

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

PROF. DR. EŞREF BUHARALI ÖZEL SAYISI

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

PROF. DR. EŞREF BUHARALI ÖZEL SAYISI

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE

Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ - Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU

Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN - Doç. Dr. Özgür TÜRKER

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

*Prof. Dr. Eşref BUHARALI'nın
aziz hatırasına...*

1951-2024

GTTAD

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

PROF. DR. EŞREF BUHARALI ÖZEL SAYISI

Kasım 2024

GTTAD

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
SPECIAL ISSUE DEDICATED TO PROF. DR. ESREF BUHARALI

November 2024

e-ISSN: 2667-5366

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD), Türk tarihine ve kültürüne dair bilimsel araştırmaların üretilmesini ve okuyucuya ulaştırılmasını amaç edinen Uluslararası Hakemli bir dergidir. GTTAD, Türklerin siyasi tarihleri, devlet gelenekleri, sosyal hayatları, askeri ve iktisadi faaliyetleri, dini inançları, kültür ve mitolojileri vb. kapsamdaki konuları ele alır ve bu alandaki disiplinleri de yayın sahası olarak değerlendirir. Ocak ve Temmuz olmak üzere yılda iki kez yayımlanan dergide Türkçe, İngilizce, Rusça ve Farsça makalelere yer verilir. Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar ilk etapta Yayın Kurulu tarafından yazım ilkelerine uygunluk ve özgünlük açısından incelenir. Yayımlanması uygun bulunan yazılar adları gizli tutulan iki hakeme gönderilir. Hakem süreçleri tamamlanan makaleler Yayın Kurulu'nun nihai değerlendirmesi ve kararı sonrasında dergide yayımlanır. Dergide yayımlanan makalelerde savunulan görüşler Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisini hiçbir surette bağlamaz. Yayımlanan makale ve yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Kabul edilen yazılar yazara iade edilmez.

Gönderilen makalelerin özgünlük testi *Turnitin* programı ile denetlenmektedir. <https://www.turnitin.com/>

Journal of General Turkish History Research (JGTHR), is an International Refereed Journal aiming at producing and delivering scientific research on Turkish history and culture. JGTHR deals with topics such as the political history of the Turks, their state traditions, social lives, military and economic activities, religious beliefs, culture, and mythology; evaluates the disciplines in this field as a broadcasting field. The journal is published twice a year in January and July and includes articles in Turkish, English, Russian and Persian languages. Each article is examined by the Editorial Board regarding writing principles and originality. The approved ones are sent to two independent experts for double-blind peer review. The articles for which the peer review process is completed are published after the final evaluation and decision of the Editorial Board. Authors are responsible for their articles. Any of their ideas are individual and does not bind the JGTHR. Accepted articles are not returned to the author.

The articles sent are controlled for plagiarism by the *Turnitin* programme. <https://www.turnitin.com/>

YAZIŞMA ADRESİ / CORRESPONDENCE ADDRESS

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Isparta-Afyon Karayolu 8. Km Çünür Doğu YerleŐkesi 32260 Isparta

E-Posta: ozgurturker@sdu.edu.tr

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

e-ISSN: 2667-5366

SAHİBİ / OWNER

Doç. Dr. Özgür TÜRKER

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN (Rutgers University-New Jersey/ABD)
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hasan IŞIK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Rudolph P. MATTHEE (University of Delaware-Newark/ABD)
Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ (Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Özgür TÜRKER (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOVI (Institute of Archaeology of Uzbekistan Academy of Sciences-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. Oktay BERBER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. S. Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ/TÜRKİYE)
Dr. Gábor FODOR (Macar Kültür Merkezi/Macaristan)

YAYIN DANIŞMA KURULU / BROADCAST ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Muzaffer DURAN (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Aslı ÇANDARLI ŞAHİN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Arş. Gör. Dr. Selim KARAGÖZ (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Arş. Gör. Mehmet BAYRAM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)

YAYIN KOORDİNATÖRÜ / PUBLICATION COORDINATOR

Dr. Pınar YİĞİT TÜRKER

HALKLA İLİŞKİLER / PUBLIC RELATIONS

Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN

SEKRETERYA / SECRETARIAT

Halil Can AKGÜN	✕	Onur YILDIZ
Dr. Muhammed Emin KOÇAK	✕	Dr. Umut YOLSEVER
İsmail Hulusi ŞENYİL	✕	Yağmur DERİN ÜKTEN
Cüneyt GÜNDÜZ	✕	Ayşe ORHON
Yiğit Burak ÖZDEN	✕	Merve YALIMEL
Semanur OĞUZ	✕	Ömer GÖK
Sena SARAÇ	✕	Dr. Ahmet KARADENİZ
Efe OKCU	✕	Arif Ozan ALTUN

MİZANPAJ / TYPESETTING

Özgür TÜRKER ✕ Pınar YİĞİT TÜRKER

İNDEKS KOORDİNATÖRÜ / INDEX COORDINATOR

Doç. Dr. Özgür TÜRKER

TÜRKÇE EDİTÖR / TURKISH LANGUAGE EDITOR

Dr. Pınar YİĞİT TÜRKER

İNGİLİZCE EDİTÖR / ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Arş. Gör. Mehmet BAYRAM

RUSÇA EDİTÖR / RUSSIAN LANGUAGE EDITOR

Arş. Gör. Dr. Selim KARAGÖZ

FARŞA EDİTÖR / PERSIAN LANGUAGE EDITOR

Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH

KAPAK TASARIM / COVER DESIGN

Doç. Dr. Özgür TÜRKER

ULUSLARARASI BİLİM DANIŞMA KURULU
INTERNATIONAL SCIENTIFIC ADVISORY COMMITTEE

	Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA (Inst. of Far East. Stud. of the Russ. Academy of Sci.-Mosc./RUSSIA)		
	Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)		
	Prof. Dr. Alpaslan DEMİR (Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi-Tokat/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Behset KARACA (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Cihat YILDIRIM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Eşref BUHARALI (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE) (Emekli)		
	Prof. Dr. Éva CSÁKÍ (Pázmány Péter Catholic University-Budapest/HUNGARY)		
	Prof. Dr. Fayaz Huzin (Tatarstan Academy of Sciences-Kazan/RUSSIA)		
	Prof. Dr. Füsün KARA (Fırat Üniversitesi-Elazığ/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Hamza KELEŞ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Iskander GİLYAZOV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)		
	Prof. Dr. İbrahim ERDAL (Bozok Üniversitesi-Yozgat/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. İlhan ŞAHİN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Karjavbay SARTKOJAULI (L. N. Gumilyov Eurasian National University-Astana/KAZ.)		
	Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Emekli Öğretim Üyesi-Sakarya/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Mualla YÜCEL (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Onur Alp KAYABAŞI (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi-Kahramanmaraş/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Pap NORBERT (University of Pécs-Pécs/HUNGARY)		
	Prof. Dr. Refik TURAN (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Rudi MATTHEE (University of Delaware-Delaware/USA)		
	Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Sezai BALCI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Tsend BATTULGA (Mongolia National University-Ulaanbaatar/MONGOLIA)		
	Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
	Prof. Dr. Zsombor Tibor RAJKAI (Ritsumeikan University-Kyoto/JAPAN)		
	Doç. Dr. Ali MIYNAT (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Ali Rıza YAĞLI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Alper ALP (Eğitim Müşaviri-Moskova/RUSYA)		
	Doç. Dr. Cihad CİHAN (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/TÜRKİYE)		
	Doç. Dr. Farhod MAKSDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Aca. of Scien.-Tashkent/UZB.)		

iD	Doç. Dr. Lazat DİNASHEVA (Ahmet Yesevi Üniversitesi-Türkistan/KAZAKİSTAN)		
iD	Doç. Dr. Müslüme Melis SAVAŞ (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon/TÜRKİYE)		
iD	Doç. Dr. Nilgün DALKESEN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
iD	Doç. Dr. Simonné Piroska PALLÓS (Emekli Öğretim Üyesi-Kaposvár/HUNGARY)		
iD	Doç. Dr. Szilard SZÍLAGYÍ (University of Bucharest-Bucharest/ROMANIA)		
iD	Doç. Dr. Tümen SOMUNCUOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
iD	Doç. Dr. Yunus İNCE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)		
iD	Doç. Dr. Zufar SHAKİROV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)		
iD	Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN (Ege Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)		
iD	Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
iD	Dr. Öğr. Üyesi Aysel ERDOĞAN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/TÜRKİYE)		
iD	Dr. Öğr. Üyesi Eman HAYAJNEH (University of Jordan-Amman/JORDAN)		
iD	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOZKUŞ (Hitit Üniversitesi-Çorum/TÜRKİYE)		
iD	Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Nebi SALİM (Shahrood University-Shahrood/IRAN)		
iD	Dr. Öğr. Üyesi Selim KARAKAŞ (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
iD	Dr. Ali İhsan ÇAĞLAR (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
iD	Dr. Cezmi KARASU (Emekli Öğretim Üyesi-Eskişehir/TÜRKİYE)		
iD	Dr. Eva Kincses NAGY (University of Szeged-Szeged/HUNGARY)		
iD	Dr. Feruza DJUMANİYAZOVA (Ebu Reyhan Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü-Taşkent/ÖZBEKİSTAN)		
iD	Dr. Gábor FODOR (İstanbul Macar Kültür Merkezi-İstanbul/TÜRKİYE)		
iD	Dr. Gábor SZÓLLÓSY (The Museum and Library of Hungarian Agriculture-Budapest/HUNGARY)		
iD	Dr. Ganbat LKHUNDEV (Mongolian Academy of Sciences-Ulaanbaatar/MONGOLIA)		
iD	Dr. Khalida DEVRİŞEVA		
iD	Dr. Igor SEMYONOV (Inst. of History, Arch. and Ethnography- Makhachkala/RUSSIA)		
iD	Dr. Ivan FUKALOV (Bishkek Academy of Finance and Economics- Bishkek/KIRGIZISTAN)		
iD	Dr. Nándor Erik KOVÁCS (Eötvös Loránd University-Budapest/HUNGARY)		
iD	Dr. Mevlüt AKDERE		
iD	Dr. Petr KUÇERA (Hamburg University-Hamburg/GERMANY)		
iD	Dr. Zahra ABOLHASSANİA (University of Tehran-Tehran/IRAN)		
iD	Dr. Zelfira ŞÜKÜRÇİYEVA (Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi-Simferpol/KIRIM)		

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / THE JOURNAL IS INDEXED IN

	TR Dizin https://app.trdizin.gov.tr/dergi/TWpNeU5qWT0/genel-turk-tarihi-arastirmalari-dergisi
	International Scientific Indexing (ISI) https://isindexing.com/isi/journaldetails.php?id=8981
 Directory of Research Journal Indexing	Directory of Research Journals Indexing http://olddrji.lbp.world/JournalProfile.aspx?jid=2667-5366
	ASOS Index https://asosindex.com.tr/index.jsp?modul=journal-page&journal-id=959
	Scientific Indexing Services https://www.sindexs.org/JournalList.aspx?ID=5840
	İdeal Online https://www.idealonline.com.tr/IdealOnline/dergi/genel-turk-tarihi-arast-rmalar-dergisi/991
	ResearchBib - Academic Resource Index http://journalseeker.researchbib.com/view/issn/2667-5366
	Paperity https://paperity.org/journal/203691/genel-turk-tarihi-arastirmalari-dergisi

SOSYAL AĞLAR / SOCIAL NETWORKS

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

İD	Prof. Dr. Ali DENİZLİ (İstanbul Rumeli Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Ali SELÇUK (Erciyes Üniversitesi-Kayseri/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Alpaslan DEMİR (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi-Tokat/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Alpay BİZBİRLİK (Manisa Celal Bayar Üniversitesi-Manisa/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Ayşe ULUSOY TUNÇEL (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara-TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Hakan KARAGÖZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. İbrahim ERDAL (Yozgat Bozok Üniversitesi-Yozgat/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. İbrahim SOLAK (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi-Kahramanmaraş/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ (Harran Üniversitesi-Şanlıurfa/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Mahmut AKPINAR (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi-Sivas/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Mualla UYDU YÜCEL (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Mustafa DAŞ (İzmir Bakırçay Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Marmara Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Özgür YILDIZ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Salih KIŞ (Selçuk Üniversitesi-Konya/TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Yıldız DEVECİ BOZKUŞ (Ankara Üniversitesi-Ankara-TÜRKİYE)		
İD	Prof. Dr. Yılmaz KARADENİZ (Amasya Üniversitesi-Amasya/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Abdulhamit KAVAK (Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Kilis/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Ahmet ÖZTURHAN (Batman Üniversitesi-Batman/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Ali Rıza YAĞLI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Aydın EFE (Çankırı Karatekin Üniversitesi-Çankırı/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Aygül DÜZENLİ (Çukurova Üniversitesi-Adana/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Bahattin KELEŞ (Şırnak Üniversitesi-Şırnak/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Coşkun ERDOĞAN (Atatürk Üniversitesi-Erzurum/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Eray BAYRAMOL (Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi-Antalya/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Erdal ÇİFTÇİ (Mardin Artuklu Üniversitesi-Mardin/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Gözde SAZAK (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Gülnar KARA (Çankırı Karatekin Üniversitesi-Çankırı/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. H. Hilal ŞAHİN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Hasan TAŞKIRAN (Bitlis Eren Üniversitesi-Bitlis/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi-Çanakkale/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Kasım ERTAŞ (Şırnak Üniversitesi-Şırnak/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Mehmet BİLGİN (İstanbul Aydın Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Mehmet Fatih SANSAR (Ege Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Mesut KARAKULAK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		

İD	Doç. Dr. Metin MENEKŞE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Muhammed CEYLAN (Yalova Üniversitesi-Yalova/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Muhammed İbrahim YILDIRIM (Erciyes Üniversitesi-Kayseri/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Murat ÇELİKDEMİR (Gaziantep Üniversitesi-Gaziantep/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Murat ZENGİN (İnönü Üniversitesi-Malatya/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Muzaffer DURAN (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Müjdat KARAGÜLMEZ (Milli Savunma Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Münevver Ebru ZEREN (İstanbul/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Nevzat KELEŞ (Bingöl Üniversitesi-Bingöl/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Nevzat TOPAL (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi-Niğde/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Rifat İlhan ÇELİK (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi-Kırşehir/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Serpil SÖNMEZ (Iğdır Üniversitesi-Iğdır/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Şeyda BÜYÜKCAN SAYILIR (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Telli AKHUNDOVA KORKMAZ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi-Nevşehir/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Vedat TURGUT (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi-Bilecik/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Vural GENÇ (Bitlis Eren Üniversitesi-Bitlis/TÜRKİYE)		
İD	Doç. Dr. Ziya POLAT (Mardin Artuklu Üniversitesi-Mardin/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Başak KUZAKÇI (Marmara Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Davut ŞAHBAZ (Selçuk Üniversitesi-Konya/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Ece SERRİCAN KABALCI (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi-Nevşehir/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Egemen Çağrı MIZRAK (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Ertan ÜNLÜ (Ankara Üniversitesi-Ankara-TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Firdevs ÖZEN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi-Kütahya/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Kaan AKAR (Erzurum Teknik Üniversitesi-Erzurum/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞÇI (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi-Erzincan/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOZKUŞ (Hitit Üniversitesi-Çorum/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Mert AĞAOĞLU (Sakarya Üniversitesi-Sakarya-TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Metin AYDAR (Erzurum Teknik Üniversitesi-Erzurum/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Muhittin ÇEKEN (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Türkan ARIK (Iğdır Üniversitesi-Iğdır/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Ümit ÇAYIR (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi-Sivas/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AKBABA (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Öğretim Üyesi Abdullah ÜSTÜN (Ege Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Adile BALCI (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Ahmet DOĞAN (Niğde/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Dilara BAYRAK (Ankara/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Kutluay ERK		
İD	Dr. Rakkuş KARADUMAN (Mersin Üniversitesi-Mersin/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Umut KANSOY (İstanbul/TÜRKİYE)		
İD	Dr. Umut YOLSEVER (Eskişehir/TÜRKİYE)		

Editörden...

Değerli okurlar,

2024 yılı, akademik camiamız için tarifsiz bir kaybın yılı oldu. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin unutulmaz isimlerinden biri olan, Türk tarihçiliğine katkılarıyla hafızalarda yer edinen ve her daim zarafetiyle gönüllerde taht kuran Prof. Dr. Eşref Buharalı hocamızı kaybettik. O, yalnızca bir tarihçi değil; aynı zamanda bir insanlık abidesiydi. Kendisi naifliği, nezaketi, iyiliği ve derin duygusallığı ile hepimizin yüreğinde derin izler bırakmıştır.

Prof. Dr. Eşref Buharalı, Kerkük'te başlayan ve Ankara'da devam eden, Türklüğe adanmış bir hayatın sahibi olarak, ilmi çalışmaları ve kişisel özellikleriyle tanıyan herkesin sevgisini ve saygısını kazanmıştır. Kerkük'ün zengin kültürel dokusunda dünyaya gözlerini açan hocamız, Türkmen kimliği ve Kerkük özlemiyle yoğrulmuş bir hayat sürmüştür. Çocukluk yıllarını Türkmen geleneklerinin canlı bir şekilde yaşandığı bu kadim şehirde geçiren hocamız, ailesiyle birlikte genç yaşta Türkiye'ye göç etmiştir. Türkiye, onun ilmi kariyerine şekil veren, Türklük bilincini daha da pekiştiren ikinci yurdu olmuştur. Kerkük ise bir ömür boyu kalbinde taşımaktan vazgeçmediği bir özlem ve hatıralar yumağı olarak varlığını sürdürmüştür.

Eşref Buharalı'nın hayatında Kerkük'ün özel bir yeri vardır. Çocukluk yıllarını geçirdiği bu şehirden bahsederken duyduğu özlem, her sohbetinde hissedilirdi. Kerkük'ün bağları, bahçeleri ve çocukluk anıları, onun için yalnızca bir memleket değil, kaybedilmiş bir cennetti. Kerkük'ün zalimlerin elinde harap edilişi, hocamızı her zaman derin bir kedere boğmuştur. Bu özlemi ve kederi, hayatının her döneminde dile getirmekten geri durmamıştır.

1981 yılında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda asistan olarak başlayan akademik kariyeri, kısa sürede yükselerek 1985'te doktor, 1987'de yardımcı doçent, 1988'de doçent ve 1996'da profesör unvanlarını almasıyla taçlanmıştır. Hocamızın akademik gelişiminde, yüksek lisans ve doktora tez hocası olan Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in etkisi büyüktür. Eşref Buharalı, Ögel hocanın izinden giderek bilimsel çalışmaları ve eğitim anlayışında disiplini ve vefayı esas almıştır. Arapça kaynaklar üzerine yaptığı titiz çalışmalar ve bu alandaki çığır açan yaklaşımları, Türk tarihine yaptığı katkıların en belirgin örneklerindedir. Kaleme aldığı makaleler ve tercümeleler, yalnızca akademik dünyaya değil, aynı zamanda geniş kitlelere de ışık tutmuştur. İلمي disiplini ve Türklük bilinci, yetiştirdiği yüksek lisans ve doktora öğrencilerinde tebarüz etmiştir. Öğrencileri, bugün Türkiye'nin farklı üniversitelerinde hocamızın bilimsel anlayışını yaşatmaya devam etmektedir.

Hocamızın insani yönü, akademik başarısının ötesinde ayrı bir anlam taşımaktadır. Onun zarafeti, ince ruhu ve her zaman yapıcı bir tutum sergileyen yaklaşımı, çevresindekilerin gönlünde derin bir sevgi ve saygı uyandırmıştır. Öğrencileriyle kurduğu samimi ilişki,

yalnızca bir hoca-öğrenci ilişkisi değil; aynı zamanda bir rehberin, bir dostun ve bir ağabeyin sevgisi ve ilgisiydi. Çalışmalarında gösterdiği titizlik ve ilme adanmışlık, öğrencileri ve meslektaşları tarafından hayranlıkla takip edilmiştir. Öğrencileri tarafından “bilimin babası” olarak anılması, onun akademik kariyeri boyunca ne denli etkili bir rehberlik sunduğunu göstermektedir.

Prof. Dr. Eşref Buharalı, Türk tarihçiliğine eşsiz katkılarda bulunmuş, az bilinen tarihsel konuları gün yüzüne çıkarmış ve Türklük bilinci ile yoğrulmuş bir akademik miras bırakmıştır. Türk tarihine dair yaptığı araştırmalar, onun bu alandaki derin bilgisinin ve vizyonunun bir göstergesidir. Arapça kaynaklardan yaptığı analizler Türk tarihçiliğine önemli katkılar sağlamıştır. Hocamız, ilmî üretkenliği ve disiplinli yaklaşımı ile kendisinden sonra gelen nesillere de hep yol göstermiştir.

Prof. Dr. Eşref Buharalı'nın kaybıyla, sadece bir akademisyeni değil; aynı zamanda bir dostu, bir rehberi ve bir ağabeyi kaybettik. O, öğrencileri ve meslektaşları için her zaman bir ilham kaynağı olmuştur. Onun hayatımıza kattığı değerleri korumak ve eserlerini geleceğe taşımak, bize düşen en büyük sorumluluktur.

Bu yazıyı kaleme alırken, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin o eşsiz balkonunda artık gözlerimizin kendisini arayacağını düşünmeden edemiyoruz. Onu sonsuzluğa uğurlarken, hatıralarını kalbimizde yaşatmaya devam edeceğiz. Prof. Dr. Eşref Buharalı, yalnızca bir hoca değil; aynı zamanda bir değerdi. Onun adı ve eserleri, her zaman Türk tarihçiliğinin sayfalarında ve öğrencilerinin kalbinde yaşayacaktır. Huzur içinde uyuyun sevgili hocam. Sizi ve bıraktığınız değerleri asla unutmayacağız...

Bu vesileyle, Prof. Dr. Eşref Buharalı'nın eğitim ve bilime adanmış anısını yad ederken, tüm öğretmenlerimizin ve öğretim üyelerimizin Öğretmenler Günü'nü en içten dileklerimizle kutluyoruz.

Prof. Dr. Eşref Buharalı Özel Sayısı'nda, Türk tarihinden kültürel etkilere, siyaset tarihinden sosyo-ekonomik gelişmelere kadar uzanan geniş bir yelpazede, toplamda 38 değerli makale yer alıyor. Sayıda, 34 araştırma makalesi, 3 çeviri makalesi ve 1 kitap incelemesi siz değerli okuyucularımızın ve ilim dünyasının dikkatine sunulmuştur.

Saadettin Yağmur Gömeç'in "**Türk Devlet Hayatında Töre-Yasa**" başlıklı çalışması, Türk devlet geleneğinin temel taşlarından biri olan töre ve yasaların tarihsel seyrini ele alıyor. Muzaffer Demir'in "**Gallienus ve II. Claudius'un Yönetimleri Esnasında İskitlerin Atina'yı Talanı Üzerine Değerlendirmeler**" adlı makalesi, antik çağın önemli olaylarından birini detaylı bir şekilde analiz ediyor. Eski Türk toplumu üzerine Can Tankut Esmen'in yazdığı "**Eski Türk Toplumunda Şaman'ın Yeri ve Vazifesi Üzerine**" başlıklı makale, bu inanç sisteminin toplumsal dinamiklerini aydınlatıyor. Selcan Kaya'nın "**Nazarın Kökenleri ve Anadolu'daki Etkileri: Türk Kültüründe Göz Değmesi İnancının Tarihsel Seyri**" adlı eseri, kültürel bir inanışın tarih boyunca geçirdiği dönüşümleri inceliyor. Aykut Özbayraktar'ın "**Hârezm'de İslamiyet'in Yayılışı**" başlıklı makalesi ise bölgedeki İslamlaşma sürecine ışık tutuyor.

Emre Ömür'ün "**Bir Orta Çağ Mahkemesi: Afşin'in Yargılanması**" adlı makalesi, hukuk tarihi açısından ilginç bir dava sürecini ele alıyor. Yunus Emre Tansü ve Ömer Çiftçi'nin ortak çalışması olan "**Tarihi Kaynaklar Işığında Sâmânî Ailesinin Menşei**", Sâmânîlerin kökenlerini tarihsel belgeler ışığında inceliyor. Vural Öntürk'ün "**Gahadavala Hanedanı'nın Yükselme Devrinde Gaznelilerle Münasebetleri**" adlı makalesi, iki önemli hanedan arasındaki ilişkilere dair detaylı bir inceleme sunuyor. Mustafa Köksal'ın "**Harezmşah Atsız'ın Oğuzlara Karşı İzlediği Siyaset**" başlıklı çalışması, bir hükümdarın stratejik hamlelerini anlatıyor. Muhammed Ali Budak'ın "**Bertrandon de La Broquière'in (ve İbn Bibî'nin) Geç Orta Çağ Türkiye'sinde Konuşulan Dillere Dair Verdiği Bir Bilgi Üzerine**" adlı makalesi, dönemin dilsel yapısını ele alıyor.

Erol Keleş'in kaleme aldığı "**Taht Mücadelesinden Bağımsızlığa: Uzun Hasan ve Dicle Muharebesi**" adlı makale, tarih sahnesindeki önemli bir çatışmayı irdeliyor. Ahmet Korkmaz'ın "**Celâyırlı Emirü'l-Ümeralığından Emir Timur'un Tabiiyetine: Emir Adil Aka'nın Serencamı**" başlıklı eseri, siyasi değişimler üzerinden bir figürün hikâyesini anlatıyor. Fatih Bostancı'nın "**Timurlu Devleti'nde Eşya ve Gıda Fiyatları**" başlıklı makalesi, ekonomik tarihe dair derinlemesine bir analiz sunuyor. Musa Demir'in "**Memlük Sultanı Baybars El-Bundukdâri Döneminde Berîd Teşkilatı**" adlı çalışması, haberleşme sistemlerinin tarihsel önemi üzerinde duruyor. Semra Çerkezoğlu'nun "**Antik Bir Türk Şehri: Herât ve Tarihi Dokusu**" adlı makalesi, bir şehrin tarih boyunca geçirdiği değişimleri gözler önüne seriyor.

Yusuf Ziya Söylemez'in "**Horasan'ın İncisi Herât'ta Timurlular Döneminde İlmi Faaliyetler Üzerine Bir Değerlendirme**" adlı makalesi, bilimsel çalışmaların tarihsel bağlamını ele alıyor. Seher Selin Özmen ve Süleyman Özmen'in ortak eseri "**İstanbul'un Fethinde Kullanılan Osmanlı/Türk Savaş Toplarının Önemi ve Etkileri**", fetih sürecine teknik bir perspektiften bakıyor. Melike Sarıkçıoğlu Ökten ve İbrahim Yetiş'in "**Osmanlı-İran Diplomasisinde Geçici Elçilerin Karşılanaşması**" başlıklı makalesi, diplomatik protokolleri ele alıyor. Ali Kozan'ın "**XVI. Yüzyıl Osmanlı Tarih Yazımında Nizârî İsmâîlîleri: Terceme-i Târîh-i Güzîde Örneği**" adlı eseri, tarih yazımındaki önemli bir temayı tartışıyor. Ahmet Aydın'ın "**Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Kühü'l-Ahbâr'ında Yer Alan Osmanlı Devlet Adamları**" başlıklı çalışması, Osmanlı tarihinin önde gelen figürlerini analiz ediyor.

Kamil Yavuz'un "**Çepni-Çungar Kazası ve Bozok Sancağı'nda Çepni-Çungar Aşiretleri (XVI-XIX. Yüzyıllar)**" başlıklı çalışması, aşiretlerin tarih içindeki sosyal ve ekonomik dinamiklerini inceliyor. Doğan Yörük ve Ayşe Güngören'in "**Kültürel Değişimi Şahıs İsimleri Üzerinden Okumak: Konya Şehri Kişi Adları (1518-1642)**" adlı makalesi, isimler üzerinden kültürel değişim süreçlerini ele alıyor. Havva Yazıcı'nın "**Mühimme Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Trabzon Sancağı'nda Asayiş Sorunu ve Alınan Tedbirler**" başlıklı makalesi, yerel asayiş sorunlarını tarihsel belgeler ışığında analiz ediyor. Ümmet Soydemir'in "**XVIII. Yüzyılda Maraş'ın Sosyal Hayatında Ermeniler**" adlı eseri, bir şehrin demografik yapısına ve sosyal ilişkilerine ışık tutuyor. Cem Düzen'in "**Mısır'da Fransa'ya Karşı İlk**

Askeri Eylem: İskenderiye Harekâtı ve Köse Mustafa Paşa (1799)” başlıklı çalışması, bir dönüm noktasını detaylı bir şekilde ele alıyor.

Mikail Devebakan ve Mustafa Tanrıverdi’nin ortak eseri olan **“Kaçar Hanedanı Elçisi: Hacı Mirza Ebü’l-Hasan Han Şirazî (İlçi)’nin Londra Sefareti (1809-1810)”**, Osmanlı ve Kaçar Hanedanı arasındaki diplomatik ilişkilerin bir kesitini sunuyor. İbrahim Yeşilyurt’un **“Anthony Jenkinson’un Gözünden Tatar Ülkelerindeki Rus İşgali”** başlıklı makalesi, yabancı bir gözlemcinin yorumlarını tarihsel bir perspektifle ele alıyor. Sezgin Elbay’ın **“Aesthetic and Political Practices in Central Asian Turkish Societies: Art, Power and Identity Construction”** adlı çalışması, sanat ve kimlik inşası üzerinden bir analiz yapıyor. Ayşegül Kuş’un **“A Handbook for Travelers in Turkey’de Batılı Seyyahlar İçin Türkiye Tanıtımı ve Bazı Pratik Öneriler”** adlı makalesi, seyahat kültürünün tarihsel boyutlarını ortaya koyuyor. Muhammed Bilal Çelik ve Duygu Atasoy Şahin’in **“Türkistan Hanlıklarında Hanların Günlük Yaşamı”** başlıklı çalışması, hanlıkların iç dinamiklerini detaylı bir şekilde inceliyor.

Gülcan İnalçık’ın **“Asya Müzesi ve İlk Müdürü Hristian Daniloviç Fren”** başlıklı makalesi, müzeciliğin tarihine dair önemli bir çalışmadır. İlyas Ak’ın **“Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’na Girişindeki Kritik Dönemeç: İngiliz Basınına Göre Goeben ve Breslau’nun Osmanlı Donanmasına Katılması ve Rus Limanlarını Bombalaması (10 Ağustos 1914-29 Ekim 1914)”** başlıklı eseri, Osmanlı’nın Birinci Dünya Savaşı’na dahil oluş sürecini ele alıyor. Banu Berber Babalık’ın **“II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Suçlu (Suça Sürüklenen) Çocuklar Hakkında Bir Değerlendirme (1939-1945)”** adlı makalesi, savaş yıllarının toplumsal etkilerini çocuklar üzerinden analiz ediyor. Tülay Gencer’in **“Son Posta Gazetesinde Peride Celal’in Kadın Röportajları: “Çalışan Kadınlar Arasında””** başlıklı çalışması, erken Cumhuriyet dönemi kadınlarının deneyimlerini bir gazeteci perspektifinden sunuyor.

Çeviri makaleler arasında Amin Namazlı tarafından Türkiye Türkçesine tercüme edilen Firudin A. Celilov’un **“Esik Yazısı”** adlı eseri, Türkoloji alanına önemli bir katkı sağlıyor. Ablet Kamalov’un Kazım Cihat Kalkan tarafından tercüme edilen **“An Lushan-Shi Chaoyi İsyanı Sırasında Türkler ve Uygurlar (755-762)”** başlıklı makalesi, Kök Türk ve Uygur ilişkilerini Çin kaynakları ışığında ele alıyor. Rosemary Stanfield Johnson’ın ise Farbod Mazlumi tarafından tercüme edilen **“Safevi İran’ında Sünnilerin Mücadelesi: Şah I. Tahmasb Döneminde Sünni Karşıtı Faaliyetler”** adlı eseri ise Safevi dönemine dair özgün bir analiz sunuyor.

Son olarak, Burak Avcu’nun **“Kitap İncelemesi: Seyyahların İzinde Türkistan”** başlıklı incelemesi, Türkistan hakkındaki önemli bir eseri ele alarak okuyuculara hem eser hem de konunun önemi hakkında derinlemesine bilgi sunuyor.

Bu özel sayıda yer alan makaleler, tarih ve kültür meraklıları için derin bir bilgi kaynağı sunarken, akademik araştırmalar için de değerli bir referans niteliği taşımaktadır. Her biri

özenle hazırlanmış bu eserler, Türk tarihi ve kültürünün zenginliğini ve çeşitliliğini bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Dergimizin bu özel sayısında makalelerin değerlendirilmesinde emeği geçen 82 hakemimize en içten teşekkürlerimizi sunarız. Hakemlerimizden 20'si profesör, 39'u doçent, 23'si doktora unvanına sahiptir. Bu seçkin akademisyenler, Türkiye'nin 57 farklı üniversitesinde görev yapmakta ve akademik dünyamıza önemli katkılar sağlamaktadır. Her bir hakemimizin değerli emeği, yayın kalitemizin sürekliliğini ve bilimsel düzeyimizin yükselmesini sağlamıştır. Destekleri ve özverili çalışmalarını için her birine sonsuz şükranlarımızı sunar, akademik kariyerlerinde başarılarının devamını dileriz.

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE

Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ

Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU

Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN

Doç. Dr. Özgür TÜRKER

From the Editor...

Dear readers,

The year 2024 has brought an irreplaceable loss to our academic community. We bid farewell to Prof. Dr. Eşref Buharalı, one of the unforgettable figures of the Faculty of Language, History, and Geography, whose contributions to Turkish historiography remain etched in memory, and whose grace and elegance left an indelible mark on our hearts. He was not only a historian but a monument of humanity. His gentleness, kindness, and deep sensitivity have left profound impressions on all of us.

Born in Kirkuk and continuing his journey in Ankara, Prof. Dr. Eşref Buharalı devoted his life to the cause of Turkishness, earning love and respect with his scholarly work and personal virtues. Opening his eyes to the rich cultural fabric of Kirkuk, he led a life imbued with a longing for his Türkmen identity and Kirkuk. Spending his childhood in this ancient city, where Türkmen traditions were vividly alive, he migrated to Turkey with his family at a young age. Turkey became his second homeland, shaping his academic career and deepening his awareness of Turkishness, while Kirkuk remained a bittersweet memory throughout his life.

Prof. Dr. Buharalı's connection to Kirkuk was profound. Every conversation about his childhood there resonated with a sense of longing. For him, the orchards, gardens, and childhood memories of Kirkuk were not merely elements of a homeland but echoes of a paradise lost. The devastation of Kirkuk at the hands of oppressors always plunged him into deep sorrow, a sentiment he expressed throughout his life.

His academic career began in 1981 as an assistant in the Department of General Turkish History at the Faculty of Language, History, and Geography. Rising swiftly, he earned his doctorate in 1985, became an assistant professor in 1987, an associate professor in 1988, and a full professor in 1996. His academic development was deeply influenced by his master's and doctoral advisor, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel. Following in Prof. Ögel's footsteps, Buharalı built his scholarly pursuits and teaching philosophy on discipline and loyalty. His meticulous work on Arabic sources and groundbreaking approaches in this field stand as remarkable examples of his contributions to Turkish history. His articles and translations illuminated not only the academic world but also wider audiences. His academic rigor and dedication to Turkishness shone brightly in the master's and doctoral students he mentored, who continue to carry his legacy across various universities in Turkey.

Beyond his academic achievements, Prof. Dr. Buharalı's humanity held its own unique value. His elegance, refined spirit, and consistently constructive demeanor inspired deep love and respect among those around him. The bond he shared with his students went beyond the conventional teacher-student relationship, embodying the care and affection of a guide, a friend, and an elder brother. The precision and dedication he demonstrated in his work were admired by students and colleagues alike. Known as "the father of scholarship" by his

students, this title reflects the profound mentorship he provided throughout his academic career.

Prof. Dr. Eşref Buharalı made unparalleled contributions to Turkish historiography, bringing to light obscure historical topics and leaving behind an academic legacy steeped in the consciousness of Turkishness. His meticulous analyses of Arabic sources provided significant insights into Turkish history, while his productive scholarship and disciplined approach continue to inspire future generations.

With his passing, we have lost not only an academic but also a friend, a guide, and a mentor. For his students and colleagues, he remains an eternal source of inspiration. Preserving the values he instilled and carrying his work forward is the greatest responsibility we now shoulder.

As we pen these lines, we cannot help but imagine the balcony of the Faculty of Language, History, and Geography, where we will forever seek his presence. As we bid him farewell, we will keep his memory alive in our hearts. Prof. Dr. Eşref Buharalı was not just a teacher but a treasure. His name and works will live on in the pages of Turkish historiography and in the hearts of his students. Rest in peace, dear professor. Your values and contributions will never be forgotten.

On this occasion, while commemorating the memory of Prof. Dr. Eşref Buharalı and his dedication to education and science, we extend our heartfelt congratulations to all teachers and academic staff on this Teacher's Day.

In this special issue dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı, 38 valuable articles are presented to our readers and the academic world, covering a broad spectrum from Turkish history to cultural influences, from political history to socio-economic developments. The issue includes 34 research articles, 3 translation articles, and 1 book review.

Saadettin Yağmur Gömeç's article, "**Töre-Yasa in Turkish State Tradition**," explores the historical evolution of töre and yasa as the foundational elements of Turkish state governance. Muzaffer Demir's "**Evaluations on the Scythian Raid of Athens during the Reigns of Gallienus and II. Claudius**" offers an in-depth analysis of a significant ancient event. Can Tankut Esmen's "**The Place and Role of the Shaman in Ancient Turkish Society**" sheds light on the social dynamics of this belief system. Selcan Kaya's work, "**The Origins and Effects of the Evil Eye in Anatolia: The Historical Journey of the Belief in Turkish Culture**," examines the transformations of a cultural belief over time. Aykut Özbayraktar's "**The Spread of Islam in Khwarezm**" sheds light on the region's Islamization process.

Emre Ömür's article, "**A Medieval Court: The Trial of Afşin**," delves into an intriguing legal case in the history of medieval Turkish courts. Yunus Emre Tansü and Ömer Çiftçi, in their collaborative piece, "**The Origins of the Sāmānid Family in Light of Historical Sources**," provide a detailed examination of the roots of the Sāmānid dynasty. Vural Öntürk's "**Relations between the Gahadavala Dynasty and the Ghaznavids during the Gahadavala**

Ascendancy” sheds light on the interactions between these two prominent powers. Mustafa Köksal, in **“The Political Strategy of Khwarazmshah Atsız against the Oghuz,”** offers a meticulous analysis of a ruler’s strategic maneuvers. Meanwhile, Muhammed Ali Budak’s article, **“A Linguistic Insight into Late Medieval Turkey: Observations by Bertrandon de la Broquière and Ibn Bībī,”** discusses the linguistic landscape of the era.

Erol Keleş’s **“From Struggle for the Throne to Independence: Uzun Hasan and the Battle of the Tigris”** revisits a critical moment in Turkish history. Ahmet Korkmaz’s article, **“From Jalayirid Emirate to Timur’s Vassalage: The Journey of Emir Adil Aka,”** recounts a historical transformation through the lens of a notable figure. Fatih Bostancı, in **“Commodity and Food Prices in the Timurid State,”** presents an economic perspective on Timurid society. Musa Demir’s work, **“The Barīd System during the Reign of Mamlūk Sultan Baybars al-Bunduqdārī,”** highlights the importance of communication networks in governance. Semra Çerkezoğlu’s **“An Ancient Turkish City: Herat and Its Historical Texture”** portrays the city’s historical evolution.

Yusuf Ziya Söylemez’s article, **“The Jewel of Khorasan: Scholarly Activities in Herat during the Timurid Era,”** delves into the intellectual vibrancy of the Timurid period. Seher Selin Özmen and Süleyman Özmen, in **“The Role and Importance of Ottoman/Turkish Cannons in the Conquest of Istanbul,”** offer a technical and historical analysis of the weapons used during the conquest. Melike Sarıkçioğlu Ökten and İbrahim Yetiş’s work, **“The Reception of Temporary Envoys in Ottoman-Iranian Diplomacy,”** examines the protocols in Ottoman-Iranian diplomatic relations. Ali Kozan’s **“The Nizārī Ismā‘īlīs in Sixteenth-Century Ottoman Historiography: The Case of Terceme-i Tārīh-i Güzīde”** delves into the depiction of the Nizārī Ismā‘īlīs in historical writing. Ahmet Aydın’s **“The Ottoman Statesmen Featured in Kühū’l-Ahbār by Gelibolulu Mustafa Âlī”** analyzes the lives and careers of Ottoman figures documented in a key historical source.

Kamil Yavuz’s article, **“Çepni and Çungar Tribes in Çepni-Çungar District and Bozok Sanjak (16th-19th Centuries),”** explores the socio-economic dynamics of these tribes. Doğan Yörük and Ayşe Güngören, in **“Reading Cultural Change through Personal Names: The Case of Konya City (1518-1642),”** investigate cultural transformations via onomastics. Havva Yazıcı’s **“Law Enforcement Issues in the Trabzon Sanjak in the 16th Century and Measures Taken, According to Mühimme Registers”** provides insights into regional administrative challenges. Ümmet Soydemir’s **“Armenians in the Social Life of Maraş in the 18th Century”** discusses the demographics and social interactions of the region. Cem Düzen’s **“The First Military Action Against France in Egypt: The Alexandria Campaign and Köse Mustafa Pasha (1799)”** revisits a pivotal moment in military history.

Mikail Devebakan and Mustafa Tanrıverdi’s **“The Embassy of Hacı Mirza Ebü’l-Hasan Khan Shirazi to London (1809-1810): A Diplomatic Episode from the Qajar Dynasty”** highlights cross-cultural interactions during the Qajar era. İbrahim Yeşilyurt’s **“Anthony Jenkinson’s Observations on Russian Occupation in Tatar Lands”** provides a foreign

perspective on the region's history. Sezgin Elbay's "**Aesthetic and Political Practices in Central Asian Turkish Societies: Art, Power, and Identity Construction**" examines the interplay of culture and identity. Ayşegül Kuş, in "**A Handbook for Travelers in Turkey: An Introduction to Turkey and Practical Advice for Western Travelers**," sheds light on historical travel guides. Muhammed Bilal Çelik and Duygu Atasoy Şahin's work, "**Daily Life of Khans in Turkestan Khanates**," offers a glimpse into the everyday lives of Turkestan rulers.

The translation articles add a unique dimension to this issue. Firudin A. Celilov's "**Esik Writing**," translated by Amin Namazlı, contributes valuable insights into Türkology. Ablet Kamalov's "**Turks and Uyghurs During the An Lushan-Shi Chaoyi Rebellion (755-762)**," translated by Kazım Cihat Kalkan, delves into Tang-era military cooperation. Rosemary Stanfield Johnson's "**The Struggle of Sunnis in Safavid Iran: Anti-Sunni Activities During the Reign of Shah I Tahmasb**," translated by Farbod Mazlumi, offers an incisive analysis of Safavid religious policies.

Finally, Burak Avcu's book review, "**In the Footsteps of Travelers in Turkestan**," critically evaluates a significant work on Turkestan's history, enriching the issue with a reflective perspective.

This special issue, dedicated to the memory of Prof. Dr. Eşref Buharalı, stands as a testament to his enduring influence on Turkish historiography. It invites readers to explore a rich tapestry of historical and cultural narratives, continuing his legacy of scholarly excellence and intellectual curiosity.

We extend our heartfelt gratitude to the 82 reviewers who contributed to the evaluation of articles in this special issue of our journal. Among our reviewers, 20 hold the title of professor, 39 are associate professors, and 23 have a doctorate. These distinguished academics, representing 57 different universities across Türkiye, have made significant contributions to the academic community. The invaluable efforts of each reviewer have ensured the continuity of our publication's quality and the advancement of its scientific standards. We express our deepest appreciation for their dedication and hard work, and we wish them continued success in their academic careers.

EDITORS

Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE

Assoc. Prof. Dr. Tülay YÜREKLİ

Assoc. Prof. Dr. Tuba TOMBULOĞLU

Assoc. Prof. Dr. Eralp ERDOĞAN

Assoc. Prof. Dr. Özgür TÜRKER

GENEL TÜRK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Prof. Dr. Eşref Buharalı
Özel Sayısı
Kasım 2024

JOURNAL OF GENERAL TURKISH
HISTORY RESEARCH
Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref
Buharalı
November 2024

İÇİNDEKİLER
ARAŞTIRMA MAKALELERİ

CONTENTS
RESEARCH ARTICLES

SAADETTİN YAĞMUR GÖMEÇ

Türk Devlet Hayatında Töre-Yasa

Law (Töre) in Turkish State Life

ss. 1-10

MUZAFFER DEMİR

*Gallienus ve II. Claudius'un Yönetimleri Esnasında
İskitlerin Atina'yı Talamı Üzerine
Değerlendirmeler*

*Reconsiderations on the Sack of Athens by Scythians
During the Rules of Gallienus
and Claudius II*

ss. 11-30

CAN TANKUT ESMEN

*Eski Türk Toplumunda Şaman'ın Yeri ve
Vazifesi Üzerine*

*On the Place and Function of the Shaman in the Old
Turkish Society*

ss. 31-40

SELCAN KAYA

*Nazarın Kökenleri ve Anadolu'daki Etkileri: Türk
Kültüründe Göz Değmesi İnanışının
Tarihsel Seyri*

*The Origins of the Evil Eye and Its Effects in Anatolia:
The Historical Trajectory of the Belief in Evil Eye in
Turkish Culture*

ss. 41-62

AYKUT ÖZBAYRAKTAR

*Hârezm'de İslamiyet'in
Yayılışı*

*Spread of Islam in
Khwārazm*

ss. 63-72

EMRE ÖMÜR

*Bir Orta Çağ Mahkemesi: Afşin'in
Yargılanması*

*A Medieval Court: The Trial of
Afshin*

ss. 73-90

YUNUS EMRE TANSÜ – ÖMER ÇİFTÇİ

*Tarihi Kaynaklar Işığında Sâmânî
Ailesinin Menşei*

*The Origin of the Samani Family in the Light of
Historical Sources*

ss. 91-108

VURAL ÖNTÜRK

*Gahadavala Hanedanı'nın Yükselme Devrinde
Gaznelilerle Münasebetleri*

*Relations With the Ghaznavids During the Rise of The
Gahadavala Dynasty*

ss. 109-118

MUSTAFA KÖKSAL

*Harezmşah Atsız'ın Oğuzlara Karşı
İzlediği Siyaset*

*The Policy Followed by Kharezmshah Atsız Against
the Oghuzs*

ss. 119-128

MUHAMMED ALİ BUDAK

*Bertrandon De La Broquière'in (Ve İbn Bibî'nin) Geç
Orta Çağ Türkiye'sinde Konuşulan Dillere Dair
Verdiği Bir Bilgi Üzerine*

*On an Information Given by Bertrandon De La
Broquière (And Ibn Bîbî) About the Languages Spoken
in Late Medieval Turkey*

ss. 129-142

EROL KELEŞ

*Taht Mücadelesinden Bağımsızlığa:
Uzun Hasan ve Dicle
Muharebesi*

*From the Struggle for the Throne to Independence:
Uzun Hasan and the Battle
of the Tigres*

ss. 143-150

AHMET KORKMAZ

*Celayırlı Emirü'l-Ümeralığından Emir
Timur'un Tabiiyetine: Emir Adil
Aka'nın Serencamı*

*From the Chief Amir of the Jalayirids to
Amir Timur's Allegiance: The Aftermath of
Amir 'Adil Āqā*

ss. 151-162

FATİH BOSTANCI

*Timurlu Devleti'nde Eşya ve
Gıda Fiyatları*

*Prices of Goods and Food in the
Timurid State*

ss. 163-178

MUSA DEMİR

*Memlük Sultanı Baybars El-Bundukdâri
Döneminde Berîd Teşkilatı*

*Berîd Organisation under the Mamluk Sultan Baybars
Al-Bundukdâri*

ss. 179-190

SEMRA ÇERKEZOĞLU

*Antik Bir Türk Şehri: Herât ve
Tarihi Dokusu*

*An Ancient Turkish City: Herât and Its Historical
Texture*

ss. 191-204

YUSUF ZİYA SÖYLEMEZ

*Horasan'ın İncisi Herât'ta Timurlular
Döneminde İlmî Faaliyetler Üzerine Bir
Değerlendirme*

*An Evaluation on Scholarly Activities in Herat the
Pearl of Khorasan During the
Tumurid Period*

ss. 205-218

SELİN SEHER ÖZMEN – SÜLEYMAN ÖZMEN

*İstanbul'un Fethinde Kullanılan Osmanlı/Türk
Savaş Toplarının Önemi
ve Etkileri*

*The Importance and Effects of Ottoman/Turkish
Cannons Used in the Conquest
of Istanbul*

ss. 219-242

MELİKE SARIKÇIOĞLU ÖKTEN – İBRAHİM YETİŞ

*Osmanlı- İran Diplomasisinde Geçici Elçilerin
Karşılanması*

*Welcome of Temporary Ambassadors in Ottoman-
Iranian Diplomacy*

ss. 243-260

ALİ KOZAN

*XVI. Yüzyıl Osmanlı Tarih Yazımında Nizârî
İsmâîlîleri: Terceme-i Târîh-i
Güzîde Örneği*

*The Nizari Ismailis in XVIth Century Ottoman
Historiography: the Case of Terceme-I
Târîh-i Güzîde*

ss. 261-276

AHMET AYDIN

*Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Künhü'l-Ahbâr'ında
Yer Alan Osmanlı Devlet
Adamları*

*Ottoman Statesmen in Gelibolu
Mustafa Ali's Kunhu'l-Akhbar*

ss. 277-290

KAMİL YAVUZ

*Çepni-Çungar Kazası ve Bozok Sancağı'nda
Çepni-Çungar Aşiretleri
(XVI-XIX. Yüzyıllar)*

*District Of Çepni-Çungar And Çepni-Çungar
Tribes in Bozok Sanjak
(XVI-XIXth Centuries)*

ss. 291-300

DOĞAN YÖRÜK – AYŞE GÜNGÖREN

*Kültürel Değişimi Şahıs İsimleri Üzerinden
Okumak: Konya Şehri Kişi Adları
(1518-1642)*

*Reading Cultural Change Through Names: Personal
Names in Konya
(1518-1642)*

ss. 301-328

HAVVA YAZICI

*Mühimme Defterlerine Göre 16. Yüzyılda
Trabzon Sancağı'nda Asayiş Sorunu ve Alınan
Tebirler*

*Public Order Problem and Measures Taken in Trabzon
Sancağ in the 16th Century According to the Mühimme
Registers*

ss. 329-340

ÜMMET SOYDEMİR

*XVIII. Yüzyılda Maraş'ın Sosyal
Hayatında Ermeniler*

*Armanians in The Social Life of Maraş in the
XVIIIth Century*

ss. 341-352

CEM DÜZEN

*Mısır'da Fransa'ya Karşı İlk Askeri Eylem:
İskenderiye Harekâtı ve Köse
Mustafa Paşa (1799)*

*First Military Action Against France in Egypt: The
Alexandria Campaign and Köse
Mustafa Pasha (1799)*

ss. 353-366

MİKAİL DEVEBAKAN – MUSTAFA TANRIVERDİ

*Kaçar Hanedanı Elçisi: Hacı Mirza Ebü'l-Hasan Han
Şirazî (İlçi)'nin Londra Sefareti
(1809-1810)*

*The Ambassador of the Qajar Dynasty: Haji Mirza Abu'l-
Hasan Khan Shirazi (Ilçi)'s Embassy in London
(1809-1810)*

ss. 367-378

İBRAHİM YEŞİLYURT

*Anthony Jenkinson'un Gözünden Tatar
Ülkelerindeki Rus İşgali*

*The Russian Occupation of The Tatar Countries: An
Account by Anthony Jenkinson*

ss. 379-392

SEZGİN ELBAY

*Orta Asya Türk Toplumlarında Estetik ve
Siyasi Pratikler: Sanat, İktidar ve
Kimlik İnşası*

*Aesthetic and Political Practices in Central Asian Turk
Societies: Art, Power and
Identity Construction*

ss. 393-408

AYŞEGÜL KUŞ

*A Handbook for Travelers in Turkey'de Batılı
Seyyahlar İçin Türkiye Tanıtımı ve Bazı Pratik
Öneriler*

*A Handbook for Travelers in Turkey: An Introduction to T
and Some Practical Tips for
Western Travelers*

ss. 409-428

MUHAMMED BİLAL ÇELİK – DUYGU ATASOY ŞAHİN

18. ve 19. Yüzyıllarda Türkistan Hanlıklarında
Hanların Günlük Yaşamı

Daily Life of Khans in the 18th and 19th Centuries in Turkestan
Khanates

ss. 429-444

GÜLCAN İNALCIK

Asya Müzesi ve İlk Müdürü Hristian
Daniloviç Fren

The Asian Museum and its First Director Hristian
Danilovich Fren

ss. 445-462

İLYAS AK

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya
Savaşı'na Girişindeki Kritik Dönemeç: İngiliz
Basınına Göre Goeben ve Breslau'nun Osmanlı
Donanmasına Katılması ve Rus Limanlarını
Bombalaması (10 Ağustos 1914- 29 Ekim 1914)

The Critical Turning Point in the Entry of the Ottoman
State into the First World War: Goeben and Breslau's
Joining the Ottoman Navy and Bombardment of Russian
Ports According to the British Press (10 August 1914- 29
October 1914)

ss. 463-496

BANU BERBER BABALIK

II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de
Suçlu (Suça Sürüklenen) Çocuklar Hakkında Bir
Değerlendirme (1939 – 1945)

An Evaluation of Delinquent Children in Turkey During
the Years of World War II
(1939-1945)

ss. 497-514

TÜLAY GENCER

Son Posta Gazetesinde Peride Celal'in Kadın
Röportajları: "Çalışan Kadınlar Arasında"

Peride Celal's Women Interviews in Son Posta Newspaper:
"Among Working Women"

ss. 515-532

ÇEVİRİ MAKALELERİ

TRANSLATION ARTICLES

FİRUDİN A. CELİLOV- çev. AMİN NAMAZLI

Esik Yazısı

The Inscription of Esik

ss. 533-540

ABLET KAMALOV – çev. KAZIM CİHAT KALKAN

An Lushan-Shi Chaoyi İsyanı Sırasında
Türkler ve Uygurlar (755-762)

Turks and Uighurs During the Rebellion of An Lushan
Shi Chaoyi (755-762)

ss. 541-548

ROSEMARY STANFIELD-JOHNSON – çev. FARBOD MAZLUMİ

*Safevi İnan'ında Sünnilerin Mücadelesi: Şah I.
Tahmasb Döneminde Sünni Karşıtı Faaliyetler*

*The Struggle of The Sunnis in Safavid Iran: Anti-Sunni
Activities During the Reign of Shah Tahmasb I*

ss. 549-556

KİTAP İNCELEMESİ

BOOK REVIEW

BURAK AVCU

*Seyyahların İzinde
Türkistan*

*In the Footsteps of Travelers
Turkestan*

ss. 557-560

YAZIM KURALLARI

ss. 561-564

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 1-10.

Geliş Tarihi–Received Date: 07.09.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 06.10.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TÜRK DEVLET HAYATINDA TÖRE-YASA

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1562201>

 SAADETTİN YAĞMUR GÖMEÇ*

Ağabeyim Prof. Dr. Eşref BUHARALI'nın anısına...

ÖZ

Hiçbir insan tek başına yaşayamaz. Böyle olunca kendi cinsinden canlılarla içtimai bir hayat kurmak zorundadır. Bu da beraberinde siyasi ve sosyal dayanışmayı getirir. Belli bir coğrafyanın üzerinde insanların teşkilatlanarak kurdukları bağımsız yapıya ise, herkesin bildiği gibi devlet denmektedir. Şüphesiz dünyadaki bütün cemiyetlerde olduğu üzere eski Türk ilinde de devlet yapısının sistemli bir şekilde yürüebilmesi için devlet ve fert ilişkilerini belirleyen kanunlara ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü nizamdan, kişiler arasındaki saygı, hak ve hukuktan yoksun bir topluluk ya da devlet düşünülemez. Türk devlet felsefesinin ilkelerinin belirlendiği Kutadgu Bilig'te Yusuf Has Hacib adalet, yasa, doğruluk ve dürüstlüğün devletin temeli olduğunu belirtir. Devlet ve toplum hayatının direği durumundaki töreyi yaymak ve düzeltmek Türk kaganlarının en belli-başlı vazifelerinden birisidir. Eski Türk devletinde tahta çıkan her hakan yasalardan ayrılmayacağı ve adaleti hâkim kılacağına dair yemin etmiştir. Yasalar mantıksız gibi görünse de bunlara karşı gelmek imkânsızdır. Eski Türk yazıtlarına baktığımızda, Türk töresi halka ve gelecek nesillere bilhassa anlatılmaktadır. Kanun manasına gelen töreye sıkıca bağlılık ve kurulu düzenin bozulmamasına gayret edilmesi, eski Türk düşüncesinde dikkat çeken bir husustur. Türk düşüncesinde törenin yani yasaların bozulması neredeyse kıyametle eş tutulmuştur. Toplum ve devletin kurulu düzeninin devam edebilmesi yasalara bağlılığı gerektirir. Bununla birlikte Türk milleti kanunlarını yazılı olarak saklamadıysa da, asırlardan beri gelen töre hükümleri herkes tarafından bilinmekte ve kayıtsız-şartsız uyulmaktadır. Toy, düğün-dernek, kurultay veya kengeş denilen meclislerde alınan kararlar kanun hükmünde sayılıp, bağlayıcıdır. Yine Türk tarihinin çeşitli dönemlerinde mesela Bulgar beyi Kurum Han, Fatih, Babur, Kanuni Sultan Süleyman'ın yasalar dikte ettirmeleri gibi, keza 18. asra ait haberler veren kaynaklardan öğrendiğimize göre, Kazak beylerinden Tavka (veya Tevke) Han tarafından düzdürülen ve adına "Ceti Cargı" (Yedi Yasa) denilen bir kanunlar toplamasının da olduğunu bilmekteyiz. Bütün bunlardan çıkan netice, geleneğin bozulmadan sürdüğüdür. Her ne kadar Türk devletinde tek söz sahibi olarak hükümdar görülüyorsa da, kurultayın kararları bağlayıcıdır ve kaganın bile bunları değiştiremediğine zaman zaman Türk tarihinde şahit olmaktayız. Törelere aykırı davranışlar en şiddetli biçimde cezalandırılırlardı. Dolayısıyla insanlar, tarihte bir arada yaşamaya başladıklarından itibaren toplum içerisinde nasıl davranılacağı ve hangi kaidelere uyulacağını birtakım kurullarla belirlemeye çalışmıştır. Bu sebepten insanoğlunun yaradılışından beri belki değişmeyen bazı ilkeler söz konusu ise de, günümüzde pek çok şeye çağın ihtiyaçlarıyla birlikte farklı bir anlam yüklenmiştir. Medeniyet dünyasının bir üyesi olan Türkler de geçmişten zamanımıza kadar kendi milli bünyelerine uygun kanunlar çerçevesinde içtimai yapılarına yön vermişlerdir. İşte tarihteki Türklerin sosyal hayatlarını düzenleyen ve yazıya aktarılmamış bu kanunlara "töre" (törüğ) dediklerini biliyoruz. Biz de bu yazıda devlet olmanın gerekleri arasında sayılan yasa/töre kavramı üzerinde durmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Yasa, Ceza, Sosyal Hayat, Türk Kültürü.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: sgomec@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0003-4606-9006.

LAW (TÖRE) IN TURKISH STATE LIFE

ABSTRACT

No person can live alone. As such, it has to establish a social life with creatures of its own kind. This brings with it political and social solidarity. As everyone knows, the independent structure that people establish as an organization on a certain geography is called the state. Undoubtedly, as in all societies in the world, laws determining the state and individual relations were needed in order for the state structure to function systematically in the old Turks. Because it is unthinkable to think of a community or state that is devoid of order, respect between people, rights and law. In Kutadgu Bilig, where the principles of Turkish state philosophy are determined, Yusuf Has Hacib states that justice, law, righteousness and honesty are the basis of the state. Spreading and correcting the laws, which are the pillars of state and social life, is one of the most important duties of the Turkish khagans. Every khan who ascends to the throne swears that he will not stray from the law and that he will make justice prevail. Although laws may seem illogical, it is impossible to break them. In old Turkish inscriptions, Turkish laws are specifically told to the public and future generations. Strict adherence to the tradition, which means law, and the effort not to disturb the established order is a remarkable issue in the old Turkish thought. Although the ruler is seen as the sole authority in the Turkish state, the decisions of the assembly are binding and even the ruler cannot change them, as we witness from time to time in Turkish history. Those who violated the law were severely punished. Therefore, people have tried to determine how to behave in society and which rules to follow with certain rules since they started to live together in history. For this reason, although there are some principles that have not changed since the creation of mankind, today many things have been given a different meaning with the needs of the age. As members of the civilized world, the Turks have also shaped their social structures within the framework of laws compatible with their national identity from the past to the present. We know that these unwritten laws regulating the social lives of the Turks in history were called “töre” (törüg). In this article, we will try to focus on the concept of law/töre, which is considered among the requirements of being a state.

Keywords: Law, Punishment, Social Life, Turkish Culture.

GİRİŞ

İnsanlar, tarihte bir arada yaşamaya başladıklarından itibaren toplum içerisinde nasıl davranılacağı ve hangi kaidelere uyulacağını birtakım kurullarla belirlemeye çalışmıştır. Dolayısıyla insanoğlunun yaradılışından beri belki değişmeyen bazı ilkeler söz konusu ise de, günümüzde pek çok şeye çağın ihtiyaçlarıyla birlikte farklı bir anlam yüklenmiştir. Medeniyet dünyasının bir üyesi olan Türkler de geçmişten zamanımıza kadar kendi milli bünyelerine uygun kanunlar çerçevesinde içtimai yapılarına yön vermişlerdir. İşte tarihteki Türklerin sosyal hayatlarını düzenleyen ve yazıya aktarılmamış bu kanunlara “töre” (törüg) dediklerini biliyoruz. Kelimenin elbette daha geniş bir anlamı vardır ve Kaşgarlı Mahmud’un “Divanü Lûgat-it-Türk” adlı muhteşem eserinin değişik yerlerinde düzen, nizam, görenek, adet vs. yerine geçer. Muhtemelen bu terimi Asya’nın pek çok kavmi Türklerden ödünç alarak kullandılar.¹ Ayrıca eski Türkçede ve devlet hayatında kanun manasına gelen bir de “yasag” (yasa) kelimesi mevcuttur. Her ne kadar bu terimi Mogolca ile ilişkilendirenler varsa da, buna katılmıyoruz. Çünkü biz yasa kelimesinin kökünün Türkçedeki “yasmak”, yani dağıtmak, yaymak, çözmek, sınırlamak² fiiliyle alakalı olabileceğini düşünmekteyiz. Mogolların Gizli Tarihi’nin kaleme alınmasından yüzlerce yıl evvel bile Türkler bu terimi biliyorlardı.

Bugün ise maalesef töre deyince genellikle “töre cinayetleri” kavramı akla geliyor. Dolayısı ile bu noktada kelimeye bir mana daralması söz konusudur. Hâlbuki kelimenin ikinci anlamı olan halkın geçmişten günümüze kadar ulaşan ve kültürel dokuyu ifade eden gelenek ve göreneklerini hatırladığımızda daha geniş bir muhtevaya sahip olduğunu görürüz. Zaten bir toplumu ayakta tutan kaideler bütünü durumundaki gelenek ve görenekler de bir nevi kanun niteliğindedir. Onlar milletin hafıza ve ruhuna öyle sinmiştir ki, kolay kolay atmak veya değiştirmek pek mümkün değildir.

Yukarıdaki girişte de belirtildiği üzere hiçbir insan tek başına yaşayamaz. Böyle olunca kendi cinsinden canlılarla içtimai bir hayat kurmak zorundadır. Bu da beraberinde siyasi ve sosyal dayanışmayı getirir. Belli bir coğrafyanın üzerinde insanların teşkilatlanarak kurdukları bağımsız yapıya ise, herkesin bildiği gibi devlet denmektedir. Dolayısı ile eski Türk sosyal hayatının mükemmelleşmiş şekli de “il”,³ yani devlettir.

¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, çev. B. Atalay, Ankara 1986, s. 647; P. A. Boodberg, “The Language of the T’o-pa Wei”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. I, Cambridge 1936, s. 171.

² Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. III, çev. B. Atalay, Ankara 1986, s. 59-60; S. Y. Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2018, s. 72-74.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Z. K. Ugan, C. I, İstanbul 1989, s. 100; S. Y. Gömeç, “Türklerde Devlet ve Hâkimiyet Düşüncesi ile İdari Yapının Özellikleri”, *Siyaset Bilimi*, ed. D. A. Arslan, İstanbul 2020, s. 190.

Bilim adamları il olmak için bazı şartların gereklerini ileri sürmektedirler ki, onlar da şunlardır:

- 1- Bağımsızlık
- 2- Ülke
- 3- Millet
- 4- Yasa⁴

İşte biz bu çalışmada bazan gelenek ve görenek yerine kullanılsa da devlet olmanın gerekleri arasında sayılan yasa/töre kavramı üzerinde durmaya gayret edeceğiz.

Hiç şüphesiz dünyadaki bütün cemiyetlerde olduğu üzere eski Türk ilinde de devlet yapısının sistemli bir şekilde yürüyebilmesi için devlet ve fert ilişkilerini belirleyen kanunlara ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü nizamdan, kişiler arasındaki saygı, hak ve hukuktan yoksun bir topluluk ya da devlet düşünülemez.

Türk milleti kanunlarını yazılı olarak saklamadıysa da, asırlardan beri gelen töre hükümleri herkes tarafından bilinmekte ve kayıtsız-şartsız uyulmaktadır. Toy, düğün-dernek, kurultay veya kengeş⁵ denilen meclislerde alınan kararlar kanun hükmünde sayılıp, bağlayıcıdır. Dolayısı ile bir Altay Türk atasözünde: *İnsan Tanrısız, kürk yakasız, Türk yasasız olmaz*⁶ der.

Tarih felsefesi, toplum ve devlet hayatına dair pek çok şeyi İbn Haldun'dan neredeyse 300 yıl önce söyleyen Yusuf Has Hacib, hakana yasayı halka adalet ve doğrulukla uygulamayı öğütlerken; bir ülkenin elde tutulabilmesinin asker ve orduyla mümkün olduğuna, bunları beslemek için de çok mal ve servetin gerektiğine, bu şeylerin sağlanabilmesinin ise halkın zenginliğine bağlı olduğuna, müreffeh bir toplum için de adaletin lüzumuna vurgu yapar. O ayrıca *hangi idareci memleketi için faydalı kanunlar ilan ederse, ülkesinin düzenini sağlayıp, ününü artırır*⁷ der. Mesela Hindistan Türk hükümdarlarından Sultan Gıyaseddin Balaban'a (1266-1287) göre iyi bir idarecinin şu dört şeyi yapması gerekir: Birincisi, dini korumak ve yasaları (şeriat) uygulamak. İkincisi, ahlaksızlığı, günahları ve sefilliği ortadan kaldırmak. Üçüncüsü, Tanrı korkusu olan insanlarla çalışmak. Dördüncüsü ise, adaleti hâkim kılmak.⁸ Zaten böyle bir devlet yapısıyla, idareciye sahip iseniz; bütün dünya size saygı duyduğu gibi, isminizi de unutmaz.

Dolayısı ile devletin en yüksek makamındaki kagan ülkesinin törelerini, yani kanunlarını da düzenlemeli, yaymalı ve adil bir biçimde bunları tatbik etmelidir. Türk devlet felsefesinin ilkelerinin belirlendiği Kutadgu Bilig'te Yusuf Has Hacib ayrıca adalet, yasa, doğruluk ve dürüstlüğün devletin direği olduğunu, bunlar ortadan kalkarsa göğün çökmesi gibi devletin de çökeceğini, adeta kıyamet kopacağını, iyi yasalar yapıp bunlar bir akarsu gibi güzel bir şekilde tatbik edilirse baştaki yöneticinin adının ebediyen yaşayacağını, beyliğin süreceğini, ülkenin düzene gireceğini, hakanların adaletten, yasadan, doğruluk ve dürüstlükten ayrılmamasını, herkesin hak ve hukukunu gözeterek bunları yaymasını, adaleti geciktirmemesini, onların gerektiğinde devletin asık, gerektiğinde güler yüzünü göstermesini, kan dökmek, kin gütmek ve zulümden uzak durmasını, yasalar önünde herkese eşit davranmak lazım geldiğini, kagan ve beylerin kanunlara başta kendileri uyduğu takdirde, halkın da riayet edeceğini⁹, söyler.

Bu durumla alâkalı olarak, kendisini büyük Hun Devletinin devamı şeklinde gören Kuzey Liang hakanı Türk Bengü (Böngü) Kagan işlerinin yolunda gitmesi için hem Batı Ch'inler, hem de Hsia Türk beyi Tengriken Boncuk (He-lien P'o Po) ile bir anlaşma yaptıktan sonra 417 senesinde, Altın Tag'da (Chin-shan) bir kurban merasimi düzenlemişti. Fakat bundan kısa bir süre geçince ülkede bir kuraklık yaşanması üzerine ahaliye: "Memlekette kanunların adil bir şekilde uygulanmadığı, halkın ağır vergiler yüzünden ezildiği ve bu durumun da Tanrı tarafından cezalandırıldığı",¹⁰ yolunda bir açıklamada bulunduğunu Çin kaynakları haber veriyor.

⁴ İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1983, s. 220-235; Gömeç, *age*, s. 38; S. Y. Gömeç, "Eski Türklerde Devlet Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme", *Erciyes*, 42/496, Kayseri 2019, s. 3.

⁵ Keng kökünden gelip, "danışmak, görüşmek, fikir ve tedbir almak" (Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. III, s. 365, 396) anlamındaki kengeş kelimesi gibi, "kurmak, kurulmak, büzülmek, toplanmak" (Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. II, s. 134) manasındaki kurultay sözü de ancak Türkçe ile açıklanabilir. Fiilin sonundaki -tay bazılarının dediği gibi Türkçe olmayabilir.

⁶ W. Radloff, *Türklerin Kökleri*, çev. A. Ekinci-Y. Ünlü, C. I, Ankara 1999, s. 6; P. G. Geiss, "Türkmen Kabileciliği", *Türkmenler Üzerine Makaleler*, der. R. K. Şahsi, İstanbul 2019, s. 88.

⁷ I. Ecsedy, "Tribe and Empire, Tribe and Society in the Turk Age", *Acta Orientalia*, 31/1, Budapest 1977, s. 12; B. Watson, *Record of the Grand Historian of China*, Vol. II, New York 1968, s. 164; L.Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken* (T'u-Küe), Buch I, Wiesbaden 1958, s. 9-10, 41; A. İnan, "Yasa, Töre-Türe ve Şeriat", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1/1, Ankara 1964, s. 104; B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, Ankara 1971, s. 29; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, C. I, Metin, haz. R. R. Arat, Ankara 1979, s. 155, 219, 222; Kafesoğlu, *age*, s. 233-235.

⁸ M. A. Ahmet, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, çev. T. Say, İstanbul (tarihsiz), s. 251-252; S. Y. Gömeç, "Gıyaseddin Balaban ve Hükümdarın Görevleri", *DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35/59, Ankara 2016, s. 240-254.

⁹ Yusuf Has Hacib, *age*, s. 9, 59, 98-99, 106, 159-163, 220, 227, 229, 348, 405, 516, 588, 640.

¹⁰ A. C. Soper, "Northern Liang and Northern Wei in Kansu", *Artibus Asiae*, 21/2, Zurich 1958, s. 133-134; J. M. De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, C. I, İstanbul 1924, s. 105-108; Ş. Günaltay, *Mufassal Türk Tarihi*, C. III,

TÜRK DEVLET HAYATINDA TÖRE-YASA

Elbette adalet, devlet ve toplumun dengeli bir şekilde varlığının devamı için en başta gelen şarttır. Fakat konumuz yasa olduğundan adalet mevzuunu daha fazla uzatmak istemiyoruz.

Kök Türk Yazıtlarına baktığımızda, Bumın ve İstemi'nin kaganlığın başına geçer geçmez, ülkeyi ve yasaları yoluna koyduklarını; “Tanrı insanları yönetsin diye onların üzerine atalarım Bumın ve İstemi Kagan’ı tahtta oturmuştu. Ancak onlar ilk iş olarak Türk milletinin devletini ve töresini (yasalarını) düzenlediler”¹¹, sözlerinden biliyoruz. Bu da bize şunu gösteriyor ki, bir devletin mevcudiyeti için gerekli en önde gelen şartlardan birisi kanunlara sahip olmasıdır.

Yine bozulan yasayı düzeltmek Türk kaganlarının en belli-başlı vazifelerinden birisi idi. Bununla ilgili olarak yazıtlarda; “İlig tutup, törüg itmiş”¹², deyiimiyle karşılaşmaktayız. Dolayısıyla İl-teriş dağınlık içerisindeki ülkesini derleyip, topladıktan sonra bozulan yasaları ıslah edip; “devletini ve kaganını yitirmiş, cariyeye ve kul olmuş, Türk töresini kaybetmiş halkı atalarının yasası gereğince yeniden ayağa kaldırmıştı”¹³. Her ne kadar Türk devletinde tek söz sahibi olarak hükümdar görülüyorsa da, kurultayın kararları bağlayıcıdır ve kaganın bile bunları değiştiremediğine zaman zaman Türk tarihinde şahit olmaktayız. Yoksa tarihin derinliklerinden gelen törelere uymadığı takdirde, o da sıradan bir vatandaşın uğradığı cezaya pek tabii çarptırılabilirdi.¹⁴

Bazı iddialara göre Kök Türkler çağında yazılı bir töre kitabının olduğuna dair birtakım rivayetler söylenirken, yüzlerce yıl boyunca herkes bunlara uymak zorunda kalmış, aykırı davranışta bulunanlar ise en şiddetli şekilde cezalandırılmıştır.¹⁵ O yüzden Kök Türklerin kaganı Bilge halkının tabi olduğu kanunları, idaresi altına aldığı milletlere beyan ediyor ve bu hükümlere onların da uymasını istediğini; “*bu zamanda oturup, bunca önemli yasayı (töre) dört taraftaki halka yaydım*”,¹⁶ sözleriyle belirtiyordu.¹⁷ O, ayrıca ihtiyaç hasıl oldukça töre hükümlerini de yenilemişti ki, bu konuda kitabelerde; “*devleti ve yasayı (töre) çok iyi kazandım*”,¹⁸ diyor.

Uygur tarihinin bir tür özeti durumunda bulunan Karabalğasun Yazıtına baktığımızda, Tonga Baga Tarkan’dan (779-789) sonra tahtta çıkan Külüg Bilge Kagan (789-790) hakkında bilgi verilirken, onun “*yurdundaki töreleri ıslah ettiği*”¹⁹ vurgulanıyor. Kısacası toplum ve devlet hayatında yasalara ihtiyaç duyulması noktasında bu bilgi bizim için son derece önemlidir.

Bundan başka Türk tarihinin çeşitli dönemlerinde mesela Bulgar beyi Kurum Han, Fatih, Babur, Kanuni Sultan Süleyman’ın yasalar dikte ettirmeleri gibi, keza 18. asra ait haberler veren kaynaklardan öğrendiğimize göre, Kazak beylerinden Tavka (veya Tevke) Han tarafından düzdürülen ve adına “*Ceti Cargı*” (Yedi Yasa) denilen bir kanunlar toplamasının da olduğunu bilmekteyiz.²⁰ Bütün bunlardan çıkan netice, geleneğin bozulmadan sürdüğüdür. Zaten Yusuf Has Hacib de, kim iyi yasalar yapıp bırakır ve halkının sevgisini kazanırsa adının sonsuza kadar yaşayacağını söylerken; o aynı zamanda bilgili beylerin iyi yasa koyabileceğini²¹ de vurgular. Bu durum bir yana Türk devlet hayatında bütün kanunların elbette milletin yararına olması temel ilkedir.

Çince belgelerde; “*dağlar ve vadiler Türklerin şehirleri, sular ile otlar yiyecek ambarlarıdır. Yasaları basit, fakat cezaları katı bu insanlar, çok az şey ile rahatça geçinirler*”,²² denmesi ilginçtir. Mesela 10. asrın başlarında Türk yurtlarını bir elçilik heyeti ile beraber gezen Arap kâtip İbn Fazlan, “*zina eden kim olursa olsun, el ve*

İstanbul 1339, s. 73-74; A. Von Gabain, “*Hun-Türk Münasebetleri*”, *II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1943, s. 899; H. N. Örkun, *Hunlar*, İstanbul 1938, s. 96; T. Guo-zhong, *Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devletinin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1999, s. 61-62; L. N. Gumilev, *Hunlar*, çev. A. Batur, İstanbul 2003, s. 446.

¹¹ *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 1-2. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 2-3. satır: “Kişi oğlınla üye eçüm-apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmuş; olurupan Türk bodunung ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş”.

¹² *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 3-4. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 4-5. satır: “Devleti kurup, yasaları (töre) düzenlemiş”.

¹³ *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 13-14. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 4-5. satır: “İlsiremiş, kagansıramış bodunung, küngedmiş, kuladmış bodunung Türk törüsün içgınımış bodunung eçüm-apam törüsünce yaratmış, boşgurmış”.

¹⁴ Türk toplumunda, Batıda karşılaştığımız şekliyle ayrıcalıklı sınıflara rastlanmazdı. Bunun en güzel örneğini Oguz Kagan Destanı’nda; “kim suç işlerse, hanın yakını bile olsa, onun cezası kılıçlanarak öldürülmektir” şeklinde görüyoruz. Ayrıca bkz, Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 62; S. Y. Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara 2021, s. 110.

¹⁵ E. Esin, “*Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri*”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s. 81; Ricaut, *Türklerin Siyasi Düsturları*, çev. M. R. Uzman, İstanbul (tarihsiz), s. 49.

¹⁶ *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 2. satır: “Bu ödke özüm olurup bunça ağır törüg tört bulungdaki (bodun yayndım)”.

¹⁷ Bu gelenek Türklerden Mogollara da geçmiştir. Meşhur 1206 kurultayında Çingiz Han; hükümdarın birinci vazifesinin iyi yasalar yapmak olduğunu söyleyip, kendisine gösterdikleri sevgi ve saygıdan dolayı halkına teşekkür etmiş ve eski kurallara bazı yenilikler eklemek istediğini belirtmiştir. Bkz, P. O. Morgan, “*The Great Yasa of Chingiz Khan and Mongol Law in the Ilkhanate*”, *Bulletin of the Schools of Oriental and African Studies*, XLIX/1, London 1986, s. 163; S. Y. Gömeç, “*Türk Devletinde Kaganlık ve Katunluk Kurumu Hakkında*”, *Tarihsel Akıl Çerçevesinde Türk Devlet Felsefesi*, ed. M. H. Macit, Ankara 2022, s. 47-48.

¹⁸ *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 36. satır: “elig, törüg yegedi, kazgantım”.

¹⁹ *Karabalğasun Yazıtı*, 11. satır.

²⁰ W. Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, çev. N. Uluğtuğ, Ankara 1942, s. 69; İ. Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, Ankara 1985, s. 47; S. G. Klyashorniy-T. İ. Sultanov, *Türkün Üçbin Yılı*, çev. A. Batur, İstanbul 2003, s. 319; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, çev. O. Karatay, İstanbul 2006, s. 344.

²¹ Yusuf Has Hacib, *age*, s. 41, 163, 283.

²² S. Y. Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2018, s. 30-31; O. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, İstanbul 2014, s. 32; D. Koç-K. Yıldırım, “*Hun Tarihi Kaynağı Olarak Yan Tie Lun*”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 112/220, İstanbul 2016, s. 57.

ayaklarından bağlarlar; sonra o kişiyi balta ile ikiye parçalarlardı”, derken; Süryani Mihail fuhuştan sakındıklarını söyler.²³ Toplumu kötü şeyler yapmaktan men edici böyle bir ceza söz konusuysa, insanlar herhalde daha dikkatli adım atmak zorundaydılar.²⁴

Netice itibarıyla törelere aykırı davranışlar en şiddetli biçimde cezalandırılırlardı. Küçük kabahatler sopa veya kırbaç ile büyük suçlar da ölüm şeklinde infaz edilirdi. Mesela hırsızlık yapmış olan biri yakalanmışsa, onun ayaklarını ve kollarını bağlarlar, şehrin ortasında iki yüz sopa vururlardı. Bu durum bir yana Çin yıllıklarının Türkler hakkında, hayvanlarının sayılarını ezberlebilirler ve bunlar bozkırda serbestçe yayıldıkları halde hırsızlık olmaz ve hatta başkalarına ait kaybolan ya da unutulmuş bir şeyi almak bile ayıp demesi de bizim için ilginç bir kayıttır.²⁵ Özellikle ihanet, at çalma ve ırza tecavüzün karşılığıysa ölümdü.

Elbette yukarıda vurguladığımız ihanetin boyutu, durumu, kimin ve kime karşı işlendiğinin de değerlendirilmesinde fayda vardır. Dolayısı ile devlete baş kaldırmanın cezası ölüm idi, ancak bildiğimiz üzere 8. asrın başlarında On Okların bir üyesi olan Türgişlerin ihaneti sırasında farklı bir yöntem izlendiğine şahit oluyoruz. Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında özet,²⁶ Tunyukuk Yazıtında ise geniş bir şekilde anlatılan²⁷ bu olayın sonucunda Türgişler mağlup edilmişler, ayaklanmanın önderleri cezalandırılmalarına rağmen Türgiş halkına herhangi birşey yapılmamış, devlet onlara müşfik elini uzatarak burada Türgişler yeni bir teşkilatlanmaya²⁸ tabi tutulmuşlardır.

Ayrıca toplum hayatı ve asker içinde en küçük bir uygunsuzluk veya isyan hareketinin cezası da ölümdü. Yukarıdan aşağıya doğru inen emir komuta zincirinin bulunması bir yana disiplin, dürüstlük, görev bilinci, samimiyet ve sadakat nasıl bir devletin direği ise, bunlar ordunun da bel kemiğidir. Askerini evladı gibi gören komutan onu cepheye hazırlarken, hayatta kalması için de her türlü tedbiri almak zorundaydı. Çatışma anında en küçük bir tereddüt bütün bir ordunun mahvı demek olup, asker içerisinde korkaklar var ise bunların ayıklanması lazımdı.²⁹ İşte bunun bir tezahürü olarak eski Türk töresine göre savaşta askerler, komutanlarına yüzde yüz itaat etmek zorundaydılar. Bununla birlikte devlet hayatı ve orduda elbette sadakat ile otoriteye bağlılık önemli bir hususa da burada sevgi, saygı ve insanlara layık oldukları değerin verilmesini de gözardı edemeyiz. Çünkü insanları sadece korku ve baskı ile birarada tutmak mümkün değildir.

Mesela Uygur Türkleri hakkında bilgi veren kaynaklarda, tarihlerinin ilk devirlerinde sayılarının çok olmadığı vurgulanmakta, buna karşılık kanunları ile cezaları pek şiddetli, kendileri de son derece cesur idiler³⁰, deniyor. Ayrıca Uygur birliğinin temelini attığı sanılan Busar (Basar/P’u-sa) hakkında Çin yıllıkları şunları söylemektedir: “Busar cesaretli ve bilgili idi. Mükemmel plânları hazırlıyordu. O düşmanla karşılaştığı her savaşta askerlerinin en önünde bulunurdu. Az miktarda insanla başarılar kazanırdı. Askerî talimler yapıyor, ok atıyor, ava gidiyordu. Daima savaş halinde idi. Annesi Wu-lo-hun (Ulug/Urugun Katun/Dik Duran/Nöbet Tutan)³¹ şikayet ve davaları dinler, kanunları bozmak isteyenleri uyarırdı. Oymaklarda nizam yerinde idi. Başarılarından dolayı ilteberliğe yükselen Busar’ın devrinde Uygurlar hayatlarını müreffeh bir şekilde geçirdiler”³².

Yine Uygur dönemine ait Karabalgasun Yazıtının Çince yüzünde Tonga (Tun) Baga Tarkan’dan sonra; “oğlu Tengride Bolmuş Külüg Bilge Kagan’ın (789-790) yerine atandığı, yurdundaki töreleri islah ettiği”³³ kayıtlıdır. Bu bilgi bizim için elbette ki, çok kıymetlidir. Çünkü toplum ve devletin kurulu düzeninin devam edebilmesi yasalara bağlılığı gerektirir. Bu yazıtın 12. satırında Alp Kutlug Bilge Kagan’dan (795-805) ise şöyle bahsediliyor: “Şimdi

²³ İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi*, çev. R. Şeşen, İstanbul 1975, s. 57; *Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi*, II. Kısım (1042-1195), çev. H. D. Andreasyan, Ankara 1944 (Basılmamış Metin), s. 5.

²⁴ Gayr-i meşru ilişkilerin milletin başına büyük felaketler getirdiğinin en güzel örneklerinden birisi Dede Korkut Hikâyelerindeki Basat’ın Tepe Göz’ü Öldürmesi Destanı’dır. Burada özetle; Bayındır Han ve arkadaşlarının bir gün gezerken garip bir nesneyle karşılaşması, teptikçe büyüyen ve Kongur Koca Sarı Çoban ile bir peri kızının ilişkisinden doğan bu yaratığı Uruz’un evine götürmesi, daha sonra bir canavara dönüşen bu şeyin Oguz’a musallat olması ve Basat’ın onu öldürmesi hakkında olmakla birlikte, burada üzerinde durulan konu, Türklerin kendi düşüncesizlikleri ve kanuni olmayan münasebetler yüzünden başlarına gelen beladır. Bkz. Gömeç, *Türk Destanları...*, s. 435-444.

²⁵ S. Y. Gömeç, “Türklerde Devlet ve Hâkimiyet Düşüncesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *I. Türk Tarihi Sempozyumu*, İstanbul 2018, s. 471-490; Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 73; G. Kirilen, *Göktürklerden Önce Türkler*, Ankara 2015, s. 64; *Cengiz İmparatorluğu*, haz. M. Uyar, A. Danuu, İstanbul 2012, s. 73.

²⁶ *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 36-38. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 27-28. satır: “Ol yılka Türgiş tapa, Altun Yışığ toga, İrtiş Ögüzig keçe yorıdımız. Türgiş bodunıg uda basdıımız. Türgiş kagan süsi Bolçu’da otça burça kelti. Süngüşdüımız. Köl Tigin başgu boz at binip tegdi. Başgu boz at (anta ölti)...ikisin özi altuzdı. Anta yana kirip Türgiş kagan buyrukı Az Tutukıg eligin tuttu. Kaganın anta ölürttüımız. İlin altımız. Kara Türgiş bodun kop içikdi”.

²⁷ *Tunyukuk Yazıtı*, I. Taş, Kuzey tarafı, 5-11. satır; II. Taş, Batı tarafı, 1-8. satır.

²⁸ S. Y. Gömeç, “Türk Tarihinde Türgişler”, *Tobider*, 8/1, Ankara 2024, s. 4-6.

²⁹ S. Y. Gömeç, *Kök Türkler ve Uygurlar Çağında Türk Ordu Teşkilatına Umumi Bir Bakış*, *Türk Askeri Kültürü*, Ankara 2019, s. 166; Gömeç, *age*, s. 159.

³⁰ Gömeç, *age*, s. 17; S. Y. Gömeç, *Türk Tarihinden İzler*, C. I, Ankara 2014, s. 67.

³¹ K. Yıldırım, *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010, s. 111.

³² E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux*, Petersburg 1903, s. 89-90; De Guignes, *age*, C. III, s. 16-17; Mau-tsai, *age*, s. 351; B. Ögel, “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devresi”, *Belleten*, C. 19, Ankara 1955, s. 336, 338; Ö. İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Ankara 1987, s. 11.

³³ *Karabalgasun Yazıtı*, 11. satır.

TÜRK DEVLET HAYATINDA TÖRE-YASA

Alp Kagan memleketi yönetecek kudrettedir. Deniz kadar derin, dağ kadar yüksek bir gönlü var. Vatan büyük bir bütündür. Dolayısıyla kanun ve nizamlar parlak olmalıdır”.³⁴ Bu cümlelerden çıkan neticeye göre, kaganın bütün yetkileri elinde toplamasına rağmen, iyi bir idarede bulunabilmesi için töre veya kanun hükümlerinin öncelikle halka faydalı olmasına³⁵ vurgu yapılıyor.

Türkler açısından savaş esnasında bey ile hizmetçinin hiçbir farkı yoktu. Herkes milletin ve devletin bekası için çalışmak mecburiyetindeydi. Çingiz yasalarına da baktığımızda, başlangıçtaki durumun Türklerdeki gibi olduğu anlaşılır. Yani han oğlu ile sıradan bir çoban yasalar önünde eşitti. Fakat bir süre sonra bu usulün değiştiğini görüyoruz. Çingiz’in neslinden gelenlerle, onun fetihleri zamanında yardımcı olanlara çeşitli payeler verilmiş ve bunlar yasalar önünde dokuz suça kadar muaf tutularak³⁶, ömür boyu birtakım imtiyazlardan faydalanmışlardır.³⁷ Tarihteki Sha-to Türklerinde de hakanın kendisine yakın bazı kişilere ayrıcalıklarının gösteren bu tür payzalar (metal bir nesne üzerine yazılan berat) verdiği³⁸ dair bilgilere rastlıyorsak da; Türk devlet teşkilatında Tanrı’dan (Kök) aşağıya doğru inen, karizmatik bir yapının varlığı söz konusudur ve töre (yasa/adalet) karşısında “herkesin boynu kıldan incedir”³⁹.

Kanun manasına gelen töreye sıkıca bağlılık ve kurulu düzenin bozulmamasına gayret edilmesi, eski Türk devlet anlayışında dikkat çeken bir husustur.⁴⁰ Türk düşüncesinde törenin bozulması neredeyse kıyametle eş tutulmuştur. Buna bağlı olarak Emir Temür, tıpkı yukarıdaki Uygur dönemi yazıtlarında tespit edildiği üzere, “saltanat müessesesi töre ve tüzüğe kavice bağlıdır. İlk önce töreye ve tüzüğe kendim uydum” der.⁴¹ Yasalara, gelenek ve göreneklere riayet etmeyen bir hakan tebaasından bunun tersini bekleyemez. Kısacası devlet kurabilmek ve yaşatmak için düzen ve yasa şarttır.

SONUÇ

Eski Türk devletinde tahta çıkan her hakan yasalardan ayrılmayacağı ve adaleti hâkim kılacağına dair yemin etmiştir. Yasalar mantıksız gibi görünse de bunlara karşı gelmek imkânsızdı.⁴² Ancak devlet ve toplum hayatının direği durumundaki töreyi yaymak ve düzeltmek Türk kaganlarının en belli-başlı vazifelerinden birisiydi. Eski Türk yazıtlarında, Türk töresi halka ve gelecek nesillere bilhassa anlatılmaktadır. Çin kaynakları da Türk töresi hakkında uzun uzadıya bilgiler verir.⁴³ Dolayısıyla kanunlardan mahrum bir devletin yaşayabilmesi düşünülemez.

Son olarak törenin değişmeyen unsurları ise; “könilik” (adalet), “uzluk” (faydalılık), “tüzük” (eşitlik), “kişilik” (cihanşumul insanlık düşüncesi) idi.

³⁴ Karabalğasun Yazıtı, 12. satır.

³⁵ S. Y. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015, s. 131; S. Y. Gömeç, “Uygur Kagan Soyunun Problemleri”, *H.Ü. Türkiyat Araştırmaları*, Prof. Dr. Cihat Özönder’in Anısına, S. 8, Ankara 2008, s. 261.

³⁶ Mesela bu beylerin ayrıcalıkları konusunda 16. yüzyılda kaleme alınan Tarih-i Reşidî’de şöyle deniyor: Davul ve tuga sahip olmaları, iki hizmetçilerinin de tug taşıyabilmeleri, han meclislerinde kemer takmaları, devlet tarafından düzenlenen süre avlarında önemli mevkilerinin bulunması, fermanlarda Mogol ulusunun komutanı yazması, kurultaylarda hana daha yakın oturmaları ve ona danışmadan koşun (binlik/sancak) emirlerini değiştirmeleri gibi. Bunun için bakınız, Mirza Haydar Duğlat, *age*, s. 217-218.

³⁷ Moğolların Gizli Tarihi, ter. A. Temir, Ankara 1986, s. 135; Ata Melik Alaaddin Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, C. I, çev. M. Öztürk, Ankara 1988, s. 100; S. Y. Gömeç, “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, *Türklük Çalışmaları*, 1/2, Erzincan 2006, s. 8.

³⁸ W. Eberhard, “Şato Türklerinin Kültür ve Tarihine Dair Notlar”, *Bellekten*, 11/41, Ankara 1947, s. 21.

³⁹ Filibeli Ahmet Hilmi, *Türklük Yazıları*, haz. H. Duyar, Konya 2022, s. 53; Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 137-138; S. Y. Gömeç, “Türk Devletinde Kagan ve Katunluk Makamı”, *Türkiiz*, 9/46, Ankara 2018, s. 42.

⁴⁰ S. Çağatay, “İl, Ulus ve Yönetenler”, *DTCF. Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, Ankara 1974, s. 279; İnan, *agm*, s. 104; A. Donuk, “İslamiyet’ten Önce Türklerde Devlet Adamı”, *Türk Kültürü*, 24/275, Ankara 1986, s. 146.

⁴¹ Sahibkiran Emir Timur, *Timur’un Günlüğü*, haz. K. Şakirov, A. Arslan, İstanbul 2010, s. 72; Yusuf Has Hacib, *age*, s. 348; Gömeç, *agm*, s. 42.

⁴² Ricaut, *age*, s. 9-10.

⁴³ Z. V. Togan, “Hazarlar”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 5/1, İstanbul 1988, s. 407; S. M. Arsal, “Eski Türklerde Soy-Oymak Teşkilatının İstinat Etiği Esaslar”, *IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, Ankara 1952, s. 120; Donuk, *agm*, s. 146; B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988, s. 113; B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar*, Ankara 1982, s. 130-131.

KAYNAKLAR

- AHMET, M. A., *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, çev. T. Say, İstanbul (tarihsiz).
- ARSAL, S. M., “Eski Türklerde Soy-Oymak Teşkilatının İstinat Ettiği Esaslar”, *IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, Ankara 1952.
- Ata Melik Alaaddin Cüveynî, *Tarih-î Cihan Güşa*, C. I, çev. M.Öztürk, Ankara 1988
- BOODBERG, P.A., “The Language of the T'o-pa Wei”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. I, Cambridge 1936
- Cengiz İmparatorluğu*, haz. M. Uyar, A. Danuu, İstanbul 2012.
- CHAVANNES, E., *Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux*, Petersburg 1903.
- ÇAĞATAY, S., “İl, Ulus ve Yönetenler”, *DTCF. Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, Ankara 1974.
- DE GUIGNES, J. M., *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-î Umumisi*, C. I, İstanbul 1924
- DONUK, A., “İslamiyet'ten Önce Türklerde Devlet Adamı”, *Türk Kültürü*, 24/275, Ankara 1986.
- EBERHARD, W., *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. N. Uluğtuğ, Ankara 1942.
- EBERHARD, W., “Şato Türklerinin Kültür ve Tarihine Dair Notlar”, *Belleten*, 11/41, Ankara 1947.
- ECSEDDY, I., “Tribe and Empire, Tribe and Society in the Turk Age”, *Acta Orientalia*, 31/1, Budapest 1977.
- ESİN, E., “Türkistan Türk Devlet ve Beylikleri”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987.
- Filibeli Ahmet Hilmi, *Türklük Yazıları*, haz. H. Duyar, Konya 2022.
- GEISS, P. G., “Türkmen Kabileciliği”, *Türkmenler Üzerine Makaleler*, der. R. K. Şahsi, İstanbul 2019.
- GÖMEÇ, S. Y., “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, *Türklük Çalışmaları*, 1/2, Erzincan 2006.
- GÖMEÇ, S. Y., “Uygur Kagan Soyunun Problemleri”, *H. Ü. Türkiyat Araştırmaları*, Prof. Dr. Cihat Özönder'in Anısına, S. 8, Ankara 2008.
- GÖMEÇ, S. Y., *Türk Tarihinden İzler*, C. I, Ankara 2014.
- GÖMEÇ, S. Y., *Uygur Türkleri Tarihi*, Ankara 2015.
- GÖMEÇ, S. Y., “Gıyaseddin Balaban ve Hükümdarın Görevleri”, *DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35/59, Ankara 2016.
- GÖMEÇ, S. Y., “Türk Devletinde Kagan ve Katunluk Makamı”, *Türkiiz*, 9/46, Ankara 2018.
- GÖMEÇ, S. Y., *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2018.
- GÖMEÇ, S. Y., “Türklerde Devlet ve Hâkimiyet Düşüncesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *I. Türk Tarihi Sempozyumu*, İstanbul 2018.
- GÖMEÇ, S. Y., *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2018.
- GÖMEÇ, S. Y., “Eski Türklerde Devlet Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Erciyes*, 42/496, Kayseri 2019..
- GÖMEÇ, S. Y., “Kök Türkler ve Uygurlar Çağında Türk Ordu Teşkilatına Umumi Bir Bakış”, *Türk Askeri Kültürü*, Ankara 2019.
- GÖMEÇ, S. Y., “Türklerde Devlet ve Hâkimiyet Düşüncesi ile İdari Yapının Özellikleri”, *Siyaset Bilimi*, ed. D. A. Arslan, İstanbul 2020.
- GÖMEÇ, S. Y., *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara 2021.
- GÖMEÇ, S. Y., “Türk Devletinde Kaganlık ve Katunluk Kurumu Hakkında”, *Tarihsel Akıl Çerçevesinde Türk Devlet Felsefesi*, ed. M. H. Macit, Ankara 2022.
- GÖMEÇ, S. Y., “Türk Tarihinde Türğişler”, *Tobider*, 8/1, Ankara 2024.
- GUMILEV, L. N., *Hunlar*, Çev. A. Batur, İstanbul 2003.

TÜRK DEVLET HAYATINDA TÖRE-YASA

- GUO-ZHONG, T., *Çince Kaynaklara Göre Kuzey Liang Hun Devletinin Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1999.
- GÜNALTAY, Ş., *Mufassal Türk Tarihi*, C. III, İstanbul 1339.
- İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi*, çev. R. Şeşen, İstanbul 1975.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Z. K. Ugan, C. I, İstanbul 1989.
- İNAN, A., “Yasa, Töre~Türe ve Şeriat”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1/1, Ankara 1964.
- İZGİ, Ö., *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Ankara 1987.
- KAFESOĞLU, İ., *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1983.
- KAFESOĞLU, İ., *Bulgarların Kökeni*, Ankara 1985.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, çev. B. Atalay, Ankara 1986.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I-III, çev. B. Atalay, Ankara 1986.
- KIRİLEN, G., *Göktürklerden Önce Türkler*, Ankara 2015.
- KLYAŞTORNIY, S.G, SULTANOV, T. İ., *Türkün Üçbin Yılı*, çev. A. Batur, İstanbul 2003.
- KOÇ, D., YILDIRIM, K., “Hun Tarihi Kaynağı Olarak Yan Tie Lun”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 112/220, İstanbul 2016.
- MAU-TSAİ, L., *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-Küe)*, Buch I, Wiesbaden 1958.
- Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, çev. O. Karatay, İstanbul 2006.
- Moğolların Gizli Tarihi*, ter. A. Temir, Ankara 1986.
- MORGAN, P.O., “The Great Yasa of Chingiz Khan and Mongol Law in the Ilkhanate”, *Bulletin of the Schools of Oriental and African Studies*, XLIX/1, London 1986.
- ORKUN, H. N., *Hunlar*, İstanbul 1938.
- ÖGEL, B., “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devresi”, *Belleten*, C. 19, Ankara 1955.
- ÖGEL, B., *Türk Mitolojisi*, C. I, Ankara 1971.
- ÖGEL, B., *Türklerde Devlet Anlayışı 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar*, Ankara 1982.
- ÖGEL, B., *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988.
- RADLOFF, W., *Türklerin Kökleri*, çev. A. Ekinci, Y.Ünlü, C. I, Ankara 1999.
- RİCAUT, *Türklerin Siyasi Düsturları*, çev. M. R. Uzmen, İstanbul (tarihsiz).
- Sahibkıran Emir Timur, *Timur'un Günlüğü*, haz. K. Şakirov, A.Arslan, İstanbul 2010.
- SOPER, A.C., “Northern Liang and Northern Wei in Kansu”, *Artibus Asiae*, 21/2, Zurich 1958.
- Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi*, II. Kısım (1042-1195), çev. H. D. Andreasyan, Ankara 1944 (Basılmamış Metin).
- TOGAN, Z. V., “Hazarlar”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 5/1, İstanbul 1988.
- TURAN, O., *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, 23, İstanbul 2014.
- VON GABAİN, A., “Hun-Türk Münasebetleri”, *II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1943.
- WATSON, B., *Record of the Grand Historian of China*, Volume II, Third edition, New York 1968.
- YILDIRIM, K., *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, C. I, Metin, haz. R. R. Arat, Ankara 1979.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 11-30.

Geliş Tarihi–Received Date: 21.10.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 20.11.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

GALLIENUS VE II. CLAUDIUS'UN YÖNETİMLERİ ESNASINDA İSKİTLERİN ATİNA'YI
TALANI ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1571135>

 MUZAFFER DEMİR*

ÖZ

Roma İmparatorluğu, Maximinus Thrax'ın MS 235 yılında başlayan iktidarından itibaren özellikle İskandinavya, Almanya ve Kırım üzerinden gelen istilacıların ivmesini gittikçe artıran saldırılarına maruz kalmıştır. Bu istilaların sebepleri arasında; kuzeyde iklim şartlarının daha da sertleşmesi, Roma'da imparator, ordu ve senato üyeleri arasında sıkça görülen iktidar mücadeleleri ve buna bağlı ihanetlerin yanında deprem ve salgın hastalıklar gibi doğal afetler sayılabilir. İstilacıların (başta İskitler ve Gothlar) saldırıları sonucunda Roma'nın Trakya bölgesinin en önemli kenti Philippopolis düşmüş, bunun üzerine Decius oğlu ile birlikte harekete geçmiş ancak MS 250 yılı başlarında gerçekleşen Abrittos Savaşı'nda katledilmişlerdir. Bu savaşta istilacılarla gizli anlaşma yaparak Decius'a ihanet eden Gallus imparator olmuştur. Gallus anlaşma gereği İskitlere yıllık haraç ödemeyi kabul etse de Kuzeydoğu'dan İskitler bir taraftan, Kuzeybatı ve Kuzey'den Gothlar, Borani, Urugundi, Carpi, Vandali, Marcomanni ve Quadi diğer taraftan Roma topraklarındaki talanlarını sürdürmüşlerdir. Gallus'un iktidarında başlayan istilalar ve salgın hastalıklar, MS 253 yılı sonlarında başlayan Valerianus-Gallienus ortak iktidar döneminde de devam etmiştir. İktidar değişikliğini fırsat bilen Borani, Goth, Carpi ve Urugundi MS 253/4 yılında İtalya ve İlyricon'a saldırmışlar, ayrıca İskitlerin muhtemelen Kırım üzerinden Küçük Asya'ya saldırıya geçmelerine yardım etmişlerdir. Bu ilk saldırı püskürtüldükten sonra çok daha ciddi olan Valerianus'un Sasanilere MS 260 yılında esir düşmesi ve Gallienus'un iktidarı tek başına devralmasıyla tetiklenmiştir. MS 262 yılı itibarıyla istilacılar Hellas'ın Achaia bölgesindeki kentlere saldırmış, Thessalonice'yi kuşatmışlar ve bu gelişmeler üzerine başta Atina olmak üzere Hellen kentleri savunmalarını güçlendirmeye başlamışlardır. Bir diğer istila hareketi de Gallienus'un iktidarının sonlarında, MS 267/8 yılında gerçekleşmiştir. İstilacılar Maiotis Gölü'nden Pontos'a yelken açmış, Byzantion ve Chrysopolis'i ele geçirmişlerdir. Marmara üzerinden giderek Lemnos ve Scyros adalarını da yağmalamışlardır. Bu sefer, her türlü savunma taktiğine rağmen, Atina, Korinthos, Sparta, Argos gibi önemli kentler dahi talan edilerek ateşe verilmiş; Atinalılar onları bazı engebeli ve dar geçitlerde pusuya düşürüp pek çoğunu yok edene kadar tüm Achaia bölgesini yağmalamışlardır. Gallienus, Nessos yakınlarında bir saldırı başlatarak zafer kazanmış ve onların teslim olan lideri Naulobatos ile anlaşmaya vararak kendisini onurlandırmıştır. Günümüz araştırmacılarının çoğu, Hellas istilası ve Atina talanıyla ilgili olarak Ailouroi/Herules/Heluri/Eluri etnonimisini veya biraz daha arka planda ise Gothları öne çıkarmakta ve "Herules'in Atina Talanı" başlığını kullanmayı tercih etmektedir. Bu çalışmada ise istilaların sadece -zaten bazı kaynaklarda İskitlerin de bir kolu olduğu söylenen- Herules'e atfedilemeyeceği başta İskitler olmak üzere onlarla ittifak yapan Gothlar, Peucini, Greuthungi, Austrogothi, Tervingi, Visi, Gepedes, Keltler, Herules gibi birden fazla *ethnos* tarafından gerçekleştirildiğine dair delillerin daha kuvvetli olduğu ve bu bağlamda aslında Atina'nın MS 268 yılında hile ile ele geçirildiği, Claudius'un MS 269 yılında sözde barbar ittifakını ağır bir yenilgiye uğratması üzerine istilacıların kenti yakarak geri çekildikleri tezleri savunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gallienus, Claudius, İstila, İskitler, Gothlar, Herules.

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla/TÜRKİYE, E-Posta: dmuzaffer@mu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7270-2317.

GALLIENUS VE II. CLAUDIUS'UN YÖNETİMLERİ ESNASINDA İSKİTLERİN ATİNA'YI TALANI ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

RECONSIDERATIONS ON THE SACK OF ATHENS BY SCYTHIANS DURING THE RULES OF GALLIENUS AND CLAUDIUS II

ABSTRACT

The Roman Empire was subjected to increasingly rapid attacks from the invaders, especially from Scandinavia, Germany and Crimea, starting with the reign of Maximinus Thrax in 235 AD. The reasons for these invasions cover the harsher climate conditions in the north, frequent power struggles between the emperor, army and senate members in Rome, and the resulting betrayals, as well as the natural disasters such as earthquakes and epidemics. As a result of the attacks of invaders (mainly Scythians and Goths), Philippopolis, the most important city of the Thrace region of Rome, fell, and Decius and his son decided to make an expedition, but were massacred in the Battle of Abrittus in early 250 AD. In this war, Gallus, who allegedly made a secret agreement with the invaders and betrayed Decius, became emperor. Although Gallus agreed to pay an annual tribute to the Scythians as for the agreement, the Scythians from the northeast, the Goths on the one hand, Borani, Urugundi, Carpi, Vandali, Marcomanni and Quadi from the northwest and north on the other hand continued their plunder of Roman lands. The invasions and epidemics that had occurred during Gallus' reign continued right at the beginning of the Valerian-Gallienus rule, which began at the end of 253 AD. Taking advantage of this change of power, the Borani, Goths, Carpi and Urugundi attacked Italy and Illyricum in 253/4 AD, and also helped the Scythians to attack Asya Minor, probably via the Crimea. After this first attack was repelled, a much more serious one was triggered when Valerian was captured by the Sassanids in 260 AD and Gallienus took sole power. As of 262 AD, the invaders attacked the cities in the Achaean region of Greece, besieged Thessalonice, and then the Hellenic cities, especially Athens, began to strengthen their defenses. Another invasion took place towards the end of Gallienus' reign, in 267/8 AD. The invaders sailed from Lake Maiotis to Pontus, captured Byzantium and Chrysopolis. They went via Marmara and plundered the islands of Lemnus and Scyrus. Despite all the defensive tactics, this time, important cities such as Athens, Corinth, Sparta, and Argos were plundered and set on fire; the Athenians ambushed them in some rugged and narrow passages and captured the entire Achaean region by destroying many of them. Gallienus launched an attack near Nessos, won a victory, and honored their surrendered leader Naulobatus by reaching an agreement. Most of the modern researchers emphasize on the Ailouroi/Herules/Heluri/Eluri *ethnos* or, more subtly, the Goths in the background regarding the invasion of Hellas and the sack of Athens, and prefer to use the title "The Sack of Athens by Herules". In this study, the following theses shall be supported that the invasion at this date could not be attributed solely to Herules, who are said to be a branch of the Scythians in some sources, but that the evidence is stronger that it was carried out by more than one *ethnos*, primarily the Scythians and the Goths, as well as the Peucini, Greuthungi, Austrogothi, Tervingi, Visi, Gepedes, Celts, Herules, who were allied with them, and that in this context, Athens was actually captured by trickery in 268 AD, and after the so-called barbarian alliance suffered a heavy defeat at the hand of Claudius II, they retreated by burning the city in 269 AD.

Keywords: Gallienus, Claudius II, Invasion, Scythians, Goths, Herules.

GİRİŞ

Roma lejyonlarının istedikleri zaman kendi içlerinden bir lideri imparator ilan ettikleri veya mevcut imparatoru görevden uzaklaştırdıkları anarşi ortamı ve düzensizlik Severus Alexander'ın öldürüldüğü MS 235 yılından MS 285 yılına kadar artan bir ivme ile devam etmiştir. Bu esnada sözde barbar halkları haraç taleplerini artırmışlar ve bu durum yerelde görev yapan lejyonların maaşlarında azalmayı ve böylelikle huzursuzluğu tetiklemiştir. Depremleri ve salgın hastalıkları da fırsat bilerek özellikle iktidar değişim zamanlarında Roma topraklarına yönelik istila hareketlerine hız vermişlerdir. Yarı-barbar kökenli olarak bilinen Maximinus Thrax'ın saltanatından itibaren senato, ordu ve imparator arasındaki çıkar ve güç dengeleri daha fazla bozulmaya başlamış, onun iktidarı da senatör komploları sebebiyle çok geçmeden MS 238 yılında sona ermiştir.¹ Arap lakabıyla da bilinen I. Philippus'un saltanatının başlamasıyla Doğu, Batı ve çeşitli bölgelerdeki askeri krizler tırmanışa geçtiğinden başkentte uzun süreli ikamet imparatorlar için bir seçenek olmaktan çıkmış, barbar istilası gibi kritik meseleleri çözmek için vekiller görevlendirilmiştir. En şiddetli iç çatışmalardan birisi I. Philippus ile onun sözde barbar istilacılara karşı görevlendirdiği senatör Decius arasında yaşanmıştır. Decius, MS 250 yılında Pannonia ve Moesia bölgeleri lejyonlarının desteğini alarak I. Philippus'u meydan savaşında yenilgiye uğratmayı başarmıştır. Ancak İskitler, Gothlar ve Carpi iktidar değişimini fırsat bilerek Kuzeydoğu'dan Moesia, Dacia, Trakya ve Hellas'ta Achaia içlerine kadar istila hareketlerine girişmişler ve hatta Trakya bölgesinin en önemli kenti Philippopolis İskit kralı Cniva tarafından ele geçirilmiştir. Bunun üzerine Decius, Kuzey-doğuda Kırım üzerinden gelen Cniva birlikleri ve ona Kuzey'den gelerek destek veren Goth lideri Ostrogouthos ve müttefiklerine karşı sefere çıkmıştır. Ancak imparator İskitlerle gizli anlaşma yapan Roma'nın Moesia bölge valisi Gallus'un ihaneti

¹ Düşük sosyal statüye sahip kişiler dahi imparatorluk otoritesini tehdit edebilecek konuma gelebilmiştir. Bkz. J. Moralee, "Maximinus Thrax and the Politics of Race in Late Antiquity", *Greece & Rome*, 55.1, 2008, s. 58-62; R. Özman, E. Doğan, Roma III. yy. Krizinde İmparator Senatus İlişkileri", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 38, 2021, s. 580-583.

sonucunda MS 250 yılında Abrittos'ta tuzağa çekilerek ağır bir yenilgiye uğratılmış, oğluyla birlikte savaş meydanında öldürülmüştür. Gallus, Decius'tan sonra kendisini imparator ilan ettirmiş, iktidara çıkmasına destek veren İskitlere yıllık haraç ödemeye devam etmiştir. Buna rağmen, istilacıların saldırıları durmamıştır. Ayrıca beş bin kişinin öldüğünün kayıtlara geçtiği salgın hastalıklar sebebiyle Roma merkezi idaresi daha da zayıflamıştır. Yerel lejyonlar, iki yıllık iktidar dönemini rehavet içinde geçiren Gallus'a karşı bu sefer de Aemilianus'u imparator ilan etmişlerdir. Gallus, bunun üzerine Galya valisi Valerianus'u Roma'ya davet etmiş, iki ordu modern Terni yakınlarında Interamna'da karşı karşıya gelmiştir. Ordusu saf değiştiren Gallus ve oğlu Volusianus MS 253 yılı Ağustos ayında öldürülmüşler, bu gelişmeleri fırsat bilen Valerianus, Galya'den ulaşarak Roma'da iktidarı ele geçirmiş ve oğlu Gallienus ile birlikte yönetimi devralmıştır. Gallienus, babası Valerianus Doğu'da Sasanilere karşı savaşı sırasında MS 260 yılında esir düştüğünden, suikaste kurban gittiği ve yerine II. Claudius'un geçtiği MS 268 yılına kadar tek başına, babasıyla birlikte toplamda on beş yıl hüküm sürmeyi başarmıştır.²

Barbarların Hellas ülkesine ve büyük kentlerine yönelik saldırıları, Gallienus ve II. Claudius'un saltanatları sırasında (MS 260-270) zirveye ulaşmıştır. Bu yıkım dalgası esnasında Atina dahi saldırıya uğramış, yağmalanmış ve kentin büyük bir kısmı harabeye dönmüştür. Sözde barbarların hareketlilikleri antik Hellen ve Latin edebi kaynaklarında ara ara izlenebilmekte olup bu olaylarda İskitlere veya Gothlara ve özellikle Atina saldırısında İskitlerle veya Gothlarla ilişkili bir grup olduğu söylenen Herules/Heruli (Erouloi/Eruloi)'ye önemli roller biçilmektedir. Mevcut kanıtlar ışığında Herules'in coğrafi kökenlerini veya kabile bağlantılarını kesin olarak tanımlamak, zanaatlarını, niteliklerini veya eğilimlerini keşfetmek de kolay gözükmemektedir. Motivasyonları da aynı şekilde belirsizdir. Yerleşmek için aileleri ve yükleriyle birlikte toplu halde mi yoksa sadece savaşçılardan oluşan gruplar halinde mi geldikleri, ilk gelenlere farklı topluluklardan yeni dalgaların katılıp katılmadığı soruları tartışmaya açıktır.

Bu bağlamda Herules'in tarihi geçmişi, diğer birçok antik veya erken orta çağ *ethnosu* gibi, kanıt eksikliği nedeniyle çözülmesi zor olsa da, merak uyandırmaya devam etmektedir. Aschbach, Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışında da etkili olduğu düşünülen Herules ile ilgili ilk modern Batı çalışmasını kaleme almıştır; "völkerwanderung" kavramı bağlamında Gothlar, Vandallar, Franklar, Burgundiyalıların gölgesinde kaldıklarından ciddi bir akademik ilgiyi hak ettiklerini savunmuştur.³ 1924'te İsveçli filolog Otto von Friesen'in çalışmasında çok sayıda İskandinav runik yazıtından bilinen "erilaR", "eirilaR" isimlerinin gizli bir Herules kabilesinin adına işaret ettiği ileri sürülmüş ve bu bağlamda özellikle İskandinav bilim insanları, Herules'in çeşitli yönlerini (dilbilimsel, dinsel, yasal, arkeolojik) İskandinav halklarıyla ilişkilendirmeye teşvik edilmiştir.⁴ 1940'lardan itibaren Herules'in güney İskandinav'dan Tuna Nehri, Azak Denizi'nin kuzeyinden Aşağı Ren boyunca ve en sonunda İtalya'ya kadar uzanan bir güzergah izlediğini gösteren haritalar yayımlanmıştır.⁵ Bazı Polonyalı arkeologlara göre Herules'in İskandinav'ya yeniden göçünün izlerini gösteren maddi kalıntılar Polonya'da, Tomaszów Lubelski yakınlarındaki Ulów'da 2002 yılından beri kazılan bir alanda bulunmuştur.⁶ Diğer yandan J. Lelewel Herules'in German veya İskandinav kökenli olmadığı, aksine Letonyalı ve Estonyalıların ataları olduğu tezini desteklemiştir.⁷ Ellegård'a göre Herules'in ayrı bir etnik kimliği yoktur, sadece ortaçağ Vikingleri veya Varangoi gibi gezgin savaşçılardan oluşan gruplardır.⁸ Böylesine bir yaklaşım, Procopios'un anlatımına dayanarak kabilenin İskandinav kökenli olduğunu öne süren hipotezin güvenilirliğini reddeden Goffart tarafından da savunulmuştur.⁹ Aslında, MÖ XII. yy.'da Hellas'ı istila eden Dorların aksine, Herules'i iddia edilen İskandinav'daki anavatanlarından adım adım Karadeniz'in kuzey kıyısına ve oradan da Roma-Hellen dünyasına (Küçük Asya, Tuna eyaletleri ve Hellen anakarası) kadar takip edebilmek zordur.

² Gallienus, ordunun çok büyük bir tehdit haline gelmesini önlemek için çeşitli önlemler almıştır: subayları ile kendisi arasındaki bağları güçlendirmiş, subaylarının gücünü azaltmış ve askeri işler üzerindeki kendi kontrolünü genişletmiştir. Sınır bölgelerini diğer kabilelere karşı savundukları sürece Romalı olmayan yerel güçlü liderlere de güvenmiştir. Bkz. I. Mennen, *Power and Status in the Roman Empire, ad 193-284*, Leiden/Boston 2011, s. 186; H. G. Simon, "Die Reform der Reiterei unter Kaiser Gallien", *Studien zur antiken Sozialgeschichte. Festschrift Friedrich Vittinghoff*, Ed. W. Eck, H. Galsterer, H. Wolff, Cologne/Vienna 1980, s. 435-452. Gallienus'un askeri ve idari reformları için bkz. T. Kendrick, *A Reassessment of Gallienus' Reign*, (MA Thesis), University of Lethbridge 2014, s. 21-41; P. D. Britton, *The Military and Administrative Reforms of the Emperor Gallienus*, (MA Thesis), Durham University 1981.

³ J. Aschbach, *Geschichte der Heruler und Gepiden: Ein Beitrag zur Geschichte der germanischen Völkerwanderung*, Frankfurt 1835, s. 1-62. Bu konudaki uluslararası (özellikle Almanca) pek çalışmaya referans için bkz. J. Prostko-Prostyński, *A History of the Herules*, Poznań 2020, s. 11-12.

⁴ İlgili referanslar için bkz. Prostko-Prostyński 2020, s. 15. Ayrıca bkz. B. Haggman, "Eruli Influence in South Scandinavia, Migration and Remigration", *Migracijske i etničke teme*, 15.1-2, 1999, s. 215, 219-221.

⁵ E. Nack, *Germanien: Land und Volk der Germanen*, Vienna 1958, s. 359-360.

⁶ Prostko-Prostyński, *age*, s. 14.

⁷ İlgili referanslar için bkz. Prostko-Prostyński, *age*, s. 16.

⁸ A. Ellegård, "Who were the Eruli?", *Scandia: Tidskrift för historisk forskning*, 53, 1987, s. 5-34. Aynı zamanda R. Steinacher ("Rex oder Räuberhauptmann. Ethnische und politische Identität im 5. und 6. Jahrhundert am Beispiel von Vandalen und Herulern", *Grenzen und Entgrenzungen, Der mediterrane Raum*, Ed. B. Burtcher-Bechter, P. W. Heider, B. Merz-Baumgartner, R. Rollinger, Würzburg 2006, s. 323) MS IV.-VI. yy.'lar arasında Herules'ten bahseden dağınık kaynakların tek bir kabileye değil çeşitli gruplardan kişilerle ilişkilendirilebileceğini önermiştir.

⁹ W. Goffart, *Barbarian Tides: Migration Age and Later Roman Empire*, University of Pennsylvania Press 2010, s. 206.

GALLIENUS VE II. CLAUDIUS'UN YÖNETİMLERİ ESNASINDA İSKİTLERİN ATİNA'YI TALANI ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

Steinacher, çoğu bilim insanı tarafından kendi tarihlerinde birbirinden ayrı tutulmuş olan Doğu ve Batı Herules halkı fikrinin¹⁰ de tartışmalı olduğunu söylese de, MS III.-VI.yy. Herules'i hakkında bildiklerimizin tam bir resmini elde etmek için farklı koşulları hesaba katmak gerektiğini düşünmektedir; Herules tarihinin parçalarını bir araya getirmek amacıyla mevcut antik kaynakların yeniden incelenmesi, neredeyse beş yüzyıldır zaten devam eden kaynak eleştirisinin yanı sıra nesiller boyu tarihçiler tarafından ileri sürülen argümanların da hesaba katılması gerekmektedir.¹¹

Bu çalışmada Herules'in kökenine bakış açısı, onların büyük ihtimalle Kuzey, Kuzeybatı Avrupa (German, İskandinav, Letonya, Estonya) halklarından çıktığı ancak MS VI. yy.'da Lombardların elinden son yenilgilerini alınca kadar¹² kuzeydoğu, doğu ve güneyden diğer savaşçı konar-göçer halk gruplarıyla da karıştıkları yönündedir; coğrafi kapsam alanlarının zaman içinde genişlemesinin (İskandinavya, Ukrayna, Yunanistan, Avusturya, Almanya, Fransa, İspanya, Bohemya, Balkanlar, İtalya, Asya ve Afrika) sebebi de bu olmalıdır. Diğer Goth grupları gibi onlar da iç siyasi istikrarsızlıkları ve doğal afetleri fırsat bilerek ve de yaşadıkları coğrafyanın soğuk iklim koşullarından kaynaklı olarak Almanya veya İskandinavya'dan daha güneyde yerleşik hayat tarzı ve buna dayalı maddi birikimin öne çıktığı büyük vaatlere sahip bölgelere hareket etme alışkanlığı edinmişlerdir. Planlı bir çabaları olmadığından Roma'nın zayıf bölgelerini istila etmişler ve bu süreçte de diğer *ethnos*lardan konar-göçer topluluklarla Roma tepkisine karşı ittifak yaparak karışmışlardır. Bu sebeple ilgili antik kaynaklarda bahsi geçen *ethnos*ların tek tek kendi içinde değerlendirilmesi ve istilacı kavimlerin etnonimlerinin buna göre önerilmesi gerekmektedir.

Diğer yandan ilgili edebi kaynaklardaki problemlerin (boşluklar, muğlaklıklar, aktarımdaki hatalar, kaynakların rastgele ve kasıtlı olarak kullanımı, iddia edilen tutarsızlıklar ve çelişkiler) detaylar arandığında çok daha ciddi bir şekilde kendini gösterdiği iddia edilmiştir.¹³ Eserleri kayıp olup sadece fragmanları günümüze kadar ulaşan Atinalı Dexippos dışında MS III. yy. istilacılarına ara ara değinen Geç Antik Dönem yazarları olayların gerçekleştiği tarihten çok daha sonra (MS IV. yy.'ın başlarından itibaren) eserlerini derlemişlerdir. Bunlar arasında *Historia Augusta*, Iordanes'in *Getica*, Zosimos'un *Historia Nova*, Georgios Syncellos'un *Ekloge chronographias*, Iones Zonaras'ın *Epitome Historion* ve Suda'nın *Lexicon* adlı eserlerini sayabiliriz. Bu yazarların, barbar istilaları bazında özellikle MS 238-270 yılları arasını anlattıkları kısımlarda, olayların geçtiği dönemde yaşamış, dolayısıyla görgü tanığı olan Dexippos'un *Chronica/Chronica Historia/Syntomon Historicon* ve *Scythica* başlıklı eserlerinden doğrudan veya dolaylı olarak alıntı yaptıkları bilinmektedir.¹⁴ Büyük ihtimalle Aurelianus iktidarında (MS 270-275) tamamlanan *Scythica*'nın günümüze kadar ulaşan az sayıdaki fragmanında I. Philippus ile Aurelianus'un iktidarları arasındaki dönemde Roma ile İskitler (Scythae/Scythoi/Scythai), Vandali (Vindili/Vanduli/Ouandaloi/Bandiloi) ve Iuthungi (Iouthoungoi) dahil olmak üzere çeşitli halklar arasında gerçekleşen savaşlar ele alınmıştır.¹⁵ İki kaynaktan¹⁶ günümüze kadar ulaşan ana fragmanlara ek olarak Viyana'daki Österreichische Nationalbibliothek'te bir el yazması olan *Codex Vindobonensis historicus gr. 73* (folyalar. 192r, 192v, 193r, 193v, 194r, 194v, 195r, 195v)'ün son sekiz sayfasında da büyük ihtimalle *Scythica*'dan geldiği kabul gören fragmanlar keşfedilmiş ve günümüz araştırmacılarının değerlendirilmelerine tabi tutulmuştur.¹⁷

Aslında bütün bu antik yazarların eserlerindeki ilgili metinler dikkate alındığında Gallienus ve II. Claudius yönetimleri esnasında Herules'in baskın istilacı topluluk olduğuna işaret eden az sayıda delil bulunmaktadır. MS XII. yy.'da yazan Byzantionlu Stephanus, Dexippos'un *Chronica* adlı eserinde "İskit *ethnos*undan Helouroi"

¹⁰ Bu ayırım için bkz. T. Brandt, *The Heruls in Scandinavia*, 2018, 15-16. = https://www.academia.edu/36635146/The_Heruls_in_Scandinavia.

¹¹ R. Steinacher, "Herules: Fragments of History", *Neglected Barbarians*, Ed. F. Curta, Turnhout 2010, s. 320.

¹² G. E. Wilson, *The Herulian Sack of Athens A.D. 267*, (PhD Thesis), University of Washington 1971, s. 45.

¹³ Wilson, *agt*, s. 14. Wilson Dexippos'un yeni keşfedilen fragmanlarını görmediğinden abartılı bir iddiada bulunmaktadır, ayrıca kronolojik tespitleri ve kaynak kullanımı dağınık bir durum göstermektedir.

¹⁴ Bunların yanında Kassiodoros, Nantesli Eusebios, Sardeisli Eunapios gibi yazarların da ondan faydalanması konusunda bkz. Robinson 2023, s. 23-32. Ayrıca bk. G. Martin, J. Grusková, "Facing the Plaque and the Goths: A New Passage from the Scythica Vindobonensia (Codex Vindobonensis hist. gr. 73, fol. 192r, lines 13-30)", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 62.4, 2022, s. 478-480.

¹⁵ C. Davenport, C. Mallan, "Dexippus' Letter of Decius: Context and Interpretation", *Museum Helveticum* 70/1, 2013, s. 59. Diğer çağdaş çalışmalar Gregorios Thaumaturgos'un *Epistola Canonica*'sı (P. Heather, J. Matthews, *The Goths in the Fourth Century*, Liverpool 1991, s. 1-10) ve MS XIII. yy. Sibyl kehanetleridir (D. S. Potter, *Prophecy and History in the Crisis of the Roman Empire*, Oxford 1990). Gregorios Thaumaturgos (*Epist. Can. V, IVI*), kısaca MS 250'li yıllarla ilgili olarak istilaları fırsat bilerek komşularının mallarına ve kadınlarına ve kaçan tutsaklarına göz diken, barbarmış gibi hareket eden Hristiyanların varlığından söz etmektedir.

¹⁶ W. Treadgold, *The Middle Byzantine Historians*, Basingstoke/New York 2013, s. 153-165; A. Németh, *The Excerpta Constantiniana and the Byzantine appropriation of the past*, New York 2018, s. 79, 83, 209-210, 271-272; "Dexippus in the Excerpta Constantiniana Revisited: The Preface to Dexippus' Scythica", *Gothic Invasions and Roman Historiography. Beiträge einer internationalen Tagung zu den Wiener Dexipp-Fragmenten (Dexippus Vindobonensis). Wien 2020 3.-6. Mai 2017, Tyche*, Supplement band Nr. 12, Ed. F. Mitthof, G. Martin, J. Grusková, Wien 2020, s. 125-126.

¹⁷ Son olarak birkaç satırdan oluşan bir pasaj yayımlanmıştır (G. Martin, J. Grusková, *agm*, s. 437-493). Özellikle bkz. G. Martin, J. Grusková, "Scythica Vindobonensia' by Dexippus (?): new fragments on Decius' Gothic Wars", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 54, 2014a, s. 728-754; "Dexippus Vindobonensis" (?). Ein neues Handschriftenfragment zum sogenannten Herulereinfall der Jahre 267/268", *Wiener Studien*, 127, 2014b, s. 101-120; L. D. Blois, "Invasions, Deportations, and Repopulation: Mobility and Migration in Thrace, Moesia Inferior, and Dacia in the Third Quarter of the Third Century AD", *The Impact of Mobility and Migration in the Roman Empire*, Proceedings of the Twelfth Workshop of the International Network Impact of Empire (Rome, June 17-19, 2015), Ed. E. L. Cascio, L. E. Tacoma, Leiden/Boston, s. 43.

hakkında bilgi verdiğini kısaca yazmıştır,¹⁸ dolayısıyla onlar Dexippos tarafından İskitlerin bir kolu olarak gösterilmişlerdir. Dexippos eserlerinde istilacılar için genelde “İskit” adını kullanmayı tercih ederken, Iordanes övgü amaçlı olarak “Goth” adını bilinçli olarak öne çıkarmaktadır. Yine büyük olasılıkla Dexippos’tan alıntı yapan ve MS VI. yy. ortalarında yazan Iordanes, Ablabius’a atıfta bulunarak (o da büyük olasılıkla Dexippos’tan esinlenmiştir), Herules’in Dani tarafından anavatanları İskandinavya (Scandza), Doğu Danimarka ve Güney İsveç’ten kovularak Maiotia Gölü (Azak Denizi) bölgesine ve ardından Roma sınırlarına kadar geldiklerini; Göl çevresinde halihazırda aktif olan diğer Goth veya İskit gruplarına katıldıklarını, “Heluri” isminin de Göl çevresindeki “*hele* (ἔλη)” olarak adlandırılan bataklık bölgesinden geldiğini aktarmaktadır.¹⁹ MS VIII. yy.’da yazan Syncellos, Heluri ismini bozarak “kediler” anlamına gelen “Ailouroi” adını sadece bir yerde kullanmakta olup aşağıda bahsedileceği üzere onların Karadeniz ve Marmara kentlerine, boğazlara, Ege adalarına ve Hellas anakarasına yapılan saldırılarda aktif olduklarını ancak yenilgiye uğratıldıklarını bildirmektedir.²⁰ MS VI. yy.’ın ilk çeyreğinde yazan Zosimos ise istilacıların başını “İskitlerin” çektiğini ve onların istilaya başlamadan önce “Herules”, “Peuces” ve “Gothlarla” bir yerde toplanarak ittifak yaptıklarını belirtmektedir.²¹ Benzer şekilde muhtemelen MS IV. yy.’da yazan Historia Augusta yazarı da “İskitlerin çeşitli kabileleri”, “Peucini”, “Greuthungi”, “Austrogothi”, “Tervingi”, “Visi”, “Gepedes”, “Keltler” ve “Eruli”’den oluşan ittifakin yağma arzusuyla Roma topraklarına girdiğini yazmakta olup bu ittifak içinde “Eruli” *ethnosunun* profiline en son sırada yer vermektedir.²² Herules etnonimisi en çok, onların Roma ile ittifak yaparak MS V. yüzyıldaki savaşlarına, İskandinav köklerine ve ırkçı bir önyargıyla geleneklerine de değinen Procopios tarafından kullanılmaktadır.²³ Bu durum aslında onların Roma ve Hellen dünyasında MS V. yy. ve sonrasında etkili olduklarının ve bunu bilen Procopios’un da barbarlarla ilgili kendi döneminin güce dayalı yaygın ismini kullanmayı tercih ettiğinin en önemli delili olarak gözükmektedir. Bu bağlamda Syncellos’un ve diğer yazarların MS 266-269 yılları arasındaki olaylar bazında bahsettiği Herules ile Prokopios’unkinin aynı *ethnos* olması teorik olarak mümkündür,²⁴ ancak onların MS V. yy.’da daha güçlü hale geldiği anlaşılmaktadır.

Sonuçta Dacia, Moesia, Trakya, Hellas ve Küçük Asya gibi yerleri istila edenler birden fazla *ethmostan* oluşmuştur. Bunların liderliğini Herules veya Gothlar yerine İskitlerin yapma ihtimalinin gözden geçirilmesi gerekmektedir. Doğrudan Atina talanı bazında da istilacıların etnisitesi ve talanın kronolojisi tartışılmaya devam etmektedir, çünkü kuşatma ve kentin düşmesiyle ilgili, daha önceden Philippopolis örneğinin aksine²⁵ antik kaynaklar genelde sessizliğini korumuştur. Kentin kuşatmasında uzun süreli, makine kullanımı gerekip gerekmediği veya Atina’nın başlangıçta akıncılara kolayca teslim olup olmadığı net değildir.²⁶ İlgili antik kaynakların tamamı kısaca gözden geçirildiğinde, Herules’in doğrudan Atina istilası ve yağmasına sadece MS VIII. yy. yazarı Syncellos değinmekte olup o da Herules adını Hellen diline uydurarak kullanmaktadır. Bu konudaki boşluğu doldurabilecek birebir objektif gözlemlere dayalı olan Dexippos’un *Scythica*’sının fragmanları yetersiz kalmaktadır. Yazıt veya Mısır papirüsü sayısı yok denecek kadar azdır. Iordanes, Zosimos, Historia Augusta yazarı, Petrus Patricius, Ps.-Aurelius Victor, Eutropius ve Orosius Herules’i ne Atina talanı ile

¹⁸ Steph. Byz. *Helouroi*: Σκοθικὸν ἔθνος, περὶ ὧν Δέξιππος ἐν Χρονικῶν ἰβ = <https://topostext.org/work/241> (§ E269.11). Aynı zamanda bkz. T. Gaisford (Trans.), *Etymologicum Magnum*, Oxford 1848, S. 332-333 = ἀπὸ τῶν ἐκεῖσε ἑλθόντων Ἑλουροὶ κέκληνται. Δέξιππος ἐν δωδεκάτῳ χρονικῶν.

¹⁹ Iord. *Get.* XXIII: CXVII.

²⁰ Sync. AM 5748.

²¹ Zos. I.42.1. Diğer taraftan daha önceden Gallienus iktidarında Trakya’yı, Hellas’ın tamamını ve Atina’yı ele geçirenlerin “İskitler” olduğunu tek bir cümlede bildirmektedir (Zos. I.39.1). Claudius dönemini anlatırken kullandığı “İskit” adı için bkz. Zos. I.45.1.

²² HA *Claud.* VI.2. Gallienus ve Claudius iktidarları anlatılırken kullanılan “İskit” veya “Goth” etnonimleri için bkz. HA *Gall.* XIII.6-10; *Claud.* IX.3-9. Wilson (*agt*) Herules, İskit ve Goth ayrımı yapma gereği duymadan bu kaynağı yanlış kullanmıştır. Diğer yandan Ps. Aurelius Victor (*Caes.* XXIX-XXXIV), Decius’tan Claudius dönemine kadar imparatorların yönetim süreleri ve kendi aralarındaki savaşlara odaklanmakta olup ilginç bir şekilde barbar istilalarına değinmemektedir. Eutropius (IX.8.2, 11.2), Gallienus ve Claudius iktidarlarında Alemanni, Sarmatai ve Quadi topluluk isimleri yanında genelde “Goth” etnonimini kullanmayı tercih etmiştir. Orosius’ta (VII.22.7; 23.1) benzer cümlelerle “German” ve “Goth” etnonimlerine atıfta bulunmuştur. Ammianus Marcellinus kısa arassözünde Decius’tan Claudius’a kadar “İskit” gruplarının istilalarına ve yıkımlarına genel hatlarıyla değinmektedir (Am. Marc. XXXI.5.17). Orosius’un Eutropius’tan kelimesi kelimesi alıntı yapması konusunda bkz. M. Zahariade, “A Crux in Bellum Scythicum. The Invasion of 267: Gothi or Heruli”, *Antiquitas Istro-Pontica*, Ed. I. Achim, A. Băltăc, V. Rusu-Bolindeț, V. Bottez, Cluj-Napoca 2010, s. 165. Petrus Patricius da Atina istilasıyla ilgili kısa anekdotunda “İskit” adını kullanmayı tercih etmiştir. Bkz. F. Millar, “P. Herennius Dexippus: The Greek World and the Third-Century Invasions”, *Rome, the Greek World, and the East volume 2 Government, Society, and Culture in the Roman Empire*, Ed. H. M. Cotton, G. M. Rogers, University of North Carolina 2004, s. 291. Iordanes’i takip eden Gregorios Thaumaturgos da “Boradai and Gotthoi” (*Ep. Can.* V) etnonimlerine başvurmuştur.

²³ Prok. *Pers.* II. 25.26-28; *Vand.* IV.4.29-31; Brandt, *age*, s. 16 vd.; J. L. Teall, “Barbarians in Justinian’s Armies”, *Speculum*, 40.2, 1965, s. 294-322. Herules (Eruli)’in Romalılara karşı sadakatsizliğe ve açgözlülüğe meyilli, komşularına şiddet uygulamaya hevesli, bazı erkeklerinin cinsel anlamda sapkın oldukları da vurgulanmaktadır (Prok. *Goth.* VI.14).

²⁴ Steinacher, *age*, s. 322.

²⁵ Dexippos *FGrHist* 100 F 26; Sync. AM 5746; Iord. *Get.* XVIII.101-103. Dexippos’un *Codex Vindobonensis* (fol. 194r, 29-30-194v, 30; fol. 195 r, 1-39) tercümeleri için bkz. G. Martin, J. Grusková, “Scythica Vindobonensia” by Dexippus(?), s. 734-737.

²⁶ Herodotos (VIII.53.2), MÖ 480/79’da kentin Persler tarafından yağmalanmasıyla ilgili çok kısa bir açıklama yapmıştır. Appianus (*Mith.* VI.38-40)’un MÖ 86’da Mithridates Savaşları sırasında Sulla’nın Atina kuşatması ve kıyımı ile ilgili eksik açıklaması bile daha fazla bilgi sunmaktadır.

GALLIENUS VE II. CLAUDIUS'UN YÖNETİMLERİ ESNASINDA İSKİTLERİN ATİNA'YI TALANI ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

bağlantılandırmakta ne de onları baskın istilacı *ethnos* olarak öne çıkarmaktadır, sadece onların başta İskitler veya Gothlar olmak üzere diğerleriyle ittifak yaparak yağma hareketlarına giriştiklerini bildirmektedirler. Bu durumda, günümüz araştırmacılarının istilalar tek bir *ethnos* tarafından gerçekleştirilmiş gibi şuursuzca Herules ismini öne çıkardıkları söylemlerinin gözden geçirilmesi gerekmektedir. Aslında Iordanes'in *Getica* adlı eserindeki model takip edilerek bu istilacılar için "Goth" *ethnosu* da bilinçli olarak öne çıkarılarak kullanılmıştır.²⁷ Buna karşın nadirde olsa MS 266-268 yılları arasındaki istilacılarla ilgili olarak üç farklı *ethnosun* olduğu; Gothların Trakya'yı, Herules'in Achaia'yı ve İskitlerin Küçük Asya'yı istila ve talan ettikleri söylemi derinlemesine araştırılmasa da en azından dillendirilmeye çalışılmıştır.²⁸

Bu bağlamda Atina talanının başta İskitler olmak üzere birden fazla *ethnos* tarafından gerçekleştirilmiş olması teorik olarak mümkündür. İlgili edebi kaynaklar Atina yağmasının detayları hakkında sessiz kalsa da arkeolojik kazılar, çağdaş ve Geç Antik Dönem yazarlarının ifadelerini doğrulamakta olup, yağmanın yalnızca kentin anıtları için değil, aynı zamanda birçok kurumu için de felaket olduğunu göstermiştir. Atina'nın her yerinde, -kamusal, surların yeniden inşası, özel, ticari ve endüstriyel- yağmanın yıkıcı etkisine dair bol miktarda arkeolojik ve nümizmatik (Gallienus ve II. Claudius dönemi sikkeleri) kanıt bulunmaktadır.²⁹ Ancak burada üzerinde şimdikiye kadar durulmayan önemli noktalardan birisi kentin başlangıçta hile ile düşmüş olabileceği, istilacıların belli bir süre kaldıktan sonra kenti ateşe vererek geri çekilme ihtimalidir. Atina'nın tam olarak ne zaman ele geçirildiği ve işgalin ne kadar sürdüğü meselesi MS 267-269 yılları arasında gerçekleşen istilaların kaç dalga halinde gerçekleşmiş olabileceği meselesine dayanmaktadır. Günümüz araştırmacıları 1930'lu yıllardan bu yana bir taraftan MS 267 yılında başlayan ve iki veya üç yıl süren tek istila, diğer yandan da MS 267 ve MS 269 yıllarında iki farklı istilanın gerçekleştiği tezleri üzerine odaklanmışlardır.³⁰ Bu çalışmada Atina'nın Gallienus'un iktidarının sonlarında MS 268 yılında ele geçirildiği ancak kentte bir yıla yakın duran istilacıların II. Claudius saltanatının başlangıcında MS 269 yılında kenti yakarak geri çekildikleri önerilecektir.

²⁷ T. C. Hart, *Beyond the River, under the Eye of Rome: Ethnographic Landscapes, Imperial Frontiers, and the Shaping of a Danubian Borderland* (Phd Thesis), University of Michigan, s. 291. MS 266-269 yılları arasında gerçekleşen istilalar için ise Herules veya "muhemelen bir Goth kavmi olan Herules" adının kullanıldığı görülmektedir. "Goth" ve "Herules" istilasına vurgu yapan en son çalışmalardan birisi için bkz. I. Syväne, *The Reign of Emperor Gallienus*, Barnsley/South Yorkshire 2019, 8. bölüm. Ayrıca bkz. Prostko-Prostyński, *age*, s. 11-17; N. Tsoniotis, "The Benizeli Mansion Excavation: latest evidence on the Post-Herulian Fortification Wall in Athens", *Focus on Fortifications. New Research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East*, Monographs of the Danish Institute at Athens, Vol. 18, Ed. S. Müth-Frederiksen, R. Frederiksen, I. P. Schneider, M. Schnelle, Oxford/Philadelphia 2016, s. 712-722; C. Davenport, C. Mallan, *agm*; Millar, *age*, s. 291-297; P. Castrén, "General Aspects of Life in Post-Herulian Athens", *Post-Herulian Athens: Aspects of Life and Culture in Athens, A.D. 267-529*, Ed. P. Castrén, Helsinki 1994, s. 1-14; Wilson, *agt*; A. Thompson, "Athenian Twilight: A.D. 267-600", *Journal of Roman Studies*, 49.1-2, 1959, s. 61; M. Hillin, *Divide and Fortify: A Study of Roman Urban Fortifications in the Late Third and the Early Fourth Centuries CE*, (MA Thesis), University of Arizona 2023, s. 58; D. Salvo, *From Invaders to Immigrants: The Goths and the Roman Empire in the Fourth Century AD*, (Phd Thesis), State University of New York 2021, s. 48; S. E. Beal, *From Symposium to Convivium? Dining Customs in 3rd Century A.D. Athens*, (Phd Thesis), University of Cincinnati 2022, s. 38; C. Mallan, "In Praise of Gallienus? Reconsidering a Gallienic Date for the Εἰς βασιλέα of Pseudo-Aristides ([Aristid.] Or. 35 K", *Empire in Crisis: Gothic Invasions and Roman Historiography*, TYCHE Supplementband 12, Ed. F. Mitthof, G. Martin, J. Grusková, Wien 2020, s. 251, 259; A. Frantz, *The Athenian Agora XXIV: Late Antiquity, AD 267-700*, Pinceton/New Jersey 1988, s. 1-4, 12-13, 28 49, 52, 54-55, 61, 83, 136; K. W. Harl, *Political Attitudes of Rome's Eastern Provinces in the Third Century AD*, (Phd Thesis), Yale University 1978, s. 434-435; S. I. Oost, "The Alexandrian Seditious under Philip and Gallienus", *Classical Philology*, 56.1, 1961, s. 1; A. M. Theocharakis, "The Ancient Circuit Wall of Athens: Its Changing Course and the Phases of Reconstruction", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 80.1, 2011, s. 137; R. Bland, "The Coinage of Vabalathus and Zenobia from Antioch and Alexandria", *Numismatic Chronicle (1966-)*, 171, 2011, s. 136 dipnot 6, 138; R. T. Saunders, *A Biography of the Emperor Aurelian (A.D. 270-275)*, (Phd Thesis), University of Cincinnati 1991, s. 133-134; E. A. Pond, *The Inscriptional Evidence for the Illyrian Empirors, Claudius Gothicus Through Carinus, 268-284 A.D.*, (Phd Thesis), University of Minnesota 1970, s. 152; G. H. Poh, *To Rise from the Ashes: Frontiers in the Age of Civil Wars*, (Phd Thesis), Stanford University 2023, s. 80, 146.

²⁸ A. Sage, "Chaotic Endeavors: Gallienus' Efforts in Saving Rome from the Crisis of the Third Century", *Macksey Journal*, 2, 2021, s. 9.

²⁹ Wilson, *agt*, s. 90 vd.; F. Millar, "P. Herennius Dexippus: The Greek World and the Third-Century Invasions", *Journal of Roman Studies*, 1969, 59.1-2, s. 27; Thompson, *agm*, s. 62-70; Frantz, *age*; A. E. Raubitschek, "Iamblichos at Athens", *Hesperia*, 33, 1964, s. 63; G. Fowden, "City and Mountain in Late Roman Attica", *Journal of Hellenic Studies*, 108, 1988, s. 50, 53; A. Thompson, R. E. Wycherley, *The Agora of Athens: the history, shape and uses of an ancient city center*, Princeton 1972, s. 208-210; J. H. Kroll, "The Eleusis hoard of Athenian imperial deposits from the Athenian agora", *Hesperia*, 42, 1973, s. 312-333; J. J. Wilkes, "Civil Defence in Third-Century Achaia", *Bulletin Supplement*, 55, *The Greek Renaissance in the Roman Empire: Papers from the Tenth British Museum Classical Colloquium*, Ed. S. Walker - A. Cameron, London 1989, s. 191-192; Hillin, *agt*, s. 57-58; Beal, *agt*, s. 13, 64, 95, 108, 112, 115, 118, 129, 176; A. Karivieri, "The 'House of Proclus' on the Southern Slope of the Acropolis: A Contribution", *Post-Herulian Athens: Aspects of Life and Culture in Athens A.D. 267- 529*, Ed. P. Castrén, Helsinki 1994, s. 115-139; E. Sironen, "Life and administration of late Roman Attica in the light of public inscriptions", *Post-Herulian Athens: Aspects of Life and Culture in Athens, A.D. 267-529*, Ed. P. Castrén, Helsinki 1994, s. 15-62; Oost, *agm*, s. 1. Eleusis'ten ancak şimdi Malta'da bulunan bir mezar yazıtında da bu istilaya gönderme yapıldığı düşünülmektedir Bkz. D. Armstrong, "Gallienus in Athens, 264", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 70, 1987, s. 250. İstila sebebiyle Eleusis surlarında da bir onarım yapıldığı görülmektedir, ayrıca Olympia'da memur kayıtlarının MS 265 yılında kesintiye uğraması istila ile bağlantılandırılmaktadır (Thompson, *agm*, s. 61 dipnot 5).

³⁰ İki ayrı istila görüşü için bkz. Zahariade, *age*, s. 163; E. Kettenhofen, "Die Einfälle der Heruler ins Römische Reich im 3 Jh. n. Chr.", *Klio*, 74, 1992, s. 299-307; L. Schmidt, *Die Ostgermanen*, vol. 1 of *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung*, Munich 1941; repr. 1969, s. 215-220; B. Rappaport, *Die Einfälle der Gothen in das römische Reich bis auf Constantin*, Leipzig 1899, s. 67-92. Son zamanlarda MS 268 yılına tarihlendirilen tek bir saldırı teorisi üzerinde de durulmuştur. Bkz. Steinacher, *age*, s. 322; D. S. Potter, *The Roman Empire at Bay AD 180-395*, London/New York 2004, s. 263-264. MS 267, MS 268 ve MS 269 yıllarında gerçekleşen üç saldırı görüşü için bkz. Wilkes, *age*, s. 188.

1. Atina'nın Kuşatılarak Talan Edilmesine Giden Süreç

Decius ve oğlunun İskitlerin elinden acıklı ölümlerinden sonra, imparatora bu savaşta ihanet eden Gallus (MS 251-253) oğlu Volusianus ile birlikte yönetimi devralmıştır. Gallus iktidarının başlangıcında haraç ödeme ve diğer tavizler karşılığında istilacılarla anlaşmış olsa da Kuzeydoğu'dan gelen İskitler baskılarını artırmaya devam etmişler ve deniz kıyılarına kadar tüm bölgeleri aşama aşama yağmalayarak tahrip etmeye başlamışlardır. Diğer yandan da Kuzeybatı ve Kuzey'den gelen Gothlar, Borani, Urugundi, Carpi, Vandali, Marcomanni ve Quadi Illyricon ve İtalya'ya kadar talanlarına devam etmişlerdir.³¹ Gallus ve oğlu Volusianus orduları tarafından imparator ilan edilen Aemilianus ile giriştiği savaşta öldürüldükten sonra Valerianus yine oğlu Gallienus ile birlikte MS 253 yılı sonlarında merkezi iktidarı ele geçirmiştir. Onların iktidarlarının başından itibaren de istilaların yanı sıra salgın hastalıklar ve hatta depremlere maruz kalınmıştır.³²

Zosimos, Valerianus ve Gallienus ortak yönetimi esnasında siyasi olayların akışı hakkında daha detaylı bilgi vermektedir. Valerianus MS 253 yılında iktidarı ele geçirir geçirmes imparatorluğun her yönden tehlikede olduğu için kendisinin Perslerle savaş için Doğu'ya gittiği, oğluna ise Batı'nın yönetiminin devredildiği bildirilmektedir.³³ Doğu'ya gittiği sırada gerçekleşen istilalar ise şöyle detaylandırılmaktadır:

“[I.31] Bu arada Istros'ta yaşayan Borani, Goth, Carpi ve Urugundi milletleri, İtalya'nın veya Illyricon'un yağmalanmamış hiçbir yerini bırakmadılar, hiçbir muhalefet olmadan hepsini harap ettiler. Boraniler, aslında, Asya'ya geçmeye çalıştılar ve bunu, iyi niyetten çok korkudan dolayı kendilerine gemiler tedarik etmeye ve yolculuklarında onlara rehberlik etmeye ikna edilen Boğaz'da yaşayanların yardımıyla kolayca gerçekleştirdiler. Çünkü, kalıtsal bir soy yoluyla başarılı olan kendi kralları tarafından yönetilirken, İskitleri her zaman Asya'dan uzak tutmuşlardı, ya Romalılara duydukları saygıdan, ya ticaretleri uğruna ya da krallarının kendilerine gönderdiği yıllık hediyeler için minnettarlıklarından dolayı; ancak daha sonra, kraliyet soyu tükendiğinde ve otorite, aşağılık ve değersiz bireylerin eline geçtiğinde, korkuya yenik düştüler ve İskitlere Asya'ya serbestçe girme hakkı verdiler, hatta onları kendi gemileriyle taşıdılar”.³⁴

Aslında Zosimos burada I.127.1 ve I.24.2-I.26.2'de öncesiyle ilgili aktardıklarını özetlemektedir. Diğer deyimle MS 251-253 yılları arasında Gallus iktidarı esnasındaki istilacılara yönelik Roma politikasını eleştirmektedir. Güçlü yöneticiler döneminde İskitler Küçük Asya'yı istila etmekten uzak tutulmuşlardır. Ancak kendi imparatoruna ihanet eden ve İskitlerle anlaşan Gallus gibi değersiz iktidar sahipleri yüzünden istilacıların önleri açılmıştır. Bunlar içinde Anadolu boğazları üzerinden Küçük Asya'ya geçmeyi başaran Boranilere özel vurgu yapılmaktadır. MS 245 yılından itibaren (MS 260 ? yılına kadar)³⁵ Valerianus'un *praefectus praetoriosu* olarak hizmet eden Successianus Kırım kıyılarından Boğazlara ve buradan aldıkları gemilerle Pontos kıyılarına saldıran “İskitlere” (İskitlerin kolu Boranilere) karşı garnizon komutanı olarak savaşmıştır; “İskitler” onun görevlendirildiği Colchis (Gürcistan)'teki güçlü ve elverişli bir limana sahip Pityos/Pityous'a saldırmışlar ancak Successianus'un güçlü savunması karşısında ağır kayıp vererek geri çekilmişlerdir. Successianus'un bir deprem veya Pers saldırısından hasar gören Antiocheia'ya görevlendirilmesi üzerine İskitler geri dönmüşler ve Phasis içlerinde Dinana Tapınağı'nı ele geçirme teşebbüsleri sonuçsuz kalınca Pityos'a ilerlemişlerdir.³⁶ Bu sefer burasını ele geçirmeyi başarmışlar ve esirlerle dolu büyük bir donanma ile on bin askerle korunan, çift koruma duvarıyla çevrili ve çevredeki halkların sığınmasından dolayı nüfusu şişen Trapezos (Trabzon)'a yelken açmışlardır. Nöbetçilerinin zevk ve sefahata daldıkları bir sırada duvarlara tırmanarak kente girmeyi başarmışlar, buradan da inanılmaz miktarda para ve köle elde etmişler, tüm tapınaklarını, evlerini ve ihtişamlı yapılarını yıkıp kırsalını da harap etmişler ve dönüş yoluna girmişlerdir.³⁷ Bu ilk saldırı muhtemelen Successianus'un *praefectus praetoriosu* olarak görevlendirildiği MS 254 yılı civarında gerçekleşmiştir.³⁸

İkinci istilanın ise Valerianus'un Sasanilerin eline tutsak olarak düştüğü MS 259/260 yılında başladığı gözükmektedir. Dönem hakkında bilgi veren antik kaynakların büyük kısmında kronolojik bir anlatım ortaya

³¹ Zos. I.124.2-27.2. Iordanes (*Get. CVI*) ise Gallus'un “Gothlarla” anlaşma yaptığını belirtmektedir. Zonaras (XII.21-22), onlardan “İskitler” olarak bahsetmektedir, İtalya'ya akınlar düzenlediklerini, Makedonya, Thessalia ve Hellas'ı istila ettiklerini ve bunlardan bir grubun Maiotis Gölü'nü geçtikten sonra Karadeniz'e ulaştığını ve birçok toprağı yağmaladığını, verilen haracı az bularak tehditlerde bulduklarını, onları gafil avlayarak zafer kazanan Aemilianus'un bu durumu kendi avantajına dönüştürdüğünü ve orduları tarafından imparator ilan edildiğini, Trakya'yı barbarlardan temizleyeceği sözünü verdiğini, bu süreçte Gallus öldürülse de Valerianus'un üstünlüğü alması üzerine Aemilianus'unda öldürüldüğünü ve iktidarı Valerianus'a teslim ettiklerini yazmaktadır.

³² III. Gordianus dönemindeki depremler için ayrıca bkz. HA *Gord. XXVI.1-2*.

³³ Zos. I.30.

³⁴ Gregorios Thaumaturgos da (*Epist. Can. V, VII*) “Gothoi” ve “Boradoi” istilasına kısaca değinmiştir.

³⁵ Edessa kenti yakınında Valerianus ile birlikte Sasani kralı I. Shapur'a MS 260 yılı Haziran ayında esir düştüğü önerilmiştir. Bk. I. A. M. Mennen, *Power and status. Administration, appointment policies, and social hierarchies in the Roman Empire (193-284 AD)*, (Phd Thesis), New York University 2010, s. 144, dipnot 120.

³⁶ Zos. I.32.

³⁷ Zos. I.33.

³⁸ Mennen, *agt*, s. 140, 146-147, dipnotlar 136, 234.

GALLIENUS VE II. CLAUDIUS'UN YÖNETİMLERİ ESNASINDA İSKİTLERİN ATİNA'YI TALANI ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

konulmamıştır.³⁹ Bunların içinde Historia Augusta yazarı, kimlerin konsüllük dönemlerinde gerçekleştiğine vurgu yaparak istilalarla çağdaş diğer olaylar hakkında da bilgiler verdiğinden bazı çıkarımlarda bulunabilmekteyiz. Yazar MS 262 yılındaki Gallienus ve Fausianus konsüllükleri esnasında pek çok savaş belası yanında Küçük Asya'daki kentleri en kötü şekilde büyük bir depremin vurduğunu, ilahi cezalandırmanın tezahürü olarak görüldüğünden Sibyl kehanet merkezinin tavsiyesiyle tanrılara adaklar adandığını aktarmaktadır. Bunun yanında büyük bir salgın hastalık Roma ve Achaia kentlerinde vuku bulmuş ve hatta tek bir günde aynı hastalıktan beş bin kişi ölmüştür. Bütün bunlar Odainathos savaş tehdidinde bulunurken, Aurelius Illyricon üzerindeki baskını artırırken, Mısır'ı MS 262 yılı itibariyle elinde tutan Lucius Mussius Aemilianus Gallienus'a karşı Macriani İsyanını (MS 260-261) desteklerken gerçekleşmiş ayrıca bu sırada "Gothlar" Trakya'yı ele geçirdikten sonra Makedonya'yı yağmalayarak Thessalonice'yi kuşatmışlardır. Marcianus liderliğinde Achaia'da savaş yürütülmüş, Gothlar yenilgiye uğratarak bu bölgeden püskürtülmüşlerdir.⁴⁰ Bu arada Gothların bir kısmını oluşturan "İskitler" Küçük Asya'yı Mısır'daki ayaklanma esnasında yağmalamışlar ve bu yağmadan Ephesos'taki Ay Tapınağı da nasibini almıştır.⁴¹ Bazı araştırmacılar farklı önerilerde bulunsa da⁴² Historia Augusta'daki veriler Thessalonice Kuşatmasının MS 260-262 yılları arasında gerçekleştiği konusunda çok nettir.⁴³ Zonaras ise Thessalonice saldırısının Valerianus'un esir düştüğü, Gallienus'un tek başına imparator olduğu MS 259 yılı sonlarına doğru gerçekleşen Sasanilerin Edessa kuşatması sırasında vuku bulduğunu bildirmektedir.⁴⁴ Edessa kuşatmasının uzun sürdüğü düşünülürse, Thessalonice kuşatması da dahil saldırıların MS 259/60 yılında başladığı ve Gallienus'un tek başına iktidarda olduğu MS 262 yılına kadar devam ettiği çıkarımında bulunabiliriz.

İstilacılarla ilgili "Goth" ve "İskit" etnonimlerini kullanan Historia Augusta yazarının ilgili açıklamalarını Dexippos'tan aktarma ihtimali yüksektir, çünkü benzer bilgiler içeren ve büyük olasılıkla Dexippos'un *Scythica*'sından gelen iki yeni delil keşfedilmiştir. Dexippos'un ilgili fragmanında da Roma ve Hellas'ın büyük kısmında geniş kitleleri etkileyen benzer bir veba salgınından, *hypographeis*in her gün için beş bin ve hatta daha fazla ölü kaydettiğinden, bağ bozumu zamanında sürgünden yeni geri çağrılan ve ordunun tamamını komuta eden Gouthourikos liderliğinde "İskitlerden Goth olarak adlandırılanların (...*Skythoi oi de Gouthoi keklomenoi*,...)" gemilerle Istros boyunca ilerlediğinden, Trakya ve Makedonya'yı istila ederek bütün toprakları yağmaladıklarından bahsedilmektedir.⁴⁵ Buradan Dexippos'un Gothları İskitlerin bir alt kolu olarak gördükleri aralarında ayırım yapabilecek bir bilgiye sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶ Goth elitlerinin önemli bir üyesi olan Gouthourikos ismi başka bir kaynaktan geçmemektedir.⁴⁷ Dexippos'a ait bir diğer yeni fragman olan *Codex Vindobonensis hist. gr. 73, fol. 192v*'deki bir metinde; Trakya ve Makedonya kırsalının tamamının yağmalanması, "İskitlerin" Thessalonice'yi kuşatmaları ancak kentin cesurca savunulması karşısında geri çekilmeleri, onların Atina ve Achaia'ya ilerleyerek tapınaklarda tutulan altın ve gümüş adaklarını ganimet olarak elde etme niyetleri, Hellenlerin işgalcileri engellemek için bulabildikleri her türlü silahla Pylai'de [Thermopylai] toplanmaları ve Historia Augusta yazarı tarafından da belirtildiği üzere başta Mar<c>ianus/Marianus/Marianos olmak üzere savunma yapımları için seçilen üç komutanın isimleri aktarılmaktadır.⁴⁸

Bu kapsamda Zosimos aynı olaya değinse de, yanlışlıkla MS 253/4 (eğer bu yılda da benzer bir saldırı gerçekleşmediyse) yılına işaret ederek "Valerianus imparator olur olmaz" "İskitler" ve Marcomanni'nin imparatorlukla komşu ülkelerin tamamına saldırı düzenlediklerini, Thessalonice saldırıya uğrasa da kentlilerin

³⁹ Syncellos, Zosimos ve Zonaras'ta istilalarla ilgili kronolojik düzensizlik veya uyumsuzlukla ilgili olarak bkz. Treadgold, *age*, s. 51; R. W. Burgess, M. Kulikowski, *Mosaics of Time: Latin Chronicle Traditions from the First Century BC to the Sixth Century AD.*, Vol. I., Turnhout 2013, s. 30; Robinson, *agt*, s. 70-73.

⁴⁰ HA Gall. V.2-6.1.

⁴¹ HA Gall. VI.2-4.

⁴² R. Suski, "Dexippus and the repelling of the gothic invasion in the years 267-268, A New Piece of Evidence (Codex Vindobonensis Hist. Gr. 73, ff. 192v-193r) With an Explanation of an Error Committed by the Author of the Historia Augusta (HA GALL. 13, 7)", *Eos. Commentarii Societatis Philologiae Polonorum*, 104, 2017, s. 310-311.

⁴³ HA Gall. V.2-VI.1-4; G. Martin, J. Grusková, *agm*, s. 481-485.

⁴⁴ Zon. XII.23.

⁴⁵ *Scythica Vindobonensia*, fr. IIIa (fol.192 r) 13-30'un tercümesi ve yorumu için bkz. G. Martin, J. Grusková, *agm*, s. 443-475.

⁴⁶ G. Martin, J. Grusková, *agm*, s. 468-470.

⁴⁷ Iordanes te (*Get. XCI-XCII*) I. Philippus zamanında Goth ordusunu komuta eden Gunthericus ismini andırmaktadır. Historia Augusta'da (HA Gal. 5.6), Gouthourikos isminin geçme ihtimali olan yer boş kaldığından okunamamaktadır.

⁴⁸ Metnin Hellencesi ve İngilizce tercümesi için bkz. C. Mallan, C. Davenport, *agm*, s. 205-206; G. Martin - J. Grusková, *Dexippus Vindobonensis (?)*: *Ein neues Handschriftenfragment zum sog. Herulereinfall der Jahre 267/268*, s. 108-109. Dexippos'un bu yeni Viyana metni, özellikle Gallienus sikkeleri bağlamında yeniden yorumlanmış ve Valerianus'un Doğu'da Sasani imparatoru I. Şapur'un ilerlemesi karşısında Balkan eyaletlerindeki birlikleri hızla doğuya kaydırmak zorunda kaldığı MS 253 yılı sonları veya 254 yılı başlarında Thessalonice'yi de kapsayan İskit istilasının gerçekleştiği önerilmiştir. Bkz. D. Boteva, "Some Considerations Related to the Scythica Vindobonensia", *Empire in Crisis: Gothic Invasions and Roman Historiography*, Beiträge einer internationalen Tagung zu den Wiener Dexipp-Fragmenten (Dexippus Vindobonensis) Wien, 3.-6. Mai 2017, Ed. F. Mitthof, G. Martin, J. Grusková, Wien 2020, s. 207-209. *Tyche*, Supplement band Nr. 12. Diğer taraftan G. Martin - J. Grusková, (Scythica Vindobonensia" by Dexippus(?): New Fragments on Decius' Gothic Wars", s. 729 dipnot 3) bu olayın MS 267/8 yılındaki sözde Herules istilası ile bağdaştırılabileceğini ön görmüştür. Benzer şekilde Suski (*agm*, s. 312-313) Thessalonice saldırısı sonrası Thermopylae'de savunma yapmak için seçilen Thebesli Dexippos'un MS 267 yılında gerçekleşen Goth/Heruli istilası bağlamında görev aldığını savunmuştur. Ancak Suski de (*agm*, s. 309 dipnot 37) Thessalonice kuşatmasının tarihinin kesinleştirilemediğini ve hala tartışmaya açık olduğunu kabul etmiştir.

cesurca direnmeleri sayesinde kuşatmanın kaldırıldığını buna rağmen Hellas'ın tamamının alarma geçtiğini, Atinalıların surlarını tamir ettiğini⁴⁹ ve Peloponnesosluların Isthmos'u tahkim ettiklerini bildirmektedir.⁵⁰ Büyük olasılıkla yine Dexippos'tan faydalanan Syncellos, "Valerianus ve Gallienus iktidarlarında" Tuna üzerinden gelen "İskitlerin" saldırılarından kaynaklı telaş sonucunda Sulla'nın yıkımından beri zaten kötü durumda olan surların Atinalılar tarafından onarıldığını, Hellenlerin Thermophylai'ye muhafızlar yerleştirdiğini ve Peloponnesosluların Isthmos'ta denizden denize duvar ördüklerini ve bütün bu gayretlere rağmen İskitlerin büyük bir ganimetle geri döndüklerini aktarmaktadır.⁵¹

Zosimos'un metninde Historia Augusta yazarının tersine bu olayların gerçekleştiği dönemdeki çağdaş olaylara değinilmemektedir; sadece Thessalonice Kuşatması'nın Valerianus ve Gallienus iktidarlarında gerçekleştiği aktarılmaktadır. Syncellos ise, Historai Augusta yazarı gibi, Roma'nın müttefiki ve Doğu eyaletlerinin *duxu* olarak onurlandırılan Palmyre kralı Odainathos'un MS 262 yılında Fırat'ı geçerek Perslere karşı zafer kazandığı sırada "İskit" istilasının başladığını şöyle aktarmaktadır:

"...O sırada, yerel dillerinde Gotthoi olarak adlandırılan İskitler, Pontos Denizi'nden tekrar Bithynia'ya geçtiler; tüm Asya ve Lydia'yı geçtikten sonra, Bithynia'nın büyük bir kenti olan Nicomedia'yı ele geçirdiler ve Ionia kentlerini harap ettiler. Ele geçirdikleri kentlerden bazıları sursuz, diğerleri kısmen tahkim edilmişti. Dahası, Troia, Kapadokya ve Galatia'yı yağmaladıktan sonra Phrygia'yı ele geçirdiler. Ve Odainathos, Perslere karşı tekrar cesaretini gösterdi. Bir kuşatmadan sonra Ctesiphon üzerinde zafer kazandı ve Asya'daki felaketleri duyduktan sonra, İskitleri ele geçirmek için güçleriyle Kapadokya'dan Pontos Heracleia'ya doğru aceleyle ilerledi. Ancak orada yine Odainathos adlı bir adam tarafından öldürüldü. Bu yüzden, onun gelişinden önce, İskitler aynı Pontos'u geçerek kendi topraklarına geri döndüler. Ve koruması Odainathos'u öldüren Odeinathos'u öldürdü ve doğu eyaletlerinin yönetimini karısı Zenobia'ya emanet etti..."⁵²

Bu istila muhtemelen Zosimos tarafından da detaylandırılmaktadır; elde edilen ganimeti gören komşu İskitler de büyük olasılıkla Kırım üzerinden Karadeniz'in batı sahilleri boyunca Tuna, Tomis ve Anchialos (Romorie) yerleşimlerini geride bırakarak Phileatina (Terkos) Gölü'ne ulaşmışlar, buradaki gizlenen balıkçı teknelerine el koymuşlar, Pontos girişinde 36 km. (200 *stadia*) uzaklıktaki Hieron'a kadar bölgeyi tutan Roma birliklerinin korkudan geri çekilmeleri üzerine Chalchedon (Kadıköy)'u almışlar, para, silah ve erzak ele geçirmişlerdir.⁵³ Buradan zenginliğiyle ünlü büyük bir kent olan Nicomedia (İzmit)'ya yürümüşler, muazzam miktarda değerli eşyalar ele geçirmişler, Nicaia, Chios, Apameia ve Prusa'yı istila ve talan ettikten sonra Cyzicos'a doğru ilerlemişler ancak Rhyndacos Nehri, şiddetli yağmurlar sonucu taşıdığından geçemeyerek geri dönmüşler, Nicomedia ve Nicaia'yı ateşe vermişler, ganimet arabaları ve gemilerini yükleyerek ikinci akınlarını sonlandırmışlar ve anavatanlarına dönmeye başlamışlardır.⁵⁴ Her şeye rağmen Byzantion'un düşmediği anlaşılmaktadır. Valerianus, Bithynia'daki karışıklıkları öğrendiğinde MS 259 yılında Antiocheia'dan Kapadokya'ya hareket ederken, Byzantion'un savunması güçlü kılmak için generallerinden Felix'i buraya göndermiştir,⁵⁵ ayrıca bu sırada Valerianus'un ordusunda salgın hastalık patlak vererek çoğunun ölümüne yol açmıştır.⁵⁶ Büyük olasılıkla İskitler her millet ve ülkeden oybirliğiyle tek bir vücut halinde yeniden (üçüncü kez) toplanmışlar ve kendi topraklarındaki güçlerinin bir kısmı Illyricon'u yağmalayıp kasabalarını talan ederken geri kalanı ise İtalya'ya kadar girmişlerdir ancak Roma'nın sayıca barbarlardan daha fazla ordu kurması üzerine Roma haricinde İtalya'nın geri kalanını harap etmişlerdir. İskitler tarafından ele geçirilen yerleşimlerden bazıları veba

⁴⁹ MS 267/8 istilasından önce Atinalıların hazırlık yapmaları konusunda bkz. Mennen, *age*, s. 233; C. Mallan, C. Davenport, *agm*, s. 217. Gallienus'un MS 264'teki ziyareti sırasında Atina ve Eleusis'in savunmasını güçlendirdiği ileri sürülmüştür (Fowden, *agm*, s. 50).

⁵⁰ Zos. I.29.2-3.

⁵¹ Sync. AM 5748. Zonaras ta (XII.23), "İskitler" etnonimini kullanarak oldukça benzer cümleler kurmaktadır. Yine benzer cümlelerin sarf edildiği Historia Augusta'da (HA *Gall.* V.6-6.1), istilanın sebebi, kendisini güvende hissettiği sürece herhangi bir utanılacak hareketten çekinmeyen Gallienus'un sefahat düşkünü olması ve durumu küçümsemesine dayandırılmaktadır. Ayrıca bkz. C. Mallan, C. Davenport, "Dexippus and the Gothic Invasions: Interpreting the New Vienna Fragment (Codex Vindobonensis Hist. gr. 73, ff. 192 v-193 r)", *Journal of Roman Studies* 105, 2015, s. 217-218; Zahariade, *age*, s.175.

⁵² Sync. AM 5748. Büyük ihtimalle bu istilaya atıfta bulunan Iordanes (XX.107-109), Gallienus MS 262 yılında tek başına imparator olup her türlü lüks hayat tarzına daldığında "Gothların" liderleri Respa, Veduc and Thuruar'un gemilere binerek Hellespontos Boğazı'ndan Asya'ya indiklerini, yoğun nüfuslu pek çok kenti yağmaladıklarını, Ephesos'taki meşhur Diana Tapınağı'nı yaktıklarını, Bithynia çevresinden sürüldükten sonra Cornelius Avitus'un belli dereceye kadar restore ettiği Chalchedon'u tahrip ettiklerini, bu başarılarından sonra ganimet ve yağmalanıyla yüklü olarak Asya topraklarına girdikleri aynı rotayı takip ederek geri döndüklerini, yolları üzerinde zar zor ayakta duran Troia'yı da talan ettiklerini, Gothların öfkelerinin bir sonraki hedefinin Trakya olduğunu, orada Haemus Dağı'nın eteğinde Anchialus'a sadırdıklarını ve burasının yaklaşık 12 mil yakınındaki meşhur sıcak su kaynaklarından faydalanmak için günlerce kaldıklarını bildirmektedir.

⁵³ Zos. I.34.

⁵⁴ Zos. I.35.

⁵⁵ Felix yaklaşık olarak MS 258/9 yıllarında gönderiliyor. Onun MS 237 yılı itibarıyla *consul ordinarius* olma ihtimali bulunmaktadır. İlgili yazıt için bkz. Blois, *age*, s. 48 dipnot 16.

⁵⁶ Zos. I.36. Bu istilanın Syncellos'un bahsettiği, yukarıda alıntı yaptığımız Nikomedia'nın talan edilmesiyle bağlantılı ve de Historia Augusta yazarı, Dexippos, Peter Patricius, Aurelius Victor ve Bishop Dionysios tarafından salgın hastalıklarla birlikte bahsi geçen MS 259-262/3 yılları arasında gerçekleşmiş olması ihtimali önerilmiştir. Bk. S. R. Huebner, "The 'Plague of Cyprian': A revised view of the origin and spread of a 3rd-c. CE pandemic", *Journal of Roman Archaeology*, 34, 2021, s. 161-163.

GALLIENUS VE II. CLAUDIUS'UN YÖNETİMLERİ ESNASINDA İSKİTLERİN ATİNA'YI TALANI ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

salgını sayesinde İskit tehdidinden kurtulabilmiştir.⁵⁷ Alplerin ötesinde Germanlara karşı yürüttüğü savaştan geri dönen Gallienus İtalya'yı devam eden İskit saldırılarından korumak için geri dönmeye karar vermiş ve bu arada özellikle Aurelius ve Posthumus'un ihanetleriyle uğraşmak zorunda kalmıştır.⁵⁸ Zonaras, bu bağlamda Valerianus'tan sonra Galya'daki Franklara ve Hırvatistan Mursa'da Ingeniuis'a karşı kazandığı savaştan dönen Gallienus'un Romalıların liderliğini ele aldığını, İtalya ve Trakya'yı talan edenlere karşı sefere çıktığını, üç yüz bin güçlü askerden oluşan Alemanni'ye karşı 260 yılı ortalarında⁵⁹ Mediolanum (Milan) civarında savaştığını ve on bin askerle muzaffer olduğunu (ancak Ren ve Tuna arasındaki Agri Decumates olarak bilinen bölgeyi kontrol etmeye devam etmişlerdir), aynı zamanda bir "İskit-Goth" ırkıdan olan Aerouli'ye karşı da ilerlediğini (muhtemelen daha sonraki iktidar dönemi, yani MS 267/8 yılı için söylemekte) ve onlara hükmettiğini, Franklara karşı da savaştığını, hatta İskitlerin Galyalıları bile istila ettiğini ve bu arada Gallienus'un Posthumus gibi hainlerle de uğraşmak zorunda kaldığını yazmaktadır.⁶⁰

Gallienus ve müttefiklerinin bu saldırılara sert bir şekilde cevap verme sürecinin MS 263 yılı ve hatta sonrasına sarktığı gözükmemektedir. Muhtemelen İskitlerle birlikte hareket eden Byzantion halkı da cezalandırılmış, kent halkı hiç kimse hayatta bırakılmayacak şekilde katledilmiştir.⁶¹ Gallienus, MS 263 yılında Postumus ile giriştiği savaşı kazandıktan sonra Byzantion'u ziyaret etmiş, kente kabul edildikten sonra isyan halinde olan askerlerin katledilmesi emrini vermiştir; bu arada da Roma generallerinin cesareti ve tecrübesi sayesinde Asya'daki İskitler yenilgiye uğratılarak anavatanlarına geri püskürtülmüşlerdir. Hatta imparator "Gothlar ve Sarmatialıları", "Franklar ve Persleri" kendilerine özgü giysileriyle Roma'da düzenlenen zafer şöleninde yüzer kişilik gruplar halinde yürüterek sergilemiştir.⁶² Historia Augusta yazarı X.1'den itibaren Gallienus ve Saturninus'un MS 264 yılındaki konsüllüklerinden sonraki olaylara değinmektedir. Odainathos, Valerianus'un serbest bırakılması için MS 264 yılında bir Pers ordusunu Ctesiphon'da kuşattıktan ve çevredeki bölgeleri talan ederek sayısız insanı öldürdüğü sırada İskitler yeniden Kapadokya topraklarına girmiştir; burada pek çok kenti ele geçirmişler ve farklı derecede başarılarla uzun soluklu savaşlar yürüttükten sonra Bithynia'ya yönelmişlerdir, bu sırada Gallienus iktidarına göz diken askerlerin hepsini öldürmüştür.⁶³ Historia Augusta XII.1'den itibaren MS 265 yılındaki II. Licinius Valerianus ve Lucillus konsüllükleri esnasındaki ve sonrasındaki olaylar aktarılmaktadır ki bu yılda Odainathos, Heracleia civarında ihanet sonucunda öldürülmeden önce Perslere yeniden saldırmış, Nisibis, Karrhai ve Mezopotamya'nın tamamını ele geçirerek Ctesiphon'a kadar ulaşmıştır ve bu başarılarından dolayı Augustus unvanı ile onurlandırılmıştır. Yukarıda alıntı yapılan metinde Syncellos tarafından da özetlendiği üzere, bu sırada İskitler gemiler inşa ederek Heracleia üzerine ilerlemiş, gemilerinin batmasıyla çoğunluğu yok olmuş ve deniz savaşlarında yenilmiş olsalar da ganimetle ülkelerine dönmeyi başarmışlardır.⁶⁴ Odeinathos, MS 267/8 yılında⁶⁵ kuzeni tarafından ihanete uğrayarak öldürülmüştür.⁶⁶ Onun yerine tahta geçen Zenobia Palmyra'yı ve Doğu'nun büyük kısmını yönetirken bir diğer İskit istilasının gerçekleştiği şöyle aktarılmaktadır:

"[6] Bu arada İskitler Karadeniz'i geçip Tuna'ya girerek Roma topraklarına çok zarar verdiler. Bunu öğrenen Gallienus, Byzantiumlu olan Cleodamus ve Athenaeus'u kentleri onarmak ve güçlendirmekle görevlendirdi ve Karadeniz yakınlarında bir savaş yaşandı ve barbarlar Byzantium liderleri tarafından yenilgiye uğratıldılar [7] Gothlar da bir deniz savaşında general Venerianus tarafından yenildi, ancak Venerianus'un kendisi bir asker gibi öldü. [8] Sonra Gothlar Cyzicus ve Asya'yı ve ardından tüm Achaia'yı harap ettiler, ancak bu zamanların tarihçilerinden birisi olan Dexippus komutasındaki Atinalılar tarafından mağlup edildiler. Oradan sürüldükten sonra Epirus, Macedonia ve Boeotia'yı aştılar. [9] Bu arada Gallienus, sonunda halkın kötülüklerinden uyandığında, Illyria'da dolaşırken Gothlarla karşılaştı ve tesadüfen çok sayıda kişiyi öldürdü. Bunu öğrenen İskitler, vagonlardan bir barikat kurduktan sonra Gessaces Dağı'ndan (muhtemelen Trakya'da Rhodope Dağı) kaçmaya çalıştılar. [10] Bunun üzerine Marcianus,⁶⁷ tüm İskitlere savaş açarak değişen başarılar elde etti, bu önlemler tüm İskitleri isyana teşvik etti".⁶⁸

Gallienus'un istilanın haberini aldığı ve onun tarafından Byzantionlu Cleodamos ve Athenaios'u kentlerin

⁵⁷ Zos. I.37.

⁵⁸ Zos. I.38.

⁵⁹ Saunders, *agt*, s. 119.

⁶⁰ Zon. XII.24. Ps.- Aurelius Victor (*Caes.* XXXIII.3), Gallienus ile bağlantılı sadece "Franklardan" bahsetmektedir. Hristiyan yazar Orosius (VII.22.1-9) bu istilaları Valerianus'un hristiyanlara zulmünden kaynaklı ilahi cezalandırma olduğunu bildirmekte ve Gallienus'un resmi olarak bu zülme son verdiğini yazmaktadır; Gallienus iktidarında "Germanların" Alpler, Raetia ve Ravenna'ya kadar bütün İtalya'ya kadar girdiklerini, uzaktaki Germanların İspanya'yı ele geçirdiklerini, Claudius iktidarında korkunç bir katliamla yenilgiye uğratılan Gothların on beş yıldır Illyricon ve Makedonya'yı talan ettiklerini eklemektedir. Eutropius (IX.8.2, 11.2) kısa özetinde Gallienus iktidarında Alemanni'nin Galya'yı istila ettiğini ve İtalya'ya sızdığını, Dacia'nın kaybedildiğini ve Hellas, Makedonya, Küçük Asya ve Pontos'un Gothlar tarafından talan edildiğini, Pannonia'nın da Sarmatlar ve Quadi tarafından nüfuzsuz bırakıldığını, Claudius iktidarında ise Illyricon ve Makedonya'yı yakıp yıkan "Gothların" "büyük bir çatışmada" yenilgiye uğratıldığını yazmaktadır.

⁶¹ HA *Gall.* VI.8-9.

⁶² HA *Gall.* VII.1-3; VIII.7.

⁶³ HA *Gall.* XI.1-2.

⁶⁴ HA *Gall.* XII.6.

⁶⁵ Odainathos'un MS 268 baharında öldürüldüğü önerisi için bkz. Potter, *age*, s. 263-264.

⁶⁶ HA *Gall.* XIII.1. Kardeşinin oğlu tarafından öldürüldüğü açıklaması için bkz. Zon. XII.24.

⁶⁷ Hellas savunması ve Philippopolis kentinin kurtarılmasında rol oynayan aynı kişidir. Bkz. C. Mallan, C. Davenport, *agm*, s. 210 vd.

⁶⁸ HA *Gall.* XIII.6-10.

surlarını onarmak ve güçlendirmekle görevlendirdiği tarih için MS 267 yılı önerilmiştir.⁶⁹ Burada İskitlere ve Gothlara karşı kazanılan zaferlere odaklanılmıştır. Historia Augusta'daki anlatımı buraya kadar özetleyen Syncellos "İskit" ya da "Goth" yerine "Ailouroi" adını kullanmakta ve onların başlangıçtaki başarılı istila hareketlerini, hatta Byzantion ve Chrysopolis (Üsküdar)'i ele geçirdiklerini şöyle aktarmaktadır:

"...Ayrıca o sırada, Ailouroi beş yüz gemiyle Maiotis Gölü'nden Pontos'a yelken açtı ve Byzantion ve Chrysopolis'i ele geçirdi. Bunun üzerine, savaşa girdikten sonra, biraz geri dönüp Pontos Karadeniz'inin ağzına, sözde 'Kutsal Ağz'a döndüler. Ertesi gün, elverişli bir rüzgarla akıntı yönünde yelken açtılar; önce Bithynia'nın en büyük kenti olan Cyzicus Boğazı'na doğru ilerlediler ve sonra Lemnos ve Scyros adalarını da yağmaladılar. Attica'ya vardıklarında Atina, Corinthos, Sparta, Argos'u ateşe verdiler ve Atinalılar onları bazı engeli ve dar geçitlerde pusuya düşürüp çok sayıda kişiyi yok edene kadar Achaia'nın tamamını ele geçirdiler. İmparator Gallienus da Nessos yakınlarında bir saldırı başlatmış ve üç bin kişiyi öldürmüştü. Sonra Ailouroi'nin lideri Naulobatos, imparator Gallienus'a kayıtsız şartsız teslim olmuş ve onun tarafından konsül rütbesiyle (*consular insignia*) onurlandırılmıştı. Romalıların Kelt generali Aureolus, Gallienus'u öldürmüştü..."⁷⁰

Historia Augusta yazarı, Syncellos'un aksine, Atina'nın talan edilmesine veya yakılmasına değinme gereği duymamıştır. Bunun yerine Atinalıların onlara karşı gerçekleştirdikleri başarılı pusulara odaklanmaktadır. İlgili metinler karşılaştırıldığında Kuzey'den akınları ikiye ayırmak daha uygun gözükmektedir. Birisi Küçük Asya, diğeri ise Hellas üzerine yapılmıştır. Ailouroi, Kırım ve Boğazlar üzerinden gemilerle gelerek Lemnos ve Scyros adalarını ele geçirmişler ve Hellas'ın başlıca kentleri olan Atina, Korinthos, Sparta ve Argos'u tahrip etmişlerdir. Paragrafın sonlarında Aureolus/Aurelius'un Gallienus'u öldürdüğünden de bahsedilmektedir, kendisini Milano'da imparator ilan eden Aureolus/Aurelius'un batıda Postumus ile yaptığı savaştan gelerek istilacılara karşı koyan Gallienus'u öldürme tarihi MS 268 olduğundan, Atina'nın da talan edildiği akınların imparator öldürülmeden hemen önceki gelişmeler kapsamında değerlendirilmesi gerekmektedir.

Diğer yandan Zosimos'un özetinde Atina'nın ele geçirilmesinin, Nessos örneğinde olduğu gibi, Gallienus'un Illyria ve Trakya'da "Gothlara" veya "Ailouroi" veya kendi tabiriyle "İskitlere" karşı zaferler kazanması ve de müttefiki Odainathos'un MS 264 yılından itibaren hem Sasani kralı I. Shapur'a karşı Nisibis ve Ctesiphon'da elde ettiği başarılarının hem de Asya'yı talan etmekte olan İskitleri geri püskürtmesinin bir sonucu olduğunu bildirilmektedir. Gallienus, yukarıda Historia Augusta ve Syncellos tarafından da farklı detaylarda belirtildiği üzere, İskitleri kendi safında barışa zorlayabilecek kadar başarı ele etmeye başlamış olsa da⁷¹ onlarla savaşı Macrinus'a devretmiş, içeride Aureolus/Aurelianus'un ihaneti meselesiyle uğraşmak için İtalya'ya geri dönmek zorunda kalmış, ancak saray valisi Heraclianus'un komplosu sonucunda öldürülmüştür.⁷²

En son olarak Historia Augusta yazarı tarafından da bahsedildiği üzere,⁷³ Atina'nın talan edildiği belirtilmeden Dexippos'un Atina'nın savunmasında ve zaferin kazanılmasında önemli bir rol oynadığı meselesinin açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Dexippos tarafından muhtemelen *Scythica*'sında kaydedilen Atina savunması sırasında savaşanları motive etmek için yapılan konuşma şöyle aktarılmaktadır:

"Savaşlar sayılardan çok cesaretle belirlenir. Biz vasat bir güce sahip değiliz. Bizden iki bini bir araya hep birlikte toplandı ve biz bu terk edilmiş alanı küçük gruplar halinde saldırmak için üs olarak ve düşmana yolu üzerinde tuzağa düşürerek hasar vermek için seçtik. Avantaj kazanır kazanmaz güçlerimiz çoğalacak ve düşman üzerine büyük bir korku salacağız. Üzerimize gelirlere direneceğiz- biz bu bozuk ve ağaçlıklı pozisyonda mükemmel bir savunmaya sahibiz. Eğer bize farklı yönlerden saldırırlarsa görünmeden ve önceden karşılaşmadıkları türden savaşan askerler tarafından kapı dışarı edilecekler; hatlarını bozacaklar ve oklarını ve mızraklarını nereye yönlendireceklerini bilemeyecekler ve hedeflerini kaçıracaklar ve saldırımızın acısını çekmeye devam edecekler. Ağaçlık arazi sayesinde korunan bizler avantajlı pozisyonlarımızdan isabetli atışlar yapabileceğiz ve kendimiz en az tehlikeyle güvenli bir şekilde çaba gösterebileceğiz. Düzenli bir çatışmaya gelince, eğer gerekliyse, en büyük tehlikelerin en büyük cesareti çağrıştırdığını aklında bulundur ve mukavemet ümidin son safhasında daha zorlanmadan gerçekleşir. İnsanlar şartlar tarafından zorlandığında ve intikam ümidiyle sevdikleri şeyler için savaşıklarında genellikle beklenmeyen gerçekleşmiştir. Öfkelenmek için daha büyük bir nedenimiz olamazdı önümüzde, çünkü ailelerimiz ve kentimiz düşmanın elinde. İstekleri dışında düşmana karşı savaşmaya zorlananlar da dahil bir kere bizim yaklaşımımızın farkına vardıklarında, özgürlük ümidiyle onlara karşı saldırıya katılabileceklerdir.

İmparatorun donanmasının bize yaklaşmakta olduğu haberini alıyorum; onlara katılarak mertçe

⁶⁹ Wilkes, *age*, s.189.

⁷⁰ Iordanes kökenleri dışında (XXIII), Heruli kabile ismini MS 300 ve sonrasındaki olaylarla bağlantılı olarak birkaç yerde kullanmaktadır (CXVIII, CXIX, CCXLII, CCLXI).

⁷¹ Hatta onların lideri Naulobatos ile anlaşma yapılarak bazılarının Roma topraklarına yerleştirildiği, yeni oluşturulmuş bir yardımcı birim olan "numerus Erulorum" için askere alındıkları önerilmiştir (Steinacher, *age*, s. 321).

⁷² Zos. I.39-40. Iordanes ilginç bir şekilde MS 262 yılı dışında Maximianus dönemine (MS 285) kadarki olaylara değinme gereği duymamıştır.

⁷³ HA *Gall.* XIII.8.

GALLIENUS VE II. CLAUDIUS'UN YÖNETİMLERİ ESNASINDA İSKİTLERİN ATİNA'YI TALANI ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

savaşacağız. Ve buna ek olarak diğer Hellenleri de aynı yürekliliğe taşıyacağız. Ben kendim aynı tehlike ile ve aynı talihsizlikle arzulu bir şekilde yüz yüzeyim, onur ve tehlike peşindeyim, soylu işler yapmayı arzuluyorum ve kentin onurunun bana lekelenmesinden korkuyorum. Bunun farkına varmanızı rica ediyorum: ölüm herkese gelir, ancak ülkesinin savunması için birisinin hayatından vazgeçmesi ödüllerin en şerefliisidir, ki sonsuz şan getirir. Eğer birisi, her şey söylendikten sonra bile, kentin düşmesinden hayal kırıklığına uğrar ve üzülürse, onun pek çok kentin düşmanların hilesiyle alındığını fark etmesine izin ver ...[parçalı]

Talih de bizim yanımızda olacaktır. Bizim davamız adaletlidir, sebepsiz yere bize yanlış yapanlara karşı direnmekteyiz ve ilahi irade insan işleriyle bu şekilde oynar, talihsizliği büyük hevesle giderir ve acı çekenleri iyileştirir. Kentimizin zaferini yaymak, cesaretin ve Hellenlere özgürlük aşkının timsali olmak, şimdi ve gelecekte insanoğlu için ölümsüz bir şöret kazanmak soylu bir kaderdir, icraatlarımızla felaket anında dahi Atinalıların kararlılığının kırılmadığını göstermektedir. Savaşta sloganımız çocuklarımız ve bizim için en değerli olan her şey olsun ve bunları kurtarmak için bizi kollayan ve yardım eden tanrılara seslenerek çatışmaya birlikte çıkalım.

Onun söylediği buydu; Atinalılar onun sözlerinden çok cesaretlendiler (konuşması direnişe güçlü bir teşvikti) ve savaşa götürülmeyi talep ettiler.⁷⁴

Boiotia Konfederasyonu'nun Thebes kentinden aynı isimli bir *boiotarches* ile isim benzerliği, konuşmanın söyleyenin belirsiz olması ve bir kalem adamına yakıştırılmaması gibi sebeplerle HA *Gal.* XIII.8'de bahsi geçen Dexippos'un tarihçi Dexippos olmadığı iddia edilmiştir.⁷⁵ Ancak yazar tarafından rolü abartılmış olsa da onun kent savunmasına katılmış olması ve savunmaya övgülerde bulunması ihtimali dikkate alınmalıdır.⁷⁶ Konuşma içerik olarak detaylıdır ve Thukydides üslubunun kalıntıları kendini göstermektedir.⁷⁷ Dexippos ilk paragrafta, *Historia Augusta* yazarı tarafından belirtilmese de, Atina'nın ve ailelerinin düşmanın elinde olduğunu bildirmektedir. Atina'nın ele geçirilme sürecinde iki bin gönüllüyü toplayabildiğini, Attica'nın denize yakın (denizle göz mesafesinde Phaleron ve Piraeus'da ormanlık bir tepe olabilir) ormanlık bir arazisinde pusuya yattıklarını, bunun kendileri için avantaj sağladığını, düşman ok ve mızraklarla saldırıya da avantajlı pozisyonları sayesinde başarılı olacaklarını açıklamaktadır. Sayıları az olsa da meydan savaşına dahi girebileceklerine ve kendi tavırlarının özgürlük arayışı içinde olan diğer Hellenleri de tetikleyeceğine dair yoldaşlarına şevkli ve azimli cümlelerle seslenmektedir. Ayrıca ikinci paragrafta yoldaşlarının moralini artırmak için Roma filusunun yaklaşmakta olduğunu⁷⁸ ve yardım alacaklarını, tehlike anında korkak davranarak onurunun lekelenmemesi ve yoldaşlarını yüreklendirmek için elinden gelen gayreti göstereceğini, kent savunması için ölmenin ödüllerin en şerefliis olduğunu vurgulamaktadır. Son olarak kent düşmüş olsa da bunun bir hile sonucunda gerçekleştiğini ima ederek hayal kırıklığına gerek olmadığını bildirmesini de ilgi çekicidir. Eğer kent hile ile ele geçirildi ise, ele geçirildikten sonra terk ederlerken istilacılar tarafından hiddetle yakılmış olması ihtimali bulunmaktadır. İstilacılar telaşa Boiotia'ya doğru geri çekilirlerken muhtemelen Daphni geçidinde pusuya düşürülmüşlerdir.⁷⁹

2. II. Claudius'un Atina İstilasına Son Vermesi

Gallienus MS 268 yılı Ağustos/Eylül ayında öldürüldükten sonra,⁸⁰ II. Claudius'un bir ay içinde ilk önceliği rakibi Aurelius'u devreden çıkararak tek başına iktidara oturmak olmuştur.⁸¹ Yeni imparator ikinci amacına Garda gölü yakınlarında zafer kazanarak Alamanni'nin kuzey İtalya'ya kadar ulaşmış olan istilasını geri püskürterek ulaşmıştır.⁸² Onun iktidara gelir gelmez yüzleşmek zorunda kaldığı üçüncü meselenin Balkanlarda ve Asya'daki yeni istila girişimleri olduğu şöyle aktarılmaktadır:

[I.42] İskitler bu sırada eski başarılarından o kadar memnundular ki, Heruli, Peucini ve Gothlarla buluşmak için Pontos'a dökülen Tyra nehri yakınında bir yer belirlediler; burada altı bin gemi inşa edip üç yüz yirmi bin adam yerleştirdikten sonra Pontos'u geçip Tomis adlı müstahkem bir kasabaya saldırdılar, ancak geri püskürtüldüler. Oradan Mysia (aslında Moesia'nın) nın bir kenti olan Marcianopolis'e geçtiler, ancak orada da

⁷⁴ FGrHist, Dexippos 100 F 28 (F 25). İngilizce tercümesi için bkz. O. Hekster, *Rome and Its Empire, AD 193-284*, Edinburg University Press 2008, s. 115-116.

⁷⁵ J. Bergman, *De P. Herennio Dexippo et Gothorum illa in Atticam incurstone quid scriptores et inscriptiones doceant*, Stockholm 1897, s. 17-22; G. E. M. de Ste. Croix, *The class struggle in the ancient Greek world*, London 1981, s. 654-655; Suski, *agm*, s. 302-316; Blois, *age*, s. 49.

⁷⁶ Tarihiç olmasının yanısıra pek çok resmi görevde (*arkhon basileus*, *arkhon eponymous*, *hiereus panages*, *akrostolion*, *panegyriarkhes*) bulunan Dexippos'un Atina'da övgü yazıtıyla birlikte bir heykeli dikilmiştir. Bkz. IG II² 3669; Sironen, *age*, s. 17-19; Suski, *agm*, s. 305. Yazıtta belirtilen cesaret, hitabet ve kararlılığın, özellikle istilacıları Atina'dan kovma direnişteki lider veya liderlerden birisi rolüne atıfta bulunması oldukça olasıdır. İstilayı izleyen ekonomik krizde bu yazıt ve onun heykelsi portresi çok sıra dışı olarak kabul edilmelidir. Bu kadar nadir ve pahalı bir anıtın, yakın zamandaki felakette askeri bir kahraman olarak tanınmadığı sürece bir tarihinin onuruna dikilmesi pek olası değildir. Atinalı tarihçi ve bürokrat Dexippos olduğu görüşü için ayrıca bkz. Mennen, *age*, s. 233; Armstrong, *agm*, s. 235; Wilkes, *age*, s. 189.

⁷⁷ Millar, *agm*, s. 28.

⁷⁸ C. G. Starr, *The Roman Imperial Navy* (2. baskı), Cambridge 1960, s. 194-95.

⁷⁹ Fowden, *agm*, s. 53.

⁸⁰ Bland, *agm*, s. 138; T. M. Banchich - E. N. Lane (Trans.), *The History of Zonaras, From Alexander Severus to The Death of Theodosius The Great*, London/New York 2009, s. 117; Armstrong, *agm*, s. 254; Boteva, *age*, s. 198-199; Wilkes, *age*, s. 189; Saunders, *agt*, s. 121, 133.

⁸¹ Zos. I.41.

⁸² Saunders, *agt*, s. 133.

saldırılarında başarısız olunca, elverişli bir rüzgâr fırsatını değerlendirip ileriye doğru yelken açtılar.

[I.43] Propontis Boğazı'na vardıklarında, gemilerini bu kadar şiddetli bir akıntıda idare edemediler ve herhangi bir emir olmadan sürüklenirken, birbirlerine çarptılar, bazıları battı ve diğerleri kıyıya sürüklendi, hem insanlar hem de gemiler büyük bir yıkıma uğradı. Bu nedenle barbarlar Propontis'ten ayrıldılar ve Cyzicos'a doğru yelken açtılar. Oradan başarısız bir şekilde geri dönmek zorunda kaldıklarında, Hellespontos'tan geçtiler ve Athos Dağı'na vardılar. Orada gemilerini yeniden donattıktan ve yan yatırıp onarıldıktan sonra, surlara karşı kaldırdıkları makinelerle ele geçirmeye yakın oldukları Cassandria ve Thessalanice'yi kuşattılar. Ancak imparatorun bir orduyla ilerlediğini duyduklarında, iç kesimlere girerek Doberos ve Pelagonia'nın çevresinin tamamını yağmaladılar. Orada Dalmatyalı süvariler tarafından karşılanan üç bin adam kaybettiler ve kuvvetlerinin geri kalanıyla imparatorun ordusuyla karşılaştılar. Bu savaşta her iki tarafta da çok sayıda kişi öldürüldü, ancak Romalılar, kaçma bahanesiyle barbarları bir pusuya çektiler ve elli binden fazlasını öldürdüler. İskitlerin geri kalanı, tüm ülkeyi yağmalamak için Thessalia ve Hellas'ın etrafından yelken açtılar ve kendilerini güçlendiren ve kendi güvenliklerini sağlayan kasabalara saldıracak kadar güçlü olmadıkları için, açık arazide buldukları tüm insanları tutsak edip götürdüler.

[I.44] İskitler böylece dağılıp birliklerinin büyük bir kısmını kaybettikten sonra, Zenobia egemenliğini genişletmeyi düşünmeye başladı...

[I.45] Mısır böylece Palmiralılar tarafından kurtarıldı, Claudius ile İskitler arasındaki Naissos Savaşı'ndan sağ kurtulan barbarlar, önlerinden geçen arabalarıyla kendilerini savunarak Makedonya'ya doğru yürüdüler, ancak ihtiyaç maddelerinin eksikliğinden dolayı o kadar sıkıntı çektiler ki, birçoğu ve hayvanları açlıktan öldü. Aynı şekilde Roma süvarileri tarafından da karşılandılar, birçoğunu öldürdükten sonra geri kalanını Haimos Dağı'na doğru sürdüler; burada Roma ordusu tarafından kuşatıldıkları için çok sayıda adam kaybettiler. Ancak Roma atlıları ve piyadeleri arasında bir sözlü kavga çıktı, imparator piyadelerin barbarlarla savaşmasını istedi, Romalılar acı bir çatışmanın ardından önemli kayıplarla yenildi, ancak hemen gelen süvariler piyadelerin başarısızlığını bir ölçüde telafi etti. Bu savaştan sonra barbarlar yürüyüşlerine devam ettiler ve Romalılar tarafından takip edildiler".⁸³

Bu metinde II. Claudius'un Sırbistan Niş yakınlarında Naissos (Nessos)'ta sözde barbar ittifakını yenilgiye uğratması detaylı bir şekilde açıklanmıştır. İstilacıların İskit, Herules, Peuces ve Goth ittifakından oluşmasına vurgu yapıldığı görülmektedir. Historia Augusta yazarı da II. Claudius'un iktidara çıkar çıkmaz çok geçmeden "Gothlara" karşı savaşı sona erdirdiğini şöyle bildirmektedir:

"[VI.1] Ama Claudius'a dönelim. Çünkü, daha önce de söylediğimiz gibi, Marcianus'un darbeyi indirdiğinde kaçmış olan ve gerçekte olabilecekleri engellemeyi uman Claudius'un kaçmalarına izin vermediği Gothlar, Roma ganimeti beklentisiyle refakatçi hemşerilerinin tüm kabilelerini dağıttılar. [2] Son olarak İskitlerin çeşitli kabileleri, Peucini, Greuthungi, Austrogothi, Tervingi, Visi ve Gepedes ve ayrıca Keltler ve Eruli, yağma arzusuyla Roma topraklarına girdiler ve orada birçok bölgeyi yağmalamaya başladılar; çünkü bu arada Claudius başka şeylerle meşguldü ve gerçek bir komutan gibi nihayet sona erdirdiği savaşa hazırlanıyordu; [3] Roma'nın kaderi mükemmel bir prensin gayreti nedeniyle geciktirilmiş gibi görünebilir, ancak ben kendi adıma bunun Claudius'un ihtişamının artması ve zaferinin tüm dünyada daha büyük bir üne sahip olması için gerçekleştiğine inanıyorum [4] O sıralarda bu kabilelerden üç yüz yirmi bin kişi silah altındaydı. [5] Şimdi bizi dalkavuklukla suçlayan kişi, Claudius'un sevimliye layık olmadığını söylesin! Üç yüz yirmi bin silahlı adam! Tanrı aşkına Xerxes'in ordusunda bu kadar var mıydı? Böyle bir sayıyı hangi masal hayal etmiş, hangi şair tasarlamıştır? Üç yüz yirmi bin silahlı adam vardı! [6] Bunlara kölelerini, ailelerini, yük vagonlarını da ekleyin, kuruttukları dereleri, yaktıkları ormanları ve son olarak bu kadar şişmiş bir barbar kitlesini taşıyan toprağın emeğini düşünün!"⁸⁴

Historia Augusta yazarı da sadece Gothlardan bahsetmemektedir, İskitlerin çeşitli kabileleri, Peucini, Greuthungi, Austrogothi, Tervingi, Visi, Gepedes ve ayrıca Keltler ve Eruli'yi istilacı kavimler arasında saymaktadır. Gothlara karşı zaferinden dolayı Gothicus⁸⁵ unvanını alan II. Claudius'u adına heykeller ve binalar dikilecek kadar boş yere övmediğini, gerçekleri aktardığını delillendirmek istemektedir; II. Claudius'un halk önünde okunmak için barbarların sayısı ile ilgili senatoya gönderdiği mektubun hala var olduğuna ve bu mektubunda imparatorun Valerianus, Ingenuus, Regalianus, Lollianus, Postumus, Celsus gibi ayaklananların yanı sıra, Batıda (Galya ve İspanya) Tetricus'un ve Doğuda güçlü oklu birlikleriyle Zenobia'nın tehlike saçtığını, barbarlara karşı zaferlerinin morallerini dengeleyeceğini yazdığını bildirmektedir.⁸⁶ Ayrıca II. Claudius'un Illyricon'un komutanı Iunius Brocchus'a yazdığı mektuba da atıfta bulunarak Hellas, Thessalia ve Küçük Asya kentlerinin tamamını fethetmeye gelen sadece üç yüz yirmi bin istilacının yok edilmediğini aynı zamanda iki bin gemilerinin batırıldığını, nehirlerin onların kalkanlarıyla kaplandığını ve kenarlarının onların kılıçları ve

⁸³ Zos. I.42-45.

⁸⁴ HA *Claud.* VI.1-6; ayrıca bkz. HA *Claud.* III.6.

⁸⁵ Pond, *agt.*, s. 152. Bu zaferi üzerine adına sikkeler basılmıştır (T. S. Taylor, *Usurpation in the Roman Empire, 68-305 C.E.*, Yale University 2010, s. 320).

⁸⁶ HA *Claud.* VII.1-8.

GALLIENUS VE II. CLAUDIUS'UN YÖNETİMLERİ ESNASINDA İSKİTLERİN ATİNA'YI TALANI ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

mızrakları altına gömüldüğünü, tarlaların onların kemiklerinden görünmez hale geldiğini, yolların kapandığını, görkemli vagon trenlerinin terk edildiğini, her bir Romalı askere iki, üç kadın düşecek kadar esir alındığını ve tutsakların zafer şöleninde sergilendiğini aktarmaktadır.⁸⁷ Historia Augusta yazarı tarafından mektuplarda belirtilen rakamlar, iç savaş tehdidinin olduğu bir dönemde otoritesini güçlü kılmak isteyen II. Claudius tarafından bilinçli olarak yüksek gösterilmiş olabilir; zira Zosimos yukarıda belirtildiği üzere Naissos Savaşı'nda sözde barbarlardan elli binden fazlasının öldürüldüğünü açıklamaktadır. Zosimos sadece savaşta öldürülenler için bu rakamı vermiş olabilir. Nihayetinde bu savaş sonrasında da Moesia bölgesinde istilacılarla çatışmaların devam ettiği anlaşılmaktadır; özellikle Marcianopolis yakında pek çok çatışma gerçekleşmiş, istilacıların pek çok lideri tutsak edilmiş, soylu kadınları esir alınmış, esir alınan çok sayıda “Goth” ve “İskitli” özellikle sınırlarda köleliğe ve çiftçiliğe zorlanmış, sayısız miktarda büyük baş hayvan ve Keltlerden kırsaklar alınmış ve gemiler ele geçirilmiştir. Bu sırada Byzantionlular ve Thessalonice'li de istilacıların kuşatmalarına direnmeyi başarmışlardır.⁸⁸ II. Claudius sayesinde gerçekleşen bu zaferler sonucunda devlet hem güvenliğe hem de bolluğa kavuşmuştur.

Zonaras, “barbarların” Maiotis Gölü'nden hem Avrupa'ya hem de Asya'ya geçip bu bölgeleri yağmaladıklarını ve bunu öğrenen II. Claudius'un gaspçı Posthumus ile uğraşmaya karar verdiğini, imparatorun devletin de topyekün barbar istilası ile ilgilenmesi gerektiğine vurgu yaptığını bildirmektedir. Bu bağlamda barbarların pek çok bölgeyi ele geçirdiğini, Thessalonice'nin kuşatıldığını ancak geri püskürttüklerini, buna rağmen Atina'ya saldırarak burasını yaktıklarını, kentteki tüm kitapları topladıktan sonra yakmayı planladıklarını ancak aralarından bir bilgenin “Hellenler boş zamanlarını bunlara ayırdıkları için askeri konularla ilgilenmiyorlar ve bu nedenle çok kolay kontrol edilebilir hale geliyorlar” demesi üzerine istilacı kabile liderlerinin bu kararlarından vazgeçtiklerini, kentten kaçmayı başaran Atinalı Kleodemos'un denizden botlarla saldırarak pek çok barbarı öldürdüğünü ve bunun sonucunda hayatta kalanların bile Atina'dan kaçtıklarını, çeşitli bölgelere dağıldıklarında II. Claudius'un onlara karşı hızla harekete geçtiğini, onlara karşı deniz ve kara savaşlarından muzaffer çıktığını aynı zamanda fırtınaların ve kıtlığın onları harap ettiğini yazmaktadır.⁸⁹ Syncellos da benzer şekilde şöyle aktarmaktadır: “...Ve onun [II. Claudius] döneminde de Ailouroi kötülüklerini gösterdi, yine Roma topraklarının çeşitli yerlerine büyük bir filoyla saldırılar düzenlediler ve bir zamanlar deniz savaşlarında, bir başkasında fırtınalarda ve bir başkasında da aynı Claudius'un hayatına son veren bir veba salgınında yenik düştüler...”.⁹⁰

Atinalı Kleodemos, Historia Augusta Gall. XIII.6'da bahsedildiği üzere, Gallienus tarafından istilaya uğrayan kentlere denizden yardım etmekle görevlendirilmiştir ve II. Claudius iktidarında da bu görevini devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Zosimos ve Syncellos, Atina'nın Gallienus iktidarının sonlarına doğru ele geçirildiğini söylerken, Zonaras Claudius iktidar dönemine işaret etmektedir. İstilacıların deniz ve kara operasyonlarının Gallienus iktidarının sonlarına doğru MS 268 yılı baharında başlayarak hız kazandığı ve Atina'nın ele geçirildiği çıkarımında bulunabiliriz. İskitler muhtemelen hile ile kenti ele geçirdikten sonra, Dexippos'un da dahil olduğu kent savunmasına yönelik süreç II. Claudius imparator olduğunda da devam etmiş, onlara Kleodamos da denizden saldırarak önemli derecede zayıf verilmeyi başarmış olmalıdır. İstilacılar II. Claudius'un Moesia ve Trakya'daki başarıları üzerine de telaşa kapılarak MS 269 yılında Atina kentini yakarak geri çekilmişlerdir.

II. Claudius iktidarında istilacıların Atina'yı ellerinde tuttıkları süre zarfında kitapların tamamını yakmaya karar verdikleri ancak bir bilgenin sözleri sayesinde bundan vazgeçtiklerine dair Zonaras'ın aktarımına ilk önce MS VI. yy.'ın ortalarında yazan Peter Patricius'un bir fragmanında değinilmiştir. Bu fragmanda tam tersine eğer o sözde bilge kişi “savaşlarda itibar kazanan Atinalıların ve Romalıların erdemlerini bilseydi, bunu söylemezdi” vurgusu yapılmaktadır.⁹¹ Zonaras'tan muhtemelen yaklaşık yetmiş sene önce, MS 1050'li yıllarda yazan Georgios Cedrenos, II. Claudius'un iki yıllık hükümdarlığı sırasında “İskitlerin” kentleri ve dağları ele geçirdiklerini ve aksine tüm kitapları toplayıp yaktıklarını yazmaktadır.⁹² Dolayısıyla kitap yakma hikayesine ihtiyatla yaklaşılması gerekmektedir. Aslında bu söylem eski Atina filozoflarına ve bilgelerine ve onların yazdıkları eserlere özlemin bir serzenişini yansıtabilir. Atina'nın artık idealize edilmiş bir imaja uymamasından mutsuz olan insanların uydurduğu

⁸⁷ HA Claud. VIII.1-6.

⁸⁸ HA Claud. IX. 3-9.

⁸⁹ Zon. XII.26.

⁹⁰ Sync. AM 5763.

⁹¹ Peter Patricius'a ait olduğu düşünülen bu fragmanın (*Anonymus Post Dionem*, F 9.1), dışında İskitlerin yüksek kent surları arkasına kuşlar gibi tünelerle güvende sanan muhtemelen Atinalılara serzenişleri (F 9.2) ve Roma imparatorunun yanına sığınan ve basit bir hayat tarzını ve yeme-içme geleneğini benimsemiş olan Andonoballos adında birisinin söylemlerine değinen (F 9.3) iki fragman daha günümüze kadar ulaşmıştır değinilmektedir. Bkz. T. M. Banchich, *The Lost History of Peter the Patrician an account of rome's imperial Past from the age of Justinian*, London/Newyork 2015, s.126.

⁹² B. G. Niebuhr (Ed.), *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae I*, Bonn 1838, s. 454 = Κλαύδιος ἔβασίλευσεν ἔτη δύο. οὗτος πάππος γέγορε Κωνσταντίνου τοῦ πατρὸς Κωνσταντίνου τοῦ ἀγίου καὶ μεγάλου. ἐπὶ τούτου οἱ Σχόθαι περᾶσαντες καὶ τὰς πόλεις πορθήσαντες, παραλαβόντες δὲ καὶ τὰς ἑθνας, συνήγαγον πάντα τὰ βιβλία, καὶ ἠβούλοντο καῦσαι,...

bir söylenceyi ileten yazarlar, belki de bu söylenceyi kabul ederek yozlaşmış bir halkı kınama fırsatı yakalamışlardır.⁹³ Bir istilacı liderinin bu tür bir söylemden etkilenecek kitap yakmaya tevessül etmediğini düşünmekte mantıklı gözükmemektedir. Nihayetinde kent kaçınılmaz bir sonla kitaplarıyla birlikte yakılmıştır.

SONUÇ

Decius'un MS 250 yılında Abrittos Savaşı'nda istilacılar tarafından öldürülmesinden sonra bu savaşta istilacılarla komplo kurarak ona ihanet eden Gallus haraç ödeyerek istilaların önüne geçmeye çalışsa da bunun önünü alamamıştır. MS 253 yılı sonlarında babası Valerianus ile birlikte iktidarı ele geçiren Gallienus da MS 268 yılına kadar döneminin ağır yükünü çekmeye çalışmıştır; Galya, İtalya, Balkanlar ve Küçük Asya'da bir yandan istilacılarla savaşırken diğer yandan da içeride iktidarını gasp etmeye çalışanlara, Odainathos gibi yerelde güçlü liderlere ve Sasanilere karşı mücadele etmiştir. Orduda ve yönetimde gerçekleştirdiği reformlarla MS 260 yılından itibaren istilacılara karşı belli derecede başarılı olarak iktidar süresini uzatmayı başarsa da Atina gibi önemli Hellen kentlerinin talan edilmesini engelleyememiştir. Onun da bir iç çatışma sonucunda öldürülmesi ve Quintilianus'un kısa süreli ara yönetiminden sonra iktidarı ele geçiren II. Claudius istilacılara ağır bir darbe indirerek Atina'yı terk etmelerini sağlamıştır. Ancak Gallienus ve II. Claudius iktidarlarında sürekli şiddet, yağma ve yıkım birçok kişinin ölmesine ve göç etmesine neden olmuştur. Kırsalda tarım ve hayvancılık faaliyetleri sekteye uğramış, köylüler köle seviyesinde hayat şartlarına maruz kalarak zorlu koşullarda hayatta kalmaya çabalamışlardır. İnsanların kırsaldan surları güçlü daha güvenli kentlere sığınmasıyla kentlerin nüfusu artmış, ancak veba salgınlarnın da yaygınlaşmasıyla sefaletin boyutu daha da tırmanmıştır. II. Claudius'tan sonra tahta çıkan Aurelianus'un (MS 270-275) restorasyon politikaları sayesinde bir süreliğine istikrarın sağlandığı görülmektedir.

İstilacılarla ilgili bilgi veren dönemin antik kaynakları incelendiğinde Atina talanını sadece Herules veya Gothlara bağlamak doğru değildir. Atina talanıyla ilgili sadece Syncellos, muhtemelen kendi döneminde MS V. yy.'da güçlü olduklarından Herules adını kullanmayı tercih etmiştir. İstilaların gerçekleştiği dönemde yaşayan Dexippos'un da güçlü olduklarından dolayı eserlerinde "İskit" *ethnosunu* kullanmayı tercih etmiş olması ihtimali yüksektir. Diğer antik kaynaklara bakıldığında birlikte hareket ettikleri görülen istilacılarla ilgili başta İskitler olmak üzere pek çok etnisitenin adı geçmektedir. İskit grupları Kırım üzerinden özellikle Küçük Asya ve Hellas'a, diğerleri ise Galya, İspanya, İskandivavya, Estonya, Letonya ve Almanya üzerinden İtalya, Balkanlar ve Hellas'a saldırılarını gerçekleştirmişlerdir. Zosimos, Syncellos ve Zonaras istilalarla ilgili bilgileri özet geçtiklerinden kronolojik düzene uyma gereği duymamışlardır. Zosimos, Atina'nın ele geçirilmesine genel olarak değinmekte bu istilayı Gallienus Trakya'daki İskitlere karşı ilerlerken diğer yandan müttefiki Odainathos'un MS 264 yılından itibaren ki askeri başarılarına bağlamaktadır. Syncellos'un özetinden, her ne kadar kendisi Valerianus ve Gallienus iktidarı dönemini birlikte ele almış olsa da, birisi her ikisinin iktidarının başında (MS 253/4), diğeri Odainathos'un seferi (MS 264) ve sonuncusu Gallienus'un iktidarının sonlarına doğru Atina'nın ele geçirildiğini bildirdiği üç farklı istilayı ima etmektedir. Bu sonuncusuyla ilgi verdiği bilgiler karışmış olabilir. Atina her ne kadar istilacılar tarafından Gallienus'un iktidarının sonlarında, MS 268 yılında hileyle ele geçirilmiş olsa da muhtemelen henüz yakılmamıştır; ancak işgal ve buna karşı direniş devam etmektedir. Zonaras en azından Valerianus ve Gallienus'un ortak iktidarı ile (MS 253-260), Gallienus'un tek başına iktidarı (MS 260-268) arasındaki olayları ayırmakta, farklı barbar istilaları ile ilgili olarak ise anlatımının içeriğinde Gallienus'un iktidarının başındaki, MS 260 yılı civarındaki istilaları ele aldığı anlaşılmaktadır. Nispeten kronolojik bilgi veren Historia Augusta yazarı ve onu yer yer destekleyen Zosimos, MS 253/4 yılı dışında Valerianus'un Sasanilere esir düştüğü MS 259/60 yılından itibaren hemen hemen her yıl devam eden istilalara ve buna karşı belli derecede başarılı savaşlar yürüten Gallienus'a atıfta bulunmaktadır. Ancak Gallienus iktidarının sonlarına doğru, MS 268 yılında, Atina'nın düşmesini engelleyememiştir. Kent muhtemelen bir yıla yakın istilaya uğradıktan sonra II. Claudius'un istilacılara karşı başarılı savaşları sonucunda yakılarak terk edilmiştir.

⁹³ Wilson, *agt*, s. 74-75; Thompson, *agm*, s. 61.

GALLIENUS VE II. CLAUDIUS'UN YÖNETİMLERİ ESNASINDA İSKİTLERİN ATİNA'YI TALANI ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

Amm. Marc. (= Ammianus Marcellinus)

Ammianus Marcellinus. Trans. by J. C. Rolfe. Cambridge/London 1935-1940.

Eutr. (= Flavius Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae*)

Justin, Cornelius Nepos, and Eutropius. Trans. by J. S. Watson. London 1886, s. 401-505 = Eutropius, Abridgment of Roman History = https://www.tertullian.org/fathers/eutropius_breviarium_2_text.htm

FGrHist F. Jacoby, *Die Fragmente griechischer Historiker*, Berlin/Leiden 1923-1958.

Greg. Thau. *Ep. Can.* (=Gregorios Thaumaturgos, *Epistola Canonica*)

https://www.documentacatholicaomnia.eu/03/d/0213-0270,_Gregorius_Thaumaturgus,_Epistula_Canonica_%5BSchaff%5D,_EN.pdf

HA (= *Histroia Augusta*) *Historia Augusta/The Scriptorum historiae Augustae*. Trans. D. Magie. Cambridge/London 1921-1932 = https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Historia_Augusta/home.html

Claud., Gal. (= *Gallieni duo, Gordiani Tres, Maximus et Balbinus, Tyranni Triginta*)

IG II/III2 3669 (= *Inscriptiones Graecae*) = <https://epigraphy.packhum.org/text/5953>

Iord. *Get.* (= Iordanes, *Getica*)

Jordanes, The Origin and Deeds of the Goths. Trans. by C. C. Mierow (1883-1961), online by J. Vanderspoel, University of Calgary = <http://people.ucalgary.ca/~vandersp/Courses/texts/jordgeti.html> = <https://topostext.org/work/744>

Oros. (= Publius Orosius, *Historiae Adversus Paganos*)

Orosius: Seven Books of History Against the Pagans. Trans. by A. Fear. Liverpool 2010

Petr. (= Petrus Patricius/Petros Patrikios, *Fragmenta*)

The Lost History of Peter the Patrician. An Account of Rome's Imperial Past from the Age of Justinian. Trans. by T. M. Banchich. London/New York 2015.

Prok. *Pers., Vand.; Goth.* (= Prokopios, *Persica, Vandalica, Gothica*)

History of the Wars. Trans. by H. B. Dewing, London/New York 1928.

Ps. Aur. Vict. *Caes.* (= Pseudo Aurelius Victor, *Epitome De Caesaribus*)

A Booklet About the Style of Life and the Manners of the Imperatores. Trans. by T. M. Banchich. Buffalo 2009 = <https://topostext.org/work/745>.

Snyc. (= Georgios Syncellos)

The Chronography of George Syncellos, A Byzantine Chronicle of Universal History from the Creation. Trans. with Intr. and Not. by W Adler ve P. Tuffin. Oxford University Press 2002.

Zon. (= Zonaras, *Epitome Historion/Epitome Historiarum*)

A History of Zonaras, From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great. Trans. by T. M. Banchich, E. Lane, London/New York 2009 = <https://archive.org/details/banchich-lane-2009-zonaras-history/page/117/mode/2up>

Zos. (= Zosimos, *Historia Nova/Historia Nea*)

Zosimus, New History. Translator unknown. London 1814. = <https://topostext.org/work/740>

Modern Kaynaklar

- ARMSTRONG, D., “Gallienus in Athens, 264”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 70, 1987, ss. 235-258.
- BANCHICH, T. M., LANE, E. (Trans.), *The History of Zonaras, From Alexander Severus to The Death of Theodosius The Great*, London/New York 2009.
- BANCHICH, T. M., *The Lost History of Peter the Patrician an account of rome’s imperial Past from the age of Justinian*, London/Newyork 2015.
- BEAL, S. E., *From Symposium to Convivium? Dining Customs in 3rd Century A.D. Athens*, (Phd Thesis), University of Cincinnati 2022.
- BERGMAN, J., *De P. Herennio Dexippo et Gothorum illa in Atticam incursione quid scriptores et inscriptiones doceant*, Stockholm 1897.
- BLAND, R., “The Coinage of Vabalathus and Zenobia from Antioch and Alexandria”, *Numismatic Chronicle* (1966-), 171, 2011, ss. 133-186.
- BLOIS, L. D., “Invasions, Deportations, and Repopulation: Mobility and Migration in Thrace, Moesia Inferior, and Dacia in the Third Quarter of the Third Century AD”, *The Impact of Mobility and Migration in the Roman Empire*, Proceedings of the Twelfth Workshop of the International Network Impact of Empire (Rome, June 17-19, 2015), ed. E. L. Cascio, L. E. Tacoma, Leiden/Boston, ss. 42-54.
- BRANDT, T., *The Heruls in Scandinavia*, 2018, 15-16. = https://www.academia.edu/36635146/The_Heruls_in_Scandinavia
- BRITTON, P. D., *The Military and Administrative Reforms of the Emperor Gallienus*, (MA Thesis), Durham University 1981.
- BURGESS, R. W, KULIKOWSKI, M., *Mosaics of Time: Latin Chronicle Traditions from the First Century BC to the Sixth Century AD.*, Vol. I., Turnhout 2013.
- CASTRÉN, P., “General Aspects of Life in Post-Herulian Athens”, *Post-Herulian Athens: Aspects of Life and Culture in Athens, A.D. 267-529*, ed. P. Castrén, Helsinki 1994, ss. 1-14.
- DAVENPORT, C, MALLAN, C., “Dexippus’ Letter of Decius: Context and Interpretation”, *Museum Helveticum*, 70.1, 2013, s. 57-73.
- DE STE. CROIX, G. E. .M., *The class struggle in the ancient Greek world*, London 1981.
- FOWDEN, G., “City and Mountain in Late Roman Attica”, *Journal of Hellenic Studies*, 108, 1988, ss. 48-59.
- GAISFORD, T. (Trans.), *Etymologicum Magnum*, Oxford 1848.
- GOFFART, W., *Barbarian Tides: Migration Age and Later Roman Empire*, University of Pennsylvania Press 2010.
- HAGGMAN, B., “Eruli Influence in South Scandinavia, Migration and Remigration”, *Migracijske i etničke teme*, 15.1-2, 1999, s. 215-227.
- HARL, K. W., *Political Attitudes of Rome’s Eastern Provinces in the Third Century AD*, (Phd Thesis), Yale University 1978.
- HILLIN, M., *Divide and Fortify: A Study of Roman Urban Fortifications in the Late Third and the Early Forth Centuries CE*, (MA Thesis), University of Arizona 2023.
- HEKSTER, O., *Rome and Its Empire, AD 193-284*, Edinburg University Press 2008.
- HUEBNER, S. R., “The ‘Plague of Cyprian’: A revised view of the origin and spread of a 3rd-c. CE pandemic”, *Journal of Roman Archaeology*, 34, 2021, ss. 151-174.
- KARIVIERI, A., “The ‘House of Proclus’ on the Southern Slope of the Acropolis: A Contribution”, *Post-Herulian Athens: Aspects of Life and Culture in Athens A.D. 267- 529*, ed. P. Castrén, Helsinki 1994, ss. 115-139.
- KENDRICK, T., *A Reassessment of Gallienus’ Reign*, (MA Thesis), University of Lethbridge 2014.
- KETTENHOFEN, E., “Die Einfälle der Heruler ins Römische Reich im 3 Jh. n. Chr.”, *Klio*, 74, 1992, ss. 291-313.

GALLIENUS VE II. CLAUDIUS'UN YÖNETİMLERİ ESNASINDA İSKİTLERİN ATİNA'YI TALANI ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

KROLL, J. H., "The Eleusis hoard of Athenian imperial deposits from the Athenian agora", *Hesperia*, 42, 1973, ss. 312-333.

MALLAN, C., DAVENPORT, C., "Dexippus and the Gothic Invasions: Interpreting the New Vienna Fragment (Codex Vindobonensis Hist. gr. 73, ff. 192v-193r)", *Journal of Roman Studies* 105, 2015, ss. 203-226.

MALLAN, C., "In Praise of Gallienus? Reconsidering a Gallienic Date for the Εἰς βασιλεία of Pseudo-Aristides ([Aristid.] Or. 35 K)", *Empire in Crisis: Gothic Invasions and Roman Historiography*, TYCHE Supplement band Nr. 12, ed. F. Mitthof, G. Martin, J. Grusková, Wien 2020, ss. 245-262.

MARTIN, G., GRUSKOVÁ, J., "Dexippus Vindobonensis (?). Ein neues Handschriftenfragment zum sog. Herulereinfall der Jahre 267/268", *Wiener Studien*, 127, 2014a, ss. 101-120.

MARTIN, G., GRUSKOVÁ, J., "Scythica Vindobonensia 'by Dexippus (?): New Fragments on Decius' Gothic Wars", 2014b, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 54, ss. 728-754.

MARTIN, G., GRUSKOVÁ, J., "Facing the Plague and the Goths: A New Passage from the Scythica Vindobonensia (Codex Vindobonensis hist. gr. 73, fol. 192r, lines 13-30)", *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 62.4, ss. 437-493.

MENNEN, I., *Power and status. Administration, appointment policies, and social hierarchies in the Roman Empire (193-284 AD)*, (Phd Thesis), New York University 2010.

-----, *Power and Status in the Roman Empire, ad 193-284*, Leiden/Boston 2011.

MILLAR, F., "P. Herennius Dexippus: The Greek World and the Third-Century Invasions", *Journal of Roman Studies*, 1969, 59.1-2, ss. 12-29.

-----, "P. Herennius Dexippus: The Greek World and the Third-Century Invasions", *Rome, the Greek World, and the East volume 2 Government, Society, and Culture in the Roman Empire*, ed. H. M. Cotton, G. M. Rogers, University of North Carolina 2004, ss. 291-297.

MORALEE, J., "Maximinus Thrax and the Politics of Race in Late Antiquity", *Greece & Rome*, 55.1, 2008, ss. 55-82.

NÉMETH, A., *The Excerpta Constantiniana and the Byzantine appropriation of the past*, New York 2018.

-----, "Dexippus in the Excerpta Constantiniana Revisited: The Preface to Dexippus' Scythica", *Empire in Crisis: Gothic Invasions and Roman Historiography. Beiträge einer internationalen Tagung zu den Wiener Dexipp-Fragmenten (Dexippus Vindobonensis)*. Wien 2020 3.-6.

Mai 2017, Tyche, Supplement band Nr. 12, ed. F. Mitthof, G. Martin, J. Grusková, Wien 2020, ss. 111-134.

NIEBUHR, B. G. (Ed.), *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae I*, Bonn 1838.

OOST, S. I., "The Alexandrian Seditions under Philip and Gallienus", *Classical Philology*, 56.1, 1961, ss. 1-20.

ÖZMAN, R. - DOĞAN, E., "Roma III. yy. Krizinde İmparator Senatus İlişkileri", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 38, 2021, ss. 578-600.

POH, G. H., *To Rise from the Ashes: Frontiers in the Age of Civil Wars*, (Phd Thesis), Stanford University 2023.

POND, E. A., *The Inscriptional Evidence for the Illyrian Empirors, Claudius Gothicus Through Carinus, 268-284 A.D.*, (Phd Thesis), University of Minnesota 1970, 268-284 A. D.

POTTER, D. S., *The Roman Empire at Bay AD 180-395*, London/New York 2004.

RAUBITSCHKE, A. E., "Iamblichos at Athens", *Hesperia*, 33, 1964, ss. 63-68.

SALVO, D., *From Invaders to Immigrants: The Goths and the Roman Empire in the Fourth Century AD*, (Phd Thesis), State University of New York 2021.

SAGE, A., "Chaotic Endeavors: Gallienus' Efforts in Saving Rome from the Crisis of the Third Century", *Macksey Journal*, 2, 2021, ss. 1-28.

SIMON, H. G., "Die Reform der Reiterei unter Kaiser Gallien", *Studien zur antiken Sozialgeschichte. Festschrift Friedrich Vittinghoff*, ed. W. Eck, H. Galsterer, H. Wolff, Cologne/Vienna 1980, ss. 435-452.

SIRONEN, E., "Life and Administration of Late Roman Attica", *Post-Herulian Athens: Aspects of Life and*

Culture in Athens A.D. 267-529, ed. P. Castrén, Helsinki 1994, ss. 15-62.

STARR, C. G., *The Roman Imperial Navy* (2.baskı), Cambridge 1960.

STEINACHER, R., “Rex oder Räuberhauptmann. Ethnische und politische Identität Im 5. Unde 6.

Jahrhundert am Beispiel von Vandalen a-und Herulern”, *Grenzen und Entgrenzungen, Der mediterrane Raum*, ed. B. Burtscher-Bechter, P. W. Heider, B. Merz-Baumgartner, R. Rollinger, Würzburg 2006, ss. 309-330.

-----, “Herules: Fragments of History”, *Neglected Barbarians*, ed. F. Curta, Turnhout 2010, ss. 321-364.

SUSKI, R., “Dexippus and the repelling of the gothic invasion in the years 267-268, A New Piece Of Evidence (Codex Vindobonensis Hist. Gr. 73, ff. 192v-193r) With an Explanation Of an Error Committed By The Author Of The Historia Augusta (HA GALL. 13, 7)”, *Eos. Commentarii Societatis Philologiae Polonorum*, 104, 2017, ss. 302-316.

TAYLOR, T.S., *Usurpation in the Roman Empire, 68-305 C.E.*, Yale University 2010.

THEOCHARAKI, A. M., “The Ancient Circuit Wall of Athens: Its Changing Corse and the Phases of Reconstruction”, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 80.1, 2011, ss. 71-156.

THOMPSON, A., “Athenian Twilight: A.D. 267-600”, *Journal of Roman Studies*, 49.1-2, 1959, ss. 61-72.

THOMPSON, A, WYCHERLEY, R. E., *The agora of Athens: the history, shape and uses of an ancient city center*, Princeton 1972.

TREADGOLD, W., *The Middle Byzantine Historians*, Basingstoke/New York 2013.

TSONIOTIS, N., “The Benizeli Mansion Excavation: latest evidence on the Post Herulian Fortification Wall in Athens”, *Focus on Fortifications. New Research on Fortifications in the Ancient*

Mediterranean and the Near East, Monographs of the Danish Institute at Athens, Vol. 18, ed. S. Müth-Frederiksen, R. Frederiksen, I. P. Schneider, M. Schnelle, Oxford/Philadelphia, ss. 712-722.

WILKES, J. J., “Civil Defence in Third-Century Achaia”, *Bulletin Supplement*, 55, The Greek Renaissance in the Roman Empire: Papers from the Tenth British Museum Classical Colloquium, ed. S. Walker - A. Cameron, London 1989, ss. 187-192.

WILSON, G. E., *The Herulian Sack of Athens A.D. 267*, (Phd Thesis), University of Washington 1971.

ZAHARIADE, M., “A Crux in Bellum Scythicum. The Invasion of 267: Gothi or Heruli”, *Antiquitas Istro-Pontica*, ed. M. V. Angelescu, I. Achim, A. Băltăc, V. Rusu-Bolindeț, V. Bottez, Cluj-Napoca 2010, ss. 163-183.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rizası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**GALLIENUS VE II. CLAUDIUS'UN YÖNETİMLERİ ESNASINDA İSKİTLERİN ATİNA'YI TALANI
ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER**

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 31-40.

Geliş Tarihi–Received Date: 13.02.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 01.07.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ESKİ TÜRK TOPLUMUNDA ŞAMAN'IN YERİ VE VAZİFESİ ÜZERİNE

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1436326>

 CAN TANKUT ESMEN*

ÖZ

Eski Türk tarihyazımının en tartışmalı meselelerinden bir tanesi, Şamanizm üzerine gerçekleşen fikir teatilerinden doğmaktadır. Billhassa bu inanç sisteminin İslamiyet öncesi Türklerin dini olup olmadığı yönündeki mülahazalar, Şamanizm'in bir din olup olmadığı yönündeki sorgulamaların dahi önüne geçmiştir. Şamanizm'in tam olarak neye tekabül ettiği, eğer bir din ise bunun sistematığının nasıl olduğu eski Türklerde hangi unsurları ile birlikte görüldüğü, nasıl algılandığı ve hayatın hangi noktalarında kendisini gösterdiği gibi sorulara pek çok farklı cevap üretilmiştir. Bu çalışmada ise maksat Şamanizm'e dair bir söz söylemek değildir. Bunun yerine, yaşadığı toplumun bir parçası olarak şamanın/kamın toplum içindeki işlev ve konumu anlamlandırmaya çalışılmıştır. Böylelikle, içinde bulunduğu topluma dokunan ve ona çokça faydası da olan bu özel karakterin bizatihi kendisi üzerine odaklanma imkânı yaratılmıştır.

Böyle bir yaklaşımı önemli görmemizin başlıca nedeni eski Türk tarih yazıcılığında Şamanizm üzerinde yürütülmüş olan tartışmaların mahiyetinde saklıdır. Konu ile alakalı yazına bakıldığında bunların çoğunun Şamanizm inancına karşı bir reddiye tavrına büründüğü görülmektedir. Bizce bu durum, eski Türk inanç tarihinin bütüncül olarak yazılabilmemesine ve günümüzde kahir ekseriyeti Müslüman olan Türk toplumlarının, inanç dünyalarına örneklerinden aktardıkları unsurları anlamlandırmada eksikliğe düşülmesine neden olmaktadır. Bu makalede, Şamanizm'in tarihyazımı bağlamında incelenmesinin nedeni yazının mevcut durumunun bir fotoğrafını çekme isteğidir. Çalışmanın ana gayesi ise şamanı, yaşadığı toplum içindeki rolü ile birlikte ortaya koymaktır. Bu noktada şaman, mistik bir karakter olarak imge haline getirilmemiş, tam aksine elden geldiğince toplumun karşı karşıya kaldığı sorunlara ürettiği çözümler bağlamında, işlevselleştirilerek ve ete kemiğe bürünmüş bir halde tasvir edilmiştir.

Eski Türklerin yaşam koşulları oldukça çetindi. Mevsimlere bağlı olarak göç etmeyi gerektiren hareketli yaşam tarzları, hem iç çekişmeler hem de düşmana karşı devam eden ve süreklilik gösteren bir çatışma hali, zorlu iklim koşulları ve iktisadi hayatı temelinden sarsan ve sürülere kıran getiren hastalıklar bu zorlukların sadece bir kaçıydı. Söz konusu koşulların Türkleri sağlam yapılı ve sert mizaçlı insanlar haline getirdiği bir gerçekse de; toplumun bu yükü başa çıkabilmek adına zaman zaman kimi araçlara başvurma ihtiyacı duyması da bir başka gerçekliktir. Çoğunlukla inanç dünyası içerisindeki çeşitli unsurlara dayanarak giderilen bu toplumsal rahatlama işinin muhatabı, birçok kere şamanın kendisi olmuştur. Bu özel karakter, görüldüğü toplumlarda, bahsedilen manada, sorumluluk almaktan kaçınmamış, mistik anlamda değil, hayatın gerçeklerine dokunur biçimde işlevsel bir pozisyon sahibi olmuştur. Bu minvalde, şamanın, kim olduğunun bilinmesi hem Şamanizm hakkında düşüncelerimize yeni bir pencere açacak hem de İslam öncesi Türk toplumunun ruhsal yapısından sosyal hayatına pek çok bilinmeyi farklı açılardan görmemizi sağlayacaktır. Bizce şaman; çalışmaların odağı Şamanizm'e kaymadan ele alınabilirse, “bilge adam” rolü de göz önüne alınabilecek ve daha iyi anlaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkler, Tarihyazımı, Şaman, Kam, Şamanizm.

* Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Edirne/TÜRKİYE, E-Posta: ctankutesmen@trakya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1884-1276.

ON THE PLACE AND FUNCTION OF THE SHAMAN IN THE OLD TURKISH SOCIETY

ABSTRACT

One of the most controversial issues of ancient Turkish historiography arises from the exchange of ideas on Shamanism. In particular, considerations as to whether this belief system was the religion of the pre-Islamic Turks have surpassed even questions about whether Shamanism is a religion. Many different answers have been produced to questions such as what exactly Shamanism corresponds to, if it is a religion, what its systematics is, what elements it was seen within the ancient Turks, how it was perceived, and at what points in life it manifested itself. The purpose of this study is not to say anything about Shamanism. Instead of doing this, an attempt was made to make sense of the function and position of the shaman/kam in society. Thus, the opportunity was created to focus on this character himself, who touched the society he lived in and benefited from it greatly.

The main reason why we consider such an approach important is hidden in the nature of the discussions on Shamanism in ancient Turkish historiography. When we look at the literature on the subject, it can be seen that most of them adopt an attitude of rejection towards the belief in Shamanism. In our opinion, this situation causes the history of the ancient Turkish faith to be written holistically and to a lack of understanding of the elements that today's predominantly Muslim Turkish societies have transferred from their traditions to the world of faith. In this article, the reason for examining Shamanism in the context of historiography is the desire to take a picture of the current state of writing. The main purpose of the study is to reveal the shaman along with his/her role in the society he/she lives in. At this point, the shaman is not made into an image as a mystical character, on the contrary, he/she is depicted as functional and fleshed out in the context of the solutions he produces to the problems faced by the society.

The living conditions of the ancient Turks were quite harsh. Active lifestyles that required migration depending on the seasons, both internal strife and an ongoing conflict against the enemy, harsh climatic conditions, and diseases that shook the economic life to its core and devastated herds were just a few of these difficulties. Although it is a fact that the conditions in question made the Turks strong-bodied and hard-tempered people; Another reality is that society needs to resort to some intermediaries from time to time in order to cope with this burden. The addressee of this social relief work, which is mostly achieved by relying on various elements within the world of belief, has often been the shaman himself/herself. This special character, in the societies in which he was seen, did not refrain from taking responsibility in the aforementioned sense and had a functional position, not in a mystical sense, but in a way that touches the realities of life. In this manner, knowing who the shaman is will both open a new window to our thoughts about Shamanism and enable us to see many unknowns from different perspectives, from the spiritual structure to the social life of pre-Islamic Turkish society. In our opinion, shaman; If the focus of the studies can be handled without shifting to Shamanism, the "wise man" role can also be taken into consideration and better understood

Key Words: Ancient Turks, Historiography, Shaman, Kam, Shamanism.

GİRİŞ

İslamiyet öncesi Türk tarihi alanında çalışan Türkologların karşı karşıya oldukları en önemli problemlerden birisi Şamanizm meselesidir. Şamanizm'in tam olarak ne olduğu, bir din olup olmadığı, eski Türklerde nasıl yaşandığı ve algılandığı gibi sorulara onlarca farklı cevap verilmiştir. Bu çalışmanın amacı ise Şamanizm'i açıklamak değildir. Bunun yerine Şamanizm'i bir kenara koyarak, onun yaşayan, gözlenebilir ve en belirgin unsuru olan şamanı/kamı tanımdır. Böylece şaman; inanç/toplum ilişkisi içerisinde somutlaşan bir öge olarak, yaşadığı toplumun bir parçası olma özelliği de göz ardı edilmeksizin incelenebilecektir.¹

Çalışma, öncelikle Şamanizm'e dair belli başlı görüşleri tarihyazımı bağlamında ortaya koyup daha sonra şamanların eski Türk toplumunda nasıl ve hangi sebeplerle belirdiklerini açıklamaya çalışmaktadır. Bunun devamında ise bu kişilerin üzerlerine aldıkları görev ve sorumluluklar hakkında bilgi verip kendilerini sıradan

¹ Çalışma boyunca her iki kelime birbirinin yerine kullanılacaktır. Esasen kamın Türkçe bir terim olduğu bilirse de şaman adının Türk kamları için de yaygın olarak kullanılıyor olmasıdır. Her iki ifadenin birbiri yerine kullanılmasında bir mahsur görülmemiş ve bu durum terminolojik bir hata olarak yorumlanmamıştır. Pek çok farklı anlamı olduğu düşünülse de "Şaman" kelimesi, Tunguz dilindeki -şa (bilmek) köküne dayanmakta ve "Bilen Kişi", "Bilgin" anlamlarına gelmektedir. Mihaly Hoppal, *Avrasya'da Şamanlar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 21. Bununla birlikte eski Türkler "Şaman" tabirini kullanmayarak Kam, Baksı, Sagun, Oyun gibi terimleri kullanmışlardır. En yaygın kullanıma sahip olan kam için, Yusuf Has Hacıp "Kamlar topluma faydalı insanlardır" demiştir. Sadettin Gömeç, "Şamanizm ve Eski Türklerin Dini", *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 4, 1998, s. 40. Divan-ı Lügat-ı Türk'te ise kam için "Çeşitli hastalıkları tedavi etmek için tabibin yanında kam da yer alır. Tabip hastalığı ilaç ile (ot) tedavi eder, kam ise hastayı kendi usulüne göre daha çok ruhi yollardan (efsun vb.) iyileştirmeye çalışır" der. Bir başka görüşe göre de kam "Kâhin", "Tabip", "Filozof", "Âlim" anlamlarına da gelmektedir. Ahmet Dalkıran, "İslamiyet Öncesi Türk Sanatında Şamanizm Etkisi", *SÜ Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 25, 2008, s. 376.

halktan ayırt eden özelliklerine değinmekte ve devam eden satırlarda ise toplum gözünde nasıl algılandıkları sorusuna cevap aramaktadır. Bu sorun makalenin kaleme alınma amacını da oluşturmaktadır ve yazı buna verilen cevaplarla sona ermektedir. Ancak, bu kısa girişte, şaman imgesi üzerinde odaklanmadan evvel Şamanizm hakkında bir tanım yapmak ve bundan sonra eski Türk tarihyazımında ortaya konmuş olan kanaatleri hatırlamaya çalışmanın gereğini vurgulamak elzemdir. Buna göre; alan üzerinde çalışan isimlerin yaygın kanaatine Şamanizm ne eski Türklerin inancı olarak belirtilen Gök Tanrı inancının bir unsurudur, ne de içerisinde Doğa Kültü, Atalar Kültü, hatta Gök Tanrı inancı ve eski Türk kozmolojisinden çokça motifi barındırmasına rağmen “inanç sistemi, bir insanın uyması gereken kaidelerinin tamamı” olarak tanımlanan din kavramının içindedir.²

1. Türk Tarihyazımı Bağlamında Şamanizm³

Şamanizm’in bir Türk dini olarak görülmemesi anlayışı, İslamiyet öncesi Türk tarihi ve kültürü sahasında çalışmalarda bulunmuş bilim insanlarının önemli kısmınca savunulmaktadır. Konu hakkındaki en kesin yargılara sahip olan isim İbrahim Kafesoğlu olmuştur. Kafesoğlu, şamanlığı Bozkır-Türk inanç sistemine dışarıdan eklenmiş ve Türklerin inancına benzeyebilme kabiliyeti nedeniyle, eski Türk dinlerinden bir tanesi olarak düşünülmüş olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte, Kafesoğlu’nun Şamanizm’e yönelik bakışı menfidir. O, satırlarında Şamanizm’i Türk inançları içinde bir noktaya yerleştirmeye çalışmamış aksine söz konusu inançla ayırdığı noktaların altını çizmeye ve konu hakkında yapılan hatalı olduğuna inandığı yorumları ortaya koymaya gayret etmiştir.⁴ Türk kültürü hakkında kapsamlı bir çalışma ortaya koymaya hazırlanan ancak eserini tamamlamaya ömrü vefa etmeyen Ziya Gökalp ise, Türk Medeniyeti Tarihi adlı çalışmasında şamanı bir sihirbaz olarak tanımlamıştır. Ona göre Şamanizm dini değil sihirli bir sistem olarak ve dini anlayışın zıddı biçiminde Türk inanç hayatında yerini almıştır. Dolayısıyla Gökalp’e göre Şamanizm; günümüzde eski Türk dini olarak aktarılması hatalı bir davranıştır.⁵ Gökalp’in konuya yaklaşımının kendisinden sonra gelen araştırmacıları etkilediği ve düşünsel manada bir çerçeve hazırladığını söylemek mümkündür. Türk kültürü üzerine hazırlanmış iki kapsamlı çalışmada; Bahaeddin Ögel’in Düünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları ve Gülçin Çandarlıoğlu’nun İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, başlıklı eserlerinde ise Şamanizm’e hiç yer verilmemiş ve oldukça katı bir tavır ortaya konmuştur.⁶ Türk kültürü üzerine bugün dahi yorum yapacak araştırmacıların kulak vermek zorunda oldukları bu “başlıca” çalışmalar ‘Şamanizm Meselesine’ bahsedilen biçimde yaklaşmışlardır.

Eski Türk tarihçiliğinin temel eserleri olarak kabul edilen çalışmalar içinde, Şamanizm’e bir inanç hüviyeti veren kimseler de yok değildir. Bunların en önemlisi Abdülkadir İnan olup, çalışmasında “Eski Türkler, şüphesiz ki Şamanist idiler.” gibi oldukça kesin yargı içeren bir cümle dahi sarf etmektedir.⁷ İnan’ın kurduğu bu iddialı cümle ile eski Türklerin dini noktasında kendi çalışma yıllarında gerçekleşen tartışmalar bağlamında tek başına kaldığını da eklemek gerekmektedir. Bizce bu ifadelerden çıkartılacak sonuç, eski Türklerin geçmişte topyekün Şamanizm dinine inanmadıkları ancak Gök Tanrı inancı olarak ifade edilen dinin içerisine zamanla ve diğer toplumlarla girilen münasebetler neticesinde pek çok Şamanist unsurun dâhil olduğudur. Böylece, Şaman kültürünün Türklerin inanç dünyasını etkilediği ve renklendirdiği kadar; Türk inancının ve göreneklerinin de Şamanizm’i etkilediği bir süreç yaşanmış olabilir. Buna ek olarak, şamanların/kamların topluma verdiği bir hizmetin ve o hizmeti talep eden bir kitlenin de olduğu hatırlardan çıkartılmamalıdır.

Meseleye tarihyazımı bağlamında bakıldığında, Şamanizm Türk tarih tezi içinde anlamlı bir yere oturtularak, eski Türklerin inanç sistemine eklenmiştir. Bu minvalde Türk Tarihinin Ana Hatları isimli çalışmada, Yer-Su inançlarının dönüşüm geçirerek Şamanizm dinine evrildiği söylenmektedir. Buna göre Yer-Su ruhları ile temas kurma ihtiyacı şaman/kam adı verilen kişilerin belirmesine neden olmuştur.⁸ Devam eden süreçte, alanın önemli isimlerinden Zeki Velidi Togan, Göktürkler döneminde dini inancın Türk kültürü içerisinden beslendiği, bunun neticesinde ise yaygın inancın Şamanizm olduğunu ifade etmiştir. Togan, İslam’ın erken dönem kroniklerinden hareketle, Arapların, Türk hükümdarlarının şaman ayinleri düzenlediği ve kamların kehanetleri ekseninde ülkelerini yönettiklerini ileri sürmektedir.⁹ Togan’ı takip eden süreçte; Kafesoğlu güçlü bir reddiye ile mesele hakkında değerlendirmede bulunmuştur. Kafesoğlu ile birlikte başlayan bir diğer önemli

² Gömeç, *agm*, s. 38.

³ Bu başlıkta yapılan inceleme, Şamanizm’in tarihini ortaya koymak veya ne olduğunu anlamlandırmaya çalışmak gayesini taşımamaktadır. Burada amaç, Türk tarih yazıcılığının belli bir anında Şamanizm üzerine yapılan yorum ve değerlendirmeleri çalışmanın devam eden kısımlarında yol göstermesi maksadıyla ortaya koymaktır.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011, s. 288-290. Yazarın Türk Milli Kültürü’nden önce kaleme aldığı ve bu temel eserin bahis konusu yerlerinde sıklıkla aynı ifadelerle kullandığı “Eski Türk Dini” adlı makalesi de anılmaya değerdir. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, “Eski Türk Dini”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 3, İstanbul Ekim 1972.

⁵ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, haz. İsmail Aka, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, s. 117.

⁶ Bahaeddin Ögel, *Düünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, TDAV Yayınları, İstanbul 2001; Gülçin Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, TDAV Yayınları, İstanbul 2014.

⁷ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 2.

⁸ *Türk Tarihinin Ana Hatları*, TTK Yayınları, (Tıpkıbasım), Ankara 2014, s. 304-308.

⁹ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihinin Giriş*, Enderun Neşriyat, İstanbul 1981, s. 50-51.

ESKİ TÜRK TOPLUMUNDA ŞAMAN'IN YERİ VE VAZİFESİ ÜZERİNE

dönüşüm ise eski Türk dini ile İslamiyet arasında izafe edilen bağlardır. Kafesoğlu'nu takip eden başlıca Türk tarihçileri, Gök Tanrı dini ile İslam arasında koşutluk kurmuşlar ve dolayısıyla Şamanizm hakkında ya kalem oynatmamayı ya da Kafesoğlu'nun reddiyesini tahkim eden satırlar yazmayı sürdürmüşlerdir.¹⁰

Şamanizm'in eski Türk inançları içindeki varlığını savunan nadir isimler içinde ise Abdülkadir İnan'ın çalışmasına bir vurgu yapılmıştı. Bu çalışmaya ek olarak, marksist tarih yazıcılığının Türkiye'deki temsilcilerinden Doğan Avcıoğlu'nun *Türkler'in Tarihi* başlıklı eserine de vurgu yapmak gerekmektedir. Bu çalışmada eski Türk inancı, totemcilik, Şamanizm ve Tengricilik'in beraberce yaşandığı bir Türk panteonu şeklinde tasvir edilmiştir. Bununla beraber Şamanizm'e de hatırı sayılır bir vazife yüklenmektedir.¹¹ Şamanizm meselesi hakkında bir başka dikkat çekici görüş ise Mehmet Eröz'den gelmiştir. Eröz keskin bir yorum yapmak pahasına; eski Türk dininin doğrudan Şamanizm olduğunu ifade etmiş ve totemcilik ile başlayıp toplumun tekâmülü ile Şamanizm'e ulaştığını söylemiştir. Eröz Türklerin, binlerce yıl Şamanist olarak yaşadıkları sonra İslamiyet'le beraber Alevilik-Bektaşilik inançları içerisinde Şamanizm'in mirasını koruduklarını iddia etmektedir.¹² Türk tarih yazıcılığında oldukça nadir görülmekle birlikte, bu noktada doğrudan Şamanizm'i konu edinen ve incelemeye çalışan özel eserlerden bir tanesi de arkeolog Sergen Çirkin tarafından kaleme alınan Güney Sibirya Arkeolojisi ve Şamanizm başlıklı kitaptır.¹³

2. Şamanların Eski Türk Toplumunda Yeri ve Rolü

Bu makalede şamanın/kamın içinde yaşadığı toplumun kimi ihtiyaçları çerçevesinde işlevsel bir rol üstlendiği savunulmaktadır. Şamanın yaşanılan dünya ile öteki âlem arasında iletişim kurma ve her iki taraf arasında denge sağlama biçiminde spiritüel bir görevi de vardır. Bununla birlikte günlük hayatın içinde faal olarak yer bulmasını sağlayan, mistik kökenleri olan ve çoğunlukla dünyevi kaygıları gidermeye çalışan bazı görevleri de bulunmaktadır. Bu bağlamda şamanların toplumun faal bir parçası olduğu Türk boylarının yaşadıkları coğrafyaların, çetin iklim şartları ile öne çıktığı, buna bağlı olarak kuraklığın, sürülerin sayısında görülen ani dalgalanmaların ve halk arasında yayılabilecek hastalıkların başlıca sorunlar olduğu söylenebilir. Coğrafya temelli sorunlara çocuk sahibi olamama gibi tıbbi ve gelecektek haber umma, ataların ruhuna kurban sunma gibi manevi dünya ile ilgili meseleler de ilave edilebilir. Hastalıkları tedavi etmek, ölen kişinin ruhuna öte dünyaya göçünde eşlik etmek, kısırlığa çare üretmek, avın iyi geçmesine yardım etmek, fal bakmak, yaşanan mekânı kötü ruhlardan arındırmak, kurban kesimini gerçekleştirmek, mevsim geçişlerinde düzenlenen ayinleri yapmak, sürüdeki hayvanlara musallat olduğuna inanılan kötücül ruhları kovmak, kayıp eşya ve kimseler ile ilgili bilgi vermek bunların önde gelenleri arasındadır.¹⁴ Tüm bu sorunların, hem nedenlerinin topluma açıklanmasında hem de çözülmesinde sorumluluğu üstlenecek kişilere ihtiyaç duymuştur. Şamanlar kültür ve örf ters düşmemek kaydıyla böylesi bir rolü üstlenmişlerdir.¹⁵

Kurban kesme törenini yürüten kamların sadece Gök Tanrı adına ve Atalar ruhlarına sunulan kurbanlarda etkin olarak yer almamış olmaları da dikkat çekici bir ayrıntıdır.¹⁶ Bu noktada, Şamanizm'in mistik dünyasının dışında kalan ve şamanı pratik hayatta geçerli kılan sorumluluklara dönüp baktığımızda ilk maddenin hastalıkları iyileştirmek olduğu söylenebilir. Hastalıklar eski Türk içtimai hayatında iki açıdan önem arz eder. Birincisi, atlı-göçebe yaşam tarzında hayatta kalma mücadelesinin tabiat şartlarına dirençli, sağlıklı bireylere duyulan ihtiyaçtır.¹⁷ İkinci olarak ise, Çin yıllıklarında geçen ifadesiyle "Türklerin savaşta ölmeyi şeref, hastalıktan ölmeyi zillet sayan" hayat görüşleridir.¹⁸ Bu durum tabiplik yanında kamın da alternatif bir şifacı olarak gelişmesine ve bir etkinlik sahası bulmasına neden olmuştur.¹⁹ Bunda hiç şüphesiz eski Türklerde ruhun kaçırılmasının hastalıkların önemli bir nedeni olarak görülmesinin de payı büyüktür.²⁰ Kamlar, ruhlarla kurduğu

¹⁰ Bu çalışmalara bakıldığında, en önemlilerinden birinin Mualla Uydu Yücel tarafından kaleme alındığı görülmektedir. Uydu Yücel, tarafından bir yüksek lisans tezi olarak ele alınan konu sonrasında Türk İslam Bütünleşmesi adıyla yayımlanmıştır. Yücel; bu eseriyle eski Türk tarih yazımı içerisinde Kafesoğlu tarafından kanonlaştırılan bir meseleyi bir adım ileri taşıyabilen nadir isimlerden biri olmuştur. Mualla Uydu, *Türk İslam Bütünleşmesi*, Hamle Yayıncılık, İstanbul 1995. Benzer yaklaşım içinde olan bir başka isim ise Saadetin Gömeç'tir. Şamanizm ve Eski Türk Dini adlı kitabında Şamanizm'in bir Türk dini olduğunu reddeden Gömeç, Türklerin eski inancının Gök Tanrı dini olduğunu kesin bir dille savunmuştur. Saadetin Yağmur Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 99. Eski Türk tarihçiliği sahasının diğer önemli simaları, Ali Ahmetbeyoğlu Sorularla Eski Türk Tarihi ve Ahmet Taşağıl ise Kök Tengri'nin Çocukları adlı popüler eserlerinde; eski Türk dini meselesine Kafesoğlu'nun zaviyesinden yaklaşmış ve Şamanizm'i açık bir dille reddetmişlerdir. Ali Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 302-303; Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 84.

¹¹ Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi Birinci Kitap*, Tekin Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 352, 406.

¹² Mehmet Eröz, *Eski Türk Dini ve Alevilik Bektaşilik*, TDAV Yayınları, İstanbul 1992, s. 9-11.

¹³ Bkz. Sergen Çirkin, Güney Sibirya Arkeolojisi ve Şamanizm, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2022.

¹⁴ Fuzuli Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2006, s. 23; Hoppal, *age*, s. 33.

¹⁵ Hoppal, *age*, s. 34.

¹⁶ Bayat, *age*, s. 23.

¹⁷ Gülhan Atnur, "Sibirya'da ki Bazı Türk Boylarında Halk hekimliği Uygulamaları", *Bilig*, Cilt 13, Sayı 55, 2010, s. 52.

¹⁸ Dalkıran, *agm.*, s. 383.

¹⁹ Sadece Uygurlar üzerine yapılmış bir araştırmada Şaman'ın hasta kimseleri tedavi etmek için benimsediği 15 farklı teknik saptanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Adem Öger-Tugba Gönel, "Uygur Türkleri Arasında Şamanlar ve Tedavi Yöntemleri", *Turkish Studies*, C. 6, S. 4, Güz 2011, s. 240 vd.

²⁰ Atnur, *agm.*, s. 52.

iletişim hatta dostluk sayesinde kaçan ruhu bulur ve geri getirir böylelikle iyileşmeyi sağlarlardı.²¹ Yılan, akrep vb. zararlı hayvan tarafından ısırılanlar kamlar aracılığıyla kendilerini okuturlar, bu esnada kamlar elfunların yanı sıra şifalı otları da kullanırlardı.²² Şamanlar hasta tedavisinde davul vasıtasıyla müziği de kullanmışlardır.²³ Davul ritminden bir çeşit trans haline geçmek için de yararlanırlardı. Bu durum bazı araştırmacılar tarafından “Baksı Dansı” olarak adlandırılmıştır. Ritüeli icra eden şaman, kopuz yahut dombranın sağladığı ritim ile bir dansa başlamakta ve trans haline ulaşmaktaydı.²⁴

Ölünün ruhunu öteki dünyaya göndermek de şamanın günlük hayatta sıkça yaptığı bir işti. Radloff bizzat katıldığı bir ayin hakkında “Şamanın en büyük sanatı yurdun temizlenmesi adı verilen bir işti. Altay inancına göre ölünün ruhu bir süre daha evde kalır ve yalnız gitmek istemez ailesinden başka kişileri ya da hiç olmazsa hayvanları ölüm diyarına kendisi ile birlikte sürükler. Ölü ruhu hakkındaki bu inanış ölü ruhunun aşağıda ki dünyaya gönderilmesi için yurdun temizlenmesini gerektirir. Şaman bunu ölümün kırkinci gününde yapar. Zor bir iş olarak kabul edildiği için zengin kimseler çoğu kere uzaklardan ünlü şamanları çağırır” demektedir.²⁵ Satırlarının devamında Radloff, bu inancı Altaylardaki sıkı akrabalık bağları ve her türlü tıbbi yardımdan mahrum olan bölgede yaygın görülen salgın hastalıklara bağlamaktadır.

Eski Türklerde çocuk sahibi olmak çok arzulanırdı. Çocuksuz ailenin itibarı oldukça düşüktür.²⁶ Öyle ki bu toplumsal hakikat, eski Türklerin kültürüne dair en önemli eserlerden bir tanesi olan Dede Korkut hikâyelerine kadar girmiştir.²⁷ Kam çocuksuz ailelerin de en büyük umuduydu. Diğer hastalıklarda olduğu gibi çocuk sahibi olamama durumunda da ilaçla tedavi ve trans yoluyla kötü ruhun vücuttan kovulması kamın başlıca yöntemleriydi.²⁸

Abdülkadir İnan, şamanın ne iş yaptığını açıklarken; fal bakmanın ve gelecekte haberler vermenin kamın en önemli vazifelerinden bir tanesi olduğunu söylemiştir.²⁹ Kamlar özellikle kürek kemiğinden fal bakma işinde ustalardı. Altay Şamanlarının yanı sıra Kırgız ve Kazaklarda da fal yaygın bir adetti. Manas destanında Manas’ın yanında kürek kemiğine bakmayı bilen bir falcı bulunduğu zikredilmişti.³⁰ Manas bir destan kahramanı olsa da, Türk tarihinin yetiştirdiği büyük Hakanlardan sayılan Attila ‘gerçek hayatta’ fala inanmasıyla bilinmektedir. Attila’nın Catalanium Savaşı öncesinde, yukarıda İnan’ın tarif ettiği benzer biçimde, hayvanın kürek kemiğinden fal baktırması ve kâhinin yorumlarının Attila’nın hareket tercihleri üzerinde etkili olmuş olabileceği düşüncesi bilinmektedir. Bu konuya ek olarak, Attila için fal bakan kimsenin bir koyunun kemiğini kullanmış olabileceği düşünülse de; İnan’a göre bilhassa Altay ve Yakut şamanları arasında fal bakmak için en çok geyik kemiği tercih edilmekteydi.³¹

Bir başka toplumsal vazife olarak, yaşanan yerin kötü ruhlardan arındırılması için de sık sık kamlara başvurulurdu. Bunun en çarpıcı örneklerinden birisi yeni doğum yapmış kadınlara musallat olan “albastı”yı kovmak için kamın çağırılmasıydı. Kam elinde kopuzu veya davulu ile albastıyı kovmak için şu efsunu söylerdi:

“Ey, zalim albastı,
Koy ciğerini yerine,
Zavallının canını iade et,
Sözümü tutmazsan,
Bana hürmet etmezsen,
Gözlerini çıkarırım.”³²

Şaman, düzenlenen süre avlarına da katılırdı. Eski Türkler, insanların olduğu gibi hayvanların da bir ruhu olduğuna inanırdı. Şaman av sırasında avı gözetler ve öldükten sonra ruhunu ele geçirip yatıştırırdı. Avın bol olmasını sağlamak ve boyun sahip olduğu at ve sığırları onlara musallat olacak kötü ruhlardan korumakta kamın

²¹ Gömeç, *agm*, s. 43.

²² İnan, *age*, s. 145.

²³ Özge Gençel, “Müzikle Tedavi”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 14, 2006, s. 697-706.

²⁴ Gençel, *agm*, s. 704.

²⁵ Wilhelm Radloff, *Türklük ve Şamanlık*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2006, s. 83.

²⁶ Sıddık Ünal-an-Hakan Öztürk, “İslamiyet’ten Önce Türklerde Eğitim Öğretim”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 13, S. 2, s. 96-97.

²⁷ Söz konusu destan, Dirse Han oğlu Boğaç Han destanıdır. Burada Dirse Han, Bayındır Han’ın toyunda ne kız ne erkek evlat sahibi olmadığı için kara çadırda ağırlanmış, kara keçe üzerine oturtulmuş ve kendisine kara koyun yahnisi ikram edilmiştir. Bkz. *Dede Korkut Kitabı*, haz. Muharrem Ergin, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2018, s. 22.

²⁸ Bayat, *age*, s. 236.

²⁹ İnan, *age*, s. 156.

³⁰ Hüseyin Namık Orkun, *Attila ve Oğulları*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1933, s. 69; Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 279.

³¹ İnan, *age*, s. 160.

³² İnan, *age*, s. 178.

ESKİ TÜRK TOPLUMUNDA ŞAMAN'IN YERİ VE VAZİFESİ ÜZERİNE

uğraşlarındandı. Mevsimsel ayinleri yapmak ve kaybolan eşyalar hakkında bilgi vermekte kamdan beklenen diğer işlerdendi.³³ Bunun yanı sıra kurban kesmekte kamlara has bir uğraştı. Şaman, kayın ormanı içinde en uygun olduğunu düşündüğü yerde kurban ritüelini gerçekleştirirdi. Kam kurbanın kesileceği yere bir çadır kurdurur hangi amaç için kurban kesiliyorsa ona uygun bir hayvan seçerdi. Hayvanı kurban ettikten sonra onun *pura* adı verilen ruhunu kurban edildiği ruha ulaştırmak ve bu yolculukta ona eşlik etmekte kamın bir görevidi.³⁴

Kam'a toplum içinde bir statü getiren vazifelerinden bir diğeri de öte âlem ile temas kurabilmesi, fiziki dünyanın sınırlarını aşarak, metafizik âlemde var olduğuna inanılan varlıkların ve ölmüş kişilerin ruhlarına ulaşabilme yeteneğidir. Bilinmeyen ve görülmeyen ile kurulan bu diyalog, korkuyla karışık bir saygıyı uyandırmış olmakla birlikte şamana ölmüş ataların dünyada geride kalan insanlardan isteklerini ileten bir arabulucu rolünü de kazandırmaktaydı.³⁵ Yine de anlaşılabilir odur ki bu statünün yerleşmesinde bir takım inanışların ve bu inanışlardan beslenen kaygıların hem halk için hem de kam için faydacı bir şekilde çözülüyor olması belirleyici olmuştur. Hoppal'a göre; şaman, yaşadığı acılı süreç ile birlikte toplum adına da acı çekerek bir anlamda kendisini kurban etmektedir.³⁶ Bu durum söz konusu saygı ve statünün bir diğeri nedeni olarak yorumlanabilir.

Şaman'ın toplum içerisinde kendi kimliğiyle kabul görmesi adına, yaptığı işin toplumca meşru bir kaynağa dayanması da gerekiyordu. Eski Türklerdeki inanışa göre şaman; şaman olma hakkını ataları arasındaki diğeri bir şamandan yahut metafizik âlemdeki iyi ya da kötü ruhlardan alabilmekteydi. Buna göre, Türkler arasında Şamanizm'in görüldüğü coğrafyalarda yapılan incelemelerin neticesinde kam olabilmenin üç farklı yolu olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan ilki, soydan miras kalan şamanlık görevidir. Şamanlık yapmış atanın kendi neslinden birini kam olarak seçmesi esasına dayanmaktadır. İkinci yol, kişiye ruhlardan şamanlığın verilmesidir. Bunlar dışında kalan üçüncü ve hem nadir hem de en zor olan yol ise adayın kendisini şamanlık yoluna adanması ve bu işin sırlarını öğrenmek için yıllarını vererek çetin bir hayat sürmeyi göze almasıdır. Türkler arasında yapılan çalışmalar, soya dayanan, ata ruhunun vazifeyi devretmesine dayanan yolun daha geçerli sayıldığı yönündedir. Şamanlığın toplumsal kabule dayanıyor olması bu durumun önemini arttırmaktadır. Soydan geçen yolla şaman olmuş kişiler halk tarafından daha çok rağbet görmüştür.³⁷ Daha önce de değindiğimiz gibi özellikle Altay bölgesinde zengin kişilerin uzak coğrafyalardan ünlü yayılmış, adı bilinen şamanları getirtmesi, onlardan hizmet almak istemeleri, olağan bir durumdur.

Türk Şamanlığında, şaman olmaya hak kazanılmasında, yukarıda saydığımız üç ana yolun birleştiği nokta ise ruhi depresyonlar, kriz ve nöbetlerle kendisini gösteren hastalıktır.³⁸ Bağlantılı olarak, bir görüşe göre Şamanizm'in özünde yatan bu asabi hastalıkların arkasında, Kuzey Kutbuna yakın bölgelerin ve Sibiry'a'nın soğukları, uzun geceler, yalnızlık ve vitaminsizliğin insanların sinir sisteminde yarattığı tahribat yatmaktadır. Öyle ki bu tahribat zamanla sara hastalığını ve sara nöbetlerini ortaya çıkartmaktadır. Bazı kamlar hayatı boyunca cinsi münasebetten uzak durup gınahtan arınmış oruç tutmaya ve susuz kalmaya dayalı bir hayat sürerek zaten ağır olan şartlarını daha da zorlaştırmışlardır. Özellikle kamlık yolunu seçen genç bireyler için yaşlı bir kam nezaretinde alacağı bu eğitim adaya çok sancılı bir değişim yaşattı.³⁹

Şamanizm üzerine çalışan en önemli araştırmacılardan biri olan Mircea Eliade, Şamanların en önemli yeteneklerinin "Extase" durumuna, kelimenin tam anlamıyla vecd haline gelme, transa geçebilme olduğunu söyler.⁴⁰ Ayinlerin temelinde kamın davulunu, okuduğu duaları ve dansını birleştirerek bir çeşit transa geçmesi ve bunun sonrasında ise kendisinden beklenileni gerçekleştirip istenilen ruhlarla temas kurması yatar. Kamlardaki bu vecd hali tamamen samimi bir şeydir. Kamlarda çok şiddetli manzaralar ortaya çıkarabilen bu hadiseler itiyatla inanmak ve telkin ile ortaya çıkmıştır. Bu merasimde yapılan tedavinin faydalı olması da inanmanın ve telkinin izah edebileceği bir şeydir.⁴¹ Esasında zemin zaten hazırdır ve kişi kendisini kendi vehimleriyle hasta etmiştir.

Örneğin bir kadın loğusa yatağındaiken yalnız kalacak olursa onu cinlerin basacağı (albastı) fikri zaten telkin edilmiştir. Dolayısıyla kadın loğusalık döneminde yalnız kaldığı zaman gözünün önünde cinleri görmeye

³³ Dalkıran, *agm*, s. 381.

³⁴ Radloff, *age*, s. 39-41.

³⁵ Dalkıran, *agm*, s. 378.

³⁶ Hoppal, *age*, s. 25.

³⁷ Bayat, *age*, s. 27-29.

³⁸ Bayat, *age*, s. 29.

³⁹ Gömeç, *agm*, s. 45-47.

⁴⁰ Mircea Eliade, *Şamanizm*, İmge Yayınevi, Ankara 2014, s. 25.

⁴¹ Telkin yolu ile tedavi etme Psikolojinin bilim olarak ortaya çıkmasından sonra daha net şekilde tanımlanmıştır. Buna mukabil, ister Şamanist unsurların açıklanmasında (burada yapılmaya çalışıldığı gibi) ister dini bazı hadise ya da rivayetlerin 'modern' gözle okunmasında telkin de kendisine bir yer bulmuştur. Örneğin İslam Peygamberi'nin hayatından günümüze gelen vaka anlatıları ve hadislerin çözümlemesinde Psikoterapi ve Telkin teknikleri üzerinden bir okuma gerçekleştirmeye çalışan araştırmalar da mevcuttur: Bk. Âdem Dölek, "Bazı Hadislerin Psikoterapi Açısından Yorumlanması", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi II*, S. 4, 2002, s. 21-38.

başlar. Kadın aynı zamanda kamın yaptığı bir ayin ile bu durumun geçtiğine inandığı için merasim şüphesiz kadını tedavi eder. Ancak hatırdan çıkartılmamalıdır ki kamın aldığı vecd hali gerçektir ve en hafif merasimde bile kam iki üç gün dinlenmeye muhtaç bir hale gelebilir. Kimi şiddetli vakalarda, kam büsbütün sarsılır. Trans halinden hiç çıkamayıp komaya giren ya da hayatını kaybeden kamlar olmuştur. Bununla birlikte kamlar fakir kişilerdir. Pazarlık yapmaz ne verilirse onu alırlar. Bu sebeple derbeder bir yaşamları olur.⁴²

Kamlar yukarıda bahsedilen uygulamalar sırasında üzerlerine her şeklin bir anlamı olan elbiseler giymişlerdir.⁴³ Radloff bu elbiseyi hayvan derisinden bir cübbe ve üzeri tüy ile süslenmiş bir külah şeklinde betimlemiştir. Radloff'tan edinilen bilgiye göre, bazı boyların şaman kıyafetleri hayvan tasvirleri biçiminde hazırlanmış ve demir aksesuarlar ile süslenmiştir. Bunların amacı, şaman kıyafetini süslemek kadar, şamanın dansı ve ritüelin gerektirdiği hareketler esnasında birbirine çarpıp kuvvetli sesler çıkarmaktır.⁴⁴ Kamın giydiği bu cübbeye Altaylılar "Manyak" adını vermiştir.⁴⁵ Ancak ayin için elbisenin pek bir önemi yoktur. Altay'ın kuzeyinde yaşayan Kara Orman Tatarları, Şor ve Teleüt şamanları belli bir ayin elbisesi kullanmaz, ayini günlük kıyafetleriyle yaparlar.⁴⁶ Yine Kırgız ve Kazak baksıları ile Saha kamlarının da özel giysiler giymedikleri bilinmektedir.⁴⁷

Ayinlerin olmazsa olmazı şamanı trasa sokan ritimleri sağlayan davuldur. Radloff Tüngür adı verilen bu şaman davulunun ayrıntılı bir tarifini vermektedir: "Aşağı yukarı 3-4 zoll genişliğinde, az çok oval bir şekilde bükülmüş tahta kenardan oluşur. Bu kenara maral derisi gerilmiştir ancak deri tahtanın dış kısmını da örter. Davulun iç kısmında takılmış değnek şeklinde bir sap vardır. Buna davul sahibi (tüngür asi) denir. Bu sap insan şeklinde biçimlendirilir. Tüngür asi'nin kollarına birçok demir parçası takılır. Bunlar davul sallanırken kuvvetli sesler çıkarırlar. Bunların yanı sıra sapa kırmızı mavi birçok bez ya da şerit asılır. Şaman davulunun dışına kırmızı renkte şekiller çizilmiştir. Resimde yukarıda sema, ortada güneşle ay ve yıldızlar, aşağıda da yer betimlenmiştir. İki tarafta ağaçlar kollarını uzatarak yuvarlanan bir adam, at üzerinde giden bir iki kişi, bunların yanında hayvanlar ve kuşlar görülür. Atlar kurbanı, kuşlar kaz ve kartalı, at üzerinde ki kişide şamanı temsil eder. Ağaçlar kayın ağacını simgeler. Şaman davulu sol eliyle tutup sağ eliyle orbu adı verilen 4-5 zoll uzunluk, 2 zoll genişliğinde olan üzeri keçe ve kıllı hayvan derisi kaplı ağaçtan yapılmış tokmakla davulu çalar. Davul vurulduğunda boğuk bir ses vermelidir."⁴⁸

SONUÇ

Eski Türk toplumunun diğer hiçbir üyesine benzemeyen sıra dışı ve farklı yaşamları olsa da; şamanların/kamların ayrı bir kast yahut sosyal sınıf halinde buldukları iddia edilemez. Onlar yaptıkları işi kullanarak toplum üzerinde bir etki kurmaya, hiyerarşik bir rol kazanmaya çabalamamışlardır. Her şeyden önce kendilerinin de bağlı olduğu Türk töresi buna müsaade etmezdi. Onların diğer insanlardan üstün oldukları an sadece icra ettikleri ayin ile sınırlıydı. Ayin bitip, vecd hali sona erdiğinde toplumdaki herhangi bir kişiden farkları kalmazdı.⁴⁹

Bir başka açıdan yani toplumu oluşturan bireylerin gözlerinden şamana baktığımızda, o, özellikle Eliade'nin bütün merasim vecde halinde gerçekleştirmesine dikkat çekmesinin ardından sonuç olarak söylediği gibi çevresinde korkuyla karışık bir saygı uyandırmış özel bir kişiydi.⁵⁰ Şaman çetin demenin alçakgönüllülük sayılabileceği bir ortamda, öteki dünya olarak bilinen, algılanamayan bir boyutla iletişime geçen, insanlar ile o boyut arasında arabulucu olan, bununda ötesinde toplumun ihtiyaçları karşısında pek çok dünyevi görevi üstlenene bir kimseydi. Olumsuz şartlarda ortaya çıkan kamlar aciz durumdaki halkı rahatlatırdı. Bazı kamlar aynı zamanda kabile veya oymağın da öğütçüsü rolünü üstlenirdi. Öğüt verebilmek kamın büyüklüğünü gösterirdi.⁵¹

O günün hayat şartlarını, zihin yapısını göz önüne aldığımızda, kamın bütün bu mistik ve dünyevi rolleri onu tartışılmaz şekilde önemli bir yere getirmekteydi. Dünya malına düşkün olmayan, genellikle fakir insanlar olduklarını bildiğimiz kamlar, insanların onlara olan teveccühünü kötüye kullanmamış olmalıdırlar. Bu tavır ise kamın ritüellerini uyguladığı ve doğa şartları ile çeşitli inanışlardan derlenmiş olan Şamanizm'in toplumda yaygınlaşmasına ve bu yaygınlaşmanın da günümüzde bizim Şamanizm'i, eski Türklerin diniymiş gibi

⁴² Yusuf Ziya Yörükân, *Şamanizm*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2006, s. 81.

⁴³ Konu hakkındaki en kapsamlı çalışma için bkz. Kevser Gürçan, *Kutsal Şaman Elbiseleri*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018. Bu çalışmada, Altay'dan Yakut bölgesine kadar uzanan hayli geniş coğrafyadaki Türk topluluklarında görülen şaman elbiseleri ve sair aksesuarları incelenmiştir. Çalışmanın sahadan ve müzelerden derlenen çok sayıda görsel ihtiva etmesi, önemini birkaç kat daha arttırmaktadır.

⁴⁴ Radloff, *age*, s. 36.

⁴⁵ Gömeç, *agm*, s. 43.

⁴⁶ Radloff, *age*, s. 36.

⁴⁷ Gömeç, *agm*, s. 43.

⁴⁸ Radloff, *age*, s. 36-38.

⁴⁹ Gömeç, *agm*, s. 46.

⁵⁰ Bayat, *age*, s. 24.

⁵¹ Gömeç, *agm*, s. 45.

ESKİ TÜRK TOPLUMUNDA ŞAMAN'IN YERİ VE VAZİFESİ ÜZERİNE

algılamamızda payı bulunmakta olabilir. Esas itibarıyla kam, beden ve ruh sağlığı ile ilgili sorunları çözmede şifacı/tabip rolünü üstlenmek dâhil birçok sorunu çözmeye ve toplumun cevap bulamadığı sorulara cevap üreterek insanların zihnindeki bilinmezlikleri azaltmaya çalışmıştır.⁵²

Şamanın, kim olduğunun bilinmesi hem Şamanizm hakkında bildiklerimizi genişletecek hem de İslam öncesi Türk toplumunun ruhsal yapısından soysal hayatına pek çok bilinmeyişi görmemizi sağlayacaktır. Bu çalışma özellikle kamın pratikteki sorumlulukları üzerinden ona ulaşmaya çalışmış böylece kamın işlevsel yanını ön plana çıkartmayı amaçlamıştır. Kamın mistik öğelerden uzak görülen yanları olarak tarif edebileceğimiz şifacılık (insanlar ve hayvanlar içinde), öğütçülük, akil adamlık gibi yükümlülüklerde bile mistik bir yol kullanıyor oluşu, eski Türklerin 'ondan beklentileri' ve 'hayatın günlük rutini içindeki seyri' hakkında sahip oldukları düşünceleri anlamamız adına bizi yönlendirmektedir.⁵³

Tarihyazımı bağlamında salt Şamanizm'i ele alan çalışmalar önce bir din olup olmadığı noktasında ardından Şamanist uygulamaların okuyucuya aktarılmasına odaklanmıştır. Şaman bu bilgi yoğunluğunun içinde ya kısmen bir bölümün parçası olarak ya da muhtelif bölümler içerisinde kendisine değinen paragraflarda yer bulmuştur. Bu paragraflarda da amaç şamanı tanıyıp anlamak değil Şamanist sistem içinde ki işlevini belirtmekten ibarettir. Şaman, ağırlık merkezi Şamanizm'e verilmeden incelenirse, Türk toplumu içinde oldukça önemli rol oynamış olan "bilge adam" rolü de göz önüne alınabilecek ve şaman/kam daha iyi anlaşılacaktır.

⁵² Sıddık Ünal-Hakan Öztürk, *agm*, s. 95; İbrahim Kafesoğlu'nun Şaman'ı ancak ilkel toplumları etkileyebilen bir 'insan ruhu mütehasısı' olarak nitelendirmesi de Şaman'ın işlevsel yanına yaptığımız göndermelerle uyum içindedir. İbrahim Kafesoğlu, *age*, s. 289.

⁵³ Yazarı bilinmeyen bir İslam kroniği olan *Hududü'l-Âlem*'de Güz (Oğuz) ülkesinde yaşayanların halk arasındaki tabirlere büyük saygı gösterdiği bilgisini bize verse de, kaynağın bahsi geçen 'tabielerin' Kam ya da Şaman olup olmadıkları hakkında sessiz kalıyor oluşu, bu

hatırlatmadan fazlasını söyleme imkânını elimizden almaktadır. *Hududü'l-Âlem*, V. Minorsky, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2008, s. 55.

KAYNAKÇA

- AHMETBEYOĞLU, Ali, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- AHMETBEYOĞLU, Ali, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, TTK Yayınları, Ankara 2001.
- ATNUR, Gülhan, “Sibirya’da ki Bazı Türk Boylarında Halk hekimliği Uygulamaları”, *Bilig*, C. 13, S. 55, 2010, ss. 51-70.
- AVCIOĞLU, Doğan, *Türklerin Tarihi Birinci Kitap*, Tekin Yayıncılık, İstanbul 2017.
- BAYAT, Fuzuli, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, TDAV Yayınları, İstanbul 2014.
- ÇİRKİN, Sergen, *Güney Sibirya Arkeolojisi ve Şamanizm*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2022.
- DALKIRAN, Ahmet, “İslamiyet Öncesi Türk Sanatında Şamanizm Etkisi”, *SÜ Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 25, 2008, ss. 371-390.
- Dede Korkut Kitabı*, haz. Muharrem Ergin, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2018.
- DÖLEK, Âdem, “Bazı Hadislerin Psikoterapi Açısından Yorumlanması”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi II*, S. 4, 2002, ss. 21-38.
- ELİADE, Mircea, *Şamanizm*, İmge Yayınevi, Ankara 2014.
- ERÖZ, Mehmet, *Eski Türk Dini ve Alevilik Bektaşılık*, TDAV Yayınları, İstanbul 1992.
- HOPPAL, Mihaly, *Avrasya’da Şamanlar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- Hududü'l-Âlem*, haz. V. Minorsky, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2008.
- GENÇEL, Özge, “Müzikle Tedavi”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 14, 2006, ss. 697-706
- GÖKALP, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, haz. İsmail Aka, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.
- GÖMEÇ, Saadettin, “Şamanizm ve Eski Türklerin Dini”, *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 4, 1998, ss. 38-52.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011.
- GÜRCAN, Kevser, *Kutsal Şaman Elbiseleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.
- İNAN, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Eski Türk Dini”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 3, İstanbul Ekim 1972, ss. 1-34.
- ORKUN, Hüseyin Namık, *Attila ve Oğulları*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1933.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, TDAV Yayınları, İstanbul 2001.
- ÖGER, Âdem, Gönel, Tuğba, “Uygur Türkleri Arasında Şamanlar ve Tedavi Yöntemleri”, *Turkish Studies*, C. 6, S. 4, Güz 2011, ss. 233-248.
- RADLOFF, Wilhelm, *Türklük ve Şamanlık*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2006.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Neşriyat, İstanbul 1981.
- Türk Tarihinin Ana Hatları*, TTK Yayınları, (Tıpkıbasım), Ankara 2014.
- UYDU, Mualla, *Türk İslam Bütünleşmesi*, Hamle Yayıncılık, İstanbul 1995.
- ÜNALAN, Sıddık, Öztürk, Hakan, “İslamiyet’ten Önce Türklerde Eğitim Öğretim”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 2, 2008, ss. 89-109.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 41-62.

Geliş Tarihi–Received Date: 30.11.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 19.02.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

NAZARIN KÖKENLERİ VE ANADOLU'DAKİ ETKİLERİ: TÜRK KÜLTÜRÜNDE GÖZ
DEĞMESİ İNANIŞININ TARİHSEL SEYRİ

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1398540>

 SELCAN KAYA*

ÖZ

İnsanlık tarihi boyunca tüm toplumlarda görüldüğü üzere kadim bir medeniyete sahip Türklerde de birtakım kültürel inanış örnekleri mevcuttur. Nazar da bunlardan birisidir. İnsanoğlunun paleolitik dönemden günümüze kadar varoluşunun bir tezahürü olarak anlamlandırmaya çalıştığı doğa olayları geleneklerine de derinden tesir etmiştir. Bu geleneklerin yaşanılan dönemin koşullarıyla birtakım değişikliklere uğraması son derece olağandır. Bireyin gündelik yaşantısında başına gelen irili ufaklı problemler karşısında başarısızlıkla sonuçlanan işlerin sebepleri aranmış, makul sebepler bulunamadığı durumlarda sonuçlar doğaüstü varlıklara ve güçlere dayandırılmıştır. Birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış olan Anadolu coğrafyası, üzerinde yaşayan her medeniyetten birer parça olarak, kültürel çeşitliliğin oluşumuna uygun bir zemin hazırlamıştır.

Nazar gibi çeşitli inanışlar ve adetler bir toplumun yapısını ve düşünme şeklini anlayabilmek adına önemlidir. İnsanlık tarihinde yaygın olarak gözlerin bir enerjisi olduğuna inanılmaktadır. Türk halk inancında da bu inanışın bir yansıması olarak nazar inancına rastlanılmaktadır. Nazar inancı yöresine ve içinde bulunduğu topluluğa göre farklılıklar arz etmekle birlikte, bu inancın ortak noktasını kötülüğe maruz kalma korkusu oluşturmaktadır. Nazar ve buna benzer bazı inanışlar İslamiyet'in Türk toplulukları arasında yayılması ardından da önemini yitirmemiş, aksine dinî inanışa entegre edilerek varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Gök Tengri inancına mensup Türklerin bu kötü enerjiden kendisini, sevdiklerini ve eşyalarını korumak amacıyla çeşitli dinî ve büyüsel uygulamalar ortaya çıkarmalarıyla birlikte, nazar inanışı etnografyaya da yansyarak köklü bir Türk nazar kültürü oluşturmuştur.

Bu çalışmada İslam öncesi Türk tarihi ve kültürü ile ilgili kaynaklar ışığında, Türklerde görülen nazar adetinin oluşumu, etkileri ve gündelik hayata yansımaları ele alınmaktadır. Konargöçer bir yaşam tarzının getirmiş olduğu kültürel etkileşim sonucunda farklı kültürlerin de yansımalarının gözlemlendiği nazar adetinin Türkler arasındaki inanışlara ve sosyal ilişkilere etkisi bu çalışma çerçevesinde odaklanılan temel konu olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Mitolojisi, Göz Değmesi, Nazar Boncuğu, Şamanizm, Tengri İnancı, Kötü Enerji.

* Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Isparta/TÜRKİYE, E-Posta: selcankaya20@gmail.com, ORCID ID: 0009-0006-2053-3519.

NAZARIN KÖKENLERİ VE ANADOLU'DAKİ ETKİLERİ: TÜRK KÜLTÜRÜNDE GÖZ DEĞMESİ İNANIŞININ TARİHSEL SEYRİ

THE ORIGINS OF THE EVIL EYE AND ITS EFFECTS IN ANATOLIA: THE HISTORICAL TRAJECTORY OF THE BELIEF IN EVIL EYE IN TURKISH CULTURE

ABSTRACT

As seen in all societies throughout human history, the Turks, who have an ancient civilization, also have some examples of cultural beliefs. Likewise, the evil eye is one of them. The natural events that human beings have tried to make sense of as a reflection of their existence from the Paleolithic period to the present day have deeply affected their traditions. It is quite normal for these traditions to undergo some changes with the conditions of the period in which they live. In the face of large and small problems in the daily life of the individual, the reasons for the unsuccessful results were sought, and in cases where reasonable reasons could not be found, the results were attributed to supernatural existence and powers. Anatolian geography, which has hosted many civilizations, has prepared a suitable ground for forming cultural diversity by taking a piece from each civilization living on it.

Various beliefs and customs such as the evil eye are important for understanding a society's structure and way of thinking. In the history of mankind, it is widely believed that the eyes have energy. In Turkish folk belief, as a reflection of this belief, the belief in the evil eye is encountered. Although the belief in the evil eye varies according to the region and the tribe, the common point of this belief is the fear of being exposed to evil. The evil eye and some similar beliefs did not lose their importance after the spread of Islam among the Turkish communities, on the contrary, they continued to exist by being integrated into religious beliefs. With the Turks, who belong to the belief of Gök Tengri, creating various religious and magical practices to protect themselves, their loved ones and their belongings from this evil energy, the belief in the evil eye was reflected in ethnography and formed a deep-rooted Turkish evil eye culture.

In this paper, in the context of sources related to pre-Islamic Turkish history and culture, the formation, effects and reflections of the custom of the evil eye on daily life are discussed. As a result of the cultural interaction brought about by a nomadic lifestyle, the effects of the evil eye custom, in which the reflections of different cultures are also observed, on the beliefs and social relations among the Turks will be the main subject of this study.

Keywords: Turkish Mythology, Evil Eye, Evil Eye Amulet, Shamanism, Tengri Belief, Negative Energy.

GİRİŞ

Nazar tam manasıyla tanımlanacak olursa, art niyetli bir kimsenin kötü enerjisini gözleri aracılığıyla karşısındaki veya niyetindeki kişiye yansıtmasını ifade etmektedir. İnanışa göre insanlar dünyaya geldikleri an ve yaşamları boyunca nazar tehdidiyle uğraşmak durumundadır.¹ Türk kültüründe nazar inanışının ortaya çıktığı coğrafyayı ele almak gerekirse; Fırat ve Dicle nehirleri arasında bulunan Mezopotamya bölgesinden etkilenmeye yönelik bazı iddialar mevcuttur. Bu iddiayı ilk kez dile getiren kişi Amerikalı halkbilim uzmanı Alan Dundas'tır. Nazarın tarihsel yolculuğuna bakıldığında tam tarihi belirsiz olsa da ilk izlerinin 4000 sene öncesine dayandığı düşünülmektedir.² Nazar inancı; Mezopotamya kökenli halklar dışında Hint Avrupa ırkları ve çeşitli Avrupalı kavimlere de sirayet etmiştir. Bu manada etkileşim olarak çok geniş bir coğrafyaya hakimdir.³

Kötü gözün insan bedeni üzerindeki etkilerinin ortaya çıkmasına halk dilinde "göz değmesi" denir. Göz değmesi yalnızca insanlara mahsus değildir. Estetik güzelliğe sahip olan her şeye göz değebilir.⁴ Nazarı geçen kimselerin halk inanışında genellikle çakır gözlü (mavi, yeşil, ela) olduğuna dikkat çekilir.⁵ Gözü değen kimseler yalnızca fesatlık iç güdüsüyle nazar değdirmez, içten sevdiği ve bağlandığı her şeye nazar değdirebilir.⁶ Bir başka deyişle Amulet (nazar) inancı insanlık tarihi süresince başlarına gelen her musibetin nazardan kaynaklı olduğuna

¹ Orhan Acıpayamlı, "Anadolu'da Nazarla İlgili Bazı Âdet ve İnanmalar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (1962), C. 20, S. 1-2, s. 1.

² Salime Leyla Gürkan, "Nazar", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 444.

³ Ayşe Budak, "41 kere maşallah: geleneksel konut mimarisinde nazarlık olarak maşallah kullanımı ve istif çeşitleri", *Milli Folklor Dergisi*, C.16, S. 128, (2020), s. 179.

⁴ Nilgün Çıblak, "Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnancı ve Bunlara Bağlı Uygulamalar", *Türklük Bilimi ve Araştırmaları Dergisi*, S. 15, (2004), s. 106.

⁵ Acıpayamlı, *agm*, s. 2.

⁶ Çıblak, *agm*, s. 105.

insanları inandırmayı başarmıştır.⁷ Göz inancının Türk toplumunda kabul görmesi ve kuşaktan kuşağa yayılmasının en temel etkeni hiç kuşkusuz Türklerin eski dini olan Gök Tengri ritüel ve öğretileri ile ilişkilidir.⁸ Anadolu'ya göçler esnasında bu bölgenin çok milletli yapısı ile nazar inancı sentezlenmiş ve bugünkü yapısına erişmiştir.⁹

1. Nazardan Korunma Yöntemleri

Nazardan korunmanın en önemli yöntemlerinden biri halk tabirinde gözü degebilecek, yani o fizyonomiyi taşıyan bireylerden uzak durmaktır. İlk akla gelen korunma yöntemi zarar değdirme ihtimali olan insan profilinden kaçınmaktır. Tabu haline gelen bu fikrin tezahürlerini masallarda, efsanelerde görebiliriz. Genellikle çocuğu olmayan hükümdarın yıllar sonra çocuğu (genellikle kız) olur. Bu kızın dillere destan olan bir güzelliği vardır. Ona nazarın uğramasından korkulur; senelerce kimseler görmeden, yalnız bir kulede büyütülür. Türk halkı tarafından kabul gören bu misaller göz önüne alındığında çocuklarını korumak amacıyla "kırkı çıkmak" gibi kavramlar oluşmuş kırk çıkmadan bebek dışarılara çıkartılmamıştır.¹⁰

Nazarın genel belirtileri de halk tarafından gözlemlenmiş ve aktarılmıştır. Nazardan mustarip kişi uyuyamaz, gözleri sulanır, bunalır, sık sık esner ve bakışları baygın olur. Nazarı değen kişi oradan ayrıldığında, bebek yüksek sesle ağlarsa, bu kişinin bebekte gözü olduğuna inanılır.¹¹ Ayrıca nazar değmiş bir hastada baş ağrısı, mide bulantısı başlar. Gözleri kararır, hastanın bu halini görenler, o gün, o eve gelenleri gözden geçirirler. Onlar içinde gözü keskin olanlar bilinir. Bilinen klasik tedavi usulleri uygulanır.¹²

Nazarı değen kişilerin fizyonomileri yaygın olan görüşlere göre aşağıdaki gibidir: Gözü boncuk mavisi olan kişiler, ten rengi sarı, dişleri seyrek olan kadın ve erkeklerin nazarının değmesinden korkulur. Topallar, engelliler ve burunları ağızlarına yakın olanlar, şaşı gözlüler uğursuz sayılırlar.¹³ Kısacası toplum tarafından ayırt edici özelliklere sahip bu kişiler bilinir, taranır ve ona göre muameleye tabii tutulur. Bu kişilerin yanında elde edilen başarılar, kişinin hayatında gelişen güzel olaylar pek dile getirilmez. Güzeli olan çocuklar bu kişilerin gözlerinden sakınılır. O kişi yanından gidene dek göz önünde tutulmaz. Çocukların nazara karşı hassasiyeti diğer insan ve canlılardan daha fazladır. Dolayısıyla çocuklar için nazara karşı daha çok tedbir alınmalıdır. kıskançlık gibi kötü duygulardan gelebileceği gibi kişinin yakınlarına duyduğu aşırı sevgiden de kaynaklanabilir. Bu tür nazardan en çok çocukların etkilendiğine inanıldığı için, anne ve babaların çocuklarına karşı aşırı sevgi göstermeleri ya da düşkünlükleri pek hoş karşılanmaz. Bu inanış gereği halk arasında "İnsana sevdiğinin nazarı daha çok değer" sözü yer edinmiştir.¹⁴

Başkurtlarda yaygın olan inanışa göre bir çocuğa yeşil, mavi gözlü birisi bakarsa nazar değmesin diye şöyle söylenir "pah, pah, kak bı ne sglazim", yani göz değmesin pah pah (maşallah gibi bir kelime), ve çocuğa 3 kez tükürülür. Başkurtlar nazarı şu atasözleriyle açıklar: "sglaz privodim skotinu v kotel, a çelaveka v mogunu", yani "nazar sığırı kazana, insanı mezara sokar".¹⁵ Bu atasözünden de görüldüğu üzere nazarın toplumsal ve psikolojik etkisi insanları korkutmuş, korunma yöntemleri aramaya sevk etmiştir. Nazardan korunma yöntemleri genel itibariyle ikiye ayrılır. Bunlardan ilki nazarlık kullanmaktır. Nazarlık henüz nazar değmeden evvel korunmak amacıyla kullanılan genellikle kişinin üzerinde taşıdığı nazarı kovacağına inandığı nesnelere. Bu nazarlıklara Göktürk dilinde "sıgla, sıkla" ismi verilirdi. Diğer korunma yöntemi ise birtakım uygulamalardır. Bu uygulamalar, nazar değdiği tespit edilen kişinin üzerindeki nazarı çıkarmak amacıyla yapılan ritüeller bütünüdür. Buna kurşun dökmek, üzerlik yakmak, tuz kavurmak vb. ritüeller örnek verilebilir. Toplumda en çok nazar değdiği düşünölen çocukları nazara karşı, korumak ve önlem almak amaçlı taşınan bazı araçlar vardır. Bu araçlara "nazarlık" ismi verilir. Renginden ötürü genellikle bu nazarlık mavi bir boncuktur. Halk arasında kullanımı hafife alınamayacak kadar çoktur. Bu boncuğun üzerinde gören göz motifi mevcuttur. Bunun yanı sıra farklı yörelerde çıtlık ağacı, kaplumbağa kabuğu ve benzeri nazarlıklar da kullanılır.¹⁶ Yukarıda söylendiği gibi küçük çocuklar nazara gelmeye

⁷ Serap Ünal, Ayşe Çallı, "Göller Bölgesi Amulet Kültürü", *Sanat Dergisi*, S. 29, (2016), s. 31.

⁸ Abdölkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, C.3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 151.

⁹ Ünal, Çallı, *agm*, s. 31.

¹⁰ Pertev Naili Boratav, *100 Soruda Türk Folkloru*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1969, s. 125.

¹¹ Acıpayamlı, *agm*, s. 1.

¹² Zeki Çıkman, *Folklorumuzda ve Edebiyatımızda Göz*, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara 1977, s. 50.

¹³ Çıkman, *age*, s.48.

¹⁴ Çıblak, *agm*, s. 105.

¹⁵ Galiya Rustemovna Alçinova, "O sueveriyah reglamentiryuşih povedenie jenşini (Na materiale Başkirkogo folklor)", *Mejdunarodnaya Hauçnaya Konferentsiya, Setevoye vostokovedenie : Abrazovanie, Nauka Kultura*, 2017, s. 395.

¹⁶ Pertev Naili Boratav, *age*, s.126.

NAZARIN KÖKENLERİ VE ANADOLU'DAKİ ETKİLERİ: TÜRK KÜLTÜRÜNDE GÖZ DEĞMESİ İNANIŞININ TARİHSEL SEYRİ

daha meyillidir. Başkurtlar da bunu düşünerek bebek ve çocukları nazardan korumak için beyaz kaz tüyü ve sedefli düğmeleri çocuk kıyafetlerine işlerlerdi.¹⁷

2. Ak Koç, Kara Koç İnancı

Koç, Türklerin sıkça kullanmış olduğu bir motif olmakla beraber, koçun kafası, ayakları, kemikleri de bir halk arasında hayli yaygın biçimde kullanılmıştır. Kutsal iyelere inanan Türkler yer, su ve gök elementlerindeki kötü ruhlardan kendilerini sakınmak amacıyla koç adakları dışında, gündelik eşyalarının üzerlerine de küçük motiflerde koçları sembolize etmişlerdir. Koç görünümlü objeler hemen hemen her Hun Türk'ünün evinde vardı. Nazarlık biçimiyle kullanılan bu etnografya sayılan eşyaların örnekleri, Hun mezarlarında saptanmıştır. Hun Türklerinin bir başka adeti ise kötü efsunlardan kendilerini korumak amacıyla, koç kemiklerini kapı girişlerine ve geçtikleri yollara gömmeleridir.¹⁸

Türkmenler siyah ve beyaz renkli (nadiren ayrı ayrı renklerde) kalın ve koyun yünüyle örülmüş bir kordonu bileklerine bağlarlar. Genellikle genç kızların beline bağlanan bu kordonun nazara ve türlü kemik hastalıklarına iyi geldiği düşünülür. Türkmenistan'da bu ip halı saçaklarının aralarına konur ve Tanrı'dan haneye huzur getirmesi temenni edilir. Karadeniz'in doğusunda ağaçtan kare ve dikdörtgen formlu nazarlıklar yapılır. Bu nazarlıkların düşüncesi de bu kordonla aynı şekildedir.¹⁹ Göze gelmemek adına siyah renkli nazar boncuğu yakaya takılır. Bu bilgiden yola çıkarak siyahın da en az mavi kadar nazardan koruyucu olduğu fikrini saptamak mümkündür.²⁰

Bugün bile Anadolu'nun birçok yerinde evlerin kapısı üzerine koç kafası ve koç boynuzları, geyik boynuzları asma geleneği tamamen nazar inancı ile bağlantılıdır. Bu adet kötü bakıştan korunma ihtiyacından doğmuştur. Bazen de bu şekiller kabartma şeklinde evin cephe duvarına nakşedilmektedir. XV. yüzyıl başlarında Anadolu'da seyahat eden İspanyol seyyah Clavijo (Klavıya), Erzurum yakınlarındaki Deliler (şimdiki Delibaba) köyünde buna benzer bir geleneği tespit etmiştir. Dervişlere ait bir tekkenin kapısında bir püskül ve ay şeklinde yapılmış bir resim altında geyik, keçi ve koyun boynuzları bir sıra halinde dizilmiştir. Ayrıca her dervişin kapısında da aynı boynuzlardan takılmıştır.²¹

Hun dönemindeki kurgan bulgularından, yer iyesi için çok sayıda dağ koyunu ve koç kurban edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca çoğu eşya üzerine muska, nazarlık, tılsım olarak koruyucu addettikleri koç boynuzu şekli çizilmiş, dağ koyunu ve koç heykelcikleri yapılarak korunmaya çalışılmıştır. Koç başı veya boynuz nakışı her çeşit eşyanın süslenmesi amacı ile Oğuzlar, Avarlar, Kırgızlar, Kazaklar ve diğer Türk halklarında da benzer şekilde kullanılmıştır. Türkmen halı ve kilimlerinde bu türden nakışlara çokça rastlanır. Haç biçimli nakışın, aksi yönde uzayan kollarının "koç boynuzu" olarak adlandırılmasında hem Anadolu'da hem Horasan Türkmenlerinde hem de İran Kaşkay kabileleri ile Kırgız ve Kazak topluluklarında yaygındır. İç Asya'da ve Oğuz boylarının yaşadığı tüm bölgelerde Türkler, dokudukları halı, kilim üzerine koç boynuzu nakışını çokça kullanmıştır. Anadolu'nun bazı kesimlerinde kapılar üzerine koç kafası asma geleneği de hâlen sürdürülmektedir.²²

Koç kadar Hun yaşantısında önemli bir figür olan geyik, Türkler için hem nazarı kovan olarak bilinir hem de bir efsaneye göre yeşil çayırarda biten mitolojik bir bitki olan ölümsüzlük otunu yediğine inanılır. Bu geyik aynı zamanda göç eden Avrupa Hunlarının da yol göstericisi olmuştur. Bu otu yiyen geyik ölümsüzlüğün yanı sıra yer ve gök arası seyahat etmeye hak kazanmıştır. Başına nazar gibi kötü hastalıklar gelen Hunlar, ellerini göğşe açıp kutlu geyik (Sıgun geyik), adını verdikleri geyikten yardım istemişlerdir. Bu geyik uzun boynuzları ve güzel gözleriyle bilinir. Onun boynuzları ve gözlerinden ilham alınarak yapılan takılar, Hun Pazırık Kurganlarından bulunmuştur.²³

Ak koç, kara koç (koyun) inancı, eski Türk destanlarına da çeşitli şekillerde sirayet etmiştir. Bu inancın ana hatlarına Oğuzname'de şu şekilde rastlanır: "*Oğuz Kağan büyük kurultay düzenleyerek tüm halkını çağırdı. Bir araya gelip konuşup, oturdular. Oğuz Kağan otağına kuruldu. Sağ yanını gösterdi ve kırk tane ağaç diktirdi.*

¹⁷ G.N. Gilmanov, *Tatarskiy Miñlalar Pabedit Opisanıya Knig Tatarstana*, Tatarskoe Knijnoe, Kazan 1996, s.120.

¹⁸ Abdulhaluk Mehmet Çay, *Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri (Koyun ve Keçi Etrafında Gelişen Gelenekleri)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1990, s. 62.

¹⁹ Zeynelabidin Makas, Yaşar Kalafat, *Aras Vadisinde Karşılaşılmalı Türk Halk İnançları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2017, s. 19

²⁰ Makas, Kalafat, *age*, s. 39.

²¹ Çay, *age*, s. 62.

²² Berna Özpınar, "Türk Çadır Kapıları Üzerine Bir İnceleme", *Türklük Bilim Araştırmaları*, S. 51, 2022, s. 147.

²³ Gözde Sazak, *Türk Sembolleri, Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansıması*, İlgü Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s. 132.

Ağacın tepesine altından bir kuş kondurdu. Ağacın dibine bir ak koyun bağlattı. Sol tarafında kırk adet ağaç diktirdi. O ağacın da tepesine gümüşten bir tavuk koydurdu, ayaklarına bir siyah koç bağlattı. Sağ tarafına Bozokları oturttu, sol tarafına da Üçokları oturttu".²⁴ Anadolu'da günümüzde de varlığını sürdüren bir uygulama olan "iki ateş arasından koyun sürülerini geçirmek," nazardan ve kötülüklerden korunmak amacıyla yapılan bir gelenektir. Bu uygulama eski Türk inancında ve mitolojisinde ateşin koruyucu ve arındırıcı gücüne dayanmaktadır. Zamanla bu uygulama gelenek haline gelmiştir.²⁵

3. Nazardan Korunmada "Aynadan İğneye" İnancı

Bazı konargöçer Türk kabileleri ok uçlarının insanı kötü ruhlardan koruduğuna inanmaktaydılar. Şor Türkleri son zamanlara kadar çocuğun beşiğine onu cinlerden korumak için yatağının baş ucuna ok ve yay koyarlardı. Saha Türkleri (Yakutlar) yeni doğmuş çocuğu kötü ruhlardan korumak için onun beşiğinin üzerine küçük yay ve ok asarlardı. "Kızıllar" olarak da adlandırılan Hakas Türkleri çocuklarını gözlerin kötü enerjisinden korumak amacıyla eve veya beşiğe yay ve ok asarlardı. Teleutlar ve Kumanidlerdeki inanca göre ise, "Umay-Ana" elindeki yay-ok'la yeni doğmuş çocukları kötü ruhlardan korumaktaydı. Teleutlar çocuğu beşiğe koydukları zaman alkış (dua) okurlar. Bu alkışta "Umay Ana'nın kızıl yayı var" ifadesi geçmektedir. Hakaslar Umay Ana'nın küçük figürlerini hazırlayıp yanına da küçük yay-ok koyarlar. Türk halklarının birçoğunda yeni doğmuş bebeğin beşiğine yay-ok asılırdı.²⁶

Potapov'un araştırmalarına göre şamanların, büyücülerin büyü merasimi yay-ok'la gerçekleştirilirdi. Çağatay büyücüler yay-ok'la büyü yapmaktaydılar. Potapov'a göre yay-ok'a olan inanç çocukların koruyucusu olan Umay Ana ile bağlantılıdır.²⁷

Kam/Şaman ayinleri önceleri yay-okla yapılıyordu. Bu ayinlerde kamın görevi ruhlara niyetini kavramak ve onlarla karşılaşırken yayı kullanıyorlardı. Kamlar yayı ve aynı zamanda davulu kötü ruhlara karşı yönlendiriyorlardı ve güya yay insanın düşmanı olan kötü ruhlara ok atıyordu. Yay-okun kamlık ile ilişkisi o kadar sıkıydı ki şaman davulunda at tüyü ve rengi (ihtimal ki beyaz, sarı, mavi, kırmızı) bezlerle süslenmiş yay-ok bulunuyordu. Yay-Ok yalnız davulda değil, kam giyimlerinde de yer alıyordu. Şaman kıyafetlerinde şamanın boynunda asılı olan demir plaka ayna görevi görmekte ve kötü bakışları kırarak yansıtmaktaydı. Böylelikle şamanı kötü bakışlardan koruyarak rahat bir biçimde transa geçmesine yardımcı olurdu.²⁸

Başkurtlarda bir kadın gümüş para takarsa nazardan korunur inancı mevcuttu. En fakir Başkurt'un bile en az iki gümüş parası vardı. Kızlar madeni paraları delip saçlarındaki örükleri süslerlerdi. Halk biliminde yaygın olan inanca bakılırsa, bir Başkurt kızı tepeden tırnağa gümüşle süslüydü, hatta bunun hakkında örneklendirilmiş ata sözleri mevcuttu: "*Başkyurskuyu dyevuşku ranşeyuslišilis çyemuvidiş*" yani "*bir Başkurt kızını görmeden önce duyarsınız*". Bunun sebebi gümüşlerin yürüdükçe çıkardığı sestir. Nazarı kovan en etkili renkler kırmızı, siyah, beyaz olarak kabul edilirdi. Nazar kovmak için Başkurtların (vglyad) adında üçgen bir motifleri vardır. Çocuklar ve kadınlar genellikle bu motifi ayakkabısına işlerdi. Nazardan korunmak için yeni doğan bebeğin alnına kırmızı işaret konurdu. Bu adet Tatarlar ile aynıdır.²⁹

Yörük düğünlerinin vazgeçilmez olan eskiden günlük kıyafet olarak kullanılan etnik kıyafetler ve kemerler nazar esaslı değerlendirildiğinde kemerlerin gümüşten veya demirden imal edilmiş olması önemli bir ayrıntı olarak göze çarpar. Yörük başlıklarına kuşların tüyleri dikilirdi. Alınlık (çekitme) olarak zikredilen ve ekseriyetle Yörük kadınlarının başlarına bağladıkları gümüş ve boncuktan oluşan başlıkların altından tutturularak kullanılan baş takıları ilgi çekicidir. Bu süslemeler çeşitlerine göre kişinin oymağını gösterir. Genellikle gümüş takı kullanan Yörük kadınlarının nazarla ilgili olarak süs eşyalarını ve kemerlerini gümüşten kullandığını söylemek mümkündür. Yörük kadınlarının başlarına giydikleri fesler üzerinde on beş santim çapında işlemeli birer gül olurdu. Fesin etrafına altın, gümüş paralar dizilir ve bu paraların etrafına birçok gümüş zincirler de eklenirdi. Bunlar Aladağ'da yaşayan diğer Yörük kadınları tarafından da kullanılırken bu altın ve gümüş süslemeler arasında mavi boncuk ve istiridye kabuklarıyla kurt dişi gibi süsler de bulunurdu. Ayrıca hali vakti yerinde olanlar üç etek entarinin üstüne

²⁴ Mirali Seyidov, *Altın Elbiseli Adam*, Kutlu Yayınevi, Ankara 2019, s. 83.

²⁵ Çulpan Zariipova Çetin, "Tatar Türklerinde Mitolojik Varlıklarla İlgili Mitler Ve İnanışlar", *Bilig Dergisi*, S. 43, 2007, s. 45.

²⁶ Seyidov, *age*, s. 87.

²⁷ Seyidov, *age*, s. 74.

²⁸ Seyidov, *age*, s. 96.

²⁹ Gilmanov, *age*, s. 24.

NAZARIN KÖKENLERİ VE ANADOLU'DAKİ ETKİLERİ: TÜRK KÜLTÜRÜNDE GÖZ DEĞMESİ İNANIŞININ TARİHSEL SEYRİ

gümüş kemer takardı.³⁰ Yörük kadınlarının giymiş olduğu bu etnik kıyafet Türkistan ve Kuzey Makedonya bölgesi başta olmak üzere nazar kapsamında genellikle benzerlikler gösterir. Gümüşün nazarı yansıtarak kovacağına olan inanç ve mavi boncuk takma geleneği de bu fikrin başlıca göstergelerindedir.

Demir de sert bir malzeme olması ve dışının yansıtıcı özelliği ile nazar kovan bir madendir. Günümüzde demircilik yapmayı sürdüren ustalardan biri; nalin göz değmesine karşı olan etkisine dikkat çekmektedir. Demir dövülürken renginin maviye dönmesinin; bu sebeple de mavi göz etkeninden gelen nazarı kovabilme ihtimali olduğu dile getirilmiştir. Demir fenalığı üstüne çeker ve olası nazar tehdidinde karşıda kişiyi korur.³¹ Nazar üzerinde iğnenin görevi ise metal, demir yapısıyla keza aynanın görevi gibi yansıtıcı özelliğidir. İğneye takılanın obje nazardan koruduğu kadar iğnenin kendisi de nazardan korur ve kötü niyeti üzerine çeker, yansıtarak uzaklaştırır.

4. Umay Ana ve Od Ana'nın Nazarla Bağlantısı

Umay Ana Türk kültüründe kadınların ve çocukların koruyucu iyesisidir. Umay kelimesi ilk olarak Orhun Kitabelerinde geçmektedir: “Babam Kağan uçtuğunda küçük kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı... Umay gibi anam hatunun devletine (Kül Tigin Abidesi, Doğu Cephesi) ve Tanrı, Umay İlahe, mukaddes yer-su üzerine çökürdü herhalde (Tonyukuk Abidesi, 2. Taş, Batı Cephesi)”. Sadettin Gömeç Hoca'ya göre ;Umay kelimesi Uma'dan gelmektedir. Ve bu kelime Sanskritçede bir İlahe olarak geçmektedir.³²

Farklı coğrafyalarda yaşayan Türk halkları Umay Anaya farklı isimlendirmelerde bulunmuşlardır. Örneğin Altaylarda bulunan Teleutlar Umay Anaya “Mey Ene” ismini vermişlerdir. Onlara göre Umay Ana dalgalı gümüş renkli saçlı, Gökkuşağı ile birlikte aşağı inmiş altın ve gümüş yayla çocukları koruyan bakire genç bir kızdır. Umay Ana'nın genellikle genç ve bakire bir kız olarak tasvir edilmesi, bereket, sağlık ve mutluluk getiren bir varlık olarak kabul edilmesine dayanmaktadır. Hakaslar ise Umay Anayı “Umay İçe” olarak tanımaktadırlar. Altaylarda Bir kadın gebe kaldığı andan itibaren embriyoyu koruyan ve gözetken olarak Umay Anayı görür. Bebeğin sağlığı ve güvenliği için Umay Anaya dua edilmesi ve yardım dilenmesi Türk kültüründe gelenek haline gelmiştir.³³

Türk ocak kültüründe şifacılar genellikle kadınlardır. Doğal olarak bu anlayış Türk mitolojisine de yansımıştır. Türk mitolojisinde, evliliklerin ve çocukların, yavru hayvanların koruyucusu tasviriyile görülen Umay Ana, yine aynı biçimde evlilikleri ve hane içerisindeki odun (ateşin) koruyucusu olan kırmızı elbiseli yaşlı kadın Od Ana'ya benzetilir. Yeni doğan çocuğu atalar ruhuyla nazardan, kötü gözden sakınması için Umay Ana'ya dua edilip, köze yağ dökülürdü. Od Ana ise Türk, Altay ve Tatar mitolojilerinde Ateş iyeminin koruyucusudur. Çeşitli Türk lehçelerinde Vot ,Vut, Uğot Ana olarak da bilinir. Moğollar ise “Gal Eçe” demişlerdir. Saçları alevdendir. Genç al bir kısrak üzerinde gezinir. Ocak evin tam ortası ve kalbidir. Od ana çadırları ve yanan ocakları korur. Her ocağa koruyucu bir iye gönderir. Yedi oğlu vardır ve yedisi de ocakların koruyucularıdır.³⁴ Bu inanın başka bir varyantını Hakas Türklerinde de görmek mümkündür. Hakaslar bu ritüelde şu şekilde: “*sen annemiz olan Umay'la aynı dilde konuşuyorsun. Od'un (ateşin) varlığıyla bizleri nazardan koru*” diyerek Od Ana'ya dua ederler.³⁵

5. Nazarlıklar ve Nazar Uygulamaları

Sıklıkla kullanılan ve malzemeleri kolay elde edilen nazarlık tipleri şunlardır; çıtlık ağacı parçası, deve boncuğu, mavi boncuk, çörekotu, kaplumbağa kabuğu gibi materyallerdir.³⁶

Nazar boncuğu, genellikle Türk ve Ortadoğu kültürlerinde yaygın olarak kullanılan bir koruyucu semboldür. Bu boncuklar, kötü enerjileri ve nazardan olduğuna inanılan olumsuz etkileri uzak tutmak için kullanılır. Tipik görünümü mavi renkte olan bu boncuk üzerine siyah ve beyaz harelere bezenmiş göz biçiminde cam veya seramikten yapılmış parlak bir objedir. İbni Fadlan, İtil bölgesinde ilk kez bir Nazar boncuğu görür ve seyahatnamesinde şöyle bahseder:

³⁰ Mehmet Ak, “Yörüklerde Kadın”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 58, 2009, s. 326.

³¹ Fidan Uğur Çerikan, *Türk Kültüründe Demir*, Grafiker Yayınları, Ankara2018, s.125.

³² Sadettin Gömeç, “Umay Meselesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 5, 1990, s. 277.

³³ Zahir Asadov, “Hatun Taçlı, Umay Gibi Anam Benim”, *İRS Heritage DERGİSİ*, S.5, 2013, s. 55.

³⁴ Deniz Karakurt, *Türk Söylence Sözlüğü*, E- Kitap, Türkiye2011, s. 574.

³⁵ Satı Kumartışhoğlu, *Türk Kültüründe Ateş ve Ocak Kültü*, Kömen Yayınları, Konya 2016, s. 100.

³⁶ Boratav, *age*, s. 129.

Bölge insanına göre en makbul zinet eşyası gemilerin üzerinde satılan seramik cinsinden yapılmış mavi boncuklar (nazar taşları) dır. Buna çok kıymet verirler, bir boncuğun tanesini bir dirheme alıp kadınlarına gerdanlık yaparlar.³⁷

Nazardan korunmak amacıyla birtakım uygulamalar ortaya çıkmıştır. Nazar değmesin diye akan suda çocuğun eli yüzü yıkanır. Nazar değmesin diye çocuk olan evin kapısına bıçakla üç çentik atılır. Bebekler, nazarı değer diye, âdet döneminde olan genç kızlara gösterilmez. Kişinin toprağa çıkan ayak izi, o kişiye nazar değmesin diye, okunup üflenerek bıçakla çizilir. Nazar olan kişinin kendi kıyafetinden bir parça kesilerek yakılır ve dumanı kişiye koklatılır. Nazar olan kişiye idrarı içirilir. Nazar olan kişinin parmaklarına pamukla idrar sürülür. Nazar olmasın diye çörek otu, tavuk dışkısı, sarımsak kurusu, kişinin kendi kılı muska hâline getirilerek kişinin üzerine takılır. Büyük mavi camlardan yapılan göz şeklindeki nazarlıklar, eve gelen kem gözlülerden evi korumak için evde değişik yerlere asılır. Üzerlik tohumu, buğday, çörek otu çörek otunun olduğu yere şeytan gelmez düşüncesiyle, bir metal parçası birleştirilip muska yapılır ve çoğunlukla çocukların üzerinde taşınır. Hem çocuk hem büyükler için çörek otu, üzerlik tohumuna nazar duaları, tılsımları okunarak muska yapılır ve üzerinde taşınır. Dışarıdan gelince bebeğin tüm giysileri değiştirilir. Bu aynı zamanda büyükler için de geçerlidir, ancak büyüklere nazar değince kıyafetleri değiştirilir. Nazar değmesin diye iç çamaşırı ters giyilir. Uçkurun lastiği kesilerek tütsü yapılır. Nazar değdirdiğine inanılan kişinin saçından bir tutam ya da bir tel alınarak yakılır ki nazarı değmesin. İğde ya da hurma çekirdeği, çatal bademin etrafları tığla örülerek çatal iğne ile çocukların omuzlarına asılır. Buna ilaveten hurma çekirdeği kıtlık olmasın, bereketli olsun, cüzdandan parasız kalmasın diye cüzdanda taşınır. Elma çekirdeği, çörek otu, zeytin çekirdeği gibi çekirdekler, küçük bezlere sarılarak cepte ya da çantada taşınır. Bunların insanları hem nazardan hem de kötü ruhlardan koruduğuna inanılır. Küçük delik taşlar, genellikle bağ, bahçe ya da asmalarda çok meyve veren ağaçlara asılırlar. Bu konuyla ilgili “*delik taş yerde kalmaz*” şeklinde bir atasözü de söylenir.³⁸ Keza Gagauzlar nazarı hastalık olarak görmüş bu hastalığa deva olarak renklerin çare olacağını düşünmüşlerdir. Örnek vermek gerekirse; Atların boyunlarına mavi renkli boncuklar, ineklerin kuyruklarına ise kırmızı renkte ipler bağlarlardı.³⁹

5.1. Dağdağan Ağacı

Çıtlık (dağdağan) ağacından yapılmış değişik nesnelere: Çıtlık ağacına Denizli'nin bazı yerlerinde dağan ya da dağında denir. Horoz sesi duyulmayan yerlerden kesilen bu ağacın dallarından, kedi merdiveni, bebek, bardak, testi gibi küçük heykelimsi şekiller yapılır. Yapılan bu şekillerin bazıları bebeklerin beşiklerine ya da omuzlarına; bazıları hayvanların boynuz ya da boyunlarına asılır. Bunları, özellikle gösterişli koç ve tekelerin boyunlarında sıkça görmek mümkündür.⁴⁰

Halk dilinde “toklu” yani toplu manasına gelen etine dolgun hayvanların boynuna dağdağan asılır, ya da alınlarına hamayıl (muska) takılır. Küçük yerleşim yerlerinde gözü degen insanlar bilinir ve onların hasetliğinden korunmak için, insanlar onları gördükleri zaman yollarını değiştirirler. Farklı nazarlıklar arasında sarımsak da görülmektedir. Bazen beşiklere sarımsak kabuğu konurdu. Bu ritüel Türk dünyasının birçok yerinde hayat bulmaktadır.⁴¹

5.2. Üzerlik Duası

Üzerlik, Azerbaycan coğrafyasında nazar için sıkça kullanılan bir bitkidir. Anadolu'da da farklı dualar eşliğinde uygulamalar yapılır. Bu uygulamalara örnek verilecek olursa; bir metal tava içerisine pamuğun üstüne denk şekilde üzerliğin tohumları koyulur, içerisine tuz eklenir ki acıyı ve ağrıyı alsın, en üst kısmına biraz kolonya eklenerek tohumların daha güzel tutuşması sağlanır. Bu karışım yanarken üzerinden üç kez atlanarak, aşağıdaki tılsım okunur;

Üzerliğim patlasın
Ağrım, acım gitsin

Üzerliksin devasın
Fena gözler patlasın

³⁷ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022, s.37.

³⁸ Mevlüt Metin Türkteş, “Denizli Yöresinde Nazar ve Nazarlıkla İlgili İnanış ve Uygulamalar”, *Prof. Dr. İsmail Çetişli Hatıra Kitabı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s. 411.

³⁹ Elvin Yıldırım, *Türk Kültüründe Renkler*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2022, s. 132.

⁴⁰ Türkteş, *age*, s. 410.

⁴¹ Makas, Kalafat, *age*, s. 133.

NAZARIN KÖKENLERİ VE ANADOLU'DAKİ ETKİLERİ: TÜRK KÜLTÜRÜNDE GÖZ DEĞMESİ İNANIŞININ TARİHSEL SEYRİ

Dert üstünden atlasın.

Üzerliksin havasın
Bin bir derde ilaçsın
Her yerde sen olmalısın
Kazayı belayı savarsın
Üzerlik tane tane
Dökülsün her bir yere
Tohum olsun, hoş olsun
Gözü olanın gözü ateşte yansın.

Üzerlik, gök üzerlik
Başında börk üzerlik
Bize kötü gözle bakanın
Gözlerini dök, üzerlik!

Atın taydır üzerlik
Donun aktır üzerlik
Müşkül işlere düştüm
Kov, kov üzerlik.⁴²

5.3. Kurşun Dökme

Bir çeşit maden olan kurşunla yapılan ritüel, bir nevi efsun görünümünü kazanmıştır. Kurşun dökme işlemi en yaygın Doğu Avrupa'da gerçekleştirilmektedir. Türk-Moğol kültüründen örnek verilecek olursak; Temuçin ve Camoha dost olduklarında, aşık kemiğinin içerisine kurşun döktürmüşlerdi.⁴³

İlk önce mavi renkli olmasına özen gösterilen (tercihen) beze 40 adet iğne batırılır. Gümüş bir tepsi içerisine kırk dişli tarak ve gümüş kaşıkla, kırk yudum su konur. Tepsi bu ritüelde duvarları temsil eder. Bu uygulamaya bakıldığında Türk kam adetleriyle örtüştüğü görülür.⁴⁴ Tuzu kavurmak ve dökmek 3 sayısıyla bağdaştırılır. Yani üç kez bu uygulama yapılır. Hastanın üzerine bir battaniye örtülerek tuz suya dökülür. Su, kırk gözden geçirildikten sonra sabah ay ışığı görececek bir şekilde üç kerde dört yol ardına dökülmelidir. Ritüel esnasında, tuz, baş aşağı ya da baştan çevrilerek dökülmelidir.⁴⁵ Su temizliği simgeler. İslamiyet'ten önce Uygur Türklerinde tuz, kişinin başından dökülürken "*benim elim değil, Umay anamın eli*" denilmektedir.⁴⁶ Dolayısıyla, kaynak şahsın adının 4 Oğuznâmecilik geleneğinde bahsedilen Şecere-i Terâkime'de tuzun önemi aktarılır. Özellikle, geleneklerimizde "*ekmek-tuz hakkına*" çokça değinilir. Türk kültüründe kadın Şamanlar, erkek şamanlar kadar önem arz etmekteydi. Kurşun dökme uygulaması kişinin ölmesi ya da uygulamanın yapılacağı yerden uzak olması durumuna binaen ocaklı kadının birisine mesleğini öğretip el vermesiyle sürüp gider. İşleme, yonga ve üzerliğin kavrulmasıyla devam edilmektedir. Bunlar, nazar değdiği inanılan kişiye tutsülenir. Ritüel mutlaka üçe tamamlanmalıdır.⁴⁷

5.4. Şap Çevirme

Anadolu'daki Türkmen aşiretlerinin nazara karşı uyguladıkları bir ritüel olan şap çevirme de kurşun dökme gibi bu işi bilen, el almış, ocaklı kadınlar tarafından gerçekleştirilir. Şap, nazar değmiş olması muhtemel kişinin kafasının üzerinde çevrilir. Katı haldeki şap köz olan ateşin üzerine atılır. Közün üzerinde yavaş, yavaş eriyen şap kütlesi eridikçe farklı şekillere bürünür. Ocaklı kadın bu közü bir maşa yardımıyla alarak kendine has tılsımlı duasını okur. Şapa bakar ve konuşmaya başlar: "*Bakın hele! Sol bacağında aksaklımı var sanki?*" der. Etrafına toplanmış olan kadınlar heyeti közden çıkan parçaya bakarak kadına hak verirler ve kim olduğunu çıkartmaya çalışırlar. Bu ufak köz parçasına bakarak bile nazarı değen kişinin kadın mı, erkek mi olduğunu anlayarak karakteristik özelliklerini belirleyebilirler.⁴⁸

6. Türk Dokumalarında Göz Motifi

Halı ve kilim, dokuyucunun iç dünyasını, geleneklerini, inançlarını aktardığı için birer kültür ögesidir ve bu sebeple çok önemlidir. Muska adeti, halı ve kilimlerde muska yanışı ile karşımıza çıkar. Bu sebeple muska, Türk halılarında çoğunlukla karşılaşılan nakış stilidir. Halı ve kilimler dokuyucu ustanın inançlarının birer simgesidir. Bu yüzden önemli bir sanat ve kültür ögesidir. Örneğin, Azerbaycan'da "Ben yedi kala gölüyüm korkum, çekintim yoktur!" sözlerini dile getiren bir hanımın, iç dünyasını, 7 kat su ile ilmek ilmek dokunmuş bir kilimin ortasındaki göle benzettiği ve halının sularındaki nakışların koruyucu olma niteliğine dikkat çekilmektedir. Ayrıca Türk

⁴² Makas, Kalafat, *age*, s. 133.

⁴³ İrfan Polat, "Kurşun Dökme Geleneği ve Ateş Kültü ile İlişkisi", *Akademik Matbuat Dergisi*, C. 4, S. 1, 2020, s. 13.

⁴⁴ Ebru Birkan Akhan, "Hotamış'ta Kurşun Dökme Ritüeli", *Motif Academy Journal of Folklore*, Konya 2018, s. 103.

⁴⁵ İnan, *age*, s. 100.

⁴⁶ İnan, *age*, s. 86.

⁴⁷ Birkan Akhan, *age*, s. 104-105.

⁴⁸ İsmail Bozkurt, *Anadolu Türk Aşiretleri Avşar ve Diğer Türkmen Aşiretlerinin Yaşayışı ve Kültürleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 201-202.

dokumalarında hayvan başı, pıtrak, düğüm ve sıçan dişi adlı dokumalar mevcuttur. Bu halılar dokunurken bitik adlı bir dua okunur, halk arasında cadı bitik şeklinde de zikredilir.⁴⁹

Gözü kovmak için “çivi çivi” söker mantığıyla göz motifli dokumalar dokunur. Sulak yerlerde yetişen pıtrak adı verilen dokuma stili Afyonkarahisar ve çevresinde sıkça kullanılan bir motif türüdür. Zikzak, mührü Süleyman gibi dokuma figürleri de nazara karşı ortaya çıkmış figürlerdendir. Üçgen şeklinde nakışlarda sıklıkla nazara için kullanılan nakışlardır. Genellikle keçi yünüyle elde edilen Yörük halılarında görmek kuvvetle muhtemeldir.⁵⁰

Doğu Anadolu Türk el dokumacılığında beyaz şedde nazarlıktır. Önceleri halıların herhangi bir yerine farklı bir renk konulurdu ve bu nazarlık olarak kabul edilirdi.⁵¹

SONUÇ

Nazar, nesilden nesile günümüz Türkiye'sine dek örf ve âdet bakımından toplum yapısının şekillenme sürecinde tesirli bir rol almıştır. Bireylerin dönemine göre yaşam şartları ve koşulları değişiklik gösterse bile, atalardan beri süre gelmiş adet ve gelenekleri değiştirebilmek zamansal ve mekânsal olarak büyük bir değişimi gerektirir. Açıkçası bu da pek mümkün değildir. Sosyokültürel sahada ortak din ve inanışların halkın dünyasını yansıtması maksadıyla esasında bir toplumun büyük kısmının yaşayışını gözler önüne seren nazar inanışı gibi inanışlar halk bilimi bakımından çok kıymetlidir. İnsanlığın doğuşundan bu yana kendisini ne vakit yalnız ve tükenmiş hissetse, sorgulamadan bu inanışları kabul etmiş, çaresini alternatif tıp ve değişik ritüellerde aramıştır. Kendilerine yaşayacak yer, yurt arayan Türkler medeniyetler beşiği olan Anadolu'yla tanışmış, bu toprakların çoklu kültür yapısına kendi dinleri olan Gök Tengri öğretilerinin gerekliliklerini de kazandırmıştır. Büyük talihsizlikler, ani ölümler ve kaynağı bilinmeyen tüm olaylar toplumumuzda nazara bağlanır. Nazar kavramının etimolojisine bakıldığında Arapçadan geldiğini söyleyebiliriz. Nazarın ortaya çıktığı coğrafya şaibeli sayılsa da Neolitik dönemde yayılmaya başladığı bilinmektedir. Nazarın yapısında hasetlik, kötülük olduğu düşünülse de aşırı sevgi ve ilgi de nazara doğurabilir. Nazarı degen kişilerin karşısındakine zarar vermemesi için ve nazara gelen kişinin de nazardan korunmak amacıyla yapması gereken bir takım uygulamalar vardır. Bunlar kurşun dökmek, tütsülenmek, tuz çevirmek gibi nazara inancında kalıplaşmış uygulamalardır. Bunun yanı sıra nazara gelmeden korunmak amacıyla insanlar tarafından kişinin üzerinde taşıyabileceği koruyucu nesnelere oluşturulmuş, bunlara nazarlık adı verilmiştir. Bunlar genellikle nazar boncuğu, çörek otu, dağdağandan yapılmış nazarlıklar ve benzeridir. İyileştirici olduğu düşünülen bu uygulamaların, kişinin iç dünyasında oluşturduğu bir rahatlama hissiyatından başka bir şey olmadığını da düşünenler vardır. Gelenekselci yapısı ile bilinen Anadolu toplumu nazara zanaatında da yer vermiş, dokumaları ve çeşitli el sanatlarında daha çok ön plana çıkarmıştır. Konargöçer Yörük yaşantısında nazar inanışının izlerini başka bir deyişle yansımaları Yörük kıyafetlerinde ve düğünlerinde de sıkça görürüz. Kısacası günümüze dek bu köklü inanış nasıl ulaştıysa kuşkusuz insanlık var olduğu süreçte nesillerce aktarılmaya devam edecektir. İnsanoğlunun fitratında estetik güzellik anlayışı olması güzel olana meyletme ve onun üzerine düşme içgüdüleri nazar inancını daimi kılacaktır.

⁴⁹ Mustafa Karataş, “Türk Dünyasının Ortak Dili Yanışlar (Nakışlar)”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 2018, s. 223.

⁵⁰ Sema Etikan, Hande Kılıçarslan, “Düz Dokumalarda Nazar İnancı ve Göz Motifi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, S. 10, 2013, s. 107.

⁵¹ Makas, Kalafat, *age*, s. 135.

NAZARIN KÖKENLERİ VE ANADOLU'DAKİ ETKİLERİ: TÜRK KÜLTÜRÜNDE GÖZ DEĞMESİ İNANIŞININ TARİHSEL SEYRİ

KAYNAKÇA

ACIPAYAMLI, Orhan., “Anadolu’da Nazarla İlgili Bazı Âdet ve İnanmalar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 20, S. 1-2, (1962), ss. 1-40.

AK, Mehmet., “Yörüklerde Kadın”. *The Journal of Academic Social Science Studies*, S.58, (2017),ss. 307-336.

ALÇİNOVA RUSTEMOVNA, Galiya., “ O Sueveriyah, Reglamentiruyuşih Povedenie Jenşini (Na Materiale Başkirkoskogo Folkloru)” *Mejdunarodnaya Hauçnaya Konferentsiya, Setevoye Vostokovedenie, Obrazovanie, Nauka, Kultura* ,2017, ss.188.

ASADOV, Zahir. “Hatun Taçlı Umay Gibi Anam Benim” *IRS Heritage Dergisi*, S.5, (2013), ss. 55-59.

BİRKAN AKHAN, Ebru. “Hotamış’ta Kurşun Dökme Ritüeli”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 11 (24) , 2018, ss.100-107.

BORATAV, Pertev Naili , *Türk Halk Bilimi*, İstanbul, Gerçek yayınevi. 1969.

BOZKURT, İsmail, *Anadolu Türk Aşiretleri, Avsar Ve Diğer Türkmen Aşiretlerinin Yaşayışı Ve Kültürleri*, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 2014.

BUDAK, Ayşe, “41 kere maşallah: Geleneksel konut mimarisinde nazarlık olarak maşallah kullanımı ve istif çeşitleri” *Millî Folklor Dergisi*, 16 (128), ss.179-205. 2020.

ÇAY, Mehmet Ali. *Türk Millî Kültüründe Hayvan Motifleri, Koyun ve Keçi Etrafında Oluşan Gelenekler*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları,1990.

UĞUR ÇERİKAN , Fidan, *Türk Kültüründe Demir*, Grafiker Yayınları, Ankara 2018.

ÇIBLAK, Nilgün, “Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnanıcı ve Bunlara Bağlı Uygulamalar”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*. Sayı: 15, Sayfa: 103-125, 2004.

ÇIKMAN, Zeki, *Folklorumuzda ve Edebiyatımızda Göz*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1977.

ETİKAN, Sema, &KILIÇARSLAN, Hande,” Düz Dokumalarda Nazar İnanıcı ve Göz Motifi”*Art-e Sanat Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 10, Sayfa: 103-121, 2013.

GILMANOV, Galimcan, Татар мифлары. Казан. *Tatarstan Kiman Neşriyatı*, (Гильманов Г.Х. Татарские мифы. Казань: *Tatarskoe Knijnnoe İzdamelstva.*, Kazan 1996.

GÜRKAN, Salime Leyla , “Nazar”, *DİA*, C. 32, , ss. 443-444, İstanbul 2006.

GÖMEÇ, Sadettin, “Umay Meselesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 1, (1990), ss.277-282.

İNAN, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.

KALAFAT, Yaşar, *Aras Vadisinde Karşılaşmalı Türk Halk İnançları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2017.

KARATAŞ, Mevlüt, “Türk Dünyasının Ortak Dili Yanışlar (Nakışlar)” *Yeni Türkiye Dergisi*,(99), 216-226, 2018.

KARAKURT, Deniz, *Türk Söylence Sözlüğü*, E-Kitap, Türkiye 2011.

KUMARTAŞLIOĞLU, Satı, *Türk Kültüründe Ateş ve Ocak Kültü*, Kömen Yayınları, Konya 2016.

ÖZPINAR, Berna, “Türk Çadır Kapıları Üzerine Bir İnceleme” *Türklük Bilim Araştırmaları Dergisi*, (51), ss.137-162, 2022.

POLAT, İrfan, “Kurşun dökme geleneği ve ateş kültü ile ilişkisi” *Akademik Matbuat Dergisi*, 4 (1), ss. 11-26, 2020.

SAZAK, Gözde, *Türk Sembolleri, Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansıması*. İlgi Kültür Sanat Dergisi. 2014.

SEYİDOV, Mirali, *Altın Elbiseli Adam*, Kutlu Yayınevi, Ankara 2019.

ŞEŞEN, Ramazan, *Ibn Fadlan Seyahatnamesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022.

TÜRKTAŞ, Mehmet Metin, *Denizli yöresinde Nazar ve Nazarlıkla ilgili inanış ve uygulamalar, Hatıra Kitabı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2016.

YILDIRIM, Elvin, *Türk Kültüründe Renkler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022.

SELCAN KAYA

ÜNAL, Serap & ÇALLI, Ayşe, “Göller Bölgesi Amulet Kültürü”. *Sanat Dergisi*, S. 29, ss. 29-44, 2020.

ZARİPOVA, Çulpan, “Tatar Türklerinde Mitolojik Varlıklarla İlgili Mitler Ve İnanışlar”, *Bilig Dergisi*, S.43, ss.1-32, 2007.

Ekler:

Fotoğraf 1: Selcan Kaya, Yöresel Yörük Kıya

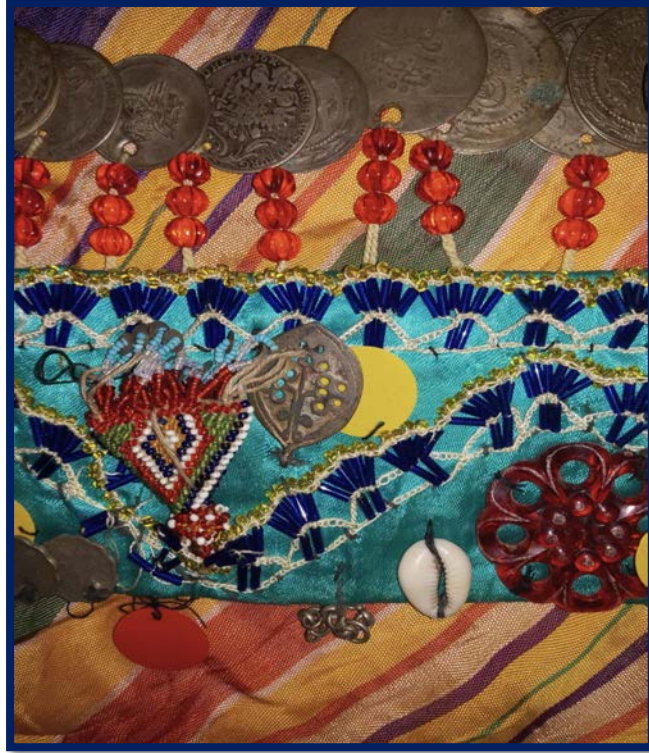
NAZARIN KÖKENLERİ VE ANADOLU'DAKİ ETKİLERİ: TÜRK KÜLTÜRÜNDE GÖZ
DEĞMESİ İNANIŞININ TARİHSEL SEYRİ

Fotoğraf 2: Selcan Kaya, Gümüş Kuşak, 2022

Fotoğraf 3: Selcan Kaya, Gümüş Kuşakta Göz Motifli Muska, 2022

Fotoğraf 4: Selcan Kaya, Gümüş Kuşakta Hayat Ağacı Motifi, 2022

NAZARIN KÖKENLERİ VE ANADOLU'DAKİ ETKİLERİ: TÜRK KÜLTÜRÜNDE GÖZ
DEĞMESİ İNANIŞININ TARİHSEL SEYRİ

Fotoğraf 5: Selcan Kaya, Afyonkarahisar Yöresine Ait Saçaklı Peştamal, 2022

Fotoğraf 6: Selcan Kaya, Üzerlik Bitkisi, 2022

NAZARIN KÖKENLERİ VE ANADOLU'DAKİ ETKİLERİ: TÜRK KÜLTÜRÜNDE GÖZ
DEĞMESİ İNANIŞININ TARİHSEL SEYRİ

Fotoğraf 7: Selcan Kaya, Isparta Rum Evlerinde Nazar Boncuklu Dış Cephe Motifi, 2022

Fotoğraf 8: Selcan Kaya, Isparta / Prof. D.R Turan Yazgan Halı ve Kilim Müzesi Nazar Dokuma Örneği, 2022

NAZARIN KÖKENLERİ VE ANADOLU'DAKİ ETKİLERİ: TÜRK KÜLTÜRÜNDE GÖZ
DEĞMESİ İNANIŞININ TARİHSEL SEYRİ

Fotoğraf 9 : Selcan Kaya, Yukarıdaki dokumanın yakın çekim motifi, 2022

Fotoğraf 10: Selcan Kaya, Afyonkarahisar - Hocalar İlçesinde Nazara Karşı Peştamal Nakış Türü, 2022

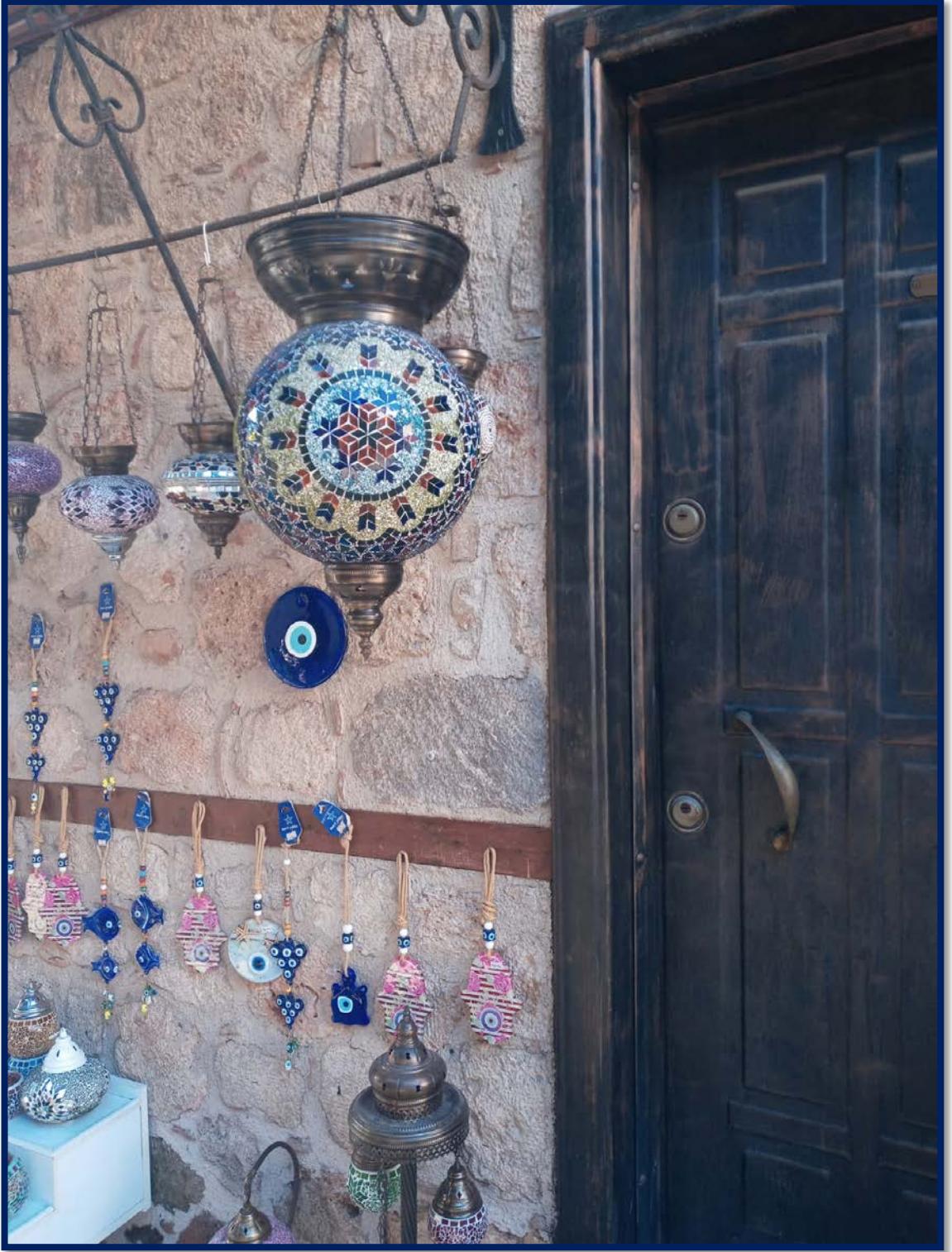

Fotoğraf 11: Selcan Kaya, Başkurt Gümüş Kıpeleri, 2022

NAZARIN KÖKENLERİ VE ANADOLU'DAKİ ETKİLERİ: TÜRK KÜLTÜRÜNDE GÖZ
DEĞMESİ İNANIŞININ TARİHSEL SEYRİ

Çengel Fotoğraf 12: Selcan Kaya, Isparta/ Prof. D.R Turan Yazgan Halı Ve Kilim Müzesi Nazar Figürü
Çengel Nakışı Hakkında, 2022

Fotoğraf 13: Selcan Kaya, Antalya/ Kaleiçi Nazar Boncuğu , 2022

NAZARIN KÖKENLERİ VE ANADOLU'DAKİ ETKİLERİ: TÜRK KÜLTÜRÜNDE GÖZ
DEĞMESİ İNANIŞININ TARİHSEL SEYRİ

Fotoğraf 14: Selcan Kaya, Isparta Prof. D.R Turan Yazgan Halı Ve Kilim Müzesi Hamaylı (Muska), 2022

GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 63-72.

Geliş Tarihi–Received Date: 29.04.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 22.08.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

HÂREZM’DE İSLAMİYET’İN YAYILIŞI

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1475499>

 AYKUT ÖZBAYRAKTAR*

ÖZ

Sunulan bu makale, tarihi Hârezm bölgesinin İslamlaşma sürecini konu edinmektedir. İslamiyet’in Hârezm’e nasıl girdiğini ve bölgede yayılışına etki eden temel faktörleri açıklamaktadır. Hârezm halkının 93/712 senesindeki Emevî fethini takiben kitlesel bir şekilde mi, yoksa Müslüman egemenliği esnasında münferit ihtidalar yoluyla mı din değiştirdiğini sorgulamaktadır. Hârezm’in dini dönüşümünün nasıl gerçekleştiğini tespit ederek İslamlaşmanın dönemini belirlemeyi amaçlamaktadır. Çünkü yazılı kaynaklar Hârezm’de İslamiyet’in yayılışını berrak bir şekilde tasvir etmemişlerdir. Buna bağlı olarak Hârezm’in İslamlaşması hadisesi karanlıkta kalmıştır. Araştırmanın zaman sınırları kabaca II/VIII. yüzyıldır ancak bölgenin fetih süreci diye tasnif edebileceğimiz 32-93/652-712 yılları arası da dikkate alınmıştır. Mekan bakımından ise Orta Çağ’ın Hârezm coğrafyasına odaklanılmıştır. Çalışmanın birincil kaynakları İslamî dönemde kaleme alınan eserlerdir. Bununla birlikte bilhassa dönemlendirme noktasında Hârezm özelinde yürütülen arkeolojik ve nümismatik incelemelerde ulaşılan bulgulardan da istifade edilmiştir. Elde edilen neticelere göre Hârezm halkının İslamiyet’i benimsemesi bölgeye düzenlenen askeri hareketler sırasında esir alınıp Müslüman memleketlerine sevk edilen tutsakların İslam’a ihtida etmeleriyle başlamıştır. Onlar Müslüman Hârezm toplumunun ilk nüvesi ve öncülere olarak nitelenebilirler. Hatta aralarında tâbiî neslinin gençlerinden sayılıp hadis ilminde temayüz eden A’yen el-Hârezmî gibi bilginler de bulunmaktadır. A’yen el-Hârezmî örneği Hârezm bölgesi henüz tam anlamıyla bir İslam beldesi haline gelmemişken Hârezmli alimlerin nasıl olup da İslam dünyasında ilmi faaliyetlerde bulunabildikleri sorusunu da açıklamaktadır. İslam’ın Hârezm’de geniş çaplı yayılabilmesi ise 93/712 yılında fethedilmesiyle mümkün olabilmıştır. İslamiyet Hârezm’e bölgenin fatihi olan Kuteybe b. Müslim’in tatbik ettiği kayda değer bir şiddet eylemiyle girmiştir. Hârezm halkının dini-entelektüel liderlerini ve tüm yazılı mirasını yok eden Kuteybe b. Müslim, bu suretle Mecûsîliğin İslam karşısındaki mukavemetini daha ilk etapta zayıflatmaya ve süratle İslamlaşma için elverişli bir zemin hazırlamaya muvaffak olmuştur. Ancak Kuteybe b. Müslim Hârezm’i cebren din değiştirmeye zorlamamıştır. Fetihle birlikte Hârezm halkının II/VIII. yüzyılın son çeyreğine dek uzanan bir periyotta münferit ihtidalar yoluyla İslamiyet’i benimsediği, bölgede topluca İslamlaşma olayı gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. Fethi takiben Hârezm’e yerleşen Müslüman alimler ve memurlar bölgede İslamiyet’in temsilcileri olmuş ve yerel halkın İslam dinini tanımasında ve ihtidasında son derece etkili olmuşlardır. Aynı zamanda bölgede ilmi altyapıyı kurmuş ve ilk nesil Hârezmli alimlerin yetişmesine olanak tanımışlardır. Diğer taraftan Hârezm yerel halkından savaşçıların Müslüman ordusunda istihdam edilmesi ve tüccarların kalabalık kervanlarla Bağdat da dahil olmak üzere İslam beldelerine düzenledikleri ticari seferleri Hârezmlilerin İslam dinini ve toplumunu daha yakinen tanımalarında ve benimsemelerinde önemli bir rol oynamıştır. Müslüman hakimiyetiyle birlikte Hârezm bölgesinin II/VIII. yüzyılda İslamî bir hüviyete büründüğü görülmektedir. Bununla birlikte IV/X. asrın sonuna dek Hârezm’de Mecûsî ve Hıristiyan azınlıkların inançlarını serbestçe yaşadıkları belirtilmelidir.

Anahtar Kelimeler: İslamlaşma, Mecûsîlik, Hârezm, Kuteybe b. Müslim, A’yen el-Hârezmî.

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Amasya/TÜRKİYE, E-Posta: aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9804-7875.

SPREAD OF ISLAM IN KHWĀRAZM

ABSTRACT

This article is about the Islamization course of the historical Khwārazm region. It explains how Islam entered Khwārazm and the main factors affecting its spread in the region. It questions whether the people of Khwārazm converted massively following the Umayyad conquest in 93/712 or through individual conversions during Muslim rule. It aims to determine the period of Islamization by deciding how the religious transformation of Khwārazm took place. Because written sources did not clearly describe the spread of Islam in Khwārazm, accordingly, the Islamization of Khwārazm remained in the dark. The time limits of the research are roughly the II/VIIIth century, but the years 32-93/652-712, which we can classify as the conquest period of the region, were also considered. Its spatial focus is the geography of Khwārazm in the Middle Ages. The main sources of the study are works written in the Islamic period. In addition, the findings obtained in the archaeological and numismatic investigations carried out in Khwarezm were also used for periodization. According to the results obtained, the adoption of Islam by the people of Khwārazm began with the conversion to Islam of the captives who were captured during the military operations in the region and sent to Muslim countries. They can be described as the first core and pioneers of the Muslim Khwārazmian community. There are even scholars among them, such as A‘yan al-Khwārazmī, considered one of the young people of the tābi‘ūn generation and stand out in the science of hadith. The example of A‘yan al-Khwārazmī also explains the question of how Khwārazmian scholars could engage in scientific activities in the Islamic world when the Khwārazm region had not yet become a fully Islamic country. The wide spread of Islam in Khwārazm was made possible by its conquest in 93/712. Islam entered Khwārazm with a significant act of violence carried out by Qutayba ibn Muslim, the conqueror of the region. By destroying the religious-intellectual leaders of the people of Khwārazm and their entire written heritage, Qutayba ibn Muslim achieved to weaken the resistance of Zoroastrianism against Islam in the first place and prepared a favorable ground for rapid Islamization. However, Qutayba ibn Muslim did not force Khwārazm to convert by force. It is understood that, following the conquest, the people of Khwārazm adopted Islam through individual conversions in a period extending until the last quarter of the II/VIIIth century, and that mass Islamization did not occur in the region. Muslim scholars and civil servants who settled in Khwārazm following the conquest became representatives of Islam in the region and were extremely effective in the local people's recognition and conversion to Islam. They established the scientific infrastructure in the region and allowed the first generation of Khwārazmian scholars to study. On the other hand, the employment of warriors from the people of Khwārazm in the Muslim army and the commercial expeditions of merchants to Islamic towns, including Baghdad, with crowded caravans played an important role in the people of Khwārazm getting to know and embrace the Islamic religion and society more closely. It is seen that, with Muslim rule, Khwārazm took on an Islamic identity in the II/VIIIth century. However, it should be noted that the Christian and Zoroastrian minorities lived their beliefs freely in Khwārazm until the end of the IV/Xth century.

Keywords: Islamization, Zoroastrianism, Khwārazm, Qutayba ibn Muslim, A‘yan al-Khwārazmī.

GİRİŞ

Tarihi Hârezm bölgesi 93/712 senesinde Emevîlerin Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî'nin komuta ettiği askeri bir hareket ile Müslümanlar tarafından fethedilmiştir.¹ Antik dönemden beri kahir ekseriyeti Mecûsilik (Zerdüştlük) inancını kendine özgü bir biçimde tatbik eden² Hârezm toplumu fethin akabinde, İslam egemenliğinin tabiatı gereğince dini bir dönüşüm sürecine girmiştir. Yazılı kaynaklar Hârezm'in İslamlaşma serüveninin nasıl ve ne kadar sürede gerçekleştiğine dair net bilgiler ihtiva etmemektedirler. Yalnız Hârezmli büyük alim Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî'nin 390/1000 yılında derlediği *el-Âsârü'l-Bâkiye*³ başlıklı kitabı istisnadır. Bu eşi bulunmaz kaynakta Hârezm'in fethi ve İslamlaşması konusunda çok kullanışlı fakat bir o kadar da muğlak bilgilere rastlanmaktadır. Yine de mezkûr eser, Hârezm'de İslamiyet'in yayılışı meselesini açıklamak noktasında tek başına yetersiz kalmaktadır.⁴

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye'de bu mevzuyla doğrudan ilişki tek müstakil araştırma, merhum Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI hocamızın *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet* başlıklı kitabıdır. Türklerin İslamiyet'i kabulü meselesinde ilmi tetkikleriyle ve fikirleriyle tanınan muhterem hocamız kendine özgü

¹ Fetihle ilgili detaylı bilgi için bk. Aykut Özbayraktar, "Hârezm'in Müslümanlar Tarafından Fethi (32-93/652-712)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. 63/2, Ankara 2023, s. 1063-1078.

² İslam öncesi Hârezm toplumu Mecûsilîği paganizm ve animizmle harmanlayan kendine özgü bir dini düşünceye sahip olmuştur. M.S. IV-VI. yüzyıllarda halk arasında putperest kütlerin etkisinin canlılığını koruduğu mezkûr döneme ait tabakalarda bulunan heykelticik ve idollerden net bir şekilde anlaşılmaktadır. Budizm'in Hârezm'de taban bulabildiğine dair tartışmasız deliller yoktur. Ancak antik çağda bile bölgede Hristiyan bir cemaatin yaşadığı arkeolojik keşiflerle ispatlanmıştır. Detaylı bilgiler için bk. E. E. Nerazik, "Khwarizm History and Culture of Khwarizm", *History of Civilizations of Central Asia – The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750*, C. 3, ed. B. A. Litvinsky, Zhang Guang-da, vd., UNESCO, Paris 1996, s. 223-226.

³ Eser hakkında detaylı bilgi için bk. Günay Tümer, "el-Âsârü'l-Bâkiye", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, s. 462.

⁴ Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye mine'l-kurûni'l-hâkiye*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 2008, s. 41, 57.

metoduyla ve üslubuyla Azerbaycan'dan Orta Asya bozkırlarına kadar geniş bir coğrafyada ve bu arada Hârezm'de İslam dininin yayılmasını açıklamaya çalışmıştır.⁵ Hârezm tarihi hakkında pek kıymetli bilgiler veriyor olsa da söz konusu eser bölgenin İslamlaşması meselesini tam anlamıyla izah etmekte kanaatimizce başarısız olmuştur. Çünkü müellif, yazılı kaynakları kapsamlı şekilde incelemeyen ve arkeolojik-nümismatik bulguları neredeyse hiç dikkate almadan gerçek dışı menkıbelere odaklanmış ve keramet sahibi erenleri, evliyaları, zahitleri ve tüccarları bölgedeki dini dönüşümün başat aktörleri olarak göstermiştir. Halbuki İslamî kaynaklar, bilhassa da tabakat ve rical edebiyatı konuya dair kullanılabilir önemli bilgileri ve örnekleri ihtiva etmektedir ve modern arkeolojik çalışmalar, somut materyallere dayanan kanıtlar ortaya çıkarmış ve kayda değer öneriler sunmuştur. Buna bağlı olarak müellif, birçok delili gözden kaçırmıştır. Ayrıca yoğun milli-manevi hislerinin etkisinde fazlasıyla kalması eserinin bilimselliğinin ciddi şekilde zarar görmesine neden olmuştur.

İş bu sebeplerden ötürü Hârezm'in İslamlaşması mevzusunun menkıbelerden ziyade tarihsel yazılı kaynaklar ve güncel arkeolojik-nümismatik bulgular dikkate alınarak incelenmesi gerekli görülmüştür. Makalede Hârezm'in İslamlaşma serüveni dört soruya cevap aranarak açıklanmaktadır. İlk soru, Hârezm'in dini dönüşümünün ne zaman başladığıdır. Bu mesele Hârezm'de İslam egemenliği henüz tesis edilememişken İslam beldelerinde ilmi faaliyetler yürüten Hârezmli Müslüman alimlere rastlanmasından kaynaklanmıştır. İkinci soru, 93/712 tarihli fethin akabinde Hârezm'de kitlesel bir din değiştirme hadisesi yaşanıp yaşanmadığıdır. Bu mesele Hârezmli bilgin Bîrûnî'nin daha önce bahsedilen kayıtlarından ileri gelmektedir. Üçüncü soru, Hârezm'in İslamlaşma sürecinin hangi aşırda büyük oranda tamamlandığıdır. Çünkü arkeolojik ve nümismatik bulgular bölgenin II/VIII. asrın ikinci yarısında tümüyle İslamî bir hüviyete büründüğünü gösteren kanıtlar sunmaktadır. Dördüncü soru ise İslamlaşmayı etkileyen başat etkenlerin neler olduğudur. Zira makalede Hârezm halkının topluca değil, münferit ihtidalarla ve hızla bu yeni dini benimsediği kabul edilmiştir. Mezkûr yöntemle makale Hârezm'in İslamlaşmasını II/VIII. asra odaklanarak berrak bir şekilde tasvir etmeyi ve aydınlatmayı hedeflemektedir.

1. Hârezmli İlk Müslümanlar: Savaş Esirleri

Hârezm toplumunda İslamiyet'in yayılışı 32-93/652-712 yılları arasında Müslümanlarla yapılan mücadeleler sırasında başlamıştır. Müslümanlar Hârezm'i fethetmek uğruna mezkûr evrede farklı tarihlerde altı defa teşebbüste bulunmuşlardır. Etkili sonuçlar veremeyen ilk beş girişimden sonra bölgenin kesin fethi, 93/712 yılında Emevîlerin Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim'in komuta ettiği askeri bir hareket ile başarılmıştır. Savaşlar devresinde Hârezm halkından defalarca kez ve çok sayıda esir alındığı anlaşılmaktadır. Bilhassa Yezîd b. el-Mühelleb'in 85/704 tarihli seferinde Hârezm'den kalabalık bir grubu tutsak ettiği bilinmektedir.⁶ Hârezmli savaş esirlerinin İslam şehirlerinde kullanıldıkları düşünülebilir. Görünüşe göre onlardan bir kısmı ihtida ederek İslam ümmetine katılmış ve Hârezmli Müslümanların ilk nüvesini teşkil etmiştir. Hatta bu durum Hârezm'de Müslüman otoritesi henüz kurulmamış iken Hârezmli alimlerin nasıl olup da İslam beldelerinde ilmi faaliyetlerde bulunabildikleri ve Hârezm toplumunun dini dönüşümünün ne zaman başladığı sorusunu da açıklamaktadır. Hadis bilgini A'yen el-Hârezmî, söz konusu iddiayı temellendirmek üzere uygun bir örnek olarak sunulabilir.

A'yen el-Hârezmî'nin yaşamına dair bilgiler yok denecek kadar azdır. Sahabe kuşağının meşhur alimlerinden Ebû Hamza Enes b. Mâlik el-Ensârî (ö. 93/712) ile Irak'ın Basra şehrinde görüşmüş ve ondan bizzat işittiği bilgileri aktarmıştır. Bilinen tek öğrencisi ise Basra ulemasından Ebû Seleme Mûsâ b. İsmâil et-Tebûzekî (ö. 223/838)'dir.⁷ Büyük rical alimlerinden Zehebî, Enes b. Mâlik'e yetişmesi hasebiyle A'yen el-Hârezmî'yi sığâru't-tâbiîn zümresi içinde sınıflandırmıştır.⁸ İmam Buhârî de onun Hârezmli esirlerden olduğunu belirtmiştir.⁹ A'yen el-Hârezmî'nin savaş esiriyken Basra'ya getirildiği ve ihtida ederek İslamiyet'i benimsediği anlaşılmaktadır. Onun hangi yıl tutsak edildiği net değildir. Bu olay Kuteybe'nin 93/712 senesinde Hârezm'i fethiyle ilişkilendirilemez zira Enes b. Mâlik aynı yıl vefat etmiştir¹⁰ ve A'yen el-Hârezmî bu tarihten evvel Enes b. Mâlik ile Müslüman kimliğiyle görüşmüştür. Şu halde A'yen el-Hârezmî'nin 85/704 yılında tutsak edildiği düşünülebilir. Çünkü Emevîlerin Horasan valisi olan Yezîd b. el-Mühelleb'in mezkûr tarihte Hârezm'e saldırdığı ve çok sayıda esirle geri döndüğü bilinmektedir.¹¹ Öte yandan A'yen el-Hârezmî'nin öldüğü tarih de belirsizdir. Yine de bu mevzuda talebesi Tebûzekî referans alınabilir. Tebûzekî'nin 160/777 yılından itibaren ilim tahsiline başladığı ve hocaları arasında en yaşlısının A'yen el-Hârezmî olduğu kaydedilmektedir.¹² Bu bilgiye dayanılarak A'yen el-Hârezmî'nin

⁵ Zekeriyâ Kitapçı, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslamiyet*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005, s. 133-199.

⁶ Özbayraktar, "Hârezm'in Fethi", s. 1058-1078.

⁷ Buhârî, *el-Edebü'l-müfrefed*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1989, s. 376. Enes b. Mâlik'ten bazı hadisler nakleden A'yen isimli iki farklı râvî bulunmaktadır. Onlar A'yen el-Hârezmî ve Ebû Yahyâ A'yen el-Ensârî el-Basrî'dir. Bu ikisinin birbirinden ayırt edilmesi gerekir. Çünkü İbn Ebû Hâtîm, iki şahsı ayrı maddeler halinde alt alta kaydetmiştir. bk. İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, C. 2, Dâiretü'l-Me'ârifü'l-Osmâniyye, Haydarabad 1952, s. 324.

⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. 8, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2006, s. 423.

⁹ Buhârî, *et-Târihü'l-kebir*, C. 2, Dâiretü'l-Me'ârifü'l-Osmâniyye, Haydarabad [t.y.], s. 54.

¹⁰ İbrahim Canan, "Enes b. Mâlik", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1995, s. 234-235.

¹¹ Taberî, *Târihu't-Taberî (Târihü'r-rûsûl ve'l-mülûk)*, C. 6, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-Me'ârif, Kahire 1971, s. 396.

¹² Abdullah Karahan, "Tebûzekî", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, s. 227.

HÂREZM'DE İSLAMİYET'İN YAYILIŞI

160/777'den sonra öldüğü ve en azından 85-160/704-777 yılları arasında uzun bir ömür sürdüğü söylenebilir. O, tâbiîn neslinden sayılabilecek tek Hârezmli olup İslamî dönemde yetiştiği bilinen ilk Hârezmli hadis râvisidir.

A'yen el-Hârezmî örneği, mezkûr düşünceyi delillendirmek ve genellemek için kanaatimizce yeterlidir. Yine de II/VIII. asrın Hârezm ulemasına dair yapılacak müstakil bir araştırmayla A'yen el-Hârezmî gibi Hârezm'in fethi sürecinde esaret yahut diğer vesilelerle İslam memleketlerine getirilen ve ihtida ederek Müslüman toplumuna dahil olan daha fazla sayıda Hârezmli alimi tespit etmek mümkündür. Şüphesiz ki Hârezmli savaş tutsaklarından birçoğu İslamiyet'i benimsemiştir. Onlardan bir kısmının serbest kaldıktan sonra Müslüman hüviyetiyle Hârezm'e dönmüş olmaları da kuvvetle muhtemeldir. Fakat İslamiyet'in Hârezm'e tam anlamıyla girişi, bölgeyi fetheden Kuteybe b. Müslim'in uyguladığı şiddet ve vandalizm sonucunda Mecûsîliğin etkisiz hale getirilmesiyle olmuştur. Söz konusu hadisenin açıklanması aynı zamanda Hârezm'de kitlesel ihtida yaşanıp yaşanmadığı sorusunu da yanıtlamaktadır.

2. Hârezm'de Kitlesel Bir İhtida Yaşandı mı?

Hârezmli bilgin Bîrûnî, memleketinin fethi ve İslamlaşması hakkında şu önemli bilgileri kaydetmiştir:

"... Halkın irtidâdından sonra Hârezm'i ikinci kez fethettiğinde Kuteybe b. Müslim, onlara Askacamûk b. Azkâcvâr b. Sabrî b. Sahr b. Arsamûh'u hükümdar olarak atadı ve onu şahlık için tayin etti. ... Tarih, Müslümanların alameti olduğu üzere Hicrî'ye aktarıldı. Kuteybe b. Müslim Hârezmce (el-Hârezmî) yazısını güzelleştiren, onların (yani Hârezmlilerin) ahbârını (bilgilerini ve tarihini) öğreten, onların (alimlerinin) nezdinde olanları öğrenen kim varsa helak etti ve her şeyi lime lime parçaladı. Onun maksadı, İslam'ın gelişinden evvelki bilgi ve gelenekleri gizleyip unutturmak idi. ... Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî onların alimlerini imha ettiği, rahiplerini öldürdüğü, kitaplarını yaktığı ve onları saptığı zaman ümmî oldular. Gerekenleri ise ezberlediler. Bir süre sonra (ezberdekiler) mazide kaldı (unutuldu) ve aralarında ihtilaflar baş gösterdi."¹³

Yukarıda ilgili kısımlarıyla derlenerek alıntılanan kayıt fethin akabinde Hârezm'de şiddetli bir cezalandırma, kıtal ve yıkım yaşandığı bilgisini vermektedir. Bîrûnî, Hârezm halkının irtidâd ettiğinden ve Kuteybe'nin Hârezm'i ikinci kez fethettiğinden bahsetmiştir. *İrtidâd* (ارتداد) kelimesi Arapçada *terk etme*, *vazgeçme* ve *dinden dönme* gibi anlamlar ifade etmektedir. Bîrûnî'nin kayıtları Hârezmlilerin ilk fetihden sonra kitlesel halde İslam'ı kabul ettikleri, Kuteybe'nin bölgeden ayrılmasını takiben İslamiyet'ten vazgeçip mürted oldukları, ikinci fethin ve katliamın buna dayanılarak yapıldığı ve olayın dini içerikli bir isyan şeklinde cereyan ettiği düşüncesini akla getirmektedir. Ancak kanaatimizce 93/712 tarihli fethin ardından Hârezm'de toplu bir ihtida gerçekleşmemiştir. Bîrûnî irtidâd kelimesini kullanırken İslam dininden dönmeyi değil, Müslümanlar tarafından tayin edilen meşru yönetime karşı isyan etmeyi kastetmiştir.¹⁴ Zira Hârezm'i fetheden Kuteybe ve ordusunun ayrılmasının ardından bölgede bir ayaklanma çıktığı, asilerin Müslümanlarla iş birliği halindeki yerel hükümdarı bertaraf ettikleri, bundan dolayı Kuteybe'nin Hârezm'e askerî birlikler gönderdiği, isyancıların esir alınarak ya da öldürülerek cezalandırıldıkları, Hârezm halkıyla yeniden sulh anlaşması yapıldığı ve ahalden gayrimüslimlere mahsus cizye vergisinin tahsil edildiği bilgisi Bîrûnî'den çok önce yaşamış olan tarihçiler Belâzurî ve Taberî tarafından bildirilmektedir.¹⁵ Bu hadisenin dini değil, siyasi içerikli bir ayaklanma olduğu detaylı incelemelerden anlaşılmıştır.¹⁶ Nitekim Bîrûnî de ikinci fethi, yani isyanın ezilmesini takiben Kuteybe'nin Hârezm'e yeni bir yerel hükümdar atadığını belirterek Belâzurî ve Taberî'nin verdiği bilgileri doğrulamaktadır.

Arkeolojik çalışmalar fethin akabinde Hârezm'de kitlesel bir ihtida gerçekleşmediği iddiasını destekleyen ve dini dönüşümün ne kadar sürüp ne zaman tamamlandığına dair fikir veren somut kanıtlar sunmaktadırlar. Hârezmli Mecûsîler, tabiata karşı saygının bir ifadesi ve dinlerinin de gereği olarak ölümlerini toprağa gömmek yerine dahme¹⁷ denen hususi mekanlarda doğal yollarla çürümeye terk etmiş ve cesetlerin imhasından sonra geriye kalan kemikleri temas ederek kutsal toprağı kirletmemesi için seramik yahut taştan yapılmış sandıklara (ossuary) yerleştirmişlerdir. Kemik sandıkları ya çukurlara ya arkeologların *naus* ismini verdikleri mezarlıklara ya da metruk surlara ve yapılarla gömülmüştür.¹⁸ İslam öncesinde yoğun olarak iskan edilen Doğu Hârezm'de şimdiye dek kırktan fazla defin sahası (nekropol) keşfedilmiştir. Bunlar arasında Kubatav, Kuyukkale, Mizdehkan, Sultan Üveys Dağ yamaçları gibilerin

¹³ Bîrûnî, *age*, s. 41, 57; Ayrıca bk. Özbayraktar, "Hârezm'in Fethi", s. 1075.

¹⁴ İranlı tarihçi İsmâil Hasanzâde de Hârezm'in fethi hakkında bir makalesinde Bîrûnî'nin irtidâd kelimesiyle din değiştirmeyi değil, politik bir isyanı kastettiği görüşünde olduğunu dile getirmektedir. bk. İsmâil Hasanzâde, "Tahlil-i İntikâdî-yî Rivâyethâ-yî Feth-i Hârezm", *Mütâla'ât-ı Târih-i İslâmî*, S. 3/8, Tahran 1390, s. 25.

¹⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ'a, Ömer Enîs et-Tabbâ'a, Müessesetü'l-Me'ârif, Beyrut 1987, s. 592; Taberî, *age*, C. 6, s. 480-481.

¹⁶ Kuteybe b. Müslim'in 93/712 tarihli fethinden sonra Hârezm'de yaşanan iç karışıklık hakkında detaylı bilgi için bk. Özbayraktar, "Hârezm'in Fethi", s. 1074-1076; Hasanzâde, "Feth-i Hârezm", s. 25-26.

¹⁷ Mecûsî defin gelenekleri ve dahme kullanımına dair kapsamlı bilgi almak için bk. M. Emin Sular, "Geçmişten Günümüze İran Zerdüştilerinde Defin Şekilleri", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 6/1, Bitlis 2017, s. 182-202. Zamanımıza intikal edebilen Hârezm dahmelerine dair detaylı bilgi için bk. Seyyid Mehdî Müseviniyâ, "Berresî ve Güne Şinâsî-yî Dahmehâ-yî Âsyâ-yî Miyâne ez Devre-yî Yünânî-yî Ma'bi tâ Sedehâ-yî Miyâne-yî İslâmî", *Pejûheşnâme-yî Horâsân-i Bozorg*, S. 14/51, Meşhed 1402, s. 24-36.

¹⁸ Frantz Grenet, "Zoroastrianism in Central Asia", *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, ed. Michael Stausberg, Yuhan Sohrab-Dinshaw Vevaina, vd., John Wiley & Sons, West Sussex 2015, s. 143-144.

II/VIII. asırda kullanımda olduğu kalıntılardan anlaşılmiştir.¹⁹ Kemik sandıkları, Hârezm Mecûsiliğinin en anlamlı tanıkları ve delilleri kabul edilmektedir.²⁰ Kazılardan elde edilen bulgular fethi izleyen 60–70 sene gibi görece kısa bir zaman diliminde Hârezm’de Mecûsî kemik sandığı definlerinin son bulup Müslüman mezarlarının çoğaldığına, yani halkın defin adetlerinin ve uygulamalarının kökten değiştiğine delalet etmektedir.²¹ Diğer taraftan nümismatik veriler Mecûsîlik inancını sürdürmesine rağmen İslamî otoritenin, bir başka deyişle Hilafet makamına tâbi Horasan valilerinin vassalı statüsünde Hârezm’de hükmeden mahalli iktidarın II/VIII. yüzyılın ikinci yarısında, kesin olarak belirlenemeyen bir tarihte, dinini değiştirerek Müslüman olduğunu göstermektedir.²²

Mezkûr deliller fethin hemen ardından Hârezm’de kitlesel bir ihtidanın gerçekleşmesi ihtimalini ciddi şekilde zayıflatmaktadır çünkü Mecûsî definleri en azından II/VIII. asrın ortalarına kadar devam etmiştir ve IV/X. yüzyılda dahi bölgede Mecûsîlere rastlanmaktadır.²³ Zira Bîrûnî kendi zamanında Hârezm’de Mecûsîlerin ve Hıristiyanların küçük azınlıklar halinde yaşadıklarını, onların dinlerini iyi bilmediklerini ve esas ibadetlerini bile bilinçsizce tatbik ettiklerini belirtmiştir.²⁴ Onun kaydı İslam fethiyle birlikte Hârezm’de Mecûsîliğin tamamen terk edilmediğini açık bir şekilde göstermektedir. Daha da mühimi, Hârezm mahalli hükümeti dahi II/VIII. yüzyılın ortalarına dek Mecûsî dininde kalmıştır. Hükümdarları gayrimüslimken halkının topluca din değiştirip İslam’a girmesi mümkün değildir. Öyle anlaşılıyor ki Hârezm, İslam egemenliğinde süren II/VIII. yüzyılda münferit ihtidalarla İslam diniyle tanışmış ve tedricen fakat süratle İslamî bir hüviyete bürünmüştür.

Mezkûr isyandan sonra Hârezm’de gerçekleştirilen ve Bîrûnî tarafından bahsedilen katliam ve kültürel yıkım yerel halkın istiklal hevesini söndürmek amacıyla yapılmış olmalıdır. Zira Müslümanlar İslam hakimiyetinin ilk üç asrı boyunca Mecûsîleri ehl-i kitap zümresinde değerlendirerek onlara zimmi statüsünde muamele etmişlerdir.²⁵ Söz konusu hadisede aydınlara ek olarak Mecûsî din adamlarının da hedef alınması onların isyanda önemli bir rolü olduğunu düşündürmektedir. Her şekilde bu olay, Mecûsîlik karşısında İslam dinine yayılış alanı açarak Hârezm’in İslamlaşmasında son derece etkili olmuştur. Çünkü Hârezm Mecûsîlerinin dinsel ve tarihsel metinlerinden mahrum kalmalarına, sosyal ve manevi liderlerini kaybetmelerine ve inançları hususunda ciddi bir boşluğa düşmelerine yol açmıştır. Kuteybe’nin hamlesiyle Mecûsîliğin İslam dini karşısındaki direnç gücü daha ilk etapta kırılmıştır.

3. İslam’a Münferiden İhtidaları Etkileyen Faktörler

Kuteybe b. Müslim’in Mecûsîliğe vurduğu ağır darbe Hârezm’de İslamiyet’in önünü açarken fethin akabinde gelip yerleşen Müslümanlar bölgede İslam dininin ilk temsilcileri olmuşlardır. Valiler, vergi memurları ve bilhassa ilmi vasıflara haiz olup adalet vazifesini üstlenen kadılar Hârezm’in İslamlaşma sürecine müspet bir katkı sağlamış gibi görünmektedirler. Hadis ve fıkıh alimi Ebû Alî İshâk b. İbrâhîm es-Semerkindî bu konuya en uygun bir örneği sunmaktadır. İbn Cüreyc diye maruf büyük muhaddis Ebû’l-Velîd Abdülmelik b. Abdülazîz el-Kureşî (ö. 150/767) ile görüşüp ondan ilim öğrenen ve hadis rivayet eden bu önemli bilgin, Semerkant ve Belh şehri kadılığında sonra Hârezm’e tayin edilmiş ve uzun süre bölgede çalışmıştır. O kadar ki *Hârezm Kadısı* unvanıyla tanınmıştır.²⁶ Benzer şekilde hadis alimi Attâb b. İbrâhîm es-Sa’dî de erken dönemde Hârezm’e kadı olarak görevlendirilenlere bir örnek gösterilebilir. Ebû Hamza Muhammed b. Meymûn es-Sükkerî el-Mervezî (ö. 167/783-84)’den hadis aktaran Attâb, kaynaklarda *Hârezm Kadısı* unvanıyla anılmıştır.²⁷ Konuyla ilgili örnekler rahatlıkla çoğaltılabilir.

Fethinden sonra Hârezm’e yerleşen Müslümanlar, görevli memurlar ve onların aileleriyle sınırlı kalmamıştır. Ulema zümresinden olup ilmi seyahatleri sırasında Hârezm’de yaşamayı tercih eden çok sayıda bilginin bulunduğu anlaşılmaktadır. Basralı muhaddis Ebû Osmân el-Muğîre b. Mûsâ el-Müzenî, Hârezm’e gelen Müslüman alimlerin İslamlaşmaya etkilerini açıklamak için en uygun bir örnek olarak gösterilebilir. Ebû Abdullâh Hişâm b. Hassân el-Kurdûsî (ö. 148/765), Ebû’n-Nadr Sa’îd b. Ebî Arûbe Mihrân el-Adevî (ö. 156/773), Ebû Bistâm Şube b. el-Haccâc el-Ezdî (ö. 160/776), Ebû Abdülmelik Behz b. Hakîm el-Kuşeyrî (ö. 160/776) gibi büyük muhaddislerin aralarında yer aldığı çok sayıda alimden hadis öğrenen²⁸ el-Muğîre b. Mûsâ; memleketi Basra’dan ayrılarak Mâverâünnehir’e

¹⁹ Jolmurza Khozhabekovich Khakimniyazov, Rakhat Qarlibayevich Doshniyazov, “Zoroastrian Burial Rites of the Southern Aral Sea Region”, *JournalNX A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, S. 6/12, 2020, s. 336-337.

²⁰ Grenet, “Zoroastrianism”, s. 142.

²¹ Shamil Sh. Amirov, “Archaeological Aspects of the Early Islamic Period in Khorezm”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, S. 42, Berlin 2010, s. 59. Hârezm’deki İslamî mezarlara dair bk. Shikhnazar Bekturdievich Rakhimov, “Grave Structures of the Population of the Lower Part of the Amudarya in the Islamic Period”, *EPR International Journal of Research and Development*, S. 5/10, 2020, s. 321-323.

²² Michael Fedorov, “The Ancient Kings of K̅w̅ārezm Chronology and Succession”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, S. 38, Berlin 2006, s. 352. Bu konuyla ilgili daha detaylı bilgiler için bk. Aykut Özbayraktar, “Afrîğ Hanedanı: Hârezmşâh II. Muhammed’in Soyağacı Üzerine Bir İnceleme”, *İran Çalışmaları Dergisi*, S. 7/1, Sakarya 2023, s. 157-159.

²³ Grenet, “Zoroastrianism”, s. 144-145.

²⁴ Bîrûnî, *age*, s. 283, 364.

²⁵ Marietta Stepaniants, “Zerdüştlüğün İslam’la Karşılaşması”, trk. trc. Cahid Kara, *İslami Araştırmalar*, S. 23/2, Ankara 2012, s. 93.

²⁶ Buhârî, *Târîhü’l-kebir*, C. 1, s. 378; İbn Ebû Hâtîm, *age*, C. 2, s. 207.

²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Telhîsü’l-mütesâbih fi’r-resm*, C. 1, thk. Sekîne eş-Şihâbî, Dâru’t-Talâs, Dimaşk 1985, s. 546.

²⁸ Bu derleme bilginin kaynakları için bk. Ukaylî, *ed-Du’afâ’ü’l-kebir*, C. 4, thk. Abdülmufî Emin Kal’acî, Dârü’l-Mektebeti’l-İlmiyye, Beyrut 1984, s. 176; İbn Adî, *el-Kâmil fi du’afâ’i’r-ricâl*, C. 8, thk. Âdil Ahmed Abdülmecûd, Muhammed el-Mu’avvâz, el-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 1997, s. 80; Zehebi, *Mizânü’l-i’tidâl fi nakdi’r-ricâl*, C. 4, thk. Alî Muhammed el-Bicâvî, Dârü’l-Ma’rife, Beyrut 1963, s. 166.

HÂREZM'DE İSLAMİYET'İN YAYILIŞI

gitmiş ve Buhara'ya yerleşmiştir.²⁹ Ardından Hârezm'e geçerek³⁰ burada Ahmed b. Hişâm (Hâşim) el-Hârezmî ve Ebû Yûsuf Ya'kûb b. el-Cerrâh el-Hârezmî adlı iki Hârezmli şahsın hadis ilminde yetişmelerini sağlamıştır.³¹

Hârezm'e tayin olunan veya göç eden Müslümanların el-Cürcâniye şehrinde ikamet ettikleri anlaşılmaktadır. Çünkü fethin hemen ardından el-Cürcâniye'de hakimiyet sembolü olarak sayılan hutbe okunduğu ve Cuma namazı kılındığı görülmektedir.³² Böylece fetihle birlikte Hârezm'de memurlar, kadılar, alimler ve onların ailelerinin teşkil ettiği İslamî bir zümre ortaya çıkmıştır. Onlar ilmi niteliklerinin ve dini sorumluluklarının doğası gereğince İslam'ı tebliğ ve tedris faaliyetlerinde bulunarak yerel halkın ihtidasını olumlu yönden etkilemiş ve bölgede ilmi altyapının temellerini atmışlardır. Bu suretle Hârezmlilerin İslam'ı ve Müslümanları yakinen tanımalarını sağlayan en önemli etken olarak zikredilmelidirler.

Fethin akabinde Hârezm toplumuna katılan Müslümanlar, yerel halka bu yeni düzende tatmin edici bir sosyal statü ve politik mevkiler elde etmenin asli şartının ihtida yoluyla İslamiyet'i benimsemekten geçtiğini göstermiştir. Kanaatimizce İslam dünyasının gücü ve serveti yanında Müslüman olmanın getireceği maddi ve manevi avantajlar, bölgede İslamiyet'e yönelişleri olumlu yönde etkilemiştir. Mahalli halktan bu tür bir arzu taşıyanların din değiştirip İslamî bir hüviyete bürünmekle fazla zorluk çekmedikleri düşünülebilir. Konuyla ilgili olarak münasip bir örnekten bahsedebiliriz. Ruşeyd (Reşid) el-Hârezmî, kaynaklarda *Emîrû'l-Mü'minîn'in Mevlâsı* unvanıyla anılmıştır. Onun babasının adının bilinmemesi mühtedi olduğu anlamına gelmektedir. İslam dinini benimsedikten sonra Abbâsilerin de mensup olduğu Hâşimî kabilesine velâ³³ yoluyla katılan Ruşeyd, Abbâsî Halifesi Mansûr'un iktidarı döneminde (136-158/754-775) Bağdat'taki saray muhitinde bulunmuştur. Mansûr'un oğlu ve halefi Halife Mehdî (ö. 169/785) ile de yakın bir ilişki kuran Ruşeyd ondan bizzat işitip öğrendiği bir hadisi rivayet etmiştir.³⁴ Ruşeyd'in evladı olan ve Bağdat'ın zengin bilim ortamından faydalanarak yetişen Ebû'l-Fadl Dâvûd b. Ruşeyd el-Hâşimî el-Hârezmî ise binlerce hadisi ezbere bilen sika bir muhaddis haline gelmiş³⁵ ve Hârezmli alimlerin meşhurları arasına girmiştir.³⁶ Hiç şüphesiz ki Müslüman olmanın avantajları ve sosyal statü elde etme arayışı Ruşeyd gibi Hârezmli birçok kişiye nimetlerinden faydalanmak üzere İslam'a yönelme dürtüsünü aşılamış olmalıdır.

İslam'ın yayılmasında Hârezmli savaşçıların orduda istihdam edilmesi önemli bir rol oynamıştır. Emevîlerin Horasan valileri Hârezm mahalli idaresinin yetiştirdiği askeri birlikleri Emevî ordusuna katarak Mâverâünnehir'de yürütülen hareketlerde ön saflarda kullanmışlardır.³⁷ Bu dönemde takva sahibi birçok alim ve zahid şahsın şehadeti arzularak cihat ülküyle askeri harekâtlara katıldıkları ve fırsatını bulduklarında İslam tebliğiyle meşgul oldukları sayısız örnekle bilinmektedir.³⁸ Hiç şüphe yok ki Hârezmliler dahil edildikleri seferleri esnasında birlikte mücadele verdikleri Müslüman askerleri yakından tanımak, onlardan İslamiyet'i öğrenmek ve zaferle neticelenen savaşlarda ganimet yoluyla maddi menfaat elde etmek fırsatını bulmuşlardır. Müslüman askeri gücünün tartışmasız üstünlüğü Hârezmli savaşçıları etkileyerek onlar için İslamiyet'e ihtida etmeyi cazip ve avantajlı hale getirmiştir.

Hârezmlileri Müslüman toplumuyla yakınlaştıran ve İslam'a ısınmalarını sağlayan bir diğer etken ise meşhur ticari seferleri olmalıdır. Hârezm halkı, Soğdlular gibi Orta Asya'nın ticaret ehli bir kavmi olarak temayüz etmiştir. İslamî dönemde Hârezm ticareti; İskandinavya, Hazarya ve Oğuz yurtları gibi kuzey ülkelerinden getirilen kürkler, köleler, silahlar, besi hayvanları ve geniş kalemde çeşitli emtianın Müslüman memleketlerde pazarlanması üzerine kurulmuştur.³⁹ Özellikle IV/X. yüzyılda yoğun olarak sürdürülen bu ticaret İslamlaşma sürecinin yaşandığı II/VIII. asır için de geçerli sayılabilir. Çünkü 150-255/767-869 yılları arasında hayatta bulunan⁴⁰ Câhiz; şeker kamışı, misk gibi ürünlerin ve samur, sincap, kâkım, tilki cinsi yabani hayvan kürklerinin Abbâsî başkenti Bağdat'a Hârezm'den getirildiği bilgisini vermiştir.⁴¹ Câhiz'in kaydı Hârezmlilerin kuzeydeki halklarla İslam beldeleri arasında aracılığa

²⁹ İbn Ebû Hâtîm, *age*, C. 8, s. 230.

³⁰ İbn Adî, *age*, C. 8, s. 79.

³¹ Ukaylî, *age*, C. 4, s. 176; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkin*, C. 3, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed, Dârü'l-Ve'y, Halep 1396, s. 13.

³² Taberî, *age*, C. 7, s. 279-280.

³³ Velâ, kabile sisteminin geçerli olduğu erken İslamî dönemde Arap olmayan hür Müslümanların sosyal hayatta güzel bir mevki elde edebilmek için himaye akdi yaparak bir Arap kabilesine bağlanması ve o kabilenin mensubu sayılması uygulamalarından biridir. Bu şekilde Müslümanlara katılanlar mevâlî zümresini oluşturmuşlardır. Bkz. İsmail Yiğit, "Mevâlî", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara 2004, s. 424.

³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Medînetü's-Selâm*, C. 9, thk. Beşşâr Avvâd, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2001, s. 438.

³⁵ İbn Sa'd, *el-Tabakâtü'l-kübrâ*, C. 7, thk. Muhammed Abdülkâdir Attâ, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1990, s. 250.

³⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. 5, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî, Dâiretü'l-Me'ârifü'l-Osmâniyye, Haydarabad 1962, s. 213.

³⁷ Aykut Özbayraktar, "Erken İslamî Dönemde (93-205/712-821) Hârezm'de Yerel Yönetim", *Harezmsaşahlar ve Etrafındaki Dünya*, ed. Oktay Bozan, Mutlu Saylık, vd., Ekin Yayınları, Diyarbakır 2024, s. 22-23.

³⁸ Emevî ordusunda görev yapan gönüllülere mutatavvîa denmiştir. İslam'ın zaferi için çalışan ve samimi duygularla hareket eden bu savaşçıları, genellikle hudut boylarında kurulan ve her daim muharebeye hazır bulunan ribatlarla ikamet etmişlerdir. Ribatları mesken tutmalarından dolayı murâbit adıyla da anılan bu mücahitler, aynı zamanda tebliğ ve irşad faaliyetleri yürütmüş ve İslam'ın yayılışında etkili olmuşlardır. bk. Mustafa Zeki Terzi, "Emevilerde Kara Ordusu Teşkilâtı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9/9, Samsun 1997, s. 45-47.

³⁹ Coşkun Erdoğan, "Harezmi İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 62, Erzurum 2018, s. 313-315.

⁴⁰ Ramazan Şeşen, "Câhiz", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 20.

⁴¹ Câhiz, *Kitâbü't-tebessür bi't-ticâre fî vasfî mâ yustezrafü'l-büldân mine'l-emi'ti'refî'a ve'l-a'lâki'n-nefise ve'l-cevahirü's-semîne*, thk. Hasen Hüsnî Abdülvehhâb et-Tünüsü, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1994, s. 28.

dayanan ticari faaliyetlerinin fethi izleyen asırda da icra edildiğini ve Hârezmlî tüccarların Irak'a kadar uzanan çok büyük bir coğrafyayı ziyaret ettiklerini düşündürmektedir.

Müslüman memleketlere düzenledikleri ticari seferler, Hâzrem halkının İslamlaşmasında mühim bir role haiz olmuştur. Zira Orta Çağ'da farklı vazifelere sahip binlerce insanın bir arada hareket ettiği kalabalık kabileler sadece mallar değil, aynı zamanda dini değerler ve kültür taşımışlardır. Uzak bölgelere tek başına seyahat etmenin oldukça güç olduğu ve sayısız tehlike barındırdığı kadim zamanlarda alimler, sofiler, talebeler, memurlar veya sivil şahıslar yolculuklarını çoğunlukla ticaret kervanlarına katılarak gerçekleştirmişlerdir.⁴² Ünlü seyyah İbn Fadlân'ın 309/922 senesinde bir Hâzrem ticaret kafilesine dahil olarak kuzeydeki İtil Bulgar ülkesine yaptığı meşhur seyahatiyle ilgili kaleme aldığı hatıraları kervanlarda bulunan kültürlü kişilerin gayrimüslimler üzerinde ne kadar etkili olabildikleri hakkında fikir vermektedir.⁴³ Gerek kabilelerine iştirak edenlerden gerekse ziyaret ettikleri beldelerin halklarından karşılaştıkları Müslümanlarla kurdukları iyi ilişkileri gayrimüslim Hâzremli'lere İslam dinini tanımak, benimsemek ve öğrendiklerini ailelerine yahut yakın çevrelerine aktarmak imkanı ve zemini sağlamıştır.

Zikredilenler dışında Hâzrem'in hızla İslamlaşmasını sağlayan belki en temel faktör, İslam dini ve akidesinin Mecûsî inanışları karşısındaki mutlak üstünlüğüdür. İslamiyet, özünde hiçbir ırk ayrımı yapmaksızın tüm insanlığa hitap etmiştir ve Mecûsilikten farklı bir şekilde inananlar arasında kardeşliği telkin ederek sınıflı topluma ve sosyal ayrımcılığa onay vermemiştir. Mecûsilğin ağır dini gereklilikleri ve ritüelleri onun tatbikini zorlaştırırken İslam'ın ibadetlerinin basitliği ve sadeliği cezbedicidir. Son olarak İslamiyet, başka dinlerden ve kültürlerden ödünç alınmış değerleri kendi öğretileriyle harmanlayabilmek suretiyle güçlü bir asimilasyon kabiliyeti geliştirmiştir. Mühtediler, İslam itikadıyla çelişmeyen eski geleneklerini ve anlayışlarını Müslüman olduktan sonra da sürdürebilme imkanına sahip olmuşlardır.⁴⁴ Mezkûr ve benzeri sebepler İslamiyet'i Mecûsilikten daha cazip kılmaktadır. Hiç şüphesiz söz konusu hususiyetleri İslam dininin Hâzrem'de süratle kabul edilmesinde önemli bir etkendir.

SONUÇ

Netice itibarıyla bu makalede Hâzrem bölgesinin İslamlaşma serüveni II/VIII. yüzyıla odaklanılarak ve yazılı kaynaklara dayanılarak incelenmiştir. İslamî kaynakların yetersiz kaldığı durumda modern arkeolojik, nümismatik ve tarihsel araştırmalardan faydalanılmıştır. Konuyla ilgili dört temel mesele tespit edilerek onlara uygun yanıtların verilmesi hedeflenmiştir. Bu suretle Hâzrem bölgesinin ve toplumunun İslamlaşması hadisesinin berrak bir şekilde açıklanması için çalışılmıştır.

İrdelenen ilk mesele Hâzrem'de İslam egemenliği henüz kurulmamış iken İslam dünyasında faaliyet gösteren Hâzremli Müslüman alimlere rastlanmasıdır. A'yen el-Hâzremî örneği, fetihden önceki yarım asrı aşkın bir devrede esir alınarak İslam beldelerine götürülen Hâzremli tutsakların din değiştirerek Müslüman topluma dahil olduklarını göstermektedir. Onlar Müslüman Hâzrem halkının ilk nüvesi ve öncüleri diye nitelenebilirler. Hâzrem toplumunun İslamlaşma sürecinin İslam hakimiyetinin tesisinden önce, 32-93/652-712 yılları arasına yayılan savaşlar evresinde başladığı kabul edilmelidir.

Sorgulanan ikinci mesele fethin akabinde Hâzrem halkının İslam'a ihtidasının kitlesel bir şekilde gerçekleşip gerçekleşmediği konusudur. Nitekim Bîrûnî'nin mezkûr kaydı böyle bir düşünceyi akla getirmektedir. Gerek yazılı kaynaklardan gerekse arkeolojik-nümismatik bulgulardan Hâzrem'de topluca din değiştirme hadisesi yaşanmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Çünkü 93/712 tarihli fetihden sonra II/VIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Hâzrem'de Mecûsî definleri devam etmiştir ve yerel iktidar dahi ısrarla Mecûsilik dininde kalmıştır. Kanaatimizce hükümdarları İslam dinini benimsememişken Hâzrem halkının kitlesel halde İslam'a girdiği düşünülemez. Bîrûnî'nin kayıtlarında kafa karıştıran irtidâd kelimesi dinden dönmek manasında değil, Müslümanlar tarafından tayin edilmiş meşru hükümete isyan etmek anlamında değerlendirilmelidir. Görünüşe göre Hâzrem toplumu münferit ihtidalarla İslamiyet'i kabul etmiştir.

Ele alınan üçüncü mesele Hâzrem'in İslamlaşmasının ne kadar sürdüğüdür. İslamî yazılı kaynaklar bu mevzu hakkında herhangi bir bilgi ihtiva etmemektedirler. Fakat bu sürecin II/VIII. yüzyılın ikinci yarısında büyük oranda tamamlandığı arkeolojik ve nümismatik kalıntılardan anlaşılmaktadır. Zira Mecûsî definleri mezkûr döneme kadar sürmüştür ve III-IV/IX-X. asırlara tarihlenen Mecûsî mezarlarına neredeyse hiç rastlanmamıştır. Ayrıca yerel idare aynı devrede İslamî bir hüviyete bürünmüş ve bölgede Mecûsilğin son alameti de ortadan kalkmıştır. Her ne kadar

⁴² Orta Asya'da İslamiyet'in yayılmasında Müslüman tüccarların rolüne dair kapsamlı bilgi için bk. Ahmet Selçukoğlu, Ayşe Hacimustafaoğlu, "Türklerin İslamlaşmasında Ticaretin ve Müslüman Tüccarların Rolü", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 6/11, 2024, s. 16-25.

⁴³ İbn Fadlân'ın İtil Bulgarlarına seyahat ettiği sırada Hâzrem'in kahir ekseriyeti Müslümandır. Buna rağmen İbn Fadlân kervanda Tigin adında bir gayrimüslime rastlamıştır. Mezkûr şahsın Oğuzlardan bir rehber olduğu anlaşılmaktadır. İbn Fadlân, Tigin'e İslamî telkinlerde bulunmuştur. Aynı şekilde Oğuz yurtlarında karşılaştığı gayrimüslim Türklere de her fırsatta İslamiyet'i öğretmeye çalışmıştır. Ayrıca Müslüman tüccarların gayrimüslim tüccarlarla ticari ilişkilerinin İslam dininin yayılmasına olumlu etkilerine dair önemli bilgiler de vermiştir. bk. İbn Fadlân, *Risâletü İbn Fadlân*, thk. Sâmî ed-Dehân, el-Mücmâ'u'l-İlmiyyi'l-Arabî, Dimaşk 1959, s. 89-97.

⁴⁴ Stepaniants, "Zerdüştlüğün İslam'la Karşılaşması", s. 95.

HÂREZM'DE İSLAMİYET'İN YAYILIŞI

Bîrûnî IV/X. asrın sonlarında dahi Hârezm'de Mecûsî ve Hıristiyan azınlıkların yaşadığını belirtse de onların nüfus ve dini-kültürel etki bakımından son derece zayıf kaldıkları anlaşılmaktadır.

Son olarak makale Hârezm'in İslamlaşmasını sağlayan etkenleri belirlemeye çalışmıştır. Kanaatimizce İslam dinine geçişleri kolaylaştıran ve hızlandıran temel faktör, yerel halkın Müslüman dünyasıyla ve ümmetiyle yakinen tanışmasıdır. Fethin ardından aileleriyle birlikte yerleşen memurların ve alimlerin bölgede ilk Müslüman cemaatini oluşturması, Hârezmli savaşçıların İslam ordusunda istihdam edilmesi ve Hârezmli tacirlerin kalabalık kervanlarla çıktıkları ticari seferleri söz konusu yaklaşmayı temin etmiştir. Müslüman egemenliğinin kalıcı olduğunun ve bu yeni dönemde zimmî statüsünden çıkıp tatmin edici bir sosyal konuma kavuşmanın tek yolunun din değiştirmekten geçtiğinin farkına varmaları Hârezmlilerin süratle İslam'a girmelerinin altında yatan asli sebep gibi görünmektedir. Elbette İslam dininin Mecûsîliğe kıyasla gerek itikadi gerekse ameli üstünlüğü ve daha rahat tatbik edilebilir olması ihtida sürecini olumlu yönde etkilemiştir. Bu arada Hârezm fatihi Kuteybe b. Müslim'in Mecûsî din adamlarını ve mahalli aydınları bertaraf edip dini-kültürel mirası ortadan kaldırması bölgenin İslamlaşması adına elverişli zemini oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

AMIROV, Shamil Sh., “Archaeological Aspects of the Early Islamic Period in Khorezm”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, S. 42, Berlin 2010, ss. 59-66.

BELÂZURÎ, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ'a, Ömer Enîs et-Tabbâ'a, Müessesetü'l-Me'ârif, Beyrut 1987.

BÎRÛNÎ, *el-Âsârü'l-bâkiye mine'l kurûni'l-hâliye*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 2008.

BUHÂRÎ, *el-Edebü'l-müfred*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1989.

BUHÂRÎ, *et-Târihü'l-kebîr*, C. 2, Dâiretü'l-Me'ârifü'l-Osmaniye, Haydarabad [t.y.].

CÂHİZ, *Kitâbü't-tebessür bi't-ticâre fî vasfî mâ yustezraf fî'l-büldân mine'l-emi'ati'r-refi'a ve'l-a'lâki'n-nefise ve'l-cevâhirü's-semîne*, thk. Hasen Hüsni Abdülvehhâb et-Tûnusî, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1994.

CANAN, İbrahim, “Enes b. Mâlik”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1995, ss. 234-235.

ERDOĞAN, Coşkun, “Harezmi İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 62, Erzurum 2018, ss. 307-327.

FEDOROV, Michael, “The Ancient Kings of K̅wārezm Chronology and Succession”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, S. 38, Berlin 2006, ss. 347-354.

GRENET, Frantz, “Zoroastrianism in Central Asia”, *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, ed. Michael Stausberg, Yuhan Sohrab-Dinshaw Vevaina, Anna Tessmann, John Wiley & Sons, West Sussex 2015, ss. 129-146.

HASANZÂDE, İsmâil, “Tahlîl-i İntikâdî-yî Rivâyethâ-yî Feth-i Hârezm”, *Mütâla'ât-ı Târih-i İslâmî*, S. 3/8, Tahran 1390, ss. 9-32.

HATÎB EL-BAĞDÂDÎ, *Târihu Medînetü's-Selâm*, C. 9, thk. Beşşâr Avvâd, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2001.

HATÎB EL-BAĞDÂDÎ, *Telhîsü'l-müteşâbih fî'r-resm*, C. 1, thk. Sekîne eş-Şihâbî, Dârü't-Talâs, Dımaşk 1985.

İBN ADÎ, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, C. 4, 8, thk. Â. Ahmed Abdülmevcûd ve A. Muhammed el-Mu'avvâz, el-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

İBN EBÛ HÂTİM, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, C. 2, Dâiretü'l-Me'ârifü'l-Osmaniye, Haydarabad 1952.

İBN FADLÂN, *Risâletu İbn Fadlân*, thk. Sâmi ed-Dehhân, el-Mücma'u'l-İlmiyyi'l-Arabî, Dımaşk 1959.

İBN HİBBÂN, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*, C. 3, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed, Dârü'l-Ve'y, Halep 1396.

İBN SA'D, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, C. 7, thk. Muhammed Abdülkâdir Attâ, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1990.

KARAHAN, Abdullah, “Tebûzekî”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, ss. 227.

KHAKIMNIYAZOV, Jolmurza Khozhabekovich, DOSHNIYAZOV, Rakhat Qarlibayevich, “Zoroastrian Burial Rites of the Southern Aral Sea Region”, *JournalNX A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, S. 6/12, 2020, ss. 336-338.

KİTAPÇI, Zekeriya, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005.

MÛSEVİNİYÂ, Seyyid Mehdî, “Berresî ve Gûne Şinâsî-yî Dahmehâ-yî Âsyâ-yî Miyâne ez Devre-yî Yûnânî-yî Ma'bi tâ Sedehâ-yî Miyâne-yî İslâmî”, *Pejûheşnâme-yî Horâsân-i Bozorg*, S. 14/51, Meşhed 1402, ss. 23-42.

NERAZİK, E. E., “Khwarizm History and Culture of Khwarizm”, *History of Civilizations of Central Asia The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750*, C. 3, ed. B. A. Litvinsky vd., UNESCO, Paris 1996, ss. 212-226.

ÖZBAYRAKTAR, Aykut, “Afrîğ Hanedanı: Hârezmsâh II. Muhammed'in Soyağacı Üzerine Bir İnceleme”, *İran Çalışmaları Dergisi*, S. 7/1, Sakarya 2023, ss. 151-172.

HÂREZM'DE İSLAMİYET'İN YAYILIŞI

ÖZBAYRAKTAR, Aykut, "Erken İslâmî Dönemde (93-205/712-821) Hârezm'de Yerel Yönetim", *Harezşahlar ve Etrafındaki Dünya*, ed. Oktay Bozan, Mutlu Saylık, Arafat Yaz, Abdüsselam Ertekin, Ekin Yayınları, Diyarbakır 2024, ss. 15-30.

ÖZBAYRAKTAR, Aykut, "Hârezm'in Müslümanlar Tarafından Fethi (32-93/652-712)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. 63/2, Ankara 2023, ss. 1057-1081.

RAKHİMOV, Shikhnazar Bekturdievich, "Grave Structures of the Population of the Lower Part of the Amudarya in the Islamic Period", *EPR International Journal of Research and Development*, S. 5/10, 2020, ss. 321-327.

SELÇUKOĞLU, Ahmet, HACIMUSTAFAOĞLU, Ayşe, "Türklerin İslamlaşmasında Ticaretin ve Müslüman Tüccarların Rolü", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 6/11, 2024, ss. 15-28.

SEM'ÂNÎ, *el-Ensâb*, C. 5, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî, Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, Haydarabad 1962.

STEPANIANTS, Marietta, "Zerdüştlüğün İslam'la Karşılaşması", trk. trc. Cahid Kara, *İslami Araştırmalar*, S. 23/2, Ankara 2012, ss. 89-99.

SULAR, M. Emin, "Geçmişten Günümüze İran Zerdüştilerinde Defin Şekilleri", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 6/1, Bitlis 2017, ss. 181-203.

ŞEŞEN, Ramazan, "Câhiz", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, ss. 20-24.

TABERÎ, *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-rüsûl ve'l-mülûk)*, C. 6-7, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Dârü'l-Me'ârif, Kahire 1971.

TERZÎ, Mustafa Zeki, "Emevîlerde Kara Ordusu Teşkilâtı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9/9, Samsun 1997, ss. 41-88.

TÜMER, Günay, "el-Âsârü'l-Bâkiye", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, ss. 462.

UKAYLÎ, *ed-Du'afâ'ü'l-kebir*, C. 4, thk. Abdülmütî Emîn Kal'acî, Dârü'l-Mektebeti'l-İlmiyye, Beyrut 1984.

YİĞİT, İsmail, "Mevâlî", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara 2004, ss. 424-426.

ZEHEBÎ, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, C. 4, thk. Alî Muhammed el-Bicâvî, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1963.

ZEHEBÎ, *Siyeru'lâmi'n-nübelâ*, C. 8, Dârü'l-Hadîs, Kahire 2006.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 73-90.

Geliş Tarihi–Received Date: 24.08.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 03.11.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

BİR ORTA ÇAĞ MAHKEMESİ: AFŞİN'İN YARGILANMASI

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1538167>

 EMRE ÖMÜR*

ÖZ

Abbâsî Hilâfetinde görev alan önemli isimlerden Afşin (Haydar b. Kâvûs), katıldığı askerî faaliyetlerle adını tarihe yazdırmayı başarmış muzaffer bir komutandır. Afşin'in nesebi hakkında çeşitli görüşler olmakla birlikte, onun hakkında asıl merak edilen husus neden öldüğüdür. Zira uzun süre başarıyla hizmet ettiği Abbâsî Halifesi Mu'tasım tarafından tutuklanması, yargılanması ve yaklaşık bir sene hapiste kaldıktan sonra vefat etmesi birtakım şüpheleri daima beraberinde getirmiştir. Gençliğini Üsrûşene'de geçiren, babasıyla anlaşmazlık yaşadktan sonra Bağdat'a gelen, Abbâsîlere iştirakinden sonra hilâfet adına önemli faaliyetlere katılan Afşin, merkezdeki otoritesini günden güne arttırmıştır. Hilâfet merkezinde elde ettiği gücü genişletmek arzusunda olan Afşin için en uygun yer Horasan gibi görünürken valilerin yarı bağımsız liderler gibi hareket etmeleri Türk komutanın bu husustaki arzularını kamçulamıştır. Ancak bu süre zarfında Afşin'in karşısına çıkan en büyük engel, kendisi henüz Irak'a gelmeden Abbâsî hilâfetinde yerleşmiş olan bürokratik sistem olmuştur. Bu sistemin en önemli parçalarından olan ve Afşin'in planlarını akamete uğratan Horasan valisi Abdullah b. Tâhir, onun tutuklanmasında öncü rol oynamıştır. Halifeye suikast iddiasıyla tutuklanan Afşin, tamamı Abdullah b. Tâhir'in yanlısı olan mahkeme heyetinin bir araya gelmesiyle yargılanmaya başlamıştır. İki Soğdu adamın kırbaçlaması, küfür ifadeleri ihtiva eden bir kitabı olması, murdar et yediği, Üsrûşene halkının kendisine gayri İslâmî şekilde hitap etmesine izin vermesi, Mâzyâr b. Kârîn'i isyana teşvik etmesi ve sünnetsiz olduğu iddialarından mahkeme karşısına çıkmış, iddiaların hepsine tek tek yanıt vermiştir.

Afşin'e mahkemede yöneltilen soruların hemen tamamı dinî yargılar içermektedir. Siyasî suçlamayla tutuklanan bir adamın mürtedlikle itham edilmesi, mahkemedeki heyetin niyetini açıkça göstermektedir. Afşin herhangi şekilde dinden dönme suçlamasıyla tutuklanmamış, tutuklandığı suçlardan ise yargılanmamıştır. Şüphe yok ki buradaki tutarsız tavır, Abbâsî bürokrasisinin yüzleşmek istemediği Türk komutanların yükselişine engel olmamıştır. Afşin sonrası ortaya çıkan güç boşluğu yine Türk komutanlar tarafından doldurulmuş, özellikle Halife Mu'tasım sonrası Türkler idarede kontrolü bütünüyle ele almışlardır. Elbette bu süreçte yaşananlar yalnızca Üsrûşene'den Bağdat'a göç eden ve orada hayatını kaybeden sıradan bir adamın tarihi değildir. Afşin'in yaşamı, bir Orta çağ öyküsüdür. Onun yaşamı asırlar boyunca devam edecek olan Irak'ta Türk mevcudiyetinin simgesidir. Zira Afşin, İslâm hilâfetinde görev yaptığı süre zarfında elde ettiği zaferlerle kendisinden sonra Abbâsîlerde görev yapan çok sayıda Türk soylu kimseye örnek teşkil etmiştir. İşte tam da bundan dolayı gerek ilk siyasî faaliyetleri gerekse mahkeme sürecinde yaşadıklarına dair tüm kayıtlar tarihçi açısından sonraki dönemi anlamak açısından oldukça faydalı bilgiler sunmaktadır. Biz bu çalışmada, Afşin'in Abbâsî hilâfetindeki faaliyetleri, neden tutuklandığı ve kendisine yöneltilen suçlamalara nasıl cevap verdiği gibi sorulara yanıt arayarak hilâfet sancağı altında görev yapmış muzaffer bir komutanın hikâyesini mahkeme süreci üzerinden aktaracağız.

Anahtar Kelimeler: Afşin (Haydar b. Kâvûs), Bâbek (el-Hürremî), Abbâsîler, Mu'tasım, Irak Türkleri, Üsrûşene.

* Dr., Sakarya/TÜRKİYE, E-posta: emreomur@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3771-108X.

ABSTRACT

Afshin (Haydar b. Kāwūs), one of the most important figures in the 'Abbasid Caliphate, is a victorious commander who made his name in history with his military activities. Although there are differing views regarding Afshin's lineage, the more intriguing aspect of his life is his cause of death. His arrest, trial, and death after nearly a year in prison on the orders of the Abbasid Caliph Mu'tasim, whom he had served successfully for a long time, have always raised some doubts. Afshin, who spent his youth in Oshrūsana, came to Baghdad after falling out with his father and, after joining the 'Abbasids, took part in important activities on behalf of the caliphate, increasing his authority at the center day by day. While Khorāsān seemed to be the most suitable place for Afshin, who wanted to expand the power he had gained in the caliphate center, the fact that the governors acted like semi-independent leaders stimulated the Turkish commander's desires in this regard. During this period, the Turkish commander found the bureaucratic system established in the 'Abbasid caliphate the biggest obstacle against himself. Abd Allāh b. Tāhir, the governor of Khorasan, who was one of the most important parts of this system and interfered with Afshin's plans, played a leading role in getting him arrested. Afshin, who was arrested for allegedly preparing to assassinate the caliph, started being put on trial by the assembly of the court board, all of whom were in favor of Abd Allāh b. Tāhir. He appeared before the court on the charges that he had two Sogdians whipped, that he had a book containing blasphemous expressions, that he ate unclean meat, that he allowed the people of Oshrūsana to address him with non-Islamic epithets, that he incited Māzyār b. Kārīn to revolt and that he was uncircumcised, and he defended himself against all of them.

Almost all of the questions put to Afshin in court are in religious context. The fact that a person arrested on political charges was tried for apostasy and not on the grounds for his arrest indicates that the court board intended to punish Afshin in any case. Afshin was not arrested on any charge of apostasy and was not tried for the offenses for which he was arrested. On the other hand, the 'Abbasid bureaucracy's efforts to prevent the rise of Turkish commanders, embodied in this obviously deliberate attitude of the court, were unsuccessful. The power gap that emerged after Afshin was again filled by Turkish commanders, and especially after caliph Mu'tasim, the Turks completely took control of the administration. Of course, what happened in this process is not just the history of an ordinary man who migrated from Oshrūsana to Baghdad and lost his life there. Afshin's life is a medieval story. His life symbolizes the Turkish presence in Iraq that will last for centuries. With the victories he achieved during his tenure in the Islamic Caliphate, Afshin set an example for many Turks who served under the 'Abbasids after him. For this very reason, all the records of both his initial political activities and his experiences during the trial provide the historian with very useful information for understanding the later period. In this study, we will quote the story of a victorious commander who served under the Caliphate standard through the judicial process by seeking answers to questions such as Afshin's activities in the 'Abbasid Caliphate, why he was arrested, and how he responded to the accusations against him.

Keywords: Afshin (Haydar b. Kāwūs), Bābak (al-Khorramī), 'Abbasids, Mu'tasim, Iraqī Turks, Oshrūsana.

GİRİŞ

Emevî valilerinin bireysel gayretleriyle başlayıp Abbâsî halifelerinin sistemleştirdiği hilâfet ordularında Türk istihdamı, geçmişten bu yana hem İslâm hem de Türk tarihçilerinin çalışma sahalarından birini oluşturmuştur. Bu süreçte birtakım Türk komutanların faaliyetleri kaleme alınmış, devlet içerisinde üstlendikleri roller tartışılmış ve tarihe not düşülmüştür. Hiç şüphesiz bu isimlerden bir tanesi de Afşin olmuştur. Afşin, sistemli hale getirilen Türk istihdamının ilk nüvelerinden hatta ilk nüvelerin tartışmasız en büyük ismidir. Türk komutan, karşılaştığı düşmanların ve kazandığı zaferlerin büyüklüğü dolayısıyla çağdaşlarına göre hakkında nispeten daha yeterli bilgiye sahip olduğumuz bir isimdir. Onun hayatını ilginç kılan taraf ise elde ettiği onca zaferden sonra tutuklanması, yargılanması ve ölümü meselesidir. Mısır'da isyan bastıran, Bâbek gibi bir düşmanı bertaraf eden, Bizans İmparatoru Teophilos'u mağlup eden ve Halife Mu'tasim'a darbe girişimine karşı koyulması sürecinde aktif rol üstlenen muzaffer bir komutanın neden öldürülmek istendiğini mahkeme kayıtlarından inceleyeceğiz.

Bu çalışmaya, mahkeme sürecinin daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla önce Afşin'in kimliği ve nesebi ile başlayacağız. Bu başlıktan maksadımız ileride bazı hususlara değinirken geçmişine dönmek zorunda kalacağımız Türk komutanının hayatına ışık tutmaktır. Müteakiben hilâfete dışarıdan gelen bir yabancı'nın basamakları nasıl çıktığını göstermek ve Abbâsîlerdeki konumunu vurgulayabilmek amacıyla Afşin'i Afşin yapan süreci, yani hilâfetteki bütün faaliyetlerini inceleyeceğiz. Müteakiben Afşin'in tutuklanmasına ve mahkeme sürecinin yaşanmasına neden olan olayları ele alacağız. Nihayetinde mahkeme sürecinde kendisine isnat edilen suçlamalar, bunlara verilen yanıtlar ve bu husustaki değerlendirmelerimizle çalışmayı tamamlayacağız.

1. Afşin'in Kimliği ve Nesebi

Haydar b. Kâvûs, nam-ı diğer Afşin (الافشين), Abbâsî tarihinin önemli komutanlarından. Namını Üsrûşene¹ meliklerine verilen Afşin lakabından almıştır. İslâm tarihinin ilk dönemlerinde sıklıkla rastlanacağı üzere, Arap ordularının merkezden uzak yerlerde elde ettikleri askerî başarı çoğu zaman kısa vadeli olmuş, bir defa ele geçirilen yahut anlaşma yoluyla boyun eğdirilen beldeler farklı tarihlerde defalarca isyan ederek kontrolden çıkmışlardır. Bunun en güzel örneklerinden olan Üsrûşene, Emevî halifelerinden Yezîd b. Abdülmelik saltanatında anlaşmayla şartlı teslim olmuş,² Hişâm b. Abdülmelik döneminde yeniden muhasara edilmiş, Abbâsî halifelerinden el-Mehdî tarafından şifâhen itaat altına alınmıştır.³

Haydar b. Kâvûs'un Üsrûşene'li atalarından tespit edilen ilk isim Kara Buğra'dır (خره بفره). Türkiş Hakanı Su-lu'nun Emevî valisi Esed b. Abdullah'a karşı verdiği mücadelede Türk saflarında yer alan Kara Buğra için kaynaklarda Afşin'in atası ifadesi kullanılmaktadır.⁴ Kara Buğra'nın ardından kaynaklarda bu aileden karşımıza çıkan ikinci isim Afşin'in dedesi olduğunu bildiğimiz Kara Buğra oğlu Han Kara'dır (خان خره).⁵ Han Kara, Abbâsî valisi Fazl b. Yahyâ ile mücadele etmiş ve bu yolla İslâm kaynaklarında zikredilmiştir. Han Kara'nın ardından Üsrûşene'de itaati eline geçiren oğlu Kâvûs, Abbâsî halifesi el-Me'mûn döneminde Araplarla yaptığı akitle gündeme gelmiştir. Halifenin Soğd, Fergana ve Üsrûşene üzerine askerî faaliyet yürüteceği bilgisi üzerine el-Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl'e haber gönderen Kâvûs, yapacağı bir miktar ödeme koşuluyla barış talep etmiştir. Abbâsîler bu teklifi kabul etmiş, ancak bir süre sonra Me'mûn'un Bağdat'a gidişinden istifade eden Üsrûşene lideri ödeme yapmayı bırakmıştır.⁶ İşte Haydar'ın hikâyesi tam da bu süreçte başlamaktadır. Babasının hatırlı adamlarından birisi, kardeşi el-Fazl'ı kayırarak onu geri plana atınca bu duruma öfkelenen Haydar, kendisine haksızlık yapan adamı öldürmüş, Müslüman olduğunu ilan ederek Bağdat'a gitmiş ve Me'mûn'a itaatini bildirmiştir. Halife de onu Üsrûşene'ye karşı gönderdiği bir orduya yardımcı olarak görevlendirmiştir. Haydar'ın yardımıyla şehri ele geçiren Abbâsîler, Kâvûs'u yakalarken Haydar'ın kardeşi el-Fazl maiyetindeki Türkler ile birlikte kaçmayı başarmıştır.⁷ Oğlu ve Abbâsî ordusuyla birlikte Bağdat'a dönen Kâvûs, Halife tarafından kendisinden sonra yerine Haydar'ın geçmesi şartıyla eski görevine tevdi edilince Üsrûşene'ye geri dönmüştür.⁸

Haydar'ın kim olduğu ve hayatının Abbâsî safhasının nasıl başladığı yukarıda anlatılmıştır. Meseleye kaynaklar ışığında bakıldığında beyan edilen hususlarda ihtilaf yoktur. Üzerinde tarihçilerin uzlaşmadığı husus bu mühim adamın nesebidir. Faruk Sümer'e göre Afşin Türk soylu olması mümkün ancak Acemleşmiş bir sülaleden gelmektedir.⁹ Hakkı Dursun Yıldız gerek yaşadıkları coğrafyada Göktürk hâkimiyetindeki müstakil beylerin Türk soylu olma olasılığı gerek dedesi Han Kara'ya nazaran açıkça anlaşılabilir Kara Buğra adının Türkçe kökeni gerekse kaynaklarda akrabası olarak geçen Mengü Çür'un isminden yola çıkarak Türk olduğunu öne sürmektedir.¹⁰ Erken dönem müverrihlerinden (X. yy) Mes'ûdî ile geç dönem müelliflerinden (XV. yy) İbn Tağrıberdî Afşin için Acem Hükümdarı ve Kısra soyundandır ifadelerini kullanmışlardır.¹¹ Araştırmacı Daniel Pipes İstahrî'nin onun için Türk dediğini hatırlatmakta ancak kültürel olarak İran coğrafyasından geldiği için genel itibarıyla Fars kökenli olduğu görüşü hâkimdir şerhini düşmektedir.¹² Nümizmatik ve ikonografik verileri tetkik

¹ Üsrûşene'nin yeri hususunda el-Hamevî Maverûnnehir'de bir şehir ifadesini kullanırken el-Ya'kûbî Semerkand'ın doğusunda demektir. Beldenin idarecilerine Afşin dendiği coğrafya ve tarihle ilgili kaynakların hemen tamamında ifade edilmektedir. Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, Brill, Leiden 1860, s. 74; Tr. Trc. Murat Ağarı, *Ayışığı Kitapları*, 2. Baskı, İstanbul 2019, s. 97-98; İng. Trc. The Works of Ibn Wâdih al-Ya'qûbî, *Islamic History and Civilization*, I, Ed by. Matthew S. Gordon, Chase F. Robinson, Everett K. Rowson, Michael Fishbein, Leiden 1892, s. 129-130; Ebû Reyhan el-Birûnî, *el-Âsâr el-Bâkiye*, çev. Ahsen Batur (Maziden Kalanlar), Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 148; Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Vezaretül-Evkaf ve Ş-Şuun el-İslâmiyye, Darü'l-Minhâc, Beyrut 2013, s. 615-616; Jalâlu'ddin A's Suyûtî, *History of The Caliphs*, Translated From the Original Arabic By Major H. S. Jarrett, Baptist Mission Press, Asiatic Society, Calcutta 1881, s. 418; Şihâbüddin Ebû Abdullâh Yâkut b. Abdullâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-Buldân*, C. I, Dârü's Sâdr, Beyrut 1977; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 46.

² Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 490.

³ el-Belâzurî, *age*, s. 492.

⁴ Hüseyin Salman, *Türkişler*, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 65-66; Ekrem Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994, s. 101; Saadettin Yağmur Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2015, s. 69.

⁵ İslâm kaynaklarında ismin farklı yazım usullerine rastlanmaktadır. En çok tesadüf edilen ikinci versiyon *خانا خره* şeklindedir.

⁶ el-Belâzurî, *age*, s. 492-493.

⁷ İleride Haydar'ın yanında muharebelere katılıyor. Demek ki el-Fazl da Abbâsî otoritesini kabul etmiş.

⁸ Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Brill, Leiden 1883 s. 557; İng. Trc. The Works of Ibn Wâdih al-Ya'qûbî, *Islamic History and Civilization*, Vol. III, Ed by. Matthew S. Gordon, Chase F. Robinson, Everett K. Rowson, Michael Fishbein, Leiden, s. 1222; el-Belâzurî, *age*, s. 493; Faruk Sümer, "Abbâsîler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin", *Belleten*, Sayı: LI, Ankara 1987, s. 652; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler Devrinde Türk Kumandanları el-Afşin Haydar b. Kâvûs", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 4-5, İstanbul 1974, s. 3.

⁹ Sümer, *agm*, s. 651.

¹⁰ Hakkı Dursun Yıldız, Afşin'in Türk mahallelerinde iskân edilmesinin de delil olduğunu söylemektedir. Yıldız, *agm*, s. 5. Ya'kûbî, Mengü Çür için Afşin'in dayısının oğlu demektir. el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, s. 579, İng. Trc., s. 1245.

¹¹ Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî el-Hüzelî, *Kütübü'r-Tenbih ve'l-İşraf*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018, s. 124; Cemâlüddin Ebû'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, C. II, Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, Kâhire 1930, s. 247.

¹² Daniel Pipes, *Slave Soldiers and Islam*, Yale University Press, New Haven 1981, s. 156.

eden Emel Esin ise Afşin'in Türklüğü üzerine ilmi tespitlerde bulunmaktadır.¹³ Verilen bilgilerden yola çıkarak İranî olduğuna dair görüşün kültür coğrafyası üzerinden neşet ettiği aşıkârdır. Şüphesiz bu durum ismen Türk olduğu belli olmayıp nesebinden şüphelenilen pek çok tarihî şahsiyet için uygulanan bir metottur. Oysa Hakki Dursun Yıldız'ın tezleri varsayımın çok ötesinde, hakikatin kendisine çok daha yakın bir konumdadır. Bu yüzden, Afşin'in Türk olduğunu söylemek Türk olmasa gerek seçeneğinden çok daha ilmi ve makul bir seçenek olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. Bir Türk Geleneği: Erlikten Komutanlığa Afşin

Üsrûşene'den Bağdat'a uzanan yolculuğun ardından Abbâsî ordusunda istihdam edilen diğer Türk gulâmlarla birlikte hilâfet ordusundaki hayatı başlayan Afşin'in kayıtlara yansıyan ilk faaliyeti, Bağdat'ta yaşanan İbn Âişe İsyanı'nda (H. 210-M. 825) isyancıları ortadan kaldırmak oldu.¹⁴ Mütteakiben Mısır'da yaşanan bir başka isyan girişimini bastırmak için bölgeye gönderildi (H. 215-M. 830). Berka'da ve Mısır'da isyancılara karşı oldukça başarılı işler yaparak Halife Me'mûn adına bölgede sükuneti tesis etmeyi başardı. Buradaki faaliyetleri Halifenin bizzat bölgeye gelişine dek devam etti (H. 217-M. 832).¹⁵ Mısır'da yaşananların ertesi yılı Halife el-Me'mûn'un hayatını kaybetmesi, Afşin başta olmak üzere hilâfet kontrolündeki Türkler açısından oldukça önemli bir milattı. Abbâsîlerin yeni halifesi olan Mu'tasım Billâh, abisinin öncülük ettiği Türk istihdamı meselesine ciddi şekilde eğildi hatta onlar için Sâmerâ adında bir şehir dahi inşa etti. İnşa edilen şehirde Afşin'e de maiyetindeki Üsrûşene'liyle şehir doğu ucundaki el-Matîra adlı yer tahsis edildi. Burası aynı zamanda *Afşin'in Yurdu* manasında *Dâr-u Afşin* olarak bilinir oldu.¹⁶

Afşin açısından en büyük meydan okumalardan biri Abbâsîlerin azılı düşmanı Bâbek el-Hürremî ile giriştiği muharebe silsilesi olacaktır. Merv'de kaldığı süre zarfında Bağdat ile mücadele etmek zorunda kalan el-Me'mûn, Bâbek meselesine yeterince önem vermemiş, Bağdat'a dönünce Yahyâ b. Muâz'ı onun üzerine göndererek netice elde etmeye çalışmıştı. Yahyâ'nın başarısız olmasının ardından yıllar içinde peşi sıra İsâ b. Muhammed ve Muhammed b. Humeyd b. Tûsî görevlendirilmişse de hilâfet ordularını bir türlü istenilen neticeyi elde edememişti.¹⁷ Me'mûn'un ölümünün ardından Abbâsî hilâfetini devralan el-Mu'tasım, İshak b. İbrahim b. Mus'ab'ı Cibâl valisi yaptı ve onu Bâbek ile mücadeleye görevlendirdi. Ancak İshak'ın da Bâbek'i yakalayıp öldürememesi Abbâsîler açısından bardağı taşıran son damla oldu. Zira Bâbek çok fazla Müslümanı öldürüyor üstelik Abbâsîler açısından amansız bir ideolojik karşıtlığı da simgeliyordu. Bu durumda kendisini pek çok yerde ispatlamış olan Afşin, Halife Mu'tasım'ın takdiriyle Cibâl'e atandı ve Bâbek ile muharebe etmesi için görevlendirildi (H. 220-M. 835).¹⁸

İlk iş olarak Berzend'e giden Afşin, civardaki kaleleri tamir ederken¹⁹ mücadeleye girişmeden önce Bâbek adına çalıştığı tespit edilen casusları yakalayıp onlara iki katı para vererek hepsini kendi saflarına çekmeye başladı. Türk komutan yalnız muharebe yoluyla Bâbek'e karşı zafer kazanılmayacağını bölgeye ulaştırılamaz anlamış görünüyordu.²⁰ Bâbek'in önemli komutanlarından Tarhân'ın kışı geçirmek için gittiği köyündeki evinde suikastla öldürülmesi bu doğrultuda yapılmış faaliyetlerden biriydi.²¹ Afşin'in hamlelerini merkezden destekleme arzusunda olan Halife Mu'tasım da Türk komutanlardan Büyük Boğa öncülüğünde ciddi miktarda mal ve erzakı bölgeye yolladı. Bâbek'in gelen heyete pusu kuracağını casusları vasıtasıyla öğrenen Afşin derhal Boğa'ya haber gönderdi ve rakibini kandırmak için bir plan tertip etti. Tuzağa düştüğünü anlamadan Boğa'nın yalancı maiyetine saldıran Bâbek, Afşin'in kurduğu pusudan canını zor kurtardı (H. 220-M. 835).²²

¹³ Emil Esin, "The Cultural Background of Afshin Haidar of Ushrusana in the light of Recent Numismatic and Iconographic Data", *Akten des VII. Kongresses für Arabistik und Islamwissenschaft* (Göttingen, August 1974), Ed. Albert Dietrich, 1975, s. 126-145.

¹⁴ İbn Tayfûr, *Kitâbu Bağdâd*, çev. Mustafa Hizmetli, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2021, s. 185.

¹⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir'üt-Taberî, *Târîh-i Taberî Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, Thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, C. VIII, Dârü'l-Maârif, Kahire 1967, s. 625-627; İng. Trc. The History of al-Tabari, Translated and Annotated By C. E. Bosworth, C. XXXII, State University of New York Press, New York 1991, s. 188-191; el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, s. 567-569; İng. Trc., s. 1232-1233; Şihâbeddin Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, C. XXII, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, s. 165; Muhammed b. Ali Azîmî, *Târîhu Haleb*, Thk. İbrahim Za'rûr, Dimaşk 1984, s. 248-249; Tağrıberdî, *age*, II, s. 215-216.

¹⁶ el-Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, s. 32-33, İng. Trc., s. 93-94, Tr. Trc., s. 47.

¹⁷ Ğ. H. Yûsofi, "Bâbak Korrâmî", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III, London 1988, p. 300-301.

¹⁸ Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî el-Hüzelî, *Mürûcü'z-Zehab ve Me'adinü'l-Cevher*, C. III, Dârü'l-Hicre, Kum 1984, s. 467; Taberî, *age*, C. IX, s. 11; İng. Trc., C. XXXIII, s. 14; el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, s. 578, İng. Trc., s. 1138.

¹⁹ Kazvîni'nin ifadesine göre Afşin, kadim bir şehir olan Berzend'i adeta yeniden inşa etmiş, bölgede kaldığı süre zarfında burayı kendisine mesken edinmişti. Hamd-Allâh Mustawfî, *Nuzhat-al-Qulûb*, Translated by G. Le Strange, Leyden: E.J. Brill, London 1919, s. 92.

²⁰ Afşin'in Bâbek karşısında kazandığı zaferde Halife Mu'tasım'ın da payı olduğu bir gerçektir. Zira Halife Afşin'i hiçbir zaman yalnız bırakmamış, Berzend ile Bağdat arasında yapılar inşa ettirmiş ve orduyla merkez arasında bağlantıyı oldukça güçlendirerek daima maddî yardımda bulunmuştur.

²¹ Taberî, *age*, C. IX, 12-13-28, İng. Trc., C. XXXIII, s. 44; Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, C. XI, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995, s. 53.

²² Taberî, *age*, C. IX, s. 14-16, İng. Trc., C. XXXIII, s. 19-24; İbnü'l-Cevzî, *age*, C. XI, s. 54; Şemsüddîn Ebû'l Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdullah Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'l-Zamân fi Târîhi'l-A'yân*, C. XIV, Dârü'l-Risâletü'l-Âlemiyye, Beyrut 2013, s. 246-247; Ebî'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybânî (İbnü'l-Esir), *el-Kâmil fi't-Tarih*, C. VI, Thk. Muhammed Yusuf Dukâkî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, s. 20-21; İslâm Tarihi, C. VI, çev. Abdullah Köşe, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 391-392.

Afşin ve Bâbek'in ikinci muharebesi bir sene sonra yine Boğa yüzünden gerçekleşti. Sâmerâ'dan getirdiği mal ve erzakı takdim eden Boğa, Afşin'i dinlemeyerek Bâbek'in yurdu Bezz üzerine yürüdü. Bâbek'in ani taarruzuyla Boğa'nın adamları kılıçtan geçirildi. Boğa bunun üzerine derhal Afşin'den yardım talep etti. Afşin ise sözünü dinlemeyen Boğa'ya tepki gösterdiyse de kardeşi Fazl b. Kâvûs öncülüğünde bir kuvveti önden desteğe gönderdi. Ayrıca Boğa'ya haber göndererek Bâbek'e bizzat saldırmak için yola çıktığını, kendisinin de taarruz için hazır olması gerektiğini söyledi. Bu kez Afşin'e kulak vererek Heştâdsar civarına gelen Boğa, soğuktan dolayı geldiği yere dönmek zorunda kaldı. Afşin ise ertesi gün Bâbek üzerine saldırdı ve bir kez daha zafer kazanmayı başardı (H. 221-M. 836).²³

Ordunun faaliyetlerini yakından takip eden Mu'tasım ilkbahar mevsimi gelir gelmez Afşin'e bir kez daha para ve maddi yardımda bulundu. Gelen takviyelerle güçlenen ve düşmanın faaliyetlerini yakından takip eden Türk komandan, Bâbek'i yalnızlaştırmak için çaba sarf ediyordu. Bu doğrultuda hasmının önemli komutanlarından Âzin üzerine taarruz etti ve ailesinden birkaç kişiyi esir ederek onu firara mahkûm etti.²⁴ Daha sonra Bâbek meselesini tümünden bitirmek niyetiyle harekete geçti. Bâbek'in yurdu Bezz muhasara altına alındı. Düşmanı karşısında tutunamayacağını anlayan Bâbek, Afşin'e haber göndererek müzakere etmek istediğini bildirdi.²⁵ Oldukça zor geçen kuşatmada kararlılığını hiçbir zaman yitirmeyen Türk komutan sonunda şehre girmeyi başardı. Bâbek ise yanında az sayıda kişiyle firar etti. Bâbek'i ele geçirip Halifeye teslim etmesi gerektiğinin farkında olan Afşin firariyi takip için birilerini görevlendirdi. Tam da bu sırada Mu'tasım'ın Bâbek için hazırladığı emân Afşin'e ulaştı. Türk komutan bu teklifi Bâbek'e iletse de Bâbek olumlu yanıt vermeyerek Ermeni topraklarına doğru hareket etti. Bâbek'in içinde bulunduğu zor durum ve Afşin'in gücü bölgedeki emîrleri bir hayli korkutmuştu. Nihayetinde başına iş gelmesinden çekinen ve firari için verilen ödül almak isteyen Sehl b. Sinbât (Sehl el-Patrik) adlı emir, yanına sığınan Bâbek'i Afşin'in adamlarına teslim etti (H. 222-M. 837).²⁶

Abbâsîlerin büyük belası Bâbek'i alt edip onu esir alan Afşin, Sâmerâ'ya doğru hareket ederken yolda bulunduğu sırada her gün yeni bir hil'atle taltif edildi. Türk komutan esirini evvela kendi bölgesi el-Matîra'ya götürdü. Müteakibinde Halifeye teslim etti.²⁷ Afşin büyük iş başarmış, uzun süredir İslâm dünyasının başına bela olan en büyük bozuncuyu ortadan kaldırmıştı. Bunun karşılığında ona bizzat Halife Mu'tasım tarafından hil'at giydirildi ve taç takıldı.²⁸ On milyonu kendisine ait on milyonu ise askerleri arasında dağıtmak üzere yirmi milyon dirhem verildi. Sind valiliğine atandı.²⁹ Bu lütufların hiçbirisiyle yetinmeyen Mu'tasım meşhur şairleri çağırarak Afşin için şiirler dahi yazdırdı.³⁰

Gücünü iyiden iyiye arttıran Afşin'in Bâbek mücadelesinden sonraki meydan okuması Ammûriye (Amorion) oldu. Rivayete göre Bâbek Afşin ile mücadele ederken Bizans İmparatoruna haber göndererek Abbâsîler'in tüm güçleriyle kendisiyle mücadele ettiğini ve harekete geçmesi gerektiğini söylemişti. Bu mektupla birlikte Anadolu'daki İslâm beldeleri üzerine yürüten Bizans İmparatoru Teophilos, ilk iş olarak Zibatra ardından Malatya'da ciddi bir katliam yaptı. İmparatorun faaliyetlerinden haberdar edilen Halife Mu'tasım büyük bir ordu kurarak düşman üzerine yürümek için hazırlıklara başladı.³¹ Orduyu kurduktan askerlerini birkaç birliğe ayıran Mu'tasım, Irak topraklarından çıkarken bir grubun başına geçirdiği Afşin ile Ankara'da buluşmak üzere sözleşti. Müslümanların harekete geçtiğini öğrenen Teophilos ise evvela Afşin'i mağlup ederek Mu'tasım'ın gücünü elinden almak gayesiyle Türk komutanın üzerine yürüdü. İkili arasında yaşanan ve Taberî'nin bir savaş esirinin şahitliğine dayanarak detaylarıyla anlattığı muharebeyi Afşin kazandı. İmparatoru mağlup ettikten sonra Ankara'ya giden Türk komutan burada Mu'tasım ile birleşerek Ammûriye üzerine hareket etti.³² Afşin'e mağlup

²³ Taberî, *age*, C. IX, s. 23-24, İng. Trc., C. XXXIII, s. 36-39; İbnü'l-Cevzî, *age*, C. XI, s. 54; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, C. XIV, s. 259; İbnü'l-Esir, *age*, C. VI, s. 25, Tr. Trc., C. VI, s. 397-398.

²⁴ Taberî, *age*, C. IX, s. 29-30, İng. Trc., C. XXXIII, s. 47-50.

²⁵ Ya'kübi'ye göre karşı karşıya gelen ikiliden Bâbek dileğini yerine getirmiş, Afşin cevap olarak onun tek arzusunun şehri güçlendirmek olduğunu söyleyerek eğer güvenli bir geçiş istiyorsan vadiyi geçmesi gerektiğini söylemiştir. Taberî'de bulunan kayıta ise Afşin'e haber gönderen Bâbek doğrudan emîrî'l-mü'mininden eman istediğini belirtmiştir. Afşin ise cevaben kendisine emanın daha önce verildiğini söylemiş, yarım beklemeden derhal şehirden çıkarak gitmesini söylemiştir. Taberî, *age*, C. IX, s. 42-43, İng. Trc., C. XXXIII, s. 68-69; el-Ya'kübi, *Târîhu'l-Ya'kübi*, s. 578, İng. Trc., s. 1244.

²⁶ Taberî, *age*, C. IX, s. 47-51, İng. Trc., C. XXXIII, s. 75-83; el-Ya'kübi, *Târîhu'l-Ya'kübi*, s. 578-579, İng. Trc., 1244-1245; el-Mes'ûdi, *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'adinü'l-Cevher*, C. III, s. 468; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, C. XIV, s. 266-267; Hâfiz Şemsüddîn Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz et-Türkmânî ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, C. XXIII, Thk. Ömer Abdusselam Tedmürî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1992, s. 8-9.

²⁷ el-Mes'ûdi, *Kitâbü'l-Tenbih ve'l-İsraf*, s. 248; el-Ya'kübi, *Târîhu'l-Ya'kübi*, s. 579, İng. Trc., s. 1245.

²⁸ Ebü'l Hüseyin Hilâl b. el-Muhassın b. İbrâhîm es-Sâbi el-Kâtib, *Rûsüm Darü'l-Hilâfe*, Matba'atü'l-Anî, Bağdad 1964, s. 93-94.

²⁹ Taberî, *age*, C. IX, s. 53-54, İng. Trc., C. XXXIII, s. 84-92; ez-Zehebî, *age*, C. XXIII, s. 9.

³⁰ Ebü Hanîfe ed-Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl/Eskilerin Haberleri*, çev. Zekeriya Akman ve Hüseyin Siyabend Aytemür, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017, s. 461-462.

³¹ Taberî, *age*, C. IX, s. 55-56, İng. Trc., C. XXXIII, s. 93-94; el-Mes'ûdi, *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'adinü'l-Cevher*, C. III, s. 472; İbnü'l-Esir, *age*, C. VI, s. 39, Tr. Trc., C. VI, s. 417-418; Ebü'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Ali b. Mahmûd el-Eyyübî, *el-Muhtasar fi Ahbârü'l-Beşer*, I, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, s. 344.

³² Taberî, *age*, C. IX, s. 60-62, İng. Trc., C. XXXIII, s. 104-107; el-Ya'kübi, *Târîhu'l-Ya'kübi*, s. 580-581, İng. Trc., s. 1246-1247; ez-Zehebî, *age*, C. XXIII, s. 13. Bar Hebraeus'a göre Afşin ile Teophilos arasındaki muharebe esnasında şiddetli bir yağmur yağmış, Bizans ordusu bu

BİR ORTA ÇAĞ MAHKEMESİ: AFŞİN'İN YARGILANMASI

olan Teophilos'un İstanbul'a dönmesi İslâm ordusunun işini oldukça kolaylaştırdı. Ammûriye bir süre devam eden muhasaranın ardından Müslümanlar tarafından zapt edildi (H. 223-M. 838).³³ İslâm kaynaklarına göre en az İstanbul kadar önemli addedilen Ammûriye'nin fethi Bizans açısından büyük bir kayıptı. İslâm ordularının başarısı Afşin nezdinde somutlaşmış, Bar Hebraeus'a göre olaydan yaklaşık iki buçuk asır sonra Suriye topraklarında faaliyet gösteren Roman Diyojen'e bile Afşin ile maiyetindeki Türklerin Ammûriye'yi fetihleri ve Rum diyarında yaptıklarına dair korkunç hikâyeler anlatılmıştı.³⁴

Ammûriye'yi müteakip Afşin'in kayıtlara yansıyan son faaliyeti Abbâs el-Me'mûn'un hapsedilmesi ve ölümü faaliyetindeki rolü olmuştu. Abbâs el-Me'mûn, Halife Mu'tasım öncesi Abbâsî Halifeliği görevini ifa eden Me'mûn'un oğluydu. Abbâs el-Me'mûn, haneden üyesi olması hasebiyle hilâfette hakkı olduğunu düşünüyordu. Aslında bu süre zarfında Abbâs'ın halife olması için harekete geçmesine dolaylı yoldan Afşin'in başarılı faaliyetleri neden olmuştu. Olayın gelişimi şöyleydi: Zibatra'da katliam yapan Bizans İmparatoruna karşı koymak maksadıyla görevlendirilen Uceyf b. Anbase, bölgeye birtakım kısıtlamalarla yollanırken Afşin ise tam yetkiyle donatılmıştı. Bu durum Uceyf açısından bir süredir devam eden problemlerin son damlası olacaktı. Mu'tasım'a biat etmesinden dolayı Abbâs b. Me'mûn'u eleştiren komutan, hilâfetin aslında onun hakkı olduğunu söyledi. Bunun üzerine harekete geçen Abbâs, ordudaki komutanları kendi tarafına çekmek için hepsine haberciler yollamaya başladı. Bu hususta görevlendirilen Hâris, Mu'tasım'ın yakın çevresinden bazı kişileri ikna etmeyi başardı. Yapılan plana göre (Ammûriye öncesi) Abbâs'ın halifeliği açığa vurulduğu zaman Hâris'in ikna ettiği adamlar Mu'tasım başta olmak üzere Afşin ve Eşnas gibi isimlerin üzerine atılarak onları öldüreceklerdi. Ancak yapılan tertibat kısa süre içinde açığa çıkarıldı. Bunun üzerine Mu'tasım yeğeni yakalayarak onu Afşin'e teslim etti. Hapsedilen Abbâs bir süre zincire vurulmuş şekilde ordu maiyetinde gezdirildi. Rivayete göre önce aç bırakıldı, sonra kendisine yemek verildi, su isteyince bu talebe karşılık verilmedi ve susuz kalarak hayatını kaybetti.³⁵

Abbâs el-Me'mûn'un girişiminin ardından yaşananlar Afşin'in gücünü gözler önüne sermişti. Suikast teşebbüsünde bulunan herkesi ortadan kaldırmak isteyen Halife Mu'tasım, bu ekipten Herseme b. el-Nâdir'in öldürülmesi emrini verdi. Bu emir üzerine devreye giren Afşin, onun ödül mahiyetinde kendisine verilmesi gerektiğini söyleyerek ölüm emrini geri aldırma başardı. Bu da yetmezmiş gibi normalde Meraga valisi olan Herseme bu defa Dînever valisi olarak tayin edildi.³⁶ Afşin iyiden iyiye güçlenmiş, Halife nezdinde en önemli isimlerden biri haline gelmişti.

3. Afşin'i Mahkemeye Götüren Etkenler

Bu başlık altında Afşin'i yalnızlaştıran ve mahkemeye götürülen üç hususu göreceğiz. Türk komutanlarla yaşadığı sorunların da etkisiyle günden güne yalnızlaşan Afşin, Mengü Çûr ve Mâzyâr b. Kârin isyanları neticesinde yaşananlar yüzünden tutuklanmıştır.

3.1. Türkler Arasındaki Rekabet

Şüphe yok ki Bağdat'ta başlayıp Mısır'da devam eden, nihayetinde Bâbek gibi mühim bir düşmanın katli, Bizans İmparatorunun mağlup edilmesi ve Ammûriye'nin zaptıyla neticelenen yükseliş hikayesi, Türkler arasında bir rekabeti, daha doğrusu Afşin'e yönelik kısıtlanma kaçınılmaz hale getirmişti. İslâm kaynaklarında buna dair muhtelif misaller bulunurken verilebilecek en güzel örnek önde gelen Türk komutanlardan Eşnas'ın başından geçenlerdir. Ammûriye kuleleri önünde Rumlarla mücadele eden Müslüman askerler, başlarındaki komutanların buyruğunda hareket ederken ilginç bir olay yaşandı. Muharebeye ikinci gün dahil olan Afşin, kendisi için ayrılan saldırı bölgesinde görevini gayet başarılı şekilde ifa etmişti. Türk komutanın cesurca mücadelesine şahitlik eden Halife Mu'tasım'ın aynı günün akşamı yapılan görüşmede Afşin'i gayretinden dolayı takdir etmesi bir diğer Türk komutan Eşnas cephesinde öfkeyle karşılandı. Yapılan görüşmenin ardından herkes kendi ordugâhına çekilirken askerlerine oldukça öfkelenen Eşnas onlara hitaben: "*Ey evlad-ı zinalar, önümde ne yüzle yürüyorsunuz! Dün niye bugün savaştığımız gibi savaşmadınız? Bir de kalkıp sanki sizden başkaları çarpıştırmış gibi bugünkü muharebe dünkünden iyiydi diyorsunuz. Çadırlarınıza defolun!*" diyerek ağır şekilde hakaret etti.³⁷

Aslında Türkler arasında yaşanabilecek sorunların önlenmesi adına Mu'tasım'ın sarayı önündeki nöbetin sırayla tutulması gibi mutad önlemler dahi alınmıştı. Ancak farklı coğrafyalardan gelen ve devlet içerisinde

esnada meydana gelen kargaşadan ciddi şekilde etkilenmişti. Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, Süryaniceden İngilizceye Çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, C. I, TTK Yay., 3. Baskı, Ankara 1999, s. 226-227.

³³ İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016, s.170; Michael The Great, *The Chronicle of Michael the Great*, Translated From Classical Armenian by Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition, New Jersey, 2013, s. 162; el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zehab ve Me'adinü'l-Cevher*, C. III, s. 472-473; el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, s. 581, İng. Trc., s. 1247; es-Süyûtî, *age*, s. 522-523, İng. Trc., s. 350; Azîmî, *age*, s. 251.

³⁴ Bar Hebraeus, *age*, I, s. 318-319.

³⁵ Taberî, *age*, C. IX, s. 71-77, İng. Trc., C. XXXIII, s. 121-130; el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, s. 581, İng. Trc., s. 1247; İbnü'l-Esîr, *age*, VI, s. 46-48, Tr. Trc., VI, s. 426-429; Ebû'l-Fidâ', *age*, s. 345; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, C. XIV, s. 280.

³⁶ Taberî, *age*, C. IX, s. 78, İng. Trc., C. XXXIII, s. 133.

³⁷ Taberî, *age*, C. IX, s. 65-66, İng. Trc., C. XXXIII, s. 111-112; İbnü'l-Esîr, *age*, C. VI, s. 43-44, Tr. Trc., C. VI, s. 424-425.

yükselmek arzusunda olan gulâmlar arasında Afşin kadar muvaffak olabilmış kimse yoktu. Abbâsiler, Afşin sorunu ortaya çıkana dek gulâmları merkeze koyarak oluşturdukları askerî sistemin menfi yanlarıyla yüzleşmemişlerdi. Türkler o güne dek kendilerine verilen görevleri başarıyla yerine getirerek daima muzaffer olmuş, Halifenin emri doğrultusunda hareket etmiş ve itaatsizlik gibi bir şeye meydan vermemişlerdi. Ancak görünen o ki aralarından bir tanesinin bu denli sivrilmesi onlardan bazılarının da husumetini üzerine çekerek ciddi sorunların yaşanacağı döneme girildiğini gösteriyordu.

3.2. Mengü Çür İsyanı

Bâbek İsyanını bastırıp merkeze dönen Afşin, yerine akrabası Mengü Çür el-Ferganî'yi Azerbaycan valisi tayin etmişti. Bölgede olduğu süre zarfında Bâbek'ten geriye kalan çok miktarda hazineyi ele geçiren Mengü Çür, Afşin ve Mu'tasım dahil olmak üzere tüm bunlardan merkezi asla haberdar etmiyordu. Bu süre zarfında Azerbaycan'da Sahib-i Berid olarak görev yapan Abdullah b. Abdurrahman, Mu'tasım'a mektup göndererek Mengü Çür'un yaptıkları hususunda onu bilgilendirdi. Başkente şikâyet edildiğini öğrenen Mengü ise ne halife ne de Afşin'i dinlemediği gibi derhal harekete geçerek kendisini şikâyet eden Abdullah'ın üzerine yürüdü. Erdebil halkından aldığı destekle Mengü'ye karşı çıkan Abdullah, rakibini mağlup etmeyi başardı.³⁸ Mengü'nün Afşin'in halefi olarak bölgede olması hasebiyle ona haber gönderen Mu'tasım, Mengü Çür'un azledilip derhal huzuruna getirilmesini talep etti. Zira olaylar yaşandığı esnada bazı kimseler Halifeye Mengü'nün Afşin'in emriyle isyan ettiğini söylemişlerdi. Üstelik Ya'kübî'nin ifadesine göre Türk komutanın Mengü'yü Halifenin huzuruna getirmek için gönderdiği Ebî Sâc ordusu da düşmanlarının tepkisini çekmiş, bu ordunun asıl niyetinin Mengü'ye destek vermek olduğu dedikodusu çıkartılmıştı.³⁹

Halife ve Afşin'in çabaları süredursun Mengü Çür etrafına Bâbek'in taraftarlarını topladı ve isyanını genişletti. Bölgede ne kadar başıboş genç ve suçlu varsa Mengü'nün maiyetine girmişlerdi. Etrafındaki kalabalıkla birlikte Azerbaycan tarafında Bâbek'ten kalan bir kaleye sığınan isyankâr vali, merkezden üzerine gönderilen orduyu beklemeye başladı. Kaynakların farklı anlatımlarına göre bir süre sonra yanındakilerle sorun yaşayan Mengü, Sâmerâ'dan gelen Büyük Boğa komutasındaki orduya muharebe sonrası yahut emân ile teslim edildi.⁴⁰

3.3. Mâzyâr b. Kârin İsyanı

Taberistân coğrafyasında hüküm süren Kârinî hanedanından olan Mâzyâr, babasının ölümünü müteakip idarenin başına geçmişti. Amcasıyla mücadelede topraklarını kaybeden ancak Abbâsilerin de desteğini alarak eski gücüne kavuşan Mâzyâr'ın konumuz açısından önemi hilâfete isyanıyla başlamaktadır.⁴¹ Mâzyâr'ın Abbâsilere isyan etmesinin en önemli nedeni, Afşin'in de en büyük düşmanlarından Abdullah b. Tâhir ile yaşadığı anlaşmazlıktır. 214 (829-830) yılında Halife Me'mûn tarafından Horasan'a vali olarak tayin edilmiş olan Abdullah⁴², bölgedeki siyasî yapılarla mücadele içerisine girmiş, Horasan'ın yegâne gücü olmak adına her türlü entrikanın içerisinde yer almıştı. Belâzûrî'nin anlatımına göre Mâzyâr'ın dinden dönmesi⁴³, Taberî'ye göre vergiyi Abdullah b. Tâhir'e değil doğrudan Mu'tasım'a vermek istemesi⁴⁴, Ya'kübî'ye göre ise Müminlerin emîrinin mevlâsı unvanını bir kenara bırakarak doğrudan Müminlerin emîrinin ortağı unvanını deruhte etmesi⁴⁵ nedeniyle başlayan isyan, Mu'tasım'ın Abdullah b. Tâhir'e emriyle doğrudan çatışmaya dönüşmüştü.

Mâzyâr'ın isyanı ve Abbâsilerin isyanı bastırmasıyla alâkalı farklı rivayetler bulunmaktadır. Taberî'nin anlatımına göre Mâzyâr hakkında Halife Mu'tasım'a şikâyet mektubu göndermeye devam eden Abdullah b. Tâhir, nihayetinde Halifeyi rakibinden soğutmayı başarmıştı. Halifeyle ilişkilerinin bozulmasının neticesinde vergi vermeyi tamamen bırakan Mâzyâr, Taberistân başta olmak üzere geniş çaplı bir isyana başladı. Rivayete göre bu süre zarfında Afşin Mâzyâr'a mektuplar gönderiyor, onu isyana teşvik ediyordu. Türk komutanın amacı Abdullah b. Tâhir'in isyanı bastırmada yetersiz kalmasıydı. Böyle olursa Halife kendisini olayları yatıştırmak için bölgeye gönderecek, Afşin bölgeyi huzura kavuşturunca Abdullah'ın idaresindeki Horasan'ın durumunu gözden geçirecekti. İsyandan haberdar olur olmaz Abdullah'a haber gönderen Mu'tasım ise derhal Mâzyâr'ın bastırılması emrini verdi. Abdullah amcası Hasan b. el-Hüseyin'i isyancının üzerine gönderdi. Mâzyâr ki daha önce Bâbek ile de mektuplaşmış ve onu isyana teşvik etmiş bir liderdi. Abdullah b. Tâhir'e emir vermekle yetinmeyen Halife, Bağdat'tan Muhammed b. İbrahim b. Mus'ab'ı takviye olarak gönderdi. Neticede bir araya gelen ittifak güçleri

³⁸ Taberî, *age*, C. IX, s. 102, İng. Trc., C. XXXIII, s. 175; el-Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, s. 583, İng. Trc., s. 1249; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, C. XIV, s. 224; El-Hâfız İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. X, Mektebetü'l-Maârif, Beyrut 1990, s. 290; Büyük İslâm Tarihi, C. X, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, s. 488; en-Nüveyrî, *age*, C. XI, s. 186.

³⁹ el-Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, s. 583-584, İng. Trc., s. 1249-1250.

⁴⁰ Taberî, *age*, C. IX, s. 102, İng. Trc., C. XXXIII, s. 175-176; el-Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, s. 584, İng. Trc., s. 1250; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, C. XIV, s. 290; İbn Kesîr, *age*, C. X, s. 290, Tr. Trc., C. X, s. 488; en-Nüveyrî, *age*, C. XI, s. 186.

⁴¹ Ahmet Güner, "Mâzyâr b. Kârin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, Ankara 2003, s. 198-199.

⁴² Zeynüddin Ömer b. el-Muzaffer el-Şuheyri İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, el-Matbaa el-Haydariyya, Nefes 1969, s. 299.

⁴³ el-Belâzûrî, *age*, s. 387. Kazvinî'de yer alan bilgiye göre Bâbek dinini destekleyen Mâzyâr ve maiyeti isyan süresince kırmızı elbiseler giymiş, bu yüzden onlara Kırmızı elbiseliler denmiştir. Hamdullah Müstefvî-yi Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 254.

⁴⁴ Taberî, *age*, C. IX, s. 80, İng. Trc., C. XXXIII, s. 137.

⁴⁵ el-Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, s. 583, İng. Trc., s. 1249.

BİR ORTA ÇAĞ MAHKEMESİ: AFŞİN'İN YARGILANMASI

Mâzyâr'ı sıkıştırarak ele geçirmeyi başardı.⁴⁶ Taberî'nin bir diğer rivayetinde olay şöyle gelişti: Mâzyâr günlerden bir gün avlanmaya çıkmıştı. Bu sırada birkaç Arap süvari onun olduğu yere geldi ve kendisini esir aldı. Sarayına zorla giren süvariler burada ne varsa yağmaladılar. Bir başka rivayette ise Mâzyâr avlanmakta iken kendisini süvariler yakalayıp esir aldılar onu getirip Abdullah b. Tâhir'e teslim ettiler. Abdullah Mâzyâr'a Afşin'in mektuplarını ortaya çıkardığı takdirde Halife Mu'tasım'a başvurarak kendisinin bağışlanması için çabalayacağına dair söz verdi. Ek olarak Mâzyâr'a Afşin ile yazıştığına dair kayıtların olduğunu öğrendiğini de söyledi. Mâzyâr nihayetinde gerçeği kabul etti. Mektuplar arandı ve bulundu. Çok sayıda mektup ortaya çıkmış oldu. Abdullah b. Tâhir, Mâzyâr ile birlikte bu mektupları İshak b. İbrahim'e teslim etti. İshak mektupların doğrudan Emîrül-mü'minine teslimi hususunda tembihlendi. Görevini yerine getiren adam mektupları doğrudan halifeye teslim etti. Halife bir süre sonra Mâzyâr'ı mektuplar hakkında sorgulamaya başladı. Ancak Mâzyâr mektuplarla alakalı herhangi bilgi sahibi olmadığını söyledi ve iddiaları reddetti. Halife Mu'tasım bunun üzerine Mâzyâr'ın ölene dek dövülmesini emretti. Naaşı Bâbek'in yanına asıldı.⁴⁷

Mes'ûdî'nin anlatımında Halife, isyan eden Mâzyâr'a haber göndererek huzura gelmesini istedi. Mâzyâr bu teklifi reddetti. İsyanı bastırması hususunda görevlendirilen Abdullah b. Tâhir amcası Hasan b. Hüseyin'in onun üzerine gönderdi. İki taraf arasında çok sayıda çarpışma yaşandı. Günlerden bir gün ava çıkan Mâzyâr esir alındı ve Sâmerâ'ya gönderildi. Burada konuşan isyankâr adam, Afşin'in kendisini üzerinde uzlaştıkları dinî bir husus noktasında isyana teşvik ettiğini ikrar etti. Afşin, Mâzyâr Sâmerâ'ya gelmeden evvel tutuklanmıştı. Şehre getirilen adam ölene dek dövüldü. Naaşı Bâbek'in yanına asıldı.⁴⁸

Ya'kûbî'nin rivayetinde Mâzyâr iyice güçlendikten sonra ilk zamanlarda kullandığı Müminlerin emîrinin mevlâsı ibaresini terk ederek Müminlerin emîrinin ortağı unvanını kullanmaya başladı. Nihayetinde Mâzyâr'ın vaziyeti açık bir isyana dönüştü. Afşin bu süreçte onunla yazışmış ve isyana teşvik ederek hilâfete bağlı olmaması gerektiğini kendisine beyan etmişti. Bunun üzerine Halife Mu'tasım Muhammed b. İbrahim'i Mâzyâr üzerine gönderdi. Ayrıca Abdullah b. Tâhir'e mektup göndererek orduya destek olması gerektiğini beyan etti. İttifak orduları Mâzyâr'ı muhasara altına aldı. Nihayetinde Mâzyâr bir gece dışarıya çıkarak Abdullah'ın akrabalarından birine teslim oldu. 226 (840-841) yılında Sâmerâ'ya gönderildi. Kırbâçlanarak öldürülen Mâzyâr'ın naaşı Bâbek'in yanına asıldı.⁴⁹

Belâzûrî'nin rivayetine göre olay şöyle gelişmişti: Mâzyâr kafir oldu ve ihanet etti. Bunun üzerine Halife, Horasan, Rey, Kûmîs ve Cürçân valisi Abdullah b. Tâhir'e mektup yazıp onunla savaşmasını emretti. Abdullah, amcası Hasan b. Hüseyin'i Horasan askerlerinin başında ona karşı gönderdi. Halife ayrıca Muhammed b. İbrahim b. Mus'ab'ı muharebe için görevlendirmişti. İki ordu Taberistan'da buluşunca, Mâzyâr'ın kardeşi Kûhyâr b. Kârin ittifak ordusuna haber yollayıp kardeşine karşı onlarla beraber olduğunu bildirdi. Kûhyâr, kardeşinin kendisini hakir görmesinden dolayı ona kin besliyordu. Bunun üzerine Hasan, Kûhyâr'a yazdığı mektupta pusu kuracağı yeri ona bildirdi. Kûhyâr da kardeşi Mâzyâr'ı Hasan sana emân vermek için çağırıyor ve seninle konuşmak istiyor diye kandırdı. Kardeşinin bu sözleri üzerine Mâzyâr Hasan'ın yanına gitmek üzere yola çıktı. Hasan'ın pusu kurduğu yere yaklaşınca, Kûhyâr kardeşinin gelişini Hasan'a gizlice haber verdi. Bunun üzerine Hasan ortaya çıktı ve Mâzyâr'ın üzerine yürümeye başladı. Mâzyâr kaçmak istedi ancak yakalanarak 225 (839-840) yılında Sâmerâ'ya götürüldü. Mu'tasım'ın önünde kamçlandı. Kamçılanma bitince öldü. Cesedi Sâmerâ'da Bâbek ile birlikte tepede asıldı.⁵⁰

4. Afşin'in Tutuklanması ve Yöneltilen Suçlamalar

Abbâsî idaresinde elde ettiği başarılar malum olan Afşin için rüzgâr, yukarıda zikrettiğimiz olayların tesiriyle tersine döndü. Sâmerâ'nın gözdesi kısa sürede birçok ithamla yüzleşirken yöneltilen suçlamaların Halife nezdinde yankı bulması da uzun sürmedi. İlk olarak muhafız alayındaki görevinden alınan Afşin'in yerine İshak b. Yahyâ b. Muâz getirildi.⁵¹ Görevden alınmasını müteakiben hapsedildi ve içerisinde mahkeme sürecinin de olduğu son bir yıllık zaman dilimi başlamış oldu (H. 4 Zilkade 225-M. 5 Eylül 840).⁵²

Mâzyâr meselesi henüz net değilken Afşin tam olarak neyle suçlandı da hapsedildi? Bu hususta özellikle Taberî'nin aktardığı çeşitli gerekçeler bulunurken gerek mahkeme süreci gerekse tutuklanmadan evvel Afşin'i felakete sürükleyen iki kişinin öne çıktığını görmekteyiz: Abdullah b. Tâhir ve Ebî Duâd. Türk komutana açıktan düşmanlık yapan ikiliden Horasan valisi olan Abdullah b. Tâhir'in Afşin'e niçin düşmanlık beslediğini anlatık. İkili Horasan'ı paylaşmıyordu ve bu yüzden aralarında ciddi bir rekabet söz konusuydu. Bu anlaşmazlığın çıkış

⁴⁶ Taberî, *age*, C. IX, s. 80-81, İng. Trc., C. XXXIII, s. 138-139.

⁴⁷ Taberî, *age*, C. IX, s. 99-100, İng. Trc., C. XXXIII, s. 171-172.

⁴⁸ el-Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zehab ve Me'adinü'l-Cevher*, C. III, s. 473-474.

⁴⁹ el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, s. 583, İng. Trc., s. 1249.

⁵⁰ el-Belâzûrî, *age*, s. 387-388.

⁵¹ Taberî, *age*, C. IX, s. 103, İng. Trc., C. XXXIII, s. 179; İbnü'l-Cevzî, *age*, C. XI, s. 98.

⁵² Taberî'nin anlatımına göre Afşin, Mâzyâr'ın Sâmerâ'ya geliş tarihi olan 5 Zilkade 225'den bir gün önce hapsedilmiştir. Taberî, *age*, C. IX, s. 103-104, İng. Trc., C. XXXIII, s. 180. Ya'kûbî'de aktarılan Mâzyâr getirildiğinde Afşin hapisteydi ifadesi bilgiyi doğrulamaktadır. el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, s. 583, İng. Trc., s. 1249.

noktası olarak verilebilecek en güzel örnek Afşin'in Bâbek ile mücadele ederken Üsrüşene'ye gönderdiği iddia edilen paranın Abdullah b. Tâhir tarafından yakalanması oldu. Rivayete göre günlerden bir gün Abdullah ile Afşin'in gizlice gönderdiği kabile arasında şunlar yaşandı:

"Afşin yanında toplanan hediyeye malları (paraları) adamlarının bellerine kuşandıkları kemerler içerisine koyarak Üsrüşene'ye gönderirdi. Bir defasında çok miktarda yüklü bir mal göndermiş, adamları bu mallar ile birlikte Nisâbûr'a kadar gelmişlerdi. Bunu öğrenen Abdullah ise onların yanına gelerek üzerlerini aradı ve bellerine kuşandıkları kemerlerin içerisindeki paraları buldu. Bunun üzerine onlara: "Bu paraları nereden buldunuz?" diye sordu. Onlar da cevaben: "Bunlar Afşin'e verilen hediyelerdir, bu paralar onundur." diye cevap verdiler. Abdullah: "Siz yalancısınız! Kardeşim Afşin bunca parayı bu yolla göndermek istese, bunları yola çıkardığını bir mektupla bana bildirirdi ki ben de böylesi bir kabileyi korumak için hazırlık yapayım. Zira bu büyük bir para. Siz hırsızınız" dedi. Abdullah b. Tâhir bu paraları ellerinden alıp kendi askerleri arasında dağıttı ve adamlarının söylediklerini Afşin'e bir mektupla bildirdikten sonra da şunları ekledi: "Senin bu kadar yüklü bir malı (parayı) refakat etmem kastıyla haber vermeden göndereceğini kabul edemiyorum. Mallar gerçekte senin değilse sorun yok, zira ben bu parayı Mü'minlerin emirinin her yıl gönderdiği ücrete karşılık askerlerim arasında dağıttım ancak adamlarının iddia ettiği gibi mallar gerçekten sana aitse, Mü'minlerin emirinin bana göndereceği parayla senin paramı hemen öderim. Kaldı ki aksi halde dahi bu mallara herkesten önce Mü'minlerin emri lâyuktur. Ayrıca ben el koyduğum bu malları, askerlerimi Türk memleketlerine göndermek istediğim için onlar arasında dağıttım." Bunun üzerine Afşin de Abdullah b. Tâhir'e bir mektup yazarak: "Benim ve Mü'minlerin emirinin malları aynı şeydir (birdir)" dedi ve ondan adamlarını serbest bırakmasını istedi. Abdullah da Afşin'in bu isteğini yerine getirdi. İşte bu hadise ikilinin arasına soğukluk girmesine sebep oldu."⁵³

Mesleği kadılık olan Ebî Duâd'ın Afşin'e hasımlığının net bir gerekçesi olarak verilebilir mi bilmiyoruz lâkin İbn Hallikân'ın aktardığı bir anekdota göre Afşin, günlerden bir gün Ebî Duâd'ın yakın arkadaşlarından Ebû Dülef el-Kâsım İbn İsâ'yı tertip ettiği entrika sonucu idam etmek üzere tutuklamış, durumdan haberdar olan Ebî Duâd ise Afşin'e Halife Mu'tasım'ın sözüdür deyip yalan söyleyerek arkadaşını kurtarmıştı. Bununla da yetinmeyen Ebî Duâd, bizzat Halife Mu'tasım'a giderek Afşin'i şikâyet etmiş, Türk komutan bu yüzden ciddi bir azar işitmişti.⁵⁴ Görünen o ki ikilinin arasında geçmişe dayanan bir husumet söz konusuydu.

İkilinin Afşin'e düşmanlıkları vaki olmakla birlikte başta Mengü Çür ve Mâzyâr meselesi Afşin'in tutuklanması için gayet yeterli sebeplerdi. Hakkında söylenenlerden sonra Halife Mu'tasım'ın gözünden düştüğünü ve sorun yaşayacağını anlayan Türk komutan, sözde bir plan tertip etmeye karar verdi. Afşin, yaptığı tertibe göre Dicle yoluyla Musul'a kaçacak, buradan Hazar ülkesine uzanacak uzun bir yolculuğa çıkarak Sâmerâ'yı terk edecekti. Daha sonra ilk planın zor olduğuna kanaat getirerek Mu'tasım ve önde gelen komutanların katıldığı bir ziyafet tertip etmeye karar verdi ki burada misafirlerin hepsini zehirleyecek, ardından Irak'ı yine Dicle yoluyla terk edecek, Ermeni coğrafyasını aşacak buradan Hazar ve Türk ülkelerine nihayetinde Üsrüşene'ye ulaşacaktı.⁵⁵

Tertip edilen plan adamlarından biri tarafından ifşa edilince Afşin açısından mahkumiyetin kapıları ardına kadar aralanmış oldu. Afşin'in maiyetinden Vacan el-Üsrüşenî isimli adam nöbet esnasında arkadaşlarına planın mantıklı olmadığını söyleyince bu sözler Afşin'in kulağına gitti. Duydukları karşısında öfkelenen Türk komutan, Vacan hakkında tehditkâr ifadeler kullandı. Bu sırada olan bitene şahitlik eden bir başkası da Afşin'in sözlerini Vacan'a aktardı. Canının tehlikede olduğunu düşünen Vacan el-Üsrüşenî korkuya kapılarak derhal Mu'tasım'ın yanına gitti. Kendisini karşılayan İtâh (el-Hazârî) aracılığıyla Halifeye haber gönderdi. Halifenin müsait olmadığı ve sabah gelmesi gerektiğine dair cevabına rağmen ısrarla çok önemli şeyler söyleyeceğini ifade ederek sabah gelmek için geri dönerse öldürüleceğini dile getirdi. Bunun üzerine Halifenin de emriyle geceyi İtâh'ın yanında geçiren Vacan, sabah olunca tüm bildiklerini Mu'tasım'a anlattı. Duydukları karşısında Afşin'i huzuruna çağırılan Mu'tasım tutuklama emrini burada verdi.⁵⁶ Müteakiben Abdullah b. Tâhir'e haber gönderen Halife Afşin'in oğlu Hasan b. Afşin'in tutuklanmasını istedi. Abdullah da emri yerine getirerek Hasan'ı tutukladı.⁵⁷ Kaynakta tutuklanmasına sebep olan olay olarak yukarıdaki vakıya anlatılır. Şimdi tertip edilen mahkemede kendisine yöneltilen suçlamalara bakalım.

4.1. İki Soğdu Adamın Kırbaçlanması İddiası

Afşin, Halife Mu'tasım'ın emriyle minare şeklinde bir hapisaneye atıldı. Burada yalnızca Afşin'in oturmasına müsaade edecek kadar bir yer vardı. Mâzyâr'ın da gelişyle hakkındaki suçlamalara yanıt vermesi istenen Afşin, buradan çıkartılarak heyetin ve şahitlerin olduğu yere getirildi. Kurulan mahkemede Kadı Ebî Duâd, idareci Vezir Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât ve görevi belirtilmeyen İshak b. İbrahim b. Mus'ab vardı. Bu

⁵³ Taberî, *age*, C. IX, s. 104-105, İng. Trc., C. XXXIII, s. 180-182.

⁵⁴ İbn Hallikân, *Veşeyâtü'l-A'yân (Biographical Dictionary)*, C. I, Translated From the Arabic by: Mac Guckin De Slane, Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, London 1843, s. 62-63.

⁵⁵ Taberî, *age*, C. IX, s. 105-106, İng. Trc., C. XXXIII, s. 182-183; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, C. XIV, s. 307

⁵⁶ Taberî, *age*, C. IX, s. 106-107, İng. Trc., C. XXXIII, s. 184-185.

⁵⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, C. XIV, s. 307-308; Ebû Zeyd Velîyüddin Abdurahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tünisî (İbn Haldûn), *Kitâbü'l-İber Dîvânü'l-Mübtede ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsarahüm min Zevî's-Sultânî'l-Ekber*, C. III, Matbaatü'l-Bulak, Kahire 2000, s. 335.

BİR ORTA ÇAĞ MAHKEMESİ: AFŞİN'İN YARGILANMASI

isimlerin haricinde şahit olarak Mâzyâr b. Kârîn, Mûbez, Soğd meliklerinden Merzubân b. Türkeş ve Soğd taifesinden iki kişi vardı.⁵⁸

Zeyyât evvela Soğd eşrafından iki kişiyi çağırdı ve üzerinde eski püskü elbiseler bulunan bu iki adama sizlere ne oldu diye sordu. Elbiselerini sıyrarak sırtlarını gösteren iki adamın sırtlarında deri namına bir şey kalmamıştı. Kemikleri gözükiyordu. Zeyyât bu defa Afşin'e dönerek bu iki adamı tanıyor musun diye sordu. Türk komutan yanıt olarak bu iki kişiyi tanıdığını, onların imam ve müezzin olduğunu, Üsrûsene'de bir mescit inşa ettiklerini, bu yüzden ikisine de ayrı ayrı biner kırbaç vurduğunu, zira Soğd meliki ile her kavmin kendi dininde özgür olacağı şeklinde bir anlaşma yaptığını, oysa bu adamların yerel halka ait bir ibadethaneye girerek burada bulunan putları dışarıya atıp burayı mescit haline getirdiğini ve insanların kutsal mekanlarına zarar verdiğini ve bundan dolayı biner kırbaç cezaya çarptırıldıklarını söyledi.⁵⁹

Taberî'nin rivayet ettiği vakıa geç dönem müellifleri tarafından doğrulanmakta, ufak nüans farklılıklarıyla tekrar edilmektedir. Belli ki burada niyet -diğer suçlamalarda da görüleceği üzere- Afşin'i Müslümanlara saldıran ve küfrü muhafaza eden bir kimliğe büründürme gayretidir. İlgili diyalogda dikkati çeken husus, rivayette beyan edilen biner kırbaç cezasıdır. Bu denli ağır bir cezayla yüzleşen kimselerin hayatta kalabilme ihtimali ne denli gerçekçidir, bu husus tartışmaya açıktır.

4.2. Afşin'in Evinde Bulunan Kitap ve Murdar Et Yediği İddiası

Birinci soruyu müteakip Zeyyât bu defa Afşin'in yanında bulundurduğu, kapağı muhtelif cevherlerle süslenmiş, muhtevasında küfür olan kitabın ne olduğunu sordu. Afşin cevap olarak kitabın babasından miras kaldığını, içerisinde İran adabına yönelik bilgiler bulunduğunu söyledi. Kitabın içinde küfür olduğu malumatı hakkında ise bunlarla ilgilenmediğini, maksadının yalnızca adaba yönelik bilgiler olduğunu, küfür olan kısımları silme ihtiyacı hissetmediğini beyan etti. Ardından kitabın üzerindeki ziynetin sonradan eklenmediğini, bulduğu andan itibaren öyle olduğunu ve silmek için bir gerekçe görmediği söyledi. Bu durum beni dinden çıkartmaz diyerek sözünü tamamladı.⁶⁰

Afşin'in sözünü tamamlamasının ardından söz alan Mûbez, Afşin hakkında ağır ithamlarda bulunarak onun boğularak öldürülmüş hayvan eti yediğini, dini vecibe gereği kesilerek yenilmesi gereken etin çok sert olduğunu söylediğini beyan etti. İfadesine devam eden Mûbez şunları söyledi: *"O (Afşin) her Çarşamba bir kara koyun öldürür, kılıcıyla onu ortadan ikiye ayırır, kesilen iki parça arasında yürür ve nihayetinde bu hayvanın etini yerdi. Üstelik kendisi bir gün bana Müslümanları kastederek ben bu insanlar yüzünden normal şartlarda ikrah ettiğim pek çok şeyin içerisine düştüm; onlar yüzünden yağ yedim, deveye bindim, çarıklar giydim. Ancak şu ana kadar benden hiç kul düşmedi dedi. Üstelik o asla kendisini traş etmedi ve sünnet olmadı."*⁶¹

Bu sözler üzerine Afşin heyetkilerle dönerek sonradan Müslüman olan Mûbez'in ne denli güvenilir biri olduğunu sordu. İnsanların kendisine çok fazla güvenmediği yanıtını aldıktan sonra sözlerine devam eden Türk komutan, zamanında Mûbez'e Acem ehline duyduğu muhabbet başta olmak üzere bazı konularda halis düşüncelerini sır olarak verdiğini, söylediklerinin hiçbir tanesinde gizlice takip edebilecek bir durumunun olmadığını ancak onun sırları ifşa edebilecek kadar güvensiz biri olduğunu, bu yüzden sözü muteber olmayanın şahitliğinin geçersiz olacağını beyan ederek bu hususta savunmasını tamamladı.⁶²

Afşin mahkemenin bu safhasında bizzat heyetin lideri Zeyyât ve sonradan Müslüman olduğu vurgulanan Mûbez tarafından yöneltilen suçlamalara yanıt vermiştir. Bu ithamlarda iki maksadın olduğu kanaatindeyiz. Birinci maksat Afşin'in Müslümanlığına şerh düşmek, onun bu husustaki yanlışlarını aşikâr etmektir. Zira Afşin biri ayetle haram olduğu sabit iki hususta suçlanmaktadır. İlk itham mahrem bölgelerin traş edilmemesi ve sünnet hususudur. Bu hususlar hakkında muhtelif hadisler bulunuyor olup her iki meselenin de farz olmadığı, bir takım İslâm alimlerine göre vacip bazılarına göre ise sünnet olduğu beyan edilmiştir. Ancak boğularak yenilen hayvan eti, Mâide Suresi'nin üçüncü ayetinde beyan edildiği üzere açıkça haram kılınmıştır.⁶³ Şüphesiz haramda sabit olma vurgusu Afşin için İslâm kaynaklarında beyan edilen küfrün ortağı suçlamasını beraberinde getirmiş, bu

⁵⁸ Taberî, *age*, C. IX, s. 107, İng. Trc., C. XXXIII, s. 186; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, C. XIV, s. 308; İbnü'l-Esir, *age*, C. VI, s. 62, Tr. Trc., C. VI, s. 449; ez-Zehabî, *age*, C. XXIII, s. 18; İbn Haldûn, *age*, C. III, s. 335. Hakkı Dursun Yıldız'ın ifadesiyle mahkeme heyetinden İshak b. İbrahim, Afşin'in baş düşmanlarından Abdullah b. Tâhir'in akrabası, Ebî Duâd ise rakibi idi. Hülâsa bu adamların adil bir karar almaları pek mümkün değildi. Yıldız, *agm*, s. 18.

⁵⁹ Taberî, *age*, C. IX, s. 107, İng. Trc., C. XXXIII, s. 186-187; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, C. XIV, s. 308-309; İbnü'l-Esir, *age*, C. VI, s. 62, Tr. Trc., C. VI, s. 449; ez-Zehabî, *age*, C. XXIII, s. 18; İbn Haldûn, *age*, C. III, s. 335.

⁶⁰ Taberî, *age*, C. IX, s. 107, İng. Trc., C. XXXIII, s. 187-188; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, C. XIV, s. 308-309; İbnü'l-Esir, *age*, C. VI, s. 62-63, Tr. Trc., C. VI, s. 449-450; ez-Zehabî, *age*, C. XXIII, s. 19; İbn Haldûn, *age*, C. III, s. 335.

⁶¹ Taberî, *age*, C. IX, s. 107-108, İng. Trc., C. XXXIII, s. 188.

⁶² Taberî, *age*, C. IX, s. 108, İng. Trc., C. XXXIII, s. 188.

⁶³ Murdar hayvan, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına kesilmiş, boğulmuş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanarak öldürülmüş hayvanlarla -henüz canı çıkmadan yetişip kestiklerinizin dışında- yırtıcıların yediği hayvanlar, dikili taşlar önünde (sunaklarda) boğazlanmış hayvanlar ve fal oklarıyla paylaşılan size haram kılındı. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/M%C3%A2ide-suresi/672/3-ayet-tefsiri>

itham İslâm müellifleri tarafından benimsenmiştir. Bu hususta verilebilecek en güzel örnek Beyhakî'de bulunmaktadır. Beyhakî, Afşin ile alakalı bir mesel anlatacağı zaman onun için yarı kâfir gibi ilginç bir unvan kullanmaktadır.⁶⁴ Aynı şekilde Afşin hakkında yazdığı kahramanlık şiirleriyle tanıdığımız Ebû Temmâm da onun iki dinli olduğunu beyan eden şu mısraları yazmıştır:

مكرا بني ركنيه الا انه وطد الاساس علي شفير هار
حتي اذا ما الله شق ضميره عن مستكن الكفر والاصرار

Kurnazlıkla (inancının) her iki dayanağını da inşa etti, ne var ki temelini çürük bir zemine oturttu, oysa sonunda Allah onun kalbini yarıp içinde gizlediği küfrü ve (küfürdeki) ısrarını ortaya çıkardı.⁶⁵

İkinci hedef ise yapılan Acem vurgusuyla kökleri geçmişe dayanan Arap-Acem rekabeti hatta hasımlığı meselesinde Afşin'i karşı saflarda konumlandırabilme gayretidir. Bilindiği üzere Abbâsî ihtilalinde oldukça önemli rol oynamasına rağmen arzu ettiklerini bir türlü elde edemeyen Acem unsur ile Abbâsîlerin mücadelesi uzun süre devam etmiştir. İhtilalin simgesi addedilen Ebû Müslim Horasânî'nin Halife Mansûr tarafından katledilmesiyle başlayan mücadele, Halife Emîn ve Me'mûn mücadelesinde İmam Rıza'nın veliaht gösterilmesinin de etkisiyle çıkan olaylardan sonra İmam Rıza'nın öldürülmesiyle devam etmiş ve İran asıllı Bermekîlerin ortadan kaldırılması meselesinde zirve yapmıştır. Arapların tüm gayretleriyle elde ettikleri başarılarla rağmen Acem unsurun günün birinde Arap devletini yıkıp Acem devletini kuracağına dair İranî ülkü ve Arabî korku Orta çağ kaynaklarında muhtelif liderlerin şahsında defalarca somutlaşmıştır.⁶⁶ Kaldı ki birazdan aktaracağımız İbn İsfendiyâr'ın rivayetinde bu durumun açıkça dile getirildiği görülecektir.

4.3. Üsrûşene Halkının Afşin'e Hitabı İddiası

Mûbez'in ithamlarının ardından söz Merzubân b. Türkeş'e geldi. Evvela Afşin'e bu adamı tanıyıp tanımadığı soruldu. Afşin, Merzubân'ı tanımadığını söyledi. Aynı soru Merzubân'a sorulduğunda bu adam Afşin'i tanıdığını söyledi. Ardından Afşin'e bakarak gerçeği daha ne kadar gizleyeceğini sordu. Afşin: "Ey uzun sakallı! Ne diyorsun?" diye yanıt verince Merzubân: "Kendi memleketinin ahalisi yazdıkları mektuplarda sana ne diye hitap eder?" diyerek çıktı. Afşin yanıt olarak: "Babama ve dedeme nasıl ediyorlarsa" deyince, Afşin'den bunu açıklaması istendi. Afşin ısrarlara rağmen yanıt vermek istemiyordu ki tekrar söz alan Merzubân: "Üsrûşene dili ile şöyle şöyle yazmazlar mı?" dedi. Afşin: "Evet, öyle yazarlar." dedi. Merzubân söyleneni Arapçasını açıklayarak bu hitabın: "Kulu falanca filancanın oğlundan ilâhların ilâhına" anlamına gelip gelmediğini sordu. Afşin bunu onaylayınca ez-Zeyyât oldukça öfkeleni. Zeyyât'a göre bir Müslüman kendisini bu şekilde tarif edemezdi. Böylesi bir çağrı ilahlık iddiasında bulunan firavunun hasletiydi. Zeyyât'ın itirazına hak veren Afşin cevap olarak: "Bu insanlar atalarımıza ve Müslüman olmadan evvel bana böyle hitap ediyorlardı. Neticede ben de kendimi onlara karşı küçültüp bana olan itaatlerine hâlel getirmek istemedim. Bundan dolayı böyle hitap etmelerine itiraz etmedim" dedi.⁶⁷ Afşin'in cevabına öfkelenen İshak b. İbrahim ile Afşin arasında bir atışma yaşandı ve Merzubân'ın sorusu neticelendi.

Merzubân'ın iddialarıyla alakalı dikkat çeken hususlardan biri Afşin'in kendisini tanınamasıdır. Türkes unvanından Türkiş kökenli olduğu anlaşılan Merzubân için Soğd meliklerinden biri ifadesi kullanılmaktadır. Melik olması hasebiyle idareciye nasıl hitap edildiği meselesine hâkim olması oldukça muhtemeldir. Üstelik Merzubân'ın sözlerine karşı çıkmadığı görülen Afşin, başından geçenleri itaat zincirinin kırılmaması gibi siyasi bir sebeple izah etmeye çalışmıştır. Çalışmanın başında da belirttiğimiz gibi Afşin'in babası Kâvûs, zamanında Halife Me'mûn tarafından kendisinden sonra yerine Haydar'ın geçmesi şartıyla affedilerek Üsrûşene'ye yollanmıştır. Anlaşılan Afşin'in Abbâsî Devleti'ne katıldığı zaman ile tutuklandığı tarih arasında geçen yirmi yıla yakın süre zarfında babası ölmüş, Afşin Üsrûşene'nin gerçek lideri olmuştur. Bu süre zarfında memleketini uzaktan idare etmek zorunda kalan Türk komutanın tercihinin, henüz tam manada İslâmlaşmayan Mecûsî

⁶⁴ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, çev. Necati Lügâl, Haz. Hicabi Kırılğaç, TTK Yay., Ankara 2019, s. 156.

⁶⁵ Sait Uylaş, "Ebû Temmâm'ın Şiirlerinde Bir Türk Komutan Afşin", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 28, Erzurum 2005, s. 100.

⁶⁶ Bu hususa verilebilecek en güzel örnek elbette Bâbek ve Mâzyâr'ın isyanlarıdır. Abbâsîlerin bu hususta en ufak söylemi dahi doğrudan küfürle eşdeğer görmeleri, Afşin'e yöneltilen sorularda, kısacası Afşin'in şahsında somutlaşmaktadır. Ancak bu mefhumun sonraki yüzyıllarda da bitmediği, Deylem coğrafyasından çıkarak Abbâsîleri tehdit eden Merdâvîc b. Ziyâr'a atfedilen iddialarda açıkça görülmektedir. Buna göre Merdâvîc, kısa sürede Acem ideolojisini ön plana çıkartmıştır. Bu adam çevresinde bulunanlara sürekli Bağdat'a yürüyerek Arap devletini yıkıp yerine Acem devletini kuracağını söylüyor, altın ve mücevherlerle süslenmiş Kısa taçlarından takıyor, yine altından yapılmış tahtlara otururken emirlerini ise gümüşten yapılmış alçak bir tahta oturtuyordu. Bağdat'a hareket etmeyi planladığı M. 935 tarihinde eşrafından birine gönderdiği mektupta kendisinden önce Bağdat'a gittiğinde Medâin'de bulunan Sâsânî sarayını kendisi için hazırlamasını dahi emretmişti. (Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakûb b. Miskeveyh el-Hâzin, *Tecâribü'l-Ümem*, C. I, Şirket el-Müdü'n el-Saniyye, 1914, s. 302-303; İng. Trc. The Experiences of the Nations, Translated From the Arabic by H.F. Amedroz and D.S. Margoliouth, IV, Basil Blackwell, London 1921, s. 341; Tr. Trc. Kıvameddin Burslan, *Yayına Hazırlayanlar Mehmet Şeker-Rıza Savaş-Süleyman Genç-Ali Ertuğrul*, TTK Yay., Ankara 2016, s. 297-298; İbnü'l-Cevzi, *age*, C. XIII, s. 338-339; ez-Zehebî, *age*, C. XXXIII, s. 21.)

⁶⁷ Taberî, *age*, C. IX, s. 108-109, İng. Trc., C. XXXIII, s. 189-190; Sibt İbnü'l-Cevzi, *age*, C. XIV, s. 309; İbnü'l-Esir, *age*, C. VI, s. 63, Tr. Trc., C. VI, s. 450-451.

BİR ORTA ÇAĞ MAHKEMESİ: AFŞİN'İN YARGILANMASI

adetlerinin hüküm sürdüğü Üsrüsenelilere tevcih ettiği siyasal açıdan makul, dinî noktada ise küfre karşılık gelen bir imtiyazla eşdeğer olduğu görülmektedir.

4.4. Afşin'in Mâzyâr'ı İsyana Teşvik Ettiği İddiası

Merzubân b. Türkeş'in ardından Afşin ile yüzleşen bir diğer isim Mâzyâr olmuştur. İlk olarak Afşin'e Mâzyâr'ı tanıyıp tanımadığı suali yöneltilmiş, Afşin'in hayır cevabından sonra bu defa aynı soru Mâzyâr'a sorulunca tutsak lider Afşin'i tanıdığını beyan etmiştir. Bunun üzerine söz alan Zeyyât, Afşin'e soru olarak Mâzyâr'a mektup yazıp yazmadığını sormuştur, Türk komutan hayır cevabını vermiştir. Bu kez aynı soruyla yüzleşen Mâzyâr, mektup yazanın Afşin değil kardeşi Hâş olduğunu, üstelik mektubun kendisine değil kardeşi Kûhyâr'a yazıldığını söyleyerek içeriği hakkında şunları söylemiştir:

*"Bu halis dine (Mecûsîlik) senden, benden ve Bâbek'ten başka yardım edecek kimse yoktur. Bâbek'e gelince, onun ölümüne kendi ahmaklığı neden oldu. Bunu önlemek için uğraştım ancak onu aptalca hareket etmesi kendisini ölüme sürükledi. Eğer Halîfeye isyan edersen yardımına benden başka kimse gelmez. Şu anda süvariler, kahraman ve korkusuz birlikler benimle beraber bulunmaktadır, kaldı ki ben de sana karşı gönderilirim mücadele edecek üç gruptan başka -Araplar, el-Megârîbe ve Türkler- kimse kalmayacak. Araplara gelince, onlar köpek gibidir, önüne bir ekmek kırıntısı atar, kafasına değnek vururum. Sineklere yani Megaribelere gelince, onlar baş yiyicilerdir. Şeytanın çocukları yani Türkler ise kısa süre içerisinde oklarını bitirirler. Daha sonra süvariler müşterek bir hareketle üzerlerine hücum edecek ve onları son adama kadar yok edecekler. Böylece din Acemlerin dönemindeki haline dönmüş olur."*⁶⁸

Mâzyâr'ın söylediklerini yalanlayan Afşin, kardeşinin yazdığı iddia edilen bir mektuptan kendisinin sorumlu tutulamayacağını söyledi. Buna müteakip Mâzyâr'ın güvenini temin edecek şekilde mektup yazsaydı dahi bunun maksadının düşmanı farkında olmadan onu yakalayıp Halifenin huzuruna çıkarmak olacağını, bu sayede Abdullah b. Tâhir'in elde ettiği gibi gerekli itibara kavuşabileceğini ekledi. Afşin'in sözleri dolayısıyla öfkelenen Ebî Duâd sinirle Afşin'e karşı çıkınca ikili arasında tartışma yaşandı ve bu safha da tamamlanmış oldu.⁶⁹

Mahkemenin bu safhasında Mâzyâr isyanına Afşin'in teşviki hususunda bir iddia ortaya atılmıştır. Afşin'in tutuklanma sürecine katkıda bulunan, Halife ile arasının bozulmasına neden olan en önemli vakialardan Mâzyâr isyanına Afşin'in dahli hususundaki temel görüş, Türk komutanın Abdullah b. Tâhir'i saf dışı bırakıp Horasan'ı ele geçirme arzusuyla isyana destek verdiğidir. Taberî'nin rivayetini yukarıda beyan etmiştik. Ancak Taberî'nin rivayetinde bir sorun vardır. Müellif Mâzyâr'ın yakalanmasını farklı rivayetler üzerinden aktarırken bir yerde Afşin'in mektup yazdığı ikrar etmekte diğer yerde ise Mâzyâr'ın mektup iddiasını reddettiğini söylemektedir.⁷⁰

Ya'kûbî'nin rivayetinde Mâzyâr şehre getirildiğinde hapiste olan Afşin, Ebî Duâd'ın emriyle isyancının karşısına getirilmiştir. Bu sırada Mâzyâr'a Afşin işaret edilerek seni isyana teşvik eden adam işte budur denilince öfkelenen Türk komutan şunları söylemiştir: *"Vallahi, yalan alelade kimselerde bile çirkindir, kaldı ki bir Hükümdara yaraşsın! And olsun ki yalann seni ölümden kurtarmayacak; öyleyse onu hayatının mührü haline getirme!"* Mâzyâr cevap olarak: *"Allah şahidim, o bana ne mektup yazdı ne de haber gönderdi; ancak, benim vekilim Ebû'l-Hâris ona yaklaştığında kendisini ikramla karşıladığını bana söyledi"* demiştir. Bunun üzerine Afşin hapse geri gönderilirken Mâzyâr dövülerek öldürülmüştür.⁷¹ Daha geç dönem kaynaklarından İbn Tağrîberdî,⁷² Zehebî,⁷³ ve İbnü'l-Cevzî⁷⁴ Afşin'in mektup göndererek isyana teşvik ettiğini ikrar ederken, Sibt İbnü'l-Cevzî⁷⁵ ve İbnü'l-Esîr⁷⁶ ihtilaf açıkça dile getirilmektedir.

Bu hususta yaşananları diğer kaynaklardan daha farklı şekilde, daha doğrusu daha tafsilatlı şekilde aktaran yegâne müellif İbn İsfendiyâr'dır. Müellifin rivayetine göre ele geçirilen Mâzyâr, Abdullah b. Tâhir tarafından Halifenin şefaatinin alınacağı teminiyle teselli edilmeye çalışılmış, yolculuk esnasında kurulan bir içki sofrasının da etkisiyle gerçeği söyleyeceğine dair söz vermişti. Mâzyâr'ın anlattığına göre Afşin, Bâbek ve Mâzyâr arasında gizli bir anlaşma vardı. Bu anlaşmada amaç Arap imparatorluğunu yıkıp yerine Acem İmparatorluğu kurmaktı. Bu bilgileri verdikten sonra bir süre önce kendisine yeni bir haber geldiğini söyleyen Mâzyâr, Afşin'in niyetinin Mu'tasım ve oğulları Hârûn ile Ca'fer'i öldürmek olduğunu, Türk komutanın bu amaçla Halife ve oğullarını tertip ettiği bir ziyafete davet ettiğini söylüyordu. Bu girişimden haberdar olan Halife Mu'tasım ise yaptığı plan

⁶⁸ Taberî, *age*, C. IX, s. 109, İng. Trc., C. XXXIII, s. 190-191.

⁶⁹ Taberî, *age*, C. IX, s. 109, İng. Trc., C. XXXIII, s. 191; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, C. XIV, s. 310; İbn Haldûn, *age*, C. III, s. 335; İbnü'l-Esîr, *age*, C. VI, s. 63, Tr. Trc., C. VI, s. 451; ez-Zehabî, *age*, C. XXIII, s. 19-20.

⁷⁰ Taberî, *age*, C. IX, s. 99-100, İng. Trc., C. XXXIII, s. 171-172.

⁷¹ el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, s. 583, İng. Trc., s. 1249.

⁷² Tağrîberdî, *age*, C. II, s. 242.

⁷³ ez-Zehabî, *age*, C. XXIII, s. 17-18, 20-21.

⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *age*, C. XI, s. 99.

⁷⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, C. XIV, s. 307, 309-310.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *age*, C. VI, s. 60, Tr. Trc., C. VI, s. 446.

sayesinde Afşin'i ele geçirdi. Bu süre zarfında saraya getirilen Mâzyâr'a neden isyan ettiği sorulunca bunun sorumlusu olarak Afşin'i gösterdi.⁷⁷

Anlatılardan görüleceği üzere Afşin'e bu aşamada yöneltilen suçlama diğerlerine nazaran daha siyasîdir. Afşin'in aklındaki bölge Horasan, bölgenin metbû Abdullah b. Tâhir, onun düşmanı Mâzyâr denkleminden yola çıkarak bir sonuca varan müellifler, rivayetlerini bu yönde beyan etmektedirler. Farklı bir anlatımı tercih ettiğini söylediğimiz İbn İsfendiyâr'ın rivayeti ise kendi içerisinde tutarsızlıklarla doludur. Mesela İbn İsfendiyâr'a göre Afşin Mâzyâr'a haber göndermiş, Halifeyi ele geçirmek adına plan tertip ettiğini söylemiş ancak halifenin onu nasıl ele geçirdiğine dair yaşananlar da Afşin'in gönderdiği haberde anlatılmıştır. Üstelik daha önce de söylediğimiz gibi burada da yapılan vurgu Arap devletinin yıkılıp yerine Acem iktidarının tesis edileceği üzerine olmuştur.

4.5. Afşin'in Sünnetsiz Olduğu İddiası

Afşin'e mahkemede sorulan son sorunun sahibi Ebî Duâd'dır. Kadı, Afşin'e dönerek ona sünnetli olup olmadığını sormuştur. Afşin hayır yanıtı verince Ebî Duâd: "*Sünnet olmanın İslâmiyetin tekâmülû ve necasetten beri olmak anlamına geldiğini bildiğin halde, seni bundan ne alıkoydu?*" diyerek bir soru daha yöneltti. Bunun üzerine Afşin, İslâmiyette takiiyenin olduğunu, vücudundan herhangi bir uzvunu kesmeye korktuğunu söyledi. Ebî Duâd ise yanıt olarak: "*Muharebe esnasında mızraklarla delik-deşik edilebilir, kılıç darbelerine maruz kalabilirsin. Bu durum seni muharebe etmekten alıkoymuyor da sünnet derisinin kesilmesi mi ürkütüyor?*" diye sordu. Bu soru karşısında metanetini koruyan Afşin, muharebe denilen şeyin zorunluluk olduğunu ve vaki olduğunda katlandığını ancak sünnet olmanın daha gönüllü bir teamül olup neticesinde sonunun belirsiz olduğunu üstelik sünnet olmayı terk etmenin İslâmiyeti terk etmek anlamına geldiğini bilmediğini söyledi. Bu cevabı duyan Ebî Duâd yüksek bir sesle: "*Afşin meselesi hepimize (mahkemedekileri kast ederek) aşikâr oldu. Ey Boğa, tut onu!*" dedi. Bunun üzerine Boğa elini Afşin'in kuşağına götürdü, onu tuttu ve hapishaneye geri götürdü.⁷⁸

Hatırlanacağı üzere Afşin'in sünnetsiz olduğu iddiası ilk olarak Mûbez tarafından dile getirilmiştir. Ancak Afşin orada verdiği yanıtta bu hususa değinmemiş, ilgili iddiaya burada net olarak cevap vermiştir. Taberî'nin anlatımından aktardığımız rivayete göre sonradan Müslüman olan Afşin'in sünnetsiz olması gerçeğe uygun durmaktadır. Ancak tuhaf olan şu ki aynı meseleyi İbn Hamdûn'dan rivayet eden Taberî'de Afşin'in sünnetli olduğu da söylenmiştir. Hamdûn ile sohbeti esnasında bu bilgiyi dile getiren Afşin, Ebî Duâd'ın mahkemede ki maksadının kendisini insan içinde ifşa yoluyla rezil etmek olduğu için sünnetsiz olduğunu kabul ettiğini ifade etmiştir.⁷⁹

5. Afşin'in Öldürülmesi

Mahkemesi tamamlandıktan sonra yeniden hapishaneye gönderilen Afşin, aylar boyunca burada tutuklu kaldı. Bu süre zarfında Afşin'le alakalı iki kayıt bulunurken bunlardan ilki bizzat Mu'tasım'ın emriyle oğlu Hârûn el-Vâsık'ın Türk komutana meyve götürme hadisesi ve devamında yaşananlardır. Halifenin Afşin'e muhabbetinin sürdüğüne alamet görülen bu olayda, kendisine meyve getiren Vâsık'a ricada bulunan Afşin, bazı hususlarda söyleyecekleri olduğunu ve bu yüzden Mu'tasım'ın kendisine güvendiği birisini göndermesi gerektiğini dile getirdi. Vâsık bu sözleri babasına ilettiler. Halife Mu'tasım Afşin'in dileğini yerine getirerek komutanın yanına Hamdûn b. İsmâil'i gönderdi. Hamdûn, Afşin'in yanına gelince ona meramını sordu. Türk komutan kendisine isnad edilen suçlamaları asla kabul etmediğini, Halifenin bu suçları düşünmeden kabul ederek hata yaptığını, Mengü Çür'a karşı gönderilen orduya harp etme diye bir şey söylediğine dair şayia ortaya atıldığını ancak harp bilen bir adamın böylesi bir saçmalığı kabul etmeyeceğini, kendisinin hâlâ Halifenin kölesi ve sadık kulu olduğunu dile getirdi. Şikayetlerini dile getirmesini müteakip Hamdûn'a o meşhur buzağı hikâyesini anlattı ve sözlerini tamamladı.⁸⁰

Afşin'in tutukluluk dönemine dair ikinci kayıt Seâlibî'nin rivayet ettiği Türk komutan İtâh ile aralarında geçen diyalogdur. Buna göre Halife Mu'tasım günlerden bir gün İtâh'ı haber götürmek amacıyla Afşin'e göndermiş, ikili arasında şöyle bir diyalog geçmiştir: İtâh, Afşin'e: "*Ey Allah'ın Düşmanı! Ne kadar çok rezil iş yaptın, şimdi Allah'ın sana layık gördüğü hakkında ne düşünüyorsun?*" Afşin de cevaben İtâh'a: "*Ey Ebû Mansûr! Ben bir zamanlar senin bana getirdiğine benzer bir mesajla Ali b. Hişâm'a gittim ve bana dedi ki Ey Ebû Hasan! Ben de bir zamanlar böyle bir mesajla Uceyf b. Anbase'ya gittim ve bana dikkat et sana da benzer biri aynı haberle*

⁷⁷ Muhammed b. Al-Hasan b. İsfendiyâr, *The History of Tabaristan*, Translated by Edward G. Browne, Leyden: E.J. Brill İmprimerie Orientale, London 1905, s. 154-156.

⁷⁸ Taberî, *age*, C. IX, s. 110, İng. Trc., C. XXXIII, s. 192-193; İbnü'l-Esir, *age*, C. VI, s. 63-64, Tr. Trc., C. VI, s. 451-452; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, C. XIV, s. 310-311.

⁷⁹ Taberî, *age*, C. IX, s. 113-114, İng. Trc., C. XXXIII, s. 198-199.

⁸⁰ Taberî, *age*, C. IX, s. 112-113, İng. Trc., C. XXXIII, s. 197-198; İbnü'l-Esir, *age*, C. VI, s. 63-64, Tr. Trc., C. VI, s. 451-452; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, C. XIV, s. 329-330.

BİR ORTA ÇAĞ MAHKEMESİ: AFŞİN'İN YARGILANMASI

gelecek dedi. Ben de sana aynısını söylüyorum, dikkat et!"⁸¹ ifadelerini kullanmıştır. Burada dikkat çekici olan husus, Afşin'in uyarısında haklılığıdır. Zira İtâh el-Hazârî de birkaç yıl sonra tıpkı Afşin gibi hapsedilmiş ve acılar içinde hayatını kaybetmiştir.⁸²

840 yılı Eylül ayında tutuklanmış olan Haydar b. Kâvûs dokuz-on ay hapiste kalmış, ertesi yıl mayıs ya da haziran ayında hayatını kaybetmiştir (H. Şaban 226-M. Mayıs-Haziran 841).⁸³ Türk komutanın ölümüne dair Halifenin onu aç bıraktığı ya da günde bir somun ekmek verdiği gibi rivayetler söylenegelmiştir. Ancak kaynakların hemfikir olduğu husus, ölümünden sonraki sürece dairdir. Afşin'in naaşı ölümünden sonra Bâbü'l-Âmme'ye getirilmiş, burada asılarak bir süre halka teşhir edilmiş, indirildikten sonra ise yakılarak külleri Dicle'ye dökülmüştür.⁸⁴

Taberî'deki kayda bakılırsa Afşin'in ölümünden sonra Süleyman Vehb el-Kâtib arkada bırakılan malların dökümünü yapması için Türk komutanın Matîrâ'daki evine gönderilmiştir. Süleyman burada değerli taşlarla süslenmiş ahşap bir put, Afşin'in firar için hazırladığı şişme botlar, Mecûsî dinine ait kitaplar gibi gayri İslâmî şeyler bulmuştur.⁸⁵ Put meselesi Mes'ûdî tarafından doğrulanmakta hatta müellif Türk komutanın putlarıyla birlikte yakıldığını söylemektedir.⁸⁶ Yine dönem şairlerinden Ebû Temmâm da yazdığı bir şiirinde Afşin'in putlarına açıkça değinmektedir.⁸⁷ Faruk Sümer'e göre Afşin'in naaşının yakılması Abbâsîlerin onun Müslümanlığına inanmadığını ispat etmektedir.⁸⁸ Meseleye farklı bir zaviyeden bakmayı tercih eden Hakkı Dursun Yıldız ise ölümünden sonra evinde bulunduğu iddia edilen din dışı emtiaların neden ilk tevkif esnasında bulunmadığını sormakta ve bu durumu garipsemektedir.⁸⁹

Elbette tüm bu hususlar kendi içerisinde haklılık payı barındırmaktadır. Zira özellikle mahkeme kaydıyla alâkalı aktarılan bilgilerin kendi içerisinde tutarsız olması, konuyu tüm yönleriyle anlamak ve aydınlatmak arzusundaki tarihçinin işini hayli zorlaştırmaktadır. Ancak gözden kaçırılmaması gereken husus, Afşin'in sonradan İslâmlaştığı ve eski inançlarından kısa sürede bütünüyle kopmasının mümkün olmadığı gerçeğidir. Hakikat olan bir diğer husus, Abdullah b. Tâhir ve Ebî Duâd başta olmak üzere Afşin'in öldürülmesini isteyen rakiplerinin gerek mahkeme safhasında gerekse tutuklu olduğu süre zarfında dinî hükümleri ön plana çıkartarak Türk komutanın yargılanmasını bu yöne kaydırma gayretleridir. Zira Bâbekle yazıştığı, Acem devleti kurmak arzusunda olduğu ya da Mu'tasım'a suikast yapmak gibi temellendirilemeyen ve ispatlanamayan siyasî iddialardan suçlu bulunduğu dair hiçbir kayıt yoktur.

Tüm malumata rağmen yegâne gerçek, Afşin'in Abbâsî tarihinde üstlendiği mühim roldür. Afşin; Bâbek gibi önemli bir düşmanı ortadan kaldırmış, Bizans İmparatorunu Teophilos'u mağlup etmiş ve yine Bizans'ın uzunca zaman unutmadığı Ammûriye zaferinde önemli rol üstlenmiş, öldürmekle suçlandığı Mu'tasım'a yeğeni tarafından yapılacak darbenin bertaraf edilmesinde öne çıkmış muzaffer bir komutandır. Adı destanlara dahi konu olan Afşin, Battal Gazî'yle dahi özdeşleştirilmiştir.⁹⁰ Tüm bunlara rağmen Arap şairin "*Görüyorsun ki atını harp meydanlarına ilk süren Afşin'dir. Afşin ki ölüm saçağın bulutların arasına ilk dalan kimsedir*"⁹¹ diye tanımladığı, kendisine putperest diyen Ebû Temmâm'ın dahi "*Elbette İslâm yaptığın iyiliğe teşekkür edecektir. Allah onun vefasına keşildir*"⁹² diye tasvir ettiği Afşin, cesur bir lider olarak rakiplerinin siyasî emelleriyle hayattan kopartılmıştır.

SONUÇ

Irak Türklerinin önemli isimlerinden Afşin (Haydar b. Kâvûs), yaşamı ve ölümüyle Abbâsî tarihinde simgeleşmiş bir komutandır. Abbâsî Devleti'ne iştirakinden tutuklandığı güne kadar mühim işler yapan Afşin'in varlığı hilâfet ordularına güç katmış, Halife Mu'tasım onun sayesinde mutlak hâkimiyetini Azerbaycan dağlarından Anadolu ovalarına genişletmeyi başarmıştır. Şüphesiz bu süreçte Halifenin gücünün artması, Sâmerâ'nın inşa edilmesi ve farklı coğrafyalardan Türklerin Irak'a getirilmesi Afşin adının simgeleşmesine katkıda bulunan gelişmeler olmuştur.

⁸¹ Tha'âlibî, *The Latâ'if al-ma'ârif*, Translated with introduction and notes by C. E. Bosworth, The Edinburgh University Press, Edinburgh 1968, s. 111.

⁸² Emre Ömür, *IX.-XI. Yüzyıllarda Irak Türkleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2022, s. 66-67.

⁸³ Taberî, *age*, C. IX, s. 114, İng. Trc., C. XXXIII, s. 199; İbnü'l-Esîr, *age*, C. VI, s. 65, Tr. Trc., C. VI, s. 454; Sibt İbnü'l-Cevzî, *age*, C. XIV, s. 330; el-Mes'ûdî, *Mürüccü'z-Zehab ve Me'adinü'l-Cevher*, C. III, s. 474; Azîmî, *age*, s. 252; Tağrîberdî, *age*, C. II, s. 247; en-Nüveyrî, *age*, C. XI, s. 186; Ebû'l-Fidâ', *age*, s. 345.

⁸⁴ Taberî, *age*, C. IX, s. 114, İng. Trc., C. XXXIII, s. 199.

⁸⁵ Taberî, *age*, C. IX, s. 114, İng. Trc., C. XXXIII, s. 200.

⁸⁶ el-Mes'ûdî, *Mürüccü'z-Zehab ve Me'adinü'l-Cevher*, C. III, s. 474.)

⁸⁷ Uylaş, *agm*, s. 99.

⁸⁸ Sümer, *agm*, s. 665.

⁸⁹ Yıldız, *agm*, s. 22.

⁹⁰ Irène Méelikoff, *Türk-İran Epik Geleneği İçinde Horasan Teberdarı Ebu Müslim*, çev. Armağan San, Elips Kitap, Ankara 2012, s. 56.

⁹¹ Zekerîya Kitapçı, *Orta Doğu'da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1987, s. 13.

⁹² Uylaş, *agm*, s. 101.

Aslında Afşin'in yaşamı orta çağ Yakın Doğu'sunun Türk komutan portresini yeterince iyi betimlemektedir: Nesebi hakkında tartışmalar olan, sonradan İslâmlaşmış, askerî maharetleriyle ön plana çıkmış, bu maharetleri sayesinde önemli işler başarmış, emrinde bulunduğu devlete önemli zaferler kazandırarak hayata mücadelelerle veda eden bir lider. Böylesi bir portre içinde çok fazla rastlanmayan ve Afşin'i asıl özel kılan hikâye, Türk komutanın yargılanmasına dair kaydı ihtiva eden mahkeme sürecidir. Dönem kaynaklarından bazıları başta olmak üzere geç dönem İslâm müellifleri bu durumu es geçmemiş, hemen hepsi Afşin'in yargılanmasına dair birkaç kelam etmiştir. Elbette bu da görünürde çok fazla temel de ise tek bir soruyu beraberinde getirmiştir: (Abbâsî cihetinden) Afşin hain miydi?

Çalışmanın içerisinde de beyan ettiğimiz üzere; bu hususta genel kanaatimiz Afşin'in siyasi rekabetin kurbanı olduğu, Abbâsî Devleti'ne ihanetle sorumlu tutulmaması gerektiğidir. Zira sözde Halifeye suikast gibi sıra dışı ve affi mümkün olmayacak bir sebepten tutuklanan Afşin, mahkemede daima dinsizlikle suçlanacak şekilde sorulara muhatap olmuş, Mâzyâr hariç -ki o da Acem devleti kurmak ve Mecûsîliği yüceltmek gibi bir amaca hizmet ettiği için aslında dinî temeli olan bir suçlamadır- siyasi sorularla yüzleşmemiştir. Görünen o ki Afşin açısından sorunun kaynağı diyebileceğimiz Abdullah b. Tâhir'in güdümündeki mahkeme heyetinin yegâne gayesi, onu mürted ilan etmektir. Ancak gözden kaçırılmaması gereken iki husus vardır. Birincisi Afşin'in yargılandıktan hemen sonra ölmemiş, toplamda bir yıla yakın tutuklu kalmıştır. Türk komutanın mürtedlikle suçlandığı ve Halifeyi öldürmeye yönelik bir teşebbüs tertip etme hazırlığında bulunmaktan tutuklandığı akla getirildiğinde, ilgili suçlardan net bir şekilde hüküm giymediği anlaşılmaktadır. İkinci husus ise Halife Mu'tasım'ın da isnat edilen suçlara yönelik şüpheleri bulunduğu gerçeğidir. Zira Afşin'in tutuklu bulunduğu süreçte önce oğlunu göndererek kendisine ikramda bulunan Halife, ardından Hamdûn'u göndererek onu bazı hususlar konusunda yeniden dinletmiştir. Bu bilgi dahi Afşin'e yönelik ithamların Halife nezdinde kat'iliği hususuna gölge düşürmektedir. Ne var ki soydaşları dahil hiç kimseden destek alamayan Afşin hapisten kurtulamamış, Abbâsîlerin Irak'a getirdiği Türkler arasında siyasi komployla bertaraf edilen ilk önemli komutan olarak tarihe geçmiştir.

KAYNAKÇA

Temel Kaynaklar

- AZİMÎ, Muhammed b. Ali, *Târîhu Haleb*, Thk. İbrahim Za'rûr, Dımaşk 1984.
- BAR HEBRAEUS, *Abû'l-Farac Tarihi*, Süryaniceden İngilizceye Çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3.Baskı, Ankara 1999.
- BEYHAKÎ, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i, *Târih-i Beyhakî*, çev. Necati Lügal, Haz. Hicabi Kırlandıç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
- EBÛ'L-FİDÂ', el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Ali b. Mahmûd el-Eyyübî, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, C. I, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- ED-DİNEVERÎ, Ebû Hanîfe, *el-Ahbâru't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)*, çev. Zekeriya Akman ve Hüseyin Siyabend Aytemür, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.
- EL-ATÂBEKÎ, Cemâlüddîn Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, C. II, Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, Kâhire 1930.
- EL-BAĞDÂDÎ, Şihâbüddîn Ebû Abdullâh Yâkut b. Abdullâh el-Hamevî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. I, Dârü's Sâdr, Beyrut 1977.
- EL-BELÂZÜRÎ, Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- EL-BİRÛNÎ, Ebû Reyhan, *el-Âsâr el-Bâkiye*, çev. Ahsen Batur (Maziden Kalanlar), Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- EL-HÂZİN, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yaküb b. Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, C. I, Şirket el-Müdü'n el-Sanaiyye, 1914; İng. Trc. The Experiences of the Nations, Translated From the Arabic by H.F. Amedroz and D.S. Margoliouth, C. IV, Basil Blackwell, London 1921; Tr. Trc. Kıvameddin Burslan, Yayına Hazırlayanlar Mehmet Şeker-Rıza Savaş-Süleyman Genç-Ali Ertuğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
- EL-MES'ÛDÎ EL-HÜZELÎ, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin b. Ali, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşraf*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.
- EL-MES'UDÎ EL-HÜZELÎ, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin b. Ali, *Mürüccü'z-Zeheb ve Me'adinü'l-Cevher*, C. III, Dâru'l-Hicre, Kum 1984.
- EL-YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Vâzih, *Kitâbü'l-Büldân*, Brill, Leiden 1860; Tr. Trc. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, 2. Baskı, İstanbul 2019; İng. Trc. The Works of Ibn Wâğih al-Ya'qûbî, Islamic History and Civilization, C. I, Ed by. Matthew S. Gordon, Chase F. Robinson, Everett K. Rowson, Michael Fishbein, Leiden 1892.
- EL-YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Vâzih, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Brill, Leiden 1883; İng. Trc. The Works of Ibn Wâğih al-Ya'qûbî, Islamic History and Civilization, C. III, Ed by. Matthew S. Gordon, Chase F. Robinson, Everett K. Rowson, Michael Fishbein, Brill, Leiden 2017.
- EN-NÜVEYRÎ, Şihâbeddin Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, C. XXII, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2004.
- ES-SÂBÎ EL-KÂTİB, Ebü'l Hüseyin Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhîm, *Rüsûm Darü'l-Hilâfe*, Matba'atü'l-'Anî, Bağdad 1964.
- ES-SÛYÛTÎ, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Târîhu'l-Hulefâ*, Vezaretü'l-Evkaf ve's-Şuûn el-İslâmiyye, Darü'l-Minhâc, Beyrut 2013.
- EZ-ZEHEBÎ, Hâfiz Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz et-Türkmânî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, C. XXIII, Thk. Ömer Abdusselam Tedmürî, Dârü'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1992.
- ISFANDİYÂR, Muhammed b. Al-Hasan, *The History of Tabaristán*, Translated by Edward G. Browne, Leyden: E.J. Brill İmprimerie Orientale, London 1905.
- İBN HALDÛN, Ebü Zeyd Velîyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *Kitâbü'l-İber Dîvânü'l-Mübtede ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsarâhüm min Zevî's-Sultâni'l-Ekber*, C. II, Matbaatü'l-Bulak, Kahire 2000.

İBN HALLİKÂN, *Vefeyâtü'l-A'yân (Biographical Dictionary)*, C. I, Translated From the Arabic by: Mac Guckin De Slane, Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, London 1843.

İBN HURDAZBÎH, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murad Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

İBN KESİR, El-Hâfız, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. X, Mektebetü'l-Maârif, Beyrut 1990.

İBN TAYFÛR, *Kitâbu Bağdâd*, çev. Mustafa Hizmetli, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2021.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, C. XI, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.

İBNÜ'L-ESİR, Ebî'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed Abdülkerîm b. Abdülvahîd eş-Şeybânî, *el-Kâmil fî't-Tarih*, C. VI, Thk. Muhammed Yusuf Dukâkî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987; İslâm Tarihi, VI, çev. Abdullah Köşe, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

İBNÜ'L-VERDÎ, Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer el-Şuheyri, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, C. I, el-Matbaa el-Haydariyya, Necef 1969.

KAZVİNÎ, Hamd-Allâh Mustawfî, *Nuzhat-al-Qulûb*, Translated by G. Le Strange, Leyden: E.J. Brill, London 1919.

KAZVİNÎ, Hamdullah Müstefvî-yi, *Târih-i Güzîde*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2018.

MİCHAEL THE GREAT, *The Chronicle of Michael the Great*, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition, New Jersey 2013.

SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, Şemsüddîn Ebû'l Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdullah, *Mir'atü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*, C. XIV, Dârü'l-Risâletü'l-Âlemiyye, Beyrut 2013.

SUYÛTÎ, Jalálu'ddîn, *History of The Caliphs*, Translated From the Original Arabic By Major H. S. Jarrett, Baptist Mission Press, Asiatic Society, Calcutta 1881.

TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir'üt, *Târîh-i Taberî Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, Thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, C. VIII, Dârü'l-Maârif, Kahire 1967; İng. Trc. The History of al-Tabari, Translated and Annotated By C. E. Bosworth, C. XXXII, State University of New York Press, New York 1991.

THA'ÂLİBÎ, *The Latâ'if al-ma'ârif*, Translated with introduction and notes by C. E. Bosworth, The Edinburgh University Press, Edinburgh 1968.

Araştırma Eserler

ESİN, Emel, "The Cultural Background of Afşîn Haidar of Uşhrûsana in the light of Recent Numismatic and Iconographic Data", *Akten des VII. Kongresses für Arabistik und Islamwissenschaft* (Göttingen, August 1974), Ed. Albert Dietrich, 1975, s. 126-145.

GÖMEÇ, Saadetin Yağmur, *Uygur Türkleri Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2015.

GÜNER, Ahmet, "Mâzyâr b. Kârin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 198-199.

KİTAPÇI, Zekeriya, *Orta Doğu'da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1987.

MÉLİKOFF, Irène, *Türk-İran Epik Geleneği İçinde Horasan Teberdarı Ebu Müslim*, çev. Armağan San, Elips Kitap, Ankara 2012.

ÖMÜR, Emre, *IX.-XI. Yüzyıllarda Irak Türkleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2022.

PAMUKÇU, Ekrem, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994.

PIPES, Daniel, *Slave Soldiers and Islam*, Yale University Press, New Haven 1981.

SALMAN, Hüseyin, *Türgişler*, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

SÜMER, Faruk, "Abbasiler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens Afşîn", *Belleten*, Sayı: LI, Ankara 1987, s. 651-666.

UYLAŞ, Sait, "Ebû Temmâm'ın Şiirlerinde Bir Türk Komutan Afşîn", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 28, Erzurum 2005, s. 91-101.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Abbâsiler Devrinde Türk Kumandanları el-Afşîn Haydar b. Kâvûs", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 4-5, İstanbul 1974, s. 1-22.

YÛSOFÎ, Ğ. H., "Bâbak Korrâmî", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III, London 1988, p. 299-306.

BİR ORTA ÇAĞ MAHKEMESİ: AFŞİN'İN YARGILANMASI

Elektronik Kaynaklar

<https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/M%C3%A2ide-suresi/672/3-ayet-tefsiri> (Erişim Tarihi: 22.07.2024/19:03)

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 91-108.

Geliş Tarihi–Received Date: 06.10.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 06.11.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TARİHİ KAYNAKLAR IŞIĞINDA SÂMÂNÎ AİLESİNİN MENŞEİ

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1545053>

 YUNUS EMRE TANSÜ* - ÖMER ÇİFTÇİ**

ÖZ

Menşe konusu, Orta Çağ'da var olmuş her devletin çok önem verdiği bir konu olmuştur. Kimi devletler soylarını hanlara dayandırmak suretiyle yüceltmeye çalışırken kimi devletler ise uhrevî rüyalar üzerinden bunu yapmaya çalışmışlardır. Menşe araştırmaları, metodolojik açıdan bakıldığında zaman, Tarih çalışmalarının en güç alanlarından biri olarak ön plana çıkmaktadır. Özellikle Orta Çağ'da var olmuş devletlerin siyasî ve askerî faaliyetlerini anlatan kaynakların birbirlerinin arasındaki tutarsızlıkları ve kronolojik açıdan birbirlerine uymamaları, Orta Çağ'da hüküm sürmüş hanedanların menşei konusunu araştırmayı daha da zorlaştırmaktadır. Bu devletlerden birisi de hiç şüphesiz Sâmânî Devleti'dir. Hicri üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerine hükmeden Sâmânîler, bu toprakların siyasî, sosyal ve kültürel gelişim tarihinde değerli bir role ve özel bir yere sahiptir. Tarihi kaynaklarda kendilerine atfedilen şecerelere dayanılarak birçok batılı tarihçi tarafından bu hanedanlık İran menşeli bir devlet olarak kabul edilmiştir. Ancak sadece bu şecerelere dayanılarak çıkarılan bu varsayımın, ailenin ortaya çıktığı şehir ve yerleşim yerleri, dini inanışları, Türklerle olan yakınlıkları ve kaynaklarda kendilerini Türk olarak gösteren emarelerde dikkate alınarak yeniden incelendiğinde doğru olamayacağı ortaya çıkmaktadır. Sâmânî ailesinin erken dönem tarihleri hakkında bilgi veren Mahmûd b. Amîr Velî, Abdülkerîm b. Muhammed Sem'ânî ve Yâkût el-Hamevî gibi müellifler tarafından zikredilen Cabba Han adlı kişinin mensup olduğu millet, hâkimiyet kurduğu yerler, dini durumu ve zikrettiğimiz müelliflerin doğrudan veya dolaylı yoldan onun Sâmânî ailesi ile olan bağlantısına değinmeleri, bizlere Avrupalı tarihçilerin görüşlerinin aksine Sâmânî hanedanın Türk kökenli bir millet olduğunu göstermektedir. Batılı tarihçilerin ısrarla Behrâm Çübîn'i Sâmânîler'in atası olarak göstermelerinin sebebi, bu devletin Türk kökenli bir hanedan göstermeme çabalarından ileri gelmektedir. Ancak Behrâm Çübîn ve Caban Han adlı kişilerin siyasî faaliyetleri ve yaşam tarzları göz önüne alındığında, Sâmânî ailesinin Behrâm Çübîn ile bir alakasının olmadığı aksine Türk kökenli bir yönetici olan Cabba Han'a daha yakın oldukları ortaya çıkmaktadır. Öte yandan Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, İbn Miskeveyh ve Muhammed b. Ahmed el-Makdisî gibi Orta Çağ'ın önemli müelliflerin eserlerinde Sâmânî ailesini Türk kökenli bir hanedan olarak gösteren emareler zikretmeleri, onların Türk menşeli bir aile olduklarını daha da net bir şekilde göstermektedir. Ancak ailenin Türk menşeli bir millet olduğuna dair daha sağlam ifadelerin olduğu batılı tarihçiler tarafından her ne kadar kabul görülse de Sâmânîler İran menşeli bir millet olarak kabul etmekte ısrarcı davranmışlardır. Bundan dolayı söz konusu bahsin, kaynaklar tarafından desteklenerek doğru bir bakış açısıyla ve her yönden yeniden değerlendirilip incelenmesi, Türk-İslâm tarihi çalışmaları açısından büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmamızda, kendilerine çağdaş ve sonraki Türk devletlerine siyasî, kültürel ve dini alanlarda öncülük etmiş Sâmânî Devleti'nin İslâmiyet'i kabul süreçleri, kendilerine atfedilen şecereler, birtakım kaynaklarda ailenin Türk soylu olduklarına dair nakledilen ifadeler, Türkler ile olan münasebetleri ve yerleşim yerleri konuları üzerinde durularak, ailenin menşe konusu açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sâmânîler, Menşe, Cabba Han, Behrâm Çübîn, Türk, İran, Türk-İslâm Devletleri.

* Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gaziantep/TÜRKİYE, E-Posta: ytansu@gmail.com, **ORCID ID:** 0000-0002-6183-5306.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Gaziantep/TÜRKİYE, E-posta: omerciftci99@icloud.com, **ORCID ID:** 0000-0002-8057-4615.

THE ORIGIN OF THE SAMANI FAMILY IN THE LIGHT OF HISTORICAL SOURCES

ABSTRACT

The issue of origin has been an issue that every state that existed in the Middle Ages attached great importance to. While some states tried to glorify their ancestry by basing it on the khans, some states tried to do this through otherworldly dreams. From a methodological point of view, origin studies stand out as one of the most difficult areas of History studies. In particular, the inconsistencies between the sources describing the political and military activities of the states that existed in the Middle Ages and their chronological inconsistency make it even more difficult to investigate the origin of the dynasties that ruled in the Middle Ages. One of these states is undoubtedly the Samani State. The Samanids, who ruled the regions of Mawarannehir and Khorasan in the third and fourth centuries of the Hijri, have a valuable role and a special place in the history of the political, social and cultural development of these lands. Based on the genealogies attributed to them in historical sources, this dynasty has been accepted by many western historians as a state of Iranian origin. However, it becomes clear that this assumption, which is based only on these genealogies, cannot be correct when it is re-examined by taking into account the cities and settlements where the family originated, their religious beliefs, their affinity with the Turks, and the signs that show them as Turks in the sources. The nation to which Jabba Khan, who is mentioned by authors such as Mahmud b. Amir Wali, Abd al-Karim b. Muhammad Sam'ani and Yakut al-Hamawi, who provide information about the early history of the Samani family, belonged to, the places where he ruled, his religious status, and the direct or indirect connection of the authors we have mentioned with the Samai family, show us that the Samanid dynasty was a nation of Turkish origin, contrary to the views of European historians. Western historians who persistently point to Bahram Chobin as the ancestor of the Samanids are due to the efforts of this state not to show a dynasty of Turkish origin. However, considering the activities and lifestyles of people named Bahram Chobin and Jabba Khan, it shows that the Samani family had nothing to do with Bahram Chobin, on the contrary, they were closer to Jabba Khan, a ruler of Turkish origin. On the other hand, Rashid al-Din Fazlullah al-Hemadani, Ibn Miskewayh and Muhammad b. Ahmed al-Maqdisi the fact that important historians of the Middle Ages, such as, cite indications in their works that show the Samanid family as a dynasty of Turkish origin, shows even more clearly that the family was an Iranian nation and a family of Turkish origin. However, although it is accepted by western historians that there are more solid statements that the family is a nation of Turkish origin, they insisted on accepting the Samans as a nation of Iranian origin. For this reason, it is of great importance for Turkish-Islamic history studies to re-evaluate and examine the bet in question from a correct perspective and in every aspect, supported by the sources. In this study, the origin of the family will be tried to be explained by focusing on the acceptance processes of the Samani State, which led the contemporary and later Turkish states in political, cultural and religious fields, the genealogies attributed to them, the statements that the family was of Turkish descent in some sources, their relations with the Turks and their settlements.

Keywords: Samanids, Origin, Jabba Khan, Bahram Chobin, Turkish, Iranian, Turkish-Islamic States.

GİRİŞ

Bilindiği üzere Orta Asya'nın, Orta Çağ döneminde özel bir yer, IX. yüzyılın ortalarından XI. yüzyılın hemen başlarına Buhara olmak üzere, Horasan ve Mâverâünnahir gibi önemli bölgelerin yöneticiliğini yapan Sâmanîler'e aittir. Tarihi kaynaklarda Sâmanîler'in, siyasi, askerî, kültürel ve ekonomik durumları hakkında değerli bilgiler bulunmaktadır. Ancak kaynakların birbirlerinin arasındaki tutarsızlıkları ve kronolojik hataları olmasından dolayı ailenin menşei hakkında net bir sonuca varıldığı söylenemez. Hâlâ belirsizliğini korusa da modern tarihçilerin birçoğu bu ailenin İran kökenli bir hanedanlık olduğu ve Sâsânîler'in soyundan geldikleri konusunda ortak bir fikirde buluşmuşlardır.¹ Buna karşın Sâmanîler'in Türk kökenli bir millet olduklarına dair

¹ P. M. Sykes, *History of Persia*, London 1915, s. 87; C. Edmund Bosworth, "Sâmanîds", *EI*, VIII, Leiden 1995, s. 1025-1026; a.mlf., "The Sâmanîds", *The Islamic Dynasties*, Edinburgh 1996, s. 101; Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, IV/I, Cambridge 1956, s. 352; Stanley Lane-Poole, *The Mohammedan Dynasties (Chronological And Genealogical Tables With Historical Introductions)*, London 1894, s. 131; Richard N. Frye, "The Samanids", *CHIr.*, IV, Cambridge 2008, s. 136; a.mlf., *The History of Bukhara*, Cambridge 1954, s. 35; V. F. Büchner, "Sâmanîler", *IA*, C. X, İstanbul 1966, s. 140; Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden 1992, s. 192; Carl Brockelmann, *History of The Islamic Peoples*, New York 1960, s. 165; A. Sh. Shahbazi, "Bahram VI Çobin", *Elr*, III, London 1988, s. 514-522; Abbas İkbâl-i Âştiyânî, *Târîh-i İrân*, Tahran 1972, s. 138. Karşıt görüşler için bk. Shamsiddin Kamoliddin, *The Samanids (The First Islamic Local Dynasty in Central Asia)*, Saarbrücken 2011; Aydın Usta, *Türkler ve İslâmiyet (İlk Müslüman Türk Devleti: Sâmanîler)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 129-172; a.mlf., *Türklerin İslâmlaşma Serüveni: Sâmanîler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 55-72; Nazmiye Togan, "Peygamberin Zamanında Şarkî ve Garbî Türkistanı Ziyaret eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın bu Ülkenin Siyasi ve Dini Hayatına Alt Kayıtları", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 4(1-2), 1956, s. 61-64; Zeki V. Togan, *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun Yayınları, İstanbul 1982, s. 112, n. 939; Şemsettin Günaltay, "İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilası Mıdır?", *Belleten*, 2(5-6), 1938, s. 76-78; Hasan Kurt, "Devlet Kurma Sürecinde Sâmanoğulları", *AÜİFD*, 44(2), 2003, s. 110-112.

kaynaklarda bulgular yer almıştır.² Bundan dolayı Sâ mânîler'in menşei araştırılırken bilhassa kaynakların detaylı bir şekilde incelenmesi ve doğru bir sonuca varılması Türk-İslâm devletleri tarihi çalışmaları için büyük bir önem arz etmektedir.

IX-XVI. yüzyıl Orta Çağ müellifleri tarafından kaleme alınan coğrafi ve biyografik Arapça ve Farsça eserlerin birçoğunda Sâ mânîler hakkında değerli bilgiler bulunmaktadır.³ Moğollardan sonra kaleme alınmış birtakım eserlerde de Sâ mânîler hakkında bilgiler de mevcuttur.⁴ Hanedanın siyasi, askerî ve kültürel tarihi hakkında malumatlar veren bu kadar çok kaynak olduğu halde şecereleri hakkında net bir sonuca varamamamızın önemli sebeplerinden biri, İslâmiyet'i kabul ettikleri süreçte yaşanan boşluk evresidir. Şöyle ki, Sâ mânîler'in döneminde yaşamış ve onları yakinen tanıyan hanedanın saray tarihçisi olan Nerşahî, *Târîhu Buhârâ* adlı eserinde ailenin ilk atası olarak kabul edilen Sâ mânîhudât'ın, Emevî valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin yardımcılarından etkilenerek Müslümanlığı kabul ettiğini nakletmiş⁵ ve daha sonra Emevîler'in yıkılışına kadar Sâ mânî ailesi hakkında herhangi bir malumat vermemiştir. Bu sessizlik evresi ta ki Emevîler'in yıkılıp Abbâsî Devleti'nin kurulması ile sona ermiştir. Sâ mânîler'in menşei ile ilgili çalışmaları bulunan Orta Çağ profesörü Aydın Usta'ya göre Nerşahî'nin Sâ mânî ailesi hakkında malumat vermemesinin ana sebebi, Emevîler'in güttükleri mevâlî politikasından kaynaklıdır. Usta'ya göre mevâlî politikasına göre Arap olmayan bir kişi Müslümanlığa geçtiği zaman kendisi ve kabilesi bir Arabın himayesine girer yani mevlası olurdu. Buna göre Sâ mânî ailesi Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin öncülüğünde Müslümanlığı kabul ettiği için, onun mevlası durumuna geldikleri öne sürülebilir. Böylece bir kişinin mevlası konumuna giren aile, bir devlet kurma ya da bölgede söz sahibi olamayacağından dolayı siyasi bir adım atamamışlardır.⁶ Ancak erken dönem Sâ mânî Devleti tarihi hakkında önemli bilgiler verdiğini düşündüğümüz Nerşahî'nin, ailenin menşei zikretmemesinin sebebini doğrudan Emevî Devleti'nin uyguladığı mevâlî politikasından dolayı olduğunu kabul etmemiz, kanımızca yetersiz bir sebep olarak gördüğümüz gibi müellifin bu sebepten ötürü sessiz kalmış olması pek de muhtemel değildir. Mesela Emevî Devleti'nden yaklaşık 250 yıl sonra Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da hüküm sürmüş olan Gurlular'ın menşei konusu da hâlâ belirsizliğini korumaktadır. Üstelik Gurlular'ın saray tarihçisi olan ve eserinde birçok devletin şecerelerini vermiş olan Minhâc-ı Sirâc Cüzcânî dahi Gurlular hakkında net bir şecere zikretmemektedir. Sâ mânîler'in menşei erken dönem tarihçileri tarafından zikredilmemesinin temel sebebi ailenin henüz bölgede siyasi bir varlık gösterememelerinden kaynaklıdır. Dolayısıyla hanedanın ilk ataları haklarında çağdaş sayılabilecek pek bir kaynağa sahip değiliz. Ancak ailenin en üst şeceresindeki Sâ mânîhudât'ın torunları Nûh, Ahmed, Yahyâ ve Ebü'l-Fazl İlyas gibi onların soyundan gelenler iktidara ve şöhrete kavuşunca çağdaş ve sonraki dönem yazarları tarafından kroniklere yazılmaya başlanmıştır. Yani asıl mesele burada Sâ mânîler'in ilk dönemlerinde tanınmamış olmalarından kaynaklı dönemin kroniklerinde çok sonradan zikredilmeye başlanmış olmalarıdır. Sâ mânîler hakkında en erken bilgi veren Nerşahî ancak ailenin ilk hükümdarı I. Ahmed'ten yüz elli yıl sonra yani I. Nûh döneminde eserini kaleme almış ve bu hükümdara taktim etmiştir.⁷ Öte yandan ailenin ilk üyesi Sâ mânîhudât ile I. Nûh arasındaki zaman farkını düşündüğümüzde Sâ mânîhudât'ın önce atalarının kimler olduklarını dahi unutmış olmaları yüksek muhtemeldir. Sonuç olarak ailenin üst şeceresindeki kişilerin kendileri hakkında herhangi bir eser ortaya koymamaları veya kendileri ile

² Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekâlîm*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1906, s. 358; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkübü'l-Himem*, VIII/1, nşr. ve ing. trc. H. Frederick Amedroz ve D. Samuel Margoliouth, London 1920, s. 140-141; Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-Tevârih: Gazneliler Tarihi*, II/4, nşr. Ahmed Ateş, Ankara 1999, s. 3.

³ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, nşr. Muhammed Takî Müderris-i Razavî, Tahran 1984, s. 81; İbnü'l-Esrî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, XIII/VII, nşr. C. J. Tornberg, Leiden 1863, s. 192; Minhâc-ı Sirâc Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, II/1, nşr. Abdülhay Habîbî-i Kandeherî, Quetta 1949, s. 201; Hamdullâh el-Müstevfî el-Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, nşr. Abdülhüseyn Nevâî, 1387 hş., s. 376; Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, nşr. Abdülhay Habîbî, Tahran 1363 hş., s. 319; Abdülkerim b. Muhammed Sem'ânî, *el-Ensâb*, X/VII, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, Beyrut 1980, s. 12; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, XXVII/XXVI, nşr. Kâmil Salmân al-Jubûri ve Mahdi al-Naim, Beyrut 2010, s. 81; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*, XIV/IV, nşr. Muhammed Abdürresûl İbrâhim, Kahire 1914, s. 446; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Târîhi'l-Beşer*, II/1, nşr. Mahmûd Deyyûb, Beyrut 1997, s. 369; İbnü'l-Verdî, *Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, II/1, nşr. Ahmed Rifat el-Bedrâvî, Beyrut 1970, s. 354; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, XII/III, nşr. Dârü'l-Kütübü'l-Misriyye, Kahire 1932, s. 83; Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, XXXIII/XXV, nşr. Abdel Macid Tarhani, Beyrut 2004, s. 200; Şebânkâreî, *Mecmau'l-Ensâb fi't-Tevârih*, nşr. Âga Mîr Hâşim-i Muhaddis, Tahran 1984, s. 23; Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1938, s. 68; Kadî Ahmed Gaffârî, *Târîhi Cihân-ârâ*, nşr. Hasan-ı Nerâkî, Tahran 1342 hş., s. 98; Beyzâvî, *Nizâmü't-Tevârih*, nşr. Seyyid Mansûr, Haydarâbâd 1930, s. 62; Benâkîti, *Târîh-i Benâkîti*, nşr. Ca'fer Şuâr, Tahran 1348 hş., s. 218; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, VI/IV, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Haydarâbâd 1966, s. 148; Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye Ani'l-Kurâni'l-Hâliye*, nşr. C. Eduard Sachau, Leipzig 1878, s. 39; Necmeddin Neseffî, *el-Kand fi Zikri Ulema-i Semarkand*, nşr. Yûsuf el-Hadî, Tahran 1999, s. 65; Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasîhi*, II/1, nşr. Seyyid Mahmûd Horasânî, Meşhed 1341 hş., s. 274; Cemâl-i Karşî, *Mülhakatü's-Surâh*, nşr. Ş. H. Vahidov ve B. B. Aminov, Almatı 2005, s. CXXXIX; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, VI/III, nşr. F. Wüstenfeld, Leipzig 1868, s. 13; Anonim, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Mesâlik ile'l-Magrib*, nşr. Menûçîhr-i Sütüde, Tahran 1983, s. 89; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 358; İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1889, s. 40; İbn Havkal, *Süretü'l-Arz*, nşr. J. Heindrik Kramers, Leiden 1938, s. 472.

⁴ Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ fi Süretü'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, VII/IV, nşr. Abbas Pervîz, Tahran 1338 hş., s. 30; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer fi Ahbâri Efrâdî'l-Beşer*, IV/II, nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî, Tahran 1380 hş., s. 353; a.mlf., *Düstürü'l-Vüzerâ*, nşr. Saîd-i Nefisî, Tahran 1317 hş., s. 107.

⁵ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 81.

⁶ Usta, *Türkler ve İslâmiyet*, s. 133.

⁷ Sebâhattin Samur, "Nerşahî", *DİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 562.

çağdaş olan tarihçiler tarafından zikredilmemeleri, Nerşahî'nin ailenin şeceresi hakkında sessiz kalmasına sebep olmuş en önemli etmen olarak karşımıza çıkmaktadır.

1. Kaynaklarda Sâmânîler'in Ortaya Çıkışı ve İslâmiyet'e Geçiş Süreçleri

Sâmânîler yaklaşık 130 yıl boyunca Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde hüküm sürmüş, İran ve Turan'ı ayıran tampon bir devlet olmuştur. Sâmânîler'in şüphesiz kabul edilen ilk atası Sâmânhudât'tır. Ona Sâmân denilmesinin sebebi, bir köy kurmuş olması ve bu köye Sâmân Köyü denmesinden kaynaklıdır.⁸ Sâmânhudât, VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde muhalifleriyle girdiği çatışmalarda başarısız olunca Belh'den kaçarak Merv'de bulunan Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin⁹ yanına sığınmıştır. Esed b. Abdullah el-Kasrî, ona karşı misafirperver davranarak bütün ihtiyaçlarını karşılamıştır.¹⁰ Sâmânhudât, el-Kasrî'den düşmanları konusunda da yardım talep etmiştir. Muhtemelen kendisine muhalif olan kişiler Belh civarında oturan Türgişler'dir.¹¹ Düşmanları konusundaki yardım isteğini de geri çevirmeyen el-Kasrî, çok geçmeden Sâmânhudât'ın muhaliflerinin bozguna uğratarak Belh şehrini tekrardan ona teslim etmiştir. Sâmânhudât, kendisine yapılan bu iyiliklerden çok etkilenmiş ve Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin sayesinde İslâmiyet'i kabul etmiştir.

Sâmânîler'in İslâmiyet'i kabul süreci ve tarih sahnesine çıkış zamanları hakkında, ailenin menşei meselesi gibi birtakım ihtilaflar bulunmaktadır. Kaynaklar, Sâmânîler'in Halife Me'mûn'un zamanında ön plana çıktıklarını anlatırken, Sâmânhudât dönemi ve Müslüman olma süreçleri ile ilgili pek bir bilgi nakletmemişlerdir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bunun temel sebebi, siyasi arenaya çıktıkları tarihten çok sonra tarih kitaplarına yazılmış olmalarıdır.

Sâmânîler'in Müslüman olma süreci hakkında kaynaklarda iki ayrı görüş bulunmaktadır. Bunlar Nerşahî'nin *Târîhu Buhârâ* ve Gerdîzî'nin *Zeynü'l-Ahbâr* adlı eserlerinde nakledilmiştir. *Zeynü'l-Ahbâr* adlı eserin müellifi Gerdîzî, Nerşahî'den farklı olarak Sâmânîler'in Halife Me'mûn'un Horasan valiliği sırasında onun vasıtasıyla Müslüman olduklarını nakletmektedir.¹² Ancak, Gerdîzî'nin verdiği bu malumata şüpheyle yaklaşılması gerektiğini düşünmekteyiz. Şöyle ki, Me'mûn halife olmadan önce babası Hârûnürreşîd¹³ tarafından 802 yılında Horasan valisi olarak tayin edilmiştir.¹⁴ Sâmânhudât'ın Horasana gelişinin ise 724-727 yılları arasında olduğu tahmin edilmektedir. Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin valiliği de bu yıllara denk gelmektedir.¹⁵ O halde Sâmânîler'in Esed b. Abdullah el-Kasrî zamanında Müslüman oldukları açıktır. Ayrıca Sâmânhudât'ın Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin kişiliğinden, yardımlarından ve onun eli ile Müslümanlığı tanıdığından dolayı bir oğluna Esed ismini koyduğunu da bilmekteyiz.¹⁶ Gerdîzî'nin böyle bir rivayette bulunmasının yüksek muhtemel sebebi Sâmânîler'in İslâm dinini kabul etmelerine vesile olan kişilerin konumlarıdır. Müellifin bir taraftan Halife diğer taraftan vali olan bu kişilerden, elbette konum gereği Sâmânîler'in Müslüman olma sürecini Halife olan kişiye yaslamış olması olağandır. Ayrıca Emevîler'in güttükleri mevâlî politikası ve birçok tarihi olay hasebiyle, kendilerine çağdaş ve bir sonraki dönem devletleri tarafından pek de hoş karşılanmayan bir hanedan olduğunu da hatırlamamızda yarar vardır. Halife Me'mûn'nun mensup olduğu Abbâsî Devleti kendi soylarının Hz. Peygamber'den geldiğini söyleyerek bölgedeki devletler nezdinde büyük bir saygınlık elde etmeyi başarmışlardır. Öyleyse bütün bu bilgileri topladığımızda çıkacak en açık sonuç, Sâmânîler'in saygınlığını artırma çabası olduğudur. Bilerek yahut bilmeyerek Gerdîzî'nin verdiği bu malumata şüpheyle yaklaşılması gerektiği ortadadır. Bundan dolayı Gerdîzî'nin verdiği nakil zaman farklılıkları, dönem şartları ve Emevî-Abbâsî devletlerinin arasındaki saygınlık çerçevesinde bakıldığında Nerşahî'nin verdiği nakle göre zayıf kalmıştır. Öyle ki Nerşahî'nin verdiği malumat Gerdîzî'ye göre daha akla yatkın ve dönemin şartları bakımından daha elle tutulurdur.¹⁷

⁸ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 81.

⁹ Esed b. Abdullah el-Kasrî, Emevîler'in Horasan valilerinden biridir. Siyasi faaliyetleri ve hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Abdülkerim Özeydin, "Esed b. Abdullah el-Kasrî", *DİA*, C. XI, İstanbul 1995, s. 365.

¹⁰ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ* adlı eserinde, Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin misafirperverliği hakkında şu bilgileri zikretmektedir: "Derler ki o, hayırsever ve cömert bir adam idi. O kadar düşünceli idi ki, o taraftaki (Horasan bölgesindeki) eski büyük ailelere bakıp gözetiyor, ister Arap, isterse Acem olsun asil insanlara iyi davranıyordu" (Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 81).

¹¹ Kamoliddin, *Samanids*, s. 8.

¹² Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 322.

¹³ 786-809 yıllarında hüküm süren Abbâsî halifesidir. Asıl adı Hârûn olmakla beraber Bizans Devleti'ne karşı gösterdiği siyasi ve askeri başarıları sayesinde babası Halife Mehdi-Billâh tarafından kendisine "Reşîd" lakabı verilmiş ve bu tarihten itibaren Hârûnürreşîd ismi ile anılmıştır. Geniş bilgi için bk. Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, C. XVI, İstanbul 1997, s. 258-261.

¹⁴ Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 101.

¹⁵ Esed b. Abdullah el-Kasrî, Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik tarafından Müslim b. Saîd b. Eslem'in yerine Horasan valiliğine 724 yılında tayin edilmiştir. bk. Yakûbî, *Târîhu'l-Yakûbî*, II/II, nşr. Abdülemîr Mühennâ, Beyrut 1993, s. 247; İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhi Dimaşk*, XXXI/IV, nşr. Rûhiyye en-Nehâs v.dğr., Dimaşk 1987, s. 322; G. R. Hawting, *The First Dynasty of Islam*, London-New York 2000, s. 87; V. V. Barthold, "Esed", *IA*, C. IV, İstanbul 1978, s. 368; Özeydin, "Esed b. Abdullah", s. 365.

¹⁶ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 82, 104.

¹⁷ Sâmânîlerin Esed b. Abdullah el-Kasrî döneminde Müslümanlığı kabul ettikleri Şemsettin Günaltay tarafından da desteklenmektedir. bk. Günaltay, "İslâm Dünyasının İnhitatu", s. 78.

2. Sâ mânîler'in Kaynaklarda Nakledilen Şecereleri

Sâ mânîler'in İran asıllı olduğuna dair iddiaların başlıca sebeplerinden biri, kaynaklarda Sâ mânîler'e atfedilen şecereler olmuştur. Sâ mânîler hakkında en güvenilir müelliflerden biri olarak gördüğümüz Nerşahî, *Târîhu Buhârâ* adlı eserinde ailenin nasıl ortaya çıktığını ve ilk atalarının Behrâm Çübîn olduğunu nakletmektedir. Ancak müellif, ailenin Behrâm Çübîn ve Sâ mânîhudât arasındaki aile üyeleri ile alakalı herhangi bir soy kütüğü kaydetmemektedir. Nerşahî'nin bu eksikliği diğer Orta Çağ müellifleri tarafından tamamlanmıştır. Ailenin menşei ile ilgili bilgiler İbn Havkal, Gerdîzî, Bîrûnî, İbnü'l-Esir, Hamdullah el-Müstevfî el-Kazvîni, Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs el-Kalkaşendî, Necmeddin Nesefî, Yâkût el-Hamevî, Sem'ânî, İbn Fazlullah el-Ömerî, Ebü'l-Fidâ, Kadî Ahmed Gaffârî, İbn Mâkûlâ, Fasîh-i Hâfî ve Cemâl-i Karşî'nin eserinde mevcuttur.¹⁸ Sâ mânî ailesine atfedilen şecerelerin ortak özelliklerinden biri de ailenin ilk üyesi olarak Behrâm Çübîn'in gösterilmesidir. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi adına Behrâm Çübîn'in kim olduğuna ve faaliyetlerine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Askerî meziyetleri ve cesareti sayesinde efsanelere konu olmuş Behrâm Çübîn, VI-VII. yüzyıllarda hüküm sürmüş Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev'e bağlı bir ordu kumandanı idi. Tam tarihi belli olmamakla beraber Rey şehrinde dünyaya geldiği düşünülmektedir. Mensup olduğu Eşkani¹⁹ ailesi, İran'ın yedi büyük sülalesi olan Part asıllı Mihrani aşiretindedir.²⁰ Partlar, bugün Türk olarak kabul edilen İskitlere bağlı göçebe Dahae boylarına mensup idiler.²¹ Asıl adı Behrâm²² Mehrbandak olmasına karşın, İranlı araştırmacı Shahbazi'ye göre uzun ve ince fiziği ona Çübîn lakabını kazandırmıştır.²³ Buna karşın Alman araştırmacı Wolff Fritz, Çübîn isminin Orta Farsça'da kuzgun, karga anlamına geldiğini nakletmektedir.²⁴ Wolff Fritz'e paralel olarak Fransız Sinolog Edouard Chavannes de Farsça da Çübîn isminin karga manasına geldiğini aktarmaktadır.²⁵ Babası, Behram Guştasp²⁶ olarak bilinse de Ali b. Hüseyin Mesûdî, bu isimden farklı olarak Çübîn b. Meylad ismini zikretmektedir.²⁷

Behrâm Çübîn, Sâsânî imparatorluğu içerisinde zamanla farklı görevlerde rol almıştır. Ona asıl ününü kavuşturan olay, Sâsânî ülkesinin doğu tarafından gelen Türk akınlarını durdurmak olmuştur. Hatta öyle ki durdurmakla kalmamış Belh şehrini dahi ele geçirmeyi başarmıştır. Behrâm Çübîn bu başarılarından sonra Sâsânî ordusunda önemli bir makam elde etmiştir. Ancak Behrâm Çübîn'in bu önemli makamı kim zamanında ve hangi olay üzerine elde ettiği kaynaklarda farklı şekillerde kaydedilmektedir. XI. yüzyılda yaşamış Arap dili ve edebiyatı âlimi Ebû Mansûr es-Seâlibî, Sâsânî imparatoru Hüzmûz'ün Behrâm Çübîn'i huzuruna çağırduğunda onun yüzündeki cesareten etkilenerek Behrâm'a orduda önemli bir makam verildiğini zikretmektedir.²⁸ Buna mukabil Bizanslı tarihçi Theophylacti Simocattae ise Behrâm Çübîn'nin Hüsrev Anuşirvan zamanında Bizans İmparatoru I. Justinian (527-565) ile girdiği mücadelelerde üstünlük sağlamasından dolayı ona Sâsânî ordusunda önemli bir makamın verildiğini nakletmektedir.²⁹ Sâsânî imparatorluğu içerisinde şöhreti artan Behrâm'a hükümdar tarafından Bizans Devleti ile mücadele edilmesi için önemli bir görev verilmiş olsa da Bizans karşısında bu kez şansı pek yaver gitmemiş ve yenilmekten kurtulamamıştır. Bizans Devleti'ne karşı başarısızlığından dolayı Sâsânî hükümdarı Kısra tarafından görevi geri alınmış ve arka plana atılmıştır. Bu durumu kendine yediremeyen Behrâm, bölgedeki Türk güçleri ile ittifak ederek Kısra'dan sonra başa geçen II. Hüsrev Pervîz'e karşı isyan etmiştir. Bu isyanın başlarında her ne kadar Behrâm üstün gelmiş olsa da II. Hüsrev Pervîz'in Bizans'ın desteğini alması sonucu bu durum tersine dönmüş ve Behrâm geri çekilmek zorunda kalmıştır. Behrâm, II. Hüsrev Pervîz'den kurtulmak için Göktürk Devleti hükümdarı Tardu Kağan'a

¹⁸ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 320-321; Bîrûnî, *el-Âsâr el-Bâkiye*, s. 39; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII, s. 192; Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 376; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXV, s. 200; Kalkaşendî, *Şubhu'l-A'şâ*, IV, s. 446; Nesefî, *el-kand*, s. 65; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, s. 13; Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, s. 12; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, s. 81; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, s. 369; Gaffârî, *Târîhi Cihân-ârâ*, s. 98; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, IV, s. 149; Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, I, s. 274; Cemâl-i Karşî, *Mülhakatü's-Surâh*, s. CXXXIX.

¹⁹ Theophylacti Simocattae, *Historiae*, nşr. Carolvs de Boor, Lipsiae 1887, s. 147.

²⁰ Károly Czeplédy, "Bahram Cöbin and the Persian Apocalyptic Literature", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 8(1), 1958, s. 37.

²¹ Usta, *Türkler ve İslâmîyet*, s. 141.

²² Bizanslı tarihçi Theophylacti Simocattae, eserinde Behrâm ismini "Baram" şeklinde naklederken babası Behrâm Guştasp'ı ise "Bargusnas" şeklinde nakletmiştir. bk. Simocattae, *Historiae*, s. 147. Ayrıca bk. Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, ing. trc. C. Mango ve R. Scott, Oxford 1997, s. 386.

²³ Shahbazi, "Bahram VI Çöbin", s. 513.

²⁴ Wolff Fritz, *Glossar Zu Firdosis Schahname*, Berlin 1935, s. 301; Kamoliddin, *The Samanids*, s. 25.

²⁵ Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, trk. trc. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 208.

²⁶ Simocattae, *Historiae*, s. 147; Shahbazi, "Bahram VI Çöbin", s. 513; Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of the Sâsânîan Empire*, New York 2008, s. 126.

²⁷ Ali b. Hüseyin Mesûdî, *Mürûc ez-Zehbe ve Meâdinü'l-Cevher*, IX/II, nşr. ve fr. trc. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, Paris 1863, s. 213.

²⁸ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Gureru Ahbârî Mülûki'l-Fürs ve Siyerihim*, nşr. ve fr. trc. Hermann Zotenberg, Paris 1900, s. 414.

²⁹ Simocattae, *Historiae*, s. 147.

TARİHİ KAYNAKLAR IŞIĞINDA SÂMÂNÎ AİLESİNİN MENŞEİ

sığınmıştır.³⁰ Ancak her ne kadar Behrâm, Göktürk hakanın koruması altına girdiğini düşünse de II. Hüsrev Pervîz tarafından gönderilen bir suikastçı tarafından öldürülmüştür.³¹

Sâmânî ailesi hakkında şecere zikreden müelliflerden şüphesiz en önemlisi İbn Havkal'dır. Çünkü Sâmânîler'in şeceresi ile ilgili ilk geniş bilgiyi X. yüzyıl İslâm coğrafyacısı İbn Havkal vermektedir. Dolayısıyla zikrettiğimiz bu müelliflerin verdikleri rivayetlerin kaynağı İbn Havkal olması yüksek muhtemeldir. Bundan dolayı İbn Havkal'ın Sâmânî ailesi hakkında verdiği bilgiler son derece önemlidir. İbn Havkal'ın Sâmânî ailesi ile ilgili bilgileri şöyledir:

“İslâm dünyasında Sâmânîler gibi Acemler devrinden beri babadan oğula hükümdarlığı varis alan hükümdarlar gelmemiştir. Onların soyu Farşların büyüklerinden gelir. Zira, Ebû Sâlih Mansur b. Nûh b. Nasr b. Ahmed b. Ebi İbrahim İsmail (b. Ahmed b. Esed b. Sâmân-hudâ b. Ceyseman b. Tağmas b. Nuşerd b. Behrâm-çübîn b. Behrâm-çeşnes) ki büyük, sîreti iyi, menâkibi ve meziyetleri çok, iyi eserler ve güzel ameller sahibidir. Kendi devrindeki hükümdarların sîret bakımından en adili, cismi zayıf ve nahif olmasına rağmen tuttuğu yol bakımından en üstünü, görüş bakımından en ihtiyatlısı, işlerin idaresi bakımından en keskin görüşlüsü, kararlılık gerektiren işlerde en azimlisi, Allah rızası için en halisi niyetlisi, bu gününü ve yarınını en iyi görenidir. Onun işleri mamur, gidişatı makbuldür”³²

İbn Havkal'ın verdiği bu bilgilerden ilk olarak şunu söylememiz gerekiyor ki kendisinin Sâmânî ailesine karşı oldukça büyük bir saygı ve sevgisinin olduğudur. Muhtemelen bunun sebebi kaleme aldığı eserin şekillenmesine yardımcı olan Ebû Zeyd el-Belhî'nin yanındayken Sâmânî Devleti'nden gördüğü hoşgördür.³³ İbn Havkal'ı Sâmânî ailesinin menşei ile ilgili bilgi veren diğer müelliflerden ayrılmasını sağlayan asıl neden, Sâmânî ailesini İran kökenli bir kavim olarak zikretmesidir. Diğer müellifler aile hakkında bir soy şeceresi vermiş olsalar dahi onların Acem yani İran kökenli bir kavim olduklarına dair bir bilgi vermemektedirler. İbn Havkal'ın ilk ifadesi olan “Acemler devrinden beri babadan oğula hükümdarlığı varis alan hükümdarlar gelmemiştir. Onların soyu Farşların büyüklerinden gelir” sözlerinden anlaşılacağı üzere, onun için Sâmânîler İran kökenli bir ailedir. Ancak müellifin bu ifadelerinde oldukça çelişki ve tarihi gerçekliklerle örtüşmeyen bilgiler mevcuttur. İlk olarak müellif, Acemler devrinden beri onların babadan oğula geçen bir hükümdarlık sistemlerinin olduğunu zikretmektedir. Ancak müellifin ailenin atası olarak zikrettiği Behrâm Çübîn bir hükümdar olmayıp, Sâsânîler'in içerisinde bir ordu komutanı ve onların iktidarını kısa süreliğine almaya çalışan bir kişi olmuştur. İkinci bir husus olarak dikkatimizi çeken durum ise İbn Havkal'ın Sâmânî ailesi ile ilgili soy bilgilerini arkadaşları İstahrî'den almış olmasına karşın, İstahrî Sâmânîler ile ilgili bilgi verirken yalnızca “Ataları, adı Acem ülkesinde cesaret ve yiğitlikle anılan Behrâm Çübîn'dir” şeklinde bir ifade kullanmakla yetinmiştir.³⁴ Rivayet edilen nakilden de anlaşılacağı üzere İstahrî'yi İbn Havkal'dan ayıran en kritik nokta ne Sâmânîleri ne de Behrâm Çübîn'i Fars kökenli olarak göstermemesidir. Bu konuda biraz daha derine incek olursak İstahrî'de rivayet ettiği bilgileri hocası Ebû Zeyd el-Belhî'nin *Suverü'l-Ekâlîm (Takvîmü'l-Büldân* olarak da bilinir) adlı eserinden almıştır. Ebû Zeyd el-Belhî'yi burada önemli kılan nokta, Sâmânî Devleti içerisinde önemli görevler almış bir kişi olmakla beraber aileyi yakından tanıyan bir kişidir. Bundan dolayı hizmetinde bulunduğu devletin soyunu tanımış kişilere dayandırması beklenen bir durumdur. Ancak Ebû Zeyd el-Belhî ve İstahrî'nin verdiği bilgiler aileyi Fars kökenli kimseler olarak göstermediği gibi amaçları sadece sıradan kişiler olmadıklarını göstermek olmuştur. Buna mukabil İbn Havkal ise bu konuda daha da ileriye giderek ailenin asilzâde soyundan geldiğini zikretmektedir. İbn Havkal'dan sonra gelen tarihçiler ailenin soy şeceresini daha da ileriye taşımak suretiyle tarihi gerçekliğin dışına çıkmışlardır. Ebû Zeyd el-Belhî, Nerşahî ve İstahrî gibi müellifler Sâmânîleri yakından tanımalarına rağmen aileyi Fars kökenli göstermemeleri, İbn Havkal'ın rivayetini bilerek yapılmış bir soy yüceltme geleneğinin sonucu olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Bundan dolayı İbn Havkal'ın ve diğer Orta Çağ müelliflerinin Sâmânî ailesinin soyunu Behrâm Çübîn'e dayandırmaları ve onları Acemlerin asilzâdelerinden geldiklerini gösterme denemeleri, tarihi gerçeklikleri yansıtmayan rivayetler silsilelerinden başka bir şey değildir.

Başta İbn Havkal olmak üzere zikrettiğimiz hiçbir müellif Behrâm Çübîn ile Sâmânî ailesinin arasında nasıl bağlantı olduğunu kaydetmedikleri gibi, Behrâm Çübîn'in kim olduğunu veya siyasî faaliyetlerinin ne olduğu hakkında da herhangi bir rivayet zikretmemişlerdir. Tüm bu bilgileri bir araya getirdiğimizde kanımızca ortaya çıkacak en iyi sonuç, Behrâm Çübîn'in Sâmânî ailesi ile hiçbir bağlantısının olmadığıdır. Sâmânî ailesinin şeceresinde Behrâm Çübîn'in yer almasının tek makul sebebi, ailenin soyunu yüceltme geleneğinin bir sonucudur. Bu konuda akla gelen ilk soru, Sâmânî ailesi soyunu yüceltmek için neden Behrâm Çübîn gibi bir şahsiyete ihtiyaç duyduğudur. Bilindiği üzere Orta Çağ'da var olmuş her devlet soylarının asilzâdelerden

³⁰ Nazmiye Togan, “Peygamberin Zamanında Şarki”, s. 63-64; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 88. Ayrıca bk. Ramazan Şeşen, “Eski Araplara Göre Türkler”, *Türkiyat Mecmuası*, C. XV, 1969, s. 11-12.

³¹ Behrâm Çübîn'in Göktürk Devleti'ne sığınması ve ardından öldürülmesi hakkında geniş bilgi için bk. Ali Hüseyin Toğay, “Behram Çubin'in Göktürkler Üzerine Seferi Hakkında Bir Değerlendirme”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 2023, s. 303-305.

³² İbn Havkal, *Süretü'l-Arz*, s. 472; trk. trc. Ramazan Şeşen, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 355.

³³ İbn Havkal, Ebû Zeyd el-Belhî'nin *Suverü'l-Ekâlîm* adlı eserinin içinde bulunan haritalardan ve bilgilerden yararlanmak suretiyle *Süretü'l-Arz* adlı eserini kaleme almıştır. bk. Ramazan Şeşen, “İbn Havkal”, *DİA*, C. XX, İstanbul 1999, s. 34-35.

³⁴ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1927, s. 292.

geldiğini kanıtlamaya çalışmışlardır. Devletlerin bu amaçları her şeyden önce hükümdarlıklarının yönettikleri halk nezdinde ve bölgedeki diğer güçlerin gözünde güçlü görünmeleri için gerekli bir uygulamaydı. Türkistan bölgesinde bulunan Selçuklular ve Karahanlılar gibi devletler soylarını efsanelere konu olan Türk başbuğu Afrâsiyâb'a dayandırmışlardır.³⁵ Mısır, Arabistan ve Suriye gibi yerlerde kurulan devletler ise soylarını Hz. Peygamber'e ya da onun ailesinden kimselere dayandırmaya gayret etmişlerdir. Mesela Abbâsi Devleti kendi soylarının Hz. Peygamber'den geldiğini söyleyerek bölgedeki devletler nezdinde büyük bir saygınlık elde etmeyi başarmışlardır.³⁶ Aynı şekilde Fâtımî Devleti de soylarını Hz. Peygamber'in kızı Fâtıma'ya dayandırmaya çalışarak, bölgedeki İslâm devletleri tarafından saygınlık kazanmaya çalışmışlardır.³⁷ İran ve Horasan'da kurulan devletler ise soylarını Sâsânî Devleti üzerinden yüceltmeye çalışmışlardır. Sâmânî Devleti de İran ve Horasan bölgesinde hüküm sürmüş bir devlet olarak soylarını Behrâm Çübîn üzerinden Sâsânî Devleti'ne dayandırmaya çalışmışlardır. Behrâm Çübîn'i kullanmalarının yüksek kuvvetle muhtemel sebebi ise öne sürdükleri şecereyi inandırıcı hale getirmektir. Çünkü Sâmânî ailesinin öne sürdüğü şecere de ola ki Behrâm Çübîn çıkarılacak olursa, ailenin Sâsânî Devleti ile hiçbir bağlantısını olamayacağı açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden Sâmânî ailesi kuruldukları bölgede önemli bir tarihi bir şahsiyet olarak kabul edilen Behrâm Çübîn'i kullanarak soylarını sağlam bir zemine oturtmaya çalışmışlardır. İstahrî ve İbn Havkal'ın Behrâm Çübîn için kullandıkları "*Acem ülkesinde cesaret ve yiğitlikle anılan*" ifadeleri de aslında Sâmânîler'in neden Behrâm Çübîn'i Sâsânî Devleti ve kendileri arasında aracı olarak kullandıklarını açık bir şekilde göstermektedir. İbn Havkal dışında diğer kaynakların Sâmânî ailesi için zikrettikleri şeceredeki farklılıklara baktığımızda yine Behrâm Çübîn isminin sadece Sâmânî ailesinin soyunu asilzâdelere dayandırılmak için bir aracı kişi olduğu ortaya çıkacağını düşünmekteyiz.

Sâmânî ailesi hakkında şecere rivayet eden iki önemli isim olan Gerdîzi ve Yâkût el-Hamevî'nin rivayetleri arasındaki farklıklar ve benzerlikler zikrettiğimiz konunun desteklenmesi açısından son derece önemlidir. Sâmânîler hakkında en geniş şecereyi veren Gerdîzi, Sâmânîler'den başladığı şecereyi İran mitolojisinde oldukça önemli bir yere sahip olan Keyümers'e³⁸ kadar götürmektedir.³⁹ Yâkût el-Hamevî ise aynı şekilde Gerdîzi gibi Sâmânîler'den başlayarak ailenin şeceresini 420-438 yıllarında hüküm sürmüş meşhur Sâsânî hükümdarı Behrâm Gür'a⁴⁰ kadar götürmüştür.⁴¹ Her iki müellif arasında ciddi bir fark olarak Behrâm Çübîn ismi ön plana çıkmaktadır. Gerdîzi Behrâm Çübîn'i zikrederken Yâkût el-Hamevî ise bu ismi zikretmemektedir. Yâkût el-Hamevî'nin Behrâm Çübîn ismini zikretmemiş olmasının sebebi unutulmuş olabilir şeklinde yorumlamak doğru bir bakış açısı olmayacaktır. Çünkü müellif kendinden önce Sâmânîler hakkında bilgi vermiş birçok yazarın eserini görmüş ve kullanmıştır.⁴² Her iki müellifin amacı aynı olup ailenin soyunu yüceltmektir. Gerdîzi bunu Behrâm Çübîn üzerinden yaparken, Yâkût el-Hamevî ise buna gerek duymamıştır. Bundan dolayı Gerdîzi'nin soy yüceltme girişimi efsanevi bir karakter üzerinden olurken, Yâkût el-Hamevî'nin ise ailenin hâkim olduğu bölgelerde bir zamanlar buralara hâkim olan Sâsânîler üzerinden olmuştur.

Sâmânî ailesi tarihi açısından geç dönem kaynakları arasında olmasına rağmen tarihçiliği ve güvenilirliği bakımından bu konuda İbn Haldûn'un eserine de bakmamız yerinde olacaktır. Müellif dünya tarihi niteliği taşıyan *Kitâbü'l-İber* adlı eserinde Sâmânî Devleti'nden bahsettiği bölümde, "*Dedeleri Esed b. Sâmân Horasan yerlisi idi. Kökeni bazen Fars bazen de Sâme b. Luey bin Galib'e dayandırılırdı*" şeklindeki rivayeti ile birlikte yine başka bir bölümde ise Sâmânî ailesi hakkında şecerelede rivayet edilen isimlerin doğruluğu konusunda

³⁵ "Selçuklular Türkmen olup, kardeşiz dedi, ele ve halka faydası değmedi. Padişah oluncaya dek Türkmen'in Kınık uruğundanız dediler. Padişah olduktan sonra: 'Afrâsiyâb'ın bir oğlu Keyhüsrev'den kaçıp Türkmen'in Kının uruğu içine varıp orada büyümüştür. Biz onun oğulları ve Afrâsiyâb neslindeniz' dediler. Atalarımı sayıp otuz beşinci göbekte Afrâsiyâb'a bağladılar" (Ebûlgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*, nşr. ve trk. trc. Muharrem Ergin, İstanbul ts., s. 82). "Kadir Han, ölmüş olan İlig'in biraderi olup Afrâsiyâb'ın soyundan gelmekteydi" (Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri*, I, s. 245).

³⁶ Abbâsiler, Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın soyundan geldikleri düşünülmektedir. bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler", *DİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 31.

³⁷ Hanedan adını Hz. Fâtıma'dan alır. Fâtımî Devleti'nin kurucuları Hz. Fâtıma ve Hz. Ali yoluyla Hz. Peygamber'in soyundan geldiklerini iddia etmektedirler. bk. Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımiler", *DİA*, C. XII, İstanbul 1995, s. 228.

³⁸ İran mitolojisinde oldukça önemli bir yere sahip olan Keyümers, Pişdadilerin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Hatta onun yeryüzündeki ilk insan ve ilk hükümdar yani Hz. Âdem dahi olduğu düşünülmektedir. bk. Firdevsî, *Şâhnâme*, IV/I, nşr. Turner Macan, Calcutta 1829, s. 3; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, I, s. 271; Browne, *A Literary History*, I, s. 112.

³⁹ Gerdîzi, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 320-321.

⁴⁰ Sâsânî krallarının en meşhuru olan ve Behrâm Gür adıyla anılan V. Behram, doğum tarihi tam olarak belli olmamakla beraber çocukluk ve gençlik yıllarını babasının 420'deki ölüm tarihine kadar Hire de geçirmiştir. Sasani ileri gelenleri, Behrâm Gür'un babası I. Yezdicerd'in sert tutumlarından dolayı bu aileden kimseyi tahta çıkarmama kararı almışlardır. Ancak Behrâm Gür bu kararı dikkate almayarak Münzir'den aldığı destek ile 420 yılında tahta ele geçirmiştir. Tahta çıktığı tarihten itibaren Sâsânî Devleti adına büyük işler başarmış ve bu sayede tarih kitapların da Sâsânî hanedanlığın en yüce hükümdarı olarak anılmıştır. Geniş bilgi için bk. Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, XI/II, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Kahire 1979, s. 61-81; Mesûdî, *Mürûc ez-Zeheb*, II, s. 190-193; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, I, s. 762-768; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, I, s. 288-292; Arthur Christensen, *L'Iran Sous Les Sassanides*, Copenhagen 1936, s. 268-277; CL. Huart ve H. Masse, "Behrâm", *EL*, I, Leiden 1986, s. 938-939; Enver Konukçu, "Behrâm-ı Gür", *DİA*, C. V, İstanbul 1992, s. 356.

⁴¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, s. 13.

⁴² Ebü Zeyd el-Belhî, İstahrî ve İbn Havkal gibi Sâmânîler hakkında bilgi veren müelliflerin eserleri, Yâkût el-Hamevî'nin başlıca kaynaklarından olmuştur. bk. Casim Avci, "Yâkût el-Hamevî", *DİA*, C. XLIII, İstanbul 2013, s. 288-291.

TARİHİ KAYNAKLAR IŞIĞINDA SÂMÂNÎ AİLESİNİN MENŞEİ

endişelerinin bulunduğunu zikretmektedir.⁴³ İbn Haldûn'un ilk ifadesinden anlaşılacağı üzere Sâmânî ailesi bölgedeki güçler karşısında kendilerini yüceltmek adına gerektiği zaman soylarını İranlı asilzâdelere götürmekten geri durmamışlardır. Müellifin ikinci ifadesi bahsettiğimiz görüşü destekler niteliktedir. Kendileri dahi Fars kökenli bir millet olduklarını tam anlamıyla ifade edemedikleri halde soylarını sırf bölgedeki İranlı tebaaya hoş görünmek için sonradan ortaya atılmış sözde bir rivayeti kullanmaktan geri durmamışlardır. Tüm ifadeleri bir araya getirdiğimizde çıkacak en iyi sonuç, Behrâm Çübîn isminin Sâmânî ailesi ile ilgili şecerelerde bulunması, zikredilen son silsilesini inandırıcı ve gerçekçi hale dönüştürülmesi için kullanılmış bir yöntemden ibarettir. Bundan dolayı aileyle alakası hiç olmayan bir kişi üzerinden oluşturulan soy silsileleri sonradan ortaya atılmış tarihi gerçekliği ve kronolojiyi yansıtmayan rivayetlerden başka bir şey değildir.

3. Cabba Han ve Sâmânîler

Behrâm Çübîn, yukarıda da sıkça zikrettiğimiz gibi Sâmânî ailesi ile ilgisi yalnızca hanedanın soyunu yüceltmek için bir aracı olarak kullanılan bir tarihi kişiliktir. Bundan dolayı ailenin etnik menşesini Behrâm Çübîn üzerinden değil, başka bir tarihi şahsiyet üzerinden aramak gerekmektedir. Bu konuda bakmamız gereken Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî ve Mahmûd b. Amîr Velî'nin nakilleridir. Her iki müellifin ortak noktası, diğer yazarlardan farklı olarak ailenin Türk kökenli bir hanedan olduklarına işaret etmeleridir. Reşîdüddin Fazlullâh, genel mahiyetteki tarih kitabı *Câmiu't-Tevârih* adlı eserinin içinde bulunan *Târih-i Oğuzân ve Türkân* bölümünde, “*Oğuzlar hükümdarları Dokuz Yavku'nun ölümünden sonra asilzâde Sâmân Yavku'yu Mâverâünnehir'de hükümdarlığa yükseltmişlerdi. Araplar ise ona Sâmânîhûdat adını vermişlerdir. Bu zat Sâmânîler'in atasıdır*” diyerek Sâmânîler'in Türk kökenli bir millet olduğuna işaret etmiştir.⁴⁴ Mahmûd b. Amîr Velî ise “*Sâmân, Cabba Han'ın oğullarındandır*” diyerek ailenin şeceresi hakkında bilgi vermiştir.⁴⁵ Mahmûd b. Amîr Velî, Reşîdüddin Fazlullâh gibi doğrudan ailenin Türk kökenli bir millet olduğunu ifade etmemiş olsa da yine de bizlere önemli bir isim zikretmektedir. Bu isim Sem'ânî ve Yâkût el-Hamevî gibi müelliflerin de eserlerinde geçen Cabba Han adındaki zâttır.⁴⁶ Reşîdüddin Fazlullâh ve Mahmûd b. Amîr Velî'nin nakilleri birbirlerinden uzak ifadeler barındırıyor olsa da müelliflerin işaret ettikleri kişi Cabba Han'dır. Cabba Han'ın kim olduğuna ve Sâmânî ailesi ile ne gibi bir ilgisi olduğuna geçmeden önce Reşîdüddin Fazlullâh'ın rivayetine deyinmek yerinde olacaktır.

Reşîdüddin Fazlullâh tarafından nakledilen bu rivayette dikkatimizi çeken ilk durum, Sâmânîler'in atası Sâmânîhûdat'a verilen ünvan veyahut isimdir. Genel ağırlıkla Sâmânîhûdat şeklinde isimlendirilen bu kişi, Reşîdüddin Fazlullâh tarafından “Sâmân Yavku” şeklinde zikredilmektedir. Yavku kelimesi bizlere Türkler arasında sıkça kullanılan “Yabgu” ünvanını çağrıştırmaktadır. Yabgu lafzı, Türkler arasında bazen hükümdardan sonra gelen yöneticiye verilirken, bazen de doğrudan hükümdar olan kişiye verilen bir ünvan olarak öne çıkmaktadır. Nakilden de anlaşıldığı üzere Sâmânîhûdat'a (Yavku) Mâverâünnehir bölgesinin hükümdarlığı yani bir yerin yöneticiliği verildiği görülmektedir. O halde Yavku kelimesinin burada taşıdığı mana, Yabgu ünvanının taşıdığı anlamdan başka bir şey olamaz. Yavku ve Yabgu lafızlarının karşılıkları manaların aynı olduğunu, kelimenin farklı yüzyıl ve coğrafyalarda kullanım şekillerinden teyit etmek mümkündür. Mesela Çin imparatorluğunun ikinci Han sülalesi devrinde kaleme alınan vekâyinâmelerde Bakteryan'daki Yue-çi prensleri Hi-Hieu ünvanıyla adlandırılmaktaydılar. Sinologlar da Çince Hi-Hieu veya Şe-Hu isimlerinin Türkler arasında sıklıkla kullanılan Yabgu ünvanı ile aynı olduğu kanaatindeyler. Yine Hint kaynaklarında rastlanılan bilgilere göre Yue-çi prensleri “Yavuga” ünvanı ile zikredilmektedir.⁴⁷ Ak Hun Devleti'ne ait sikkelerde de bu lafzın “iapgu” şeklinde yazıldığı tespit edilmiştir.⁴⁸ Dolayısıyla farklı yüzyıllarda yazılan kaynaklardan elde edilen verilere göre, bu kelimenin yazılış tarzı farklı olsa dahi taşıdığı mana aynı kalmıştır. Bundan dolayı Sâmânîhûdat'a verilen Yavku ismi veya ünvanı, Oğuzlar arasında sıkça kullanılan Yabgu ünvanından başka bir şey olamayacağı aşîkârdır.⁴⁹

Mahmûd b. Amîr Velî'nin Sâmânîler'in atası olarak nispet ettiği kişi olan Cabba Han, Batı Göktürk Devleti kağanı T'ung Yabgu'nun oğlu Se Yabgu'dur.⁵⁰ Müellifin “Cabba” şeklinde zikrettiği isim “Yabgu” lafzının

⁴³ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtade ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men-Âsarahüm min-Zevi's-Sultânî'l-Ekber*, VIII/III, nşr. Süheyl Zekkar, Beyrut 2000, s. 389.

⁴⁴ Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmiu't-Tevârih: Târih-i Oğuz*, nşr. Muhammed Rûshan, Tahran 2005, s. 91-92; Togan, *Oğuz Destanı*, s. 75.

⁴⁵ Mahmûd b. Amîr Velî, *Bahru'l-Esrar fî Menâkibi'l-Ahyâr*, nşr. Mayel Heravi, Kabil 1981, s. 66.

⁴⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, s. 13; Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, s. 123.

⁴⁷ Günaltay, “İslâm Dünyasının İnhitâtı”, s. 78.

⁴⁸ Hüseyin Salman ve Osman G. Özgüdenli, “Yabgu”, *DİA*, C. XLIII, İstanbul 2013, s. 171.

⁴⁹ Sâmânîhûdat'a verilen Yavku ünvanının nereden geldiğini ve bu ünvanın Sâmânîler'in menşesi hakkında ne gibi manalar taşıdığını, Zeki V. Togan şu şekilde açıklamaktadır: “Kökem, Sâmân Yavku'dan iki asır önce yaşamış birisidir. Ancak destan için böyle anakronizm ehemmiyetli değildir. Ehemmiyetli olan Sâmânîhûdat ile Kakım'ın (Kökem'in eşi) Yabgular neslinden olmasıdır. Kakım Göktürkler'in Toharistan'da hüküm süren prenslerinden biri olsa gerek. Belh valisi Cebbeye de Anûşîrvân'ın yüksek hâkimiyetini kabul eden birisi idi. Bermekî ve Sâmânîler Yavku'nun cedleri değil, torunları olmuşlardır. Sâmân'ın ve Bermekîler'in cediti bir Yabgu olmuşsa, bu bir Karluk “cabgu” su olmayıp, Göktürkler'in Yabgular'ından olmuş olacak” (Togan, *Oğuz Destanı*, s. 112, n. 939).

⁵⁰ Taşağıl, *Gök-Türkler*, II, s. 92; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 108.

farklı bir yazım tarzı olduğu aşikârdır. Bunu bir iki örnekle teyit etmemiz mümkündür. Muhammed b. Ahmed Hârizmî, *Mefâtihu'l-Ulûm* adlı eserinde Oğuz ve Karluk hükümdarlarına “Cabbuya” denildiğini nakletmektedir.⁵¹ Ermeni kaynaklarına göre Türk Hakanlığının batı kısmının yöneticisine “Cabu Han” denildiği de aktarılmaktadır.⁵² Aynı şekilde Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* adlı eserinde “Cabgüye el-Harluhi” adlı bir Yabgu’dan bahsetmektedir.⁵³ Bundan başka, VII. yüzyıl Pehlevice (Orta Farsça) kaynaklarda Sâsânîler’e muhalif olarak “Yabbu-Khakan” adında birinden bahsedilmiştir.⁵⁴ Görüldüğü üzere Reşîdüddin Fazlullâh’ın “Yavku” şeklinde zikrettiği isim gibi “Cabba” sıfatıda Yabgu lafzının farklı bir yazım tarzı olarak ön plana çıkmaktadır.

Cabba Han, Batı Gökürk Devleti’nin son hükümdarlarından biridir. Kendisi hakkında bilgiler kaynaklarda oldukça kısıtlıdır. Birtakım çin kaynaklarından tespit edildiği kadarıyla babasından boşalan tahta geçtikten sonra halihazırda devam eden isyanlar karşısında bölgede daha fazla tutunamayarak Semerkant’a kaçmış ve orada ölmüştür.⁵⁵ Cabba Han ile ilgili kaynaklarda zikredilen en önemli bilgilerden birisi onun Belh şehriden ikamet edip oranın yöneticiliği yapmış olmasıdır. İkinci bir önemli husus ise onun Semerkant’a gidip orada ölmüş olmasıdır. Bilindiği üzere Belh ve Semerkant bir zamanlar Göktürk Devleti’nin hâkim olduğu şehirlerdi.⁵⁶ Bu iki şehri Sâmânîler için önemli kılan husus ailenin ortaya çıktığı şehirler olarak zikredilmeleridir. Nerşahî, *Târîhu Buhârâ* adlı eserinde Sâmânîler’in Belh şehriden çıktığı kaydetmektedir.⁵⁷ Aynı şekilde Kadı Ahmed Gaffârî *Târîh-i Cihân-ârâ*’sında doğrudan Sâmânîler’in Belh şehriden çıktıklarını zikretmese de dolaylı yoldan Sâmânîler’in ilk yerleşim yerinin Belh olduğuna işaret etmektedir. Gaffârî’ye göre, hanedanlığa ismini veren Sâmânîhûdat’ın yaşadığı yer olarak bilinen Sâmân Köyü, Belh civarlarında bir yerdedi.⁵⁸ Sâmânîler’in ortaya çıktığı şehir olarak Semerkant’ı gösteren müellifler ise Yâkût el-Hamevî ve Muhammed b. Ahmed el-Makdisî’dir.⁵⁹ Her iki şehrin hem Cabba Han hem de Sâmânîler ile ilgili olması, bizlere ailenin menşei hakkında değerli fikirler vermektedir.

Kisrâ IV. Hürmüz adına bastırılan bir sikkede, IV. Hürmüz’ün portresinin yarısını çevreleyecek şekilde saat yönünün de 2’den başlayarak Pehlevice (Orta Farsça), “ybgu bhk’n” yani Belh Yabgusu⁶⁰ ibaresinin bulunması, o dönemlerde şehrin merkezi yönetime bağlı bir kişi tarafından yönetildiğini göstermektedir. Bundan dolayı Belh, Göktürkler’in hâkimiyeti sırasında kağanların oğullarını gelişmesi için onların yönetimine bıraktığı bir şehir konumunda olması yüksek kuvvetle muhtemeldir. Belh şehrini de içine alan Tohâristan⁶¹ eyaletinin yöneticisi olan Tarduş Şad tarafından bastırılan sikkelerde Cabba Han’ın babası T’ung Yabgu kağanın adının geçmesi⁶² bu dönemde Belh’in T’ung Yabgu’nun elinde olduğunu göstermektedir. Cabba Han’ın babası tarafından Belh’e yönetici olarak gönderildiği hakkında elimizde bir delil olmasa dahi onun şehirde bıraktığı izlerden bir zamanlar Belh’in Cabba Han tarafından yönetildiğini teyit etmemiz mümkündür. XII. yüzyılda yaşamış olan Arap tarihçisi Abdülkerîm b. Muhammed Sem’ânî, Belh şehrinin kapısının yakınında bulunan Cabba Han köyünden bahsetmektedir.⁶³ Aynı şekilde XVII. yüzyıllarda Belh şehrinde “Dervazeyi Cabba Han” ismi ile anılan bir kapının olduğu bilinmektedir.⁶⁴ Sem’ânî’nin zikrettiği Cabba Han Köyü’nün varlığını Mahmûd b. Amîr Velî’nin kayıtlarından da tespit edebiliyoruz. Müellif böyle bir köyün varlığından bahsettiği gibi kuruluşu hakkından da bilgilere zikretmektedir. Mahmûd b. Amîr Velî’nin aktarıklarına göre Cabba Han kendisi için “Cabba Han Köyü” olarak anılan bir köy inşa etmiştir. Cabba Han bir de bunun yanında oğlu Sâmân adına da (قرية سامان) “Kariya-i Sâman” yani Sâmân Köyü adında bir yerleşke kurmuştur.⁶⁵ Müelliflerin kayıtlarından da anlaşılacağı üzere Cabba Han bir zamanlar Belh şehrinde ikamet etmiş ve buranın yöneticiliğini yapmıştır.

Mahmûd b. Amîr Velî’nin Cabba Han ile ilgili bu kaydı oldukça önemli bilgiler barındırmaktadır. Üzerinden durmamız gereken en önemli husus Cabba Han tarafından inşa edilen Sâmân Köyü adında bir yerleşkeden bahsetmesidir. Sâmân Köyü’nün varlığı Sem’ânî ve Mahmûd b. Amîr Velî tarafından zikredildiği gibi, Sâmânîler ile ilgili önemli bir kaynak kaleme alan Nerşahî’nin *Târîhu Buhârâ* adlı eserinde de geçmektedir.

⁵¹ Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, *Mefâtihu'l-Ulûm*, nşr. G. van Vloten, Leiden 1895, s. 120.

⁵² Kamoliddin, *The Samanids*, s. 85.

⁵³ Taberî, *Târîhu'l-Ümem*, VII, s. 125.

⁵⁴ Josef Marquart, *A Catalogue of the Provincial Capitals of Eranshahr*, Roma 1931, s. 10.

⁵⁵ Taşağıl, *Gök-Türkler*, II, s. 92-93.

⁵⁶ Tahsin Yazıcı, “Belh”, *DİA*, C. V, İstanbul 1992, s. 410-411; Osman Aydınlı, “Semerkant”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 481-484.

⁵⁷ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 81.

⁵⁸ Gaffârî, *Târîhi Cihân-ârâ*, s. 98.

⁵⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, s. 13; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâşim*, s. 338.

⁶⁰ Gaybullah Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, TİKA, Ankara 2007, s. 189; Robert Göbl, *Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien*, III/1, Wiesbaden 1967, s. 182-183.

⁶¹ Ceyhun nehrinin yukarı havzasında kalan tarihi bir bölgedir. Geniş bilgi için bk. Hüseyin Salman, “Tohâristan”, *DİA*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 214-215.

⁶² J. Harmatta ve B. A. Litvinsky, *Tokharistan and Gandhara Under Western Türk Rule (650–750)*, Paris 1996, s. 370.

⁶³ Sem’ânî, *el-Ensâb*, III, s. 171.

⁶⁴ Zeki V. Togan, “The Topography of Balkh Down to the Middle of the Seventeenth Century”, *Central Asiatic Journal*, 14(4), 1970, s. 282.

⁶⁵ Mahmûd b. Amîr Velî, *Bahrü'l-Esrar*, s. 67.

Nerşahî, Sâmânî ailesinin atası olan Sâmânîhûdat'ın burada yaşadığını ve ismini de bu köyden aldığını zikretmektedir.⁶⁶ Aynı şekilde bu köyün varlığından bahseden Yâkût el-Hamevî ise bu yerleşkenin Semerkant'a yakın bir yerde olduğunu kaydetmektedir.⁶⁷ Sâmânîler hakkında çalışmaları bulunan Amerikalı şarkiyatçı Richard N. Frye, ailenin Horasan'dan çıktığını öne sürerek bu köyün Mâverâünnehir'de değil Horasan'da olması gerektiğini dile getirmektedir.⁶⁸ Böylece ailenin soyunu Fars kökenli olarak kabul edilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Ancak araştırmacının böyle bir iddia ortaya atması hiçbir kaynağa dayanmayan yersiz bir görüşten ibarettir. Çünkü Sâmânî Köyü'nün Horasan bölgesinde olduğuna dair en ufak bir ifade olmamasına karşın birçok kaynak bu köyün Mâverâünnehir'de olduğunu zikretmektedir. Araştırmacının dile getirdiği gibi Sâmânî ailesi Horasan bölgesinde görülmüş ve buradan yayılım göstermişlerdir. Ancak dikkat edilmesi gereken bir husus onların Horasan'a nasıl geldikleri ve hangi sebep üzerine bu bölgede yayılım gösterdikleridir. Sâmânîhûdat ve mahiyeti Belh'te ikamet ettikleri bir zamanda düşmanları ile girdiği mücadelelerde yenik düşünce, Horasan valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin yanına sığınmıştır. Bu tarihten itibaren İslâm dinini kabul ettikleri gibi Horasan'a bu şekilde girmiş bulunmaktaydılar.⁶⁹ Ailenin Horasan bölgesindeki faaliyetleri bunlarla sınırlı kalmamıştır. Abbâsî Halifesi Me'mûn'un hükümdarlığı zamanında meydana gelen Râfi b. Leys isyanının bastırılmasında etkili bir şekilde rol almışlardır.⁷⁰ Abbâsî Halifesi Me'mûn, bu isyanın bastırılmasında büyük pay sahibi olan Sâmânîhûdat'ın oğlu Esed b. Sâmânî'nin oğullarına bazı bölgeleri yönetimlerine bırakmak için Horasan valisi Gassân b. Abbâd'a emir vermiştir. Halifenin emri üzerine Gassân b. Abbâd, Nûh'u Semerkant, Ahmed'i Fergana, Yahyâ'yı Şâş ve Üsrüşene, Ebü'l-Fazl İlyâs'ı ise Herat şehrinin valiliğine tayin etmiştir.⁷¹ Böylece Halife tarafından yapılan bu atamalar sonucunda Sâmânî ailesi Mâverâünnehir ve Horasan bölgesinde devletlerini kurma şansını elde etmişlerdir. Richard N. Frye'in öne sürdüğü iddia karşılık olarak Hamdullâh el-Müstevfî el-Kazvî'nin Sâmânî ailesinin erken dönem tarihleri hakkında verdiği bilgilere baktığımız takdirde yine araştırmacının fikri yersiz bir ifade olduğu anlaşılmaktadır. Kazvî, ailenin ilk atalarının İslâm dinine girmeden önce Mâverâünnehir hâkimi olduklarını zikretmektedir.⁷² Müellifin bu ifadeleri bizlere ailenin Horasan'dan değil Mâverâünnehir'den çıktıklarını kesin bir şekilde göstermektedir.

Kaynakların ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Richard N. Frye'in öne sürdüğü iddianın tam tersi olarak Sâmânî ailesi önce Mâverâünnehir bölgesinde ortaya çıkmış daha sonra meydana gelen siyasi olarak hasebiyle Horasan'a geçiş yapmışlardır. Aslında Gassân b. Abbâd tarafından Esed b. Sâmânî'nin oğullarının tayin edildikleri şehirlerin coğrafi konumlarına baktığımızda dahi ailenin Mâverâünnehir bölgesinden çıktığını anlamamız mümkündür. Şöyle ki Semerkant, Fergana, Şâş ve Üsrüşene şehirleri Mâverâünnehir bölgesinin sınırlarında olan yerlerdir. İstisnai bir durum olarak sadece Herat şehri Horasan bölgesinin içerisinde yer almaktadır. Ancak ilerleyen zamanlarda kardeşlerin hâkim oldukları bu şehirlerdeki akıbetleri bizlere ailenin Horasan bölgesinde tutunamadıklarını göstermektedir. Öyle ki ilerleyen yıllarda kardeşlerden yalnızca Herat şehrine yani Fars kökenli halkların yaşadığı şehre hâkim olan Ebü'l-Fazl İlyâs'ın yönetimi sona ermiştir. Mâverâünnehir bölgesinde yer tutmuş diğer kardeşlerin yönetimi ise uzun süreler devam etmiştir. Elbette Ebü'l-Fazl İlyâs'ın Herat şehrinde tutunamamasının makul bir sebebi vardır. Bu durumun temel sebebi hâkim oldukları bölgelerdeki insanların etnik kökeni ile doğrudan alakalıdır. Çünkü Nûh, Ahmed ve Yahyâ Türklerin yoğun bir şekilde yaşadığı Mâverâünnehir bölgesine tayin edilmişken, Ebü'l-Fazl İlyâs ise Fars kökenli insanların yoğun olduğu bir şehre atanmıştır. Diğer kardeşler kavimdaşlarını yönetmekte zorluk çekmezken, kendilerinden olmayan bir yöneticiyi görmek istemeyen Herat şehrinin ileri gelenleri Ebü'l-Fazl İlyâs'tan sonra gelen oğlu İbrâhim'in yönetimine son vermiştir.⁷³ Görüldüğü üzere Sâmânî ailesinin Mâverâünnehir dışındaki hâkimiyetlerinin kalıcı olmadığı aşikârdır. Sâmânî ailesinin ortaya çıktıkları yer ve yayılım gösterdikleri bölgelerin tanımını İran'ın ünlü şairi Firdevsî, *Şâhnâme* adlı eserinde çok güzel bir şekilde özetlemektedir. Müellif, Gazneli Sultan Mahmûd'u övdüğü bölümde, "İran ve Turan, ona kuldur" ifadeleriyle İran ve Turan'ı farklı yerler olarak göstermektedir.⁷⁴ Coğrafi olarak bu iki yeri ayıran yer ise Ceyhun ırmağı olmuştur. Öte yandan *Şâhnâme*'de Türk yurdu genel olarak "Turan" veya "Turan Zemin", nadiren de "Şehr-i Turan" adını taşıdığını görmekteyiz.⁷⁵ Sâmânî ailesi de Ceyhun nehrini doğusu olarak kabul edilen Türk yurdu olan Turan bölgesinde kurulmuş ve buralarda yayılım göstererek bölgede güçlü bir devlet olmayı başarmışlardır.

⁶⁶ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 81.

⁶⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, s. 172.

⁶⁸ Frye, "The Samanids", s. 136.

⁶⁹ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 81.

⁷⁰ Râfi b. Leys isyanı hakkında geniş bilgi için bk. Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 104-105; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. VI, s. 133; Yakûbî, *Târîhu'l-Yakûbî*, II/II, M. T. Houtsma, Leiden 1883, s. 528-529.

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. VII, s. 192; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, III, s. 83; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, III, s. 389; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, IV, s. 30; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsrî*, I, s. 203; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXVI, s. 81; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, s. 369. Nerşahî, diğer kaynaklardan farklı olarak Ahmed b. Esed'in Merv'e tayin edildiğini zikretmesinin yanı sıra Yahyâ ve Ebü'l-Fazl İlyâs'ın hangi şehirlere atandıklarını zikretmemektedir. bk. Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 105.

⁷² Kazvî, *Târîh-i Güzide*, s. 376.

⁷³ Ebü'l-Fazl İlyâs'ın Herat şehrindeki durumu hakkında geniş bilgi için bk. Kurt, "Sâmânîoğulları", s. 112-114.

⁷⁴ Firdevsî, *Şâhnâme*, IV/I, nşr. Turner Macan, Calcutta 1829, s. 9.

⁷⁵ Tadeusz Kowalski, "The Turks in the Shah-Nama", *The Turks in the Early Islamic World*, Ed. C. Edmund Bosworth, New York 2007, s. 122.

Belh şehrini Cabba Han ve Sâ mânîler için önemli kılan etmenlerden bir diğeri ise şehrin dini durumudur. Belh şehrinin kısaca tarihçesine bakacak olursak, şehir adını eski Farsça dilinde Bahtrîş, Avesta'da Bahdi (Bahdrî) ve Grekçe'de Baktra şeklinde geçen Baktres isminden almaktadır.⁷⁶ Şehir, nüfusunun büyük bir kısmını Türklerin oluşturduğu Tohârîstan eyaletinin başkentiydi.⁷⁷ Bir rivayete göre Belh şehri, efsanevi Türk hükümdarı Afrâsiyâb'ın da bir zamanlar başşehri idi.⁷⁸ Şehir kurulduğu ilk tarihlerden itibaren genel ağırlıkta Fars kökenli devletlerin hakimiyetinde olmuş olsa da daha sonra Ak Hunlar zamanında Türklerin eline geçmiş ve bu devletin önemli merkezlerinden biri olmuştur. Ak Hunlar, Göktürkler'in eli ile yıkıldıktan sonra şehir yeniden bir Türk devleti tarafından yönetilmeye devam etmiştir. Belh şehrinin İslâmîyet öncesi dini durumuna baktığımızda Budizm'in hâkim olduğu görülmektedir. Belh'te inşa edilen Nevbahâr (Nâva Vihara) mabedi Budistlerin en önemli ibadet noktalarından biri konumundadır. Ancak bazı Arap tarihçiler buranın Budist tapınağı değil Zerdüşti tapınağına mensup olduğunu kaydetmektedirler.⁷⁹ Arap tarihçilerin bu nakillerine karşı 629-645 yılları arasında Orta Asya'yı dolaşarak Belh taraflarına da gelen Çinli seyyah Hiouen-Thsang, seyahatnâmesinde Belh şehrinde yüzlerce Budist tapınağının olduğunu zikretmektedir.⁸⁰ Aynı şekilde İranlı yazar Ömer İbnü'l Ezrak el-Kermanî'nin VIII. yüzyılın başında Nevbahâr hakkında verdiği geniş malumatları eserinde muhafaza eden X. yüzyıl İslâm coğrafyacısı İbn Fakîh, Belh şehrinde Nevbahâr hakkında bir mabedin olduğunu ve buraya Çin büyüklerinin ibadete geldiğini kaydetmektedir.⁸¹ Arap tarihçilerin ifadelerine karşın Nevbahâr'ı yerinde görme fırsatı bulmuş tarihçilerin nakillerinden anlaşılacağı üzere bu ibadethanenin bir Budist tapınağı olduğu aşîkârdır. Ayrıca Zerdüştlük hiçbir zaman Mâverâünnehir bölgesinde resmi bir din olarak kabul edilmemiştir. Orta Çağ'ın başlarında ve öncesinde Budizm her zaman bu bölgeye egemen olmuştur.⁸²

Budizm, bir zamanlar Türkler arasında yaygın inanışlardan biri olarak ön plana çıkmaktaydı. Bilindiği üzere Göktürk Devleti VI. ve VII. yüzyıllarda Budizm'in büyük koruyucularından biri olarak kabul edilmektedir.⁸³ Sâ mânî ailesinin ortaya çıktığı şehirlerden biri olarak kabul edilen Belh'te Nevbahâr gibi dönemin önemli bir Budist tapınağının bulunması, ayrıca Göktürk Devleti içerisinde bir dönem Budizm'in yayılmış olması, bizlere Cabba Han'ın dini durumunun ne olduğu hakkında değerli fikirler vermektedir. Saydığımız tüm bu sebeplerden de anlaşılacağı üzere Cabba Han'ın Budizm'i benimsemiş olması yüksek kuvvetle muhtemeldir. Sâ mânî ailesinin İslâm dinini kabul ettikten sonra benimsedikleri mezhep üzerinden de aslında hanedanın atası olarak gördüğümüz Cabba Han'ın Budist bir inanişe sahip olduğu anlaşabilmektedir. Sâ mânîler İslâm dinine girdikleri tarihten itibaren bir zamanlar Zerdüşt inancına sahip olan Fars kökenli devletler gibi Şîî görüşüne değil kavimdaşları olan diğer Türk devletleri gibi Sünnî mezhebine bağlı olmuşlardır. Öyle ki Sünnîliği o kadar benimsemişlerdir ki aşırı Şîî politikalarıyla bilinen Büveyhî Devleti ile sürekli savaş hâlinde olmuşlardır.⁸⁴ Sâ mânîler'in Büveyhî Devleti ile mücadele etmesinin amacı yalnızca onların ilerleyişini durdurmaktan ibaret olmayıp, bir diğer amaçları da bölgede Şîî politikasının yayılmasını önlemektir. Orta Çağ'ın önemli tarihçilerinden biri olan İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr* adlı eserinde Sâ mânîler'in Büveyhîoğulları ile çatışmalarının olduğunu ve onlara karşı üstünlük kurduklarını kaydetmektedir. Ayrıca müellif Sâ mânîler'in her zaman Abbâsî Devleti'nin yanında savaştıklarını, onların koruyuculuğunu üstlendiklerini de zikretmektedir.⁸⁵ Yine Sâ mânîler'in Sünnî mezhebine katkıları ve bu görüşe bağlılıklarını değinmek adına Orta Çağ'ın önemli seyyahlarından biri olan İbn Fadlân'ın eserine bakmamız yerinde olacaktır. İbn Fadlân, Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh'ın İdil Bulgar Hanlığı hükümdarı Almış Han'a İslâmîyet'i anlatmak için gönderdiği heyette bulunan bir kişidir. Müellif, kendisiyle beraber yanında bulunan kişilerle Mâverâünnehir bölgesine geldiklerinde, kendilerini Sâ mânî hükümdarı Nasr b. Ahmed misafir etmiştir. İbn Fadlân ve beraberindeki elçilik heyeti, yolculuk amaçlarının ne olduğunu hükümdara anlatınca, Nasr b. Ahmed onlara "*Efendim Emîrü'l-mü'minîn (Halife)'in emri başımın üstünde*" diyerek elçilik heyetini tüm ihtiyaçlarını karşılamış ve onlara rehberlik etmeleri için birtakım kişileri yanlarına vermiştir. Yine İbn Fadlân eserinin bir bölümünde Sâ mânîler'in Türk yurtlarına İslâm dinini anlatacak en doğru kimseler olduğunu zikretmektedir.⁸⁶ İbn Fadlân'ın ifade ettiği gibi gerçekten de Sâ mânîler, Abbâsî Devleti'nin içinde bulunduğu kötü burhandan dolayı Türk ülkelerine İslâm dinini yaymayı kendilerine göreve edinmişlerdi. Öyle ki Karahanlı Devleti'nin

⁷⁶ Yazıcı, "Belh", s. 410.

⁷⁷ Richard N. Frye ve Aydın Sayılı, "Turks in Khurasan and Transoxania at the Time of the Arab Conquest", *Muslim World*, 35(4), 1945, s. 313; Frye, "The Samanids", s. 136.

⁷⁸ Yazıcı, "Belh", s. 410.

⁷⁹ Anonim, *Ahbârü'l-Berâmike*, nşr. Celil el-Atiyye, Beyrut 2006, s. 29; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, nşr. İhsan Abbas, VIII/IV, Beyrut 1970, s. 29.

⁸⁰ Hiouen-Thsang, *Histoire De La Vie De Hiouen-Thsang*, fr. trc. Stanislas Julien, Paris 1853, s. 64.

⁸¹ "Belh şehrinde Nevbahâr denilen bir mabet bulunur. Hac için buraya gelinir. Eşbet denilen kubbeli yapı vardır. Kabil ve Çin büyükleri burada haccederler" (İbn Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, nşr. M. J. de Goeje Leiden 1885, 322-323).

⁸² Kamoliddin, *The Samanids*, s. 49.

⁸³ Taşağıl, *Gök-Türkler*, I, s. 178; Harun Güngör, "Orta Asya'da Mâni Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(6), 1989, s. 83.

⁸⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, s. 140-141.

⁸⁵ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, III, s. 129-130.

⁸⁶ İbn Fadlân, *Risâletü İbn Fadlân fi Vasfi'r-Rihle*, nşr. Sâmî ed-Dehhân, Beyrut 1987, s. 77, 81.

TARİHİ KAYNAKLAR IŞIĞINDA SÂMÂNÎ AİLESİNİN MENŞEİ

İslâmiyet’i kabul etmelerine ön ayak olan Sâmânîler olmuştur. Türkistan’da kurulmuş Türk-İslâm devletleri hakkında değerli bilgilere veren Orta Çağ’ın önemli tarihçilerinden biri olan Cemâl-i Karşî, Satuk Buğra Han’a İslâm dinini sevdiren ve onun İslâmiyet’i kabul etmesine vesile olan kişinin Sâmânî hükümdarı Nasr b. Ahmed olduğunu zikretmektedir.⁸⁷ Modern birçok Avrupalı tarihçinin kabul ettiği gibi ola ki Sâmânîler İran menşei bir devlet olmuş olsalardı Sünnî görüşü bu kadar benimsemeleri pek mümkün olmazdı. Ancak kaynakların ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Sâmânîler, Sünnî görüşü fazlasıyla benimsedikleri gibi, Zerdüş inanişinden gelen Şîî görüşlü Fars kökenli devletlere sürekli savaş hâlinde olmuşlardır.⁸⁸ Sâmânîler’in Şîî görüşünü değil de Sünnîliği benimsemiş olmalarında yatan en önemli sebep ailenin atası olarak kabul gördüğümüz Cabba Han’ın, diğer Türk-İslâm devletlerin geçmişinde olduğu gibi Budizm veya gök tanrıya inanmış olmasıdır. Böylece atalarının Zerdüş olmaması sebebiyle Sâmânî ailesi Sünnî görüşü benimsemişlerdir.

Sâmânîler’in savaş halinde oldukları Büveyhî Devleti’nin saray tarihçisi olan İbn Miskeveyh’in Sâmânî ailesi hakkında zikrettiği kayıtlar hanedanın menşeinin açıklanması bakımından son derece önemlidir. İbn Miskeveyh, Büveyhî Devleti’nin İran kökenli önemli vezirlerinden birdir. Müellifin kaleme aldığı *Tecâribü’l-Ümem ve Te’âkibü’l-Himem* adlı eseri, tufandan Adudüddevle’nin vefat yılı olan 372 (983) tarihine kadar vuku bulmuş olayları içine alan bir tarih kitabıdır. Büveyhî Devleti tarihiyle ilgili son kısmı, İbn Miskeveyh’in şahsî müşahedelerine ve dolayısıyla birinci elden verilere dayandığı için eser bu hanedanın tarihi için en değerli kaynaklardan biri kabul edilmektedir.⁸⁹ İbn Miskeveyh, Sâmânîler ve Büveyhîler arasında geçen bir savaşı anlatırken, Sâmânîler için “Düşmanımız olan Türkler” tabirini kullanmıştır. Bu kaydının ilerleyen bölümlerinde ise onun savaş meydanında olduğu anlaşılacaktır. Müellif, oldukça sert geçen savaşta Büveyhî ordusunun erzak sorunu yüzünden ancak birer koyun kestiklerini, Sâmânî ordusunun ise üç dört koyun kestiğini nakletmektedir.⁹⁰ Görüldüğü üzere İbn Miskeveyh, Sâmânîleri Türk olarak görmüş ve bu şekilde eserine nakletmiştir. Eğer ki Sâmânîler’in İran kökenli bir millet olduğunu düşünseydi, bunu mutlaka eserinde belirtmekten geri durmazdı.

X. yüzyılın önemli İslâm coğrafyacılarından biri olan Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, Mahmûd b. Amîr Velî ve İbn Miskeveyh gibi Sâmânîler’in Türk kökenli bir hanedan olduğuna işaret etmektedir. Makdisî, *Ahsenü’t-Tekasîm fî Marifeti’l-Ekâlîm* adlı eserinde Cürcân⁹¹ bahsini anlatırken, buranın sürekli olarak Sâmânî Türkleri ve Deylemliler tarafından tahrip edildiğini nakletmektedir.⁹² Makdisî’nin bu nakline destek olarak, İbn Asem el-Kûfî, Belâzürî, Taberî, İbnü’l-Esir ve İbn Kesîr gibi müellifler eserlerinde Cürcân şehrinin sık sık Türklerin saldırılarına maruz kaldığını zikretmektedirler.⁹³ Müelliflerin nakillerden de anlaşılacağı üzere, daha önceki yıllarda kendi soydaşları tarafından ele geçirilmeye çalışılan Cürcân’ın, şimdi de Sâmânîler tarafından tahrip edilip ele geçirilmeye çalışıldığı Makdisî tarafından doğrulanmaktadır.

Orta Çağ’ın en saygın tarihçi ve coğrafyacılarından biri olan Hamdullâh el-Müstevfî el-Kazvîni’nin Sâmânî ailesinin erken dönem tarihleri hakkında verdiği bazı bilgiler, bizlere ailenin Cabba Han’dan geldiğine dair işaretler göstermektedir. Kazvîni, ailenin ilk atalarının İslâm dinini girmeden önce Mâverâünnehir hâkimi olduklarını zikretmektedir.⁹⁴ Modern Avrupalı tarihçilerin ifade ettiği gibi Sâmânî ailesinin soyunu Behrâm Çübîn’den geldiğini kabul ettiğimiz taktirde, Kazvîni’nin ifadeleri bu düşünceye ters düşmektedir. Çünkü Behrâm Çübîn hiçbir zaman Mâverâünnehir bölgesine hâkim olamamıştır. Ayrıca Behrâm Çübîn bir yönetici değil Sâsânî ordusunun yüksek rütbeli bir komutandı. Ancak Kazvîni’nin bu nakli, ailenin tarafımızca atası olarak kabul ettiğimiz Cabba Han ile tam anlamıyla uyuşmaktadır. Yukarıda da sıkça zikrettiğimiz gibi Cabba Han bir zamanlara Belh’in yöneticiliğini yaptığı gibi Göktürk Devleti’nin başına geçerek Mâverâünnehir bölgesinin hâkimi de olmuştur. Öte yandan yine Mâverâünnehir sınırları içerisinde olan Semerkant şehrinde de bir süre ikamet etmiş ve orada ölmüştür. O halde tüm bu ifadeler birleştirildiğinde Kazvîni’nin işaret ettiği kişi Behrâm Çübîn değil Cabba Han’dır. Sonuç olarak çalışmamız boyunca ifade ettiğimiz tüm görüşleri bir araya getirdiğimizde, kanımızca Sâmânî ailesinin menşei Ahmed b. Esed b. Sâmân b. Cabba Han şeklinde olması kaynaklar ve dönemin şartları bakımından daha makul ve akla yatkın gelmektedir.

⁸⁷ Cemâl-i Karşî, *Müellakatü’s-Surâh*, nşr. V. V. Barthold, *Turkestan v Epoxu Mongol’skago Naşestviya*, III, St. Petersburg 1898, s. 131-132.

⁸⁸ Sâmânîler, bölgede Büveyhî Devleti ile savaştıkları gibi, Fars kökenli olduğunu düşünülen Deylemliler ile de sürekli savaş halinde olmuşlardır. bk. Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 135; Tahsin Yazıcı, “Deylem”, *DİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 263-265.

⁸⁹ Mehmed Bayrakdar, “İbn Miskeveyh”, *DİA*, C. XX, İstanbul 1999, s. 206.

⁹⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, II, s. 140-141.

⁹¹ Hazar denizinin güneydoğusunda tarihi bir şehir ve bu şehrin merkez olduğu eyalettir. Geniş bilgi için bk. Rıza Kurtuluş, “Cürcân”, *DİA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 131-132.

⁹² Makdisî, *Ahsenü’t-Tekasîm*, s. 358.

⁹³ İbn Asem el-Kûfî, *Kitâbü’l-Fütûh*, VII-VIII, nşr. Ali Şubri, Beyrut 1991, s. 468, 470-471-472; Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, nşr. Muhammed Rıdvân, Beyrut 1983, s. 330-335; Taberî, *Târîhu’l-Ümem*, VI, s. 532-534, 537-539, 541-544; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, V, s. 29-36; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XIV/IX, Beyrut 1990, s. 175-176.

⁹⁴ Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, s. 376.

SONUÇ

Modern Avrupalı tarihçiler tarafından sadece kaynaklarda Sâmânî ailesine atfedilen şecerelere dayanılarak onların İran kökenli bir millet olarak kabul etmişler ve bu konuda uzun yıllar boyunca ısrarcı davranmışlardır. Bir milletin etnik kökeni belirlenirken yalnızca şecerelerine değil yayıldıkları bölgelere, siyasî-askerî faaliyetlerine ve bunlar dışında dini inanışlarına da dikkat edilmelidir. Bu hususların birçoğunun Sâmânîler'in menşei konusu araştırılırken göz ardı edildiği açık bir şekilde tespit edilmiştir. Bundan dolayı bilhassa dönemin kaynaklarını, yayıldıkları bölgeleri, siyasî-askerî iş birlikleri ve dini görüşleri yeniden incelendiğinde Sâmânîler'in Türk kökenli millet oldukları kanısına varmak daha da kolaylaşmıştır.

Sâmânîleri İran kökenli bir millet olarak kabul ettiğimiz taktirde, yayılım gösterdikleri bölgelerde nasıl egemenlik kurabilecekleri sorusu da ayrı önem kazanmıştır. Özellikle yayıldıkları bölgelerin yüzyıllar boyunca Türk yurtları olması ve buralarda sağlam bir devlet otoritesi kurmuş olmaları, onların İran kökenli bir millet oldukları sonucundan bir hayli uzaklaştırmaktadır. Öyle ki Sâmânîler, İran kökenli halkın daha yoğun yaşadığı yerlerde hâkimiyet kurmakta güçlük çekerken, Türklerin yoğun bir şekilde yaşadıkları yerlerde ise daha iyi bir yönetim tesis etmişlerdir. Bunun en iyi örneğini İlyas'a verilen Herat'ın kısa bir zaman sonra Sâmânî ailesinin hâkimiyetinin dışına çıkmış olmasına karşın diğer kardeşlere verilen Türk yurtlarının uzun yıllar boyunca ailenin elinde kalması gösterilebilir. Dolayısıyla batılı tarihçiler tarafından İran menşei bir millet olarak gösterilen Sâmânîler'in Türklerin yüzyıllar boyunca askerî, siyasî ve nüfus anlamında hâkim oldukları bölgelerde mi yoksa kendileri ile aynı etnik kökene sahip İran tarafında mı varlıklarını koruyarak devlet olabileceklerini düşünmek gerekmektedir. Bu soruya cevaben, ailenin yayılım bölgeleri, bölgedeki Türkler üzerindeki etkisi ve şecerelerde kendilerine atfedilen Türk isimleri, dini görüşleri ve birçok alanda daha sonraki Türk devletlerine örnek olmaları yeniden incelendiğinde, Sâmânîler'in İrânî bir hanedan olmadığını, ancak bu hususlar çerçevesinde Türk kökenli bir millet olabileceği sonucuna varmak daha kolay olacaktır. Ayrıca Mahmûd b. Amîr Velî, Abdülkerîm b. Muhammed Sem'ânî ve Yâkût el-Hamevî tarafından zikredilen Cabba Han adlı kişinin hâkim olduğu yerler, dini inanışı ve Sâmânîler'in erken dönemleri hakkında bilgi veren birçok kaynağın doğrudan veya dolaylı yoldan onu işaret etmiş olması, yine bizlere ailenin Türk kökenli bir hükümdardan geldiklerini göstermektedir.

KAYNAKÇA

I. Kaynak Eserler

ABDÜLKERİM B. MUHAMMED SEM'ÂNÎ, *el-Ensâb*, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, Beyrut 1980.

AHMED B. ABDÜLVEHHÂB NÜVEYRÎ, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, XXXIII/XXV, nşr. Abdel Macid Tarhani, Beyrut 2004.

ALÎ B. HÜSEYİN MESÛDÎ, *Mürûc ez-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, IX/II, nşr. ve fr. trc. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, Paris 1863.

ALÎ B. ZEYD EL-BEYHAKÎ, *Târîh-i Beyhak*, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1938.

ANONİM, *Ahbârü'l-Berâmike*, nşr. Celîl el-Atiyye, Beyrut 2006.

ANONİM, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, nşr. Menûçîhr-i Sütüde, Tahran 1983.

BELÂZÜRÎ, *Fütühu'l-Bıldân*, nşr. Muhammed Rıdvân, Beyrut 1983.

BENÂKİTÎ, *Târîh-i Benâkitî*, nşr. Ca'fer Şuâr, Tahran 1348 hş.

BEYZÂVÎ, *Nizâmü't-Tevârîh*, nşr. Seyyid Mansûr, Haydarâbâd 1930.

BÎRÛNÎ, *el-Âsârü'l-Bâkiye Ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, nşr. C. E. Sachau, Leipzig 1878.

CEMÂL-İ KARŞÎ, *Mülhakatü's-Surâh*, nşr. V. V. Barthold, *Turkestan v Epoxu Mongol'skago Naşestviya*, II/I, St. Petersburg 1898; a.e. nşr. Ş. H. Vahidov ve B. B. Aminov, Almatı 2005.

EBÛ MANSÛR ES-SEÂLİBÎ, *Gureru Ahbâri Mülûki'l-Fürs ve Siyerihim*, nşr. ve fr. trc. Hermann Zotenberg, Paris 1900.

EBÛ-L-ABBÂS ŞİHÂBÜDDİN EL-KALKAŞENDÎ, *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, XIV/IV, nşr. Muhammed Abdürresûl İbrâhim, Kahire 1914.

TARİHİ KAYNAKLAR IŞIĞINDA SÂMÂNÎ AİLESİNİN MENŞEİ

- EBÜ'L-FİDÂ, *el-Muhtasar fî Târîhi'l-Beşer*, II/I, nşr. Mahmûd Deyyûb, Beyrut 1997.
- EBÛLGAZÎ BAHADIR HAN, *Şecere-i Terâkime*, nşr. ve trk. trc. Muharrem Ergin, İstanbul ts.
- FASÎH-İ HÂFÎ, *Mücmel-i Fasîhî*, II/I, nşr. Seyyid Mahmûd Horasânî, Meşhed 1341 hş.
- FİRDEVSÎ, *Şâhnâme*, IV/I, nşr. Turner Macan, Calcutta 1829.
- GERDÎZÎ, *Zeynü'l-Ahbâr*, nşr. Abdülhay Habîbî, Tahran 1363 hş.
- HAMDULLÂH EL-MÛSTEVFÎ EL-KAZVÎNÎ, *Târîh-i Güzide*, nşr. Abdülhüseyn Nevâî, 1387 hş.
- HÂNDMÎR, *Düstûrû'l-Vüzerâ*, nşr. Saîd-i Nefîsî, Tahran 1317 hş.
- HÂNDMÎR, *Habîbü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi'l Beşer*, IV/II, nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî, Tahran 1380 hş.
- HÎOUEN-THSANG, *Histoire De La Vie De Hiouen-Thsang*, fr. trc. Stanislas Julien, Paris 1853.
- İBN ASEM EL-KÛFÎ, *Kitâbü'l-Fütûh*, VII-VIII, nşr. Ali Şubri, Beyrut 1991.
- İBN FADLÂN, *Risâletü İbn Fadlân fî Vasfî'r-Rihle*, nşr. Sâmî ed-Dehhân, Beyrut 1987.
- İBN FAZLULLAH EL-ÖMERÎ, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, nşr. Kâmil Salmân al-Jubûri ve Mahdi al-Naim, Beyrut 2010.
- İBN HALDÛN, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtede ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men-Âsarahüm min-Zevî's-Sultânî'l-Ekber*, VIII/III, nşr. Süheyl Zekkar, Beyrut 2000.
- İBN HALLİKÂN, *Vefeyâtü'l-Ayân*, VIII/IV, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1971.
- İBN HAVKAL, *Süretü'l-Arz*, nşr. J. Heindrik Kramers, Leiden 1938; a.e.: trk. trc. Ramazan Şeşen, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- İBN HURDÂZBÎH, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1889.
- İBN KESÎR, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIV/IX, Beyrut 1990.
- İBN MÂKÛLÂ, *el-İkmâl*, VI/IV, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Haydarâbâd 1966.
- İBN MANZÛR, *Muhtasarü Târîhi Dımaşk*, XXXI/IV, nşr. Rûhiyye en-Nehhâs v.dğr., Dımaşk 1987.
- İBN MİSKEVEYH, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkıbü'l-Himem*, VII/I, nşr. ve ing. trc. H. Frederick Amedroz ve D. Samuel Margoliouth, London 1920.
- İBN TAĞRÎBERDÎ, *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, XII/III, nşr. Dârü'l-Kütübi'l-Mısiyye, Kahire 1932.
- İBNÜ'L-ESÎR, *el-Kâmil fi't-Târîh*, nşr. C. J. Tornberg, Leiden 1851-1876.
- İBNÜ'L-VERDÎ, *Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, II/I, nşr. Ahmed Rifat el-Bedrâvî, Beyrut 1970.
- İSTAHRÎ, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1927.
- KADI AHMED GAFFÂRÎ, *Târîhi Cihân-ârâ*, nşr. Hasan-ı Nerâkî, Tahran 1342 hş.
- MAHMÛD B. AMÎR VELÎ, *Bahru'l-Esrar fî Menâkibi'l-Ahyâr*, nşr. Mayel Heravi, Kabil 1981.
- MUHAMMED B. AHMED EL-HÂRİZMÎ, *Mefâtihu'l-Ulûm*, nşr. G. van Vloten, Leiden 1895.
- MUHAMMED B. AHMED EL-MAKDÎSÎ, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Marifeti'l-Ekâlîm*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1906.
- MUHAMMED B. CERÎR ET-TABERÎ, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1979.
- MUHAMMED B. HÂVENDŞÂH B. MAHMÛD MÎRHÂND, *Ravzatü's-Safâ fî Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, nşr. Abbas Pervîz, Tahran 1338 hş.
- NECMEDDİN NESEFÎ, *el-Kand fî Zikri Ulemâ'i Semerkand*, nşr. Yûsuf el-Hâdî, Tahran 1999.
- NERŞAHÎ, *Târîhu Buhârâ*, Muhammed Takî Müderris-i Razavî, Tahran 1984.
- REŞİDÜDDİN FAZLULLÂH-İ HEMEDÂNÎ, *Câmiu't-Tevârih: Gazneliler Tarihi*, II/4, nşr. Ahmed Ateş, Ankara 1999; a.e.: *Câmiu't-Tevârih: Târîh-i Oğûz*, nşr. Muhammed Rûshan, Tahran 2005.

ŞEBÂNKÂREÎ, *Mecmau'l-Ensâb fi't-Tevârîh*, nşr. Âga Mîr Hâşim-i Muhaddis, Tahran 1984.

THEOPHANES CONFESSOR, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, ing. trc. C. Mango ve R. Scott, Oxford 1997.

THEOPHYLACTI SÎMOCATTAE, *Historiae*, nşr. Carolvs de Boor, Lipsiae 1887.

YAKÛBÎ, *Târîhu'l-Yakûbî*, II/II, nşr. M. T. Houtsma, Leiden 1883; a.e: nşr. Abdülemîr Mühennâ, II/II, Beyrut 1993.

YÂKÛT EL-HAMEVÎ, *Mu'cemü'l-Büldân*, VI/III, nşr. F. Wüstenfeld, Leipzig 1868.

II. Tetkikler

ÂŞTİYÂNÎ, Abbas İkbâl-i, *Târîh-i İrân*, Tahran 1972.

AYDINLI, Osman, “Semerkant”, *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, ss. 481-484.

AVCI, Casim, “Yâkût el-Hamevî”, *DİA*, C. XLIII, İstanbul 2013, ss. 288-291.

BABAYAR, Gaybullah, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, TİKA, Ankara 2007.

BARTHOLD, V. V. “Esed”, *İA*, C. IV, İstanbul 1978, ss. 368-369.

BAYRAKDAR, Mehmed, “İbn Miskeveyh”, *DİA*, C. XX, İstanbul 1999, ss. 201-208.

BOSWORTH, C. Edmund, “Sâmânids”, *EI*, VIII, Leiden 1995, ss. 1025-1031.

_____, “The Sâmânids”, *The Islamic Dynasties*, Edinburgh 1996.

BOZKURT, Nahide, “Hârûnürreşid”, *DİA*, C. XVI, İstanbul 1997, ss. 258-261.

_____, “Me'mûn”, *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, ss. 101-104.

BROCKELMANN, Carl, *History of The Islamic Peoples*, New York 1960.

BROWNE, Edward G. *A Literary History of Persia*, IV/I, Cambridge 1956.

BÜCHNER, V. F. “Sâmâniler”, *İA*, C. X, İstanbul 1996, ss. 140-143.

CHAVANNES, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, trk. trc. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

CHRISTENSEN, Arthur, *L'Iran Sous Les Sassanides*, Copenhagen 1936.

CZEGLÉDY, Károly, “Bahrâm Čöbîn and the Persian Apocalyptic Literature”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 8(1), 1958, ss. 21-43.

FRITZ, Wolff, *Glossar Zu Firdosis Schahname*, Berlin 1935.

FRYE, Richard N. ve Sayılı, Aydın, “Turks in Khurasan and Transoxania at the Time of the Arab Conquest”, *Muslim World*, 35(4), 1945, ss. 308-315.

FRYE, Richard N. *The History of Bukhara*, Cambridge 1954.

_____, “The Samanids”, *CHIr.*, IV, Cambridge 2008.

GOLDEN, Peter B. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden 1992.

GÖBL, Robert, *Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien*, III/I, Wiesbaden 1967.

GÜNALTAY, Şemsettin, “İslam Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilası Mıdır?”, *Belleten*, 2(5-6), 1938, ss. 73-88.

GÜNGÖR, Harun, “Orta Asya'da Mâni Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(6), 1989, ss. 81-94.

HARMATTA, J. ve Litvinsky, B. A. *Tokharistan and Gandhara Under Western Türk Rule (650-750)*, Paris 1996.

HAWTING, G. R. *The First Dynasty of Islam*, London-New York 2000.

HUART, CL. ve Masse, H. “Bahrâm”, *EI*, I, Leiden 1986, ss. 938-939.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

TARİHİ KAYNAKLAR IŞIĞINDA SÂMÂNÎ AİLESİNİN MENŞEİ

- KAMOLİDDİN, Shamsiddin, *The Sâmnîds (The First Islamic Local Dynasty in Central Asia)*, Saarbrücken 2011.
- KONUĞU, Enver, “Behrâm-ı Gür”, *DİA*, C. V, İstanbul 1992, ss. 356.
- KOWALSKI, Tadeusz, “The Turks in the Shah-Nama”, *The Formation of the Classical Islamic World*, Ed. C. Edmund Bosworth, New York 2007.
- KURT, Hasan, “Devlet Kurma Sürecinde Sâmnîoğulları”, *AÜİFD*, 44(2), 2003, ss. 109-129.
- KURTULUŞ, Rıza, “Cürcân”, *DİA*, C. VIII, İstanbul 1993, ss. 131-132.
- LANE-POOLE, Stanley, *The Mohammedan Dynasties (Chronological And Genealogical Tables With Historical Introductions)*, London 1984.
- MARQUART, Josef, *A Catalogue of the Provincial Capitals of Eranshahr*, Roma 1931.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Esed b. Abdullah el-Kasrî”, *DİA*, C. XI, İstanbul 1995, ss. 365.
- POURSHARİATİ, Parvaneh, *Decline and Fall of the Sâsnîan Empire*, New York 2008.
- SAMUR, Sebahattin, “Nerşahî”, *DİA*, C. XXXII, İstanbul 2006, ss. 562.
- SALMAN, Hüseyin, “Tohâristan”, *DİA*, C. XLI, İstanbul 2012, ss. 214-215.
- SALMAN, Hüseyin ve Özgüdenli, Osman G. “Yabgu”, *DİA*, C. XLIII, İstanbul 2013, ss. 170-171.
- SHAHBAZİ, A. Sh. “Bahram VI Çobin”, *Elr*, III, London 1988, ss. 514-522.
- SYKES, P. M. *History of Persia*, London 1915.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Eski Araplara Göre Türkler”, *Türkiyat Mecmuası*, C. XV, 1969, ss. 11-36.
- _____, “İbn Havkal”, *DİA*, C. XX, İstanbul 1999, ss. 34-35.
- SEYYİD, Eymen Fuâd, “Fâtımîler”, *DİA*, C. XII, İstanbul 1995, ss. 228-237.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök-Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 2003.
- TOGAN, Nazmiye, “Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistanı Ziyaret eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang’ın bu Ülkenin Siyasi ve Dini Hayatına Alt Kayitleri”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, 4(1-2), 1956, ss. 21-64.
- TOGAN, Zeki V. “The Topography of Balkh Down to the Middle of the Seventeenth Century”, *Central Asiatic Journal*, 14(4), 1970, ss. 277-288.
- _____, *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi*, Tercüme ve Tahlili, Enderun Yayınları, İstanbul 1982.
- TOĞAY, Ali Hüseyin, “Behram Çubin’in Göktürkler Üzerine Seferi Hakkında Bir Değerlendirme”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 2023, ss. 288-311.
- USTA, Aydın, *Türklerin İslamlaşma Sertüveni: Sâmnîler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.
- _____, *Türkler ve İslamiyet (İlk Müslüman Türk Devleti: Sâmnîler)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.
- YAZICI, Tahsin, “Belh”, *DİA*, C. V, İstanbul 1992, ss. 410-411.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, *DİA*, C. I, İstanbul 1988, ss. 31-48.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 109-118.

Geliş Tarihi–Received Date: 06.05.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 24.08.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

GAHADAVALA HANEDAN’NIN YÜKSELME DEVRİNDE GAZNELİLERLE MÜNASEBETLERİ

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1479271>

 VURAL ÖNTÜRK*

ÖZ

XI. yüzyılın sonlarına doğru hızlı bir şekilde Kannauç’da önemli bir güç olarak ortaya çıkan Gahadavala Hanedanı’nın (1089-1197) ilk yerleşim yeri ve kökeni gibi hususlar bugün hâlâ tam manasıyla aydınlatılabilmemiş değildir. Ancak hanedanın Kuzey Hindistan’da varlığını devam ettirdiği bir asırdan fazla olan süreç, bölge tarihinin önemli bir boşluğunu doldurmaktadır. Bu süre zarfında diğer hanedanlarla siyasi ve askerî münasebetlerde bulunan Gahadavalalar öte yandan Müslüman dünyanın Kuzey Hindistan’daki en önemli temsilcilerinden Gazneliler (963-1187) ile de ilk dönemlerinde savaşmak durumunda kalmışlardır. Bilindiği üzere Gazneliler Sebüktegin’den başlamak üzere bilhassa Sultan Mahmûd döneminde Kuzey Hindistan’a çok sayıda sefer düzenlemiş ve bu seferler neticesinde bölge üzerinde uzun bir süre devam edecek hâkimiyet kurmuşlardır. Bunun yanı sıra bölgede önemli Türk devletlerinin kurulmasına öncülük eden ve adeta Gaznelilerin fetih politikasını devam ettiren Gurluların (1157-1216) da Gahadavalaların gerileme döneminde ortaya çıktığı ve son güçlü imparator Jayachandra’yı (1170-1194) yenilgiye uğratarak bu devleti ortadan kaldırdığı bilinmektedir. Elbette böylesine uzun bir zaman dilimini tüm detayları ile bir yazıda ortaya koymak imkânsızdır. Esasen her Gahadavala imparatorunun bir makalenin müstakil konusu olması gerektiği düşünülmektedir. Bu çalışmada Gahadavala Hanedanı’nın ikinci imparatoru Madanapala’nın (1104-1113) siyasi hayatı ve bilhassa Gaznelilerle olan irtibatı aydınlatılmaya çalışılacaktır. Bu arada Gazneliler Devleti bir duraklama devresi içerisindeydi. Sultan Mahmûd’un vefatından sonra (1030) tahta geçen Sultan Mes’ûd (1030-1040) döneminde iç ve dış siyasette alınan yanlış kararlar Gazneliler içerisinde bir siyasi buhran dönemini beraberinde getirmiştir. Sultan Mes’ûd’un saltanatı esnasında Selçuklular ile girişilen savaşlar neredeyse devleti yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya getirmiştir. Zikredilen hükümdarın saltanatından sonra ise Gazneliler bir daha eski güçlerine kavuşamamışlardır. Tabiatıyla bu durum ana kaynaklara da sirayet etmiş ve her ne kadar önemli zaman dilimleri deneyimlenmiş olsa da bunlar kaynakların birçoğunda yer bulmamıştır. Tahta geçen hükümdarlar sadece “Şu tarihte saltanat makamına erişti, şu kadar yıl yaşadı, şu tarihte vefat etti.” şeklinde cümlelerle ana kaynaklarda yer bulabilmiştir. Hal böyle olunca herhangi bir Gazneli hükümdarının kendi döneminde yapmış olduğu son derece önemli bir siyasi hadise var ise de bu durum görmezden gelinmemiştir. Elbette söz konusu anlatım şeklinin bütün kaynaklarda aynı şekilde yer bulduğunu söylemek imkânsızdır. Bu tür bir metodolojiye daha çok siyasi tarih eserlerinde tesadüf edilmektedir. Oysaki dönemin bir numaralı görgü tanığı olabilecek şiir kitapları ve divânlar da son derece istifadeye açıktır. Örneğin Madanapala’nın saltanat yılları Gaznelilerde Sultan III. Mes’ûd (1099-1115) dönemine tekabül etmektedir. III. Mes’ûd’un siyasi faaliyetleri ile alakalı bilgilere de daha çok divânlarda rastlanıldığından bu hususta dönemin şairlerine başvurmak zaruri durumdur. Bu minval üzere çalışmada aynı zamanda III. Mes’ûd’un Kuzey Hindistan politikası da ortaya çıkarılmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Hindistan, Gahadavala Hanedanı, Gazneliler, Madanapala, Sultan III. Mes’ûd.

* Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Van/TÜRKİYE, E-Posta: vural_onturk@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2132-0305.

RELATIONS WITH THE GHAZNAVIDS DURING THE RISE OF THE GAHADAVALA DYNASTY

ABSTRACT

Issues such as the first settlement and origin of the Gahadavala Dynasty (1089-1197), which quickly emerged as an important power in Kanoj towards the end of the 11th century, are still not fully clarified today. However, the period during which the dynasty continued its existence in Northern India for more than a century fills an important gap in the history of the region. During this period, the Gahadavalas had political and military relations with other dynasties, and on the other hand, they had to fight against the Ghaznavids (963-1187), one of the most important representatives of the Muslim world in Northern India, in their early periods. As it is known, the Ghaznavids organized many expeditions to Northern India, especially during the reign of Sultan Maḥmūd, starting from Sebūktigin, and as a result of these expeditions, they established dominance over the region for a long time. In addition, it is known that the Ghurids (1157-1216), who pioneered the establishment of important Turkish states in the region and continued the conquest policy of the Ghaznavids, emerged during the decline of the Gahadavalas and defeated the last powerful emperor Jayachandra (1170-1194) and eliminated this state. Of course, it is impossible to reveal such a long period of time in all its details in one article. Essentially, it is thought that each emperor should be the independent subject of an article. In this study, we will try to shed light on the political life of Madanapala (1104-1113), the second emperor of the Gahadavala Dynasty, and especially his contact with the Ghaznavids. Meanwhile, the Ghaznavid State was in a period of stagnation. Wrong decisions taken in domestic and foreign politics during the reign of Sultan Mas'ūd, who ascended the throne after the death of Sultan Maḥmūd (1030), brought about a period of political crisis within the Ghaznavids. The wars with the Seljuks during the reign of Sultan Mas'ūd almost brought the state into danger of collapse. After the reign of the mentioned ruler, the Ghaznavids could not regain their former power. Naturally, this situation has also spread to the main sources, and although important periods of time have been experienced, these have not found a place in most of the sources. The rulers who came to the throne could only be found in the main sources with sentences such as "he ascended to the throne on this date, lived for so many years, died on this date". As such, even if there was an extremely important political event that any Ghaznavid ruler did during his time, this situation could be ignored. Of course, it is impossible to say that the style of expression in question is found in the same way in all sources. This type of methodology is mostly encountered in political history works. However, poetry books and divans, which can be the number one eyewitnesses of the period, are also extremely useful. For example, the reign of Madanapala corresponds to the period of Sultan Mas'ūd III (1099-1115) of the Ghaznavids. However, poetry books and divans, which can be the number one eyewitnesses of the period, are also extremely useful. For example, the reign of Madanapala corresponds to the period of Sultan Mas'ūd III (1099-1115) of the Ghaznavids.

Keywords: Northern India, Gahadavala Dynasty, Ghaznavids, Madanapala, Sultan Mas'ūd III.

GİRİŞ

VIII. yüzyılın ortalarından XI. yüzyılın başlarına kadar Kuzey Hindistan'ın önemli bir kısmını hâkimiyet altında tutan Pratihara İmparatorluğu'na başlangıçta Ucceyn¹ daha sonra da Kannauc² şehirleri başkentlik yapmıştı. Gazneli Sultan Maḥmūd'un Kuzey Hindistan'a düzenlemiş olduğu seferler bölgede tam bir kaos etkisi yaratmış, nihayet 1018 yılında gerçekleştirilen on ikinci seferde Kannauc da Gazneliler tarafından fethedilmiş ve şehirde bulunan hazinelere el konulmuştu. Bu tarihten sonra bir daha toparlanma fırsatı bulamayan Pratihara kısa bir süre daha varlıklarını devam ettirmeye çalışsalar da son imparator Yasahpala'nın (1024-1036) ölümü ile tarih sahnesinden çekilmişlerdi.³

¹ Günümüzde Orta Hindistan'ın Madhya Pradesh eyaletinin bir şehri olan Ucceyn/Ujjain tarihin her döneminden önemini korumuştur. Coğrafi olarak Hindular arasında boylam hesaplamasında ilk meridyeni oluşturur. Tarih öncesi ve tarihî devirlerde Morya ve Gupta imparatorluklarının hâkimiyetinde kalan şehir Ortaçağ'da da Paramarlar ve Pratihara gibi Hindistan'ın önemli imparatorluklarına ev sahipliği yapmıştır. XIV. yüzyıl seyyahlarında İbn Battûta Ucceyn için kalabalık ve güzel bir şehir ifadesini kullanmıştır. bkz. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 530; A. Sharma, A City in A Khaṇḍoakāvya: Ujjain in the Meghadûta of Kālidāsa. *Journal of South Asian Literature*. Vol. XXV, 1990, s. 127.

² Kuzey Hindistan'ın en önemli şehirlerinden birisi olan Kannauc, Uttar Pradesh eyaletine dâhildir. Bîrûnî bu şehirden bahsederken Hindistan'ın ortası olduğunu, halkın Kannauc'a memleketin ortası anlamına gelen Madhyadeṣa adını verdiğini nakleder. Müellif devam eden cümlelerinde Kannauc'un sıcak ve soğuk bölgelerin arasında, deniz ve dağların ortasında ve Hindistan'ın da doğu ve batı sınırının ortasında olması hasebiyle gerçekten coğrafi bakımdan merkezde olduğunu bildirir. Ganj Nehri'nin de batısında yer alan şehir Gazneli akımlarından sonra harabeye döndüğü için Gahadavalaların gelişine kadar uzun bir süre önemini kaybetmiştir. Şehir hakkında Süleyman el-Tâcîr'in de bazı malumatlar aktardığı görülmektedir. Ona göre de Hindistan'da Brahman denen dindar ve âlim kişilerin, şairlerin, müneccimlerin, filozofların kâhinlerin, sihirbazların ve göz boyacılarının ekserisi adalar ülkesinde büyük bir şehir olan Kannauc'da bulunmaktaydı. bkz. Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, çev. K. Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 132; Süleyman el-Tâcîr, *Doğu'nun Kalbine Seyahat – Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 63.

³ Ebûş-Şeref Nasîh b. Zafer b. Sad Cûrfadekânî, *Tercüme-i Târih-i Yemînî*, tash. ve tahş. Ali Kavîm, Tahran 1334, s. 246-247; Ebû Said Abdulhay b. Dahhâk b. Maḥmūd Gerdîzî, *Târih-i Gerdîzî*, tash. Abdulhay Habîbî, Dînyâ Kitâb, Tahran 1362, s. 397.

Pratiharaların yıkılmasından sonra bu devlete bağlı ve feodal konumda bulunan Çandeller, Paramarlar, Tomaralar, Kalaçuriler ve Çavhanlar gibi devletler bağımsızlıklarını kazanmak için harekete geçtiler.⁴ Ancak başkent Kannauç eski sakinlerini kaybetmenin acısını yaklaşık olarak yetmiş yıl yaşadı ve bu süre zarfında neredeyse bir harabeye döndü. Nitekim Bîrûnî şehre dair kendi kayıtlarında Gaznelilerden sonra burasının bir harabeye döndüğünü ve terkedilmiş olduğunu ifade etmektedir.⁵ Nihayet bölgede kaotik süreci sona erdiren ve bir asırdan fazla Pratihara topraklarını hâkimiyet altında bulunduran Gahadavala Hanedanı'nın (1089-1197) kuruluşu ile yeni bir dönem başlamış oldu. Bu hanedanın adına 1161 Basahi, 1162 Kamauli, 1166 Rahan ve tarihi belli olmayan Sarnath yazıtlarında *Gahadavala* şeklinde tesadüf edilse de⁶ bazı çağdaş kaynaklarda Gaharwar ve *Gahadwara* olarak da isimlendirilmektedir.⁷ Diğer Ortaçağ Hint topluluklarının belli bir soydan gelme ve efsanevî bir kişiliğe dayandırılma ya da en azından böyle gösterilmelerine rağmen Gahadavalalar soylarını bir kraliyet unvanı bile olmayan ve mütevazı bir kişilik olarak tasvir edilen Yasovigraha'ya dayandırmışlardır.⁸

Gahadavala tarihine dair tartışılan hususlardan birisi, bu hanedanın ilk ortaya çıktığı yerlerdir. Srivastava onların başlangıçta Benares, Avadi, Allahabad ve Delhi'de hüküm sürdüklerine işaret etmektedir.⁹ Eğer Gahadavalaların gerçekten de Pratiharaların mirasını devralan ve onların toprakları üzerinde kurulan bir devlet oldukları göz ardı edilmeyecekse Benares ve Delhi ihtimalleri ile çerçeveyi daraltmak mümkündür. Ancak Delhi'nin de Pratiharaların son zamanlarında Çavhanlara kapıtıldığı düşünüldüğünde geriye Benares'in güçlü bir ihtimal olarak kaldığı görülecektir. Öyleyse başlangıçta Yasovigraha'nın Benares'te yaşayıp Pratiharlara sadık bir komutan olduğunu, bu devletin yıkılışına kadar en ufak bir başkaldırıda bulunmadığını söylemek mümkündür. Pratiharlardan sonra Benares Tripuri Kalaçurilerinin hâkimiyetine geçince Yasovigraha bu defa onlara itaat etmiştir. Gahadavalalara ait yazıtların bir tanesi hariç geriye kalanların tamamı da Benares'te bulunmuştur. Bu da bahse konu şehrin hanedan için ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁰

Yasovigraha'dan sonra ailenin bilinen ikinci üyesi, oğlu Mahiçandra'dır. Niyogi'ye göre taş yazmaların tamamı onun hakkında bilgi vermekte ve son derece ünlü bir şahsiyet olduğunu belirtmektedirler.¹¹ Mahiçandra döneminde de Gahadavalalar, Tripuri Kalaçurilerine bağlı olmakla birlikte artık daha da güçlü konuma gelmişlerdir. Bu hanedana bağımsızlığını kazandıran kişi ise Mahiçandra'nın oğlu Çandradeva (1089-1103) olmuştur. Bu dönem Gahadavala tarihi açısından son derece önemlidir. Nitekim Çandradeva tahtta kaldığı on dört yıl boyunca savaşmak ve topraklarını genişletmekten geri durmamıştır. Onun döneminde Kalaçuriler ve Palalar ile girişilen savaşlar sonucunda Gahadavala toprakları Kuzey Hindistan'da Uttar Pradesh bölgesinin tamamını içine alacak şekilde genişlemiştir.¹²

1. Madanapala'nın Saltanatı (1104-1113)

Çandravati levhalarından anlaşıldığı kadarıyla Gahadavalalara bağımsızlığını kazandıran Çandradeva'nın saltanatı Vikrama yılı ile 1156 tarihinde sona ermişti. Bu tarih miladi olarak 1099 yılına tekabül etmekteydi. Öte yandan Maharajaputra Govindçandra levhası ise Madanapala'nın V.1164-M.1104 tarihinde tahta çıktığını bildirmektedir. Bahsi geçen levhanın sahibi Maharajaputra ayrıca Madanapala'nın da oğludur. Levhaların verdiği bilgilerden hareketle Çandradeva'nın 1100-1104 tarihleri arasında öldüğü ve yerine Madanapala'nın geçtiğini söylemek mümkündür. Ayrıca Govindçandra'nın kraliçesi Kumaradevi'ye ait Sarnath yazıtında da Madanapala'dan övgü ile bahsedilmektedir. Bu yazıtta Madanapala çoşkun krallar arasında bir mücevher, dünyayı esasının altında toplayan kudretli lord, yiğitliğinin ateşi yüce bir kral olarak nitelendirilmektedir.¹³

Elbette bütün bu övgü sözlerini Madanapala'nın askerî hüviyeti, ya da siyasi mahareti ile açıklamak neredeyse imkânsızdır. Nitekim az sonra göreceğimiz üzere kendisi iktidarının ilk günlerinden itibaren yakalanmış olduğu hastalık sebebi ile zor zamanlar geçirecektir. Ayrıca Gaznelilerle olan mücadelelerinde de son derece talihsiz deneyimleri tecrübe edecektir. Belki de onun yakalanmış olduğu hastalık bilinmeseydi kendi zamanına ait ilk olarak ortaya çıkarılan dört levhanın hiçbirinde neden imzasının olmadığını açıklamak son derece güç olacaktı. Zira *levhalar/plakalar/yazıtlar* Ortaçağ Hindistan'ında hüküm sürmüş bir kralın kendisini tarihin uçsuz bucaksız sayfalarına kaydedebileceği en önemli kanıtlardı. Madanapala belki de inanç bakımından son derece müthiş bir hayat yaşadı ve dinî değerlere adanmışlığı oğlu Govindçandra'nın şahsi teşebbüsleri ve diğer prenslerin onayıyla yayımlanan levhalarda kendisini saygıya değer, üstün meziyetli bir kral olarak kaydettirdi. Gerçekten de öyleydi.

⁴ Satish Chandra, *History of Medieval India* (800-1700), Orient Blackswan, Telangana 2014, s. 62.

⁵ Bîrûnî, *age*, s. 132.

⁶ Roma Niyogi, *The History of The Gahadavala Dynasty*. Oriental Book Agency, Calcutta 1959, s. 28.

⁷ Volseley Haig, *The Native States of Northern India From A.D. 1000 to 1526*, *The Cambridge History of India*, II. Cambridge at The University Press, 1925, s. 509; Ashirbadi Lal Srivastava, *The Sultanate of Delhi (711-1526 A.D.)*, Shiwa Lal Agarwala, Agra 1959, s. 71.

⁸ Vural Öntürk, "Kuzey Hindistan'da Gahadavala Hanedanlığı'nın Kuruluşu ve Kurucu Çandradeva'nın Saltanat Yılları", *Ortaçağ'dan Cumhuriyete Tarih Araştırmaları I*, ed. A. Özturhan, Efe Akademi Yayınları, İstanbul 2023, s. 81.

⁹ Srivastava, *age*, s. 71.

¹⁰ Niyogi, *age*, s. 50-51.

¹¹ Niyogi, *age*, s. 41.

¹² Öntürk, *agm*, s. 76-94.

¹³ Rama Shankar Tripathi, *History of Kanauj to the Moslem Conquest*. Central Archaeological Library, Varanasi 1937, s. 305.

Tespit edilen V.S 1161 Basahi, 1162 Kamauli, 1166 Rahan ve tarihsiz Sarnath yazıtlarının tamamının mimarı Madanapala'nın oğlu Govindçandra'ydı. Görüldüğü üzere bütün yazıtlar Madanapala'nın iktidar yıllarını kapsıyordu. Son olarak 1929 yılında Kannauç'un yaklaşık olarak 800 km. güneybatısında yer alan Pratabgarh'ta keşfedilen ve 1941 yılında yayımlanan Vikrama 1164/Miladi 1107 tarihli yazıt olmasaydı Madanapala'nın zaman zaman yönetimi ele aldığı bile hiç bilinmeyecekti.¹⁴ Bu son yazıt onun savaşlarda gösterdiği başarılarından çokça bahsediyor, ama hangi düşmanı ile savaştığını açıklamıyordu. Yalnız dikkat çeken en önemli husus Aspoçaçandra ve Racyapaladeva adlı iki prensin daha var olmalarına rağmen yazıtta daima prens yani bir sonraki kral olacak olan Govindçandra'nın detaylı şekilde nakledilmesi idi. Bu durumun açık bir şekilde izahı şuydu: İktidar resmî olarak Kral Madanapala'nın elindeydi. Ama o hastaydı. Oğullarından Govindçandra askerî maharetleri ile ön plana çıktığı için ve belki de diğer kardeşlerinden yaşça büyük olduğu için babasına vekâlet ediyordu. Elbette bu işi tek başına yürütmüyordu. Diğer kardeşler ve Kraliçe Ralhadevi (muhtemelen Madanapala'nın eşi) hanedanı yönetmede, askerî ve siyasî işleri yoluna koymada Govindçandra'nın en büyük destekçileri idi.¹⁵

Şimdi burada açıklığa kavuşturulması gereken en önemli mesele Madanapala'nın fiilî olarak işleri devretmesine rağmen resmî olarak tahtta kaldığı süre içerisinde kimlerle savaştığıdır. Hatta konumuz için daha da önemli husus Gaznelilerle herhangi bir savaşa girişip girişmediği, giriştiyse kiminle ne zaman savaştığı, savaştıysa bu savaşın nasıl sonuçlandığıdır. Elbette bütün bu soruların cevabını sağlıklı bir şekilde verebilmek için Gazneli tarihine geçiş yapmak gerekmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere Madanapala 1104-1113 yılları arasında saltanat sürmüştür. Aynı tarihlerde Gaznelilerde de Sultan III. Mes'ûd saltanat makamında bulunmaktadır. III. Mes'ûd Gazneliler Devleti'nde en uzun süre tahtta kalan Sultan İbrahim'in (1059-1099) oğlu ve halefidir. Maalesef ana kaynaklar açısından da çağdaş kaynaklar açısından da Gazneliler Devleti'nde Sultan Mes'ûd (1030-1040) sonrası dönem çok fazla derinlemesine araştırmalara tabi tutulmamıştır. Bu alanda müstakil olarak kaleme alınan lisansüstü çalışmaları olsa da¹⁶ Gaznelilerin Hindistan cihetindeki durumlarında ve politik süreçlerinde bir boşluğun olduğu muhakkaktır. Hatta bu bilinmezliği biraz daha genişletmek gerekirse Sultan Mahmûd ve Sultan Mes'ûd dönemlerinde de bu defa Gazneli siyasî tarihinin Hindistan kısmında önemli bir eksikliğinden olduğu müşahade edilecektir. Mesela üzerinde defaten durmaya gerek kalmadan ve kaynakları da fazla zorlamadan Sultan Mahmûd'un Hindistan'a on yedi sefer düzenlediğini hemen her Gazne tarihine dair çalışmada görmek mümkündür. Ama burada önemli ve işin adeta ikinci ayağı olan Hindistan siyasî tarihinin de aydınlatılması gerekmektedir. Yani o dönemde Hindistan nasıl idare ediliyordu? Merkezi bir birlik var mıydı, yoksa eyalet ve çeşitli devletlerin yönetimi altında mıydı? Farklı farklı devletler var ise bunların siyasî tarihi nasıldı? Hintliler Sultan Mahmûd ve sonraki dönem Gazneli sultanlarına karşı nasıl tedbirler aldılar? İşte buna benzer soruların her birinin ayrı bir çalışmanın müstakil konusu olması gerektiği kanaatini taşımakta ve bu yönde çalışmalar gerçekleştirme gayreti içerisindeyiz. Konumuza tekrar dönecek olursak III. Mes'ûd'dan önce tahtta olan babası İbrahim'in de Hindistan seferlerinin olduğu bilinmektedir. Fakat bu bilgileri siyasî tarih kitaplarından ziyade dönemin şairlerinin günümüze ulaşan dîvânlarından tedarik edebilmekteyiz.¹⁷ Bu şairlerin en önemlilerinden birisi Mes'ûd Sad-ı Selmân'dır¹⁸ ki bilhassa biraz sonra III. Mes'ûd hakkında kaleme aldığı kasidesinde aktarmış olduğu bir ifadenin aynı zamanda Gahadavala tarihine de ışık tutacak türden olduğu görülecektir.

Sultan İbrahim'in bizzat kendisi Büyük Selçuklu Devleti'nde o dönem tahtta bulunan Sultan Melikşah'tan (1072-1092) gelebilecek ani bir saldırıyı akıllıca bir taktikle bertaraf¹⁹ ve Gazneli-Selçuklu münasebetlerini sulh

¹⁴ Niyogi, *age*, s. 54-55.

¹⁵ Tripathi, *age*, s. 306.

¹⁶ Bkz. Kemal Demir, *Gazneli Mes'ûd Sonrası Gaznelilerin Siyasî Tarihi (1040-1186)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2023.

¹⁷ Kazım Paydaş, "Bilge Bir Hükümdar Gazneli Sultan İbrahim b. Mes'ûd (450-492/1059-1099)", *JASSS*, 2013, s. 463.

¹⁸ 1046 ya da 1048 tarihinde Lahor'da dünyaya geldiği bilinmektedir. Hemedanlı bir aileye mensup olan Selmân'ın babası Gazneli Devleti'nde müstevfi olarak görev yapmıştır. Sultan İbrahim oğlu Mahmûd'u Hindistan yönetimine tayin ettiğinde Mes'ûd Sad-ı Selmân'ı da onun emrine vermiştir. Sultanın seferlerine katılan Mes'ûd onu öven kasideler de kaleme almıştır. Seyfüddevlî Mahmûd zindana atılınca yanında bulunan bütün emirleri, dolayısıyla Mes'ûd Sad-ı Selmân da zindana atılmıştır. Böylece ilk hapis hayatını yaşayan şair on yıl zindandan kaldıktan sonra kurtulsa da sonradan sekiz yıllık bir hapis hayatı daha yaşamıştır. 1106 yılında ikinci zindan hayatından kurtulsa da bu durum maneviyatında derin yaraların açılmasına neden olmuş ve artık münzevî bir hayat yaşamaya başlamıştır. Mes'ûd Sad-ı Selmân'ın 1121 tarihinde vefat ettiği bilinmektedir. Şairin Arapça, Hintçe ve Farsça dîvânlarının olduğu bilinmekteyse de günümüze sadece Farsça kaleme aldığı dîvânı ulaşmıştır. bkz. Zebihullah Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, I, Tahran 1369, s. 483-484; Rıza Kurtuluş, "Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 29, Ankara 2004, s. 352-353; Berna Karagözoğlu, "Gazneliler Dönemi Hindistan'ının İlk Fars Şairleri: Ebu'l-Ferec-i Rûnî ve Mes'ûd Sad-ı Selmân", *Hitit Üniversitesi SBED*, C. 11, S. 1, 2018, s. 192-201.

¹⁹ Melikşâh, Selçuklu tahtına çıktığında henüz 17 yaşındaydı. Bu taht değişikliğinden istifade etmek isteyen Sultan İbrahim ataları zamanında Selçuklulara kapırlanan Horasan mülkünü geri almak istese de bunda bir başarı elde edemedi. Bu arada memleket işlerini yoluna koyan Melikşâh da Gazneliler Devleti'ni tam anlamıyla ortadan kaldırmak için hazırlıklara başladı. Sultan İbrahim bunu duyunca Melikşâh'ın önde gelen kumandanlarına mektuplar yazarak onlara Melikşâh'ı sefere çıkmak bahanesi ile Gazne'ye getirip kendisine teslim edeceklerinden dolayı teşekkür etti. Bu mektuplar tam da planlandığı şekilde Melikşâh'ın eline geçince o kuşkuyla kapılarak Gazne seferinden vazgeçti. Bundan sonra Sultan İbrahim iki taraf arasında kalıcı barış tesis etmek üzere Melikşâh'ın kızı Mehd-i Irak ile oğlu III. Mes'ûd'ü evlendirdi. Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, çev. Abdülkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 150-151; Muhammed b. Mansûr b. Sa'îd Mübârek Şâh Fahr-ı Müdebbit, *Adâbu'l-Harb ve'ş-Şec'a*, tash. A. Süheylî Hânsârî, Tahran 1346, s. 149-152; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necatî Lügâl, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 11; C.E. Bosworth, *The Later Gaznavids; Splendour and Decay*. Edinburgh University Press, Edinburgh 1977, s. 54.

zeminine oturtmak gayretli ile uğraşadursun Hindistan işlerini oğlu Seyfüddevle Mahmûd son derece mahirâne bir şekilde devam ettirmekteydi. Zaten babası tarafından Hindistan genel valiliğine tayin edilmiş ve emrine büyük bir ordu verilmişti. Bu ordu ile Seyfüddevle Mahmûd ilk olarak Agra'ya girerek bura Raca'sını yenilgiye uğrattıktan sonra etraftaki bazı kaleleri de fethedip büyük miktarda ganimet kazandı. Mes'ûd Sa'd-ı Selmân kumlar ortasında bir tepe gibi inşa edilmiş olan ve yüksek bir tümsek görünümü arz eden Agra Kalesi'nin başına daha önce böyle bir felaket gelmediğini bildirmekteydi.²⁰ Bundan sonra gerçekleştirilen Hindistan seferlerine Sultan İbrahim bizzat iştirak etti. Güney Pencap bölgesinde meşhur Acudhan Kalesi 1079 yılında ele geçirilirken bunu Rupal ve Derâ Dun kalelerinin fethi takip etti (1080).²¹

III. Mes'ûd dönemine ufak bir fasıla verilmesinin temel sebebi Sultan İbrahim dönemindeki fetihlerin III. Mes'ûd'un fetihlerine bir rota tayin edip etmediğini belirtmekti. Tam da beklenildiği gibi oldu. Agra, Kannauç'a çok kısa bir mesafedeydi. Üstelik Kannauç'un kuzeybatısında yani Lahor ile Kannauç'un ortasında bulunmaktaydı. Son olarak Lahor Gaznelilerin Kuzey Hindistan'daki en önemli harekât üssüydü. Şu halde III. Mes'ûd'un kendi dönemindeki Hindistan fütuhatında babasını ve ağabeyini (ya da kardeşini?) takip ederek aynı istikamette hareket etmesi ve bunu ilerletip Madanapala'nın başkenti Kannauç'a gitmesi tabii bir süreçti. Bu arada Sultan İbrahim'in vefatından sonra Gazneli tarihinde hep tesadüf edildiği gibi namı daha fazla olup kaynaklara sirayet edecek kadar maharetli olan Seyfüddevle Mahmûd'un yerine neredeyse saltanata geçtikten sonra adı duyulan Mes'ûd tahta çıktı. Gerçekten daha önce de böyle olmuş Mahmûd b. Sebüktegin dururken İsmail b. Sebüktegin, Mes'ûd b. Mahmûd dururken Muhammed b. Mahmûd veliahd olup kısa süreliğine tahta geçmişlerdi. Ama Seyfüddevle Mahmûd ve III. Mes'ûd'un saltanat meselesi ayan beyan açıktı. *Çehâr Makâle*'de anlatılana göre 1113-1114 yıllarında Sultan İbrahim'e oğlu Seyfüddevle Emîr Mahmûd'un Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın hizmetine girmek üzere Irak'a gitmek tahayyülünde olduğu bildirildi. Bu olay Sultan İbrahim'i çileden çıkardı. Derhal oğlunu tutuklatıp zindana attırdı. Mes'ûd Sad-ı Selmân da bu işten etkilenenler arasındaydı. Hatta o Seyfüddevle'nin en yakın yârenlerinden birisi olmanın bedelini böylece on iki yıl zindanda kalarak ödeyecekti. Her ne kadar kaleme alıp Sultan İbrahim'e gönderdiği beyitlerle bu işte bir dâhili olmadığını belirtse de zindandan çıkma talebi kabul görmedi.

Senin zindanında Ey Şâh, Melikşâh olmalı, sen zindanına taçlının ayağı değsin diye

*Sad-ı Selmân'ın arkasından gelen, eğer zehir olsa da senin mülküne zarar vermez.*²²

İbrahim b. Mes'ûd'dan sonra bir taht kavgası kaçınılmaz olduğu halde şimdilik kesin bir şey söylemek çok zor görünüyor. Nitekim kaynakların büyük bir çoğunluğunda böyle bir bilgi yok. Ama öte yandan Cüzcânî, İbrahim'in otuz dört oğlunun ismini tek tek eserinde bildirmiştir.²³ Yalnız bir kaynağımız, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Kâşânî, Mes'ûd'un rakiplerine üstünlük sağlayarak tahta çıktığını bildirmektedir.²⁴ Öyle anlaşılıyor ki bir taht kavgası olsa da bu olay tarihçilerin dikkatini çekecek türden değildi. Zira Sultan III. Mes'ûd'un tahta çıkışı ve saltanat yılları geç dönem siyasi tarih kaynaklarında sessizce geçiştirilir. Bunlardan bir kaçına örnek vermek gerekirse mesela Hamdullah Müstevfî, *Mes'ûd babası İbrahim b. Mes'ûd'dan sonra tahta geçti. Sultan Sencer'in kız kardeşi ile evlendi. 16 yıl tahtta kaldı ve 508/1114-1115 tarihinde vefat etti* şeklinde bilgi verir.²⁵ Benâkîti onun *babasından sonra tahta çıkıp 16 yıl hüküm sürdüğünü* bildirirken²⁶ Kadı Ahmed Gıffârî *lakabı Alâüddeve idi, babasından sonra saltanat tahtına oturdu, adil bir hükümdar olup bidatları ortadan kaldırdı. Onun zamanında insanlar barış içerisinde yaşadı. 453/1061-1062 yılında Gazne'de dünyaya gelmişti. 508/1114-1115 yılında vefat etti. O Sultan Sencer'in kız kardeşi ile evliydi. Bu hatuna Gazne'de Mehd-i Irak derlerdi* ifadelerine yer verir.²⁷ Mîrhând ise yukarıda aktarılanlara benzer cümleler kurduktan sonra III. Mes'ûd hakkında başka bir bilginin olmadığını nakleder.²⁸ Hemen hemen aynı ifadeler Hândmîr tarafından tekrarlanır.²⁹ Şebankârê *Mecma'ü'l-Ensâb*'ında herhangi bir savaştan bahsetmese de verdiği bilgiler önemli ipuçları barındırır. Müellifin cümleleri şu şekildedir: *Sultan Mes'ûd güzel ahlaklı ve adil bir hükümdar idi. O yapmış olduğu fetihler ile nam kazandı. Horasan, Irak, Mâverâünnehir ve Harezmi padişahı Sultan Sencer Selçukî'nin kız kardeşi ile evlendi. Behramşâh ondan dünyaya gelmişti. Sultan Mes'ûd iyi hayat süren bir padişah idi. Ama onun zamanında (devletin) işleri*

²⁰ H.M. Elliot-John Dowson, *Divân of Salmân. History of India, As Told By Its Own Historians, The Muhammadan Period*, IV, Trübner and Co. London 1872, s. 522; Dharmâ Bhanu, *History and Administration of the North-Western Provinces*, Shiva Lal Agarvala & Co. Private LTD, Agra 1955, s. 2.

²¹ İbnü'l-Esîr, *age*, s. 109-110; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 84-85.

²² Nizâmî Arûzî Semerkandî, *Çehâr Makâle*, çev. E. Eren Soysal, Demavend Yayınları, İstanbul 2016, s. 63.

²³ Minhâc-ı Sirâc Osman b. Muhammed Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, C. I, tash. Abdullhâyy Habîbî, Esâtîr, Tahran 1389, s. 240.

²⁴ Bosworth, *age*, s. 143.

²⁵ Hamdullah Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, tash. Abdü'l-Hüseyn Nevâî, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1387, s. 400.

²⁶ Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Dâvûd b. Tâcüddîn Ebû'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvûd Benâkîti, *Ravzatü Üli'l-Elbâb fi Tevârîhi'l-Ekâbir ve'l-Ensâb (Târîh-i Benâkîti)*, yay. Ca'fer Şûar, Silsile-i İntişârât-ı Encümen-i Âsâr, Tahran 1348, s. 228

²⁷ Kadı Ahmed Gıffârî, *Târîh-i Cihân Arâ*, neşr. Seyyid Ebû'l-Kâsım Mar'aşî, İstîğâh-ı Serçeşme, Tahran 1963 s. 104.

²⁸ Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, C. IV, İntişârât-ı Hayyâm, Tahran 1339, s. 139.

²⁹ Gıyâseddîn b. Hümâmeddin el-Hüseynî Hândmîr, *Habîbû's-Siyer fi'Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, C. II, tash. Doktor Muhammed Debîr-i Siyakî, İntişârât-ı Hayyâm, Tahran 1380, s. 397.

zayıflamıştı. 16 yıl hüküm sürdü ve 508/1114 yılında vefat etti.³⁰ Görüldüğü üzere Şebankâreî aslında Sultan III. Mes'ûd'un yapmış olduğu fetihlerle şöhret bulan bir hükümdar olduğunu bildirmektedir. Ancak o devam eden cümlelerinde devletin işlerinin zayıflamasının III. Mes'ûd'un fetihlerini ve zamanını gölgelediğini de ima etmektedir. Gerçekten tam da Şebankâreî'nin dediği gibi olmuştu. Gazneliler Dandanakan muharebesinden (1040) sonra belirgin bir şekilde gerileme sürecine girmiş, 1050 yılında yaşanan askeri darbe hanedan ailesini perişan etmişti.³¹ Horasan ve Sistan bölgesinin bu süreçte elden çıkması da cabasıydı. Zaten III. Mesud'un saltanatından kısa bir süre sonra yani 1118 tarihinde Behramşâh döneminde Gazneliler Selçukluların tabiyeti altına girecekti.³²

1.1. Sultan III. Mes'ûd'un Kannauc'u Fethi

Daha önce de belirtildiği gibi Kannauc, Sultan Mahmûd tarafından 1018 yılında gerçekleştirilen on ikinci Hindistan seferinde fethedilmiş ve burada Pratihara hâkimiyetine son verilmişti. Bundan sonra yaklaşık olarak 1090 yılına kadar şehir eski önemini kaybetmiş gibi görünse de muhtemelen dinî açıdan kutsallığı devam ediyordu. Gahadavala Hanedanı'nın kurulmasından kısa bir süre önce Pala Hanedanı'nın elinde bulunan Kannauc, Gahadavalaların kurucusu Çandradeva tarafından ele geçirildi ve bu hanedanın başkenti oldu.³³ Demek ki bilhassa Sultan Mes'ûd b. Mahmûd'un Selçuklulara karşı 1040 yılında almış olduğu yenilgi Gaznelilerin ana merkezleri Gazne'nin dışında Kuzey Hindistan'daki topraklarından da bir infiale sebep olmuş ve bazı topraklar elden çıkmıştı. Şimdi Kannauc Gahadavala kralı Madanapala'nın elindeydi. Gaznelilerin başında da Sultan III. Mes'ûd bulunmaktaydı.³⁴

Öncelikli olarak cevabını aramamız gereken soru III. Mes'ûd'un Hindistan'a ne zaman geldiğidir. Kendisinden önce kardeşi Seyfûddevlî Mahmûd'un Hindistan genel valiliğine tayin edildiğini ve bir dizi fetih hareketlerinde bulunduğunu, akabinde hakkında çıkan şayialar sebebi ile babası tarafından tutuklanıp zindana atıldığını görmüştük. Tespit edilen kaynaklarda Seyfûddevlî Mahmûd'un adı herhangi bir vesile ile bir daha geçmedi. Muhtemelen o ömrünün sonuna kadar zindanda kaldı ve bilemediğimiz bir tarihte vefat etti. Mahmûd'dan sonra Sultan İbrahim'in Hindistan valiliğine kimi atadığı da maalesef bilinmeyen hususlardan biri. Yalnız dönemin görgü tanıklarından şair Osman Muhtârî'nin divanında geçen bir beyitten hareketle III. Mes'ûd'un kardeşinden sonra Hindistan'da onun yerine getirilmiş olabileceğini söylemek mümkündür. Zira Osman Muhtârî ilgili beyitte *Mes'ûd-ı İbrahim-i dinperv, Allah'a olan inancını sağlam bir şekilde savunmak için Hindistan'da bir kez daha yürürse, öyle şöhretli bir eser yaz ki, Horasan'dakiler o eseri herkesin kopyalayacağı bir örnek haline getirsinler*³⁵ demektedir. Bu ifadelerden yola çıkarak III. Mes'ûd'un daha önce de Hindistan'da bulunup çeşitli fetih hareketlerine giriştiği sonucunu çıkarmak son derece tabidir. Her ne kadar bu fetihleri hangi tarihte ve ne sıfatta yaptığını tam olarak bilemesek de bu defa Cüzcânî'de geçen bir kayıt onun döneminde Adûdduddevle diye birinin Hindistan emirliğine görevlendirildiğini belirtmekle³⁶ esasen III. Mes'ûd'un henüz meliklik devresinde Hindistan'da bulunduğu sonucunu çıkarmamıza yardımcı olmaktadır. Zaten Osman Muhtârî de kendisi için Melik tabirini kullanmaktadır.

Artık geriye kalan tek husus kronolojik verileri oturtmaktır. Vikrama yılı ile 1161 Basahi ve 1162 Kamauli levhaları, görüldüğü üzere sadece bir yıl arayla yazılmıştı. Bu levhalar hakkında derin araştırmalar yapan Niyogi'ye göre Basahi levhasında Kannauc'un Çandradeva tarafından fethedildiği, bunun yanı sıra döneminin diğer siyasî hadiseleri tek tek anlatılmaktaydı. Kamauli levhası ise Basahi levhasının, Kannauc'un başkent olması dışındaki, bütün bilgilerini tekrar ediyordu.³⁷ Vikrama 1162'nin karşılığı miladi 1105'e tekabül etmektedir. Yani buradan çıkarılabilecek en önemli sonuç Kannauc'un 1105 yılında elden çıkmış olmasıydı. Bu tarih aslında Madanapala'nın saltanatının bir ya da ikinci yılı olmasından dolayı Gaznelilerin düzenlemiş oldukları sefer için uygun bir tarihtir. Öte yandan Sultan III. Mes'ûd'un da saltanatının altıncı yılı olduğu görülmektedir ki onun da taht değişikliği esnasında meydana gelmiş olabilecek sıkıntılardan kurtulduktan sonra 1105'te Hindistan seferine çıkması son derece doğaldır. Şimdilik mevcut olan kaynakların vermiş oldukları bilgilerden hareketle 1105 tarihini kabul etmek akla yatkın görünmektedir.³⁸ Gazneli ordusunu kimlerin komuta ettiği sorusu ise Bosworth tarafından karşılık bulunmaktadır. O Mes'ûd Sad-ı Selmân, Ebû'l-Ferec Rûnî ve Osman Muhtârî'nin eserlerinden elde etmiş olduğu bilgilerle Sultan III. Mes'ûd'un Hindistan seferinde Necmüddin Zarîr, Emîr Muhammed Herevî ve Serheng Muhammed Hâtibî'nin orduya liderlik ettiklerini bildirmektedir. Yine aynı müellife göre aslında bu seferde Gaznelilerin tek amacı Kannauc'un fethi değildir. Nitekim Necmüddin Zarîr muhtemelen Orta Hindistan'da

³⁰ Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebankâreî, *Mecma'ül-Ensâb*, tash. Mîr Hâşim Muhaddis, Müesses-e-İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1376, s. 86.

³¹ Vural Öntürk, "Gaznelilerde Bir Şehzade Düşmanı Hâcibü'l-Hüccâb Tuğrul Bozan", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 36, 2017, s. 354-357.

³² Muhammed b. Ali b. Süleyman Ravendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, C. I, çev. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 164.

³³ Niyogi, *age*, s. 49-50; Öntürk, *agm*, s. 91.

³⁴ Demir, *age*, s. 117.

³⁵ C. Humâî, *Dîvân-i Osmân Muhtârî*, Merkez-i İntişârât-ı İlmî ü Ferheng, Tahran 1361, s. 244.

³⁶ Cüzcânî, *age*, s. 240.

³⁷ Niyogi, *age*, s. 60.

³⁸ Demir, *age*, s. 122.

Malwa dolaylarında Paramara krallığına ve Kalincar taraflarında da Çandel krallığına karşı savaşmış bir dizi fetih hareketlerinden sonra Kannauc'u fethedecek asıl orduya katılmıştır.³⁹

Gazneli ordusunun başındaki komutanı ise Cüzcanî ve Esterabâdî'den teyit edebilmekteyiz. Cüzcanî bu hususta Hâcib Togategin'in III. Mes'ûd döneminde Gang Suyu'nu aşmış Hindistan'da gaza yaptığını, onun gittiği yerlere Sultan Mahmûd'dan başka hiç kimsenin gitmediğini belirtmektedir.⁴⁰ Esterabâdî ise bu hususta daha açıklayıcı bilgiler aktararak Togategin'in Lahor'da bulunduğunu ve Hindistan genel valiliğine tayin edildiğini naklettikten sonra onun tarafından düzenlenen bir seferde Gazneli ordusunun büyük ganimetle Lahor'a döndüğünü ifade etmektedir.⁴¹ Bu bilgilerden hareketle III. Mes'ûd'un Kannauc'u fetheden ordusunun başında Togategin'in olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür.

Bu hususta söylenecek son ve en önemli sözleri Mes'ûd Sad-ı Selmân'dan nakledeyim. Zira o bu savaşın eseri günümüze gelen nadir tanıklarından birisiydi. Selmân'a göre Gazneli ordusu öylesine büyüktü ki bu ordu bin sancağın altında bin kısma bölünmüştü. Ordu sadece Türklerden değil başka unsurlardan (muhtemelen daha önce Gazneli ordularına katılan Hintliler) da oluşmaktaydı. Tanrı'nın terk ettiği Hindistan'ın lanetli lideri Malhi meydana gelen savaşta esir alındı. Ayağına zincir vurulup, boynuna tasma takıldı. Onu öylece Sultanın huzuruna getirdiler. Kannauc kâfirlerin kutup yıldızı olarak gördükleri başkentleri ve kiblesi idi. Tüm nehirlerin denize aktığı gibi Hind'in bütün hazineleri de buraya toplanmıştı.⁴² Burada adı geçen Malhi'nin kronolojik ve mekânsal veriler dikkate alınarak dönemin Gahdavala kralı Madanapala olduğu çağdaş kaynaklar tarafından desteklenmektedir. Şu halde çalışmamızın en başında ifade ettiğimiz Madanapala'nın Gazneliler ile ilişkilerinde acı tecrübeler yaşayacağı ifadesini şimdi açıklamış bulunmaktayız. Madanapala zaten hasta bir kraldı ve devlet işleri oğlu Govindçandra tarafından idare ediliyordu. Nitekim esareti de çok uzun sürmedi. Govindçandra yüklü miktarda fidye ödeyerek babasını kurtardı. 1166 Rahan levhası işlerin Gazneliler açısından tersine döndüğünü bildirmektedir. Zira bu yazıtta göre Govindçandra bir Gazneli saldırısını başarılı bir şekilde püskürtmüş, Kannauc'u geri almayı başarmış ve hatta Gazneli komutanını da öldürmüştü. Bu komutanın Togategin olması muhtemeldir. Öyle ki bundan sonraki süreçte hiçbir kaynakta bir daha adı geçmemektedir.⁴³

Elbette Madanapala'nın siyasî serüveni sadece Gaznelilerle girişmiş olduğu savaşlardan ibaret değildir. Onun aynı zamanda kendi iktidarında doğudaki güçlü düşmanı Pala Hanedanı'na karşı da mücadele ettiği bilinmektedir. Ancak bu konu çalışmanın sınırları dışında kaldığı için değinilmemiştir. Madanapala oğlu tarafından esaretten kurtarıldıktan sonra tekrar takta oturtuldu ve Govindçandra ona ölümüne kadar sadakatle bağlı kaldı. 1113 yılında öldüğü zaman Govindçandra şimdiye kadar vekâleten yönettiği krallığın başına asaleten atanmış oldu.⁴⁴ Öte yandan Gaznelilerde de Sultan III. Mes'ûd'un 1116 yılında vuku bulan vefatı ile tahta oğlu Şîrzâd geçti. Ancak onun dönemi için söylenebilecek en iyi şeylerden birisi Hindistan işlerini son derece iyi idare etmesiydi.⁴⁵

SONUÇ

1089-1197 yılları arasında Kuzey Hindistan'da günümüz Uttar Pradesh bölgesinde hüküm süren Gahadavala Hanedanı'nın başkenti Kannauc şehriydi. Gahadavalalar Çandradeva döneminde (1089-1103) bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Onun ölümünden sonra oğlu Madanapala 1104 yılında tahta çıkmıştır. Ancak kendisinin iktidarının ilk zamanlarından sonuna kadar devleti yönetemeyecek kadar hasta olduğu tahmin edilmektedir. Bu sebeple oğlu Govindçandra bu dönemde devlet işlerini Kraliçe Kumaradevi, Kraliçe Ralhadevi ve kardeşleri ile birlikte idare etmiştir. Bununla birlikte iktidar resmî olarak Madanapala'nın elinde kalmaya devam etmiştir.

Madanapala'nın tahtta kaldığı süre Gaznelilerde Sultan III. Mes'ûd b. İbrahim (1099-1116) dönemine tekabül etmektedir. III. Mes'ûd da ataları gibi Hindistan fetih siyasetini devam ettirse de bu durum siyasî tarih kaynaklarına pek fazla sirayet etmemiştir. Bunun sebebinin Gaznelilerin gerileme sürecine girmiş olmasından ileri geldiği düşünülmektedir. *Tabakât-ı Nâsirî*, *Mecma'ü'l Ensâb* ve *Târîh-i Firişte* gibi eserlerde III. Mes'ûd'un Hindistan'a yaptığı seferlerden bahsedilse de bunlar çok yüzeysel kalmış ve bu anlamda seferlerin hangi tarihte, nereye gerçekleştirildiği gibi hususlar için belirsizlikleri de beraberinde getirmiştir.

Gahadavala tarihine dair çalışmalar yapan batılı tarihçilerin kaynak açısından en önemli malzemesi şüphesiz birçoğu sonradan keşfedilen levhalar olmuştur. Bu levhalarda kralların ne zaman tahta çıktığı, ne kadar süre tahtta kaldığı ve kimlerle savaştığı gibi siyasî hadiselerin yanı sıra dönemin sosyo-kültürel ve ekonomik yapısına dair

³⁹ Bosworth, *age*, s. 85-86.

⁴⁰ Cüzcanî, *age*, s. 240.

⁴¹ Muhammed Kâsım Hinduşâh Esterabâdî, *Târîh-i Firişte*, tash. Muhammed Rıza Nâsirî, Merkez Tahkikat Rayane-i Kâime, İsfahan 1387, s. 119.

⁴² Mes'ûd Sad-ı Selmân, *Dîvan-ı Mes'ud Sad-ı Selmân*, neşr. Reşid-i Yâsemî, İntişârât-ı Gülşânî, Tahran 1362, s. 247; Elliot, *age*, s. 526.

⁴³ Niyogi, *age*, s. 61-64; Bosworth, *age*, s. 85-86.

⁴⁴ Tripathi, *age*, s. 307.

⁴⁵ Halilullah Halilî, *Saltanat-ı Gaznevîyân*. İntişârât-ı Emîrî, Tahran 1318, s. 225.

bilgilerin de yer aldığı bilinmektedir. İlgili konuların bazen tamamı bir levhada açık bir şekilde ifade edilmese de diğer levhalardaki bilgiler ile karşılaştırma ve kıyas yapılarak yine benzer sonuçlara ulaşmak mümkün olmuştur.

Kıyaslama sadece levhaların birbiri ile değil zaman zaman Farsça kaleme alınan yazılı belgelerle karşılaştırılmasıyla da yapılabilmektedir. Zira Madanapala'nın bir Türk-İslâm devletiyle savaştığı ve bu devletin de Gazneliler olduğu böyle bir çalışmadan elde edilen verilerle ortaya çıkarılmıştır.

Doğuda levhalar tarihi vesika olarak çok önemli iş görürken batıda bu boşluğu siyasî tarih kitaplarından ziyade Gazneli şairleri tarafından kaleme alınmış olan dîvânlar doldurmuştur. Bunlardan en önemlileri Sultan III. Mes'ûd döneminde yaşamış olan Mes'ûd Sad-ı Selmân ve Osman Muhtârî'dir ki her iki şairin de dîvânlarında III. Mes'ûd'un Hindistan seferinden bahsedilmektedir. Hem levhalardan hem dîvânlardan hem de yer yer siyasî tarih kitaplarından elde edilen bilgilere göre Sultan III. Mes'ûd 1105 yılında iki koldan Hindistan'a girmiştir. Daha önce kardeşi Seyfûddeve Mahmûd'un fetih rotasını takip edip ilerleten III. Mes'ûd'un kendi döneminde temel hedefi Kannauç olmuştur. Togategin'nin liderlik ettiği Gazneli ordusu 1105 tarihinde Madanapala'nın oğlu Govindçandra önderliğindeki Gahadavala ordusunu ağır bir hezimete uğratmış ve bu savaşta Madanapala da esir alınmıştır. Ayrıca Gaznelilerin eline yüklü miktarda ganimet de geçmiştir.

Yine kaynaklardan elde edilen bilgilere göre bir müddet esaretten sonra Madanapala oğlu Govinçandra'nın ödemiş olduğu fidye ile serbest kalmıştır. Esaretten kurtulduktan sonra tekrar devletinin başına geçse de işler yine Govinçandra'nın kontrolü altında olmuştur. Bundan sonra Gazneliler tam yılını tespit edemediğimiz bir tarihte Togategin'in komuta ettiği bir ordu ile Gahadavalalara saldırsalar da bu defa yenilgiye uğratılmalarının yanı sıra kuvvetle muhtemel Togategin de bu savaşta öldürülmüştür.

KAYNAKÇA

BENÂKİTÎ, Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Dâvûd b. Tâcüddîn Ebû'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvûd, *Ravzatü Üli'l-Elbâb fî Tevârihi'l-Ekâbir ve'l-Ensâb (Târih-i Benâkiti)*, (Ca'fer Şûar, Yay.), Silsile-i İntişârât-ı Encümen-i Âsâr, Tahran 1348.

BHANU, Dharm. *History and Administration of the North-Western Provinces*, Shiva Lal Agarvala & Co. Private LTD, Agra 1955.

BÎRÛNÎ, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, çev. K. Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

BOSWORTH, Clifford Edmund, *The Later Gaznavids; Splendour and Decay*, Edinburg University Press, Edinburg 1977.

CHANDRA Satish, *History of Medieval India (800-1700)*, Orient Blackswan, Telangana 2014.

CÛRFADEKÂNÎ, Ebûş-Şeref Nasîh b. Zafer b. Sad, *Tercüme-i Târih-i Yemini*, tash. ve tahş. Ali Kavîm, Tahran 1334.

CÛZCÂNÎ, Minhâc-ı Sirâc Osman b. Muhammed, *Tabakât-ı Nâsirî*, C. I, tash. Abdulhayy Habibî, Esâtîr, Tahran 1389.

DEMİR, Kemal, *Gazneli Mes'ûd Sonrası Gaznelilerin Siyasi Tarihi (1040-1186)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2023.

DEMİR, Kemal, *Gaznelilerin Duraklama Dönemi ve Yıkılışı (1040-1186)*, Fece Yayınları, Ankara 2023.

EL-HÛSEYNÎ, Şadrüddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. N. Lûgal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

ELLIOT, H. M-Dowson, John. *The History of India, As Told by Its Own Historians the Mohammadan Period*, Vol. IV, Trubner And Co., London 1872.

ELLIOT, H. M. (1872). Dîvân of Salmân. *History of India, As Told By Its Own Historians, The Muhammadan Period*. IV. Trübner and Co., London

ESTERABÂDÎ, Muhammed Kâsım Hinduşâh, *Târih-i Firişte*, tash. Muhammed Rıza Nâsirî, Merkez Tahkikat Rayane-i Kâime, İsfahan 1387.

FAHR-İ MÛDEBBİR, Muhammed b. Mansûr b. Sa'id Mübârek Şâh, *Adâbu'l-Harb ve's-Şec'a*, tash. A. Süheylî Hânsârî, Tahran 1346.

GERDİZÎ, Ebû Sa'id Abdulhay b. Dahhâk b. Mahmûd, *Târih-i Gerdizî*, tash. Abdulhay Habibî, Dinyâ Kitâb, Tahran 1363.

HAIG, Volseley The Native States of Northern India From A.D. 1000 to 1526. *The Cambridge History of India*, II. Cambridge at The Universty Press, 1925, ss. 506-538.

HALİLÎ, Halilullah. *Saltanât-ı Gaznevîyân*, İntişârât-ı Emîrî, Tahran 1318.

HAMDULLAH MÛSTEVFÎ, Ebû Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî Kazvinî, *Târih-i Güzide*, tash. Abdü'l-Hüseyn Nevâî, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1387.

HÂNDMÎR, Gıyâseddîn b. Hümâmeddîn el-Hüseynî, *Habibî's-Siyer fî'Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, II, tash. Doktor Muhammed Debîr-ı Siyakî, İntişârât-ı Hayyâm, Tahran 1380.

HUMÂÎ, C. *Dîvân-i Osmân Muhtârî*, Merkez-i İntişârât-ı İlmî ü Ferheng, Tahran 1361.

İBN BATTÛTÂ, Ebû Abdullah Muhammed Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.

İBNÛ'L-ESÎR, *el-Kâmil fi't-Târih*, çev. A. Özeydın, C. X, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

JAIN, K.C. *Malwa Through the Ages, From the Earliest Times to 1305 A.D.* Motilal Banarsidas, Delhi 1972.

KADI AHMED ĞİFFÂRÎ, *Târih-i Cihân Ârâ*, neşr. Seyyid Ebû'l-Kâsım Mar'aşî, İstîğâh-ı Serçeşme, Tahran 1963.

KARAGÖZOĞLU, Berna "Gazneliler Dönemi Hindistanı'nın İlk Fars Şairleri: Ebu'l-Ferec-i Rûnî ve Mes'ûd Sad-ı Selmân", *Hitit Üniversitesi SBED*, C. 11, S. 1, 2018, ss. 185-204.

GAHADAVALA HANEDANI'NİN YÜKSELME DEVRİNDE GAZNELİLERLE MÜNASEBETLERİ

- KURTULUŞ, Rıza, “Mesûd-i Sad-i Selmân”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 29, 2004, ss. 352-353.
- MERÇİL, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- MES'ÛD SAD-I SELMÂN, *Dîvan-ı Mes'ud Sad-ı Selmân*, neşr. Reşid-i Yâsemî, İntişârât-ı Gülşânî, Tahran 1362.
- MÎRHÂND, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd, *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, C. IV, İntişârât-ı Hayyâm, Tahran 1339.
- NIYOGI, R. *The History of The Gahadavala Dynasty*. Oriental Book Agency, Calcutta 1959.
- NİZÂMÎ ARÛZÎ SEMERKANDÎ, *Çehâr Makâle*, çev. E. Eren Soysal, Demavend Yayınları, İstanbul 2016.
- ÖNTÜRK, V. “Gaznelilerde Bir Şehzade Düşmanı Hâcibü'l-Hüccâb Tuğrul Bozan”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 36, 2017, ss. 345-361.
- ÖNTÜRK, Vural, “Kuzey Hindistan'da Gahadavala Hanedanlığı'nın Kuruluşu ve Kurucu Çandradeva'nın Saltanat Yılları”, *Ortaçağ'dan Cumhuriyete Tarih Araştırmaları I*, ed. A. Özturhan, Efe Akademi Yayınları, İstanbul 2023, ss. 76-100.
- PAYDAŞ, Kazım, “Bilge Bir Hükümdar Gazneli Sultan İbrahim b. Mes'ud (450-492/1059-1099)”, *JASSS*, 2013, ss. 455-475.
- RAVENDÎ, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, C. I, çev. Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- SAFÂ, Zebîhullah, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, C. I, Tahran 1369.
- SHARMA, A. “A City in A Khañdoakāvya: Ujjain in the Meghadûta of Kâldâsa” *Journal of South Asian Literature*, Vol. XXV, 1990, ss. 127-138.
- SRIVASTAVA, Ashirbadi Lal, *The Sultanate of Delhi (711-1526 A.D.)*, Shiwa Lal Agarwala, Agra 1959.
- SÜLEYMAN EL-TÂCİR, *Doğu'nun Kalbine Seyahat (Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.
- ŞEBANKÂREÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecma'ü'l-Ensâb*, tash. Mîr Hâşim Muhaddis, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1376.
- TRIPATHI, Rama Shankar, *History of Kanauj to the Moslem Conquest*, Central Archaeological Library, Varanasi 1937.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 119-128.

Geliş Tarihi–Received Date: 27.08.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 01.11.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

HAREZMŞAH ATSIZ'IN OĞUZLARA KARŞI İZLEDİĞİ SİYASET

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1538799>

 MUSTAFA KÖKSAL*

ÖZ

Büyük Selçuklu Devleti'ne altın çağını yaşatan Sultan Sencer (1118-1157) dönemin en önemli hadiselerinde birisi de Oğuz isyanıdır. Karlukların baskısına daha fazla dayanamayan Oğuz boyları yaşadıkları Mâverâünnehir topraklarından Horasan'a göç etmek zorunda kaldılar. Ardından Sultan Melikşah'ın (1072-1092) hükümdarlığında Selçuklu Devleti'ne itaat ettiler. Üçok ve Bozok olmak üzere iki kola ayrılan Oğuz boyları, kendi beylerinin itaati altında yaşamaktaydılar. Üçokların başında Dâd Beg oğlu Tûti Bey, Bozokların başında ise Abdulhamid Bey oğlu Korkut Bey bulunmaktaydı. Bu boylar Sultan Sencer'e bağlı olmakla birlikte Selçuklu sarayına her yıl yirmi dört bin koyun vergi ödemektedirler. Sultan Sencer, sayıları gittikçe artan Oğuz boylarını kontrol altında tutması için Belh valisi Emir Kamac'ı görevlendirildi. Bu süre içerisinde Oğuzlar ile Kamac arasında anlaşmazlıklar baş gösterdi. Gönderilen görevlilerin Oğuz Türklerine karşı kötü muamelelerde bulunmaları ve görevlilerden birisinin Oğuzlardan rüşvet istediği için öldürülmesi tarafları karşı karşıya getirdi. Belh valisi, Oğuzları Sultan Sencer'e şikâyet ederek Oğuz şihneliğinin kendisine verilmesini istedi. Bu görevin kendisine verilmesi durumunda Selçuklu Devleti'ne otuz bin baş koyun vereceğini taahhüt etti. Selçuklu hükümdarı, hadiseyi itibar meselesi haline getiren valinin sunduğu teklifi kabul etti.

Kamac, Belh'e döner dönmez Oğuzlara bir şihne göndererek öldürülen tahsildarın diyetini istedi. Onlar valinin bu teklifini kabul etmeyerek kendilerinin doğrudan Selçuklu Devleti'ne bağlı olduklarını bildirdiler. Bu durumdan hoşlanmayan Belh şihnesi, Oğuzlara ders vermek amacıyla harekete geçti. Oğuz beyleri savaşmak istemiyorlardı bunun için Emir Kamac'a sultanın hazinesine gönderilmesi için oymak başına iki yüz dirhem ödemeyi teklif ettiler. Ancak o, Oğuzların sunduğu bu teklifi de kabul etmedi. 1153'te iki taraf arasında Belh yakınlarında yapılan savaşı Oğuzlar kazandı. Emir Kamac ve oğlu bu savaşta öldürüldü. Yaşanan bu hadiseler üzerine Selçuklu devlet adamları, Sultan Sencer'e Oğuzlara karşı mücadele edilmesi gerektiğini söyleyerek onu ikna etmeye çalıştılar. Oğuzlar ile savaşmak istemeyen Sultan Sencer, devlet adamlarının bu istediğini kabul etti. 1153 yılında yapılan savaşı Oğuzların kazanmasıyla birlikte Büyük Selçuklu Devleti dağılma sürecine girdi. Akabinde sultanın Oğuzlara esir düşmesi de devlet içerisinde otorite boşluğuna neden oldu. Bu zaman zarfı içerisinde devleti toparlamak amacıyla Karahanlı soyundan gelen Mahmud Han'ın tahta çıkarılması da kötü gidişe engel olamadı. Sultanın Oğuzların elinden bir an önce kurtarılması gerektiğinin farkında olan bazı Selçuklu Devlet adamları onu kurtarmak için girişimlerde buldukları bilinmektedir. Bu devlet adamlarından birisi de Harezmsah Atsız'dır. O, Sultan Sencer'i kurtarmak için Gur hükümdarı, Bâvend isfehbedi ve Nîmrûz (Sistân) meliki ile diplomatik ilişkiler kurdu. Ardından Oğuz liderlerinden Tûti Bey'e tehditkâr bir mektup göndererek Sultan Sencer'i serbest bırakmasını istedi. Ancak Oğuzlara karşı fiilen harekete geçmedi. Atsız'ın bu tutumu faaliyetlerinin tamamen göstermelik olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmada Harezmsah Atsız'ın Sultan Sencer'i kurtarmak için yaptığı diplomatik faaliyetler detaylarıyla ele alındı. Bunun için Atsız'ın İnşâ Divanı Reisi Reşîdüddin Vatvat'ın kaleme aldığı mektuplardan istifade edildi. Çalışmanın bu sahada yapılacak araştırmalar katkı sağlayacağı kanaatini taşımaktayız.

Anahtar Kelimeler: Atsız, Sultan Sencer, Harezmsah, Büyük Selçuklu Devleti, Oğuzlar.

* Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Van/TÜRKİYE, E-posta: mustafakoksal13@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6360-0957.

THE POLICY FOLLOWED BY KHAREZMŞAH ATSIZ AGAINST THE OGHUZS

ABSTRACT

One of the most important events of the period of Sultan Sencer (1118-1157), who gave the Great Seljuk State its golden age, was the Oghuz rebellion. The Oghuz tribes, who could no longer withstand the pressure of the Karluks, had to migrate from the Transoxiana lands where they lived to Khorasan. Then, they obeyed the Seljuk State under the reign of Sultan Melikşah (1072-1092). Oghuz tribes, divided into two branches, Üçok and Bozok, lived under the obedience of their own lords. At the head of the Üçoklar was Tûti Bey, son of Dâd Beg, and at the head of the Bozoks was Korkut Bey, son of Abdulhamid Bey. Although these tribes were subordinate to Sultan Sencer, they paid taxes to the Seljuk palace for twenty-four thousand sheep every year. Sultan Sencer appointed the governor of Belh, Emir Kamac, to keep the Oghuz tribes, whose numbers were increasing, under control. During this period, disagreements arose between the Oghuzs and Kamac. The sent officials mistreated the Oghuz Turks and one of the officials was killed because he asked for bribes from the Oghuzs, which brought the parties into conflict. The governor of Belh complained about the Oghuzs to Sultan Sencer and asked for the Oghuz shibboleth to be given to him. He promised to give thirty thousand head of sheep to the Seljuk State if this duty was given to him. The Seljuk ruler accepted the offer made by the governor, who made the incident a matter of reputation. As soon as Kamac returned to Belh, he sent a shahne to the Oghuzs and asked for the compensation of the murdered collector. They did not accept the governor's offer and stated that they were directly subordinate to the Seljuk State. The Balkh Sheikh, who did not like this situation, took action to teach the Oghuzs a lesson. Oghuz lords did not want to fight, so they offered to pay Emir Kamac two hundred dirhams per tribe to be sent to the sultan's treasury.

However, he did not accept this offer made by the Oghuzs. The Oghuzs won the war fought between the two sides near Balkh in 1153. Emir Kamac and his son were killed in this battle. Following these events, Seljuk statesmen tried to persuade Sultan Sencer by telling him that there was a need to fight against the Oghuzs.. Sultan Sencer, who did not want to fight with the Oghuzs, accepted this request of the statesmen. With the Oghuzs winning the war in 1153, the Great Seljuk State entered the process of disintegration. Subsequently, the sultan's capture by the Oghuzs caused a vacuum of authority within the state. During this period, the enthronement of Mahmud Khan, a descendant of the Karakhanid family, in order to recover the state, could not prevent the bad situation. It is known that some Seljuk statesmen, who were aware that the Sultan needed to be rescued from the Oghuzs as soon as possible, made attempts to save him. One of these statesmen is Harezmsah Atsız. He established diplomatic relations with the ruler of Gur, Bâvend isfehbedi and the ruler of Nîmrûz (Sistan) in order to save Sultan Sencer. Then he sent a threatening letter to Tûti Bey, one of the Oghuz leaders, and asked him to release Sultan Sencer. However, he did not actually take action against the Oghuzs. This attitude of Atsız reveals that his activities are completely for show. In the study, the diplomatic activities of Harezmsah Atsız to save Sultan Sencer were discussed in detail. For this purpose, the letters written by Reşîdüddin Vatvat, the Chairman of Atsız's Construction Council, were used. We believe that this study will contribute to research in this field.

Keywords: Atsız, Sultan Senjar, Kharezmsah, Great Seljuk State, Oghuzs.

GİRİŞ

Anuşteginler olarak da bilenen Harezmsahlar, Türk tarihinde önemli bir yere sahiptir. Anuştegin'in Selçuklu sarayında "taşdarlık" makamına getirilmesi Harezmsahların tarih sahnesine çıkışlarının da başlangıcı oldu. Onun vefatının ardından yerine oğlu Kutbeddîn Muhammed (1097-1128) Harezmsahlık makamına atanmasıyla Harezmsahlık bölgesi, Anuşteginiler hanedanlığı tarafından fiilen yönetilmeye başlandı. Kutbeddîn Muhammed, 30 yıl boyunca bu görevi ifa etti. Onun 1128 yılında vefat etmesinin ardından oğlu Atsız, Büyük Selçuklu Hükümdarı Sultan Sencer'in (1118-1157) tensipleriyle bu makama tayin edildi.¹

Atsız'ın Harezmsahlık yaptığı süreci I. Sadakat dönemi (1128-1135), İsyân önemi (1135-1147) ve II. Sadakat dönemi (1147-1156) olmak üzere üç alt başlık altında inceleyebiliriz. O, Harezmsahlık makamına atandığı 1128 yılından 1135 yılına kadar Selçuklu Devleti'ne sadakatle hizmet etti. Özellikle Sultan Sencer'in Mâverânünehir ve Gazne seferlerinde büyük yararlıklar göstererek Selçuklu sarayında kariyer basamaklarını hızlı bir şekilde tırmanmaya başladı. Onun bu hızlı yükselişi Selçuk ordusu komuta kademesinde rahatsızlık yarattı. Komutanların 1135 yılında Gazne seferi dönüşü sırasında Atsız'ın canına kast etmeleri ve bu hadiselere

¹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't Tarih (İslâm Tarihi)*, 11, çev. Abdulkadir Özyayın, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 224; Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihanguşâ*, (*Devre-i Moğol, Harezmsahlığı, İsmailiye*), tsh. Mansur Servet, Muesse-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1342, s. 152; Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihanguşâ*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları., 2013, s. 256; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebankâreî, *Mecmaü'l- Ensâb*, tsh. Mir Hâşem Muhaddîs, İntişârât-ı Emîrkebir, Tahran 1372, s.135; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebankâreî, *Mecmaü'l-Ensâb (Hanedanlar Tarihi)*, çev. Fahri Unan, TTK Yayınları, Ankara 2021, s. 108; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmud Mîrhând. *Ravzatü's-Safâ fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk Ve'l-Hulefâ*, C.4, Kitapfûrûş-i Hayyam, Tahran 1339, s. 357; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlık Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1984, s. 44.

Sultan Sencer'in sessiz kalmasına Atsız, çok içerledi. Sultandan izin isteyerek Harezm'e geri döndü. Ardından Cend ve Mankışlag'a saldırarak Türkmenleri öldürmesi bardağı taşıran son damla oldu. Atsız'ın başına buyruk hareketlerini daha fazla göz yummayan hükümdar, 1138 yılında Harezm bölgesine sefer düzenledi. Yapılan sefer sonucunda Harezmşah'ın ordusu darmadağın oldu. Kaçarak bir kaleye sığınan Atsız, Sultan Sencer'den af dilemek zorunda kaldı.²

Yaşanan bu hadiseden sonra Sultan Sencer yönünü doğudan gelen Karahıtay tehlikesine çevirdi. Taraflar arasında 1141 yılında Katvan Çölü'nde cereyan eden savaşta Selçuklu ordusu yenildi. Bu yenilgi aynı zamanda Büyük Selçuklu Devleti'ni de temelinden sarstı. Selçukluların yenilmesini fırsat bilen Atsız, hemen harekete geçerek bağımsızlığını kazanmak için Horasan topraklarına saldırıp, birçok Selçuklu şehrini tahrip etti. Ancak hiç beklemediği bir sürpriz ile karşılaştı. O, Horasan topraklarını ele geçirmeye çalışırken Karahıtaylar Harezm bölgesini ele geçirdiler. Hemen geri dönen Atsız, onlar ile anlaşarak yılda 30.000 dinar vergi ödemek zorunda kaldı. Katvan yenilgisinden ağır yaralan sultan, kısa sürede devleti toparlamayı başardı. Ardından Atsız'ın yaptıklarının intikamını almak üzere harekete geçti. 1143 yılında Harezm bölgesine saldırarak ikinci kez Harezmşah'ı yenilgiye uğrattı. Sultan Sencer'den af diledi. Sultan da onu affederek Merv'e geri döndü. Arka arkaya aldığı yenilgilere rağmen Atsız, bağımsızlık isteğinden vazgeçmedi. 1147 yılında sultana karşı yeniden isyan etti. Sultan Sencer üçüncü kez Harezm topraklarına sefer düzenlemek zorunda kaldı. Yapılan savaşta Atsız'ın ordusu dağılıncaya sultandan af dilemek zorunda kaldı. Selçuklu Devleti'ne üç kez yenilen Harezmşah, bağımsızlığını kazanamayacağını anladığından Sultan Sencer'e biat etti.³

Bundan sonraki süre zarfında devlete bağlı kalan Harezmşah Atsız, Cend ve Kıpçak topraklarında faaliyetlerine devam ederken beklemeyen bir hadise yaşandı. 1153'de Oğuzlar, Selçuklu Devleti'ne karşı isyan ettiler. Yapılan savaşta Sultan Sencer'in Oğuzların eline esir düşmesi üzerine Atsız, buradaki faaliyetlerini yarıda keserek rotasını Horasan topraklarına çevirdi.

1. Oğuz İsyanına Giden Süreç

Sultan Sencer döneminde devleti için önemli sorunlardan biri de göçebe Oğuzlardı. Sultan Melikşah döneminden itibaren Selçuklu Devleti'ne bağlı kalan bu topluluk, Katvan Savaşı'ndan sonra 1144'de Buhârâ'ya saldırdı. Şehir bu sıralarda Karahıtayların görevlendirdiği Alp Tegin adında bir komutan tarafından idare edilmekteydi. Nerşahi, Oğuzların şehri büyük mücadeleler sonunda ele geçirdiklerini kaydetmektedir. Müellif, Buhârâ'nın ele geçirilmesi sırasında Şihâb adındaki vezirin Oğuzlar tarafından öldürüldüğünü ve daha önce tamir edilen kalenin tahrip edildiğini ve 1164/1165 yılına kadar yıkık kaldığını nakletmektedir.⁴

Oğuzlar, Karlukların baskısı nedeniyle yaşadıkları Mâverâünnehir topraklarından Horasan'a göç etmek zorunda kaldılar. Üçok ve Bozok olmak üzere iki kola ayrılan Oğuz boyları, kendi beylerinin itaati altında yaşamaktaydılar. Üçokların başında Dâd Beg oğlu Tûti Bey, Bozokların başında ise Abdulhamid Bey oğlu Korkut Bey bulunmaktaydı. Bu boylar Sultan Sencer'e bağlı olmakla birlikte Selçuklu sarayına her yıl yirmi dört bin koyun vergi ödemektedirler.⁵ Oğuzların sayıları arttıkça Belh çevresine yerleşmeye başladılar. Sultan Sencer onları kontrol altında tutmak için Belh valisi Emir Kamac'ı görevlendirildi. Bu süre içerisinde Oğuzlar ile Kamac arasında anlaşmazlıklar baş gösterdi. Gönderilen görevlilerin Oğuz Türklerine karşı kötü muamelelerde bulunmaları ve görevlilerden birisinin Oğuzlardan rüşvet istediği için öldürülmesi tarafları karşı karşıya getirdi.

² İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't Tarih*, C.11, s. 67; Cüveynî, *Tarih-i Cihanguşâ*, s. 152; Cüveynî, *Tarih-i Cihanguşâ*, (trc), s. 256; Mîrhând, *Ravzatu's- Safa*, C.4, s. 358; Kafesoğlu, *Harezmşahlık Devleti Tarihi*, s. 48; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. Dursun Yıldız, Kronik Kitap, İstanbul 2017, s. 341; A.C.S. Peacock, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, çev. Özkan Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 114-115.

³ Kafesoğlu, *age*, s. 55; Barthold, *age*, s. 343.

⁴ Ebîbekr Muhammed b. Cafer Nerşahi, *Târih-i Buhârâ*, çev. Emin Abdulmecid Bedevî-Nasrullah Mübaşir el- Terâzî, Dârü'l- Maarif, Kahire 1993, s. 44-45; Ebîbekr Muhammed b. Cafer Nerşahi, *Târih-i Buhârâ*, tsh.Müderis Râzî, İntişârât-ı Bunyâd- Ferhengî İnan,Tahrân 1351, s.26; Narshakhi, *The History of Bukhara*, çev. Richard N. Freye, The Medieval Academy of America, Cambridge 1954, s. 25; Abdullah Duman, *Nerşahi'nin Târih-u Buhârâsı*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2013, s. 225; Ebîbekr Muhammed b. Cafer Nerşahi, *Târih-i Buhârâ*, çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 39; Nizameddin Ahmed b. Ömer b. Ali Aruzî, *Çahar Makale*, tsh. Muhammed Kazvinî, Çap-ı Taban, Tahrân 1331, s. 22; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)*, TTK Yayınları, Ankara 2017, s. 321; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk- İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 244.

⁵ İbnü'l-Esir, *age*, C.11, s. 154; İmadeddin Kâtib el-İsfehânî el-Bündârî, *Zubedetü'l-Nuşra ve Nubetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara 2016, s. 249; Muhammed b. Ali b. Süleyman Râvendî, *Râhatü's-Sudür ve Âyetü's- Sürür*, C.1, çev. Ahmet Ateş, TTK Yayınları, Ankara 1999, s.173; Râşid Al-din Fazlullah, *Câmi Al-Tâvârih*, C.2/ 5. Cüz, çev. Ahmet Ateş, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 92; Reşidüddin Fazlullah, *Camiü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçuk)*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s.122; Hamdullah Müstevfi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, tsh.Abuhlüseyin Nevahî, İntişârât-ı Emir Kebir, Tahrân 1387, s. 451; Hamdullah Müstevfi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 361; Şebankâreî, *Mecmaü'l- Ensâb*, s. 112; Şebankâreî, *Mecmau'l-Ensâb (Hanedanlar Tarihi)*, s. 86; Mîrhând, *Ravzatu's-Safa*, C.4, s. 315-316; Muhammed b. Hâvendşah b. Mahmud Mîrhând, *Ravzatu's-Safa (Tabaka-i Selçukiyye)*, çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2018, s.189; Şihâbeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâliku'l-Ebsâr)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 277; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 406; Ali Sevim – Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, TTK Yayınları, Ankara 2020, s. 281; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 244-245; Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 22.

Belh valisi, Oğuzları Sultan Sencer'e şikâyet ederek Oğuz şihneliğinin kendisine verilmesini istedi. Bu görevin kendisine verilmesi durumunda Selçuklu Devleti'ne otuz bin baş koyun vereceğini taahhüt etti. Selçuklu hükümdarı, hadiseyi itibar meselesi haline getiren valinin sunduğu teklifi kabul etti.⁶ Kamac, Belh'e döner dönmez Oğuzlara bir şihne göndererek öldürülen tahsildarın diyetini istedi. Onlar valinin bu teklifini kabul etmeyerek kendilerinin doğrudan Selçuklu Devleti'ne bağlı olduklarını bildirdiler. Bu durumdan hoşlanmayan Belh şihnesi, Oğuzlara ders vermek amacıyla harekete geçti. Oğuz beyleri savaşmak istemiyorlardı bunun için Emir Kamac'a sultanın hazinesine gönderilmesi için oymak⁷ başına iki yüz dirhem ödemeyi teklif ettiler. Ancak o, Oğuzların sunduğu bu teklifi de kabul etmedi. 1153'te iki taraf arasında Belh yakınlarında yapılan savaşta Oğuzlar kazandı. Hırsının kurbanı olan Emir Kamac ve oğlu bu savaşta öldürüldü.⁸

Yaşanan bu olaylar Oğuzlar ve Selçuklular arasında gerginliğin tırmanmasına neden oldu. Oysa Sultan Sencer yukarıda zikrettiğimiz hadiseleri yakından takip ettiği için Oğuzlar ile savaşmak niyetinde değildi. Hatta onları affetmeyi bile düşünüyordu. Ancak Sultan Sencer, başta Müeyyed Ay-aba, Yarenkuş ve Ömer-i Acemî gibi komutanların ısrarı üzerine Oğuzlar ile savaşmaya ikna oldu. Selçuklu ordusunun Belh yakınlarına geldiğini duyan Oğuz beyleri, Sultan Sencer'den af dilemek istediler. Ancak komutanlar, sultana Oğuzları affetmesinin yanlış bir davranış olacağını söylediler. Oysa komutanlar, verdikleri yanlış kararın devletin sonu olacağını farkında değillerdi. Sultan Sencer Oğuzların gücünün farkında olmasına rağmen çoğunluğun verdiği karara uymak zorunda kaldı. İki taraf 1153 yılının ilkbaharında Belh yakınlarında karşı karşıya geldiler. İki ordunun asker sayısı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Ancak Oğuzların Selçuklulara karşı nasıl bir savaş taktiği uyguladıkları ile ilgili olarak Sıbt İbnü'l Cevzî'de geniş bilgiler yer almaktadır. Müellife göre Oğuzlar savaşın yapılacağı yerde çadırlarının kurup mal ve hayvanlarını çadırların etrafına dizdiler. Ardından çadırların arasında boşluklar bırakarak Selçuklulara karşı pusu kurdular. Selçuklu ordusu, Oğuzlara karşı saldırıya geçti. Ancak Selçuklu askerlerinin attığı oklar, Oğuz askerleri yerine çadır ve hayvanlara isabet ederken Oğuzlar attıkları oklarla da Selçuklu askerlerinin büyük kısmını öldürdüler. Oğuz kuvvetleri kaçan askerleri takip ederek hepsini yok ettiler.⁹ Bu savaşta Selçuklu ordusuna mensup birçok komutan ve asker öldürüldü. Başta Sultan Sencer ve eşi Terken Hatun olmak üzere birçok devlet adamı da Oğuzlara esir düştü. Sadece hayatta kalmak amacıyla bir araya gelen Oğuzlar, hiç ummadıkları bir şekilde önemli bir zafer kazandılar. Başlarda Selçuklu hükümdarına hürmet gösterdilerse de daha sonra devlet yönetimini ele geçirdiler. Ancak bu durum Selçuklu devlet erkânı ve devlete bağlı diğer idareciler tarafından kabul görmedi.¹⁰

2. Oğuz İsyanı ve Sultan Sencer'in Esaret Günlerinde Harezmsah Atsız'ın Büyük Selçuklular ile İlişkileri

Sultan Sencer esaretinin ilk günlerinde Oğuz beylerinden hükümdar muamelesi gördü. Ancak ilerleyen zamanlarda Bahtiyar Bey'in Merv yakınlarındaki bir arazinin kendisine iktâ verilmesini talep etmesi üzerine sultan, bu toprakların *hazine-i hâssa* (hükümdarın özel mülkü) olduğunu ve böyle bir şeyin mümkün olmayacağı söyleyerek bu isteği reddetti. Bundan sonra Oğuz beyleri esir hükümdar ile alay etmeye başladılar. Oğuzlar üzerinde hükümdarlık vasfının bir hükmü olmadığını öğrenen Sencer, üzüntüsünden kendisini Merv'de bulunan bir hankâha¹¹ kapattı.¹²

Oğuzlar, Selçuklulara karşı kazandıkları zaferden sonra Horasan bölgesini istilâ etmeye başladılar. Dinâr, Bahtiyar, Tütî, Korkut gibi Oğuz beyleri Selçuklu Devleti'nden geriye kalan bakiye kuvvetlere karşı hareket

⁶ İbnü'l-Esir, *age*, C.11, s.154; el-Bündârî, *age*, s.249-250; Râvendî, *age*, C.1, s. 173-174; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarih-i Ayân*, C.11, 1952 Haydarabad, s. 222-223; Raşid Al-dîn, *age*, 2/5, s. 92-93; Reşidüddin, *age*, s.122; Hamdullah Müstevfî, *age*, s. 451; Hamdullah Müstevfî, *age*(trc), s. 361; Şebânkâreî, *age*, s.112; Şebânkâreî, *age*, (trc), s. 86; Mîrhând, *age*, C.4, s. 316; Mîrhând, *Selçuklular*, s.189; el-Ömerî, *age*, s. 277-278; Turan, *age*, s. 245; Köymen, *age*, s.407-408; Sevim- Merçil, *age*, s. 281; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, C.1, İSAM, İstanbul 2017, s. 281; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 332-333; Peacock, *age*, s.118; Ayan, *age*, s. 22; Cevdet Yakupoğlu "Sultan Sencer Devri", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed. Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 163-164.

⁷ Türklerde boy olarak da bilinen ulusun ayrıldığı bölümlere verilen addır. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 221.

⁸ İbnü'l-Esir, *age*, C.11, s. 154; el-Bündârî, *age*, s.249-250; Râvendî, *age*, C.1, s.173-174; Raşid Al-dîn, *age*, 2/5, s.92-93; Reşidüddin, *age*, s.122; Hamdullah Müstevfî, *age*, s.451; Hamdullah Müstevfî, *age* (trc), 361; Şebânkâreî, *age*, s.112; Şebânkâreî, *age* (trc), s. 86; İbnü'l-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, çev. Mustafa Alican, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 96; Mîrhând, *age*, C.4, s. 316; Mîrhând, *Selçuklular*, s. 189; el-Ömerî, *age*, s. 278; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 408-413; Sevim- Merçil, *age*, s. 281; Ayan, *age*, s. 22-23; Piyadeoğlu, *age*, s. 332-333.

⁹ Sıbt İbnü'l Cevzî, *age*, C.11, s. 223; Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)", *Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları*, S.5/2, Ankara 1947, s.172.

¹⁰ İbnü'l-Esir, *age*, C.11, s. 155; el-Bündârî, *age*, s. 250; Râvendî, *age*, C.1, s.174; Raşid Al-dîn, *age*, 2/5, s.93; Reşidüddin, *age*, s. 122-123; Hamdullah Müstevfî, *age*, s. 451; Hamdullah Müstevfî, *age* (trc), s. 361; Şebânkâreî, *age*, s.112; Şebânkâreî, *age* (trc), s. 86; İbnü'l-Verdî, *age*, s. 96; Mîrhând, *age*, C.4, s. 316-317; Mîrhând, *age*, s. 192-193; el Ömerî, *age*, s.278; Turan, *age*, s. 245; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s.408; Sevim- Merçil, *age*, s. 281-282; Ayan, *age*, s.23; Özgüdenli, *age*, C.1, s. 282; Piyadeoğlu, *age*, s. 333; Köymen, *age*, s. 173.

¹¹ İslâm dünyasında tarikatlar tarafından zikir ve sohbetlerin yapıldığı yerlere verilen addır. Bkz. M. Baha Tanman "Hankah" *DİA*, C.16, İstanbul 1997, s. 45-46.

¹² İbnü'l-Esir, *age*, C.11, s.155; Köymen, *age*, s.415; Sevim-Merçil, *age*, s.282; Özgüdenli, *age*, C.1, s. 283.

geçtiler. Sultanın komutanları, Oğuz beylerine direnmek yerine kaçmayı tercih edince onlar da rahat bir şekilde Horasan topraklarını ele geçirdiler. Temmuz ve Eylül 1153'te Selçuklu Devleti'nin başkenti Merv'i iki kere olmak üzere, Nişâbüv ve önemli birçok Selçuklu şehrini yağmaladılar.¹³ Halkın ve âlimlerin büyük bir kısmını katlettiler. Katledilenler arasında dönemin ünlü Şafîî fıkıh âlimlerinden Muhammed b. Yahya en-Nişâbüri ve Abdurrahman Ukkâf da bulunmaktaydı. Ayrıca şehrin can damarı olan Murgab Nehri üzerindeki su bentlerinin tahrip edilmesi bölgede büyük bir kuraklığa ve halkın topraklarını terk etmesine neden oldu. Bunların yanı sıra birçok imaret, vakıf ve kütüphaneyi de yerle bir ettiler.¹⁴ Gelişmeleri yakından takip eden bazı Selçuklu devlet adamları, devleti yeniden diriltmek için çaba sarf etmekteydiler. İlk olarak Selçuklu vezirlerinden Tahir b. Fahrü'l-Mülk, Sultan Sencer'in yeğeni Süleymanşah b. Muhammed'i Eylül 1153'te Nişâbüv'da sultan ilan edip tahta çıkararak adına hutbe okuttu.¹⁵ Ancak Süleymanşah, Oğuzları engellemek için bazı girişimlerde bulunduysa da başarılı olamadı. O, vezir Tahir'in vefatı ve Oğuzlara karşı alınan yenilgiden sonra Horasan topraklarını terk etmek zorunda kaldı. Oğuzlara karşı mücadelede çaresiz kalan Selçuklu emirleri 1154-55 yılında bu seferde Karahanlı soyundan gelen ve aynı zamanda Sultan Sencer'in kız kardeşinin oğlu Rükneddin Mahmud'u Horasan'a davet ettiler. Daveti kabul eden Mahmud, Selçuklu Devleti'nin yeni hükümdarı oldu.¹⁶

Sultan Sencer'in esir düşmesinden sonra Harezmsah Atsız, Rükneddin Mahmud'a muhalif olmak yerine müttefik olmayı tercih etti. Hatta Mahmud Han'ın tahta çıkışını tebrik etmek için bir mektup gönderdi¹⁷ Atsız mektubunda Selçuklu tahtına çıkan Mahmud'u tebrik ederek Oğuzlara karşı birlikte mücadele etme mesajı vermektedir. Ona Selçuklu Devleti'nin resmi yazışma ve devlet yönetme geleneğinde bazı değişiklikler yapması, işleri tekelinde toplaması gerektiğinin altını çizmektedir. Harezmsah'ın Sultan Sencer'in esir düşmesinden sonra devlet içerisinde çok başlı yönetim olduğundan yeni hükümdara böyle bir tavsiyede bulundu. Ayrıca iyi dilek ve temennilerde bulunarak dostluk ilişkisi kurulmasını teklif etmektedir. Oysa daha önce Selçuklu Devleti'ne karşı üç kez isyan eden bir eyalet valisinin böyle bir tavır takınmasının altında yatan nedenin Oğuzlardan çekinmesi olduğu açıktır. Çünkü Atsız, onlarla mücadele edecek kadar gücünün olmadığını farkındaydı. Bu yüzden yeni bir müttefike ihtiyacı olduğunu bildiğinden dengeleri iyi değerlendirerek böyle bir karar aldığını tahmin etmekteyiz. Bundan sonraki süreçte onun Selçuklu Devleti ile ilişkilerini artırdığını görmekteyiz. Buna yeni hükümdara gönderdiği ikinci mektubu örnek olarak gösterebiliriz. Atsız, mektubunda Irak melikesi aynı zamanda Mahmud Han'ın annesinin vefatından duyduğu üzüntüyü dile getirerek taziyelerini bildirmekte ayrıca sultanın tahta çıkışını bir kez daha tebrik ederek beklentilerini dile getirmektedir.¹⁸

Mahmud Han, Horasan'a geldiğinde çözüm bekleyen en önemli mesele Oğuzlardı. Ancak bu kötü gidişe o da dur diyemedi. Oğuzlar, Selçuklular ile yapılan birçok savaşı kazanmalarına rağmen sebebi bilinmeyen bir nedenden dolayı Temmuz 1155'te Herat kuşatmasını kaldırıp geri çekildiler. Oğuzların geri çekilmelerinin sebebi kendi aralarında çıkan anlaşmazlıklardır. Mahmud Han, Oğuzlarla tek başına mücadele edemeyeceğini anladığından onlarla bir antlaşma yaptı. Bu sayede Oğuzlara karşı mücadele etmek için zaman kazandı.¹⁹ Ardından yeni müttefikler aramaya başladı. İlk önce Atsız'dan yardım istedi. O da Mahmud Han'ın bu isteğine olumlu yanıt verdi. Harezmsah, Mayıs 1156'da idareyi oğlu Hitay Han'a bırakarak askerleriyle birlikte Harezms ve Nişâbüv arasında bulunan Şehristâne'ye geldi.²⁰ Atsız, bu süre zarfında Sistân Meliki Taceddin Ebu Fazl Nasr b. Halef, Gur Hükümdarı Alâeddin Hüseyin, Mazerenderan Hâkimi Ebû'l-Feth Rüstem ile Oğuzlara karşı ittifak yapmak için diploması trafiğine başladı. Beklenmedik bir şekilde Sultan Sencer'in Oğuzların elinden kurtulması Harezmsah'ın diğer bölge idarecileri ile sürdürdüğü görüşmelerin sonuçsuz kalmasına neden oldu. Aynı zamanda Sultan Sencer'in özgürlüğüne kavuşması Mahmud Han'ı da zor durumda bıraktı. Çünkü sultanın esaretten kurtuluşu onun tahtını kaybetmesi anlamına gelmekteydi.

¹³ İbnü'l-Esir, *age*, C.11, s.155-156; Râvendî, *age*, C.1, s.176-177; Raşid Al-dîn, *age*, 2/5, s.95-96; Reşidüddin, *age*, s.123-124; Şebânkâreî, *age*, s.112; Şebânkâreî, *age* (trc), s. 86-87; Mîrhând, *age*, C.4, s. 317-318; Mîrhând, *age*, s.194-195; Turan, *age*, s. 245; Sevim-Merçil, *age*, s. 282; Barthold, *age*, s. 345; Piyadeoğlu, *age*, s. 334-335; Özgüdenli, *age*, C.1, s. 283.

¹⁴ İbnü'l-Esir, *age*, C.11, s. 156; Hamdullah Müstevfi, *age*, s. 452; Hamdullah Müstevfi, *age* (trc), s.362; Ravendî, *age*, C.1, s.177-178; Mîrhând, *age*, C.4, s. 318; Mîrhând, *Selçuklular*, s. 195; Raşid Al-dîn, *age*, 2/5, s. 96; Reşidüddin, *age*, s. 124; Hafız Ebrû, *Coğrafya-yı Tarih-i Horasan Der Tarih-i Hafız Ebrû*, nşr. Gulâm Rıza Verehrâm, Tahran 1331, s. 40; Köymen, *age*, s. 415-416.

¹⁵ İbnü'l-Esir, *age*, C.11, s.157; el-Bündârî, *age*, s.252; Köymen, *age*, s.429; Sevim-Merçil, *age*, s.282; Piyadeoğlu, *age*, s. 335; Özgüdenli, *age*, C.1, s. 283.

¹⁶ İbnü'l-Esir, *age*, C.11, s. 159; el-Bündârî, *age*, s.252; Cüveynî, *age*, s. 156; Cüveynî, *age* (trc), s. 263; Raşid Al-dîn, *age*, 2/5, s. 105; Reşidüddin *Selçuklular*, 128; Köymen, *age*, s. 448; Kafesoğlu, *age*, s. 68; Sevim-Merçil, *age*, s. 282; Barthold, *age*, s. 346; Piyadeoğlu, *age*, s. 335; Özgüdenli, *age*, C.1, s. 283.

¹⁷ Mahmud Han'a yazılan mektuplar için bkz. Reşidüddin Vatvat *Arâsiü'l-Havâtir Nefâsiü'l-Nevâtir*, Ayasofya Nüması: Nr: 4138, s.23b-24a; Reşidüddin Vatvat, *Nâmeha-yı Reşidüddin Vatvat*, tsh. Kâsım Toyserekanî, İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran, Tahran 1338, s. 14-16.

¹⁸ Vatvat, *Arâsiü'l-Havâtir*, s. 24b-25a; *Nâmeha-yı Reşidüddin Vatvat*, s. 16-17; Ziya Bünyatov, *Hârezmsahlığı ve Enuştekinler Devleti*, çev. Tural Rivazev, Derin Yayınları, İstanbul 2003, s. 21.

¹⁹ İbnü'l-Esir, *age*, C.11, s. 159; Kafesoğlu, *age*, s. 69; Köymen, *age*, s. 451-452; Barthold, *age*, s. 346; Piyadeoğlu, *age*, s. 336;

²⁰ Cüveynî ve Mîrhând, Sultan Mahmud ve Atsız'ın âdem-i tecavüzü önlemek için ittifak yapmak üzere Habuşan'da (Şehristâne) bir araya geldiklerini ve Oğuzları kastederek fesadı ıslah etme çabası içerisinde olduklarını kaydetmektedirler. Cüveynî, *age*, s.156; Cüveynî, *age* (trc), s. 261-262; Mîrhând, *age*, C.4, s. 363.

3. Harezmsah Atsız'ın Oğuzlara Karşı İzlediği Siyaset

Sultan Sencer'in esir düşmesinden sonra kendisine bağlı olan bazı devlet ve yerel hanedanlıklar onu kurtarmak için bazı teşebbüslerde bulundularsa da başarılı olamadılar. Bunlardan birisi de Harezmsah Atsız'dır. Onun Sultan Sencer'in esir düşmesini bir fırsat olarak değerlendireceği düşünülürken tam tersi bir durum yaşandı. Atsız, kaos ortamından faydalanmak yerine sultanın hâmisî gibi davranma yoluna gitti. Oğuzlara karşı Sistân emiri, Gur hükümdarı ve Bâvend isfehbedine iş birliği teklif etti. Ardından tüm kuvvetleriyle Harezmsah Atsız'ın topraklarından hareket ederek Âmul (Âmuye)²¹ şehrine geldi. Şehir kalesini hile ile ele geçirmek istediysede komutan, Harezmsah'ın niyetini anladığından kaleyi teslim etmedi. Güç kullanmadan kaleyi almaya çalışan Atsız, daha sonra Sultan Sencer'e bir elçi göndererek buranın kendisine verilmesini istedi. Harezmsah Atsız'ın bu kaleyi ele geçirmek istemesinin sebebi, Merv şehrini en kısa yoldan Harezmsah bölgesine bağlayan ve Ceyhun Nehri üzerinde bulunan kaleyi ele geçirerek Hezâresb'in güneyinde ileri bir karakol kurma düşüncesindeydi. Atsız, bu sayede topraklarını emniyet altına alarak Oğuzlardan gelebilecek saldırıları da bertaraf edecekti. Onun niyetini anlayan sultan, kalenin bir öneminin olmadığını oğlu İl-Arslan komutasında bir orduyu kendisini kurtarmak üzere göndermesi halinde istediği kale dışında başka yerleri de kendisine vereceğini bildirdi. İkili arasında birkaç kez elçilerin gidip gelmesine rağmen bir sonuç alınamadı. Sultan Sencer ile yaptığı görüşmelerden bir sonuç alamayan Atsız, Kıpçak seferlerine devam etmek için Harezmsah'a geri döndü. Ardından kardeşi Yinal-Tegin komutasındaki bir orduyla gelerek Aralık 1153'den Eylül 1154'e kadar Beyhâk topraklarını kuşatarak yağmaladı.²²

Harezmsah, Oğuzlara karşı Selçukluya bağlı diğer devletlerden daha farklı bir siyaset izledi. Atsız diğer devletler gibi Selçuklu Devleti'ni ele geçiren Oğuz beylerine itaat etmek yerine göstermelik de olsa Sultan Sencer'e bağlı kaldı. Hatta Oğuz beylerine mektuplar göndererek hükümdarı serbest bırakmaları konusunda uyarılarda bulundu.²³ Reşidüddin Vatvat tarafından kaleme alınan ve Oğuz beylerinden Üçok boyunun lideri Nasreddin Ebu Şucâ Tûtî Bey'e yazdığı mektup elimizdedir. Atsız'ın gönderdiği mektup şöyledir:

“Bu toprakların muhafızlarının hamisi, Sipehsâlârların en büyüğü, yardımsever, muzaffer, cömert, din ve devletin yardımcısı, ikbâl sahibi Ebû Şucâ Tûtî b. İshak'ın ömrü uzun olsun. Allah onun izzetli, aziz ve celil sıfatlarını muhafaza etsin. Ulakların bu toprakların hamisinden (Allah muhafızlarının sayısını artırsın) getirdikleri haberlere göre aziz, celil ve izzet sahibinin hayırseverliği ve iyiliklerinin çok olduğu duyulmuştur. Bu toprakların hâkiminin geçmişte işlenen suçların ve verilen cezaların sorumluluğu kendisine aittir. İnsanlar onun dostluk ve samimiyetini bilirler ve tanırlar. Asla hiçbir kadının kokusu onun üzerine sinmemiş ve kötülük sayfalarına adı nakşedilmemiştir. Her zaman himayesi altında bulunan topraklardaki toplulukları ve hizmetinde olan diğer insanları korur.

Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde hoş olamayan hadiseler meydana gelmektedir. Daha önce bu topraklarda huzur ve barış içinde yaşayanlar Harezmsah sınırına geldiler. Bu topraklar onlar için yeterli değildir. İşlenen kabahatler büyük devletler tarafından duyulmadığından büyük nimetler ve zenginlikler sayesinde güçlü olundu. Bu sırada iki taraf arasında nefret ve öfke doğuracak olaylar meydana geldi. Önceden o topraklarda güzel dostluk ilişkileri vardı. Bu bölgedeki vefa ve refahın hükmü dört bir tarafta anlatılmaktaydı. Yapılacak en faydalı iş, Oğuz taifesinin hizmetkârlarına saf bir şefkat içeren altın değerinde öğütler vermek olur. Yazılan bu sözlerden maksat, konular hakkında bilgi vermektir.

Doğunun ve batının sultanı (Allah şanını yüceltsin) Darü'l-mülk Merv'de olduğu zamanlarda Oğuzların kötülüğü o topraklara ulaştı. Güçlü devletin kulları Merv'den ayrılmak zorunda kaldılar. Cihan padişahı (Allah mülkünü sonsuz kılsın) isteseydi kendisine ait olan en uzak Rum topraklarında dalgalanan sancaklarına gidebilirdi. Onun her zaman ve her yerde kulları ve hizmetkârları vardır. O zaman hükümdara (Allah mülkünü sonsuz kılsın) Merv'de karşı gelebilecek hiç kimse yoktu. Ancak sultan, Oğuzlardan bir musibetin geleceğini biliyordu. Onlara hükümdarlık hükümlerine itaat etmelerini emretti. O zaman onlara mutluluk geldi. Oğuz topluluğunun izzetli, aziz ve celil olan Allah'a verdiği nimetler için şükretmeleri gerekirdi. Dünyanın hâkimi, daima samimiyetle kulluk görevlerini doğru bir şekilde yerine getirdi. Ondandır güzel arkadaşlarının üzerine şeref tozu döküldü. Ancak sultanın hizmetine lâyık olamadılar. Devlet düzenin olduğu günlerde mukaddes yurtlarında (Allah büyüklüğünü artırsın) vazifelerini yerine getirmediler. Bu yüzden âlemin hükümdarı (Allah mülkünü sonsuz kılsın) onların arasından ayrılmak zorunda kaldı. Onlarda Zişan'a gittiler. Bugün Tirmiz sultanın kendi toprakları içerisinde güzel ve büyük bir vilayettir.

²¹ Bugün İran'ın Mazenderan eyaletinin güneybatısında yer alan tarihî şehirdir. Ebî Kâsım b. Havkal el- Nesibî İbn Havkal, *Kitâbü'l-Sûretü'l-Ârz*, Dâru'l-Mektep, Beyrut 1992, s. 381; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 331.

²² Cüveynî, age, s. 155; Cüveynî, age (trc), s. 261; Mîrhând, age, C.4, s. 362-363; Köymen, age, s. 423; Kafesoğlu, age, s. 66-67; Bünyatov, age, s. 21; Barthold, age, s. 352.

²³ Kafesoğlu, age, s.71; Köymen, age, s. 424-425; Bünyatov, age, s. 25; Barthold, age, s.346.

Onun hizmetinde bulunanların hepsi ona dua etmekte kararlıdılar. Aralarında ihlas ve kulluk kemerini bağlamışlardır. Cihan hükümdarı (Allah mülkünü sonsuz kılsın) ve selefleri, nimet bulmak için bu topraklardan Horasan'a geldiler. Meclis-i âli, büyük hakan, Celalü'd-dünya ve'd-din (Allah ona yardım etsin) görünüşte Habuşan'ı ziyaret etti. Farklı bölgelerde bulunan devletin sadık kulları bir araya toplandılar. Nîmrûz meliki ve Cibâl hâkimi (Devletin seçkin komutanları) sayısız askerleriyle bir araya gelerek sultana hizmet etme konusunda mutabık kaldılar. Şimdi Oğuzlara yaptıkları kötülükler karşı (Allah hayra tebdil etsin) bu toprakların mukaddes olduğunu haber vermek gerekir. Eğer âdet olduğu üzere başka bir şehre gitmek zorunda kalırsanız bu zafer sayılmaz. Onlar Horasanda isyan başlattıklarında onların hepsi cihan hükümdarına (Allah mülkünü sonsuz kılsın) hürmet gösterdiler. Ancak bugün rahmet gölgesi onların üzerinden kalkmıştır. Eğer Belh şehrine sahip olunup edep ve doğru yoldan uzaklaşırsa Âlemin sultanı yeniden tahta çıkar. O zaman onun topraklarına kimse yaklaşamaz ve halefleri makam sahibi olurlar. Kısacası Oğuzlar yaptıkları kötülükler karşı özür dileyip tövbe yoluna teslim olmalıdırlar.

Büyük devletin sâdik kullarının gayesi aşikârdır. Meclis-i âli ulu hakan, Nîmrûz meliki ile Cibâl hâkimi (Allah şereflerini artırsın) bu topraklarda şefaât ittifakı kurdular. Cihan hükümdarına (Allah mülkünü sonsuz kılsın) tevazu göstererek itaat ettiler. Onlara yurt ve nan-pâre (maaş) tahsis edilmesini emretti. Bilinmelidir ki mukaddes topraklara lâıyk görülen hükümdar ve büyükler ihtilal günü verilen ahdi ve yapılan akdi bozmazlar. Tasvir edilen kutsal topraklarda bu tarafın sözünde herhangi bir kötülük (kin) yoktur. Onlar din ve dünyanın huzurunu isterler. O tarafa gönderilen bu elçi aracılığıyla Oğuzların bu nasihatlere uyması istenir. Marifet, emin olma ve güvenilirlik hâsıl olur Dilindekileri söyleyen veya tebliğ eden elçiye itimat etmek gerekir. Ayrıca ona güzel bir cevap verilerek, tüm arzu ve isteklerinin yerine getirilmesi ve güzel hediyeler takdim edilmesi beklentimizdir.”²⁴

Harezmşah, gönderdiği tehditkâr mektubunda eskiden Horasan topraklarında insanlar arasında iyi ilişkiler olduğunu, Oğuzlar yüzünden bu ilişkilerin bozulduğunu ve orada yaşayan insanların onlara karşı büyük bir kin ve öfke duyduklarını anlatmaktadır. Atsız, Oğuzların sultana yaptıkları hakaretleri dile getirerek üstü kapalı olarak bunun hesabının sorulacağını belirtmektedir. Onların eski gücünün kalmadığını, Sultan Sencer'e biat etmelerinin şart olduğunun altını çizmekte, işledikleri suçlar için sultandan özür dilemeleri halinde Mahmud Han, Nîmrûz Meliki Ebu'l-Fazl ve Gur Hükümdarı Alâeddin Hüseyin ile birlikte onları affetmesi için aracı olacaklarını bildirmekte ve itaat etmeleri durumunda onlara yurtluk ve geçimlerini sağlayacakları topraklar verileceğini ifade etmektedir.

Atsız'ın Oğuzlara bu denli tehditkâr cümleler kurmasından önemli bir güce sahip olduğu anlaşılacaktır. Bu gücü de onun yukarıda zikredilen devletler ile yaptığı ittifaktan aldığı tahmin etmek zor değildir. Oğuzların Sultan Sencer'i ellerinde tutmalarına rağmen bölgede herhangi bir yağma ve talan yapmadan Belh'e dönmelerinde bu mektubun önemli bir etkisinin olduğunu ve Oğuzların yapılan ittifaktan çekindikleri için geri çekildikleri açıktır.

Atsız, sultanı Oğuzların elinden kurtarmak için çaba sarf ettiği sırada beklenmedik bir gelişme yaşandı. 1156 yılında Sultan Sencer, Oğuzların elinde kurtulmayı başardı. Bu durum mevcut hükümdar Mahmud Han'ın tahtını kaybetmesi ve Atsız açısından da önemli bir müttefikini kaybetmesi anlamına geliyordu. Çünkü Harezmşah, daha önceden zikredildiği gibi bazı taleplerde bulunmuş ancak onun niyetini anlayan hükümdar, isteklerini kabul etmemişti. Sultan Sencer'in tahta çıkar çıkmaz kendisini cezalandıracağını düşünen Atsız, gazabından kurtulmak için üç defa mektup göndermiş ancak sultan, Harezmşahın gönderdiği mektupları cevapsız bırakmıştır. Bağımsız bir devlet kurma isteği ile yola çıkan Harezmşah Atsız, 1156 yılında hem Selçuklulara hem de Karahıtalara bağlı bir bölge valisi olarak hayata veda etti. Ancak ileride kurulacak olan Harezmşahlar Devleti için gerekli zeminin oluşmasını sağladı.

SONUÇ

1153 yılında meydana gelen Oğuz isyanı, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkımının başlangıcı oldu. Üstüne Sultan Sencer'in Oğuzlara tutsak düşmesi devletin tüm dinamiklerini temelinden sarstı. Başlarda isyan gibi gözükken Oğuzların faaliyetleri daha sonra tüm Horasan bölgesini kaplayan bir istila hareketine dönüştü. Selçuklu Devlet erkânından bazı devlet adamlarının ve Sultan Sencer'in yerine tahta çıkan yeğeni Mahmud Han'ın da gösterdiği çabalar Oğuzların ilerleyişini durdurmaya yetmedi. Ayrıca Sultan Sencer'i Oğuzların elinden kurtarmak için girişimlerde bulundularsa da başarılı olamadılar. Bu süreçte Harezmşah Atsız'ın da Sultan'ı sözde kurtarmak için gayret gösterdiğini görmekteyiz. Hemen harekete geçen Harezmşah Atsız, Oğuzlara karşı mücadele etmek için bölgedeki Gur, Bâvend ve Sistân hâkimleri ile yoğun bir diplomasi trafiğine başladı. Bunun altında yatan neden Harezmşah'ın Oğuzlardan korkmasıdır. Çünkü olası Oğuz saldırıları karşısında sahip olduğu Harezm bölgesini kaybedebilirdi. Elindekimevcut toprakları korumak için de yeni müttefiklere ihtiyacı vardı. Onun yukarıda adlarını zikrettiğimiz bölge yöneticileri ile yaptığı görüşmelerden önemli sonuçlar elde

²⁴ Vatvat, *Arâsiü'l-Havâtîr*, s. 28a-29b; Vatvat, *Nâmeha-yı Reşîdüddin Vatvat*, s. 29-33.

HAREZMŞAH ATSIZ'IN OĞUZLARA KARŞI İZLEDİĞİ SİYASET

ettiğini söyleyebiliriz. Atsız'ın Oğuz liderlerinden Ebû Şucâ Tûtî Bey'e gönderdiği tehditkâr mektubun etkili olduğu açıktır. Bu duruma Oğuzların Sultan Sencer'i ellerinde tutmaların rağmen herhangi bir yağma faaliyetinde bulunmadan Belh'e dönmelerini ve bu süre zarfında Atsız ve müttefikleri ile karşı karşıya gelmemelerini kanıt olarak gösterebiliriz. 1156 yılında Sultan Sencer'in esaretten kurtulması Atsız'ın tüm planlarını altüst olmasına neden oldu. Yeniden Selçuklu tahtına çıkan hükümdara bağlılığını bildirse de herhangi bir karşılık alamadı. Bunun sebebi ise Sultan Sencer'in Harezmsah'a güvenmemesidir. Atsız'ın tüm olumsuzluklara rağmen vefatına kadar Harezmsah'ın topraklarındaki hâkimiyetini koruyarak ileride Selçuklu mirasına sahip çıkacak olan devlet için gerekli şartları sağladığı aşîkârdır.

KAYNAKÇA

- ARÛZÎ, Nizameddin Ahmed b. Ömer b. Ali, *Çahar Makale*, Tashih Eden Muhammed Kazvinî, Çap-ı Taban Tahran 1331.
- AYAN, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2007.
- BARTHOLD, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. Dursun Yıldız, Kronik Kitap, İstanbul 2017.
- BÛNYATOV, Ziya, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti*, çev. Tural Rıvazev, Derin Yayınları, İstanbul 2003.
- CÛVEYNÎ, Ata Melik, *Tarih-i Cihanguşâ*, (*Devre-i Moğol, Harezmsahiyye, İsmailiye*), Tashih Eden Mansur Servet, Müesse-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1342.
- CÛVEYNÎ, Ata Melik, *Tarih-i Cihanguşâ*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- DUMAN, Abdullah, *Nerşâhî'nin Târih-u Buhârâsı*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2013.
- EL-BÛNDÂRÎ, İmadeddin Kâtib el-İsfehânî. *Zubedetü'l-Nuşra ve Nubetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara 2016.
- EL-ÖMERÎ, Şihâbeddin b. Fazlullah, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebsâr)*, Çeviren D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- HAFİZ EBRÛ, *Coğrafya-yı Tarih-i Horasan Der Tarih-i Hafız Ebrû*, Neşreden Gulâm Rıza Verehrâm, Tahran 1331.
- İBN HAVKAL, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Çeviren Ramazan Şeşen, Yedi Tepe Yayınları, İstanbul 2017.
- İBN HAVKAL, Ebî Kâsım b Havkal el- Nesibî, *Kitâbü'l- Sûretü'l-Ârz*, Dâru'l-Mektep, Beyrut 1992.
- İBNÛ'L-ESİR, *el-Kamil fi't Tarih (İslâm Tarihi)*, C.11, çev. Abdulkadir Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1984.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016.
- KAZVİNÎ, Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınlar, Ankara 2018.
- KAZVİNÎ, Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzide*, Tashih Eden Abulhüseyn Nevahî, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1387.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, “Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)”, *Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları*, 5, S.2, 1947, 159-173.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)*, TTK Yayınları, Ankara 2017.
- MÎRHÂND, Muhammed b. Hâvendşah b. Mahmud, *Ravzatü's-Safâ fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk Ve'l-Hulefâ*, C. 4, Kitapfurûş-i Hayyam, Tahran 1339.
- MÎRHÂND, Muhammed b. Hâvendşah b. Mahmud. *Ravzatu's-Safâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2018.
- NARSHAKHÎ, *The History of Bukhara*, çev. Richard N. Freye, The Medieval Academy of America, Cambridge 1954.
- NERŞÂHÎ, Ebîbekr Muhammed b. Cafer Nerşâhî, *Târih-i Buhârâ*, Tashih Eden Müderris Râzî, İntişârât-ı Bunyâd- Ferhengî İran, Tahran 1351.
- NERŞÂHÎ, Ebîbekr Muhammed b. Cafer, *Târih-i Buhârâ*, çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- NERŞAHÎ, Ebîbekr Muhammed b. Cafer. *Târih-i Buhârâ*, çev. Emin Abdulmecid Bedevî-Nasrullah Mübaşir el- Terâzî, Kahire:Dâru'l- Maarif, 1993.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Selçuklular*, C. 1, İSAM, İstanbul 2017.

HAREZMŞAH ATSIZ'IN OĞUZLARA KARŞI İZLEDİĞİ SİYASET

- PEACOCK, A.C.S., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, çev. Özkan Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.
- PIYADEOĞLU, Cihan, *Büyük Selçuklular*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- RÂŞİD AL-DİN FAZLULLAH, *Câmî Al-Tâvârih*, C.2/5 çev. Ahmed Ateş, TTK Yayınları, Ankara 2018.
- RÂVENDÎ, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's- Sürûr*, C.1, çev. Ahmet Ateş, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, *Camiü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçuk)*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
- SEVİM, Ali – MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, TTK Yayınları, Ankara 2020.
- SIBT İBNÜ'L-CEVZÎ, *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarih-i Ayân*, C.11, Haydar Abâd 1952.
- ŞEBÂNKÂREÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecmau'l-Ensâb (Hanedanlar Tarihi)*, çev. Fahri Unan, TTK Yayınları, Ankara 2021.
- ŞEBANKÂREÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecmaü'l- Ensâb*, Tashih Eden Mîr Haşem Muhaddîs, İntişarât-ı Emîrkebir, Tahran 1372.
- TANMAN, M. Baha, "Hankah" *DİA*. C.16, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 45-46.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk- İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- VATVAT, Reşîdüddin, *Arâsiü'l-Havâtîr Nefâsiü'l-Nevâtîr*, Ayasofya Nüshası, Nr: 4138.
- VATVAT, Reşîdüddin, *Nâmeha-yı Reşîdüddin Vatvat*, Tashih Eden Kâsım Toyserekanî, İntişarât-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran 1338.
- YAKUPOĞLU, Cevdet, "Sultan Sencer Devri", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed. Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s.153-168.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 129-142.

Geliş Tarihi–Received Date: 20.03.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 08.07.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

BERTRANDON DE LA BROQUIÈRE'İN (VE İBN BİBİ'NİN) GEÇ ORTA ÇAĞ TÜRKİYE'SİNDE
KONUŞULAN DİLLERE DAİR VERDİĞİ BİR BİLGİ ÜZERİNE

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1455503>

 MUHAMMED ALİ BUDAK*

ÖZ

Bertrandon de La Broquière 1432 ve 1433 yılları arasında senyörü olan Burgonya Dükü III. Philippe le Bon (İyi Filip) tarafından gizli bir görevle Doğu'ya gönderilmiştir. Zira III. Philippe le Bon yeni bir Haçlı Seferi yapmayı tasarlamaktadır ve bunun için istihbarata ihtiyacı vardır. Halihazırda böyle faaliyetlerde bulunmakta olan Bertrandon de La Broquière kendisine bu görev verildikten sonra, dışarıdan bakıldığında Doğu'daki kutsal toprakları ziyaret ederek hac yapma yani hacı olma gayesiyle 1432 yılının başlarında yola çıkmış ve kara yoluyla İtalya'ya ulaşmıştır. Bunun ardından Venedik'te hacı adaylarını Kutsal Topraklara götürecek iki gemiden birine binmiş ve Akdeniz üzerindeki yolculuğuna başlamıştır. Girit, Rodos ve Kıbrıs adalarına da uğrayarak Yafa'da karaya çıkmış ve Hristiyanlar için kutsal sayılan, içinde Kudüs, Beytullahim, Nasıra'nın da olduğu büyüklü küçükü çeşitli yerleri ziyaret etmiştir. Bu sırada ilki kısa, ikincisi ise dönüş yolu üzerinde olmak üzere Şam şehrine iki defa ziyarette bulunmuştur. İkinci ziyaretinde Mekke'den dönmekte olan büyük bir hac kervanı görmüştür ki bu kervanda yer alan daha küçük bir kervan Osmanlı ülkesindeki Bursa'ya gitmektedir. Bertrandon de La Broquière de bu kervanı idare eden ve adı Hoyarbarak olan kişiyle görüşmüş, ona Bursa'da bir kardeşi olduğunu ve onun yanına gitmek istediğini yalanını söylemiştir. Güvenlik içinde yolculuk yapmak arzusunda olduğunu bundan dolayı kervanına katılmak için izin istediğini de eklemiştir. Hoyarbarak da Bertrandon'a çeşitli dilleri bilip bilmediğini sormuştur ki bu diller Türkçe, Rumca, Arapça ya da İbranicedir. Bertrandon bu dillerin hiçbirini bilmemektedir. Buna rağmen Hoyarbarak onu kervanına kabul etmiş ve Şam'dan Bursa'ya kadar elli gün sürmesi planlanan yolculukta beraber ilerlemişlerdir.

Hoyarbarak'ın Bertrandon'a bilip bilmediğini sorduğu diller ya içinde yolculuğun yapıldığı kervanda ya da kervanın ilerlediği güzergâhta konuşulan diller olmalıdır. Şam'dan yola çıkmalarının ardından bir hafta bile geçmeden Türkiye topraklarına girmeleri, Şam ile Bursa arasında elli gün sürmesi düşünülen yolculuğun çok büyük bir kısmının Türkiye topraklarında geçtiğine ve bu dillerin XV. yüzyıl Türkiye'sinde bir dereceye kadar konuşulduğuna işaret etmektedir. Bertrandon'un verdiği bu bilgiye benzer başka bir bilgi, eserini XIII. yüzyılın sonlarında kaleme alan İbn Bîbî'nin *el-Evamirü'l-Alaiyye fi'l-umuri'l-Alaiyye*'sinde geçmektedir. Türkiye Selçuklu Devleti için en önemli kaynaklardan biri olan İbn Bîbî, eserinde Türkiye'de beş dilin konuşulduğunu söylemiş, daha sonra bu dillerden ikisini Arapça ve Farsça olarak tanımlamıştır. Bu konu üzerine çalışma yapan araştırmacılar, İbn Bîbî'nin bahsettiği beş dilin hangileri olduğu üzerine çeşitli görüşler dile getirmiş olmakla beraber *el-Evamirü'l-Alaiyye fi'l-umuri'l-Alaiyye*'deki bu bilgiyi Türkiye'de yedi dilin konuşulduğu şeklinde eserine aktaran Yazıcızâde Ali'nin ifadesi dikkat çekicidir. Bu çalışmada Bertrandon tarafından yazılan *Denizaşırı Seyahat*'te, Türkiye topraklarında konuşulan diller, İbn Bîbî'nin eserinde verdiği bilgiyle karşılaştırılmış ve Geç Orta Çağ Türkiye'sinde, Yazıcızâde'de olduğu üzere, en az yedi farklı dilin konuşulduğu ihtimali üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, Türkiye, Diller, Topluluklar, Kültür.

* Dr., İzmir/TÜRKİYE, E-Posta: malibudak@yahoo.com.tr, ORCID ID: 0000-0002-4610-090X.

BERTRANDON DE LA BROQUIÈRE'İN (VE İBN BİBİ'NİN) GEÇ ORTA ÇAĞ TÜRKİYE'SİNDE KONUSULAN DİLLERE DAİR VERDİĞİ BİR BİLGİ ÜZERİNE

ON AN INFORMATION GIVEN BY BERTRANDON DE LA BROQUIÈRE (AND IBN BİBÎ) ABOUT THE LANGUAGES SPOKEN IN LATE MEDIEVAL TURKEY

ABSTRACT

Bertrandon de La Broquière was sent to the East on a secret mission between 1432 and 1433 by his lord Philippe le Bon III, Duke of Burgundy who was planning a new Crusade and needs intelligence for this. After being given this task, Bertrandon de La Broquière, who was already performing such duties, set out his voyage at the beginning of 1432 with the disguise of visiting the Holy Land in the East and making a pilgrimage. After reaching Italy by land, he boards one of the two ships in Venice that will take pilgrims to the Holy Land and begins his journey across the Mediterranean. He also visits the islands of Crete, Rhodes and Cyprus, disembarks in Jaffa and visits various places, large and small, that are considered sacred to Christians, including Jerusalem, Bethlehem and Nazareth. Meanwhile, he made two visits to the city of Damascus, the first for a short time and the second on the way back. On his second visit, he sees a large pilgrimage caravan returning from Mecca. A smaller caravan in this caravan goes to Bursa in the Ottoman country. Bertrandon de La Broquière meets with the person managing this caravan, whose name is Hoyarbarak, lies to him and tells him that he has a brother in Bursa and wants to go to him. He says that he wants to be safe on the road, so he asks for permission to join his caravan. Hoyarbarak asks Bertrandon if he knows various languages, namely Turkish, Greek, Arabic or Hebrew. Bertrandon does not know any of these languages. Despite this, Hoyarbarak accepts him into his caravan and they proceed together on the journey, which is planned to last fifty days from Damascus to Bursa.

The languages that Hoyarbarak asks Bertrandon wheter he knows or not must be the languages spoken either in the caravan in which the journey is made or on the route the caravan follows. The fact that they entered Turkish territory less than a week after setting out from Damascus indicates that a large part of the journey, which was thought to last fifty days between Damascus and Bursa, passed in Turkish territory and that these languages were spoken to some extent in 15th century Turkey. Information similar to the information given by Bertrandon is given in Ibn Bîbî's *al-Awamir al-Alaiyya fi'l-umur al-Alaiyya* which was completed at the end of the 13th century. Ibn Bîbî, one of the most important sources for the Sultanate of Rum Seljuks, said in his *al-Awamir* that five languages were spoken in Turkey, and later defined two of these languages as Arabic and Persian. Researchers working on this subject have expressed various opinions on the subject of what five languages mentioned by Ibn Bîbî are. However, Yazıcızâde Ali's statement, which conveys this information in his work as seven languages are spoken in Turkey, is remarkable. In this study, these languages spoken in Turkey in *Overseas Travel* written by Bertrandon are compared with the information given by Ibn Bîbî in his work, and the possibility that at least seven different languages were spoken in Late Medieval Turkey, as in Yazıcızâde, is emphasized.

Keywords: Medieval, Turkey, Languages, Nations, Culture.

GİRİŞ

Bertrandon de La Broquière, 1432'de Burgonya Dükü III. Philippe le Bon (İyi Filip) tarafından yeni bir Haçlı Seferi için istihbarat toplaması yani casusluk¹ yapması amacıyla Doğu'ya gönderilmiştir. Kendisi bir hacı kılığında Kutsal Topraklara gelmiş, başta Kudüs olmak üzere bu coğrafyada bulunan Hıristiyanlık için dinî öneme sahip yerleri ziyaret etmiş ve sonra kara yoluyla Suriye, Türkiye² ve Balkanlar üzerinden ilerleyerek nihayetinde 1433 yılında anavatanına geri dönmüştür.³ Onun buna benzer örtülü görevlere aşına olduğunu, Doğu'dan geldikten sonra da bu tür görevlere devam ettiğini, Bertrandon'un seyahatnâmesini neşreden Charles Henri Auguste Schefer, arşiv belgelerinden elde ettiği bilgilerle ortaya koymaktadır.⁴ Bertrandon de La

¹ Halil İnalçık, "The Ottoman Turks and The Crusades, 1329-1451", *A History of The Crusades*, C 6, ed. Kenneth M. Setton, Harry W. Hazard ve Norman P. Zacour, The University of Wisconsin Press, Wisconsin 1989, s. 275; Christopher Tyerman, *God's War, A New History of The Crusades*, Penguin Books, 2007 London, s. 846.

² Bertrandon'un bu esnada Dulkadiroğulları olarak bilinen beyliğin adını Sargadiroly (*Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de La Broquière*, ed. Charles Henri Auguste Schefer, Ernest Leroux Editeur, Paris 1892, ss. 82, 102) olarak vermesi, Eyice'ye göre [Semavi Eyice, "Bertrandon de la Broquière ve Seyahatnâmesi (1432-1433)", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 1-2, (1975), s. 94, d.n. 23] bu Türkmen beyliğinin adının o dönemde Zulkadiroğulları olarak söylendiğini açıkça ortaya koymaktadır. Uzunçarşılı ise Osmanlı tarihlerinde de Zulkadir şeklinde yazılan bu ad yerine Türkiye Türkçesine daha uygun olduğunu belirttiği Zulkadir şeklini kullanmayı tercih etmiştir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara 1969, s. 169.

³ Eyice, *agm*, s. 87.

⁴ "Nitekim 1423'te, Navarre Kralı Charles III ve Foix Kontu Jean nezdinde yerine getirilecek gizli bir görev Bertrandon'a veriliyordu." "1431 yılı içinde Bertrandon de La Broquière ve Pierre de Valdret, Bourgogne düküne Bruxelles'de bazı gizli hizmetlerde bulunmuşlardı." "Yine Jehan Abonnel'in 31 Aralık 1432'de kapatılmış hesap kayıtlarının bir maddesi dikkat çekicidir. Bu madde, Bertrandon de La Broquière'in deniz aşırı seyahate yalnızca Philippe le Bon'un emri üzerine çıktığını reddedilemez bir biçimde göstermektedir. Gerçekten Jean Abonnel'in belirttiğine göre kendisine giyim kuşam teminine ve senyörümüzün verdiği emirden de anlaşıldığı gibi şu günlerde gönderileceği bazı uzak ülkelerdeki gizli seyahatini onuruyla yapabilmesine yardım için Flandre akçesi olarak iki yüz lira kırk gros tutarındaki meblağı, senyörümüz, başyaver Bertrandon de La Broquière'e ihsan eylemiştir." "... (1436 yılında) böylece Bertrandon'a, efendisinin kendisine

Broquière bu istihbarat görevi esnasında Doğu'da gördüklerini yanında bulundurduğu “küçük hatıra defterine” kaydetmiş ve daha sonra bu notlarını 1459 yılında *Denizaşırı Seyahat* (Le Voyage d'Outre-Mer) adıyla kitap haline getirmiştir. Onun böyle bir kitap yazmadaki gayesi kendisi gibi Doğu'ya gideceklere rehberlik etmesi ve yardımcı olmasıdır.⁵

Seyahatnâme'yi neşreden Ch. Schefer, neşrin önsözünde Bertrandon de La Broquière'in kitabı üzerine olan ve kendi zamanına kadar yapılan bilimsel araştırmalara kısaca değinmiştir.⁶ Semavi Eyice de bu seyahatnâme üzerine bir makale kaleme almış ve bu çalışmada, Ch. Schefer'in verdiği bilgileri büyük oranda tekrarlamıştır. Fakat seyahatnâme'yi çalışmalarında kullanan Jean Ebersolt ve Nicolae Iorga'ya, ilgili yerlerdeki dipnotlarda belirtmiştir.⁷

Denizaşırı Seyahat, seyahatnâme türü eserlerin çoğu gibi genellikle yapılmakta olan çalışmaları desteklemekte veya zenginleştirmekte kullanılmış,⁸ az sayıdaki çalışmanın bizzat ana konusunu oluşturmuştur. Bu türden çalışmaların başında Semavi Eyice'nin makalesi gelmektedir. Hem bir tanıtma hem de bir araştırma çalışması niteliklerine sahip olan bu makalesinde Eyice, Bertrandon'un Müslümanların egemenliğinde bulunan kısımlarını özetleyerek aktarmış, çeşitli noktalarda açıklamalar yapmıştır.⁹ Batı bilim çevrelerinde *Denizaşırı Seyahat* üzerine yapılan çalışmaların sayısının daha fazla olduğu görülmektedir.¹⁰

Bu çalışmada Bertrandon'un Geç Orta Çağ'da Türkiye'de konuşulan dillere dair verdiği bilgiler İbn Bîbî'nin Türkiye Selçuklu Devleti'nin önde gelen kaynakları arasında bulunan *el-Evamirü'l-Alaiyye fi'l-umuri'l-Alaiyye* adlı eserindeki bu türden bir bilgiyle karşılaştırılarak incelenmiştir.

1. Coğrafya

Bertrandon de La Broquière, 1432 yılının Şubat ayında Gent şehrinden yola çıkmış, kendi tabiriyle, “Kudüs'e giden yollar herkes tarafından tanındığı için Suriye'ye kadar olan bölümü fazla ayrıntı vermeden, hafifçe değinerek” anlatmıştır.¹¹ Champagne, Chambéry ve Floransa üzerinden Roma'ya gelmiş, 25 Mart'ta buradan ayrılarak Ravenna üzerinden Venedik'e geçmiştir. Mayıs ayının başında da hacıların taşıyan iki gemiden birine binerek Kutsal Topraklara doğru Akdeniz üzerindeki yolculuğuna başlamıştır. Rodos ve Kıbrıs'a uğradıktan sonra harap halde olan Yafa'da karaya çıkmıştır. Bundan sonra Kudüs, Beytüllahim, Sina Dağı, Nasıra gibi etraftaki Hıristiyanlarca kutsal sayılan yerleri ziyaret etmiş, kuzeye yönelerek –ilk yaptığı kısa ziyaretin ardından, ikinci defa– Dimaşk (Şam) şehrine gelmiştir.¹² Şam'a geldiğinin ertesi günü Mekke'den gelen ve üç bin deveden oluştuğu söylenen bir hac kervanının şehre girişini izlemiştir ki bu olay iki gün iki gece sürmüştür. Bertrandon, kervanda bulunan ve dikkatini çeken bir kişiyi ilk önce Osmanlı padişahının ailesinden bir Türk kadını olarak¹³ daha sonra ise Hamza Paşa (Camussat Bayscha) adındaki yüksek rütbeli bir valinin karısı olarak tanıtmıştır.¹⁴ Bertrandon, rehberi aracılığıyla “kervanın reisi ve Bursa havalisinin en güçlü adamı

yüklediği görevler ve kimseye bildirmemesini istediği işler için Flanders akçesiyle 70 lira naklen ödenmiştir.” vs. Bkz. Bertrandon de La Broquière, *Denizaşırı Seyahat*, ed. Ch. Schefer, çev. İlhan Arda, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, ss. 49-56.

⁵ La Broquière, *age*, ss. 258, 298.

⁶ La Broquière, *age*, ss. 43-47.

⁷ Eyice, *agm*, ss. 90-91, 103 d.n. 46, 109 d.n. 63.

⁸ Peter Schreiner, "Konstantinopolis'te Seyyahlar ve Rehberleri", çev. A. Ufuk Kılıç, *Bizans-Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, ed. Annie Pralong, çev. Buket Kitapçı Bayrı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, ss. 302-318; Mehmet Ali Kapar, "İki Seyyah Bir Kültür: Broquière ve İbn Battuta Seyahatnâmelerine Göre Türklerde Yemek Kültürü", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 41, (2019), ss. 427-444; Zeynep Kocabıyıkoglu Çeçen, "Praising The Turk After Nicopolis: French Sources", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 36, S. 1, (2021), ss. 187-207; Emine Erdoğan Özünlü, "Moğollarda ve Osmanlılarda 'At ve Süvari' Geleneği", *Altay Toplulukları*, ed. İlhan Şahin, Fahri Solak, Güljanat K. Ercilasun, Enkhbat Avirmed, M. Bilal Çelik, Aymira Taşbaş, Erhan Tabşas, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2022, ss. 165-180, verilebilecek örnekler arasındadır.

⁹ Eyice, *agm*, ss. 85-126.

¹⁰ Attila Bărâny, "Burgundian Crusader Ideology in Bertrandon de la Broquière's Le Voyage d'Outremer", *Byzance et l'Occident III-Écrits et Manuscrits*, ed. Zoltán Farkas, László Horváth ve Tamás Mészáros, Collège Eötvös József, Budapest 2016, ss. 17-39; Victoria Turner, "Passage, Passing et Passeur – Bertrandon de la Broquière et son Voyage d'Outremer", *Atlante. Revue d'études romanes*, S. 12, (2020), ss. 279-301; Boris Stojkovski, "Bertrandon de la Broquière on Byzantium and Serbia. Richness and Decline in the Age of the Ottoman Conquest of the Balkans", *Byzanz und das Abendland V: Studia Byzantino-Occidentalia*, Hrsg. Erika Juhász, Eötvös-József-Collegium, Budapest 2018, ss. 115-131; David Joseph Wrisley, "The Loss of Constantinople and Imagining Crusade at the Fifteenth-Century Court of Burgundy", *al-Abhath*, S. 55, (2007), ss. 81-115; Rafael Beltrán, "Pero Tafur y Bertrandon de la Broquière en Constantinople: la imagen ceremonial de María de Trebisonda y los encuentros diplomáticos en torno al concilio de Ferrara-Florença (1438-1439)", *Medievalia*, S. 21, (2018), ss. 25-74; Nissaf Sghaier, "Les voyageurs occidentaux à la découverte de l'altérité musulmane au bas Moyen Âge – L'exemple de Bertrandon de la Broquière", *Frontière.s. Revue d'Archéologie, Histoire et Histoire de l'Art*, S. 1, (2019), ss. 35-44; Gligor Samardžić ve Goran Popović, "The Importance of the Ottoman-era Travelogues for the Reconstruction of the Roman Road Network in Bosnia and Herzegovina", *Voyages and Travel Accounts in Historiography and Literature*, ed. Boris Stojkovski, C. 2, Trivent Medieval, Budapest 2020, ss. 1-16; Albrecht Classen, "Encounters Between East and West in the Middle Ages and Early Modern Age", *East Meets West in the Middle Ages and Early Modern Times*, ed. Albrecht Classen, De Gruyter, Berlin 2013, ss. 49-57, verilebilecek örnekler arasındadır.

¹¹ La Broquière, *age*, s. 102.

¹² La Broquière, *age*, ss. 102, 105, 107-110, 135-138.

¹³ La Broquière, *age*, s. 143.

¹⁴ La Broquière, *age*, s. 197. Ch. Schefer bu Hamza Paşa'nın Bertrandon'un döneminde Anadolu Beylerbeyi olan Hamza Paşa olduğunu söylemektedir (La Broquière, *age*, s. 197, d.n. 2). XV. yüzyılda Osmanlılarda bulunan Hamza paşaların kimliklerinin tayin edilmesinde

BERTRANDON DE LA BROQUIÈRE'İN (VE İBN BİBİ'NİN) GEÇ ORTA ÇAĞ TÜRKİYE'SİNDE KONUŞULAN DİLLERE DAİR VERDİĞİ BİR BİLGİ ÜZERİNE

olan Hoyarbarak'la (Hoyarbarach)" tanışmış, Bursa'da bir kardeşi olduğu yalanını söylemiş ve Bursa'ya gitmeyi çok istediğini ona anlatmıştır. Bunun ardından kervana kabul edilmiş ve ekim ayında yaklaşık elli gün sürecek Bursa yolculuğuna başlamıştır.¹⁵

Bertrandon beklenmedik bir tutukluluk yaşamasının üzerine kervanın şehirden ayrılmasından bir gün sonra yani 11 Ekim'de Şam'dan ayrılmış ve iki günlük mesafedeki Baalbek'te kervana yetişmiştir.¹⁶ Kervanla beraber ilerleyerek yine iki günlük mesafedeki Humus ve belki bir günlük mesafedeki Hama üzerinden Antakya'ya gelmiştir. Bu esnada Hama'dan çıkıp Antakya'ya ilerlerken geçtikleri ovada,¹⁷ kadın ve erkeklerden oluşan Türkmenlerle (Dulkadiroğlu askerleriyle) karşılaşmış¹⁸ ve böylece "Suriye'den çıkınca bizim Ermenistan adını verdiğimiz Türkmen ülkesine" girmiştir.¹⁹ Bu ülkenin dili (Türkçe) Bertrandon'a göre güzel, özlü ve öğrenilmesi kolaydır ve "Türkmenlerin ülkesinin başkenti olan Antakya'dan itibaren kullanılmaya" başlanmaktadır.²⁰

2. Diller

Bertrandon'un verdiği bilgilerden, seyahatinin başlangıcında onun en az iki dili bildiği anlaşılmaktadır ki bunlar Fransızca ve İtalyancadır. Fransızca büyük ihtimalle Bertrandon'un ana dilidir. Zira eserini de bu dille yazmış, Larende'de (Karaman) Lyachin Castrico ve Lyon Naschere adında Fransızca bilen iki Kıbrıslı ile tanışmış ve onlarla yolculuğu üzerine konuşmuştur.²¹ Şam şehrinde Kefeli bir Yahudi'nin yol boyunca Bertrandon'un ihtiyaç duyabileceği şeyleri almasına yardımcı olacak Türkçe ve İtalyanca cümlelerin yazılı olduğu bir liste yapması,²² Ayas (Yumurtalık) civarında İtalyanca bilen bir Ermeni ile tanışıp ondan Ramazanoğulları Beyliği'nin siyasî ilişkilerine dair bilgiler edinmesi,²³ Kütahya'da kaldığı kervansarayda İtalyanca bilen bir köleyle konuşması,²⁴ Bursa'daki Floransa ve Cenevizli tüccarlarla rahatça iletişim kurması²⁵ onun İtalyanca bildiğini de göstermektedir. Ayrıca, Bertrandon bu yolculuğunda biraz Türkçe de öğrenmiştir. Baalbek'te, Kefeli Yahudi'nin kendisine verdiği listeyi kullanarak alışveriş yapmaya çalıştığını gören Türkler önce onun bu hâline gülmüş, sonra da büyük bir istekle ona Türkçeyi öğretmeye başlamışlardır. Onlardan (Türklerden) ayrıldığı zaman hem kendisi hem de atı için gerekli olan şeylerin adlarını söyleyebilecek kadar Türkçe öğrenmiştir.²⁶

Bertrandon Şam'da bulunduğu esnada, kervanına katılmak istediği Hoyarbarak ile görüşüp, onu ikna etmeye çalışırken, aralarında geçen konuşmanın bir kısmı seyyahın bilip bilmediği diller üzerinedir: "Ben de Bursa'da bir kardeşim olduğumu, onu görmek için Bursa'ya gitmeyi ne kadar çok istediğimi kendisine kanıtladım ve beni kervanına kabul etmesi, güvenlik içinde gitmemi sağlaması için ona yalvardım. O da bana Türkçe, Arapça, halk İbranicesi ya da Yunanca bilip bilmediğimi sordu, bilmiyorum diye cevap verdim."²⁷

Bertrandon'un büyük ihtimalle Türkiye'de konuşulan dillere dair verdiği bilgiye benzer türden başka bir ifadeye onun seyahatinden yaklaşık bir buçuk asır önce eserini kaleme alan İbn Bîbî'nin *el-Evamirü'l-Alaiyye fi'l-umuri'l-Alaiyye*'sinde rastlanılmaktadır. İbn Bîbî'ye göre Rükneddîn II. Süleyman Şah'ın ölümünün ardından I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'i tahta davet etmek için görevlendirilen Hacib Zekeriya "Rum ülkesinde halkın konuştuğu beş dile tam bir hâkimiyet sağlamış, o dilleri inceliklerine ve ayrıntılarına kadar öğrenmiştir."²⁸ Bununla beraber İbn Bîbî bu dillerin hangisi olduğunu belirtmese de daha sonra bunlardan ikisinin Farsça ve Arapça olduğunu söylemiştir.²⁹ Osman Turan'a göre bu beş dilden dördü çok büyük ihtimalle Türkçe, Rumca, Ermenice ve Farsçadır. Beşinci dilin de Süryanice olma ihtimali üzerinde durmuştur.³⁰ Rustam

yaşanan güçlülere işaret eden Eyice'ye göre bu Hamza Paşa II. Murat'ın lalası olan Şarabdâr Hamza Paşa'dır (Eyice, *agm*, s. 100, d.n. 41). Bununla beraber Ayverdi, Şarabdâr (şerbtdâr) unvanının II. Murat zamanında hayatını kaybeden başka bir Hamza Paşa'ya ait olduğunu düşünmektedir (Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, C. 2, Baha Matbaası, İstanbul 1972, s. 570). Ayrıca bkz. Nimet Özdoğan, *Hamza Bey ve Külliyesi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2010, s. 10.

¹⁵ La Broquière, *age*, ss. 143-147.

¹⁶ La Broquière, *age*, ss. 151-153.

¹⁷ Ch. Schefer'e göre bu ova Epemiye'den (Famia) Maarretü'n-Numân'a uzanan ovadır. Bkz. La Broquière, *age*, s. 162, d.n. 2.

¹⁸ La Broquière, *age*, ss. 156-162.

¹⁹ La Broquière, *age*, s. 164.

²⁰ La Broquière, *age*, s. 177.

²¹ La Broquière, *age*, ss. 181, 298.

²² La Broquière, *age*, s. 148.

²³ La Broquière, *age*, s. 169.

²⁴ La Broquière, *age*, s. 197.

²⁵ La Broquière, *age*, ss. 200-204.

²⁶ La Broquière, *age*, s. 149.

²⁷ La Broquière, *age*, s. 146. "Et luy remontray comment je vouloye aler à Bourse veoir ung frere que j'y avoye et lui priay qu'il me volsist prendre en sa compaignie et ma faire conduire seurement. Lequel leur demanda se je savois parler arabich, ne turc, ne hebrieu vulgaire, ne grec. Je dis que non." *Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de La Broquière*, s. 59.

²⁸ İbn Bîbî (El-Hüseyn B. Muhammed B. Ali El-Caferi Er-Rugadi), *El Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye (Selçuk Name)*, C. 1, Haz. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 1996, s. 97.

²⁹ İbn Bîbî, *age*, s. 141.

³⁰ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, 13. Baskı, İstanbul 2014, s. 295, d.n. 8; Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, 18. Baskı, İstanbul 2009, s. 404.

Shukurov, ilk dört dil konusunda Turan'a katılmakla beraber beşinci dilin Arapça olduğu görüşündedir.³¹ Abdullah Kaya bu dilleri Rumca, Ermenice, Süryanice, Arapça ve Farsça olarak görmüştür.³² Erdoğan Merçil,³³ bu ifadenin Bertrandon'un çağdaşı olan Yazıcızâde Ali'de³⁴ geçtiği şekline dikkat çekmiştir. Çünkü Yazıcızâde, İbn Bîbî'deki bu ifadeyi "Rum'da söylenen dillerden Parsi ve Türkidenden gayri beş dil bilirdi,"³⁵ şeklinde yorumlamıştır. Bu konuyla ilgili olarak İbn Bibi'nin çağdaşı olan Marco Polo'nun, Türkiye'de sadece Türkmenlerin, Yunanların ve Ermenilerin yaşadığını söylemesi,³⁶ onun bir diğer çağdaşı olan Korykoslu Hayton'un ise Polo'nun saydıklarına Yakubileri (Süryanileri)³⁷ eklemesi de göz önünde bulundurulmalıdır.

Türkiye Selçukluları döneminde halk arasında konuşulan dil Türkçedir (Oğuzca).³⁸ Pek tabii ki devleti yöneten kademenin birden fazla dil bilmesi gerekli ve olağan bir durumdur³⁹ fakat genel nüfusa kıyaslandığında bu kesimin azınlıkta olduğu tahmin edilebilir. Bu dil, Anadolu'da, XII. ve XIV. yüzyıllar arasında Arapça ve Farsça dillerine karşı hâkimiyet mücadelesi vermiştir⁴⁰ ki bu yöndeki en büyük başarılarından birisi XIII. yüzyılın sonlarında Türkiye coğrafyasında ya Türkiye Selçuklu Devleti (Selçuklu Divanı) ya da Karamanoğulları (Karamanoğlu Mehmed Bey) tarafından Türkçenin resmi dil olarak kabul edilmesidir.⁴¹ Türkçenin, sonraki dönemlerde hâkim dil haline gelmesiyle neticelenecek sürecin birkaç önemli noktası vardır. Bunların ilki Moğolların önünden kaçan Türklerin bu coğrafyaya gelmesi ve buradaki Türk kültürünü canlandırıcı etkide bulunmalarıdır. Bir diğer önemli nokta da II. Dönem Anadolu Beyliklerini yöneten beylerin tutumlarıdır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin yerine geçme siyasetini takip eden, bundan dolayı beylik merkezlerini ayrıca birer kültür merkezi hâline getirmek isteyen bu beyler, Selçuklu Sultanlarının aksine Arap ve Fars kültürüne aşina değildir. Onlar kendi öz ve ulusal dillerine yakınlık göstermiş, Türkçeye önem vermiş, Türkçe kullanan bilim insanları ve şairleri korumuşlardır.⁴² Böylece Beylikler döneminin ardından Türkçe bu coğrafyanın egemen dili haline gelmiştir.

Rumca olarak adlandırılan dil Bizans İmparatorluğu'nda kullanılan dildir. Selçuk Türklerinin yarımada gelmesinin ardından iki tarafın beraber yaşadığına, aralarında yakınlaşma ve etkileşimin olduğuna dair kaynaklarda çeşitli bilgiler mevcuttur.⁴³ Anna Komnena hem Türkçe hem de Rumca'yı bilen, annesi Rum, babası Türk "yarı barbarların" imparatorluk ordusunu taciz ettiğinden bahsetmiştir (1116).⁴⁴ Türkiye Selçuklu Devleti'nde Rumca şiirler yazılmıştır.⁴⁵ Mevlana'nın *Dîvân-ı Kebîr*'inde Rumca mülemmalar, *Mesnevî* ve *Dîvân*'ında Türkçeye ek olarak Rumca sözcükler bulunmuştur.⁴⁶ Mevlana'nın oğlu Sultan Veled'in *Dîvân*'ında Türkçe şiirler ve Rumca beyitler, *İbtidâ-nâme* ve *Rebâbnâme*'sinde Türkçe ve Rumca beyitler yazdığı tespit

³¹ Rustam Shukurov, "Harem Hıristiyanlığı: Selçuklu Şehzadelerinin Bizanslı Kimliği", *Anadolu Selçukluları: Ortaçağ Ortadoğusu'nda Saray ve Toplum*, ed. Andrew Charles Spencer Peacock ve Sara Nur Yıldız, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 117.

³² Abdullah Kaya, "Erzincan ve Çevresinde Mengücekliler Dönemi İlmî Hayat ve İlim Adamları", *Erzincan Tarihi*, C. 2, ed. Kemal Taşçı ve Kader Altın, Erzincan Valiliği, Erzincan 2020, s. 232.

³³ Erdoğan Merçil, "Selçuklular ve Türkçe", *Belleten*, C. 67, S. 248, (2003), s. 116.

³⁴ Osman Gazi Özgüdenli, "Tarih-i Al-i Selçuk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 40, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2011, s. 72.

³⁵ Martinus Theodorus Houtsma, *Recueil de Textes Relatifs à l'Historie des Seldjucides*, C. 3, Brill, Leiden 1902, s. 63. Ayrıca bkz. Abdullah Bakır, *Yazıcızade Ali'nin Selçuk-name İsimli Eserinin Edisyon Kritiği*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008, s. 177. Çelik tarafından yapılan transkripsiyonda bu ifade eksiktir: "Ve Rum'da söylenen gayri biş dil bilirdi ki..." Bkz. Rıfat İlhan Çelik, *Tevarih-i Al-i Selçuk'un Transkribi ve Değerlendirilmesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005, s. 48.

³⁶ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi-Harikalar Kitabı*, çev. Işık Ergüden ve Z. Zühre İlkelen, Ötügen Yayınları, İstanbul 2003, s. 68.

³⁷ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 52.

³⁸ Zeynep Korkmaz, "Selçuklular Çağı Türkçesinin Genel Yapısı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, C. 20, (1972), s. 20; Mustafa Özkan, "Selçuklular ve Beylikler Devrinde Türk Dili", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 7, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2018, s. 598.

³⁹ Züriye Oruç, "Selçuklu Hükümdarlarının Vakıf Olduğu Diller Üzerine Bir Değerlendirme", *1st International Academic Research Congress*, ed. Onur Köksal, Erdal Hamarta, Coşkun Arslan, Sabahattin Çiftçi, Selahattin Aşaroglu ve Mustafa Uslu, Çizgi Kitabevi, Ankara 2016, s. 2998.

⁴⁰ Mehmet Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötügen Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul 1980, s. 334; Korkmaz, *agm*, s. 20.

⁴¹ Erdoğan Merçil, "Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçe'nin Resmi Dil Olmasını Kim Kabul Etti?", *Belleten*, C. 64, S. 239, (2000), ss. 51-57; Özkan, *agm*, s. 604.

⁴² Özkan, *agm*, ss. 603-604; Köprülü, *age*, s. 334.

⁴³ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana (History of the Journey to Jerusalem)*, ed. ve çev. Susan B. Eddington, Clarendon Press, Oxford 2007, s. 343; John France, *A Critical Edition of the Historia Francorum Qui Ceperunt Iherusalem of Raymond of Aguilers*, Nottingham Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi), Nottingham 1967, s. 51; Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 24; *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001, ss. 13, 19-20, 37, 52; *O City of Byzantium, Annales of Niketas Choniates*, çev. Harry J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit 1984, ss. 260-261, 272-273; Mikhael Doukas, *Tarih-Anadolu ve Rumeli (1326-1462)*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, ss. 28-29.

⁴⁴ Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1996, s. 493.

⁴⁵ Ahmet Kartal, "Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Dil ve Edebiyat", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, (2008), s. 100.

⁴⁶ Kartal, *agm*, s. 145.

BERTRANDON DE LA BROQUIÈRE'İN (VE İBN BİBİ'NİN) GEÇ ORTA ÇAĞ TÜRKİYE'SİNDE KONUSULAN DİLLERE DAİR VERDİĞİ BİR BİLGİ ÜZERİNE

edilmiştir.⁴⁷ Mevlana dönemi Konya şehrinde Rumlara hemen her yerde rastlanmaktadır.⁴⁸ Bertrandon ise onlara Kocaeli Yarımadası'nda rastlamış ve bu bölgedeki nüfusun Türklerden çok Rum olduğunu kaydetmiştir.⁴⁹

Büyük Selçuklu Devleti'nin bir parçası ve devamı olan Türkiye Selçuklu Devleti'nde Arapça ve Farsça devlet adamları ve entelektüel çevrenin dili olmuştur. Bilim dili Arapça olan devlette resmî dil de önceleri Arapçayken sonra Farsçaya döndürülmüş, Moğollardan kaçan ve Farsça konuşan aydınların gelmesiyle bu dilin ağırlığı daha da artmıştır.⁵⁰ Türkiye Selçuklu Devleti döneminde kaleme alın 230'dan fazla kitabın 145'inin Farsça ve 68'inin de Arapça olması⁵¹ bu iki dilin ağırlığını gözler önüne sermektedir. 20 Kasım 1046'da Ahlat'a gelen Nâsır-ı Hüsrev "Müslümanlarla Ermenilerin sınırı" olarak nitelediği bu şehirde Arapça, Farsça ve Ermenicenin konuşulduğunu gözlemiştir.⁵² Mevlana'nın oğlu Sultan Veled, *İbtidâ-nâme*'sinde Türkçe ve Rumca kullanılması yerine Farsça ve Arapça dillerini tavsiye ederken,⁵³ Vezir Sâhib Ata Fahreddin Ali de Arapça tutulan divan defterlerini Farsçaya tercüme ettirmiş,⁵⁴ el-Ömeri Kayseri'deki camilerde Farsça kasidelerin okunduğunu, bir kesim insanın bunu anladığını, şehrin önde gelenlerin de kendi aralarında Farsça konuştuklarını kaydetmiştir.⁵⁵ Türkçe bilmeyen Arap gezgini İbn Battûta Türk halkının ve ahilerin misafirperverliğine ek olarak sıklıkla karşılaştığı Arapça bilenler sayesinde Türkiye'de rahatlıkla yolculuk yapabilmıştır.⁵⁶ Kervanla beraber hareket eden Bertrandon Antakya'da Araplardan çok Türklerin oturduğuna şahit olmuş, Ereğli'de Arapça konuşanlara rastlamıştır. Konya'dan çıktıktan sonra Afyonkarahisar'a doğru giderken yolda kalmak istedikleri bir kervansarayda⁵⁷ yirmi beş Arap ile karşılaşmış, bunun üzerine Hoyarbarak, Arapların hırsızlıklarıyla tanınmaları nedeniyle burada durmamış ve yola devam etmiştir.⁵⁸

Ermenice ve Süryanice söz konusu olduğunda, her iki dil de tıpkı Rumca gibi Selçuklu Türklerinin gelmesinden önce Anadolu'da konuşulan diller arasındadır. Ermeniler Süryanilere kıyasla teşkilatlı bir hale gelip devletler kurabildiği için onlarla Selçuklular arasındaki ilişkiler ve kullandıkları dil takip edilebilmektedir.⁵⁹ Süryaniler için ne yazık ki aynı durum söz konusu değildir⁶⁰ ve özellikle Selçuklular dönemi araştırılmaya muhtaçtır.⁶¹ Her iki dil de büyük ihtimalle Türkiye Selçuklu Devleti toprakları içinde konuşulmuştur. Süryani tarih yazıcılığının zirve eseri olarak kabul edilen bir tarih kitabı⁶² kaleme alan Süryani Patriği Mihael II. Kılıç Arslan ile yakın ilişkilerde bulunmuştur.⁶³ Ankara Savaşı'nın ardından Timur'a elçi olarak gönderilen İspanyol Ruy Gonzales de Clavijo, Doğu Anadolu'nun çeşitli yerleşimlerinde Ermenilerin yaşadığını kaydederken,⁶⁴

⁴⁷ Ahmet Kartal, "Anadolu'da Türk Edebiyatının Öncüleri", *Türk Edebiyatı Tarihi*, C. 1, ed. Talat Sait Halman, Osman Horata, Yakup Çelik, Nurettin Demir, Mehmet Kalpaklı, Ramazan Korkmaz ve M. Öcal Oğuz, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2. Baskı, İstanbul 2007, s. 476; Ahmet Kartal, "Anadolu Selçuklu Devleti", ss. 150-151.

⁴⁸ Ahmet Eflâki, *Âriflerin Menkıbeleri*, C. 1, (çev. Tahsin Yazıcı), Hürriyet Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1973, s. 294; Ahmet Eflâki, *Âriflerin Menkıbeleri*, C. 2, (çev. Tahsin Yazıcı), Hürriyet Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1973, ss. 11-12; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti*, s. 404-405; Nazlı Altunsoy, *Türkiye Selçukluları Döneminde Gayrimüslimler*, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Kırklareli 2019, s. 158; Seher Karadağ, *Kuruluş ve Yükselme Dönemi Türkiye Selçuklu Devleti'nde Günlük Yaşam (1075-1237)*, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uşak 2016, ss. 17-18.

⁴⁹ La Broquière, *age.*, ss. 205-206.

⁵⁰ Kartal, *agm*, s. 99.

⁵¹ Ahmet Kartal, "Anadolu'da Türk Edebiyatının", s. 466.

⁵² Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehhab Tarzi, Devlet Kitapları, İstanbul 1985, s. 10.

⁵³ Oruç, *agm*, s. 2995.

⁵⁴ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 48.

⁵⁵ Şihâbeddin b. Fazlullah el-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız*, çev. Durmuş Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 140.

⁵⁶ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, C. 1, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2004, ss. 400-444.

⁵⁷ Eyice'ye göre bu kervansaray Çay'da (Afyonkarahisar) bulunan ve III. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde Ebu'l-Mücahit Yusuf b. Yakup tarafından yaptırılan bir kervansaraydır. Bkz. Eyice, *agm*, s. 99, d.n. 38.

⁵⁸ La Broquière, *age*, ss. 165, 181, 194. Yaklaşık bir buçuk yüzyıl sonra Anadolu'dan geçen Polonyalı Simeon da Şam civarında hileci ve hain Araplardan korktuğunu söylemiştir. Bkz. Polonyalı Simeon, *Polonyalı bir Seyahat Güzünden 16. Asır Türkiyesi*, çev. Hrand D. Andreasyan, Kesit Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2007, s. 177.

⁵⁹ Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983; *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, ed. Mehmet Metin Hülâgü, Musa Şaşmaz, İbrahim Ethem Atnur, Taha Niyazi Karaca, Mustafa Çolak ve Recep Karacakaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014; İlyas Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler", *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, C. 1, S. 2, (2012), ss. 70-108; Hasan Geyikoğlu, "Kilikya/Çukurova Ermenilerinin Selçuklu Topraklarına ve Türkmenlere Saldırıları", *Tarih ve Tarihçi*, C. 2, S. 1, (2023), ss. 18-52, vs. verilebilecek örnekler arasındadır.

⁶⁰ Elif Karpuz, "Anadolu'da Süryaniler ve Süryani Ayaklanmaları", *Genç Kalemler*, S. 4, (2017), s. 138.

⁶¹ Mehmet Çelik, "Süryaniler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2010, ss. 175-178; Yakup Tahincioğlu, *Tarihleri, Kültürleri ve İnançlarıyla Süryaniler*, Butik Yayıncılık, 8. Baskı, İstanbul 2011, ss. 93-95, 185, 195-196; Yakup Bilge, *Süryaniler, Anadolu'nun Solan Rengi*, Yeryüzü Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1996, s. 44; Horiépiskopos Gabriyel Akyüz, *Tüm Yönleriyle Süryaniler*, Kırklar Kilisesi, Mardin 2005, ss. 93-94, 196-199, 430-435; Mutay Öztemiz, *Süryaniler*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2000, ss. 19, 33.

⁶² Ahmet Yasin Tomakin, "Ortaçağ İslam Dünyasında Süryani Tarih Yazıcılığı", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 18, (2017), s. 242.

⁶³ Akyüz, *age*, s. 94.

⁶⁴ Ruy Gonzales de Clavijo, *Timur'un Hayatı ve Kadiz'den Semerkant'a Seyahatler*, çev. Zeynep Ertan, Pozitif Yayınları, İstanbul 2008, ss. 127-145.

Bertrandon da Çukurova için Ermenistan tabirini kullanmış ve burada bir Ermeni ile tanışmış, Ceyhun Nehri'ne yakın bir yerde bir Ermeni yerleşimi olduğunu duymuştur.⁶⁵

Hoyarbarak'ın (Hojarbarach) Bertrandon'a bilip bilmediğini sorduğu diller arasında İbranice'nin bulunması dikkat çekicidir. Burada ilk akla gelen Hoyarbarak'ın bir Yahudi olup olmadığıdır ama onun adının büyük ihtimalle Koca Barak⁶⁶ olmasından (ve Bertrandon'a söylendiğine göre Bursa'nın önde gelenleri arasında bulunmasından) başka hakkında bir şey bilinmemektedir. Barak, *Eski Ahit*'teki Hâkimlerin Kitabı içinde askerî bir komutanın adı olarak geçmektedir⁶⁷ ve yıldırım anlamına gelmektedir.⁶⁸ Bununla beraber Ch. Schefer bu ad (Barak) ve unvan (Koca) hakkında Koca'nın büyük tüccarlara verilen bir unvan, Barak'ın ise XV. yüzyılda, özellikle Orta Asya Türklerinin hanedan üyelerinde sık kullanılan bir ad olduğunu belirtmiştir.⁶⁹ Kaşgarlı Mahmud'a göre barak, Türklerin çok tüylü köpeğe verdikleri bir addir.⁷⁰ Lewis, bu adın özellikle XIII. ve XV. yüzyıllarda, Moğollar ve Türkler arasında yaygın olduğunu söylemiştir.⁷¹ Ögel'e göre barak sözcüğü bar-mak, (var-mak) fiilinden gelmektedir, "varan, çok çabuk yürüyen ve koşan" anlamlarını taşımaktadır. Türkler arasında sık rastlanan bir addir ve İslamiyet'in Türkler arasında yayılmaya başlamasından sonra bunun yerine Burak adı kullanılmaya başlanmıştır. Bundan dolayı aynı kişiye bazı kaynaklarda Barak bazılarında Burak olarak rastlanılması olağandır.⁷² XIV. ve XV. yüzyıllarda Rumeli'ndeki fetihlerde adını duyurmuş olan Evrenosoğulları ailesinden Gazi Evrenos Bey'in bir oğlunun adının da Barak⁷³ olması ve Başar'a göre batılı tarihçilerin Evrenos Bey'i, Bursa muhafızının oğlu olarak kaydettikleri bilgisi⁷⁴ dikkat çekicidir.

Anadolu Yarımadası'nda Yahudilerin varlığı Milattan önceki dönemlere kadar uzanmakla beraber⁷⁵ Geç Orta Çağ süresince bu coğrafyadaki varlıkları hakkındaki bilgiler pek fazla değildir. XII. yüzyıl Yahudi nüfusu ve yerleşimleri hakkında bilgi veren en önemli kaynaklardan olan seyyahlar Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlu Petachia Türkiye'ye uğramadıkları için bu coğrafya hakkında suskundurlar.⁷⁶ I. Haçlı Seferi'nin ardından Fâtımîlerin topraklarından Bizans İmparatorluğu'na göç eden Yahudiler Antakya ve Lazkiye'ye sığınırken,⁷⁷ XI. yüzyılda Yahudilerin Antalya (1028),⁷⁸ Silifke, Menderes Nehri üzerindeki Mastaura (1022),⁷⁹ Abidos (Çanakkale) (1096), Pylae [Han (Mersin) yakınlarındaki Panhormus],⁸⁰ Kütahya ve Efes⁸¹ de dâhil olmak üzere toplamda –IV. Haçlı Seferi'nden önce– on üç ya da on dört şehirde⁸² yaşadığı bilinmektedir. 1047 yılının Mart ayında Kudüs'e gelen Nâsır-ı Hüsrev "Rum ülkesinden" gelen Yahudiler ve Hıristiyanlardan bahsetmektedir.⁸³ XII. yüzyılda başka yerleşim isimlerine de rastlanılmaktadır. Honaz Başpiskoposu Niketas şehirdeki Yahudilerden şikâyet etmektedir (1150 civarı). Yeni bir düzenlemeyle, artık orada yaşamasalar dahi günümüz Bodrum yakınlarındaki Strobilos (Çıfıt Kalesi) Yahudilerinin vergilerinin Ayasofya için harcanması kararlaştırılmıştır (1153).⁸⁴ Bu yüzyılda Trabzon'daki (1180)⁸⁵ varlıklarına ek olarak Silifke'de (1137)⁸⁶ de bir

⁶⁵ La Broquière, *age*, ss. 169, 172.

⁶⁶ Eyice bu adı Hoca Barak olarak görmektedir. Bkz. Eyice, *agm*, s. 92.

⁶⁷ Eski Ahit, Hâkimler Kitabı, § 4:6-5:15.

⁶⁸ Yehoshua M. Grintz, "Barak", *Encyclopaedia Judaica*, C. 3, ed. Fred Skolnik, Second Edition, Thomson Gale, Detroit 2007, s. 129.

⁶⁹ La Broquière, *age*, s. 146, d.n. 1.

⁷⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lügati-it-Türk Tercümesi*, C. I, çev. Besim Atalay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, ss. 377-378.

⁷¹ Bernard Lewis, "Barak Baba", *The Encyclopaedia of Islam*, C. 1, ed. H. A. R. Gibb, J. H. Kramers, E. Lévi-Provençal ve J. Schacht, Brill, Leiden 1986, s. 1031.

⁷² Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2010, ss. 191, 193.

⁷³ Halil İncelik'in *Bursa Araştırmaları*, Haz. Yusuf Oğuzoğlu, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 3. Baskı, Bursa 2017, s. 235; Zeki Salih Zengin, "İlk Dönem Osmanlı Vakfiyelerinden Serez'de Evrenuz Gazi'ye Ait Zaviye Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, C. 28, (2004), s. 106; Ayşegül Çalı, "Akıncı Beyi Evrenos Bey'e Ait Mülkname", *OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 20, (2006), ss. 62, 66, d.n. 48.

⁷⁴ Fahameddin Başar, "Evrenosoğulları", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 11, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1995, s. 539.

⁷⁵ Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, Tan Matbaası, 2. Baskı, İstanbul 1947, ss. 8, 10-15; Moshe Sevilla-Sharon, *Türkiye Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, ss. 11-13; Naim Avigdor Güleriyüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2012, ss. 1-4; Josephus, *The Life, Against Apion*, C. 1, çev. Henry St. John Thackeray, William Heinemann, Londra 1926, ss. 233-249.

⁷⁶ *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri: Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia*, çev. Nuh Arslantaş, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2009.

⁷⁷ Ulaş Töre Sivrioğlu, "Bizans İmparatorluğu'nda Yahudiler (M.S.330-1453)", *History Studies*, C. 7, S. 2, (2015), s. 118.

⁷⁸ Joshua Starr, *The Jews in The Byzantine Empire 641-1204*, Burt Franklin, New York 1970, s. 242.

⁷⁹ Starr, *age*, ss. 27, 187; Nicholas de Lange, "Ortaçağ Anadolu'sundaki Yahudi Toplulukların Haritalandırılması", *12. Uluslararası ANAMED Yıllık Sempozyumu Bildiri Kitabı: Mekansal Ağlar: Araştırma ve Kamu Erişimi için Anadolu'nun Geçmişinin Haritalandırılması*, ed. Christopher Havemeyer Roosevelt, Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi, İstanbul 2020, s. 181.

⁸⁰ Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, Berkeley 1971, s. 52.

⁸¹ Zvi Ankori, *Karaites in Byzantium*, AMS Press, New York 1968, ss. 114-115.

⁸² Steven B. Bowman, *The Jews of Byzantium: 1204-1453*, University of Alabama Press, Alabama 1985, s. 88.

⁸³ Nâsır-ı Hüsrev, *age*, s. 31; Hüseyin Kayhan, "Selçuklular Devrinde Yahudiler", *İkinci Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı 2018 Bildiri Kitabı*, ed. M. Mustafa Kutlu, Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi, Balıkesir 2018, s. 214.

⁸⁴ Starr, *age*, ss. 15, 228.

⁸⁵ Vryonis, *age*, s. 52.

⁸⁶ Ankori, *age*, s. 117, d.n. 107a; de Lange, *agm*, s. 181.

BERTRANDON DE LA BROQUIÈRE'İN (VE İBN BİBİ'NİN) GEÇ ORTA ÇAĞ TÜRKİYE'SİNDE KONUSULAN DİLLERE DAİR VERDİĞİ BİR BİLGİ ÜZERİNE

topluluk oluşmaya başlamıştır. XIII. yüzyıla gelindiğindeyse kaynakların bazılarının okunmasında güçlükler yaşanmaktadır. 1207 tarihli bir belgede geçen *Gagra*⁸⁷ adının ilk başta Gürcistan'daki Gagra'ya denk geldiği öne sürülmüş, fakat sonradan buranın Selçukluların gelmesinden önce dahi bir Yahudi topluluğu bulunduran Çankırı olduğu kabul edilmiştir.⁸⁸ 1265 tarihli bir belgedeki yer adı Kara Hisar olarak okunmuşsa da buranın hangi Kara Hisar olduğu belirlenememiştir.⁸⁹ İznik'te bulunan üç İbranice kitabe, şehirde Yahudilerin varlığını göstermektedir. Ama XII. veya XIII. yüzyıldan hangisine ait olduğu belirsizdir.⁹⁰ Bunun yanında 1202 yılında yazılan Şemseddin Altun-Aba'nın vakfiyesine⁹¹ ve Eflâkî'nin eserinde anlatılanlara⁹² göre Konya'da bu yüzyılda Yahudiler ve bir Yahudi Mahallesi⁹³ mevcuttur. Büyük oranda efsanevi bilgilerle dolu olsa da *Karamannâme*'de Alâeddin Bey'in kimsenin okuyamadığı bir kitabı Yahudilerin okuma ihtimalinden bahsetmesi ve bunun üzerine Şam'dan Ağruş (Uğruş) isminde bir Yahudi getirilmesi hikâyesi dikkat çekicidir⁹⁴ ve Yahudilere belirli bir aşinalık duyulduğu şeklinde yorumlanabilir. Aynı yüzyılda bir başka Yahudi Mahallesi de Sivas'ta bulunmaktadır.⁹⁵ XIV. yüzyıla ve artık Bertrandon'un dönemine gelindiğindeyse, XIV. yüzyılın ilk yarısındaki yerliklerinden (ve meşhur Yahudi bilgini "İzmitli" Aaron ben Elijah'ın unvanı ve hayatına dair bilgilerden) vola çıkılarak İzmit'te XIII. yüzyılın sonlarında bir Yahudi topluluğu bulunduğu keskin gözle bakılmaktadır.⁹⁶ İlhanlıların Anadolu Valisi Timurtaş (Demirtaş) Noyan, Hıristiyan ve Yahudilerin Müslümanlarla benzer giyinmesinden rahatsız olmuş ve onlara *giyar*, külah ve sarı sarık kullanmalarını emretmiştir.⁹⁷ Bu bilgi Hıristiyanların başlarına mavi, Yahudilerin ise sarı bez doladıkları şekliyle Johannes Schiltberger'de de vardır.⁹⁸ Orhan Gazi 1326'da Bursa'yı aldığı anda buradan kaçan Yahudileri (ve Hıristiyanları) geri çağırması ve bir Yahudi mahallesi ile bu mahallede, günümüzde halen ayakta duran, Türkiye'nin en eski sinagogunu, Etz Haim'i kurmalarına izin vermiştir.⁹⁹ Schiltberger Bursa'da Hıristiyan, Müslüman veya Yahudi ayrımı yapılmaksızın fakirlerin kaldığı sekiz hastanenin olduğunu söylemektedir.¹⁰⁰ Ünlü Arap gezgini İbn Battûta, 1333'te geldiği Antalya'da kendi mahallelerinde (Yahudi Mahallesi) oturan Yahudileri görmüş, Birgi'deki yaylasında ziyaret ettiği Aydınoğlu Mehmed Bey'in yanında, Beyin doktoru olarak bir Yahudi'yi bulmuştur.¹⁰¹ Osmanlı Sultanı I. Murad 1363 yılında Ankara'yı şehri savunan ahilerden teslim aldığı anda,¹⁰² burada küçük bir Yahudi topluluğu ile karşılaşmıştır.¹⁰³ Judah ben Namer 1387 yılında kendi tabiriyle "Saruhan Beyliğindeki Manisa'da" Romanyotlar¹⁰⁴ arasında meşhur olduğu anlaşılan Abraham İbn Ezra'nın Tevrat yorumunun bir kopyasını yazmıştır.¹⁰⁵ Galanti, Manisa'nın Kasaba ilçesinin (günümüzde Turgutlu) mezarlığında 1391 tarihli İbranice bir kitabe bulunduğunu söylemektedir.¹⁰⁶ Yine Manisalı olan ve bu şehirdeki Yahudi topluluğunun mevcudiyetine işaret eden başka bir Yahudi de 1416 yılında idam edilen ve Torlak Kemal adıyla bilinen Samuel'dir.¹⁰⁷ Bunların yanında Efes'te ve İç Anadolu'daki mi yoksa Batı Anadolu'daki mi olduğu belirlenemeyen Lâdik'te de Yahudiler vardır. İstanbul'un 1453 yılında alınmasının ardından şehre naklettirilen Yahudilerin getirildiği başlıca yerlere, yani Bursa, Antalya, Borlu (Antalya), Sinop, Çine (Aydın), Tire (Aydın) ve Milet'e (Aydın) bakılarak bu dönemde de buralarda Yahudilerin yaşadığı sonucuna varılmıştır.¹⁰⁸ Orta Çağ

⁸⁷ Bowman, *age*, ss. 89-90, 217.

⁸⁸ Ankori, *age*, ss. 125-128.

⁸⁹ Bowman, *age*, ss. 89, 227.

⁹⁰ Bowman, *age*, ss. 89.

⁹¹ Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri-1: Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı", *Belleten*, C. 11, S. 43, (1947), ss. 200, 211, 216.

⁹² Eflâkî, *age*, ss. 60, 73, 81.

⁹³ Yaşar Bedirhan, "Türkiye Selçukluları Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri", *Tarih Okulu Dergisi*, S. 24, (2015), s. 28; Claude Cahen ve Godfrey Goodwin, "Konya", *The Encyclopaedia of Islam*, C. 5, ed. C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis ve Ch. Pellat, Brill, Leiden 1986, s. 253.

⁹⁴ Şikâri, *Karamannâme*, Haz. Metin Sözen ve Necdet Sakaoğlu, Karaman Valiliği-Karaman Belediyesi, İstanbul 2005, ss. 76, 176-177.

⁹⁵ Sadi Bayram ve Ahmet Hamdi Karabacak, "Sahib Ata Fahrü'd-din Ali'nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, C. 13, (1981), s. 54; Bedirhan, *agm*, s. 32.

⁹⁶ Ankori, *age*, ss. 135-137.

⁹⁷ Aksarayî, *age*, s. 264; Vryonis, *age*, s. 224.

⁹⁸ Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1995, s. 165; Vryonis, *age*, s. 225.

⁹⁹ Galanti, *age*, s. 9; Sevilla-Sharon, *age*, ss. 31-32; Eva Groepler, *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, çev. Süheyla Kaya, Belge Yayınları, İstanbul 1999, s. 30; Gülnihal Bozkurt, "Osmanlı-Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış", *Belleten*, C. 57, S. 219, (1993), s. 541; Stanford J. Shaw, "Christian Anti Semitism in the Ottoman Empire", *Belleten*, C. 54, S. 211, (1990), s. 1093.

¹⁰⁰ Schiltberger, *age*, s. 101.

¹⁰¹ İbn Battûta Tanci, *age*, ss. 403, 423.

¹⁰² Halil İnalçık, "Murad I", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 31, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2020, s. 156.

¹⁰³ Galanti, *age*, s. 9.

¹⁰⁴ Bizans İmparatorluğu'nun idaresinde bulunan Balkanlar ve Anadolu gibi yerlere özgü Yahudileri tanımlamak için kullanılan adlandırma. Bkz. Simon Marcus, "Romaniots", *Encyclopaedia Judaica*, C. 17, ed. Fred Skolnik, Second Edition, Thomson Gale, Detroit 2007, s. 402.

¹⁰⁵ Bowman, *age*, ss. 90, 134, 291.

¹⁰⁶ Galanti, *age*, s. 9.

¹⁰⁷ Groepler, *age*, s. 30; Güteryüz, *age*, s. 25; Sevilla-Sharon, *age*, s. 33; Galanti, *age*, s. 9; Feridun Emecen, "Saruhanogulları", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2009, s. 173.

¹⁰⁸ Bowman, *age*, s. 91. Ayrıca bkz. Yahya Başkan, "İstanbulun Fethi ve Yahudiler", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 11, S. 3, (2014), ss. 63-84; Galanti, *age*, ss. 10-16. İstanbul'a naklettirilen Yahudiler için bkz. Stéphane Yerasimos, "Les Grecs d'Istanbul après la conquête ottomane. Le repeuplement de la ville et de ses environs (1453-1550)", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, S. 107-110, (2005), ss. 375-399; Mark Alan Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and Their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*,

Türkiye’indeki Yahudilerin mevcudiyeti üzerine araştırma yapanların vardığı sonuçlardan biri, mevcut kaynaklar ışığında, sayılarının net olarak belirlenemeyeceğidir. Bununla beraber onların büyük oranda ticaretle uğraştığı, nüfuslarının Anadolu’dan geçen ana ticaret yolları ve bunların kesiştiği noktalara yoğunlaştığı kesin gibidir. Siyasî istikrarsızlık dönemlerindeyse kıyılardaki beylik veya ticaret merkezlerinde toplanmışlardır.¹⁰⁹ Sonraki yüzyıllarda Türkiye’yi ziyaret eden seyyahlar da Türkiye’deki tüm ticaretin Yahudilerin elinde olduğunu,¹¹⁰ her yerde gümrük vergilerini onların topladığını¹¹¹ gözlemlemiştir.

SONUÇ

Bertrandon de La Broquière, Burgonya Dükü III. Philippe le Bon (İyi Filip) tarafından XV. yüzyılın ikinci çeyreğinde (1432-1433) Doğu’ya gönderilmiştir. Onun bu görevindeki amacı Dükün tasarladığı yeni bir Haçlı Seferi için istihbarat toplamaktır. Hacı kılığında kara yoluyla İtalya’ya, oradan da deniz yoluyla da Kutsal Topraklara ulaşmış, Hıristiyanlarca kutsal sayılan mekânları ziyaret etmiş ve daha sonra kara yoluyla Suriye, Türkiye ve Balkanlar üzerinden yurduna geri dönmüştür. Bu esnada yaşadıklarını yanındaki deftere kaydetmiş ve geri dönünce de seyahatini *Denizaşırı Seyahat* adıyla kitaplaştırmıştır.

Bertrandon, dönüş yolcuğuna başlamadan hemen önce Şam’dan buraya bir hac kervanının geldiğini görmüş, bu kervanın içindeki daha küçük bir kervanın Bursa şehrine gittiğini öğrenince onlarla beraber yola çıkmaya karar vermiş ve bunun için kervanın idarecisi olan Hoyarbarak adlı kişiyle görüşmüştür. Bu kişi de Bertrandon’a Türkçe, Arapça, Yunanca (Rumca) veya halk İbranicesi bilip bilmediğini sormuştur ki seyyah bunların hiçbirini bilmemektedir. İbraniceyi sormasından dolayı Hoyarbarak’ın ilk başta Yahudi olması akla gelirken Ögel’in verdiği *barak* sözcüğünün anlamı (varan, çabuk yürüyen) göz önüne alınırsa yaptığı işle ilgili olarak Türk olma ihtimali daha ağır basmaktadır. Başar’a göre batılı tarihçilerin eserlerinde Evrenosoğulları’nın Bursa muhafızı olmaları, Gazi Evrenos Bey’in oğullarından birinin de adının Barak olması hiç değilse Bursa havalisinde bu adın yaygın olduğuna bir delil teşkil edebilir veya bir tesadüften ibaret de olabilir ve Osmanlı tarihçilerince araştırılması önerilebilir.

Bertrandon’un anlatımına göre kervanın Şam’dan yola çıkması ve Antakya’ya ulaşması arasında geçen süre bir haftadan azdır. Dolayısıyla yaklaşık elli gün sürmesi planlanan tüm yolculuğun büyük kısmı, yani en azından kırk günden fazla bölümü Türkmenlerin yaşadığı Türkiye topraklarında geçmektedir. Yolculuğun Suriye ve Türkiye topraklarında geçen süresi, toplam süreye kıyaslandığında Hoyarbarak’ın Bertrandon’a bilip bilmediğini sorduğu dillerin ya kervanda ya da büyük ihtimalle yol üzerindeki duraklarda ve dolayısıyla Türkiye’de konuşulan diller olduğu tahmin edilebilir. Bu bilgi Geç Orta Çağ Dönemi Türkiye’inde konuşulan diller ve dolayısıyla bu dilleri konuşanlar yani etnik yapı hakkında dair önemli bir bilgidir.

Türkiye’de konuşulan diller üzerine buna benzer bir bilgi de İbn Bîbî tarafından verilmiştir. Fakat o önce Rum’da (Türkiye’de) konuşulan dillerin sayısını beş olarak vermiş, bunun ardından bunlardan ikisini Arapça ve Farsça olarak tanımlamıştır. Yazıcızâde’nin Türkçeden önce Farsçadan bahsetmesi (*Parsi ve Türki*) bu dilin ağırlığını gösteren başka bir işaret olabilir. Onun Türkiye Selçuklu Devleti’nin hâkim olduğu coğrafyada mutlak surette konuşulan Türkçeyi saymaması garip bir durumdur. Ama bu durum belki İbn Bîbî’nin devlet yönetim kademesine yakın olması ve tarihçiden ziyade edebi kimliğinin ağır basmasıyla açıklanabilir ki bu özelliği yazdığı esere de yansımıştır.

Bertrandon’dan öğrenilen ve İbn Bîbî’nin verdiği bilgiden hareketle Geç Orta Çağ Türkiye’inde konuşulduğu varsayılan diller toplamda –en az– yedi tane olmak üzere Türkçe, Rumca, Farsça, Arapça, Ermenice, Süryanice ve İbranicedir. Bu sayı Yazıcızâde’nin verdiği sayının aynıdır. Fakat konuşulan dillerin mutlak surette bunlar olduğu anlamına gelmemektedir. Zira bu dönem Türkiye’inde *Denizaşırı Seyahat*’te de görüldüğü üzere İtalyanca ve Fransızca da mevcuttur. Fakat bunlar yerli halkın dili değildir ve kullanım alanları çoğunlukla siyasi/ticarî ilişkilerle sınırlıdır. Selçuklu Türkleri ile beraber ve tüm ağırlıklarıyla gelen dillerin Türkçe, Farsça ve Arapça olduğu tahmin edilebilir. Bunların dışında kalan dört dil yani Rumca, Ermenice, Süryanice ve İbranice XI. yüzyıldan önce Anadolu’da konuşulan diller arasındadır. Türkiye Selçuklu Devleti zamanında da büyük ihtimalle konuşulmaya devam edilmiştir. Ama ne boyutta ve ne kadar yaygın olduklarını tespit etmek güçtür. Bununla beraber söz konusu dört dilin Bertrandon’un dâhil olduğu kervanın güzergâhı üzerinde konuşulduğu varsayılırsa XV. yüzyılda Türkiye’deki ana ticari duraklarda, belirli bir dereceye kadar buldukları düşünülebilir. Hoyarbarak’ın Bertrandon’a sorduğu diller arasında İbranicenin bulunması dikkat

K. Schwarz, Freiburg 1980; Dilek Akyalçın, *The Jewish Communities in the Making of İstanbul Intra Muros: 1453-1520*, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2003; Vesile Tanınmış, *Osmanlı Hakimiyetinde Karai Cemaati*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2004.

¹⁰⁹ Ankori, *age*, ss. 117-119; Bowman, *age*, ss. 93-96; Vryonis, *age*, s. 52.

¹¹⁰ Pierre Belon, *Pierre Belon Seyahatnâmesi*, çev. Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2022, s. 142.

¹¹¹ Reinhold Lubenau *Seyahatnâmesi: Osmanlı Ülkesinde 1587-1589*, C. 2, (çev. Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s. 594; Polonyalı Simeon, *age*, s. 98.

BERTRANDON DE LA BROQUIÈRE'İN (VE İBN BİBİ'NİN) GEÇ ORTA ÇAĞ TÜRKİYE'SİNDE KONUSULAN DİLLERE DAİR VERDİĞİ BİR BİLGİ ÜZERİNE

çekicidir. Ne yazık ki mevcut kaynaklar bu dili konuşan Yahudilerin durumunu net şekilde açıklığa kavuşturacak bilgiyi sağlamamaktadır. Bu konuda araştırma yapanlara göre onların yaşadıkları bilinen bir yerleşimin adı uzun zamandır orada yaşadıkları anlamına veya aynı şehrin adına bir sonraki yüzyılda rastlanmaması oradan kayboldukları anlamına gelmemektedir. Varılabilecek en genel sonuç ticaretle uğraştığı bilinen Yahudilerin Bizans İmparatorluğu, Türkiye Selçuklu Devleti ve Beylikler döneminde Türkiye'deki ticaretle belirli bir ağırlığının olduğu yönündedir. Sonraki dönemlerde buraya gelen seyyahların söyledikleri de bu düşüncüyü destekler niteliktedir.

KAYNAKÇA

AHMET EFLÂKÎ, *Âriflerin Menkıbeleri*, C. 1, çev. Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1973.

AHMET EFLÂKÎ, *Âriflerin Menkıbeleri*, C. 2, çev. Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1973.

AKSARAYÎ, Kerîmüddin Mahmud-i, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

AKYALÇIN, Dilek, *The Jewish Communities in the Making of İstanbul Intra Muros: 1453-1520*, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2003.

AKYÜZ, Horiepiskopos Gabriyel, *Tüm Yönleriyle Süryaniler*, Kırklar Kilisesi, Mardin 2005.

ALBERT OF AACHEN, *Historia Ierosolimitana (History of the Journey to Jerusalem)*, ed. ve çev. Susan B. Eddington, Clarendon Press, Oxford 2007.

ALTUNSOY, Nazlı, *Türkiye Selçukluları Döneminde Gayrimüslimler*, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Kırklareli 2019.

ANKORI, Zvi, *Karaites in Byzantium*, AMS Press, New York 1968.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, C. 2, Baha Matbaası, İstanbul 1972.

BAKIR, Abdullah, *Yazıcızade Ali'nin Selçuk-name İsimli Eserinin Edisyon Kritiği*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008.

BAŞKAN, Yahya, "İstanbulun Fethi ve Yahudiler", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 11, S. 3, (2014), ss. 63-84.

İBN BATTÛTA TANCİ, Ebu Abdullah Muhammed, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, C. 1, (çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2004.

La BROQUIÈRE, Bertrandon de, *Denizaşırı Seyahat*, ed. Ch. Schefer, çev. İlhan Arda, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

BÀRÀNÝ, Attila, "Burgundian Crusader Ideology in Bertrandon de la Broquière's Le Voyage d'Outremer", *Byzance et l'Occident III-Écrits et Manuscrits*, ed. Zoltán Farkas, László Horváth ve Tamás Mészáros, Collège Eötvös József, Budapest 2016, ss. 17-39.

BAŞAR, Fahmeddin, "Evrenosoğulları", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 11, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1995, ss. 539-541.

BAYRAM, Sadi ve KARABACAK, Ahmet Hamdi, "Sahib Ata Fahrü'd-din Ali'nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, C. 13, (1981), ss. 31-69.

BEDİRHAN, Yaşar, "Türkiye Selçukluları Devrinde Anadolu'nun Ticaret Şehirleri", *Tarih Okulu Dergisi*, S. 24, (2015), ss. 25-50.

BELON, Pierre, *Pierre Belon Seyahatnâmesi*, çev. Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2022.

BELTRÀN, Rafael, "Pero Tafur y Bertrandon de la Broquière en Constantinopla: la imagen ceremonial de María de Trebisonda y los encuentros diplomáticos en torno al concilio de Ferrara-Florencia (1438-1439)", *Medievalia*, S. 21, (2018), ss. 25-74.

BİLGE, Yakup, *Süryaniler, Anadolu'nun Solan Rengi*, Yeryüzü Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1996.

BOWMAN, Steven B., *The Jews of Byzantium: 1204-1453*, University of Alabama Press, Alabama 1985.

BOZKURT, Gülnihal, “Osmanlı-Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış”, *Bellekten*, C. 57, S. 219, (1993), ss. 539-564.

de CLAVIJO, Ruy Gonzales, *Timur'un Hayatı ve Kadiz'den Semerkant'a Seyahatler*, çev. Zeynep Ertan, Pozitif Yayınları, İstanbul 2008.

CAHEN, Claude ve Goodwin, Godfrey, “Konya”, *The Encyclopaedia of Islam*, C. 5, ed. C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis ve Ch. Pellat, Brill, Leiden 1986, ss. 253-256.

CLASSEN, Albrecht, “Encounters Between East and West in the Middle Ages and Early Modern Age”, *East Meets West in the Middle Ages and Early Modern Times*, ed. Albrecht Classen, De Gruyter, Berlin 2013, ss. 49-57.

ÇALI, Ayşegül, “Akıncı Beyi Evrenos Bey'e Ait Mülkname”, *OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 20, (2006), ss. 59-79.

ÇELİK, Rıfat İlhan, *Tevarih-i Al-i Selçuk'un Transkribi ve Değerlendirilmesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005.

ÇELİK, Mehmet, “Süryaniler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2010, ss. 175-178.

DOUKAS, Mikhael, *Tarih-Anadolu ve Rumeli (1326-1462)*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

EMECEN, Feridun, “Saruhanoğulları”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2009, ss. 170-173.

EPSTEIN, Mark Alan, *The Ottoman Jewish Communities and Their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, K. Schwarz, Freiburg 1980.

ERDOĞAN ÖZÜNLÜ, Emine, “Moğollarda ve Osmanlılarda ‘At ve Süvari’ Geleneği“, *Altay Toplulukları*, ed. İlhan Şahin, Fahri Solak, Güljanat K. Ercilasun, Enkhbat Avirmed, M. Bilal Çelik, Aymira Taşbaş, Erhan Tabşaş, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2022, ss. 165-180.

ESKİ AHİT

EYİCE, Semavi, “Bertrandon de la Broquière ve Seyahatnâmesi (1432-1433)”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 1-2, (1975), ss. 85-126.

FRANCE, John, *A Critical Edition of the Historia Francorum Qui Ceperunt Iherusalem of Raymond of Aguilers*, Nottingham Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi), Nottingham 1967.

GALANTİ, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, Tan Matbaası, 2. Baskı, İstanbul 1947.

GEYİKOĞLU, Hasan, “Kilikya/Çukurova Ermenilerinin Selçuklu Topraklarına ve Türkmenlere Saldırıları”, *Tarih ve Tarihçi*, C. 2, S. 1, (2023), ss. 18-52.

GÖKHAN, İlyas, “Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, C. 1, S. 2, (2012), ss. 70-108.

GRINTZ, Yehoshua M., “Barak”, *Encyclopaedia Judaica*, C. 3, ed. Fred Skolnik, Second Edition, Thomson Gale, Detroit 2007, ss. 129-130.

GROEPLER, Eva, *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, çev. Süheyla Kaya, Belge Yayınları, İstanbul 1999.

GÜLERYÜZ, Naim Avigdor, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2012.

HALİL İNALCIK'IN BURSA ARAŞTIRMALARI, Haz. Yusuf Oğuzoğlu, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 3. Baskı, Bursa 2017.

HOUTSMA, Martinus Theodorus, *Recueil de Textes Relatifs à l'Histoire des Seldjucides*, C. 3, Brill, Leiden 1902.

IOANNES KİNNAMOS'UN HİSTORIA'SI (1118-1176), çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001.

İBN BÎBÎ (El-Hüseyin B. Muhammed B. Ali El-Caferi Er-Rugadi), *El Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçuk Name)*, C. 1, Haz. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 1996.

**BERTRANDON DE LA BROQUIÈRE'İN (VE İBN BİBİ'NİN) GEÇ ORTA ÇAĞ TÜRKİYE'SİNDE
KONUŞULAN DİLLERE DAİR VERDİĞİ BİR BİLGİ ÜZERİNE**

İNALCIK, Halil, "Murad I", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 31, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2020, ss. 156-164.

İNALCIK, Halil, "The Ottoman Turks and The Crusades, 1329-1451", *A History of The Crusades*, C 6, ed. Kenneth M. Setton, Harry W. Hazard ve Norman P. Zacour, The University of Wisconsin Press, Wisconsin 1989, ss. 222-275.

JOSEPHUS, *The Life, Against Apion*, çev. Henry St. John Thackeray, C. 1, William Heinemann, Londra 1926.

KAPAR, Mehmet Ali, "İki Seyyah Bir Kültür: Broquiére ve İbn Battuta Seyahatnâmelerine Göre Türklerde Yemek Kültürü", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 41, (2019), ss. 427-444.

KARADAĞ, Seher, *Kuruluş ve Yükselme Dönemi Türkiye Selçuklu Devleti'nde Günlük Yaşam (1075-1237)*, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uşak 2016.

KARPUZ, Elif, "Anadolu'da Süryaniler ve Süryani Ayaklanmaları", *Genç Kalemler*, S. 4, (2017), ss. 138-141.

KARTAL, Ahmet, "Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Dil ve Edebiyat", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, (2008), ss. 95-168.

KARTAL, Ahmet, "Anadolu'da Türk Edebiyatının Öncüleri", *Türk Edebiyatı Tarihi*, C. 1, ed. Talat Sait Halman, Osman Horata, Yakup Çelik, Nurettin Demir, Mehmet Kalpaklı, Ramazan Korkmaz ve M. Öcal Oğuz, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2. Baskı, İstanbul 2007, ss. 465-480.

KAŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lügati-it-Türk Tercümesi*, C. I, çev. Besim Atalay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985.

KAYA, Abdullah, "Erzincan ve Çevresinde Mengücekliler Dönemi İlimi Hayat ve İlim Adamları", *Erzincan Tarihi*, C. 2, ed. Kemal Taşçı ve Kader Altın, Erzincan Valiliği, Erzincan 2020, ss. 229-240.

KAYHAN, Hüseyin, "Selçuklular Devrinde Yahudiler", *İkinci Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı 2018 Bildiri Kitabı*, ed. M. Mustafa Kutlu, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, Balıkesir 2018, ss. 209-220.

KHONIATES, Niketas, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

KOCABIYIKOĞLU ÇEÇEN, Zeynep, "Praising The Turk After Nicopolis: French Sources", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 36, S. 1, (2021), ss. 187-207.

KOMMENA, Anna, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1996.

KORKMAZ, Zeynep, "Selçuklular Çağı Türkçesinin Genel Yapısı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, C. 20, (1972), ss. 17-34.

KORYKOSLU HAYTON, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul 1980.

de LANGE, Nicholas, "Orta Çağ Anadolu'sundaki Yahudi Toplulukların Haritalandırılması", *12. Uluslararası ANAMED Yıllık Sempozyumu Bildiri Kitabı: Mekansal Ağlar: Araştırma ve Kamu Erişimi için Anadolu'nun Geçmişinin Haritalandırılması*, ed. Christopher Havemeyer Roosevelt, Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi, İstanbul 2020, ss. 181-192.

LE VOYAGE D'OUTREMER DE BERTRANDON DE LA BROQUIÈRE, ed. Charles Henri Auguste Schefer, Ernest Leroux Editeur, Paris 1892.

LEWIS, Bernard, "Barak Baba", *The Encyclopaedia of Islam*, C. 1, ed. H. A. R. Gibb, J. H. Kramers, E. Lévi-Provençal ve J. Schacht, Brill, Leiden 1986, ss. 1031-1032.

MARCUS, Simon, "Romaniots", *Encyclopaedia Judaica*, C. 17, ed. Fred Skolnik, Second Edition, Thomson Gale, Detroit 2007, ss. 402-403.

MERÇİL, Erdoğan, "Selçuklular ve Türkçe", *Belleten*, C. 67, S. 248, (2003), ss. 111-117.

MERÇİL, Erdoğan, "Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçe'nin Resmi Dil Olmasını Kim Kabul Etti?", *Belleten*, C. 64, S. 239, (2000), ss. 51-57.

NÂSİR-I HÜSREV, *Sefernâme*, çev. Abdülvehhab Tarzi, Devlet Kitapları, İstanbul 1985.

O CITY OF BYZANTIUM, ANNALES OF NIKETAS CHONIATES, çev. Harry J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit 1984.

ORTA ÇAĞDA İKİ YAHUDİ SEYYAHIN İSLAM DÜNYASI GÖZLEMLERİ: TUDELA'LI BENJAMİN VE RATİSBON'LU PETACHİA, çev. Nuh Arslantaş, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2009.

ORUÇ, Züriye, "Selçuklu Hükümdarlarının Vakıf Olduğu Diller Üzerine Bir Değerlendirme", *1st International Academic Research Congress*, ed. Onur Köksal, Erdal Hamarta, Coşkun Arslan, Sabahattin Çiftçi, Selahattin Avşaroğlu ve Mustafa Uslu, Çizgi Kitabevi, Ankara 2016, ss. 2994-3000.

el-ÖMERİ, Şihabeddin b. Fazlullah, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. Durmuş Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2010.

ÖZDOĞAN, Nimet, *Hamza Bey ve Külliyesi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2010.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Tarih-i Al-i Selçuk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 40, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2011, ss. 72-73.

ÖZKAN, Mustafa, "Selçuklular ve Beylikler Devrinde Türk Dili", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 7, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2018, ss. 593-608.

ÖZTEMİZ, Mutay, *Süryaniler*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2000.

POLO, Marco, *Dünyanın Hikâye Edilişi-Harikalar Kitabı*, çev. Işık Ergüden ve Z. Zühre İlgelen, Ötüken Yayınları, İstanbul 2003.

POLONYALI SİMEON, *Polonyalı bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi*, çev. Hrand D. Andreasyan, Kesit Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2007.

REINHOLD LUBENAU SEYAHATNAMESİ: OSMANLI ÜLKESİNDE 1587-1589, C. 2, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.

SAMARDŽIĆ, Gligor ve Popović, Goran, "The Importance of the Ottoman-era Travelogues for the Reconstruction of the Roman Road Network in Bosnia and Herzegovina", *Voyages and Travel Accounts in Historiography and Literature*, ed. Boris Stojkovski, C. 2, Trivent Medieval, Budapest 2020, ss. 1-16.

SCHILTBERGER, Johannes, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1995.

SCHREINER, Peter, "Konstantinopolis'te Seyyahlar ve Rehberleri", çev. A. Ufuk Kılıç, *Bizans-Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, ed. Annie Pralong, çev. Buket Kitapçı Bayrı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, ss. 302-318.

SEVILLA-SHARON, Moshe, *Türkiye Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.

SEVİM, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983.

SGHAIER, Nissaf, "Les voyageurs occidentaux à la découverte de l'altérité musulmane au bas Moyen Âge – L'exemple de Bertrand de la Broquière", *Frontière.s. Revue d'Archéologie, Histoire et Histoire de l'Art*, S. 1, (2019), ss. 35-44.

SHAW, Stanford J., "Christian Anti Semitism in the Ottoman Empire", *Belleten*, C. 54, S. 211, (1990), ss. 1073-1150.

SHUKUROV, Rustam, "Harem Hıristiyanlığı: Selçuklu Şehzadelerinin Bizanslı Kimliği", *Anadolu Selçukluları: Orta Çağ Ortadoğusu'nda Saray ve Toplum*, ed. Andrew Charles Spencer Peacock ve Sara Nur Yıldız, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, ss. 97-120.

SİVRİOĞLU, Ulaş Töre, "Bizans İmparatorluğu'nda Yahudiler (M.S.330-1453)", *History Studies*, C. 7, S. 2, (2015), ss. 99-132.

STARR, Joshua, *The Jews in The Byzantine Empire 641-1204*, Burt Franklin, New York 1970.

STOJKOVSKI, Boris, "Bertrand de la Broquière on Byzantium and Serbia. Richness and Decline in the Age of the Ottoman Conquest of the Balkans", *Byzanz und das Abendland V: Studia Byzantino-Occidentalia*, Hrsg. Erika Juhász, Eötvös-József-Collegium, Budapest 2018, ss. 115-131.

BERTRANDON DE LA BROQUIÈRE'İN (VE İBN BİBİ'NİN) GEÇ ORTA ÇAĞ TÜRKİYE'SİNDE KONUSULAN DİLLERE DAİR VERDİĞİ BİR BİLGİ ÜZERİNE

ŞİKÂRÎ, *Karamannâme*, Haz. Metin Sözen ve Necdet Sakaoğlu, Karaman Valiliği-Karaman Belediyesi, İstanbul 2005.

TAHİNCİOĞLU, Yakup, *Tarihleri, Kültürleri ve İnançlarıyla Süryaniler*, Butik Yayıncılık, 8. Baskı, İstanbul 2011.

TANINMIŞ, Vesile, *Osmanlı Hakimiyetinde Karai Cemaati*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2004.

TARİHTE TÜRKLER VE ERMENİLER, ed. Mehmet Metin Hülügü, Musa Şaşmaz, İbrahim Ethem Atnur, Taha Niyazi Karaca, Mustafa Çolak ve Recep Karacakaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

TOMAKİN, Ahmet Yasin, "Orta Çağ İslam Dünyasında Süryani Tarih Yazıcılığı", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 18, (2017), ss. 233-254.

TURAN, Osman, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri-1: Şemsettin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı", *Belleten*, C. 11, S. 43, (1947), ss. 197-236.

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, 13. Baskı, İstanbul 2014.

TURAN, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, 18. Baskı, İstanbul 2009.

TURNER, Victoria, "Passage, Passing et Passeur – Bertrandon de la Broquière et son Voyage d'Outremer", *Atlante. Revue d'études romanes*, S. 12, (2020), ss. 279-301.

TYERMAN, Christopher, *God's War, A New History of The Crusades*, Penguin Books, 2007 Londra.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara 1969.

VRYONIS, Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, Berkeley 1971.

WRISLEY, David Joseph, "The Loss of Constantinople and Imagining Crusade at the Fifteenth-Century Court of Burgundy", *al-Abhath*, S. 55, (2007), ss. 81-115.

YERASIMOS, Stéphane, "Les Grecs d'Istanbul après la conquête ottomane. Le repeuplement de la ville et de ses environs (1453-1550)", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, S. 107-110, (2005), ss. 375-399.

ZENGİN, Zeki Salih, "İlk Dönem Osmanlı Vakfiyelerinden Serez'de Evrenuz Gazi'ye Ait Zaviye Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, C. 28, (2004), ss. 101-120.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 143-150.

Geliş Tarihi–Received Date: 07.03.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 09.10.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TAHT MÜCADELESİNDEN BAĞIMSIZLIĞA: UZUN HASAN VE DİCLE MUHAREBESİ

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1448817>

 EROL KELEŞ*

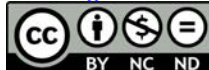
ÖZ

Moğol işgali sırasında Türkistan'dan Anadolu'ya geldikleri bilinen Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu Türkmen aşiretleri, İlhanlı idaresi altında, Doğu Anadolu'da uzun bir süre konar-göçer hayat tarzlarını devam ettirdiler. Son İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır'ın 1335'te ölümüyle başlayan iktidar mücadeleleri içerisinde yer aldılar. İlhanlı Devleti'nin merkezi otoritesinin kaybolduğu bu dönemin siyasi-askeri gelişmelerini değerlendiren iki Türkmen aşireti, Doğu Anadolu Bölgesi'nde güçlenmeye başladılar. Timur'un batı seferlerinin bölgedeki siyasi düzeni yeniden şekillendirdiği süreçte, iki Türkmen federasyonu karşı taraflarda yer aldılar. Bu süreçte Timur, Doğu Anadolu'yu ele geçirdiği gibi 1402'de Osmanlı'ya vurduğu darbe sonucunda Anadolu'nun büyük bir bölümüne de hâkim oldu. Timur'la birlikte hareket eden Ak Koyunlular, Doğu Anadolu'nun belli bir kısmını alarak ödüllendirilirken; Kara Koyunlular ise yurtlarını savunmalarına rağmen, başarılı olmadılar. Ancak Timur'un Anadolu'dan çekilmesiyle ata yurtlarını yeniden ele geçirdiler. XIV. asrın ikinci yarısında Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu Türkmenleri, biri Doğu Anadolu'nun batısında; diğeri doğusunda güçlenmeye başladılar. Bir süre sonra bu iki Türkmen federasyonu, bölgede üstünlüğü ele geçirebilmek için birbirleriyle yoğun bir mücadelenin içerisine girdiler. Bu mücadele sıcak çatışma şeklinde olduğu gibi bazen de taht savaşlarında birbirinin içişlerine müdahale ederek bundan çıkar devşirme biçiminde de kendisini göstermiştir.

Kara Yülük Osman'ın faaliyetleri neticesinde Ak Koyunlular, kuzeyde Bayburt-Gümüşhane hattından, güneyde Urfa-Mardin'e kadar uzanan koridorda güçlü bir beylik haline geldiler. O'nun ölümünden sonra Ak Koyunlu hanedanlığı içerisinde uzun sürecek taht mücadeleleri başladı. Başlangıçta Cihangir'in yanında yer alan Hasan Bey, kardeşinin Kara Koyunlularla anlaşmasını kabullenmedi. Onunla Yollarını ayırdığı gibi hakkı olan Ak Koyunlu tahtını ele geçirmek için mücadeleye girişti. Bunu fırsata dönüştürmek isteyen Kara Koyunlu hükümdarı Cihanşah, Ak Koyunlu mirzaları Cihangir ile Hasan arasındaki taht mücadelesine doğrudan müdahale etti. Cihangir'i Ak Koyunlu hükümdarı olarak tanıdığını ilan etti. Bu siyaseti karşılık bulmayınca büyük bir orduyu Cihangir'in yardımına gönderdi. İşte bu olay, araştırmamızın konusu olan ve 1457'de meydana gelen Dicle Muharebesi'ne sebep olmuştur. Uzun Hasan bu savaşta komuta ettiği ordudan daha büyük bir kuvvetle mücadele etmiştir. Bir yandan Rüstem-i Tarhan tarafından komuta edilen Kara Koyunlu ordusu, diğer yandan kardeşi Cihangir'e bağlı aşiret kuvvetlerine karşı büyük bir mücadele vermiştir. Savaş esnasında zaman zaman kuvvetlerinin dağılmaya yüz tuttuğu anlarda kararlı tutumuyla onları tekrar toparlamayı başarmıştır. Uzun Hasan, Dicle Muharebesi'nde komuta ettiği orduyu sevk ve idarede göstermiş olduğu askeri kabiliyeti sayesinde sadece Ak Koyunlu tahtını ele geçirmemiş, aynı zamanda Kara Koyunlu tahakkümünü de bertaraf etmeyi başarmıştır. Araştırmanın amacı dış destekli bu iç savaşın öncesini, seyrini ve sonuçlarını ortaya koymaktır. Bu araştırmayı yaparken bilhassa bir Ak Koyunlu tarihi olan Farsça kaleme alınan Kitâb-ı Diyarbekriyye adlı eser ile dönemin Ermeni kaynaklarından istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dicle Muharebesi, Uzun Hasan, Cihangir, Türkmen, Aşiret.

* Dr. Milli Eğitim Bakanlığı, Malatya/TÜRKİYE, E-Posta: erklks44@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1717-212X.

FROM THE STRUGGLE FOR THE THRONE TO INDEPENDENCE: UZUN HASAN AND THE BATTLE OF THE TIGRES

ABSTRACT

Aq Qoyunlu and Qara Qoyunlu Turkmen tribes, who are known to have come to Anatolia from Turkestan during the Mongol invasion, continued their nomadic lifestyle in Eastern Anatolia for a long time under the Ilkhanid administration. They took part in the power struggles that started with the death of the Ilkhanid ruler Abu Said Bahadır in 1335. In this period when the central authority of the Ilkhanid State was lost, two Turkmen tribes, who evaluated their political-military developments, began to gain strength in the Eastern Anatolia Region. During the period when Timur's western campaigns reshaped the political order in the region, two Turkmen federations took part in the counter war. In this process, T'amur not only captured Eastern Anatolia, but also became the ruler of a large part of Anatolia as a result of the coup against the Ottoman Empire in 1402. The Aq Qoyunlu, who acted together with Timur, were rewarded by taking a certain part of Eastern Anatolia; Although the Qara Qoyunlu defended their homeland, they were not successful. However, they regained their homeland after T'amur withdrew from Anatolia. XIV. Aq Qoyunlu and Qara Qoyunlu Turkmens in the second half of the century, one of which is a representation of Eastern Anatolia; The size of the pieces continues to grow. After a while, these two Turkmen federations entered into an intense struggle to gain superiority in the region. This struggle was seen both in the form of hot conflict and sometimes in the wars for the throne, by intervening in each other's internal affairs and gaining benefits from it.

As a result of the activities of Qara Yoluk Uthman, Aq Qoyunlu became a powerful principality in the corridor extending from Bayburt-Gümüşhane line in the north to Urfa-Mardin in the south. After his death, a long struggle for the throne began within the Ak Koyunlu dynasty. Hasan Beg, who initially sided with Djihangir, did not accept his brother's agreement with the Qara Qoyunlu. Just as he parted ways with her, he started a struggle to seize the Aq Qoyunlu throne, which was his right. Wanting to turn this into an opportunity, Qara Qoyunlu ruler Djihanshah directly intervened in the struggle for the throne between Aq Qoyunlu mirzas Djihangir and Hasan. He declared that he recognized Djihangir as the ruler of Ak Koyunlu. When this policy did not find any response, he sent a large army to the aid of Djihangir. This event caused the Battle of Tigris, which is the subject of our research and took place in 1457. Uzun Hasan fought with a force larger than the army he commanded in this war. On the one hand, the Qara Qoyunlu army, commanded by Rustam T'rxan, and on the other hand, fought a great fight against the tribal forces loyal to his brother Cihangir. From time to time during the war, when his forces were about to fall apart, he managed to gather them back together with his determined attitude. Uzun Hasan not only captured the Aq Qoyunlu throne, but also managed to eliminate the Qara Qoyunlu domination, thanks to his military ability in leading and managing the army he commanded in the Battle of Tigris. The aim of the research is to reveal the before, course and results of this foreign-supported civil war. While carrying out this research, especially the work called Kitâb-ı Diyarbekriyye, written in Persian, which is a history of Aq Qoyunlu, and Armenian sources of the period were used.

Keywords: Battle of Tigris, Uzun Hasan, Djihangir, Turkmen, Tribe.

GİRİŞ

Timurluların desteğini alan Ak Koyunlu Kara Yülük Osman Bey, Doğu Anadolu'nun batısında güçlenmeye başladı.¹ O, gerek Kadı Burhaneddin ve Mutahharten ile gerekse Kara Koyunlular ve Memluklerle girdiği zorlu mücadeleler neticesinde Ak Koyunlulara Erzurum-Bayburt'tan, Urfa- Mardin'e uzanan sahada büyük bir yurt kazandırmıştır.² Osman Bey, bu fetihleriyle bir yandan doğu ile batı arasındaki transit ticareti sağlayan yolları, diğer taraftan Doğu Anadolu'nun kuzeyindeki yaylak sahalarıyla güneyindeki kışlakları kontrol eder hale gelmiştir.³ Öyle ki Osman Bey 1435 yılında hayatını kaybettiği sırada, sözü edilen sahada yer alan başlıca şehir ve kasabalar Bayındırlı hanedanına mensup kişiler tarafından idare edilmekteydi. Buna göre; Osman Bey'in büyük oğlu Yakub, Kemah ve Kara Hisar'ı; kardeşi Ali Bey, Harput'u; Hamza Mardin'i; Mehmet Çemişgezek'i; Şeyh Hasan Erzurum'u; Kılıç Arslan, Palu'yu; Pilten, Kığı'yı; Kutlu, Bayburt'u; Musa ise Tercan'ı yönetmekteydi.

¹ Tıhranî *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, C.1, haz. N. Lügal-F.Sümer, TTK Yayınları, Ankara 1993, s. 48-49; İbni Arabşah, *Acaibu'l-Makdur*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s.279; İbni Tagrıberdi, *en- Nücumu'z-Zahire*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 380, 501-502; Hüseyinî, *Târîh-i Kebir (Tevârih-i Enbiya ve Mülük)*, çev. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 37; İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Karakoyunlu, Akkoyunlu Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 189; M. Halil Yinanç, "Ak Koyunlular", *İA*, C. 1, MEB Yayınları, (Tarihsiz), s. 258.

² Uzunçarşılı, *age*, s. 189.

³ John E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Ak Koyunlular*, çev. Sibel Özbudun, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993, s. 97.

Kara Yülük Osman'ın veliahd olarak göstermiş olduğu oğlu Ali Bey'in hükümdarlığı,⁴ Timurlular tarafından da tasdik edilmesine rağmen, hanedanın belli kesimi tarafından kabul görmemişti.⁵ Bunun üzerine Hamza Bey, hızlı hareket ederek evvela Amid (Diyarbakır)'i ele geçirdi.⁶ O'nun bu faaliyeti pek çok Türkmen aşireti arasında da itibarını yükseltmişti. Dahası Hamza Bey, yöredeki gayrimüslim ahali tarafından da kabul görmekteydi.⁷ Veliahd Ali Bey, tutsak olan Hüseyin ve Cihangir'i bırakması karşılığında Harput Kalesi'ni Memlûklere bıraktı.⁸ Küçük yaşta olan diğer oğlu Hasan'ın da katılımıyla Hamza'ya karşı mücadeleye girişmiş, fakat başarı sağlayamayarak Osmanlı Sultanı II. Murad'a sığınmıştı.⁹ Daha sonra Erzincan'a döndüğü anlaşılan Ali Bey'in belli bir sürede Mısır'da bulunduğu belirtilmektedir. Bu sırada Cihangir Haleb'te, Hasan Bey ise Kemah'ta amcasının yanında bulunuyordu.¹⁰

Hasan Bey, Cihangir'in isteği üzerine Haleb'e gelip Memlûk Sultanı'nın metbuluğunu tanıdı. Memlûklerden aldıkları yardımla iki kardeş Hamza'ya karşı mücadeleye giriştiler. Hamza Mardin'i Kara Koyunlulara karşı muhafaza ederek (1437), mevkiini kuvvetlendirmiş, Erzincan şehrini ele geçirdikten sonra Urfa'ya taarruz etmiştir.¹¹ Ancak iki kardeşin müdafaası karşısında çekilmek zorunda kalmıştır. Babaları Ali Bey ise 1444'te Suriye'de vefat etmiştir. Tam bu sıralarda Hamza Bey de Amid (Diyarbakır)'de hayatını kaybetmiştir.¹² Cihangir de Ergani'yi kardeşi Hasan'a vererek birlikte hareket etme konusunda önemli bir adım atmış oldu.

1. Cihangir ve Hasan Bey'in Aralarının Açılması

Bu dönemde Kara Koyunluların başında Cihanşah vardı. Bağdat ve Musul üzerinde hâkimiyetini pekiştirmiş ve isyan edip Ak Koyunlulara sığınan yeğeni Elvend'in kendisine teslim edilmesini istemekteydi. Cihangir'in buna yanaşmaması iki Türkmen devletinin yaklaşık yirmi yıllık barış sürecinin de sonunu getirmiştir. Zira Cihan-Şah, harekete geçerek Ak Koyunlulara ait Doğu Anadolu'daki yaylak sahalarını ele geçirmeye başladı. Evvela Erzincan, Tercan ve Bayburt şehirlerini aldı (1450).¹³ Ardından Rüstem-i Tarhan komutasında bir kuvveti de Mardin üzerine gönderdi. Hasan Bey tarafından savunulan şehir uzun süre direndi ise de yardım gelmeyince teslim oldu.¹⁴ Ancak Cihangir'in 1452'de barış yaparak, Kara Koyunluların metbuluğunu kabul etmesi, kardeşi Hasan Bey'i kendisinden kopardığı gibi etrafındaki bazı büyük aşiretlerin de uzaklaşmasına sebep olmuştur.¹⁵ Keza Avşar, Emirlü, Bicanlu, Koca Hacılı, Purnak, İvaz ve Musullu Türkmen aşiretleri, Hasan Beyin etrafında toplanmaya başladılar.¹⁶ Tihranî, Hasan Bey'in kardeşi Cihangir'e bir elçi göndererek; "Biz, aynı anadan ve babadan iki kardeşiz. Görevimiz bundan sonra birbirimize karşı kardeşlik ve dostluk yolunu tutacağımıza, muhalefete ve düşmanlığa son verip o gibi işlerden geri duracağımıza dair söz verip ant içmektir. Aramızda eskiden beri düşmanlık olan Karakoyunlu'ya katılarak bağlarımızı koparmak uygun olmaz haberini gönderdiğini ancak elçinin Cihangir'e ulaşmadan zehirlenerek öldürüldüğünü" belirtmektedir.¹⁷

Yukarıdaki ifadelerinden de anlaşılmaktadır ki Hasan Bey, ağabeyi Cihangir'in bu siyasetinin Ak Koyunluların bağımsızlığına hâle getirdiği düşüncesindedir ve onu validesine şikâyet etmektedir. Zira bir süre sonra Hasan Bey Nusaybin'e gelmiş, burada annesi Seray /Saray Hatunla görüşmüştür. O'na kardeşi Cihangir'in Karakoyunlularla ittifak yapmasının yanlış olduğunu, oğlunu kendi yanına göndererek, Mardin şehrinde güven içinde yaşayabileceğini belirttiği ifade edilmektedir.¹⁸ Ancak Cihangir Bey'in bunu kabul etmemesi üzerine Hasan Bey, Mardin şehrini yağmalamış, kaledeki Cihangir'e ait askerlerin aşağıya inmeleri üzerine çatışmalar yaşanmış ve neticede iki taraftan da kayıplar olmuştur.¹⁹ Geri adım atmayan Cihangir Bey'in Cizre yolundan Irak taraflarına gittiği haberi üzerine Hasan Bey tekrar harekete geçerek Mardin ve civarındaki ekili arazileri tahrip ettirdi.²⁰ Bunun üzerine Saray Hatun, oğullarının arasını bulmak için araya girmiş, kısa süreliğine de olsa

⁴ Tihranî, *age*, C.1. s. 115.

⁵ Tihranî, *age*, C.1. s. 118; Woods, *age*, s. 131-135; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 270.

⁶ İbn Tagrıberdi, *age*, s. 496.

⁷ Avedis K Sanjian, "Colophons of Armenian Manuscripts, A Source for Middle Eastern History (1300-1481)", Cambridge-London 1969, s. 211; İlhan Erdem, "Osman Bey'in Ölümünden Uzun Hasan Padişah'a Ak-Koyunlular (1435-1456)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 32, Ankara 2002, s. 105.

⁸ Tihranî, *age*, C.1, s. 129.

⁹ Tihranî, *age*, C.1, s.140; Erdem, *age*, s. 109.

¹⁰ Tihranî, *age*, C.1, s.136.

¹¹ Tihranî, *age*, C.1, s.148, 157.

¹² Tihranî, *age*, C.1, s. 168.

¹³ Tihranî, *age*, C.1, s.178-179; Hasan-ı Rumlu, *age*, s.267; Woods, *age*, s.138-139.

¹⁴ Sanjian *age*, s. 221; İlhan Erdem vd., *Ak-Koyunlu Devleti (Siyasi Tarih ve Yönetim Yapısı)*, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2021, s. 91; M. Halil Yınanç, "Cihan-Şah", *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, MEB Yayınları, İstanbul 1988, s. 176.

¹⁵ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 190; Erdem vd, *age*, s.93.

¹⁶ Woods, *age*, s. 138, 143.

¹⁷ Tihranî, *age* C.1, s. 250.

¹⁸ Tihranî, *age*, C.1, s. 251

¹⁹ Tihranî, *age*, C.1, s. 252.

²⁰ Sanjian, *age*, s. 222.

TAHT MÜCADELESİNDEN BAĞIMSIZLIĞA: UZUN HASAN VE DİCLE MUHAREBESİ

çatışmaları önlemiştir.²¹ Ancak Cihangir'in bu anlaşmayı kabul etmesi onun Diyarbakır'a bir daha dönememesi anlamına geliyordu. Öte yandan Ak Koyunluların böyle bir anlaşma neticesinde iç savaşı sonlandırmaları Kara Koyunluların çıkarına uygun düşmemekteydi. Ayrıca Cihangir'in kızının Cihanşah'ın oğullarından biriyle evli olması da Kara Koyunlu hükümdarının Cihangir'den yana bir siyaset takip etmesine sebep olmaktadır.²² Neticede bu durumu değerlendiren Cihanşah, Cihangir'i Ak Koyunlu hükümdarı tanıdığını ve Erzincan şehrini de onun payitahtı olduğunu ilan etmekten geri durmayacaktır.²³

Cihangir Bey'in Irak'ta, Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın yanında bulunduğu esnada, Erzincan'ı ona verdiği ve Akkoyunlu hükümdarı olarak Cihangir Bey'i tanıdığı haberi yayıldı. Hanedan içerisinde pek ciddiye alınmasa da bu durum özellikle Mardin halkı tarafından sevinçle karşılanmış, bundan cesaret alarak etrafı yağmalamaya başlamışlardı.²⁴ Bu arada Karakoyunlu hükümdarı, Emir Arabşah-ı Ayınlı'yu 12 bin kişilik bir askeri kuvvetin başında Cihangir Bey'in yardımına gönderdi.²⁵ Ancak Hasan Bey'in üzerine geldiği haberi üzerine Arabşah, çarpışmayı göze alamayarak Hoy'a doğru çekilmiştir.²⁶ Hasan Bey, kuvvetlerinin bir kısmıyla da Van Gölü'nün kuzeyinde yer alan Kara Koyunlu yurtlarını yağmalatmış, dönüşü sırasında ise, Avnik, Erzurum ve Bayburt taraflarını vurarak, büyük ganimet elde etmişti.²⁷ Onun bu başarıları Ak Koyunlu hanedanı içerisinde otoritesini pekiştirmişti. Buradan güneye hareket eden Hasan Bey, Harran'ı ele geçirmiş, hızla tekrar Erzurum ve Tercan taraflarına gelmiştir. Çevredeki kuvvetlerin katılmasıyla ordusunu güçlendiren Hasan Bey, Ak Koyunlu hanedanına mensup, ancak taht mücadeleleri sırasında Kara Koyunlularla hareket eden Kılıç Arslan tarafından yönetilen Erzincan şehri önlerine gelmiştir. Şehre tüm giriş çıkışların daha dikkatli tutulması konusunda talimat verip, bu defa Âmid tarafına yöneldi. Bu sırada Cihangir Mirza ise Âmid'e giremediği için civardaki bazı yerleşim yerlerini yağmalayarak Mardin'e çekilmiştir. Hasan Bey de Mardin sahrasına gelerek kışı burada geçirmiştir.²⁸

Cihangir Mirza, sahip olduğu kuvvetler vasıtasıyla kardeşine karşı koyamayacağını farkındaydı. O sebeple diğer kardeşi Üveys'i Kara Koyunlu hükümdarına yardım göndermesi için elçi olarak yolladı. Bunun üzerine Cihanşah, Rüstem-i Tarhan'ın komutasında 20 bin kişilik bir orduyu Cihangir'e yardıma gönderdi. Rüstem-i Tarhan'ın yanında Sultan-ı Ali Paşa, Piri Beğ-i Alişah, Şah Hacı Beğ-i Gavrudî, Piri Bey, Sulan/Solan Bey ve Ali Şeker Bey gibi "umerâ -yi i'zâm" dan emirler de vardı.²⁹ Böylesine güçlü bir ordunun Irak'tan Diyarbakır'a hareket ettiği haberini alan Hasan Bey, tüm hazırlıklarını tamamlayarak beklemeye başlamıştı.³⁰ Bu sırada Hasan Bey'in yanında Avşar, Emirlu, Haydarlu, Musullu, Purnak ve Koca Hacılu Türkmen aşiretleriyle³¹ Şeyh Cüneyt'in taraftarı olan bazı râfîzî Türkmen taifeleri de bulunmaktaydı.³²

2. Dicle Muharebesi (Mayıs/Haziran 1457)

Kışı Mardin sahrasında geçiren Hasan Bey, hem etrafa dağılan birliklerini toplamak, hem de devlet erkânıyla istişare yapmak gayesiyle Urfa tarafına gitmiştir. Devlet erkânı mevcut kalelerin muhkem hale getirilip, Şam taraflarına gidilmesi gerektiği konusunda hemfikir iken, o bunu kaçmak olarak değerlendirip mücadele edilmesi gerektiğine karar verdi. Hasan Bey'in karargâhında bunlar yaşanırken Rüstem-i Tarhan ordusuyla Dicle'yi çoktan geçmişti.³³ Bunun üzerine Hasan Bey, Mardin taraflarına gönderdiği bir birlikle bölgenin tüm kaynaklarını tahrip ettirdi. Bu arada düşman kuvvetlerinin de Nusaybin civarına ulaştığı istihbaratı gelmişti. Kendisi de Dicle'nin karşısında mevzilenip, savaş araç-gereçlerini hazır hale getirmekle meşgul oldu.³⁴

Kara Koyunlu ordusunun yaklaştığı haberleri bölgede pek çok Dulkadirli ve Bayatlı gibi Türkmen aşiretlerini de tedirgin etmiş ve Şam taraflarına çekilmelerine sebep olmuştu. Bazı beyler de Rüstem-i Tarhan'ın yanında yer almaya başlamışlardı. Öte yandan Rüstem-i Tarhan bölgedeki Zırki ve Mirdasileri yanına çekmenin yollarını arıyordu.³⁵ Hasan Bey ise karavulları vasıtasıyla onun harekât güzergâhını sürekli takip ettiriyor ve yolu üzerindeki tüm kaynakları yok ediyordu. Bu arada Cihangir'in yanında yer alan diğer kardeşi Üveys Bey de Eğil Kalesi ve çevresindeki yerlerin beylerini askerleriyle birlikte Rüstem'in yanına çekmeyi başarmıştı.³⁶

²¹ Tıhranî, *age*, C.1, s. 255.

²² Yinanç, *agm*, s. 179.

²³ Esasında Cihanşah'ın bu politikası, onun Timurluların varisi olduğu iddiasının bir yansıması olarak değerlendirilmektedir. Woods, *age*, s. 150.

²⁴ Tıhranî, *age*, C.1, s. 256; V. Minorsky, "Uzun Hasan", *İslam Ansiklopedisi*, C.13, İstanbul 1986, s. 92.

²⁵ Tıhranî, *age*, C.1, s. 259; Woods, *age*, s. 150.

²⁶ Sanjian, *age*, s. 223.

²⁷ Tıhranî, *age*, C.1, s. 261-263; Woods, *age*, s. 146; Erdem vd. *age*, s.97; Minorsky, *agm*, s. 91.

²⁸ Tıhranî, *age*, C.1, s. 260-261.

²⁹ Sanjian, *age*, s. 223.

³⁰ Tıhranî, *age*, C.1, s. 262; Hasan-ı Rumlu, *age*, s. 345.

³¹ Woods, *age*, s. 151.

³² Yinanç, *agm*, s. 180.

³³ Tıhranî, *age*, C.1, s. 263-264.

³⁴ Tıhranî, *age*, C.1, s. 265; Kazım Paydaş, *Uzun Hasan ve Otlukbeli Savaşı*, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2022, s. 63.

³⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Tıhranî, *age*, C.1, s. 265-268; Paydaş, *age*, s. 65.

³⁶ Tıhranî, *age*, C.1, s. 270-272.

Taraflar arasındaki öncü kuvvetlerin mücadelesi Mardin yakınlarında meydana gelmiş ve Hasan Bey'in kuvvetleri karşı tarafa galebe çalmıştı. Moral ve motivasyonu yükselen Hasan Bey, Rüstem-i Tarhan'a gönderdiği mektupta; artık karşısında yıllar öncesinde galip geldiği zayıfların olmadığını ve kendisinden korkmadığını ifade ederek, ona açıkça meydan okuyacaktır.³⁷ Esasında Hasan Bey'in hedefi Kara Koyunlu kuvvetlerini olabildiğince kendi merkezine yani Amid (Diyarbakir)'e çekmekti. Bunda da büyük ölçüde başarılı olmuştu. Daha sonra düşmanla ilk temas edecek olan öncü kotalarını güçlendirdi. Bu bağlamda kendisine bağlı önemli aşiretlerden olan Koca Hacılıları da bu birlikler içerisine dâhil etti. Bu şekilde güçlenen öncü birlikler, Rüstem-i Tarhan'ın keşif kollarını yenmeyi başardı.³⁸ Hasan Bey'in Dicle'nin karşısına geçişiyle nihayet Kara Koyunlu taarruzu başladı. Rüstem-i Tarhan ve Cihangir Mirza Hasan Bey tarafına saldırırken; Baharlu Ali Şeker, Solan Bey'le beraber özellikle Purnakların yer aldığı Ak Koyunlu ordusunun sağ tarafına yüklendiler. Şahsuvar ile Şeyh Ali Bey komutasındaki Kara Koyunlu birlikleri de Musullu ve Kutbeklu aşiretlerinin konuşlandığı sol cenaha saldırdılar. Muharebenin hemen başında Baharlu Ali Şeker Bey, Purnakların savunduğu Ak Koyunlu sağ kanadını yenerek Dicle tarafına doğru itmeyi başardı. Bu arada Rüstem-i Tarhan'ın öncü birlikleri de Ak Koyunlulara galebe çaldı. Bu yetmezmiş gibi Hasan Bey'in ok yağmuru karşısında atından düşmesi Ak Koyunlu ordusunda kısa süreli bir panik havası yaratmıştı.³⁹

Hasan Bey'in tekrar ayağa kalkıp, nara atarak saldırması Ak Koyunlu birliklerinde bir toparlanma havası estirdi. Ani bir harekâtla Kara Koyunlu ordusunun genel düzenini bozmayı başardılar. Kara Koyunlu ordusunda baş gösteren bu kargaşa ortamında Ak Koyunlu askerlerinin takibi neticesinde Rüstem-i Tarhan atından düşürülerek esir alındı. Artık muharebede talih Ak Koyunlulardan yana dönmüştü. Pek çok Kara Koyunlu beyi savaş alanını terk etmeye başladı. Bunlar arasında Şahsuvar ve Şah Ali Beyler de vardı. Kara Koyunlu ordusunda bunlar yaşanırken, Hasan Bey'in kuvvetlerinin sağ kanadını baskı altında tutan Ali Şeker Bey ise durumunu halâ muhafaza etmekteydi.⁴⁰ Ali Şeker Bey'in etrafında toplanan Kara Koyunlu birlikleri yeniden mücadeleye başladılar. Hasan Bey'in Kara isimli emîr-i ahûru,⁴¹ Ali Şeker Bey üzerine iki defa saldırdıysa da başarılı olamayarak hayatını kaybetti.⁴²

Ak Koyunlu kuvvetleri, Ali Şeker Bey'in komutasındaki Kara Koyunlu ordusunun yeniden toparlanışını, başarılı manevralarını şaşkın bir şekilde takip ediyordu. Hasan Bey'in tüm çabaları onları harekete geçirmeye yetmemişti. Ta ki Emirli Hamza'nın Haydarlı ve Araplı aşiretleriyle yardıma gelmesine kadar. Ak Koyunlu ordusunun yoğun bir taarruzu karşısında Ali Şeker Bey'in kuvvetleri dağılmaya başladı. O'nun tüm çabalarına rağmen sonuç değişmedi. Üstelik kendisi de komutanı gibi esir düşmüştü. Nihayet Hasan Bey komutasındaki Ak Koyunlular büyük bir zafer kazandılar.⁴³ Çok sayıda esir ve devasa miktarda ganimet elde ettiler. Esirler arasında umerâ-yı azâm (büyük emirler)' dan, boy nökerlerinden ve zırlı askerlerden takriben 1.700 kişiyi buluyordu. Bu arada Şah Ali Bey ve Şehsuvar Bey'in kuvvetleri Musul taraflarına kaçmışlardı. Hasan Bey'in takibi üzerine şaşkın bir şekilde iki gemiye binip uzaklaşmak istemişlerse de gemilerin batması neticesinde yok olmuşlardır.⁴⁴

Dağılan Kara Koyunlu birliklerini takip eden Hasan Bey, geri dndüğünde esirlerden 500 kadarını idam ettirmiştir ki bunlar arasında Rüstem-i Tarhan da vardı. Tihrani'nin anlattığına göre, Rüstem, katlini gerçekleştirecek cellattan keskin bir kılıç ister. Celladın seçtiği kılıç, Baba Abdurrahman'ın Ak Ziyaret'te Rüstem'i temsili olarak öldürdüğü kılıçtı. Rüstem'in bu şekilde ortadan kaldırılmasının akabinde Ali Şeker Çermük Kalesi'ne; Pir Ali Ergani Kalesi'ne ve Sulan Bey de Çüngüş Kalesi'ne gönderildi.⁴⁵ Bir Ermeni kroniği, savaş esnasında Rüstem-i Tarhan'ın yanında olduğu anlaşılan eşinin kaçarak kurtulduğu belirtilmektedir. Yine aynı kaynak, bu kadının öldürülen eşinin cenazesini Hasan Bey'den istediğini ve teslim aldığı ifade etmektedir.⁴⁶ Nihayet Hasan Bey, elde ettiği büyük zaferi çevrede hüküm süren devletlere bildirdi. Bu amaçla etraf ülkelerle, bilhassa Osmanlılar ile Memlûklere zafemâmeler gönderildi. Memlûk hükümdarı El- Eşref İnal bu zaferi olumlu karşılayıp Hasan Bey'i tebrik ederken; Osmanlı padişahı II. Mehmet'in tavrı konusunda herhangi bir malumat belirtilmemiştir.⁴⁷

Vakit kaybetmeden Mardin'i kuşatan Hasan Bey, kardeşinden oğlunu rehin göndermesini istemiş, ancak kabul edilmeyince muhasarayı kaldırmamıştır. Bu arada Cihangir'in savaşı kaybetmesi, Ak Koyunlu aşiretlerini

³⁷ Tihrani, *age*, C.1, s. 268; Erdem, *agm*, s. 129.

³⁸ Tihrani, *age*, C.1, s. 271-272; Erdem, *agm*, s. 130.

³⁹ Tihrani, *age*, C.1, s. 273; Hasan-ı Rumlu, *age*, s. 345.

⁴⁰ Tihrani, *age*, C.1, s. 274-275.

⁴¹ *Ahtacı* olarak da adlandırılan bu görevliler, hükümdarın at ve ahırlarının bakımını yaparlardı. Bunların âmirine *Emir Ahtacı* adı verildi. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK Yayınları, Ankara 1998, s. 189 vd. *Emîr-i Ahûr*, hakkında ayrıca bkz. Erdem vd., *age*, s. 214-215.

⁴² Tihrani, *age*, C.1, s. 276.

⁴³ Tihrani, *age*, C.1, s. 277-278; Woods, *age*, s. 150.

⁴⁴ Tihrani, *age*, C.1, s. 279; Hasan-ı Rumlu, *age*, s. 346.

⁴⁵ Tihrani, *age*, C.1, s. 280; Hasan-ı Rumlu, *age*, s. 346.

⁴⁶ Sanjian, *age*, s. 223.

⁴⁷ Woods, *age*, s. 150; Erdem, *agm*, s. 130.

TAHT MÜCADELESİNDEN BAĞIMSIZLIĞA: UZUN HASAN VE DİCLE MUHAREBESİ

olduğu gibi özellikle Mardin sakinlerini de kendisinden uzaklaştırmıştır. Nitekim Mardin halkı onun ailesini ve ona bağlı olanları şehirden çıkarmış ve Hasan Bey'e bağlılıklarını bildirmişlerdir. Konu hakkında dönemin Ermeni kaynakları yiyecek sıkıntısı çeken şehir halkının Cihangir'in huzuruna çıkıp, bu duruma daha fazla dayanamayacaklarını ilettiklerinden bahsetmektedir.⁴⁸ Mardin'de zahirenin tükenmesi üzerine Sara Hatun yine iki oğlunun arasını bulmayı başarmıştır. Buna göre, Hasan Bey'in isteği üzerine Cihangir Mirza, oğlu Ali Han'ı kardeşine göndermiş, karşılığında Mardin şehrinin yönetimini ölüm tarihi olan 1469'a kadar elinde tutmuştur. Diğer kardeşi Üveys Bey de huzura çıkarak bağlılık yemini etmiştir. Bunun karşılığında Hasan Bey, ona iki önemli kalenin anahtarını bahsetmiştir.⁴⁹

Mardin'de işleri yoluna koyan Hasan Bey, kuzeye yönelerek Erzincan'a gelmiştir. Uzun süren taht mücadeleleri ve Kara Koyunlu faaliyetleri yüzünden şehir harabeye dönmüştü. Yörede asayiş sağlayan Ak Koyunlu hükümdarı, çevreye dağılmış halkın gönlünü alarak yurtlarına dönmeye ikna etmiştir. Akabinde şehrin idaresini Hürşit Bey'e vermiştir. Hasan Bey'in yörede bulunduğu sırada, veba salgını sebebiyle kendisine yardıma gelemeyen İspir Kalesi hâkimi Purnaklı Bayezid Bey, çok miktarda mal ve hediye ile huzura gelip, bağlılığını bildirmiştir. Bu bağlamda Şam ve Rum diyarlarından çok sayıda yerel yöneticiler de hediyeler sunup itaatlerini arz etmişlerdir. Buradan kışlağına yönelen Ak Koyunlu hükümdarı, Amid'e gelmiştir. Rakka civarında meskûn, Şam ve Diyarbakır arasında ticaret kervanlarını yağmalayan Arap Ka'beyn, Uneyn, Benî Rabia aşiretleri üzerine ordu göndermiştir. Böylece ele geçirdikleri malları sözü edilen aşiretlerden alarak, asker ve beyleri arasında dağıtmıştır.⁵⁰

Ali Bey ve Hamza Bey dönemlerinde bir Ak Koyunlu birliği sağlanamadığı gibi Cihangir'in yaklaşık yedi yıllık iktidarı (1444-1453) da iç çekişmeleri ortadan kaldırmaya yetmedi. Hatta bu durum zamanla kuzeydeki yaylaklara hâkim aşiretlerle güneydeki kışlak sahalarını kontrol eden aşiretler arasında bir mücadeleyi de körükledi. Neticede göç güzergâhları boyunca siyasi bir hâkimiyet tesis edilemedi. Bunu sağlayabilmek için zaman zaman dış destek siyaseti bile denenmiş, ancak çare olmamıştı.⁵¹ O sebeple Dicle Muharebesi, gerek Bayındır aşiretini ve gerekse diğer konfedere aşiretleri Ak Koyunlu çatısı altında yeniden toparlayan Hasan Bey gibi karizmatik bir lideri ortaya çıkarması açısından fevkalade önemlidir. Nitekim Dicle Zaferi'yle öz güveni artan Hasan Bey, rakibi Kara Koyunlu Cihanşah'ı ortadan kaldırdığı 1468 yılına kadar geçen on yıl içerisinde, Ak Koyunlu beyliğini büyük bir imparatorluğa dönüştürme kabiliyetini gösterecektir. Bu bağlamda zaferi takip eden yıl içerisinde Gürcistan'a bir sefer düzenledi. 1462'de ikinci Gürcü seferine çıkan Hasan Bey, hâkimiyet sahasını genişletmeyi sürdürdü. İkinci Gürcü Seferi sırasında Bayburt'u Kara Koyunlulardan alan Hasan Bey, Hısn Keyfa'yı da ele geçirerek, Eyyubi iktidarına son vermiştir. Akabinde Siirt ve Bohtan'ı hâkimiyeti altına aldı. 1465'te ise Dulkadir yönetimindeki Harput'u kendisine bağladı. Diyarbakır, Urfa ve Mardin'in de ele geçirilmesiyle bir yandan aşiretlerin güneydeki kışlak sahaları üzerinde büyük ölçüde denetim imkânını sağlamış, diğer taraftan ticaret yolları üzerinde hâkimiyet tesis edilmiş oldu.⁵² Hasan Bey'in, Dicle Zaferi'nden sonra devasa sınırlara ulaştırdığı Ak Koyunlu İmparatorluğu, coğrafi konumu itibarıyla önemli ticaret yollarını kontrol eden bir güç haline gelmişti. Bunu değerlendiren Ak Koyunlu hükümdarı, bir takım yasalar koyarak bilhassa Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ticarete bir nizam getirdiği gibi bölgeyi siyasi manada istikrarsızlığa sürükleyen aşiretler arası mera ve otlak kavgalarına da son vermiştir.⁵³

Dicle Muharebesi, Kara Yülük Osman Bey'in kurduğu devleti, onun ölümüyle sürüklendiği uzun taht mücadelelerinde parçalanıp yıkılmaktan kurtarmıştır. Belki daha da önemlisi Dicle zaferi Ak Koyunluları, rakip Kara Koyunlu boyunduruğu altına girmekten kurtarmıştır. Dolayısıyla bu savaş aynı zamanda Ak Koyunluların bir bağımsızlık savaşı olarak da değerlendirilmelidir. Zira Hasan Bey, bu savaşı kazandıktan hemen sonra konfedere aşiretleri çevresinde toplamaya özen göstermiştir. İlk iş olarak konar-göçer aşiretlerin yaylak ve kışlak sahalarını tekrar Ak Koyunlu hâkimiyetine kazandırmıştır. Aynı şekilde aşiretlerin mevsimsel göç yolları üzerindeki önemli kaleleri de alarak bu güzergâhlar üzerinde güvenliği tesis etmiştir. Yani dağılmakta olan bir siyasi yapıyı yeniden derleme, toparlama kabiliyetini göstermiştir. Bu yönüyle de Hasan Bey'i, Ak Koyunlu Devleti'nin ikinci kurucusu kabul etmek yanlış olmasa gerektir.

Uzun Hasan ya da Hasan Padişah olarak da bilinen bu Türkmen beyi, sadece Doğu Anadolu'da yurt tutan Türkmenleri değil, Güney Kafkasya'dan Musul-Kerkük hattına kadar uzanan sahada meskûn Türkmen topluluklarını bir çatı altında birleştirme başarısını göstermiştir. Bu şekilde büyük bir güce erişen Hasan Padişah, kendisini Türklerin hükümdarı olarak görüyordu. Onun başarıları isminin Avrupa saraylarında anılmasına ve

⁴⁸ Sanjian, *age*, s. 224; Erdem vd, *age*, s. 99.

⁴⁹ Tihranî, *age*, C.1, s. 280; Hasan-ı Rumlu, *age*, s. 347; Sanjian, *age*, s. 224; Minorsky, *agm*, s. 92.

⁵⁰ Tihranî, *age*, C.1, s. 280; Hasan-ı Rumlu, *age*, s. 347; Paydaş, *age*, s. 72.

⁵¹ Salim Cöğce, "Otlukbeli Savaşı'na Kadar Akkoyunlular", *Türkmen Akkoyunlu İmparatorluğu Makaleler Antolojisi*, haz. N. Aygün Akkoyunlu vd, Grafikler Yayınları, Ankara 2003, s. 271.

⁵² Sanjian, *age*, s. 222; Woods, *age*, s. 147; Yınanç, *agm*, s. 259-260.

⁵³ Cöğce, *agm*, s. 271. Hasan Padişah Kanunları hakkında bkz. V. Minorsky, "The Aq-qoyunlu and Land Reforms", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, 17/3, 1955, pp. 449-462; Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı Devri'nde, Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler*, C.1, İstanbul 1980, s. 546-547; Uzunçarşılı, *age*, s. 283.

EROL KELEŞ

Avrupa'yı tehdit eden Osmanlı'ya karşı potansiyel bir müttefik olarak görülmesine sebep olmaktadır.⁵⁴ Dahası Anadolu Beylikleri tarafından da Osmanlı'ya karşı kışkırtılan Hasan Padişah, bir cihan devleti hayaline çoktan kapılmıştı.⁵⁵

SONUÇ

Timur'un batı seferleri sırasında bölgenin siyasi dengelerini gözetererek onun yanında yer alan Ak Koyunlular, Kara Yülük Osman liderliğinde önemli kışlak ve yaylak sahalarını elde ettiler. Osman Bey, rakipleri Kara Koyunlu Türkmenlerine rağmen, kendilerine bağlı aşiretlerin bu hayat alanlarını korumayı başardı. Ancak ölümüyle hanedan içerisinde başlayan kıyasıya taht mücadeleleri devleti parçalanmanın eşiğine getirmiştir. Tahtı ele geçiren hanedan üyelerinin bir türlü muktedir olamaması iç savaşı daha da körüklemiştir. Hatta taraflar bazen birbirlerini alt edebilmek için dış desteğe de başvurmuştur. Bu durum Hasan Bey başta olmak üzere bazı hanedan üyeleri arasında devletin iç meselelerine müdahale olarak addedildiği gerekçesiyle tepkiyle karşılanmıştır. Cihangir'in taht mücadelesinde evvela onun yanında yer alan Hasan Bey, Kara Koyunlularla anlaşan kardeşiyle yollarını ayırmıştır. Nihayetinde Cihangir'in Kara Koyunlu Cihanşah'ın huzuruna çıkıp ondan yardım istemesi, taht mücadelesini devletin bir iç meselesi olmaktan çıkarmıştır. Bu durumu değerlendiren Cihanşah ise desteklediği bir Ak Koyunlu mirzasının hükümdar olması halinde en büyük rakibini kontrol altında tutabileceğini düşünüyordu. İşte bu şartlar altında bir yanda kazandığında Kara Koyunlu güdümüne açık Cihangir ile öbür yanda bağımsızlık vadeden Hasan Bey, 1457 yılında, Dicle Nehri kenarında karşı karşıya geldiler. Neticede kararlı tutumu sayesinde büyük bir zafer elde eden Hasan Bey, tahtı ele geçirmekle kalmamış, kısa bir süre içerisinde Kara Koyunluları da bertaraf ederek bölgesel bir güç haline gelmiştir. O sebeple Dicle Muharebesi, uzun süredir Bayındırlılar içerisinde beklenen Hasan Padişah gibi bir lideri tarih sahnesine çıkardığı gibi, onun önderliğinde bağımsızlığını ve siyasi birliğini kaybetmek üzere olan Ak Koyunlu konfederasyonunun da yeniden bir bayrak altında birleşmesini sağlamıştır.

⁵⁴ Woods, *age*, s. 165.

⁵⁵ Cöhce, *agm*, s. 272.

KAYNAKÇA

BARKAN, Ö. Lütfi, “Osmanlı Devri’nde, Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey’e Ait Kanunlar”, *Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler*, C.1, İstanbul 1980, ss. 546-547.

CÖHCE, Salim, “Otlukbeli Savaşı’na Kadar Akkoyunlular”, *Türkmen Akkoyunlu İmparatorluğu Makaleler Antolojisi*, haz. N. Aygün Akkoyunlu, Adil Şen, Grafiker Yayınları, Ankara 2003, ss. 265- 278.

ERDEM, İlhan, “Osman Bey’in Ölümünden Uzun Hasan Padişah’a Ak-Koyunlular (1435-1456)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 32, Ankara 2002, ss. 103-131.

ERDEM, İlhan, Paydaş, Kazım, *Ak-Koyunlu Devleti (Siyasi Tarih ve Yönetim Yapısı)*, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2021.

HASAN-I RURLU, *Ahsenü’-t-Tevârih*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2006.

HÜSEYNÎ, *Târîh-i Kebir (Tevârih-i Enbiya ve Mülûk)*, çev. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 2011.

İBN TAGRİBERDÎ, *en- Nücumu’z-Zahire*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

İBNÎ ARABŞAH, *Acaibu’l-Makdur*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

MİNORSKY, V., “The Aq-qoyunlu and Land Reforms”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, 17/3, 1955, pp. 449-462.

MİNORSKY, V., “Uzun Hasan”, *İslam Ansiklopedisi*, C.13, MEB Yayınları, İstanbul 1986, ss. 91-96.

PAYDAŞ, Kazım, *Uzun Hasan ve Otlukbeli Savaşı*, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2022.

SANJIAN, Avedis K., *Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)*, A Source for Middle Eastern History, Cambridge-London 1969.

TIHRANÎ, Kitâb-ı Diyarbekriyye, C.1, haz. N. Lugal-F.Sümer, TTK Yayınları, Ankara 1993.

UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Methal*, TTK Yayınları, Ankara 1998.

UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Karakoyunlu, Akkoyunlu Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 2011.

WOODS, John E., *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Ak Koyunlular*, çev. Sibel Özbudun, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993.

YINANÇ, M. Halil, “Cihan-Şah”, *İslam Ansiklopedisi*, C.3, MEB Yayınları, İstanbul 1988, ss. 173-189.

YINANÇ, M. Halil, “Ak Koyunlular”, *İslam Ansiklopedisi*, C.1, MEB Yayınları, (Tarihsiz), ss. 251-270.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 151-162.

Geliş Tarihi–Received Date: 15.03.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 20.05.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

CELAYIRLI EMİRÜ’L-ÜMERALIGINDAN EMİR TİMUR’UN TABİİYETİNE: EMİR ADİL
AKA’NIN SERENCAMI

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1468609>

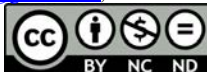
 AHMET KORKAZ*

ÖZ

İlhanlı Devleti’nin yıkılışıyla birlikte Bağdat merkezli kurulan Celayırlı Devleti, Sultan Şeyh Üveys (h. 1356-1374) döneminde İlhanlıların varisi olarak onların topraklarının neredeyse tamamına sahip oldu. Şeyh Üveys’in merkezîyetçi yönetimi, oğlu Sultan Hüseyin (1374-1382) zamanında sarsıldı. Sultan Hüseyin’in küçük yaşta tahta geçmesi ve zamanının çoğunu eğlenceyle geçirmesi, devlet içerisinde emirlerin otoritesini arttırdı. Bu dönemde güçlenen Celayırlı emirlerinden biri Emir Adil Aka’ydı. Başlangıçta Bağdat’ta koyun çobanlığı yapan Adil Aka’nın Şeyh Üveys zamanında *emirü’l-ümera* Süleyman Atabey’in hizmetine girmesi, kariyerinin dönüm noktasını teşkil etti. Bundan sonra kendisine sırasıyla Rey valiliği ve Irak-ı Acem yönetimi verildi. Irak-ı Acem’deki başarılı faaliyetleri onu Şeyh Üveys zamanında *emirü’l-ümeralar* arasına dâhil ettirdi. Ayrıca Sultan Üveys’in oğlu Şeyh Hasan’ın naibi olarak görev yaptı. Şeyh Üveys’in ölümüyle birlikte emirler tarafından naibi olduğu Şeyh Hasan öldürülüp Sultan Hüseyin’in Celayırlı tahtına oturmasıyla otoritesinin zayıflaması beklenirdi. Ancak bunun aksi oldu. Sultan Hüseyin zamanında neredeyse Adil Aka hakkında bilgi veren kaynakların tamamında devlet yönetim dizgininin onun elinde olduğu kayıtlıdır. Bu durum diğer Celayırlı emirlerinin kıskançlığına sebep oldu. Adil Aka 1378 yılında kendisine muhalefet eden emirleri ortadan kaldırdı. 1381 yılında Fars bölgesinden Azerbaycan’a gelen Muzafferîli Şah Şüca’yı Tebriz önlerinden geri çekilmeye mecbur bırakması, devlet içerisinde otoritesini güçlendirdi. Adil Aka’nın 1382 yılında Mazenderan valisi Emir Veli üzerine seferi sırasında Sultan Hüseyin’e suikast düzenleyen kardeşi Sultan Ahmed (h. 1382-140), Celayırlı tahtını ele geçirdi, Adil Aka’nın muhalefetiyle karşılaştı. 1382-1384 yılları arasında Celayırlı toprakları, Sultan Ahmed, Sultan Bayezid ve Şehzade Şeyh Ali tarafından üç yönetim alanına bölündü. Sultan Bayezid, Adil Aka’nın desteğiyle yaklaşık iki yıl kardeşi Sultan Ahmed’e muhalefet etti. Sultan Ahmed ile Adil Aka mücadelesi Adil Aka’nın yönetim merkezi olan Sultaniye etrafında çevrelendi. Sultan Bayezid ile Adil Aka, Sultan Ahmed’e karşı başarıya ulaşmak için 1383 yılında Şah Şüca’dan yardım talep etti. Şah Şüca, Sultan Ahmed’den Sultan Bayezid için Sultaniye bölgesini talep etti. Böylece Adil Aka olmadan Irak-ı Acem’in kendi yönetim alanına dâhil olacağını biliyordu. Sultan Ahmed bunu kabul edince, Şah Şüca, Adil Aka’yı beraberinde Şiraz’a götürdü. Bir yıl sonra Emir Timur’un Irak-ı Acem’de görünmesi Adil Aka için yeni bir fırsat doğurdu. Timur, 1385 yılında Sultaniye’yi ele geçirdi, Şiraz’dan Adil Aka’yı getirterek şehrin yönetimini ona devretti ve askerlerinden bir topluluğu ona yardım etmesi için şehirde bıraktı. Bu tarihten itibaren Sultaniye, Emir Timur’a tabi Adil Aka’nın sorumluluğu altındaydı. Emir Timur’un ülkesine geri dönüşünden sonra Sultaniye ve Tebriz 1385-1386 yıllarında Sultan Ahmed ile Adil Aka’nın mücadelesine şahitlik yaptı. Adil Aka’nın bu mücadelede başarı göstermesi Çağataylı emirlerinin kıskançlığına neden oldu ve bu durum Adil Aka’nın sonunu getirdi.

Anahtar Kelimeler: Adil Aka, Celayırlılar, Şah Şüca, Emir Timur, Sultaniye.

* Dr., Şanlıurfa/TÜRKİYE, E-Posta: ahmetkorkmaz1040@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8652-6203.

CELAYIRLI EMİRÜ'L-ÜMERALİĞINDAN EMİR TİMUR'UN TABİİYETİNE: EMİR ADİL AKA'NIN SERENCAMI

FROM THE CHIEF AMIR OF THE JALAYIRIDS TO AMİR TIMUR'S ALLEGIANCE: THE AFTERMATH OF AMİR 'ĀDİL ĀQĀ

ABSTRACT

With the collapse of the Ilkhanid Empire, the Jalayirid State, which was established in Baghdad, became the successor of the Ilkhanids during the reign of Sultan Shaykh Uvays (r. 1356-1374) and owned almost all of their lands. Shaykh Uvays' centralized rule was shaken under his son Sultan Husayn (r. 1374-1382). The fact that Sultan Husayn ascended the throne at a young age and spent most of his time in entertainment increased the authority of the emirs within the state. Amīr 'Ādil Āqā was one of the emirs of Jalayirids who gained power during this period. Initially working as a sheep herder in Baghdad, 'Ādil Āqā's entry into the service of Emir Suleiman Atabey during the reign of Shaykh Uvays marked a turning point in his career. After that, he was given the governorship of Rey and the administration of Persian Iraq respectively. His successful activities in Persian Iraq made him one of the emirs during the reign of Shaykh Uvays. He also served as the regent of Sultan Uvays' son Shaykh Hasan. With the death of Shaykh Uvays, it was expected that his authority would weaken when Shaykh Hasan was killed by the emirs and Sultan Husayn ascended the throne of Jalayirid. However, the opposite happened. During the reign of Sultan Husayn, almost all sources that provide information about 'Ādil Āqā record that he held the reins of state administration. This caused the jealousy of other Jalayirid emirs. 'Ādil Āqā eliminated the emirs who opposed him in 1378. In 1381, he forced Shah Shuja of Muzaffarid, who had come to Azerbaijan from the Fars region, to retreat in front of Tabriz, which strengthened his authority within the state. When 'Ādil Āqā's brother Sultan Ahmad (r. 1382-140), who assassinated Sultan Husayn during 'Ādil Āqā's expedition against Amir Wali, the governor of Mazandaran in 1382, seized the throne of Jalayirid, he faced the opposition of 'Ādil Āqā. Between 1382-1384, the Jalayirid lands were divided into three administrative areas by Sultan Ahmad, Sultan Bayazid and Shaykh Ali. Sultan Bayazid, with the support of 'Ādil Āqā, opposed his brother Sultan Ahmad for nearly two years. The struggle between Sultan Ahmad and 'Ādil Āqā centered around Sultaniya, 'Ādil Āqā's administrative center. In 1383, Sultan Bayazid and 'Ādil Āqā requested Shah Shuja's help to achieve success against Sultan Ahmad. Shah Shuja asked Sultan Ahmad for the Sultaniya region for Sultan Bayazid. Thus, he knew that without 'Ādil Āqā, Persian Iraq would be under his rule. When Sultan Ahmed agreed, Shah Shuja took 'Ādil Āqā with him to Shiraz. A year later, the appearance of Amir Timur in Persian Iraq created a new opportunity for 'Ādil Āqā. When Timur captured Sultaniya in 1385, he brought 'Ādil Āqā from Shiraz, handed over the administration of the city to him and left a group of his soldiers in the city to help him. From then on, Sultaniya was under the responsibility of 'Ādil Āqā, who was subject to Amir Timur. After the return of Amir Timur to his country, Sultaniya and Tabriz witnessed the struggle between Sultan Ahmad and 'Ādil Āqā in 1385-1386. 'Ādil Āqā's success in this struggle caused the jealousy of the Chagatai emirs and this led to the end of 'Ādil Āqā.

Keywords: Jalayirids, 'Ādil Āqā, Sultān Husayn, Shāh Shujā, Amir Timur, Sultaniya.

GİRİŞ

Son İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın 1335 yılında ölümü siyasî dengeleri değiştirdiği gibi yeni bir yönetim anlayışını da beraberinde getirdi. Güçlü bir hükümdar etrafında toplanan yönetim anlayışı, yerini adem-i merkeziyetçi bir yapıya bıraktı. Bu yapı başta Azerbaycan, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab'ta faaliyet gösteren Türk-Moğol kabilelerinin devletleşme sürecini hızlandırdı.¹ Celayırlılar, bu dinamiklerden faydalanarak 1340 yılında Şeyh Hasan-ı Celayır (h. 1340-1356) öncülüğünde Irak-ı Arab'ı yönetim merkezi yaparak Celayırlı Devleti'ni kurdu. Şeyh Hasan dönemi Uyrat-Suldus kabileleri başta olmak üzere bölgede bir takım kabile gruplarıyla yaşanan siyasî mücadelelerle geçti. Oğlu Şeyh Üveys (h. 1356-1374) devri, göreceli olarak sükûnetin yaşandığı dönemdir. Bu dönemde Celayırlılar, topraklarını Azerbaycan ve Irak-ı Acem'in büyük bir kısmına kadar genişletmiştir. Onun ölümüyle birlikte tahta geçen oğlu Sultan Hüseyin (1374-1382) zamanı, hükümdarın merkezi otoritesinin zayıfladığı ve güçlü emirlerin yönetimde söz sahibi olduğu dönemdir.

Sultan Hüseyin'in saltanatı döneminde güçlenen emirlerden biri Emir Adil Aka'dır. Adil Aka, Timurlu tarih yazıcıları tarafından görkemli bir emir olarak anılmaktadır. İlhanlı ve Timurlu tarih yazımı gelenekleri arasındaki önemli bir bağlantı olan Müstevfi-yi Kazvînî'nin *Zeyl-i Târih-i Güzide*'si, Timur tarihçilerinin Adil Aka hakkındaki kayıtlarının referans noktasıdır. Adı geçen eser, Timurlu dinleyici kitlesi için yazılmış olmasına rağmen, Timur'un gelişinden ve siyasî gücün başka merkezlere aktarılmasından sonra dahi Azerbaycan'a odaklanmayı sürdürmüştür. Bu açıdan Azerbaycan ve Irak-ı Arab bölgesi için başta Hâfız-ı Ebrû olmak üzere birçok Timurlu kroniğine kaynaklık yapmıştır.² Timurlu tarih yazıcıları için Adil Aka, Celayırlı bürokratları ve emirleri açısından en dikkat çekici simadır. Hâfız-ı Ebrû, Abdurrezzak-ı Semerkandî ve Mîrhând, Celayırlı

¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Michael Hope, "The Political Configuration of Late Ilkhanid Iran: A Case Study of the Chubanid Amirate (738–758/1337–1357)", *Journal of the British Institute of Persian Studies*, 61/2, 2023, s. 255 vd.

² Patrick Wing, *The Jalayirids Dynastic State Formation in The Mongol Middle East*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2016, s. 9.

bürokratları içerisinde sadece Emir Adil Aka için müstakil başlık açmışlardır. Bu durum XIV. yüzyılın son çeyreğinde Adil Aka'nın faaliyetlerini yakından takip edebilmemize olanak sağlamıştır.

Kaynaklarda ismi Şucaü'd-din Sârû Adil³, Şucaü'd-din Adil Aka⁴ ve Sârik (سارق) Adil⁵ şeklinde anılan Celayırlı emirinin soyu hakkında Hâfiz-ı Ebrû şunları aktarmaktadır:

Sarı Adil, Keşik Kurçî obasındaydı. Abaka döneminde *kurçiler*⁶ topluluğu sürekli hizmette bulduklarından dolayı sayılarının ve yardımcılarının az olduklarından şikâyetle bulundular. [Bundan dolayı] bu Keşik Kurçî kavmine, kurçilere ata binme ve ata binme dışındaki [işlerde] yardımcı olma görevi havale edildi.⁷

Kroniklerde Keşik Kurçî obası hakkında bilgi bulunmamaktadır. *Kurçilerin* hükümdarın yanında oldukları göz önünde bulundurulduğunda, Adil Aka'nın atalarının Abaka Han (h. 1265-1282) zamanında Azerbaycan'da ikamet ettiği söylenebilir. Adil Aka'nın nerede ve ne zaman doğduğu hakkında da bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen Adil Aka'nın ataları Abaka Han devrinden sonra Bağdat'a göçmüşlerdi. Nitekim Timurlu tarihçilerinin aktardıklarına göre, Adil Aka gençlik dönemlerinde Bağdat'ta koyun çobanlığı yapmaktaydı.⁸ Zamanla Bağdat silah deposunun (silahhâne) *şahneliği* görevine getirildi.⁹ Adil Aka'nın siyasi faaliyetleri hakkında kaynaklarda ilk geçen bilgi onun 1373 yılında Rey Valisi Kutlukşah'ın şehri bırakıp İsfahan'a gitmesi sonrası Şeyh Üveys tarafından Rey valiliğine atanmasıdır.¹⁰ Kazvîni'ye göre Adil Aka, Rey şehrinde yerine naip olarak damadı İsa'yı bırakmıştır.¹¹ Adil Aka'nın bu zamanda kızı evli olduğuna göre takriben otuzlu yaşlarda olması gerekir. Buna göre onun 1340'lı yılların başında doğduğu varsayılabilir.

1. Emir Adil Aka'nın Yükselişi

Adil Aka'nın Celayırlı Devleti içerisinde yükselişi Sultan Üveys devrinde başlamıştır. Özellikle onun Celayırlı *emirü'l-ümera*sı Süleyman Atabey'in hizmetine girmesi, devlet içerisinde etkin bir rol oynamasına sebep olmuştur. Süleyman Atabey, hem Sultan Şeyh Üveys'in muallimi (*perveriş*) hem de sultanın sütanesi Yemânçe-i İkçi'nin eşi idi.¹² Yemânçe-i İkçi, Sultan Üveys nezdinde itibar sahibi biriydi. Devlet içerisinde emirler onun himayesiyle iş görüyorlardı. Hatta Süleyman Atabey'e Yemânçe-i İkçi ile evliliği dolayısıyla 1361 yılında *emirü'l-ümera* mansıbı tevdi edilmişti.¹³ Adil Aka'nın da Süleyman Atabey'in hizmetine girmesiyle Yemânçe-i İkçi ile irtibatı başladı. Bu da ona Sultan Şeyh Üveys'in oğlu Şeyh Hasan'a naip olma yolunu açtı. Şeyh Üveys, 1371-1373 yılları arasında Irak-ı Acem'i ele geçirince bu bölgenin yönetimini oğlu Şeyh Hasan'a tefviz etti. O da Adil Aka'yı o memleketin yönetimine kaymakam tayin etti. Böylece Adil Aka'nın Irak-ı Acem yöneticiliği sayesinde devlet içerisinde konumu yükseldi¹⁴ ve Şeyh Üveys'in hükümdarlığının son yılında devlet içerisindeki *emirü'l-ümeralar* arasında yer aldı.¹⁵

Sultan Şeyh Üveys'in 1374 yılındaki ölümüyle Adil Aka'nın otoritesinin zayıflaması beklenirdi. Çünkü Sultan Üveys'in ölümün hemen ardından bazı emirler tarafından Adil Aka'nın naibi olduğu Şeyh Üveys'in büyük oğlu Şeyh Hasan öldürüldü¹⁶ ve yeni Celayırlı hükümdarı olarak Şeyh Üveys'in diğer oğlu Sultan Hüseyin'i tahta çıkardılar. Tebriz'de bunlar yaşanırken Emir Adil Aka, Irak-ı Acem'de bulunmaktaydı. Bu oldubittiyi haber alınca mecburen Sultan Hüseyin'in hükümdarlığını kabul etmek zorunda kaldı.¹⁷ Ancak bu durumu sindirememesi, Tebriz'in Muzafferî hükümdarı Şah Şuca'nın eline geçmesine sebep oldu.¹⁸ Şöyle ki, Sultan Üveys'in vefatının

³ Hâfiz-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevarîh*, neşr. Seyyid Kemâl Hac Seyyid Cevâdi, C. II, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1395 h.ş., s. 656.

⁴ Kemâleddîn 'Abdurrezzâk-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn ve Mecma'-ı Bahreyn*, neşr. 'Abdülhüseyn Nevâi, C. I/II, Pejûhişgâh-ı 'Ulum-ı İnsânî ve Mütâla't-ı Ferhengî, Tahran 1383 h.ş., s. 588.

⁵ Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhi*, neşr. Muhsin Nâci Nasırâbâdi, C. III, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1386 h.ş., s. 986; Ebrû, *Zübdetü't-Tevarîh*, C. I, s. 528; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiya ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, neşr. Cemşid Kiyanfer, C. VI, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1385 h.ş., s. 4707.

⁶ Moğollar muhafız birliğine keşik adını verirdi. Bu keşiklerin içerisinde kurçî adı verilen okçular da bulunmaktaydı. Bkz. Timothy May, *Moğol Savaş Sanatı*, çev. Mustafa Uyar, Kronik Kitap, İstanbul 2023, s. 66.

⁷ Ebrû, *Zübdetü't-Tevarîh*, C. II, s. 656.

⁸ Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 588; Ebrû, *Zübdetü't-Tevarîh*, C. II, s. 656.

⁹ Mîrhând, *age*, C. VI, s. 4708.

¹⁰ Ebrû, *Zübdetü't-Tevarîh*, C. I, s. 323-324; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 333; Mîrhând, *age*, C. V, s. 4449-4450; Gıyâseddîn b. Hümâmüddin el-Hüseynî Hândmîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer fi Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, neşr. Muhammed Debîrsiyâkî, III, İntişârât-ı Hayyâm, Tahran 1380 h.ş., s. 240;

¹¹ Zeyneddîn b. Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Zeyl-i Târîh-i Güzide*, neşr. İrec Afşâr, İntişârât-ı Edebî ve Târîhî Mevkûfât-ı Doktor Mahmûd Afşâr-ı Yezdî, Tahran 1372 h.ş., s. 88.

¹² Ebrû, *Zübdetü't-Tevarîh*, C. II, s. 656; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 588.

¹³ Mîrhând, *age*, C. V, s. 4449-4450; Ebrû, *Zübdetü't-Tevarîh*, C. I, s. 323-324; Hândmîr, *age*, C. III, s. 240.

¹⁴ Ebrû, *Zübdetü't-Tevarîh*, C. II, s. 656; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 588.

¹⁵ Nuri Abdülhamîd el-'Ânî, *el-İrak fi'l-Ahdî'l-Celâiri*, Darü's-Suuni's-Sekafiyeti'l-Âmme, Bağdad 1986, s. 147.

¹⁶ Sultan Şeyh Üveys hastalanınca devlet erkânı, bazı emirler, Kadî Şeyh Ali ve Hoca Şeyh Küceci, sultana kendisinden sonra kimi veliaht tayin ettiğini sorunca; Sultan Üveys açıkça Sultan Hüseyin'i belirtti. Bunun üzerine Şeyh Üveys 9 Ekim 1374 tarihinde vefat edince emirler Şeyh Hasan büyük kardeş olduğu için Sultan Hüseyin'in iktidarına razı olmayacaklarını bildiklerinden aynı gün onu da öldürdüler. Bkz. Hâfiz-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmî'ü't-Tevarîh-i Reşîdi*, neşr. Hânâbâ Beyânî, Şirket-i Tezâmünî-İ İlmî, Tahran 1317 h.ş., s. 197.

¹⁷ Ebrû, *Zübdetü't-Tevarîh*, C. I, s. 489-490; Ebrû, *Zeyl-i Câmî'ü't-Tevarîh-i Reşîdi*, s. 197-198; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 472-473.

¹⁸ Ebrû, *Zübdetü't-Tevarîh*, C. I, s. 490.

CELAYIRLI EMİRÜ'L-ÜMERALİĞINDAN EMİR TİMUR'UN TABİİYETİNE: EMİR ADİL AKA'NIN SERENCAMI

ardından damadı Muzafferîli Şah Mahmud, saltanat iddiasında bulundu. Bu amaçla Azerbaycan'ı ele geçirmek için İsfahan'dan harekete geçti. Ancak Hemedan taraflarına gelince hastalandı ve mecburen İsfahan'a geri dönmek zorunda kaldı ve şehre ulaştıktan birkaç gün sonra vefat etti. Şah Şüca kardeşinin ölüm haberini alınca önce İsfahan'a hareket ederek şehri kontrolü altına aldı. Ardından Tebriz'e yönelmek istedi. Ancak Kirman'da Pehlivan Esed Horasanî isyanı dolayısıyla bir müddet bu başkaldırıyla ilgilendi. İsyani bastırıldıktan sonra Şiraz ve İsfahan askerleriyle birlikte 1375 yılında Tebriz'e doğru harekete geçti.¹⁹ Diğer taraftan Sultan Hüseyin, Tebriz'de zamanını eğlenceyle geçiriyordu, memleketin harap olması ve emirlerin durumuna karşı kayıtsızdı.²⁰ Bu durum karşısında Adil Aka ise Tebriz'de kontrolü sağlamak için Sultaniye'den oraya yöneldi. Adil Aka, Tebriz'e yönelirken hatunu Hacı Nevruz'u ve güvendiği bir topluluğu Sultaniye Kalesi'nde bırakmıştı. Şah Şüca, Sultaniye önlerine geldiğinde kaleyi ele geçirmek istedi. Ancak Hacı Nevruz Hatun, Şah Şüca'ya şu mesajı ilettiler: *Ben kadını, kendi evimde oturmuşum. Padişahların gölgesi taştan olur. Sizin yanınıza gelmek benim için bir ayıptır. Eğer padişahlar bir kadını dinlemiyorsa kendisi bilir. Ancak bu evi ele geçirmeye başlayıp elde edemezse, padişahla onur kalacak mı diye düşünsün? Eğer fazlaca çaba gösterirse, bu ev ve biz nereye gideceğiz.* Bu mesaj üzerine Şah Şüca, Sultaniye önlerinde durmayarak Tebriz'e doğru harekete geçti. Sultan Hüseyin ise Tebriz'de Adil Aka ve etraftaki emirler ile askerleri toplayarak savaş için Ucan taraflarına gidip konaklamıştı. Ancak Sultan Hüseyin yeni tahta geçtiğinden dolayı henüz düzen sağlanamamıştı ve aralarında ittifak olmadığından herkes savaş konusunda bir görüş ileri sürüyordu. Şah Şüca yaklaşıma kadar hemfikir olmadıklarından her gün bir şey düşünüp her an bir karar veriyorlardı. Tüm bu durumlar neticesinde savaş meydanında Şah Şüca'nın ordusunun sağ kanadı ilk saldırıda Celayırlı ordusunun sol kanadını mağlup etti ve Celayırlı ordusunun kurmaylarından Pehlivan Hacı Harbende, Emir Abdülkadir, Hacı Bey Kutluğ ve Beyoğlu'nu ele geçirip esir ettiler. Bu durum Sultan Hüseyin ile Emir Adil Aka'ya ulaşınca, Adil Aka naibi olduğu Şeyh Hasan'ın öldürülmesinden şikâyetçi olduğu için savaştan yüz çevirdi. Fakat Sultan Hüseyin'i de yanına alarak Bağdat'a doğru çekildi. Böylece Tebriz, Muzafferî hükümdarı Şah Şüca'nın kontrolü altına girdi.²¹ Adil Aka'nın savaşta ayak diretmemesi, Celayırlı başkentini elden çıkmasına sebep oldu. Bununla birlikte Adil Aka geri çekilirken yeni Celayırlı hükümdarını koruması altına alarak Bağdat'a kadar ona eşlik etti. Bu hareket, Emir Adil'in Sultan Hüseyin'i kendisine düşman olan emirlerden uzak tutmasını sağladı. Böylece Adil Aka, hem Sultan Hüseyin nezdinde itibarını arttırdı, hem de kendisine düşman olan emirlerin Sultan Hüseyin'i kendisine karşı tahrikinin önüne geçti.²² Diğer taraftan Şah Şüca, Tebriz'de sadece dört ay kalabildi. Yezd hâkimi Şah Yahya'nın Şiraz'ı ele geçirme planı, Tebriz'de çıkan kargaşalar, Sultan Hüseyin'in üzerine doğru hareket haberi, Şah Şüca'nın ülkesine dönmesine sebep olan etkenlerdendi.²³ Şah Şüca'nın ülkesine dönüşünden bir hafta sonra Celayırlı hükümdarı Sultan Hüseyin, Tebriz'e gelerek tekrar şehri hâkimiyeti altına aldı.²⁴

1377 yılında Ucan'da Emir Adil Aka'nın da katıldığı bir kurultay düzenleyen Celayırlı hükümdarı, tabileri arasında bulunan Kara-Koyunlu Türkmenlerinin Sultan Üveys'in ölümü ve Şah Şüca'nın Tebriz'e saldırısıyla harekete geçerek Sürmelü, Alakilise, Hoy ve Nahcivan şehirlerini işgal etme hadisesini değerlendirdi.²⁵ Bu kurultayda, Aladağ'a hareket edip Türkmenlerin tedip edilmesine karar verildi. O yıl hazırlık yapıldı. 1378 yılı ilkbaharında ise Emir Adil Aka, Irak askerleriyle öncü birlik (*menkalay/mukaddime*) olarak Aladağ'a doğru yöneldi.²⁶ Nihayetinde Türkmenler kısa süre içerisinde itaat altına alındı. Bunun üzerine Celayırlı hükümdarı başkente geri döndü, Adil Aka ise Sultaniye'ye gitti.²⁷

Adil Aka 1378 yılında artık gücünün zirvesindeydi. Kroniklerin deyişiyle bu yıl içerisinde *Adil Aka, memleketin yetki sahibiydi.*²⁸ Bu durum bazı emirlerin kıskançlığına sebep oldu. Özellikle emirlerden İsrail Übâylû, Abdülkadir, Rahmanşah ve Derviş, memlekette Sultan Hüseyin'in isminden başka bir şeyi kalmadığı ve bütün yetkinin Adil Aka'da olduğu gerekçesiyle 1379 yılında²⁹ *emirü'l-ümera* Adil Aka'ya suikast düzenlemek istediler.³⁰ Sultan Hüseyin'in de kendilerine destek vermemesi halinde onu da öldürmeye karar verdiler. Şam tarafına giden Kadı Şeyh Ali'yi de çağırıp Ucan'da Sultan Hüseyin'in otağında Emir Adil Aka'yla kavga ederek ona *şimdiye kadar seni önderimiz olarak kabul ediyorduk, şimdi etmiyoruz*, dediler. Bunun üzerine Adil Aka,

¹⁹ Hüseyinkali Sütüde, *Târîh-i âl-i Muzaffer*, C. I, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1347 h.ş., s. 181.

²⁰ Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, C. I, s. 504; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 482.

²¹ Kazvîni, *age*, s. 95; Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, s. 199-200; Şîrin Beyânî, *Târîh-i âl-i Celayır, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran*, Tahran 1381 h.ş., s. 59.

²² Wing, *age*, s. 148.

²³ Sütüde, *age*, C. I, s. 185-186.

²⁴ Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, s. 202.

²⁵ Kazvîni, *age*, s. 94; Wing, *age*, 154-155; Bülent Yılmaz, *Celayırlılar Kabile Devleti*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2002, s. 161; Beyânî, *age*, s. 55-56.

²⁶ Mîrhvând, *age*, C. V, s. 4460-4461; Hândmîr, *age*, C. III, s. 243; Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, C. I, s. 526; Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, s. 203; Hâfî, *age*, C. III, s. 974; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 497-498.

²⁷ Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, C. I, s. 526 vd; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 498; Mahmud b. Abdullah-ı Nişaburî, *Tevârih-i Türkîniyye*, The National Library of Israel, Jerusalem, Israel Ms. Yah. Ar. 1132, vr. 13b vd.

²⁸ Kazvîni, *age*, s. 97; Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, C. I, s. 528; Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârih-i Reşîdî*, s. 204; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 498.

²⁹ Kazvîni, *age*, s. 99; Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, C. I, s. 536; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 505.

³⁰ Hândmîr, *age*, C. III, s. 242.

otağdan ayrılarak kendi yönetimindeki Sultaniye şehrine yöneldi. Daha sonra emirler, Adil Aka'nın böylece gitmesine izin verdikleri için pişman oldular. Ancak iş işten geçmişti. Adil Aka, Sultaniye'ye gelerek etraftan askerler toplamaya başladı. Daha önce kendisine iltica eden ve Hemedan vilayetini verdiği Muzafferîli Şah Munsur'u da çağırttı. Sultaniye'de bulunmayan Yedigârşah Keratî ve Hoca Misafir de kendi kalabalık *nökeran-ı hassalarıyla* Adil Aka'ya katıldılar. Böylece Adil Aka'nın askerleri Seksânhekat vilayetine yöneldiler. Orada muhalif emirleri beklemek ve *nökerleri* düzenlemekle meşgul oldular. O birkaç gün içerisinde maiyetinde yaklaşık bin süvari bulunan Emir Abbas da Adil Aka'ya katıldı.³¹

Öte yandan muhalif emirler, askerlerini teçhizatlandırmak ve maaşlarını ödemek için vezir Emir Şemseddin Zekeriya ile Hoca Cemaledin Yalğuri'yi yakalayıp vergi beratlarının kendi adlarına yazılmasını istediler. Yakalananlar beratlar yazılsa dahi verginin yılda bir defa alındığını ve bu yılın vergisi tahsil edildiği için vergi beratlarının bir şey ifade etmeyeceğini belirttiler. Bunun üzerine muhalifler buradan bir gelir elde edemeyeceklerini anladılar. Diğer taraftan Celayırlı hükümdarı da muhaliflerden endişe duymaktaydı. Ancak onları ortadan kaldırmaya gücü yoktu. Bundan dolayı Sultan Hüseyin, otağ ve hazinelerini Ucan'da bırakarak Tebriz'e gitti. Muhalif emirler bu durumdan haberdar olunca Sultan'ın hizmetinde bulunan Seferşah Übâylü'yi Sultan Hüseyin'i geri getirmesi için gönderdiler. Seferşah aceleyle harekete geçip Argun Bahçesi'nde hükümdara yetişerek, onu geri döndürmek istedi. Bu duruma hiddetlenen Celayırlı hükümdarı, Şeferşah'ı tutuklatıp Tebriz'e götürdü. Muhalif emirler, olup bitenleri öğrenince hükümdarın Ucan'da bıraktığı hazinesini yağmalamaya koyuldular. Ardından Meraga yoluyla Bağdat'a gidip Bağdat valisi Emir Vecihüddin İsmail'i yanlarına çekmeye niyetlendiler.³²

Sultan Hüseyin, Tebriz'in kontrolünü tamamen ele geçirdikten sonra Emir Adil Aka'ya muhaliflerin Bağdat'a doğru kaçtıklarını bildirdi. Aynı zamanda muhalifleri ele geçirmesi için hizmetindeki Emir Misafir İvdâçî'yi tam teçhizatlı askerle kaçanların arkasından gönderdi. Bu sırada Adil Aka, Surluğ menzilindeydi. Haberi alınca o da seçkin beş bin süvariye yanına alıp muhaliflerin arkasından gitti. Ayrıca Bağdat yolu üzerindeki Kürt ve Uyrat emirlerini de yanına çekti. Uyrat ve Kürt emirleri Meraga ile Urmiye arasındaki Sulduz mevkiinde on bin piyadeyle muhaliflere yolu kapattılar. Öte yandan muhalifler, Emir Adil Aka'nın arkalarından geldiklerinden habersizdiler. Adil Aka, Şah Mansur'un yedi yüz kişilik askerlerinin yanında kendi askerlerinden bir topluluğu ve Emir Ahmed Halac'ın bin kişilik koşununu öncü birlik olarak önden gönderdi. Muhalifler, iki çember arasında sıkışıp kaldılar. Adil Aka'nın öncü birliği yetişene kadar Uyratlar ve Kürtler muhalifleri ağır bir mağlubiyete uğratmış ve mallarını yağmalamıştı. Geri dönüp kaçmaya çalışan muhalifler, bu sefer Şah Mansur ile Emir Ahmed Halac'ın birlikleriyle karşılaştılar. Bunun üzerine muhalifler, ne yapacakları konusunda meşveret ettiler. Şufter valisi Pir Ali Bâdek'in kardeşi kendi birliklerini alarak başka bir yoldan kaçmaya çalıştı. Kadı Şeyh Ali onun ardından gitti. Emir Abdülkadir ile Emir İsrail Übâylü, karşılarındaki birliklerin Şah Mansur'un ordusu olduğunu anlayınca, ona iltica ettiler. Şah Mansur da onların canlarının bağışlanacağına kefil oldu. Bu sırada Emir Adil Aka, öncü birliğine ulaştı. Böylece Adil Aka'nın *nökerleri*, mülteci emirlerden Abdülkadir ve İsrail'i bağlayıp silahlarına el koyarak, tahkir etmek amacıyla attan indirip develere bindirdiler. Bundan sonra Adil Aka'nın komutasındaki Celayırlı ordusu tekrar savaş meydanına döndü. Çünkü onlar, kalabalık halde bulunan Uyrat ve Kürt emirlerinin Celayırlı ordusuna da saldırma endişesi duyuyorlardı. Celayırlı ordusu savaş meydanına geldikten bir müddet sonra bir kişi gelerek muhalif Emir Rahmanşah'ın Emir Şeyh Hasan Zirek'e teslim olacağını bildirdi. Daha sonra Rahmanşah'ı da bağlayıp Abdülkadir ve İsrail'in yanına gönderdiler. Savaşta başarı gösteren Uyrat ve Kürt askerleri ele geçirdikleri ganimetlerin yanında birçok armağanlarla ödüllendirildiler.³³

Adil Aka önderliğindeki Celayırlı ordusu, daha sonra Sulduz'dan ayrılarak Meraga yolundaki Çağatû Nehri yanına gelip konakladı. Adil Aka burada İsa Türkmen'i Bağdat'a gidip fetih haberini ulaştırması için tayin etti. Bu esnada bir şahıs gelerek Kadı Şeyh Ali'yi yakalayıp getirdiklerini bildirdi. Kadı bağlanarak hapsedildi. Celayırlı emirleri onu idam etmek istiyorlardı. Ancak halk şefaataçı olunca emirler, canını bağışlamak için yüz tümen akçe fidiye vermesini kararlaştırdılar. Böylece o, fidiye karşılığında idam ve esaretten kurtuldu. Celayırlı ordusu oradan hareket edip Meraga'nın Dıraz-rud (Uzun Çay)'ına geldi. Bu sırada Sultan Hüseyin tarafından Adil Aka'ya bir elçi geldi. Elçi beraberinde Sultan Hüseyin'in mektubunu da getirmişti. Sultan, Adil Aka'ya uzunca bir mektup kaleme almıştı ve mektubun üst kısmına bizzat kendi hattıyla altın suyuyla şu satırları yazmıştı: *Mertliğine, cesaretine ve halis niyetine alkışlar olsun. Muhaliflerin yaşamamasına altı talak yemini ettiğimi bilmelisin. Benim yeminimin aksine hareket etmeyeceğine inanıyorum. Derhâl onlar hakkında büyük yasağı uygulamalısın.* Celayırlı emirleri Adil Aka'nın etrafında toplandılar. Adil Aka mektubu okudu. Şah Mansur, İsrail, Abdülkadir ve Rahmanşah'ın affedilmesi için çok çaba sarf etti. Ancak emirler bunu kabul etmedi. İsrail'i Abbas'a, Rahmanşah'ı Misafir'e verdiler. Abdülkadir'i de Adil Aka idam etti. Ardından Adil Aka yönetim bölgesi Sultaniye'ye geri döndü.³⁴

³¹ Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, C. I, s. 536-537; Hândmîr, *age*, C. III, s. 242-243; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 505-506.

³² Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, C. I, s. 537-538; Mîrhvând, *age*, C. V, s. 4463. Hândmîr, *age*, C. III, s. 244; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 506.

³³ Mîrhvând, *age*, C. V, s. 4463-4464; Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, C. I, s. 539-540; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 506.

³⁴ Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, C. I, s. 540-541; Mîrhvând, *age*, C. V, s. 4464-4465; Hândmîr, *age*, C. III, s. 244.

CELAYIRLI EMİRÜ'L-ÜMERALİĞINDAN EMİR TİMUR'UN TABİİYETİNE: EMİR ADİL AKA'NIN SERENCAMI

Adil Aka'nın kendisine suikast düzenlemek isteyen ve Sultan Hüseyin'e isyan eden emirleri ortadan kaldırması, Sultan Hüseyin'in saltanatının onun desteği ve koruması olmadan devam edemeyeceğini ortaya çıkardı. Bunun nedeni kısmen Emir Adil'in eski İlhanlı topraklarındaki az sayıda özerk Moğol kabile gruplarından biri olan Uyratların sadakatini kazanmış olmasıydı.³⁵ Bu olaydan sonra Adil Aka yönetiminde tüm inisiyatif elinde tutuyordu. Öyle ki eğer sultan birine inam ve ihanda bulunmak isterse, Adil Aka'nın rızasını almadan bunu gerçekleştiremiyordu. Bunun aksine sultan birini cezalandırmak ister ve Adil Aka da onu himaye ederse, sultan o kişiyi cezalandırmıyordu.³⁶

Adil Aka'nın Celayırlı ülkesinde gücünün zirvesine ulaşması, 1381 yılında Muzafferîli Şah Şüca'nın ikinci defa Tebriz üzerine gelmesi ve Adil Aka tarafından geri püskürtülmesiyle meydana geldi. Adil Aka komutasındaki Celayırlı ordusu, Sultaniye'nin dışında gerçekleşen savaşta Muzafferîleri geri çekilmeye zorladı. Şah Şüca ile Adil Aka Sultaniye önlerinde bizzat görüşerek barış yaptılar. Böylece Muzafferî hükümdarı Şiraz'a geri döndü.³⁷ Diğer taraftan Sultan Hüseyin ise Muzafferî saldırısıyla karşılaşmamıştı. Tebriz'den gelmekte gecikmiş ve ana savaşta yer almasına rağmen Sultaniye kuşatması sırasında kardeşi Sultan Ahmed ile buluşmak üzere Sultaniye'den ayrılmıştı. Bu durum Sultan Hüseyin'in saltanatı boyunca sultan ve Emir Adil arasındaki ilişkiyi yansıtıyordu. Celayırlı ülkesindeki otorite Emir Adil tarafından ordu üzerindeki kontrolü aracılığıyla uygulanırken, Sultan Hüseyin büyük ölçüde sembolik bir figür olarak kalıyordu.³⁸

2. Sultan Ahmed ile Adil Aka Mücadelesi ve Adil Aka'nın Timur'un İtaatine Girişi

Adil Aka, Şah Şüca ile yapılan barıştan bir yıl sonra, daha önce kendi hizmetinde bulunan, ancak sonra Mazenderan ve Astarabad hâkimi Emir Veli'yi Azerbaycan'ı ele geçirmek için kışkırtan Şah Mansur olayını çözmek amacıyla harekete geçti. 1381 yılı sonlarında Rey şehrine yönelmek amacıyla hazırlıklara girişti. Onun isteğiyle, Sultan Hüseyin tarafından Celayırlı ordusunun neredeyse tamamı emrine verildi. Böylece Adil Aka, 1382 yılı ilkbahar mevsiminde Sultaniye'den hareket ederek Rey şehrine yöneldi. Celayırlı ordusu ilk olarak Rey'in Şehriyar Kalesi'ni kuşattı. Bu sırada Emir Veli'ye iltica etmiş olan Şah Mansur, Adil Aka'ya haber göndererek af diledi ve Adil Aka onu bir kez daha onurlandırdı. Şehriyar Kalesi kuşatması devam ederken, Tebriz'den Sultan Ahmed'in Sultan Hüseyin'i öldürüp Celayırlı tahtına oturduğu haberi geldi. Bunun üzerine Adil Aka, kuşatmayı bırakarak ülkesine geri dönmeye karar verdi.³⁹

Sultan Ahmed, Celayırlı ordusunun Rey seferinde olması ve Tebriz'de Sultan Hüseyin'i koruyacak fazla asker bulunmamasını fırsat bilerek 26 Nisan 1382 tarihinde kardeşi Sultan Hüseyin'i katletti. Diğer kardeşi Bayezid korkuya kapılarak Sultaniye'ye kaçtı. Adil Aka, Rey'den bütün emirler, devlet erkânı ve Şah Mansur ile birlikte dönüp Sultaniye'ye varınca Sultan Bayezid'i tahta oturttu.⁴⁰ Azerbaycan'da bunlar olup biterken Şeyh Üveys'in diğer bir oğlu Şehzade Şeyh Ali, Şuşter valisi Pir Ali Bâdek ile birlikte Bağdat'tan Azerbaycan'ı ele geçirmek için harekete geçti. Aynı zamanda Tebriz eşrafına *emirü'l-ümera* Adil Aka'yı tedip etmek için Sultaniye'ye hareket ettiklerini, Emir Adil Aka'ya ise Tebriz'e yönediklerini bildirdiler. Tebriz ve Sultaniye yol ayrımındaki Hüsâm Kalesi'ne ulaştıklarında meşveret meclisi kurdular. Bu mecliste asıl meselenin Sultan Ahmed olduğu ve onun bu sıralarda güçsüz durumda bulunduğunu göz önünde tuttular. Mevlâna Şemseddin Ebheri'yi Emir Adil'in huzuruna gönderip kendileri ilerleyerek Tebriz'e gittiler. Bu durumdan haberdar olan Sultan Ahmed de emirler, askerler ve savaş teçhizatlarını hazırlayarak şehirden dışarı çıktı. İki taraf akşam vakti Heft-rüd mevkiinde karşı karşıya geldiler. İlk gün aralarında bir savaş meydana gelmedi. Gece yarısı Sultan Ahmed'in sol kol birliğinin komutanı Ömer Kıpçakî birçok emirle firar edip Şehzade Şeyh Ali'nin ordusuna katıldı. Bu durum üzerine Sultan Ahmed'in ordusunun birlikteliği bozuldu. Bu olaydan dolayı geri kalan emirlere güveni kalmayan Sultan Ahmed aynı gece Hoy yolundan Nahçıvan'a yöneldi.⁴¹ Şehzade Şeyh Ali ile Pir Ali Bâdek Tebriz'e giderek şehri kontrol altına aldılar. Sultan Ahmed ise Nahçıvan'da Pir Ömer Nahçıvanî türbesinin yakınında Kara-Koyunlu Kara Muhammed ile buluştu.⁴² Öte yandan Şehzade Şeyh Ali ile Pir Ali Bâdek, Tebriz'de kalmayı uygun görmeyerek Şeyh Ali Bavercî ile Hoca Cemaleddin Kâfi'yi şehirde vekil bırakarak Sultan Ahmed'i takibe koyuldular. Kara-Koyunlu Kara Muhammed düşman ordusunun geliş haberini alınca savaşta kazanılacak ganimetlerin kendisinin olmak kaydıyla Sultan Ahmed'e destek sağladı. Neticede Türkmenlerin desteğiyle Sultan Ahmed savaşta zafer kazandı.⁴³ Savaş meydanında Şehzade Şeyh Ali ile Pir Ali Bâdek öldürüldü. Sultan Ahmed,

³⁵ Wing, *age*, s. 149.

³⁶ Ebrû, *Zübde'ti't-Tevârîh*, C. II, s. 656-657.

³⁷ Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 218-219; Mahmüd Ketebî, *Târîh-i âl-i Muzaffer*, neşr. 'Abdu'l-Hüseyin Nevâî, İntişârât-ı Emîr-Kebîr, Tahran 1364 h.ş., s. 107-108; Mu'ineddîn Natanzî, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'îni*, çev. Ahmet Özturhan vd., Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2023, s. 202; Sutüde, *age*, s. 189; Yılmaz, *agt*, s. 174; Beyânî, *age*, s. 65.

³⁸ Wing, *age*, s. 150.

³⁹ Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 220; Yılmaz, *agt*, s. 173-174; Beyânî, *age*, s. 66; Henry H. Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*, Part III, The Mongols of Persia, Ch'eng Wen Publishing Company, Taipei 1970, s. 658.

⁴⁰ Ebrû, *Zübde'ti't-Tevârîh*, C. II, s. 581-582.

⁴¹ Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârîh-i Reşîdî*, 223-224; Hândmîr, *age*, C. III, 247.

⁴² Hâfî, *Mucmel-i Fasîhi*, C. III, s. 982.

⁴³ Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 224; Hândmîr, *age*, C. III, s. 247; Howorth, *age*, s. 659.

Pir Ali Bâdek'in başını gözdağı vermek ve aşağılamak amacıyla Sultaniye'de bulunan Emir Adil Aka'ya gönderdi.⁴⁴

Bu durumdan rahatsız olan Adil Aka, yeni bir ordu teşkil ederek Tebriz'e doğru yöneldi. Sultan Ahmed, şimdilik Adil Aka'ya karşı mukavemet etme gücü olmadığından Şeyh Sadreddin Erdebili'yi barış için Adil Aka'nın huzuruna gönderdi. İki taraf arasındaki müzakerelerden sonra Sultan Ahmed, Adil Aka'nın kızıyla evlendi. Sultan Ahmed ise teyzesi Vefa Kutluğ Hatun'u Adil Aka'nın nikâhına geçirtti.⁴⁵ Adil Aka, Zencan'da Şeyh Sadreddin'in yanına Hoca Şemseddin Ebheri'yi de vererek Sultan Ahmed'in yanına gönderdi. Şeyh Sadreddin, Sultan Ahmed'in yanına gelip olup bitenleri aktarmasına rağmen, Sultan'ın Adil Aka'ya karşı endişesi dinmedi. Hoca Şeyh Küceci'yi Mevlâna Şemseddin Ebheri ile birlikte anlaşma ve sözleri sağlamlaştırmak için tekrar Adil Aka'nın yanına gönderdi. Bu sırada Adil Aka, Tebriz'e gelmişti. Bunu haber alan Sultan Ahmed, ağırlıklarını Kahkaha Kalesi'ne gönderip Nahcivan yolundan Arran ve Mugan tarafına gitti. Kadı Şeyh Ali'yi de Şirvan'a gönderip oranın hâkimi Huşeng'i kendisine yardıma çağırttı. Öte yandan Emir Adil, Sultan Ahmed'in gittiği haberini duyunca hareket edip Ucan'da konakladı. Tebriz'de kalmış olan Bağdat emirleri Ucan'da ona katıldılar. O, her biri hakkında inayetler gösterip bahşişler verdi. Üç gün sonra Tebriz'e gelip işlerini düzene koymaya başladı. Öncelikle Bağdat'ı ele geçirme hevesine kapıldı. Bir hafta sonra Mustafa Kuşçu'yu Bağdat *darugalığına* tayin etti. Mevlâna Şemseddin'i *sahib-i divan* olarak gönderdi. Divan vergilerini ve kendi hassasına bağlı olanların tahsilini Hoca Hamdullah-ı Müstevfi-yi Kazvinî'nin oğluna bağışladı. Kendisi bir ay sonra Tebriz'den Arran ve Mugan'a doğru hareket edip Berzem hududuna kadar ilerledi. Bu sırada Şirvan hâkimi Huşeng gelip ikisi arasında aracı olarak *Azerbaycan vilayetinin Sultan Ahmed'e, Irak-ı Acem vilayetinin Sultan Bayezid'e, Emir Adil'in de Irak-ı Arab vilayetine müşterek olmasına ve Ahmed'den önce sahib-i divan ve daruganın gitmesi yönünde*, barış anlaşması yaptırdı. Bu barış üzerine Adil Aka Sultaniye'ye geri dönünce, tekrar Irak-ı Arab'ı ele geçirme hevesine kapıldı. Böylece dayısı oğlu Emir Dursun'u damadı Hoca Kıvameddin Alıncakî ile birlikte Bağdat'a gönderdi. Onlar Bağdat'a varduktan bir müddet sonra Sultan Ahmed gelerek Adil Aka'nın adamlarını şehirden çıkardı ve o yıl kış mevsimini Bağdat'ta hazırlıklar yapmakla geçirdi.⁴⁶

1383 yılı ilkbahar mevsiminde Sultan Ahmed, Bağdat'tan hareket ederek Azerbaycan'a yöneldi. Diğer tarafta Adil Aka ile Sultan Bayezid de askerlerini takviye etmişti. Onlar da Sultan Ahmed'i bertaraf etmek için Azerbaycan'a yönelmişlerdi. İki taraf Meraga yakınlarında birbirleriyle karşılaştılar. Adil Aka'nın ordusu, Sultan Ahmed'in askerlerinden daha fazlaydı. Ancak savaşta iki taraf da galip gelemeyerek geri çekildi. Savaştan geri çekilen Sultan Ahmed ordusuyla önce Meraga'ya oradan da Ucan yaylasına gitti. Emir Adil Aka ise Sultaniye'ye dönerek tekrar askerlerini hazırlamaya girişti. Sultan Ahmed'in ardından geleceğini bildiğinden etrafa casuslar saldı. Bir müddet sonra bu casuslar Sultan Ahmed'in ordusuyla Zencan'a geldiği haberini getirdiler. Bunun üzerine Sultan Bayezid'i de yanına alarak Hemedan'a yöneldi. Şah Şüca'nın huzuruna ardı ardına elçiler göndererek onu bu durumdan haberdar edip kendisiyle ittifak kurmasını istiyordu. Şah Şüca asker toplayıp İsfahan taraflarına gelmişti. Bu haberi duyunca Tebriz memleketine tamah edip alelacele Curbadekan'a hareket etti. Orada Emir Adil ve Sultan Bayezid ile görüşüp birlikte Hemedan'a doğru yöneldiler. Bu sırada Sultan Ahmed'in yanından Şah Şüca'ya elçiler gelerek; *Sultan Bayezid benim kardeşimdir ve ben onu büyüğüm ve efendim olarak bilirim. Memleketin hiçbir yerini ondan sakanmam, ancak Adil bizim kulumuzdur ve bize isyan ederek senin yanına gelmiştir. Eğer kardeşim hakkında konuşuyorsanız sizin uygun gördüğünüzden dışarı çıkmam. Ancak Adil'e fırsat vermem, içerikli bir mesaj getirdiler.*⁴⁷

Şah Şüca bu durumdan istifade etmek istiyordu. Bayezid'i kullanarak Sultaniye ve Irak-ı Acem'i kendi yönetim sahasına dâhil etmeyi planladı. Çünkü büyük bir güç haline gelen Adil Aka'nın etkisiz kalmasıyla bu toprakların kontrolünü sağlayabileceğini düşünüyordu. Buna dayanarak Sultan Ahmed'le, Sultaniye ve Irak-ı Acem'in Bayezid'de Azerbaycan ve Irak-ı Arab'ın Sultan Ahmed'de kalması konusunda anlaşta. Adil Aka'yı ise tutuklayıp kendisiyle Şiraz'a götürdü.⁴⁸ Bunun üzerine bir müddet sonra Sultan Bayezid, Şah Şüca'nın emirleriyle birlikte Sultaniye önlerine geldi. Sultaniye Kalesi'nde bulunan Emir Hasan Cihanşahî karşılamaya çıkıp Sultan Bayezid'i kaleye götürdü. Şah Şüca'nın askerlerini Sultaniye şehrine yerleştirip az bir miktar ulufe verip daha sonra onlara ilgi göstermediler. Sonunda askerler darlığa düşüp iki ay içerisinde kendi hayvan ve silahlarını satın harcadıktan sonra kış mevsiminin ortasında Şiraz'a doğru yöneldiler. Sultan Bayezid ise burada yaklaşık beş ay hüküm sürdü. Sultan Ahmed, Sultaniye'yi ele geçirecek yönetimini o zamanlar iki yaşında olan oğlu Akbuka'ya verdi. Hoca Alişahî Tebrizi'nin çocuklarından olan Çoban Korçî'yi kaleyi korumak için tayin edip Şeyh Mahmud-ı Rahdar'ı Sultaniye hâkimliğine atadı.⁴⁹

⁴⁴ Hâfi, *Mucmel-i Fasîhi*, C. III, s. 982.

⁴⁵ Yılmaz, *agt*, s. 181; Beyânî, *age*, s. 72.

⁴⁶ Ebrû, *Zübdetü't-Tevârîh*, c. II, s. 586 vd; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 541 vd.

⁴⁷ Ebrû, *Zübdetü't-Tevârîh*, s. 600-601; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 552-553.

⁴⁸ Yılmaz, *agt*, s. 184; Beyânî, *age*, s. 74-75.

⁴⁹ Ebrû, *Zübdetü't-Tevârîh*, C. II, s. 602; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 554.

CELAYIRLI EMİRÜ'L-ÜMERALİĞINDAN EMİR TİMUR'UN TABİİYETİNE: EMİR ADİL AKA'NIN SERENCAMI

2.1. Adil Aka'nın Emir Timur'un Tabiiyetine Girmesi

Celayırlı hükümdarı Sultan Ahmed, 1383 yılı içerisinde görünüşe göre Sultan Bayezid ve Adil Aka sorunundan kurtulmuş ve ülkede kontrolü tamamen sağlamıştı. Fakat bu defa önünde daha büyük bir sorun vardı: Emir Timur, 1384 yılında Mazenderan valisi Emir Veli'yi tedip etmek için harekete geçmişti. Emir Veli de direniş göstermeden kaçış yolunu tutmuştu. Timur, Mazenderan'ın başlıca şehri Astarabad'ı ele geçirdikten sonra yönünü batıya çevirdi. Burada Rey şehrini kontrol altına aldıktan sonra Sultaniye üzerine yürüdü.⁵⁰ Timur'un Sultaniye üzerine yürümeden bir müddet önce elçileri Tebriz'de Sultan Ahmed'in yanına geldiler. Sultan Ahmed, elçileri Bağdat'ta kabul edeceğini belirterek onları Bağdat'a gönderdi. Kendisi de arkalarından Bağdat'a doğru hareket etti. Sultan Ahmed'in Tebriz'den ayrılmasından kısa süre sonra Sultaniye'ye Timur ordusunun Rey şehrini ele geçirip Kazvin'e yaklaştığı haberi ulaştı. Bu durum üzerine Sultaniye'de bulunan Celayırlı devlet erkânı ve emirleri telaşa kapılarak Sultan Ahmed'in küçük yaştaki Sultaniye valisi olan oğlu Akbuka'yı da yanlarına alarak Tebriz'e çekildiler.⁵¹ Timur'un emirlerinden Ömer Abbas askerleriyle birlikte gelip Sultaniye'yi mukavemetle karşılaşmadan ele geçirdi. Daha sonra Sultan Ahmed'in emirlerinden Hacı Meng Kutluğ, Sultaniye'yi ele geçirme girişiminde bulunsa da başarılı olamadı. Nihayet 1385 yılı ilkbahar mevsiminde Emir Timur Sultaniye'ye geldi. Burada Şiraz'a elçiler göndererek, daha önce Şah Şüca'nın beraberinde Şiraz'a götürdüğü ve Şah Şüca'nın ölümünden sonra oğlu Zeynelabidin'in himayesine giren eski Celayırlı emiri Adil Aka'nın huzuruna gelmesini talep etti. Bu durum üzerine Adil Aka, hızla Sultaniye'ye yöneldi. Şehre geldikten sonra Emir Timur'a itaatini bildiren Adil Aka, suygaller ve inamlarla ödüllendirildi. Ayrıca kendisine Sultaniye ve ona bağlı yerlerin hâkimliği verildi. Timur ayrıca emirlerinden Muhammed Sultaşah'ı askerlerden bir toplulukla yardım etmesi için Adil Aka'nın yanında bıraktı. Şehri kendi tabiiyetine alan Timur, ardından Rüstendar'a doğru harekete geçti.⁵²

Emir Timur ve ordusunun Irak-ı Acem ve Azerbaycan'a gelişinin ardından bölgede iktidar dinamikleri hızla değişti. Özellikle Emir Adil artık bölgenin en güçlü askerî lideri değil, konumunu korumak için Timur'a sadakatini göstermesi gereken birçok emirden biriydi.⁵³

Timur'un geri dönüşüyle Tebriz ve Sultaniye tekrardan Sultan Ahmed ile Adil Aka mücadelesine sahne oldu. Sultan Ahmed, Adil Aka kendisine itaat etmediği sürece Celayırlı topraklarının tamamına sahip olamayacağını farkındaydı. Bundan dolayı önünde iki yol vardı: Adil Aka ile anlaşıp onu itaatine almak veya ortadan kaldırmak. Diğer taraftan Adil Aka, Sultaniye Kalesi'ne yerleşmişti. Etrafında az sayıda askeri bulunmaktaydı, Sultaniye halkından da kimse şehirde kalmamıştı. Kısa süre içerisinde şehri imar edip etrafa dağılmış olan halkı ve askerleri toplayıp şehre tekrar yerleştirdi. Bu süre zarfında yanında iki bin asker toplandı.⁵⁴ Öte yandan Sultan Ahmed, Timur'un ayrılışıyla birlikte Tebriz'e yöneldi. Emir Timur'un ordusunun önünden kaçmış olan Emir Veli, Gilan yolundan gelerek Ucan'da Sultan Ahmed'e katıldı. Sultan Ahmed, Adil Aka daha fazla güçlenmeden harekete geçmek istiyordu. Bunun için Emir Veli'den Sultaniye'ye gidip her ne pahasına olursa olsun Adil Aka'yı itaat altına almasını istedi. Ayrıca büyük meblağlar harcayarak hazırladığı kendi ordusunda bulunan askerlerin büyük bir kısmını Emir Suntay komutasında onun maiyetine verdi. Kendisi ise Tebriz'e gitti. Tebriz'e gelince hastalandı, günlerce baygın yattı. Hatta etrafındaki halk Sultan Ahmed'in öldüğü haberini duyurdular. Bu durum üzerine yola koyulmaya hazırlanan askerler, kendi yurdunda beklemeye başladılar.⁵⁵

Sultan Ahmed'in öldüğü şayiisi Adil Aka'ya ulaştınca, o Timur'a tabi bir emir olmasına rağmen hükümdarlık sevdasına kapıldı. Celayırlı topraklarını kendi tasarrufu altına almak amacıyla asker ve silah toplamak için emirlerini vilayetlere gönderdi. Kendisi de Sultaniye'de hazırlıklara girişmeye başladı. Ansızın Adil Aka'ya Sultan Ahmed'in emirlerinden Melik Timur'un oğlu Hacı Sultan'ın öncü birlik olarak Zencan'a ulaştığı haberini getirdiler. Hacı Sultan, Sultan Ahmed'in öldüğü haberini duymasına rağmen Zencan'da beklemekteydi. Adil Aka, damadı Emir Lütfullah'ı yanında bulunan bir miktar silah ve zırhla kuşatıp, Hacı Sultan'a gece baskını yapmaya gönderdi. Bunlar öğlen vakti Sultaniye'den ayrıldılar. Ancak Emir Lütfullah'ın askerlerinden biri kaçarak Hacı Sultan'a bu durumu bildirdi. Bunun üzerine Hacı Sultan, askerleriyle ordugâhından dışarı çıkarak pusu kurdu. Emir Lütfullah ve askerleri Zencan'a gelince pusudan çıkıp onları Sultaniye'ye kadar geri püskürttü. Adil Aka'nın pusuya düşen askerlerinden geri kalanı Sultaniye'ye gelince, bu durum onun sarsılmasına sebep oldu. Çünkü Şiraz'dan gelirken elde ettiği zırhlar ve iyi atların tamamı bu pusu sırasında telef oldu.⁵⁶

Adil Aka tüm bu olumsuzluklara rağmen, Sultan Ahmed'in öldüğü düşüncesiyle kendisinin tekrar toparlanacağını ümit ediyordu. Ancak bir müddet sonra bu haberin yalan olduğu anlaşıldı. Ayrıca 30 Eylül 1385

⁵⁰ Beatrice Forbes Manz, *Timurlenk Bozkırdan Gelen Bela*, çev. Zuhâl Bilgin, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 129; Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2015, s. 39.

⁵¹ Yılmaz, *agt*, s. 188-189; Beyânî, *age*, s. 77.

⁵² Ebrû, *Zübde'tü't-Tevârîh*, C. II, s. 627-628; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 570-571; Mîrhând, *age*, C. VI, s. 4703-4704; Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necatî Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 116-117; Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 149; Howorth, *age*, s. 660.

⁵³ Wing, *age*, s. 157.

⁵⁴ Ebrû, *Zeyl-i Câmî'ü't-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 231.

⁵⁵ Ebrû, *Zübde'tü't-Tevârîh*, C. II, s. 628-629; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 571-572.

⁵⁶ Ebrû, *Zübde'tü't-Tevârîh*, C. II, s. 629; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 572.

tarihinde Emir Veli ile Emir Suntay komutasındaki Sultan Ahmed'in ordusu Sultaniye'yi kuşatma altına aldı. Emir Veli, Seyyid Ali adlı bir elçiyi Adil Aka'ya göndererek Emir Timur'a karşı birlikte hareket etmeyi, Astarabad'a gidip orayı ele geçirdikten sonra Horasan'a yürümeyi, Horasan'da Sultan Ahmed'in de kendilerine katılacağına dair bir anlaşma teklif etti. Ancak Adil Aka'nın cevabı oldukça nettir:

Bu durumu düşünmek melankoliye yakalanmak gibidir. Bu tasavvur, akıllı insanın tedbir ve aklından çok garip ve uzaktır. Moğol ordusundan elli bin süvari Horasan'da, yüce hazret [Timur] ise iki yüz bin süvariyle Semerkand'da bulunmaktadır. Bu hayaller nasıl düşünülebilir. Diğer taraftan sizin kale kapısına bu şekilde gelmeniz barış için değildir. Öncü birlik göndermek, zırh kuşanmak ve şehir etrafını yağmalamak ittifak, birlik ve dostluk nişanesi değildir. Ben çoktan böyle oyunlarla yoğrulmuşum. Bu hileyle tuzağa düşmeyeceğim.⁵⁷

Elçilik teatisinden bir sonuç alınamayınca kuşatma devam etti. Emir Veli tekrardan adamlarından Ferhad Aka'yı elçi olarak Adil Aka'ya gönderdi. Ferhad Aka, Emir Adil ile baş başa görüştü. Emir Adil'in askerlerinden biri bu durumu Celayırlı ordusu başkomutanı Emir Suntay'a bildirdi. Suntay da Emir Veli ile Adil Aka'nın ittifak kuracaklarından şüphelenerek durumu Sultan Ahmed'e haber verdi. Sultan Ahmed bu sıralar hastalıktan yeni kurtulmuştu ve doktorlar kendisine Bağdat havasının iyi geleceğini tavsiye etmişlerdi. Bundan dolayı o, Bağdat'a gitmek için hazırlanmaktaydı. Emir Veli ile Adil Aka'nın ittifak yapması durumunda Azerbaycan'da işlerinin zorlaşacağını biliyordu. Bunun önüne geçmek için naipleri Hoca Mansur ile Hoca Hocagi'yi, yanında rehin tuttuğu Adil Aka'nın oğlu Hasan ile birlikte göndererek Adil Aka'yla uzlaşmaya çalıştı. Hoca Mansur Sultaniye'ye geldiğinde emirler ilk önce birini göndererek Emir Adil'e meselenin bildirilmesini uygun gördüler. Eğer kabul ederse kemer, hilat ve suyural göndermeyi düşündüler. Bu doğrultuda Tebriz valisi Uzun Şemseddin'in kardeşi Uzun Hasan'ı gönderdiler. Ancak gelen elçi Adil Aka tarafından iyi karşılanmadı ve tevkif edildi. Bunun üzerine kuşatma tekrar başlatıldı. Ancak bir müddet sonra Emir Veli muhasara devam ederken Tebriz'e döndü. Emir Suntay da kuşatmayı bir ay daha devam ettirdikten sonra Toktamış ordusunun Azerbaycan'a geldiğini öğrenince Emir Hacı Sultan'ı kuşatmaya devam etmesi için Sultaniye'de bırakıp kendisi Tebriz'e gitti.⁵⁸ Onun dönüşünden üç gün sonra 4 Aralık 1385 tarihinde Emir Adil Aka, kaleden çıkarak Celayırlı ordusu üzerine saldırdı ve Hacı Sultan dâhil birçok kişiyi öldürerek zafer kazandı.⁵⁹

3. Adil Aka'nın Düşüşü

Adil Aka, Sultaniye önlerinde Celayırlı ordusunu kaçırttıktan sonra Tebriz'e yönelmek için hazırlıklara girişti. Yukarıda belirttiğimiz gibi 1385 yılında Sultan Ahmed'in öldüğü söylentisi yayıldığında, emirlerini etraftan asker toplaması için yollamıştı. Bunlar içerisinde Emir İsa'yı Kazvin'den asker toplaması için göndermişti. Emir İsa, Sultan Ahmed'in ölüm haberinin yalan olması ve Emir Veli ile Emir Suntay'ın Sultaniye'yi kuşatmasından dolayı Sultaniye'ye gelemeyerek Kazvin'de beklemek zorunda kalmıştı. Bir müddet sonra Kazvin'de de kalamayarak Rey yolundan Horasan'a giderek Emir Timur'un oğlu Mirza Miranşah'ın hizmetine girdi. Ardından süratle Emir Timur'u bu durumdan haberdar ettiler. Emir Timur, Horasan hududunda bulunan Emir Toy Buka Şeyh ve bazı emirler ile askerleri Muhammed Sultanaşah komutasında Adil Aka'ya yardım etmesi için gönderdi. Emir Timur'un Adil Aka'ya gönderdiği yardımcı birlikler Rey'in Şehriyar Kalesi yakınlarında bir müddet konakladılar. Bu sırada Adil Aka, rakip orduyu mağlup edip, Muhammed Sultanaşah'a elçi göndererek durumdan haberdar etti ve onları Tebriz'e gelmeleri için davet etti.⁶⁰

Adil Aka farkında olmasa da Timurlu emirlerinin Azerbaycan'a gelişi onun için sonun başlangıcıydı. Adil Aka 1386 yılı ilkbahar mevsiminde Kara Bistam, Emir Lütfullah, Emir Câgir ve onun oğlu Emir Bistam'ı öncü birlik olarak Tebriz'e gönderdi. Daha sonra kendisi de askerleriyle Tebriz'e yöneldi. Sercem menziline vardıklarında Emir Muhammed Sultanaşah ve emirler, askerlerin düzenini sağlamak ve geçit töreni için bir saat beklediler. Yapılan geçit töreni sırasında Adil Aka'nın askerleri ondan daha fazlaydı.⁶¹ Bir müddet sonra birlikte Tebriz'e gittiler. Önceki yıl Toktamış ordusu tarafından tahrip edilen Tebriz'de mukavemetle karşılaşmadan şehri kontrolleri altına aldılar. Adil Aka, Tebriz'e gelince halkın gönlünü alıp oradan Ucan'a yöneldi. Bu esnada Sultan Ahmed ağırlıklarını Emir Suntay maiyetinde Bağdat'tan Tebriz yaylağına gönderdi. Sûrluk havalisine yetiştiklerinde Timurlu emirleri tarafından saldırıya uğradılar ve malları yağma edildi. Adil Aka yaklaşık dört ay boyunca Ucan'da kaldı. Burada iken birdenbire Emir Şemseddin Üçkara elçi olarak gelerek Emir Timur'un Horasan'da bulunduğunu Irak-ı Acem'e yöneleceğini bildirdi. Emir Adil silah hazırlığına girişti. Bundan bir hafta sonra Timur'un elçileri gelerek, Adil Aka'ya Timur tarafından çağrıldığını bildirdiler. Adil Aka, Timur'un elçileri eşliğinde Astarabad yolundan Nihavend'e geldi ve burada Timur ile görüştü. Bu görüşmenin ertesi günü Muhammed Sultanaşah, Timur'un huzuruna gelerek Adil Aka'nın yaptığı faaliyetleri kötüledi. İlerleyen günlerde de Timur'a Adil Aka'yı şikâyet etmeye devam etti. Böylece Adil Aka, hükümdarın gözünden düşmeye başladı.⁶²

⁵⁷ Ebrû, *Zübdetü't-Tevârîh*, C. II, s. 630-631; Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 233-234.

⁵⁸ Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 236; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 573.

⁵⁹ Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârîh-i Reşîdî*, s. 237; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 575-576.

⁶⁰ Ebrû, *Zübdetü't-Tevârîh*, C. II, s. 648; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 583.

⁶¹ Ebrû, *Zübdetü't-Tevârîh*, C. II, s. 649; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 584.

⁶² Ebrû, *Zübdetü't-Tevârîh*, C. II, s. 653; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 586.

CELAYIRLI EMİRÜ'L-ÜMERALİĞINDAN EMİR TİMUR'UN TABİİYETİNE: EMİR ADİL AKA'NIN SERENCAMI

Sultanşah'ın bu tutumu Adil Aka'ya karşı kıskançlığından olabildi. Hem askerleri kendi askerlerinden fazla hem de Irak-ı Acem ve Azerbaycan halkı tarafından itibarlı bir emirdi. Bu durumda Adil Aka, Sultanşah'ın kariyerine gölge düşürüyordu.

Nihavend'de Timur ordugâhında bunlar olup biterken, Sultan Ahmed'in Bağdat'tan Tebriz'e yöneldiği ve Suntay'dan geçerek Tebriz'e doğru yola koyulduğu haberi geldi. Emir Timur, oğlu Miranşah, Emir Hacı Seyfeddin ve Emir Şeyh Ali Bahadır'ı öncü birlik olarak gönderip kendisi arkalarından yola koyuldu. Emir Timur'un ordusunun geliş haberi Tebriz'de Sultan Ahmed'e ulaşınca o, bir hafta bekledi, ardından Bağdat'a kaçtı. Emir Timur, Ucan'a yetişince Emir Adil'in askerleri de orada bulunmaktaydı. Timur, Adil Aka'ya *Askerlerini toplama, hepsini görmek istiyorum*, diye buyurdu. Ancak bu hiçbir zaman gerçekleşmedi. Adil Aka Timur'un gözünden düşmüştü. Bundan dolayı Timur, Ucan'da konakladıktan sonra Emir Adil'in askerlerinden beş koşunu Sârûferkân'ı kuşatmaya gönderdi. Diğer beş koşununu ise Keravtu Kalesi'nin muhasarasına gönderdi. İki koşununu da kılavuz olarak Tebriz'e gönderdi. Beş koşunu da Erdebil ve Serav'a gönderdi. Geri kalanlar ise Adil Aka'nın hizmetinde orduyla birlikte Tebriz'e gittiler. Böylece Adil Aka'nın askerlerini dağıttı. Emir Timur, Tebriz'e ulaşınca Hoca Şeyh Küceci'nin hamamına gitti. Hamamdan dışarı çıktığında Emir Adil'in naiplerinden Hoca Alaeddin Guş-Buride ve Hoca Şeyh Ali Melikzad hükümdara yaraşır bir silah getirip peşkeş ettiler.⁶³

Emir Timur, bu peşkeşe iltifat etmedi ve her ikisini yakalayıp bağladılar. Memlekette elde edilen paranın durumu konusunda onları sorguladılar. Paraların çoğu harcanmış ve bir şey kalmamıştı. Bu nedenle Emir Timur'un gönlü Adil Aka'ya karşı daha da incindi. O günlerde Sultan Ahmed'in vezirlerinden Hoca Yahya Simnânî ile Hoca Şeyh Taftâzânî, Sultan Ahmed'den yüz çevirip Emir Timur'un huzura gelmişlerdi. Yahya Simnânî'ye *divan-ı buzurg* mansıbı verdi ve onu Tebriz ve Azerbaycan işlerine vakıf olması için Emir Muhammed Sultanşah ile ortak edip verginin kontrolüyle görevlendirdi.

Timur, Şenb-i Gazan'da konakladığında Sultaniye tarafından *Gilan askerlerinin Kazvin'de tahribatlar yaptıklarına ve Horasan yolunu kapattıklarına dair*, haber geldi. Emir Timur, Emir Adil'i çağırarak; *Gilan halkı Kazvin'de tahribatlarda bulunup yolları kapatarak askerlerin Horasan'a gidip gelmesini engellemişlerdir. Emir İku Timur'a yolları kontrol etmesini buyurduk. İşlerin yoluna girmesi için Sultaniye Kalesi'nde bulunan [emirlerinden] İsa, Akceki ve Emin Kaya'ya bunlara yardım etmelerini ve hizmetlerinde bulunmaları için mektup yazman gerekiyor*, dedi. Emir Adil Aka, 20 Eylül 1386 tarihinde bu konu hakkında bir mektup yazdı ve Devlet Şah Cibacı'yı mektubu alıp götürmesi için görevlendirdi. Böylece Emir Adil Aka'nın hizmetinde çok az asker kalmıştı. Timur böyle yaparak onun askerlerini kendi ordusu içerisine entegre etmeye çalışıyordu. Adil Aka'nın etrafında az sayıda asker kalınca, o 23 Eylül 1386'da tutuklandı ve malları yağmalandı. Üç gün sonra da idam edildi. Adil Aka'nın yanında bulunan askerlerinden bazıları kaçarak Tebriz'de gizlendiler.⁶⁴ Timurlu kaynaklarına göre onun idam edilmesinde en önemli etken Timur'un kendisinde padişah olma arzusu gördüğünden kaynaklanmaktaydı.⁶⁵ Bunun yanında Emir Adil'in Celayırlı topraklarındaki gücü Çağataylı emirleri tarafından bir tehdit olarak görülüyordu ve fırsat bulduklarında onun otoritesini zayıflatmayı başardılar. Emir Adil'in düşüşü, Timur ve eski İlhanlı yapısının dışından gelen güçlerin, güç dengesini ve otorite kanallarını değiştirerek siyasi manzara üzerinde önemli bir dönüştürücü etkiye sahip olacağına erken dönemdeki önemli bir göstergesiydi.⁶⁶

SONUÇ

İlhanlı Devlet'inin yıkılışı adem-i merkezî devlet anlayışının oluşumunu beraberinde getirdi. Bu dönemde Celayırlılar, Yakınoğru'da önemli bir siyasi güç olsa da güçlü emirler devlet yönetiminde önemli söz sahibiydiler. Adil Aka örneğinde de görüldüğü gibi hükümdarların liyakatsiz ve basiretsiz olduğu zamanlarda emirler ön plana çıkmaktaydı. Sultan Üveys gibi iktidarlı bir hükümdardan sonra hükümdar olan Sultan Hüseyin, hem küçük yaşta hem de yönetim kabiliyeti düşük bir figürdü. Bundan dolayı *emirü'l-ümera* Adil Aka onun saltanatı boyunca yönetimde söz sahibiydi. Adil Aka'nın yükselişi bir bakıma Celayırlı Devleti'nin çöküşüydü. Adil Aka'nın siyasi hırsları Celayırlı toprak bütünlüğünü tehlikeye attı. Sultan Hüseyin'in 1382 yılında ölümünden Adil Aka'nın 1386 yılındaki ölümüne dek dört yıl boyunca Azerbaycan ve Irak-ı Acem savaşlara sahne oldu. Emir Timur'un 1384 yılında Azerbaycan'a gelişi Adil Aka için esareten kurtulup tekrardan gücü ele geçirme süreci gibi görünse de Timurlular gibi merkezî bir devlet için Adil Aka bir tehlikeydi. Adil Aka'nın Timur'un tabiiyetine girmesi onun için sonun başlangıcıydı. Adil Aka'nın Azerbaycan'daki otoritesi Çağataylı emirlerin kıskançlığına neden oldu ve bu da onun sonunu getirdi.

⁶³ Ebrû, *Zübdetü't-Tevârîh*, C. II, s. 654; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 586-587.

⁶⁴ Ebrû, *Zübdetü't-Tevârîh*, C. II, s. 654; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 587.

⁶⁵ Ebrû, *Zübdetü't-Tevârîh*, C. II, s. 658; Semerkandî, *age*, C. I/II, s. 589; Mîrhând, *age*, C. VI, s. 4707.

⁶⁶ Wing, *age*, s. 156-157.

KAYNAKÇA

- ALAN, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- BEYÂNÎ, Şîrîn, *Târîh-i âl-i Celayır*, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1381 h.ş.
- EL-ÂNÎ, Nuri Abdülhamid, *el-Irak fi'l-Ahdi'l-Celâirî*, Darü's-Şuuni's-Sekafiyeti'l-Âmme, Bağdad 1986.
- Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, neşr. Muhsin Nâcî Nasırâbâdî, C. III, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1386 h.ş.
- Gıyâseddîn b. Hümâmüddin el-Hüseynî Hândmîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer fi Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, neşr. Muhammed Debîrsiyâkî, III, İntişârât-ı Hayyâm, Tahran 1380 h.ş.
- Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ü't-Tevârîh-i Reşîdî*, neşr. Hanbaba Beyânî, Çaphane-yi 'İlmi, Tahran 1317 h.ş.
- Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârîh*, neşr. Seyyîd Kemâl Hac Seyyîd Cevâdî, C. I-II, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1395 h.ş.
- HOPE, Michael, "The Political Configuration of Late Ilkhanid Iran: A Case Study of the Chubanid Amirate (738–758/1337–1357)", *Journal of the British Institute of Persian Studies*, 61/2, 2023, s. 255-271.
- HOWORTH, Henry H., *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*, Part III, The Mongols of Persia, Ch'eng Wen Publishing Company, Taipei 1970.
- Kemâleddîn 'Abdurrezâk-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sa'deyn ve Mecma'-ı Bahreyn*, neşr. 'Abdülhüseyn Nevâî, C. I/I-II, Pejûhişgâh-ı 'Ulum-ı İnsânî ve Mütâla't-ı Ferhengî, Tahran 1383 h.ş.
- Mahmud b. Abdullah-ı Nişaburî, *Tevârîh-i Türkmâniyye*, The National Library of Israel, Jerusalem, Israel Ms. Yah. Ar. 1132.
- Mahmûd Ketebî, *Târîh-i âl-i Muzaffer*, neşr. 'Abdu'l-Hüseyn Nevâî, İntişârât-ı Emîr- Kebîr, Tahran 1364 h.ş.
- MANZ, Beatrice Forbes, *Timurlenk Bozkırdan Gelen Bela*, çev. Zuhâl Bilgin, Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- MAY, Timothy, *Moğol Savaş Sanatı*, çev. Mustafa Uyar, Kronik Kitap, İstanbul 2023.
- Mu'ineddîn Natanzî, *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'ini*, çev. Ahmet Özturhan vd., Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2023.
- Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiya ve'l-Mülük ve'l-Hulefâ*, neşr. Cemşid Kiyânfer, C. V-VI, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1385 h.ş.
- Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necatî Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- SUTÛDE, Hüseyinkalî, *Târîh-i âl-i Muzaffer*, C. I, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1347 h.ş.
- Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
- WİNG, Patrick, *The Jalayirids Dynastic State Formation in The Mongol Middle East*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2016.
- YILMAZ, Bülent, *Celayirliler Kabile Devlet*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2002.
- Zeyneddîn b. Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Zeyl-i Târîh-i Güzîde*, neşr. İrec Afşâr, İntişârât-ı Edebî ve Târîhî Mevkûfât-ı Doktor Mahmûd Afşâr-ı Yezdî, Tahran 1372 h.ş.

CELAYIRLI EMİRÜ'L-ÜMERALİĞINDAN EMİR TİMUR'UN TABİİYETİNE: EMİR ADİL
AKA'NIN SERENCAMI

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 163-178.

Geliş Tarihi–Received Date: 26.08.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 10.10.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TİMURLU DEVLETİ'NDE EŞYA VE GIDA FİYATLARI

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1539023>

 FATİH BOSTANCI*

ÖZ

Timurlu Devleti (1370-1507), Emir Timur tarafından kurulan ve Orta Asya'da geniş bir coğrafyaya yayılan bir imparatorluk olarak, ekonomik yapısı ve ticaret yolları üzerindeki stratejik konumuyla dikkat çekmektedir. Bu makale, Timurlu Devleti'nde eşya ve gıda fiyatlarının belirlenmesi, bu fiyatların değişkenliği ve toplumsal etkileri üzerine odaklanmaktadır. Bu çalışmada Timurlu Devleti'nde eşya ve gıda fiyatları incelenmiştir. Timurlular döneminde, çeşitli ticarî malların ve temel gıda maddelerinin fiyatları belirli bir dalgalanma göstermiştir. Makale, pazar ekonomisinin nasıl işlediğini, talep ve arz faktörlerinin nasıl etkilediğini tartışmaktadır. Özellikle tarım ürünleri, tekstil ürünleri, kıymetli metaller ve diğer ticarî malların fiyatlarındaki değişiklikler incelenmiştir. Ayrıca, bu fiyat değişimlerinin Timurlu Devleti'ndeki sosyal yapıya ve günlük yaşam standartlarına nasıl yansıdığı da ele alınmıştır. Aynı zamanda Timurlu coğrafyasında ekonominin dinamiklerini ve dönemin ticaret ağlarını anlamak için önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Bununla birlikte tarım ürünlerinin fiyatları genellikle mevsimsel faktörlere bağlı olarak değişim göstermiş, özellikle verimlilik ve iklim koşulları bu fiyatları belirlemiştir. Diğer yandan, kıymetli metaller gibi ticarî malların fiyatları uluslararası ticaret ve politik olaylarla da ilişkili olarak dalgalanma göstermiştir. Ayrıca, bu fiyat değişimlerinin sosyal yapıya ve günlük yaşam standartlarına nasıl yansıdığı da incelenecektir. Örneğin, temel gıda maddelerinin fiyatındaki artışlar veya azalışlar, halkın satın alma gücünü etkileyen fiyat hareketlilikleri hakkında da değerlendirmeler yapılacaktır. Bu bağlamda Timurlu Devleti'nde eşya ve gıda fiyatlarının analiz edildiği bu makalede, dönemin ekonomik tarihi ve sosyal yapıları hakkında kapsamlı bir anlayış sunmayı amaçlanmaktadır. Eşya ve gıda fiyatları, arz ve talep dengesi, mevsimsel değişiklikler, savaşlar ve doğal afetler gibi çeşitli faktörlerden etkilenmektedir. Örneğin, tarım ürünlerinin fiyatları hasat dönemlerinde düşerken, kıtlık zamanlarında yükselmektedir. Ticaret mallarının fiyatları ise ticaret yollarının güvenliği, ulaşım maliyetleri ve gümrük vergileri gibi faktörlere bağlı olarak değişmektedir. Aynı zamanda eşya ve gıda fiyatlarındaki dalgalanmalar, toplumun farklı kesimlerini farklı şekillerde etkilemiştir. Özellikle yoksul halk, gıda fiyatlarındaki artışlardan olumsuz etkilenmekte ve kıtlık dönemlerinde zor durumda kalmışlardır. Zengin tüccarlar ve toprak sahipleri ise genellikle bu dalgalanmalardan daha az etkilenmekte ve hatta bazı durumlarda fiyat artışlarından kâr elde etmişlerdir. Bu durum, sosyal adaletsizliklerin ve sınıf farklılıklarının artmasına neden olmuştur. Devletin fiyat denetimleri ve vergilendirme politikaları da fiyatların belirlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bununla birlikte bu çalışma iki ana başlık ve dört alt başlıktan oluşmaktadır. Timurlularda Ticaret Ürünleri ve Fiyatları adlı birinci başlıkta dönemin emtia çeşitleri ve fiyatlarına dair malumatlar incelenmiştir. Fiyat Hareketleri ve Nedenleri adlı ikinci başlıkta ise bir önceki başlıkta ele alınan ürünlerin fiyatının değişimine neden olan etkenler üzerinde durulmuştur. Bu başlığı hazırlarken ayrıca dört alt başlık altında fiyat hareketleri ve nedenlerine dair tafsilatlı bilgi verilmiştir. Diğer taraftan bu çalışma hazırlanırken Timurlular döneminin maliye defterleri ve ticaret raporlarını barındıran birinci el kaynaklardan istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Timurlu Devleti, Ticaret, Eşya ve Gıda Fiyatları, Fiyat Hareketliliği.

* Dr. Şanlıurfa/TÜRKİYE, E-Posta: bostanci.fatih@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3432-0320.

ABSTRACT

The Timurid Empire (1370-1507), founded by Emir Timur and spanning a vast geography in Central Asia, is notable for its economic structure and strategic location on trade routes. This article focuses on the determination of prices of goods and food in the Timurid Empire, the variability of these prices and their social effects. In this study, the prices of goods and food in the Timurid State are analysed. During the Timurid period, the prices of various commercial goods and basic foodstuffs showed a certain fluctuation. The article discusses how the market economy functioned and how demand and supply factors affected prices. In particular, changes in the prices of agricultural products, textiles, precious metals and other commercial goods are analysed. It also examines how these price changes were reflected in the social structure and daily living standards in the Timurid state. It also constitutes an important source for understanding the dynamics of the economy in the Timurid geography and the trade networks of the period. In addition, the prices of agricultural products generally varied depending on seasonal factors, especially productivity and climatic conditions determined these prices. On the other hand, the prices of commercial goods such as precious metals fluctuated in relation to international trade and political events. The impact of these price changes on the social structure and daily living standards will also be analysed. For example, increases or decreases in the prices of basic foodstuffs and price fluctuations affecting the purchasing power of the people will be evaluated. In this context, this article, which analyses the prices of goods and food in the Timurid State, aims to provide a comprehensive understanding of the economic history and social structures of the period. Prices of goods and food were affected by various factors such as the balance of supply and demand, seasonal changes, wars and natural disasters. For example, prices of agricultural products fall during harvest periods and rise during times of famine. The prices of trade goods vary depending on factors such as the safety of trade routes, transport costs and customs duties. At the same time, fluctuations in commodity and food prices have affected different segments of society in different ways. In particular, poor people were adversely affected by increases in food prices and were in a difficult situation during periods of famine. Wealthy merchants and landowners, on the other hand, were generally less affected by these fluctuations and in some cases even profited from price increases. This situation led to an increase in social injustice and class differences. Price controls and taxation policies of the state also played an important role in determining prices. However, this study consists of two main headings and four subheadings. In the first section titled Trade Products and Prices in the Timurids, information on commodity types and prices of the period is analysed. In the second heading titled Price Movements and Their Causes, the factors that caused the price changes of the products discussed in the previous heading were emphasised. While preparing this title, detailed information on price movements and their causes were given under four subheadings. On the other hand, while preparing this study, first-hand sources including financial books and trade reports of the Timurid period were utilised.

Keywords: Timurid State, Trade, Goods and Food Prices, Price Mobility.

GİRİŞ

Orta Çağ sosyal koşullarına ilişkin araştırmalar, dönemin eşya ve gıda fiyatlarını da kapsamaktadır. Walther Hinz tarafından¹ Yakınoğu özelinde nadir ve dağılık bilgilerin bir araya getirildiği bir çalışma bulunmaktadır. Bunun dışında kronikler kural olarak sadece enflasyon –doğal afet, savaş vs.-dönemlerinde fiyatlardan bahsetmektedirler. Diğer taraftan dönemin sosyal ve siyasî şartlarını konu edinen kronikler çoğu zaman eşya ve gıda fiyatlarından bahsetmeyi gerekli görmemişlerdir. Fakat bu konuya değinen müstakil eserler de mevcuttur. Söz gelimi Ali b. Muhammed el-Kumî tarafından XV. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınan *Şemsü's-Siyak*² eseri, Abdullah b. Puser Kiya el-Mazenderanî tarafından yazılan *Risale-i Felekiyye*³ ile Timurlu vakıf senetleri Timurlu coğrafyasında eşya ve gıda fiyatları hakkında bilgi veren nadir eserlerdir.⁴

Bu bağlamda Timurlu Devleti'nde eşya ve gıda fiyatlarına dair kroniklerin verdiği bilgiler ışığında bilgi verilecektir. Bunun yanında eşya ve gıda fiyatlarının artmasına veya ucuzlamasına neden olan etkenler üzerinde durulacaktır. Nitekim hiç hesapta olmayan bir yağma ya da doğal afetler genelde gıda fiyatlarının yükselmesine sebep veren etkenlerdi. Bunun sonucunda her bir gıda maddesi için fiyatları etkileyen pek çok değişken unsurlar söz konusu olmaktadır.⁵ Tüm bunların sebep ve sonuçlarına aşağıda değinilecektir.

1. Timurlularda Ticaret Ürünleri ve Fiyatları

¹ Walther Hinz, "Lebensmittelpreise im mittelalterlichen Vorderen Orient", *Die Welt des Orients*, Bd. 2, H. 1, 1954, ss. 52-70.

² Ali b. Muhammed el-Kumî, *Şemsü's-Siyak*, Ayasofya 3986.

³ Abdullah Püser Muhammed b. Kiya el-Mazenderanî, *Risale-i Felekiyye (Kitab-us Siyakat)*, çev. İsmail Otar, İSMMO Yayınları İstanbul 2013.

⁴ Mesela Timurlu vakıf senetlerinde geçen fiyat durumları için bkz. O. D. Çehoviç, *Samarkandiskie Dokumenti XV-XVI vv.* Akademia Nayuk SSR, Moskova 1974; Ali Şir Nevâyi, *Vakfiyye (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, haz. Vahit Türk, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2015; İrec Afşar, *Yadigârha-i Yezd*, c. I-II, neşr., Encümen-i Asar ü Mefahir-i Ferhengi, Tahran 1374.

⁵ Ahmet Nurullah Özdamar, "Orta Çağ Finans Tarihini Çalışmak Niçin Zordur?", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, 2018, s. 197.

Orta Çağ'da XV. ve XVI. yüzyıllarda eşya ve gıda fiyatları hakkında kronikler çoğunlukla sessiz kalmışlardır. Dönemin müellifleri daha çok sadece enflasyon durumunda fiyatlardan bahsetmişlerdir. Bununla birlikte bazen dönemin hükümdarına yönelik olumlu faaliyetler arasında ülkenin zenginliğinden bahsederken “eşya veya gıda fiyatlarının ucuzluğuna” değinmişlerdir. Diğer taraftan eşya fiyatları ile ilgili kesin tarihler verilmemekle birlikte bölgeler arasındaki fiyat aralıkları da tam olarak bilinmemektedir. Ancak dönemin maliye ve vakıf tapularında bazen fiyatlar hakkında çeşitli bilgiler bulmak mümkündür. Bu bakımdan Timurlular döneminde özellikle Şahrüh zamanına ait maliye raporları ile Hoca Übeydullah Ahrar'a ait vakıf senetlerinde fiyatlar hakkında malumatlar vardır. Dönemin kaynaklarının diğer bir özelliği de fiyatları verilen unsurların daha çok insanların günlük ihtiyaçlarına elzem olan –özellikle buğday ve ekmek- malzemelerin konu edinmesidir. Bu açıdan Timurlu dönem kaynakları buğday ve ekmek ile ilgili olarak daha çok savaş, deprem, kıtlık, veba gibi doğal ve insan unsurlarının meydana getirdiği afetler sonucunda meydana gelen olumsuz şartlardan bahsederken bahis konusu etmişlerdir. Bu başlıkta öncelikle Timurlular döneminde eşya ve gıda fiyatları hakkında malumatlar verilir, daha sonra fiyatların yükselişine neden olan etkenler hakkında bilgi verilecektir.

Emir Timur'un hâkimiyeti döneminden önce Maverâünehir'de emirlik yapan Çağatay hanları zamanında fiyatların ucuz olduğuna yönelik bilgiler Natanzî tarafından verilmektedir. Nitekim Çağatay emirlerinden Emir Kazagan zamanında halkın refah durumunun oldukça yüksek bir seviyede olduğu görülmektedir. Öyle ki Natanzî'ye göre Kazagan zamanında Maverâünehir'de besili bir koyun bir dinara, bir eşek yükü cin bir dirheme elde edilirdi.⁶ 740/1340 yılında ise Harezm'de her biri 330 dirhemden 1031 grama tekabül eden 100 rıtl⁷ buğday 2.5 dinara mal oluyordu. Bu da buğdayın bu tarihlerde oldukça ucuza satıldığını göstermektedir.⁸ Aynı şekilde 763/1363 yılında Tebriz'de 30 kilo eden 1 mudd buğday 35 Irakî dirhemine mal oluyordu. Bu da Tebriz'de 1 kilo buğdayın yaklaşık 1.16 dirheme tekabül ettiğini gösteriyordu.⁹

Bununla birlikte dönemin kaynakları Emir Timur zamanında, halkın sosyal refahı hakkında olağanüstü olaylar olmadığı müddetçe sessiz kalmışlardır. Fakat Timur'un başkenti Semerkand'ı ziyaret eden Clavijo bu konuda çeşitli malumatlar vermiştir. Bu bakımdan başkent özelinde fiyatların ucuz olduğu Clavijo'nun gözünden kaçmamıştır. Dolayısıyla Timur'un hâkim olduğu coğrafyada eşyaların ucuzluğu Clavijo'nun özel ilgisini çekmiştir. Nitekim Timur'un uyguladığı göç politikaları dolayısıyla Semerkand şehri iyi nüfuslu birçok mezranın bulunduğu ovalarla dolmuştu. Semerkand toprakları çok verimli ve büyük buğday mahsulleri üretmekteydi. Aynı zamanda zengin üzüm bağları ve bol miktarda da ağaçları vardı. Bu ürünlerin fiyatları hakkında kesin bir bilgi verilmese de ucuz olduğu muhtemeldir. Aynı zamanda hayvancılık da ziraat kadar gelişmişti. Bu bağlamda Clavijo, koyunların her birinin yaklaşık yirmi kilo ağırlığında olan, aslında bir insanın rahatlıkla elinde tutabileceği kadar çok olan yağlı kuyrukları ile ünlü olduklarını vurgulamaktaydı. Koyunlar o kadar boldu ki kıtlık olduğunda dâhi pazarda bir duka fiyatına bir çift koyun satın alınabilmekteydi. Diğer taraftan fiyatlar o kadar ucuzdu ki bir miriye bir buçuk kile arpa satın alınırdı. Ekmek her yerde bol miktarda bulunmaktaydı. Pirinç ise her miktarda ucuza alınabiliyordu.¹⁰ Aynı şekilde Hvandmîr, koyun fiyatlarının Hüseyin Baykara zamanında Timur zamanına göre yükseldiğine dair kayıtlar vermektedir. Nitekim bu dönemde kendisinin de aralarında olduğu Emir Sultan İbrahim ve Mevlâna Gıyaseddin Cemşid Celal'in nökerlerinin almış baş koyunundan her koyuna 600 dinar-ı Tebrizî eden 20 tenge-i hanî ödemelerini buyurduğunu zikretmektedir. Bununla 600 dinar-ı tebrizînin Hüseyin Baykara zamanında 20 tenge-i Hanî ettiği ve her bir koyunun 20 tenge ettiği anlaşılmaktadır.¹¹

Emirzâde Halil Sultan'ın hâkimiyeti zamanında ise gıda veya çeşitli ihtiyaçlarda kullanılan deri torbalar oldukça kullanılıyordu. Tecü's-Selmanî'ye göre bu deri torbaların tanesi 1 dinar idi.¹² Şahrüh zamanında ise gıda fiyatlarının halkın refahına göre ucuz olduğu görülmektedir. Nitekim 809/1407 yılında bir men tahıl 1 dinara satılıyordu.¹³ Aynı zamanda Mirhvând'ın aktardığı kayda göre Timur döneminde bir men tahıl 3 dinar kepekîye

⁶ Muineddin Natanzî, *Müntehabü't-Tevârih-i Muinî*, tash. Jean Aubin, iht. Pervin İstahrî, İntişarat-ı Esatir, Tahran 1383, s. 164; Bu konuya dair benzer bilgileri Semerkandî de vermiştir. Bkz. Kemaleddin Abdulrezzak *Semerkandî*, *Matlau's-Sâdeyn ve Mecmâu'l-Bahreyn*, tash. Abdülhüseyn Nevâî, neşr., Müessese-i Mütalaât ve Tahkikat-ı Ferhengî, Tahran 1372, c. I-I, s. 258-259.

⁷ XIV. yüzyılda Harezm'de 1 rıtl)= 330 dirhemdi. Yani 1031,25 gramdı. İran coğrafyasında rıtl yerine men kullanılıyordu. Fakat Arap müellifler çoğunlukla rıtl terimini kullanırdı. Walther Hinz, “İslâm'da Ölçü Sistemleri”, çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5/1989, İstanbul 1990, s. 40.

⁸ Walther Hinz, “Lebensmittelpreise im mittelalterlichen Vorderen Orient”, *Die Welt des Orients*, 2/1, 1954, s. 55.

⁹ Mazenderanî, *age*, vr. 112a.

¹⁰ Ruy Gonzalez de Clavijo, *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, translated by Guy Le Strange, George Routledge & Sons, LTD., London 1928, s. 286-287.

¹¹ Hvandmîr bu olayın devamını şöyle aktarmaktadır: Ancak gece vakti olduğu ve nöker ve hizmetkârlarımızdan kimse yanımda olmadığı için sabah birini gönderip koyunları kendi menzilimize götürüp paylaşarak fiyatını ödeyene kadar devlet-hânedede olmalarını istedim. Bu kabul edilmedi. Mutsuz bir şekilde çobanların değneklerini alıp koyunları önümüze alarak kendi bölgemize gittik. Bundan önce birkaç gün bizi itibarlı bir şekilde gören Hoş Pazarı'nın halkı bu halde gördüklerinde şaşırıp gülmeye başladılar. Emir Sultan İbrahim ve bu bendeyi dâhi gülme tuttu. Mevlâna Gıyaseddin Cemşid ağlamaya başladı. Ona neden ağladığımı sorduğumda biz Özbek Şeybanî zamanında bu durum üzerine karar verdik ancak Hoş Pazarı arasında bu duruma memur edileceğimizi hiç düşünmemiştim” dedi. Gıyâsüddin b. Hümâmîddin Hüseyin-i Hvandmîr, *Târih-i Habîbu's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, nşr. Celâleddin Humâyî, c. IV, İntişârât-ı Hayyam, Tahran 1333, s. 383-384.

¹² Tacü's-Selmanî, *Tarihname*, çev. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 46.

¹³ Semerkandî, *age*, c. II-I, s. 60.

satılıyordu.¹⁴ Diğer taraftan bolluk zamanlarında, refahın sağlandığı dönemlerde eşya fiyatlarında düşüşün yaşandığı görülmektedir. Mesela Timur, Dımaşk seferini tamamlayıp Halep'e doğru giderken yanındaki emirzâdeler de rikabına katıldılar. Emirzâde Halil Sultan ile Emirzâde Sultan Hüseyin de ordugâha katılarak yollarına devam ettiler. Bu sırada ganimet ve mevaşi bolluğundan orduda satılan koyunların tanesi 1 dinara kadar düşmüştü.¹⁵

Diğer taraftan özel dokuma türleri arasında şal üretimi, şal yapımı, yatak örtüsü ve çeşitli perdelerin dokunması yer alıyordu. Bu ürünlerin her birinin kendi anlamı vardı. Örneğin perdeler bir kapı, bir bölme, bir perde ve bir gölgelik görevi görüyordu. Şallar ise bele ve başa takılıyordu. Bu bakımdan soylu bir erkeğin başörtüsünün değeri 5 tümen ve daha fazlaydı. Şallar hem kadınlar hem de erkekler tarafından giyiliyordu. Söz gelimi orta kalitede çok katmanlı yoğun bir şalın fiyatı 4 tûmendiydi. Kaynaklarda deve semerleri için kullanılan şallardan da özellikle bahsedilmektedir. Bu tür şallar seyahat malzemeleri arasında yer alıyordu.¹⁶

Bununla birlikte Cam vilayetinde bir men yünden örülen kepenklerin fiyatı 200 ile 300 dinar arasında değişmekteydi.¹⁷ Aynı zamanda "Medâhıl duzi" ve "tesme duzi" ayakkabı için iki çeşit dikim yöntemi idi.¹⁸ Samur derisinden üretilen ayakkabılar ise yüksek bir değere sahiptiler. Mesela bunların fiyatı Buhara pazarında yüz dinara kadar olabiliyordu. Yerel halılar ise Doğu'da kendine has renkleriyle ünlüydü. Dahası, Avrupa'da meşhur olan halılar arasında İran'a ihraç edilen Herat halıları da vardı. Evinde halı bulunmayan az ya da çok saygın bir Heratlı yoktu. Bazı parçalar gerçek birer sanat eseri idi ve çok değerliydi. Bu bakımdan ortalama kalitede bir halının fiyatı 8 tûmendiydi.¹⁹

Öte yandan zengin evlerde altın ve gümüşten yapılmış ya da bu metallerle işlenmiş pek çok eşya bulunurdu. Kadınlar için bilezikler, yüzükler ve küpeler; erkekler için yüzükler, kalem kutuları, hokkalar ve kabzası metal kaplama ile değerli taşlarla süslü bir hançer kullanılıyordu. Mesela 700 Tebriz tûmeni değerinde böyle bir hançerden bahsedilmektedir. Tebriz tûmeninin Herat'ta kullanıldan on kat daha ucuz olduğunu varsaysak bile, bu durumda son derece pahalı bir eşyadan bahsettiğimiz muhtemeldir.²⁰ Bununla birlikte içme ya da arazi sulaması için kullanılan suyun fiyatlarına dair bilgiler İsfizari'de bulunmaktadır. Nitekim İsfizari Sicistan vilayetinde suyun az olmasından dolayı fiyatının bin dinar kepekî değerinde olduğunu duymuştu.²¹

Bununla birlikte Emir Timur'un vefatından sonra Fars bölgesinde Miranşah'ın oğulları arasında yaşanan mücadelelerde Emirzâde Ebubekir, Kirman bölgesinde faaliyet yürütüyordu. Nitekim Kirman hâkimi İdikü Timur'un oğlu Sultan Üveys ile aralarında bölge üzerinde hâkimiyet mücadelesi yaşanmaktaydı.²² Aynı zamanda Kirman'da dinî, siyasî ve ekonomik bakımından önemli bir bölge olan Bem şehrinin neredeyse merkezi konumundaydı. Bu durumu göz önünde bulunduran Sultan Üveys ve Emirzâde Ebubekir öncelikle Bem bölgesinin önde gelen eşrafını kendi tarafına çekmek düşüncesinde idiler. Nitekim Emirzâde Ebubekir 811/1409 yılında Bem'i ele geçirme mücadelesi içine girdiğinde bölge halkı onun tarafındaydı. Bem'in önde gelenleri Seyyid Şemsüddin İbrahim, aynı zamanda buraya hâkim olmak isteyen Sultan Üveys ile bir görüşme yapmıştı. Bu sıralarda Emirzâde Ebubekir vefat etmişti. Şemsüddin İbrahim, Sultan Üveys'e: "Bem halkını asi yapan sensin" dedi. Sultan Üveys bunun nedenini sorduğunda Seyyid şöyle cevap verdi: "Bem halkı fakir insanlardır. (merdum-i Bem merdum-i derviş-ende). Sizin zamanınızda ekmek pahalıydı ve yiyecek boldu. Halk açlıktan ölüyor ve kötü muamele görüyordu. Emirzâde Ebubekir'in hâkimiyeti zamanında ekmek ucuzladı ve adalet tesis edildi. Bu durum halkın hoşuna gitti. Bu sebeple onun tarafını tuttular". Sultan Üveys bu cevaba karşılık: "Eğer sebep bu ise, biz de ekmeği ucuz yapalım" dedi. Seyyid: "Şimdi bunun zamanıdır. Mademki Allah düşmana karşı zaferde sana yardım etti, Bem halkı acı ve sıkıntı çekti ve çok talihsizlik yaşadı, o halde şimdi onları teselli et ve kanlarını isteme!" dedi. Sultan Üveys: "Sen ne dersin o olsun" diye cevap verdi. Bu görüşmelerin sonucunda Kirman bölgesinde ekmek fiyatlarına dair malumat olmasa da Timur'un hâkimiyetinden önceki dönemde fiyatların yüksek

¹⁴ Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhvând, *Tarih-i Ravzatu's-Safa fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, nşr. Cemşid Kıyanfer, c. V-VI, İntişârât-ı Esatir, Tahran 1385, s. 4986-4987; N. Mahmudov, *Zemledelie i Agrarnie Atnoşenya v Credeniy Aziy v XIV-XV vv.* Akademiya Nauv Tacikskoy SSR İnstitut İstoriy nm. Ahmada Danişa, Duşanbe 1966, s. 64.

¹⁵ Mîrhvând, *age*, c. V-VI, s. 4992-4993.

¹⁶ N. N. Tumanoviç, *Herat v XIV-XVII veka*, Akademiya Nayuk SSSR, Moskova 1989, s. 66.

¹⁷ Muineddin Muhammed Zemhi-i İsfizari, *Ravzatu'l-Cennat fi Evsaf-ı Medinetü'l-Herat*, tash. Seyyid Muhammed Kazım İmam, İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran, 1338, c. I, s. 242.

¹⁸ Nizameddin Âbdulvasî' Nizâmî, *Münşeâtü'l-İnşâ*, tash. Rükneddin Hümayun Ferrûh, neşr. İntişarat-ı Danişgah-ı Milli-yi İran, Tahran 1357, s. 265.

¹⁹ Tumanoviç, *age*, s. 66.

²⁰ Tumanoviç, *age*, s. 66-67.

²¹ İsfizari, *age*, c. I, s. 329.

²² Esasen bu mücadelenin yaşanmasının sebebi Emir-zâde Ebubekir'in Kara Yusuf ile mücadelesinin ardından Kirman'a gelerek Sultan Üveys'ten destek talebinde bulunmasıydı. Çünkü Ebubekir Azerbaycan'dan Kirman'a geldiğinde Üveys onu sultanlara layık bir şekilde karşılamış ve hizmet şartlarını yerine getirmişti. Ancak Ebubekir, Üveys'e "Azerbaycan'ı ele geçirmek için bize ve ordumuza azık ve maddi ihtiyaç vardır" şeklinde haber göndermişti. Üveys ise Kirman'ın Emir Timur'un vefatından sonra harap bir hale geldiğini, halkın Ebubekir'in istediği yardım karşılayacak gücünün olmadığını söyledi. Bu sebeplerden dolayı da Ebubekir ile Üveys arasında mücadele başladı. Ahmed Ali Han Veziri Kirmanî, *Tarih-i Kirman (Salariye)*, tash. İbrahim Bastanî Parizi, İntişarat-ı Ibn Sina, Tahran 1352, s. 439-440.

olduğu, fakat Timurular zamanında fiyatlarda bir istikrar sağlandığı ve halkın alım gücüne yönelik düzenlemelerin yapıldığını söylemek mümkündür.²³

Diğer taraftan Kirman'da et fiyatları üç ile dört dinar arasındaydı.²⁴ Tebriz'de ise et fiyatları 1 men -5/6 kg.- koyun eti 0,2 gümüş dinardı. Delhi'de 1.2 kg. sığır ya da keçi etinin fiyatı 1 dirhemdi. Harezm'de et fiyatları Tebriz'e göre biraz daha yüksek olup Delhi'deki fiyatlar ile yaklaşık olarak aynı orandaydı. Nitekim 3 rıtl koyun eti 1 dirheme satılıyordu.²⁵ Aynı şekilde Şihâb-ı Yezdî'nin kayıtlarından Eberkûh'ta gıda fiyatlarına dair malumatlar elde edilmektedir. Nitekim Şihâb-ı Yezdî'ye göre Eberkûh'ta üzüm, dut ve benzeri ağaçların yaprağı halk tarafından satın alınır. Bunların bir menî 6 dinardı. Hurma çekirdeği de yiyecekler arasında olup bir menî 10-12 dinara satın alınır.²⁶ Öte yandan Tebriz'de 1 vikr -83,33 kg.- arpa 1 dinara mal oluyordu.²⁷ Nitekim 841/1437 tarihli bir belgeye göre buğdayın 15 ölçüğü 3 dinardı. 22 ölçük pamuk 2.5 dinara satılıyordu.²⁸ Arran bölgesinde ise 1 harvar arpa en fazla 10 dirheme alıcı bulmaktaydı. Bununla birlikte Bağdad'da arpanın fiyatının biraz daha fazla olduğu görülmektedir. Nitekim 1 kurr arpa 15 gümüş dinara satılırdı. Timurlu coğrafyasının doğusunda yani Delhi'de ise 1 men arpa 1 dirheme satılırdı. Harezm'de ise 100 rıtl arpa 2 dinardı.²⁹

Tahıl tüketiminde yaygın olarak kullanılanlardan biri de darı idi. Nitekim Tebriz'de 1 vikr darı, buğdayın yarısına mal oluyordu ve bunun bir yükü 3 gümüş dinara satılıyordu. Harezm'de ise 1 rıtl darı 2 dinar idi.³⁰ Öte yandan buğdayın değirmenlerde öğütülerek un haline getirilip satışı yapılırdı. Mesela Tebriz'de 1 vikr buğday unu 4 dinar idi.³¹ Bununla birlikte buğday ve un hakkında muhtemel fiyatlar ortaya çıktığından ekmek fiyatları hakkında da bazı bilgiler elde edebilmekteyiz. Söz gelimi Tebriz'de XIV. ve XV. yüzyıllarda ekmek fiyatları şöyle hesaplanmaktaydı: 100 men un 4 dinardı. Fırıncının ücreti 0,33 dinar; odun ücreti de 0,4 dinara mal oluyordu. Buğdaydan elde edilen unla 120 men ekmek pişirilirdi. Fırıncı ücreti, yakacak odun ve çeşitli masraflarla birlikte ekmeğin fiyatı 4 dinara tekabül etmekteydi. Diğer taraftan Tebriz'de ekmek fiyatlarında bazen değişim gözlemlenmektedir. Buna göre 1 men ekmeğin fiyatı 1 Irakî dirhemine de satılmaktaydı.³²

878/1474 yılında Isfahan şehrini ziyaret Contarini, şehrin refah seviyesi ve fiyatlara dair önemli malumatlar vermiştir. Ekmek fiyatlarına dair bilgi vermese de fiyatların uygun olduğunu gözlemlemiştir. Aynı zamanda bir deve yükü odunun değerinin 1 duka olduğunu zikretmiştir. Fakat et fiyatlarının kendi ülkesine nazaran pahalı olduğunu müşahade etmiştir. Contarini Isfahan'da 7 adet tavuğun 1 dukaya satıldığını da görmüştü.³³

Bununla birlikte Yezd kumaşları her tak karşılığında 160 dinara Şiraz'da satılmaktaydı. Yezd ile Şiraz'daki fiyat arasında fiyat farkı sadece 10 dinardı.³⁴ Diğer taraftan ticaret belgelerinde Astarabâd ipeğini satın alanların Frenk, Yahudi ve Ermeni tüccarları olduğuna işaret edilmektedir.³⁵ Nitekim Astarabâd ipeği Bursa'da büyük bir alıcıya sahipti. Öyle ki 871/1467 yılında her yükü için 50 akçe, 872/1468 yılında 67 akçe 893/1488 yılında 70 akçe fiyata satılıyordu. Her ipek yükü 536/2 kilogram idi. Aynı şekilde bu dönemde baharat ve ipek Tebriz, Erzurum, Erzincan, Tokat, Amasya, Sinop yolundan Avrupa'ya gönderiliyordu.³⁶

Tüm bunlarla birlikte Ali Şir Nevayî'nin vakfiyesine tedarik ettiği yiyecek ve tahıl ağırlığı 245 harvar, maaşlar ve aynı yardımlar için 24.500 men ağırlığında tahıl, yoksullara dağıtılmak üzere en az 10.680 batman tahıl verilecekti. Bu da toplamda 105.540 kg.'a denk gelen yaklaşık 35.180 menlik asgarî bir toplam ağırlığı vermektedir. Davidoviç'in aktardığı bir kayda göre XV. ve XVI. yüzyılların başında Maverâünnehir'de –özellikle Buhara ve Semerkand- çeşitli vakıf belgelerindeki aynı ve nakdî ödeme oranlarına dayanarak yaptığı hesaplamalara göre, bir kg. tahıl yaklaşık olarak 3 bakır dinara -5 dinar-ı kepekî- mal oluyordu. Buna göre Ali Şir

²³ Jean Aubin, *Deux Sayyids de Bem au XV Siecle Contribution a l'histoire de l'Iran Timouride*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, Mainz 1956, s. 29.

²⁴ Tâcu'd-dîn Hasan b. Şihâb-ı Yezdî, *Camîu't-Tevârîh-i Hasenî*, nşr. Hüseyin Müderrisî Tabâtabâî ve İrac Afşâr, Karaçi 1987, s. 165; Aubin, *age*, s. 75.

²⁵ Hinz, "Lebensmittelpreise im mittelalterlichen Vorderen Orient", s. 65-66.

²⁶ Şihâb-ı Yezdî, *Camîu't-Tevârîh-i Hasenî*, s. 147.

²⁷ Hinz, "Lebensmittelpreise im mittelalterlichen Vorderen Orient", s. 57.

²⁸ Mazenderanî, *age*, vr. 28b/29a.

²⁹ Hinz, "Lebensmittelpreise im mittelalterlichen Vorderen Orient", s. 57.

³⁰ Hinz, "Lebensmittelpreise im mittelalterlichen Vorderen Orient", s. 59.

³¹ Hinz, "Lebensmittelpreise im mittelalterlichen Vorderen Orient", s. 61.

³² Mazenderanî, *age*, vr. 114b; Hinz, "Lebensmittelpreise im mittelalterlichen Vorderen Orient", s. 62.

³³ Hinz, "Lebensmittelpreise im mittelalterlichen Vorderen Orient", s. 68; *Uzun Hasan-Fâtih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contari'nin Seyahatnâmeleri*, terc. ve not. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 98-99.

³⁴ Hamid Hacıyanpor-Muctebi Cukar, "Berresi Ehemmiyet ve Cayigâh-ı Şehr-i Yezd der Ticaret-i Parçeha-i Abrîşimî der devre Timuriyan (ez 798 h. k. ta 856 h. k.)", *Fasılânâme-i İlmî- Pejoheşi Tarih-nâme-i İrân bad az İslâm*, 10/19 Tabistan 1398, s. 81.

³⁵ Halil İnalçık, "XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, XXIV/93, 1960, s. 88.

³⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Eren Yayınları, İstanbul 2004, c. I, s. 307-309; Veli Dinperest, "Siyasetha-i Ticari Timur ve Peyamedha-i an", *Tarih-i İrân*, 71/5, 1392/2013, s. 142.

TİMURLU DEVLETİ'NDE EŞYA VE GIDA FİYATLARI

Neveyî'nin vakfiyeye harcadığı tahıl fiyatları toplamda 52.770 kepekî dinarına denk gelmekteydi.³⁷ XV. yüzyılın ortalarında tahıl fiyatlarına dair malumat bilinmese de bir bakır dinara 27,71 kg. tahıl satın alınabiliyordu.³⁸

Yukarıda zikredilen tahıl fiyatları dışında baharat, meyve ve çeşitli eşya fiyatları hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Mesela takı ve süs eşyalarında kullanılan boncuklar miskal ağırlığına göre farklı fiyatlara sahipti. Bununla birlikte ¼ miskal ile 1/39 miskal aralığında olan çeşitli boncuklar 1 dinar ile 130 dinar arasında satılıyordu.³⁹ Baharat fiyatlarına dair teferruatlı malumat ise Ali b. Muhammed el-Kumî'nin *Şemsü's-Siyak* adlı eserinde görülmektedir. Buna göre 100 men biber 5 dinara satılıyordu. Zencefilin 100 men 2 dinar idi. Ceviz ise 100 men 4 dinara satılıyordu. Karanfilin 300 men 10 dinardı. Renkli mor ağacı olarak bilinen bakamın 200 men 3 dinardı.⁴⁰ Kehribar çeşitlerinden 200 miskal amber 6 dinardı. 100 miskal kehribar 4 dinardı. Saray, Şiraz, Herat ve Yezd bölgesini ziyaret eden tacir Şemseddin Muhammed, başkent Herat'tan istenilen siparişleri alarak bununla ilgili bir fiyat listesi oluşturmuştu. Nitekim istenilen siparişler arasında her biri 10 dinardan 100 men beyaz sandal ağacı ile her biri 8 dinardan 50 men kırmızı sandal ağacı da vardı. Aynı zamanda istenilen siparişler arasında her biri 4 dinardan 100 men Hindistan cevizi, her biri 10 dinardan 300 men karanfil ile her biri 4 dinardan 100 men abanoz bulunmaktaydı. Bu siparişlerin çoğunluğu Şiraz'dan alınmıştı.⁴¹

Bununla birlikte kıyafetler hakkındaki fiyatlar sınırlıdır. Buna göre Herat'ta XV. yüzyılında ortalarında Çin ham ipeğinden üretilmiş bir cübbe 600 dinardı. Çin sateninden yapılmış cübbeler ise 400 dinara satılırdı. Avrupa'dan ithal edilen yünlü kumaşlardan yapılan kaftan veya cübbelerin fiyatı 600 dinardı. Rus keteni balya olarak satılıp 1 balyası 6000 dinardı. Yünlü kumaşlar ise parça hesabıyla satılıp bir parçası 360 dinardı. Özellikle yünlü kumaşlar, Avrupa'dan ithal edilen kumaşlar ile Rus ketenleri Saray'dan Herat'a getirilerek satılırdı.⁴²

Dönemin vakıf ve tapu kayıtlarında aktarılan kayıtlara göre ev, arazi ve bunlara dâhil olan konakların fiyatları hakkında da bilgilere sahibiz. Bu bakımdan Hoca Übeydullah Ahrar'a ait vakıf senetlerinde çeşitli satın alımlardan elde edilen malumatlara göre 858/1454 ile 893/1488 yılları arasında ev ve arsa fiyatlarına dair farklı senetler bulunmaktadır. Buna göre 858/1454 yılına ait bir satış belgesinde Semerkand'da bulunan 2 odalı, değerli eşyaların saklandığı bir oda, eyvan, bala-hâne, taharet-hâne ve bir dut ağacının olduğu ev 1500 dinar-ı adliye satılmıştı.⁴³ Aynı zamanda Nigar Begi bint Behlül Muhammed Beg'in 867/1463 yılında 3 kıt'a arazisinin tamamı 90 dinar-ı adliye satılmıştı.⁴⁴ 868/1464 yılında Mevlâna Necmeddin b. Hoca Hüsameddin ile Mevlâna Muhammed b. Mevlâna Bayezid'in vekâletinde olan Saliha Sultan bint Mevlâna Ahmed el-Şücâ'nın Semerkand'da Serdivanik pazarında bir dükkânı, küçük bir sofçası, bir gencinesi vardı. Aynı zamanda mezkûr pazarda bir mumcu dükkânı, kınacılar pazarında üç dükkân –her dükkânda birer odacık ve ambar-, mezkûr kınacılar pazarında bir başka üç dükkân, hayvan pazarında üç dükkân, havuç satıcılarının pazarında bir dükkân –dükkânın bir duvarı ve çatısı bulunmaktadır- Hoca Übeydullah Ahrar b. Celeddin Hoca Mahmud tarafından toplamda 34.000 dinar-ı adliye satın alınmıştı.⁴⁵

884/1480 yılında Semerkand şehrinde Hoca Muhammed Tahir'in kızı Bibi Rabia Sultan adında bir kadın, Hoca Ahmed'in kızı Sultan Baht'ın her konuda kayıtsız şartsız mütevellisiydi. O, Rabia Sultan'a ait olan Semerkand'ın Gök Saray'ındaki iki arsayı Hoca Übeydullah'ın oğlu Hoca Celeddin Mahmud'a 3200 adli bakır dinara sattı.⁴⁶ Yine 884/1480 yılında Semerkand şehrinde Pirek oğlu Emir Hoca, karısının adına her konuda yetkili vekil olan Muhammed Derviş'in kızı Kimiya Hatun'a ait içinde meyve ve sebze ağaçlarının olduğu altı arsayı 330 dinar-ı adliye Hoca Übeydullah'ın oğluna sattı.⁴⁷ 886/1482 yılında ise Hoca İbrahim b. Hoca Muhammed Dihkan'ın Semerkand şehrinde bulunan bir kıt'a arsasını Emir Abdülalî Tarhan b. Emir Bistam Tarhan 450 dinar adli-i fulûsa satın aldı.⁴⁸

893/1488 yılında Semerkand şehrinde Muhammed Çep çarşısında bulunan bir hamam Übeydullah Ahrar'ın oğlu Celeddin Mahmud tarafından satın alınmıştı. Bu hamam Hoca Nizameddin hamamı olarak meşhurdu. Hamamda bir kıyafet odası, bir külhan odası ve sair odalar bulunmaktaydı. Hamam işletme yönünden oldukça elverişli olduğu için fiyatının da yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Übeydullah Ahrar gibi oğlu Celeddin Mahmud

³⁷ E. A. Davidoviç, *İstoriya deneznovo obrascheniya srednevekovoy Sredney Azii (mednye monety XV –pervoy chetverti XVI vv., v Maverannahre)*, Akademiya Nayuk SSSR, Moskva 1983, s. 288; Maria Eva Subtelny, "A Timurid Educational and Charitable Foundation: The Ikhlasiyya Complex of Ali Shir Nava'i in 15th-Century Herat and Its Endowment", *Journal of the American Oriental Society*, VOL 111/1, 1991, s. 55.

³⁸ E. A. Davidoviç, "Svidetelstva Daulatsaha a Razmerah Zemelnoyi Renti Pri Ulugbeke", *Akademiya Nauk SSSR, Institut Vastokovedeniya*, Moskova 1974, s. 31.

³⁹ el-Kumî, *age*, vr. 131b.

⁴⁰ el-Kumî, *age*, vr. 132a.

⁴¹ el-Kumî, *age*, vr. 132a.

⁴² el-Kumî, *age*, vr. 132b.

⁴³ Çehoviç, *age*, s. 51-52.

⁴⁴ Çehoviç, *age*, s. 56-67.

⁴⁵ Çehoviç, *age*, s. 59-61.

⁴⁶ Çehoviç, *age*, s. 85-86.

⁴⁷ Çehoviç, *age*, s. 91-92.

⁴⁸ Çehoviç, *age*, s. 96-97.

FATİH BOSTANCI

da satın aldığı arazi, dükkân veya hamam gibi işletmeleri vakıflaştırırdı. Nitekim satın aldığı bu hamam 150.000 dinar-ı adlî fulûs değerinde idi.⁴⁹

Yukarıda zikredilen ürünlerin fiyatlarına göre yaklaşık olarak aynı dönemlerde çeşitli bölgelerdeki aynı ürünlerin fiyatına dair bilgileri elde etmek mümkündür. Buna göre fiyatlar aşağıdaki tablolarda görülmektedir:

Eşya	Tarih	Bölge	Yerel Fiyat
Amber	1436	Tebriz	1 miskal (4,3 g) 40 dirhem
	1438	Şiraz	1 miskal (4,3 g) amber tanesi 6 dinar
	1439	Saray	1 miskal 9 dinar
Agar ağacı	1438	Şiraz	1 men (3 kg) her biri 100 dinar
Sandal Ağacı	1438	Şiraz	Beyaz sandal ağacı 1 men her 10 dinar
			Kırmızı sandal ağacı 8 dinar
Biber	1438	Şiraz	1 men (5/6 kg) 5 dinar
	1442	Şam	1 kantar (185 kg) 118 duka
	1474	İstanbul	1 okka (1,282 kg) 23 akçe
Zencefil	1438	Şiraz	1 men 2 dinar
	1442	Şam	1 kantar 50 duka
Hindistan cevizi	1438	Şiraz	1 men 4 dinar
	1442	Şam	1 kantar 65 duka
	1566	Kazvin	1 batman (3 kg) 16-18 şahî
Karanfil	1438	Şiraz	1 men 10 dinar
	1442	Şam	1 kantar 210 duka
	1566	Kazvin	1 batman 40 şahî
Kızılağaç	1438	Şiraz	1 men 3 dinar
	1442	Şam	1 kantar 85 duka
Abanoz	1438	Şiraz	1 men 4 dinar
Çin ham ipeği	1335	Kuzey Çin	Ortalama 50 som için 19-20 Ceneviz pound. 50 som yaklaşık (6-6.3 kg)
	1439	Saray	1 men (1.9 kg) 40 dinar
	1440	Herat-Yezd	1 men 300 dinar
Şam ipeği	1360	Tebriz	Şam'dan alınan 1 tak (elbisenin uzunluğu 13.3 m) 600 dinar-ı Irakî
	1439	Saray	1 tak Şam ipeği yaklaşık 150 dinar
	1440	Şiraz	600 dinar civarında
Çin pamuk sargılı yarı ham ipek	1439	Saray	1 tak 225 dinar
	1440	Şiraz	400 dinar civarında
Saten	1439	Saray	1 tak Çin sateni 75 dinar
	1440	Yezd	1 tak yerli saten 150 dinar
	1440	Şiraz	Yezd satenin satışının yapıldığı Şiraz'da 1 tak 160 dinar
	1440	Şiraz	Şiraz'da satılan 1 tak Çin sateni 600 dinar
Yünlü kumaşlar	1360	Tebriz	1 tak yünlü kumaş 829 dirhem
	1439	Herat	Yerli kaba yün kumaş 1 tak 120 dinar
	1440	Şiraz	Herat yerli kaba yün kumaş 150 dinar
Pamuklu kumaşlar	1439	Şiraz	Avrupa ince yünlü kumaş 1 tak 360 dinar
	1439	Herat	600 dinar
	1566	Kazvin	Venedik kumaşı 137 cm eninde 24-80 şahî arasında
Koyunyünü	1440	Yezd	Yerli pamuklu kumaş (abyarî) 1 tak 150 dinar

⁴⁹ Çehoviç, *age*, s. 102-103.

TİMURLU DEVLETİ'NDE EŞYA VE GIDA FİYATLARI

	1440	Şiraz	Yezd pamuklu kumaşı 160 dinar
	1439	Herat	1 koyun derisinden yapılmış kaba 120 dinar
	1440	Şiraz	1 koyun derisinden yapılmış kaba 125 dinar
Kümes hayvanı	1447	İsfahan	Contarini'nin kayıtlarına göre burada yüksek fiyatlarla 7 âdet tavuk için bir duka ödemişti.

Yukarıda sunulan kanıtlar, Timurlu coğrafyasında gıda maddelerinin fiyat yapısının derinlemesine bir analizi için henüz yeterli değildir. Ancak asıl amacımız olan sosyal koşulların araştırılması için sağlam bir temel sağlayan bazı sonuçlar için yeterlidir.

Gıda fiyatları derlememizden çıkan ana sonuçlar nelerdir?

En önemli gıda maddesi olan ekmek için kaynaklar oldukça seyrek. Ancak bu eksiklik, ekmeğin buğdayın yaklaşık bir buçuk katı, unun da yaklaşık bir buçuk katı olduğu temel kuralına göre, buğday ve un fiyatlarının dâhil edilmesiyle bir ölçüde telafi edilmektedir. Ayrıca, büyük şehirlerdeki fiyatlar ile kırsal kesimdeki fiyatlar arasında bir ayırım yapılmalıdır. Şimdiye kadarki kaynaklarda ücretlerle ilgili bulabildiğimiz az sayıdaki veri esas olarak başkentlere ait olduğundan, ekmek fiyatları da esas olarak bu şehirleri ilgilendirmektedir. En önemli başkentler için listemiz bize Orta Çağ boyunca ortalama ekmek fiyatlarını vermektedir.⁵⁰

Bunlardan başka Timurlular zamanında ipek fiyatları hakkında da bilgilere sahibiz. Horasan'ın Çin ile olan ticarî ilişkisinin önemli bir kısmı hiç kuşkusuz dünya çapında ünlü ve popüler olan Çin ipekli kumaşlarının ithalatı ile ilgiliydi. Bu nokta, Çinlilerin Timurlu hükümdar ve emirzâdelere, ana ve ayrılmaz parçası ipek kumaş olan karşılıklı hediyelerinden anlaşılmalıdır.⁵¹ Söz gelimi Yezdi, 770/1369'dan sonra Maverâünnehir çatışmaları sırasında Karşı'dan Horasan'a giden tüccarlardan ve yanlarında taşıdıkları mallar arasında kemhadan bahsetmektedir. Bununla birlikte Yezdi, Timur'un hâkimiyetinin başlarında Kandahar ve Kabil'den Horasan'a ile Maverâünnehir'e giren kaliteli Hint kumaşların da ithal edildiğini zikretmektedir. Diğer taraftan Şahruh döneminde Haliç-Fars güzergâhından Horasan'a ithal edilen mallar arasında da kemha görülmekteydi.⁵²

Aynı zamanda XV. yüzyıl boyunca Timurlu tüccarların faaliyetleri Bursa'da günden güne artmaktaydı. Onlardan bazıları Bursa, İstanbul, Edirne şehirlerinde ikamet etmekle ticaretle meşgul olurlardı. Zamanın geçmesiyle öyle bir şöhret ve itibar kazandılar ki coğrafi mekânlardan bazıları onların adıyla anılır hale gelmişti. Bu cümleden Acem Reis, Emir Sultan Buharî, Özbek Lür, Hâkim Şirvanî, Abdülmurad Buharî mahalleleri sayılabilir. Timurlu tüccarlarının Bursa'daki faaliyetleri hakkında birçok bilgiler şer'î ve kayıtlı olan belgelerden elde kalmıştır. Genellikle bu tarihî belgeler Arapça ve Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Halil İnalçık Bursa'nın ticarî belgelerinden 889-890/1485-1486 yılına ait 160 belgeyi *Belgeler* dergisinde yayımlamıştır. Bu ticarî belgeler arasında 21 belge Osmanlı'da Timurlu tüccarların faaliyetleri ile alakalı mal satan ve alan arasındaki anlaşma şeklinde veya taraflar arasındaki haklar konusundaki anlaşmaları kapsayan veya ipek, kumaş, mervarid gibi İran üretim mallarının Osmanlı'ya götürülmesi hakkındadır.⁵³

XV. yüzyıl boyunca ipek fiyatı Bursa'da daima artış halinde idi. 871/1467 yılında 50 akçe, 893/1488 yılında 70 akçe ve 899/1494 yılında 80 akçeye ulaşmıştı. Ortalama olarak her kervan 200 yük ipek Bursa'ya getiriyordu. (Her yük 150 kilogram ortalama ağırlığa sahipti). Osmanlı Devleti bu kervanlardan uygun bir meblağı avarız ve rüsumat olarak alıyordu. İpek varidatının artışı Osmanlı Devleti'nin gelirlerinde ve Anadolu'nun iktisadî zenginliğinin artışı önemli bir etkiye sahip oldu. Aşağıdaki örnek XV. yüzyılın sonlarında İran ipeğinin gelirlerinden Bursa'da gümrük avarızının artışını gösteren tablodur.⁵⁴

Yıl	Altın meskûkâta göre gümrük avarızları
897	120.000 akçe
913	100.000
918	130.000
929	40.000
964	70.000

⁵⁰ Hinz, "Lebensmittelpreise im mittelalterlichen Vorderen Orient", s. 69.

⁵¹ Emile Bretschneider, *Mediaeval Researches From Eastern Asiatic Sources*, VOL II, London 1910, s. 262.

⁵² Nizamüddin Şamî, *Zafernâme*, çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 355.

⁵³ Bu belgeler için bkz. Halil İnalçık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler I", *Belgeler*, c. X/14, 1980-1981, s. 1-91; Halil İnalçık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler I", *Belgeler*, c. XIII/17, 1988, s. 1-41.

⁵⁴ İnalçık, *age*, c. I, s. 306.

Bursa'da Ham İpek Fiyatı

Ay	İpek Türü	Akçe
Mayıs	Per-u parçedar (Sera leggi)	59-60
Mayıs	Abrişim-i Astarabadî	64
Haziran	Abrişim-i Astarabadî	65-69
Temmuz	Abrişim-i Astarabadî	65-69
Ağustos	Abrişim-i Zerd (sarı)	66

İran ipek ticareti Bursa'dan Floransa'ya en kârlı mal olarak sayılıyordu. 914/1509 yılında her bir çuval ipek Floransa'da 70 ile 80 altın duka aralığında satılıyordu. Ham ipek yanında ravent, mum, misk, tiftik kumaş, biber, ilaç, pamuk, halı, deri ve sansar gibi diğer mallar Avrupa'ya ihraç ediliyordu.⁵⁵ Bununla birlikte Fatih Kanunnâmesi'nde Bursa'da ihraç edilen veya ithal edilen mallar için %3 gümrük avarız alınması kararlaştırılmıştı. İstanbul arşivlerinden elde edilen bilgilere göre Ak-Koyunlular -muhtemelen Timurlular da- döneminde doğudan Anadolu'ya gelen ticarî kervanlarından her ipek yükünden her şehirde 2 akçe gümrük avarızını alınıyordu. Bu dönemde üretilen ipek Tebriz'de ambalajlanıyor ve daha sonra Erzurum veya Diyarbakır tarafına gönderiliyordu. İpek, Diyarbakır'dan Maraş, Kayseri, Konya'ya ve oradan Bursa'ya gönderiliyordu. Bazen kervanlar Diyarbakır'dan Halep ve Şam tarafına gidiyorlardı; fakat tüccarların Halep'te ipek için iyi müşteriler bulamamalarından dolayı mallarını Bursa'ya götürüyorlardı.⁵⁶

Timurlu Devleti'nde yukarıda zikredilen ithalat ve ihracat malları çoğunlukla dönemin sosyo-kültürel olaylarını aktaran müelliflerin gözlemlerine dayanmaktadır. Buna ilaveten XIV.-XVI. yüzyılları arasında Azerbaycan, İran ve Türkistan coğrafyasını gezen seyyahların gözlemleri de bu konuda azımsanmayacak kadar değerlidir. Fakat Ali b. Muhammed el-Kumî'nin maliye muhasebesini oluştururken Hoca Şemseddin Muhammed'in ticaret raporlarını aktardığı kayıtlara diğer kaynaklara göre daha sarîh kayıtlar sunmaktadır. Diğer taraftan söz konusu ithalat ve ihracat mallarının daha çok üst düzey kimselerin sipariş ettiği ürünler olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle *ortak* usulüne göre yapılan bu ticarete, ortakların istediği ürünlerin alınıp satılmasının yanında, bölge hâkimlerinin siparişleri de göze çarpmaktadır. Bundan dolayı Hoca Şemseddin Muhammed'in alıp sattığı malların el-Kumî tarafından muhasebe defterinde kayıt altına alınmasının nedenlerinden biri, yönetici kimselerin istedikleri siparişler olduğu söylenebilir.⁵⁷

Hoca Şemseddin Muhammed, Şiraz'dan lâl, İtiryat, kehribar, agar ağacı, beyaz sandal ağacı, kırmızı sandal ağacı ile çeşitli baharat ürünlerini Herat ve Harezm'e ihraç etti.⁵⁸ Burada daha çok süs eşyalarına yönelik -inci, boncuk, amber- mal satın alıp Saray'a hareket etti. Harezm'den satın aldığı baharat ve abanoz gibi ürünler de Saray'a taşınan mallar arasındaydı. Hoca Şemseddin Muhammed, ayrıca Yezd şehrinde de aldığı ihraç mallarını Herat, Harezm ve Ürgenç mallarını da dâhil ederek tamamını Saray şehrinde sattı.⁵⁹ Saray şehrinde ise ülkesinde satmak üzere ithal mallar satın aldı. Bu mallar arasında ipek, kemha, atlas, Rus keteni, yünlü kumaş bulunmaktaydı. Ayrıca Saray şehrine getirilen Çin ipeği ve bu ipekten üretilen kürk ve kumaşlar da ithal edilen ürünlerdi.⁶⁰ Hoca Şemseddin Muhammed'in ithalat ve ihracat listesine göre Timurlu coğrafyasında en çok rağbet edilen ürünün Saray'dan ithal edilen kürkler olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu ürünleri oldukça ucuz bir fiyata alan tacir, yüksek kâr farkıyla sattığı görülmektedir. Mesela Saray şehrinde ithal edilen kumaş ve yünlerin satışı ve elde edilen kârın tablosu şöyledir:

Mal cinsi	Miktar	Birim satın alma	Fiyat Satış	(%)Kâr	Kazanç
Ham ipek	10 top	150	600	% 300	6.000
Avrupa yünlü kumaş	7 top	360	620	% 72,2	4.340
Çin yarı ham ipek	6 top	225	400	% 77,7	2.400
Herat kaba yün kumaş	200 top	120	150	% 25	30.000
Rus keteni	1 balya	1500	6000	% 300	6.000
Yezd yünlü kumaş	50 top	150	160	% 6 2/3	8.000
Çin saten	20 top	75	600	% 700	12.000
Yezd saten	50 top	150	160	% 6 2/3	8.000
Herat koyunyünü postları	200 adet	120	125	% 4 1/6	25.000

⁵⁵ İnalçık, *age*, c. I, s. 294.

⁵⁶ Halil İnalçık-Robert Anhegger, *Kanunname-i Sultani ber Muceb-i Örf-i Osmanî*, TTK Yayınları, Ankara 1956, s. 41-47; Fahri Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, Sermet Matbaası, İstanbul 1960, s. 266.

⁵⁷ el-Kumî, *age*, vr. 131b-135a.

⁵⁸ el-Kumî, *age*, vr. 131b-132a.

⁵⁹ el-Kumî, *age*, vr. 132b-133a.

⁶⁰ el-Kumî, *age*, vr. 133b-134a.

TİMURLU DEVLETİ'NDE EŞYA VE GIDA FİYATLARI

İran'dan ihraç edilen baharatların, Timur'un (1395'te) yıkımından sonra toparlanmış olan, Batı ve Doğu mallarının ana merkezi Volga üzerindeki Saray'da satıldığında maliyet fiyatının %50'si gibi nispeten mütevazı bir kâr elde edilmesi dikkat çekicidir. Görünüşe göre, Hint baharatları ve malları için Şiraz'da ödenen fiyatlar, güney Rusya'da işlem gören "dünya pazarı fiyatlarının" çok altında değildi. Tüccarımızın Basra Körfezi'nden Şiraz'da satın aldığı incilerin en parlak olanları muhtemelen Herat'taki Timurlu sarayında kaldı (Hoca Şemseddin için % 137 ½ kârla); sadece orta ve daha küçük olanlar ile nakış için kullanılan küçük inciler Altın Orda ülkesine ihraç edildi.⁶¹

Yolculuğun asıl amacı belli ki Çin ve Avrupa tekstillerini İran'a ithal etmektir. Yünlü kumaş ve yarı ipek için kâr marjı yaklaşık %75, Rus keteni ve Çin ipeği için %300, Çin ham ipeği için %500 ve Çin sateni için maliyet fiyatının %700'üne kadar çıkıyordu. Şiraz pazarı Rus ketenine, Çin ipeğine ve Çin satenine yeterince açık olmadığından, tüccarımız bu pahalı mallardan oluşan stoklarının büyük kısmını Herat ve Yezd'de, kısmen yünlü kumaşlar ve koyun derisi gibi yerel kullanım tekstilleri ve ucuz saten karşılığında sattı. Bu da ona Şiraz'da %41 1/6 ila %25 arasında ek kâr getirdi. Yezd'in İran'ın tekstil endüstrisinin bir banliyösü olarak önemine uygun olarak, tüccarımız Saray'dan ithal ettiği ipeğin çoğunu burada sattı.⁶²

Sonuç olarak listelenen malların neredeyse tamamı, güçlü fiyat dalgalanmalarının beklendiği lüks mallar olsa da, yukarıdaki derlemeden bazı genel sonuçlar çıkarılabilir. Baharatlar karşılaştırmalı bir analiz için en uygun olanlarıken, inci ve değerli kumaşlar söz konusu olduğunda, tanımlanan ticaret girişimleri için ana teşvik edici olan da fiyat farklılıklarıydı. Bu malların menşei olan Hindistan'a uzaklığının pek bir önemi yoktu. Çünkü Basra Körfezi limanlarına nakliye masrafları muhtemelen Kızıldeniz limanlarına olanlarla hemen hemen aynıydı ve bu nedenle Şiraz'daki piyasa fiyatlarının İskenderiye'dekilerle hemen hemen aynı olması da muhtemel görülmektedir. Örneğin 884/1480'de biber İskenderiye'de kg başına İran'dakinden biraz daha ucuzdu. Altın Orda İmparatorluğu'nun başkentindeki baharat fiyatları kabaca Mısır'daki tüccarların fiyatlarına tekabül eder ve bu fiyatlara dönemin dünya piyasası fiyatları diyebiliriz. Hint baharatları ve gıda maddeleri için İran, Mısır ve Anadolu'nun temel pazarlarında şaşırtıcı derecede tek tip olan bir fiyat yapısı ortaya çıkmaktadır. Suriye biraz daha yüksek bir fiyat seviyesine sahipken, Saray ve İskenderiye temel merkezlerindeki ihracat fiyatları, yukarıda bahsedilen temel yapının aynı fiyatlarından yaklaşık %50 daha yüksekti.⁶³

2. Fiyat Hareketliliği ve Nedenleri

Orta Çağ ekonomisinin fiyat hareketliliklerine çeşitli unsurlar sebep olmaktadır. Özellikle Moğolların hâkimiyet döneminden beri süren uzun savaşlar, muhasaralar ve bunlardan kaynaklanan kıtlıklar, doğal afetler toplumların refah düzeyini olumsuz etkilediği gibi dönemin devletinin de ekonomik yapısına ciddi zararlar vermekteydi. Söz gelimi İlhanlı Devleti'nin yıkılmasının ardından meydana gelen fetret zamanında çeşitli mahallî hâkimiyetler birbirleri ile mücadele içine girdiler. Bu mücadelelerin de etkisiyle İran coğrafyası üzerinde halk özelinde refah seviyesi oldukça düştü. Nitekim Maverâünnehir ve Horasan bölgesinde durum nispeten daha iyiydi, ancak burada da merkezleşmiş bir yapı yoktu. Bundan dolayı ekonomik durum, halkın alım gücü ve fiyatlarda dönem dönem kırılmalar meydana gelmekteydi. Bu bakımdan Emir Timur'un Maverâünnehir emirleri ile mücadelesi sonucunda bu kırılmalar düzeltilmeye, hatta refah seviyesinin yükselmeye başladığı gözlemlenmekteydi. Ancak Emir Timur'un hâkimiyet zamanından Hüseyin Baykara dönemine kadar meydana gelen savaşlar, kıtlıklar ve doğal afetlerden dolayı fiyatlarda hareketlenmeler de görülmekteydi. Dönemin çağdaş ve muahhar kaynakları çoğunlukla fiyat hareketlerine neden olan sebepleri zikretmektedirler. Ancak bu sebeplerin fiyatlara ne kadar yansımaları ya da ne derecede olumsuz etkilediği hakkında sessiz kalmışlardır. Mesela Havafi, eserini kronolojik tarihe göre yazmıştır. Müellif eserinde yıl esasına göre olayları aktarırken meydana gelen doğal afetler, kıtlıklar vs. hakkında da malumatlar vermiştir. Bununla birlikte Havafi çoğunlukla fiyat hareketliliğine sebep olan nedeni aktararak sonuçları hakkında sessiz kalmıştır. Örneğin "772/1370 yılında Tebriz'de sel meydana geldi. Bu selden dolayı Tebriz'de birçok imaret harap oldu" kaydını vermekle iktifa etmiştir.⁶⁴ Aşağıda bu konuya dair kaynakların aktardığı kayıtlarla Timurlu coğrafyasında fiyat hareketlerinin nedenlerine dair malumatlar verilecektir.

2.1. Kıtlık

Orta Çağ fiyat hareketliliğine sebep olan etkenlerden biri kıtlıklardır. Bu kıtlıklar çoğu zaman doğal afetlerle bazen de askeri seferler yani insan eliyle meydana gelmişti. Mesela insan eliyle meydana gelen kıtlıktan biri Emir Timur'un 790/1388 yılında Azerbaycan'dan İsfahan'a hareket ettiğinde, Azerbaycan'ın zaptını oğlu Miranşah'a verdiğinde gerçekleşmişti. Emir Timur İsfahan'a geldiğinde Tebriz'de Miranşah'ın görevlendirdiği Muhammed Devatî, Karabastam ile Şibî arasında bölge üzerinde mücadeleler meydana geldi. Bu minval üzere Tebriz'de halka

⁶¹ Walther Hinz, "Ein orientalisches Handelsunternehmen im 15. Jahrhundert", *Die Welts des Orients* Bd. 1, H. 4, 1950, s. 334.

⁶² Hinz, "Ein orientalisches Handelsunternehmen im 14. Jahrhundert", s. 335.

⁶³ Hinz, "Ein orientalisches Handelsunternehmen im 14. Jahrhundert", s. 340.

⁶⁴ Fasih Ahmed b. Celaleddin Muhammed Havafi, *Mecmu'l-Fasihî*, c. III, tash. Mahmud Ferruh, Kitabfroşi-i Bastan-ı Meşhed, Tus-Meşhed 1339, s. 105.

karşı zulüm temelleri atıldı. Bunların sonucunda Tebriz’de kıtlık meydana geldi. Semerkandî’ye göre Tebriz ağırlığında bir men ekmek 10 dinar Bağdadî’ye bulunamıyordu.⁶⁵ Sonuçta yaklaşık yüz bin kişi şehirde açlıktan helak oldular. Ancak bahar mevsiminin gelmesi ile âlef [tahıl] halkın yardımına yetiştii.⁶⁶

Diğer taraftan 793/1391 tarihinde Deşt-i Kıpçak seferine çıkan Timurlu ordusu Atakabriguy denilen mevkie geldiler. Ordu dört aydır yoldaydı. Herkese bıkınlık gelmiş, üstelik bir de kıtlık başlamış ve bir koyun kellesi 100 altın kepekîye ulaşmıştı. Tartı işi 16 şer’i batman olan 1 batmanlık taşla yapılıyordu. 1 batman unun fiyatı 100 altın kepekîye çıkmasına rağmen bulunamıyordu. Emir Timur “*Tümen beyleri ve bölük beyleri bazlama ve yahni saklamasınlar. Herkes bulamaçla yetinsin*” diye emretti. Beyler gerekli tedbirleri aldılar. 1 batman un büyük taşla 60 ayak bulamaç oldu. Her askerin günde 1 ayak bulamaçla yetinmesi emredildi.⁶⁷ Askerler gününü birçok insanın o çölde yemeye layık olan bitki ve yumurta ile geçiriyorlardı. Bu sebeple tümen, hezare ve dehe emirlerine haber ulaştırılıp muçelka almaları buyruldu. Buna göre hiç kimse ekmek, kemac, bukra ve tutmaç pişirmeyecekti. Herkes yiyeceklerden bulmaka kanaat edecekti. Tecrübeli emirler 8 men şer’iden ibaret olan ambar ağırlığındaki bir men undan sebzedden bir miktar ekleyerek 69 kâse bulmaki kazandan çıkardılar. Diğer taraftan tanıdık insanlardan güvenilir kimselerden her birinin bir günde bir kâse bulmaka iktifa etmeleri kararlaştırıldı. Nitekim tavuk ve kaz etinden kebab yiyen askerler o günlerde bir tabak bulmaka kanaat ettiler. Diğer taraftan Emir Timur Cemadiyelahir ayının başlarında Pazar günü av yapmayı emretti. Barangar ve Cavangar emirleri av cergesini oluşturmak için yola koyuldular. Bu kadar avın cergeyle birbirine bağlanacağını tahmin edemediler. Emir Timur ve emirzâdelere avlara ok attılar. Böylece kıtlıktan dolayı takatsız olan askerler bu hayvanlar sayesinde doydu.⁶⁸

Semerkandî, Yezdî’ye göre Deşt-i Kıpçak seferinde meydana gelen kıtlıkla ilgili daha tafsilatlı bilgi vermiştir. Buna göre Emir Timur, Deşt-i Kıpçak seferi için tavaçıları askerleri toplamak üzere gönderdi. Türk ve Tacik, süvari ve piyade olarak yeni ve eski dalgaları önüne alan askerler bir yıllık ihtiyaç ve azığıyla vilayet ve haşemden çıkıp geldiler. Bu karara göre herkes dört parça silah, keman, otuz adet ok ve okluk, kurbanlık ve kalkan hazırladılar. Her iki kişi arasında boş ve sırtlı bir at ve her on kişiye bir çadır, iki adet kürek, bir kazma, bir orak, bir testere, bir başta, bir biz, yüz iğne, ambar ağırlığına göre yarım men halat, bir tabaka deri ve sağlam bir kazan olacaktı. Nitekim çağrılan her askerin gecikmemesi buyruldu. Timur’un emrine göre Taşkent’ten geçen her neferin ambar ağırlığına göre bir men unu bir aylığına yiyeceğini, hiç kimsenin ekmek, kumac, buğra, tutmaç pişirmemesini ve kulmaka iktifa etmeleri kararlaştırıldı. Timur kışlağı Taşkent’te geçirdi. Safer ayının ortasında kışlak ülkesinden harekete geçip hatunlar ve akaları Semerkand tarafına gönderdi. Karasaman bölgesinde askerler toplandılar. Herkese bahşiş ve armağanlar verildi. Atlar ve renkli hilatler ile dirhem ve dinarlar verildi.⁶⁹

Diğer taraftan Emir Timur İkinci Deşt-i Kıpçak seferinde Toktamış’ın izini sürerken uzun süredir hareket halinde olan ordunun içinde kıtlık meydana geldi. Timur Alancuk mevkiine geldi. Oradan sekiz gün sonra Karkutun’a ulaştılar. Burada tekrar ava çıktılar. Etraf ve yöreden hayvanları ortaya topladılar. Kıtlıktan dolayı orduda bir baş koyun 100 dinara ve bir men tahıl Semerkand ağırlığına göre 200 dinara bulunamıyordu. O sırada öyle çok av topladılar ki kıtlığın önüne geçebildi. Timur o bölgede askerin nizamını teftiş etti. Tüm askerlere ükelka ve armağan buyurdu.⁷⁰ Elbette kıtlıktan sonra tamamlanan Deşt-i Kıpçak seferi sonucunda Timurlu ordusunun eline büyük miktarda ganimet geçtiği gibi yükselen fiyatların da düştüğü gözlemlenmiştir. Nitekim bu konuda Natanzî önemli bir kayıt vermektedir. Savaş esnasında 1 ritl arpa unu 1 men talgam gümüşü ile bulunamıyordu. Bu sefer gerçekleşikten dört saat sonra 100 koyun 1 dirheme ve 10 atı 1 dinara kimse almıyordu.⁷¹

Semerkandî de ikinci seferin ardından elde edilen ganimetlere rağmen orduda ulufe ve âlefe sıkıntısının kendini göstermeye başladığına dair kayıtlar vermektedir. Öyle ki bir men tahıl 70 dinara ve bir koyun 100 dinara ve bir öküz/boğa 200 dinar kepekîye aldıklarını bulamıyorlardı. Timur bu durumu müşahade edince Hacı Tarhan ve Saray’dan getirdikleri sair para, at ve tahılların tamamını emirlere ve askerlere adil bir şekilde dağıtılmasını emretti. Bunun yanında piyadelerin çoğuna at verip serdarlara türlü inayetler bağışladı.⁷² Mirhvând bu kıtlığın sebebinin o kış mevsiminin oldukça şiddetli geçmesinden kaynaklandığını zikretmektedir. Bununla birlikte şiddetli soğuklardan dolayı hayvanların çoğu telef olmuşlardı. Askerler arasında kıtlık öyle bir dereceye ulaştı ki bir baş

⁶⁵ Semerkandî, *age*, c. I-II, s. 608; Havafî, *age*, c. III, s. 129.

⁶⁶ Büyük bir kıtlık meydana geldi. Nitekim bir batman hububat bulunduran her kimse işkenceyle helak olurdu. Böylece yaklaşık yüz bin insan helak oldu. Kış mevsiminin sonunda Tebriz ölçüsüne göre bir batman ekmeğin Tebriz’de on dinara çıkmasına kadar kıtlık oldu. İlkbahar mevsimi gelince o vadadaki ot ve âlefler şehir halkının imdadına yetiştii. Şihabedin Abdullah b. Lütfullah b. Abdülreşid el-Havafî Hafız-ı Ebrû, *Zeyl-i Camiu’t-Tevarih-i Reşidî*, tash. Hanbaba Beyanî, İntişarat-ı Tezamin-i İlmî, Tahran 1317, s. 244.

⁶⁷ Yezdî, *age*, s. 187.

⁶⁸ Hvandmir, *age*, c. III, s. 448.

⁶⁹ Semerkandî, *age*, c. I-II, s. 634-635.

⁷⁰ Semerkandî, *age*, c. I-II, s. 636; Mirhvând’ın kayıtları Semerkandî’den farklılık arz etmektedir. Nitekim Timurlu ordusu altı aylık bir zaman zarfında sürekli hareket halindeydi. Bu güzergâh üzerinde imaret ve ziraat uzaktı. Bu sebeple Timur’un ordusunda kıtlık meydana geldi. Nitekim bir koyunun fiyatı 100 dinara çıktı. 16 men şer’î’den ibaret olan büyük taş ağırlığında bir men tahılın değeri 120 dinar kepekîye bulunamıyordu. Askerlerin çoğu o sonsuz çölde yumurta, çeşitli hayvanlar ve yemeye layık olan otları yiyerek geçiriyorlardı. Mirhvând, *age*, c. V-VI, s. 4756-4757.

⁷¹ Natanzî, *age*, s. 262-263.

⁷² Semerkandî, *age*, c. I-II, s. 719-720.

TİMURLU DEVLETİ'NDE EŞYA VE GIDA FİYATLARI

koyun 250 dinar kepekîye ve bir men darı 70 dinara, bir öküz 100 dinar kepekîye bulunamıyordu. Emir Timur mülazımlarının bu halini müşahede edince tavacılar o seferde ele geçirilen ganimetlerin tamamının onlara dağıtılmasını emretti. Bu şekilde askerler kıtlıktan kurtuldular.⁷³

Bununla birlikte Şahruh zamanı, Timur'un hâkimiyet devrine göre nispeten eşya fiyatlarında istikrarın yaşandığı dönemdir. Şahruh'un, babası gibi uzun saltanatı döneminde doğal afetler dışında başka bir unsurun fiyat hareketlenmesine sebep olmadığı görülmektedir. Timur döneminin uzun süren seferler ve sürekli harp halinden dolayı halkın sevgisinde bir azalma yaşandığı söylenebilir. Nitekim hâkim olduğu coğrafyada çeşitli isyan sebeplerinin çıkmasının bir sebebi de Timur'un sürekli sefer yapmasına olanak sunacağı ekonomik gücü halka yüklemesiydi. Eşya fiyatlarını arttırmak, vergileri yükseltmek, gümrük ve mal fiyatlarının artırılması gibi nedenler Timur'a karşı hoşnutsuzluğun sebepleriydi.⁷⁴

Bu bağlamda Semerkandî'nin 809/1406 yılına ait aktardığı bir rivayete göre Horasan'da hiçbir tarihte onun gibisinin görülmediği bir kıtlık meydana geldi. Özellikle Herat'ta kıtlık yüzünü daha çok gösterdi. Nitekim 250 miskal ağırlığa tekabül eden bir men buğday, tam ayar olan 2 miskal ağırlığındaki gümüş paraya tekabül eden 3 dinar kepekîye ulaştı. Şahruh, bu durumdan dolayı divana ait ambarların açılıp, bir men tahılın 1 dinar kepekîye satılmasını buyurdu.⁷⁵

Öte yandan 862/1458 yılı kış mevsiminde Horasan vilayetinde özellikle Herat'ta kıtlık öyle bir mertebeye ulaştı ki ekmekten eser kalmadı. Mirhvând'ın kaydettiği rivayete göre buğdayın bir tanesi, bir inci değerinin fiyatını geçmişti. Esasen müellifin fiyatların yükselişine dair verdiği bu kayıttan doğal afetler sonucunda tahılın ne kadar değerli olduğu görülmektedir. Diğer taraftan bu kıtlık sonucunda her gün 70-80 kişi açlıktan can veriyordu. İnsanlar bazı çarşı pazarlarda ekmek bulduklarında çalışıyorlar ve bir yere atıp yiyorlardı. Öyle ki yüz kılıç başına yese de o ekmeği yemeyene kadar ayağa kalkmıyorlardı. Eğer bir dükkânda az bir ekmek satılıyorsa kuvvetli iki değnekçi dükkânın iki tarafında karşılıklı durup orayı koruyorlardı. Halkın gücü ekmeğin yokluğundan tükenmişti.⁷⁶

Şahruh'un vefatının ardından Kara-Koyunlular İsfahan, Kum, Yezd gibi şehirlere seferler düzenlemişler ve bölgede kargaşa meydana gelmesine sebep olmuşlardı. Nitekim Kara-Koyunlu hükümdarı Cihanşah Mirza İran topraklarını oğulları arasında paylaştıktan sonra sonbaharın sonlarında Eberküh yolundan İsfahan'a gitti. Bu sebepten dolayı adı geçen şehirlere kıtlık meydana gelerek fiyatlar yükseldi. Öyle ki 8-10 men tahıl 1 tengeye satılıyordu. O fakirler 20 meni bedava satın, karşılığında 2 men tahıl alabiliyorlardı.⁷⁷

Hüseyin Baykara döneminde ise Semerkand şehrinde 906/1501 yılında uzun süren bir kuşatma kıtlıkla sonuçlandı. Tüccarlar ekmek fiyatlarını yükseltti. Bunun üzerine açlık çeken, bitkin düşmüş insanlar ekmek dükkânlarına saldırmaya başladı ve "ekmeği şiddet yoluyla ele geçirmeye" çalıştılar. İsyân eden insanlarla başa çıkmak için gönderilen özel müfrezeler onlarla baş edemedi ve yetkililer, yiyecek kaynağı olmayan "fakir ve dilencilerin" şehirden çıkarılması da dâhil olmak üzere bir dizi başka önlem almak zorunda kaldılar. En organize performans yüzyılın başında Karagöl'de görülmektedir. Burada isyancılar garnizonu yok etmiş ve kentte bir dilenci yani kentin yoksullarının bir temsilcisi başkanlığında otoritelerini kurmuşlardı. Yönetici tabakaya karşı savaşmak için ayaklanan Karagöl halkının eylemlerinin tüm ayrıntıları bilinmemektedir. Ama bu hareketin liderinin nüfusun en yoksul katmanlarına ait olması ve diğer bazı koşullar, Karagöl ayaklanmalarında kentli alt sınıfların önemli rolüne tanıklık etmektedir.⁷⁸

2.2. Deprem

Timurlu coğrafyasında fiyat istikrarsızlığına neden olan olaylardan biri de depremlerdi. Kaynaklar bu konuda yeterli bilgi vermeseler de dönem dönem meydana gelen depremler hakkında kısa malumatlar elde edilmektedir. Mesela 776/1375 yılında Bağdad'da deprem olmuştu. Bu depremler sonucunda bütün haneler harap olmuştu. Öyle ki kırk bin insan evlerin altında kalmışlardı. Bağdad'da sağlam imaretlerden başka bir eser kalmamıştı.⁷⁹ Yine 808/1406 yılında Nişabur'da bir deprem meydana gelmişti. Bunun sonucunda Nişabur'un tamamı yerle bir olmuştu. Aynı şekilde halkın tamamı yoksul duruma düşmüşlerdi.⁸⁰ Nitekim İsfizarî de 898/1493 yılında Kuhistan'da bir deprem meydana geldiğini zikretmiştir. Bu depremle Hasan Sabbah'ın taraftarlarının olduğu

⁷³ Mirhvând, *age*, c. V-VI, s. 4845-4846.

⁷⁴ Jean-Paul Roux, *Timurlenk*, çev. Lale Arslan Özcan, Dergâh Yayınları, İstanbul 2022, s. 304.

⁷⁵ Semerkandî, *age*, c. II-I, s. 60; Mirhvând kıtlığın boyutuna dair Semerkandî'ye göre daha tafsilatlı bilgi vermiştir. Öyle ki insanların çoğu ay ve güneşin görünen yüzüne kanaat ediyorlardı. Şayet elleri ulaşsaydı her ikisini feleğin ortasından çıkarırlardı. Şahruh'un insanların tümüne karşı sahip olduğu şefkat ve merhamet damarı titremeye geldi, inayet mekânından ambarların açılıp, bir men buğdayı bir dinar-ı kepekîye satmaları yönünde işaret geldi. İnsanlar ekmek ihtiyacından kurtuldular ve hayatlarını kurtardılar. Mirhvând, *age*, c. VI/II, s. 5196; Havafi, *age*, c. III, s. 175.

⁷⁶ Mirhvând, *age*, c. VI/II, s. 5586.

⁷⁷ Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 199, 222.

⁷⁸ Roziya Galieva Mukminova, *Ocherki po istorii remesla v Samarkande i Bukhare XVI vv.*, Taşkent 1976, s. 216.

⁷⁹ Havafi, *age*, c. III, s. 108.

⁸⁰ Havafi, *age*, c. III, s. 160.

Kuhistan bölgesinden üç karyede büyük harabe meydana gelmişti. Bu karyelerden Novzad, Mesk ve Muamanabâd köylerinde evler yerle bir olmuştu. Halkın çoğu vefat etmişti. Novzad sakinlerinden büyük çoğunluğu helak olmuşlardı. Mesk karyesinden de büyük bir topluluk telef olmuştu. Fakat Dermiyân karyesinden kimseye bir şey olmamıştı. Novzad karyesinden Mesk karyesine kadar yaklaşık 2 fersahlık zemin yarılmıştı.⁸¹

2.3. Vergi Yükü

Orta Çağ devletlerinin gelirleri çoğunluklara vergilere dayanmaktaydı. Devlet ekonomik gücünü ayakta tutmak için önemli miktarda vergilerden faydalanmak zorundaydı. Bu bakımdan halka yüklenen ağır vergiler devlet açısından olumsuz karşılanmamakla birlikte halk nezdinde bazen facialara neden olabilmekteydi. Böyle bir olayı Timurluların Dımaşk seferinde görebilmekteyiz. Bu açıdan vergi yükünün fiyat hareketliliğine etkileri konusunda bu örnekle iktifa edeceğiz.

Bu bakımdan Timurluların Dımaşk seferi sonucunda halka yüklenen ağır vergilerle fiyatlar yükselmiş, gıda maddelerinin narhı aşırı gitmişti. Öyle ki bir mudd buğday 50 Şamî dirheme çıkmıştı. Bu süre zarfında alışveriş yasaklanmış ve pazarlar kapatılmıştı.⁸² Diğer taraftan Dımaşk halkına vergi iki defa yüklenmişti. İbni Arabşah'a göre verginin ikinci kez salınması halk için büyük bir sıkıntı yarattı. Fiyatlar yükselip, gıda maddeleri pahalılandı. Bir mudd buğday 40 gümüş dirheme çıktı.⁸³ Olağanüstü şartlarda fiyatların yükseldiği mümkündü. Aynı zamanda bolluk olduğunda tersi durum da söz konusuydu. Mesela Dımaşk seferi tamamlandı Timurlu ordusu Anadolu'ya doğru giderken, etraf ve yöreye giden emirzâdeler ellerinde bol ganimetle Timur'un huzuruna geldiler. Nitekim toplanan ganimetler arasında koyun o kadar çok toplanmıştı ki tanesinin fiyatı 1 dinara düşmüştü.⁸⁴

2.4. Diğer Sebepler

Esasen merkezî otoritenin olmadığı ya da zayıf kaldığı yerlerde bölge hâkimlerinin halk üzerindeki baskıları daha fazla olurdu. Böyle durumlarda halk, şehrin yönetici tabakasına ağır yüklerle vergi ödediklerinden alım gücünde zayıf duruma düşerlerdi. Zikredilen misallerin yaşandığı şehirlerden biri Kirman idi. Nitekim Kirman'da Timurlu otoritesinin zayıfladığı sıralarda hâkimler arasındaki çekişmelerin halka tesir ettiği görülmektedir. Öyle ki kış mevsimi ve havaların soğuk olmasından fakir halk gece gündüz surlarda "Allah birdir" diye seslenirlerdi. Durum öyle bir raddeye gelmişti ki bir batman ekmeğe 6 dinar olup halk iyice perişanlık ve şaşkınlık içinde kalmıştı.⁸⁵

Kirman'da acı günler geçiren ilk halk tabakası çeşitli zorluklar ve bin bir tehlikeyle uğraşıyorlardı. Bununla birlikte birlik ve tek yüreklilik tavsiyesinde bulunup her birine kurtuluş ve arkadaşlık müjdesi verip büyüklerin ihtişamını anlatıyorlardı. Her mecliste Kirman halkını teskin edip "Elbette Yüce Allah Kirman dervişlerine dayanma gücü ve refahı için muhakkak gayıptan bir latife gönderecektir. Buna inanıyoruz" diyerek halktan Fatiha okumalarını isterlerdi. Diğer taraftan yollar kapalı, kervanlar kesilmiş olduğundan fiyatlar yükseldiği için birçok halk dağılmıştı. Her yeri geldiğinde bu yıl dervişane bir şekilde bir fikir düşünmek gerekir diye kendilerine arz ediyorlardı. Nitekim Şah Celaleddin Firuz Muzaffer dışında ünlü Tacik eşrafından bir kimse şehirde kalmadı. Her gün süvari ve piyade askerlerden bir topluluk orduya geliyordu. Asker aç ve düzensizdi. Orduda bir men arpa 10 dinara ve bir men buğday 24 dinara bulunuyordu.⁸⁶

Bununla birlikte 855/1452 senesi safer ayının 20'sinde Mîrek-i Şirvanî Kirman'a geldiği tarihten itibaren öldürüldüğü tarih 857/1453 senesi 20 Rebiyülevvel Cumartesi gününe kadar iki sene bir ay Kirman'da yönetimi ele alıp her türlü uygunsuz hareketler yaptı. O iki yılda yaklaşık yirmi kişinin haksız yere kanını döktü. Bütün çiftçiler ve şehir halkını ücretsiz çalışmaya mecbur etmişti. Nitekim bunlar memleket erbabı olduklarından birçok tahıl ve cinsleri vardı. Tahılı ne kendileri satıyordu ne de fırıncılara verilsin diye divan ambarına bırakıyorlardı. Zira eski zamanlardan beri Kirman pazarının tahılı divan ambarından temin edilirdi. Onlar ambarı kapatınca pahalılık oldu. Bir yıl boyunca Kirman fakirleri bir men ekmeği 10 dinara satın alıyordu. Et fiyatı 12 dinardan 15 dinara çıktı. Sair cinsler de bu şekilde pahalılaştı. 1 dinar olan her şey 1 kepekî dinarı oldu. Kirman halkı gece gündüz huzursuz ve ıstırap içindeydi.⁸⁷ Fakat 857/1453 yılında Kulderviş Kirman'ı işgal etti. Ertesi gün halka bir bildiri yayınlayarak et, ekmeğe ve tüm emtia fiyatlarında indirim yapılmasını emretti. Böylece daha önce 10 dinara satılan şey 3 ile 4 dinara satılacaktı.⁸⁸

Sultan Ebu Said zamanında Timurlu Devleti'nde sükûnet sağlanmaya çalışılmıştı. Fakat batı topraklarında Ak-Koyunlular ile Kara-Koyunluların çekişmesi yeni bir hareketliliği de beraberinde getirmişti. Nitekim Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Kara-Koyunlu hükümdarı Cihanşah Mirza'yı ortadan kaldırarak Azerbaycan

⁸¹ İsfizârî, *age*, c. II, s. 99.

⁸² Yezdî, *age*, s. 364-365.

⁸³ İbni Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s.254.

⁸⁴ Yezdî, *age*, s. 370; Mîrhvând, *age*, c. V-VI, s. 4992-4993.

⁸⁵ Şihâb-ı Yezdî, *age*, s. 92.

⁸⁶ Şihâb-ı Yezdî, *age*, s. 119-121; Aubin, *age*, s. 71.

⁸⁷ Şihâb-ı Yezdî, *age*, s. 125-126; Aubin, *age*, s. 69.

⁸⁸ Şihâb-ı Yezdî, *age*, s. 165; Aubin, *age*, s. 75.

TİMURLU DEVLETİ'NDE EŞYA VE GIDA FİYATLARI

bölgesinin tek hâkimi olmuştu. Diğer taraftan bu haberler Timurlu Sultan Ebu Said'e ulaştığında, Azerbaycan'a sefer yapmaya karar vermişti. Ancak bu sefer sonucunda Ebu Said'in ordusunda yiyecek bitmek üzereydi. Öyle ki arpa ve buğdaydan bir men yük 10 dinar kepekîye bulunamıyordu. Hayvanların çoğu sahra üzerinde yok oldular.⁸⁹ Zenginler ve yoksullar denk duruma düştüler. Nitekim Horasan, Fars ve Irak tarafından hiç kimse Sultan Ebu Said'in ordusuna geçemiyordu.⁹⁰

Fiyat hareketliliği konusunda kaynakların dikkatini çeken bir diğer konu da savaşlardan sonra para kazanmak için toplanan kellelerin fiyatındaki değişimlerdir. Bu bakımdan Timurlu ordusu Isfahan özelinde çeşitli bölgelerde şehir halkının yok olmasına sebep olacak seferler yapmıştı. Bununla birlikte orduda her askerin buna rağbet edilmesi için de kelle başına para ödülü verileceği ilan edilirdi. Fakat bu durum çoğu zaman askerlerin tamamının kelle alamamasıyla sonuçlandığından elinde fazla kelle bulunan askerler bunları satarak para elde ederlerdi. Bu durum sonucunda da kelle başına fiyatlar bazen yükselirdi. Diğer taraftan bazen de tersi durum yaşanır. Nitekim bütün orduda kelle bulunduğu da fiyatlar oldukça düşerdi. Mesela Timur Isfahan'da ordunun katliam yapmasını buyurmuştu. Söylenildiğine göre kan dökmek istemeyen bazı askerler tavacıardan ölüme mahkûm edilmiş kişilerin kellelerini satın alarak divana göstermişlerdi. Başlangıçta 20 kepekî eden kelleler, sonlara doğru herkes kendi hissesine düşen kelleyi getirmeye başlayınca, bir kellenin fiyatı yarım dinara düşmesine rağmen kimse almamıştı.⁹¹

SONUÇ

Timurlu Devleti döneminde eşya ve gıda fiyatları, ekonomik, sosyal ve politik dinamiklerin bir yansıması olarak değişiklik göstermiştir. Çeşitli bölgeler arasında fiyat farklılıkları, ulaşım zorlukları ve yerel üretim kapasitelerinin etkisiyle belirgin hale gelmiştir. Ticaret yollarının güvenliği ve kontrolü, fiyat istikrarı üzerinde önemli bir rol oynamıştır. Tarım ürünlerinin bolluğu ya da kıtlığı, iklim koşulları ve tarımsal verimlilikle doğrudan ilişkili olarak gıda fiyatlarını etkilemiştir. Aynı şekilde, el sanatları ve ticaretin gelişmiş olduğu bölgelerde eşya fiyatları daha rekabetçi bir düzeyde kalmıştır. Timurlu Devleti'nin geniş toprakları üzerinde uygulanan vergi politikaları ve ekonomik reformlar, fiyat dalgalanmalarına doğrudan etki yapmıştır. Devletin merkezî yönetimi, fiyat kontrolü ve piyasa düzenlemeleri konusunda zaman zaman müdahalelerde bulunmuş, bu da ekonominin dengesini sağlamada belirleyici olmuştur. Genel olarak, Timurlu Devleti'nde eşya ve gıda fiyatları, toplumun ekonomik yapısını ve günlük yaşamını şekillendiren önemli bir unsur olmuştur. Bu fiyatların analizi, dönemin sosyo-ekonomik yapısının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayarak, tarihsel süreçte ekonomik davranışların ve politikaların nasıl geliştiğine dair önemli ipuçları sunmak amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

Abdullah Püser Muhammed b. Kiya el-Mazenderanî, *Risale-i Felekiyye (Kitab-us Siyakat)*, çev. İsmail Otar, İSMMMO Yayınları İstanbul 2013.

AFŞAR, İrec, *Yadigârha-i Yezd*, c. I-II, neşr., Encümen-i Asar û Mefahir-i Ferhengî, Tahran 1374.

Ahmed Ali Han Vezirî Kirmanî, *Tarih-i Kirman (Salariye)*, tash. İbrahim Bastanî Parizî, İntişarat-ı İbn Sina, Tahran 1352.

Ali b. Muhammed el-Kumî, *Şemsü's-Siyak*, Ayasofya 3986.

Ali Şir Nevâyî, *Vakfiyye (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, haz. Vahit Türk, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2015.

AUBÏN, Jean, *Deux Sayyids de Bem au XV Siecle Contribution a l'histoire de l'Iran Timouride*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, Mainz 1956.

BRETSCHNEİDER, Emile, *Mediaeval Researches From Eastern Asiatic Sources*, VOL II, London 1910.

ÇEHOVİÇ, Olga Dmitrievna, *Samarkandiskie Dokumenti XV-XVI vv.* Akademia Nayuk SSR, Moskova 1974.

DALSAR, Fahri, *Bursa'da İpekçilik*, Sermet Matbaası, İstanbul 1960.

⁸⁹ O esnada Timurlu ordusunda kıtlık meydana geldi. 1 men arpa, 5 tengeye çıkmış olmasına rağmen yine de bulunamıyordu. O sırada Emir Hüseyin Hacı, bahadırlardan bir topluluk ile karavul olarak gidip Ebu Said'in adamlarından birkaç kişiyi öldürerek ordugâha döndü. Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 460-461.

⁹⁰ İsfizari, *age*, c. II, s. 286; Mîrhvand, *age*, c. VI/II, s. 5630.

⁹¹ Yezdî, *age*, s. 161-162; İbni Arabşah, her bir kellenin 1 dinara yükseldiğini, fakat kelleler çoğalınca fiyatının yarım dinara düştüğünü zikretmektedir. İbni Arabşah, *age*, s. 88-89.

DAVİDOVIÇ, Elena Abramovna, “Svidetelistva Daulatsaha a Razmerah Zemelnoyi Renti Pri Ulugbeke”, *Akademiya Nauk SSSR, İstitut Vastokovedeniya, Moskova 1974*, ss. 19-37.

DAVİDOVIÇ, Elena Abramovna, *İstoriya deneznovo obrascheniya srednevekovoy Sredney Azii (mednye monety XV –pervoy chetverti XVI vv., v Maverannakhre)*, Akademiya Nayuk SSSR, Moskva 1983.

DİNPEREST, Veli, “Siyasetha-i Ticari Timur ve Peyamedha-i an”, *Tarih-i İran, 71/5, 1392/2013*.

Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Fasih Ahmed b. Celeleddin Muhammed Havafi, *Mecmu’l-Fasihî*, c. I-III, tash. Mahmud Ferruh, Kitabfroşi-i Bastan-ı Meşhed, Tus-Meşhed 1339.

Gıyâsüddîn b. Hümâmiddîn Hüseyin-i Hvândmîr, *Târîh-i Habîbu’s-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, nşr. Celâleddin Humâyî, c. IV, İntişârât-ı Hayyam, Tahran 1333.

HACİYANPOR, Hamid, CUKAR, Muctebi, “Berresi Ehemmiyet ve Cayigâh-ı Şehr-i Yezd der Ticaret-i Parçeha-i Abrişimî der devre Timuriyan (ez 798 h. k. ta 856 h. k.)”, *Fasilanâme-i İlmî- Pejoheşi Tarihnâme-i İran bad az İslam*, 10/19 Tabistan 1398, ss.

Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü’t-Tevârih*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2006.

HINZ, Walther, “Ein orientalisches Handelsunternehmen im 15. Jahrhundert”, *Die Welts des Orients* Bd. 1, H. 4, 1950, ss. 313-340.

HINZ, Walther, “İslâm’da Ölçü Sistemleri”, çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5/1989, İstanbul 1990, ss. 1-82.

HINZ, Walther, “Lebensmittelpreise im mittelalterlichen Vorderen Orient”, *Die Welt des Orients*, 2/1, 1954.

İbni Arabşah, *Acâibu’l-Makdûr*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

İNALCIK, Halil, “Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler I”, *Belgeler*, c. X/14, 1980-1981, s. 1-91.

İNALCIK, Halil, “Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler I”, *Belgeler*, c. XIII/17, 1988, s. 1-41.

İNALCIK, Halil, “XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, *Belleten*, XXIV/93, 1960, ss. 45-102.

İNALCIK, Halil, ANHEGGER, Robert, *Kanunname-i Sultani ber Muceb-i Örf-i Osmanî*, TTK Yayınları, Ankara 1956.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Eren Yayınları, İstanbul 2004.

Kemaleddîn Âbdulrezzak Semerkandî, *Matlau’s-Sâdeyn ve Mecmâu’l-Bahreyn*, tash. Abdülhüseyn Nevâî, neşr., Müessese-i Mütalaât ve Tahkikat-ı Ferhengî, Tahran 1372, c. I-I, II-II.

MAHMUDOV, N., *Zemledelie i Agrarnie Atoşenya v Credeniy Aziy v XIV-XV vv.* Akademiya Nauv Tacikskoy SSR İstitut İstoriy nm. Ahmada Danişa, Duşanbe 1966.

Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhvând, *Tarih-i Ravzatu’s-Safa fî Sireti’l-Enbiyâ ve’l-Mülûk ve’l-Hulefâ*, nşr. Cemşid Kiyanser, c. V-VI, İntişârât-ı Esatir, Tahran 1385.

Muineddin Muhammed Zemhi-i İsfizarî, *Ravzatu’l-Cennat fî Evsaf-ı Medinetü’l-Herat*, c. I-II, tash. Seyyid Muhammed Kazım İmam, İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran, 1338.

Muineddin Natanzî, *Müntehabu’t-Tevârih-i Muini*, tash. Jean Aubin, iht. Pervin İstahrî, İntişarat-ı Esatir, Tahran 1383.

MUKMİNOVA, Roziya Galieva, *Ocherki po istorii remesla v Samarkande i Bukhare XVI vv.*, Taşkent 1976.

Nizameddin Âbdulvasî’ Nizamî, *Münşeâtü’l-İnşâ*, tash. Rükneddin Hümayun Ferrûh, neşr. İntişarat-ı Danişgah-ı Milli-yi İran, Tahran 1357.

ÖZDAL, Ahmet Nurullah, “Orta Çağ Finans Tarihini Çalışmak Niçin Zordur?”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, 2018.

ROUX, Jean-Paul, *Timurlenk*, çev. Lale Arslan Özcan, Dergâh Yayınları, İstanbul 2022.

TİMURLU DEVLETİ'NDE EŞYA VE GIDA FİYATLARI

Ruy Gonzalez de Clavijo, *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, translated by Guy Le Strange, George Routledge & Sons, LTD., London 1928.

SUBTELNY, Maria Eva, "A Timurid Educational and Charitable Fundation: The Ikhlassiyya Complex of Ali Shir Navaî in 15th- Century Herat and Its Endowment", *Journal of the American Oriental Society*, VOL 111/1, 1991, ss. 38-61.

Şamî, Nizamüddin, *Zafernâme*, çev. Necati Lügal, TTK Yayınları, Ankara 1987.

Şihabedin Abdullah b. Lütfullah b. Abdülreşid el-Havafî Hafız-ı Ebrû, *Zeyl-i Camiu 't-Tevarih-i Reşidî*, tash. Hanbaba Beyanî, İntişarat-ı Tezamin-i İlmî, Tahran 1317.

Tâcu'd-dîn Hasan b. Şihâb-ı Yezdî, *Camîu 't-Tevarîh-i Hasenî*, nşr. Hüseyin Müderrisî Tabâtabâî ve İrac Afşâr, Karaçi 1987.

Tacü's-Selmanî, *Tarihnâme*, çev. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara 1999.

TUMANOVİÇ, Natalia Nikolaevna, *Herat v XIV-XVII veka*, Akademiya Nayuk SSSR, Moskova 1989.

Uzun Hasan-Fâtih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contari'nin Seyahatnâmeleri, terc. ve not. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 179-190.

Geliş Tarihi–Received Date: 04.12.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 21.02.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

MEMLÜK SULTANI BAYBARS EL-BUNDUKDÂRİ DÖNEMİNDE BERİD TEŞKİLATI*

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1400346>

 MUSA DEMİR**

ÖZ

Devletler; varlıklarını sürdürebilmek adına dış tehditlerden korunmak, düşman devletlerin dini, siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel faaliyetlerinden haberdar olmak istemişlerdir. Ayrıca ülke genelinde devlet otoritesine başkaldırarak iç karışıklık çıkarmak isteyenlerin gizli faaliyetlerini öğrenmek, görevini yerine getirmeyen, halka zulmeden devlet yöneticilerinin hal ve hareketlerini kontrol altına almak için istihbarat birimlerinden yararlanmışlardır. İslam devletinin temellerini atan Hz. Peygamber, Müslümanlara karşı tehlike oluşturabilecek düşmanların hareketlerini izlemek için casuslardan faydalanmıştır. Aynı şekilde ilk dört halife, Emevî, Abbâsî ve Eyyübîler döneminde de devletin çıkarlarını koruma ve olabilecek tehlikelere karşı önlem alma amaçlı oluşturulan berîd teşkilatı, aktif bir şekilde kullanılmıştır. Türk İslam tarihinin en önemli sultanlarından biri olan ve Memlûk Devleti'nin gerçek kurucusu kabul edilen Baybars el-Bundukdâri'nin (658-675/1260-1277), oluşturduğu berîd teşkilatı, bu teşkilatın işleyişi, teşkilatla ilgili yapmış olduğu yenilikler, Moğol, Haçlı ve diğer unsurların siyasi, askeri ve ekonomik faaliyetlerini casuslar vasıtasıyla izlemesi bu çalışmanın konusunu oluşturmuştur. Yetenekli bir asker ve komutan olan Baybars el-Bundukdâri Memlûk tahtına geçmeden önce devletin çeşitli kademelerinde önemli görevlerde bulunmuş ve devlet tecrübesi kazanmıştır. Baybars el-Bundukdâri, özellikle Eyyübî Devleti'nin Haçlılarla yaptığı Mansûra Savaşı (647/1250) ile Memlûklerin Moğollara karşı yaptığı Aynicâlût Savaşı'nın (658/1260) kazanılmasında zekâsı, taktiksel dehası ve özgüveniyle bu savaşların kazanılmasında büyük bir rol oynamıştır. Sultan Baybars el-Bundukdâri, on yıllık bir geçmişe sahip olan Memlûk tahtına oturduğunda devletin zayıf noktalarını görmüştür. Tahta geçtiğinde ilk olarak disiplinli bir ordunun yanı sıra gerek iç çatışmalar gerekse Moğol, Haçlı saldırılarıyla yıpranmış ve hantal bir yapıya sahip olan berîd teşkilatını yeniden düzenlemiştir. Bu düzenlemeyle berîd teşkilatı hızlı ve güvenilir bilgileri elde etmiş, olabilecek tehlikeleri önlemiş ve böylece merkezi otoriteyi güçlü kılmıştır. Sultan Baybars el-Bundukdâri, tebdili kıyafet ile sâhibü'l-berîd gibi ülkenin bir kısmını gezmek suretiyle bu teşkilatı denetlemiş ve ülkenin dört bir yanına yaymıştır. Casuslar, stratejik öneme sahip el-Bîre, İskenderiye, Dimaşk, Ayzâb, Esvâ Kûs ve Dimyat vb. şehirlerdeki devletin güvenliğine zarar verebilecek olay ve bilgileri kısa zamanda ana karargâh olan Kal'atü'l-cebel'e ulaştırmışlardır. Neredeyse kusursuz işleyen berîd teşkilatı, Baybars el-Bundukdâri'nin Moğol ile Haçlı tehlikelerine karşı önlem almasına, önemli başarılar kazanmasına ve bazı olaylara da büyümeden zamanında müdahale etmesine imkân vermiştir. Sultan Baybars el-Bundukdâri döneminde casusluk faaliyeti de berîd teşkilatı üzerinden yürütülmüştür. Casus olarak güvenilir olmak şartıyla Müslüman ve Gayrimüslim pek çok kimseden faydalanmıştır. Bu teşkilatın kusursuz işlemesi için yol güzergahlarındaki her türlü düzenlemeyi yapmış ve hazineden bu teşkilata bol miktarda para harcamıştır. Sultan Baybars el-Bundukdâri casuslardan almış olduğu hızlı, doğru haber ile düşman hakkında bilgi sahibi olmuş, düşmanın kuvvetli ve zayıf yönlerini öğrenmiş, düşman üzerine doğru yer ve zamanda saldırarak önemli zaferler elde etmiştir. Bu dönemde haber alma aracı olarak at, güvercin ve dumandan faydalanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Baybars el-Bundukdâri, İstihbârât, Berîd, Casus, Moğol, Haçlı.

* Bu makale, Hitit Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda hazırlanan *Memlûk-Haçlı İlişkileri (1250-1291)*, adlı doktora çalışmasından yararlanarak türetilmiştir.

** Dr. Kayseri/TÜRKİYE, E-Posta: musa_demir@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8404-5422.

BERİD ORGANISATION UNDER THE MAMLUK SULTAN BAYBARS AL-BUNDUKDÂRİ

ABSTRACT

In order to maintain their existence, states have wanted to be protected from external threats and to be aware of the religious, political, military, economic and cultural activities of enemy states. In addition, they have benefited from intelligence units in order to learn the secret activities of those who want to cause internal unrest by rebelling against the state authority throughout the country, and to control the state and actions of state administrators who do not fulfil their duties and oppress the people. The Prophet, who laid the foundations of the Islamic state, used spies to monitor the movements of enemies who could pose a danger to Muslims. Likewise, during the first four caliphs, Umayyad, Abbasid and Ayyubid periods, the berid organisation, which was created to protect the interests of the state and to take measures against possible dangers, was actively used. Baybars al-Bundukdâri (658-675/1260-1277), one of the most important sultans of Turkish-Islamic history and considered to be the real founder of the Mamluk State, formed the berid organisation, the functioning of this organisation, the innovations he made regarding the organisation, and his monitoring of the political, military and economic activities of the Mongols, Crusaders and other elements through spies constitute the subject of this study. Baybars al-Bundukdâri, who was a talented soldier and commander, held important positions at various levels of the state and gained state experience before taking the Mamluk throne. Baybars al-Bundukdâri played a major role in the victory of these wars with his intelligence, tactical genius and self-confidence, especially in the Battle of Mansûra (647/1250) fought by the Ayyûbid State against the Crusaders and the Battle of Aynicâlût (658/1260) fought by the Mamluks against the Mongols. Sultan Baybars al-Bundukdâri saw the weak points of the state when he sat on the Mamluk throne, which had a history of ten years. When he took the throne, he first reorganised the berid organisation, which was worn out and cumbersome due to internal conflicts and Mongol and Crusader attacks, as well as a disciplined army. With this arrangement, the berid organisation obtained fast and reliable information, prevented potential dangers and thus strengthened the central authority. Sultan Baybars al-Bundukdâri supervised this organisation by travelling around the country in disguise as sâhib al-berid and spread it all over the country. The spies conveyed the events and information that could harm the security of the state in strategically important cities such as al-Bîra, Alexandria, Dimaşk, Ayzâb, Eswâ Kûs and Dimyat to the main headquarters, Kal'atü'l-jabal, in a short time. The almost flawlessly functioning berid organisation enabled Baybars al-Bundukdâri to take precautions against the Mongol and Crusader dangers, to gain important successes and to intervene in some incidents in time before they escalated. During the reign of Sultan Baybars al-Bundukdâri, espionage activities were also carried out through the berid organisation. He utilised many Muslims and non-Muslims as spies, provided that they were reliable. In order for this organisation to function flawlessly, he made all kinds of arrangements on the road routes and spent plenty of money from the treasury for this organisation. Sultan Baybars al-Bundukdâri had information about the enemy with the fast and accurate news he received from the spies, learnt the strengths and weaknesses of the enemy, and achieved important victories by attacking the enemy at the right time and place. In this period, he used horses, pigeons and smoke as a means of receiving news.

Keywords: Baybars el-Bundukdâri, Intelligence, Berid, Spy, Mongol, Crusader.

GİRİŞ

İslam tarihinde posta ve istihbarat, berid teşkilatı vasıtasıyla yürütülmüştür. Bu teşkilat, Hz. Peygamber ve dört halife döneminde görülse de ilk olarak düzenli bir şekilde Emevî Halifesi Muâviye (661-680) tarafından Bizans ile İran'ı örnek alarak kurulmuştur.¹ Berid teşkilatı, Emevî Abbâsî ve Eyyûbîler döneminde aktif şekilde kullanılmış olsa da zamanla önemini kaybetmiş ve hantal bir yapıya dönüşmüştür.

Bağdat, 1258 yılında Moğollar tarafından alınınca hilafet Kahire'ye taşınmıştır. Fakat gerek Haçlı-Moğol tehlikesinin ve gerekse iç çatışmalarının yoğunluğundan dolayı berid teşkilatının işleyişi sekteye uğramış, istenilen haberler merkeze çok geç gelmeye başlamıştır. Baybars el-Bundukdâri 1260 yılında Memlûk tahtına oturunca yapmış olduğu ilk faaliyetlerden biri de Kahire ve Şam merkezli berid teşkilatını yeniden düzenleyip kusursuz bir şekilde işleyişini sağlamak olmuştur. Bu durum Baybars el-Bundukdâri'nin zaferler kazanmasına çok büyük katkılar sunmuş, ülkenin en ücra köşelerindeki olaylardan haberdar olmasına ve olaylara olabildiği en kısa sürede müdahale etmesine imkân sağlamıştır. Böylece Baybars el-Bundukdâri, Kahire'de bulunup Akdeniz bölgesini yöneten ilk sultan olmuştur.

Berid teşkilatını araştırma konusu yapmamızın en önemli sebepleri; bu teşkilatın Baybars el-Bundukdâri'nin Moğol, Haçlı ve diğer unsurlara karşı kazanmış olduğu siyasi ve askeri başarılarına en çok etki etmesi, yapılan çalışmaların azlığı ve bu konuda bilgi eksikliği, bizi bu çalışmayı yapmaya sevk etmiştir.

1. Baybars el-Bundukdâri'den Önce Müslüman Devletlerinde Berîd Teşkilatı

Berîd, “posta hayvanı” manasına gelen “veredus” kelimesinden geldiği söylenilmektedir. Berîd, İslamiyet’in ilk dönemlerinde ve orta çağda “posta hayvanı, postacı, devlet postası ve posta menzili” gibi manalarda kullanılmıştır.² Kalkaşendî ise kuyruğu kesilen hayvan manasına gelen “burîde-dum” kelimesinden Arapçaya berîd olarak geçtiğini belirtmiştir.³ İslam devletlerinde berîd, “istihbarat ve posta teşkilatına” verilen isimdir.⁴

İslam’dan önce rekabet halinde yaşayan Arap kabileleri arasında kan davaları ve ganimet elde etmek için küçük çaplı savaşlar meydana gelmekteydi. Kabile reisleri, üstünlük elde etmek, idari ilişkilerini yürütmek, güvenliklerini sağlamak amacıyla casusları kullanarak birbirlerinin siyasi, askeri ve ekonomik durumlarını öğrenmeye çalışmışlardır.⁵ Kullanılan bu casuslar, kabileyi ilgilendiren siyasi, ekonomik, askeri stratejik bilgileri ve kabilenin güvenliğini tehlikeye sokabilecek haberleri en kısa zamanda kabile reisine iletmişlerdir.⁶

Hz. Peygamber, düşmanların olası saldırılarına karşı her zaman tedbir almış, sulh ve savaş zamanlarında dahi düşman hakkında bilgi edinmek amacıyla gözcü ya da devriye birliklerinden faydalanmıştır.⁶ Hz. Peygamber, Bedir savaşından (2/624) önce Mekke’li müşriklerin durumunu öğrenmek amacıyla bizatihi araştırmalara katılmıştır. Daha sonraki dönemlerde ise savaş öncesiyle sonrasında düşmanın niyetini, planını öğrenmek için casuslar vasıtasıyla düşmanın asker sayısı, askeri teçhizatı, askeri planları, erzak durumu, buldukları konum vb. gibi birçok konuda bilgiler edinmiş ve gerekli tedbirleri almıştır.⁷ Hz. Peygamber, Hendek Savaşında (5/627) ise Hüzayfe el-Yemâni’yi düşman saflarına sokarak müşriklerin hakkında bilgiler edinmiştir.⁸ Böylece düşmana üstünlük sağlamak istemiş ve casusların getirmiş olduğu bilgiler ışığında da alınması gereken tedbirleri almıştır.⁹ Bunlarla birlikte Hz. Peygamber, yöneticilere göndermiş olduğu talimatlar, devlet başkanlarına gönderdiği mektup ve anlaşmalar da posta kanalıyla olmuştur.¹⁰

Raşid halifeler, ordularını savaşa göndermeden önce düşmanın durumunu öğrenmek için casusları veya öncü birlikleri gönderip düşman hakkında araştırma yaptırmıştır. Gerekli tedbirler alındıktan sonra da orduları harekete geçmiştir.¹¹ Hz. Ebu Bekir, (632/634) Yezid b. Ebî Süfyân’ı Şam fethi için gönderdiğinde casuslardan faydalanmasını emretmiştir. Hz. Ebu Bekir, yine Ridde olaylarında casus olarak gönderdiği el-Alâ b. Hadramî’nin Müşriklerin çok sarhoş olduğu bilgisi üzerine Müslümanlar, müşriklere saldırmış ve onların pek çoğunu öldürmüştür.¹² Hz. Ömer (634/644) halifeliği döneminde sefere gönderdiği ordu komutanlarına, düşman hakkında bilgi toplaması için öncü birlik ve casuslardan istifade etmesini söylemiştir. Bu bağlamda Hz. Ömer, Ebu Ubeyde’yi Bizans’a karşı, Hâlid b. Velid’i Rumlara karşı, Sa’d b. Ebî Vakkâs’ı ise İranlılara karşı gönderdiğinde casusları kullanmalarını istemiştir.¹³ Hz. Osman’ın (644/656) halifeliği döneminde ise çarşı-pazar gibi insanların toplu halde buldukları yerlerden, Cuma hutbelerinden önce casuslar aracılığıyla, toplumun söz ve eylemlerine dair haber almaya çalıştığı bilinmektedir. Hz. Ali döneminde (656/661) toplumsal ve siyasi karışıklık yoğun olduğu için casuslar Mısır, Şam vb. hassas şehirlerde yoğun bir şekilde bulunmuştur. Buralardaki ve diğer şehirlerdeki casuslar, Kufe’ye düzenli bir şekilde haberler iletmislerdir.¹⁴

Emevîler (661/750) döneminde Muâviye, Bizans ve İran’ın haberleşme ağını örnek alarak berîd teşkilatını kurmuştur. Muâviye bu teşkilatı kurarak Mısır, Irak ve İran’daki valilerle hızlı işleyen bir iletişim ağı kurmuştur. Bu teşkilat, merkeze, valilerin, saray mensuplarının, devlet memurlarının hal ve hareketleri ile halifeye karşı tutumları hakkında bilgiler vermiştir.¹⁵ Berîd teşkilatındaki görevliler (sâhibü’l-berîd), Muâviye’ye edindikleri bilgileri haber vererek çıkabilecek karışıklıklar için Muâviye’nin önlem almasını sağlamıştır. Muâviye döneminde

² İbrahim Harekât, “Berîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul 1992, s. 498; Yavuz Delibalta, *Selçuklarda İstihbarat*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2. Baskı, Kasım 2019, s. 30.

³ Şeyh Ebü’l-Abbâs Kalkaşendî, *Subhü’l-‘Aşâ*, C. 14, el-Matbaâtü’l-Emîra, Kahire 1917, s. 272.

⁴ Harekât, “Berîd”, C. V, s. 498.

⁵ Daha fazla bilgi için bkz. Metin Yılmaz, “Emevî ve Abbasî Dönemi İç İstihbaratı”, *İstem Dergisi*, Yıl:6, S. 12, 2008, s. 177.

⁶ Delibalta, *age*, s. 27-28; Cengiz Kallek, “Casus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXVIII, İstanbul 1993, s. 163-166.

⁷ Abdurrauf Avn, *el-Fennü’l-Harbi fi Sadri’l-İslâm*, Dârü’l-Maârifî bi-Mısır, Kahire 1961, s. 213; Muhammed Rakkân ed-Duğmi, *et-Tecessesü ve Ahkamühü fi’ş-Şeriatü’l-İslâmiyyi*, Dârü’l-İslâmi, Kahire, 1985, s. 54; Kallek, “Casus”, VII. s. 163; Delibalta, *age*, s. 27-28; Abdülhalik Bakır, “Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler Devrinde Haber Alma ve Casusluk Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, Elazığ 2003, s. 13.

⁸ Ebü’l-Hasan İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezeri, (İbnü’l-Esîr) *el-Kâmil fi’l-târîh*, C. II, thk. Ebü’l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 1987, s. 74; Casusluğun en zor ve en tehlikeli olanı düşman saflarına casus sokabilmektir. Bakır, *agm*, s. 15.

⁹ Mehmet Şimşir, *İlk Dönem İslâm Tarihinde Haberleşme, (Raşid Halifeler Sonuna Kadar)*, Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2011, s. 40.

¹⁰ Ünal Kılıç, “Berîd/Posta Teşkilatı ve Menzilhaneler”, *İslam Kurumları Tarihi*, Grafiker Yayınları, Ankara 2003, s. 207.

¹¹ Bakır, *agm*, s. 20-21.

¹² Ebü Ca’fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târîhü’l-Taberî Târîhü’r-Rusul ve’l-Mülûk*, C. III, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhîm, Dârü’l-Maârifî bi-Mısır, Kahire, s. 308; Duğmi, *age*, s. 75; Bakır, *agm*, s. 23.

¹³ Bakır, *agm*, s. 23-26; Delibalta, *age*, s. 29.

¹⁴ Bakır, *agm*, s. 25-26

¹⁵ Corci Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi I*, çev. Nejet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 299-300; Ayşe Dudu Kuşçu, *Eyyübî Devleti Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 401.

MEMLÜK SULTANI BAYBARS EL-BUNDUKDÂRİ DÖNEMİNDE BERİD TEŞKİLATI

berid teşkilatı sistemli bir hale gelmiş ve devlet hazinesinde ilk kez berid görevlilerine ücret ödenmiştir.¹⁶ Daha sonra ise yeni fetihlerle birlikte Abdülmelik b. Mervan, (685-705) bu teşkilatı daha da geliştirmiş, ülke genelinde meydana gelen olaylar kendisine en kısa zamanda bildirilmiştir.¹⁷ Ömer b. Abdülaziz (717-720) döneminde ise Horasan'da çıkan isyanları bastırmak ve devlet otoritesini sağlamak için ana yollar üzerine posta menzilleri yapılmış buraya yıllık dört milyon dirhem para harcamıştır.¹⁸

Abbâsî Devleti'nde (750/1258) berid teşkilatı, Sâsânilerin etkisi altında gelişmiş ve ülkenin tamamına yayılarak halifelere gerekli bilgileri iletmiştir.¹⁹ Halifelerin güvendiği kişiler arasından seçilen sâhibü'l-berid görevlileri, devletin güvenliğine zarar verecek her türlü hal ve hareketi halifelere bildirmişlerdir. Halife Mansûr, (754-775) bir devletin düzenli bir işleyişinin olması için adliye, maliye, zabıta gibi birimlerin disiplinli, liyakatli olmasını; ama bunlardan da önemli olanı sâhibü'l-berid'in onların her hareketini halifeye en doğru ve hızlı şekilde bildirmesi gerektiğini vurgulamıştır.²⁰ Hârûn Reşîd, (786-809) Bermekilerin Abbâsî Devleti'ne karşı yapmış oldukları yıkıcı faaliyetlerini sâhibü'l-berid kanalıyla öğrenmiş ve gerekli tedbirleri almıştır.²¹ Daha sonraki dönemlerde Abbâsî Devleti'nin zayıflayıp yıkılma nedenlerinden biri de, berid teşkilatının işlevselliğini kaybetmesi, halife ile valiler arasındaki irtibatın kopması ve bu sebeple valilerin kendi başlarına buyruk hareket etmeleri olmuştur.²²

Eyyübîler, Mısır merkezli olmak üzere Yemen ve Fırat'ın doğusu ile bu günkü Türkiye'nin Doğu ile Güneydoğu Anadolu bölgesine hâkimdi. Bu bölgelerdeki olaylar, merkeze berid teşkilatı vasıtasıyla bildirilmekteydi. Eyyübîlerde berid teşkilatı divânü'l-inşâ'ya bağlı olup divanın sorumlusuna Kâtibü'l-sırr denilirdi.²³ Eyyübîler, berid teşkilatını, Zengîlerden devraldı ve geliştirip Haçlılara karşı aktif bir şekilde kullandılar. Bu dönemde Selâhaddin Eyyübî, devletin güvenliği için gemi ve güvercinleri de haberleşmede kullandı.²⁴

2. Baybars el-Bundukdâri Döneminde Berid Teşkilatı

Sultan Baybars el-Bundukdâri'nin Yakın Doğu'daki en büyük ve en önemli icraatlarından biri de özellikle Moğol ve Haçlılar hakkında bilgi edinmek, onların savaş stratejilerini öğrenmek, bunlara ait bilgilerin hızlı ve doğru bir şekilde ulaşmasını sağlamak için berid²⁵ teşkilatını kurması olmuştur. Baybars el-Bundukdâri, kurmuş olduğu bu sistemle merkezi otoriteyi güçlü ve dinamik kılmış, devletin çıkarlarını korumuş, olası iç karışıklıklardan anında haberdar olmak suretiyle bu karışıklıklara anında müdahale etmiştir.²⁶ Baybars el-Bundukdâri, Kahire'deki Kal'atü'l-cebel'i ülkedeki tüm bilgilerin toplandığı ana karargâh olarak kullanmıştır.²⁷ Şam, Yemen, Hicaz ve Mısır'a bağlı diğer şehirlerden gelen bütün haberler burada toplanmıştır.²⁸

Berid teşkilatı, Zengî, Eyyübî ve Selçuklularda olduğu gibi Baybars el-Bundukdâri döneminde de divânü'l-inşâ'ya bağlı olup mukaddemetü'l-berid idaresindeydi. Berid teşkilatı ülke genelinde iletişimi sağlamakla birlikte istihbarat görevini de yerine getirmekteydi. Nâibü'l-memleket görevlisi, sâhibü'l-berid'in getirmiş olduğu bilgileri Sultan Baybars el-Bundukdâri'ye iletmekteydi.²⁹ Baybars el-Bundukdâri'den önceki sultanlar Moğol, Haçlı saldırıları ve iç çatışmalar sebebiyle berid teşkilatına gereken önemi veremedi. Öyle ki, Şam'daki bir haber Kahire'ye yedi günde ancak gelirdi. Gelen bu bilgi muhatabını bulmak için bir müddet beklerdi. Muhatap bulduktan sonra gereken cevap verilip yedi günde tekrar Şam'a gönderilirdi. Bu arada devletin acil müdahale etmesi gereken bir durum olduğunda geç kalınırdı. Bu durum da devletin menfaatini zedelerdi.³⁰ Baybars el-

¹⁶ Kılıç, *agm*, s. 208.

¹⁷ Bessâm el-Aselî, *el-Mezhebü'l-'Askeriyyü'l-İslâmi*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut 1993, s. 320.

¹⁸ Corci Zeydân, *age*, C. I, s. 300.

¹⁹ Fuat Köprülü, "Berid", *İslam Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1979, s. 541-549.

²⁰ Corci Zeydân, *age*, C. I, s. 300-301; Köprülü, "Berid", C. II, s. 542; Kuşçu, *age*, s. 401-402.

²¹ Ebü'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefâyâtü'l-ayân ve ebnâ'ü ebnâ'î'z-zamân*, C. I, tahk. Hasan Abbâs, Beyrut, Dârü Sadr, s. 337.

²² Kuşçu, *age*, s. 402.

²³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 365-369.

²⁴ Harekât, "Berid", C. V, s. 498-501.

²⁵ Berid kelimesinin kökeni ve gelişmesiyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. M. Mahfuz Söylemez, "Berid Teşkilatının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular," *İslâmiyât Dergisi*, IV/2, 2001.

²⁶ Abdülğanî Abdülaziz Ziyâdat, "Turukü'l-Berid fi'l-Mısır", *Dirâsetü'l-Coğrâfiyye et-Târihiyye*, Câmia'tü'l-Kahire, Kahire, s. 155; İsmail Yiğit, *Memlûkler 648-923/1250-1517*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2015, s. 204; Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul 2014, s. 625.

²⁷ Bazı kaynaklarda ana merkezin Kahire ve Şam olmak üzere iki tane olduğu söylenir. bkz. Nazir el-Hassan el- Su' dâvi, *Nizâmü'l-Beridi fi ed-Devleti'l-İslâmiyye*, Dârü'l-Mısırî, 1935, s. 124; Ayrıca ana merkeze bağlı diğer şehirlerde kolları da vardı. Daha fazla bilgi için bkz. el-Kâdi b. Fazlullah el-Ömerî Şihâbüddin Ahmed b. Yahya, *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerif*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Lübnan I. Baskı, 1988, s. 242-253.

²⁸ Kalkaşendî, *age*, C. XIV, s. 272; Ziyâdat, *age*, s. 157.

²⁹ Ramazan Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 648; Güler, *agm*, s. 206-207; Tülay Yürekli, "Zengiler ve Eyyübîlerde İstihbarat", *Türkiyat Mecmuası*, c.72/2, 2017, s. 295.

³⁰ Ebu el-Fadl Abdurezzâk el-Fütî Abbâsî, *el-Havâdisül'l-Câmiatü ve't-Tecâribü'n-Nâfiatü fi'l-Miâti's-Sâbiati*, thk. Mustafa Cevvâd, el-Mektebetü'l-'Arabiyye, Bağdad, s. 392.

Bundukdâri, berîd teşkilatını, ülke genelindeki olay ve haberleri en kısa zamanda merkeze iletilip ve bunlara hemen cevap verilecek şekilde düzenledi. Her cuma günü Kahire'deki Kal'atü'l-cebel'e bir veya iki defa ulaklar tarafından haberler getirilirdi. Bu haberlere istinaden Baybars el-Bundukdâri, orduyu savaşa hazırlar, iktâlar verir, görevden alma veya göreve tayin etme gibi emirler tevdi ederdi. Baybars el-Bundukdâri, Mısır'da iken Şam'ın sahil bölgelerinden Haçlı beldelerinden ve ülkenin her yerindeki olaylardan anında haberdar olurdu.³¹

Sultan Baybars el-Bundukdâri, saltanatın merkezi olan Kahire ile diğer önemli şehirler arasındaki mesafeyi olabildiği kadar kısa bir zamanda kat edebilmek için gerekli olan bütün tedbirleri almıştır. Kahire'ye giden anayollarda son derece bakımlı kuleler ve duraklar inşa ettirmiştir. Duraklarda sâhibü'l-berîd, bineğini değiştirebilmiş ve kendisi için gerekli olan bütün ihtiyaçlarını burada temin edebilmiştir.³² Sâhibü'l-berîd, Kahire'den Kerek'e üç günde, Fırat sınırındaki Bîre (Bîrecik)'e altı günde, Antep'e on günde, Sis'e yedi günde, Mısır sınırları içinde olan Kus'a üç günde, İskenderiye Limanı'na bir günde ulaşabilmiştir.³³ Baybars el-Bundukdâri, berîd teşkilatını düzenlemek için hiçbir çaba ve masraftan kaçınmamıştır. Eğer berîd teşkilatına harcanan paralar hesaplansaydı hazineler değerinde bir yekün tutardı.³⁴ Bu yolları denetleyip düzenlemek için hazineden yıllık yaklaşık on bin dinar harcama yapmıştır.³⁵

Berîd ulaklarının kullanmış olduğu avuç içi büyüklüğünde özel işaretli levhaları vardı. Bu levhanın bir tarafında besmele ve halifenin ismi, diğer tarafında ise "Ey Muhammed biz seni bir müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik,"³⁶ ayeti yazılıydı. Ulak bu levhayı sarı bir kurdele ile boynuna takardı. Ayrıca hükümdar, emir ve ulak arasında belirli bir parola kullanılırdı. Baybars el-Bundukdâri bir defasında ulak kılığına girip Kal'atü'l-cebel'e gelip bu parolayı kullanarak emîr-i âhûr³⁷ ile temasa geçip içeriye girdi. Şayet bu şifrenin işareti veya parolası yoksa sahib-i berîd hattıyla yazılmış olsa da bu habere güvenilmezdi ve içeriye alınmazdı.³⁸ Baybars el-Bundukdâri, savaş veya baskınlarda gizliliğe çok önem verirdi. Bazen bir şehre gider, orada müsait bir yerde gizlenir, şehrin önde gelen devlet adamlarının hal ve hareketlerini takip eder, halka onların durumlarını sorardı. Bazen de buraya yerleştirdiği berîd memurlarından günü birlik haberler alırdı. Baybars el-Bundukdâri, Akdeniz bölgesinde göçebe yaşayan bedevilerden de savaş ve istihbârat konusunda faydalandı.³⁹ Baybars el-Bundukdâri, sadece karada değil denize kıyısı olan yerlere de kuleler inşa ettirdi. Mısır ve Suriye arasında düzenli olarak bilgi akışını sağlamak için nöbetleşe postacılar görevlendirdi.⁴⁰ Memlûk Devleti'ndeki emirler, almış oldukları iktâlar karşılığında; ticaret yollarının güvenliği, bakımı ve onarımını, atları postaya hazırlama, elde edilen ürünlerin bir kısmını beytü'l-mâle taşımakla sorumluydular.⁴¹ Cemâziyelâhir 662/Mart-Nisan 1264 tarihinde Sultan Baybars el-Bundukdâri'nin Kârâ'da yaptırdığı burç tamamlandı. Yapılan bu burç küçük olduğu için bundan daha büyük bir burcun yapılması kararlaştırıldı. Böylece Haçlı saldırılarından önceden haberdar olunarak ona göre önlem alınmaya başlandı.⁴² Reşit Limanı'nda düşmanların gemilerini gözetlemek amacıyla kule inşa ettirdi.⁴³ Baybars el-Bundukdâri bu kuleler vasıtasıyla Haçlılara deniz trafiğini gözetim altında tuttu.

Sultan Baybars el-Bundukdâri, Memlûk tahtında kaldığı süre boyunca sâhibü'l-berîd gibi ülkesini sürekli gezmiştir. Bu durum şairlerin şiirlerine konu olmuş ve şairler, "Gökteki güneş gibi bakınca her yerde onun görüldüğünü belirterek bir gün Mısır'da bir gün Şam'da bir gün Fırat'ta bir gün Haleb'in bir köyünde bir gün Hicaz'da bir gün Sis'te"⁴⁴ diyerek sultanın tahtında oturmadığını sürekli bir şekilde ülkeyi gezdiğini belirtmişlerdir. Baybars el-Bundukdâri, ülkeyi İran ve Abbâsî Devleti'nin haber alma servislerini örnek alarak Memlûk Devleti'nin sınırlarını, geçit ve limanları güvenlik çemberine almıştır.⁴⁵ Baybars el-Bundukdâri döneminde Moğol, Haçlı ve diğer unsurlara karşı yapılan savaşlarda berîd teşkilatı etkin bir rol oynamıştır. Baybars el-Bundukdâri, adeta tüm ülkeyi berîd teşkilatının ağlarıyla örmüştür. Devletin merkezi olan Kahire'den Filistin ve Ürdün'e, oradan Suriye topraklarına kadar kurmuş olduğu bu sistemle ülkenin her tarafından haberdar olmuştur.⁴⁶ Baybars el-Bundukdâri, devletin varlığı ve bütünlüğü için istihbarat bilgilerine önem vermiş, berîd

³¹ Ebü'l-Fazl Muhyiddin Abdullah b. Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir fi Sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*, nşr. Abdülazîz el-Huveytir, (Riyad: 1976), 95.

³² Kalkaşendî, *age*, C. XIV, s. 272-373; Asbridge, *age*, s. 625.

³³ İzzeddîn Muhammed b. Ali b. İbrahim b. Şeddâd, *Târihü'l-Meliki'z-Zâhir*, nşr. Ahmed Hutayt, Beyrut 1983, s. 313.

³⁴ İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 95.

³⁵ Su'dâvi, *age*, s. 124.

³⁶ Feth Süresi 48/8.

³⁷ Sultanlara ait hayvanların bakımıyla görevli kişilerin yöneticisine verilen isim. Daha fazla bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *age*, 337,

³⁸ İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 345; Harekât, "Berîd", s. 500.

³⁹ Asbridge, *age*, s. 630.

⁴⁰ Harold Lamb, *Selahaddin Eyyubi ve Haçlılar Haçlı Seferleri II*, çev. Sinem Ceviz, İlgi Kültür Sanatı Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2016, s. 460.

⁴¹ Kalkaşendî, *age*, C. XIV, s. 319; Bahattin Keleş, *Bahrî Memlûkler İktisadi ve Ticarî Hayat*, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, s. 41.

⁴² İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 194.

⁴³ İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 91.

⁴⁴ Seyfeddin Ebu Bekir b. Abdullah b. Aybek, İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'l-Dürer ve Câmi'u'l-Gurer*, I-IX (nşr. Bernd Ratke-Edward Badeen-Ulrich Haarmann-Hans R. Roemer-Said A. Aşur vd. Kahire-Beyrut 1960-1994; *age*, VIII, nşr. Ulrich Haarmann, Kahire 1971, nşr. Hans R. Roemer, Kahire 1960, C. VIII, s. 212.

⁴⁵ Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Atatürk Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 196.

⁴⁶ Kuşçu, *age*, s. 406-407.

MEMLÜK SULTANI BAYBARS EL-BUNDUKDÂRİ DÖNEMİNDE BERİD TEŞKİLATI

teşkilatını güçlü tutmuş, bu kurumu devletin en önemli müessesesi haline getirmiştir. Devletin sınırlarının genişliği, Moğol, Haçlı ve Ermeni tehlikeleri, olası problemlere büyümeden anında müdahale edilebilmesi, idari sistemi güçlü tutma isteği, devlet politikasında gizliliğe vermiş olduğu önem, berid teşkilatının güçlü ve aktif olmasını gerektirmiştir. Baybars el-Bundukdâri döneminde haberleşme aracı olarak güvercin,⁴⁷ posta atı,⁴⁸ casus⁴⁹ ve tüccarlardan⁵⁰ vergi muafiyeti karşılığında Arap ve Türkmenlerden faydalanılmıştır.⁵¹

Memlük Devleti'nde savaşlardan sonra berid güvercini göndermek adettendi. Bu güvercinler beyaz ve mavi ise zafere delalet ederdi. Ayrıca gönderilen mektuba zaferân gibi çeşitli kokular sürülürdü. Bu güvercinleri gören halk sevinir ve zafer için şehri süslerdi. Yapılan savaşta yenilmesi durumunda ise berid güvercini siyaha boyanırdı. Bu durum karşısında halk hüzünlenir ve korkuya kapılırdı.⁵² Sultan Baybars el-Bundukdâri el-Kureyn fethinde⁵³ ordunun üzerinde uçan bir kuş gördü ve okuyla onu vurdu. Bu kuşun ordu içinde bir casusun Baybars el-Bundukdâri ile ilgili bilgileri Haçlılara iletmek için kullandığı güvercin olduğu ortaya çıktı.⁵⁴ Şam'dan çıkan sâhibü'l-berid, Kahire'ye dört günde gelirdi. Baybars el-Bundukdâri, gelen bilgiye aynı gün içinde gereken cevabı verir ve ivedi bir şekilde gönderirdi. Baybars el-Bundukdâri, bizzat tebdil-i kıyafetle Kahire'den üç günde Şam'a ulaşmıştır. Şam'dan da Kahire'ye dönüşü ise yine üç günde oldu. Böylece berid teşkilatındaki görevlileri Şam-Kahire arasını üç günde kat etmeleri konusunda uyardı. Bu zamanı aşanları ise çarmla germekle tehdit etti.⁵⁵ Fırat Nehri sınırındaki belirli yerlerde ateş yakarak duman vasıtasıyla Moğol saldırılarından haberdar ediliyordu.⁵⁶ Baybars el-Bundukdâri tahta çıktığında şehirler arasındaki bütün yol ve güzergâhları berid teşkilatına uygun bir hale getirdi.

3. Moğol ve Haçlılara Karşı Berid Teşkilatı

Sultan Baybars el-Bundukdâri, Memlük tahtına oturduktan sonra ilk olarak devletin sınırlarını, geçitlerini ve limanlarını buraya yerleştirdiği casuslar vasıtasıyla korunaklı hale getirmiştir. Özellikle Moğolların el-Bîre (Birecik) üzerinden saldırı ihtimaline karşı her zaman uyanık olmuş, onların tuzaklarından korunmak için her türlü tedbiri almıştır.⁵⁷ Baybars el-Bundukdâri, Moğol Hanı Hülâgû'nün büyük bir orduyla Şam tarafına doğru geldiği haberini casusları aracılığıyla almıştır. Bu durum karşısında Şam halkına Moğolların geldiğini görünce aileleriyle birlikte şehri terk etmelerini, Moğollara casusluk yapacak kimselerden emin olmalarını tembihlemiştir. Daha sonra ise Amid (Diyarbakır) ve Haleb naibine, otlakların yakılmasını söylemiştir. Bu haber üzerine Halep'ten gelen bir birlik, Haleb'e en günlük mesafedeki bütün meraları yakmıştır. Bu işlem Ahlat beldelerinde de yapılmıştır. Ayrıca tedbiren yollar kesilip keşif birlikleri gönderilmiştir.⁵⁸

Baybars el-Bundukdâri bu olaydan sonra 1263 yılında Moğolların tahrip ettiği kaleleri yeniden inşa ederek erzak ve cephane gönderip Doğu Ürdün ile Asi Nehri'ne kadar müstahkem bir hat oluşturdu. Bunun yanında sınır

⁴⁷ Güvercinler genelde sâhibü'l-beridin yolu kesilip takip edileceği ve tehlikeli yollar ile acil durumlarda kullanılırdı. Güvercinlerin menzilleri, normal berid menzillerinin üç katı daha uzun idi. Bu güvercinleri eğitilmesi Schiltberger'in vermiş olduğu bilgilere göre şu şekildeydi: "Haber iletmek için yetiştirilen dişi ve erkek güvercin aynı mekâna (kafes)'e koyulur. Daha sonra burada güvercinlere şekerli yem verilir ve kafeste bir müddet bekletilir, uçmalarına izin verilmezdi. Bu iki güvercin birbirine iyice alıştıktan sonra dişi olan kafesten çıkartılıp baka bir yere gönderilirdi. Erkek güvercin ise üzerine belirli bir işaret konularak istenilen yere gönderilirdi. Bu erkek güvercin ayrı bir yerde tutulup yanına başka dişi güvercin konulmayıp yem ve şekerde az verirdi. Böylece erkek güvercin ilk defa aynı yerde kaldığı dişi güvercinine özlem duyup onu yanına gitmek için ilk alıkonulduğu yere giderdi. Bu aşamaldan sonra erkek güvercinin kanadının altına gönderilmek istenilen mektup yerleştirilir ve gideceği yerde dişisini göreceği özlemle giderek haberi ulaştırmış olurdu." Usulünce eğitilen güvercinlerin belirli menzilleri vardı, güvercinler bu menzilleri geçmezlerdi. Haber götürüp yorulan güvercinler dinlenmiş olanlarla değiştirilip kanadındaki bitâka denilen haber alınıp diğer güvercinine takılır ve o güvercin zaman kaybetmeden hemen gönderilirdi. Johannes Schiltberger, *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger: A Native of Bavaria, in Europe, Asia, and Africa, 1396-1427*, J. Buchan Telfer-P. Brunn, London 1879, s. 53; Ağır, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Memlük Türk Devleti*, s. 274; Daha fazla bilgi için bkz. Ömeri, *age*, s. 254-255.

⁴⁸ Baybars döneminde sâhibü'l-berid en çok atı kullanılmıştır. Atlar için gerekli olan yem su vs. gibi her şey duraklarda mevcuttu. Haber için gönderilen elçinin kuşağında bir çan bulunurdu. Haberci durağa yaklaşınca çanı saklardı. Durağa vardığı zaman ise çanı çalardı. Duraktaki görevli haberci için lazım olan her şeyi ona verirdi. Schiltberger, *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger*, s. 52-53.

⁴⁹ Daha fazla bilgi için bkz. Hatice Güler, "Memlüklerde Berid Teşkilatı", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl, 12, S. XXXIX, Nisan 2019, s. 217.

⁵⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Güler, *agm*, s. 218.

⁵¹ İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 149.

⁵² Seyfeddin Ebu Bekir b. Abdullah b. Aybek, İbnü'd-Devâdâri, *age*, C. VIII, s. 245.

⁵³ Daha fazla bilgi için bkz. Musa Demir, *Memlük-Haçlı İlişkileri (1250-1291)*, Çizgi Kitapevi Yayınları, İstanbul Aralık, 2023, 160.

⁵⁴ İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 386; Ahmed b. Abdülvehhâb Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, C. XXX-XXXI, nşr. Muahammed Ali el-Beydâvi, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 2004, s. 213.

⁵⁵ Fütü, *age*, s. 392.

⁵⁶ Abdullah Mesut Ağır, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Memlük Türk Devleti 1250-1517*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 272.

⁵⁷ Ahmed Muhtâr el-Abbâdi, *Fi Târihi'l-Eyyübüyyin ve'l-Memâlik*, Dârü'n-Nehdati'l-'Arabiyye, Beyrut 1995, s. 175.

⁵⁸ İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 135-137; Baybars el-Bundukdâri, Hülâgû'nün Şam üzerine doğru saldırıda bulunmak için harekete geçmesi üzerine on günlük yol güzergâhlarındaki mera ve otlakları yakmak istemiştir. Bunun sebebini el-Ömeri şöyle açıklamaktadır: "Moğollar bir sefere çıktığı zaman atların yemesi için yollarında herhangi bir şey taşımayıp yol üzerindeki mera ve otlaklardan faydalanırlardı. Eğer verimli mera ve otlak yoksa oraya gitmeye tercih etmezlerdi. Bu topraklar (el-Bîre Şam arası) bir ordunun atlarına yetecek kadar verimliydi. Ekin ve bitkiler yakıldığında ülkeye civarına saldırmak isteyene engel olunurdu. Mera ve otlakları yakmak için yollara adamlar ve yanlarına av köpekleri ile vahşi tilkiler hazırlanırdı. Adamlar, köpekler ve vahşi tilkilerle birlikte mağaralara veya vadilerin derinliklerine gizlenirdi. Daha sonra ise fırtına çıkıp, havanın şiddetlenmesini beklerlerdi. Düşmanın yanındaki köpek ve tilkileri bulabilmesi için tilkiler aç bırakılırdı. Köpek ve vahşi tilkilerin kuyruğuna sıkıca ateş bağlanırdı. Bu hayvanlar geçtikleri yerlerdeki bitki ve meraları yakalardı. Ateş, rüzgârın etkisiyle çevreye yayılırdı. Ayrıca bu yakma işini piyadeler gece karanlığında da yaparlardı."

bölgelerini, yolları, limanları, başkent Kahire ile bağlantılı bir şekilde Moğol ve Haçlı saldırılarından korumak için gözetleme burçları inşa ettirdi.⁵⁹ Gözetleme kulelerinde murabıtlar mevcut olup karada ve denizde düşmanın geldiğini görünce bu burçların tepesinde gece alevli ateş, gündüz ise dumanlı ateş yakarak merkeze haber iletirlerdi. Bu ateş yakma ile duman çıkarma işleminde kendine has bir yöntem kullanarak düşmanın sayısı ve cinsi hakkında hızlı bir şekilde Kahire'ye haber ulaşırdı. Kaynaklarda bu yöntemle ilgili herhangi bir bilgi verilmemiş olsa da Makdisî'nin şöyle bir açıklaması bu konu hakkında bilgi vermektedir:

“Kaysâriyyâ'da⁶⁰ nüfusu kalabalık Kefer Sellâm adlı bir köy ve bu köyün deniz kıyısında ribatlar⁶¹ mevcuttu. Orada Rum Şalandileri⁶² ve Şiniler⁶³ denize açılırdı. Her üçü yüz dinara satılmak üzere esir alınan Müslümanlar getirilirdi. Her misafîrhanede onların dilini bilen insanlar onlara mesaj gönderir ve çeşitli yemekler hazırlardı. Onlar, denizdeki gemileri görünce savaşçılar kendi aralarında teyakkuz haline geçerdi. Gece ateş yakılır, gündüz ise duman çıkarılırdı. Her bir ribatta birbiri ardına köye kadar giden yüksek fenerler vardı. Bu fenerlerin yakılmasında sorumlu görevliler yerleştirilmişti. Fenerlerin ateşleri birbiri ardına yakılır ve bir saat gibi kısa bir zaman içinde herkes teyakkuzla geçerdi. Son fenerin üzerinde davula vurulur, bu ribata çağrılır, insanlar silah ve kuvvetleriyle buraya gelirlerdi.⁶⁴ Muhtemelen Baybars el-Bundukdâri döneminde duman ve ateş ile haberleşme bu şekilde yapılmaktadır.

el-Ömerî, Baybars el-Bundukdâri döneminde el-Bîre tarafından Moğol tehlikesi görüldüğünde dağların tepesinde veya yüksekçe yapılmış yerlerde gece ateş yakıldığını gündüz ise duman çıkarılarak merkeze haber iletildiğini belirtti.⁶⁵ Çünkü el-Bîre, saltanatın anahtarı olarak bilinirdi.⁶⁶ el-Bire Suriye topraklarıyla Irak toprakları arasında oldukça stratejik bir konuma sahipti.⁶⁷ Baybars el-Bundukdâri titizlikle kurmuş olduğu haber alma kanalıyla (casus) Ermeni Kralı Hetum'un 662-1263 yılında Moğollarla ittifak kurarak Serfendikar Kalesi'nde üç gün kadar kalacağını ve buradan da İslam ülkeleri üzerine saldırıyı planladığını öğrendi. Baybars el-Bundukdâri, Humus sahibi el-Melik el-Eşref ve Hama sahibi el-Melik el-Mansûr'a haber gönderip ordularını acilen hazırlayıp Haleb'e doğru yola koyulmalarını emretti. Memlûk birlikleri Ermenilerin üzerine saldırıp komutanlarından birini esir aldılar. Ayrıca Ermeni hakiminin akrabası olan Humus sahibi Baron Vahram ise ağır şekilde yaralandı.⁶⁸ 1263 yılında Baybars el-Bundukdâri, Şam'da banyoda iken Moğolların el-Bîre'ye saldırdıkları haberini aldı ve gelen bu habere hemen cevap verdi. Hama sahibi el-Melik el-Mansûr'un ordu hazırlayıp el-Bîre üzerine yürümesini emretti.⁶⁹ Baybars el-Bundukdâri'nin posta teşkilatını düzenli ve hızlı bir şekilde işlevsel hale getirmesi ülkedeki birçok olaya zamanında müdahale etmesini sağlamıştır. Böylelikle olaylar ülke geneline sıçramadan gereken önlemler zamanında alınmıştır.

Baybars el-Bundukdâri 1264 yılında Abbâse⁷⁰ ve Agras tarafına doğru avlanmaya çıktı. Bu arada sâhibü'l-berîd, Moğolların el-Bîre önlerine geldiklerini bildiren bir mektup getirdi. Baybars el-Bundukdâri hemen el-Emîr Bedreddin el-Haznedâr'a hızlı bir şekilde atına binip Kahire'ye gidip dört bin süvariyle birlikte el-Bîre'ye gitmesini emretti. Baybars el-Bundukdâri ise daha sonra Agras'tan Kal'âtü'l-cebel'e geldi. Bu arada Memlûk askerleri ülkenin farklı yerlerinde; atlar ise meralarda idi. Bu durumu bilen Haçlılar, askerlerin ve atların durumunu Moğollara bildirip Memlûk askerlerinin bahara kadar ancak toparlanabileceklerini bildirdi. Baybars el-Bundukdâri, Kal'âtü'l-cebel'e geldikten sonra el-Emîr İzzeddin Ugan komutasında bazı emirlerle birlikte dört bin kişilik bir birlik daha sevk etti.⁷¹ Bu birlik gittikten sonra dört bin kişilik bir birlik daha gönderdi. Baybars el-Bundukdâri, 20 Rabûlâhîr/9 Şubat 1265 tarihinde Gazze'ye ulaştı. O, burada iken Moğolların el-Bîre'ye on yedi adet mancınık kurduklarına dair bir mektup gönderildi. 26 Rabûlâhîr/15 Şubat 1265'te Şam naibi el-Emîr Cemâleddin en-Necîbî'den bir ulak geldi. Sultan hamamda iken bir posta güvercinin geldiğini duydu hemen çıkıp naibin mektubunun içinde Hama sahibi el-Melik el-Mansûr'a ait bir mektup geldi. Bu mektupta el-Emîr İzzeddin Ugan el-Bîre'ye geldiğini ve bunu Moğolların gördüğünü, birliğin azametini görünce de hemen mancınıkları

⁵⁹ Abbâdî, *age*, s. 177.

⁶⁰ Kaysâriyye, elverişi bir limanı olmamasına rağmen eskiden beri ticaretin canlı olduğu, güzel bahçelere sahip Akdeniz'e kıyısı olan bir yerdir. Daha fazla bilgi için bkz. Şehâbüddin Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah er-Rumi el-Bağdadi el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. IV, Dâru Sâdir, Beyrut 1977, s. 421; Ahmed b. Yahya b. Cabbar el-Belâzûri, *Futûhü'l-Büldân*, thk. Abdullah Enis et-Tabba-Ömer Enis et-Tabba Müessesetü'l-Maârif, Lübnan 1987, s. 192.

⁶¹ Sınır boylarında ve stratejik yerlerde genelde kullanılan yerlere verilen isimdir. Daha fazla bilgi için bkz. İsmail Yiğit, “Ribât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XV, İstanbul 2008, s. 76-79.

⁶² Asker, at, savaş, teçhizatı vb. şeyleri taşıyan bir tür gemidir. Daha fazla bilgi için bkz. Doğan Mert Demir, *Salâhaddin'in Gemileri, Akdeniz'de Eyyübî Deniz Kuvvetleri*, Babil Yayınevi, İstanbul 2019, s. 80.

⁶³ Savaşlarda at ve yük taşıyan bir tür gemidir. Daha fazla bilgi için bkz. Demir, *age*, s. 72.

⁶⁴ Şemsüddin Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr el-Makdisî, *Ahşenü't-Tekâsim 'i fi ma'rifeti'l-Akâlim*, nşr. Muhammed Emin ed-Dinâvî, Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, Lübnan-Beyrut 2002, s. 151.

⁶⁵ Ömerî *age*, s. 201.

⁶⁶ İsimsiz, *Târihü'l-Berîdî fi Mısır*, el-Matbaatü'l-Emîriyyetü bi'l-Kahire, 1934, s. 37.

⁶⁷ Bahattin Keleş, *Bahri Memlûklerde Bölgesel ve Uluslararası İlişkiler (1250-1382)*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, s.115.

⁶⁸ İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 193.

⁶⁹ Makrîzî, *age*, C. II, s. 17-18.

⁷⁰ Şam ve Mısır yolu üzerinde bulunana bir şehirdir. Daha fazla bilgi için bkz. Şihâbüddin Ebû Abdullah Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. IV, Beyrut, Dâru Sadr, s. 75.

⁷¹ Nüveyrî, *age*, C. XXX-XXXI, s. 166-167.

MEMLÜK SULTANI BAYBARS EL-BUNDUKDÂRİ DÖNEMİNDE BERİD TEŞKİLATI

yaktıklarını, gemilerini batırdıklarını hiç kimse birbirini düşünmeden kaçıktıklarını yazıyordu. Bu mektup el-Bîre'den Hama'ya oradan da posta güvercini ile Dımaşk'a, buradan da ulak ile Yübâ'ya dört günde ulaştı.⁷² el-Bîre'den gelen ulak Moğolların kale duvarına çıkmak için yaptırmış oldukları demir kancayı getirdi. el-Bîre Nâibi Cemâleddin Akkûş el-Muğîsî'nin kararlılığı, gücü, düşmana karşı direnişi, halkın düşmana karşı sabrı, kadınların düşmana karşı erkeklerin dahi yapamayacağı şeyleri yaptığı, Moğolların sadece bir burca on beş adet mancınık yerleştirmelerine rağmen iki ay dayanabildiği, Moğollara ait teknelerin ele geçirildiği haberi yazıyordu.⁷³ Baybars el-Bundukdâri, el-Bîre'deki bu başarıdan sonra Haçlıların üzerine yürümeye karar verdi ve ilk olarak Haçlılardan Kaysâriyye şehrini aldı.⁷⁴

10-20 Cemâziyelâhir/9-19 Nisan 1265'te Moğollar için casusluk yapan Memlûk ordusunun içine sızmış iki kişi yakalandı. Bu casusların üzerinde Atabek adına yazılmış iki adet mektup bulundu. Hülâgû, bu mektuplarla Baybars el-Bundukdâri'nin Atabek'e kızıp onu cezalandıracağını düşünüyordu. Fakat Baybars el-Bundukdâri bunun Hülâgû'nün bir tuzağı olduğunu anladı ve suçu sabit olmayan Atabek'i yanına çağırıp "Seninle ilgili yazılan hiçbir şeye inanmadım." dedi.⁷⁵ Ermeni Hâkimi Hetum, Moğollarla ittifak kurarak Mısır üzerine sefer yapmayı planladı. Baybars el-Bundukdâri casusları aracılığıyla bu plandan haberdar oldu. Hemen Hıms ve Hama birliklerine haber gönderip Ermenilere karşı savaş hazırlığı yapmalarını emretti. Memlûk birlikleri bu saldırı sonucunda Ermenileri yendi ve önemli bir komutanlarını da esir aldı.⁷⁶ Memlûk birliklerinin Ermenilere karşı anında hazırlanması ve onlara karşılık vermesi casusların zamanında olayları haber vermesiyle gerçekleşti.

Baybars el-Bundukdâri tebdili kıyafet ile ara ara tıpkı bir berid memuru gibi halkın arasına çıkıp uzun yolculuklar yapmıştır. 1269 yılında hastalığını bahane ederek kimsenin şüphelenmemesi için doktorları otağına çağırmıştır. Hizmetçilerin başlarına taktığı sarıgiyi takıp elbiselerini giymiş, yanına güvendiği beş tane emiri ile Mısır'a kadar gitmiştir. Mısır'a giderken Kusayr valisinden at istemiş fakat vali "Bunlar Sultanın (Baybars el-Bundukdâri) atlarıdır" diyerek vermemiştir. Ardından Baybars el-Bundukdâri ve arkadaşları Beysân'a uğramış, burada berid atları almıştır. Daha sonra ise gizlice Kahire'deki Kal'atü'l-cebel'e girmiş ve at pazarında tebdili kıyafetle gezmiştir.⁷⁷

670/1271 yılında berid teşkilatının getirmiş olduğu habere göre Moğolların Antep'e baskın yaptığı haberi geldi. Baybars el-Bundukdâri, ordunun hazırlanması için Kahire'ye haber gönderdi. Berid memuru 18 Rabîülevvel 670/24 Ekim 1271 Pazartesi günü Dımaşk'tan ayrıldı. Aynı ayın 21 Rabîülevvel 670/27 Ekim 1271 Çarşamba günü ise Kahire'ye ulaştı. 1273 yılında Haçlıların Mısır üzerine bir saldırıda bulunacaklarına dair haberler ulaştı. Sultan Baybars el-Bundukdâri, bu haber karşısında hemen harekete geçip şini yaptırdı ve İskenderiye valisine de kaleyi koruması için mancınık yaptırmasını emretti. Kısa zaman sonra vali, kaleye yüz adet mancınık yaptırdığı haberini bir mektupla bildirdi.⁷⁸ Bu olaydan iki yıl sonra Baybars el-Bundukdâri, Dımaşk'ta iken (674/1275) Kahire'de olan oğlu el-Melik's-Said'i Dımaşk'a getirtmek için yine Emir Bedreddin Haznedâr'ı gönderdi. Emir Haznedâr gün batmadan önce 24 Muharrem çarşamba günü Dımaşk'tan ayrıldı. Aynı ayın 27. günü güneş batmadan Kahire'ye ulaştı. el-Melik's-Said aynı gün hazırlık yaptı ve 2 Safer Cumartesi günü yola çıktı. 6 Safer çarşamba günü Dımaşk'a vardı.⁷⁹ Böylece Dımaşk ile Kahire arasını berid memurları dört günde gidilip gelebiliyordu. Savaş gibi acil bir durum olduğunda bu üç güne düşüyordu. Fakat ordu ile bu mesafe bir ayda katediliyordu.⁸⁰

IX. Louis ve kardeşi Sicilya Kralı Charles d'Anjou'nun 1270 yılında Tunus'ta Berberî beldelerine saldırdığı, burada büyük bir savaşın çıktığı, Haçlıların Tunus'a doğru geldikleri haberi, berid teşkilatının bildirmesiyle olmuştur. Baybars el-Bundukdâri bu durum karşısında Tunus sahibi Mustansır'a bir mektup yazarak yardım için kendisine askeri birlik gönderdiğini bildirdi. Daha sonra ise Fransa Kralı IX. Louis'in ve askerlerinin öldüğü haberini bildiren bir mektup aldı.⁸¹ 1272-1273 yılında Sultan Baybars el-Bundukdâri'ye Moğolların hareketleriyle ilgili haberler geldi. Baybars el-Bundukdâri, Moğolların saldırıda bulunmaları halinde ne yapmaları gerektiğini kendine yakın emirlerle istişare etti. Daha sonra ise 6 Muharrem 671/3 Ağustos 1272-73 tarihinde sâhibü'l-berid gibi giyinerek emirlerle birlikte Kal'atü'l-cebele geldi ve hiç kimse onun sultan olduğunu anlamadı. Bu yolculuğu yedi gün sürdü.⁸² Baybars el-Bundukdâri, sâhibü'l-berid'in getirdiği haberlere çok büyük önem atfetmiş ve kendisi

⁷² İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 221-224; Rükneddîn en-Nâsîrî ed-Devâdâr el-Hitâi Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-Fikre fi Târihi'l-Hicre*, nşr. Donald S. Richards Beyrut 1998, s. 95.

⁷³ İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 225.

⁷⁴ Baybars el-Mansûrî, *age*, s. 95.

⁷⁵ İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 195.

⁷⁶ İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 192.

⁷⁷ İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 343-345.

⁷⁸ İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 415-416.

⁷⁹ İbn Şeddâd, *age*, s. 120.

⁸⁰ Ebü Şâme Makdisî, *el- ez-Zeyl 'ale'r-Ravzeteyn (Terâcümü Ricâli'l-Karneyni's-Sâdis ve 's-Sâbi'*. thk. İbrahim Şemseddin, C. II, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2002, s. 33.

⁸¹ İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 373-374.

⁸² İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 403; Nüveyrî, *age*, C. XXX-XXXI, s. 126.

olmasa dahi yerine görevlendirdiği kişilere imzalı boş kâğıt bırakarak cevap verilmesini sağladı.⁸³ Baybars el-Bundukdâri, Moğol ve Haçlıların içine sokmuş olduğu casuslarla onların bütün planlarını öğreniyor ve gereken tedbirleri zamanında alıyordu.⁸⁴ Casuslar, devletin sınırlarındaki herhangi askeri bir hareketliliği ve baskınları anında merkeze (Kahire) bildiriyordu. Böylece Baybars el-Bundukdâri, kendisine aktarılan bilgileri değerlendirip yapılacak savaş planına karar veriyordu.

SONUÇ

Müslüman devletler, dini, siyasi, ekonomi ve askeri iş birliklerini güçlendirmek için diğer devletlerle her zaman iletişim halinde olmuştur. Berîd teşkilatı, Müslüman devletlerin merkezi otoriteyi güçlü kıлып asayiş sağlamada, diğer devletlerin hal ve hareketlerini izlemede önemli bir yere sahip olmuştur. Fakat dönemin yöneticileri berîd teşkilatına gereken önemi vermediği için bu teşkilat zamanla önemini yitirmiş ve âtıl hale gelmiştir.

Baybars el-Bundukdâri, Moğol ve Haçlılarla siyasi ve askeri mücadelenin yaşandığı bir dönemde Memlük tahtına oturmuştur. Baybars el-Bundukdâri, casuslara önem vermiş, onlara her türlü imkânı sağlamış, onları seçerken sağlam karakterli, liyakat sahibi, güvenilir kişilerden olmasına dikkat etmiştir. Bu teşkilat, en verimli ve düzenli zamanını onun döneminde yaşamıştır.

Baybars el-Bundukdâri, ulaklar vasıtasıyla ülkenin her yerinden kesintisiz bir şekilde haberler alıp saldırı hazırlığında olan düşmanlara anında müdahale ederek devlet için tehlike olmadan düşmanı bertaraf etmiştir. Aynı zamanda kusursuz işleyen bu sistemle düşmanlar üzerinde baskı kurup onların siyasi, askeri ve ekonomik faaliyetlerini izlemiştir. Baybars el-Bundukdâri, saltanatı boyunca güçlü orduyla birlikte kusursuz işleyen berîd teşkilatına yapmış olduğu yatırımların karşılığını almış, Moğolların İslam dünyasının iç kısımlarına girmesine engel olmuş ve Suriye-Filistin bölgesindeki Haçlılara da büyük darbe vurmuştur. Baybars el-Bundukdâri, haleflerine sağlam bir devlet yapısı ve güçlü bir berid teşkilatı bırakmıştır.

⁸³ İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 421.

⁸⁴ Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 629.

MEMLÜK SULTANI BAYBARS EL-BUNDUKDÂRİ DÖNEMİNDE BERİD TEŞKİLATI

KAYNAKÇA

AĞIR, Abdullah Mesut, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Memlûk Türk Devleti 1250-1517*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

ASBRIDGE, Thomas, *Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul 1. Baskı, 2014.

AVN, Abdurrauf, *el-Fennü'l-Harbi fî Sadri'l-İslâm*, Dârü'l-Maârifî bi-Mısır, Kahire 1961.

BAKIR, Abdülhalik, “Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler Devrinde Haber Alma ve Casusluk Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C.1, Elazığ 2003, ss.7-34.

BAYBARS el-MANSÛRÎ, Rükneddîn en-Nâsirî ed-Devâdâr el-Hitâi, *Zübdetü'l-Fikre fî Târîhi'l-Hicre*, nşr. Donald S. Richards, Beyrut 1998.

BROCKELMANN, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*. çev. Neşet Çağatay, Atatürk Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

DELİBALTA, Yavuz, *Selçuklarda İstihbarat*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2. Baskı, Kasım, 2019.

DEMİR, Musa, *Memlûk-Haçlı İlişkileri (1250-1291)*, Çizgi Kitapevi Yayınları, İstanbul 2023.

ed-DUĞMÎ, Muhammed Rakkân, *et-Tecessesü ve Ahkamühü fî Ş-Şerîati'l-İslâmiyyi*, Dârü'l-İslâmi, Kahire 1985.

el-ABBÂDÎ, Ahmed Muhtâr, *Fî Târîhi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1995.

el-ASELÎ, Bessâm, *el-Mezhebü'l-'Askeriyyü'l-İslâmi*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut 1993.

el-BELÂZÜRÎ, Ahmed b. Yahya b. Cabbar, *Futühü'l-Büldân*, thk. Abdullah Enis et-Tabba-Ömer Enis et-Tabba Müessesetü'l-Maârif, Lübnan 1987.

el-CEZERÎ, Ebü'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybâni, (İbnü'l-Esir) *el-Kâmil fî t-târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, C.2, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut 1987.

el-FÛTÎ, Ebu el-Fadl Abdurezzâk Abbâsî, *el-Havâdisül'l-Câmiatü ve't-Tecâribü'n-Nâfiatü fî'l-Miâti's-Sâbiati*, thk. Mustafa Cevvâd, el-Mektebetü'l-'Arabiyye, Bağdad ts.

el-HAMEVÎ, Şehâbuddîn Ebü Abdullah Yâkut b. Abdullah er-Rumi el-Bağdadi, *Mu'cemü'l-Büldân*, C, 4, Dâru Sâdir, Beyrut 1977.

el-MAKDÎSÎ, Şemsüddîn Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *Ahsenü't-tekâsim 'i fî ma'rifeti'l-akâlîm*, nşr. Muhammed Emîn ed-Dinâvî, Dârü'l-Kütübü'l-'İlmiyye, Lübnan, Beyrut 2002.

el-ÖMERÎ, el-Kâdi b. Fazlullah Şihâbuddin Ahmed b. Yahya, *et-Ta'rîf bi'l-Mustalahi's-Şerîf*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dârü'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Lübnan 1988.

el-SU'DÂVÎ, Nazir el-Hassan *Nizâmü'l-Beridi fî ed-Devleti'l-İslâmiyye*, Dârü'l-Mısırî, Mısır 1935.

en-NÛVEYRÎ, Ahmed b. Abdülvehhâb Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*, nşr. Muahmmmed Ali el-Beydâvî, Dârü'l-Kütübü'l-'İlmiyye, Beyrut-Lübnan 2004.

et-TABERÎ, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhü't-Taberi Târîhü'r-Rusul ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, C. 3, Dârü'l-Maârifî bi-Mısır, Kahire ts.

GÜLER, Hatice, “Memlûklerde Berid Teşkilatı”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl, 12, Sayı. XXXIX, Nisan, 2019, ss. 202-225.

HAREKÂT, İbrahim, “Berid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul 1992, ss. 498-501.

İBN ABDÜZZÂHİR, Ebü'l-Fazl Muhyiddin Abdullah, *er-Ravzü'z-zâhir fî Sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*, nşr. Abdülaziz el-Huveytir, Riyad 1976.

İBN HALLİKÂN, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr, *Vefâyâtü'l-ayân ve ebnâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, tahk. Hasan Abbâs, C 1, Dârü Sadr, Beyrut ts.

İBN ŞEDDÂD, Ali b. İbrahim, *Târîhü'l-Meliki'z-Zâhir*. nşr. Ahmed Hutayt, Beyrut 1983.

İBNÛ'D-DEVÂDÂRÎ, Seyfeddin Ebu Bekir b. Abdullah b. Aybek, *Kenzü'l-Dürer ve Câmi'u'l-Gurer*, I-IX (nşr. Bernd Ratke-Edward Badeen-Ulrich Haarmann-Hans R. Roemer-Sâid A. Aşûr vd. (Kahire-Beyrut: 1960-1994; a.g.e. VIII, nşr. Ulrich Haarmann, (Kahire: 1971, nşr. Hans R. Roemer, Kahire 1960.

- İSİMSİZ, *Târihü'l-Berîdi fî Mısır*, el-Matbaatü'l-Emîriyyetü bi'l-Kahire 1934.
- KALKAŞENDÎ, Şeyh Ebü'l-'Abbâs, *Subhü'l-'Aşâ*, C. 14, el-Matbaâtü'l-Emîra, Kahire 1917.
- KALLEK, Cengiz, "Casus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul, 1993, ss. 163-166.
- KELEŞ, Bahattin, *Bahrî Memlûkler İktisadî ve Ticarî Hayat*, Siyer Yayınları, İstanbul 2018.
- KELEŞ, Bahattin, *Bahrî Memlûklerde Bölgesel ve Uluslararası İlişkiler (1250-1382)*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020.
- KILIÇ, Ünal, "Berîd/Posta Teşkilatı ve Menzilhâneler", *İslam Kurumları Tarihi*, Grafiker Yayınları, Ankara 2003.
- KÖPRÜLÜ, Fuat, "Berîd", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1979, ss. 541-549.
- KUŞÇU, Ayşe Dudu, *Eyyûbî Devleti Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- LAMB, Harold, *Haçlı Seferleri Demir Adamlar ve Azizler I.* çev. Gaye Yavuzcan, İlgî Kültür Sanatı Yayınevi, C. 2, İstanbul 2. Baskı, 2016.
- MAKDİSÎ, Ebû Şâme, *el- ez-Zeyl 'ale'r-Ravzeteyn (Terâcümü Ricâli'l-Karneyni's-Sâdis ve's-Sâbi'*, thk. İbrahim Şemseddin, C. 2, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut 2002.
- MAKRÎZÎ, Takîyüddîn Ahmed b. Ali, *Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, nşr. M. Mustafa-Said A. 'Âşûr, 1-12 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut, Lübnan 1997.
- SCHILTBERGER, Johannes, *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger: A Native of Bavaria, in Europe, Asia, and Africa, 1396-1427*, J. Buchan Telfer-P. Brun, London 1879.
- SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, "Berîd Teşkilatının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular," *İslâmiyyât Dergisi*, IV/2, 2001, ss. 139-147.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.
- ŞİMŞİR, Mehmet, *İlk Dönem İslâm Tarihinde Haberleşme, (Râşid Halîfeler Sonuna Kadar)*, Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2011.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.
- YÂKÛT, Şihâbüddîn Ebû Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sadr, Beyrut ts.
- YILMAZ, Metin, "Emevî ve Abbâsî Dönemi İç İstihbaratı", *İstem Dergisi*, Yıl:6, Sayı: 12, 2008.
- YİĞİT, İsmail, "Ribât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul 2008, ss. 76-79.
- YİĞİT, İsmail, *Memlûkler 648-923/1250-1517*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2015.
- YÜREKLİ, Tülay, "Zengiler ve Eyyûbilerde İstihbarat", *Türkiyat Mecmuası*, c.72/2, 2017, ss. 293-311.
- ZEYDÂN, Corcî, *İslam Uygarlıkları Tarihi I*, çev. Nejdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- ZİYÂDAT, Abdulğani Abdulaziz, "Turukü'l-Berîd fi'l-Mısır", *Dirâsetü fi'l-Coğrâfiyye et-Târihiyye, Câmia'tü'l-Kahire*, Kahire ts.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 191-204.

Geliş Tarihi–Received Date: 31.03.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 13.09.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ANTİK BİR TÜRK ŞEHİRİ: HERÂT VE TARİHİ DOKUSU

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1462062>

 SEMRA ÇERKEZOĞLU *

ÖZ

Türkler geçmiş zaman yolculuğu içinde dünyanın birçok bölgesinde büyük ve görkemli devletler kurdu. Bu nedenle Türk tarihi tek bir coğrafyayı kapsamamakta ve Türkiye dışı Türk tarihi araştırmaları önem arz etmektedir. Günümüz Afganistan coğrafyasının kuzeybatısını kapsayan Herât bölgesi de bu coğrafyalardan biridir. Tarih boyunca Herât, doğu ve batı yollarını birbirine bağlayan güzergâh üzerinde ticaret ve istila yollarının kilit noktası, Batı krallıklarının da bir parçası oldu. Perslerin atası II. Kyros döneminde Herât bölgesi Pers idaresi altına girdi. Büyük İskender Pers İmparatorluğu'nun son hükümdarı III. Darius üzerine büyük bir sefer düzenledi. Gaugamela Zaferiyle beraber Perslerin yüzyıllarca hüküm sürdüğü topraklar, Yunan hâkimiyetine geçti. Yunan hâkimiyeti döneminde yaklaşık son iki yüzyıl boyunca bölgeye Kuşanlar yayılmaya başladı. Bu süreçte bölgede farklı işgalci kavimlerin, İskitler ve Yunan prensliklerinin bir arada yaşadığı bilinmektedir. Kuşanlar, günümüz Afganistan topraklarında rakip devletleri etkisiz hale getirerek, bölgenin süper gücü oldu. 5.yüzyılın sonlarına doğru Halaç Türklerinden oluşan Ak Hunlar bölgeyi istila etmeye başladı. Ak Hunlar Devleti'nin bölgede hâkimiyeti yaklaşık bir yüzyıl sürdü. Hz. Osman döneminde bölgede İslamiyet'i yayma çalışmaları başladı. Hz. Ömer, İran'ı fetih ettikten sonra Herât bölgesine yöneldi. İslam orduları sert mücadeleler verdikten sonra Herât bölgesini ele geçirdi. 7. yüzyılın sonlarına doğru İslamiyet bölgede süper güce dönüştü. İslamiyet'ten sonra bölgede Tâhirîler, Saffârîler ve Sâmânîler hâkimiyet kurdu. Sâmânîlerin Horasan'a vali olarak gönderdikleri Gazneli Sebük Tegin'le beraber Türk-İslam hâkimiyeti devri başladı. Doğu ve Batı'nın kültürel birikimini bir arada barındıran Herât, İslamiyet öncesi ve İslamiyet sonrası dönemlerde önemli sanat, kültür ilim ve ekonomi merkezlerinden biriydi. Tarih boyunca birçok Türk devletine başkentlik yapan Herât, İslamiyet'ten sonra Sâmânîler, Gazneliler, Selçuklular, Gûrlular ve Moğolların egemenliği altına girdi. Türk tarihine damgasını vuran Timur'un Herât'ta idareyi ele almasıyla birlikte şehir büyük imar ve sanat faaliyetlerine sahne oldu. Timur'un ölümünün ardından bölgede sırasıyla Özbekler, Safeviler, Bâbürlüler ve Abdâlîler hâkimiyet kurdu. Orta Çağ'ın en önemli ticari ve ekonomi merkezlerinden biri olan Herât'ta çeşitli zanaat dalları, madencilik ve el sanatları küçük atölyelerde gerçekleşmekteydi. Üretilen ürünler İpek Yolu güzergâhıyla farklı bölgelere sevk edilmekte, bölgeden geçen İpek Yolu hareketli bir ticari potansiyel oluşturmaktaydı. İktisadi ve kültürel bakımdan Herât, Orta Asya'nın en önemli medeniyet merkezlerinden biriydi. Siyasi bakımdan oldukça parlak geçen Türk-İslam hâkimiyeti dönemi ilim, bilim ve sanat bakımından da oldukça parlak geçti. Türk-İslam hükümdarları ilim adamlarını saray çevresinde toplayarak, himaye etti. Büyük Selçuklular döneminde Vezir Nizamülmülk tarafından kurulan Nizamiye Medreselerinde dini ilimlerin yanı sıra pozitif ilimlerde okutuldu.

Bu çalışmada tarihi dönemlerden 1747 yılına kadar olan zaman dilim esas alınarak; Türk-İslam, Türk-Moğol devletlerinin Herât bölgesinde hâkimiyet kurmaları, dönemin mimari eserleri, bölgenin ekonomik yapısı, ilim ve ilim çalışmalarının dünya medeniyetine katkısı kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Herât, Mimari, Siyasi, Kültürel, İlimi.

* Dr., Gaziantep/TÜRKİYE, E-Posta: semracc27@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3046-3642.

AN ANCIENT TURKISH CITY: HERÂT AND ITS HISTORICAL TEXTURE

ABSTRACT

Turks established large and magnificent states in many parts of the world during their time travel. For this reason, Turkish history does not cover a single geography and Turkish history research outside Turkey is important. The Herat region, which covers the northwest of today's Afghanistan geography, is one of these geographies. Throughout history, Herat has been a key point of trade and invasion routes on the route connecting the eastern and western roads, and a part of the Western kingdoms. Ancestor of the Persians During the reign of II. Cyrus, the Herat region came under Persian rule. Alexander the Great was the last ruler of the Persian Empire. He organized a major campaign against Darius. With the Victory of Gaugamela, the lands that the Persians had ruled for centuries came under Greek rule. During the last two centuries of Greek rule, Kushans began to spread into the region. It is known that different invading tribes, Scythians and Greek principalities lived together during this period. The Kushans became the superpower of the region by neutralizing rival states in today's Afghanistan. Towards the end of the 5th century, the White Huns, consisting of Halach Turks, began to invade the region. The dominance of the White Huns in the region lasted for about a century. During the Prophet Uthman period, efforts to spread Islam began in the region. After conquering Iran, Prophet Omar headed towards the Herât region. Islamic armies captured the Herat region after a fierce struggle. Towards the end of the 7th century, Islam became a superpower in the region. After Islam, Tahirids, Saffarids and Samanids dominated the region. The era of Turkish-Islamic domination began with Sebük Tegin of Ghazni, whom the Samanids sent to Khorasan as governor. Herat, which combines the cultural accumulation of East and West, was one of the important centers of art, culture, science and economy in the pre-Islamic and post-Islamic periods. Herât, which has been the capital of many Turkish states throughout history, came under the rule of the Samanids, Ghaznavids, Seljuks, Ghurids and Mongols after Islam. When Timur, who left his mark on Turkish history, took over the administration in Herat, the city became the scene of major construction and art activities. After Timur's death, Uzbeks, Safavids, Mughals and Abdalians respectively dominated the region. In Herat, one of the most important commercial and economic centers of the Middle Ages, various branches of crafts, mining and handicrafts were carried out in small workshops. Produced products were shipped to different regions via the Silk Road route, and the Silk Road passing through the region created a vibrant commercial potential. In terms of economy and culture, Herat was one of the most important civilization centers of Central Asia. The period of Turkish-Islamic rule, which was very bright in terms of politics, was also very bright in terms of science, science and art. Turkish-Islamic rulers gathered scientists around the palace and protected them. Positive sciences as well as religious sciences were taught in the Nezamiyeh Madrasah founded by Vizier Nizam al-mulk during the Great Seljuk period.

In this study, based on the time period from the beginning of historical periods to 1747; The domination of the Turkish-Islamic and Turkish-Mongolian states in the Herat region, the architecture, economic structure, socio-cultural life of the city of Herat, the contribution of scientific studies to world civilization and the architectural works of the period were written.

Keywords: Herat, Architectural, Political, Cultural, Scientific.

GİRİŞ

Günümüz Afganistan coğrafyasının kuzeybatısını kapsayan Herât bölgesi güneyde Sistân,¹ batıda İran, kuzeyde Bâdgis,² doğuda Gûr dağları ile çevrilidir.³ Herirûd⁴ nehrinin verimli vadisini, İran ve Hazar dağları arasındaki düzlükleri kapsayan bölgenin en gözde şehri Herât'tır.⁵ Herât şehrinin güneyinde Sabzevar ve Murgab, Herât nehri batısında Zendajan yer almaktadır. Herât'ın kuzeydoğusunda alçak bir dağ silsilesi Merv çölünden Bagdis'e Murgab nehri boyunca kuzeye doğru uzanmaktadır.⁶

Herât bölgesi Grekçe ve Avesta⁷ metinlerinde "Areia/Aria", eski Farsça kaynaklarda "Haraiva", "Aria", "Artacoana" bölgesi olarak geçer.⁸ Belh ve Herât bölgesinin Sâsânîler döneminde Horasan⁹ olarak adlandırıldığı

¹ Orta Çağ'da Horasan'ın güneyinde yer alan bölgenin günümüzde bir kısmı Afganistan, bir kısmı İran sınırları içerisinde yer almaktadır. Doğu sınırı Afganistan'ın Kandahar bölgesine kadar uzanır.

² Herât'ın kuzeyinde Serahs ile Herât arasında kalan bölge. Çok eski çağlardan beri ticaret yolları kavşağı üzerinde stratejik bir öneme sahip olan Herât bölgesinin önemli illerinden biri olan Bâdgis, yoğun Türk nüfusuyla gerek Ak Hunlar gerek Sasaniler döneminde, ayrıca Arap fetihleri süresince siyasi ve ticari mücadelelerin kilit bölgesi olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tuba Kalkan, "Bâdgis'teki Türk Hakimiyeti", *Türk Tarihine Dair Yazılar II*, ed. Alpaslan Demir, Tuba Kalkan, Erdoğan Eralp, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 490.

³ Naqibullah Farmani, *Türk İslam Medeniyeti'nde Herât*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2019, s. 8-13; William Barthold, "Herât ve Herirurûd Boyu", çev. İsmail Aka, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.27, İstanbul 1973, s. 179.

⁴ Tecend Derya.

⁵ Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, Kitabevi, İstanbul 1997, s. 118.

⁶ Richard Nelson Frye, *The History of Ancient Iran*, https://archive.org/details/ost-history_frye1983_02.02.2024_sa_14_00_s_15.

⁷ Zerdüştilerin kutsal kitabı.

⁸ Farmani, *agt*, s. 8-13.; Recep Uslu, "Herât", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.17, İstanbul 1998, s.215.

⁹ Antik çağlardan itibaren pek çok kültüre ev sahipliği yapan Horasan, İran'ın doğusunda Amu Derya (Ceyhun) nehrinin güneyinde sıralanan

bilinmektedir.¹⁰ Nitekim İbn Haldun'un eserinde Herât, Horasan'ın orta bir yerindedir.¹¹ Yine Ebû Dülef'in eserinde yer alan bilgilere göre Herât şehri Nişabur sınırındadır.¹² Yunan kaynaklarında Arie Muyed ülkesinde kurulan İskenderiye şehrinin kurucusu Makedonyalı Büyük İskender'dir.¹³ İslam kaynaklarında yer alan bilgilere göre Herât şehri Herîrüd nehri kenarında Zulkarneyn¹⁴ tarafından inşa edilmiştir.¹⁵

Tarih boyunca Herât, doğu ve batı yollarını birbirine bağlayan güzergâh üzerinde kuzeyden güneydoğuya ticaret ve istila yollarının kilit noktası, Batı krallıklarının bir parçası olmuştur.¹⁶ Arkeolojik verilerden anlaşıldığı üzere Herât şehrinde imar edilen muhteşem yapıların birçoğu Moğol istilası ve sonraki istilalar nedeniyle günümüze kadar ulaşamamıştır. Herât bölgesi sürekli olarak istila ve savaşlara sahne olsa da Türk-İslam mimarisiyle büyümlü atmosferini korumaya devam etmektedir.¹⁷

Türkler geçmiş zaman yolculuğu içinde dünyanın birçok bölgesinde büyük ve görkemli devletler kurmuştur. Dolayısıyla Türk tarihi tek bir coğrafyayı kapsamamakta ve Türkiye dışı Türk tarihi araştırmaları önem arz etmektedir. Herât bölgesi bu coğrafyalardan biri olup, 1747 yılına kadar Herât'da Pers, Yunan, Türk, Türk-İslam, Türk-Moğol gibi devletlerin idaresi görülmektedir. Bu tarihten itibaren Abdalilerden Ahmet Şah Dürrani bağımsızlığını ilan ederek, bölgede ilk Afgan Devleti'ni kuracaktır.

1. Siyasi Tarihine Bakış

I. Dara'nın Behistun ve Nakş- Rüstem Yazıtlarından anlaşıldığı üzere Herât (Aria) ve Belh (Bactria) bölgesi Ahameniş hükümdarı II. Kyros (MÖ 559-530)'un Orta Asya seferleri ile Perslerin hâkimiyetine girmiştir.¹⁸ Orta Asya'da hâkimiyet kurmak için mücadele veren Makedonyalı Büyük İskender MÖ 334 yılında Pers İmparatorluğu'nun son hükümdarı III. Darius üzerine büyük bir sefer düzenledi ve bu mücadele, III. Darius'un mağlubiyeti ile sonuçlandı. Büyük İskender MÖ 332 yılında Gaugamela Zaferi ile "Asya Kralı" ilan edildi. Bu zaferden sonra Perslerin hâkim olduğu topraklar, Büyük İskender'in idaresi altına girdi.¹⁹

Yunan hâkimiyeti döneminde, yaklaşık son iki yüzyıl boyunca Herât bölgesi ve etrafına Yüeh-chilerin²⁰ beş kolundan biri olan Kuşanlar yayılmaya başladı. Bu süreçte farklı işgalci kavimler, İskitler (Sakalar)²¹ ve Yunan prensliklerinin bir arada yaşadığı bilinmektedir. İskitler Yüeh-chilerin baskısıyla kuzeyden güneye doğru göç etmek zorunda kalarak, Herât üzerinden hareket etti ve Drangiana (Sistan) bölgesine kadar ele geçirdi. Herât bölgesinde Yunan hâkimiyeti son Yunan kral Hermaus'a kadar devam etti.²² MÖ 50 ve MS 50 yılları arasında Kuşanlar bölgenin süper gücü oldu. 5.yüzyılın sonlarına doğru Halaç Türklerinden oluşan Ak Hunlar (Eftalitler) bölgeyi istila etmeye başladı. Ak Hunlar,²³ Orta Asya'nın büyük devleti Sâsânîleri 484 yılında mağlup ederek,

Hindukuş Dağlarının kuzeyinde yer alan ülkeleri kapsamaktaydı. Orta Çağ'da da Maveraunnehir ve Sicistan siyasi sınırları içerisinde yer almıştır. Horasan adı "güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi" anlamına gelir. Eski Farsça'da güneş anlamına gelen "hur", doğan anlamına gelen "âsan" kelimelerinden türemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Çetin, "Horasan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 234-241. ; Kalkan, *agm*, s. 487.

¹⁰ Çetin, *agm*, s. 234.

¹¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C.1-2, çev. Arslan Tekin, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 168.

¹² Ebû Dülef, *er- Risâleti's- Sâniye (Rihle Fî Vasatı Âsiyâ)*, haz. Bekir Zeybek, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gaziantep 2014, s. 50.

¹³ Zeki Velidi Togan "Herât", *İslam Ansiklopedisi*, C.5, 1988, s. 429, https://www.academia.edu/44605861/_İslam_Ansiklopedisi_pdf, 05.02.2024 sa.22:00; Cuma Ali Yılmaz, *Büyük İskender'in Hayatı ve Eserleri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2021, s. 240; Barthold, *agm*, s. 181.

¹⁴ Mesûdi'nin notlarında ve İslam kaynaklarının birçoğuna göre Zulkarneyn, Makedonyalı Büyük İskender'dir. Ancak genel araştırmalara göre Kuran-ı Kerim'de bahsedilen kişinin yaşadığı tarih ve olayların farklı olması sebebiyle Büyük İskender, Zulkarneyn değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz, *age*, s. 218; Mesûdi, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s.177.

¹⁵ Çetin, *agm*, s. 234.

¹⁶ Frye, *age*, s. 15.

¹⁷ Tuğba Orhan, *XIX. Yüzyılda Herât*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 2019, s. 1-2.

¹⁸ Töre Sivrioğlu, Ahmad Jawid Türkoğlu, *Afganistan Tarihi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2017, s. 47.

¹⁹ Arrian, *The Anabasis Alexander*, Literally Translated With A Commentary, From The Greek Of Arrian The Nicomedian, By E.J. Chinnock, The Selwood Printing Works, Cornell University Library, London 1884, s. 45-57; William Woodthorpe Tam, *Alexander The Great I Narrative*, Cambridge University Press, New York 1979, s. 45-57.

²⁰ Hun hükümdarı Mete Han'ın Çin hükümdarı Wenti'ye gönderdiği mektupta yazan bilgilere göre Yüeh-chiler yirmi sekiz Hun kabilesinden biridir. Yine bir Hun kabilesi olan Vusunların baskısıyla batıya göç etmek zorunda kalan Yüeh-chiler, Orta Asya'da özellikle günümüz Batı Türkistan, kuzey Hindistan ve Afganistan coğrafyasında büyük kavimler hareketini başlattı. Ayrıntılı bilgi için bkz. İlhami Durmuş, "Vusunlar", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1216-1222; Nuraniye Hidayet Ekrem, "Chang-Chien'in Seyahat Raporuna Göre Hunlar Dönemindeki Orta Asya" *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1176-1178.

²¹ Orta Asya kökenli atlı bozkır kavimlerden olan İskitlerin etnik kökeni konusunda Slav, Ural- Altay, Fars kökenli olduklarına dair farklı tezler sunulmuştur. Araştırmacıların genel görüşü kültür, dil, din ve yaşam tarzı olarak Türklerle büyük benzerlik gösteren İskitler, Türk ırkıyla yakından bağlantılıdır. İskitlerin yayıldıkları coğrafya kesin sınırlarla belirlenemese de arkeoloji verilerine göre MÖ 1. bin yıl içinde Çin'in batısından Tuna Nehri'ne kadar uzanan geniş bir alana yayılmışlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tuğba Yılmaz, *İskitler Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Fakültesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015, s. 38.

²² Mansel Longworth Dames, "Afganistan", *İslam Ansiklopedisi*, C. 4, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 149.

²³ Çin baskısı nedeniyle batıya ve kuzeye doğru göç etmeye başlayan Hunların, Uar-Hun kolundan oluşan Ak Hunların 2. yüzyılın sonları 3. yüzyılın başlarında bölgeye geldiği ön görülmektedir. 350-558 yıllarında günümüz Afganistan ve Batı Türkistan'a yerleşerek, Ak Hunlar

bölgede hakimiyeti ele geçirdi.²⁴ Ak Hunlar Devleti'nin bölgede hâkimiyeti yaklaşık yüzyıl sürdü. Hz. Osman döneminde Orta Asya'da İslamiyet'i yayma çalışmaları başladı (649-650). Hz. Ömer, İran'ı fetih ettikten sonra Herât ve Belh bölgesine yöneldi. İslam orduları sert mücadeleler verdikten sonra Belh ve Herât bölgesini ele geçirdi. 7. yüzyılın sonlarına doğru İslamiyet, Orta Asya'da tam hâkimiyet sağladı.²⁵

İslamiyet'ten sonra bölgede Tâhirîler ve Saffârîlerin (909) daha sonra Sâmânîlerin hâkimiyeti görülmektedir. Bölgeye Sâmânî valisi tayin edilen Gazneli Sebük Tegin'le beraber Herât'ta Türk-İslam hâkimiyeti devri başladı (994). Selçuklular 1031 ve 1037 yıllarında şehri işgal etse de geri çekilmek zorunda kaldılar. Gazneliler ve Selçuklular arasında 1040 yılında gerçekleşen Dandanakan Savaşı'ndan sonra Herât'ın idaresi Sistan ile birlikte Selçuklulardan Mûsa Yabgu'ya verildi. Gazneliler hükümdarı Sultan Mevdûd döneminde bölgenin idaresi yeniden Gaznelilere geçti. Selçuklu hükümdarı Sultan Alparslan döneminde Herât bölgesi tamamen ele geçirildi. Büyük Selçukluların son hükümdarı olan Sultan Sencer'in ölümünden (1157) sonra Oğuzlar Herât'ta kendi adlarına hutbe okuttular.²⁶

Bölgede idareyi elinde bulunduran Emîr Aytegin'in ölümünün ardından Herât halkı, eski Selçuklu komutanlarından Müeyyed Ay-aba'ya şehrin idaresini teslim etti (1164). Herât bölgesi 1175 ve 1176 yıllarında Gûrluların idaresi altına girdi. 1208 ve 1209 yıllarında Hârizmşahlar Devleti idaresi altına girdi. 1221 yılında Cengiz Han Devleti idaresine geçti. Bölgede Moğol hâkimiyetinin ardından Herât'ın idaresi (1244) Gür asıllı Şemseddin Kert'e verildi. Moğol hükümdarı Hülâgû Han'ın (1255) onayı ile bölgede Kert Hânedanlığı dönemi başlamış oldu (1255-1381). Emir Timur, bölgede Kert hâkimiyetine son vererek, Herât'ı kuşattı ve 1381 yılında şehri teslim aldı. Herât 1507 yılında Özbekler, 1510 yılında Safevîlerin idaresine geçti. Herât bölgesi Şah İsmâil'in ölümünün ardından Safevîler ve Özbekler arasında birçok kez el değiştirdi. 1526 yılında Bâbürlülerin idaresi altına girdi. Bâbürlülerden sonra 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Abdali ve Galzay aşiretlerinin²⁷ yönetiminde kalan Herât, 5 Haziran 1740 tarihinde Nâdir Şah'ın idaresine geçti. 20 Haziran 1740 tarihinde Nadir Şah'ın çadırında öldürülmesinden sonra bölgede bağımsızlığını ilân eden Ahmed Şah Dürrânî (1747-1772) tarafından Herât şehri de Afganistan Devleti topraklarına katıldı.²⁸

2. Mimari Dokusu

Herât'ın en eski kalesi bölgenin kuzeyinde yer alan Şemiran kalesidir. Şemiran Kalesi'nin Persler zamanında yapıldığı ön görülmektedir²⁹. Büyük İskender ele geçirdiği bölgelerde ticaret ve ulaşım önem verdi. Persler döneminden kalan ulaşım yollarının bakımını yaptırıp, yeni yollar yaptırarak ulaşım ağını genişletti. Büyük İskender ele geçirdiği bölgelerde "İskenderiye" adı verilen birçok şehir kurdu. Herât şehri de bu şehirlerden bir tanesidir. Herât Kûhendiz Kalesi³⁰ Büyük İskender döneminde inşa edilmiştir.³¹

Sâmânîler döneminde valilik merkezi olmasına rağmen dönemin imar ve bayındırlık işleriyle ilgili çok fazla bilgi sahibi değiliz. Gazneliler döneminde Herât ikinci başkent ve şehzadelerin idare merkeziydi. Bağ-ı Adnanî köşkünde şehzade Mes'ud'un oturduğu, bu köşte eğlenceler düzenlendiği, köşkün bahçesinin oldukça renkli olduğu bilinmektedir. Şehzade Mes'ud'un öğle uykusu için yaptırılan özel köşk taç şeklinde imar edilmiş, duvarlar süslü kumaşlarla süslenmişti.³² Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Gazneliler döneminde kütüphane, cami, kervansaray, ribat tarzı kaleler, hayır kurumları ve medreseler inşa edilmiştir. Yine Gazneliler döneminde pek çok köprü inşa edilmiş, köprülere yeni bağlantı yolları yapılmış, Herât'ın en eski köprülerinden Malan, İncil, Tuleki

Devleti'ni kurmuşlardır. Kuşanlar Devleti'nin yıkılmasından sonra bölgede güçlenerek, merkez Bâdgis olmak üzere bölgede idareyi ele almışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tuba Kalkan, *agm*, s. 487-488.

²⁴ Kubilay Erman "Jeopolitik Teoriler ve Afganistan", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.4, S. 11, Ankara 2017, s. 480-483.

²⁵ Ahmad Jawid Noorulhak, *İlk Fetihlerden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan'ın İslâmlaşma Süreci*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2005, s. 12; Tahsin Yazıcı, "Büst", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 495.

²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû'l Fazl Muhammed B. Hüseyin-i Beyhaki, *Târih-i Beyhaki*, terc. Necati Lugal, haz. Hicabi Kırılancık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, C.4, S.25, s.505. ; Minhâc-i Sirac el- Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsri Gazneliler, Selçuklular, Atabegîler ve Hârezmşahlar*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s.87-97.

²⁷ "Abdali" adı Abdalilerin atası Hoca Ahmed Abdal'dan gelmektedir. Yapılan araştırmalara göre Abdallar Ak Hunların üç önemli kabilesinden biridir. Abdali halkı kendi arasında yedi kabileye ayrılmıştır. Ahmet Şah Dürrani de Abdalilerin Barekzai Muhammedzai kabilesine mensup olup, ilk Afgan devletini kurmuştur (1747-1978). Ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Yazıcı, "Gılcayların Menşei", *Firat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 1, 2006, s. 32; Karadeniz, *age*, s. 68-70.

²⁸ Uslu, *agm*, s. 216.

²⁹ Mustafa Şahin, "Orta Çağ'da Herât Bölgesi'nde Kale ve Surlar", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 11, S. 21, Tokat 2013, s. 9.

³⁰ MÖ 330 yılında Büyük İskender tarafından temeli atılan kale eski şehrin kuzeyinde yer almaktadır. Herât, Kale-i İhtiyaruddin, İskender Kalesi adıyla da bilinir. On sekiz kulesi olan kale, doğudan batıya doğru 250 metre kadar uzanır. Moğol istilasında hasar gören kalenin, 14. yüzyılda restore edildiği ön görülmektedir. 1415 yılında Timurlu hükümdarı Şâhrûh tarafından yaptırılan restorasyon günümüz görüntüsünü oluşturmaktadır, bkz; Farmani, *agt*, s. 62.

³¹ Yılmaz, *age*, s. 8-10.

³² Mustafa Şahin, "Timurlular Döneminde Herât'ta Sivil Mimari", *Studies Of The Ottoman Domain*, C. 6, S. 11, 2016, s. 79-92.

gibi bazı köprülerin onarım ve bakımı yapılmıştır. Herât bölgesinde inşa edilen köprülerin bir kısmı zamanla doğal afet ve savaşlar sebebiyle günümüze kadar ulaşamamıştır.³³

Selçuklular döneminde başta Herât olmak üzere medrese ve kütüphane inşalarının hız kazandığı bilinmektedir.³⁴ Selçuklular, Gûrlular ve Harzemşahlar döneminde Herât şehri bölgenin önemli yönetim merkezlerinden birisiydi. Orta Çağ'da Herât halkının evlerinin daha çok kerpiç yapıda olduğu, bunun yanında maddi durumu iyi olan ailelerin tuğla ve ahşaptan yapılmış evleri olduğu da bilinmektedir. Evlerin inşasında kullanılan ahşabın Bâdgis'den getirildiği bilinmektedir. Dayanıklı olması sebebiyle en çok rağbet gören ağaç cinsi ardıç ağacıydı. Hükümdarlar tarafından yazlık olarak kullanılan Bâdgis Kıytû yaylası güzel havası, muhteşem doğasıyla İslam kaynaklarında cennet bahçelerine benzetilmiştir.³⁵ Bâdgis'in antik tarihi ile ilgili elimizde çok arkeolojik veri bulunmamasıyla birlikte tarih boyunca Herât/Aria satraplığına bağlı bir şehir olduğu kesindir. İsfizari'nin eserinde yer alan bilgilere göre şehir Bâdgis'i Furud bin Siyavuş bin Kaykavus'un oğullarından Cughan Bâdgis tarafından imar edilmiştir.³⁶

Herât bölgesinde çok eski zamanlardan beri toprak ve tuğla pişirme atölyeleri olduğu, Herât Cuma Cami'si inşaatının yanında tuğla yapım atölyesinin de yer aldığı bilinmektedir.³⁷ 1201 yılında İmam Fahreddin Rıza'nın isteğiyle Gûrlu Sultanı Gıyaseddin Muhammed döneminde inşasına başlanan Herât Cuma Cami³⁸, Herât'ın en önemli yapılarından biridir. Herât Cuma Cami, çeşitli restorasyonlarla günümüze kadar ulaşmıştır. Caminin kuzeyinde Sultan Gıyaseddin'in türbesi yer almaktadır.³⁹

İbn Rûsteh⁴⁰ eserinde Herât hakkında şu cümlelere yer vermiştir:⁴¹ "*Herât büyük bir şehirdir, etrafında binalar vardır. Bu şehrin sınırları dahilinde irili ufaklı dört yüz köy vardır. Bu köylerden kırk yedi tanesi küçük köydür. Bu küçük köylerden her birinin nüfusu, on ile yirmi kişi arasında değişmektedir. Bu köylerin üç yüz yirmi dördü Erha bölgesindedir. Herât ve Bâdgis sınırları arasında, her iki şehrin sınırlarını belirleyen bir dağ vardır. Bu bölgede üç yüz ya da üç yüze yakın köy vardır.*"

Herât surlarla çevrili olup, kuzeyde Saray, güneyde Firûzâbâd, doğuda Huşk, batıda Ziyâd adında dört kapısı mevcuttu. Mescid-i Cami ve hapishanesi surların içinde yer almaktaydı.⁴² Mimari yapıların çoğu balçıkta inşa edilmişti. Şehirde yer alan mimari yapıların inşası için kullanılan taş şehirden yarım fersah uzaklıkta olan dağdan getirilmekteydi.⁴³

İstahrî⁴⁴ eserinde Herât için aşağıdaki cümlelere yer vermiştir:⁴⁵

"Herât, etrafında sağlam bir kale duvarı/ sûr bulunan bir şehirdir. Etrafı sudur. Şehrin içi bayındır/ mamur. Etrafında bir dış mahal bulunur. Şehirde bir kale ve Cuma Mescidi mevcuttur. Hükümet Merkezi şehrin içindedir. Kalenin dışında bulunan Horasânâbâz olarak bilinen yer, şehirden 1/3 fersah kadar uzaktır. Burası Bûşenc yolu üzerinde ve Herât'ın batısındadır. Binâları çamurdandır. Yaklaşık 0.5 fersahlık bir alandır. Merkezî şehrin 4 kapısı vardır. Bunlardan ilki, kuzey yönünde ve Belh'e doğru çıkılan Bâbu Serây, bir diğeri batı yönünde Nisâbûr'a doğru çıkılan Bâbu Ziyâd, bir diğeri güney yönünde Sicistân'a doğru çıkılan Bâbu Firûzâbâd, sonuncusu doğu yönünde Gûr'a doğru çıkılan Bâbu Huşk'tur."

Herât dış duvar ve iç duvar olmak üzere çevrilerek inşa edilmişti. İç ve dış duvar arasında otuz adım aralık mevcuttu. Şehirde "şehristan" adı verilen şehir merkezi, kenar mahallelerden oluşan "rabaz" ve iç kalelerden oluşan "kuhendiz" den oluşmaktaydı. Doğu kapısı geçmişten günümüze "Dervaze-i Köşk" olarak

³³ Yusuf Söylemez, "Gazneliler Dönemi Herât'taki Mimari Eserler", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.134, s.433-434.

³⁴ Mehmet Altan Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s.74.

³⁵ Şahin, *agm*, s. 79-92.

³⁶ El İsfizari, Muinüddin Muhammed Zemçi, *Ravzatü'l-Cennat fi Evsaf-i Medineti'l Herat I*, (tsh. Seyid Muhammed Kazım İnan), İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran 1338, s. 69. ; Kalkan, *agm*, s.490.

³⁷ Şahin, *agm*, s. 79-83.

³⁸ Bu cami ilk olarak ahşaptan inşa edilmiş, tamamlandıktan kısa bir süre sonra yanarak kül olmuştur. Daha sonra Harizmşah Sultanı Alâeddin Tekiş döneminde yeniden inşa edilmiştir (1175-1176). Kertler döneminde depremde büyük hasar alan cami yeniden restore edilmiştir. Günümüzde renkli mermerlerle kaplı olan caminin yüzeyine Kur'an- Kerim'den ayetler yazılmıştır. 1500 yılında Timurular döneminde firuze taşlarla işlenmiş yazılar, zengin tuğla süslemelerle yeniden restorasyonu yapılmıştır. 1885 yılında dinamitle tahrip edilen cami, 1945 yılında yeniden restore edilerek yok olmaktan kurtarılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Selçuk Mülayim, "Herât Cuma Cami", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 218.

³⁹ Richard N. Frye, "Two Timurid Monuments in Herat", *Artibus Asiae*, Vol. 11, No. 3, s.206 ; Mülayim, *agm*, s. 218. ; Lisa Golombek, "The Resilience of the Friday Mosque: The Case of Herat", *Bulletin d'etudes Orientales*, C. 1, 95, London 1983, s.96.

⁴⁰ 9. yüzyıl İslam coğrafyacısı, âlim.

⁴¹ İbn Rûsteh, *A'lâki'n - Nefise*, haz. Ali Fuat Eker, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2010, s. 210.

⁴² Togan, *agm*, s. 449.

⁴³ Barthold, *agm*, s. 182.

⁴⁴ 10.yüzyıl İslam coğrafyacısı, âlim.

⁴⁵ Murat Ağarı, "İstahrî ve Mesâlikü'l-Memâlik'i", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 1, Karabük 2015, s. 100.

adlandırılmıştır.⁴⁶ Görüldüğü üzere İstahrî ve İbn Havkal⁴⁷'in eserlerinde yer alan bilgilere göre de Herât merkez şehir, iç kale ve dış mahallerden oluşmaktaydı. Şehrin surlarının güney, kuzey, batı ve doğuya doğru açılan dört ana kapısı vardı.

İbn Battuda⁴⁸ seyahatnamesinde Herât için şu cümlelere yer vermiştir:⁴⁹ “*Sonra Herât şehrine ulaştık. Herât, Horasan’daki mamur şehirlerinin en büyüğüdür. Horasan’ın dört büyük şehri var: İkiisi mamur ve canlı; Herât ve Nîsâbûr’dan bahsediyoruz. Diğer ikisi harap ve ıssız; Belh ve Merv’den bahsediyoruz. Herât muazzam bir şehir. Binası çok, halkı temiz kalpli, namuslu ve dindar. Onlar İmam-ı A’zam Ebû Hanîfe’nin mezhebindedirler; Hak Teâlâ ondan razı olsun. Burası karmaşa ve kötülükten arınmış temiz bir yerdir.*”

Moğol istilası sonrası hasar gören şehir yine Moğollar tarafından yeniden imar edildi. Uygur Türkü Harlıg, Moğol hükümdarı Ögeday tarafından Herât’a emir olarak atandıktan sonra imar ve bayındırlık faaliyetleriyle döneme damgasını vurdu.⁵⁰ Herât’ın Firûzâbad bölgesinde Moğol emiri Merktay tarafından Merktay Duvarı adında bir bahçe tesis edildi. Moğol devleti İlhanlılar döneminde İncil Kanalı üzerine Gürü İzzeddin Ömer-i Merganî tarafından Köşk-i Merganî adında bir köşk yaptırıldı. Huşk kapısı civarında birçok bina imar edildi. Kert Hanedanlığı’nın kurucusu Şemseddin Muhammed döneminde imar bayındırlık faaliyetleri yeniden yapılandırıldı. Melik Fahreddin İhtiyârüddin Kalesi’nin kuzeydoğusuna köşk, Mescid-i Terâfurûşan’ın kuzeyine havuzlu bir bahçe imar etti. Bu havuzun kenarında hükümdarların havuzu izleyebileceği “Hücre-i Melikâne” adında bir oda tesis etti. Melik Müizzeddin- i Hüseyin döneminde Herât’ın kuzeydoğusunda yer alan Dervâze-i Melik kapısının önüne Bâğ-ı Zagan köşkü, Bâğ-ı Sefid olarak adlandırılan bölgeye Köşk Caddesi/Biyâbân-ı Köşk adında bir köşk imar edildi⁵¹

Sultan Şâhruh İhtiyârüddin Kalesi’nin eteğine medrese ve hankâh, inşa ettirdi (1410).⁵² Çin elçisi Zhen Zheng 1413-1414 yıllarında Herât’ı ziyaret etmiş, seyahat notlarında tuğladan imar edilmiş medreselerden, medreselerin avlusunda büyük bakır tencerelerde hazırlanan yemeklerden bahsetmiştir.⁵³ Timurlu hükümdarlarından Şâhruh döneminde başkent Herât’ta imar faaliyetleri hız kazandı. Moğol istilasından sonra şehir neredeyse yeniden inşa edildi. Medrese, dârüşşifa (hastane), mescid, cami, köprü, hankah, pazar yeri gibi yapılar inşa edildi. Kurulan büyük pazarlar, açılan yeni yollar, kültür ve sanat faaliyetleriyle Herât, Moğol istilasından önceki canlı sosyal, kültürel ve iktisadi hayatına yeniden kavuştu.⁵⁴ Herât’ın imar ve bayındırlık hizmetleri için görevlendirilen beyler, Hiyâbân kanalları şeridince bahçe ve hankahlar imar etti.⁵⁵

Şâhruh’un hanımı Gevher Şad saray, cami, medrese, külliye, bâğ ve bahçeler tesis ettirdi. Bâğ-ı Sefid sarayı 1410 yılında tamamlanmış, sarayın duvarları Çin’den getirilen yeşim taşlarıyla döşenmiş, bu taşların üzerine resimler nakşedilmiştir.⁵⁶ Bâğ- Sefid ve Bâğ-ı Zagan sarayları muhteşem mimarisıyla Şâhruh döneminde inşa edildi. Hanedan mensuplarının oturduğu Bâğ-ı Sefid sarayının etrafı bahçeyle çevrilmiş, kubbeli ve dört eyvanlıydı. Duvarları Çin’den getirilen yeşim taşlarıyla sıvanmış, taşların üzeri resimlerle nakşedilmişti. Abdürrezzak es-Semerkindî ve Hâfız-i Ebrû’ya göre bu yapının mimarisinde çalışan mühendisler ve ustalar dünya üzerinde daha önce mevcut olmayan bir yapı inşa etmişlerdir.

Yine Abdürrezzak es-Semerkindî bu mimari yapı için aşağıdaki cümleleri kullanmıştır⁵⁷:

“Bilgin mühendisler ve mâhir inşaatçılar Mîrzâ Şâhruh’un emri ile Herât’ın kuzey doğusunda, umut meydanı gibi geniş, yer-gök zirvesi gibi yüksek höyüğe daha önceden Sefid Bahçesi diye adlandırılan alanda Zilkaade ayının yirmi dördünde Cuma günü (20 Mart 1411) mutlu talih ve saadetli bir saatte imâreti kurdular. Cennet bahçesinin kapılarını cihân ahâlisine açtılar. Onlar en doğru şekilde şema çizip “Önce düşünüp, sonra çalışmalı.” atasözünü akıl gözü ile gördüler. O öyle bir temel taşı ki, cihân peydâ olup âlem yaratıldığından beri bir kişi bile ona benzerini gösterebilmiş değildi. O öyle bir bahçe ki onun hafif rûzgârının hoş kokusu Misk-i Anber kokusunu can burnuna yollar. O öyle bir köşktür ki, kendi rütbesinin yüksekliğini felekten geçirir ve yükselmek hızını müşteri yüksekliğine kadar götürür.”

⁴⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-Ard*, haz. Emine Opçin, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep 2015, s. 331; Barthold, *agm*, s. 182.

⁴⁷ 10. Yüzyıl İslam coğrafyacısı, âlim.

⁴⁸ 14. Yüzyılda yaşamış İslam âlimi, seyyah.

⁴⁹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battuta Tancî, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, C. 1, Çeviri İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, Kazım Taşkent Klasik Yapıtlar Dizisi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 734.

⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi (El-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi)*, C. 12, çev. Abdülkerim Özyayın, Türkiyat Matbaacılık, İstanbul 1987, s. 353; Togan, *agm*, s. 432.

⁵¹ Şahin, *agm*, s. 80-85.

⁵² İsmail Aka, “Şâhruh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 295.

⁵³ A. K. Mirbabaev, “The Islamic Lands and Their Culture”, *History of Civilizations of Central Asia*, Volume IV, The Age of Achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century, s. 42-43

⁵⁴ Aka, *agm*, s. 295.

⁵⁵ Şahin, *agm*, s. 84.

⁵⁶ Uslu, *agm*, s. 217.

⁵⁷ Abdürrezzak es-Semerkindî, *Matla’ü’s-Sadeyn ve Mecmau’l- Bahreyn*, c. II, Özbekistan Neşriyatı, ed. A. Kayumov-M. Ali, Trc. Asaniddin Urubayev, Taşkent 2008, s.198.

Timurlular döneminde Kıvâmeddîn-i Şirâzî ve Hacı Hâfız-ı Tebrîzî tarafından inşa edilen Şâhruh Medresesi mermer yapısı ve lacivert minaresiyle döneme damgasını vuran yapılardan olmuştur. Bağ-ı Muhtar mimarisi Şâhruh döneminde ilave yapılarla yeniden restore edildi.⁵⁸ Yine Şâhruh döneminde 1426 yılında Selçuklular döneminden kalan Hoca Abdullah Ensari⁵⁹'nin türbesi görkemli bir şekilde restore edildi.⁶⁰

Timurlu hükümdarlarından Ebû Said, Gevher Şad Begüm⁶¹ adına bir medrese, Aksaray sarayını inşa ettirdi. Mevlânâ Âşikî tarafından hazırlanan sarayın kitabesinde; "Dilberin kaşına benzeyen bu kemerin görünüşü, memleket padişahının topraktan yükseltilen binası gibidir" cümleleri yer almaktadır. Yine Ebû Sa'id döneminde Bâbur tarafından Tarabhane adında iki katlı ve bahçeli inşa edilen binanın iç duvarlarında Ebû Sa'id'in komutanlığını üstlendiği savaşlar tasvir edilmiştir. Gevher Şad türbesi, Ali Şîr Nevâî türbesi, Musalla Minareleri, Hüseyin Baykara medresesi Herât'ta Timurlular dönemini yansıtan değerli mimari yapılarıdır.⁶² Timurlular döneminde yetişen mimar Üstad Kıvâmeddîn-i Şirâzî'nin ünü, imar ettiği yapılarla Horasan'da Avrupa'ya kadar yayılmıştır. Üstad Kıvâmeddîn-i Şirâzî tarafından imar edilen Gevher Şad yapısı mescid, hangâh ve medrese olarak imar edilmiş, minarelerinde çiniciliğin en muhteşem örnekleri yansıtılmıştır. Bu yapının kitabesi Hâce Abdullah hazırlamıştır. Dönemin tarihi kaynakları bu kitâbe hakkında; "*Bu kitâbeyi başka sanatçılar yazmaktan aciz kalırlar.*" yorumunu yapmıştır.⁶³

Hüseyin Baykara kendi adına medrese, cami, Şifaiya (tıp okulu) ve Cihânâra sarayını inşa ettirdi. Hüseyin Baykara'nın veziri Ali Şîr Nevâî'nin Bâğ-ı Şâh adlı sarayı ve külliyesi İncil kanalı üzerinde inşa edilmiş olup, oldukça meşhurdur. Hüseyin Baykara döneminde Herât ve Gâzîrgâh yolu arasına Taht-ı Sefer bahçesi, Gâzîrgâh bölgesinde yer alan Hâce Abdullah-ı Ensârî'nin türbesi civarına mescidler inşa edildi. Sultan Baykara'nın yardımcısı Sultan Ahmed Mîrza, Herât'ta Dervâze-i Hûşk Kapısı ve Kıpçak Kapısı arasına Herât şehri manzarasına hâkim muhteşem bir saray inşa ettirdi. Bağ-ı Murad köyüne Bağ-ı Cihanara adında görkemli bir saray inşa edildi. Bu sarayın bahçesinde birçok havuz, hoş sesli kuşların olduğu Hüseyin Baykara'nın bu sarayda kırk yıl yaşadığı bilinmektedir. Sultan Baykara, veliahtı olarak gördüğü oğlu Mîrza Bediüzzaman için Bâğ-ı Nev adında bir saray inşa ettirdi. İncil Kanalı üzerine Bağ-ı Şah ve Ünsiye adında iki görkemli saray Ali Şîr Nevâî tarafından inşa ettirildi. Saraylar İncil Kanalı üzerine imar edilirken, sosyal hayır kurumları, türbe vb. yapılar Hıyâbân Kanalı üzerine imar edilmekteydi. Yapıların birçoğunda mavi ve lacivert çini süslemeciliği hakimdi. Özellikle Hüseyin Baykara'nın vakıfla aracılığıyla han, hamam, hastane gibi halkın ihtiyaçlarına yönelik yapılar inşa ettirdiği bilinmektedir. Moğollar döneminden itibaren Herât'ta görülmeye başlayan mimari yapılarda çini süslemeciliği Timurlular döneminin vazgeçilmez unsurlar arasındaydı.⁶⁴

Nadir Şah döneminde halk kerpiç evlerde oturmakta, bunun yanında şehrin ileri gelenleri tüccarlar gösterişli mimari yapılarda oturmaktaydı. Büyük kervansaraylar, hamamlar, cami, okul ve meyhaneler bu şehirlerin mimari dokusunu oluşturmaktaydı. Bu dönemde hükümet için yüksek binalar inşa edildi. Yeni kütüphaneler, öğrenci yurtları, vakıflar, kaleler imar edildi.⁶⁵

Orta Çağ boyunca Herât'ta saray ve konaklar görkemli bahçelerle çevrelenmiş olup, bunlar arasında Sefid, Zagan ve Cihânârâ Sarayı'nın bahçesi ün salmıştır.⁶⁶ Herât'ta Türk İslam mimarisine özel yapılar, olası bir Rus saldırısına karşı bölgeyi güçlendirme gerekçesiyle 1885 yılında Emîr Abdurrahman tarafından yıktırılmıştır. Gûrlular dönemine ait Herât Cuma Camii, Timurlular dönemine ait Gevher Şad Medresesi, Kertler dönemine ait Kal'a-i İhtiyârüddin, Hüseyin Baykara Medrese ve camisi, Tuman Ağa Medresesi, Pîr-i Herât Türbesi, Pül-i Mâlân Köprüsü, Taht-ı Sefer Bahçesi günümüze kadar ulaşabildiğimiz mimari yapılarıdır.⁶⁷

3. İlim ve Sanat

Makedonyalı Büyük İskender bilim ve ilime oldukça önem veren bir kraldı. Yanında taşıdığı ilim adamlarıyla beraber tıp, astronomi, felsefe ağırlıklı kitapların tercümelerini yaptırarak, fen ve sosyal bilimlerin ilerleyip gelişmesine katkı sağladı.⁶⁸ Yunan ve Doğu devletleri arasında oluşan ekonomik ilişkiler kültürel etkileşimi çoğalttı. Hümanizm, Yunan sanatı, kültürü, bilim ve tekniği Orta Asya'ya taşındı. Büyük İskender ele geçirdiği

⁵⁸ Şahin, *agm*, s. 90.

⁵⁹ Hoca Abdullah Ensari büyük saygı gören Hanbelî fakihî olup, 1098 yılında vefat etmiştir.

⁶⁰ Aka, *agm*, s. 295.

⁶¹ Uluğ Bey'in annesi Şâhruh'un hanımı.

⁶² Uslu, *agm*, s. 217.

⁶³ Şahin, *agm*, s. 89.

⁶⁴ Uslu, *agm*, s. 216-217. ; Şahin, *agm*, s. 89-90.

⁶⁵ Sayed Shafiqula Sadat, *Nadir Şah Döneminde Afganistan*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2017, s. 84-85.

⁶⁶ Şahin, *agm*, s. 91.

⁶⁷ Uslu, *agm*, s. 216-217.

⁶⁸ Mahmut Kaya, İsmail Ünver "İskender", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s.556-559.

bölgelerde Yunan kültürünü yayarken diğer taraftan da halkın milli ve dini değerlerine önem verdi. Doğu ve Batı kültürünün kaynaşmasından oluşan Helenizm aynı zamanda din ve dil anlamda da kültürel kaynaşma sağladı.⁶⁹

Siyasi bakımdan oldukça parlak geçen Gazneliler dönemi ilim, bilim ve sanat bakımından da oldukça parlak geçti. Gazne Sultanları ilim adamlarını saray çevresinde toplayarak, himaye ettiler. Büyük Selçuklular döneminde Vezir Nizamülmülk tarafından kurumsallaşmış, yaygınlaşmış Nizamiye Medreselerinde dini ilimlerin yanı sıra astronomi, edebiyat, felsefe, tıp, eczacılık, kimya ve biyoloji gibi pozitif ilimlerde okutuldu.⁷⁰ Orta Çağ eğitim öğretim kurumlarının en modern modelini teşkil eden bu medreseler, Batı dünyası da dahil olmak üzere bundan sonra kurulacak eğitim öğretim kurumlarına model teşkil etmiştir.⁷¹

Gürlü hükümdarları da ilim adamları ve sanatçıları saray etrafında toplayarak korudu. Bu dönemde Alamût İsmâîlilerinden kaçan ünlü âlim Fahreddin el Râzi Gürlular hükümdarı Sultan Gıyaseddin'in sarayına sığındı. Herât'ta birçok âlim el Râzi'nin etrafında toplandı.⁷² Kertler döneminin Herât kültür tarihinde özel bir yeri vardır. Bu dönemde sanatkâr, ilim adamı, sanatkârlar ve tüccarlar Herât'ta toplandı. Sanatkârlar sarayda himaye edildi. Herât yeniden kültür ve ticaret merkezine dönüştü.⁷³ Timurlular döneminde Herât bölgesi imar, sanat ve kültür faaliyetleri şahlanmış, Herât bölgesinde yetişen âlimler "Herevî" unvanı ile anılmıştır.

Herât hat sanatı, tezhip, halıcılık, ciltçilik, bakırcılık, ipek mensucat, dokumacılık ve minyatür sanatının geliştiği bir bölge olarak ünlüydü. Timurlular döneminde Herât sarayın destek ve himayesi altında kültür ve sanat faaliyetlerine sanat merkezi olmuş, Sultan Şâhruh döneminde büyük bir atölye tesis edilerek, burada yüzü aşkın sanatkâr çalışmıştır. Herât ekolü minyatür, hat, tezhip ve cilt sanatlarında özgün üsluplarla en parlak dönemini yaşamıştır.⁷⁴ Bu dönemde Orta Asya ve Herât kültürel anlamda altın çağ yaşandı. Öyle ki bu dönem Batı kaynaklarında "Timur Rönesansı" olarak geçmektedir.⁷⁵ Büyük şairlerden Ali Şîr Nevaî (1441-1501) ve Molla Camî (1443-1498) değerli eserlerini bu dönemde kaleme aldı. Tarih alanında önemli çalışmalara imza atan Mahmud (1433-1498) ve Kandemir (1475-1536) Timurlular döneminde yetişmiştir.⁷⁶

Emir Timur'un hanımı Saray Mülk ve Sultan Şâhruh'un hanımı Gevherşad da ilim ve sanatla yakından ilgilendi. Sultan Baykara'nın eşi Bibî Mühîb de ilim ve sanat faaliyetleri ile ilgilenirken özellikle astroloji ile yakından ilgilendi.⁷⁷ Timurlular hükümdarlarından Uluğ Bey (1393-1449) siyasi kimliğini geride bırakarak, gökbilim çalışmalarıyla günümüze kadar ün salmıştır. Uluğ Bey hükümdarlığı döneminde bilim insanlarına destek sağlayıp, özellikle astronomik çalışmalar üzerine bizzat kendisi de çalışmalar yaptı. Gıyaseddin Cemşid ve Kadızâde Rumî gibi ünlü bilim adamlarıyla birlikte dönemin en kapsamlı yıldız haritası olan "Zey Cedit Sultani"yi hazırladılar.⁷⁸ Uluğ Bey *Zic-i İlhani* başlıklı astronomi kitabını kendince yeniden düzenleyerek, *Zic-i Uluğ Bey*'i başlıklı kitabı hazırladı. Daha sonra Latince'ye çevrilen bu eserler modern teleskopun keşfinden önce Avrupa astronomi çalışmalarında sıklıkla kullanılan kaynaklar arasında oldu. Uluğ Bey geometri ile de yakından ilgilenmiş, sinüs ve tanjant cetvelleri oluşturmuştur.⁷⁹ Uluğ Bey'in medreselerde ders verdiği, Cemşid el Kâşî, Ali Kuşçu ve Kadızâde-i Rûmî gibi dönemin âlimleri ile sürekli bilgi alışverişinde bulunduğu bilinmektedir.⁸⁰

Şâhruh döneminde Türkçe'ye olan ilginin arttığı görülmektedir. Şâhruh'un oğlu Gıyaseddin Baysungur da başta minyatür sanatı olmak üzere güzel sanatlarla yakından ilgilendi.⁸¹ Timurlular hükümdarlarından Hüseyin Baykara (1469-1506) döneminde Çağatayca ve Uygurca eserler kaleme alınarak, Türk diline, edebiyat ve sanata oldukça değer verildi.⁸² Yine Timurlular hükümdarlarından Hüseyin Baykara için ilim ve sanat çok ayrıcalıklı bir yere sahipti. Birçok ilim adamı ve sanatçı sarayda himaye edildi. Hüseyin Baykara hat sanatı ve musiki ile yakından ilgilendi, aynı zamanda Çağatayca ve Farsça şiirler de yazdı. Sultan Hüseyin Baykara öğleye kadar devlet işleri ile meşgul olurken öğleden sonra sarayda bulunan âlim ve sanatçılarla sohbet meclisleri kurmuştur. "Hüseyin Baykara Meclisi" olarak bilinen bu sohbet meclisleri daha sonra gelecek olan Türk saraylarına da ilim, kültür ve sanatın korunması adına örnek olmuştur. Gülâm Şadi, Ali Şîr Nevâî ve Molla Câmî gibi âlim sanatçıların katkılarıyla "Herât Mûsikî Okulu" kuruldu. Tezhip, minyatür, cilt sanatı gibi Türk-İslam sanatları bu dönemde

⁶⁹ Vladimir Nikolaevic Diakov, Sergei Ivanovich Kovalev, *İlk Çağ Tarihi Ortadoğu Uzakdoğu Eski Yunan*, C.1, çev. Özdemir İnce, Yordam Kitap, İstanbul 2008, s. 454-458.

⁷⁰ Osman Gazi Özgüdenli, Ahmet Ocak, "Selçuklular Sosyo Ekonomik Kültürel Hayat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 374-376.

⁷¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 257-258.

⁷² Sivrioğlu - Türkoğlu, *age*, s. 129.

⁷³ Sıddıqı, *agm*, s. 297.

⁷⁴ Uslu, *agm*, s. 217.

⁷⁵ Aka, *agm*, s. 294-295.

⁷⁶ Sivrioğlu - Türkoğlu, *age*, s. 150-153.

⁷⁷ Şahin, *agm*, s. 89.

⁷⁸ Sivrioğlu - Türkoğlu, *age*, s. 150-153.

⁷⁹ Lütfi Göker, *Uluğ Bey Rasathanesi ve Medresesi*, Elif Matbaacılık, Ankara 1979, s. 120-121.

⁸⁰ Aydın Sayılı, *Uluğ Bey ve Semerkand'daki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyaseddin-i Kâşî'nin Mektubu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s. 78-79.

⁸¹ Aka, *agm*, s. 294-295.

⁸² Uslu, *agm*, s. 217.

büyük gelişimler kaydetti. Tezhip sanatı, Herât Tezhip Okulu⁸³ ile altın devrini yaşadı. Çocukluk arkadaşı olan Ali Şîr Nevâî döneme damgasını vuran en önemli şairlerdendi. Bu dönemde Çağatay edebiyatında “Nevâî Baykara” adıyla bilinen bir dönem açıldı.⁸⁴

Nadir Şah döneminde de ilim adamları ve sanatçılar hükümet tarafından korundu, masrafları saray tarafından karşılandı. Gazne, Kandahar, Kâbil’de olduğu gibi Herât’ta da yeni kütüphaneler tesis edildi. Nadir Şah Herât Okulu ve vakıflara özel ilgi gösterdi. İlim ve kültür faaliyetlerinin artırılması için fermanlar ilan etti. Hindistan seferi dönüşünde Bâbü sarayından tıpcıları, ilim adamlarını, sanatçı ve zanaatçıları yanında getirerek Kandehar, Kâbil ve Herât’a yerleştirdi.

18. yüzyılın ortalarında iktisadi ve kültürel bakımından Herât, Orta Asya’nın en önemli medeniyet merkezlerinden biriydi. Bu dönemde Herât medreselerinde 11.000 civarında öğrenciye tıp, fen gibi pozitif ilimler, astronomi, tarih, edebiyat gibi dersler seçkin âlimler tarafından verilmekteydi. Edebiyat alanında Özbek dilinde Abdullah Dari dilinde Vaiz Muiddin ve Hüseyin Kâşifi, Ahmed Şah Peştun dilinde değerli eserlerini icra etti. Üstad Hasan Sanevî müzikî çalışmalarıyla döneme ismini yazdı.⁸⁵

4. Ekonomi

Tarih boyunca Herât bölgesi coğrafi konumu, verimli toprakları, stratejik konumu, ekonomik ve kültürel yapısıyla bölgenin ekonomi merkezlerinden biri olmuştur.⁸⁶ 10 yüzyıl İslam coğrafyacıları eserlerinde Herât şehrinde “Horasan’ın Tacı” olarak bahsetmişlerdir. *Heft- İklim* başlıklı eserin yazarı Emin Ahmed-i Râzî, Herât şehrinde “Efsunlu Çiçek Bahçesi” olarak bahsetmiştir.⁸⁷ Orta Çağ’ın en önemli ticari ve ekonomi merkezlerinden biri olan Herât’ ta tarım ve hayvancılık önemli bir konuma sahipti. Çeşitli zanaat dalları, madencilik ve el sanatları küçük atölyelerde gerçekleşmekteydi. Üretilen ürünler İpek Yolu güzergâhıyla farklı bölgelere sevk edilmekte, bölgeden geçen İpek Yolu hareketli bir ticari potansiyel oluşturmaktaydı.⁸⁸

Herât bölgesi İpek Yolu üzerinde stratejik bir öneme sahipti. İpek Yolu ticaret ağının oluşmasında ve gelişmesinde dönem dönem farklı otoritelerin belli bir katkısı olmuş, Persler, Helen devletleri, Araplar ve Türkler bu çerçevede ticaretin öncülüğünü üstlenmiştir.⁸⁹ Herât şehrinde ve civarından ticaret kervanları eksik olmazdı. 11. yüzyılda Herât, Akdeniz güzergâhından Hindistan ve Çin’e giden ana yol üzerinde büyük bir ticaret merkeziydi.⁹⁰ İpek Yolu güzergâhında Doğu’da üretilen mallar Batı’ya taşınmakta Doğu üretimin merkezi, Batı tüketim merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır. Horasan yolu güzergâhında giden ticaret kervanları gasp tehlikesine karşı Türklerden oluşan koruma birlikleriyle yolculuk yapmaktaydı.⁹¹

10. yüzyıl kaynaklarından anonim eser *Hudûdü’l Âlem* de Herât için şu ifadeler yer almaktadır:⁹² “ *Herât’ın merkez camisi bütün Horasan’da yaygın olarak görülmektedir. Şehir dağın eteğine kurulmuştur. Nimeti bol olan bir yerdir. Arap nüfusu oldukça fazladır. Gûr ve Gûzgânân arasındaki sınır bölgesinden gelen büyük bir nehri vardır. Nehrin suyu bölgede kullanılmaktadır. Herât’ta pamuklu eşyalar, manna (Diş budak ve benzeri ağaçlardan sızan koyu tatlımsı bir madde) ve üzüm şurubu üretilir.*” Herât çevresinde çok eskiden beri sulama kanalları ile tarım yapılmakla birlikte bölge meyve bahçeleri ile meşhurdur.⁹³ Herât’ta kuru üzüm, fıstık, kayısı, hurma şarabı, çeşitli şekerlemeler, pirinç, tahıl ve kavun önemli ihraç ürünleri arasındaydı.⁹⁴ Herirud nehri vadisi etrafındaki dağın güney eteklerinde çeşitli meyve ağaçları yetiştirilmekteydi. Herat bölgesinin verimli ovalarında bol miktarda üretilen kırmızı, sarı tatlı üzümlerden tüm Doğu’nun vazgeçilmez tatlı şerbetler üretilir ve civar bölgelere gönderilirdi. Ayrıca kök boya, kenevir gibi endüstriyel sektörde ve tıp alanında kullanılan çeşitli bitki ve çiçeklerde yetiştirilmekteydi.⁹⁵

İlhanlılar döneminde Belh ve Merv bölgelerinin Moğol istilasıyla yıkıma uğraması nedeniyle Venedik ve Ceneviz tüccarları Çin, Hindistan, Doğu Türkistan, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarından Tebriz ve Sultaniye uzantısı Herât üzerinden geçmeye başladı.⁹⁶ Moğol istilasından sonra tarım ve ticari faaliyetler kesintiye uğradı. Moğol

⁸³ Safevi ve Osmanlı tezhip sanatı Herât tezhip okulunu temel almıştır.

⁸⁴ Hamid Algar, Ali Alparslan “Hüseyin Baykara”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 531-532.

⁸⁵ Sadat, *agt*, s. 79-85.

⁸⁶ Arifoğlu, *agt*, s. 16.

⁸⁷ Orhan, *agt*, s. 1-2.

⁸⁸ Yunus Arifoğlu, *VII. Yüzyıl ile XII. Yüzyıllar Arasında Horasan’ın Dini ve Sosyal Yapısı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2013, s. 9.

⁸⁹ Taner Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, ed. Yunus Emre Tansü, İksad Yayınevi, Elâzığ 2022, s. 393.

⁹⁰ *Herât ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası (Mirza Şâhruh Dönemi)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2016, s. 328. ; Uslu, *agm*, s. 216.

⁹¹ Yıldırım, *age*, s. 393-394.

⁹² *Hudûdü’l Âlem Mine’l- Meşrik İle’l- Magrib*, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020, s.58.

⁹³ Uslu, *agm*, s. 215.

⁹⁴ Kalkan, *agt*, s. 328.

⁹⁵ Tuba Kalkan, “Sultan Şâhruh Dönemi Herât Ekonomisi”, *The Journal of Academic Social Science*, S.31, 2015, s. 526-528. s. 530.

⁹⁶ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s.123-133.

idarecilerinden Ögeday zamanında askerlerin kıyafet ihtiyacını karşılamak üzere dokuma faaliyetleri yeniden revize edildi. Moğol istilası döneminde bölgeden göç eden dokumacılar kısım kısım yeniden bölgeye iskan edildi. Timurlular döneminde özellikle Sultan Şâhruh döneminde (1405-1447) Herât bölgesi yeniden eski ekonomik refahına kavuştu. Tarım kanalları temizlendi ve tarımsal faaliyetler arttı. Bu dönemde Çin ile ticari ilişkiler arttı. 12 Ekim 1413 tarihinde Sultan Şâhruh'u ziyaret eden Çin elçisi Ch'en Ch'eng'in notlarında yol üstünde konaklama ve ticaret amaçlı kurulan kervansaraylardan bahsedilmektedir. Ayrıca her 11520 metrede yol üzerine tahta direkler dikildiğinden, bu direkler içine yoldan geçen yolcular için yemek ve su bırakıldığından bahsetmiştir.

Uluslararası ve bölgesel ticareti geliştirmek için 1411 yılında geniş bir pazar alanı kuruldu. Gıda ürünleri ticareti, el yapımı ürünler şehir merkezinde yer alan çarşı tezgahlarında satışa sunulurken, endüstriyel ürünler ve atölye ürünleri şehrin dış kapılarına yakın bölgede üretilmekteydi. Çiftçiler ürettikleri ürünleri şehre getirerek, tüccar ve esnaflar yoluyla satışını yapardı. Orta Çağ'da Herât önemli bir köle pazarı ve köle ticareti merkeziydi. Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinden buraya her yıl ortalama 20.000 civarında köle getirilir, her köle pazarlıksız, kendi değerine göre satışa sunulurdu. Herât bölgesinde özel pazarlarda bulunmaktaydı, örneğin kuzey surda at, deve vb. hayvanların satışa sunulduğu at pazarı, Melik kapısı olarak bilinen asma köprü civarında çizmeciler pazarı mevcuttu. Irak çarşısında geleneksel Çarşamba Pazarı, Kandahar Çarşısı boyunca geleneksel Cuma Pazarı kurulurdu.⁹⁷

İpekçilik bölgenin önemli gelir kaynaklarından biriydi. Herat bölgesinde özellikle Cam vilayetinde ipekçilik yapılmaktaydı. Dut ağaçlarında ipek böceğiyle üretilen ipekler halı ve çeşitli kumaş dokumalarında kullanılmaktaydı. Orta Çağ'da Herât dokuma kumaşları oldukça ünlüydü. İpekli dokumalar değerli taşlarla süslenirdi ve fiyatları oldukça yüksekti. Yarı pamuk ve yarı ipek dokuma giysiler, halk ve göçebeler tarafından rağbet görmekteydi.⁹⁸ Pamuk ve yün dokuması kumaşlar değişik coğrafyalarda da rağbet gördü.⁹⁹ Bâdgis ve çevre illerde çok adette yük ve sürü, at vb. hayvan yetiştirilmekteydi. Bâdgis, Herât için değerli malların üretildiği tedarikçi bölge konumundaydı, küçükbaş ve büyükbaş hayvancılığın yanısıra bölgeden kereste ve tahıl ürünleri getirilmekteydi.¹⁰⁰

Gümüş dağı Herât'tan Serahs'a giden yol üzerinde yer almakta olup,¹⁰¹ demircilik bölgede önemli zanaat dallarındandı. Herât tekniği olarak bilinen metal işlemeciliği sayesinde metal zanaatkarları zenginleşti.¹⁰² İlk bakır madeninden üretilen eşyanın Herât'da imal edildiği bilinmektedir.¹⁰³ Çeşitli kaynaklardan anlaşıldığı üzere Horasan bölgesinde dağlar, maden yatağı bakımından oldukça zengindir. Bu dağlarda altın, gümüş, kurşun, demir gibi sayısız maden yatakları mevcuttu. Herirud vadisinin sol bölgesinde yer alan dağlarda yer alan maden ocaklarında demir, sülfat, kalay ve kükürt sağ bölgesinde yer alan dağlar da bakır yatakları bakımından zengindi. Bu bölgede yer alan sıradağlarda gri renkli mermerler, ayrıca göz alıcı beyazlıkta ince taneli büyük mermer parçaları çıkarılmaktaydı. Kaynaklardan ve arkeolojik verilerden anlaşıldığı üzere bu madenlerin işlenmesi Orta Çağ'da ilkel metotlarla yapılmaktaydı. Bu madenlerden hazırlanan kılıç, bıçak vb. materyeller tüm Orta Asya'da rağbet görmekteydi. Timurlular hükümdarlarından Sultan Şâhruh döneminde Çin elçisi Ch'en Ch'eng'in seyahat notlarından anlaşıldığı üzere bu bölgede demir, bakır işleminin ustaca yapıldığı ve öğretildiği, bu madenlerden keskin aletler yapıldığı bilinmektedir. Ayrıca Çin elçisi seramik ve porselenlerin ince işçilikle üretildiği üzerlerine çeşitli resimlerin renkli boya ile işlendiğinden bahsetmiştir.¹⁰⁴

Timurlu hükümdarlarından Ebû Said döneminde Herât büyük bir ticaret merkeziydi. Bu dönemde tamga vergisi kaldırıldı. İşletilmesi şartıyla geniş araziler tüccarlara tahsis edildi. Lonca sahibi esnaflar desteklendi. Saklan dağı eteğindeki Kûruh kasabasında demir ve kurşun madeni işletme tesisleri mevcuttu. Burada işlenen madenler Herât şehrine gönderilmekteydi. Ebû Said tarımı canlandırma faaliyetlerine önem verdi. Ebû Said, Eylül 1459 tarihinde Herât civarında yer alan Neretû Kalesi'ne gelerek, bölgedeki çiftçilere çeşitli tohumlar ve öküzy hibe etti. Veziri Hâce Kutbeddin-i Simnanî, Herât'ın kuzeydoğusuna sulama kanalı ve bahçe tesis etti, tarıma elverişli tüm topraklar işlendi (1468). Sultan Hüseyin Baykara döneminde Herât'ta tarıma açılmayan bölge kalmamıştır. Yeni sulama kanalları ve bahçeler tesis edilerek, halk tarıma teşvik edilmiştir. Bu dönemde Herât ekonomisi ihtişamını artırdı, pazar ve çarşılar daha da zenginleşti, ticari faaliyetler arttı, buna bağlı olarak da ticaret yollarında yeni ribatlara gereksinim duyuldu. Fakat bu dönemde halk üzerindeki vergilerin ağırlaştığı görülmektedir.¹⁰⁵

Babûrlüler Devleti hükümdarlarından Şah Cihan ticaret güzergâhları üzerine su kuyuları ve kervansaraylar yaptırdı.¹⁰⁶ Nadir Şah döneminde el sanatları gelişim gösterdi. Maden işçiliği için basit makineler kullanılmaya

⁹⁷ Kalkan, *agm*, s. 526-536.

⁹⁸ Kalkan, *agt*, s. 328.

⁹⁹ Piyadeoğlu, *agt*, s. 125.

¹⁰⁰ Kalkan, *agm*, s. 526-528.

¹⁰¹ İbn Havkal, *age*, s. 333.

¹⁰² Piyadeoğlu, *agt*, s. 125.

¹⁰³ Arifoğlu, *agt*, s. 12.

¹⁰⁴ Kalkan, *agm*, s. 534.

¹⁰⁵ Aka, *age*, s. 123-133.

¹⁰⁶ Sivrioğlu, Türkoğlu, *age*, s. 179.

başlandı. Dericilik, tekstil, ahşap eşya, metal işçiliği, kuyumculuk, dokumacılık, halıcılık gibi çeşitli sanayi ve zanaat dalları gelişim gösterdi. Bakır kaplar, kılıç, silah, tekstil sektöründe ayakkabı, pahalı kumaşlar ve şapka rağbet gören ürünler arasındaydı. Nadir Şah döneminde ticaret kervanları sürekli hareket halindeydi. Osmanlı Devleti, İran, Mâverâünnehir, Hindistan ve Çin arası ticaret yolları oldukça hareketliydi. Eyaletlerden sorumlu idareciler, ticaret yollarının ve tüccarların güvenliğini sağlamakla sorumluydu. Ticaret kervanlarının güvenliğini sağlamakla sorumlu olan eyalet idarecileri bunun karşılığında tüccarlardan vergi almaktaydı.¹⁰⁷

SONUÇ

Günümüz Afganistan coğrafyasının kuzeybatısını kapsayan Herât bölgesi Türk-İslam tarihinde önemli bir konuma sahiptir. Çok eski çağlardan beri pek çok farklı kültüre ev sahipliği yapan bölgenin jeopolitik ve jeostratejik önemi yüksek olup, değerli bir medeniyet havzasıdır. İslamiyet'ten önce pek çok Türk devletine başkentlik yapan Herât, Türk kültürüyle Budizm sanatının en üst düzeyini yansıttı. İslamiyet'ten sonra da önemli sanat, kültür ilim ve ekonomi merkezlerinden biri olup, Sâ mâniler, Gazneliler, Selçuklular ve Moğollar gibi farklı devletlerin egemenliği altına girdi. Türk tarihine damgasını vuran Timur'un Herât'ta idareyi ele almasıyla birlikte şehir büyük imar ve sanat faaliyetlerine sahne aldı. Timur'un ölümünün ardından yaşanan iç karışıklıklardan sonra bölgede sırasıyla Özbekler, Safeviler, Bâbürlüler, Abdaliler ve Nadir Şah hâkimiyet kurdu.

Siyasi bakımdan oldukça parlak geçen Türk-İslam dönemi bilim ve sanat bakımından da oldukça parlak geçti. Türk Sultanları ilim adamlarını saray çevresinde toplayarak, himaye etti. Büyük Selçuklular döneminde Vezir Nizamülmülk tarafından kurumsallaşmış, yaygınlaşmış Nizamiye Medreselerinde dini ilimlerin yanı sıra astronomi, edebiyat, felsefe, tıp, eczacılık, kimya ve biyoloji gibi pozitif ilimlerde okutuldu. Orta Çağ dünyasının en çağdaş örneklerini teşkil eden bu medreseler, bundan sonra kurulacak olan Türk İslam dünyası ve Batı dünyası medreselerine örnek teşkil etti. Herât medreselerinde dersler seçkin âlimler tarafından verildi.

İslamiyet'in dünya üzerinde yayılmasının ardından pek çok ilmi eser özellikle Antik Yunan dönemine eserler Arapça'ya tercüme edilerek, yeniden ilim dünyasına kazandırıldı. Herât'ta yetişen ilim ve bilim adamları çeşitli bölgelere dağılarak, Türk-İslam medeniyetinin geleceğine ışık tuttu. Günümüz ilim ve bilim literatürünün oluşmasında Türk-İslam düşünürlerinin katkısı küçümsenmeyecek kadar büyüktür. Daha çok ilim adamı yönü ile bilinen Timurlu hükümdarı Uluğ Bey bu konunun en iyi örneklerinden biri olup, Uluğ Bey'in hazırladığı astronomi araştırmaları 18. yüzyıla kadar Avrupa'da temel eğitim kaynağı olarak kullanıldı.

Herât hat sanatı, minyatür, tezhip, halıcılık, ciltçilik, bakırcılık, ipek mensucat, dokumacılık sanatının geliştiği bir bölge olarak ünlüydü. Özellikle Timurlular döneminde Herât, sarayın destek ve himayesi altında kültür ve sanat faaliyetlerine sanat merkezi oldu, büyük atölyeler tesis edilerek, sanatkarlar yetiştirildi. Demircilik bölgede önemli zanaat dallarındandı. Özellikle Herât dokuma kumaşları oldukça ünlüydü. Pamuk ve yün dokuması kumaşlar değişik coğrafyalarda da rağbet gördü. Orta Çağ'ın en önemli ticari ve ekonomi merkezlerinden biri olan Herât'ta tarım ve hayvancılık önemli bir konuma sahip olup, çeşitli zanaat dalları, madencilik ve el sanatları küçük atölyelerde gerçekleşmekteydi. Üretilen ürünler İpek Yolu güzergâhıyla farklı bölgelere sevk edilmekte, bölgeden geçen İpek Yolu hareketli bir ticari potansiyel oluşturmaktaydı.

Orta Çağ boyunca Herât saray ve konaklar görkemli bahçelerle çevrelenmişti. Moğol istilasından sonra şehir neredeyse yeniden inşa edildi. Türk İslam mimarisiyle süslenen medrese, dârüşşifa (hastane), mescid, cami, köprü, hankah, pazar yeri gibi yapılar inşa edildi. Kurulan büyük pazarlar, açılan yeni yollar, kültür ve sanat faaliyetleriyle Herât, 18. yüzyılım ortalarında mimari, iktisadi ve kültürel bakımdan Orta Asya'nın en gözde medeniyet merkezlerinden biriydi.

İpek Yolu ticaret ve ulaşım ağı olmasının yanısıra farklı halkların kültür öğelerinin kaynaşmasını sağlayan bir yoldu. İpek Yolu üzerinde stratejik önemi yüksek olan Herât, Orta Asya'da önemli ilim, kültür ve ticaret merkeziydi. Bu güzergâh üzerinde yer alan Herât bölgesi farklı kültürleri kaynaştıran bir köprü vazifesi de gördü. Herât tarih boyunca çeşitli dönemler farklı kültürlerin ve siyasi güçlerin etkisi altında kaldı. Bu süreçte şehir farklı yönetimler tarafından imar edilmiş, fakat sürekli iç ve dış savaşlara sahne olması sebebiyle şehrin tarihi mimarisi kayıp ve zarar gördü. Türk tarihinin ışıltılı yüzünü yansıtan Herât, dönem dönem tarihin en acımasız ve en karanlık yüzünü de temsil etmiştir. İbn Haldun'un; "Coğrafya Kaderdir" dediği gibi bu talihsiz kader, geçmişten günümüze bu coğrafyanın kaderi olmuştur.

¹⁰⁷ Sadat, *agt*, s. 86-88.

KAYNAKÇA

Abdürrezzak es-Semerkindî, Matlaü's-Sadeyn ve Mecmau'l- Bahreyn, c. II, Özbekistan Neşriyatı, ed. A. Kayumov-M. Ali, Trc. Asaniddin Urunbayev, Taşkent 2008.

AĞARI, Murat, "İstahri ve Mesâlikü'l-Memâlik'i", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.1, Karabük 2015, ss. 80-104.

AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

AKA, İsmail, "Şâhruh", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss. 293-295.

ALGAR, Hamid, ALPARSLAN, Ali, "Hüseyin Baykara", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 530-532.

ARİFOĞLU, Yunus, *VII. Yüzyıl ile XII. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2013.

Arrian, *The Anabasis Alexander*, Literally Translated With A Commentary, From The Greek Of Arrian The Nıcomedian, By E.J. Chinnock, M.A., L.L.B., Rector of Dumbfries Academy, The Selwood Printing Works, Cornell Üniversty Library, London 1884.

BARTHOLD, William, "Herât ve Herirurûd Boyu", çev. İsmail Aka, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.27, İstanbul 1973, ss. 179-192.

ÇETİN, Osman, "Horasan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 234-241.

DAMES, Mansel Longworth, "Afganistan", *İslam Ansiklopedisi*, C. 4, MEB Yayınları, İstanbul 1993, ss. 149-150.

DİAKOV, Vladimir Nikolaevic, KOVALEV, Sergei Ivanovich, *İlk Çağ Tarihi Ortadoğu Uzakdoğu Eski Yunan*, C. 1, çev. Özdemir İnce, Yordam Kitap, İstanbul 2008.

DURMUŞ İlhami, "Vusunlar", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 1215-1227.

EKREM Nuraniye Hidayet, "Chang-Chien'in Seyahat Raporuna Göre Hunlar Dönemindeki Orta Asya" *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.1175-1204.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battuta Tancî, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, C. 1, Çeviri İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, Kazım Taşkent Klasik Yapıtlar Dizisi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Ebû Dülef, *er- Risâletü's- Sâniye (Rihle Fî Vasatı Âsiyâ)*, haz. Bekir Zeybek, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gaziantep 2014.

Ebû'l Fazl Muhammed B. Hüseyin-i Beyhaki, *Târîh-i Beyhakî*, terc. Necati Lügal, haz. Hicabi Kırlandıç, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2019.

El İsfızari, Muinüddin Muhammed Zemçi, *Ravzatü'l- Cennat fî Evsaf-i Medineti'l Herat I*, (tsh. Seyid Muhammed Kazım İnan), İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran 1338.

ERMAN, Kubilay, "Jeopolitik Teoriler ve Afganistan", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 11, Ankara 2017, ss. 394-420.

FARMANİ, Naqibullah, *Türk İslam Medeniyeti'nde Herât*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2019.

FRYE, Richard Nelson, *The History of Ancient Iran*, [https://archive.org/details/ost-history_frye1983](https://archive.org/details/ost-history_frye1983/02.20.2024), 02.20.2024 sa 14:00.

FRYE, Richard Nelson, "Two Timurid Monuments in Herat", *Artibus Asiae*, Vol. 11, No. 3, ss.206-213. <https://www.jstor.org/stable/3247934>, 26.06.2024 sa 10:00.

GOLOMBEK, Lısa "The Resilience of the Friday Mosque: The Case of Herat", *Bulletin d'etudes Orientates*, C. 1, London 1983. ss. 95-102.

GÖKER, Lütfi, *Uluğ Bey Rasathanesi ve Medresesi*, Elif Matbaacılık, Ankara 1979.

Hudûdü'l Âlem Mine'l- Meşrik İle'l- Magrib, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020.

İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi (El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi)*. C. 12, çev. Abdülkerim Özaydın, Türkiyat Matbaacılık, İstanbul 1987.

İbn Rüsteh, *A'lâki'n – Nefise*, haz. Ali Fuat Eker, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2010.

İbn Havkal, *Sûretü'l-Ard*, haz. Emine Opçin, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep 2015.

İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 1-2, çev. Arslan Tekin, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013.

KALKAN, Tuba, *Herât ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası (Mirza Şâhruh Dönemi)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2016.

KALKAN Tuba, “Bâdgîs'teki Türk Hakimiyeti”, *Prof. Dr. Eşref Buharalı'ya Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar II*, ed. Alpaslan Demir, Tuba Kalkan, Erdoğan Eralp, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, ss. 487-500.

KALKAN Tuba, “Sultan Şâhruh Dönemi Herât Ekonomisi”, *The Journal of Academic Social Science*, S.31, 2015, ss. 523-538.

KARADENİZ, Yılmaz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

KAYA, Mahmut, ÜNVER, İsmail “İskender”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, ss. 556-559.

KÖYMEN Mehmet Altan Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.

Mesudî, *Murûc Ez-Zehab (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

Minhâc-i Sirac el- Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeghiler ve Hârezmşahlar*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.

MİRBABAEV, A. K. “The İslamic Lands and Their Culture”, *History of Civilizations of Centrel Asia*, Volume IV, The Age of Achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century, s. 42-43

MÜLÂYİM Selçuk, “Herât Cuma Cami”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 218-219.

NOORULHAK, Ahmad Jawid, *İlk Fetihlerden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan'ın İslâmlaşma Süreci*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2005.

O'BRIEN, John Maxwell, *Alexander The Great The Invisible Enemy A Biography*, Roudlodge Published, London 1992.

ORHAN, Tuğba, *XIX. Yüzyılda Herât*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 2019.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, OCAK Ahmet, “Selçuklular Sosyo Ekonomik Kültürel Hayat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, ss. 371-375.

PIYADEOĞLU, Cihan, *Büyük Selçuklular Dönemi'nde Horasan (1040-1157)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008.

SADAT, Sayed Shafiqula, *Nadir Şah Döneminde Afganistan*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2017.

SARAY, Mehmet, *Afganistan ve Türkler*, Kitabevi, İstanbul 1997.

SAYILI, Aydın, *Uluğ Bey ve Semerkand'daki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyasüddin-i Kâşî'nin Mektubu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

SIDDIQUI, İqtıdar Husain, “Kert”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, ss. 297.

SİVRİOĞLU Töre, TÜRKOĞLU Ahmad Jawid, *Afganistan Tarihi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2017.

SÖYLEMEZ, Yusuf, “Gazneliler Dönemi Herât'taki Mimari Eserler”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.134, ss. 429-437. <http://dx.doi.org/10.29228/ASOS.64521>, 30.06.2024 sa 20:11

ANTİK BİR TÜRK ŞEHİRİ: HERÂT ve TARİHİ DOKUSU

ŞAHİN, Mustafa, “Orta Çağda Herât Bölgesi’nde Kale ve Surlar”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 11, S. 21, Tokat 2013, ss. 7-16.

ŞAHİN, Mustafa, “Timurlular Döneminde Herât’ta Sivil Mimari”, *Studies Of The Ottoman Domain*, C. 6, S. 11, 2016, ss. 78-96.

TARN, William Woodthorpe, *Alexander The Great I Narrative*, Cambridge University Press, New York 1979.

TOGAN, Zeki Velidi, “Herât”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 5, 1988, ss. 429-442, https://www.academia.edu/44605861/_İslam_Ansiklopedisi_pdf, 05.02.2024 sa. 22 : 00.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.

USLU Recep, “Herât”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yayınları, C. 17, İstanbul 1998, ss. 215-218.

YAZICI, Tahsin, “Büst”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 495.

YAZICI, Orhan, “Gılcayların Menşei”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 1, 2006, ss. 31-49.

YILMAZ, Cuma Ali, *Büyük İskender’in Hayatı ve Eserleri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2021.

YILMAZ, Tuğba *İskitler Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Fakültesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015, s. 38.

YILDIRIM, Taner *Ticaretin Altın Çağı*, ed. Yunus Emre Tansü, İksad Yayınevi, Elazığ 2022.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 205-218.

Geliş Tarihi–Received Date: 01.05.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 13.09.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**HORASAN'IN İNCİSİ HERÂT'TA TİMURLULAR DÖNEMİNDE İLMİ FAALİYETLER
ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1476535>

 YUSUF ZİYA SÖYLEMEZ*

ÖZ

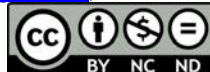
Bu çalışmada Türk-İslâm kültür ve medeniyetinin en önemli merkezlerinden biri olan ve tarihi kaynaklarda Horasan'ın incisi, dünya şehirlerinin gözbebeği şeklinde ifadelerle tanıtılarak günümüz Afganistan toprakları içerisinde yer alan Herât şehrinin ticarî, askerî ve göç yollarının kesişme noktasında yer almasına bağlı olarak sahip olduğu stratejik konumunun da vermiş olduğu özelliklere göre Timurlu iktidarındaki ilmî faaliyetleri konu edilmiştir. Bu doğrultuda Timurlu Devleti'nin Herât şehrindeki ilmî faaliyetleri ayrı ayrı başlıklar altında değerlendirilmiştir. Özellikle de Emir Timur döneminden başlayarak devletin yıkıldığı tarihe kadar geçen süreçteki ilmî faaliyetleri dönemin müellif ve çağdaş kaynaklara yansıdığı şekilde incelenirken bu eserlerde yer alan ifadeler büyük oranda irdelenmiştir.

Ticari, askerî ve göç yollarının kesiştiği önemli bir noktada yer alarak Türk-İslâm kültür ve medeniyetinin en önemli merkezlerinden biri olan Herât şehri bulunduğu konum itibarıyla doğu-batı, kuzey-güney eksenli bölgenin kapısı olma özelliğini şehirde hâkimiyet tesis eden devletlere vererek Timurlu Devleti'ne kadar pek çok siyasî yapının ana karargâhını oluşturarak bu medeniyetlerin izlerini barındıran bir noktadadır. Herât, Emir Timur'un hâkimiyeti altına alındığı ilk dönemlerde daha çok mirzaların yetişerek tecrübe kazandıkları bir merkez olmasının yanı sıra siyasî, askerî ve ticarî pek çok seferin düzenlendiği, elçilik heyetlerinin kabul gördüğü ve pek çok imar faaliyetlerinin yapıldığı bir bölge idi. Herât, Emir Timur'un sağlığında bölgeye idareci olarak tayin ettiği ve babasının vefatından sonra da başa geçen oğlu Şahruh tarafından Semerkand şehrinin zenginliğinin gölgesinden çıkarılarak devletin yeni başkenti ilan edilmiştir. Bu açıdan Herât'ın başkent olarak ilanının ardından Timurlular, bu şehirdeki pek çok siyasî teşekkülün bıraktığı kültürel mirasın üzerine oturmuş, yaptıkları çalışmalarla var olan zengin birikimi daha üst seviyeye taşımışlardır. Şahruh'un Herât'ta oluşturduğu zengin ilmî birikim onun vefatından sonra Uluğ Bey, Ebû Said ve Hüseyin Baykara'nın iktidarlarında da devam etmiştir.

Siyasî, asker ve idarî başta olmak üzere pek çok alanda önemli gelişmelerin merkezi olan Herât ilmî faaliyetlerin de kalbinin attığı bir merkez olmuştur. Timurlular döneminde şehirdeki önemli gelişmelerin yaşanmasında siyasî gücün yanı sıra ilim ve kültür bakımından gerek saray gerekse de mirzaların edebiyata ve şiire ilgi duymaları, hatta mirzaların çoğunun bizzat kendisinin şair olmaları buradaki ilmî faaliyetlerin doruk noktasına ulaşmasının sebepleridir. Özellikle Sultan ve mirzaların şiir, edebiyat, resim, müzik, astronomi, riyazi, hat vs. başta olmak üzere pek çok ilmî faaliyete destek olmaları birçok önemli şahsiyetin buraya gelmesine ve bu şehri kültür-medeniyet merkezine dönüşmesini sağlamıştır. Bu bağlamda konusu Herât şehrinde Timurlular döneminde ilmî faaliyetler olan bu çalışmanın amacı; ülkemizde genel manada Timurlu Devleti'nin siyasî tarihine dair pek çok çalışma kaleme alınmış olmasına rağmen özelde bu devletin Şahruh ile yeni başkenti olan Herât şehrindeki ilmî faaliyetlerini konu alan çalışmaların sınırlılık arz etmesinden dolayı alana bir nebze olsun katkı sağlamaktır.

Bu açıdan hazırlanan çalışmada Timurlu Devleti'nin siyasî, askerî, idarî başta olmak üzere önemli gelişmelerinin ana karargâhı olan Herât şehrindeki ilmî hayatı, dönemin müellif ve çağdaş kaynaklarının verdiği

* Dr., Malatya/TÜRKİYE, E-Posta: soylemezvusufziya@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4356-3271.

HORASAN'IN İNCİSİ HERÂT'TA TİMURLULAR DÖNEMİNDE İLMÎ FAALİYETLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

bilgilere dayanarak bir bütün şeklinde ortaya konulmuş, böylelikle bu şehirdeki ilmî faaliyetleri tespit etme gayretine girilmiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde ise elde edilen veriler bağlamında değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslam Sanatı, Timurlu Devleti, Herât, İlmî Faaliyetler.

AN EVALUATION ON SCHOLARLY ACTIVITIES IN HERAT THE PEARL OF KHORASAN DURING THE TUMURID PERIOD

ABSTRACT

In this study, the scientific activities of the city of Herât, which is one of the most important centers of Turkish-Islamic culture and civilization and is described in historical sources as the pearl of Khorasan and the apple of the eyes of the world's cities, and is located in the territory of present-day Afghanistan, with the features given by its strategic location due to its location at the intersection of commercial, military and migration routes, are discussed in the Timurid rule. Accordingly, the scholarly activities of the Timurid Empire in the city of Herât have been evaluated under separate headings. In particular, starting from the period of Emir Timur until the collapse of the state, the statements in these works were analyzed to a great extent while examining the scholarly activities of the period as reflected in the authors and contemporary sources of the period.

The city of Herât, which is one of the most important centers of Turkish-Islamic culture and civilization by being located in an important region where commercial, military and migration routes intersect, is a point that hosts the traces of these civilizations by forming the main headquarters of many sovereignties until the Timurid State by giving the feature of being the gate of the east-west, north-south axis region to the states that established dominance in the region. Herât was a center where many political, military and commercial expeditions were organized, embassy delegations were accepted, and many construction activities were carried out, as well as being a center where mirzas were trained and gained experience in the first periods under the rule of Emir Timur. Herât was taken out of the shadow of Samarkand's wealth and declared as the new capital of the state by his son Shahrukh, whom Emir Timur had appointed as the city's administrator during his lifetime and who took over after his father's death. In this respect, after the declaration of Herât as the new capital, the Timurids built on the cultural heritage left by many sovereigns in this city and carried the existing rich accumulation to a higher level with their works. The rich scholarly accumulation created by Shahrukh in Herât continued after his death during the reigns of Ulugh Beg, Abu Said and Hussein Baykara.

Herât, which was the center of important developments in many fields, especially political, military and administrative, was also a center where the heart of scientific activities was beating. In addition to political power, the interest of both the court and the mirzas in literature and poetry, and even the fact that most of the mirzas themselves were poets, were the reasons for the scientific activities in the city during the Timurid period. In particular, the support of the sultans and mirzas for many scientific activities such as poetry, literature, painting, music, astronomy, ryazi, calligraphy, etc. led many important figures to come here and turned this city into a center of culture and civilization. In this context, the aim of this study, the subject of which is the scientific activities in the city of Herât during the Timurid period, is that although many studies have been written in our country on the political history of the Timurid State in general, there is a limited number of studies on both political and scientific activities in the city of Herât, which became the new capital of this state with Shahrukh. In this study, the scientific life in the city of Herât, which was the main headquarters of the Timurid State's political, military and administrative developments, was presented as a whole based on the information provided by the authors and contemporary sources of the period, and thus, by determining the scientific activities in this city, an effort was made to determine the scientific activities of the Timurid administrators in Herât according to their own periods, each separately. In the concluding part of the study, an evaluation is made in the context of the data obtained.

Keywords: Turkish-Islamic Art, Timurid Empire, Herât, Scientific Activities.

GİRİŞ

Konumu itibarıyla Asya kıtasının kalbi hükmünde sayılan Türkistan'ın güney batı uzantısında yer alan Afganistan, önemli ticari, askeri ve göç yollarının kesiştiği bir noktada yer almaktadır. Günümüz Afganistan sınırları içerisinde olup Türkistan coğrafyasının kilit noktasında yer alan Türk-İslâm kültür ve medeniyetinin önemli merkezlerinden biri olan Herât şehri¹ ise Herîrûd Nehri² tarafından sulanan Herîrûd Vadisi'nin verimli

¹Hudûdu'l-Âlem'de çok güçlü bir şehristan, bir kalesi ve kenar mahalleleri olan büyük bir yerleşim yeri olarak ifade edilen Herât şehri ile ilgili bilinen en net bilgi İslam ordularının Horasan'a yönelindikleri dönemde bölgenin en mamur şehri olmasıdır. Bkz. *Hudud Al-Alam, The Regions of The World A Persian Geograpy 372-A.H 982 A.D.*, İng. çev. V. Minorsky, Printed At The University Press Oxford, London 1937, s. 103.

²Çok eski bir tarihe sahip olan Herât (Herîrûd) Nehri Gür sınırlarından çıkıp bu bölgeyi sulamaktadır. Kaynağını kuzeydeki yaklaşık olarak altı bin metre yükseklikteki Kûh-i Bâbâ Dağları'ndan alan ve iki kolu bulunan bu nehir, Devletiyâr köyü yakınından geçerek Kûh-i Siyâh ve Kûh-i Sefid dağ silsilelerini kuzeyden güneye büyük bir duvar gibi yarmaktadır. Resul Puyan, *Coğrafya-yı Umumi-yi Vilayet-i Herat*,

topraklarının bulunduğu coğrafyada konumlanmaktadır. Şehir, Türkistan, İran ve Hindistan üçgeninde yer alması hasebiyle siyasî, askerî, ticarî ve göç yollarının da üzerinden geçtiği bir nokta olup doğu-batı, kuzey-güney eksensli bölgenin kapısı olma özelliğini bölgede hâkimiyet tesis eden devletlere vererek Timurulara kadar pek çok siyasî yapının ana karargâhını oluşturmuştur. Bu durum bu şehrin belirli dönemlerde yerle bir olmasına ve yeniden inşa edilmesine sebebiyet vermiştir.³

Hindistan, İran ve Türkistan'a giden yolların üzerinde yer alan ve bu derecede önemi haiz şehir hakkında kaynaklarda çeşitli isimler kullanılmıştır. Zerdüştinin kutsal öğretisi kitabı Avesta'da "Hayoru", "Haraeva", "Hayerova", "Hariova", Arap kaynaklarında "Hare", "Harev, Grek kaynaklarında "Apella" Yunan kaynaklarında "Büyük Aryana Kavmi" anlamına gelen "Aryana", "Aryono", "Aryana Vice" Bizans kaynaklarında "Chaira", Çin kaynaklarında Kaşmire benzeyen sıcak yeşil bir alan yeşil düz bir araziye ihtiva eden beş faklı tahılın yetiştiği, incilerin olduğu ve bununla birlikte aslanın olduğu bölge manasına gelen "Wu-i-Shan-Li", "Chi-pin" ve MÖ. VI. yüzyıl'da Herât'ın kuzey bölümlerinde yaşayan Behmen b. İsfendiyar yani Şemire b. Ceman Feridun ve oğulları döneminde ise "Keyumers" ifadesi kullanılmıştır. Şehrin kuruluş tarihine dair farklı ifadeler kullanılsa da en net bilgileri Seyf Herevi, İsfizari, tarafından kaleme alınan kaynakların nakletmiş olduğu rivayetlerdir.⁴

Tarihi vesikalarda çok eski bir tarihe malik olan ve günümüzde Afganistan kuzeybatı sınırları içerisinde yer alan Herât şehri, eski çağlardan günümüze kadar da varlığını etkin bir şekilde korumaya devam ederken tarihi süreçteki en parlak dönemini Timurlu Devleti ile birlikte yaşamıştır. Bilindiği üzere Cengiz Han'ın ölümüne kadar kurmuş olduğu devlet çok hızlı bir şekilde büyüyerek geniş bir alanı kaplamıştı. Ancak onun ölümünden sonra bu geniş coğrafya üzerinde Kağanlıklar (Büyük Hanlar) Cuci, İlhanlı ve Çağatay ulusları oluşmuştur. Bu ulusların oluşumunda Cengiz Han'ın oğulları arasında yaptığı taksimat belirleyici olmuştur. 1370 yılında Semerkand merkez olmak üzere Mâverâünnehir ve Horasan topraklarında kurulmuş olan Timurlu Devleti, kurucusu Emir Timur, Cengiz Han'ın vefatından yaklaşık bir buçuk asır sonra Asya'yı idaresi altında toplamayı başaran ve han olma hakkının Cengizli nesline ait olması gerektiği düşüncesiyle hanlık dışı unvanları kullanarak meşru hükümdarlık kurmayı başarmıştır ve hâkimiyet sahasını geniş bir alana yayma imkânı bulmuştur.⁵ Nitekim O, 1370 senesinde Semerkand'ı ele geçirdikten sonra hâkimiyetini soylu birine dayandırma gereği duyduğundan Moğol soyundan Suyurgatmış'ı tahta oturtmuş ve hâkimiyetini güçlü bir noktaya getirmeyi amaçlamıştır. Devletin kurulmasının ardından Cengiz Han gibi cihan imparatoru olma idealiyle bir taraftan doğu ve güney yönünde Türkistan'dan Çin ve Hindistan'a, diğer taraftan batıda Anadolu'dan Ortadoğu'ya düzenlediği seferlerle bu ideale ulaşmayı arzu etmiş olan Emir Timur, pek çok noktayı idaresi altına almayı başarmıştır. Onun hâkimiyeti altına aldığı önemli noktalardan biri de Herât şehridir.⁶

Emir Timur tarafından hâkimiyet altına alınmasıyla birlikte Timurlu Devleti'nde yeni bir kimlik kazanan Herât şehri, söz konusu hâkimiyet döneminin sonuna kadar mirzaların yetişerek tecrübe kazandıkları bir merkez olmasının yanı sıra siyasî, askerî ve ticarî pek çok seferin düzenlendiği, elçilik heyetlerinin kabul gördüğü, pek çok imar faaliyetlerinin yapıldığı bir nokta olmuştur. Onun vefatının ardından Timurlu Devleti'nde siyasî, askerî ve ticarî alanlar başta olmak üzere pek çok alanda öne çıkan Herât şehri, Şahruh'un uzun süren iktidarı ile birlikte başkent olarak belirlenmiş ve binlerce yıllık gelen ilmi birikime bağlı olarak bilimsel faaliyetlerin ilerlemeye başladığı bir dönüm noktası yaşamıştır. Şahruh, "İslam'ın Kubbesi" olarak adlandırılan Herât'ta, ilmi faaliyetlerin gelişmesi için bilim insanlarına imkân ve ortam hazırlanmış, devleti bilimsel alanda ileriye götüreceği her türlü maddî ve manevî destekleri sunmuştur. Ayrıca Timurlu hükümdarlarının bilimsel faaliyetlere ilgi ve destekleri buraya çeşitli coğrafyalardan bilim insanlarının da gelmesine vesile olmuş, bu durum Herât şehrinin doğunun en büyük medeniyet merkezine dönüşmüştür. Bütün bu gelişmeler bağlamında Şahruh ile

İntişarat-ı Tarane-i Meşhed, Meşhed 1388, s.60 vd; Vasilij Viladimiroviç Barthold, "Herât ve Herîrûd Boyu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.27, İstanbul 1973, s. 179; Bu nehrin bir kolu verimli ovalardan geçip bugünkü Afganistan'ın Herât şehri ve İran'ın Meşhed'i arasında sınır teşkil eder, diğer kolu ise Türkmenistan ve İran arasında sınır vazifesi görmektedir. Dar bir vadiye sahip olan bu alanın toprakları verimlilik açısından zengindir. Seyf b. Muhammed b. Yakub el-Herevi, *Tarihname-i Herat*, İntişarat-ı Esatir, Tahran 1373, s. 25 vd.

³G. Le Strange, *The Lands of The Earsten Caliphate, Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to The Time of Timur*, Cambridge University Press, Cambridge 1905, s.407; Neslihan Durak, "Geçmişten Günümüze Afganistan'daki Türkler", *Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı*, S. II, Ankara 2013, s. 2780 vd; Ser Muhakık İslam Afzali, *Herat der Ahd-ı Timuriyan*, İntişarat-ı Tarih ve Tnografi, Afganistan 1389, s. 1; Recep Uslu "Herat", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.17, İstanbul 1998, s. 215

⁴A. Zeki Velidi Togan, "Herat", *M.E.B. İSLAM Ansiklopedisi*, C. 5/1, İstanbul 1993, s. 429; şehrin kuruluşuna dair rivayetler için bkz., Muinüddin Muhammed-i Zemcî el İsfizârî, *Ravzatü'l-Cennat fi Evsaf-ı Medinetü'l Herat I*, (haz., Seyid Muhammed Kazım İmam), İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran, Tahran 1338, s. 41-70; Herevi, *age*, s. 63-82; Yusuf Ziya Söylemez, "Türk-İslam Şehirlerinden Herat'ın Rivayetlere Göre İnşası Üzerine Bir Değerlendirme", *The Journal of Academic Social Science*, S.143, 2023, s. 155-162

⁵Şerefüddin Ali Yezdi, *Zafername*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 98; Nizameddin Şamî, *Zafername*, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 73; Kemaleddin Abdürrezzak Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn ve Mecma'-ı Bahreyn*, Haz. Abdülhuseyin Nevaî, İntişarat-ı Azadi, Tahran 1382, s. 165 vd; Hayrunnisa Alan-İlyas Kemalöglü, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2017, s. 180-183; Hayrunnisa Alan Akbıyık, "Timurluların Bilim ve Sanat Yaklaşımları ve Bazı Son Dönem Sanatkârları", *Bilgi*, S. 30, 2004, s. 151; Mustafa Gökçe-Tuba Tombuloğlu, "10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde Semerkand", *History Studies*, C. 10, S.10, 2018, s. 138.

⁶Hayrunnisa Alan, "Timurlular", *Ötügen'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, Haz. Ahmet Kanlıdere-İlyas Kemalöglü, Ötügen Yayınları, İstanbul 2020, s. 408.

HORASAN'IN İNCİSİ HERÂT'TA TİMURLULAR DÖNEMİNDE İLMÎ FAALİYETLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

birlikte Herât merkezli oluşan bilimsel ortam ve şehrin kültürel çevresi, kendisinden sonra gelecek olan Timurlu hükümdar ve mirzalarının da şehirde ilmî faaliyetlerin gelişmesi için çaba sarf etmelerini sağlamıştır. Oluşan zemin açısından Herât, Şahruh'un iktidarından Hüseyin Baykara'nın idaresinin sonuna kadar ilmî faaliyetler başta olmak üzere pek çok alandaki gelişmelerin şekillenmesinde belirleyici bir noktaya dönüşmüştür.⁷ Bu açıdan Herât şehrindeki ilmî faaliyetleri bir bütün olarak sunmak üzere hazırlanan çalışmada kronolojik süreç dikkate alınarak değerlendirme yapılmıştır.

Herât Şehrinde ilmî Faaliyetler

Türk kültür yapısının yanı sıra Arap, Fars ve Hind kültürlerinin de tesirlerinin görüldüğü Herât şehrindeki Timurlu idarecileri, pek çok siyasi yapının bıraktığı kültürel mirasın da tesiriyle burada siyasi gücün yanı sıra ilim ve kültür bakımından da üst düzeyde bir gelişim göstermiştir.⁸ Timurlular döneminde Herât'ta ilmî faaliyetlerin üst düzeyde olmasının temel nedeni sultan ve mirzaların şiir, edebiyat, resim, müzik, astronomi, riyazi, hat vs. başta olmak üzere pek çok ilmî faaliyete destek olmalarının yanı sıra onların pek çoğunun bizzat kendisinin şair olmalarıdır.⁹ Şahruh ile birlikte başkent olan Herât'taki bu ilmî birikimin temellerini anlamak için atan Emir Timur dönemi ile başlamak gereklidir.

Semerkan'dın güneyindeki Keş şehrinde (Şehr-i Sebz) dünyaya gelen Timurlu Devleti'nin kurucusu Emir Timur'un üzerinde âlimleri ve dervişleri kendisine dost edinenek vaktinin çoğunu onlarla sohbet ederek geçiren ve özellikle de Şeyh Şemseddin Külâl (Kular) ile iyi ilişkilere sahip olduğunu bildiğimiz babası Turagay'ın etkisi büyüktür. Müslüman bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Emir Timur ilk dini bilgilerini ailesinden alırken, okul çağına geldiğinde ise Keş'teki dervişlerin medreselerine devam ederek İslamiyet hakkında bilgiler edinmeye devam etmiştir. Emir Timur'da tıpkı babası gibi daha gençlik yıllarında Şeyh Şemseddin Külâl ve onun müşidi Emir Külâl ile iyi ilişkiler tesis ederek gerek dini bilgilerini gerekse de tasavvufi çevre ile olan münasebetlerini güçlendirmiştir. Çocukluğu ve gençliği dönemlerinden itibaren dinî ve ilmî açıdan donanımlı olarak yetişen Emir Timur, 1381 yılında Herât şehrinin idare altına alınmasından sonra Timurlu Devleti'nde ilim adamlarına ehemmiyet göstermiş şehirde bulunan Sebzevarlı Hacı Ali Müeyyed ile dinî konularda münazarada bulunmuştur.¹⁰ Yine bilim adamlarını, ulemayı ve fazilet sahibi kimseleri sevip koruyan, onlara saygıda kusur etmeyen ve de kendisi de bizzat ilme düşkün bir hükümdar olan Emir Timur'a dair gerek Timurlu tarihçileri gerekse de kendisine pek hoş gözle bakmayan Arap tarihçilerin ifadelerine göre O, âlimleri ve din adamlarını herkesten üstün görmüş, onlara daima meclisinde yer vererek kendileri ile meşveret ederek görüşlerini alarak doğruyu bulmaya çalışmıştır.¹¹ Emir Timur, âlimlere ve bilim adamlarına gerek çalışmaları gerekse de araştırma faaliyetleri için her türlü imkânı sağlarken aynı zamanda sanatında usta olanları da çok sever ve zanaat sahiplerine her daim sahip çıkmıştır. Ayrıca O, bir taraftan sefere gittiği noktalardan ilim adamlarını başkenti Semerkand'da gönderirken, öte taraftan gittiği yerlerdeki âlimlerle de ilmî tartışmalara girerek kendisinde var olan ilimi birikim düzeyini de üst noktaya taşımıştır. Bu durumu onun 1401 yılında Şam kuşatması esnasında İbn Haldûn'la tarih konusunda ilmî münazaraya girmesi ile yine seferlerindeki zaferlerini nakletmesi için "Zafername" adlı eserlerin müellifleri Şerefüddin Ali Yezdi ve Nizamüddin Şamî ile "Ruznâme-i Gazavat-ı Hindistan" adlı eserin müellifi Gıyaseddin Ali Yezdi'yi yanında bulundurması ile örneklendirebilir.¹²

Timur'un 18 Şubat 1405 tarihinde vefatına müteakip devlet idaresine geçen ve Timurlu hükümdarları arasında en uzun saltanat süren en küçük oğlu Şahruh, devletin başkentini Semerkand'dan Herât'a naklederek pek çok ilmî faaliyette bulunmuştur. O da iktidarı döneminde tıpkı babası gibi âlim ve sanatkârlara saygılı davranmış, pek çok farklı noktalardan ilim adamlarını Herât'a getirerek edip, şair ve sanatkârları daima desteklemiştir. Şahruh'un vefatına kadar onun sarayında bulunan Abdurrezzak Semerkandî onu asrın müceddidi

⁷Tacü's-Selmâni, *Tarihname*, çev. İsmail Aka, TTK, Ankara 1988, s. 72vd; Neslihan Durak, "Afganistan'da Çingizli Hâkimiyetinin Tesisi", *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 253vd; Tuba Tombuloğlu, "Timurlularda Şehircilik ve Sosyal Hayat: Semerkand ve Herat Örneği", Ed. F. Korkmaz, 9. *Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı*, İstanbul University Press, İstanbul 2023, s.1036 vd; Musa Şamil Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s.77-84.

⁸İhsan Resûlî-İrec İ'tisâm-Mihrdâd Metin, "Sebk ve Tezyin-i Mimari-yi Binâhâ-yı Devre-i Timuriyân", *Mutalaât-ı Hüner-i İslâmî*, S. 37, Bahar 1399, s.113 vd.

⁹Faruk Ensari, *Tarih-i Herat*, İntişarat-ı Bonyad-ı Endişe, Kabil 1398, s. 172; Mustafa Akkuş-İzzetullah Zeki, "Timur'un Sarayında Yetişen Tarihçilerin Timur Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 20/3, 2018, s. 149-163.

¹⁰Musa Şamil Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 21-26; Hasan Taşkıran, "Timurlu Devlet Adamlarından Emir Şah Melik", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. 12/3, 2022, s. 519 vd.

¹¹Musa Şamil Yüksel, *age*, s.77-84

¹²Musa Şamil Yüksel, "Timur, Tarih ve İbn Haldûn", *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası: Uluslararası Sempozyumu*, Ed. *Abdulvahap Kara-Ömer İşbilir*, Mimar Sinan G.S.Ü. Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2007, s. 90 vd; İzzetullah Zeki, *Emir Timur Dönemi Bilginleri*, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2021, s. 69 vd; Musa Şamil Yüksel, *age*, s.77-84

olarak nitelerken kendisinin pek çok dinî sohbetlere katıldığını ve de hadis, fıkıh ile tarih alanında kitapları okuduğunu belirtmektedir.¹³

Edîp, şair ve sanatkârları daima destekleyen Şahrüh, ilim adamları ile birlikte kıymetli eserlerin de Herât'a getirilmesi için çalışmalar yürütmüştür. Bu açıdan Şahrüh Herât'ta ilmî pek çok eserin yer aldığı kütüphaneler tesis etmiştir. Bu durumu onun 1428 yılında Memlûk Sultanı Barsbay'dan çağdaşı olan İbn Hacer el-Askalânî'nin "*Sahih-i Buhari Şerhi*" ile Makrîzî'nin "*Kitab-ı Sülûk*" adlı eserlerinin de aralarında bulunduğu beş nadir eseri istemesi ve sultanın da bu eserleri istinsah ederek kendisine göndermesi ile örneklendirmek mümkündür. Pek çok ilim adamının varlığı ve kıymetli eserlerin yer aldığı kütüphanelerin¹⁴ bu şehirde inşası Herât'ın ilmî bakımdan ne derece ileride olduğunu göstermesi açısından mühimdir. Bütün bu faaliyetler ile Şahrüh'un sarayda Türkçeye önem verilerek eserler kaleme alınması için Sekkâkî, Seyyid Ahmed Mirza gibi Türkçe yazan şairlere destek vermesi ve ilmî dilin Türkçe olarak kullanılması için Türk edebiyatının en güzel örneklerinden "*Mi'racnâme*", "*Kutadgu Bilig*", "*Tezkiretü'l-Evliyâ*" ve "*Atabetü'l-Hakâyık*" gibi eserlerin Uygur harfleriyle kaleme alınmasını teşvik etmesi, onun iktidarında gerek ilmî faaliyetlere gerekse de Türkçeye verdiği önemi göstermesi açısından önem arz etmektedir.¹⁵ Tıpkı babası gibi ilmî sohbetlere katılan ve farklı noktalardan gelen mirza ve elçiler, gibi önemli şahsiyetlerle bir araya gelerek onlarla din ve tarih alanlarındaki kitapları okuyup ilmî tartışmalara giren Şahrüh'un iktidarında Şerefüddin Ali Yezdî, Abdurrezzak Semerkandî, Hafız-ı Ebrû ve Tacü's-Selmânî isimleri ön plana çıkarken o dönemde pek çok âlim ve ulema da ilmî faaliyetlerde bulunarak döneme ait bilgileri kaleme almışlardır. Şerefüddin Ali Yezdî'nin "*Zafernâme*", Tacü's-Selmânî'nin "*Tarihnâme*", Hafız-ı Ebrû'nun "*Zubdetü't Tevarih-i Baysunguri*", Abdurrezzak Semerkandî'nin "*Matla'-ı Sa'deyn ve Mecma'-ı Bahreyn*" bu dönemin ilmî eserlerinden sadece birkaçıdır.¹⁶

İlmî faaliyetlerin gelişimindeki en önemli rolü üstlenen medreselerle birlikte bu dönemde Herât'ta inşa edilen kütüphaneler şehrin ilmî zenginliğinin en büyük etmenleri arasında yer almışlardır. Şahrüh babasının ölümünü müteakip Herât şehrinde tahta geçmesinin ardından ilmî ve edebî başta olmak üzere pek çok ilim dalına ihtimam göstermiş, önemli ilim adamlarını bir araya getirme gayreti içerisine girmiştir. Bu bağlamda Şahrüh Herât'ta İhtiyârüddin Kalesi'nin karşısında Şahrühiye Medresesi'ni inşa ettirmiştir. Bu medresenin karşısında ise büyük bir kütüphane vakfetmiştir. O, Muhiddin Gazzali Tusi, Yusuf Ubehi ve Nasireddin Lütfullah'ı bu medresenin eğitiminde görevlendirmişken Hoca Alâüddin Çiştî'yi de medresenin yönetimine tayin etmiştir. Bu medresede oluşturduğu kütüphaneye nesih ve nesta'lik hatları ile süslenmiş Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere çeşitli kitapları yerleştirmiştir. Şahrüh, bu kütüphanedeki hocaların, araştırmacıların, kütüphane görevlilerinin giderlerini karşılamak amacıyla da pek çok gelir kalemini buraya vakfetmiştir. Oluşturduğu bu muazzam kütüphane ile Şahrüh, Herât'ı Asya'nın ilim ve kültür merkezi haline getirmiştir.¹⁷

Şahrüh hanedan üyelerine nispeten tarih yazıcılığı ve kalem erbabına daha fazla önem veren bir şahsiyet olup onun siyasi iktidarında pek çok tarihçi tarafından önemli eserler kaleme almıştır. Kaleme alınan bu eserler onun inşa ettirdiği kütüphanelere konulmuştur. Çeşitli alanlardan kitapların bir araya getirildiği Darü'l Saltanat-ı Herât'taki kütüphaneye Mevlana Maruf Herevi gibi hem hızlı ve hem de güzel yazı yazabilen önemli şahsiyetleri getirilmiştir.¹⁸ Şahrüh döneminde inşa edilen bu kütüphanenin aynı zamanda Sultan Hüseyin Baykara döneminde de varlığını devam ettirdiği ve söz konusu kütüphanede Kemâleddin Bihzâd başta olmak üzere dönemin tanınmış pek çok hattat, müzehheb, nakkaş ve cilt ustasının da görev aldığı bilinmektedir. Şahrüh'un bizzat yaptırdığı bu medrese ve kütüphane Herât şehrindeki ilmî faaliyetlerin ilerlemesinde büyük rol oynamıştır.¹⁹

Şahrüh dönemindeki ilmî faaliyetlere önemli bir destek de eşi Gevherşad Begüm tarafından sağlanmıştır. İlim adamlarını himaye eden Gevherşad Begüm inşa ettirdiği medrese ve kütüphanelerle Herât'ta ilmî faaliyetlerin yoğun olarak devam ettirilmesine katkıda bulunmuştur.²⁰ Gevherşad Begüm siyasi faaliyetlerdeki

¹³İsmail Aka, "Şahrüh", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul 2010, s. 134; Abdulhekim Tabibi, *Şukufani-yi Herat Der Asr-ı Timuriyan*, İntişarat-ı Şura-yı Sekafeti-i Cihad-ı Afganistan, Afganistan 1985, s. 27; Gulam Rıza Emirhani, "Bazşinahtı Cereyanha-yı Ferhengi-yi Herat der Asr-ı Şahrüh", *Pejuheşha-yı Ulum-ı Tarihi*, S. 6/2, Payiz/Zemistan 1393, s. 21.

¹⁴Herât'tan Memlûk Sultanı Çakmak'ın istedi üzerine *Tevlât-ı Hücet-i Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat* (Ebu Mansuri Maturidi), *Tefsir-i Kebir* (Fahredden Razi), *Şerh-i Telhis-i Câmî* (Hace Mesud Buhari), *Şerh-i Keşşâf* (Mevlana Alâeddin Pehlivan), ve *Şerh-i Ravza der Mezheb-i Şafii* gibi nadir eserler kütüphanesinde mevcut olduğundan 1439 yılında Şahrüh bunları İstinsah ettirmek suretiyle Kahire'ye yollamıştır. Bkz., Musa Şamil Yüksel, *age*, s. 31

¹⁵Musa Şamil Yüksel, *age*, s. 31; Abdulhekim Tabibi, *age*, s. 27; Gulam Rıza Emirhani, *age*, s. 21

¹⁶Arazgül Recepova, *Timurlularda Kültürel Hayat ve Sultan Hüseyin Baykara Dönemi*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2019, s. 18; Musa Şamil Yüksel, *age*, s.30vd.

¹⁷Muinüddin Muhammed-i Zencî el İsfizârî, *Ravzatü'l-Cennat fi Evsaf-ı Medinetü'l Herat I*, (haz., Seyid Muhammed Kazım İmam), İntişarat-ı Danişgah-ı Tahrân, Tahrân 1338, s. 556 vd.

¹⁸Kemâleddin Abdurrezzak Semerkandî, *age*, s. 132vd; Abbas Keymünşi, *age*, s. 158.

¹⁹Mustafa Şahin, *Orta Çağda Herat Bölgesi(Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar (961-1507)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Tokat 2013, s. 298.

²⁰Sandra Aube-Thomas Lorain-Julio Bendezu-Sarmiento, "The Complex of Gawhar Shad in Herat: New Findings about its Architecture and Ceramic Tile Decorations", *Journal of the British Institute of Persian Studies*, S. 58/1, 2020, s. 62 vd; Veli Şah Behre, *Herat Negin-i*

HORASAN'IN İNCİSİ HERÂT'TA TİMURLULAR DÖNEMİNDE İLMÎ FAALİYETLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

aktif rolünün yanı sıra ilmî faaliyetlerin gelişimine de önemli katkılar sağlamıştır. O, Herât şehrinde inşa ettirdiği kompleks yapıya önemli bir kütüphane de eklemiştir.²¹ Gevherşad Begüm, kurmuş olduğu bu kütüphanede önemli eserlerin bir araya getirilmesine vesile olurken, aynı zamanda da Şirvanlı Kemâleddin Mesûd, Mevlana Mûmini (Susini) gibi dönemin önemli şahsiyetlerinin burada ilmî faaliyetlerde bulunmalarına büyük katkılar sağlamıştır.²²

Şahruh'un hanımı Gevherşad Begüm'un yanında oğlu Baysungûr Mirza'nın da Herât'taki ilmî ortamın zenginleşmesinde büyük payı olmuştur. Timur'un torunu, Şahruh'un oğlu Baysungûr Mirza Tebriz ve Esterâbâd'taki görevlerinin yanı sıra edebiyat ve sanata olan ilgisi ile tanınmaktadır. O, yönetim işlerinin yanı sıra ömrünü kıymetli kitapları toplamak, şairler, edebiyatçılar, musiki ustaları, ressam, hattatlar, müzehhepler, sahaflar gibi pek çok ilim ve zanaat erbabıyla oturup kalkmaya sohbetler etmeye ihtimam göstermiş önemli bir şahsiyettir. Bu bağlamda pek çok noktadan sanatçı ve ilim adamlarını Herât'taki sarayına getirmiştir. Onun bu çabalarıyla Mirza Baysungûr Kütüphanesi bir akademi merkezine dönüşmüştür.²³ Bilime son derecede ilgi duyan Baysungûr Mirza, Herât'taki Bağ-ı Sefid'teki sarayını bilim adamları, edebiyatçılar, sanatçılar, hattatlar başta olmak üzere pek çok önemli şahsiyeti bir araya getirerek nefis eserler meydana getirdiği bir noktaya dönüştürmüştür. Bu açıdan onun çabalarıyla nesta'lik, sülûs ve nesih yazı tarzlarında kaleme alınan önemli eserler ortaya çıkmıştır. Bu eserlerden biri de Sa'dî-i Şirâzi'nin "Gülîstan" adlı eseri olup dönemin önemli hattatlarından Yakub Müstâhsimi tarafından kaleme alınmıştır.²⁴ Baysungûr'un bu büyük kütüphanesi tarihin en kıymetli kütüphanelerinden biri sayılıp ona sadece Hüseyin Baykara Kütüphanesi eşdeğer olarak gösterilebilir. Baysungûr Mirza Kütüphanesi'nden günümüze kalan kıymetli eserlerde kitap ciltleme ve tezhip sanatının uygulandığı görülmektedir. Baysungûr Mirza tarafından oluşturulan ve kıymetli eserlerden meydana getirilen bu kütüphanedeki pek çok eser günümüzde dünyanın farklı kütüphanelerine dağıtılmıştır.²⁵ Abdurrezzak Semerkandî kâtiplerden kırk kişinin özellikle de Mevlana Zahirüddin İzhâr, Şehâbeddin Abdullah, Celâleddin Şeyh Mahmûd, Şemseddin Herevî, Asfî Herevî, Vahîdî'nin Baysungûr tarafından kurulan kütüphanede kitabet ve istinsah konusunda meşguliyet içerisinde olduğunu ifade etmektedir. Yine bu dönemde Baysungûr Mirza Kütüphanesi'nde Mevlana Münşî, Mevlana Cerde, Mevlana Zehîdî, Mevlana Celâleddin Kirmanî başta olmak üzere pek çok önemli şahsiyetin de görev yaptığı bilinmektedir. Baysungûr Kütüphanesi'nin yönetim görevi Kemaleddin Cafer Tebrizî'ye verilmiştir. O kaynaklarda bu asrın en önemli hattatlarından biri olarak kabul edilmektedir. Onun idaresinde kitap, hat, ciltleme alanlarında yapılan çalışmalara hız verilmiştir. Bağ-ı Sefid'deki sarayını kütüphaneye dönüştürerek ilmî faaliyetlere katkıda bulunan Baysungûr Mirza'nın bu faaliyetleri şehirdeki ilmî faaliyetleri dönemin pek çok şehrine göre öne çıkarmıştır.²⁶

Şahruh'un vefatını müteakip sadece Türk-İslam bilim tarihi için değil dünya bilim tarihi içinde bir yer kazanmış olan bilge hükümdar Uluğ Bey'in iki sene süren kısa iktidarında başkentini tekrardan Semerkand'a taşınmasıyla bilimsel ve ilmî faaliyetler yeniden bu şehirde yoğunlaşmış, Herât kısa bir süreliğine durgunluk dönemine girmiştir. Uluğ Bey Semerkand'da özellikle astronomi alanında önemli çalışmalar yapmış ve bu bilimin öncülerinden olmuştur. Temeli Emir Timur'a dayanan ve onun çıktığı seferler neticesinde ilim adamlarını başkent Semerkand'a getirerek oluşturduğu ilmî birikim, Uluğ Bey ile zirve noktasına ulaşmıştır. Uluğ Bey İlhanlılar döneminde Gazan Han'ın Merağa'da kurduğu rasathaneyi örnek alarak Semerkand'da bir rasathane tesis etmiş, burada astronomi ve matematik başta olmak üzere pek çok bilimsel ve ilmî faaliyetin yürütülmesini sağlamıştır. Ancak 1449 yılından sonra Timurlu Devleti'nde Uluğ Bey'in ölümüyle ortaya çıkan siyasî kargaşalar buradaki ilim adamlarının kendi memleketlerine dönmelerine yol açarken bunlardan bazıları da tekrardan Herât'a gelerek şehirdeki medreselerde dersler vermişlerdir. Uluğ Bey'in vefatından sonra Horasan ve Mâverâünnehir'deki bilimsel çalışmaları yapan ve eserler kaleme alan bazı ilim adamları Osmanlı Devleti ve Hindistan'dan gelen davetler neticesinde buradan ayrılmışlardır.²⁷

Uluğ Bey'in oğlu tarafından öldürülmesini müteakip ortaya çıkan taht mücadelelerinde başarılı olarak tahta geçen Ebû Said döneminde Herât tekrardan Timurlu Devleti'nin başkenti olmuştur. Ebû Said döneminde taht ve siyasî mücadelelerin yoğun olması hasebiyle ilmî faaliyetler çok fazla ilerlememiş, bu dönemde sultanın yanında büyük nüfuz sahibi Hoca Ubeydullah Ahrâr'ın etkisiyle daha çok dinî ilimler üzerine çalışmalar yoğunlaşmıştır. Ayrıca Uluğ Bey döneminde Semerkand'daki rasathanede bilimsel faaliyetler yürüten bazı ilim adamlarının şehre gelişi sınırlı olsa da Herât'ta faaliyet yürüttükleri de bilinmektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse Sultan

Horasan, İntişarat-ı Ahrari, Afganistan 1391, s. 53vd; Abbas Keymünşi, "Kitaphaneha-yi İnan Der Dove-yi Timuriyan", *Mecelle-yi Danişkede-yi Edebiyat ve Ulum-ı İnsani Danişgah-ı Tahran*, 1374, s. 168.

²¹Veli Şah Behre, *age*, s. 53vd; A. Zeki Velidi Togan, "Herât", *M.E.B. İSLAM Ansiklopedisi*, C.5/1, İstanbul 1993, s. 436.

²²Abbas Keymünşi, *agm*, s.168; Veli Şah Behre, *age*, s. 53vd.

²³Abbas Keymünşi, *agm*, s. 158; Abdulhekim Tabibi, *age*, s. 30.

²⁴A. Zeki Velidi Togan, *agm*, s. 435.

²⁵Edward Granville Brown, *Tarih-i Edebiyat-ı İnan (Ez Firdevsi Ta Sa'di)*, Frs. çev. Fethullah Müctebayi, İntişarat-ı Mürvârid, Tahran 1339, s.555.

²⁶Sa'îd Nefîsî, *Târîh-i Nazm u Nesr-i Farsî Der İnan ve Der Zebân-ı Farsî I*, İntişarat-ı Fırûğî (Furûğî), Tahran 1363, s.226-329.

²⁷Kishimjan Eshenkulova, *Timurlular Devri Medrese Eğitimi ve Ulum el-Eval (Matematik, Astronomi ve Tıp)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2001, s.142.

Ebû Said, Hoca Ubeydullah Ahrâr'ın etkisinde kalarak dünyevi bilimlere itibar etmemiş daha çok dinî bilimlere ağırlık vermiştir.²⁸

Sultan Ebû Said'in iktidarının ardından başa geçen Hüseyin Baykara uzun süren saltanat yıllarında meydana gelen isyanlar, savaşlar, taht kavgaları ve mirza mücadelelerine rağmen ilim ve sanata büyük önem vermiş, kendisi de bizzat faaliyetlere katılarak ilim ve sanat adamlarını himaye etmiştir. Hüseyin Baykara ilmi faaliyetlerde Fars kültürünün yanında daha çok Türk kültürüne önem vermiş bir liderdir. Bu açıdan Türk dili ve edebiyatı alanında onun iktidarında büyük simaların yetişmesinde onun rolü ve hizmeti büyüktür. Kendisi de şair olan Hüseyin Baykara'nın Ali Şîr Nevâî gibi bir dehanın kültür ve sanat hayatına kazandırılmasındaki teşviki onun daima takdir ve şükranla anılmasına vesile olmuştur. Türkçenin unutulmamasına katkı sağlamak için çabalayan, Türkçe aşığı olan Sultan Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevâî Türkçenin üst düzeyde olduğu ve Fars dilinden geri kalır tarafının olmadığını ispatlama çabasına girip bu amaçla yoğun faaliyetlerde bulunmuşlardır. Yine bu dönemde Ali Şîr Nevâî de Çağatay Türkçesinin gelişimine katkı sağlamış, Türk dilinin yeniden canlanmasına vesile olmuştur.²⁹ Dönemin kaynaklarının çoğu Arapça ve Farsça olmasına rağmen, Sultan Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevâî'nin çabalarının temel gayesi Arapça veyahut Farsçayı küçümsemek değil tam aksine Türkçeyi unutturmamaktır. Bu bakımdan Ali Şîr Nevâî Türk Edebiyatına otuzdan fazla eserle katkı sağlarken, Sultan Hüseyin Baykara da Divan'ıyla Türkçe şiir ve risalelerin bir araya getirilerek Türk diline hizmet edilmesinde önemli rol oynamışlardır.³⁰

Hüseyin Baykara döneminde Herât'ın kültürel ve ilmi faaliyetler açısından zirve noktasına ulaşmasında şiir meclislerinin düzenlenmesi, sarayın ve mirzaların ilim adamlarına verdikleri destekler ile bizzat sultan ile mirzaların edebiyat ve şiir başta olmak üzere pek çok bilim ve sanat dallarına hâkim olmaları, ilim adamlarına çalışma alanı sunan medrese ve ilim merkezlerini inşaları önemli yer tutmaktadır.³¹ Dönemin kaynaklarının Ali Şîr Nevâî'nin "*Mecâlisü'n Nefâis*" adlı eserine dayandığı ifadelerle göre Hüseyin Baykara döneminde Horasan ve Mâverâünnehir'de yüz otuz iki şairin ismi zikredilirken, Devletşah ise Timurlu dönemine ait kırk iki şairin ismini zikretmektedir. Söz konusu eserlerde adı geçen şair ve yazarların pek çoğu Herât şehrinde bulunmuş, buranın ilim merkezi oluşunda pay sahibi olmuşlardır.³² Şehirde bulunan şairlerin pek çoğu sadece edebiyat ile ilgili çalışmalarda bulunmamış hat, minyatür, resim vs. gibi alanlarda da sanatlarını icra etmişlerdir. Yine bu dönemin yazar ve edebiyatçıları arasında kadın şairlerin de yoğun olduğunu ifade etmek gereklidir.³³

Hüseyin Baykara döneminde Herât şehrinde yüzlerce ilim ve sanat erbabı yetişmiş olmasına rağmen şair ve edip olarak Ali Şîr Nevâî, Abdurrahman Câmî, Hâmîdî, Hâtûfî, Hilâlî Benâî'yi, ressam olarak Kemâleddin Bihzâd, Şah Muzaffer'i, musikişinas olarak Hüseyin Vâîz-i Kâşîfi'yi, tarihçi olarak Mîrhând ve Hândmîr'i, tezkireci olarak Devletşah'ı ve hattat olarak da Meşhedli Sultan Ali isimleri örnek göstermek mümkündür. Bu kişiler Hüseyin Baykara devrini başka bir ifadeyle Türk-İslam tarihinin sahifelerini şerefle süsleyen kimseler olup Herât şehrindeki ilmi ortamın zenginliğinin en büyük mimarlarıdır.³⁴

Hüseyin Baykara'nın Herât'taki sarayında şiir meclisleri düzenlenmiş âlimlerle ilmi tartışmalar yapılmıştır. Bu ilmi tartışmalar yeni fikirlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu bağlamda onun iktidarında âlimlere, edebiyatçılara, tarihçilere, ressamalara vs. pek çok ilim adamına verilen destekler Herât'ta yoğun bir kültür birikiminin sonucu olarak pek çok âlimin buraya gelmesine de vesile olmuştur. Herât'a gelen âlimlerden Sultanın kendisi de bizzat istifade etmiştir. Bunun pek çok örneği olmasına rağmen Sultanın, Abdurrahman Câmî, ³⁵'yi her daim kendisinden üstün görüp ona değer vermesi ve çocukluktan itibaren arkadaşı olan Ali Şîr Nevâî'ye göstermiş olduğu saygı ile örnekleyebiliriz.³⁶

Hüseyin Baykara döneminde Herât'ın edipler ve şairler için yoğun bir uğrak noktası olma hususunu Zahrüddîn Muhammed Bâbü, Bâbü'nâme'de; "...bir gün satranç meclisinde Ali Şîr Bey ayağını uzatır ve ayağı Benâî'nin arkasına dokunur. Ali Şîr Bey şaka olarak-("olur belalardan değildir; Herât'ta ayağını uzatsan, mutlaka bir şairin arkasına ulaşır") der. Benâî:-"eğer geri çekersen yine bir şairin arkasına ulaşır".³⁷ Bu

²⁸Musa Şamil Yüksel, *age*, s. 127vd; Arazgül Recepova, *agt*, s. 32 vd.

²⁹Kemal Eraslan, *Hüseyin-i Baykara Divanı'ndan Seçmeler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 7; Arazgül Recepova, *agt*, s. 47 vd; Mehmet Akkaya, "XV. Yüzyılın İki Büyük Şairi Nevâî ve Ahmed Paşa Üzerine Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Turkish Studies*, S.13/18, 2018, s. 21vd; Nursel Özdarendeli, "Çağdaşlarının Dilinden Ali Şîr Nevâî", *Turkish Studies*, S. 8/9, 2013, s. 2043 vd.

³⁰Zabihullah Rahmani, "Kendi Döneminde Yazılan Kaynaklarda Ali Şîr Nevâî ve Fazla Bilinmeyen Üç Eseri", *Akademik Edebiyat Dergisi*, S. 10, 2019, s. 292vd.

³¹Abdulhekim Tabibi, *age*, s. 27; Gulam Rıza Emirhani, *agm*, s. 21.

³²Faruk Ensari, *Tarih-i Herat*, İntişarat-ı Bonyad-ı Endişe, Kabil 1398, s. 172.

³³Çetin Kaska, "Timurlular Döneminde Edebiyat", *KARE-Uluslararası Edebiyat, Tarih ve Düşünce Dergisi*, S. 8, 2019, s. 131.

³⁴Kemal Eraslan, *age*, s. 7.

³⁵Molla Cami olarak bilinen Abdurrahman Câmî ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz., Ömer Okumuş, "Abdurrahman Câmî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul 1993, s. 94-99; Ali Şîr Nevâî ve faaliyetleri için ise bkz., Günay Kut, "Ali Şîr Nevâî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 1993, s. 449-453.

³⁶Arazgül Recepova, *agt*, s. 48vd.

³⁷Zahrüddîn Muhammed Bâbü, Bâbü'nâme (*Babur'un Hatıratı*), çev. Reşit Rahmeti Arat, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 280.

HORASAN'IN İNCİSİ HERÂT'TA TİMURLULAR DÖNEMİNDE İLMÎ FAALİYETLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

ifadeler Hüseyin Baykara döneminde Herât'ın edip ve şairler için yoğun bir uğrak noktası olduğunu ve şehrin bir kültür merkezi haline geldiğini göstermesi açısından önemlidir. Sultan Hüseyin Baykara döneminde yine Herât'ta pek çok âliminin varlığı hususunda; "...Sultan Hüseyin Mirza'nın zamanı garip bir zamandı. Horasan ve bilhassa Herât şehri, fazilet ehli eşsiz adamlar ile doluydu. Bir iş üzerine uğraşan herkes o işi en yüksek dereceye çıkarmak gayreti ve arzusu ile çalışıyordu" ifadelerini kullanır.³⁸ Zahirüddin Muhammed Bâbü'rün naklettiği bu ifadeler Herât şehrinde yoğun ilmî faaliyetin bulunmasının yanında hangi ilim dalında olursa olsun uğraştığı alana dair en iyi seviyeye ulaşmak istendiğini ve buna uygun ortamın var olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Hüseyin Baykara döneminde Herât'ta uygun ortamın tesis edilmesi ve bilim adamlarına gerekli desteğin sağlanmasıyla yüzlerce âlim, şair, filozof ve hafız yetişmiştir. Bunda Sultanın yanı sıra Ali Şîr Nevâî ve Molla Abdurrahman Câmî'nin büyük pay sahibi olduğunu belirtmek gerekir. Söz konusu dönemde pek çok şiir meclisinin düzenlendiği de bilinmektedir. Düzenlenen şiir meclisleri sadece sarayda yapılmamış, aynı zamanda Ali Şîr Nevâî ve Molla Abdurrahman Câmî'nin ikametgâhlarında da tertip edilmiştir.³⁹ Dönemin şiir meclislerinde yer alan şahsiyetlerin önde gelenlerini Molla Câmî, Şeyhim Süheyli, Hasan Ali Celâyir (Tufeyli), Mevlana Âsafî, Benâî, Seyfî Buhârî, Mevlânâ Abdullah Hâtîfî, Mir Hüseyin-i Muammâyî, Muhammed Bedâhşî, Yûsuf Bedîî, Muhammed Sâlih, Hüseyin Kâmî, Hilâlî, Ehli, Hasan Şah, Hoca Abdullah Mürvârîd, Eftaleddin Mahmud, Devletşah Semerkandî, Mîrhând, Hândmîr, Zeyneddin Vâsîfî ve Kemâleddin Bihzâd olarak sıralamak mümkündür. Bu bağlamda Herât şehrinde Hüseyin Baykara'nın iktidarında bu derecede mühim şahsiyetlerin medrese ve kütüphanelerde yürüttükleri ilmî faaliyetler şehirdeki iklime zenginlik katarak buradaki ilmî ortamın doruk noktasına ulaşmasına vesile olmuştur.⁴⁰

Herât şehrinde İlmî faaliyetlerin en önemli merkezlerinden olan kütüphanelerin başında Sultan'ın bizzat adını taşıyan Hüseyin Baykara Kütüphanesi gelmektedir. Timurluların başkenti Herât'ta devletin gücü açısından son müktedir hükümdarı olan Hüseyin Baykara, siyasî faaliyetlerinin yanı sıra devletin kültür ve medeniyet açısından ilerlemesinde büyük katkılar sunmuştur. Kitap ve kütüphanecilik faaliyetlerine büyük önem veren Hüseyin Baykara'nın ilmî çalışmaları destekleyen büyük veziri olan Ali Şîr Nevâî'nin katkılarıyla bir grup hattat kitap yazım faaliyetleri için görevlendirmiştir. Bu grup sürekli sultanın oluşturduğu kütüphane için kaynakların istinsahı ile meşgul olurlarken bunların çalışmaları vesilesi ile nesih, nesta'lik yazı türleri ile bu dönemde Farsça kaleme alınan eserlerde hat sanatı da ayrı bir gelişim süreci geçirmiştir. Sultan Hüseyin Baykara Kütüphanesi'nde kıymetli eserler kaleme alınan nesta'lik ve nesih hatlarını en iyi şekilde kullanan önemli şahsiyetlerin başında Sultan Ali Meşhedi gelmektedir. O, olan Ali Şîr Nevâî'nin büyük destekleriyle pek çok eser vücuda getirmiştir. Hüseyin Baykara Kütüphanesi'nde yer alan Sultan Muhammed Nur, Hoca Abdullah Mürvârîd, Kemaleddin Hüseyin Gazergahi, Kemaleddin Muhammed Refîâ ve Hac Muhammed Nakkaş bir diğer önemli güzel yazı sanatçılarıdır. Cellaeddin Yusuf, Şah Muzaffer, Hac Muhammed Taki ve Nakkaş Mansur ise bu kütüphanede yer alan diğer önemli ressamlardır.⁴¹ Sultan Hüseyin Baykara, oluşturduğu bu kütüphanedeki kitapların tezyinatına ihtimam göstermiş, bu alanda yer alan kitapların düzenlenerek tezyin edilmesi için ayrı bir sanatçı grubunu teşkil etmiştir. O, oluşturduğu bu kütüphanenin başkanlığına Üstad Kemâleddin Bihzâd'ı getirmiştir. Bu dönemde yapılan çalışmaların tamamını Üstad Kemâleddin Bihzâd'ın kontrolünde gerçekleştirmiştir.⁴² Üstad Kemâleddin Bihzâd bu kütüphanede sanat meclislerinin tesis edilmesi, mücellitler, müzehhepler vs. diğer sanat grupları ile oluşturulan kütüphanede geniş çaplı faaliyetlerin yapılmasını amaçlamıştır. Bundan dolayı kaynakların ifadelerine göre çeşitli sanat dallarından kırkar kişilik gruplar Kemâleddin Bihzâd'ın kontrolünde kitaplar üzerinde çalışmalar yapmıştır. Hândmîr "*Hâbîbü's-Siyer*" adlı eserini bu dönemdeki çalışmalar neticesinde kaleme almıştır.⁴³ Hüseyin Baykara bu geniş ve büyük kütüphanenin yanı sıra oluşturduğu medrese vesilesi ile on binlerce öğrencinin burada eğitim almasını sağlamış, buranın giderleri için de büyük kaynaklar sunmuştur. Kendisinin bu denli ilim ile meşguliyeti pek çok sanatçının ve şairin ona dair eserler yazmalarına imkân tanımıştır. Bu durum Herât'ın ilmî faaliyetler açısından diğer noktalardan daha öne çıkmasına sebep olmuştur.⁴⁴

Timurlu Devleti'nin en önemli devlet adamlarından biri olan Ali Şîr Nevâî de Hüseyin Baykara'nın idaresinde Herât şehrinde pek çok alanda olduğu gibi ilmî faaliyetlerde önemli hizmetlerde bulunmuştur. O, kütüphanecilik faaliyetlerinin yanı sıra Timurlu Devleti'nde üç yüz yetmiş mescit, medrese ve hankah inşa ettirmiştir. İlim alanında önemli faaliyetler yürüten Ali Şîr Nevâî, Herât'ta kendi adını taşıyan bir kütüphane

³⁸Zahirüddin Muhammed Bâbü'r, *age*, s. 275.

³⁹Arazgöl Recepova, *agt*, s. 61 vd.

⁴⁰Zahirüddin Muhammed Bâbü'r, *age*, s. 275-286.

⁴¹Abbas Keymünşi, *agm*, s. 163.

⁴²İsfizârî, *age*, s. 556vd; İnayetullah Şehrâzi, *Şukufeni-i Hüner Der Ahd-ı Timuriyan-ı Herat*, (Tamamlayan, Zebiyullah Nazır Şehrâzi), Afganistan 1391, s. 39; Jamaledin Toomajma, "Türkmen Ekolü ve Herât Ekolünün Biçimsel Karşılaştırma", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.10/51, 2017, s. 427.

⁴³Abbas Keymünşi, *agm*, s. 164.

⁴⁴İsfizârî, *age*, s. 556vd; Abdullah Şehrâzi, *age*, s. 39; Jamaledin Toomajma, *agm*, s. 427.

yaptırmıştır. Ali Şîr Nevâî Herât'ta inşa ettiği kütüphaneye nadir bulunan kıymetli eserler getirerek burayı bir akademi merkezi haline dönüştürmüştür. O, dönemin önde gelen ünlü hattatlarından Sultan Ali Meşhedî, Mahmud Nur ve Hâce Şahâbeddîn Abdullâh Mürvârid ve onların emsallerini Herât'ta inşa ettirdiği kütüphaneye getirterek kitap yazım ve düzenleme faaliyetleri için görevlendirmiştir. Onların çalışmalarıyla bu kütüphane, kıymetli eserlerin bir araya getirildiği bir mekâna dönüşmüştür. Ali Şîr Nevâî tesis ettiği kütüphanenin idaresinin başkanlığına hattat, müzehhip ve aynı zamanda önemli bir nakkaş olan Hâce Muhammed Zefnun'u getirmiştir. Hâce Muhammed Zefnun bu kütüphanede uzun süre görev alarak pek çok eserin vücuda getirilmesinde önemli rol oynamıştır. Bu derecede önemli şahsiyetlerin Herât'a getirilmeleri şehirdeki ilmî ortamın gelişimine önemli katkılar sağlamıştır.⁴⁵

Hüseyin Baykara'nın iktidarında Herât şehrindeki ilmî faaliyetlere destek sunan önemli simalarından biri de Mevlana Nureddin Abdurrahman Câmî'dir. O Herât'taki ilmî faaliyetlerin gelişiminde büyük pay sahibi olanlardan biridir. Köklü bir aile geleneğinden gelen Abdurrahman Câmî'nin Timurlular döneminde Herât'ta yoğun faaliyetleri olmuştur. O, ilmî çalışmaların yanı sıra eserleri ile de tanınmaktadır. Abdurrahman Câmî Herât'ta inşa ettiği kütüphanenin başına da dönemin bilinen meşhur hattatlarından Muhammed Nur'u tayin etmiştir. Bu kütüphanede Sultan Ali Meşhedî, Sultan Muhammed Handan gibi önemli sanatkârlar görev almışlardır. Bu mekân bünyesinde barındırdığı pek çok alana dair farklı eserler ile dönemin önemli kütüphanelerinden biri olmuştur. Abdurrahman Câmî kütüphanede sadece eser telif etmekle kalmamış aynı zamanda araştırma ve geliştirme faaliyetlerine de büyük destek sağlamıştır. Burada Abdurrahman Câmî'nin eserlerini hat sanatının en güzel örnekleri ile süsleyen Muhammed Nur'un nakşettiği bazı eserler Osmanlı Devleti, Hindistan'daki siyasi teşekküllere ve Safeviler'e talep edildikleri için hediye edilmişlerdir.⁴⁶

Hüseyin Baykara'nın vefatından sonra oğulları ve devlet adamları tarafından da bir takım ilmî faaliyetler yürütülmüş ancak siyasî anlamda başlayan Özbek tehdidi Herât'ta inşa edilen birtakım faaliyetlerin azalmasına sebebiyet vermiştir. Sultan Hüseyin Baykara'nın oğlu Bediüzzaman Mirza babasının ölümünden sonra iktidarda yer alsada da Özbeklerin saldırıları sonrasında Timurlu Devleti'ni bu saldırılardan koruyamamış ve yıkılışına giden süreçte pay sahibi olmuştur. Ancak O, dönemin siyasî durumunun dışında babasının Herât'ta tesis ettiği muazzam kültür birikiminden nasibini almış ve burada kendi adını taşıyan büyük bir kütüphane oluşturmuştur. Oluşturduğu bu kütüphaneye büyük bilim adamlarını getirerek onlara destekler sunan Bediüzzaman Mirza, bu kütüphaneyi bir sosyal mekân haline getirmiştir.⁴⁷ Yine Hüseyin Baykara'nın çocuklarından biri olan Feridun Hüseyin Mirza da Herât şehrinde bir kütüphane tesis ederek Molla Hüseyin Vaiz Kâşifi, Muînüddîn Muhammed-i Zemcî İsfizârî başta olmak üzere dönemin önemli isimlerini bu kütüphane bünyesinde bir araya getirmiştir. Feridun Hüseyin Mirza kendi adını verdiği kütüphaneye dönemin önemli nakkaşları, hattatlarını da getirerek burayı bir akademi merkezine dönüştürüp aktif olarak kullanılmasına imkân sağlamıştır. Bu kütüphaneden günümüze bir eser kalmamıştır. Ayrıca Emir Ali Şîr Nevâî'nin desteklerini alan önemli vezirlerinden biri olan Hâce Efdaleddin Muhammed Kirmânî'nin de Herât şehrinde cami, medrese, kütüphane ve hankah inşa ettirdiği bilinirken yapı ve konum olarak hakkında malumat bulamadığımız bu kütüphanede Herât şehrinde yer alan önemli hattatların bir araya getirilerek binlerce cilt kitabın yazılıp düzenlenmesine imkân tanıdığı bilmektedir.⁴⁸ Netice itibariyle başta kütüphane ve medreseler olmak üzere Herât şehrinde inşa edilen bu yapılar Timurlu iktidarında bu şehrin "Horasan'ın İncisi" şeklinde tarif edilmesinin altında yatan sebeplerden sadece bir kaçıdır.

SONUÇ

Asya kıtasının güney batısında yer alan Afganistan coğrafyası üzerinde konumlanan Herât şehri geçmişten günümüze pek çok devlet tarafından kontrol altına alınmış ve farklı medeniyetlere ait izleri bünyesinde barındırmıştır. Bu bağlamda söz konusu coğrafyada hâkimiyet kuran söz konusu siyasi teşekküllerden biri de Timurlu Devleti'dir.

Timurlu Devleti'nin kurucusu Emir Timur, Cengîz Han gibi cihan imparatoru olma idealiyle pek çok noktaya seferler düzenlemiş ve 1381 yılında Herât'ı ele geçirmiştir. Herât onun siyasî iktidarında dönemin başkenti Semerkand'ın gölgesinde kalmasına rağmen devlet için siyasî, askerî ve ticarî manada önemli bir işlev görmüştür. Emir Timur'un vefatının ardından tarihsel açıdan sahip olduğu önem, ticaret yollarının güzergâhı üzerinde olmasına bağlı olarak üstlendiği ekonomik ve ticarî kapasite ile birlikte stratejik-savunma ve askerî etmenler, Türkistan-Hindistan ve İran coğrafyası üçgeninde doğu-batı, kuzey-güney eksenli bölgenin kapısı olma özelliği ve de mirzalığı döneminden itibaren şehirde bulunmasından dolayı potansiyelini iyi tanıdığı Herât Timurlu Devleti'nin yeni başkenti olmuştur. Siyasî, askerî ve kültürel açıdan Timurlular için ehemmiyet arz eden Herât,

⁴⁵ Abbas Keymünşi, *agm*, s. 164 vd.

⁴⁶ Hüseyin Pirniya-Abbas İkbâl Aştıyani-Muhammed Hasan Behnâmfer, *Tarih-i Kamil-i İnan*, İntişarat-ı Arayan, Tahran 1401, s. 650; Abbas Keymünşi, *agm*, s. 165.

⁴⁷ Abbas Keymünşi, *agm*, s. 166.

⁴⁸ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 122; Abbas Keymünşi, *agm*, s. 167.

HORASAN'IN İNCİSİ HERÂT'TA TİMURLULAR DÖNEMİNDE İLMÎ FAALİYETLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Şahruh'tan devletin son parlak idarecisi olan Hüseyin Baykara'nın iktidarının sonuna kadar Timurlular için önem arz eden bir konuma yükselmiştir.

Şahruh'un siyasi iktidarı ile birlikte siyasî, askerî ve ticarî açıdan önem arz eden Herât şehrinde Türk kültür yapısının yanı sıra Arap, Fars ve Hind kültürlerinin de tesirleri görülmüş ve şehir pek çok medeniyetin bıraktığı kültürel mirasın da tesiriyle siyasî gücün yanı sıra ilim ve kültür bakımından da üst düzeyde bir gelişim göstermiştir. Bu manada bakıldığında Şahruh ile birlikte Timurlu Devleti'ndeki siyasi iktidar süreçleri Türkistan coğrafyası ve çevresinde kültürel ve bilimsel gelişim açısından önemli bir dönem olmuştur. Bu dönemin en dikkate değer merkezlerinden biri, özellikle bilim ve sanat açısından büyük bir öneme sahip olan Herât şehriydi.

Şahruh açısından Herât, Timurlu Devleti için sadece siyasî askeri ve ticaret merkezi değil, aynı zamanda bilim ve kültürün büyük bir merkezidir. Onun iktidarında şehirde gerçekleştirilen ilmî faaliyetler, dönemin bilimsel ve kültürel gelişimine büyük katkı sağlarken, bu miras Türkistan coğrafyası başta olmak üzere dünyanın farklı noktalarındaki bilimsel düşüncenin de gelişimine önemli bir katkı sunmuştur.

Babası Emir Timur'un başkenti Semerkand olmak üzere Timurlu Devleti için bıraktığı zengin ilmî birikimin üzerinde hâkimiyet tesis eden Şahruh ile birlikte Herât, dönemin önemli bilimsel ve kültürel merkezlerinden biri haline gelmiştir. Şahruh'un teşvikleriyle, şehirde ilmî faaliyetlerin geliştirilmesi amacıyla birçok medrese, kütüphane ve hankah vs. gibi yapılar inşa edilmiştir. Herât'ta inşa edilen bu yapılar dönemin bilimsel faaliyetlerinin Herât'a taşınmasına yol açarken İslam dünyasının dört bir yanından buraya ilmî faaliyetler için pek çok âlim ile birlikte eğitim almak için talebelerin buraya gelmesinin de önünü açmıştır. Bundan dolayı Şahruh'un uzun süren iktidarı döneminde Herât, bilim insanları ve öğrencilerin o dönemde ev sahipliğini yapan bir merkez olmuştur. Bu açıdan şehirde bulunan söz konusu bilim insanları ve talebeler de şehirde pek çok bilimsel çalışma ile yazılı eser ortaya çıkarırken, bu çalışmalar bilimsel gelişmelerin daha da ileriye taşınmasının önünü açmıştır. Özellikle de bu dönemdeki ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü başta medrese ve kütüphanelerde Türkçe, Arapça ve Farsça el yazmalarından oluşan bilimsel eserler Herât şehrindeki bilimsel bilgi ve kültürel mirası korumak açısından büyük bir önem arz etmekte olup günümüze kadar oluşan zengin birikimin taşınmasının temel taşlarını oluşturmuştur.

Şahruh döneminde tarih, felsefe, edebiyat, matematik, astronomi başta olmak üzere çeşitli bilim dallarında eğitimlerin verilip eserlerin kaleme alındığı Herât'taki ilmî müesseseler onun vefatının ardından Türk-İslam bilim tarihi için değil dünya bilim tarihi içinde bir yer kazanmış olan bilge hükümdar Uluğ Bey'in iki sene süren kısa iktidarında başkentin tekrardan Semerkand'a taşınmasıyla kısa bir süreliğine durgunluk dönemine girmiştir. Uluğ Bey Semerkand'da özellikle astronomi alanında önemli çalışmalar yapmış ve bu bilimin öncülerinden olmuştur. Temeli Emir Timur'a dayanan ve onun çıktığı seferler neticesinde ilim adamlarını başkent Semerkand'a getirerek oluşturduğu ilmî birikim, Uluğ Bey ile zirve noktasına ulaşmışken onun vefatı ile birlikte Herât yeniden başkent olmuş ve ilmi faaliyetlerin merkezi konumuna yeniden yükselmiştir.

Ebû Said döneminde taht ve siyasî mücadelelerin yoğun olması hasebiyle ilmî faaliyetler çok fazla ilerlememiş, bu dönemde sultanın yanında büyük nüfuz sahibi Hoca Ubeydullah Ahrâr'ın etkisiyle daha çok dinî ilimler üzerine çalışmalar yoğunlaşmıştır. Ebû Said döneminde bir taraftan süren siyasî taht mücadeleleri ve diğer taraftan da devam eden devletlerarası problemler onun döneminde Herât merkezli ilmî faaliyetlerin özellikle de Hoca Ubeydullah Ahrâr'ın telkinleri sebebiyle dünyevi bilimlere itibar etmemesine bağlı olarak dinî bilimler ağırlıklı olarak kalmasına sebep olmuştur.

Timurlu Devleti için siyasî faaliyetlerinin yanı sıra daha çok Herât merkezli bilimsel çalışmalar başta tarih, edebiyat, felsefe, sanat, astronomi ve kültür alanlarındaki faaliyetleri olmak üzere bazı bilim insanlarının Doğu Rönesans'ı şeklinde tarif ettikleri Herât, Hüseyin Baykara'nın siyasi iktidarında Türkistan coğrafyasının kültürel ve ilmî merkezlerinden biri haline gelmiştir. Hüseyin Baykara'nın yönetiminde Herât'ta büyük bir ilmî ve kültürel uyanış yaşanmıştır. Onun iktidarı da kendisinden önceki seleflerinde olduğu gibi bilim insanlarına büyük desteklerin verilmiş ve çalışmalarını teşvik edilmiştir. Kendisi de büyük bir mütefekkir olan Hüseyin Baykara'nın iktidarında sarayda edebiyat, bilim, sanat ve eğitim alanlarında birçok ünlü şair, tarihçi, din adamları ve edebiyatçılar ağırlanmış, burada düzenlenen ilmi münazaralarla da Herât şehri ilmî ve kültürel açıdan parlak bir dönem geçirmiştir. Herât şehrindeki zengin ilmî birikime bağlı olarak diğer dönemlerde olduğu gibi pek çok bilimsel eser kaleme alınmış ve zengin kütüphaneler inşa edilerek şehir farklı coğrafyalardan gelen âlimler ile birlikte buradan eğitimler alarak farklı coğrafyalara buradaki zenginliği taşıyan talebelerin merkezi olmuştur.

Hüseyin Baykara'nın bilim adamları, sanatçılar başta olmak üzere kalem ve zanaat erbabına verdiği önem Herât merkezli bir bilim-sanat ekolünün ortaya çıkmasına vesile olmuş, Herât ekolüne bağlı olarak şehirdeki pek çok eserlerin günümüze kadar etkilerini sürdürmelerini sağlamıştır. Onun iktidarında kendisi gibi bir mütefekkir olan ve Timurlu Devleti'nin en önemli devlet adamlarından biri olan Ali Şîr Nevâî başta olmak üzere sanat ve ilim erbabını destekleyen devlet adamlarının varlığı da şehre büyük bir ün kazandırmıştır.

Ali Şîr Nevâî Herât'taki ilmî faaliyetlerde yalnızca bir edebi unsur olarak değil, aynı zamanda kültürel ve bilimsel faaliyetleri destekleyen bir yönetici olarak da önemli bir rol oynamıştır. O hem kendi eserleri hem de desteklediği medrese ve kütüphaneler başta olmak üzere ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü mekânlar ve şahsiyetler aracılığıyla Timurlular döneminde Herât, bilim, edebiyat ve sanat alanlarında büyük bir entelektüel ve kültürel merkez olarak dikkati üzerine çekmiş ve dünya çapında bir üne kavuşmuştur. Kısaca ifade etmek gerekirse Hüseyin Baykara döneminde Timurlu Devleti için Herât ilmî faaliyetlerinde zirve noktası yaşamış ve bilimsel faaliyetlerin kalbinin attığı bir nokta olmuştur.

Hüseyin Baykara'nın vefatından sonra oğulları ve devlet adamları tarafından da bir takım ilmî faaliyetler yürütülmüş ancak siyasî anlamda başlayan Özbek tehdidi Herât'ta inşa edilen birtakım faaliyetlerin azalmasına sebebiyet vermiştir. Devletin yıkılması ile birlikte de Timurluların Herât'ta bırakmış olduğu zengin birikim Hindistan'dan Osmanlı Devleti'ne kadar pek çok noktaya kadar taşınarak günümüze kadar etkilerini sürdürmüştür.

KAYNAKÇA

- AFZALİ, Ser Muhakik İslam, *Herat der Ahd-ı Timuriyan*, İntişarat-ı Tarih ve Ttnografi, Afganistan 1389
- AKA, İsmail, "Şâhruh", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul 2010, ss.293-295.
- AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- AKKAYA, Mehmet, "XV. Yüzyılın İki Büyük Şairi Nevâî ve Ahmed Paşa Üzerine Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Turkish Studies*, S.13/18, 2018, ss.21-29.
- AKKUŞ, Mustafa-ZEKİ, İzzetullah, "Timur'un Sarayında Yetişen Tarihçilerin Timur Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.20/3, 2018.
- ALAN AKBIYIK, Hayrunnisa, "Timurluların Bilim ve Sanata Yaklaşımları ve Bazı Son Dönem Sanatkârları", *Bilig*, S.30, 2004, ss.151-171.
- ALAN, Hayrunnisa, "Timurlular", *Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, Haz. Ahmet Kanlıdere ve İlyas Kemalolu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020.
- ALAN, Hayrunnisa-KEMALOĞLU, İlyas, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.
- AUBE, Sandra-LORAİN, Thomas-BENDEZU-SARMİENTO, Julio, "The Complex of Gawhar Shad in Herât: New Findings about its Architecture and Ceramic Tile Decorations", *Journal of the British Institute of Persian Studies*, S. 58/1, 2020, ss.62-83.
- BABUR, Zahîrüddîn Muhammed Bâbü, Bâbüname (*Babur'un Hatıratı*), çev. Reşit Rahmeti Arat, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985
- BARTHOLD, Vasilij Viladimiroviç, "Herât ve Herirüd Boyu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.27, İstanbul 1973, ss.179-192.
- BEHRE, Veli Şah, *Herât Negin-i Horasan*, İntişarat-ı Ahrari, Afganistan 1391.
- BROWN, Edward Granville, *Tarih-i Edebiyat-ı İnan (Ez Firdevsi Ta Sa'dî)*, Frs. çev. Fethullah Müctebayı, İntişarat-ı Mürvârid, Tahran 1339.
- DURAK, Neslihan, "Geçmişten Günümüze Afganistan'daki Türkler", *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı* S.II, Ankara 2013, ss.2780-2792.
- DURAK, Neslihan, "Afganistan'da Çingizli Hâkimiyetinin Tesisi", *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğluna Armağan*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss.253-273.
- EL-HEREVÎ, Seyf b. Muhammed b. Yakub, *Tarih-nâme -yi Herât*, İntişarat-ı Esatir, Tahran 1373.
- EL-İSFİZARÎ, Muînüddîn Muhammed-i Zemcî, *Ravzatü'l-Cennat fi Evsaf-ı Medinetü'l Herat I*, (Tsh., Seyid Muhammed Kazım İmam), İntişarat-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran 1338.
- EMİRHANÎ, Gulam Rıza, "Bazşinaht-ı Cereyanha-yı Ferhengi-yi Herât der Asr-ı Şâhruh", *Pejuheşha-yı Ulum-ı Tarihi*, S.6/2, Payız/Zemistan 1393, ss.21-38.

HORASAN'IN İNCİSİ HERÂT'TA TİMURLULAR DÖNEMİNDE İLMİ FAALİYETLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

ENSARİ, Faruk, *Tarih-i Herât*, İntişarat-ı Bonyad-ı Endişe, Kabil 1398.

ERASLAN, Kemal, *Hüseyin-i Baykara Divanı'ndan Seçmeler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 200

ESHENKULOVA, Kishimjan, *Timurlular Devri Medrese Eğitimi ve Ulum el-Evail (Matematik, Astronomi ve Tıp)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2001.

GÖKÇE, Mustafa-TOMBULOĞLU, Tuba, “10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde Semerkand”, *History Studies*, C. 10, S.10, 2018, ss.131-144.

HUDUD AL-ALAM, *The Regions of The Word A Persian Geograpy 372-A.H 982 A.D.*, (ing. çev. V. Minorsky), Printed At The University Press Oxford, London 1937.

KASKA, Çetin, “Timurlular Döneminde Edebiyat”, *KARE-Uluslararası Edebiyat, Tarih ve Düşünce Dergisi*, S.8, 2019, ss.129-142.

KEYMÜNŞİ, Abbas, “Kitaphaneha-yi İran Der Dovre-yi Timuriyan”, *Mecelle-yi Danişkede-yi Edebiyat ve Ulum-ı İnsani Danişgah-ı Tahran*, 1374, ss.151-171.

KUT, Günay, “Ali Şir Nevâî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 1993, ss.449-453.

NEFİSÎ, Sa'îd *Târih-i Nazm u Nesr-i Farsî Der İran ve Der Zebân-ı Farsî I*, İntişarat-ı Furûğî, Tahran 1363

OKUMUŞ, Ömer, “Abdurrahman Câmî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul 1993, ss.94-99.

ÖZDARENDELİ, Nursel, “Çağdaşlarının Dilinden Ali Şir Nevai”, *Turkish Studies*, S.8/9, 2013, ss.2043-2054.

PUYAN, Resul, *Coğrafya-yı Umumi-yi Vilayet-i Herât*, İntişarat-ı Tarane-yi Meşhed, Meşhed 1388.

PİRİNİYA, Hüseyin-AŞTİYANİ, Abbas İkbâl-BEHNAMFER, Mahmud Hüseyin, *Tarih-i Kamil-i İran*, İntişarat-ı Arayan, Tahran 1401.

RAHMANİ, Zabihullah, “Kendi Döneminde Yazılan Kaynaklarda Ali Şir Nevâî ve Fazla Bilinmeyen Üç Eseri”, *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, S.10, 2019, ss. 291-303.

RECEPOVA, Arazgül, *Timurlularda Kültürel Hayat ve Sultan Hüseyin Baykara Dönemi*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2019.

RESÛLÎ, İhsan-İ'TİSÂM İrec-MİHRDÂD Metîn, “Sebk ve Tezyin-i mimari-yi Binâhâ-yı Devre-i Timuriyân”, *Mutalaât-ı Hüner-i İslâmî*, S.37, Bahar 1399, ss.110-127.

SEMERKANDİ, Kemaleddin Abdurrezzak, *Matla'-ı Sa'deyn ve Mecma'-ı Bahreyn*, Haz. Abdul Hüseyin Nevayî, İntişarat-ı Azadi, Tahran 1382.

SEVER, Mehmet, “Şevahidu'n-Nubuvve Adlı Eseri Bağlamında Abdurrahman Câmî'nin Ehl-i Beyt Tasavvuru ve Ehl-i Beyt'in Emeviler'le İlişkilerine Dair Bazı Görüşleri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.48, 2020, ss.303-334.

SÖYLEMEZ, Yusuf Ziya, “Türk-İslam Şehirlerinden Herat'ın Rivayetlere Göre İnşası Üzerine Bir Değerlendirme”, *The Journal of Academic Social Science*, S.143, 2023, ss. 155-162

STRANGE, G. Le, *The Lands of The Earsten Caliphate, Mesopotamia, Persia and Cenral Asia from the Moslem Conquest to The Time of Timur*, Cambridge University Press, Cambridge 1905.

ŞAHİN, Mustafa, *Orta Çağda Herat Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar (961-1507))*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Tokat 2013.

ŞAMÎ, Nizameddin, *Zafername*, (çev. Necati Lugal), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

ŞEHRAZÎ, İnyetullah, *Şukufeni-yi Hüner Der Ahd-ı Timuriyan Herat*, (Tamamlayan, Zebiyullah Nazır Şehrazi), Afganistan 1391.

TABİBÎ, Abdulhekim, *Şukufani-yi Herât Der Asr-ı Timuriyan*, İntişarat-ı Şura-yı Sekafeti-i Cihad-ı Afganistan, enayatshahrani.com, Afganistan 1985.

TACÛ'S-SELMÂNÎ, *Tarih-nâme*, çev. İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

TAŞKIRAN, Hasan, “Timurlu Devlet Adamlarından Emir Şah Melik”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S.12/3, 2022, ss. 518-535.

TOGAN, A. Zeki Velidi, “Herât”, *M.E.B. İSLAM Ansiklopedisi*, C.5/1, İstanbul 1993, ss. 429-442.

TOOMAJNIA, Jamaledin, “Türkmen Ekolü ve Herât Ekolünün Biçimsel Karşılaştırma”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.10/51, 2017, ss.419-432.

TOMBULOĞLU, Tuba, “Timurlularda Şehircilik ve Sosyal Hayat: Semerkand ve Herat Örneği”, Ed. F. Korkmaz, *9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı*, İstanbul Universty Press, İstanbul 2023, ss. 1031-1045.

USLU, Recep “Herat”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.17, İstanbul 1998, ss. 215-218

YEZDİ, Şerefüddin Ali, *Emir Timur (Zafername)*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

YÜKSEL, Musa Şamil, “Timur, Tarih ve İbn Haldun”, *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası: Uluslararası Sempozyumu*, Ed. Abdolvahap Kara-Ömer İşbilir, Mimar Sinan G.S.Ü. Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2007.

YÜKSEL, Musa Şamil, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

ZEKİ, İzzetullah, *Emir Timur Dönemi Bilginleri*, Çizgi Kitapevi, İstanbul 2021.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**HORASAN'IN İNCİSİ HERÂT'TA TİMURLULAR DÖNEMİNDE İLMİ FAALİYETLER
ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 219-242.

Geliş Tarihi–Received Date: 20.09.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 23.10.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

İSTANBUL’UN FETHİNDE KULLANILAN OSMANLI/TÜRK SAVAŞ TOPLARININ ÖNEMİ VE ETKİLERİ

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1553676>

 SEHER SELİN ÖZMEN* · SÜLEYMAN ÖZMEN**

ÖZ

1453 yılında Konstantinopolis’in Türkler tarafından fethi, dünya tarihinde bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Fetih, Batı Roma İmparatorluğu’nun yıkılmasının ardından Doğu Akdeniz’de bin yıldan fazla hüküm süren Bizans İmparatorluğu’nun sonunu getirirken Osmanlı İmparatorluğu’nun bölgede büyük bir güç olarak yükselişinin başlangıcı olmuştur. Fetih, yeni bir çağın başlamasının dinamiklerini ateşlemiş, Asya ile Avrupa kültürünün birbirine çarpmasının etkisiyle her iki kültürün entegrasyonuna katkı sağlayarak onları kalıcı olacak şekilde etkilemiştir. Bu makalenin ilk bölümünde, bu durumla ilgili mevcut araştırma ve değerlendirmeler incelenmiştir. Makalenin amacı, 1453 yılında İstanbul’un fethi sırasında Osmanlı/Türk toplarının rolünü anlamak ve bu topların fetih sürecindeki etkisini değerlendirmektir. Ayrıca, bu topların kullanımının savaş taktikleri ve askeri strateji üzerindeki etkilerini incelemek de amacın bir parçasıdır. Makalenin asıl amacı ise; o dönemde dünyanın en büyük ve güçlü surlarıyla çevrili “ele geçirilmesi ve yıkılması imkânsız” algısına sahip sembol bir kale kentin ele geçirilmesine neden olan, çağının ilerisinde bir teknolojiye sahip Osmanlı toplarının, bilinen kuşatma stratejilerini değiştiren etkilerini incelemektir. Osmanlı topları 1453 yılında İstanbul’un fethinde çok önemli bir rol oynamıştır. Burada karşımıza şöyle bir soru çıkmaktadır. 1453 İstanbul’unun fethinde Osmanlı/Türk toplarının rolü neydi ve bu topların kullanımı, fetih sürecindeki stratejik kararlar üzerinde nasıl etkili oldu? Sultan Mehmed’in komutası altındaki Osmanlı Ordusu, kuşatmada Macar mühendis Urban tarafından tasarlanan ünlü *Basilica* ve *Great Turkish Bombard* gibi devasa bombardıman topları da dâhil olmak üzere etkileyici bir dizi top kullanmıştır. Bu toplar, bin yılı aşkın bir süredir fethedilemeyen Konstantinopolis’in zorlu surlarının aşılmasında etkili olmuştur. Makalenin temel argümanı, Osmanlı/Türk toplarının İstanbul’un fethinde kilit bir rol oynadığı ve fetih sürecinin başarısında belirleyici olduğudur. Bu argüman, tarihi kanıtlar, belgeler ve stratejik analizlerle desteklenmiştir. Osmanlı Ordusu, yoğun bombardıman gibi gelişmiş topçu taktiklerini surlardaki zayıf noktalarda yıkıcı bir etki oluşturmak için kullanmışlardır. Toplar aynı zamanda şehrin savunmasında yarattığı korku ve moral bozukluğu ile Konstantinopolis’in nihai düşüşüne katkıda bulunmuştur. O dönemdeki topların bilimsel olarak incelenmesi neticesinde, Osmanlı İmparatorluğu’nda ideal tunc alaşımının Avrupa devletlerinden yaklaşık bir yüzyıl kadar önce kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca ısınan topların ve diğer ateşli silahların yağ ile soğutulması uygulaması da o dönemde ilk defa Türkler tarafından gerçekleştirilmiştir. Makalede kullanılacak yöntemler arasında tarihsel analiz, belge incelemesi, askeri strateji ve teknoloji üzerine literatür taraması, arkeolojik bulguların değerlendirilmesi yer almaktadır. Makalede sunulan bulgular, Osmanlı/Türk toplarının teknik özellikleri, kullanımı, fetih stratejisi üzerindeki etkileri, topçu birliklerinin organizasyonu ve fetih sırasındaki performansları gibi konuları kapsamaktadır. Sonuç olarak, Osmanlı topçuluğunun kurumsallaşması ve ateşli silah teknolojisindeki ilerlemeler, Osmanlı İmparatorluğu’nun genişlemesine önemli katkılar sağlamıştır. İstanbul’un fethi, teknoloji ve bilim ile stratejik askeri planlamanın birleştiğinde insanlık tarihine nasıl yön verebileceğinin önemli bir örneğidir.

Anahtar Kelimeler: 1453 İstanbul’un Fethi, Osmanlı İmparatorluğu, Fetih, Top, Teknoloji.

* Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tekirdağ/TÜRKİYE, E-Posta: sozmen@nku.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0003-3847-4466.

** Doç. Dr., İstanbul Rumeli Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İstanbul/TÜRKİYE, E-Posta: suleyman.ozmen@rumeli.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0003-4102-5733.

İSTANBUL'UN FETHİNDE KULLANILAN OSMANLI/TÜRK SAVAŞ TOPLARININ ÖNEMİ VE ETKİLERİ

THE IMPORTANCE AND EFFECTS OF OTTOMAN/TURKISH CANNONS USED IN THE CONQUEST OF ISTANBUL

ABSTRACT

The 1453 conquest of Constantinople by the Turks is seen as a turning point in world history. The conquest marked the end of the Byzantine Empire, which ruled the Eastern Mediterranean for more than a thousand years after the fall of the Western Roman Empire, and the beginning of the rise of the Ottoman Empire as a great power in the region. The Conquest ignited the dynamics of the beginning of a new era, and the impact of the collision of Asian and European cultures contributed to the integration of both cultures, influencing them in a lasting way. The first part of this article examines the existing research and evaluations on this situation. The aim of the article is to understand the role of Ottoman/Turkish cannons during the conquest of Constantinople in 1453 and to evaluate the impact of these cannons on the conquest process. It also aims to examine the impact of the use of these cannons on battle tactics and military strategy. The main purpose of the article is to examine the effects of the Ottoman cannons, which were ahead of their time and led to the capture of a symbolic fortress city surrounded by the largest and strongest walls in the world at the time with the perception of "impossible to capture and destroy", and which changed the known siege strategies. Ottoman cannons played a crucial role in the conquest of Istanbul in 1453. Here we are confronted with the following question. What was the role of Ottoman/Turkish cannons in the 1453 conquest of Constantinople and how did their use influence strategic decisions during the conquest? The Ottoman Army, under the command of Sultan Mehmed II, used an impressive array of cannons during the siege, including the famous "Basilica" and the "Great Turkish Bombard", massive bombardment cannons designed by the Hungarian engineer Urban. These cannons were instrumental in breaching the formidable walls of Constantinople, which had remained unconquered for over a thousand years. The main argument of this article is that Ottoman/Turkish artillery played a key role in the conquest of Constantinople and was decisive for the success of the conquest. This argument is supported by historical evidence, documents and strategic analysis. The Ottoman Army used advanced artillery tactics, such as intense bombardment, to devastating effect on weak points in the fortifications. The cannons also contributed to the eventual fall of Constantinople by creating fear and demoralization in the city's defenses. Scientific analysis of the cannons of the period shows that the Ottoman Empire used the ideal bronze alloy about a century earlier than European states. In addition, the practice of cooling heated cannons and other firearms with oil was also practiced by the Turks for the first time in that period. The methods used in this article include historical analysis, document analysis, literature review on military strategy and technology, and evaluation of archaeological findings. The findings presented in the article cover the technical characteristics of Ottoman/Turkish artillery, its use, its impact on conquest strategy, the organization of artillery units and their performance during the conquest. In conclusion, the institutionalization of Ottoman artillery and advances in firearms technology contributed significantly to the expansion of the Ottoman Empire. The conquest of Istanbul is an important example of how technology and science combined with strategic military planning can shape human history.

Keywords: 1453 Conquest of Istanbul, Ottoman Empire, Conquest, Cannon, Technology.

GİRİŞ

Makalenin amacı, 1453 İstanbul Fethi sırasında Osmanlı/Türk toplarının rolünü incelemek ve bu topların fethine olan katkısını analiz etmektir. Bu maksatla öncelikle İstanbul'un fethine giden süreç ve dönemin askeri teknolojileri hakkında genel bir araştırma yapılmış ve askeri tarih kuramları ile topların askeri strateji ve savaş teknolojileri üzerindeki etkisini anlamak için kullanılan teoriler genel olarak incelenmiştir.

Bu bağlamda *teknolojik determinizm* (teknolojinin askeri başarı üzerindeki belirleyici rolü) ve tarihsel dönem içindeki *askeri devrim teorisi* gibi kuramlar gözden geçirilmiş ve analizimizde; topların stratejik ve taktiksel analizini yapmak için İstanbul'un fethi hakkında mevcut yerli ve yabancı akademik çalışmalar gözden geçirilerek literatür taraması yapılmıştır. Ayrıca Osmanlı dönemine ait askeri belgeler, kronikler, çağdaş tarihçiler ve fetih raporlarının incelenmesi neticesinde karşılaştırmalı analiz yapılarak Osmanlı/Türk toplarının, diğer çağdaş toplarla ve önceki askeri teknolojilerle karşılaştırılması yapılmıştır.

Yapmış olduğumuz analizde, topların İstanbul kuşatmasındaki stratejik kullanımı, surlara olan etkisi ve topların taktiksel uygulamaları değerlendirilerek topların kuşatma stratejileri içinde nasıl yer aldığı ve fetih sürecindeki rolü ele alınmıştır. Çalışmamızda ulaştığımız bulgularda Osmanlı/Türk toplarının teknolojik açıdan ne gibi yenilikler sunduğu ve bu yeniliklerin fetih üzerindeki etkisi, dönemindeki teknolojik yenilik olarak ana konu olarak ele alınmış ve topların fetih sürecindeki taktiksel uygulamaları ve bu uygulamaların fetihteki başarının nedenleri üzerindeki etkisi, askeri strateji başarısı olarak gözlenmiştir.

Sonuç olarak genel bir değerlendirme yapılacak olursa Osmanlı/Türk toplarının İstanbul'un Fethi üzerindeki genel etkisi üzerinden değerlendirme yapılarak gelecekteki araştırmalarda bu alanda daha fazla

araştırma yapılması gereken noktalar üzerinde durulmuştur. Bu çalışmada, teknolojik determinizm kuramı çerçevesinde Osmanlı/Türk toplumlarının fetih politikaları üzerindeki etkisi, teknoloji ve askeri yenilikler açısından ele alınmıştır. Aynı zamanda, dönem içinde yaşanan askeri devrim teorisi üzerinden askeri teknolojilerdeki büyük değişimlerin, savaşlar ve devletlerin şekillenmesi üzerindeki rolü vurgulanmıştır.

Bulgulara baktığımızda genel olarak dönem içindeki teknolojik yenilikler, Osmanlı/Türk toplumlarının özellikle kuşatma topları, İstanbul'un güçlü surlarını aşmada ne denli etkili olduğu görülmüş, toplumların kalibreleri, ateş gücü ve tasarımındaki yenilikler, muadilleriyle karşılaştırıldığında Türk toplumlarının teknolojik üstünlüğü bariz olarak görülmüştür. Ayrıca toplumların, kuşatma taktiklerinde nasıl kullanıldığı ve Osmanlı ordusunun fetih sürecindeki başarısını nasıl etkilediği değerlendirilmiştir.

Konstantinopolis, MS 324 tarihinde Roma İmparatoru I. Konstantin tarafından kurulmuş ve bin yıldan fazla bir süre boyunca Doğu Roma İmparatorluğu'nun merkezi olmuştur. Bu şehir, tarih boyunca birçok saldırı, uzun süren kuşatmalar, iç isyanlar ve hatta işgallere maruz kalmıştır. Ancak, efsanevi savunma hatları, antik ve Orta Çağ dünyasının en etkileyici sembollerinden biri olarak ayakta kalmıştır. Konstantinopolis şehri, Osmanlı Padişahı II. Mehmed'in yaratıcı kuşatma tekniklerine ve güçlü topçularına karşı koyamamıştır. Hristiyan dünyasının mücevhri ve ele geçirilemez algısıyla ünlenen Konstantinopolis, 29 Mayıs 1453 Salı günü Osmanlı tarafından ele geçirilmiştir.¹

Konstantinopolis'in 1453 yılında Osmanlı Türkleri tarafından fethi birçok kişi tarafından dünya tarihinde bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Bu savaş, Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Doğu Akdeniz'de bin yıldan fazla süren Bizans İmparatorluğu'nun sonunu işaret etmektedir. Bizans İmparatorluğu yüzyıllar boyunca, özellikle de Dördüncü Haçlı Seferi'nde Haçlı Ordusunun hileli bir şekilde Konstantinopolis'in fethinden sonra zayıflamıştı. Şehir daha sonra 1261'de yeniden fethedildi, ancak Bizans İmparatorluğu bir zamanlar sahip olduğu askeri gücü bir daha kazanamadı.²

1453 yılına gelindiğinde şehrin nüfusu eski büyüklüğünün çok az bir kısmıydı. Nihayet 1453 yılında, Bizans İmparatoru XI. Konstantin Palaeologus sadece Konstantinopolis şehrini ve güney Yunanistan'daki bazı bölgeleri kontrol ederken, şehir Boğaz'ın her iki yakasında şehri çevreleyen toprakları kontrol eden Osmanlı'nın yedinci padişahı olan II. Mehmed (Fatih Sultan Mehmed) tarafından fethedildi. Fetihten sonra çok sayıda Bizanslı bilgin Batıya kaçmış ya da Osmanlı Sultanlarının sarayına katılarak her iki kültürü de etkilemiştir.³

1453 yılında İstanbul'un fethi, dünya tarihinde yeni bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Bu olay, Bizans İmparatorluğu'nun sonunu işaret ederken, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişine ve bölgedeki güç dengelerinin değişimine yol açmıştır. Bu önemli tarihi olayın merkezinde, Osmanlı/Türk toplumlarının etkileyici rolü bulunmaktadır. Bu makale, 1453 İstanbul'unun fethinde Osmanlı/Türk toplumlarının stratejik önemini incelemekte ve fetih sürecindeki etkilerini değerlendirmektedir. Ayrıca, bu toplumların kullanımının savaş taktikleri ve askeri strateji üzerindeki etkilerini analiz etmektedir. Bu makale, Osmanlı toplumlarının çağının ilerisindeki teknolojileri ve bilinen kuşatma stratejilerini değiştiren etkilerini vurgulamaktadır. İstanbul'un fethinde kullanılan Osmanlı/Türk toplumlarının rolü, bu fethin başarıyla sonuçlanmasında kilit bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu Makalede; o dönemde dünyanın en büyük ve güçlü surlarıyla çevrili “*ele geçirilmesi ve yıkılması imkânsız*” algısına sahip sembol bir şehrinin Türklerin sahip olduğu ateşli silah teknolojisi ve kuşatma tekniğiyle nasıl ele geçirildiği ile fetihle kullanılan Osmanlı toplumlarının teknolojik özellikleri ele alınmıştır.

1453 yılına gelindiğinde Konstantinopolis'in nüfusu eski görkemli günlerine nazaran daha azdı. Nihayet 1453 yılında, Bizans İmparatoru XI. Konstantin Palaeologus sadece Konstantinopolis şehrini ve güney Yunanistan'daki bazı bölgeleri kontrol ederken, şehir Boğaz'ın her iki yakasında şehri çevreleyen toprakları kontrol eden II. Mehmed tarafından fethedildi.⁴

İstanbul'un fethinden önce Bizans İmparatorluğu'nda uzun bir gerileme dönemi yaşanmıştır. İmparatorluk, 11. yüzyıldan itibaren batıda güney İtalya'nın kontrolünü ele geçiren Normanlar'ın, doğuda ise Anadolu'nun çoğunu ele geçiren Selçuklu Türklerinin tehditleriyle karşı karşıya kalmıştır. İmparatorluğun Anadolu'nun kaybedilmesiyle zayıfladığı bir dönemde gerçekleşen; sürekli savaş döneminde Runicman'ın ifadesiyle Anadolu asker toplama alanlarının kaybedilmesi, Bizans İmparatorunu bir zafiyet olarak görülen yabancı müttefiklere ve yabancı paralı askerlere bağımlı olmaya zorlamıştır.⁵ Daha sonra, Ortodoks Konstantinopolis kilisesi ile Katolik Roma kilisesi arasındaki bölünmenin ardından, Roma Kilisesinin hırsları ve Venedikli müttefiklerinin kiskanç açgözlülüğü neticesinde Roma'nın Bizans'a karşı hissettiği kızgınlık giderek artmıştır. Orta Çağ boyunca,

¹ John E. N. Hearsey, *City of Constantine 324-1453*, John Murray Yayınevi, Londra 1963, s. 243.

² Michael Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204: A Political History*, Longman Yayınevi, Londra 1984, s. 123.

³ Steven Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge Üniversite Yayınevi, Cambridge 1990, s. 97.

⁴ Nicolo Barbaro, *Konstantiniye Muhasarası Ruznamesi 1453*, çev. Semseddin Talib Diler, Malk Basımevi, İstanbul 1953, s. 16.

⁵ Steven Runciman, *Byzantine Civilisation*, Methuen Yayınevi, Londra 1975, s. 23.

İSTANBUL'UN FETHİNDE KULLANILAN OSMANLI/TÜRK SAVAŞ TOPLARININ ÖNEMİ VE ETKİLERİ

İstanbul'daki Doğu Roma-Bizans Patrikliği ile Batı Roma'daki Papalık birbirlerini rakip olarak görmüş ve 1054 yılında kesin olarak ayrılan dek birçok kez birbirlerini aforoz etmişlerdir.⁶

Netice olarak Roma Kilisesi, 1204 yılında gerçekleşen IV. Haçlı Seferi'yle Konstantinopolis'i ele geçirip yağmalamış ve harabeleri üzerinde bir Latin İmparatorluğu kurmuştur. 1204'ten 1261'e kadar Konstantinopolis, Michael Palaeologus şehri geri alana kadar Latin İmparatorluğu'nun merkezi olmuştur. Yeniden kurulan Bizans İmparatorluğu'nun eski gücüne kavuşabilmesi için iki yüzyıl geçmiştir.⁷

Hiçbir olay ve koşul, Dördüncü Haçlı Seferinin tarihteki rolünü bu kadar iyi gösteremez. Dördüncü Haçlı Seferi Temmuz 1203'te Konstantinopolis surlarının altına ulaştı. Esasında bu seferin düzenlenmesinin görünürdeki en büyük nedeni, 1187 yılında Selahattin Eyyûbi önderliğindeki Müslümanların Kudüs'ü Haçlıların elinden almasıdır. Dolayısıyla Dördüncü Haçlı Seferi, Kudüs'ü alma amacından saparak Konstantinopolis'i ele geçirme ve şehirde yaşayan Ortodoks halkın katliamına dönüşmüştür. Bu durumun Bizans'ı siyasi açıdan kırılmalı bir durumda bıraktığına şüphe yoktur, ancak bu kriz bilinen anlamda Bizans tarihini noktalamamaktadır. 1204 tarihi, Runciman'a göre Konstantinopolis'in 1453 senesindeki fethini mümkün kılan kırılma noktasını meydana getirmiştir.⁸

1204 tarihinden önce yaklaşık yarım milyon nüfuslu bir şehir olduğu tahmin edilen Konstantinopol aynı dönemdeki İslam dünyasının büyük şehirleriyle de aynı seviyedeydi. İmparatorluğun büyüklüğü ve zenginliği nedeniyle İmparatorluğun nüfusu ve sadece İmparatorluğa değil, sınırlarının ötesindeki topraklara da bağlıydı. Ancak, Dördüncü Haçlı Seferi, Konstantinopolis'in nüfusunu 20-30 yıl içinde eski büyüklüğünün çok azına indirdi. Hiç şüphe yok ki Haçlılar tarafından alınan ganimet muazzamdı. Zamanının en önemli tarihçisi olarak kabul edilen ve Dördüncü Haçlı Seferi'ne katılarak canlı tanıklığı ile kaleme aldığı "*Konstantinopolis'in Fethi*" isimli eserinde Geoffrey de Villehardouin,⁹

Bilindiği kadarıyla tarihte kurulduğu günden bu yana hiçbir şehirde bu kadar fazla ganimet elde edilmemişti. Bu miktarın en az 450.000 gümüşe tekabül ettiği hesaplanmıştır. Muhtemelen bundan çok daha fazlası olmuştur. Haçlı seferi liderleri tarafından ele geçirilen şehir saraylarında büyük miktarda zenginlik vardı. İmparatorluğun ana imparatorluk sarayında muhafaza edilen hazinenin çoğu, Ayasofya başta olmak üzere şehirdeki kiliselerde bulunan kutsal ve değerli emanetlerin tamamını yakını ya tahrip edildi ya da ganimete dâhil edildi. Haçlılar tarafından yapılan dehşet, basit bir katliamın çok ötesine geçmiştir. En ciddi hasar üç korkunç olayın sonucunda meydana gelmiştir. En yıkıcı olanı 19-20 Ağustos 1203'te meydana gelen ve şehrin büyük bir bölümüne zarar veren yangındır.¹⁰

Önemli ölçüde maddi hasara uğramıştı ama can kaybı çok azdı. Haçlıların yağması sonrasında kent sakinlerinin genel bir sürgünü de yaşanmamış olmasına rağmen seçkinlerin ve Patrik dâhil olmak üzere din adamlarının çoğu 17 Nisan 1204 tarihinde şehirden ayrılmıştır.¹¹

Yaşanan tüm bu durumlar Konstantinopolis'e radikal, sosyal ve etnik değişimler getirmiştir. Bu tarihten sonra devam eden süreç Osmanlı İmparatorluğu'na fayda sağlamıştır. Bizans'ın gücü azaldıkça Türkler Anadolu'ya doğru genişleyerek Hıristiyan topraklarını kontrolleri altına almıştır. Osman Gazi, Batı Anadolu'da küçük bir devletin lideriyken gelişen durumları etkin bir şekilde kullanarak, küçük bir sınır emirliğini bölgede önemli bir konuma getirmiştir. Osman Gazi'nin oğlu Orhan Gazi babasının ölümünden sonra devleti ve orduyu yeniden düzenlemiştir.¹²

Osman Bey ve onun soyundan gelenler, Anadolu'nun çoğunu ve Adriyatik'ten Karadeniz'e kadar Avrupa'nın birçok bölgesini fethettiler; bir zamanlar Bizans İmparatorluğuna ait olan bölgeyi ele geçirdiler ve Konstantinopolis'i Boğaz'ın her iki yakasında kuşattılar. Runciman'ın ifadesiyle; *Artık Avrupa, Türklerin oluşturduğu tehdidin farkına varmaya başlamıştı... İmparator V. John, tehdit eden tehlikeleri anlatmak için İtalya'ya gitti ve parasını ödemeyeceği Batılı paralı askerler kiralamaya çalıştı... geri döndüğünde padişahı üstü olarak tanımak, askeri destek, para vaadinde bulunmak ve oğlunu I. Murad'ın sarayına rehin vermek zorunda kalmıştır.¹³*

I. Murat saltanatının otuz yılında ordusunu mükemmel bir şekilde kullanarak büyük babasından kendisine miras kalan bir gazi emirliğini Güneydoğu Avrupa'nın en güçlü askeri gücüne dönüştürmüştü. 1396'da I. Murat'ın oğlu ve varisi I. Bayezid, Konstantinopolis'i ele geçirmeyi planladı. Ancak şehir surlarına doğru ilerlerken Macaristan Kralı Sigmund'un Avrupa'nın her yerinden topladığı şövalyelerle düzenlediği haçlı

⁶ Runciman, *Byzantine Civilisation*, s. 25

⁷ Runciman, *Byzantine Civilisation*, s. 26-27.

⁸ Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, s. 67.

⁹ Nicolo Barbaro, *Konstantinopolis Kuşatması Günlüğü*, çev. R.J. Jericho, Exposition Publisher, New York 1969, s. 47.

¹⁰ Geoffroi de Villehardouin, *La Conquête de Constantinople*, University of California Libraries, Kaliforniya 1891, s. 58.

¹¹ Thomas F. Madden, *The Concise History of the Crusades*, Rowman & Littlefield Publishers, Londra 2013, s. 105.

¹² Angold, *The Byzantine Empire*, Londra 1984, s. 126.

¹³ Runciman, *Byzantine Civilisation*, Londra 1975, s. 36.

seferinin haberi ona ulaştı. Dördüncü Osmanlı Padişahı Yıldırım Bayezid, kendisinden sayıca fazla olan Haçlı Ordusunu kolaylıkla mağlup etti ve Bizanslılara önemli bir yardım gelmediğini görünce Konstantinopolis'i kuşattı.¹⁴

Ancak I. Bayezid'e Hıristiyan İmparatoru'ndan aldığı toprakları geri vermesini emreden Emir Timur'un doğudan istilasıyla karşı karşıya kaldığı için kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. I. Bayezid'in güçleri Ankara'da yenilgiye uğratıldı ve esaret altında öldü. Ardından gelen veraset savaşı, I. Mehmed'in (Çelebi Mehmed) kardeşi Musa'yı Bizanslılar ve Sırpların yardımıyla mağlup etmesiyle sona erdi ve Osmanlı Sultanı ile Bizans İmparatoru II. Manuil Paleologos arasında ömür boyu sürecek bir dostluk başladı. Ancak Mehmed'in halefi Murad'ın Bizanslıların taht taliplisine yardım ettiğinden şüphelenmesiyle bu dostluk sona erdi. II. Murad (Koca Murad), 1422'de Konstantinopolis'i kuşattı, ancak şehrin devasa duvarlarına saldırmak için gerekli kuşatma araçlarına sahip değildi. 1451'de Murad'ın yerine oğlu II. Mehmed geçti. Dış dünya onu yalnızca padişahlığının ilk yıllarında kötü tecrübeler yaşamış deneyimsiz bir genç olarak tanıyordu. Çok geçmeden onun düşündüklerinden daha yetenekli olduğunu anladılar.¹⁵

Konstantinopolis'i kuşatmadan önce, Fatih Sultan Mehmed güçlerini tek bir düşmana karşı yoğunlaştırmak amacıyla düşmanlarıyla barış anlaşmaları gerçekleştirdi. Örneğin, Konstantinopolis'e komşu olan ve sadece Haliç ile ayrılan Trabzon, Cenova ve birkaç küçük Avrupa krallığı ile barış anlaşmaları yapmıştır.¹⁶ Ancak yapılan tüm bu anlaşmalar kuşatma başladığında etkisini yitirmiştir. Dini ve ideolojik yakınlık nedenleriyle kuşatma esnasında Bizansın yanında yer almışlardır. Bizans İmparatoru para ve çeşitli hediyeler göndererek Fatih Sultan Mehmed'in niyetlerini engellemek için umutsuz girişimlerde bulunmuştur. Hatta Sultan'ın kararlarını etkilemek için bazı danışmanlarına rüşvet bile vermiştir. Ancak, tüm bu çabalar, planına devam etmeye kararlı olan Fatih Sultan Mehmed'in hedefine ulaşmasını engelleyememiştir.¹⁷

Fatih Sultan Mehmed, Konstantinopolis'in fethindeki stratejisi, bazı düşmanlarıyla anlaşmalar yapmak, Anadolu ve Rumeli Hisar kalelerini inşa etmek, silah ve malzeme toplamak, ordusunu 250.000 askere çıkarmak ve donanmasını 400 gemiyle güçlendirmek olmuştur. Fetih sırasında, Fatih Sultan Mehmed gemileri tepelerden Haliç'e taşımak gibi olağanüstü yaratıcı ve taktiğe de imza atmıştır. Fatih Sultan Mehmed, 29 Mayıs 1453 Salı günü öğleden sonra zafere ulaşarak Konstantinopolis'i Osmanlı başkenti yapmış ve İstanbul olarak tanımıştır.¹⁸

Resim 1. - Fatih Sultan Mehmed savaşırken (Hünernâme)¹⁹

¹⁴ Runciman, *age*, Londra 1975, s. 39-40.

¹⁵ Dimitris J. Kastritsis, *The Sons of Bayezid Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402-13*, Brill Yayınevi, Amsterdam 2007, s. 73.

¹⁶ Haidar Putra Daulay, Zaini Dahlan, M. Anwar Sadat, Mery Fittria. "Sejarah Kepemimpinan Muhammad Al-Fatih Sebagai The Best Leader", *Jurnal Kajian Islam Kontemporer (JURKAM)*, C. 1/2, Medan 2020, s. 101.

¹⁷ Anas Risnayanti, *Strategi Sultan Muhammad II Al-Fatih Dalam Penaklukan Konstantinopel Tahun 1451-1481 M*, Salatiga 2020, s. 23.

¹⁸ Judith Herrin, "The Fall of Constantinople...the Dramatic Story of the Final Moments of Byzantine Control of the Imperial Capital", *History Today*, C. 53/4, Londra 2003, s. 13.

¹⁹ Şevket Rado, *Hünernâme Minyatürleri ve Sanatçıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1969, s. 29.

İSTANBUL'UN FETHİNDE KULLANILAN OSMANLI/TÜRK SAVAŞ TOPLARININ ÖNEMİ VE ETKİLERİ

1. Konstantinopolis / İstanbul'un Tarihsel ve Stratejik Önemi

Orta Çağ bireylerinin zihninde Konstantinopolis, bin yıldan uzun bir süre boyunca dünyanın en önemli şehirlerinden biri olma unvanını elinde tutmuştur. Bunun başlıca nedenlerinden biri coğrafi konumu ve sahip olduğu stratejik önemidir. Bugün Türkiye'nin İstanbul kenti olan Konstantinopolis, bin yıldan fazla bir süre Roma İmparatorluğu'na başkentlik yapmıştır. MÖ 7. yüzyılda kurulan antik bir Yunan kolonisinden doğarak Orta Çağ'ın en önemli şehirlerinden biri haline gelmiştir. 324 yılında İmparator Konstantin, İmparatorluğun başkentini resmi olarak Roma'dan Bizans şehrine taşımış ve buraya kendi adını vererek şehir bundan sonra Konstantinopolis olarak anılmaya başlamıştır. Bu olay Yunan kültürü, Roma devlet teşkilatı ve Hıristiyanlıkla yoğrulmuş bin yılı aşkın bir tarihin fitilini ateşlemiş, 29 Mayıs 1453'e kadar Konstantinopolis, siyaseti ve dini ile birlikte bölgedeki Orta Çağ yaşamını şekillendirmiştir.²⁰

Antik ticari ve askeri yolların kavşağında bulunan Konstantinopolis, Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti olarak seçildi. Bu seçimin ana nedenleri, İmparatorluğun doğu kesiminde güçlü bir merkeze ihtiyaç duyan siyasi ve askeri duruma dayanıyordu. İki kıta ve iki deniz arasında, hem Karadeniz ve Ege'ye hem de Avrupa ve Asya'ya bağlı olan Bizans şehri bariz bir seçimdi. Konstantinopolis'in konumu, çevresi ve doğal limanlarıyla, büyük bir şehrin buğday ve diğer ihtiyaçlarının kesintisiz olarak karşılanmasını sağlıyordu. Önemli bir coğrafi faktör de şehrin üçte ikisini çevreleyen ve savunmasını kolaylaştıran Marmara Denizi ve Haliç Körfezi'dir. Şehir, Avrupa yakasından 45 km uzunluğunda bir sur yapısı olan ve adını imparator II. Theodosius alan Theodosian Surları ile savunuluyordu. Konstantinopolis, ilk dönemlerinden itibaren büyük bir nüfus akınına uğramıştır. John Chrysostom'un yazılarına göre, 400 yılı civarında şehirde yaklaşık 100.000 Hıristiyan (ve hatta daha fazla nüfus) vardı. Tarihçiler, 542 yılındaki Büyük Justinianus vebasından önce şehrin 400.000 civarında insan sahip olduğunu varsaymaktadır.²¹

Kuruluşundan bu yana başkent, diğer yerleşim yerlerine kıyasla eşsiz bir kentsel çevre, mükemmel bir şehir olarak kabul edildi. Geç Bizans döneminde bile, Ortodoks Hıristiyanlığın siyasi ve dini merkezi olan İmparatorluk şehri, güç kaybeden imparatorluk gerçeğini telafi etmiştir. Yeni Roma olarak Konstantinopolis şehrinin kimliği, diğer tüm fiziksel özelliklerinden daha çok, çok boyutlu sembolizmine dayanmaktaydı. Konstantin, merkezini İtalyan Yarımadası'ndan doğuya, Eski Roma'dan Yeni Roma'ya taşıyarak Geç Antik Çağ dünyasını sarsmıştır. Bizanslılar başkentleri için Roma, Yeni Roma ya da İkinci Roma terimlerini kullandılar. Bizans adı tarihin daha sonraki dönemlerinde ortaya atılmış bir ifadedir. İmparatorları Roma imparatorlarının doğrudan halefleriydi. Roma ile olan bu bağlantı, Bizans imparatorlarının mutlak güç anlayışının ve imparatorluklarının sınırlarının ötesindeki dünya üzerindeki iddialarının türetildiği özel bir kaynağı temsil eder. Eski Roma'dan miras alınan imparatorluk şehri, fikri ve ebedi şehir kavramı, şehrin dünyanın sonuna ve son yargıya kadar süreceği Hıristiyan doktrinine entegre edilmek zorundaydı.²²

Pagan Byzantion kenti, 324 yılında Konstantinos tarafından *Yeni Roma* veya *Konstantinopolis* adıyla başkent olarak seçilerek yeniden biçimlendirildi. 11 Mayıs 330'da Konstantinopolis kutsanmış ve dünyadaki ilk Hıristiyan başkenti olmuştur. Kutsanmasının önemi, Bizans'ta her yıl bu günün kutlanmasıyla kanıtlanmıştır. Konstantinopolis'in Yeni Kudüs'e (Jerusalem) eşit evrensel bir Hıristiyan başkenti olması fikri karmaşıktı ve Bizans siyasi ideolojisinin temelini oluştuyordu. Bizans imparatoru sık sık "*Rab'bin Meshettiği*" olarak anılır ve Musa, İlyas ve Davut gibi figürlerle karşılaştırılırdı. İncil'deki bu figürler gibi Bizans imparatoru da Tanrı'nın seçilmiş halkının, yani tüm Hıristiyanların lideriydi.²³

Bu da yeni başkentin ideolojisinin Eski Ahit'ten esintiler taşıması gerektiği anlamına geliyordu. Konstantinopolis'ten Yeni Kudüs olarak ilk kez bahsedilmesi 500 yılı civarındadır ve o zamandan beri bu terim dini metinlerde kullanılmaktadır. Yeni Kudüs fikri, Orta Çağ bilincinde fazlasıyla gerçek olan hayal âlemine aittir. Konstantinopolis'in Yeni Kudüs kimliğini temsil ve inşa etmenin en etkili yolu görsel kültürdü. İmparator, toplum yaşamına yansıtılmak istediklerini kamusal alanlarda, sembollere dönüştürdü. Bu fikrin anıtsal örneği, en bariz haliyle Bizans mimarisinin başyapıtlarından ve dünyanın en büyük yapılarından biri olan Ayasofya (Yunanca'da Hagia / kutsal, sophia / bilgelik) dır. Ayasofya, 532 ve 537 yılları arasında oldukça kısa bir sürede İmparator Justinianus döneminde inşa edilmiştir. Ayasofya'nın güney giriş kapısının üzerindeki lünette aşağıdaki resimde görüldüğü gibi simetrik bir kompozisyon yer alır. Kompozisyon elinde Hz. İsa'yı taşıyan Meryem Ana'ya odaklanır. Bir yanında İmparator Konstantin, diğer yanında ise Ayasofya'yı yaptıran İmparator Justinianus bulunmaktadır.²⁴

²⁰ Elizabeth A. R. Brown, *The Cistercians in the Latin Empire of Constantinople and Greece, 1204-1276*, Cambridge Üniversitesi Yayınevi, Cambridge 2016, s. 97.

²¹ Saint John Chrysostom, *The Homilies of S. John Chrysostom Archbishop of Constantinople*, J.H. Parker Yayınevi, Londra 1842, s. 78.

²² Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge 1990, s. 71.

²³ John Haldon, *The Byzantine Wars*, History Press Yayınevi, Londra 2000, s. 37.

²⁴ Robert Mark, Ahmet Ş. Çakmak, *Hagia Sophia from the Age of Justinian to the Present*, Cambridge Üniversitesi Yayını, Cambridge 1986, s. 67.

Resim 2. Panonun ortasında değerli taşlarla bezenmiş arkalıksız bir taht üzerinde oturan Meryem Ana'nın kucagında oturan Çocuk İsa, bir eliyle kutsama işareti yaparken diğer elinde kutsal metin olduğu düşünülen bir rulo tutmaktadır. Solunda üzerinde tören kıyafetleri olan İmparator I. Konstantinos İstanbul şehrinin maketini sunmakta, yanındaki yazıda ise (ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟC Ο ΕΝ ΑΓΙΟΙC ΜΕΓΑC ΒΑCΙΛΕΥC) "Azizler arasında Büyük İmparator Konstantinos" yazmaktadır. Sağında ise Ayasofya'nın maketini sunan İmparator Justinianus bulunmakta, O'nun yanındaki yazıda ise (ΙΟΥCΤΙΝΙΑΝΟC Ο ΑΟΙΛΙΜΟC ΒΑCΙΛΕΥC) "Hatırası ünlü İmparator Justinianus" yazmaktadır. Meryem Ana'nın kafasının her bir yanındaki madalyonlarda ise (ΜΗΤΗΡ ΘΕΟΥ) "Tanrı Anası" kelimelerinin ilk harfleriyle son harfleri olan "MP" ve "ΘΥ" yer almaktadır.²⁵

İmparatorlar onlara şehrin ve kilisenin modellerini sunuyorlar. Meryem Ana'ya ettikleri yeminler ve adanmışlıkları, şehri ve ana kilisesini göksel şehrin ya da göksel Jerusalem'in iki dünyevi unsuru olarak tanımlamaktadır. Yunanca'da Theotokos (Tanrı'nın Annesi) olarak bilinen Meryem Ana, Bizans dini kimliğinin merkezinde yer almıştır. Bizanslılar için Theotokos, acı çeken insanoğlu ile İsa arasındaki arabulucu ve Konstantinopolis'in koruyucusuydu. Sahip olduğu önem, sanatta, kutsal mekânlarda ve kendisine adanan ayin ilahilerinde sayılamayacak kadar çok sayıda temsilinden anlaşılmaktadır. MS 431'de Efes'teki 3ncü Ekümenik Konsil'den sonra Meryem, Theotokos olarak onaylanmıştır. II. Theodosius'un hükümdarlığı sırasında, onun varlığının maddi teyidi olarak kutsal emanetlerin ve ikonaların şehirde toplanmasına başlandı. İmparatorun eşi Aelia Eudocia, Kudüs'te Theotokos'un bir ikonasını keşfetti ve Konstantinopolis'e getirdi. Bu ikonanın, Havari Aziz Luka tarafından yapılmış otantik bir Theotokos portresi olduğuna inanılıyordu. Bizanslıların bilincinde bu, İncillerin sözlerine eşit olan bir proto-ikondu. İmparatorluk törenleri ve sembolizmi aracılığıyla Theotokos Hodegetria (Yolun Leydisi) olarak tanımlanan bu ikon, imparatorluk palladyumu mertebesine yükselmiştir. Böylece Bizanslılar, başkentlerinin Theotokos'un yeryüzündeki meskeni olarak seçilmiş ikametgâhı olduğu fikrine inanmışlardır. Şehir ona adanmış ve onunla özdeşleştirilmiştir.²⁶

Resim 3. II. Theodosius'un eşi Aelia Eudocia vasıtasıyla Kudüs'ten Konstantinopolis'e getirilen ikona²⁷

²⁵ Mark, Çakmak, *age*, s. 73.

²⁶ Bissera V. Pentcheva, "Hagia Sophia and Multisensory Aesthetics", *The International Center of Medieval Art*, C. 50/2, New York 2011, s. 95.

²⁷ Pentcheva, "Hagia Sophia and Multisensory Aesthetics", C. 50/2, s. 97.

İSTANBUL'UN FETHİNDE KULLANILAN OSMANLI/TÜRK SAVAŞ TOPLARININ ÖNEMİ VE ETKİLERİ

Theotokos Hodegetria ikonası Konstantinopolis'teki en popüler Bakire ve Çocuk İsa resimlerinden biriydi ve Ortodoks dünyasının her yerinde kopyalandı. Bundan sonra şehir Theotokos'un koruduğu kutsal bir şehir olarak anılmaya başlar ve böylece Bizanslıların Tanrı tarafından seçilmişliğinin kanıtı olarak ortaya konulur. Özellikle büyük kuşatmaların yaşandığı zamanlarda halk, Ayasofya'ya sığınır ve topluca dua edilirdi. Konstantinopolis'in bir Hıristiyan başkenti olarak önemli bir yönü de kentte ve çevresinde inşa edilen dini yapıların sayısıdır. Bu kilise ve manastırların neredeyse tamamı artık mevcut değildir, ancak bazı tahminlere göre Konstantinopolis on bir asırlık tarihi boyunca yaklaşık 1.000 kiliseye sahip olmuştur. Bu kiliseler 476 farklı azize ait yaklaşık 3.600 kutsal emaneti barındırmaktaydı.²⁸

Bizans geleneğine göre Konstantinopolis, İsa'nın ikinci gelişinin beklendiği Kutsal Şehir'di. Hacılar ve gezginler tarafından mekânsal bir ikon olarak tanımlanan kentin kutsallığı, tarihsel, mimari ve kentsel gerçekliklerinin ötesine geçiyordu. Bir Ortaçağ insanının gözünde kilise, mermer ve altınla süslenmiş bir binadan daha fazlasıydı.²⁹ Kutsal emanetlerin ve ikonaların etkisinin deneyimlenebildiği bir mekândı. Bu kutsal emanetlerin ve ikonaların gücü, taşındıkları tören alaylarıyla kentin dört bir yanına yayılıyordu. Konstantinopolis kurulduğu andan itibaren Hıristiyan kutsal emanetlerini toplamaya başladı. 12. yüzyıla gelindiğinde Konstantinopolis Roma'da bile bir şehir emanetçisi (kutsal emanetlerin saklandığı büyük bir türbe) olarak kabul ediliyordu. Tarihsel koşullara rağmen, imparatorluk fikrine Bizanslılar tarafından sıkı sıkıya inanılıyordu. Pagan Roma İmparatorluğu'nda olduğu gibi, imparatorluk otoritesi Hıristiyanlaştırılmış imparatorlukta da ilahi karakterini korumuştur.³⁰

Bizans imparatoru Tanrı tarafından seçilmiştir. İlahi Takdir tarafından yönetmeye çağrılır ve Tanrı tarafından korunan imparatorluğun hükümdarı olarak İlahi İradeyi yerine getirir. İmparator tüm dünyanın lideri ve Hıristiyan inancının koruyucusu olarak kabul edilirdi. O, yalnızca Tanrı tarafından seçilmiş değil, aynı zamanda Augustus'a kadar uzanan Roma imparatorlarının halefi olarak yeryüzündeki tek meşru imparatordu. Bu fikir, Konstantinopolis'in yaşamına egemen oldu ve anıtlardan, sanat eserlerinden, mühürlerden, sikkelerden, yazılı belgelerden ve saray törenlerinden yayıldı. Şaşırtıcı bir şekilde Bizans imparatorunun üstünlüğü bağımsız Orta Çağ ülkeleri tarafından bile tanınmıştır. Bizanslı olmayan birçok soylu ve hükümdar, Konstantinopolis'ten aldıkları Bizans saray unvanlarına sahipti. Dolayısıyla, Ortaçağ ülkeleri, zirvesinde Hıristiyan âleminin başı olarak Bizans otokratının bulunduğu devletler hiyerarşisinin bir parçasıydı.³¹

Çağdaş gözlemciler için 1453 yılında Konstantinopolis'in düşüşü, Bizans'tan Osmanlı İmparatorluğu'na geçişten çok daha fazlasıydı. Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler, Osmanlı'nın Konstantinopolis'i fethini *Zamanın Sonu* ya da *Son Saat*'in bir alameti olarak gördüler. Kıyamet edebiyatı Bizans İmparatorluğu tarihinde çok zengin ve popüler bir entelektüel geleneğe sahipti. Bizanslıların zihninde İmparatorluğun sonu dünyanın sonu ile ilişkilendiriliyordu.³² 15. yüzyıla gelindiğinde İmparatorluktan geriye sadece Konstantinopolis'in etrafındaki küçük bir alan kalmıştı ve bu da şehre tarih boyunca atfedilen kıyamet rolünü daha da büyütüyordu.³³ 15. yüzyıla gelindiğinde, Bizans kıyamet geleneği Avrupa apokaliptik düşüncesinin önemli bir parçası haline gelmiş ve Konstantinopolis'in düşüşü Batı Avrupa'da yeni kıyamet spekülasyonlarına yol açmıştır. Sadece Kudüs'ün değil, Konstantinopolis'in de geri alınması ve Son Dünya İmparatorluğu'nun kurulmasına ilişkin planlar Avrupalı hükümdarların siyasi ideolojilerinin önemli bir parçası haline geldi. Bizans ve genel olarak Avrupa apokaliptik geleneğine göre, Konstantinopolis'in Hıristiyanlık dünyasına geri dönüşü de kehanet edilmekteydi. Buna göre son Roma İmparatoru, Sarışın Halkları (İskandinav halklarıyla ilişkilendirilir) "evcilleştirecek" ve sonunda onların yardımıyla *Türkleri* yenerek Hıristiyan dünyasının başkentini geri alacaktı.³⁴

2. Osmanlı'nın İstanbul'u Fethetme Kararı

Osmanlı İmparatorluğu, 15. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Balkanlar ve Anadolu'da geniş topraklara hükmediyordu. Ancak, Bizans İmparatorluğu'nun başkenti olan ve stratejik önemi yüksek İstanbul (o zamanki adıyla Konstantinopolis) hâlâ fethedilememişti. Sultan II. Mehmed'in tahta geçmesiyle birlikte, Osmanlı Devleti'nin hedefleri arasında İstanbul'un fethi öncelikli bir konuma yerleşti. İstanbul, hem doğu hem batı dünyası için büyük bir stratejik öneme sahipti. Şehir, Boğazlar üzerinden Karadeniz'e açılan kapı olması nedeniyle ticaret yollarını kontrol ediyordu. Ayrıca, Bizans İmparatorluğu'nun zayıflığına rağmen, İstanbul'un sembolik değeri büyüktü. Şehir, Hıristiyan dünyası için önemli bir dini merkezdi ve Osmanlı'nın burayı ele geçirmesi, hem siyasi hem de dini anlamda büyük bir güç kazanmasını sağlayacaktı.³⁵

²⁸ Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge 1990, s. 99.

²⁹ Pentcheva, "Hagia Sophia and Multisensory Aesthetics", C. 50/2, s. 98.

³⁰ Cornelius Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopoles*, E. Wasmuth A.- G. Yayınevi, Berlin 1912, s. 57.

³¹ Pentcheva, "Hagia Sophia and Multisensory Aesthetics", C. 50/2, s. 98.

³² David H. Caldwell, *The Manufacture and Use of Guns and Their Influence on Warfare from the Fourteenth Century to 1625*, University of Edinburgh 1981, s. 78.

³³ Gurlitt, *age*, s. 58.

³⁴ Chrysostom, *age*, s. 83.

³⁵ Wladimir Beneschewitsch, "Die türkischen Namen der Tore von Konstantinopel", *Byzantinische Zeitschrift*, C. 23/2, Berlin 2009, s. 408.

Konstantinopolis, yüzyıllar boyunca, özellikle 674-678 ve 717-718 yılları arasında Araplar tarafından olmak üzere, birçok kuşatma ve saldırıya karşı direnmiştir. Büyük Bulgar Hanları Krum (802-814) ve Symeon (893-927), 860, 941 ve 1043'te Ruslar gibi Bizans başkentine saldırmaya çalıştılar, ancak hepsi yenilgiye uğradı. Diğer büyük bir kuşatma, Slav Thomas tarafından 821-823 yılları arasında gerçekleştirildi. Bu saldırıların hepsi, şehrin deniz kenarındaki stratejik konumu, deniz filosu, son derece yarıcı bir sıvı olan gizemli Yunan Ateşi ve en önemlisi, devasa Theodosius Surları sayesinde başarısız olmuştur.³⁶

3. Konstantinopolis'in Fethi Öncesindeki Hazırlıklar

Şehrin kuşatma tarihi konusunda detaylı bilgi sahibi olan II. Mehmed, İstanbul'u fethetmek için geniş kapsamlı bir hazırlık süreci başlattı. İlk olarak, şehrin denizden kuşatılmasını kolaylaştıracak ve Osmanlı donanmasına üs sağlayacak Anadolu Hisarı'nı güçlendirdi. Ardından, Boğazkesen (Rumeli Hisarı) inşa edildi ve bu sayede Boğaz'ın kontrolü tamamen Osmanlı'nın eline geçti.³⁷ Bu stratejik hamleler, Bizans'a denizden gelecek yardımları kesmek için kritik öneme sahipti. İstanbul'un güçlü surlarla çevrili olduğunu bilen II. Mehmed, yeni savaş teknolojilerini de devreye soktu. Macar ustası Urban'ın yardımıyla devasa toprak döktürdü. Bu topraklar, şehrin kalın surlarını yıkabilecek güçteydi ve fetih için kilit rol oynamıştır.³⁸

Fethin manevi boyutu; II. Mehmed, İstanbul'u fethetme kararını alırken sadece askeri ve siyasi nedenlerle hareket etmedi. Fetih, İslam dünyasında büyük bir manevi anlam taşıyordu. Peygamber Hz. Muhammed'in (S.A.V.) *Konstantiniyye elbet bir gün fethedilecektir. Onu fetheden komutan ne güzel komutan, onun askeri ne güzel askerdir* hadisi, II. Mehmed için büyük bir motivasyon kaynağı oldu. Bu hadis aynı zamanda Osmanlı askerlerinin moralini yüksek tutmak ve fethi dini bir görev olarak görmelerini sağlamıştır.

15. yüzyılın ortalarında büyük bir güç haline gelen Osmanlı İmparatorluğu için, İstanbul (Konstantinopolis) hala Bizans İmparatorluğu'nun elindeydi ve Osmanlılar için büyük bir hedef olarak duruyordu. Sultan II. Mehmed, İstanbul'u fethetme kararını aldığı anda, şehrin güçlü surları ve stratejik konumu nedeniyle bu görevin zorluğunun farkındaydı. Bu nedenle, fetih için titiz bir hazırlık sürecine girişti. II. Mehmed, öncelikle stratejik konumları kontrol altına almanın önemli olduğunu bilerek, İstanbul Boğazı'nın kontrolünü ele geçirmek amacıyla Rumeli Hisarı'nı inşa ettirdi. Bu hisar, Boğaz'ın en dar noktasında yer alarak hem denizden gelecek yardımları kesmek hem de İstanbul'u abluka altına almak için kritik bir rol oynadı. Ayrıca, dönemin en gelişmiş savaş teknolojilerini kullanarak, Urban'ın yardımıyla devasa toprak döktürdü ve Osmanlı ordusunun topçu birliklerini güçlendirdi. Osmanlı donanması da güçlendirilerek, İstanbul'un denizden kuşatılması için hazırlıklar yapıldı. Donanmanın İstanbul Boğazı'na ve Haliç'e girişi engellemek için büyük zincirler çekilmiş olmasına rağmen, Osmanlı donanması bu engelleri aşmak için çeşitli taktikler geliştirdi.³⁹

Fetih hazırlıklarının bir diğer önemli boyutu lojistik destek ve ikmal hatlarının kesintisiz çalışmasını sağlamak oldu. II. Mehmed, ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak için geniş kapsamlı bir lojistik ağ kurdu ve İstanbul çevresindeki köylerden ve kasabalardan askeri destek sağladı. Aynı zamanda, İstanbul'un iç durumu hakkında bilgi toplamak ve Bizans'ın olası müttefiklerini devre dışı bırakmak amacıyla yoğun bir istihbarat faaliyeti yürüttü.⁴⁰ Bizans İmparatorluğu'nun zayıflıkları ve iç çekişmeleri hakkında bilgi toplanarak, diplomatik çabalarla Bizans'a destek olabilecek devletlerin bu desteği vermemesi için çeşitli anlaşmalar yapıldı. Manevi hazırlıklar da göz ardı edilmedi; Sultan II. Mehmed, askerlerinin moralini yüksek tutmak amacıyla dini motivasyonu ön planda tuttu. Bu detaylı ve çok yönlü hazırlıklar sonucunda, 1453 yılında İstanbul fethedildi ve Osmanlı İmparatorluğu dünya tarihine damga vuracak yeni bir döneme girdi.⁴¹

3.1. Kuşatma Stratejisi ve Taktikleri

1453 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul'u fethetmesi, askeri tarihin en önemli olaylarından biri olarak kabul edilir. Bu fetih, Osmanlı ordusunun üstün stratejik planlama ve yenilikçi taktiklerinin bir sonucuydu. II. Mehmed'in liderliğindeki Osmanlı ordusu, fetih için detaylı bir kuşatma stratejisi ve çeşitli askeri taktikler geliştirdi. II. Mehmed, İstanbul'un fethine yönelik stratejisini belirlerken öncelikle şehrin coğrafi ve savunma özelliklerini göz önünde bulundurdu. İstanbul, üç tarafı denizle çevrili ve kara tarafı güçlü surlarla korunan bir şehirdi. Bu nedenle kuşatma stratejisi, hem kara hem de deniz cephelerinden şehri izole etmeyi amaçladı.⁴²

İstanbul'a deniz yoluyla yapılacak yardımları engellemek için Boğazların kontrolü ele alındı. Rumeli Hisarı (Boğazkesen Hisarı) inşa edilerek, Karadeniz'den gelecek yardımların önü kesildi. Anadolu Hisarı da

³⁶ Theodore Spandounes, *On the Origins of the Ottoman Emperors*, Cambridge Üniversite Yayınevi, Cambridge 2016, s. 87.

³⁷ Salim Koca, "İslam Medeniyeti Çevresinde Türk İmajı", http://isamveri.org/pdf/dr/D03266/2010_6/2010_6_KOCAS.pdf, 20.10.2018, s. 37.

³⁸ Spandounes, *age*, s. 91.

³⁹ Feridun Dirimtekin, *İstanbul'un Fethi*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınevi, İstanbul 1976, s. 169.

⁴⁰ Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge 1990, s. 78.

⁴¹ Selahattin Tansel, *Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1953, s. 77.

⁴² Zorzi Dolfin, *1453 Yılında İstanbul'un Muhasara ve Zaptı*, çev. Samim Suat Sinanoğlu, Fatih Yayınevi, İstanbul 1953, s. 29.

İSTANBUL'UN FETHİNDE KULLANILAN OSMANLI/TÜRK SAVAŞ TOPLARININ ÖNEMİ VE ETKİLERİ

güçlendirilerek Boğaz'ın her iki yakası kontrol altına alındı. Osmanlı ordusu, İstanbul'u kara ve denizden tamamen kuşatarak şehrin dış dünyayla bağlantısını kesti. Böylece Bizans İmparatorluğu'nun dışarıdan yardım alması engellendi ve şehrin içinde erzak ve moralin tükenmesi amaçlandı.⁴³ Osmanlı ordusu, kuşatma sırasında dönemin en gelişmiş toplarını kullanarak şehrin surlarını yıkmayı hedefledi. Urban'ın döktüğü devasa toplar, Bizans surlarına büyük zarar verdi. En etkili olanı, 8 metre uzunluğunda ve 1 metre çapında olan *Şahi* topuydu. Bu top, İstanbul surlarını delip geçerek kuşatma için kritik bir avantaj sağladı. Osmanlı ordusu ayrıca, Bizans surlarının altına tüneller kazdı. Bu lağımlar, surların altına patlayıcı yerleştirilerek onları içten çökertmeyi amaçladı. Bu yöntem, Bizans savunmasını zor durumda bıraktı ve kuşatma hattında gedikler açtı.⁴⁴

Osmanlı ordusu, surlara yaklaşmak ve tırmanmak için hareketli savaş kuleleri (mancıklı kuleler) inşa etti. Bu kuleler, askerlerin surlara tırmanmasını kolaylaştırdı ve surların zayıf noktalarına yoğun saldırılar düzenlenmesini sağladı. Osmanlı donanması, Haliç'e girişin engellenmesi için kullanılan zinciri aşarak denizden de kuşatma gerçekleştirdi. Donanma, Bizans'a denizden gelebilecek yardımları engelledi ve şehrin deniz savunmasını zayıflattı. Ayrıca, karadan çekilen gemiler sayesinde Haliç'e girilerek Bizans'ın arka hatları zorlandı.⁴⁵

II. Mehmed, kuşatma sırasında psikolojik savaş taktiklerini de kullandı. Şehrin surlarına sürekli saldırılar düzenleyerek Bizans askerlerinin moralini bozdu ve savunma hatlarını zayıflattı. Ayrıca, şehrin dış dünyayla bağlantısını keserek halkın umutsuzluğa kapılmasını sağladı. II. Mehmed, kuşatma öncesinde ve sırasında diplomatik hamleler yaparak Avrupa'dan gelecek olası yardımları engellemeye çalıştı. Venedik ve Ceneviz gibi devletlerle iyi ilişkiler kurmaya özen gösterdi. Bu sayede Bizans'a denizden yapılacak yardımları sınırlamayı başardı.⁴⁶

Osmanlı ordusu, kuşatma sırasında hem kendi askerlerini hem de Bizans halkını etkilemek için propaganda faaliyetleri yürüttü. II. Mehmed, fetih sonrası şehrin halkına zarar verilmeyeceği ve özgürlüklerinin korunacağı yönünde mesajlar verdi. Bu, Bizans halkının direncini kırmada etkili oldu. 1453 yılında, uzun ve zorlu bir kuşatma sürecinin ardından Osmanlı ordusu İstanbul'u fethetti. Bu fetih, Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü pekiştirirken, Avrupa ve Asya arasındaki dengeleri de köklü bir şekilde değiştirdi.⁴⁷ II. Mehmed'in stratejik planlama ve yenilikçi taktikleri, İstanbul'un fethinin başarısında kilit rol oynadı. İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olmuş ve hızla imparatorluğun kültürel, ekonomik ve siyasi merkezi haline gelmiştir.⁴⁸

3.2. İstanbul'un Fethi Esnasında Osmanlı Ordusunun Komutanları ve Liderleri

İstanbul'un fethi, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihindeki en önemli dönüm noktalarından biridir. Bu büyük zafer, II. Mehmed'in önderliğindeki Osmanlı ordusunun üstün askeri stratejileri ve yetenekli komutanlarının ortak çabaları sayesinde gerçekleşmiştir. İstanbul'un fethi esnasında öne çıkan Osmanlı komutanları ve liderleri başta Fatih Sultan Mehmed olmak üzere şunlardır.⁴⁹

II. Mehmed (Fatih Sultan Mehmed) (1432-1481)

II. Mehmed, İstanbul'un fethinin baş mimarıdır. Genç yaşta tahta çıkan Mehmed, şehirlerin ve devletlerin nasıl yönetileceği konusunda kapsamlı bir eğitim almıştır. Onun kararlılığı, zekâsı ve ileri görüşlülüğü, İstanbul'un fethinin arkasındaki itici güçtü. Mehmed, fetih için gerekli askeri, ekonomik ve diplomatik hazırlıkları büyük bir titizlikle yürütmüş ve ordusunu modern savaş teknolojileriyle donatmıştır.

⁴³ Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1954, s. 123.

⁴⁴ Runciman, *age*, Cambridge 1990, s. 127.

⁴⁵ İdris Bostan, "Fatih Sultan Mehmed ve Osmanlı Denizciliği", *Türk Denizcilik Tarihi*, ed. İ. Bostan ve S. Özbaran, C. 2/1, İstanbul 2009, s. 86.

⁴⁶ Dirimtekin, *age*, s. 172.

⁴⁷ Dölgün, *age*, s. 33.

⁴⁸ Tansel, *age*, s. 79.

⁴⁹ Dirimtekin, *age*, s. 174.

Resim 4. Fatih Sultan Mehmed Portresi (Gentile Bellini) ⁵⁰

Zağanos Paşa, İstanbul'un fethinde önemli rol oynayan bir diğer komutandır. II. Mehmed'in sadık bir danışmanı ve askeri stratejisti olan Zağanos Paşa, kuşatma sırasında özellikle Haliç'in kontrol altına alınması ve surlara yapılan saldırılarda etkin görev almıştır. Onun cesareti ve askeri dehası, Osmanlı ordusunun kuşatma sırasında başarılı olmasında önemli bir etken olmuştur.

Kuşatma sırasında azledilen Çandarlı Halil Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun sadrazamı ve İstanbul'un fethi sırasında önemli bir devlet adamıydı. Halil Paşa, Bizans ile barışçıl yollarla anlaşmayı savunan bir tutum sergilemesine rağmen, II. Mehmed'in fetih planlarını desteklemek zorunda kaldı. Kuşatma sırasında Osmanlı ordusunun lojistik ve yönetim işlerinde önemli görevler üstlendi.⁵¹ Baltaoğlu Süleyman Bey, Osmanlı donanmasının komutanı olarak İstanbul'un fethi sırasında deniz operasyonlarını yönetti. Haliç'e girişin engellenmesi için kullanılan zinciri aşmak ve Bizans'ın denizden yardım almasını önlemek için çeşitli stratejiler geliştirdi. Baltaoğlu'nun donanma yönetimi, Osmanlı'nın denizden kuşatmayı tamamlamasında kritik rol oynadı.⁵²

Saruca Paşa ve Molla Gürani, Osmanlı ordusunun topçu birliğinin komutanları olarak İstanbul'un fethi sırasında önemli görevler üstlendiler. Saruca Paşa, büyük topların dökümünde ve surlara karşı kullanılmasında etkin rol oynadı. Molla Gürani ise topçu ateşinin koordinasyonunu sağlayarak surlarda gedik açılmasına yardımcı oldu.⁵³ Şahabettin Paşa, kuşatma sırasında Osmanlı ordusunun kara harekâtlarını yöneten önemli bir komutandı. Surlara yapılan saldırıları koordine etti ve Bizans savunmasını yıpratmak için çeşitli taktikler geliştirdi. Şahabettin Paşa'nın kararlı liderliği, Osmanlı ordusunun kara harekâtlarındaki başarısında etkili oldu. Turgut Reis, Osmanlı donanmasının bir başka önemli komutanıydı ve Haliç'e girişin sağlanmasında kritik rol oynadı. Onun cesur ve yaratıcı taktikleri, donanmanın başarısında büyük katkı sağladı.⁵⁴ Akşemseddin, II. Mehmed'in manevi rehberi ve İstanbul'un fethi sırasında ordunun moral ve motivasyonunu yüksek tutan önemli bir figürdü. Akşemseddin, aynı zamanda bir bilim adamı ve hekim olarak da bilinir. Onun manevi desteği, Osmanlı askerlerinin fetih için gereken inancı ve kararlılığı sağlamalarında önemli rol oynamıştır.⁵⁵

4. İstanbul'un Fethinde Osmanlı/Türk Toplarının Rolü ve Teknolojik Avantajları

İstanbul'un fethi, tarihin en önemli dönüm noktalarından biridir ve bu başarının arkasındaki kritik faktörlerden biri, Osmanlı ordusunun kullanmış olduğu gelişmiş top teknolojisi. Osmanlı toplarının İstanbul'un fethindeki rolü ve bu topların teknolojik avantajları, askeri stratejilerin ve savaş teknolojilerinin gelişiminde önemli bir yer tutmaktadır.⁵⁶ Osmanlı İmparatorluğu, askeri teknolojiyi sürekli olarak geliştiren ve yeniliklere açık bir devlet olarak tanınmaktadır. 15. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Osmanlılar Avrupa'daki en

⁵⁰ Mark Cartwright, "1453 İstanbul'un Fethi", <https://www.worldhistory.org/trans/tr/2-1180/1453-istanbulun-fethi/>, 23 Ocak 2018, sa. 22:42.

⁵¹ Tansel, *age*, s. 81.

⁵² Tansel, *age*, s. 82.

⁵³ Dirimtekin, *age*, s. 142.

⁵⁴ Tansel, *age*, s. 83.

⁵⁵ Dirimtekin, *age*, s. 143.

⁵⁶ David H. Caldwell, *The Manufacture and Use of Guns and Their Influence on Warfare from the Fourteenth Century to 1625*, University of Edinburgh 1981, s. 93.

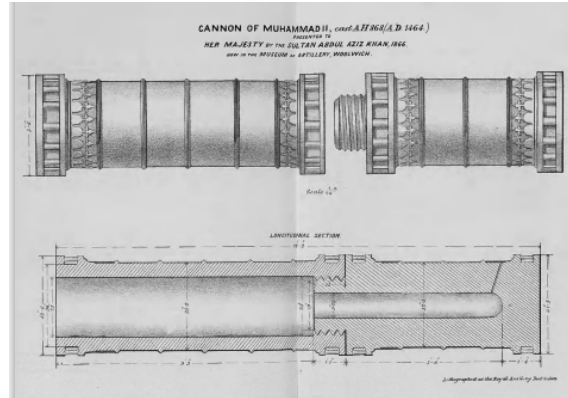
İSTANBUL'UN FETHİNDE KULLANILAN OSMANLI/TÜRK SAVAŞ TOPLARININ ÖNEMİ VE ETKİLERİ

gelişmiş topçu birimlerinden birine sahipti. Osmanlı topçularının en büyük avantajı, dökme demir topların kullanımına geçmeleri ve bu topların üretiminde yüksek kalite standartlarını yakalamalarıydı. Bu gelişim, Osmanlı ordusunun kuşatma savaşlarında üstünlük sağlamasında önemli bir rol oynamıştır.⁵⁷

Büyük Toplar ve Kuşatma Stratejisi; İstanbul'un fethi sırasında kullanılan en meşhur top, Şahi adı verilen devasa kuşatma topuydu. Şahi, Macar mühendis Urban tarafından dökülmüş ve II. Mehmed (Fatih Sultan Mehmed) tarafından kuşatma sırasında büyük bir etki yaratması amacıyla kullanılmıştır. Yaklaşık 8 metre uzunluğunda ve yaklaşık 1 metre çapında olan Şahi top, 1200 kg. ağırlığındaki taş gülleleri fırlatabilmekteydi. Şahi'nin sahip olduğu bu devasa boyut ve tahrip gücü, Bizans surlarında büyük delikler açarak savunma sisteminin çökertilmesinde kritik rol oynamıştır.⁵⁸

Osmanlı toplarının sahip olduğu teknolojik avantajlar, metalurji ve döküm teknolojisi, mobilite ve lojistik, atış gücü ve menzil gibi çeşitli alanlarda kendini göstermektedir. Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'nın en gelişmiş döküm teknolojisine sahipti ve bu sayede daha büyük ve güçlü toplar üretebiliyordu. Urban gibi yabancı mühendislerin katkıları, bu teknolojinin gelişiminde büyük rol oynamıştır. Osmanlı ordusu, topların kuşatma alanına taşınması ve yerleştirilmesi konusunda büyük bir ustalığa sahipti.⁵⁹ Büyük topların taşınması için özel kızaklar ve tekerlekli taşıma sistemleri kullanılmış, topçu birliklerinin hızlı ve etkili bir şekilde pozisyon alabilmesi için iyi organize edilmiş lojistik destek sağlanmıştır. Osmanlı topları, diğer çağdaşlarına göre daha uzun menzile ve daha yüksek tahrip gücüne sahipti ve bu özellikler, Bizans surlarının aşılmasında ve düşmanın moralinin kırılmasında büyük önem taşımıştır.⁶⁰

İstanbul kuşatması sırasında Osmanlılar, topları stratejik noktalara yerleştirerek Bizans savunmasını etkisiz hale getirmeyi başardılar. II. Mehmed'in kuşatma planının merkezinde yer alan topların yerleştirilmesi ve kullanımı, Altın Kapı ve Topkapı gibi stratejik noktalarda yoğun top ateşi kullanılarak surlarda büyük gedikler açılmasını sağlamıştır. Topların kullanımı sadece fiziksel yıkım yaratmakla kalmamış, aynı zamanda Bizans savunucuları üzerinde psikolojik bir baskı unsuru olarak da etkili olmuştur. Bu büyük ve güçlü silahların kullanımını, Osmanlı ordusunun gücünü ve teknolojik üstünlüğünü açıkça ortaya koymuştur. İstanbul'un fethinde Osmanlı toplarının rolü, hem teknolojik yenilikler hem de stratejik kullanım açısından büyük bir öneme sahiptir.⁶¹ Osmanlılar, top teknolojisini geliştirerek ve etkili bir şekilde kullanarak, Bizans İmparatorluğu'nun en güçlü savunma hatlarını aşmayı başarmışlardır. Bu başarı, sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun değil, aynı zamanda dünya tarihinin seyrini değiştiren bir dönüm noktası olmuştur. İstanbul'un fethi, askeri teknolojinin savaşların kaderini nasıl değiştirebileceğine dair önemli bir örnek teşkil eder. Osmanlı toplarının sunduğu teknolojik avantajlar ve bu avantajların etkin bir şekilde kullanımı, bu büyük zaferin en önemli unsurlarından biri olarak tarihe geçmiştir.

Resim 5. Urban Topu (Şahi Top) ⁶²

1464 yılında Münir Ali Usta tarafından üretilen ve taşınabilirliği artırmak amacıyla iki parçaya ayrılabilen, toplamda 17 ton ağırlığında olan tunç top, 600 kilogramlık gülleri fırlatabilecek kapasiteye sahiptir. Münir Ali

⁵⁷ Cartwright, *age*, s. 7.

⁵⁸ John Freely, *The Grand Turk: Sultan Mehmed II - Conqueror of Constantinople, Master of an Empire and Lord of Two Seas*, I.B. Tauris Yayinevi, Londra 2009, s. 73.

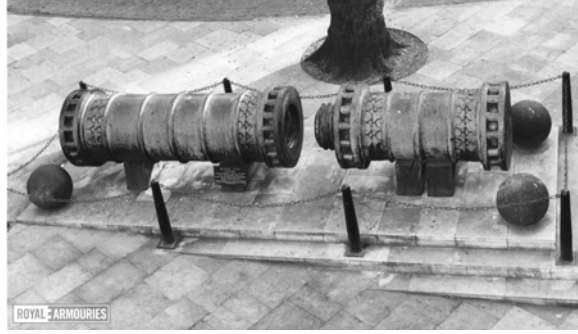
⁵⁹ Roger, Crowley, "Konstantinopolis'in Silahları", *Military History*, C. 4, 2007, s. 47.

⁶⁰ Freely, *age*, s. 74.

⁶¹ Gurlitt, *age*, s. 58.

⁶² John Henry Lefroy, "The Great Cannon of Muhammad II. (A.D. 1464.)", *The Archaeological Journal*, C. 25/1, Londra 1868, s. 263.

Usta'nın, Macar Urban Usta'nın çırağı olduğu veya Macar Urban'ın Müslüman olduktan sonra bu ismi aldığı şeklinde farklı görüşler de bulunmaktadır.⁶³

Resim 6. Urban Topu (Şahi Top), Büyük Bronz Top olarak da anılır. İki büyük bronz parça, daha küçük bölüm barut haznesi, iki parça birbirine geçecek bir vida sistemiyle dökülmüştür.⁶⁴

1430-1481 yılları arasında Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul kuşatması için yaptırılmıştır. Daha sonra, muhtemelen on sekizinci yüzyılda, Çanakkale Boğazı'nın her iki yakasındaki Kilibahir kalesinde boğaz savunması için yapılan bataryanın bir parçası olmuştur. Bu top 1868 yılında Sultan Abdülaziz (1830-1876) tarafından Kraliçe Victoria'ya hediye edilmiş ve 1868 yılında Londra kulesinin avlusunda teşhire konulan top daha sonra 1929 yılında İngiltere'nin Portsmouth şehrindeki Fort Nelson adlı müzede sergiye açılmıştır.⁶⁵

1868 yılında ise General John Henry Lefroy'un yoğun girişimleri sonucu Sultan Abdülaziz zamanında Çanakkale Boğaz savunmasında 1807 yılında kullanıldığı için Dardanel topu olarak da ünlenmiştir. Bu top, İngiliz Amiral John Thomas Duckworth'un İngiliz çıkarlarını savunmak amacıyla İstanbul'a yaptığı harekât esnasında İngiliz gemilerinin Çanakkale Boğaz geçişini engellemek için ateşlenmiştir. Çanakkale Boğazı boyunca, yani bir milden fazla ateş edebilen top, Sir John Duckworth'un Boğazları zorlama girişiminde filonun altı gemisine hasar vermiştir.⁶⁶

Namlu Ağırlığı 8128 kg, kama ağırlığı 8941 kg olup toplam ağırlığı 17.069 kg. olan bu çok büyük kuşatma silahı, ana namlu ve kama olmak üzere iki parçadan oluşur ve bu iki parça birbirine vidalanır. Barut yükünün bulunduğu kama, taş merminin yüklendiği namludan daha kısa ve biraz daha küçük çaplıdır. Seri numarası görünürde bulunmayan topun her iki parçası da her iki uçta belirgin çift kalıplarla dökülmüştür ve bu kalıplar iki parçayı vidalamak ya da sökmek için kullanılan kolların yerleştirilmesi için eşit sayıda yuva oluşturmak üzere on altı çapraz parça ile uzunlamasına birleştirilmiştir. Uzunluğunun geri kalan kısmı, beşi namlu üzerinde ve üçü de kama üzerinde olmak üzere yuvarlak pervazlarla bölünmüştür. Bu pervazlardan en dışta olanı ile uçlardaki belirgin pervazlar arasındaki yüzey, biri yükseltilmiş, diğeri alçaltılmış, birbirine kenetlenmiş çiçek veya yaprak süslemeli iki şeritle doldurulmuştur. Namlu ağzında kabartma olarak Türkçe şunlar yazmaktadır: [*Rölyef yazı ve işlemenin çözümü: Allahumme'n-sur es-Sultan Mehemed Murad Han, fi tarih-i sene semâniye ve sittîn ve semâniye mieh, fi Şehr-i Receb. El-Amelli Mine-l Ali (Ey Allah'ım, Sultan Murat oğlu Sultan Mehemed'e (Fatih Sultan Mehmed) imdâd eyle) [Bu top Münir Ali tarafından 868 yılı Recep Ayı'nda imal edilmiştir.]*]⁶⁷

Resim 7. Rölyef yazı ve işlemenin çözümü⁶⁸

⁶³ Lefroy, *age*, s. 265.

⁶⁴ Royal Armouries Museum, "Gun - Turkish Bombard - 1464", <https://royalarmouries.org/collection/object/object-6177>, 29 Mayıs 2024, sa. 16:39.

⁶⁵ Dan, Spencer, *The Development of Gunpowder Weapons in Late Medieval England*, Southampton Üniversitesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Southampton 2016, s.171.

⁶⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, TTK, Ankara 2014, s. 72.

⁶⁷ Howard Lofthouse Blackmore, *The Armouries of the Tower of London, Ordnance Catalogue*, H.M.S.O. Yayınları, Londra 1917, s.172.

⁶⁸ Yılmaz, *agm*, s. 232.

İSTANBUL'UN FETHİNDE KULLANILAN OSMANLI/TÜRK SAVAŞ TOPLARININ ÖNEMİ VE ETKİLERİ

Ayrıca kama yakınında, aşağıdaki gibi çevrilebilecek, yükleme talimatları kazanmıştır: [Çap, fişek yatağı, 7 parmak, 80 nokta (9,4 inç) (23,9 cm): namlu ağzı, 20 parmak (26,7 inç) (67,8 cm): saçma, 19 parmak, 25 nokta (23,8 inç) (60,4 cm). Atış ağırlığı, 240 okka (676 libre) (306,6 kg) Barut hakkı, 17,5 okka (49,35 libre) (22,4 kg). Kalibre 635 mm. Atım yatağında ayrıca mermi atışının oluşturduğu çentik işaretleri görülmektedir.]⁶⁹

5. Topların Üretimi ve Lojistiği

İstanbul'un fethi, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri teknoloji ve lojistik becerilerinin zirveye ulaştığı bir dönemi temsil eder. Bu büyük zaferde, topların üretimi ve lojistiği kritik bir rol oynamıştır. İstanbul'un fethi sırasında kullanılan topların üretimi, ileri düzeyde metalurji bilgisi ve mühendislik becerileri gerektiriyordu. Mühendis Urban tarafından tasarlanan ve Şahi olarak bilinen toplar, büyük taş güller fırlatabilen devasa boyutlarıyla dikkat çekiyordu. Osmanlılar, dökme demir ve bronz gibi yüksek kaliteli metaller kullanarak bu topları ürettikleri ve üretim sürecinde oldukça karmaşık ve zahmetli döküm işlemleri gerçekleştirdiler.⁷⁰

Topların kuşatma alanına taşınması ve yerleştirilmesi büyük bir lojistik organizasyon gerektiriyordu. Osmanlı ordusu, bu süreçte büyük bir ustalık sergiledi. Büyük topların taşınması için özel kızaklar ve tekerlekli taşıma araçları kullanıldı ve bu araçlar topun ağırlığını taşıyabilecek şekilde tasarlandı. Taşıma süreci, büyük bir insan gücü ve koordinasyon gerektiriyordu. Osmanlı ordusu, askerler ve sivil işçilerin koordineli bir şekilde çalışmasını sağlayarak topların kuşatma alanına güvenli bir şekilde ulaştırılmasını başardı. Toplar, kuşatma alanına ulaştıktan sonra stratejik noktalara yerleştirildi ve mühendisler, topların atış açılarını ve menzillerini hesaplayarak en uygun yerleşim planını oluşturdu.⁷¹ Topların etkin bir şekilde kullanılabilmesi için sürekli lojistik destek ve bakım sağlanması gerekiyordu. Osmanlı ordusu, kuşatma süresince topların sürekli olarak ateşlenebilmesi için yeterli miktarda mühimmat ve malzemenin temin edilmesini sağladı.⁷²

Mühimmat depoları oluşturuldu ve sürekli olarak taş güller, barut ve diğer gerekli malzemeler tedarik edildi. Ayrıca, topların performansının en üst seviyede tutulabilmesi için düzenli bakım ve onarım işlemleri gerçekleştirildi. Osmanlı topçuları, topların temizliği, yağlanması ve gerektiğinde onarılması gibi işlemleri büyük bir titizlikle yaparak topların uzun süreli kullanımını sağladı.⁷³

Resim 8. Fatih Sultan Mehmed'in Şahi Topu Göz Dolduruyor (Anadolu Ajansı)⁷⁴

6. İstanbul'un Fethinde Kullanılan Topların Teknolojisi

İstanbul'un fethi sırasında Osmanlı İmparatorluğu tarafından kullanılan toplar, o dönemin askeri teknolojisinin çok ilerisinde kabul edilmiştir. Bu üstünlük, Osmanlıların mühendislik ve askeri strateji konusundaki yenilikçi yaklaşımlarıyla mümkün olmuştur. Osmanlılar, büyük kalibreli toplar üreterek diğer devletlere göre teknolojik üstünlük sağlamışlardır. Özellikle Şahi topları, 8 metre uzunluğunda ve 1 metre çapında olup, 1,200 kilogram ağırlığındaki taş güller fırlatabiliyordu. Bu büyüklükteki toplar, dönemin diğer kuşatma toplarıyla kıyaslandığında oldukça ileri bir teknolojiyi temsil ediyordu. Osmanlı toplarının ileri döküm

⁶⁹ Lefroy, *agm*, s. 267.

⁷⁰ Gabor Agoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, Cambridge Üniversitesi Yayınevi, Cambridge 2005, s. 43.

⁷¹ Salim Aydüz, *Düştün Fethi İstanbul/Fethin Topları: Ateşli Silahların Gelişmesinde Sultan Fatih'in Rolü*, Üsküdar Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 33.

⁷² Aydüz, *age*, s. 34.

⁷³ Agoston, *age*, s. 44.

⁷⁴ Mehmet Kaman, "Fatih Sultan Mehmed'in Şahi Topu Göz Dolduruyor", <https://www.aa.com.tr/pg/foto-galeri/fatihin-sahisi-goz-dolduruyor/0/149468>, 23 Nisan 2014, sa. 20:30.

teknolojisi ve metalurji teknikleri, dönemin diğer devletlerinin döküm teknolojisine göre oldukça ileri bir seviyeyi ifade etmektedir.⁷⁵

Osmanlı toplarının atış gücü ve menzili, dönemin diğer toplarına kıyasla çok daha yüksekti. Şahi toplarının tahrip gücü, Bizans surlarını büyük ölçüde zayıflatmış ve savunmayı etkisiz hale getirmiştir. Bu topların uzun menzili, Osmanlı ordusunun kuşatma sırasında daha güvenli bir mesafeden etkili saldırılar yapabilmesini sağlamıştır. Avrupa’da ve Asya’da kullanılan toplar genellikle daha küçük kalibreli ve daha az etkiliydi. Avrupa’da top teknolojisi henüz tam anlamıyla gelişmemişti ve kullanılan toplar, Osmanlıların Şahi topları gibi büyük kalibreli değildi. Ayrıca, Avrupa’da döküm teknolojisi Osmanlılar kadar gelişmiş değildi, bu da topların dayanıklılığı ve performansını olumsuz etkiliyordu. Asya ve Orta Doğu’da da Osmanlıların sahip olduğu büyük kalibreli ve gelişmiş döküm teknolojisine sahip toplar nadir görülüyordu. Bu bölgelerde de genellikle daha küçük ve taşınması daha kolay toplar kullanılıyordu.⁷⁶

Top Adları	Tarih	Malzeme	Ağırlık (kg)	Toplam Uzunluk (m)	Barut Haznesi Uzunluğu (m)	Kalibre (cm)	Gülle Ağırlığı (kg)
Dulle Griet of Ghent	1435-1449	Dövme Demir	16400	4.98	1,53	64	350
Bombarde de Pierre d'Aubusson	1490	Bronz	3325	1.95	0.7*	58	261
Boxted Bombard	1450~1460	Dövme Demir	1500	2.3	0.34	34.3	58**
Faule Mette	1411	Bronz	8228	2.9	1.81	76	409
Pumhart von Steyr	1400-1450	Dövme Demir	8000	2.59	1.44	80	690
Faule Grete	1409	Bronz	4600	2.5	1.5	50	170
Mongs-Meg	1449	Dövme Demir	6600	4	1.16	49.5	166
Dardanel	1464	Bronz	16620	5.18	2	63	353
Urban	1453	Bronz	30000	9.2	2,75	75.2	601

Tablo 1. Urban Topu ve çağdaşlarının teknik özellikleri⁷⁷

Osmanlı İmparatorluğu, sadece teknolojik üstünlük değil, aynı zamanda yenilikçi askeri stratejileri ile de öne çıkmıştır. Topların etkin bir şekilde kullanılması, stratejik olarak önemli noktalara yerleştirilmesi ve sürekli lojistik destek sağlanması, Osmanlıların kuşatma sırasında büyük avantaj elde etmesini sağlamıştır. Bu, Osmanlıların teknolojiyi sadece geliştirmekle kalmayıp, aynı zamanda bu teknolojiyi etkili bir şekilde kullanma yeteneklerinin de bir göstergesidir. Osmanlı toplarının üretim süreci, ileri mühendislik ve döküm teknolojileriyle desteklenmiştir. Dövme demir ve bronz gibi yüksek kaliteli malzemeler kullanılarak üretilen toplar, uzun süreli kullanımda bile yüksek performans göstermiştir. Bu gelişmiş döküm teknikleri, topların dayanıklılığını ve gücünü artırmıştır.⁷⁸

Sonuç olarak, İstanbul’un fethinde kullanılan Osmanlı topları, dönemin teknolojilerinin çok ilerisinde kabul edilmiştir. Büyük kalibreli toplar, ileri döküm teknolojisi, yüksek atış gücü ve menzile sahip toplar, Osmanlı İmparatorluğu’nun askeri üstünlüğünü sağlamıştır. Bu teknolojik ve stratejik üstünlük, Osmanlıların Bizans İmparatorluğu’nu yenip İstanbul’u fethetmesinde kilit rol oynamıştır. Dönemin diğer devletlerinin sahip olmadığı bu ileri teknoloji ve yenilikçi askeri strateji, Osmanlı İmparatorluğu’nu dünya tarihinin en güçlü ve etkili askeri güçlerinden biri haline getirmiştir.⁷⁹

7. İstanbul’un Fethinde Kullanılan Topların Kuşatma ve Savunma Aşamalarındaki Etkisi

İstanbul’un fethi, Osmanlı İmparatorluğu’nun askeri tarihinde önemli bir dönüm noktası olup, kullanılan topların kuşatma ve savunma aşamalarındaki rolü oldukça kritiktir. Osmanlılar, toplarını stratejik noktalara yerleştirerek kuşatmanın başarısını garantilemeye çalışmışlardır. Bu topların konumlandırılması, kuşatma planının temel bir parçasıydı. Osmanlı mühendisleri ve topçuları, topların en etkili şekilde kullanılabilmesi için

⁷⁵ Freely, *age*, s. 75.

⁷⁶ Agoston, *age*, s. 45.

⁷⁷ Ahmet Kaan Toksoy, “Urban Topu’nun Balistik Özelliklerinin 15. Yüzyıldaki Çağdaşlarıyla Karşılaştırılması”, *Harp Tarihi Dergisi*, C. 6/1, s. 7.

⁷⁸ Lefroy, *agm*, s. 265.

⁷⁹ Toksoy, *agm*, s. 8.

İSTANBUL'UN FETHİNDE KULLANILAN OSMANLI/TÜRK SAVAŞ TOPLARININ ÖNEMİ VE ETKİLERİ

kapsamlı bir hazırlık yapmışlar ve bu yerlerin hem saldırı gücünü maksimize edecek hem de düşmanın savunmasını zayıflatacak şekilde seçilmesine özen göstermişlerdir.⁸⁰

Osmanlı toplarının en belirgin etkilerinden biri, Bizans surlarını tahrip etme gücüdür. Özellikle Şahi topları gibi büyük kalibreli toplar, Bizans'ın güçlü surlarında büyük gedikler açmıştır. Bu toplar, taş gülleleriyle surları sürekli olarak döverek savunma hattını zayıflatmış ve surların belirli bölgelerinde büyük hasarlar meydana getirmiştir. Bu tahribat, Osmanlı askerlerinin surları aşmasını kolaylaştırmış ve kuşatma sürecini hızlandırmıştır. Ayrıca, Osmanlı toplarının yarattığı psikolojik baskı, Bizans savunucuları üzerinde moral bozucu bir etki yaratmış, savunma motivasyonlarını azaltarak Osmanlıların avantaj elde etmesine yardımcı olmuştur.⁸¹ Bizans savunucuları, Osmanlı toplarının yıkıcı gücüne karşı çeşitli savunma stratejileri geliştirmiştir. Surların arkasına ek savunma hatları inşa etmek, hasar gören bölgelere hızla tamir ekipleri göndermek ve topların ateş hattından kaçınmak gibi önlemler almışlardır. Ancak, Osmanlı toplarının yarattığı yıkım ve sürekli baskı, bu savunma önlemlerinin etkisini azaltmıştır.⁸²

Sonuç olarak, İstanbul'un fethinde kullanılan toplar, hem kuşatma hem de savunma aşamalarında belirleyici bir rol oynamıştır. Osmanlı toplarının yıkıcı gücü, stratejik yerleştirilmesi ve sürekli ateşi, Bizans savunmasını zayıflatmış ve kuşatmanın başarısını garantilemiştir.⁸³ Bu toplar, sadece fiziksel tahribat yaratmakla kalmamış, aynı zamanda psikolojik baskı unsuru olarak da büyük bir etki yaratmıştır. Sonuç olarak, Osmanlı toplarının kuşatma ve savunma aşamalarındaki etkisi, İstanbul'un fethinin en önemli unsurlarından biri olarak tarihe geçmiştir.⁸⁴

8. İstanbul'un Fethinde Diğer Silahların Rolü

İstanbul'un fethi, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri gücünü ve stratejik dehasını ortaya koyan önemli bir zaferdir. Bu zaferde toplar önemli bir rol oynamış olsa da, diğer silahların ve savaş araçlarının katkısı da büyüktür. Osmanlı ordusunda yay ve oklar, hem hafif piyadeler hem de süvariler tarafından etkin şekilde kullanılmıştır. Okçular, düşmanın ilerleyişini durdurmak ve savunma hatlarını zayıflatmak için üstün atış kabiliyetlerini sergilemiş, hızlı ve ölümcül saldırılarla Bizans savunucularını sürekli baskı altında tutmuşlardır.⁸⁵ Ayrıca, Osmanlı ordusu yaylı tüfekler ve diğer ateşli silahları da kullanarak düşmanın zırhını delmiş ve surların üzerindeki askerleri etkisiz hale getirmiştir. Ateşli silahların yarattığı yüksek ses ve büyük tahribat, Bizans ordusunun askerleri üzerinde ciddi bir psikolojik etki yaratmış, onların moralini bozarak Osmanlıların psikolojik üstünlük elde etmesine katkıda bulunmuştur.⁸⁶

Kılıçlar ve diğer yakın dövüş silahları, Osmanlı piyadeleri ve süvarileri (sipahiler) tarafından yaygın olarak kullanılmıştır. Yakın dövüşte büyük avantaj sağlayan kılıçlar, Osmanlı askerlerinin surları aştıktan sonra Bizans savunucularını etkisiz hale getirmesinde kritik bir rol oynamıştır. Bunun yanı sıra, mızraklar, kargılar ve baltalar gibi çeşitli yakın dövüş silahları da dar alanlarda yapılan çatışmalarda etkili olmuştur. Osmanlı ordusu, mancınıklar ve kuşatma aletleri ile de Bizans savunmasını zorlamıştır. Mancınıklar, taş ve diğer mermileri surlara fırlatarak Bizans savunmasını zarar vermiş, kuşatma kuleleri ve merdivenler ise askerlerin surlara tırmanarak içeri sızmasını sağlamıştır.⁸⁷

Osmanlı donanması, İstanbul'un fethi sırasında denizden gelen ikmal yollarını kesmek ve Haliç'in kontrolünü ele geçirmek için kritik bir rol oynamıştır. Gemilerini karadan Haliç'e indirerek Bizans'ın deniz yoluyla yardım almasını engelleyen Osmanlılar, deniz kuvvetlerinin kuşatma üzerindeki etkisini göstermiştir. Denizden yapılan saldırılarla Bizans savunması zayıflatılmış ve kara kuvvetlerinin ilerlemesi kolaylaştırılmıştır. Osmanlı ordusunun yüksek organizasyon ve disiplin seviyesi, farklı silahların etkili bir şekilde kullanılmasını sağlamış ve farklı birlikler arasında sağlanan koordinasyon, hem kuşatma hem de savunma aşamalarında önemli bir rol oynamıştır. Sürekli baskı ve çok yönlü saldırılarla Bizans savunmasını zayıflatan Osmanlılar, üstün savaş becerileri ve stratejik düşünme yetenekleri ile zafer elde etmiştir.⁸⁸

İstanbul'un fethinde kullanılan toplar belirleyici bir rol oynamış olsa da, oklar, kılıçlar, ateşli silahlar, mancınıklar, kuşatma aletleri ve deniz kuvvetleri de büyük katkılar sağlamıştır. Bu silahların etkin kullanımı, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri gücünü ve stratejik dehasını gözler önüne sermiştir. İstanbul'un fethi, sadece

⁸⁰ Aydüz, *age*, s. 35.

⁸¹ Freely, *age*, s. 76.

⁸² Agoston, *age*, s. 46.

⁸³ Gurlitt, *age*, s. 60.

⁸⁴ Agoston, *age*, s. 47.

⁸⁵ Aydüz, *age*, s. 36.

⁸⁶ Toksoy, *agm*, s. 8.

⁸⁷ Gurlitt, *age*, s. 61.

⁸⁸ Agoston, *age*, s. 48.

askeri teknolojinin değil, aynı zamanda etkili strateji ve disiplinli askeri organizasyonun bir zaferidir. Osmanlı ordusunun çok yönlü saldırı kapasitesi, kuşatma sırasında üstünlük elde etmesine yardımcı olmuştur.⁸⁹

9. İstanbul'un Fethi Sonrası Top Teknolojisinin İmparatorluk Politikalarına Etkisi

Bu zafer, top teknolojisini geliştirilmesi ve etkin kullanımı sayesinde mümkün olmuştur. İstanbul'un fethi sonrası top teknolojisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun politikalarına önemli bir etki yapmış ve diğer imparatorluklar üzerinde de derin izler bırakmıştır. İstanbul'un fethinde kullanılan topların başarısı, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri gücünü artırmış ve fetih politikalarını daha agresif hale getirmiştir. Top teknolojisindeki üstünlük, Osmanlıların Avrupa, Asya ve Afrika'daki genişleme politikalarını hızlandırmış ve yeni toprakların fethedilmesini kolaylaştırmıştır. Bu dönemde Osmanlı ordusu, top teknolojisini etkin bir şekilde kullanarak büyük şehirleri ve kaleleri fethetmiş ve imparatorluğun sınırlarını genişletmiştir. Aynı zamanda, top teknolojisini geliştirmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun savunma ve istihkâm politikalarını da etkilemiştir. İstanbul'un fethinde kullanılan topların gücü, Osmanlıların kendi savunma sistemlerini güçlendirmelerine neden olmuş ve stratejik noktalara güçlü kaleler inşa edilmiştir.⁹⁰

Top teknolojisini geliştirmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve endüstriyel kalkınmasına da katkı sağlamıştır. Top dökümhaneleri ve silah üretim tesisleri, askeri ihtiyaçları karşılamanın yanı sıra imparatorluğun ekonomik altyapısını güçlendirmiştir. Bu tesisler, aynı zamanda iş gücü ve teknik bilgi birikimi sağlayarak ekonomik büyümeye katkıda bulunmuştur. Bu teknolojik ilerlemeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri ve endüstriyel alandaki yetkinliğini artırmış ve uzun vadede imparatorluğun ekonomik gücünü pekiştirmiştir.⁹¹

İstanbul'un fethinde kullanılan top teknolojisi, Avrupa'da büyük bir etki yaratmış ve askeri reformlara ilham kaynağı olmuştur. Avrupa devletleri, Osmanlı toplarının başarısını göremek için kendi top teknolojilerini geliştirmeye başlamışlardır. Bu süreç, Avrupa'da askeri devrim olarak bilinen dönemin başlamasına yol açmış ve topçu birliklerinin savaşlardaki rolü giderek artmıştır. Osmanlıların top teknolojisindeki üstünlüğü, diğer imparatorlukları ve devletleri askeri ve teknolojik rekabete zorlamış ve bu rekabet, yeni silah teknolojilerinin geliştirilmesini ve askeri stratejilerin yeniden değerlendirilmesini teşvik etmiştir.⁹²

Osmanlı İmparatorluğu'nun top teknolojisindeki üstünlüğü, diplomatik ve stratejik dengeleri de etkilemiştir. Osmanlılar, askeri güçlerini kullanarak diplomatik ilişkilerde avantaj elde etmiş ve stratejik hedeflerine ulaşmak için top teknolojisini bir koz olarak kullanmışlardır. Bu durum, diğer imparatorlukları Osmanlılarla ittifak kurmaya veya onların karşısında daha güçlü bir duruş sergilemeye yöneltmiştir. Osmanlı toplarının tarihi önemi, sadece askeri ve teknolojik alanlarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda kültürel ve sanatsal alanlarda da etkili olmuştur. Top dökümhaneleri ve silah üretim tesisleri, Osmanlı sanatının ve zanaatkarlığının bir parçası haline gelmiştir.⁹³

Sonuç olarak, İstanbul'un fethi sonrası top teknolojisini Osmanlı İmparatorluğu'nun politikalarına, diğer imparatorluklara ve genel olarak askeri tarihe etkisi büyüktür. Top teknolojisini geliştirmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri gücünü ve stratejik üstünlüğünü artırmış, diğer imparatorlukları askeri ve teknolojik rekabete zorlamış ve modern askeri stratejilere ilham kaynağı olmuştur. Osmanlı toplarının tarihsel önemi ve mirası, askeri yenilikçilik, teknolojik ilerleme ve kültürel zenginlikler açısından büyük bir değer taşır. Bu miras, askeri tarihin ve teknolojinin evriminde önemli bir kilometre taşı olarak kabul edilmektedir.⁹⁴

10. Fetih Sonrası İstanbul'un Yeniden İnşası ve Topların Etkisi

İstanbul'un 1453 yılında Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethi, şehrin tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Fetih sonrası İstanbul'un yeniden inşası, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olarak yeniden yapılandırılması ve modernleşmesi sürecinde belirleyici olmuştur. Bu süreçte, fetih sırasında kullanılan topların doğrudan ve dolaylı etkileri, şehir planlaması ve savunma stratejileri üzerinde önemli bir rol oynamıştır.⁹⁵ Sultan II. Mehmed, şehri eski görkemine kavuşturmak ve Osmanlı kültürünün merkezi haline getirmek amacıyla kapsamlı bir yeniden inşa programı başlatmıştır. Bu program, altyapının onarılmasını, kamu binalarının ve dini yapıların yeniden inşasını içermektedir.⁹⁶

Fetih sonrasında, şehirdeki su yolları, kanalizasyon sistemleri ve yollar gibi altyapı unsurları yeniden inşa edilmiştir. Bu süreç, şehrin yaşanabilirliğini artırmak ve nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak için gereklidir. Aynı zamanda, dini ve kamusal yapılar da yenilenmiştir. Bizans döneminden kalan kiliseler camiye çevrilmiş ve yeni

⁸⁹ Aydıöz, *age*, s. 37.

⁹⁰ Freely, *age*, s. 78.

⁹¹ Lefroy, *age*, s. 264.

⁹² Agoston, *age*, s. 49.

⁹³ Freely, *age*, s. 79.

⁹⁴ Lefroy, *age*, s. 265.

⁹⁵ George Spharantzis, *Bizans İmparatorluğu'nun Çöküşü*, Massachusetts Üniversitesi Yayınları, Massachusetts 1980, s. 97.

⁹⁶ Gurlitt, *age*, s. 62.

İSTANBUL'UN FETHİNDE KULLANILAN OSMANLI/TÜRK SAVAŞ TOPLARININ ÖNEMİ VE ETKİLERİ

camiler, medreseler, hamamlar ve kütüphaneler inşa edilmiştir. Bu yapılar, Osmanlı mimarisinin ve kültürünün önemli örneklerini oluşturmuştur. Ayasofya'nın camiye çevrilmesi, bu dönüştürmenin en sembolik adımlarından biridir.⁹⁷

İstanbul'un fethi sırasında kullanılan topların yıkıcı gücü, Osmanlıların kendi savunma sistemlerini de gözden geçirmelerine neden olmuştur. Fetih sonrası dönemde, şehrin savunma hatları ve surları güçlendirilmiş, yeni savunma mekanizmaları eklenmiştir. Top dökümhaneleri kurularak hem şehrin savunması güçlendirilmiş hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri kapasitesi artırılmıştır. Bu dökümhaneler, askeri amaçlarla olduğu kadar inşaat projelerinde de kullanılmıştır. Stratejik konumlandırma düşünülerek planlanan yeni savunma yapıları ve askeri garnizonlar, topların potansiyel saldırılara karşı caydırıcı bir güç oluşturmasını sağlamıştır.⁹⁸

Topların dolaylı etkileri de Osmanlı İmparatorluğu üzerinde belirgin olmuştur. İstanbul'un fethinde kullanılan toplar, askeri ve teknolojik gelişmelere ivme kazandırmıştır. Top teknolojisinin sürekli olarak geliştirilmesi ve inovasyonların teşvik edilmesi, Osmanlı ordusunun savaş yeteneklerini artırmış ve imparatorluğun askeri alandaki üstünlüğünü pekiştirmiştir. Top döküm teknolojisi ve mühendislik becerileri, Osmanlı kültürü ve sanatı üzerinde de etkili olmuştur. Ekonomik açıdan ise, top dökümhaneleri ve silah üretim tesisleri, yerel ekonomiyi canlandırmış, iş gücü sağlamış ve ticaretin gelişmesine katkıda bulunmuştur.⁹⁹ Bu tesisler aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri gücünü artırarak ticaret yollarının güvenliğini sağlamış ve ekonomik istikrarı desteklemiştir.

1453'te İstanbul'un fethi, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihindeki en önemli olaylardan biridir. Bu fetih, yalnızca askeri bir zafer değil, aynı zamanda şehirde ve imparatorluk genelinde bir dizi toplumsal, ekonomik ve kültürel dönüşümü başlatmıştır. Fetih sonrası dönemde Osmanlı vakıf sistemi, adalet, özgürlük ve kalkınma alanlarında önemli gelişmeler yaşanmış ve bu gelişmeler diğer ülkeler üzerinde de etkili olmuştur. Osmanlı vakıf sistemi, İslam medeniyetinin sosyal dayanışma ve yardımlaşma geleneğinin bir parçası olarak gelişmiştir. Vakıflar, kamu hizmetleri sunmak, eğitim, sağlık, sosyal yardım ve dini hizmetler sağlamak amacıyla kurulmuştur. İstanbul'un fethi sonrası dönemde, vakıflar şehrin yeniden inşasında ve sosyal yapının güçlendirilmesinde kritik bir rol oynamıştır. Bu vakıflar aracılığıyla kurulan medreseler, İstanbul'un eğitim ve kültür merkezi olmasını sağlamış, fen, matematik, tıp ve hukuk gibi alanlarda da eğitim vermiştir. Ayrıca, vakıflar hastaneler (darüşşifalar) ve aşevleri (imaretler) gibi sosyal hizmet kurumlarını finanse ederek sosyal adaletin ve dayanışmanın pekişmesine katkıda bulunmuştur.¹⁰⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nda, şeriat hukuku ve örfi hukuk birlikte uygulanmıştır. İstanbul'un fethi sonrası, bu iki hukuk sisteminin uyum içinde çalıştığı bir adalet mekanizması kurulmuştur. Kadılar aracılığıyla adalet sağlanmış ve halkın hakları korunmuştur. Osmanlı İmparatorluğu, farklı din ve mezheplerin bir arada yaşadığı çok kültürlü bir yapıya sahipti. İstanbul'un fethi sonrası, şehirde yaşayan Hristiyanlar, Yahudiler ve diğer dini gruplar, kendi dini inançlarını özgürce yaşama hakkına sahip olmuşlardır. Bu din ve inanç özgürlüğü, şehrin sosyal huzurunu ve uyumunu sağlamış, farklı topluluklar arasında barışçıl ilişkiler kurulmasına katkıda bulunmuştur. Ticaret erbapları, tüccarlar ve zanaatkarlar, şehrin ekonomik kalkınmasına önemli katkılarda bulunmuş ve ekonomik özgürlüğün artmasına yardımcı olmuştur.¹⁰¹

Fetih sonrası dönemde, İstanbul'un altyapısı büyük ölçüde yenilenmiş ve geliştirilen kamu hizmetleriyle şehir modern bir metropol haline gelmiştir. Suyolları, köprüler, yollar ve kanalizasyon sistemleri gibi temel altyapı projeleri gerçekleştirilmiştir. Osmanlı mimarisi, İstanbul'un yeniden inşasında büyük bir rol oynamıştır. Camiler, medreseler, hanlar, hamamlar ve diğer kamu binaları inşa edilmiştir. Mimar Sinan gibi büyük mimarların eserleri, şehrin silüetini değiştirmiş ve İstanbul'u bir kültür ve sanat merkezi haline getirmiştir. Ticaretin ve ekonominin canlanmasıyla birlikte şehirdeki ekonomik kalkınma hızlanmıştır.¹⁰² Osmanlı İmparatorluğu'nun sağladığı ticaret özgürlüğü ve güvenliği, yerli ve yabancı tüccarların İstanbul'da iş yapmasını teşvik etmiştir. Bu ekonomik hareketlilik, şehrin zenginleşmesine ve refah düzeyinin yükselmesine katkıda bulunmuştur.¹⁰³

İstanbul'un fethi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik kalkınması, uluslararası ticaret ve diplomasi üzerinde de önemli etkiler yaratmıştır. İstanbul, Doğu ve Batı arasındaki ticaret yollarının kesişim noktasında yer aldığı için, bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Osmanlıların İstanbul'un fethinde kullandığı askeri ve teknolojik yenilikler, diğer ülkeler üzerinde de derin izler bırakmıştır. Avrupa ve Asya'daki devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri başarılarını ve teknolojik yeniliklerini inceleyerek kendi ordularını ve savunma

⁹⁷ Aydüz, *age*, s. 38.

⁹⁸ Agoston, *age*, s. 51.

⁹⁹ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Çağı (1300- 1600)*, Kronik Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 82.

¹⁰⁰ Lefroy, *agm*, s. 266.

¹⁰¹ Aydüz, *age*, s. 38.

¹⁰² Agoston, *age*, s. 52.

¹⁰³ Michael Kritovoulos, *Fatih Sultan Mehmed'in Tarihi*, çev. Charles T. Riggs, Greenwood Press, Connecticut 1970, s. 93.

sistemlerini geliştirmişlerdir. İstanbul'un kültürel ve sanatsal zenginlikleri, diğer ülkelerde de etkili olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun mimarisi, sanatı ve kültürel mirası, Avrupa ve Asya'daki sanatçılar ve mimarlar tarafından ilham kaynağı olarak kullanılmıştır. Bu kültürel etkileşim, sanat ve mimaride yeni akımların ortaya çıkmasına ve farklı kültürlerin bir araya gelerek zenginleşmesine katkıda bulunmuştur.¹⁰⁴

11. Osmanlı Fethinde Kullanılan Topların Osmanlı Arkeolojisi Açısından Önemi

1453'te İstanbul'un Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethi, yalnızca siyasi ve askeri bir zafer olarak değil, aynı zamanda arkeolojik ve teknolojik açıdan da büyük bir öneme sahiptir.¹⁰⁵ Osmanlıların İstanbul'un fethinde kullandığı toplar, Osmanlı arkeolojisinin önemli bir araştırma konusu olarak öne çıkmaktadır. Bu toplar, Osmanlı askeri teknolojisini, mühendislik becerilerini ve dönemin savaş stratejilerini anlamak açısından kritik veriler sunmaktadır. Osmanlı topları, dönemin en ileri mühendislik teknikleriyle yapılmış büyük kuşatma silahları olup, bu topların dökümü, metalurji ve mühendislik açısından büyük bir bilgi birikimi gerektirmiştir. Döküm işlemi sırasında kullanılan teknikler, alaşımlar ve kalıplama yöntemleri, Osmanlıların metalleri işleme konusundaki üstünlüklerini göstermektedir.¹⁰⁶

İstanbul ve çevresinde yapılan arkeolojik kazılar, Osmanlı toplarının kalıntılarını ortaya çıkarmış olup, bu kazılar Osmanlıların fethinden sonra geride bıraktığı askeri malzemeleri ve yapılarını inceleme fırsatı sunmaktadır. Top kalıntıları, namlu parçaları, top gülleri ve dökümhanelere ait izler, bu dönemin askeri teknolojisini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Osmanlı toplarının bulunduğu yerler, genellikle stratejik noktalar ve savunma hatları olup, İstanbul'un surlarına yapılan kuşatmalar sırasında kullanılan topların kalıntıları, bu bölgelerdeki arkeolojik çalışmalarda ortaya çıkarılmıştır. Bu buluntular, Osmanlıların kuşatma stratejilerini ve top kullanımını anlamak açısından kritik veriler sunmaktadır.¹⁰⁷

Osmanlı toplarının arkeolojik açıdan incelenmesi, dönemin askeri teknolojisini ve stratejilerinin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Topların yapımı, kullanımı ve savaş alanındaki etkileri, Osmanlıların askeri başarılarının arkasındaki teknolojik ve stratejik unsurları ortaya koymaktadır. Bu çalışmalar, Osmanlı askeri tarihi ve savaş taktikleri hakkında daha derinlemesine bilgi sağlamaktadır. Topların yapımında kullanılan mühendislik teknikleri ve bilimsel bilgiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun mühendislik ve bilim alanındaki ileri düzeyini göstermektedir.¹⁰⁸ Ayrıca, Osmanlı topları, sadece askeri araçlar olarak değil, aynı zamanda dönemin kültürel ve sanatsal ifadeleri olarak da değerlidir. Topların üzerindeki süslemeler, kitabeler ve semboller, Osmanlı sanatının ve kültürel mirasının önemli bir parçasını oluşturmakta, Osmanlı estetiğinin ve zanaatkarlığının bir yansımasını sergilemektedir.¹⁰⁹

Osmanlı toplarının başarısı, Avrupa ve Asya'daki diğer devletler üzerinde derin bir etki yaratmıştır. Osmanlıların askeri teknolojiye sahip olduğu, diğer devletlerin kendi top teknolojilerini geliştirmelerine ve askeri stratejilerini yeniden gözden geçirmelerine yol açmıştır. Bu etkileşim, askeri teknolojinin küresel ölçekte yayılmasına ve gelişmesine katkıda bulunmuştur. Osmanlıların askeri başarıları ve teknolojik yenilikleri, kültürel ve bilimsel etkileşimleri de artırmıştır. Diğer ülkeler, Osmanlıların mühendislik ve bilim alanındaki bilgi birikiminden faydalanmış ve bu bilgileri kendi toplumlarına aktarmıştır. Bu etkileşimler, Osmanlı teknolojisini ve kültürünün küresel çapta tanınmasına ve takdir edilmesine yol açmıştır.¹¹⁰

Osmanlıların İstanbul'un fethinde kullandığı toplar, Osmanlı arkeolojisi açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu toplar, Osmanlı askeri teknolojisini, mühendislik becerilerinin ve stratejik dehasının somut örnekleridir. Arkeolojik buluntular, Osmanlıların askeri ve teknolojik başarılarını anlamamıza ve dönemin tarihini daha derinlemesine kavramamıza yardımcı olur. Ayrıca, Osmanlı toplarının Avrupa ve Asya üzerindeki etkileri, askeri teknolojinin küresel yayılımına ve kültürel etkileşimlerin artmasına katkıda bulunmuştur. Bu nedenle, Osmanlı topları, hem arkeolojik hem de tarihsel açıdan büyük bir değere sahiptir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasının önemli bir parçasını oluşturur.¹¹¹

SONUÇ

Konstantinopolis dünyanın en güçlü surlarına sahip olduğundan, surlarla çevrili bir şehrin kuşatılmasında ateşli silahların kullanılmasında dönüm noktası olduğu kesindir. 1453 yılında Osmanlı İmparatorluğu tarafından gerçekleştirilen İstanbul'un fethi, tarihin en önemli dönüm noktalarından biri olarak kabul edilir. Bu zafer, Osmanlı'nın askeri gücünü, stratejik becerilerini ve teknolojik yenilikçiliğini açıkça ortaya koymuştur. Fetihte kullanılan Osmanlı topları, özellikle Şahi topları olarak bilinen büyük kalibreli toplar, Bizans surlarını yıkmada

¹⁰⁴ Gurlitt, *age*, s. 64.

¹⁰⁵ Kritovoulos, *age*, s. 88.

¹⁰⁶ Freely, *age*, s. 80.

¹⁰⁷ Aydüz, *age*, s. 39.

¹⁰⁸ Okay Sütçüoğlu, *Türk Topçuluğunun ABC'si 14.-19. Yüzyıl*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2023, s. 243.

¹⁰⁹ Agoston, *age*, s. 54.

¹¹⁰ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Çağı*, 2019, s. 47.

¹¹¹ Muzaffer Erendil, *Topçuluk Tarihi*, Genel Kurmay Başkanlığı ATASE Basım Evi, Ankara 1988, s. 43.

İSTANBUL'UN FETHİNDE KULLANILAN OSMANLI/TÜRK SAVAŞ TOPLARININ ÖNEMİ VE ETKİLERİ

kritik bir rol oynamıştır. Bu toplar, hem fiziksel yıkım güçleri hem de psikolojik etkileri ile fetihle belirleyici olmuştur. Osmanlı ordusunun top teknolojisindeki yenilikler, İstanbul'un fethinde stratejik bir avantaj sağlamıştır. Topların yapımında kullanılan teknikler, Osmanlı mühendislik bilgi birikimini ve yetkinliğini göstermektedir. Macar ustası Urban'ın katkılarıyla geliştirilen bu toplar, dönemin diğer askeri teknolojilerine göre oldukça ileri düzeydeydi. Bu teknolojik üstünlük, Bizans savunmasının direncini kırmada ve Osmanlı'nın zaferini hızlandırmada etkili olmuştur.¹¹²

Osmanlı toplarının stratejik kullanımı ve doğru yerleşimi, fetih sürecinde belirleyici olmuştur. Topların surların zayıf noktalarına hedeflenmesi ve sürekli ateş altında tutulması, Bizans savunmasının zayıflatılmasında etkili olmuştur. Ayrıca, Osmanlı ordusunun topları taşımak ve bakımını sağlamak için geliştirdiği lojistik yöntemler, topların etkinliğini artırmıştır. Bu lojistik başarı, Osmanlı'nın askeri organizasyon ve mühendislik alanındaki üstünlüğünü ortaya koymaktadır. Osmanlı toplarının sadece fiziksel yıkım gücü değil, aynı zamanda psikolojik etkileri de fetihle önemli bir rol oynamıştır. Sürekli top ateşi, Bizans savunucularının moralini bozmuş ve direnişlerini zayıflatmıştır. Osmanlı'nın topları kullanarak oluşturduğu stratejik baskı, Bizans'ın savunma planlarını bozmuş ve onları sürekli savunma pozisyonunda tutmuştur. Bu durum, Osmanlı ordusunun daha hızlı ve etkili ilerlemesini sağlamıştır.¹¹³

İstanbul'un fethi, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri doktrininde önemli bir değişikliğe yol açmıştır. Bu zafer, Osmanlı'nın top teknolojisi ve mühendislik becerilerinin savaş alanındaki üstünlüğünü kanıtlamış ve bu teknolojilerin geliştirilmesine daha fazla yatırım yapılmasına neden olmuştur. Osmanlı ordusu, fetih sonrası diğer fetihlerde de benzer stratejiler kullanarak top teknolojisinin askeri doktrininde kalıcı bir yer edinmesini sağlamıştır.

Fatih Sultan Mehmed'in bir sonraki görevi, imparatorluğunun başkenti yapmaya karar verdiği şehri yeniden inşa etmek olmuştur. Bu amaçla Türkleri şehre yerleşmeye teşvik etmiş ve Rumları imparatorluğun diğer bölgelerinden buraya taşınmaya zorlamıştır. Daha sonra surların toplarla yıkılan kısımlarının güçlü bir şekilde yeniden inşa edilmesini emretmiştir. Ayrıca bir kraliyet sarayının temellerini atmış ve bu saray 1455'te tamamlanmıştır. Athyras ve Rhegium körfezleri üzerine köprüler inşa edilmesini ve şehre giden yolların onarılmasını emretmiştir. Şehrin merkezinde bir pazar yeri ve bir hamam inşa ettirmiş ve 1458'de kenti geliştirmek ve nüfusunu artırmak için Mora'dan tüccarlar ve zengin Ermeniler gibi daha fazla insanın kente taşınmasını sağlamıştır. Kentin varlıklı vatandaşlarına kentin neresinde isterlerse orada büyük evler inşa etmelerini emretmiş ve ayrıca hamamlar, hanlar ve pazar yerleri inşa etmelerini istemiştir. Mehmed'in kendi zamanına göre oldukça hoşgörülü olduğu görülmektedir.¹¹⁴ Fethettiği Hıristiyanlara karşı, dininin ona söylediğinden daha merhametliydi ve kesinlikle Hıristiyanların Müslümanlara karşı olduğundan daha fazla merhametliydi. Konstantinopolis'teki Hıristiyanların kiliselerini muhafaza etmelerine izin vermesi ve Hıristiyanları şehirde yaşamaya teşvik etmesi kozmopolit tavrını ortaya koymaktadır.¹¹⁵

Sonuç olarak, 1453 İstanbul'un fethi, Osmanlı toplarının savaş teknolojisindeki ilerlemelerin ve stratejik kullanımının somut bir örneğidir. Bu toplar, Bizans surlarını yıkmada Osmanlı'nın askeri dehasını ve yenilikçiliğini de ortaya koymuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun gelecekteki askeri başarıları için bir model oluşturan bu fetih, top teknolojisinin savaşlardaki önemini bir kez daha vurgulamıştır. Bu bağlamda, İstanbul'un fethi, Osmanlı askeri tarihinin dönüm noktalarından biri olarak değerlendirilmeli ve topların bu zaferdeki kritik rolü bu konuyla ilgili çalışma yapmak isteyen akademisyen ve araştırmacılarla ayrıntılı bir şekilde incelenmelidir.

1453 yılında, yoğun hazırlıklar ve stratejik hamlelerin ardından, Osmanlı ordusu İstanbul'u fethetti. Bu fetih, Orta Çağ'ın sonunu ve Yeni Çağ'ın başlangıcını simgeleyen bir dönüm noktası oldu. II. Mehmed, fetih sonrası *Fatih* unvanını aldı ve İstanbul'u Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti ilan etti. Şehir, Osmanlı yönetiminde hızla gelişti ve imparatorluğun kültürel, ekonomik ve siyasi merkezi haline geldi. İstanbul'un fethi, sadece Osmanlı İmparatorluğu için değil, dünya tarihi için de büyük bir öneme sahiptir. Bu olay, Avrupa'da yeni keşiflerin ve değişimlerin önünü açmış, Doğu ile Batı arasındaki ilişkileri yeniden şekillendirmiştir.

¹¹² İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Çağı*, 2019, s. 54.

¹¹³ Sütçüoğlu, *age*, s. 243.

¹¹⁴ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Bab-ı Asafî, Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı, s. 7.

¹¹⁵ Kritovoulos, *age*, s. 97.

KAYNAKÇA

AGOSTON, Gabor, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, Cambridge Üniversite Yayınevi, Cambridge 2005.

ANGOLD, Michael, *The Byzantine Empire 1025-1204: A Political History*, Longman Yayınevi, Londra 1984.

AYDÜZ, Salim, *Düşten Fethe İstanbul/Fethin Topları: Ateşli Silahların Gelişmesinde Sultan Fatih'in Rolü*, Üsküdar Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

BARBARO, Nicolo, *Konstantinopolis Kuşatması Günlüğü*, çev. R.J. Jericho, Exposition Publisher, New York 1969.

BARBARO, Nicolo, *Konstantiniye Muhasarası Ruznamesi 1453*, çev. Şemseddin Talib Diler, Malk Basımevi, İstanbul 1953.

BENESCHEWITSCH, Wladimir, “Die Turkischen Namen der Tore von Konstantinopel”, *Byzantinische Zeitschrift*, C. 23/2, Berlin 2009, ss. 408-433.

BROWN, Elizabeth A. R., *The Cistercians in the Latin Empire of Constantinople and Greece, 1204-1276*, Cambridge Üniversite Yayınevi, Cambridge 2016.

BLACKMORE, Howard L., *The Armouries of the Tower of London*, Ordnance Catalogue, H.M.S.O., London 1917.

BOA AE.SMMD. II (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ali Emiri Sultan II. Mehmed), Belge Tarihi: H-29-12-862, Yer Bilgisi: 1-22.

BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Bab-ı Asafl, Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı, s. 7.

BOSTAN, İdris, “Fatih Sultan Mehmed ve Osmanlı Denizciliği”, *Türk Denizcilik Tarihi*, ed. İ. Bostan ve S. Özbaran, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2009, ss. 86-112.

CALDWELL, David H., *The Manufacture and Use of Guns and Their Influence on Warfare from the Fourteenth Century to 1625*, University of Edinburgh 1981.

CARTWRIGHT, Mark, *1453 İstanbul'un Fethi*, <https://www.worldhistory.org/trans/tr/2-1180/1453-istanbulun-fethi/>, 23 Ocak 2018, sa. 22:42.

CHRYSOSTOM, Saint John, *The Homilies of S. John Chrysostom Archbishop of Constantinople*, J.H. Parker Yayınevi, Londra 1842.

CROWLEY, Roger, “Konstantinopolis'in Silahları”, *Military History*, C. 4, 2007, ss. 42-49.

ÇAKMAK, Ahmet Ş., ROBERT Mark, *Hagia Sophia from the Age of Justinian to the Present*, Cambridge Üniversitesi Yayını, Cambridge 1986.

DAULAY, Haidar Putra, Zaini Dahlan, M. Anwar Sadat ve Mery Fittria, “Sejarah Kepemimpinan Muhammad Al-Fatih Sebagai The Best Leader”, *Jurnal Kajian Islam Kontemporer (JURKAM)*, C. 1/2, Medan 2020, ss. 99- 109.

DİRİMTEKİN, Feridun, *İstanbul'un Fethi*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul 1976. Döfın, Zorzi, “1453 Yılında İstanbul'un Muhasara ve Zaptı”, çev. Samim Suat Sinanoğlu, *Fatih ve İstanbul*, C. 1/1, İstanbul 1953, ss. 28-42.

ERENDİL, Muzaffer, *Topçuluk Tarihi*, Genel Kurmay Başkanlığı ATASE Basım Evi, Ankara 1988.

GURLITT, Cornelius, *Die Baukunst Konstantinopoles*, G Yayınevi, Berlin 1912.

HALDON, John, *The Byzantine Wars*, History Press Yayınevi, Londra 2000.

HEARSEY, John, E. N., *City of Constantine 324-1453*, John Murray Yayınevi, Londra, 1963.

HERRIN, Judith, “The Fall of Constantinople the Dramatic Story of the Final Moments of Byzantine Control of the Imperial Capital”, *History Today*, C. 53/4, Londra 2003, ss. 13-34.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Çağı (1300- 1600)*, Kronik Yayıncılık, İstanbul 2019.

İNALCIK, Halil, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1954.

KASTRITSIS, Dimitris J., *The Sons of Bayezid Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402-13*, Brill Yayınevi, Amsterdam 2007.

İSTANBUL'UN FETHİNDE KULLANILAN OSMANLI/TÜRK SAVAŞ TOPLARININ ÖNEMİ VE ETKİLERİ

KOCA, Salim, “İslam Medeniyeti Çevresinde Türk İmaji”, http://isamveri.org/pdfdrg/D03266/2010_6/2010_6_KOCAS.pdf, 20.10.2018, ss. 23:51.

KRITOVOULOS, Michael, *Fatih Sultan Mehmed'in Tarihi*, çev. Charles T. Riggs, Greenwood Press, Connecticut 1970.

LEFROY, John Henry, “The Great Cannon of Muhammad II. (A.D. 1464.)”, *The Archaeological Journal*, C. 25/1, Londra 1868, ss. 261-280.

MADDEN, Thomas F., *The Concise History of the Crusades*, Rowman & Littlefield Publishers, Londra 2013.

MAGOULIAS, Harry, “Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks”, *An Annotated Translation of “Historia Turco-Byzantina”*, ed. Harry J. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit 1975.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, TTK, Ankara 2014.

PENTCHEVA, Bissera V. “Hagia Sophia and Multisensory Aesthetics”, *The International Center of Medieval Art*, C. 50/2, New York 2011, ss. 95-112.

RADO, Şevket, *Hünername Minyatürleri ve Sanatçıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1969.

RISNAYANTI, Anas, *Strategi Sultan Muhammad II Al-Fatih Dalam Penaklukan Konstantinopel Tahun 1451-1481*, M Press, Salatiga 2020.

Royal Armouries Museum, “Gun - Turkish Bombard - 1464”, <https://royalarmouries.org/collection/object/object-6177>, 29 Mayıs 2024, sa. 16:39.

RUNCIMAN, Steven, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge Üniversitesi Yayınevi, Cambridge 1990.

RUNCIMAN, Steven, *Byzantine Civilisation*, Methuen Yayınevi, Londra 1975.

SPANDOUNES, Theodore, *On the Origins of the Ottoman Emperors*, Cambridge Üniversitesi Yayınevi, Cambridge 2016.

SPENCER, Dan, *The Development of Gunpowder Weapons in Late Medieval England*, Southampton Üniversitesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Southampton 2016.

SPHARANTZES, George, *Bizans İmparatorluğu'nun Çöküşü*, Massachusetts Üniversitesi Yayınları, Massachusetts 1980.

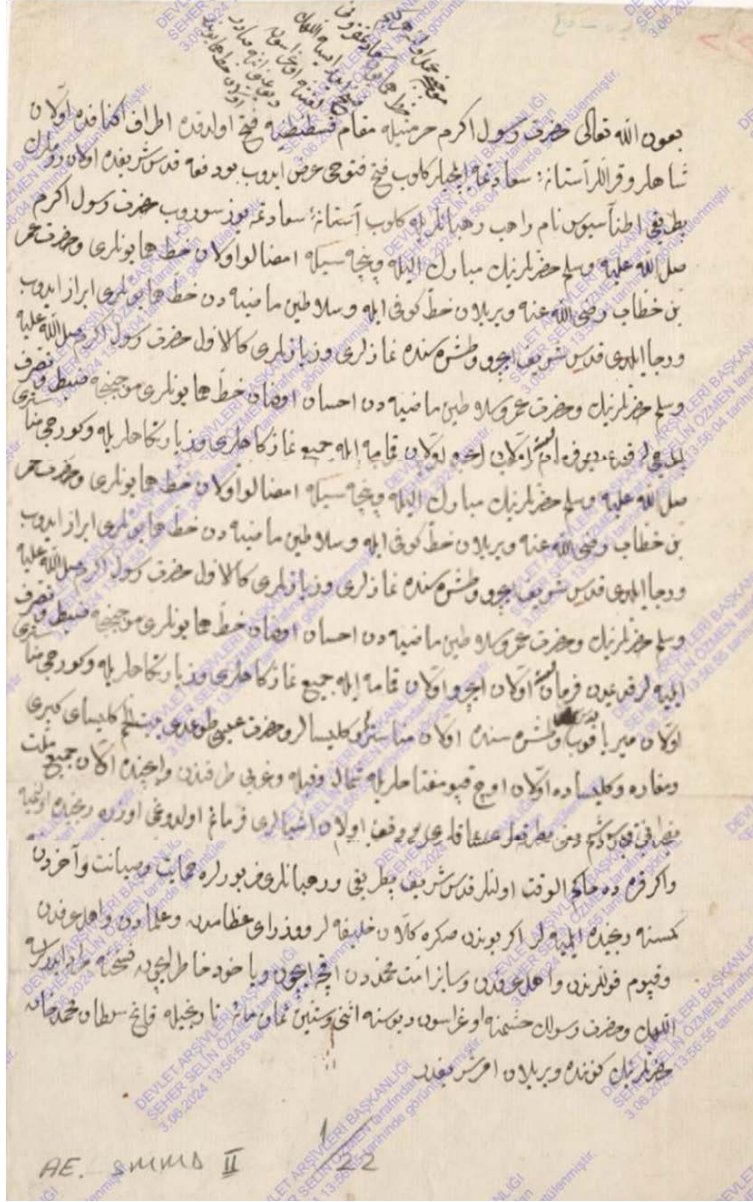
SÜTÇÜOĞLU, Okay, *Türk Topçuluğunun ABC'si 14.-19. Yüzyıl*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 1994.

TANSEL, Selahattin, *Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askerî Faaliyeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1953.

VILLEHARDOUIN, Geoffroi de, *La Conquête de Constantinople*, University of California Libraries, Kaliforniya 1891.

YILMAZ, Fevzi, “Fatih Sultan Mehmed Dönemi Topları ve Değişen Üretim Paradigması”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, C. 4/2, İstanbul 2014, ss. 220-238.

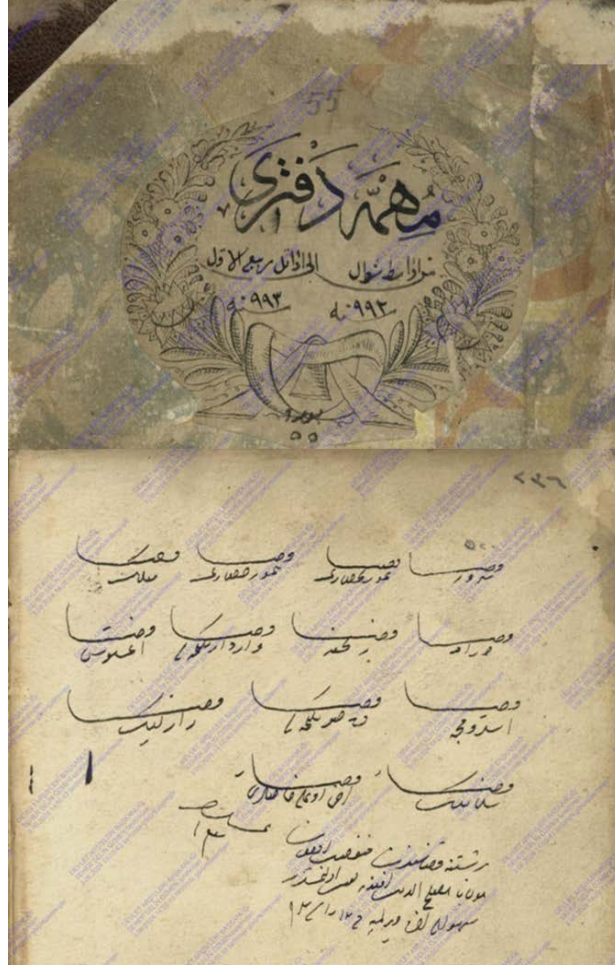
Eklr:

Belge 1. İstanbul'un fethi münasebetiyle tebrik için buraya gelen Kudüs Rum Patriği Atnasyos'a mukaddes mevkilerin masuniyetini mübeyyin verilen emr-i şerif sureti.¹¹⁶

¹¹⁶ BOA AE.SMMD. II (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ali Emiri Sultan II. Mehmed), Belge Tarihi: H-29-12-862, Yer Bilgisi: 1-22.

İSTANBUL'UN FETHİNDE KULLANILAN OSMANLI/TÜRK SAVAŞ TOPLARININ ÖNEMİ VE ETKİLERİ

Belge 2. Fatih Sultan Mehmed Hanın hin-i fetihde İstanbul'da fukara-yı haydariye için bina ettikleri zaviyenin mecmu ashab-ı gazez ve ehl-i dalalet olduğu ve Acem rafizilerinin buraya hulul ettikleri cihetle zaviyenin ref'i lüzumu bildirilmesi üzerine ref'ine ferman sadır olmuş iken zaviye fukarası vaki olan ihbarın mahz-ı kizb olduğu beyaniyle İstanbul kadısı marifetiyle teftiş talebinde bulduklarında iş İstanbul kadısına havale olunup lede't-teftiş fukaraya iftira edilmiş olduğu şikayetçiler zaviyenin yerinde bina ihdas etmek için bu iftiraya cüret ettikleri arz edilmekle zaviye fukarasına kimseyi dahlettirmemek zımında İstanbul kadısına yazılan hüküm.¹¹⁷

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

¹¹⁷ BOA AE.SMMD. II (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ali Emiri Sultan II. Mehmed), Belge Tarihi: H-29-12-862, Yer Bilgisi: 1-22.

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 243-260.

Geliş Tarihi–Received Date: 30.11.2023 Kabul Tarihi–Accepted Date: 24.06.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

OSMANLI- İRAN DİPLOMASİSİNDE GEÇİCİ ELÇİLERİN KARŞILANMASI

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1398350>

 MELİKE SARIKÇIOĞLU ÖKTEN* - İBRAHİM YETİŞ**

ÖZ

Osmanlı Devleti ile İran coğrafyasında kurulan devletler arasındaki münasebetler sınır bölgelerinde yaşanan ihtilaflar, mezhepsel problemler, ekonomik sebepler ve en önemlisi de sınır iki devlet olmanın getirdiği yükümlülükler nedeniyle büyük önem taşımıştır. Bu devletler arasında belirtilen sebepler veya çıkar çatışmasından doğan ihtilaflar zaman zaman savaş meydanlarında hal edilmeye çalışılsa da kılıçla sınırlı kalmamış diplomasiye de yansımıştır. Bu süreçte devreye devletleri temsilen gönderilen elçilik heyetleri girmiştir. Her ne kadar “*Hediye hediye verene, yazı yazana ve elçi gönderene delalet eder.*” sözünden hareketle büyük ve gösterişli elçilik heyetleri gönderilse de mütekabiliyet unsuru da unutulmamıştır. Bu doğrultu da her iki devlet gönderecekleri elçilik heyetlerini belirlerken görüşülecek konu, gelen elçilik heyetinin statüsü gibi unsurları göz önünde bulundurmıştır. Aynı yöntem gelen elçilik heyetinin karşılanmasında da takip edilmiş, yapılan karşılama gelen elçilik heyetinin statüsüne ve görüşülecek konuya göre şaşalı veya sade yapılmıştır. Devletlerin bu konuya verdikleri ehemmiyet zamanla bir geleneğin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti’nde, İran’a gönderilecek elçiler belirlerken iyi derecede Farsça bilmesi ve mezhep farkından dolayı dini konulara hâkim olmasına dikkat edilirdi. İran tarafından da gönderilecek elçiler seçilirken dini zümreye mensup olması, edebi kişiliği ve bilgili olması göz önünde bulundurulurdu.

Elçiler heyeti tayin edildikten sonra devlet hazinesinden elçilere mahsus eşyaları alarak gerekli hazırlıkları yaparlardı. Hazırlıkların tamamlanmasından sonra muhatap hükümdara götürecekleri hediyeler ve imparatorun mektubunu alarak yola koyulurlardı. Osmanlı Devleti’nde şaha götürülecek mektubun alınması genellikle bir tören şeklinde yapılırdı. İran’a gitmek üzere yola çıkan elçilik heyetinin İran sınırına varıncaya değin takip edeceği güzergâh önceden belirlenirdi. Elçilik heyetinin yolculuk süresince ihtiyaç duyacağı yiyecek ve diğer malzemeler bu güzergâh üzerinde konaklayacakları menzillerde hazır bulundurulurdu. Elçilik heyeti İran sınırına ulaştıca İran tarafından tahsis edilen bir heyet tarafından karşılanırdı. Bu aşamadan sonra Osmanlı elçilik heyetinin güvenliği ve masrafları İran tarafının uhdesindeydi. Osmanlı elçilik heyeti görev süresince devletin itibarına hâle getirecek her türlü eylemlerden sakınırdı. Bu doğrultuda elçilik heyeti İran başkentine şaşalı bir şekilde girmeye büyük özen gösterirdi. İran tarafından da gönderilen elçilik heyetlerinin hazırlanmasına büyük önem verilirdi. Bunun için kalabalık elçilik heyetleri gönderilirdi. Osmanlı sınırına ulaşan İran elçilik heyeti bir mihmandar tarafından karşılanırdı. Bu andan itibaren elçilik heyetinin güvenlik ve tüm masrafları Osmanlı devleti tarafından karşılanırdı. Tıpkı Osmanlı’da olduğu gibi İran elçilik heyetinin İstanbul’a ulaşmaya kadar takip ettiği güzergâh da önceden belirlenirdi. Bu güzergâh üzerinde bulunan yerlerde elçilik heyetinin ihtiyaç maddeleri hazır bulundurulurdu. İstanbul önlerine ulaşan elçilik heyetinin şaşalı bir şekilde şehre girmesine izin verilmezdi. Hatta bazen gönderilen kalabalık heyetin tamamı şehre alınmaz sadece elçi ve birkaç kişinin başkente girmesine müsaade edilirdi.

Gerek Osmanlı Devleti gerekse de İran tarafından gönderilen elçilik heyetleri görevlerini ifa ettikten sonra güvenli bir şekilde ülkelerine dönerlerdi. Çalışmamız Osmanlı Devleti’nin İran’da daimî elçilik açana kadar

* Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla/TÜRKİYE, E-Posta: msarikcioglu@mu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7915-328.

** Araş Gör. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla/ TÜRKİYE, E-Posta: ibrahimyetis@mu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4609-9734.

OSMANLI- İRAN DİPLOMASİSİNDE GEÇİÇİ ELÇİLERİN KARŞILANMASI

geçen süre içerisinde Osmanlı-İran arasında gönderilen elçilik heyetleri, takip ettikleri güzergâhlar ve ihtiyaçlarının karşılanması gibi konulara ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, İran, Diplomasi, Elçi, Güzergâh.

WELCOME OF TEMPORARY AMBASSADORS IN OTTOMAN-IRANIAN DIPLOMACY

ABSTRACT

Relations between the Ottoman Empire and the states established in the Iranian geography were of great importance due to the disputes in the border regions, sectarian problems, economic reasons, and most importantly, the obligations arising from being two border states. Although disputes arising from stated reasons or conflicts of interest between these states were tried to be resolved on the battlefield from time to time, they were not limited to the sword but were also reflected in diplomacy. In this process, delegations of embassies sent to represent the states came into play. Although large and ostentatious embassy delegations were sent, based on the saying "a gift signifies the one who gives the gift, writing the one who writes and messenger the one who sends"¹, the element of reciprocity was not forgotten. In this regard, both states took into account factors such as the topic to be discussed and the status of the incoming delegation when determining the delegations they would send. The same method was followed in the reception of the incoming delegation, and the reception was made either lavish or simple depending on the status of the incoming delegation and the topic to be discussed. The importance that states gave to this issue over time has paved the way for the formation of a tradition. In this regard, in the Ottoman Empire, when selecting ambassadors to be sent to Iran, attention was paid to their fluency in Persian and their knowledge of religious matters due to the difference in sects. When selecting ambassadors to be sent by Iran, their religious sect, literary personality, and knowledge were taken into consideration.

After the delegation of ambassadors was appointed, they would take the items reserved for ambassadors from the state treasury and make the necessary preparations. After the preparations were completed, they would set out with the gifts they would take to the addressee ruler and the emperor's letter. The reception of the letter to be presented to the Shah in the Ottoman Empire was typically conducted in a ceremonial manner. The route that the embassy delegation would follow until it reached the Iranian border was determined in advance. During the diplomatic delegation's journey, the necessary food and other supplies were prepared and made available at the lodgings where they would stay along the route. When the diplomatic delegation reached the Iranian border, they would be greeted by a delegation assigned by the Iranian side. After this stage, the security and expenses of the Ottoman diplomatic delegation were under the responsibility of the Iranian side. During their mission, the Ottoman diplomatic delegation refrained from any actions that could harm the reputation of the state. In line with this, the diplomatic delegation took great care to enter the Iranian capital in a splendid manner. The preparation of the diplomatic delegations sent by the Iranian side was also given great importance. For this purpose, large diplomatic delegations were sent. The Iranian diplomatic delegation reaching the Ottoman border would be greeted by a guide. From that moment onwards, the security and all expenses of the diplomatic delegation would be covered by the Ottoman state. Just like in the Ottoman Empire, the route followed by the Iranian embassy delegation until it reached Istanbul was determined in advance. The necessary supplies for the diplomatic delegation were kept ready at the locations along this route. The diplomatic delegation, upon reaching the outskirts of Istanbul, was not allowed to enter the city in a lavish manner. Even sometimes, the entire crowd of the sent delegation would not be allowed into the city, only the ambassador and a few people would be allowed to enter the capital.

Both Ottoman and Iranian ambassadors would return to their countries safely after fulfilling their duties. Our study aims to shed light on issues such as the embassy delegations sent between the Ottoman Empire and Iran, the routes they followed and their needs until the Ottoman Empire opened a permanent embassy in Iran.

Keywords: Ottoman Empire, Iran, Diplomacy, Ambassador, Route.

GİRİŞ

Diplomasi sözcüğü Eski Yunan'da *ikiye katlama* anlamına gelen *diploma* sözcüğünden türetilmiştir. Eski Yunan ve Roma'da devlete ait tüm resmî belgelere katlanış biçimlerinden dolayı *diploma* adı verilmiştir.² Bu terimsel manasının yanında diplomasi sözcüğü genel manada devletlerin birbirleriyle ilişkilerini barışçıl yöntem

¹ Ahmed Bazmandegan Hamiri, "Adab ve Teşrifat-ı Sefaret der İran Dovre Safeviye", *Pejuheşname-i Ferhangi-ye Hormozgan*, Payiz ve Zemistan, 1390, s. 2. (<https://rdch.ir/article-1-68-fa.html>).

² Timuçin Kodaman, Ekrem Yaşar Akçay, "Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Türkiye'ye Bıraktığı Miras", *SDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 22, Aralık 2010, s. 77.

ve karşılıklı görüşmeler yoluyla düzenlemelerini ifade eder.³ Devletler, aralarında gerçekleşen karşılıklı görüşmeleri elçi olarak isimlendirilen görevliler aracılığıyla yürütmüşlerdir.⁴

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren diplomasiye önem vermiştir.⁵ Osmanlı Devleti klasik döneminde *ad hoc* olarak adlandırılan ve geçici elçiliğe dayanan diplomasi geleneğini benimsemiş ve 18.yüzyıla kadar bu yöntemi kullanmıştır. Bu dönemde barış anlaşmaları, ticari sözleşmeler imzalamak, barış görüşmeleri ya da arabuluculuk yapmak, herhangi bir anlaşmanın maddelerini görüşmek, vergileri almak, Osmanlı sultanının cülûsunu bildirmek, zafernâme götürmek, Avrupa krallarının tahta çıkış veya taç giyme törenlerinde hazır bulunmak gibi sebeplerle elçiler görevlendirilmiş ve bu elçiler görevlerinin bitiminden sonra da ülkeye geri dönmüşlerdir.⁶

Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyıldan sonra savaş alanlarında yaşadığı başarısızlıklara bağlı olarak diplomasi dili değişmeye başlamıştır. Diplomasi alanında yaşanan bu değişikliğin ilk örneğine 1606 yılında imzalanan Zıtvatorok Antlaşması'nda rastlamaktayız. Nitekim modern diplomasi anlayışının temel ilkelerinden olan eşit şartlarda müzakere ve yüz yüze görüşme ilkesi, kendisini bu anlaşmada göstermiştir.⁷ 18. yüzyılın son çeyreğinde gelindiğinde ise Osmanlı Devleti'nin gücünü kaybetmesi ve diğer devletlerin güçlenmesinden dolayı sürekli diplomasiye geçme ihtiyacı duyulmuştur. III. Selim zamanında 1793 yılında İngiltere'nin başkenti Londra'ya ilk daimî elçi atanmasıyla Osmanlı diplomasisinde köklü bir değişimin ilk adımı atılmış ve devamında da diğer devletlere de daimî elçilikler açılmaya başlanmıştır.⁸

1. Osmanlı-İran Diplomatik İlişkileri

Osmanlı ile İran arasındaki ilk diplomatik ilişkiler, hükümdarlar arasında gönderilen mektuplarla başlamış ve uzun süre de bu şekilde devam etmiştir. İlk dönemlerdeki elçilerin görevi sadece mektup taşımak olmuştur.⁹ Bunun ilk örneği Orhan Gazi döneminde 1340 tarihinde Şeyh Hasan Celayir'in İlhanlı Şeyh Hasan Çobani'yi yendiğini yazdığı mektubudur. Buna karşılıklı Orhan Gazi'de Şeyh Hasan Celayir'e tebrik amaçlı bir mektup göndermiştir.¹⁰ Sonraki dönemlerde de hükümdarlar arasında mektuplaşmalar devam etmiştir. I. Murat 1362'de Celayirli Şeyh Üveys'e kâfirlere karşı kazandığı savaşı bildirmiştir. Şeyh Üveys de I. Murat'ı tebrik etmiştir.¹¹ Yıldırım Bayezid ile Timur arasında birbirlerine üstünlüklerini göstermek amaçlı mektuplaşmaların olduğu malumdur.¹² Karakoyunlu Kara Yusuf, I. Mehmet'in tahta çıkışını kutlamak, Mehmet de teşekkür amaçlı mektup göndermiştir.¹³ Devam eden süreçte İran topraklarında Akkoyunlular, Karakoyunlular, Timurlular arasında savaşlar olduğundan¹⁴ dolayı Osmanlılarla ilişkiler daha çok yardım isteği veya kazandıkları savaşları bildirmek amaçlı olmuştur.¹⁵

1500'lere gelindiğinde İran'da yeni bir güç belirmiştir. Şah İsmail, rakiplerini ortadan kaldırarak İran topraklarına hâkim olmayı başarmıştır. Daha sonra Şah İsmail 1504 yılında II. Bayezid'e fetihname göndererek şahlığını bildirmiştir.¹⁶ Buna karşılıklı II. Bayezid'de onu tebrik etmek için elçiler göndermiştir. Fakat bu dostane ilişkiler çok uzun sürmemiştir.¹⁷ Yavuz Sultan Selim döneminde Safevilerle aktif bir diplomasi trafiği yaşanmıştır. Bunun nedeni Şehzade Ahmet'in oğullarının Şah İsmail'e sığınması ve mezhepsel çatışmalardır. Kanuni dönemine gelindiğinde ise iki devlet arasında sınır sorunlarının başladığı dönem olmuştur. Kanuni, Şah Tahmasb'a üst bir tonla batıdan sonra sıranın doğuya geleceğini Tebriz, Azerbaycan, Horasan ve Semerkant'a

³ Hüner Tuncer, *Eski ve Yeni Diplomasi*, Ümit Yayıncılık, Ankara 2002, s. 11, Muharrem Nuri Birgi, "Diplomasi Mesleği", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S. 1, İstanbul 2011, s. 37; Hamid Ranjbar Heydari, "Diplomasiye Nuyin; Mutala'a Murudi İran", *Faslname-i İlmî Mutala'at-ı Rahbordî Siyaset Gozari-yi Umumi*, Dovre 11, Şomare 40, Payiz 1400, s. 326.

⁴ Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s. 248.

⁵ Kodaman, Akçay, *agm*, s. 80.

⁶ Kemal Beydilli, "Sefaret ve Sefaretnâme Hakkında Yeni Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları*, C. XXX, İstanbul 2007, s. 9; Tuncer, *age*, s. 44-45; Namık Sinan Turan, "Osmanlı Diplomasisinde Batı İmgisinin Değişimi ve Elçilerin Etkisi (18. ve 19. Yüzyıllar)", *Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 59.

⁷ Beydilli, *agm*, s. 10-18; Hilal Çiftçi, "Osmanlı Diplomasisinde 'Musalahalar Devletler İledür' Kaidesi", *Gazi Akademik Bakış*, S. 13/26, 2020 Haziran, s. 317.

⁸ Tuncer, *age*, s. 50; Kodaman, Akçay, *agm*, s. 82; Ahmet Acar, *Tahrân Büyükelçiliği'nin Kuruluşu*, Yeditepe Akademi, Ankara 2021, s. 41.

⁹ Acar, *age*, s. 64.

¹⁰ Ferudun Bey, *Mecmua-i Münşeati's Selattin Ferudun Bey*, C. 1, İstanbul, 1275, s. 74-76.

¹¹ Ferudun Bey, *age*, s. 93-95.

¹² Ferudun Bey, *age*, s. 118-145; Faruk Sümer, "Karakoyunlular", C. 24, <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/24/C24007966.pdf> 02.06.2023, s. 435.

¹³ Ferudun Bey, *age*, s. 151-152.

¹⁴ Sümer, *agm*, s. 436-437.

¹⁵ Acar, *age*, s. 70; Ferudun Bey, *age*, s. 223-279.

¹⁶ Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1992, s. 1-42.

¹⁷ Muhammed Ali Mohemid, *Tarih-e Diplomasiye İran (Kabl ez Hahamenişyan ta Payan-ı Kaçariye)*, Neşr-ı Mitra, Tahrân, 1361, s. 81-82.

OSMANLI- İRAN DİPLOMASİSİNDE GEÇİÇİ ELÇİLERİN KARŞILANMASI

kadar ilerleyeceğini bir mektupla bildirmiştir.¹⁸ Kanuni döneminde farklı tarihlerde çıkan seferler sonucunda Şah Tahmasb ile 29 Mayıs 1555’de Amasya Anlaşması imzalanmıştır.¹⁹

Şah Tahmasb’ın ölümü üzerine oğulları arasında taht kavgaları başlamış ve III. Murat 1578’de İran üzerine yürüme kararı almıştır.²⁰ İki devlet arasında zaman zaman gerçekleşen savaş hali, 21 Mart 1590’da İstanbul’da yapılan barış anlaşması ile son bulmuştur.²¹ Kısa süreli bir barıştan sonra Şah Abbas, Osmanlı Devleti’nin Avusturya ile savaşta olmasını ve Anadolu’da da Celali ayaklanmalarıyla uğraşmasını fırsat bilerek Osmanlı’ya savaş açmıştır.²² Bu savaşın sonunda 20 Kasım 1612 yılında II. İstanbul Anlaşması (Nasuh Paşa) imzalanmıştır.²³ Bu barış dönemi Şah Abbas’ın anlaşma şartlarına uymaması nedeniyle kısa sürmüş, iki devlet tekrar karşı karşıya gelmiştir.²⁴ İki devlet arasında yapılan görüşmeler sonucunda 26 Eylül 1618’de Serav Anlaşması imzalandı.²⁵

Osmanlı Devleti’nin içte ve dışta sorunlarının devam ettiğini gören Şah Abbas bunu fırsat bilerek 1623’te Bağdat’ı kuşatarak tekrar iki devleti karşı karşıya getirdi. İki devlet arasındaki savaş durumu 17 Mayıs 1639’da imzalanan Kasr-ı Şirin Anlaşması ile son buldu.²⁶ IV. Murat zamanında imzalanan Kasr-ı Şirin Anlaşması iki devlet arasında uzun süre barış getiren bir anlaşma oldu.²⁷ 1700lerin başlarına gelindiğinde İran’da taht kavgalarının ortaya çıkmasıyla²⁸ Osmanlı Devleti sınırlarının güvenliğini arttırmak amaçlı İran’a savaş ilan etmiştir.²⁹ Devam eden süreç içerisinde İran’da Safevi hanedanlığı sona ermiş yerine Afşar boyundan Nadir, şah olmuştur.³⁰

Nadir Şah dönemi iki devletin sürekli savaş halinde olduğu ve buna bağlı olarak karşılıklı elçilerin gidip geldiği bir zaman dilimi olmuştur. İki devlet arasında İstanbul’da 4 Eylül 1746 yılında, 1639’da ki sınır çizgisini koruyan bir anlaşma imzalanmıştır.³¹ Nadir Şah’ın 1747’de öldürülmesi üzerine İran’da iktidar mücadelesi başlamış ve Zend Kerim Han bu mücadeleden 1749’da başarı ile çıkmıştır.³² I. Mahmud, 1749 yılında Zend Kerim Han’a bir mektup göndererek, 1746 yılında yapılan anlaşmanın geçerli olduğunu dile getirip şahlığını tebrik etmiştir.³³ I. Abdülhamid de 1774’de, 1768-1774 Osmanlı-Rusya savaşının son bulduğunu ve iki devlet arasında 1746’da imzalanan anlaşmanın geçerliliğinin devam ettiğini ve Zend Kerim Han’ın Osmanlı Devleti’ne karşı asıl niyetinin ne olduğunun öğrenilmesi için bir elçilik heyeti göndermiştir.³⁴

Zend Kerim Han’ın 1779’da öldürülmesi üzerine İran’da başlayan iktidar mücadelesi 1794 yılında Ağa Muhammed Han’ın lehine sonuçlanmıştır.³⁵ Ağa Muhammed Han şahlık makamına oturduktan sonra İstanbul’a iki devlet arasında imzalanmış olan anlaşmaların geçerli olduğunu bildiren bir mektup gönderdi.³⁶ Feth Ali Şah, 1821 yılında Haydaranlı ve Sıbiki aşiretlerinin Osmanlı Devleti’ne sığınmasını bahane ederek Osmanlı’ya savaş açtı.³⁷ İki devlet arasında 28 Temmuz 1823’de I. Erzurum Anlaşması imzalandı.³⁸ Bu dönem içerisinde hem İran hem de Osmanlı Devleti Rusya ile ağır şartlar taşıyan anlaşmalar imzalamak zorunda kalmışlardı. Bu durum iki devletin yakınlaşmasına ve mevcut problemlerin barışçıl yollarla çözülmesine yönelik bir sürecin başlamasına zemin hazırlamıştır.³⁹ İki devlet 1840’ların başında sınır anlaşmazlığı nedeniyle tekrar karşı karşıya geldiler.

¹⁸ Ferudun Bey, *age*, s. 379-386.

¹⁹ Remzi Kılıç, *Osmanlı-İran Siyasi Anlaşmaları (XVI ve XVII Yüzyıllarda)*, Tez Yayınları, İstanbul 2001, s. 71-72; A. Ekber Diyanet, *İlk Osmanlı-İran Anlaşması (1555 Amasya Musalahası)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1971, s. 1-15.

²⁰ Mehmet Saray, *Türk-İran İlişkileri*, TTK, Ankara 1999, s. 39.

²¹ Mehmet İpşirli, “Osmanlı Vekayinâmelerinde İran (XVI-XVII. Asırlar)”, *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu 16-17 Aralık 2002 Konya*, TTK, Ankara 2003, s. 49-50.

²² Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü’l Vukuat*, çev. Neşet Çağatay, C. I-II, TTK, Ankara 1992, s. 205-210.

²³ İpşirli, “Osmanlı Vekayinâmelerinde İran (XVI-XVII. Asırlar)”, s. 51.

²⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, I. kısım, TTK, Ankara 1998, s. 67.

²⁵ Abbas İkbâl Aştıyani, *Tarih-i Mufassal İran*, Kitabhane-i Hayam, Tahran, tarih yok, s. 681.

²⁶ Mehmet Hemdemi Solakzade, *Solakzade Tarihi*, Bab-ı Âli Civarında Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1297, s. 753-766.

²⁷ Kılıç, *age*, s. 192-195.

²⁸ M. Alaaddin Yalçınkaya, “XVIII. Yüzyıl: İslahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)”, *Türkler*, YTY, Ankara 2002, C. 12, s. 483, 487-489.

²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi IV/1*, TTK, Ankara 1995, s. 173.

³⁰ Abdurrahman Ateş, “Nadir Şah Afşar’ın Ölümünden Sonra İran’da Hakimiyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devleti’nin İran Politikası”, <http://www.sosbil.aku.edu.tr/dergi/VIII2/aates.pdf>, 05-06-2023, s. 54.

³¹ Ateş, “Nadir Şah Afşar’ın Ölümünden Sonra İran’da Hakimiyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devleti’nin İran Politikası”, s. 53-57.

³² Abdurrahman Ateş, “XVIII. yy’ın İkinci Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri (1774-1779)”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. X., S. 3, Afyon 2008, s. 66.

³³ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Üçdal Neşriyat, C. I, İstanbul 1993, s. 293-295.

³⁴ Mesut Demir, “Sümbülzâde Mehmed Vehbî Efendi’nin İran Elçiliği ve 1775 Tarihli Sefâret Takriri”, *Mavi Atlas*, 11/1, 2023, s. 173-192.

³⁵ Aştıyani, *age*, s. 747-752.

³⁶ Yahya Kalantari, *Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1797-1834)*, İstanbul Üniversitesi Sonçağ Tarihi Kürsüsü, İstanbul 1975, s. 18.

³⁷ İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı- İran Hudut Anlaşması*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1995, s. 17.

³⁸ Abdolvahid Soofizadeh, “I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açından Değerlendirilmesi”, *Tarih Araştırmalar Dergisi*, C. 32, s. 54, 183-194.

³⁹ Kalantari, *age*, s. 202.

Araya İngiltere ve Rusya'nın girmesiyle 1843'te Erzurum'da barış görüşmeleri başlamış, neticede 1847 yılında iki devlet arasında II. Erzurum Anlaşması imzalanmıştır.⁴⁰ Bu anlaşmadan sonra iki devlet de karşılıklı daimî elçiliklerin açılmasına karar vermişlerdir. Böylece Osmanlı Devleti 1848 yılında Tahran'da ilk daimî elçiliğini açmıştır.⁴¹

Osmanlı Devleti, İran'da daimî elçilik açana kadar münasebetler geçici elçiler vasıtasıyla devam ettirilmiştir. Bu süreçte gönderilen elçiler tek kişi olabildiği gibi kalabalık heyetlerden de oluşabilmekteydi. Bu durum zaman içerisinde tarafların gönderilen ve karşılanan elçiler için düzenledikleri teşrifatların gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu konuya dair detaylı bilgilere İran'a giden sefirlerin kaleme aldıkları İran Sefaretnamelerinde rastlamaktayız. Genel olarak bu sefaretnameler, elçinin neden görevlendirildiği, heyetin kaç kişiden oluştuğu, yanlarında götürdükleri hediyelerden, İstanbul'dan yola çıkışları, takip ettikleri güzergâhları ve İran topraklarına girişleri, burada nasıl karşılandıkları ve görüşmeleri içermektedir.⁴² Ayrıca bu konu ile ilgili bilgilere elçilerin merkeze gönderdiği resmi rapor ve yazışmalardan da ulaşabilmekteyiz.⁴³

2. İran'a Gidecek Elçilerin Belirlenmesi

Yabancı devletlerde 18. yüzyıla kadar elçi bulundurma gereği duymayan Osmanlı Devleti komşuları hakkında ki gerekli bilgileri kuzeyde Kırım Hanlarından, batıda Eflak ve Boğdan voyvodalarından, Osmanlı hâkimiyetini tanıyan Dubrovnik (Regusa) Cumhuriyeti ile Erdel Krallığı'ndan, doğuda sınır valilerinden almıştır.⁴⁴ Daimî elçiliklerin açılmadığı bu dönemde Osmanlı Devleti diplomatik münasebetlerini geçici elçiler vasıtası ile yürütmüştür. 18. yüzyıla değin Osmanlı dış siyasetinin, güçlü bir orduya dayanan sefer ve fetih politikası çerçevesinde şekillenmesi nedeniyle, bu elçiler genellikle seyfiye ve kalemiye sınıflarına mensup kişilerden seçilmiştir. Bunun yanında ilmiye sınıfından da elçiler seçildiği olmuştur. Özellikle İran, Özbekistan ve Fas gibi Müslüman ülkelere, ilmiye mensuplarının gönderilmesine dikkat edilmiştir. Müslüman ülkelere giden elçilerin çok çeşitli dini sorulara muhatap olmaları bunun başlıca sebebidir.⁴⁵ Bununla birlikte elçilerin görüşülecek konuya göre muhtelif mesleklerden mevki ve şöhret sahibi kimseler arasından seçildiği de olmuştur. Bu durumda elçiler öncelikle yabancı dil bilenler arasından seçilmiştir.⁴⁶

Osmanlı Devleti'nin İran'a gönderdiği elçilerin özelliklerine baktığımızda ise genelde Farsça bilen, dini bilgilere hâkim kişiler ve şairler arasında seçildiğini görmekteyiz. Örnek vermek gerekirse 1720 yılında İran'a elçi olarak gönderilen Ahmet Dürri Efendi, Damat İbrahim Paşa'nın emriyle İran'dan gelen elçilere verilen ziyafetlerde yer alan biridir. Ahmet Dürri Efendi'nin bu sohbetlere çağrılmasında ve elçi olarak atanmasında şairliğinin yanı sıra Farsça'ya iyi derecede hâkim olması etkili olmuştur.⁴⁷ İran'a 1746 yılında elçi olarak atanan Mustafa Nazif Efendi iyi bir devlet adamı olmasının yanı sıra alim ve şairdir.⁴⁸ 1747 yılında İran'a elçi olarak gönderilen Kesriyeli Ahmet Efendi'nin elçilik heyetinde bulunan Mustafa Rahmi Efendi, Vakanüvis kimliğinin yanı sıra devrin önemli şairlerindendir.⁴⁹ İran'a 1774'de elçi olarak atanan Sünbülzâde Mehmed Vehbî Efendi, devlette müderrislik, kadılık ve hâceganlık görevlerinde bulunmuş alim ve şair, çok iyi derecede Farsça bilen birisidir.⁵⁰ 1810 yılında İran'a elçisi olarak atanan Yasincizade Abdolvahab Efendi'nin heyetinde tercüman olarak yer alan ve Musavver İran Sefaretnamesi'nin de yazarı olan Bozoklu Osman Şakir Efendi de ileri derecede Farsça, Arapça bilen, Hüsn-ü hat ile uğraşan alim biridir.⁵¹ Burada şunu da ifade edebiliriz ki İran tarafından Osmanlı Devleti'ne gönderilen elçiler de dikkatle ve özenle seçilmiştir. Örneğin 1736 yılında İran tahtına oturan Nadir Şah'ın, şahlığının kabulü ve barış görüşmeleri için Osmanlı Devleti'ne gönderdiği elçilere baktığımızda Kirmanşahi Abdalbaki Han, ulemanın büyüklerinden kabul edilen ve Sadr-ı memalik denilen Mirza Ebu'l Kasım, Horasan müderrislerinden ve reisü'l-ulema olan Ali Ekber Molla gibi alim kişiler olduğu

⁴⁰ Melike Sarıkçioğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları*, TTK, Ankara 2013, s. 17.

⁴¹ Acar, *age*, s.97.

⁴² Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, TTK, Ankara 2008, s. 59-61, 84-91, 203-209.

⁴³ Acar, *age*, s.97.

⁴⁴ Ali İbrahim Savaş, "Genel Hatalarıyla Osmanlı Diplomasisi", *Osmanlılar*, C. I, s. 648.

⁴⁵ İpşirli, "Elçi", s. 9; İran'da "Hediye hediye verene, yazı yazana ve elçi gönderene delalet eder." sözünden yola çıkılarak elçilik için en liyakatli kişiler seçilmeye özen gösterilirdi. Bundan dolayı İran tarafından elçi seçileceği zaman akıllı, bilgili, zarif, hazırcı, cesur, güzel ahlaklı, hükümdarların meclislerinin adab ve kaidelerini bilen, hükümdarlara hizmet etmiş, çok seyahat etmiş, ileri görüşlü ve muhakeme yetisine sahip, boylu-poslu olması gibi özellikler göz önünde bulunduruldu. Bunlara ilave olarak elçinin savaş sanatına vakıf olması tercih edilmesinde etkiliydi. Ahmed Bazmandegan Hamiri, "Adab ve Teşrifat-ı Sefaret der İran Dovre Safeviye", *Pejuheşname-i Ferhangi-ye Hormozgan*, Payız ve Zemistan, 1390, s. 2. (<https://rdch.ir/article-1-68-fa.html>).

⁴⁶ Unat, *age*, s. 24; Belkıs Altunış-Gürsoy, "Sefaretnameler", *Türkler*, C. XII, s. 582; Tuncer, *age*, s. 45.

⁴⁷ Ayhan Ürkündağ, *Ahmed Dürri Efendi'nin İran Sefaretnamesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon 2006, s. 29; Unat, *age*, s. 60.

⁴⁸ Adnan Budak, *Mustafa Nazif Efendi'nin İran Elçiliği (1746-1747)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 1999, s.18.

⁴⁹ Unat, *age*, s. 87.

⁵⁰ Demir, *agm*, s. 175-176.

⁵¹ A. Zeki Memioğlu, "Musavver İran Sefaretnamesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.17, Erzurum 2001, s. 239.

OSMANLI- İRAN DİPLOMASİSİNDE GEÇİÇİ ELÇİLERİN KARŞILANMASI

görülür.⁵²

Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinde gönderilen elçilerin sınıf ve dereceleri ile ilgili kesin bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Fakat 16. yüzyıldan sonra gönderilen elçilerin icra etmekle yükümlü oldukları göreve ve gönderildikleri ülkenin ehemmiyetine göre *büyük elçi*, *orta elçi*, basit bir mektup ile gönderilen *nameres* ve bazen basit işler için hariciye memurlarından seçilen *çavuşlar* elçilerin sınıflarını oluşturmuştur.⁵³ Gönderilecek elçinin derecesinin belirlenmesinde ülkelerin Osmanlı Devleti nezdinde ki itibarı ve İstanbul'a göndermiş oldukları elçilerin statüleri belirleyici olmuştur.⁵⁴ Yabancı ülkelere gönderilen bu elçilere verilen payelere baktığımızda büyükelçilere *Rumeli* veya *Anadolu beylerbeyliği*; orta elçilere genellikle *defterdarlık*, *nişancılık*, *Mekke payesi*; İran'a gönderilen elçilerden, ulema sınıfından olanlara *Anadolu Kazaskerliği* verilmiştir.⁵⁵ Ayrıca elçiler görevlerini bitirip ülkeye döndükleri zaman verilen bu payeler genellikle geri alınmıştır.⁵⁶

3. İran'a Gidecek Elçilik Heyetinin İstanbul'da Hazırlanması

Osmanlı Devleti'nde, İran'dan gelen elçiler için nasıl kutlama ve karşılama törenleri düzenleniyorsa, gönderilecek elçiler içinde kutlamalar yapılmıştır. Elçi tayin edilen kişiler yola çıkmadan önce sadrazam ve şeyhülislamla birlikte sultanın huzuruna çıkarak götürecekleri mektubu teslim alırlardı.⁵⁷ Bazen de gidecek kalabalık elçilik heyetinin bir tören şeklinde sultanın huzuruna çıktığı da olurdu. Mesela 1728 yılında Tarihçi Raşit Mehmet Efendi başkanlığında İran'a gidecek olan 300 kişilik elçilik heyeti, Dolmabahçe'de III. Ahmet'in huzurunda resmi geçiş yapmış ve şaha gidecek olan mektup Sadrazam Damat İbrahim Paşa tarafından kendisine teslim edilmiştir.⁵⁸

Osmanlı Devleti'ni temsil edecek olan elçilik heyetlerinin hazırlanmasına büyük önem verilmiştir. Topkapı Sarayı'nın bir kısmının elçilik hazinesi olarak ayrılması, bu konuya verilen önemi göstermektedir. Elçilik heyeti için gerekli olan çok değerli saatler, hançerler, kaftanlar, kürkler vb. eşyalar bu hazineden karşılanmıştır.⁵⁹

1736 yılında İran'a elçi olarak gönderilen Mustafa Paşa'ya elçilik hazinesinden verilen eşyalar şu şekildeydi.⁶⁰

Eşya	Adedi	Eşya	Adedi
Esb (at)	120	Ğerare (çuval)	20
Beygir	350	Aba yağmurluk beray-ı karakulukçıyan	250
Şotr (deve)	20	Aba şalvar beray-ı karakulukçıyan	200
Katır	30	Kırmızı müşta (kışlık)	15
Ğuşab (komposto)	1 sini	Siyah müşta	60
Ğuşab (komposto)	3 tas	Kırmızı tabak çuvalı	5
Nemekdan (tuzluk)	3	Ayaklı sandık	4
Gülabdan	4	Tüfenk sandığı	2
Samur kemer	2	Cebahane-i kilar sandığı	6
Legan-ı ma'i (su leğeni)	4	Seyir sandığı	30
Fesker-i samurani (samur fes)	1	Hazine kalemi	50
Sökre	2	Meth senedi	15
Sağır sofra	1	Mutak ğerare (köle çuval)	100
Kahve	1	Kaplan postu	15
Kebayir-i simat (büyük yemek)	4	Ğutus	7

⁵² İzzet Sak, "1136-1141 Yılları Arasında Gelen İran Elçilerinin Bazı Masrafları", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, 2006, S. 16, s. 121.

⁵³ Unat, *age*, s. 19; Altunış-Gürsoy, *agm*, s. 582; Ali İbrahim Savaş, *Osmanlı Diplomasisi*, 3F Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 14.

⁵⁴ Altunış-Gürsoy, *agm*, s. 582.

⁵⁵ Unat, *age*, s. 24; Tuncer, *age*, s. 45.

⁵⁶ İbrahim Yıldırım, *Osmanlı Devleti'nde Elçi Kabulleri*, Kitap yayınevi, İstanbul 2014, s. 44.

⁵⁷ Unat, *age*, s. 31.

⁵⁸ İpşirli, "Elçi", s. 10.

⁵⁹ Unat, *age*, s. 24; Tuncer, *age*, s. 47.

⁶⁰ BOA. C.HR., 111 / 5543.

MELİKE SARIKÇIOĞLU ÖKTEN - İBRAHİM YETİŞ

masası)			
Büyük tencere	10	Beray-ı hutreciyan ve tüfençiyen üsküf (fes)	4
Orta tencere	20	Beray-ı kalpağan ve hutreçiyen yumleha	5
Büyük tabak	100	Kasatura	350
Orta tabak	80	Kaltak (eğerin tahta kısmı)	350
Çorba tası	10	Saka meşki	15
Süzgi	30	Musluk	12
Kağır kepçe	8	Çapraz (fişelik, silahlık ve palaska)	15
Baklava tabağı	8	Kamçı	15
Kenar-ı lenger-i ma'i kabak (büyük tepsi yanında tabak)	8	Saka kasaturası	15
Satıl (kova, küçük, leğen)	20	Çingirak küsure saka takımı	15
Tüfenk beraynı ağayan	40	Saka semeri varidatı	15
Tüfenk beray-ı çukadaran	30	Mükemmel oda mefruşatı (döşeme)	1
Tüfenkçiyen piyade	100	Oya mefruşat	1
Mızrak beray-ı ağayan	40	Yatak çadırı	1
Kılıç beray-ı ağayan	70	Sayiban mefruşat	1
Ğerare (çoval) berayı çukadaran	30	Hamam	1
Çevgan	4	On iki Horasani çadırın imam	1
Kara kılıç beray-ı yedekçiyen	14	Ağalar için çadır	12
Haydaî riğt (kolsuz aba)	25	Çaker sukkan (ikametgah) ağayan	6
Kareli tirgeş beray-ı ağayan	30	Çaker beray-ı sukkanı çukadaran	4
Çuka yağmurluk beray-ı ağayan	80	Çaker-i kilar beray-ı Enderun	1
Kaliçe	80	Çaker-i kilar beray-ı birun	1
Kürsü rikab beray-ı çukadaran	30	Kahve çadırı	2
Kaliçe beray-ı çukadaran	25	Muta' (sözü dinlenen, yönetici) çadırı	2
Eğer rikab	30	Çaker-i sukkanı beray-ı açak ve ağır	8
Kandil	30	Çaker beray-ı seyisan	20
...	...	Çaker-i sukkanı beray-ı olukçiyen	10

1746 yılında, başında Kesriyeli Hacı Ahmet Paşa'nın bulunduğu elçilik heyetinde Mehterhane-i âmireden temin edilen eşyalara bakıldığında; Otak Mefruşatı:

Boğasa çiçekli kadife döşeme astar-ı elvan 1, Hazneli münfeş-i cedit üç direkli otak çerçesi 1, Kandilli mahreçli daire tozluğu 4, Kırmızı boğasa yüzlü pembe-i cedit minder 2, Döşeme yastık 3, Astan kırmızı boğasa şeridi cedit minder 1, Astan kırmızı boğasa mor üzerine Sakız kâri kebir perde 1, Cedit Hamam 5, Cedit örme kilim 10, Cedit kilim 2, Müstemal Selanik keçesi 1, Türkmen kilimi 1, Cedit kilim şiltesi 15, Biruna galath iskemle 1, Ahen çatal ve kabzası 10, Trabzon ihlamuru 2, Yastık tahtası 2, Sayeban Mefruşatı Astan mavi boğasa-yı zimmi san çuka-yı cedit döşeme 1, Kırmızı boğasa yüzlü pembe müstemal minder 2, Astan kırmızı Bursa çatması cedit yastık 5, Kırmızı boğasa şeridi yeşil çukalı cedit minder 3, Bursa kadifesi galath iskemle 1, Astan kırmızı galatı elvan çukalı cedit perde 1, Cedit hamam 2, Cedit örme kilim 3, Cedit kilim şilte 2, Vasat demir çatal ve kabza 5, Mardin işi çadır 1, Selanik keçesi 1, Kırmızı boğasa yüzlü minder 2, Mardin işi yastık 4, Kırmızı çuka minder 1, Hamam 1, Cedit örme kilim 2, Muhtab şike 4, Muhtab örme 2, 12 hazneli çadır 1, Sekban çerçesi 2, 10 hazneli çadır 2, Tahvedi cedit matbah 2, Cedit haşme 2, Yatak Odası Mefruşatı Müstemal Selanik keçesi 1, Astan kırmızı boğasa Bursa çatması cedit yastık 5, Astan lanmızı boğasa müstemal çuka-yı cedit ı Astar' kırmızı boğasa elvan çukalı cedit perde 1, Cedit hamam 1, Cedit örme kilim 2, Cedit kilim şilte 1, Cedit muhtab örme 1, Ihlamur Trabzon 9, Yatak tahtası 2, 18 hazneli iki direkli çerçe 9, Birunu mavi zengari,

OSMANLI- İRAN DİPLOMASİSİNDE GEÇİÇİ ELÇİLERİN KARŞILANMASI

derini mavi, 12 hazneli çadır 10, Zengari cedit tozluk 10, İki hazneli cedit kebir matbah ma sütun 2, Derunu mavi ve kırmızı clibah cedit 2, Kırmızı cedit haşme ma sütun 1, Kandilli ve mahreçli daire ve zokak 14, Sekban çergesi ma sütun 16, Cedit açık haşme 10, Cedit muıtab şilte 20, 12 Hazneli çadır 1, Sekban çergesi 1, 10 Hazneli çadır 1, 12 Hazneli cedit matbah 1, Cedit Haşme 1, Cedit açık haşme 1'dir.⁶¹ şeklinde olduğu görülmektedir.

Ayrıca elçiler ve maiyetindekiler verilen kıymetli eşyaları görevlerinin bitiminde geri iade etmek zorundaydılar. Hatta elçiler, yabancı ülkelerce kendilerine verilen hediyeleri de bu hazineye teslim etmek zorundalardır.⁶²

Elçilik heyeti gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra şaha götüreceği değerli hediyeler ile birlikte İstanbul'dan bir alay eşliğinde hareket ederdi. Bu alayı sultanın, Alay Köşkü'nden izlemesi adet olduğundan dolayı, kabile Yerebatan'dan Şengül Hamamı önünden aşağıya doğru yokuşu inerek Alay Köşkü önünden Divan yolunu takip edip Üsküdar'a geçer ve İran yoluna koyulurdu.⁶³ 1747 yılında Sultan I. Mahmut tarafından Nadir Şah'a elçi olarak gönderilen Kesriyeli Hacı Ahmet Paşa'nın, maiyetinde bulunan 300 kişi ve 100 asker ile İran sınırına varıncaya kadar takip ettiği güzergâh Üsküdar, Kartal, Gebze, Hereke, İzmit, Sapanca, Akhisar, Lefke, Vezirhanı, Bilecik, Söğüt, İnönü, Eskişehir, Seyitgazi, Hüsrev Paşa, Baut, İshaklı, Akşehir, Arkıt, Ilgın, Kadınhanı, Ladik, Konya, Ereğli, Ulukışla, Çiftahan, Dulek geçidi, Kızoluk, Çakıt, Adana, Misis, Kurtkulağı, Payas, Bilan, Antakya, Halep, Kilis, Ayıntep, Ruha (Urfa), Nuseybin, Cebelinsincar, Musul, Tekrit, Kâzimiye ve Bağdat şeklindedir.⁶⁴

Mustafa Nazif Efendi ve heyetinin takip ettiği güzergâha baktığımızda, eserinde İstanbul'dan Bağdat'a varıncaya kadar olan kısımdan bahsedilmediği görülmektedir. Fakat o dönemde çok kullanılan Konya-Adana-Antalya-Halep üzerinden Bağdat'a ulaştıkları düşünülmektedir. Bağdat'tan da İran'a Tak Ayağı denilen mevkiden giriş yaptıkları Harebe Köy-Kirmanşah ve Kazvin'e ulaştıklarının bilgisini vermektedir.⁶⁵ 1774 yılında I.Abdülhamid tarafından İran'a elçi olarak gönderilen Sünbülzâde Mehmed Vehbî Efendi'nin yol güzergâhı İstanbul, Sivas, Bağdat ve İran topraklarına giriş Kirmanşah, İsfahan ve dönemin İran şahı olan Zend Kerim Han Şiraz'da ikamet ettiği için varış yeri Şiraz'dır.⁶⁶ Haydar Efendi'nin yol güzergâhına bakıldığında ilk başta deniz yolunu tercih ettiği görülmektedir. İstanbul'dan gemi ile yola çıkmış Sinop sonra Samsun oradan da Trabzon limanına gelmiştir. Yol güzergâhının devamında Bayburt-Erzurum-Eleşkirt-Diyadin-Doğubeyazıt-Kazlıköy ve İran topraklarına girilerek Hoy-Tebriz-Zencan-Sultaniye-Kazvin ve Tahran'a varmışlardır.⁶⁷ Bozoklu Osman Şakir Musavver İran Sefaretnamesi'nde Üsküdar, Kartal, Gebze, İzmit, Sapanca gölü, Geyve, Taraklı, Torbalı, Mudurnu, Bolu, Gerede, Bayındır, Koçhisar, Tosya, Hacı Hamza, Osmançık, Merzifon, Amasya, Zengan, Siyedehan, Ebher, Kazvin, Kışlak, Rey yolunu takip ettiklerini belirtmiştir.⁶⁸ Elçilik heyeti bu güzergâh üzerinde bulunan menzillerde belirli süreler kalmışlardır. Heyetin ihtiyaçları ülke içinde konakçı olarak adlandırılan rehberin, heyet menzile ulaşmadan önce o yere giderek oranın ayanına haber vermesi sonucunda ayanlar tarafından karşılanmıştır. Bu durum elçilik heyetinin İran sınırına varıncaya kadar devam etmiştir.⁶⁹ Heyet İran sınırını geçtikten sonraki masrafları ise İran tarafından karşılanmıştır.⁷⁰

4. İran'a Giden Osmanlı Elçilik Heyetlerinin Karşıllanması

Elçilik heyeti İran sınırına ulaştığında şehrin hakimine geldiklerini bildirirdi. Şehrin hâkim ve ileri gelenlerinden oluşan bir grup veya onların görevlendirdiği bir heyet elçilik kafilesini törenle karşılardı.⁷¹ Aynı anda şah tarafından Osmanlı Devleti'ne bir elçilik heyeti gönderilecekse elçilerin sınırı geçişleri bir mübadele şeklinde olurdu.⁷² Eğer İran tarafından bir elçi gelmeyecekse, Osmanlı elçilik kafilesi kendilerini karşılayan bir mihmandar eşliğinde yollarına devam ederlerdi. Sınır bölgesinde bulunan yöneticiler elçilik heyetinin yolculuk süresince ihtiyaç duyduğu at ve katır gibi binek hayvanlarını temin etmek zorundaydılar. Bununla birlikte yabancı elçiler İran topraklarına girdikleri andan itibaren misafir kabul edilir ve Osmanlı devleti tarafından uygulandığı şekliyle tüm masrafları şah tarafından karşılanırdı. Elçilik heyetinin ihtiyaçları mal cinsinden

⁶¹ Tahir Sevinç, "İran'a Elçi Olarak Gönderilen Kesriyeli Ahmet Paşa'nın Sefaret Hazırlığı ve Yolculuğu (1746-1747)", *Bellekten*, C. 75, S. 273, s. 424-427.

⁶² Altunış-Gürsoy, *agm*, s. 583.

⁶³ Unat, *age*, s. 32-33.

⁶⁴ Unat, *age*, s. 86-88.

⁶⁵ Budak, *age*, s.20-22.

⁶⁶ Demir, *agm*, s. 181-182.

⁶⁷ Melike Sarıncıoğlu Ökten-Mertcan Göngör, "Haydar Efendi'nin İran Sefaretnamesi", *Journal of Universal History Studies (JUHS)*, 5 (1), 2022, s. 88-99.

⁶⁸ Yakup Öztürk, *Bozoklu Osman Şakir'in Musavver İran Sefaretnamesi*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2018, s. 139-149.

⁶⁹ Öztürk, *age*, s. 141-142.

⁷⁰ Haydar Efendi, *Haydar Efendi Sefaretnamesi*, Suna ve İnan Kırca Vakfı Elyazması Koleksiyonu (SVİKV) İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Yz 65-2, s. 35b-36a.

⁷¹ Hamiri, *agm*, s. 6.

⁷² Süleyman Tokaç, *Kırımlı Mustafa Rahmi Efendi'nin İran Sefaretnamesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2000, s. 36.

karşılabilirdiği gibi arzu ettikleri şeylerden alabilmeleri için para şeklinde verildiği de olurdu.⁷³ Osmanlı Devleti tarafından İran'a elçi olarak gönderilen Ahmet Durri Efendi, Bağdat'tan yola çıktıktan sonra 1721'de İran sınırına ulaşınca Kirmanşah Hanı'nın görevlendirdiği Acem Ağası tarafından karşılanarak Kirmanşah Han'ı tarafından ağırlandı. Kirmanşah'tan ayrılan heyet Dergezin kasabasında, Büyük Kapıcıbaşı olan Necef Kuli Han tarafından karşılanmıştır. Necef Kuli Han tarafından elçilik heyetine her gün yiyecek masrafları için ikiyüz elli kuruş verileceğine dair şahın belgesi sunulmuştur. Elçilik heyeti, Hemadan şehrinin yöneticisi olan Kelb Ali Han tarafından altı yüz kadar süvari ve yaya asker tarafından karşılanmış, ikamet etmeleri için hazırlanan büyük bir saraya kadar eşlik edilmiştir. Heyet için ziyafetler verilmiştir. Hemadan'dan ayrıldıktan sonra başkente ulaşmadan bir önceki durak olan Kazvin'de üç tuğlu vezir payesinde olan şehrin yöneticisi Tahmasb Han tarafından bin kadar piyade ve süvari ile karşılanmıştır. Karşılama sırasında toplar atılarak, şenlikler düzenlenmiştir. Elçilik heyeti Tahran'a iki saatlik mesafedeyken vezir Rüstem Han tarafından üç bin süvari ve piyade ile karşılanmış kendilerine şehre kadar rehberlik edilmiş bahçeli ve havuzlu büyük bir saraya yerleştirilmiş, şahın özel mutfağı ve çalışanları elçilik heyetinin hizmetine verilmiştir.⁷⁴

1746 yılında Osmanlı Devleti tarafından İran'a Nadir Şah ile barış görüşmelerinde bulunması amacıyla elçi olarak gönderilen Mustafa Nazif Efendi'nin sefaretnamesinde İran sınırını geçtikleri andan itibaren kalabalık bir heyet ile karşılandıklarını, Harebe köyü denilen yerde, özel kurulan çadırlarda ağırlandıklarını ve heyetin güvenliği için ellibeş asker görevlendirildiğinden bahsetmiştir. Harebe köyden ayrılıp Kirmanşah'a vardıklarında Kirmanşah hâkimi Abdülkerim Han'ın rahatsız olmasından dolayı oğlu, şehrin ileri gelen yöneticileri ve sekizyüze yakın asker tarafından karşılanmışlardır. Ayrıca Osmanlı heyetine ziyafet verildikten sonra Mustafa Nazif Efendi'ye gümüşten yapılmış at takımı ve at verildiğini yazmıştır.⁷⁵

1774 yılında Zend Kerim Han ile görüşmek üzere görevlendirilen Sünbülzâde Mehmed Vehbî Efendi Mart 1775'de Kirmanşah'da Irak-ı Acem Ordusu komutanı ve Zend Kerim Han'ın amca oğlu olan Nazar Ali Han Zend tarafından karşılanmıştır. Burada kendilerine İsfahan'a kadar eşlik edecek Bakır Han adında mihmandar atanmıştır. İsfahan'da Zend Kerim Han tarafından kendilerine yeni bir mihmandar Mekri Yasavul İbrahim Ağa görevlendirilmiştir. Osmanlı elçilik heyeti Şiraz'a iki saat uzaklıkta bulunan Hilatpuşan isimli yerde İranlı hanlar ve mirzalar tarafından karşılanmışlardır. Burada Osmanlı elçilik heyetinin törensiz ve çok sade bir şekilde karşılanması İran'ın, Basra'yı işgale başlaması ve başarılı olursa Osmanlı'ya savaş açma ihtimali olması olduğu söylenebilir.⁷⁶

1807'de İran'a elçi olarak görevlendirilen Mehmet Refi Efendi sefaretnamesinde elçilik heyetinin İran tarafından karşılanması ile ilgili, İran'a bağlı Alence köyüne ulaştıklarında kendilerinin Şehzade Abbas'ın mihmandar olarak görevlendirdiği Şehzade'nin eşikağası naibi Ulu Muhammed Bey tarafından karşılandığını, yolculuğun devamında Şehzade'nin yasakçıbaşı olan Feth Ali Han Nuri'in maiyetindeki hanlar, mirzalar ve yüz kadar askeri ile onlara katıldığını aktarmaktadır. Bu karşılama merasiminde İranlıların "kaç at" adı verdikleri oyunlarını heyet için sergiledikleri yer almaktadır.⁷⁷

1851'de Tahran Büyükelçisi olarak atanan Ahmet Vefik Efendi'nin heyeti içinde elçilik müsteşarı olarak görev alan Haydar Efendi'nin sefaretnamesinde de heyetin İran sınırına gelişi ve karşılanması hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir.⁷⁸ Heyet Osmanlı sınırını geçtikten sonra Hoy şehrinin hâkimi ve Abbas Mirza'nın evlatlarından Hâkim Mirza tarafından Ahmet Vefik Efendi'ye ve heyete çeşitli meyvelerden oluşan bir hediye sepeti gönderilerek⁷⁹ mektup ile heyetin buradan saat kaçta hareket edeceği ve nerede konaklamak istedikleri sorulmuştur. Heyet, Tebriz'e girerken yolun iki tarafına dizilmiş olan topçu çavuşları arasından geçerek şehrin yöneticileri tarafından karşılanmış ve kalmaları için mükellef olarak hazırlanan çadırlara götürülmüşlerdir. Heyete dondurma ve tatlı ikram edildikten sonra yanlarında bir mihmandar bırakarak ayrılmışlardır.⁸⁰ Heyet Tebriz'den sonra Zencan'da meşale ve büyük fenerlerle karşılanarak mükellef düzenlenmiş çadırlara yerleştirilmişlerdir.⁸¹ Tahran'dan önceki son durak olan Kazvin'de ise heyet Kazvin'e bir buçuk saatlik bir mevkide Kazvin hâkimi Hüsrev Han'ın veziri Mirza Ali Naki tarafından karşılanarak⁸² kahve içmek için davet edilmiştir. Sonra Hüsrev Han'ın seksen kadar iç ağası heyete eşlik ederek Kazvin'e girişte meşaleler ve

⁷³ Hamiri, *agm*, s. 6.

⁷⁴ Ürkündağ, *age*, s. 40-43; Ali İbrahim Savaş, "Osmanlı Elçilerinin Resm-i Kabul Protokolleri", *Tarih İnceleme Dergisi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1996, s. 113-114.

⁷⁵ Budak, *age*, s. 21-22.

⁷⁶ Demir, *agm*, s.181.

⁷⁷ Mertcan Göngör, *Seyyid Mehmed Refi Efendi'nin İran Sefaretnameleri (Transkripsiyon-İnceleme)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla 2019, s. 49-50.

⁷⁸ B.O.A., DH. SAİDD. 1/298

⁷⁹ Haydar Efendi, *age*, s. 28a.

⁸⁰ Haydar Efendi, *age*, s. 27b.

⁸¹ Haydar Efendi, *age*, s. 29b.

⁸² Haydar Efendi, *age*, s. 31b.

OSMANLI- İRAN DİPLOMASİSİNDE GEÇİÇİ ELÇİLERİN KARŞILANMASI

fenerlerle karşılanmışlardır.⁸³

Osmanlı Devleti elçilik heyetinin başkente ihtişamlı bir şekilde girmesine çok özen göstermiştir. Elçi ve maiyetindekiler şah tarafından kendilerine temin edilen atlar ile konakladıkları yerden tertipli ve düzenli bir şekilde şehrin girişine doğru yola koyulurlardı. Zengin bayraklar ile süslenmiş olan sefaret heyetindeki silahlı askerlerin, bazen mehter eşliğinde tekbir getirerek başkente girdikleri olurdu. Sefaret heyeti içerisinde bulunan asker ve pehlivanlar türlü gösteriler yapar, bazı görevliler de izleyenlere çeşitli içecekler dağıtırlardı.⁸⁴ Elçilik heyeti başkente, iki tarafında askerlerin sıralandığı oldukça dar bir yoldan geçerek girerdi.⁸⁵ Şehrin girişinde mihmandar olarak görevlendirilen bir kişinin başında bulunduğu bir heyet elçilik alayını karşılardı.⁸⁶ Bu karşılama esnasında elçinin makam ve mevkiine uygun bir tören tertip edilirdi.⁸⁷ Elçilik heyeti daha sonra kendileri için hazırlanmış olan konaklara yerleştirilirdi.⁸⁸ Elçilerin şahın huzuruna çıkarılması için genellikle acele edilirdi. Bu elçiye saygı gösterildiği anlamına gelmekteydi. Elçiler başkente girdikten sonra genellikle 2, 3 veya 5 gün şahla görüşmek için beklerlerdi. Elçilik heyetine görüşme haberini iletmek için genellikle Emin Halvet veya Naib Eşik Ağası adlı görevliler gönderilirdi.⁸⁹ Osmanlı elçilik heyeti, şahın davetine icabet edeceği vakit devletin gücünü simgeleyen bir taht-ı revanın etrafına yerleştirilmiş on iki Arap deveci ve güzel elbiseleri ile sekiz çuhadar eşliğinde, sarayının üçüncü kapısından şahın huzuruna çıkarlardı.⁹⁰ Elçiler şahın tahtına 30 adım uzaklıkta ayakkabılarını çıkarırlardı. Ayakkabı çıkarma adeti diğer birçok protokolde olduğu gibi elçinin makamına göre değişiklik arz etmekteydi. Örneğin alt rütbeye mensup bir elçinin tahtın çok uzağında ayakkabısını çıkarması gerekiyorken üst rütbeye mensup görevliler bu işi şahın tahtına birkaç adım kalınca yerine getirirlerdi.⁹¹ Osmanlı Devleti, İran ile devam eden savaşlar sonunda 1735 yılında başlayan barış görüşmeleri çerçevesinde 1736 yılında İran'a elçi olarak gönderilen Mustafa Nazif Efendi⁹² şahın huzuruna kabulü hakkında şu bilgileri vermektedir:

“İran sınırına dâhil olduktan sonra bize ayrılan çadırlarda dinlenmeye ayrıldık. Aynı günün akşamı çadırımıza gelen mihmandar Mustafa Han ve Nazır Ali Han, ertesi gün saat beşte Şah'ın bizi huzura davet ettiğini ve name-i hümayun ile gelmemizi bildirdiler. Biz de Sultan I. Mahmud'un mektubunu hazırladık, ertesi gün bizim için hazırlanmış olan atlara binerek tahminen bin hatve⁹³ mesafede iki tarafında topraktan ve taştan yapılmış binaların bulunduğu bir yoldan geçerek, Şah'ın çadırına beş on hatve mesafede bulunan çadırların civarına vardığımızda merasimle karşılandık. Atlarımızdan indikten sonra dinlenmeye vakit bulamadan saraydan içeri buyrulduk. Şah'ın huzuruna çıkıp beş altı hatve yanaştıktan sonra eşik ağası Sultan'ın mektuplarını bizden alarak Şah'a sundu. Daha sonra Şah'ın izni ile saraydan ayrıldık.”⁹⁴

Elçiler, şahın huzuruna sultanın mektubunu vermek için çıktıklarında aynı zamanda Osmanlı Devleti tarafından şah'a gönderilen hediyeleri de sunarlardı.⁹⁵ Osmanlı Devleti tarafından gönderilen bu hediyeler görüşmenin önemine binaen değişiklik göstermiştir. 1736 yılında Mustafa Nazif Paşa ile beraber Nadir Şah'a gönderilen hediyelere baktığımızda, Osmanlı'nın bu görüşmeye ne kadar önem verdiği görülmektedir.⁹⁶ Elmas ve yakut ile kaplı kılıç 12500 kuruş, Sorguç (başa takılan tuğ) 5000 kuruş, Hançer 3500 kuruş, Samur Kürk 6500 kuruş, Reğt (at takımı) değerli taşlarla süslü 9000 kuruş, Mersu' altun kaplama rikab (özengi) 2000 kuruş, Altın topuz 800 kuruş, Altın zincir 700 kuruş, Sim yular 120 kuruş, Sim lecam 50 kuruş, Som gülsuyu tabağı 50 kuruş, Altın kaplama tas 4500 kuruş, Altın yakalı içi işlemeli aba 6500 kuruş, Sırma işlemeli pamuk hırka 200 kuruş, Sırma işlemeli kadife 50 kuruş, Kemer 600 kuruş, Sim ğerare (çuval) 60 kuruş, Yaldızlı güllü rikab (özengi) 2000 kuruş, Simli eğer 150 kuruş, Siyah hırka üzerine işleme kısmi kareli kese 1000 kuruş, Tekelti (hayvan sırtına örtülen keçe ve pamuklu kumaş) 6 kuruş, Fırengi diba (atlas) (top) 50 kuruş, Elvan (renkli) diba 1250 kuruş, İstanbul işi elvan diba 1400 kuruş, Elvan frengi diba 600 kuruş, İstanbul işi elvan ? 300 kuruş, Elvan şal 750 kuruştur.⁹⁷

1746 yılında İran'a elçi olarak görevlendirilen Kesriyeli Hacı Ahmet Paşa'nın İran şahına götürdüğü hediyelerin değeri sekiz yüz altmış kese akçedir. Bu hediyeler üst düzey devlet görevlilerinin gözetiminde özellikleri ve tahmini değerleri belirlenip kasalara koyup mühürlenmiştir. Hediyelere baktığımızda;

⁸³ Haydar Efendi, age, s. 32a.

⁸⁴ Baron Joseph V. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. XI, s. 146-148.

⁸⁵ Gulam Hüseyin Zergeri Najad-Sabah Hosrevzadeh, “Adab-ı Diplomatik der İran ez Ağaz-ı Kaçar ta Payan-ı Dovre-i Nasiri, (Mutala'a-yı Murudi: Pezireş-e Sufera ve Me'murin-e Harici)”, *Fasılname-i Tarih-i Revabüt-ı Harici*, Sal-e Sizdehom, Şomare 51, Tabistan 1391, s. 80.

⁸⁶ Hamiri, *agm*, s. 6.

⁸⁷ Najad-Hosrevzadeh, *agm*, s. 80.

⁸⁸ Savaş, “Osmanlı Elçilerinin Resm-i Kabul Protokolleri”, s. 113; Hamiri, *agm*, s. 6.

⁸⁹ Najad-Hosrevzadeh, *agm*, s. 87.

⁹⁰ Ürkündağ, *age*, s. 40-43; Savaş, “Osmanlı Elçilerinin Resm-i Kabul Protokolleri”, s. 113-114.

⁹¹ Najad-Hosrevzadeh, *agm*, s. 87.

⁹² BOA. AE.SMHD. I., 260/ 21108.

⁹³ Adım, Ölçü 'ad olunan itibarı adım, bir adım atışta iki ayak arasındaki mesafe (Şemseddin Sâmî, *age*, s. 584.)

⁹⁴ BOA. HAT., 6 / 198.

⁹⁵ Hamiri, *agm*, s. 7.

⁹⁶ BOA. AE.SMHD. I., 260/ 21108.

⁹⁷ BOA. AE.SMHD. I., 260/ 21108.

“Sorguç ortası dört köşeli zümrüt, ortası büyüklü-küçüklü yüz otuz sekiz elmas taşı ile süslü 30.000 kuruş 1 adet, Altın Kılıç dört kebir ve dört yüz otuz dokuz küçük şark elması ile süslü 60.000 kuruş 1 adet, Temür erkan altı adet düğmesi ile otuz altı kebir cebe elmas ve sekiz yüz on vasat ve sagir şark elması ile mürsi beyaz İstanbul dibasına kaplı sert temür 30.000 kuruş 1adet, Çeyiz tepesi zümrüt kapaklı saat ve kabzasında üç kebir zümrüt kabza ve kını bir kebir ve on iki vasat ve sagir yüz yirmi dört elmas ile mürsi 20.000 kuruş 1 adet, Çengelli Tirkeş zümrüt yeşil kadife üzere kebir ve vasat ve sagir altın, yetmiş sekiz elmas ve iki kebir cebe ve yirmi vasat ve sagir zümrüt ve yetmiş kırmızı yakut ile mürsi 30.000 kuruş 1 adet, Kadife sarı İstanbul dibası üzeri beş lal ve yüz yirmi zümrüt ile açev ve sırma ile pesindir işleme dört açev püsküllü 2.000 kuruş 1 adet, Keman iki başı dört elmas ile münekkaş ve müzehab amel pervane 100 kuruş 1 adet, Tesettür beyaz atlas üzerine işlemeli altın varaklı 50 kuruş 1 deste, Üç tabaka kuşak orta göyneği bir kebir elmas, iki pare yakut, yüz iki vasat ve bin yüz iki şark elması ile mürsi 25.000 kuruş 1 adet, Ok ve ok kutusu ortası kebir sarı yakut kapaklı saat ve derunu yirmi dört elmas ve birunu üç kebir ve sair sagir doksan üç elmas ve beş kırmızı yakut ile mürsi 6.000 kuruş 1 adet, Som Tarak vasat yetmiş altı elmas, sekiz damla gün yakut ve on leyl ile mürsi 3.000 kuruş 1 adet, Altın frengi saat göğüs tahtası on iki ve basma düğmesi bir sagir ve beş harda elmas ve ortası vasat ve sagir seksen sekiz elmas mürsi kapaklı basma ve kendinden çalar 6.000 kuruş 1 adet, Altın koyun saati tarafının ortası kebir, sagir ve vasat altmış elmas ile mürsi köstekli basma altın koyun saati 4.000 kuruş 1 adet, Köstekli altın saat etrafı vasat ve sagir elli elmas ile mürsi ve on iki elmas ve üç yakut zümrütlü 3.000 kuruş 1 adet, Gözlük ortası iki vasat Şişhane ve altı sagir lal, etrafı yirmi iki elmas ile mürsi altın taraklı zinciri sekiz elmas 1.000 kuruş 1 adet, Altın Zincirli Gözlük etrafı elmas atlas ile mürsi zemini zerabduş taşaneleri altın zincirli 1.000 kuruş 1 adet, Sedef Tarak 50 kuruş 1 adet, Kabzalı Dürbün zemini zümrütlü, ağızlıkları som şair mavi, altmış sekiz elmas ile mürsi 1.500 kuruş 1 adet, Dürbün kabzası yüz otuz sekiz elmas ve yüz otuz sekiz zümrüt ile burma ve sim ve otuz sekiz kırmızı yakut ile mürsi 1.500 kuruş 1 adet, Altın kakma dürbün kapağının bir tarafı bir lal ve bir tarafı bir gün yakut ve on iki lal ve otuz bir elmas ve bir yakut ve iki zinciri elli elmas ile mürsi 1.000 kuruş 1 adet, Dört boğumlu dürbün üst boğumu kırk sekiz elmas, otuz yakut, altı zümrüt ve iki zinciri kırk dört yakut ile mürsi 1.500 kuruş 1 adet, Beş boğumlu kebir dürbün zincirleri altın ve üst boğumu Şişhane sandık, ağırlıkları altın 3.000 kuruş 1 adet, Beş boğumlu dürbün üst boğumu ve ağırlıkları altın 250 kuruş 1 adet, Dört boğumlu dürbün üstü boğumu bika üzere altın kakma, ağırlıkları altın 150 kuruş 1 adet, Dört boğumlu dürbün üst boğumu arvesin nakışlı, ağırlıkları altın 150 kuruş 1 adet, Kebir çekmece 5.000 kuruş 1 adet, Kundaklı boylu tüfek zinciri ve üç bilezikleri ve kasılması ve iğneliği ve korkuluğu ve taban gülleri ve zinciri üç yüz doksan sekiz elmas ile mürsi, iğnelik zinciri bir zümrüt dairesel, temürü ve çakmağı üzere altın kakma İstanbul kâri 15.000 kuruş 1 adet, Çakmaklı tüfek zer nişan sedefkâri kundaklı temürü üzere altın kakma Muhammed ser tufengi han ve sim donanımlı İstanbul kâri Şişhane 300 kuruş 1 adet, Çakmaklı boylu tüfek beyaz som kundaklı, amel Ali temürü üzere altın kakma sim donanımlı İstanbul kâri Şişhane 600 kuruş 2 adet, Çakmaklı boylu tüfek yeşil som kundaklı amel Elhac Muhammed temürleri üzere altın kakma mercan ve sim donanımlı İstanbul kâri Şişhane çakmaklı 600 kuruş 2 adet, Çakmaklı ve boylu zer nişan Biga kundaklı temürleri üzere altın kakma ameli Hacı Mehmet, mercan ve sim donanımlı İstanbul kâri Şişhane 600 kuruş 2 adet, Çakmaklı Cezayir kâri tüfek siyah kundaklı sim ve mercan donanımlı 600 kuruş 2 adet, İstanbul-kâri siyah kundaklı peştuv kaburu kabza ve gülleri ve korkuluk zinciri ve çubukları 191 elmas ve yedişer zümrüt ve beşer kırmızı yakut ile mürsi, temürleri ve çakmakdan altın kakma, 12.000 kuruş bir çift, Beyaz münkâri Altın kemer raht başlık tahtasında bir kebir zümrüt, 48 elmas ve iki güllerinde bir lal ve 40 elmas ve kolları 274 elmas ve boyları zincir yanına 115 elmas ile mürsi 70.000 kuruş 1 adet, Münkâri altın döşeme ortası vasat dolma zümrüt ve iki zümrüt yakut ve yedi vasat ve seksen dokuz elmas ile mürsi 3000 kuruş 1 adet, Mektup Şah-ı mirza tarafına veziriazam tarafından diba elvan kese içerisinde 1 kuruş, Altın garada kabza dibası bir lal ve üç yakut ve ağırlığı ve bentleri 23 lal yakut ve bent ortaları iki ve diğeri bir zümrüt ve 211 elmas ile mürsi 6.000 kuruş 1 adet, Sim rikab ortaları sekizer vasat ve sagir yetmiş iki zümrüt ve yüz otuz iki elmas ve yüz yetmiş iki lal ve yakut ile mürsi 1.500 kuruş 1 çift, Kadife eyer ön kaşının ortasında bir kebir şaş köşe zümrüt ve etrafında yetmiş bir elmas ve yetmiş üç lal ve yakut ve üç kebir güllerinde kırk sekiz elmas ve otuz dokuz zümrüt ve yetmiş iki yakut ve iki vasat güllerinde otuzar zümrüt ve kırk iki yakut ile mürsi 4.000 kuruş 1adet, Saçaklı zinpuş kadife mor kadife üzerine yetmiş iki lal ve 604 zümrüt ve sırma ile yeşil işleme turuncu atlas-ı İstanbuli beyaz som saçaklı 10.000 kuruş 1adet, Atlas-ı İstanboli yabok kadife El çuka üzere zerruzu yeşil işleme atlas-ı İstanbuli 1.000 kuruş 1 adet, İşleme tegelti göz kadife üzere sırma işleme 50 kuruş 1 adet, İşleme saye çuka kenar suyu üç güllü işleme 50 kuruş 1 adet, Eyer haşmesi som güllü kırmızı saye çuka 50 kuruş 1 adet, Sim bolar 100 kuruş 1 adet, Sim keham 50 kuruş 1 adet, Dize gele koskun Som dokuz kolanlı 50 kuruş 1 adet, Diba donluk Cebkâri elvan 2.500 kuruş 10 adet, Donluk Cebkâri elvan 2.500 kuruş 10 adet, Diba donluk Venedik kâri elvan 1.200 kuruş 10 adet, Diba donluk Elvan İstanbul kâri ağır Rami diba 1.200 kuruş 10 adet, Diba donluk İstanbul kâri cebkenli ve taraklı 1.200 kuruş 10 adet, Diba donluk İstanbul kâri şükufa nevezhur 700 kuruş 10 adet, Donluk İstanbul kâri nevezhur tel çekme borunce 1.200 kuruş 10 adet, Sof donluk Elvan şalı ve çubuklu 600 kuruş 20 adet, Sof donluk Elvan muçlu sof donluk 700 kuruş 20 adet, Samur ağladane 700 kuruş 20 adet, Yastık İstanbul kâri metella kadife 300 kuruş 50 çift, Yastık Bursa kâri mettela kadife 300 kuruş 50 çift, Yastık Frenk bend metella kadife 1.800 kuruş 50 çift, Kese Şamkâri som ağır kadife 300 kuruş 20 adet, Seccade Elvan Sakızkâri metella 400 kuruş 10 adet, Seccade Münfeş asafı 500 kuruş 10 adet, Çuka 10 zıra Elvan 394,5 kuruş 71 adet, El saye çuka 4 zıra 800 kuruş 100 adet, Çuka 3 zıra elvan peştuv 254 kuruş 80 adet, Tabla Diba kapaklı ağaç tabla 2 adet, Çuka Temür alat 54.200 kuruş 20 çift, Meşale ağacı 2 adet, Name-i hümayun Taraf-ı saltanat-ı penahiyeden mücevher elvan ve diba içerisinde gönderilmiştir”.⁹⁸

⁹⁸ Sevinç, agm, s.429-432.

OSMANLI- İRAN DİPLOMASİSİNDE GEÇİÇİ ELÇİLERİN KARŞILANMASI

1774 yılında I. Abdülhamid tarafından İran'a gönderilen elçilik heyetinde şaha "âlâ hât bir cild Mushaf-ı Şerif, birer adet mücevherli hançer ve saat, mükemmel gümüş divan rahtı, abâyi ve gümüş rikab takımı, tamgahâne-i İslambolî 5 top, altın oluklu 2 top, telli üstüf ve Hataî, Frengî dibâ türündeki kumaşlardan donluk kumaş çeşitleri ile Banaluka seccadesinden 2 adet ve çeşitli hediyeler" gönderilmiştir.⁹⁹ Osmanlı Devleti tarafından elçiler vasıtasıyla İran şahlarına gönderilen hediyelerin miktarına çeşitliliğine bakılarak karşı tarafa ne kadar değer verildiği veya verilmediği değerlendirilebilir.

Sultan tarafından gönderilen hediyelerin tanıtılmasından sonra elçilik heyeti huzura alınır. Elçi huzura çıktığında sadrazam kolundan tutarak oturacağı yeri göstermek üzere ona rehberlik ederdi. Bu gelenek Timur döneminden beri İran sarayında tatbik edilen eski bir adetti.¹⁰⁰ Sultanın gönderdiği hediyelerin şaha sunulduğu merasimden sonra, elçinin sultana götüreceği mektupları alacağı resmî kabul merasimine kadar geçen sürede, elçinin şerefine ikram ve iltifatta bulunulur ve İran'ın görülmeye değer yerleri ziyaret edilirdi.¹⁰¹

Mustafa Nazif Efendi ile Mustafa Münif Efendi, resmî kabul merasimine kadar geçen süre ve Nadir Şah'tan Sultan I. Mahmud'a götürecekleri mektupların alınmasını şu şekilde anlatmaktadırlar:

"Eşik Ağası Nazır Ali Han rehberliğinde Şah'ın kardeşi İbrahim'in çadırına gittik. Burada sohbet ve iltifattan sonra çadırımıza geçtik. Şah yüz altışar miskal altın reğt ve zin ile süslenmiş bir at ile bizi çadırımızda ziyaret etti. Ertesi gün mihmandarımız Mehmed Han Bey vasıtası ile kölelerin getirdiği beş bin akçe bize takdim edildi. İki gün sonra Ali Han gelerek Şah tarafından şerefimize verilecek ziyafet için bizi davet etti. Ziyafetin verildiği çadıra vardığımızda herkes bizi ayakta karşıladı. İki devletin daimî dostluğu hakkında dua edildikten sonra sohbetimiz sona erdi. Nadir Şah, Sultan I. Mahmud'a göndereceği mektupları teslim etmek için bizi davet etti. Şah'ın huzuruna vardığımızda Şah: Sultan kardeşim için cevabı mektup yazdım. Temennim iki İslam devleti arasında dostluğun daimî olmasından yanadır. Vezir-i azam ve Şeyhülislam'a selamımı ilet, ilk amaçları iki devlet arasında ki daimî dostluk olsun, daha sonra ahirete heves etsinler. Şeklindeki dileklerini ilet. Sultan I. Mahmud'a sunacağımız Şah'ın mektuplarını aldıktan sonra, Bab-ı Aliye geri dönmek için yola koyulduk."¹⁰²

Elçiler şahın huzurundan kendilerine tevdi edilen oldukça fazla hediye ile ayrılır ve ülkelerine dönerlerdi. İran'da hediye almadan elçilerin ülkelerine dönmelerine müsaade edilmezdi. Şah huzuruna kabul ettiği tüm elçi ve sefirlerle Sandukhane-i Saltanattan tenpuş denilen kıyafetten hediye ederdi. Bu kıyafetin son görüşmede giyilmesi adetten idi.¹⁰³ Osmanlı elçilik heyeti, görevini yerine getirdikten sonra ev sahibi devlet tarafından kendilerine sağlanan askerlerin gözetiminde güvenli bir şekilde sınır bölgesine kadar uğurlanmışlardır.

Yukarıda elçilerin karşılanması, ağırlanması ve uğurlaması ile ilgili verilen bilgiler genelde iki devletin arasının iyi olduğu ya da iyileştirilmek istendiği dönemlerle ilgilidir. Bu dönemlerin dışında Osmanlı Devleti'nin İran'ın kendisine yönelik politikasını diğer bir deyişle savaş açıp açmayacağını öğrenmek amaçlı gönderdiği elçiler vardır. Bu elçilerin İran tarafından karşılanması diğer elçilere göre farklılık göstermiştir. Örneğin 1774 yılında I. Abdülhamid tarafından görünürde kendi cülusunu bildirmek gizlide Zend Kerim Han'ın Osmanlı'ya savaş açıp açmayacağını öğrenmek ve şahın savaş açma niyeti varsa bu nu tersine çevirmesi için Sünbülzâde Mehmed Vehbî Efendi elçi olarak gönderilmiştir. İki devlet arasının sıkıntılı olması elçinin karşılanması ve uğurlanmasında etkisini göstermiştir.¹⁰⁴ Sünbülzâde Mehmed Vehbî Efendi, İran topraklarına girdiği zaman Şah tarafından görevlendirilen sadece mihmandarlar tarafından karşılanmış ve herhangi bir tören ve kutlama, ağırılama yapılmamıştır. Hatta Şiraz'a ulaşıp da ikamet ettirildikleri yerde onlara artık yemek verilmeye kalkışılmış elçi buna tepki göstermiştir.¹⁰⁵ Elçinin, Şah tarafından kabul edilmesi ve uzun görüşmelerden sonra Şahın Basra'yı alacağını itiraf etmesi sonucunda elçinin kaldığı yere nöbetçiler koyularak göz hapsine alınmıştır. Seksen günlük göz hapsinden sonra elçiye dönüş izni verilmiştir.¹⁰⁶

5. İstanbul'a Gelen İran Elçilerinin Karşılması

Osmanlı Devleti'nde bir elçinin Osmanlı topraklarını ziyaret edebilmesi için ilk önce sultanın iradesini alması gerekirdi. Bu belge sultan tarafından ilgili devlet hükümdarlarına ferman şeklinde gönderildi.¹⁰⁷ Elçilik heyetinin büyüklüğü de elçinin geldiği ülkeye göre değişiklik arz etmiştir. Genelde İran ve diğer Müslüman devletlerden gelen elçilik heyetleri, Hristiyan ülkelerden gelen elçilik heyetlerinden daha kalabalık olmuştur.

⁹⁹ Demir, *agm*, s.181.

¹⁰⁰ Hamiri, *agm*, s. 7.

¹⁰¹ Savaş, "Genel Hatalarıyla Osmanlı Diplomasisi", s. 648.

¹⁰² BOA. HAT. 6 / 198

¹⁰³ Najad-Hosrevizadeh, *agm*, s. 94.

¹⁰⁴ Demir, *agm*, s. 179

¹⁰⁵ Demir, *agm*, s. 181-182.

¹⁰⁶ Demir, *agm*, s. 184.

¹⁰⁷ Dündar Alıkcı, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Saray Teşrifatı ve Törenler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2002, s. 62; Olga Zirogeviç, "Yabancı Elçilerin Osmanlı Memleketlerinde Seyahatleri ve Huzura Kabulleri", *Belgelerle Türk Tarih Delgisi*, 1968, s. 4,s.45; Ömer Düzbakar, "XV. ve XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Elçili Geleneği ve Elçi İşlerinin Karşılmasında Bursa'nın Yeri", *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, C. II / 6, s. 188.

Örneğin 1560 yılında İran'dan İstanbul'a gelen elçilik heyeti 300-400 kişiden oluşmuştur.¹⁰⁸ 1740 yılında Nadir Şah, Hindistan seferinde elde ettiği başarıları Osmanlı Devleti'ne bildirmek üzere başında Hacı Han'ın bulunduğu kalabalık bir heyeti 10 fil ile beraber İstanbul'a göndermiştir.¹⁰⁹ Bazen de İran tarafından gelen elçilik heyetleri o kadar kalabalık olmuştur ki temsilen heyetin bir kısmı sultan tarafından kabul edilmiştir. Örneğin Rodos'un fethinden dolayı Kanuni'yi tebrik etmek için Şah I. Tahmasb tarafından gönderilen elçi, 500 süvarilik heyeti ile Boğaziçi'nden Anadolu sahiline geldiğinde süvari olarak kalabalık olan bu heyetin İstanbul'a girmesi doğru bulunmayarak, elçinin 20 kişi ile İstanbul'a girmesine izin verilmiştir.¹¹⁰

İran elçilik heyetleri Osmanlı Devleti sınırlarından içeri girdikleri andan itibaren misafir telakki edildiklerinden dolayı buna uygun şekilde karşılanmışlardır. Mesela 1746 yılında Bağdat valisine gönderilen emir ile şahın elçileri olan Mustafa Han ve Mehdi Han'ın sınıra birkaç yüz metre kala karşılanarak Osmanlı Devleti'nin büyüklük ve cömertliğine yaraşır şekilde ikram ve iltifatta bulunulması istenilmiştir.¹¹¹ Osmanlı sınırından geçen İran elçilik heyetinin tüm masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanmaya başlanmıştır. Gelen elçilerin İstanbul'a kadar takip edecekleri güzergâh üzerinde bulunan sancakbeyi, kadı, nâib ve mütesellim gibi görevlilere gönderilen emirnameler ile elçilerin ihtiyacı olan yiyecek, at ve araba gibi ihtiyaç malzemelerin menzillerde hazır bulundurmaları emredilmiştir.¹¹² İran elçilik heyetlerinin masrafları konaklayacakları menziller tarafından karşılanması imkânsız olduğunda, menzillere bağlı kazaların haricinde farklı yerlerden de imdadiye adı altında vergiler toplanmıştır. 1742 yılında İran'dan elçilik görevi ile gelen Zeynel Abidin ve maiyetindekiler için Derviş Mehmed mihamandar olarak atanmıştır. İran elçilik heyetinin ihtiyacı olan 2000 ekme, 50 katmer, 149,5 yağ gibi yiyeceğin tedarik edilmesi Düzce valisinden istenmiştir. Düzce valisi emir üzerine çevre kazalardan vergi talep etmiş, fakat 160,5 kuruşu ancak toplanabilmiştir. Buna mukabil İran elçilik heyetinin bir günlük masrafı ise 310,5 kuruş olarak hesaplanmıştır. Düzce valisine, İran elçilik heyeti için gerekli olan yiyecek bedelinin eksik kalan 150 kuruşunu halktan toplanması ve bu paranın kaydedilmesi emredilmiştir.¹¹³

İran elçilik heyetinin Osmanlı başkentine ulaşınca ya da değin takip edeceği güzergâh, konaklayacağı yerler ve masrafları en ince detayına kadar düşünülmüştür.

İran elçilerinin takip ettiği güzergâh ve menziller¹¹⁴

1_ Erzurum	19_ İpsimara
2_ Salasor (Salaso)	20_ Zekedi
3_ Zivans	21_ Sepetlu
4_ Ketenos (Kotanis)	22_ Lâdik
5_ Masdar (Mastara)	23_ Merzifon
6_ Bayburt	24_ Hacı
7_ Septoros	25_ Osmancık
8_ Viranşehir	26_ Hacı-Hamza
9_ Morukom	27_ Tosya
10_ Keradam (Kerdam)	28_ Koç-Hisar
11_ Şiran-ı Kebir	29_ Karacalar
12_ Karabörk	30_ Bayındır
13_ Karahisar-ı Şarki	31_ Gerede
14_ Güdeli	32_ Bolu
15_ Muşaz	33_ Göynük
16_ Mudusun	34_ Taraklı

¹⁰⁸ Düzbakar, *agm*, s. 189.

¹⁰⁹ M. Münir Aktepe, "Nadir Şah'ın Osmanlı Padişahı I. Mahmud'a Gönderdiği Taht'ı Tâvus Hakkında", s. 114.

¹¹⁰ Baron Joseph V. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 40-41.

¹¹¹ BOA. HAT., 1 / 15.

¹¹² BOA. C.HR., 62/ 3094; Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2008, s. 14- 16; Alikılıç, *age*, s. 63.

¹¹³ BOA. C.HR., 58 / 2891.

¹¹⁴ Şerafettin Turan, "1560 Tarihinde Anadolu'da Yiyecek Maddeleri Fiyatlarını Gösteren Bir İran Elçilik Hey'eti Masraf Defteri", *AÜDTCFD*, XXII/ 3-4, s. 275.

OSMANLI- İRAN DİPLOMASİSİNDE GEÇİÇİ ELÇİLERİN KARŞILANMASI

17_ Ağca-Kıla	35_ Geyve
18_ Fath	36_ Üsküdar

Elçilere yol boyunca yapılan masraflar ve fiyatları:¹¹⁵

Yiyecek türü	Fiyatı (Akçe)	Yiyecek	Fiyatı (Akçe)
Ekmek (Nân)	3.826	Koyun (Ganem)	14.079
Un (Dakik)	315	Kuzu	750
Pirinç	5.026	Keçi	90
Yağ	7.902	Tavuk	2. 713
Susam yağı (Şir-ravgan)	65	Kaz	420
Bal (Asel)	3.725	Arpa	2 4. 2 9 0
Şeker (Sükker)	1. 850	Ot	750
Nohut	62	Saman	750
Tuz (Nemek)	18	Odun	500
Soğan	60	Balmumu	614
Siyah üzüm	120	Çırac yağı	221
Kırmızı üzüm	96	Safran, tarçın, baharat vs.	410
Elma	36	Hıl'at ve elbiselik	6 0.900
Badem	220	At	6. 000
İncir	36	Deve	2. 000
Kayısı	200	Hamam ücreti	336
Zerdali	44	Müteferrik	637

Elçilik heyetine yapılan masraflar zamana ve görüşülecek konunun mahiyetine göre değişiklik göstermiştir. Önemli bir konu görüşülecekse elçilik heyeti ilgiyle karşılanır ve memnun etmek için her şey yapılır. Eğer elçi olağan ziyaretlerden birini yapıyorsa âdet olduğu üzere ağırlanır, fazladan bir şey yapılmazdı.¹¹⁶

Osmanlı Devleti tarafından atanan mihmandarlar eşliğinde İstanbul önlerine gelen elçilik heyetlerinin İstanbul'a girişleri, sultan ve sadrazamın huzurlarına kabulleri merasimle olurdu. Merasim sırasında teşrifata büyük önem verilirdi. Bazen elçiyi karşılamak üzere oldukça şaşalı bir mihmandar heyeti görevlendirilirdi. Örneğin Sultan III. Murat zamanında padişahın cülusunu tebrik etmek için gelen İran elçisi Tokmak Han'ı karşılayan alay oldukça gösterişlidir. Alayda sayıları 250'yi bulan çavuşların, müteferrikaların, süvarilerin elbiseleri, at ve tuğları göz kamaştırıcıdır. Kaptan Paşa bile otuz gemisiyle Üsküdar iskelesine gelmiş burada elçiyi gemiye almış¹¹⁷, Kızkulesi'nden 101 pare top atışı yapılmıştır. Bu sırada av bahanesiyle saray dışında bulunan sultanın dönüşü elçinin geleceği güne denk getirilerek güç gösterisinde bulunulmuştur. İran'dan gelen elçiler Üsküdar'dan alınıp kendilerine ayrılan bir konağa yerleştirilirdi. İran elçileri genelde Acemioğlanlar Kışlası ve At Meydanı civarındaki evlerde konaklardı. Elçilerin oturdukları binaların kapılarında yasakçı adı verilen yeniçeriler nöbet tutardı.¹¹⁸ Kendilerine ayrılan konakta dinlenen elçinin Divan'a geleceği günü sadrazam tayin ederdi. Elçi önce reisülküttap efendi ile görüşür ve geliş nedenlerini ona bildirirdi. Bu neden kabule uygun ise elçi, önce sadrazamın sonra da sultanın huzuruna kabul edilirdi.¹¹⁹ İran'dan gelen elçiler barış zamanlarında sultan dışındaki devlet erkânı tarafından da kabul edilir, onlar adına ziyafet düzenlenirdi.¹²⁰

Elçiler, sultanın huzuruna kabul edilmeden önce beraberlerinde getirdikleri hediyeleri maiyetlerinde bulunan görevliler vasıtasıyla sunarlardı. Bu hediyeler sadrazamın emri ile teşrifatçı tarafından alınarak Babüssaade önüne getirilirdi.¹²¹ Ekseriyeti şahın hazinesinden, geri kalanının da farklı eyaletlerden karşılandığı

¹¹⁵ Şerafettin Turan, *agm*, s. 276.

¹¹⁶ Düzbakar, *agm*, s. 187.

¹¹⁷ Yıldırım, *age*, s. 100-101.

¹¹⁸ Düzbakar, *agm*, s. 186-188.

¹¹⁹ İpşirli, "Elçi", s. 10.

¹²⁰ Düzbakar, *agm*, s. 183-186.

¹²¹ Düzbakar, *agm*, s. 190.

hediyeler oldukça ciddi bir yekûn tutardı.¹²² Elçinin vezirler ile birlikte huzura gelip sultanla görüşmesinin ardından, getirilen hediyeler Arzodası'nın penceresi önünde geçirilir, sultanın görmesi sağlandıktan sonra hazineye teslim edilirdi.¹²³ 1637 yılında sulh teklifi için IV. Murat'a gönderilen İran elçisi Maksut Han hükümdara: kıymetli sekiz Hint atı, kırk hecin devesi, otuz yük zerdâve kürk, altın ve gümüş işlenmiş sekiz kalıçe, birçok ipek kalıçeler, dülbendler, muslinler, Kaşmir şalları, diğer kıymetli kumaşlar, gayet özenle işlenmiş sekiz oktandan müteşekkil hediyeleri takdim etmiştir.¹²⁴ 1746 yılında Nadir Şah ise, elçileri Meshub Ali Han, Mustafa Han ve Mehdi Han aracılığı ile Sultan I. Mahmud'a elmas, zümrüt, mücevher, yakut ve altın işlemeli bir cüppe, altın işlemeli çadır, kırk adet altın işlemeli halı ve bir fil hediye olarak göndermiştir.¹²⁵

Son olarak ülkesine dönecek elçinin sultandan izin alması gerekiyordu. Elçiler, sultan izin verdiği huzura bazen tören ile bazen de törensiz kabul edilir ve hükümdarına götürmek üzere ellerine nâme-i hümayun verilirdi.¹²⁶ Nâme-i hümayunu alan elçilerin güvenli bir şekilde Osmanlı topraklarını terk etmesi sağlanırdı.

SONUÇ

Barışçıl yöntemler ve karşılıklı görüşmelerle devletlerarasında doğacak veya doğmuş sorunları çözmeyi ve ilişkileri geliştirmeyi hedefleyen diplomasiye, sınır iki devlet olan İran ve Osmanlı Devleti sık sık başvurmuşlardır. Nihayetinde sınır bölgelerinde yaşanan anlaşmazlıklar ve çıkar çatışması neticesinde yaşanan savaşlar iki devlet arasında sıkı bir diplomasiyi zorunlu kılmıştır. Özellikle 18. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı-İran arasında devam eden savaşlar ve bununla bağlantılı olarak gidip-gelen elçilerin sayısına bakıldığında bu durum dahi iyi anlaşılabilir. Diğer taraftan savaş meydanlarında kılıç ile verilen üstünlük mücadelesi gönderilen elçilik heyetlerine de yansımıştır. Her iki taraf gönderdikleri elçilik heyetlerinin sayısı ve gönderilen hediyelerin ihtişamı ile güçlerini karşı tarafa gösterme gayreti içerisinde olmuşlardır. Gönderilen elçilerde durum böyle olunca, ev sahibi ülke savunma konumuna geçerek gelen elçilik kfilesinin ihtişamına karşı koyacak şekilde mihmandar heyetleri ve karşılama merasimleri düzenleme yoluna gitmişlerdir. Ya da iki devlet kendilerine gönderilen elçilerin geliş sebebine göre de elçilere farklı tutum ve davranış içerisinde girdiğini söyleyebiliriz.

Ayrıca iki devlette elçi olarak görevlendirdikleri kişileri özenle seçmişlerdir. Birbirlerine devleti zaafa düşürmeyecek güçlü devlet adamlarını elçi göndermişlerdir. Osmanlı Devleti ile İran arasında karşılıklı ihtişamlı elçilik heyetlerinin gönderilmesi modern diplomasi kurallarının kabul edilerek daimi elçiliklerin açılmasına kadar devam etmiştir.

KAYNAKÇA

- ACAR, Ahmet, *Tahrân Büyükelçiliği'nin Kuruluşu*, Yeditepe Akademi, Ankara 2021.
- AHMET CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, Üçdal Neşriyat, C. I, İstanbul 1993.
- AKTEPE, M. Münir, "Nadir Şah'ın Osmanlı Padişahı I. Mahmud'a Gönderdiği Taht-ı Tavus Hakkında", *Tarih Dergisi*, (Sayı 28-29'dan ayrı basım), İstanbul 1975, ss.113-22.
- ALİKILIÇ, Dünder, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Saray Teşrifatı ve Törenler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2002.
- ALTUNİŞ, Belkis-Gürsoy, "Sefaretnameler", *Türkler* C. XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 582-591.
- AŞTIYANI, Abbas İkbâl, *Tarih-i Mufassal İran*, Kitabhane-i Hayam, Tahran, tarih yok.
- ATEŞ, Abdurrahman, "Nadir Şah Afşar'ın Ölümünden Sonra İran'da Hakimiyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devleti'nin İran Politikası", <http://www.sosbil.aku.edu.tr/dergi/VIII2/aates.pdf.05.06.3023>, ss. 54-64.
- ATEŞ, Abdurrahman, "XVIII. yy'ın İkinci Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri (1774-1779)", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. X., S. 3, Afyon 2008, ss. 65-82.
- AYKUN, İbrahim, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı- İran Hudut Anlaşması*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1995.
- BEYDİLLİ, Kemal, "Sefaret ve Sefaretname Hakkında Yeni Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları*, C. XXX, İstanbul 2007, ss. 10-30.

¹²² Hamiri, *agm*, s. 3.

¹²³ Düzbakar, *agm*, s. 190.

¹²⁴ Baron Joseph V. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.IX, s. 216.

¹²⁵ BOA. HAT., 1 / 15A.

¹²⁶ Ahmet Dönmez, *Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Avrupa'da Yeniden Tesisi 1832 -1841*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2006, s. 12.

OSMANLI- İRAN DİPLOMASİSİNDE GEÇİÇİ ELÇİLERİN KARŞILANMASI

- BİRGİ, Muharrem Nuri, “Diplomasi Mesleği”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S.1, İstanbul 2011, ss. 37-49.
- BUDAK, Adnan, *Mustafa Nazif Efendi'nin İran Elçiliği (1746-1747)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 1999.
- ÇİFTÇİ, Hilal, “Osmanlı Diplomasisinde ‘Musalahalar Devletler İledür’ Kaidesi”, *Gazi Akademik Bakış*, Sayı 13/26, Haziran 2020, ss. 315-326.
- DEMİR, Mesut “*Sünbülzâde Mehmed Vehbî Efendi'nin İran Elçiliği ve 1775 Tarihli Sefâret Tahrîri*”, *Mavi Atlas*, 11/1, 2023, ss. 173-192.
- DİYANET, A. Ekber, *İlk Osmanlı-İran Anlaşması (1555 Amasya Musalahası)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1971.
- DÖNMEZ, Ahmet, *Karşılıklı Diplomasiye Geçiş sürecinde Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Avrupa'da Yeniden Tesisi 1832 -1841*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2006.
- DÜZBAKAR, Ömer, “XV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Elçili Geleneği ve Elçi İşlerinin Karşılansında Bursa'nın Yeri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, C. 2 / 6., ss. 82-94.
- FERUDUN BEY, *Mecmua-i Münşeatü's Selattin Ferudun Bey*, C. 1, İstanbul 1275.
- GÖNGÖR, Mertcan, *Seyyid Mehmed Refi Efendi'nin İran Sefaretnameleri (Transkripsiyon-İnceleme)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla 2019.
- HAMİRİ, Ahmed Bazmandegan, “Adab ve Teşrifat-ı Sefaret der İran Dovre Safeviye”, *Pejuheşname-i Ferhang-i Hormozgan*, Payız ve Zemistan 1390, ss. 2-10. (<https://rdch.ir/article-1-68-fa.html>)
- HAMMER, Baron Joseph V., *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. II, IV, V, VII, VIII, IX, XI, XIII, XIV, XV, XVI, Bütün, İstanbul 1994.
- HAYDAR EFENDİ, *Haydar Efendi Sefaretnamesi*, Suna ve İnan Kırâç Vakfı Elyazması Koleksiyonu (SVİKV) İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Yz 65-2.
- HAYDARİ, Hamid Ranjbar, “Diplomasiye Nuyin; Mutala'a Murudi İran”, *Fasılname-i İlmi Mutala'at-ı Rahbordi Siyaset Gozari-yi Umumi*, Payız 1400, Dovre 11, Şomare 40, ss. 325-338.
- HERZFELD, E., “Belücistan”, İA, C. II, MEB., İstanbul 1979, ss. 493-512.
- İPŞİRLİ, Mehmed, “Elçi”, *DİA*, C. XI, Ankara 1995, ss. 3-15.
- İPŞİRLİ, Mehmed, “Osmanlı Vekayinâmelerinde İran (XVI-XVII. Asırlar)”, *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu 16-17 Aralık 2002 Konya*, TTK, Ankara 2003, ss. 49-55.
- KALANTARİ, Yahya, *Feth Ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1797-1834)*, İstanbul Üniversitesi Sonçağ Tarihi Kürsüsü, İstanbul 1975.
- KILIÇ, Remzi, *Osmanlı-İran Siyasi Anlaşmaları (XVI ve XVII Yüzyıllarda)*, Tez Yayınları, İstanbul 2001.
- KODAMAN, Timuçin, AKÇAY, Ekrem Yaşar, “Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Türkiye'ye Bıraktığı Miras”, *SDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 22, Aralık 2010, ss. 75-92.
- MUHEMİD, Muhammed Ali, *Tarih-e Diplomasiye İran (Kabul ez Hahamenişiyân ta Payan-ı Kaçariye)*, Neşr-ı Mitra, Tahran 1361.
- MEMİOĞLU, A. Zeki, “Musavver İran Sefaretnamesi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 17, Erzurum 2001, ss. 237-245.
- MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netayicü'l Vukuat*, “çev: Neşet Çağatay”, C. I-II, TTK, Ankara 1992.
- NAJAD, Gulam Hüseyin Zergeri – HOSREVİZADEH, Sabah, “Adab-ı Diplomatik der İran ez Ağaz-ı Kaçar ta Payan-ı Dovre-i Nasiri, (Mutala'a-yı Murudi: Pezireş-e Sufera ve Me'murin-e Harici)”, *Fasılname-i Tarih-i Revabit-ı Harici*, Sal-e Sizdehom, Şomare 51, Tabistan 1391, ss. 80-97.
- ÖZTÜRK, Yakup, *Bozoklu Osman Şakir'in Musavver İran Sefaretnamesi*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2018.
- SAK, İzzet, “1136-1141 Yılları Arasında Gelen İran Elçilerinin Bazı Masrafları”, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, 2006, S.16, ss. 117-161.

- SAMİ, Şemseddin, *Kamus-i Türki*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
- SARAY, Mehmet, *Türk-İran İlişkileri*, TTK, Ankara 1999.
- SARIKÇIOĞLU, Melike, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları*, TTK, Ankara 2013.
- SARIKÇIOĞLU ÖKTEN, Melike- GÖNGÖR, Mertcan, “Haydar Efendi'nin İran Sefaretnamesi”, *Journal of Universal History Studies (JUHS)*, 5 (1), 2022, ss.79-106.
- SAVAŞ, Ali İbrahim, *Osmanlı Diplomasisi*, 3F Yayınevi, İstanbul, 2007.
- SAVAŞ, Ali İbrahim, “Osmanlı Elçilerinin Resm-i Kabul Protokolleri”, *Tarih İnceleme Dergisi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1996, ss. 111-124.
- SAVAŞ, Ali İbrahim, “Genel Hatalarıyla Osmanlı Diplomasisi”, *Osmanlılar*, C. I, Ankara 1999, ss. 643-659.
- SEVİNÇ, Tahir, “İran'a Elçi Olarak Gönderilen Kesriyeli Ahmet Paşa'nın Sefaret Hazırlığı ve Yolculuğu (1746-1747)”, *Belleten*, C. 75, S. 273, ss. 407-446.
- SOLAKZADE, Mehmet Hemdemi, *Solakzade Tarihi*, Bab-ı Âli Civarında Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1297.
- SOOFİZADEH, Abdolvahid, “I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açından Değerlendirilmesi”, *Tarih Araştırmalar Dergisi*, C. 32, S. 54, ss. 183-194.
- SÜMER, Faruk, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1992.
- SÜMER, Faruk, “Karakoyunlular” <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/24/C24007966.pdf> 02.06.2023, ss.434-438.
- TOKAÇ, Süleyman, *Kırımlı Mustafa Rahmi Efendi'nin İran Sefaretnamesi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2000.
- TUNCER, Hüner, *Eski ve Yeni Diplomasisi*, Ümit Yayıncılık, Ankara 2002.
- TURAN, Şerafettin, “1560 Tarihinde Anadolu'da Yiyecek Maddeleri Fiyatlarını Gösteren Bir İran Elçilik Hey'eti Masraf Defteri”, *AÜDTCFD*, XXII/3-4, 1964, ss. 273-294.
- TURAN, Namık Sinan, “Osmanlı Diplomasisinde Batı İmgesinin Değişimi ve Elçilerin Etkisi (18. ve 19. Yüzyıllar)”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, ss. 57-86.
- UNAT, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. I II/I., TTK, Ankara 1998.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I., TTK, Ankara 1995.
- ÜRKÜNDAĞ, Ayhan, *Ahmed Dürri Efendi'nin İran Sefaretnamesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon 2006.
- YALÇINKAYA, M. Alaaddin, “XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasisi Dönemi (1703-1789)”, *Türkler*, C. 12., YTY, Ankara 2002, ss. 479-511.
- YAZICI, Tahsin – İPŞİRLİ, Mehmed “Ferrâş”, *DİA*, C. XII, Ankara 1995, ss. 408- 409.
- YILDIRIM, İbrahim, *Osmanlı Devleti'nde Elçi Kabulleri*, Kitap yayınevi, İstanbul 2014.
- ZİROGEVİÇ, Olga, “Yabancı Elçilerin Osmanlı Memleketlerinde Seyahatleri ve Huzura Kabulleri”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 1968, ss. 45-49.
- TÜRKİYE CUMHURİYETİ CUMHURBAŞKANLIĞI DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI (BOA)
Ali Emîrî Tasnifi I. Mahmud (BOA. AE.SMHD. I.): 260/ 21108
Cevdet Dahiliye (BOA. C.DH.): 36 / 1761; 111 / 5543; 58 / 2891; 62/ 3094.
Hatt-ı Hümayun (BOA. HAT.): 6 / 198; 1 / 15A; 1 / 15.
Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl (BOA. DH. SAİD d.): 1/298

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 261-276.

Geliş Tarihi–Received Date: 26.08.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 10.10.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

XVI. YÜZYIL OSMANLI TARİH YAZIMINDA NİZÂRÎ İSMÂİLİLERİ: TERCEME-İ TÂRÎH-İ
GÜZİDE ÖRNEĞİ

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1538925>

 ALİ KOZAN*

ÖZ

İranlı tarihçi Hamdullah Müstevfî (d. 1281-82/ö. 1340 sonrası) tarafından kaleme alınan *Târîh-i Güzîde*'de yer alan bölümlerden birisi Selçuklu tarihinin temel meseleleri arasında yer alan Nizârî İsmâîlîleri'dir. İlhanlı devri için önemli bir kaynak özelliği taşıyan ve Türk-Moğol tarihinin bir hülasesi olan eser 1330 yılına tarihlendirilir. Hamdullah bu eserini ünlü İlhanlı veziri Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî'nin oğlu Gıyâseddin Muhammed'e ithaf etmiştir. İlgili bölümde Nizârî İsmâîlîleri dünyayı zorbalıkla yöneten sapkın bir mezhep olarak tanımlanmaktadır. Benzer bir yaklaşım yaklaşık iki yüzyıl sonra, 16. yüzyıl Osmanlı tarih yazımında, Şehzade Bayezid'e sunulan *Târîh-i Güzîde* çevirilerinde de görülür. *Tercüme*'nin Türkiye kütüphanelerinde iki el yazma nüshası tespit edilmiştir. İlki Kanûnî Sultan Süleyman döneminde Yakûb Paşa tarafından Şehzade Bayezid'e (ö. 969/1562) hediye edilen Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde, ikincisi ise Beyazıt Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Her iki yazma da 2 Ramazan 955 (5 Ekim 1548) tarihinde istinsah edilmiştir. Tercümenin sebebi, belirtildiği üzere, Şehzade Bayezid'in hem dönemin ilmî elitinin hem de halkın tercüme metni okuyup faydalanmasını istemesidir.

Hasan bin Muhammed için kullanılan habîs (aşağılık), yezîd ve hınzır (domuz) gibi ifadeler, onun şariat emirlerini ortadan kaldırdığı ve sapkınlığı yaydığı iddiasının yanı sıra, Nizârî İsmâîlîliği ile ilişkilendirilen Mu'tezile'nin Ehl-i Sünnet'in dışında ve Şîî mezhep geleneği içinde konumlandırılması bu durumu yansıtmaktadır. Tercüme metinde, aşırı Şîî eğilimleri veya ahlaki zaafı olan İsmâîlî Nizârî yöneticilerin cehennemden çeşitli katmanlarına indiğini ima eden ifadeler de bunun göstergesidir. Nitekim aynı metinlerde, Sünnî bir siyasî yol izlemek için İsmâîlî geleneğini terk eden Celâleddin Hasan'a yönelik övgü ifadeleri de yer almaktadır. Bu ifadelerin Osmanlı tarih yazımında Şîî hareketlere karşı tepkiyi yansıttığı açıktır. Bu tepki sadece dönemin Safevîlere karşı siyasî ve askerî mücadelesinin bir parçası olarak değil, aynı zamanda Safevî tarikatının Anadolu'da yayılmasına karşı bir tepki olarak da ortaya çıkmıştır. Merkezîyetçi yapısıyla mezhep-devlet bütünlüğünü esas alan Osmanlı hanedanı, Safevî propagandasına karşı kaleme alınan eserlerde sünnî geleneği önceleyen ve halkın mezhepsel terbiyesini esas alan bir yaklaşım sergilemiştir.

Bu çalışma, *Târîh-i Güzîde*'nin İsmâîlîlerle ilgili bölümlerinin orijinal kaynak metinle karşılaştırmalı bir çeviri ve analizi içermektedir. Ayrıca hem son Farsça elyazması çevirilere hem de mevcut Farsça metinlere dayanarak içerik bakımından farklılık gösteren bölümler de ele alınmaktadır. Bu bağlamda kaynak metin ile tercüme metinler arasındaki dönemsellik anlam ve yorum farklılıklarını ortaya koymayı amaçlar. Bu bağlamda tercümede geçen bazı ifadelerin, dönemin saray ve halk okur kitlelerinde İsmâîlîlik üzerinden Şîîlik ile ilgili ortak bir bilinç oluşturma çabası olduğu görülür. Bu durum kaynak metnin okuyucu için yeniden biçimlendirildiğini de gösterir. Eserin Sâ mânîler, Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklu devirleriyle ilgili bölümleri daha önce farklı çalışmalara konu olmuştur. Bu makalenin konusu olan İsmâîlîleri içeren tercüme nüshaların tenkitli neşri ise ilk kez bu çalışmada ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Terceme-i Târîh-i Güzîde, Nizârî İsmâîlîleri, Selçuklular, Hasan Sabbâh, Osmanlı tarih yazımı.

* Doç. Dr., Samsun Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun/TÜRKİYE, E-Posta: ali.kozan@samsun.edu.tr,
ORCID ID: 0000-0002-8776-2379.

XVI. YÜZYIL OSMANLI TARİH YAZIMI EVRENİNDE NİZÂRÎ İSMÂİLÎLERİ: TERCEME-İ TÂRİH-İ GÜZİDE ÖRNEĞİ

THE NIZARI ISMAILIS IN XVIth CENTURY OTTOMAN HISTORIOGRAPHY: THE CASE OF TERCEME-İ TÂRİH-İ GÜZİDE

ABSTRACT

One of the sections in the *Târîh-i Güzîde*, written by the 14th-century Iranian historian Hamdullah Mustawfî (b. 1281-82/d. after 1340), addresses the Nizari Ismailis, a central issue in Seljuk history. This work, dated to 1330, is an important source for the Ilkhanate period and serves as a summary of Turkic-Mongol history. Hamdullah dedicated this work to Giyaseddin Muhammad, the son of the famous Ilkhanate vizier Rashid al-Din Fazlullah-i Hamadani. In the relevant section, the Nizari Ismailis are described as a heretical sect that ruled the world with tyranny. A similar approach is reflected nearly two centuries later in 16th-century Ottoman historiography, in the translations of *Târîh-i Güzîde* presented to Prince Bayezid. Two manuscript copies of the translation have been identified in Turkey libraries. The first, presented to Prince Bayezid (d. 969/1562) by Yakub Pasha during the reign of Sultan Suleiman the Magnificent, is housed in the Nuruosmaniye Library, and the second in the Beyazit Library. Both manuscripts were copied on the 2nd of Ramadan 955 (October 5, 1548). The reason for the translation, as stated, was Prince Bayezid's command that both the learned elite and the general public of the period should read and benefit from the translated text.

The conceptual categorization directed towards the Nizari Ismailis, who fought against the Sunni Seljuk dynasty five centuries ago, is also evident in the Ottoman historiography of the period, influenced by Shiite-centric Safavid propaganda. Expressions such as *habîs* (vile), *Yazid*, and *hınzır* (swine) used for Hasan bin Muhammad, due to his alleged abolition of Sharia commands and spreading of heresy, as well as the positioning of the Mutazila, associated with Nizari Ismailism, outside of the Ahl al-Sunnah and within the Shia sectarian tradition, reflect this situation. In the translated text, phrases suggesting that Ismaili Nizari rulers with extreme Shia tendencies or moral weaknesses descended to various layers of hell are also indicative of this. Indeed, the same texts contain expressions of praise for Jalal al-Din Hasan, who abandoned the Ismaili tradition to pursue a Sunni political path. It is clear that these expressions reflect the reaction to Shia movements in Ottoman historiography, not only as part of the political and military struggle against the Safavids of the period but also as a response to the spread of the Safavid order in Anatolia. The Ottoman dynasty, which was based on sect-state unity with its centralist structure, prioritized the Sunnite tradition in the works written against Safavid propaganda and adopted an approach based on the sectarian upbringing of the people.

This study includes a comparative translation and analysis of the sections of *Târîh-i Güzîde* related to the Ismailis, contrasting them with the original source text. It also addresses sections that differ in content, based on both recent Persian manuscript translations and existing Persian. In this context, it aims to reveal the periodical differences in meaning and interpretation between the source and translated texts. In this context, some of the expressions in the translation appear to be an effort to create a common consciousness about Shiism through Ismailism among the court and public readership of the period. This situation also shows that the source text was reformatted for the reader. The parts of the work related to the Samanid, Great Seljuk and Turkish Seljuk periods have been the subject of different studies before. The critical edition of the translated copies containing the Ismailis, which is the subject of this article, is discussed for the first time in this study.

Keywords: Terce-me-i Târîh-i Güzide, Nizari Ismailis, Seljuks, Hasan Sabbah, Ottoman historiography.

GİRİŞ

Osmanlı tarihi çalışmalarının II. Bayezid devrinde sistemli bir formda kaleme alındığı bilinmektedir.¹ Selim ve Kanûnî devirlerinde gazânâmeler ile devam eden bu süreçte Kanûnî'nin oğlu şehzade Bayezid'e de bazı eserler takdim edilmiştir. Bu bağlamda İranlı tarihçi Hamdullah Müstevfî (d. 1281-82/ö. 1340 sonrası)'nin 730/1329² tarihinde Farsça kaleme aldığı *Târîh-i Güzîde* tercümesi de bu çalışmalar arasında yer almıştır. Eser, yaratılıştan 1330'a kadar geniş bir tarihî süreci kapsayan umumî bir tarih hüviyetindedir.³ Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in saflarında savaşarak ölen Hür bin Yezîd er-Riyâhî neslinden olan Hamdullah⁴ bu eserini, İlhanlılar'ın meşhur veziri Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî'nin oğlu vezir Giyâseddin Muhammed'e sunmuştur.⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh (ö. 1318)'in *Câmiu't-Tevârih* adlı eserinin muhtasar hali olarak değerlendirilen⁶; İlhanlı

¹ Abdülkadir Özcan, "II. Bayezid Devri Tarihçiliği ve İlk Standart Osmanlı Tarihleri", FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, S. 2/Güz, 2013, s. 143; İmparatorluk Tarihinin Kalemler Muhafızları Osmanlı Tarihçileri (Ahmedî'den Ahmed Refik'e), haz. Necdet Öztürk; Murat Yıldız, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, ss. 42-55.

² Terce-me-i Târîh-i Güzide'de bu tarih 734/1334 olarak verilir. Beyazit Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu (Beyazit nüshası), nr. V3450, v. 1a.

³ Abdülkerim Özaydın, "Târîh-i Güzide", *DİA*, C. 40, TDV Yayınları, İstanbul 2011, s. 82.

⁴ Zeki Velidi Togan, "Hamdullah Müstevfî", *IA*, 5. Cilt 1. Kısım, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, s. 186; Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfî", *DİA*, C. 15, TDV Yayınları, Ankara 1997, s. 454.

⁵ Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfî", s. 454.

⁶ Müellifin, *Câmiu't-Tevârih*'in son bulduğu 1310-11 tarihinden sonraki H.730/M.1329-30'a kadar gelen olayları da kaydettiği görülmektedir. Bkz. Erkan Göksu, "Târîh-i Güzide'ye Göre Rûm (Anadolu) Selçukluları", *Nüsha*, 8/27, 2008/II, s. 25.

devri için önemli bir kaynak özelliği taşıyan ve Türk-Moğol tarihinin bir hülasesi olan⁷ eserin Farsça'dan çevirisi Mürsel Öztürk tarafından yapılmıştır.⁸

Eserin kütüphanelerimizde tespit edebildiğimiz iki tercüme nüshası bulunmaktadır. Kanûnî Sultan Süleyman devrinde Yâkub Paşa⁹ tarafından şehzade Bayezid (ö. 969/1562)'e sunulduğu anlaşılan¹⁰ tercümelere ilki Nuruosmaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye Koleksiyonu 3213 numarada kayıtlı 2 Ramazan 955/5 Ekim 1548 istinsah tarihli eserdir.¹¹ 323 varak olan eserin İsmâîlilerle ilgili kısmı v. 227b-234b arasındadır.¹² Diğer tercüme ise Beyazıt Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu V3450 numarada kayıtlı 350 varaklık yazmadır.¹³ Eserde İsmâîliler faslı 255b-265a varakları arasında yer alır.¹⁴ Eserin Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu 3037¹⁵ ve 3072/1¹⁶ numarada kayıtlı olan ve Türkiye Yazma Eserler Kurumu'na ait <https://portal.yek.gov.tr/> veri tabanında künyelerinde Türkçe yazmalar olarak belirtilen *Târîh-i Güzide* yazmalarının dili ise Farsça olup söz konusu maddî hatanın bu çalışma verilerinden hareketle güncellenmesi beklenmektedir.

Tercümelerin Kanûnî Sultan Süleyman devrinde (1520-1566), şehzade Bayezid'e sunulduğunu ifade eden kısmı şu şekildedir: "...*emmâ ba'd o şahinşâh-ı âlem penâh ve sa'âdet destgâh güzide-i şehzadegân pesendide-i devr-i zamân Sultan bende-i ve âzâdegân iftihâr-ı Âl-i Osmân. Sultan ibn Sultan. Sultan Bayezid bin Sultan Süleymân Han bin Selim Han. Edâmallâhu umrahumâ ve zâde sa'âdetehumâ ilâ yevmi'l-haşri ve'l-mizân.*"¹⁷

Eserin yazılış sebebi ise bizzat şehzade Bayezid'in emriyle dönemin havas ehli ve halkının tercüme nüshayı okuyarak istifade etmelerinin istenmesidir. Bu durum eserde şöyle ifade edilir: "...*emr-i şerîfi vâcibu'l-ittiba'ları vârid olub buyurdular ki kütüb-i tevârihden Güzide nâm kitâbı Farsîden Türkiye tercüme idem. Tâ ki hâss u 'âmm ondan müstefîd ve behre-mend olalar.*"¹⁸

Eser giriş ve altı bağımsız bâbdan oluşmaktadır. Bunlardan ilki Peygamberler tarihi; ikinci bölüm İslâm öncesi İran tarihi; üçüncü bölüm Hazreti Muhammed, Dört Halife, Sahâbe, Tâbiîn, Emevî ve Abbâsî tarihi; dördüncü bölüm İslâmî dönem devletleri (Samânîler, Gazneliler, Gûrlular, Selçuklular, Hârezmşâhlar, Atabegler, İsmâîliler, Karahitaylar, Luristân hükümeti, Moğol padişahları pâdişâhları); beşinci bölüm mezhep imamları, kıraat imamları, şeyhler ve muhtelif din âlimleri; altıncı bölüm Kazvîn tarihi ve coğrafyası konularını içerir. Eser, "...temmetü'l-kitâbu't-tercüme *et-Tevârih-i Güzide* fi yevmi's-sânî Ramazânü'l-mübârek. Sene hamse ve hamsîn ve tis'a mie (2 Ramazan 955/5 Ekim 1548)" şeklindeki hâtime ile son bulmuştur.¹⁹

1. Terceme-i Târîh-i Güzide'nin Muhtevâ Analizi

Terceme-i Târîh-i Güzide'nin dördüncü bâbının dokuzuncu faslı İsmâîlilere ayrılmıştır. Bu fasılda İsmâîliler iki kısımda ele alınmıştır. İlki Mısır, Şam ve Mağrib coğrafyasındaki İsmâîliler diğeri ise İran'daki İsmâîliler²⁰ olup asıl üzerinde durulan konu İran İsmâîlileri'dir. Eserin bu bölümünde faydalanan kaynaklar, diğer bölümlerde de kendilerine başvuru olan Reşidüddin Fazlullah'ın *Câmiu't-Tevârih*²¹'i ve Alâeddin Ata Melik Cüveynî (ö. 1283)'nin *Târîh-i Cihângüşâ*²²'sıdır.

Beyazıt Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi nüshasında gerek isim ve tarihlendirme hatalarının olması gerekse eserin aynı hatla kaleme alınmamasından dolayı farklı müstensihlerin elinden çıktığı düşünülmektedir.

⁷ Bkz. Bertold Spuler, "Hamd Allah Mustawfi Kazvini", *EI*, C. III, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 864; Togan, "Hamdullah Müstevfi", s. 187.

⁸ Öztürk, Abdülhüseyn-i Nevaî tarafından 6 farklı nüsha kritiğiyle 1960 yılında neşredilen *Târîh-i Güzide*'yi günümüz Türkçesine aktarmıştır. Hamdullah Müstevfi-i Kazvini, *Târîh-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, ss. 408-423.

⁹ Biyografisi ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle tercümelerin müstensihinin kim olduğu sorusunun cevabı bu makale için yanıtız kalmaktadır.

¹⁰ "*Güzide limerhüm Yakub Paşa mine't-tevârih ve zamân-ı Şehzade Sultan Bayezid bin Sultan Süleymân*" Yakub Paşa, *Terceme-i Târîh-i Güzide*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye Koleksiyonu, (Nuruosmaniye nüshası), nr. 3213, 2 Ramazan 955, v. 1a.

¹¹ Nuruosmaniye nüshası, <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/176741>. Aynı tercüme nüshanın farklı bir kayıttaki mikrofilm de bulunmaktadır. Bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Mikrofilm Koleksiyonu, nr. 718.

¹² Eserin dördüncü bâbının altıncı faslı olan Selçuklularla ilgili kısmı Erkan Göksu editörlüğünde Türkçe'ye çevrilmiştir. Bkz. Hamdullah Müstevfi-i Kazvini, *Târîh-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukîyân)*, yay. Haz. Ayşe Ayna vd., ed. Erkan Göksu, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015). Ayrıca Sâmanîler ve Rum Selçukluları ile ilgili kısımları da Göksu tarafından çevrilmiştir. Bkz. Erkan Göksu, "Târîh-i Güzide'ye Göre Sâmanîler", *Türk Kültürü*, 2011/2, ss. 151-174; Göksu, "Târîh-i Güzide'ye Göre Rûm (Anadolu) Selçukluları", ss. 23-32.

¹³ Türkiye Yazma Eserler Kurumu'na ait <https://portal.yek.gov.tr/> veri tabanında künyelerinde eserin istinsah kaydı 935/1528-1529 olarak verilmiştir. Ancak v. 350a'da istinsah kaydı 2 Ramazan 955/5 Ekim 1548 olarak düşülmüştür. Dolayısıyla söz konusu tercüme nüshanın Nuruosmaniye nüshası ile aynı tarihte istinsah edildiği anlaşılmaktadır.

¹⁴ Bkz. <https://portal.yek.gov.tr/works/advancedsearch/full#catalog-548837>.

¹⁵ Bkz. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/203624>.

¹⁶ Bkz. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/203665>.

¹⁷ Nuruosmaniye nüshası, v. 1b; *Beyazıt nüshası*, v. 1b.

¹⁸ *Nuruosmaniye nüshası*, v. 1b-2a; *Beyazıt nüshası*, v. 1b-2a.

¹⁹ *Nuruosmaniye nüshası*, 323a-324b; *Beyazıt nüshası*, v. 250a.

²⁰ Hasan Sabbâh'dan bahseden en eski müellif Hüseyinî olup Hasan Sabbâh taraftarlarından es-Sabbâhiye olarak söz etmiştir. Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular I*, İSAM Yayınları, İstanbul 2013, s. 185.

²¹ Bkz. çev. İsmail Aka vd., Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, ss. 14-27.

²² Bkz. çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, ss. 534-577.

XVI. YÜZYIL OSMANLI TARİH YAZIMI EVRENİNDE NİZÂRÎ İSMÂİLİLERİ: TERCEME-İ TÂRİH-İ GÜZİDE ÖRNEĞİ

Bu nedenle çeviride Nuruosmaniye nüshası asıl nüsha olarak değerlendirilmiştir. Metinlerde kaynak metinle tercüme metinler arasındaki farklılıkların muhtemel sâikleri ve gerek Öztürk'ün Farsça müellif nüshası çevirisi²³ gerekse kütüphanelerimizdeki mevcut Farsça nüshalarda içerik itibarıyla farklılık arz eden bölümlere yer verilmiştir.

Tercüme metinde, Nizârî İsmâîlîleri ile ilgili kısım genel itibarıyla kaynak metin ile büyük ölçüde örtüşmektedir. Nitekim 483/1090'dan 654/1256'ya kadar sekiz hükümdar tarafından idare edilen İran İsmâîlîleri, Hasan Sabbâh'ın önce Rey'de ardından Şâm'da Nizâr adına halka davette bulunmasıyla teşekkül etmiştir. Bu süreçte Nizâmülmülk'ün baskısıyla İsfahan'a gelen Hasan Sabbâh'ın bir gün söz arasında: "Eğer iki yâr-ı muvâfık bulaydım bu memleketi birbirine vururdum."²⁴ sözünü söyleyerek asıl amacının iktidarı ele geçirmek olduğu vurgulanmıştır. Nitekim İsfahan'dan tekrar Rey'e geçen Hasan Sabbâh'ın daveti Girdkûh ve Terşiz hâkimleri tarafından kabul edilmiş; ardından Kazvîn'e geçerek 1090 yılında Kal'atu'l-mevti (Alamut) Sultan Melikşah'a bağlı Mehdî'nin elinden almıştır. Kalenin hileyle ele geçirilmesi olayı tercüme metinde şu rivayetle aktarılır: "Hasan Sabbâh Mehdî'ye eyitti. Çün bu kal'ada benim mülküm olmaya. Bana bunda tâ'at etmek câiz değildir. Eğer câiz ise bana bir sığır derisi içi kadar bu para yere sat. Tâ kendi mülkümde tâ'at ve ibâdet edeyim. Mehdî evvel mikdâr bir sattı. Hasan Sabbâh bu sığır derisini ince tuttu, dildi ve kal'ayı dolaştırdı. Ve eyitti tamâm kal'a benimdir. Mehdî'nin mecâli olmadı ki men' ede. Kaleyi teslim aldı. Ona üç bin kızıl altın kal'a bahâsına verdi. Alamut İsmâîlîlerin payitahtı oldu."²⁵ Hasan Sabbâh'ın kaleyi ele geçirmesinin ardından Sultan Melikşah, Altuntaş adlı komutanını göndererek bölgedeki Nizârîleri ortadan kaldırmıştır. Bu dönemde Melikşah, Hasan Sabbâh üzerine Arslantaş'ı; Kuhistân'daki davetçisi Hüseyin Kâyinî üzerine de Gazeltaş'ı göndermiştir. Alamut Kalesi'nde Hasan Sabbâh ile yetmiş kişi kaldığı ve Arslantaş'ın kaleyi fethetmek üzere olduğu sırada Dihdâr Bu Ali'nin Kuhistân'dan üç yüz adam göndererek Arslantaş'ı mağlup ettiği belirtilmiştir.²⁶

Tercüme metinlerden tespit edebildiğimiz kadarıyla Hasan bin Muhammed devrine kadar verilen anlatılar da büyük ölçüde kaynak metinle örtüşmektedir. Nitekim Nizâmülmülk'ün bir mülhid fedâi tarafından öldürülmesi ve ardından Sultan Melikşah'ın vefatı üzerine Kuhistân'da Hüseyin Kâyinî'yi kuşatan Gazeltaş'ın kuşatmayı kaldırdığı belirtilmiştir. Sultan Melikşah'ın ölümü sonrasında oğulları Berkayaruk ve Muhammed'in taht kavgasına girişmeleri ise Hasan Sabbâh'ın daha da kuvvetlenmesine neden olmuştur. Muhammed Tapar devrinde ise Alamut kalesi Atabeg Şirgîr tarafından sekiz yıl kuşatılmış ancak sultanın vefatıyla beklemede kalınmıştır. Sultan Sencer'in de Hasan Sabbâh'a kastettiği ancak Hasan Sabbâh'ın hatununun Sultan Sencer havâssından bir hatunu aldatarak bir gece Sultan'ın döşeği altına bir bıçak koyup tehdit ettiğinden bahsedilmiştir. Hasan Sabbâh, kendisinde Sultan'ın muhabbeti olmasa o bıçağı döşek altına değil sultanın göğsüne koymanın kendisi için kolay olduğunu belirten bir mektup da göndermiştir.²⁷ Her ne kadar kendisinin taştan bir kale içinde olsa da Sultan'ın mahremlerinin kendisiyle hemdem olduğunu haber vermiştir. Sultan, bu haberden korkarak ona kasd etmez ve ona müsellemnâme göndermiştir. Hasan Sabbâh'ın bu olaydan sonra daha da kuvvetlendiği ve otuz beş yıl boyunca zühd davası güttüğü ifade edilmiştir. Hatta şarab içen ve zina eden iki oğlunu ortadan kaldırmıştır.²⁸ Hasan Sabbâh'ın vasiyetiyle onun mezhebî kalelerine tahta çıkan Kiyâ Büzürgümmîd (518-532/1124-1138), şeriâte riâyet eyleyerek Rudbar'a ve mülhid kalelerine hükümet ederek 532/1138'de ölmüştür. Yerine geçen Muhammed bin Büzürgümmîd (532-561/1138-1166²⁹) de şeriâte riâyet eyleyerek oğlunun imâmet davasını engellemiştir.

Eserin Nizârî İsmâîlîleri'nden bahseden son bölümü Rükneddîn Hurşâh bin Alâeddin (653-654/1255-1256)'in Hülâgû Hân ile giriştiği savaşta mağlup olarak Meymûn Kalesi'nden çıkıp Hülâgû Hân'a itaat etmesiyle son bulur. Hülâgû Hân'ın emriyle bir ay içinde elli mülhid kalesi yıkılmıştır.³⁰ Yıkılan kaleler arasında Alamut, Meymûnzer, Lârid, Surus, Serhzerk, Sere, Behramzer, Ahenguh, Savran, Tâc, Şemîran, Firdevs,

²³ Bu çalışmada *Müellif nüshası* olarak kullanılmıştır.

²⁴ Cüveynî, *age*, s. 542; *Nuruosmaniye nüshası*, v. 231a; *Bayazıt nüshası*, v. 259b. Bu ifade müellif nüshasında geçmez.

²⁵ *Nuruosmaniye nüshası*, v. 231b. Karşılaştırmalı olarak bkz. *Bayazıt nüshası*, v. 260a. Bu anlatı, müellif nüshasında geçmez. *Târîh-i Cihângüşâ*'da da bu olaydan bahsedilmez ancak kale komutanı Alevî-yi Mehdî'nin gizlice kaleye giren ve uzun yıllar burada yaşayan Hasan Sabbâh'ın gerçek kimliğini öğrenince kaleyi üç bin altın dinar karşılığında ona teslim ettiğinden bahsetmiştir. Bkz. Cüveynî, *age*, s. 537. Esere göre Alamut Kalesi, Abbâsî halifesi Mutevekkil (847-861) devrinde 240/855'te bu bölgenin hâkimi Hasan bin Zeyd el-Bâkırî'nin emriyle örülmüştür. Dört yüz on yıl ayakta kalmıştır. Bkz. *Müellif nüshası*, s. 423; *Nuruosmaniye nüshası*, v. 234b; *Bayazıt nüshası*, v. 265a.

²⁶ *Nuruosmaniye nüshası*, v. 232a; *Bayazıt nüshası*, v. 260b-261a; Cüveynî, *age*, s. 541. Eserin *müellif nüshası*, Hasan Sabbâh'ın ortaya çıkışı ve muhtelif kaleleri ele geçirmesinden bahsedilmez. Melikşah'ın ve ardından Sencer'in Hasan Sabbâh üzerine seferlerinden bahsedilmiştir. Bkz. *Müellif nüshası*, s. 417.

²⁷ *Müellif nüshası*, s. 417; *Nuruosmaniye nüshası*, v. 232a; *Bayazıt nüshası*, v. 261a; *Tarih-i Cihângüşâ*, s. 546.

²⁸ *Müellif nüshası*, ss. 417-418; *Nuruosmaniye nüshası*, v. 232a; *Bayazıt nüshası*, v. 261b; *Câmiu't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, s. 160; Cüveynî, *age*, s. 545.

²⁹ Tercüme metinlerde Muhammed bin Büzürgümmîd'in iktidar süresi hataen 532-550/1138-1155 olarak verilmiştir. *Nuruosmaniye nüshası*, 232b; *Bayazıt nüshası*, v. 261b. Bu tarih 560/1166 olarak kabul edilse de, 1162'de Alamut'ta idareyi Hasan bin Muhammed'in aldığı bilinmektedir. Bkz. Farhad Daftary, *İsmaililer*, çev. Ahmet Fethi, Alfa Basım Yayın, İstanbul 2017, s. 460; Ayşe Atıcı Arayancan, *Hasan Sabbah ve Alamut*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022, s. 89.

³⁰ *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*'de dönemin İsmâîlî kalelerinin 100'e ulaştığı bilgisi verilmektedir. Bkz. s. 25.

Mansûriyye³¹ Girdkuh ve Lenbeser de vardır.³² Esere göre söz konusu kalelerin de itaat altına alınmasıyla İsmâiliyyân Devleti son bularak cihan halkı bunların zulmünden kurtulmuştur.³³

Buraya kadar kaynak metinle tercüme metinlerin örtüştüğü gözlenmekle birlikte tercümenin farklı kısımlarında kullanılan bazı ifadelerden XVI. yüzyıl Osmanlı tarih yazınında İsmâilîlik konusuna bakışa dair ipuçları da tespit edilebilmektedir. Tercüme metinlerde söz konusu ipuçları, beş asır önce sünnî Selçuklu hanedanına karşı mücadele eden Nizârî İsmâilîleri üzerinden yapılan kavramsal kategorizasyonun bir uzantısı olarak dönem Osmanlısında Safevî Devleti'nin Şiîlik propagandası üzerinden okunabilmektedir. Nitekim XVI. asrın başlarında İran'da mehdilik ve Şiîlik temelinde ortaya çıkan Şah İsmâil liderliğindeki Safevî Devleti, Osmanlı hanedanının sünnî karakterinin sertleşmesi sürecini beraberinde getirdi. Merkeziyetçi yapısıyla mezhep-devlet bütünlüğünü esas alan Osmanlı hanedanı, bilhassa göçebe ve yarı göçebe halklar arasında Safevî propagandasına karşı kaleme alınan eserlerde sünnî geleneği önceleyen ve halkın mezhepsel terbiyesini esas alan bir yaklaşım sergiledi.³⁴ Bir diğer ifadeyle Osmanlı padişahının otoritesine ve meşruiyetine yönelik bir tehdit olarak görülen sapkın Şiî inanç ve uygulamalarına karşı ehl-i sünnet ve'l-cemâat'in neyi temsil ettiğine dair kalibrasyon süreci sürdürüldü.³⁵

Bu bağlamda tercüme nüshalarda dönem Osmanlısında Şiî ve İsmâilî taifesine bakışı gösteren ifadeler Hasan bin Muhammed devrinin anlatımında kendini açıkça gösterir. Muhammed bin Büzürgümmîd'den sonra tahta çıkan Hasan bin Muhammed bin Büzürgümmîd (557-561/1162-1166), Hasan Sabbâh'ın Nizâr bin Müstansır neslinden geldiğini iddia ederek ve kendi neslini bu sûret üzere Müstansır'a erişdirerek imâmet davası gütmüştür. 17 Ramazan 559/8 Ağustos 1164'te Alamut eteklerindeki meydanda bir minber koyarak şöyle demiştir: “*Ben İmâm'ım. Cihândan teklîfi getirdim. Ve evvel emr-i şer'iyeyi zâhirden ref' ettim. Ve bu devr-i zamân kıyâmettir. Gerekdir ki halk bâtından Hudâyla ola ve zâhire i'tibâr etmeye.*” Daha sonra orucu kaldırdığı, çeşitli menhiyât ve ve mülâhideye başladığı ve kavminin ona tabi olarak bugüne ‘îdu'l-kıyâm³⁶ adını verdikleri belirtilmiştir. Tercüme metinde İsmâilîlerin hicrî tarihi de değiştirerek bu tarihi başlangıç kabul eden yeni bir takvim oluşturduklarından söz edilmektedir.³⁷ Ulvîlik davası güderek kıyameti ilan eden Hasan bin Muhammed'in âlemin kıdemi, zamanın sonsuzluğu, kıyametin rûhânîliği, cennet ve ceheennem manevî olduğu, her ölen için kendi kıyametinin koptuğu fikirleri savunularak şeriat hükümlerinin terk edildiği böylelikle ilhâd ve küfre girildiği ifade edilmiştir. Halkın da onunla birlikte delalete düştüğü hatta Hasan'ı ilâhiyete kabûl ettikleri belirtilmiştir.³⁸ İşte bu noktada tercüme metinde Hasan bin Muhammed için “*Hasan-ı habîsü la'netullâh ale'l-kâfirîn hanzırı; habîs; Yezîd; ervâh-ı habîsesini siccîl tamusuna ergürdi.*”³⁹ gibi ifadeler kullanılır. Tercüme nüshalarda dikkat çeken bir diğer husus ilhad ve livata ile suçlanan bir diğer Nizârî İsmâilî hükümdarı Hüdâvend Alâeddîn (1222-1255) için, “*esfel-i sâfilîn tamusuna giden Alaeddin habîsi, sinn-i keriheleri (kötü ömürleri)*”⁴⁰ gibi hakaret ifadeleri kullanılmasıdır.⁴¹ Burada aşırı Şiî eğilimleri yahut ahlakî zaafı olan İsmâilî Nizârî

³¹ Arayancan bu kaleyi Mansurakuh olarak verir. Bkz. *Hasan Sabbah ve Alamut*, s. 54.

³² *Cüveynî'de Lamasar*. Bkz. *age*, ss. 572, 573; *Câmiu't-Tevârîh (İlhanlılar Kısımı)*'de ise Lemser ve Lemeser. Bkz. s. 22.

³³ *Nuruosmaniye nüshası*, v. 234a-234b; *Cüveynî, age*, ss. 568-576. Buckley, mezhepler tarihçilerinin Nizârî İsmâilî taifesi gibi dairenin dışında kabul ettikleri heretik zümrelere bazı doktrinleri bile isnat ettiklerinden bahseder. Bkz. R. B. Buckley, “İlk Dönem Şiî Gulatı”, çev. Mehmet Atalan, *Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(2), 2005, s. 138.

³⁴ Tercüme nüshaların kaleme alındığı aynı asırda dolaşımda olan *Maktel-i Hüseyin* nüshalarını okumayı küfür olarak değerlendiren Molla Arab'a karşı orta yolu bulmaya çalışan Lamiî Çelebi'nin *Maktel-i Âl-i Resûl'u*: 16. Yüzyıl Vaizlerinden Molla Arab'ın Maktel Karşıtlığına Yakından Bakmak”, *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı III*, ed. Hümeysra Dinçer, Ümit Güneş, İlmî Etütler Derneği, İstanbul 2015, ss. 155-162.

³⁵ Tijana Krstić, *Osmanlı Dünyasında İhtida Anlatıları(15.-17. Yüzyıllar)*, çev. Ahmet Tunç Şen, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015, s. 27; Tijana Krstić, “Historicizing the Study of Sunni Islam in the Ottoman Empire, c. 1450–c. 1750”, *Islamic History and Civilization*, Volume: 177, 2021, p. 4; Başlangıçta imparatorluk sınırlarındaki Kızılbaş ve Safevîleri hedef alan Osmanlı sapkınlık söyleminin, 17. yüzyıla gelindiğinde odağını imparatorluğun merkez şehirlerine nasıl kaydırıldığını gösteren bir çalışma için bkz. Nir Şafir, “How to Read Heresy in the Ottoman Worlds”, *Islamic History and Civilization*, Volume: 177, 2021, 199; Osmanlı hukukçularının en azından bir kısmının Safevîlere ve Anadolu'daki destekçilerine karşı verdikleri fetvaların da bu süreci etkilediğini ifade eden bir çalışma için bkz. Abdurrahman Atçıl, “The Safavid Threat and Juristic Authority in the Ottoman Empire During the 16th Century.”, *International Journal of Middle East Studies* 49, no. 2, 2017, 310-311.

³⁶ Ramazan'ın on yedisini Kıyam Bayramı (îd-i kıyâm) ilan ettiler. *Nuruosmaniye nüshası*, v. 232b; *Be yazıt nüshası*, v. 262a; *Cüveynî, age*, s. 552.

³⁷ *Müellif nüshası*, s. 419; *Nuruosmaniye nüshası*, v. 232b. Beyazıt nüshasında bu ifade geçmez. İsmâilîlerin söz konusu tarihi takvimin başlangıcı kabul ettiklerine dair rivayet Ata Melik Cüveynî'de de geçmez.

³⁸ *Nuruosmaniye nüshası*, v. 233a; *Be yazıt nüshası*, v. 262b; *Cüveynî, age*, s. 556. *Târîh-i Cihângüşâ'da* halkın Hasan'ın ilahlığını kabul ettiğine dair bir rivayete rastlanmaz. *Cüveynî*, Hasan bin Muhammed'in uygulamalarının yöre halkı tarafından tepkiyle karşılanması nedeniyle Hasan Sabbâh ve Bozorg Umîd'in yanında bulunan mezarını hiç kimsenin isteyerek ziyaret etmediğini belirtmiştir. Bkz. *age*, s. 555.

³⁹ Bkz. Dipnot 177, 179, 181, 188, 190.

⁴⁰ Bkz. Dipnot 209, 215, 216.

⁴¹ Tercüme metinde geçen hakaret ifadelerine eserin Farsça nüshalarında da rastlanmamıştır. Eserin incelenen Farsça nüshaları ve Nizârî İsmâilîleri ile ilgili kısımları şu şekildedir: Süleymaniye Kütüphanesi, Mikrofilm Koleksiyonu, nr. 3222, v. 148b-149b; Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, nr. 3037, v. 164b-165b; Süleymaniye Kütüphanesi, Yozgat Koleksiyonu, 155b-157a; Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, nr. 3072/1, v. 133a-136b; Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, nr. 4458, v. 137a-139b; Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, nr. 4459, v. 152a-155a; Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrahim Paşa Koleksiyonu, nr.

XVI. YÜZYIL OSMANLI TARİH YAZIMI EVRENİNDE NİZÂRÎ İSMÂİLÎLERİ: TERCEME-İ TÂRİH-İ GÜZİDE ÖRNEĞİ

hükümdarlarının cehennemini farklı katmanlarına gittiği şeklindeki ifadelerin de, devrin Osmanlısında Şii Safevî tarikatının Anadolu’da yayılma eğilimine karşı gösterilen tepkinin bir yansıması olduğu açıktır. Nitekim yine Hasan bin Muhammed (1156-1164)’e yer verilen bölümde “*Mu’tezile mezhebi budur ki, şimdiki halde diyâr-ı Kızılbaş’daki Acem tâifeleri bu mezhebi tutar. Mu’tezile mezhebidir.*”⁴² ifadeleri, dönem Osmanlısında ehl-i sünnet dışında konumlanan ve Şii mezhebî geleneği içerisinde değerlendirilen Mu’tezile’nin Nizârî İsmâîlîlikle ilişkilendirildiğini de göstermektedir.

Tercüme metinlerde geçen lanet ifadeleri Celâleddîn Hasan bin Muhammed (607-618/1210-1221)’e gelindiğinde olumlu bir söyleme evrilir. Nitekim bu dönem, Nizârî İsmâîlîleri için önemli bir dönüm noktasıdır. Hüdâvend lakabıyla da anılan yeni hükümdar, Abbâsî hilâfet merkezine haber göndererek menhiyyâtı, hükmettiği vilâyetten kaldırdığını, şeriatın emir ve yasaklarına riayet ettiğini, seleflerini lanetleyerek atalarının yolundan uzaklaştığını ifade etmiştir. Daha sonra Hasan Sabbâh’ın ve sâir mühlidlerin kütüphanelerinde tasnif edilmiş olan bâtil kitapları toplayıp yaktırmıştır. Bunun üzerine hilafet merkezinden onun Müslümanlığına hükmedilerek ‘Yeni Müslüman’ adı verilmiştir.⁴³ Burada bâtil kitapların yaktırılması rivayeti, Hülagu Han’ın Alamut Kalesi’ni ele geçirmesinden sonra Cüveynî tarafından kütüphanedeki kitapların yaktırılması⁴⁴ hadisesinden önce olduğu için dikkate değerdir. Celâleddîn Hasan ayrıca, kendi selefleri üzerine lanet etmiştir. Annesini Hacc’a göndermiştir. Müslümanların onun Müslümanlığı üzerinde şüphesi kalmamış ve Halife ona izzetler eylemiştir. Beylerin ve sâir Müslümanlar’ın Celâleddin’le dostluk kurmalarına izin verir.⁴⁵ Bu noktada tercüme nüshalarda dikkat çekici husus ise, Celâleddin’den bahsedilen yerlerde onun için kullanılan, “*hazretleri, rahmetullâhi aleyh rahmeten vâsi’a*”⁴⁶ gibi ifadelerdir. Söz konusu ifadeler de hiç şüphesiz İsmâîlî geleneğe mensup bir hanedandan çıkan sünî bir hükümdarın dönemin sünî Osmanlı evreninde de takdir edilmesi olarak okunabilir.

2. Çeviri Metin

Eser çevirisinde, her iki tercüme metin arasındaki yer, isim, tarih ve rivayet farklılıkları dipnotlarda belirtilmiştir. Metinlerde genel manayı değiştirmeyen yüklem, eş anlamlı fiil (etse-eylese; dedi-eyitdi vb.) ve sözcükler (peder-ata; halk-nâs-ahâlî; vâlide-anne; sene-yıl; nısf-yarım; hâne-ev; avret-hatun; vefât-ölüm; maraz-illet; cihân-âlem; gürûh-taraf; leşker-asker vb.), bağlaç ve edatlar (ammâ-lâkin) ayrıca belirtilmemiştir. Tercüme metinlerin Mürsel Öztürk tarafından çevirisi yapılan tenkitli müellif metni nüshası ile farklılık arz eden kısımları ise yukarıda muhteva analizi bölümünde değerlendirilmiştir. Eserin söz konusu faslının tercümesi şu şekildedir:

(227b) Dokuzuncu fasıl dördüncü bâbdan. İsmâîliyyân zikrindedir. Ve o iki makâlei müştêmildir.

[Evvelki makale Mısır ve Şam ve Mağrib⁴⁷’de olan İsmâîlîlerin zikrindedir.]⁴⁸ On dört⁴⁹ kimselerden onların pâdişâhlığı iki yüz doksan altıncı (296/908-909) seneden beş yüz elli altıncı⁵⁰ (556/1160-1161) seneye değindir. İki yüz altmış yıl olur. Eğer ki Mısır ve Şam İsmâîlîleri İran’da hüküm etmediler. Ve bu kitâbdan maksûd İran ahvâlini beyândır. Ammâ çün İran’da hüküm eden İsmâîliyyân’a tâbî’dir. Onlar ahvâlini dahî bir şemme icâz tarîkiyle îrâd edelim. Onların evveli **el-Mehdî**.⁵¹ Sâhib Saîd Hoca Alâeddîn Atamek⁵² İbn Sâhib Dîvân-ı Cüveynî⁵³’dir.

(228a) Târîh-i Cihân Güşây⁵⁴’da şöyle rivâyet olunur ki: İsmâîliyyân onu Mehdiyyü’z-zamân⁵⁵ bilirler. Ve Mağrib halkının⁵⁶ ehl-i sünnet ve cemâati onu Abdullah ibn Meymûn Karrâh⁵⁷ neslinden bilirler. Ve *Uyûnu’t-*

904, v. 278a-284a; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, nr. 2169, v. 149b-152b; Atif Efendi Kütüphanesi, Atif Efendi Koleksiyonu, nr. 1856, v. 158b-162a; Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, nr. 1054/1, v. 101a-103a.

⁴² *Beyazıt nüshası*, v. 262a.

⁴³ *Nuruosmaniye nüshası*, 233b; Cüveynî, *age*, s. 559-561.

⁴⁴ Ata Melik Cüveynî bu hâdiseyi şöyle aktarır: “...aklı ve nakli ilimlerde yeri olmayan, onların sapık mezhepleriyle ilgili bütün kitapları yaktım.” Bkz. Cüveynî, *age*, s. 573.

⁴⁵ *Nuruosmaniye nüshası*, v. 233b; Cüveynî, *age*, ss. 559-562.

⁴⁶ Bkz. Dipnot 201, 202.

⁴⁷ Mağrib bölgesi, İslâmî kaynaklarda Doğu İslâm dünyasının (maşrık) sınırı kabul edilen Mısır’dan Atlantik Okyanusu’na kadar uzanan Kuzey Afrika bölgesi ve Güney Sahrâ bölgesidir. Günümüzde bu bölgede Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya devletleri yer almaktadır. Bkz. İbrahim Harekât, “Mağrib”, *DİA*, C. 27, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 314.

⁴⁸ Bu kısım Beyazıt nüshasında yoktur.

⁴⁹ “on iki...” *Beyazıt nüshası*, v. 255b.

⁵⁰ “beş yüz altı...” *Beyazıt nüshası*, v. 255b.

⁵¹ Mehdî el-Fâtımî. İlk zâhir İsmâîlî imamı ve Fâtımîler’in kurucu halifesidir. İfrîkiye’de kurduğu devleti İsmâîlî inancına göre temellendirerek bütün İslâm dünyasına yayılmayı hedeflemiştir. Bkz. Mustafa Öz, “Ubeydullâh el-Mehdî”, *DİA*, C. 42, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s. 23.

⁵² “Atabek...” *Beyazıt Nüshası*, v. 255b.

⁵³ İlhanlı devri devlet adamı ve tarihçisi (ö. 1283). Orhan Bilgin, “Ata Melik Cüveynî”, *DİA*, C. 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 140.

⁵⁴ Ata Melik Cüveynî’nin (ö. 1283) İran tarih yazıcılığında önemli bir yeri olan Moğol, Hârizmşah ve İsmâîlîler tarihini içeren eseri. Müstevfî eserin büyük bölümünü buradan iktibas etmiştir. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “Târîh-i Cihângüşâ”, *DİA*, C. 40, TDV Yayınları, İstanbul 2011, s. 77.

⁵⁵ Ubeydullâh el-Mehdî (ö. 934), ilk zâhir İsmâîlî imamı ve Fâtımîler’in kurucusudur. Bkz. Öz, “Ubeydullâh el-Mehdî”, s. 23.

⁵⁶ “Mağrib tarafının ahâli...” *Beyazıt nüshası*, v. 256a.

*Tevârîh*⁵⁸’de şöyle rivâyet olunur ki, evvel İsmâil bin Ca’fer Sâdık neslinden ola. Nesebini dahî bu tarîk üzerine addeder. el-Mehdî Muhammed bin Rızâ Abdullâh bin en-Nâkî Kâsım bin el-Vâfî Ahmed bin el-Vâsî Muhammed bin İsmâil bin Ca’fer Sâdık radiyallâhu anh ceddinin ceddî Mehdî’dir ki benî Abbâs elinden kaçup⁵⁹ Rey⁶⁰ vilâyetine gitmişdi. O onda Muhammed Abâd’la⁶¹ medfûndur. Ve o köy⁶² onlara⁶³ mensûbdur. Onun oğulları Kandehar⁶⁴ vilâyetinde düşdüler. Ve onun nesli onda meşhûrdur. Mehdî Muizzî⁶⁵’de doksan altıncı senede hurûc etti. Ve tedricle kârı yüceldi. Ve Muktedir halifenin kablinden bilâd-ı İfrikiyye⁶⁶’de olan Hâkimî üstüne hurûc edip onları mahkûr eyledi. O mülkü tasarruf etti. Ve gitti devletini takvît için Resûlullâh Sallallâhu Aleyhi ve Sellemî⁶⁷’den bu hadîsi rivâyet⁶⁸ etti: “ ‘Alâ ra’si selâse mi’e tettali’u’ş-şemse min mağribihâ.”⁶⁹ Mehdî yirmi altı yıl hükmetti.⁷⁰ Ve altmış iki yaşında [üç yüz yirmi ikinci (322/933-934) senede]⁷¹ geçdi. **el-Kâyim Bâhirullâh**⁷² Ahmed bin Mehdî onun makâmına geçti.⁷³ Onun zamânında sünnî mezhep Bayezid nâm bir adam⁷⁴ hurûc etti. Sünnîler ittifâkıyla Kâyimle cenge kıyâm gösterdi.⁷⁵ Onu tuttular.⁷⁶ Mehdîyye’de hapsedtiler. Mehdî’ye tâbî’ olanlar ona Deccâl lakab kodular. Ve ettiler ki Deccâl, Mehdî üzerine hurûc eyler. Bu ma’nî ber aksdır ki, Mehdî Deccâl üstüne hurûc etse gerekirdir. Kâyim Şevval’de üç yüz otuz dördüncü (334/945-946) (228b) senede vefât etti. Onun meyyitini gizli tuttular.⁷⁷ Oğlu yerine tahta geçince⁷⁸ on iki yıl⁷⁹ hükm eyledi. **el-Mansûr Bikuvvetillâh**⁸⁰ İsmâil bin Kâyim bin Mehdî atası yerine geçti.⁸¹ Ve Ebû Yezîd’le ceng etti. Cengden sonra onu tutup helâk etti. Yedi yıl mikdârı pâdişâhlık eyledi. Üç yüz kırk yedinci⁸² senede (347/958-959) Mehdîyye’de geçti.⁸³ **el-Mu’izzüddînillâh**⁸⁴ Ebû Teym Mu’izz bin Mansûr bin Kâyim atası makâmına kâyim oldu. Sâhib râ-yı hâkim idi. Onun mülkü tamâm vüs’at tuttu. Ve Mısır’ı⁸⁵ hîle ile aldı.⁸⁶ Mu’izz üç yüz altmış ikinci (362/972-973) senede ‘imâret-i Kâhire’yi binâ eyledi. Ve kendine taht edindi. Ve Hicâz’ı benî Abbâsîler elinden aldı. Yirmi dört yıl pâdişâhlık ettikten sonra Rabûlâhir’de üç yüz altmış beşinci (365/975-976) senede geçti.⁸⁷ **el-Azîz Billâh**⁸⁸ Ebû Mansûr bin Kâyim atası makâmına geçti. Ve İltegin tâbî’i halife kâbilinden Şâm’ın hâkimi idi. Onu depeledi ve milk-i Şâm’ı zabt eyledi. Ve bir cuhûdu⁸⁹ Şâm’a ve bir Nasrânîyi Mısır’a havâle eyledi. Ve bunlar ehl-i İslâm’a ta’assubu sebebinden cevrler ettiler.⁹⁰ Bir hatun-ı azîze bir rik’a sundu. Ve onu bunlar cevrinden âgâh etti.⁹¹ İkisini bile ma’zûl ettirdi. Ve onların cifâyetinden⁹² ötürü vâfir mallarını aldı.⁹³

⁵⁷ “onu Abdullâh Sâlim Basrî neslinden ad eyleyip çün Irak tarafı halkı dahî onu Abdullâh bin Meymûn Karrâh neslinden za’m ederler.” *Beyazıt nüshası*, v. 256a.

⁵⁸ “Ali b. Eenceb el-Bağdadî’nin Uyûnu’l-Ahbâr’ı...”, *Müellif nüshası*, s. 408.

⁵⁹ “halâs bulub da kaçup da...” *Beyazıt nüshası*, v. 256a.

⁶⁰ İran’da bir Ortaçağ şehri. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “Rey”, *DİA*, c. 35, İstanbul 2008, s. 40.

⁶¹ “kariyye’de...” *Beyazıt nüshası*, v. 256a.

⁶² “kariyye dahî...” *Beyazıt nüshası*, v. 256a.

⁶³ “o kavme...” *Beyazıt nüshası*, v. 256a.

⁶⁴ Afganistan’ın güneyinde yer alan bir şehir ve idarî birim. Bkz. Azmi Özcan, “Kandehar”, *DİA*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001, s. 293.

⁶⁵ “mukarreb...” *Beyazıt nüshası*, v. 256a.

⁶⁶ Araplar’ın Ortaçağ’da Mağrib’in doğusuna, bugünkü Tunus ve civarına verdikleri isim. Bkz. Nadir Özkuyumcu, “İfrikiye”, *DİA*, C. 21, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 515.

⁶⁷ “hazretinden...” *Beyazıt nüshası*, v. 256a.

⁶⁸ “ve kendine metânet vermeye...” *Beyazıt nüshası*, v. 256a.

⁶⁹ “Her üç yüzyılın başında güneş batıdan doğar.”

⁷⁰ “hükümet eyleyip de...” *Beyazıt nüshası*, v. 256b.

⁷¹ Beyazıt nüshasında yoktur.

⁷² “Kâim Biemrillâh...” *Beyazıt nüshası*, v. 256a. Kâim Biemrillâh (ö. 946), ikinci Fâtûmî halifesidir. Bkz. Ahmet Güner, “Kâim-Biemrillâh el-Fâtûmî”, *DİA*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001, s. 211.

⁷³ “cülüs eyleyip...” *Beyazıt nüshası*, v. 256b.

⁷⁴ “kişi...” *Beyazıt nüshası*, v. 256b.

⁷⁵ “egâzîn eyledikde...” *Beyazıt nüshası*, v. 256b.

⁷⁶ “ol kişiyi tutub getirüb...” *Beyazıt nüshası*, v.256b.

⁷⁷ “meyyyitini herkes meydana getirmeyip ketm eyleyip...” *Beyazıt nüshası*, v.256b.

⁷⁸ “cülüs edince...” *Beyazıt nüshası*... v. 256b.

⁷⁹ “Kâim on iki sene hükm eyledi...” *Beyazıt nüshası*, v. 256b.

⁸⁰ Mansûr Bikuvvetillâh (ö. 953), üçüncü Fâtûmî halifesidir. Bkz. Kâsım Abduh Kâsım, “Mansûr el-Fâtûmî”, *DİA*, C. 28, TDV Yayınları, İstanbul 2003, s. 8.

⁸¹ “cülüs eyleyip...” *Beyazıt nüshası*, v. 256b.

⁸² “birinci/H. 341/M. 952...” *Beyazıt nüshası*, v. 256b.

⁸³ “helâk oldu...” *Beyazıt nüshası*, v. 256b

⁸⁴ Muizz-Lidînillâh (ö. 975), dördüncü Fâtûmî halifesidir. Bkz. Asri Çubukçu, “Muizz-Lidînillâh”, *DİA*, C. 31, TDV Yayınları, İstanbul 2020, s. 96.

⁸⁵ “Mısır-ı Kâhirei...” *Beyazıt nüshası*, v. 256b.

⁸⁶ “zabt eyleyip...” *Beyazıt nüshası*, v. 256b.

⁸⁷ “vefât etti...” *Beyazıt nüshası*, v. 256b.

⁸⁸ Azîz Billâh (ö. 996), beşinci Fâtûmî halifesidir. Fâtûmîler’in Mısır’ı zapt etmesinin ardından burada tahta çıkan ilk halifedir. Bkz. Abdülkerim Özaydın, “Azîz-Billâh”, *DİA*, C. 4, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 346.

⁸⁹ Fars dilinde Yahudi. “Yahudi...” *Beyazıt nüshası*, v. 256b.

⁹⁰ “taassubu ve cevri olduğundan...” *Beyazıt nüshası*, v. 256b.

⁹¹ “ve onları İslâm’a cevri etmeye âgâh eyleyip de...” *Beyazıt nüshası*, v. 256b.

⁹² “habâsetinden...” *Beyazıt nüshası*, v. 257a.

⁹³ “gasb eyleyip...” *Beyazıt nüshası*, v. 2567a.

XVI. YÜZYIL OSMANLI TARİH YAZIMI EVRENİNDE NİZÂRÎ İSMÂİLÎLERİ: TERCEME-İ TÂRİH-İ GÜZİDE ÖRNEĞİ

Yirmi bir yıl hüküm etti. Üç yüz seksen altıncı senede (386/996-997)⁹⁴ geçti.⁹⁵ **el-Hâkim Biemrillâh**⁹⁶ Ebû Ali Mansûr bin ‘Azîz bin Mu‘izz atası makâmına geçti.⁹⁷ Kendini zâhir-i e‘âzil ve ehl-i takavvî⁹⁸ gösterdi. Hare binerdi ve bî kevkebe ve tantana şehri dolaşır. Ve derdi Tûr Dağı’nda Mûsâ gibi münâcât eylerim. Emr-i ma‘rûf ve nehy-i münkerde mübâlağa eylerdi. Şol halde ki şarâb içmeyi def etmek için nice meyve **(229a)** ağacını kesmişti. Ve emr etmiştir ki avretlere muvzeh dikmeyeler. Ve taşra çıkmayalar. Yedi yıl bu tarîk üstüne ‘amel eyledi. Ammâ mahfî ve puşîde fisk u fücûr ve zulm-i te‘addî ki onun tevâbi‘i eylerdi mültefit olmazdı. Bir hatun sûretinde nesne düzdüler. Sultan’ın yolu üstünde kodular. Elinde bir mektûb Sultan görüp o mektûbunu aldı. Mektûbun mazmûnu Sultan’a ve ecdâdına nâ sezâ kelîmât idi. İncinip⁹⁹ buyurdu. Mısır’ı¹⁰⁰ yağma ettiler ve yaktılar. Mısır’ın yarısı bu sebepten harâb oldu. Ve bir âdet dahî peydâ etti. Rik‘alar yazdı mühürledi. Pazara bıraktı. Ol rik‘aların kiminin mefhûmu oldu ki hâmil mektûb¹⁰¹ filân kadar nesne veresiniz. Ve kiminin¹⁰² mefhûmu şol kadar ukûbet edesiniz. Her kim ki bulurdu mührüyle emîr nazarına iletirdi. Emîr-i mazmûnuna göre ‘amel ederdi. Kadî Ahmed Dâmegânî *Kitâb-ı İstizhâr*¹⁰³, da ider ki Hâkim Mısır’dan birkaç kimse gönderdi. Ve ‘Alevî Medenî ki türbedâr idi. Onu aldı. Tâ bir gece evinden bir delik delip Ravza-ı¹⁰⁴ Resûlullâh’dan Ebûbekir¹⁰⁵ ve Ömer¹⁰⁶’i radiyallâhu anhumâyi çıkaralar. İttifâk o günlerde Medîne¹⁰⁷’de tozlar kopup¹⁰⁸ yeller ve sâ‘ikalar ve karanlıklar oldu ki cümle halk korkup tevbe ve ‘inâyete başladılar. [Ve isti‘ânet ile]¹⁰⁹ Resûlullâh haremine kaçtılar. Yine sâkin olmadı. ‘Âhir bu ulvî ahvâlî Medîne hâkimine dedi. Medîne hâkimi onları tuttu ve siyâset etti. Hava sâkin ve hoş oldu. Bu kerâmet Ebûbekir ve Ömer radiyallâhu anhumândır.¹¹⁰ [Dört yıldan sonra]¹¹¹ ve hem bu yılda Hâkim’in kız kardeşi İbn Devâis emr-i leşkerle müttehim oldu. Kasd etti ki ikisini bile katl ede. Onlar vâkıf oldular. Ondan evvel iki gulâmı onun katline havâle kıldılar. Hâkim ‘ilm-i nücûmu hûb bilirdi. **(229b)** kendi tâlî‘inde görmüşdü ki eğer filân geceyi¹¹² geçirirse onun ömrü seksenden ziyâde ola. Çün o geceye erişti. Annesi tazarrû‘ eyledi. Kum’daki(?) taşra çıka. Sabaha değin karâr ile eylemedi taşra çıktı. Ol gulâmlar ki pusuda¹¹³ idi. Onu¹¹⁴ depelediler. Ve başını kız kardeşi önüne ilettiler. Ve bu hâl dört yüz yirmi birinci senede (421/1030)¹¹⁵ vâki‘ oldu. Yirmi beş yıl hükmetti. **et-Zâhir Billâh**¹¹⁶ Ebû’l-Hasan ‘Ali bin Hâkim atası makâmına cülûs etti. Leşker beyliğini yine karârı üzere İbn Devâise verdi. Ve onu kendinden emîn eyledi. Ve yüz mülâzim kul verdi. Onu fırsat buldukları gibi depelediler. Atasının kısâsından ötürü altı yıl mikdârı hükümet etti. [Dört]¹¹⁷ yüz yirmi birinci senede¹¹⁸ Kâhire’de geçti. **el-Müstansır Billâh**¹¹⁹ Ebû Temîm Me‘âd¹²⁰ bin Tâhir bin Hâkim yedi yaşarken pâdişâh oldu. Evvelâ aklı güzeldi ammâ kendi murâdı üzere büyümeyin sonra tamâm dîvâne oldu. Nefis cevâhiri sürme gibi ezzerdi.¹²¹ Ve suya atardı.¹²² Ve buhl ve hiddetde şol mertebede idi ki leşkerin vazifesin vermezdi. Leşker âhir onun üzerine yürüdü. Ve onu tutup vazife talep eyledi. ‘Âkıbet birer mikdâr nesne ile sulh ettiler. Altmış yıl mikdârı pâdişâhlık eyledi. O devleti ve saltanatı zamânında Aktîs ve bir alay kimse onun üstüne hurûc ettiler. Kârları bülend oldu. El-Müstansır Billâh onlara sabır gösterdi. Tâ fırsat bulunca pes cümlesini depeledi. Müstansır’ın üç oğlu vardı. Nizâr ve Abdulhamîd ve Ahmed. Nizâr’ı velîahd eyledi. Ondan incinip hal‘ etti. Ve Ahmed’e verdi. Ve Musta‘lî lakâb verdi. **(230a)** Ve İsmâiliyyân iki gürûh

⁹⁴ “383/993”, *Müellif nüshası*, s. 411.

⁹⁵ “vefât...” *Beyazıt nüshası*, v. 257a.

⁹⁶ Hâkim Biemrillâh (ö. 1021), altıncı Fâtımî halifesidir. Bkz. Mustafa Öz, “Hâkim-biemrillâh”, *DİA*, C. 15, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 199.

⁹⁷ “cülûs ettikde...” *Beyazıt nüshası*, v. 256b.

⁹⁸ “e‘âdil ve ehl-i tekavvî...” *Beyazıt nüshası*, v. 256a.

⁹⁹ “Sultan gayet incinip de gazâba geldi...” Bkz. *Beyazıt nüshası*, v. 257a.

¹⁰⁰ “Mısır-ı Kahirei...” *Beyazıt nüshası*, v. 257a.

¹⁰¹ “varakiyye...” *Beyazıt nüshası*, v. 257a.

¹⁰² “ba‘zı varakiyye...” *Beyazıt nüshası*, v. 256b.

¹⁰³ Kadî Ahmed Dâmegânî’ye ait olduğu belirtilen *Kitâb-ı İstizhâr* hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamıştır. Bkz. Cengiz Kallek, “Dâmegânî”, *DİA*, C. 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, ss. 453-454.

¹⁰⁴ “Mutahhara-i...” *Beyazıt nüshası*, v. 257b.

¹⁰⁵ “Ebûbekir es-Siddîk...” *Beyazıt nüshası*, v. 257b.

¹⁰⁶ “Ömerü’l-Fâruk...” *Beyazıt nüshası*, v. 257b.

¹⁰⁷ “Medîne-i Münevvere’de...” *Beyazıt nüshası*, v. 257b.

¹⁰⁸ “kıyâmet alâmeti gibi nesnelere vâki’ oldu ki gün tutulup...” *Beyazıt nüshası*, v. 257b.

¹⁰⁹ *Beyazıt nüshasında yoktur.* *Beyazıt nüshası*, v. 257b.

¹¹⁰ “radiyallâhu anh hazretlerindir...” *Beyazıt nüshası*, v. 257b.

¹¹¹ *Beyazıt nüshasında yoktur.* *Beyazıt nüshası*, v. 257b.

¹¹² “geceyi güzel...” *Beyazıt nüshası*, v. 257b.

¹¹³ “muntazar oldukda...” *Beyazıt nüshası*, v. 257b.

¹¹⁴ “necât vermeyip...” *Beyazıt nüshası*, v. 257b.

¹¹⁵ “411/1020”. *Müellif nüshası*, s. 412.

¹¹⁶ Zâhir Billâh (ö. 1036), yedinci Fâtımî halifesidir. Bkz. Murat Öztürk, “Zâhir el-Fâtımî”, *DİA*, C. 44, TDV Yayınları, İstanbul 2013, s. 88.

¹¹⁷ *Beyazıt nüshasında yoktur.* *Beyazıt nüshası*, v. 258a.

¹¹⁸ “420/1029”. *Müellif nüshası*, s. 413.

¹¹⁹ “Muntasır Billâh...” *Beyazıt nüshası*, v. 258a. Müstansır Billâh (ö. 1094), altmış yıla yakın halifelik yapan sekizinci Fâtımî halifesidir. Ölümünden sonra İsmâilîler Nizâriyye ve Musta‘liyye olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Bkz. Abdülkerim Özaydın, “Müstansır-Billâh el-Fâtımî”, *DİA*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, ss. 119-121.

¹²⁰ “Sa‘d...” *Beyazıt nüshası*, v. 258a.

¹²¹ “sahk eyleyip...” *Beyazıt nüshası*, v. 258a.

¹²² “dökerti...” *Beyazıt nüshası*, v. 258a.

oldular. Ol ki Ahmed'e mutâba'at etti. Onlara Musta'levî dediler. Ve o kimseler ki Nizâr'a tâbi' oldu. Onlara Umerâyî dediler. El-Kıssa. Hasan Sabbâh Nizâr'a mutâba'at etti. Ve onun nâmına da'vet etti. Ve Müstansır dört yüz seksen yedinci (487/1094-1095) senede geçti. **el-Musta'fî Billâh**¹²³ Ebû'l-Kâsım Ahmed bin Müstansır atası yerine pâdişâh oldu. Kardeşine¹²⁴ kasd etti. Nizâr ondan kaçtı. İki oğlu ile İskenderiye'ye gitti. [Musta'fî]¹²⁵ leşker gönderdi. Onu iki oğluyla tutup getirdiler. Kâhire¹²⁶de mahbûs ettiler. Tâ vefât edince Musta'fî zamânında Franklar bazı sevâhil-i Şâm'a müstevlî oldular. Musta'fî on yıl hüküm etti. Zilkade'de dört yüz doksan yedinci senede (Zilkade 497/Ağustos 1104) Kahire'de¹²⁷ geçti. **el-Âmir bi Ahkâmillâh**¹²⁸ Ebû 'Ali Mansûr bin Musta'fî atası yerine pâdişâh oldu. Yirmi yedi yıl hüküm etti. Nizâr tevâbi'inden bazı kimseler¹²⁹ onu depeledi. Beş yüz yirmi dördüncü senede (524/1129-1130) kırk yaşında **el-Hâfız Lidînillâh**¹³⁰ Ebû Meymûn 'Abdulhamîd bin Müstansır kardeşi oğlu yerine pâdişâh oldu. Ve yirmi yıl hüküm eyledi. Ve beş yüz kırk dördüncü (544/1149-1150) senede geçti. **ez-Zâfir Billâh**¹³¹ Ebû Mansûr Muhammed bin Hâfız bin Müstansır atası yerine pâdişâh oldu. Onun zamânında Frenkler Askalân¹³² üstüne müstevlî oldular. Vezîri Abbâs bin Temîm onu beş yüz kırk dokuzuncu (549/1154-1155) senede depeledi. Beş yıl hüküm etti. **El-Fâiz Billâh**¹³³ Ebû'l-Kâsım İsâ bin Zâhir bin Hâfız atasından sonra pâdişâh oldu. Masrû' idi üç yıl hüküm etti. Ve sara' marazından geçti. Beş yüz elli ikinci senede (552/1157-1158) **el-Âzid Lidînillâh**¹³⁴ Ebû 'Abdullâh Muhammed bin Fâiz bin Zâhir atasından sonra pâdişâh oldu. Onun zamânında **(230b)** Frenkler beş yüz elli dördüncü senede (554/1159-1160) Mısır'a¹³⁵ kasd ettiler. Âzid onlardan âciz olup Şâm sâhibinden meded talep eyledi. Melik Nâsır Selâhaddîn¹³⁶ ki kendi kablinden Humus hâkimiydi. Onu mu'âvenete gönderdi. Fakat leşker-i Şâm¹³⁷ vusûl bulmazdan evvel girizân¹³⁸ oldu. Pes bu aradan Âzid'le veziri Şâpûr arasına münâkaşa düştü. Ve Melik Selâhaddîn Yusuf'u penâh edindi. Ve ol Şâpûr'u katl etti. Melik Selâhaddîn Yusuf beş yüz elli altıncı senede(556/1160) hutbei benî Abbâs hulefâsı üzerine okudu. Bir haftadan sonra Âzid vefât etti. Selâh Mısır¹³⁹ mülküne müstevlî oldu. Ve Sultan diye lakab verdiler. Ve İsmâîlîlerden Diyârbekir mülkünde bir pâdişâh kaldı. Ve beş yüz elli birinci (551/1156-1157) senede Şâm vilâyetini dahî Melik Selâhaddîn zabt edip Atabey Seyfeddîn Salgûrî'nin elin o diyârdan gütâh¹⁴⁰ etti. Ve beş yüz seksen beşinci (585/1189-1190) senede Beytû'l-Makdis'i dahî aldı Frenkler elinden ve bir levh vaz' etti. Kapısında¹⁴¹ üstünde ol levhin, "Velekad ketebnâ fi'z-zebûri min ba'diz-zikri inne'l-arda yerisuhâ 'ibâdiye's-sâlihûn."¹⁴² yazılı. Ondandır Akka şehrini dahî aldı ve bu vilâyet nice zamân Âl-i Eyyûb tasarrufunda idi. Ve bunlardan sonra Mısır hükümeti gulâmlar eline düştü. Gulâmdan gulâma geldi. Ve bu kitâb¹⁴³ te'lif olundu da Melik Nâsiruddîn onda idi. Ve derler benî Abbâs'tan birine hilâfet verdi. Tâ tevîz-i saltanat eyleye.

İkinci makale, İnan'da olan İsmâiliyyân beyânındadır. Sekiz kimsedir. Onların pâdişahlığı dört yüz seksen üçüncü seneden (483/1090) altıyüz elli dördüncü (654/1256) seneye değindir. Yüz yetmiş bir yıl olur.¹⁴⁴ Onların evveli **Sabbâh** Hasan bin Ali bin Muhammed bin Ca'fer **(231a)** bin Hüseyin bin Muhammed es-Sabbâh yümn-i

¹²³ Musta'fî-Billâh (ö. 1101), dokuzuncu Fâtîmî halifesidir. Halife Müstansır-Billâh'ın en küçük oğlu olup babasının ölümünden sonra veliahd ilan edilen Nizâr'ın yerine Fâtîmî veziri Efdal bin Bedr'in desteğiyle 1094'te halife olmuştur. Bkz. Nadir Özkuyumcu, "Musta'fî-Billâh el-Fâtîmî", *DİA*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 115.

¹²⁴ "kardeşine..." *Be yazıt nüshası*, v. 258a.

¹²⁵ *Be yazıt nüshasında yoktur. Be yazıt nüshası*, v. 258a.

¹²⁶ "Kâhire-i Mısır'da..." *Be yazıt nüshası*, v. 258a.

¹²⁷ "Mısır-ı Kâhire'de..." *Be yazıt nüshası*, v. 258a.

¹²⁸ Âmir bi Ahkâmillâh (ö. 1130), onuncu Fâtîmî halifesidir. Bkz. Abdülkerim Özeydin, "Âmir-Biahkâmillâh", *DİA*, C. 3, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 68.

¹²⁹ "yedi nefer kimse..." *Be yazıt nüshası*, v. 258b.

¹³⁰ Hâfız Lidînillâh (ö. 1149), on birinci Fâtîmî halifesidir. Fâtîmî Halifesi Müstansır-Billâh'ın torunudur. Bkz. Ahmet Güner, "Hâfız-Lidînillâh", *DİA*, C. 15, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 108.

¹³¹ Zâfir Billâh (ö. 1154), on ikinci Fâtîmî halifesidir. Hâfız-Lidînillâh'ın en küçük oğludur. Bkz. Murat Öztürk, "Zâfir-biemrillâh", *DİA*, C. 44, TDV Yayınları, İstanbul 2013, s. 69.

¹³² Filistin topraklarında yer alan ve Suriye ile Mısır arasında bir geçit vazifesi gören tarihi şehir. Bkz. Mustafa Fayda, "Askalân", *DİA*, C. 3, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 487.

¹³³ Fâtîmî veziri Abbâs tarafından Halife Zâfir'in ölümünden sonra beş yaşında Fâtîmî tahtına çıkarılan Fâtîmî halifesi (Ebû'l-Kâsım İsâ). Bkz. Öztürk, "Zâfir-Biemrillâh", s. 70.

¹³⁴ Âzid Lidînillâh (ö. 1171), son Fâtîmî halifesidir. 13 Eylül 1171'de ölümüyle Fâtîmî hilâfeti ve devleti resmen sona erdi. Bkz. Ramazan Şeşen, "Âzid-Lidînillâh", *DİA*, C. 1, TDV Yayınları, İstanbul 1988, ss. 374-375.

¹³⁵ "Mısır-ı Kâhire'ye..." *Be yazıt nüshası*, v. 258b.

¹³⁶ "Nasiruddîn..." *Be yazıt nüshası*, v. 258b.

¹³⁷ "sipahileri..." *Be yazıt nüshası*, v. 258b.

¹³⁸ "girizân-ı kahr oldukda..." *Be yazıt nüshası*, v. 258b.

¹³⁹ "Mısır-ı Kâhire'de..." *Be yazıt nüshası*, v. 258b.

¹⁴⁰ "kat..." *Be yazıt nüshası*, v. 258b.

¹⁴¹ "Mescid-i Aksânın kapısı üzerine..." *Be yazıt nüshası*, v. 259a.

¹⁴² "Andolsun zikirden(Tevrat'tan) sonra Zebûr'da da, 'Yeryüzüne iyi kullarım vâris olacaktır.' diye yazmıştık." Bkz. Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, haz. Hayreddin Karaman vd., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, Enbiyâ Sûresi, 105. ayet, 330.

¹⁴³ "tevârih..." *Be yazıt nüshası*, v. 259a.

¹⁴⁴ Reşidüddin Fazlullah, Hasan Sabbâh'ın faaliyetlerine başladığı tarih olan 477/1084'den itibaren İsmâilî hanedanı süresini 177 sene olarak vermektedir. Bkz. *age*, s. 26.

XVI. YÜZYIL OSMANLI TARİH YAZIMI EVRENİNDE NİZÂRÎ İSMÂİLÎLERİ: TERCEME-İ TÂRİH-İ GÜZİDE ÖRNEĞİ

pâdişâh Yusuf Hamrî tahtındadır.¹⁴⁵ Ve Şî‘î mezheptir. Sabbâhla vezîr Nizâmülmülk mâbeynine husûmet düştü. Sabbâh, Sultan Alp Arslan’dan dûr oldu ve Rey’e gitti ondan Şâm’a gitti. Nizâr bin Müstansır nâmına halkı da‘vet eyledi. Nizâr bin Müstansır kendi oğlundan ta‘lîm ve perverîş için Sabbâh’a birini verdi. Hasan Sabbâh evvelâ oğlanlığı İran’a iletti. Ve tamâm perverîş etti. Nizâmülmülk havfından ondan dahî vilâyet-i İsfehan’a geldi. Reis Ebû‘l-Fazl hânesine kondu. Bir gün söz arasında eyitti: Eğer iki yâr-ı muvâfık bulaydım bu memleketi birbirine ururdum. Reis Ebû‘l-Fazl, buna mâlihulyâ marazı ‘arız olmuş ancak diye ba‘zı bu maraza münâsib eşribe ve ağdiye getirdi. Hasan Sabbâh onu anladı. İsfehân’dan Rey’e gitti. Kıl‘a halkına mahfî ve puşîde gönderip da‘vet eyledi. Reis-i muzaffer¹⁴⁶ ki, Emîr Dâvud kablından Girdkûh hâkimi idi. Ve Hüseyin Kâyinî¹⁴⁷ kal‘a-i Kuhistân Terşîz hâkimi idi. Ve sâyir Horasan kal‘alarının hâkimleri da‘vetin kabul kıldı. Ondan Kazvîn’e ‘azm etti. Kal‘atu‘l-mevte da‘vet ediciler gönderdi. Evvel ilin halkı da‘vetine icâbet ettiler. Dört yüz seksen üçüncü senede (483/1090) Kal‘atu‘l-mevt üstüne vardılar. Sultan Melikşah Selçûkî kablından o vakit onda Ulvî Mehdî nâm hâkimdi. Hasan Sabbâh Mehdî’ye¹⁴⁸ eyitti. Çün bu kal‘ada benim mülküm olmaya. Bana bunda tâ‘at¹⁴⁹ etmek câiz değildir. Eğer câiz ise¹⁵⁰ bana bir sıgır derisi içi kadar bu para yere sat. Tâ kendi mülkümde tâ‘at ve ibâdet edeyim. Mehdî evvel (231b) mikdâr bir sattı. Hasan Sabbâh bu sıgır derisini ince tuttu¹⁵¹, dildi ve kal‘ayı dolaştırırdı. Ve eyitti tamâm kal‘a benimdir. Mehdî’nin mecâli olmadı ki men‘ ede.¹⁵² Kal‘ai teslim aldı.¹⁵³ Ona üç bin kızıl altın kal‘a bahâsına verdi. Ve da‘vete meşgûl oldu. Sultan Melikşah’ın Altuntaş nâm bir gulâmı vardı. Kal‘a üstüne ‘azm etti.¹⁵⁴ Ve Hasan Sabbâh’ın ittibâ‘ından bulduğunu depeledi.¹⁵⁵ Cihân, Hasan gözüne dar oldu. Zîrâ dahî kal‘aya zâd u zevâda görmemişti.¹⁵⁶ Altuntaş eğlenmedi geçti. Hasan Sabbâh’ın kârı kuvvet tuttu.¹⁵⁷ Hüseyin Kâyinî Kuhistân’da vâfir halk da‘vet etti. Bu ahvâlî Sultan Melikşah’a arz ettiler. Sultan Arslantaş¹⁵⁸’ı sipâh bî pâyânla Hasan Sabbâh cengine ve Gazeltaş¹⁵⁹’ı leşker ferâvânla Hüseyin Kâyinî cengine gönderdi. Arslantaş, Hasan Sabbâh’a ‘âlem yüzünü¹⁶⁰ dar gösterip kal‘ai feth edecek zamânda hattâ kal‘ada Hasan Sabbâhla yetmiş kişi kalmıştı. Dihdâr Bu Ali¹⁶¹ Kuhistân’dan üç yüz adam gönderdi. Hasan Sabbâh’a meded için bunlar nâgâh Arslantaş leşkeri üstüne şebihûn edip muzaffer oldular. Arslantaş münhezim Sultan dergâhına geldi. Ve hem ol zamânlarda vezîr Nizâmülmülk, Mülhidân kal‘asını zîr u zeber ettirmeye Sultan’ı tahrik etmek üzerinde idi.¹⁶² Bu sebepten mihne bir mülhid fedâisi vezir Nizâmülmülk’ü depeledi. Ve Sultan Melikşah o arada eğlenmedi. Bağdat’ta vefât etti. Gazeltaş dahî Kuhistân’da Hüseyin Kâyinî’ye cihânı dar etti. Ammâ Sultan vefât etmekle döndü gitti. Sultan Melikşah’dan sonra oğulları Berkıyaruk ve Muhammed milk kârında nizâ‘a düştüler. Hasan Sabbâh kârın mültefit (232a) olmadılar. Hasan Sabbâh bu arada tamâm kuvvetlendi. Çün Sultan Muhammed pâdişâh oldu. Mülâhîde kal‘asına muhkem kâsı edip leşker gönderdi. Kal‘atu‘l-mevti sekiz yıl mahsûr ettiler. ‘Âkîbet Atabeg Şîrgîr¹⁶³’i gönderdi.¹⁶⁴ Ol tamâm ceng edip feth edicek zamânda Sultan Muhammed vefât etmekle tevakkufda kaldı. Sultan Sencer pâdişâh olucak ol dahî Hasan Sabbâh’ın muhkem kâsında oldu. Hasan Sabbâh’ın hatunu Sultan Sencer havâssından bir hatunu aldattı. Bir gece Sultan’ın döşeği altına bir bıçak kodurdu. Bu halde Hasan haber gönderdi ki ben de Sultan’ın muhabbeti olmasa o bıçakına döşek altında dikilmişti behlûsına dikilmek hod dahî âsândır. Gerçi ben bu taş içindeyim. Ammâ senin mahremlerin benimle hemdemdir. Sultan bu haberden havf etti. Ve ayrık ona kâsı etmedi. Nâçâr ona müsellemnâme gönderdi. Hasan’ın kârı tamâm ‘urûc buldu. Reis Ebû‘l-Fadl¹⁶⁵ bir gün Hasan yanına geldi. Hasan ona dedi ki gördün mü divâne deyü divâneler şarâb ve gıdâsını getirdin.¹⁶⁶ Çün muvâfık yâr

¹⁴⁵ “neslindendir...” *Beyazıt nüshası*, v. 259b.

¹⁴⁶ “Reis Ebû‘l-Fazl...” *Beyazıt nüshası*, v. 259a.

¹⁴⁷ Hasan Sabbâh’ın propaganda faaliyetlerinde bulunması için Kuhistân bölgesine gönderdiği dâisi. Daftary, *age*, s. 485.

¹⁴⁸ “Mehdî-i Alevî’ye...” *Beyazıt nüshası*, v. 259b.

¹⁴⁹ “bunda ibâdet ve tâat ve zikrullah...” *Beyazıt nüshası*, v. 260a.

¹⁵⁰ “murâd edersen...” *Beyazıt nüshası*, v. 260a.

¹⁵¹ “ince bıçakla yarup da...” *Beyazıt nüshası*, v. 260a.

¹⁵² “men‘-i def‘ eyleye...” *Beyazıt nüshası*, v. 260a.

¹⁵³ “kal‘a eyleyüb...” *Beyazıt nüshası*, v. 260a.

¹⁵⁴ “azm eyleyüb de müstevlî oldukda...” *Beyazıt nüshası*, v. 260a.

¹⁵⁵ “depeleyüp de dâd-ı feryâd çağırıldı...” *Beyazıt nüshası*, v. 260a.

¹⁵⁶ “Hasan Sabbâh dahî ol askerın nafakaların ki tertib üzerine getürüb de ol kal‘alar mühimmât ve zâd ü zehâyiri tedârik görmemişti...” *Beyazıt nüshası*, v. 260a-260b.

¹⁵⁷ “Hasan Sabbâh’ın dahî kârı günden güne kendine nizâm verüb kuvvet buldukda...” *Beyazıt nüshası*, v. 260b.

¹⁵⁸ Melikşah devri kumandanlarından. Cüveynî, *age*, 541; Daftary, *age*, s. 486; Arayancan, *age*, s. 50.

¹⁵⁹ Cüveynî’de Kızıl Sank olarak geçen Selçuklu kumandanı. Cüveynî, *age*, s. 541; Daftary, *age*, s. 486.

¹⁶⁰ “dünyayı...” *Beyazıt nüshası*, v. 260b.

¹⁶¹ Hasan Sabbâh’ın propaganda faaliyetlerini yürütmek üzere Kazvîn’e gönderdiği Dihdâr Ebû Ali Ardestanî adlı dâisidir. Melikşah devrinde kuşatılan Alamut Kalesi’ne yardım için üç yüz adamını göndermiştir. Bkz. Cüveynî, *age*, s. 541; Daftary, *age*, s. 486; Arayancan, *age*, s. 51; İsmail Ay, “İsmâilî Davasında Bir Politik Söylem Olarak Musta‘lî Nizârî Ayrılışı ve Nizârîliğin Doğuşu”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16/1, Haziran 2023, 66-67. 10.46790/erzisosbil.1266074.

¹⁶² “dahî katı çok leşker tedârik eyleyüb de kalkıb Mülhidân kal‘ası üzerine müstevlî oldukdan sonra Mülhidâna gâlib olub muzaffer oldukda getürüb de ol ki zîr ü zeber edib de hâk ile yeksân edib de...” *Beyazıt nüshası*, v. 260b.

¹⁶³ Selçukluların ünlü emirlerinden Şîrgîr lakâbiylabilinen Emîr Nûş Tegin’dir. Bkz. Cüveynî, *age*, s. 545; Daftary, *age*, ss. 490-491.

¹⁶⁴ Eserin Farsça’dan yapılan çevirisinde, Hasan Sabbâh’ın ortaya çıkışı ve muhtelif kaleleri ele geçirmesinden bahsedilmemiştir. Melikşah’ın ve özellikle Sencer’in Hasan Sabbâh üzerine seferlerinden söz edilmiştir. Bkz. *Müellif nüshası*, s. 417.

¹⁶⁵ “Ebû‘l-Fazl-i Lenbânî”, *Müellif nüshası*, s. 418.

¹⁶⁶ “divâne olmuş divâneler şarâb ve gıdâsını def‘ olundu...” *Beyazıt nüshası*, v. 261b.

buldum ne kâr kıldım. Reîs Ebû'l-Fadl eyitti. Hemîşe senin ben akıl ve dânişına¹⁶⁷ makarr u mu'arref idim. Ammâ kimin hâtırına gelirdi ki kâr ı çâk bu mertebeye ergüridin. Hasan eyitdi işte devlet kârında bu denli ettim.¹⁶⁸ Eğer tevfi-k-i Rabbânî yâr olursa dîn kârında dahî göresin neler eyleyim. Hasan tamâm zühd da'vâsın eylerdi. Tâ şol mertebede ki otuz beş yıl mikdârı hükm etti. Kimse şarâb içmedi. Onun iki oğlu vardı. Şarâb içen ve zînâ eylerler dediler. İkisini bile çüb altında depeledi.¹⁶⁹ Hasan Sabbâh Çehârşenbe gecesi Rabiulâhîrde beş yüz on sekizinci senede (518/1124) âhirete revân oldu. **(232b)** Kiyâ Büzürgümmîd¹⁷⁰'i veliahd etti. **Büzürgümmîd** Rudbârî Hasan Sabbâh'ın vasiyetiyle yerine geçti. Onun mezhebi üstüne oldu. Ve onu imâm ve pişvâ edindi. Ammâ şerî'ate¹⁷¹ ri'âyet¹⁷² eylerdi. On dört yıl iki ay yirmi gün Rudbar'a ve kıl'a-i Mülâhîdeye hükümet etti. Ve beş yüz otuz ikinci senede (532/1137-1138) geçti. **Muhammed** bin Büzürgümmîd¹⁷³ atası yerine hâkim oldu. Ol dahî zâhir şerî'ate¹⁷⁴ ri'âyet eyledi. Oğlu imâmet da'vâsın eyledi. Ol mâni' oldu. Ve Muhammed yirmi dört yıl hükümet ettikten sonra beş yüz ellinci senede (550/1155-1156)¹⁷⁵ vefât etti. **Hasan bin Muhammed** bin Büzürgümmîd¹⁷⁶ atasından sonra hâkim oldu.¹⁷⁷ İmâmet da'vâsın eyledi. Şuna binâen ki Hasan Sabbâh Nizâr bin Müstansır neslinden ola. Ve kendi neslin bu sûret üzere Müstansır'a erişirdi.¹⁷⁸ El-Kâhîr Bikuvvetillâh el-Hasan bin el-Mehdî bin Hâdî bin Nizâr bin Müstansır Ramazan'ın on yedisinde beş yüz elli dokuzuncu senede (17 Ramazan 559/8 Ağustos 1164) ki Mağrib'de İsmâiliyyân kârı tamâm olmuşdu. Müstencid¹⁷⁹ halife zamânında ve Sultan Arslan bin Tuğrul Selçukî zamânında meydân ortasında bir minber dikti. Yüzün kibleye¹⁸⁰ Müslümanların aksi üzerine kodu. Ve dört 'alem dikti minberin dört yanına. Biri kızıl biri sarı biri ak biri yeşil ve eyitti: "Ben İmâm'im. Cihândan teklîfî getirdim.¹⁸¹ Ve evvel emr-i şer'iyeyi zâhirden ref' ettim. Ve bu devr-i zamân kıyâmettir. Gerekdir ki halk bâtından Hudâyla ola ve zâhire i'tibâr etmeye." Ondan aşaga indi. Savmı bozdu. Türlü türlü menâhî ve mülâhiye başladı. Kavmi ona tâbi' oldu. Ve ol güne 'idu'l-kıyâm diye nâm verdiler. Ve târihi o gündend tuttular. Târîh-i Hicriyyeye mültefit olmadılar. Ve bundan sonra ne denli 'âlî imâret ettilerse **(233a)** târihini 'idu'l-kıyâm yazdılar. Ve ba'zı rivâyette Hasan bin Muhammed'e Hüdâvend diye lakâb verip hitâb ettiler. Ve Kazvîn Müslümanları ona Göre Kiyâ dediler. Ve aceb budur ki Hasan¹⁸² ulvîlik da'vâsı eylerdi. Ramazan¹⁸³'ın on yedisinde Hazreti Ali ki katl olmuştu. Oruç bozmayı ve menâhîler işlemek ayıbını evvelâ o vaz' eyledi.¹⁸⁴ Ve Hasan'ın i'tikâd¹⁸⁵ o idi ki, 'âlem kadîm ola. Zamân dahî nâ mütenâhî ola. Ve me'âd-ı rûhânî ola. Ve cennet ve cehennem ma'nevî ola. Ve kıyâmet her kim ki öle o ola. Ve¹⁸⁶ cümle erkân-ı şerî'ati¹⁸⁷ zu'm-ı fâsîdî üzerine tevcîh ve te'viller eyleyip ilhâda ve küfre say' eylerdi.¹⁸⁸ Çün halkı bu tarikle idlâl etti. Bu âyin-i noksânî ve bu erkân-ı hevâyî cühelâ¹⁸⁹ gönünde karâr tuttu. Ke'n-nakşî fi'l-hacer.¹⁹⁰ Az zamânın içinde ilhâd kârî kemâle erişti. Hattâ Hasan'ı ilâhiyyete kabûl ettiler. Çün kâr bu mertebeye erişti. Bunların yanında olan Müslümanlar celâ'-i vatan ve terk-i diyâr edip bî ihtiyâr gittiler. Horasan'a ve Irak'a geldiler.¹⁹¹ Onların ki gitmeye kudreti olmadı. Bu şiddet ve eleme sabr etti. Ve fırsat

¹⁶⁷ "aklınıza ve re'yinize..." *Beyazıt nüshası*, v. 261b.

¹⁶⁸ "bu kadar râbitaya koydum..." *Beyazıt nüshası*, v. 261b.

¹⁶⁹ "Her ikisini de sopa ile öldürdü." *Müellif nüshası*, s. 418. Ayrıca Farsça nüshada, kuşatma altındaki Hasan Sabbâh'ın karısı ve iki kızını Girdkuh Kalesi'ne gönderdiğinden ve burada yün eğirdiklerinden bahsedilmiştir. Bu durumun daha sonra da bir gelenek halini aldığı da belirtilmiştir. Hasan Sabbâh'ın hayatı boyunca evinden iki defa çıktığı ve ömrünü ibadet etmekle ve eser yazmakla geçirdiği de ifade edilmiştir. Şeriatın zâhirini bânın yaptığı için bu zümreye Bâtınî adı verildiğinden de söz edilmiştir. *Müellif nüshası*, s. 418.

¹⁷⁰ İkinci İsmâilî Nizârî hükümdarı (518-532/1124-1138). Bkz. Daftary, *age*, 460; Arayancan, *age*, ss. 85-86.

¹⁷¹ "şerî'at-ı mutahharaya..." *Beyazıt nüshası*, v. 261b.

¹⁷² "ri'âyet ve merhamet..." *Beyazıt nüshası*, v. 261b.

¹⁷³ Üçüncü İsmâilî Nizârî hükümdarı (532-557/1138-1162). Bkz. Daftary, *age*, 460; Arayancan, *age*, ss. 87-88.

¹⁷⁴ "şerî'at-ı mutahharaya..." *Beyazıt nüshası*, v. 261b.

¹⁷⁵ "557/1162", *Müellif nüshası*, s. 418.

¹⁷⁶ Dördüncü İsmâilî Nizârî hükümdarı (557-561/1162-1166). Bkz. Daftary, *age*, 460; Arayancan, *age*, s. 89.

¹⁷⁷ Beyazıt nüshası derkenârında bu döneme ait şöyle bir değerlendirmede bulunulmuştur: "Matlab: Mu'tezile mezhebi budur ki, şimdiki halde diyâr-ı Kızılbaş'daki Acem tâifeleri bu mezhebi tutar. Mu'tezile mezhebîdir." *Beyazıt nüshası*, v. 262a.

¹⁷⁸ Farsça nüshada, Hasan'ın imamet davası gütmemesinin gerekçesi belirtilmiştir. Nizâr'ın oğlu İsmâil'in Hasan Sabbâh tarafından ülkeye getirildiği ve büluğ çağına gelen İsmâil'in bir oğlu olduğu belirtilmektedir. Rivayete göre Nizâr'ın torunu olan bu çocuğun Muhammed bin Bozorg Ümid'in ilişkisinde imamet davası güdecek olan Hasan doğmuştur. Eserde farklı bir rivayete de yer verilmiştir. Buna göre Hasan'ın annesi padişahlık imam oğullarından devam etsin diye Muhammed Bozorg Ümid'in oğluyla kendi oğlunu küçük yaşta değiştirmiştir. *Müellif nüshası*, ss. 418-419.

¹⁷⁹ Abbâsî halifesi.(555-566/1160-1170) Bkz. Hüseyin Kayhan, "Müstencid-Billâh", *DİA*, C. 33, TDV Yayınları, İstanbul 2006, 143-145.

¹⁸⁰ "...kibleye karşı..." *Beyazıt nüshası*, v. 262a.

¹⁸¹ "...kaldırdım..." *Beyazıt nüshası*, v. 262a.

¹⁸² "Hasan-ı habîsü la'netullâh ale'l-kâfirin hınzırı idi." *Beyazıt nüshası*, v. 262a.

¹⁸³ "Ramazânü'l-mübârekin..." *Beyazıt nüshası*, v. 262b.

¹⁸⁴ "Çün bu hınzır dahî ol günde ki oruç bozmağı ve cümle şer'in hilâfî olan kebâir-i günâh işlemeyi ol günde vaz' eyleyip bu kadar cühelâyı idlâl edip yoldan çıkarp yeniden merdûd eylemeye sebep oldu." *Beyazıt nüshası*, 262b.

¹⁸⁵ "i'tikâd-ı bâtilası..." *Beyazıt nüshası*, v. 262b.

¹⁸⁶ "...bu Yezîd..." *Beyazıt nüshası*, v. 262b.

¹⁸⁷ "...Ahmediyye'yi..." *Beyazıt nüshası*, v. 262b.

¹⁸⁸ "Eğer bu devirde şeriatın zahirine göre davranırlarsa, insanlar öldürülmeye ve işkenceye uğrarlar." diye hüküm verdi. Bkz. *Müellif nüshası*, ss. 418-419.

¹⁸⁹ "...humârlarının dahî..." *Beyazıt nüshası*, v. 262b.

¹⁹⁰ "fehvasınca..." *Beyazıt nüshası*, v. 262b.

¹⁹¹ "Horasan ve Irak tarafında sâkin olup kendilerini setr ettiler." *Beyazıt nüshası*, v. 263a.

XVI. YÜZYIL OSMANLI TARİH YAZIMI EVRENİNDE NİZÂRÎ İSMÂİLÎLERİ: TERCEME-İ TÂRİH-İ GÜZİDE ÖRNEĞİ

gözledi. ‘Âkibet Hasan bin Nayûr¹⁹² Alepoye’den(?) Hasan’ın hatununun kardeşiydi. Beş yüz altmış birinci senede (561/1165-1166) Hasan’ı¹⁹³ cehenneme ergürdü. Dört yıl pâdişâhlık etmişti. **Hüdâvend Muhammed** bin Hasan bin Muhammed¹⁹⁴ atasından sonra pâdişâh oldu. Hasan Namurki atasını öldürmüştü. Cümle onun neslin depeledi. Onun¹⁹⁵ zamânında kâr-ı ilhâd tamâm revnak buldu. Ve kendi ziyâde kuvvetlendi. Ve emr-i şer’î küllî o vilâyetten merfû‘ oldu. O zamânda çok kanlar döktü.¹⁹⁶ Ve fitneler kopardı. Ve fesâdlar eyledi. Ve mallar aldı. Kırk altı yıl mikdârı pâdişâhlık ettikten sonra altı¹⁹⁷ yüz yetmişinci senede (570/1174-1175) **(233b)** cehenneme¹⁹⁸ revân oldu. Ba‘zılar der oğlu Celâleddîn zehr yedirdi. Havâss ittîfâkiyla bu bed dîni ihdâs ettiği için. **Hudâvend Celâleddîn** Hasan bin Muhammed¹⁹⁹ atasından sonra pâdişâh oldu. Dâru’l-hilâfeye haber gönderdi. Menhiyyâtı, hükümet ettiği vilâyetten kaldırdı. Ve evâmir ve nevâhîyi şer’iyyeye tamâm revâc verdi. Ve kendini o mezmûm tarîkten berî eyledi. Dâru’l-hilâfeden onun²⁰⁰ İslâmına hükm nâfiz oldu. Ve ona Nev Müslüman dediler. Ve Hasan Sabbâh’ın ve sâir Mülâhide’nin kitâbhânelerinde tesânîf ve kütüb-i ebâtîlelerini²⁰¹ cem‘ edip ateşe vurdular. Ve Celâleddîn Hasan Nev Müslüman kendi selefleri üzerine la‘net etti. Müslümanların onun Müslümanlığına şekki kalmadı. Ve anasını Hacc’a gönderdi. Halife ona izzetler²⁰² eyledi. Pâdişâhlar tarîki üzere ri‘âyet kıldı. Ve ‘icâzet verdi ki etrâf beyleri ve sâir Müslümanlar Celâleddîn’le dostluk edeler.²⁰³ Ve Celâleddîn Atabeg Muzafferüddîn²⁰⁴ ile Azerbaycan’da dostluk etti. Ve yardım edip Mengli²⁰⁵ ki Irak hâkimi idi. Onun cengine vardı ve bir yıl bir ay bile oldu. Ve hizmetler etti. Mengli makhûr olduktan sonra Atabeg, Ebher’i ve Zencan’ı Celâleddîn’e verdi. Nice zamâna değin o şehirler onun hükmünde oldu. Celâleddîn²⁰⁶ altı yüz on sekizinci senede (618/1221-1222) ishalden geçti.²⁰⁷ On bir buçuk yıl pâdişâhlık etti. Ve derler ki avretleri ve kız kardeşi zehir verdi. **Hüdâvend Alâreddîn** Muhammed bin Celâleddîn²⁰⁸ atası vefât ettikten sonra dokuz yaşında idi. Atası mezhebin terk edip sünni mezhep oldu. Müslümanlara ri‘âyet etti. Bâliğ olduktan sonra dimâği muhtel olup **(234a)** mâyi hülyaya²⁰⁹ mübtelâ oldu. Kimse tedbîr ve ‘ilaca kâdir olamadı. İlhâd ziyâde olup envâ‘-ı fesâdlar fiskdan ve kuttâ‘-ı tarîkden ‘âlem doldu.²¹⁰ Haklarından gelmeye kâdir olamadı. Oğlu ile kendi arasına buğz²¹¹ düştü. Birbirinin canına kasdettiler.²¹² Ve Alâeddîn’in bir mahbûbu vardı. Hasan-ı Mâzenderânî derlerdi.²¹³ Sakalına ak düşmüştü. Onunla²¹⁴ livâtâ eylerdi. Ve kendi câriyelerinden ona bir câriye vermişti. Her kaçan murâd edinse birbiri yanında cimâ’a mübâşeret ederdi. Hasan-ı Mâzenderânî²¹⁵ ‘âciz kalmıştı.²¹⁶ Bir gün Alâeddîn’in oğlu Hurşahâ şikâyet edip²¹⁷ ahvâli i‘lâm etti. O²¹⁸ sükût ettiğinden bu şöyle fehm etti ki, katline rızâ verdi. Bir gün Alâeddîn mülhid mest²¹⁹ yatarken Hasan-ı Mâzenderânî onu depeledi.²²⁰ Şevvâl âhîrinde altı yüz elli üçüncü senede (Şevval 653/Kasım 1255) beş yıl bir ay pâdişâhlık etmişti. Ve²²¹ kırk beş yaşında idi. Mevlânâ Şemsüddîn Eyyûb Tavsi bu iki beyti ona mersiye dedi. Beyt: “Çün be vakt kabz ruheş dîd ‘Azrâ’il mest. Berd sÿy-ı kamterîrân tâ himâreş peşkenend. Kâsedârân cehennem amednûş penşbâz. Tâ neşât dostkâmı

¹⁹² “Hasan bin Namver” *Müellif nüshası*, s. 420.

¹⁹³ “ervâh-ı habîsesini sicîl tamusuna ergürdü.” *Beyazıt nüshası*, v. 263a.

¹⁹⁴ Beşinci İsmâîlî Nizârî hükümdarı Nureddin Muhammed’dir. (561-607/1166-1210). Bkz. Daftary, *age*, s. 460; Arayancan, *age* ss. 91-93.

¹⁹⁵ “Bu habîsin...” *Beyazıt nüshası*, v. 262a.

¹⁹⁶ “çok canlar telef eyleyeb...” *Beyazıt nüshası*, v. 262a.

¹⁹⁷ “beş” olacak. Muhammed bin Hasan’ın kırk dört yahut kırk altı yıl pâdişâhlık yaptığı bilinmekte olup *Terceme-i Târîh-i Güzîde*’nin Nuruosmaniye nüshasında “altı” ibaresi ile bir yazım hatası yapılmıştır. Bkz. Cüveynî, *age*, ss. 558-559; Arayancan, *age*, s. 91.

¹⁹⁸ “sakat tamusuna...” *Beyazıt nüshası*, v. 263a.

¹⁹⁹ Altıncı İsmâîlî Nizârî hükümdarı (607-618/1210-1221). Bkz. Daftary, *age*, 460; Arayancan, *age*, ss. 95-97.

²⁰⁰ “Celâleddîn’in...” *Beyazıt nüshası*, v. 263a.

²⁰¹ “her ne tarafta ne kadar kitabları var ise...” *Beyazıt nüshası*, v. 263a.

²⁰² “izzet ü ikrâm...” *Beyazıt nüshası*, v. 263b.

²⁰³ “dostluk eyleyüb i ‘tibâil edeler...” *Beyazıt nüshası*, v. 263b.

²⁰⁴ İldeniz atabeyi (607-622/1210-1225). Bkz. Daftary, *age*, s. 570; Ahmet Taşağal, “Özbek”, *DİA*, C. 34, TDV Yayınları, İstanbul 2007, ss. 106-107.

²⁰⁵ Muzafferüddin Özbek’in Irak-ı Acem’deki yardımcısıdır. Başkaldırarak bağımsızlık iddiasında bulunmuş ve Muzafferüddin Özbek 1215’te Hemedan yakınlarında yapılan savaşta Irak, Suriye ve muhtelif emirlerle birlikte Nizârî hükümdarı Celâleddin Hasan’ın da yardımıyla isyanı bastırmıştır. Bkz. Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, II, çev. Ahmed Ateş, TTK Yayınevi, Ankara 1999, s. 371; Daftary, *age*, ss. 570-571.

²⁰⁶ “hazretleri...” *Beyazıt nüshası*, v. 263b.

²⁰⁷ “rahmetullâhi aleyh rahmeten vâsi’a...” *Beyazıt nüshası*, v. 263b.

²⁰⁸ Yedinci İsmâîlî Nizârî hükümdarı. (618-653/1221-1255) Bkz. Daftary, *age*, 460; Arayancan, *age*, ss. 99-103.

²⁰⁹ “malihulya...” *Müellif nüshası*, s. 421.

²¹⁰ “Türlü fesatlar, kan dökmek, hırsızlık yapmak, yol kesmek, fitne ve fücür ve sapıklık ortaya çıktı.” *Müellif nüshası*, ss. 421-422.

²¹¹ “...ve adâvet...” *Beyazıt nüshası*, v. 264a.

²¹² “fırsat gözetdilerdi kim birbirin telef...” *Beyazıt nüshası*, v. 264a.

²¹³ “...kârı müddet-i vâfire Alâeddîn’in hizmetinde olurlar idi.” *Beyazıt nüshası*, v. 264a.

²¹⁴ “bu Alâeddîn habîsi...” *Beyazıt nüshası*, v. 264a.

²¹⁵ “tâb-ı tuvânı kalmayıp...” *Beyazıt nüshası*, v. 264a.

²¹⁶ “kendi kendine fikr eyledi...” *Beyazıt nüshası*, v. 264a.

²¹⁷ “nedir bu sizin pederinizin elinden benim çektiğim ki bunca müddet-i vâfirde beri bu âna gelince kadar ki bundan el çekmeyip kendinden günah-ı muzır oluyor. Ben bu hâle geldim ve sakalıma dahî ak düştü. Nedir bu benim hâlim deyü...” *Beyazıt nüshası*, v. 264a-264b.

²¹⁸ “çün Alâeddîn bu maddeleri birer birer dinleyip ve anlayıp...” *Beyazıt nüshası*, v. 264b.

²¹⁹ “sarhoş ve mest-i sergerdân olduğu halde lâ yu’kal kendine mâlik olunmayıp meyyit gibi yaturken...” *Beyazıt nüshası*, v. 264b.

²²⁰ “esfel-i sâfilin tamusuna dahî pühân eyleyip” *Beyazıt nüshası*, v. 264b.

²²¹ “sinn-i keriheleri...” *Beyazıt nüshası*, v. 264b.

derkenâreş beşkenend.”²²² **Hudâvend Rükneddîn** Hurşâh bin Alâeddîn atasından sonra pâdişâh oldu. Atasının kanını kendine töhmet etmesinler diye Hasan Mâzenderânî oğlu ile depeledi. Ve kal’a-i Şahrûd ve Halhal’a leşker gönderdi. Ve feth ettiler. Ve katl-i ‘âm eyledi. Bir yıldan sonra Hülâgû Hân onun üstüne cenge geldi. Azîm ceng ettiler. Gördü Hurşâh mukâvemeti tâkât yok. Kal’a-i Meymûn’dan taşra gelip Hülâgû Hân’a mutâva‘at etti. Hülâgû Hân emr eyledi. **(234b)** kılâ‘-ı Mülâhide’yi harâb ettiler. Bir ay içinde elli kal’a harâb ettiler. Alamut ve Meymûnzer²²³ ve Lârid²²⁴ ve Surus ve Serhzerk²²⁵ ve Sere²²⁶ ve Behramzer ve Ahenguh ve Savran ve Tâc ve Şemîran ve Firdevs ve Mansûriyye²²⁷ dahî bunlar emsâl kal’aları musahhar edip harâb ettiler. Ve Mülâhide kıl’alarından hiç ma‘mûr kal’a komadılar. Kal’a-ı Girdkuh ve Lenbeser nice zamândan sonra musahhar oldu. Ve İsmâiliyyân Devleti pâyâna erişti. Ve halk-ı cihân bunların cevri u zulmünden halâs buldu. Kal’a-i Alamut Mülâhide’nin tahti idi. Mütevekkil halife zamânında iki yüz kırkıncı senede (240/855) Hasan bin Zeyd el-Bâkırî ki ol vilâyetin pâdişâhi idi. Onun emriyle bünyâd örülmüştü. Dört yüz on yıl ma‘mûr oldu.

SONUÇ

Bu çalışmada Kanûnî Sultan Süleyman devrinde (1520-1566), şehzade Bayezid’e sunulan *Terceme-i Târih-i Güzide*’nin, İsmâililer kısmının tenkitli neşri yapılarak XVI. asır Osmanlı tarih yazımı evreninde Nizârî İsmâilîlerine bakışa dair ipuçları değerlendirilmiştir. Kaynak metin ve tercümelerde, Hasan Sabbâh da dâhil olmak üzere diğer Nizârî idarecileri ve halkları şeriaten ayrılan, delâlete düşen sapkın bir mülhid tâifesi olarak gösterilmiştir. Bu bağlamda Nizârî İsmâilîleri ile ilgili kaynak metin ile tercüme nüshalar büyük ölçüde örtüşmektedir. Ancak metinde geçen bazı ifadeler ve eklemeler dönem tarih yazımı hakkında da fikir vermektedir. Örneğin Hasan Sabbâh’ın faaliyetlerine başlaması ve Alamut Kalesi’ni ele geçirmesi tercüme nüshalarda daha detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bunun dışında asıl dikkat çekici husus İsmâilîlik konusuna bakışa dair ipuçlarının da tespit edilebilmesidir. Nitekim Hasan bin Muhammed ve Hüdâvend Alâeddîn için kullanılan yergi ve hakaret ifadeleri; Mu‘tezile ile Şîilik arasında kurulan münasebet; Celâleddîn Hasan bin Muhammed için kullanılan övgü ifadeleri, dönem Osmanlısında Safevî Devleti’nin Şîilik propagandası karşısında beş asır önce sünnî Selçuklu hanedanına karşı mücadele eden Nizârî İsmâilîleri üzerinden yapılan kavramsal kategorizasyonun bir devamı gibidir. Burada hiç şüphesiz Safevîlere karşı yürütülen askerî ve siyasî mücadelenin sünnî medrese İslâmı temelli kültürel yönünün doğurduğu hâmi-kul yahut patronaj ilişkisinin de etkili olduğu düşünülebilir. Bir diğer ifadeyle bu durumun, devrin Osmanlısında Safevîlere karşı yürütülen siyasî ve askerî mücadeleye ilave olarak Safevî tarikatının Anadolu’da yayılma eğilimine karşı Şîi cereyanlara gösterilen tepkinin tarih yazımında görülen bir yansıması olduğu açıktır. Celâleddîn Hasan için kullanılan olumlu ifadeler ise, İsmâilî geleneğe mensup bir hanedandan çıkan sünnî bir hükümdarın dönemin sünnî Osmanlı tarih yazım evreninde takdir edilmesi olarak görülebilir. Son tahlilde tercümede geçen söz konusu ifadeler, dönemin saray ve halk tabakasında İsmâilîlik üzerinden Şîilik ile ilgili okurun dinî eğilimlerini şekillendirme ve ortak bir bilinç oluşturma çabası olarak da değerlendirilebilir. Bu durum, mesajı okur kitlesine daha net ifade etme arzusunu ve kaynak metnin tercüme üzerinden okuyucu için yeniden biçimlendirildiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

1. Yazmalar ve Ana Kaynaklar

CÜVEYNÎ, Alâaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

KAZVÎNÎ, Hamdullâh Müstevfî-i, *Târih-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçûkiyân)*, yay. Haz. Ayşe Ayna vd., edt. Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

KAZVÎNÎ, Hamdullah Müstevfî-i, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.

RÂVENDÎ, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, II, çev. Ahmed Ateş, TTK Yayinevi, Ankara 1999.

REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, *Câmiu’t-Tevârih*, çev. İsmail Aka vd., Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

Süleymaniye Kütüphanesi, Mikrofilm Koleksiyonu, nr. 718. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/654413>.

²²² “Azrail onun ruhunu alırken onun sarhoş olduğunu gördü. Sarhoşluğunun geçmesi için onu yanlarında suya götürdüler. Neşe ve dostluk içinde gitmesi için Cehennem hizmetçileri onu karşıladılar.” *Nuruosmaniye nüshası*, v. 234a.

²²³ “Meymundiz” *Müellif nüshası*, s. 423.

²²⁴ “Lâr” *Müellif nüshası*, s. 423.

²²⁵ “Sorhe, Dizek” *Müellif nüshası*, s. 423.

²²⁶ “Pire” *Müellif nüshası*, s. 423.

²²⁷ ‘Mansurakuh’, Bkz. Arayancan, *age*, s. 54.

XVI. YÜZYIL OSMANLI TARİH YAZIMI EVRENİNDE NİZÂRÎ İSMÂİLÎLERİ: TERCEME-İ TÂRİH-İ GÜZİDE ÖRNEĞİ

Târîh-i Güzîde Tercümesi, Beyazıt Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, nr. V3450. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/548837>

Yaküb Paşa, *Terceme-i Târîh-i Güzîde*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 3213, 2 Ramazan 955. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/176741>.

2. Araştırma Eserleri

ABDUH KÂSİM, Kâsım, “Mansûr el-Fâtımî”, *DİA*, C. 28, TDV Yayınları, İstanbul 2003, ss. 8-9.

ARAYANCAN, Ayşe Atıcı, *Hasan Sabbah ve Alamut*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022.

ATÇIL, Abdurrahman, “The Safavid Threat and Juristic Authority in the Ottoman Empire During the 16th Century.”, *International Journal of Middle East Studies* 49, no. 2 (2017): 295-314.

AY, İsmail, “İsmâilî Davasında Bir Politik Söylem Olarak Musta’lî Nizârî Ayrılığı ve Nizârîliğin Doğuşu”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16/1, Haziran (2023): 66-67. 10.46790/erzisosbil.1266074.

BİLGİN, Orhan, “Ata Melik Cüveynî”, *DİA*, C. 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 140.

BUCKLEY, R. B., “İlk Dönem Şii Gulatı”, çev. Mehmet Atalan, Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10(2), 2005, s. 137-159.

ÇUBUKÇU, Asri, “Muiz-Lidînillâh”, *DİA*, C. 31, TDV Yayınları, İstanbul 2020, ss. 96-98.

DAFTARY, Farhad, *İsmaililer*, çev. Ahmet Fethi, Alfa Basım Yayın, İstanbul 2017.

FAYDA, Mustafa, “Askalân”, *DİA*, C. 3, TDV Yayınları, İstanbul 1991, ss. 487-488.

GÖKSU, Erkan, “Târîh-i Güzîde’ye Göre Rûm (Anadolu) Selçukluları”, *Nüşa*, 8/27, (2008/II), ss. 23-32.

GÖKSU, Erkan, “Târîh-i Güzîde’ye Göre Samaniler”, *Türk Kültürü*, (2011/2), ss. 151-174.

GÜNER, Ahmet, “Hâfız-Lidînillâh”, *DİA*, C. 15, TDV Yayınları, İstanbul 1997, ss. 108-110.

GÜNER, Ahmet, “Kâim-Biemrillâh el-Fâtımî”, *DİA*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001, ss. 211-212.

HAREKÂT, İbrahim, “Mağrib”, *DİA*, C. 27, TDV Yayınları, Ankara 2003, ss. 314-318.

İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları Osmanlı Tarihçileri (Ahmedî’den Ahmed Refik’e), haz. Necdet Öztürk; Murat Yıldız, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.

KALLEK, Cengiz, “Dâmegânî”, *DİA*, C. 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, ss. 453-454.

KAYHAN, Hüseyin, “Müstencid-Billâh”, *DİA*, C. 33, TDV Yayınları, İstanbul 2006, ss. 143-145.

KRSTIĆ, Tijana, *Osmanlı Dünyasında İhtida Anlatıları (15.-17. Yüzyıllar)*, çev. Ahmet Tunç Şen, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015.

KRSTIĆ, Tijana, “Historicizing the Study of Sunni Islam in the Ottoman Empire, c. 1450-c. 1750”, *Islamic History and Civilization*, Volume: 177, 2021, pp. 1-27.

Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, haz. Hayreddin Karaman vd., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.

ÖZ, Mustafa, “Hâkim-biemrillâh”, *DİA*, C. 15, TDV Yayınları, İstanbul 1997, ss. 199-201.

ÖZ, Mustafa, “Ubeydullâh el-Mehdî”, *DİA*, C. 42, TDV Yayınları, İstanbul 2012, ss. 23-25.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Âmir-Biahkâmillâh”, *DİA*, C. 3, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 68.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Azîz-Billâh”, *DİA*, C. 4, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 346.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Hamdullah el-Müstevfi”, *DİA*, C. 15, TDV Yayınları, Ankara 1997, ss. 454-455.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Müstansır-Billâh el-Fâtımî”, *DİA*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, ss. 119-121.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Târîh-i Güzîde”, *DİA*, C. 40, TDV Yayınları, İstanbul 2011, ss. 82-83.

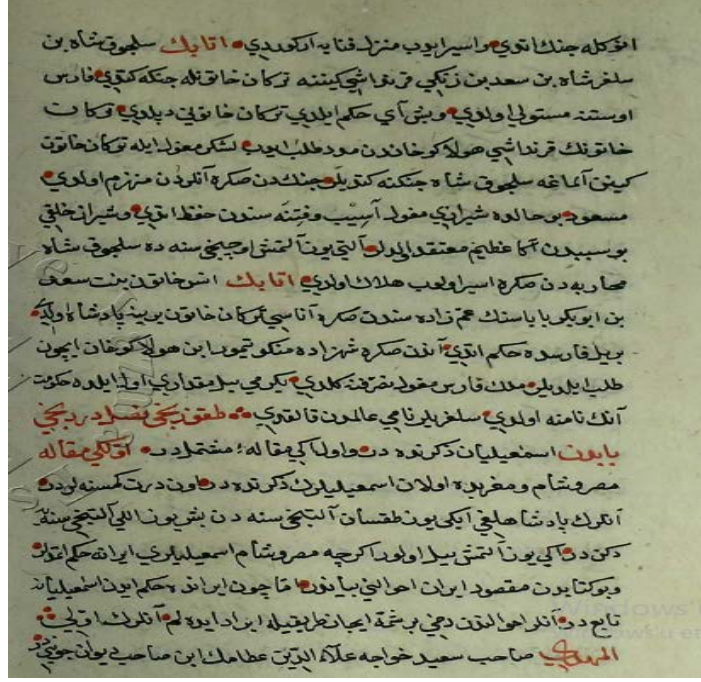
ÖZCAN, Azmi, “Kandehar”, *DİA*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001, ss. 293-294.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Rey”, *DİA*, C. 35, TDV Yayınları, İstanbul 2008, ss. 40-41.

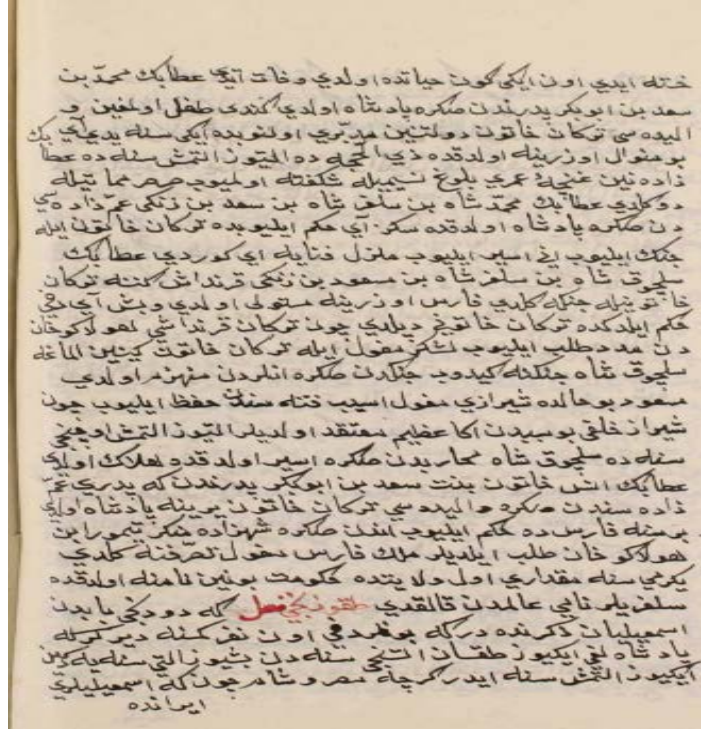
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Târîh-i Cihângüşâ”, *DİA*, C. 40, TDV Yayınları, İstanbul 2011, ss. 77-79.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Selçuklular I*, İSAM Yayınları, İstanbul 2013.
- ÖZKUYUMCU, Nadir, “İfrikiye”, *DİA*, C. 21, İstanbul 2000, ss. 515-516.
- ÖZKUYUMCU, Nadir, “Musta’lî-Billâh el-Fâtîmî”, *DİA*, c. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 115.
- ÖZTÜRK, Murat, “Zâfir-biemrillâh”, *DİA*, C. 44, TDV Yayınları, İstanbul 2013, ss. 69-70.
- ÖZTÜRK, Murat, “Zâhir el-Fâtîmî”, *DİA*, C. 44, TDV Yayınları, İstanbul 2013, ss. 88-89.
- SEVİM, Ali, “Garsünni‘me”, *DİA*, C. 13, İstanbul 1996, ss. 386-387.
- SHAFIR, Nir, “How to Read Heresy in the Ottoman Worlds”, *Islamic History and Civilization*, Volume: 177, 2021, pp. 196-231.
- SPULER, Bertold, “Hamd Allah Mustawfî Kazwini”, *EI*, C. III, E. J. Brill, Leiden 1986, s. 864.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Âdîd-Lidînillâh”, *DİA*, C. 1, İ TDV Yayınları, İstanbul 1988, ss. 374-375.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Özbek”, *DİA*, C. 34, TDV Yayınları, İstanbul 2007, ss. 106-107.
- TOGAN, Zeki Velidi, “Hamdullah Müstevfî”, *İA*, C. 5. 1. Kısım, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, ss. 186-188.
- YAYLA, Mustafa Altuğ, “Lamiî Çelebi ve Onun Maktel-i Âl-i Resûl’u: 16. Yüzyıl Vaizlerinden Molla Arab’ın Maktel Karşıtlığına Yakından Bakmak”, *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı III*, edt. Hümeysra Dinçer; Ümit Güneş, İlmî Etütler Derneği, İstanbul 2015, ss. 155-162.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

Ekler:

Ek 1. *Terceme-i Târîh-i Güzîde*'nin İsmâîlîler'e ait dördüncü bâbının dokuzuncu faslının ilk sayfası (Nuruosmaniye nüshası, v. 227b)

Ek 2. *Terceme-i Târîh-i Güzîde*'nin İsmâîlîler'e ait dördüncü bâbının dokuzuncu faslının ilk sayfası (Beyazıt Nüshası, v. 255b).

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 277-290.

Geliş Tarihi–Received Date: 27.08.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 10.10.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

GELİBOLULU MUSTAFA ÂLİ’NİN KÜNHÜ’L-AHBÂR’INDA YER ALAN OSMANLI DEVLET ADAMLARI

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1539195>

 AHMET AYDIN*

ÖZ

Gelibolulu Mustafa Âli 16. yüzyıl Osmanlı ülkesinde yaşamış önemli bir devlet adamı ve aynı zamanda müelliftir. Mustafa Âli, Gelibolu’da doğmuş ve ilk tahsilini burada tamamlamıştır. Yirmi yaşında medrese eğitimini tamamlayan Mustafa Âli daha sonrasında ölümüne kadar Osmanlı Devleti’nin çeşitli kademelerinde görev yapmıştır. Mustafa Âli’nin günümüz tarihçiliği için kıymetli olan yönü ise yazarlığıdır. Mustafa Âli’nin çeşitli alanlarda yazılmış altmışa yakın eseri bulunmaktadır. Gelibolulu Mustafa Âli, kendisinden önceki dönemde yaşamış ve Osmanlı tarihçiliğinde önemli bir merhale olan İdris-i Bitlisi, Kemâlpaşazâde ve Hoca Sadeddin Efendi gibi kaynağı esas alan tarihçilik anlayışını kendine rehber edinmiştir.

Gelibolulu Mustafa Âli’nin şöhret kazanmasına vesile olan en önemli eseri ise Kühü’l-Ahbâr’dır. Zikredilen eserden dolayı Mustafa Âli, 16. yüzyılın en önemli Osmanlı tarihçilerinden biri olarak anılmıştır. Mustafa Âli, Kühü’l-Ahbâr’ı 1591-1598 tarihleri arasında kaleme almış ve eserini dört rükundan (bölüm) meydana getirmiştir. Mustafa Âli eserini tarih bilimine mükemmellik kazandırmak amacıyla kaleme aldığı ifade etmektedir. Kühü’l-Ahbâr dünya tarihini esas alan bir eserdir. Müellif eserin birinci cildinde yaradılıştan Hz. Muhammed devrine kadar olan olaylar, ikinci cildinde Emeviler ve Abbasiler dönemleri, üçüncü cildindeyse Türk ve Moğol hanedanlarının tarihi hakkında malumat vermektedir. Mustafa Âli’nin kendine özgü üslubuyla kaleme aldığı Kühü’l-Ahbâr’ın dördüncü rüknü ise Osmanlı tarihini ihtiva etmektedir. Âli eserinin dördüncü rükunda Osmanlı Devleti’nin zuhurundan 1598 tarihindeki Eğri seferine kadarki hadiselerden, devlet adamları, şair ve âlimlerden bahseder. Mustafa Âli, Kühü’l-Ahbâr’ını hazırlarken bugün bazılarının ulaşamadığımız altı yüz civarında kaynaktan istifade etmiştir. Mustafa Âli kaynaklarının birçoğunun orijinalini görmüş, bazı tarihi hadiselerin bizzat içinde bulunmuş bazı şairlerin meclisinde bulunarak onların ağzından eserlerini dinlemiştir. Dinlemiş olduğu tezkireleri de eserinde nakletmiştir. Âli malumata dayanan bilgileri kullanırken önce kendisi tenkit etmiş daha sonra da yorumlayarak eserine derç etmiştir.

Bu çalışmada ise Mustafa Âli’nin Kühü’l-Ahbâr adlı başyapıtının dördüncü rükunda yer alan devlet adamları ve de özellikle devrin ulemaları hakkında bilgi verilmesi amaçlanmıştır. Bu sayede de Âli’nin eserinde yer alan ve Osmanlı bürokrasisinde görev alan devlet adamlarının tasnifinin yapılarak bundan sonraki araştırmalara katkı yapılması amaçlanmıştır. Çalışmanın ana kaynağı Kühü’l-Ahbâr’dır. Eser öncelikle tarafımızdan transkript edilmiş ve akabinde eserde yer alan ve Âli’nin biyografisi hakkında bilgi verdiği devlet adamları bilgisayarda excell programına aktarılmış daha sonra ise elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Bu çalışmayla birlikte Osmanlı devlet teşkilatında yer alan ve Âli tarafından zikredilen devlet adamları yeniden gün yüzüne çıkartılmış olacaktır. Zira çalışmada Âli’nin zikrettiği devlet adamları içerisinde yer alan kadıasker, şeyhülislâm, müftü, kadı, tarihçi, şair ve hekimler tablo halinde belirtilmiştir. Yine çalışmada Âli tarafından zikredilen Osmanlı medreseleri de tabloya aktarılmıştır. Çalışmayla birlikte tasnif edilerek tablo haline getirilen Osmanlı devlet adamlarının ve de medreselerin bundan sonra yapılacak olan araştırmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Ağrı/TÜRKİYE, E-Posta: aaydin@agri.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6811-0917.

GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ'NİN KÜNHÜ'L-AHBÂR'INDA YER ALAN OSMANLI DEVLET ADAMLARI

Anahtar Kelimeler: Gelibolulu Mustafa Âlî, Künhü'l Ahbâr, Osmanlı Devlet Adamları, Ulema, Bürokrasi.

OTTOMAN STATESMEN IN GELIBOLU MUSTAFA ALI'S KUNHU'L-AKHBAR

ABSTRACT

Gelibolulu Mustafa Ali was an important statesman and author who lived in the 16th century Ottoman Empire. Mustafa Ali was born in Gelibolu and completed his primary education there. Mustafa Ali, who completed his madrasah education at the age of twenty, later served in various positions in the Ottoman Empire until his death. The valuable aspect of Mustafa Ali for today's historiography is his authorship. Mustafa Ali has nearly sixty works written in various fields. Mustafa Ali from Gelibolu adopted as his guide the understanding of historiography based on sources such as İdris Bitlisi, Kemalpashazade and Hoca Sadeddin Efendi, who lived in the period before him and were an important stage in Ottoman historiography.

The most important work of Gelibolu Mustafa Ali, which brought him fame, is Kunhu'l-Akhbar. Because of the aforementioned work, Mustafa Ali was remembered as one of the most important Ottoman historians of the 16th century. Mustafa Ali wrote Kunhu'l-Akhbar between 1591-1598 and composed his work in four parts. Mustafa Ali states that he wrote his work with the aim of bringing perfection to the science of history. Kunhu'l-Akhbar is a work based on world history. In the first volume of the work, the author provides information about the events from creation to the time of the Prophet Muhammad, in the second volume, the Umayyad and Abbasid periods, and in the third volume, the history of the Turkish and Mongol dynasties. The fourth part of Kunhu'l-Akhbar, written by Mustafa Ali in his unique style, covers Ottoman history. In the fourth part of his work, Ali talks about the events, statesmen, poets and scholars from the emergence of the Ottoman State until the Egri campaign in 1598. While preparing his Kunhu'l-Akhbar, Mustafa Ali made use of approximately six hundred sources, some of which we cannot access today. Mustafa Ali saw the originals of many of his sources, was personally involved in some historical events, was in the company of some poets and listened to their works. He also narrated the anthologies he listened to in his work. While using information based on knowledge, Ali first criticized it himself and then interpreted it and incorporated it into his work.

In this study, it is aimed to give information about the statesmen and especially the scholars of the period in the fourth section of Mustafa Ali's masterpiece Kunhu'l-Akhbâr. In this way, it is aimed to contribute to future research by classifying the statesmen who took part in Ali's work and who served in the Ottoman bureaucracy. The main source of the study is Kunhu'l-Akhbar. The work was first transcribed by us and then the statesmen in the work, whose biography Ali gave information about, were transferred to the Excel program on the computer and then the obtained data was evaluated by the content analysis method. With this study, the statesmen who took part in the Ottoman state organization and were mentioned by Ali will be brought to light again. Because in the study, the statesmen mentioned by Ali, such as judges, sheikhs al-Islam, mufti, judges, historians, poets and physicians, are listed in a table. Again, the Ottoman madrasahs mentioned by Ali in the study were also transferred to the table. It is thought that the Ottoman statesmen and madrasahs that were classified and tabulated with the study will contribute to future research.

Keywords: Gelibolulu Mustafa Ali, Künhü'l Ahbar, Ottoman Statesmen, Purchase, Bureaucracy.

GİRİŞ

Gelibolulu Mustafa Âlî 16. yüzyılın sonlarında yaşamış önemli bir Osmanlı aydını ve aynı zamanda bürokrattır. Mustafa Âlî, hayalindeki devlet görevine bir türlü terfi edememiş olsa da yayınlamış olduğu altmış civarındaki eserleriyle günümüzde de adından söz ettiren önemli bir Osmanlı aydınıdır. Bu sebepten dolayı da günümüze kadar onun hakkında çok sayıda çalışma yapılmıştır.¹ Bu çalışmada ise Âlî'nin Künhü'l-Ahbâr adlı başyapıtının dördüncü rüknünde (bölüm) yer alan devlet adamları ve de özellikle ulemalar hakkında bilgi verilmesi amaçlanmıştır. Bu sayede de Âlî'nin eserinde yer alan ve Osmanlı bürokrasisinde yer alan devlet adamlarının tasnifinin yapılarak bundan sonraki araştırmalara katkı yapılması amaçlanmıştır. Çalışmanın ana kaynağı Künhü'l-Ahbâr'dır. Eser öncelikle tarafımızdan transkript edilmiş ve akabinde eserde yer alan ve Âlî'nin biyografisi hakkında bilgi verdiği devlet adamları bilgisayarda excell programına aktarılmış daha sonra ise elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Bu çalışmayla birlikte Osmanlı devlet teşkilatında yer alan ve Âlî tarafından zikredilen devlet adamları yeniden gün yüzüne çıkartılmış olacaktır. Çalışmada öncelikle Âlî tarafından yazılan eserlere göre müellifin hayatı ve yapmış olduğu görevler hakkında

¹ Mustafa Âlî hakkında yapılan bazı araştırmalar için bkz. Andreas Tietze, *Mustafa Âlî's Description of Cairo of 1599*, Wien 1975; Mustafa İsen, *Gelibolulu Mustafa Âlî*, Ankara 1988; Mustafa İsen, *Gelibolulu Âlî, Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, Ankara 1994; Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âlî, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, (Çeviren: Ayla Ortaç), İstanbul 1996; H., Mustafa Eravcı, *Âlî's Nusret-nâme*, (Basılmamış Doktora tezi), Edinburgh 1998.

kısaca bilgi verilmiştir. Daha sonra ise Âlî'nin günümüzde de önemli bir müverrih olarak adlandırılmasına sebep olan eseri *Kühü'l-Ahbâr*'ı hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Çalışmanın son bölümünde ise Âlî'nin *Kühü'l-Ahbâr*'ının dördüncü rüknünde yer alan devlet adamları tasnif edilmiştir.

1. Mustafa Âlî'nin Hayatı

Gelibolulu Mustafa Âlî, 16. yüzyılın en önemli Osmanlı tarihçilerinden biridir. Mustafa Âlî, Hoca Ahmed bin Abdullah'ın en büyük oğludur.² Âlî, kendi ifadesiyle 24-25 Nisan 1541 gecesinin uğursuz bir saatinde Gelibolu'da dünyaya gelmiş ve burada büyümüştür.³ Gelibolu'da büyümesi onun ileriki yaşamı üzerinde çok etkili olmuştur. Zira bölgede çok sayıda bulunan ulema ve mutasavvıf, onu etkilemiştir. Altı yaşında medreseye başlayan Âlî, 1552-1553 tarihinde Habib-i Hamidi'den kâfiye dersi almıştır.⁴ Âlî, on yedi yaşında Gelibolulu Surûri'den tefsir ve fıkıh, Sinan Halife'den mantık, kelâm ve meânî derslerini almıştır. İlk yıllarında çeşmi mahlasını kullanan Mustafa, artık Âlî mahlasını kullanmaya başlamıştır.⁵

Yirmi yaşında medrese eğitimini tamamlayan Mustafa Âlî, kadı olmak için beklerken yani mülâzemet görevi esnasında⁶ ilk eseri olan *Mihr ü Mâh*'ı 1560-1561 tarihinde yazarak Kütahya Sancakbeyi olan Şehzade Selim'e sunmuştur.⁷ 1532-1563 tarihinde ise onun ileriki yaşamı üzerinde çok etkisi olacak olan Şam Beylerbeyi Lala Mustafa Paşa'nın divan kâtibi olmuştur. Paşanın Yemen serdarlığına tayin edilmesi üzerine de onun sır kâtibi olarak 1568-1569 tarihinde Mısır'a gitmiştir.⁸ Lala Mustafa Paşa'nın Yemen serdarlığından azledilmesi üzerine sır kâtibi olarak yazmış olduğu mektuplar yüzünden teftiş edilmiştir.⁹ Âlî teftiştten Saruhan sancakbeyi olan Şehzade Murad'a sığınması sayesinde kurtulmuştur. Bir müddet Şehzade Murad'ın yanında kalan Âlî bu esnada *Mihr ü Vefâ* ve *Nadirü'l-Mehârib* adlı eserlerini Şehzade Murad'a sunmuştur. Yine bu esnada daha önceden kaleme almış olduğu *Rahatü'n-nüfus* adlı eserini (1569-1570) genişleterek tercüme etmiştir.¹⁰

Mustafa Âlî, Şehzade Murad'ın şefaati ve Şeyh Muslihiddin bin Nureddin'in aracılığı ile *Heft Meclisi* adlı eserini İstanbul'da Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa'ya sunmuştur.¹¹ Mustafa Âlî, Helf Meclisi'ni Sokullu Mehmet Paşa'ya sunarken karşılığında terfi ve maddi destek beklediğini şöyle açıklamıştır:

Eyledim Zinde nâm-ı Paşa'yı

Sâ'atı haşre dek kıyâmete dek

Çok mudur himmet etse dirliğime

*Tâ otuz kırk bin ze'âmete dek*¹²

Fakat Mustafa Âlî umduğu terfi ve maddi desteği alamamış kendi ifadesiyle "*senin bunca ma'ârif-u kemâlâtla payitaht-ı aliyyede yerin yoktur*" denilerek Bosna Beylerbeyi Ferhat Paşa'nın divan kâtipliğine atanmıştır.¹³

II. Selim'in vefatına kadar yaklaşık sekiz yıl serhat boylarında kalan Mustafa Âlî, III. Murad'ın cülusu üzerine İstanbul'a gelmiş ve padişaha *Zübbetü't-Tevârih* adlı eserini takdim etmiştir. Fakat umduğu karşılığı yine alamamış ve yeniden Bosna'ya dönmüştür.¹⁴ Mustafa Âlî, Lala Mustafa Paşa'nın Gürcistan ve Şirvan seferine serdar tayin edilmesi üzerine Hoca Sadeddin Efendi'nin aracılığı ile yeniden Lala Mustafa Paşa'nın emrine girmiş ve onun divan kâtipliği görevine tayin olmuştur.¹⁵ İki yıl boyunca Lala Mustafa Paşa'ya başarılı şekilde hizmet eden Âlî, bu süre zarfında pek çok hadiseye bizzat şahit olmuş, çok sayıda mektubu ve fetihnameyi yazmıştır. Âlî, yapmış olduğu hizmetlerden dolayı öncelikle Lala Mustafa Paşa aracılığı ile defterdarlık görevi talebinde bulunmuş talebi karşılanmayınca da bizzat kendisi padişaktan nişancılık talebinde bulunmuştur. Fakat Âlî'nin her iki isteği de karşılanmamıştır.¹⁶

Mustafa Âlî, hamisi Lala Mustafa Paşa'nın görevden azledilmesi ve Sinan Paşa'nın serdarlığa tayini ile birlikte gözden düşmüş ve 1578-1579 tarihinde Halep Tımar Defterdarlığı ile görevlendirilmiştir.¹⁷ Halep'te

² Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühü'l-Ahbâr*, İstanbul 1285, IV. Rükun, s. 1.

³ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Nüshatü's-Selâtin*, Yeni Câmi ktb, nr.1014, s. 126a-b.

⁴ H.Mustafa Eravcı, "Gelibolulu Mustafa Âlî Ve "Heft Meclis" Adlı Eseri", *Tarih Okulu*, S. VI, Nisan 2010, s. 2.

⁵ Ahdî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, Halet Efendi eki ktb., nr.107, s. 155b.

⁶ Mustafa Âlî, *Nüshatü's-Selâtin*, s. 128b.

⁷ Mustafa Âlî, *age*, s. 379b-380; Nihal Atsız, *Âlî Bibliyografyası*, İstanbul 1968, s. 1.

⁸ Mustafa Âlî, *age*, s. 403a; Atsız, *age*, s. 2.

⁹ Ahmet Aydın, *Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Kühü'l-Ahbârı'nın IV. Rükününün Kaynakları*, Erzurum 2023, s. 3.

¹⁰ Atsız, *age*, s. 3; Bekir Kütükoğlu, "Âlî Mustafa Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 1989, s. 411.

¹¹ Mustafa Âlî, *Nüshatü's-Selâtin*, s. 144a-b.

¹² Gelibolulu Mustafa Âlî, *Heft Meclisi*, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi, nr.2086, s. 24b.

¹³ Mustafa Âlî, *Nüshatü's-Selâtin*, s. 144b.

¹⁴ Kütükoğlu, *agm*, s. 414.

¹⁵ Atsız, *age*, s. 4.

¹⁶ Mustafa Âlî, *Nüshatü's-Selâtin*, s. 163a.

¹⁷ Aydın, *age*, s. 4.

GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ'NİN KÜNHÜ'L-AHBÂR'INDA YER ALAN OSMANLI DEVLET ADAMLARI

bulduğu zaman dilimini Âlî, yazar olarak çok verimli geçirmiştir. Halep'te ilk önce *Menşe'ül-İnşâ*'yı yazan Âlî sonrasında 1570 tarihinde *Rahatü'n-nüfus*'u gözden geçirmiş akabinde ise aynı yıl içerisinde *Tuhfetü's-sulehâ*, *Zübbetü't-tevârih*, *Hilyetü'r-ricâl* ve *Nusret-nâme* adlı eserlerini yazmıştır.¹⁸

1581 tarihinde Halep ve Arap askerleriyle birlikte Van hududunda görevlendirilen Âlî, sürekli halinden şikâyet ederek daha üst görevlere tayin edilmesi için devlet büyüklerine mektuplar yazmıştır. Fakat istediğini bir türlü elde edememiştir. Bir müddet sonra Üveys Paşa'nın vasıtasıyla İstanbul'a gelerek *Nusret-nâme* ve Şehzade Sultan Mehmed'in sünnet düğününde yazdığı *Câmi'ül-l-hubûr der Mecâlis-i sûr* adlı eserlerini padişaha takdim etmiştir. Nusret-nâme'si Padişah tarafından beğenilse de Âlî istediği terfi yine alamamış hatta Halep Defterdarlığı'ndan da azledilmiştir.¹⁹ İki yıl boyunca herhangi bir görevi bulunmayan Âlî, 1585 tarihinde Tebriz seferine gönderilen Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Erzurum Hazine Defterdarlığı'na tayin edilmiştir.²⁰ Altı ay Erzurum'da kalan Âlî akabinde Bağdat Mal Defterdarlığı'na tayin edilmiş ve buradan da bir müddet sonra azledilerek İstanbul'a dönmüştür.²¹

1587 tarihinde *Kava'idü'l-mecâlis* adlı eserini yazan Âlî, 1589 tarihinde Sivas Defterdarlığı'na tayin olunmuştur. Sivas'ta iken *Nevaridü'l-hikem* adlı eserini yazan Âlî yine buradayken *Riyazü's-sâlikin* adlı eserinin son düzeltmelerini yapmıştır.²² 1592 tarihinde Yeniçeri Kâtipliğine tayin edilen Âlî, 28 Ocak 1595 tarihinde III. Mehmed tahta cülus ederken Yeniçeri Kâtibi olarak cülus töreninde hazır bulunmuştur.

Âlî son döneminde yazmaya başladığı ve bu çalışmaya konu olan *Künhü'l-Ahbâr* adlı eserine bol kaynak bulabileceği ümidiyle Mısır Defterdarlığı'na tayin edilmek istese de kendisine önce Amasya Sancakbeyliği ve Rum Defterdarlığı verilmiş akabinde ise Kayseri'ye tayin olmuştur. Kayseri'de bulunduğu esnada *Mehâsinü'l-âdâb* adlı eserini yazmıştır. Kayseri'den hiç başlayamadığı Şam Beylerbeyliğine oradan da Cidde Beylerbeyliğine atanan Âlî, son eseri olan *Mevâ'idü'l-nefâis*'i Mekke'de tamamlamış 1008 Rabiulahir'de muhtemelen 1600 yılında Cidde'de vefat etmiştir.²³ Ömrünün son yılına kadar devlet hizmetinde görev yapan Âlî, bir türlü istediği yüksek mevkili terfiye nail olamamıştır.

2. Künhü'l-Ahbâr

Künhü'l-Ahbâr Mustafa Âlî'nin en önemli eseridir. Tarihlerin özeti manasına gelen Künhü'l-Ahbâr, muhtemelen 1591-1598 tarihleri arasında yazılmıştır. El yazma nüshası yaklaşık bin sayfa olan Künhü'l-Ahbâr dört rükünden meydana gelmektedir. Eserine mukaddime ile başlayan Âlî, birinci bölümde Hz. Âdem'den Hz. Yusuf'a kadar geçen peygamber ve hanedanlardan, ikinci bölümde Hz. İsa ve Hz. Muhammed'e kadar gelen peygamberlerden, sahabelerden, on iki imamdan ve İran hanedanlarından, üçüncü bölümde Emeviler ve Abbasiler dâhil çok sayıda Müslüman hanedanının tarihinden dördüncü bölümdeyse Osmanlı Devleti'nin zuhurundan 1598 tarihindeki Eğri seferine kadar ki hadiselerden, önemli devlet adamlarından, şair ve âlimlerden bahseder.

Künhü'l-Ahbâr, Osmanlı tarih yazıcılığındaki önemli bir merhaledir. Mustafa Âlî; İdris-i Bitlisi, Kemâlpaşazâde ve Hoca Sadeddin Efendi tarafından uygulanan tarihçilik anlayışını devam ettirmiştir. Bu minvalde Mustafa Âlî, Künhü'l-Ahbâr'ı kaleme alırken menkıbe ve rivayetlere dayanan tarih anlayışı yerine kaynaklara dayanan tarih anlayışını kendine rehber edinmiştir. Müellif bu anlamda bazıları bugün mevcut olmayan altı yüz civarında kaynaktan istifade etmiştir. Âlî dönemin bazı şair tezkirelerini ise bizzat duyarak eserinde zikretmiştir. Müellif eserinde devlet görevindeyken eriştiği birinci el kaynakları ve malumata dayanan bilgileri kullanmıştır. Âlî malumata dayanan bilgileri kullanırken önce kendisi tenkit etmiş daha sonra da yorumlayarak eserine derç etmiştir.

Gelibolulu Mustafa Âlî, Künhü'l-Ahbâr'ıyla Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu bozulmaya dikkat çekmeye çalışmıştır. Âlî bu minvalde Osmanlı Devleti yöneticilerini ve aydın kesimini uyararak tekrar eski günlere dönmeyi amaçlamıştır. Yine Âlî önemli devlet adamlarının ve ulemanın hayatı hakkında bilgi vererek onların unutulmamasını sağlamış ve aynı zamanda Osmanlı biyografî geleneğine müstesna bir katkıda bulunmuştur.

3. Künhü'l-Ahbâr'da Yer Alan Devlet Adamları

Mustafa Âlî, Künhü'l-Ahbâr'ında Osmanlı padişahları, şehzadeleri, vezir-i azâmlar, vezirler, kadiaskerler, kadılar, ulemalar, şairler vb. çok sayıda devlet erkânı hakkında bilgi vermiştir. Çalışmada Âlî'nin eserinin dördüncü rükunda bulunan tüm devlet adamları tarafımızdan bilgisayar yardımıyla excell programına aktarılmıştır. Âlî'nin zikrettiği devlet adamları excelle aktarılırken de öncelikle isimleri, doğum yerleri ve

¹⁸ Atsız, *age*, s. 4.

¹⁹ Atsız, *age*, s. 4-5.

²⁰ Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, s. 414b.

²¹ Mustafa Âlî, *age*, s. 417b.

²² Mustafa Âlî, *Nüshatü's-Selâtin*, s. 130a.

²³ Kütükoğlu, *agm*, s. 414.

meslekleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada Âlî tarafından zikredilen 600'e yakın devlet adamı hakkında önemli biyografik bilgiler tespit edilmiştir.

Künhü'l-Ahbâr'ın dördüncü rûknü yukarıda da zikredildiği üzere 1598 Eğri seferine kadarki Osmanlı tarihi ve padişahları hakkında bilgi ihtiva etmektedir. Âlî tarafından ismi zikredilerek hakkında bilgi verilen tek padişah I. Murad Han'dır. Âlî eserinde Sultan Murad Han'ı "Murad nam ile müsemma üç şehriyar-ı kiti-sitanın evvelidir" şeklinde zikreder.²⁴ Âlî eserinde II. Mehmed Han'ın oğlu Şehzade Cem Sultan ve II. Bâyezîd Han'ın oğlu Şehzade Korkut Sultan'ın kısa biyografisine de değinmiştir. Âlî, Şehzade Cem Sultan'ın divanına malik olduğunu belirterek onun hakkında şu dörtlüğü zikreder;

Taşlarla döğüntüp yürür âb-ı revân-ı gör

Rahm eyledi bu hâlîme kevn ü mekânı gör

Oldu yüzümün bürcacı ol zülf-i semene-sâ

Sühhâne kadîren çecala'le-leyla libâsen²⁵

Âlî, Şehzade Korkut Sultan hakkında ise Sultan Bâyezîd merhumun Sultan Selim'den mühter ve Sultan Ahmed'den gühter olan oğlu diyerek onun hakkında da eserine şu dörtlüğü kaydetmiştir;

Tâc u kabâyî terk idüp, üryan olayın bir zemân

Gurbette seyrân eyleyüb mihmân olayın bir zamân

Ceng rebabun sohbeti mutrib tamâm oldu hemân

Bezm-i belâda ney gibi nâlan olayın bir zamân²⁶

Âlî, eserinde divan üyeliği yapan çok sayıda yüksek rütbeli devlet görevlisi hakkında da bilgi vermiştir. Âlî tarafından vezirlik ve vezir-i azamlık görevini ifa eden Mevlana Halil Hayrüddin Paşa (Orhan Gazi ve I. Murad devri), Veliyyü'd-din oğlu Ahmed Paşa (II. Mehmed devri), Hekim Yakup (II. Mehmed devri), Mevlana İbrahim bin Halil (II. Bâyezîd devri), Mevlana Sinaü'd-din Yusuf bin Hızır Bey (II. Mehmed devri) ve Mevlana Baraberos Hayreddin Paşa'nın önemli kaptanlarından biri olan ve *Miratü'l-Memalik*'in yazarı Seydi Ali Reis'in biyografisi de Âlî tarafından kaydedilmiştir. Âlî eserinde ayrıca Cem Sultan'ın defterdarları Haydar Çelebi ve Şâhidî'yle Sultan Bâyezîd oğlu Mehmed'in Kefe defterdarı Zihni, Sultan Bâyezîd'in Amasya'daki defterdarı Tâcî ve Sultan I. Selim devri defterdarı olan Mevlana Abdulvehhab hakkında da bilgi vermiştir.

Âlî, Künhü'l-Ahbâr'ında özellikle kadıasker, nişancı, müftü, şeyhülislâm gibi önemli makamlardaki ulemayla birlikte halk nazarında itibar görmüş çok sayıda ulemayı da eserinde zikretmiştir. Âlî'nin zikrettiği kadıasker, müftü ve şeyhülislamlar şunlardır;

Tablo 1. Künhü'l-Ahbâr'da Zikredilen Kadıasker/Şeyhülislâm, Müftü ve Nişancılar

İsim	Yaptığı Görevler
Cafer Çelebi İtaç Zade	Anadolu Kadıaskeri
Mevlana Ahmed	Manisa ve Bursa Kadılığı, Anadolu ve Rumeli Kadıaskeri
Mevlana Cafer Efendi	Anadolu Kadıaskeri
Mevlana Muhammed bin Güllük	Gelibolu kadısı, Bursa kadısı, Kadıasker, Anadolu Kadıaskeri
Mevlana Mecdü'd-din	Kadıasker
Mevlana Halil	İstanbul Kadısı, Anadolu Kadıaskeri, Rumeli Kadıaskeri
Mevlana Şeyh Muhammed bin İlyas	Mısır Kadısı, Anadolu Kadıaskeri, İstanbul Müftüsü, Rumeli Kadıaskeri,
Mevlana Muhyi'd-din bin Manisa Abdulkerim	İstanbul kadısı, Kadıasker, Şeyhülislâm
Mevlana Mahmud bin Şeyh Muhammed	Bursa kadısı, Anadolu Kadıaskeri
Mevlana Muhammed Şah bin Ali Yusuf Bali	Bursa Kadısı, İstanbul Kadısı, Arab biladı Kadıaskeri, Edirne Kadısı, Anadolu Kadıaskeri, Rumeli Kadıaskeri, Kadıasker
Mevlana Bahâü'd-din Şeyh Lutfullah	Kadıasker

²⁴ Mustafa Âlî, *Künhü'l Ahbâr*, s. 65.

²⁵ Mustafa Âlî, *age*, s. 192b.

²⁶ Mustafa Âlî, *age*, s. 182b.

GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ'NİN KÜNHÜ'L-AHBÂR'INDA YER ALAN OSMANLI DEVLET ADAMLARI

Mevlana Şemsü'd-din Ahmed bin İsmail el Gürani	Kadıasker, Bursa Kadısı, Müftü,
Mevlana Muslihü'd-din Kastalani	Bursa, Edirne ve İstanbul Kadılığı, Mansure Askeri Kadılığı, Kadıasker
Mevlana Seyyidi Muhammed bin Muhammed	İstanbul Kadısı, Anadolu Kadıaskeri, Mısır Kadısı.
Mevlana Süleyman Çelebi	Mansure Askeri Kadısı
Şeyh Bedrü'd-din	Kazasker [Musa Çelebi'nin]
Molla Hüsvrev	Galata ve Üsküdar Kadısı
Mevlana Nurü'd-din	İstanbul Kadısı, Rumeli Kadıaskeri
Mevlana Abdulvasi bin Hızır	Bursa Kadısı, İstanbul Kadısı, Anadolu Kadıaskeri, Rumeli Kadıaskeri,
Mevlana Muslihü'd-din	Bursa Kadısı, Edirne Kadısı, Anadolu ve Rumeli Kazaskeri
Mevlana Muhammed bin Abdulkadir	Kahire Kadısı, Anadolu Mansure Askeri.
Mevlana Abdu'r-rahman bin Ali Mü'eyyed	Edirne Kadısı, Anadolu Kazaskeri, Rumeli Kazaskeri, Karaferye Kadılığı
Mevlana Âläü'd-din	Ankara Kadılığı, Bursa Kadılığı, Anadolu Kadıaskeri
Mevlana Rukneddin Muhammed Zeyrek	Bursa Kadısı, Edirne Kadısı, İstanbul Kadısı, Anadolu, Kazaskeri, Rumeli Kazaskeri, Kadıasker
Mevlana Muhammed Mahmud bin Muhammed	Anadolu Kazaskeri
Fatih'in nişancısı Mevlana Tacü'd-din Mevlana Hızır Şah	Nişancı
Kemâlpaşazâde	Edirne Kadısı, Anadolu Kazaskeri, İstanbul Müftüsü

Tablo 1'de zikredilen devlet adamları Âlî'nin biyografisine yer verdiği kadıasker, şeyhülislâm, müftü ve nişancılarından meydana gelmektedir. Kadıaskerlik makamına atanmayan kadılar tabloya dâhil edilmemiştir. Tablo incelendiği zaman kadıaskerlik makamına gelebilmek için öncelikle İznik, Bursa, Edirne, İstanbul kadılığı, Anadolu kadıaskerliği ve Rumeli kadıaskerliğinin yapılması gerektiği görülmektedir. Tabloda zikredilen birçok kadıasker zikredilen basamaklarda görev yaparak kadıaskerliğe terfi etmişlerdir. Tabloda zikredilen önemli kadıaskerlerden biri Mevlana İbrahim bin Halil'dir. Mevlana İbrahim, Çandarlı Halil Paşa'nın oğlu olup II. Bâyezîd Han zamanında Rumeli kadıaskerliği makamına tayin olunmuştur.²⁷ Yine Âlî tabloda yer alan ve II. Murad, II. Mehmed ve II. Bâyezîd devrinin önemli uleması arasında yer alan Mevlana Şemsü'd-din Ahmed bin İsmail el Gürani'nin hayatı ve saraydaki konumu hakkında da kıymetli malumatlar vermiştir.²⁸

Osmanlı Devleti'nin devlet teşkilatı Orhan Bey zamanından teşekkül ettirmeye başlanmıştır. Bu bağlamda Orhan Bey zamanından itibaren hukuki uyumsuzlukları çözümlenmek için kadı tayin edilmeye başlanmıştır. Âlî, Kühü'l-Ahbâr'ında çok sayıda kadı hakkında bilgi vermiştir. Müellif eserinde genellikle ilgili kadının memleketi, hocaları ve görev yaptığı medreseler ve kadılıklar hakkında kısa ama önemli bilgiler vermiştir. Âlî tarafından zikredilen ve Osmanlı ülkesinde kadılık yapan devlet adamları şunlardır;

Tablo 2. Kühü'l-Ahbâr'da Zikredilen ve Kadılık Yapan Bazı Ulemalar

İsim	Nereli	Görevleri
Kınalızade Hasan Çelebi	...	Halep, Basra, Mısır, Edirne ve Bursa Kadılığı
Bâli-Zâde Âlî Çelebi	...	Manisa Müftülüğü ve Maraş Kadılığı
Mevlana Abdullâh Gazâlî Zâde	...	Selanik, Sudikisi, Eyüp, Galata Kadılığı, Kahire Evkâf Müfettişi
Mevlana Yakup	...	Bağdat Kadılığı
Mevlana Muhammed bin Ebu's-su'ud	...	Şam, Halep Kadılığı
Mevlana Şeh Muhammed İbnü Hazım	Karahisar	Kahire, Edirne ve İstanbul Kadılığı
Mevlana Muslihü'd-din bin Muhyi'd-din	...	Bursa, Edirne, İstanbul, Medine Kadılığı
Mevlana Salih bin Celâl Tokâti	...	Şam ve Mısır Zatü'l-ehram Kadılığı
Mevlana İsamü'd-din Ebu'l Hayr Ahmed bin Muslihü'd-din	...	Bursa, Halep ve İstanbul Kadılığı

²⁷ Mustafa Âlî, *age*, s. 138b-139.

²⁸ Mustafa Âlî, *age*, s. 226-228.

Mevlana Ebu's-suud Muhammed bin Mustafa	...	Bursa, ve İstanbul Kadılığı
Mevlana Mahmud	...	Kahire Kadılığı
Mevlana Âläü'd-din Emrullâh bin Muhammed	Isparta	Şam, Bursa, Edirne ve İstanbul Kadılığı
Mevlana Muhyi'd-din	...	Halep Kadılığı, Amasya Müftülüğü
Âli ümmi veled-zâde	...	Halep Kadılığı
Mevlana Kemâlu'd-din Dede Halife	Sonsa Kasabası	Diyâr-ı reb'a'ya Müftülüğü
Mevlana Abdülbaki bin Alaü'd-din Çelebi	...	Halep, Mekke, Bursa, Kahire Kadılığı
Mevlana Tâcü'd-din İbrahim bin Abdullah	...	Amasya Müftülüğü
Molla Ata'ullah Şah Selim	Birgi/Aydın	İstanbul Kadılığı
Mevlana Muhyi'd-din	...	Bağdat Kadılığı
Mevlana Şemsü'd-din Ahmet Karamani	...	Medine-i Münevvere Kadılığı
Mevlana Tacü'd-din Hamidi	Hamit vilayeti	Amasya Fetvası
Mevlana Mehemed bin Hasan	Samsun	Halep Kadılığı
Mevlana Abdurrahman	...	Medine ve Halep Kadılığı
İsamü'd-din Ebu'l-Hayr Ahmed bin Müslihü'd-din	...	Bursa ve İstanbul Kadılığı
Mevlana Hekim zade Muhiddin	...	Medine-i Münevvere Kadılığı
Mevlana Müslihü'd-din bin Hisâm	...	Bursa Müftüsü
Muhammed Şah bin Yegan	...	Bursa Kadılığı
Mevlana Şemsü'd-din Ahmed	...	Busra Kadılığı
Mevlana Yusuf bin Hüseyin	...	Bursa ve İstanbul Kadılığı
Mevlana Müslihü'd-din bin Evhadü'd-din	Yarhisar	İstanbul Kadılığı
Mevlana Gıyasü'd-din Paşa Çelebi	...	Amasya Müftülüğü
Mevlana Pir Ahmed Çelebi	...	Halep Kadılığı
Mevlana Ali bin Salih	...	Bursa Kadılığı,
Mevlana Şeyh Muhammed bin Kutbu'd-din Muhammed	...	Halep, Edirne, İstanbul Kadısı, Anadolu kadaskeri
Mevlana Muhyi'd-din	...	Bursa ve Edirne Kadılığı
Kasım Kadızade	Kastamonu	Bursa Kadılığı
Mevlana Kivâmü'd-din Ka'sım ibni Ahmed el Cemali	...	İstanbul Kadılığı
Molla Âläü'd-din Arabî	...	İstanbul Müftülüğü
Mevlana Seyyid İbrahim	Acemli	Amasya Müftülüğü
Hace Zade	...	Kestel, Edirne ve İstanbul Kadılığı, Bursa Müftülüğü
Molla Âläü'd-din	...	Bursa Kadılığı, Anadolu Mansure Askeri Kadılığı
Mevlana Sadullah bin İsa	Kastamonu	İstanbul Kadılığı, İstanbul Müftülüğü
Mevlana Yusuf	Gence	Amasya Müftülüğü
Mevlana Muhyi'd-din	Acemli	Edirne Kadılığı
Mevlana Şemsü'd-din Ahmed	...	Amasya Müftülüğü
Mevlana Muhammed bin Pir Muhammed Paşayı Cemali	...	Edirne Kadılığı
Mevlana Hızır Şah bin Âläü'd-din bin Hacı Hasan	...	Bazı kasabalarda kadılık yaptı.
Mevlana Muhammed bin Hacı Hasan	...	Kütahya Kadılığı
Mevlana Ahmed Paşa bin Veliyyü'ddin	...	Amid ve Amasya Kadılığı
Mevlana Hasan bin Abdussamed	Samsun	İstanbul Kadılığı
Mevlana Muhammed bin Zeyrek	...	Bazı kasabalarda Kadılık
Şeyh Muhyi'd-din	...	Çeşitli yerlerde Kadılık
Şeyh Abid Çelebi	...	Çeşitli yerlerde Kadılık
Mevlana Muhammed Bedrü'd-din	Sultanönü	Bursa Kadılığı
Mevlana Şemsü'd-din Ahmed	Bolu	Şam Kadılığı
Mevlana Fahru'd-din İsrafil Zade	...	Şam Kadılığı
Mevlana Fazlu'llah	...	Gökbüze kasabası Kadısı

GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ'NİN KÜNHÜ'L-AHBÂR'INDA YER ALAN OSMANLI DEVLET ADAMLARI

Mevlana Âlaü'd-din İsfahani	...	Bazı kasabalarda Kadılık
Mevlana Kara Haydar	...	Halep Kadılığı
Mevlana Abdulkadir	...	Bursa Kadılığı, Anadolu Mansure Askeri Kadısı, İstanbul Müftülüğü
Mevlana Hasan Çelebi Aşcızade	Gelibolu	Bursa Kadılığı
Mevlana Muhammed	...	Dımaşk, Şam, Bursa ve Edirne Kadılığı
Mevlana Şemsü'd-din Ahmed	...	Şam Kadılığı
Mevlana Muhammed bin Abdullah	...	Dımaşk ve Mısır Kadılığı
Mevlana Şemsü'd-din Ahmed	...	Bursa Kadılığı
Mevlana Mahmud bin Abdullah	...	Edirne Kadılığı
Mevlana Ahizade Yusuf Çelebi	Aydın	Trabzon Müftülüğü
Mevlana Muhammed Yakub	...	Selanik ve Bursa Kadılığı
Mevlana Abdulkadir	...	Kahire Kadılığı
Mevlana Hızır Bey bin Celaü'd-din	Seferhisar	Seferhisar, İnegöl Kadısı ve İstanbul Kadılığı, İstanbulun ilk kadısı
Mevlana İbnü'l-Leys	...	Şam Kadılığı
Mevlana Ali bin Yusuf el-Fenari	...	Bursa Kadılığı, Kadıaskerlik, Rumeli Kadılığı
Mevlana Müslihü'd-din ibnü Birgi	...	Edirne Kadılığı
Mevlana Seyyidi	...	İstanbul Kadılığı
Mevlana Mehemed bin Hasan	...	Edirne Kadılığı
Mevlana Muhyi'd-din bin Âlaü'd-din el-Cemali	...	Edirne Kadılığı
Mevlana Mehemed Bin Hasan	Karaman	Bursa ve İstanbul Kadılığı, Anadolu Kadıaskerliği
Mevlana Muhammed bin Ali bin Yusuf Bali	...	Anadolu ve Rumeli Kadıaskeri, İstanbul Müftülüğü
Mevlana Abdulaziz	...	Halep kadısı, Amasya Müftülüğü
Mevlana Burhanü'd-din	...	Erzincan Kadılığı
Mevlana Âlaü'd-din El Yegani	...	Bursa Müftülüğü
Mevlana İshak Çelebi	Üsküb	Şam Kadılığı
Mevlana Yakub Paşa ibnü Hızır Bey	...	Bursa Kadılığı
Mevlana Muhyi'd-din	...	Mansure Askeri Kadılığı
Mevlana Karabali	Aydın	Bursa Kadılığı
Mevlana Süleyman bin Ali	Karaman	Konya Kadılığı
Mevlana Husame'd-din bin Abdurrahman	...	Bursa Kadılığı
Mevlana İdris bin Kemâl	Kocaeli	Bursa Kadılığı
Mevlana Zeynü'd-din Muhammed bin Muhammed Paşa-i Fenari	...	Tire, Şam ve Halep Kadılığı
Mevlana Tacü'd-din İbrahim	...	Çubuk Kadılığı
Mevlana Şemsü'd-din Muhammed bin Hamza bin Muhammed el Fenari	Fenar	Bursa Kadılığı
Mevlana Yusuf	...	Amasya Müftülüğü
Mevlana Muhammed bin Abdurrahman	...	Kefe Kadılığı
Mevlana Müslihü'd-din	...	Halep ve Mekke Kadılığı
Mevlana Abdurrahman bin Muhammed	...	Kütahya Kadılığı
Mevlana Abdurrahim	...	İstanbul Kadılığı
Ahmed Paşa ibnü Hızır Bey	...	Üsküb Kadılığı
Mevlana Kıvamü'd-din Yusuf	Şiraz	Bağdat Kadılığı
Mevlana Bâyezîd Nakızî	...	Amasya Kadılığı
Mevlana Hasan Çelebi	Karasi	Bursa, Edirne ve İstanbul Kadılığı
Mevlana Sinanü'd-din	...	Amasya Müftülüğü
Mevlana Hidayetu'llah Yar Ali	Acem	Mekke Kadılığı
Şeyh Abdulkerim Nakî Şeyh	Kırmastı	Müftü
Mevlana İlyas bin Yahya bin Hamza-i Rumi	...	Merzifon Kadılığı ve Müftülüğü
Mevlana Yusuf	...	Bursa Kadılığı
Mevlana Abdullatif	Kastamonu	Edirne Kadılığı
Mevlana Yakub-i Seyyidi	...	Edirne Kadılığı

Mevlana Ahmed bin Nurü'd-din	...	Mısır Kadılığı
Muslihü'd-din bin Halil	Taşköprü	Halep Kadılığı
Mevlana Hamidü'd-din Bin Efdalü'd-din	...	Trablus ve Selanik Kadılığı

Tablo 2’de zikredilen devlet adamları Âli’nin biyografisine yer verdiği kadı ve kaza müftülerinden meydana gelmektedir. Tablo 2’nin Osmanlı ilmiye sistemi, kadılık makamı ve zikredilen şehirlerin tarihinin aydınlatılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Tabloya bakıldığı zaman Âli’nin verdiği bilgilerden kadı tayininde genellikle silsilenin takip edildiği yani öncelikle İznik, sonrasında Bursa, Edirne ve nihayetinde İstanbul kadılığına tayin yapıldığı görülmektedir. Tablo da zikredilen Mevlana Halil, Osmanlı Devleti’nin ilk kadısıdır. Âli bu hususu “Kara Halil cebren ta’yin olunmuş bu tarikle hidemât-ı mebrûreye duhül eyleyip devlete irtifa’ı şan bulmuş,... Cendereli Zade mezburun neslinden zuhura gelmiştir” şeklinde zikreder.²⁹ Mevlana Hızır Bey bin Celâü'd-din ise İstanbul şehrine tayin edilen ilk kadıdır. Âli, Mevlana Hızır Bey’in Rum diyarında Seferhisar’da doğduğunu ve Molla Yegan’ın öğrencisi olduğunu belirterek akabinde görevlendirildiği medreseler hakkında malumat vermiştir. Nihayetinde de Hızır Bey’in İstanbul kadılığını “Bi’l-ahire Sultan Mehmed İstanbul’u feth edip Mevlana’ı mezburu ana nasb etti. Akıbet sene selase ve sittin ve semanen mi’ ehudüdunda vefat idüp orada defnedildi” şeklinde zikreder.³⁰

Gelibolulu Mustafa Âli Osmanlı tarihçiliğinin önemli mihenk taşlarından biridir. Âli, Kühnü’l-Ahbâr’ı yazarken çok sayıda tarihçiden ve kaynaktan istifade etmiştir. Âli’nin eserinde tarihçi olarak kaydettiği ve eserlerini zikrettiği bazı tarihçiler şunlardır;

Tablo 3. Kühnü’l-Ahbâr’da Zikredilen Bazı Tarihçiler

İsim	Nereli	Eseri
Firdevsî Rumî	Bursa	Süleymanname [Sultan Bâyezîd emriyle yazılmıştır]
Molla Hamî	Kastamonu	Molla Latifi Tezkiresi ve Mürettep divanı var.[Sultan Mehmed devri]
Ahmedî Da’i	Germiyan	Cengname/Ferahname [Süleyman Şah dönemi]
Aşık Çelebi	Prizren/Kosova	Meşahirü’l-Aras [II.Selim Han’a sunmuştur. Müellif bu eseri sayesinde kayd-ı hayat şartıyla Üsküp kadılığına atanmıştır]
Ahdî	Bağdat	Gülşen-i Şu’ârâ [Selim II devri]
Hoca Sadü’d-din Efendi	İstanbul	Tacü’t-Tevârih [Kuruluştan I. Selim devrine kadar olayları zidreden meşhur Osmanlı tarihi]
Mevlana İbnü’ş-Şeyhü’l Şebesteri	Acemli	60 beyitlik kasidesi var. Müellif kasidesinin I. beyitinde I. Süleyman’ın tahtacülusunu, II. beyitinde ise Rodos’un fethini zikreder.
Kemâlpaşazâde	...	Tevârih-i Âl-i Osman [II. Bâyezîd emriyle yazılan meşhur Osmanlı Tarihi]
İdrîs-i Bitlisî	Bitlis	Hest Bihişt [II. Bâyezîd emriyle Farsça yazılan meşhur Osmanlı tarihi]
Mevlana Ahmedî	...	İskendername
Mevlana Muslihü’d-din Lâri	Lâr/ Şiraz	Mir’âtü’l-edvâr [II. Selim Devri]
İbnü Arabşah	Acem	Timurname

Tablo 3’de yer alan tarihçiler Osmanlı tarihine kaynaklık yapan eserleri neşreden önemli müelliflerdir. Âli eserinde tabloda zikredilen müelliflerin kısa hayat hikâyeleri ve eserleri hakkında önemli bilgiler vermiştir. Yine müellif tabloda da belirtildiği üzere eserlerin muhteviyatı hakkında bilgi vermiş ve kime takdim edildiğini zikretmiştir. Âli eserinde ilk Osmanlı tarihçileri olan Aşıkpaşazade, Ruhî ve Neşrî’yi ismen zikretmekle birlikte Kemâlpaşazâde, İdris-i Bitlisi ve Hoca Sadettin hakkında detaylı malumat vermiştir.

Osmanlı Devleti’nde bilinen ilk medrese Orhan Bey zamanında İznik’te açılan İznik medresesidir. Devletin sınırlarının genişlemesiyle birlikte medrese sayısı artmış ve kısa süre içerisinde ülkenin birçok noktasında yeni medreseler açılmıştır. Âli’nin eseri Osmanlı ülkesinde açılan ve buralarda görevlendirilen müderrisler hakkında bilgi ihtiva etmesi bakımından da mühimdir. Zira Âli, Osmanlı ulemasından bahsederken onların görev yaptığı medreselerin isimlerini de zikretmiştir. Âli tarafından zikredilen medreseler şunlardır;

²⁹ Mustafa Âli, *age*, s. 52.

³⁰ Mustafa Âli, *age*, s. 229-232.

GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ'NİN KÜNHÜ'L-AHBÂR'INDA YER ALAN OSMANLI DEVLET ADAMLARI

Tablo 4. Künhü'l-Ahbâr'da Zikredilen Medreseler

Ahmed Paşa Medresesi [Bursa]	Hoca Sinan Medresesi	Sivrihisar Medresesi
Ak Medrese [Ankara]	Hüdavend Hatun Medresesi [Konya]	Sultan Bâyezîd Han Medresesi [Amasya]
Ali Bey Medresesi [Edirne]	Hüseyiniye Medresesi [Amasya]	Sultan Bâyezîd Han Medresesi [Edirne]
Ali Paşa Medresesi	Hüsrev Paşa Medresesi	Sultan Bâyezîd Han Manastır Medresesi [Bursa]
Amasya Medresesi	İbnü Hacı Hasan Medresesi [İstanbul]	Sultan Bâyezîd Han Medresesi [Bursa]
Atik Medresesi [Edirne]	İbrahim Paşa Medresesi [İstanbul]	Sultan Bâyezîd Han Medresesi [Edirne]
Ayasofya Medresesi	İnegöl Medresesi	Sultan Bâyezîd Han Medresesi [Edirne]
Balıkesir Medresesi	İsa Bey Medresesi [Bursa]	Sultan Bâyezîd Han Medresesi [İstanbul]
Bâyezîd Han Medresesi [Amasya]	İshakiye Medresesi [İnegöl]	Sultan Bâyezîd/Süleyman Medresesi [Dımaşk Şam]
Bâyezîd Han Medresesi [Bursa]	İznik Küçük Medrese	Sultan Mehmed Han Medresesi
Birgi Medresesi[Molla Ataullah Tarafından Yapıtılan]	İznik Medresesi	Sultan Mehmed Han Medresesi [Bursa]
Bolat Medresesi	Kalenderhâne Medresesi [İstanbul]	Sultan Murad Han Medresesi [Bursa]
Canbâziye Medresesi	Kalenderiye Medresesi [İstanbul]	Sultan Selim Han Medresesi
Celâlîye Medresesi	Karaferiye Medresesi	Sultan Süleyman Han'ın Yapıtıldığı medresenin biri
Çankırı Medresesi	Karahisar Medresesi	Sultaniye Medresesi
Çendik Medresesi [Bursa]	Kestel Medresesi [Bursa]	Sultaniye Medresesi [Amasya]
Çifte Medrese [Edirne]	Komşu Medrese [Edirne]	Sultaniye Medresesi [Bursa]
Darü'l-Hadîs Medresesi [Edirne]	Kütahya Medresesi	Süleymaniye Medresesi [Bursa]
Darü'l-Kurrâ Medresesi [Molla Gürani'nin yaptırdığı]	Mahmud Paşa Medresesi [İstanbul]	Şah Melik Medresesi [Edirne]
Darü'l-Kurrâ Medresesi [Sadi Çelebi'nin inşa ettiği]	Manastır Medresesi [Bursa]	Taş Medrese [Edirne]
Davud Paşa Medresesi [İstanbul]	Manisa Medresesi	Tire Medresesi
Ebu Eyüp Ensari Medresesi [İstanbul]	Mehmed Paşa Medresesi	Tire Molla Arab Medresesi
Edirne Medresesi	Mehmed Han Medresesi [Bursa]	Trabzon Medresesi
Esediye Medresesi [Bursa]	Merzifon Medresesi	Üç Şerefeli Medrese [Edirne]
Eynehül İshak Paşa Medresesi	Mevlana Sirâcü'd-din Medresesi [Edirne]	Üsküp İshak Paşa Medresesi
Eyüp Ensârî Medresesine yakın bir yerde yaptırılan medrese	Molla Muhyiddin ibnü'l-el-Hac Hasan Medresesi [İstanbul]	Üsküp İshakiye Medresesi
Eyüp Medresesi	Mudurnu Medresesi	Üsküp Medresesi
Filibe Medresesi	Murad bin Orhan Gazi Medresesi [Bursa]	Vezir Davud Paşa Medresesi [İstanbul]
Gelibolu Medresesi	Murad Paşa Medresesi [İstanbul]	Vezir İbrahim Paşa Medresesi [İstanbul]
Gökbüze Medresesi [Vezir Mustafa Paşa tarafından yaptırılan]	Mustafa Paşa Medresesi [İstanbul]	Vezir Mehmed Paşa Medresesi
Gümüş Medresesi[Amasya Yakınlarında]	Orhan Gazi Medresesi [İznik]	Vezir Mustafa Paşa Medresesi
Hacı Hasan Medresesi [İstanbul]	Oruç Bey Medresesi[Dimetoka]	Vezir Mustafa Paşa Medresesi [İstanbul]
Halebiye Medresesi [Edirne]	Osmancık Medresesi	Yeni Medrese [Edirne]

Hançeriye Medresesi [Bursa]	Sahn-ı Seman Medreseleri [İstanbul]	Yıldırım Bâyezîd Medresesi [Bursa]
Harbiye Medresesi [Edirne]	Selim Han Medresesi [İstanbul]	Zincirli Medrese [Karaman]
Hayrud-din Hâce Medresesi [İstanbul]	Sivas Medresesi	

Tablo 4’de zikredilen medreseler incelenen kaynaktan çıkartılmıştır. Tablo’da belirtilen bazı medreselerin mükerrer olması muhtemeldir. Örneğin Tire Medresesiyle Tire Molla Arab Medresesinin aynı medreseler olması muhtemeldir. Tabloya bakıldığı zaman medreselerin çoğunlukla Bursa, Edirne ve İstanbul’da bulunduğu görülmektedir. Şüphesiz bunun sebebi de ilgili şehirlerin Osmanlı Devleti’ne başkentlik yapmasıdır. Edirne başkent olana kadar medreselerin çoğunluğunun Bursa’da olduğu ve Bursa’nın önemli bir ilim ve irfan merkezi olduğu hemen gözüktür. Edirne’nin başkent yapılmasından sonraysa şehirde çok sayıda medrese açılmıştır. İstanbul’un fethinden sonraysa Osmanlı padişahları, devlet adamları ve ulema tarafından şehirde çok sayıda medrese açılmıştır. Âlî eserinde medreselerin genel yapısı hakkında teferruata girmemiş sadece medresenin kim tarafından nerede yaptırıldığı hususu hakkında malumat vermiştir. Yine Âlî eserinde Osmanlı ulemasının kısa hayat hikâyesini anlatırken onların hangi medreseye ne kadar ücretle müderris tayin edildiğini de belirtmiştir. Tabloda belirtilen medreselerden biri olan İznik Medresesi Osmanlı Devleti tarafından açılan ilk medresedir. Âlî eserinde Mevlana Davudi Kayseri, Mevlana Tacü’-d-din İbrahim ve Mevlana Âläü’-d-din Esved hakkında bilgi verirken ilgili müderrislerin İznik Medresesi’ne tayini hakkında da malumat vermiştir. Âlî müderrislerin medreselere tayini hususunda da son derece kıymetli bilgiler vermiştir. Bu bağlamda müderrislerin öncelikle taşrada göreve başladıkları sonrasında ise Bursa, Edirne ve İstanbul şehrindeki medreselere müderris olarak atandığını, büyük medreselere müderris tayin edilirken de bu silsilenin takip edildiğini zikretmiştir. Âlî, Osmanlı Devleti’nin en önemli medresesi olan Sahn-ı Seman’a yapılan atamaları “semanın birinde müderris”, Edirne Çifte Minareli Medrese’ye yapılanları ise “Çifte medresenin birinde müderris” şeklinde zikretmiştir.

Kühü’l-Ahbâr tarihçiler kadar edebiyatçılar içinde müstesna bir kaynaktır. Âlî eserinde devrin önemli şairlerini ve onlara ait dörtlüklerden örneklerde sunmuştur. Bu bakımdan Âlî’nin eseri Osmanlı edebiyatı hakkında da önemli bilgiler içermektedir. Çalışmada tespit edilen şairlerden bazıları şunlardır;

Tablo 5. Kühü’l-Ahbâr’da Zikredilen Bazı Şairler

İsim	Nereli	İsim	Nereli
Hilâlî	Bursa	Zarîfî	Göynük/Bursa
Süleyman Çelebi	...	Hâşimî	Acemli
Kandî-i Sozî	Siroz	Şâmî	Şam
Habibî	Acemli	Fîgânî Kâramânî	Karaman
Turâbî	Kastamonu	Ahdî	Edirne
Cemili	Türkistan	Cemâlî	Ya Bursa Ya Karaman
Şehdî	...	Niyazî	Bursa
Fehhârî	...	Hasan Mu’id	Karaferya/Yunanistan
Basirî	Acemli	Celîf	Bursa
Vîsâlî	Aydın	Hak-i Rûmî	Manastır/Rumili
Kâtibî	Bursa	Ezherî	Rum/ Akşehir doğumlu
Kebirî	Rumili	Zârî-i Üskübü	Üsküb
Fehhârî	Karaman	Aftâbı	Amasya
Ahî	Rumili Niğbolu	Kemâl-i ümmî	Larende/Karaman
Çâkerî	...	Şevkî	Edirne
Mestî	Edirne	Hârîrî	Bursa
Andelibi	...	Derûnî	...
Temennâyî	Kayseri	Muhtarî	Edirne
Mîhrî	Amasya	Mü’min	Prizren/Rumili
Sehi Bey	...	Fazlî	Kütahya?
Niyazî	Bursa	Sehî Bey	...
Molla Hâkî	Kastamonu	Hasbî	Gedüstan/Germiyan
Senayî	Kastamonu	Hayretî	Vardar Yenicesi /Rumili
Dâ’î	Kastamonu	Ahmedî	...
Mevlana Ahmedî	...	Ahdî	Bağdat
Behiştî	Karıştıran	Ahmedî	...
Emirî	...	Şâmî	Şam

GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ'NİN KÜNHÜ'L-AHBÂR'INDA YER ALAN OSMANLI DEVLET ADAMLARI

Âlî'nin eserindeki dikkat çekici bir başka meslek erbabı da hekimlerdir. Âlî özellikle sarayda yer alan hekimler ve onların bazı tedavi yöntemleri hakkında bilgiler vermiştir. Âlî tarafından zikredilen bazı hekimler şunlardır;

Tablo 6. Künhü'l-Ahbâr'da Zikredilen Bazı Hekimler

İsim	Nereli	Hakkında
Şeyh Gıyasü'd-din bin İbrahim bin Şeyh Ahmed	Halep	İbn Mekkî'den Tıp ilmini öğrenmiştir. Kahire sultanının oğlunun hocalığını yapmıştır. Âlî, Şeyh Gıyasü'd-din'in tıpta hipokrat ve Kalinus-ı andırdığını belirtmiştir.
Hekim Sinan	...	Edirne ve İstanbul hastanelerinde görevli, Sultan Selim devrinde Saray Doktoru
Hekim Şah Muhammed	Kazvin	Aynı zamanda tefsir kitabı var
Mevlana Hayru'd-din Hızır	...	Atüfi diye meşhur. Cuma günleri İstanbul camilerinde Kuran tefsiri yapmıştır. Âlî'ye görettir. İlmîyle ilgili kitabı var
Hekim İshak	...	Molla Lutfi Tokatî'nin öğrencisidir. İlk başlarda Hristiyan iken sonrasında Müslüman olmuştur.
Hekim Kutbu'd-din	...	Önceleri Acem padişahlarının veziriyken daha sonra Sultan Mehmed'in hizmetine girmiştir.
Hekim Yakub	...	Yahudi iken sonrasında Müslüman olmuştur. Sultan Mehmed devri saray doktorları arasındadır.
Mevlana Mahmud bin Kemâl	...	Ahi Çelebi diye meşhur. II. Bâyezîd devri saray doktoru ve baş tabibidir.
Hekim Arab	Arap	Sultan Mehmed devri doktoru.
Hekim Lari	Acem	Sultan Mehmed devri doktoru.
Mevlana Bedirü'd-din Et-Tabib	...	Lakabı Hüdüd. Saltanat sarayında tabib.

SONUÇ

Gelibolulu Mustafa Âlî 16. yüzyılın sonunda yaşamış önemli bir Osmanlı aydını ve aynı zamanda devlet adamıdır. Gençlik yıllarından itibaren daima kendisine daha yüksek görevleri layık gören Mustafa Âlî, istediği terfi bir türlü alamamış Yeniçeri kâtipliği, çeşitli vilayetlerde defterdarlık ve sancak beyliği görevleriyle yetinmiştir. Fakat buna rağmen Âlî yaşamına altmış civarında eser sığdırmıştır. Âlî'nin eserleri içerisindeki en müstesnası ise bu çalışmada incelenen Künhü'l-Ahbâr adlı eseridir. Künhü'l-Ahbâr müellif tarafından ömrünün son dönemlerinde neşr edilmiştir. Dört rükünden oluşan eserin dördüncü rüknü Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1598 tarihli Eğri seferine kadar ki olayları ihtiva eder.

Âlî eserinde bizzat şahit olduğu birçok hadise hakkında malumat verdiği gibi özellikle devlet hizmetinde görev yapan 600'e yakın devlet adamı hakkında son derece kıymetli bilgiler vermiştir. Bu çalışma da ilgili devlet adamları tasnif edilerek kadıasker, şeyhülislâm, müftü, kadı, tarihçi, şair ve hekimler şeklinde tablo halinde belirtilmiştir. Yine çalışmada Âlî tarafından zikredilen Osmanlı medreseleri tabloya aktarılmıştır. Çalışmayla birlikte tasnif edilerek tablo haline getirilen Osmanlı devlet adamlarının ve medreselerin bundan sonra yapılacak olan araştırmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca çalışmada Osmanlı bürokrasisinde tayin ve terfilerde silsilenin takip edildiği tespit edilmiştir. Bu minvalde kadıaskerlik makamına yapılan tayinlerde öncelikle taşra da sonrasında ise Bursa, Edirne ve İstanbul kadılığında akabinde ise Anadolu ve Rumeli kadıaskerliğinde görev yapanlar arasından çoğunlukla seçim yapıldığı anlaşılmaktadır. Benzer şekilde devletin en önemli eğitim kurumu olan Sahn-ı Seman medreselerine atamaların da genellikle Bursa, Edirne ve İstanbul medreselerinde görev yapan müderrisler arasından yapıldığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

- AHDÎ, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, Halet Efendi eki ktb., nr.107.
- ATSIZ, Nihal, *Âli Biblioğrafyası*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1968.
- AYDIN, Ahmet, *Gelibolulu Mustafa Âli'nin Kühü'l-Ahbârı'nın IV. Rükünün Kaynakları*, Fenomen Yayınevi, Erzurum 2023.
- ERAVCI, Hacı Mustafa, *Âli's Nusret-nâme*, Edinburgh Üniversitesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İngiltere 1998.
- ERAVCI, Hacı Mustafa, "Gelibolulu Mustafa 'Âli ve "Heft Meclis" Adlı Eseri", *Tarih Okulu*, S.VI, Nisan 2010, ss.1-16.
- FLEİSCHER, Cornell Hugh, *Tarihçi Mustafa Âli*, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati, Çev. Ayla Ortaç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Gelibolulu Mustafa Âli, *Heft Meclisi*, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi, nr.2086.
- Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühü'l Ahbâr*, IV. Rükun, İstanbul 1285.
- Gelibolulu Mustafa Âli, *Nüshatü's-Selâtin*, Yeni Câmi ktb, nr.1014.
- İSEN, Mustafa, *Gelibolulu Mustafa Âli*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- İSEN, Mustafa, *Gelibolulu Âli, Kühü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1994.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, "Âli Mustafa Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 1989, ss.414-416.
- TİETZE, Andreas, *Mustafa Âli's Description of Cairo of 1599*, Wien 1975.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ'NİN KÛNHÛ'L-AHBÂR'INDA YER ALAN OSMANLI DEVLET
ADAMLARI**

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 291-300.

Geliş Tarihi–Received Date: 29.08.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 09.10.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ÇEPNİ-ÇUNGAR KAZASI VE BOZOK SANCAĞI'NDA ÇEPNİ-ÇUNGAR AŞİRETLERİ
(XVI-XIX. YÜZYILLAR)

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1540525>

 KAMİL YAVUZ*

ÖZ

Çepniler Anadolu'nun Türkleşmesinde ön plana çıkan en önemli Oğuz boylarından biridir. Anadolu'nun hemen hemen tamamında onların yaşadıkları yerleri tespit etmek mümkündür. Nitekim Oğuz boyları üzerine önemli çalışmaları olan Faruk Sümer, "Türkiye tarihinin yerli kaynaklarında adı ilk anılan Oğuz boyu, muhtemelen Çepnilerdir" diyerek onların önemini açıkça ortaya koyar. Bundan dolayı Osmanlı coğrafyasında Çepni isimli iskân adlarına veya Çepni cemaatlerine XVI-XIX. yüzyıllarda tutulan tahrir defterlerinde sıkça tesadüf edilmektedir. Bu tarihlerde kalabalık olarak Anadolu, Balkanlar ve Kuzey Suriye'de bulunan Çepniler; Adana, Ankara, Amasya, Akşehir, Konya, Birecik, Bolu, Bozok, Çorum, Diyarbakır, Erzurum, Eski-il, Gence, Halep, Hamid, Hüdevendigar, İnönü, İçel, Karesi, Kayseri, Kastamonu, Karahisar-ı Sahip, Kığı, Kırşehir, Koçhisar, Kocaili, Maraş, Merzifon, Ordu, Samsun, Sivas, Turgud, Tokat, Trabzon ve Çepni vilayetlerinde rastlanmıştır. Ayrıca konar-göçer toplulukları arasında Ulu Yörük Türkmenleri, Dulkadirli Türkmenleri, Halep Türkmenleri ve Atçeken Türkmenleri içerisinde kaydedilmiştir. Fakat bu çalışmada konumuz açısından XVI-XIX. yüzyıllarda Bozok ve Sivas gibi sancaklarda yaşayan Çepniler ele alınmıştır. Çungarlar ise 1240'lı yıllarda Moğol ordularıyla Anadolu'ya gelen Moğol aşiretleri arasındadır. Zamanla Türkleşip İslamlaşarak özellikle Orta Anadolu'daki yaylak ve kışlaklar arasında Kara Tatar, Çonkar, Tatar ve Çonkara gibi isimlerle de anılarak konar-göçer bir hayat yaşamışlardır. Çepniler gibi onları da Anadolu'nun birçok farklı yerinde görmek mümkündür. Genel olarak Orta Anadolu havzasında yoğunlaşan Çungarlar Çorum, Amasya, Sivas, Kayseri, Tokat, Kırşehir ve Yozgat bozkırlarında iskân olunmuştur. Yerleşiklerin yanı sıra konargöçer hayatı benimseyen Çungarlara da özellikle Yörük, Dulkadirli, Bozok, Halep Türkmenleri ile Batı Anadolu Yörükleri ve Yeni-il içerisinde sıkça tesadüf edilir. Hem Çepnilerin hem de Çungarların Orta Anadolu'da yaşadıkları yerler hemen hemen aynıdır. Bu yüzden onları daha sıkı kontrol etmek isteyen Osmanlılar bu grupların yaşadıkları yerde Çepni-Çungar adıyla bir kaza tesis etmişlerdir. Özellikle Bozok sancağına ait nüfus ve temettuat defterlerinde her iki cemaatin yaşadığı yerler ve nüfuslarına dair ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Çungarların zamanla bazı Türkmen aşiretleri arasında kendine yer bulduğu, Çepni/Çungar şeklinde kaydedilmiş bir cemaatin varlığı da onların Türkmenlerle birlikte yaşadığı ve zamanla Moğol kabilelerinin Türkmenlerle kaynaştığını göstermektedir. Çungarların iskân olduğu köyler; Alcı, Başalan/Kötüköy, Başköy, Battal, Çalılı, Çiğdemli/Sorgun, Deredoğan, Esenli/Dedik, Gevrek, Gökçekışla, Gövdecili, Hüyükkişla, İbrahimhacılı, Karaveli, Kavakalanı, Keller, Ocaklı, Özlüce/Siyah, Peyniriyemez, Pınarkaya/Etyemezşeyhler/Şeyhler/Şihlar, Poyraz, Poyrazlı, Sarıköy, Selimli, Tayfur, Türkmensarılar ve Yazılıtaş'tır. Çepnilerin yaşadıkları köyler ise; Akçakoyunlu, Altılı, Bahçecik, Baltasarılar, Baydığın, Boyalık, Cihanpaşa, Çandır, Çardak, Derbent, Dereçepni, Dolak, Eskiköy, Hacıilyas, Kabut, Kayabaşı/Kılıpınar, Kızılcağışla, Okçulu, Paşabey, Uzakçay ve Yazılıtaş'tır. İşte bu kısa çalışmada XVI-XIX. yüzyıllarda bu köylerde iskân olan Çepniler ve Çungarların nüfuslarına dair bilgiler ortaya konularak 1566'dan 1844'e kadar geçen sürede köyde var olan nüfus takip edilmiş ve konar-göçerlerin isimlerini taşıyan bu tür kazaların tesadüfen kurulmadığı adı geçen kaynaklardan hareketle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çepni, Çungar, Bozok, Moğol, Anadolu.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu/TÜRKİYE, E-Posta: kamilyavuz@odu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5607-0137.

ÇEPNİ-ÇUNGAR KAZASI VE BOZOK SANCAĞI'NDA ÇEPNİ-ÇUNGAR AŞİRETLERİ
(XVI-XIX. YÜZYILLAR)
DISTRICT OF ÇEPNİ-ÇUNGAR AND ÇEPNİ-ÇUNGAR TRIBES IN BOZOK SANJAK
(XVI-XIXTH CENTURIES)

ABSTRACT

Çepnis are one of the most important Oghuz tribes that came to the forefront in the Turkification of Anatolia. It is possible to identify their settlements in almost all of Anatolia. As a matter of fact, Faruk Sumer, who has important studies on Oghuz tribes, clearly reveals their importance by saying, "The Oghuz tribe whose name is first mentioned in the local sources of Turkish history is probably the Çepni". Therefore, Çepni settlement names or Çepni communities in the Ottoman geography are frequently encountered in the tahrir books kept in the XVI-XIXth centuries. At this time, the Çepni were found in Anatolia, the Balkans and Northern Syria in large numbers: Adana, Ankara, Amasya, Akşehir, Konya, Birecik, Bolu, Bozok, Çorum, Diyarbakır, Erzurum, Eski-il, Gence, Halep, Hamid, Hudavendigar, İnönü, İçel, Karesi, Kayseri, Kastamonu, Karahisar-ı Sahip, Kığı, Kırşehir, Koçhisar, Kocaili, Maraş, Merzifon, Ordu, Samsun, Sivas, Turgud, Tokat, Trabzon and Çepni provinces. They were also recorded among the Ulu Yörük Turkmens, Dulkadirli Turkmens, Aleppo Turkmens and Atçeken Turkmens among the nomadic groups. However, this study focuses on the Çepnis living in the Bozok and Sivas sanjaks in the XVI-XIXth centuries. The Chungars were among the Mongol tribes who came to Anatolia with the Mongol armies in the 1240s. They were Turkified and Islamized in time and lived a nomadic life, especially in Central Anatolia, where they were known as Kara Tatar, Çonkar, Tatar and Çonkara. Like the Çepni, it is possible to see them in many different parts of Anatolia. Generally concentrated in the Central Anatolian basin, Çungars were settled in Çorum, Amasya, Sivas, Kayseri, Kayseri, Tokat, Kırşehir and Yozgat steppes. Çungars, who adopted a nomadic life as well as settlers, are frequently encountered especially among Yörük, Dulkadirli, Bozok, Halep Turkmens and Western Anatolian Yörüks and Yeni-il. Both the Çepni and the Chungars lived in Central Anatolia in almost the same places. Therefore, the Ottomans, who wanted to control them more tightly, established named a district of Çepni-Çungar where these groups lived. Especially the population and dividend books of Bozok sanjak contain detailed information on the places where both communities lived and their populations. The fact that the Chungars found a place among some Turkmen tribes over time, and the existence of a community recorded as Çepni/Çungar shows that they lived together with the Turkmens and that the Mongol tribes fused with the Turkmens over time. Villages inhabited by the Chungars; Alci, Başalan/Kötüköy, Başköy, Battal, Çalılı, Çiğdemli/Sorgun, Deredoğan, Esenli/Dedik, Gevrek, Gökçekışla, Gövdecili, Hüyükkişla, İbrahimhacılı, Karaveli, Kavakalanı, Keller, Ocaklı, Özlüce/Siyah, Peyniryemez, Pınarkaya/Etyemezşeyhler/Şeyhler/Şihlar, Poyraz, Poyrazlı, Sarıköy, Selimli, Tayfur, Türkmensarılar and Yazılıtaş. The villages where the Çepni live are; Akçakoyunlu, Altılı, Bahçecik, Baltasarılar, Baydiğın, Boyalık, Cihanpaşa, Çandır, Çardak, Derbent, Dereçepni, Dolak, Eskiköy, Hacıilyas, Kabut, Kayabaşı/Kıllıpınar, Kızılcakışla, Okçulu, Paşabey, Uzakçay and Yazılıtaş. In this short study, information on the population of the Çepni and Çungars who inhabited these villages in the XVI-XIXth centuries is presented, the population of the villages in the period from 1566 to 1844 is followed, and it is tried to reveal that such districts bearing the names of nomads were not established by chance based on the mentioned sources.

Keywords: Çepni, Çungar, Bozok, Mongol, Anatolia.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti kalabalık bir konar-göçer nüfusa sahiptir. Bu grupların önemli bir kısmı Orta Anadolu Bölgesi'nde yaşamıştır. Orta Anadolu Bölgesi'nde yaşayan konar-göçerler Sivas, Çorum, Bozok, Tokat, Amasya gibi sancakların birleşmesiyle oluşan Rum eyaletinde yaşadıkları için genellikle Rumlu adıyla bilinirler. Bunların dışında Bozok sancağında yaşayanlar yoğunluk olarak Oğuzların Bozok koluna mensup oldukları için Bozok Türkmenleri, yine 1240'lı tarihlerde Moğol akınlarıyla gelerek Sivas, Çorum, Bozok, Tokat, Amasya, Kırşehir gibi sancaklara dağılan Moğol bakiyeleri ise Ulu Yörük adıyla anılmışlardır. Bölgede Ulu Yörüklerden başka Moğol bakiyesi olan bazı gruplar da Tatar, Kara Tatar ve Kara Tatar Türkmenleri olarak isimlendirilmişlerdir. Cengiz Han ve oğulları zamanında Moğol askerî gücünün önemli bir kısmını oluşturan Çungarlar¹ Anadolu'ya geldikten sonra Çongar, Çungar, Çunkar, Çonkar, Çonkara² gibi imlalarla yazılan konar-göçerler de Kara Tatar, Tatar ve Kara Tatar Türkmenleri gibi Moğol bakiyeleridir.³

Bozok, Ulu Yörük, Yeni-il, Halep Türkmenleri, Dulkadirli ve Batı Anadolu Yörükleri gibi pek çok konar-göçer teşekkül arasında temsil imkânı bulun Çungarlar, Anadolu'ya geldikten sonra Çunkar, Çonkar, Çonkara, Kara Tatar ve Tatar gibi isimlerle de anılmışlardır.⁴ Çepniler ise Anadolu'nun geniş bir bölgesine dağılmışlardır. Kaşgarlı ve Reşidüddin'e göre Oğuz boyları arasında gösterilen Çepniler, 24 Oğuz boyundan biri olarak

¹ Ömer Bıyık, *Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1774)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2007, s. 56.

² Sadullah Gülten, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Moğol Bakiyeleri: Çungarlar", *History Studies*, C. 9, S. 4, 2017, s. 54.

³ Faruk Sumer, "Tatarlar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, s. 169.

⁴ Faruk Sumer, *Anadolu'da Moğollar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1970, s. 137-138.

Üçoklardan Gökhan nesline mensuptur. Anadolu, Balkanlar ve Kuzey Suriye'nin Türkleşmesinde önemli rol oynayan Çepniler, Sinop'u tekrar geri almak isteyen Trabzon Kommenoslarına karşı amansız mücadele etmişler ve 1277 tarihinden itibaren de Sinop'tan başlayarak Ordu ve Giresun'a kadar olan bölgeyi ele geçirerek Türkleştirmişlerdir. Hatta XIV. yüzyılın başlarında bu bölgede Bayramlı/Hacımiroğulları adında bir beylik de teşkil etmişlerdir.⁵ Bunun dışında geniş bir bölgede Çepni adlı yerleşim yerlerine ve farklı Türkmen teşekkülleri arasında temsil olunan Çepnilere rastlanır. Bunlardan biri de yukarıda adı geçen Ulu Yörük Türkmenleri arasında yaşayan gruptur.⁶

Ulu Yörük teşekkülleri arasında bulunan Çungar ve Çepnilerin dağıldıkları bölgelerin hemen hemen aynı olması sebebiyle bunlar bazen belgelere birlikte Çepni-Çungar⁷ şeklinde kaydedilmişlerdir. Örneğin Sivas beylerbeyine yollanan bir hükümde bunlardan Çepni-Çungar olarak bahsedilir. Öte yandan konar-göçerlerin daha kolay bir şekilde yönetilmeleri için Ulu Yörük'e bağlı gruplar kaza olarak teşkilatlandırılırken Yüzdepare, Ortapare, Şarkpare, İnallı-Ballı, Karakeçili ve İlbeyli gibi konar-göçer gruplarının adını taşıyan kazaların yanı sıra Çepni-Çungar isimli kaza da kurulmuştur. Kaza isminin Çepni-Çungar olarak belirlenmesinde hiç şüphesiz bölgede yoğun bir şekilde yaşayan Çepni ve Çungar cemaatleri etkilidir.⁸

XVI. yüzyılda kurulduğu tespit edilen Çepni-Çungar kazası XVIII. yüzyılda da varlığını sürdürürken kaza bazen Sivas bazen de Bozok sancaklarına bağlı olarak karşımıza çıkar. Örneğin Bozok sancağına bağlı kazalar yazılırken Bozok, Akdağ, Boğazlıyan, Budaközü, Emlak, Gedik, Gedikçubuk, Salmanlı, Sorgun ve Süleymanlı-yı Sagir kazalarından başka Çepni-Çungar kazası da sayılır. Öte yandan 1786-1796 yıllarını kapsayan 18 ve 19 numaralı Sivas ahkâm defterlerinde ise kaza bu kez Sivas'a bağlı olarak karşımıza çıkar. Yine bazen de Çepni-Çungar yerine kazanın sadece Çungar veya Çepni olarak kaydedildiği de vakidir.⁹ İdari olarak zaman zaman Bozok ve Sivas'a bağlı kaydedilse de XVI. yüzyılda kurulan kazanın son dönemlere kadar varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Bozok sancağında tutulan tahrir defterlerinden anlaşılacağı üzere Çepnilerin iskân oldukları yurtlar Zile'nin güneyi, Akdağ Madeni'nin kuzeyi ile Çamlıbel'in batısıdır. Çungarlar ise XVII. yüzyılda Hoca hasları olarak Tokat voyvodalığı dâhilindedir.¹⁰

1529 tarihli Bozok sancağına ait ilk tahrirde Çatçugez, Gemerek Sızır, Hancuk ve Rumdiğin köylerinin yanında Çepni adını taşıyan bir köyün bulunması¹¹ da bölgedeki Çepni varlığının oldukça eskilere gittiğini gösterir. Bu karyeye Kızılkocalı kabilesi ve İsa Bey'e tabi Dulkadiroğullarından kalabalık bir grubun yerleştiği tahrir defterinden anlaşılmaktadır.¹² Köyde gayrimüslim nüfusa da denk gelinmektedir. Buradan hareketle bu köye ilk yerleşenlerin onlar olduğu veya sonradan gelip Çepnilerle kaynaştıkları söylenebilir. Çungarlara gelince bunlar Bozok sancağında bulunan Tokluağıl mezrasında 1529 tarihli tahrir defterine göre ziraat etmekteydi. Fakat bu tarihte mezrada bulunan cemaatin nefer sayısına dair bilgiler elimizde mevcut değildir. 1542 tarihine geldiğinde bu cemaate Sorgun ve Akdağ nahiyelerinde rastlanmaktaydı. Cemaatin Akdağ'daki kışlakları Mezitli, Alifakihli ve Selimlikışlası mezarlarıydı. Sorgun ise Dedikışlası cemaatinin kışlağıydı. Yörenin son iki tahririnde aşirete Sorgun, Kanak-ı Zîr, Süleymanlı, Baltı ve Kanak-ı Bâlâ nahiyelerinde denk gelinmekteydi. Buradan hareketle Baltı nahiyesinde Tayfurviranı (Akçeköy), Kanak-ı Zîr nahiyesinde Dedik, Sorgun nahiyesinde Karacakışık, Derebörek (Sarığüney), Kanak-ı Zîr nahiyesinde Poyrazlı köylerinde sâkin iken Tokluağılı, Kayapınarı, Alıpınarı, Eskikişla, Hocaalimeşhedi, Ahidünder, Uzunkuyu ve Boğazviranı mezarlarını tasarruf etmekteydi. Bunların yanı sıra Uzunkuyu mezrasında da bu cemaatin iskân olduğu görülmektedir. Ayrıca yörede Emirci Sultan Zaviyesine de denk gelinmektedir. Zaviyenin bulunduğu Tayfurviranı köyünde 1556 tarihi itibarıyla 37 nefer nüfusa sahiptir.¹³

Ankara Savaşı sırasında Timur ile birlikte hareket eden Moğolların bazıları geri dönmemişti. Çelebi Mehmed zamanında da bu durum sorun olmuş ve o Orta Anadolu'daki Moğol varlığını azaltmaya çalışarak onların bir kısmını Balkanlar'a sürmüştü.¹⁴ Fakat gerek tahrir gerekse de nüfus ve temettuat defterlerinde Moğolların, varlığını güçlü bir şekilde Orta Anadolu'da korudukları görülmektedir. XVI. yüzyıldan sonra Bozok bölgesinde Çepni ve Çungar aşiretlerine yoğun bir şekilde XVIII-XIX. yüzyıllarda rastlanması bu durumu açıkça ortaya

⁵ Kamil Yavuz, *16. Yüzyılda Anadolu'da Oğuzların Çepni Boyu*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ordu 2022, s. 29-30.

⁶ BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi), *Tahrir Defteri*, nr. 19, s. 384-386; BOA. TD, nr. 79, s. 399-403; KKA (Kuyûd-ı Kadime Arşivi), *Tahrir Defteri*, nr. 16, v. 28a-39b.

⁷ Bu isim Ahmet Refik tarafından Çepni Çungar şeklinde okunmuş iken, Cevdet Türkay tarafından Çepni Çunkar olarak okunmuştur. Türkay, onların Yörükân taifesinden olduklarını belirtir. Bakınız. Cevdet Türkay, *Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul 2001, s. 71; Ahmet Refik, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, İstanbul 1930, s. 127.

⁸ Davut Şahbaz, *XVI. yüzyılda Ulu Yörük teşekkülleri (Etrak-ı Büzürk)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2018, s. 68.

⁹ Gülten, *agm*, s. 55.

¹⁰ Şahbaz, *agt*, s. 432.

¹¹ BOA. TD, nr. 155, s. 253, 258, 273, 296, 297.

¹² BOA. TD, nr. 155, s. 253, 258, 273, 296, 297.

¹³ BOA. TD, nr. 155, s. 90; BOA TD, nr. 218, s. 140-141, 156; BOA. TD, nr. 315, s. 54, 121, 130, 137, 141, 144, 146, 166, 204, 257; KKA. TD, nr. 31, v. 77b.

¹⁴ Gülten, *agm*, s. 55.

ÇEPNİ-ÇUNGAR KAZASI VE BOZOK SANCAĞI'NDA ÇEPNİ-ÇUNGAR AŞİRETLERİ (XVI-XIX. YÜZYILLAR)

koymaktadır. 1831 tarihli Bozok sancağına ait nüfus defterinde ve 1844 tarihli temettuat defterlerinde bölgede yaşayan aşiretler tespit edilmiştir. Bu bağlamda ilerde bahsi geçecek köylerde yerleşmiş olan 413 nefer Çepni ile 118 nefer Çungar aşireti mensubunun olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵

1. Çepni-Çungar Aşiretlerinin Yaşadığı Köyler

1.1 Çungarlar

Alcı: Köye ilk olarak 1831 tarihli nüfus defterinde rastlanır. Buna göre köyde 6'sı Çungar Yörüklerinden, 91'i Alcı, 2'si Tülek ve 2'si de Abdallı aşiretinden olmak üzere toplam 102 nefer kayıtlıdır.¹⁶

Başalan/Kötüköy: 1831 tarihi itibarıyla köyde 17'si Çungar Yörüklerinden, 10'u ise Tülek aşiretinden olmak üzere 33 nefer kayıtlıdır.¹⁷

Başköy: İlk olarak 1831 tarihli nüfus defterinde karşımıza çıkan köyde 3'ü Çungar, 18'i Zile Yörüklerinden ve 3'ü de Aşudî reayasından olmak üzere 61 nefer yaşamaktadır. Temettuat defterine göre 1844 tarihinde köyün nüfusu 19 hanedir.¹⁸

Battal: Köye ilk olarak 1831 tarihli nüfus defterinde rastlanır. Köyde 6'sı Belikli (?), 2'si Karakoyunlu, 1'i de Çungar aşiretinden olmak üzere 57 nefer sakindir. 1844 tarihindeki temettuat defterine göre köyde 11 hane mevcuttur.¹⁹

Çahlı: Köye ilk olarak 1831 tarihli nüfus defterinde rastlanır. Köyde yaşayan 107 neferin 48'i Çungar Yörüklerinden, 4'ü ise Adana hassı reayasına bağlı Abdal aşiretindedir. Temettuat defterine göre ise köyde 1844 tarihinde 34 hane yaşamaktadır.²⁰

Çiğdemli/Sorgun: Köyde 1642'de 92, 1831'de ise 2'si Çungar aşiretinden olmak üzere 251 nefer sakindir.²¹

Deredoğan: Köye ilk olarak 1831 tarihli nüfus defterinde rastlanmak olup bu sırada köyde 59'u Doğanlı aşiretinden, 10'u Çungar Yörüklerinden, 2'si ise Tülek aşiretinden olmak üzere toplam 74 nefer bulunmaktadır.²²

Esenli/Dedik: Tahrir defterlerinde Sorgun nahiyesinde Çungar aşiretinin kışlağı olan Dedikkışlası isimli bir kışlak tespit edilmektedir. Bu itibarla kışlağın zamanla nüfus olarak köye dönüştüğü düşünülebilir. İlk defa 1831 tarihli nüfus defterinde tespit edilen köyde 9'u Çungar Yörüklerinden olmak üzere 105 nefer yaşamaktadır. Tahrir defterlerinde de kışlakta Çungarların kışladığına dair bilgilerin bulunması kışlak ve köy arasında bir bağlantı olabileceğini düşündürmektedir. Temettuat defterine göre ise köyde 1844 tarihli 36 hane yaşamaktadır.²³

Gevrek: İlk olarak 1831 tarihli nüfus defterinde geçen köyde yaşayan 25 neferden 3'ü Çungar Yörüklerine mensuptur. 1844 tarihli temettuat defterine göre ise köyde 33 hane yaşamaktadır.²⁴

Gökçekışla: Köye ilk olarak 1831 tarihli nüfus defterinde rastlanmaktadır. Bu sırada köyde yaşayan 36 neferin tamamı Çungar Yörüklerindedir. 1844 tarihli temettuat defterine göre ise köyde 13 hane meskündür.²⁵ Bahsi geçen köy Gökçeli aşiretinin kışlağıyken sonradan köye dönüşmüş olmalıdır. Zira 1838 tarihli Zile kazasına ait nüfus defterinde Gökçeli kabilesinin yaşadığı Gökçeli isimli köyün yanı sıra cemaatin pek çok köyde sakin olduğuna dair bilgiler vardır.²⁶

¹⁵ 19. Yüzyılda Bozok Sancağında aşiretlerin dağıldığı köyler için bkz. Davut Şahbaz, "1831 Tarihli Nüfus Defterlerine Göre Bozok Sancağında Aşiretler", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, 2020, ss. 143-164.

¹⁶ NFS. d. (Başkanlık Osmanlı Arşivi), *Nüfus Defteri*, nr. 2052, s. 396; TMT. d. (Başkanlık Osmanlı Arşivi), *Temettuat Defteri*, nr. 12875; Nüfus defterlerinde kaydedilen kişiler genel olarak 2 ile çarpılır, bu şekilde bir yöntemle nüfus sayımının yapıldığı bölgedeki toplam nüfusa yaklaşık bir oran elde edilir. Bu konu hakkında bkz. Mustafa Büyük, *Orta Karadeniz Kaynakları XI- Perşembe, Aybastı, Bolaman ve Çamaş kazaları 1834-1845 tarihli Nüfus Defterleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s. 56.

¹⁷ NFS. d. nr. 2051, s. 394; NFS. d. nr. 2052, s. 379; NFS. d. nr. 2053, s. 202.

¹⁸ NFS. d. nr. 2053, s. 142; Vahide Mihmat, *Temettuat Defterine Göre Süleymanlı Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde 2013, s. 21; NFS. d. nr. 2123, s. 54.

¹⁹ NFS. d. nr. 2051, s. 80; Zafer Eroğlu, *Kızılkoca Kazası Karyelerinin 1844-1845 Temettuat Defterlerine Göre Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yozgat 2013, s. 37.

²⁰ NFS. d. nr. 2051, s. 119; Eroğlu, *agt*, s. 50.

²¹ BOA. TD. nr. 315, s. 31, 231; KKA. TD. nr. 30, v. 11a; KKA. TD. nr. 31, v. 20a; MAD (Başkanlık Osmanlı Arşivi), *Maliyeden Müdevver*, nr. 4874, s. 6; NFS. d. nr. 2052, s. 280.

²² NFS. d. nr. 2053, s. 206; Meryem Nihal Savrım, *Boğazlıyan Temettü Defterleri ve Değerlendirmesi*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde 2007, s. 94.

²³ Sadullah Gülten, *Bozok Türkmenleri*, Pervane Yayınevi, Ankara 2016, s. 59; NFS. d. nr. 2051, s. 91; Zafer Eroğlu, *agt*, s. 64.

²⁴ NFS. d. nr. 2051, s. 113; Serkan Polat, *Temettuat Defterlerine Göre Sorgun*, Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yozgat 2010, s. 39.

²⁵ NFS. d. nr. 2051, s. 114; Zafer Eroğlu, *agt*, s. 95.

²⁶ NFS. d. nr. 2510, s. 1-20.

Gövdecili: 1831 tarihli nüfus defterine göre köyde sakin olan 40 neferin tamamı da Çungar Yörüklerindedir. 1844 tarihindeyse köyde 16 hane kayıtlı olup bunlardan 6 hanesi Çungar Yörüklerine mensuptur.²⁷

Hüyükkuşla: 1831'de köyde 1'i Çungar, 2'si ise Zile Yörüklerinden olmak üzere 43 nefer yaşamaktadır.²⁸

İbrahimhacılı: Köye ilk olarak 1831 tarihli defterde rastlanır. Köyde yaşayan 43 neferden 3'ü İldelikli aşiretinden, 10'u ise Çungar Yörüklerindedir. 1844 tarihli temettuat defterlerine göre ise köyde 11 hane sakindir.²⁹

Karaveli: 1556 ve 1576 tarihli tahrirlerdeki Karavelikışlası adıyla kayıtlı köy olmalıdır. Kanak-ı Bâlâ nahiyesine bağlı köyde 1556'da 11, 1576'da ise 25 nefer yaşamaktadır. 1642 tarihli avarız defterinde rastlanmayan köyde 1831'de tamamı Çungar Yörüklerinden olmak üzere 55 nefer sakindir. 1844 tarihli temettuat defterine göre ise köyde 18 hane vardır.³⁰

Kavakalanı: Köye yöreye ait bütün kayıtlarda rastlanır. Buna göre köyde 1556'da 39, 1576'da 49, 1642'de 8 ve 1831'de ise 1'i Çungar Yörüklerinden, 1'i de Beylikçi aşiretinden olmak üzere 22 nefer yaşamaktadır.³¹

Keller: 1831 tarihli nüfus defterine göre Keller köyünde tamamı Çungar Yörüklerinden olmak üzere 3 nefer yaşamaktadır.³²

Ocaklı: Köye ilk olarak 1831 tarihli nüfus defterinde rastlanır. Bu tarihte köyde kayıtlı 55 neferden 50'si Çungar Yörüklerindedir. 1844 tarihli temettuat defterlerine göre köyde 16 hane vardır.³³

Özlüce/Siyah: Köye ilk olarak 1831 tarihli nüfus defterinde rastlanır. Bu tarihte köyde 22'si Çungar Yörüklerinden olmak üzere 23 nefer vardır. 1844 tarihli temettuat tarihine göre ise köyde 11 hane yaşamaktadır.³⁴

Peyniriyemez: 1831'de köyde yaşayan 33 neferden 17'si Zile Yörüklerinden Bağıranlı kabilesinden, 6'sı ise Çungar Yörüklerindedir.³⁵

Pınarkaya/Etyemezşeyhler/Şeyhler/Şıhlar: 1556 tarihli tahrir defteriyle 1831 tarihli nüfus defterinde Etyemezşeyhler adıyla 1844 tarihli temettuat defterinde ise Şeyhler adıyla kayıtlıdır. 1831 tarihli nüfus defterine göre köyde yaşayan 69 neferden 9'u Çungar Yörüklerindedir. Bunların dışında kalan kişiler ise Etyemez Baba evladından oldukları için vergiden muaf tutulmuşlardır. 1844 tarihli temettuat defterinde göre ise köyde 2 hane yaşamaktadır.³⁶

Poyraz: 1556 ve 1576 tarihli tahrirlerde biri Kanak-ı Zîr diğeri ise Deliceöz nahiyelerinde olmak üzere iki Poyrazlı köyü vardır. Deliceöz'deki köyde Çungar diğeriyle Karakeçili aşiretleri sakindir.³⁷

Poyrazlı: 1556 ve 1576 tarihli tahrirlerde biri Kanak-ı Zîr diğeri ise Deliceöz nahiyelerinde olmak üzere iki Poyrazlı köyü vardır. Deliceöz'deki köyde Çungar diğeriyle Karakeçili aşireti sakindir.³⁸

Sarıköy: Kızılkoca kazasına tabi köyde 1831'de 9'u Çungar Yörüklerinden olmak üzere 62 nefer vardır.³⁹

Selimli: Köyde 1556'da 15, 1642'de 19, 1831'de ise 49'u Çungar Yörüklerinden, 3'ü ise Ulunlu (?) aşiretinden olmak üzere 72 nefer yaşamaktadır.⁴⁰

Tayfur: Bölgeye ait ilk tahrir kayıtlarında Tayfurlu adını taşıyan aşirete rastlanır. 1529 tarihinde Tayfurbendi, Viranşehir ve Tayfurviranı mezarlarında ziraat etmekte olan cemaat 1542 tarihinde yukarı sayılan mezarlara ek olarak Ortaviran ve Ağçaviran mezarlarında da ziraat etmiştir. Cemaatin zamanla Baltı nahiyesinde bulunan Tayfurviranı'nı terk ettiği ve buraya Çungar cemaatinin yerleştiği anlaşılmaktadır. 1831 tarihli nüfus defterinde Tayfur adıyla karşımıza çıkan köy Tayfur cemaatinin yerleştiği Tayfurviranı olabilir. 1831'de köyde

²⁷ NFS. d. nr. 2051, s. 147; Mihmat, *agt*, s. 44.

²⁸ BOA. TD. nr. 315, s. 94, 123, 264, 330; KKA. TD. nr. 30, v. 28a, 56a; KKA. TD. nr. 31, v. 53a, 68b; MAD. nr. 4874, s. 78; NFS. d. nr. 2051, s. 77, 167; Eroğlu, *agt*, s. 175; Krş. TMT. d. nr. 13987.

²⁹ NFS. d. nr. 2051, s. 79; Eroğlu, *agt*, s. 114.

³⁰ NFS. d. nr. 2052, s. 403; Polat, *agt*, s. 47.

³¹ BOA. TD. nr. 315, s. 306; KKA. TD. nr. 30, v. 45a; MAD. nr. 4874, s. 35; NFS. d. nr. 2052, s. 292; TMT. d. nr. 14335.

³² NFS. d. nr. 2051, s. 398; NFS. d. nr. 2053, s. 152; NFS. d. nr. 2123, s. 70.

³³ NFS. d. nr. 2052, s. 402; Polat, *agt*, s. 55.

³⁴ NFS. d. nr. 2053, s. 200; Savrım, *agt*, s. 173.

³⁵ BOA. TD. nr. 315, s. 161; NFS. d. nr. 2052, s. 407.

³⁶ NFS. d. nr. 2053, s. 165; Savrım, *agt*, s. 177.

³⁷ BOA. TD. nr. 315, s. 140, 169; KKA. TD. nr. 31, v. 77b, 85a.

³⁸ BOA. TD. nr. 315, s. 140, 169; KKA. TD. nr. 31, v. 77b, 85a.

³⁹ NFS. d. nr. 2051, s. 78; NFS. d. nr. 2052, s. 331; TMT. d. nr. 14137, s. 13-31.

⁴⁰ BOA. TD. nr. 315, s. 138; MAD. nr. 4874, s. 85; NFS. d. nr. 2051, s. 102; Eroğlu, *agt*, s. 199.

ÇEPNİ-ÇUNGAR KAZASI VE BOZOK SANCAĞI'NDA ÇEPNİ-ÇUNGAR AŞİRETLERİ

(XVI-XIX. YÜZYILLAR)

yaşayan 37 neferden 13'ünün Çungar Yörüklerinden olması bu iddiayı destekler. 1844 tarihli temettuat defterine göre ise köyde 13 hane sakindir.⁴¹

Türkmensarılar: 1831 tarihli nüfus defterine biri Kızılkoca diğeri ise Sorgun kazasına bağlı Sarılar adıyla iki köy tespit edilmektedir. Günümüzde Sarıköy olarak geçen köy bunlardan biri olabilir. Kızılkoca kazasına tabi köyde bu tarihte 9'u Çungar Yörüklerinden olmak üzere 62, Sorgun'a bağlı Sarılar köyünde ise tamamı Mamalı aşiretinden olmak üzere 54 nefer vardır. 1844 tarihli temettuat defterlerine göre de Sorgun'a bağlı köyde Mamalı aşireti yaşamakta olup bunlar 27 hanedir.⁴²

Yazılıtaş: Köyde 1642'de 20, 1831'de ise 5'i Zile Yörüklerine tabi Çepni Çandır kabilesinden, 1'i de Çungar Yörüklerinden olmak üzere toplam 89 nefer yaşamaktadır. 1844 tarihli temettuat defterlerine göre köyde 26 hane vardır.⁴³

1.2. Çepniler

Akçakoyunlu: Bozok sancağının Karahisar-ı Behramşah kazasına tabi köyde yaşayan 30 neferden 10'u Çepni mukataasından, 9'u Çağıranlı, 8'i Kuşlu, 3'ü ise Abdallı aşiretindedir. 1844 tarihli temettuat deftere göre Kızılkoca'ya tabi Ağçakoyunlu köyüne 16 hane kaydedilmiştir.⁴⁴

Altılı: 1642 tarihli avarız defterinde rastlanmayan köyde 1831 tarihinde Çepni mukataasına bağlı 12 nefer sakindir.⁴⁵

Bahçecik: 1831 tarihinde köyde Çepni mukataasından 42 nefer yaşamaktadır. 1844 tarihli temettuat defterinde de köyde 14 hane Çepni kabilesinin yaşadığı belirtilmiştir.⁴⁶

Baltasarılar: İlk olarak 1831 tarihli nüfus defterinde rastlanan köy Sarıardelibalta olarak kaydedilmiştir. Köyde 26'sı Çepni Çandır kabilesinden, 11'i Mamalı, 4'ü Evci, 4'ü ise Abdallı aşiretinden olmak üzere 85 nefer bulunmaktadır. 1844 tarihli temettuat defterine göre ise köyün nüfusu 21 hanedir.⁴⁷

Baydığın: Köy ilk dönemler Zile kazasının Kızıl Künbed nahiyesine bağlıdır. Köyde 1574 tarihinde 178 nefer yaşamaktadır. 1838 tarihli nüfus defterine göre köyde 6 hanelik Çepni aşireti meskündür. Yine aynı tarihte Çepni hanelerinin dışında köyde 14 hane daha bulunmaktadır. Ayrıca 1844 tarihli nüfus defterine göre ise köyde Çepni/Çandır cemaati yaşamakta olup bunlar 7 hanedir.⁴⁸

Boyalık: 1831 tarihli nüfus defterinde Karahisar-ı Behramşah kazasına bağlı olarak tekrar karşımıza çıkan köyde yaşayan 18 nefer de Çepni mukataasındandır. 1844 tarihli temettuat defterine göre köyde yine 11 hanelik Çepni aşireti bulunmaktadır.⁴⁹

Cihanpaşa: İlk olarak 1831 tarihli nüfus defterinde tespit edilen köyde 119 nefer yaşamakta olup bunlardan 23'ü Çepni Çandır kabilesinden, 8'i ise Keherşük aşiretindedir. 1844 tarihli temettuat defterine göre ise köyde Çepni kabilesine mensup 23 hane yaşamaktadır.⁵⁰

Çandır: Günümüzde Yozgat'a bağlı Çandır ilçesinden başka bir de Çekerek'e bağlı Çandır köyü bulunmaktadır. 1831 Zile kazasının nüfus defterine göre Kuştaş nahiyesine bağlı olan köy Karaağaçları köyüne tabidir. Köyde Çepni cemaatinden 33 hane yaşamaktadır. 1844 tarihli nüfus defterine göre köyde Çandır cemaati yaşamakta olup bunlar 29 hanedir.⁵¹

Çardak: Çardak köyüne bölgenin ilk kayıtlarından itibaren rastlanmakta olup köyde 1556'da 33, 1576'da 41 ve 1831'de ise 10'u Zile Yörüklerinden, 22'si Çağıranlı aşiretinden, 18'i ise Çepni mukataasından olmak üzere 50 nefer yaşamaktadır.⁵²

Derbent: 1831 tarihli nüfus defterine Derbent adıyla biri Budaközü diğeri de Karahisar-ı Behramşah kazalarında olmak üzere iki köy tespit edilmektedir. Budaközü'ne bağlı köyde 1'i Mamalı aşiretinden 85,

⁴¹ Gülten, *age*, s. 140; NFS. d. nr. 2052, s. 112; Eroğlu, *agt*, s. 204.

⁴² NFS. d. nr. 2051, s. 78; NFS. d. nr. 2052, s. 331; TMT. d. nr. 14137, s. 13-31.

⁴³ MAD. nr. 4874, s. 12; NFS. d. nr. 2052, s. 390; TMT. d. nr. 14383.

⁴⁴ Gülten, *age*, s. 87; MAD. nr. 4874, s. 48, 77, 84; NFS. d. nr. 2051, s. 164, 304; NFS. d. nr. 2052, s. 206; Eroğlu, *agt*, s. 18.

⁴⁵ BOA. TD. nr. 315, s. 251; KKA. TD. nr. 30, v. 21b; NFS. d. nr. 2052, s. 171.

⁴⁶ Gülten, *age*, s. 96-97; NFS. d. nr. 2052, s. 168; TMT. d. nr. 13822.

⁴⁷ NFS. d. nr. 2052, s. 326; Polat, *agt*, s. 24.

⁴⁸ Murat Haniççe, *Saklı Kalmış Bir Tarih- XV. ve XVI. Yüzyıllarda Zile Kazası*, Libra Yayınları, İstanbul 2018, s. 561; Ebubekir Güngör, *Aydıncık Nüfus Defterleri (1838-1841)*, Aydıncık Belediyesi Yayınları, Ankara 2017, s. 41, 107; NFS. d. nr. 2525, s. 39.

⁴⁹ BOA. TD. nr. 315, s. 70, 284, 382; KKA. TD. nr. 30, v. 79b; KKA. TD. nr. 31, v. 40a; MAD. nr. 4874, s. 64; NFS. d. nr. 2051, s. 211; NFS. d. nr. 2052, s. 170; TMT. d. nr. 13826.

⁵⁰ NFS. d. nr. 2052, s. 328; Polat, *agt*, s. 21; TMT. d. nr. 16405, s. 5-6.

⁵¹ NFS. d. nr. 2510, s. 50; NFS. d. nr. 2525, s. 33.

⁵² BOA. TD. nr. 315, s. 486; KKA. TD. nr. 30, v. 136a; NFS. d. nr. 2052, s. 206.

Karahisar-ı Behramşah kazasındaki köydeyse tamamı Çepni mukataasından 20 nefer yaşamaktadır. 1844 tarihli temettuat defterine göre Budaközü'ndeki köyde 29 hane bulunmaktadır.⁵³

Derbent: 1831 tarihli nüfus defterine göre Karahisar-ı Behramşah'a bağlı köyde tamamı Çepni mukataasından 20 nefer yaşamaktadır.⁵⁴

Dereçepni: Bölgede Oğuz boylarından Çepnilerin adıyla anılan Dereçepni/Kötüçepni ve Yazıçepni adıyla iki köy vardır. Yöreyle ait tarihi kayıtlarda da iki Çepni köyüne rastlanır. Bunlardan Emlâk nahiyesine tabi köy bütün kayıtlarda karşımıza çıkarken diğeri ise sadece 1831 tarihli nüfus defterinde görünür. Emlâk nahiyesine tabi köyde 1556'da 36, 1576'da 96, 1642'de 44 ve 1831'de 1'i Kuzugüdenli aşiretine mensup olmak üzere 270 nefer yaşamaktadır. 1831'de karşımıza çıkan ve günümüzde Boğazlıyan'a bağlı olan Dereçepni köyünde ise 13'ü Çepni mukataasından, 5'i Göl aşiretinden, 6'sı ise Karahasanlı aşiretinden olmak üzere 24 nefer vardır.⁵⁵

Dolak: Köye ilk olarak 1831 tarihli nüfus defterinde rastlanmaktadır. Köyde 11'i Çepni mukataasından, 12'si Çağıranlı, 9'u ise Kuşlu aşiretinden olmak üzere 32 nefer yaşamaktadır.⁵⁶

Eskiköy: Zile kazasının Kızıl Künbed nahiyesine bağlıdır. Eskiköy'de 1574 tarihi itibarıyla 87 nefer, 1838 tarihli nüfus defterine göre ise 14 hane sakindir. 1838'de tespit edilen haneler Çepni kabilesine mensuptur. Bunların dışında köyde 75 hane daha bulunmaktadır. 1844 tarihli temettuat defterine göre de köyde Çepni kabilesinden 18 hane sakindir.⁵⁷

Hacilyas: 1838 tarihli nüfus defterine göre Zile kazasının köyleri arasında zikredilen köyde 6 hanelik Çepni cemaati yaşamaktadır. 1844 tarihli nüfus defterine göre köyde Çepni/Çandır cemaati yaşamakta olup bunlar 10 hanedir. 1844 tarihli temettuat defterine göre de köyde Çepni kabilesine mensup 6 hane sakindir.⁵⁸

Kabut: 1831'de Kabut olarak geçen köyde Çepni mukataasına tabi 204 nefer yaşamaktadır. 1844 tarihli temettuat defterine göre ise köyde yine Çepni kabilesi yaşamakta olup bunlar 72 hanedir.⁵⁹

Kayabaşı/Kılıpınar: Kılılırpınar köyünde 1831 tarihinde Çepni mukataasına tabi 17 nefer yaşamaktadır.⁶⁰

Kızılcaşıla: 1838 tarihli nüfus defterine göre Zile kazasının Kızıl Künbed nahiyesine tabi bir köydür. Köyde bu sırada 20 hanelik Çepni cemaati yaşamaktadır. 1844 tarihli nüfus defterine göre ise köyde 23 hanelik Çepni/Çandır kabilesi meskündür.⁶¹

Okçulu: 1831 tarihli nüfus defterine göre köyde Çepni mukataasından 11 nefer yaşamaktadır.⁶²

Paşabey: Köye ilk olarak 1831 tarihli nüfus defterinde rastlanır. Bu tarihte köyde 21 nefer vardır. 1844 tarihli temettuat defterine göre ise köyde Çepni kabilesinden 4 hane meskündür.⁶³

Uzakçay: 1831 tarihli nüfus defterinde Uzakçay imlasıyla yazılan köyde 27'si Çepni mukataasından, 1'i Saddılı(?) ekraından, 32'si ise Çağıranlı aşiretinden olmak üzere toplam 59 nefer kayıtlıdır.⁶⁴

Yazılıtaş: Köyde 1642'de 20, 1831'de ise 5'i Zile Yörüklerine tabi Çepni Çandır kabilesinden, 1'i de Çungar Yörüklerinden olmak üzere toplam 89 nefer yaşamaktadır. 1844 tarihli temettuat defterlerine göre köyde 26 hane vardır.⁶⁵

SONUÇ

Anadolu'daki Moğol varlığı genel itibarıyla Köseadağ Savaşı sırasında artmıştır. Anadolu Selçuklularıyla mücadele için Anadolu'ya gelen Moğol askerlerinin yanında önemli sayıda Moğol aşiretleri de yer almış ve savaş sonrasında birçoğu geri dönmemiştir. Bu savaş neticesinde Anadolu Selçuklularının büyük bir yenilgi almasıyla Anadolu'ya Moğol göçleri giderek artmıştır. Bu göçler neticesinde Orta Anadolu Bölgesi'nde önemli sayıda Moğol aşiretinin yerleştiği görülmektedir. Bu aşiretlerden biri olan Çungarların da özellikle Sivas'tan Yozgat'a doğru meskûn oldukları ve gelirken getirdikleri bazı özel adları da bu köylere verdikleri anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Balkanlarda da Moğollara rastlamak mümkündür. Bu durum zaman içerisinde onların Türkmenlerle

⁵³ MAD. nr. 4874, s. 89; NFS. d. nr. 2051, s. 382; NFS. d. nr. 2052, s. 169; TMT. d. nr. 13172.

⁵⁴ MAD. nr. 4874, s. 89; NFS. d. nr. 2051, s. 382; NFS. d. nr. 2052, s. 169; TMT. d. nr. 13172.

⁵⁵ BOA. TD. nr. 315, s. 438; KKA. TD. nr. 30, v. 108a; MAD. nr. 4874, s. 56; NFS. d. nr. 2052, s. 168; NFS. d. nr. 2053, s. 92.

⁵⁶ NFS. d. nr. 2052, s. 203.

⁵⁷ Haniççe, *age*, s. 572; Güngör, *age*, s. 39, 102; TMT. d. nr. 16718, s. 22; Ayrıca bkz. NFS. d. nr. 2517, s. 146.

⁵⁸ Güngör, *age*, s. 48; NFS. d. nr. 2525, s. 36; TMT. d. nr. 16718, s. 13.

⁵⁹ NFS. d. nr. 2052, s. 163; TMT. d. nr. 13815.

⁶⁰ NFS. d. nr. 2052, s. 168, 210.

⁶¹ Güngör, *age*, s. 37; NFS. d. nr. 2525, s. 37; TMT. d. nr. 16718, s. 30.

⁶² Gülten, *age*, s. 180, 182; NFS. d. nr. 2052, s. 163.

⁶³ NFS. d. nr. 2052, s. 177; TMT. d. nr. 13817.

⁶⁴ NFS. d. nr. 2052, s. 167.

⁶⁵ MAD. nr. 4874, s. 12; NFS. d. nr. 2052, s. 390; TMT. d. nr. 14383.

ÇEPNİ-ÇUNGAR KAZASI VE BOZOK SANCAĞI'NDA ÇEPNİ-ÇUNGAR AŞİRETLERİ (XVI-XIX. YÜZYILLAR)

kaynaşarak birlikte hareket ettikleri ve yeni yerleşim yerlerine beraber göçerek iskân olduklarını göstermesi bakımından mühimdir.

Anadolu'nun farklı birçok yerine dağılarak buldukları bölgelerin hem demografik hem de dinî yönünü şekillendiren Çepniler ile Çungarlara ait Bozok sancağındaki nüfus ve köy bilgileri uzun bir yüzyıl aralığında ortaya konulmaya çalışılmıştır. XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Çepni-Çungar adıyla karşımıza çıkan kazanın bu ismi almasının altında adı geçen aşiretlerin aynı coğrafyada birlikte yaşamış olmalarıdır. Yukarıda Bozok köylerinde yaşayan aşiretle ilgili bilgiler de bu hususu açıkça gösterir. Osmanlı Devleti konar-göçerleri sıkı şekilde kontrol altında tutmak ve onlardan vergileri sağlıklı bir şekilde toplayabilmek için böylesine bir yöntemi belirlemiştir. Bozok sancağının XIX. yüzyıla ait nüfus ve temettuat defterlerinde her iki aşirete dair de oldukça fazla bilgi mevcuttur. Buna göre Çepniler Bozok köyleri arasında 27'sinde Çungarlar ise 22'sinde meskündür. Bazı köylerin ise tamamında ya Çepniler ya da Çungarlar sakindir. Öte yandan Çepnilerin yaklaşık (413x2) 816 Çungarların ise takriben (118x2) 136 kişilik bir nüfusa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle Orta Anadolu Bölgesi'nde Türkmenlerle Moğol kökenli olduğu düşünülen toplulukların yan yana güçlü bir şekilde varlıklarını uzun yıllar sürdürebilmesi önemlidir.

KAYNAKÇA

1- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Başkanlık Osmanlı Arşivi, *Tapu Defterleri*, nr. 19, 79, 155, 218, 315.

Başkanlık Osmanlı Arşivi, *Kuyûd-ı Kadîme Arşivi*, nr. 16, 30, 31.

Başkanlık Osmanlı Arşivi, *Maliyeden Müdevve Defteri*, nr. 4874.

Başkanlık Osmanlı Arşivi, *Nüfus Defteri*, nr. 2051, 2052, 2053, 2123, 2510, 2517, 2525.

Başkanlık Osmanlı Arşivi, *Temettuat Defteri*, nr. 12875, 13172, 13815, 13817, 13822, 13826, 13987, 14137, 14335, 14383, 16405, 16718.

2- Yayımlanmış Eserler

BIYIK, Ömer, *Osmanlı Yönetiminde Kırım (1600-1774)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2007.

BÜYÜK, Mustafa, *Orta Karadeniz Kaynakları XI- Perşembe, Aybastı, Bolaman ve Çamaş kazaları 1834-1845 tarihli Nüfus Defterleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.

EROĞLU, Zafer, *Kızılkoca Kazası Karyelerinin 1844-1845 Temettuat Defterlerine Göre Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yozgat 2013.

GÜLTEN, Sadullah, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Moğol Bakiyeleri: Çungarlar", *History Studies*, C. 9, S. 4, November 2017, ss. 53-61.

GÜLTEN, Sadullah, *Bozok Türkmenleri*, Pervane Yayınevi, Ankara 2016.

GÜNGÖR, Ebubekir, *Aydıncık Nüfus Defterleri (1838-1841)*, Aydıncık Belediyesi Yayınları, Ankara 2017.

HANİLÇE, Murat, *Saklı Kalmış Bir Tartih- XV. ve XVI. Yüzyıllarda Zile Kazası*, Libra Yayınları, İstanbul 2018.

MİHMAT, Vahide, *Temettuat Defterine Göre Süleymanlı Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde 2013.

POLAT, Serkan, *Temettuat Defterlerine Göre Sorgun*, Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yozgat 2010.

REFİK, Ahmet *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, Devlet Matbaası, İstanbul 1930.

SAVRIM, Meryem Nihal, *Boğazlıyan Temettü Defterleri ve Değerlendirmesi*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde 2007.

SÜMER, Faruk, *Anadolu'da Moğollar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1970.

KAMİL YAVUZ

SÜMER, Faruk, “Tatarlar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, ss. 168-170.

ŞAHBAZ, Davut, *XVI. Yüzyılda Ulu Yörük Teşekkülleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2018.

ŞAHBAZ, Davut, “1831 Tarihli Nüfus Defterlerine Göre Bozok Sancağında Aşiretler”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, 2020, ss. 143-164.

TÜRKAY, Cevdet, *Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İşaret Yayınları, İstanbul 2001.

YAVUZ, Kamil, *XVI. Yüzyılda Anadolu’da Oğuzların Çepni Boyu*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ordu 2022.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**ÇEPNİ-ÇUNGAR KAZASI VE BOZOK SANCAĞI'NDA ÇEPNİ-ÇUNGAR AŞİRETLERİ
(XVI-XIX. YÜZYILLAR)**

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 301-328.

Geliş Tarihi–Received Date: 30.09.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 22.11.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**KÜLTÜREL DEĞİŞİMİ ŞAHİS İSİMLERİ ÜZERİNDEN OKUMAK: KONYA ŞEHİRİ KİŞİ ADLARI
(1518-1642)**

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1558909>

 DOĞAN YÖRÜK* - AYŞE GÜNGÖREN**

ÖZ

Şahıs adlarının büyük ölçüde kişilerin içinde yaşadığı ve aidiyet duyduğu toplumun inanç, dil, gelenek, tarih ve coğrafyasıyla aynılık gösterdiği bilinmektedir. Ancak hemen her toplumda isimlerle ilgili pratiklerin ana kaynağını dinin teşkil ettiği de bir gerçektir. Türklerin İslamlaşmaya bağlı olarak Türkçe isimler yerine Arapça kökenli isimleri tercih ettikleri ve bu davranış biçiminin zamanla yaygınlaştığı tarihi bir hakikattir. Şahıs isimlerinde meydana gelen değişimler, tarihsel ve kültürel dönüşümü anlamının en önemli araçlarından biri olarak görülmektedir. Bu çerçevede 16. yüzyıl ile 17. yüzyılın ilk yarısında Konya şehir merkezi özelinde var olan kişi adlarının 124 yıllık süre içinde nasıl bir dağılım ve değişim geçirdiği bu çalışmanın problematiğini oluşturmaktadır.

Araştırmanın kaynaklarını Karaman eyaletine ait 1518, 1539 ve 1584 tarihli tapu tahrir defterleri ile 1642 tarihli avarız defteri teşkil etmektedir. İncelenen defterlerde, 1518’de 2.801, 1539’da 3.538, 1584’te 7.493, 1642’de 5.693 oğul ve baba adı bulunmaktadır. Kullanılan isimlerin beşte dördünün Arapça, beşte birinin de Türkçe, Farsça, birleşik ve Rumca ile İbranice köklü isimlerden oluştuğu söylenebilir. Ancak Arapça kökenli isimlerdeki bu fazlalığın 1518 öncesinde gerçekleştiği de açıkça ortadadır. İsimlerin çeşitliliğinde, durum farklılaşmakta, Arapça kökenliler yarıya düşerken Türkçe kökenliler ise üçte bir seviyelerine kadar yükselmektedir. En sık kullanılan isimler arasında Arapça kökenli Mehmed, Ali, Ahmed, Mustafa, Yusuf Türkçe kökenli Memi, Bali, Bayram, Budak ve Durmuş Farsça kökenli Piri, Bostan, Derviş, Dilaver ve İmırza gibi isimler başta gelmektedir. Araştırma sahası ve döneminde isimlerin dil kökeni ve çeşitliliğine dair eğilimler oldukça yavaş bir seyir takip etmektedir.

Konya’da elde ettiğimiz veriler daha önce yapılmış çalışmalarla büyük oranda örtüşmekte, Mehmed, Ali, Ahmed, Mustafa, Hüseyin, Yusuf, Hasan, İbrahim, Mahmud, Halil adlarının sık kullanıldığı hemen hemen hepsinde belirtilmektedir. Yine 16. yüzyılın başlarından sonlarına doğru Arapça köklü isimlerin artışına karşılık Türkçe isimlerdeki azalma, Pir sıfatıyla üretilenler ile Abdullah ismindeki sayısal kabarıklık diğer incelemelerdeki bulgularla paralellik göstermektedir.

Türk ad verme geleneğini belirleyen unsurların oldukça geniş bir yelpazeye yayıldığı bilinmektedir. Şüphesiz, bunlar içindeki en yaygın uygulamalardan biri de baba ve dede gibi aile büyüklerinin adlarının çocuklara aktarılmasıdır. Türk toplumundaki büyüğe ve ataya saygı anlayışının bir uzantısı olarak karşımıza çıkan bu pratiği araştırmada nicel verilere dökülmeden gözlem düzeyinde kaldığı belirtilmelidir.

Türklerin Müslüman olması ile başlayan dini ve kültürel değişim yıllar içinde isimler üzerinde de etkisini göstermiş, Türkçe kökenli isimler yerini Arapça kökenli İslami isimlere bırakmış ve bu süreç incelenen dönemlerde de devam etmiştir. Çocuklara güzel isim koyma düşüncesi Arapça kökenli isimler ile özdeşleşmiş, özellikle Allah’ın isim ve sıfatları, Hz. Muhammed’in, torunlarının, arkadaşlarının ve diğer peygamberlerin adları tercih edilmiştir. Yine, Türk toplumunda kullanılan adların ekseriyetinin dini motifler barındırması İslamiyet,

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya/TÜRKİYE, E-Posta: dyoruk@selcuk.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3358-384X.

** Doktora Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Konya/TÜRKİYE, E-Posta: gngnaysee@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0234-9893.

KÜLTÜREL DEĞİŞİMİ ŞAHIS İSİMLERİ ÜZERİNDEN OKUMAK: KONYA ŞEHİRİ KİŞİ ADLARI (1518-1642)

Hristiyanlık ve Musevilik gibi dini terim ve kavramların uzantısı olarak karşımıza çıkmakta bu da Türk ad verme geleneğinde dini anlayışın belirleyici rolüne ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Adbilim, Tahrir Defterleri, Türk Kültürü, Türkçe Adlar, Arapça Adlar, Abdullah.

READING CULTURAL CHANGE THROUGH NAMES: PERSONAL NAMES IN KONYA (1518-1642)

ABSTRACT

It is known that personal names are largely similar to the beliefs, language, traditions, history and geography of the society in which the people live and to which they belong. However, it is also a fact that religion is the main source of practices related to names in almost every society. It is a historical fact that Turks preferred names of Arabic origin instead of Turkish names due to Islamization and that this behavior became widespread over time. Changes in personal names are seen as one of the most important tools for understanding historical and cultural transformation. In this framework, the problematic of this study is how the distribution and change of the personal names in the city center of Konya in the 16th and first half of the 17th centuries in a period of 124 years.

The sources of the research are the land registry books of the province of Karaman dated 1518, 1539 and 1584 and the avariz register (extraordinary tax register) dated 1642. There are 2.801 son and father names in 1518, 3.538 in 1539, 7.493 in 1584, and 5.693 in 1642. It can be said that four-fifths of the names used are Arabic and one-fifth are Turkish, Persian, compound, Greek and Hebrew names. Four-fifths of the names used are of Arabic origin and one-fifth of the names are of Turkish origin, but it is also clear that this excess of names of Arabic origin was realized before 1518. In terms of the variety of names, the situation is different, with those of Arabic origin falling to half and those of Turkish origin rising to one-third. The most frequently used names are of Arabic origin Mehmed, Ali, Ahmed, Mustafa, Yusuf of Turkish origin Memi, Bali, Bayram, Budak and Durmuş and of Persian origin Piri, Bostan, Derviş, Dilaver and İmirza. In the field and period of research, trends in the linguistic origin and diversity of names follow a rather slow course.

The data we obtained in Konya largely coincides with previous studies. It is stated in almost all of this studies that the names Mehmed, Ali, Ahmed, Mustafa, Hüseyin, Yusuf, Hasan, İbrahim, Mahmud, Halil are frequently used. Two other findings that are also parallel to other studies are the decrease in Turkish names, the other one is the increase in Arabic-rooted names from the beginning to the end of the 16th century, and the numerical increase in the names of those produced with the adjective Pir and Abdullah.

It is known that the elements that determine the Turkish naming tradition are quite diverse. Undoubtedly, one of the most common practices among these is the transfer of the names of family elders, such as father and grandfather, to children. It should be noted that this practice, which appears as an extension of respect for elders and ancestors in Turkish society, remained at the level of observation without quantitative data in the research.

The religious and cultural change that began with the conversion of Turks to Islam also had an impact on names over the years. Names of Turkish origin gave way to Islamic names of Arabic origin. This process continued to increase in the periods examined in our study. The idea of giving beautiful names to children became synonymous with names of Arabic origin, and especially the names and attributes of Allah, the names of the Prophet Muhammad, her grandchildren, her friends and other prophets have been preferred. In addition, the fact that most of the names belonging to various linguistic origins in Turkish naming culture contain religious motifs and appear as extensions of religious terms and concepts such as Islam, Christianity, and Judaism sheds light on the determining role of religious understanding in Turkish naming tradition

Keywords: Onomastics, Tahrir (Land Registers), Turkish Culture, Turkish Names, Arabic Names, Abdullah.

GİRİŞ

Doğadaki canlı ve cansız nesnelere ad verme olgusu insanla birlikte doğmuş, her toplum gelenek ve göreneklere çerçevesinde kendine özgü ad verme biçim, şekil ve anlayışları geliştirmiş, bu da yer ve kişilere “ad verme” olgusunu inceleyen onomastik bilimini doğurmuştur.¹ Ad biliminin kişi adlarını konu edinen alt dalına ise “antroponomi” denilmiştir.² Şahıs adlarıyla ilgili tarih ve Türk dili disiplinleri bünyesinde çok sayıda kitap, makale, bildiri ve tez çalışması üretilmiştir.

¹ Halil İnalçık, “V. Beynelmîlel Onomastik İlimler Kongresi”, *Belleten*, XX/78, 1956, s. 223-236.

² Saim Sakaçoğlu, *Türk Ad Bilimi, I, Giriş*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2001, s. 9-15; Yılmaz Kurt, “Adana Sancağında Kişi Adları”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 15, S. 26, Ankara 1991, s. 169.

Ad verme konusunda insanların ortak eğilimleri kadar toplumdan topluma değişen, kendine özgü geleneklerinin olduğu da bilinmektedir.³ Bu geleneğin oluşmasında toplumların dini, siyasi, sosyal ve kültürel çevrelerinin etkisi yadsınmaz. Kişiler açısından isim alma bireysel ve kolektif varoluşu temsil etmekle⁴ birlikte kültürel sistemde de iletişimi sağlayan anlamlı simgelerin⁵ başında gelmektedir.

İnsanın yaşadığı dünya ve toplum içinde kimlik ve aidiyet kazanması bağlamında önemli eşiklerden biri olan isim alma/verme pratikleri Türk toplumunda zengin bir kültürel örüntüye sahiptir.⁶ Türklerdeki ad verme geleneğini, esas olarak İslamiyet öncesi ve sonrası şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. İlkinde çocukların doğumundan sonra ana ve babası tarafından verilen adlar geçici iken av, savaş veya herhangi bir kahramanlık sonucu alınanlar ise gerçek ve kalıcıdır.⁷ Bu husus Dede Korkut hikâyelerinde “*Bir oğlan baş kesmese kan dökmese ad komazlardı*”, “*Baş kesmiştir, kan dökmüştür, çuldu almıştır, ad kazanmıştır*”⁸ şeklinde anlatılmaktadır. Bu çerçevede boğa öldüren Dirse Han’ın oğluna Buğaç, bezirgânların malını soygunculardan kurtaran Kam Püre Bey’in oğluna Bamsı Beyrek, at basıp kan sömüren Aruz’un oğluna da Basat adı verilmiştir.⁹ Kahramanlıkları ifade eden bu tür isimlerin yanında tabiat-doğa hadiselerinin, değer verilen çeşitli hayvan, bitki ve çiçeklerin, doğum öncesi veya sonrasındaki olup biten olaylar ile o sırada görülen nesnelere, tarihi şahsiyetlerin, aile büyüklerinin vs. isimleri de kullanılmıştır.¹⁰

İslamiyet sonrasında verilen isimlerde köklü bir değişim meydana gelmiş, Türkçe kökenli isimlerin yerini giderek Arapça kökenliler almaya başlamıştır. Yeni dinin getirdiği coşku ve heyecan kendini en çok şahıs adlarında göstermiş, eski Türkçe isimler yerine Allah’ın adları/sıfatları, Hz. Muhammed’in, peygamberlerin, meleklerin, sahabenin, ehl-i beytin, din büyüklerinin, mübarek kabul edilen dini bayram, gün, gece ve ayların adları kullanılır olmuştur.¹¹ Bunda Hz. Muhammed’in “*Sizler kıyamet günü isimlerinizle ve babalarınızın isimleriyle çağırılacaksınız öyleyse isimlerinizi güzel yapın*”, “*Peygamberlerin isimleriyle isimlenin, Allah’ın çok sevdiği isimler Abdullah, Abdurrahman’dır*”¹² mealindeki hadislerinin etkisi büyüktür. Buradan hareketle İslam dini açısından isimlerdeki belirleyici unsurun anlam olduğu söylenebilir. Zira kötü anlamlara gelen çocuk isimlerini bizzat Hz. Peygamberin değiştirdiği bilinmektedir.¹³

Müslüman Araplarda eski isimlerini değiştirme yönünde bir gayret görülmezken Türklerde bu süreç dini bağlılıklarını göstermenin bir ifadesine dönüşmüştür. İlk Müslüman Türk devletlerinden biri olan Karahanlı Hükümdarı Satuk Buğra Han Müslümanlığı tercih ettiğinde isminin önüne Abdülkerim adını ekleme ihtiyacı hissetmiştir.¹⁴ Bu eğilim Müslüman Türkler arasında her geçen gün artarak devam etmiş eski adlar tedricen terk edilerek dini aidiyetleri öne çıkaran isimlerin ad olarak kullanımı yaygınlaşmıştır. Böylelikle ad koyma anlayışı dinin fert ve cemiyet hayatına hâkimiyeti ölçüsünde değişmiştir.¹⁵

Oğuz Türklerinin Horasan, Azerbaycan, Anadolu ve Rumeli’ye doğru tarihi hareketliliğinde ad alma süreci şehir-köy, yerleşik-konargöçer şeklinde bir tasnife tutulabilir. Şehir-köy ayrımında şehirlielerin, yerleşik-konargöçer ayrımında ise yerleşiklerin Arapça-İslami isimlerle daha çok hemhal oldukları, buna karşılık eski Türkçe adların genellikle köylerde veya konargöçerlerde yaşadığı ve muhafaza edildiği söylenebilir. Başgöz, tarihsel süreçte Türk isimlerinin, şehirlerin eğitimsiz kesimleri ile köylerde ve kasabalarda daha iyi korunduğu ve sürdürüldüğünden söz etmektedir.¹⁶ Çelik ise bunun köy-şehir ayrımından ziyade merkez-taşra ayrımında daha anlamlı hale geldiğini, otantik Türk isimlerinin sözlü halk kültürü ve dindarlığı içinde varlığını sürdürürken, yazılı kültürün geliştiği, merkezîyetçi, kitabi dindarlık formlarının aktarıldığı süreçlerde de giderek kenara itildiğini belirtmektedir.¹⁷ Çalışmamız şehir merkezi bağlamında yürütüldüğünden şayet böyle bir ayrım veya farklılık varsa da Konya özelinde görmek ne yazık ki mümkün olmayacaktır.

³ Nesrin Güllüdağ, “Sarıkamış Başköy’de Kişi Adları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 1, Elazığ 2002, s. 81.

⁴ Celaleddin Çelik, *İsim Kültürü ve Din Şahıs İsimleri Üzerinden Bir Din Sosyolojisi Denemesi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s. 1.

⁵ Celaleddin Çelik, “Kültürel Sembol Sistemi Olarak İsimler: İsim Sosyolojisine Giriş”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 2, Temmuz-Aralık 2006, s. 40.

⁶ Çelik, *İsim Kültürü ve Din...*, s. 3.

⁷ M. Özgü Aras, “Ad Koyma”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1998, s. 332; Abdurrahman Daş, “Türklerde Ad Koymanın Dini ve Milli Boyutu”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, Elazığ 1996, s. 398.

⁸ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı Metin-Sözlük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1969, s. 27, 28, 48; Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, Yeditepe Yayını, İstanbul 2019, s. 71, 73, 108-109.

⁹ *Dedem Korkudun Kitabı*, haz. Orhan Şaik Gökyay, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1973, s. CCCLXXXVII.

¹⁰ Nevin Balta, Gaziantep’te Çocuklara Ad Verme Geleneği”, *Folklor/Edebiyat*, C. 19/76, 2013, s. 197; Osman Köksal, “XIX. Yüzyıl Ortalarında Bir Osmanlı Kasabasındaki Şahıs Adı Profili”, *Bilgi*, S. 65, Bahar 2013, s. 232.

¹¹ Mevlüt Metin Türkteş, “Türklerde Ad Verme ile İlgili Bazı Tespitler”, *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 17, 2019, s. 37-38.

¹² Kuran.com | Hadis | İSİM VE KÜNYE BÖLÜMÜ, Erişim Tarihi: 02.04.2024.

¹³ Ercan Alkaya, “Türklerde Ad Verme Geleneği ve Kişi Adları”, *Türk Kültürü*, C. 39, S. 459, Temmuz 2001, s. 443.

¹⁴ Ömer Soner Huncan, “Satuk Buğra Han”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 181.

¹⁵ Köksal, *agm*, s. 237.

¹⁶ İlhan Başgöz, “The Meaning and Dimension of Change of Personal Names in Turkey”, *Turcica*, XV, 1983, s. 202.

¹⁷ Çelik, “İsim Sosyolojisine Giriş...”, s. 57.

KÜLTÜREL DEĞİŞİMİ ŞAHİS İSİMLERİ ÜZERİNDEN OKUMAK: KONYA ŞEHİR KİŞİ ADLARI (1518-1642)

Şahıs isimlerinde meydana gelen değişimler, tarihsel ve kültürel dönüşümü anlamının şüphesiz en önemli araçlarından biridir. Bu çerçevede 16. yüzyıl ile 17. yüzyılın ilk yarısında Konya şehir merkezi özelinde var olan kişi adlarının 124 yıllık süre içinde nasıl bir dağılım ve değişim geçirdiği bu çalışmanın problematiğini oluşturmaktadır. Araştırmanın kaynakları 1518¹⁸, 1539¹⁹ ve 1584²⁰ tarihli tapu tahrir defterleri ile 1642²¹ tarihli avarız defteri teşkil etmektedir. Aslında Konya'nın en erken tarihli mufassal tahrir defteri 1500²² tarihli olmasına rağmen bu defterin şehir merkezine ait kısmının eksikliği nedeniyle çalışma dışında tutulmuştur.

Şer'îye sicilleri ile tahrir ve temettuat²³ defterlerindeki şahıs isimlerinden hareketle çeşitli çalışmalar yapıldığı bilinmektedir. Bu hususta Yılmaz Kurt, en fazla makale üreten araştırmacı olarak dikkat çekmektedir. Örneğin, 16. yüzyılda Adana sancağında en çok kullanılan isimlerin Arapça kökenli olduklarına işaret etmiş, babalardaki isim çeşitliliğinin fazlalığına, babalardan oğullara geçişte Türkçe kökenli isimlerin yerini Arapça kökenli isimlere bıraktığını tespit etmiştir.²⁴ Aynı sonuçlara Kozan sancağında da ulaşmış,²⁵ Çorum ve Sivas sancaklarını ele aldığı araştırmalarında ise Mehmed, Mustafa, Ali gibi çok kullanılan isimleri değerlendirme dışında tutarak daha az oranda kullanılan Müslüman ve gayrimüslim isimlere odaklanmış, böylelikle çok sayıda farklı ismin varlığının altını çizmiştir.²⁶ Demir, kişi adlarını sayı, köken ve çeşitlilik bakımından gruplandırmış, Arapça kökenli isimlerin fazlalığına değinmiş, yüzyılın sonlarına doğru Türkçe kökenli isimlerdeki artışa dikkat çekmiştir.²⁷ Erpolat, yer ve kişi adları üzerinden insanların inanç yapıları ile tasavvuf ve Hz. Ali muhabbetinin yansımalarını araştırmıştır.²⁸ Köksal, Türk ad koyma kültüründe dinin belirleyici rolüne vurgu yaparken,²⁹ Gündüz, isimlerin büyük oranda İslami kökenli olduğunu buna karşılık Türkçe kökenli isimlerin oranında azalmanın meydana geldiğini belirtmiştir.³⁰ Açıknel, baba ve oğul isimlerini tür, köken ve sayı bakımından incelemiş, isimlerin ekseriyetinin Arapça olduğunu tespit etmiş, Mehmed, Ali ve Ahmed'in en çok kullanılan isimler olduklarını dile getirmiştir.³¹ Solak ve Gülenç de benzer sonuçlara ulaşmışlardır.³² İlhan ise Amid sancağındaki isimlerin ekseriyetinin Abdullah, Abdurrahman, Ali ve Nureddin gibi Arapça kökenli adlardan oluştuğunu ifade etmiştir.³³

Mevcut literatürden hareketle biz de dönemlere göre baba ve oğul isimlerini ayrı ayrı tespit edecek, daha sonra bunları tür ve köken itibarıyla gruplandırma yoluna gidecek, İslami-Arapça isimlerin baskınlığına karşılık Türkçe isimlerin zaman içindeki artış veya eksilmesine eğilecek, böylelikle isimler üzerinden 16. yüzyıl başlarından 17. yüzyıl ortalarına kadarki zaman aralığında yaşanan değişimi izleme fırsatını yakalayabileceğiz. Ayrıca incelenen dönemde kullanılan isimlerin görülebilmesi ve karşılaştırılabilmesi açısından da bütün isimleri (önlerindeki ve sonlarındaki unvan ve sıfatlar dikkate alınmadan) tek bir tablo halinde, makalenin sonunda Ek kısmında vereceğiz.

1. Konya Şehri

Anadolu Selçuklu Devleti'ne iki asır başkentlik yapan Konya 12. ve 13. yüzyıllarda dönemin en parlak Anadolu şehirlerinin başında gelmekteydi. Bütün başkentlerde olduğu gibi nüfus etnik ve dini bakımdan çeşitlilik göstermekteydi. Ana unsur olan Türklerin yanında Rum, Ermeni, Yahudi, Gürcü, Rus, Frenk menşeli gayrimüslimler ile Arap ve Acem kökenli Müslümanlar şehrin demografik yapısını oluşturmaktaydı. Bu dönemde şehrin Türkistan, Maverâünnehir, Horasan, Irak, İran ve Azerbaycan gibi İslam dünyasının çeşitli coğrafyalarından kalkıp gelen ilmi, idari, askeri ve bürokratik kadroların yer aldığı kalabalık grupların göçüne uğradığı belirtilmekte,

¹⁸ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defterleri (BOA. TT. d.), 63.

¹⁹ BOA.TT.d. 415.

²⁰ Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Tahrir Defterleri (TKGM.TT.d), 104.

²¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler (BOA. MAD. d.), 3074.

²² BOA.TT.d. 40.

²³ Cemil Cahit Güzelbey, "Gaziantep Şer'î Mahkeme Sicillerinde Türkçe Kişi Adları", *Türk Kültürü*, XII/252, 1984, s. 246-249; Halit Ongan, "Şer'îye Sicillerinde Geçen Türkçe Kişi Adları", *Türk Etnografya Dergisi*, 1956, S. 52, s. 92-94.; Halit Ongan, "XV. Yüzyıla Ait Bursa Sicillerinde Geçen Bazı Türkçe Kişi Adları", *Türk Etnografya Dergisi*, 1961, S. 4, s. 32-36.

²⁴ Kurt, *agm*, s. 169-252.

²⁵ Yılmaz Kurt, "Kozan'da Şahıs Adları", *Belleten*, LVIII/223, 1995, s. 607-633.

²⁶ Yılmaz Kurt, "Çorum Sancağı Kişi Adları (XVI. Yüzyıl)", *Belleten*, LIX/224, 1995, s. 75-119; Yılmaz Kurt, "Sivas Sancağında Kişi Adları", *OTAM*, S. 4, 1993, s. 223-290.

²⁷ Alpaslan Demir, "16. Yüzyılda Kelkit Kazası'nda Şahıs Adları", *e-Journal of New World Sciences Academy*, S. 6, 2011, s. 145-180.

²⁸ M. Salih Erpolat, "XVI. Yüzyılda Eleşkird, Şelve, Diyadin, Bayezid ile Ovacık Sancaklarındaki Kişi Adları Üzerinde Tasavvuf ve Hz. Ali Muhabbetinin Yansımaları", *Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*, S. 20, 2019, s. 31-88; M. Salih Erpolat, "XVI. Yüzyılda Hersini Nahiyesinde Kişi Adları", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 14, 2020, s. 37-83.

²⁹ Köksal, *agm*, s. 237.

³⁰ Ahmet Gündüz, "1561 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Kocaeli Sancağında Şahıs İsimleri", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, C. I, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayını, Kocaeli 2017, s. 728.

³¹ Ali Açıknel, "Artukabad Kazasında Türk Kişi Adları (1455-1520)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 13, S. 2, 2003, s. 305.

³² İbrahim Solak, Ahmet Gülenç, "Zamantı Kazası Kişi Adları (1564)", *Maraş Araştırmaları -II*, Ed. İbrahim Solak, Samet Alıç, Palet Yayınları, Konya 2021, s. 33-50; İbrahim Solak, Ahmet Gülenç, "Maraş Kazası Kişi Adları (1564)", *Maraş Araştırmaları -IV*, Ed. İbrahim Solak, Samet Alıç, Palet Yayınları, Konya 2023, s. 37-66.

³³ Mehdi İlhan, "Onaltıncı Yüzyıl Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar", *Belleten*, C. LIV, S. 209, 1990, s. 221-222.

toplam nüfusunun 50.000- 60.000, gayrimüslimlerin de 6.000 civarında oldukları tahmin edilmektedir.³⁴ Ancak bu rakamların oldukça abartılı olduğunu söyleyebiliriz. Zira şehrin zamanla Selçuklu dönemi eski yerleşim dokusunun kapladığı alanın dışına taşmasına rağmen 20. yüzyıl başlarına kadar bu ölçekte büyük bir nüfusa ulaşamadığı bilinmektedir.

Şehir nüfusedeki kabarıklık ve çeşitlik 13. yüzyılın sonlarına doğru kaybolmaya başlamış süreç, Karamanoğulları Beyliği egemenliğinde de devam etmiş, 15. yüzyılın ikinci yarısında büyük ölçüde azalmıştır. Özellikle Osmanlı-Karaman mücadeleleri esnasındaki siyasi gerginlik ile Konya'nın Osmanlı egemenliğine geçmesinin ardından şehir halkından başta İstanbul olmak üzere Osmanlı coğrafyasının çeşitli bölgelerine sürgünler yapılmıştır.³⁵ Bu ve bunun gibi değişik olguların şehir nüfusunun düşmesine ve demografik çeşitliliğin azalmasına yol açtığı iddia edilebilir.

Osmanlı egemenliğinin tesis edildiği, istikrarın sağlandığı 16. yüzyılın başından itibaren nüfus artmaya başlamış, özellikle 1580'lerde ciddi bir yükselme meydana gelmiş, 17. yüzyılın ilk yarısında da bu eğilim devam etmiştir. 1518'de vergi mükellefi 1.426 iken, 1539'da 1.789'a, 1584'te 3.755'e çıkmış, 1642'de 2.940'a düşmüştür. 16. yüzyılda şehir nüfusunun 4.726-12.392 arasında olduğu tahmin edilmekte, bunun 70 ile 216 arasındaki bireysel nüfusun gayrimüslim olduğu belirtilmekte, gayrimüslimlerin şehir nüfusuna oranı %1,68 ile %3,19 arasında kaldığı zikredilmektedir.³⁶

1642 verilerinin toplamı 1584'e göre düşük olmasına rağmen her iki dönemde hane³⁷ ile avarızhane³⁸ terimlerine yüklenen anlam farklı olduğu ve katsayı uygulaması değişkenlik gösterdiğinden, bu dönemdeki nüfus tahminleri daha yüksek çıkmakta, toplamda 14.217-21.630 arasında bir nüfusa ulaşılmaktadır.³⁹ Buradaki makasın genişliği araştırmacıların kullandıkları kat sayılardaki değişkenlik ile muaf sınıfına yönelik farklı uygulamalardan kaynaklanmaktadır. Yine bu dönemde gayrimüslimlerin de 22 mahallede yayıldıkları dikkat çekmektedir.⁴⁰

2. İsimlerin Kökeni ve Çeşitliliği

Kaynak olarak kullandığımız tahrir defterlerinde şahıs isimleri baba adlarıyla birlikte zikredildiğinden isimleri baba ve oğul şeklinde ikili bir tasnifle, diğer taraftan köken ve çeşitlilik bakımından da ayrı başlıklar halinde incelemek mümkündür. Araştırmanın ilk kaynağını oluşturan 1518 tarihli mufassal defterde oğul neslindeki 1.425,⁴¹ baba neslinde ise toplam 1.376⁴² isim kayıtlıdır. Her iki nesildeki Arapça kökenli isimler %80,5-82,5 oranla birinci sırada yer alırken, Türkçe kökenliler %9,1-12,5 oranıyla ikinci, Farsça kökenliler, %3,8-4,9 oranla üçüncü, birleşik ve diğer dil kökenliler ise %2,1-4,7 oranla dördüncü sıradadır. Çeşitlilik bakımından isimler ele alındığında oğul neslinde 222, baba neslinde ise 278 farklı ad kullanıldığı, bunlardan %47,5-55,6 oranla Arapça isimlerin ilk sırada, %22,4-3-33,8 oranla Türkçe isimlerin ikinci sırada, %3,6-8,8 oranla Farsça isimlerin üçüncü sırada, %5,4-12,3 oranla birleşik isimlerin dördüncü, %0,7-1,8 oranla diğer dil kökenlilerin son sırada geldiği görülmektedir.

1539'daki oğullarda toplam 1.789, babalarda 1.749 isim tespit edilmektedir.⁴³ Arapça kökenliler %79,8-85 oranla başı çekerken, Türkçe kökenliler %8,9-12,5 oranla, Farsça kökenliler %3-3,7 oranla, %3,1-4,2 oranla da birleşik ve diğer dil kökenli isimler takip etmektedir. İsimlerdeki çeşitlilik oğullarda 250, babalarda 287'ye çıkmakta, bunun %47-55,6'sını Arapça, %27,6-33,4'ünü Türkçe, %6,4-7,3'ünü Farsça, %8,8-11,8'ini birleşik, %0,3-1,6'sını diğer dil kökenli isimler oluşturmaktadır.

1584'te oğullarda toplam 3.755, babalarda 3.737 isim tespit edilmekte,⁴⁴ bunlardan %83,3-88,6'sı Arapça, %6,2-10,9'u Türkçe, %2,9-3,5'i Farsça, %2,4'ü birleşik ve diğer dil kökenlidir. Buna karşılık oğullarda 291, babalarda ise 335 farklı isim ortaya çıkmakta, bunlardan %48,7-51,9'u Arapça, %26,5-33,1'i Türkçe, %6,5-6,9'u Farsça, %8,7-9,9'u birleşik, %2,7-5,2'si diğer dillere aittir.

³⁴ Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Konya İl Kültür Müdürlüğü Yayını, Konya 1998, s. 104-128.

³⁵ Hasan Basri Karadeniz, "Karaman Sürgünleri (1467-1474)", *Belleten*, LXXIV/284, Ankara 2015, s. 73-104; Yahya Başkan, "Fatih Sultan Mehmed Döneminde Karaman Bölgesinden İstanbul'a İskân Edilen Nüfus", *Konya Kitabı S. XVII- Geçmişten Günümüze Göçler*, C. I, Ed. Alaattin Aköz, Doğan Yörük vd., Konya Ticaret Odası Yayını, Konya 2019, s. 197-215.

³⁶ Doğan Yörük, "XV-XVI. Yüzyıllarda Konya Şehrinde Toplumsal Zümreler", 2. *Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, Konya Büyükşehir Belediyesi Yayını, Konya 2013, s. 621; Doğan Yörük, "XVI. Yüzyılda Konya Şehrindeki Ticari Faaliyetleri Etkileyen Unsurlar", *Konya Kitabı S. XVI- Konya Ticaret Tarihi*, C. I, Ed. Abdülkadir Buluş, Caner Arabacı, Konya Ticaret Odası Yayını, Konya 2018, s. 237-239; Alaattin Aköz, "1475-1600 Yılları Arasında Konya", *Konya Ansiklopedisi*, C. 5, Konya Büyükşehir Belediyesi, Konya 2013, s. 261-263.

³⁷ Nejat Göyünç, "Hâne Deyimi Hakkında", *İÜFD Tarih Dergisi*, XXXII, İstanbul 1979, s. 331-348.

³⁸ Oktay Özel, "17. Yüzyıl Osmanlı Demografisi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: 'Mufassal' Avârız Defterleri", *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994) Kongreye Sunulan Bildiriler III*, Ankara 1997, s. 735-743.

³⁹ Doğan Yörük, "Konya Kazasında Yerleşme ve Nüfus (1584-1642)" *INOCTE 2016, International New Tendencies Congress in Ottoman Researches October 7-9, 2016 Sarajevo, Proceedings Book*, Konya 2016, s. 167-169.

⁴⁰ BOA. MAD. d. 3074.

⁴¹ Bu dönemde 1 kişi kendi ismi yerine baba adıyla yazıldığından toplam olması gereken sayı 1426'dır.

⁴² Oğul ile baba isimlerinin sayısı arasındaki fark 50 kişinin baba adı hanesine herhangi bir isim yazılmamasından kaynaklanmaktadır.

⁴³ Oğul ile baba isimlerinin sayısı arasındaki fark 40 kişinin baba adı hanesine herhangi bir isim yazılmamasından kaynaklanmaktadır.

⁴⁴ Oğul ile baba isimlerinin sayısı arasındaki fark 18 kişinin baba adı hanesine herhangi bir isim yazılmamasından kaynaklanmaktadır.

KÜLTÜREL DEĞİŞİMİ ŞAHIS İSİMLERİ ÜZERİNDEN OKUMAK: KONYA ŞEHİRİ KİŞİ ADLARI (1518-1642)

1642’de oğullarda toplam 2.940, babalarda 2.753 isim tespit edilmekte,⁴⁵ bunlardan %82,6-87,3’ü Arapça, %5,7-9,8’i Türkçe, %3,3-3,4’ü Farsça, %2,1-4,3’ü birleşik ve dillerdendir. Buna karşılık oğullarda 317, baba neslinde ise 367 çeşit isim meydana çıkmakta, bunlardan %48,8-49,8’i Arapça, %22,4-30’u Türkçe, %8,2-8,8’i Farsça, %4-5,8’i birleşik, %7,4-14,8’i diğer dil kökenli farklı isimlerden müteşekkildir.

Tablo 1: İsimlerin Köken ve Adetleri

Köke n	OĞUL						BABA									
	151 8	%	153 9	%	158 4	%	164 2	%	151 8	%	153 9	%	158 4	%	164 2	%
Arapça	117	82,5	152	85,0	332	88,6	256	87,8	110	80,7	139	79,5	311	83,3	227	82,4
Türkçe	129	9,1	160	8,9	231	6,2	169	5,7	172	12,5	218	12,5	407	10,9	269	9,8
Farsça	54	3,8	54	3,0	110	2,9	100	3,4	68	4,9	64	3,7	130	3,5	92	3,3
A-F	2	0,1	1	0,1	2	0,1	0	0,0	0	0,0	1	0,1	2	0,1	1	0,0
A-T	8	0,6	7	0,4	13	0,3	11	0,4	4	0,3	5	0,3	15	0,4	17	0,6
F-A	37	2,6	27	1,5	31	0,8	6	0,2	16	1,2	40	2,3	24	0,6	26	0,9
F-T	10	0,7	12	0,7	17	0,5	5	0,2	5	0,4	16	0,9	27	0,7	20	0,7
T-A	3	0,2	2	0,1	7	0,2	4	0,1	2	0,1	7	0,4	3	0,1	5	0,2
T-F	2	0,1	1	0,1	1	0,0	1	0,0	0	0,0	2	0,1	2	0,1	6	0,2
Diğer	5	0,4	4	0,2	17	0,5	76	2,6	2	0,1	1	0,1	14	0,4	43	1,6
Toplam	142	10	178	10	375	10	294	10	137	10	174	10	373	10	275	10
Boş	1	-	0	-	0	-	0	-	50	-	40	-	18	-	187	-

A: Arapça, F: Farsça, T: Türkçe

16. yüzyılın başlarından sonlarına ve 17. yüzyılın ortalarına kadarki süreçte Arapça isim alan kişilerin sayılarının sürekli arttığı, buna karşılık Türkçe isimlerin azaldığı, Farsça isimlerde herhangi bir değişimin olmadığı söylenebilir. Ayrıca, Arapça-Türkçe, Türkçe-Farsça, Arapça-Farsça ve diğer dil (Rumca ve İbranice) gruplarına ait isimler varsa da bunlar genel toplam içinde küçük bir orana tekabül etmektedirler. Arapça isimlerdeki fazlalık İslam dini ile Arap dili ve kültürünün Türk toplumu üzerindeki etkisiyle ilişkilendirilebilir. Fakat incelenen dönemde bu sürecin oldukça yavaş seyrettiği asıl değişimin 1518 önceki dönemlerde meydana geldiği anlaşılmaktadır. Zira çalışmanın ilk verilerini oluşturan 1518’de bile, isimlerin %80,5-82,5’inin Arapça kökenli olması buna işaret etmektedir.

Köken itibarıyla Arapça isimler yüksek çıkarken, çeşitlilik bakımından ele alındığında Arapça isimler yine en başta gelmesine rağmen yüzdelik dilim yaklaşık %50 civarına düşmektedir. Türkçe kökenli isimlerin sayıca az olmasına karşılık çeşitlilik açısından %22,4-33,8 arasında seyretmesi farklı Türkçe isimlerin kullanımına işaret etmektedir. Tablo I ve II’ye bakıldığında oğul ve baba neslindeki isimlerin gerek köken gerekse çeşitlilik bakımından kendi içindeki değişkenliği görülecektir. Yine, şahıslar baba adlarıyla birlikte defterlere yazıldıklarından oğul ve baba isimlerinde tekrar eden bir döngü dikkat çekmektedir. Her ne kadar bunun sayısal verilerini çıkarmasak da yaygın bir kullanım alanı bulduğunu söyleyebiliriz. Baba ve dede gibi aile büyüklerinin isimlerinin çocuklara ad olarak verilmesi Türk toplumundaki ataya saygı anlayışının bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Fakat benzer durumun Hıristiyan ve Yahudiler de gözlemlendiğini belirtmekte fayda vardır.

Tablo 2: İsimlerin Çeşitliliği

Çeşitlilik	OĞUL						BABA									
	151 8	%	153 9	%	158 4	%	164 2	%	151 8	%	153 9	%	158 4	%	164 2	%
Arapça	118	53,2	139	55,6	151	51,9	158	49,8	146	52,5	135	47,0	163	48,7	179	48,8
Türkçe	65	29,3	69	27,6	77	26,5	71	22,4	94	33,8	96	33,4	111	33,1	110	30,0
Farsça	8	3,6	16	6,4	19	6,5	28	8,8	21	7,6	21	7,3	23	6,9	30	8,2

⁴⁵ Oğul ile baba isimlerinin sayısı arasındaki fark 187 kişinin baba adı hanesine herhangi bir isim yazılmamasından kaynaklanmaktadır.

A-F	2	0,9	1	0,4	2	0,7	0	0,0	0	0,0	1	0,3	2	0,6	1	0,3
A-T	7	3,2	5	2,0	5	1,7	3	0,9	3	1,1	3	1,0	8	2,4	8	2,2
F-A	9	4,1	7	2,8	13	4,5	5	1,6	6	2,2	14	4,9	8	2,4	4	1,1
F-T	4	1,8	6	2,4	3	1,0	2	0,6	4	1,4	8	2,8	8	2,4	3	0,8
T-A	3	1,4	2	0,8	5	1,7	2	0,6	2	0,7	6	2,1	2	0,6	4	1,1
T-F	2	0,9	1	0,4	1	0,3	1	0,3	0	0,0	2	0,7	1	0,3	1	0,3
Diğer	4	1,8	4	1,6	15	5,2	47	14,8	2	0,7	1	0,3	9	2,7	27	7,4
Toplam	222	100	250	100	291	100	317	100	278	100	287	100	335	100	367	100

A: Arapça, F: Farsça, T: Türkçe

2.1. Arapça Kökenli İsimler

Türkler tarihi süreç içinde çeşitli dinlerin müntesibi olmakla birlikte Şamanizm- Gök Tanrı ve İslâm en fazla kabul ettikleri din olmuştur. Her din Tanrı, peygamber, melekler, iyi-kötü ruhlar, ilk inananlar, din büyükleri vs. adlarla bir bütün teşkil etmekte, her toplum mensubu olduğu dinin terim, kavram ve ıstıhalarıyla kutsal saydığı isimleri büyük bir iman ve iştiyakla benimsemiştir. Bu doğrultuda Türklerin 10. asırdan itibaren kitleler halinde Müslümanlaşmasıyla birlikte İslam dini ile ilişkilendirilen Arapça kökenli isimler de yaygınlaşmaya başlamıştır.⁴⁶ İsim alıp vermedeki bu anlayış bin yıldır canlılığını korumakta, günümüzde bile şahıs adlarının ekseriyetini hala Arapça kökenli İslami isimler oluşturmaktadır.

Arapça isimler arasında Allah'ın isim ve sıfatları, peygamberlerin isimleri, Hz. Muhammed'in isim ve sıfatları, ehl-i beyt, ilk dört halife, sahabe ve kutsal aylar en çok kullanılan Arapça isimler arasında gelmektedir. Abdullah, Abdulkadir, Abdurrahman, Abdülbaki, Abdülcilil, Abdülaffar, Abdülkerim, Abdüllatif, Abdüsselam, Abdülvehhab, Emrullah, Nasrullah, Lütfullah, Nurullah, Veli, Latif, Adil, Baki ve Gaffar gibi Allah'ın isim ve sıfatlarının doğrudan veya önüne bazı ekler getirilerek yapılan isimler; Mehmed/Muhammed, Yusuf, Yunus, İbrahim, Nuh, Salih, İsa, İshak, Yakub, İsmail, Süleyman, Davud, İlyas, Eyüb, Danyal, Yahya, Zekeriya ve Musa gibi peygamber isimleri; Mehmed, Ahmed, Mustafa, Mahmud, Emin ve Habibullah gibi Hz. Muhammed'in isim ve sıfatları; Hasan ve Hüseyin gibi Hz. Muhammed'in torunlarının isimleri; Ebubekir, Bekir, Ömer, Osman ve Ali gibi ilk dört halifenin isimleri; Bilal, Abbas, Selman, Zeyd, Cafer ve Hamza gibi sahabe isimleri; Muharrem, Safer, Receb, Şaban ve Ramazan gibi kutsal ayların isimleri; İsrail, Mikail, Rıdvan gibi melek adları, Nebi, Resul ve Enbiya gibi peygamber anlamına gelen adlar bakkal, hallaç, tacir, debbağ, helvacı gibi meslek adları ve Hacı, Cibal, Şems, Fani, Sefer gibi adların sık kullanıldığını söyleyebiliriz.

Dört tahririn her birinde ve iki nesilde de en çok kullanılan isim Mehmed'dir. Bunu sırasıyla Mustafa, Ahmed, Ali, Hüseyin, Hasan, İbrahim, Yusuf, Mahmud, Süleyman, Osman, Musa ve Hızır gibi isimler takip etmektedir. Bunların toplam isimler içindeki oranları yaklaşık %45'e tekabül etmektedir (bk. Tablo III). Her dönemde nüfusun neredeyse yarısının bu isimleri taşıdığını söyleyebiliriz. Bu durum 20. yüzyıla da taşınmış, Mehmed, Mustafa, Ahmet, Ali ve Hüseyin geleneksel isimler olarak zikredilmekte, 1960-1999 yılları arasında Konya'da en fazla kullanılan isimlerin başında Mehmet ve Mustafa geldiği, fakat sayısal olarak ivme kaybettikleri belirtilmektedir.⁴⁷

İslam dinini sonradan kabul eden kişilere genellikle yeni bir ad verildiği, baba adlarının ise gerçek isimleriyle değil Abdullah adıyla anıldığı, Yusuf veled-i Abdullah, Memi veled-i Abdullah, Mercan veled-i Abdullah, Ferhad veled-i Abdullah, Pervane veled-i Abdullah vs. şeklinde defterlere kaydedildiği bilinmektedir.⁴⁸ Kurt, bu uygulamanın mühtedilerin toplumla kaynaşmalarını kolaylaştırmak için yapıldığını öne sürmektedir.⁴⁹ Fakat baba ismi Abdullah olanların tamamını mühtedi olarak kabul etmek de doğru değildir. Zira Abdullah, Abdurrahman, Abdülkerim, Abdülaziz vs. Allah'ın isimlerinin önüne Arapça kul anlamına gelen "abd" kelimesinin eklenmesiyle oluşan Allah'ın kulu, Kerim'in kulu, Aziz'in kulu, Rahman'ın kulu gibi isimlerin Hz. Peygamber tarafından övüldüğü ve tavsiye edildiği düşünüldüğünde⁵⁰ Abdullah'ın genel ad olarak da kullanıldığı açıktır. Bunun yanında, Abdullah isminin Hz. Peygamber'in babasının adı olduğu da unutulmamalıdır.

16. yüzyılın başlarında Abdullah ismi diğerleri gibi sıradan bir ad iken asrın ortalarından itibaren sayılarındaki artış nedeniyle durumun farklılaştığı düşünülmekte, bu da dönemin Konya'sında yaşanan ihtida

⁴⁶ Alkaya, *agm.* s. 443-444.

⁴⁷ Çelik, *İsim Kültürü ve Din ...*, s. 168, 183.

⁴⁸ Köle menşeli ihtidaldaki Yusuf ismi hakkında geniş bilgi için bkz. İzzet Sak, *Şer'îye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 1992, s. 83-85.

⁴⁹ Yılmaz Kurt, "Bodrum Kazasında Kişi Adları", 3. *Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu 30 Ekim-1 Kasım 2013, Bildiriler, II*, haz. M. Akif Erdoğan, Ahmet Özgiray, İzmir 2014, s. 652.

⁵⁰ Kuran.com | Hadis | İSİM VE KÜNYE BÖLÜMÜ, Erişim Tarihi: 02.04.2024.

KÜLTÜREL DEĞİŞİMİ ŞAHİS İSİMLERİ ÜZERİNDEN OKUMAK: KONYA ŞEHİRİ KİŞİ ADLARI (1518-1642)

hareketlerini gündeme getirmektedir. Bunların tahrirlere göre dağılımı şöyledir: 1518’de oğullarda 2, babalarda 20, 1539’da 7-69, 1584’te 26-105, 1642’de ise 8-169 şeklindedir. Oğullardan ziyade babalardaki Abdullah sayısındaki artış dikkat çekmektedir. Bu husus özellikle 1584 tahririnde daha fazla görünür hale gelmiş, 34 azatlı köleden 33’ünün baba adı hanesine Abdullah yazılmıştır. 1642’de de benzer eğilim görülmesine rağmen *ıtk, mu’tak* şeklinde ihtidayı çağrıştıran herhangi bir kayıt yer almamıştır. Ancak oğullar ve babalar arasındaki bu kadar sayı farkını toplum içindeki doğal isim verme geleneğiyle de açıklamak mümkün olmayacağına göre ihtida hareketlerinin de bir şekilde dikkate alınması gerektiği düşünülmektedir. Fakat 1641-1749 yılları arasında Konya mahkemesine sirayet eden sadece 43 vakanın tespit edilmiş olması nedeniyle ihtida hareketlerinin oldukça yavaş seyrettiği gerçeği de gözden uzak tutulmamalıdır.⁵¹

Tablo 3: En Fazla Kullanılan Arapça 10 İsim

No	İsimler	OĞUL				BABA			
		1518	1539	1584	1642	1518	1539	1584	1642
1	Mehmed	150	206	495	393	100	116	360	243
2	Ali	101	107	203	169	85	116	214	154
3	Ahmed	57	95	237	174	67	84	199	117
4	Mustafa	84	119	316	230	47	84	222	144
5	Yusuf	61	45	113	67	53	77	100	0
6	Mahmud	44	54	112	66	41	44	86	68
7	Hasan	39	48	114	85	43	38	98	88
8	İbrahim	43	43	130	107	35	32	109	67
9	Hüseyin	36	62	133	104	16	34	89	76
10	Musa	30	0	0	0	34	0	0	0
10	Süleyman	0	36	72	80	0	0	0	53
10	Abdullah	0	0	0	0	0	69	105	199
10 İsmi Toplamı		645	815	1925	1475	521	694	1582	1209
10 İsmi Toplam %		45,3	45,6	51,3	50,2	37,9	39,7	42,3	43,9
Tüm İsimlerin Toplamı		1.425	1.789	3.755	2.940	1.376	1.749	3.737	2.753

2.2. Türkçe Kökenli İsimler

Arapça kökenli isimlerden sonra ikinci sırada Türkçe kökenliler gelmekte, 1518-1642 arasında hem oğul hem de baba neslinde Türkçe kökenli isimlerde kademeli bir azalma dikkat çekmektedir. Oğul neslinde başlangıçta %9,1 iken %8,9’a, %6,2’ye ve %5,7’ye düşmüş, baba neslinde ise %12,5’ten %10,9’a, son olarak da %9,8’e gerilemiştir. Ancak her dönemde baba neslindeki Türkçe isimler oğullara göre daha yüksektir. Türkçe şahıs adlarının kullanımındaki azalma Konya’ya özgü olmayıp Anadolu’nun pek çok yerinde de gözlemlenebilmektedir.⁵²

Arapça isimlerde olduğu gibi Türkçe isimlerde de Türk ad verme geleneğinin yansımalarını baskın bir şekilde görmek mümkündür. Bunların başında dini ve elbette Tanrı merkezli isimler gelmekte Tanrıverdi-Tanrıvermiş, Çalabverdi-Çalabvermiş gibi adlar bu kategorinin başına yerleşmektedir. Çocuk ölümlerinin fazla olduğu, sağlıklı ve gürbüz çocukların varlığının nimet olarak görüldüğü bir dönemde çocukların daha uzun ömürlü olması amacıyla Durmuş, Dursun, Durdu, Satılmış ve Satı⁵³ gibi isimler öne çıkmaktadır. Çocukların güçlü, dayanıklı ve mücadeleci olmaları amacıyla Boğa, Öküz, Arslan, Kaplan, Kurt, Tosun ve Koç; nazar değmemesi,⁵⁴ ailesine ve çevresine sadık kalması maksadıyla Köpek ve Çomar gibi hayvanların adları ile Şahin, Doğan, Saka ve Balaban gibi çeşitli kuş isimleri; mutluluk, sevinç ve baht açıklığını ifade etmek için Sevinç, Sevindik, Beğendik, Güvendik, Bulduk, Armağan ve Şenlik; aileye uğur, kısmet ve şans getirmesi düşüncesiyle de Uğur ve Uğurlu gibi adlar verilmiştir.

⁵¹ Aköz, *agm*, s. 549.

⁵² Kurt, “Kozan (Sis)...”, s. 367-368.

⁵³ Aileler, çocuklarının uzun süre yaşamasını sağlamak için onları bir şeyhe veya dervişe satmaktadır. Böylece çocuklarının adını da Satılmış ya da Satı koymuşlardır. Yılmaz Kurt, “1525 Tarihinde Adana Sancağında Türkçe Kişi Adları Üzerine”, *BAL-Tam Türklük Bilgisi*, 2, Prizren 2005, s. 77; Faruk Sümer, *Türk Devletlerinde Şahıs Adları I*, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, İstanbul 1999, s. 19.

⁵⁴ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993, s. 23.

Oğuz Türklerinin kurucu ve kutlu lideri olarak görülen Oğuz Han ve ona atfedilen destanda Oğuz Han'ın Günhan, Ayhan, Yıldızhan, Gökhan, Dağhan ve Denizhan adlı altı oğlundan söz edilmektedir. Oğuz Türklerinin bu altı çocuktan çoğaldığı, her birinin dört kola ayrılarak 24 boyu oluşturduğu bilinmekte, bu da isim almada gün, ay, yıldız, gök, dağ, deniz gibi kelime köklü veya ekli çeşitli isimlerin kullanımını gündeme getirmektedir. Gün, Güneri, Gündüz, Günhan, Günaydı, Gündoğmuş, Aydı, Apaydı, Aydoğmuş, Aydoğdu, Yıldız isimleri bu bağlamda zikredilebilir. Bayat, Bayadlu, Bayındır, Çeb-Çebni, Eymir, Eymürlü gibi boy, oymak, aşiret; Türk, Kürt, Bulgar, Tatar, Macar, Karaman, Menteşe gibi kavim ve beylik; Işık ve Evren gibi eski Türk inançlarıyla ilgili kavramlar; Han, Turhan, Tunahan, Bayhan ve Sarihan gibi hanlık terimleri; Dünder, Bali, Orhan, Oğuz, Tuğrul ve Savcı gibi tarihi şahsiyetler; Erdoğan, Oğuzeri, Oğulbeg, Ulubeg, Urbeg, Paşa, Paşa Yiğit, Kaya, Koca, Yahşi gibi beylik, kahramanlık, yiğitlik ve güç bildiren adlar ile Kara ve Sarı gibi renklerle ilişkili isimler Oğuz töresi ve Türk toplumundaki dini inançların etkisini yansıtmaktadır.

Doğumun yapıldığı mekân ve zaman gibi unsurların da isim olarak verildiği dikkat çekmektedir. Yayla, Göçeri, Ermenek ve Bayram gibi isimler çocuklardaki doğum anına atıfta bulunmaktadır. Doğum yeriyle ilişkilendirebildiğimiz bir başka unsur ise mahallelerdir. Dönemin Konya'sındaki 89-117 mahalleden⁵⁵ sadece Pürçüklü, Hoşhan ve Dınkeş'in adı geçmekte, diğerlerinden söz edilmemektedir. Söz konusu adların kökeninin mahallelerle mi, yoksa bunların kurucu önderi veya lideri olan kişilerle mi ilgili olduğu meselesi ayrı bir tartışma konusudur.

Kişilerin isim alma süreci doğumun akabinde konulan isimle sonlanmamakta hayatın her kademesinde devam etmektedir. Çocukların doğuştan getirdiği fiziksel özelliklerini yansıtan Alagöz, Karaoğlan, Akbaş, Akçabaş, Küpelü gibi isimlerin yanında sonradan lakap olarak bazı sıfatların isim haline geldiği veya o sıfatlarla anıldığı ileri sürülebilir. Dede ve Bilmiş gibi yaşlılık ve bilgelik ifadeleri; Karakayır, Aksakal, Yanık, Karayılan, Ağaçayak-Ağaçayaklı, Anaoğlu, Topal, Solak gibi fiziksel özellikler; Niğdelü ve Armudlu gibi yerleşim yerleri, Oduncu, Bıçakçı, Balcı, Avcı, Bağcı, Doğancı, Deveci, Düğmeci, Değirmenci ve Demirci gibi mesleklerden kaynaklı isimleri bu minvalde değerlendirmek gerekir. Zira yeni doğan bir çocuğa Niğdeli, Armudlulu, Bağcı, Doğancı, Aksakal, Yanık gibi isimlerin verilmesi düşünülemez, bunlar daha sonra kişi ya da kişilere yapılan yakıştırmaların bir ürünüdür. İlgili şahısların gerçek adları zaman içinde kullanım dışı kalırken bunun yerine sonradan kendilerine yakıştırılan sıfat ve lakaplar isim haline dönüşmektedir. Yakın zamana kadar Anadolu'nun pek çok yerinde, özellikle kırsal kesimde şahısların gerçek adlarından ziyade sıfat ve lakaplarıyla anıldığı bilinmektedir. Hatta bu hususu teyit edici "Yiğit lakabıyla anılır" şeklinde bir de Türk Atasözünün varlığından söz edebilir (bk. Tablo IV).

Türkçe isimlerin sayı bakımından az olmakla birlikte çeşitlilik açısından daha geniş bir yelpazeye yayıldığı yukarıda dile getirilmiştir. Bu çerçevede, toplamda 315 civarında birbirinden farklı Türkçe ismin kullanıldığını söyleyebiliriz. İsimlerin kullanım sıralamasında dönemlere göre değişimler görülse de en çok kullanılan isimlerin başında Memi, Bali, Bayram, Budak, Durmuş, Yahşi, Emre, Sevindik, Ahi, Arslan, Avdul, Aydoğmuş, Dede, Esfe, Kaplan, Kara, Karagöz, Keşiş, Menteşe, Oruç, Paşa, Saru, Satı⁵⁶, Satılmış gibi adlar gelmektedir. Bunlardan Bali/Balı kelimesinin baldan türetilen Balı şeklinde okunması gerektiği belirtilmekte, Bektaşî şeyhlerinden Balım Sultan'ın adının Balı Sultan veya Hızır Balı'dan geldiği zikredilmektedir.⁵⁷ Oruç, Farsça'daki roç, ruze, rüza kelimesinin önüne o veya u sesinin eklenmesiyle Türkçe fonetiğe uydurulurken,⁵⁸ Memi ve Memiş isimleri Muhammed isminin Türklerdeki karşılığı olan Mehmed'in halk dilinde bozulmuş halini yansıtmakta, Emre ismi ünlü Türk mutasavvıfı Yunus Emre ile Ahi kelimesi ise Ahi teşkilatı ve ahilikle bağlantıyı gündeme getirmektedir. Kaplan, Kara, Keşiş, Karagöz, Arslan (Aslan) ve Bayram gibi isimler de daha çok Karamanlı Ortodoks Türkler diye adlandırdığımız gayrimüslim unsurun kullandığı adlardır. Her tahrir dönemindeki gayrimüslimlerin yaklaşık %50'sinin Türkçe kökenli adlar aldıkları görülmektedir. Gayrimüslimler arasında Türkçe kökenli pek çok ismin yanında Arapça ve Farsça kökenli adların varlığını da belirtmek gerekir.⁵⁹

⁵⁵ Yörük, "Konya Kazasında Yerleşme ve Nüfus...", s. 166-168.

⁵⁶ Çocukları yaşamayan aileler doğumdan önce çocuklarını bir dedeye, dervişe, yatıra satarak çocuğun yaşayacağına inanırlar. Bu yüzden çocuk erkek olursa Satılmış, kız olursa Satı adı verilirdi, fakat burada Satı isminin erkek adı olarak kullanılması oldukça ilginçtir. Bk. Kurt, "Sivas Sancağında...", s. 230.

⁵⁷ Yılmaz Kurt, "Kozan'da Şahıs Adları...", s. 615-616.

⁵⁸ Soğdça ve Orta Farsça köklere sahip "rōç, rüza- gün" kelimesinin Türkçe gramer yapısına uydurulmasıyla üretilen Oruç ismi Türkçe kabul edilmiştir. Oruç ne demek TDK Sözlük Anlamı (sozluk.gov.tr). Erişim Tarihi: 16.09.2024.

⁵⁹ Bk. BOA.TT.d.63, s. 23; BOA.TT.d.415, s.17-18; TKGM.TT.d.104, vr.19b; BOA.MAD.d.3074, s. 39-68.

KÜLTÜREL DEĞİŞİMİ ŞAHIS İSİMLERİ ÜZERİNDEN OKUMAK: KONYA ŞEHİRİ KİŞİ ADLARI (1518-1642)

Tablo 4: En Fazla Kullanılan Türkçe 10 İsim

	Oğul				Baba			
	1518	1539	1584	1642	1518	1539	1584	1642
Ahi	5	8	-	-	5	5	12	-
Arslan	-	3	9	15	-	4	-	9
Avdul	5	-	-	-	-	7	-	-
Aydoğmuş	-	-	-	-	3	-	-	-
Ayvaz	-	-	9	-	-	6	22	-
Bali	8	17	9	9	4	14	33	15
Bayram	-	3	19	10	-	-	14	11
Budak	-	19	6	-	-	-	11	13
Dede	-	-	-	4	4	-	-	15
Durmuş	4	6	6	10	6	9	-	12
Emre	7	-	10	-	8	-	12	-
Esfe	5	6	-	-	4	-	-	-
Kaplan	-	-	-	-	-	-	-	8
Kara	-	-	-	-	-	5	-	-
Karagöz	-	-	-	5	-	5	-	-
Keşiş	-	-	-	5	-	-	-	-
Memi	4	16	35	6	-	15	39	12
Menteşe	5	-	-	-	-	-	-	-
Oruç	-	-	-	-	-	-	11	-
Paşa	-	-	-	-	8	-	-	-
Saru	-	-	-	-	4	-	-	-
Satı	-	-	-	9	-	-	-	8
Satılmış	-	8	-	8	-	-	-	-
Sevindik	5	-	5	-	-	-	15	-
Yahşi	7	5	15	-	5	8	25	9
Toplam Adet	45	91	123	81	51	78	194	112
Türkçe Adlar İçindeki %	34,8	56,8	53,2	47,9	29,6	35,7	47,6	41,6
Tüm Adlar İçindeki %	3,1	5,0	3,2	2,7	3,5	4,3	5,1	3,8

2.3. Farsça Kökenli İsimler

Türklerin batıya doğru tarihi yolculuklarındaki duraklardan biri de İran coğrafyasıdır. Eski Pers ve Sasani medeniyetlerinin yükseldiği bu topraklarda yerleşik kültürün unsurları olan bürokrasi, dil, edebiyat ve güzel sanatlar gelişmiş, bu da bölgeye sonradan gelen Türkler üzerinde derin izler bırakmıştır. Türkçedeki peygamber, abdest ve namaz gibi dini ıstılahların Farsça oluşunun yanı sıra eski İran kral ve destan kahramanlarının isimleri unvan veya ad olarak da kullanılmıştır. Türk kültür ve medeniyeti içinde üretilen eserlerin önemli bir kısmı Arapça ve Farsça yazılmış, Türkçede kullanılan sözcüklerin önemli bir kısmını bu dillerden alınan kelimeler oluşturmuştur. Dolayısıyla Türkçeye Arapça, Farsça ile diğer dil ve milletlerden girmiş kelime ve şahıs adları, Türk milletinin tarih boyunca hukuki, idari, iktisadi, edebi, dini vs. alanlarda iletişim ve etkileşim içinde olduğu dünyanın sembolik göstergeleri olarak kabul edilebilir.

Farsça isimler arasında Mirza/İmirza, Şah, Şahruh, Şahmur, Şahsuvar, Pehlivan, Şirmerd, Rüstem, Dilaver, Şehriyar, Dizdar gibi askeri unvan ve kahramanlık terimleri; Cihangir, Cem, Hüsrev, Behlül, Behram, Kubad, Siyavuş gibi tarihi şahsiyetlerin adları; Bahşayış, Şeker, Şekerhun, Bostan, Hoşkadem, Hoşhun, Ahu, Berhürdar gibi iyilik ve güzellik dilekleri; Köçek, Kulahtuz, Cullah, Peçeci, Çerağdar, Helvacı gibi meslek adları; Kalender, Derviş, Hoca, Mollagur gibi dini kesimleri tanımlayan terimler gelmektedir. Ayrıca Divane, Derbeder gibi akıl

sağlığı hakkında kanaat oluşturan adlar; Pir, Piri, Pirlı gibi usta, şeyh, yaşlı gibi anlamlara gelen ve saygınlık ifade eden adlar; Handan, Mercan, Yaren, Yedigâr, Baran, Perviz, Polad, Poladçı, Peder, Pervane, Kötek, Piyale, Bestan, Ruşen, Canan, Bende, Tufan, Segah, Şekur gibi adlar Farsça kökenli isimlerin ekseriyetini oluşturmaktadır.

Farsça kökenli isimler çeşitlilik bakımından oldukça dardır. Bu nedenle belli isimlerde kabarıklık dikkat çekmektedir. Örneğin, Piri, Bostan, Derviş, Dilaver, İmirza, Piyale, Kalender, Kubad, Mirza, Pervane, Bahşayış, Cem, Handan, Polad, Rüstem, Şeker ve Şirmerd gibi isimler daha sık kullanılmakta, tüm Farsça isimler arasında bunların dağılımı %68,5 ile %89,1 arasında değişmektedir.

Tablo 5: En Fazla Kullanılan Farsça İsimler

İsimler	1518	1539	1584	1642	1518	1539	1584	1642
Bahşayış	4	-	-	-	6	6	5	-
Bostan	-	-	30	9	-	-	13	22
Cem	-	-	-	-	-	-	-	4
Derviş	3	8	20	27	-	-	20	15
Dilaver	-	-	-	10	-	-	-	-
Handan	-	-	-	-	-	-	-	3
Hoca	-	3	-	-	-	4	5	-
Hüsrev	-	6	4	-	-	-	5	-
İmirza	-	-	8	-	-	-	13	-
Kalender	-	-	-	5	-	-	-	-
Kubad	--	-	5	-	-	-	7	-
Mirza	-	-	-	6	-	-	-	-
Pervane	-	-	6	-	-	-	-	-
Piri	41	18	20	6	31	25	33	15
Piyale	-	-	-	10	-	-	-	-
Polad	-	-	-	-	-	3	7	4
Rüstem	-	-	-	-	8	6	-	-
Şeker	-	3	5	-	-	-	3	-
Şirmerd	-	-	-	-	3	-	-	-
Toplam	48	38	98	73	48	44	111	63
	3,3	2,1	2,6	2,4	3,3	2,4	2,9	2,1
%	88,9	70,4	89,1	73,0	70,6	68,8	85,4	68,5

2.4. Birleşik İsimler

Tek köklü isimlerin yanında birleşik adlar da yaygın olarak kullanılmaktadır. Aynı dil köklü birleşik isimler ilgili dil gruplarında verildiğinden, burada sadece farklı dillere ait birleşik adlar dikkate alınmıştır. Bu da Türkçe-Arapça, Türkçe-Farsça ve Farsça-Arapça köklere sahip birleşik isimleri öne çıkarmaktadır. Dönem itibariyle en çok kullanılan isim, sıfat veya köklerin başında Pir, Han, Şah, Tur, Kul, Bali, Paşa, İne, Hoca, Baba, Işık, Gül, Kara, Er, Kaya, Baba, Geldi ve Verdi gelmektedir. Bilhassa Pir ismi dikkat çekmekte Pir Ahmed, Pir Veli ve Pir Nasuh isimlerinin sayısal dağılımı tahrirlere göre değişmekle birlikte bu tür isimler oğullarda 38, 28, 31 ve 7 şeklinde iken babalarda 32, 38, 27 ve 31 biçimindedir. Benzer durum Kelkit, Zile, Zamantu, Yabanabad, Siverek kaza ve sancaklarında⁶⁰ da gözlemlenmektedir. Koca, yaşlı, ihtiyar; tarikat kurucusu veya şeyhi, bir esnaf topluluğunun veya bir mesleğin kurucusu gibi anlamlara gelen Pir⁶¹ isminin Karaman beyliği ve topraklarında tarihi şahsiyetlerle de ilişkisinin altını çizmek gerekir. İsme lügat manası dışında saygınlık anlamı da yüklendiğinden bu da adın yaygın kullanımına zemin hazırlamış olmalıdır. Bu minvalde doğan çocuk için bir şükran ifadesi ve çocuğun gelişini ve varlığını emanet olarak gören anlayışın bir göstergesi olarak Allahverdi, Sübhanverdi, Hüdaverdi, Hakverdi gibi isimler, kullanım sıklığı bakımından ikinci sırada gelmektedir. Tahrirlere

⁶⁰ Demir, "Kelkit...", s. 247; Alpaslan Demir, "Zile Kazası'nda Şahıs Adları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V/21 Bahar 2012, s. 65-66; Solak-Gülenç, "Zamantu...", s. 49; M. Salih Erpolat, "XVI. Yüzyılın Başlarında Siverek Sancağı'ndaki Kişi Adları", *Mezopotamya ve Anadolu'nun Kavşagında Bir Kent: Siverek Tarih- Toplum- Kültür*, ed. İbrahim Özcoşar vd., Çizgi Kitabevi, Konya 2022, s. 143.

⁶¹ Aydil Erol, *Şarkılarla Şiirlerle Türkülerle ve Tarihi Örneklerle Adlarımız*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1992, s. 329.

KÜLTÜREL DEĞİŞİMİ ŞAHİS İSİMLERİ ÜZERİNDEN OKUMAK: KONYA ŞEHİRİ KİŞİ ADLARI (1518-1642)

göre oğullarda 6, 7, 18 ve 15 iken babalarda 1, 5, 18 ve 22'dir. Bunlara Tanrıverdi, Tanrıvermiş, Çalabverdi, Çalabvermiş gibi Türkçe köklü birleşik isimleri de ekleyerek sayıyı biraz daha arttırmak mümkündür.

Alevilik, Bektaşılık ve Kızılbaşlık eğilimleriyle daha çok ilişkilendirebileceğimiz bazı isimlere de rastlanılmaktadır. Örneğin Şahverdi, Şahkulu, Şahveli, Sultansah, Emirşah, Hızırşah, Işık Mehmed, Işık Ahmed, Memişah, Sülenşah, Necahşah, Karahşah, Pirkulu gibi isimler oğullarda 2, 5 ve 5 babalarda ise 1, 5, 7, 1 şeklindedir. Bahsi geçen isimler sayıca kabarık olmamasına rağmen bu tür hareketlerin izlerini veya etkilerini takip etme imkânı vermektedir. Fakat dönem itibarıyla Anadolu'daki sosyal, kültürel ve dini tabanın benzerliği dikkate alındığında Alevi kesim kadar Sünni Türkmen çevrelerin de bu isimleri rahatlıkla kullanabildikleri gözden kaçırılmamalıdır.

Tablo 6: Sıfat ve İsim Köklü Eklerle Oluşturulan Adlar

Kökler	1518	1539	1584	1640	1518	1539	1584	1640
Âbi/âbı	-	-	3	2	-	-	2	2
Ak	-	-	-	-	-	2	-	-
Baba	-	1	-	-	-	-	-	-
Bakar	-	-	-	-	-	-	-	1
Bali	1	2	9	-	3	-	8	2
Benlü	-	-	1	-	-	-	-	-
Dede	-	-	-	-	-	-	-	2
Eri	1	1	-	-	-	2	2	2
Eymir	-	-	-	-	-	-	-	1
Geldi	-	1	-	-	-	1	-	2
Hacı/Hoca	2	-	-	-	-	3	-	-
Han	7	5	2	-	3	6	7	1
Has	-	-	-	-	-	2	-	-
Hoş	-	-	-	-	-	1	-	-
Işık	-	1	1	-	-	1	-	-
İne	1	-	-	1	-	-	-	6
Kara/Karaca	-	-	1	-	1	1	-	-
Kaya	1	-	-	-	-	-	-	-
Kul/Kulu	1	2	1	1	-	2	4	-
Paşa	1	-	-	-	-	-	-	-
Pir	38	28	31	6	32	38	27	31
Piri	-	-	-	-	-	1	-	-
Sarı	-	-	-	-	-	1	-	-
Şah	2	1	3	-	1	2	3	1
Şeyh	-	-	-	-	-	1	-	-
Taş	-	-	-	-	-	-	1	-
Tur	1	1	1	2	1	3	1	1
Verdi	6	7	18	15	1	4	18	22
Yar	-	-	-	-	-	-	-	1
Toplam	62	50	71	27	42	71	73	75

2.5. Diğer Dillerden Alınan İsimler

Bu başlık altındaki isimler daha çok gayrimüslimlerle ilgili olup gebran olarak adlandırılan Hıristiyanlar ile Yahudilere ait adlardır. 16. yüzyıl Konya’ındaki gayrimüslimler Gebran adıyla kayıtlı Hıristiyan Türk ve Rumlar ile Yahudilerden ibarettir. Şehirde Ermenilerin yaşadığına dair bir kayıt bulunmamaktadır. Bu nedenle gayrimüslimlerin kullandıkları isimler ağırlıklı olarak Türkçe, Rumca, Arapça ve İbranice dil gruplarına aittir. Türkçe, Arapça ve Farsça kökenli isimler yukarıda zikredildiğinden burada sadece Rumca ve İbranice adlardan söz edilecektir. İbranice kökenli olduğu halde Yakub, İshak, Yahya, İbrahim, İsmail, İsa, Yusuf, Süleyman, Davud, Danyal ve Kenan gibi Müslümanların kullandığı isimler Arapça, Yahudilerin kullandığı Abraham ve İsak gibi isimler ise İbranice kabul edilmiştir.

16. yüzyıl tahrir defterlerine yansıyan vergiye tabi gayrimüslim nefer sayısı 1500’de 20 nefer iken, 1518 ve 1530’da 23, 1539’da 57 (52 gebran, 5 Yahudi), 1584’te 72 (56 gebran, 16 Yahudi) nefer olmuş, 1642’de ise 179 avarız vergisine muhatap nefer sayısı ortaya çıkmıştır. 17. yüzyılın ortalarında gayrimüslimler ortalama 3 kat artmasına rağmen bunlardan ne kadarının Yahudi olduğu belli değildir. 16. yüzyıldaki gayrimüslimler daha çok Türkçe isimler taşıırken bu husus 1584 tahririnde değişmeye başlamış 1642’de daha da artmıştır. Bu doğrultuda, oğul ve baba neslinde bu tür isimler alan kişilerin sayısı 1518’de 5-2, 1539’da 4-1, 1584’te 17-14 ve 1642’de 76-43 şeklinde bir dağılımı oluşturmaktadır. Vergiye tabi gayrimüslimler ile bunlara verilen isimler arasında ciddi bir orantısızlık dikkat çekmekte, bu da gayrimüslimlerin Rumca ve İbranice isimler dışında yaygın olarak Türkçe, Arapça ve Farsça isimler aldıklarına delalet etmektedir.

Rumca ve İbranice kökenli adların tahrirlere göre çeşitliliği şöyledir: 1518’de Ohan, Menail, Andon, 1539’da Menail, Oka, Yorgi, Sason, 1584’te Abraham, Dora, Givan, İsak, Mavadi, Mayom, Menail, Ohan, Saboli, Sebak, Serkis, Varyan, Vaysal, Yahom, Yehşa, Yorgi 1642’de ise Serkis, Yagob, Andon, Eysa, Erekel, Çöger, Givan, Simon, Sanan, Pedros, Vasil, Abraham, Ağya, Evanis, Avanos, Aznor, Bagros, Berkos, Evali, Harov, Hoblov, İbrail, İstefan, Koblu, Köstendil, Manik, Mayıs, Mecmeli, Menabi, Menail, Mihail, Misraf, Nordek, Ödek, Pados, Todoris, Yasaf, Yevan, Yoli, Yonis, Yori, Yoseb, Yozka, Zedin, Nikola, Vartan, Istakos, Bagos, Elbele, Elsez, Gabril, Köstere, Panos, Pogos, Sanan, Tarad, Todori, Yanos, Yivan ve Yosak.

Konya, Karaman ve çevresindeki gayrimüslimlerin 16. yüzyıl tahrir defterlerindeki verilerden ve Bizans’ın bölgeye yerleştiği Türkopollerden hareketle Karamanlı Ortodoks Türklerden oldukları yönünde zengin bir literatür vardır.⁶² Hakikaten yüzyılın başlarında tahrirlerdeki gebran nüfusun Türkçe isimleri dikkat çekmekte fakat yüzyılın sonlarına doğru ve 17. yüzyılda Rumca isimlerin arttığı görülmektedir. Bu husus, Hıristiyan Türklerdeki isim kültür ve geleneğinin değişimine işaret etmektedir. Kültür ve geleneğin değişiminde din en büyük belirleyici unsurlar arasında yer aldığından Türkler arasında İslamlaşma nasıl Arap dil ve kültürünün yaygınlaşmasını sağlamışsa Hıristiyanlık da Rum dil ve kültürünün Rum olmayan kesimler arasında benimsenmesine ön ayak olduğu iddia edilebilir. Bu da zaman içinde Müslüman Türklerde Arapça isimlerin, Hıristiyan Türkler arasında da Rumca isimlerin konulmasına ve yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır diyebiliriz

2.6. Baba Adı Yazılmayanlar

Arap isim kültürü kişiyi “*X veled-i Y*” veya “*X bin Y*” şeklinde baba adıyla tanımlamaktadır. Bu husus Müslümanlıkla birlikte bütün İslam dünyasına yayılmış, şahıslar baba adlarıyla anılmışlardır. Osmanlı tahrir defterlerine kaydedilen şahıslar da baba adlarıyla yazılmışlar, fakat zaman zaman baba isimlerinin yazılmadığı da görülmektedir. Dönemlere göre değişkenlik gösteren bu hususta neyin belirleyici olduğu tespit edilememektedir. 1518’de 50, 1539’da 40, 1584’te 18, 1642’de ise 187 kişinin baba adı hanesi boş bırakılmıştır. 1518’de baba adı verilmeyenlerin diğerlerinden herhangi bir farklılığı veya özelliği dikkat çekmezken, 1539’da timar eri, bakkal, şehzade eri, zaviye şeyhi, keşiş, dergah-ı ali çavuşu, esbkeşan taifesine mensup 1584’de defter emini, ulufeciyan-ı yesar, timar eri, hallaç ve İç il tarafından gelen; 1642’de ise imam, hatip, şeyh, bevab, ferraş, müezzin, çavuş, mu’tak, kadı, sipahi, mesnevihan, müteveli, çilingir, derviş, halife gibi askeri, dini, ilmi hizmetliler ile bazı zimmiler öne çıkmaktadır. Zimmilerdeki durum çok daha ilginçtir, zira bu dönemde kayıtlı 179 zimmiden 50’sinin baba adı yoktur. Diğerlerinde olduğu gibi bunda da herhangi bir kıstas belirlenmemiştir.

SONUÇ

16.-17. yüzyıl tahrir ve avarız defterlerinin kaynak grubunu oluşturduğu bu çalışmada; Konya şehrinde kullanılan şahıs adları incelenmiş, bu isimlerden hareketle 124 yıllık süreçte nasıl bir değişimin meydana geldiği sorgulanmıştır. İsimler köken ve çeşitlilik bakımından tasnife tabi tutulmuş, böylelikle hangi dil grubunda ne kadar

⁶² Yonca Anzerlioğlu, *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Phoenix Yayınları, Ankara 2003; Cami Baykurt, *Osmanlı Ülkesinde Hıristiyan Türkler*, İstanbul 1932; Doğan Yörük, *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı (1500-1584)*, Aksaray Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2019, s. 83-87; Osman Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri”, *Belleten*, XII/45, 1948, s. 17-170; Mehmet Eröz, *Hıristiyanlaşan Türkler*, Ankara 1983.

KÜLTÜREL DEĞİŞİMİ ŞAHİS İSİMLERİ ÜZERİNDEN OKUMAK: KONYA ŞEHİRİ KİŞİ ADLARI (1518-1642)

ad olduğu ve bunların birbirinden ne kadar farklılaştığı ortaya çıkarılmıştır. Buna göre, Konya şehrinde kullanılan isimlerin beşte dördünden fazlasının Arapça, beşte birinin de Türkçe, Farsça, birleşik ve Rumca ile İbranice köklü isimlerden oluştuğu tespit edilmiştir.

İsminin çeşitliliğine bakıldığında durum farklılaşmakta Arapça kökenlilerde yarıya düşmekte, Türkçe kökenlilerde ise üçte bir seviyelerine kadar yükselmektedir. Bu husus belli isimlerin toplum nezdindeki kabulü ve kullanımındaki yaygınlıkla ilişkilidir. Dil köklerine göre en fazla tercih edilen isimlere bakıldığında, Arapça isimler arasında; Mehmed, Ali, Ahmed, Mustafa, Yusuf, Mahmud, Hasan, Hüseyin, İbrahim, Musa, Süleyman ve Abdullah, Türkçe kökenliler içinde; Ahi, Arslan, Ayvaz, Bali, Bayram, Budak, Dede, Durmuş, Emre, Memi, Oruç, Sevindik ve Yahşi, Farsça kökenlilerde; Bostan, Derviş, Hüsrev, İmirza, Piri, Piyale ve Rüstem, Rumca ve İbranice köklülerde; Serkiz, Andon, Yagob, Simon, Nikola, Vartan, Givan ve İsak, Birleşik isimlerde; Pir, Verdi, İne, Bali ve Han ekli isimler gelmektedir.

İncelenen dönemdeki ad alma şekillerinden, hatta en yaygınlarından diyebileceğimiz uygulamalardan biri de baba ve dede gibi aile büyüklerinin adlarının çocuklara aktarılmasıdır. Vergiye tabi erkekler tahrir defterlerine tek tek kaydedildiğinden dede, baba, oğul, amca ve kardeş bağlantıları kurulabilmektedir. Bu hususu, Türk toplumundaki ataya saygı anlayışının bir uzantısı olarak değerlendirmek mümkündür.

Konya'da elde ettiğimiz veriler daha önce yapılmış çalışmalarla büyük oranda örtüşmekte, Mehmed, Ali, Ahmed, Mustafa, Hüseyin, Yusuf, Hasan, İbrahim, Mahmud, Halil adlarının sık kullanıldığı hemen hemen hepsinde belirtilmektedir. Yine 16. yüzyılın başlarından sonlarına doğru Arapça köklü isimlerin artışına karşılık Türkçe isimlerdeki azalma, Pir sıfatıyla üretilenler ile Abdullah ismindeki sayısal kabarıklık diğer incelemelerdeki bulgularla paralellik göstermektedir.

Türklerin Müslüman olması ile başlayan dini ve kültürel değişim yıllar içinde isimler üzerinde de etkisini göstermiş, Türkçe kökenli isimler yerini Arapça kökenli İslami isimlere bırakmış ve bu süreç incelenen dönemlerde de devam etmiştir. Çocuklara güzel isim koyma düşüncesi Arapça kökenli isimler ile özdeşleşmiş, özellikle Allah'ın isim ve sıfatları, Hz. Muhammed'in, torunlarının, arkadaşlarının ve diğer peygamberlerin adları tercih edilmiştir. Bu husus, Türk toplumu genelinde Konya şehri özelinde isim verme anlayışlarının dini hayatın ve dindarlığın bir gereği olarak gerçekleştiği izlenimini vermektedir. Yine, Türk isim kültüründeki çeşitli dil kökenlerine ait adların ekseriyetinin dini motifler barındırması İslamiyet, Hristiyanlık ve Musevilik gibi dini terim ve kavramların uzantısı olarak karşımıza çıkması, Türk ad verme geleneğinde dini anlayışın belirleyici rolünü göstermektedir. Benzer çıkarımı Müslüman olmayan Yahudi ve Hristiyan grupların isim almalarına dair pratikler için de yapmak mümkündür.

KAYNAKÇA

ACIPAYAMLI, Orhan, "Türk Kültüründe Ad Koyma Folklorunun Morfolojik ve Fonksiyonel Yönlerden incelenmesi", *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, C.4, Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, Ankara 1992, s. 1-14.

AÇIKEL, Ali, "Artukabad Kazasında Türk Kişi Adları (1455-1520)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 13, S. 2, 2003, s. 305-335.

AKÖZ, Alaattin, "1475-1600 Yılları Arasında Konya", *Konya Ansiklopedisi*, C. 5, Konya Büyükşehir Belediyesi, Konya 2013, s. 257-265.

ALKAYA, Ercan, "Türklerde Ad Verme Geleneği ve Kişi Adları", *Türk Kültürü*, C. 39, S. 459, Temmuz 2001, s. 442-448.

ANZERLİOĞLU, Yonca, *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Phoenix Yay., Ankara 2003.

ARAS, M. Özgü, "Ad Koyma", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1998, s. 332-33.

BALTA, Nevin, Gaziantep'te Çocuklara Ad Verme Geleneği", *Folklor/Edebiyat*, C. 19/76, 2013, s. 195-206.

BAŞGÖZ, İlhan, "The Meaning and Dimension of Change of Personal Names in Turkey", *Turcica*, XV, 1983, s. 201-218.

BAŞKAN, Yahya, "Fatih Sultan Mehmed Döneminde Karaman Bölgesinden İstanbul'a İskân Edilen Nüfus", *Konya Kitabı S. XVII- Geçmişten Günümüze Göçler*, C. I, Ed. Alaattin Aköz, Doğan Yörük, vd., Konya Ticaret Odası Yay., Konya 2019, s. 197-215.

BAYKARA, Tuncer, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Konya İl Kültür Müdürlüğü Yay., Konya 1998.

BAYKURT, Cami, *Osmanlı Ülkesinde Hristiyan Türkler*, İstanbul 1932.

BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), 3074.

- BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Tapu Tahrir Defterleri (TT. d.), 63, 415.
- ÇELİK, Cemaleddin, “Kültürel Sembol Sistemi Olarak İsimler: İsim Sosyolojisine Giriş”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 2, Temmuz-Aralık 2006, s. 39-61.
- ÇELİK, Cemaleddin, *İsim Kültürü ve Din Şahıs İsimleri Üzerinden Bir Din Sosyolojisi Denemesi*, Çizgi Kitabevi, Konya 2005.
- DAŞ, Abdurrahman, “Türklerde Ad Koymanın Dini ve Millî Boyutu”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, Elazığ 1996, s. 389-406.
- DEDEM KORKUDUN KİTABI, haz. Orhan Şaik Gökyay, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1973.
- DEMİR, Alpaslan Demir, “16. Yüzyılda Kelkit Kazası’nda Şahıs Adları”, *e-Journal of New World Sciences Academy*, S. 6, 2011, s. 145-180.
- DEMİR, Alpaslan Demir, “Zile Kazası’nda Şahıs Adları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V/21 Bahar 2012, s. 61-75.
- ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı Metin-Sözlük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1969.
- EROL, Aydil, *Şarkılarla Şiirlerle Türkülerle ve Tarihi Örneklerle Adlarımız*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1992.
- ERÖZ, Mehmet, *Hristiyanlaşan Türkler*, Ankara 1983.
- ERPOLAT, M. Salih, “XVI. Yüzyılda Eleşkird, Şelve, Diyadin, Bayezid ile Ovacık Sancaklarındaki Kişi Adları Üzerinde Tasavvuf ve Hz. Ali Muhabbetinin Yansımaları”, *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, S.20, 2019, s. 31-88.
- ERPOLAT, M. Salih, “XVI. Yüzyılın Başlarında Siverek Sancağı’ndaki Kişi Adları”, *Mezopotamya ve Anadolu’nun Kavşağında Bir Kent: Siverek Tarih- Toplum- Kültür*, Ed. İbrahim Özcoşar vd., Çizgi Kitabevi, Konya 2022, s. 121-189.
- ERPOLAT, M. Saliht, “XVI. Yüzyılda Hersini Nahiyesinde Kişi Adları”, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 14, 2020, s. 37-83.
- GÖKYAY, Orhan Şaik, *Dede Korkut Hikâyeleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019.
- GÖKYAY, Orhan Şaik, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul 1973.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Hâne Deyimi Hakkında”, *İÜEFD Tarih Dergisi*, XXXII, İstanbul 1979, s. 331-348.
- GÜLLÜDAĞ, Nesrin, “Sarıkamış Başköy’de Kişi Adları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 1, Elazığ 2002, s. 79-85.
- GÜNDÜZ, Ahmet, “1561 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Kocaeli Sancağında Şahıs İsimleri”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, C. I, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kocaeli 2017, s. 723-729.
- GÜZELBEY, Cemil Cahit, “Gaziantep Şer’i Mahkeme Sicillerinde Türkçe Kişi Adları”, *Türk Kültürü*, XII/252, 1984, s. 246-249.
- HUNKAN, Ömer Soner, “Satuk Buğra Han”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 181-182.
- İLHAN, Mehdi, “Onaltıncı Yüzyıl Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar”, *Belleten*, C. LIV, S. 209, 1990, s. 213-222.
- İNALCIK, Halil, “V. Beynelmilel Onomastik İlimler Kongresi”, *Belleten*, XX/78, 1956, s. 223-236.
- KARADENİZ, Hasan Basri, “Karaman Sürgünleri (1467-1474)”, *Belleten*, LXXIV/284, Ankara 2015, s. 73-104.
- KÖKSAL, Osman, “XIX. Yüzyıl Ortalarında Bir Osmanlı Kasabasındaki Şahıs Adı Profili”, *Bilig*, S. 65, Bahar 2013, s. 231-246.
- Kuran.com | Hadis | İSİM VE KÜNYE BÖLÜMÜ, Erişim Tarihi: 02.04.2024.
- Kuran.com | Hadis | İSİM VE KÜNYE BÖLÜMÜ, Erişim Tarihi: 02.04.2024.
- KURT, Yılmaz, “1525 Tarihinde Adana Sancağında Türkçe Kişi Adları Üzerine”, *BAL-Tam Türklük Bilgisi*, 2, Prizren 2005, s. 72-83.

KÜLTÜREL DEĞİŞİMİ ŞAHİS İSİMLERİ ÜZERİNDEN OKUMAK: KONYA ŞEHİRİ KİŞİ ADLARI (1518-1642)

- KURT, Yılmaz, “Adana Sancağında Kişi Adları”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26, Ankara 1991, s. 169-252.
- KURT, Yılmaz, “Bodrum Kazasında Kişi Adları”, *3. Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu 30 Ekim-1 Kasım 2013, Bildiriler II*, haz. M. Akif Erdoğan, Ahmet Özgiray, İzmir 2014, s. 649-659.
- KURT, Yılmaz, “Çorum Sancağı Kişi Adları (XVI. Yüzyıl)”, *Belleten*, LIX/224, 1995, s. 75-119.
- KURT, Yılmaz, “Kozan’da Şahıs Adları”, *Belleten*, LVIII/223, 1995, s. 607-633.
- KURT, Yılmaz, “Sivas Sancağında Kişi Adları”, *OTAM*, S.4, 1993, s. 223-290.
- ONGAN, Halit, “Şer’iye Sicillerinde Geçen Türkçe Kişi Adları”, *Türk Etnografya Dergisi*, 1956, S. 52, s. 92-94.
- ONGAN, Halit, “XV. Yüzyıla Ait Bursa Sicillerinde Geçen Bazı Türkçe Kişi Adları”, *Türk Etnografya Dergisi*, 1961, S. 4, s. 32-36.
- Oruç ne demek TDK Sözlük Anlamı (sozluk.gov.tr). Erişim Tarihi: 16.09.2024.
- ÖZEL, Oktay, “17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihçiliği İçin Önemli Bir Kaynak: ‘Mufassal’ Avârız Defterleri”, *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994) Kongreye Sunulan Bildiriler III*, Ankara 1997, s. 735-743.
- RASONYI, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993.
- SAK, İzzet, *Şer’iye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 1992.
- SAKAOĞLU, Saim, *Türk Ad Bilimi, I, Giriş*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2001.
- SOLAK, İbrahim, Ahmet Gülenç, “Maraş Kazası Kişi Adları (1564)”, *Maraş Araştırmaları –IV*, Ed. İbrahim Solak – Samet Alıç, Palet Yayınları, Konya 2023, s. 37-66.
- SOLAK, İbrahim, Ahmet Gülenç, “Zamantu Kazası Kişi Adları (1564)”, *Maraş Araştırmaları –II*, Ed. İbrahim Solak – Samet Alıç, Palet Yayınları, Konya 2021, s. 33-50.
- SÜMER, Faruk, *Türk Devletlerinde Şahıs Adları I*, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, İstanbul 1999.
- TKGM (Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi) Tapu Tahrir Defterleri, 104.
- TURAN, Osman, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri”, *Belleten*, XII/45, 1948, s. 17-170.
- TÜRKTAŞ, Mevlüt Metin Türктаş, “Türklerde Ad Verme ile İlgili Bazı Tespitler”, *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 17, 2019, s. 34-44.
- YÖRÜK, Doğan, “Konya Kazasında Yerleşme ve Nüfus (1584-1642)” INOCTE 2016, International New Tendencies Congress in Ottoman Researches October 7-9, 2016 Sarajevo, Proceedings Book, Konya 2016, s. 163-182.
- YÖRÜK, Doğan, “XVI. Yüzyılda Konya Şehrindeki Ticari Faaliyetleri Etkileyen Unsurlar”, *Konya Kitabı S. XVI- Konya Ticaret Tarihi, C. I-*, Ed. Abdülkadir Buluş, Caner Arabacı, Konya Ticaret Odası Yayını, Konya 2018, s. 229-248.
- YÖRÜK, Doğan, “XV-XVI. Yüzyıllarda Konya Şehrinde Toplumsal Zümreler”, *2. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, Konya Büyükşehir Belediyesi Yayını, Konya 2013, s. 611-625.
- YÖRÜK, Doğan, *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı (1500-1584)*, Aksaray Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Ankara 2019.

DOĞAN YÖRÜK – AYŞE GÜNGÖREN

EK: Oğul ve Baba Neslindeki Tüm İsimlerin Listesi (1518-1642)

No	İSİM		1518	1539	1584	1642	No	İSİM		1518	1539	1584	1642
1	Abacı	T				1	45	Alabakar	T	1			
2	Abbas	A			3		46	Alagöz	T			2	
3	Abdi	A	31	42	112	96	47	Alay	T	1		1	
4	Abduk	A			2		48	Alemdar	A	1			
5	Abdulaziz	A		4			49	Alemşah	AF			1	
6	Abdulbaki	A				5	50	Ali	A	186	224	417	323
7	Abdulbasir	A				1	51	Ali Bali	AT			3	
8	Abdulcabbar	A				1	52	Ali Bekir	A			2	
9	Abdulcelil	A				3	53	Ali Kenan	A			2	
10	Abdulehad	A				1	54	Ali Paşa	AT	1			
11	Abdulfettah	A				1	55	Ali Salih	A			1	
12	Abdulgaffar	A				4	56	Alihan	AT	2	3	1	
13	Abdulgani	A	1	2	11	16	57	Alim	A		1		
14	Abdulhadi	A			1		58	Allahverdi	AT				13
15	Abdulhalim	A			4	4	59	Ammal	A	3			
16	Abdulhay	A				1	60	Anaoğlu	T		1		
17	Abdulkadir	A	5	11	20	10	61	Andon	D	1			6
18	Abdulkerim	A	8	11	30	21	62	Apaydı	T	1			
19	Abdullah	A	22	76	131	211	63	Arab	A	1	2	4	2
20	Abdullatif	A			2	1	64	Arabacı	T	1			
21	Abdulmecid	A				1	65	Arafa	A			1	
22	Abdulvehhab	A			1	2	66	Arbal (?)	A			1	
23	Abdunnebi	A			3	16	67	Arefe	A				3
24	Abdurrahim	A		1	3	7	68	Arık	T		2		
25	Abdurrahman	A	9	10	61	36	69	Arif	A			3	2
26	Abdurrezzak	A		1			70	Armağan	T	1	3	1	
27	Abdusselam	A			1	4	71	Armutlu	T			1	
28	Abid	A	1	4	5	4	72	Arslan	T	2	7	15	9
29	Abraham	D		1	2	1	73	Artık (?)	T			1	
30	Acem	A		1	1	2	74	Arzman	T				3
31	Adil	A	2	2			75	Asılbeğ	T		2		
32	Adilhan	AT	1			1	76	Asiyabi	A	1			
33	Ağaçayak	T	1				77	Asker	A			1	
34	Ağaçayaklu	T		1			78	Aslan	T				15
35	Ağya	D				1	79	Aslıbal	T			3	
36	Ahi	T	10	13	16	1	80	Aşık	A	2	2		
37	Ahmed	A	124	179	436	291	81	Aşur	A				1
38	Ahu	F				1	82	Atılhan	T			2	
39	Ak Hasan						83	Avanos	D				3
40	Akbaş						84	Avcı	T		1	3	
41	Akçabaş						85	Avdul	T	5	13	13	
42	Akıncı						86	Ayas	T		2	3	
43	Aksakal						87	Aydede	T		1		
44	Alaaddin						88	Aydı	T			3	

**KÜLTÜREL DEĞİŞİMİ ŞAHİS İSİMLERİ ÜZERİNDEN OKUMAK: KONYA ŞEHİRİ KİŞİ ADLARI
(1518-1642)**

89	Aydın	T		4	1	4	135	Bekirtaş	AT			2	
90	Aydoğdu	T	1	1			136	Bektaş	T	2		5	4
91	Aydoğmuş	T	5	4	5	2	137	Bende	F				1
92	Ayhan	T	1				138	Bengi	T				1
93	Aykud	T	1	3	3	1	139	Benlü Ali	TA			1	
94	Ayvad	T			31	4	140	Berhüdar (?)	F			1	1
95	Ayvaz	T		8		2	141	Berk	T	1			
96	Ayyaş	A	1				142	Berkos	D				1
97	Aziz	A				1	143	Bestan	F				1
98	Aznor	D				1	144	Beşer	A				2
99	Baba	T		1		2	145	Beşir	A				1
100	Baba Şatır	TA		1			146	Beyti	A				1
101	Babek (?)	F				1	147	Beytullah	A				1
102	Bagos	D				1	148	Bıçakçı	T				3
103	Bagros	D				1	149	Bican (?)	T				2
104	Bağcı	T		1			150	Bilal	A		3	4	1
105	Bahadır	T	2	1	1	4	151	Bilmiş	T	1	2	2	
106	Bahri	A			1		152	Birer	T			1	
107	Bahşa	F				1	153	Birun	F	1		1	
108	Bahşayış	F	10	6	5	1	154	Biruni	F				2
109	Baki	A				1	155	Boğa	T	3			
110	Bakkal	A	1	1			156	Bostan	F		2	43	31
111	Balaban	T				3	157	Bozcu	T				1
112	Balcı	T			1	2	158	Budak	T	1	11	17	15
113	Bali	T	12	31	42	24	159	Bulduk	T		1	1	
114	Balkı	T				1	160	Bulgar	T				5
115	Baran	F	1				161	Burak	A				1
115	Barkok	A	1				162	Burhan	A		2	3	
117	Batr	T			3	1	163	Cabbar	A	1	2	2	
118	Battal	A	1			1	164	Cabir	A		3		
119	Bayadlu	T		1			165	Cafer	A	4	19	44	24
120	Bayas	T			3		166	Calas	A				1
121	Bayat	T			1	1	167	Canan	F				2
122	Bayezid	A	19	11	24	10	168	Canküş	F				1
123	Bayhan	T				1	169	Celal	A	2	1	2	1
124	Bayındır	T		2	2		170	Celaleddin	A			1	
125	Bayram	T	5	3	33	21	171	Celil	A	3			
126	Bayramlı	T			2		172	Cem	F				4
127	Bazarer	F				1	173	Cemal	A	5	2	7	2
128	Bedel	T			2	7	174	Cemgeldi	FT		2		
129	Bedir	A	1			4	175	Cerani	A		1		
130	Bedreddin	A			3	1	176	Cerenoku (?)	T			1	
131	Beğendik	T	2	3	6		177	Ceriri	A	1			
132	Behlül	F		1			178	Cibal	A				1
133	Behram	F		3	4	1	179	Cidal	A		1		
134	Bekir	A	8	8	31	23	180	Cihangir	F				1

DOĞAN YÖRÜK – AYŞE GÜNGÖREN

181	Cömerd	T		2			227	Divane	F		1		
182	Cullah	F		1			228	Diyar	A				1
183	Cüveyni	A		2			229	Dizdar	F		1		
184	Çağrihan	T	1				230	Doğan	T			1	
185	Çalabverdi	T	1	2	6	1	231	Doğancı	T	2			
186	Çalabvermiş	T	1		1		232	Dora	D			1	
187	Çalı	T				1	233	Döğenci	T		3		
188	Çanad (?)	T				1	234	Duacı	A				1
189	Çavuş	T		1	1		235	Durak	T		4	7	
190	Çaycı	T	1				236	Durdu	T			1	
191	Çebi	T	1		9		237	Durduhan	T		1		
192	Çebni	T			1	4	238	Durmuş	T	10	15	15	22
193	Çeküdar	T		1			239	Dursun	T	3	3	4	1
194	Çekür	A			1		240	Durudhacı	TA	1			
195	Çelebi	T		2	4	3	241	Düğmeci	T			3	
196	Çelebi Vadi	T	1				242	Dündar	T	3	2		1
197	Çerağdar	F				1	243	Ebubekir	A	4	1	3	20
198	Çerçi	T				1	244	Ebubekir Mehmed	A		1		
199	Çerkez	T	1				245	Ebuselim	A				1
200	Çırac	T				2	246	Ebusinan	A	5			
201	Çoban	T	1			1	247	Ecmain	A			1	
202	Çomar	T	1				248	Edhem	A	3	3	7	4
203	Çöger	D				1	249	Eflatun	D	2			
204	Danyal	A	1				250	Ekşi	T			1	
205	Davud	A	15	14	29	17	251	Elbele	D				1
206	Dayı	T		2			252	Elde	T		2	1	
207	Debbağ	A			1		253	Elkeşan	D				2
208	Dede	T	6	5	7	19	254	Elmalı	T				1
209	Dede Bali	T		3	6		255	Elsez	D				1
210	Dediği	T	2		3	1	256	Elvan	T	2	1		
211	Değer	T			1		257	Elvin	T	2	1		
212	Değirmenci	T				1	258	Elya	A		1		
213	Delal	A				1	259	Emin	A	2	3		10
214	Demir	T				1	260	Emir	A	22	28	35	1
215	Demirci	T				1	261	Emir Ahmed	A	2		1	
216	Derbeder	F				1	262	Emir Ali	A	2	3	1	
217	Dervan	A			1		263	Emir Hasan	A	1		1	
218	Derviş	F	5	8	40	42	264	Emir Vahid	A	1			
219	Deryan	A	1				265	Emirhan	AT	2			
220	Deste	T				1	266	Emirşah	AF	1			
221	Deveci	T	1				267	Emlik	T		1		
222	Devlethan	FT	4	5	2		268	Emre	T	15	3	22	
223	Dibekdar	T				1	269	Emrullah	A	7	30	83	18
224	Dikmen	T				1	270	Enbiya	A	1	4	4	3
225	Dilaver	F				10	271	Enderbeg	T				1
226	Dinkeş	T	2				272	Enlice	T				1

**KÜLTÜREL DEĞİŞİMİ ŞAHİS İSİMLERİ ÜZERİNDEN OKUMAK: KONYA ŞEHİRİ KİŞİ ADLARI
(1518-1642)**

273	Erdoğdu	T	1	3	4		319	Ferhad	A			4	
274	Erdoğmuş	T				2	320	Fernek	A				1
275	Erekel	D				1	321	Fethullah	A			6	
276	Ergaib	A				2	322	Feyzeddin	A	2			
277	Eriş	T			1	1	323	Gabril	D				1
278	Erişdi	T		4	3	3	324	Gaffar	A				1
279	Erkat (?)	A				1	325	Gaib	A			1	1
280	Erkulu	T			1		326	Gaiberi	A		1		
281	Ermenek	T				1	327	Gani	A	2			1
282	Esed	A	1				328	Gaybi	A			1	1
283	Esen	T	4				329	Gazaleddin	A				2
284	Esenler	T		1			330	Gazanfer	A		1		2
285	Esfe	T	9				331	Gazed (?)	D				1
286	Esin	T			2		332	Gazi	A	4		8	4
287	Esmâ	A	1				333	Gediz	T				1
288	Esme (?)	T			1		334	Genç	T	1			
289	Esmer (?)	A	1				335	Gıyaseddin	A				1
290	Eşe	T		1	1		336	Givan	D			2	4
291	Eşref	A	1		1	2	337	Göçeri	T			2	1
292	Evali	D				1	338	Göde	T			1	
293	Evanis	D				4	339	Göçer	T			2	
294	Evliya	A	1	2	1	1	340	Gökü	T		1		
295	Evren	T	3	4	3	1	341	Gönüleri	T	1			
296	Eybeker	A			2		342	Gur	T	1			
297	Eyilik	T		1			343	Güç	T	3	1		
298	Eyman	A			2		344	Güdek	T			3	
299	Eymir	T	2	5	7	8	345	Güden	T				1
300	Eymir Ali	TA				1	346	Gülâbi	TA			5	4
301	Eymirşah	T		2			347	Gülen	T		1		
302	Eymürlü	T			1		348	Gün	T			1	
303	Eyneddin	A	1				349	Gündoğmuş	T	2	5	3	1
304	Eysa	D				4	350	Gündüz	T			3	
305	Eyub	A	2			5	351	Güneri	T			1	
306	Eyvan	F			1		352	Günhan	T	3			
307	Ezel	A			1		353	Gürcü	T		2		
308	Ezeli	A				1	354	Güvendik	T	5	2	4	3
309	Fahreddin	A	3				355	Habib	A	10	3	27	14
310	Fahri	A			1		356	Habibullah	A		1		
311	Fakih	A				1	357	Habil	A			1	
312	Fani	A				1	358	Hacek (?)	D				2
313	Fayik	A				1	359	Hacı	A	58	41	86	23
314	Fazlı	A			2	7	360	Hacı Dede	AT				2
315	Fazlullah	A			10	1	361	Hacı Pir	AF			1	
316	Feda	A				2	362	Hacir	A		4		
317	Felih	A	1	2			363	Hakverdi	AT				1
318	Feras (?)	A	1				364	Halife	A				1

DOĞAN YÖRÜK – AYŞE GÜNGÖREN

365	Halil	A	49	52	115	81	411	Hoşkadem	F	1	1		
366	Halim	A			1	2	412	Hun	T			1	
367	Hallaç	A	1			1	413	Hüdaverdi	FT	7	10	32	19
368	Hami	A				1	414	Hürmeddin (?)	A	1			
369	Hamid	A			1	1	415	Hüsam	A	23	15	28	9
370	Hamid Arab	A			1		416	Hüseyin	A	52	96	222	180
371	Hamza	A	64	78	104	40	417	Hüsrân	A			1	
372	Han	T			1		418	Hüsrev	F	1	8	10	3
373	Han Paşa	T		1			419	Ildırım	T				1
374	Handan	F				5	420	Istakos	D				2
375	Hanefî	A					421	Işık	T			1	1
376	Harem	A			9	5	422	Işık Ali	TA			1	
377	Harov	D				1	423	Işık Mehmed	TA		2		
378	Harun	A	2				424	Iyaz	A				1
379	Has	A			3		425	İbad	A	1	2	5	7
380	Hasan	A	82	86	212	173	426	İbadi	A			3	
381	Hasbeg	AT		2			427	İbadullah	A		3	6	1
382	Hatır	A			1	1	428	İbrahim	A	78	75	239	174
383	Hatib	A	1	1			429	İbrail	D				1
384	Haver	F				1	430	İdris	A	1	3	9	3
385	Havin	A			1		431	İhsan	A			1	
386	Hayal	A		1			432	İhtiyar	A		2		
387	Haydar	A	3		11	6	433	İkiz	T				1
388	Hayrabakar	AT				1	434	İlderik	T		1		
389	Hayran	A		1			435	İlhan	T			1	
390	Hayreddin	A	1	3	6		436	İlyas	A	43	34	56	27
391	Hayrullah	A		1	2		437	İmirşe	F				1
392	Hazer	A				6	438	İmirza	F		3	21	4
393	Hekim	A		2			439	İne	T	2	2		1
394	Helva	F				1	440	İne Hoca	TF	1			7
395	Helvacı	F				1	441	İnebarı	T				1
396	Hızır	A	48	56	108	54	442	İnebeğ	T	2			
397	Hızır Bali	AT	2	2	9	2	443	İnsan	A	4	5	7	1
398	Hızır İlyas	A			3		444	İsa	A	37	42	73	46
399	Hızırşah	AF		1	1		445	İsa Bali	AT	2		5	
400	Hicader	D				1	446	İsak	D			7	
401	Himmet	A				26	447	İshak	A	12	14	34	10
402	Hisar	A	1	2			448	İskender	A	5	14	7	5
403	Hoblov	D				1	449	İslam	A	2	2	1	2
404	Hoca	F	3	7	5	2	450	İsmail	A	28	28	76	72
405	Hoca Ali	FA		1			451	İsrafil	A			3	
406	Hoca Baba	FT	1				452	İsrail	A	1			3
407	Hoca Paşa	FT		1			453	İstefan	D				1
408	Hoca Piri	F			2		454	İvaz	A	22	25	6	31
409	Hocalu	F			2		455	Kabil	A	1	4	3	
410	Hoşhun	F		2			456	Kadem	A				1

**KÜLTÜREL DEĞİŞİMİ ŞAHIS İSİMLERİ ÜZERİNDEN OKUMAK: KONYA ŞEHİRİ KİŞİ ADLARI
(1518-1642)**

457	Kademli	A			1		503	Kıdem	A				1
458	Kadri	A				3	504	Kıdemeri	AT	1	1	2	2
459	Kalaycı	T				1	505	Kıdemli	A	1	2	4	4
460	Kalender	A	1	1	2	6	506	Kılıç	T				1
461	Kaman	T	1	1			507	Kırca	T		4		1
462	Kaplan	T			4	9	508	Koca	T	1		1	4
463	Kapucu	T				1	509	Koç	T	1			
464	Kara	T	4	8	2	10	510	Konuk	T	1			
465	Kara Keşiş	T		1			511	Koplu	D				1
466	Kara Yakub	TA		1			512	Kovan	T	1			
467	Karabaş	T				1	513	Koyuncu	T				2
468	Karabed	T				2	514	Köçek	F	1	2	3	1
469	Karabeg	T		1			515	Köçkeri	FT		2		
470	Karaca	T			2	1	516	Kömürcü	T				1
471	Karaca Murad	TA			1		517	Köpek	T			5	
472	Karagöz	T	3	6	2	10	518	Köse	T		1		
473	Karahacı	TA	1				519	Kösek	T	2			
474	Karakaş	T				1	520	Köstemi	T	1			
475	Karakayır	T	1				521	Köstendil	D				1
476	Karakayış	T				1	522	Köstere	D				1
477	Karakurd	T	1				523	Kösül	A	1			
478	Karalu	T			3		524	Kötek	F	1			
479	Karaman	T			1	2	525	Kubad	F		4	12	1
480	Karaoğlan	T	2			3	526	Kulavuz	T		2	1	1
481	Karashaş	TF			2		527	Kulşeker (?)	TF	1			
482	Karayar	T		2			528	Kulu	T			4	3
483	Karayılan	T	1				529	Kumlu	T				1
484	Karlı	T			1		530	Kurd	T	2	3		4
485	Kasım	A	13	12	17	13	531	Kutluhan	T		1	2	
486	Katırcı	T				2	532	Kuyumcu	T				1
487	Kattas (?)	A				1	533	Külahduz	F	1			
488	Kavad	A		1	2		534	Küpelü	T			4	
489	Kavur	T	1				535	Kürd	T			1	1
490	Kaya	T	2	2	3	1	536	Kürdi	T	1			
491	Kaya Bali	T			2		537	Kürçü	T		2		
492	Kaya Bekir	TA	1				538	Latif	A	1	15	33	3
493	Kayaloncu	T		1			539	Leblebici	T				1
494	Kaymak	T	1				540	Lütfi	A	13	3		4
495	Kemal	A	13	17	27	6	541	Lütfullah	A	1	3	6	7
496	Kenan	A	3	6	2	11	542	Macar	T				2
497	Kendeci (?)	T	1			2	543	Maden	T				1
498	Kerim	A	1			1	544	Mahmud	A	85	98	198	134
499	Keser	T				1	545	Makaklı	A				1
500	Kesir	A				1	546	Manav	T			1	
501	Keşiş	T		1		8	547	Mande	A				1
502	Kevgür	A				1	548	Manik	D				1

DOĞAN YÖRÜK – AYŞE GÜNGÖREN

549	Mansur	A	1	3	7	3	595	Murad	A	17	12	23	33
550	Mavadi	D			1		596	Murtaza	A				1
551	Mayıs	D				1	597	Musa	A	64	59	139	86
552	Mayom	D			1		598	Musli	A			11	30
553	Mazlum	A		1	1		599	Muslihiddin	A	4	3	1	1
554	Mecmeli	D				1	600	Mustafa	A	131	203	538	374
555	Mehdi	A	1				601	Mutahhar	A	1			
556	Mehir	A	2				602	Muttalib	A				1
557	Mehmed	A	250	322	854	636	603	Muzaffer	A	1			2
558	Mehmed Ali	A			1		604	Mübarek	A		1	1	
559	Mekan	A				1	605	Mübyan (?)	A			1	
560	Melek	A	1				606	Mülayim (?)	A				1
561	Melekşe	T				3	607	Mümad	A			1	
562	Memadi	A	1	1	1		608	Mümin	A	3	2		
563	Memi	T	7	31	74	18	609	Mürsel	A	2	9		4
564	Memi Şah	TF			1		610	Mürüvvet	A	3	3		
565	Memiş	T			1	3	611	Müstecab	A		1		7
566	Menabi	D				1	612	Müstehak	A	1			
567	Menail	D	1	2	2	1	613	Nadi	A		1	2	1
568	Menteşe	T	7	7	3	3	614	Nadirkan	A	1			
569	Merak	T		2			615	Nare	A				1
570	Mercan	F				1	616	Narun	A	1			
571	Meriş	A	1				617	Nasır	A				1
572	Merkad	A		1			618	Nasreddin	A		1		1
573	Mesih	A				1	619	Nasri	A				1
574	Mesud	A	3	1	3		620	Nasrullah	A		4	15	5
575	Mevcud	A				1	621	Nasuh	A	16	22	35	28
576	Mevlana	A			1		622	Nazır	A		2		
577	Mevlud	A			2	18	623	Nebi	A	8	32	47	19
578	Mezid	A	5	7	9	3	624	Necah Şah	AF				1
579	Mihail	D				2	625	Necib	A		1	8	1
580	Mihmad	A		5			626	Necmeddin	A		1		
581	Mikail	A				1	627	Nefes	A				1
581	Miralay	A			1		628	Nesimi	A			1	
583	Mircan	F				2	629	Niğdelü	T	1			
584	Mirhan	AT		1			630	Nikola	D				3
585	Mirza	F				6	631	Nimetullah	A				1
586	Misafir	A				2	632	Niyaz	A				1
587	Misraf	D				1	633	Nizami	A			1	
588	Mollagur	F		1			634	Nordek	D				1
589	Muharrem	A		10	33	40	635	Nuh	A				4
590	Muhtar	A	1				636	Nureddin	A	1	1	7	
591	Muhyiddin	A	4	4	23	3	637	Nuri	A			6	5
592	Muin	A		2	2	1	638	Nurullah	A	3	23	101	33
593	Mukaddem	A				1	639	Oduncu	T				1
594	Munzur	T	1				640	Oğulbeg	T	2			

**KÜLTÜREL DEĞİŞİMİ ŞAHİS İSİMLERİ ÜZERİNDEN OKUMAK: KONYA ŞEHİRİ KİŞİ ADLARI
(1518-1642)**

641	Oğuz	T	1	1	2	4	687	Pir Hızır	FA			1	
642	Oğuzeri	T	1				688	Pir Hoca	F		1		
643	Ohan	D	3		3		689	Pir Hüseyin	FA	1			
644	Oka	D		1			690	Pir Hüsrev	F	1			
645	Onadhan	T		1			691	Pir İdris	FA	3			
646	Orhan	T	1			2	692	Pir İsa	FA	1			
647	Oruç	T	4	4	14	10	693	Pir İvaz	FA			1	
648	Osman	A	15	25	77	122	694	Pir Kadem	FA		1		
649	Osman Nuri	A	2				695	Pir Kara	FT				4
650	Ödek	D				1	696	Pir Kulu	FT			1	1
651	Öge (?)	T		1			697	Pir Mahmud	FA		1		
652	Ökebeg	T				1	698	Pir Mehmed	FA	6	8	13	
653	Öküz	T				1	699	Pir Memiş	FT			1	
654	Ömer	A	15	34	70	70	700	Pir Mende	FA				1
655	Ömer Seydi	A			2		701	Pir Mezid	FA		1		
656	Özkemer	T	1				702	Pir Mustafa	FA		1		
657	Pabaver (?)	F	1				703	Pir Nasuh	FA	1			
658	Pados	D				1	704	Pir Nurullah	FA			1	
659	Panos	D				1	705	Pir Ömer	FA	1			
660	Parlak	T	1			1	706	Pir Receb	FA		1	2	
661	Paşa	T	11	4	7		707	Pir Salih	FA			2	
662	Paşa Çelebi	T		1			708	Pir Seydi	FA		2		
663	Paşa Dayı	T		2	2		709	Pir Sinan	FA		1		
664	Paşa Yiğid	T	1	1	1		710	Pir Sultan	FA				1
665	Peçeci	F				1	711	Pir Veli	FA			2	18
666	Peder	F	1				712	Pirhan	FT	1			
667	Pedros	D				2	713	Piri	F	72	43	53	21
668	Pehlivan	F			1	1	714	Piri Abdi	FA		1		
669	Pervane	F	1	1	6		715	Pirihan	FT			2	
670	Perviz	F			1		716	Pirli	F		2	1	3
671	Pir	F		1	1		717	Piyale	F				12
672	Pir Abdi	FA			2		718	Pogos	D				1
673	Pir Abid	FA		2			719	Polad	F	3	4	8	6
674	Pir Ahmed	FA	25	34	20	3	720	Poladçı	F		1		
675	Pir Ali	FA	5	9	2	6	721	Pürçüklü	T	1			
676	Pir Baba	FT	1	1	1		722	Rahim	A				1
677	Pir Cemal	FA	1				723	Ramazan	A	9	28	39	32
678	Pir Dede	FT				1	724	Receb	A	5	23	71	94
679	Pir Dünder	FT	1				725	Resul	A	8	3	19	9
680	Pir Emir	FA		1			726	Reşid	A	2			
681	Pir Esed	FA	1				727	Rıdvan	A	1	1	4	26
682	Pir Gaib	FA			5	2	728	Rum	T				2
683	Pir Gani	FA				1	729	Ruşen	F				1
684	Pir Güvendik	FT		1			730	Rüstem	F	8	8	3	
685	Pir Hamza	FA	2				731	Saadet	A				1
686	Pir Hasan	FA	5	2	4		732	Saboli	D			1	

DOĞAN YÖRÜK – AYŞE GÜNGÖREN

733	Sadettin	A	2				779	Seydi Ahmed	A		16	13	1
734	Sadık	A		1	5	1	780	Seydi Ali	A	4	3	5	2
735	Sadır	A				2	781	Seydi Bekir	A	1			
736	Sadi	A	2	2	4	1	782	Seydi Gazi	A		2	1	
737	Sadri	A	1				783	Seydi Hacı	A	1			
738	Sadullah	A			2		784	Seydi Mahmud	A	8	4	6	
739	Safa	A	2			1	785	Seydi Mehmed	A		1	1	
740	Safer	A				1	786	Seydi Ömer	A	2			
741	Sahib	A			1		787	Seydi Sinan	A		1		
742	Said	A		2			788	Seydihan	AT	1	2	4	
743	Salı	A	3				789	Seydullah	A		1	8	
744	Salih	A	7	11	32	13	790	Seyfeddin	A	3	4		
745	Saltık	T	3	5	4		791	Seyfi	A				1
746	Sami	A	1	5	19	2	792	Seyyid	A	1	1	3	1
747	Sanan	D				5	793	Sıddık	A			4	2
748	Sarı/u	T	6	5	3	4	794	Siham	A		2		
749	Sarka	A				1	795	Simon	D				5
750	Sarraç	A	1				796	Sinan	A	13	16	41	25
751	Saru Seydi	TA		1			797	Siyami	A				1
752	Saruhan	T		2	1	1	798	Siyavuş	F				2
753	Sason	D		1			799	Sofi	A		5	1	
754	Satı	T	1	1		17	800	Solak	T		2	1	1
755	Satılmış	T	3	12	14	12	801	Sultan	A	2	3		
756	Satır	T			1		802	Sultanşah	AF	1	2	1	
757	Savcı	T	1	2			803	Sungur	T			1	
758	Sebak	D			1		804	Sunullah	A		1		3
759	Secane (?)	D			2		805	Sübhanverdi	AT			3	4
760	Sefer	A	1	26	97	56	806	Süle Hacı	TA		1		
761	Sefer Ali	A			1		807	Sülemiş	T		1	4	
762	Seferi	A			1		808	Sülenşah	AF			1	
763	Segah	F	1				809	Süleyman	A	27	64	127	133
764	Sekir	A	1				810	Şaban	A	1	8	51	57
765	Selam	A			1		811	Şadgeldi	AT				2
766	Selemder (?)	T			1		812	Şah	F				1
767	Selim	A	2	1	9	5	813	Şah Kulu	FT		4	4	
768	Selman	A	1	3	3		814	Şah Veli	FA	1			
769	Semizci	T				1	815	Şahab	A				1
770	Semurlu	F	1				816	Şahabeddin	A	2			
771	Serkan	T	1				817	Şahin	T		1	1	1
772	Serkez	D			1	10	818	Şahmur	F			1	
773	Sermed	A		1	2		819	Şahrüh	F		1		
774	Sevinç	T	2			1	820	Şahsuvar	F	1			1
775	Sevindik	T	8	5	20	5	821	Şahverdi	FT		2	1	
776	Seydi	A	41	30	44	33	822	Şamil	A		1		1
777	Seydi Abdurrahman	A	1				823	Şatır	T	1	1		
778	Seydi Ahmed	A	21				824	Şehriyar	F				1

**KÜLTÜREL DEĞİŞİMİ ŞAHIS İSİMLERİ ÜZERİNDEN OKUMAK: KONYA ŞEHİRİ KİŞİ ADLARI
(1518-1642)**

825	Şeker	F	1	4	8	1	871	Toydu	T	1			
826	Şekerhun	F			1		872	Tufan	A			1	1
827	Şems	A	2	1	3	1	873	Tuğrul	T	2			
828	Şemseddin	A	1	1	1		874	Tunahan	T		1	2	
829	Şenlik	T				1	875	Tur Ali	TA	2		1	3
830	Şerif	A				1	876	Tur Beg	T	2			
831	Şevklü	A				2	877	Tur Bekir	TA		1		
832	Şeyh	A	4	3		5	878	Tur Cihan	TF		2		
833	Şeyh Baba	AT		1			879	Tur Hasan	TA			1	
834	Şeyhi	A				1	880	Tur Hoca	TF		1		
835	Şeyullah	A		2			881	Turabi	A			1	5
836	Şimal	A	1				882	Turgud	T	2	1		1
837	Şimşir	T	1				883	Turhan	T	1	1		2
838	Şirmerd	F	3		2		884	Turudhan	T	3			
839	Şuayb	A		1	1		885	Tuti	F	1			1
840	Şüca	A		7	5	5	886	Tüccar	A	1			
841	Şükran	A				1	887	Türk	T	1			
842	Şükrullah	A	1			1	888	Uğur	T		2		
843	Tabhan	A				1	889	Uğurlu	T		3		1
844	Taceddin	A	5				890	Ulaş	T	1	1		
845	Tacir	A	1	1	3		891	Ulubeg	T	2			2
846	Tagan	T	2	1			892	Umur	A	5	4		
847	Tahir	A				1	893	Urbeg	T	3			
848	Taka (?)	T	1				894	Uruz	T			1	
849	Talib	A				1	895	Uruzlu (?)	T			1	
850	Tamer	A	1	3			896	Ümena	A	1		1	
851	Tanrıverdi	T		2	1		897	Ümmi	A			2	
852	Tanrıvermiş	T	5		7	2	898	Ümran	A			1	
853	Tarad	D				1	899	Üvedik	T				1
854	Tarak (?)	T				2	900	Üveys	A	11	14	15	7
855	Taşan	T	1				901	Vacib	A			1	
856	Taşçı	T				2	902	Vartan	D			2	3
857	Taşkın	T				2	903	Vasil	D			1	2
858	Tatagam	A				1	904	Vefa	A			3	
859	Tatar	T	2			1	905	Vefader	A				1
860	Tavil	A				1	906	Veled	A	2	1	7	1
861	Tayyib	A	1				907	Veli	A	16	42	105	79
862	Tebrik	A	10	6	1	2	908	Veys	A				6
863	Teke	T				1	909	Yabancı	T				4
864	Terhane	A				1	910	Yadigar	F	1	2	3	1
865	Terkil	A		1			911	Yagob	D				10
866	Todori	D				1	912	Yağlu	T		1	1	
867	Todoris	D				1	913	Yağmur	T	1	1	2	1
868	Topal	T				1	914	Yahom	D			1	
869	Toros	T				3	915	Yahşi	T	12	13	40	10
870	Tosun	T	2				916	Yahya	A	18	23	20	16

DOĞAN YÖRÜK – AYŞE GÜNGÖREN

917	Yakub	A	15	16	26	25	938	Yolcu	T	3		4	
918	Yandı	T	1				939	Yoli	D				1
919	Yanık	T	1	1			940	Yonan (?)	T		1		
920	Yanos	D				1	941	Yonis	D				1
921	Yaralı	T			1		942	Yorgi	D		1	2	
922	Yaramak	T			1		943	Yori	D				1
923	Yaren	F			1		944	Yosak	D				1
924	Yarkavi	TA				1	945	Yoseb	D				1
925	Yarkuk	T		2			946	Yozka (?)	D				1
926	Yasef	D				1	947	Yultucu (?)	T			1	
927	Yavan	T				1	948	Yunus	A	19	15	20	21
928	Yavaş	T		3	3	1	949	Yusuf	A	115	122	213	118
929	Yavri (?)	T			1		950	Yürek	T			2	
930	Yayla	T	1	1	3		951	Zedin	D				1
931	Yazıcı	T				1	952	Zekeriya	A	5	2	5	4
932	Yehşa	D			1		953	Zerker	A			1	
933	Yeniçeri	T		1			954	Zeyd	A			3	
934	Yevmhayr	A	1				955	Zeyneddin	A				1
935	Yılduz	T	1				956	Zeynel	A				1
936	Yitilmiş	T			1	1	957	Zülfikar	A				3
937	Yivan	D				4		Toplam		2801	3538	7493	5693

A: Arapça, F: Farsça, T: Türkçe, D: Diğer

 <p>GTTAD</p>	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**KÜLTÜREL DEĞİŞİMİ ŞAHİS İSİMLERİ ÜZERİNDEN OKUMAK: KONYA ŞEHİRİ KİŞİ ADLARI
(1518-1642)**

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 329-340.

Geliş Tarihi–Received Date: 23.09.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 09.11.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

MÜHİMME DEFTERLERİNE GÖRE 16. YÜZYILDA TRABZON SANCAĞI'NDA ASAYİŞ SORUNU
VE ALINAN TEDBİRLER*

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1554805>

 HAVVA YAZICI**

ÖZ

Tarih boyunca varlık gösteren devlet ve toplumlar, savaş, göç, istila ve doğal afet gibi pek çok hadiseyle karşı karşıya kalarak değişim ve dönüşüm göstermişlerdir. Bu hadiselerin pek çoğuna maruz kanlan Osmanlı Devleti'nde de bilhassa 16. yüzyılın sonlarına doğru siyasi, sosyal ve ekonomik pek çok problem zuhur etmiştir. Bu yüzyılın sonlarından itibaren baş gösteren uzun savaş dönemi ve onun getirmiş olduğu ekonomik sıkıntılar, devlet düzeninde çözümlere yol açmıştır. Diğer taraftan yaşanan nüfus baskısı, iklim değişikliği, kuraklık, kıtlık ve bunlara bağlı olarak çıkan hastalıklar toplumdaki huzursuzluğu daha da arttırmış bunun sonucunda da asayiş ortamı iyice bozulmuştur. Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik hayatını derinden etkileyen bu olaylar gerek devlet gerekse ahali nazarında ciddi sıkıntılara yol açmıştır. Bu noktada ülke genelinde yaşanan eşkıyalık faaliyetleri oldukça dikkat çekici boyuttadır. Anlaşıldığı üzere devletin hemen hemen her kademesinden, kimi zaman gruplar halinde kimi zaman ise ferdi olarak bu kanunsuz faaliyetlere destek çıkılmıştır. Nitekim beylerbeyi, sancak beyi, yeniçeri, sipahi ve kadı gibi devlet görevlileri de bu eşkıyalık faaliyetleri içerisinde yer alarak olayın faili konumunda olanlara yardım ve yataklık yapmışlardır. Ahalinin evlerini basarak ellerindeki erzakları zorla aldıkları bilinen bu asi grup, çoluk çocuk ve kadın demeden halka baskı ve zulümde bulunmuştur. Toplumdaki bu huzursuz ortam en çok da Osmanlı Devleti'nin en yüksek yönetim organı olan Divan-ı Hümayûn'a sirayet etmiştir. Yaşanan bu sorunlar ise yine bu kurum içerisinde tutulan mühimme defterlerine kaydedilmiştir. Divan-ı Hümayûn'dan beylerbeyi, sancak beyi, kadı ve subaşı gibi devlet görevlilerine gönderilen hükümlerde halka yapılan baskıların sonlandırılması istenirken, yaşanan olaylar da ayrıntı bir şekilde kaydedilmiştir. Eşkıyalık hareketine yönelik alınan önlemlerin yanında uygulanan ceza ve taltifler de çoğu zaman bu faaliyetlerin önüne geçememiş haliyle bu durum devlet otoritesinin de sarsılmasına neden olmuştur. Nitekim Trabzon sancağı da bu asayiş olaylarının fazlasıyla yaşandığı yerlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk çağlardan itibaren farklı dönem ve kültürlerle ev sahipliği yapmış olan bu şehir, birçok millete olduğu gibi Osmanlılara da ticari, siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan pek çok fayda ve olanak sağlamıştır. 1461 yılında Fatih Sultan Mehmed'in fethi akabinde sancak haline getirilen bu bölgede dışa ve içe yönelik yoğun bir iskân faaliyeti gerçekleşmiştir. Hemen ardından ise şehre yönelik idari teşkilatlanma oluşturularak bölgede asayiş ve düzen sağlanmıştır. 16. yüzyıla gelindiğinde ise Trabzon Sancağı'nın Osmanlı Devleti'nde yaşanan gelişmelerden oldukça etkilendiği ve pek çok meselenin kilit noktasında yer aldığı görülmektedir. İşte bu çalışmada mühimme defterlerinden hareketle, bölgede yaşanan eşkıyalık faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde konu edilmiştir. Bu itibarla 16. yüzyıla ait mühimme defterleri taranarak, tespit edilen hükümler üzerinden meseleye ışık tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Divan-ı Hümayun, Mühimme Defterleri, Trabzon, Eşkıya.

* Bu çalışma *Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon Sancağı* isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ordu/TÜRKİYE, E-Posta: havvayazici@hotmail.com,
ORCID ID: 0009-0005-5144-444X.

MÜHİMME DEFTERLERİNE GÖRE 16. YÜZYILDA TRABZON SANCAĞI'NDA ASAYİŞ SORUNU VE ALINAN TEDBİRLER

PUBLIC ORDER PROBLEM AND MEASURES TAKEN IN TRABZON SANCAK IN THE 16TH CENTURY ACCORDING TO THE MÜHİMME REGISTERS

ABSTRACT

Throughout history, states and societies have undergone changes and transformations by facing many events such as war, migration, invasion and natural disasters. The Ottoman State, which was subject to many of these events, experienced many political, social and economic problems, especially towards the end of the 16th century. The long period of war that began towards the end of this century and the economic difficulties it brought led to disintegration in the state order. On the other hand, the population pressure, climate change, drought, famine and the diseases that emerged due to these increased the unrest in the society and as a result, the public order environment was seriously deteriorated. These events, which deeply affected the socio-economic life of the Ottoman State, caused serious problems in the eyes of both the state and the people. At this point, the banditry activities experienced throughout the country are quite striking. As it is understood, almost every level of the state supported these illegal activities, sometimes in groups and sometimes individually. Indeed, state officials such as beylerbey, sanjak bey, janissary, sipahi and kadi also took part in these banditry activities and aided and abetted the perpetrators of the incident. This rebellious group, known to have raided the houses of the people and taken their provisions by force, oppressed and cruelly treated the people, including women and children. This unrest in society was most prevalent in the Divan-ı Hümayûn, the highest administrative body of the Ottoman Empire. These problems were also recorded in the registers of important documents kept within this institution. In the decrees sent from the Divan-ı Hümayûn to state officials such as beylerbey, sanjak bey, kadi and subaşı, it was requested that the oppression of the people be stopped, and the events experienced were recorded in detail. In addition to the measures taken against the banditry movement, the punishments and rewards applied often failed to prevent these activities, and this situation also caused the state authority to be shaken. As a matter of fact, Trabzon Sancak is one of the places where these incidents of public order have occurred a lot. This city, which has hosted different periods and cultures since the early ages, has provided many benefits and opportunities to the Ottomans as well as many nations in terms of trade, politics, economy and culture. In this region, which was turned into a sanjak after the conquest of Fatih Sultan Mehmed in 1461, intensive settlement activities were carried out both externally and internally. Immediately afterwards, an administrative organization was established for the city and public order and order were ensured in the region. When it came to the 16th century, it is seen that Trabzon Sancak was greatly affected by the developments in the Ottoman Empire and was at the key point of many issues. In this study, the banditry activities in the region were discussed in detail, based on the mühimme registers. In this respect, the mühimme registers of the 16th century were scanned and the issue was shed light on the determined provisions.

Keywords: Ottoman Empire, Divan-ı Hümayun, Mühimme Registers, Trabzon, Bandits

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde padişahattan sonraki en önemli karar organı Divan-ı Hümayûn'du. Her türlü davanın görüldüğü ve şikâyetlerin iletildiği bu çok yönlü kuruluşta, Osmanlıların siyasi, idari, askeri ve mali işlerine dair meseleler görüşülüp karara bağlanmaktaydı. II. Mehmed zamanında kurumsallaşan bu kurumda,¹ Reisülküttap önderliğinde siyasi ve idari konular üzerinde durulmuştur.² Divan-ı Hümayûn kurumunda kararlaştırılan meseleler Mühimme, Ahkâm, Tahvîl, Ru'ûs, Nâme ve Ahidnâme gibi defterlere kaydedilmekteydi.³ Divan ve maliye kalemlerinde kaydedilen bu defterler kâtipler tarafından kayıt altına alındıktan sonra ilgililere ulaştırılmaktaydı.⁴ Bu noktada çalışmanın ana kaynağını oluşturan Mühimme defterleri üzerinde durmak yerinde olacaktır. Osmanlı Devleti'nin bürokratik düzeni içerisinde "Sadrazamlık dairesinde padişahın müsaadesi ile kendi katına sunulan dilekçelerin uygulamaya konulduğu kalem" olarak ifade edilen mühimmeler⁵ beylerbeyler, sancakbeyi, kadi, defterdar ve diğer idarecilere gönderilen ferman ya da hükümlerin nüshalarını içermektedirler. Bahsi geçen bu defterler, Osmanlı Devleti'nin gerek iç gerekse dış meselelerine ait siyasi, sosyal, askeri ve iktisadi kararların yazılı kayıtlarını ihtiva etmektedir.⁶ Osmanlı Devleti ile ilgili araştırmalarda birinci elden kaynak niteliği taşıyan bu defterlerde; merkez-taşra teşkilatının işleyişi, ticaret, bürokrasi, donanma, deniz seferleri, vakıflar, uluslararası ilişkiler, şehir hayatını yansıtan olaylar, kültür, sanat ve fikir dünyasına ilişkin çokça bilgiye rastlanır.

Doğu Karadeniz Bölgesi'nin önemli bir liman şehri olan Trabzon, Değirmendere vadisinin Karadeniz'e döküldüğü yerin batısında kalan Boztepe eteklerinde kurulmuştur⁷ Fatih Sultan Mehmed'in 1461 yılında hem kara

¹ Ahmed Mumcu, "Divan-ı Hümayun", *DİA*, C. 9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 430-31.

² Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s. 35.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 95-100.

⁴ Orhan Kılıç, "Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Meydana Gelen Depremler", *Osmanlı*, C. 5, Ankara 1999, s. 671.

⁵ Şemsettin Sami, *Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kamus-ı Türki*, C. 3, Tercüman Yayınları, İstanbul 1978, s. 929.

⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, "Mühimme Defterleri", *DİA*, C. 31, TDV Yayınları, Ankara 2020, s. 519.

⁷ Heath W. Lowry-Feridun Emecen, "Trabzon", *DİA*, C.41, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s. 296-297.

hem de denizden kuşattığı bu yer⁸ bu tarihten itibaren Osmanlı sınırlarına dâhil edilmiştir.⁹ II. Mehmed, fethin hemen akabinde şehirden gönderdiği gayrimüslimlerin yerine Orta Anadolu'nun çeşitli şehirlerden Türk nüfusu getirterek Trabzon'a yerleştirmiştir. Yapılan göçlerle birlikte 16. yüzyılda şehrin nüfus yapısı en az yarı yarıya olacak şekilde Müslümanlar lehine değişime uğramıştır.¹⁰ Fetihle birlikte Doğu Karadeniz Bölgesi Osmanlı hâkimiyetine girmiş, Rum eyaletine bağlı olan Trabzon da eyaletin merkez sancağı haline getirilmiştir. Bu sancak sırasıyla 1514 yılında Erzincan vilayetine, 1517'nin sonuna doğru Anadolu eyaletine, 1520'de "Vilâyet-i Rum-ı Hadis'e", 1535'te ise Erzurum Eyaleti'ne tâbi olmuştur. En nihayetinde Trabzon 1580-1581 yıllarında Batum ile birleştirilerek müstakil bir eyalet olmuştur.¹¹

16. yüzyılda Trabzon Sancağına ait asayiş meselelerinin ele alındığı bu çalışmada: daha önce çalışılmış olan benzer araştırmalardan farklı olarak mühimme defterleri esas alınarak sancağın maruz kaldığı eşkıyalık faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Bu itibarla yapılan incelemeler neticesinde devlet nazarında ciddi tehdit oluşturan bu eşkıyalık hareketlerine karşılık merkezi hükümetin nasıl bir yol izlediği, bölgedeki idarecilerin bu durumu nasıl yönettiği ve tebaanın bu kanunsuz faaliyetlerden nasıl etkilendiği gibi pek çok soruya yanıt bulunmaya çalışılmıştır.

1. Trabzon'da Sancağı'nda Eşkıyalık Olayları

Eşkıya kelimesi bedbaht, talihsiz, günahkâr, asi gibi manalara gelen şakinin çoğuludur. Eşkıyalık ise silahla veya zor kullanmak suretiyle yol keserek baskın yapmak, cana ve mala tecavüz, kamu düzeni ihlal etmekle birlikte asayişin bozulması olarak adlandırılır. Osmanlı Devleti'nin genişlemesi ile birlikte iç ve dış etkilerin de tesiriyle 16. yüzyıldan itibaren eşkıyalık faaliyetleri artmıştır. Bu faaliyetler özellikle 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başında zirveye ulaşmıştır. Eşkıyalığın ortaya çıkmasında Safevî Devleti'yle olan mücadele, şehzâdeler arasındaki taht kavgaları, nüfusun artması, savaşların uzun sürmesi ve konar-göçerlerin devlet kontrolünden çıkması gibi pek çok sebep bulunur. Diğer taraftan Haçova muharebesi sırasında firar eden kalabalık sayıdaki sipahiler de eşkıyalığın baş göstermesinde oldukça etkili olmuştur. Tımarları ellerinden alınan bu kalabalık grubun, Anadolu'ya kaçarak buradaki eşkıyalık faaliyetlerini arttırdığı ve sayılarının yaklaşık otuz bin civarında olduğu bilinmektedir. Yine bu dönemde tüfeğin yaygınlaşması ve kolayca alınıp satılması da eşkıyalık faaliyetlerinin gerçekleşmesinde önemli rol oynamıştır. Tüm bunlara ek olarak mevcut yıkıcı harekete destek olan medrese öğrencilerini de zikretmek gerekir. Zira Osmanlı belgelerinde suhte olarak geçen bu kişiler, diğerlerinden azımsanmayacak kadar kalabalık gruplarla gezerek asayişin bozulmasına etki etmişlerdir.¹² Öte yandan iklimde yaşanan sert kışlar ile ilkbahar kuraklıkları gibi meteorolojik sorunlar da yaşanan krizde kilit bir rol oynamıştır.¹³ 16. yüzyılın ikinci yarısında toplumun maruz kaldığı bu sosyal ve siyasi problemler devletin tüm kademelerine iştirak ederek toplumsal bir kavgaya dönüşmüştür.¹⁴

Trabzon sancağı da yukarıda bahsedilen bu olaylardan etkilenmiştir. Bu itibarla bir taraftan beylerbeyi, sancak beyi, yeniçeri, sipahi ve kadı gibi devlet görevlilerinin halka baskı kurdukları gözlemlenirken diğer taraftan halkın içinden çıkan bazı kimselerin yine halka yönelik şekavette buldukları anlaşılmaktadır. Yine bölgede kalabalık bir şekilde yaşayan Çepniler gibi bazı aşiret gruplarının da bu olaylara dâhil oldukları bilinmektedir. Diğer taraftan Trabzon'un sahilde olmasından kaynaklı olarak korsan baskınları da dikkat çekmektedir. Bu baskınlar da diğer kanunsuz faaliyetler gibi halkı zor duruma düşürmekteydi. Bahsedilen bu olaylarla ilgili mühimme defterleri içerisinde pek çok belgeye tesadüf edilmiştir. Aşağıda, bir taraftan bunlardan bahsedilecek bir taraftan da devletin halkı korumak adına yaptığı girişimlerin üzerinde durulacaktır.

Bölgedeki asayişin bozulmasında en etkili unsurların başında güvenliği sağlamakla yükümlü beylerbeyi, sancakbeyi, kadı, zaim, yeniçeri, sipahi gibi devlet görevlileri gelmektedir. Kuruluşundan itibaren düzgün ve dengeli bir yapılanma oluşturan Osmanlılar, hızla büyüyen devlet karşısında birçok alanda yetersiz kalmış, bilhassa idari teşkilatta büyük bozulmalar meydana gelmiştir. Genişleyen sınırlarla birlikte ehliyetli idarecilere olan ihtiyaç artmış, devlet ise bu durum karşısında ehliyetsiz kimselere yönetme yetkisi vermek zorunda kalmıştır. Hak etmedikleri mertebelere yükselen bu bilgisiz kimseler görevlerini kötüye kullanarak halka baskı ve zulümde bulunmuşlardır.¹⁵ İncelenen hükümlerde de bu durumla alakalı pek çok kayıt bulunmaktadır. Örneğin Trabzon beylerbeyi olan Ahmet'in eşkıya ile birlik olup köyleri bastığına dair şikâyet söz konusu olmuştur.¹⁶ Aynı şekilde

⁸ Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi: Fetihden Kurtuluşa*, Kalite Matbaası, Ankara 1975, s. 1.

⁹ M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, TTK Basımevi, Ankara 2002, s. 7.

¹⁰ Abdullah Bay, *Trabzon Eyaletinde Müttegallibe Hareketleri ve Ayanlık 1750-1850*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2007, s. 15.

¹¹ Kenan İnan, "Trabzon'un Osmanlılar Tarafından Fethi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 14, 2003, s. 79.

¹² Mücteba İlgürel, "Eşkıya", *DİA*, C.11, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 466-467.

¹³ Sam White, *Osmanlı'da İsyân İklimi: Erken Modern Dönemde Celali İsyânları*, çev. Nurettin El Hüseyini, Alfa Tarih Yayınları, İstanbul 2013, s. 119-120.

¹⁴ Mustafa Akdağ, *Türk Halkı'nın Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 1975, s.15.

¹⁵ Şaban Bayrak, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu'da Eşkıyalık Olayları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1998, s. 16.

¹⁶ BOA, A.DVN.MHM.d, 80, 474/1125.

MÜHİMME DEFTERLERİNE GÖRE 16. YÜZYILDA TRABZON SANCAĞI'NDA ASAYİŞ SORUNU VE ALINAN TEDBİRLER

H.1013/M.1604 tarihinde Kapıcıbaşı Davud ve Trabzon Kadısı, Trabzon Beylerbeyi Ali Paşa'nın halka zulüm ettiğine dair iddialarda bulunmuşlardır.¹⁷ Görevini ihlal eden kötü niyetli yöneticiler, kendilerini aşikâr etmekten çekinmiş olacaklar ki eşkıyalık faaliyetine bizzat katılmak yerine başkaları aracılığıyla bu kanunsuz girişimlerini sürdürmüşlerdir. Bu tür olaylara karşı tetikte olan merkezi idare, gerektiğinde olaylara müdahil oluyor ve suçluların yakalanması için yetkilileri görevlendiriyordu. Bu hususla alakalı kayıtlara yansıyan bir hükümde: Defterdar adına Trabzon taraflarında gezinip ahaliye zulüm ve baskı yapan Cerrahoğlu Mustafa adlı kimsenin derhal yakalanması ve akabinde serdarın huzuruna götürülmesi emredilmiştir.¹⁸

Trabzon müfettişi ve kadısına yollanan bir diğer hükümde ise beylerbeyinin maiyetinde bulunan adamların başkalarına ait çayırılara müdahale ettikleri ve köylülerden zorla yem ve yiyecek topladıkları anlaşılmaktadır.¹⁹ Ayrıca beylerbeyinin eski davaları yeniden görmek ve kan akçası toplamak gibi bazı bahanelerle reayadan haksız yere para aldığı görülmektedir.²⁰ Bu usulsüzlükler sadece Trabzon sancağında görülmeyp çevre sancaklara da sirayet etmiştir. Nitekim Trabzon kadısına yollanan bir emirde; Batum beylerbeyi Ali beyin şaki olması sebebiyle katledildiği belirtilmiştir.²¹ Yine Trabzon beylerbeyine ve kadılarına yollanan başka bir hükümde bu sefer kadıların köy köy gezerek halktan ücretsiz olarak yiyecek ve akçe topladıkları belirtilmektedir.²² H.997/M.1588 tarihli hükümden sadece kadıların değil mahkeme görevlisi olan kişilerin de halk üzerinde baskı kurdukları anlaşılmaktadır. Trabzon kadısına gönderilen bu hükümde; ahalinin mahkeme naibi ve kâtibinden şikâyetçi oldukları ayrıca bu şikâyetlerin daha önce de defaatle yapıldığı ancak hiçbir yaptırım uygulanmadığı tebliğ edilmiştir. Merkezi idare bu durum karşısında sorumluların gerekli cezaya çarptırılmaları ve işlerinden el çektirilmelerini emretmiştir.²³

Taşradaki yönetiminden sorumlu idareciler arasında kadıların emri altında bulunan muhtesip ve asesler de vardı. Çarşı ve pazardaki intizamı sağlamak, halk için mühim olan ihtiyaç malzemelerinin halka ucuz ve uygun bir şekilde temin etmek, vergi toplamak gibi pek çok görevle mükellef olan muhtesipler²⁴ ile çarşı ve pazarlardaki güvenlikten sorumlu olan aseslerin²⁵ zaman zaman görevlerini kötüye kullandıkları da merkezden gönderilen emirlerden anlaşılmaktadır. Örneğin H.975/M.1567 tarihli hükümde bölgedeki sancakbeyi, muhtesip ve aseslerin halka zulmettiklerine dair şikâyetten bahsedilmiş ayrıca bunların bir araya getirtilerek teftiş olunması ve neticenin bildirilmesi istenmiştir.²⁶ H.985/M.1577 tarihinde Trabzon sancak beyine ve Rize kadısına yollanan hükümde de Rize'de sakin sipahi, yeniçeri ve hisar erlerinden bazılarının mahkemelerde başkalarının davalarına müdahale ettikleri, ehl-i fesadı himaye ettikleri ve evli kadınları zorla boşandırıp başkalarıyla evlendirdikleri anlatılmaktadır. Ayrıca yetim mallarını üzerlerine geçirmeye yeltenmeleri de şikâyet edilen konulardan biriydi. Merkezi yönetimin görevlilerin bu tür işlere karışmamaları için onları ihtar ettiği görülmektedir.²⁷

Eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan bir diğer grup da yeniçerilerdi. Osmanlı ordusunun temel unsuru olan yeniçeriler, Anadolu'nun birçok yerinde teşkilatlandırılmışlardı. Ancak devletin idari kurumlarında meydana gelen bozulmalar yeniçeri teşkilatına da yansımıştır.²⁸ Nitekim H.990/M.1582 tarihinde Batum beylerbeyine yollanan hükümde Paşa kalesine tayin olunan nöbetçi yeniçerilerin halka zulüm ettikleri belirtilerek, bunların yakalanıp merkeze gönderilmesi istenmiştir. Ayrıca bu yeniçerilerin yerine Batum, Rize ve Trabzon'dan kırk nefer hisar erinin görevlendirilmesi emredilmiştir.²⁹ Yine Çıldır beylerbeyi ve kadısına yollanan hükümde yeniçeri Ahmet'in gulamıyla Trabzon'dan gelen tüccarları katledip mallarını yağmaladığı ifade edilmiştir.³⁰ H.989/M.1581 tarihinde Trabzon beyine ve Rize kadısına, Trabzon'da bulunan yeniçeri Poyrazlı Mehmed'in fesat ve şenaaat üzere olduğu bildirilmiştir. Hükmün devamında ise onun dergâh-ı mualla kapıcılarından Ahmed'in evini yaktığı belirtilerek yeniçerilikten atılması istenmiştir.³¹ H.986/M.1578 tarihinde Erzurum beylerbeyi Behram'a gönderilen hükümde Trabzon sancağının Rize nahiyesinde Ali isimli yeniçerinin, sağ ulufecilerden Mehmed'in oğlu Mustafa'yı katlettiği belirtilmiş ancak Ali'nin bu sırada seferde olması hasebiyle olayın teftiş edilmesi uygun görülmüştür.³²

¹⁷ BOA, A.DVN.MHM.d, 75, 38/50.

¹⁸ BOA, A.DVN.MHM.d, 79, 485/1245.

¹⁹ BOA, A.DVN.MHM.d, 79, 294/744.

²⁰ BOA, A.DVN.MHM.d, 90, 75/238.

²¹ BOA, A.DVN.MHM.d, 79, 225/559.

²² BOA, A.DVN.MHM.d, 90, 75/239.

²³ BOA, A.DVN.MHM.d, 65, 37/150.

²⁴ İbrahim Erdoğan, "Osmanlı İktisadi Düzeninde İhtisab Müessesesi ve Muhtesiplik Üzerine Bir Değerlendirme", *OTAM*, S. 11, Ankara 2000, s. 131.

²⁵ Ases, Arapçada *bekçi* anlamına gelen *âss*'in çoğuludur. Bkz. Abdulkadir Özcan, "Asesbaşı", *DİA*, C.3, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, s. 464.

²⁶ BOA, A.DVN.MHM.d, 7, 70/193.

²⁷ BOA, A.DVN.MHM.d, 31, 43/108.

²⁸ Süleyman Demirci, Hasan Arslan, "Eşkıyalar ve Osmanlı Devleti: Maraş Eyaleti Örneği Devlet Görevlilerinin Eşkıyalık Faaliyetleri ve Bunların Merkez-Taşra Yazışmalarındaki Yansımaları (1590-1750)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, 2012, s. 62.

²⁹ BOA, A.DVN.MHM.d, 48, 40/111.

³⁰ BOA, A.DVN.MHM.d, 79, 420/1055.

³¹ BOA, A.DVN.MHM.d, 46, 191/403.

³² BOA, A.DVN.MHM.d, 34, 320/672.

Aynı tarihli başka bir hükümde ise konuyla ilgili detay verilerek Ali'nin, Rize nahiyesinde yeniçeri Mustafa'yı öldürüp kaçtığı ve halen doğancı bölüğünde bulunduğu Erzurum beylerbeyi Behram'a bildirilmiştir. Merkezi hükümet beylerbeyinden, onu yakalayıp hadisenin geçtiği Rize'ye yollamasını ve akabinde neticenin bildirilmesini emretmiştir.³³

Merkezin isteği üzerine cepheye gitmeyip ülke içindeki eşkıyaları temizlemekle görevlendirilen sipahilerin de³⁴ görevlerini kötüye kullanarak halka baskı ve zulmettikleri anlaşılmaktadır. Trabzon kadısına yollanan hükümde sipahilerden Mehmed'in bir başka sipahinin hizmetkârını kandırıp parasını ve malını aldığı haber verilmiş ve olayın doğruluğu araştırıldıktan sonra sipahi Mehmed'e gereken cezanın verilmesi emredilmiştir.³⁵ H.1003/M.1594 tarihli Trabzon kadısına yollanan hükümde ise sipahilerden olan Poyraz Mehmed'in Bayburt ile Of arasında yol kestiği ve evler bastığı ifade edilmiştir.³⁶ Öte yandan zeamet tasarruf eden zaimlerin de³⁷ normal şartlarda eşkıyaya karşı durması ve bölgenin asayişini sağlaması gerekirken bizzat eşkıyalık girişiminde bulunularak kanun dışı bu faaliyetlerin bir parçası olmuşlardır. Batum Beylerbeyi'ne yollanan bir hükümde eski Batum Beylerbeyi Mustafa Paşa ve Trabzon Kadısının, zaimlerden olan Osman'ın şaki ve katil olduğuna dair şikâyetinde bulduklarını belirtilerek, onun ele geçirildikten sonra idam edilmesi istenmiştir.³⁸ Zaimler arasında eşkıya faaliyetinde bulunmayıp, eşkıyalar tarafından mağdur edilen kimseler de bulunmaktaydı. Şöyle ki, Batum Sancağı'nda zeameti bulunan bir zaimin, İskender adlı bir kişi tarafından evi basılarak yağma edildiğine dair şikâyetinde bulunmuş, İskender'in ise mahkemeye davet edildiği halde gitmediği belirtilerek onun derhal yakalanıp gereken cezanın verilmesi emredilmiştir.³⁹ Sonradan yeniçeri olduğu anlaşılan İskender'in daha önce de halka baskı yaparak halkın evlerini bastığı ve mallarını yağmaladığı ortaya çıkmıştır. Trabzon Beylerbeyi'nden bu şahsın ivedilikle yakalanması için emir gönderilmiştir.⁴⁰

Belgelerde Yayabaşı olmadıkları halde Yayabaşılık iddiasında bulunup eşkıyalık yapanlar da yer almaktaydı.⁴¹ Buna benzer bir olay da H.986/M.1578 tarihinde yaşanmıştır. Buna göre Trabzon beyine yollanan hükümde Balı Çavuş oğlu Mehmed'in sahte hüküm ve tuğralar yazdığı kâğıtlar tespit edilmiş, bunun üzerine küreğe konularak cezalandırılması emredilmiştir.⁴² Aynı suçu yeniçeri kılığında girerek de işlemişlerdir. Örneğin Trabzon'da yeniçeriler zabiti olan Mehmed subaşıya gönderilen hükümde Rize sakinlerinden Sefer isimli çocuğun babasının Sivas'tan gelirken Mehmed isimli yeniçeri ve bazı eşkıyalar tarafından katledildiği bildirilmiş olup onların denildiği gibi yeniçeri olup olmadıklarının araştırılması istenmiştir. Şayet yeniçeri değilse derhal haklarından gelinmesi emredilmiştir.⁴³ Eşkıyalar bu saldırılarını sipahi kılığında da devam ettirmekte idiler. Kızıltaylı adıyla tanınan eşkıyalardan bazılarının Karahisâr-ı Şarkî ve Sivas'ta köy ve pazar basıp hırsızlık yaptıkları, adam öldürdükleri ve kız kaçırdıkları haber verilmiştir. Bunlar sipahi kılığında girdikleri gibi şeyh ve derviş kılığında da girmişlerdir. Bu durum yakalanmalarını zorlaştırmış ve bahsi geçen bu suçlular yüzünden kimsenin yaylalara çıkamadığı görülmüştür.⁴⁴

Askeri sınıftan olup eşkıyalık faaliyetlerine karışan bir diğer kesim de levent olarak adlandırılan erlerdir. Valilerin kapı halkı olarak da adlandırılan bu taife⁴⁵ asayiş ve düzeni bozarak halka çeşitli zulümlerde bulunmuştur. H.994/M.1585 tarihinde Anadolu beylerbeyine ve Seyyid Gazi kadısına gönderilen hüküm bu duruma örnek teşkil etmektedir. Şöyle ki Trabzon'dan Seyyid Gazi'ye gelen Mehmed, Hasan, Memi ve Börkçü isimli şahısların burada Hamza, Balı Kurd ve Kara Oğlan adındaki acemi oğlanlarıyla ve bazı leventlerle birleşerek halka tecavüzde buldukları ve mallarını yağlamayarak onları ölümle tehdit ettiklerinden bahsedilmiştir.⁴⁶ H.1003/M.1594 tarihli hükümde de bu olayın devam ettiğine dair bazı bilgiler bulunmaktadır. Eskişehir ve Karacaşehir kadılarına yollanan bu hükümde, Trabzon'dan gelip Seyyid Gazi'ye yerleşen kazancılardan bazılarının yeniçeri ve acemi oğlanı olmadıkları halde kendilerini öyle gösterdiklerinden ve reayaya zulmettiklerinden söz edilmektedir. Ayrıca Trabzon'dan gelen bu kişilerin fukaranın evlerin basıp, mallarını almaktan başka reayanın evlerinde şarap içip, ailelerini tecavüz ettikleri de ifade edilmiştir. Dahası çarşı ve pazarda savaş aletleriyle gezip, Müslümanları yaralamakta ve hamam yollarındaki hatunların önlerini kesip öldürdükleri

³³ BOA, A.DVN.MHM.d, 35, 40/92.

³⁴ White, *age*, s. 140.

³⁵ BOA, A.DVN.MHM.d, 79, 331/833.

³⁶ BOA, A.DVN.MHM.d, 73, 421/930.

³⁷ Orhan Kılıç, "1533 Tarihli İcmal Defterine Göre Rumeli Vilayetinde Zaimler ve Sipahiler", *Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 2019, s. 73.

³⁸ BOA, A.DVN.MHM.d, 62, 61/140.

³⁹ BOA, A.DVN.MHM.d, 71, 140/276.

⁴⁰ BOA, A.DVN.MHM.d, 73, 226/529.

⁴¹ BOA, A.DVN.MHM.d, 3, 91/277.

⁴² BOA, A.DVN.MHM.d, 36, 41/124.

⁴³ BOA, A.DVN.MHM.d, 73, 44/105.

⁴⁴ BOA, A.DVN.MHM.d, 5, 512/1400.

⁴⁵ Temel Öztürk, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferinde Savaş ve Trabzon*, Serender Yayınları, Trabzon Temmuz 2011, s.31.

⁴⁶ BOA, A.DVN.MHM.d, 60, 140/329.

MÜHİMME DEFTERLERİNE GÖRE 16. YÜZYILDA TRABZON SANCAĞI'NDA ASAYİŞ SORUNU VE ALINAN TEDBİRLER

bildirilmiştir. Merkez, kadılarından bu eşkıyaların haklarından gelinmesi, aralarında yeniçeri ve acemi oğlanı olanların da yazılıp gönderilmesini emretmiştir.⁴⁷

Normal şartlarda suçluların, suçun işlendiği bölgedeki davalarda cezalandırılmasını isteyen merkezi hükümet, bazı durumlarda onların İstanbul'a gönderilmesini uygun görmüştür. Nitekim Batum beylerbeyi, Trabzon ve Keşan kadılarına yollanan hükümde Keşan merkezinde eşkıyalık yaparak, halka zulmettiği ve paralarını zorla topladığı belirtilen tımarlı sipahilerden bahsedilerek onların teftiş edilip İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir.⁴⁸ Aynı durum Trabzon kadısı ve yeniçeri çavuşuna yollanan başka bir hükümde de söz konusudur. Buna göre Sürmene'de eşkıyalık yapan Mahmut ve Ali ile birlikte bulunanların yakalanarak İstanbul'a gönderilmesi hakkında emir yollanmıştır.⁴⁹ Kazalardaki kadılar tarafından görülmesi gereken davaların İstanbul'a taşınması, merkezin işlenen suçun ağırlığına göre farklı mahkeme tercih ettiği düşünülebilir.

16. yüzyılında baş gösteren kıtlık da devlet içerisinde birçok karışıklığa mahal vermişti.⁵⁰ Ayrıca kıtlığın getirmiş olduğu sıkıntılar, ahali arasında eşkıyalığın baş göstermesine sebep olmuştur. Belgelere yansıyan olaylardan anlaşıldığı kadarıyla kıtlık sıkıntısı çeken eşkıyalar, köylünün besin ürünlerini yağma ederek, zulümde bulunmuşlardır. Yönetici zümrenin de bu faaliyette yer aldığı 1565 tarihli hükümden anlaşılmaktadır. Şöyle ki Erzurum beylerbeyine yollanan bir hükümde İspir kadısının mektup göndererek sancak beyi olan Sinan'ın sipahileri, reyaya zulmederek ahalden nihayetsiz yağ, bal, koyun, tavuk, odun aldığı ayrıca Trabzon'dan yüz elli atlık bir eşkıyanın da bunlara katıldığı bildirilmiştir.⁵¹ H.989/M.1581 tarihinde Trabzon beyi ve Giresun kadısına yollanan hükümde Karabalçık isimli yaylada adamlar toplayıp eşkıyalık faaliyetinde bulunduğu bildirilen Giresunlu Teke Mahmut'un yakalanıp gereken cezanın verilmesi emredilmiştir.⁵² Yine H.991/M.1583 Batum beylerbeyine ve Trabzon kadısına yollanan bir başka hükümde de Trabzon'a tabi Küre nahiyesinden Maksut'un eşkıya olduğu ve hakkından gelinmesi emredilmiştir.⁵³ H.998/M.1589 tarihinde Trabzon beylerbeyine ve kadısına yollanan hükümde Trabzon'da yaşayan Seyyid Kazım ve Seyyid Batum'un şerir ve teviz olduklarından teftiş edilmeleri ve şerle haklarından gelinmesi emredilmiştir.⁵⁴ Yine Trabzon beyine ve kadısına paşa hassaları arasında yer alan ve Sarban köyünde oturan Sadi isimli kişinin bozguncu olduğu bildirilmiştir.⁵⁵ Trabzon valisi vezir Ahmed Paşa ve Trabzon kadısına da Rize ve Of kazalarında pek çok kişinin eşkıyalık ettikleri belirtilerek bunların yakalanarak haklarından gelinmesi emredilmiştir.⁵⁶

Trabzon ve çevre illerin deniz kenarında bulunması onları dışarıdan gelecek saldırılara açık hale getirmiştir. Özellikle denizden yapılan saldırılara mazur kalan bu bölgenin, pek çok defa kasaba ve köyleri hatta kaleleri yağmalanmıştır. Dışarıdan gelen saldırıların bölgedeki istikrarı bozacak etkiye sahip olması, merkezin buradaki güvenlik şartlarını arttırmasına sebebiyet vermiştir. Gönderilen hükümlerde de bu durum söz konusu olmuş merkezi idare, bölgenin muhafazasının sağlanması için emirler göndermiştir. Bu hususla alakalı Arhavi kadısının Trabzon Beyi Ömer ve Batum beyi ile birlikte hareket edilmesi emredilmiştir.⁵⁷ Aynı şekilde H.979/M.1571 tarihinde Trabzon beyine yollanan bir hükümde Trabzon'un muhafazasının elzem olduğu, bunun için gereken tüm tedbirlerin alınıp alaybeyine yardım edilmesi istenmiştir.⁵⁸ Aynı şekilde Batum da saldırılara maruz kalan yerler arasında yer almaktadır. Nitekim Batum'a tabi Goniya Kalesi'nin muhafazası için Trabzon'dan sipahi gönderilmesi istenmiştir.⁵⁹

Bölgedeki sorunlardan biri de Abazaların saldırılarıydı. Bununla ilgili tespit edilen belgelerde önemli bilgiler mevcuttur. Bunlardan 15 Eylül 1560 tarihinde Erzurum beyine gönderilen hükümde: Trabzon tershânesinin abaza saldırılarına karşı korunması için devlete ait kayıkların tersanede bulunduğu fakat üç dört yıldır kayıkların çürümüş olmasından dolayı Abazaların saldırısına uğradığı ve Gonye kalesinden birçok kişiyi şehit ettikleri bildirilmiştir. Hükümün devamında ise güvenliğin tekrar sağlanabilmesi için bölgeye üç binden aşağı olmamak üzere tımarlı sipahi tayin edilmesi ve on pare kayık yaptırılması istenmiştir.⁶⁰ Buralarda görev yapan askerlerin maaşlarının eksiksiz alınması da gündeme gelmiştir. Trabzon beylerbeyi ve müftüsüne ayrıca Trabzon, Giresun ve Keşan kadılarına, Kazak eşkıyasına karşı muhafaza hizmeti yapan kale beşlülerinin, ulufelerini eksiksiz almaları noktasında emir gönderilmiştir.⁶¹

⁴⁷ BOA, A.DVN.MHM.d, 73, 586/1285.

⁴⁸ BOA, A.DVN.MHM.d, 72, 405/779.

⁴⁹ BOA, A.DVN.MHM.d, 93, 1/7.

⁵⁰ White, *age*, s. 120.

⁵¹ BOA, A.DVN.MHM.d, 6, (Silik)/1099.

⁵² BOA, A.DVN.MHM.d, 46, 180/369.

⁵³ BOA, A.DVN.MHM.d, 44, 174/368.

⁵⁴ BOA, A.DVN.MHM.d, 67, 18/34; BOA, A.DVN.MHM.d, 73, 327/722.

⁵⁵ BOA, A.DVN.MHM.d, 66, 203/432.

⁵⁶ BOA, A.DVN.MHM.d, 101, 33/107.

⁵⁷ BOA, A.DVN.MHM.d, 14, 1051/1472.

⁵⁸ BOA, A.DVN.MHM.d, 18, 124/269.

⁵⁹ BOA, A.DVN.MHM.d, 60, 270/625.

⁶⁰ BOA, A.DVN.MHM.d, 3, 510/1516.

⁶¹ BOA, A.DVN.MHM.d, 90, 74/235.

Bu saldırılar sonraki dönemde de devam etmiştir. Keza H.979/M.1571 tarihli bir hükümde Trabzon beyi ile haberleşip köy basıp yağmalayan, adam öldüren ve esir eden Abaza taifesinin haklarından gelinmesi ve Arhavi sahillerinin il erleriyle korunması emredilmiştir.⁶² Devam eden bu saldırılar sırasında bölgenin epey zarar gördüğü söylenebilir. Trabzon beyine yollanan bir hüküm bu hususta detaylı bilgi vermektedir. Emirde Arhavi kadısının mektup göndererek; Batum sancağındaki Goniya kazasından Makriyalu köyü ile Arhavi kazasına tabi Sendere köyünü altı kıta Abaza gemisinin bastığını ve köyden kırk yedi nefer adam aldıktan sonra birçok kişiyi de yaralayıp ve öldürdüklerini bildirmiştir. Olayın vahameti üzerine bölge insanları korkmaya başlamış, bu nedenle de bölgenin korunması ve güvenliğinin sağlanması istenmiştir.⁶³ Buna benzer bir hüküm de Batum beylerbeyi Mustafa'ya gönderilmiştir. Buna göre Batum'a tâbi Künye kalesine bahar zamanı Abaza ve Dadyan keferesinin baskınları olduğu, gemi ile gelen tüccarların mallarını yağmaladıkları ve onları katledip esir ettikleri belirtilmiştir. Bunların faaliyetlerini durdurmak için bahar döneminde Trabzon sipahilerinden bazıları görevlendirilerek kalenin muhafazası sağlanmıştır.⁶⁴

Bölgedeki sorunlardan biri de Çepniler olarak belirmektedir. Oğuz boylarından biri olan Çepniler özellikle Karadeniz sahili boyunca yerleşmişlerdir. Bilhassa Ordu ve Trabzon civarı, Çepniler tarafından meskûn edilmiştir. Sünnilik dışı inançlara sahip oldukları bilinen Çepniler, Şeyh Cüneyd zamanında Safevilere katılmışlar, Şah İsmail'in zuhuruyla da bir kısmı onlara katılmıştır.⁶⁵ Bu yüzden Osmanlı devletinin zaten Çepnilere karşı önyargı taşıdıkları bilinmektedir. Bazı belgelerde onların güvenilmez oldukları sık sık ifade edilmiştir. Trabzon Beyi Süleyman Bey, Kürtün kazasında bulunan Çepni taifesinin Kızılbaş sempatzanı olduğunu merkeze bildirecek bunlardan bir kısmının İran'a gittiğini haber vermiştir. Onun belirttiğine göre eğer yeterli tedbir alınmazsa tamamının göçüp gidebileceği, bu yüzden de bölgede İran'la ilişkisi olanların araştırılıp yakalanması ve suçlu olanların İstanbul'a gönderilmesi tembih edilmiştir.⁶⁶

İran'la teması olanların takip edilerek yakalanması sadece Trabzon için geçerli değildi. Nitekim Safevi Devleti ve Osmanlılar arasındaki mücadeleler, İran tarafına gidip gelenlere karşı bir ön yargı oluşturmuştu. Bununla alakalı pek çok belge mevcuttur. Örneğin 1568 tarihli bir hükümde, İran'dan gelen elçiyle gizlice görüşerek İran tarafına nezir ve sadaka yollayanların tespit edildiği belirtilerek bunlara yol kesmek ve hırsızlık gibi suçlar isnat edilip katledilmeleri emredilmiştir.⁶⁷ Yine aynı hususla alakalı olarak, Bozok sancağına bağlı köy veya cemaatlerden İran'a gidiş gelişleri ve ittifakları sabit olanların tespit edilip başka bahaneler ile idam edilmesi, İran'la alakaları olmasa bile rafizi, mülhid olanların da tespit edilip hapsedilmesi ve Kıbrıs'a sürülmesi istenmiştir.⁶⁸ Başka bir kayıta ise Kızılbaşlıkla itham edilen kişinin idam ya da suçu sabit olmazsa bile Kıbrıs'a sürülmesi emredilmiştir.⁶⁹ Trabzon beylerbeyi ve Kürtün kadısına yollanan emirde de dergâh-ı mualla çavuşlarından Mehmed Çavuş'un Trabzon'daki zeametine bağlı köy halkının Kızılbaş'a uyup isyan ettikleri ve vergilerini ödemedikleri ifade edilmiştir.⁷⁰

Osmanlı Devleti'ni meşgul eden olaylardan bir tanesi de sık sık görülen taht kavgalarıdır. Devlet kadrolarında doluluğun yaşandığı sıralarda, Kanuni Sultan Süleyman'ın şehzadeleri arasında çıkan taht mücadeleleri Anadolu'nun yağmalanmasına sebep olmuştur. Şehzadeler güçlerini artırmak için padişah olduklarında, kendilerine askerlik sözü vererek yanlarına işsiz gençleri toplamışlardır. Askerî statüye geçecekleri düşüncesi ile binlerce genç, köyünü ve çiftini bırakarak bu mücadeleye katılmıştır. Şehzadeler arasındaki taht kavgasının sona ermesi ile de toplanan işsiz gençler evlerine geri dönmemiş ve eşkıyalık hareketlerini büyük ölçüde artmıştır. Kanuni'nin oğulları Selim ve Bayezid arasında yaşanmış ve uzun bir müddet devam etmiş olan taht mücadelesi, konunun ehemmiyeti hususunda oldukça önemli bir örnektir. Bu süreçte Kanuni'nin Selim'i desteklemesi, Bayezid'in İran'a sığınmasına sebep olmuştur.⁷¹ Fakat o İran'a sığınmadan bir müddet Anadolu'da kalmış ve taraftar toplamıştır. Merkezi hükümet ise onun taraftar toplamasını engellemek için yoğun tedbirler almıştır. Bunlardan biri 1559 tarihinde Trabzon beyine gönderilen hükümden de tespit edilmektedir. Bu emirde Trabzon beyinden Şehzade Bayezid'in deniz yoluyla Çerkezistan tarafına kaçması ihtimaline karşı hazırlıklı bulunulması istenmiştir.⁷² İlaveten istenilen görevin yerine getirilmemesi halinde yetkili kişilerin cezalandırılacağı belirtilmiştir.⁷³ Bayezid'in bir yere kaçmaması ve yakalanması merkezi hükümet için oldukça önemliydi. Bu

⁶² BOA, A.DVN.MHM.d, 12, 511/980.

⁶³ BOA, A.DVN.MHM.d, 14, 988/1471.

⁶⁴ BOA, A.DVN.MHM.d, 69, 319/625.

⁶⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sadullah Gülten, *Osmanlı-Safevi Kışkırcısında Safeviler*, İstanbul 2022.

⁶⁶ BOA, A.DVN.MHM.d, 5, 513/1401.

⁶⁷ BOA, A.DVN.MHM.d, 7, 723/1984.

⁶⁸ BOA, A.DVN.MHM.d, 29, 210/490.

⁶⁹ BOA, A.DVN.MHM.d, 30, 207/488.

⁷⁰ BOA, A.DVN.MHM.d, 80, 97/251.

⁷¹ Sadullah Gülten, "Kanuni'nin Maktul Bir Şehzadesi: Bayezid", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S. 6, Aralık 2012, s. 198-199.

⁷² BOA, A.DVN.MHM.d, 3, 12/35.

⁷³ BOA, A.DVN.MHM.d, 3, 14/38.

MÜHİMME DEFTERLERİNE GÖRE 16. YÜZYILDA TRABZON SANCAĞI'NDA ASAYİŞ SORUNU VE ALINAN TEDBİRLER

yüzden bu tür belgeler sık sık gönderilmiştir. Ancak tüm bu süre zarfında Anadolu'nun birçok yeri eşkıyalık tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır.

16. yüzyılın beraberinde getirdiği bozulmalar, medreselerde de kendini göstermiş, nitelikli eğitim alamayan öğrenciler de eşkıyalık yapmaya başlamıştır. Softa eşkıyası, olarak adlandırılan bu kimseler, Osmanlı'da ciddi sorunların yaşanmasına neden olmuşlardır.⁷⁴ Eşkıya ile mücadelede, asayişin sağlanması için tedbiri bırakmayan merkezi idare, gerektiğinde olaya direkt müdahil olmuştur. Mühimmelerde bu yönde pek çok belge mevcuttur. Örneğin H.979/M.1571 tarihli kayıta, Rum eyaletinin muhafazası için görevlendirilen Trabzon beyi Ömer'e, bazı softa ve fesatların Rum vilayetinde toplandığı bildirilerek, bölgenin korunması için sancağın alaybeyi ve zaim sipahileriyle, tam hazırlıklı olarak vilayetin bir mahallinde oturması ve fesatçıları tutup toprak kadıları tarafından teftiş edilmesi istenmiştir. Teftiş sonunda, suçlulukları kesinleşenlerin hapsedirilmesi, geri kalanların ise hakkından gelmesi emredilmiştir.⁷⁵ Ona yardım etmeleri için bölge askerlerine de emirler gönderilmiştir. Rum eyaletindeki dizdarlara gönderilen hükümde bölgenin muhafazası için Ömer beye hisar eri vermeleri istenmiştir.⁷⁶ Ömer beyden sonra da bölgedeki asayiş sorunu devam etmiştir. H.1003/M.1594 tarihli bir hükümde Trabzon alaybeyinden Gürcistan üzerinden gelen eşkıyanın zararından ülkeyi koruması için tedbir alması istenmiştir.⁷⁷

Trabzon'dan eşkıya baskısıyla pek çok kişinin farklı bölgelere kaçtığı anlaşılmaktadır. Bunlardan bazıları Bursa'ya göçmüşlerdir. Bursa kadısına yollanan hükümde eşkıya baskısı sebebiyle Trabzon'dan kaçarak Bursa'ya yerleşen reayadan geliş tarihleri on yılı geçmeyenlerin geri gönderilmeleri istenmiştir.⁷⁸ Zaman zaman da dışarıdan Trabzon'a göçler söz konusu olmuştur. Merkez, Bursa'da olduğu gibi Trabzon'da da dışarıdan gelip yerleşenlerden on yılı doldurmamış olanların, geldikleri memlekete geri gönderilmelerini istemiştir.⁷⁹ Hükümlerden de anlaşıldığı üzere merkezi idare, her konuda olduğu gibi göç hareketlerinde de taşraya müdahale etmiş ve yapılması gerekenleri yetkililere bildirmiştir.

2. Alınan Tedbirler

Merkezi hükümet eşkıyalıkla olan mücadelede kanunsuzların cezalandırılmalarına büyük önem veriyor gerektiğinde de en ağır cezaları uygulamaktan çekinmiyordu. H.981/M.1573 tarihinde Trabzon beyine yollanan hükümde üzerinde miri malı ve halkın alacağı olan Mültezim Kılıç'ın idam edilmesi emredilmiştir.⁸⁰ Yine H.989/M.1581 tarihinde Batum ve Trabzon sancaklarındaki kadılara yollanan emirde cürümleri sabit olanların küreğe konulmak üzere Faş kalesine yollanması emredilmiştir.⁸¹ Diğer taraftan Trabzon sancağının Görele kasabasına dışarıdan geldiği bildirilen Osman'ın, kadı ve ehl-i örf taifesine çattığı, halka da zulüm ettiği belirtilmiştir. Buna binaen de onun bölgeden çıkarılması istenmiştir.⁸² Yine Trabzon sancağındaki kadılara ve yeniçeri çavuşuna yollanan hükümde kendilerini yeniçeri, topçu ve cebeci olarak gösteren kişilerin yargılanarak hapis, kalebend veya idam edilmeleri istenmiştir.⁸³ Merkezi yönetim zaman zaman ceza yaptırımı uygulamadan evvel olayın kesinliğe kavuşması adına soruşturma emri veriyordu. Bu durumla alakalı örneği Trabzon beylerbeyine ve Of kadılarına yollanan hükümde de gözlemlemekteyiz: Of kazasına bağlı Holasiha ve Fotinos köylerinde sahipsiz araziye ele geçirip ahaliye baskı yapan yeniçeri Ahmet hakkında tahkikat yapılması emredilmiştir. H.1003/M.1594 tarihinde Batum beylerbeyine ve Atina kadısına yollanan hükümde de Trabzon zaimlerinden Osman'ın eşkıya olduğu için zeameti alınmış fakat onun gayrimeşru yollarla zeametini geri alıp tekrar halka zulüm etmeye başlaması üzerine yakalanıp gereken cezanın verilmesi istenmiştir.⁸⁴ Merkezi idare, görevlendirdiği kimselerin işlerini kötüye kullanmaları durumunda onları görevlerinden men ederek yerlerine başka kimseleri tayin etmekteydi. Trabzon kadısına gönderilen hükümde bu durum açıkça gözlemlenmektedir. Nitekim Trabzon'da bulunan yeniçerilerin reayaya zulüm etmemeleri için gönderilen Karagöz Subaşı'nın görevini ifa edememesi nedeniyle yerine Yeniçeri Ağası Mehmed Ağa'nın emriyle yayabaşılardan Ali tayin etmişti.⁸⁵

Öte yandan H.1003/M.1594 tarihli Erzurum Beylerbeyine ve Bayburt Kadısına gönderilmiş olan emirde Erzurum ve Trabzon sancaklarında zeameti olan Mehmed Çavuş'un etrafına topladığı yirmi otuz kişiyle yol kestiği, hırsızlık yaptığı ve halka çeşitli şekillerde zulmettiği bildirilmiştir.⁸⁶ Şikâyet gereği Mehmed Çavuş'un zeameti elinden alınmış fakat Mehmed Çavuş kendisi hakkında yapılan şikâyetlerin doğru olmadığını ifade ederek

⁷⁴ Mustafa Alkan, "Softa", *DİA*, C.37, TDV Yayınları, 2009, s. 343.

⁷⁵ BOA, A.DVN.MHM.d, 10, 305/492

⁷⁶ BOA, A.DVN.MHM.d, 12, 168/356.

⁷⁷ BOA, A.DVN.MHM.d, 73, 121/278.

⁷⁸ BOA, A.DVN.MHM.d, 79, 227/824.

⁷⁹ BOA, A.DVN.MHM.d, 79, 203/733.

⁸⁰ BOA, A.DVN.MHM.d, 23, 332/768.

⁸¹ BOA, A.DVN.MHM.d, 46, 269/608.

⁸² BOA, A.DVN.MHM.d, 69, 278/226.

⁸³ BOA, A.DVN.MHM.d, 100, 124/473.

⁸⁴ BOA, A.DVN.MHM.d, 73, 539/1177.

⁸⁵ BOA, A.DVN.MHM.d, 71, 38/75.

⁸⁶ BOA, A.DVN.MHM.d, 73, 258/592.

araştırılmasını istemiştir. Bunun üzerine bölgenin idarecileri olayın soruşturulması için görevlendirilmişlerdir.⁸⁷ H.1003/M.1594 tarihinde Erzurum ve Trabzon beylerbeyine yollanan hükümde yeniçerilerden Ahmet'in kardeşi Mehmed'in doğan hizmetindeyken vilayet eşkıyasından olan Zaim Mustafa ve Sarhoşoğlu tarafından öldürüldüğü sonrasında ise onun evini basıp her şeyini aldıkları bildirilmiştir. Ayrıca Mehmed'in öldürülmeden evvel bağlanıp bir dere kenarına götürüldüğü ve burada ağaca bağlandıktan sonra üzerine ok atıp başının kesildiği de belirtilmiştir. Belgenin devamında suçluların derhal yakalanması emredilmiştir.⁸⁸

Osmanlılar, kamu güvenliğini sağlamak amacıyla çeşitli önlemler almıştır. Bu önlemlerden biri de sürgün yöntemidir. Kanunlara, gelenek ve göreneğe aykırı hareket eden kişi veya grupların cezalandırılması için başvurulan bu yöntem, eşkıyalık faaliyetinde bulunanlar için de uygulanmıştır.⁸⁹ Belgelerde de tesadüf ettiğimiz bu yöntem, yol kesen eşkıya grubu için de uygulanmıştır. Kırşehir sancakbeyi ve Hacıbektaş kadılarına yollanan bu hükümde Maraş ve Trabzon doğancılardan olup yol kesip adam yaralayan kişilerin yakalanıp Kıbrıs'a sürülmeleri istenmiştir.⁹⁰ Yol kesen eşkıyalara H.994/M.1585 tarihinde Batum beylerbeyi ve Trabzon kadısına yollanan hükümde de rastlanılmaktadır. Bu emirde de Faş sancağından mazul olan Cafer oğlu Osman ve arkadaşlarının Trabzon'da yol kesip köy bastıkları ve zorla mal aldıklarından bahsedilmiştir.⁹¹

Taşrada meydana gelen haksızlıkların merkezinde yer alan Osmanlı tebaası, yaşadıkları sorunları merkeze bildirmiş olsalar dahi bölgede sükunet sağlanamamıştır. Alınan onca tedbir ve cezaya rağmen bu faaliyetlerin önüne geçilememesi, tebaanın devlete olan güvenini zedelese de bu durum merkezin aleyhine karşı kullanılmamıştır. Yapılan tüm ikaz ve cezalara rağmen eşkıyalıkla alakalı şikâyetler merkeze iletmeye devam etmiştir. Batum beylerbeyi ile Trabzon ve Keşap kadılarından, ahalden haksız bir şekilde para ve mal alan Keşap sakinlerinden Muharrem Reis ve yandaşlarının yakalanmaları emredilmiştir.⁹² Bir başka H.1003/M.1594 tarihli hüküm de Batum beylerbeyi ile Trabzon ve Kürtün kadılarına yollanmıştır. Bu hükümde Trabzon'a bağlı Toklucadere sakinlerinden pek çok eşkıya Batum çavuşlarından Mahmut Çavuş'u tüfekle katledip kaçmışlardır. Peşlerine düşen Hüseyin Çavuş'u okla yaralayarak, bir kızı da öldürmüşlerdir. Burada da günden güne baskılarını arttıran bu eşkıyaların bir an evvel yakalanması emredilmiştir.⁹³

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyılın sonlarına doğru görülen uzun savaş dönemi, nüfus baskısı, ekonomik buhran, iklim değişikliği, kuraklık, kıtlık ve bunlara bağlı görülen hastalıklar toplumdaki huzursuzluğu arttırmıştır. Bu sorun imparatorluğun neredeyse tamamına yayıldığı gibi Trabzon sancağına da sirayet etmiştir. İncelenen mühimme defterlerindeki hükümlerden asayiş sorunlarının baş aktörlerinin, esasen güvenliği ve asayişini sağlamak için devlet tarafından görevlendirilen kimseler olduğu anlaşılmaktadır. Ellerindeki yetki ve gücü halka baskı aracı olarak kullanan beylerbeyi, sancak beyi, yeniçeri, sipahi ve kadılar gibi görevliler bir taraftan kendilerine bağlı kişilerle halk üzerinde baskı kurarken bir taraftan da eşkıyalarla iş birliği yapmışlardır. Diğer taraftan Trabzon ve çevre illerin deniz kenarında bulunması da bölgeyi saldırılara açık hale getirmiştir. Özellikle denizden yapılan saldırılar sonucunda pek çok kişi mağdur olmuştur. Abazaların ve Kazakların saldırıları da bu minvalde belirtilmelidir. İran'la yakın bir ilişki kuran Çepnilerin de bölgedeki asayiş olaylarında doğrudan rol aldıkları görülür. Bunların bir kısmının İran'a gittiği bir kısmının ise gitmeye hazırlandığı anlaşılmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümüyle başlayan taht kavgaları da bölgedeki huzursuzluğu arttıran diğer etkenler arasındadır. Kanuni Sultan Süleyman'ın şehzadeleri arasında çıkan taht mücadeleleri Anadolu'nun yağmalanmasına sebep olmuştur. Öte yandan medrese öğrencilerinin kalabalık gruplar halinde dolaşarak yaptıkları yağmalar da burada zikredilmelidir. Bu tür olaylar halkın Trabzon'dan kaçarak başka yerlere göç etmesine neden olmuştur. Merkezi hükümetin halkı canından bezdiren ve güvenli yerler aramasına sebep olan eşkıyalık faaliyetlerini önlemek amacıyla pek çok tedbir aldığı aşikârdır. Devletin ağır cezalar vererek bu kişileri sindirmeye çalıştığı bunun için de zaman zaman idam, zaman zaman da sürgün ve hapis cezası verdiği kayıtlara geçmiştir. Ancak alınan tüm önlemlere rağmen kontrol tam olarak sağlanamamıştır. Hatta bu tür eşkıyalık hadiseleri zamanla iyice kronik hale gelmiş ve devletin yıkılışına kadar devam etmiştir.

⁸⁷ BOA, A.DVN.MHM.d, 73, 370/817.

⁸⁸ BOA, A.DVN.MHM.d, 73, 109/372.

⁸⁹ Nedim İpek, "Osmanlı'da Sürgün: Trabzon Örneği", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 26, 2019, s. 364.

⁹⁰ BOA, A.DVN.MHM.d, 66, 208/445.

⁹¹ BOA, A.DVN.MHM.d, 60, 141/333.

⁹² BOA, A.DVN.MHM.d, 69, 321/624.

⁹³ BOA, A.DVN.MHM.d, 73, 566/1231.

MÜHİMME DEFTERLERİNE GÖRE 16. YÜZYILDA TRABZON SANCAĞI'NDA ASAYİŞ SORUNU VE ALINAN TEDBİRLER

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Mühimme Defterleri (BOA, A.DVN.MHM.d): 3, 5, 6, 7, 10, 12, 14, 18, 23, 29, 30, 31, 34, 35, 36, 44, 46, 48, 60, 62, 65, 66, 67, 69, 71, 72, 73, 75, 79, 80, 90, 93,100, 101.

İnceleme ve Araştırmalar

- AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkı'nın Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 1975.
- ALKAN, Mustafa, "Softa", *DİA*, C.37, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 342-343.
- BAY, Abdullah, *Trabzon Eyaletinde Mütegalibe Hareketleri ve Ayanlık 1750-1850*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2007.
- BAYRAK, Şaban, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu'da Eşkıyalık Olayları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 1998.
- BOSTAN, M. Hanefi, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, TTK Basımevi, Ankara, 2002.
- DEMİRCİ, Süleyman, ARSLAN, Hasan, "Eşkıyalar ve Osmanlı Devleti: Maraş Eyaleti Örneği Devlet Görevlilerinin Eşkıyalık Faaliyetleri ve Bunların Merkez-Taşra Yazışmalarındaki Yansımaları (1590-1750)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, 2012, ss. 47-76.
- ERDOĞDU, İbrahim, "Osmanlı İktisadi Düzeninde İhtisab Müessesesi ve Muhtesiblik Üzerine Bir Değerlendirme", *OTAM*, S. 11, Ankara 2000, ss. 123-145.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Trabzon Tarihi: Fetihden Kurtuluşa*, Kalite Matbaası, Ankara 1975.
- GÜLTEN, Sadullah, "Kanuni'nin Maktul Bir Şehzadesi: Bayezid", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S. 6, Aralık 2012, ss. 196-204.
- GÜLTEN, Sadullah, *Osmanlı-Safevi Kısacasında Safeviler*, İstanbul, 2022.
- İLGÜREL, Mücteba, "Eşkıya", *DİA*, C.11, TDV Yayınları, İstanbul 1995, ss. 466-469.
- İNAN, Kenan, "Trabzon'un Osmanlılar Tarafından Fethi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 14, 2003, ss. 71-84.
- İPEK, Nedim, "Osmanlı'da Sürgün: Trabzon Örneği", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 26, 2019, ss. 363-386.
- KILIÇ, Orhan, "1533 Tarihli İcmal Defterine Göre Rumeli Vilayetinde Zaimler ve Sipahiler", *Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 2019, ss. 73-125.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Mühimme Defterleri", *DİA*, C. 31, TDV Yayınları, Ankara 2020, ss. 519-522.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.
- LOWRY, Heath W.- EMECEN, Feridun, "Trabzon", *DİA*, C. 41, TDV Yayınları, İstanbul 2012, ss. 296-301.
- MUMCU, Ahmed, "Divan-ı Hümayun", *DİA*, C. 9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, ss. 430-432.
- MUMCU, Ahmet, "Divan-ı Hümayun", *DİA*, C. 9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, ss. 430-432.
- ÖKSÜZ, Melek, *1746-1789 Tarihleri Arasında Trabzon'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- ÖZCAN, Abdulkadir, "Asesbaşı", *DİA*, C.3, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, ss. 464.
- ÖZTÜRK, Temel, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferinde Savaş ve Trabzon*, Serender Yayınları, Trabzon Temmuz 2011, ss.31.
- SAMİ, Şemsettin, *Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kamus-ı Türki*, C. 3, Tercüman Yayınları, İstanbul 1978.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988

WHITE, Sam, *Osmanlı'da İsyân İklimi: Erken Modern Dönemde Celali İsyânları*, çev. Nurettin El Hüseyinî), Alfa Tarih Yayınları, İstanbul 2013.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
<i>Etik Kurul Kararı:</i>	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
<i>Katılımcı Rızası:</i>	<i>Katılımcı yoktur.</i>
<i>Mali Destek:</i>	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
<i>Çıkar Çatışması:</i>	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
<i>Telif Hakları:</i>	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
<i>Ethics Committee Approval:</i>	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
<i>Informed Consent:</i>	<i>No participants.</i>
<i>Financial Support:</i>	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
<i>Conflict of Interest:</i>	<i>No conflict of interest.</i>
<i>Copyrights:</i>	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**MÜHİMME DEFTERLERİNE GÖRE 16. YÜZYILDA TRABZON SANCAĞI'NDA ASAYİŞ SORUNU
VE ALINAN TEDBİRLER**

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 341-352.

Geliş Tarihi–Received Date: 07.03.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 10.10.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

XVIII. YÜZYILDA MARAŞ'IN SOSYAL HAYATINDA ERMENİLER

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1448522>

 ÜMMET SOYDEMİR*

ÖZ

Ermenilerin, MÖ 13. yüzyılda Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünü takiben meydana gelen Frig göçleriyle Kimmerlerin Urartu işgali arasında Urartu bölgesine geldikleri kabul edilmektedir. Urartuların zayıflamasıyla bölgeye hâkim olan Ermeniler, bölgenin ticaret yollarının kavşak noktası olmasından dolayı uzun yıllar Bizans, İran ve Arap imparatorluklarının hâkimiyeti altında naharar adı verilen krallarına tabi olarak yarı feodal bir yapıda yaşamışlardır. Bizans İmparatorluğunun bölgeyi istila ve ilhak politikasıyla bu bölgede yaşayan Ermenilerin bir kısmı önce İç Anadolu'ya ve oradan da Çukurova bölgesine göçe zorlanmışlardır. Bu göçler neticesinde Çukurova bölgesinde Ermeni nüfusunun yoğunluğu artmış ve nihayetinde Kilikya Ermeni Baronluğu kurulmuştur. Maraş ve çevresinde Ermeniler tarafından kurulan ilk siyasi teşekkül, Philaretos Brakhomios'un tesis ettiği prensliktir. Bizans ordusu kumandanlarından olan Philaretos, Malazgirt savaşında yenilen Romanos Diogenes'in tahtan indirilmesinden sonra Maraş'a gelmiştir. Anadolu'daki otorite boşluğundan istifade eden Philaretos, bölgedeki haydut Ermeni çetelerini kendi etrafında toplamış ve küçük bir prenslik kurmuştur. Maraş ve çevresi Selçuklu Devleti hakimiyetine girdikten sonra ihtida ederek Müslüman olan Philaretos'a şehrin yönetimi Melikşah tarafından geri verilmiştir. 1104 yılında Haçlı işgaline uğrayan Maraş ve çevresi 1149'da I. Mesud'un hükümdarlığı döneminde Türkiye Selçukluları topraklarına katılmıştır. I. Mesud'tan sonra tahta çıkan II. Kılıç Arslan tarafından Emir Hüsameddin Hasan Maraş valiliğine getirilmiş ve Maraş XIII. Yüzyılın ikinci yarısına kadar Hüsameddin Hasan'ın soyundan gelen valiler tarafından yönetilmiştir. Maraş ve çevresinde 1240 senesinde başlayan Babaî İsyanı ve ardından 1243 Köseadağ Savaşı yenilgisi Türkiye Selçuklu Devleti'nin otoritesinin sarsılmasına sebep olmuştur. Fırsattan istifade etmek isteyen Kilikya Ermenileri 1259 senesinde Maraş'ı işgal etmişlerse de şehir 1292'de Memlûkluların eline geçmiştir. Bu tarihten bir yıl sonra Ermeniler şehri tekrar işgal etmişler beş yıl Ermeni işgali altında kalan Maraş 1298'de yeniden Memlûk hakimiyetine girmiştir. Bölgedeki Bozok ve Ağaçeri Türkmenlerini etrafında toplayan Zeyneddin Karaca 1337'de Dulkadirli Beyliğinin temelini atmıştır. Anadolu coğrafyası XI. Yüzyıldan itibaren başlayan fetihlerle Türkleşmiş, Ermeniler hâkim unsur olan Türklerle bir arada yaşamaya başlamıştır. Bu durum ise iki toplum arasındaki karşılıklı kültürel etkileşimi beraberinde getirmiştir. Osmanlı döneminde Ermeniler ve Türkler arasındaki kültürel etkileşim başta şer'iyye sicilleri olmak üzere Şikâyet ve Ahkâm defterlerindeki hükümlerden okunabilmektedir. Bu defterlerde Ermenilerin devletle ve Müslüman ahaliyle olan münasebetlerine dair yüzlerce örnek bulunmaktadır. Maraş'ın XVIII. yüzyıldaki şer'iyye sicilleri günümüze kadar gelememiştir. Ancak Divân-ı Humâyûn Şikâyet Kalemî defterlerinden şikâyet ve ahkâm defterlerindeki çok sayıdaki hüküm Ermenilerin XVIII. yüzyıl Maraş'ında devletle ve Müslüman ahaliyle olan münasebetlerine dair bir çerçeve çizmeye imkân vermektedir. Bu defterler, Maraş mahkemesinde davalarına çözüm bulamayan Müslümanların ve Ermenilerin Divân'a müracaat etmeleri üzerine Maraş'ın adli ve idari görevlilerine gönderilen emirleri ihtiva etmektedir. Bu emirler, kendi kethüdalarını seçme hakları olan Ermenilerin çoğunlukla Müslümanlarla aynı mahallelerde yaşadıklarını, şehrin ileri gelenleriyle yakın ilişki kurduklarını, ortak ticari faaliyetlerde bulduklarını, mahkemelerde bir Müslümanı vekil olarak tayin ettiklerini hatta Müslümanlarca tesis edilen vakıf müesseselerde görevlendirildiklerini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Maraş, Ermeni, Sosyal Hayat, Zimmi Kethüdası.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş/TÜRKİYE, E-Posta: ummetsoydemir@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0982-2225.

ABSTRACT

It is accepted that Armenians came to the Urartu region between the Phrygian migrations following the collapse of the Hittite Empire in the 13th century BC and the Cimmerian invasion of Urartian. Armenians, who dominated the region with the weakening of the Urartians, lived in a semi-feudal structure for many years under the rule of the Byzantine, Iranian, and Arab empires, subject to their kings called Naharar, as the region was the crossroads of trade routes. With the Byzantine Empire's policy of invasion and annexation of the region, some of the Armenians living there were forced to migrate first to Central Anatolia and then to the Cukurova region. As a result of these migrations, the density of the Armenian population in the Cukurova region increased, and eventually, the Armenian Barony of Cilicia was established. The first political organization established by Armenians in Maras and its surroundings was the principedom established by Philaretos Brakhomios. Philaretos, one of the commanders of the Byzantine army, came to Maras after the dethronement of Romanos Diogenes, who was defeated in the Battle of Manzikert. Taking advantage of the lack of authority in Anatolia, Philaretos gathered the bandit Armenian gangs in the region around himself and established a small principality. After Maras and its surroundings came under the rule of the Seljuk State, the city's administration was given back to Philaretos, who was converted to Islam by Meliksah. Maras and its surroundings, which were invaded by the Crusaders in 1104, were annexed to the territory of the Turkish Seljuks in 1149, during the reign of Mesud I. Geography of Anatolia XI. It became Turkified with the conquests that started in the 19th century, and Armenians began living together with the Turks, the dominant nation. This situation brought about mutual cultural interaction between the two societies. The cultural interaction between Armenians and Turks during the Ottoman period can be read from the provisions in the Complaints and Ahkam books, especially the Shari'iyye registers. There are hundreds of examples in these notebooks about the relations of Armenians with the state and the Muslim population. However, many provisions in the Complaints and Rules books of the Divân-ı Humâyûn (Supreme Court in Ottoman Empire) Complaints Office date back to the 18th century of the Armenians. It allows us to draw a framework for the relations with the state and the Muslim population in Maras in the XVIII. Century. These books contain the orders sent to Maras's judicial and administrative officials upon the requests of Armenians and Muslims who could not find a solution to their cases in Maras's court and applied to the Divân (Council) with the claims that they were treated unfairly. These orders show that Armenians, who had the right to elect their own chamberlain, mostly lived in the same neighborhoods as Muslims, established close relationships with the city's people of rank, engaged in joint commercial activities, appointed a Muslim as their deputy in the courts, and even were assigned to foundation institutions established by Muslims.

Keywords: Maraş, Armanian, Social Life, Non-muslim Representantive.

GİRİŞ

Ermeniler, Doğu Anadolu'da uzun yıllar İran, Bizans ve Arap imparatorluklarına tabi küçük krallıklar hâlinde yaşamışlardır. İbrahim Yinal'ın komutasındaki Selçuklu kuvvetlerinin 1048 Doğu Anadolu seferi ile Erzurum şehri ele geçirilmiştir. Böylelikle tarihte ilk kez çoğunlukla Ermenilerin meskûn olduğu bir şehir Türklerin eline geçmiştir.¹ Bu tarihten itibaren, iki toplum Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar döneminde yüzlerce yıl sürecek bir arada yaşama süreci başlamıştır. Ne var ki Osmanlılar tarafından Millet-i Sadıka olarak adlandırılan Ermeniler ile ilgili meseleler özellikle XVIII. yüzyıldaki misyonerlik faaliyetleri neticesinde yoğunlaşmıştır.² Nihayet Ermeniler XIX. yüzyılın son çeyreğinde Avrupalı devletlerin teşvikiyle bağımsızlık hareketlerine kalkışmışlardır.³ Bilhassa 1887'de ve 1890 yıllarında kurulan Hınçak ve Daşnaksutyun adlı Ermeni komitalarının kanlı terör eylemleriyle çok sayıda Türk hayatını kaybetmiştir. Bu terör eylemleri ve düşmanla iş birliği yapmaları sebebiyle 27 Mayıs 1915'te Ermenilerin Osmanlı ülkesi sınırları içindeki çatışma bölgelerinden uzak şehirlere göç ettirilmesine karar verilmiştir.⁴

Bu göç esnasında, hastalık, eşkıya saldırısı gibi sebeplerle meydana gelen can kayıplarını Ermeniler yıllardır uluslararası sahada Türkiye'yi siyaseten zor bir durumda bırakmak için propaganda aracı olarak kullanmışlardır. Bu sebepten Türk-Ermeni ilişkileri bugüne kadar Türk ve yabancı tarihçiler tarafından birçok açıdan ele alınmıştır. Ancak bu araştırmaların çoğunda mesele siyasi tarih açısından ele alınmaktadır. Türk-

¹ Erdi Öztürk, *Doğu Anadolu'da Ermeniler: Siyaset, Sosyo-Ekonomik Yaşam ve Kültürel Etkileşim (XI-XV. Yüzyıllar)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2023, s. 24.

² Kemal Beydilli, "Tehcir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 40, Ankara 2011, s. 319.

³ Sina Akşin, "Ermeni Meselesinin Genel Bir Değerlendirmesi (A General Appraisal of the Armanian Issue)", *Ermeni Araştırmaları Dergisi* C. 50, 2015, s. 90.

⁴ Beydilli, *agm*, s. 320.

Ermeni ilişkilerinin tarihini inceleyen çalışmaların başında, Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler⁵ adlı araştırma gelmektedir. Bu çalışmada Selçukluların Anadolu'yu fethi sırasında yaşanan gelişmeler, Ermenilerin Anadolu'nun farklı bölgelerinde kurdukları siyasi yapılar ve Selçuklularla münasebetleri ele alınmaktadır. Doğu Anadolu'da Ermeniler: Siyaset, Sosyo-Ekonomik Yaşam ve Kültürel Etkileşim XI.- XV. Yüzyıllar⁶ adlı doktora tezinde ise başlangıcından XV. yüzyıla kadar Türk ve Ermeni toplumları arasındaki kültürel etkileşimi ele alan bir çalışmadır. İki toplum arasındaki kültürel etkileşimi ele alması sebebiyle çalışmamız açısından kıymetli bir çalışmadır. Araştırma, Ermeni papazlarınca yazılan kolofonlardan ve Ermenice kroniklerden yararlanılarak hazırlanmış olmasından dolayı iki toplum arasındaki kültürel etkileşimi farklı bakış açılarıyla yansıtmaktadır.

XVI. Yüzyılda Anadolu'da Ermeniler: Nüfus ve Yerleşme⁷ adlı çalışma ise 1500-1600 yılları arasında Ermenilerin Anadolu coğrafyasındaki dağılımını, nüfusunu ve göç hareketlerini göstermesi bakımından önemlidir. Bu araştırma esas olarak XVI. yüzyıl tahrir defterlerine dayanmaktadır. Bilindiği üzere tahrir defterleri Osmanlı dönemi şehirlerinin nüfuslarını tahmin edebilmek için başvuru olan önemli kaynaklardır. Maraş'ın son tahriri XVI. Yüzyılın ikinci yarısında yapılmış, bu tarihten sonra şehrin tahriri yapılmamıştır. XVI. yüzyılda Maraş'ta Ermeni yerleşimlerine yer veren bu araştırma Ermenilerin XVIII. yüzyıldaki nüfusları hakkında tahminde bulunmaya imkân vermektedir. Yine, XVI. Yüzyılda Çukurova'da Ermeniler: Nüfus ve Yerleşme⁸ ve Tahrir Defterlerine Göre Ermenilerin Anadolu'da İcra Ettiği Meslekler⁹ adlı araştırmalar da Ermenilerin sosyal hayattaki yerlerini gösterdikleri için konumuz açısından önemli çalışmalardır. Yine, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Anadolu Eyaletinde Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Durumu¹⁰ adlı araştırma da çalışmamız için yol gösterici olmuştur.

Maraş Ermenileri XIX. Yüzyıl¹¹ adlı araştırma ise Ermenilerin 1800'den 1900'e kadarki dönemde şehirdeki nüfuslarını, sosyo-kültürel müesseselerini ve şehrin sosyal hayatındaki yerlerini ele alması açısından önemlidir. Bu araştırmanın haricinde Maraş Ermenileri hakkında çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak bunların büyük çoğunluğu Ermeni isyanları ve I. Dünya Savaşı ile Kurtuluş Savaşı yıllarında işgalci güçlerle yaptıkları iş birlikleri hakkındadır.

Daha önce de ifade edildiği gibi bugüne kadar hem Türkiye hem de Maraş Ermenileri hakkında yüzlerce araştırma bulunmaktadır. Fakat Ermenilerin XVIII. yüzyılda Maraş'ın sosyal hayatındaki yerini gösteren müstakil bir araştırma bugüne kadar yapılmamıştır. XVIII. yüzyıl merkezî otoritenin zayıflamasıyla âyan adı verilen yerel güçlerin taşrada nüfuzlarını arttırdıkları bir dönemdir. Bu sebeple çalışmada söz konusu dönemde Maraş Ermenilerinin sosyal hayattaki konumlarına odaklanılmış, konu araştırma eserleriyle birlikte arşiv belgeleri ışığında ele alınmaya çalışılmıştır. Esasında sosyal tarih araştırmalarında en önemli kaynakların başında şer'îye sicilleri gelmektedir. Ancak Maraş'ın XVIII. yüzyıl şer'îye sicilleri günümüze kadar gelemediği için bu defterlerin boşluğu Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan Şikâyet ve Ahkam defterleri ile doldurulmaya çalışılmıştır. Bilindiği gibi, bu defterler bir şekilde haksızlığa uğrayıp taşra mahkemelerinde davalarına çözüm bulamayan ahalinin bizzat Divân'a giderek veya arzuhal göndererek haklarını aramaları üzerine şikâyetlerinin kaydedildiği defterlerdir. XVIII. Yüzyılda Maraş'ta yaşayan Ermenilerden ve Müslüman ahaliden haksızlığa uğradıkları iddialarıyla Divân'a müracaat edenlerin arzuhallerine binaen Maraş'a gönderilen hükümlerdeki ifadeler Maraş Ermenilerinin sosyal hayattaki yerleri hakkında önemli ipuçları içermektedir.

Ermenilerin şehrin Müslüman ahalisi ve yöneticileriyle olan ilişkilerini ele almadan önce gayrimüslimlerin Osmanlı dönemindeki hukuki statülerinden kısaca bahsetmek konumuzun daha iyi anlaşılması için faydalı olacaktır.

1. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüleri

Tarih boyunca genellikle çoğunlukta olan hâkim gücün mensupları, azınlık grupları kendilerinden aşağıda görmüşlerdir. Bunun doğal sonucu olarak devletler, hâkimiyetleri altındaki dinî azınlıklara ayrı hukuki statüler tanımıştır. Kendisinden önceki Türk-İslam devletlerinin müesseselerini miras olarak alan Osmanlı Devleti de tebaası olan gayrimüslim azınlıklara İslam hukuku çerçevesinde haklar tanımıştır.

⁵ Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

⁶ Öztürk, *agt.*

⁷ Seyran Aktaş Batar, *XVI. Yüzyılda Anadolu'da Ermeniler: Nüfus ve Yerleşme*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2020.

⁸ Seyran Aktaş, "XVI. Yüzyılda Çukurova'da Ermeniler: Nüfus ve Yerleşme", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 23, 2015.

⁹ Seyran Aktaş, "Tahrir Defterlerine Göre Ermenilerin Anadolu'da İcra Ettikleri Meslekler (XVI. Yüzyıl)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 33, 2020.

¹⁰ Gülcan Avşın Güneş, *16.-17. Yüzyıllarda Anadolu Eyaletinde Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2015.

¹¹ Nejla Günay, *Maraş Ermenileri XIX. Yüzyıl*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2007.

XVIII. YÜZYILDA MARAŞ'IN SOSYAL HAYATINDA ERMENİLER

İslam, esas olarak insanları Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar şeklinde iki zümre olarak kabul etmiştir. İslam hukuku, gayrimüslimleri de kendi içlerinde müşrikler¹² ve ehl-i kitap olmak üzere ikiye ayırmıştır.¹³ Ehl-i kitap olarak kabul edilen Hristiyan, Yahudi ve Mecusiler ise İslam'ın yüksek hakimiyetini tanımaları şartıyla ilk dönemlerden itibaren İslam ülkelerinde yaşayabilmişlerdir.¹⁴ Gayrimüslimler, devletle yaptıkları zimmet anlaşmasından dolayı *ehl-i zimme* ya da *zimmi* olarak da adlandırılmıştır.¹⁵ Zimmet anlaşmasıyla İslam ülkesinde oturma hakkı kazanan zimmilerin canları ve malları ile din ve ibadet hürriyetleri İslam devletinin teminatı altına alınmıştır. İslam ülkesinin vatandaşı olan zimmiler dış ve iç tehlikelere karşı devlet tarafından korunur ve vatandaşı olarak devlete cizye ve haraç adlı vergileri öderlerdi.¹⁶

Osmanlı ülkesinde birçok farklı din ve mezhebe mensup topluluklar bir arada yaşamıştır. Osmanlı Devleti gayrimüslim toplulukları *Millet Sistemi*¹⁷ adı verilen bir sistemde teşkilatlandırarak yönetmiştir. Gerçi son yıllarda Osmanlı Devleti'nde böyle bir sistem bulunmadığına yönelik savlar ortaya atılmıştır. Bu savlardan biri merkezîyetçi özelliğini şiddetle koruyan Osmanlı Devleti'nin kendi içinde otonom bir idareye izin vermeyeceği düşüncesine dayanmaktadır.¹⁸ Braud ve Lewis gibi müsteşrikler ise tarafgirâne bakış açılarıyla bu sisteme yönelik eleştiriler ortaya koymuşlardır.¹⁹ Millet Sistemi ister kabul isterse ret edilsin Osmanlı Devleti fethettiği bölgelerdeki gayrimüslimlerin fetihden önceki durumlarının korunması geleneğine son yıllarına kadar sıkı sıkıya bağlı kalmıştır.²⁰

Bu yönetim sisteminde esas ilke İslam ülkesinde yaşayan herkese, dinî kurallarıyla ilgili olmayan hususlarda dinleri ne olursa olsun eşit hukuki hükümler uygulanmasıdır. Bu durum Müslüman bir devletin hakimiyetinde yaşayan gayrimüslimlerin İslam hukukuna tabi olmalarıyla ilgilidir. Muamelat ve ceza konuları da bu kapsama dâhildir.²¹ Bu sebeple devlet evlilik, boşanma, nafaka, velayet gibi özel hukukun alanına giren konularda gayrimüslimlerin kendi dinî hükümlerine tabi olmalarına izin verirken ceza hukuku açısından içki içme suçu gibi bazı istisnalar haricinde muamelat ve ceza konularında İslam ceza hukukuna tabi kılınmıştır.²²

Millet sisteminin temelleri Fatih Sultan Mehmet'in saltanatında atılmıştır. Kendisini Rum Kayzeri olarak addeden devletini Roma İmparatorluğu'nun devamı olarak gören²³ Fatih, İstanbul'un fethinden sonra boşalan patriklik makamına yeni bir patrik seçilmesini istemiş; Georges Scholarios, "Genadios" adını alarak patrik olmuştur. Rumeli'nin ve Anadolu'nun dışında Mısır, Suriye, Kıbrıs ve Rus Ortodokslarının yönetimi Genadios'un başında bulunduğu İstanbul Rum Patrikhanesine verilmiştir.²⁴ Fatih, Yahudilerin temsilcisi olarak ise Bizans döneminde de hahambaşı olan Rav Moşe Kapsalı'yi görevlendirmiştir.²⁵ Fetihden sekiz yıl sonra, 1461'de psikopos Hovagim'i ve ileri gelen Ermeni hanelerini Bursa'dan getirtip İstanbul ve Galata'ya yerleştiren Fatih, patriklik fermanıyla Hovagim'e de Rum Patriğine tanınan haklara eşit olarak Anadolu ve Rumeli'deki Ermenileri idare yetkisini vermiştir.²⁶

Devletin yaptığı bu idari düzenlemeler gayrimüslimlerin devletle ve diğer topluluklarla münasebetlerine yöneliktir. Dolayısıyla kendilerine mahsus koyulan belli başlı kurallara uydukları sürece gayrimüslim toplulukların günlük yaşantılarına ve içişlerine müdahale edilmesi söz konusu değildir. Ayrıca, cemaat yönetimlerinin iç istikrarının ve düzeninin kendisi için faydalı olduğunu gören devlet, cemaat liderlerinin otoritesini daima desteklemiş ve gerektiğinde kendi kolluk kuvvetleriyle onların yanında yer almıştır.²⁷ Taşrada, genellikle kocabaşı olarak bilinen bu cemaat liderleri, gayrimüslimlerin ödemekle yükümlü oldukları vergileri toplayıp resmî görevlilere teslim eden aracılar.

¹² Mustafa Fayda, "Zimmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, s. 428.

¹³ Remzi Kaya, "Ehl-i Kitap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1994, s. 516.

¹⁴ Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı C.4, Ed. Güler Eren*, Ankara 1999, s.198.

¹⁵ Ahmet Yaman, "Zimmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, s. 434.

¹⁶ Belkıs Konan, "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 64/1, Ankara 2015, s. 171-193.

¹⁷ İlber Ortaylı, "Millet Sistemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi c.30*, Ankara 2020, s.66-70; Nuri Adıyke, Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi", *Yeni Türkiye Dergisi*, 20/60, 2014, s. 348.

¹⁸ Mustafa Macit Kenanoğlu, "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Teb'anın İdrasinde Kullandığı Bir Yöntem Olarak "Ruhani İltizam Sistemi", *Divân İlmî Araştırmaları Dergisi*, C. 14, 2003, s. 67-84.

¹⁹ Güneş, *agt*, s. 15.

²⁰ Canan Seyfeli, *Millet Sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)*, Çizgi Yayınevi, İstanbul 2019, s. 290.

²¹ Ahmet Güneş, "İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Vatandaşlık Statüleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, C. 11, 2008 s. 261.

²² Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 8.

²³ Güneş, *agt*, s. 17.

²⁴ Ercan, *agm*, s. 203.

²⁵ Hatice Doğan, "Hahambaşılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. Ek-1, Ankara 2020, s. 513.

²⁶ Canan Seyfeli, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. Ek-1, s. 669.

²⁷ Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlı*, C. 4, Ankara 1999, s. 239.

2. Devletle Gayrimüslimler Arasındaki Aracılar: Zimmi Kethüdarları

Maraş'ta gayrimüslim ahali ile devlet arasında aracı olan görevliler belgelerde *zimmi kethüdası*²⁸ olarak adlandırılmışlardır. Daha önce de ifade edildiği üzere Osmanlı taşrasında gayrimüslim cemaatlerin liderlerine kocabaşı²⁹ denilmiş ve bunlar kendi toplulukları tarafından seçimle belirlenmişlerdir. Buna rağmen 1733 Ağustos'unda Divân'a şahsen müracaat eden Ermeni Markoy'un *abâ 'an cedd* (nesilden nesile) Ermenilerin kethüdası olduğunu söylemesi dikkat çekici bir durumdur.³⁰ Her ne olursa olsun seçilen kethüdanın göreve başlayabilmesi için seçim sonucunun şehrin kadısına tescil ettirilmesi zorunludur.³¹ İsimleri tespit edilebilen zimmi kethüdarlarının hemen hepsi gayrimüslimdir. Ancak Dayı Mustafa'nın şikâyeti üzerine kaleme alınan Şubat 1739 tarihli bir hükümden Müslümanların da Ermenilere kethüda olabildikleri anlaşılmaktadır.³²

Devlet ile Ermeni ahali arasında aracılık eden zimmi kethüdarları bu makamın beraberinde getirdiği mali imkânlardan istifade etmişler, bazı zimmi kethüdarları devletin belirlediğinden fazla vergiyi gayrimüslim reayadan toplayıp zimmetlerine geçirmişlerdir.³³ Bu gibi yollara tevessül eden kethüdarlar, kimi zaman merkezden gönderilen memurlar tarafından yargılanmışlardır.³⁴ Kethüdalık makamının maddi kazanç teminine müsait olması sebebiyle XVIII. yüzyılda Maraş'ta âyanlık³⁵ unvanını elde etmek için verilen mücadelelere benzer mücadeleler zimmi kethüdalığı unvanını elde etmek için de yaşanmıştır.³⁶ Örneğin, 1721'de Divân'a arzuhal gönderen Aşcıoğlu Ovannis, şehrin Arkıcıyan, Kumarlı, Bektutiye, Kuyucak, Çukuroba, Seksenler, Etmekçiyan, Hatuniye, Şeyhli, Şekerli, Akdere, Acemli, Zimmiyan ve Çomaklı mahallelerinde yaşayan gayrimüslimlerce kethüda olarak seçildiğini ancak bazı gayrimüslimlerin kendisini bu görevden aldurmaya çalıştıklarından şikâyet etmiştir. Ovannis'in şikâyeti üzerine Maraş naibine gönderilen Ağustos 1721 tarihli emirle Ovannis'in vazifesine kimsenin müdahale etmemesi istenmiştir.³⁷ Bu emre rağmen müdahaleler devam etmiş olmalı ki 1724'te Ovannis bu kez İstanbul'a kadar giderek şikâyetlerini Divân'da dile getirmiştir.³⁸ Bundan sonra da Aşcıoğlu Ovannis kethüdalık hizmetine devam etmiş ancak 1728'de bir kez daha vazifesine haksız yere müdahale edildiği için Divân'a müracaat etmiştir.³⁹

İstanbul'a giden bir grup Ermeni'nin şikâyeti üzerine H.Cemâziyelahir 1143 sonlarında (Ocak 1731) kaleme alınmış bir başka hüküm Ovannis'ten sonra zimmi kethüdalığını elde etmek için çetin mücadelelerin yaşandığına işaret etmektedir. Söz konusu grubun iddialarına göre kethüdalığa önce Dukan ve Kesah Markar isimli gayrimüslimler getirilmiş onlardan sonra bu görev İskender'e verilmiş ancak selefleri İskender'e rahat vermemişlerdir.⁴⁰ Yine aynı grubun iddiaları üzerine yazıldığı düşünülmesi bir başka hükümden, Kesah Markar ehl-i örfle iş bilirliği yapıp gayrimüslimlerden zorla akçe topladığı iddiasıyla şikâyet edilmektedir.⁴¹ Rakiplerinin kendisini şikâyet edeceğini bilen Boğazkesen Mahallesi sakinlerinden Kesah da aynı günlerde Divân'a müracaat etmiştir. Kesah, kethüda seçildiği hâlde bazı gayrimüslimlerin haksız yere vazifesine müdahale ettiklerinden yakınınca, Ocak 1731'de Kesah'ın vazifesine müdahale edilmemesi için Maraş'a emir gönderilmiştir.⁴² Hangi tarafın haklı olduğu şikâyetlerdeki ifadelerden anlaşılacak şekilde Ocak 1734'te Divân'a müracaat eden Kesah Markar'ın bu tarihte hâlen şehrin zimmi kethüdalığı vazifesini yürüttüğü anlaşılmaktadır.⁴³ Bundan sonra bir süre zimmi kethüdalığı hakkında Divân'a bir şikâyet yansımamıştır. Ancak, Mart 1738 tarihli bir hükümden ismi belirtilmeyen bir zimmi kethüdası yine vazifesine müdahale edildiğinden dert yanmaktadır.⁴⁴ Görüldüğü üzere zimmi kethüdarlarının hemen hepsi Ermeni'dir. Ancak 1739'da şehrin zimmi kethüdasının Dayı Mustafa adında bir Müslüman olması oldukça dikkat çekici bir husustur.⁴⁵

²⁸ Mehmet Canatar, "Kethüda", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2022, s. 332.

²⁹ DİA, "Kocabaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 2002, s. 141.

³⁰ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr. 142, s. 267.

³¹ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr. 101, s. 85.

³² BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr. 160, s. 59.

³³ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr. 148, s. 295.

³⁴ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr. 146, s. 343.

³⁵ Daha geniş bilgi için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Âyan", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C. II, 1979, s. 40-42.

³⁶ Maraş'ta âyanlık mücadeleleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Mehmet Zahit, Ümmet Soydemir, "XVIII. asırda Maraş'ta Ayan Ailelerinden Dulkadiroğulları ve Bayezidoğullarının İktidar Mücadelesi" *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 17/2, 2022.

³⁷ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr. 88, s. 191.

³⁸ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.101, s. 85.

³⁹ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.115, s. 837.

⁴⁰ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.125, s. 256.

⁴¹ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.129, s. 210.

⁴² BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.130, s. 75.

⁴³ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.143, s. 131.

⁴⁴ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.159, s. 50.

⁴⁵ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.160, s. 59.

3. Ermeniler ve Müslüman Ahali ile Münasebetleri

Stratejik konumu sebebiyle Maraş, Bizans ile Araplar arasında sık sık el değiştirmiş nihayet 960'lı yıllarda Hamdaniler'in elinden şehri alan Bizans 1085'deki Türk fetihlerine kadar şehre hâkim olmuştur.⁴⁶ Bizans İmparatorluğunun Doğu Anadolu'yu ilhak siyaseti neticesinde bu bölgedeki Ermeni nüfusu büyük ölçüde İç Anadolu ve Çukurova bölgesine göçe zorlanmıştır.⁴⁷ Ermenilerin Maraş çevresindeki varlıkları bu döneme rastlar.⁴⁸ XI. yüzyılın ikinci yarısında çete lideri ve Bizans İmparatorunun müttefiki olarak ortaya çıkan Ermeni Philaretos Brachamios Maraş ve çevresinde küçük bir krallık kurmuştur.⁴⁹ Maraş, Emir Buldacı tarafından fethedilince Philaretos önce Urfa'ya gitmiş, buranın da fethedilmesi üzerine 1087'de Melikşah'ın yanına giderek bağlılığını bildirmiş ve ihtida etmiştir. Maraş'ın yönetimi tekrar Müslüman olan Philaretos'a verilmiştir.⁵⁰

Philateros'un ölümünden sonra 1096'da Haçlılar tarafından ele geçirilinceye kadar Maraş'ın yönetimi Ermenilerin elinde kalmıştır.⁵¹ 1151'de Haçlıların elinden şehri kurtaran Anadolu Selçuklu Sultanı Mesud, şehrin yönetimini Elbistan merkez olmak üzere oğlu Kılıçarslan'a vermiştir Şehir 1192'de kısa bir süre Kilikya Ermenilerinin hakimiyetine girdiyse de 1. Gıyaseddin Keyhüsrev 1208'de Maraş'ı tekrar Anadolu Selçuklu topraklarına katmış, Hüsâmeddin Hasan'ı yeniden yönetime getirmiştir.⁵² Maraş ve çevresi XIV. Yüzyılın ilk yarısında Dulkadirli Türkmen hanedanının eline geçmiş 1515'te Osmanlı hâkimiyetine girene kadar Dulkadirli hanedanı şehrin hâkimi olmuştur.⁵³

Bilindiği üzere Osmanlı şehirlerinde insanların sosyal hayatları büyük oranda, cami merkezli kurulan mahallelerde şekillenmiştir. Ortaylı, Osmanlı mahallelerinin ekonomik durum ve yaşam biçimine göre değil dinî aidiyete göre şekillendiğini ifade etmektedir.⁵⁴ Esasında XVI. yüzyılda nefsi-i Maraş'ta yani bugünkü Ulu Camii ve Kapalı Çarşı'nın çevresinde kurulmuş olan şehirde, gayrimüslim nüfus yaşamamaktadır.⁵⁵ Civar köy ve kasabalarda yaşayan Ermenilerden bir kısmı XVI. yüzyıl sonları ve XVII. yüzyıl başlarında meydana gelen Celâli İsyanlarının yarattığı kargaşa ortamında Kemer, Zeytun, Firnos ve Andırın nahiyelerine bağlı köylerini⁵⁶ terk ederek şehre yerleşmişlerdir.⁵⁷ Ermenilerin köylerinden kalkarak şehre yerleşmeleri bazı sipahilerin gelirlerinin azalmasına yol açınca bu sipahiler şehre yerleşen Ermenilerden ya zorla vergi almaya ya da onları köylerine iskân etmeye çalışmışlardır.⁵⁸ Böyle durumlarda kadıya ya da şeyhülislama başvurarak köylerine dönmeyen Ermeniler, XVIII. yüzyılda Maraş'ın Arkıcıyan, Kumarlı, Bektutiye, Kuyucak, Çukuroba, Seksenler, Etmekçiyan, Hatuniye, Şeyhli, Şekerli, Akdere, Acemli ve Çomaklı mahallelerinde Müslümanlarla komşu olarak yaşamışlardır.⁵⁹

İki toplumun bir arada yaşama kültürü çalışma hayatında da görülmektedir. Örneğin Aralık 1721'de Maraş Kalesi'nin su yolunun tamirinde Manas isimli bir Ermeni görevlendirilmiştir.⁶⁰ Yine kalenin 1761 yılındaki demircisi Manuk isminde bir Ermenidir.⁶¹ Şeyh Mahallesi'ndeki Şeyh Camii'nin tamir işlerinin Serkis oğlu Samin⁶² isminde bir Ermeni'nin uhdesine verilmiş olması ise Ermenilerle Müslümanların bir arada yaşama kültürünü gösteren dikkat çekici bir örnektir.

Ermeniler, şehrin yönetici zümresi ve Müslüman ahali ile olan içtimai, idari ve ticari münasebetleri neticesinde ortaya çıkan meselelerde Maraş mahkemesinin kararından memnun olmayınca Divân'a şahsen müracaat ederek ya da arzuhal göndererek çözüm aramışlardır.⁶³ İşte bu arzuhallerdeki ifadeler Ermenilerin şehrin yönetici zümresi ve Müslüman ahali ile olan münasebetleri hakkında fikir vermektedir. Şöyle ki, Müslümanların şikâyetlerinde olduğu gibi Ermenilerin şikâyetlerinde de ehl-i örfün kanunsuz olarak aldığı vergiler ve alacak verecek meseleleri en çok dile getirilen hususlardır. Defalarca yasaklanmasına rağmen, Müslüman ahaliiden Selâmiyye, Kaftan Baha, Devr Akçesi gibi çeşitli adlar altında alınan usulsüz vergiler gayrimüslimlerden Kilise Akçesi, Keferi Akçesi adı altında kendi dindaşları olan kethüdaları tarafından

⁴⁶ Refet Yinanç, Dulkadir Beyliği, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.1; İlyas Gökhan, "Arapların Fethinden Selçuklular Zamanına Kadar Maraş", *Belleten*, C. 73/266, Ankara 2009, s. 66.

⁴⁷ Ersan, *age*, s. 37.

⁴⁸ Aktaş, *agt*, s. 568.

⁴⁹ Ernst Honigmann, "Marash", *The Encyclopedia Of Islam*, Vol. VI, Leiden 1991, s. 506.

⁵⁰ Tufan Gündüz, "Kahramanmaraş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, s. 193.

⁵¹ Ersan, *age*, s. 43.

⁵² Gündüz, *agm*, s. 193.

⁵³ Besim Darkot, "Maraş", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul 1997, s. 311.

⁵⁴ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 18.

⁵⁵ Solak, *age*, s. 48.

⁵⁶ Batar, *agt*, s. 571.

⁵⁷ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.107, s. 186.

⁵⁸ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr. 42, s. 361.

⁵⁹ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr. 88, s. 191.

⁶⁰ (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), VGMA, HD, nr. 1157, s. 82.

⁶¹ (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), VGMA, HD, nr. 1135, s. 42

⁶² (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), VGMA, HD, nr. 1145, s. 91

⁶³ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr 80, s. 483.

toplanmıştır.⁶⁴ Öyle ki bu hukuksuz vergi talepleri ile baş edemeyen gayrimüslimler 1723'te Zeytun Köyü ahalisinin yaptığı gibi Divân'a müracaat ederek köylerinin idarî sınırlarını değiştirmek istemişlerdir.⁶⁵

Bu hukuksuz vergi taleplerinin gayrimüslimlerin dinî inançlarıyla ilgili olduğu düşünülmemelidir. Eğer öyle olsaydı sosyal hayatın her alanında baskıya ve ayrımcılığa maruz kalmaları gerekirdi ki tespit edilen arşiv belgeleri gayrimüslimlerin en azından Maraş'ta baskıya maruz kalmadan Müslümanlarla iç içe yaşadıklarını göstermektedir. Örneğin, Maraşlı Hacı Mehmet'in arzuhâli üzerine Haziran 1731'de Maraş müftüsü Sünbülzâde Mehmet Efendi'ye gönderilen emirde, şehrin Ermenilerinden Busan'ın Hacı Mehmet ile ticaret ortağı olduğu görülmektedir.⁶⁶ Bir başka gayrimüslim-Müslüman ortaklığı Ulemâdan Şeyh Seyyid Hasan ile Zaraf Hamî'nin 1734'te Divân'a şahsen müracaat etmeleri üzerine kaleme alınan hükme yansımıştır. Yalnız bu hükümde Şeyh Seyyid Hasan ile Zaraf Hamî Divân'a giderek Maraşlı Osman oğlu Ahmet'ten vadesi dolan alacaklarını tahsil edemediklerini dile getirmeleri dikkat çekicidir. Zira hükümde borcun nedeni belirtilmemekle birlikte alacaklıların borcun vadesinin dolmuş olduğunu söylemeleri Osman oğlu Ahmet'e muamele-i şer'iyeye⁶⁷ ile borç verdiklerini düşündürmektedir.⁶⁸

Müslümanlarla ortak ticaret yapan gayrimüslimlerin şehrin âyanı yani ileri gelenleri ile kurdukları samimi ilişkiler sayesinde kimi zaman davalarda Müslümanların önüne geçebildikleri 1728 Ekim'inde hakkını aramak için İstanbul'a kadar giden Rahime isimli bir dulun arzuhalinde⁶⁹ bariz bir biçimde görülmektedir. Rahime'nin arzuhalinden anlaşıldığına göre Sarhoş oğlu Boğos, Rahime'nin oğlu Mehmet'in sarhoşluğundan istifade ederek kocasının mihr-i müaccel olarak Rahime'ye verdiği iki yüz kuruş değerindeki evi Mehmet'ten sadece yirmi kuruşa almıştır. Rahime, Maraş'ta hakkını aramaya çalışsa da Sarhoş oğlunun âyandan Dulkadiroğlu Mustafa'yla arasının iyi olması sebebiyle netice elde edememiştir. Şehrin yönetiminde söz sahibi olan âyan zümresi ile ilişkilerini kendi menfaatleri için kullanan diğer gayrimüslimlerse Maraşlı tüccar Yagop ve oğlu Boğos'tur. 1727/1728'de Kayserili Haçedor isimli bir gayrimüslimle ortak ticaret yapan Yagop ve oğlu Bogos ticaretten elde ettikleri gelirden ortakları Haçedor'un hissesine düşen payı ödememişlerdir. Birkaç yıl alacağını tahsil etmeye çalışan Haçedor Divân'a müracaat etmiş, Maraşlı Yagop ile oğlunun, şehrin âyanına dayanarak borçlarını ödemediklerini dile getirmiştir.⁷⁰

1734 Şubat'ında Divân'a müracaat eden Bektutiye Mahallesi sakinlerinden Yeniçeri İsmail'in şikâyetinde görüldüğü üzere şehrin Müslüman ahalisinin bazılarının Ermenilere karşı tutumu da şehrin âyanından farklı değildir. Öyle ki bazı Müslümanlar Ermenilerle yakın ilişkiler kurmuştur. Hatta bu yakınlık gayrimüslim Ermeni'yle ittifak edip bir Müslümanın evini basma derecesine ulaşmıştır.⁷¹ İki toplumun ne derece iç içe olduğunu gösteren hadiselerden biri de Şehrbâni isimli Müslüman kadının⁷² Haznedarlı Mahallesi'nden Manuk⁷³ isimli bir gayrimüslimin evinde cinayete kurban gitmiş olarak bulunmasıdır. Ne yazık ki bu cinayet davasıyla ilgili iki şikâyet kaydında da katil ve cinayet sebebinden bahsedilmediği için Şehrbâni'nin kim tarafından ve ne sebeple öldürüldüğü bilinmemektedir. Ancak cinayet sebebi ne olursa olsun bu iki kayıt o günün şartlarında Müslümanlarla Ermenilerin arkadaşlık ve komşuluk ilişkilerine dair somut misallerdir.

Zikredilen misallerden anlaşılacağı üzere gayrimüslimler; İslam topraklarında rahatça yaşasalar da Müslümanların kültür, örf ve âdetlerinin korunması için sosyal hayatta bazı sınırlamalarla karşı karşıya kalmışlardır. Örneğin, gayrimüslimler kıyafetleriyle Müslümanlara benzeyemezler, evleri Müslümanların evlerinden yüksek olamazdı. Müslümanları rahatsız etmeden ibadet edebilirler fakat padişah izni olmadan kiliselerini tamir ve inşa edemezlerdi. Şehir içinde ata binemez, silah taşıyamazlardı.⁷⁴

Maraş'ta XVIII. yüzyılda gayrimüslim Ermenilerin inançları sebebiyle sosyal hayatta kısıtlamaya maruz kaldıklarını gösteren yalnızca bir vaka tespit edilebilmiştir. Bu vakada Serkis isimli Ermeni, Müslüman

⁶⁴ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr 121, s. 330.

⁶⁵ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr 104, s. 147.

⁶⁶ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr 129, s. 32.

⁶⁷ Muamele-i Şer'iyeye hakkında daha geniş bilgi için bk. Süleyman Kaya, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi İlişkilerinin Hukuki Boyutu", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 3, 2007.

⁶⁸ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.145, s. 272.

⁶⁹ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.119, s. 84. "Rahime nam hatun gelüb bundan akdem vefat eden zevci Şa'ban nam kimesne Maraş'da vaki Bostancı Mahallesinde mutasarrif olduğu menzilinin hâl-i hayâtında zevci mezburenin mihr-i muaccelesine bedel huzur-i müsliminde verüb mezbur dahi menzil-i mezbure mülkiyet üzere mutasarrıfa olduğu müş'ir hücceti şer'iyyesi olub ve oğlu Mehmet tarafından bey'e... vekil eyleyüb bir vechle dahil icab etmez iken oğlu mezbur Mehmet sekrân olduğu halde mezbureden habersiz Sarhoş oğlu dimekle maruf Bogos nam zimmi oğlu mezburu iğfal ve iki yüz kıymetli menzil-i mezburu bin yüz otuz senesinde yirmi gurişta iştirâ ve mezbure habir olub idida eyledikde zimmi-i mesfûr vekilin olan oğlundan aldum yedimde hüccet vardır deyu âyandan Dulkadiroğlu Mustafa nam mütegalibeye istinad ile fuzuli teaddi ve bi-gayr-i hakk zabt idüb hilaf-ı şer' şerif gadr ve teaddi eylediğin bildirüb...

⁷⁰ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.148, s. 76.

⁷¹ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.143, s. 165.

⁷² BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.125, s. 471.

⁷³ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.116, s. 58.

⁷⁴ Özel, *agm*, s.24-26; Bozkurt, *age*, s.8.

XVIII. YÜZYILDA MARAŞ'IN SOSYAL HAYATINDA ERMENİLER

komşularından Sipahi İncirzâde Mehmet'in rızası olmadan Hatuniye Mahallesi'nde bir ev satın alınca Dîvân'a taşınmıştır. Evin gayrimüslime satılmasını istemeyen İncirzade Mehmet, bir Müslümana satılması için şeyhülislamdan aldığı fetva ile Dîvân'a müracaat edince başkentten Maraş beylerbeyine gönderilen Haziran 1729 tarihli emirle satışın iptal edilmesi ve evin bir Müslümana satılması emredilmiştir.⁷⁵ Bu hükümde mahallede başka Ermeni hanesi olup olmadığı belirtilmese de Zimmi kethüdası Aşcıoğlu Ovannis'in Dîvân'a sunduğu 1721 tarihli hükümde Hatuniye Mahallesi, Ermenilerin Müslümanlarla birlikte yaşadığı mahalleler arasında sayılmaktadır.⁷⁶ O hâlde niçin İncirzade Mehmet Serkis'in ev satın almasını iptal ettirmek istemiştir? Bu sorunun cevabı ne yazık ki hükümde bulunmamaktadır. Her ne olursa olsun, yüzyıllık dönemde benzer bir şikâyetin Dîvân'a yansımaması az ilerde görüleceği üzere gayrimüslimlerin bir Müslümanı kendi temsilcisi olarak seçmeleri, Müslümanlarla ortak ticari faaliyetlerde bulunmaları İncirzade Mehmet'in şikâyetinin münferit bir hadise olduğunu göstermektedir.

4. İhtida Eden Ermeniler

İhtida, sözlük anlamı olarak doğru yolu bulmak, gerçeğe ulaşmak olup terim olarak inançsız ya da başka bir dine mensup birinin İslam'ı benimsemesini ifade eder. İhtida eden kimseye ise mühtedi denir.⁷⁷ İhtida, uzun bir zaman diliminde bireysel şartlarla belirlenen karmaşık ve yavaş bir süreçtir.⁷⁸ Bu süreçte siyasi, iktisadi, psikolojik ve sosyo-kültürel faktörler etkilidir. Bunlardan günahkârlık duygusu, yaşanan travmalardan kaynaklı iç çatışmalar psikolojik faktörler; başka din mensuplarıyla temaslar sosyo-kültürel faktörler olarak kabul edilegelmiştir.⁷⁹

Osmanlı toplumundaki ihtidaların hangi sebeplerle meydana geldiği hakkında kesin bir yargıda bulunmak mümkün değildir. Bunun en önemli sebebi İslam'ın kabulünün resmî bir kurum huzurunda gerçekleştirilmesinin zorunlu olmamasıdır.⁸⁰ Her ne kadar böyle bir zorunluluk olmasa da bir gayrimüslimin ihtida ettikten sonra cizye, ispence gibi vergilerden muaf olması sebebiyle ihtidalar şeriyeye sicillerine ihtida ilamı⁸¹ şeklinde kaydedilmişlerdir. Bu ilamlarda mühtedinin eski ve yeni adı, kendi isteği ile İslam'ı seçtiği ve kelime-i şهادet getirdiği gibi hususlar belirtilmekte; mühtedinin sosyal statüsü, yaşı, ekonomik durumu gibi özelliklerine yer verilmemektedir.⁸²

Maraş'ın XVIII. yüzyıl şer'iyye sicilleri günümüze kadar gelmediğinden söz konusu dönemde Maraş'ta kaç gayrimüslimin ihtida ettiği bilinmemektedir. Bununla birlikte Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan hurufat defterlerindeki iki kayıta 1721'de İslam ile şereflenen Mehmet bin Abdullah'a Şubat 1721'de Alaüddevle Vakfı fazlasından almak üzere günlük 10 akçe,⁸³ İmâret-i Nebeviye Vakfından da günlük 6 adet ekme tahsis edildiği ifade edilmektedir.⁸⁴ O günün şartlarında müderrislerin gelirlerinin günlük 10 ile 20 akçe arasında olduğu göz önünde bulduğunda, Mehmet'e hatırı sayılır bir gelir tesis edildiği ortaya çıkmaktadır. En önemli kuruluş gayeleri Allah'ın rızasını kazanmak ve hayır elde etmek olan vakıf müesseselerinin mühtedileri gerek maddi gerek manevi yönden desteklemiş olmaları muhakkaktır. Bu tahsisler Mehmet'in fakir olmasıyla mı ilgiliydi yoksa gayrimüslimlerin İslam dinine girmelerini teşvik için miydi? Eğer gayrimüslimlerin ihtida etmeleri için vakıflardan böyle tahsisatlar yapılıyorsa niçin yüz yıl boyunca Mehmet'ten başkasının ismi hurufat geftelerine geçmedi? Mevcut kayıtlar ışığında bu sorulara cevap vermek maalesef mümkün değildir.

Mehmet ihtida ettikten sonra 23 yıl kadar yaşamış, 1746'da vefat edince cihetleri Abdulmuttalip Halife'ye tevcih edilmiştir.⁸⁵ Vakıflarda kaide bir cihetin mutasarrıfı ölünce, cihetinin oğluna ya da bir yakınına tevcih edilmesidir. Cihetinin oğlu ya da bir yakınına değil de başkasına tevcih edilmesi; Mehmet'in (eğer varsa) çocuklarının Müslüman olmadıklarına işaret etmektedir.

6. Ermenilerin Mabetleri

Arapça ibadet mastarından türetilen ve "ibadet edilen yer, ibadethane" anlamına gelen mabet, bir dinin mensuplarının belli zamanlarda tek başlarına ya da toplu olarak ibadet ettikleri mekândır. İbadet, tarih öncesi çağlardan bu yana hemen her dinin esas unsuru olmuş ve insanlar, mensup oldukları dinlerin inanç esasları

⁷⁵ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.120, s. 545.

⁷⁶ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.88, s. 191.

⁷⁷ Ali Köse, "İhtida", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 21, İstanbul 2000, s. 554.

⁷⁸ Ali Köse, *Neden İslam'ı Seçiyorlar Müslüman Olan İngilizler Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 97.

⁷⁹ Halide Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtida (1839-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora tezi), Ankara, 2008, s. 33; *Tanrıya Sığınmak Dini Başa Çıkma Üzerine Psiko-Sosyal Bir Araştırma*, İz Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 60; Osman Çetin, *Sicillere göre Bursa'da ihtida hareketleri ve sosyal sonuçları (1472-1909)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 60-68.

⁸⁰ Köse, *agm*, s. 555.

⁸¹ İlam hakkında daha geniş bilgi için bk. Ahmet Akgündüz, "İ'lâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 72-73.

⁸² Ahmet Köç, Sicillerden İhtidaları Okumak: Tanzimat Öncesinde Ankara'da Mühtediler" *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 1/2, 2014, s. 9.

⁸³ (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), VGMA, HD, nr. 1157, s. 79.

⁸⁴ (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), VGMA, HD, nr. 1148, s. 68.

⁸⁵ (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), VGMA, HD, nr. 1148, s. 68.

ÜMMET SOYDEMİR

çerçevesinde ibadet edebilecek mabetler inşa etmişlerdir.⁸⁶ Hristiyanların mabetleri Arapça kaynaklarda Kenisa, bia, deyr, umr, kalâye, savmaa gibi isimlerle anılmıştır.⁸⁷ Türkçedeki “Kilise” kelimesi Arapça kenisenin değişmiş şeklidir.⁸⁸

İbrahim Solak'ın Maraş'ın XVI. yüzyılına dair araştırmasına göre söz konusu dönemde şehir merkezinde gayrimüslim Ermeni nüfus bulunmamaktadır.⁸⁹ Ancak söz konusu dönemde Maraş sancağına bağlı köylerde yaşayan gayrimüslimlerin toplam nüfus içindeki oranı %8.2'dir.⁹⁰ Köylerde yaşayan Ermeniler XVII. yüzyıldan itibaren şehirde yaşamaya başlasalar da kendilerine ait mabetleri yoktur.⁹¹ Bu durum nüfuslarının kilise inşa etmeye yetmeyecek kadar az olmasıyla ilgili olmalıdır. Her ne kadar İslam hukukçularının görüşü Müslümanların kurduğu şehirlerde gayrimüslimlerin mabet yapmasına izin verilmemesi, savaş yoluyla ele geçirilen şehirlerde yenilerinin yapılmaması yönünde olsa da İslam ülkelerinde gayrimüslim tebaa ile karşılıklı güven ve iyi ilişkilerin tesis edilmesine bağlı olarak eski mabetlerin tamirine ve yenilerinin yapılmasına izin verilmiştir.⁹² Zaten, XX. yüzyılda şehirde birçok kilise bulunması⁹³ gayrimüslim nüfusu arttıkça yeni kiliselerin inşasına izin verildiğinin delilidir.

Divân'a gönderilen 1713 ve 1730 tarihli şikâyet kayıtlarından gayrimüslimlerin şehirdeki ilk kiliselerini söz konusu tarihler arasındaki bir zamanda inşa ettirdikleri anlaşılmaktadır. 1713 tarihli kayıt, bir Ermeni'nin evininin kiliseye çevrilerek ayın icra etmelerinden rahatsız olan Maraş ahalisinden bir grubun İstanbul'a kadar giderek şikâyetçi olmaları üzerine kaleme alınmıştır. Müslüman ahali şikâyetçi olunca Maraş naibine gönderilen emirle olayın aslının ne olduğunun aydınlatılması ve İstanbul'a bildirilmesi istenmiştir.⁹⁴ Naibin cevabının ne olduğu tespit edilememiştir. Fakat bu kayıttan on yedi yıl sonra İstanbul'a giderek Dîvân'a müracaat eden Ahmet'in şikâyetinde şehirde bir kilisenin varlığından bahsedilmektedir.⁹⁵ Kayıttaki kilisenin hangi mahallede olduğu belirtilmemektedir ancak 1743/1744 yıllarında Kuyucak Mahallesi sakinleri ile bazı rahipler arasındaki vergi ihtilafına dair kayıtlarla⁹⁶ 1920'de mahallede ayakta olan Aziz Serkis Kilisesi⁹⁷ şehirdeki ilk kilisenin Kuyucak Mahallesi'nde inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Maraş'taki ilk kiliselerini XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa ettiren Ermenilerin, Zeytun'daki kilise ve manastırları daha eskidir. Ermeniler Zeytun'daki Zenaret Semurgic, Sent Bamuş ve Meryem Ana Manastırı adlarındaki manastırları için vakıflar da tesis etmişlerdir.⁹⁸

SONUÇ

Bu çalışmada Cumhurbaşkanlığı Osmanlı arşivindeki atık şikâyet defterleri, Maraş ahkâm defterleri ve Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivindeki hurufat defterlerinden yararlanılarak XVIII. yüzyılda Ermenilerin Maraş'ın içtimai hayatındaki yerleri tespit edilmiştir. Osmanlı döneminde Maraş, Ermenilerin ve Müslümanların bir arada yaşadığı önemli şehirlerdendir. Bizans İmparatorluğunun X. Ve XI. Yüzyıllarda Doğu Anadolu'yu ilhakı siyasetiyle birlikte Ermeniler İç Anadolu ve Çukurova bölgesine göçe zorlanmıştır. Bu dönemde Maraş ve çevresine yerleşmeye başlayan Ermeniler XVII. yüzyıla kadar şehre yakın köylerde yaşamışlardır. Ancak Celali İsyanlarıyla birlikte köylerden şehre göç başlamış, bu göçlerle birlikte XVIII. yüzyılda Maraş'ta yaşayan Ermeni nüfusu artmıştır. Şehre yerleşen Ermeniler, Müslümanlarla aynı mahallelerde komşu olarak yaşamışlardır. İki toplum arasındaki kültürel etkileşim bazı Ermenilerin ihtida etmesiyle neticelenmiştir. Bir arada yaşama kültürü iki toplumun ticari hayatına da yansımış, Müslümanlar ve Ermeniler birbirinden borç alıp vermişler, davalarında birbirlerini vekil tayin etmişler, ortak ticari faaliyetlerde bulunmuşlar hatta Müslümanların kurdukları cami vakıflarında Ermeni ustalar görevlendirilmişlerdir. Devletle ilişkilerini kendi seçtikleri kethüdaları aracılığı ile sürdüren Ermeniler, kimi zaman Müslümanlardan kendilerine kethüda seçmişlerdir. Ermenilerin ileri gelenleri şehrin âyanı ile kurdukları yakın ilişkiler sayesinde içtimai hayatta kimi zaman Müslümanların önüne geçmişlerdir. Zeytun'daki Zenaret Semurgic, Sent Bamuş ve Meryem Ana Manastırları için vakıflar tesis eden Ermeniler, şehirdeki ilk kiliselerini XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa etmişlerdir. Bütün bu imtiyazlar tanınmakla birlikte hâkim millet olan Müslümanların örf ve âdetlerinin korunması için Ermenilere sosyal hayatta bazı sınırlamalar da getirilmiştir.

⁸⁶ Ahmet Güç, “Ma’bed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, s. 276.

⁸⁷ Levent Öztürk, “Kilise”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara, s. 14.

⁸⁸ Mehmet Aydın, “Kilise”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara, s. 11.

⁸⁹ Solak, *age*, s. 48.

⁹⁰ İbrahim Solak, “Dulkadirli Eyaletinde Gayrimüslimler” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/35, 2014, s. 135-144.

⁹¹ Hasan Arslan, *17.yüzyılda Maraş Sancağı (Siyasi, İdari, İktisadi ve İctimai Tarihi)*, Dulkadiroğlu Belediyesi Yayınları, Ankara 2014, s. 154.

⁹² Öztürk, *age*, s. 17.

⁹³ Stanley Elphinstone Kerr, *The Lions of Marash Personal Experiences With American Near East Relife*, State University of New York Press, New York 1973, s. 120-207.

⁹⁴ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr. 62, s. 115.

⁹⁵ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.126, s. 632.

⁹⁶ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.1, s. 53.

⁹⁷ Kerr, *age*, s. 122.

⁹⁸ BOA, (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVNS.ŞKT, d.nr.99, s. 310.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

Atık Şikâyet Defterleri

Defter Numaraları: 42, 62, 80, 88, 99, 101, 104, 107, 115, 119, 120, 121, 125, 126, 129, 142, 143, 145, 146, 148, 159, 160.

Maraş Ahkam Defterleri

Defter Numarası: I.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Hurufat Defterleri

Defter Numaraları: 1135, 1148, 1157.

Kitap-Makaleler

ADIYEKE, Nuri, “Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi”, *Yeni Türkiye Dergisi*, C. 20 (60), 2014, ss. 345-358.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, “İ'lâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 22, İstanbul 2000, ss. 72-73.

AKŞİN, Sina, “Ermeni Meselesinin Genel Bir Değerlendirmesi (A General Appraisal of the Armanian Issue)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, C. 50, 2015, ss. 87-106.

AKTAŞ, Seyran, “XVI. Yüzyılda Çukurova’da Ermeniler: Nüfus ve Yerleşme”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 23, 2015. ss. 7-27.

AKTAŞ, Seyran, “Tahrir Defterlerine Göre Ermenilerin Anadolu’da İcra Ettikleri Meslekler (XVI. Yüzyıl)”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. C. 33, 2020, ss. 297-314.

ARSLAN, Hasan, *17.yüzyılda Maraş Sancağı (Siyasi, İdari, İktisadi ve İctimai Tarihi)*, Dulkadiroğlu Belediyesi Yayınları, Ankara 2014.

ASLAN, Halide, *Tanzimat Döneminde İhtida (1839-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora tezi), Ankara, 2008.

AYDIN, Mehmet, “Kilise”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 2002, ss. 11-14.

AYTEN, Ali, *Tanrıya Sığınmak Dini Başa Çıkma Üzerine Psiko-Sosyal Bir Araştırma*, İz Yayıncılık, İstanbul 2020.

BATAR, Seyran Aktaş, *XVI. Yüzyılda Anadolu’da Ermeniler: Nüfus ve Yerleşme*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora tezi), Ankara 2020.

BEYDİLLİ, Kemal, “Tehcir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40, Ankara 2011, ss. 319-323.

BOZKURT, Gülnihal, *Alman-İngiliz belgelerinin ve siyasî gelişmelerin ışığı altında gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukukî durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

CANATAR, Mehmet, “Kethüda”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2022, ss. 332-334.

ÇETİN, Osman, *Sicillere göre Bursa’da ihtida hareketleri ve sosyal sonuçları (1472-1909)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

DARKOT, Besim, “Maraş”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1997, ss. 310-312.

DOĞAN, Hatice, “Hahambaşılık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. Ek-1, Ankara 2020, ss. 513-514.

DİA, “Kocabaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 2002, ss. 140-141.

ERCAN Yavuz, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, *Osmanlı C.4* Güler E. (Ed.), Ankara 1999, ss. 197-207.

ERKAL, Mehmet, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, ss.42-45.

ERSAN, Mehmet, *Selçuklular zamanında Anadolu’da Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

ÜMMET SOYDEMİR

- ERYILMAZ Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990.
- ERYILMAZ Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayınları, İstanbul 1992.
- ERYILMAZ Bilal, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlı* C.4, Güler E. (Ed.). Ankara 1999, Yeni Türkiye Yayınları, ss. 236-241.
- FAYDA, Mustafa, "Zimmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, ss. 428-434.
- GÖKHAN, İlyas, "Arapların Fethinden Selçuklular Zamanına Kadar Maraş". *Bellekten*, C. 73/266, Ankara 2009, ss. 35-76.
- GÜÇ, Ahmet, "Ma'bed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, ss. 276-280.
- GÜNAY, Nejla, *Maraş Ermenileri XIX. Yüzyıl*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora tezi), Ankara 2007.
- GÜNDÜZ, Tufan, "Kahramanmaraş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, ss. 192-196.
- GÜNEŞ, Ahmet, "İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Vatandaşlık Statüleri" *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 11, 2008, ss. 255-268.
- GÜNEŞ, Gülcan Avşın, *16.-17. Yüzyıllarda Anadolu Eyaletinde Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2015.
- HONİGMANN, Ernst, "Marash", *The Encyclopedia Of İslam*, Vol. VI, Leiden 1991, ss. 505- 508.
- KAYA, Remzi, "Ehl-i Kitap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1994, ss. 516-519.
- KAYA, Süleyman, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi İlişkilerinin Hukuki Boyutu", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 3, 2007, ss. 13-41.
- KENANOĞLU, Mustafa Macit, "Osmanlı Devleti'nin Gayri Müslim Teb'anın İdaresinde Kullandığı Bir Yöntem Olarak "Ruhani İltizam" Sistemi", *Divân İlmî Araştırmalar Dergisi*, C. 14, 2003, ss. 67-84.
- KERR, Stanley Elphinstone, *The Lions of Marash Personal Experiences With American Near East Relife*. State University of New York Press, New York 1973.
- KONAN, Belkis, "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 64 /1, Ankara 2015, ss. 171-193.
- KÖÇ, Ahmet, "Sicillerden İhtidaları Okumak: Tanzimat Öncesinde Ankara'da Mühtediler" *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. 1/2, 2014, ss. 1-13.
- KÖSE Ali, "İhtida", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 21, İstanbul 2000, ss. 554-558.
- KÖSE Ali, *Neden İslam'ı Seçiyorlar Müslüman Olan İngilizler Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.
- ORTAYLI, İlber, "Millet Sistemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 30, Ankara 2020, ss. 66-70.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2009.
- ÖZEL, Ahmet, "Gayrimüslim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul 1996, ss. 418-427.
- ÖZEL, Ahmet, *İslam Hukukunda Ülke Kavramı Dârüliislam Dârülharb*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- ÖZTÜRK, Erdi, (2023), *Doğu Anadolu'da Ermeniler: Siyaset, Sosyo-Ekonomik Yaşam ve Kültürel Etkileşim (XI.- XV. Yüzyıllar)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora tezi), Ankara 2023.
- ÖZTÜRK, Levent, "Kilise", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 2022, ss. 11-14.
- SEYFELİ, Canan, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.Ek-1, Ankara 2020, ss. 668-671.
- SEYFELİ, Canan, *Millet Sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)*, Çizgi Yayınevi, İstanbul 2019.

XVIII. YÜZYILDA MARAŞ'IN SOSYAL HAYATINDA ERMENİLER

SOLAK, İbrahim, *XVI. asırda Maraş Kazası (1526-1563)*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.

SOLAK, İbrahim, "Dulkadirli Eyaletinde Gayrimüslimler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C.1/35, 2014, ss.135-144.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Âyan", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1979, ss. 40-42.

YAMAN, Ahmet, "Zimmi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, ss. 434-438.

YILDIRIM, Mehmet Zahit; SOYDEMİR, Ümmet, "XVIII. Asırda Maraş'ta Âyan Ailelerinden Dulkadiroğulları ve Bayezidoğullarının İktidar Mücadelesi", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 17/2, 2022, ss. 174-187.

YİNANÇ, Refet, *Dulkadir Beyliği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 353-366.

Geliş Tarihi–Received Date: 30.09.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 17.10.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

MISIR'DA FRANSA'YA KARŞI İLK ASKERİ EYLEM: İSKENDERİYE HAREKÂTI VE KÖSE
MUSTAFA PAŞA (1799)

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1558907>

 CEM DÜZEN*

ÖZ

18. yüzyıl Osmanlı Devleti adına ön görülemeyen hadiselerle sona ermiştir. Nitekim yüzyıl, Zıştovi ve Yaş anlaşmalarının getirdiği siyasi denklem içinde sona ermek üzereyken Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü tekrar tehdit altına girmiştir. Ancak bu sefer Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarına karşı tehdidin kaynağı geleneksel olarak Rusya ya da Avusturya değildir. Bu tehdit doğrudan kadim dost olarak düşünülen Fransa'dan gelmektedir. Fransa, ihtilal sonrası yayılcı politikalarına hız verdi ve bu doğrultuda gerek kıta Avrupa'sında gerekse denizasıırı topraklarda ulusal çıkarları doğrultusunda harekete geçti. Bu bağlamda Fransa, Campo Formio Anlaşması ile kıta Avrupa'sında baskın güç oldu ve bu askerî gücünü Hindistan sömürgelerine giden yolu denetim altına almak için kullanmak istedi. Bu minvalde Napolyon Bonapart komutasında büyük bir donanma Temmuz 1798'de İskenderiye'ye ulaştı ve Mısır, Fransa tarafından işgal edildi. Mısır'ın kadim dost Fransa tarafından işgal edilmesi, Osmanlı kamuoyunda bir infial yarattı. Ancak Bâbiâli, işgal haberi karşısında Fransa'ya direkt savaş ilan etmeyerek süreci itidalli yönetmek istedi. Zira o an için devlet tüm imkânlarını Vidin'deki Pazvandoğlu Osman isyanına kanalize etmiş haldeydi. Bunun yanında Fransa'ya karşı askerî bir hazırlık için zamana da ihtiyaç vardı. Ayrıca Fransa'ya karşı uluslararası destek temin etmek son derece önemliydi. Bâbiâli, iç politikada Pazvandoğlu Osman meselesini bir yola koyması ve İngiltere ile Rusya ittifakları sonrasında Fransa'ya karşı yoğun bir askerî hazırlığa girdi. Bu kapsamda Mısır ve İskenderiye seraskerlikleri oluşturularak, Napolyon Bonapart'a karşı ilk askerî teşekkül vücuda getirildi. Mısır ve İskenderiye seraskerlikleri için isimler değişirken nihai olarak Mısır seraskerliğine Cezzar Ahmed Paşa, İskenderiye seraskerliğine ise Köse Mustafa Paşa tayin edildi. Bâbiâli'nin planına göre İskenderiye seraskeri Köse Mustafa Paşa, donanma ile İskenderiye'ye gidecek ve burada yapacağı bir çıkarma harekâtıyla şehri Fransız güçlerinin elinden alacaktı. Köse Mustafa Paşa, İskenderiye'de görevini ifa ettikten sonra Mısır seraskeri Cezzar Ahmed Paşa ile birleşecek ve iki kuvvet Kahire'yi ele geçirecekti. Bu doğrultuda Köse Mustafa Paşa altı aylık bir hazırlık ardından seksen parçalık bir donanmayla 10 Temmuz 1799'da Finike'den harekete geçti. İskenderiye'deki Fransız güçlerinin mevcut durumu o mahale bir çıkarma yapmaya uygun değildi. Nitekim Köse Mustafa Paşa, İskenderiye'deki Fransız güçlerinin durumu hakkında yaptırdığı bir istihbarat çalışmasıyla bu gerçeği kavradı. Bu sebeple çıkarmanın hedefi İskenderiye'nin doğusunda kalan Ebukır'a yöneldi. Osmanlı birlikleri tarafından 17 Temmuz'da başarılı bir çıkarma harekâtı gerçekleştirildi. Aynı gün Ebukır Kalesi ve tabyası ele geçirilerek Fransız birlikleri esir edildi. Bu bağlamda Mısır'daki Fransız birliklerine karşı düzenlenen ilk harekât başarılı olmuş ve bu durum başkentte de büyük bir sevinç yaratmıştı. Ancak Köse Mustafa Paşa'nın İskenderiye üzerine ilerleyememesi, ordunun eksiklikleri ve Cezzar Ahmed Paşa ile koordineli hareket imkânı bulamaması zaferden hezimete giden bir yol açtı. Nitekim 25 Temmuz günü Ebukır'da meydana gelen savaşta Osmanlı birlikleri hezimete uğradı ve Köse Mustafa Paşa esir düştü. Böylelikle Fransa'ya karşı başlatılan ilk askerî harekât facia ile sonuçlanmış oldu. Köse Mustafa Paşa'nın seraskerlik görevi sona ermiş olmasına rağmen Yusuf Ziya Paşa ve General Kleber arasındaki diplomatik ilişkilerde gayr-i resmi müşavirlik yaptı. Köse Mustafa Paşa, 28 Haziran 1800'de Dimyad'da önemli bir Fransız bürokrata karşılık esir değişiminde kullanılmadan hemen önce vefat etti. Bu noktada vefat edene kadar Mısır meselesinde etkin bir rol oynadı.

* Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tekirdağ/TÜRKİYE, E-Posta: eduzen@nku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0761-5158.

MISIR'DA FRANSA'YA KARŞI İLK ASKERİ EYLEM: İSKENDERİYE HAREKÂTI VE KÖSE MUSTAFA PAŞA (1799)

Anahtar Kelimeler: Ebukır, Fransa, Köse Mustafa Paşa, Mısır, Napolyon Bonapart, Osmanlı Devleti.

FIRST MILITARY ACTION AGAINST FRANCE IN EGYPT: THE ALEXANDRIA CAMPAIGN AND KÖSE MUSTAFA PASHA (1799) ABSTRACT

The 18th century ended with unforeseen events for the Ottoman Empire. Indeed, as the century was about to end in the political equation brought about by the treaties of Zishtovi and Iasi, the territorial integrity of the Ottoman Empire was once again threatened. This time, however, the source of the threat to the sovereignty of the Ottoman Empire was not traditionally Russia or Austria. This threat came directly from France, which was considered to be an old friend. After the Revolution, France accelerated its expansionist policies and acted in line with its national interests both in continental Europe and overseas. In this context, France became the dominant power in continental Europe with the Campo Formio treaty and wanted to use this military power to control the route to the Indian colonies. In this regard, a large fleet under the command of Napoleon Bonaparte reached Alexandria in July 1798 and Egypt was occupied by France. The invasion of Egypt by France, an old friend, caused an outrage in the Ottoman public opinion. However, the Bâbiâli did not directly declare war against France in the face of the news of the invasion and wanted to manage the process with restraint. For at that moment, the state was channeling all its resources to the Pazvandoğlu Osman rebellion in Vidin. In addition, time was needed for a military preparation against France. Moreover, securing international support against France was of utmost importance. Following the settlement of the Pazvandoğlu Osman issue in domestic politics and the alliances with England and Russia, the Bâbiâli began intensive military preparations against France. In this context, the first military organization against Napoleon Bonaparte was formed by establishing the Egypt and Alexandria serasker offices. While the names changed for the Egypt and Alexandria seraskerates, Cezzar Ahmed Pasha was appointed as the Egyptian serasker and Köse Mustafa Pasha as the Alexandria serasker. According to the Bâbiâli's plan, Köse Mustafa Pasha, the serasker of Alexandria, was to go to Alexandria with the navy and take the city from the French forces with a landing operation. After fulfilling his mission in Alexandria, Köse Mustafa Pasha was to join forces with Cezzar Ahmed Pasha, the Egyptian serasser, and the two forces were to capture Cairo. Accordingly, after six months of preparation, Köse Mustafa Pasha set sail from Finike on July 10, 1799 with a fleet of eighty pieces. The current situation of the French forces in Alexandria was not suitable for a landing there. As a matter of fact, Köse Mustafa Pasha realized this fact through an intelligence study he commissioned on the situation of the French forces in Alexandria. For this reason, the objective of the landing was shifted to Ebukır, east of Alexandria. A successful landing operation was carried out by Ottoman troops on July 17. On the same day, the fortress and bastion of Abu Bakr were captured and French troops were taken prisoner. In this context, the first operation against the French troops in Egypt was successful and this caused great joy in the capital. However, Köse Mustafa Pasha's inability to advance on Alexandria, the shortcomings of the army and the inability to act in coordination with Cezzar Ahmed Pasha led to a path from victory to defeat. As a matter of fact, the Ottoman troops were defeated in the battle at Ebukır on July 25 and Köse Mustafa Pasha was captured. Thus, the first military campaign against France ended in disaster. Although Köse Mustafa Pasha's duty as serasker was over, he served as an unofficial advisor in the diplomatic relations between Yusuf Ziya Pasha and General Kleber. Köse Mustafa Pasha died in Dimyad on June 28, 1800, just before he was used in a prisoner exchange for an important French bureaucrat. At this point, he played an active role in the Egyptian issue until his death.

Keywords: Abukır, France, Köse Mustafa Pasha, Egypt, Napoleon Bonaparte, Ottoman Empire.

GİRİŞ

18. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu adına kayıpların peş peşe gelmeye başladığı bir zaman aralığı oldu. Özellikle yüzyılın ikinci yarısında Rusya ile yapılan muharebeler Osmanlı Devleti'nin aleyhine sonuçlanmakta ve bu mağlubiyetler ciddi toprak kayıplarına mâl olmaktaydı. Ancak 18. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne dair tehdit alışı gelmiş şekilde Rusya ve Avusturya'dan değil, kadim dost Fransa'dan kaynaklanmaktaydı. Fransa, 1789 ihtilaliyle gelişen süreçte uyguladığı yayılmacı politikalarda bir ivme kazandı. Bu doğrultuda 17 Ekim 1797'de Avusturya ile imzalanan Campo Formio Anlaşması, Fransa'yı kıta Avrupası üzerinde en baskın devlet haline getirdi. Osmanlı Devleti açısından ise bu anlaşmanın ayrı bir önemi mevcuttu. Zira Campo Formio ile Osmanlı Devleti ve Fransa tarihte ilk defa sınır komşusu haline gelmekteydi. Bu durum Bâbiâli adına yeni bir tehlike anlamına geliyordu.¹ Nitekim bu komşuluğun ne denli problem yaratabileceğine dair ilk işaretler bölgeden gelmeye başlamıştı. Mora Valisi Hasan Paşa'nın Bâbiâli'ye gönderdiği takrirlerde, Fransa'nın Venedik topraklarından sonraki hedefinin Mora ve Girit olacağı ifade edilmekteydi.² Bu bağlamda Paris'teki yeni yönetimin dış politikası ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne

¹ Standford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim*, Kapı Yayınları, İstanbul 2008, s. 330.

² BOA, HAT, 168/7123.

yönelik tehditkâr tavrı, Bâbiâli'yi kaygılandıran bir durumdu.³ Ancak Paris'teki yeni yönetimin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne dair takındığı tavır, Fransa için ilk değildi. Nitekim ihtilal öncesi Fransız dış siyasetinde de Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü hedef alan politikalar gündeme geliyordu. Bu politikaların en mühimi ise XIV. Louis'e sunulan Mısır'ı işgal planıydı.⁴

Fransa'nın Mısır'a dair planlarının üzeri uzun bir dönem örtülü kaldı. Ancak ihtilal sonrası Fransa'da gelişen siyasi süreç, üzeri örtülü bulunan politikaları yeniden gün yüzüne çıkarmaktaydı. Bu noktada Paris'te Mısır üzerine politika geliştiren iki önemli isim vardı. Bunlardan biri İtalya seferi sonrasında yıldızı gündemden güne parlayan Napolyon Bonapart, diğeri ise Direktuvar hükümetinin dışişleri bakanı olarak görev yapan Charles Maurice de Talleyrand-Perigord idi. Talleyrand, Şubat 1798'de Direktuvar hükümetine yaptığı sunumda, Fransa'nın Mısır'ı işgal etmesiyle elde edeceği maddi kazanımları sıralıyordu.⁵ Nitekim Fransa'nın Avrupa'daki en büyük rakibi olan İngiltere üzerinde ticari ve siyasi tahakküm kurabilmesi için Hindistan ve Uzak Doğu sömürgelerine giden yola bir hamle yapması ayrı bir zorunluluktur. Bu noktada Direktuvar hükümeti, Mısır'ın işgal planına karşı temkinli yaklaşıyor olsa da Napolyon Bonapart ve Talleyrand'ın etkisiyle Mart 1798'de işgal projesini onayladı. Böylelikle 1798 yılının ilkbahar aylarında Napolyon Bonapart ve Talleyrand ikilisinin stratejik işgal planı devreye girdi. Bu bağlamda Toulon şehri, Mısır'a hareket edecek donanmanın merkez üssü oldu. Nitekim burada yapılan hazırlıklar sonunda büyük bir donanma vücuda getirildi. Donanmanın içinde sadece askerî malzemeler bulunmamaktaydı. Aynı zamanda bilim ve sanat insanlarından oluşan 167 kişilik heyet ile 287 ciltlik bir kütüphane ve Arapça, Yunanca ve Fransızca baskı özelliğine sahip iki adet matbaa makinesi de vardı.⁶ Bu detaylı hazırlık Fransızlar için Mısır'ın siyasi ve ticari varlığının yanında kültürel mirasının da ne denli önem arz ettiğinin göstergesiydi. Yoğun çalışmalar sonrasında hazırlanan donanma, 19 Mayıs 1798'de Toulon'dan hareket etti.⁷ Akdeniz'e yelken açan Fransız donanması, bölge devletleri için büyük bir tehditti. Nitekim İngiltere, Amiral Nelson komutasında bir filoyu Napolyon Bonapart'ın donanmasını bulması için çoktan görevlendirmişti. Ancak Fransız donanmasının hedefinin İngiltere olma ihtimali Akdeniz'de yapılan manevralar sonrasında tamamen ortadan kalktı. Akdeniz'in doğusuna dümen kıran donanmanın ilk hedefi Malta adası oldu. Napolyon Bonapart, 12 Haziran 1798'de Malta adasına ele geçirdi.⁸ Bu durum Malta'daki korsanların etkisiz hale getirilmesinden dolayı İstanbul'da memnuniyetle karşılandı.⁹ Ancak Fransız donanmasının Malta'dan Akdeniz'in doğusuna devam etmesi tedirginlik yarattı. Bu sebeple İstanbul'da ikamet eden Fransız temsilci Ruffin ile 19 Haziran'da bir görüşme gerçekleştirildi. Bâbiâli, Ruffin'in görüşmelerde takındığı ketum tavrıdan dolayı donanmanın hedefi hakkında net bir bilgi edinemedi.¹⁰ Ancak Napolyon Bonapart ordusuna, Malta sonrası çıkılan seferin nihai hedefi olarak Mısır'ı göstermekteydi.¹¹ Bu çerçevede Fransız donanması 1 Temmuz 1798 tarihinde İskenderiye önüne ulaştı ve akabinde kenti işgal etti.¹² Bu sırada Bâbiâli, Vidin'de Pazvandoğlu Osman isyanıyla mücadele etmekteydi. Ancak Mısır'ın işgali İstanbul'da daha büyük bir infiale sebep oldu. Bu bağlamda Vidin'deki mesele Pazvandoğlu Osman lehine bir çözüme kavuşturuldu. Aynı zamanda Bâbiâli'nin diplomatik temaslarıyla Fransa'ya karşı uluslararası destek temin edildi. Nitekim iç ve dış siyasette uygun dengelerin kurulması sonrasında Eylül 1798'de Fransa'ya savaş ilan edildi.¹³

Bâbiâli, savaş ilanından sonra Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Mısır'a hareket etmesini kararlaştırdı. Bunun yanında Mısır ve İskenderiye'de iki ayrı seraskerlik vücuda getirildi. Mısır seraskerliği için sırasıyla Şam Valisi İbrahim Paşa ve Sayda Valisi Cezzar Ahmed Paşa'yı atadı. Ancak Mısır'daki kara ordusunun denizden yapılacak bir çıkarma ile de desteklenmesi elzemdi. Bu minvalde İskenderiye seraskerliği için Rodos muhafızı Hasan Bey'in adı gündeme gelse de kısa süre sonra Tırhala mutasarrıfı Köse Mustafa Paşa üzerinde karara varıldı.¹⁴ Köse Mustafa Paşa, yoğun hazırlık ardından Finike'den seksen parça gemiyle İskenderiye'ye hareket etti ve Temmuz 1799'da Ebukır'a başarılı bir çıkarma harekâtı gerçekleştirdi.¹⁵ Ancak Napolyon Bonapart'ın süratli bir şekilde Kahire'den Ebukır'a gelmesi harekâtın sonunu getirdi. Zira 25 Temmuz günü Ebukır'da Köse Mustafa Paşa ve Napolyon Bonapart kuvvetleri arasında meydana gelen savaşta Osmanlı ordusu ağır bir yenilgi aldı. Fransız kuvvetleri aynı zamanda İskenderiye seraskeri Köse Mustafa Paşa'yı da esir etti.

³ Edouard Driault, *Napoleon'un Şark Siyaseti*, TTK, Ankara 2013, s. 6.

⁴ James Matthew Thompsen, *Napoleon Bonaparte*, New York 1952, s. 117; Enver Ziya Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1792-1802)*, İstanbul 1938, s. 29.

⁵ İsmail Soysal, *Fransız İhtilali ve Türk Fransız Diplomasi Münasebetleri (1798-1802)*, TTK, Ankara 1999, s. 177-181.

⁶ Kamil Çolak, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, C. 10, S. 2, Sakarya 2008, s. 148.

⁷ Charles Macfarlane, *Life of Napoleon Bonaparte*, London 1852, s. 117; William Milligan Slone, *Life of Napoleon Bonaparte*, C. 2, New York 1909, s. 35-36; Alan Schom, *Napoleon Bonaparte*, New York 1998, s. 90-107.

⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 5, TTK, Ankara 2011, s. 27.

⁹ Nicolae Jorga, *Osmanlı Tarihi*, C. 5, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 119.

¹⁰ BOA, HAT, 241/13534.

¹¹ Darrell Dykstra, "The French Occupation of Egypt, 1798-1801", *The Cambridge History of Egypt*, C. 2, Cambridge 1998, s. 120.

¹² Cabi Ömer Efendi, *Câbi Târihi (Tâih-i Sultân Selim-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tahlil ve Tenkidli Metin*, haz. Mehmet Ali Beyhan, TTK, Ankara 2013, s. 42.

¹³ Soysal, *age*, s. 244.

¹⁴ Karal, *age*, s. 37.

¹⁵ Jorga, *age*, s. 123.

MISIR'DA FRANSA'YA KARŞI İLK ASKERİ EYLEM: İSKENDERİYE HAREKÂTI VE KÖSE MUSTAFA PAŞA (1799)

Fransa'nın Mısır'ı işgali ve sonrasında gelişen süreç bugüne kadar birçok akademik çalışmaya konu oldu. Ancak Mısır'daki Fransız kuvvetlerine karşı ilk hamle olan Köse Mustafa Paşa'nın düzenlemiş olduğu harekâtın üzerinde pek durulmadı. İskenderiye'ye karşı başlatılan harekât bir iki cümleyle izah edildi. Hatta harekâtı gerçekleştiren seraskerin kimliği hakkında dahi bir karışıklık bugüne kadar süregeldi. Halbuki Mısır'ın işgali ve kurtarılması sürecinde, Ebukır harekâtının başlangıcı, gelişimi, sonucu ve sorumlu seraskeri başlı başına bir vakıadır. Bu bağlamda Ebukır'daki harekâtın müstakil şekilde incelenmesi elzemdir. Dolayısıyla bu makalede serasker Köse Mustafa Paşa'nın düzenlemiş olduğu Ebukır harekâtı tarihi perspektifte incelenerek literatüre katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

1. Bâbüâli'nin Mısır'a Müdahale Planı

Fransa'nın Mısır'ı işgal ettiği haberi, Akdeniz'de seyreden Rum bir gemicinin Adalar bölgesinde bulunan Osmanlı filosuna ihbarıyla öğrenildi. Donanma kaptanı, gemiciden elde ettiği tüm bilgileri, 17 Temmuz 1798 tarihinde başkente gönderdi.¹⁶ Mısır'ın işgal edildiği haberi İstanbul'da oldukça öfkeyle karşılandı. Ancak o an için Fransa'ya açıktan bir cephe almanın riskli olduğu da iyi biliniyordu. Nitekim 1787-1792 Osmanlı-Rus savaşı, ordunun ne denli sıkıntılı bir durumda olduğunu ortaya çıkarmıştı.¹⁷ Bununla birlikte Mısır'a çıkan Fransız ordusunun durumu, Toulon limanından ayrıldığı günkü gibi de değildi. Zira Bâbüâli'nin aldığı istihbarata göre Napolyon Bonapart, Malta adasında bulunan bin iki yüz top, kırk bin tüfek ve yüz elli bin kantar siyah baruta el koymuştu.¹⁸ Böylelikle Fransız ordusunun yıkıcı gücü eskisinden daha da artmış durumdaydı. Bunların yanında Vidin'de Pazvandoğlu Osman üzerine yapılan harekât halihazırda devletin bütün enerjisini tüketen hadisedeydi. Bu hakikatler ışığında Bâbüâli, açık bir şekilde Fransa'ya karşı cephe almak istemedi. Bu doğrultuda Fransa'ya karşı direkt bir savaş ilanından ziyade yapacağı ittifaklarla bir cephe oluşturmak, o an ki konjonktürde daha uygun bir politik hareketti.

Fransa'ya karşı Osmanlı, İngiliz ve Rus bürokratlarının başladıkları ittifak görüşmeleri kısa bir sürede sonuca ulaştı. Bâbüâli, 1799 yılına, yoğun diplomatik hamleler neticesinde Fransa'ya karşı önce Rusya sonra İngiltere ile ittifak anlaşması imzalayarak girdi.¹⁹ Daha sonra bu ittifaka Sicilya kralığı da dâhil oldu.²⁰ İttifak çerçevesinde yapılacak askeri dayanışma da özenle masaya yatırıldı. Bu bağlamda boğazların ittifak donanmasının -özellikle Rusya'nın- geçişine açılması önem arz ediyordu. Boğaz geçişinin güvenli olması ise ittifak ülkeleri için hayati önemdeydi. Geçişlerdeki güvenlik ise bir şifre ile sağlanacaktı. Bâbüâli, şifreyi; İngiltere ve Rusya gemilerinin boğaza girdikleri andan itibaren sancak tarafında beyaz bir bayrak açılması şeklinde belirledi. Bu şifre hem İngiltere hem de Rusya büyükelçilerine iletildi.²¹

Bâbüâli, Fransa'ya karşı kurmuş olduğu ittifaklarla diplomasi masasında olumlu hareket ediyordu. Ancak diplomatik kazanımları askeri sahada desteklemenin elzem olduğunun da farkındaydı. Bu surette Bâbüâli, Mısır'a müdahale planında iki farklı strateji geliştirdi. Fransız kuvvetlerinin Mısır'dan atılabilmesi için hem deniz hem de kara ordusunun ortak bir harekât sergilemesi zorunluydu. Bu noktada Kahire'ye doğru yapılacak bir askeri harekâtın İskenderiye'den bir çıkarma ile desteklenmesi önemliydi. Zira İskenderiye, Mısır'ın dış dünya ile bağlantısını kuran en önemli mahaldi.²² Bu minvalde III. Selim, İskenderiye üzerinde titizlikle duruyordu. Nitekim III. Selim'e göre de İskenderiye Mısır'ın kapısı mahiyetindeydi.²³ Bu bakımdan İskenderiye'nin geri alınması, Fransız ordusunu Mısır'da hapsedilmesi anlamına geliyordu. Bu düşünce esasına dayalı olarak Mısır ve İskenderiye adı altında iki ayrı seraskerlik oluşturuldu. Bu bağlamda Ağustos 1798'de Mısır seraskeri olarak Şam Valisi İbrahim Paşa tayin edildi.²⁴ Mısır seraskerliğine yardımcı bulunması için de İskenderiye seraskerliğine Rodos mutasarrıfı Hasan Bey atandı.²⁵ Böylelikle Mısır'da bulunan Napolyon Bonapart'a karşı ilk teşekkül vücuda getirilmiş oldu. Bu bağlamda Hasan Bey'e hazırlıkların muhtevasına dair çeşitli emirler de gönderildi.²⁶ Bunun yanında harekât için İzmir'den İçel'e kadar geniş bir bölgeden asker toplanmaya çalışıldı.²⁷ Aynı zamanda Akdeniz'de bulunan İngiliz Amiral Sidney Smith ile de müşterek hareket ediliyordu. İskenderiye için yapılan hazırlıklara III. Selim'in de yoğun bir mesai harcamasına rağmen²⁸ mevcut hazırlıkların verimli bir şekilde ilerlemediği ortadaydı. Bu sırada Bâbüâli, Kahire'deki Fransız kuvvetlerinin Suriye'ye doğru bir harekât hazırlığında olduğuna dair bilgi akışına sahipti. Bölgede ise Napolyon Bonapart'ın ileri harekâtına karşı durabilecek en büyük kuvvet Akka'daki Cezzar Ahmed Paşa'dan başkası değildi. Bu sebeple Mısır seraskerliği

¹⁶ Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 6, İstanbul 1891, s. 329.

¹⁷ Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Humayunları*, TTK, Ankara 1999, s. 42-43.

¹⁸ BOA, HAT, 142-5877-A.

¹⁹ Cevdet Paşa, *age*, C. 7, s. 9.

²⁰ Mithad Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. 5, TTK, Ankara 2021, s. 2792.

²¹ BOA, C. HR, 115/5729.

²² Eymen Fuad Seyyid, *İskenderiye, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 577.

²³ BOA, HAT, 34/1692.

²⁴ BOA, TSMA, 428/17.

²⁵ BOA, C. BH, 1738169.

²⁶ BOA, C. AS, 902/3862.

²⁷ BOA, C. AS, 978/4267.

²⁸ BOA, HAT, 162/6747.

için İbrahim Paşa'dan daha önce Cezzar Ahmed Paşa'nın adı masaya gelmişti. Ancak Cezzar Ahmed Paşa, Lübnan'daki yerel halka itimat edilemediğinden Sayda valiliğinde bırakıldı.²⁹ Bunun yanında Bâbiâli, Cezzar Ahmed Paşa'nın bölgedeki gücü yüzünden zaman zaman ona kuşkuyla yaklaşıyordu.³⁰ Ancak Fransız istilasına karşı bölgede kullanılabileceği fazla seçeneği de yoktu. Bundan dolayı Bâbiâli, Mısır geneli için oluşturduğu seraskerlik görevlerinde bir değişime gitti. Cezzar Ahmed Paşa, İbrahim Paşa'nın yerine Mısır seraskeri tayin edildi.³¹ Rodos mutasarrıfı Hasan Bey'i de İskenderiye önünde hareket halinde olan donanmanın komutanlığına kaydırıldı. İskenderiye seraskerliği vazifesi ise Ocak 1799 tarihinde, Cezzar Ahmed Paşa ile koordineli hareket etmek kaidesiyle Tırhala mutasarrıfı Köse Mustafa Paşa'ya havale edildi.³² Böylelikle Mısır'da Fransız kuvvetleriyle mücadele dönemi aktif bir şekilde başlamış oluyordu.

2. Köse Mustafa Paşa ve İskenderiye Harekâtı

2.1 Köse Mustafa Paşa'nın Erken Dönemi

Köse Mustafa Ağa, erken döneminde Çatalca Ayanı Ali Ağa'nın maiyetinde bulunmaktaydı.³³ 1770 yılında Mora'da patlak veren isyan dolayısıyla Muhsinzade Mehmed Paşa'nın maiyetinde görevlendirilen Çatalca Ayanı Ali Ağa, bölgede göstermiş olduğu yararlı faaliyetler neticesinde kısa sürede yükselmeyi başardı. Nitekim Muhzinzade Mehmed Paşa'nın sadaret makamına gelmesinin ardından Çatalca Ayanı Ali Ağa, 1772 yılı sonunda Ağrıboz Muhafızı olarak tayin edildi.³⁴ Bu minvalde Mustafa Ağa da vezaretle taltif edilen Çatalcalı Ali Paşa'nın kethüdası oldu. Mustafa Ağa, Çatalcalı Ali Paşa'nın 1773 yılında Mora Valiliğine tayini sonrasında ise mîr-i mîran olarak Ağrıboz'da kaldı. Aynı dönem Bâbiâli tarafından Köse Mustafa Paşa'ya İnebahtı'da başlayan bir ayaklanmayı bastırma görevi verildi.³⁵ Bu dönem bölgedeki etkin hizmeti onun müstakil bir karakter olarak gelişmesini sağladı. Nitekim Köse Mustafa Paşa'nın müstakil gelişimi, uzun zamandır hamisi olan Çatalcalı Ali Paşa'nın Bâbiâli nazarında gözden düşmesine rağmen³⁶ bulunduğu konumu muhafaza etmesine olanak sağladı. Bu çerçevede uzun bir dönem İnebahtı ve Ağrıboz gibi mahallerde görevini sürdürdü.

1787-1792 Osmanlı-Rus/Avusturya savaşı Köse Mustafa Paşa'nın yaşamını derinden etkileyen bir faktör oldu. Zira o döneme kadar ekseriyetle yerel idari vazifeler yürüten bir profildi. Ancak başlayan Osmanlı-Rus/Avusturya savaşı, Köse Mustafa Paşa'nın devlet hizmetindeki yaşamını etkiledi. Bâbiâli'de yapılan çalışmalarda, İstanbul tersanesinde yeniden oluşturulan donanma için nitelikli isimler gözden geçirilmekteydi. Zira 1770 yılında Osmanlı donanması Çeşme'de büyük bir yıkıma uğramıştı.³⁷ Bu bağlamda yenilenen Akdeniz donanması için bir başbuğ aranmaktaydı. Bu noktada tahta yeni çıkmış olan III. Selim de Akdeniz donanmasının durumuyla yakından ilgileniyordu. Donanmada görevlendirilecek tüm mürettebatın nitelikli kişiler arasından seçilmesi noktasında emirler veriyordu.³⁸ Bu emirlere uygun olarak Kaptan-ı Derya Giritli Hüseyin Paşa, Akdeniz donanmasına yetkin bir başbuğ bulmak için İstanbul tersanesindeki isimleri titizlikle inceliyordu. Bununla birlikte İstanbul tersanesinde bu vazifeyi ifa edecek bir isim bulunamadı. Bu sebeple taşrada bu görevi yüklenecik isimler arasında bir inceleme yapıldı. Bu noktada Anadolu Muhafızı Köse Mustafa Paşa'nın adı öne çıktı. Zira uzun zamandır Mora bölgesinde bulunuyor olması, Akdeniz'i alternatif isimlerden daha iyi tanımasını sağlıyordu. Ayrıca onunla ilgili o güne kadar başkente ulaşan olumsuz bir durum yoktu. Bu çerçevede Köse Mustafa Paşa'nın Akdeniz donanması başbuğluğuna tayin teklifi III. Selim'e sunuldu. III. Selim'in bu atamayı onaylamasıyla birlikte Köse Mustafa Paşa Mart 1790 tarihinde Akdeniz donanması başbuğ olarak tayin edildi.³⁹

Köse Mustafa Paşa'nın donanma başbuğluğuna getirildiği sıralarda Akdeniz'de, korsanlar sebebiyle büyük problem yaşanıyordu. Özellikle Akdeniz genelinde sürdürülen ticarete karşı oluşturdukları tehdit İstanbul'u doğrudan etkiliyordu.⁴⁰ Aynı zamanda Akdeniz'deki bu korsanların Rus donanması lehine hareket etmesi, korsan sorununu daha ciddi bir muhtevaya çevirmekteydi.⁴¹ Bu noktada Köse Mustafa Paşa'nın en mühim

²⁹ Cevdet Paşa, *age*, C. 6, s. 350.

³⁰ Feridun Emecen, "Cezzar Ahmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 516.

³¹ BOA, C. AS, 952/41380; C. DH, 303/15136; Mütercim Ahmed Asım Efendi, *Asım Efendi Tarihi*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, C. 1, İstanbul 2015, s. 38.

³² BOA, C. AS, 924/39956; Vakanüvis Halil Nuri Bey, *Nuri Tarihi*, haz. Seydi Vakkas Toprak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 838.

³³ *Sicill-i Osmani*'de hakkında bilgi verilen üç ayrı Köse Mustafa Paşa bulunmaktadır. Bunlar İpeklizade Divriğili Köse Mustafa Paşa, Anapa Muhafızıyken İstanköy'e sürgün edilen Köse Mustafa Paşa ve çalışmaya konu olan İskenderiye Seraskeri Köse Mustafa Paşa'dır. Mehmed Süreyya'nın eserinde bahsi geçen Köse Mustafa Paşaların yaşamlarına ait bilgiler bazı noktalarda birbirine karışmıştır. Nitekim aynı dönemde devlet hizmetinde bulunan ve aynı isimle anılan Köse Mustafa Paşaların karışması olağan bir durumdur. Bu minvalde Mehmed Süreyya'nın ileri sürdüğünün aksine Çatalcalı Ali Paşa'nın maiyetinde bulunan Köse Mustafa Paşa sonradan İskenderiye Seraskeri olacak olan Mustafa Paşa'dır. Bkz: Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C. 4, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1197, 1201-1202.

³⁴ BOA, TSMA, 791/66; Yuzo Nagata, *Muhzinzade Mehmed Paşa ve Ayanlık Müessesesi*, Akademi Kitapevi, İzmir 1999, s. 87-88.

³⁵ BOA, TSMA, 707/49.

³⁶ BOA, TSMA, 806/23; TSMA, 806/25.

³⁷ M. Münir Aktepe, "Çeşme Vak'ası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, s. 288-289.

³⁸ BOA, HAT, 192/9388.

³⁹ BOA, C. BH, 27/1272; HAT, 191/9256.

⁴⁰ BOA, C. BH, 195/9162; HAT, 1385/54948; HAT, 1399/56234.

⁴¹ BOA, C. HR, 82/4061.

MISIR'DA FRANSA'YA KARŞI İLK ASKERİ EYLEM: İSKENDERİYE HAREKÂTI VE KÖSE MUSTAFA PAŞA (1799)

görevlerinden biri, Akdeniz boyunca yayılmış olan korsanları etkisiz hale getirmektir.⁴² Bâbüâli, Köse Mustafa Paşa'dan korsan meselesinin çözümü için üstün bir gayret beklerken aynı zamanda Akdeniz adalarında yaşayan ve korsanlarla herhangi bir ilişkisi bulunmayan Rum ahaliye karşı da menfi bir hareket istemiyordu.⁴³ Ancak Bâbüâli'nin bu talimatını sahada uygulayabilmek oldukça güç bir meseleydi. Zira Köse Mustafa Paşa'nın Akdeniz adalarında bulunan korsan, izbandut ve yerel halkın iç içe geçen ilişki ağında başarılı bir ayırım yapabilmesi kolay değildi. Zira korsanların Osmanlı donanması karşısında adalara kaçıp yerel halkın içine karışması bölgede olağan bir hadiseydi. Bu minvalde adalarda yaşayan Rumların korsanlara yardım ve yataklık etmesi meseleyi daha da karmaşık bir vaziyete sokuyordu.⁴⁴ Köse Mustafa Paşa'nın korsanlar ve yerel halk arasında ayırım yapmak için birtakım ciddi tedbirlere başvurmaya, Paşa'nın aleyhinde yazılan şikâyet dilekçeleriyle karşılık buluyordu.⁴⁵ Korsanların ada halkı tarafından lojistik destek görmesi meselenin çözümünü güçleştiren temel faktördü. Ayrıca Köse Mustafa Paşa'nın aldığı tedbirler tek başına bu problemin ortadan kalkması için yeterli değildi. Bu noktada III. Selim'in de sabrı taşmak üzereydi. Adalardaki korsan ve yerel halkın mevcut ilişkisini ortadan kaldırabilmek için Rum patrikliğine dahi kullanmayı düşündü.⁴⁶

Köse Mustafa Paşa, adalardaki sivil ve korsan ayırımını yaparak harekâta devam etti. Bu bakımdan donanmanın izlediği güzergâhı, sürdürülen harekâtın raporlarını ve ayrıca gemilerde ihtiyaç duydukları malzemenin temini için kalyon çavuşunu İstanbul'a gönderdi. Bunun yanında donanmada asker arasında hızlı bir şekilde yayılan hastalığın engellenebilmesi için de başkentin yardımına ihtiyaç duymaktaydı.⁴⁷ Donanmada yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen Akdeniz'de korsanlara karşı mücadelede olumlu sonuçlar alınıyordu. Bu minvalde nisan ayından beri yapılan harekâta Akdeniz adalarının pek çoğunda bulunan korsan sığınma mahalleri imha edildi ve adalar civarında faaliyet gösteren korsanlar bölgeden uzaklaştırıldı.⁴⁸ III. Selim, Köse Mustafa Paşa'nın somut başarıları karşısında çelenk göndermek suretiyle donanma başbuğunu takdir etti.⁴⁹ Ancak Köse Mustafa Paşa'nın maiyetinde bulunan bazı kişilerin adalardaki yerel halka karşı olumsuz tavırları, zaman içinde Paşa'nın azledilmesi noktasında bir düşünce doğurdu.⁵⁰ Bu fikrin gerçekleşmesinin önündeki en büyük engel ise; o an için Akdeniz donanmasında Köse Mustafa Paşa'dan daha yetkin bir karakterin bulunmamasıydı.⁵¹ Başkentte Köse Mustafa Paşa aleyhine oluşan siyasi atmosfer, donanmanın kış mevsimi için konaklayacağı mahale gelmemesiyle zirveye çıktı. Zira Köse Mustafa Paşa'ya yaklaşan kış mevsimi için donanmayı İstanbul'a getirmesi yönünde talimat verilmişken, Paşa'nın donanmayı Bodrum'da demirletmesi affedilmedi. Bu durum donanmanın güvenliğini tehlikeye atan riskli bir hareketti. Kaldı ki Çeşme Baskını'nın izleri hala hafızalardaydı. Bu noktada yapılan meşveret neticesinde Köse Mustafa Paşa, Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşa'nın önerisi ve III. Selim'in onayıyla Ocak 1791 tarihinde Akdeniz donanması başbuğluğu görevinden azledildi.⁵²

Köse Mustafa Paşa'nın azledildiğine dair hüküm Tersane-i Âmire Silahdarı Emin Ağa tarafından kendisine ulaştırıldı. Bu haber doğrultusunda donanmanın sağlıklı bir şekilde teslimi için harekete geçen Köse Mustafa Paşa, Temmuz 1791 tarihinde Çanakkale'de donanmayı teslim etti.⁵³ Bu tarih sonrasında ordu-yu hümayûn uhdesinde görevlendirildi. Buradaki önemli görevlerinden birisi ise sefer döneminde cephe hattından firar eden askerlerin toplanması hususuydu. Bu noktada III. Selim, Köse Mustafa Paşa'dan Edirne ve Çirmen bölgelerinde firar eden asker karşısında her türlü sert tedbiri almasını istiyordu. Bunun için kendisine yedi bin beş yüz kuruş gönderildi.⁵⁴ Ancak Köse Mustafa Paşa'nın Osmanlı-Rus savaşının sonlarına denk gelen bu görevi kısa sürdü. Zira kendisinin Kocaeli sancağına tayin edilmesi söz konusuydu. Bâbüâli, uzun süredir mütesellim eliyle yönetilen Kocaeli sancağında işlerin yolunda gitmediğinin farkındaydı. Ayrıca donanmanın ihtiyacı olan kerestenin ciddi bir miktarı da bu bölgeden tedarik edilmekteydi. Bu surette Kocaeli sancağının sevk ve idaresinin mütesellimden ziyade görev mahallinde bulunacak bir mutasarrıf tarafından yapılması elzemdi. Bu bağlamda Köse Mustafa Paşa, 1792 yılı başında Kocaeli sancağında mutasarrıf olarak görevlendirildi.⁵⁵ Kocaeli mutasarrıflığı sonrasında ise Tersane-i Âmire içinde çeşitli görevlerde bulundu. Köse Mustafa Paşa'nın yeniden taşrada bir göreve tayini, Pazvandoğlu Osman'ın 1798 yılındaki isyanıyla oldu. Vidin'deki isyanı bastırmak için vücuda getirilen orduda görevli Tırhala mutasarrıfı Osman Paşa'nın asilerle mücadele sırasında hayatını

⁴² Mustafa Nuri Paşa, *Netayicül Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C. 3-4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 199.

⁴³ BOA, AE, SSLM. III, 223/13040.

⁴⁴ BOA, C. BH, 173/8154.

⁴⁵ BOA, HAT, 1398/56214.

⁴⁶ BOA, HAT, 192/9350.

⁴⁷ BOA, HAT, 267/15608.

⁴⁸ BOA, HAT, 1397/56037.

⁴⁹ BOA, HAT, 1395/55927.

⁵⁰ BOA, HAT, 179/7996.

⁵¹ BOA, HAT, 201/10285.

⁵² BOA, HAT, 198/10012.

⁵³ BOA, HAT, 212/11512.

⁵⁴ BOA, HAT, 209/11135; HAT, 209/11143; HAT, 208/11079.

⁵⁵ BOA, HAT, 1402/56589; HAT, 198/10014; D.BŞM.MHF,94/21.

kaybetmesi ile Tırhala sancağı boşa çıktı⁵⁶ Böylelikle Tırhala mutasarrıflığı, Çatalcalı Ali Paşa'nın maiyetinde bulunduğu dönemden beri bölgeyi iyi tanıyan Köse Mustafa Paşa uhdesine havale edildi.⁵⁷

2.2 İskenderiye Harekâtı

2.2.1 Sefere Hazırlık ve Ebukır Çıkarması

Köse Mustafa Paşa, Akdeniz'i, donanmayı ve deniz aşırı bölgede askerî harekâtı yakından bilen ve bu konularda tecrübeli bir figürdü. Özellikle devlet hayatının önemli bir kısmı Akdeniz ya da Akdeniz'e kıyısı olan mahallerde geçmişti. Her ne kadar Akdeniz donanmasındaki başbuğluk vazifesi umulduğu gibi sona ermesine de görevde olduğu süre içinde mühim işler yapmıştı. Bu bakımdan Köse Mustafa Paşa'nın İskenderiye'ye yapılacak çıkarmanın seraskeri olarak görevlendirilmesi, geçmiş hizmetleri göz önünde tutulduğunda makul bir karardı. Öte taraftan Köse Mustafa Paşa, Mart 1799 tarihinde Seyid Ali Paşa'nın idamıyla boşalan Anadolu Valiliği'ne getirildi.⁵⁸ Böylelikle Tırhala'dan Anadolu'ya geçen Köse Mustafa Paşa, İskenderiye'ye yapılacak harekâtın hazırlıklarını burada devam ettirdi. Harekât için Köse Mustafa Paşa'nın oldukça yüklü bir meblağa ihtiyacı bulunmaktaydı. Bu doğrultuda Bâbiâli'de yapılan çalışmalar çerçevesinde Köse Mustafa Paşa'ya yüz elli bin kuruş tutarında altın gönderilmesi uygun görüldü. Ayrıca elli bin kuruş değerinde altının da Köse Mustafa Paşa'nın nüzul eminine ulaştırılması o an için yeterli bulunmaktaydı. Ancak Köse Mustafa Paşa'nın bu gönderilen miktardan çok daha fazlasına ihtiyaç duyduğu bir gerçektir. Nitekim bu noktada III. Selim'in de Köse Mustafa Paşa'dan farklı düşünmediği açıktır. Zira III. Selim, Köse Mustafa Paşa için düşünülen yüz elli bin kuruşu iki katına çıkararak üç yüz bin kuruş gönderilmesi talimatını verdi. Bunun yanında Köse Mustafa Paşa'nın nüzul eminine verilen elli bin kuruşluk desteğin de yine iki katına çıkarılmasını tekrarladı. Ancak Köse Mustafa Paşa'ya ifade edilen miktarın seferiye akçesinden gönderilmesi mevcut ekonomik durum göz önüne alındığında pek mümkün görünmemekteydi. Bu noktada III. Selim yaşanan problemin çözümü için yeniden devreye girerek, Köse Mustafa Paşa'ya toplamda gönderilecek olan dört yüz bin kuruşluk altının İrâd-ı Cedîd hazinesinden karşılanması talimatını verdi.⁵⁹ Bâbiâli, ayrıca sefer-i imdâdiye ile Anadolu'daki eyaletlerden Köse Mustafa Paşa'ya kaynak oluşturmaya gayret etmekteydi.⁶⁰

Bâbiâli, İskenderiye ordusu için mali kaynak oluşturmaya devam ederken aynı zamanda Köse Mustafa Paşa'nın birliklerini de kuvvetlendirme gayreti içindeydi. Bu bağlamda İskenderiye'ye gidecek olan askerî birliklerin nitelikli olması için titizlikle hareket ediliyordu. Nitekim İstanbul'da silahlı alınarak sekban ağalarına yirmi beşer, alemdarlara on beşer ve nefere de on ikişer akçe ödeme karşılığında bin iki yüz asker toplandı.⁶¹ Toplanan bu askerlerin Köse Mustafa Paşa maiyetine ulaştırılması için gemilerin bakım ve onarım işlemleri de hızlandırıldı. Bu çerçevede Tersane-i Âmire'de yoğun bir çalışma yapılmaktaydı.⁶² Bu sırada çeşitli mahallerden Köse Mustafa Paşa maiyetine katılacak birlikler de yavaş yavaş toparlanıyordu. Bu noktada çoğunluğu Anadolu eyaletleri olmak üzere muhtelif bölgelerde açılan bayraklarda silahlı alınarak kişilerin sayıları günden güne artıyordu. Bu surette Denizli, Menteşe, Suğla, Teke, Sarıgöl, İzmir, Selanik, Çeşme, Soma, Fethiye ve farklı bölgelerden toplanan birlikler, Serasker Köse Mustafa Paşa'nın maiyetine ulaşmaya başladı.⁶³ Aynı zamanda Köse Mustafa Paşa da maiyeti için açtığı bayraklarla birliklerini kuvvetlendirmeye devam ediyordu.⁶⁴ Askerin işi için de Kuşadası'ndan peksimet gönderilecekti.⁶⁵ Köse Mustafa Paşa, askerî hazırlıkların yanında İskenderiye'de bulunan Fransız birlikleri hakkında da istihbarat topluyordu. Nitekim yaptığı çalışma çerçevesinde İskenderiye'de dört bin Fransız askerinin bulunduğu bilgisini aldı.⁶⁶ Dahası Fransızlar, İskenderiye'yi bir yıl içinde oldukça iyi tahkim etmişti. Kentin savunması için yüzlerce toptan oluşan bir savunma hattı kurulmuştu. Bu sebeple donanmanın doğrudan İskenderiye'ye bir çıkarma yapması oldukça riskliydi. Bundan dolayı Köse Mustafa Paşa, çıkarma harekâtını İskenderiye yerine Ebukır'dan yapılmasını uygun gördü.⁶⁷ Çıkarma noktası da belirlendikten sonra donanmanın hareketi için bir engel kalmadı. Zira Temmuz ayına kadar İskenderiye'ye hareket edecek olan birlikler toplanmış, lojistik bakımdan ihtiyaç duyulan malzeme ve mühimmatın temini tamamlanmış ve en önemlisi bölgedeki Fransız birliklerinin durumu açık bir şekilde öğrenilmişti. Bâbiâli ise son olarak Köse Mustafa Paşa'ya İskenderiye önünde bulunan İngiliz

⁵⁶ BOA, HAT, 52/2424.

⁵⁷ BOA, C. AS, 874/37491.

⁵⁸ BOA, AE, SSLM, III, 130/7923.

⁵⁹ BOA, HAT, 270/15782.

⁶⁰ BOA, C. AS, 96/4368.

⁶¹ BOA, HAT, 270/15790.

⁶² BOA, HAT, 270/15795.

⁶³ BOA, HAT, 159/6638-B; C. AS, 959/41713; C. AS, 130/5780; C. AS, 737/30951; C. AS, 231/9788; C. AS, 802/33999; C. AS, 782/33106; C. AS, 90/4141; AE, SSLM, III, 399/23004.

⁶⁴ BOA, C. AS, 85/3975.

⁶⁵ BOA, C. AS, 29/1307.

⁶⁶ BOA, TSMA, 731/55.

⁶⁷ BOA, TSMA, 428/43.

MISIR'DA FRANSA'YA KARŞI İLK ASKERİ EYLEM: İSKENDERİYE HAREKÂTI VE KÖSE MUSTAFA PAŞA (1799)

donanmasıyla ortak hareket etme talimatını veriyordu. Zira müşterek hareketin İskenderiye'de bulunan Fransız kuvvetlerini süratli bir şekilde ortadan kaldıracakı düşüncesindeydi.⁶⁸

Köse Mustafa Paşa, İskenderiye ordusunun tüm hazırlıklarını tamamlayarak harekete geçti. Bu bağlamda Osmanlı donanması 10 Temmuz 1799 tarihinde Finike'den demir aldı. İskenderiye'ye hareket eden Köse Mustafa Paşa'nın donanması, Akdeniz ve İngiliz donanmalarıyla birlikte yaklaşık seksen parçalık bir deniz kuvveti oluşturuyordu. Köse Mustafa Paşa, müşterek hareketle 13 Temmuz 1799 tarihinde İskenderiye'nin doğusunda kalan Ebukır'a ulaştı. Nitekim bu bölge bir yıl önce Napolyon Bonapart'ın da Mısır'a çıkarma yaptığı ilk sahaydı. Bu bakımdan Fransızlar, Ebukır'ın ne denli önemli bir bölge olduğunun farkındaydı. Bu sebeple Ebukır Kalesi iyi bir şekilde tahkim edilmişti. Ayrıca kaleyi cepheden gören noktaya tabya inşa etmek suretiyle Ebukır savunması kuvvetlendirilmişti. Köse Mustafa Paşa, Ebukır önünde demirlemiş donanmayla tüm bunların farkındaydı. Bu sebeple karaya asker çıkarma eylemi için aceleci davranılmadı. Bunun yerine dört gün süreyle Ebukır'daki Fransız savunması incelendi. Böylece Ebukır Kalesi'nde elli, kale önündeki tabyada ise dört yüz elli Fransız askerinin konuşlandığı anlaşıldı. Bu durum Fransız kuvvetlerinin kale savunmasından ziyade sahil hattını tutmak istediği gösteriyordu. Bu gözlemlerin ardından Köse Mustafa Paşa, 17 Temmuz 1799 tarihinde çıkarma harekâtına başladı. Çıkarma harekâtı için Ebukır kale ve tabyasının top menziline çıkıldı. Ayrıca Ebukır Kalesi'ne üç şalope iki de korvet gönderilerek tabya ve kale ateş altına alındı. Bununla birlikte Reşid ya da Nil üzerinden Ebukır'a destek gelmemesi için Akdeniz ve Nil Nehri'nin bulunduğu boğaza şalopelerden oluşan ufak bir filo gönderildi. Bu çerçevede Ebukır'a yapılan çıkarmanın güvenliği sağlanmış oldu. Köse Mustafa Paşa, askerinin karaya çıkmasıyla vakit kaybetmeden Ebukır Kalesi'ne doğru yürüyüş emri verdi. Bu emirle kaleye doğru ilerleyen birlikler, denizden donanma ateşiyle de desteklenerek Fransız tabyasına taarruz başlattı. Ebukır savunmasını ağırlıklı olarak kale önündeki tabyada kurgulayan Fransız birlikleri hem donanmadan hem de karadan yapılan isabetli top atışlarıyla yıpratıldı. Nitekim yoğun ateş altında kalan Fransız kuvvetleri, Osmanlı piyadesinin hücumuna dokuz saat direnebildi. Tabyada bulunan Fransız askerinin dağılmasıyla birlikte kaledeki askerinin direnme ihtimali kalmadı. Bu sebeple Ebukır Kalesi, Köse Mustafa Paşa'ya vire ile teslim oldu. Muharebede Köse Mustafa Paşa'nın birliklerinde az bir kayıp olurken kale ve tabyada bulunan Fransız askerleri tamamıyla esir edildi. Kalede bulunan on sekiz top ve iki havanda ele geçirildi.⁶⁹

Köse Mustafa Paşa, kalenin ele geçirilmesinden sonra bölge savunmasını kuvvetlendirmeye dair geniş kapsamlı bir keşif yaptı. Ardından Ebukır savunmasını güçlendirmek için kalenin güney tarafına bakan Kumtepe mahallinde toplardan oluşan bir savunma zinciri oluşturdu. Ancak Köse Mustafa Paşa, elindeki asker ve mühimmatla sahil hattını koruyamayacağı fikrindeydi. Bu sebeple Bâbiâli'ye; İskenderiye, Ebukır ve Reşid kıyı hattını savunabilmesi için yirmi bin kişiye ihtiyaç duyduğunu bildirdi.⁷⁰ Bâbiâli, Köse Mustafa Paşa'nın Ebukır'ı ele geçirmesinden oldukça memnundu. Nitekim Paşa'nın taleplerini karşılayabilmek için vakit kaybetmeden İzmir, İçel ve İskenderiye'ye yakın bölgelerden asker ulaştırılmasına dair emir gönderildi.⁷¹ Bu sırada Köse Mustafa Paşa, İskenderiye'de bulunan Türk uşağı askerleriyle de irtibat halindeydi. Nitekim İskenderiye'ye hareket edildiği takdirde şehrin içinden de bir destek bulmayı umut ediyordu. Bu noktada yapılan görüşmeler çerçevesinde Köse Mustafa Paşa'nın İskenderiye'ye doğru yürüyüşe geçtiği an yaklaşık bin kişilik Türk uşağı kuvveti, şehrin içinden Fransız kuvvetlerine karşı harekete geçecekti.⁷² Böylece İskenderiye'deki Fransız birlikleri iki ateş arasında bırakılacaktı.

2.2.2 Zaferden Mağlubiyete: Harekâtın Sonu

Köse Mustafa Paşa, Ebukır Kalesi'ni ele geçirdiği sırada Mısır'daki Fransız kuvvetleri komutanı Napolyon Bonapart Kahire'de bulunmaktaydı. Nitekim Suriye'ye doğru Mart 1799 da başladığı yürüyüş, 20 Mayıs 1799'da Akka'da kesilmiş ve sayıları sekiz bine kadar düşen ordusuyla Haziran 1799'da Kahire'ye dönmüştü.⁷³ Köse Mustafa Paşa'nın Ebukır'ı ele geçirdiği haberini aldığı anda ise Kahire civarında Kölemen lideri Murad Bey'i takip etmekteydi.⁷⁴ Haber sonrasında Kahire'ye dönerek birliklerini bir düzen içine koydu. Bunun yanında Mısır geneline bildiri göndererek; Köse Mustafa Paşa ile gelen Osmanlı askerinin gayrimüslimler ile ittifak halinde olduğu ve bunun İslam'da yeri olmadığına dair propaganda yapmaktaydı. Zira aynı dönem Köse Mustafa Paşa da Mısır geneline bildiriler gönderip, Fransız kuvvetlerine karşı yerel halkı ayaklandırmaya çalışıyordu. Bu çerçevede Köse Mustafa Paşa ve Napolyon Bonapart arasında ilk olarak bildiri mücadelesi kendini gösterdi.⁷⁵ Napolyon Bonapart, Kahire'deki propagandanın akabinde Ebukır'daki Osmanlı birliklerine doğru harekete geçti.

⁶⁸ BAO, C. AS, 962/41837; HAT, 266/15497.

⁶⁹ BOA, HAT, 159/6648; HAT, 240/13479; TSMA, 731/55; Darendeli İzzet Hasan Efendi, *Ziyaname Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyon'a Karşı Mısır Seferi*, haz. M. İlkin Erkutun, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 70; Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l Âsâr ve Haka'iku'l Ahbâr*, haz. Hüseyin Sarıkaya, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017, s. 382-383.

⁷⁰ BOA, HAT, 153/6432.

⁷¹ BOA, C. AS, 31/1405; HAT, 271/15900.

⁷² BOA, TSMA, 731/55.

⁷³ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilifer Epeçli, C. 6, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s.613-614.

⁷⁴ Victorian Vault, *Bourriennes Memours of Napoleon Bonaparte*, Ed. W. C. Armstrong, Hartford 1851, s. 97.

⁷⁵ Cevdet Paşa, *age*, s. 39-40; Charles Macfarlane, *age*, s. 144.

Bu doğrultuda Fransız birlikleri, Nil Nehri'nden Rahmaniye'ye geldi ve 22 Temmuz tarihinde İskenderiye'ye ulaştı. Napolyon Bonapart, Köse Mustafa Paşa'nın mevcut durumuyla ilgili bilgi için aynı gün elli kişilik süvari grubunu Ebukır'a gönderdi. Ebukır'a gelen Fransız süvarisi, kale ve metrisler etrafında keşif gezisi yaptı. Bu sırada metrislerden yapılan atışlardan dolayı geri çekilen Fransız süvarisi İskenderiye'ye döndü. İki gün sonra kırk kişilik başka bir süvari grubu tekrardan Ebukır önüne geldi ve bölgede keşif gezisi yaptı. Esasında Fransız süvarisinin bu hareketi hem keşif hem de Napolyon Bonapart'ın bir stratejisiydi. Nitekim Fransız süvarisinin Ebukır Kalesi yakınına gelip geri çekilmesi, metrislerde savunma pozisyonunda bulunan Osmanlı birlikleri için bir tehdit unsuru oluşturmuyordu. Bu şekilde tabya ve metriste bulunan Osmanlı birlikleri, Fransız askerinin tehditkâr olmayan bu durumuna alışıyordu. Dahası mevcut durum Fransız askerinin taarruz edemeyeceği düşüncesini ortaya çıkararak, Osmanlı birlikleri arasında da bir rehavete yol açıyordu. Bu husus ise Napolyon Bonapart'ın başlatacağı genel taarruz için Fransız birliklerini oldukça avantajlı bir duruma getiriyordu. Bu çerçevede Napolyon Bonapart, 25 Temmuz günü beş altı bin civarı kuvvetle İskenderiye'den Ebukır'a geldi. O sırada tabya ve metrislerde bulunan Osmanlı birlikleri, Ebukır'a gelen öncü Fransız süvari birliğini daha öncekiler gibi keşif hareketi olarak düşündü. Ancak kısa sürede Fransız birliklerinin keşif için gelmediği anlaşıldı. Köse Mustafa Paşa, birliklerini savaş pozisyonuna alırken Fransız süvari komutanı General Murat, vakit kaybetmeden bin kişiden oluşan süvari gücüyle taarruza geçti. Osmanlı metrislerinin sağ kanadından başlatılan taarruz ve aynı zamanda Napolyon Bonapart'ın metrislerin sol kanadını yoğun top atışı altına almasıyla daha da şiddetini arttırdı. Köse Mustafa Paşa'nın birlikleri içindeki ilk çözümlenme bu sırada yaşandı. General Murat ve Fransız süvarisinin metrislerin ardına geçmeyi başarması, Osmanlı askeri içinde genel bir panik havası oluşturdu. Köse Mustafa Paşa, yaşanan bozgunu Levend Çiftliği askerinin hücumuyla durdurmaya çalıştı. Ancak Fransız topçusunun yoğun ve isabetli atışı ile süvarinin başarılı hücumu Ebukır'da bulunan tüm birlikleri dağıttı. Bu sırada Köse Mustafa Paşa ise metrisin dışında yirmi kişilik muhafız grubuyla muharebeye devam etmekteydi. Ancak kısa sürede yaşanan panik havası kendi muhafızlarını da sardı. Muharebe sırasında Köse Mustafa Paşa'nın muhafızları da firar etti ve Paşa, metris üzerinde tek başına kaldı. Bu sırada Köse Mustafa Paşa muharebe ederek metrislerden tabyaya doğru çekilme niyetindeydi. O sırada bir kılıç darbesiyle sağ el işaret parmağı kopmuş ve ardından gelen bir kurşun sağ eline isabet etmişti. Tabyada yanına gelen üç asker ile Ebukır Kalesi önünde bulunan bir eve girdi. O sırada kendisini takip eden Fransız askeri de evi ateş altına aldı. Köse Mustafa Paşa'nın yanında bulunan askerler, Paşa'nın da izniyle içeride Serasker Paşa'nın bulunduğunu bildirdi. Bu şekilde Fransız askeri eve girerek Köse Mustafa Paşa'yı teslim aldı.⁷⁶

Ebukır Kalesi önünde yaşanan bozgun tüm birlikleri kısa sürede etkiledi. Tabya ve metrislerden firar eden askerin üç yüz kadarı açıkta demirlemiş olan donanmaya kaçmak için çalıştı. Köse Mustafa Paşa'nın kethüdası İsmail Ağa, hazinedarı Ali Ağa ve Paşa'nın oğlu Yahya Bey ise yaklaşık dört bin askerle kaleye kapandı. Ancak Osmanlı birliklerinin panik halinde kaleye çekilmesi büyük bir izdihama sebep oldu. Bu durum Fransız süvarisi için kale kapısının önündeki askeri kolay bir hedef yapmaktaydı. Nitekim kale önünde yaşanan kaos Osmanlı birliklerinin kaybını arttıran temel sebeplerden biriydi. Ebukır'daki muharebe iki saat kadar sürdü ve General Murat'ın süvari birlikleri savaşın kaderine doğrudan etki etti. Napolyon Bonapart, savaş sonunda ele geçirilen otuz iki toptan İngiliz yapımı olan iki adet sahra topunun üzerine zaferin mimarı olarak General Murat'ın adını kazıttı.⁷⁷ Ele geçirilen Köse Mustafa Paşa ise Ebukır'ın batısında Harmanlık adlı mevkiide karargâh kurmuş olan Napolyon Bonapart'ın yanına getirildi. Köse Mustafa Paşa ve Napolyon Bonapart arasında ilk görüşmede konu; Ebukır Savaşı'ndan ziyade Mısır'daki Fransız kuvvetlerinin varlığıydı. Nitekim Köse Mustafa Paşa, Napolyon Bonapart'ın Mısır'daki macerasını akıl dışı olmakla itham etmekteydi. Napolyon Bonapart ise Fransız ordusunun Mısır'a III. Selim'in fermanıyla geldiğini iddia etti. Buna karşılık Köse Mustafa Paşa, Fransız kuvvetleriyle savaşması için III. Selim'den gelen fermanlar olduğunu söyleyip, Napolyon Bonapart'ın elinde olduğunu iddia ettiği fermanı görmek istedi. Napolyon Bonapart ise fermanın Kahire'de olduğunu, döndüklerinde kendisine göstereceğini ifade ederek Köse Mustafa Paşa'yı Rahmaniye'ye gönderdi.⁷⁸ Bu sırada Napolyon Bonapart, Ebukır Kalesi'nde kuşatma altına alınan birliklere bir mektup göndererek teslim olmalarını istedi. Kalede bulunan birlikler ise vakit kazanmak için Fransızlardan iki gün süre talep etti. Bu sırada Ebukır açığında olan donanma ile irtibat kuruldu ve kaleyi savunmak için destek istendi. Bâbiâli, Ebukır Kalesi için ilk olarak Cezzar Ahmed Paşa'dan yardım ulaştırmasını istedi. Ebukır önündeki donanma kaptanı Abdülfettah Bey'i de Ebukır Kalesi'ne yardımcı organize etmesi için başbuğ tayin etti.⁷⁹ Cezzar Ahmed Paşa ise Ebukır'da yaşanan hezimetten doğrudan Köse Mustafa Paşa'yı ve başına buyruk tavırlarını sorumlu tutuyordu.⁸⁰ Bâbiâli, Cezzar Ahmed Paşa'dan bir yardım gelmeyeceğini tahmin etmekteydi. Bu sebeple İstanbul, Selanik ve İçel'den asker toplanıp, Ebukır'a gönderilmesi için harekete geçildi.⁸¹ Bu sırada Ebukır Kalesi'nde susuzluk günden güne büyüyen bir problemdi. Nitekim kaledeki asker susuzluğa daha fazla dayanamadı ve kuşatmanın dokuzuncu günü 3 Ağustos

⁷⁶ BOA, HAT, 240/13479; HAT, 159/6653; HAT, 164/6806; HAT, 164/6804.

⁷⁷ Andrew Hilliard, *Joachim Murat Marshal of France and King of Naples*, London 1911, s. 50

⁷⁸ BOA, HAT, 244/13739-A.

⁷⁹ BOA, C. AS, 1004/43920; HAT, 156/6524-H.

⁸⁰ BOA, HAT, 158/6585.

⁸¹ BOA, HAT, 156/6524.

MISIR'DA FRANSA'YA KARŞI İLK ASKERİ EYLEM: İSKENDERİYE HAREKÂTI VE KÖSE MUSTAFA PAŞA (1799)

tarihinde kale Fransız birliklerine teslim edildi. Kalede bulunan yaralı asker serbest bırakılırken, Köse Mustafa Paşa'nın oğlu Yahya Bey dâhil olmak üzere sağlıklı yedi yüz altmış asker Fransızlar tarafından esir alındı.⁸² Böylelikle büyük umutlarla ele geçirilen Ebukır Kalesi, sadece on sekiz gün gibi kısa bir süre sonra Osmanlı birliklerinin elinden çıktı.

2.2.3 Köse Mustafa Paşa'nın Esareti ve Ölümü

Köse Mustafa Paşa, Napolyon Bonapart ile Harmanlık'ta yaptığı görüşme sonrasında Rahmaniye'ye getirildi. Paşa, burada Ebukır Kalesi'nin akıbetini beklemeye başladı. Zira Napolyon Bonapart, Ebukır Kalesi ele geçirilmeden bölgeden ayrılmamakta kararlıydı. Bu sebeple kalenin ele geçirildiği 3 Ağustos tarihine kadar bölgede kaldı. Ebukır'ın düşmesinden sonra İskenderiye'ye dönen Napolyon Bonapart, 6 Ağustos tarihinde Rahmaniye'ye geldi. Bu sırada Ebukır Kalesi'nde esir edilen Köse Mustafa Paşa'nın oğlu Yahya Bey de Rahmaniye'ye getirildi. Kafile Rahmaniye'den Nil yoluyla harekete geçerek Kahire'ye ulaştı. Köse Mustafa Paşa'nın konaklaması için Gize'de Kölemen lideri Murad Bey'in konağı tahsis edildi.⁸³ Bu sırada Fransız ordusunun komutasında da önemli değişimler oldu. Mısır'da Fransız kuvvetlerinin komutanı olan Napolyon Bonapart, tüm yetkilerini General Kleber'e devretti ve Ağustos 1799'da Fransa'ya döndü.⁸⁴ Mısır'da komutayı devralan General Kleber'in temel amacı Köse Mustafa Paşa'yı kullanarak bir barış yapmaktı. Bu konu üzerinde ikili arasında birtakım görüşmeler de oluyordu. Nitekim bu görüşmelerden birinde Köse Mustafa Paşa, Napolyon Bonapart'ın iddia ettiği fermanın hala kendisine gösterilmediğini ifade etti. General Kleber ise ilgili fermanın Napolyon Bonapart da olduğunu söyledi. Böylelikle Köse Mustafa Paşa'nın ısrarlı talebi boşa çıkmış oluyordu. Görüşmelerde Kleber, Fransız kuvvetlerinin Mısır'da kalmasını İngiltere'ye mâl ediyordu. Zira General Kleber, Napolyon Bonapart gibi Kölemen sorunu ortadan kaldırıldığında Fransız ordusunun Mısır'dan geri çekileceğini iddia ediyordu. Ancak Kleber'e göre İngilizler'in Ebukır'da Fransız donanmasını yakması tüm planları değiştirmişti. General Kleber, bu çerçevede iki ülke arasında yaşanan tüm hadiselerin geçmişte kaldığına atıf yapıp, yeni bir sayfa açmak istediğini ifade etmekteydi. Bu minvalde Köse Mustafa Paşa'nın tavrını yumuşatmak ve aynı zamanda Mısır'a yaklaşan Sadrazam Yusuf Ziya Paşa ile makul bir tahliye anlaşması yapmak istiyordu. Bu doğrultuda Köse Mustafa Paşa'nın General Kleber'e desteği önemliydi.⁸⁵

Köse Mustafa Paşa, Gize'de bulunduğu dönem bir esirden ziyade Osmanlı Devleti ve Fransa arasında sulhun sağlanması için çaba gösteren bir karakter oldu. Bu doğrultuda yeni bir muharebeye gerek kalmadan Fransızlar'ın Mısır'ı tahliye etmesi için yoğun mesai harcadı. Aralık ayının son günlerinde Fransız murahhasların Dimyad'da İngiliz Amiral Sidney Smith ve Gazze'de Yusuf Ziya Paşa ile tahliye görüşmelerini sürdürmesini destekledi. Fransız murahhaslar Yusuf Ziya Paşa'nın karargâhına ulaşana kadar Osmanlı ordusunun Ariş Kalesi'ni ele geçirmesi, Kahire'de bir krize sebep oldu. General Kleber'in, murahhasların geri dönmesini beklemeden tahliye görüşmelerini bitirme fikri içinde olması krizi daha da büyüttü. Ancak Köse Mustafa Paşa'nın General Kleber'e soğukkanlı davranmasını tavsiye etmesi ve bunda da başarılı olması yaşanan durumun kontrolden çıkmasını engelledi.⁸⁶ Bu şekilde diyalog kanallarını açık tutmayı başardı. Sadrazam Yusuf Ziya Paşa, tahliye görüşmeleri sırasında Köse Mustafa Paşa'nın mali durumuyla da ilgilenmekteydi. Her ne kadar gerek Napolyon Bonapart gerekse General Kleber tarafından iyi şartlarda konuk edilse de Köse Mustafa Paşa'nın mali durumu devletin sorumluluğunda olmalıydı. Bu bağlamda Kahire'ye gelen elçiler vasıtasıyla Köse Mustafa Paşa'ya kıyafet ve bin adet zer-i mahbûb altın para gönderildi.⁸⁷ Dahası Yusuf Ziya Paşa'nın Köse Mustafa Paşa hakkındaki düşüncesi sadece para ve kıyafetten ibaret değildi. Zira Osmanlı Devleti'nin seraskeri olarak Mısır'a çıkmış bir vezirin Fransızlar elinde esir olması kabul edilebilir değildi. Bu noktada Köse Mustafa Paşa'nın bir yol bulunarak esareti sona erdirilmeliydi. Kaldı ki İngiliz hükümetinin yapılan tahliye anlaşmasını kabul etmemesi, Osmanlı, İngiltere ve Fransa arasında silahların yeniden devreye girmesine sebep oldu.⁸⁸ Bu haliyle Köse Mustafa Paşa'nın Kahire'den serbest bırakılması söz konusu değildi. Ancak Haziran 1800 de Köse Mustafa Paşa'nın serbest kalmasına olanak sağlayacak başka bir karakter Yusuf Ziya Paşa'nın karargâhına geldi. Karagâha gelen kişi General Kleber'in başyaveri Mösyö Budu idi. Yusuf Ziya Paşa'ya General Kleber'den bir mektup getiren Mösyö Budu, mektup teslimi sonrasında karargâhta alıkonuldu. Mösyö Budu, General Kleber'in yakın adamlarından olduğu için Fransız karargâhı adına değerli bir isimdi. Bu bağlamda Köse Mustafa Paşa'nın serbest bırakılması için iyi bir takas unsuru olabilirdi. Bu minvalde Osmanlı karargâhında Köse Mustafa Paşa ve Mösyö Budu'nun takas edilmesi düşüncesine yoğunlaşıldı. Bu sırada 14 Haziran 1800'de General Kleber'in suikast sonucu öldürülmesi taraflar arasında iletişimi bir müddet kesmiş olsa da bu kısa süreli oldu.⁸⁹ Nitekim General Kleber'in hayatını kaybetmesinin ardından Mısır'daki Fransız birliklerinin komutanı olan General

⁸² BOA, HAT 240-13479; BOA, HAT, 156/6524-B; HAT, 157/6574.

⁸³ BOA, HAT 240-13479.

⁸⁴ Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri*, TTK, Ankara 2016, s. 78

⁸⁵ BOA, HAT-244/13739-A

⁸⁶ BOA, TSMA, 674/16.

⁸⁷ BOA, HAT, 240/13452; HAT, 241/13497.

⁸⁸ Soysal, *age*, s 294.

⁸⁹ Darendeli Hasan İzzet Efendi, *age*, s. 182.

Menou ve İskenderiye'deki General Lannes ile yapılan görüşmeler çerçevesinde esir takasında anlaşmaya varıldı. İngiliz Amiral Sidney Smith'in de aracılığıyla Köse Mustafa Paşa ve Mösyö Budu'nun karşılıklı değiştirilmesi kararlaştırıldı. Bu doğrultuda Köse Mustafa Paşa, Kahire'den Dimyad'a gönderildi. Esirlerin değişimi Dimyad ve İskenderiye'de yapılacaktı. Anlaşmaya göre Köse Mustafa Paşa, Dimyad'da Osmanlı donanmasına teslim edilecek, Mösyö Budu ise Dimyad'dan İskenderiye'ye gönderilecekti. Ancak esir değişimi umulduğu gibi gerçekleşmedi. Zira Köse Mustafa Paşa, 28 Haziran 1800 tarihinde esir değişimi için getirilmiş olduğu Dimyad'da ani bir şekilde hayatını kaybetti.⁹⁰ Köse Mustafa Paşa'nın ani bir şekilde vefatıyla Fransız karargâhı bir başka Osmanlı esiriyle Budu'yu takas teklifinde bulundu ve bu teklif kabul edildi. Böylelikle Köse Mustafa Paşa'nın Temmuz 1799'da Ebukır'da başlayan Mısır serüveni, Haziran 1800'de Dimyad'da sona erdi.

SONUÇ

Köse Mustafa Paşa, 18. yüzyılın son döneminde adından söz ettiren bir Osmanlı veziridir. Doğumu ve hayatının ilk yılları hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Yüzyılın son çeyreğinde özellikle İnebahtı, Ağriboz ve Anabolu gibi mahallerde göstermiş olduğu hizmet ve liyakat onun daha mühim vazifeler üstlenmesinin yolunu açmıştır. 1787-1792 Osmanlı-Rus/Avusturya savaşı gibi kritik bir dönemde Osmanlı Devleti'nin Akdeniz donanmasına başbuğ tayin edilmesi bunun bir göstergesidir. Ancak gerek Osmanlı Devleti'nin gerekse Köse Mustafa Paşa'nın kaderini temelden etkileyen faktör Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı işgali olmuştur. Fransa'nın büyük emellerle başlattığı işgal girişimi, Cezzar Ahmed Paşa tarafından Akka'da başarısızlığa uğratıldı. Bâbîâlî, Fransa'nın bu başarısızlığını topyekûn bir hezimetle dönüştürmek için Mısır üzerinde birden fazla plan geliştirdi. Bu planlardan kilit mahiyetinde olan ise kuşkusuz İskenderiye'ye yapılacak bir harekât olacaktı. Nitekim zayıflamış bir şekilde Kahire'ye çekilen Fransız kuvvetlerinin dünya ile teması İskenderiye üzerinden olmaktaydı. Bu bakımdan İskenderiye'nin geri alınması, Fransız güçlerinin Mısır'da hapsolmesi anlamına gelmekteydi. Bâbîâlî, bu sebeple İskenderiye'ye yapılacak bir askerî harekât için mahir bir serdar aradı. Bu isim ise o an Tırhala mutasarrıfı olarak görevini ifa eden Köse Mustafa Paşa oldu. Köse Mustafa Paşa'nın bu göreve seçilmesindeki en büyük etken, Akdeniz ile donanmayı iyi tanınması ve denizaşırı bölgede askerî harekât icra etme becerisiydi. Bu minvalde altı ay gibi bir zaman diliminde hazırlıklar tamamlandı ve Osmanlı birlikleri 10 Temmuz 1799'da Finike'den hareket etti. Ordunun nihai hedefi İskenderiye olmakla birlikte kente denizden bir çıkarma yapmanın zorluğu kısa sürede kavrandı. Bu sebeple çıkarmanın hedefi İskenderiye doğusundaki Ebukır oldu. Köse Mustafa Paşa, Ebukır sahiline 17 Temmuz günü başarılı bir çıkarma harekâtı yaptı. Ebukır'da bulunan Fransız kuvvetleri çıkarma yapan Osmanlı ordusu karşısında çok daha ufak bir kuvvet olmasına rağmen Osmanlı ordusu Ebukır Kalesi'ni dokuz buçuk saatlik bir muharebe sonrasında teslim alabildi. Aslında bu durum yakın gelecekte yaşanacak olan hezimetin de habercisiydi. Nitekim 25 Temmuz günü Ebukır önüne gelen Napolyon Bonapart, günlerdir metrislerde savunma pozisyonunda konuşlanmış olan Osmanlı birliklerini sadece iki saat gibi kısa sürede hezimetle uğrattı ve Köse Mustafa Paşa'yı da esir etti.

Bu mağlubiyetin birden fazla sebebi vardı. Bunlardan en mühimi Ebukır'a çıkan birliklere gerek askerî gerekse mühimmat desteğinin eksikliğiydi. Nitekim Ebukır'a çıkan ordunun İskenderiye, Ebukır ve Reşid hattını ele geçirip, muhafaza edecek donanımdan yoksun olduğu ortadaydı. Bu bağlamda Köse Mustafa Paşa'nın talep ettiği destek zamanında sağlanamadı. Bundan dolayı Ebukır'daki birlikler buldukları konumdan hareket edemedi ve Ebukır sahilinde kaldı. İkinci olarak İskenderiye harekâtı müstakil bir askerî harekât değildi. Zira Köse Mustafa Paşa kuvvetlerinin temel amacı Mısır Seraskeri Cezzar Ahmed Paşa ile koordineli hareket etmektir. Ancak bu husus gerçekleşemedi. Mısır ve İskenderiye seraskerlerinin arasındaki koordinasyon eksikliği ve Kahire'ye doğru bir harekâtın olmayışı, Ebukır'a çıkarma yapan birlikleri Mısır'da yalnız bıraktı. Bu noktada Napolyon Bonapart'ın kısa sürede Ebukır'a ulaşması, Osmanlı birliklerini dezavantajlı bir pozisyona soktu. Ancak Ebukır muharebesinin hezimetle varan şekilde sonuçlanmasının en önemli sebebi; Cevdet Paşa'nın da belirttiği gibi Osmanlı askerinin eğitim noktasında olan eksikliğiydi. Zira Ebukır Muharebesi, talimli askerinin önemini ve Nizâm-ı Cedîd uygulamalarının ne derece doğru olduğunu ortaya koyuyordu. Diğer taraftan Köse Mustafa Paşa'nın harekâtı, Mısır'da Napolyon Bonapart için sonun başlangıcıydı. Nitekim bu harekât, Osmanlı Devleti'nin Mısır için kararlılığını ortaya koymaktaydı. Kaldı ki bu husus, ikili görüşmelerde Köse Mustafa Paşa tarafından Napolyon Bonapart'a birçok defa ifade edildi. Netice olarak Ebukır harekâtı, Fransa'nın Mısır politikasının iflasını gösterirken, Osmanlı Devleti açısından da Nizâm-ı Cedîd kapsamındaki reformlar üzerinde ne denli ciddi durulması gerektiğini ortaya çıkardı.

⁹⁰ BOA, HAT, 156/6520-D; HAT, 156/6520-H; HAT, 156/6520-K; HAT, 156/6520-M; HAT, 156/6520-N; HAT, 156/6520-P.

**MISIR'DA FRANSA'YA KARŞI İLK ASKERİ EYLEM: İSKENDERİYE HAREKÂTI VE KÖSE
MUSTAFA PAŞA (1799)**

KAYNAKÇA

1-Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

Ali Emiri Tasnifi (AE)

Sultan Selim III (SSLM III)

223/13040, 399/23004, 130/7923.

Bab-ı Defteri Baş Muhasebe Muhallefat, (D.BŞM.MHF)

94/21.

Cevdet Tasnifi

Askeriye (C. AS)

90/4141, 782/33106, 802/33999, 231/9788, 737/30951, 31/1405, 29/1307, 1004/43920, 962/41837, 85/3975, 130/5780, 96/4368, 959/41713, 874/37491, 924/39956, 978/4267, 902/3862, 952/41380.

Bahriye (C. BH)

173/8169, 173/8154, 27/1272, 195/9162.

Dahiliye (C. DH)

303/15136.

Hariciye (C. HR)

82/4061, 115/5729.

Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT)

34/1692, 241/13534, 168/7123, 241/13497, 240/13452, 156/6520-H, 156/6520-K, 156/6520-M, 156/6520-N, 156/6520-P, 240-13479, 156/6524, 158/6585, 164/6804, 164/6806, 159/6653, 240/13479, 266/15497, 240/13479, 159/6648, 271/15900, 153/6432, 270/15795, 270/15790, 270/15782, 212/11512, 52/2424, 198/10014, 208/11079, 198/10012, 201/10285, 209/11143, 1402/56589, 209/11135, 1399/56234, 179/7996, 1395/55927, 1397/56037, 267/15608, 192/9350, 1398/56214, 192/9388, 162/6747, 1385/54948, 142-5877-A, 156/6520-D, 244/13739-A, 240-13479, 157/6574, 156/6524-B, 156/6524-H, 244/13739-A, 159/6638-B, 191/9256.

Topkapı Sarayı Müze Arşivi (TSMA)

674/16, 731/55, 428/43, 731/55, 806/25, 806/23, 707/49, 791/66, 428/17.

2-Telif ve Kaynak Eserler

Ahmed Vasıf Efendi, Mehâsinü'l Âsâr ve Haka'ikul Ahbâr, haz. Hüseyin Sarıkaya, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017.

AKÇURA, Yusuf, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri*, TTK, Ankara 2016.

AKTEPE, M. Münir, "Çeşme Vak'ası", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, ss. 288-289.

Cabi Ömer Efendi, *Câbî Târihi (Tâih-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tahlîl ve Tenkidli Metin*, haz. Memet Ali Beyhan, TTK, Ankara 2013.

Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 6-7, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1891.

Çolak, Kamil, “Mısır’ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, C. 10, S. 2, 2008, ss. 148.

Darendeli İzzet Hasan Efendi, *Ziyaname Sadrazam Yusuf Ziya Paşa’nın Napolyon’a Karşı Mısır Seferi*, haz. M. İlkin Erkutun, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.

DRÉAULT, Edouard, *Napoleon’un Şark Siyaseti*, çev. Mehmed Fuad Köprülü, TTK, Ankara 2013.

DYKSTRA, Darrell, “The French Occupation of Egypt, 1798-1801”, *The Cambridge History of Egypt*, C. 2, Cambridge 1998, s. 120.

EMECEN, Feridun, “Cezzar Ahmed Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 7, TDV Yayınları, İstanbul 1993, ss. 516.

HİLLIARD, Andrew, *Joachim Murat Marshal of France and King of Naples*, London 1911.

JORGA, Nicolae, *Osmanlı Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, C. 5, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

KARAL, Enver Ziya, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1792-1802)*, İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1938.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. 5, TTK, Ankara 2011.

KARAL, Enver Ziya, *Selim III’ün Hatt-ı Humayunları*, TTK, Ankara 1999.

MACFARLANE, Charles, *Life of Napoleon Bonaparte*, George Routledge&Sons, London 1852.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C. 4, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Mustafa Nuri Paşa, *Netayicül Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C. 3-4, TTK, Ankara 1992.

Mütercim Ahmed Asım Efendi, *Asım Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, C. 1, İstanbul 2015.

NAGATA, Yuzo, *Muhzinzade Mehmed Paşa ve Ayanlık Müessesesi*, Akademi Kitapevi, İzmir 1999.

SCHOM, Alan, *Napoleon Bonaparte*, HarperCollins, New York 1998.

SERTOĞLU, Mithad, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. 5, TTK, Ankara 2021.

SEYYİD, Eymen Fuad, “İskenderiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, ss. 577.

SHAW, Standford J., *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim*, çev. Hür Güldü, Kapı Yayınları, İstanbul 2008.

SLONE, William Milligan, *Life of Napoleon Bonaparte*, C. 2, New York 1909.

SOYSAL, İsmail, *Fransız İhtilali ve Türk Fransız Diplomasi Münasebetleri (1798-1802)*, TTK, Ankara 1999.

THOMPSEN, James Matthew, *Napoleon Bonaparte*, Oxford University Press, New York 1952.

Vak‘anüvis Halil Nuri Bey, *Nuri Tarihi*, haz. Seydi Vakkas Toprak, TTK, Ankara 2015.

VAULT, Victorian, *Bourriennes Memours of Napoleon Bonaparte*, Ed. W. C. Armstrong, Hartford 1851.

ZINKEISEN, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, C. 6, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

MISIR'DA FRANSA'YA KARŞI İLK ASKERİ EYLEM: İSKENDERİYE HAREKÂTI VE KÖSE
MUSTAFA PAŞA (1799)

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 367-378.

Geliş Tarihi–Received Date: 09.09.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 11.11.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

KAÇAR HANEDANI ELÇİSİ: HACI MİRZA EBÜ’L-HASAN HAN ŞİRAZÎ (İLÇİ)’NİN LONDRA SEFARETİ (1809-1810)*

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1546718>

 MİKAİL DEVEBAKAN** - MUSTAFA TANRIVERDİ***

ÖZ

18. yüzyılın sonlarında İran’da hâkimiyet Kaçar Hanedanı’nın (1795-1925) eline geçmiştir. Bu dönemde Avrupa’da Napolyon’un iktidara gelmesiyle Fransa yeni bir güç olarak ortaya çıkmış ve siyasi dengeleri altüst etmiştir. Napolyon ile birlikte Fransa’nın da sömürgecilik yarışına katılması özellikle de Mısır ve Hindistan’a yönelmesi İngiltere’nin Ortadoğu ve Hindistan’daki huzurunu kaçırmıştır. Mısır işgalinde başarısız olan Napolyon, İran üzerinden Hindistan’a ulaşmanın planlarını yapmıştır. Napolyon, 1807 yılında Rusya ile Tilsit’te anlaşarak bu planını hayata geçirmek istemiştir. Ancak Rusya ile anlaşması sonrasında hem Osmanlı Devleti’nin hem de İran’ın güvenini kaybetmiştir. Napolyon’un Rusya ile anlaşması İngiltere kadar Osmanlı ve İran devletlerini de tedirgin etmiştir. Fransa ile Rusya ittifakı aslında İngiltere’ye karşı yapılmış bir ittifaktır. İngiltere hem bu ittifaka karşı hem de Hindistan’a başka bir gücü yaklaştırmamak adına Osmanlı ve İran devletleriyle ayrı ayrı antlaşmalar imzalamıştır. İngiltere’nin Hindistan güzergâhının emniyetini sağlamak amacıyla İran ile yakın ilişkiler kurmak istemesi Rusya karşısında ağır darbeler alan Kaçar hükümdarı Feth Ali Şah için kaçınılmaz bir fırsat yaratmıştır. Feth Ali Şah bu fırsatı iyi bir şekilde değerlendirmek için İran’da bulunan İngiliz temsilcisi Sir Harford Jones’in de önerisiyle İngiltere’nin başkentine bir diplomatik temsilci gönderme kararı almıştır. Bu doğrultuda Mirza Ebü’l-Hasan Han Şirazi’yi tam yetkili elçi olarak Londra’ya göndermiştir. Kaçar Dönemi’nde İran’ın önde gelen diplomatlarından biri olan Mirza Ebü’l-Hasan, ülkesinin İngiltere ve Rusya gibi büyük güçlerin yayılmacı politikalarıyla karşı karşıya kaldığı bir dönemde, bu devletlerde elçi olarak görevde bulunarak İran’ı temsil etmiştir. Rusya tarafından İran’a ağır şartlarla dayatılan Gülistan Antlaşması’nı imzalayan müzakerecilerinden biri olarak tarihe geçmiştir. Bu çalışmaya da konu olan 1809-1810 yıllarında Londra’da gerçekleştirdiği ilk diplomatik görevi sırasında, İngiliz basınının dikkatini üzerine çeken Mirza Ebü’l-Hasan, o dönemde İran ile Rusya arasında cereyan eden kanlı savaşların gölgesinde, ülkesine İngiliz desteği sağlamak için yoğun çaba harcamıştır. O dönemde Rusya’nın İran’a yönelik yayılmacı politikası, İngilizlerin Hindistan’daki çıkarları açısından ciddi bir tehdit olarak algılanmıştır. Mirza Ebü’l-Hasan’ın Londra Sefareti, İran ile İngiltere arasında ikili ilişkilerin sağlam temeller üzerine inşa edilmesini sağlamıştır. Ayrıca kendi adına son derece başarılı geçen bu sefarette İngilizlerin desteğini kazanmış ve ömrünün sonuna kadar onların çıkarları doğrultusunda hareket etmiştir. Mirza Ebü’l-Hasan bu görevi dışında Rusya Sefareti (1815-1816), Londra Sefareti (1818-1821) ve İran’da iki dönem Dışişleri Bakanlığı yapmıştır. Mirza Ebü’l-Hasan, ikinci Londra Sefareti sırasında İngiltere elçiliğinin yanı sıra Osmanlı, Fransa ve Avusturya elçiliklerinden de sorumlu tutulmuştur. Bu çalışmada, Mirza Ebü’l-Hasan’ın 1809-1810 yıllarında İngiltere’deki diplomatik görevi ve bunun İran-İngiltere ilişkilerine etkisi incelenmiştir. Giriş bölümünde, öncelikle Mirza Ebü’l-Hasan’ın Londra elçiliğinin arka planı, devamında hayatı ve İngiltere elçiliği sırasında yazdığı *Hayretnâme* adlı eserinde Avrupa ve Avrupa medeniyeti hakkındaki gözlemleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mirza Ebü’l-Hasan, İran, İngiltere, Londra Sefareti, Hayretnâme.

* Bu makale, Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Tanrıverdi danışmanlığında yürütülen doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Tokat/TÜRKİYE, E-Posta: mikaildbkn@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7654-7027.

*** Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tokat/TÜRKİYE, E-Posta: mustafa.tanriverdi@gop.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5125-8341.

KAÇAR HANEDANI ELÇİSİ: HACI MİRZA EBÜ'L-HASAN HAN ŞİRAZÎ (İLÇİ)'NİN LONDRA SEFARETİ (1809-1810)

THE AMBASSADOR OF THE QAJAR DYNASTY: HAJI MIRZA ABU'L-HASAN KHAN SHIRAZI (İLÇİ)'S EMBASSADRY IN LONDON (1809-1810)

ABSTRACT

At the end of the 18th century, the Qajar Dynasty (1795-1925) gained control over Iran. During this period, the rise of Napoleon in Europe brought France to the forefront as a new power, disrupting the existing political balance. France's participation in the colonial race, particularly its focus on Egypt and India, unsettled Britain's peace in the Middle East and India. After failing to occupy Egypt, Napoleon devised plans to reach India via Iran. In 1807, Napoleon attempted to actualize this plan by reaching an agreement with Russia at Tilsit. However, by allying with Russia, he lost the trust of both the Ottoman Empire and Iran. The alliance between Napoleon and Russia caused concern not only for Britain but also for the Ottoman and Iranian states. The alliance between France and Russia was actually made against England. To counter this alliance and prevent any foreign power from nearing India, Britain signed separate agreements with both the Ottoman Empire and Iran. Britain's desire to establish close relations with Iran, in order to secure the route to India, presented an unavoidable opportunity for the Qajar ruler, Fath Ali Shah, who had suffered heavy blows against Russia. To make the most of this opportunity, and upon the suggestion of the British representative in Iran, Sir Harford Jones, Fath Ali Shah decided to send a diplomatic envoy to the British capital. Consequently, Mirza Abu'l-Hasan Khan Shirazi was dispatched to London as a fully authorized ambassador. Mirza Abu'l-Hasan, one of Iran's prominent diplomats during the Qajar period, represented his country in both Britain and Russia during a time when Iran faced the expansionist policies of these major powers. He is remembered as one of the negotiators who signed the Golestan Treaty, which imposed harsh conditions on Iran by Russia. During his first diplomatic mission in London between 1809-1810, which is the focus of this study, Mirza Abu'l-Hasan attracted the attention of the British press. At a time when bloody wars between Iran and Russia were ongoing, he worked tirelessly to secure British support for his country. Russia's expansionist policies towards Iran were seen as a serious threat to British interests in India. The London Embassy of Mirza Abu'l-Hasan helped establish strong foundations for bilateral relations between Iran and Britain. Furthermore, in this successful embassy mission, he gained British support and continued to act in their interests for the rest of his life. Aside from this mission, Mirza Abu'l-Hasan later served as an ambassador to Russia (1815-1816) and again in London (1818-1821), and held the position of Foreign Minister of Iran twice. During his second mission to London, in addition to the British embassy, he was also responsible for relations with the embassies of the Ottoman Empire, France, and Austria. This study examines Mirza Abu'l-Hasan's diplomatic mission in Britain from 1809-1810 and its impact on Iran-Britain relations. In the introduction, the background of Mirza Abu'l-Hasan's ambassadorship to London is discussed first, followed by his life and his observations on Europe and European civilization in his work *Hayratnâme*, which he wrote during his ambassadorship to England.

Keywords: Mirza Abu'l-Hasan, Iran, Britain, London Embassy, Hayretnâme.

GİRİŞ

19. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Kaçar Hanedanı yönetimindeki İran'da da barış ve huzurun egemen olması beklenemezdi. Avrupa devletlerinin hızla sanayileşme yarışına girmesi, hammadde ve pazar arayışları ve bunun yanı sıra iki ülkenin içindeki siyasi ve ekonomik koşullar, emperyalist güçlerin dikkatini bu iki ülkenin sahip olduğu geniş topraklara, stratejik limanlara, ticaret yollarına, kısacası zengin yeraltı ve yer üstü kaynaklarına çekmiştir.¹ Kaçar Hanedanı'nın kurucusu Ağa Muhammed Han'ın öldürülmesinden sonra İran tahtına Feth Ali Şah geçmiştir. Feth Ali Şah Dönemi (1797-1834)'nde Orta ve Yakınoğu, İngiltere ile Fransa arasında büyük bir sömürge yarışına sahne olmuştur. *The Great Game* (Büyük Oyun) olarak tanımlanan bu emperyalist yarışa aynı dönemde Rusya da Kafkasya üzerinden İran'a yönelik yayılmacı bir politika izlemesiyle dâhil olmuştur. Bu üç devletin siyasi ve iktisadi emelleri Osmanlı ve İran'ın toprak bütünlüğünü ciddi anlamda tehdit etmiştir. İngiltere ve Fransa, özellikle Hindistan'a giden yolların güvenliğini sağlamak için İran ile yakın ilişkiler kurmuşlardır. Bu doğrultuda her iki devlet de İran sarayına diplomatlar göndererek siyasi ve diplomatik ilişkilerini geliştirmişlerdir.²

Feth Ali Şah, Rusların Kafkasya üzerinden İran'ı işgal etme teşebbüslerine siyasi ve diplomatik girişimlerle engel olmaya çalışsa da başarılı olamamıştır. Ruslarla yapılan savaşlar sonucunda yenilen İran, Kafkasya'da büyük topraklar kaybetmiştir.³ Fransa'nın Mısır'ı işgal etme girişimi ve Rusya'nın Kafkasya üzerinden İran'a yönelmesiyle İngiltere Hindistan'ın güvenliğini sağlamak adına İran ile yakın ilişkiler geliştirme çabasına

¹ Abdolvahid Soofizadeh-Özgür Türker, "Rusya-İran (Kaçar) İlişkileri Adına Dehşet Verici Bir Hadise: Rusya'nın Tahran Başkonsoloslugu Baskını ve Büyükelçi Aleksandr Griboedov ve Maiyetinin Katledilmesi (11 Şubat 1829)", *Belleten*, C. 82, S. 294, 2018, s. 569.

² Clement Markhan, *Tarih-i İran der Devre-i Kaçar*, terc. Mirza Rahim Ferzane, Neşr-i Ferheng-i İran, Tahran 1367, s. 33; Eralp Yaşar Azap, "İran'da Feth Ali Şah Dönemi (1797-1834) Askeri Reformları ve Sonuçları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 62, S. 2, 2022, s. 1107; Özgür Türker, *Güney Kafkasya'da Rusya-İran Nüfuz Mücadelesi (1779-1813)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s. 494.

³ Said Nefisi, *Tarih-i İctimâi ve Siyasi-i İran*, C. 2, İntişârât-ı Bunyâd, Tahran 1366, s. 179-187; Yılmaz Karadeniz, "İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı Öncesi İran Siyaseti ve İki Sadrazamın Öldürülmesi (1800-1907)", *İran Çalışmaları Dergisi*, C. 6, S. 2, 2022, s. 230.

girmiştir. İran Şahı İran-Rus harbinde Fransa'dan destek almak için Napolyon'un daha önceden yaptığı ittifak teklifini kabul etmiştir. Napolyon, İngiltere'nin Ortadoğu ve Hindistan'daki gücünü kırmak için özellikle İran ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu istikrarsız durumundan yararlanmak istemiştir⁴.

Fransa, Napolyon zamanında İran ile siyasi ve askerî alanlarda anlaşmalar yaparak İngiltere'nin İran ve Hindistan'daki nüfuzuna engel olmayı planlamıştır. Bu amaçla 4 Mayıs 1807 tarihinde İran ile *Finkenstein Antlaşması*'ni imzalamıştır. Anlaşmanın şartları gereğince İran, İngiltere ile olan tüm ilişkilerini sonlandıracak ve İngiltere'ye savaş ilan edecek, Fransız askerlerinin İran'dan Hindistan'a geçişlerinde kolaylık sağlayacak, onlara yiyecek temin edecek ve Fars (Basra) Körfezi'ndeki tüm limanlarını Fransız filosuna açacaktır. Mukabilinde Fransa, o sırada Rusya ile savaş hâlinde olan İran'a her türlü askerî desteği sağlayacak ve İran ordusuna modern silahlar tedarik edecektir. Ayrıca Fransa, Rusya'yı işgal ettiği İran topraklarını geri vermesi için ikna edecektir.⁵ Fransa bu anlaşmadan sonra İran'daki İngiliz nüfuzunu tamamen kırmak için ticari antlaşmalar da imzalamıştır. Fransa ile yapılan bu anlaşmalardan tedirgin olan İngiltere, iki devlet arasında oluşan ittifakı bozmak için John Malcolm'u Hindistan'dan İran'a göndermiştir.⁶ Napolyon'un İran ile yaptığı anlaşmadan kısa bir süre sonra Rusya ile 7 Temmuz 1807 tarihinde *Tilsit Antlaşması*'ni imzalamıştır. Fransa'nın Rusya ile anlaşmasıyla İran'ı Rusya karşısında savunmasız bırakmıştır.⁷

Fransa'nın çıkarları doğrultusunda siyasi partner değişikliğine gitmesi, bölgedeki güç dengelerinin İngiltere lehine değişmesine neden olmuştur. Fransa'nın İran ve Osmanlı Devleti aleyhine Rusya ile ittifak kurması, İngiltere'nin İran ve Osmanlı devletleriyle yeni anlaşmalar ve ittifaklar yapmasını kolaylaştırmıştır. Fransa'nın Rusya ile yaptığı bu ittifak aynı zamanda İngiltere'ye karşı kurulmuş bir ittifak manasına gelmektedir. Öte yandan, İngiltere de bu ittifaka karşı denge sağlamak amacıyla İran ve Osmanlı devletleriyle yeni bir ittifak arayışına girmiştir. İngiltere bu çerçevede Osmanlı Devleti ile 5 Ocak 1809 tarihinde imzaladığı Kale-i Sultaniye Antlaşması'ndan yaklaşık bir ay sonra 12 Mart 1809 tarihinde İran'la da bir ittifak antlaşması imzalamıştır. İngiltere bu anlaşmalarla Hindistan siyasetinde ciddi bir tehdit hâline gelen Rusya ve Fransa'ya karşı önemli müttefikler kazanmıştır.⁸

Fransa, Rusya ile İran toprakları üzerinde anlaşınca, İngiltere ve Rusya karşısında İran'a verdiği vaatlerin boş olduğunu göstermiştir. Fransa'nın bu teşebbüsü İran'ın yanında Osmanlı Devleti'nin de güvenini sarsmıştır. Böylece İran'da Fransa'ya karşı ciddi bir muhalefet grubu oluşmuştur. İngiltere, bu muhalif grubunu destekleyerek İran üzerindeki nüfuzunu artırmak istemiştir.⁹ Fransa'nın İran yerine Rusya ile ittifak yapması İngiltere ile İran'ın yeniden yakınlaşmasına neden olmuştur. Bu fırsatı iyi bir şekilde değerlendiren İngiltere, İran ile anlaşmalar imzalayarak İran'daki nüfuzunu arttırmıştır. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın İran'a yönelik siyasetlerini engellemeye çalışarak güçsüz ve kendisine bağlı bir İran'ı siyasi emellerine daha uygun bulmuştur.¹⁰

İngiltere'nin Feth Ali Şah Dönemi'nde İran ile olan ilişkisi, büyük ölçüde emperyalizmin ilkeleri doğrultusunda şekillenmiştir. Hindistan ve Güney Asya'ya komşu olan İran'ın stratejik bir geçiş noktası olması, bu ilişkinin İngiliz çıkarlarına göre belirlenmesine yol açmıştır. Neticede İran emperyalist güçlerin bölgede uyguladıkları politikalar sonucu ağır bedeller ödemiştir. İngiltere, Hindistan'a başka bir gücün yaklaşmasını engellemeyi hedeflemiş, bu güzergâhtaki İran ve Afganistan'ın kendi nüfuz alanında kalmasını sağlamak amacıyla bu ülkelerin siyasi ve iktisadi açıdan güçlenmesini engellemiştir.¹¹

Feth Ali Şah Dönemi'nde, İngiltere'nin İran'a yönelik politikasının, zayıf bir İran'ın korunması üzerine kurulu olduğu aşikârdır. İngiltere, bu stratejisini İran-Rus savaşları esnasında ve sonrasında imzaladığı anlaşmalarla büyük ölçüde hayata geçirmiştir. Rusya'nın 1804 yılında İran topraklarına saldırarak başlattığı savaş sırasında Fransa'nın ihanetine uğrayan İran, Rusya'ya karşı güçlü bir müttefik konumunda olan İngiltere ile 1809

⁴ Abbas İkbâl Aştıyanî, *Tarih-i İran*, İntişârât-ı Debir, Tahran 1392, s. 470-471; Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, yay. Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 204; Melike Sarıkçıoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 23.

⁵ Mihail Sergeyeviç İvanov, *İran Tarihi: En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla*, çev. Hasan Demiroğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 249; Yaşar Azap, *ağm*, s. 1108.

⁶ Gulamrıza Verheram, *Nizam-ı Siyasi-i ve Sazmanha-yı İçtimâi der Asr-ı Kaçar*, Tahran 1367, s. 256; Ali Asgar Şemim, *İran der Devre-i Saltanat-ı Kaçar*, 12. Baskı, Mudebbir, Tahran 1393, s. 54-54.

⁷ Yılmaz Karadeniz, "İran ve Türkistan'da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856-1869)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 20, Aralık 2009, s. 55; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 320; Eralp Yaşar Azap, *Şah Mat: 1820-1823 Osmanlı-İran Savaşı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2023, s. 42.

⁸ Yaşar Azap, *ağm*, s. 1113; Abdolvahid Soofizadeh, *Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1795-1925)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s. 66-68.

⁹ Yılmaz Karadeniz, *İslahat Görünümlü İngiliz İşgali'nin Safhaları İran Örneği (1800-1925)*, 2. Baskı, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 90-91; Mikail Devebakan, *İran'da Modernleşmenin Ayak Sesleri Mirza Melkum Han ve Faaliyetleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2023, s. 31.

¹⁰ Hüseyin Sultanzade, *Tarih-i Medaris-i İran*, Tahran 1364, s. 247; Yılmaz Karadeniz, *İslahat Görünümlü İngiliz İşgali'nin Safhaları İran Örneği (1800-1925)*, s. 58.

¹¹ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 299-300.

KAÇAR HANEDANI ELÇİSİ: HACI MİRZA EBÜ'L-HASAN HAN ŞİRAZÎ (İLÇİ)'NİN LONDRA SEFARETİ (1809-1810)

yılında bir dostluk anlaşması imzalamıştır.¹² Bir anlaşma gereği, İngiltere, İran'ın Rusya ile olan anlaşmazlıkları ve savaş durumu devam ettiği sürece her yıl İran'a 120.000 tümen ödeme taahhüdünde bulunmuştur. Mirza Ebü'l-Hasan, bu mali yardımın ödenmesi konusunu netleştirmek ve ikili ilişkileri sağlam temellere oturtmak amacıyla Londra'ya gönderilmiştir.¹³

1. Mirza Ebü'l-Hasan'ın Hayatı

Mirza Ebü'l-Hasan 1776 yılında Şiraz'da dünyaya gelmiştir. Babası Nadir Şah Afşar'ın sarayındaki ünlü kâtiplerden biri olan Mirza Muhammed Ali'dir. Nadir Şah, Mirza Muhammed Ali'nin öldürülmesini emretmiş, ancak Nadir Şah öldürülünce Mirza Muhammed Ali ölümünden kurtulmuştur. Daha sonra Kerim Han Zend'e katılan Mirza Muhammed Ali, Zend Hanedanı'nın son dönemlerinde vefat etmiştir.¹⁴ Mirza Ebü'l-Hasan, Kaçar şahlarından Ağa Muhammed Han ve Feth Ali Şah'ın sadrazamı Hacı İbrahim İtimâdü'd-devle'nin yeğeni ve damadıydı. 1800 yılında şahın gözünden düşen Hacı İbrahim hapsedilmiştir. Ardından çoğu akrabası kaçmış, kaçamayanlar ise ya öldürülmüş ya da gözlerine mil çekilmiştir.¹⁵ O zamanlar Şüşter valisi olan Mirza Ebü'l-Hasan görevden alınıp tutuklanarak Tahran'a gönderilmiştir. Ancak bazı saray mensuplarının araya girmesiyle affedilmesi ve Şiraz'a sürgüne gönderilmiştir. Can güvenliği endişesiyle Şiraz'dan Basra'ya kaçmış ve oradan Hac vazifesini yerine getirmek üzere Mekke'ye gitmiştir. Oradan da Hindistan'a giderken Dekken'in Haydarâbâd'ında alıkonulmuştur. Haydarâbâd Nizam'ın¹⁶ nedimelerinin safına girmiş ve birkaç yıl onun hizmetinde kalmıştır. Hizmetine karşılık aylık 200 Rupi maaş almıştır. Ayrıca burada kaldığı süreçte İngilizce öğrenmiştir.¹⁷ Nihayetinde, Feth Ali Şah 1809 yılında İtimâdü'd-devle'nin ailesini affetmesiyle Mirza Ebü'l-Hasan Şiraz'a dönmüştür. Hüseyin Ali Mirza'nın, yani Feth Ali Şah'ın oğlunun yasavulluk¹⁸ görevine atanmıştır. Ancak bu görevden pek memnun kalmamıştır. İngilizce bildiği için daha üst makamların hayallerini kurmuştur.¹⁹ Bir süre sonra İsfahan'a gitmiş ve orada, eşinin akrabası olan Hacı Muhammed Hüseyin Han'ın hizmetine girmiştir. Hacı Muhammed Hüseyin Han'ın desteğiyle yeniden devletin hizmetine girmiştir. Devletin çeşitli makamlarında görev yaptıktan sonra 7 Mayıs 1809 tarihinde İran'daki İngiliz Elçisi Sir Harford Jones'in sekreteri James Morier ile birlikte Tahran'dan ayrılarak Tebriz-Erzurum-İstanbul yoluyla 25 Kasım'da Plymouth'a ulaşmıştır.²⁰

Londra'ya elçi göndermek İngiltere'nin İran'daki temsilcisi Sir Harford Jones'in fikriydi. Ancak, Batı'ya yapılan seyahatler, İranlılar için tuhaf ve alışılmadık olduğundan, kimse bu yolculuğa çıkmak istememiştir. Sonunda, bu görev Mirza Ebü'l-Hasan'a verilmiş ve şah ona *Han* ünvanını vererek bu göreve atamıştır.²¹ James Baillie Fraser ise seyahatnamesinde, Mirza Ebü'l-Hasan'ın Londra'ya elçi olarak atanmasının, o dönemde İranlılar arasında Batı'da görev yapmanın aşağılayıcı bir iş olarak görülmesi ve İran sarayındaki ileri gelenlerin bu görevi reddetmesi nedeniyle gerçekleştiğini iddia etmiştir.²² Ancak İranlı bazı tarihçiler bu görevi, onun Hacı Muhammed Hüseyin Han ile olan yakınlığına bağlamaktadırlar.²³

¹² Pio-Carlo Terenzio, *Rekabet-i Rus ve İngilis der İran ve Afganistan*, terc. Abbas Azerin, İntişarat-ı Pengah Tercüme ve Neşr-i Kitab, Tahran 1359, s. 15; İran ile İngiltere arasında imzalanan bu anlaşmanın içeriği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abbas Ramazani, *Mu'âhedât-ı Tarih-i İran*, Terfend, Tahran 1386, s. 82-83; Özgür Türker, *Güney Kafkasya'da Rusya-İran Nüfuz Mücadelesi (1779-1813)*, s. 247-248.

¹³ Ali Ekber Safi Pur, "Vasiyetname-i Mirza Ebü'l-Hasan Han İlçi Şirazî", *Gencine-i Esnad*, S. 54, 1383, s. 14-15.

¹⁴ Mehdi Bamdad, *Şerh-ı Hal-ı Recal-ı İran der Karn 12, 13 ve 14 Hicri*, C. 1, Zevâr, Tahran 1371, s. 35.

¹⁵ Hüseyin Saadet Nuri, *Rical-ı Devre-i Kaçariye*, Vahid, Tahran 1364, s. 16; Bamdad, *age*, s. 35.

¹⁶ Hindistan'ın güneyinde Bâbürlü devlet adamı Nizâmülmülk Âsafcah tarafından 1724 yılında kurulan ve 1948 yılına kadar hüküm süren devlet, Haydarâbâd Nizamlığı olarak bilinir. Bu devlet, Dekkan bölgesinde kurulmuş olup, Hindistan'ın en büyük ve en zengin prensliklerinden biriydi. Nizâmülmülk Âsafcah, Bâbürlü Devleti'nden bağımsız olarak kendi yönetimini kurmuş ve kendisini Nizam ünvanıyla bağımsız bir hükümdar ilan etmiştir. Haydarâbâd Nizamlığı, hem Müslüman hem de Hindu halkın yaşadığı çok uluslu bir yapıydı ve kültürel, ekonomik ve askeri açıdan bölgedeki önemli güçlerden biri olmuştur. 1948 yılında, Hindistan'ın bağımsızlığından sonra, Haydarâbâd Nizamlığı Hindistan Birliği'ne katılmış ve bağımsız bir devlet olarak varlığı sona ermiştir. Bkz. Azmi Özcan, "Haydarâbâd Nizamlığı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, ss. 32-35; Cemil Kutlutürk, "Hindistan'da Kurulan Haydarabad Nizamlığı'nın Osmanlı Devleti'ne Verdiği Destek", *Tarih Dergisi*, S. 78, 2022, ss. 73-99.

¹⁷ Bamdad, *age*, s. 35; İsmail Rain, *Mirza Ebü'l-Hasan Han İlçi*, Cavidan, Tahran 1357, s. 21-22; Ancak İranlı bazı tarihçiler Ebü'l-Hasan'ın Şiraz'a sürüldüğünde kendisi İngilizlerin yardımlarıyla Basra üzerinden Hindistan'a kaçarak Bombay'da (Mumbai) ikamet ettiğini aktarmışlar. İsmail Rain, *Hukûk-i Begîran-ı İngiliz der İran*, Çaphâne-i İlmi, Tahran 1373, s. 19.

¹⁸ Ordu içinde, kurultaylarda, toylarda askeri hiyerarşiyi teftiş eden ve mevkileri tayin eden görevlidir. Sefer sırasında ise, askerlerin düzenini ve hareket planını organize ederdi. Ayrıca, yöneticiler ve hanlar suç işlediğinde onların mallarını müsadere etmek ve idam cezalarını uygulamakla da sorumludur. Bkz. Mustafa Uyar, "İlhanlı İran Moğolları Ordusunda Hiyerarşi: Askeri Yetkililer ve Nitelikleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 49, S. 1, 2009, s. 42; Ahmet Korkmaz, *Kara-Koyunlu Devleti'nin Askeri Teşkilâtı*, Efe Akademi, İstanbul 2022, s. 46; Eralp Erdoğan, *Safevi Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, Yeditepe Yayinevi, İstanbul 2019, s. 138.

¹⁹ İsmail Rain, *Mirza Ebü'l-Hasan Han İlçi*, s. 22.

²⁰ Rıza Kulu Han Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-Safâ-yı Nasrî*, tash. Cemşid Keyanfer, C. 13, Esatir, Tahran 1380, s. 7610; Henry B. McKenzie Johnston, "Hajji Baba and Mirza Abul Hasan Khan: A Conundrum." *Iran Journal of the British Institute of Persian Studies*, C. 33, 1995, s. 93.

²¹ Said Nefisi, *Tarih-i İçtimâi ve Siyasi-i İran*, C. 1, İntişarât-ı Bunyâd, Tahran 1366, s. 189-190; Hasan b. Hasan Fesai, *Farsnâme-i Nasrî*, tash. Mensur Rastgâr Fesai, C. 1, Emir Kebir, Tahran 1382, s. 699-700.

²² Negin Yaveri, *Ebü'l-Hasan Şirazî*, 1399, (www.cgie.org.ir/fa/article/226419 (27.08.2024)).

²³ Abdurrezzak Dunbulî, *Meâsir-i Sultaniye*, tash. Golam Hüseyin Zergerinejad, Müessesese-i İntişarât-ı Ruzname-i İran, Tahran 1351, s. 211, 247; Bamdad, *age*, s. 35-36.

Mirza Ebü'l-Hasan'ın İngiltere elçiliği 1809 yılında başlamış ve 1810 yılına kadar devam etmiştir²⁴. Mirza Ebü'l-Hasan'ın İngiltere Kralı III. George'un sarayındaki ilk görevi, ona *İlçi* (elçi) ünvanını kazandırmıştır. Mirza Ebü'l-Hasan, Londra'da büyük bir etki yaratarak âdeta İngiliz sosyetesinin gözdesi hâline gelmiştir. Öyle ki dönemin popüler gazeteleri sık sık onun faaliyetlerinden bahsetmiş ve onu *Londra sosyetesinin sevgilisi* olarak öne çıkarmıştır. Bu hayranlığın sonucu olarak iki ünlü İngiliz ressam, onun portresini yaparak bu sevgiyi ölümsüzleştirmiştir (Bkz. Ek 1 ve Ek 2). Bu durum, onun diplomatik yeteneklerinin yanı sıra kişisel cazibesinin de ne kadar etkileyici olduğunu göstermiştir. Mirza Ebü'l-Hasan, bu maceralı yolculuğun anılarını “*سجرتن امه: Hayretnâme: Sefernâme-i Ebü'l-Hasan İlçi be London*” adıyla kaleme almıştır. Bu eser, iki asır önce bir İranlının, Avrupa'ya ve Avrupalıların âdetlerine, siyasetine ve ahlakına dair bakış açısını yansıtmaktadır. Eser daha sonra *A Persian at the Court of King George 1809-1810* adıyla İngilizceye çevrilmiştir.²⁵ Aslında, İran elçisinin bu seyahat sırasında karşılaştığı olaylar, birçok esere konu olmuştur. Bunlar arasında, İran elçisinin Londra'ya yaptığı seyahati anlatan *Hacı Baba-i İsfahani* adlı kitabı yazar James Morier'in eseri sayılabilir²⁶. Hayretnâme'de anlatılanlar, İran elçisi ile Londra'daki aristokratlar ve devlet adamları arasındaki kültürel çatışmaları açıkça ortaya koymaktadır. Eserde yazılan hikâyelerin en önemlisi, İran elçisinin İngiltere başbakanının kızına duyduğu aşktır. Bu durum, İngilizler için şaşkınlık ve gülme konusu olurken, İran elçisi bu aşktan dolayı ağlayarak Hafız'ın gazellerini okumuştur.²⁷

Mirza Ebü'l-Hasan, İngiltere'deki diplomatik görevlerini yerine getirdikten sonra İngiltere'nin İran'a tayin ettiği yeni elçisi Sir Gore Ouseley ve sekreteri James Morier ile birlikte 16 Temmuz 1810 tarihinde İran'a doğru yola çıkmıştır.²⁸ O dönemlerde İngiltere ile İran arasındaki yolculuklar genellikle yelkenli büyük gemilerle yapılmaktaydı. Bu nedenle Mirza Ebü'l-Hasan, Sir Gore Ouseley ve özel sekreteri James Morier ile birlikte Plymouth limanında yelkenli bir gemiye binip İngiltere'den ayrılarak İran'a doğru yola çıkmıştır. Ancak gemi, denizde şiddetli bir fırtınaya yakalanmış ve şiddetli esen rüzgâr geminin kontrolünü kaptanın elinden alarak açık denizlere (okyanus) doğru sürüklemiştir. Mirza Ebü'l-Hasan ve beraberindekiler okyanusta yollarını kaybetmişler. Nerede olduklarını ve nereye gittiklerini bilmeden ilerleyerek birkaç hafta sonra bir kara görmüş, perişan hâlde olmalarına rağmen sevinerek buranın nere olduğunu anlamak için kayıkla karaya çıkmışlar. Karaya çıktıkları yer bugünkü Brezilya'nın *Rio De Janeiro* şehriydi. Mirza Ebü'l-Hasan, tesadüfen de olsa Amerika kıtasına ayak basan ilk İranlı olarak tarihe geçmiştir. Brezilya'da bir müddet kaldıktan sonra yine deniz yoluyla yaklaşık yedi ay sonra Hindistan'ın Bombay (Mumbai) limanına ulaşmışlar. Burada İngiltere tarafından daha önceden taahhüt edilmiş olan ateşli silahlar, mühimmat ve yaklaşık otuz kişilik subay ve askerî eğitmen İran ordusunu eğitmek için Mirza Ebü'l-Hasan ile İran'a varmıştır.²⁹

İran elçisi ünvanıyla İran'ın başta Rusya ve İngiltere olmak üzere Avrupa ülkeleriyle diplomatik ilişkilerinde aktif rol oynayan Mirza Ebü'l-Hasan 1824 yılında Feth Ali Şah tarafından Hariciye Nezareti Nâzırı olarak atanmıştır. Mirza Ebü'l-Hasan hariciye nâzırı olmadan önce Londra Sefareti (1809-1810), Rusya Sefareti (1815-1816) ve Londra Sefareti (1818-1821) gibi önemli diplomatik görevlerde bulunmuştur.³⁰ Mirza Ebü'l-Hasan, ikinci İngiltere elçiliğinin yanı sıra Osmanlı, Fransa ve Avusturya elçiliklerinden de sorumlu tutulmuştur. Ayrıca İstanbul'a vardığında, İran hükümdarının Osmanlı hükümdarına hitaben yazdığı dostane mektubu Sultan'a takdim etmiştir.³¹ Ebü'l-Hasan iki kez hariciye nâzırlığı makamına getirilmiştir. İlk görevi 1824 yılından 1834 yılına kadar yani Feth Ali Şah'ın ölümüne kadar yaklaşık on bir yıl sürmüştür. İkinci görevi ise 1838 yılından 1845 yılına yani ölümüne kadar sürmüştür.³²

Mirza Ebü'l-Hasan'ın öne çıkan en belirgin özelliği, erken dönem Kaçar tarihinin tartışmalı barış antlaşmalarından olan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmalarında imzasının bulunmasıdır. Ayrıca,

²⁴ Mirza Ebü'l-Hasan'ın maiyetindekiler ise şunlardır: Kerbelâi Hasan (Nâzir ve Aşçı), Abbas Bey (Münşi/Kâtip), Muhammed Rahim Bey (Öncü/Atlı Asker), Hüseyin ve Haşim (Hizmetkâr), Abdullah ve Sadık (Odacı/Hizmetçi) bkz. Mirza Ebü'l-Hasan Han Şirazi, *Hayretnâme: Sefernâme-i Ebul Hasan İlçi be London*, haz. Hasan Mürselevend, Mu'esses-i Hedemât-ı Ferhengi-i Resâ, Tahran, 1364, s. 26.

²⁵ Özgür Türker, “Mirza Ebül Hasan Han İlci'nin Rusya Sefareti (1815-1816)”, *Atlas International Congress on Social Sciences 7. (23-25 September 2020)*, Budapest Hungary, Ed. Henrietta Nagy-Ragif Huseynov, ISPEC Publications 2020, s. 495-496; Mirza Muhamed Hadi Ulvi Şirazi, *Sefernâme-i Mirza Ebul Hasan Han Şirazi (İlçi) be Rusiye*, haz. Muhammed Golbon, Dünya-i Kitap, Tahran 1363, s. 3-5; Abu Al-Hasan Khan, *A Persian at the Court of King George 1809-1810*, çev. Margaret Morris Cloake, David & Charles, London 1988; Şirazi, *age*, s. 17-36.

²⁶ James Morier, *Hacı Baba-i İsfahani*, terc. Mehdi Afşar, İntişârât-ı İlmî, Tahran 1376.

²⁷ Negin Yaverî, “*Ebü'l-Hasan Şirazi*”, (www.cgie.org.ir/fa/article/226419 (27.08.2024).

²⁸ Mahmud Mahmud, *Tarih-i Revâbit-i Siyasi-i İran ve İngiliz*, C. 1, İkbâl, Tahran 1353, s. 130; Javadi, H., “Abu'l-Hasan Khan İlçi,” *Encyclopædia Iranica*, C. 1/3, s. 308-310.

²⁹ Abdurrazza Hüşeng Mohdevî, *Tarih-i Revâbit-i Harici-i İran*, 18. Baskı, Emir Kebir, Tahran 1392, s. 219; Asgar Fethi, “Mirza Ebul Hasan İlçi Nohostin İrani der Amerika”, *Mihr*, S. 8, 1331, s. 476-479; Şirazi, *age*, s. 367-370; Mahmud, *age*, s. 131; Ayrıca, Mirza Ebü'l-Hasan'ın seyahat güzergâhı için (Bkz. Harita 1).

³⁰ Hidayet, *age*, s. 7610; Bamdad, *age*, s. 36-37.

³¹ Muhammed Hasan Han İtimâdü's-Saltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nasrî*, tash. Muhammed İsmail Rızvani, C. 3, Dünya-i Kitap, Tahran 1363, s. 1493; Muhammed Taki Lisanü'l-Mülk Sipehr, *Nasihü't-Tevârih Tarih-i Kaçariye*, tash. Cemşid Giyanfer, C. 1, Esatir, Tahran 1390, s. 184.

³² Willem Floor, “Tarihçe-i Vezâret-i Umur-u Harice-i İran”, çev. Cevad Kerimî, *Tarih-i Revâbit-i Harici*, S. 24-25, 1384, s. 93; 1566; Bamdad, *age*, s. 37.

KAÇAR HANEDANI ELÇİSİ: HACI MİRZA EBÜ'L-HASAN HAN ŞİRAZÎ (İLÇİ)'NİN LONDRA SEFARETİ (1809-1810)

1841'deki İngiltere-İran ticaret antlaşmasının imzalanmasında da önemli bir rol oynamıştır. Mirza Ebü'l-Hasan, 1845 yılında Tahran'da vefat etmiştir.³³

2. Mirza Ebü'l-Hasan'ın Elçilik Görevi

Napolyon Bonapart'ın Avrupa siyaset sahnesine çıkışı ve onun fetihleri, Avrupa devletlerinin dış ilişkilerinde önemli değişimlere yol açmıştır. İran'ın coğrafi konumundan dolayı Rusya ile Hindistan'a komşu olması, bu ülkeyi Rusya, Fransa ve İngiltere'nin rekabetine dâhil etmiştir. Rusya'nın İran'ın güneyi ve Hindistan'daki İngiltere'nin nüfuz alanına müdahale çabaları ve Napolyon'un İngiltere'nin gücünü zayıflatma gayretleri, İran ve Fransa arasında Finkenstein Antlaşması'nın imzalanmasına zemin hazırlamıştır. Napolyon, 1807 yılında Finkenstein'da İran ile bir dostluk antlaşması imzalamıştır. Feth Ali Şah, onun yardımıyla Gürcistan'ı Ruslardan geri almanın hayallerini kurmuştur. Ancak aynı yıl Napolyon, Tilsit'te Ruslarla barış antlaşması imzalamasıyla Feth Ali Şah, İngilizlere yönelmeye mecbur kalmıştır. Fransa ile Rusya arasında dostluk antlaşmasının yapılması, İran'ı İngiltere ve Rusya'ya karşı güçlü bir müttefikten mahrum bırakmıştır. Tilsit'teki görüşmeler ve Napolyon'un Rusya ile anlaşmasından sonra, Fransız General Gardenne İran'dan ayrılmış, ardından Sir Harford Jones liderliğindeki İngiliz heyeti İran ile bir anlaşma imzalamıştır. Bu gelişmeler üzerine Feth Ali Şah, Mirza Ebü'l-Hasan'ı anlaşmanın İngiltere tarafından imzalanmasını sağlamak üzere Londra'ya göndermiştir. Mirza Ebü'l-Hasan, beraberindeki heyetle birlikte Londra'ya giderek anlaşmanın onaylanmasını sağlamıştır.³⁴ Bunun üzerine İran hükümdarı Feth Ali Şah, İngiltere ile ilişkilerini iyileştirmeyi uygun görmüş ve bu doğrultuda Londra'ya bir elçi gönderme kararı almıştır.³⁵

Mirza Ebü'l-Hasan'ın elçilik görevi, İran için pek fazla fayda sağlamamıştır. Kendisi tarafından yazılan ve hâlâ İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın arşivlerinde saklanan bir belge, bu durumu doğrulamaktadır. Bu belgeye göre, Feth Ali Şah, Mirza Ebü'l-Hasan'a dört önemli talimat vermiştir. Bu talimatlar şunlardır:

- İngiltere'nin, Rusya ile İran arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde arabuluculuk yaparak Gürcistan'ın geri alınmasını sağlamasını istemek
- Ordunun maaşları için mali yardım talep etmek.
- İran'ın askeri güçlerini donatmak ve güçlendirmek.
- İngiltere'den İran'a daimî bir elçi göndermesini talep etmek.³⁶

Yine de Mirza Ebü'l-Hasan bu seyahatte İngiltere'nin dostluğunu kazanmada başarılı olmuş ve İran-İngiltere ilişkilerinin iyileştirilmesi yönünde önemli adımlar atmıştır. Ayrıca İngiltere'de mason localarına üye olmuştur. Ancak, bu locaları İran'da yaymak için herhangi bir çaba göstermediği anlaşılmaktadır. İsmail Rain, *"Bu adamın bakanlık ve büyükelçilik dönemindeki eylemleri o kadar utanç verici ve yüz kızartıcıdır ki onu ülkenin birinci derece hainleri ve yolsuzluk, rüşvetçilik ve yabancılara casusluk yaymaya çalışanlar arasında saymak gerekir"* demesine rağmen, Mirza Ebü'l-Hasan'ın Tahran'da mason locaları kurduğuna dair herhangi bir kanıt bulunamadığını belirtmektedir. Bununla birlikte, bu durum Mirza Ebü'l-Hasan'ın İngiliz hükümetine olan bağımlılığıyla çelişmemektedir. Çünkü aynı seyahatte İngiltere'ye hizmetleri karşılığında Hindistan Doğu Hindistan Şirketi'nden aylık 1.000 rupi maaş aldığı bilinmektedir.³⁷

3. Hayretnâme'nin Muhtevası:

Mirza Ebü'l-Hasan, Londra'da kaldığı süre boyunca ve seyahati sırasında, İngiltere'deki birçok bilimsel, endüstriyel, sosyal, teknik ve siyasi kurumu ziyaret etmiş, bu ülkede yaygın olan birçok uygulamayı yakından incelemiştir. Yetimhaneler, okullar, fabrikalar ve diğer yapılar, bu dış görünüşe hayran kalan İranlı'nın ilgisini çeken yerler arasındadır. Hayretnâme eseri, davetler, gezintiler, seyahatler, fabrikalar, tarlalar, bahçeler ve binalara yapılan ziyaretlerin detaylarıyla doludur. Hikâyeler, süsleme düşkünlüğü, akşam eğlenceleri, zevk ve sefa, kadın düşkünlüğü ve aşk maceraları, eserin birçok sayfasını kaplamaktadır. Sanki Mirza Ebü'l-Hasan, bu yolculuğa yalnızca kadınların güzelliğini ve danslarını tasvir etmek için gönderilmiş gibi bir izlenim bırakmaktadır. Bununla birlikte, Mirza Ebü'l-Hasan oradaki bazı ahlaki yozlaşmalardan da hoşnutsuzluğunu dile getirir: *"Hamama girdiğimize pişman olduk. Tanrı korusun, orada insan suretinde ve bu şehrin ileri gelenlerinden sayılan kimseler, hayvanlar gibi Ermeni çocuklarla sapkınlık yapıyorlardı. Anlaşılan, bu şehirde hem sıradan halk hem de elitler bu çirkin işle meşgul ve hiçbir şekilde buna utanmıyorlar. Şaşkınlık içinde hamamdan çıkıp şehri gezdik."* Mirza

³³ Manoutchehr Eskandari-Qajar, "Persian Ambassadors, their Circassians, and the Politics of Elizabethan and Regency England", *Iranian Studies*, C. 44, S. 2, 2011, s. 258.

³⁴ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, s. 288-304.

³⁵ Nikki R. Keddie, *Rişeha-yı İnkılab-ı İran*, çev. Abdürrahim Cevahî, Kalem, Tahran 1369, s. 74-75; Şirazî, *age*, s. 15-16.

³⁶ Ebü'l-Kasım Tahiri, *Tarih-i Revâbit-i Bazargâni ve Siyasi-i İran ve İngiliz*, C. 1, İntişârât-ı Encümen-i Âsar-ı Millî, Tahran 1356, s. 429-430.

³⁷ İsmail Rain, *Hukûk-i Begîran-ı İngiliz der İran*, s. 29-31.

Ebü'l-Hasan'ın Batı medeniyetinin unsurlarına yönelik bakışı, sonraki dönemlerdeki aydınların Batı'yı idealize etme eğiliminin başlangıcı olarak değerlendirilebilir. O, Batı'nın çıplaklık kültürünü en üst seviyede resmeder. Ancak kendisi belki de bunun farkında değildir.

Mirza Ebü'l-Hasan'ın gözlemleri, *Hayretnâme* ismiyle anılan kitabında topladığı şaşırtıcı ve ilginç olaylardan oluşur. Adından da anlaşılacağı gibi bu eser, yazarın Avrupa'da gördüğü ve duyduğu sıra dışı olayların bir derlemesidir. Bu eserde, yazarın Avrupa'daki gözlemleri ve deneyimleri, şaşkınlık ve hayranlık dolu bir dille anlatılmaktadır. Daha önce Hindistan'da İngilizce öğrenmiş olması, bu süreçte işini kolaylaştırmıştır. Örneğin, yazarın bir kilisede gördüğü mimari yapılar ve sanat eserleri, onu büyük bir hayranlığa sürüklemiştir. Kilisenin içindeki duvar resimleri, süslemeler ve renkli camlar o kadar etkileyici bulunmuştur ki yazar bunları tarif ederken kelimelerin yetersiz kaldığını ifade etmiştir. Bu yapıları, Sasanî İmparatorluğu'nun ünlü yapılarıyla kıyasladığında, gördüklerinin ne denli etkileyici olduğunu vurgulamaktadır.

Yazarın dikkatini çeken bir diğer konu da Avrupa'daki sosyal hayat ve davetlerdir. Yazarın katıldığı çeşitli davetler ve bu davetlerde gözlemediği sosyal davranışlar, onu derinden etkilemiştir. Bir davette, bakanlar, prensler ve eşleriyle birlikte dokuz yüz yirmi kişinin bir araya geldiğini görmüştür. Bu davette, misafirlerin birbirine gösterdiği sıcaklık ve içtenlik, onu çok etkilemiş ve kendi ülkesinde de bu tür sosyal etkileşimlerin yaygınlaşmasını arzu ettiğini dile getirmiştir. Ayrıca, yazarın Avrupa'daki aşk ve romantizm üzerine yaptığı gözlemler de oldukça ilginçtir. Gördüğü aşk ilişkilerini *gerçek aşk* olarak tanımlar ve bu tür ilişkilerin kendisini derinden etkilediğini aktarmıştır. Yazar, Avrupa'da gördüğü bu davranış biçimlerini hayranlıkla anlatırken, bunların kendi toplumunda da örnek alınması gerektiğini ima etmiştir.

Mirza Ebü'l-Hasan, Avrupa'da gözlemediği toplumsal ve ahlaki davranışları överken özellikle İngiliz kadınlarının iffetini ve bağımsızlıklarını büyük bir hayranlıkla anlatmıştır. Öyle ki kendi ülkesindeki kadınların da bu erdemlerden faydalanmasını dilemiştir. Mirza Ebü'l-Hasan, İngiliz kadınlarının hür ve bağımsız bir şekilde yaşamalarını örnek alarak İranlı kadınların da benzer bir ahlaki duruma erişmelerini temenni etmiştir. O, İngiliz kadınlarının hür ve özgür bir şekilde yaşamalarını övgüler yağdırır ve İranlı kadınların da bu özelliklere sahip olmasını arzular. İngiliz kadınlarının eşlerine olan sadakatini ve sevgi dolu ilişkilerini överek bu davranışların İran'da da yaygınlaşmasını dilemiştir. Mirza Ebü'l-Hasan, bu anlayışın İran toplumunu daha mutlu ve huzurlu bir hâle getirebileceğini iddia etmiştir.

Yukarıdaki ifadeler, Mirza Ebü'l-Hasan'ın batı kültürüne duyduğu hayranlığı ve kendi toplumunun bazı yönlerine karşı hissettiği eksikliği yansıtır. Onun bu görüşleri, bir yandan Batı'nın olumlu yönlerini överken diğer yandan kendi kültürel değerlerine karşı bir yabancılaşma yaşadığını yansıtmaktadır. Bu durum, dönemin bazı aydınlarının batının etkisi altında yaşadığı içsel çatışmaları ve kendi kimliklerine dair sorgulamalarını da gözler önüne sermiştir.

Her ne kadar *Hayretnâme* adlı eser, Mirza Ebü'l-Hasan'ın bazı bilgi ve uzmanlık alanlarını gözler önüne serse de bu eserde Batı'nın körü körüne taklit edilmesi gerektiği gibi yüzeysel ve olgunlaşmamış bir bakış açısı hâkimdir. Batı ülkelerindeki ilerleme ve dönüşümün asıl nedenlerini derinlemesine analiz etmek yerine, yalnızca bu gelişmelerin dışsal ve yüzeyde kalan yönleriyle ilgilenmiş ve bunlar karşısında hayrete düşmüştür. Mirza Ebü'l-Hasan'ın, o dönemde İran'daki insanlara sunduğu yeni bilgiler, her ne kadar onlar için belirli açılardan faydalı olmuş olsa da genelde o dönemde ihtiyaç duyulan eğitimleri doğru bir biçimde sunamamış ve batı medeniyetini İranlılara kapsamlı bir şekilde tanıtmaya konusunda yetersiz kalmıştır. Başka bir deyişle, *Hayretnâme* sadece Batı'daki binaları, mekânları ve sanayi gibi dışsal unsurları anlatmakla yetinmiş, bu gelişmelerin nasıl elde edildiğini ve nasıl ilerleme kaydedildiğini açıklamaktan uzak kalmıştır. Ayrıca, Batı medeniyetini benimsemeye yönelik önerileri tamamen bir Batı hayranlığına dayanmaktadır. Bu durum ise eserin en önemli sorunlarından birisini teşkil etmektedir. En önemlisi ise, yazısında bıraktığı yanlış yönlendirmelerle, 20. yüzyılda İran'daki Batı hayranlığının köklerinden birini kolayca kendine mal etmesidir.

Mirza Ebü'l-Hasan, İngiltere'de bulunduğu süre boyunca bazı sanayi tesisleri ve Plymouth gemi yapım tersanesi detaylı bir şekilde gezdirilmiştir. *Hayretnâme*'de, bu tersanenin gece ve gündüz vardiyalı olarak çalıştığı ve savaş gemileri ürettiği ayrıntılı bir biçimde anlatılmaktadır.

Mirza Ebü'l-Hasan'ın gözünde, İngiltere'deki banknot para sistemi ve bankaların verdikleri faizler kayda değer gelişmeler arasında yer almıştır. Kristal üretimi, tüfek, tabanca ve top fabrikalarını ziyaret eden Hasan, ayrıca Londra'daki kütüphanelerin sunduğu hizmetlerden de övgüyle bahsetmiştir. Ziraat aletleri yapımında çalışan bir usta ile yaptığı görüşme, notlarında önemli bir yer tutmuştur. Ülkede icat sahiplerine verilen ödüller ve bu icatların değerinden söz ederken, "*bu şekilde fikir nasıl gelişmesin*" ifadesini kullanmıştır. Fabrikalarda kullanılan buharlı makineleri anlatırken de şu gözlemini aktarmıştır: "*Eskiden yüz işçinin yapamadığı işi, su, ateş ve buharın gücüyle on işçi rahatlıkla yapabiliyor.*"

Hayretnâme'nin, yazarın sefahat düşkünü ve şehvetperest kişiliğinin bir yansıması olduğu söylenebilir. Eserde yer alan unsurlar, elçinin kişiliğindeki bu eğilimlerin bir örneği olarak karşımıza çıkar. Her ne kadar

KAÇAR HANEDANI ELÇİSİ: HACI MİRZA EBÜ'L-HASAN HAN ŞİRAZÎ (İLÇİ)'NİN LONDRA SEFARETİ (1809-1810)

kendisini dürüst ve toplumsal sapmalardan uzak biri olarak tanıtmaya çalışsa da eserin genel ruhu, Mirza Ebü'l-Hasan'ın şaşkıncı derecede sefahat düşkününü ve şehvetperest olduğunu ortaya koyar. Eserin genelinde, Batı'nın güzel kadınlarının dansları, şarkıları ve eğlenceleri detaylı bir şekilde anlatılmış olup bu durum elçinin hayranlığını ve şaşkınlığını daha da artırmıştır. Bu değişken mizaçlı İranlı, gecelerini eğlence içinde geçirirken bu seyahatin esas amacı olan diplomatik görevlerini yerine getirip getirmediği sorgulanmaya açılır.³⁸

SONUÇ

Kaçar Hanedanı'nın ikinci hükümdarı Feth Ali Şah Dönemi'nde, İran coğrafi konumu nedeniyle emperyalist güçlerin küresel rekabet sahasına dönüşmüştür. Avrupa'da Napolyon'un yükselişi ve İngiltere'nin sömürgeci politikaları, Fransa ile İngiltere'yi Avrupa dışında da karşı karşıya getirmiştir. Napolyon, sömürgecilik yarışında Hindistan ve Osmanlı yönetimindeki Mısır'ı hedef almış, bu doğrultuda harekete geçmiştir. Ancak Mısır'ı işgal girişiminde başarısız olması, onu Hindistan'la ilgili yeni planlar yapmaya yöneltmiştir. Bu planlarda İran, Hindistan'a açılan kapı olarak önemli bir rol oynamıştır. Fransa'nın İran'a ilgisi, İngiltere'yi tedirgin ederek harekete geçmesine sebep olmuştur. Aynı dönemde, kuzey komşusu Rusya da Kafkasya üzerinden İran'a yönelik işgal girişimlerine başlamıştır. Rusya karşısında ağır yenilgiler alan Feth Ali Şah, müttefik arayışına yönelmiş ve önce Fransa ile ittifak görüşmeleri yapmıştır. Ancak Fransa'nın İran yerine Rusya ile ittifak kurması, İngiltere ile bir ittifaka zemin hazırlamıştır. Feth Ali Şah'ın, Rusya'ya karşı Fransa ve İngiltere ile ittifak arayışları, İran'ı uluslararası diplomatik rekabetin merkezine taşımıştır. Bu rekabette İngiltere başarılı olmuş ve 1809'da İran ile bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmanın İngiltere Kralı tarafından onaylanması için İran'ın Londra'ya bir elçi göndermesi kararlaştırılmış ve bu görev Mirza Ebü'l-Hasan'a verilmiştir.

Bu çalışma, Kaçar Hanedanı Sefiri Mirza Ebü'l-Hasan'ın 1809-1810 yıllarında gerçekleştirdiği Londra Sefaretini konu edinmiştir. Mirza Ebü'l-Hasan, 1809 yılında Tahran'dan ayrılarak karayoluyla İstanbul'a, oradan da denizyoluyla Plymouth'a ulaşmıştır. Çalışmada, hakkında Türkçede neredeyse hiç yayın bulunmayan bu diplomatın biyografisi verildikten sonra, İngiltere'deki diplomatik misyonu aktarılmıştır. Ayrıca, bu görev süresince kaleme aldığı *Hayretnâme* adlı eserinin içeriği incelenmiştir. *Hayretnâme*, bir İranlı'nın gözünden Avrupa ve Avrupa kültürünü keşfetme sürecini anlatan bir eser olup, dönemin sosyal ve kültürel farklılıklarını çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır. Yazar, Tahran'dan başlayarak ziyaret ettiği yerler ve özellikle Londra'daki gözlemleri hakkında ayrıntılı bilgiler sunmuştur. Bu bilgiler, okuyucunun 19. yüzyılın başlarında diplomatın geçtiği yerler hakkında geniş bir fikir edinmesini sağlamaktadır. Ayrıca *Hayretnâme*, bir İranlı'nın gözünden Avrupa'yı ve Avrupa kültürünü keşfetme sürecini anlatırken, Avrupa'nın hem olumlu hem de olumsuz yönlerini gözlemleyerek yazarın kendi toplumuna bir ayna tutmasına olanak vermektedir.

KAYNAKÇA

Abu Al-Hasan Khan, *A Persian at the Court of King George 1809-1810*, çev. Margaret Morris Cloake, David & Charles, London 1988.

AŞTİYANÎ, Abbas İkbâl, *Tarih-i İran*, İntişârât-ı Debir, Tahran 1392.

BAMDAD, Mehdi, *Şerh-ı Hal-ı Recal-ı İran der Karn 12, 13 ve 14 Hicri*, C. 1, Zevâr, Tahran 1371.

DEVEBAKAN, Mikail, *İran'da Modernleşmenin Ayak Sesleri Mirza Melkum Han ve Faaliyetleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2023.

DUNBULÎ, Abdurrezzak, *Meâsir-i Sultaniye*, tash. Gölâm Hüseyin Zergerinejad, Müessese-i İntişarat-ı Ruzname-i İran, Tahran 1351.

ERDOĞAN, Eralp, *Safevi Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

ESKANDARÎ-QAJAR, Manoutchehr, "Persian Ambassadors, their Circassians, and the Politics of Elizabethan and Regency England", *Iranian Studies*, C. 44, S. 2, 2011, ss. 251-271.

FESAÎ, Hasan b. Hasan, *Farsnâme-i Nasrî*, C. 1, tash. Mensur Rastgâr Fesaî, Emir Kebir, Tahran 1382.

FETHÎ, Asgar, "Mirza Ebul Hasan İlçi Nohostîn İranî der Amerika", *Mihr*, S. 8, 1331, ss. 476-479.

FLOOR, Willem, "Tarihçe-i Vezâret-i Umur-u Harice-i İran", çev. Cevad Kerimî, *Tarih-i Revâbit-i Harici*, S. 24-25, 1384, ss. 89-101.

³⁸ Mirza Ebü'l-Hasan Han Şirazî, *Hayretnâme: Sefernâme-i Ebü'l-Hasan İlçi be London*.

HİDAYET, Rıza Kulu Han, *Tarih-i Ravzatu's-Safâ-yı Nasrî*, tash. Cemşid Keyanfer, C. 13, Esatir, Tahran 1380.

İTİMÂDÜ'S-SALTANA, Muhammed Hasan Han, *Tarih-i Muntazam-ı Nasrî*, tash. Muhammed İsmail Rızvanî, C. 3, Dünya-i Kitap, Tahran 1363.

İVANOV, Mihail Sergeyeviç, *İran Tarihi: En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla*, çev. Hasan Demiroğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

JAVADİ, H., "Abu'l-Hasan Khan İlci," *Encyclopædia Iranica*, C. 1/3, ss. 308-310. (<https://www.iranicaonline.org/articles/abul-hasan-khan-ilci-mirza-persian-diplomat-b>). (27.08.2024).

JOHNSTON, Henry B. McKenzie, "Hajji Baba and Mirza Abul Hasan Khan: A Conundrum", *Iran Journal of the British Institute of Persian Studies*, C. 33, 1995, ss. 93-96.

KARADENİZ, Yılmaz, "İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı Öncesi İran Siyaseti ve İki Sadrazamın Öldürülmesi (1800-1907)", *İran Çalışmaları Dergisi*, C. 6. S. 2, 2022, ss. 227-250.

KARADENİZ, Yılmaz, "İran ve Türkistan'da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856-1869)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 20, Aralık 2009, ss. 53-68.

KARADENİZ, Yılmaz, *Islahat Görünümlü İngiliz İşgali'nin Safhaları İran Örneği (1800-1925)*, 2. Baskı, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.

KARADENİZ, Yılmaz, *İran Tarihi (1700-1925)*, 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

KEDDİE, Nikki R., *Rişeha-yı İnkılab-ı İran*, çev. Abdürrahim Cevahî, Kalem, Tahran 1369.

KORKMAZ, Ahmet, *Kara-Koyunlu Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*, Efe Akademi, İstanbul 2022.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

KUTLUTÜRK, Cemil, "Hindistan'da Kurulan Haydarabad Nizamı'nın Osmanlı Devleti'ne Verdiği Destek", *Tarih Dergisi*, S. 78, 2022, ss. 73-99.

MAHMUD, Mahmud, *Tarih-i Revâbit-i Siyasi-i İran ve İngiliz*, C. 1, İkbâl, Tahran 1353.

MARKHAN, Clement, *Tarih-i İran der Devre-i Kaçar*, terc. Mirza Rahim Ferzane, Neşr-i Ferheng-i İran, Tahran 1367.

MOHDEVÎ, Abdurrıza Hüşeng, *Tarih-i Revâbit-i Harici-i İran*, 18. Baskı, Emir Kebir, Tahran 1392.

MORİER, James, *Hacı Baba-i İsfahani*, terc. Mehdi Afşar, İntişârât-ı İlmî, Tahran 1376.

NEFİSÎ, Said, *Tarih-i İctimâi ve Siyasi-i İran*, C. 1, İntişârât-ı Bunyâd, Tahran 1366.

NEFİSÎ, Said, *Tarih-i İctimâi ve Siyasi-i İran*, C. 2, İntişârât-ı Bunyâd, Tahran 1366.

ÖZCAN, Azmi, "Haydarâbâd Nizamı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, ss. 32-35.

RAİN, İsmail, *Hukûk-i Begîran-ı İngiliz der İran*, Çaphâne-i İlmî, Tahran 1373.

RAİN, İsmail, *Mirza Ebü'l-Hasan Han İlçi*, Cavidan, Tahran 1357.

RAMAZANÎ, Abbas, *Mu'âhedât-ı Tarih-i İran*, Terfend, Tahran 1386.

SAADET NURÎ, Hüseyin, *Rical-ı Devre-i Kaçariye*, Vahid, Tahran 1364.

SAFÎ PUR, Ali Ekber, "Vasiyetname-i Mirza Ebü'l-Hasan Han İlçi Şirazi", *Gencine-i Esnad*, S. 54, 1383, ss. 13-23.

SARIKÇIOĞLU, Melike, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

ŞİPEHR, Muhammed Taki Lisanü'l-Mülk, *Nasihü't-Tevârih Tarih-i Kaçariye*, tash. Cemşid Giyanfer, C. 1, Esatir, Tahran 1390.

SOHRABÎ, Naghme, *Taken for Wonder Nineteenth-Century Travel Accounts from Iran to Europe*, Oxford University Press, New York 2012.

SOOFİZADEH, Abdolvahid, *Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1795-1925)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.

KAÇAR HANEDANI ELÇİSİ: HACI MİRZA EBÜ'L-HASAN HAN ŞİRAZÎ (İLÇİ)'NİN LONDRA SEFARETİ (1809-1810)

SOOFİZADEH, Abdolvahid-TÜRKER, Özgür, “Rusya-İran (Kaçar) İlişkileri Adına Dehşet Verici Bir Hadise: Rusya'nın Tahran Başkonsolosluğu Baskını ve Büyükelçi Aleksandr Griboedov ve Maiyetinin Katledilmesi (11 Şubat 1829)”, *Belleten*, C. 82, S. 294, 2018, ss. 569-586.

SULTANZADE, Hüseyin, *Tarih-i Medaris-i İnan*, Tahran 1364.

ŞEMİM, Ali Asgar, *İnan der Devre-i Saltanat-ı Kaçar*, 12. Baskı, Mudebbir, Tahran 1393.

ŞİRAZÎ, Mirza Ebü'l-Hasan Han, *Hayretnâme: Sefernâme-i Ebü'l-Hasan İlçi be London*, haz. Hasan Murselevend, Mu'esses-i Hedemât-ı Ferhengi-i Resâ, Tahran 1364.

TAHİRÎ, Ebü'l-Kasım, *Tarih-i Revâbit-i Bazargânî ve Siyasi-i İnan ve İngiliz*, C. 1, İntişârât-ı Encümen-i Âsar-ı Millî, Tahran 1356.

TERENZİO, Pio-Carlo, *Rekabet-i Rus ve İngilis der İnan ve Afganistan*, terc. Abbas Azerin, İntişarat-ı Pengah Tercüme ve Neşr-i Kitab, Tahran 1359.

TÜRKER, Özgür, “Mirza Ebül Hasan Han İlci'nin Rusya Sefareti (1815-1816)”, *Atlas International Congress on Social Sciences 7. (23-25 September 2020)*, Budapest Hungary, Ed. Henrietta Nagy-Ragif Huseynov, ISPEC Publications 2020, ss. 493-505.

TÜRKER, Özgür, *Güney Kafkasya'da Rusya-İnan Nüfuz Mücadelesi (1779-1813)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.

ULVÎ ŞİRAZÎ, Mirza Muhhamed Hadi Ulvî Şirazi, *Sefernâme-i Mirza Ebul Hasan Han Şirazi (İlçi) be Rusiye*, haz. Muhammed Golbon, Dünya-i Kitap, Tahran 1363.

UNAT, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, yay. Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.

UYAR, Mustafa, “İlhanlı İnan Moğolları Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 49, S. 1, 2009, ss. 33-47.

VERHERAM, Gulamrıza, *Nizam-ı Siyasi-i ve Sazmanha-yı İçtimâi der Asr-ı Kaçar*, Tahran 1367.

YAŞAR AZAP, Eralp, “İnan'da Feth Ali Şah Dönemi (1797-1834) Askerî Reformları ve Sonuçları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 62, S. 2, 2022, ss. 1104-1129.

YAŞAR AZAP, Eralp, *Şah Mat: 1820-1823 Osmanlı-İnan Savaşı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2023.

YAVERÎ, Negin, Ebü'l-Hasan Şirazi, 1399, www.cgje.org.ir/fa/article/226419 (27.08.2024).

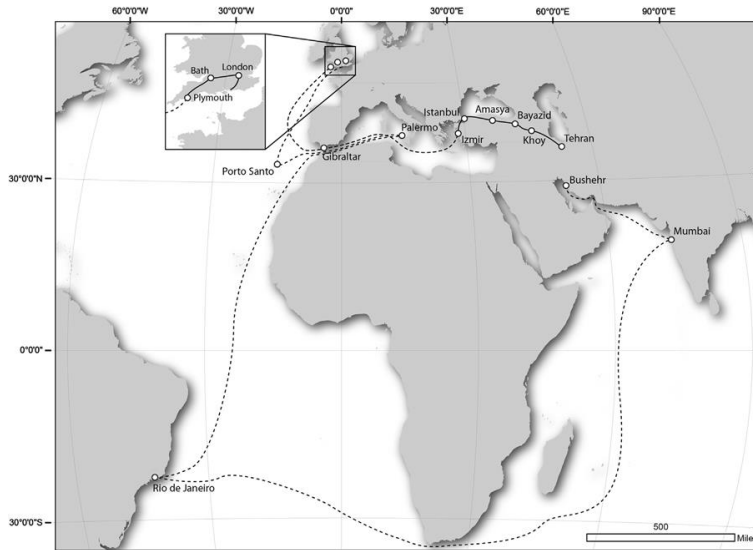
EKLER

Ek 1: İngiliz Ressam William Beechey'in Mirza Ebü'l-Hasan adlı eseri, (<https://blogs.bl.uk/asian-and-african/2013/11/mirza-abul-hasan-khan-the-envoy-extraordinary-from-persia.html>), (31.08.2024))

Ek 2: İngiliz Ressam Thomas Lawrence'in Mirza Ebü'l-Hasan adlı eseri, (<https://harvardartmuseums.org/collections/object/299796>), (31.08.2024)).

Harita 1.

(Naghmeb Sohrabi, *Taken for Wonder Nineteenth-Century Travel Accounts from Iran to Europe*, Oxford University Press, New York 2012, s. 20).

KAÇAR HANEDANI ELÇİSİ: HACI MİRZA EBÜ'L-HASAN HAN ŞİRAZÎ (İLÇİ)'NİN LONDRA SEFARETİ (1809-1810)

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 379-392.

Geliş Tarihi–Received Date: 13.05.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 08.07.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ANTHONY JENKINSON'UN GÖZÜNDEN TATAR ÜLKELERİNDEKİ RUS İŞGALI

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1483452>

 İBRAHİM YEŞİLYURT*

ÖZ

Anthony Jenkinson, 1558 yılında İngiliz Moskova Şirketine bağlı olarak Rusya, Tataristan ve Türkistan bölgelerini gezmiş, Kazan ve Astrahan gibi Ruslar tarafından kısa bir süre önce işgal edilmiş Tatar ülkelerine uğramıştır. Bu ülkelerdeki halkın yaşadığı yıkım, ölüm ve diğer felaketler hakkında önemli bilgiler vermiştir. İngiltere, XVI. yüzyılda İspanya ve Fransa ile rekabet içinde olarak, Çin ve Hindistan'a giden alternatif yolları keşfetmek istiyordu. Bu amaçla Kuzey Buz Denizi veya Rusya üzerinden Çin'e ulaşabileceğini varsayarak, çeşitli kaşifleri bölgeye yollamıştı. İngiltere, kuzey yolu ile Çin'e ulaşmayı başaramasa da Rusya ile ticarî ve diplomatik ilişkiler kurmayı başarmıştı. Bu ilişkilerin sonucu olarak 1555 yılında İngiliz Moskova Şirketi kurulmuş ve Kraliçe tarafından tekel haline getirilmişti. Şirket bölgedeki ticari fırsatları incelemek için çeşitli kâşif ve araştırmacıları bölgeye yolladı. Şirket, bu keşif seferleri sayesinde bölgedeki diplomatik ilişkileri, pazarları, ticari riskleri öğrenmek amacındaydı. Bu bağlamda bölgeden gelen raporlar; siyasi yapıdan, kültürel özelliklere kadar birçok bilgiyi içeriyordu.

Bu kaşiflerden biri olan Anthony Jenkinson, 1557 yılında Rusya'dan Çin'e doğru yolculuğa çıkmış ve yol üstünde gördüklerini kayıta geçirmiştir. Norveç'in kuzeyinden dolaşarak Rusya'ya gelen Jenkinson, Moskova'da Çar IV. İvan'ın konuğu olmuştur. Sarayda ağırlanan Jenkinson, Çara ve saray hayatına dair önemli görgü tanıklarından birisidir. Jenkinson, Çardan Tatar ülkelerine doğru gitmek için izin almış ve yanına Tatar bir tercüman verilerek yola çıkmıştır. Yol boyunca Kazan, Kasım, Astrahan ve Buhara gibi önemli Türk şehirlerine uğramıştır. Bu şehirlerden Kazan ve Astrahan, henüz birkaç sene önce Ruslar tarafından ele geçirilmiş olması, Jenkinson'u ilk işgal yıllarına ait önemli görgü tanıklarından biri yapmaktadır. Yol boyunca Nogaylar, Türkmenler gibi konargöçer Türk boylarına rastlayan Jenkinson, bunların yaşam tarzları hakkında önemli bilgiler vermiştir. Seyahati boyunca bulaşıcı hastalıklar, haydutlar, açlık ve susuzluk gibi çeşitli tehlikeler atlatan Jenkinson, savaşlar ve bahsedilen tehlikeler yüzünden yolculuğunu tamamlayamamıştır. 1561, 1566, 1571 yıllarında tekrar Doğuya doğru yolculuğa çıksa da Çine ulaşmayı başaramamıştır. Buhara'da sonlanan 1558 gezisinin ayrıntıları, yazdığı anılar, mektuplar ve haritalar ile günümüze kadar ulaşmıştır.

Rus, Tatar, Nogay, Türkmen ve Özbek Türklerinin günlük yaşamlarına dair kendi bakış açısından bilgiler veren Jenkinson, döneme dair önemli kaynaklardan biri kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra Osmanlı, Safevî ülkelerine de uğrayan Jenkinson, bu ülkelerin kültürel yaşamlarına dair bilgilere de yer vermiştir. 1553'te Halep'te bulunduğu sırada Kanuni Sultan Süleyman ve ordusunun geçişine şahit olmuş ve gördüklerini ayrıntılı biçimde aktarmıştır. Padişah ile paşalar, yeniçeriler, sipahiler ve diğer ordu mensuplarının teçhizatları ve kıyafetleri hakkında bilgiler veren Jenkinson, burada bulunduğu sırada şahsı için ticarî imtiyazlar almıştır ki bu durum İngiltere ve Osmanlı ilişkilerinin başlangıcı açısından önem arz etmektedir. Jenkinson, ayrıca Batı Avrupa ve Akdeniz'de birçok ülkeyi gezmiştir. Seyahatleri ve anıları ilk defa 1589 yılında Richard Hakluyt tarafından *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation* adlı eserde yayınlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anhony Jenkinson, Moskova Şirketi, Rus, Tatar, Rus İşgali.

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul/TÜRKİYE, E-Posta: ibrahim.y.1@ogr.iu.edu.tr, ORCID ID: 0009-0005-0273-3579.

THE RUSSIAN OCCUPATION OF THE TATAR COUNTRIES: AN ACCOUNT BY ANTHONY JENKINSON

ABSTRACT

Anthony Jenkinson was an English explorer and merchant who traveled extensively through Russia, Tataristan, and Turkestan in 1558 on behalf of the Muscovy Company. He visited Tatar lands like Kazan and Astrakhan, which had recently been conquered by the Russians, and provided valuable information about the destruction, death, and other calamities that the people of these countries had experienced. In the 16th century, England was in competition with Spain and France and sought to discover alternative routes to China and India. Assuming that China could be reached via the Northern Sea Route or through Russia, England sent various explorers to the region. Although England was unable to reach China via the northern route, it did establish commercial and diplomatic relations with Russia. In 1555, the English Muscovy Company was founded and granted a monopoly by the Queen as a result of these relations. The company dispatched various explorers and researchers to the region to investigate commercial opportunities. The company aimed to learn about the diplomatic relations, markets, and commercial risks in the region through its expeditions. Reports from the region covered a wide range of topics, from political structure to cultural characteristics.

One of these explorers, Anthony Jenkinson, embarked on a journey from Russia to China in 1557 and documented his observations along the way. Jenkinson, who arrived in Russia via Norway's north, was hosted by Tsar Ivan IV in Moscow. Hosted in the palace, Jenkinson was one of the important eyewitnesses of the Tsar and court life. Jenkinson obtained permission from the Tsar to travel to the Tatar lands and set out with a Tatar translator. He visited important Turkic cities like Kazan, Kasim, Astrakhan, and Bukhara along the way. Kazan and Astrakhan had been captured by the Russians just a few years before. This makes Jenkinson one of the most important eyewitnesses to the early years of the occupation. Jenkinson also encountered nomadic Turkic tribes like the Nogais and Turkmens along the way and provided valuable information about their lifestyles. Jenkinson faced various dangers along his journey, including infectious diseases, bandits, hunger, and thirst, and was unable to complete his journey due to wars and the aforementioned dangers. He attempted to travel eastward again in 1561, 1566, and 1571, but was unable to reach China. The details of his 1558 journey, which ended in Bukhara, have survived to this day thanks to his memoirs, letters, and maps.

Jenkinson, who provides information about the daily lives of Russian, Tatar, Nogay, Turkmen and Uzbek Turks from his own perspective, is considered one of the important sources for the period. Jenkinson also visited Ottoman and Safavid lands and provided information about their cultural lives. In 1553, he witnessed the passage of Sultan Suleiman the Magnificent and his army in Aleppo and described what he saw in detail. Jenkinson, who provided information about the equipment and clothing of the sultan, pashas, janissaries, sipahis, and other army members, obtained commercial privileges for himself while he was there. This is significant in the context of the beginning of Anglo-Ottoman relations. Jenkinson also traveled extensively throughout Western Europe and the Mediterranean. His travels and memoirs were first published in 1589 by Richard Hakluyt in the work titled *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*.

Keywords: Anthony Jenkinson, Moscovy Company, Russian, Tatar, Russian Occupation.

GİRİŞ

Avrupa devletleri arasında bir yarış haline gelen Cathay'ın (Çin'in Avrupalılarca kullanılan eski ismi) ve Hindistan'ın zenginliklerine ulaşma arzusu, Marco Polo'nun seyahatnamesi ile popülerleşmiştir. Cathay kavramı Çin'in kuzeyinde devlet kurmuş Kitai veya Kitan (Türkçe; Hitay, Kara Kitay) denilen boyun isminden gelmektedir. Bu isim zamanla Çin'in genel ismi olarak da kullanılmaya başlanmıştır.¹ Çok zengin olduğu söylenen Cathay ve genel bağlamda doğu, sadece ticarî olanaklarının cazibesi açısından değil İslâm dünyasına karşı doğudan gelecek potansiyel bir askerî müttefik olarak da görülmekteydi. Avrupalıların bakış açısı William Miller tarafından kitabının *The Fantasy World of the Orient* kısmında şöyle aktarılmıştır:

‘‘Muhammedilerin toprakları Afrika ve Asya'ya doğru ne kadar uzanıyor? Hangi insanlar onların sınırları dışında yaşıyor? İslâm nasıl atlatılıp, kuşatılabilir? Bu tür sorular XV. yüzyılda bazı Hristiyan Prenslerin aklına tutunmuştu.’’²

¹ Henry Yule, *Cathay and the Way Thither, Volume 1: Being a Collection of Medieval Notices of China*, Cambridge University Press, 2010, s. 126.

² William Miller, *A History of the United States*, Dell, 1962, s. 15.

İBRAHİM YEŞİLYURT

Doğudaki Cathay, Hindistan ve Büyük Kağana dair efsaneler, Prester John³ efsanesiyle birleşmiş, bu bağlamda Doğuyla doğrudan etkileşim, genişlemek için çok dar seçenekleri olan Avrupalılar için tek yol olarak görülmüştür.

Portekizliler, Afrika'nın batısından dolaşarak Doğu'ya ulaşan yolları aşamalı olarak keşfettiler. XV. yüzyılda Portekizliler tarafından alternatif yolların varlığının keşfi, Doğu ile doğrudan ticareti mümkün kılmıştır. (1488) İspanyollar ise doğuya ulaşmak için batıya yelken açtılar ve yanlışlıkla yeni bir kıta olan Amerika'yı keşfettiler (1492).⁴

XVI. yüzyılda İngiltere, doğuyla Portekiz, İspanyol ve Venedik tekeli olmadan ticaret yapmak için alternatif yollar bulma arayışına girmiştir.⁵ Bu alternatif yollardan biri "kuzey doğu yolu" adı verilen Buz Denizini kullanarak Rusya üzerinden Çin'e ve Hindistan'a giden varsayımsal yoldu.⁶ Daha önce kuzeybatı yönünde keşifler yapan Sebastian Cabot'un öncülüğünde Hugh Willoughby ve Richard Chancellor, kuzeydoğu yolunun bulunması için Buz Denizi ve Beyaz Denize keşif yolculuğu yapmışlardır. Hugh Willoughby, 1553 yılında gemisinin buza sıkışması sonrası tüm mürettebatı ile beraber hayatını kaybetmiş, Richard Chancellor ise Moskova'ya ulaşmayı başarmış ve Çar IV. İvan (1547-1583) ile ticarî ayrıcalıklar üzerinde anlaşma yapmıştır.⁷ Richard Chancellor'un "Moskova'yı keşfi" Moskova Şirketi'nin başlangıcı sayılmaktadır.⁸ Kraliçe I. Mary (1553-1558) tarafından ticarî imtiyazların tanınması ile şirket resmî olarak 1555 yılında krallık tarafından tekel haline getirilmiştir.⁹

İngiltere bu devirde ürettiği malları, özellikle de yün ve çeşitli tekstil ürünlerini satacak pazar bulamıyor ve çeşitli mali sıkıntılar çekiyordu. Anonim bir belge olan *Distresses of Commonwealth*'de ülkedeki genel durum şu şekilde aktarılmıştır:

"Kraliçe fakir, krallık yorgun, soylular fakir ve zayıf, iyi subaylar ve askerler eksik, halk kargaşa içinde, adalet yerini bulmuyor, Sulh hakimleri makamlarını hak etmiyorlar, her şeyde; yemede, içmede ve giyside aşırılık var. Aramızda ayrılıklar var. Fransa ve İskoçya ile savaşlar var. Fransız Kralının bir eli Calais'de bir eli İskoçya'da, sağlam düşmanlarımız var ama sağlam dostlarımız yok."¹⁰

Bu şekildeki girişimler oldukça pahalı ve riskli olmasına, dokuz gemiden beşinin kaybedilmesine rağmen keşiflere devam edilmiştir ki bunda, Londra'ya gelen olumlu raporların oldukça etkisi olmuştur. Richard Chancellor, Rusya'daki ticarî olanakları şöyle tarif etmiştir:

"Rusya, insan ve toprak yönünden bereketlidir, emtia yönünden zengindir... Somon ve Morina balıkçılığında çok iyilerdir... Çok yağları vardır... ülkenin kuzeyinde kırk çok fazladır..."¹¹

Chancellor diğer ticarî malları ve Çarın sarayını tarif ettikten sonra Rusya ülkesini ve askerlerinin düşmanları olan Türklere ve Tatarlara benzerlikleri hakkında da bilgiler vermiştir:

"...Burada bırakacağım, ondan ve sarayından artık bahsetmeyecek, bunun yerine onun toprakları ve tebaası, insanların doğası ve savaşma gücü hakkında bilgi vereceğim. Dük birçok ülkenin lordu ve imparatorudur. Fevkalade güce sahiptir. İki yüz veya üç yüz bin kişilik ordu çıkarabilir. Kendisi asla iki yüz bin kişiden az bir orduyla savaşa gitmez. Eğer giderse ülkesinin sınırlarını sayısı hiç de az olmayan savaşçılarla takviye eder: Livonya sınırına kırk bin adam, Letto sınırına altmış bin adam, Nogay Tatarlarına doğru altmış bin adam. İlginç olan şudur ki (Çar) savaşlarına asla çiftçi ve tüccarları (asker olarak) götürmez. (Çarın) tüm adamları atlıdır. Sayıları otuz bini bulan topçular ve ameleler müstesna hiç yaya (asker) kullanmaz. Atların

³ Bu konu hakkında bkz:Fatih Durgun, "Batılıların Doğu Hakkındaki Tahayyüllerine Özgün Bir Örnek Olarak Presbyter Johannes (Prester John) Efsanesinin Ortaya Çıkışı: 1165 Öncesi", *Akademik Hassasiyetler*, C.7, S. 14, Aralık 2020, s. 71-94.

⁴ Kolombus keşfettiği toprakların yeni bir kıta değil "Hindistan" olduğu konusunda ısrarcı olmuştur. Yeni bir kıta olduğunun fark edilmesinden sonra dahi "Hind" isminin kullanımı devam etmiştir. Örneğin III. Murad'a sunulan Amerika kıtası hakkındaki "Tarih-i Hind-i Garbi" kitabının ismi "Batı Hindin Tarihi"dir. Bu konuda bkz: Hilder, F. F. "Origin of the Name 'Indian.'", *American Anthropologist*, C.1, S. 3, 1899, s. 545-49.

⁵ Hasan Baktır, "17. Yüzyılda İngiliz Tüccarlar ve İpek yolu: Keşifler Dönemi'nde İngiliz Tüccarların İpek Yolu'na Ulaşma Teşebbüsleri", *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, C. 3, S. 1, 2018, s. 151-159.

⁶ Kit Mayers, *North-East Passage to Muscovy*. Sutton Publishing, 2005, s. 30.

⁷ Olga Dmitrieva, *Britannia & Muscovy: English Silver at the Court of the Tsars*, Yale University Press, 2006, s. 11.

⁸ Richard Hakluyt, Samuel Purchas, *The Origin and Early History of the Russia or Muscovy Company*, Londra 1830, s. 5.

⁹ E. Goldsmid. *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation, collected by Richard Hakluyt, Preacher, Vol. III: North-Eastern Europe and Adjacent Countries, Part II: The Muscovy Company and the North-Eastern Passage*, E. & G. Goldsmid, Edinburgh 1886, s. 101.

¹⁰ Kit Mayers, *The First English Explorer: The Life of Anthony Jenkinson (1529-1611) and His Adventures on the Route to the Orient*, Matador, 2016, s. 37.

¹¹ John Pinkerton, *A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels Volume 1*, Longman, Hurst, Rees, and Orme, 1810, s. 16.

*tamamı Türkler gibi okçudur ve Türklerinki gibi yaylara sahiptirler. Ayrıca Türkler gibi kısa (atlara?) binerler. Göğüslerinde tabaka zırhları ve başlarında zırhlı miğfer vardır.....*¹²

Rusya ve İngiltere arasında ticarî ilişkilerin diplomatik bir araç olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Christopher Burrough'un¹³ raporuna göre, İngiltere'nin Rusya ile düşmanları arasında barışa aracı olması diplomatik açıdan bir büyük bir fırsattı. Burrough:

*“Eğer majesteleri, durum icap ederse, onunla (Rus Çarı), İsveç ve Lehistan arasında arabulucuk yapmayı teklif etmesi (iyi olacaktır), çünkü Ruslar, onlar tarafından istila edilmekten korkarlar ve barış için ne gerekirse yaparlar. Çünkü onlar Tatarlar gibi diğer tarafta düşman istememektedirler.”*¹⁴ demektedir.

Çar batı (İsveç ve Lehistan) ve doğu (Tatarlar) ile iki cepheli bir savaşı doğal olarak istememiştir. Görünen o ki Moskova Şirketi ve ticarî ilişkiler iki tarafa da çeşitli şekillerde fayda sağlamıştır.

1. Jenkinson'un Rusya Öncesi Gezileri ve Osmanlı Ülkesine Uğraması

Jenkinson 8 Ekim 1529 yılında, Leicestershire'a bağlı Market Harborough kentinde doğmuştur.¹⁵ İki kız, dört erkek evladı olan bir ailenin ikinci oğlu olarak varlıklı bir ailede büyümüştür. Oxford Üniversitesinde de bir süre eğitim gören Jenkinson, denizcilik ve seyrüsefer yapmayı da öğrenmiştir.¹⁶ Aynı zamanda coğrafyacı olan Jenkinson, gördükleri yerlerin bir kısmının haritalarını çıkarmıştır. Hazırladığı haritalar 1570'te *Theatrum Orbis Terrarum* adlı atlada ve Gerardus Mercator'a ait dünya haritası dahilinde kullanılarak yayınlanmıştır.¹⁷ Jenkinson'a ait anılar ise ilk defa Richard Hakluyt tarafından, 1589 yılında *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*¹⁸ adlı eserde kullanılmış, hatıralarının ve mektuplarının tamamı yalın halde Hakluyt Society¹⁹ üyesi Edward Delmar Morgan ve British Museum üyesi Charles Henry Coote tarafından 1886 yılında derlenmiştir.²⁰

On yedi yaşında deniz aşırı yolculuklarına başlayan Jenkinson, Rusya öncesi gezdiği ülkeleri şöyle tarif etmektedir:

*“İlk olarak Flandre ülkesine geçtim ve tüm alçak ülkeleri²¹ gezdikten sonra Almanya'ya gittim. Alpleri geçerek İtalya'ya seyahat ettim. Oradan Piyemonte, ardından Fransa topraklarını ayrıntılı biçimde gezdim. Ayrıca İspanya ve Portekiz Krallıklarına da uğradım. Tüm Levant denizi boyunca yelken açtım, tüm önde gelen adalara uğradım. Örneğin Rodos, Malta, Sicilya, Kıbrıs, Candie (Kandiye/Iraklion, Girit) ve öteki çeşitli adaları gezdim. Yunanistan, Mora, Ahaya topraklarının bazı yerleri ve Eski Korint şehrinin bulunduğu yeri gezdim. Büyük oranda Türkiye, Suriye ve Küçük Asya'daki öteki toprakları da gezdim. Lübnan Dağlarını geçip Şam, ardından Samarya, Celile, Filistin, Kudüs ve tüm kutsal topraklara uğradım. Cezayir, Cola (Kaliea/ Koléa), Bona (Annâbe), Trablus(garp), Gollet²² ve Tunus Körfezi gibi Afrika'daki çeşitli yerlerde bulundum...”*²³

Jenkinson, bahsettiği gibi Rusya'ya gidişinden önce Osmanlı ülkesine gelmiş ve Sultan I. Süleyman'ın Safevilere karşı yaptığı sefere şahitlik etmiştir. 1553 yılında Halep'te bulunan Padişahı ve ordusunu ayrıntılı bir şekilde tarif etmiştir. Jenkinson dönemin diğer Avrupalıları gibi padişahı *Grand Signior* veya *Great Turke* şeklinde kayıta geçirmiştir.

Halep'te ordunun geçişini ve askerlerin kıyafetleri ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır:

“Büyük Sinyör'ün, diğer adıyla Büyük Türk'ün, öntünden Esperes (Sipahi) adıyla bilinen çok cesur, 6.000 kadar hafif süvari geçti. Bunların tamamı al giysiler giymişti.

Ardından on bin kadar adına Nortan²⁴ denilen adamlar geçti. Bunlar Büyük Türk'ün haraçgüzarıdır. Hepsi sarı rengi kadifeden giysiler ve başlıklar giyiyorlardı. Aynı renkten, iki fit uzunluğunda zengin bir şekilde süslenmiş cübbeleri ve ellerinde Türk usulü yayları vardı.

¹² *Age*, s. 18.

¹³ Christopher Burrough, Moskova şirketine bağlı bir başka gezgin ve tüccardır. Rusya dışında İran'a da gitmiştir.

¹⁴ Anthony Jenkinson, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen*, ed. Edward Delmar Morgan ve Charles Henry Coote. New York 1886, s. CX.

¹⁵ Mayers, *The First English Explorer: The Life of Anthony Jenkinson (1529-1611) and His Adventures on the Route to the Orient*, s. 20.

¹⁶ *Age*, s. 20.

¹⁷ Krystyna Zykula, “Unexpected 16th Century Finding to Have Disappeared Just After Its Printing – Anthony Jenkinson's Map of Russia, 1562”, *Cartography - A Tool for Spatial Analysis*, Ed. Carlos Bateira, 2012, s. 119-152

¹⁸ Bkz: Richard Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation, C. 1*, Londra 1599.

¹⁹ Eski keşif seyahatlerine ait metinleri derlemeye ve yayınlamaya çalışan topluluktur. 1846 yılında kurulmuştur.

²⁰ Jenkinson, *age*, s. IV.

²¹ Bugün ki Benelüks ülkeleri olan Hollanda, Belçika, Lüksemburg topraklarını kastetmektedir.

²² Jenkinson burada büyük bir ihtimale Türkçe “gölet” kelimesini kastetmektedir. Bu su, Morgan'ın açıklamasına göre Tunus Gölü ile Tunus Körfezi arasındaki su bağlantısıdır. Bkz. Jenkinson, *age*, s. 342.

²³ Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation, C. 1*, s. 411.

²⁴ Jenkinson'nun burada adını verdiği rütbenin, unvanın veya askeri birliğin kimlere işaret ettiği belirsizdir.

İBRAHİM YEŞİLYURT

Ardından, Türkçe'de Sancak (beyi) olarak adlandırılan (ağır zırhlı, dört süvari)²⁵ subayı geçti. Hepsi kadifeden al giysiler giymişti. Her birinin sancağı altında on iki bin ağır zırhlı süvarisi vardı. Kafalarında morrionları²⁶ ile iyi silahlıydılar. Sıkı bir düzende yürüyorlar ve yanlarında kendi dillerinde Simittero (Şimşir, kılıç) denilen kısa bir kılıç taşıyorlardı.

Ardından, on altı bin kadar Büyük Sinyör'ün kulu olarak çağrılan Yeniçeriler geçti. Hepsi yaya ve arkebüz²⁷ taşıyan (yeniçeriler, padişahın) korumasydılar. Hepsi mor ipeğe bürünmüştü. Kafalarında garip bir şekil oluşturan Coucullucia (kukuleta) denilen başlık vardı. Başlık şu şekilde giyilirdi: Alın kısmı beyaz kadifeden yapılmış bir baş zırhına benziyordu ve aynı renkte tıpkı bir Fransız kapüşonu gibi arkaya doğru uzanıyordu. Baş zırhının ön kısmında, bir fit uzunluğunda dik duran gümüş bir sütun vardı. Bu sütun, kuyumcuların elişiyle değerli taşlarla zenginçe süslenmişti. Sütunun tepesinde ise, yürürken cesur bir şekilde dalgalanan büyük bir tüy demeti bulunuyordu.

Ardından bin kadar Peyk²⁸ geldi. Tümü altın (rengi) giymişti. Yarı arkebüz diğer yarı ok sadaklarıyla beraber Türk yayları taşıyor, sıkı bir düzende geçiyorlardı.

Ardından, üç tane çok iyi silahlı adam geçti. Koşumlarının üstü Türk usûlü leopar derisiyle kaplıydı. Kafalarında morrionları ve saldırıya hazır halde dik duran mızraklarının ucuna doğru kan renginde boyanmış at kılından nişanları (tuğ) vardı. Bunlar Türk'ün şahsının mübarizleriydiler.

Ardından gümüş renginde giyinmiş yedi Peyk geldi. Hepsi de yine aynı şekilde gümüş rengi giydirilmiş ve en değerli taşlar, zümrütler, elmaslarla cömertçe süslenmiş ve işlenmiş, yedi atın üstündeydiler.

Ardından, altı tane daha Peyk geldi. Hepsi altın (rengi) giyinmişti. Elllerinde yayları, bellerinde Türk usûlü fawchionları (falchion)²⁹ vardı.

Ardından, Büyük Türk'ün kendisi, tüm görkemi ve muhteşemliği ile geldi. El ve yüz hareketleri muhteşem majestelerini yansıtıyordu. Her tarafında altın (rengi) giymiş bir tane peyk vardı. Kendisi de fevkalade bir beyaz ata biniyordu. Ata üstü en değerli taşlarla beyaz bir cübbe giydirilmişti. Kafasından başlayan fevkalade bir ipek keten karşımı, 15 yard uzunluğunda bir kumaş parçası vardı. Bu Kalküta kıyafetlerine benzemesine rağmen çok daha fevkalade ve zengin görünümlüydü. Tacının ucunda ise deve kuşu tüyleri vardı, atı ise her yönden bakanlar için fevkalade bir görünüm vermekteydi.

Ardından, altı tane genç ve iyi hanımefendi geçti. Çok iyi Hackney³⁰ atlarının üzerinde oturuyorlardı. Gümüş renginde, erkeklerin usûlünde giyinmişlerdi. Kıyafetlerinin üzeri çok iyi değerli taşlarla ve incilerle süslenmişti. Başlarında kuyumcu işi başlıklar vardı. Her iki yandan sarkan tutamlar kan kadar ala boyanmıştı. Elleriindeki turnaklar da aynı renge boyanmıştı. Hepsinin her yanında iki tane hadım, ellerinde eski usûl küçük yaylar vardı.

Ardından, tüm ordunun baş komutanı, Büyük Paşa geçti. Al dolman³¹ giymişti. Onun üstüne ise kısa fakat fevkalade bir giysi giymişti. Yanında korumalığını yapan hepsi de al giyinmiş elli Yeniçeri vardı. Tümü de Büyük Türk'ün Yeniçerileri gibi iyi silahlanmıştı.

Ardından, üç bin kadar yaya köleyle beraber üç paşa daha geçtiler.

Ardından, bir bölük çok cesur ve çok iyi silahlı dört bin atlı geçti. ''³²

Geçenlerin süslü kıyafetleri ve ordunun genel zenginliği, bir tüccar olan Jenkinson'u oldukça etkilemiş gözükmektedir. Jenkinson Halep'ten sonra "300.000 kişi ve 200.000 erzak taşıyan deveden" oluşan ordunun doğuya gittiğini, Fırat Nehri'ni geçerek İran'a yürüdüğünü söylemektedir. Verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Jenkinson, Osmanlı'nın Safevîlere karşı yaptığı 1552-1554 seferine denk gelmişti. Kafkasya üzerinde yapılan bu seferde Safevîler yenilmiş ve Amasya antlaşması imzalanmıştır. ³³

Padişah sefere çıkmadan kendisine ticaret yapma ve güvenli seyahat hakkı vermiştir:

²⁵ Jenkinson burada "men of armes" ifadesini kullanmıştır. Bunun doğrudan çevirisi "silahlı adamlar" olsa da Jenkinson'un kastı, eş anlama sahip "man-at-arms" ifadesi olsa gerektir. Bu ifade Fransızca "homme d'armes" ifadesinin karşılığıdır. Bu terim geç orta çağ ve erken modern dönemde ağır zırhlı süvariler için kullanılan bir ifadeydi. Eş anlamlı "gens d'armes" ifadesi "gendarme" ifadesine dönüşmüş daha sonraları ilk anlamından çıkarak kırsal (askerî) polis anlamına dönüşmüştür. Bu sözcük Türkçe'ye "Jandarma" olarak geçmiştir.

²⁶ Başın üst tarafını koruyan yüz kısmı açık zırhlı miğfer.

²⁷ Arquebus veya Arquebuse, 15. yüzyılın sonlarından itibaren kullanılan fitilli ve yivsiz ateşli bir silahtır. Dipiçi ve ilk defa tetik aksamına sahip olması ile modern silahların arketipi olarak öne çıkmaktadır.

²⁸ Jenkinson burada "Page of Honour" ifadesini kullanmıştır.

²⁹ Bir tür kılıç. Bazı türleri hafif eğimlidir ve Türk kılıçlarına benzerler.

³⁰ İngiltere'de türetilmiş at ırkı. Güçlü ve zarif olmalarıyla bilinirler ve törenlerde kullanılırlar.

³¹ Türk kökenli uzun askerî gömlek. Macarlar tarafından Avrupa'ya yayılmıştır.

³² Richard Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*, C. 2, Londra 1599, s. 112.

³³ Remzi Kılıç, "Kânunî Sultan Süleyman'ın Tebriz Seferi (1548-1549) ve Nahçıvan- Revan-Karabağ (1552-1554) Seferleri ve Sonuçları", *Journal of Universal History Studies*, C.3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue), 2020, s. 191 – 215.

ANTHONY JENKINSON'UN GÖZÜNDEN TATAR ÜLKELERİNDEKİ RUS İŞGALİ

“Sultan Süleyman vs. Suriye’deki Trablus (Trablusşam), Konstantiniyye, Mısırdaki İskenderiye ve diğer hükümlerimiz altındaki kasaba ve şehirlerin, tüm Vali, Sancak (beyi), Kadı ve diğer yargıçları, memurları, tebaasına: Size buyruğumuzdur ki bu mektubu taşıyan İngiltere’deki Londra’dan tüccar Anthony Jenkinson ve ona tabii tüccarları gördüğünüz vakit...”³⁴

Görünen o ki Jenkinson, Fransızlara verilen kapitülasyonların henüz İngilizlere verilmemesinden dolayı bu belgeyi kendisi ve mahiyeti için özel almak zorunda kalmıştır. Bunu yine kendisine verilen izin belgesinde görmek mümkündür:

“...Ülkelerimiz, topraklarımız ve egemenliğimiz altında olan yerlerde; Fransızlar ve Venediklilerin özgürlükleri, ayrıcalıkları ve mümkün olan daha fazlası, engelleme ve zorlamaya uğramadan (ticaret yapması için Jenkinson’a verilmiştir). Fransız milletinin, Venediklilerin, topraklarımızdaki diğer (milletlerin) temsilcilerine ve konsüllerine buyruğumuzdur ki, hangi liman ve vilayette olurlarsa olsunlar, Anthony Jenkinson ve onun tüccarları, hizmetçileri, korumaları, malları zorluğa, tacize ve ücrete tabii tutulmayacaktır. Çünkü bizim buyruğumuz ve arzumuz, onun bizim topraklarımızda sıradan gümrük ücreti haricinde ücret ödememesidir.”³⁵

Jenkinson’un, Osmanlılar ilgili verdiği diğer bilgiler, Rusya gezisi sonrası Safevîlere yaptığı ziyaret vasıtası ile dolaylı yoldan aktarılmaktadır.

2. Jenkinson’un İlk Rusya Gezisi ve İşgale Tanık Oluşu

Richard Chancellor’un 1557’de bir Rusya dönüşü, gemi kazasında ölmesi üzerine; Anthony Jenkinson, Moskova Şirketinin başına geçmiştir. Jenkinson’un şirketin başına niye getirildiği ve yolculuk için neden seçildiği konusunda maalesef bir bilgiye sahip değiliz.³⁶ Kanaatimiz daha önceki gezileri, diplomatik tecrübeleri ve becerilerinin bunda rol oynadığıdır. Rusya seyahatinin ayrıntıları anılarında ve yazdığı mektuplarla korunmaktadır. 1557’de ilk defa Rusya’ya doğru seyahate çıkmıştır. Güzergâh ise şu şekildeydi: Londra’dan yola çıkmış, Norveç’in kuzeyi geçilerek, Kola Yarımadası dolaşmış, St. Nicholas Körfezine (Beyaz Deniz) gelinmiştir. Buradan güneye doğru eski Novgorod topraklarını geçerek, 1558’de Moskova’ya ulaşılmıştır.

Jenkinson saraya kabul edilmiş ve yanında getirdiği Kraliçenin mektuplarını Çarın sekreterine vermiş ve Çarın huzuruna kabul için tercüme edilmelerini beklemiştir. Çarın yanındaki kimseleri tarif ederken 12 yaşında bir gençten bahsetmektedir:

...İmparatorun huzuruna varıp elini öptüm. Kendisi değerli taşlarla fevkâlade süslenmiş altın bir taç giyiyor ve elinde altından asası ile yüksek ve güzel bir tahtta³⁷ oturuyordu. Onun iki yard uzağında kardeşi oturuyordu, onun yanında ise 12 yaşında bir oğlan olan Kazan İmparatorunun (Hanının) varisi vardı, (bu ülke Rus) İmparatoru tarafından sekiz sene önce ele geçirilmişti...³⁸

Kazan tahtının varisi olarak geçen 12 yaşındaki bu genç, Sefa Giray Hanın (1524-1549) oğlu Ötemiş olup, Kazan’ın düşmesinden sonra Moskova’ya getirilmiş ve vaftiz edilip kendisine Dimitri adı verilmiştir.³⁹

Jenkinson, katıldığı ziyafeti anlatırken Çarın masasında bulunan ve batıdaki Livonya Savaşına katılan Tatarlardan şu şekilde bahsetmektedir:

“...(Çarın) bir tarafında ise genç Kazan İmparatoru (Hanı) ve çeşitli soylular oturmaktaydı. (Masada) çok türden elçiler, öteki yabancılar ve aynı şekilde (her türden) Hristiyanlar ve kafirler vardı. Bunlar farklı farklı görünümlere sahip altı yüz kişiydi. Bunlar adı geçen salonda yemek yerlerken, diğer salonda 3000 kadar savaştı Tatar yemek yemektedir. Bunlar İmparatorun Lyyfflanderlılara (Livonyalılar) karşı yaptığı savaşta hizmet etmek için atanmışlardı ve (Çara) çok kısa süre önce kendilerini bağlamışlardı.”⁴⁰

Jenkinson’un Rusya’ya geldiği sırada Livonya savaşları başlamıştı. Baltık Paganlarına karşı yapılan Haçlı seferlerinden sonra bölge Hristiyanlaşmış, topraklar haçlı şövalyelerinin eline geçmişti. XVI. yüzyıla gelindiğinde Kuzey Baltık’ta şövalyelerin gücü zayıflamış, bölgede çeşitli siyasî yapıları içine alan Livonya Birliği kurulmuştu. Rusya Baltık ticaretine erişmek için Livonya Birliğine savaş açmıştı. Danimarka, İsveç ve Polonya ise Livonya tarafında savaşa katılmıştı. 25 yıl süren savaşlarda Rusya Baltık topraklarına egemen olmuş, kendine tabii bir krallık kurmuştu.⁴¹

³⁴ Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*, C. 2, s. 126.

³⁵ *Age*, s. 126.

³⁶ Mayers, *The First English Explorer: The Life of Anthony Jenkinson (1529-1611) and His Adventures on the Route to the Orient*, s. 39.

³⁷ Jenkinson’un ifadesi ile “chaire of estate”. Bu ifade ile oturağın sıradan bir oturak değil, törenlerde kullanılan özel ve süslü bir taht olduğu anlaşılmaktadır.

³⁸ Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*, C. 1, s. 312.

³⁹ Jenkinson, s. 13.

⁴⁰ Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*, C. 1, s. 313.

⁴¹ Stewart P.Oakley, *War and Peace in the Baltic 1560-1790*, Routledge, Londra ve New York 1992, s. 24.

Jenkinson'un bir diğer gözlemi, Çarın Tatarların vaftiz edildiği Neva Nehrindeki törene katılması üzerinedir. Aktardığına göre buraya gelen Çar "Tatar usûlü" giyinmiş ve vaftiz olma sürecini izlemiştir. Çar IV. İvan'ın ülke yönetimindeki demir yumruğunu Jenkinson şöyle tarif etmektedir:

"İmparator büyük güç sahibidir: öyle ki çok ülkeler ele geçirmiştir: Lyfflanderler (Livonyalılar), Lehler, Lettolar, İsveçliler; ayrıca Tatarlar ve Samoyed denilen "gentile"⁴² boyu. Böylece hükmü altındaki yerler çok genişlemiştir. Halkını ağır bir boyunduruk ile yönetmektedir: ne kadar küçük olursa olsun tüm kararlar için ondan izin alınmalıdır. Yasaları onları delenler için çok serttir."⁴³

Özellikle Batı tarihyazımı, Çar IV. İvan'ı, tiran, despot, ve zalim bir kişilik olarak yazma eğiliminde olmuştur. Geç tarihyazımında Rusça грозный (Groznyı) ifadesinin karşılığı olarak verilen "Korkunç, Terrible" bunu yansıtmaktadır. Kendi döneminde böyle bir ifade ile çağrılmayan⁴⁴ IV.İvan'ı Jenkinson, adıyla bile çağdırmaktan kaçınmakta ve ad vermeden Rus İmparatoru olarak yazmaktadır. Karmaşık bir kişiliğe sahip olan İvan, hükmettiği sürede paranoyası giderek artmış ve kendisine rakip olabilecek soyluları опричники⁴⁵ (Opriçniki) gibi devlet aygıtlarıyla baskıya uğratmıştır.

Jenkinson, Çarın izniyle Moskova'dan ayrılıp kendisinin Boghar adını verdiği Buhara'da bitecek ilk yolculuğuna çıkmıştır. Yanına yine kendisinin tolmach olarak aktardığı tolmaç veya dilmaç olarak geçen Tatar bir tercüman verilmiştir. Ayrıca yanına gittiği ülkelerde serbestçe gezebilmesi için Çarın imzasını taşıyan belgeler almıştır.

Jenkinson, Moskova'dan güneydoğuya doğru yola çıkmış, altıncı günde Kasım(ov) şehrine gelmiştir. Burası hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Altıncı günde Cassim (Kasım) denilen başka bir kaleye geldik. Bir zamanlar değerli Kazan şehrinin imparatoruymuş şimdi Rus İmparatoruna tabii olan Vtzar Zegoline (Şah Ali) burayı yönetmekteydi."⁴⁶

Jenkinson ardından henüz 6 sene önce Ruslar tarafından ele geçirilen Kazan'a uğramıştır. Ruslara karşı büyük direniş ise henüz iki sene önce bastırılmıştı. Jenkinson Kazan'ı şöyle tarif etmektedir:

"Kazan güzel bir şehirdi. Rus veya Tatar usûlünde (yapılmış), yüksek bir tepenin üzerine kurulmuş güçlü bir kalesi var. Surları ahşap ve topraktan yapılmış. Fakat şimdi (Rus) İmparatoru bu eski surların yıkılmasını ve tekrardan yonu taşından yapılmasını emretmişti. Tatarların elindeyken çok zengin ve varlıklı bir şehirdi. Kendi krallıklarına (Kazan Hanlığı) sahiptiler. Rusları savaşta, diğer tüm uluslardan daha çok uğraştırdılar. Dokuz yıl geçti, Rus imparatoru burayı zapt etti ve kralını esir aldı. Çok genç olan kral vaftiz edildi ve diğer iki Kazan kralı ile (Rus) sarayında yaşamak için getirildiler. Her biri, saltanatları tebaalarının iç karışıklıklarından dolayı (kendilerine) tehlike oluşturması yüzünden (kaçmışlar ve) birkaç defa Rus imparatoruna sığınmışlardı. Böylece şimdi, Rus (İmparatorunun) sarayında eskiden Kazan İmparatoru olan üç prens vardır ve bunları (Rus) İmparatoru, büyük bir şerefle (ağırlamaktadır)."⁴⁷

Kazan Hanlığının ve öteki Tatar ülkelerinin işgali, dönemin Rus kaynaklarında çeşitli şekillerde meşrulaştırılmaktadır. Rus yöneticiler bu dönemde "Kazan sorununun çözümü" için çeşitli fikirler öne sürmekteydiler. Rus düşünür Ivan Peresvetov ve Kilisenin başını çektiği şahin kanadı ise doğrudan Kazan Hanlığının tasviyesini istiyordu.⁴⁸ Dini gerekçelerin yanında Tatar köle akınlarının nihai olarak sonlandırılması da bu kesimin istekleri arasındaydı. Rus kronikleri işgali şu şekilde anlatmaktaydı:

"...Tanrının lütfu, Ortodoks Çar İvan Vasileviç'in yüce inancı ve kalbinin arzusu ile Tanrı onu, Allahsız Tatarların üstüne (gönderdi), inançlı hükümdarımız onların Müslüman inancını yok etti. Camilerini yıktı ve tahrip etti. İnancıyla onların karanlık mekanlarını aydınlattı. Oraya Tanrının kiliselerini inşa etti ve Ortodoksluğu getirdi. Burada başpiskoposluk tesis etti..."⁴⁹

İşgalden sonra diğer iddialar da Rus yönetiminin patronajı altında şekillendi ve tarihyazımına geçti: XV. yüzyıldan başlayarak Kazan tahtı için mücadele eden taraflara, Rusların müdahalesi ve yardımı, Kazan'ın Rus patrimonisine geçtiğinin göstergesi olarak Rus kaynaklarınca kabul edildi.⁵⁰ İkinci iddia ise eski Rurik

⁴² Yaygın kullanımıyla "Yahudi olmayan" veya "topluluk dışından kimse" anlamına gelen sözcük burada "pagan" anlamında kullanılmıştır. Öteki Hristiyan (Leh, İsveç vb.) ve Müslüman (Tatarlar) toplulukların aksine Samoyedler kendi şamanistik ve animistik inanışlarını devam ettiriyorlardı.

⁴³ Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*, C. 1, s. 313.

⁴⁴ Edward L. Keenan, "How Ivan Became "Terrible"", *Harvard Ukrainian Studies*, C. 28., S. 1/4, 2006, s. 521-542.

⁴⁵ 1565 yılında kurulan özel koruma gücü.

⁴⁶ Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*, C. 1, s. 324.

⁴⁷ *Age*, s. 324.

⁴⁸ Ihor Şevçenko, "Muscovy's Conquest of Kazan: Two Views Reconciled", *Slavic Review*, C. 26, S. 4, Aralık 1967, s. 541-547.

⁴⁹ Jaroslaw Pelenski, "Muscovite Imperial Claims to the Kazan Khanate", *Slavic Review*, C. 26, S. 4, Aralık 1967, s. 559-576.

⁵⁰ *Age*.

ANTHONY JENKINSON'UN GÖZÜNDEN TATAR ÜLKELERİNDEKİ RUS İŞGALI

döneminde bu bölgenin Rus toprağı olduğuydu. Ayrıca “Kılıç Hakkı” kavramı da Tatarlara yönelik yapılan propagandaların içerisindeydi.⁵¹

Jenkinson, Kazan şehrinden sonra Nogay ülkesine inmiştir, buradaki durumu da şöyle aktarmaktadır:

“...Muhammed'in kanunlarına tabii olan buranın sakinleri, 1558 yılında tamamıyla yok edilmişlerdi. Ben Astrahan'dayken aralarında iç savaş vardı. Bunun yanında öyle ya da böyle yüz bin kişinin üstünde bir nüfusu etkileyen açlık, bulaşıcı hastalık ve benzeri belalar vardı. Bu bölgede böyle bir hastalık daha önce görülmemişti. Nogay topraklarının büyük otlakları olmasına rağmen Ruslarla yapılan uzun ve zalim savaşlardan dolayı arazi âtil durumdaydı...”⁵²

Jenkinson, Rus savaşının ardından gelen felaketleri bu şekilde aktarmaktadır. İç savaş, açlık, hastalık yüz binden fazla insanın hayatını kaybetmesine yol açmıştır. Jenkinson, Nogayların sosyal hayatı hakkında ise şu bilgileri vermektedir:

“Nogaylar müreffeh iken şöyle yaşarlardı: (toplulukları) Ordalara bölünmüş şekildedir, her ordanın kral gibi boyun eğdikleri Murse(Mirza) denilen bir yöneticisi vardır. Köy ve damları olmayıp açık alanlarda yaşarlar. Her Murse (Mirza) veya kralın kendi ordası yani insanları ile onların eşleri, çocukları ve davarları⁵³ vardı. Bir otlağı tükettiler mi ötekine geçerlerdi. Bir yerden bir yere hareket ettiklerinde çadırlarını develerle çekilen arabalara yerleştirirlerdi. Bu (çadırı beraber) eşleri, çocukları, tüm servetleri, ki çok azdır, taşınırdı. Her erkeğin cariyeler dışında dört veya beş eşi olurdu. Para kullanmazlar ve davarları kıyafet ve öteki ihtiyaçlar için takas ederlerdi. Uzman oldukları savaş dışında sanata ve bilime önem vermezler, çoğunlukla konargöçer olup zenginlikleri çok sayıda davarlarının olmasına bağlıdır. Özellikle at eti başta olmak üzere, çok fazla et yerler, kısrak sütü içip sıklıkla sarhoş olurlar, bunlar hırsızlığa ve cinayete meyyaldir. Buğday ekmezler, ekmek yemezler, bunu yapan Hristiyanlarla dalga geçerler çünkü bu (onlara göre) bizim gücümüzü azaltıyormuş. Otun başını yiyip, içkiyi de aynı şeyden içtiğimizi söylerler. (Oysa biz Nogaylar/Tatarlar) çok fazla et tüketip, süt içtiğimiz için gücümüz fazladır derler.”⁵⁴

Jenkinson'un, Nogaylara dair verdiği diğer bilgi de şu şekildedir:

“Peroulogog'dan⁵⁵ ayrılırken her iki yanımızda da yaban (araziler) vardı. Yol üstünde çok büyük bir Nogay sürüsü⁵⁶ gördük. Yukarıda bahsettiğimiz gibi yayılıyorlardı. Çadır gibi evlerini binin üstünde devenin çektiği arabalarla çok garip bir usülle taşıyorlardı. Uzaktan bir kasaba gibi gözüküyordu. Orda, Smille (İsmail) denilen bir mirzaya aitti. (İsmail) Nogay prenslerinin (beylerinin) en büyüğüydü ve diğerlerinin tamamını öldürmüş veya yerinden etmişti. Kendi (kanından) kardeşlerine ve çocuklara merhamet etmeyen (İsmail), Rus İmparatoru ile barış yapmış, isteğini almıştı: Tek başına yönetmek. Böylece devamlı olarak ölümcül savaşlar yapmış Ruslar ve Nogaylar, aralarında barış tesis etmişlerdi.”⁵⁷

Jenkinson'un Kırım Tatarları hakkında verdiği bilgiler ise şu şekildedir:

“Cama (Kama, Çulman) Nehrinin tersine doğru Astrahan'a giden İtil (Volga) Nehrinin sağında kalan ülkenin adı Kırım'dır. Buranın insanları Muhammed'in kanunlarına tabiidir ve büyük oranda Nogaylar gibi yaşarlar. Ruslarla devamlı şekilde savaş yaparlar ve Büyük Türk'e güvenip, destek alırlar.”⁵⁸

Jenkinson ardından Ruslar tarafından ele geçirilen Astrahan'a varmıştır. Burada Rus işgalinin “500 büyük botla” desteklendiğini anlatmaktadır. Jenkinson'un uğradığı şehir, eskisinin 10 km aşağısına kurulan Yeni Astrahan'dı ve eski şehir ise işgal sürecinde yakılmış ve yıkılmıştı. Osmanlı Devleti'nin 1569 Astrahan Seferi bu şehire yapılmıştır.⁵⁹ Yeni şehir Jenkinson'un bahsettiği gibi İtil Nehrinin Hazar Nehrine dökülen kısmındaki adacıklara kurulmuştu. Jenkinson yeni kurulan Astrahan şehrini şöyle tarif etmektedir:

“Temmuz'un on dördünde eski bir kaleyi geçtik, bu eski Astrahan'dı. Eski kale sağ yanımızda kalırken yeni Astrahan'a geldik. Rusya İmparatoru 1552'de yani altı yıl önce burayı ele geçirmişti. Moskova ile Astarahan'ın arasında yaklaşık altı yüz lig (yaklaşık 3000 km) mesafe vardır. Astrahan'ın kasabası tepe tarafındaki adamın üzerinde yer alır. Aynı yerde kalesi de vardır. Kalenin toprak ve ahşaptan duvarları vardır.

⁵¹ Age.

⁵² Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*, C. 1, s. 325.

⁵³ Jenkinson burada *cattle* ifadesini kullanmıştır. *Cattle* güncel İngilizce 'de *siğir* anlamına gelse de eski İngilizce'de küçükbaş ve büyükbaş tüm hayvanlar için kullanılıyordu. *Cattle* sözcüğü nihayetinde Latince *capitale* (sermaye) sözcüğüne dayanır ve eski anlamıyla taşınabilir malların tümüne denirdi. Benzer bir gelişim Türkçe 'de de vardır. Davar sözcüğü anlam daralmasına uğramış; mal, mülk anlamından çıkarak sadece hayvanlar için kullanılan bir terime dönüşmüştür.

⁵⁴ Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*, C. 1, s. 325.

⁵⁵ Jenkinson' göre Tın (Don) Nehri ile İtil (Volga) Nehri arasındaki dar bölge. Bkz: Jenkinson, *age*, s. 55.

⁵⁶ Jenkinson burada “we saw a great heard of Nagayans,” ifadesini kullanmıştır.

⁵⁷ Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*, C. 1, s. 325.

⁵⁸ *Age*, s. 325.

⁵⁹ Kürşad Köse, “Rus ve Osmanlı Kaynaklarına Göre Osmanlı Devleti'nin 1569 Astarhan Seferi”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, Ocak 2020, s. 63-76.

Kasabanın da pek güzel ve güçlü olmayan topraktan bir duvarı vardır. Subayların ve öteki soyluların kaldığı yerler hariç evler sade ve basittir. Ada ağaç ve otlaktan yoksundur ve toprak buğday ekmeğe uygun değildir. Havada hastalıklar vardır, öyle sanıyorum ki bunun nedeni burada yaşayan yegâne balıkların özellikle de Sturğionların (Mersin Balığı) et ve ekmeğe kılığı yüzünden, (avlanması) ardından sokaklara ve evlere (açık bir şekilde) asılmasıdır. Bunlar yenmek için bu şekilde kurutuluyor fakat bu çok sayıda sineği kendine çekiyordu. Böylece hiçbir yerde görülmemiş bir büyük vebaya sebep oluyordu.’⁶⁰

Jenkinson, bahsi geçen hastalık ve Ruslar tarafından öldürülmüş Tatarlar hakkında da şu bilgileri vermektedir:

“...Burada çok sayıda (Tatar) ölmüştü. Tüm yerler ölüyle doluydu. Bunlar hayvan gibi gömülmemiş bir şekilde açıkta duruyor, acınası bir görünüş oluşturmuyorlardı. Birçoğu da Ruslar tarafından (köle olarak) satılmıştı. Geri kalanları da adadan sürüldüler. Bu sırada bu ahlâksız, kötü kavmi Hristiyan yapmak mümkün olabilirdi, eğer Rusların kendileri iyi Hristiyanlar olsalardı, gerçi (Ruslar) başkasına nasıl merhamet gösterebilirler, kendilerine bile göstermiyorlar! Ben oradayken kendi anne babaları tarafından satılan bin kadar iyi Tatar çocuğunu satın alabilirdim. İngiltere’de altı penslik fiyata karşılık gelecek bir top ekmeğe almak mümkündür fakat bu sırada böyle bir emtiaadan daha önemli ihtiyaçlarımız vardı...”⁶¹

Jenkinson’un belirttiği gibi insanlar, katliamlar, hastalık ve açlık yüzünden ölmüş veya öldürülmüş, bir kısmı sürülmüş durumdaydılar. Jenkinson’un belirttiğinin aksine buradan bir Tatar kızı aldığı yönünde kanıtlar vardır. Çünkü çok genç yaşta bir Tatar kızının İngiltere’ye götürüldüğü bilinmektedir. Jenkinson, Henry Lane’e gönderdiği mektupta kızın ismini *Aura Soltana* olarak vermiştir:

“Sana işlerinde yardım etmesi için Richard Johnson’u gönderiyorum. Böylece sana *Aura Soltana* için en içten teşekkürlerimi iletmış oluyorum. Seni Tanrı’ya emanet ediyorum, sana yüreğince sağlık versin.”⁶²

Aura Soltana’nın, Kraliçe Elizabeth’in yanına gönderildiği ve vaftiz edilerek *Ipolita*⁶³ isminin verildiği anlaşılmaktadır.⁶⁴ Shakespeare de dahil çeşitli edebî eserleri etkileyen ve göndermeler yapılan Aura, dönemin çeşitli belgelerinde nadiren adıyla anılmaktadır.⁶⁵ Örneğin bir belgede Elizabeth, saraya yakın kadınlara hediye verirken adı Aura olduğu varsayılan bir Tatar kadınına da hediyeler verdiği kaydedilmiştir.⁶⁶

Jenkinson Astrahan’ı Rusların en ileri ele geçirdikleri yer olarak tarif etmektedir. Astrahan’ı terkeden kabile; Yayık Nehrinin bittiği yere inmiş ve Mirza İsmail’e bağlı olan Saraycık adlı kasabaya gelmiştir. Jenkinson, burada bir Tatar tarafından hayatın nasıl kurtarıldığını da şu şekilde aktarmaktadır:

“Burada hiç ticaret yapılmıyor bu yüzden para kimsenin işine yaramıyor. Herkes savaştı, çoban ve hırsızlığa, cinayete meyyal. Yayık Nehrine karşı demirlemiş halde tüm adamlarımız karadaydı. Ben ve beş Tatar hariç. Çünkü o sırada çok hasta halde yatıyordum. Bu Tatarlardan birisi kutsal bir adam olarak biliniyordu çünkü Mekke’den gelmişti. Bu sırada otuz kadar, iyi silahlanmış adam botla geldi. Bizim teknemize yanaşıp güverteye çıktılar. Bunu gören Azy (Hacı) diye çağrılan kutsal Tatar, onlara ne olduklarını sordu ve bir dua okudu. Bu avareler de kendilerinin soylu olduklarını beyan ettiler. Kendi ülkelerinden kovulmuş halde yaşıyorlardı. Rus veya kendilerinin caphar (kafir) diye çağırdıkları öteki Hristiyanların teknede olup olmadığına baktıklarını söylediler. Azie (Hacı) ise onlara cesurca burada hiç (kafir) olmadığını söyledi. Kolay kolay delmedikleri töreleri usûlünde yemin etmişti, böylece avareler (hacının) sözlerine inanıp ayrılmışlardı. Bu namuslu Tatar sayesinde yoldaşlarım ve mallarım kurtulmuştu.”⁶⁷

Jenkinson yolculuğuna devam ederek tekneyle Mangışlak’a gelmiş ve buradaki Türkmenlerle ticaret yaptığını anlatmıştır. Ürgenç şehrini ziyareti sırasında buradaki Türk ülkelerinin yönetim şeklini ve yaşanan iç karışıklıkları şöyle tarif etmiştir:

“... (Ürgenç Şehri) dört sene içerisinde yedi defa iç savaşta el değiştirmişti. Bundan dolayı çok az tüccar vardı ve çok fakirlerdi... Hazar Denizinden Ürgenç şehrine kadar olan topraklara Turkeman (Türkmen) toprakları denir. Daha önce bahsi geçen Azim Han’ın ve beş kardeşinin tebaasıdırlar. Aralarından biri olan baş kralın lakâbı olan Candır (Han/Kan). Fakat kendi dolaştığı topraklarının dışında ona çok az itaat eden vardır. Her biri kendi toprak parçalarının kralıdır. Aralarında sevgi olmayıp, hep birbirlerini yok etmeyi dilerler. Çünkü her biri çeşitli (farklı) kadından olmalıdır. Çoğunlukla babalarının cariyeye olarak tuttuğu Hristiyan veya

⁶⁰ Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*, C. 1, s. 326.

⁶¹ Age, s. 326

⁶² Age, s. 305.

⁶³ Efsanevi Amazon kraliçesinin ismidir.

⁶⁴ Andrea Bernadette, *The Lives of Girls and Women from the Islamic World in Early Modern British Literature and Culture*, University of Toronto Press, Toronto 2017, s. 26.

⁶⁵ Age, s. 27.

⁶⁶ “Copy of an Original Order of Queen Elizabeth”, *Gentleman’s Magazine and Historical Chronicle*, C. 24, Londra 1754, s. 164.

⁶⁷ Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*, C.1, s. 327.

ANTHONY JENKINSON'UN GÖZÜNDEN TATAR ÜLKELERİNDEKİ RUS İŞGALİ

pagan kölelerin çocuklarıdır. Tüm Han ve Sultanların, genç kızlar ve oğlanlar hariç dört ve beş eşleri vardır. Bu prensler arasında savaşlar olduğu zaman, ki nadiren olmadığı olurdu, eğer yenilen öldürülmezse yandaşlarıyla yabana kaçır, suya yakın yerlerde güçlerinin yettiği tüccar kervanlarını soyarlardı. Bu habislikle güç kazanıp kardeşlerini istila edene kadar yaşar dururlardı.”⁶⁸

Yine Ürgenç bölgesindeki insanlarını ve yaşam şekillerini şu şekilde aktarmaktadır:

“...İnsanlar kasaba veya yabanda mesken tutmaz ve bir yerden bir yere çok fazla olan hayvanlarıyla göçerlerdi. Bunların evcil veya yabani develeri, atları, koyunları vardı. 60 veya 80 pound, İri ve büyük (yağlı,etli) kuyruklu koyunları vardı. Burada çok fazla yabani at vardı ve Tatarlar çoğu zaman şahinleriyle bunları öldürürlerdi.

Şahinler, hayvanların boyunlarına ve başlarına hızlıca saldırmak için salınırlar. Kovalamaca ve şahinin darbeleri ile hayvan yorulur. O zaman avcı, avını takip eder ve oku veya kılıcı atı öldürürdü. Bu topraklarda çimen bitmez fakat davarların yediği belirli çalılar ve fundalıklar hayvanı çok semirtir.

Tatarlar ister şahincilikte (doğancılık) olsun ister başka eğlencede; asla yay, ok ve kılıçları olmadan at binmezler. Bu insanlar için altın, gümüş ve öteki sikkelerin bir işlevi yoktur. Bir kıyafetleri veya başka ihtiyaçları eksik olursa davarlar ile takas ederler. Ekmekleri yoktur ne ekerler ne biçerler, fakat fevkalade et tüketirler. Eti özellikle de at etini küçük parçalara bölüp, iştahlıca avuç dolusu yerler. En baş içkileri ekşimiş kısırak sütüdür. Daha önce Nogaylar hakkında dediğim gibi bununla sarhoş olurlar. Bu ülkede gemiyi yüklediğimiz körfeze gelene kadar nehirler ve öteki su kaynakları yoktur. Aralarında iki günlük mesafeler olan kuyular hariç sular tuzludur. (Tatarlar) iki ayaklarını altlarına alarak (bağdaş kurarak) eti yerde yerler. Aynı bu şekilde dua da ederler. Sanat ve zanaatları yoktur, aylakça yaşar, büyük topluluklar halinde yazıya (düz yere) oturur, boş boş konuşup tasarılar yaparlar.”⁶⁹

Jenkinson yolculuğunun devamında tekrardan soyguncularla karşılaşmıştır. İç savaşlarda yabana sürülen prenslerden birinin kırk adamla soyguna hazırlandığını öğrendiklerini ve kervanlarındaki Tatarların tehlikeye rağmen devam edip edilmemesi için bir tür ritüel yaptıklarını belirtmektedir:

“...Kervanı kutsal adam olarak bilinen (çünkü Mekke’de bulunmuştu) bazı Tatarlar durdurmuştu. Dua etmek ve yolculukta bize ne olacağı, kötü kimselerle karşılaşıp karşılaşmayacağımıza dair kehanette bulunacaklarını söylediler. Tüm kervan bunu onayladı. Belli bir koyunu alıp öldürüp kürek kemiklerini aldılar. Kemikleri önce kaynatıp sonra yaktılar. Ardından koyunun kanını alıp kemiklerin tozuyla karıştırdılar ve bununla çeşitli harfler yazdılar. Başka ritüeller ve sözlerle şu kehanete ulaştılar: düşmanlarla ve hırsızlarla (çok büyük bir dert bile olsa) yüzleşmeliyiz, böylece onları yenebiliriz. Biz bunlar büyü olduğu içi inanmadık fakat (daha sonra) doğru çıktığını gördük.”⁷⁰

Jenkinson ve kervanı, özellikle ateşli silahların yardımıyla haydutları püskürtmüşlerdir. Fakat haydutlar tam anlamıyla yenilmedikleri için kervana bir ulak göndermişler ve kervandaki kafirlerin ve mallarının kendilerine teslim edilmesini istemişlerdir:

“...Prensimizin isteği şudur; Caravan basha (kervan başı), diğer tüm Bussarmans⁷¹, yani sünnetli olanlar, sizin canınızı istemiyoruz, aranızda inanmayanlar, yani biz Hristiyanlar, mallarıyla beraber var. (Bunları teslim ederseniz) mallarınızla beraber gitmenize sessizce göz yumacak. Fakat aksi olursa ve sizi yenerse, ki mutlaka yenecektir, size kafirlerden daha sert davranacak. Kervan başı şöyle cevap verdi: aramızda Hristiyan veya başka yabancılar yok sadece (korumamız altında) iki Türk⁷² var. Onları teslim etmektense ölmeyi tercih ederim. (Prens) bilmeli ki tehditlerinden korkmuyoruz, günü geldiğinde bunu görecektir.”⁷³

Haydutların sorgulamalarına rağmen bir şey bulunamamış ve tekrar muharebeye hazırlanan kervanla haydutlar anlaşmaya razı olmuşlardır. Böylece Jenkinson ikinci defa kurtulmuştur. Kervan Ceyhun Nehrini geçerek 23 Aralık’ta Buhara’ya ulaşmayı başarmıştır. Jenkinson Buhara’nın manzarasını şöyle tarif etmektedir:

“23 Aralık’ta Bactaria topraklarındaki Boghar’a (Buhara) vardık. Buhara arazinin en alçak yerinde kurulmuş olup, çeşitli kapılarla ve topraktan yüksek surlarla çevrilidir. Şehir üç parçaya ayrılmıştır: İki parçası krala, diğer parçası pazar ve her çeşidinin kendilerine has yerleri olan tüccarlara aittir. Şehir çok büyüktür ve evleri topraktandır. Fakat çok sayıda taştan yaldızlı ve şaşalı; ev, tapınak ve anıtlar vardır. Özellikle

⁶⁸ Age, s. 329.

⁶⁹ Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*, C.1, s. 329.

⁷⁰ Age, s. 330.

⁷¹ “Müslümanlar”

⁷² Burada Anadolu Türkleri kastediliyor.

⁷³ Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*, C.1, s. 330.

*kireçtaşından yapılar öyle suni yapılmış ki (bana) bu dünyadan değilmiş gibi gelmişti, (onları tasvir etmek) çok uzun zaman alır.*⁷⁴

Jenkinson, Safevîlerle olan savaşlar ile bölgedeki mezhep, kültür farklılıklarını kendi bakış açısı üzerinden şöyle açıklamaktadır:

*“Buhara ülkesi bir zamanlar Perslerin yönetimi altındaydı ve şimdi Pers dili konuşmaktadır. Fakat şimdi kendi başına bir (bağımsız) krallık olduğu için bahsi geçen Perslerle dinî sebeplerle acımasız savaşlar yaparlar. Fakat hepsi Mahometist (Muhammedî) inancındadır. Savaşma gerekçelerinin birisi de Perslerin, Buharalılar ve diğer Tatarlar gibi üst dudaklarının kılını (bıyıklarını) kesmemeleridir. (Tatarlar) bunu çok büyük günah sayarlar ve onları aynı Hristiyanlara dedikleri gibi caphar (kafir) diye çağırırlar ki bu inanmayanlar demektir.*⁷⁵

Jenkinson 26 Aralık'ta Buhara'nın yöneticisi Abdullah Han'ın (1583-1598) karşısına çıkarılmıştır. Abdullah Han bu sırada tüm Şeybanî topraklarının (Mâverâünnehir) yöneticisi olmayıp amcası Pir Muhammed'e tabiydi.⁷⁶ Jenkinson Hanla tanışmalarını şöyle anlatmaktadır:

*“Aynı 26'ncı günü bahsedilen kralın karşısına çıkmam emredildi. Ona Rus İmparatorundan gelen mektupları sundum. Bizi çok iyi ağırlamış, huzurunda yemek yememizi istemişti. Beni çok defa çağırır, gizli odasında arkadaş gibi Rus İmparatoru ve Büyük Türk'ün (Kanuni Sultan Süleyman) gücü hakkında, ülkelerimizin kanunları, dini hakkında sohbetler ederdi. Önünde silahlarla ateş etmemizi istemiş ardından kendisi de talim yapmıştı. Bunca ağırlamadan sonra ben gitmeden kendisinin fazlaca Tatar olduğunu gösterdi çünkü savaşa, bana borçlu olarak gitti ve ayrılmadan bana ödeme yapmadı. Bunun için emirler veriyse de çok az ödeme aldım. Bir kısmı için indirim gitmek zorunda kaldım bir kısmı için de mal verilerek ödeme yapıldı...”*⁷⁷

Jenkinson, Abdullah Han'ın hırsızlara karşı koruma verdiğini, hatta bazılarını astığını anlatmaktadır. Bir süre sonra alacaklı olduğu paranın bir kısmının daha ödendiğini belirtmektedir. Jenkinson ayrıca Buhara'nın büyük pazarından ve çevre bölgelerden gelen çeşitli mallardan bahsetmektedir.

Jenkinson Cathay'a doğru yola çıkmak için hazırlanmış fakat savaşlardan dolayı Rusya'ya geri dönmek zorunda kalmıştır. Hazar Denizinden botla, ardından kara yoluyla Moskova'ya 1559 yılında ulaşabilmiştir. Buradan yola çıkarak vatani İngiltere'ye 1560 yılında geri dönebilmiştir. Jenkinson bu yolculuktan sonra 1561, 1566 ve 1571'te tekrar yolculuğa çıktıysa da Çin ülkesine ulaşmayı başaramamıştır.⁷⁸

SONUÇ

Jenkinson'un Çin'e ve Hindistan'a ulaşma hedefleri başarılı olmasa da Rusya, Türkistan ve İran'la ticarî bağların kurulması açısından keşif seferleri kârlı olmuştur. İngiliz Moskova Şirketi XVII. yüzyılın ortalarına kadar önemini korumayı başarmıştır. İngiltere-Rusya ilişkilerinin zayıflamasına bağlı olarak şirket zamanla ekonomik önemini kaybetmiş, geç dönemde varlığını ancak yardım kuruluşu olarak devam ettirmiştir. İngiltere'nin zamanla alternatif yollar ve koloniler elde etmesi de İngilizler açısından şirketin ve bölgenin önemini azaltmıştır. Ancak XIX. Yüzyılda, Rusya ve İngiltere arasındaki Türkistan'ı da kapsayan etki alanı yarışı (tarihyazımında geçen şekliyle “Büyük Oyun”), bölgenin önemini tekrar artırmıştır. Bu dönemde bir diğer önemli aktör ise Doğu Hindistan Şirketi olmuştur. Şirket kurulduğu Güney Asya'dan; Türkistan, İran ve Afganistan'a doğru nüfuz alanını genişletmeye çalışmıştır. Şirket sadece ticari faaliyetlerle değil, aynı zamanda askeri güç ve siyasi manevralarla da bölgede önemli bir siyasi ve ekonomik güce sahip olmuştur. 1858'deki Hint İsyanından sonra şirketin yetkileri azaltılsa da bölgede doğrudan yönetimi tahsis eden İngilizlerin, Asya'daki nüfuzu artmaya devam etmiştir.

Jenkinson'un yazım tarzı, XVI. yüzyıl Avrupa'sındaki diğer yazarların üsluplarına yakınlık göstermektedir. Örneğin kullandığı etnonimlere bakılacak olursa Jenkinson, “Türk” etnonimini yalnızca Osmanlı bağlamında kullanmış, Börçiginlerin yönetimi altında yaşayan Türkler için ise “Tatar” etnonimini kullanmıştır. Bu bağlamda Kazan'dan Buhara'ya tüm Türkler, Tatar adı altında verilmektedir. Azerbaycan Türkleri ise “Persian” adı altında verilmektedir. Bu bağlamda Pers dili altında kayıta geçirdiği kelimeler (örn. *Quoshe quel*/Hoş Gel'diniz', *Basmackes*/Ayakkabı) çoğunlukla Türkçedir. Modern etnografik sınıflandırma ile uyumsuz olan bu kullanımlar, diğer Avrupalı yazarlarda olduğu gibi etnik ayırmadan çok bahsedilen kişilerin tabii oldukları devletin egzonimi ile alakalıdır. Ayrıca Jenkinson birçok kavramı ülkesindeki kavramlarla açıklamaktadır. Örneğin Osmanlı ordusunda gördüğü kadınların Hackney atlarına binmediğini veya Türklerin morrion başlıkları

⁷⁴ Age, s. 331.

⁷⁵ Age, s. 331.

⁷⁶ Jenkinson, Age, s. 85.

⁷⁷ Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation, C.1*, s. 332.

⁷⁸ Lamiya, Gafer-zada, “Jenkinson's Original Map as a Source on the History of the Safavid Empire”. *Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, C.3 S.2, 2022, s. 150-182.

ANTHONY JENKINSON'UN GÖZÜNDEN TATAR ÜLKELERİNDEKİ RUS İŞGALİ

giymediklerini varsaymak gerekmektedir. Bu yazım şekli, İngiliz okuyucusunun betimlemeleri daha iyi anlaması için kullanılmaktadır. Yazdıklarından anlaşıldığı kadarıyla, tercümanın bağlamı iyi aktaramamasından veya kendi algısının yabancılığından kaynaklı hatalı aktarımlar da yapmıştır. Örneğin bazı Tatarların (yasal olarak) beş eşlerinin olmadığı varsayılabilir. Jenkinson'un güvenilir bulunabilecek aktarımları ise işgal altındaki halkın yaşadığı sıkıntıları aktardığı bölümler olarak verilebilir. Jenkinson'un, Hristiyan Rusları Müslüman Tatarlara tercih etmesi beklendiği olsa da duruma pragmatik yaklaştığı ve kısmen tarafsız olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Jenkinson, Tatar topraklarındaki Rus işgalinin politik ve dini meşrutiyetini kanıtlamaya çalışan Rus kaynaklarından ayrılmaktadır. Zira bölgedeki ticari olanakları rapor eden bir tüccar için yerel refah veya felaketler birincil önem taşımaktadır. Unutulmaması gereken durum şudur ki; dönemin gezginleri ve kaşifleri bilimsel amaçla giden insanlar değil, öncelikle kâr ve istihbarat elde etmeyi düşünen asker ve tüccarlardır. Sonuç olarak Jenkinson, dönem açısından önemli kaynaklardan birisidir.

KAYNAKÇA

BAKTIR, Hasan, "17. Yüzyılda İngiliz Tüccarlar ve İpekyolu: Keşifler Dönemi'nde İngiliz Tüccarların İpek Yolu'na Ulaşma Teşebbüsleri", *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, C. 3, S. 1, 2018, s. 151-159.

BERNADETTE, Andrea, *The Lives of Girls and Women from the Islamic World in Early Modern British Literature and Culture*, University of Toronto Press, Toronto 2017.

"Copy of an Original Order of Queen Elizabeth", *Gentleman's Magazine and Historical Chronicle*, C. 24, Londra 1754.

DURGUN, Fatih, "Batılıların Doğu Hakkındaki Tahayyüllerine Özgün Bir Örnek Olarak Presbyter Johannes (Prester John) Efsanesinin Ortaya Çıkışı: 1165 Öncesi", *Akademik Hassasiyetler*, C. 7, S. 14, Aralık 2020, s. 71-94.

DMİTRİEVA, Olga, *Britannia & Muscovy: English Silver at the Court of the Tsars*, Yale University Press, 2006.

KEENAN, Edward L., "How Ivan Became 'Terrible'", *Harvard Ukrainian Studies*, C. 28., S. 1/4, 2006, s. 521-542.

GAFAR-ZADA, Lamiya, "Jenkinson's Original Map as a Source on the History of the Safavid Empire" . *Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, C. 3 S. 2, 2022, s. 150-182.

GOLDSMİD, E.. *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation, collected by Richard Hakluyt, Preacher, Vol. III: North-Eastern Europe and Adjacent Countries, Part II: The Muscovy Company and the North-Eastern Passage*, E. & G. Goldsmid, Edinburgh 1886.

HAKLUYT, Richard, Purchas, Samuel, *The Origin and Early History of the Russia or Muscovy Company*, Londra 1830.

HAKLUYT, Richard, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation, C.1*. Londra 1599.

HAKLUYT, Richard, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation, C.2*, Londra 1599.

HİLDER, F. F. "Origin of the Name 'Indian.'", *American Anthropologist*, C. 1, S. 3, 1899, s. 545-549.

JENKINSON, Anthony, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen*, ed. Edward Delmar Morgan ve Charles Henry Coote. New York 1886.

KILIÇ, Remzi, "Kânunî Sultan Süleyman'ın Tebriz Seferi (1548-1549) ve Nahçıvan- Revan-Karabağ (1552-1554) Seferleri ve Sonuçları", *Journal of Universal History Studies* C.3(Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue), 2020, s. 191 – 215.

KÖSE, Kürşad, "Rus ve Osmanlı Kaynaklarına Göre Osmanlı Devleti'nin 1569 Astarhan Seferi", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, Ocak 2020, s. 63-76.

MAYERS, Kit, *North-East Passage to Muscovy*. Sutton Publishing, 2005.

MAYERS, Kit, *The First English Explorer: The Life of Anthony Jenkinson (1529-1611) and His Adventures on the Route to the Orient*, Matador, 2016.

İBRAHİM YEŞİLYURT

MİLLER, William, A History of the United States, Dell, 1962.

OAKLEY, Stewart P., *War and Peace in the Baltic 1560–1790*, Routledge, Londra ve New York 1992, s.24.

PELENSKİ, Jaroslaw, “Muscovite Imperial Claims to the Kazan Khanate”, *Slavic Review*, C. 26, S. 4, Aralık 1967, s. 559-576.

PINKERTON, John, *A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels Volume I*, Longman, Hurst, Rees, and Orme, 1810.

SZYKUŁA, Krystyna, “Unexpected 16th Century Finding to Have Disappeared Just After Its Printing – Anthony Jenkinson’s Map of Russia, 1562”, *Cartography - A Tool for Spatial Analysis*, Ed. Carlos Bateira, 2012, s. 112-153.

ŠEVČENKO, Ihor, “Muscovy's Conquest of Kazan: Two Views Reconciled”, *Slavic Review*, C. 26, S. 4, Aralık 1967, s. 541-547.

YULE, Henry, *Cathay and the Way Thither, Volume I: Being a Collection of Medieval Notices of China*, Cambridge University Press, 2010.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 393-408.

Geliş Tarihi–Received Date: 12.09.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 10.11.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

AESTHETIC AND POLITICAL PRACTICES IN CENTRAL ASIAN TURKISH SOCIETIES: ART,
POWER AND IDENTITY CONSTRUCTION

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1549266>

 SEZGİN ELBAY*

ABSTRACT

This study investigates the historical interplay between aesthetics and political practices in Central Asian Turkic societies. It particularly focuses on how the Huns, Gök Türks, and Uighur Turkic communities utilized art and aesthetics to symbolize political power and construct social identity. The findings illustrate that aesthetic practices were not solely expressions of artistic creativity but also served as representations of political authority and as strategic instruments for the consolidation of social order. In this context, the study examines the role of aesthetic elements such as stone inscriptions, architectural structures, and religious symbols in glorifying and legitimizing political power within Central Asian Turkic societies. The principal aim of this research is to elucidate how aesthetics and political practices co-evolved in these societies and to assess the implications of this co-evolution for social identity construction. The study also explores how art was employed as a political language, extending beyond its function as a mere vehicle for aesthetic expression. The impact of the nomadic lifestyle on art and aesthetics is further analyzed, with particular emphasis on the functional integration of artistic traditions, especially in metalworking and portable art. The research also evaluates the influence of religious beliefs such as Tengrism, Manichaeism, and Buddhism on aesthetic practices, with a specific focus on how aesthetic elements in Gök Türk and Uighur inscriptions reinforced political authority. These artistic works are interpreted as propaganda tools, consolidating rulers' power and authority while also serving as visual and symbolic narratives that shaped social identity. A qualitative research methodology was adopted, with document analysis as the primary method. Historical documents, including Gök Türk inscriptions, architectural structures, and other relevant artifacts, were meticulously examined to provide a comprehensive analysis of the development of aesthetic and political practices within their historical context. Conceptual analysis was employed to examine the relationships between key concepts such as aesthetics, power, and identity construction. The analysis particularly focused on the role of aesthetic practices in representing political authority and shaping social identity within the social, religious, and cultural frameworks of the time. To facilitate collective evaluation, the findings are presented in tabular form, concretizing the relationship between aesthetic elements, political authority, and social structure. This demonstrates that art functioned not merely as a form of aesthetic expression, but as a socio-political tool integral to the reinforcement of social structures and political order. In conclusion, this study offers a comprehensive analysis of how aesthetic and political practices were interwoven in Central Asian Turkic societies and examines the impact of this integration on social structures. Aesthetic practices were employed as strategic tools for the consolidation of political power and the formation of social identities. The findings reveal that art and aesthetics in these societies were not merely processes of individual creation but functioned as mechanisms to strengthen social structures and reinforce political order.

Keywords: Aesthetics, Political Power, Social Identity, Central Asian Turkic Societies, Art.

* Dr., T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, Sakarya/TÜRKİYE, E-Posta: sezgin_elbay@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0601-8063.

ORTA ASYA TÜRK TOPLUMLARINDA ESTETİK VE SİYASİ PRATİKLER: SANAT, İKTİDAR VE
KİMLİK İNŞASI

ÖZ

Bu çalışma, Orta Asya Türk toplumlarında estetik ve siyasi pratiklerin tarihsel süreçteki ilişkisini incelemektedir. Çalışmada Hun, Gök Türk ve Uygur Türk topluluklarının sanat ve estetiği, siyasi iktidarın temsili ve toplumsal kimlik inşasında nasıl kullandığına odaklanılmıştır. Çalışma, estetik pratiklerin yalnızca sanatsal birer ifade aracı olmayıp, aynı zamanda siyasi gücün bir temsili ve toplumsal düzenin pekiştirilmesi için kullanılan stratejik unsurlar olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, taş yazıtlar, mimari yapılar ve dini semboller gibi estetik öğelerin, Orta Asya Türk toplumlarının siyasi otoriteyi yüceltmek ve meşrulaştırmak amacıyla nasıl işlev gördüğü ele alınmıştır. Dolayısıyla çalışmanın temel amacı, Orta Asya Türk toplumlarında estetik ile siyasi pratiklerin nasıl bir arada geliştiğini ve bu süreçlerin toplumsal kimlik üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Bu kapsamda, sanatın bir estetik ifade aracı olmanın ötesinde, siyasi bir dil olarak nasıl kullanıldığı incelenmiştir. Ayrıca Türk-göçebe yaşam tarzının sanat ve estetik üzerindeki etkisi de çalışmada ele alınmıştır; özellikle metal işçiliği ve taşınabilir sanatın, Orta Asya Türk toplumlarının estetik anlayışının işlevselliği ile nasıl iç içe geçtiği analiz edilmiştir. Çalışma kapsamında, Göktanrı inancı, Maniheizm ve Budizm gibi dini inançların estetik pratikler üzerindeki etkisi de değerlendirilmiştir. Özellikle Gök Türk ve Uygur Yazıtlarında, sanatsal ve estetik unsurların, siyasi otoriteyi pekiştiren araçlar olarak nasıl kullanıldığı incelenmiştir. Çünkü sanat eserleri, hükümdarların güç ve otoritesini halk üzerinde pekiştiren propaganda araçları olarak işlev görmüştür. Bu eserler, aynı zamanda toplumsal kimliği şekillendiren görsel ve sembolik anlatılar olarak değerlendirilmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılarak tarihi olaylar ve estetik pratiklerin incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada özellikle doküman analizi yöntemi tercih edilmiştir. Gök Türk Yazıtları, mimari yapılar, sanat eserleri ve döneme ait diğer tarihi belgeler incelenmiş; estetik ve siyasi pratiklerin tarihsel bağlamdaki gelişimi üzerine analiz yapılmıştır. Bulguların değerlendirilmesinde kavramsal çözümleme tekniği kullanılmış; estetik, iktidar ve kimlik inşası gibi kavramlar arasındaki ilişki ele alınmıştır. Özellikle estetik pratiklerin siyasi otoriteyi temsil etme ve toplumsal kimliği şekillendirme süreçlerindeki rolü, dönemin sosyal, dini ve kültürel yapıları ile ilişkilendirilerek analiz edilmiştir. Ulaşılan bulgular, toplu bir değerlendirme sunmak amacıyla tablo şeklinde düzenlenmiş; estetik unsurların siyasi otorite ve toplumsal yapı ile olan ilişkisi somutlaştırılmıştır. Bu şekilde, sanatın sadece estetik bir ifade biçimi değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasi bir araç olarak işlev gördüğü ortaya konulmuştur. Sonuç olarak Orta Asya Türk toplumlarında estetik ve siyasi pratiklerin birbiriyle bütünleştiği ve bu bütünleşmenin toplumsal yapılar üzerinde etkileri olduğu söylenebilir. Estetik pratikler, bu toplumların siyasi gücünü ve toplumsal kimliklerini güçlendirmek için stratejik birer araç olarak kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçları Orta Asya Türk toplumlarındaki estetik ve sanatın, yalnızca bireysel yaratım süreci olmadığını, aynı zamanda toplumsal yapıları ve siyasi düzeni pekiştiren bir işlev gördüğünü ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Estetik, Siyasi İktidar, Toplumsal Kimlik, Orta Asya Türk Topluları, Sanat.

INTRODUCTION

Throughout the historical process, Central Asian Turkic societies have attracted attention not only with their military and political achievements, but also with their cultural and artistic accumulation. From the Gök Türks to the Uighurs, from the Huns to the Oghuz, these societies have built a deep-rooted state tradition in a wide geography. Despite their nomadic and semi-nomadic lifestyles, the political structures of the Turkic communities were highly organized and hierarchical. This political structure was not only limited to state administration and military power but was also closely associated with aesthetic practices. In these societies where art, culture and aesthetics functioned as a part of political power, aesthetic practices were often used as tools to reinforce political authority. In particular, elements such as stone inscriptions, architectural structures and religious symbols have been the forms of reflecting both the aesthetic understanding and political practices of these societies.¹

Aesthetic practices in Central Asian Turkic societies are not only artistic, but also have a deep philosophical and ideological basis. Ancient beliefs, such as the belief in the Sky God, had a great influence on aesthetic judgments and symbols. Especially in Gök Türk and Uighur inscriptions, these symbols, which function not only as aesthetic elements but also as a reflection of political authority and leadership power, clearly reveal the relationship between aesthetics and politics. The mobility brought about by the nomadic lifestyle also mobilized aesthetic understandings, and political messages were conveyed through portable art and symbols.²

¹Baurzhan Glaudivov et al., *The Artistic Culture of Central Asia and Azerbaijan in the 9th–15th Centuries: IV. Architecture*, International Institute for Central Asian Studies, 2013; G. Van Den Berg, *Turks, Texts and Territory: Imperial Ideology and Cultural Production in Central Eurasia*, Silk Road Cities, Leiden University 2021.

²Peter B. Golden, "Ethnogenesis in the Tribal Zone: The Shaping of the Turks." In Ed. C. Hriban, *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*, Editura Academiei Române – Muzeul Brăilei Editura Istros, 2011b, s. 17-63.

This close relationship between aesthetics and political practices shows that art is not only an individual creation, but also a tool that reflects the overall political structure of society.

Political practices in Central Asian Turkic societies include not only military power but also aesthetic representations. Architectural structures, monuments and works of art that symbolize the authority of rulers should be considered as part of the political and aesthetic practices of society. Especially the inscriptions erected during the Gök Türk period were aesthetically rendered to glorify the power of the rulers, while the inscriptions put political messages into an artistic form.³ These inscriptions not only informed the public but were also used as political and aesthetic tools to reinforce the idea that the ruler had divine authority. The fact that aesthetics gained such a political meaning reveals that art became an indicator of social structure rather than being purely decorative.

The literature on the relationship between aesthetics and political practices of Central Asian Turkic societies is limited. Existing studies have mostly focused on specific periods or individual works of art; the effects of aesthetics on political practices have not been addressed. For example, although there have been studies in Chinese sources, especially on Gök Türk and Uighur art, these studies have generally ignored how aesthetics represented political authority.⁴ In Arabic sources, studies on Turkish-Islamic aesthetics are limited to the impact of Islam on Turkish societies and political practices in the pre-Islamic period are overlooked.⁵ In other studies, the art of Central Asian Turkic societies is mostly dealt with through archaeological finds and the political meaning of these findings is not emphasized.⁶ When Western publications are analyzed, it is found that they generally interpret the nomadic cultures of the Turks through art and deal with the relationship between aesthetics and politics limited to sedentary cultures.⁷ On the other hand, it has been determined that the relationship between aesthetics and political practices in Central Asian Turkish societies has not been addressed in these studies. This article will attempt to fill this gap in the literature on the close relationship between aesthetics and political practices.

The aim of this study is to reveal how aesthetic and political practices developed together in Central Asian Turkic societies and how art and aesthetics functioned as a representation of political power. This study examines the role of art and aesthetic practices in the representation of political power and the construction of social identity in Central Asian Turkic societies, and analyzes how art functions as a language of political power beyond being a means of aesthetic expression. How art, aesthetics and political practices have developed together in the historical context and the impact of these processes on identity construction reveal the importance of the study. The results of the study will bring a new perspective not only to the history of Turkish art but also to its political history. In this context, the article is structured under five main headings, thus providing a comprehensive overview of the aesthetic and political practices of Central Asian Turkic societies. First, the political and cultural structure of Central Asian Turkic societies will be analyzed, and elements such as leadership structures and power distribution will be discussed. Then, the cultural structure will be emphasized and its relationship with aesthetic and political practices will be evaluated. Next, aesthetic practices will be analyzed and the role of art and aesthetics in the identity formation process of a society will be discussed. Following this, political practices will be analyzed and the impact of political organization on social structure

³ David Christian, "Turkic Empires of the East", in *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, 1, Malden, MA, 1998, s. 247-276.

⁴ Yamada Nobuo, "The Original Turkish Homeland", *Journal of Turkish Studies*, 9, 1985, s. 243-246; Erkin Ekrem, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri (M.Ö. 2146-318)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995; İsenbige Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005; Mau-Tsai Liu, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. E. Kayaoğlu, D. Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011; Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012; Gökçen Kapusuzoğlu, *Taiping Derlemesinde Türkler*, Gece Kitablığı, Ankara, 2017.

⁵ Yusuf Ziya Yörükhan, *Müslümanların Göziyle Orta Çağ'da Türkler*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004; M. K. İ. Al-Shammari, Mohammad Khalid Ibrahim, "The Arab-Islamic Dialogue with Eastern Europe and Its Impacts through the Journey of Abu Hamed Al-Garnatî", *Al-Ameed Journal*, 1/1-2, 2012, s. 439-466; A. B. Y. El-Belazuri, *Fütuhu'l Bıldan*, Siyer Yayınları, Ankara, 2013; Şihabeddin B. F. Ömeri, *Mesaliku'l Ebsar: Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız*, çev. D. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014; İ. Rüsteh, *el-A'laku'n-Nefise*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2018; Selçuk Kurt, "İslam Kaynaklarına Göre XIV. Yüzyıla Kadar Türkler", *Bayterek Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi*, 1/1, 2018, s. 77-93; El-Mesudi, *Mürücü'z-Zehbe ve Meadinü'l-Cevher*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2024.

⁶ Celal Esat Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, 1/3, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1955; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı: Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar*, 1/2, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1972; Rüçhan Orhan Arık, *Orta Asya Mimarlık Mirasımızdan İzlenimler/Impressions from Our Architectural Heritage in Central Asia*, TİKA Yayını, Ankara 1994; Bilgehan Deniz, "Türk ve Türkistan (Orta Asya)-Türk Sanatına Dair Düşünceler", *Türkoloji*, 67, 2014, s. 66-75.

⁷ Vasily Vladimirovich Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ed. K. Y. Koprıman, A. İ. Aka, KB Yayınları, İstanbul 1975; Denis Sinor, "The Legendary Origins of the Turks", in Ed. E. V. Žygas, P. Voorheis, *Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas*, Indiana University Uralic and Altaic Studies, 1982, s. 223-257; Christopher I. Beckwith, "The Pronunciation, Origin, and Meaning of A-shih-na in Early Old Turkic", in Ed. O. Karatay, I. Zimonyi, *Central Eurasia in the Middle Ages: Studies in Honour of Peter B. Golden*, Harrassowitz Verlag, 2016, s. 39-46; P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş: Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*, çev. Osman Karatay, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2017.

AESTHETIC AND POLITICAL PRACTICES IN CENTRAL ASIAN TURKISH SOCIETIES: ART, POWER AND IDENTITY CONSTRUCTION

and its connection with aesthetic images will be examined. Finally, within the scope of the relationship between aesthetics and politics, how aesthetic values are intertwined with political processes will be discussed.

1. Political and Cultural Structure of Central Asian Turkic Societies

The political and cultural structure of Central Asian Turkic societies has been built on a strongly organized political system and a deep cultural richness throughout history. Nomadic and semi-nomadic lifestyle is one of the main characteristics of these societies. However, this does not mean that their political structures were complex and poorly organized. On the contrary, Central Asian Turkic communities developed a highly effective and hierarchical system in terms of leadership structures and power distribution. This system stabilized society by balancing the distribution of both military and political power.

1.1. Political Structure: Political Organization, Leadership Structures and Distribution of Power in Central Asian Turkic Societies

The political organization of Central Asian Turkic societies is generally shaped around a central leader and is characterized by a strong hierarchy. This leader, often referred to as the *kagan*, wielded absolute political authority. The kagan was recognized as the unifying force of society, not only as a military leader but also as a religious authority. This centralized character of the leadership structure allowed authority to be exercised by smaller rulers in different regions and tribes of the society. Lower level leaders such as *bey and tigin* were under the command of the Kagan, and these individuals were tasked with ensuring regional authority.⁸

The distribution of power in Central Asian Turkic societies is based on a structure in which military power is at the center of political power. The army functioned as one of the most important political instruments of the society, and therefore the military success of the leaders was a factor that reinforced their political legitimacy. Military power also played an important role in inter-clan relations. The distribution of power was generally based on military success, and successful commanders and warriors were promoted to higher positions.⁹ In addition, the political structure of the society was built on local leaders swearing allegiance to the kaghan and showing loyalty to him. In this way, the kaghanate was able to maintain the power of the central authority while preserving the autonomy of lower-level leaders.¹⁰

The political structure was supported not only by military success and leadership skills, but also by an institutional system for maintaining social order. Central Asian Turkic societies developed legal rules and traditions to ensure justice and order. These rules functioned as a system of values that held the society together. In particular, the traditional legal rules called *Töre*, which provided the legitimacy of the state, shaped both the political and social structure. *Töre*, as a legal system that the kagan and lower-level leaders had to follow, prevented the arbitrary use of power and ensured social balance.¹¹

As a result, the political structures of Central Asian Turkic societies appear as a hierarchical and centralized system. This system was strengthened by a leadership model based on military success and supported by traditional rules of law called custom. The office of the kaghanate was the center not only of political and military power but also of religious authority. This structure made it possible for Central Asian Turkic societies to maintain their political stability for many years and to govern effectively over a wide geography.

1.2. Cultural and Religious Orientations: The Effects of Religions such as belief in God, Manichaeism, Buddhism on these Societies

The cultural structure of Central Asian Turkic societies was built on a strong foundation shaped by religious beliefs. In this context, first of all, the belief in Goktan God had a profound impact on the political and social structure of the society. In the belief in Goktan God, rulers were considered to be blessed with divine power, which reinforced the legitimacy of political authority. According to Chinese sources, the Gök Türks integrated this belief into their political organization.¹² This enabled the social hierarchy to be directly attributed to a divine order. Similarly, Turkish-Islamic sources indicate that the belief in God played a central role.¹³

In addition, Manichaeism created an important cultural transformation, especially among the Uighur Turks. The dualistic philosophy of Manichaeism based the struggle between good and evil on a sacred doctrine, and this was influential in shaping the understanding of social ethics.¹⁴ The religious and cultural practices of Manichaeism were also reflected in the artworks and aesthetic practices of Turkish societies. Especially the

⁸ Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2020.

⁹ Peter B. Golden, "The Great King of the Türks", *Turkic Languages*, 20, 2016, s. 26-59.

¹⁰ V. Rybatzki, "Titles of Türk and Uigur rulers in the Old Turkic inscriptions", *Central Asiatic Journal*, 44/2, 2000, s. 205-292.

¹¹ Beckwith, *age*, s. 36-46.

¹² Hayrettin İhsan Erkoç, "Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Gök Türk Mitleri", *Bellefen*, 82/293, 2018, s. 51-82.

¹³ Saadetin Yağmur Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016.

¹⁴ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. A. Kazancıgil, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2002.

symbolism and visual aesthetics in Manichaean texts show the cultural impact of this religion in Central Asia.¹⁵ The integration of Manichaean iconography into Turkish art led to the evolution of artistic production into new forms during this period.¹⁶

Buddhism was one of the religions that had the most widespread influence on Central Asian Turkic societies. According to Chinese sources, Buddhism had a strong cultural impact on the Uighurs and other Turkic communities, and Buddhist motifs became widespread, especially in art and architecture.¹⁷ This process shows that the religious practices of Turkic societies were not only limited to worship, but also intertwined with aesthetics and daily life. It has also been found that Buddhism had an impact on political structures, especially rulers adopted peaceful principles of governance based on Buddhist teachings.¹⁸

All these beliefs have brought about profound changes in the cultural and religious structure of Central Asian Turkic societies. The relationship of religions with aesthetic and political practices has profoundly shaped the social and cultural identities of these societies.

1.3. Nomadic and Sedentary Life: The Impact of Nomadic Lifestyle and the Transition to Sedentary Life on Cultural and Political Practices

Central Asian Turkic societies have historically maintained a dynamic balance between the nomadic lifestyle and the transition to sedentary life. The nomadic lifestyle deeply influenced the political and cultural structures of these societies. Nomadic life was strongly based on mobility and shaped the ways of organization and management strategies of the society. According to Arab sources, the nomadic lifestyle particularly increased the state's mobility and played a decisive role in military strategies.¹⁹ Nomadism supported flexible and fast decision-making mechanisms of the central authority.²⁰ This shows that political practices were shaped in accordance with nomadic living conditions.

The nomadic lifestyle has also had an impact on cultural practices. According to various studies, this way of life has led to the prominence of portable, practical and functional elements in artistic and aesthetic productions.²¹ The art forms used by nomads prioritized portability and durability, which led to the intertwining of aesthetic understanding with functionality. Chinese sources state that nomadic communities mastered fields such as weaving and metalworking, and that these products had both daily use and aesthetic value.²²

The nomads' understanding of art exhibited a structure that combined functionality and aesthetics, and these features became evident especially in works of art where portability was at the forefront. Their mastery in fields such as metalworking and weaving enabled them to produce products that appealed to both the practical needs of daily life and aesthetic values. In this context, the Scythian Golden Artifact stands out as a work that exemplifies the artistic and functional perfection achieved by nomads in metalworking, which reflects the artistic understanding of nomadic societies on both practical and aesthetic levels. In this context, the Scythian Gold Artifact is presented in Figure 1.

Figure 1. Scythian gold artifact²³

¹⁵ Özkan İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987.

¹⁶ Roux, *age*, s. 35.

¹⁷ Togan, Kara, Baysal, *age*, s. 54; Liu, *age*, s. 34.

¹⁸ Kapusuzoğlu, *age*, s. 32.

¹⁹ Mohammad Khalid İbrahim Al-Shammari, "The Arab-Islamic Dialogue with Eastern Europe and Its Impacts through the Journey of Abu Hamed Al-Garnatı", *Al-Ameed Journal*, 1/1-2, 2012, s. 439-466; Kurt, *age*, s. 80.

²⁰ Peter B. Golden, *Central Asia in World History*, Oxford University Press, England, 2011a.

²¹ Golden, *age*, s. 40.

²² Nobuo, *age*, s. 244; Liu, *age*, s. 40.

²³ <https://arkeofili.com/gocebe-iskitler-geriye-ne-birakti/> accessed on 02/09/2024.

AESTHETIC AND POLITICAL PRACTICES IN CENTRAL ASIAN TURKISH SOCIETIES: ART, POWER AND IDENTITY CONSTRUCTION

In Figure 1, the Scythian Gold Artifact demonstrates the mastery of metalworking by nomadic societies. With its nature-inspired motifs and detailed craftsmanship, this piece is both functional and artistic. Used in nomadic life, such artifacts were both a part of daily life and an expression of the aesthetic understanding of nomadic communities. The intricate animal motifs on these artifacts are one of the most well-known aspects of Scythian and Altai art. Nomadic societies decorated even functional objects such as clothes and saddles by transforming them into an artistic expression. This emphasizes the aspect of nomadic art that combines functionality and aesthetics; it also proves the expertise of nomads in the production of portable art.²⁴

There is a close relationship between functionality and aesthetic elements in the artistic understanding of nomads; this has shaped their artistic productions in a way that intertwines both daily use and cultural expression.²⁵ In this context, the Pazyryk carpet from the Altai region is an example that best reflects this characteristic of nomadic art in terms of portability and functionality, as well as aesthetic and mythological elements.²⁶ For example, Figure 2 shows a Pazyryk carpet from the Altai region. As an important example of nomadic art, the carpet is decorated with intricate animal motifs and mythological figures. Known for being portable and functional, this carpet also reflects the relationship of nomadic culture with nature with its artistic and aesthetic value.

Figure 2. *Pazyryk carpet*²⁷

Figure 2 shows the details of a Pazyryk carpet from the Altai region. It is an example of the artistic and aesthetic production of nomadic Turkic societies combined with functionality. The rug's animal motifs and symbolic figures reflect strong ties with nature and animals. This proves that the nomadic lifestyle focused on portability and functionality in art. However, the transition to sedentary life created a radical change in the social, cultural and political structures of Turkish societies. In particular, Turkish societies, such as the Uyghur State, developed a more stable economic system based on agriculture and trade. This transition also led to more centralized and institutionalized political practices. At the same time, sedentary life allowed for the development of more complex bureaucratic systems and reinforced the notion that political authority should be supported by permanent Structures.²⁸

Culturally, sedentary life had a significant impact on art and architecture. Sedentary communities expressed their aesthetic production through more fixed and permanent forms by building religious buildings, palaces and permanent Monuments.²⁹ Furthermore, sedentary societies increased artistic diversity through trade and interaction with neighboring cultures, and engaged in aesthetic interactions with different cultures.³⁰ In sum,

²⁴ John Harvey, *Traditional Textiles of Central Asia*, Thames and Hudson, Londra 1997.

²⁵ Mehmet Mungan, Ahmet Salman, "Motif ve Desenlerin Yaşamımızdaki Yeri", *Ev Tekstili*, 10/36, 2003, s. 6.

²⁶ Yaşar Çoruhlu, *İç Asya Kurganlarından Çıkarılan Halı ve Dokuma Materyallerinin Anadolu Türk Halı ve Dokuma Sanatları Bakımından Önemi*, Lale Yayınları, İstanbul 2015.

²⁷ Sergei I. Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia the Pazyryk Burials Iron Age Horsemen*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1970, s. 516.

²⁸ Beckwith, *age*, s. 39-46.

²⁹ Golden, *age*, s. 47.

³⁰ Ögel, *age*, s. 74.

nomadic and sedentary life has been a determining factor in the political and cultural practices of Central Asian Turkic societies.

1.4. Political and Aesthetic Practices in Central Asian Turkish Societies: From Art and Architecture to Identity Construction

The art and architecture of Central Asian Turkic societies play an important role in reflecting both the aesthetic understanding and the political and cultural structure of these societies. When the artistic and architectural works of Hun, Gök Türk and Uighur Turkic societies are analyzed, it is seen that their aesthetic understanding is intertwined with the religious, political and social structures of the time. These artifacts are considered not only as art objects but also as concrete expressions of the society's identity construction, power representation and cultural memory.

Hun art and architecture were mostly shaped in line with the needs of nomadic life. Hun societies expressed their aesthetic understanding through portable works of art and temporary architectural structures. It is seen that respect for nature and animal figures played a central role in the aesthetic understanding of this society.³¹ It has been determined that aesthetic elements were used as symbols of social status, power and authority in examples such as gold-plated artifacts, embroidery on leather and stone statuettes belonging to the Huns. In Hun art, gold-plated artifacts, embroidery on leather and stone statuettes were used as symbols of social status and power in Hun society as well as the aesthetic understanding of this society.

Gold has been accepted as a sign of wealth, status and authority in various cultures throughout history, and the Huns continued this tradition. In Chinese sources, the existence of gold-plated artifacts, especially of Hun leaders, is mentioned and it is stated that these artifacts were used to reinforce the authority of the leaders.³² In particular, gold-plated belt buckles and ornaments functioned as symbols of power for high-status individuals. These belt buckles were not only functional accessories, but also symbols of the social status and wealth of leaders and warriors. It is stated that such objects carried a political meaning both in Hun society and in mutual relations.³³ Embroidery on leather is also part of the Huns' habit of producing portable works of art in accordance with their nomadic lifestyle. These artifacts were used to express the identity and power of the warrior elite. In Hun art, leather embroideries were decorated with animal figures and symbols related to nature. These figures were used as an indicator of both warriorism and Leadership.³⁴ Stone statuettes also functioned as symbols of power and authority. Especially tombstones and stone figures were made to reflect the status and social position of the leaders even after their death. These figures were also associated with the Huns' belief in the afterlife; the stone figures in the tombs of the leaders symbolized that they would maintain their authority in the afterlife.³⁵ All of these aesthetic elements were considered as an important part of the symbols of social status and power in Hun art, and the authority of the leaders was embodied through these elements.

The Gök Türk Inscriptions constitute an important source for understanding the aesthetic and political practices of Central Asian Turkic societies. When these inscriptions are analyzed both linguistically and aesthetically, it is seen that the rulers tried to reflect their political power and authority through artistic expressions.³⁶ The motifs, ornaments and the form of the inscriptions were handled in an aesthetic integrity, and in this way, it was aimed to strengthen the connection of the people with both power and cultural heritage. The purpose of the inscriptions was not only to serve as written documents, but also as cultural and political symbols that kept the people together.³⁷

The Gök Türk Inscriptions provide important examples of the rulers' efforts to reflect their political power and authority through artistic expressions. The expressions in the content of the inscriptions clearly show the goal of representing political authority through aesthetics and binding the people to this authority. For example, the following expressions in the Bilge Kagan Inscription:³⁸

“When the root tengri asra was made fatiz yir, a person's son was made between the two. In the son of a person, my apam Bumin Khan, Istemi Khan would become. He was the one who kept the ceremony of the Turkic body, he was the one who pushed it.”³⁹ This quote implies that the Gök Türk Khagans were chosen by God and had special authority to rule their people. This was artistically expressed in order to legitimize the power of the rulers and to ensure that this authority was accepted by the people. In addition, the concept of *töre*

³¹ Gürhan Kırilen, *Gök Türklerden Önce Türkler*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015.

³² Liu, *age*, s. 50.

³³ Ahmet Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 2019.

³⁴ Ekrem, *age*, s. 52.

³⁵ Onat, *age*, s. 54-56.

³⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2023.

³⁷ Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınları, Konya 2009, s. 59.

³⁸ <https://ogmmateryal.eba.gov.tr> accessed on 02/09/2024.

³⁹ Költigin, east side, lines 1-2.

AESTHETIC AND POLITICAL PRACTICES IN CENTRAL ASIAN TURKISH SOCIETIES: ART, POWER AND IDENTITY CONSTRUCTION

(tradition and laws), which is frequently found in the inscriptions, emphasizes that political power is based on a cultural foundation and that this power should be expressed through aesthetic elements.⁴⁰

Another important aesthetic element in the inscriptions is the depictions emphasizing the power and victories of the rulers. Bilge Kagan, while addressing his people in the inscriptions, aimed to make his political authority permanent through art and embodied this by erecting the inscriptions themselves:

“Üze kök tengri aş[ra yagız yir kılıntukda ekin ara kişi oğlu kılınmışda] kişi oğlınla üze eçüm eçüm apam bumın kagan iştemi kagan olurmuş” (When the blue sky was created above and the greasy earth below, human sons were created between the two. On the sons of man (too) my ancestors, my grandfathers Bumin Khan (and) Ishtami Khan (sat on the throne as rulers).⁴¹ This expression aesthetically describes how the ruler protected his people, won victory over his enemies and glorified the power of the kaganate. Such descriptions show how art and writing were used as a means of political propaganda and aimed to keep the people together. In this context, the motifs, ornaments and the form of the inscriptions used in the Gök Türk Inscriptions were handled in an aesthetic integrity and aimed to strengthen the people's bond with both power and cultural heritage. The function of the inscriptions is not only as written documents, but also as political and cultural structures with aesthetic and symbolic meanings.⁴²

It is observed that a different aesthetic understanding developed in Uyghur art. Under the influence of religions such as Manichaeism and Buddhism, Uyghur art focused on religious and metaphysical themes, which gave art a more abstract and symbolic dimension.⁴³ Aesthetic practices such as temple frescoes, miniatures and stonework constructed both an aesthetic and religious narrative through celestial beings, God and mythological figures. These works are also considered as an indicator of how political power was supported by religious legitimacy.⁴⁴ The architecture of the Uighur period was also shaped around temples and religious buildings, and the symmetrical and geometric motifs used in these structures have a high aesthetic value.

In conclusion, the art and architecture of Central Asian Turkic societies show the use of aesthetic practices as a means of power and identity construction. These works also show how the religious and social structures of societies are reflected in artistic expressions. Hun stonework, Gök Türk Inscriptions and Uighur frescoes reveal that the aesthetics of these societies were not only elements of artistic value, but also political and cultural narratives and identity-building tools.

1.5. Aesthetic Symbols and Their Meanings: Symbolic Meanings of Aesthetic Practices such as Stonework, Decorations, Artworks

In the aesthetic practices of Central Asian Turkic societies, elements such as stonework, ornaments and artworks carry deep symbolic meanings. These elements were used as visual representations of social structure, religious beliefs and political power. Stonework, especially in monumental structures and tombstones, played an important role in the construction of people's identity and the expression of power relations. The stonework in the Gök Türk Inscriptions was considered as a symbol of political authority and religious belief, and the figures used in the inscriptions were seen as the embodiment of the cultural memory of the society.⁴⁵

Animal figures, which are frequently found in stonework, reflect the relationship of Central Asian Turkic societies with nature and their shamanic beliefs. For example, symbols such as dragons and eagles signify power and protection, while the wolf symbol was accepted as the representation of a mythological ancestor among the Gök Türks.⁴⁶ The wolf figure was frequently used in art to symbolize the identity and origins of the Gök Türks, based on mythological narratives linking their ancestry to the wolf. These symbolic meanings played a central role in the visual representation of social identity and authority.

The geometric motifs in the ornaments also carry aesthetic and symbolic meanings. As in the Gök Türk Inscriptions, these motifs were used to symbolize the power of the rulers and the order of society.⁴⁷ In Uighur art, aesthetic motifs combined with religious symbols enabled the visualization of religious teachings by reflecting the influences of Manichaeism and Buddhism. The symbols used in frescoes and miniatures functioned as an

⁴⁰ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 2008.

⁴¹ Onur Mert, Fatih, Albayrak, “Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarının Metinlerinde Ünlülerin Yazımıyla İlgili Karşılaşılan Farklılıklar”, *International Journal of Turkish Literature Culture Education*, 2/2, 2013, s. 96.

⁴² Tekin, *age*, s. 45.

⁴³ <https://sanattarihi.gen.tr/uygur-sanati/> accessed on 02/09/2024.

⁴⁴ Yeliz Berkli, “Uygur Resim Sanatının Üslup Özellikleri”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/45, 2010, s. 155-166.

⁴⁵ Kafesoğlu, *age*, s. 75.

⁴⁶ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 98.

⁴⁷ Tekin, *age*, s. 65.

aesthetic expression of the spiritual world and divine powers, and thus religion was inscribed into social memory through art.⁴⁸

Figurative symbols in works of art were also used as a visual expression of social order and hierarchy. In particular, the leader figures depicted in Uighur wall paintings show that rulers have a sacred status, while the depictions of servants and warriors next to these figures symbolize class differences and power relations within the society.⁴⁹ In short, stonework, ornamentation and artworks functioned not only as aesthetic practices but also as symbolic narratives of social structure, religious beliefs and political power in Central Asian Turkish societies. These symbols have played an important role in societies' identity construction, consolidation of power and preservation of cultural memory.

1.6. Nature and Aesthetic Perception: The Place of Nature in Aesthetic Understanding and Its Reflections on Art

Nature plays a central role in the aesthetic understanding of Central Asian Turkish societies. Nature has deeply influenced both the way of life and artistic production of these societies. Nomadic lifestyle and steppe geography show that nature is a primary source in the aesthetic perception of Central Asian Turkic societies. In particular, elements of nature - animal figures, plant motifs and various elements of nature - were used extensively in art, and these elements functioned not only with aesthetic concerns, but also as a reflection of social identity and cultural values.⁵⁰

The animal figures frequently encountered in the art of these societies are an indication of the deep relationship established with nature. The eagle, horse, wolf and other animal motifs seen in Gök Türk and Uighur art reveal that nature was perceived as a sacred power and protector.⁵¹ Especially animals such as eagles and wolves appear in every field of art as symbols of leadership, power and protection. These symbols seen in Uyghur wall paintings and Gök Türk inscriptions show that nature was used not only as an aesthetic element but also as a social and political symbol.⁵²

The symbolic use of natural elements in art is also related to the religious beliefs of the Central Asian Turks. The sanctity of nature in the belief in the Sky God was directly reflected in the aesthetic understanding and this sanctity was used as a symbolic language, especially in stonework and architectural works. Nature motifs such as mountains, rivers and trees seen in the Gök Türk Inscriptions and Hun tombstones were considered as the representation of the divine power on earth.⁵³ These elements were used to express both a spiritual meaning and the legitimacy of political authority. Moreover, the combination of nature and aesthetic perception manifested itself in the art of Turkish societies with organic forms and nature-specific rhythms. While plant motifs in Uyghur frescoes and Hun art expressed the aesthetic order of nature, these motifs also symbolized the cycle of life, death and rebirth.⁵⁴ Such symbolic expressions reveal that nature was not only a source of beauty in Central Asian art, but also an element with deep philosophical and cultural meanings. In sum, it is seen that nature has a central position in the aesthetic perception of Central Asian Turkish societies and this perception is deeply reflected in works of art. Animal figures, plant motifs and elements of nature were used as an artistic language in the construction of social identity and the legitimization of religious-political powers.

2. Aesthetics and Identity

The relationship between aesthetics and identity in Central Asian Turkic societies should be examined through how social identity was formed and shaped through artworks, symbols and inscriptions. In these societies, art and aesthetic practices functioned not only as individual means of expression, but also as the most powerful reflectors of collective identity and social belonging. The aesthetic values of the Hun, Gök Türk, and Uighur societies were used as representations of their political, religious and cultural identities. Symbols and inscriptions, in particular, stand out as the main elements that strengthen this identity and give the society a collective sense of belonging.⁵⁵ The Gök Türk Inscriptions constitute an important example in this context. These inscriptions are not only a historical record, but also one of the most important documents showing how Turkish identity is shaped by linguistic and aesthetic elements. While the Turkish language used in the Gök Türk Inscriptions makes the linguistic identity of the society clear, the aesthetic elements, stonework and symbols in

⁴⁸ Berkli, *age*, s. 160.

⁴⁹ <https://sanattarihi.gen.tr/uygur-sanati/> accessed on 02/09/2024.

⁵⁰ Ayten Sürür, *Türk İşleme Sanatı*, Ak Yayınları, İstanbul 1976; Kafiye Özlem Alp, "Anadolu ve Orta Asya Türk Kültüründe Bitki Sembolleri", *Sanat Sokağı Kültür ve Sanat Dergisi*, 1, 2006, s. 1-3.

⁵¹ Mircea Eliade, *İmgeler ve Simgeler*, çev. M. A. Kılıçbay, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2022.

⁵² Tekin, *age*, s. 75.

⁵³ Kafesoğlu, *age*, s. 85.

⁵⁴ Federica Venturi, "An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation", *Journal of Asian History*, 42/1, 2008, s. 1-35.

⁵⁵ Eliade, *age*, s. 29.

AESTHETIC AND POLITICAL PRACTICES IN CENTRAL ASIAN TURKISH SOCIETIES: ART, POWER AND IDENTITY CONSTRUCTION

the inscriptions visually reflect the identity of the Turks.⁵⁶ The Gök Türk Inscriptions reinforced the identity perception of the people with the strong symbolic language in the inscriptions, and thanks to these aesthetic elements, the Turks formed not only a sovereignty but also a cultural identity.

Symbols have played an important role in the identity construction of Central Asian Turkic societies. Animal symbols such as wolves, eagles and dragons were used among the Turks and other Turkic communities to represent both political power and mythological origins. In particular, the wolf figure plays a central role in the origin myths of the Turks, and in the Gök Türk Inscriptions this symbol represents both a mythological ancestor and collective values such as warriorism and independence.⁵⁷ While these symbols formed the identity of the society, they also functioned as visual representations of political and military power.

Works of art, especially Uighur frescoes and miniatures, help us understand how social identity was visually reflected. Uighur art was enriched by Buddhist and Manichaean influences, and these religious elements aesthetically reflected both the religious and cultural identity of the society. The leader and religious figures depicted in these frescoes emphasized the social hierarchy and the sanctity of leadership, reinforcing social identity in an aesthetic language.⁵⁸ Religious symbols in particular show how the religious beliefs of the society played a central role in the construction of identity.

In short, aesthetic values and art have assumed a fundamental function in the process of forming and reinforcing social identity in Central Asian Turkic societies. Symbols, inscriptions and works of art were used as tools that shaped and reflected the identities of these societies at both individual and collective levels. Through aesthetics and art, societies have expressed their cultural values, origins and political power in a visual and symbolic language.

2.1. The Relationship between Political Practices and Aesthetics

There is a strong relationship between political practices and aesthetics in Central Asian Turkic societies. Aesthetics was used not only as a means of artistic expression, but also as an important tool in the representation and legitimization of political authority. Especially the Gök Türk inscriptions and monumental architectural structures are among the most important examples of how political power was reflected through aesthetic elements. These inscriptions and structures both reinforced the authority of the rulers and instilled a sense of cultural belonging in the society.⁵⁹

2.2. Aesthetics Reflect Power: Aesthetic Representation of Political Authority in Gök Türk Inscriptions and Architectural Structures

The Gök Türk Inscriptions are one of the most concrete examples of the ways in which aesthetics reflects political authority. The inscriptions should be considered not only as a written text, but also as works of art that aesthetically embody the political authority and leadership claims of the rulers. The way the inscriptions were erected, their size and the stonework on them had a profound impact on the people and expressed the power of the rulers in an aesthetic language. Especially the praises and success narratives in the inscriptions were presented in an aesthetic language in order to glorify the power of the ruler.⁶⁰ The symbols used in the inscriptions are seen not only with artistic concerns, but also as symbols that unite the people and legitimize political power. In addition, the ways in which aesthetics reflects political authority are clearly seen in the Gök Türk mausoleums and temple structures. These structures were built to symbolize the power and immortality of the rulers. The size and architectural design of the monumental structures reinforced the rulers' influence over the people and reflected their power aesthetically to the society.⁶¹ Especially the figures seen on the tombstones of the Gök Türk and Uighur periods show that the ruler was regarded as a sacred leader. These figures were associated with both leadership and divine power and were reinforced with aesthetic elements.

2.3. The Combination of Art and Power: The Use of Art as a Propaganda Tool, Representations of Leadership and Authority

The use of art as a means of political propaganda is a common phenomenon in Central Asian Turkish societies. In particular, it is seen that leaders utilized works of art to consolidate their power and authority over the people. The depictions of leaders in Gök Türk and Uighur frescoes functioned as a propaganda tool

⁵⁶ Kafesoğlu, *age*, s. 99.

⁵⁷ Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2014.

⁵⁸ Çoruhlu, *age*, s. 101.

⁵⁹ Vilhelm Thomsen, *Çözülmüş Orhun Yazıtları*, çev. V. Köken, TDK Yayınları, Ankara 1993.

⁶⁰ Turan, *age*, s. 68.

⁶¹ Christian, *age*, s. 257.

emphasizing the power and sanctity of the ruler.⁶² In these depictions, the ruler was presented as a divine figure and his leadership was sanctified through artistic expressions.

The warrior figures seen in the Gök Türk Inscriptions and Uyghur art are important aesthetic elements that emphasize the military victories and power of the rulers. These figures were used to reinforce the ruler's power and leadership through his victories in wars. In addition, while the inscriptions praise the heroism and victories of the rulers, the expression of these achievements in an aesthetic language glorified both the political and military power of the ruler in the eyes of the people.

Another important function of aesthetic elements in the representation of leadership and authority is to increase the legitimacy of the ruler by combining with religious symbols. Religious elements such as the belief in God and Manichaeism were used in art as aesthetic elements emphasizing the divine power of the ruler. Religious symbols in Uyghur frescoes and Gök Türk Inscriptions show that the ruler was not only an earthly leader but also a representative of divine will.⁶³ Such aesthetic expressions legitimized the ruler's power and further strengthened his authority in the eyes of the people.

In conclusion, aesthetics in Central Asian Turkic societies played a critical role in reflecting political authority and reinforcing its legitimacy. The Gök Türk Inscriptions, architectural structures and works of art expressed the power and leadership of the rulers in an aesthetic language, leaving a lasting impression on the people and strengthening their political authority.

2.4. Aesthetic Presentation of Religious and Political Power

In Central Asian Turkic societies, aesthetics played a central role in bringing together religious and political power. Under the influence of religions such as the belief in the Sky God, Manichaeism and Buddhism, the aesthetics of these societies were enriched with religious symbols and used as elements that reinforced the legitimacy of political power. The combination of both religious and political authorities with aesthetic practices was a means of strengthening the rulers' influence over the people.

The belief in God has been a fundamental element in the combination of aesthetic and political power in Central Asian Turkic societies. Rulers were presented as divine leaders chosen by God and this belief was reinforced by aesthetic symbols. The symbols of Goktan God on Gök Türk Inscriptions and tombstones emphasize that the ruler has both earthly and divine authority. Such aesthetic elements strengthened the legitimacy of the ruler and his authority over the people.⁶⁴ Religious symbols, especially in stonework and tomb structures, reinforced the belief that the ruler's power continued even after his death.

Manichaeism and Buddhism also contributed to the merging of aesthetic and political forces in Uyghur art. Manichaean Uyghur leaders were recognized as religious leaders, and this religious status was supported by artistic expressions. The iconography of Manichaeism clearly revealed the combination of religious and political power in frescoes and miniatures.⁶⁵ Buddhist symbols were also frequently used in Uyghur art, through which rulers legitimized both their religious and political authority. The aesthetic expressions of these religions were used not only as artistic tools, but also as propaganda elements that reinforced the rulers' authority over the people. In this way, the combination of religious and political powers through aesthetics increased the influence of rulers on the people and aesthetically supported their claims of leadership.⁶⁶

2.5. The Evolution of Art and Politics in Different Periods

The aesthetic and political understandings of the Gök Türk, Uyghur and Hun societies changed over time. During the Gök Türk period, stone inscriptions and monumental tomb structures stood out as the most important structures where political power was combined with aesthetics. In addition to linguistic aesthetics, the Gök Türk inscriptions were also equipped with visual aesthetic elements and used to strengthen the people's loyalty to the rulers.⁶⁷ Through these inscriptions, the Gök Türk rulers emphasized both their political success and their religious authority.

In the Uyghur period, the aesthetic understanding of art and politics was further enriched by the influence of Buddhism and Manichaeism. Especially the depiction of rulers together with religious figures in Uyghur frescoes shows how aesthetics was used as a political tool.⁶⁸ In this period, the power of the rulers was combined with religious symbols and these aesthetic elements increased the loyalty of the people to the rulers. The

⁶² Ögel, *age*, s. 88.

⁶³ Venturi, *age*, s. 28.

⁶⁴ Harvey, *age*, s. 50.

⁶⁵ Venturi, *age*, s. 28.

⁶⁶ User, *age*, s. 90.

⁶⁷ Thomsen, *age*, s. 10.

⁶⁸ İzgi, *age*, s. 52.

AESTHETIC AND POLITICAL PRACTICES IN CENTRAL ASIAN TURKISH SOCIETIES: ART, POWER AND IDENTITY CONSTRUCTION

artworks and aesthetic understanding of the Hun period were mostly shaped around the themes of military power and warfare. The warrior figures and equestrian depictions seen in Hun art were recognized as one of the most important representations of leadership and military power. These works of art emphasized the warrior skills and military victories of the ruler and were used as an aesthetic propaganda tool on the public.⁶⁹

2.6. Leadership and Aesthetic Propaganda

The representation of political power by rulers through aesthetics is a common phenomenon in Central Asian Turkish societies. Rulers utilized aesthetic elements to show their authority to the people and gain their support through monumental structures and symbols. In this context, the Gök Türk Inscriptions are one of the most important tools emphasizing the power of the ruler. In these inscriptions, the heroism, victories and leadership skills of the rulers were glorified in an aesthetic language and reinforced their legitimacy in the eyes of the people.⁷⁰

Elements of leadership and aesthetic propaganda also appear frequently in Uighur frescoes and miniatures. Rulers are depicted as godlike figures in these works of art and their leadership is combined with religious sanctity. Such aesthetic expressions were used to increase the authority of the rulers over the people and legitimized leadership through aesthetic propaganda.⁷¹ In Hun art, the warrior identity and military victories of the rulers came to the fore. The monarch figures seen in Hun statues and reliefs were used to glorify their military achievements and leadership qualities. Such aesthetic elements functioned as tools that symbolized the power of the ruler and reinforced the legitimacy of the ruler in the eyes of the people.⁷²

2.7. The Importance of Aesthetic and Political Practices in Central Asian Turkish Societies: A General Evaluation

In the light of the results of the study, an evaluation was made on how aesthetics and political practices interacted with each other in Central Asian Turkish societies and how art and aesthetics reflected social identity, political authority and religious power. In this context, the results are placed in Table 1 in order to clarify the functions of aesthetic and political practices. The function of aesthetic elements to reinforce political and religious authority and the construction of identity through artistic symbols can be seen holistically in Table 1.

Table 1. Analysis of aesthetic and political practices in Central Asian Turkic societies: The relationship between aesthetic elements and political authority

Monitored elements	Content areas	Special areas	Basic concepts
Gök Türk Inscriptions	Aesthetic Representation	Presentation of political authority through the visual aesthetics of inscriptions	The Relationship between Aesthetics and Political Authority
Monumental Architecture	The Political Power of Art	Symbolizing the power of rulers through monumental structures and inscriptions	Aesthetics and the Representation of Political Power
Manichaean and Buddhist Symbols	Combination of Religious and Political Authority	Increasing the legitimacy of the ruler by combining religious and political symbols with aesthetics	Aesthetic Presentation of Religious and Political Authority
Stonework and Decorations	Social Meaning of Aesthetic Elements	The impact of aesthetic symbols on the public and the consolidation of social identity	Constructing Identity and Power through Art
Hun Art (Gold Coatings, Sculptures)	Symbols of Power and Authority	Aesthetic presentation of leadership, warriorism and military power in Hun artifacts	Aesthetics and Military Power
Uyghur Frescoes and Miniatures	The Use of Art as a Tool of Propaganda	Demonstration of the divine authority of the ruler through religious and political symbols	The Use of Art as a Tool of Propaganda and Leadership
Sky God, Manichaeism and Buddhism	Religious Aesthetic Symbols	The impact of religious beliefs on the public through aesthetics	The Merger of Aesthetics with Religious and Political Powers
Social Identity	Aesthetics and Identity	The role of aesthetic practices in shaping social identity	Constructing Social Identity through Art and

⁶⁹ Gömeç, *age*, s. 55.

⁷⁰ Ögel, *age*, s. 69.

⁷¹ Turan, *age*, s. 78.

⁷² Kirilen, *age*, s. 69.

				Aesthetics
Aesthetic Representation of Nature	Reflection of Nature in Art	of	Aesthetic perception of nature and integration of art with these elements	Aesthetic Perception of Nature and Its Reflection on Art
Leadership and Aesthetics	Aesthetic Legitimization of Political Power	and	The way rulers reflect their authority through aesthetic and artistic symbols	Leadership and Aesthetic Propaganda
Aesthetic and Political Evolution over Time	Periodic Change in Aesthetic and Political Understanding	and	Evolution of aesthetic and political understanding of societies such as Gök Türk, Uighur, Hun	The Transformation of Aesthetics and Politics in Different Periods

Table 1 provides an in-depth look at how Central Asian Turkic societies integrated aesthetic practices and political authority. The results show that aesthetics were used as an important tool to legitimize the political power of rulers and their leadership. In this context, the Gök Türk Inscriptions show in the most concrete way how aesthetics reflected political authority, and this power was further reinforced by monumental structures and religious symbols.

CONCLUSION

This study comprehensively examines how aesthetic and political practices are intertwined in Central Asian Turkic societies and how these practices shape the social structure. The results of the study reveal the role of aesthetics and art in the social and political context and how they contribute to identity formation in these communities.

In Central Asian Turkic societies, aesthetic elements were strategically used by rulers and leaders to consolidate and legitimize their power. The Gök Türk Inscriptions and the aesthetic elements of monumental architecture show how they played an effective role in representing political authority and social order. The aesthetic details in the Gök Türk Inscriptions reveal that these inscriptions were not only intended to provide information, but also important symbols that reinforced political power and social order.⁷³

Gold-plated artifacts, stone statuettes and other art objects from the Hun period clearly reveal the relationship between aesthetic elements and social status and power. These artifacts were designed to emphasize the social position of leaders and military forces through aesthetics. The combination of religious symbols with aesthetics emphasizes the role of aesthetics in reinforcing religious and political authority in Central Asian Turkic societies. Under the influence of religions such as Manichaeism and Buddhism, religious symbols were used to demonstrate power and legitimacy through aesthetic language.⁷⁴ The combination of aesthetic elements with religious beliefs was used to emphasize the divine authority of leaders among the people.

Aesthetic practices played an important role in shaping social identity in Central Asian Turkish societies. Aesthetic elements such as stonework and ornaments were used to reinforce cultural heritage and identity. The impact of these elements on social identity contributes to the understanding of the cultural and social structure of these societies. The aesthetic representation of nature has an important place in the aesthetic understanding of Central Asian Turkish societies. How natural elements are reflected in art and how aesthetic perception is integrated with these elements reveals the artistic values and understanding of nature of these societies.

In general, the interaction of aesthetic and political practices in Central Asian Turkic societies makes an important contribution to our understanding of their cultural and social structures. The relationship between aesthetic elements and political power and social identity is a critical factor to be taken into account in the historical and cultural analysis of these societies. The results of the study comprehensively demonstrate how aesthetics and art function not only as a form of expression but also as a social and political tool.

In future research, the following suggestions can be taken into consideration to overcome the limitations of this study and to reach more comprehensive results:

- Fieldwork and Archaeological Investigations: Fieldwork and archaeological excavations in various regions of Central Asia can provide more direct and concrete data on aesthetic and political practices. This can especially deepen the understanding of local aesthetic practices and practices.

⁷³ Thomsen, *age*, s. 15; Tekin, *age*, s. 20; Gömeç, *age*, s. 45; Golden, *age*, s. 102; Erkoç, *age*, s. 60.

⁷⁴ Turan, *age*, s. 82; Kafesoğlu, *age*, s. 87.

AESTHETIC AND POLITICAL PRACTICES IN CENTRAL ASIAN TURKISH SOCIETIES: ART, POWER AND IDENTITY CONSTRUCTION

- Comprehensive Data Collection: In future research, it is recommended to use larger data sets covering different periods and societies. In particular, the completion of missing information on the Hun and Gök Türk periods may increase the accuracy of historical and cultural analyses.
- Multidisciplinary Approaches: Multidisciplinary approaches combining art history, archaeology, sociology and history can be used to understand aesthetic and political practices. This can lead to a better understanding of the social and political context of aesthetic elements.

REFERENCES

- ALP, Kafiye Özlem, “Anadolu ve Orta Asya Türk Kültüründe Bitki Sembolleri”, *Sanat Sokağı Kültür ve Sanat Dergisi*, 1, 2006, ss. 1-3.
- AL-SHAMMARI, Mohammad Khalid Ibrahim, “The Arab-Islamic Dialogue with Eastern Europe and Its Impacts through the Journey of Abu Hamed Al-Garnaty”, *Al-Ameed Journal*, 1/1-2, 2012, ss. 439-466.
- ARIK, Rüçhan Orhan, *Orta Asya Mimarlık Mirasımızdan İzlenimler/Impressions from Our Architectural Heritage in Central Asia*, TİKA Yayını, Ankara 1994.
- ARSEVEN, Celal Esat, *Türk Sanatı Tarihi*, C. I-III, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1955.
- ASLANAPA, Oktay, *Türk Sanatı: Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar*, C. I-II, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1972.
- BARTHOLD, Vasily Vladimirovich, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, KB Yayınları, İstanbul 1975.
- BECKWITH, Christopher I., “The Pronunciation, Origin, and Meaning of A-shih-na in Early Old Turkic”, Ed. O. Karatay, I. Zimonyi, *Central Eurasia in the Middle Ages: Studies in Honour of Peter B. Golden*, Harrassowitz Verlag, 2016, ss. 39-46.
- BERKLİ, Yeliz, “Uygur Resim Sanatının Üslup Özellikleri”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/45, 2010, ss. 155-166.
- CHRISTIAN, David, “Turkic Empires of the East”, in *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, C. 1, Malden, MA, 1998, ss. 247-276.
- ÇORUHLU, Yaşar, *İç Asya Kurganlarından Çıkarılan Halı ve Dokuma Materyallerinin Anadolu Türk Halı ve Dokuma Sanatları Bakımından Önemi*, Lale Yayınları, İstanbul 2015.
- ÇORUHLU, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.
- DENİZ, Bilgehan, “Türk ve Türkistan (Orta Asya)-Türk Sanatına Dair Düşünceler”, *Türkoloji*, 67, 2014, ss. 66-75.
- EKREM, Erkin, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri (M.Ö. 214-318)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1995.
- ELIADE, Mircea, *İmgeler ve Simgeler*; çev. M. A. Kılıçbay, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2022.
- ERKOÇ, Hayrettin İhsan, “Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Gök Türk Mitleri”, *Belleten*, 82/293, 2018, ss. 51-82.
- GLAUDINOV, Baurzhan, et al., *The Artistic Culture of Central Asia and Azerbaijan in the 9th–15th Centuries: V. IV. Architecture*, International Institute for Central Asian Studies, 2013.
- GOLDEN, Peter B., *Central Asia in World History*, Oxford University Press, England, 2011a.
- GOLDEN, Peter B., “Ethnogenesis in the Tribal Zone: The Shaping of the Turkss.” Ed. C. Hriban, *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*, Editura Academiei Române – Muzeul Brăilei Editura Istros, 2011b, ss. 17-63.
- GOLDEN, Peter B., “The Great King of the Türks”, *Turkic Languages*, 20, 2016, ss. 26-59.
- GOLDEN, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş: Ortaçağ ve Erken Yeniçağ’da Avrasya ve Ortadoğu’da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*, çev. O. Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.
- GÖMEÇ, Saadetin Yağmur, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016.
- HARVEY, John, *Traditional Textiles of Central Asia*, Thames and Hudson, Londra 1997.

- İBN HAVKAL, *10. Asırda İslam Coğrafyası: Surat el-Arz*, çev. R. Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- İZGİ, Özkan, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2023.
- KAPUSUZOĞLU, Gökçen, *Taiping Derlemesinde Türkler*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017.
- KIRİLEN, Gürhan, *Gök Türklerden Önce Türkler*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015.
- KURT, Selçuk, “İslam Kaynaklarına Göre XIV. Yüzyıla Kadar Türkler”, *Bayterek Uluslararası Akademik Araştırmalar Dergisi*, 1/1, 2018, ss. 77-93.
- LIU, Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. E. Kayaoğlu, D. Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.
- MERT, Onur, ALBAYRAK, Fatih, “Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarının Metinlerinde Ünlülerin Yazımıyla İlgili Karşılaşılan Farklılıklar”, *International Journal of Turkish Literature Culture Education*, 2/2, 2013, ss. 86-115.
- MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI, *Edebiyat: Kavram Çalışmaları*, MEB Yayınları, Ankara, 2024.
- MUNGAN, Mehmet, SALMAN, Ahmet, “Motif ve Desenlerin Yaşamımızdaki Yeri”, *Ev Tekstili*, 10/36, 2003, ss. 6.
- NOBUO, Yamada, “The Original Turkish Homeland”, *Journal of Turkish Studies*, 9, 1985, ss. 243-246.
- ONAT, Ayşe, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2020.
- ÖMERİ, Şihabeddin B. Fazlullah, *Mesaliku'l Ebsar: Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. D. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.
- ROUX, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. A. Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.
- RUDENKO, I. Sergei, *Frozen Tombs of Siberia the Pazyryk Burials Iron Age Horsemen*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1970.
- RYBATZKI, Volker, “Titles of Türk and Uigur rulers in the Old Turkic inscriptions”, *Central Asiatic Journal*, 44/2, 2000, ss. 205-292.
- SINOR, Denis, “The Legendary Origins of the Türks”, Ed. E. V. Žygas, P. Voorheis, *Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas*, Indiana University Uralic and Altaic Studies, 1982, ss. 223-257.
- SÜRÜR, Ayten, *Türk İşleme Sanatı*, Ak Yayınları, İstanbul 1976.
- TEKİN, Talat, *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 2008.
- THOMSEN, Vilhelm, *Çözölmüş Orhun Yazıtları*, çev. V. Köken, TDK Yayınları, Ankara 1993.
- TOGAN, Ahmet Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 2019.
- TOGAN, İsenbige, KARA, Gülnar, BAYSAL, Cahide, *Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
- TURAN, Şerafettin, *Türk Kültür Tarihi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2014.
- USER, Hatice Şirin, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınları, Konya 2009.
- VAN DEN BERG, Gabrielle, *Turks, Texts and Territory: Imperial Ideology and Cultural Production in Central Eurasia*, Silk Road Cities, Leiden University 2021.
- VENTURI, Federica, “An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation”, *Journal of Asian History*, 42/1, 2008, ss. 1-35.
- YÖRÜKHAN, Yusuf Ziya, *Müslümanların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004.

AESTHETIC AND POLITICAL PRACTICES IN CENTRAL ASIAN TURKISH SOCIETIES: ART,
POWER AND IDENTITY CONSTRUCTION

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 409-428.

Geliş Tarihi–Received Date: 21.02.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 14.04.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

A HANDBOOK FOR TRAVELERS IN TURKEY’DE BATILI SEYYAHLAR İÇİN TÜRKİYE
TANITIMI VE BAZI PRATİK ÖNERİLER

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1562201>

 AYŞEGÜL KUŞ*

ÖZ

İnsan merak eden, düşünen, araştıran, keşfeden ve farklı olana ilgi duyan bir varlıktır. Bu nedenle olsa gerek, tarih boyunca insan, yeni yerler keşfetmeye, farklı toplulukları ve kültürleri araştırmaya ve anlamaya ve öteki üzerinden kendini tanımlamaya çalışmıştır. Farklı olana ilgi duyan insan, gittiği yerler, buralarda yaşayan insan toplulukları, onların yaşayış biçimleri, gelenekleri, görenekleri gibi pek çok konuda gözlemler yapmış, bilgiler toplamış ve onları kayıt altına alarak tarihsel ve edebi değeri yüksek metinler olan geniş ve zengin bir seyahatname literatürü ortaya koymuştur. Seyahatnamelerin tarihsel geçmişi Antik Yunan’a değin gerilere gitmektedir. Seyyahların gezdikleri yerlere dair gözlem, araştırma ve incelemelerini içeren seyahatnamelerin ilk örnekleri arasında tarihin babası olarak adlandırılan Herodot ile Amasya doğumlu ünlü coğrafyacı Strabon tarafından kaleme alınan eserlerin yer aldığı söylenebilir. Bu iki düşünür gezip gördükleri yerlerin tarihleri, yaşam biçimleri ve gelenekleri, görenekleri konusunda geniş koleksiyonlar oluşturmuşlardır. Tarihsel süreç içerisinde batılı seyyahların gizemli ve egzotik olarak nitelendirdikleri ve imgeledikleri doğuya yönelik seyahatleri ve bu seyahatleri esnasında kaleme aldıkları eserler artarak devam etmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu da, kurulduğu ve genişlediği coğrafyanın sahip olduğu jeo-politik ve jeo-stratejik önem nedeniyle, hemen her dönem yabancıların dikkatini çekmiş ve kuruluşundan yıkılışına kadar pek çok seyyah tarafından gezilen, gözlenen ve hakkında yazılar yazılan bir yer olmuştur. Yüzyıllara göre değişiklikler gösterse de Osmanlı Devleti’ni her yönden mercek altına yatan bu seyyahlar ve seyahatnameleri, batıdaki Türk imgesinin oluşmasında da önemli bir rol oynamıştır. Tüm dünyada yaşanan siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik gelişmelere koşut olarak özellikle 19. yüzyılda Osmanlı topraklarını ziyaret eden seyyah ve araştırmacıların sayısında köklü bir artış olduğu dikkat çekmektedir. Bunun temel nedeni, dönemin siyasi ve ekonomik gelişmelere bağlı olarak bölgenin öneminin gittikçe artması ve buna bağlı olarak batılı devletlerin Osmanlı Devleti üzerinde izledikleri politikaları gözden geçirme gereği duymalarıdır. Kuşkusuz doğuya ve Osmanlı’ya yönelik ilginin artışı, sanayileşmiş batının hammadde kaynağı arayışı içinde bulunması, ekonomik, siyasi ve kültürel bakımdan yayılmacı bir anlayış benimsemesinin de etkili olduğu açıktır. Batı’da doğuya ve özellikle Osmanlı Devletine olana ilgi artışına koşut olarak, batılı bazı yayınevlerinin, Osmanlı topraklarına seyahat edecek olanları belli konularda bilgilendirmek amacıyla seyahat rehberleri yayınlamalarına neden olmuştur. Bu rehberler, seyyahlara, yanına alacakları eşyalarla ilgili bilgi verdikleri gibi, yol tarifi, gidilen yerlerin kültür ve inançlarıyla ilgili de bilgiler içerirler. Bu bilgiler büyük ölçüde seyyahların rahatını ve konforunu artırmayı erekleyen pratik bilgilerdir. Ancak rehberler, aynı zamanda toplumsal yapı ve kültür de tanıttıklarından, gidilen yerlerle ilgili veriler de içerirler. Bu açıdan onların incelenmesi, tanıtımı yapılan ülkenin ve kültürünün tanınması bakımından önem taşımaktadır.

İşte bu çalışma, İngiltere’nin önemli yayın evlerinden biri olan Murray tarafından hazırlanan “A Handbook for Travelers in Turkey” adlı rehberle odaklanmaktadır. Rehber, Türkiye’ye seyahat edecek olan batılı seyyah ve araştırmacılar için yazılmıştır; Türkiye’ye ilişkin tanıtımlar içermektedir. Çalışmanın amacı, A Handbook for Travelers in Turkey adlı rehberdeki, Türkiye ve Türk imgesini ortaya koyarak yapı söküme uğratmak, verilen

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, Samsun/TÜRKİYE, E-Posta: aysegulk@omu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8051-6001.

A HANDBOOK FOR TRAVELERS IN TURKEY'DE BATILI SEYYAHLAR İÇİN TÜRKİYE TANITIMI VE BAZI PRATİK ÖNERİLER

bilgilerin işlevselliğini tartışmaktadır. Böylelikle, seyahatname literatürünün yan bir ürünü olarak görülebilecek olan Seyahat rehberlerinin tarihsel önemine gönderme yapılmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Seyyah, Seyahatname, Seyahat Rehberi, Türkiye Tanıtımı, Pratik bilgiler.

A HANDBOOK FOR TRAVELERS IN TURKEY: AN INTRODUCTION TO TURKEY AND SOME PRACTICAL TIPS FOR WESTERN TRAVELERS

ABSTRACT

Human beings are curious, thoughtful, investigative, explorative, and inclined towards the unfamiliar. Perhaps, for this reason, throughout history, humans have endeavored to discover new places, investigate and understand different communities and cultures, and define themselves through others. People with an interest in the unfamiliar have made observations, gathered information, and documented them, creating a vast and rich literature of travelogues, which are historical and literary texts, which are of significant value. The historical origins of travelogues can be traced back to the ancient Greece. Among the earliest examples of travelogues containing observations, research, and examinations of the places visited are the works of Herodotus, known as the 'father of history,' and the famous geographer Strabo, who was born in Amasya. These two thinkers compiled extensive collections on the histories, lifestyles, traditions, and customs of the places they visited. Throughout history, Western travelers' journeys to the East, which they described and imagined as mysterious and exotic, and the works they produced during these travels, have continued to increase. In this context, the Ottoman Empire, due to its geopolitical and geostrategic importance it encompassed, has attracted the attention of foreigners in almost every era and has been a place visited, observed, and written about by many travelers until its fall. Although subject to variations over centuries, these travelers and their travelogues scrutinizing the Ottoman State have played an important role in shaping the Western image of Turks. Parallel to political, military, social, and economic developments worldwide, there was a significant increase in the number of travelers and researchers visiting Ottoman territories, especially in the 19th century. The primary reason for this was the increasing importance of the region due to the political and economic developments of the time, prompting Western states to review their policies towards the Ottoman Empire. Undoubtedly, the increase in Western interest towards the East and particularly the Ottoman state can also be attributed to the industrialized West's quest for sources of raw materials and its expansionist approach in economic, political, and cultural areas. In line with the growing interest in the East and the Ottoman Empire, some Western publishing houses began publishing travel guides to inform those traveling to Ottoman territories. These guides not only provide information about the items travelers should bring with them but also include details such as directions, and cultural and religious information about the destinations. These practical details primarily aim to enhance the comfort and convenience of travelers. However, since these guides also introduce societal structures and cultures, they also contain data about the visited places. Therefore, studying them is important for understanding the country and culture being introduced. This study focuses on "A Handbook for Travelers in Turkey," prepared by Murray, one of the significant publishing houses in England. The guide is written for Western travelers and researchers intending to travel to Turkey and contains introductions to Turkey. The purpose of the study is to deconstruct the image of Turkey and Turks presented in A Handbook for Travelers in Turkey and discuss the functionality of the provided information. Thus, reference is made to the historical significance of Travel Guides, which can be considered as a by-product of travelogue literature.

Keywords: Traveler, Travelogue, Travel Guide, Introduction of Turkey, Practical Information.

GİRİŞ

Seyyah ve seyahat etmek kavramları üzerine olan bazı düşünce ve tanımlamaların Haçlı Seferlerine kadar uzandığı söylenebilir. Haçlı Seferleri sırasında seferin kendisi yol, sefere katılan kişi ise yolcu yahut seyahat eden kişi olarak isimlendirilmiştir. Ancak bu kavramlar, tarihsel süreç içinde hem içerik hem de anlam bakımından bazı değişikliklere uğramıştır. Örneğin, seyahat etmek kavramları 15. yüzyıldan 18. yüzyılın ortalarında yazılı basının hayata geçmesiyle birlikte farklı bir içerik ve anlam kazanmıştır. Bu süreç zarfında seyyahlar, Osmanlı'nın Avrupa'da ilerlemesine ve bu nedenle Avrupalının varlık korkusu yaşamasına bağlı olarak günümüzde "media" kavramının öncülü olan "medium" olarak adlandırılmışlardır. Diğer bir deyişle, seyyahlar dönemlerinin adeta iletişimcisi ve aracısı rolünü üstlenmiş ve onların bilinmeyenlerden getirdikleri haber ve bilgileri bir araya getirerek kaleme aldıkları eserler de seyahatname olarak adlandırılmıştır.¹ 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren seyyahlar, Osmanlı Devleti'nin yönetimi, dini, ekonomisi ve toplumsal yaşamı üzerinde gözleme dayalı bilgiler toplamaya ve aktarmaya devam etmişlerdir. Ancak bu bilgi aktarma Avrupa'nın

¹ İlhan Pınar, "Seyyahların Kenti İzmir: Batı Avrupalı Seyyahların Anlatımıyla XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kolonyal Bir Liman Kentinin Doğuşu", *Türk Yurdu*, S. 310, 2013, s.1 19.

gelişme sürecine koşut olarak daha rafine bir hal almıştır. Bu durum, büyük ölçüde bilimsel disiplinlerin yavaş yavaş ortaya çıkmasıyla ilişkilidir. 19. yüzyıla gelindiğinde, seyyah ve seyahat etmek kavramları bugün için de hala geçerliliğini koruyan anlam ve içeriklerine kavuşmuşlardır. Anılan yüzyılda seyahat etmek ve bir seyahatname kaleme almak Batı Avrupa’da adeta prestij yahut bir unvan sahibi olmak gibi temel bir işlev görmüştür. Edebiyatçılar, soylular ve askerler Doğu’yu görmek, yaşamak ve yazmak için yolculuklara çıkmış ve pek çok seyahatname kaleme almışlardır. Bu bağlamda, Batı’nın Doğu’ya bakışı ve onu algılayışı ve bunlar üzerinden bir imge oluşturması, Haçlı Seferleri esnasında sayıları az miktarda olan, ancak 19. yüzyıl ve sonrasını takip eden süreçte gittikçe artan ilgi ve merakla kaleme alınan seyahatnameler vasıtasıyla olmuştur.²

Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu, üzerinde kurulduğu ve yayıldığı coğrafya itibarıyla, hemen her dönem yabancıların dikkatini çekmiş ve kuruluşundan yıkılışına kadar pek çok seyyah ve araştırmacının seyahat ettiği bir ülke olmuştur. Ancak 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa’da ortaya çıkan kimi siyasi, ekonomik ve kültürel gelişmelere koşut olarak, Osmanlı Devleti ile ilgili kaleme alınan seyahatnamelerin büyük bir kısmının, nesnel bir bakış açısı ile yazıldığını söylemek mümkündür. Bunun bir nedeni, Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkiler, diğer bir nedenini ise o dönem Avrupa’ında hâkim olan Rönesans ve Barok kültürlerinin yaratmış olduğu bazı etkiler oluşturmaktadır.³ Bununla birlikte, Batılı seyyah ve araştırmacıların, Osmanlı Devleti ve Türkler hakkında 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar devam eden bilgi toplama sürecinde zaman içinde bir değişim ortaya çıkmıştır. Batılıların ilk karşılaşmalarında edindikleri ve aktardıkları bilgilerde Türklerden, genellikle kendi varlıklarını tehdit eden bir unsur olarak bahsedildiği görülmektedir. Bu korku nedeniyle, bu dönemde kaleme alınan seyahatnamelerde Türklerden genellikle övgü ve saygı ile söz edilmektedir. Ancak 18. ve 19. yüzyıllarda, bu yaklaşım büyük ölçüde değişmeye başlamış, Osmanlı Devleti ile Avrupa Devletleri arasında ortaya çıkan birtakım askeri, siyasi ve ekonomik gelişmelerden ötürü, Batı dışında kalmış toplumlar uygarlaştırılması gereken “öteki” olarak görülmeye başlamıştır.⁴

Bazı araştırmacılar, oryantalist söylemin oluşumunda seyahatnamelerin önemli bir rol oynadığına vurgu yapar. Zira seyahatnameler kaleme alındığı döneme ve hakkında bilgi verilen bölgeye dair ayrıntılı bilgiler içerir. Seyyahlar hakkında fazla bilgi sahibi olmadıkları yerleri, buralarda yaşayan insanların dikkat çekici ve farklı gelenekleri göreneklere, gündelik yaşamı ve karakter özellikleri gibi pek çok konu üzerinde yoğunlaşarak bilgi aktarmaya çalışır. Diğer bir deyişle, seyyahların seyahatnameler aracılığı ile ilk elden verdikleri bilgiler aslında “ötekine” dair önemli bir malzeme kaynağı teşkil eder. Böylece Batı merkez alınarak Doğu’nun tasvir ve kategorize edilmesi mümkün hale gelir ve Batılı tarafından keşfedilen ve seyrekleştirilen “öteki”, merak, bilgi, ayıplama yahut egzotik bir nesneye dönüşmüş olur. Diğer bir deyişle, seyahatnameler üzerinden yapılan kıyaslama ve sürekli yapılan fikir yürütmeler ile öteki üzerinde kurulan baskı daha yapısal ve entelektüel bir nitelik kazanır. Batı artık kendini üzerinden tanımladığı “ötekinin” arasına liman kentlerindeki acentalar, tüccarlar, elçi ve konsoloslara, bilimsel araştırmacılar yahut casuslar aracılığı ile yerleşir.⁵ Buna ek olarak, seyahatnamelerin Batı’nın Doğu karşısında kendini hegemonik bir özne olarak inşa etmesinde ve oryantalist yaklaşımın oluşmasında önemli bir rol oynadığı söylenebilir.⁶ Yine Osmanlı topraklarına gelen seyyahların kaleme aldığı gezi notları onların bazı kişisel deneyimlerini yansıtmalarına rağmen, “kültürel ve politik bir nesne” ve “öteki evren” olarak tasvir edilen bazı Osmanlı imgesinin oluşmasında da önemli bir işleve sahiptir. Bu nedenle, bir seyyahın gözlem ve incelemelerini içeren metinleri sadece bu kişinin kişisel tutum ve görüşleri ile açıklamak mümkün değildir; çünkü seyyah gözlem yaparken ve metni inşa ederken gelmiş olduğu kültürün kodlarından, politik yaklaşımlarından ve beklentilerinden de etkilenir.⁷

Dolayısıyla Avrupa’da bağımsız bir disiplin olarak ortaya çıkan Oryantalizm, Batı’nın "kendisi olmayan" yani "öteki" olarak etiketlediği Orient'e dair bilgi üretirken, kendisini de "Doğu olmayan" olarak yani kendi

² Pınar, *agm*, s. 119-120.

³ Gülgün Üçel, Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.6. Genel olarak, Oryantalizm olarak adlandırılan bilgi bütünü, özellikle 19. yüzyılda Batılı devletlerin Doğu kültürleri üzerinde üstünlük kurmasında, akabinde de bölgedeki bazı ülkelerin kolonileştirilmelerinde etkin bir rol oynamıştır. Bu bakımdan bölgeye gelen seyyahların Doğu’yu sistematik bir şekilde incelemeleri beraberinde kimi siyasi ve kültürel istismların yapılmasına da yol açmıştır. Bkz. Fatma Acun, “Seyyah Söylemi ve Trabzon’a Gelen Yabancı Seyyahlar”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)*, C. I, Trabzon Valiliği Yayınları, Trabzon 2002, s. 146-147. 19. yüzyılda doruk noktasına ulaşan sömürgecilik ve emperyalizm, seyahatnamelerin muhtevisyatını da değiştirmiştir. Özellikle, buharlı gemilerin ve demiryollarının yaygınlık kazanması ile birlikte, seyahat koşulları da giderek iyileşmiş ve bu Doğu ve Batı arasındaki ilişkilerin daha yoğun hale gelmesine yol açmıştır. Bkz. Özgür Yılmaz, “Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyyahnamelerin Kaynak Değeri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVIII, S.2, 2013, s. 590; Fatma Acun, “Seyyah Söylemi ve Trabzon’a Gelen Seyyahlar”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)*, C.1, Trabzon Valiliği Yayınları, Trabzon 2002, s. 146-147.

⁴ İlhan Pınar, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir, Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir: 1608-1918*, İzmir 2001, s. x.

⁵ Yeliz Okay, “Etnoloji ve Etnografyanın Kaynağı Olarak Seyyahnameler”, *Türk Yurdu, Yabancı Seyyahnamelerde Türkiye*, C.33, 2013, s. 55-56.

⁶ İbrahim Şirin, “Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorunluluğu”, *Türk Yurdu, Yabancı Seyyahnamelerde Türkiye*, C.33, 2013, s. 39.

⁷ Yıldız Deveci Bozkuş, “İngiliz Seyyah Buckingham’ın inTravels in Mesopotamia Adlı Eserinde XIX. Yüzyıl Başlarında Birecik ve Urfa”, *DTCF Dergisi*, 63,1, 2023, s. 51.

A HANDBOOK FOR TRAVELERS IN TURKEY'DE BATILI SEYYAHLAR İÇİN TÜRKİYE TANITIMI VE BAZI PRATİK ÖNERİLER

ötekisi ile bir ilişkisellik içinde tanımlayarak inşa etti ve Avrupa Oryantalizm aracılığıyla ötekileştirici ve başkalaştırıcı söylemlerin bir uzantısı olarak dışsal öteki olarak görülen Doğu'nun tersi bir imaj kurguladı ve bu kurgu üzerinden Batı'nın her yönden Doğu'dan daha üstün olduğuna dair bazı bazı iddialar türetti.⁸ Yani modern dönemde Batı Avrupa coğrafyasındaki 'öteki' söylemi, yalnızca emperyalizmin veya kolonyalizmin entelektüel bir aracı olmakla kalmadı, aynı zamanda Batı'nın kendi benlik algısının yapılandırılması sürecinde de önemli bir rol oynadığı söylenebilir.⁹ Böylece hem dışarıya ve dışarıda olana yöneldi hem de içeriye, kendine ve bene yönelik bir söylem üretti. Bu bağlamda Oryantalizm sadece Doğu'nun ve daha genel anlamda kolonileştirilen dünyanın bilişsel kontrolünü değil aynı zamanda Avrupalı iktidar elitlerinin toplumsal cinsiyet, sınıf, etnisite, din gibi kategoriler üzerinden tanımlanan diğer bütün "ötekilerin" bilişsel kontrolünü ele geçirme çabasının sonucu olarak ortaya çıktı.¹⁰

Batı'da meydana gelen ve her anlamda büyük değişim ve dönüşümlere yol açan Sanayi Devrimi ve ardından ikinci sömürgecilik hareketi ile birlikte, Batı merkezçiliğini önceleyen yaklaşım, seyahatnamelere de yansımış ve böylece Osmanlı topraklarını ziyaret eden Batılı seyyah ve araştırmacılar, Osmanlı Devleti'nin de bir parçası olan Doğu'yu, "atıl", "tembel", "miskin", "geri kalmış", "barbar" gibi tabirlerle tasvir etmeye başlamışlar ve belli bir süre sonra bunun en önemli nedeninin de Şark kültürü olduğunu söylemişlerdir. Ancak doğuya yönelik bu ötekileştirici perspektifin ortaya çıkmasında 1789 Fransız İhtilali ile birlikte milliyetçi akımların dünyanın hemen her yerine yayılarak güçlü bir şekilde hissedilmesi, İngiltere'nin 18.yüzyılın sonunda Hindistan'da koloni kurması, Fransızların Mısır'ı işgali ve bu bağlamda İngiltere ve Fransa arasındaki rekabet gibi, kimi önemli siyasi ve ekonomik gelişmelerin de önemli bir rol oynadığını belirtmek gerekir.¹¹ Zira kökleri daha eskiye dayanmasına rağmen, Batılı devletlerin emperyalizm ve sömürgecilik faaliyetlerinin,¹² 19. yüzyılda daha yoğun bir nitelik kazandığı ve buna bağlı olarak, bölgeye dair kaleme alınan seyahatnamelerin hem nicelik olarak büyük bir artış gösterdiği hem de nitelik bakımından farklılaştığı söylenebilir.¹³ Söz gelimi, Batı'da ortaya çıkan bağımsız bilimsel disiplinler neticesinde, klasik dönemdeki seyyahların yerini kendi alanlarında uzman arkeolog, jeolog, yerbilimci, coğrafyacı, antropolog gibi uzman kişiler almış ve böylece bu kişiler alanlarına paralel olarak daha önemli bilimsel yapıtlar kaleme almışlardır. Bunlara ek olarak, seyyah ve araştırmacılar arasında siyasi görevliler, hacılar, yeni ticaret yolları arayanlar, ajanlar, konsoloslara, doğa bilimciler, misyonerler gibi farklı meslek gruplarına mensup kişiler de yer almaktadır ve bunlar genellikle kendi alanları ile ilgili ve dikkat çekici bazı gözlem ve incelemelerini kaleme almışlardır.¹⁴

19. yüzyılda seyahatnameler veya gezi notlarının Osmanlı topraklarını ziyaret eden yabancıların önemli bilgi edindikleri kaynaklar arasında yer aldığı söylenebilir.¹⁵ Bu bağlamda, Batı'da bazı yayınevleri, 19. yüzyılın ilk yarısında Doğu'ya gidecek olanlar için bazı seyahat rehberleri hazırlamışlardır. 19. yüzyılda gezi rehberi yayımlayan bu yayınevleri arasında "Baedeker" ve "John Murray" adlı iki yayınevi ön plana çıkmaktadır. Kurucularının isimlerini taşıyan yayın evlerinden ilki, 1827 yılında dönemin Prusya Krallığı sınırları içerisinde Koblenz kentinde, ikincisi ise Londra'da 1768 yılında yayın hayatına başlamıştır. Bu yayınevlerinden biri olan John Murray,¹⁶ MacKenzie'ye göre, ilk olarak 1836 yılında "Murray's Handbooks for Travellers" (Gezginler için Murray'in Seyahat Rehberleri) adıyla gezi rehberleri yayımlamaya başlamıştır. Murray'in 1836 yılında Avrupa kıtası üzerine yayımlanan ilk gezi rehberi "A Handbook for Travellers on the Continent" (Avrupalı Seyyahlar İçin Seyahat Rehberi) ise beş yıl içinde 10.000 satış rakamına ulaşmış ve ülkelerin ayrıntılı olarak anlatıldığı

⁸ Edward Said, *Orientalism*, Pantheon Books, New York 1978., s. 39-42.

⁹ Irvin C. Schick, *The Erotic Margin: Sexuality and Spatiality in Alterstic Discourse*, Verso, London 1999, s. 22-23.

¹⁰ Carter Vaughn Findley, "An Ottoman Occidental in Europe: Ahmed Midhat Meets Madme Gülnar", *American Historical Review*, 103/1, 1998, s. 15-16.

¹¹ Özgür Yılmaz, *Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnameler: Örnek Çalışmalar, Yöntem ve Yaklaşımlar, Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, s. 23; Acun, *agm*, s.146. M. Alaattin Yalçınkaya, *John Murray'ın Seyahat Rehberlerine Göre Trabzon'u İç Kısımlara Bağlayan Seyahat Güzergâhları*, Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, s. 150.

¹² Edward Said, *Oryantalizm Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, çev. Selahaddin Ayaz, 2. Baskı, Pınar Yayınları, İstanbul 1989, s. 30

¹³ Ayşegül Kuş, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Doğu Karadeniz Bölgesi*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016, s. 10.

¹⁴ Kudret Emiroğlu, *Trabzon Seyahatnameleri Bibliyografyası*, Trabzon Kültür- Sanat Yıllığı, İstanbul 1989, s.190; İlhan Pınar, *Seyyahlar ve Seyahatnamelerde İzmir, 21. Yüzyıl Eşiğinde İzmir*, Uluslararası Sempozyum İzmir Yayıncılık, İzmir 2002, s. 116.

¹⁵ Yıldız Deveci Bozkuş, *agm*, s. 49; Yıldız Deveci Bozkuş, "Yabancı Seyyahların Kaleminden XIX. Yüzyılda Siverek", *Journal of Strategic & Social Research*, 7/3, 2023, s. 564.

¹⁶ Yayınevinin üçüncü kuşak sahibi olan John Murray III, 1836 yılından itibaren "Handbook for Travelers" (Seyyahlar İçin El Kitabı) başlıklı bir seri başlatmıştı ve Avrupa, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki turistik destinasyonları yayımlamaktaydı. Murray'in rehber kitapları 1915'e kadar aynı adla yayımlanmaya devam etmiş, bu tarihten sonra Blue Guide (Mavi Rehber) adını almıştır. Hatta İngilizcede rehber kitap anlamına gelen "guidebook" sözcüğünü Murray yayınevinin kullanıma soktuğu söylenir. Bu serinin üçüncü kitabının Osmanlı İmparatorluğu'nu kapsamaması seyyahların Doğu'ya olan ilgisinin ve yayınevinin bu ilgiyi karşılıksız bırakmak istemediğinin bir kanıtı olduğu söylenebilir. Murray, 1840 yılında yayımladığı ilk seyahat rehberinin ardından 1845, 1854, 1878, 1893, 1895, 1900 yıllarında yayımladığı rehberlerde ise İstanbul şehrine ve kentin tanıtımına önemli bir yer ayırmıştır. Bkz. Onur İnal, *19. Yüzyıl Seyahat Rehberlerinde İstanbul Osmanlı İstanbul'u*, eds. Feridun, Emecen- Ali Akyıldız- Emrah Sefa Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 279.

sonraki yayınlar için de bir örnek oluşturmuştur.¹⁷ Seyahat rehberlerinin aslında kullandığı dil ve üslup, yazılış amacı, anlatım tarzı bakımından, seyahatname, anı ve hatıra kitaplarından ayrıldığı söylenebilir. Zira İngilizcede “travel account” veya “travelogue” olarak bilinen seyahatnamelerin, genellikle seyahatnameyi kaleme alan kişinin gözlem ve incelemeleri ile deneyimlediği kimi dikkat çekici olayları içeren öznel bir şekilde kaleme alınmış eserler olduğu ileri sürülebilir.

19. yüzyılda John Murray yayınevi tarafından Türkiye üzerine hazırlanan seyahat rehberleri Avrupa ülkelerini de kapsayan örneklerle eş zamanlı olarak piyasaya sürülmüş ve farklı yıllarda Türkiye’yi de içeren beş gezi rehberi yayımlanmıştır. Bunlar arasında, 1840 tarihli “A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople” (İstanbul, Anadolu, Türkiye, Yunanistan ve İyon Adalarına Gidenler İçin Bir Seyahat Rehberi), 1854 tarihli ‘A Handbook for Travellers in Turkey’ (Türkiye’ye Seyahat Edenler İçin Seyahat Rehberi), 1871 yılında ‘A Handbook for Travellers in Constantinople: The Bosphorus, Dardanelles, Brousa and Plain of Troy’ (İstanbul’a Seyahat Edenler İçin Seyahat Rehberi: Boğaziçi, Çanakkale, Bursa ve Truva Düzlükleri), 1881 tarihli “A Handbook to the Mediterranean: its cities, coasts, and islands” (Akdeniz Seyahat Rehberi: Şehirleri, Sahilleri ve Adaları) ile 1895 tarihli “A Handbook for Travellers in Asia Minor, Transcaucasia, Persia” (İran, Transkafkasya ve Anadolu’ya Seyahat Edenler İçin Seyahat Rehberi adları ile Murray yayınevi tarafından Londra’da yayımlanan beş seyahat rehberi bulunmaktadır. Aşan yazına bakıldığında bu seyahat rehberlerine dayalı bazı çalışmaların olduğu görülmektedir. Örneğin, Önal tarafından kaleme alınan “19. Yüzyılda İngiltere’den Osmanlı Devleti’ne Seyahat Edenin Altın Kuralları” adlı çalışmada¹⁸ hem Osmanlı arşiv belgeleri hem de yukarıda anılan seyahat rehberi kullanılmıştır. Ancak yazarın seyahat rehberinde Türkiye’ye seyahat edecek olanlar için tavsiye edilen bazı noktalar üzerinde durmadığı dikkat çekmektedir. Bunlar arasında seyyahların kullanabilecekleri para birimi, yolculuklarında kendilerine eşlik edecek olan Tatarların nasıl kiralanacağı, Türkiye’ye gelecek olanlar için bazı yol güzergâhları, Türkiye’de en sık şikâyet edilen konulardan biri olan böceklerden korunmak için Bay Levinge tarafından geliştirilen düzenek, Türklerin karakteristik özellikleri ve yaşam biçimleri ile kahvehaneler olduğu söylenebilir. Buna ek olarak, Arslan tarafından kaleme alınan “19. Yüzyıl Türkiye Gezi Rehberleri: John Murray Yayınları” adlı çalışmada¹⁹ ise genel olarak 19. yüzyılda Anadolu’ya gelen eden seyyahlar, Murray yayınevi tarafından basılan seyahat rehberleri, pasaport ve karantina uygulaması gibi konular hakkında kimi kısa bilgiler verildiği görülmektedir. Dolayısıyla, bu çalışma söz konusu eksiklikleri giderme ve konuyu derinlemesine inceleme hedefi gütmektedir.

Böylece Murray adlı İngiliz yayınevi tarafından hazırlanan ve 1854 yılında Londra’da yayımlanan “A Handbook for Travelers in Turkey” (Türkiye’ye Seyahat Edenler İçin Bir Seyahat Rehberi) adlı yapıttan yola çıkarak, Türkiye’ye seyahat edecek olan Batılı seyyahlar için nasıl bir Türkiye tanıtımı yapıldığı ve bu seyahatleri esnasında hangi pratik bilgilerin onlara faydalı olabileceği gibi konuları ele alarak değerlendirmeyi ve böylece seyahat literatürüne kimi katkılar yapmayı amaçlanmaktadır.

1. Seyyahlar İçin Bazı Genel Tavsiyeler

Bazı araştırmacılar, yazın türü olarak benzer özelliklere sahip olmasına rağmen, gezi rehberlerinin yazarı, amacı, üslubu ve içeriği bakımından seyahatnamelerden farklı olduğunu ileri sürer. Zira Avrupa’da ilk örneklerine 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren rastlanılan seyahat rehberleri, bir kişi tarafından kaleme alınmadığı gibi, aynı zamanda farklı gezginlerin verdiği bilgilerden derlenerek bir araya getirildikleri için, bu yönüyle seyahatnamelerden farklılaşmaktadırlar. Bu seyahat rehberlerinde herhangi bir yere seyahat etme düşüncesinde olan kişilere, yolculuk öncesinde ne gibi hazırlıklar yapmaları gerektiği, yolculukları süresince kullanabilecekleri ulaşım biçimleri ve koşulları, rotalar, konaklama imkânları, yemekler, fiyatlar gibi çok farklı konularda faydalı olabilecek önemli pratik bilgiler yer almaktadır. Murray yayınevi, 1840 yılında yayımladığı seyahat rehberini, 1854 yılında güncelleyerek iki cilt halinde tekrar yayımlamıştır. Bu esere göz atıldığında, daha önceki baskılardaki bilgileri içermekle birlikte, geçen süre zarfında, Türkiye’yi ziyaret eden bazı İngiliz seyyahların verdikleri bilgilerin esere eklendiği ve doğrudan alıntılanarak kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmada kullanılan 1854 yılında yayımlanan seyahat rehberindeki alıntılar, 1838 yılında Anadolu’yu ziyaret eden ve bu geziye dair gözlem ve incelemelerini, “Journal Written During an Excursion in Asia Minor”

¹⁷ Ayтуğ Aslan, “19. Yüzyıl Türkiye Gezi Rehberleri: John Murray Yayınları”, *III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi* (04-05 Nisan 2014), s. 154. John Murray’in el rehberleri kadar eski bir diğer seyahat rehberi serisi de Black’s Guides adıyla Edinburghlu iki kardeş olan Adam ve Charles Black’in öncülüğünde 1839’da Londra’da yayımlanmaya başlamıştır. Yayımlanan seyahat rehberleri arasında İstanbul’u tek başına ele alan bir rehber kitap da bulunmaktadır. 1895’te Demetrius Coufopoulos tarafından A Guide to Constantinople (İstanbul’a Bir Rehber) başlığıyla yayımlanan bu kitabın, 1899, 1906 ve 1910 yıllarında ikinci, üçüncü ve dördüncü baskıları yapılmıştır. Buna ek olarak, 1839’da George Bradshaw tarafından yayımlanmaya başlanan seyahat rehberleridir ve bu seyahat rehberlerinin, özellikle demiryoluyla yolculuk ve tren tarifeleri gibi konularda uzmanlaştıkları görülmektedir. Seyahat rehberleri piyasası 1849’da Alman Baedeker’s, 1862’de de Amerikalı Harper’s yayınevlerinin yayımladıkları rehber kitaplarla daha rekabetçi bir hal almıştır. Bkz. İnal, *agm*, s. 279-280.

¹⁸ Muhsin Önal, “19. Yüzyılda İngiltere’den Osmanlı Devleti’ne Seyahat Edenin Altın Kuralları”, *History Studies*, 15/1, 2023, s. 57-82.

¹⁹ Ayтуğ Aslan, “19. Yüzyıl Türkiye Gezi Rehberleri: John Murray Yayınları”, *III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi* (04-05 Nisan 2014), Aydın, s. 151-163,

A HANDBOOK FOR TRAVELERS IN TURKEY'DE BATILI SEYYAHLAR İÇİN TÜRKİYE TANITIMI VE BAZI PRATİK ÖNERİLER

(Anadolu'ya Yapılan Gezi Günlüğü) adı ile Murray yayınevi tarafından yayımlanan²⁰ İngiliz seyyah ve araştırmacı Charles Fellows'dur.²¹ Diğeri ise Türklere yönelik sempati ve ilgisi ile tanınan ve Turkofil biri olarak adlandırılan İngiliz diplomat ve siyasetçi David Urquhart'tır.²² Anılan seyahat rehberinde, Urquhart'ın 1838 yılında Colburn yayınevi tarafından Londra'da yayımlanan "The Spirit of the East" (Doğu'nun Ruhü) adlı yapıtından²³ bazı alıntılar yapılmıştır. Nitekim sözü edilen seyahat rehberi, David Urquhart'ın yukarıda verilen eserinden bazı alıntılar yaparak seyyahlara yönelik bazı genel tavsiyelerde bulunur. Bu tavsiyelere göre, tüm Avrupa'da, İran'da ve Orta Asya'da insanlar at sırtında yolculuk yaparlar. At değiştirilmeden, yani aynı atlarla günde ortalama olarak 20 ila 25 mil kadar yolculuk yapılabilir. Belli menzillerde atlar değiştirilirse, bu oran günde 60 mile kadar çıkabilir. At sırtında 100 mil yol almak hızlı, 150 mil en hızlı ve 4,5 gün içinde kat edilen 600 mil en hızlısı, on gün içinde 1200 mil yol kat etmek ise çok büyük bir başarı olmakla birlikte sık rastlanılan bir durum değildir. Ayrıca bu tür bir seyahat belli hızda gerçekleşmediği için, seyahat eden kişi, bazı güçlükler ve aşırı yorgunluk gibi sorunlar yaşayabilir. Bu nedenle, herkese hitap eden bir şey değildir ve genel olarak konfor ve lüks aramayanlar için daha uygundur. Ancak tekerlek üstünde seyahat etmekten kaynaklanan bitkinlik ve halsizlik hissedilmez, tam tersine bu tür bir seyahat, sağlığa iyi gelir ve insanı psikolojik olarak oldukça rahatlatır. Zira doğa ile iç içe seyahat edildiği için, bu esnada karşılaşılan her manzara ve iklim durumu ilgi çekici hale gelmekle kalmaz, aynı zamanda o bölgeye dair en ince ayrıntıları veya oraya özgü yerel alışkanlıkları gözleme şansı ile elde edilir. Fakat yakıcı güneş yahut aniden çıkabilecek bir fırtına bir seyyah için bazı sorunlara yol açabilir.²⁴

Urquhart ayrıca Doğu'ya rahat bir şekilde seyahat etmenin, bölgenin yönetim biçimi ile gelenekleri ve görenekleri konusunda sahip olunan bilgi ile ilişkili olduğunu belirtir. Bu basit bir kural olsa da, uygulanması oldukça güçtür; çünkü bunun için uzun bir deneyim ile bölgeyi iyi düzeyde bilmek gereklidir. Hiç bilmediğiniz ve tanımadığınız yabancı insanlar arasında, bir soru sorduğunuzda onların fikirlerine uygun olmayan bir dil kullanmak zorunda kalırsınız, tartışırken onlarınki ile değil, kendi izlenimlerinizi yansıtırsınız. Ancak eğer kendinizi onların yerine koyup empati yaptığınızda, onlar gibi hissedebilirsiniz ve bu yaklaşım, seyahat esnasında bir seyyah için en faydalı olabilecek gözlem ve araştırma yapma fırsatı yaratır.²⁵

Urquhart okuyucuya diğer şeylerle mukayese edildiğinde Doğu'da açık havada bir çadırın içinde geçirilen gecenin oldukça zevkli olduğunu etkileyici edebi bir üslupla şu şekilde aktarır:

*"Bu sade ve göçebe varoluş hissi uyandıran deneyime dair bir şeyler hatırladığımda, bunu diğerlerinden daha zevkli olan şey, geceyi geçirmek için her şeyden uzak tenha bir vadide, akan bir derenin kenarında ya da ormanın içinde toprak anaya aşına olduğun yerde, uzanarak kendini onun çıplak göğsüne bırakıyor oluşundu. Ayrıca gecenizi paylaşmak için burada doğa ananın diğer çocuklarıyla birlikte, yani ormancı, ova çiftçisi ya da dağ çobanı ile iletişime geçersiniz. Adı, ırkı ve doğduğu ülke belli olmayan bu insanların bazıları seyyahı yorabilir, ancak hoş bir belirsizlik içinde çöl ve şehir efsane ve masallarıyla gecenizi süsler. Buna ek olarak, uzun bir yorucu günün ardından, çadırınızda geçireceğiniz zamanın verdiği zevki hiçbir yerde bulamazsınız; çünkü her yerde aynı ve kendine özgü büyüştüğü etrafa yayan ve adeta yaldızlı bir topun üzerinde yükselen ve her yere taşınabilen bu evi izlemek, kelimelerle bile ifade edilemeyecek kadar insana özel bir zevk verir. İplerin birer birer aşağı çekilmesi ile istenilen şekli alır ve içindeki desenli halıları ve üst üste yığılmış minderleri bulunan süslü sundurması ile genişler. Seyahat eden kişi yorucu bir günün ardından, dinlenmek için çadırına çekilir. Fakat ilk olarak akan nehirde abdest alır ve namazını kılar. İşte vahşi doğa ile iç içe böyle bir ortamda, Müslüman birini görmeniz gerekir; çünkü o, dikkat çekici kılık kıyafeti, tutum ve davranışlarındaki onur ve mükemmellikle sizi karşılar."*²⁶

²⁰ Charles Fellows, *Journal Written During an Excursion in Asia Minor*, Murray, London 1838.

²¹ İngiliz arkeolog ve keşif olan Charles Fellows (1799-1860), özellikle Likya'ya yaptığı seyahatleriyle tanınır. 1838'deki ilk Anadolu seyahatinde, Xanthos ve Tlos olmak üzere iki önemli Likya şehrini keşfetti ve seyahatleri esnasında kayıt altına aldığı bazı gözlem ve incelemelerine 1838 yılında "Journal Written During an Excursion in Asia Minor" adı ile Londra'da yayımladı.

bkz. Martin Ferguson Smith, "An Association of Copy of Charles Fellows", *Belleten*, C. 41, S.162, 1977, s. 383.

²² David Urquhart (1805-1877) veya Çerkesler tarafından Davut Bey olarak adlandırılan Urquhart 1847 yılından 1852'ye kadar Parlamento Üyesi olarak görev yapan İskoç asıllı bir diplomattır. İngiltere'nin Cromraty şehrinde doğdu. Babasının ölümü üzerine annesi tarafından İsviçre'ye götürüldü ve Cenevre'de Fransız askeri okulunda okudu. İngiltere'ye dönünce Wolwich tophanesinde silâh tekniği öğrendi. Oxford Üniversitesi'nde dersler aldı ve 1827'de Yunan bağımsızlık savaşına katıldı. Londra'ya gidişinde başarılarından dolayı İngiltere Kralı IV. William tarafından kabul edildi. 1831'de İstanbul'a elçi tayin edilen Sir Stratford Canning ile birlikte elçilik görevlisi olarak İstanbul'a gönderildi. Ertesi yıl Londra'ya geri döndü. 1833'te İngiltere için ticari fırsatları araştırmak üzere Doğu ülkelerine seyahate çıktı. Özellikle Osmanlı topraklarına geniş çaplı geziler yaptı. Ardından Osmanlı Devleti'nin ekonomik potansiyelini ortaya koyan "Turkey and its Resources" adlı eserini 1833 yılında Londra'da yayımladı Urquhart, Yunan bağımsızlık hareketi dolayısıyla karşılaştığı Türkleri elçilikteki görevi ve seyahatleri esnasında daha yakından tanıma fırsatı yakaladı. Türklerin özellikle İslâmiyet potasında oluşturdukları medeniyete hayran kaldı ve bu arada İslâmiyet dinine yönelik ilgisi arttı. Örneğin, 1833'te yazdığı "Islam as a Political System" başlıklı ayrıntılı makalesinde Hıristiyanlığın sosyal hayat üzerindeki etkisi ile İslâmiyet'in etkisinin mukayese bile edilemeyeceğinin altını çizmiştir bkz. Hüseyin Çelik, "David Urquhart", *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 180. Nazan Çiçek, "Hayal Edilmiş Bir Coğrafyada Bir Hayalperest: David Urquhart (1805-1877)", *Toplum ve Bilim*, 130, 2014, s.114; Ayşegül Kuş, "The Opinions and Assesments of the English Diplomat David Urquhart Regarding the Opening of The Suez Canal", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XXIII/46, s. 243-244.

²³ David Urquhart, *The Spirit of the East*, H. Colburn, London 1838.

²⁴ *A Handbook for Travelers in Turkey*, s. 9.

²⁵ *A Handbook for Travelers in Turkey*, s. 10.

²⁶ *A Handbook for Travelers in Turkey*, s. 10-11.

Urquhart'ın Doğu seyahatine dair okuyuculara bazı tavsiyelerde bulunurken, estetik bir üslup ve etkileyici bir dil kullandığı görülmektedir. Ayrıca eserinde verdiği bilgilerden, bazı Batılı seyyah ve araştırmacılardan farklı olarak, onun Doğu kültürüne ve insanına hem yakın bir ilgi duyduğu hem de sempati beslediği anlaşılmaktadır.

2. Seyyahlar İçin Bazı Güzergâhlar

Seyahat rehberi ilk olarak gemilerin sefer günlerinin ve diğer düzenlemelerin Mart 1854 yılı için geçerli olduğunu söyler. Zira sık sık değişiklikler olduğu için, seyahate çıkmadan önce Wheatley's Oriental Companion'a başvurulmalıdır. Pek çok seyyah Mısır veya Yunanistan üzerinden Türkiye'ye gitmektedir. Ancak ilk olarak Levant'ın en büyük buharlı gemi merkezi olan Suriye'ye gitmek gerekir; çünkü buradan İstanbul, İzmir, Beyrut, İskenderiye, Selanik, Malta gibi yerlere sıkça gemi seferleri vardır. Direkt olarak İngiltere'den Türkiye'ye olan ana güzergâhlardan ilki, Viyana, Tuna ve Karadeniz üzerinden Londra'dan İstanbul'a olandır ve yaklaşık olarak 10 gün süren bir yolculuktur. Bu güzergâh kullanıldığında, Londra'dan Viyana'ya Köln, Dresden ve Prag üzerinden gidilir ve bu seyahat yaklaşık olarak 72 saat sürer. Yine Tuna ve Karadeniz üzerinden Viyana'dan İstanbul'a gitmek için gerekli süre yaklaşık olarak 7 gündür. Viyana'dan her Cuma sabah saat 9'da hareket eden buharlı gemi seferi vardır ve bir sonraki Salı günü Galaç'a varan gemideki yolcular burada daha büyük bir buharlıya aktarılır ve takip eden Perşembe günü İstanbul'a ulaşırlar. İstanbul'a bu yahut bir sonraki güzergâh üzerinden gitmek için birinci sınıf bilet 20 sterlinden fazla değildir ve ikinci sınıf bilet ise bunun üçte biri kadardır. İkinci güzergâh Londra'dan İstanbul'a Viyana ve Trieste üzerinden yapılan yolculuktur ve bu yaklaşık olarak 12 gün sürer. Bunun için Ostend ve Viyana üzerinden Londra'dan yaklaşık 5 gün süren bir yolculuk ile Trieste'ye gidilir. Trieste'den "Austrian Lloyd' Steamer" buharlı gemi şirketine ait her perşembe öğleden sonra saat 4'te hareket eden ve Korfu, Suriye, İzmir ve Çanakkale'ye uğrayan bir gemi ile 7 gün süren bir yolculuk yapılarak İstanbul'a varılır.²⁷

Seyahat rehberine göre, Cebelitarık ve Malta üzerinden, Southampton'dan İstanbul'a gitmek bir diğer alternatif güzergâhtır. Bu güzergâhta Oriental Company's Steamer şirketine ait olan gemiler her ayın 27'sinde İzmir ve İstanbul'a gitmek için Southampton'dan hareket eder. Bu yolculuk için birinci sınıf bilet 30 sterlin, ikinci sınıf bilet ise 19 sterlidir. Ancak birinci ve ikinci güzergâh diğerlerine nazaran hem daha ucuzdur hem de daha hızlıdır. Fakat yolcunun ağır yükü yahut bagajı varsa, bu Akdeniz buharlı gemileri ile gönderilmeli ve İzmir ve İstanbul'dan teslim alınmalıdır.²⁸

3. Seyahat İçin Gerekli Olan Temel Malzemeler

Seyahat rehberi, İngiliz seyyah Fellows'un gezi notlarında doğrudan atıf yapar ve Türkiye'ye yapılacak seyahat için gereksinim duyulabilecek bazı temel şeyler hakkında da ayrıntılı bilgiler verir. Bunlar arasında ihtiyaç duyulabilecek ilk şey, bir çadırıdır; çünkü yolculuk için beraberinde bir çadır götürmek, seyahat eden kişiye, hem bulunduğu yerin olumsuz koşullarından kaçabilme imkânı sunacaktır hem de görülmeye değer ilginç ve dikkat çekici yerler genel olarak şehir merkezlerinden ve hanlardan daha uzak noktada oldukları için buraları görme şansı sunacaktır. Ardından yolculuk için gerekli olan çadırın su geçirmez özelliğe sahip olmasına vurgu yapılır. Ayrıca çadırın bir direğinden diğerine asılan muşambadan yapılmış bir koruyucu, zemin ıslak olduğunda yatağın altına serilerek önemli bir işlev görür. Halı gibi şeyler Türkiye'den satın alınabilir, ancak yatak yola çıkılmadan satın alınmalıdır. Yine yemek ve çay yapmak için gerekli olan şeyler ile bir el feneri de mutlaka temin edilmesi gerekir. Yine ararot nişastası seyyahın mutlaka yanında bulundurması gereken taşınması en kolay ve uygun bir malzemedir; çünkü kolayca 5 dakika içinde hazırlanabilir ve çadır kurarken, ateşi yakarken yahut yemek pişirme işi bitinceye kadar birkaç saatliğine tokluk hissi verme gibi bir özelliği vardır. Pirinç oldukça gereklidir ve sıcak yahut soğuk çay en büyük lükslerden biridir.²⁹

Fellows ayrıca Türkiye'ye yapılacak bir seyahat için daima yanında taşıdığı eşyalardan birinin, duvara çakarak yahut delerek askılık monte etmek için çivi, askı, çekiç ve matkap gibi eşyalara gereksinim olduğunu söyler. Oldukça pratik olan askılık, bir anlamda elbiselerin asılabileceği kanca olarak kullanılabilir. Zira seyyah bu alet sayesinde giysilerini asarak hem nemden hem de kirli zeminden koruduğunu söyler. Öte yandan saat, termometre yahut bardak gibi küçük eşyalar da buna rahatlıkla asılabilmektedir. Tüm bunlara ek olarak, seyyah dikiş için gerekli olan bazı temel şeyler ile yolculuk esnasında gereksinim duyulabilecek bazı ilaçların da götürülmesi gerektiğinin altını çizer. Ancak Fellows kendi deneyimlerine dayanarak çadırın sadece Anadolu'ya yapılacak bir seyahat için oldukça işlevsel olduğunu, fakat Avrupa Türkiye'sinde³⁰ yapılacak bir seyahat için gerekli olmadığını belirtir.³¹

²⁷ *A Handbook for Travelers in Turkey*, s. 11.

²⁸ *A Handbook for Travelers in Turkey*, s. 12.

²⁹ *A Handbook for Travelers in Turkey*, s. 12.

³⁰ O dönemde Asya Türkiye'si (Aisycatic Turkey) ve Avrupa Türkiye'si (European Turkey) ayrımına yer verilmektedir.

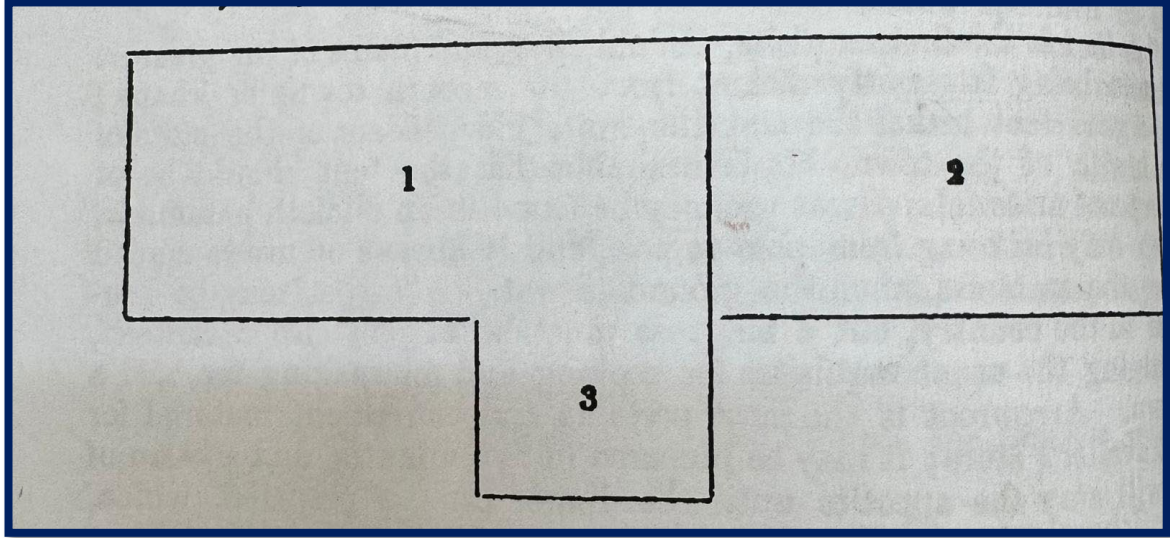
³¹ *A Handbook for Travelers in Turkey*, s. 12.

A HANDBOOK FOR TRAVELERS IN TURKEY'DE BATILI SEYYAHLAR İÇİN TÜRKİYE TANITIMI VE BAZI PRATİK ÖNERİLER

Seyahat rehberi Türkiye'ye yapılacak bir seyahat esnasında böceklerden korunma yöntemleri hakkında da okuyucuyu uyarır. Zira Doğu'nun her yeri her çeşit böceklerle kaynamaktadır ve bu böcekler, yorgun ve bitap düşmüş birisi için gerçekten sinir bozucu olabilir. Hatta bazı böcek ısırılmaları ciddi ağrı ve hastalığa bile sebebiyet verebilmektedir. Seyyah, bunlardan korunabilmesi için Bay Levinge tarafından geliştirilen bir düzenekten söz eder. Fellows yapıtında bu pratik alete dair ayrıntılı bilgiler verir. Ona göre, bu düzeneğin bir şapka kutusuna sığabilmektedir. 9 fit³² uzunluğunda olan patiskadan bir çift çarşaf, her iki yanından ve aşağı kısmından dikilir ve bu aynı şekil ve büyüklükte olan muslin kumaşa açık olan uç kısımlara eklenir ve bu eklenen muslin, şeridin sonundan sıkı bir şekilde birlikte çekilir. Bu düğümün içinde 18 inç uzunluğunda³³ ve uç kısımlarında ilmikleri olan üç yahut dört tane gevşek şeritler vardır. İşte bir daire oluşturmak için tülbent kumaş tente gibi uzatılır ve bunların arasından çubuklar geçirilir. Bu çubukların, her biri 3 fit uzunluğundadır ve demir bir bilezikle birbiri içine girecek şekilde üç parçadan oluşmaktadır. Bunun içine girmek için önce boyundan geçirilmesi gerekir ve içine girildiğinde ip sıkı bir şekilde çekilir. Ancak içine girmeden önce seyahat eden kişinin duşunu alması ve pijamasını giymesi tavsiye edilir. Muslinden oluşan uç kısım askıya alındığında, yatak adeta seyyah için ayakta durabileceği ve kimsenin onu görmeden rahatlıkla giyinebileceği havadar bir paraşüt işlevi görecektir. Bu aletin yırtılmaması için öncelikle aletin içinde ayakta durmak ve yatağın tam ortasında açmak gerekir.³⁴ Fellows devam eden satırlarda, bu aletin bir seyyah için sağlayacağı avantajlara dair şöyle der:

"Bir seyyah bunun içinde gündüzleri sinekler onu rahatsız etmeden çok rahat bir biçimde kitap okuyabilir veya bir şeyler yazabilir. Ayrıca geceleri de perdenin hemen yanına bir mum koyarak sivrisineklerin vereceği rahatsızlıktan kendini uzak tutabilir. Hatta bu şey, eğer geceyi açık havada geçirecekseniz, sizi çiğ damlalarından korumak için çadır işlevine de sahip olacaktır. Böyle bir şeyin maliyeti 5 doları geçmez. Bazıları pirinç veya demirden yapılmış karyolalar tercih etmektedirler. Ancak bu tür şeyler seyahat esnasında kullanışlı değildir. Zira geceleri kurmak, gündüzleri de sökmek hem zahmetli olacaktır hem de vakit kaybına yol açacaktır. Aynı ölçülere sahip bir muşambanın altına serildiği şilte, sizi nemden koruma işlevi görecektir. Bay Levinge tarafından keşfedilen bu mekanizmayı kullanan gezginler, gerçekten bunun böcek ve sivrisinek ısırması ve ayrıca dikkatli kullanıldığında bit bulaşması gibi sorunları çözmede oldukça işe yaradığını görmüşlerdir."³⁵

Seyyahat rehberinde ayrıca Anadolu'ya seyahat edecek olan seyyahların böceklerden korunmak için kullanabilecekleri düzeneğin çizimine de yer verilmiştir.

Şekil 1: Levinge tarafından geliştirilen düzeneğin çizimi

Seyahat rehberi Türkiye'ye seyahat edecek birisinin beraberinde götürmesi gereken bazı temel yiyecek ve araç gereçlerin de bir listesini verir. Ancak zaman zaman verilen bu listenin içinden durum ve koşullara göre en önemli olan şeylerin seçilmesi gerektiğinin altı çizilir. Listede gereksinim duyulabilecek şeyler arasında çay, kahve ve çikolata yer almaktadır. İyi ve kaliteli çayın Malta ve Atina'da, özellikle de İstanbul'da bulunabileceği bilgisi verilir. Çikolata ise hem besleyici olması hem de taşınması kolay olduğu için pratik bir yiyecektir. Kahve ise hemen her şehirde satılmakla birlikte, Malta'dan daha ucuza alınabilir. Batı'da yaygın olarak tüketilen Moka türü kahveyi hem saf halde bulmak oldukça zordur hem de bulunsa bile oldukça pahalıdır. Ucuz olan Mısır kesme şekerini Doğu'nun her yerinde bulmak oldukça kolaydır, ancak bu şekerin kalitesi düşüktür. Oldukça

³² Bir İngiliz ölçü birimi olan 1 fit 30,48 santimetreye eşittir.

³³ Bir inç 2,54 santimetreye eşittir.

³⁴ *A Handbook for Travelers in Turkey*, s. 13.

³⁵ *A Handbook for Travelers in Turkey*, s. 13.

yaygın olan şarabı ise Yunan adalarının pek çoğunda, İzmir ve İstanbul'da ve Türkiye'nin büyük şehirlerinde bulmak mümkündür. Diğer bir içecek türü olan bira ise, özellikle sıcak bir mevsimde, Tuna'nın aşağı kısmında seyahat edenler için yolculuğu daha keyifli hale getirebilir. En iyi ve en ucuz bira İstanbul Galata'daki "Stampa" adlı dükkânda bulunabilir. Tuna nehrinin sebebiyet verdiği ateşli Malarya hastalığına³⁶ yakalanan pek çok kişi, bira içerek bu hastalığa yakalanmaktan kurtulduklarını söylemektedir. Ancak bira sadece Nil ve Tuna nehirlerinde gemi ile seyahat ederken götürülebilecek bir içecek türüdür. Konyak (Cognac) yahut buna benzer içecekler daha az yer tuttuğu için seyahat esnasında daha çok tercih edilmektedir. Ayrıca şaraptan farklı olarak Türkler için konyak ve benzeri içecekler rahatsızlık yaratmamakta hatta yabancı birisini gördüklerinde, onlardan konyak istenmektedir. Konyak ayrıca bataklık yahut sazlık yerlerde olması gereken faydalı bir içecektir, fakat ölçülü kullanılmalıdır. Malta'da yapılan bisküvilerin kalite bakımında İngiltere'dekiler ile aynı olduğu söylenebilir. Yine makarna, peynir, Harvey sosu, hardal, biber, sepet tuzu, nişasta, kurutulmuş et, hazır çorbalar, sosis, kurutulmuş et ve dil gibi şeyler seyahat edenler için oldukça faydalı ve pratik olacaktır.³⁷

Yemek için gerekli olan bazı araç gereçler Malta'dan satın alınabilir. Ancak yola çıkmadan önce İngiltere'den temin edilmesi daha iyi olacaktır. Bu mutfak araç gereçleri arasında bıçak, çatal, bardak, tabak, çaydanlık, fincan ve tava gibi şeyler önem taşımaktadır. Hırsızlığa karşı bir önlem olarak, bu mutfak araç ve gereçlerinin hiçbirinin pahalı şeyler olmamasına özen gösterilmesi gerekir. Gezginin at sırtında birbirini dengelemesi için, yanında aynı ölçü ve ağırlığa sahip bir çift valiz olması faydalı olacaktır. Paris'te yapılan deri ile kaplanmış ulakların kullandığı ve geniş üzengileri olan eyerler ile İstanbul'da üretilen deriden bir çift eyer çantası at sırtında yapılan seyahatler için mükemmel bir iş görecektir. Götürülmesi gerekenler listesinde yağmurdan ve güneşten korunmak için sağlam bir şemsiye, sıcak ülkeler için geniş kenarlı hasır bir şapka ile yeşil, mavi yahut doğal renklerde bir örtü de yer almalıdır. Tüm bunlara ek olarak, su kabı, ayna, masa örtüsü, çarşaf ve havlu, Kater marka pusula ile barometre, termometre, matematiksel işlem yapmak için bazı aletler, teleskop, çizim için kâğıt, kalem, silgi, kamp sandalyesi, mezura ve adımsayar da seyahate çıkmadan önce temin edilmesi gereken şeyler arasındadır. Küçük lambalar mumdan daha işlevseldir; çünkü gaz yağı her yerde rahatlıkla bulunabilmektedir. Yine Türkiye avcılık sporunun yaygın olarak yapıldığı bir ülke olduğu için, eğer seyahat eden kişi av sporuna meraklı ise beraberinde silah da götürebilir. Yine en az bir ay çamaşır yıkamadan idare edilebilecek kadar bol miktarda çamaşır alınması gerekir. Dış giyim kıyafetlerinin de sağlam olmasına özen gösterilmelidir.³⁸

Seyahat rehberinde Doğu'ya yapılacak olan seyahatlerde, bir gezginin beraberinde bazı hediyeler alması önerilir. Eskiden olduğu gibi Doğu'da karşılıklı hediye alıp verme geleneği yaygın olmasa da seyyah yine de tanıştığı resmi görevlilere yahut kendisine yardımcı dokunan kişilere bir hatıra olsun diye bir hediye vermek isteyebilir. Bu bağlamda, verilecek en iyi hediyeler, İngiliz marka bir silah, her çeşit çatal-bıçak takımı gibi Doğu insanının bulmakta zorlandığı şeyler olmasına dikkat edilmelidir. Örneğin, İngiliz yapımı barut, paşadan köylüye kadar tüm sosyal sınıflar için makbul bir hediye olacaktır. Bir Müslümanın ibadeti esnasında kibleyi bulmasında yardım edecek sıradan bir cep pusulası da memnuniyet yaratacak bir hediye olabilir. Yurt dışında yayımlanan siyasi karikatürler veya Londra'da yeni yayımlanmış kitaplar ise ana vatanlarından uzakta ikamet eden konsolosların ve İngilizlerin en değer verdiği hediyeler arasındadır.³⁹

4. Türkiye'ye Giriş Gerekli Olan Bazı Resmî Belgeler

Seyahat rehberi, İngiliz bir seyyahın yola çıkmadan önce, bankerden alınacak bir tavsiye mektubu ile birlikte Londra'da Downing Street'de bulunan Dışişleri bürosuna pasaport için başvurusu gerektiğini ve pasaport almanın maliyetinin 7 Sterlin olduğu bilgisini verir. Daha da önemlisi, Türkiye'ye seyahat planı yapan birisi, yolculuğu esnasında geçeceği ülkelerin Londra'daki görevlilerinden vize almak zorundadır. 1844 yılında Türk hükümeti tarafından bir emir yayımlanmış⁴⁰ ve bu emirle, herhangi bir yabancı'nın pasaport yahut kendi ülkesinin konsoloslarının veya yetkililerden izin almadan Türkiye'ye giriş yapması yasaklanmıştır. Ancak bu kural her zaman katı bir şekilde uygulanmamaktadır, fakat göz ardı edildiğinde sorun yaratabileceği göz önüne alınmalıdır. Ayrıca seyyah, bir valinin yönetimi altında olan büyük bir şehre ilk olarak ayak bastığında, seyahati esnasında kendisine gerekli olacak bir Türk pasaportu temin etmelidir. Osmanlı Devleti'nde böyle bir geçiş izni almak "ferman", "buyruldu" ve "tezkere" olmak üzere üç farklı şekilde olmaktadır. Bunlardan ilki olan Ferman sadece Osmanlı Sultanı yahut bir paşa tarafından verilmekteydi ve İzmir'deki valinin rütbesi yüksek olmadığı için, seyyahın buradan bir ferman alması mümkün değildir. Ancak diğer ikisi yani "buyruldu" ve "tezkere"

³⁶ Sıtma, "plazmodium" adı verilen bir parazitin sebep olduğu ateşli bir hastalıktır. Parazit, dişi anofel sivrisineklerin ısırıkları yoluyla insanlara ulaşır. Sıtmaya sahip kişilerde genellikle yüksek ateş ve titreme gibi semptomlar görülür.

³⁷ *A Handbook for Travelers in Turkey*, s. 14.

³⁸ *A Handbook for Travelers in Turkey*, s. 15.

³⁹ *A Handbook for Travelers in Turkey*, s.1 5.

⁴⁰ 1844'te "Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'de Mürûr ve Ubûr Nizamnamesi"ni yürürlüğe girmiştir. Pasaport Nizamnamesi henüz yürürlüğe girmediğinden, pasaport ile ilgili düzenlemeler 1844 tarihli Nizamnamede yer almıştır. Bkz.Özgün Forlar Yazıcı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Turizm (1850-1923)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2022, s. 15.

A HANDBOOK FOR TRAVELERS IN TURKEY'DE BATILI SEYYAHLAR İÇİN TÜRKİYE TANITIMI VE BAZI PRATİK ÖNERİLER

almak mümkündür ve her ikisi de seyahat izin için yeterlidir. Fakat “buyruldu” bir pasaport işlevi görmekten ziyade daha çok binek hayvanı sağlamaları için güvenlik görevlilerine verilen resmî belgedir ve ayrıca seyyah bir ata ihtiyaç duyduğunda yahut mihmandara Türk yönetiminin tek bir at için saati 2,5 kuruş olan aynı fiyattan ödeme yapmasını sağlar. Kendisine ferman verilen birisi ise, bazı nadir durumlar dışında kendisinden pasaportunu göstermesi istenmez. Buna ek olarak, seyyah gittiği şehrin yöneticisi olan vali ile görüşmeye gittiğinde, tercümanı aracılığıyla elindeki fermanı göstermek zorundadır. Yine bazı durumlarda, konsolosların seyahat eden kişinin kimliğini teyit etmelerini de sağlar.⁴¹

18 ve 19. yüzyıllarda bir yabancı Osmanlı sınırları içinde seyahat edebilmek için İstanbul'da görevli elçileri aracılığıyla başvuru yapmaktaydı. Elçi, seyahat edecek kişinin adını, seyahat amacını, nereye gideceğini, beraberinde onunla seyahat edecek kişiler ile birlikte izin isteğini içeren bir dilekçe yazardı. Bu dilekçe ile birlikte buyruldu alınır ve böylece seyahat isteği için bir emir çıkardı. Bu bağlamda, 18 ve 19. yüzyıllarda söz konusu isteklerin sayısında önemli bir artış olduğu ve bu yönde emirler çıktığı görülmektedir. Böylece seyahat için başvuruda bulunup izin alan kişiler, ellerinde elçilikten aldıkları yazı ve padişahın aldıkları yol emri ile yolculuğa çıkmaktaydılar. Her geçtikleri yerde yetkili kişiye bu belgeler gösterilip mürur tezkeresi alınmaktaydı.⁴² Seyahat eden kişilere verilen emirlerde, yetkililerden kendilerine yardımcı olunması, güvenliklerinin sağlanarak korunmaları, bazı ihtiyaçlarının sağlanması emredildiğinden, böylece daha rahat ve sorunsuz bir şekilde yolculuklarına devam edebiliyorlardı. Seyahat eden kişilerin sözünü ettiğimiz belgeleri ellerinde bulundurmaları, görevliler sorduğu zaman göstermeleri zorunluydu. Seyahatlerine ancak bu şekilde devam edebiliyorlardı. Bir yerden başka bir yerleşim bölgesine giderken bazen refakatçiler bulunuyor, böylece yolculuğun seyahat edenler açısından daha güvenli ve emniyetli olması sağlanarak emirler yerine getiriliyordu.⁴³ Ayrıca, yukarıda seyahat rehberinin de belirttiği gibi, Osmanlı topraklarında seyahat etmek için alınan bu izinlerin dışında, seyahatnamelerde seyahat edenlerin beraberlerinde bazı tavsiye mektupları bulundurduğu da söylenmektedir. Gezginlerin seyahat ederken aldıkları tavsiye ve kredi mektupları, genellikle büyükelçilerinden destek sağlamak ve ayrıca gittikleri yerlerdeki konsolosların ve tüccarların yanında konaklamak için gerekiyordu.⁴⁴

5. Seyyaha Refakat Edecek Tatarlar (Mihmandarlar)

Seyahat rehberi ilk olarak Türkiye'de tercüman olarak hizmet veren birini İngiltere'de bulmanın oldukça zor olduğunu söyler. Bu bağlamda, seyyah ve araştırmacı Eothen, İstanbul Pera'da bir otel işleten Misseri'den, büyük bir övgüyle söz etmektedir. Türkiye'ye seyahat edecek kişiye tercümanlık yaparak eşlik edecek bu kişilerle ilgili bilgiler genellikle Atina, İzmir ve İstanbul'daki otellerden elde edilmektedir. Türkiye'ye yapılacak bir seyahat için hem güvenilir hem de faydalı olabilecek böyle bir kişi, günlükü bir dolara bulunabilir. Bu kişiler arasından özellikle bölgede konuşulan çeşitli dil ve diyalektleri bilenlerin seçilmesi daha doğru olacaktır. Örneğin, Avrupa Türkiye'sinde yapılacak bir seyahatte size eşlik edecek tatarın Rumca, Arnavutça, Bulgarca veya Eflakça bilmesi önemlidir. Anadolu'ya yapılacak bir seyahatte ise Rumca ve Türkçe bilen birisi yeterli olacaktır. Suriye ve Arabistan'da ise bu kişinin Arapça bilmesi gereklidir. Yerel dillerin yanı sıra, Levant bölgesine yapılacak bir seyahat için de İtalyanca bilmek gereklidir. Tatarlar, seyyah için belli fiyatlarda, at, yiyecek ve kalacak yer bulma gibi işleri yaparlar. Genellikle Türkiye'ye yapılacak bir seyahat için, özellikle bir tatarın kiralınması güçlü bir şekilde tavsiye edilmesine rağmen, bazı istisnalar dışında, bu kişiler sadece

⁴¹ Osmanlı Devlet görevlilerinin emir ve arz niteliği taşıyan belgeleri arasında yer alan buyruldu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, İstanbul 1998, ss.197-206. Ayrıca şehir içi ve devlet daireleri arasındaki yazışmaları kategorisinde yer alan tezkereler ve Padişah tarafından verilen fermanlara dair daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kütükoğlu, *age*, ss.245-275, s. 99-124.

⁴² Osmanlı topraklarında seyahat etmek isteyen yerli ve yabancı seyahat edecek herkes bir izin tezkeresi almak mecburiyetindeydi. 16. yüzyılda “yol hükmü” denilen bu belge 19. yüzyılda “mürur tezkeresi” olarak isimlendirilmiştir. Yol hükümleri genellikle yabancı elçilik mensuplarına, tüccara, yerli ve yabancı ruhbana yönelik olarak onların geçeceği yerlerin idarecilerine hitaben kaleme alınır ve kendilerinin korunması, vergi bahanesiyle herhangi bir şekilde rahatsız edilmemeleri, paralarıyla yiyecek içecek almalarının sağlanması gibi bazı şeyler içerirdi. Bkz. Mübahat Kütükoğlu, “Mürur Tezkeresi”, *DİA*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s.60; Nalan Turna, “Son Dönem Osmanlı İstanbulu'nda İç Pasaport: Mürur Tezkeresi”, *Osmanlı İstanbulu. Uluslararası Sempozyum II*, 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul 2014 ss.389-403; Nalan Turna, *Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürur Tezkereleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2013, s. 56-57.

⁴³ Hamiyet Sezer, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19.Yüzyıl)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.22, S.33, 2003, s. 110.

⁴⁴ Seyyahların yolculukları esnasında kullanmak üzere aldıkları tavsiye mektuplarına dair bkz. İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir, XVIII. Yüzyıl*, Akademi Kitabevi, İzmir 1996, s.60,76-77; İlhan Pınar, *19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri*, Akademi Kitabevi, İzmir 1998, s. 101. Yabancılar, Osmanlı topraklarında seyahat edebilmek için elçileri aracılığıyla yol emri alırken, Osmanlı vatandaşlarının seyahat edebilmek için ellerinde mürur tezkeresi denilen bir belgeyi bulundurmaları gerekiyordu. Mürur tezkeresi 1831 yılına kadar kaza ve kasabalarda kadı ve naibler tarafından verilmekteydi. Ancak bu tarihten sonra devlet tarafından yapılan düzenlemeler neticesinde bazı değişiklikler olmuştur. Bu konuda arşiv belgelerine yansıyan bilgilerde, 10 Şubat 1841 tarihinde Men-i Mürur Nizamnamesi çıkarılmış ve ülke içindeki dolaşım belli kurallara bağlanmıştır. Örneğin, adı geçen Nizamnamenin 5., 8., 9. maddeleri yabancılarla ilgilidir. Bu maddelerde, müsteminlerden (İslam ülkesine emanla giren yabancı gayrimüslim) kara yoluyla gelecek olanların hudutlarda veya ikamet edecekleri yerlerdeki görevli memura, İstanbul'a gelmiş ise İhtisap Nezaretine ellerindeki pasaportları imzalatılmaları gerekiyordu. Eğer deniz yoluyla gelmişlerse, Haliç'te gemide bekleyip gelecek olan memura pasaportlarını imzalatılmaları zorunlu idi. İmzasız pasaportlu biri olursa, eğer dost devlet vatandaşsıya kançılıryası tarafından İhtisap Nezaretine gönderildi. Söz konusu tezkerede seyahat edecek şahsın kim olduğu, nereye gideceği, boy, sakal, yaş, göz rengi gibi bazı fiziksel özellikleri de yer almaktaydı. Mürur tezkeresinde de seyahat edecek kişilere yönelik herhangi bir engel çıkarılmaması ve yolculuklarının rahat geçmesi için bu konuda görevlilerin uyarıldığı dikkat çekmektedir. Bu konuda bkz. Sezer, *age*, s. 114.

zamanında binek hayvanı bulma konusunda hizmet verirler. Örneğin, gece konaklamak için bir hana varıldığında, sizi kendi halinize bırakırlar. Ayrıca tatarlarla birlikte seyahat etmek seyahatin maliyetini de arttırır. Buna ek olarak, eğer üç yahut dört kişi birlikte seyahat edilmiyorsa veya uzun ve hızlı bir yolculuk olmadığı takdirde, seyahat esnasında size eşlik edecek bir tatar kiralınması gerekli değildir.⁴⁵

Seyahat rehberinin, Türkiye'ye gelecek seyyah ve araştırmacılara için bilgi verdiği tatarlar, Tanzimat dönemine kadar, Batı'dan Osmanlı topraklarına gelen çeşitli görevlilere ve yolculara hem kılavuzluk hizmetleri veren hem de Osmanlı Devleti'nde posta işlerini yürüten kişilerdir. Bu hizmeti yürüten kurum "ocak" sayıldığından, Ocak Tatarları olarak da isimlendirilmişlerdir.⁴⁶ Osmanlılarda tatar ve ulak terimleri aynı anlama gelecek şekilde birbirlerinin yerine kullanılmıştır. Özel posta hizmeti gören ulaklara "sa'î" denilmiştir. Farklı milletlere mensup kişiler bu sınıfa dâhil olsa da, bu hizmet ilk zamanlar Tatarlar tarafından yürütüldüğünden, Tatar tabiri zamanla bir etnik mensubiyeti değil, milliyeti ne olursa olsun posta-ulak vazifesi yapan görevliyi ifade etmek için kullanılmıştır. Bazı seyyahların gezi notlarında yol rehberleri için tatar kelimesinden başka kılavuz, mihmandar, dragoman, kavas isimlerde kullanıldığı görülmektedir. Mihmanhane/çaparhane ise yol boyunca at değiştirilen menzillerin İran'da kullanılan adlarıdır. Mihmandar terimi de tatar kavramının daha çok Farsçadaki kullanımınıdır. Dragomanlar, hem Batı hem de Doğu dillerini akıcı bir şekilde konuşabilen, aynı zamanda hem Osmanlıların hem de Batılıların kültürel farklılıklarına ve davranış kurallarına hâkim kişiler olup bir çeşit elçilik tercümanları olarak da öne çıkmışlardır.⁴⁷ Osmanlı diplomasi literatüründe kullanılan kavas tabiri, daha çok elçi, konsolos veya konsolos vekili gibi yabancı devlet temsilciliği hizmetinde bulunan özel polisleri ifade etmek için kullanılır. Görevleri sefirler, konsoloslar ve maiyetleriyle birlikte sefarethane ve konsolos binalarını korumak, resmî veya gayri resmî şekilde ikametgâhlarını terk eden diplomatlara ve eşlerine refakat etmek ve önlerinden giderek onlara yol açmak, ülkeye geldiklerinde ise bu heyetleri karşılamaktan ibarettir.⁴⁸ Bu nedenle, dragoman ve kavas gibi tabirlerin, diplomatik düzeyde yapılan yolculuklar kapsamında kullanılması daha doğru olacağı söylenebilir.

6. Türkiye'ye Seyahat Edecek Olanlar İçin Konaklama İmkânları

Seyahat rehberi, Türkiye'ye seyahat edecek olanlar için konaklama konusunda da ayrıntılı bilgiler sunar. Seyahat rehberine göre, her 2 yahut 3 saat aralıklarla inşa edilmiş olan hanlar, genellikle seyahat edenler için konaklama hizmeti vermektedir, ancak bu tür yerler temiz bir yatak dışında herhangi bir şey sağlamamaktadır. Bu nedenle, Avrupa Türkiye'sinde bazı büyük şehirlerin dışındaki yerler, konaklama açısından hem kötüdür hem de böceklerle doludur. Buralarda seyyahın ihtiyaç duyacağı şeyler sağlanamayacağı için, gereksinim duyulacak şeyler büyük bir şehirden daha önce temin edilmelidir. Asya Türkiye'sindeki kasaba ve şehirlerde ise hanlar bir veya iki gecelik konaklama için oldukça uygundur. Bu yüzden, daha uzun konaklamalar için özel bir evin odasını kiralamak daha iyi olacaktır. Eğer seyyah bir handa konaklamak zorunda ise, odaya girmeden önce onu baştan aşağı temizletmesi gerekir. Eğer gidilen yerde konaklamak için uygun bir yer yoksa bu durumda en iyi yapılacak şey ya bir yöneticinin evine yahut bir manastıra gitmektir. Hanlar, daha önceki Osmanlı sultanlarının emri ile bazı sivil kişilerin iyilikseverliği veya kendilerini hayır işlerine adanmış dindar kişilerin vasiyetleri doğrultusunda yolcuların konaklamaları için inşa edilmişlerdir. Hanlar genellikle bir avlunun çevrelediği ve tam ortasında bir cami veya çeşmenin yer aldığı büyük yapılardır. Odalar küçüktür ve genellikle üstte bulunan salona açılır. Bu binalar tüccarların hem konaklamaları hem de eşyalarını koymak için bir depo olarak kullanılmalarına rağmen, hancıya küçük bir hediye karşılığında, dünyanın her tarafından Doğu'ya gelen seyyahlar da buralarda rahatlıkla istedikleri kadar konaklayabilirler. Seyahat eden kişi hana vardığında, içinde herhangi bir eşyanın olmadığı odanın anahtarı kendisine verilir. Hanların kapıları güneş battıktan hemen sonra kapatılır. Bu nedenle, geceyi handa geçirmek isteyen seyyah, güneş batmadan önce handa olmaya özen göstermelidir. Ayrıca bu hanların hepsinde hayvanların dinlenebilecekleri ahırlar da bulunmaktadır.⁴⁹

Seyahat rehberi ayrıca Türkiye'nin her yerinde kahve satılan yerler (kahvehane) olduğundan söz eder. Bu küçük ve kırsal kahvehaneler genellikle kasabalar arasında orta bir noktada yer alır ve gün ortasında dinlenmek için oldukça uygun yerlerdir. Kahvehanelerde günün her saatinde kahve içmek mümkündür, hatta bazen yumurta, ekme, şerbet ve süt gibi yiyecek ve içecekleri de bulmak olasıdır.⁵⁰ Sarayda başlayan kahve kültürünün daha sonra kamusal alanda yerini almasına yönelik tartışmalar, genel olarak 16. yüzyılın ortalarına

⁴⁵ *A Handbook For Travelers in Turkey*, s.19.

⁴⁶ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2002, s. 181-188; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, C.III, İstanbul 1993, s. 420.

⁴⁷ Mehmet Demiryürek, "İngiltere Tercümanları ve 1758 Tercüman Reformu", *Belleten*, 80 (211), 2016, s. 443, s. 439, 482.

⁴⁸ Mehmet Canatar, "Kavas". *İA*, C. 25, TDV Yayınları, Ankara 2002, s. 66-68.

⁴⁹ *A Handbook for Travelers in Turkey*, s. 20. Yol güzergâhlarında yapılanlardan başka şehirlerde inşa edilen hanlar da vardır; çünkü ticaret veya yolcu kervanları için şehirler önem taşıdığı için şehirlerde ihtiyaca bağlı olarak pek çok han inşa edilmiştir. Herhangi bir şehre geçici olarak kalmak için gelen tüccarlar hanlarda konaklar ve mallarını da burada saklardı. Hanlarda yolcular kaldığı gibi, herhangi bir iş için şehre gelmiş kişiler ile bekârlar da oda kirilayarak kalabilirlerdi. Bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, *Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı*, İstanbul 1993, s. 33; Ziya Kazıcı, *İslâmî ve Sosyal Açından Vakıflar*, Marifet Yayınları, İstanbul 1985, s. 134.

⁵⁰ *A Handbook for Travelers in Turkey*, s. 20.

A HANDBOOK FOR TRAVELERS IN TURKEY'DE BATILI SEYYAHLAR İÇİN TÜRKİYE TANITIMI VE BAZI PRATİK ÖNERİLER

(1551-54) değin gitmektedir.⁵¹ Menekşe, Osmanlıların, ilk olarak Mısır'ın fethinden sonra kahveyle tanıştığının tahmin edildiğini söyler ve Faroqi'ye atıf yaparak kahvenin kısa bir süre zarfında çok beğenilerek Osmanlı saray mutfağında ve ardından da konaklarda ve evlerde kullanılmaya başlandığı bilgisini verir.⁵² Osmanlı geleneksel yaşamı içinde siyasi, sosyal ve kültürel işleve sahip olan kahvehaneler, seyahat rehberinin de sözünü ettiği gibi, aynı zamanda seyyahların kısa süreli dinlenebilecekleri yahut bazı yiyecek-içecek maddelerini temin edebilecekleri yerlerdir. Nitekim özellikle Anadolu'da batısından farklı olarak konaklama amaçlı otellerin olmayışı, kahvehane gibi yerlerin aynı zamanda seyyahlar için kısa süreli dinlenme ve konaklama gibi hizmetler sunmasına sebebiyet vermiştir. Ancak her ne kadar seyahat rehberinde bilgi verilmese de 19. yüzyılda Türkiye'ye gelen seyyahlar menzilhane gibi yerlerde de konaklamışlardır. Zira menzihaneler Osmanlı ulaşım sisteminde sadece at değişim istasyonları olarak hizmet vermemişler, aynı zamanda menziller konaklama birimleri olarak uzun ve yorucu yolculuklar yapan seyyahlara ve kılavuzlara dinlenme, konaklama ve yeme-içme gibi hizmetler de sunmuştur. Ancak menzihanelerin seyyahların ihtiyaçlarını karşılamak bakımından eksiklikler içerdiğini belirtmek gerekir.⁵³

Seyahat rehberi, kahvehane gibi yerlerin Batı'da lokanta veya restoran hizmeti veren yerler gibi yeme-içme hizmeti verdiklerinden de söz eder. Bu gibi yerler, tüm Osmanlı topraklarında yaygındır. Buralarda kümes hayvanları, koyun ve kuzu eti, kebab, güvercin, pilav gibi pek çok yiyecek çeşidi pişirilerek müşterilere sunulmakta ve yemekler müşterilere yer sofralarında servis edilmektedir. Yunan şarabı ile rakısının da olduğu bu yerlerde, geleneksel bir içecek olan şerbet de bulunur. Tüm bunlara ek olarak, yoğurt da yolculuğun ardından insana enerji veren bir yiyecektir ve tüm şehirlerde ve köylerde satılır. Ayrıca şehirlerde öğlen vakti kızartılmış veya fırında pişirilmiş et bulmak mümkündür. Hatta yola çıkmadan bir gece önceden eti fırına vermek bu anlamda daha pratik olacaktır.⁵⁴

Türkiye'nin sahil kesimindeki ticari şehirlerde ikamet eden konsolos acentaları ihtiyaç durumunda evlerinde seyyahları misafir etmektedir, ancak bu kişilerin düzenli olarak aldıkları bir maaşları olmadığı için, misafirperverlik bağlamında seyyahların kalma masraflarını karşılayabilecek maddi güçleri yoktur. İç kesimlerde ise Rumlar ve Ermeniler yabancılara kalmaları için evlerini açarlar. Seyyahın alabileceği ferman yahut buyruğu, gidilen yerdeki Türk yetkililere gösterildiğinde, özel evlerde veya manastırlarda konaklamak seyyah için kolay olacaktır.⁵⁵ Seyyahat rehberinin Türkiye'de konaklama imkân ve koşullarına ilişkin seyyahlar için oldukça detaylı bilgiler verdiği görülmektedir. Bu bağlamda, verilen bilgilerin, genel olarak Doğu, özel olarak ise Türkiye hakkında yeterli bilgi sahibi olmayanlar için pratik ve faydalı olduğunu belirtmek gerekir.

7. Türkiye'de Para

Seyahat rehberinin Türkiye'ye seyahat edecek olanlar için bilgi verdiği bir diğer konu ise Türkiye'de kullanılan para birimi üzerinedir. Bu bağlamda, yurt dışına çıkarken götürülmesi gereken en uygun para, Londra bankerlerinin kullandığı banknotlardır; çünkü İzmir ve İstanbul gibi büyük şehirlerde kullanılmaktadır. Türkiye'de uzun yıllar Sultan'ın kontrolü altında bir sterline denk gelen, 20 kuruşun onda biri olan "beşlik" yahut beş kuruş kullanılmıştır. Altın sikkeler tamamen piyasadan kalkmasa da yaygın bir şekilde tedavüle değildir. Tedavüle olan her iki para da altın sikkelerde olması gereken standartla karşılaştırıldığında, gerçek değerlerinin çok altındadır. Bu, hem Türkiye'de hem de diğer ülkelerde hükümetin bastığı sikkelerden büyük ölçüde daha değerli olan sahte sikkelerin basılmasına yol açmaktadır. Böylece altın fiyatları hızlı bir şekilde yükselmekte ve ardından piyasada nadir bulunur hale gelmektedir. Bu nedenle, altın piyasadan kaybolduğunda, 5 kuruşluk sikkeler değer bakımından altından sonra geldiği için yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır ve 20 kuruşluk sikkeler de her yerde yaygın olarak tedavüle girmiştir.⁵⁶

Türkiye'de tüm ülkelerin para birimleri tedavüdedir. Örneğin, İspanya parasının fiyatı 18 kuruş ile 21,5 kuruş arasında değişmektedir, fakat büyük şehirlerde genellikle 20 kuruşa denk gelmektedir. Ayrıca Avusturya, Romanya ve Napoli paraları da piyasada sıkça bulunmaktadır. 1843 yılında Osmanlı Sultanı tarafından yayımlanan bir ferman ile eski Türk sikkeleri ile yabancı para birimlerinin yer aldığı bir liste yayımlanmıştır.

⁵¹ Osman Tunal, "Kırk Yıllık Hatırın İletişim Mekânı Olarak Kahvehaneler", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.14, S.3, 2014, s.153. Osmanlıda kahve kahvehane kültürüne dair daha ayrıntılı bilgi için bkz. Harun Ürer, "Osmanlıda Kahve/Kahvehane Kültürü ve Salihli'den Bir Kahvehane Örneği "Himaye-i Etfal", *Sanat Tarihi Dergisi*, S. XIX/2, 2010, s. 1-26; *Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar*, haz. Ahmet Yaşar, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2018; Hülya Gölgesiz Gedikli ve Saadet Tekin, "Osmanlı'dan Günümüze İzmir Kahvehane İzmir Kahvehane Kültüründen Kesitler", *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, C.10, S. 2, 2019, s. 55-82; Kemalettin Kuzucu, M. Sabri Koz, *Türk kahvesi*, YKY, İstanbul 2015; *Türk Kahvesi Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi, İstanbul 2011; Kemalettin Kuzucu, "Türk Kültür ve Düşünce Tarihinde Sarafim Kıraathanesi", *Türk Yurdu*, C.31, S.289, 2011, s. 281-289.

⁵² Metin Menekşe, "Osmanlı Medeniyetinde Kahve Tüketimi ve Kahvehanelere Dair Batılı Seyyahların Gözlemleri", *2nd International Conference on Coffee and Cocoa*, April 7-8, 2022, Bogoto, Colombia, s. 32-33.

⁵³ Hadi Belge, Murat Hanilçe, "19. Yüzyıl İngiliz Seyyahlarının Notlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Tatarlarca Yürütülen Rehberlik Hizmetleri", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1, 2022, s. 1206.

⁵⁴ *A Handbook for Travelers in Turkey*, s. 20-21.

⁵⁵ *A Handbook for Travelers in Turkey*, s. 21.

⁵⁶ *A Handbook for Travelers in Turkey*, s. 22.

Seyahat rehberi tedavülde olan paralar hakkında bazı genel bilgiler verdikten sonra, Türkiye'ye seyahat edecek olan seyyahlar için faydalı olabilecek bazı tavsiyelerde bulunur. Bu bağlamda, seyyah yola çıkmadan önce, beraberinde altın mecdiyeler ile bahşiş vermek için bozuk para götürmelidir. Böylece küçük miktarlara denk gelen, fakat bir avuç dolusu verilen para herkesi memnun edecektir. Suriye ve Arnavutluk'ta Türk parası değerlidir, ancak aynı şeyi Mısır için söylemek mümkün değildir. Yapıtta ayrıca Doğu'ya seyahat edecek her seyyahın "bahşiş" kelimesi ile aşına olması gerektiğine vurgu yapılır. Zira Doğulu insanlar, yaptıkları hizmetin yahut bir iyiliğin karşılığı olarak kendisine hediye mahiyetinde bir miktar para verilmesini bekler. Örneğin, seyyahın eşyaları gümrüğe geldiğinde, gümrük memuruna bahşiş verileceği söylendiğinde, valizi ve eşyaları açılmadan doğrudan seyyahın kalacağı yere gönderilebilmektedir. Yine seyyah, herhangi bir yerde kalacağı hanın kapıları kapalı olduğunda, bu sihirli kelime ile bütün kapıları açtırabilir. Dolayısıyla bahşiş vermek sureti ile seyahat esnasında yaşanabilecek her sorun kolayca çözümlenir.⁵⁷

8. Türklerin Kişilik Özellikleri ve Davranış Biçimleri

Seyahat rehberinin, Türkiye'ye seyahat edecek olanlar için bilgi verdiği bir diğer konu, Türklerin karakterleri, davranış biçimleri, gelenek ve görenekleridir. Adı geçen yapıt, Anadolu'yu ziyaret etmiş olan İngiliz seyyah ve araştırmacı olan Fellows'un Türklere dair bazı izlenim ve deneyimlerine gönderme yaparak bilgi aktarır. Fellows ilk olarak seyahati esnasında Türkleri daha yakından tanıma fırsatı bulduğu için Türklerle ilişkin önyargılarının büyük ölçüde değiştiğine vurgu yapar. Türklere ilişkin deneyimleri arttıkça Türklere karşı yakınlık beslemeye başladığını belirtir. Zira Türkler dürüst, ahlaklı, samimi ve içten insanlardır. Türklerin en belirgin özelliklerinden biri, dinlerine olan bağlılıklarıdır. Onların dinleri ahlakla ilgili kurallar yanında sosyal yaşamı da düzenlemektedir. Dolayısıyla, dünyevi işlerden ellerini çekmeden, Türkler çok rahatlıkla her yerde ibadetlerini yerine getirirler. Bir ruhban sınıfına bağlı olmaksızın bağımsız olarak dini görevlerini yerine getirirler. Müslüman Türklerin karakterleri, alışkanlıkları, gelenekleri, davranış biçimleri, sağlık durumları, kısaca tüm yaşamları İslam dini tarafından belirlenir.

Türkleri tanıdıkça ve kısa süreli olsa da onlarla birlikte yaşayan birisi için, en dikkat çekici özellikleri konuklarına gösterdikleri misafirperverlikleridir. Hatta Fellows, Türklerin konuklarına karşı gösterdikleri misafirperverliği kendi deneyimi üzerinden şu şekilde anlatır:

"Paşasından tarlada çalışan köylüsüne kadar gittiğim her yerde farklı sosyal sınıftan insan, bana hiçbir karşılık beklemeden misafirperverlik gösterdi. Din, etnik köken, zenginlik ve fakirlik gibi ötekileştirici sorulara maruz kalmadım. Yabancı birisinin Türklere dair dikkatini çeken diğer şey, onların dürüstlüğüdür. Örneğin, çadırın içinde kullanmayacağım çoğu eşyayı, çalınma korkusu olmadan gece dışarda bırakmak benim genel bir alışkanlığımdır. Çadırın yanından geçen insanların sadece meraktan eşyaları incelediklerini ve asla onlara dokunmadıklarını fark ettim. Seyahatim esnasında bana eşlik eden Rum hizmetli, Türklerin dininin hırsızlık yapmamayı emrettiğini söyledi. Özellikle kadınların giydiği kıyafetlerin altınlarla süslü olması gibi hırsızlığa teşvik edici şeyler olmasına rağmen, Türkler inançları gereği hırsızlık yapmaya eğilimli değildiler. Türklerin sahip olduğu diğer önemli bir özellik, dürüstlüğün kardeşi olan vicdan ve merhamet duygusudur. Burada Rum hizmetli (...) dinleri yasakladığı için Müslümanların yalan söylemeye cesaret edemediklerini söyledi. Aile ortamlarında yahut yabancılar arasında onlarla iletişim kurduğumda, yaygın olarak birbirlerine karşı sevgi ve nezaket gösteriyorlardı. Bu bağlamda, samimiyet, şüpheli ortadan kaldırmakta ve hem dürüstlükleri hem de içtenlikleri, yaşamlarının her alanında kendini açıkça göstermektedir."⁵⁸

Ardından Fellows, Türklerin inançlarına yöneltilen en büyük suçlamalardan birinin, İslam dininin birden fazla evliliğe onay vermesi olduğunu söyler, ancak İslamiyet'in buna onay vermesine rağmen, kendisinin Türkler arasında yaptığı gözlemlerde onların genellikle tek eşli olduklarının ve çok eşliliğin Türkler arasında yaygın olmadığını altını çizer. Zira çok eşliliğe sadece maddi olarak oldukça zengin olan lüks ve şatafat içinde yaşayan sınırlı sayıda insanlar arasında rastlanır. Fellows ayrıca Türklerin yaşadığı topraklara gelmeden önce, onların barbar ve cani olduklarını düşündüğünü, ancak daha yakından tanıyınca böyle bir karaktere sahip olmadıklarını bizzat deneyimlediğini yazar. Hatta Türkler yük hayvanlarını cezalandırmak için kullanılan araç ve yöntemleri neredeyse hiç bilmezler. Bu nedenle, tüm kuşlarda ve hayvanlarda gözlemlenen korkusuzluk, bir Avrupalı için oldukça dikkat çekicidir. Bu bile Türklere yöneltilen suçlamayı çürüten önemli bir ayrıntıdır. Ayrıca Türklerin şarap içmemesi ve bu içkiden uzak durması, daha çok onların fiziksel sağlıkları ve ahlaki değerleri ile ilişkilendirilebilir. Yine içki içmek, aşırıya kaçan davranışlar sergilemekten sakınan Türklerin genel karakterleri ile örtüşmez. Fellows, içki ile ilgili dini yasağın, Türklerin bazı hastalıklara yakalanmalarının da önüne geçtiğini söyler. Ölçülü davranış, insanların sefil bir durumda yaşamlarının önüne geçmektedir. Nitekim seyyah, bazı görme engelli insanlar hariç, ziyaret ettiği yerlerde dilenen insanlara pek rastlamadığını ve yok denecek kadar az fakir insan olduğunu söyler.

Seyahat rehberinde, Türklerin davranış biçimleri ile gelenek ve göreneklerine ilişkin verilen bilgiler Urquhart'ın gezi notlarına dayanır. Bu bağlamda, Urquhart, Türk gelenekleri ile Batı Avrupa'nın sahip olduğu geleneklerin birbiri ile zıt olduğunun altını çizer. Örneğin, Türkler arasında sakal bırakmak bir saygınlık işareti

⁵⁷ A Handbook for Travelers in Turkey, s. 24.

⁵⁸ A Handbook for Travelers in Turkey, s. 25.

A HANDBOOK FOR TRAVELERS IN TURKEY'DE BATILI SEYYAHLAR İÇİN TÜRKİYE TANITIMI VE BAZI PRATİK ÖNERİLER

iken, Avrupalılar için özensizlik anlamına gelir. Türklerde kafayı tıraş etmek bir gelenekken, Batı'da birini cezalandırmak için kullanılan bir yöntemdir. Batılılar kralın önünde eldivenlerini çıkarırlar, Türkler ise ellerini örterler. Batılı biri, kapalı bir mekâna başını açarak girer, Türkler ise ayakkabılarını çıkarırlar. Türk erkeklerinin kolları ve boyunları açıktır. Batı'da kadınların kolları ve boyunları açıktır. Batı'da kadınlar canlı ve renkli kıyafetler giyerken, erkekler koyu renkte kıyafetler giyerler. Türkler arasında tam tersi bir durum söz konusudur. Batı'da erkek kadına kur yaparken, Türklerde kadın erkeğe kur yapar. Batı'da kadın utangaç ve mahcup tavırlar sergilerken, Türkler arasında ise erkekler utangaç ve çekingen davranır. Avrupa'da kadınlar daima pantolon giyerler, erkekler de bazen iç etek giyerler. Batı'da evlerin tavanları beyaz, ama duvarlar renklidir. Türklerin evlerinde ise tam tersine duvarlar beyaza boyalı iken, tavanlar renklidir.

Görüldüğü üzere, İngiliz diplomat ve siyasetçi olan Urquhart'ın, Türklerle Batılılar arasındaki keskin farklılıklara değindiği ve bu bağlamda Türk kültürünü okuyucuya ayrıntılı olarak tanıtmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Sözgelimi, Urquhart'a göre, bir İngiliz, ilk bakışta eğlence anlayışı olmadığı için, Türkleri mutsuz bir millet olarak değerlendirecektir, bir Türk de onu evdeki eğlenceden mahrum biri olarak niteleyecektir. Yine bir İngiliz için Türklerin sanat zevki yoktur; çünkü resim sanatını bilmezler. Türkler ise bir İngiliz'i doğaya karşı ilgisiz tutumu nedeniyle duygusuz olarak niteleyecektir. Ayrıca Türkler, İngilizlerin daha aşağı rütbede olan insanlara karşı sergiledikleri kibirli davranış karşısında tepki gösterirken, İngilizler de kölelerin para karşılığında alınıp satılmasına şiddetle karşı çıkarlar. İnanırları din nedeniyle hem Türkler hem de İngilizler birbirlerini karşılıklı olarak fanatik olmakla, ahlaki yozlaşma ve temiz olmamakla suçlayacaklardır. Biri diğerini iyi ve düzgün bir toplum oluşturmak için yetersiz görecektir. Batılılar, Türkleri kendini beğenmiş ve asık suratlı, Türkler de onları kaba ve ciddiyetsiz olarak tanımlayacaktır. Ancak tüm bu derin ve keskin farklılıklara bağlı olarak, Türkler ve Batılılar arasında kurulacak bir ilişkinin ne kadar ilginç, dostane ve uyumlu olacağı da açıktır.⁵⁹

Urquhart devam eden satırlarda, evlerdeki odanın Doğu'ya özgü mimarinin en önemli unsuru olduğuna değinir. Hiç kimse evin dış kısmı ile ilgilenmez, bu nedenle, evin dış kısmının sahip olması gereken oran, ölçü, estetik açıdan yaratacağı etki gibi şeyler dikkate alınmaz. Zira Doğu mimarisi sadece evlerin iç kısmına odaklanır ve bu konuda geleneksel kurallardan asla taviz verilmez. Bu nedenle, evlerdeki odalar için hem çok para harcanır hem de ferah olsunlar diye geniş, aydınlık ve geçişe izin verecek şekilde olmasına özen gösterilir. Geleneksel olarak Türk evlerindeki odalar kare biçimindedir ve buna eklenen üçgen ile dikdörtgen şeklini alır, ancak odaların içinden bir geçiş olmamalıdır; çünkü odanın üç tarafından devamlılığı bozacak herhangi bir şey bulunmamalıdır ve kapılar yahut kapı sadece aşağı tarafta açılmalıdır. Odaların pencereleri ise diğer tarafta, yani üst kısımda yer almalıdır. Yukarı kısımda bulunan pencerelerin sayısı birbirlerine bitişik olacak şekilde dört tanedir. Kenarlarda da pencereler olabilir, fakat bu durumda, her bir tarafta bir tane olmak üzere, çift olarak üst kısımda bulunan camların yanında yer almalıdır. Mükemmel bir odada 12 adet cam pencere olmalıdır. Buna ek olarak, kare şeklindeki kısmın altında, dikdörtgen şeklinde bir alan bulunur, burası büyük odalarda bazen bir trabzanla yahut sütunla ayrılır. Bu bölüm genellikle çalışanlara tahsis edilir. Odanın alt kısmında ise yatakların içine koyulduğu dolaplar, bir güvercin yuvasına benzeyen açık yerler, içlerinde su ve şerbetin olduğu sürahiler ile çiçekler için vazolar gibi eşyalar bulunur. Bu kanatlı pencereler kapı işlevi görür. Kapıların üstünde perdeler asılır ve herhangi biri içeri girdiğinde evin hizmetlisi bu perdeyi kaldırır. İşte bu mimari üslup evlere özensiz ancak tabloya benzer bir hava verir. Evlerin odaları çıkıntılıdır ve her odanın yeterli ışık alacak bir şekilde tasarlanmıştır. Ayrıca büyük bir alan da tüm odaların açıldığı ve tam ortada bulunan bir salon için ayrılır ve evin bu kısmına, Doğulu yapılara ihtişam katan "Divanhane" adı verilir.⁶⁰

Urquhart'ın yukarıda sözünü ettiği divanhane Türk-İslâm sivil mimarisinde, divanhane niteliğindeki kapalı (iç) sofaların görüldüğü mesken tipinin yanında, "açık sofalı" veya "dış sofalı" denilen diğer bir mesken türü de bulunmaktadır. Bu tür yapılarda avluya açılan, bulunduğu yöreye göre ya ahşap direkli sundurmalarla ya da kâgir taşıyıcılı (sütun/pâye) revaklarla örtülen sofalar yer alır. Diğer mesken tipinde olduğu gibi, bunlarda da söz konusu sofalar, mekânlar arasında bağlantıyı sağlamanın yanı sıra, sedirli eyvanlarla veya avluya doğru çıkma

⁵⁹ *A Handbook for Travelers in Turkey*, s. 27-28.

⁶⁰ *A Handbook for Travelers in Turkey*, s. 28-29. Arapçada "büyük toplantı yeri" anlamına gelen divanhane, Türk-İslâm sivil mimari terminolojisinde farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Örneğin, kelime, "davaların görülmesi anlamında kullanıldığı gibi, devlet yönetim merkezi niteliğindeki saraylarda, devlet işlerinin görüldüğü, divanın toplandığı ve elçi kabulü gibi bazı önemli törenler için ayrılmış mekânlar tanımlamak için de kullanılır. Sarayda Divan-ı Hümayun, sultanın sadrazamdan başlayarak büyük devlet görevlileriyle bir araya geldiği yer anlamındadır. Temsili niteliği olan ve kabul ve resmi toplantılar için kullanılan divanhanelerin yanı sıra, hanedan mensupları ve devlet adamlarına ait saraylar, kasırlar, konak, köşk ve yalı türünden yapılarda da, ev sahiplerinin erkek konukları kabul ettikleri misafir odası olarak kullanılan büyük mekânlara da (salon) divanhane (selamlık/kabul salonu/kasrı-ı hümayun) denilmektedir. Vezir ve devlet büyükleri evlerini aynı zamanda resmi daire olarak da kullandıkları için, bu insanların evlerindeki misafir odalarının da bu isimle adlandırılması doğaldır. Urquhart'ın da belirttiği gibi, konutlardaki divanhane yahut selamlık bölümleri, misafir odası olarak konutların en görkemli, en büyük ve en süslü odalarıdır. Bu konuda bkz. Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayınları, İstanbul 2007, s. 488; M. Baha Tanman, "Divanhaneler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 3, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1994, s. 69; M. Baha Tanman, "Yalı Köşkü", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.7, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1994, s. 415-416.

yapan köşk-sekilerle donatılarak misafirlerin kabul edildiği divanhane olarak isimlendirilir. Edirne sarayındaki Kum Kasrı örneğinde görüldüğü gibi, kapalı ve açık divanhaneler, kışlık ve yazlık olarak kullanılmak üzere aynı yapının bünyesinde yer almaktadır. İster iç sofalı ister dış sofalı olsun geleneksel Osmanlı meskenini belirleyen bu tasarım, İstanbul'un dışındaki bölgelerde yayılmamış, ancak Anadolu'nun güneydoğu bölgesi dışında kalan yerler ile Rumeli'de ve Ege adalarında birtakım yerel farklara rağmen, ana hatlarıyla uygulanmıştır. Buna ek olarak, Güneydoğu Anadolu, Irak, Suriye, Filistin, Hicaz, Yemen, Mısır, Trablusgarp ve Tunus gibi hem İstanbul'a uzak hem de etnik ve kültürel özelliklerin farklı olduğu bölgelerde ise Zengi, Eyyubi, Memlük dönemlerine ait sivil mimari üslup ve geleneğinin sürdürüldüğü, fakat divanhane tasarımında daha farklı uygulamaların kullanıldığı görülmektedir. Ancak malzemede, yapı tekniğinde, oranlarda, cephe düzeninde ve süslemelerde göze çarpan farklılıklara rağmen, bu yörelerdeki Osmanlı dönemine ait geniş kapsamlı meskenlerin divanhanelerinde, Ortadoğu'da ve Kuzeybatı Afrika'da daha önce kökleşmiş olan merkezî sofalı ve eyvanlı şemanın yaşatılması sonucu ortaya çıkmış bazı paralelliklerin bulunduğu da dikkat çekmektedir. Buna Kahire'deki kasır ve konaklar ile Tunus'ta Osmanlı devrinde inşa edilen saray ve konaklar örnek olarak verilebilir. Söz gelimi, bu yapılarda divanhaneler revaklı bir avlunun çevresine yerleştirilmekte ve kare veya dikdörtgen bir sofa ile bunu kuşatan üç eyvandan oluşmaktadır.⁶¹

Seyahat rehberi Urquhart'ın gözlem ve incelemeleri üzerinden misafirlerin Osmanlı toplumunda nasıl ağırlandığına dair de bilgiler verir. Yabancı misafir atıyla avluya girer ve varış noktasının hemen yanındaki bir taşın üstünde atından iner. Ardından evde çalışan hizmetlilerinden biri, onun adını söyler ve selamlıkta bulunan ev sahibine konuğun geldiğini haber verir. Ev sahibi gelen konuğun rütbesine bağlı olarak onu merdivenlerin başında, merdivenlerin yukarısında yahut odanın ortasında karşılar. İlk önce gelen konuğun selam vermesi gerekir. "Selamün Aleyküm" derken aşağıya doğru eğilir ve ev sahibinin elbisesine sağ eli ile dokunur ve ardından elini dudağına ve başına götürür. Bunun üzerine ev sahibi konuğun selamına "Aleyküm selam" diyerek aynı şekilde cevap verir. Akabinde ev sahibi konuğun önünden giderek onu odaya alır ve konuğun oturacağı köşeye geçmesini sağlar. Bütün bu ritüeller hiçbir aksaklık olmadan problemsiz bir şekilde yerine getirilir. Misafir oturacağı yere geçince, selamlama sırası ev sahibine gelir. Eğer konuk uzaklardan geliyorsa, "Hoş geldin, sefa geldin", eğer yakın bir yerden geliyorsa, "Sabahınız hayrola", "Akşam şerifleriniz hayrola" şeklinde günün saatine uygun bir şekilde selam verilir. Konuk da her bir selama ayrı ayrı karşılık verir. Ev sahibinin konuğunu selam vermemesi bir aşağılama olarak görülür. Ardından ev sahibi nargile ve kahvelerin getirilmesini emreder. Ancak eğer konuk rütbe bakımından ev sahibinden daha üstte ise kendisi emri verir veya ev sahibi bunun için konuktan izin ister. Daha sonra konuk sayısı kadar hizmetli ellerinde nargilelerle tekrar gelirler ve her biri farklı konuklara doğru giderler. Nargilenin çubuğu 5 ila 7 fit uzunluğundadır ve sağ elle ve orta parmak üzerinde dengeli bir şekilde taşınır. Hizmetli gözü ile misafirin ağzı ile nargilenin konulacağı mesafe aralığını hemen ölçer.⁶²

Urquhart, nargilenin konuklara nasıl ikram edildiğine dair bilgiler verdikten sonra, kahve ikramının nasıl yapıldığından da söz eder. Ona göre, eğer yüksek rütbeli konuk, ev sahibine "Kahve ısmarla" derse, bu durumda biraz yüksek bir zemin üzerinde odanın aşağı kısmında olan kahveci, üzeri sırma işlemeli kumaşla örtülü küçük fincanların olduğu tepsi ile hemen belirir. Diğer hizmetliler hemen onun etrafında toplanırlar ve kahve tepsisinin üzerindeki örtü kaldırılır ve kahvecinin başına ve omuzlarına atılır. Her bir hizmetli kendi fincanını hazır ettiğinde, ölçülü adımlarla misafirlerin olduğu yere doğru giderler. Kahve ikram edilen küçük fincanlar, onlarla aynı büyüklükte olan gümüş zarflar içine yerleştirilir. Bu zarflar, gümüş veya altından olup değerli taşlarla süslüdür. Hizmetli fincanı işaret parmağı ile başparmağı arasında tutar. Misafire yaklaştığında birkaç saniyelik durur ve kolunu aşağı doğru uzatır ve fincanı misafirin ağzına yakın bir noktada tutar. Böylece kahvenin hizmetlinin dokunmasına bağlı olarak dökülme riski olmaz. Kahveler misafirlere sunulduktan sonra, hizmetliler buldukları yere geri dönerler ve elleri bağlı bir şekilde ayakta dururlar. Konuk ayrılmak için istediğinde, ev sahibi konuğun rütbesine bağlı olarak ona "Devlet ü ikbal ile", "saadet ile", "sağlık ile" gibi ifadeler ile karşılık verir. Ardından oturduğu yerden kalkar ve misafirin önünden onu uğurlayacağı uygun bir noktaya gider ve orada bekler. Ayrılan konuk ev sahibine "Allahısmarladık" der, ev sahibi de ona "Allah'a emanet ol" şeklinde cevap verir. Ancak tüm bu ritüeller daha önce yapılanlar gibi, her iki taraf için uzun süre ayakta beklemeyi gerektirecek ve rahatsızlık yaratacak tarzda olmaz.⁶³

Seyahat rehberi, İstanbul'u ziyaret etmeyi planlayan seyyahlar için de önemli bazı bilgiler aktarır. Örneğin, son zamanlara kadar ne kentteki sokakların bir adı ne de evlerin bir numarası vardı. Şehirde bulunan mahalleler ya cami adları ile yahut buraya özgü bir şeyin adı ile isimlendirilmekteydi. Bu nedenle, İstanbul'a gelen bir yabancı şehirde yolu bir şekilde kendisi bulmak zorundaydı. Fakat 1844 yılında, İstanbul hükümeti Pera ve Galata'da bir polis teşkilatının kurulması için emir verdi. Ayrıca güvenlik teşkilatı, bu iki bölgenin sokaklarındaki asayişten de sorumlu olacaktı. Ardından kentteki evler numaralandırıldı ve caddelere isimler

⁶¹ M. Baha Tanman, "Divanhane", *DİA*, C. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 444.

⁶² *A Handbook for Travelers in Turkey*, s. 30-31.

⁶³ *A Handbook for Travelers in Turkey*, s. 31-32.

A HANDBOOK FOR TRAVELERS IN TURKEY'DE BATILI SEYHAHLAR İÇİN TÜRKİYE TANITIMI VE BAZI PRATİK ÖNERİLER

verildi. Tüm bunlara ek olarak, yeni kanun çerçevesinde, hava karardığında herhangi birinin fener olmadan sokağa çıkması da yasaklandı. Seyahat rehberi, Türkler fazla önemsemelerse de İstanbul'da herhangi postane olmadığını, fakat Pera'da yaşayan yabancılar tarafından kurulan pek çok Avrupa postanesi olduğunu söyler. Bunların başında Fransız ve Avusturya postaneleri gelmektedir. Avusturya postası haftada bir kez Viyana'dan gelir ve yine haftada bir kez dışarı posta götürür. Buna ek olarak, Malta ve İzmir üzerinden Marsilya'dan gelen Fransız postası ayda üç kez gelir ve gider. Fakat Avusturya postası sunduğu hizmetler bakımında daha güvenilirdir.

Seyahat rehberi, İstanbul'daki asayiş ve güvenlik ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermese de Osmanlı Devleti'nde, asayiş ve güvenlik, 1826 yılına kadar yeniçeriler ve sipahiler tarafından sağlanmıştır.⁶⁴ Fakat 1826 yılında Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra, başkent in asayişini sağlama görevi, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ve Seraskerliğe geçmiştir. Bu dönemde İstanbul kentinin asayiş ve düzeni, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye tarafından sağlanmış ve asayişten sorumlu olan askerler, doğrudan Bâb-ı Seraskerî'ye bağlı olmuştur. Ayrıca Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından iki ay sonra, daha önce İstanbul'da bulunan İhtisap Ağalığı teşkilatının genişletilmesi ve görevlerinin artırılması ile birlikte bir İhtisap Nezareti kurulmuştur.⁶⁵ Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra başkent ile eyaletlerde asayiş ve güvenliğin sağlanması için görevlilerin yetkileri artırılmıştı. Fakat bu yetki artırımına rağmen zabıta işlerindeki karışıklık, birçok makam ve mercilere bağlı olması durumu devam etmişti. Teşkilat ve icraat sahasında bu kargaşayı ortadan kaldırmak amacıyla 10 Nisan 1845 tarihinde İstanbul'da polis teşkilatının kurulması için harekete geçildi.⁶⁶ Başkentte, halkın emniyeti ve beldenin zabıta işleri, Tophane-i Âmire Müşiriyetinin emrine verildi. Fakat polis teşkilatının kurulmasına yönelik ilk adım, "Paris Emniyet Müdürünün Görevlerini Düzenleyen Kararname" esas alınarak hazırlanan, 20 Mart 1845 tarihli ve 17 maddeden oluşan ilk Polis Nizamnamesidir. Seyahat rehberinin de sözünü ettiği bu nizamname, yabancı devlet elçilerine ve temsilcilerine de gönderilmiştir.

Seyahat rehberinin İstanbul'da posta hizmetine dair verdiği bilgilere paralel olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun postacılık yoluyla diğer devletlerle olan bağlantısı, 16. yüzyılın sonlarında başlamış ve 20. yüzyılın ilk yarısına kadar devam etmiş olan yabancı postalar ve postaneler kanalıyla olmuştur. Yabancı postalar, Osmanlı İmparatorluğu'nda 300 yıldan daha fazla bir süre, hem ülke içindeki hem de ülke dışındaki haberleşmede önemli bir rol oynamıştır.⁶⁷ Seyahat rehberinde de sözü edildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde en geniş yabancı posta teşkilatına sahip olan ülke Avusturya idi.⁶⁸ Avusturya postaları yabancı postalar arasında gerek hız, gerekse ücret bakımından daha öndeydi; çünkü Avusturya postaları, hem hareket saatinden 15 dakika öncesine kadar mektup kabul ediyordu, hem de ücretleri diğer ülkelerin postalarına nazaran daha düşüktü.⁶⁹ Yine her ne kadar seyahat rehberi İstanbul'da yabancı postaneler dışında herhangi bir posta hizmetinin olmadığı yönünde bilgi verse de, aslında II. Mahmud, merkeziyetçi bir yönetim oluşturmak düşüncesi ile ilk düzenli posta teşkilatının kurulması yönünde bazı adımlar atmıştı ve 1833'te Sadrazam Reşid Mehmed Paşa'ya bu konudaki görüş ve isteklerini bildirmişti. Posta işleriyle mektup ve yazıların dağıtımında ciddi bir karışıklığın yaşandığı fikrinde olan padişah, posta ve haberleşme faaliyetlerinin düzenlenmesini, mektup kayıplarının önlenmesini, bütün Osmanlı tebaasıyla yabancılara mektup ve posta hizmeti verilmesini ve bu hizmetlerden devletin gelir sağlamasını istemiştir. Bu amaçla, öncelikle İstanbul'da posta işinden anlayan bir kişinin görevlendirilmesi ve daha sonra da taşradaki ana merkezlerin teşkilatlandırılıp başkentle vilayetler arasındaki haberleşme ve iletişimin sağlam bir temele oturtulması kararlaştırılmıştır. Bu karar doğrultusunda yapımına başlanan 18 saatlik Üsküdar-İzmit posta yolu, padişahın da katıldığı bir törenle Ekim 1834'te açılmıştır. Bu güzergâhtaki posta istasyonları arasında başlayan modern posta taşımacılığı, arabalarla

⁶⁴ Halim Alyot, *Türkiye'de Zabıta (Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum)*, Kanaat Basımevi, Ankara 1947, s. 69.

⁶⁵ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, C.1, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995, s. 325-347. Buna ek olarak, Osmanlı Devleti'nde eyaletlerde asayiş işleri sipahilere bırakılmıştı. Fakat II. Mahmut döneminde bu teşkilat tasfiye edildi ve geriye kalan 20-30 bin kişiden oluşan sipahiler kullanılarak yeni bir inzibat gücünün oluşturulması amaçlandı ve bu sipahilerden oluşan alaylar oluşturuldu. Böylece bu sipahiler, 1840 yılında Zaptiye Müşiriyeti kurulmadan önce, ilk zaptiye erleri kadrosunun çekirdeğini teşkil etti. Yine 1834 yılında, eyaletlerde Asâkir-i Redife adıyla bir çeşit yedek ordu oluşturuldu. 6 Eylül 1843 tarihinde kabul edilen kanun ile redifler, Asâkir-i Mansure'ye bağlandılar. Burada beş sene görev aldıktan sonra redif teşkilatına ayrılan Asâkir-i Mansure, devletin yedek ordu kuvvetini ve taşranın inzibat kuvvetini oluşturdu. Gerek eyaletler gerekse İstanbul'da ve başkent in diğer yerlerinde, asayiş sağlayan kuvvetler aynı olmadığı gibi, tek komutaya da tabi değildi. Bu durum, Zaptiye Müşiriyetinin kurulduğu 1846 yılına kadar devam etti. Bu konuda bkz. Alyot, *age*, s. 69-73.

⁶⁶ Mesut Gülmez, "Polis Örgütünün İlk Kuruluş Belgesi ve Kaynağı", *Amme İdaresi Dergisi*, C.16, S.4, Aralık 1983, s.5; Ali Sönmez, "Polis Meclisinin Kuruluşu ve Kaldırılışı (1845-1850)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.24, S.37, 2005, s. 263-264.

⁶⁷ Onur Özdemir, *Türkiye'de Modern Posta Teşkilatının Kurulması ve Gelişimi*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 1998, s. 52.

⁶⁸ Avusturya postalarının gerek Osmanlı Devleti'nde gerekse Avrupa'da üstün bir posta teşkilatı oluşturmasında, 1836 yılında kurulan Lloyd Kumpanyasının etkili olduğu söylenebilir. Bkz. Ersin Yurtsever, "Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Postalar", *Türkiye'de Pul ve Pulculuk*, No. 3/1-2, Nisan 1984, s. 37.

⁶⁹ M. Seyfettin Raşit, "Türkiye'de Ecnebi Postaları, Nasıl Teessüs Etti", *Pul Meşheri*, S. 6-7, Haziran-Temmuz 1931, s. 8; Yağmur Say, "Haberleşmenin Gelişimi ve Türk Postası", *PTT Dergisi*, no. 87, Şubat 1990, s. 38; Gülezer Aykara, "Ülkemizde Yabancı Devlet Postaları ve Posta Uzmanları II", *PTT Dergisi*, no. 27, Ocak 1985, s. 22.

yapılmaktaydı.⁷⁰ II. Mahmud'un kurulması için büyük çaba harcadığı modern posta teşkilatı, ancak oğlu Sultan Abdülmecid'in saltanatının ilk yıllarında faaliyete geçebilmiştir. Bu dönemde, bir posta komisyonu kurulmuş ve bu alanda Avrupa'daki uygulamaları bilen Mustafa Sami Efendi kuruluş çalışmalarını yürütmek üzere 4 Temmuz 1840'ta Posta Müdürlüğüne getirilmiştir. Daha sonra, 9 Eylül 1840'ta Ahmed Şükrü Bey, ilk posta nazırı olarak atanmış ve 23 Ekim 1840'ta da mali açıdan Maliye Nezaretine, idari açıdan ise Ticaret Nezaretine bağlı olan Postahane-i Âmire Nezareti kurulmuştur. Nezaret, 1868'de alınan tasarruf tedbirleri çerçevesinde Telgraf Müdürlüğü ile birlikte Nafia Nezaretine; 21 Eylül 1871'de ise, Posta ve Telgraf Nezareti adıyla Dâhiliye Nezaretine bağlanmıştır.⁷¹

Görüldüğü üzere, seyahat rehberi seyyah ve araştırmacılar için, Türkiye'ye yapılacak bir seyahatin öncesinde, hangi hazırlıkların yapılması, hangi ihtiyaç maddelerinin götürülmesi gerektiği ve bunların nasıl temin edileceği, güzergâhlar, seyahat için gerekli resmî belgeler ve bunların işlevleri, Türklerin bazı karakteristik özellikleri, gelenekleri, görenekleri, İstanbul'da asayiş ve güvenlik, posta sistemi gibi pek çok konuda önemli bilgiler vermektedir.

SONUÇ

19. yüzyılın ilk yarısında dünyada meydana gelen bazı önemli siyasi, askeri, sosyal, ekonomik ve teknolojik gelişmelere koşut olarak, Doğu'ya, özelden ise Türkiye topraklarına olan ilgi ve merakı daha da artmış ve böylece farklı meslek gruplarına mensup pek çok seyyah ve araştırmacı değişik amaçlarla bölgeyi ziyaret etmiştir. Ayrıca anılan dönemde buharlı gemilerin düzenli seferlere başlamasına bağlı olarak yolculuk koşullarının iyileşmesinin Osmanlı topraklarını ziyaret eden seyyah ve araştırmacıların sayısında görülen artışta önemli rol oynayan faktörlerden biri olduğunu da söylemek gerekir. Türkiye'ye yönelik ilginin hızla arttığı bu dönemde Murray, Black's Guides, Baedeker's gibi bazı Batılı yayınevleri seyahat edecek olan kişilere kılavuzluk edecek bazı pratik bilgiler, ipuçları, tavsiyeler ve uyarılar içeren seyahat rehberleri yayımlamaya başlamışlardır.

İngiliz yayım dünyasında prestijli bir yere sahip olan Murray yayınevi tarafından güncellenerek 1854 yılında tekrar yayımlanan seyahat rehberinde, Türkiye'ye seyahat edecek olanlar için oldukça ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Seyahat rehberinde aktarılan bazı bilgiler, büyük ölçüde bölgeyi ziyaret eden İngiliz asıllı arkeolog Charles Fellows ile yine Türklere ve Türk kültürüne yakın ilgi ve sempati besleyen David Urquhart'ın gözlem ve incelemelerine dayanmaktadır. Ancak Murray yayınevinin neden bu iki İngiliz seyyah üzerinden bilgi vermeye çalıştığı düşündürücüdür. Büyük bir olasılıkla, bunun nedenlerinden biri, her iki seyyahın da İngiltere'de tanınan ve bilinen kişiler olmalarından yahut diğer seyyah ve araştırmacılarından farklı olarak Türkiye'de daha uzun süre kalmaları ve Türklerle daha yakın ilişki kurmaları neticesinde daha ayrıntılı bilgiler vermelerinden kaynaklanmış olabilir. Zira arkeolog olan Fellows Kraliyet Coğrafya Topluluğu adına Anadolu'ya geziler düzenlemiş ve antik Likya şehir kalıntılarını ortaya çıkarmış ünü bir bilim insanıdır. Yine aristokratik bir aileden gelen İngiltere Kralı IV. William üzerinde önemli bir nüfuza sahip olan Urquhart İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliğinde görev yapmış ve Osmanlı Devleti'nin üst düzey görevlileri ile yakın ilişki kurmayı başarmış biridir. Seyahat rehberinin bu iki seyyah üzerinden aktardığı bilgiler hem oldukça ayrıntılı hem de Türkiye ve Türklere yönelik daha nesnel bir bakış açısı ortaya koymaktadır. Söz gelimi, Fellows'un özellikle Türkiye'de konaklama koşulları hakkında kendi gözlem ve deneyimlerinden yola çıkarak aktardığı bazı pratik bilgiler ve ipuçları önemlidir. Zira seyyah, Anadolu'da konaklama amaçlı kullanılan han gibi yerlerdeki odalarda yahut açık havada çadırda konaklayacaklar için böcek ve haşerenin büyük bir sorun olduğunu söyler ve bunun basit mekanizma yardımı çözülebileceğine dair hem pratik bilgiler aktarır hem de bu mekanizmanın nasıl yapılacağını bir şema ile gösterir. Ayrıca Urquhart'ın Türklerin bazı karakteristik özellikleri ve geleneksel Türk İslam mimari üslubu ile inşa edilen yapılar, konuk ağırlama ritüelleri gibi konularda verdiği bilgilerin oldukça ayrıntılı olduğu dikkat çekmektedir.

19. yüzyılın ilk yarısında gelişme gösteren seyyahlar için hazırlanmış seyahat rehberlerinin, günümüz turizm rehberlerinin öncüsü olduğunu, onlardaki deneyimlerin geliştirilerek daha modern ve daha ticari hale getirildiğini söylemek olasıdır.

⁷⁰ Davut Hut, "İstanbul Haberleşme Tarihi", *Antik Çağ dan XXI Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C. 6, İSAM-İBB Kültür A.Ş., İstanbul 2015, s. 541-542.

⁷¹ Hut, *agm*, s. 542.

A HANDBOOK FOR TRAVELERS IN TURKEY'DE BATILI SEYYAHLAR İÇİN TÜRKİYE TANITIMI VE BAZI PRATİK ÖNERİLER

KAYNAKÇA

ACUN, Fatma, "Seyyah Söylemi ve Trabzon'a Gelen Yabancı Seyyahlar", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, C. I, Trabzon 3-5 Mayıs 2001, Trabzon Valiliği Yayınları 2002, ss. 146-147.

ALYOT, Halim, *Türkiye'de Zabıta (Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum)*, Kanaat Basımevi, Ankara 1947.

ASLAN, Aytuğ, "19. Yüzyıl Türkiye Gezi Rehberleri: John Murray Yayınları", *III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi (04-05 Nisan 2014)*, ss. 151-163.

AYKARA, Gülser, "Ülkemizde Yabancı Devlet Postaları ve Posta Uzmanları II", *PTT Dergisi*, no. 27, 1985.

BELGE, Hadi, HANİLÇE, Murat "19. Yüzyıl İngiliz Seyyahlarının Notlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Tatarlarca Yürütülen Rehberlik Hizmetler", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/, 2022, ss. 1198-1212.

BOZKUŞ, Yıldız Deveci, "Yabancı Seyyahların Kaleminden XIX. Yüzyılda Siverek", *Journal of Strategic & Social Research*, C. 7, S. 3, 2023, ss. 564-582.

BOZKUŞ, Yıldız Deveci, "İngiliz Seyyah Buckingham'ın inTravels in Mesopotamia Adlı Eserinde XIX. Yüzyıl Başlarında Birecik ve Urfa", *DTCF Dergisi*, 63,1, 2023, ss. 46-79.

CANATAR, Mehmet, "Kavas". *İ.A.*, C. 25, TDV Yayınları, Ankara 2002, ss. 66-68.

ÇELİK, Hüseyin, "David Urquhart", *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, ss. 180-181.

ÇİÇEK, Nazan, "Hayal Edilmiş Bir Coğrafyada Bir Hayalperest: David Urquhart (1805-1877)", *Toplum ve Bilim*, 130, 2014, ss. 110-136.

DEMİRYÜREK, Mehmet, "İngiltere Tercümanları ve 1758 Tercüman Reformu", *Belleten*, 80 (211), 2016, ss. 439-482.

EMİROĞLU, Kudret, "Trabzon Seyahatnameleri Bibliyografyası", *Trabzon Kültür- Sanat Yıllığı*, İstanbul 1989.

ERGİN, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, C.1, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995, ss. 325-347.

FAROQHİ, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1993.

FELLOWS, Charles, *Journal Written During an Excursion in Asia Minor*, Murray, London 1838. Urquhart, David, *The Spirit of the East*, H. Colburn, London 1838.

FINDLEY, Carter Vaughn, "An Ottoman Occidental in Europe: Ahmed Midhat Meets Madme Gülnar", *American Historical Review*, C. 103, S. 1, 1998, ss.15-49.

GEDİKLİ GÖLGESİZ, Hülya, TEKİN, Saadet, "Osmanlı'dan Günümüze İzmir Kahvehane İzmir Kahvehane Kültüründen Kesitler", *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, C.10, S. 2, 2019, ss. 55-82.

GÜLMEZ, Mesut, "Polis Örgütünün İlk Kuruluş Belgesi ve Kaynağı", *Amme İdaresi Dergisi*, C.16, S.4, Aralık 1983, ss. 1-15.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2002.

HUT, Davut, "İstanbul Haberleşme Tarihi", C. 6, Antik Çağ dan XXI Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, İSAM-İBB Kültür A.Ş., İstanbul 2015, ss. 536-559.

İNAL, Onur, "19. Yüzyıl Seyahat Rehberlerinde İstanbul", *Osmanlı İstanbul'u*, Eds. Feridun, Emecen- Ali Akyıldız vd., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, ss. 277-286.

KUBAN, Doğan, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayınları, İstanbul 2007.

KUŞ, Ayşegül, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Doğu Karadeniz Bölgesi*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016.

Kuş, Ayşegül, "The Opinions and Assesments of the English Diplomat David Urquhart Regarding the Opening of The Suez Canal", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XXIII/46, ss. 239-267.

KUZUCU, Kemalettin, “Türk Kültür ve Düşünce Tarihinde Sarafım Kırathanesi”, *Türk Yurdu*, C.31, S.289, 2011, ss. 281-289.

KUZUCU, Kemalettin, KOZ, M. Sabri, *Türk Kahvesi*, YKY, İstanbul 2015.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, “Mürur Tezkiresi”, *DİA*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss.60-61.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, İstanbul 1998.

MENEKŞE, Metin, “Osmanlı Medeniyetinde Kahve Tüketimi ve Kahvehanelere Dair Batılı Seyyahların Gözlemleri”, *2nd International Conference on Coffee and Cocoa*, April 7-8, 2022, Bogoto, Colombia, ss. 31-45.

OKAY Yeliz, “Etnoloji ve Etnograyanın Kaynağı Olarak Seyahatnameler”, *Türk Yurdu*, Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye, C.33, 2013, ss. 53-58.

ÖNAL, Muhsin, “19. Yüzyılda İngiltere’den Osmanlı Devleti’ne Seyahat Edenin Altın Kuralları”, *History Studies*, C. 15, S. 1, 2023, ss. 57-82.

ÖZDEMİR, Onur, *Türkiye’de Modern Posta Teşkilatının Kurulması ve Gelişimi*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 1998.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, MEB Yayınları, İstanbul 1993.

PINAR, İlhan, “Seyyahlar ve Seyahatnamelerde İzmir”, *21. Yüzyıl Eşiğinde İzmir*, Uluslararası Sempozyum, İzmir Yayıncılık, İzmir 2002, ss. 114-120.

PINAR, İlhan, “Seyyahların Kenti İzmir: Batı Avrupalı Seyyahların Anlatımıyla XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kolonyal Bir Liman Kentinin Doğuşu”, *Türk Yurdu*, S. 310, 2013, ss. 119-131.

PINAR, İlhan, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir, Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir: 1608-1918*, İzmir 2001.

RAŞİT, M. Seyfettin, “Türkiye’de Ecnebi Postaları, Nasıl Teessüs Etti”, *Pul Meşheri*, S. 6-7, Haziran-Temmuz 1931.

SAİD, Edward, *Orientalism*, Pantheon Books, New York 1978. 1978,

SAİD, Edward, *Oryantalizm Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, çev. Selahaddin Ayaz, 2. Baskı, Pınar Yayınları, İstanbul 1989.

SAY, Yağmur, “Haberleşmenin Gelişimi ve Türk Postası”, *PTT Dergisi*, no. 87, Şubat 1990, ss. 1-17.

SEZER, Hamiyet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Seyahat İzinleri (18-19.Yüzyıl)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.22, S.33, 2003, ss. 105-124.

SCHICK, Irvin, C., *The Erotic Margin: Sexuality and Spatiality in Altersitic Discourse*, Verso, London 1999,

SMITH, Martin Ferguson, “An Associaton of Copy of Charles Fellows”, *Belleten*, bkz. Martin Ferguson Smith, “An Associaton of Copy of Charles Fellows”, *Belleten*, C. 41, S.162,1977, ss. 383-388.

SÖNMEZ, Ali, “Polis Meclisinin Kuruluşu ve Kaldırılışı (1845-1850)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.24, S.37, 2005, ss. 259-275.

ŞİRİN, İbrahim, “Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorunluluğu”, *Türk Yurdu*, Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye, C.33, 2013, ss. 38-48.

TANMAN, M. Baha, “Divanhaneler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.3, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1994, ss. 69-70.

TANMAN, M. Baha, “Yalı Köşkü”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.7, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1994, ss. 415-416.

TURNA, Nalan, “Son Dönem Osmanlı İstanbulu’nda İç Pasaport: Mürûr Tezkeresi”, *Osmanlı İstanbulu, Uluslararası Sempozyum II*, 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul 2014 ss. 389-403;.

TURNA, Nalan, *Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürûr Tezkereleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2013.

A HANDBOOK FOR TRAVELERS IN TURKEY'DE BATILI SEYYAHLAR İÇİN TÜRKİYE TANITIMI VE BAZI PRATİK ÖNERİLER

TUTAL, Osman, "Kırk Yıllık Hatırın İletişim Mekânı Olarak Kahvehaneler", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.14, S.3, 2014, ss. 151-166.

ÜÇEL, AYBET, Gülgün, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

ÜRER, Harun, "Osmanlıda Kahve/Kahvehane Kültürü ve Salihli'den Bir Kahvehane Örneği "Himaye-i Etfal", *Sanat Tarihi Dergisi*, S. XIX/2, 2010, ss. 1-26.

YALÇINKAYA, M. Alaattin, "John Murray'ın Seyahat Rehberlerine Göre Trabzon'u İç Kısımlara Bağlayan Seyahat Güzergâhları", *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, ss. 150-173.

YAŞAR, Ahmet (haz.) *Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar*, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2018.

YAZICI, Özgün Forlar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Turizm (1850-1923)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2022.

YILMAZ, Özgür, "Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnameler: Örnek Çalışmalar, Yöntem ve Yaklaşımlar", *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, ss. 22-41.

YILMAZ, Özgür, "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/2, 2013, ss. 245-264.

YURTSEVER, Ersin, "Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Postalar", *Türkiye'de Pul ve Pulculuk*, no. 3/1-2, Nisan 1984.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 429-444.

Geliş Tarihi–Received Date: 29.08.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 30.10.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

18. VE 19. YÜZYILLARDA TÜRKİSTAN HANLIKLARINDA HANLARIN GÜNLÜK YAŞAMI

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1540738>

 MUHAMMED BİLAL ÇELİK* - DUYGU ATASOY ŞAHİN**

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, saray yaşantısı, giyimi, sofrası ve eğlence anlayışı çerçevesinde Türkistan hanlarının günlük yaşantısının bir çerçevesini çizmektir. Çalışma kapsamında Türkistan bölgesine giderek hanları bizzat gören ve onlarla vakit geçiren bazı seyyah ve resmî görevlilerin notları incelenmiş, karşılaştırılmış, uzlaşılabilir ve ayrışılabilir noktalar tespit edilmiştir. Ana kaynakların yanı sıra çeşitli telif eserlerden de yararlanılmıştır. Literatür taramasında elde edilen bilgiler, çalışmada kullanılan ana kaynaklarla karşılaştırılmıştır. Bu bağlamda hanların günlük yaşamları analiz edilmiştir. Tüm bu kaynaklar analiz edilirken bütüncül bir bakış açısıyla doküman analizi ve nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Yapılan inceleme sonucunda hanların birçok alanda tıpkı halkı gibi yaşadığı, giyiminin halktan zorlukla ayrıldığı, sofrasında tutumluluk, eğlence anlayışında sadeliği benimsediği görülmüştür. Hanların hayatlarının konumlarına yakışır bir zenginlikten ve doğu şatafatından uzak olduğu tespit edilmiştir.

Türkistan hanları genellikle siyasi karakterleriyle ön plana çıksalar da yaşamları yönetim faaliyetleri ve savaşlarla sınırlı değildi. Siyasi yükümlülükleri dışında hanlar da tıpkı diğer insanlar gibi günlük hayatlarını sürdürüyorlardı. Coğrafi ve toplumsal şartlar, iklimsel faktörler, bölge ve toplumun sosyo-kültürel yapısı, tarihî birikimler ve yöresel farklılıkların hanların günlük yaşamlarında bazı değişiklikler yaratabileceği açıktır. Ancak bu durum Türkistan hanlarının tamamen farklı yaşantılar sürdürdüğü anlamına gelmemektedir. Hanların yaşamları genel olarak belirli rutinler ve etkinlikler etrafında şekillenmektedir. Hanın bir günü her şeyden önce dini emirlere göre bölünmüştür ve dini, siyasi ve kişisel zamanı namazlar çerçevesinde şekillenmiştir. Hanlıktaki diğer herkes gibi hanlar da toplu sabah namazıyla güne başlardı. Ardından mollalar, dini meseleleri tartışmak üzere hanı çay toplantılarına davet ederlerdi. Han, bu derin tartışmayı dinlerken uykuya dalar. Sabah uykusu olarak adlandırılan bu uykudan sonraki birkaç saat devlet işlerine ayrılırdı. Ardından gerçek bir kahvaltı servisi edilirdi ve han öğleye kadarki süreci kendisine ayırırdı. Öğle vakti, öğle namazı ile başlardı. Namazdan sonra hanın siyasi işleri ikinci namazına kadar devam ederdi. Han, ikinci namazından akşam namazına kadar geçen zamanı genellikle at üzerinde geçirirdi. Gün batmadan önce saraya geri döner, camide kılınan toplu akşam namazına katılırdı. Akşam yemeğinden sonraki birkaç saat hanın eğlencesine ayrılırdı. Gün, gün batımından birkaç saat sonra hanın hareme gitmesiyle sona ererdi.

Harem, hanların özel yaşamlarını geçirdikleri yerdi. Hanın ailesi de günlük yaşamını doğrudan hanın şahsına bağlı olan saray ya da haremde geçirirdi. Hanın ailesi onun şahsına bağlıydı ve hanlar eşleri üzerinde sonsuz bir kontrol gücüne sahipti. Türkistan'da harem İran veya Osmanlı sarayındakilerden oldukça farklıydı. Hanlar sadelik ve tutumluluğu ilke edinmişlerdi, kıyafetleri ve bazı saray eşyaları haremde dikilirdi. Hem hanın sadeliği benimsemesi hem de bozkır yaşamının ve sert iklim koşullarının giyimi etkilemesi halkın ve hanın giyimi arasında hanın konumuna yakışır bir farklılığın ortaya çıkmasını engellemişti. Bu durum hanın sofrası için de geçerliydi. Hanın sofrası da tıpkı halkının sofrası gibi oldukça sadeydi; iki üç çeşit yemekten fazlası bulunmazdı. Bu noktada, hanı halktan ayıran tek husus, zehirlenme olayları yaygın olduğu için yeme içme konusunda çok dikkatli olmasıydı. Yemekler, tıpkı av, oyunlar, musiki ve şiir gibi eğlencenin bir parçasıydı. Bayramlar, şölenler, hanın seferden

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya/TÜRKİYE, E-Posta: bcelik@sakarya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8246-134X.

** Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Sakarya/TÜRKİYE, E-Posta: atasoy.d@icloud.com, ORCID ID: 0000-0002-8773-7915.

18. VE 19. YÜZYILLARDA TÜRKİSTAN HANLIKLARINDA HANLARIN GÜNLÜK YAŞAMI

dönüşü ve bazı özel günlerde ziyafet verilirdi. Akşam yemeğinden sonra müzisyenler sanatlarını icra ederlerdi. Fakat İran ya da İstanbul saraylarındaki eğlenceye hanlarının saraylarında genellikle rastlanmazdı.

Anahtar Kelimeler: Türkistan Hanlıkları, Han, Günlük Yaşam, İslamiyet.

DAILY LIFE OF KHANS IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES IN TURKESTAN KHANATES

ABSTRACT

The aim of this study is to draw a framework of the daily life of the khans of Turkestan within the framework of palace life, dress, table and entertainment. Within the scope of the study, the notes of some travelers and officials who visited Turkestan and spent time with the khans were examined, compared, and points of agreement and disagreement were identified. In addition to the main sources, various copyrighted works were also utilized. The information obtained in the literature review was compared with the main sources used in the study. In this context, the daily lives of the inns were analyzed. While analyzing all these sources, document analysis and qualitative research method were used with a holistic perspective. As a result of the analysis, it was seen that the inns lived just like the people in many areas, their clothing was hardly different from the people, they adopted frugality at the table and simplicity in their understanding of entertainment. It was determined that the lives of the khans were far from the richness and eastern pomp befitting their position.

Although the khans of Turkestan were often characterized by their political character, their lives were not limited to administrative activities and wars. Apart from their political obligations, khans lived their daily lives just like other people. It is clear that geographical and social conditions, climatic factors, socio-cultural structure of the region and society, historical background and regional differences could create some changes in the daily lives of khans. However, this does not mean that the khans of Turkestan led completely different lives. The lives of khans are generally shaped around certain routines and activities. A khan's day was divided first and foremost according to religious dictates, and his religious, political and personal time was shaped by prayers. Like everyone else in the khanate, khans would start the day with collective morning prayers. Then the mullahs would invite the khan to tea meetings to discuss religious matters. The khan would fall asleep while listening to this deep discussion. The next few hours after this so-called morning sleep were devoted to affairs of state. Then a real breakfast would be served and the khan would have the rest of the afternoon to himself. Noon time began with the noon prayer. After the prayer, the political affairs of the khan would continue until Asr. The khan usually spent the time from afternoon prayer until evening prayer on horseback. Before sunset, he would return to the palace and attend the evening prayers in the mosque. A few hours after the evening meal were devoted to the khan's entertainment. The day ended a few hours after sunset, when the khan went to the harem.

The harem was where khans spent their private lives. The khan's family also spent their daily lives in the palace or harem, which was directly under the khan himself. The khan's family was subordinate to his person, and khans had infinite control over their wives. The harem in Turkestan was quite different from that of the Persian or Ottoman court. The khans practiced simplicity and frugality, and their clothes and some palace belongings were sewn in the harem. Both the khan's adoption of simplicity and the influence of the steppe life and harsh climatic conditions on clothing prevented the emergence of a difference between the clothing of the people and that of the khan that was befitting the khan's position. This was also true for the khan's table. The khan's table, just like the table of his people, was very simple; there were no more than two or three kinds of food. At this point, the only thing that distinguished the khan from the commoners was that he was very careful about eating and drinking, as poisoning was common. Meals were as much a part of entertainment as hunting, games, music and poetry. Feasts were held on holidays, feasts, the khan's return from a campaign and some special occasions. After dinner, musicians would perform their art. However, the entertainment in the palaces of Persia or Istanbul was not usually found in the khans palaces.

Keywords: Turkestan Khanates, Khan, Daily Life, Islam.

GİRİŞ

Türkistan İran'ın kuzeydoğusu boyunca uzanan Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan dahil Pamir ve Hindukuş-Karanlık dağlarının kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine, oradan Mançurya'nın batısına ulaşan, Moğolistan ile beraber Güney Sibiry'a'nın tümünü kapsayan, batıda Ural dağları ve Volga Irmağı'nın Hazar Denizi'ne ulaştığı bölgeye kadar devam eden geniş bir alanı kapsamaktadır.¹ Türkistan'ın *Hanlıklar Dönemi* olarak adlandırılan döneminde Batı Türkistan'da Özbek hanlıkları olarak nitelendirilen Buhara (1500), Hive (1511) ve Hokand (1709) hanlıkları kurulmuştur. Bu hanlıkları yöneten kişiler han unvanı taşımışlardır. Bu çalışmanın amacı Türkistan hanlarının siyasi görevleri dışında, günlük yaşamlarını incelemektir.

¹ Ahmet Taşağıl, "Türkistan", *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 556.

Bu kapsamda 18. ve 19. yüzyıl Türkistan hanlarının hayatları ele alınacak; saray yaşantısı, giyimi, sofrası ve eğlence anlayışı çerçevesinde hanın günlük yaşamı incelenecektir.

Türkistan Hanlıklarında her şeyden önce bir devlet başkanı hüviyetine sahip olan han, aynı zamanda İslam² dinine inanan Müslümanların da temsilcisiydi.³ Halk tarafından Hz. Muhammed'in hakiki takipçisi olarak görülen hanın günü, dolayısıyla dini emirlere göre düzenlenmişti.⁴ Sarayın camisinde kılınan vakit namazları ve yapılan ibadetler hanın zamanının büyük bir kısmını almaktaydı.⁵ Han güneşin doğuşundan önce kalkmakta ve tıpkı hanlıkta yaşayan herkes gibi güne toplu halde kılınan sabah namazı ile başlamaktaydı. Arminius Vámbéry,⁶ hanın yarım saatten uzun süren sabah namazının ardından, baharatlarla tatlandırılmış tuzlu et yağı ile birlikte çay içtiğini aktarmaktadır. Ardından mollalar hanı dini konuları tartışmak üzere çay toplantısına çağırırlardı. Han Cuma namazından sonra bu sohbetler ile güzel vakitler geçirdi.⁷ Hanın uykuya dalmasıyla sonuçlanan derin tartışmadan sonra alimler meclisten ayrılarak onu uyumak üzere yalnız bırakırlardı. Bu uyku sabah uykusu olarak adlandırılmaktaydı ve yaklaşık 2-3 saat sürmekteydi.⁸ Sabah uykusunun ardından huzura kabul başlardı ve han bundan sonraki birkaç saatini devlet işlerine ayırırdı.⁹ Ole Olufsen'in¹⁰ (1865-1929) verdiği bilgiye göre han günün belli saatlerinde, özellikle cuma günleri,¹¹ hükümet işlerini görüşmek üzere birtakım devlet adamları ile toplanırdı. Bu görüşmede han tüm önemli gelişmelerden haberdar edilir ve haftalık raporlar kendisine sunulurdu. Han sunulan raporlar için verdiği kararı cuma namazından sonra hemen açıklardı.¹² Devlet işlerine ayrılan vakitten sonra hana gerçek bir kahvaltı servisi edilir ve han öğleye kadarki süreci kendisine ayırırdı. Han bu süreci genellikle oyun ile değerlendirir ve satranç oynardı.¹³

Öğle vakti öğle namazı ile başlardı.¹⁴ Namazın ardından kabuller gerçekleştirilir ve bu süreç ikinci namazına kadar sürerdi. Han ikinci sonrası saatlerini ise genellikle at sırtında geçirirdi. Gün batmadan saraya geri dönen han akşam namazını da toplu bir şekilde kılarak ardından akşam yemeğine geçerdi. Bundan sonraki vakit hanın

² Buhara Emirliği hükümdarlarından Şah Haydar (1800-1826) *Müminlerin Emiri* ya da *Müminlerin Komutanı* ismini almıştı. Komşusu Hokand Hanı da benzer bir yol izleyerek *Müslümanların Emiri* ya da *Müslümanların Kumandanı* unvanını kullanmıştı. Hokand Hanı Ömer Han ile birlikte paralara "İmamı'l-Müslim" veya "Emîru'l-Müslimin" sanları darp edilmiş, Şah Murad döneminde ise basılan altın paralarda "Emîrül-Müslimîn" ya da "Seyid" ünvanları kullanılmıştı. Buhara Hanı Nasrullah (1827-1860) da *Müminlerin Emiri* olarak isimlendirilmiş ve kendisine bu ismi ile hitap edilmişti. 1890'lı yıllarda Buhara Hanlığı'nı ziyaret eden Ole Olufsen de hanın çeşitli ünvanlara sahip olduğunu, bunlardan birinin de peygamberler için de kullanılan *Hazretleri* kavramı olduğunu ifade etmişti. Nikolay Nikolayeviç Muravyev'in aktardığı bilgiye göre ise hana hitap etmek için kullanılan birkaç yerleşik terim vardı. Bu terimlerden biri de *Han Hazretleri* idi. Alexander Burnes, *Travels in Bokhara; Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia; Also Narrative of a Voyage on the Indus, from the Sea to Lahore, with Presents from the King of Great Britain; Performed under the Orders of the Supreme Government of India, In the Years 1831, 1832 and 1833*, C. 2, A. Sportiswoode, London 1985, s. 312, 364; Muhammed Bilal Çelik, "Hokand Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizogulları*, Ed. Kadir Yılmaz, haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemalöglü, İstanbul 2016, s. 555, 561; Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country; Journeys and Studies in Bokhara with A Chapter on My Voyage on the Amu Darya to Khiva*, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, William Heinemann, London 1911, s. 580; Nikolay Nikolayeviç Muravyev, *Muraviev's Journey to Khiva Through the Turcoman Country 1819-20*, P. Strahl, Trans, The Foreign Department Press, Calcutta 1871, s. 128.

³ Arminius Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, çev. Resul Şahsi, Divan Kitap, İstanbul 2022, s.162; Burnes, *age*, C. 2, s. 364.

⁴ Türkmenlerde din bir gereklilikten ziyade yaşam tarzına uygunluğu ölçüsünde benimseniyordu. Bu durum Türkmenlerin dini yaşamları ve İslamiyet arasında birtakım uyumsuzlukların meydana gelmesine sebep olmuştu. *İslam Orta Asya'daki bütün konargöçerlerde sadece eski dinin rengini (şeklini) değiştirmiştir. Onlar için eskiden Güneş, ateş ve doğanın diğer olaylardaki manası ne ise şimdi Allah, Muhammed olmuştur; yaşam aynı kalmış ve konargöçer iki bin yıl önce ne ise şimdi de odur.* Ekber Necef, Ahmet Anna Berdiyev, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 295-299.

⁵ Olufsen, *age*, s. 580.

⁶ 1863 yılında Orta Asya gezisine çıkan Arminius Vámbéry, İngiliz hükümeti için Rusların aleyhine casusluk faaliyeti gerçekleştirmiştir. Dil ve din bilgisi sayesinde derviş rolü yaptığı seyahatinde Tahrân, Hive, Buhara, Semerkant ve Herat'ı ziyaret etmiş, seyahatini başarıyla tamamlayarak geri dönmüştür. Turgut Akpınar, "Arminius Vámbéry", *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 502.

⁷ Muhammed İkbâl Müminoğlu, Agehi'nin Câmî'ü'l-Vakiât-ı Sultânî Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep 2017, s. 82.

⁸ 1819-1820 yılları arasında Hive Hanlığı'nda bulunan N. N. Muravyev, Muhammed Rahim Han'ın çok az uyuduğunu, bunu da sabah saatlerinde yaptığını aktarmıştır. Muhtemelen hanın namaz sonrası sabah uykusundan bahsetmektedir. Muravyev, *age*, s. 127.

⁹ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 163.

¹⁰ Ole Olufsen Danimarkalı subay, coğrafyacı ve kâşif olarak nitelendirilir. Danimarka Kraliyet Coğrafya Kurumu'nun sekreterliğini yürüten O. Olufsen 1890'lı yıllarda Buhara Hanlığı'nı ziyaret etmiştir. Bu dönemde Buhara tahtında Abdulahad Bahadır Han (1886-1910) bulunmaktadır. Seda Yılmaz Vurgun, *XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği (Hanlığı)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2013, s. 7; Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizogulları*, Ed. Kadir Yılmaz, haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemalöglü, İstanbul 2016, s. 523.

¹¹ N. N. Muravyev, her cuma günü hanın sarayının avlusunda bu amaç için ayrılmış bir binada Divan'ın toplandığını ifade etmiştir. Ayrıca hanın cuma günlerini mübarek bir gün olarak gördüğü için cuma günleri tüm din adamlarını ve dostlarını toplayarak birlikte yemek yediklerini ve beraber dua ettiklerini aktarmıştır. Muravyev, *age*, s. 132.

¹² Olufsen, *age*, s. 580; Nikolay Vladimiroviç Khanikoff, *Bokhara; its Amir and its People*, James Madden, Leadenhall-Street, London 1843, s. 232.

¹³ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 163.

¹⁴ Cuma namazından sonra hanın Timur'un inşa ettiği büyük camiden saraya geçişini izleyen Alexander Burnes, beyaz sarık takmış ve gösterişten uzak ipek bir kaftan giymiş olan hanı görmüştü. Burnes'in aktardığı bilgiye göre elinde Kuran taşıyan hanın önünde ve arkasında iki altın gürz taşıyıcısı vardı ve *Allah'a dua edin ki Müminlerin Emiri adil davranсын!* diye bağırırlardı. Türkçe ve bağırarak edilen bu dua *Udaycı* isimli görevliler tarafından yerine getirilmekteydi. Bu, genelde iki kişinin üstlendiği bir görevdi. Alexander Burnes, *Travels in Bokhara; Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia; Also Narrative of a Voyage on the Indus, from the Sea to Lahore, with Presents From the King of Great Britain; Performed Under The Orders of The Supreme Government of India, In The Years 1831, 1832 and 1833*, C. 1, Sportiswoode, London 1985, s. 292; Vurgun, *age*, s. 93.

18. VE 19. YÜZYILLARDA TÜRKİSTAN HANLIKLARINDA HANLARIN GÜNLÜK YAŞAMI

eğlencesine ayrılırdı. Sanatçılar ve müzisyenler eşliğinde geçen bu vakit, gün batımından birkaç saat sonra hanın hareme geçmesiyle son bulurdu.¹⁵ Han her gün ailesiyle birkaç saat geçirirdi.¹⁶ Hanın davulunun çalınmasıyla birlikte tüm hanlıkta gün sona ererdi.¹⁷

1. Hanın Ailesi ve Saray

Hanların günlük yaşamında aile oldukça önemli bir rol oynamaktaydı. Türklerin tarihsel geçmişine bakıldığında aileye verdikleri ehemmiyet açıktır. Türklerde aile, toplumsal yapının çekirdeğini teşkil ederdi.¹⁸ Türk toplulukları yaşadıkları dönem ve bölgelere uygun şartlar altındaki aileler etrafında şekillenmişti. Farklı şekillerde olsa da ailenin yeri her zaman ön plandaydı. Türklerin yayıldığı bölge çok geniş ve farklı şartlara tabi olduğu için, bahsi geçen bölgede yaşayan Türkmen kabilelerinin aile yapısı ele alınacak olursa: bunları birbirine bağlayan unsurun *soy*, *soy birliğinin* merkezine ise *aile* olduğunu söyleyebiliriz.¹⁹

Toplumsal yapıda bu denli büyük bir yer kaplayan aile şüphesiz ki Türkistan hanlarının yaşamında da önemliydi. Fakat söz konusu han ve onun ailesi olunca bu husus daha geniş bir değerlendirmeye muhtaçtır. *Han ve ailesi* çok geniş içerikli bir kavramdır. Han ve ailesini yaşadıkları mekân bakımından inceleyecek olursak, aile üyelerinin günlük yaşamını doğrudan hanın şahsına bağlı olan saray ya da haremden geçirdiklerini söyleyebiliriz.²⁰ Hanların özel yaşamlarını geçirdikleri yer harem olarak isimlendirilmekteydi.²¹ Han ve ailesinin evi sayılan harem, iffet ve düzenli eğitim konusundaki niteliği ile bilinirdi. Vámbéry'e göre Türkistan bölgesindeki harem, İran veya Osmanlı sarayındakilerden oldukça farklıydı. Kadın sayısının sınırlı olmasının yanı sıra İslam ahlak ve kaideleri sıkı bir şekilde gözetiliyordu.²²

İslam şeriatı dört kadınla evliliğe izin verdiği için çok eşlilik yasal olsa da halk içerisinde genellikle tek eşliliğin olduğu görülmektedir.²³ Edmund O'Donovan²⁴ bu durumun sebebinin şu şekilde açıklamıştır: *Dört eşe izin veren İslam kanunu geçerlidir ancak genellikle dini olarak Türkmenlerin bağlı olduğu hüküm, her bir eş için ayrı bir meskene hükmeder. Çok eşliliğin yaygın olmama sebebi ayrı meskenler açarak birçok kişiye bakmanın maddi açıdan zorlayıcı olmasıdır.*²⁵ Fakat bu durum halk için geçerliydi. Hanlar genellikle tek eşli değildi.²⁶ James Wolff, Buhara Hanı Nasrullah'ın dört karısı olduğunu belirtmiştir.²⁷ Aynı şekilde James Abbott²⁸ da Allahkulu Han'ın

¹⁵ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 164.

¹⁶ Olufsen, *age*, s. 580.

¹⁷ Vurgun, *agt*, s. 127.

¹⁸ Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 239.

¹⁹ Necef, Berdiyev, *age*, s. 302.

²⁰ Hanın sarayında resmî veya özel işlerini yerine getiren bazı görevliler çalışmaktaydı. Hanın günlük yaşamı hakkında bize birtakım ipuçları veren çalışanlar şunlardır: saray hekimi, yemek masası ile ilgilenen, yemeklerde resmî kıyafet ve silahlı olarak hazır bulunan, diğer bütün hizmetlilerden sorumlu olan ve hana kendi mührünü taşıyan yemek tabaklarını sunan destehançı, bir tür oda hizmetlisi olarak nitelendirilen mahrem, aşçılık ile görevlendirilmiş olan aşpez, yemekleri masaya taşıyan aşmehter, saray aşçıların şefi olan, hanın yemek servisi ile ilgilenen ve bilhassa yemeklerin içine zararlı bir şey katılmasını önlemekle görevli olan bekavul, ayırt edici saray aşçıların başı olan katavul, içeceklerden sorumlu olan şerbetçi, nargileden sorumlu olan payeke, hanın yıkanması işiyle görevli hizmetçilerden biri olan ve işlem sırasında dizlerinin üzerinde leğeni tutan şilaptçı, aynı şekilde hanın yıkanması işiyle görevli hizmetçilerden biri olan, su haznesinden aldığı suyu dökmekle görevli olan ve kelime anlamı *ibriği tutan* anlamında gelen kumgançı, hanın havlusunu tutan rumalçı, hanın berberliğini yapan ve ayrıca başına masaj da yapan, bu nedenle parmaklarının çabuk ve ellerinin hünere olarak istenen sartaroş, hanın saatinin bekçisi sahat-berdar, çizmelerinin bekçisi, muzah-berdar, hanın tırnaklarını kesen tırnakçı, hana masaj yapan hadimçi ve yataklı olarak nitelendirilebilecek töşekçi, geceleri sıra ile hanın yatak odasının eşliğinde bekleyen ve dönüşümlü olarak çalışan iki kişiye verilen unvan olan tün-katar, han dışarı çıktığında eşlik ederek ona sunulan selamlara *aleyküm selam* diyerek karşılık vermekle görevli olan selam-ağası. Ole Olufsen de hanın sarayında çalışan ve hanın saati, çizmeleri, kitapları ile ilgilenen ve ona yiyecek-içecek servisi yapan bazı özel görevlileri olduğunu belirtmiştir. Bu çalışanlar, hanın günlük hayatının hangi işler etrafında gerçekleştiğinin bir göstergesi olarak önemlidir. Hanın özel işleri dışında resmî görevlerini yerine getiren başka görevliler de bulunmaktadır. Fakat bunlar konumuzun kapsamı dışında kaldığı için yalnızca özel işleri ile ilgilenen görevliler ele alınmıştır. Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 160-161; Mehmet Alparğu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 593; Vurgun, *agt*, s. 92-93; Khanikoff, *age*, s. 240; Olufsen, *age*, s. 579.

²¹ Florio Beneveni'nin 10 Mart 1722 tarihli mektubundan anlaşılacağı üzere haremden, hanın altında, tüm yönetime sahip olan bir harem ağası bulunmaktaydı. Harem kapısının sol tarafındaki odada ise hareme mahsus hizmetçiler bulunurdu. Florio Beneveni de 1718-1725 tarihleri arasında I. Petro tarafından Buhara'ya elçi olarak gönderilen resmî bir görevlidir. Murat Özkan, Mesut Karakulak, "Florio Beneveni'nin Buhara Elçiliği (1718-1725)", *Turkish Studies - History*, 15/1, 2020, s. 211; Januarius Aloysius MacGahan, *Hive Seyahatnâmesi ve Tarihi Musavver*, çev. Ahmed Kolağası, haz. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Altınordu Yayınları, İzmir 1995, s. 204.

²² Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 165, 234.

²³ Elizabeth E. Bacon, *Esir Ortaasya*, çev. Tansu Say, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık Basım Sanayi, İstanbul 1965, s. 46, 71; Şir Muhammed Mirab Munis, Muhammad Rıza Mirab Agahi, *Firdaws Al-Iqbal History of Khorezm*, çev. Yuri Bregel, Brill, Leiden, Boston, Köln 1999, s. 288.

²⁴ Edmund O'Donovan, Daily News Gazetesi'nin baş muhabiridir. Yazarın bölgeye yaptığı ziyaret II. Göktepe Savaşı'na denk gelmektedir. Bu nedenle verdiği bilgiler savaşın hemen sonrasına aittir.

²⁵ Edmund O'Donovan, *Merv, A Story of Adventure and Captivity*, Smith, Elder & Co, Waterloo Place, London 1883, s. 330.

²⁶ Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya 2009, s. 120.

²⁷ Joseph Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara, in the Years 1843-1845, to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly*, C. 1, Harper & Brothers, London 1845, s. 328.

²⁸ James Abbott (1807-1896) Hive Hanlığı'ndaki Rus esirlerin serbest bırakılmalarını sağlamak amacıyla 1839 yılında Hive'ye seyahat etmiştir. Onun bölgeye gittiği dönemde hanlık tahtında Allahkulu Han (1825-1842) bulunmaktaydı.

aynı anda dörtten fazla karısı olmadığını söylemektedir.²⁹ Timofey Stepanoviç Burnaşev³⁰ ise Şah Murat Bek'in yalnızca iki karısı olduğunu aktarmıştır.³¹ Vámbéry de Muzafferüddin Han'ın dört nikahlı karısı olduğunu bildirmiştir.³² Daha abartılı bazı örneklerde hanların dörtten fazla eşe sahip olduğu, örneğin Hive Hanı Muhammed Rahim Han'ın yedi karısı olduğu, Buhara emiri Şah Haydar'ın onlarca eşinin olduğu iddia edilmiştir.³³ Meşru olarak dört eşe sahip olan han yeni biri ile evlenmek istediği zaman eşlerinden birini boşayarak yenisi ile evlenebilirdi.³⁴ Ancak resmî eşlerin dışında sayısı handan hana değişen ama sayıları hiç de az olmayan odalık ve cariyeler de vardı. Hokand Hanı Âlim Han'ın haremının çok kalabalık olduğu hatta son seferinde (Çimkent-Sayram-Türkistan) yanında iki yüz kadın olduğu iddia edilmiştir.³⁵

Hanedan ailesine mensup olmayan bir soylunun kızı genellikle hanın eşi olarak tercih edilmezdi ve eşlerin hanedan ailelerinden seçilmesine özen gösterilirdi. Hanın eşleri bir unvana ya da büyük ayrıcalıklara sahip değillerdi. Haremdeki diğer kadınlardan tek farkı daha fazla nedimeye ve köleye sahip olmalarıydı.³⁶ Bunun yanı sıra güçlü devlet adamlarının ve zenginlerin eşlerinin de köleleri olduğu bilinmektedir.³⁷ Dolayısıyla harem ve çok eşlilik sadece hana mahsus kavramlar değillerdi. Yine Türkmen halka bakıldığında genellikle tek eşliliğin yaygın olduğu görülse de zengin kişilerin ve ileri gelenlerin birden fazla eşi vardı.³⁸ Bu kişilerin evlerinde de kadınların yaşadığı harem bölmesi olurdu ve genellikle iki veya üç eşi olurdu. Bunlardan önde gelenleri için harem odası, diğerleri için ise oda yapılırdı.³⁹

Hive Hanlarının eşlerinin dış dünya ile iletişimi oldukça sınırlıydı. Zamanlarının çoğunu haremde geçiren eşler vakitlerini hanın ihtiyacı olan elbiseleri dikerek veya kilim benzeri el becerisi gerektiren ürünler üreterek⁴⁰ geçirirlerdi.⁴¹ Türkistan'daki aile yapısının katı bir ataerkil yapıya sahip olması nedeniyle kadınlar eşlerine bağlıydı.⁴² Hanın ailesi de bu durumdan muaf değildi. Vámbéry de bu bilgiyi destekler şekilde hanın eşleri ve çocuklarının kendi hayatlarına dair karar almakta özgür olmadıklarını ve hanın eşi üzerinde sonsuz bir kontrol gücünün olduğunu ifade etmiştir.⁴³ Han, tıpkı hanlığın şehirleri, köyleri ve nüfusu üzerinde olduğu gibi eşleri üzerinde de dilediği gibi tasarrufta bulunabilirdi. Bu tasarruflar sadece İslam hukuku ile sınırlıydı.⁴⁴

Hive hanlarının eşleri yalnızca yakındaki yazlık saray ve kalelere seyahat edebilirdi ve bu seyahatini kapalı bir at arabası ile gerçekleştirirlerdi. Bu arabanın önünde ve arkasında mızraklı atlılar bulunurdu. Eğer birisi hanın eşinin bulunduğu arabanın içine bakmak gibi cüretkâr bir harekette bulunursa sonu ölüm olabilirdi.⁴⁵ Hanın haremindeki bir kadın harem dışına çıktığında iffet kuralları sıkı şekilde gözetilir, kadın sokaktan geçerken erkekler başka bir yöne dönmeleri hususunda uyarılırdı. Başka yöne dönmeyen erkekler değnek ile cezalandırılırlardı.⁴⁶ Evlerin ve sokakların planı, kadınların gözden uzak olabileceği şekilde düzenlenmişti. Evlerde sokağa bakan pencere bulunmazdı.⁴⁷ Kadınların bu kadar gizli tutulmasından yola çıkarak hana uygun eşin nasıl bulunduğu sorusuna cevap arayan Lansdell bu konuda halka danışmıştı. Aldığı ilk cevap *yaşlı kadınlara ailelerin yanına gitmeleri ve güzel kızları keşfetmeleri için para veriliyor, bunlar hareme götürülüyor ve sonra ya geri dönmelerine izin veriliyor ya da hanın karısı oluyorlar* olmuştu. Fakat Lansdell de bu cevabın gerçek olamayacağını farkındaydı ve bu açıklamanın cahil bir adam tarafından yapıldığını belirtmişti. Ona göre hanın babadan izin istediği ve güzel bir ödeme yaptığı şeklindeki duyumu çok daha mantıklıydı.⁴⁸

²⁹ James Abbott, *Narrative of a Journey from Herat to Khiva, Moscow, and St. Petersburg, during the Late Russian Invasion of Khiva, with Some Account of the Court of Khiva and the Kingdom of Khaurism*, W. H. Allen and Co, London 1843, s. 89.

³⁰ Timofey Stepanoviç Burnaşev 1794-1795 kışında Buhara Hanlığı'nda bulunmuştur. Onun hanlıkta olduğu tarihte tahtta Şah Murad (1785-1800) bulunmaktaydı.

³¹ Dinçer Koç, "Bir Rus Mühendisinin (T.S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 120/237, 2018, s. 155.

³² Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 234.

³³ Hokand'ın Ruslar tarafından işgali sırasında hanın haremde 3.000 kadının olduğu ya da Semerkant'ta hanın haremde 300 kadının olduğu gibi adeta *binbir gece masalları* algısını besleyen bazı Batılı kayıtlar da bulunmaktadır. Henry Lansdell, *Russian Central Asia Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv*, C. 2, Houghton Mifflin and Company, Boston 1885, s. 155.

³⁴ Çelik, *agt*, 120; Muravyev, *age*, s. 127.

³⁵ Çelik, "Hokand Hanlığı", s. 537.

³⁶ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 165.

³⁷ Thierry Zarcone, *Yasak Kent Buhara (1830-1888)*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.126.

³⁸ Henri de Couliboeuf Blocqueville, *Türkmenler Arasında*, çev. Rıza Akdemir, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 66.

³⁹ Olufsen, *age*, s. 315, 326, 578.

⁴⁰ Bu durum hanın çok az harcama yapmasının sebeplerinden biri olmalıdır. Lansdell, *age*, s. 154.

⁴¹ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 165, 234.

⁴² Lowrance Krader, "Orta Asya Halklarında Aile Yapısı", *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, 2/8, 1995, s. 56-58; Necef, Berdiyev, *age*, s. 322; Baron Meyendorf, *A Journey from Orenburg to Bokhara in the Year 1820, The Great Game: Britain and Russia in Central Asia*, C. 5 Routledge, London 2004, s. 36.

⁴³ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 165.

⁴⁴ Khanikoff, *age*, s. 231.

⁴⁵ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 165.

⁴⁶ Zarcone, *age*, s. 130.

⁴⁷ Bacon, *age*, s. 64.

⁴⁸ Lansdell, *age*, s. 156.

2. Hanın Giyimi

İklim özellikleri, tarihî birikimler, dinsel etkiler, yöresel farklılıklar ve sosyo-ekonomik yapı gibi faktörler giyimin bölgeden bölgeye farklılaşmasına sebebiyet vermektedir. Bu nedenle hanın giyimini incelerken bu sebeplerin her biri göz önünde bulundurulmalıdır. Giyim tarihi incelenirken, her şeyden önce kıyafet yapımında gerekli olan hammaddenin, o memlekette bol miktarda bulunup bulunmadığı incelenmelidir.⁴⁹ Bozkır giyiminin başlıca malzemesi koyun, kuzu, sığır ve tilkiydi.⁵⁰ Türkistan'da hayvancılıkla uğraşılması nedeniyle hayvan derisi ve kürkünden de son derece faydalanırdı. Ayrıca keten kumaş, mavi boncuklu bez, ipeklili kumaş, eğrilmiş pamuk ve Keşmir şalı bölgeye ithal edilen mallar arasındaydı.⁵¹ Türkistan'da özellikle bozkır hayatı ve sert iklim koşulları giyimi etkilemişti. Bölgenin coğrafi şartları nedeniyle kıyafetlerde çeşitlilik yoktu. Kıyafetler mevsimlere göre de büyük değişiklikler göstermezdi; hava şartlarına göre kalın ya da ince ipten, yün veya ipekten yapılırdı.⁵²

Kıyafetlerde çeşitlilik olmadığı gibi halkla hanın giyimi arasında da hanın konumuna yakışır bir farklılık yoktu.⁵³ Hanın giyiminin sadeliği bölgeye giden pek çok kişinin raporuna yansımıştı. Alexander Burnes,⁵⁴ hanın oldukça sade giyimli olduğunu; James Abbott, hanın hiçbir süs takmadığını, makamının tek göstergesinin önünde duran altın kının içindeki büyük bir hançer olduğunu; Nikolay Nikolayeviç Muravyev, hanın her şeyden önce sadelik ve tutumluluğu ilke edindiğini; Lansdell, hanın saraydaki diğer kişiler gibi giyindiğini ve hiçbir şekilde ihtişamlı bir tavır sergilemediğini; Arminius Vámbéry, hanın tebaası gibi giyindiğini, hatta tutumluluğu ile tanınan hanın kıyafetlerinin haremde hanımefendiler tarafından dikildiğini ifade etmiştir.⁵⁵

Eugene Schuyler'in⁵⁶ (1840-1890) aktardığı bilgiye göre Türkistanlıların kıyafetleri oldukça sadeydi. Genellikle pamuklu, beyaz renkli ve kaba kumaştan üretilmiş, bellerinden bir ip ve püskül ile sıkıca bağlanmış bol ve gevşek pantolonlar giyerlerdi. Bahsedilen ip ve püskül, kıyafetlerin değişmez bir parçasıydı.⁵⁷ Bu pantolonun yapımında kullanılan hammadde iklime ve hava durumuna bağlı olarak bazı bölgelerde değişiklik gösterir, özellikle havanın daha soğuk olduğu Hive'de kalın ve hantal pantolonlar tercih edilirdi.⁵⁸ Pantolonun üzerine ayaklara kadar uzanan, dar bir boyun deliği bulunan, bol, uzun kollu, açık renklerde bir gömlek giyilirdi. E. Schuyler *çapan* olarak isimlendirilen bir çeşit kaftandan da söz etmiştir. Çapan eğimli boyun kısmı olan, bol ve önünü bağlamaya yarayan iplerden oluşan bir kıyafettir. Bu kıyafet⁵⁹ aşırı uzun kolları nedeniyle E. Schuyler tarafından kullanışsız olarak değerlendirilir.⁶⁰ Yaz aylarında genellikle Rus basmasından ya da ipeklili veya pamuklu çizgili kumaştan yapılan bir çeşit hafif üst giysisi olan kaftanlar rengarenkti. Üzerinde kabartma çiçek buketi süslemeleri olan şeritlere safran rengi, beyaz, menekşe, erguvan ve açık mor çiçek ve yaprak nakşedilmişti.⁶¹ Olufsen, hanın gökkuşağının tüm renklerinde elbiseler giydiğini aktarmıştır.⁶² Kış aylarında ise genellikle bezden dikilerek kuzu derisi veya kürkle astarlanırdı. Bazen beline kuşak takılarak da kullanılırdı.⁶³ J. Abbott da bu bilgilere benzer şekilde hanın elbisesinde kenarları koyu renkli samurlarla kaplı yeşil bir pelerin bulunduğunu, belinde tam olarak ne işe yaradığını anlamadığı altın bir zincir olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴ Muravyev ise genellikle Buhara ipeğinden bir çüppe giydiklerini, kışın vatkalı gömlekler ve pantolonların tercih edildiğini belirtmiştir. Bunların üzerine yüksek topuklu ve uzun sivri burunlu büyük sarı çizmeler giyilmekteydi.⁶⁵ Conolly de özellikle at sırtındayken sivri uçlu demir topuklu çizmeler giyildiğini aktarmıştır.⁶⁶

⁴⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. 5, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1985, s. 2.

⁵⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2015, s. 306.

⁵¹ Murat Özkan, *Hive Hanlığı 1511-1920*, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 112-113.

⁵² Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 121; Blocqueville, *age*, s. 51-52; Muravyev, *age*, s. 15-18; Eugene Schuyler, *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, çev. Firdevs Çetin, Hilal Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul 2000, s. 120.

⁵³ Koç, *agm*, s. 155.

⁵⁴ Alexander Burnes (1805-1841)'in Buhara Hanlığı'nda bulunduğu sırada devletin başında Nasrullah Han bulunmaktaydı.

⁵⁵ Burnes, *age*, C. 1, s. 292; Abbott, *age*, s. 89; Muravyev, *age*, s. 127, 161; Lansdell, *age*, s. 261; Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 162, 233-234.

⁵⁶ Amerikan Coğrafya Cemiyeti ile Rus İmparatorluğu Coğrafya Cemiyeti üyesi olan Eugene Schuyler dokuz aylık Orta Asya gezisi yaparak Hokand, Buhara ve Kulca'ya seyahat etmiştir.

⁵⁷ Schuyler, *age*, s. 119; Bacon, *age*, s. 65.

⁵⁸ Arminius Vámbéry, *Sketches of Central Asia, Additional Chapters My Travels, Adventures, and of the Ethnology of Central Asia*, Philadelphia, J. B. Lippincott, Co., Wm. H. Allen, Co., 13, Waterloo Place, London 1868, s. 122.

⁵⁹ Neredeyse herkesin giydiği kaftanlar farklı şekillerde sınıflandırılabilir. Bu sınıflandırmalar kumaşın cinsine, giyildiği bölgeye, süslemesine ve giyen kişinin sosyo-ekonomik durumuna göre değişiklik gösterebilir. Yüksek tabakadan kişilerin giydikleri kaftanların kol boyutları, giyen kişinin kolundan daima iki kat uzun olurdu. Schuyler, muhtemelen hanların da giydiği bu kaftan çeşidini denemiş olmalıdır. Vurgun, *agt*, 206-207; Schuyler, *age*, s. 120.

⁶⁰ Schuyler, *age*, s. 120.

⁶¹ Vurgun, *agt*, s. 206; Schuyler, *age*, s. 120.

⁶² Olufsen, *age*, s. 581.

⁶³ Schuyler, *age*, s. 120.

⁶⁴ Abbott, *age*, s. 88-89.

⁶⁵ Muravyev, *age*, s. 127, 159; Schuyler, *age*, s. 119.

⁶⁶ Arthur Conolly, *Journey to the North of India, Overland From England, Through Russia, Persia, And Affghaunistaun*, C. 1, Richard Bentley, New Burlington Street, London 1834, s. 171.

Bölgenin giyim zevki ile ilgili ipucu veren unsurlardan biri de kılık değiştirerek bölgeye giden yabancılarıdır. Bu konuda en detaylı tasvirlerden birini E. O'Donovan vermiştir:

“Sonunda meraklarını çeken şeyin Avrupalı kıyafetini olduğunu anlayınca, taşranın kıyafetini giymeye karar verdim. Sıradan Türkmen kostümünü seçtim; ince siyah ve sarı birleşik şeritli, kalın Buhara ipeğinden yapılmış uzun koyu kırmızı bir tunik. Bunun üzerine ince deve kılından yapılmış, açık kahverengi, dökümlü bir giysi gelir. Daha sonra işlemeli bir kasket, koyun derisinden bir şapka, gömlek, kuşak, geniş beyaz pamuklu pantolon ve kırmızı damgalı Rus derisinden geniş burunlu bir çift terlik satın aldım.”⁶⁷

Takkeler Taşkent'te ipekten; Buhara'da ise ipek ya da eğrilmiş yün ipliğinden üretilirdi. Kanaviçeden yapılan bu takkeler genellikle canlı renklerde olurdu. Sarıgın rengi ve kumaşı ise kullanan kişinin sosyo-ekonomik durumuna göre değişirdi.⁶⁸ A. Burnes, hanın beyaz bir sarık taktığını söylemektedir.⁶⁹ Başa takılan aksesuarlar da mevsime göre değişmekteydi. Han genellikle beyaz bir sargı ile çevrili sarık giymekteydi. Fakat kış aylarını da Hive'de geçiren N. N. Muravyev, bu mevsimde erkeklerin saçlarını tıraş ettiklerine ve Buhara kuzusu derisinden yapılmış büyük siyah sarık taktıklarına dikkat çekmiştir.⁷⁰ J. Abbott, Muravyev'in aktardığı bilgiyi doğrular şekilde hanın kafasında siyah kuzu derisinden silindirik bir sarık olduğunu belirtmiştir.⁷¹ Olufsen, eskiden hanın tıpkı İran Şahları gibi, sarıgının üzerine elmaslı bir tutam tüy veya toka taktığını ancak şimdi *sadık Müminlerin hükümdarı* olarak sadece beyaz sarık taktığını belirtmiş, A. Burnes de hanın kıyafetinin bazen elmaslarla süslenmiş tüylerden oluştuğunu ifade etmiştir.⁷² Vámbéry'nin yaptığı ayırım ise sosyo-ekonomik duruma veya hava durumuna göre değil bölgelere göre yapılmış bir ayırımdır. Ona göre Hive'de ağır, geniş, konik biçimli bir kürk başlık takılırken; Buhara'da ise sarık takılırdı.⁷³

Ayakkabılardan bahsedilecek olursa, erkeklerin çoğu zaman evde yalınayak dolaştığı, ancak dışarı çıkarken eğer hava sıcak ise bir çeşit terlik, hava soğuk ise çizme giydikleri anlaşılmaktadır.⁷⁴ A. Burnes bölgede karşılaştığı hemen hemen herkesin uzun kahverengi çizmeler giydiğini; E. O'Donovan çizme giyildiğinde ayakların ve ayak bileklerinin uzun bir sargıyla sarıldığını; Vámbéry ise hanın da tıpkı tebaası gibi kaba bir çizme giydiğini ve bunun altına uzunca bir ayak sargısı giydiğini aktarmıştır.⁷⁵ Bahsedilen sarma Türkmenlerin çorap yerine kullandığı uzun pamuktan şeritlerdir. Deri bot veya çarık giymeden önce çıplak ayak, bahsedilen bağ ile sarılırdı. Han, genellikle ayaklarını ayak sargısı ile sarar ve altın sırma ya da gümüş işlemeli çizmeler giyerdi.⁷⁶

3. Hanın Sofrası

E. O'Donovan'ın deyimiyle yemek yemek bir Türkmen'in yaşamının ana amacı gibiydi.⁷⁷ Vámbéry'e göre Hive Hanı'nın hafif bir kahvaltısı sadece bir Özbek midesi düşünülürken hafif olarak nitelendirilebilirdi ve birkaç güçlü Avrupalı hamalı doyurmaya yeterdi.⁷⁸ Gün içinde biri gün doğumundan hemen sonra diğeri ise gün batımından hemen önce olmak üzere iki öğün yemek yenirdi.⁷⁹ Sabah sütlü ve tuzlu çay içerek güne başlardı. Baharatlarla tatlandırılmış tuzlu et yağı ile birlikte içtiği çay hanın da ilk öğünü olurdu. Günün en uzun ve en zengin öğünü olan akşam yemeğinde genellikle pilav yenirdi. Hanın sofrası da tıpkı halkının sofrası gibi oldukça sade olurdu; pilav, yağlı safran çorbası veya yağsız kavrulmuş et gibi iki üç çeşit yemekten fazlası bulunmazdı.⁸⁰ Bahsedilen yiyecekler ve beslenme saatleri hem Han hem de halkı için geçerliydi.⁸¹

Bölgeye gidenlerin raporlarından anlaşılacağı üzere en çok sevilen ve en çok yapılan yemek pilavdı. Pilav genellikle buğday ekmeği, biraz süt, çorba ve koyun eti ile tüketirlerdi.⁸² Koyun eti en sevilen etti. Genel olarak,

⁶⁷ O'Donovan, *age*, s.193.

⁶⁸ Schuyler, *age*, s. 92.

⁶⁹ Burnes, *age*, C. 1, s. 92.

⁷⁰ Muravyev, *age*, s. 127, 159; Schuyler, *age*, s. 119.

⁷¹ Abbott, *age*, s. 88-89.

⁷² Olufsen, *age*, s. 578; Burnes, *age*, C. 1, s. 292.

⁷³ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 162.

⁷⁴ Schuyler, *age*, s. 121; Muravyev, *age*, s. 159; Conolly, *age*, s. 171.

⁷⁵ Burnes, *age*, C. 1, s. 205, 276; Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 162; O'Donovan, *age*, s. 193.

⁷⁶ Conolly, *age*, s. 171; Olufsen, *age*, s. 473; Vurgun, *agt*, s. 208.

⁷⁷ O'Donovan, *age*, s. 305.

⁷⁸ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, 164.

⁷⁹ Lansdell hanın gün doğumunda, öğlen ve akşam olmak üzere üç öğün yediğini yazmıştır. Öğlen yemeğini gün ortası dua saatinde yediği yemek olarak aktarmıştır. Öğlen yemeği olarak isimlendirilen bu öğün muhtemelen Vámbéry'nin, öğle namazından sonra hana servis ettiklerini aktardığı ve gerçek bir kahvaltı olarak tanımladığı öğün ile aynıdır. Lansdell, *age*, s. 154; Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 163.

⁸⁰ Muravyev, *age*, s. 127.

⁸¹ Muravyev, *age*, s. 161; Burnes, *age*, C. 1, s. 88; Zarccone, *age*, s. 130; Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 163-164.

⁸² Muravyev, *age*, s. 160-162; Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, s. 119.

18. VE 19. YÜZYILLARDA TÜRKİSTAN HANLIKLARINDA HANLARIN GÜNLÜK YAŞAMI

farklı şekillerde hazırlanan koyun eti ve bazen de deve eti⁸³ ile beslenilirdi. Keçi eti, tavuk eti, sığır eti ve at eti⁸⁴ de bölgede kullanıldığı bilenen diğer et çeşitleriydi.⁸⁵

İdari ve adli görevler yerine getirildiğinde, han daima ileri gelenleriyle birlikte yemek yedi. Daha sonra saray mensupları çeşitli hikayeler anlatır ya da okuyucular çağırılırdı ve birbiri ardına çay içilirdi.⁸⁶ Törenlerde ve ziyafetlerde de topluca yemek yenirdi. Han tarafından verilen ziyafetlerde genellikle pilav dağıtılırdı.⁸⁷ Dua ederek yemeğe başlayan insanlar, tıpkı tüm Asyalılar gibi bıçak, çatal ya da kaşık kullanmadan yemeklerini yedi.⁸⁸ Hanın bir vilayetten diğerine gidişi de daima büyük törenler ile gerçekleşirdi. Bir kasabaya veya göçebe bir kabileye her girişte, insanlar her taraftan akın akın gelerek, orada bulunan herkese pilav, et, ekme ve meyve ikram eden hanın önünde saygıyla eğilirlerdi.⁸⁹ E. O'Donovan katılmış olduğu ziyafette kendisine koyun kuyruğu yağıyla iyice yağlanmış tatlı sarı yabancı havuç dilimleri ile karıştırılmış haşlanmış mısırdan oluşan bir pilav servis edildiğini not etmiştir.⁹⁰ Pilav, bölgeye giden her gezginin raporunda geçen ve hatta bir kısmının tarifini verdiği bir yiyecektir.⁹¹

Pilav tabağı genellikle daire şeklinde, bağdaş kurarak oturan grubun ortasına, yere serilen bir örtünün⁹² üzerine yerleştirilirdi ve herkes aynı tabaktan yemeye başlardı. Tek bir kabın etrafında, halının üstüne oturarak yemek gelenektir ve dilenci ile Han aynı şekilde yedi.⁹³ Yemek yeme stiline yanı sıra Hanların sofralarının sadeliği de bölgeye giden pek çok kişinin dikkatini çekmişti. 1885 yılında yayınladığı kitabında Orta Asya seyahatini anlatan Lansdell saray görevlilerine hanın ne yediğini sorduğunda, aldığı cevap *size verilen yemeğin hemen aynısını yer olmuştur*.⁹⁴ Hanın kibirden uzak ve mütevazı yaşam tarzı hemen hemen her seyahatname ve raporda karşımıza çıkar. Arthur Conolly'nin⁹⁵ aktardığı bir hikâyeye göre Buhara hükümdarı Şah Murad bir gün sarayın kapısından yırtık kıyafetlerle girmişti. Bir arkadaşını ziyarete giden Han dönüştü yol karanlık ve çamurlu olduğu için bir camiye girmiş ve orada uyumuştur. Burada dilencinin cüzdanından çıkardığı bir lokma ekme ile karnını doymuştu. Dilencinin ayaklarının üşüdüğünü görünce bu zavallı dilenciye çorap yapmak için giysisini kesmişti.⁹⁶

Han yeme içme konusunda çok dikkatliydi; zehirlenme olayları yaygın olduğu için saray mensuplarından birkaçının her zaman getirilen her şeyi tatması gerekirdi.⁹⁷ Hanın suyu nehirden tulumlar ile alınır ve iki memur tarafından mühürlenirdi. Bu iki memurun nezareti altında hana getirilen suyun mührü vezir tarafından açılır, önce adamı sonra kendisi tarafından tadılır ve daha sonra hana ikram edilirdi. Yemekler, meyveler ve tatlılar da benzer bir sürece tabi tutulurdu.⁹⁸ Ayrıca hanın yemek servisi ile ilgilenen, *bekavul* isimli hizmetlinin en önemli görevi yemeklerin içine zararlı bir şey katılmasını önlemektir.⁹⁹

Sıcak havalarda tercih edilen suyla karıştırılmış ekşi süt ve kurutulmuş meyveden yapılan *ayran*; tahıl tanelerinden yapılan *boza*, kısrak sütünden elde edilen *kımız* ve nadir de olsa *şarap* ve *brendi* gibi içeceklerin de bulunmasının yanı sıra bölgenin en sevilen içeceği kesinlikle çaydı.¹⁰⁰ Her gün her saatte içilirdi. Bölgenin

⁸³ Deve etinin daha az kullanılması develerin yemek için öldürülemeyecek kadar değerli olmasından kaynaklıydı. Ancak bir devenin bacağı tedavi edilemeyecek şekilde kırıldığına ya da ölmesi muhtemel görüldüğünde kesilip yenirdi. Conolly, *age*, s. 164.

⁸⁴ At etinin dindarlar tarafından 'mekruh' olarak ilan edildiği görülmektedir. Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, s. 118.

⁸⁵ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 234; Zarccone, *age*, s. 130; Schuyler, *age*, s. 122-123.

⁸⁶ Olufsen, *age*, s. 581.

⁸⁷ Olufsen, *age*, s. 578; Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 225.

⁸⁸ Muravyev, *age*, s. 126; Schuyler, *age*, s. 112.

⁸⁹ Olufsen, *age*, s. 581-582.

⁹⁰ O'Donovan, *age*, s. 230.

⁹¹ A. Vámbéry pilavın nasıl hazırlandığı bilgisini detaylarıyla aktarmıştır: *Birkaç kaşık yağ eritilir (Orta Asya'da kuyruğun yağı genellikle alınır) bir kaptan ve oldukça sıcak olur olmaz küçük parçalara ayrılmış et atılır. Bunlar kısmen kızartıldığında, üzerine yaklaşık üç parmak derinliğe kadar su dökülür ve et yumuşayana kadar yavaşça kaynatılır; biber ve ince dilimlenmiş havuçlar eklenir ve bu malzemelerin üstüne, misilajlı kısımlardan serbest bırakıldıktan sonra bir kat pirinç konur. Biraz daha su eklenir ve pirinç tarafından emilir ermez ateş azaltılır ve iyi kapalı olan tencere, pirinç, et ve havuçlar buharda iyice pişene kadar kırmızı-sıcak kömürlerin üzerinde kalır. Croizier'nin aktardığı tarife göre pilav koyun ve tavuk parçalarının, baklaların, salatalıkların, domateslerin, biberlerin, soğanların, kızıl zambakların, sarımsak dişlerinin, kirazların, incirlerin, şamfistuklarının, kuru dutların ve diğer maddelerin içinde yüzdüğü yağ ve şeker veya balla pişirilmiş pirinçten oluşur. Hepsinin üstüne bir parça gül suyu, sarımsak ve miskle tatlandırılmış tuz, biber, limon suyu, tarçın, safran, tarhun otu, rezeneden oluşan bir çeşni dökülür. E. Schuyler'in aktardığı tarife göre pilav şu şekilde yapılmaktadır: Bir miktar kuyruk yağı tencerede eritilir ve koyun eti parçalandıktan sonra bunun içinde kavrulur. Etler pişince tencereden alınır ve güzelce temizlenip yıkanan pirinç tencereye konur ve pişene kadar kaynatılır. Buna genelde küçük havuç dilimi katılır. Hepsini geniş ve düz bir tencereye dökülür. Et ve kemik parçaları sanatkarane bir şekilde üstte kalır... Eğer büyük bir ziyafette pilav zaman zaman koyun eti yerine tavuk etiyle pişirilerek zenginleştirilir. Buna kuru üzüm ve şamfistığı eklenir. Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, s. 119; Zarccone, *age*, s. 130; Schuyler, *age*, s. 122.*

⁹² 19. yüzyılda özellikle Buhara ve Taşkent'te yemek çok alçak masalarda veya yer sofrasında yenirdi. Bacon, *age*, s. 64.

⁹³ O'Donovan, *age*, s. 285, 212; Muravyev, *age*, s. 161; Schuyler, *age*, s. 118.

⁹⁴ Lansdell, *age*, s. 154.

⁹⁵ Arthur Conolly, Aralık 1838'de Buhara Hanlığı'na gelen Albay Charles Stoddart'ı Buhara'dan çıkarmayı kendine görev edinmiştir. Bu misyon ile gittiği Buhara Hanlığı'nda 17 Haziran 1842'de şehir meydanında başı kesilerek idam edilmiştir.

⁹⁶ Conolly, *age*, s. 161-162.

⁹⁷ Olufsen, *age*, s. 581; Burnes, *age*, C. 1, s. 293.

⁹⁸ Burnes, *age*, C. 1, s. 293.

⁹⁹ Alpargu, *age*, s. 593.

¹⁰⁰ Conolly, *age*, s. 164; Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, s. 121; Schuyler, *age*, s. 123.

sakinleri çaya o kadar düşkünlü ki, yolculuk sırasında çaysız kalmaktansa birkaç gün açlığa katlanmayı tercih edecekleri ya da gittikleri yerde çay bulamamaları durumunda kullanmak adına ceplerinde yeşil çay olan bir torba taşıdıkları raporlara yansımıştır.¹⁰¹ Çayı Çin porseleninden yapılmış kâselerden içerlerdi ve yolculuğa çıkarken bile çay kâsesini yanlarına alırlardı. Uzaktan bir yolcu ya da seçkin bir kişi geldiğinde, çay kâsesini ters bir şekilde halının üzerine kapatana kadar ona kâse kâse çay ikram edilirdi.¹⁰² Çay yapımında bakır bir çaydanlık kullanırlardı. Bakırın tercih edilme nedeni çayın lezzetini arttırdığı düşüncesiydi.¹⁰³ Aromatik bitkileri çok seven bölge sakinlerinin çayın lezzetini arttırmak için kullandığı bir diğer yöntem de çaylarına biber ve zencefil atmaktı.¹⁰⁴

Sık tüketilenler arasında yeşil çay ve siyah çayın¹⁰⁵ yanı sıra hanın da kahvaltıda tercih ettiği süt, tereyağı ve tuz ile yapılan bir çay çeşidi de bulunmaktaydı. Bu çay, çay içmeye alışkın olmayan kişiler için çok tatsız ve içimi zor bir bileşimdi. Ayrıca kaymak ve kuyruk yağı ile yapılan ve genellikle sabahları tercih edilen *şirin çay* isimli bir çay çeşidi daha vardı.¹⁰⁶ Türkistanlılar genellikle yeşil çayı tercih ederlerdi ve bu çayı tatlandırmadan rahatlıkla içerlerdi.¹⁰⁷ Genellikle şeker kullanılmazdı. Şeker sadece hali vakti yerinde olanlar arasında görülür ve o zaman bile bir lüks olarak kabul edilirdi.¹⁰⁸ Sevilen bir içecek olmasının ve keyif için içilmesinin yanı sıra çay dayanılabilecek en sıcak haliyle içildiği için *rişte* olarak isimlendirilen ve vahanın sağlıksız sularında, meyvelerinde bulunan bir kurda karşı insanları koruması bakımından da önemli bir içecektir.¹⁰⁹

Çay ve onun etrafında oluşan kültür, Türkistan halkının kültüründe önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle Türk yazılı ve sözlü edebiyatında çay motifi ile sıkça karşılaşılmaktadır. Muhammed Rıza Âgehî tarafından kaleme alınan çay redifli bir gazel, bu motifin geleneksel şiire yansımalarına bir örnektir:

“Çay, meclis içinde sevgilinin dudağının ortağı oldu.

Çay, gönül ferahlığı vermesi ile dirilik suyunu kıskandırdı.

Gönül ferahlığı, zevk ve coşturucu özelliği ile çay,

cümle aleme sıhhat verdi.

Çay, sanki bitkilerin güneşi gibidir.

Öyle olmasa neden hem dilenci hem de sultan ona rağbet eder.

Çay, dünyanın her yerinde kıymetli ve itibar sahibidir.

Bu yüzden müslümanlar ve kafirler arasında kabul görmüştür.

Her meclis hazan mevsimi gibi donuk (neşesiz) olsa, çay,

bu meclisi bahar mevsimindeki gibi gül bahçesine çevirir.

Çay, yüzlere nur, gönüllere sevinç verir.

O, her zaman çini kadeh içinde sunulur.

Bir kişi müşkül bir durumda olsa,

çay içince müşkülü kolay olur.”

Çay, hasta canlara deva, zayıf tenlere şifadır.

Böyle olmasaydı devranda meşhur olur muydu?

Ey hekim, şimdi şifa dağıtmaktan vazgeç;

çünkü çay, hastaların derdine derman oldu.

Onun cihan pazarındaki kıymeti budur;

yüz dirhem de olsa, çok ucuz da olsa.

¹⁰¹ Muravyev, *age*, s. 161; O'Donovan, *age*, s. 284; Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, s. 121; Schuyler, *age*, s. 123.

¹⁰² O'Donovan, *age*, s. 285-286; Muravyev, *age*, s. 161.

¹⁰³ Muravyev, *age*, s. 161; O'Donovan, *age*, s. 285-286.

¹⁰⁴ Muravyev, *age*, s. 162.

¹⁰⁵ Yaz aylarında, sindirimi destekleyen yeşil çay; kış aylarında ise çok sert bir tada sahip olan siyah çayı tercih etmekteydiler. Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, s. 121.

¹⁰⁶ Şir çayı olarak isimlendirilen bu sütlü tuzlu çay genellikle sabah kahvaltılarında tüketilmektedir. Oldukça yüksek kalorilidir ve susuzluğu giderme konusunda etkilidir. Yapımı şu şekildedir: *Kaynamış suya kuru çay konulduktan sonra çaydanlığın ağzı kapatılarak kısık ateşte 2-3 dakika kaynatılır. Sonra sıcak süt ve tuz ilave edilip bir dakika kaynatılır. İkram edilirken çayın üstüne tereyağı veya kaymakla beraber biber de serpilebilir.* Feridun Tekin, “Muhammed Rıza Âgehî ve “Çay” Redifli Bir Gazeli”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, 21, 2006, s.132.

¹⁰⁷ Muravyev, *age*, s. 161; O'Donovan, *age*, s. 286; Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 163; Conolly, *age*, s. 55.

¹⁰⁸ O'Donovan, *age*, s. 284-285; Muravyev, *age*, s. 161; Schuyler, *age*, s. 123.

¹⁰⁹ Zarcane, *age*, s. 133; O'Donovan, *age*, s. 286.

18. VE 19. YÜZYILLARDA TÜRKİSTAN HANLIKLARINDA HANLARIN GÜNLÜK YAŞAMI

*Agehi'nin bu tarifi çayadır ki
meclisin neşesi ve sevinci, canların hazretidir çay.*¹¹⁰

Agehi'nin bu gazelinde dirlik suyuna benzetilen ve cümle aleme sıhhat veren çaya dünyanın her yerinde itibar edilmektedir. Hanın bile ona rağbet ettiği; hem han hem halk, hem fakir hem zengin için çayın yerinin aynı olduğu görülmektedir.

3. Hanın Eğlence Anlayışı

Türkistan Hanlarının başlıca eğlencesi genellikle avcılıktı. Zamanının büyük bölümünü bozkırda avlanarak geçiren hanlar bu süre boyunca keçe çadırında kalırdı. Bu av yolculuklarında hana arabalar ve yük hayvanları eşlik ederdi. Çulluk, yaban keçisi ve çeşitli kuşlar başlıca av türleriydi.¹¹¹ Her hanın favori av hayvanı farklıydı. Örneğin Muhammed Rahim Han'ın en sevdiği avlar çulluk ve yaban keçisiydi. Muhammed Rahim Han av tutkusuyla bilinirdi. Şir Muhammed Münis (1778-1829) ve Muhammed Rızâ Agehi'nin (1809-1874) tarafından kaleme alınan *Firdevsü'l-İkbâl* isimli eserinde avlanma arzusuyla Han'ın yüreğinin uçtuğundan ve av yerine olabildiğince hızlı gittiğinden bahsedilir. Gençlik zamanlarında hayatın sıkıntılarında kaçmak için bozkırda ava giden Muhammed Rahim Han, Hive Hanlığı'nı yönettiği dönemde de boş vakitlerini avcılıkla doldurur, hatta sefer sırasında ordu toplanana kadar bulunduğu bölgede avcılık yapardı. N. N. Muravyev, Muhammed Rahim Han'ın huzuruna kabul edilebilmek için Hive'de aylarca hanın avdan gelmesini beklemişti.¹¹²

Avcılığın yanı sıra şahincilik de Türkistan Hanlarının eğlenceleri arasındaydı. Abdulahat Han'ın en büyük zevklerinden biri de yüzlerce irili ufaklı şahinin yetiştirildiği özel avlusunda vakit geçirmektir.¹¹³ Ayrıca İnak Han da avcılık ve şahincilik tutkusuyla bilinirdi.¹¹⁴ Avlanan hayvanlar diğer amaçlarla kullanılmasının yanı sıra bazen de hediyeleşmek amacıyla kullanılırdı. Değerli bir yırtıcı kuş türü olan akdoğanların Rus Çarlığı ve Türkistan Hanlıkları arasında hediyeleşmek amacıyla kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca Rus Çarlığı'nın elçi olarak Buhara ve Hive'ye gönderdiği Pazuhin kardeşler de hediyeleşmelerde akdoğan kullanmışlardı.¹¹⁵

Hanlıklarda eğlencenin bir diğer türü de satranç ve etel¹¹⁶ gibi masa oyunlarıydı. Bu tarz oyunlar sık sık oynanırdı. Hanlar satranç oynamaktan ya da oynayanları izlemekten keyif alırlardı.¹¹⁷ Masa oyunlarının yanı sıra kalabalık gruplar halinde oynanan bazı oyunlar da vardı. Büyük at sürülerine sahip gruplar arasında oynanan kökbörü¹¹⁸ oldukça sert bir oyundu. Oyunun heyecanı öyle boyuta ulaşırdı ki han bile sonbaharda Semerkant'ı ziyaret ettiğinde bu oyunlara katılır ve herhangi biri tarafından itilirse ya da kırbaçlanırsa gücenmezdi.¹¹⁹

Ziyafetler ve yemekler de hanın hayatında eğlencenin bir parçasıydı. Şenlikler, bayramlar, hanın seferden dönüşü ve bazı özel günler ziyafetler ile kutlanırdı.¹²⁰ Hanlar bu kutlama ve ziyafetlerde din adamları, şairler ve bilginlerle beraber vakit geçirirlerdi.¹²¹ Han tarafından verilen büyük ziyafetlerin ardından bazen eğlenceler ve oyunlar tertip edilirdi. En sık düzenlenen eğlencelerden biri olan at yarışının ardından han, kazanan atların sahipleri ödüllendirirdi. Daha sonra güreş ve okçuluk müsabakaları tertip edilir ve kazananlar daima ödüllendirilirdi.¹²²

Münis ve Agehi'nin *Firdevsü'l-İkbâl* adlı eserinde, hanın Urgenç'e gelmesi üzerine düzenlenen şölen hakkında şu mesneviye yer verilmiştir:

¹¹⁰ Tekin, *agm*, s. 132

¹¹¹ Muravyev, *age*, s. 127, 162-163.

¹¹² Muravyev, *age*, s. 52, 62-63, 127; Munis, Agahi, *age*, s. 232, 256, 261-262, 263.

¹¹³ Olufsen, *age*, s. 581.

¹¹⁴ Munis, Agahi, *age*, s. 169.

¹¹⁵ Mesut Karakulak, "Türkistan'da Diplomasinin Dönüşümü: Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1673", *History Studies*, 11/5, 2019, s. 377.

¹¹⁶ Satranca benzeyen, 32 taşın kullanıldığı bir tür masa oyunu. Muravyev, *age*, s. 163.

¹¹⁷ Muravyev, *age*, s. 54, 127, 163; Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 163.

¹¹⁸ Kökbörü, Türk dünyasında sevilen ve yüzyıllardır oynanan bir oyundur. Bu oyunun izi İslamiyet öncesi döneme kadar sürülebilir. Kırgızların milli oyunudur ve birçok Kırgız destanında yer almaktadır. Türklerin eğlence, tören ve günlük yaşamlarının bir parçası olarak çeşitli kurallar etrafında şekillenmiş olan bu oyun Türkistan halkının geçmişteki köklerinin bir göstergesi olarak karşımıza çıkar. Hanikov'un aktardığına göre Türkistan'da oynanan versiyonu şu şekildedir: Yüz ya da daha fazla atlı bir araya gelir ve aralarından bir haberci seçerler. Seçilen kişiyi misafiri oldukları grubun sürüsünden bir oğlak getirmeye gönderirler. Haberci görevini yerine getirdikten sonra oğlağın boğazını keser ve sağ eliyle iki arka bacağın arasına kavrarak gruba geri döner. Grup onun uzaktan döndüğünü görür görmez ileri atılır ve oğlağı elinden almaya çalışır. Bu esnada tüm atlılar birbirine sıkışır ve her biri kamçıyla sağa sola darbeler indirerek atının önünü açmaya çalışırlar. İçlerinden biri hayvanın tamamını ya da büyük bir parçasını ele geçirebilirse evine doğru yola koyulur. Ganimeti paylaşmak isteyen arkadaşları da onu takip eder. Oyun, oğlağı alan kişi takipten kaçmayı başarıp eti evine götürene kadar devam eder. Khanikoff, *age*, s. 83-84; Zehra Bayır, Gülten Küçükbasmacı, "Kırgız Destanlarındaki "Kökbörü" Oyununun Halkbilimsel Açından İncelenmesi", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 9, 2022, s. 654.

¹¹⁹ Khanikoff, *age*, s. 83-84.

¹²⁰ Hanların verdiği ziyafetler eski tarihlerden itibaren görülebilir. Oğuz Kağan'ın oğlu on gün süren bir ziyafet vermiş ve bu süre içinde dokuz yüz at, dokuz bin koyun ve doksan deri dolusu kırmızı tüketilmiştir. Conolly, *age*, s. 165.

¹²¹ Munis, Agahi, *age*, s. 212, 231.

¹²² Munis, Agahi, *age*, s. 410.

“Şehir o kadar şenlikli bir görünüme büründü ki
Sokaklar cennet gibi süslendi.
Mumlar o akşam geceyi aydınlattı
Nevruz gecesi gibi alev alev yanarak.
O ev sahipleri öyle asil bir ziyafet verdiler ki
Bütün dünya alkışladı.
Tüm yaratılmışların kralının önüne sofrayı yaydılar,
Hepsi de çeşit çeşit yiyecekler getirdi;
Meyveler ve tatlıların yanı sıra lokmalar da hazırlandı.
Böyle bir gece boyunca, sabaha kadar,
Tabakların getirilip götürülmediği tek bir an bile olmadı.
Ziyafet bittiğinde,
Şölen de tamamen sona erdi,
Hükümdara bir onur cübbesi (sarūpā) giydirdiler,
Altından dokunmuş gibi görünen.
Ayrıca bir at filosu da getirdiler,
Dörtmala koşarken “Bravo! bravo!” diye bağırıyordu.
Bir anda yeryüzünden gökyüzüne yükseldi
Ve cennetten bu âleme (tekrar) indi.
Dizgininde çevik bir seyis vardı,
Küpelerinin her biri yeni ay gibiydi.
Kral ata bindiğinde, bu iki değerli başın üzerine
Her türden mücevher saçtılar.
Eşsiz kral onlara lütfunu gösterdi
Ve yolculuğuna çıktı.”¹²³

Bu manzumeden anlaşılacağı üzere han için verilen ziyafet adeta bir şölen haline gelmiştir. Sokaklar süslenmiş, çeşitli yiyecekler, tatlılar ve meyveler servis edilmiştir. Tüm gece devam eden bu şölen, onur cübbesiyle yola çıkan hanın ve atının üzerine mücevherlerin saçılmasıyla, sabah sona ermiştir.

Han, verdiği ziyafetlerde oldukça cömert davranırdı. Bu cömert ziyafetin tadını çıkarmak isteyen halk ziyafetten sonra dilediği yemeği evine götürmek üzere alabilirdi. Muhammed Rahim Bahadır Han oğlunun sünneti için düzenlediği ziyafet ve kutlamada herkesin cömertliğinden ve misafirperverliğinden yararlanmasını sağlamak için birçok şehir ve kasabaya haberciler göndermişti. Bu davet üzerine ziyafete o kadar çok insan gelmişti ki ortalık adeta *kiyamet gününü* andırıyordu. İnsanlar hanlığın depolarından istedikleri kadar yiyecek aldılar. Böylece her gün binlerce çuval pirinç ve birkaç bin küp yağ dağıtıldı; her gün at, öküz ve koyunlar kesildi. Han, halk için verilen ziyafete ek olarak, ulema ve eşraf için özel bir ziyafet daha verdi. Bu özel ziyafetlerde hizmetkârlar gümüş ve altın sofralar kurarak servisi altın tepsilerde yaptılar. Kutlamaların son günü verilen özel ziyafette herkese değerli cübbeler ve yıldızlı bel kuşakları verildi. Böylece hepsi baştan ayağa altınla kaplandılar ve bellerine kabzaları mücevherler, yakutlar ve incilerle kaplı değerli hançerler taktırdılar. Ardından Muhammed Rahim Bahadır Han’ın at terbiyecisi herkes için bir Arap atı getirdi. Bu ziyafette herkes, her biri derecesine ve konumuna göre hanın cömertliğinden payına düşeni aldı.¹²⁴

Bazı durumlarda bölgeye gelen yabancıların da Han tarafından ziyafet ile ağırlandığı görülmüştü. Anthony Jenkinson, Han’ın kendisini kısarak sütü ve at eti ile nazik bir şekilde ağırlandığını aktarmıştır.¹²⁵ Bunun yanı sıra idari ve adli görevlerini tamamlayan hanın ileri gelenleriyle birlikte yediği yemekler de yemek ziyafetlerine örnek

¹²³ Munis, Agahi, *age*, s. 258-259.

¹²⁴ Munis, Agahi, *age*, s. 408-410

¹²⁵ Anthony Jenkinson, *Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen with Some Account of the First Intercourse of the English with Russia and Central Asia by way of the Caspian Sea*, C. 1, Burt Franklin, New York 1886, s. 69.

18. VE 19. YÜZYILLARDA TÜRKİSTAN HANLIKLARINDA HANLARIN GÜNLÜK YAŞAMI

gösterilebilir.¹²⁶ Bu görüşmelerde saray mensupları çeşitli hikayeler, anekdotlar ve efsaneler anlatır veya hânendeler¹²⁷ çağrılırdı. Çayın birbiri ardına içildiği bu eğlence dans ve müzik ile devam eder ve gecenin ilerleyen saatlerine kadar sürerdi.¹²⁸ İran'daki ve İstanbul'daki eğlenceye, Özbek hanlarının saraylarında genellikle rastlanmazdı. Akşam yemeğinden sonra müzisyenler sanatlarını icra ederlerdi.¹²⁹ Hanın sarayında genellikle Nevaî'nin ve İranlı şairlerin gazelleri tercih edilirdi. Genç prensler arasında müzik eğitimi alanların olması durumunda Han genellikle onlardan tek başlarına veya saray müzisyenleri ile birlikte sanatını icra etmelerini isterdi.¹³⁰

XIX. yüzyılın başlarında Hokand Hanı Ömer Han'ın sarayında 101 şair vardı.¹³¹ Bu şairler arasında Ömer Han'ın eşlerinden, Nadire mahlasını kullanan Mahlar Ayim ve Üveysi başta olmak üzere Hâni, Leyli, Mahzune, Muazzam Han gibi kadınlar da yer almaktaydı.¹³² Muhammet Han'ın ve oğlu Ali Han'ın dönemi son dönem Çağatay edebiyatının en parlak dönemleriydi.¹³³ Yarkend Hanlığı hükümdarı Abdurreşid Han'ın eşi olan Amannisa Hanım'ın Uygur şiiriyle uğraştığı, Nefise mahlasıyla şiirler yazdığı ve Uygur müziğinin 12 makamının düzenlenmesinde önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir.¹³⁴

Türkistan Hanlarının sanatı desteklemelerinin yanı sıra bazı Hanların bizzat kendilerinin sanatkâr olduğu da görülmektedir. Hanlar arasında özellikle şairlik yaygındı. Hive Hanları Muhammed Rahim Han ve Ebülğazi Bahadır Han, Yarkend Hanı Abdurreşid Han ve Hokand Hanı Ömer Han şiir yazar hanlara örnek gösterilebilir.¹³⁵ Ayrıca tarihçi kişiliğiyle de tanınan Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime* ve *Şecere-i Türk* adlı iki değerli eser yazmıştır.¹³⁶

SONUÇ

Türkistan coğrafyası İran'ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan da dahil olmak üzere Pamir ve Hindukuş-Karanlık dağlarının kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine, kuzeyde de Sibiry'a kadar uzanan çok geniş bir sahayı kapsamaktadır. Geniş bir coğrafya olmasının yanı sıra Türkmen, Özbek, Sart, Karakalpak, Kırgız, Kazak, Tacik, Fars, Arap, Yahudi, Çingene, Afgan ve Hindu gibi birçok topluluğu içinde barındıran bir bölgedir.

Bu etnik ve coğrafi şartlar Hanların yaşamında çeşitli farklılıkların oluşmasına sebep olmuştur. Toplumsal yaşam, giyim, yiyecek ve eğlence anlayışı gibi unsurlar, bahsedilen etkenler ile birlikte handan hana birtakım değişimler gösterse de birbirinden keskin çizgilerle ayrılmamaktadır. Hanların birbirine benzer giyim tarzlarına sahip olduğu, benzer sofralarda yemek yediği, benzer bir aile düzeni içerisinde yaşadığı ve benzer bir eğlence anlayışına sahip olduğu görülmektedir. Hanların bir günü genel olarak belirli rutinler ve etkinlikler etrafında oluşmaktadır. Bu rutinlerin oluşmasında özellikle dini unsurların ön plana çıktığı görülmektedir.

İslam Peygamberi'nin bir takipçisi olarak büyük saygı gören Türkistan Hanlarının yaşamları toplumdan tamamen kopuk değildir. Bölgeye resmî veya gayri resmî gelen görevli ve seyyahların notları incelendiğinde, Hanların genellikle dörtten fazla eşe sahip olmadıkları, gerek giyim gerekse sofrada sade ve gösterişten uzak oldukları ve saraylarında diğer İslam coğrafyalarındaki hükümdarlarinkine benzer tarzda bir eğlenceye rastlanmadığı görülmektedir. Hanın halk ile tamamen aynı standartlarda yaşadığını söylemek doğru olmasa da en

¹²⁶ Han ve sarayın ileri gelenleri arasında gerçekleştirilen saray sohbetleri Hanlık dönemi öncesine kadar uzanan bir gelenektir. Tıpkı kendisinden önceki Moğol İhanlıklar gibi Şibanî Han da kendi itibarını oluşturmak için bilimsel toplantılardan ve tartışmalardan yararlanmaya çalışmıştı. Şah İsmail ve askerlerinin ilerleyişi nedeniyle İran'dan kaçan Fars âlimleri arasında bulunan Ruzbihan Huncî İsfahani, Muhammed Şibanî Han'ın (ö. 1510) Buhara sarayına sığındığında çeşitli felsefi, teolojik ve hukuki meselelerin hanın bakışları altında tartışıldığı ilmi meclislerde gerçekleştirdiği not etmiştir. İhanlıkların sarayındaki tartışmalarda olduğu gibi, Huncî gibi âlimler de yorumlarını ve cevaplarını sunmak üzere çağrılırdı. Şibanî Han'ın saray tartışmalarının kökleri Moğol saray tartışmaları ve yarışmalarının yanı sıra hükümdarın huzurundaki ilmi toplantı (meclis) geleneğine dayanan erken modern İslami egemenlik modeline de bağlanabilir. Jonathan Z. Brack, *An Afterlife for the Khan: Muslims, Buddhists, and Sacred Kingship in Mongol Iran and Eurasia*, University of California Press, California 2023, s. 119-120.

¹²⁷ Farsça kökenli hânende kelimesi *okuyucu, okuyan* anlamına gelmektedir. Tek veya toplu olarak yapılan musikiye sesleri ile eşlik eden kadın ve erkek sanatçıları ifade eder. Nuri Özcan, "Hânende", *DİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 27.

¹²⁸ Olufsen, *age*, s. 581.

¹²⁹ *Akşam yemeğinden sonra şarkıcı ve müzisyenler veya soytarılar sanatlarını icra ederler. Hive'de bilhassa müzisyenler çok sevilirler. Sanatlarındaki maharetleri ile bütün Orta Asya'da, hatta doğu Asya'nın Müslüman memleketlerinde ünlüdürler. Gıcak adlı bir enstrüman çalarlar. Bu enstrüman genel hatlarıyla bizim kemanımıza benzer; farklı olarak sadece uzun bir boynu ile biri metal, ikisi ipekten üç teli vardır. Yayı da bizimkine benzer. Buna ilaveten tefve dütar da çalınır. Bahşılar türkülerini dütar eşliğinde söyler. Sıradan insanların arasında sıradan kahramanlar türkülere konu edilir.* Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 164.

¹³⁰ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 164.

¹³¹ Baymirza Hayit, *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında*, çev. Abdülkadir Sadak, Otağ Yayınları, İstanbul 1975, s. 130.

¹³² Çelik, "Hokand Hanlığı", s. 565.

¹³³ Ayşegül Kahraman, *Firdevsü'l-İkbal (1A – 40B Varaklar) (İnceleme – Metin – Sözlük)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2010, s. 3.

¹³⁴ Muhammed Bilal Çelik, "Yarkend Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizogulları*, Ed. Kadir Yılmaz, haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, İstanbul 2016, s. 667.

¹³⁵ Zarccone, *age*, s. 68, 113; Çelik, "Hokand Hanlığı", s. 565-667.

¹³⁶ Mustafa Kafalı, "Ebülğazi Bahadır Han", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 359.

ayrıcalıklı olduğu konularda bile Hanlıktaki nüfuzlu ve zengin kişilerden ayrılır bir özellikleri olmadığı görülmektedir.

Hanların bir doğu hükümdarından beklenecek türde, zenginlikler ve bolluklarla dolu bir hayat sürmediği bölgeyi ziyaret edenlerin de ilgisini çekmiştir. Alexander Burnes'in ifadesiyle *hanın hayatı, çoğu özel adaminkinden daha az kısılanacak bir durumdadır*. Aynı şekilde Vámbéry hanın yaşamını anlatırken *okuyucular bir Doğu şatafatı ve göz alıcı zenginlik tarifi beklemeden* diyerek sözlerine başlamakta ve *genel olarak Harezmi hükümdarlarının talihleri diğer Doğu hükümdarları kadar imrenilir olmaktan uzaktır. Hatta belki de diğerlerinden daha kötüdür diyebilirim* diye eklemektedir.

KAYNAKÇA

ABBOTT, James, *Narrative of a Journey from Herat to Khiva, Moscow, and St. Petersburg, During the late Russian Invasion of Khiva, with Some Account of the Court of Khiva and the Kingdom of Khaurism*, W. H. Allen and Co, London 1843.

AKPINAR, Turgut, "Arminius Vámbéry", *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, ss. 501-502.

ALPARGU, Mehmet, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 8, Ankara 2002, ss. 557-605.

BACON, Elizabeth E., *Esir Ortaasya*, çev. Tansu Say, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık Basın Sanayi, İstanbul 1965.

BAYIR, Zehra, KÜÇÜKBASMACI, Gülten, "Kırgız Destanlarındaki "Kökbörü" Oyununun Halkbilimsel Açısından İncelenmesi", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 9, 2022, ss. 654-670.

BLOCQUEVILLE, Henri de Couliboeuf, *Türkmenler Arasında*, çev. Rıza Akdemir, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1986.

BRACK, Jonathan Z., *An Afterlife for the Khan: Muslims, Buddhists, and Sacred Kingship in Mongol Iran and Eurasia*, University of California Press, California 2023.

BURNES, Alexander, *Travels in Bokhara; Being the Account of a Journey From India to Cabool, Tartary and Persia; Also Narrative of a Voyage on the Indus, From the Sea to Lahore, With Presents From the King of Great Britain; Performed Under The Orders of The Supreme Government of India, In The Years 1831, 1832 and 1833*, C. 1, A. Sporttisoode, London 1985.

BURNES, Alexander, *Travels in Bokhara; Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia; Also Narrative of a Voyage on the Indus, from the Sea to Lahore, with Presents from the King of Great Britain; Performed under the Orders of the Supreme Government of India, in the Years 1831, 1832 and 1833*, C. 2, A. Sporttisoode, London 1985.

CONOLLY, Arthur, *Journey to the North of India, Overland from England, Through Russia, Persia, and Affghaunistaun*, C. 1, Richard Bentley, New Burlington Street, London 1834.

ÇELİK, Muhammed Bilal, "Hokand Hanlığı", Ed. Kadir Yılmaz, haz. Hayrunnisa Alan ve İlyas Kemaloğlu, *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizogulları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, ss. 527-571.

ÇELİK, Muhammed Bilal, "Yarkend Hanlığı", Ed. Kadir Yılmaz, haz. Hayrunnisa Alan ve İlyas Kemaloğlu, *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizogulları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, ss. 632-673.

ÇELİK, Muhammed Bilal, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya 2009.

HATUNOĞLU, Nurettin, "Buhara Hanlığı", Ed. Kadir Yılmaz, haz. Hayrunnisa Alan ve İlyas Kemaloğlu, *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizogulları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, ss. 482-526.

HAYİT, Baymirza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, çev. Abdülkadir Sadak, Otağ Yayınları, İstanbul 1975.

JENKINSON, Anthony, *Voyages and Travels to Russia and Persia by Antony Jenkinson and Other Englishmen with Some Account of the First Intercourse of the English with Russia and Central Asia by way of the Caspian Sea*, C. 1, Burt Franklin, New York 1886.

18. VE 19. YÜZYILLARDA TÜRKİSTAN HANLIKLARINDA HANLARIN GÜNLÜK YAŞAMI

KAFALI, Mustafa, “Ebûlgazi Bahadır Han”, *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, ss. 358-360.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

KAHRAMAN, Ayşegül, *Firdevsü'l-İkbal (1A – 40B Varaklar) (İnceleme – Metin – Sözlük)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2010.

KARAKULAK, Mesut, “Türkistan’da Diplomasinin Dönüşümü: Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1673”, *History Studies*, 11/5, 2019, ss. 1607-1626.

KHANİKOFF, Nikolay Vladimiroviç, *Bokhara; its Amir and its People*, James Madden, Leadenhall-Street, London 1843.

KOÇ, Dinçer, “Bir Rus Mühendisinin (T.S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 120/237, 2018, ss. 139-70.

KRADER, Lowrance, “Orta Asya Halklarında Aile Yapısı”, *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, 2/8, 1995, ss. 56-59.

LANSDALL, Henry, *Russian Central Asia Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv*, C. 2, Houghton Mifflin And Company, Boston 1885.

MACGAHAN, Januarius Aloysius, *Hive Seyahatnâmesi ve Tarihi Musavver*, çev. Kolağası Ahmed, Altınordu Yayınları, İzmir 1995.

MEYENDORF, Baron, *A Journey from Orenburg to Bokhara in the Year 1820, The Great Game: Britain and Russia in Central Asia*, C. 5, Routledge, London 2004.

MUNIS, Shîr Muhammad Mirab, AGEHÎ, Muhammad Rıza Mirab, *Firdaws Al-Iqbal History of Khorezm*, çev. Yuri Bregel, Brill, Leiden, Boston, Köln 1999.

MURAVYEV, Nikolay Nikolayevich, *Muraviev’s Journey to Khiva Through the Turcoman Country 1819-20*, The Foreign Department Press, Calcutta 1871.

MÜMİNOĞLU, Muhammed İkbâl, *Âgehi’nin Câmi’ü’l-Vakâat-ı Sultânî Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep 2017.

NECEF, N. Ekber, BERDİYEV, A. Ahmet, *Hazar Ôtesi Türkmenleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

O’DONOVAN, Edmund, *Merv, A Story of Adventure and Captivity*, Smith, Elder & Co, Waterloo Place, London 1883.

OLUFSEN, Ole, *The Emir of Bokhara and His Country; Journeys and Studies in Bokhara with A Chapter on My Voyage on the Amu Darya To Khiva*, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, William Heinemann, London 1911.

ÖGEL, Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. 5, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1985.

ÖZCAN, Nuri, “Hânende”, *DİA*, C. 16, İstanbul 1997, ss. 27.

ÖZKAN, Murat, *Hive Hanlığı 1511-1920*, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.

ÖZKAN, Murat, KARAKULAK, Mesut, “Florio Beneveni’nin Buhara Elçiliği (1718-1725)”, *Turkish Studies - History*, 15/1, 2020, ss. 209-227.

SCHUYLER, Eugene, *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, çev. Firdevs Çetin-Hilal Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul 2000.

TAŞAĞIL, Ahmet, “Türkistan”, *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, ss. 556-560.

TEKİN, Feridun, “Muhammed Rıza Âgehi ve “Çay” Redifli Bir Gazeli”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, 21, 2006, ss. 129-134.

VÂMBËRY, Arminius, *Sketches of Central Asia: Additional Chapters My Travels, Adventures, and of the Ethnology of Central Asia*, Philadelphia, J. B. Lippincott, Co., Wm, H. Allen, Co., 13, Waterloo Place, London 1868.

VÂMBÊRY, Arminius, *Türkistan'a Seyahat, Bir Sahte Dervişin İstanbul'dan Semerkant'a Yolculuğu*, çev. Resul Şahsi, Divan Kitap, İstanbul 2022.

VURGUN, Seda Yılmaz, *XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği (Hanlığı)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2013.

WOLFF, Joseph, *Narrative of a Mission to Bokhara, in the Years 1843-1845, to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly*, C. 1, Harper & Brothers, London 1845.

ZARCONE, Thierry, *Yasak Kent Buhara (1830-1888)*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 445-462.

Geliş Tarihi–Received Date: 10.05.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 03.07.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ASYA MÜZESİ VE İLK MÜDÜRÜ HRİSTİAN DANİLOVIÇ FREN

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1481941>

 GÜLCAN İNALCIK*

ÖZ

XIX. yüzyılın başında Doğu ile ilgili çalışmaların yapıldığı ilim merkezlerinin başında *Asya Müzesi* (Aziatskiy Muzei) gelmektedir. Günümüzdeki adı ile *Rusya Bilimler Akademisi Doğu El Yazmaları Enstitüsü* (Institut Vostochnih Rukopisey Rossiyskiy Akademii Nauk), 1818 yılında Rusya Bilimler Akademisi bünyesinde kurulmuştur. 23 (11) Kasım 1818 tarihinde Rusya Bilimler Akademisi başkanı Sergey Semenoviç Uvarov (1786-1855), St. Petersburg'da Rusya Bilimler Akademisi Büyük Petro Antropoloji ve Etnografya Müzesi (kısa adıyla Kunstkamera) bünyesinde madalyonların, sikkelerin, Doğu ile ilgili el yazması ve nadir eserlerin korunması amacıyla *Doğu Odası* (Vostochniy Kabinet) adıyla bir bölüm kurmuştur. Bu bölüm çok geçmeden Alman asıllı Doğu bilimci Hristian Daniloviç Fren'in önerisiyle *Asya Müzesi* olarak adlandırılmaya başlanmıştır. H. D. Fren, müzenin ilk müdürüdür. Asya Müzesi, kurulduğu ilk günden itibaren St. Petersburg'da akademik düzeyde araştırmaların yürütüldüğü bir Doğu bilimi merkezi haline gelmiştir. Doğu dillerinde yazılan el yazması eserlere, sikke koleksiyonlarına, Doğu'nun tarihi, etnografyası ve kültürü ile ilgili kitaplara, Doğu'nun farklı dönemlerine ve bölgelerine ait nadir eserlere ev sahipliği yapmıştır.

Asya Müzesi, 1855 yılında St. Petersburg Üniversitesi'nde Doğu Dilleri Fakültesi açılıncaya dek İmparatorluk Kazan Üniversitesi ile birlikte Rus Doğu biliminin ikinci merkezi konumunda olmuştur. Asya Müzesi'nin halefleri günümüzde Moskova'da bulunan *Rusya Bilimler Akademisi Doğu Çalışmaları Enstitüsü* (Institut Vostokovedeniya Rossiyskiy Akademii Nauk) ve St. Petersburg'daki Rusya Bilimler Akademisi Doğu El Yazmaları Enstitüsü'dür. Asya Müzesi'nin nümismatik koleksiyonları Ekim Devrimi'nden sonra Devlet Hermitage Müzesi'ne aktarılmış; etnografik eser koleksiyonları Kunstkamera'nın fonlarına ve sergilerine dahil edilmiştir. Müze kütüphanesi ve arşivi de Rusya Bilimler Akademisi Doğu El Yazmaları Enstitüsü arşivine dahil edilmiştir. Günümüzde bu arşiv, Doğu ile ilgili çalışmaların tüm alanlarında Rus ilim adamlarının el yazması mirasının en zengin koleksiyonlarını içeren ve fon sahiplerinin isimlerini taşıyan yüz elliden fazla fona ev sahipliği yapmaktadır. Enstitü kütüphanesinde ise Doğu dillerinde yazılmış 1 milyondan fazla kitap bulunmaktadır. Varlığını sürdürdüğü iki yüzyıl boyunca müze, Rusya dışında kapsamlı sergi faaliyetleri, bilimsel araştırmalar ve eğitim çalışmaları yürüten dünyanın en büyük Doğu el yazmaları merkezlerinden birine dönüşmüştür.

Çalışmada, ilk olarak Asya Müzesi'nin tarihçesinden bahsedilmiştir. Daha sonra müzenin bir Doğu bilimi merkezine dönüşmesinde büyük emeği olan, Arapça alanında uzman bir Doğu bilimci ve Rusya'da nümismatik ilminin kurucusu sayılan Fren'in hayatı, müzecilik faaliyetleri, ilmi araştırmaları ile Rus Doğu bilimi'ne katkısı ele alınmıştır. Fren, eserlerinin çoğunu Almanca ve Latince kaleme almıştır. Az sayıda eseri Rusçaya çevrilmiştir. Bu sebeple eserlerinin içerik analizleri ikincil kaynaklarla desteklenmiştir. Türkçe literatürde yalnızca Fren'i ve çalışmalarını konu alan detaylı bir çalışma henüz yapılmamıştır. Bu sebeple çalışmada Rusça basılı kaynaklar incelenerek Asya Müzesi çerçevesinde Alman Doğu bilimci Fren'in hayatı ve çalışmaları hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Asya Müzesi, Hristian Daniloviç Fren, Rusya Bilimler Akademisi Doğu El Yazmaları Enstitüsü, Rus Doğu bilimi.

* Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı, İstanbul/TÜRKİYE, E-Posta: gulcan.inalcik@marмара.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3577-6338.

THE ASIAN MUSEUM AND ITS FIRST DIRECTOR HRİSTIAN DANİLOVICH FREN

ABSTRACT

At the beginning of the 19th century, the *Asiatic Museum* (Aziatskiy Muzei) was one of the leading scientific centres where studies on the East were conducted. *The Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences* (Institut Vostochnyh Rukopisey Rossiyskiy Akademii Nauk), with its current name, was established in 1818 within the Russian Academy of Sciences. On 23 (11) November 1818, Sergey Semenovich Uvarov (1786-1855), the president of the Russian Academy of Sciences, established a department within the Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography of the Russian Academy of Sciences in St. Petersburg (shortly known as Kunstkamera) called the Oriental Department (Vostochny Kabinet) for the preservation of medallions, coins, manuscripts and rare works related to the East. This department was soon renamed the Asian Museum at the suggestion of the German-born Orientalist Christian Martin Frähn. Ch. M. Frähn was the first director of the museum. Since its foundation, the Asiatic Museum has become a centre of Oriental studies in St. Petersburg, where academic research is carried out. It houses manuscripts written in Oriental languages, coin collections, books on the history, ethnography and culture of the East, rare artefacts from different periods and regions of the East.

Until the opening of the Faculty of Oriental Languages at the University of St. Petersburg in 1855, the Asiatic Museum was the second centre of Russian Oriental studies, along with the Imperial Kazan University. The successors of the Asiatic Museum are today the *Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences* (Institut Vostokovedeniya Rossiyskiy Akademii Nauk) in Moscow and the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences in St. Petersburg. The numismatic collections of the Asiatic Museum were transferred to the State Hermitage Museum after the October Revolution; the collections of ethnographic artefacts were included in the Kunstkamera's funds and exhibitions. The museum's library and archive were also incorporated into the archive of the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences. Today, this archive houses more than one hundred and fifty funds containing the richest collections of manuscript heritage of Russian scholars in all fields of Oriental studies and bearing the names of the owners of the funds. The library of the Institute contains more than 1 million books in Oriental languages. Over the two centuries of its existence, the museum has developed into one of the world's largest centres of Oriental manuscripts, carrying out extensive exhibition activities, scientific research and educational work outside Russia.

Firstly, the history of the Asian Museum is mentioned in the study. Then, the life, museological activities, scientific researches and contribution to Russian Oriental studies of Frähn, who is considered as an orientalist, an expert in Arabic and the founder of numismatics in Russia, who contributed greatly to the transformation of the museum into a centre of Oriental studies, are discussed. Frähn wrote most of his works in German and Latin. Few of his works were translated into Russian. For this reason, the content analyses of his works were supported by secondary sources. In the Turkish literature, a detailed study on Frähn and his works has not yet been conducted. For this reason, the study analyses Russian printed sources and provides information about the life and works of the German Orientalist Frähn within the framework of the Asian Museum.

Keywords: Asian Museum, Christian Martin Frähn, Russian Academy of Sciences Institute of Oriental Manuscripts, Russian Oriental Studies.

GİRİŞ

Doğu, yüzyıllar boyunca Rusya İmparatorluğu'nun gelişimine, kültürüne ve düşünce yapısına derinden etki etmiştir. XVII. yüzyılın sonundan itibaren Rusya'da Doğu dillerinin, medeniyetinin, etnografyasının, tarihinin, kültürünün incelenmesi amacıyla yazma eserlerin tek elde toplanması ve çeşitli yollarla Rusya'ya getirilmesi ile ilgili çalışmalara başlanmıştır. XVIII. yüzyılda ise ilmi bir kimliğe bürünen Doğu ile ilgili çalışmalar çok uluslu Rusya için kendi kimliğini tanıma aracı olmuştur. Rusya'da Doğu bilimi araştırmalarının başlangıcı I. Petro'nun İran seferi sırasında Kazan yakınlarında bulunan Bulgar şehrinin kalıntılarını inceledikten sonra buradaki Arapça, Tatarca ve Ermenice yazılı mezar taşlarının tasvir edilmesini emrettiği 15 Mayıs 1722 olarak kabul edilmektedir.¹

Doğu, XVIII. yüzyılın başında Rusya'nın hem iç hem de dış politikasının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Doğu ülkeleriyle ekonomik ve siyasi ilişkilerin gelişmesi, bölgenin sistematik bir şekilde incelenmesini gerekli hale getirmiştir. Rusya'nın coğrafi konumu, bileşiminde Doğu halklarının varlığı, onlarla diplomatik ve ticari ilişkiler kurma ihtiyacı, Doğu'yu bilen okur-yazar ve eğitilmiş insanları gerekli kılmıştır. Bu sebeple I. Petro döneminde Doğu'nun ve halklarının tarihlerinin, dillerinin, etnografyasının ve kültürlerinin incelenmesi, bölgenin farklı dönemlerine ait kültür bakiyelerinin ve arkeolojik buluntuların toplanması için ilmi geziler düzenlenmeye başlanmıştır. Bu dönemde hacıların, elçilerin, seyyahların ve ilim adamlarının tuttıkları gezi raporları Doğu'nun

¹ Dmitriy Yevgenyevich Bertels, "Vvedenie", *Aziatskiy Muzei-Leningradskoe Otdelenie Instituta Vostokovedeniya AN SSSR*, İzd. "Nauka", Moskva 1972, s. 7.

ve halklarının anlatıldığı ilk kapsamlı çalışmalar olmuştur. Ayrıca I. Petro, hükümdarlığı sırasında Rus çevirmenlerin eğitimine ayrı önem vermiş, Çince, Moğolca, Japonca, İbranice, Türkçe, Arapça ve Farsça dillerinin öğretilmesini sağlamaya çalışmıştır. Bu amaçla Doğu'daki elçiliklere ve ruhani misyonlara öğrenciler göndermiştir.²

I. Petro, ilmi geziler sırasında toplanan tarih, etnografya ve kültür bakiyelerinin muhafaza edilmesi amacıyla 1714 yılında St. Petersburg'da *Rusya Bilimler Akademisi Büyük Petro Antropoloji ve Etnografya Müzesi*'ni (kısa adıyla Kuntskamera) kurmuştur. Müze, dünyanın en büyük ve en eski etnografya müzelerinden biridir. Müzenin kuruluşundan on yıl sonra 28 Ocak (8 Şubat) 1724 tarihinde ise Rusya Bilimler Akademisi kurulmuştur. Akademinin temeli Kuntskamera ve onunla eş zamanlı kurulan kütüphanesi ile atılmıştır.³ 1724 yılında Kuntskamera'nın Bilimler Akademisi'nin bir parçası haline gelmesiyle koleksiyonculuk faaliyetleri büyük ölçüde canlanmış ve yeni arkeolojik buluntularla müze çalışmalarının gelişimi teşvik edilmiştir. Kuntskamera'nın Doğu koleksiyonları başlangıçta Sibirya valileri Fyodor Alekseyeviç Golovin ve Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy, diplomat Lorenz Lange ve doğa bilimci Pyotr Simon Pallas gibi devlet görevlilerinin özel koleksiyonlarına ev sahipliği yapmıştır. Müzeciliğin ilk aşamalarında Kuntskamera'ya gelen nadir Doğu eserleri arasında bir ayırım yapılmamış, sikkeler, arkeolojik buluntular ve el yazmaları da dahil olmak üzere çok çeşitli sergiler tek bir fon altında toplanmıştır. Dönemin Bilimler Akademisi başkanı Sergey Semenoviç Uvarov'un (1786-1855) Kuntskamera bünyesinde madalyonların, sikkelerin, Doğu ile ilgili nadir eserlerin korunması için *Doğu Odası* (Vostochniy Kabinet) adıyla 23 (11) Kasım 1818 tarihinde özel bir bölüm kurmasıyla da Asya Müzesi'nin temeli atılmıştır. Çok geçmeden bu oda müzenin ilk müdürü Hristian Daniloviç Fren'in (1782-1851) önerisiyle *Asya Müzesi* (Aziatskiy Muzey) olarak adlandırılmaya başlanmıştır.⁴

1. Asya Müzesi'nin Tarihçesi

Asya Müzesi, Rus Doğu bilimi araştırmaları ve Rus müzecilik tarihinde özel bir yere sahiptir. Kuntskamera içerisinde *Doğu Odası* olarak kurulan Asya Müzesi, Rusya'nın en eski müzesi temelinde ortaya çıkan ilk bağımsız kurumdur. Bilimler Akademisi'ne Doğu koleksiyonlarının getirilmesi Akademisi'nin kuruluşuyla başlamıştır.⁵ Bilimsel koleksiyonlar biriktikçe, sistematik hale getirilmeleri, tanımlanmaları ve araştırmalarda kullanılmaları gerekmeğe başlamıştır. Bu sebeple 1733 yılında Alman Doğu bilimci Georgiy Yakovleviç Ker⁶, Akademi Komitesi'ne Rus İmparatorluğu'nda ayrı bir "Doğu Akademisi veya Doğu Bilimleri ve Dilleri Cemiyeti" kurulmasını öngören bir proje önermiş ve projesini sadece Doğu ülkelerindeki diplomatik hizmet ihtiyaçları ile değil, aynı zamanda Rusya'nın Asya'daki eğitim misyonu ve Rus tarihi için Doğu kaynaklarını incelemenin önemi ile de gerekçelendirmiştir. Bilimler Akademisi daimi üyesi Rus ilim adamı Mihail Vasilyeviç Lomonosov da "Doğu Akademisi (Orientalnaya Akademiya)" kurulması fikrini ortaya atan bir başka isimdir. 1758-1759 yıllarında M. V. Lomonosov, Bilimler Akademisi'nin yeniden düzenlenmesi gerektiğine dair notunda şöyle yazmıştır: "*Asya'dan uzak olmaları nedeniyle Doğu halklarıyla Rusya'ya kıyasla daha az iletişim halinde olan Avrupa devletlerinde, üniversitelerde her zaman Doğu dilleri profesörleri vardır. Akademik tüzükte bundan bahsedilmiyor, çünkü o zamanlar Doğu dilleri profesörü yoktu, ancak komşuluk bölgesinde sadece bir profesör değil, aynı zamanda tüm Doğu Akademisi de yararlı olurdu.*"⁷

Ancak XVIII. yüzyılda bu fikirler hayata geçirilememiş ve çeşitli Asya halklarının kültürüne ilişkin tüm koleksiyonlar, o zamanlar Doğu'nun araştırılması için ana merkez olan Kuntskamera'ya gönderilmiştir. Rusya'da bir "Asya Akademisi" kurulması fikri ünlü yazar, gezgin, etnolog ve diplomat Jan Pototskiy tarafından 1802 yılında benzer bir önerinin yapılmasıyla yeniden gündeme getirilmiştir. Ancak tek bir Doğu bilimi merkezi fikrinin gerçek anlamda hayata geçirilmesi, 1810 yılında "Asya Akademisi Projesi"ni⁸ ortaya atan ünlü devlet adamı

² Andrey Nikolayeviç Kononov, "İz İstorii İzuçeniya Tyurskih Yazikov v Rossii", *Biobibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period*, Pod redaktsiey i s vvedeniem A. N. Kononova, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literatur "Nauka", Moskva 1974, s. 10.

³ Boris Andreyeviç Dorn, "Aziatskiy Muzey" *Zapiski İmperatorskoy Akademii Nauk*, Tom 5 (Kniga 2), St. Peterburg 1864; https://www.kuntskamera.ru/exposition/kunst_hist Erişim Tarihi: 15.03.2023; sa. 11.05.

⁴ Yelena Petrovna Ostrovskaya, "K 200-letiyu Aziatskogo Muzeya (1818)-İnstituta Vostochnih Rukopisey RAN", *Vestnik SPBGİK*, No 4 (37), Dekabr 2018, s. 112-113.

⁵ Dmitriy Vladimiroviç İvanov, "Arhivnye Dannie ob İstoricheskom Mestopoloenii Aziatskogo Muzeya v İzdanii Kuntskameri", *Orientalistika*, 5(3), 2022, s. 634.

⁶ *Georgiy Yakovleviç Ker*: Rusya'daki ilk doğu bilimci, nümismat, Doğu dilleri profesörüdür. 1692 yılında Saksonya'nın Schleisingen kentinde doğmuştur. Halle Üniversitesi Doğu Dilleri bölümünden mezun olmuştur. 1722'de Leipzig Üniversitesi'nde yüksek lisansını tamamlamıştır. 1727'den itibaren aynı üniversitede Arapça ve İbranice Kürsüsü'nde görev yapmıştır. 1732'de St. Petersburg'a taşınmıştır. Dışişleri'nde Arapça, Farsça ve Türkçe tercümanı olarak görev yapmıştır. 1735 yılında Kuntskamera'nın Doğu sikkelerini bilimsel olarak tanımlaması için Bilimler Akademisi'ne davet edilmiştir. 1740'da St. Petersburg'da vefat etmiştir. Bkz. Svetlana İvanovna Marahonova, "Georgiy Yakovleviç Ker", http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_personalities&Itemid=74&person=711 Erişim Tarihi: 05.05.2024; sa. 23.50.

⁷ Bertels, *agm*, s. 9.

⁸ S. S. Uvarov, projesini desteklemek için "Avrupa'nın eğitimi ile Asya'nın derinliklerinde saklı olan aydınlanma arasında bir arabulucu olarak hizmet edebilecek ve Doğu'nun bilgisiyle ilgili olabilecek her şeyi bir araya getirecek bir Akademi'nin kurulmasının yararlı olacağı" fikrini ortaya atmıştır. Akademi aynı zamanda "bir dil ve edebiyat kursu içermesi ve bu kursların her biri için öğretmenler belirlenmesi gereken" bir eğitim kurumu olarak düşünülmüştür. Uvarov'un projesi iki bölümden oluşmaktadır: İlk bölümde "dünya medeniyetinin beşiği olduğu

Sergey Semenoviç Uvarov'un adıyla bağlantılıdır. S. S. Uvarov, Kuntskamera bünyesinde madalyonların, sikkelerin, Doğu ile ilgili nadir eserlerin muhafaza edilmesi için özel bir birim kurulması gerektiğine dair 11 Kasım 1818'de Bilimler Akademisi Yönetim Kurulu Komitesi'ne bir mektup göndermiştir. XIX. yüzyılın başlarında Kunstkamera koleksiyonlarının sergilenmesi, Doğu dillerini ve Doğu kültürünün tarihini bilen özel eğitilmiş personel olmadan içinden çıkılmaz bir sorun haline gelmiştir. Bu sebeple Uvarov'un bu talebi kabul edilerek *Doğu Odası* kurulmuş, yine Uvarov'un önerisi ile Hristian Daniloviç Fren müdür olarak atanmıştır. Kısa süre sonra bu oda Fren'in önerisiyle *Asya Müzesi* adını almıştır. Akademi kütüphanesinde bulunan tüm Doğu el yazmaları, Doğu üzerine Avrupa dillerinde kitaplar, Doğu sikkeleri, arkeolojik ve etnografik buluntular yeni oluşturulan Asya Müzesi'ne nakledilmiştir. Müze için Kunstkamera'nın Neva Nehri'ne bakan doğu kanadının zemin katında bir oda tahsis edilmiştir. Temmuz 1819'da müze halka açılmıştır.⁹

XIX. yüzyılın başında Rus Doğu bilimi alanında Bilimler Akademisi bünyesinde müstakil bir kurum olarak Asya Müzesi'nin kurulmasıyla Doğu ile ilgili yazma eserler, nümismatik koleksiyonları sistematik ve planlı bir şekilde toplanmaya, depolanmaya ve incelemeye başlanmıştır.¹⁰ Müzenin Arap ve aynı zamanda tüm İslam koleksiyonunun belkemiğini filozof Jean-Jacques Rousseau'nun akrabası, Halep ve Tripoli'deki Fransız Başkonsolosu Jean-Baptiste-Louis-Jacques Rousseau'dan (1780-1831) 1819 ve 1825 yıllarında iki parça halinde toplamda 51.000 franka satın alınan 700 adet Arapça el yazması eser oluşturmuştur. J. L. Rousseau'ya ait el yazmalarının satın alınmasıyla Asya Müzesi, XIX. yüzyılın başında Rusya'da Doğu el yazmalarının muhafaza edildiği en önemli kurum haline gelmiştir.¹¹ Rousseau el yazmalarının satın alınması, Asya Müzesi'ni bir anda Avrupa'nın en önemli Doğu el yazmaları depoları arasına sokmuş; bu koleksiyonla yapılan çalışmalar, Rusya'da Arapça çalışmalarının ve Doğu biliminin gelişmesine ivme kazandırmıştır.¹² Sovyet tarihçi ve Arapça el yazmaları uzmanı Viktor İvanoviç Belyaev (1902-1976) Rousseau koleksiyonunun önemini "*Daha sonraları olağanüstü değere sahip münferit nüshaları da içeren büyük ve ilginç koleksiyonlar gelmesine rağmen hiçbiri Rousseau koleksiyonunun ilim dünyası açısından sahip olduğu yüksek değeri aşmamıştır*" sözleriyle dile getirmiştir.¹³

Asya Müzesi'nin ilk kurulduğu yıl olan 1818 yılında müze fonlarında Doğu ile ilgili Avrupa dillerinde yazılmış 1120 adet basılı eser, 818 adet Arapça- Farsça-Türkçe el yazması, 279 adet Çince-Mançurca basılı eser, 27 adet Japonca basılı ve el yazması eser ile 180 adet Tibetçe-Moğolca basılı eser muhafaza edilmiştir. Nümismatik koleksiyonlarında ise yaklaşık 20 bin adet sikke yer almıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Fren tarafından yapılan tasnif çalışmasının ardından 4395 adet sikke daha müzenin nümismatik koleksiyonuna dâhil edilmiştir.¹⁴

Fren, müzede yirmi dört yıl aktif olarak görev yapmıştır. Onun çalışmaları sayesinde XIX. yüzyılın ilk yarısında Asya Müzesi, St. Petersburg'un en önemli Doğu bilimi merkezi haline gelmiştir. Özellikle Fren'in Rousseau koleksiyonu ile ilgili yapmış olduğu açıklamalı katalog çalışması Rusya'da Arapça çalışmalarına ivme kazandırmıştır. Yine bu dönemde Fren ile birlikte Jean-François Demange¹⁵ ve Osip İvanoviç Senkovskiy¹⁶ de

oybirliğiyle kabul edilen Doğu hakkında genel değerlendirmeler yer almaktadır. İkinci bölümde ise Asya dilleri ve edebiyatlarının (Hintçe-Sanskritçe; Çince; Arapça, Farsça, Türkçe; Tatarca; İbranicel-İncil) seyrine genel bir bakış sunulmakta ve bunun için kısa programlar ve gerekli kaynakların listesi bulunmaktadır. Uvarov'un Asya Akademisi Projesi, diğer ilim adamlarının projelerinden daha çok ilgi görmüştür. Proje metni Rus şair ve yazar V. A. Jukovskiy tarafından Rusçaya çevrilmiş, Fransız doğu bilimci Antoine Isaac Silvestre de Sacy ve Goethe bu projeye çok önem vermişlerdir. Uvarov'un "Asya Akademisi Projesi" ve "Doğu" ile ilgili diğer projeler, dönemin otoritesinin ve az sayıdaki ilim insanının dikkatini oryantalist eğitim kurumlarının düzenlenmesi ve Doğu'nun araştırılması sorunlarına çekerek olumlu bir rol oynamıştır. Bkz. Andrey Nikolayeviç Kononov, "Slovo o H. D. Frene (23.V.1782 – 16.VII.1851). K 200-letiyu so Dnya Rojdeniya)", *Pismennye Pamyatniki i Problemi İstorii Kulturi Narodov Vostoka. XVII. Godiçnaya Nauçnaya Sessiya LO İV AN SSSR (doklad i soobşçeniya)*, Yanvar 1982 g., Çast 1, İzd. "Nauka", Moskva 1983, s. 7.

⁹ Dmitriy İvanoviç Tihonov, "İz İstorii Aziatskogo Muzeya", *Oçerki po İstorii Russkogo Vostokovedeniya*, Sbornik 2, İzd. Akademii nauk SSSR, Moskva 1956, s. 455; Ostrovskaya, *agm*, s. 113; İvanov, *agm*, s. 634.

¹⁰ İrina Vladimirovna Kulganek, "Mongolovedenie: ot Aziatskogo Muzeya do İnstituta Vostoçnih Rukopisey", *Almanah "Sibirskie Çteniya v RGGU"*, No 3, 2008, s. 26

¹¹ İrina Fedorovna Popova, "Sobiratel'skaya Deyatel'nost Aziatskogo Muzeya na Rubeje XIX-XX vv. i Znaçenie Dlya Rossiyskogo Vostokovedeniya", *Vostokovedenie v Rossii i Stranah SNG na Rubeje Vekov: Materialı Mejdunarodnogo Simpoziuma, Posvyaşennogo 200-Letiyu Sozdaniya Kafedri Vostoçnoy Slovesnosti v Kazanskom Universitete*, Gl. Red.: R. M. Valeev, Kazan, Foliant, 2015, s. 49; Oleg Fedoroviç Akimuşkin, "K İstorii Formirovaniya Fonda Musulmanskih Rukopisey İnstituta Vostokovedeniya AN SSSR", *Pismennye Pamyatniki Vostoka, İstoriko-Filologičeskie İssledovaniya, Ejegodnik 1978-1979*, İzd. "Nauka", Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1987, s. 9.

¹² *Rossiyskoe Vostokovedenie v Litsah*, İzd. Rossiyskoe İstoričeskoe Obşçestvo i Fondu İstoriya Oteçestva, s. 4, https://historyrussia.org/images/Vistavki/Vostok_Book_260220.pdf Erişim Tarihi: 02.05.2024; sa. 13.50.

¹³ Svetlana Mihaylovna Batsieva, "Arabistika (1818-1917)", *Aziatskiy Muzei-Leningradskoe Otdelenie İnstituta Vostokovedeniya AN SSSR*, İzd.-vo "Nauka", Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1972, s. 271.

¹⁴ *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya do Seredini XIX Veka*, Ots. Red. G. F. Kim, P. M. Şastitko, "Nauka", Moskva 1990, s. 140-141.

¹⁵ *Jan-Fransua Demanj (İvan Fyodoroviç)-(Jean-François Demange) (1789-1839)*: 1789 yılında Fransa'da doğmuştur. Fransız doğu bilimci Antoine Isaac Silvestre de Sacy'in öğrencisidir. 1817 yılında St. Petersburg Eğitim Çevresi Vasisi S. S. Uvarov'un daveti üzerine Rusya'ya gelmiştir. St. Petersburg'daki Ana Pedagoji Enstitüsü'nün ilk Arap dili ve edebiyatı öğretmenidir. 1818-1822 yılları arasında St. Petersburg Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesi'nde Doğu dilleri bölümünde görev yapmıştır. Rus İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı Asya Departmanı Doğu Dilleri Eğitimi bölümünde (Uçebnoe Otdelenie Vostoçnih Yazikov Aziatskogo Departmenta Ministerstva İnostrannih Del Rossiyskoy İmperii) de 1820-1839 yılları arasında Arapça dersleri vermiştir. Bkz. Batsieva, *agm*, s. 270-271.

¹⁶ *Osip İvanoviç Senkovskiy [(Jozef Julian Sekowski) (1800-1858)]*: Polonyalı Doğu bilimcidir. 1819 yılında Vilnius Üniversitesi'nden mezun olmuş ve aynı yıl Arapça, Farsça, Türkçe dillerini öğrenmek, Polonya ve Doğu halklarının tarihi ile ilgili belgeler ve materyaller toplamak ve Türk edebiyatı ile yakından tanışmak amacıyla Yakın Doğu ülkelerine geziye çıkmıştır. 1820 yılında İstanbul'da Rus elçiliği görevine

müzedede Arapça el yazması eserler üzerine önemli çalışmalarda bulunmuşlardır.¹⁷ Fren, Kazan Üniversitesi'nde çalıştığı dönemde Asya Müzesi'ndeki tüm Doğu sikkelerinin açıklamalı tasvirlerinin bulunduğu çok ciltli büyük bir eserin hayalini kurmuş ve 1826 yılında bu çalışmanın birinci cildini *İmparatorluk Bilimler Akademisi'ndeki İslam Sikkelerinin Bir İncelemesi* (Recensio Numorum Muhammedanorum Academiae Imp. Scient. Petropolitane, 1826) başlığıyla Latince yayımlamayı başarmıştır.¹⁸ Tek cilt yayımlanmış olmasına rağmen eser, dönemin uzmanlarının takdirini kazanmıştır. Yayımlandığı dönem itibarı ile eser, “*tarih, coğrafya, kronoloji ve seçere çalışmaları açısından bir nümismatik veri ansiklopedisi*”dir.¹⁹ Fren döneminde Asya Müzesi; a) Doğu ile ilgili el yazması ve nadir eserler ile ksilografiler bölümü; b) envanter ve katalog çalışmalarının yürütüldüğü Doğu ve Doğu bilimi ile ilgili basılı eserler bölümü; c) tasnif ve katalog çalışmalarının yapıldığı ve nümismatik ile ilgili çalışmaların yayımlandığı Doğu sikkeleri koleksiyonu bölümü olmak üzere üç ana bölümden meydana gelmiştir. Bu bölümlerin dışında müzede ziyaretçiler için bir sergi salonu ve bir de kütüphane yer almıştır.²⁰

İlk açıldığı yıllarda müzede tek yetkili kişi Fren olmuştur. Fren, çuvallar içinde sikkeler ve demetler halinde ciltlenmiş birçok el yazması eseri derlemiştir. İdari görevlerinin yanı sıra binlerce sikkeyi incelemek, bunları bölümlere ayırmak ve kategorize etmek zorunda kalmıştır. Kısmen kütüphanede, kısmen de arşivlerde bulunan yazılı eserlerin tek bir yerde toplanması, yazarlarının, başlıklarının ve içeriklerinin belirlenmesi gerekmiş, bu zor iş Fren tarafından oldukça hızlı ve büyük bir özenle gerçekleştirilmiştir. Kısa süre içerisinde koleksiyonlar bölümler halinde düzenlenmiştir. Ayrıca Fren, Bilimler Akademisi toplantılarında düzenli olarak el yazması eserlerden oluşan Asya Müzesi'ne yapılan yeni eklemeler hakkında raporlar sunmuştur. 1828 yılında kişisel koleksiyonundan 30 el yazmasını müzeye bağışlamıştır.²¹

1823 yılında ilim adamına yardım etmesi için St. Petersburg Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı bölümü mezunu Mihail Grigoryeviç (Gavriloviç) Volkov²² görevlendirilmiştir. Çok iyi derecede Arapça, Farsça ve Türkçe bilen M. G. Volkov, 1826-1846 yılları arasında müzede görev yapmıştır. Fren'in ve Volkov'un özverili çalışmalarının yetersiz kaldığı durumlarda zaman zaman Doğu ve Doğu bilimi ile ilgili ilmî çalışmalar yapan ilim adamları da müzeye davet edilmişlerdir. Örneğin, müze koleksiyonlardaki Çinçe ve Moğolca el yazması eserlerin ve ksilografilerin tasnif ve açıklamalı katalog çalışmalarını Çuvaş asıllı tarihçi ve sinolog Nikita Yakovleviç Biçurin yapmıştır. Buryat Doğu bilimci Dorji Banzarov²³ Moğolca ve Mançurca el yazması eserlerin kataloglarını hazırlamıştır. Fransız Doğu bilimci Marie-Félicité Brosset'in Gürcüce el yazması ve basılı eser koleksiyonlarının toplanması ve derlenmesinde önemli katkıları olmuştur. St. Petersburg Üniversitesi Ermeni ve Gürcü dilleri

atanmıştır. 1821 yılında Suriye, Mısır ve Nübye'de bir gezi gerçekleştirmiştir. 1822 yılında St. Petersburg Üniversitesi'ne Doğu Dilleri bölümüne bölüm başkanı olarak atanmış ve 1847 yılına kadar yirmi beş yıl bu görevi yürütmüştür. Üniversitede Arapça, Türkçe ve Osmanlıca derslerini okutmuştur. 1828 yılında Rusya Bilimler Akademisi'ne muhabir üye olarak seçilmiştir. 1836 yılında dergicilik faaliyetlerine başlamıştır. 1834 yılında kurulan *Biblioteka Dlya Çteniya* dergisinin redaktörlüğünü ve yazarlığını yapması sebebiyle üniversitedeki görevinden ayrılmıştır. *Severnıy Arhiv*, *Sın Oteçestva*, *Severnaya Pçela*, *Polyarnaya Zvezda* adlı dönemin dergi ve külliyatlarında çeşitli yazılar yayımlamıştır. 1858 yılında St. Petersburg'da vefat etmiştir. Bkz. *Biobibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period*, Pod redaktsiey i s vvedeniem A. N. Kononova, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı “Nauka”, Moskva 1974, s. 258-259; *Vostokovedenie v Leningradskom Universitete*, Ots. red. A. N. Kononov, izd. Leningradskogo Universiteta, Leningrad 1960, s. 5-6.

¹⁷ İrina Fedorovna Popova, “Ot Aziatskogo Muzeya k Institutu Vostoçnih Rukopisey RAN: Sobiratelı i İssledovatelı Rukopisnoy Knigi Narodov Vostoka”, *Aziatskiy Muzey-İnstitut Vostoçnih Rukopisey RAN*, Otv. red. İ. F. Popova, İzd-vo vostoçnoy literaturı, Moskva 2018, s. 8.

¹⁸ Bkz. Christian Martin Fraehnıi, *Recensio Numorum Muhammedanorum Academiae Imp. Scient. İnter Prima Academiae Imp. Saecularia Edita*, 1826, s. 1-743, <https://archive.org/details/chmfraehnıirece00muzegoog/page/n865/mode/2up> Erişim Tarihi: 05.05.2024; sa. 14.10.

¹⁹ Pavel Stepanoviç Savelyev, *O Jizni i Uçenih Trudah Frena*, St. Petersburg 1855, s. 31.

²⁰ *Istoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya do Seredini XIX Veka*, s. 141.

²¹ Tihonov, *agm*, s. 456; Amaliya Anatolyevna Mokuşına, “Obzor İstorii Sobraniya i İzüçeniya Arabskih Rukopisey v Peterburge”, *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta*, Ser. 13, Vip. 2, 2015, s. 131.

²² *Mihail Grigoryeviç (Gavriloviç) Volkov (1800-1846)*: Rus Doğu bilimci, Arabist, Doğu el yazmaları uzmanı. 1818-1820 yılları arasında St. Petersburg Üniversitesi Ana Pedagoji Enstitüsü'nde, 1820-1823 yılları arasında ise St. Petersburg Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesi'nde eğitim almıştır. Üniversitede Frantz Frantseviç Şarmua'dan ve Mırza Cafer Topçubaşı'ndan Farsça, J. F. Demanj ve O. İ. Senkovskiy'den Arapça dersleri almıştır. 1826 yılında S. S. Uvarov'un emriyle Asya Müzesi'ne müdür yardımcısı olarak atanmıştır. 1846 yılına kadar müzede müdür yardımcılığı görevini yürütmüştür. Müzede Arapça, Farsça ve Türkçe el yazması eserlerin tasnif edilmesine büyük katkı sağlamıştır. Alla Mihaylovna Kulikova, *Rossiyskoe Vostokovedenie XIX Veka v Litsah*, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Institut Vostokovedeniya, Sankt-Peterburgskiy Filial, St. Peterburg 2001, s. 68-76; Aşot Padvakanoviç Bazıyants, “175 let Institutu Vostokovedeniya (1818-1993)”, *Orientalistika*, 1(2), 2, 2018, s. 324.

²³ *Dorji Banzarov (1822-1855)*: Buryat doğu bilimci ve dilbilimci. D. Banzarov, 1842 yılında Birinci Kazan Gimnazyumu'dan altın madalya ile mezun olmuştur. 1842-1846 yılları arasında İmparatorluk Kazan Üniversitesi Felsefe Fakültesi Doğu Dilleri Bölümü'nde öğrenim görmüş ve ünlü Moğol dili uzmanı Osip Mihayloviç Kovalevskiy'nin öğrencisi olmuştur. Üniversitede sosyal bilimlerin yanı sıra Batı Avrupa ve Doğu dillerini de öğrenmiştir. Banzarov'un *Moğollarda Kara Din ya da Şamanizm* (Çernaya vera ili şamanstva u Mongolov, 1846) adlı yüksek lisans tezi Şamanizm üzerine yazılmış ilk çalışmadır ve 1846 yılında İmparatorluk Kazan Üniversitesi'nin düzenli yayını olan *Uçenie Zapiski*'de yayımlanmıştır. Banzarov, 1847-1848 yılları arasında St. Petersburg'da yaşamış ve Asya Müzesi'nde Orta Asya halklarının tarihi, günlük yaşamları ve inançları hakkında incelemeler yapmıştır. 1848 yılında Rus Arkeoloji Cemiyeti'ne üye, 1851 yılında ise Rus Coğrafya Cemiyeti Sibirya Bölümü'ne daimi üye olarak seçilmiştir. *Dorji Banzarov. Sobrabie Soçineniy*, Ots. Red. G. D. Sanjeyev, Moskva, izd. Akademii Nauk SSSR, 1955, s. 22-23; *Istoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya do Seredini XIX Veka*, s. 122-123.

bölümü profesörlerinden Kerope Petroviç Patkanov²⁴, David İesseyeviç Çubinaşvili (Çubinov)²⁵ ve Aleksandr Antonoviç Tsagareli²⁶ Kafkasya ile ilgili fonların tasnif edilmesi ve kataloglarının hazırlanmasında görev almışlardır. Sanskritçe el yazması eserlerin açıklamalı kataloğunu ise Alman asıllı Doğu bilimci Otton Nikolayeviç Betling²⁷ hazırlamıştır.²⁸

XIX. yüzyılın ilk yarısında Asya Müzesi'ne getirilen her koleksiyon Rusya'da Doğu biliminin gelişimine doğrudan etki etmiştir. 1836 ve 1838 yıllarında Alman asıllı diplomat ve koleksiyoner Baron Pavel Lvoviç Şilling²⁹, Çince, Mançurca, Moğolca ve Tibetçe dört binden fazla eserden oluşan koleksiyonunu müzeye bağışlamıştır. Ayrıca 1829 yılında P. L. Şilling, Berlin'de edindiği Çin'deki Katolik Misyonu ile Bilimler Akademisi arasındaki yazışma materyallerini müzeye bağışlamıştır. Şilling'in koleksiyonu Rusya'da Sinoloji, Moğolca ve Budizm alanındaki çalışmaların gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Uzak Doğu'daki Rus elçiler tarafından toplanan Korece ve Japonca basılı ve el yazması eserler de XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında müze fonlarına dâhil edilmiştir.³⁰

Fren'in vefatından sonra Asya Müzesi'ne 1842 yılında İran ve Afganistan tarihi ve dilleri uzmanı, Alman asıllı Doğu bilimci Boris Andreyeviç Dorn (1805-1881)³¹ müdür olarak atanmıştır. Yaklaşık kırk yıl Asya Müzesi'nin müdürlüğünü yapan B. A. Dorn, müzedeki kaynakların yayımlanmasının yanı sıra müzenin ve Doğu el yazmaları koleksiyonlarının oluşum tarihine ve tanıtılmasına büyük önem vermiştir. Onun yönetiminde Doğu dillerinin incelenmesi için materyal toplamak ve müze koleksiyonları için el yazmaları derlemek amacıyla

²⁴ *Kerope Petroviç Patkanov (1833-1889)*: Kafkas tarihçisi, filolog, dilbilimci, Ermenistan tarihi, dili ve edebiyatı uzmanı, tercüman, şair. 1851 yılında Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü'nden mezun olmuştur. 1857 yılında St. Petersburg Pedagoji Üniversitesi Tarih bölümünü bitirmiştir. 1861 yılında St. Petersburg Üniversitesi'nde Ermeni Dili ve Edebiyatı bölümünde öğretmenlik yapmaya başlamıştır. 1882-1885 yılları arasında Rus Coğrafya Cemiyeti Doğu bölümünün müdürlüğünü üstlenmiştir. Venedik, Viyana, Paris ve Münih'te bulunan Ermenice el yazması koleksiyonlar üzerine çalışmalar yapmıştır. 1882 yılında Belçika'da "Muséon" adlı derginin editör grubuna, 1885 yılında ise Bilimler Akademisi'ne muhabir üye olarak seçilmiştir. Bkz. *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, Tom XIII, Tipografiya İ. N. Skorohodova, St. Petersburg 1902, s. 369-371.

²⁵ *David İesseyeviç Çubinaşvili (Çubinov) (1814-1891)*: Gürcü asıllı ilim adamı, baş tercüman, koleksiyoner. 1840 yılında St. Petersburg Üniversitesi'nden mezun olmuş ve Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi'nde görev yapmıştır. 1844 yılında St. Petersburg Üniversitesi'ne Gürcü Dili ve Edebiyatı Kürsüsü'ne doçent olarak atanmıştır. 1855-1871 yılları arasında St. Petersburg Üniversitesi Ermeni ve Gürcü Dili ve Edebiyatı kürsüsünde bölüm başkanlığı yapmıştır. İlk çalışması olan *Rusça-Gürcüce Sözlük* (Russko-Gruzinskiy Slovar, St. Petersburg 1848) ile Demidov Ödülü'ne layık görülmüştür. Bkz. *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, Tom XXII, Tipografiya İ. N. Skorohodova, St. Petersburg 1905, s. 440-441.

²⁶ *Aleksandr Antonoviç Tsagareli (Alexander Anton von Zagareli) (1844-1929)*: Gürcü dilbilimci. Gürcistan'ın Kaspi kentinde dünyaya gelmiştir. 1872-1916 yılları arasında St. Petersburg Devlet Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi Ermeni ve Gürcü Dili ve Edebiyatı bölümünde, 1920-1926 yılları arasında ise Tiflis Devlet Üniversitesi Felsefe Fakültesi'nde hocalık yapmıştır. Bkz. <https://bioslovhist.spbu.ru/person/591-tzagareli-aleksandr-antonovich.html> Erişim Tarihi: 23.03.2023; sa. 14.30.

²⁷ *Otton (Otto) Nikolayeviç Betling (Böhrling) (1815-1904)*: 1815 yılında St. Petersburg'da varlıklı bir ailede dünyaya gelmiştir. 1833 yılında St. Petersburg Üniversitesi'ne girmiştir. O. İ. Senkovskiy ve Mirza Cafer Topçubaşı'ndan Arapça, Farsça ve Türkçe dersleri almıştır. 1838 yılında Giessen Üniversitesi'nde Felsefe doktoru unvanını almıştır. 1842 yılında Rusya Bilimler Akademisi'ne Sanskritçe alanında asistan olarak seçilmiştir. 1845 yılında ise ordinarius akademik unvanını almıştır. Betling, Yakut dili grameri alanındaki çalışmalarından ötürü Rusya Bilimler Akademisi'ne onur üyesi seçilmiştir. Geniş bilgi için bkz. *Biobibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period*, s. 127.

²⁸ *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya do Seredini XIX Veka*, s. 141; Dorn, *agm*, s. 166-167.

²⁹ *Baron Pavel Lvoviç Şilling (Pavel Lvovitch Schilling) (1786-1837)*: Baltık Alman asıllı Rus diplomat, tarihçi ve doğu bilimci. Dışişleri Bakanlığı'nda görev yapmıştır. 1812 yılında Anayurt Savaşı'na katılmıştır. 1828 yılında Rusya Bilimler Akademisi'ne muhabir üye olarak seçilmiştir. 1830-1832 yılları arasında Doğu Sibiryaya ilmi bir gezi gerçekleştirmiş ve bu gezi sırasında Tibetçe-Moğolca yazılmış edebi eserlerden oluşan çok değerli bir koleksiyon derlemiştir. 21 Ekim 1832 tarihinde St. Petersburg'da ilk elektromanyetik telgraf sistemini kurmuştur. Bkz. http://db4.sbras.ru/elbib/data/show_page.phtml?76+41 Erişim Tarihi: 23.03.2023; sa. 19.30.

³⁰ Popova, "Sobiratel'skaya Deyatel'nost Aziatskogo Muzeya na Rubeje XIX-XX vv. i Znaçenie Dlya Rossiyskogo Vostokovedeniya", s. 49; Ostrovskaya, *agm*, s. 116.

³¹ *Boris Andreyeviç Dorn (Almanca: Johannes Albrecht Bernhard Dorn) (1805-1881)*: Günümüzde Almanya'nın Coburg şehrine bağlı Scheuerfeld'de dünyaya gelmiştir. Ortaokul eğitimini Coburg'da tamamlamıştır. Leipzig Üniversitesi'nde teoloji okumuştur. Alman Doğu bilimci Ernst Friedrich Karl Rosenmüller gözetiminde Doğu dilleri ile ilgilenmiştir. 1825 yılında Felsefe doktoru unvanını almış ve üniversitede Doğu dilleri öğretmeni olarak görev yapmıştır. Bu sırada Dorn, Doğu elyazmalarıyla tanıştı ve Doğulu meslektaşlarıyla bağlantılar kurduğu Hamburg, Londra ve Paris'i ziyaret etmiştir. H. D. Fren'in tavsiyesi üzerine Rusya'ya taşınmıştır. 1827-1835 yılları arasında Harkov Üniversitesi'nde profesör olarak görev yapmış ve Arapça, Farsça, Türkçe, İbranice, Sanskritçe ve İngilizce derslerini okutmuştur. Dorn, 1835 yılında Dışişleri Bakanlığı Asya Departmanı Doğu Dilleri Eğitimi Bölümü'nde ders vermesi için St. Petersburg'a gönderilmiştir. Burada 1843 yılına kadar geleceğin diplomatlarına tarih, coğrafya ve nümismatik derslerini vermiştir. Dorn'un gidişiyle Harkov Üniversitesi'ndeki Doğu dilleri eğitimi de tamamen son bulmuştur. 1843 yılında Asya Müzesi'ne müdür olarak atanmıştır. Aynı zamanda 1844-1869 yılları arasında St. Petersburg Halk Kütüphanesi'nde baş kütüphaneci olarak görev yapmıştır. Kütüphanecilik görevi sırasında 1837 yılında kütüphane koleksiyonundan yedi adet Etiyopya el yazması eserin açıklamalı bir tasvirini yaparak Rusya'da Etiyopya tarihi çalışmalarının temelini atmıştır. 1852 yılında Halk Kütüphanesi Doğu El Yazmaları Fonu'nun açıklamalı bir kataloğunu (Opisatel'nyy katalog vostoçnih rukopisey public'noy biblioteki) yayımlamıştır. St. Petersburg Üniversitesi'nde Sanskritçe ve Peştuca dersleri vermiştir. 1855 yılında Etnografya Müzesi müdürlüğü görevine getirilmiştir. Aynı yıl Asya Müzesi'nin basılı bir kataloğunu (Katalog Aziatskogo Muzeya, 1855) yayımlamıştır. 1859 yılında Milli Eğitim Bakanlığı'nın emri ile Avrupa'ya gönderilmiştir. 1860-1861 yılları arasında Rus Coğrafya Cemiyeti'nin girişimiyle İran kökenli Kafkas lehçelerini incelemek için Güney Kafkasya'ya Gilyan ve Mazanderan bölgelerine ilmi bir gezi gerçekleştirmiştir. Bu gezinin raporları 1862 yılında Rusça olarak Rus Arkeoloji Cemiyeti Doğu Bölümü'nin düzenli yayını olan *Trudi Vostoçnogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Arheologičeskogo Obşçestva*'nın sekizinci cildinde yayımlanmıştır. 19 Mayıs 1881 tarihinde vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Olga Vladimirovna İodko, "Akademik B. A. Dorn v Peterburge", *Nemtsı v Sankt-Peterburge. Biografiçeskiy Aspekt*, Vıpusk 6, St. Petersburg 2011, s. 74-85.

Rusya'nın Doğu bölgelerine birçok ilmi gezi düzenlenmiştir. Müze koleksiyonları Doğu el yazması ve nadir eserler bakımından daha da büyümüş, hem yurtiçinden ve hem yurtdışından doğu bilimcileri ve birçok yabancı ilim adamını kendisine çeken önemli bir ilim yuvasına dönüşmüştür. 1846 yılında Dorn tarafından müze koleksiyonlarının oluşturulması hakkında kapsamlı bilgiler ve belgeler içeren *Asya Müzesi'nin tarihçesinin anlatıldığı Das Asiatische Museum der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg* adlı bir referans kitabı Almanca olarak yayımlanmıştır. Fren döneminde başlatılan el yazmaları da dâhil olmak üzere Doğu ile ilgili kadim eserleri müze envanterlerine getirilme süreçlerinin anlatıldığı rapor yayımlama geleneği Dorn'un müdürlüğü döneminde de devam ettirilmiştir. Ayrıca Dorn tarafından 1855 yılında *Katalog Aziatskogo Muzeya* başlıklı *Asya Müzesi'nin basılı bir kataloğu yayımlanmıştır*³²

Dorn, 1864 yılında Rusya Bilimler Akademisi'nin düzenli yayın organı olan *Zapiski'de Asya Müzesi* (Aziatskiy Muzei) adlı kısa bir makale kaleme almış ve kuruluşundan itibaren müzenin gelişim sürecini, müze fonlarına dâhil edilen koleksiyonları ve bölümleri anlatmıştır. Dorn'un çalışmasında aktardığı üzere, XIX. yüzyılın ikinci yarısında *Asya Müzesi* fonları beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, 8.937 basılı eserin yer aldığı kütüphanedir. El yazması eserlerin muhafaza edildiği ikinci bölüm kendi içerisinde sekiz alt birime ayrılmıştır. Arapça-Farsça-Türkçe-Tatarca-Kırgızca-Afganca (1.210); Gürcüce (231); Ermenice (45); Çince-Japonca (1.369); Sanskritçe (163); Tibetçe-Moğolca (562); Moğolca-Kalmukça (390) ve Siyamca (1) el yazması eserlerin bulunduğu bu bölümde yaklaşık 4.000 adet el yazması eser muhafaza edilmiştir. Üçüncü bölümde, 216 adet el yazması eser parçası ve harita yer almıştır. Dördüncü bölüm, 22.784 adet sikkenin muhafaza edildiği nümismatik odasıdır. Beşinci bölüm ise 269 adet eski eserin bulunduğu birimdir.³³

Asya Müzesi, tarihi boyunca koleksiyonlarını yenilemek için her fırsatı değerlendirmiştir. Öncelikle doğu bilimcilerin Doğu'ya gerçekleştirdikleri ilmi gezileri müze fonlarının gelişmesinde çok etkili olmuştur. Dışişleri Bakanlığı *Asya Departmanı'ndan* da Doğu ile ilgili kitaplar müzeye nakledilmiştir. 1876 yılında *St. Petersburg'da* düzenlenen III. Uluslararası Şarkiyatçılar Kongresi'ne bağışlanan kitapların bir kısmı da yine *Asya Müzesi* kütüphanesine aktarılmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında bazı devlet kurumları ve ilmi cemiyetler de *Asya Müzesi'nin* faaliyetlerinin ve fonlarının geliştirilmesine katkı sağlamışlardır. *St. Petersburg'da* 1845 yılında *Rus Coğrafya Cemiyeti* (Russkoe Geografiçeskoe Obşçestvo), 1846 yılında ise *Rus Arkeoloji Cemiyeti* (Russkoe Arheologiçeskoe Obşçestvo) kurulmuştur. İlk olarak *Asya Müzesi* ve *Rus Arkeoloji Cemiyeti*, Doğu arkeolojisi ile ilgili ortak toplantılar ve konferanslar düzenlemişlerdir. Dünyanın en eski cemiyetlerinden biri olan *Rus Coğrafya Cemiyeti'nce* XIX-XX. yüzyılların başında Orta Asya'ya gerçekleştirilen geziler, *Asya Müzesi'nin* el yazması koleksiyonunu zenginleştirmek açısından son derece verimli olmuştur. Bu geziler Rusya'nın sadece bilimsel değil, jeostratejik çıkarlarına da etki etmiştir. Bu tür projeler üyelik aidatı olarak alınan fonlardan değil, imparatorluk ve kurumsal bağışlar ile hükümet hibelerinden finanse edilmiştir. Bu sayede, keşif gezileri sırasında el yazmaları, gravürler ve eski basılı kitaplar da dahil olmak üzere Doğu'ya özgü çeşitli nadir eserleri edinmek mümkün olmuştur. Bu bağlamda, öncelikle M. V. Pevtsov'un 1889-1890, G. N. Potanin'in 1884-1885, V. İ. Roberovskiy'nin 1893-1895, P. K. Kozlov'un 1883 ve D. A. Klements'in 1898 yıllarındaki keşif gezileri *Asya Müzesi* fonlarının zenginleştirilmesinde önemli bir yer tutmaktadır. 1903 yılında *Rus İmparatorluğu'nun* jeostratejik çıkarlarına hizmet eden *Rusya Orta ve Doğu Asya Araştırma Komitesi* (Russkiy Komitet dlya İzuçeniya Sredney i Vostočnoy Azii) adlı bir başka kuruluş daha kurulmuştur. Bu kuruluşun belirtilen hedefleri arasında Doğu'nun kültür bakiyelerinin korunması ve araştırılması da yer almıştır. Bu kuruluş kapsamında M. M. Berezovskiy'nin Kuça'ya (1905-1907), A. İ. Kohanovskiy'nin Turfan'a (1905-1907), P. K. Kozlov'un Moğolistan'a (1909) ve S. F. Oldenburg'un Doğu Türkistan (1909-1910) ve Dunhuang'a (1914-1915) yaptığı keşif gezileri, *Asya Müzesi'nin* fonlarını el yazmaları ve ksilograflarla büyük ölçüde zenginleştirmiştir.³⁴ Tüm bu keşif projelerinin ayrıntılı açıklamaları, *Asya Müzesi'nin* 190. yıldönümü münasebetiyle 2008 yılında yayımlanan makaleler derlemesinde verilmiştir.³⁵ Ayrıca dönemin önde gelen Doğu bilimcilerinin [H. D. Fren (1852), B. A. Dorn (1881), M. İ. Brosset (1884), E. G. Bretschneider (1900), V. P. Basilyev ve V. G. Tizengauzen (1902), A. O. İvanovskiy (1904), P. A. Dmitrevskiy (1908), V. F. Miller (1914), K. G. Zaleman (1916), V. V. Radlov ve O. E. Lemm (1918), B. A. Turaev, O. O. Rozenberg (1920)] kişisel kütüphaneleri de farklı tarihlerde *Asya Müzesi* fonlarına dâhil edilmiştir.³⁶

XIX. yüzyılda birçok Rus Doğu bilimci çalışmaları sırasında *Asya Müzesi'nde* muhafaza edilen kaynaklardan faydalanmışlardır. Rus arkeolog ve tarihçi Pavel Stepanoviç Savelyev'in³⁷ ve tarihçi ve filolog

³² Popova, "Ot Aziatskogo Muzeya k İnstitutu Vostoçnih Rukopisey RAN: Sobiratelı i İssledovatelı Rukopisnoy Knigi Narodov Vostoka", s. 10; İodko, *agm*, s. 75-76.

³³ Dorn, *agm*, s. 165-166.

³⁴ Ostrovskaya, *agm*, s. 114.

³⁵ Bkz. *Rossiyskie Ekspeditsii v Tsentralnuyu Aziyu v Kontse XIX-naçale XX v.*, pod. red. İ. F. Popovoy, St. Petersburg: Slaviya, 2008, 243 s.

³⁶ Popova, *agm*, s. 11-12.

³⁷ *Pavel Stepanoviç Savelyev (1814-1859)*: Rus doğu bilimci, Arabist, arkeolog, nümismat. *St. Petersburg'da* tüccar bir ailede dünyaya gelmiştir. İlk eğitiminin babasından ev ortamında almıştır. 1824-1829 yılları arasında özel bir pansiyonda eğitim alan P. S. Savelyev burada M. G. Volkov'dan Latince ve Yunanca dersleri almıştır. Bu yıllarda Doğu dilleri ile ilgilenmeye başlamıştır. 1830 yılında *St. Petersburg Üniversitesi* Doğu dilleri bölümüne girmiş ve burada O. İ. Senskovskiy ve dönemin diğer önemli doğu bilimcilerinden dersler almıştır. 1834

Vladimir Vladimiroviç Velyaminov-Zernov'un³⁸ çalışmalarının temelini Asya Müzesi'ndeki nümismatik koleksiyonlar oluşturmuşlardır. Bu ilim adamları müze kütüphanesindeki ve koleksiyonlarındaki el yazması eserlerden faydalanarak Doğu'ya ait yazılı eserleri incelemişlerdir. Böylelikle müze fonlarının ilmî içeriğini ortaya çıkararak değerli eserlerin yayımlanmasına zemin hazırlamışlardır. Doğu dilleri ve İslam hukuku uzmanı Aleksandr Kasimoviç Kazem-bek'in 1842 yılında müzeye bağışladığı kişisel koleksiyonunda bulunan XIII. yüzyılda Buhara'da kaleme alınan bir el yazması nüshadan İlya Nikolayeviç Berezin, 1849 yılında Şeybani Han hakkında bir kitap (*Kniga o Şeybani-hane*) yayımlamıştır. İ. N. Berezin, çalışmasını Rus-Moğol ilişkilerinin tarihine ışık tutan Çağatay dilindeki el yazmalarının incelenmesine yönelik ilk adım olarak değerlendirmiştir.³⁹

Rusya Bilimler Akademisi'nin kuruluşundan itibaren, Akademi'nin ilmî periyodik yayımlarında Doğu ile ilgili makaleler yayımlanmıştır. 1836 yılından itibaren Akademi bünyesinde Doğu bilimi alanında makalelerin yayımlandığı *Bulletin scientifique publié par l'Académie imp. des sciences Petersbourg et rédigé par son secrétaire perpétuel* başlıklı bir bülten yayımlanmaya başlamıştır. 1849 yılından 1894 yılına kadar düzenli bir şekilde Fransızca olarak *Mélanges Asiatiques* (Aziatskie Zametki) adlı dergi yayımlanmıştır. Ayrıca 1886-1921 yılları arasında *Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Arheologičeskogo Obşçestva* adlı dergi de doğu bilimcilerin çalışmalarını yayımladıkları başlıca yaygın organı olmuştur.⁴⁰

Asya Müzesi'nde müdürlük görevini Fren ve Dorn'dan sonra XX. yüzyılın ilk yarısına kadar sırayla Arabist Viktor Romanoviç Rozen (19.05.1881-08.03.1882)⁴¹, Fin-Ugor dilleri uzmanı Ferdinand İvanoviç Videman (12.04.1882-22.01.1885)⁴², Rus Türkolog Vasiliy Vasilyeviç Radlov (22.01.1885-09.01.1890)⁴³, İranist Karl

yılında mezun olduktan sonra Dışişleri Bakanlığı Asya Departmanı Doğu Dilleri Eğitimi bölümünde göreve başlamıştır. 1835 yılında buradan ayrılmıştır. 1839 yılından itibaren Orta Asya coğrafyası, 1842 yılından itibaren ise Doğu nümismatiği ve Rusya tarihi ile ilgilenmeye başlamıştır. 1849 yılından itibaren Rus Arkeoloji Cemiyeti'nde sekreter olarak görev yapmıştır. 1850-1851'de cemiyetin yaygın organı *Zapiski*'nin sekreterliğini ve editörlüğünü üstlenmiş, 1851-1859 yılları arasında ise cemiyetin Doğu Bölümü'nün sekreterliğini yapmıştır. 1847 yılında Rus Coğrafya Cemiyeti'ne üye olarak seçilmiştir. En önemli çalışmalarından biri *Rus Tarihi Bağlamında Müslüman Nümismatiği* (Muhammedanskaya numizmatika v otnoşenii k russkoy istorii, St. Peterburg 1847)'dir. Savelyev, bu çalışmada VII.-XI. yüzyıllar arasında Orta Doğu ve Doğu Avrupa ülkeleri arasındaki geniş ticaretin varlığını göstermiş ve bu bölgelerdeki halkların tarihinde yeni gerçekleri gün yüzüne çıkarmıştır. Bkz. *Biobibliografiçeskij Slovar Oteçestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskij Period*, s. 251-252; Viktor Vladimiroviç Matveev, "Savelyev, Pavel Stepanoviç", *Sovetskaya İstoriçeskaya Entsiklopediya*, Tom 12, Gl. Red. Ye. M. Jukov, İzd.-vo "Sovetskaya Entsiklopediya", Moskva 1869, s. 446-447.

³⁸ *Vladimir Vladimiroviç Velyaminov-Zernov (1830-1904)*: Rus tarihçi, doğu bilimci. St. Petersburg'da dünyaya gelmiştir. 1850 yılında Aleksandrovskiy Lisesi'nden mezun olmuştur. Mezun olduktan sonra Dışişleri Bakanlığı Asya Departmanı'nda görev yapmış, 1851 yılında Kazakların dillerini ve geleneklerini incelemek amacıyla Orenburg ve Semerkant vilayetlerine gönderilmiştir. 1856-1859 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı Asya Departmanı'nda tercüman olarak çalışmıştır. 1857 yılında Rus Arkeoloji Cemiyeti'ne üye olarak seçilmiştir. 1858 yılında Bilimler Akademisi'ne Asya halkları tarihi ve edebiyatı alanında asistan olarak seçilmiştir. Birçok kez Bilimler Akademisi tarafından Rusya ve yurtdışına ilmî geziler için görevlendirilmiştir. 1890 yılında Akademi'ye onur üyesi olarak seçilmiştir. Altın Orda hanlıkları ile ilgili çalışmaları bulunmaktadır. En önemli eseri Çağatayca-Türkçe Sözlük (*Slovar Džagatayskogo-turetskij*)'dir. Bkz. *Biobibliografiçeskij Slovar Oteçestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskij Period*, s. 136-137.

³⁹ Popova, "Ot Aziatskogo Muzeya k İnstitutu Vostoçnih Rukopisey RAN: Sobiratelı i İssledovatelı Rukopisnoj Knigi Narodov Vostoka", s. 12.

⁴⁰ Popova, *agm*, s. 13.

⁴¹ *Viktor Romanoviç Rozen (1849-1908)*: Arabist, Rus doğu bilimci V. R. Rozen, 1870 yılında St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi Arapça-Farsça-Türkçe-Tatarca bölümünden mezun olmuştur. 1872 yılında *Eski Arap Şiiri ve Eleştirisi* (Drevnearabskaya poeziya i yiyo kritika) başlıklı çalışması ile yüksek lisansını tamamlamıştır. 1879 tarihinde Rusya Bilimler Akademisi'ne İslam dilleri ve edebiyatı alanında asistan olarak seçilmiştir. 1881-1882 yılları arasında Asya Müzesi'nin müdürlük görevini üstlenmiştir. Müdürlüğü sırasında Asya Müzesi'nde bulunan Arapça el yazması koleksiyonun bir kataloğunu Fransızca olarak (*Notices sommaires des manuscrits arabes du Musée Asiatique*, 1ère livraison. St.-Petersbourg: Imprimerie de l'Académie Impériale des sciences, 1881) yayımlamıştır. 1883 yılında Arap dili ve edebiyatı alanında doktor unvanını almıştır. 1885 yılından itibaren Rus Arkeoloji Cemiyeti Doğu Bölümü'nün başına getirilmiştir. 1893-1902 yılları arasında St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'nde dekanlık yapmıştır. 1896 yılında Rozen'in yönetiminde Rus Arkeoloji Cemiyeti'nin düzenli yaygın organı olarak *Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya Russkogo Arheologičeskogo Obşçestva* yayımlanmaya başlamıştır. Bkz. Batsieva, *agm*, s. 276-277.

⁴² *Ferdinand İvanoviç Videman (1805-1887)*: Dilbilimci, Fin-Ugor dilleri uzmanı. Dorpat Üniversitesi'nde hukuk ve antik diller üzerine eğitim almıştır. 1830-1857 yılları arasında Mitavsk ve Reval gimnazyumlarında Yunanca öğretmenliği yapmıştır. 1857 yılında Bilimler Akademisi'ne üye olarak seçilmiştir. Rozen'in ardından Asya Müzesi müdürlüğünü 1882-1885 yılları arasında Videman yürütmüştür. *Çeremis Dili Grameri Denemesi* (Opit grammatiki çeremisskogo yazıka, Reval, 1847) ve *Estonca-Almanca Sözlük* (Estonsko-Nemetskiy Slovar, St. Petersburg, 1869) başlıca eserlerindedir. Bkz. *Entsiklopediçeskij Slovar F. A. Brokgauza i İ. A. Efrona*, Tom VI, Tipo-Litografiya İ. A. Efrona, St. Petersburg 1894, s. 232-233.

⁴³ *Vasiliy Vasilyeviç Radlov (1837-1918)*: Alman asıllı Rus Türkolog. V. V. Radlov, 1837 yılında Berlin'de doğmuştur. 1854 yılında Berlin Üniversitesi Felsefe Fakültesi'ne kaydolmuştur. Felsefenin dışında dilbilim ile ilgilenmeye başlamış ve birçok doğu dilini (Arapça, Farsçai Türkçe, Mançuca, Çince) öğrenmiştir. Radlov'un bir uzman olarak yetişmesinde Alman bilim adamı W. Schott'un etkisi büyüktür. 1858 yılında Rusya'ya Rusça öğrenmek için gitmiş ve St. Petersburg Üniversitesi'nde sınavları vererek lise öğretmenlik diplomasını kazanmıştır. 1859 yılında Altay'daki Barnaul şehrinde bir okula öğretmen olarak atanmıştır. Altay ve Batı Sibirya'daki Türklerin dili, etnografyası ve folkloruna dair materyaller toplamıştır. Bu materyalleri *Proben der Volksliteratur der Türkischen Staemme Süd-Sibiriens* adlı eserinde yayımlamıştır. Kazan'da bulunduğu dönemde (1871-1884) ise ilmî çalışmalarına devam etmiştir. 1872'de Kazan Bölgesi'ndeki Tatar, Başkurt ve Kırgız okullarının müfettişliğini yapmıştır. 1884 yılında ise St. Petersburg'da Asya Halklarının Tarihi ve Edebiyatı alanında ordinaryüs akademik unvanını almış ve Rusya Bilimler Akademisi üyeliğine seçilmiştir. En büyük çalışması *Türk Lehçeleri Denemesi Sözlüğü* (Opit slovarıya Tyurkskih nareçij) 1888 yılında yayımlanmıştır. Orhun Yazıtları'nın transkripsiyonunu ve çevirisini yapmış, yazıtları dil, fonetik ve gramer açısından değerlendirmiştir. Koşo-Tsaydam yazıtlarını Rusça'ya çevirmiştir. Uygur yazısı, Uygur yazıtları ve Uygur tarihi ile yakından ilgilenmiştir. İlmî çalışmalarının yanı sıra birçok ilmî kurumda da görev almıştır. 1885-1890 yılları arasında Asya Müzesi'nin, 1894-1918 yılları arasında ise *Büyük Petro Antropoloji ve Etnografya Müzesi* müdürlüğünü yapmıştır. Geniş bilgi için bkz: *Biobibliografiçeskij Slovar*

Germanoviç Zaleman (09.01.1890-30.11.1916)⁴⁴ ve Sergey Fedoroviç Oldenburg (07.12.1916-04.04.1930)⁴⁵ yürütmüşlerdir. Her bir ilim adamı müzenin daha da geliştirilmesine, koleksiyonların ve katalogların yenilenmesine, kütüphane fonlarının genişletilmesine, yeni gelen materyaller ve araştırmalar hakkında ilim dünyasının bilgilendirilmesine, ilmi organizasyonların ve toplantıların düzenlenmesine katkıda bulunmuşur.⁴⁶

Mayıs 1930'da Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi'nin kararıyla Asya Müzesi, SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü çerçevesinde Şarkiyatçılar Heyeti, Budist Kültür Enstitüsü ve Türkoloji Enstitüsü ile birleştirilmiş ve müze, *SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü* adını almıştır. Enstitünün görevleri arasında Doğu ülkelerinin eski, ortaçağ, yeni ve modern tarihi, Doğu dilleri ve edebiyatı, ekonomi, sosyoloji, etnografya ve Asya ve Kuzey Afrika kültürlerinin incelenmesi yer almıştır. 1938'de Enstitü, SSCB Bilimler Akademisi'nin Edebiyat ve Dil Bölümü'ne devredilmiştir. 1950'de SSCB Bilimler Akademisi Başkanlık Divanı'nın 1 Haziran 1950 tarihli önerisi ve SSCB Bakanlar Kurulu'nun kararı doğrultusunda Şarkiyat Enstitüsü Moskova'ya taşınmıştır. Enstitünün ana el yazması koleksiyonlarının yanı sıra temel kütüphanesinin de Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nün bir şubesi olarak Leningrad'da kalmasına karar verilmiştir. Böylelikle *Şarkiyat Enstitüsü Leningrad Şubesi* kurulmuştur. Aynı yıl *SSCB Bilimler Akademisi Pasifik Enstitüsü* de Şarkiyat Enstitüsü'nün bir parçası haline gelmiştir. 1960'da Enstitü, *Asya Halkları Enstitüsü Leningrad Şubesi* olarak adlandırılmıştır. 2007 yılında St. Petersburg'daki şubeye, *Rusya Bilimler Akademisi Doğu El Yazmaları Enstitüsü* adı verilmiştir. 1964 yılından itibaren enstitü bünyesinde her yıl farklı ilmi oturumlar düzenlenmeye devam etmektedir.⁴⁷

2. Hristian Daniloviç Fren'in Hayatı ve İlmî Araştırmaları

Rusça kaynaklarda adı Hristian (Martin) Daniloviç Fren (Христиан Данилович Френ / (Христиан Мартин) olarak geçen, Almanca, Latince ve İngilizce kaynaklarda ise Christian Martin Joachim Frahn / Frähn / Fraehni olarak yazılan ilim adamı, Asya Müzesi'nin ilk müdürüdür. Arapça alanında uzman bir doğu bilimci ve Rusya'da nümismatik ilminin kurucusudur. Nümismatik ilmi H. D. Fren'in hayatı boyunca ana tutkusu olmuş, 3 milyondan fazla sikke elinden geçmiştir. Birçok koleksiyonunun, üniversitenin ve akademinin onlarca Doğu sikkesi koleksiyonunu tespit etmiş, koleksiyonların envanter açıklamalarını yapmış ve yayımlamıştır. Bu sebeple ilim camiasında Fren, "Doğu Nümismatiğinin Prensi" unvanıyla anılmıştır. Fren'in Doğu nümismatiği alanındaki en önemli çalışmalarının başında binlerce örnek ve yüzlerce çeşit Altın Orda sikkesinin alan çalışmalarına kazandırılması, bir başka deyişle Cuci Ulusu nümismatiğinin oluşturulması gelmektedir. Fren, Altın Orda Hanlığı'nda sikke basan hanların hemen hemen hepsinin isimlerini ve hükümdarlık tarihlerini tespit etmiş; sikke basılan merkezlerin isimlerini belirlemiştir. Eski Rus tarihi için Arapça kaynakların incelenmesi gerektiğini vurgulayan ilk ilim adamıdır.⁴⁸

Fren, 23 Mayıs (4 Haziran) 1782 tarihinde Rostock şehrinde dünyaya gelmiştir. 1800 yılında Rostock'da Latin okulundan mezun olduktan sonra Rostock Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne girmiştir. Burada 1800-1803 yılları arasında ünlü Alman Doğu bilimci ve nümismat Olaf Gerhard Tihsen'in (1734-1815) gözetiminde Doğu bilimi ve İslam nümismatiği alanında iyi bir eğitim almıştır. Üniversitenin ardından Göttingen ve Tübingen'de Doğu bilimi alanında çalışmalarına devam etmiştir. Daha sonra İsviçre'ye giden genç ilim adamı Burgdorf'ta Pestalozzi Pedagoji Enstitüsü'nde Latince öğretmeni olarak çalışmıştır. İsviçre'nin Vaud kantonunda Eaubonne'da

Oteçestvennh Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period, s. 241-244; Andrey Nikolayeviç Kononov, "V. V. Radlov i Oteçestvennaya Tyurkologiya", *Tyurkologičeskiy Sbornik 1971*, İzd. "Nauka", Moskva 1972, s. 7-15.

⁴⁴ *Karl Germanoviç Zaleman (1849-1916)*: Alman asıllı İranist ve Türkolog. Orta öğrenimini Reval'de tamamlamış, 1871 yılında St. Petersburg Üniversitesi Arapça-Farsça-Türkçe-Tatarca bölümünden mezun olmuştur. 1875 yılında yüksek lisansını bitirdikten sonra St. Petersburg Üniversitesi'nde yardımcı kütüphaneci olarak göreve başlamıştır. 1876-1916 yılları arasında St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı bölümünde profesör olarak görev yapmıştır. 1895 yılında Rusya Bilimler Akademisi üyeliğine seçilmiştir. 1890-1916 yılları arasında Asya Müzesi'nin müdürlüğünü yapmıştır. Bkz. *Biobibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennh Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period*, s. 163-164.

⁴⁵ *Sergey Fedoroviç Oldenburg (1863-1934)*: Rus Doğu bilimci, Rus Hindoloji okulunun kurucularındandır. Rusya Bilimler Akademisi üyesi olan S. F. Oldenburg, 1881 yılında Varşova Klasik Gimnazyumu'nu altın madalya ile bitirmiş, 1885 yılında ise St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi Sanskritçe-Farsçe Bölümü'nden mezun olmuştur. Üniversite eğitimi sırasında K. G. Zaleman, K. E. Kossoviç, İ. P. Minayev ve V. R. Rozen'den dersler almıştır. 1887-1889 yılları arasında Avrupa'da çalışmış, İngiltere ve Fransa'daki Budizm ile ilgili el yazması koleksiyonları incelemiştir. 1889-1894 yılları arasında St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'nde hocalık yapmıştır. St. Petersburg Üniversitesi'nde çalışırken Budist metinlerin orijinal hallerini ve çevirilerini yayımladığı *Bibliotheca Buddhica* adlı bir serinin yayımına başlamıştır. Bu serinin ilk basımı 1897 yılında 1936 yılına kadar aralıksız olarak yayımlanmıştır. 1900 yılında Bilimler Akademisi'ne üye olarak seçilmiş, 1904-1929 yılları arasında ise Akademi'nin sekreterliğini yapmıştır. 1909-1910 ve 1914-1915 yılları arasında Doğu Türkistan'a arkeolojik geziler düzenlemiştir. Her iki geziden Budizm ile ilgili birçok materyal derlemiştir. Bu materyaller yenileme çalışmalarının ardından St. Petersburg'a getirilerek Ermitaj ve Asya Müzelerinin koleksiyonlarına dâhil edilmiştir. 1916 yılında Asya Müzesi'nde müdür olarak atanmıştır. 1930 yılında Asya Müzesi, Budist Kültür Enstitüsü ve Türkoloji Odası temelinde Şarkiyat Enstitüsü kurulmuştur. Bu bölümün başına yine S. F. Oldenburg getirilmiştir. Bkz. *Biografiçeskiy Slovar Professorov i Prepodavateley Imperatorskogo Sankt-Peterburgskogo Universiteta: 1869-1894*, Tom 2, St. Petersburg 1898, s. 78-80; <https://www.prlib.ru/history/619575> Erişim Tarihi: 26.03.2023; sa. 13.20.

⁴⁶ *Istoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya s Seredim XIX Veka do 1917 Goda*, İzdatelskaya firma "Vostochnaya literatura" RAN, Moskva 1997, s. 22.

⁴⁷ <https://www.ivran.ru/about-institute/history> Erişim Tarihi: 02.05.2024; sa. 22.10.

⁴⁸ *Biobibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennh Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period*, s. 280; German Alekseyeviç Fedorov-Davidov, "X. M. Fren-Numizmat i Epigrafist (k 200-letiyu so dnya rojdeniya), *Numizmatika i Epigrafika*, Tom XIV, s. 176-177.

öğretmen olarak görev almıştır. Burada 1805 yılında *Gurbette Yalnızlık Saatleri* (Çası odinoçestva na çujbine) adlı şiirini kaleme almıştır. Şiir, 1807 yılında *Ruthenia* adlı dergide yayımlanmıştır. İsviçre’de iki yıl kaldıktan sonra Rostock’a geri dönmüştür. 1804 yılında ilk ilmi çalışması *Aegyptus auctore Ibn al-Vardi*’yi yayımlamıştır. Bu çalışması ile 6 Mayıs 1805 tarihinde Rostock Üniversitesi’nde yüksek lisansını tamamlamıştır. Bu dönemde özel ders vererek geçimini sağlayan genç ilim adamı bir yandan da doktorluk tezini hazırlamıştır. 1806 yılında *Peygamber Nahum’un Kitabı Üzerine Eleştirel Bir İnceleme* [Curarum exegeticocriticarum in Nahumum specimen] (Ekzegetiko-kritičeskoe issledovanie o knige proroka Nauma) başlıklı doktora tezi ile felsefe ve ilahiyat doktoru unvanını almıştır. İlim adamı bu çalışmasında İbranice kaynakların yanı sıra Arapça kaynaklara da başvurmuştur. Aynı yıl Rostock Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ne doçent olarak kabul edilmiştir. 1806-1807 yılları arasında Rostock Üniversitesi’nde Doğu nümismatiği dersini vermiştir.⁴⁹

Rusya’nın en eski üniversitelerinden biri olan Kazan Üniversitesi 1804 yılında kurulmuştur. Kurulduğu günden itibaren Türk ve Rus olmayan halkların dillerinin, tarihlerinin ve kültürlerinin araştırılmasına, Rusya’nın sosyo-politik düşünce yapısının gelişmesine ve Kazan’ın bir ilim ve kültür yuvası olmasına büyük katkı sağlamıştır. İlk kurulduğu yıllarda eğitim kadrosu, teçhizat, laboratuvar, bina gibi eksiklikleri bulunmasına rağmen Kazan Üniversitesi, kısa sürede Volga, Ural, Sibirya, Kafkasya hatta Penza ve Tambov vilâyetlerinin de içinde bulunduğu bütün Kazan bölgesinin en büyük ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. XIX. yüzyılın ilk yarısında Rusya’da Doğu biliminin ve Türkoloji’nin gelişmesinde başlangıçta Alman asıllı ve Batı Avrupa’dan gelen ilim adamlarının, hacıların, elçilerin ve seyyahların büyük katkısı olmuş, Kazan Üniversitesi de Alman ilmi kültürü çerçevesinde şekillenmiştir. Bu dönemde üniversitenin birçok yönüyle bir Avrupa-Alman-Rus üniversitesi görünümünde olduğunu söylemek mümkündür. Tarihiçi M. Usmanov’un aktardığı bilgiye göre, 1813 yılında rektör seçimi için toplanan kurulda 14’ü Almanyalı ve biri yarı Alman olmak üzere 17 ordinaryüs ve ekstraordinaryüs profesör bulunmakta idi.⁵⁰

1807 yılının başında dönemin Kazan Eğitim Çevresi Vasisi, Rus astronom ve matematikçi S. Ya. Rumovskiy yeni kurulan Kazan Üniversitesi’nde Doğu dilleri profesörü olarak görev alacak birini tavsiye etmesi için O. G. Tihsen’e başvurmuştur. Kazan Üniversitesi’nde Doğu Dilleri Kürsüsü’nün açılması da Tihsen’in önerisiyle Fren’in 3 Ekim 1807 tarihinde Kazan’a gelmesiyle gerçekleşmiştir.⁵¹ Elverişli bir coğrafi ve etnografik konuma sahip bir şehirde üniversitede kürsü sahibi olmak Fren için oldukça cazip bir teklif olmuştur. Böylelikle Fren’in hayatının on yıllık Kazan dönemi başlamıştır. İlim adamı 1807-1817 yılları arasında Kazan Üniversitesi’nde görev yapmıştır.⁵²

Kurulduğu ilk yıllarda Kazan Üniversitesi’nde oldukça az öğrenci eğitim almıştır. Ayrıca bu dönemde üniversitenin eğitim materyali ve müfredatı açısından da birtakım eksiklikleri bulunmaktadır. İlk kez 23 Ekim 1807 tarihinde Fren üniversite komisyonuna Arapça öğretimine dair bir eğitim planı sunmuş ve Arapça derslerinin bir plan çerçevesinde işlenmesini sağlamıştır.⁵³ Fren’in 1828 yılına kadar Doğu Dilleri Kürsüsü olarak adlandırılan Arapça-Farsça Kürsüsü’ndeki ilk öğrencileri Semyon Kruçinin, Fyodor Rittau, İvan Popov, Aleksey Pyatov ve Sergey Grozdovskiy olmuşlardır.⁵⁴ Bunların dışında Fren’in Rusça, öğrencilerin de Almanca ve Latince bilmemeleri sebebiyle ilim adamının pedagojik faaliyetleri ilk başlarda çok başarılı geçmemiştir.⁵⁵ Yine de Fren Kazan Üniversitesi’nde dönemin doğu bilimcilerinin yetişmesinde önemli rol oynamıştır. Fren ayrıca ilmi geziler için görevlendirilen genç ilim adamlarına bilimsel planlar, eğitim programları hazırlamış, onların gezi raporlarını dikkatlice incelemiştir.

Kazan’da bulunduğu ilk yıllarda yalnızca kişisel kütüphanesinde bulunan kitaplarla meşgul olan Fren, aynı zamanda Kazan Üniversitesi kütüphanesindeki Arapça, Farsça ve Tatarca el yazmalarını okumuş, incelemiş ve Doğu paleografyası, arkeolojisi, nümismatiği ve filolojisi alanlarında çalışmalar yapmıştır.⁵⁶ Genç ilim adamı Eski Kazan Hanlığının başkentinde Altın Orda sikkelerini yakından inceleme fırsatı yakalamıştır. 1808 yılında Sâmanîler’e ve Büveyhîler’e ait on yedi adet sikkenin açıklamalı tanımını yaptığı *IX. Yüzyılın Sonundan XI. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar Doğu Sâmanîler ve Büveyhîler Hanedanlığına Ait Sikkeler* (Moneti vostoçnih dinastij Samanidov i Buidov, s kontsa IX do pervoy polovini XI vv.) adlı ilk monografisini Arapça olarak yayımlamıştır.⁵⁷

⁴⁹ *Biobibliografičeskij Slovar Oteçestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskij Period*, s. 279; Savelyev, *age*, s. 13-14; Faddey Venediktoviç Bulgarin, “Smes. Bibliografiya”, *Severnij Arhiv*, No 18, Sentyabr 1823, s. 413.

⁵⁰ Mirkasım Usmanov, *Kazan Şarkiyatçılığı’nın Kaderi (XX. Yüzyıl)*, çev. İlyas Kemaloğlu, Janly Myrza Bapaeva, 1. bs., Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013, s. 21-22.

⁵¹ Savelyev, *age*, s. 15.

⁵² Nazifa Arifovna Mazitova, *İzuçenie Blijnego i Srednego Vostoka v Kazanskom Universitete (Pervaya polovina XIX veka)*, İzd. Kazanskogo Universiteta, Kazan 1972, s. 22.

⁵³ Ramil Mirgasimoviç Valeev, Roza Zakariyevna Valeeva, “Akademik-Vostokoved H. D. Fren v Kazanskom Universitete i Ego Nasledie (1807-1817 gg.): K 240-letiyu so Dnya Rojdeniya”, *Gasırlar Avazı – Eho Vekov*, No 4, 2022, s. 121.

⁵⁴ Mazitova, *age*, s. 23-24.

⁵⁵ *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya do Seredin XIX Veka*, s. 119.

⁵⁶ Arkadiy Semenov, Şofman, Georgiy Fedoroviç Şamov, “Vostoçniy Razryad Kazanskogo Universiteta (kratkij oçerkek)”, *Oçerki po İstorii Russkogo Vostokovedeniya*, Sbornik 2, İzd. Akademii Nauk SSSR, Moskva 1956, s. 430.

⁵⁷ Savelyev, *age*, s. 16.

Dönemin önde gelen Doğu bilimcilerinden Fransız ilim adamı Antoine Isaac Silvestre de Sacy 1810 yılında *Magasin Encyclopedique*'de kaleme aldığı yazısında Fren'in bu eserini "Tarihi ve kronolojik zorluklara rağmen Fren'in yapmış olduğu sikkelerin açıklamaları ve yayımlanmaları büyük bir iştir. Fren'e bu işi üstlendiği için teşekkür etmemek mümkün değildir. Çalışmalarını bu alanda sürdürmesini arzu ediyoruz"⁵⁸ sözleriyle takdir etmiş ve genç ilim adamının adını bütün dünyaya duyurmuştur. İlk çalışmasının Tihsen ve Antoine Isaac Silvestre de Sacy gibi dönemin önemli Doğu bilimcileri tarafından takdir edilmesi genç ilim adamını daha çok teşvik etmiştir. Kendi çabalarıyla Kazan'da ve diğer şehirlerde sikkelerin bulunduğu önemli koleksiyonları araştırmaya ve ortaya çıkarmaya devam etmiştir.

Fren, nümismatik ve tarihî-filolojik araştırmalarının dışında Kazan Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'nde Arapça, Farsça ve Türkçe derslerini okutmuş, isteğe bağlı İbranice ve Süryanice derslerini vermiştir. 1813 yılında hocaları Tihsen ve Antoine Isaac Silvestre de Sacy'e ithaf ettiği *Poto'nun Doğu Nümismatik Odasının Tasviri* (Opisanie vostochnogo mintska bineta Poto) adlı eserini kaleme almıştır. Bu çalışmasında Altın Orda Hanlarına ve Kırım Giraylarına ait sikkeleri incelemiştir.⁵⁹ 1814 yılında *Altın Orda Hanlarının Unvanları ve Fahri Lakaplarına Dair* (O titulah i poçetnih prozvişah hanov Zolotoy Ordı) ve *Şenferâ ve Tuğraî'nin Şiirlerinin Arapça Metinleri* (Arabskie tekstı poem Şanfarı i Tuğrai) adlı çalışmalarını yayımlamıştır. Ayrıca aynı yıl Kazan Üniversitesi'nin bir oturumunda *Paris'in Ele Geçirilmesine Dair* (Reç po Sluçayu Vzyatiya Parija) başlıklı bir konuşma yapmıştır. Bu konuşma Fren'in dönemin politik olaylarını konu alan ilk çalışmasıdır.⁶⁰ Fren, doğu dillerinin öğretiminden daha çok Altın Orda Hanları ve Volga Bulgarları'na ait sikkelerle ilgilenmiştir. Fren, Altın Orda ve eski Bulgar Hanlığı'nın tarihini aydınlatmış, Kıpçak Hanlarının kronolojisini hazırlamış, isimlerini ve faaliyetlerini açıklamıştır. Bölgenin kadim coğrafyasının karanlık sorularına ışık tutan ilk kişi olmuştur. Kişisel sikke koleksiyonunu da Kazan'da toplamıştır. 1815 yılında Kazan Üniversitesi'nin yıllık oturumunda *Rusça "Para" Kelimesinin Kökenine Dair* (O proishojdenii rossijskogo slova "dengi") adlı bir konuşma yapmıştır.⁶¹ Fren, Rusça "dengi" kelimesinin kökeninin ya Tatarca "tanga", "tenga", ya da daha eski olan "tamga" veya Farsça "dang" kelimesinden geldiğini öne sürmüştür.⁶²

Fren, 1815'de Kazan Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesi'ne dekan olarak atanmıştır. Yine bu dönemde 1823-1827 yılları arasında Kazan Üniversitesi'nin rektörlüğünü yapan botanikçi, tarihçi ve nümismat Karl Fyodoroviç Fuks'un Doğu sikkeleri koleksiyonunu derlemiştir. 1816'da *Volga Bulgarları'nın En Eski Sikkeleri* (O drevneyşey monet Voljskih Bulgar) adlı çalışmasının ilk kısmını yayımlamıştır. Bu çalışmanın ikinci kısmı da yine aynı adla 1817 yılında yayımlanmıştır. Çalışmanın ilk bölümü Halife Nasr-ed-din'in Bulgar'da basılmış sikkelerinin filolojik bir çözümlemesini, ikinci bölümü ise sikkenin kökenine ilişkin tarihî, coğrafi ve diğer yorumları içermektedir. Ekte, Fuks koleksiyonundan henüz incelenmemiş on adet Cuci sikkesinin tanımı yer almaktadır. Ayrıca çalışmanın ekler bölümünde Fuks'un Doğu sikkeleri koleksiyonundaki Altın Orda hanlarına ait on adet sikkenin açıklamalı tasvirlerine yer verilmiştir.⁶³ Fren, Kazan'da yaşadığı dönemde Cuci Han dönemine ait sikkeleri etraflıca incelemiş ve 1816 yılında *Altın Orda ya da Cuci Ulusu Hanları Sikkeleri* (Monet hanov Ulusa Djuieva ili Zolotoy Ordı) adlı monografik çalışmasını Almanca olarak hazırlamıştır. Eser, M. Volkov tarafından Rusçaya çevrilerek 1832 yılında St. Petersburg'da yayımlanmıştır. Kitapta Fren, Altın Orda şehirlerinin listesini nümizmatik verilere dayanarak derlemeye çalışmıştır.⁶⁴ 1826 yılında ilim adamının *Recensio Numerum Muhammedanorum* adlı eseri yayımlanmıştır. Eserde, Bilimler Akademisi'nde muhafaza edilen İslam sikkelerinin tanımlamalarına yer verilmiştir. Rus ve Sovyet tarihçisi, arkeolog, nümizmatist G. A. Federov-Davidov'un açıklamasına göre;

"Fren'in başlıca çalışmalarından olan bu eser, çok doğru, önyargılı eleştirilere karşı duran, zamanın ve yeni buluntuların doğrulanmasını sağlayan sikke açıklamalarını, akıllıca ve makul varsayımları, doğru tarihleri ve efsanelerin doğru okunuşlarını içeriyordu. Bu çalışma, Doğu Müslüman ülkelerinin sikkelerinin sonraki tüm sınıflandırmaları için model olmuştur. Fren'in sınıflandırmasının temeli, coğrafi ve kronolojik sıralama ile birlikte İslam nümismatiğinde sikkeleri tanımlamanın ve sınıflandırmanın en uygun ve tarihî olarak gerekçelendirilmiş yolu olduğunu kanıtlayan hanedan prensibiydi. Joseph Hilarius Eckhel'in antik nümismatikte yaptığını Fren de Doğu nümismatiğinde yapmıştı."⁶⁵

Fren'in Kazan döneminde başladığı önemli filolojik çalışmalarından biri de *Arapça Eleştirel Sözlük* (Kritičeskiy slovar arabskogo yazıka)'tır. Fren, bu sözlük üzerinde uzun yıllar çalışmış, Arapça el yazmalarında

⁵⁸ Savelyev, *age*, s. 17.

⁵⁹ Savelyev, *age*, s. 18.

⁶⁰ Mazitova, *age*, s. 30.

⁶¹ Savelyev, *age*, s. 19.

⁶² Mazitova, *age*, s. 30.

⁶³ Savelyev, *age*, s. 19-20; Mazitova, *age*, s. 30.

⁶⁴ Bkz. Hristian Daniloviç Fren, *Moneti Hanov Ulusa Djuieva ili Zolotoy Ordı, c Monetami Raznih İnih Muhammedanski Dinastii*, Sanktpeterburg 1832, s. 1-115.

⁶⁵ Fedorov-Davidov, *agn*, s. 176.

karşısına çıkan yabancı her kelimeyi ve ifadeyi bu sözlüğe eklemiştir. Fakat Fren'in bu çalışması tamamlanamadığı için yayımlanamamıştır.⁶⁶

1815 yılında Tihsen'in vefatından sonra Fren, Rostock Üniversitesi'ne Doğu Dilleri Kürsüsü'ne bölüm başkanı olarak davet edilmiştir. İlim adamı Almanya'ya gitmeye ve Rostock Üniversitesi'nde Doğu dilleri öğretmeni olarak görev yapmaya karar vermiştir. Fakat aynı yıl St. Petersburg'a da davet edilmiştir. 1817 yılının Nisan ayında Kazan Üniversitesi'nden izin alarak 29 günlüğüne St. Petersburg'a gitmiştir. St. Petersburg'da zengin el yazması koleksiyonlarının ve Doğu sikkelerinin bulunması ilim adamının fikrini değiştirmesine sebep olmuştur.⁶⁷ Aynı yıl Kazan'dan ve üniversitedeki görevinden ayrılmıştır. Kazan'da bulunduğu dönemde Arapça bilgisini geliştirmiş ve diğer Doğu dillerini inceleme fırsatı bulmuştur. Modern Arap edebiyatı konularında uzmanlaşmış seçkin bir Rus doğu bilimci-filolog ve Sovyet Arabistiğinin kurucusu sayılan akademisyen İ. Yu. Kraçkovskiy'nin yerinde tanımına göre, Fren, Kazan'da Almanya'dan geldiği için Batı'da yaygın olan bir semitologdan birinci sınıf bir Arapça uzmanına dönüşmüştür. Kazan bölgesinin tarihî toprakları ve burada bulunan kaynaklar Fren'in ilmi faaliyetlerini olumlu yönde etkilemiştir.⁶⁸

Fren, 27 Eylül 1817'de Rusya Bilimler Akademisi'ne üye olarak seçilmiş ve Kunstkamera'daki sikke koleksiyonlarının oluşturulması ve derlenmesi işiyle görevlendirilmiştir. 1818 yılında ise Asya Müzesi'ne müdür olarak atanmıştır.⁶⁹ Kazan'dan ayrılmasının ardından Fren, Kazan Üniversitesi ile ilişkisini devam ettirmiştir. Üniversitenin ilmi faaliyetlerini yakından takip etmiş ve Kazan Eğitim Çevresi'nden her yıl Doğu Bölümü'nde yayımlanan raporları, katalogları, gezi planlarını ve derslerin içeriklerini istemiştir. Kendisi de Kazanlı ilim adamlarına St. Petersburg kütüphanelerinden el yazmalarını, Asya Müzesi'nden görsel materyaller göndermiştir.⁷⁰

Fren, Asya Müzesi'nde birkaç yıl tek başına çalışmıştır. Türkçe ve Arapça kaynaklardan Slavlar, Ruslar, Hazarlar, Volga Bulgarları ve diğer komşu halklar hakkında Rusya'nın kadim tarihine dair tarihî ve coğrafi bilgilerden el yazması notlar hazırlamıştır. Müze'deki Doğu ile ilgili el yazması ve nadir eserlerin, Doğu'ya ait sikkelerin tasnif edilmesi, eserlerin koleksiyonlarının oluşturulması ve kataloglarının hazırlanması için büyük emek vermiştir. El yazması eserlerin satın alınması için müze yönetiminden özel ödenek talebinde bulunmuş, bu amaçla kitap kopyalarının satışından elde edilen geliri kullanmış, öncelikle başvurulması gereken eserlerin yer aldığı tavsiye listeleri hazırlamış ve farklı kurum departmanlarından el yazması eserlerin ve diğer maddi kültür bakiyelerinin Asya Müzesi'ne getirilmesini sağlamıştır. Fren, 1819'da Rus Donanması Kaptanı Nikolay Yakovleviç Rosenberg'in Bozcaada'daki bir Türk camisinden ganimet olarak aldığı beş Arapça el yazmasını müze envanterine dahil etmiştir. Asya Müzesi'nin onuncu kuruluş yıldönümü vesilesiyle yazdığı bir gazete makalesinde, Fren, 1828 yılında müzedeki Arapça, Farsça ve Türkçe el yazmalarının sayısının 851'e ulaştığını belirtmiştir.⁷¹

Fren'in asıl isteği Asya Müzesi'ni bir ilim merkezi haline getirmektir. Özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısında Fren döneminde Asya Müzesi, St. Petersburg'un en önemli Doğu bilimi merkezi haline gelmiştir. Fren, müzede el yazmaları odası, kütüphane ve bir de Doğu sikkelerinin muhafaza edildiği bir oda kurmuştur. Farklı coğrafyalarda bulunan hazinelerle, elçilerden, seyyahlardan gelen hediyelerle, önemli kişilerden satın alınan koleksiyonlarla numismatik odası zaman içinde daha da gelişmiştir. Fren, 18 Mart 1818 tarihinde çarın emriyle İmparatorluk Halk Kütüphanesi'ne fahri kütüphaneci olarak atanmıştır. Tek görevi kütüphanenin sikke koleksiyonunun tasvir edilmesidir. 1828 yılında Türkmənçay Antlaşması'nın imzalanmasından sonra İran'dan alınan savaş ganimetleri St. Petersburg'a getirilmiştir. Fren getirilen bu ganimet içerisindeki sikkeleri incelemek için özel izin almış ve Asya Müzesi için bu koleksiyon içerisinde altı yüzden fazla altın ve gümüş sikke seçmiştir. Seçilen bu sikkeler Çar I. Nikolay'ın emri ve izni ile Asya Müzesi'ne nakledilmiştir.⁷²

1828 yılında Fren, Doğu dillerindeki kitap koleksiyonlarının derlenip toplanması amacıyla İmparatorluk Halk Kütüphanesi'nde arkeografya çalışmaları ile meşgul olmuştur ve yine Ruslar tarafından Rusya-İran Savaşı sonrası 1828 yılında savaş ganimeti olarak gasp edilip St. Petersburg'a getirilen *Erdebil Kütüphanesi* (İran'dan getirilen Doğu el yazması koleksiyonu) ve *Ahuska Kütüphanesi*'nin açıklamalı bir katalogunu hazırlamıştır. Bu

⁶⁶ Savelyev, *age*, s. 22; *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya do Seredin XIX Veka*, s. 120.

⁶⁷ Eleonora Sergejevna Rusinova, "Pisma O. İ. Senkovskogo Pervomu Direktoru Aziatskogo Muzeya Akademiku H. D. Frenu", *Pismennie Pamyatniki Vostoka*, 1 (8), 2008, s. 230-231.

⁶⁸ Mazitova, *age*, s. 35.

⁶⁹ Baziyants, *agm*, s. 322-323.

⁷⁰ *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya do Seredin XIX Veka*, s. 120.

⁷¹ "İstoriçeskiy Obzor Slojeniya Fonda Arabskih Rukopisey i İh İzuçeniya", *İstoriya Arabografiçnogo Fonda: İstoriya Arabistiki v İVR RAN*, <http://www.orientalstudies.ru/rus/collections/arabica/index.html> Erişim Tarihi: 24.04.2024; sa. 17.40.

⁷² <https://mnk.coinmuseum.ru/nauchnaya-deyatelnost/articles/knyaz-vostochnoy-numizmatiki/> Erişim tarihi: 13.04.2023; sa. 16.20.

envanter çalışması sırasında Frants Frantseviç Şarmua⁷³ ve Mirza Cafer Topçubaşı⁷⁴ (1790-1869) da görev almıştır. Bu katalog çalışması 1829 yılında tamamlanmış, fakat hazır olan bu katalog yayımlanamamıştır.⁷⁵

Fren'in *İmparatorluk Bilimler Akademisi'ndeki İslam Sikkelerinin Bir İncelemesi*'nden sonra bir diğer önemli çalışması *İbn Fadlân Seyahatnamesi*'dir. Fren 1822 yılında Asya Müzesi koleksiyonları arasında muhafaza edilen elyazması metni yayımlamış ve bu metinde İbn Fadlân'ın Hazarlar ve Başkurtlar hakkında verdikleri bilgileri aktarmıştır. 1823 yılında İbn Fadlân'ın seyahatnamesinden Rusların hikâyesini konu alan *İbn Fadlân ve Eski Zamanlarda Ruslar Hakkında Arapça Kaynaklar* (İbn Fadlan i drugie arabskie istočniki o rusah drevnih vremen, St. Peterburg 1823) adlı çalışmasını Almanca olarak yayımlamıştır. 1832 yılında ise yine bu seyahatnameden Bulgarların konu edildiği kısmı Almanca neşretmiştir.⁷⁶ Sonradan kaleme aldığı makaleleri de bu seyahatnameye ilave olarak yazmıştır. Bunlar; *Hazar Denizi Kıyılarına Rus Baskınının Yapıldığı Yılın Belirlenmesine Dair* (Opredelenie goda nabega Russov na berega Kaspiyskogo Morya, 1828), *Volga Bulgarları Hakkında Arap Menkıbeleri* (Arabskie skazanie o Voljskih Bulgarah, 1832), *Sevilla Şehri'nin Ruslar Tarafından Ele Geçirilmesine Dair* (İzvestie o vzyatii Russami goroda Sevilli, 1838) adlı eserlerdir.⁷⁷

Fren, ünlü Arap yazarları ve sikkeleri konu alan çalışmaları dışında Rusya'da çeşitli tarihî kalıntılarda bulunan Doğu ile ilgili yazıtların açıklanmasına ve bibliyografik araştırmalara da zaman ayırmıştır. 1820 ve 1822 yıllarında ayrı iki bölüm halinde *Bazı Kadim İslam Eserlerine (Anıtlarına) Dair Açıklamalar* (Obyasneniya nekotorih pamyatnikov muhammedanskoy drevnosti) adlı çalışmasını yayımlamıştır.⁷⁸ Savalyev, Fren'in çalışmalarının değerini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Fren mesleği gereği gerçek bir ilim adamıydı. Çalışmalarının konusu İslam dünyası; araçları ise esas olarak nümismatik buluntuları idi. Şimdiye kadar hiç kimse, onun görüşlerinden tarihî belgeler olarak önem kazanan bu ölü malzemelerden daha fazla ışık çıkaramamıştır. Doğu'da tarih ve coğrafyanın Fren tarafından zenginleştirilmediği bir ülke neredeyse yoktur. Müslüman Asya'nın, özellikle de halifelik döneminin ve onu takip eden hanedanlıkların tarihçisi için Fren, bu döneme ait sikkelerin açıklayıcısı olarak Taberî, Mesûdî ve Mirhond'un kronikleri kadar gerekli bir rehberdir. İslam nümismatiği, bir ilim olarak, bugünkü gelişimini ona borçludur. Rusya için hem kroniklerde hem de Doğu sikkelerinde tarihî kaynaklar keşfetmiştir.”⁷⁹

Fren'in önemli çalışmalarından biri de İbrahim Halfin'in yardımı ile Hive Hanı Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın *Türklerin Soy Kütüğü [Şecere-i Türk]*'nün el yazması nüshasını yayımlamasıdır. Metnin Latince önsözü Fren tarafından yazılmıştır. Fren bu çalışmada el yazması eseri harfî harfine daktilo etmiş, metin üzerindeki hataları açıklamış ve metin içerisindeki kişi adlarının açıklamalı listesini sayfa numarasını da vererek metnin sonunda göstermiştir.⁸⁰ Fren'in son çalışmalarından biri de *Rusya'da Eski Arap Sikkelerinin Buldukları Yerlerin Topografik İncelemesi* (Topografičeskoe obozrenie mestonahojdeniy drevnih arabskih monet v Rossii, 1841)'dir. Savalyev'in deyişiyle, Fren'in bu eseri, “IX. ve X. yüzyıllarda Rusya'nın Doğu ile arasındaki ticaretin incelenmesi açısından Rusya tarihi adına yapılan büyük bir hizmettir”.⁸¹

Fren, tarihî, filolojik ve arkeolojik çalışmalarından ötürü 1839 yılında Odessa Tarih ve Eski Eserler Cemiyeti'ne üye olarak seçilmiştir. Ayrıca 1848 yılında kurulan Rus Arkeolojik Nümismatik (daha sonra Arkeoloji) Cemiyeti'nin kurucularından biridir. Fren, 1842 yılında emekli olmuştur. 16 Ağustos 1851'de St. Petersburg'da ölmüş ve Smolensk Mezarlığı'na defnedilmiştir. Ölümünden sonra Fren'in elyazması koleksyonu

⁷³ Frants Frantseviç Şarmua (François Bernard Charmoy) (1793-1868): Arabist-doğu bilimci, Fars dili ve edebiyatı uzmanı. Fransa'nın Alzas bölgesinde dünyaya gelmiştir. Erken yaşta Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Paris'te Fransız doğu bilimci Antoine Isaac Silvestre de Sacy'den Doğu dilleri dersini almıştır. Paris Üniversitesi Hukuk Fakültesi derslerine katılmış ve Paris Kraliyet Mahkemesi'nde avukatlık yapmıştır. 1817 yılında Silvestre de Sacy'nin tavsiyesiyle St. Petersburg Üniversitesi Ana Pedagoji Enstitüsü'ne Fars dili öğretmeni olarak davet edilmiştir. 1819-1822 ve 1831-1835 yılları arasında St. Petersburg Üniversitesi'nde görev yapmıştır. Eş zamanlı olarak Dışişleri Bakanlığı Asya Departmanı Doğu Dilleri Eğitimi bölümünde Farsça ve Türkçe dersleri vermiştir. 1829 yılında Bilimler Akademisi'ne üye olarak seçilmiştir. Bkz. *Biobibliografičeskij Slovar Otečestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period*, s. 289-290.

⁷⁴ Mirza Cafer Topçubaşı (1790-1869): Gence'de dünyaya gelmiştir. Çocukluğunda Tiflis'e giderek medrese eğitimi almıştır. Arapça, Farsça, Türkçe, Gürcüce ve Ermenice öğrenmiştir. 1811 yılında St. Petersburg'a taşınmış ve ölene dek burada yaşamıştır. Pedagoji Enstitüsü'nde Farsça öğretmeni olarak görev yapmıştır. Enstitü'nün 1819 yılında St. Petersburg Üniversitesi olarak yeniden düzenlenmesinden sonra 1823 yılından itibaren üniversitede Farsça okutmanlığı yapmıştır. 1823-1869 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı Asya Departmanı Doğu Dilleri Eğitimi bölümünde Farsça dersleri vermiştir. 1835 yılından itibaren St. Petersburg Üniversitesi'nde profesör olarak çalışmıştır. 1849 yılında sağlık sebeplerinden ötürü üniversitedeki görevinden ayrılmıştır. 1851 yılında Rus Arkeoloji Cemiyeti'ne üye olarak seçilmiştir. Bkz. *Biobibliografičeskij Slovar Otečestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period*, s. 271-272.

⁷⁵ Nikolay İğoreviç Serikov, “Hristofor Daniloviç Fren, Akademik İAN Professor (23.05.1782-16.08.1851)”, http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_personalities&Itemid=74&person=697 Erişim Tarihi: 13.04.2023; sa. 16.40.

⁷⁶ Batsieva, *agm*, s. 274; *Biobibliografičeskij Slovar Otečestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period*, s. 280.

⁷⁷ Savalyev, *age*, s. 32.

⁷⁸ Savalyev, *age*, s. 33.

⁷⁹ Savalyev, *age*, s. 10-11.

⁸⁰ Savalyev, *age*, s. 37-38.

⁸¹ Savalyev, *age*, s. 41.

ve kütüphanesi Bilimler Akademisi tarafından satın alınmıştır. Koleksiyon, B. A. Dorn tarafından iki cilt olarak toplu eserler halinde yayımlanmıştır.⁸²

SONUÇ

Asya Müzesi, Rus İmparatorluğu'nda Doğu bilimi çalışmalarının akademik anlamda yapıldığı ilk araştırma merkezidir. XIX. yüzyılın ilk yarısında Asya Müzesi'nin koleksiyonları içerisinde Doğu el yazmaları, Avrupa dillerinde yazılmış basılı eserler, Kunstkamera'dan getirilen etnografik materyaller, sikkeler ile Rusya Bilimler Akademisi arşivi ve kütüphanesi yer almıştır.

Asya Müzesi'nin ilk müdürü Hristian Daniloviç Fren'dir. Arap dili ve münismatik alanında uzman bir doğu bilimci olan H. D. Fren, Rus Doğu bilimi çalışmalarına Arap, Fars, Türk sikkeleri ve yazma eserleri konu alan çalışmaları ile büyük katkı sağlamış ve bu çalışmaları ile Avrupa'ya da ününü duyurmuştur. Bu ünü özellikle Asya Müzesi'ndeki Arapça, Farsça ve Türkçe el yazmaları, İslam sikkeleri ile ilgili çalışmaları ve İbn Fadlân'ın Seyahatnamesi'ni neşretmesiyle kazanmıştır. Nümismatiği sikke koleksiyonculuğundan ilmî bir disipline dönüştüren Fren, Rus tarihi için yeni bir kaynak alanı açmış, bu sayede Altın Orda ve eski Bulgar Hanlığı tarihinin ilk kez ilmî olarak yorumlanmasını sağlamıştır. Kazan'da yaşadığı dönemde sık sık karşılaştığı Kufi hatlı sikkeler ve özellikle Altın Orda dönemine ait sikkeler Fren'in Doğu nümismatiğine olan ilgisini yoğunlaştırmıştır. Fren, Kufi hatlı sikkelerin özenli bir şekilde incelenmesi temelinde basım yerlerini belirleyebilmiş, Altın Orda Hanlarının isimlerini ve unvanlarını, hanedanların kronolojik sırasını, Ruslar ve Tatarlar arasındaki ilişkileri açıklayabilmiştir.

Fren'in Rus Doğu bilimine bir diğer katkısı ise eski Rus tarihi için Arapça kaynakların incelenmesi düşüncesini dile getirmesi olmuştur. Rusya halklarının tarihi ve kültürünün araştırılması adına Doğu, özellikle Arap-Müslüman, nümismatik, epigrafik ve yazılı kaynakların araştırılması, sistematik hale getirilmesi ve bu kaynakların literatüre kazandırılmasında önemli bir rol oynamıştır. Hem Kazan'da hocalık yaptığı dönemde hem de Asya Müzesi'nde yirmi dört yıllık müdürlük görevi boyunca Fren, Doğu ile ilgili el yazması ve nadir eserlerin sınıflandırılması, farklı eser koleksiyonlarının sevk ve idaresi, eserlerin konularına göre tasnif edilerek ve açıklamaları yapılarak kataloglara işlenmesi, bibliyografik listelerin ve periyodiklerin hazırlanması gibi önemli görevleri yerine getirmiştir. Müdürlüğü döneminde Asya Müzesi'nin el yazması, basılı eser ve özellikle sikke koleksiyonlarında daimi ve düzenli bir artış yaşanmıştır. Ayrıca Fren'in çalışmaları sayesinde XIX. yüzyılın ilk yarısında Asya Müzesi sadece bir müze olmanın dışında kütüphanesi, koleksiyonları, ilim adamı kadrosu ve sergi salonları ile Rus Doğu bilimi alanında Kazan Üniversitesi ile birlikte dönemin en büyük araştırma ve eğitim merkezi haline gelmiştir. Günümüzde Fren'in kişisel arşivi Rusya Bilimler Akademisi Arşivi St. Petersburg Şubesi'nde 778 numaralı fonda, 1 ve 2 numaralı dosyalarda muhafaza edilmektedir.⁸³ Fren arşivi Rus ilim adamları tarafından günümüzde henüz yeteri kadar incelenmemiştir. Çevrim içi olarak yapılan araştırmada 778 numaralı fon 1 numaralı dosya içerisinde Fren'e ait 140 adet; 2 numaralı dosya içerisinde ise 400 adet yazılı materyalin muhafaza edildiği görülmüştür. Fakat bu materyaller erişime kapalıdır. Bu arşivin yerinde incelenerek Fren'in yazılı mirasının gün yüzüne çıkarılması hem Rus Doğu bilimi çalışmaları hem de Rusya'daki müzelerin ve özel koleksiyonların tarihinin incelenmesi açısından önem arz etmektedir.

⁸² Savelyev, *age*, s. 53-54.

⁸³ Bkz. SPBF ARAN, Fond 778, Opus 1-2.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

SPBF ARAN (Sankt-Peterburgskiy Filial Arhiva Rossiyskih Akademiçeskih Nauk), Fond 778, Opis 1-2.

Yayınlanmış Kaynaklar ve Araştırma Eserleri

AKİMUŞKİN, Oleg Fedoroviç, “K İstorii Formirovaniya Fonda Musulmanskih Rukopisey İnstituta Vostokovedeniya AN SSSR”, *Pismennie Pamyatniki Vostoka, İstoriko-Filologičeskie İssledovaniya, Ejegodnik 1978-1979*, İzd. “Nauka”, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1987, ss. 9-27.

BATSİEVA, Svetlana Mihaylovna, “Arabistika (1818-1917)”, *Aziatskiy Muzeı-Leningradskoe Otdelenie İnstituta Vostokovedeniya AN SSSR*, İzd.-vo “Nauka”, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1972, ss. 270-280.

BAZİYANTS, Aşot Padvakanoviç, “175 let İnstituta Vostokovedeniya (1818-1993)”, *Orientalistika*, 1(2), 2, 2018, ss. 305-350.

BERTELS, Dmitriy Yevgenyeviç, “Vvedenie”, *Aziatskiy Muzeı-Leningradskoe Otdelenie İnstituta Vostokovedeniya AN SSSR*, İzd. “Nauka”, Moskva 1972, ss. 5-80.

Biobibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period, Pod redaktsiey i s vvedeniem A. N. Kononova, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı “Nauka”, Moskva 1974.

Biografiçeskiy Slovar Professorov i Prepodavateley İmperatorskogo Sankt-Peterburgskogo Universiteta: 1869-1894, Tom 2, St. Petersburg 1898.

BULGARİN, Faddey Venediktoviç, “Smes. Bibliografiya”, *Severnyy Arhiv*, No 18, Sentyabr 1823, ss. 401-416.

Dorji Banzarov. Sobrabie Soçineniy, Ots. Red. G. D. Sanjeyev, Moskva, izd. Akademii Nauk SSSR, 1955.

DORN, Boris Andreyeviç, “Aziatskiy Muzeı”, *Zapiski İmperatorskoy Akademii Nauk*, Tom 5 (Kniga 2), St. Peterburg 1864, ss. 166-167.

Entsiklopediçeskiy Slovar F. A. Brokgauza i İ. A. Efrona, Tom VI, Tipografıya İ. A. Eфона, St. Petersburg 1894.

FEDOROV-DAVIDOV, German Alekseyeviç, “X. M. Fren-Numizmat i Epigrafist (k 200-letiyu so dnaya rojdeniya)”, *Numizmatika i Epigrafika*, Tom XIV, ss. 176-179.

FREN, Hristian Daniloviç, *Moneti Hanov Ulusa Djuçieva ili Zolotoy Ordu, c Monetami Raznih İnih Muhammedanskih Dinastiy*, Sanktpeterburg 1832.

İODKO, Olga Vladimirovna, “Akademik B. A. Dorn v Peterburge”, *Nemtsı v Sankt-Peterburge. Biografiçeskiy Aspekt*, Vıpusk 6, St. Petersburg 2011, s. 74-85.

İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya do Seredinı XIX Veka, Ots. Red. G. F. Kim, P. M. Şastitko, “Nauka”, Moskva 1990.

İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya s Seredinı XIX Veka do 1917 Goda, İzdatelskaya firma “Vostoçnaya literatura” RAN, Moskva 1997.

İVANOV, Dmitriy Vladimiroviç, “Arhivnie Danne ob İstoričeskom Mestopolojenii Aziatskogo Muzeıya v İzdanii Kunstkameri”, *Orientalistika*, 5(3), 2022, ss. 632-642.

KONONOV, Andrey Nikolayeviç, “İz İstorii İzuçeniya Tyurskih Yazıkov v Rossii”, *Biobibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period*, Pod redaktsiey i s vvedeniem A. N. Kononova, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı “Nauka”, Moskva 1974, ss. 9-91.

KONONOV, Andrey Nikolayeviç, “Slovo o H. D. Frene ((23.V.1782 – 16.VII.1851). K 200-letiyu so Dnya Rojdeniya)”, *Pismennie Pamyatniki i Problemi İstorii Kulturu Narodov Vostoka. XVII. Godiçnaya Nauçnaya Sessiya LO İV AN SSSR (dokladı i soobşçeniya)*, Yanvar 1982 g., Çast 1, İzd. “Nauka”, Moskva 1983, ss. 3-11.

KONONOV, Andrey Nikolayeviç, “V. V. Radlov i Oteçestvennaya Tyurkologiya”, *Tyurkologiçeskiy Sbornik 1971*, İzd. “Nauka”, Moskva 1972, ss. 7-15.

KULGANEK, İrina Vladimirovna, “Mongolovedenie: ot Aziatskogo Muzeıya do İnstituta Vostoçnih Rukopisey”, *Almanah “Sibirskie Çteniya v RGGU”*, No 3, 2008, ss. 25-56.

KULİKOVA, Alla Mihaylovna, *Rossiyskoe Vostokovedenie XIX Veka v Litsah*, Rossiyskaya Akademiya Nauk, Institut Vostokovedeniya, Sankt-Peterburgskiy Filial, St. Peterburg 2001.

MATVEEV, Viktor Vladimiroviç, “Savelyev, Pavel Stepanoviç”, *Sovetskaya İstoriçeskaya Entsiklopediya*, Tom 12, Gl. Red. Ye. M. Jukov, İzd.-vo “Sovetskaya Entsiklopediya”, Moskva 1869, ss. 446-447.

MAZİTOVA, Nazifa Arifovna, *İzuçenie Blijnego i Srednego Vostoka v Kazanskom Universitete (Pervaya Polovina XIX veka)*, İzd. Kazanskogo Universiteta, Kazan 1972.

MOKRUŞİNA, Amaliya Anatolyevna, “Obzor İstorii Sobraniya i İzuçeniya Arabskih Rukopisey v Peterburge”, *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta*, Ser. 13, Vıp. 2, 2015, ss. 129-135.

OSTROVSKAYA, Yelena Petrovna, “K 200-letiyu Aziatskogo Muzeya (1818)-İnstituta Vostoçnih Rukopisey RAN”, *Vestnik SPBGİK*, No 4 (37), Dekabr 2018, ss. 112-118.

POPOVA, İrina Fedorovna, “Ot Aziatskogo Muzeya k Institutu Vostoçnih Rukopisey RAN: Sobirатели i İssledovateli Rukopisnoy Knigi Narodov Vostoka”, *Aziatskiy Muzey-İnstitut Vostoçnih Rukopisey RAN*, Otv. red. İ. F. Popova, İzd.-vo vostoçnoy literaturı, Moskva 2018, ss. 5-47.

POPOVA, İrina Fedorovna, “Sobiratel'skaya Deyatel'nost Aziatskogo Muzeya na Rubeje XIX-XX vv. i Znaçenie Dlya Rossiyskogo Vostokovedeniya”, *Vostokovedenie v Rossii i Stranah SNG na Rubeje Vekov: Materialı Mejdunarodnogo Simpoziuma, Posvyaşennogo 200-Letiyu Sozdaniya Kafedrı Vostoçnoy Slovesnosti v Kazanskom Universitete*, Gl. Red.: R. M. Valeev, Kazan, Foliant, 2015, ss. 48-51.

Rossiyskie Ekspeditsii v Tsentralnuyu Aziyu v Kontse XIX-naçale XX v., Pod. red. İ. F. Popovoy, St. Petersburg: Slaviya, 2008.

RUSINOVA, Eleonora Sergeyevna, “Pisma O. İ. Senkovskogo Pervomu Direktorı Aziatskogo Muzeya Akademiku H. D. Frenu”, *Pismennıe Pamyatniki Vostoka*, 1 (8), 2008, ss. 229-250.

Russkiy Biografiçeskiy Slovar, Tom XIII, Tipografiya İ. N. Skorohodova, St. Petersburg 1902.

Russkiy Biografiçeskiy Slovar, Tom XXII, Tipografiya İ. N. Skorohodova, St. Petersburg 1905.

SAVELYEV, Pavel Stepanoviç, *O Jizni i Uçenih Trudah Frena*, St. Petersburg 1855.

ŞOFMAN, Arkadiy Semenoviç, ŞAMOV, Georgiy Fedoroviç, “Vostoçniy Razryad Kazanskogo Universiteta (kratkiy oçerk)”, *Oçerki po İstorii Russkogo Vostokovedeniya*, Sbornik 2, İzd. Akademii Nauk SSSR, Moskva 1956, ss. 418-448.

TİHONOV, Dmitriy İvanoviç, “İz İstorii Aziatskogo Muzeya”, *Oçerki po İstorii Russkogo Vostokovedeniya*, Sbornik 2, İzd. Akademii nauk SSSR, Moskva 1956, ss. 449-468.

USMANOV, Mirkasım, *Kazan Şarkiyatçılığının Kaderi (XX. Yüzyıl)*, Çev. İlyas Kemalöğlü, Janyl Myrza Bapaeva, 1. bs., Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.

VALEEV, Ramil Mirgasimoviç, VALEEVA, Roza Zakariyevna, “Akademik-vostokoved H. D. Fren v Kazanskom Universitete i Ego Nasledie (1807-1817 gg.): K 240-letiyu so Dnya Rojdeniya”, *Gasırlar Avazı – Eho Vekov*, No 4, 2022, ss. 117-125.

Vostokovedenie v Leningradskom Universitete, Ots. red. A. N. Kononov, izd. Leningradskogo Universiteta, Leningrad 1960.

İnternet Kaynakları

FRAEHNİİ, Christian Martin, *Recensio Numorum Muhammedanorum Academiae İmp. Scient, İnter Prima Academiae İmp. Saecularia Edita, 1826*, <https://archive.org/details/chmfraehniirece00muzegoog/page/n865/mode/2up> Erişim Tarihi: 05.05.2024; sa. 14.10.

https://www.kunstkamera.ru/exposition/kunst_hist Erişim Tarihi: 15.03.2023; sa. 11.05.

<https://bioslovhist.spbu.ru/person/591-tsagareli-aleksandr-antonovich.html> Erişim Tarihi: 23.03.2023; sa. 14.30.

<https://www.prlib.ru/history/619575> Erişim Tarihi: 26.03.2023; sa. 13.20.

http://db4.sbras.ru/elbib/data/show_page.phtml?76+41 Erişim Tarihi: 23.03.2023; sa. 19.30.

<https://mnk.coinmuseum.ru/nauchnaya-deyatelnost/articles/knyaz-vostochnoy-numizmatiki/> Erişim tarihi: 13.04.2023; sa. 16.20.

<https://www.ivran.ru/about-institute/history> Erişim Tarihi: 02.05.2024; sa. 22.10.

“İstoričeskiy Obzor Slojeniya Fonda Arabskih Rukopisey i İh İzučeniya”, *İstoriya Arabografičnogo Fonda: İstoriya Arabistiki v İVR RAN*, <http://www.orientalstudies.ru/rus/collections/arabica/index.html> Erişim Tarihi: 24.04.2024; sa. 17.40.

MARAHONOVA, Svetlana İvanovna, “Georgiy Yakovleviç Ker”, http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_personalities&Itemid=74&person=711 Erişim Tarihi: 05.05.2024; sa. 23.50.

Rossiyskoe Vostokovedenie v Litsah, İzd. Rossiyskoe İstoričeskoe Obşçestvo i Fonda İstoriya Oteçestva, s. 1-18, https://historyrussia.org/images/Vistavki/Vostok_Book_260220.pdf Erişim Tarihi: 02.05.2024; sa. 13:50.

SERİKOV, Nikolay İgoreviç, “Hristofor Daniloviç Fren, Akademik İAN Professor (23.05.1782-16.08.1851)”, http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_personalities&Itemid=74&person=697 Erişim Tarihi: 13.04.2023; sa. 16.40.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 463-496.

Geliş Tarihi–Received Date: 30.08.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 20.11.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİNDEKİ KRİTİK DÖNEMEÇ:
İNGİLİZ BASININA GÖRE GOEBEN VE BRESLAU'NUN OSMANLI DONANMASINA KATILMASI
VE RUS LİMANLARINI BOMBALAMASI (10 AĞUSTOS 1914- 29 EKİM 1914)**

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1541063>

 İLYAS AK*

ÖZ

Birinci Dünya Savaşı öncesi Avrupa'da güç dengeleri hızla değişmekte ve Büyük Güçler arasındaki rekabet her alanda artmaktaydı. Bu rekabetin en somut örneklerinden biri 20. yüzyılın başında yaşanan Almanya ile İngiltere arasındaki donanma yarıştı. Özellikle “dretnot” olarak bilinen savaş gemilerinin geliştirilmesi ve denizlerdeki üstünlüğün bu yeni tip gemilere dayanması, iki ülke arasındaki gerginliğin ana sebeplerinden biri hâline gelmişti.

Bu süreçte 1906 yılında İngiltere tarafından denize indirilen ve dönemin diğer tüm savaş gemilerini gölgede bırakan *HMS Dretnot*, iki ülke arasındaki donanma rekabetini daha da kızıştırdı. Dretnot gemileri zırhları, hızları ve silah sistemleriyle savaş stratejilerini yeniden şekillendirirken iki ülke arasındaki gerilim de bu modernleşme yarışının doğrudan bir sonucu olarak yükseldi. Artan gerilim Avrupa'da silahlanma yarışını hızlandırdı ve devletlerarası ittifakların şiddetlenmesine yol açtı. Bu gerginlik ve rekabet ortamı Temmuz 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle sonuçlandı.

Savaşın ilk günlerinde Alman donanmasının Akdeniz birliğindeki iki savaş gemisi *Goeben* ve *Breslau*, 6 Ağustos 1914 günü Amiral Souchon komutasında tarafsız İtalya'nın Messina limanını terk ederek boğazdan çıktı. Bu iki kruvazör, Fransız ve İngiliz gemilerinin takibi altındaydı. Almanya; Fransa ve Rusya'dan sonra İngiltere ile de savaşa girince *Goeben* ve *Breslau* için Akdeniz adeta bir kapan haline gelmişti. Bu iki gemi hız ve atış gücü açısından üstün olsalar da düşman kuvvetlerinin sayıca fazlalığı nedeniyle Akdeniz'de zor duruma düşmüştü.

İngiliz Amiralliği gemilerin sadece iki seçeneği olduğunu düşünüyordu. İngilizlere göre gemiler ya Cebelitarık'a yönelerek Atlantik'e açılacaklar ya da Adriyatik'teki müttefik Avusturya-Macaristan limanlarına gideceklerdi. Tüm önlemler buna göre alınmıştı. Ancak *Goeben* ve *Breslau* beklenmedik bir rota izleyerek İngilizlerin düşünmediği üçüncü seçenek olan, 2200 km ötedeki Çanakkale'ye dümen kırdı.

Goeben ve *Breslau*, dört gün süren kovalamacada hız avantajlarını da kullanarak mesafeyi açtı ve iki dretnot, 10 Ağustos'ta Çanakkale Boğazı önüne geldi. Osmanlı Devleti 2 Ağustos 1914 günü Almanya ile gizli ittifak antlaşması imzalamıştı. Harbiye Nazırı Enver Paşa, Alman Büyükelçisi Wangenheim ve Alman Askeri Heyet Başkanı Liman von Sanders arasında yapılan gizli görüşmede, *Goeben* ve *Breslau*'nun Karadeniz'de Osmanlı donanmasına yardım etmesi amacıyla İstanbul'a gelmesi benimsendi. Bu sebepten Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın emriyle kruvazörler, boğazdan geçip Nara önlerinde demirledi. Dört saat sonra İngiliz savaş gemileri boğazın önündeydi. İngilizlerin geçiş talepleri ise reddedildi.

İki kruvazörün Osmanlı limanlarına sığınmasından 29 Ekim'de Rus limanlarını bombalamasına kadar geçen süreç, Osmanlı Devleti'ni Birinci Dünya Savaşı'na sokan olaylar dizisinin başlamasında kilit bir rol oynadı. Bu süreç çalışmanın ana temasını oluşturdu. Makalemiz İngiliz basınında *Goeben* ve *Breslau* adlı Alman savaş gemilerinin, Osmanlı Devleti'nin Dünya Savaşı'na giriş sürecindeki rolünü, kapsamlı bir şekilde

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: sgomec@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0003-4606-9006.

OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİNDEKİ KRİTİK DÖNEMEÇ: İNGİLİZ BASININA GÖRE GOEBEN VE BRESLAU'NUN OSMANLI DONANMASINA KATILMASI VE RUS LİMANLARINI BOMBALAMASI (10 AĞUSTOS 1914- 29 EKİM 1914)

değerlendirmektedir. Çalışma, dönemin gazetelerinde yayımlanan haberler, yorumlar ve analizler üzerinden ilerleyerek, İngiliz basınının olayları nasıl yorumladığını ortaya koymayı amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: *Goeben* ve *Breslau*, Birinci Dünya Savaşı, Almanya, İngiltere, Osmanlı Devleti.

THE CRITICAL TURNING POINT IN THE ENTRY OF THE OTTOMAN STATE INTO THE FIRST WORLD WAR: GOEBEN AND BRESLAU'S JOINING THE OTTOMAN NAVY AND BOMBARDMENT OF RUSSIAN PORTS ACCORDING TO THE BRITISH PRESS (10 AUGUST 1914- 29 OCTOBER 1914)

ABSTRACT

Before the First World War, the balance of power in Europe was changing rapidly and the competition between the Great Powers was increasing in every field. One of the most concrete examples of this rivalry was the naval race between Germany and Britain at the beginning of the 20th century. Especially the development of warships known as "dreadnoughts" and the fact that the superiority in the seas was based on these new types of ships had become one of the main reasons for the tension between the two countries.

In this process, the *HMS Dreadnought*, which was launched by Britain in 1906 and overshadowed all other warships of the period, further escalated the naval rivalry between the two countries. While the dreadnoughts reshaped war strategies with their armour, speed and weapon systems, tensions between the two countries increased as a direct result of this modernisation race. The growing tension accelerated the arms race in Europe and led to the intensification of inter-state alliances. This environment of tension and competition resulted in the outbreak of the First World War in July 1914.

In the early days of the war, the two battleships *Goeben* and *Breslau* of the German navy's Mediterranean unit left the neutral Italian port of Messina on August 6, 1914, under the command of Admiral Souchon. These two cruisers were under pursuit by French and British ships. When Germany entered the war with England after France and Russia, the Mediterranean became a trap for *Goeben* and *Breslau*. Although these two ships were superior in terms of speed and firepower, they were in a difficult situation in the Mediterranean due to the large number of enemy forces.

The British Admiralty believed that the ships had only two options. According to the British, they could either sail to Gibraltar or the Atlantic, or they could sail to the allied Austro-Hungarian ports on the Adriatic. All precautions were taken accordingly. However, *Goeben* and *Breslau* took an unexpected course and headed for Çanakkale, 2200 kilometres away, which was an option that the British had not considered.

Goeben and *Breslau*, using their speed advantage in the four-day chase, opened the distance and the two dreadnoughts arrived of the Dardanelles on August 10. The Ottoman Empire had signed a secret treaty of alliance with Germany on August 2, 1914. At a secret meeting between Enver Pasha, the Minister of War, Wangenheim, the German Ambassador, and Liman von Sanders, the head of the German military delegation, it was agreed that the *Goeben* and *Breslau* would come to Istanbul to assist the Ottoman navy in the Black Sea. For this reason, on the order of Deputy Commander-in-Chief Enver Pasha, the cruisers passed through the strait and anchored off Nara. Four hours later, British warships were in front of the strait. The British requests for passage were rejected.

The period from the sheltering of two cruisers in Ottoman ports to the bombardment of Russian ports on October 29 played a key role in the beginning of the series of events that led the Ottoman Empire into the First World War. This process constitutes the main topic of this study. Our article comprehensively analyses the role of the German warships *Goeben* and *Breslau* in the British press in the Ottoman Empire's entry into the First World War. The study aims to reveal how the British press interpreted the events through the news, comments and analyses published in the newspapers of the period.

Keywords: *Goeben* and *Breslau*, First World War, Germany, Great Britain, Ottoman Empire.

GİRİŞ

Avusturya'nın 28 Temmuz 1914 günü Sırbistan'a savaş ilan etmesinden sonra Avrupa'nın tüm başkentlerinde karar verme süreçlerine, askerî hesaplar damga vurdu. Çar, 30 Temmuz'da ordusuna seferberlik emri verdi. Seferberlik silah çekmek gibiydi; bunu ilk yapan stratejik avantaj kazanıyordu. Rusların seferberliği Almanya'nın aradığı bahaneyi vermişti. 1 Ağustos'ta Berlin de seferberlik emri verdi ve Almanya, Rusya'ya savaş ilan etti. 2 Ağustos'ta Almanya, Belçika'ya bu ülkeden serbest geçiş talep eden bir ultimatom iletti. Ültimatom reddedilince 3 Ağustos'ta Alman askerleri, sınırı geçti. Aynı gün Almanya, Fransa'ya savaş ilan etti.

İngiliz hükümeti hiç gecikmeksizin, Belçika'nın tarafsızlığına saygı gösterilmesini talep eden bir ultimatoma açıkladı. Ultimatoma yanıtız kalınca İngiltere, 4 Ağustos'ta Almanya'ya savaş açtı.¹ Daha sonra sırasıyla Avusturya 5 Ağustos'ta Rusya'ya, Sırbistan 6 Ağustos'ta Almanya'ya, Fransa 10 Ağustos'ta Avusturya'ya; İngiltere ise 12 Ağustos'ta Avusturya'ya savaş ilan etti.²

Ağustos ayında "Büyük Kara Kasırğa", tüm Avrupa'yı sarmıştı. Savaş bir anda gelen yaz fırtınaları gibi çoğu insanı şaşırttı ama başlangıçta bundan kurtulmak için çok bir çaba gösterilmedi. Bazı Batılılar için beklemekten kurtulmak da bir rahatlamaydı. Kısa sürede bitmesi düşünölen uzun savaş, böylece başladı.³

İngiltere, Fransa ve Rusya; Almanya'nın etrafını sararak onu bir çember içine almak ve yalnız bırakmak amacındaydı. Bu gayeyle İtalya'yı ondan ayırmak ve Avusturya'yı da zayıflatmak istiyorlardı. Diğer devletleri de kendilerine bağlamak siyasetini takip ediyorlardı. Osmanlı Devleti ise 1913 senesinde, Balkan Harbi'nden mağlup çıktıktan sonra yaralarını sarmak ve yeniden kuvvetli bir Osmanlı vücuduna getirmek için dâhilden yapılması lazım gelen şeylere ve özellikle de ordu ve donanmasının takviyesine çalışırken, bu hareketi ve dirilme hamlelerini, hemen hemen hiçbir yabancı devlet hoş görmedi. Rusya, uzun zamandır Osmanlı Devleti'ne düşmanca politikalar sergiliyordu; bir gün Osmanlı Devleti'nin mirasına konmak için edince boğazları ele geçirmeyi daima göz önünde tutuyor ve boğazların tahkimine, ordunun takviyesine, demiryolları inşasına karşı çıkıyordu. Hatta General Liman von Sanders heyeti, 1913 sonunda İstanbul'a gelip o zamanki mukavele gereği birinci kolordu kumandanlığını deruhte edince, önce Ruslar itiraza başladı. Rusların bu itirazına Fransız ve İngiliz sefirleri de iştirak etti.⁴

Alman Askerî Misyonu İstanbul'a geldiği zaman, orada uzun zamandan beri başında Amiral Limpus'un olduğu bir İngiliz Bahriye Misyonu bulunuyordu. Alman Askerî Misyonu sadece orduyla ilişkili faaliyetlerde bulunurken, İngiliz Bahriye Misyonu'nu da yalnız donanmayla ilgili etkinliklerde faaliyet göstermekteydi. Ayrıca İstanbul'da, bütün Türk jandarma teşkilatının kendisine bağlı olduğu Fransız General Baumann vardı. Savaş başladığından beri Osmanlı Devleti, bu çarpışmada tarafsız kalacağını sürekli beyan etmekteydi.⁵

Osmanlı Devleti tarafsızlık tutumunu sürdürürken Yunanistan'a karşı Ege'de, deniz gücünü arttırmak için daha önceden yedi buçuk milyon paund karşılığında, İngilizlere sipariş verdiği *Sultan Osman* ve *Reşadiye*⁶ dretnotlarına, 5 Ağustos 1914 günü İngiliz hükümeti, savaşı bahane ederek el koyduğunu açıkladı.⁷ Halkın ve Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti'nin katkılarıyla siparişi verilen ve İngiltere'de inşa edilmekte olan iki adet zırhlı savaş gemisinin teslim edilmemesi, Türk kamuoyu üzerinde çok derin bir etki yaptı. Büyük kitlelerin kararlı bir biçimde İngiltere karşıtı fikirler benimsemesine neden oldu.⁸

Birinci Dünya Savaşı öncesinde İtilaf Devletleriyle ittifak yapmak isteyen Bâbüali, olumlu yanıt alamamıştı. Osmanlı Devleti'nin tecrit süreci devam ederken Avusturyalılar, Osmanlı Devleti'ni Üçlü İttifak'a almayı ilk kez Temmuz 1914 ortasında önerdi. Avusturyalılar, Osmanlılarla bir antlaşma yaparak Sırbistan'ı yalnız bırakmayı ve Bulgaristan'ı tarafsız kılmayı amaçladı. Almanlar ise bu fikri başlangıçta reddetti. Gerek İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Baron Hans von Wangenheim gerekse de Alman askerî misyonunun başı General Liman von Sanders, Osmanlı Devleti'nin hem askerî hem de diplomatik açıdan bir müttefikten çok, yük olacağına inanıyordu. Wangenheim 18 Temmuz günü Berlin'e yazdığı bir raporunda: "Türkiye bugün bir müttefik olarak hiç şüphesiz hâlâ değersiz, dostlarına en ufak bir avantaj sağlayamadan, onlar için ancak bir yük olacaktır" değerlendirmesinde bulunmuştu.⁹

Alman Kayseri II. Wilhelm, Wangenheim ve Liman von Sanders gibi düşünmüyordu. Zaten önemli olan da Kayzer'in ne düşündüğüydü. Wilhelm İngiltere'ye karşı, onun doğudaki gücünü sonsuza kadar yok edecek bir cihat başlatmayı planlamaktaydı. Konsolos ve temsilcilerine, tüm İslam dünyasını İngilizlere karşı ayaklandırma

¹ Michael Howard, *Yüzüncü Yıldönümünde Birinci Dünya Savaşı*, Türkçesi: Sinem Gül, Dost Kitapevi, Ankara 2014, s. 47-49.

² Ian Westwell, *Resimli Harp Tarihi I. Dünya Savaşı*, çev. Oktay Etiman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 8.

³ Margaret MacMillan, *Barişa Son Veren Savaş*, çev. Belkis Çorakçı Dişbudak, Alfa Yayınları, İstanbul 2014, s. 915.

⁴ Ali İhsan Sâbis, *Harb Hatıralarım Birinci Cihan Harbi*, C. I., Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 24, 55.

⁵ Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 23.

⁶ 20. yüzyılın başlarında yaşanan silahlanma yarışı, zırhlı gemilerin stratejik önemiyle öne çıkmıştır. Bu dönemin teknolojik üstünlüğünü simgeleyen donanmalar, mekanize savaş çağında zaferi belirleyen en kritik unsurlardan biri olarak kabul edilmiştir. Avrupalı devletler bu alanda yoğun bir rekabete girmişken Osmanlı Devleti bu yarışta geri kalmak istememiştir. 1911 yılında İtalya'ya 1912 yılında ise Yunanistan'a karşı alınan yenilgiler sonrası Osmanlı Devleti, en modern zırhlılardan en az birkaçına sahip olmayı hedeflemiştir. Bu bağlamda Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin bağış kampanyasıyla İngiltere'ye *Sultan Osman* ve *Reşadiye* isimli iki dretnot siparişi edilmiştir. Anlaşmaya göre *Sultan Osman* Temmuz 1914'te Reşadiye ise 1915 yılı başlarında teslim edilecektir. Ancak Temmuz 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte İngiliz hükümeti, 2 Ağustos 1914 tarihinde bu iki zırhlıya el koyduğunu ve yapılan ödemeleri iade etmeyeceğini duyurmuştur. İngiltere henüz savaşa dâhil olmamışken gerçekleşen bu el koyma, Osmanlı hükümeti tarafından yasadışı bir eylem olarak değerlendirilmiştir. Buna karşılık İngiliz hükümeti, gemileri el koymanın bir ihtiyati tedbir olduğunu ve ülke sınırları içindeki gemileri alkoyma hakkına sahip olduklarını savunmuştur. Bu gelişme Osmanlı basınında ve halk arasında İngiltere'ye karşı büyük tepkilere yol açmıştır (Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, İletişim Yayınları, İstanbul 2023, s. 65-66).

⁷ *Birinci Dünya Savaşı Ansiklopedisi*, C. I. Yener Yayınları, İstanbul 1976, s. 132.

⁸ Ahmet Emin Yalman, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, çev. Birgen Keşoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 83.

⁹ Eugene Rogan, *Osmanlı'nın Çöküşü Ortadoğu'da Büyük Savaş 1914-1920*, çev. Özkan Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 66.

OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİNDEKİ KRİTİK DÖNEMEÇ: İNGİLİZ BASININA GÖRE GOEBEN VE BRESLAU'NUN OSMANLI DONANMASINA KATILMASI VE RUS LİMANLARINI BOMBALAMASI (10 AĞUSTOS 1914- 29 EKİM 1914)

emrini verdi. Wilhelm; Osmanlı, Kafkas, İran ve Afganistan halklarını, İngiltere'nin yayılmacı politik çıkarlarına karşı bir araya getirme emelindeydi. Bu birliktelik, en büyük ve hassas hedef olan Hindistan'da bir isyanın fitilini ateşleyebilirdi. Eğer Hindistan, İngiltere'nin elinden koparılacak olursa imparatorluğun geri kalanı kolayca çökebilirdi. Kayser, Almanya'nın doğuda yeni büyük bir imparatorluk kurmak için eline büyük bir fırsat geçirdiğine inanıyordu. Berlin tarafından tasarlanan ama İstanbul'dan eyleme sokulacak olan cihat için Osmanlı Devleti ile mutlaka ittifak yapılmalıydı.¹⁰

İtilaf Devletlerinden umduğunu bulamayan Bâbiâli, Alman elçisinin hükümet nezdindeki girişimleri ve İstanbul'da bulunan Alman askerî heyetinin Enver Paşa ile görüşmeleri, ibrenin İttifak grubuna dönmesinde önemli rol oynadı. Netice itibarıyla bu durum başta Enver Paşa olmak üzere, Talât Bey ve Meclis-i Meb'ûsan Reisi Halil Bey'in ittifak lehinde düşüncelerinin şekillenmesinde bir etken oldu. Almanya'nın ittifak teklifini Said Halim Paşa, Enver Paşa, Halil ve Talât Bey kabul etti. Bu teklifin kabul edilmesinin bir sebebi de Rus korkusuydu. Bu antlaşma Çarlık Rusya'sı karşısında, Osmanlı Devleti'ne güvence vaat ediyordu. Almanya'nın o dönemde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü bozacak veya devleti zayıflatacak bir politikası söz konusu değildi. Almanya'nın Osmanlı ülkesini bir müstemleke gibi eline geçirmesi de olanaksızdı. Çünkü buna ne coğrafi ne de teknik vasıtalar müsaitti. Osmanlı ülkesi bir pazar olarak görülmekteydi. Bâbiâli güçlü oldukça bu menfaatleri devam edecekti. Almanya, İtilaf Devletleri gibi Bâbiâli'nin tarafsız kalmasını istemiyor hatta tam tersine Osmanlı ordusundan aktif yardım bekliyordu. Osmanlı-Alman ittifakı için müzakereler, 26 Temmuz'da başlamıştı. 2 Ağustos 1914 günü Sadrazam'ın Yeniköy'deki yalısında Osmanlı-Alman gizli ittifakı, Said Halim Paşa ve Almanya Büyükelçisi Wangenheim tarafından imzalandı.¹¹

Almanya ile gizli ittifak yapıldığı 2 Ağustos 1914 günü Harbiye Nazırı Enver Paşa, Rusya'nın Kafkasya seferberliğine dişe diş bir tepkiyle, genel seferberlik ilan etti ve ertesi gün Çanakkale Boğazı'nın güney ucu ile İstanbul Boğazı'nın kuzey ucunun derhâl kapatılıp mayınlanması emretti. Çanakkale ve İstanbul boğazlarında "dost gemiler" için küçük bir geçit açık bırakıldı. Sadrazam Said Halim Paşa 4 Ağustos'ta Rus Büyükelçisi Giers'i eğer Karadeniz'de Rus donanması herhangi bir kışkırtma girişiminde bulunursa, boğazların Rus gemilerine karşı tamamen kapatılacağı konusunda uyardı. Bu gelişmelere rağmen Bâbiâli, 2 Ağustos 1914'te Berlin'le gizli ittifak antlaşması imzalamasına karşın, Avrupa nazarında tarafsızlık konumunu hâlâ korumaktaydı.¹²

Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Osmanlı Devleti'ni içinde bulunduğu zor durumdan kurtarma çabaları ile Kayser II. Wilhelm'in İslam ve doğuya yönelik politikalarının belirli ölçüde örtüşmesi, Osmanlı-Alman ittifakının imzalanmasında önemli bir rol oynadı.¹³ Ancak bu ittifak imzalanmış olmasına rağmen Enver Paşa, Rusya ile de bir anlaşma yapma girişiminde bulundu. Bu doğrultuda Enver Paşa, Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliğinde askerî ateşe olarak görev yapan General Leontev ile bir araya geldi. Müzakere sonucunda yapılması planlanan ittifak, en ince ayrıntısına kadar değerlendirildi. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından 5 Ağustos 1914 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov'a gönderilen telgraf, General Leontev'in Enver Paşa'yı ziyaretine dair önemli bilgiler içermekteydi. Bu görüşmede Enver Paşa, Rusya'ya ilk defa ittifak teklifinde bulunarak Osmanlı seferberliğinin kesinlikle Rusya'ya karşı olmadığını ve Rusya'nın endişelerini gidermek amacıyla 9. ve 11. kolordulardan bazı birlikleri geri çekebileceğini bildirdi. Leontev ve Giers'in Rusya Dışişleri Bakanı'na sundukları raporlar, ittifak teklifinin ciddiyetini ortaya koymaktaydı. Bu raporlarda her iki diplomatta ittifak yanlısı önerilere yer verdi. Ancak Dışişleri Bakanı Sazanov'un değişmeyen ittifak karşıtı tutumu, Enver Paşa'yı ve Osmanlı Devleti'ni Almanya ile ittifaka zorunlu bırakmıştı.¹⁴

Osmanlı diplomasisinde önemli gelişmeler yaşanırken iki Alman savaş gemisi *Goeben*¹⁵ ve *Breslau*¹⁶, Akdeniz'de İngiliz ve Fransız zırhlıları karşısında zor durumdaydı. Harbiye Nazırı Enver Paşa 1 Ağustos 1914'te

¹⁰ Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, çev. Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul 1995, s. 11,13.

¹¹ Hasan Babacan, *Mehmed Talât Paşa 1874-1921 (Siyasi Hayatı ve İcratı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 94-95.

¹² Sean Mcmeekin, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 130.

¹³ Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s. 51.

¹⁴ Eray Bayramol, "Rus Diplomatik Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-Rus İttifakına Dair Görüşmeler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 129, S. 254, 2021, s. 50-67.

¹⁵ "SMS *Goeben*, Moltke sınıfının ikinci ve son üyesiydi. 1909 Nisan'ında Hamburg'daki Blohm&Voss tersanesine ısmarlanmış, 1911 Mart'ında denize indirilmiş ve Mayıs 1912'de donanmaya teslim edilmiştir. Denemeler sırasında belirlenen hızlı dikkat çekici şekilde 2,5 deniz mili kadar aşmış; 1 milde 28 mile ulaşmış; altı saatlik bir cebri seyirde ortalama 27,2 mil hız yapmıştı. İngiliz donanmasındaki benzerlerinin tersine, hayati önem taşıyan orta bölümünün çevreleyen 28 cm kalınlığındaki kuşağı ve her biri 30 cm kalınlığında beş taretyle, neredeyse yeni bir savaş gemisi kadar zırh taşıyordu. Su kesiminin altında ve gövde içinde torpil ve mayınlara karşı koruma sağlayan ikinci bir zırhlı etek gemiyi birkaç kez kurtaracaktı. Bu zırhlar ve yüksek hıza erişmek için gerekli büyük türbinler nedeniyle teknenin 22.640 tonluk deplasmanına 5.000 ton daha eklemek gerekmişti. Zırh bakımından tüm İngiliz kruvazörlerinden kesinlikle üstün ve Kraliyet Donanması'nda kendi sınıfındaki gemilerin ilk kuşağına kıyasla çok daha hızlı olan *Goeben*'in silah gücü sadece kâğıt üzerinde zayıftı (başlangıçtaki İngiliz standardı 30'luk toplar karşısında 10 adet 28'lik top). Oysa Alman namluları çok daha nitelikliydi; daha yüksek çıkış hızı sağlıyordu, daha iyi cephane ve daha gelişmiş menzil bulucu (telemetre) kullanıyordu. Taretlerin 3 m daha geniş bir güverteye oturuyor olması, top platformunun çok daha sabit olmasını sağlıyordu. *Goeben*'in 10 topunun tamamının gerçekleştirdiği bir borda ateşi 6.600 libre,

Alman Büyükelçiliğinde, Alman Büyükelçisi Hans von Wangenheim ve Alman askerî heyeti şefi Otto Liman von Sanders ile gizli bir toplantı gerçekleştirdi. Bu toplantıda Enver Paşa, *Goeben* ve *Breslau*'nun Osmanlı donanmasına katılmasını talep etmiş ve bu talep Büyükelçi Wangenheim tarafından da desteklenmişti. Toplantıda Osmanlı Devleti ile Bulgaristan'ın Rusya'ya karşı Almanya'nın yanında savaşa girmesi hâlinde, taraflar arasındaki askerî iş birliğinin koşulları tartışıldı. Başarılı bir kampanya için denizlerde üstünlük sağlanmasının gerekli olduğu vurgulanmıştı. Bu bağlamda güçlü *Goeben* ile kardeşi *Breslau*'dan oluşan Alman Akdeniz Filosu'nun, Karadeniz'de Osmanlı donanmasını desteklemek amacıyla İstanbul'a gelmesinin ve böylece Türk-Bulgar ordularının Rusya'ya karşı harekâtlarına destek stratejik olarak uygun olacağı kararlaştırıldı.¹⁷

Birkaç gün sonra Berlin'deki Osmanlı Askerî Ateşesi Cemil Bey, Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan "fevkalade mahrem" bir bilgi aldı: Kayser II. Wilhelm, *Goeben*'i İstanbul'a göndermeyi ve ardından Osmanlı donanmasıyla birlikte Karadeniz'e çıkarmayı planladığını 3 Ağustos'ta Enver Paşa'ya ilettili. Wangenheim gibi Liman von Sanders de Enver Paşa'nın bu talebini desteklemiş ve 2 Ağustos'ta Berlin'e gönderdiği raporda şunları ifade etmişti: "Çok edilgen durumda olan Osmanlı filosunun harekete geçirilmesi ve Rus Karadeniz filosunun etkisiz hâle getirilmesi için *Goeben*'in Osmanlı topraklarına gelmesi oldukça önemlidir. Karadeniz'de serbestlik karadaki bütün harekâtlar açısından çok büyük önem taşıyor." Alman Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, *Goeben*'in kaptanı Amiral Wilhelm Souchon'a yeni ittifakla ilgili telsizle bilgi vererek kendisine derhâl İstanbul'a hareket etmesi talimatını ilettili. Böylece Liman von Sanders'in isteği yerine getirilmiş oldu. Bu doğrultuda Akdeniz'de sıkışmış olan *Goeben* ve *Breslau* rotalarını İstanbul'a çevirdi ve 10 Ağustos 1914'te Boğazlar'a giriş yaptı.¹⁸

Bu önemli olaydan sonra bazı Osmanlı yetkililerin, Bulgaristan'ın da Almanya yanında saf tutacağına ve artık Karadeniz'e de hâkim olunacağı düşüncesiyle, savaşa bir an önce girilerek zaten "çabuk biteceği" düşünülen savaştan pay alma isteği arttı.¹⁹ Ayrıca bu durum gemilerin boğazlardan geçmesine izin veren Bâbüâli'nin hem tarafsızlık söylemlerine gölge düşürdü hem de İtilaf Devletleri bu durumu, Almanya'nın yanında olmakla yorumladı. Her ne kadar gemilerin isimleri alım satım işlemleriyle Türkçeleştirilmiş olsa da amiral, kaptan, görevli ve erlerinin başlarına fes giydirilerek gemi içinde bırakılması ve bu olaydan kısa bir süre önce de Bâbüâli'nin, savaştan milletlerin seferberliğinden kat kat geniş ve Osmanlı mali gücünün üstünde bir seferberlik ilanı (17 ile 45 yaş arasındaki tüm askerlik çağındaki erkekleri silah altına alıyordu) yeniden bir savaşa sürüklenileceğine dair şüphe bırakmıyordu. "İngilizler kendi malımız olan gemilerimize el koyuyor, Almanlar bize veresiye gemiler veriyor" yolundaki propagandaların yanı sıra, her gün beşer onar Alman subay, teknisyen ve eri de İstanbul'a akın ediyordu. İttifak Devletleriyle doğrudan sınır noktası bulunmadığından, bu

buna karşılık ilk İngiliz kruvazörlerinin 8 adet 30'luk topununki 6.800 libreydi. Etkili menzilleri 17.000 m olan Alman topları 30'luk İngiliz toplarından hiç de aşağı görünmüyordu. Geminin uzunluğu 185, genişliği 30, su çekimi ise 8,5 metreydi. Bütün bu özellikler, savaş patladığında *Goeben*'in Akdeniz'deki en ürkütücü savaş gemisi olmasına yol açmıştır. Oysa geminin zaafı da vardı ve bunların içinde en önemlisi, niteliksiz metalden imal edilmiş kazan borularının çok yüksek miktarda su sızdırmasıydı. Kuzey Denizi ve Kuzey Atlas Okyanusu'nda, ülke sularına yakın bölgelerde faaliyet gösterecek tüm büyük Alman savaş gemileri gibi *Goeben*'in de menzili oldukça kısıtlıydı. Normal kömür yükü altında, en yüksek hızıyla (teoride) 19 saatin biraz üzerinde seyir gerçekleştirip 520 deniz mili yol yapıyor; ambarları doluyken (normal yükün üç katı, yani 3000 ton) 19 millik en uygun seyir hızında 3500, 12 millik ekonomik hızda ise 4250 deniz mili yol kat ediyordu. Akdeniz'in boydan boya uzunluğu yaklaşık 2200 deniz miliydi. Kısa mesafe hareketleri için tasarlandığından, uzun seferler 1.100 kişilik mürettebat için büyük rahatsızlık demektir (Alman denizciler kıyıdaki barakalarda yatardı; denizde uzun zaman kalmaya alışık değillerdi). Havalandırma ve aydınlatma yetersiz, yemekhaneler ilkel ve aşırı kalabalıktı; savaştan hemen önce ikinci bir hava soğutma ünitesi için yapılmış başvuru tasarruf nedeniyle geri çevrilmişti. Ancak konfora pek öncelik tanınmaması, tersanenin, fazladan su geçirmez bölmeleri olan oldukça dayanıklı bir gövde yapmasına imkân tanımıştı" (Dan Van Der Vat, *Dünyayı Değiştiren Gemi*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Alfa Yayınları, İstanbul 2013, s. 17-18); *Goeben* kruvazörünün Osmanlı Devleti tarafından satın alındığı ilan edildikten sonra 16 Ağustos 1914 itibarıyla gemiye *Yavuz Sultan Selim* adı verilmiştir. Geminin yeni adını Enver Paşa seçmişti. Nitekim Yavuz Sultan Selim onun en çok takdir ettiği sultanı (Özer Öner, *Yavuz ve Midilli Osmanlı'nın Son Savaşı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, s. 143). Biz metin boyunca gemiden kısaca *Yavuz* olarak zikredeceğiz.

¹⁶ "SMS *Breslau* hafifçe arkaya yatık dört uzun ve narın bacasıyla bütün son dönem Alman hafif kruvazörlerinin zarafetine sahipti. Mayıs 1911'de Stettin (bugün Polonya'da Szczecin) kentinde denize indirilen *Breslau*, yakın sularda destroyer filotilla lideri olarak veya savaş filosuyla birlikte keşif görevlerinde kullanılmak üzere tasarlanmıştı. 140 m uzunluğa karşı genişliği sadece 13,5 metreydi, azami hızı 28 mil olsa da bu sürati kısa süreliğine aşması bekleniyordu. 373 mürettebatı, 10,5'luk 10 adet topu ve 4.550 ton deplasmanı vardı. Zırhı oldukça hafifti ve 15'lik toplarla donanmış aynı dönemde üretilmiş İngiliz hafif kruvazörleri karşısında oldukça zayıf olmakla birlikte hız bakımından üstündü. *Breslau* da mürettebatına pek az konfor sağlıyor; geliştirilmiş omurgasına rağmen fırtınalı denizlerde aşın yalpalıyor, yüksek hızda ayrı ayrı her bir parçası titreşiyordu. Menzili *Goeben*'inkinden biraz uzun olsa da kömür tüketiminin çok daha düşük olması doğaldı. Vaktiyle *Breslau* olan bugünkü Polonya şehri Wrocław'dan aldığı adını, üç üyesi daha bulunan bir gemi sınıfına vermişti. Savaş kruvazörü ise adını 1870-1871 Fransa-Prusya Savaşı'nın yetenekli kolları komutan General August von Goeben'e borçluydu" (Dan Van Der Vat, *age*, s. 48-49); *Breslau* kruvazörü Osmanlı Devleti tarafından satın alındığının ilan edilmesinin ardından 16 Ağustos 1914 tarihinde *Midilli* adını almıştır. Bu ismin seçilmesinde Yunanlılara kaybedilen Midilli Adası'nın bu gemi aracılığıyla geri alınabileceği yönündeki özlem etkili olmuştur (Öner, *age*, 144).

¹⁷ David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı?*, çev. Mehmet Harmancı, Epsilon Yayınevi, İstanbul 2023, s. 59.

¹⁸ Mustafa Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 118, 125, 130.

¹⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi Cilt: III, 1914-1918 Genel Savaşı, Kısım: 1, Savaşın Başından 1914-1915 Kışına Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 200.

OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİNDEKİ KRİTİK DÖNEMEÇ: İNGİLİZ BASININA GÖRE GOEBEN VE BRESLAU'NUN OSMANLI DONANMASINA KATILMASI VE RUS LİMANLARINI BOMBALAMASI (10 AĞUSTOS 1914- 29 EKİM 1914)

derece geniş bir seferberliğin ancak komşu devletlere karşı yapılabileceği düşünülmekteydi. Bu durumda düşmanların, İtilaf Devletleri olduğu açıkça anlaşılıyordu.²⁰ Diğer taraftan *Goeben ve Breslau*'nun gelmesiyle İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ndeki deniz misyonu anlamsız hâle geldiği gibi subayların hepsi de karaya çıkmıştı.²¹

Osmanlı Devleti, Almanya ile yapılan ittifakın ardından komşu devletlerle ittifak teşebbüslerinde bulundu. Bu çerçevede Talât Bey, Halil Bey ile 15 Ağustos günü otomobil ile Sofya'ya gitti. Sofya'da Bulgarlarla herhangi bir saldırı karşısında birlikte savunmaya geçilmesini temin maksadıyla bir antlaşma imzalandı. Daha sonra Bükreş'e geçildi. Bulgaristan'la bir ittifak antlaşması imzalanmış fakat Romanya ile böyle bir antlaşma mümkün olmamıştı. Romenler ısrarla, bu savaşta ve bloklaşma konusunda tarafsız kalacaklarını belirtmelerine rağmen eğer savaşa girilirse Bulgarlara saldırmayacaklarına dair güvence vermiyordu. Talât Bey; Bulgar, Romen ve Yunanlılarla yapılan görüşmeler hakkında hükûmete bilgi vermek üzere 31 Ağustos 1914'te, Halil Bey'i geride bırakıp, Bükreş'ten ayrılarak İstanbul'a döndü. Halil Bey de 13 Eylül'de döndü.²²

Goeben ve Breslau zırhlıları olayından sonra Bâbüâli için eylül başında ortalık sakinleşmiş gibi görünüyordu. Ancak bu sakinlik Bâbüâli'nin yabancı sefaretlere gönderdiği ve 10 Eylül'de basında yayımlanan bir genelge ile bozuldu. Bu genelge, 1 Ekim itibarıyla tüm kapitülasyonların kaldırılacağını duyurmaktaydı.²³ Başta İttifak ve İtilaf Devletlerinin tüm büyükelçileri buna itiraz etse de Osmanlı Devleti kararından geri adım atmayarak savaşın oluşturduğu kaostan faydalanıp kapitülasyonları kaldırdı.²⁴

29-30 Ekim 1914 tarihlerinde Osmanlı donanmasına ait *Yavuz*, *Gayret-i Vataniye* ve *Numune-i Hamiyet* adlı savaş gemileri, Rusya'nın Odessa limanını; *Yavuz*, *Samsun* ve *Taşöz* gemileri Sivastopol limanını ve kenti savunan tabyaları bombaladı. Diğer taraftan *Midilli*'nin Novorossiysk limanındaki gemileri, petrol ve tahıl depolarını bombalaması ve kentte büyük yangına sebep olması, Bâbüâli'nin ısrarla tarafsız olduğunu iddia etmesi söylemlerini boşa çıkardı.²⁵

Bâbüâli'nin bu olaydaki özrünü kabul etmeyen Rusya, 2 Kasım 1914 günü Osmanlı Devleti'ne resmen savaş ilan etti. Zaten Osmanlı hükûmeti savaşa girme hususunda Rusya'dan geri kalmıyordu. Sultan V. Mehmed Reşad, 10 Kasım 1914 günü Rusya, İngiltere ve Fransa'nın yanı sıra Belçika, Karadağ ve Sırbistan'a savaş ilan etti. Dört gün sonra Şeyhülislam Ürgüplü Hayri Efendi, çatışmayı İtilaf Devletlerine karşı bir cihat olarak kutlamak üzere Fatih Camii'nde Sultan'a, Peygamberin kılıcını sundu. Artık Osmanlı Devleti Avrupa'dan Kafkasya'ya, Karadeniz'den Basra Körfezi'ne kadar uzanan geniş coğrafyasıyla resmen savaştaydı.²⁶

1. İngiliz Basınında *Goeben ve Breslau*'nun Osmanlı Devleti'nin Son Savaş Yolculuğunu Başlatması: Bombardman Öncesi

"Aziz Mikail'in emriyle beyaz kartal, hilali Avrupa'dan kovacak ve Konstantinopolis'e yerleşecektir."²⁷

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda Rusya ile yaptığı savaşlar, halkın ruhunda derin nefret ve intikam duygularını yerleştirmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, bu duyguların ifadesi için bir fırsat olarak görülmüştür. Nitekim Almanya ile birlikte, Ruslara karşı savaşa girme konusunda kamuoyunda bir istek oluşmuştur. Almanların ilk zafer haberleri İstanbul'a ulaştığında, Bâbüâli'nin bu durumdan neden yararlanmadığına dair şikayetler yükselmiştir. Hatta halkın bir kısmı, valilikler ve taşradaki İttihat ve Terakki Cemiyeti şubelerine resmî ve şahsi müracaatlarda bulunarak savaşa isteklerini iletmiştir. Halktan bazı kişiler, savaş başlamadan önce "Balkan Harbi'ni nasıl olsa kaybettik. Ama yakında yine harp olacak, bu defa yedi düvele karşı savaşacağız ve taş üstünde taş bırakmayacağız" şeklinde ifadeler kullanmıştır. Almanlar ise yaptıkları propagandalarla bu eğilimden faydalanmıştır. Bâbüâli ve halk, Rusya'nın savaşta bir fırsat bulursa Osmanlı topraklarına saldıracığından çekinmiştir. Bunun için Almanlar mutlaka kazanmalıydı. Buna bir de İngilizlerin tersanelerinde yapılan Osmanlı zırhlılarını gasp etmesi ve Almanların bunun yerine iki savaş

²⁰ Ahmet İzzet Paşa, *İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri Feryadım*, C. I, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 202.

²¹ İlyas Ak, *Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Kaldırılması Meselesi*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Tokat 2023, s. 185.

²² Babacan, *age*, s. 96-97.

²³ Sir Andrew Ryan, *Sonuncu Dragoman*, çev. Dilek Berilgen Cenççiler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 85.

²⁴ Bu konu hakkında bk. İlyas Ak, *Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Kaldırılması Meselesi*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Tokat 2023; Mehmet Emin Elmacı, *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*, Homer Kitabevi, İstanbul 2005.

²⁵ Kemal Arı, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997, s. 64-65.

²⁶ Sean Memeekin, *Osmanlı'da Son Fasıl Savaş, Devrim ve Ortadoğu'nun Şekillenmesi 1908-1923*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 145-146.

²⁷ *The Midlothian Journal*, 9 October/ Ekim 1914.

gemisinin İstanbul'a sokmaları eklenirse, savaşın ilk başlarında Almanlara karşı gösterilen güven ve sevginin sebebi anlaşılabilir. Bu sevgi Osmanlı kamuoyuna da yansımıştır.²⁸

Osmanlı Devleti daha savaşa girmeden önce Almanların galibiyetleri Osmanlı kamuoyunda “zafer” sürmanşetleriyle duyurulmuş ve Alman ordusu övülmüştür. *Tasvir-i Efkâr* gazetesi “Büyük Frederik Zamanında Olduğu Gibi I” başlıklı bir tefrikaya başlamıştır. “18. yüzyılda Büyük Frederik; Rusya, Fransa ve İngiltere gibi üç büyük devlet üzerine karadan ve denizden yalın kılıç yürümekte olan Almanya İmparatoru haşmetli Wilhelm Hazretlerinin büyük atasıdır” sözleriyle bu tefrikada, Almanya'ya övgüler düzülmüştür.²⁹ *İkdam* gazetesi “Millî Bayramımız” başlığıyla kapitülasyonların kaldırılmasını duyurduğu sayısında “Almanlar İlerliyor”, “İngiliz Atâlet-i Bahriyesine Karşı Hayret”, “İngilizlerin Zayıyatı”, “Avusturya'nın Muzafferiyatı-Rus Yalanları” başlıklarıyla basında, İttifak Devletlerinin orduları övülürken, İtilaf Devletlerinin zayıyatları ve başarısızlıklarına dikkat çekilmiştir. Tüm bu haberlerin kaynakları çoğunlukla, Berlin ve Viyana'dan alınmıştır.³⁰

Osmanlı kamuoyunda Alman yanlılığı ön plandayken Akdeniz'de, Almanya'nın filosuna karşı İngiltere ve Fransa üstün konumdadır. İngiliz donanması üç kruvazör, dört zırhlı kruvazör, dört hafif kruvazör ve 14 destroyer ile güçlü bir varlık gösterirken; Amiral Boue de Lampeyre komutasındaki Fransız Donanması ise 16 savaş gemisi, altı kruvazör ve 24 destroyere oluşmaktadır. Akdeniz'deki Alman filosu Birinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarında Adria'da bulunmuştur. Ancak Almanya'nın 1 Ağustos'ta ve Fransa'nın 3 Ağustos'ta savaşa katılmasıyla bu filonun stratejik önemi daha da artmıştır. Alman filosunun burada üstlendiği ilk görev, Fransa'nın işgali altındaki Cezayir sahillerindeki Bône ve Philippeville'de bulunan 19. Fransız Kolordusu'na saldırmak, yük tesislerini ve araçlarını tahrip etmektir. Bu görevi yerine getirmek isteyen Amiral Souchon, 3 Ağustos 1914 sabahında Sicilya'nın kuzeyindeki Messina Limanı'ndan gizlice ayrılarak ertesi gün Cezayir'e ulaşmayı planlamıştır. Aynı saatlerde İngiliz savaş gemilerine, Alman filosunun Cebelitarık Boğazı'ndan geçerek Akdeniz'i terk etmesini engelleme emri verilmiştir. 4 Ağustos öğleden sonra ise Almanların Cezayir üzerinden yapılan Fransız sevkiyatlarına saldırması durumunda *Goeben*'e ateş açılması talimatı verilmiştir. İngiliz donanması bu emirle Alman gemilerinin Akdeniz'den çıkışını engellemeyi ve onları bölgede tutmayı amaçlamıştır. Cezayir'e yönelik askerî görevini yerine getirmeyi hazırlanan Souchon görevden iki saat önce, “Hemen İstanbul'a hareket edin” emrini almıştır. Bu bilginin Alman Akdeniz Donanması'nda görev yapan subay Lorey tarafından da doğrulandığı, 4 Ağustos saat 2:35'te gönderilen bir telsiz mesajında belirtilmiştir. Mesajda: “3 Ağustos'ta Türkiye ile ittifak imzalandı. *Goeben* ve *Breslau* derhâl İstanbul'a gitsin” ifadesi yer almıştır. Anlaşıldığı üzere *Goeben* ve *Breslau*'nun İstanbul'a yönlendirilmesi, Türk-Alman Askerî İttifak Anlaşması'nın imzalanmasıyla doğrudan ilişkiliydi ve alınan emir bu antlaşmanın hemen ardından uygulanmıştır.³¹

Almanya'nın Akdeniz filosunda bulunan bu iki savaş gemisi, İtilaf Devletleri donanmasının takibi altında 10 Ağustos 1914 tarihinde, Çanakkale Boğazı'ndan³² içeri girmiştir.³³ 12 Ağustos 1914 tarihinde İngiliz kamuoyundaki çeşitli gazeteler *Goeben* ve *Breslau*'nun, Akdeniz'deki İtilaf Devletlerinin gemilerinden kaçışı hakkındaki son akıbetine dair haberleri yayımlamaya başlamıştır. *Manchester Courier* gazetesi, *Goeben*'in gizeminin sona erdiğini ve geminin Çanakkale Boğazı'na sığındığını, burada parçalanarak ticari çıkarların güvence altına alınacağını bildirmiştir. Resmî bir basın açıklamasına göre gemilerin, uluslararası hukuka uygun olarak işlem göreceği ve sökülüp hapsedilmelerinin, ticaretin güvenliğini sağlayacağı belirtilmiştir. Yunan gemisi *Romanos* ise Pire Limanı başkanına *Goeben*'i, Çanakkale Boğazı'ndan çıkarken gördüğünü raporlamıştır. İki Alman savaş gemisinin Türk sularında bulunması karşısında İngiliz kamuoyu, tarihi antlaşmalara özellikle de 1841'de beş büyük güç arasında imzalanan ve Bâbiâli'nin açık rızası olmadan hiçbir yabancı savaş gemisinin, Çanakkale Boğazı'ndan geçemeyeceğine dair antlaşmaya atıf yaparak, bu durumun Rusya'nın Akdeniz'de üstünlük kurmasını engellemek amacıyla yapıldığı üzerine yoğunlaşmıştır.³⁴

Dublin Evening Herald gazetesi *Goeben* ve *Breslau*'nun, Akdeniz'de serbest olduğu sürece, ticaret yollarının güvenli olmadığını gündeme taşımıştır. Ancak her iki Alman kruvazörünün Çanakkale Boğazı'na sığındığı ve şimdilik hesap dışı bırakılabileceğini öne sürmüştür. Bâbiâli'nin bu gemilere karşı nasıl bir tavır

²⁸ Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?*, C. 2, Emre Yayınları, İstanbul 1994, s. 79, 165.

²⁹ *Tasvir-i Efkâr*, “Büyük Frederik Zamanında Olduğu Gibi I”, No. 1195, 28 Ağustos 1330 (10 Eylül 1914), s. 3.

³⁰ *İkdam*, No. 6306, 28 Ağustos 1330 (10 Eylül 1914), s. 6.

³¹ Necmettin Alkan, “Alman Kaynaklarına Göre Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girmesi”, *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak*, İstanbul 20-21 Kasım 2014, s. 162-163.

³² Sadrazam Said Halim Paşa Meclis-i Mebûsân soruşturmasında, gemilerin Çanakkale Boğazı'ndan geçişi hakkında daha önceden bir görüşme olmadığını ve bu durumdan kendisinin katiiyen haberi olmadığını belirtmiştir (Erol Şadi Erdinç, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları birinci bünye savaşı'nda ititihad ve terakki hükümetlerinin sorumluluğuna dair Meclis-i Mebûsan Soruşturması*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 19, 51).

³³ *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH. ŞFR), Dosya No: 436, Gömlek No: 45, Tarih: R. 28 Temmuz 1330 (10 Ağustos 1914); *BOA*, DH. ŞFR, 436/44, Tarih: R. 28 Temmuz 1330 (10 Ağustos 1914).

³⁴ *The Manchester Courier*, 12 August/Ağustos 1914.

OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİNDEKİ KRİTİK DÖNEMEÇ: İNGİLİZ BASININA GÖRE GOEBEN VE BRESLAU'NUN OSMANLI DONANMASINA KATILMASI VE RUS LİMANLARINI BOMBALAMASI (10 AĞUSTOS 1914- 29 EKİM 1914)

takinacağı konusu ise merak uyandırmıştır. Ayrıca Kayser'in, Osmanlı Devleti'nin dostluğunu kazanmaya çalıştığı unutulmaması gerektiğini okuyucularına hatırlatmıştır.³⁵

Belfast Evening Telegraph gazetesi, iki kruvazörün detaylı özelliklerine yer vermiştir. Her iki gemi de daha önce Cezayir kıyısındaki bazı kasabaları bombaladıktan sonra İngiliz ve Fransız donanması tarafından takip edilmiş ve iki Alman gemisi Messina'ya sığınmıştır. Haberde uluslararası hukuk kuralları nedeniyle 24 saat içinde Messina'dan ayrılmak zorunda kalan gemilerin, daha sonra Çanakkale Boğazı'na doğru ilerlediklerinin rapor edilmesine yer verilmiştir.³⁶ Son olarak *The Leeds Mercury* gazetesi, Osmanlı Devleti'nin tarafsız bir ülke olduğu ve *Goeben*'in 24 saatten fazla kalması durumunda, silahsızlandırılması gerektiğini vurgulamıştır. Bu durumun, geminin savaşın aktif bir unsuru olma rolünden çıkararak utanç verici bir sona işaret edebileceğinin altı çizilmiştir.³⁷

İmroz'un batısına dört dretnotunu gönderen İngiltere, Çanakkale Boğazı'nda bulunan *Goeben* ve *Breslau*'nun Türk sularından çıkarılmadığı takdirde boğazları topa tutacağını bildirmiştir.³⁸ Bâbîâli İtilaf Devletlerinin tehdit, protesto ve şikâyetlerini dikkate alarak tarafsızlık politikasını sürdürerek zaman kazanmak adına, *Goeben* ve *Breslau* adlı savaş gemilerinin geçici olarak silahsızlandırılması konusunda Almanya'ya bir talepte bulunmayı kararlaştırmıştır. Ancak Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Wangenheim, bu talebin kabul edilmeyeceğini net bir şekilde belirtmiştir. Bu sırada Osmanlı yönetiminde yapılan görüşmelerde, Meclis-i Meb'ûsan Reisi Halil Bey, *Goeben* ve *Breslau*'nun satın alınması önerisini sunmuştur. Bu hamleyle, tarafsızlığını ilan etmiş olan Osmanlı Devleti üzerindeki baskıların hafifletilmesi amaçlanmıştır. Halil Bey bu öneriyi Büyükelçi Wangenheim'e iletmiş ve Alman Elçisi durumu Berlin'e bildirmiştir. Akabinde Almanya bu gemilerin Osmanlı'ya satıldığını ilan etme yetkisini tanıyarak onay vermiştir. Ancak bu satışı geçerli olabilmesi için Alman Akdeniz Tümeni Komutanı Amiral Souchon'un, Osmanlı askerî hizmetinde görevlendirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Osmanlı yönetimi Karadeniz'de Rusya'ya karşı sağlanan askerî üstünlüğü göz önünde bulundurarak bu öneriyi kabul etmiştir. Yapılan antlaşmaya göre Alman personelin görevlerine devam etmesi ve Amiral Souchon'un Türk donanmasının komutasını üstlenmesi koşuluyla,³⁹ *Goeben* ve *Breslau*'nun Osmanlı Devleti'ne 80 milyon mark bedelle satılması konusunda anlaşılmiştir.⁴⁰

Bu antlaşma neticesinde kamuoyuna *Goeben* ve *Breslau*'nun Osmanlı Devleti tarafından satın alındığını ve *Goeben*'e *Yavuz Sultan Selim*, *Breslau*'ya da *Midilli* adının verildiği açıklanmıştır. Bu konu, uluslararası arenada dikkat çeken yorumlara yol açmıştır. *Petit Parisien* bu gelişmenin Osmanlı Devleti ile İngiltere, Fransa ve Rusya arasında görüşmelere yol açmasının muhtemel olduğunu aktarmıştır. Gazete, bu durumun bölgede diplomatik hareketliliği artıracak olduğunu öngörmüştür. *L'écho Paris* ise daha sert bir yorumda bulunarak İtilaf Devletlerinin çıkarlarına ve uluslararası hukuka aykırı olan bu duruma, kendi çıkarları açısından İtilaf Devletlerinin müsamaha göstermeyeceğini yazmıştır. Makale, Doğu Akdeniz'deki güç dengesinin Yunanistan, Karadeniz'deki denginin ise Rusya aleyhine bozulacağına dikkat çekmiştir.

Reuters Haber Ajansı, Osmanlı büyükelçiliğinden aldığı bilgiye dayanarak Bâbîâli'nin iki Alman kruvazörünü satın aldığına dair hiçbir bilgi bulunmadığını belirtmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçisi, "Bâbîâli'nin kesin tarafsızlık politikası izleme niyetinde olduğunu" İngiliz Dışişleri Bakanlığına resmî olarak taahhüt etmiştir.⁴¹ Türk büyükelçiliği Osmanlı hükümetinin, askerî faaliyetlerine ilişkin çeşitli söylentilere karşın kısmi seferberliğin sadece sınırların korunması ve tarafsızlığın sağlanması amacıyla yapıldığını dile getirmiştir. Ayrıca beyanatta, Rusya sınırında herhangi bir maceraya girililmeme konusunda kesin kararlı olduğunun altı çizilmiştir.⁴²

14 Ağustos 1914 günlü *The Pall Mall Gazette*, *Sheffield Daily Telegraph*, *Evening Herald (Dublin)*, *Evening Echo*, *Western Mail*, *Kerry News*, *The Evening Mail*, *Bradford Daily Telegraph*, *Guernsey Evening Press and Star*, *The Devon and Exeter Gazette* ve *The Yorkshire Evening Post* gazetelerinde çıkan makalelerde, *Yavuz* ve *Midilli*'nin Osmanlı Devleti'ne sığınması ve gemilerin satın alınmasının uluslararası hukuk çerçevesinde geçerliliğinin olup olmadığı sorunsalı geniş bir şekilde ele alınmıştır.

³⁵ *Dublin Evening Herald*, 12 August/Ağustos 1914.

³⁶ *Belfast Evening Telegraph*, 12 August/Ağustos 1914.

³⁷ *The Leeds Mercury*, 12 August/Ağustos 1914.

³⁸ BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Beşinci Şube (DH. EUM. 5. Şb), 1/12, Tarih: H. 20 Ramazan 1332 (12 Ağustos 1914).

³⁹ Amiral Souchon 23 Eylül 1914'te resmî olarak Osmanlı filosunun komutanlığına getirilmiştir (Ryan K. Noppen, *Osmanlı Deniz Harekâtı 1911-18*, çev. Emir Yener, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 31).

⁴⁰ Salih Kış, "Birinci Dünya Savaşı'nın Seyrini Değiştiren Goeben ve Breslau Gerçeği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, S. 22, 2017, s. 71-72.

⁴¹ Meclis-i Mebûsan soruşturmasında Cavid Bey'e göre "İtilaf Devletleri, kendi siyasi menfaatlerinin icabı olarak savaşın yayılmasını engellemek ve harbin Balkanlara sirayet ettirmemek istemiştir. İşte bundan dolayıdır ki Osmanlı Devleti'nin her hareketine karşı Hazreti Eyüp sabrı denilecek bir surette sabır ve tahammül göstermiştir (Erdinç, *age*, s. 240).

⁴² *Hartlepool Northern Daily Mail*, 13 August/Ağustos 1914; *Western Mail*, 14 August/Ağustos 1914.

The Pall Mall Gazette, *Yavuz* ve *Midilli* gemilerinin subay ve mürettebatının derhâl geri gönderilmesi talebiyle, Osmanlı hükûmetine diplomatik girişimlerde bulunulduğu bilgisine ulaşmıştır. Diplomatik bir kaynak, Çanakkale Boğazı'ndan kendisine ulaşan telgrafa dayanarak Türk gemileri tarafından karşılanan Alman kruvazörlerine Çanakkale Boğazı'na kadar eşlik edildiği bilgisine ulaşmıştır. Diplomatik çevrelerde, Alman kruvazörlerinin fiilen satın alındığına dair resmî bir teyit olmamasına rağmen böyle bir anlaşmanın muhtemel olduğuna dair güçlü bir his olduğu dile getirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de *Yavuz*'dan yararlanmak istemesi durumunda, Rusya için oluşacak tehlikenin çok önemli olduğu bildirilmiştir. Çünkü *Yavuz*'un hız ve top donanımı açısından, Rusya'nın Karadeniz filosundaki herhangi bir gemiden çok daha üstün olduğu ve kendisini tehlikeye atmadan Rus gemilerini kolayca yok edebileceği aktarılmıştır. Bu durumda Karadeniz'deki Rus filosunun takviye edilmiş Osmanlı filosuna saldırmaya cesaret edip edemeyeceği tartışma konusu olmuştur. Ayrıca Bâbüali'nin bu gemilerle İstanbul'a yapılacak bir Rus saldırısını önlemeyi amaçladığı ileri sürülmüştür. Fransız ve İngiliz gemileri Çanakkale Boğazı'nı geçmeyi ancak karaya asker çıkararak zorlayabilirdi.⁴³ Bununla birlikte Türklerin, *Yavuz*'un karmaşık mekanizmasını yönetebilecek sayıda yetenekli topçu ve deneyimli denizciye sahip olup olmadığı dönemin basınında tartışma konusu yapılmıştır. Ayrıca İngiliz Amirallliği tarafından el konulan iki Osmanlı dretnotunu devralmak üzere İngiltere'de bulunan Türk subay ve mürettebatın görevlerini yapabilecek ehliyetinde olduğundan dahi şüphe edilmiştir. Diğer taraftan Çanakkale Boğazı'ndan alınan haberlere göre, Bâbüali'nin açıklamasının aksine, *Yavuz* ve *Midilli* mürettebatının henüz karaya çıkarılmadığı saptanmıştır.⁴⁴

The Times'a göre, gemilerin silahsızlandırılmasını önlemek ya da geciktirmek için sahte bir satış gerçekleştirilmiştir. *The Times* gemilerin mevcut durumda kaldığı sürece, Alman mürettebatın uygun bir zamanda gemilere yeniden binerek denize açılacağı tahmininde bulunmuştur. Diğer taraftan eğer para el değiştirmese, bu girişim sadece gemilerin kömür alması, mürettebatını dinlendirmesi ve diğer hazırlıklar için zaman kazanmaya yönelik olarak görülmüştür. Ayrıca haberde İstanbul'dan gelen bir telgrafa göre *Yavuz* ve *Midilli*'nin, 80 milyon mark karşılığında Osmanlı Devleti tarafından satın alınmasına da yer verilmiştir. Bu durum karşısında Bakanlar Kurulu tam katılımı toplanmıştır. Konsey'den önce Sir John French, Earl Kitchener ile görüşmüş ve ardından Amirallliği ziyaret ederek Churchill ile yaklaşık yarım saat görüşmüştür.⁴⁵

İngiliz basınında 12-14 Ağustos arasında gemilerin satın alınıp alınmadığı veya nerede olduğu konusunda farklı haberler yayımlanmıştır. Nitekim *Sheffield Daily Telegraph*, *Yavuz* ve *Midilli*'nin nerede olduğunun tam olarak bilinmediği gibi gemilerin Osmanlı Devleti'ne satıldığını ancak henüz ödeme yapılmadığını rapor etmiştir.⁴⁶ *Evening Herald (Dublin)* ise bu gemilerin 18.000.000 mark karşılığında Osmanlı Devleti tarafından satın alındığını ve gemilerin Çanakkale'de olduğunu belirtmiştir.⁴⁷ Osmanlı Devleti'nin bu iki Alman gemisini satın almasının gerekçesi ise İngiltere'nin kendisi için inşa ettiği iki savaş gemisine el koyması nedeniyle uğradığı kaybı telafi etme arzusu olarak görülmüştür.⁴⁸

Kamuoyuna göre *Yavuz* ve *Midilli*'nin Osmanlı hükûmeti tarafından satın alınması ve bu tür bir satış işlemi herhangi bir sözleşme olmasa dahi ciddi şüphelere yol açmış ve hileli bir devir teslimin izlerini taşımakla itham edilmiştir. Londra Deklarasyonu'nda belirtildiği üzere, özel gemilerin tarafsız devletlere devri, düşmanlıkların başlamasından sonra yapılması hâlinde, "bir düşman gemisinin maruz kaldığı sonuçlardan kaçınmak amacıyla" yapılmadığı kanıtlanmadıkça geçersizdir. Eğer bu satış işlemi bir sefer sırasında gerçekleştirilmişse bu durum mutlak bir geçersizlik karinesi yaratmaktadır. Bu kural sıradan bir ticaret gemisi yerine, bir savaş gemisi söz konusu olduğunda daha da geçerlidir. Böyle bir transfer, İngiltere ve Fransa tarafından yakalanmayı veya tutuklanmayı önlemek için yapılan açık bir hile olarak görülmüştür.⁴⁹

15 Ağustos gününden itibaren İngiliz basınında *Goeben*'e *Yavuz Sultan Selim* ve *Breslau*'ya da *Midilli* adının verildiği haberi, kamuoyunda yer bulmaya başlamıştır. Diğer taraftan aynı günlerde Bâbüali, Rus Büyükelçisine, Alman subay ve mürettebatın derhâl karaya çıkarılacağını, yerlerinin Türk denizciler tarafından doldurulacağını⁵⁰ ve gemilerin Bâbüali adına Tuğamiral Limpus'ın emrine verilerek, kruvazörlerin Rusya'ya karşı kullanılma niyetinin olmadığı konusunda güvence vermiştir.⁵¹ Reuters, *Yavuz* ve *Midilli* gemileriyle ilgili

⁴³ *The Scotsman*, 3 September/Eylül 1914.

⁴⁴ *The Pall Mall Gazette*, 14 August/Ağustos 1914; *Kerry News*, 14 August/Ağustos 1914; *Bradford Daily Telegraph*, 14 August/Ağustos 1914.

⁴⁵ *The Yorkshire Evening Post*, 14 August/Ağustos 1914.

⁴⁶ *Sheffield Daily Telegraph*, 14 August/Ağustos 1914.

⁴⁷ *Evening Herald (Dublin)*, 14 August/Ağustos 1914.

⁴⁸ *The Devon and Exeter Gazette*, 14 August/Ağustos 1914.

⁴⁹ *The Evening Mail*, 14 August/Ağustos 1914.

⁵⁰ Meclis-i Mebûsân soruşturmasında Cavid Bey, Bâbüali'nin defaâtle gemide bulunan Alman mürettebatın Türk mürettebatla yer değiştireceğine dair vaat vermesine rağmen bu durumun gerçekleştirilmediğini beyan etmiştir (Erdoğan, *age*, s. 240).

⁵¹ Dönemin Adliye Nazırı İbrahim Bey Meclis-i Mebûsân soruşturmasında *Goeben* ve *Breslau*'nun, Çanakkale Boğazı'nı geçtiği vakit gemilerin silahsızlandırılması ve mürettebatının karaya çıkarılmasının teklif edildiğini bildirmiştir. Ancak bu teklifi Almanlar kabul etmediği gibi "İstanbul'u yakarız" tehdidinde bulunmuştur. Bunun üzerine gemiler satın alındığı için mürettebatın yarı yarıya bulunması uygun

OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİNDEKİ KRİTİK DÖNEMEÇ: İNGİLİZ BASININA GÖRE GOEBEN VE BRESLAU'NUN OSMANLI DONANMASINA KATILMASI VE RUS LİMANLARINI BOMBALAMASI (10 AĞUSTOS 1914- 29 EKİM 1914)

olarak Bâbiâli'ye, Alman subay ve mürettebatının derhâl geri gönderilmesi talebiyle başvuruda bulunulduğunu bildirmiştir.⁵²

Gazetelerde artık "Türkiye ve Savaş" ile "Enver Paşa'nın Alman Yanlılığı"na ilişkin başlıkları atılmaya başlanmıştır. *Morning Post* gazetesinin Paris muhabirinin gönderdiği telgrafta: İstanbul'dan resmî olarak bildirildiğine göre *Yavuz* ve *Midilli*, Marmara Denizi ve İstanbul Boğazı'nda seyretmiş ve ticaret gemilerini ele geçirmiştir. Bu gemilerden biri de Messageries Maritimes'a ait *Saghalien* adlı Fransız posta vapurudur. İstanbul'da bir çılgınlık dalgasının hüküm sürdüğü dile getirilmiştir. Habere göre İttihat ve Terakkî Partisi, hükûmete hâkimdir ve Bâbiâli'ye Enver Paşa'nın liderliğinde Alman yanlısı bir politika dayatılmıştır. Ancak böyle bir tutuma karşı güçlü bir muhalefet olduğu için iç çatışmaların yaşanması beklenmiştir. Hatta İstanbul'un ikinci bir Navarin Savaşı'na sahne olabileceği bile düşünülmüştür.⁵³

Yavuz ve *Midilli*'nin Akdeniz ya da Ege'ye rota kırması Yunanistan'da korku, İtalya'da ise tedirginlik oluşturmuştur. İtalya'nın Akdeniz'de çıkarları olduğu için İtalyan basını bu duruma kayıtsız kalmamıştır.⁵⁴ Nitekim Roma'dan alınan bilgilere göre gemilerin satın alınma işlemi, İtilaf Devletleri nazarında çok olumsuz bir izlenim bırakmıştır. Henüz tarafsız olan İtalya, bu gemilerin gelecekteki kullanımına ilişkin açıklama talep etmeyi gündemine almıştır. Ayrıca İtalya Osmanlı Devleti'ni, Akdeniz'deki dengenin tehdit edilmesine izin vermeyeceği konusunda bilgilendirmeyi planlamıştır. Basına göre Roma, olası karışıklıkları önlemeye kararlı olacaktır.⁵⁵ Diğer taraftan Almanya'nın *Goeben* ve *Breslau* kruvazörlerini Bâbiâli'ye satması, Yunanistan'da ciddi endişelere yol açmıştır. Bu satış işlemi Osmanlı hükûmetinin, Yunan unsurlarına karşı daha sert bir tutum takınmasını ve Ege Adaları konusundaki süregelen çözümsüzlüğün uzlaşmaz bir hâl alması endişesini artırmıştır. Yarı resmî olarak ifade edilen bu korkular, Osmanlı Devleti'nin satın aldığı savaş gemilerinden birine *Midilli* adını vermesiyle daha da haklı görülmüştür. Nitekim Midilli Adası, Balkan Savaşları sırasında Yunanistan'ın Osmanlıdan aldığı adalar arasında yer almaktadır. Reuters'in bildirdiğine göre bu gelişmeler, Yunanistan'da büyük bir dikkatle izlenmiş ve Osmanlı Devleti'nin atacağı adımlar yakından takip edilmeye başlanmıştır.⁵⁶

Atina'dan gelen mesajlara göre iki kruvazör, savaş kaçakçılığı yapıp yapmadıklarını tespit etmek amacıyla karasuları dışındaki tarafsız gemilerde arama çalışmaları yapmıştır. Bu tarafsız devletlerin karasularında yapılırsa, tarafsızlığın ihlali anlamına geldiği haberde vurgulanmıştır. Nitekim tarafsız bir limana varıldığında uluslararası hukuka göre yabancı bir geminin belirli durumlar dışında sadece 24 saat kalma hakkı vardır. Bu süreyi aşmak için enterne edilmeyi kabul etmeleri gerekmektedir. Ayrıca barış zamanında getirilmesi gereken malzemelerin tedariki için gemilerin donanımlarını yenileyemezler veya belirsiz miktarda kömür stoklayamazlar. Ancak uluslararası hukuka göre kesin kömür miktarının belirlenmesi zordur ve bu tür tedarikler aylarca süremeyeceği görüşü belirtilmiştir.⁵⁷

Atina'dan alınan başka bir telgrafta Osmanlı Devleti'nin Alman savaş gemilerini satın alması hem Rusya'yı hem de Yunanistan'ı ilgilendiren bir mesele olarak görülmüştür. Petersburg ve Paris'teki Osmanlı büyükelçilerinin ılımlı açıklamalarına rağmen Bâbiâli'nin tutumu, bölgedeki tansiyonu artırmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin milliyet ayrımı gözetmeksizin tüm vapurların yüklerine el koyduğu da ifade edilmiştir. Bu durum, deniz ticaretinde tarafsızlık ilkesine aykırı olarak algılanmış ve uluslararası tepkilere neden olmuştur.⁵⁸ Ayrıca telgrafta göre Osmanlı ordusunun seferberlik hazırlıkları ve Almanya'nın tavsiyeleri doğrultusunda attığı adımlar, bölgede önemli endişelere sebep olmuştur. Basına göre Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan'a kaybettiği toprakları geri alma arzusu, ülkenin askerî planlarının merkezinde yer almıştır. Ancak bu hedefin gerçek olup olmadığı konusunda güçlü şüpheler oluşmuştur. Diğer taraftan kamuoyunda Yunanistan ile Bulgaristan'ın birleşerek Osmanlı Devleti'ne karşı güçlü bir cephe oluşturması ihtimali üzerinde durulmuştur.⁵⁹ Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti ile hareket etme olasılığı da göz ardı edilmemiştir.

Haberin devamında Osmanlı Devleti'nin Mısır'a saldırmasının Alman planının bir parçası olduğunu ve bu saldırının, Balkan Devletlerine yönelik bir harekattan daha cazip olduğu öne sürülmüştür. Balkan Devletleri ekonomik olarak zayıfken Mısır ve Süveyş Kanalı stratejik ve mali bir değere sahiptir. Osmanlı Devleti, Mısır'ı ele geçirerek hem büyük bir mali kazanç sağlayacaktır hem de Süveyş Kanalı'nın kontrolü Alman çıkarlarına hizmet edecektir. Bundan dolayı Süveyş Kanalı ve Mısır'a yönelik kararlı bir Türk saldırısına karşı hazırlıklı

görülmüştür. Çünkü Almanlar gemilerin bazı gizli kısımlarının olduğunu belirterek bunları gösteremeyeceklerini ancak kendilerinin idare edeceklerini belirtmiştir (Erdinç, *age*, s. 86).

⁵² *The Manchester Courier*, 15 August/Ağustos 1914.

⁵³ *The Daily Express*, 15 August/Ağustos 1914; *The Birmingham Daily Post*, 15 August/Ağustos 1914.

⁵⁴ *BOA*, HR. SYS, 2402/3 Leff: 5, Tarih: 22 Ağustos 1914.

⁵⁵ *The Yorkshire Evening Post*, 14 August/Ağustos 1914.

⁵⁶ *Evening Echo*, 14 August/Ağustos 1914.

⁵⁷ *The Evening Mail*, 14 August/Ağustos 1914.

⁵⁸ *The Yorkshire Evening News*, 16 August/Ağustos 1914.

⁵⁹ *Sheffield Independent*, 16 August/Ağustos 1914.

olunması telkin edilmiştir. Süveyş Kanalı'nı koruyan gemiler etkisiz hâle getirilebileceği gibi Hindistan'dan Mısır'a askerî takviyelerin de gönderilebileceği tahmin edilmiştir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Mısır'a yönelik bir saldırı gerçekleştirmesi durumunda, ciddi sonuçlarla karşı karşıya kalacağı açıkça belirtilmiştir.⁶⁰

İngiliz basınının Mısır'la ilgili duyduğu tedirginlikte haksız olmadığı söylenebilir zira Avrupa'da savaşın başlamasından birkaç gün sonra Osmanlı Devleti ile Almanya arasında bir ittifak antlaşması imzalanmış ve bu antlaşmanın akabinde Mısır'ın doğu sınırında bir hareketlenme gözlemlenmiştir. 1914 yılı ağustos ayı içinde Süveyş Kanalı'na yönelik olası bir saldırı hazırlığına işaret eden faaliyetler raporlara yansımış ve bu olasılık, Fransa'nın Şam Konsolosluğu tarafından bölgedeki İngiliz kuvvetlerine bildirilmiştir. Bölgeye komşu olan İtalyanlar da bu askerî hareketliliği endişeyle takip etmiştir. Beyrut ve Şam'daki İtalyan konsoloslarının kendi hükümetlerine sundukları raporlarda, oldukça aktif olan Türk ve Arap birliklerinin Mısır'a karşı planlanan bir operasyonu hedeflediği ifade edilmiştir. İngiliz Savaş Bakanı Kitchener, bu durumu dikkate alarak raporu İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na iletmıştır. Ayrıca Süveyş Kanalı'na yakın bölgelerde konuşlanmış İngiliz kuvvetleri de bu askerî hareketliliği doğrulamıştır.⁶¹

Bu dönemde İngiliz basını sık sık "Türk-Yunan Gerginliği" başlıkları da atmaya başlamıştır. Atina'dan bildirilenlere göre, Paris ve St. Petersburg'daki Osmanlı büyükelçileri, *Goeben* ve *Breslau*'nun satın alınmasının İtilaf Devletlerine karşı değil, Yunanistan'a karşı olduğunu belirten resmî açıklamalar yapmıştır. Bu beyanlar Atina'da şaşkınlıkla karşılanmıştır. Basında açıklamanın basit ya da çok zekice olup olmadığı tartışılmış ve bunun yalnızca İtilaf Devletlerinin dikkatini başka yöne çekmeyi amaçladığı düşünülmüştür. Atina'daki kamuoyu kruvazörlerin satın alınmasının hem Rusya hem de Yunanistan için endişe verici bir gelişme olduğuna inanmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin, milliyetine bakılmaksızın tüm gemilerin yüklerine el koyduğu ve bu nedenle İstanbul'a doğru yola çıkması gereken birçok geminin geri döndüğü resmî olarak açıklanmıştır. Yunan gemilerinin Türk limanlarına yaklaşmaktan dikkatle kaçındığı bildirilmiştir.⁶²

Basına göre başında Enver Paşa'nın bulunduğu grubun, Balkan Güçlerinin yeniden kendi aralarında çekişecekleri yönündeki beklentisi yanıltıcıdır. Romanya ve Bulgaristan muhtemelen Yunanistan'ın yanında yer alacak ve bu üç güç, bir kez girdabın içine çekildiklerinde hem Osmanlı Devleti'ni hem de kalıtsal düşmanları Avusturya'yı yenmek için ellerinden gelen her şeyi yapacaktır. Avusturya bu süreçte kuzey sınırlarında, kendisine saldıran ve durmaksızın Viyana'ya doğru ilerleyen Rus kuvvetlerine karşı pek de iç açıcı olmayan bir mücadele vermiştir.

Yavuz ve *Midilli* kruvazörlerindeki Alman subaylar, aralarında bir İngiliz gemisinin de bulunduğu birkaç gemiye çıkarak onlara hareket etmeme emri vermiştir. Ayrıca içinde 600 yedek asker bulunan Fransız gemisi *Saghalien*'in telsiz tesisatının bir kısmını da tahrip etmiştir. Türk subaylarının Alman kruvazörlerini ziyaret ettiği ve Almanlarla dostane ilişkiler kurduğu gözlemlenmiştir. *Yavuz*'un doğruya doğru ilerlediği gazetelerde yer almıştır. Ancak gemi daha sonra Marmara Denizi'nde Alman bayrağıyla görülmüştür. *Midilli* de aynı şekilde Çanakkale Boğazı'nda Alman bayrağı ile seyretmiştir. Güvenilir bilgilere göre Bâbüâli, Almanların keyfi uygulamaları nedeniyle müttefik devletlerden özür dilemiş ancak Alman bayrağı taşıyan kruvazörlerle ilgili herhangi bir açıklama yapmamıştır. Türkler, Çanakkale Boğazı'nda keyfi davranmakla suçlanmıştır. Nitekim haberlere göre *Corcovado* ve *General* adlı iki Alman vapuru İstanbul'a hiçbir sorun olmadan ulaşmasına rağmen İtilaf Devletleri ile İtalyan gemileri ise hiçbir açıklama yapılmadan günlerce alıkonulmuştur. Ayrıca Paris'teki Osmanlı Büyükelçisi Rifat Paşa, *Goeben* ve *Breslau*'nun Türkiye tarafından satın alınmasını, ülkesinin deniz kuvvetlerinin Yunanistan'ın deniz kuvvetleriyle denge sağlamak amacıyla yapıldığını açıklamıştır. Büyükelçi, Alman kruvazörlerinin Osmanlı Devleti'nin elinde kalacağını ve Bâbüâli'nin, el konulan savaş gemileri için İngiltere'ye ödenmesi gereken meblağlarla bu gemileri satın aldığını ve elinde tutmaya kararlı olduğunu belirtmiştir.⁶³ *L'écho de Paris* gazetesi ise Bâbüâli'nin iki gemideki tüm subay ve mürettebatın kruvazörlerden indirileceği, gemilerin silahsızlandırılması ve Türk mürettebatın İngiliz eğitimci yönetiminde gemiye bindirilmesi talebine boyun eğeceği görüşünü dile getirmiştir. Ayrıca İngiliz kamuoyuna göre İstanbul'da sıkı bir askerî sansür uygulanmakla beraber Türk gazeteleri, İngiltere'ye karşı sert makaleler yayımlamıştır. Basındaki bazı iddialara göre ise İzmir'deki Türkler, İngiliz tüccarının mallarına el koymuştur.⁶⁴

⁶⁰ *Sheffield Independent*, 16 August/Ağustos 1914.

⁶¹ Ü. Gülsüm Polat, *Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 32-33.

⁶² Ağustos ayının son günlerinde dâhi Osmanlı Devleti'nin savaş ilan etmeye yakın olduğu ve Türk saldırısının Üçlü İtilaf grubundaki güçlere değil, Yunanistan'a yönelik olacağı yönündeki haberler basında yer bulmaya devam etmiştir. Ancak bu durumun etkisi aynı olacaktır çünkü "Osmanlı hükümetinin politikasının büyük ölçüde Almanya'nın etkisi altında olduğu bilinmektedir." Bâbüâli'nin Yunanistan'a karşı savaş ilan etmesi, büyük olasılıkla Almanya'nın hasmı olan güçlere karşı bir ilan olarak kabul edilecektir. Sonuç olarak Osmanlı Devleti, yalnızca Akdeniz'de yoğunlaşmış olan Müttefik filolarının saldırısına maruz kalmayacak, aynı zamanda Balkan düşmanlığının da hedefi olacaktır (*Sheffield Daily Telegraph*, 17 August/Ağustos 1914).

⁶³ *Sheffield Daily Telegraph*, 17 August/Ağustos 1914.

⁶⁴ *Sheffield Independent*, 17 August/Ağustos 1914.

OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİNDEKİ KRİTİK DÖNEMEÇ: İNGİLİZ BASININA GÖRE GOEBEN VE BRESLAU'NUN OSMANLI DONANMASINA KATILMASI VE RUS LİMANLARINI BOMBALAMASI (10 AĞUSTOS 1914- 29 EKİM 1914)

15 Ağustos günlü *L'écho de Paris* gazetesi, Enver Paşa'nın diktatör rolünü üstlendiğini ve İstanbul'da bir karışıklığın hüküm sürdüğünü ileri sürmüştür. Gazete, düzenli bir hükümet ile müzakere etmenin mümkün olduğunu ancak yetkisi olmayan bakanlar ve sorumluluğu bulunmayan "diktatörlere" sabretmenin anlamsız olduğunu iddia etmiştir. Haber "Türkiye'nin kesinlikle Almanya'nın hizmetine girdiği" görüşündedir. Provokasyonları tahammül edilemez düzeye erişen Alman generalleri ile eğitim misyonunun da *Yavuz* ve *Midilli*'nin yanı sıra İstanbul'dan uzaklaştırılması gerektiği aktarılmıştır.⁶⁵

The Daily Express gazetesinin haberine göre Almanya, boğaza mayın döşemesi için Alman subay göndermiştir.⁶⁶ Fransız hükümeti de Alman subaylarının peyderpey İstanbul'a gelmesinden oldukça rahatsızdır.⁶⁷ Aynı günlü başka bir gazeteye göre Bâbüâli, Çanakkale Boğazı'nda demirli iki Fransız vapuruna, *Yavuz* gemisinin mürettebatı tarafından yapılan muameleden dolayı Fransız büyükelçisine üzüntülerini aktarmıştır.⁶⁸

İngiliz kamuoyuna göre Almanya, Osmanlı Devleti'nin savaşa kendi yanında katılmasını istemektedir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'a arkadan saldırarak Avusturya'nın güney sınırlarındaki baskıyı hafifletmesi, Avusturya birliklerinin Fransızlara ve Ruslara karşı güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da Rusya'ya saldırarak birçok Rus birliğini buraya çekmesi, Berlin tarafından hesaplanmıştır. Almanya, Osmanlı Devleti'ni savaşa dâhil ederek Balkanlar ve Kafkasya'da, Rusya'ya karşı stratejik bir avantaj sağlamayı amaçlamıştır. Bu girişim, savaşın kapsamını genişletme ve müttefiklerini güçlendirme potansiyeli taşımıştır. Habere göre Bâbüâli'nin müdahalesi, Balkanları yeniden ateşe verecek ve savaşın kapsamını büyük ölçüde genişletecektir. Almanya'nın diğer diplomatik ve askerî stratejileri de gazetelerde yer bulmuştur. Almanya'nın Romanya ve Bulgaristan'ı etkileme çabaları sürmekle beraber, İtalya'nın desteğini sağlamak için yoğun çaba da harcadığı gözlemlenmiştir. Ayrıca Amerika Birleşik Devletleri'nde, Alman yanlısı bir basın kampanyası yürütüldüğü tespit edilmiştir. Alman ve Avusturyalı temsilciler, Polonya'da Rusya'ya karşı bir isyanı kışkırtmaya çalışmıştır. Almanya'nın diğer ajanları Finlandiya, Cezayir ve Fas'ta da faaliyet göstermiştir. Britanya basınına göre Almanya'nın kampanya stratejisi, salt askerî ayrıntılardan çok daha fazlasını kapsamaktadır.⁶⁹

20 Ağustos'a gelindiğinde İngiliz basını, *Goeben ve Breslau*'nun Bâbüâli tarafından satın alınması olayının henüz çözüme kavuşmadığı üzerinde yoğunlaşmıştır. İstanbul'dan resmî olarak gelen bilgilere göre gemilerin Türk limanına sığınma eylemi, zekice hazırlanmış bir komplo olarak değerlendirilmiştir. Yazıda Bâbüâli'nin, Berlin'den gelen emirlere uyup uymayacağı ya da katı tarafsızlığını koruyup korumayacağı konusunda kesin bir açıklama yapması için derhâl harekete geçmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁷⁰ Bu durum uluslararası ilişkilerde önemli bir belirsizlik yaratmış ve kamuoyunda Osmanlı Devleti'nin nasıl bir politika izleyeceği konusunda net bir duruş sergilemesi beklenmiştir.⁷¹

Bu dönemde İngilizlerin Osmanlı politikaları, Osmanlı basınında tepkiyle karşılanmıştır. Nitekim *Tasvir-i Efkâr* gazetesi İngiltere'ye yönelik sert eleştirilerde bulunmuştur. Gazetenin "Bin Lanet" başlıklı başyazısında, *Sultan Osman* zırlıısına el konulması, İngilizlerin Müslüman dünyasına karşı düşmanlığının bir kanıtı ve eşi benzeri görülmemiş aşağılık bir hareket olarak tanımlanmıştır.⁷²

Osmanlı ordusunun yeni askerî hareketliliği ve Almanların İstanbul'a gönderildiği haberi, İngilizlerin güvenilir kaynaklarınca doğrulanmıştır. Basına göre Almanların gönderilmesiyle ilgili haberler oldukça kesin niteliktedir. Ağustos'un 24'ünde, 150 Alman subay ve astsubayı taşıyan bir tren Filibe'den geçmiştir. Bunlardan 45'i deniz subayıydı. Ertesi gün bir başka trenle Alman denizci ve subaylar Sofya'dan geçmiştir. Ağustos ayında ise 100 Alman deniz piyadesi daha Sofya'dan İstanbul'a doğru yola çıkmış ve daha fazlasının gelmesi beklendiği tahmin edilmiştir.⁷³ Alman askerlerinin Bulgaristan üzerinden İstanbul'a gelmelerine ilişkin haberler, hemen hemen her gün İngiliz basınında yer almıştır. Nitekim Bulgaristan 1913'te Müttefiklerine karşı giriştiği savaş nedeniyle, Ekim 1912'de Balkan Savaşı için topladığından çok daha büyük hazırlıklar yapan ve daha fazla asker yığın Türklerle karşı ciddi bir direniş gösterecek durumda değildir. Ayrıca Alman denizcilerin Sofya üzerinden demiryolu ile İstanbul'a geçmelerine izin verildiğine dair haberler eğer doğruysa bu durum çok ciddidir.

⁶⁵ *The Birmingham Daily Post*, 17 August/Ağustos 1914.

⁶⁶ *The Daily Express*, 18 August/Ağustos 1914.

⁶⁷ BOA, Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS), 2392/3, Tarih: 25 Ağustos 1914.

⁶⁸ *The Western Daily Press*, 18 August/Ağustos 1914.

⁶⁹ *London Evening Standard*, 19 August/Ağustos 1914.

⁷⁰ *The Daily Herald*, 21 August/Ağustos 1914.

⁷¹ *The Pall Mall Gazette*, 20 August/Ağustos 1914.

⁷² *The Musselburgh News*, 21 August/Ağustos 1914.

⁷³ Basında Alman askerlerinin İstanbul'a gelmesi geniş yankı bulmuştur. Bk. İstanbul'daki güvenilir bir kaynaktan alınan yarı resmî bir açıklamaya göre, 345 Alman subay ve denizcinin yanı sıra belirtilen sayıya ek olarak 800 Alman subay ve denizcinin daha bir miktar mühimmatla birlikte dün özel bir trenle Bulgaristan'dan geçerek İstanbul'a doğru yola çıktığı haber alınmıştır (*The Evening News (London)*, 31 August/Ağustos 1914).

Bulgaristan'ın bu denizcilerin geçişine izin vereceğine inanmak güçtür; belki de ilk başta her gün geçen bu küçük insan gruplarını fark edememiştir.⁷⁴ Londra'daki Osmanlı büyükelçiliği ise Alman subay ve denizcilerinin İstanbul'a gitmek üzere Sofya ve Filibe'den geçtikleri yönündeki haberleri yalanlamıştır. Ayrıca Bâbüâli'nin Alman kruvazörü *Panther*'i satın aldığı yönündeki haberlerin de doğru olmadığını resmen ifade etmiştir. Bu tür iddiaların sürekli olarak yalanlanması, Osmanlı Devleti'nin tarafsızlık konusundaki kararlılığını vurgulamak amacıyla yapılan diplomatik çabalarından kaynaklanmıştır.⁷⁵

İngiliz basınına göre Osmanlı Devleti'nin savaşa katılma olasılığı, mevcut krizin oluşturduğu gerginliğin zaten hissedildiği ülkede son derece olumsuz bir şekilde karşılanmıştır. Hatta subaylar ve askerler arasında bile yeni bir savaşa yönelik herhangi bir hevesin olmadığı gözlemlenmiştir. Özellikle bu süreç ve durumun tehlikesi hiç kuşkusuz, *Yavuz* ve *Midilli*'nin Marmara Denizi'ndeki mevcudiyetinde aranmıştır. Bu iki geminin mürettebatı son zamanlarda karadan gizlice gelenlerle birlikte 2.000'in üzerine çıkmıştır. Yeni gelenler ya donanmaya dâhil edilmekte ya da İstanbul Boğazı ve Çanakkale Boğazı boyunca uzanan ve girişi zaten mayınlanmış olan bölgelere gönderilmektedir.⁷⁶

Bu dönemde Almanya, Osmanlı ordusu ve donanmasına yüksek rütbelerdeki Alman kumandanların getirilmesini sağlamıştır. Alman Amiral Souchon, Türk donanmasının resmî olmasa da fiili komutanlığını üstlenmiştir.⁷⁷ Ayrıca Osmanlı Devleti General Liman von Sanders gibi seçkin Alman kumandanların komutası altında, ordusunu güçlendirmek için birçok demiryolu inşa etmiştir. Bu altyapı Osmanlı ordusunu, İmparatorluğun herhangi bir bölgesinde hızla ulaştırmasına olanak sağlamıştır.⁷⁸ Bu durum Almanya'nın, Osmanlı Devleti üzerindeki askerî etkisini ve stratejik kontrolünü artırdığını göstermektedir.

Basında Türk ordusunun seferberliği de geniş yankı bulmuştur. Mareşal Baron von der Goltz'un tavsiyesine uyan Bâbüâli, tamamı Müslümanlardan oluşan 200.000 kişilik bir birinci hat ordusu kuracağını belirtmiştir. İstanbul'daki Alman askerî misyonunu oluşturan yetmiş iki üstün Alman subayı, Türk ordusuna dâhil edilmiştir. Alman subayların ordudaki varlığı Osmanlı Devleti'nin, Almanya'nın yanında savaşacağı şeklinde yorumlanmıştır. İngiliz büyükelçiliği Londra'dan gelen bir telgrafla, Alman subayların Türk ordusunun başına geçmek üzere İstanbul'a gittiği ve Bâbüâli'den bir savaş ilanı beklendiği konusunda bilgilendirilmiştir. Türk ordusunun üç hafta önce harekete geçtiği ayrıca vurgulanmıştır.⁷⁹

Bu gelişmeler yaşanırken Basın Derneği, Bâbüâli'nin mevcut savaştaki politikasına ilişkin bir Türk resmî kaynağından şu açıklamayı almıştır:

“Londra'daki Osmanlı resmî çevrelerinde, Almanların İstanbul'a geçişine ilişkin raporlar hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır ve bu raporlara net bir şekilde inanılmaktadır. Savaşın patlak vermesinden bu yana Bâbüâli, İngiliz hükûmetine tarafsızlığa riayet edeceğine dair defalarca en resmî ve kesin güvenceler vermiştir. Ayrıca İngiliz hükûmetine, Türk sularında ticaret gemilerine özgürlük ve güvenlik sağlanması ve ticaretin hiçbir engelle maruz kalmaması için gerekli önlemlerin alındığı bildirilmiştir. Alman subay ve mürettebatının *Yavuz* ve *Midilli* gemilerinden çıkarılacağı İngiltere'ye bildirilmiştir. Bâbüâli, Osmanlı Devleti'nin sağduyulu ve akıllıca bir politika izlemesinin ve maceracı bir politikaya girişmemesinin kendi çıkarına olduğunu bilincindedir. Osmanlı birliklerinin Bulgaristan üzerinden Yunanistan'a doğru hareket ettiğine dair haberlerin tamamen gerçek dışı olduğu tekrar vurgulanmıştır. Ayrıca, Liman von Sanders Paşa'nın Türk birliklerinin başına geçtiğine dair haber de doğru değildir. Osmanlı Devleti'nin, Almanya'nın danışmanlığı altında hareket ettiği yönündeki iddialar ise kötü niyetli bir yalandır.”⁸⁰

Yukarıdaki ifadeler Osmanlı Devleti'nin Avrupa kamuoyu üzerinde kötü bir etki oluşturacak ve istenmeyen bir basın kampanyasına yol açacak şüphelerin giderilmesi amacıyla yapılmıştır. Bu dönemde artık Osmanlı Devleti için “Uçurumun Kenarında” şeklinde başlıklar atılmaya başlanmıştır.⁸¹ Ayrıca diplomatik kaynaklar Bâbüâli'nin mevcut tutumunu savaş yanlısı ve şüpheli olarak nitelendirmiştir.⁸²

İngiltere'nin İstanbul büyükelçiliği tarafından yapılan basın açıklamasında, ihtiyaç duyulması hâlinde, savaşın başlangıcında ambargo konulan Türk savaş gemilerinin, Bâbüâli'ye iade edilebileceği beyan edilmiştir. Bu açıklama *Sultan Osman-ı Evvel* ve *Reşadiye* gemilerine el koyan İngiltere, Osmanlı kamuoyunda meydana getirdiği öfkeyi bir miktar hafifletmeyi amaçlamıştır. Basına göre Jön Türkler içindeki marjinal grup, İngiliz

⁷⁴ *The Scotsman*, 3 September/Eylül 1914.

⁷⁵ *The Shepton Mallet Journal*, 4 September/Eylül 1914.

⁷⁶ *Daily Record*, 6 September/Eylül 1914; *Press Association*'dan edinilen bilgiye göre, bir grup Alman askerî personeli (topçu, mühendis, istihkâmçı ve bir general) turist kılığında Osmanlı ülkesine ulaşmıştır. Bu gelişme, Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu artırma çabalarının bir parçası olarak değerlendirilmiştir (*Staffordshire Sentinel*, 18 September/Eylül 1914).

⁷⁷ *The Evening Irish Times*, 25 September/Eylül 1914.

⁷⁸ *Sheffield Independent*, 16 August/Ağustos 1914.

⁷⁹ *The Ottawa Free Press*, 1 September/Eylül 1914.

⁸⁰ *The Evening Star*, 29 August/Ağustos 1914; *Evening Echo*, 29 August/Ağustos 1914; *The Yorkshire Evening Post*, 29 August/Ağustos 1914; *Gloucestershire Echo*, 29 August/Ağustos 1914; *The Evening News (Waterford)*, 29 August/Ağustos 1914; *The Evening Chronicle*, 29 August/Ağustos 1914; *East Anglian Daily Times*, 31 August/Ağustos 1914; *Dublin Daily Express*, 31 August/Ağustos 1914.

⁸¹ *Devon And Exeter Daily Gazette*, 31 August/Ağustos 1914.

⁸² *The Pall Mall Gazette*, 31 August/Ağustos 1914.

OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİNDEKİ KRİTİK DÖNEMEÇ: İNGİLİZ BASININA GÖRE GOEBEN VE BRESLAU'NUN OSMANLI DONANMASINA KATILMASI VE RUS LİMANLARINI BOMBALAMASI (10 AĞUSTOS 1914- 29 EKİM 1914)

karşıtlığını körüklemiştir.⁸³ Bazı gazetelere göre ise Alman misyonu tarafından kışkırtılan İngiliz karşıtı ajitasyon karşısında Bâbiâli, açıkça Üçlü İtilaf'a karşı düşmanlığını ilan etmemiştir. Osmanlı devlet adamlarından bazılarıysa, en büyük deniz gücü olan İngiltere ile karşı karşıya gelmeyi göze alamayacağını açıkça belirtmiştir. Makaleye göre Türkler askerî anlamda İngiltere hakkında ne düşünürlerse düşünsünler, İngiliz donanmasının dikkate değer bir güç olduğunu kabul etmişlerdir.

İngiliz kamuoyuna göre Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları'ndan beri Alman etkisindeydi. Basında Almanların hiçbir zaman amaçsızca bir şey yapmadığı ve Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne hazır bir filo sağlamasından ne gibi bir çıkar elde edebileceği tartışılmıştır. Bu plan Bâbiâli'yi, Avrupa çatışmasına sokmaya yönelik "sinsi" bir girişim olarak adlandırılmıştır. *Yavuz* ve *Midillinin* satılmasının arkasında yatan asıl nedenin, basit bir para alışverişi olmadığı düşünülmektedir. Bâbiâli, Alman tavsiyesini kabul etmesinin sonuçları konusunda açıkça uyarılmıştır. Makalede "Almanya şu anda, Osmanlı Devleti'nin dostu ve hamisi gibi görünse de Osmanlı Devleti'ni, İtilaf Güçlerine karşı savaşa sürükleyerek onların gazabından koruyabilecek mi?" sorusu üzerinde durulmuştur. Alman subaylarının Osmanlı Devleti'ne, Yunanistan ile savaşa hazırlanması için yardım ettiği iddiaları akla yatkın görünse de Türk sularında İngiliz ticaret gemilerinin maruz kaldığı engelleri açıklamamıştır. Osmanlı Devleti'nin üst düzey çevrelerinde Alman yanlısı etkinin varlığı açık bir şekilde hissedilmiştir. Ancak bu etkinin ne kadar derinlere sızdığını tespit etmek imkânsız olarak yorumlanmıştır. Makaleye göre İngiltere'nin, *Sultan Osman* gemisine el koymasına duyulan kızgınlık yüzeysel kalabilir ve kısa sürede ortadan kalkabilirdi. Winston Churchill'in marifetiyle alınan bu karar Osmanlı donanmasının, Yunan filosuna üstün bir güçle saldırma fırsatını engellemiştir. Diğer taraftan Osmanlı Devleti, tam bir tarafsızlık politikası izlediği takdirde İtilaf Devletlerinin iyi niyetini kazanabilecektir. Osmanlı Devleti'nin düşmanlık alanını genişletmek gibi bir arzusu olmadığı üzerinde de durulmuştur.⁸⁴

İngiliz basını Türklerin, Alman kışkırtmasına kulak vermesi durumunda, "Avrupa haritasından silinme ihtimalini temsil eden akılsızlıklarının sonucuna katlanmak zorunda kalacağı" uyarısında bulunmuştur. Diğer taraftan Almanların İngilizlere karşı Müslümanları ayaklandırma projesi Hindistan bağlamında değerlendirilmiştir. Bengal'de toplanan Müslümanların yayımladığı son bildiri ile İngiliz tebaası olan Müslümanların, Sultan'a bir mesaj göndererek İngiliz Kraliyetine sadakati en önemli görevleri olarak kabul ettiklerini ifade etmiştir. Haber Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'ta, İtalya'ya karşı entrika çevirdiği iddiasıyla tamamlanmıştır.⁸⁵

Washington'daki *Morning Post* muhabiri, Almanya'nın Bâbiâli'yi kendi safında savaşa dâhil etme çabalarının, buradaki diplomatlar için sürpriz olmadığını belirtmiştir. Üst düzey Türk yetkilileri ise Bâbiâli'nin, savaşa girmesi hâlinde İslam dünyasında geniş bir cihat hareketi başlatılacağı yönündeki söylemleri tehdit olarak algılamıştır. Haberde bu tehdidin, İslam dünyasındaki Müslümanları Hristiyanlara karşı kışkırtma ve özellikle Hindistan, Mısır ve Filipinler'deki Hristiyan varlıklarına yönelik öfkeyi artırma amacını taşıdığı ifade edilmiştir. Makalede Alman entrikaları sayesinde küresel Müslüman nüfusun, Hristiyanlara karşı bir ayaklanmaya teşvik edildiği takdirde, Amerika Birleşik Devletleri için de ciddi sonuçlar doğuracağı üzerinde durulmuştur. Filipinler'de, adalara sahip oldukları dönemde İspanyollara karşı sürekli isyan eden ve adaların ABD kontrolüne geçmesinin ardından Amerikalılara karşı da büyük zorluklar çıkaran birkaç yüz bin Müslüman (Morolar) yaşamaktadır. Bu nüfus Hristiyan valilerine karşı ayaklanmaya teşvik edilirse, ABD'nin kendisini uzun sürecek bir çatışmanın içinde bulabileceği tahmin edilmiştir.⁸⁶

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin rolü ve potansiyel etkisi üzerine yapılan tartışmalar, özellikle İngiltere ve Almanya'da büyük ilgi uyandırmıştır. Almanya'daki pek çok kişi Sultan'ın, Asya ve Kuzey Afrika'daki Müslüman topluluklar arasında bir cihat ilan etme gücüne sahip olduğuna inanmıştır. Bu inanç, Almanya'nın Osmanlı'yı kendi tarafına çekme ve Osmanlı ordusunu Almanlaştırma çabalarını motive eden ana faktörlerden biri olarak görülmüştür. Ancak İngiliz basınına göre Sultan'ın cihat ilan etme yetisi hakkındaki bu inanç, ciddi bir yanlış anlama olarak yorumlanmıştır.⁸⁷ Savaşın başlarında Almanya, Osmanlı Devleti'ni kendi tarafına çekmek ve İslam dünyasında bir cihat ilan ettirmek amacıyla çeşitli diplomatik çabalar yürütmüştür. Alman elçiler, doğrudan Bâbiâli'nin Almanya'ya askerî yardım sağlamaktan ziyade, İngiltere ve Fransa'yı Müslüman tebaaları karşısında güç durumda bırakarak bu ülkelerin güçlerini zayıflatacak bir Kutsal Savaş başlatma umuduyla hareket etmiştir.⁸⁸

⁸³ *The Westminster Gazette*, 29 August/Ağustos 1914; *The Pall Mall Gazette*, 29 August/Ağustos 1914.

⁸⁴ *The Courier*, 1 September/Eylül 1914.

⁸⁵ *The Western Daily Press*, 1 September/Eylül 1914.

⁸⁶ *Evening Despatch*, 2 September/Eylül 1914.

⁸⁷ *Manchester Evening News*, 5 October/Ekim 1914.

⁸⁸ *Daily Malta Chronicle and Garrison Gazette*, 6 October/Ekim 1914.

İngiliz hükümetinin Tuğamiral Limpus komutasındaki İngiliz Deniz Misyonu'nu geri çağırması ve misyonun kısa bir süre içerisinde İstanbul'dan ayrılması basında yankı uyandırmıştı. Habere göre bu karar, subayların son derece popüler olduğu ve Türk donanması için yaptıkları iyi işlerin büyük takdir gördüğü İngiliz kolonisi üyeleri arasında üzüntü yaratmıştı. Kararın İngiltere'de bulunan birçok Türk dostu tarafından da üzüntüyle karşılanacağı düşünülmüştü. Ancak ne İngiliz kolonisi ne de İngiliz subayları için bu geri çağırma şaşırtıcı olmuştu. Aksine *The Courier*, Alman mürettebatının hâlâ *Yavuz* ve *Midilli* gemilerinde olduğu gerçeğini göz önüne alarak bu kararın alınmasında geç kalındığını ifade etmişti. Ayrıca her Türk savaş gemisinde bir Alman subayın bulunduğu ve bu koşullar altında pratikte hiçbir etkisi kalmamış olan Tuğamiral Limpus ve subayların burada kalmaya devam etmesi anlamsız olarak görülmüştü. Nitekim habere göre bu durum devam ederse Türk şovenistleri ve savaş yanlılarının, İngiliz deniz subaylarına onur kırıcı⁸⁹ eylemlerde bulunabileceği iddia edilmişti.⁹⁰ Bu iddiaları destekleyen İngiliz deniz misyonunun İstanbul'dan ayrılışının sevinçle karşılandığı haberleri de basında yer bulmuştu.⁹¹

Kamuoyunda Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın etkisi altına girdiği iddiası, birkaç önemli olayla desteklenmiştir. Kapitülasyonların kaldırılması, Çanakkale Boğazı'nın "makul bir gerekçe gösterilmeden" kapatılması ve Alman kruvazörleri *Goeben* ve *Breslau*'ya gösterilen konukseverliğin, Almanya'nın tavsiyeleri doğrultusunda atıldığı açık adımlar olarak görülmüştür. Bu olaylar Osmanlı Devleti'nin, Almanya ile ilişkilerinin ne kadar derinleştiğini kanıtı olarak gösterilmiştir. Savaşın patlak vermesinden sonra Osmanlı ülkesine gelen yaklaşık 2.000 Alman asker ve denizci, Almanya'nın Bâbiâli üzerindeki etkisinin bir başka göstergesidir. Çanakkale Boğazı'nın kapatılması ise tamamen savaş dışı bir işlem olarak nitelendirilmiş ve bu emir iptal edilmediği takdirde Bâbiâli'nin ciddi sorunlarla karşılaşacağı aktarılmıştır. Son olarak bazı resmî çevrelerde ve halk arasında, gizlemek için çok az çaba sarf edilen güçlü bir Alman yanlısı duygunun ortaya çıktığı da vurgulanmıştır. Bir yazıda Bâbiâli'nin mevcut yangından pay alma niyetinden vazgeçmesi gerektiği belirtilerek İstanbul'un tekere çomak sokmak gibi korkunç bir hataya girmesi durumunda, cezasının ölümle sonuçlanacağı tehdidi yapılmıştır.⁹²

İngiliz basınına göre Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sırasındaki tutumu, toprak ve güç kayıplarını telafi etme arzusuyla şekillenmiştir. *Yavuz* ve *Midilli*'nin artık Türk sularında bulunması, Bâbiâli'nin savaşta aktif bir rol oynama niyetinin göstergesi olarak nitelendirilmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin müdahalesinin, Avrupa'da oluşturabileceği etkileri dengelemek amacıyla diğer güçleri harekete geçireceği de göz önünde bulundurulmuştur.

İngiliz kamuoyunun İstanbul'dan elde ettiği güvenilir bilgilere göre *Midilli*, 20 Eylül'de atış talimi yapmak üzere Karadeniz'e giriş yapmıştır. *Yavuz* da 21 Eylül'de onu takip etmiştir. Bu gemideki subay ve mürettebatın yüzde 80 ila 90'ı Alman olup çoğunun hâlâ Alman üniformalarını giydiği aktarılmıştır. İki gün önce daha fazla Alman mühendis ve topçunun geldiği de ayrıca belirtilmiştir. Yine İstanbul'dan gelen bir rapor, *Yavuz*'un komutanının Türk filosunun başına geçtiğini ve Rus filosuna saldırarak Karadeniz'e hâkim olmayı ve böylece Rus kıyılarını çıkarma tehdidiyle rahatsız etmeyi amaçladığını bildirmiştir.⁹³ Karadeniz'de operasyon yürüten birleşik bir Alman ve Türk filosunun savaşın doğu tiyatrosundaki harekât üzerinde rahatsız edici bir etki yaratacağı düşünülmüştür. Bu gelişmeler, düşmanlık alanını genişletecek ve muhtemelen çatışan ulusların sayısını artıracakı öngörülmüştür. Hemen hemen tüm Avrupa ülkeleri, bu durumu dikkatle takip etmiştir.⁹⁴

Roma'dan gelen raporlarda *Yavuz*'un, Rus filosuna saldırıyı planladığı tespit edilmiştir. Ancak bu planın, Alman Amiralini düşündüğü kadar kolay olmadığı dile getirilmiştir. Rus deniz kuvvetlerinin büyük kısmı Baltık'ta bulunmaktadır. Ancak Rus Karadeniz filosu, Türk filosunun üstesinden gelmekte zorlanacağı bir filo olarak yorumlanmıştır. Rusya, Karadeniz'de dört savaş gemisi, iki büyük kruvazör, yaklaşık on beş muhrip ve

⁸⁹ Meclis-i Mebûsan soruşturmasında Cavid Bey bu durumu şöyle açıklamıştır: "İtilâf Devletlerine karşı tarafsızlığı ihlâl edecek ne gibi muamele yapmak mümkün ise hepsi yapılmıştır. Romanya ve Bulgaristan yoluyla İstanbul'a sivil kıyafetinde Alman neferât ve zâbitânı gelmiştir. *Yavuz* ve *Midilli* gemilerinin mürettebatının değiştirileceği defaâtle vaat olunmasına rağmen bu durum gerçekleşmemiştir. Nihayetinde Amiral Limpus ile mâiyetine: "Sizin işiniz Bahriye Nezâretindedir; oraya devam ediniz" denilerek izzet-i nefisleri kırılmıştır. Bunun üzerine İngiltere hükümeti, İngiliz heyet-i bahriyesini geri çekmek mecburiyetini hissetmiştir." (Erdinç, *age*, s. 240).

⁹⁰ *The Courier*, 19 September/Eylül 1914.

⁹¹ *Weekly Dispatch*, 20 September/Eylül 1914.

⁹² *The Birmingham Daily Post*, 2 October/Ekim 1914.

⁹³ *Evening Telegraph*, 14 October/Ekim 1914; Birçok işaret, Osmanlı Devleti'nin hızla Almanya'nın yanında yer alacağını göstermektedir. Çanakkale Boğazı ve diğer boğazların Alman yönetimi altında tahkim edilmesi, tüm Türk gemilerinin Alman subay ve mürettebat tarafından donatılması, *Goeben* ve *Breslau*'nun Alman kontrolü altında Karadeniz'e çıkan ve Rus limanlarına saldırabilecek Türk filosuna dâhil edilmesi, İstanbul'daki İngiliz büyükelçisinin, büyükelçilikteki kadınlardan Türkiye'den ayrılmalarını talep ettiği haberine inanmayı mümkün kılan olaylara işaret etmektedir. Osmanlı hükümeti bir süredir Alman etkisi altındadır ve bu noktada Osmanlı Devleti, Kayser'e sadece filosunu güçlendirmek için değil aynı zamanda Mısır'da Büyük Britanya'ya karşı bir saptırma yaratmak için de yararlı olacaktır. Ancak Bâbiâli'nin İkili İttifakın yanında yer alması, Avusturya'nın günlük kıskırtmalarına maruz kalan İtalya bir yana, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'yı neredeyse kesinlikle heyecanlandıracaktır. Son bilgiler, Almanya'nın Habeşistan'da İtalya için sorun çıkarmaya çalıştığı yönündedir. İtalya'nın Müttefiklere katılmakta gecikmesi, bazı çevrelerce savaşa hazır olmamasına bağlanmaktadır ve bu durum düzeltilmeye çalışılmaktadır (*The Western Daily Press*, 15 October/Ekim 1914).

⁹⁴ *Evening Telegraph and Post*, 15 October/Ekim 1914.

OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİNDEKİ KRİTİK DÖNEMEÇ: İNGİLİZ BASININA GÖRE GOEBEN VE BRESLAU'NUN OSMANLI DONANMASINA KATILMASI VE RUS LİMANLARINI BOMBALAMASI (10 AĞUSTOS 1914- 29 EKİM 1914)

birkaç denizaltı bulundurmaktadır. Bu hatırı sayılır bir güçtür ve eski Alman savaş kruvazörü *Yavuz* dışında kayda değer hiçbir zirhlı gemi içermeyen Türk filosuna kesinlikle denk olarak görülmüştür.⁹⁵ Bu gemi Kayzer'in donanmasındaki en iyi gemilerden biriydi ve çok güçlü bir şekilde silahlandırılmıştır. Ancak bu geminin Türk filosundan alabileceği yardım kısıtlı olarak görülmüştür. Sonuçta *Yavuz*'un tek başına hareket etmek zorunda kalacağı için savaş değeri büyük ölçüde düşeceği tahmin edilmiştir. Rus zirhlı savaş gemileri ise her ne kadar büyük toplara sahip olmasalar da *Yavuz*'u, Haliç'e doğru çekilmeye zorlayacağı kanaati makalenin hâkim görüşüdür.⁹⁶

Yavuz kruvazörü, iki torpido botu ve hedef çeken bir römorkör eşliğinde, 24 Eylül 1914 günü top talimi için Karadeniz'e gitmiştir. *Midilli* ise iki gambot ve bir torpido botu eşliğinde top talimi için Karadeniz'de bir gezintiye çıkmıştır.⁹⁷ Bu tatbikatlar Osmanlı donanmasının, Alman askerî teknolojisi ve taktikleriyle entegrasyonunu sağlamak ve denizcilik yeteneklerini geliştirmek amacını taşımaktadır. Bu olanlar karşısında Çarlık Rusya Dışişleri Bakanı, Osmanlı Devleti'nin tarafsızlık söylemlerinden emin olmadığı demecini vermiştir. Ayrıca Rusya'nın Kafkasya'da yediz yüz bin kişilik bir ordusu olduğunu ve *Yavuz* zirhlısının Karadeniz sahillerine saldırması sonucunda oluşacak hasarın pek önemsiz olduğunu beyan etmiştir.⁹⁸

Bu gelişmelerin yanı sıra İstanbul Belediye Başkanı, basına gönderdiği resmi yazıda *Midilli*'nin batırıldığına dair söylentileri yalanlayarak, bu tür söylentileri yayanların vatan haini olduğunu ve askerî mahkemeye çıkarılacaklarını açıklamıştır. Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığı ve savunması için her türlü tedbirin alınmış olması ayrıca vurgulanmıştır.⁹⁹

5 Ekim 1914 tarihli *Devon and Exeter Daily Gazette*'de yayımlanan bir habere göre, İstanbul'dan gelen bir telgraf, Alman Amiral Souchon'un Türk filosuna, diğer Alman komutanların da Türk savaş gemilerine komuta etmek üzere resmen atandığını bildirmiştir. Bu atamalar, Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki askerî etkisini artıran önemli adımlardan biri olarak değerlendirilmiştir.¹⁰⁰

Ekim ayının ortalarına doğru Yakın Doğu'da yeni bir kriz ortaya çıkmıştır. Rus Karadeniz filosunun Çanakkale Boğazı'na doğru hareket etmesi, Rusya'nın Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinin bozulmasından korktuğunu göstermiştir. Diğer taraftan Sultan, aralarında *Yavuz* ve *Midilli*'nin de bulunduğu donanma gemilerini incelemiştir. Alman subayları Türk filosuna komuta etmekte ve Anadolu'da asker toplama kampanyası yürütmektedirler. Ne yazık ki Bâbiâli'nin savaşa girmesi durumunda Almanya'nın kışkırtmasıyla hareket edeceği ve Almanya'nın düşmanlarına karşı savaşaacağına dair artık kesin kanıtlar bulunduğu ileri sürülmüştür.¹⁰¹ Ekim ayında Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasındaki durum daha da tatsızlaşmıştır. *Berliner Tageblatt* gazetesi, Bükreş'ten gelen ve Karadeniz'de büyük bir Rus-Türk deniz savaşının meydana geldiğini bildiren bir telgraf yayımlamıştır.¹⁰²

Daily Mail'in iddiasına göre Bâbiâli, Almanya'ya Türk ordusunun parasızlık nedeniyle terhis edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Bunun açık anlamı, Almanya'nın gerekli parayı bulması gerektiğidir.¹⁰³ Aynı günlü başka bir haberde güvenilir kaynaklara dayanılarak 1.100.000 sterlin değerinde dokuz ton altının Almanya'dan İstanbul'a ulaştığı aktarılmıştır.¹⁰⁴ İddialara göre altınlar İstanbul'a ulaştıktan sonra Rus limanlarının bombalanmasına artık göz yumulmuştur.

Batı cephesindeki Marn Savaşı Almanların aleyhine gelişmeye başlayınca, Osmanlı Devleti üzerindeki Alman baskısı artmıştır. General von Falkenhayn, Osmanlı Devleti'nin harekate dâhil olması için Amiral Souchon ve Usedom üzerinden etki yapılmasını, 17 Eylül'de telgrafla Askerî Heyet Başkanı'na bildirmiştir. Enver, Talat, Cemal ve Halil Beyler ise Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne iki milyon Türk lirası vermesi karşılığında Souchon'un olağanüstü yetkiyle, Osmanlı donanmasının başına getirileceği ve Rus donanmasına karşı harekette bulunmak üzere talimat alacağını, Alman büyükelçisine bildirmiştir. Enver Paşa donanma

⁹⁵ Osmanlı Devleti ise *Yavuz*'a -Bu gemi ancak Almanlar tarafından komuta edilir ve görevlendirilir- ve *Midilli*'ye ek olarak, üç savaş gemisine sahiptir: *Mesudiye*, *Barbaros Hayrettin* ve *Turgut Reis* (10.000 tondan az). Ayrıca, *Hamidiye* ve *Mecidiye* adlı iki kruvazörü, iki torpido kruvazörü ve 15 torpido botu da dâhil olmak üzere birkaç küçük gemisi bulunmaktadır (*The Newcastle Daily Chronicle*, 16 October/Ekim 1914). İngiliz basınında gemilerin özellikleri ve sayıları hakkında verilen bilgilerin bir kısmı yanlıştır. 1914-1918 yılları arasında Osmanlı deniz kuvvetleri ile Rus Karadeniz filosunu kıyaslamak ve gemiler hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olabilmek için bk. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Deniz Harekâtı (C. VIII)*, T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları, Ankara 1976, Ek: 1, Ek: 2.

⁹⁶ *Daily Malta Chronicle and Garrison Gazette*, 16 October/Ekim 1914.

⁹⁷ *The Journal of Commerce*, 25 September/Eylül 1914.

⁹⁸ *BOA*, HR. SYS, 2403/6, Tarih: 20 Eylül 1914.

⁹⁹ *Lincolnshire Echo*, 16 October/Ekim 1914.

¹⁰⁰ *Devon and Exeter Daily Gazette*, 5 October/Ekim 1914; *The Lancashire Daily Post*, 5 October/Ekim 1914.

¹⁰¹ *The Courier*, 12 October/Ekim 1914.

¹⁰² *The Westminster Gazette*, 20 October/Ekim 1914.

¹⁰³ *Wigton Advertiser*, 17 October/Ekim 1914.

¹⁰⁴ *Leicester Mail*, 17 October/Ekim 1914; *The Lancashire Daily Post*, 17 October/Ekim 1914.

komutanına yazılmış şu emri 22 Ekim’de imzalamıştır: “Türk donanması Karadeniz’de deniz hâkimiyetini kazanmalıdır. Rus donanmasını arayınız ve bulduğunuz yerde, harp ilan etmeden saldırınız.” Enver Paşa bu yazılı emri Amiral Souchon’a 24 Ekim’de teslim etmiştir. Bahriye Nazırı Cemal Paşa da 25 Ekim’de Türk gemi komutanları için hazırlanmış olan gizli emirleri Amiral’e vermiştir. Emirde Türk gemi komutanlarının, Sultan’ın yüksek iradeleri olduğu için Souchon’un emirlerine itaat etmesini istemiştir.¹⁰⁵

2. Messina’dan Gelip Rus Limanlarını Bombalamak ve Osmanlı Devleti’ni Fiilen Savaşa Sokmak: Bombardıman ve Sonrası

Amiral Souchon Ekim 1914 itibarıyla *Yavuz*’u Karadeniz’e sık sık tatbikat için çıkarmaya başlamıştır. Bu tatbikatların birinde Karadeniz’den dönüş sırasında, *Yavuz* aniden Büyükdere önlerinde Rus Elçiliğinin karşısında kıyaya yakın bir yerde durmuştur. Gemi bandosu, Alman üniformalarıyla güvertede yer alarak elçilik personeline Alman millî marşlarından oluşan uzun bir konser dinletmiştir. Ardından mürettebat tekrar feslerini takmış ve gemi bölgeden uzaklaşmıştır. Aynı dönemde Rus donanması da Osmanlı Devleti üzerinde baskı oluşturmaya başlamış ve İstanbul’da yoğun bir casusluk ağı kurmuştur. Bu sırada Amiral Souchon ise Karadeniz baskını için detaylı bir plan hazırlamıştır.¹⁰⁶

Midilli gemisinde üsteğmen olan Karl Dönitz, 1914 yılının Ekim ayının son günlerinde Amiral Souchon’dan *Midilli*’ye şu emrin geldiğini ifade etmiştir: “26 Ekim sabah saat 05.30’da harekete geçeceksiniz ve Karadeniz’de bir keşif hareketine girişeceksiniz.” Bu emir üzerine savaşa hazırlanan donanmadaki gemiler, hareket etmeden önce *Yavuz*’un serenine şu işaret çekildi: “Bütün gemilere. Türkiye’nin istikbali için elinizden geleni yapınız. Amiral.” Bunun üzerine gemiler Rus limanlarını bombalamak üzere savaşa doğru, harp nizamında seyretmiştir.¹⁰⁷

Karl Dönitz’e göre *Hamidiye*’nin görevi Kırım’ın başlıca ticaret limanlarından biri olan Feodosya’yı (eski adı Kefe) ziyaret etmektir. *Berk* gambotunun görevi ise Novorossiysk limanına baskın yapmaktır. *Midilli* de Kerç Boğazı’nda düşman gemisi göremeyince rotayı güneydoğuya çevirerek Rusların yeni inşa ettikleri büyük ve modern petrol limanı olan Novorossiysk’i hedefine koymuştur. *Berk* gambotu limandaki gemilere limanı terk etmelerini emretmiştir. Bu emre derhâl uyulmadığı takdirde ise limanın ve şehrin tahrip edileceğini bildirmiştir. *Midilli*’nin limanı top ateşine tutmasıyla beraber, 14 Rus gemisi ve 70 kadar petrol deposu tahrip edilmiştir. Daha sonra *Midilli*, salvolarını hububat siloları, liman tesisleri, limandaki eşya ambarları ve vinçlere çevirmiştir. Akabinde gemi Novorossiysk körfezinden saat 13.00’de ayrılarak 1 Kasım 1914 günü İstanbul Boğazı’ndan içeri girmiştir. Boğaz’ın giriş noktasındaki kalelerde askerler sıra sıra dizilmiş, *Midilli*’yi selamlayarak alkışlamıştır.¹⁰⁸ *Yavuz* ise *Taşoz* ve *Samsun* muhripleriyle beraber, başka bir Rus limanı olan Sivastopol’a 29 Ekim sabahı saat 05.00’te yedi mil mesafedeydi. Saat 04.00’te Odessa’dan Sivastopol’a ulaşan bir telsizde Türk gemilerinin buraya yaptığı baskını haber vermesi üzerine şehir, gereken tedbirleri almıştır. *Yavuz*’a saat 06.20’da ateş açılmış ve gemi 06.30’da bu ateşe cevap vermiştir. Onuncu salvodan sonra *Yavuz*’un, kış bacasına üç ağır mermi isabet etmesi güvertede hasara yol açtığı için kruvazör, saat 06.45’te ateşi keserek oradan uzaklaşmıştır.¹⁰⁹

Osmanlı kamuoyu Türk donanmasının Rus limanlarını topa tutmasını, “Vatan Namına Hakk Namına”¹¹⁰, “Karadeniz Hadisesi”¹¹¹, “Rus Harp Sefinelerinin Garkı” ve “Karadeniz Vekâyi”¹¹² gibi başlıklarla duyurmuştur. Haberlerde asırlardan beri Türk gölü olan Karadeniz’de, Osmanlı gemilerinin manevra yaparken Ruslar tarafından saldırıya uğradığı bildirilmiştir. Ayrıca İngilizlerin Osmanlı dretnotlarına el koymaları, İngiliz ve Fransız gemilerinin Karadeniz boğazının ağzına kadar gelmeleri ve nihayetinde Rusların Osmanlı gemilerine taarruz etmeleri bardağı taşıran son damla olarak görülmüştür. Nihayetinde Karadeniz’de Rus limanlarının bombalanması haklı bir gerekçe olarak görülerek basında sevinç ve zafer sürmanşetleriyle karşılanmıştır.

Rus limanlarının bombalanması 30 Ekim 1914 günü İngiliz kamuoyunda “Türkiye Savaşa Girdi; Rus Limanlarına Saldırdı”, “Türkiye İntihar Etti”, “Müttefikler Türkiye için Hazır” ve “Türkiye’nin Maskesi Düştü” gibi sansasyonel başlıklarla duyurulmuştur.

Basına göre Bâbiâli, Almanların teşvikiyle Karadeniz’de Rusya’ya karşı sabah erken saatlerde saldırıya başlamıştır. Bu saldırılar *Midilli* ve *Hamidiye*¹¹³ tarafından gerçekleştirilmiştir. Odessa’dan gelen bir telgraf,

¹⁰⁵ Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Bşk. Yayınları, Ankara 1985, s. 149-150.

¹⁰⁶ Erol Mütercimler, *Destanlaşan Gemiler: Hamidiye, Yavuz, Nusret, Alemdar*, Kastaş Yayınları, İstanbul 1987, s. 122.

¹⁰⁷ Th. Kraus ve Karl Dönitz, *Şanlı Yavuz ve Midilli*, çev. Mehmet Çağrı ve Güray Yalavaç, Demir Yayınları, İstanbul 1914, s. 112, 118.

¹⁰⁸ Th. Kraus ve Karl Dönitz, *age*, s. 121-127.

¹⁰⁹ Cemal Akbay, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları İle Harbe Girişi*, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2014, s. 232.

¹¹⁰ *Sabah*, “Vatan Namına Hakk Namına”, No: 9023, 31 Ekim 1914.

¹¹¹ *Tercümân-ı Hakikat*, “Karadeniz Hadisesi”, No: 12053, 31 Ekim 1914.

¹¹² *İkdam*, “Karadeniz Vekâyi”, No: 6357, 1 Kasım 1914.

¹¹³ 29 Ekim sabah erkenden, -saat 06.30 sularında- *Hamidiye*, Feodosya Koyu’na girmiştir. Daha sonra gemiden denize, içinde iki temsilcinin bulunduğu (biri Türk, diğeri Alman subayı) beyaz bayraklı bir buharlı tekne indirilmiştir. Kıyı Koruma Komutanlığı’na içinde İngilizce not

OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİNDEKİ KRİTİK DÖNEMEÇ: İNGİLİZ BASININA GÖRE GOEBEN VE BRESLAU'NUN OSMANLI DONANMASINA KATILMASI VE RUS LİMANLARINI BOMBALAMASI (10 AĞUSTOS 1914- 29 EKİM 1914)

Kırım'da üç bacalı Türk kruvazörünün sabah 9.30 ila 10.30 arasında bir saat boyunca, bir tren istasyonu kasabasını bombaladığını bildirmiştir.¹¹⁴ Bu bombardımanda Yunan kilisesi, liman barakaları ve dalgakıran hasar görmüş, bir asker yaralanmış ve Rus Dış Ticaret Bankası'nın yerel şubesi yanmıştır. Akabinde kruvazör saat 10.30 sularında güneybatı yönünde kaybolmuştur. *Hamidiye* ise Novorossiysk¹¹⁵ açıklarında görünmüş ve limanın teslim edilmesini talep etmiştir. Eğer teslim edilmezse şehri bombardımana tutacağı iddiası da basında yer bulmuştur.¹¹⁶ Gazetelere göre Doğu Prusya ve Galiçya'daki Rus ordusunun baskısını hafifletmenin tek yolunun,¹¹⁷ Osmanlı Devleti'nin aktif yardımından geçtiğini gören Almanlar, bu saldırıyı planlamıştır.¹¹⁸ Bâbüâli'nin sorumluluğu üstlenip savaş eylemini kabul edip etmeyeceği ya da eylemin kendilerinden izinsiz yapıldığı gerekçesiyle bu fiili durumu reddedip, tazminat teklifinde bulunup bulunmayacağı konusunun belirsiz olduğu basına yansımıştır.¹¹⁹

29 Ekim 1914 tarihli raporda, Rusların bir aydır talimde olan Osmanlı filosuna saldırdığı bunun karşısında Rusların bir gambotla bir torpil gemisinin batırıldığı üç zabita ile 83 askerin esir alınmasına karşın Osmanlı filosunda zayıt olmadığı belirtilmiştir.¹²⁰ Bazı Osmanlı valileri Türk donanmasının, Rus limanlarını bombalamasından memnuniyet duyarak merkeze tebrik dileklerini iletmiştir.¹²¹ Reuters Ajansı gemilerin, limanlara saldırması üzerine Rus hükümetinin, İstanbul'daki Büyükelçisi M. Giers'e ve elçilik personeline, ülkeyi terk etme talimatı verildiğini bildirmiştir. Bu saldırı karşısında Rusların yanıtı, Türk konsolosunun tutuklanması olmuştur. Ayrıca Petrograd'daki Türk maslahatgüzarı, limanların bombalanmasından habersizdi ve Rusya'ya son ana kadar barışçıl niyetler konusunda güvence vermişti. Buna rağmen gemilerin Karadeniz'deki ani saldırısı, Rus halkı üzerinde büyük bir öfkeye yol açmıştır. Sokaklarda ellerinde bayraklar ve Rus Ulusal Marşı söyleyerek gösteri yapan kalabalıklar, Türk Büyükelçiliğine doğru yürümüştür.¹²²

Limanların bombalanması karşısında ilk başta İngiltere, Fransa ve Rusya; Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olmasına karşı sessiz kalmayı tercih etmiştir. Bu sessizlikle, savaşın Güneydoğu Avrupa'ya yayılması engellenmeye çalışılmıştır. Ancak Bâbüâli'nin savaşa kararlı olması durumunda müttefiklerin de bu gidişata

yazılı kapalı bir zarf verilmiştir. Limanda görevli çevirmen S. Rogalskiy, verilen bu notu şöyle çevirmişti: *Türk Donanması amiralinin emri gereğince, iki saat sonra depolar, gemiler, kıyı koruma merkezi ve tren istasyonu bombalanacaktır. Yalnızca devlete ait depolar, gemiler vb. değil, özel kurumlara ait diğer benzeri yerler de bombalanacaktır. Lütfen halka, hemen gemileri ve buldukları yerleri terk etmelerini emrediniz çünkü biz insanları, kadınları, çocukları (belgede böyle yazılmış) öldürmek istemiyoruz.* Herhalde hem Feodosya Deniz Ticaret Limanı Başkanı Ye. Mihaelis hem de şehrin yöneticileri hiç beklemedikleri bu olay karşısında epeyce şaşırılmıştır. Çünkü Karadeniz Donanması kormay başkanının Sivastopol'dan saat 06.00'da gönderdiği, Osmanlı Devleti ile savaşa girildiğini bildiren telgrafi Feodosya'ya ancak saat 08.30'da ulaşmıştır. *Hamidiye*'yi yöneten Yarbay Vasıf Muhiddin, 1907 Lahey Sözleşmesinin ruhuna uygun olarak iki saatlik sürenin dolmasını beklendikten sonra saat 09.28'de şehre ve Sarıgöl tren istasyonuna ateş açmıştır. Bombalama 10:25'e kadar sürmüş, kruvazörün attığı 150 top mermisiyle, demiryolu ambarında ve limandaki depolarda yangın çıkmıştır. Bundan sonra *Hamidiye*, W. Souchon'un, Sivastopol'un yakınlarında ve batısında keşif harekâtı yürütme ve mümkün olduğu ölçüde düşman deniz kuvvetlerinin hareketini izleme emrini yerine getirerek, Kırım'ın kıyıları boyunca güneybatı yönünde ilerlemiştir. Burada iki Rus gemisi batırılmıştır. Saat 15.00 sularında Türk torpido kruvazörü, Meganom Burnu ile Aluşta arasındaki bölgede, tuz yüklü 300 tonluk yelkenliyi top ateşiyle batırmıştır (Bazı bilgilere göre ise gemi, Türk kruvazörünün ona bodoslamadan çarpmasıyla suya gömülmüştür). Torpido kruvazörü öğleden sonra saat beş buçukta Ay-Todor Burnu yakınlarında Nikolayev'den Novorossiysk'e yüksüz seyreden *Şura* (1113 grt) taşıma gemisini yakalamış, onun kinistin valflarını açıp batırmıştır. Türkler her iki geminin mürettebatını kruvazörün bordasına almıştır. *Hamidiye*, 30 Ekim gecesi kıyından 50 mil açıkta seyrederek, Kırım'ın güney kıyılarına dolmuş; ertesi gün boyunca hiçbir sonuç alamadan Fidonisi Adası (Yılan Adası) kuzeyinde ve doğusunda keşif harekâtı gerçekleştirdikten sonra 31 Ekim günü öğleden sonra saat üçte İstanbul Boğazı'na girmiştir (D. Yu. Kozlov, *Karadeniz'de Garip Bir Savaş (Ağustos-Ekim 1914)*, çev. Altan Aykut, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 160-162).

¹¹⁴ *Western Evening Herald*, 30 October/Ekim 1914.

¹¹⁵ Novorossiysk limanında 50 petrol deposuyla 14 askerî nakliye gemisi, hububat mağazaları, telsiz telgraf istasyonu tahrip edilmiş ve Odessa'da bir Rus kruvazörü batırılmış ve diğer bir kruvazör fena hâlde tahrip edilmiştir. Aynı limanda bulunan yüklü beş gemiye ciddi bir şekilde hasar verilmiş ve Rus donanmasından bir vapur batırılmıştır. Beş petrol deposu tahrip edilmiştir. Gerek Odessa'da gerekse de Sivastopol'da donanmamıza sahilden top atışı yapılmıştır (*İkdam*, "Tebliğât-ı Resmîye", No: 12053, 31 Ekim 1914).

¹¹⁶ *Aberdeen Daily Journal*, 30 October/Ekim 1914; *The Daily Mirror*, 30 October/Ekim 1914; *Evening Echo*, 30 October/Ekim 1914; *The Hamilton Daily Times*, 30 October/Ekim 1914.

¹¹⁷ Osmanlı Devleti'nin harbe girişi, yaklaşık 80.000 kişilik Rus kuvvetini Kafkaslara bağladığı için İttifak Devletlerinin Doğu Cephesi'ndeki yükünü bayağı azaltmıştır. İngilizlerin aşağı yukarı 100.000 kişiyi Mısır'da tutmasıyla da Osmanlı Devleti Batı Cephesi'ne yardım etmiştir. Ayrıca İngiltere ve Fransa'nın Rusya ile irtibatı etkin bir şekilde kesilmiştir (Wallach, *age*, s. 151).

¹¹⁸ *The Lancashire Daily Post*, 30 October/Ekim 1914.

¹¹⁹ *Leicester Mail*, 30 October/Ekim 1914; Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, katılımcı ülkeler tarafından birçok stratejik hamle yapılmıştır. Bu hamlelerden birisi de Türk filosunun Odessa'ya gerçekleştirdiği bombardımandır. Bu olay sadece savaşın gidişatını değil, aynı zamanda savaşın deniz cephesindeki dinamiklerini de önemli ölçüde etkilemiştir. Lloyd'un Odessa acentesinden alınan bilgiye göre, bilinmeyen torpido botları gün ışımadan önce limana baskın yapmış ve *Donets* gambotunu batırmıştır; mürettebatın bir kısmı boğulmuş, ölmüş veya yaralanmıştır. Rus vapurları *Lasareff*, *Witias* ve *Whampoa* yangında hasar görmüştür. Fransız vapuru *Portugal* da hasar görmüş ve iki mürettebatı ölmüştür. Kurtarma ekibinden bazı denizciler de ölmüş veya yaralanmıştır. Ayrıca petrol tanklarının yakınındaki banliyölerde başka atışlar yapılmış, tanklara hasar verilmiş ve şeker fabrikası zarar görmüştür; bazı siviller ölmüş veya yaralanmıştır. Washington'daki Dışişleri Bakanlığından alınan bilgiye göre, Amerika Birleşik Devletleri Maslahatgüzarı Petrograd'ın, Odessa bombardımanını bildirmiş ve bazı Amerikan mülklerinin tahrip edildiğini eklemiştir (*The Courier*, 31 October/Ekim 1914).

¹²⁰ *BOA*, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Yedinci Şube (DH.EUM.7.Şb), 2/31 leff 3, Tarih: R. 16 Teşrinievvel 1330 (29 Ekim 1914).

¹²¹ *BOA*, DH.EUM.7.Şb, 2/31 leff 1, Tarih: 13 Teşrinisani 1330 (26 Kasım 1914).

¹²² *The Lancashire Daily Post*, 30 October/Ekim 1914.

hazırlıklı olduğu belirtilmiştir. Nitekim İngiltere'nin, Süveyş Kanalı ve Sina yarımadasında bir Türk ilerleyişi karşısında tüm hazırlıklarını yaptığı haberi basına yansımıştır.¹²³ Ayrıca İngiliz Büyükelçisi Sadrazam'ı, Mısır topraklarına karşı bir harekatta bulunmak için sınırın aşılması hâlinde, Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında savaş çıkacağı konusunda açıkça uyarmıştır. Bu uyarının eğer Bâbîâlî, böyle bir politika izleyecek olursa ne kadar büyük bir riske girdiklerini anlamasını sağlamak ve böylece bir felaketi önlemek amacıyla yapıldığı iddia edilmiştir.¹²⁴

Alman gazeteleri ise liman yetkililerinin bir Rus gemisine el koyduğu ve gemiye Türk bayrağı çekildiğini belirtmiştir. Ayrıca Sivastopol'un Alman kruvazörü *Yavuz* tarafından bombalandığını ve bombardımanın ciddi hasara yol açtığını duyurmuştur. Görgü tanıkları, Sivastopol treninin bombardıman sırasında yaşadığı tatsız anları anlatırken, *Yavuz*'un demiryolu tüneline hedef aldığını ve şehre büyük zarar verdiğini bildirmişlerdir.¹²⁵

Hemen hemen o günlerdeki tüm gazetelerde "Almanya'nın kışkırtmalarına aptalca boyun eğen Türkiye kendi sonunu ilan etmiştir. Avrupa'daki Osmanlı Devleti yakında sadece bir anı olacaktır", "Türkiye, Prusyalı militaristlerin elinde çaresiz bir araç olmuştur. Bâbîâlî'ye toprak, altın ve güç vaat ettiler, yeter ki onların isteklerini yerine getirsin. Bu vaatler karşısında kör olan Türkiye, elini taşın altına koydu. İngiltere'de, uzun zamandır bu İmparatorluğun özel koruyucusu olan bir ulusun şimdi düşmanlarımız arasında yer almasından dolayı samimi bir üzüntü duyulacaktır" gibi yorumlarda bulunulmuştur.¹²⁶ Ayrıca bazı gazeteler "Türkiye son savaşını başlattı. Konstantinopolis yeniden efendi değiştirebilir!" görüşünü beyan etmiştir.¹²⁷ Osmanlı donanmasının bu eylemi karşısında "Yunanistan da hazır, hem de fazlasıyla hazır" olduğuna ilişkin görüşler ortaya atılmıştır.¹²⁸ Kamuoyu Rus limanlarının bombalanmasından sonra bu sürecin, Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilanı ile devam edeceği düşüncesindedir.¹²⁹

Rus limanlarının bombalanmasının ardından denizlerdeki olası stratejik senaryolar, İngiliz kamuoyunda tartışılmıştır.¹³⁰ Nitekim "Türkiye'nin Yanlış Adımı" başlığı altında yayımlanan haberde Türk gemilerinin Akdeniz'e girmeye cesaret edemeyeceği ancak Müttefiklerin de onları Karadeniz'e kadar takip edemeyeceği öngörülmüştür. Almanya için Baltık ne ise Osmanlı Devleti için de Karadeniz aynı stratejik öneme sahiptir. Bu bağlamda, Yunanistan'ın Bâbîâlî'ye karşı Müttefiklerin tarafına geçeceği neredeyse kesin olarak görülmüş ve İtalya'nın da Trablusgarp topraklarının tehlikeye girmesini önlemek adına aynı safta yer alacağı düşünülmüştür. Osmanlı Devleti'nin son zamanlarda imparatorluğunun büyük ölçüde azaldığını fark edip topraklarının bir kısmını geri alma umuduyla bu mücadeleye girdiği tahmin edilmiştir. Ancak basına göre Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da sahip olduğu her şeyi kaybetme olasılığı daha yüksektir.¹³¹

The Western Daily Press Türk donanmasının Karadeniz'deki Rus kentlerini bombalamasını ağır bir şekilde eleştirmiştir. Gazeteye göre Türkler, Enver Paşa'nın uzun süredir ve gizlice teşvik ettiği Alman propagandacıların kışkırtmasına direnememiştir. Nitekim 31 Ekim itibarıyla Osmanlı Devleti'nin Rusya, Fransa ve İngiltere'nin düşmanı ve Kayserliğin dostu olduğu ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin Alman komutanların kendi inisiyatifleriyle hareket ettiklerini iddia etme olasılığı hâlâ vardır. Böylece Bâbîâlî bu kişileri görevden aldığı anda ancak o zaman kendini temize çıkartabilirdi. Makale "Alman yanlısı Türklerin", İngiliz Amiralliğinin savaşın başında *Sultan Osman* ve *Reşadiye* gemilerine el koymasını nedeniyle İngiltere'ye karşı kin beslediğini iddia etmiştir. Bâbîâlî, Yunanistan'a denizden saldırma gücünü ellerinden aldığı için bu durumu affetmemiştir. Kamuoyuna göre Türk donanmasının saldırıları, Yunanistan'ı hemen harekete geçirecektir. Yunan filosunun, Fransız ve İngiliz filolarına katılarak Akdeniz'de önemli bir güç oluşturacağı tahmin edilmiştir. Ayrıca Rusya'nın Türk-Kafkas sınırında yoğunlaşmış bir ordusu olduğu ve bu ordunun, burada konuşlanmış Türk birliklerine karşı operasyonlar yürütebileceği tahmin edilmiştir. Yunan ordusunun ise Avrupa'daki doğu sınırında Osmanlı Devleti ile uğraşmakta serbest olacağı düşüncesi hâkimdir. Bâbîâlî'nin bu hareketi, İtalya'nın da savaşa girmesi için bir işaret olarak algılanmıştır.¹³² Bulgaristan ve Romanya'nın tutumu henüz açıklanmamıştır ancak Romanya'nın Rusya'nın yanında yer alacağı ve Bulgaristan'ın Türk davasına aktif destek vermesinin pek olası olmadığı düşünülmüştür.¹³³

¹²³ *The Courier*, 30 October/Ekim 1914.

¹²⁴ *Leicester Evening Mail*, 30 October/Ekim 1914.

¹²⁵ *Aberdeen Daily Journal*, 3 November/Kasım 1914.

¹²⁶ *Liverpool Echo*, 30 October/Ekim 1914; *The Courier*, 30 October/Ekim 1914; *The Globe*, 30 October/Ekim 1914.

¹²⁷ *The Daily Mail*, 30 October/Ekim 1914.

¹²⁸ *North-Eastern Daily Gazette*, 30 October/Ekim 1914.

¹²⁹ *Northampton Mercury*, 30 October/Ekim 1914.

¹³⁰ *The Western Daily Press* Türklerin, Karadeniz bölgesi dışında hiçbir yerde deniz gücünü etkili bir şekilde kullanamayacağını belirtmiştir. Gazete, Türklerin her ne kadar Rus filosuna karşı erken bir başarı şansı elde etmiş olsalar da her şeyi kendi başlarına yapamayacaklarını iddia etmiştir (*The Devon and Exeter Gazette*, 3 November/Kasım 1914).

¹³¹ *The Leeds Mercury*, 31 October/Ekim 1914.

¹³² *The Devon and Exeter Gazette*'si Türklerin, Trablus'taki Müslümanlar arasında fanatizm yaratmaya çalışacağı ve bu konuda her türlü tehlikenin İtalya beklediğini ileri sürmüştür. Ayrıca gazete, Sultan'ın herhangi bir cihat ya da kutsal savaş düzenleme girişiminin başarısız olacağı görüşündedir (*The Devon and Exeter Gazette*, 3 November/Kasım 1914).

¹³³ *The Western Daily Press*, 31 October/Ekim 1914.

OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİNDEKİ KRİTİK DÖNEMEÇ: İNGİLİZ BASININA GÖRE GOEBEN VE BRESLAU'NUN OSMANLI DONANMASINA KATILMASI VE RUS LİMANLARINI BOMBALAMASI (10 AĞUSTOS 1914- 29 EKİM 1914)

Times'dan alınan haberlere göre ise Bulgaristan'ın, Rusya'nın düşmanlarına katılmayacağı belirtilmiştir. Bulgaristan, Almanya ile yakın bir anlayış içerisinde bulursa da kamuoyu, mevcut tarafsızlık politikasının korunmasından yanadır. Bulgar diplomatlar, Sofya'nın hiçbir koşulda Rusya ve İngiltere'nin düşmanlarıyla özdeşleşmeyeceğini vurgulamıştır.¹³⁴ Yarı resmî olmaktan öte iyi bir diplomatik kaynaktan elde edinilen jurnale göre Yunanistan ve Romanya'nın, İtilaf Devletlerine katılması artık kesinleşmiştir. Ancak Bulgaristan'ın tavrına ciddi şüpheyle bakılmıştır. İkinci Balkan Savaşı'ndan sonra Bulgaristan'ın aşağılanması ötürü Bulgarların, Türklerin yanında yer alma olasılığı daha yüksek olarak görülmüştür.¹³⁵

The Manchester Courier gazetesi yazısında Bâbiâli'nin, savaş sırasında Almanya'nın kışkırtmalarına karşı koyamamasını ve bunun savaşın gidişatına olan etkisini incelemiştir. Müttefiklerin karşılaştığı zorluklar, kapitülasyonların kaldırılması, Enver Paşa'nın politikaları ve Almanya'nın stratejik hedefleri değerlendirilmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasının ekonomik ve sosyal sonuçları da tartışılmıştır. Habere göre Enver Paşa, Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasında kilit bir rol oynamıştır. Almanya'nın desteğiyle Karadeniz'de Rus limanlarını bombalamış ve Osmanlı'yı fiilen savaşa sokmuştur. Enver Paşa'nın bu agresif politikaları, halk arasında büyük bir tedirginlik yaratmış ve ekonomiyi olumsuz etkilemiştir. Yazıda esasında Sultan'ın, yüzyılı aşkın bir süredir Türkiye'nin en iyi dostu olan bir ulusla mücadeleye girme riskini almaktansa, Jön Türk liderinin görevden alınmasını planladığı düşüncesine de yer verilmiştir.¹³⁶ Aynı şekilde *Corriere della Sera*, Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasını değerlendirirken, Bâbiâli'nin Enver Paşa'nın aceleci tutumundan dolayı büyük rahatsızlık duyduğunu belirtmiştir. Hükümet, Enver Paşa ve Alman subayları tarafından kışkırtılabilecek devrimci bir hareketle karşı karşıya kalmamak için bu durumu kabul etmek zorunda kalmıştır. Enver Paşa'nın Napolyonvari bir plan hazırladığını açıklayan gazete, bu plana göre Türk ordusunun üç kısma ayrılacağını belirtmiştir: Birinci kısım Kafkasya'da, ikinci kısım Mısır'da ve üçüncü kısım ise Avrupa'daki harekâtlarda iş birliği yapacaktır. Bu plan Osmanlı Devleti'nin restorasyon hayalinin ve Avrupa'da kaybedilen toprakların yeniden fethedilmesi düşüncesinin bir parçasıydı. *Corriere della Sera*'ya göre, bu planın en büyük eksikliği, Osmanlı kuvvetlerinin nicelik ve niteliği ile Bulgaristan'ın tutumunun belirsizliğinde yatmaktadır.¹³⁷

Almanya, Bâbiâli'yi kullanarak Rusya'yı zayıflatmayı ve Doğu Avrupa'da hâkimiyet kurmayı amaçlamıştır. Osmanlı topraklarındaki petrol kaynaklarına erişim de Almanya için önemli bir hedef olarak değerlendirilmiştir. Boğaz girişine mayın döşenmesi ve deniz fenerlerinin kapatılması İngiliz deniz ticaretine ciddi zarar vermiştir. Ne yazık ki Osmanlı da bundan zarar görmüştür. Çünkü ticareti durmuş ve seferberlik nedeniyle mahsulleri tam olarak toplanamamıştır. Artık “ok yaydan çıkmıştır ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki günleri sayılıdır.” Petrograd'da ise “Türkiye'nin Avrupa'dan temizlenmesi ve Küçük Asya'daki Hıristiyan nüfusun daha iyi bir konuma getirilmesi için bir fırsat doğmuştur” düşüncesi hâkimdir.¹³⁸

Limanların bombalanmasının akabinde Rus hükümetinin talebi üzerine İtalya, İstanbul'daki Büyükelçisine Rus vatandaşlarının çıkarlarını koruma talimatı vermiştir.¹³⁹ Ayrıca “Türkiye'de Huzursuzluk” başlıklı haberde, savaş sırasında İstanbul'daki durumun analizi yapılmıştır. İtilaf Devletleri vatandaşlarının İstanbul'dan ayrılmasının, şehirde tedirginliğe yol açtığının üzerinde durularak, hükümetin ve halkın tepkisi incelenmiştir. Basında “Alman etkisi altındaki Bâbiâli'nin” durumu ve bunun ekonomik ve sosyal sonuçları tartışılmıştır. Diğer taraftan İstanbul'daki ticaretin neredeyse durma noktasına geldiği ve ev eşya fiyatlarının önemli ölçüde arttığı gözlemlenmiştir. İngiliz kamuoyuna göre Rus limanlarının bombalanması, İngiliz ve Fransız yetkililerin İstanbul'u terk etmesi, Almanların kamu yönetimindeki tüm alanları kendi lehine tekelleştirmesine yol açmıştır. Bu durum, şehirdeki ekonomik faaliyetleri durma noktasına getirmiş ve halk arasında büyük bir tedirginliğe neden olmuştur. Basının iddiasına göre bu olaylar üzerine hükümetin eylemleri şiddetle bazı kesimler tarafından kınanmıştır. Ancak Alman tavsiyesine uygun olarak son derece sert bir şekilde uygulanan askerî yasaların sonuçlarından korktukları için muhalif kesimin görüşlerini açıkça ifade edemediği iddia edilmiştir. Sadrazamın bile üç kez istifa etmeye çalıştığı ancak askerî mahkemeye tehdit edilerek görevde kalmaya zorlandığı belirtilmiştir. Türk kamuoyu bu durumu son derece endişe verici bulduğu ve hükümetin, Alman militarizmine kapılmasına izin veren tavrına öfkeli olduğu iddia edilmiştir.¹⁴⁰

Kruvazörlerin limanları bombalamasıyla Almanya halkı, gazete bürolarının önünde büyük pankartlara “Şimdi Türkler onları yendi” yazarak sevinç gösterisi yapmıştır. Nitekim Potsdamer Platz 20.30 sularında, Türk ve Alman bayraklarıyla süslenmiştir. Bazı Alman yetkililer ise “İslam'ın zalimlerle hesaplaşmasının büyük

¹³⁴ *Sheffield Daily Telegraph*, 31 October/Ekim 1914.

¹³⁵ *The Daily Express*, 31 October/Ekim 1914.

¹³⁶ *The Manchester Courier*, 31 October/Ekim 1914.

¹³⁷ *The Pall Mall Gazette*, 4 November/Kasım 1914.

¹³⁸ *The Manchester Courier*, 31 October/Ekim 1914.

¹³⁹ *The Lancashire Daily Post*, 31 October/Ekim 1914.

¹⁴⁰ *The Yorkshire Post*, 31 October/Ekim 1918.

saatinin geldiğini söylemiştir.¹⁴¹ Diğer taraftan *Gloucestershire Echo* gazetesi 31 Ekim 1914 gününde sütunlara farklı iddialar taşımıştır. Nitekim, Alman subayların tehditler savurduğunu ve *Yavuz*'un silahlarını sultanın sarayına çevirdiği belirtilerek, sultanın tehdit edildiğini bildirmiş ve İstanbul'da tam bir şaşkınlığın hüküm sürdüğünü ileri sürmüştür.¹⁴²

Rus limanlarının bombalanmasının ardından Bâbiâli, tarafsızlık politikasını sürdürüleceğine dair İtilaf Devletleri büyükelçilerine güvence vermeye devam etmiştir.¹⁴³ Rusya'nın İstanbul Elçisi Giers'in, 30 Ekim 1914 tarihli gizli telgrafla Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov'a bildirdiğine göre Sadrazam Said Halim Paşa, Giers'e donanmanın saldırısından duyduğu üzüntüyü dile getirmiş ve bu saldırının Bâbiâli'nin talimatlarına aykırı olarak gerçekleştirildiğini ifade etmiştir. Ayrıca Büyükelçiye, Almanları kontrol altına almayı başaracağına dair söz de verilmiştir.¹⁴⁴ İtilaf Devletlerinin saldırıyı protesto etmesi karşısında Bâbiâli, özür dileme hatta tanzimat ödeme hazırlığı içinde olduklarını bildirmiştir. Ancak Almanların ülkeden çıkarılması ve Osmanlı hizmetindeki Alman gemilerinin silahsızlandırılması talebini geri çevirmiştir.¹⁴⁵

Artık Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi resmen an meselesi olduğu için Türk ordusu, İngiliz basını tarafından yakından incelenmeye başlanmıştır. *Liverpool Echo* gazetesi, Birinci Dünya Savaşı döneminde Osmanlı Devleti'nin askerî yapısını, kuvvetlerini ve stratejik durumunu ele almıştır. Osmanlı ordusunun barış ve savaş dönemlerindeki organizasyonu, donanımı ve seferberlik süreci detaylandırılmıştır. Ayrıca ordunun gücü, lojistik kapasitesi ve stratejik hedefleri analiz edilmiştir. Habere göre ordunun barış dönemindeki gücü, redifler¹⁴⁶ dâhil olmak üzere toplamda 17.000 subay, 250.000 asker, 45.000 at, 1.500 top ve 400 makineli tüfekten oluşmaktadır. Piyade birlikleri, her biri dört bölüklü üç taburdan oluşan 130 piyade alayı, 70 tüfek taburu ve 13 hudut taburundan meydana gelmektedir. Bu birlikler, birinci hat olarak adlandırılan yaklaşık 473 taburdan teşkil edilmiştir. Redif olarak bilinen ikinci hat birlikleri ise nominal olarak 500'den fazla taburdan oluşmaktadır. Üçüncü hat birliklerinin barış zamanında kadroları yoktur ve bu nedenle dikkate alınacak düzeyde değildirler. Osmanlı piyadeleri, 7,65 mm Mauser şarjörlü tüfekler kullanmaktadırlar. Ayrıca orduda 9,5 mm Mauser ve Martini Henry tüfekleri de kullanılmaktadır. Osmanlı ordusunun toplamda 750.000 adet 7,65 mm Mauser, 220.000 adet 9,5 mm Mauser ve 500.000 Martini-Henry tüfeği bulunduğu belirtilmiştir. Ancak küçük silah tedarikinin bu kadar büyük olup olmadığı tartışılmıştır. Süvari birlikleri ise yaklaşık 20 filodan ibaret olup, kılıç ve Mauser Karabina ile silahlandırılmıştır. Sahra topçusu, her biri üç bataryadan oluşan iki veya üç taburdan teşekkül eden 35 alay, dağ topçu taburları ve 18 ağır obüs bataryasından ibarettir. Sahra topu olarak 7,5 cm Krupp 1903 modeli kullanılmaktadır. Asya'daki birlikler 500 sahra topu, 300 dağ topu ve 72 adet 12 cm sahra obüsü ile donatılmıştır. Modern Krupp hızlı ateşleyicileri için silah başına 500 mermi, diğer durumlar içinse 60 ila 150 mermi bulunmaktadır. Her kolordu nominal olarak 27 tabur, dokuz makineli tüfek bölüğü, altı tüfek taburu, üç süvari alayı, 12 ila 18 sahra bataryası, üç atlı batarya, altı dağ bataryası ve üç ağır topçu bataryasından oluşmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki muharip gücü, toplamda 620 tabur, 200 batarya ve 160 filo, 450 tüfek, 1.000 top ve 400 makineli tüfek ile donatılmıştır. Bâbiâli'nin savaş başladığından beri seferberliği devam etmektedir. Kaba bir tahminle orduda az ya da çok eğitilmiş 500.000 kişi ve birliklerde eğitimsiz 250.000 kişi bulunmaktadır.¹⁴⁷ Bu seferberlik Bâbiâli'nin savaş kapasitesini artırmak amacıyla sürekli devam etmiştir.¹⁴⁸ Bu sırada Rus sınırına yığılan Türk kuvvetlerinin sayısı 300.000'i bulmuştur. Ermenilerin

¹⁴¹ *The Evening News*, 31 October/Ekim 1914.

¹⁴² *Gloucestershire Echo*, 31 October/Ekim 1914.

¹⁴³ *Overland China Mail*, 31 October/Ekim 1914.

¹⁴⁴ *Rus Dışişleri Arşivi'nin Gizli Belgelerinde Osmanlı'nın Cihan Harbi'ne Girişi*, çev. ve haz. Azad Ağaoğlu, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018, s. 129.

¹⁴⁵ Michael A. Reynolds, *İmparatorlukların Çöküşü Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918*, çev. Yücel Aşıkoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 118.

¹⁴⁶ Redif birlikleri, ihtiyatlık sürelerini tamamlamış erlerden oluşurdu. Bu birliklerin savaş, silah ve malzemesi buldukları bölgelerin redif depolarında muhafaza edilirdi. Görevlendirilen subayların emir ve komutasındaki redifler, 20-40 kişilik gruplar halinde silahaltında toplanıyorlardı. Bu birlikler barış devresinde askerlik daire ve şube görevlerini de yürütüyorlardı. Ancak terhislerinden 6-16 yıl sonra redif birlikleri meydana getirildiği için yeni savaş tekniğinden yoksundular (*Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, C. 10, Gnkur. Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 90).

¹⁴⁷ 25 Eylül 1914 tarihi itibarıyla Osmanlı ordusu seferberliğini tamamlamamış olmasına rağmen kolorduların mevcutları dolmuştu. Kolorduların menzil teşkilatı (mevcutları hariç) genel toplamı şöyleydi: İnsan: 780.282, Hayvan: 195.093, Tüfek: 464.708, Mitrilyöz: 222, Top: 1.666 (Ali İhsan Sâbis, *Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi*, C. I, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 285; Ali Kaşığıun, *Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 322-323).

¹⁴⁸ *Liverpool Echo*, 31 October/Ekim 1914; *Sheffield Daily Telegraph* gazetesi ise Petrograd'dan gelen bilgilere göre, Osmanlı kuvvetlerinin toplam sayısal gücünü yarım milyon olarak tahmin etmiştir. Batı Türkiye'de yoğunlaşan ilk grup, iki orduya bölünmüş 210.000 kişiden oluşmaktadır. Rus sınırı yakınlarında ve Suriye'de yoğunlaşan diğer iki ordu da benzer güçtedir. Ayrıca imparatorluk genelinde, sayıları 300.000 ila 350.000 arasında değişen ikinci hat birlikleri oluşturulmaya başlanmıştır. Bâbiâli, Mısır'a karşı bir Sefer Kuvveti oluşturmakla meşguldür ve bu amaçla, kendi topraklarındaki Bedevilerin yanı sıra çeşitli Müslüman milletlerden gönüllüleri enerjik bir şekilde toplamaktadır. Suriye ve Filistin'deki tüm birinci hat birlikleri, Şam ana demiryolu hattı boyunca yoğunlaşmış durumdadır. Almanlar, Akabe Körfezi ve Süveyş Kanalı'ndaki operasyonlar için kürekli metal dubalardan oluşan bir antrepoya katılmıştır (*Sheffield Daily Telegraph*, 31 October/Ekim 1914); Ekim 1913 itibarıyla, Türk Donanması'nda 13.000 subay ve er bulunmaktaydı. Bu dönemde Türk donanması, dört savaş gemisi, iki korumalı kruvazör, iki torpido gemisi, 15 gambot, sekiz torpido bot muhribi ve 16 torpido bontan oluşuyordu. Ancak Almanya *Goeben* ve *Breslau*'nun mülkiyetinden vazgeçmek zorunda kaldığında, bu gemiler Osmanlı Devleti'ne satılmış ve İtilaf Devletleri

OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİNDEKİ KRİTİK DÖNEMEÇ: İNGİLİZ BASININA GÖRE GOEBEN VE BRESLAU'NUN OSMANLI DONANMASINA KATILMASI VE RUS LİMANLARINI BOMBALAMASI (10 AĞUSTOS 1914- 29 EKİM 1914)

Türlere karşı ayaklandığı ve mühimmat taşıyan bir askerî treni havaya uçurduğu da ayrıca haberde belirtilmiştir.¹⁴⁹

Britanya kamuoyunda kasım ayının ilk günlerinde Osmanlı Devleti'nin Mısır'da İngilizlere karşı operasyon başlattığı ileri sürülmüştür. Ayrıca Berlin'den gelen telgraflarda, Osmanlı Devleti'nin savaşa katılma nedeninin, Üçlü İtilaf'ın galip gelmesi hâlinde İstanbul, Doğu illerinin bir kısmı ve Ermenistan'ın Rusya tarafından, Arabistan'ın İngiltere ve Suriye'nin de Fransa tarafından ilhak edileceği korkusu olduğu belirtilmiştir. Eğer Müttefikler yenilirse Osmanlı Devleti'nin Kafkasya, Mısır ve diğer bölgeleri yeniden geri alarak güçleneceği tahmin edilmiştir.¹⁵⁰

İstanbul'dan alınan haberlere göre, kasım ayı itibarıyla yüzlerce Alman subayının Osmanlı ülkesine gelmeye devam ettiği raporlanmıştır. Bu subayların çoğu Türkçe konuşmakla beraber, daha önce Osmanlı Devleti'nde görev yapmış oldukları için Türk ordusunun yapısını bilmektedirler. Berlin'den gelen bir telgrafa göre ise Köstence'deki Jön Türk gazeteleri, Bâbiâli'nin savaş ilan etmeyeceği görüşündedir. Diğer taraftan *Tanin* gazetesi, Osmanlı Devleti'nin saldırı emri vermemesinin korku ya da kararsızlıktan kaynaklanmadığını, Karadeniz'de meydana gelen olayların bir sınır olayı olarak görüldüğünü belirtmiştir. *İkdam* ve *Tasvir-i Efkâr* gazeteleri de benzer görüşleri dile getirmiştir.¹⁵¹ Kasım ayının ilk günlerinde Rusya Dışişleri Bakanı'nın, Bâbiâli'nin özrünü kabul etmeyerek "artık çok geç" şeklindeki yorumu basında yer bulmaya başlamıştır.¹⁵²

Morning Post gazetesi, Bâbiâli'de çatışma yaşandığını ve arbede sırasında Hükûmet Meclisi'nde fiili şiddet olayları gerçekleştiğini ve veliahtın, Enver Bey'i tabancasıyla bacağından vurduğunu iddia etmiştir. Ayrıca makalede aşağıda görüleceği üzere Jön Türklere ilişkin çok ağır ithamlar söz konusudur:

"Almanya bu kaostan çok şey çıkarmayı umuyor ancak yanılmaktadır. Zira Almanya, Müslüman dünyasının Türkiye'den etkilendiğini ve Rusya ile İngiltere'nin Müslüman tebaasının Jön Türklerin emriyle ayaklanacağını hesaplamıştır. Ancak Jön Türklerin Müslüman dünyasında ne itibarı ne de etkisi vardır. Şarap içen ve ateist oldukları bilinen bu kişiler, Müslüman inancının Hıristiyanlardan daha büyük düşmanları olarak görülmüştür. Hıristiyanlar aynı peygamberlere olmasa bile aynı Tanrı'ya inanan büyük ve iyi niyetli bir inanca mensupken, Jön Türkler ne Tanrı'ya ne de peygambere inanırlar ancak İslam inancını bozan ve kirleten dinsizlerdir. Bu tür adamların Müslüman dünyasının inançlılarını etkilemesi mümkün değildir."¹⁵³

İngiliz basını birçok bölgedeki Müslümanların son bayram kutlamaları sırasında İngiltere'nin başarısı için dua ettiklerini sütunlarına taşımıştır. Ayrıca haberde sultandan tarafsız kalmasına eğer bunu yapamazsa da Osmanlı Devleti'nin, İngilizlerin yanında yer almasını ilişkin Hindistan'dan gelen raporlara yer verilmiştir.¹⁵⁴

Manchester Evening News'e göre Petrograd'da, Osmanlı Devleti'nin Rus limanlarına karşı düşmanca hareketleri nedeniyle derin üzüntü duyulduğu ve bu durumu çözmek için her türlü önlemin alınacağı bildirilmiştir. Sadrazam, Rus hükûmetine Karadeniz'de bu tür olayların tekrarlanmasını önlemek için gerekli önlemleri alacağı konusunda söz vermiştir.¹⁵⁵ Ancak Rus Dışişleri Bakanı Sazonoff, Osmanlı Devleti'nin tüm Alman askerî ve donanma yetkililerini derhâl sınır dışı etmediği sürece müzakerelere başlamanın mümkün olmayacağını belirtmiştir.¹⁵⁶ Bunun üzerine Osmanlı maslahatgüzarı Fahreddin Bey, Petrograd'ı terk etmesi için pasaportunu almıştır. Rusya'nın yayımladığı manifestoda, Osmanlı Devleti'nin Almanya¹⁵⁷ ve Avusturya'nın etkisiyle Rusya'ya karşı hareket geçtiği belirtilirken, Rusya'nın bu saldırıyı sükûnetle karşılayacağı ve Osmanlı Devleti'ne karşı gerekli cevabı vereceği ifade edilmiştir. Yayımlanan manifesto intikam içerikliydi: *Rusya, Hıristiyan dininin ve Slav halklarının eski bir zalimi tarafından yapılan bu yeni saldırıyı mükemmel bir sükûnet ve Tanrı'ya güvenle karşılayacaktır. Rusya'nın yiğit orduları Türk ordularına karşı ilk kez zafer kazanmak zorunda kalmayacak ve bir kez daha anavatanımızın küstah düşmanını nasıl cezalandıracaklarını bileceklerdir.* Ayrıca manifesto, Bâbiâli'nin yanlış müdahalesinin onun ölümcül sonunu hızlandıracağına ve Rusya'nın

tarafından bu satış tanınmamıştır. Rus Karadeniz Filosu ise 3 dretnot, 5 savaş gemisi, 4 kruvazör, 4 gambot, 27 destroyer, 10 denizaltı, 1 mayın avcısı, 10 torpidobottan oluşmaktadır (*The Bath Chronicle and Weekly Gazette*, 31 October/Ekim 1914).

¹⁴⁹ *The Lancashire Daily Post*, 3 November/Kasım 1914.

¹⁵⁰ *Staffordshire Sentinel*, 2 November/Kasım 1914; *The Western Mail*, 3 November/Kasım 1914.

¹⁵¹ *The Birmingham Daily Mail*, 3 November/Kasım 1914.

¹⁵² *The Daily Mirror*, 3 November/Kasım 1914.

¹⁵³ *Liverpool Echo*, 3 November/Kasım 1914.

¹⁵⁴ *Aberdeen Daily Journal*, 3 November/Kasım 1914.

¹⁵⁵ Sadrazamın, Karadeniz'deki olaylar için sunduğu özür ve açıklamaların kamuoyu tarafından tam olarak bilinmemekle beraber, bu olayların tanzimi için garantiler ve tazminatın gerekli olduğu basın tarafından vurgulanmıştır.

¹⁵⁶ *The Birmingham Daily Mail*, 3 November/Kasım 1914.

¹⁵⁷ Osmanlı Devleti'nin 29 Ekim'de limanları bombalaması savaş eylemi olarak kabul edilmiştir. Rus, Fransız ve İngilizler, bu eylemlerin Osmanlı komutasının otoritesini gasp etmeye çalışan Alman subayların inisiyatifine atfedilebileceğini umarak, Bâbiâli'ye politikasını ayırmasını ve Berlin Kabinesi'nin Osmanlı ülkesinde çalışan tüm Alman subayları derhâl görevden almasını önermiştir (*Liverpool Daily Post*, 3 November/Kasım 1914).

atalarından miras kalan Karadeniz kıyısındaki sorunların çözümüne giden yolu açacağına olan sarsılmaz güveni ifade ederek sonlandırılmıştır.¹⁵⁸

Aberdeen Daily Journal'a göre Sadrazam, Karadeniz'deki son olaylar için özür dilemiş ve bu durum, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında bir savaşın kaçınılmaz olduğunu düşünmek için henüz erken olarak nitelendirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa'nın hâlâ Londra'da olduğu ve Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey ile görüşmeler yaptığı belirtilmiştir. Bu görüşmeler, mevcut çatışmanın genişlemesini önleme umutlarının hâlâ canlı olduğunun işareti olarak yorumlanmıştır. Bu gelişmeler yaşanırken bazı haberlerde ise Trabzon yakınlarında, Rus ve Türk birlikleri arasında çatışmaların başladığı ve Türk makamlarının telgrafları kesmesi nedeniyle İtilaf Devletlerinin, Bâbîâli'ye verdiği notanın İstanbul'daki büyükelçilere ulaşıp ulaşmadığının belirsiz olduğu haberleri yer bulmuştur Fransız ve İngiliz büyükelçilerinin İstanbul'dan ayrıldığı ve ayrılışları sırasında herhangi bir düşmanca gösteri yapılmadığı da ayrıca kamuoyuna konu olmuştur.¹⁵⁹

The Midland Daily Telegraph 3 Kasım 1914 tarihli haberinde, Bâbîâli'nin Karadeniz'deki Rus şehirlerine saldırmasının ardından Rus büyükelçisinin, bu durum hakkında Sadrazam ile görüşmek istemesine rağmen Sadrazam'ın, hasta olduğunu beyan ederek görüşmeyi reddetmesini, Bâbîâli'nin Almanlar tarafından etkilenip bu eyleme zorlandığının açık bir göstergesi olduğunu belirtmiştir. Gazete Osmanlı Devleti'nin, savaşa girerek geri dönülmez bir adım attığını ve şimdi pişmanlık duyacak zamanı olduğunu vurgulamıştır. Eğer Almanlar galip gelirse Osmanlıların bağımsız bir devlet olmalarına bile izin verilmeyeceği ve Almanların elinde basit kukla olacağı ifade edilmiştir.¹⁶⁰

Reuters Ajansı'nın diplomatik çevrelerden edindiği bilgilere göre Türk yetkililerin, telgraf hatlarını kesmesi nedeniyle İstanbul'daki üç büyükelçiye telgrafla iletilen notanın ulaşıp ulaşmadığının hâlâ belirsizliğini koruduğu belirtilmiştir. Hükümetleriyle iletişim kuramadıklarını fark eden büyükelçilerin ülkeyi terk etmeleri beklenmektedir. *Temps* gazetesinin Atina muhabirinin bildirdiğine göre İstanbul'da, savaş yanlısı çalkantılı gösteriler düzenlenmiştir. İtilaf Devletlerinin büyükelçilikleri ve konsoloslukları bu gösteriler sırasında yuhalanmıştır.¹⁶¹ *Courant d'Italia*'nın Berlin muhabirine göre İstanbul'a önemli miktarda para havalesi gönderilmiş ve Bâbîâli bu sayede memur ve asker maaşlarını ödeyebilmiştir. Amiral Souchon'a, paranın geldiği gün Karadeniz'de savaş başlatma emri verildiği de iddialar arasındadır.¹⁶²

5 Kasım 1914 günlü *London Gazette*'nin ekinde, Dışişleri Bakanlığı'nın yaptığı açıklamaya göre İngiltere, Alman subayları komutasındaki Türk kuvvetlerinin düşmanca eylemleri nedeniyle, 3 Kasım itibarıyla Osmanlı Devleti'ne savaş ilan edildiği aktarılmıştır. Aynı gazete Kıbrıs Adası'nın, İngiliz hükümeti tarafından resmen ilhak edildiğini de duyurmuştur. Kral bu bildirimleri imzalamak üzere Buckingham Sarayı'nda, Özel Konsey'i toplamıştır. Aynı günlü *Manchester Evening News*'te, İngiliz filusunun Çanakkale Boğazı'nı bombaladığı bildirilmiştir. İngiltere'nin bu sert adımı, Osmanlı Devleti'nin gerçekten savaş niyetinde olup olmadığına dair şüpheleri ortadan kaldırmıştır. Ayrıca her sınıftan Türkün, Müttefiklerle yaşanan gerginlikten dolayı son derece üzgün olduğu belirtilmiştir.¹⁶³

6 Kasım 1914 tarihli bir rapora göre Türk yetkililer, Beyrut'taki Rus Konsolos Yardımcısı'nın ve diğer yabancı vatandaşların çıkışını engellerken İngiliz yetkililerin, bölgeden ayrılmasını sağlamaya çalıştıklarını bildirmiştir. Rapora göre Türklerin amacı yabancıları rehin olarak tutmak değil de bir savaş durumunu kabul etmek istememeleriydi. Ayrıca Türklerin Rusya'ya savaş ilan etmeyi reddetmeleri hâlinde, Almanların *Yavuz* kruvazörünün silahlarını İstanbul'da kullanmakla tehdit ettiği ileri sürülmüştür. Resmî Türk yazışmaları Karadeniz'de patlak veren düşmanlığı, yanlış anlaşılardan kaynaklanan önemsiz bir olay olarak göstermeye çalışmıştır. Suriye'de ise büyük askerî hazırlıklar yapılmakta olup, Şam'da tüm deve ve katırlara el konulmuş ve Süveyş Kanalı'nı aşmak için kum çuvallarıyla eğitimler düzenlenmiştir. Almanların, Şam ve Beyrut'ta yoğun olarak bulunmakla birlikte, yerel halk tarafından pek sevilmediği iddia edilmiştir.¹⁶⁴

Karadeniz Baskını, Osmanlı Devleti'nin yaklaşık üç aydır büyük zorlukla sürdürmeye çalıştığı tarafsızlık politikasını çökertmiştir.¹⁶⁵ Baskının ardından İtilaf Devletleri, kısa bir süre içinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Bu sürecin ilk adımlarından biri Basra Körfezi'ndeki İngiliz donanmasının Akabe'yi bombalaması olmuştur. Aynı dönemde Akdeniz filosuna bağlı gemiler Çanakkale Boğazı'na yönelik bir saldırı gerçekleştirmiştir. Rusya da bu harekâta hem kara hem de deniz yoluyla katılmıştır. Rus kara kuvvetleri Osmanlı sınır birliklerine taarruz ederken deniz kuvvetleri de 6 Kasım 1914 tarihinde *Kogol* ve *Merkür* kruvazörleriyle

¹⁵⁸ *Manchester Evening News*, 3 November/Kasım 1914.

¹⁵⁹ *Aberdeen Daily Journal*, 3 November/Kasım 1914.

¹⁶⁰ *The Midland Daily Telegraph*, 3 November/Kasım 1914.

¹⁶¹ *Northern Daily Telegraph*, 3 November/Kasım 1914.

¹⁶² *Sheffield Daily Telegraph*, 3 November/Kasım 1914.

¹⁶³ *Manchester Evening News*, 5 November/Kasım 1914.

¹⁶⁴ *The Newcastle Daily Journal*, 6 November/Kasım 1914.

¹⁶⁵ Said Halim Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı*, çev. Fatih Yücel, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 38.

OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİNDEKİ KRİTİK DÖNEMEÇ: İNGİLİZ BASININA GÖRE GOEBEN VE BRESLAU'NUN OSMANLI DONANMASINA KATILMASI VE RUS LİMANLARINI BOMBALAMASI (10 AĞUSTOS 1914- 29 EKİM 1914)

Zonguldak limanını bombalamıştır. Bu saldırı sonucunda Osmanlı donanmasındaki *Bezm-i Alem*, *Mithat Paşa* ve *Bahr-i Ahmer* gemileri batırılmıştır.¹⁶⁶

12 Kasım 1914 tarihli *Takvîm-i Vekâyi* gazetesinde yayımlanan “İrâde-i Seniyye” metninde, Rus limanlarının bombalanmasını takip eden gelişmeler ana tema olarak ele alınmıştır. İrâde-i Seniyye’de Osmanlı donanmasının Karadeniz’de manevra yaptığı sırada Rus donanmasının, boğazlara torpil dökmek amacıyla hareket etmiş olduğu ve Osmanlı donanmasına taarruz edildiğine vurgu yapılmıştır. Osmanlı donanmasının bu taarruza mukabelesi üzerine üzücü olayların meydana geldiği belirtilmiştir. Bu durum karşısında Bâbüâlî, Rusya’ya müracaat ederek olayın sebebinin araştırılmasını istemiştir. Rusya bu müracaata cevap vermediği gibi elçisini de geri çağırmıştır. Ayrıca Rus askerî, Erzurum sınırının farklı noktalarından hududu taciz etmiştir. Bu sırada Fransa ve İngiltere devletleri de sefirlerini geri çağırmıştır. Akabinde İngiliz ve Fransız donanmaları birlikte hareket ederek Çanakkale’yi topa tutmuştur. İngiliz kruvazörleri de Akabe’ye top atmak suretiyle bilfiil düşmanlığını göstermiştir. Akabinde İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti’ne savaş hâlinde olduklarını ilan etmiştir. Buna mukabil olarak Sultan tarafından İtilaf Devletlerine 11 Kasım 1914 günü resmen savaş ilan edilmiştir.¹⁶⁷

The Evening Irish Times 13 Kasım 1914 günü Osmanlı hükümetin, İttifak Devletlerine karşı resmen savaş ilan etme nedenlerini sütunlarına taşımıştır. Haberde Bâbüâlî’nin Birinci Dünya Savaşı’na giriş nedenleri “Türk-Alman bakış açısı”yla açıklanmıştır. Nitekim savaş manifestosunda Rus filusunun Boğaz’ın dışına mayın döşemeye çalıştığı, Bâbüâlî’nin bu olaylarla ilgili soruşturma yapılması önerisine cevap vermeden Rusların, Osmanlı Devleti’ne karşı başka düşmanca eylemlerde bulunduğu beyan edilmiştir. Ayrıca Rusya’nın büyükelçisini geri çağırarak savaşı başlattığı, İngiltere ve Fransa’nın da büyükelçilerini geri çağıracağı ve Osmanlı Devleti’ne savaş ilan ettikleri beyan edilmiştir. Bunun üzerine Sultan, Yüce Allah’ın yardımına güvenerek savaş ilanı emri vermiştir. İrade, tüm bakanlar tarafından imzalanmış ve Osmanlı Devleti’nin savaşa girişini resmileştirmiştir.¹⁶⁸ 16 Kasım itibarıyla da İtilaf Devletlerine karşı cihadın ilanı, İngiliz basınında yer almaya başlamıştır.¹⁶⁹

SONUÇ

Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’na girişi öncesindeki ittifak girişimleri, dönemin zorlayıcı uluslararası koşulları ve Osmanlı Devleti’nin iç ve dış politikalarındaki zayıflıklar nedeniyle oldukça karmaşık bir süreç olmuştur. 19. yüzyılın sonlarına doğru giderek güç kaybeden Osmanlı Devleti, Avrupa’daki büyük güçlerle ittifak kurma arayışına girmiştir. Ancak Osmanlı ülkesinin jeopolitik konumu ve tarihsel rakipleri bu süreçte ciddi zorluklar ortaya çıkarmıştır.

Birinci Dünya Savaşı’nın başladığı 1914 yılına gelindiğinde, Osmanlı Devleti’nin ittifak arayışları hız kazanmıştır. Öncelikle İngiltere ve Fransa ile ittifak yapma girişiminde bulunan Osmanlı Devleti, bu ülkelerden olumlu bir yanıt alamamıştır. Bunun başlıca nedenleri arasında İngiltere ve Fransa’nın, Osmanlı topraklarına yönelik emperyalist hedefleri, müttefik Rusya ile ters düşmeme politikası ve Osmanlı Devleti’nin zayıflığına olan güvenleri yer almaktadır.

Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa’dan olumsuz yanıt aldıktan sonra Almanya’ya yönelmiştir. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı esnasında Almanya ile ittifak kurma süreci kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Sonuçlar Osmanlı Devleti’nin bu ittifaka yönelmesinin temelinde stratejik ve siyasi gerekçelerin yattığını göstermiştir. İtilaf Devletlerinden beklediği desteği bulamayan Bâbüâlî, Almanya’nın sunduğu güvenlik garantileri özellikle de Rusya’ya karşı sağlanacak koruma ve Osmanlı toprak bütünlüğüne zarar vermeyeceği taahhüdü gibi unsurları dikkate alarak ittifak kararı almıştır. Almanya’nın Osmanlı ülkesini ekonomik bir pazar olarak değerlendirme yaklaşımı, Osmanlı Devleti’nin içişlerine müdahale etmeme ve egemenliğine saygı duyma politikasıyla desteklenmiştir.

Enver Paşa, Talât ve Halil Bey gibi liderler, bu ittifakı kabul ederek Osmanlı Devleti’nin zor durumda olan stratejik konumunu iyileştirme amacı gütmüştür. Bununla birlikte Osmanlı Devleti’nin savaşa aktif katılımı konusundaki Alman talepleri ve Rusya ile diplomatik çözüm arayışları, Osmanlı Devleti’nin bağımsız bir dış politika izleme girişimlerine işaret etmiştir. Ancak Rusya’nın Enver Paşa’nın ittifak teklifini reddetmesi, Osmanlı Devleti’ni Almanya ile ittifakı sürdürmeye mecbur bırakmıştır. Bu ittifak Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesi sürecinde belirleyici bir rol oynamış ve devletin kaderini şekillendirmiştir. Çalışmamız, Osmanlı-Alman ittifakının yalnızca askerî bir anlaşma değil aynı zamanda o dönemin siyasi ve stratejik koşullarına bağlı bir zorunluluk olduğunu ortaya koymaktadır. Almanya ise Osmanlı Devleti ile ittifak kurarak Birinci Dünya

¹⁶⁶ Ozan Tuna, “Amiral Souchon’un Donanma Komutanı Olması ve Rus Limanlarının Bombalanması (29 Ekim 1914)”, *Uluslararası Birinci Dünya Savaşı’nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı C. I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 216.

¹⁶⁷ *Takvîm-i Vekâyi*, “İrâde-i Seniyye”, No: 1990, 12 Kasım 1914.

¹⁶⁸ *Evening Echo*, 13 November/Kasım 1914; *Aberdeen Evening Express*, 13 November/Kasım 1914.

¹⁶⁹ *The Evening Irish Times*, 16 November/Kasım 1914.

Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin stratejik konumunu değerlendirmeyi planlamıştır. Almanya, Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasıyla Rusya'yı güneyden baskı altına almayı, Ortadoğu'daki İngiliz çıkarlarına darbe vurmaya ve İngiliz sömürgesindeki Müslümanları cihat çağrısıyla ayaklandırmayı amaçlamıştır. Bu nedenle Osmanlı-Alman ittifakı hızla gelişmiştir. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde gerçekleştirdiği ittifak girişimleri, dönemin büyük güçlerinin çıkarlarına dayalı stratejiler ve Osmanlı ülkesinin jeopolitik durumu çerçevesinde şekillenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişi, dünya tarihinin dönüm noktalarından biri olarak kabul edilmiştir. Bu süreç Almanya'nın iki dretnotu *Goeben* ve *Breslau*'nun Osmanlı sularına sığınması ve ardından Türk donanmasına katılmasıyla başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin *Goeben* ve *Breslau* gemilerini satın alma kararı, tarafsızlık politikası çerçevesinde alınan stratejik bir adım olarak değerlendirilebilir. İtilaf Devletlerinin baskısı ve tehditleri, Osmanlı Devleti'nin savaş dışı kalma çabalarını zorlaştırsa da Almanya ile varılan anlaşma ile bu gemilerin satın alınması, Osmanlı Devleti'nin bağımsız karar alma isteğini ve tarafsızlık politikasını sürdürme iradesini göstermiştir. Bu hamleyle Osmanlı Devleti, İtilaf Devletleri karşısında güç dengesini koruma yönünde önemli bir kazanım elde etmiştir. Öte yandan *Goeben* ve *Breslau*'nun Osmanlı Devleti adına askerî hizmete alınması ve Alman personelin görevlerine devam etmesi Almanya'nın, Osmanlı üzerindeki etkisini artıran bir faktör olarak ortaya çıkmıştır. Bu süreç Osmanlı Devleti'nin tarafsızlık statüsünü sorgulayan İtilaf Devletleri nezdinde farklı tepkilere yol açmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin hem Alman desteğini hem de tarafsızlık politikasını sürdürebileceği yönünde bir kanaat de oluşturulmuştur. Sonuç itibarıyla Osmanlı Devleti'nin *Goeben* ve *Breslau* gemilerini satın alması Almanya ile olan ittifak ilişkilerini pekiştirmiş ve savaşın ilerleyen dönemlerinde Osmanlı Devleti'nin jeopolitik ve askerî manevra alanını genişleten önemli bir adım olmuştur.

Bu çalışmada ayrıca Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na katılma sürecinde Almanya'nın etkisi ve baskısının oynadığı rol detaylandırılmıştır. Batı cephesindeki Marn Savaşı'nın Almanların aleyhine dönmesiyle birlikte Almanya'nın, Osmanlı Devleti'ni savaşa dâhil etme yönündeki baskısı artmış ve Osmanlı Devleti'nin stratejik konumu göz önünde bulundurularak askerî hamlelerin hızlandırılması sağlanmıştır. Almanya'nın mali destek sağlaması karşılığında, Amiral Souchon'un Osmanlı donanmasının başına geçmesi ve Rusya'ya yönelik askerî operasyonlar için talimat alması Osmanlı Devleti'nin tarafsızlık politikasını sona erdiren önemli bir etken olmuştur. Nihayetinde Enver Paşa'nın kararlı tutumuyla verilen yazılı emirler ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın gizli emirleri doğrultusunda Osmanlı donanmasının Karadeniz'de Rus donanmasına karşı harekete geçmesinin, Osmanlı Devleti'nin savaşa resmen dâhil olma sürecini hızlandırdığını ortaya koymaktadır. Bu gelişme Osmanlı Devleti'nin Almanya ile ittifakını derinleştirirken Osmanlı Devleti'nin bağımsız karar alma kabiliyetinin Almanya'nın çıkarları doğrultusunda sınırlandığını da göstermektedir. Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin savaşa giriş sürecinde Almanya'nın etkisi belirleyici bir unsur olmuş, bu baskı Osmanlı Devleti'nin savaşın gidişatına dâhil olmasında başlıca bir faktör olarak karşımıza çıkmıştır. Bu çalışma Osmanlı-Alman ittifakının askerî baskı, stratejik yönlendirme ve mali destek üzerinden gelişen çok boyutlu bir ittifak olduğunu göstermektedir.

Bu baskılar sonucunda Osmanlı Devleti'nin 29 Ekim 1914'te Rus limanlarına yönelik saldırıları, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na giriş sürecinde oldukça kritik bir dönüm noktası oluşturmuştur. Amiral Souchon'un komutasındaki Osmanlı donanmasının gerçekleştirdiği bu baskın, Osmanlı kamuoyunda zafer olarak algılanmış ve milliyetçi bir coşku uyandırmıştır. Ancak uluslararası alanda Osmanlı Devleti'nin savaşa katılımı büyük yankı uyandırmış ve özellikle İngiltere, Fransa ve Rusya nezdinde ciddi bir öfkeye yol açmıştır. Basın ve kamuoyu Osmanlı Devleti'nin Alman etkisiyle hareket ettiğini düşünerek bu adımı "Türkiye'nin intiharı" olarak nitelendirmiştir. Saldırıların doğrudan Osmanlı tarafından planlanıp uygulanıp uygulanmadığı konusundaki belirsizlik, Osmanlı Devleti'nin uluslararası ilişkilerinde karmaşık bir tabloya neden olmuş ve kendisini savaşın ortasında bulmasına sebep olmuştur. Özellikle İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik stratejik uyarıları ve Sina yarımadasında almayı planladığı önlemler, Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri karşısında ne denli bir güç dengesizliği içerisinde olduğunu da gözler önüne sermiştir. Sonuç olarak Rus limanlarının bombalanması olayı Osmanlı Devleti'nin savaşa giriş sürecindeki en önemli adımlardan birini oluşturmuş ve Birinci Dünya Savaşı'ndaki çatışmaları daha da genişletmiştir. Bu olay Osmanlı Devleti'nin askerî ve politik dengeler üzerindeki konumunu dramatik bir şekilde değiştirirken aynı zamanda savaşa katılımının oluşturduğu uluslararası tepkilerle Osmanlı Devleti'nin sonunu hızlandıran gelişmelerin de başlangıcı olarak tarihe geçmiştir.

Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi yalnızca bölgesel dengeleri değil aynı zamanda küresel güç dengelerini de etkilemiştir. Osmanlı ülkesinin coğrafi konumu, İtilaf Devletlerinin stratejik planlarını yeniden gözden geçirmesine neden olmuş ve savaşın seyrini değiştirmiştir. Boğazların kapatılması, Kafkasya Cephesi ve Ortadoğu'daki diğer cephelerde Osmanlı ordusunun varlığı yakından takip edilmiş ve bu durum savaşın uzamasına ve daha geniş bir coğrafyaya yayılmasına sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin faaliyetlerini yakından takip eden İngiliz basınının, bu gelişmelere tepkisi ise çok yönlü olmuştur. Çanakkale Boğazı'nın gerekçe gösterilmeden kapatılması, Kayser'in Berlin'de planlayıp

OSMANLI DEVLETI'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİNDEKİ KRİTİK DÖNEMEÇ: İNGİLİZ BASININA GÖRE GOEBEN VE BRESLAU'NUN OSMANLI DONANMASINA KATILMASI VE RUS LİMANLARINI BOMBALAMASI (10 AĞUSTOS 1914- 29 EKİM 1914)

Osmanlı ülkesinde uygulamaya koymak istediği cihat politikası, Osmanlı ordusundaki genel seferberlik ve askerî hareketlilik, kapitülasyonların kaldırılması, Osmanlı donanmasında ve ordusundaki Alman komutanların varlığı ve her geçen gün İstanbul'da Alman askerlerinin sayısının artması ve nihayetinde *Goeben* ve *Breslau*'nun Osmanlı sularına girişi ve Karadeniz'deki Rus limanlarının bombalanması, İngiliz kamuoyunda büyük bir öfkeye yol açmıştır. İngiliz kamuoyu Rus limanlarının bombalanması olayının Osmanlı Devleti'ni savaşa sokacağı ve savaşın daha da uzayacağı endişesiyle tepki göstermiştir. Özellikle İngiliz basını, Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesini sert bir şekilde eleştirmiş ve Osmanlı hükümetini bu duruma müdahale edememekle suçlamıştır.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na giriş sürecinde İngiliz basınında, *Goeben* ve *Breslau*'nun rolü detaylı bir şekilde incelenmiştir. Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki etkisi, Osmanlı yönetiminin stratejik tercihleri ve bu süreçteki diplomatik girişimleri analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, Osmanlı Devleti'nin savaşa girişinin tesadüfi değil, aksine belirli stratejik ve diplomatik hamlelerin sonucu olduğunu göstermiştir. Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişi, sadece askerî ve siyasi bir olay olmanın yanı sıra, dönemin uluslararası ilişkilerinde önemli bir dönüm noktasıdır. Bu süreç, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikasını derinden etkileyerek imparatorluğun kaderini şekillendirmiştir. Bu çalışmanın bulgularının, tarihin bu önemli döneminin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Beşinci Şube (DH. EUM. 5. Şb)

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Yedinci Şube (DH.EUM.7.Şb)

Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH. ŞFR)

Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS)

Sürelî Yayınlar**

Aberdeen Daily Journal

Aberdeen Evening Express

Belfast Evening Telegraph

Bradford Daily Telegraph

Daily Malta Chronicle and Garrison Gazette

Daily Record

Devon And Exeter Daily Gazette

Dublin Daily Express

East Anglian Daily Times

Evening Despatch

Evening Echo

Evening Herald (Dublin)

Evening Telegraph

Evening Telegraph and Post

Gloucestershire Echo

Hartlepool Northern Daily Mail

İkdam

* Kullanılan arşiv vesikalarının numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

** Kullanılan süreli yayınların tarihleri dipnotlarda gösterilmiştir.

Kerry News
Leicester Evening Mail
Leicester Mail
Lincolnshire Echo
Liverpool Daily Post
Liverpool Echo
London Evening Standard
Manchester Evening News
Northampton Mercury
North-Eastern Daily Gazette
Northern Daily Telegraph
Overland China Mail
Sabah
Servet-i Fünûn
Sheffield Daily Telegraph
Sheffield Independent
Staffordshire Sentinel
Takvîm-i Vekâyi'
Tasvîr-i Efkâr
Tercümân-ı Hakikat
The Bath Chronicle and Weekly Gazette
The Birmingham Daily Mail
The Birmingham Daily Post
The Courier
The Daily Express
The Daily Herald
The Daily Mail
The Daily Mirror
The Devon and Exeter Gazette
The Evening Chronicle
The Evening Irish Times
The Evening Mail
The Evening News (London)
The Evening Star
The Globe
The Hamilton Daily Times
The Journal of Commerce
The Lancashire Daily Post
The Leeds Mercury
The Manchester Courier

**OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİNDEKİ KRİTİK DÖNEMEÇ:
İNGİLİZ BASININA GÖRE GOEBEN VE BRESLAU'NUN OSMANLI DONANMASINA KATILMASI
VE RUS LİMANLARINI BOMBALAMASI (10 AĞUSTOS 1914- 29 EKİM 1914)**

The Midland Daily Telegraph
The Midlothian Journal.
The Musselburgh News
The New York Herald
The Newcastle Daily Chronicle
The Newcastle Daily Journal
The Ottawa Free Press
The Pall Mall Gazette
The Pall Mall Gazette
The Scotsman
The Shepton Mallet Journal
The Western Daily Press
The Western Daily Press
The Western Mail
The Westminster Gazette
The Yorkshire Evening News
The Yorkshire Evening Post
Weekly Dispatch
Western Evening Herald
Western Mail
Wigton Advertiser
Yorkshire Telegraph & Star

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmet İzzet Paşa, *İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri Feryadım*, C. I, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.

AK, İlyas, *Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Kaldırılması Meselesi*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Tokat 2023.

AKBAY, Cemal, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askerî Hazırlıkları İle Harbe Girişi*, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2014.

AKSAKAL, Mustafa, *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

ALKAN, Necmettin, "Alman Kaynaklarına Göre Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girmesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak*, İstanbul 20-21 Kasım 2014, ss. 157-178.

ARI, Kemal, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997.

BABACAN, Hasan, *Mehmed Talât Paşa 1874-1921 (Siyasi Hayatı ve İcraatı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

BAYRAMOL, Eray, "Rus Diplomatik Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-Rus İttifakına Dair Görüşmeler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 129, S. 254, 2021, ss. 43-72.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi Cilt: III, 1914-1918 Genel Savaşı*, Kısım: 1, Savaşın Başından 1914-1915 Kışına Kadar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

BEŞİKÇİ, Mehmet, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, İletişim Yayınları, İstanbul 2023.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Deniz Harekâtı (C. VIII), T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara 1976.

Birinci Dünya Savaşı Ansiklopedisi, C. I. Yener Yayınları, İstanbul 1976.

ÇOLAK, Mustafa, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

ELMACI, Mehmet Emin, *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*, Homer Kitabevi, İstanbul 2005.

ERDİNÇ, Erol Şadi, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargulamaları birinci dünya savaşı'nda ittihad ve terakki hükümetlerinin sorumluluğuna dair Meclis-i Mebûsan Soruşturması*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

FROMKİN, David, *Barişa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı?*, çev. Mehmet Harmancı, Epsilon Yayınevi, İstanbul 2023.

HOPKİRK, Peter, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, çev. Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul 1995.

HOWARD, Michael, *Yüzüncü Yıldönümünde Birinci Dünya Savaşı*, Türkçesi: Sinem Gül, Dost Kitabevi, Ankara 2014.

KARABEKİR, Kazım, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?*, C. 2, Emre Yayınları, İstanbul 1994.

KAŞIYUĞUN, Ali, *Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.

KIŞ, Salih, "Birinci Dünya Savaşı'nın Seyrini Değiştiren Goeben ve Breslau Gerçeği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S. 22, 2017, ss. 63-86.

KOZLOV, D. Yu., *Karadeniz'de Garip Bir Savaş (Ağustos-Ekim 1914)*, çev. Altan Aykut, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

KRAUS Th. ve DÖNİTZ, Karl, *Şanlı Yavuz ve Midilli*, çev. Mehmet Çağrı ve Güray Yalavaç, Demir Yayınları, İstanbul 1914.

MACMİLLAN, Margaret, *Barişa Son Veren Savaş*, Alfa Yayınları, çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak, İstanbul 2014.

MCMEEKİN, Sean, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.

MCMEEKİN, Sean, *Osmanlı'da Son Fasil Savaş, Devrim ve Ortadoğu'nun Şekillenışı 1908-1923*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.

MÜTERCİMLER, Erol, *Destanlaşan Gemiler: Hamidiye, Yavuz, Nusret, Alemdar*, Kastaş Yayınları, İstanbul 1987.

NOPPEN, Ryan K., *Osmanlı Deniz Harekâtı 1911-18*, çev. Emir Yener, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

ÖNER, Özer, *Yavuz ve Midilli Osmanlı'nın Son Savaşı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.

POLAT, Ü. Gülsüm, *Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015.

REYNOLDS, Michael A., *İmparatorlukların Çöküşü Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918*, çev. Yücel Aşikoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

ROGAN, Eugene, *Osmanlı'nın Çöküşü Ortadoğu'da Büyük Savaş 1914-1920*, çev. Özkan Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

Rus Dışişleri Arşivi'nin Gizli Belgelerinde Osmanlı'nın Cihan Harbi'ne Girişi, çev. ve haz. Azad Ağaoglu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

RYAN, Sir Andrew, *Sonuncu Dragoman*, çev. Dilek Berilgen Cenkçiler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

SÂBİS, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi*, C. I, Nehir Yayınları, İstanbul 1990.

Said Halim Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı*, çev. Fatih Yücel, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

SANDERS, Liman von, *Türkiye'de Beş Yıl*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

**OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİNDEKİ KRİTİK DÖNEMEÇ:
İNGİLİZ BASININA GÖRE GOEBEN VE BRESLAU'NUN OSMANLI DONANMASINA KATILMASI
VE RUS LİMANLARINI BOMBALAMASI (10 AĞUSTOS 1914- 29 EKİM 1914)**

TUNA, Ozan, "Amiral Souchon'un Donanma Komutanı Olması ve Rus Limanlarının Bombalanması (29 Ekim 1914)", *Uluslararası Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı C. I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, ss. 199-224.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, C. 10, Gnkur. Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1985.

VAT, Dan Van der, *Dünyayı Değiştiren Gemi*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Alfa Yayınları, İstanbul 2013.

WALLACH, Jehuda L., *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Bşk. Yayınları, Ankara 1985.

WESTWELL, Ian, *Resimli Harp Tarihi I. Dünya Savaşı*, çev. Oktay Etiman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

YALMAN, Ahmet Emin, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, çev. Birgen Keşoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

İnternet Kaynakları

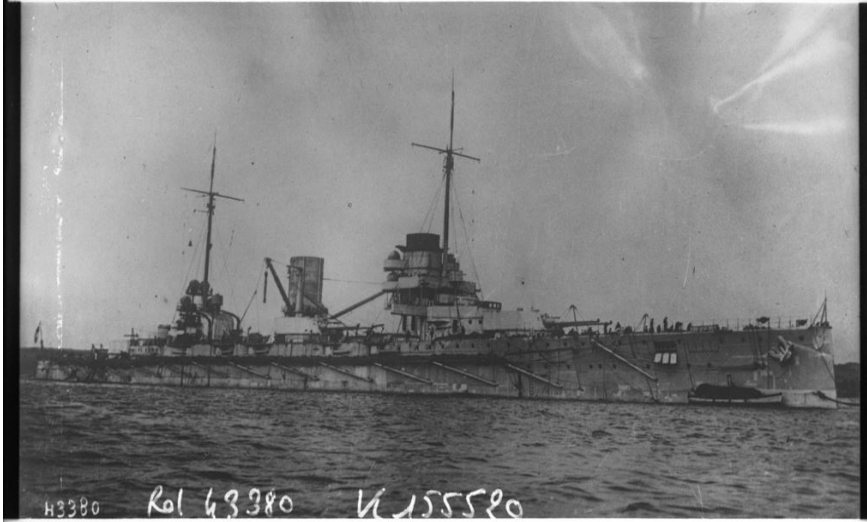
<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/34580>

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6932798f?rk=21459;2>

TRT Haber, *Mavi Tutku* Belgeseli.

EK-1. Saraybosna Arşidükü Franz Ferdinand ve Hohenberg Düşesi Sophie'ye suikast düzenleyen Gavrilo Princip'in tutuklanması (*Daily Mirror*, 27 July/Temmuz 1914).

EK-2. Goeben Kruvazörü (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6932798f?rk=21459;2>).

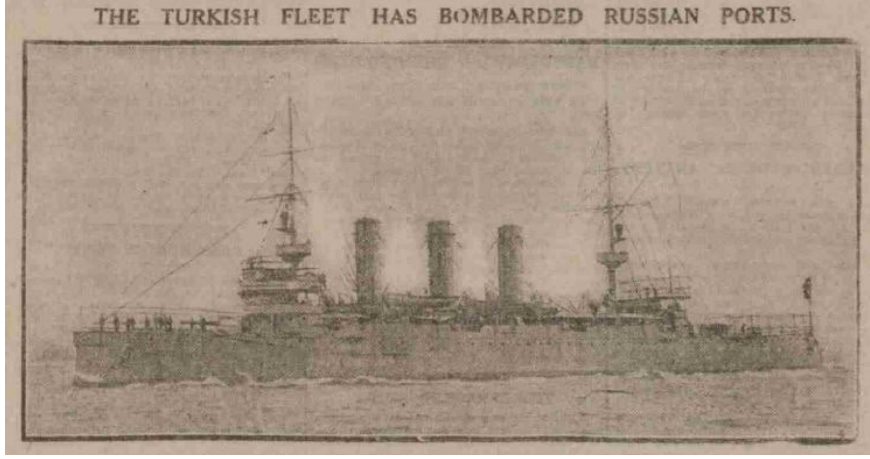
OSMANLI DEVLETI'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİNDEKİ KRİTİK DÖNEMEÇ:
İNGİLİZ BASININA GÖRE GOEBEN VE BRESLAU'NUN OSMANLI DONANMASINA KATILMASI
VE RUS LİMANLARINI BOMBALAMASI (10 AĞUSTOS 1914- 29 EKİM 1914)

EK-3. Amerikan basınında *Goeben* (Yavuz) ve *Breslau* (Midilli) gemileri (*The New York Herald*, 21 January/Ocak 1918).

EK-4. Kartpostal: Kartpostalın ön yüzünde *S.M.S. Goeben*, “Yavuz Sultan Selim” yazmaktadır (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/34580>).

EK-5. *Hamidiye Kruvazörü*, Rus limanlarını bombalayan Türk gemilerinden bir tanesidir (*The Leeds Mercury*, 31 October/Ekim 1914).

EK-6. Cihatı ilan eden fetvanın Fatih Cami'nde okunuşu (*Servet-i Fünûn*, No: 1224, 19 Kasım 1914).

OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİNDEKİ KRİTİK DÖNEMEÇ:
İNGİLİZ BASININA GÖRE GOEBEN VE BRESLAU'NUN OSMANLI DONANMASINA KATILMASI
VE RUS LİMANLARINI BOMBALAMASI (10 AĞUSTOS 1914- 29 EKİM 1914)

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 497-514.

Geliş Tarihi–Received Date: 27.08.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.11.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE’DE SUÇLU (SUÇA SÜRÜKLENEN) ÇOCUKLAR HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME (1939 – 1945)

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1539562>

 BANU BERBER BABALIK*

ÖZ

Bedensel, ruhsal ve sosyal yönden henüz gelişimini tamamlamamış birey olarak tanımlanan çocuk/çocukluk kavramı sadece belli bir yaş grubuna karşılık gelen biyolojik bir dönem değildir. Çocuk, içinde bulunduğu toplumda sosyal bir varlıktır. Toplumların çocuklara bakış açısı kendi tarih, kültür ve sosyo ekonomik özelliklerinin de aynası olmuştur. Çocuğun sosyal bir yapı olarak algılanması, çocukların toplumsal hayattaki rollerinin farkına varılması ve çocuğun yetişkinden ayrı bir birey olarak görülmesi XVII. yüzyıl ve sonrasına denk gelir. Avrupa’da Aydınlanma Çağı ile başlayan toplumsal değişimin bir izi olan bu farklılık modern çocukluk anlayışının oluşmasına katkı sağlamıştır.

Toplumun en küçük yapısını oluşturan aile kurumu içinde çocuklar, yaşanan göç, savaş, yoksulluk gibi her türlü sosyal değişimden en çok etkilenen gruplar arasında yer almışlardır. II. Dünya Savaşı döneminde (1939 – 1945) beş milyondan fazla insan hayatını kaybettiğinde yaklaşık bir milyonu çocuktur. Hayatta kalabilmeyi başaranlar tanık oldukları savaşın tüm zorluklarını yaşamışlardır. Savaşın yaşandığı ülkelerde toplama kamplarına giden çocukların ortak kaderi beden güçlerinin yettiği kadar çalışma ve ardından öldürülmeleri olmuştur. Savaşın acı gerçeği henüz dünyaya gelmeyen çocuklar için de kendini göstermiştir. Hamile kadınlar bebeklerini aldırmaya zorlanmış veya doğum yapan kadınlar yeni doğan çocuklarını hemen öldürdüklerinde hayatta kalabilmiştir. Savaşın devam ettiği coğrafyalarda bunlar olurken Türkiye, savaş dışı kalarak ulusal egemenliğine ve toprak bütünlüğüne zarar gelmeden savaşı bitirme politikası izlemiştir. Savaş süresince karşılıklı saldırmazlık ve güvenlik anlaşmaları imzalayarak olası bir tehdit ve saldırıyı önleme çabası içinde olmuştur. Savaş boyunca hem Müttefik Devletler hem de Mihver Devletler Türkiye’yi kendi cephelerinde savaşa sokma çabası göstermiştir. Bununla birlikte Türkiye savaşın dışında kalmayı başarmıştır. Fiili bir cephe savaşına katılmasa da 1945’de resmi olarak Mihver Devletleri’ne (Almanya, Japonya) savaş ilan etmiştir.

Türkiye gibi savaşa girmeyen ülkelerde savaş koşulları etkisini göstermiştir. Seferberlik ilanı ile birlikte artan askeri harcamalar, ekonomik ambargolar, üretim ve tüketimde yaşanan düşüş, bozulan ticari anlaşmalar ülke ekonomisinin derinden sarsılmasına neden olmuştur. Savaşın ekonomik etkileri beraberinde aile hayatının bozulması, sosyal hayatın düzenini kaybetmesi gibi durumlar ortaya çıkmıştır. Aile ve toplum hayatında yaşanan bu sarsıntıların bir sonucu toplumda suç olaylarının artması olmuştur. Suçun ortaya çıkışında çok sayıda faktörün etkisi vardır. Ancak savaş gibi olağanüstü koşulların yaşandığı dönemlerde karşılaşılan sıkıntılar toplumda suçun artışında etkili olmuştur. Bu çalışmada II. Dünya Savaşı yıllarında siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarda yaşanan olumsuz koşulların etkisiyle toplumsal bir sorun olarak ortaya çıkan suç meselesi ve suça sürüklenen çocuklar ele alınmıştır. Çalışmanın amacı çocuk ve suç ilişkisini tarihsel perspektifte ele alarak savaşın devam ettiği 1939-1945 yıllarında yaşanan toplumsal sorunların çocuk suçluluğuna etkilerini ortaya koymaktır. Türkiye İstatistik Kurumu verileri, arşiv belgeleri, ulusal basın ve tetkik eserlerin kullanıldığı çalışmada savaş yıllarında çocuk ve suç durumu, suç türleri, suçu etkileyen nedenler savaş koşulları özelinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: II. Dünya Savaşı, Türkiye, Çocuk, Suça Sürüklenen Çocuk, Çocuk Suçluluğu.

* Öğr. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Karacasu Memnune İnci Meslek Yüksek Okulu, Aydın/TÜRKİYE, E-Posta: banubabalik@adu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9863-7189.

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE’DE SUÇLU (SUÇA SÜRÜKLENEN) ÇOCUKLAR HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME (1939 – 1945)

AN EVALUATION OF DELINQUENT CHILDREN IN TURKEY DURING THE YEARS OF WORLD WAR II (1939-1945)

ABSTRACT

The concept of child/childhood, defined as an individual who has not yet completed his physical, spiritual and social development, is not just a biological period corresponding to a certain age group. The child is a social being in the society he lives in. The way societies view children reflects their own history, culture and socio-economic characteristics. Perception of the child as a social structure, awareness of the roles of children in social life and seeing the child as an individual separate from the adult. XVII. century and later. This difference, which is a trace of the social change that started with the Age of Enlightenment in Europe, contributed to the formation of the modern understanding of childhood.

Within the family institution, which constitutes the smallest structure of society, children have been among the groups most affected by all kinds of social changes such as migration, war and poverty. II. During World War II (1939 – 1945), more than five million people lost their lives, approximately one million of whom were children. Those who managed to survive experienced all the difficulties of the war they witnessed. The common fate of children who went to concentration camps in countries where war took place was to work as much as they could and then be killed. The harsh reality of the war has also revealed itself to the children who have not yet been born. Pregnant women were forced to abort their babies, or women in labor survived when their newborn children were killed immediately. While these were happening in the geographies where the war continued, Türkiye followed a policy of staying out of the war and ending the war without damaging its national sovereignty and territorial integrity. During the war, it made an effort to prevent a possible threat and attack by signing mutual non-aggression and security agreements. Throughout the war, both the Allied Powers and the Axis Powers made efforts to include Turkey in the war on their own fronts. However, Türkiye managed to stay out of the war. Although it did not participate in an actual front-line war, it officially declared war on the Axis Powers (Germany, Japan) in 1945.

War conditions had an impact on countries that did not enter the war, such as Türkiye. Increased military expenditures following the declaration of mobilization, economic embargoes, decline in production and consumption, and broken commercial agreements caused the country's economy to be deeply shaken. The economic effects of the war resulted in disruption of family life and loss of social order. One result of these shocks in family and social life has been the increase in crime incidents in society. Many factors have an impact on the emergence of crime. However, the difficulties encountered during periods of extraordinary conditions such as war have been effective in increasing crime in society. In this study II. The issue of crime and children dragged into crime, which emerged as a social problem due to the negative conditions experienced in political, economic and social areas during the World War II, were discussed. The aim of the study is to examine the relationship between children and crime in a historical perspective and to reveal the effects of the social problems experienced in the years 1939-1945, when the war continued, on juvenile delinquency. In the study, in which Turkish Statistical Institute data, archive documents, national press and research works were used, the situation of children and crime during the war years, types of crimes, and the reasons affecting crime were evaluated in terms of war conditions.

Keywords: World War II, Turkey, Child, Child Driven to Crime, Juvenile Delinquency.

GİRİŞ

Suç, toplumsal norm ve değerlere aykırı olan davranış ve eylemlerdir. On sekiz yaşından küçüklerin bu eylemlerde bulunması çocuk suçluluğu olarak tanımlanmıştır. Toplumsal bir mesele olan çocuk suçluluğu çok uzun yıllardır yaşanan ve toplumlarda kaygı oluşturan sosyal bir problem olmuştur. Çocuk suçluluğunun geçmişi çok eski dönemlere uzanmakla birlikte Sanayi Devrimi sonrası sosyal ve ekonomik gelişmelerin etkisiyle artış görülmüştür. Dünyanın çocuk suçluluğu ile ilgilenmesi XX. yüzyıl başlarına denk gelir. Bu durumda I. Dünya Savaşı'nın etkisi çok büyüktür.¹

Çocukların suç işlemede bireysel ve toplumsal çok sayıda faktör belirleyici olmuştur. Ancak içinde buldukları sosyal çevre koşullarının suç sayısında ve türünde önemli etkisi olduğu kabul edilmiştir. Türkiye’de çocuk suçluluğu hakkında ilk çalışmalar Cumhuriyet döneminde yapılmıştır. Bu çalışmaların daha önce yapılmamasında suç istatistiklerinin tutulmaması etkili olmuştur. Hükümlü çocukların incelenmesi için ilk araştırma Çocuk Ruh Hastalıkları Uzmanı Hilmi A. Malik’in 1931 yılında cezaevindeki çocuklarla yaptığı anket çalışmasıdır. 1943 yılında Prof. Dr. Sulhi Dönmezer hükümlü çocuklarla bir çalışma yapmıştır. 1946 yılında İstanbul ve Ankara’daki cezaevlerinde bulunan çocuklara bir anket uygulanmıştır. İlerleyen yıllarda bu çalışmalar Adalet Bakanlığı, üniversiteler ve diğer kamu ve özel kuruluşlar tarafından devam ettirilmiştir. Çalışmalar sonucunda toplumun çocuk suçluluğunda büyük bir sorumluluk hissettiği, yetişkin suçluluğunun çocuk

¹ Süleyman Tekir, “Birinci Dünya Savaşı’nda Çocuk Olmak”, *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk II*, Ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016, s. 935-940.

suçluluğunu beslediği, suçun işlenmesinden önce koruyucu hizmet ve çalışmaların önemli olduğu hukuk, psikoloji ve sosyoloji alanlarında yapılan çalışmalarda ortaya çıkarılmıştır.² Savaşın etkilerinin en çok görüldüğü kesimler arasında toplumun en küçük yapısını oluşturan aileler yer almıştır. II. Dünya Savaşı sonrası artış gösteren toplumsal bozulmalar dünyanın her yerinde çocuk suçluluğunda artışa sebep olmuştur. Ülkemizde çocuk suçluluğunun tarihsel gelişiminde II. Dünya Savaşı'nın yapıldığı 1939-1945 yıllarında suçlu çocukların sayılarındaki artış dikkat çekici rakamlara ulaşmıştır.³

Çalışmada ilk olarak "II. Dünya Savaşı ve Türkiye" başlığı altında savaşın Türkiye üzerindeki etkileri özellikle sosyo – ekonomik faktörler üzerinden ele alınmıştır. İkinci bölümde "çocuk ve suç" altında suçun tanımı, ortaya çıkışı ve çocuk suçluluğunun tanımı yapılmıştır. Bu bölümün ilk alt başlığı olan "çocuk suçluluğunun genel durumu (1939-1945)" bölümünde savaşın yaşandığı yıllarda dünyada çocuk suçluluğu hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümün bir diğer alt başlığı "Türkiye'de çocuk suçluluğunun genel durumu (1939-1945)" başlığında Türkiye'de çocuk suçluluğunda etkili olan faktörler, en çok görülen suç türleri, suçun özellikleri ele alınmıştır. Sonuç bölümünde savaş dışı kalma politikasına rağmen savaşın özellikle olumsuz ekonomik koşullarını yaşayan Türkiye'de savaşın toplumsal hayat ve çocuk suçluluğu üzerindeki etkileri tartışılmıştır. Çocuk ve suç ile ilgili literatür taraması yapıldığında daha çok suçun hukuk, sosyal hizmetler ve sosyoloji alanlarında yakın döneme yönelik çalışmalar olduğu görülmüştür.⁴ Suça neden olan gelişmelerin sadece kişisel olmadığı düşüncesinden yola çıkılarak hazırlanan bu çalışma suçu hazırlayan etmenlerin toplumsal yönünün de olduğundan yola çıkılarak çocuk suçluluğu ile yapılacak mücadelelerde bütüne yönelik önleyici çalışmalara katkıda bulunmayı amaçlar.

1. II. Dünya Savaşı ve Türkiye

XX. yüzyılın ilk yarısında iki büyük savaş yaşanmıştır. Adı daha sonra "Dünya Savaşı" olmuş ise de birincisi tam bir Avrupa savaşıdır; ikincisi ise dünyada yaşanan globalleşme sürecinde nerdeyse tüm dünyaya yayılmıştır. "Büyük güçler" olarak adlandırılan devletlerin ortaya çıkardığı II. Dünya Savaşı 1939-1945 yılları arasında olmuş ve tüm dünyayı etkilemiştir. 1939 Eylül'ünde Polonya'nın Almanya tarafından işgali ile başlayan II. Dünya Savaşı ile sadece askeri değil siyasi, ekonomik ve toplumsal değişimler yaşanmıştır. Savaşa İngiltere ve Fransa'nın dahil olmasıyla savaşa alanı kısa sürede genişlemiştir. Bu yayılma savaşın cephe arkasına taşınması ve sivil halkın etkilenmesiyle sonuçlanmıştır.⁵ 1939 Eylül'ünde başlayan II. Dünya Savaşı çocukları doğrudan etkilemiştir. Savaş nedeniyle çok sayıda çocuk hayatını kaybetmiş, yaralanmış ya da yaşadığı yeri terk etmek zorunda kalmıştır. Bu durum yazılı basın aracılığıyla kamuoyuna taşınmıştır. İngiliz Gönüllü Teşkilatı üyesi bir kadının Londra'dan ayrılacak çocukların boyunlarına gidecekleri yerleri gösteren etiketleri asması kamuoyunun vicdanını etkileyen olaylar arasında yerini almıştır.⁶

Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'ndaki durumu sahip olduğu stratejik önemden dolayı büyük önem taşımıştır. Bu sebeple savaşın her iki tarafı da (Mihver ve Müttefikler) Türkiye'yi savaşa sokma çabasında bulunmuştur. Bu yoğun baskı politikası karşısında Türkiye'nin tutumu savaşın dışında kalmak ve ülkeyi savaşın getireceği olumsuzluklardan korumak olmuştur.⁷ Özellikle 1942 yılından sonra Türkiye hem Mihver hem Müttefik devletlerin baskısı altında kalmıştır.⁸ Her an savaşa hazır olma durumu, bütçenin savunma kısmının artması, Avrupa ülkeleri ile yapılan ihracatın savaş nedeniyle durma noktasına gelmesinin sonucu bütçe açıkları ortaya çıkmış, yoksulluk ve yokluk artmış ve savaş toplumu derinden sarsmıştır. Savaşın başlamasıyla birlikte askeri hazırlıklarını artıran Türkiye'de sayısı yaklaşık bir buçuk milyona ulaşan genç nüfus silah altına alınmıştır. Bu durumun en önemli sonucu işgücü kaybı ve üretimde azalma olmuştur. Bu dönemde pek çok ülke savaş ekonomisi politikası uygulamıştır. Bu politika savaş boyunca ülkelerin ekonomilerindeki canlılığı devam ettirmek için ekonomik kaynaklarının çoğunu halkın ihtiyacını karşılayan alanlardan çekmesi ve savaşta kullanılacak ürünlere yönlendirmesidir.⁹ 1930'larda bir tarım ülkesi olan Türkiye'de bu durum karşısında tarım sektörü başta olmak

² A.Gürhan Fişek, "Türkiye'de Çocuk Suçluluğunda Öncü Çalışmalar (1930-1954)", *Çocuk Suçluluğu ve Mağduriyeti Sempozyumu*, 27 Mayıs 2010, Diyarbakır, <https://gurhan.fisek.net/turkiyede-cocuk-suclulugunda-öncü-calismalar-1930-1954/>, 18.08.2024 sa.14.08; Fişek A.Gürhan, Cuciner C.U., Akpınar T. , "Çocuk Suçluluğunda Öncü Çalışmalar ve İki Doktora Tezi (Dr. Hicri Fişek ve Dr. Naci Şensoy)", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 57, S. 2, 2008, s. 17-24; Suç ve çocuk temalı çalışmalar için bkz. Burak Acar, Ömer Miraç Yaman, "1923-2018 Yılları Arasında Üretilen Suç ve Çocuk Temalı Akademik Çalışmaların Bibliyometrik Analizi," *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, S. 46, 2020, s. 55-82.

³ Oğuz Polat, "Çocuk Suçluluğu", 2002, <http://kriminoloji.com> 20.07.2024 sa.14.30. Türkiye'nin toplumsal yapısı hakkında bkz. *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Ed. Mehmet Zencirkıran, Dora Yayıncılık, Bursa 2016.

⁴ <https://akademik.yok.gov.tr/AkademikArama/view/searchResultview.jsp> E.T.10.09.2024.

⁵ Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşında Türkiye*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017, s.15-18; Tevfik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, İmge Kitabevi, İstanbul 2003, s. 297-305.

⁶ "Muazzam Tahliye Planı Nasıl Tatbik Edildi?", *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1939, s. 3.

⁷ Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 112; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007, s. 407; Özgür Yıldız, "II.Dünya Savaşı'na Genel Bir Bakış", *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 12, 2019, s. 62-75.

⁸ Oral Sander, *Türkiye'nin Dış Politikası*, İmge Kitabevi, Ankara 1996, s. 160; Baskın Oran, *Türk Dış Politikası C.1*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s.399-400; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1914)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s. 636.

⁹ Ceren Utkugün, *İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de ekonomik sıkıntılarının sosyal hayata etkileri (1939-1945)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Afyon 2016, s. 468.

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE'DE SUÇLU (SUÇA SÜRÜKLENEN) ÇOCUKLAR HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME (1939 – 1945)

üzere ekonominin tüm alanlarında olumsuz örnekler yaşanmıştır.¹⁰ Türkiye bir taraftan büyük bir ordunun beslenme ve diğer ihtiyaçlarını karşılama çabasında iken bir taraftan işgücünün üretim alanından çekilip askere alınması ile karşı karşıya kalmıştır. Türkiye, savaşla birlikte zorunlu ekonomik arayışa yönelmiştir. Ekonomik çözüm olarak vergiler yükseltilmiş ve para basımı artırılmıştır. Enflasyonda büyük artışlara neden olan bu durum karaborsa ve vurgunculuk olaylarında artışa neden olmuştur. Yeni ekonomik kaynak sağlamak amacıyla çıkarılan Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi Kanunu ekonomi ile ilgili olsa da aslında toplumsal yapı üzerinde büyük etkiler yaratmıştır. İstisnalar olsa da nüfusun büyük çoğunluğunun yaşam şartlarında düşüşler yaşanmıştır.¹¹

Savaşla birlikte başlayan ve gün geçtikçe artan ekonomik sorunlar karşısında katı fiyat denetimleri ve tarım ürünlerine düşük fiyatla hükümetin el koyma yöntemi uygulanmıştır. Bu uygulama 1940 yılı ocak ayında çıkarılan Milli Korunma Kanunu ile hayata geçirilmiştir.¹² Bu kanunla hükümete geniş yetkiler verilmiştir. Bu yetkiler arasında çalışanların ücretlerini kısıtlama, temel ürünlerin belge ile dağıtılması, artan iş yükü, işletmelere geçici olarak el konulması yer almıştır.¹³ Hükümet, ürünleri yasaklayarak ya da tüketimi kısıtlama yoluyla doğrudan tüketime müdahalelerde bulunmuştur. Var olan fabrikalardan daha fazla verim alabilmek için çalışma saatleri uzatılmıştır. Yaşanan sıkıntılar nedeniyle 1941 yılında hükümetin aldığı kararla ekmeğin içeriğinde buğday yerine çavdar ve arpa karışımı kullanılmıştır. Halkın temel gıdası olan ekmeğin Milli Korunma Kanunu'na dayanılarak karneye bağlanmıştır.¹⁴ Kırsal kesimde özellikle küçük köylüyü etkileyen Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu'na tepkiler olmuştur. Bu koşullar altında devlet harcamaları içinde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın bütçedeki payı düşürülmüştür. Bu düşüş nedeniyle sağlık hizmetleri aksarken bulaşıcı hastalıklarda da artış görülmüştür.¹⁵ Savaşın sosyo ekonomik alandaki olumsuz etkileri Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve iktidardaki CHP'nin toplumsal sorunlar ile ilgili endişelerini artırmıştır.¹⁶ Bu sebeple 1939 yılı CHP tüzüğünde hayat pahalılığı, istifçilik ve vurgunculukla mücadele, toplum sağlığının korunması, hastane, dispanser, doğum evi ve çocuk bakım evlerinin açılması ve yaygınlaştırılması partinin sosyal politikaları arasında yer almıştır. Farklı etkinliklerle halkın her kesimini kapsayacak bilgilendirmeler yapılmıştır. Özellikle ihtiyaç sahibi vatandaşlara yönelik sağlık hizmeti politikaları benimsenmiştir. Fakat bu dönemin bütçesinden sağlık hizmetlerine ayrılan paya bakıldığında çok düşük kalmıştır. Sağlık Bakanlığı'nın yıllık bütçelerindeki oranı 1939'da %2.94, 1940'da %2.06, 1941'de %1.94, 1942'de %1.69, 1943'de %1.51, 1944'de %2.11, 1945'de %2.79'dur.¹⁷

Türkiye'de koruma politikalarına rağmen savaşın etkilerinin en fazla görüldüğü kesim fakir aileler ve onların çocukları olmuştur.¹⁸ Türkiye'de savaş öncesinde de dar gelirli olan ailelerde beslenme imkanları kısıtlı iken savaşın getirdikleriyle birlikte ürünler karaborsaya düştü ve fiyatları artış göstermiştir.¹⁹ Bunun sonucunda yaşanan yetersiz beslenme beraberinde hastalıkları ve hastalıklara bağlı ölümleri artırmıştır. Hayatta kalanların verdiği mücadele ise çalışma hayatında sayıları artan kadınlarla birlikte çocuklarında aile bütçesine katkıda bulunmaları ile sonuçlanmıştır. Savaş yıllarında bozulan aile düzeni Cumhuriyet tarihinin en yüksek boşanma oranların görülmesine neden olmuştur.²⁰ Savaş devam ederken rakamlarda artış görülmüştür. 1940'da 4.027, 1941'de 4.028, 1942'de 5.170, 1943'de 5.427, 1944'de 6.023 ve savaşın sona erdiği 1945 yılında 6.187 boşanma gerçekleşmiştir.²¹ II. Dünya Savaşı yıllarında yaşanan ekonomik bunalımın evliliğin maliyetini artırması beraberinde evlilik dışı ilişkileri artırmıştır. Fakat 1938 yılından itibaren en çok boşanma nedeni çiftler arasındaki geçimsizlik olarak istatistiklerde yer almıştır. Bu bozulan düzen içinde anne ve babası arasında kalan ve ailesine destek olmak için çalışmak zorunda kalan çocukların sadece sağlıkları değil eğitimleri de aksamıştır. Evsiz, kimsesiz çocukların artış gösterdiği bu dönemde çocuk suç oranlarında da artış görülmüştür. Evlilik dışı ilişkilerden doğan çocuklar kimsesiz, sahipsiz bir şekilde ortaya bırakılmıştır. Erken Cumhuriyet dönemi izlenen nüfus politikasında ülkenin

¹⁰ İrfan Bülbül, "İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'de Sosyal Hayata Olumsuz Yansımaları", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 9, 2006, s. 1-51.

¹¹ Erick J. Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 293-295.

¹² *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 8, 18.01.1940, s. 138-158.

¹³ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 200; Clement H.Dood, *Dünden Bugüne Türkiye Tarih, Politika, Toplum ve Kültür*, Der. Metin Heper, Sabri Sayarı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s.73.

¹⁴ "Bugünden İtibaren Ekmeğin Karne ile Tevzi Edilecek", *Cumhuriyet*, 14 Ocak 1942, s. 1.

¹⁵ İlhan Tekeli, Selim İlkin, *İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 124.

¹⁶ Metinsoy, *age*, s. 423; Mahmut Goloğlu, *Milli Şef Dönemi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 63-67.

¹⁷ Derya Akın, "II. Dünya Savaşı'nın Türkiye'de Sosyal Hayat Üzerindeki Etkileri", *Balkan ve Yakındoğu Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 4, 2021, s. 19-26; E. Baydar, *İkinci Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri*, Başbakanlık Basımevi, 1978, s. 88.

¹⁸ II. Dünya Savaşı'nda ölen milyonlarca insan arasında hayatını kaybeden milyonlarca çocuğun yaşam imkânı elinden alınmış hayatta kalabilenler de ağır psikolojik sorunlar yaşamışlar ve gerçek bir gelecek sahibi olamamışlardır. Dünya çocuklarının savaş sonrası yaşadıkları için bkz. İlhan Karasubaşı, "İkinci Dünya Savaşı Çocukları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 55, S.1, 2015, s. 441-450. Ayrıca II. Dünya Savaşı'nın en büyük insanlık ayıbı olan soykırım süresince savaşta yaşayan çocuklar tarafından tutulan günlükler yayımlanmıştır. Yaşları 10-15 arasında olan çocukların savaşı anlattıkları günlükler için bkz. Laurel Holliday, *İkinci Dünya Savaşı ve Soykırım Çocukları*, Papirüs Yayınevi, İstanbul 1997, s. 329-373.

¹⁹ Abdullah İlğazi, "İkinci Dünya Savaşı'nı İç Politikadaki Yansımaları: Yaşanan Siyasi ve Ekonomik Sorunlar", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 20, S. 2, 2019, s. 259-267.

²⁰ Utkuğün, *agt*, s. 302-303; Sibel Kalaycıoğlu, *Toplumsal Yapı: Toplumsal Kurumlar, Gruplar ve Toplumsal Değişme*, Ed. Memet Zencirkıran, Dora Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 14; Birsan Gökçe, *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumlar*, Savaş Yayınevi, Ankara 20019, s. 57-70.

²¹ TÜİK, *Boşanma İstatistikleri (1932-1940-1945-1950-1960)*, Yayın No: 419, 1960. s. 1.

nüfusunu artırmak temel hedeflerden biri olmuştur. Bu amaçla kasıtlı çocuk düşürmek ve kürtaj gibi işlemlerde yasal yükümlülükler arttırılmıştır. Ancak savaş sonrası bu ve benzeri olaylardaki artış dikkat çekicidir. Öncelik çocukların sağlıklı bir şekilde hayatta kalmalarını sağlamak olmuştur. Bu amaçla Türkiye’de Maarif Vekaleti okullarda bulunan çocuklar için tedbirler almıştır. İlk önlem olarak çocuklara ve öğretmenlerine gaz maskeleri dağıtılmıştır.²² Devletin ve toplumun devamlılığında çok önemli bir yeri olan çocuk politikası toplumun geleceğini oluşturması bakımından büyük öneme sahip olmuştur.²³

2. Çocuk ve Suç

“Çocuk”, Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde bedensel, ruhsal ve sosyal yönlerden henüz olgunluğa ulaşmamış, bebeklik ve ergenlik arasındaki gelişme dönemindeki birey, küçük yurttaş olarak tanımlanır.²⁴ 1989’da Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi kabul edildi. Bu sözleşmede 18 yaşın altındaki tüm bireyler çocuk olarak kabul edilmiştir.²⁵ Çocuk, fiziksel, psikolojik, ekonomik yani her bakımıyla bir başkasının bakımına ve korumasına ihtiyacı olan ve bu özelliğiyle bir başkasına (öncelikle anne ve babası veya yokluğunda ilgili kişi ya da kurumlara) bağımlı olanıdır. Çocukluk dönemi insanın gelişim süreci içerisindeki en masum dönemdir. Her dönemde toplumların çocukluğu, kendi tarihi ve kültürel özelliklerine göre şekillendirildiği görülmüştür. Bu özellik ile birlikte çocuk imgesi de sürekli bir değişim içinde olmuştur. Bu konu ile ilgili olarak Elkind, çocuğun doğanın bir armağanı olduğunu fakat çocukluk imgesinin bir tasarım olduğunu söyler.²⁶ Colin Heywood “çocuğun sosyal bir yapı olarak algılanmasını” bu duruma bağlar. Çocuğun bu özelliği çocuk ve çocukluk kavramlarında görülen toplumsal farklılıkların sonucu ortaya çıkmıştır. Tarihsel süreç içinde farklı toplumlara baktığımızda (hatta aynı toplumun farklı tarihi dönemlerinde) çocukluğa değişik anlamlar verilmiştir. Böylece çocukluk bir toplumsal kavram özelliği kazanmaktadır. Çocukluğun ya da çocuğun ne olduğu konusundaki düşünceler her toplumda toplumun kendi doğasına uygun olarak anlamlandırılmıştır.²⁷

Antik dönem çocukluk anlayışında toplum ve devlet arasındaki ilişkilerin izleri görülür. Bu dönemde çocuklar devletlerarasındaki anlaşmalarda güvence olmakla birlikte akrabalık ilişkilerine hizmet eden önemli bir yere sahip olmuşlardır. Antik Yunan’da çok sayıda felsefeci ve politik kuramcının yazılarında devletin çocuklara yönelik hak ve ödevlerini ait bilgiler bulunmuştur. Çocuğun önce devlete ait olduğunu Aristo’nun yazılarında yer aldı. Aristo çocuk dünyaya getirmenin devlete hizmet vermek olduğunu belirtmiştir. Devletin iyiliği ve çıkarlarının her şeyin üstünde olduğu bu dönemde Eflatun kanunlarında şu ifadeler kullanılmıştır:

*“Çocukların okula devamları ana babalarının heveslerine bırakılmamalıdır; eğitim mümkün olduğu kadar biri ve tümü için zorunlu olmalıdır, çünkü onlar önce devleti daha sonra ana babalarına aittirler”.*²⁸

Ortaçağın skolastik düşüncesi içinde çocuğa ve çocukluğa neredeyse hiç yer verilmemiştir. Bu dönemde çocuk, adeta bir mülk parçası olarak görülmüştür. Bu yaygın görüşün oluşumunda çocukların üretmeye bir katkısının olmaması ve ekonomik işlevi olmayan bir grubu oluşturması etkili olmuştur.²⁹ Çocukla ilgili kavramlara pek rastlanmayan Ortaçağ Avrupası’ndan Rönesans yeniliklerine ve Coğrafi Keşiflerle birlikte zenginleşen Avrupa’nın Aydınlanma Dönemi’ne gelindiğinde yaygın olan bireycilik kavramının etkileri çocuğa bakış açısını da değiştirmiştir. Bu değişim sürecinde çocuğa ilginin arttığı ve korunmaya ihtiyacı olan çocuklara yönelik uygulamaların başladığı görülmüştür. Hatta Avrupa’da çocuğun bir insan olarak doğuşu da Rönesansla başlatılır. Yine de egemen din kültürünü çocuğa yüklediği doğuştan kötü anlayışı çocukların uzun bir süre “kötü tohum” olarak anılmasına neden olmuştur.³⁰ Çocukluğun tarihi ile ilgi yapılan çalışmaların öncüsü olarak kabul edilen

²² “Mekteplerde Pasif Korunma Tedbirleri”, *Cumhuriyet*, 12 Ekim 1939, s. 2.

²³ Murat Metinsoy, *age*, s. 462-463.

²⁴ <https://sozluk.gov.tr> 13.08.2024 sa.14.50; Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, *Çocuk*, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1994, s. 2.

²⁵ <https://sozluk.gov.tr>, 11.01.2024, sa.14.30; <https://www.ihd.org.tr/ble-mletler-cuk-haklarina-da-slee/> E.T.11.01.2022. Çocukluk üst sınırı belirsiz bir çağdır. Ceza yasalarına göre 12 yaşından küçük çocuklar işledikleri suçlardan sorumlu tutulmazlar. Çocukluk kavramı oyun ve öğrenim yıllarını kapsayan dönem olarak da tanımlanırsa üst sınır 12 de olabilir 25’de. Büyüme ve olgunlaşma kişiden kişiye değişmekle birlikte 11-15 yaş arası kabul edilir. Bu nedenle çocukluğun üst sınırını 15 yaş olarak belirlemek doğru olabilir. Atalay Yörükoğlu, *Değişen Toplumda Aile ve Çocuk*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1984, s. 3.

²⁶ David Elkind, *Çocuk ve Toplum: Gelişim ve Eğitim Üzerine Denemeler*, çev. Demet Öngören, Haz. Bekir Onur, Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü ve Araştırma Uygulama Merkezi, Ankara 1995, s. 35; Zeynep Erkut, Serap Balcı, Suzan Yıldız, “Tarihsel Süreç İçinde Çocuk”, *Çocuk ve Medeniyet*, S. 1, 2007, s. 17-28.

²⁷ C. Heywood, *Baba Bana Top At: Batı’da Çocukluğun Tarihi*, çev. Esin Hoşsucu, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 10; Mehmet Sağlam, Neriman Aral, “Tarihsel Süreç İçerisinde Çocuk ve Çocukluk Kavramları”, *Çocuk ve Medeniyet*, S. 2, 2006, s. 43-56; Umut C. Karadoğan, “Çocuk ve Çocukluk Kavramının Tarihsel Süreçte Değerlendirilmesi”, *Çocuk ve Medeniyet*, S. 1, 2019, s. 195-226; Mine Tan, “Çağlar Boyunca Çocukluk”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 22, S. 1, 1989, s. 71-88.

²⁸ Oğuz Polat, *Çocuk ve Şiddet*, Der Yayınları, İstanbul 2001, s. 127-128.

²⁹ Hatice Karakuş Öztürk, “Çocukluğun Tarihsel Gelişimi Üzerine Düşünceler”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 13, Ekim 2017, s. 253-276.

³⁰ Yasemin Mamur Işıklı, Selma Karatepe, “Türkiye’de Çocuğa Yönelik Sosyal Politika Uygulamaları ve Tarihsel Analizi”, *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, C. 7, S. 1, İlkbahar 2016, s. 71; Talat Halman, “Çocuk Cumhuriyeti”, *Cumhuriyet ve Çocuk 2. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi*, Haz. Bekir Onur, Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s. 18.

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE’DE SUÇLU (SUÇA SÜRÜKLENEN) ÇOCUKLAR HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME (1939 – 1945)

Aries,³¹ Ortaçağ zihniyetinde çocuğun kendine özgü varlığının tanınmadığını belirtmiştir. Aries, Ortaçağ’da yapılan eserlerden yola çıkarak (sanat eserlerinde çocuklar *yetişkinlerin birer benzeri olarak resmedilmiş ve heykelleri yapılmış*) “*minyatür yetişkinler*” ifadesini kullanmıştır. Ailelerin çok kalabalık olmadığı Ortaçağ’da çocuk doğum sayıları fazla olmasına rağmen ölüm oranlarının da yüksek olması nedeniyle nüfus artış hızı düşüktü. Cinselliğin şeytani bir eylem olarak tanımlanmasının Hristiyan mezhepler arasındaki yaygınlığından dolayı çocukla ilgili en yaygın bakış açısı çocuğun “günahkar” olduğu şeklindedir. Günahkar olarak dünyaya geldiği düşünülen çocuk ancak kilise tarafından vaftiz edilirse günahlardan arınabilirdi. Kiliseye göre günahkar olarak dünyaya gelen çocukları kötülüklerden kurtarmanın tek yolu sıkı bir disiplin ve ceza uygulamaları olmuştur.³² Çocukluğun en erken keşfi ise XIII. yüzyılda başlamakla birlikte ancak XV. ve XVI. yüzyılda yaygınlaşmıştır.³³ Neil Postman’da (1931-2003) Ortaçağ’da okuma yazma oranının çok düşük olması nedeniyle bu dönem insanların çocukluk ve yetişkinlik arasında kesin bir ayırım yapamayacaklarını savunarak Aries’in görüşüne destek vermiştir.³⁴ Aries’in araştırması “ortaçağ toplumunda çocuk yoktu” saptaması yoluyla dikkat çekmiştir.³⁵ Aries, çocuk kavramının gittikçe artan bir şekilde farkına varılmasının izlerini sürmüştür. Aries’in tezi çocukluğun tarihinde toplumsal tutumun sürekli bir gelişim gösteren evrimsel niteliğini vurgulamaktadır.³⁶

XVII. yüzyıla gelindiğinde yaygınlaşan zorunlu eğitimle birlikte çocukluk süreci de yeni evreye girdi. Çağdaş Batı Uygarlığı’nın çocuğu yetişkinden ayrı ve farklı bir birey olarak görmesi ancak XVII. yüzyıl sonrasında olmuştur. Aries’e göre bu yüzyılda yaygınlaşan zorunlu eğitim düşüncelerde oluşan yeni çocukluk anlayışını ortaya çıkardı. Bu dönemle birlikte çocuk toplumsal denetimin aracı haline geldi. XXI. yüzyılın çocukluk anlayışında ise çocukların toplumsal hayatta etkin rol oynadıkları, kendi kültürlerini yarattıkları görüşü yaygındır. Çocukların kendilerini geliştirmede ve toplumsal hayata katılmalarında etkin rol oynadıkları bu dönemde çocukların kültürel üretime ve toplumsal değişme etkin bir katkılarının olduğu görülür.³⁷ Avrupa’da çocukluk anlayışında yaşanan değişimde ekonomide yaşanan gelişmelerin belirleyici etkisi oldu. Bu dönemde Aydınlanma Çağı ile başlayan bireye saygı kavramının aile ilişkilerini de güçlendirmesi etkili oldu. Ekonomik refahın artması, matbaanın gelişmesi ve okur yazar oranının artması XVII. yüzyılla beraber modern çocukluk anlayışının oluşmasında temel etkidir.³⁸ Çocuğu doğuştan kötü bir yaratık ve bir günahın ürünü olarak gören anlayışına karşın görüşün geliştiği XVIII. yüzyılda Aydınlanma Çağı ile birlikte çocuğun doğuştan iyi ve saf olduğu görüşü yaygınlaşmaya başladı. Bu dönem düşünürlerinden J.Locke çocuğun zihnini boş bir tahtaya benzetir. (Tabula Rasa). Bu boş tahtaya ne yazılırsa onun kalacağını savunan bu görüşe göre çocuk ailesi ve onu yetiştirenler tarafından istendiği gibi istenilen biçime sokulabilir. İyi ve temiz doğduğuna inanılan çocuk eğer iyi bir eğitimden geçirilemezse kötüyü gider. Ortaya çıkan bu yeni çocuk kavramı Rousseau’da³⁹ daha da şekillenir. Rousseau, çocuğa ve çocukluğa saygı duyulmasını savunuyor ve çocuğun toplum içinde ve insanla tarafından bozulduğunu söylemiştir. O’nun savunduğu çocuğu tanımaya dayalı, çocuğun özgür olduğu ve kendi öz deneyimine önem verilen bir eğitim olmuştur. Bu anlayış çocuğa ve çocukluğa bakışta modern dönemin başlamasına da önderlik etmiştir. Rousseau’nun büyük coşkuyla savunduğu görüşler eski kalıplaşmış turum ve düşüncelerin sarsılmasında büyük etki yaratmıştır. Emile adlı kitabında çocuk hakları, hijyen ve bebek beslenmesinin önemi konularından bahseden Rousseau, kendisinden sonra gelen eğitimcilere yol açmıştır. J.Dewey, Froebel ve Pestalozzi gibi eğitimciler bu yoldan ilerleyerek çalışmalarını yaptı. Bu gelişmelerin sonucu XIX. yüzyıla gelindiğinde iyice etkisini gösterdi ve edebiyatta, sanatta, toplum yaşamında çocuk yüceltmeye başlanmıştır.⁴⁰ Çocuklara yönelik eski anlayışlarının yavaş yavaş değerini kaybetmesiyle birlikte Avrupa düşünce dünyasının önemli aydınları

³¹ Philippe Aries, Fransız nüfus bilimci ve toplumsal tarihçidir. 1960’da *L’enfant et la via familiale sous l’ancien regime* (Yüzyıl Çocukluğu: Aile Hayatının Sosyal Tarihi) isimli kitabı yayımlanmıştır. Aries, çağdaş ailenin kökenleriyle ilgilenerek “çağdaş nüfus patlaması devrimini yaşamış olmanın bize bu sessiz tarihte çocuğun ne denli önemli bir yeri olduğunu gösterdiği”ni savunmuştur. Kitap yayımlandıktan iki yıl sonra İngilizceye çevrilerek tüm dünyaya tanıtılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Philippe Aries, *Centuries of Childhood*, Pimlico, 1996.

³² Özlem Genç, “Çocukların Orta Çağ Avrupa’sındaki Yeri”, *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 2016, s. 241-261; Özge Özcan, “Orta Çağ’dan Erken Modern Döneme Çocukluğun Tarihsel Gelişimi”, *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, C. 2, S. 4, s.94; Bekir Onur, *Çocuk, Tarih ve Toplum*, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s. 96-97.

³³ Mine Tan, “Çocukluk: Dün ve Bugün”, *Toplumsal Tarihte Çocuk Sempozyum 23-24 Nisan 1993*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 11-12.

³⁴ Erdal Arıkan, *I.Balkan Savaşı ile I.Dünya Savaşı Arasında Osmanlı’da Çocukluğun Politik İnşası 1913-1914 Çocuk Duygusu Ve Çocuk Dünyası Dergileri Üzerine Bir İnceleme*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2022, s. 10.

³⁵ Allison James, “Yeni Çocukluk Sosyolojisinde Sorunlar, Yaklaşımlar ve Pratikler”, *Dünyada ve Türkiye’de Değişen Çocukluk*, Yay. Haz. Bekir Onur, Ankara Üni. Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s. 28. James’in bu çalışması Üçüncü Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi’nde sunulmuş ve daha sonra kitap olarak basılmıştır. Bekir Onur tarafından yayına hazırlanan çalışmada çocuk oyunları, oyuncak kültürü, çocuk gelişimi vb. konular ele alınmıştır.

³⁶ Çocukluğun tarihine en önemli katkı sağlayan isimlerden biri olan Lloyd Mause psikoanalitik yaklaşımı savunmuştur. Buna göre çocuklar ebeveynleri ile aralarındaki ilişkiyle ilgili sorunları çözme olgunluğuna ulaşana kadar büyük acılar yaşamışlardır. Oğuz Polat, *age*, s. 125.

³⁷ Bekir Onur, *Çocuk, Tarih ve Toplum*, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s. 96-97.

³⁸ *Toplumsal Tarihte Çocuk Sempozyum 23-24 Nisan 1993*, Yay. Haz. Bekir Onur, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. xi; Öztan, *agt*, s. 12-13; Mehmet Sağlam, Neriman Aral, “Tarihsel Süreç İçerisinde Çocuk ve Çocukluk Kavramları”, *Çocuk ve Medeniyet*, S. 2, 2016, s. 43-56.

³⁹ Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), Cenevreli filozof ve yazar.

⁴⁰ Yörükoğlu, *age*, s. 14-15. Zeynep Erkut, Serap Balcı, Suzan Yıldız, “Tarihsel Süreç İçinde Çocuk”, *Çocuk ve Medeniyet*, S. 1, 2017, s. 17-28.

Voltaire, Diderot gibi isimler çocukluğun masumluğunu Avrupa'daki tüm toplumlara kabul ettirme çabası içine girmişlerdi. Sanayi Devrimi ile birlikte çocuklar yeni bir sorun ile karşı karşıya kalmışlardır. Yaygın sömürgecilik anlayışı ile çocuklar tarım alanlarında ya da fabrikalarda çalıştırılmaya başlanmıştır. Başta İngiltere olmak üzere gelişmekte olan sanayi ülkelerinde iş gücünü sağlamak amacıyla yoksul ailelerin çocuklarını küçük yaşlardan itibaren çalıştırdıkları görülmüştür. Teknoloji ve bilimsel alanda elde edilen gelişmelerin sonucu olarak eğitilmiş insanlara duyulan ihtiyaç artmış ve çocuklarda fabrikalardan okullara yönlendirilmiştir. Bir yandan çocuklara bakış açısının değiştiği yüzyıl olan XIX. ve XX. yüzyılla birlikte diğer taraftan hala çocukların yaşadığı sıkıntılar aşılamamış ve XXI. Yüzyıl başladığında dünya çocuklar konusunda yeni bir noktaya ulaşmıştır.⁴¹ Yeni dönemle birlikte çocuklara verilen özgürlük çocuğun gelişimine önemli katkı sağlamıştır.⁴²

Bu gelişmelerin yanında artan nüfus ve yaşanan toplumsal olaylar bireyler arasındaki çatışmaları çoğalttı ve kanun tarafından yasaklanmış davranış olan suçun artmasına neden olmuştur. Toplumun genelinde görülen suç artışı çocuklar arasında da artış göstermiştir. Çocuk suçluluğu "bir çocuğun topluma uygun olmayan davranışlarının yasal müdahale gerektirecek hale dönüştürülmesi durumu"dur. Çocuk suçluluğunun belirlenmesinde en büyük ölçüt yaştır.⁴³ Batı dünyasında "Juvenile Delinquency" olarak ifade edilen ve Türkçedeki tam karşılığı reşit olmayanın suçluluğu ülkemizde çocuk suçluluğuna karşılık gelip hem çocukluk hem ergenlik dönemini kapsamaktadır.⁴⁴ Ülkelerin çocuk suçluluğunda kabul ettikleri yaş farklılıklar göstermekle birlikte Batı ülkelerinde çocuk suçluluğu kavramı kanuna karşı davranışlarda bulunan 18 yaş altı çocukları kapsar. Türkiye'de çocuk suçluluğu suçun işlendiğinde 18 yaşını doldurmamış olan kişileri kapsar.⁴⁵ Çocuk suçluluğu diğer suçlardan farklı olmasa da çocuğun ilerleyen yaşları ve toplumun geleceği için kaygı verici bir özellik taşır. Çocuk suçluluğunda yaş önemli bir belirleyici etken özelliği taşır. Yaş konusu Osmanlı Devleti zamanında geçerli olan İslam hukukunda da vardı. 15 yaşından küçükler ergin olmadıkları için kadılar tarafından tedbir özelliğinde yaptırımla uygulanmıştır. Osmanlı'da 1858'de ceza hukukunda değişikliğe gidilmiştir.⁴⁶ Bir sonraki değişiklik 1913'de 13 yaşına kadar ceza sorumluluğunun olmaması şeklinde değişik yapılmıştır. 1926'da TCK ile ceza sorumluluğu 11 yaşında başlaması uygun görülmüştür.⁴⁷ Suç kompleks olma özelliği nedeniyle tek bir sebeple açıklanması mümkün olmayan bir olgudur. Suçun nedenleri hakkında sosyokültürel ve çevresel faktörler kaynaklı çok sayıda teori vardır. Sosyal yapı (nüfus, ekonomik yapı, göç, ve sosyal etkileşim (sosyal bağ, taklit, beklenti) teorileri bunlar arasında en yaygın olanlardır.⁴⁸ Çocukların işlediği suçlar ile yetişkinlerin işlediği suç türleri arasında farklılıklar bulunur. Daha çok mala karşı suçlara karışan çocuklarda yetişkinlerde olduğu gibi organize ve sistemli olma durumu yaygın değildir. Tarihsel boyutuyla ele alındığında suç işleme ve suça karışma olaylarında nitel ve nicel artışlarda toplumsal olayların (göç, savaş, yoksulluk, kıtlık gibi) etkisi büyüktür. Sosyologlar suç işleyen bireylerde kişinin içinde bulunduğu kültürel koşullarla birlikte yaşadığı çevrenin olumsuz etkilerinin sonucu olduğunu savunur.⁴⁹ Ceza hukuku açısından suç hukuka aykırı kusurlu bir eylemdir.⁵⁰

2.1. Çocuk Suçluluğunun Genel Durumu (1939-1945)

Çocukların suç olan davranışlar yapmalarının sebeplerini bireysel ve sosyal sebepler olarak ikiye ayırmak mümkündür. Bireysel sebeplerin akli ve ruhi bozukluklarla birlikte kişiye özel durumları vardır. Sosyal sebepler ise toplumu oluşturan hemen herkesin kabul ettiği ve etkilendiği sebeplerdir. Bu yönüyle bakıldığında XIX. yüzyıl toplumların büyük değişikliklere maruz kaldığı bir dönem oldu. Sanayileşme sonrası büyük şehirlere yapılan göçler, şehir dışında kurulan işçi mahalleri, gecekondulaşma, maddi ve manevi hayat zorlukları, anne ve babası çalışan çocukların güvenle bırakılabileceği kurumların olmaması, ailelerdeki parçalanmaların artması, bazı çocukların çalışmak zorunda kalması, ilgisizlikten sokağa düşmeleri vb. olaylar çocuk suçluluğunun sebepleri arasında yer aldı. Çocuğun sahip olduğu çevrenin belirlediği bu koşulları en genel anlamıyla çocuğun hayat şartları olarak adlandırılmıştır.⁵¹

⁴¹ Sağlam, Aral, *agm*, s. 49-50; Umut C.Karadoğan, "Çocuk ve Çocukluk Kavramının Tarihsel Süreçte Değerlendirilmesi", *Çocuk ve Medeniyet*, S. 1, 2009, s. 195-226. Avrupa'da çocukluğun tarihsel gelişimi sancılı bir süreçten geçtikten sonra XX. yüzyıla ulaşabilmiştir. Erdal Arkan, *agt*, s. 22.

⁴² Bekir Onur, *Türkiye'de Çocukluğun Tarihi*, İmge Kitabevi, İstanbul 2005, s. 39-40.

⁴³ Kanun tarafından kesin ifadeyle belirtilen cezai rüşt yaşı çocuk suçluları yetişkin suçlulardan ayırır. Detaylı bilgi için bkz. Emine Akyüz, "Suça Sürüklenen Çocukların Hakları", *Suçta Sürüklenen ve Mağdur Çocuklar*, SABEV, Ankara 2011, s. 60-73; Aliye Mavili Aktaş, "Çocuk Koruma Kanunu, Çocuk ve Suç", *Suçta Sürüklenen ve Mağdur Çocuklar*, SABEV, Ankara 2011, s. 191-197.

⁴⁴ Oğuz Polat, "Çocuk Suçluluğu", http://www.kriminoloji.com/14.07.2024_sa.13.50.

⁴⁵ Adem Öter, *Çocuk Suçluluğunun Toplumsal Nedenleri (Antalya Örneği)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2005, s. 739-748.

⁴⁶ Osmanlı Devleti'nde çocuk hakkında yapılan çalışmalar için bkz. Cüneyd Okay, *Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler 1850-1900*, Kırkambar Yayınları, İstanbul 1998.

⁴⁷ Atilla Özsever, "Türkiye'de Çocuk Suçluluğu", *Adalet Dergisi*, C. 70, S. 3-4, Mayıs-Haziran 1979, s. 243-280.

⁴⁸ Suç teorileri hakkında detaylı bilgi için bkz. Sezer Ayan, *Suçlu Kim? Türkiye'de Çocuk Suçluluğu*, Ütopya Yayınevi, Ankara 2011, s. 19-36; *1. İstanbul Çocuk Kurultayı Bildiriler Kitabı*, İstanbul Çocukları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.

⁴⁹ Hasan Bıyıklı, "Çocuk Suçluluğunun Nedenleri", *Adalet Dergisi*, Kasım 1972, s. 760-772.

⁵⁰ Şefik Güner, Suç ve Suçluluğu Giderici Etken Olarak Eğitimsel Davranışların Önemi, *Adalet Dergisi*, Ağustos 1969, s. 503-517.

⁵¹ Gölcüklü, *age*, s. 27; Hakan Öngören, Ahmet Katılmış, "Çocukları Suça İten Nedenler ve Alınması Gereken Önlemler: İstanbul Emniyet Müdürlüğü Çocuk Şube Müdürlüğü Görevlilerinin Görüş ve Değerlendirmeleri", *Çocuk ve Medeniyet*, Cilt: 6 Sayı: 11 2021/1: 83-108.

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE’DE SUÇLU (SUÇA SÜRÜKLENEN) ÇOCUKLAR HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME (1939 – 1945)

Çocuğun ilk çevresi ailesidir. Aile yaşantısındaki bozulmalar doğrudan çocuğun hayat koşullarında etkisini gösterir. Normal aile çevresinden yoksun olan çocukların aile terbiyesi, ilgisi vb. eksikleri çocuğun suçluluğa sürüklenmesinde etkilidir. Çocuk suçluluğunda parçalanmış ailelerin büyük etkisi olduğunda önemli suçluluk nedenlerinden kabul edilmektedir. Parçalanmış aile sendromunun suça etkisinin bilimsel bir kanıtı olmasa da suçlularla yapılan görüşmelere aile yapısındaki benzer özellikler bu yargıyı destekler.⁵² Parçalanmış yuvaların suça sebep olduğu teorisi özellikle bu konuda araştırmaları bulunan Bowlby tarafından popüler hale getirilmiştir.⁵³ Bütün bu sebeplerin dışında ekonomik sorunlardan kaynaklanan hayat şartlarını zorluğu doğrudan suç sebebi olmasa da suçluluğu etkilemesi bakımından önemlidir. Anne babanın hayatta olmaması veya hayatta olsa da çalışmak mecburiyetinde olması nedeniyle sokaklardaki çocuk sayısında artış görülmüştür. Ailenin ekonomik durumunun bozukluğu özellikle hırsızlık suçunun önemli sebeplerinden olmuştur. Savaşın yaşandığı 1939 - 1945 yıllarında toplumların en çok etkilendiği alanların başında sosyo ekonomik hayat gelmiştir. Savaş ve savaşın getirdiği sarsıntılar çocuklar arasındaki suçluluğu ve çocukların sokaklarda yaşama sıklığını artırmıştır. Fransa’da bu artış 1938’den çocuk suçluluğunun en çok artış gösterdiği 1942 yılına gelindiğinde üç kat olmuştur.⁵⁴ Bu artış sadece küçüklerde değil yetişkinlerde görülmüştür. 1935 yılında 272.834 olan suçlu toplamı 1941 yılında 416.361 olmuştur. Suç sayısında artışta özellikle hırsızlık, yankesicilik, gasp suçları fazladır. Savaşın etkilerini en çok yaşayan ülkelerden biri olan Fransa’da savaş döneminde kanuna duyulan saygı ortadan kalktı ve suç unsurlarında (özellikle mala karşı) artış görülmüştür. Savaşla birlikte üretim azaldı ve kıtlık endişesi artmıştır. Kıtlık endişesinde olan insanlar sadece günlük ihtiyaçlarını karşılama değil stokçuluk, istifçilik yapmaya başlamıştır. Bozulan aile düzenleri nedeniyle çocuklar üzerindeki ebeveyn kontrolü azaldı ve suç işleme oranları artmıştır. Çocukların sorgulama yetilerinin henüz gelişmemiş olması suçun bir diğer önemli sebebidir. Harp içinde çocuk suçlarını artıran bu gelişmeler aynı zamanda toplumun geleceğinin ruh halinin derinden sarsılmasına neden olmuştur. Çok çeşitli sonuçlar doğuran savaşın kuşkusuz en önemli etkileri ailelerin parçalanması suretiyle kendini göstermiştir. Erkeklerin silah altına alınması, esir düşmesi, siyasi sebeplerle sürgün edilmesi yıllarca evlerinden uzak kalmasına neden olmuştur. Aileyi idare etme sorumluluğunu alan kadınlar hem çalışmak hem çocuklara bakmak zorunda kaldı. Bu dönem Avrupa’da da boşanma oranları yüksek seviyelere ulaşmıştır.⁵⁵

Çocukları koruma davası birçok konu ile yakından ilgili olmakla beraber nüfus siyaseti ile yakından ilgilidir. Küçük yaşta yaşanan ölümleri en aza indirmek bu siyasetin temelidir.⁵⁶ Çocuk suçluluğu ile savaş Avrupa’da birçok ülkenin gündeminde olmuştur.⁵⁷ Savaşın devam ettiği yıllarda harp çocuklarının bakım ve tedavisi ile meşgul olan bazı kamplar kurulmuştur. Bu kampların başlıcaları Hollanda’da Rolde, Sellingen ve Belçika’da Deurne’dir.⁵⁸ Savaş süresince erkeklerin askere alınmaları beraberinde iktisadi hayatta dalgalanmalar meydana getirmiştir. Savaş kültürel aktiviteleri olumsuz etkilemiştir. Eğitim ve sosyalleşmenin savaş koşullarında en büyük etkisi çocuklar ve gençler üzerinde görülmüştür. Manevi değerlere duyulan saygı azalmıştır. Örf, adet ve ahlaki alanda yaşanan çöküntü beraberinde alkolizm ve fuhuşu da arttırmıştır. Bu maddelerin savaş zamanında karaborsaya düşüşü hırsızlık olaylarını çoğaltmıştır. Hollanda, İrlanda, Norveç, Lüksemburg, Macaristan ve pek çok Avrupa ülkesinden gelen raporlarda çocuk suçluluğunun en çok hırsızlık ve yağmalama alanında görüldüğü bilgisi verilmiştir.⁵⁹

2.2. Türkiye’de Çocuk Suçluluğunun Genel Durumu (1939-1945)

Çocukların suç olan davranışlarda bulunmaları ileriki yaşamlarında meydana getireceği büyük etkiler dolayısıyla diğer suçlar arasında ayrı bir öneme sahiptir. Yetişkin suçluluğundan farkı bu dönemin gelişim psikolojisinde geçiş evresi ve sorunlu bir döneme denk gelmesidir.⁶⁰ Türk hukuk sisteminde “suçlu çocuk” yürürlükte olan ceza kanunlarına göre suç sayılan bir davranışı⁶¹ ortaya koyan onsekiz yaşını doldurmamış

⁵² Füsün Sokullu Akıncı, *Çocuk Suçluluğu Kriminolojisinde Aile Faktörü*, Adliye ve Çocuk Suçluluğu Sempozyumu, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul 1993, s. 127-133.

⁵³ Kazım Seyhan, H. İbrahim Bahar, “Çocuk Suçluluğu”, s. 21. *Çocuk ve Suç*, Ed. Ş. Şule Erçetin, Yayın Sorumlusu Adem Solak, Hegem Yayınları, İstanbul 2006, s. 1-37.

⁵⁴ Çocukları suça iten sebepler hakkında bkz. Reşat D. Tesal, Küçükleri Suça Sevk Eden Amiller, *Adalet Dergisi*, C. 42, S. 7, Temmuz 1951, s. 983-1000; Öter, *agt*, s. 25-29; Baltacı A., *Çocuk Suçluluğu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2011; Müjdat Avcı, Tutuklu Çocuklar Üzerine Bir Araştırma: Çocukların Suça Yönelmesinde Etkili Olan Toplumsal Nedenler ve Çözüm Önerileri, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.11, S.1, 2008, s. 49-73; Veysel Kunt, *Suç ve Çocuk*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2003.

⁵⁵ Tesal, 1950, s. 40-48. Ayrıca bkz. Esin Konanç, *Çocuk Suçluluğu*, Ankara 1971, s. 23-24. Çalışmanın çocuklar üzerindeki etkileri için bkz. Emine Akyüz, *Çocuğun Haklarının ve Güvenliğinin Korunması*, MEB, Ankara 2000, s. 514.

⁵⁶ Reşat D. Tesal, “Çocukları Koruma Sistemimiz Kurulurken”, *Adalet Dergisi*, C. 42, S. 10, Ekim 1951, s. 1578-1589.

⁵⁷ Farklı ülkelerde suç işleyen çocuklara yapılan uygulamalar hakkında bkz. Reşat D. Tesal, Suçlu Çocuklar ve Bunların Tabii Tutuldukları Özel Rejim Hakkında Notlar, *Adalet Dergisi*, C. 40, S. 11, Kasım 1949, s. 1553-1551; Edib Ünal Erzen, *Çocuk Davası*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1943, s. 15-49; Birsan Gökçe, *Kimsesiz Çocuklar Sorunu*, Sağlık Sosyal Yardım Bakanlığı, Ankara 1971, s.19.

⁵⁸ Reşat D. Tesal, “Benelüks Memleketlerinde ve Fransa’da Çocuk Suçluluğu İle Savaş”, *Adalet Dergisi*, C. 42, S. 1, Ocak 1951, s. 89-117.

⁵⁹ Hadi Tan, “Çocuk Suçluluğu”, *Adalet Dergisi*, C. 41, S. 11, Kasım 1950, s. 1411-1427.

⁶⁰ Haluk Yavuzer, *Çocuk ve Suç*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2006, s. 10-18.

⁶¹ Suç sayılan davranışın neler olduğu çeşitli zamanlarda çıkarılan kanunlarla değişikliğe uğramış olan 1926 tarih ve 765 sayılı Türk Ceza Kanunu’nda gösterilmektedir.

kişidir.⁶² Suçluluk konusunda ergenlik, bireysel faktörler, kalıtsal hastalık gibi faktörler etkili olmakla birlikte çevresel faktörlerin önemli etkisi olmuştur. Çocuk suçluluğunda kişisel faktörlerden ziyade toplumsal etkenler belirleyicidir. Suçluluk birdenbire ortaya çıkan bir durum değildir. Suçluluk, bireyle toplum arasındaki iletişimsizlik ve uyumsuzluğun bir sonucudur.⁶³ Savaş, ekonomik sorunlar, gecekondulaşma, göç, ailedeki maddi yetersizlikler nedeniyle çocukların çalışman zorunda olması, anne ve babanın ayrı yaşadığı dağılmış aileler çocukları suça iten önemli nedenler arasında yer almıştır.⁶⁴ Toplumsal düzenin sağlanması toplumu oluşturan bireylerin uyum göstermeleri ve bu konuda devamlılığı sağlamaları ile mümkündür. Bireysel ya da toplumsal huzursuzlukların olduğu yerlerde suç ortaya çıkmıştır.⁶⁵ Türkiye’de çocuk suçluluğunun nedenleri hakkında yapılan çalışmalar özellikle alt gelir grubunda, eğitim seviyesi düşük, kötü barınma koşulları olan çocukların daha çok suç işlediğini veya suça itildiğini göstermiştir.⁶⁶

Savaşın devam ettiği yıllarda kimsesiz ve evsiz çocukların sayısında artışlar yaşanmıştır. Savaş öncesi dönemde de var olan dilencilik ve çocuk işçiliği savaşla birlikte çoğalmıştır. Sokaklardaki çocukların sayısındaki artış kamuoyu vicdanına yansıyan haberlerde ulusal basında sıklıkla yer almıştır.⁶⁷ Sokak çocuklarının sayısındaki çoğalma savaşın getirdiği ekonomik sıkıntıların bir yansıması olmuştur. Aileler tarafından bakılmadığı için sokağa bırakılan, evlilik dışı ilişkilerden doğan, başıboş durumda olan çocukların sayısı sadece İstanbul’da 5000 civarındaydı. Köprü altları, bitmemiş inşaatlar, parklar bu çocukların yaşam alanlarıydı. Bu soruna gazete köşelerinde yer evren ulusal basın sayıları gün geçtikçe çoğalan sokak çocukları ile ilgili çağrılarda bulunmuştur.⁶⁸ Savaş koşullarında kaçınılmaz olan hayat pahalılığı çocuklar arasında suç işleme oranlarını arttırmıştır. Hırsızlık çocuklar arasında en çok işlenen suç olmuştur.⁶⁹

Yıl	%
1938	8,69
1939	8,78
1940	10,13
1941	12,83
1942	13,45
1943	13,97
1944	13,98
1945	14,60
1946	14,49

Tablo 1 : Suçlu Çocukların Genel Suçlu Sayısına Oranı, Göçüklü, Türkiye’de Çocuk Suçluluğu Hakkında Bir Araştırma, s.9.

Sosyolojik kuramlar çocuk suçluluğu hakkında toplumların yapısını, toplumdaki sosyal sorunları ve bu sorunların ortaya çıkardığı çözümleri ve topluma olan etkilerini sosyalleşme süreciyle incelemiştir.⁷⁰ Yapısalcı yaklaşımın önemli temsilcisi Durkheim, suçun toplumun doğal bir parçası olduğunu savunmuştur. Bu

⁶² Sevdâ Uluğtekin, *Hükümlü Çocuk ve Yeniden Toplumsallaşma*, Bizim Büro, Ankara 1991, s. 13.

⁶³ Kutbettin Akkan, “Çocuk Suçluluğu”, *Adalet Dergisi*, C. 57, S. 8-9, Ağustos-Eylül 1966, s. 601-612.

⁶⁴ Yahya Akyüz, *Çocuk Suçluluğu Konusunda Türk Eğitim Tarihinde İlk Önemli Araştırma*, 1. Ulusal Çocuk ve Suç: Nedenler ve Önleme Çalışmaları Sempozyumu, Türkiye Çocuklara Yeniden Özgürlük Vakfı Yayını, Ankara 2002; Hacer Tor, *Çocuk Suçluluğunda Ailenin Rolü, Suçla Mücadele Açısından Aile Eğitimi ve Denetimli Serbestlik*, Amasya Sempozyumu 2008, Hegem Yayınları, Ed. Adem Solak, İstanbul 2008.

⁶⁵ Nida Bayındır, Ali Özel, Emrah Köksal, “Çocuk Suçluluğu Demografisi: Kütahya Şehri Örneği”, *Polis Bilimleri Dergisi*, 2007, C. 9, S. 1, s. 95-108.

⁶⁶ Ebru Öztürk Çopur, Nilgün Ulutaşdemir, Habip Balsak, “Çocuk ve Suç”, Uluslararası Katılımlı III. Çocuk Gelişimi ve Eğitimi Kongresi “Erken Müdahale”, *Hacettepe University Faculty of Health Sciences Journal*, Vol 1, No:2, 2015, s.120-124.

⁶⁷ “Başıboş Çocuklar, *Tan*, 11 Ağustos 1944; Murat Burgaç, “Savaşın Çocukları: İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İstanbul’da Sokak Çocukları Sorunu ve Çözüm Arayışları”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.18, S.2, s.173-182.

⁶⁸ “Soruyoruz”, *Vatan*, 4 Haziran 1943. Türkiye’de korunmaya muhtaç çocuklar için yapılan çalışmalar için bkz. Osman Akandere, Ahmet Dalda, *Türkiye’de Korunmaya Muhtaç Çocuklar Yasal Düzenlemeler ve Uygulanması 1923-2016*, Eğitim Yayınevi, Konya 2018; Makbule Sarıkaya, *Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti 1921-1935*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2011.

⁶⁹ Metinsoy, *age*, s. 483; Funda Öner Akoğlu, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Hırsızlık ve Cinayet Olaylarının Cumhuriyet Gazetesi’ne Yansımaları”, *Belgi Dergisi*, 2023, S.26, s.127-148.

⁷⁰ Özge Cömert, Yelda Sevim, Çocuk ve Suç İlişkisinin Sosyolojik Suç Kuramları ile İncelenmesi, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.6, S.1, 2017, s. 29-40.

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE’DE SUÇLU (SUÇA SÜRÜKLENEN) ÇOCUKLAR HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME (1939 – 1945)

yaklaşımında her toplumun kendine ait şartları olduğu ve kaos, düzensizlik, bilinmezlik durumlarında olan artışın suç sayısını arttırdığını ileri sürmüştür.⁷¹ Sosyal eşitsizlik durumu suçun önemli sebepleri arasında kabul edilmiştir.⁷²

Hukukçular savaşın suçluluk üzerindeki etkilerini iki evreye ayırmışlardır. Birincisi harbin ilk evresine ait suçluluk, ikincisi harbin ikinci evresi ve sonu. Suçluluk miktarı ikinci evrede artmıştır. Dönmezer, bu konuda savaşın kadın ve çocuk suçluluk miktarını artırdığını savunmuştur. Hatta çeşitli sebeplerle adliyeye yansımaya uğramayan suç olaylarının olduğu ve bu rakamların gerçekte çok daha fazla olduğunu söylemiştir.⁷³ Suçlu çocukların genel suçlu sayısına oranı savaşın başlamasından itibaren her geçen yıl artış göstermiştir. Savaşın bittiği 1945 yılından sonra ise az da olsa bir azalma olmuştur. Çocuk suçluluğundaki artış sanayileşme sonrası ortaya çıkan göç ve kentleşme hareketleri ile birlikte olmuştur. Yeni ekonomik düzene uyum sağlamaya çalışan aileler gecekondular, işsizlik, gelir adaletsizliği, yoksulluk gibi durumlarla karşı karşıya kalmışlardır. Olumsuz yaşam koşulları içinde var olmaya çalışan aileler içinde çocukların beslenme, sağlık, eğitim gibi temel ihtiyaçları karşılanamamıştır. Hatta çocuklar ucuz işgücü olarak görülmüşlerdir. Çocuklar tarafından en çok işlenen hırsızlık ve gaspın ekonomi temelli tarihsel gerçeği de bu durumla örtüşmektedir. Yoksul ailelerdeki çocukların suç davranışlarında bulunma oranlarındaki fazlalık da bunu kanıtlamıştır.⁷⁴ Özellikle İstanbul gibi büyük şehirlerde ve nüfusu kalabalık olan kasabalarda en çok rastlanılan çocuk suçluluğudur. Yalnızlık, kimsesizlik, yoksulluk hırsızlığın en temel sebepleridir. Kan davası, namus cinayetinin en önemli sebebidir. Çoğu zaman yetişkinler tarafından desteklenmiştir. Büyük şehirlerde karşılaşılan bir diğer çocuk suçluluk türü uyuşturucu madde kullanımı olmuştur.⁷⁵ Türkiye’de 18 yaş altı cezaevinde bulunan çocukların cezaevinde bulunma nedeni ile ilgili istatistikler 1952 yılından itibaren tutulmuştur. Buna göre 1952 yılında çocuklar tarafından işlenen suç türleri 11-18 yaş arası hırsızlık %35,71; cinsiyetle ilgili suçlar %26,48; adam öldürmek %22,10 oranındadır. Takip eden diğer yıllarda da en yüksek oran hırsızlıktadır.⁷⁶ 1952 senesinden önceki durumun tespiti ancak bazı araştırmacılar tarafından cezaevlerinde yapılan anket sonuçları ile mümkün olmuştur. 1931’de Hilmi Malik 80 cezaevinde 732 çocuğa anket uygulamıştır. Bu anketin sonucuna göre cezaevinde bulunan çocukların %46’sı şiddet, %30’u hırsızlık, %20’si cinsiyetle ilgili suçları işlemişlerdir. 1940 yılında Tezer Taşkiran ve Samet Ağaoğlu tarafından Ankara Çocuk İslahevinde 86 çocuğa anket yapılmıştır. Buna göre %69’u şiddet, %28’i cinsiyet, %3’ü hırsızlık suçu işlemiştir. Hadi Tan 1942’de 395 çocuğa anket uyguladı. Bunların %16’sı hırsızlık, %38’i şiddet, %26’si cinsiyet ile ilgili suç işlemişlerdir. Savaşın bitmesinden iki yıl sonra 1947’de İstanbul Üniversitesi’ne bağlı Türk Kriminoloji Enstitüsü tarafından cezaevi ve ıslahevinde bulunan 974 çocuğa anket yapılmıştır. Bu çocukların %64’ü şiddet, %22’si cinsiyet, %12’si hırsızlık suçu işlemişlerdir. Bu verilere baktığımızda 1952 yılı öncesinde yapılan çalışmalarda şiddet suçu ilk sırada yer almıştır. Bunun sebebi anketlerde belirli cezaevlerinde bulunan çocukların yer almasıdır. Ayrıca küçük hırsızlık olaylarının adliyeye yansımaması da etkili olmuştur. Bu rakamlar tüm ülkeyi yansıtmamaktadır. Çocuk suçluluğunda ilk karşılaşılan çocuğun eşya çalması gibi adi hırsızlık olaylarıdır.⁷⁷ Yoksulluk birçok olumsuz davranışın temelidir. 1949 yılında çocuk suçlarının genel sebepleri başlıklı yazısında Baynes, çocuk suçlarını kuşaklar boyunca aktarıldığını Hatta yüz yıl önce kaleme alınmış bir yazıdan şu ifadeleri alıntılar: “*Birçok fenalıkların mastarı sefaletin bizzat kendisidir. Bunun küçük sefiller üzerindeki tesiri insanın merhametini kamçılar. Onların serseriliği ve kanuna karşı oluşuyla sonuçlanır.*”⁷⁸

Türkiye, savaşın olumsuz koşullarını en çok ekonomik alanda yaşamıştır. Bu durumun etkisi toplumun en küçük yapısı olan aileler üzerinde görülmüştür. Adliyeye yansıyan suç davalarında çocuk hükümlülerin yaş gruplarında ergenliğin en etkin olduğu 15 yaş ve üzerinde suçlu çocuk sayısında artış dikkat çekmiştir.

⁷¹ Ömer Miraç Yaman, Burak Acar, *Disiplinlerarası Suç ve Suçluluk Çalışmaları (1923 - 2015) Sosyal Hizmet Perspektifinde Bibliyografik Bir Değerlendirme*, Bir Yayıncılık, İstanbul 2016, s.33.

⁷² Radiye Canan Bağış, “Çocukları Suça Sürükleyen Çevresel Nedenler: Sosyal Bağ ve Sosyal Öğrenme Teorileri Işığında Bir Değerlendirme”, *Humanitas Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14), 203-221.

⁷³ Sulhi Dönmezer, “Çocuk Suçluluğu, Nevi, Sebep ve Saikleri”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 1, S. 2, 1943, s. 231.

⁷⁴ Yörükoğlu, *age*, s. 213.

⁷⁵ Dönmezer’in çalışmasında İstanbul ve Üsküdar hapisanelerinde bulunan çocuklarla yapılan anketlerin sonucunda elde edilen bilgilerdir. Dönmezer, *age*, s. 227-244.

⁷⁶ Bkz. TÜİK, *Hükümlüler İstatistiği 1938-1954*, Ege Matbaası, Neşriyat No: 362, Ankara 1956, s. 23-36. (1956 yılında bütün hırsızlık suçlarının %39’u 11-18 yaşları arasındaki çocuklar tarafından işlenmiştir).

⁷⁷ Gölcüklü, *Türkiye’de Çocuk Suçluluğu Hakkında Bir Araştırma*, s. 12-14.

⁷⁸ Hamilton Baynes, “Çocuk Suçlarının Genel Sebepleri”, çev. Akil Önder, *Adalet Dergisi*, S. 5, Mayıs 1949, s. 690-691.

BANU BERBER BABALIK

Yıl	11-15			15-18			11-18		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
1938	2076	80	2156	4686	234	4920	6762	314	7076
1939	2348	105	2453	5484	333	5817	7832	438	8270
1940	2592	145	2737	6663	383	7046	9255	528	9783
1941	2992	131	3123	8308	409	8717	11300	540	11840
1942	3128	185	3313	8914	537	9451	12042	722	12764
1943	3170	209	3379	8864	479	9343	12034	688	12722
1944	2645	176	2821	7168	458	7626	9813	634	10447
1945	3117	176	3293	8826	537	9363	11943	713	12656
1946	4254	226	4480	11029	637	11666	15283	863	16146

Tablo 2 : Hükümlülerin Yaş Gruplarına Göre Ayrılışı, Göçüklü, Türkiye’de Çocuk Suçluluğu Hakkında Bir Araştırma, s. 6-7; TÜİK, Hükümlüler İstatistiği 1938-1954, Neşriyat No:362, Ege Matbaası, Ankara 1962, s. 157.

15-18 yaş grubunda suç artışının yükselişinde küçük yaşlardan itibaren kötü koşullara maruz bırakılan çocuklar bu durumun etkisiyle fiziki olarak daha güçlü oldukları yıllarda suça yatkın hale gelmektedirler. 14 yaş sonrası çocukluktan ergenliğe geçişin en belirgin görüldüğü dönemdir. Çocuğun bu gelişim evresinde yaşadığı olumsuz durumlar suça karışmasında belirleyici olmaktadır.⁷⁹ Çocuk suç oranlarında görülen artışların da etkisiyle küçük suçluluğu ve sebepleri hakkında bir konferans verilmiştir. İstanbul Hukuk Fakültesi Doç. Dr. Sulhi Dönmezer tarafından verilen konferansta 1935-1941 yılları arasında Türkiye’de işlenen suçlarda artış olduğunu belirttikten sonra şu soruları sormuştur:

“Ülkemizde küçükler tarafından işlenen suçlar nelerdir? Çocuklar tarafından işlenen bu suçların genel sebepleri nelerdir? Küçük suçluluğunun işleniş bakımından özellikleri nelerdir?” Konuşmasında ülkemizde küçükler tarafından işlenen suçların genellikle hırsızlık, adam öldürme, uyuşturucu madde kullanımı ve ticareti suçları olduğunu belirtmiştir. Bu suçların önlenmesi için anketlerle yapılacak çalışmaların bir an önce başlaması tedbirlerin alınması gerektiğini önemle vurgulamıştır.⁸⁰

Yıl	Erkek (%)	Kız (%)
1940	94,60	5,40
1945	94,36	5,64
1950	95,67	4,33

Tablo 3: 11-18 Yaş Arasındaki Suçluların Cinsiyetlere Göre Ayrılışı, Göçüklü, Türkiye’de Çocuk Suçluluğu Hakkında Bir Araştırma, s. 11.

Çocuk suçluluğunun cinsiyet olarak ayrımında toplam suçlularda olduğu gibi erkek suçlu sayısı fazladır. Yukarıdaki tabloda kızların sayısının büyük oranda az oluşu toplumbilimciler tarafından kadınların günlük hayattaki aktivitelerinin daha az oluşuna bağlanmıştır. Bunun yanında sosyal baskı, fiziki yapı, örnek davranış

⁷⁹ Ömer Özkan, *Hukuki ve Sosyolojik Açından Ülkemizde Çocuk ve Çocuk Suçluluğu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya 2011, s. 76-77.

⁸⁰ “Küçük Suçluluğu, Nevi, Sebep ve Saikleri”, *Ulus*, 16 Mart 1943.

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE'DE SUÇLU (SUÇA SÜRÜKLENEN) ÇOCUKLAR HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME (1939 – 1945)

beklentileri, annelik rol modeli vb. özellikler de etkilidir. Ailenin ekonomik düzeyinin düşük olması, yoksulluğun yoğun olduğu geçeköndü bölgelerinde ikamet edilmesi, fiziki şartların yetersiz olmasının sonuçları arasında çocukların bu bölgedeki suçlularla temas kurmalarına ve onları rol model almalarına neden olmaktadır. Çocukların işlediği suç sadece kendisini ve ailesini değil toplumu da olumsuz yönde etkilemektedir.⁸¹ Suç oranlarının arttığı bölgelerde sokak çocuğu olarak anılan çocukların sayısındaki artış dikkat çekicidir. Sokak çocuğu, sokakta yaşayan, bir eve sahip olmayan, ailesini kaybetmiş veya ailesi tarafından terkedilmiş çocuklardır. Daha çok terkedilmiş binalarda, inşaatlarda yaşarlar. Bu çocukların toplumla bağı gelişmemiştir. Bu sebeple suça maruz kalması veya suç işlemesi daha çoktur.⁸² Kötü yaşam koşulları çocuğun ailesinden uzaklaşmasına, sokağa düşmesine, suçla veya suç gruplarıyla doğrudan tanışmasına ortam hazırladı.⁸³ Çocuk veya genç, beslenme, barınma gibi temel hayati ihtiyaçlarını gideremez, spor, sinema, tiyatro, kitap vb. zevklerini tatmin edemezse hırsızlık, yankesicilik gibi suçları daha kolay işlemiştir.⁸⁴

Suç işleyen çocukların çoğunlukla köylerde mi yoksa şehirlerde mi yaşadığını tespit etmek için verilere bakıldığında cezaevlerinden alınan sonuçlarda suçların köylerde işlendiği sonucu ortaya çıkar. Buna örnek olarak Feyyaz Gölcüklü cezaevinde bulunan 974 çocuğa yapılan anketi örnek gösterir. Bu ankete göre 974 çocuktan 711'i suçunu köyde (%73), 263'ü (%27) kasaba ve şehirde suçunu işlemiştir. 1947 yılında köyde işlenen suç sayısı 72.136, şehirde işlenen suç sayısı 50.326'dır. 1947 yılı köy nüfusu 14.728.632, şehir nüfusu 4.920.080'dir. Bu rakamlara bakıldığında köyde her 100.000 kişiye düşen suç sayısı 4,82 iken şehirde 100.000 kişiye düşen suç sayısı 4,28'dir. Toplumsal etkende köy ve kasabalarda işlenen çocuk suçları ile büyük şehirlerde işlenen çocuk suçları bakımından bir değişiklik vardır. Köy ve kasabalardaki çocuk suçları daha çok cinsel suçlardır. Çocuk suçluluğunda çevrenin ve toplumun önemi kişisellikten üstündür. Köy ve kasabalarda köy çocuklarının ekonomik ihtiyaç nedeniyle işlediği suçlar arasında orman bölgelerinde orman suçluluğu gelir. Ormanda hayvan otlatma, ormanda ağaç kesme, orman ürünlerini toplama bunlar arasında sayılabilir. Büyük şehirlerde çocuğu suça iten çeşitli sebepler vardır. Anne babaların bazen zorunluluk bazen ihmalden kaynaklanılgisizliği, okul idaresinin kayıtsızlığı ve sosyal kurumlardaki örgütlenme eksikliği büyük şehirlerdeki suçlu çocuk sayısının artışında önemli bir etkidir. Köylerden şehre gelen ailelerin çocukları veya ailesi olmayan çocukların genellikle ilk karşılaştıkları durum dilencilik olur. Sigara, alkol, esrar devamında gelen sorunlar olmuştur.⁸⁵

Savaş yıllarında yaşanan sorunlar nedeniyle sayıları hızla artan kimsesiz ve serseri çocuklar ve onların çıkardığı sorunlar suç sayılarındaki artışlarda pay sahibi olmuşlardır. Kamuoyunun da sıklıkla gündeminde olan bu çocukların durumu 1941 yılında Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu Kongresi'nde ele alınmıştır. Kurum, konunun çözüme kavuşturulması amacıyla kimsesiz çocuklara yönelik kapsamlı bir proje çalışması yapmıştır. Yaklaşık sekiz ay süren titiz bir çalışma sonrası sokak çocuğu sayısının en fazla olduğu İstanbul'da çocuklarla görüşmeler yapılmıştır. Bu çalışmada valilik, belediyeler ve çok sayıda kurumun desteği sağlanmıştır. Proje sonuçlandırıldığında⁸⁶ çocukların durumlarına göre önleyici tedbirlerin alınması için öneriler sunulmuştur. Ayrıca bu önerilerin uygulanmaması durumunda sokak çocukları sayısının ülkenin içinde bulunduğu zor koşullar nedeniyle artış göstereceği vurgulanmıştır. Proje uygulayıcıları çocuk davasını bütünüyle kapsayacak bir teşkilatlanmanın olması gerektiğini savunmuşlardır. Proje hazırlandıktan sonra oluşturulan komisyonlarda çocuk meselesi yaklaşık on yıl boyunca tartışılmıştır. Çeşitli fikir ve önerilerle geliştirilen proje 1949 yılına gelindiğinde Korunmaya Muhtaç Çocuklar Hakkında Kanun ile somutlaştırılmıştır.

SONUÇ

Sağlıklı bir toplumsal yaşam toplumu oluşturan bireylerin belirlenen kurallara uyum göstermesiyle sağlanır. Bu kurallar tarih boyunca örf, adet, gelenek, görenek, inanç ve hukuksal olarak toplumlarda kendini göstermiştir. Toplumsal yaşamı düzenleyen kuralların ihlal edilmesi ile suç ortaya çıkar. Her toplumda suç vardır. Bu özelliğiyle suç toplumsal bir olgudur. Hukuksal yönden hazırlanan kanunlarla suçun önceden belirlenmiş yaptırımları bulunur. Kanunlarda suç olarak tanımlanan bir fiili işlediği iddiası ile hakkında soruşturma yapılan ya da işlediği fiilden dolayı hakkında güvenlik tedbirine karar verilen çocuk suça sürüklenen çocuk olarak ifade edilir. Çocuklar gelişimlerini tamamlamadıkları için iyi ve kötüyü ayırt etmede yeterli değillerdir. Muhakeme yeteneği tam gelişmemiş olan çocuğun suç işlemesi veya suça karışması hukuki incelemenin yanında psikolojik ve sosyolojik

⁸¹ Z. Fulya Temel, Vedat Bayraktar, *Çocukları Suça İten Ailesel Nedenler, Kanunla İhtilaf Halindeki Çocuklar*, Ed. Şener Uludağ, Cemil Doğutaş, Osman Dolu, Hasan Bükler, Ankara, TBMM Basımevi, 2000, s. 214. Ayrıca bkz. Ramazan Yelken, "Çocuk Suçluluğunun Önlenmesinde Merkezi Kurum Aile: Çocuklara Dair Uluslararası Sözleşmelerin Analizi", *Suçta Sürüklenen ve Mağdur Çocuklar*, Ed. Süleyman Hançerli ve diğerleri, SABAV, Ankara 2011, s. 32-41.

⁸² Tülin Günşen İçli, *Çocuk Suç ve Sokak*, Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Ankara 2009, s. 15-39; Birsan Gökçe, *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumlar*, Savaş Yayınevi, Ankara 2019, s. 187-190.

⁸³ Burak Acar, *Suç ve Çocuk Temalı Akademik Çalışmaların Niceliksel Ve Niteliksel Olarak Değerlendirilmesi (1923-2016)*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2017, s. 64.

⁸⁴ Güngör Orhon, *Suçlu Çocuklarla İlgili Bir İnceleme*, Gürsoy Basımevi, Ankara 1962, s. 4; Nephân Saran, *İstanbul Şehrinde Polisle İlgisi Olan Onsekiz Yaşından Küçük Çocukların Sosyo-Kültürel Özellikleri Hakkında Bir Araştırma*, Taş Matbaası, İstanbul 1968, s. 32.

⁸⁵ Selçuk C. Bengü, "Suçlu Çocuklar Sorunu", *Adalet Dergisi*, C. 59, S. 11-12, Kasım Aralık 1968, s. 672-682.

⁸⁶ Projenin bitişiyile ilgili net bir tarih bulunmamasıyla birlikte Sarıkaya 1942 olarak tahmin edildiğini belirtmiştir. Makbule Sarıkaya, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Kimsesiz Çocuklara Yönelik Kapsamlı Bir Proje", *Atatürk Dergisi*, C.4, S.1, s.189-202.

BANU BERBER BABALIK

açından da değerlendirilmesi gereken bir durumdur. Çocuk on sekiz yaşını doldurmamış kimsedir. Reşit olmadığı için kanunlarda yeri ayrıdır. Çocuk ve suçun bir araya gelmesi bile rahatsız edicidir. Çocuğun suçun bir parçası olması, suçu işlemesi farklı teorileri olmakla birlikte toplum sorunlarının bir yansımasıdır. Çocuğun suç işlemesi sadece çocuğu ve aileyi değil tüm toplum ilgilendirir.

Çalışmada kullanılan rakamsal veriler adliye yansıyan suç sayıları (TÜİK İstatistikler) ve cezaevlerinde yapılan anketlerle elde edilmiştir. Bu çalışmalar artan suç sayısından duyulan endişenin bir göstergesi sayılabilir. Toplumun geleceği olarak görülen çocukların her yönüyle sağlıklı koşullarda var olabilmesi için tüm toplum ilgilendiren bu konunun daha çok büyümeden çözüme kavuşturulması, çocukların ıslah edilmesi ve en önemlisi tekrar topluma kazandırılması çok önemli olmuştur. II. Dünya Savaşı yıllarında yaşanan çocuklardaki artan suç oranları, sokaklardaki kimsesiz çocuk sayısındaki artış savaş yıllarından itibaren kamuoyu ve bürokrasinin de dikkatini çekmiştir. Bu amaçla savaşın devam ettiği yıllarda çocuk suçluluğunda etkili olan kimsesiz çocukları korumaya yönelik bir proje hazırlanmıştır. Kimsesiz çocukları koruma politikası aynı zamanda suçu tetikleyen ortamları da en aza indirme çabasıdır. Ulusal basına yansıyan suç olayları kanuni düzenleme yapılması konusunda meclisi harekete geçirmiştir. 1949'da TBMM Korunmaya Muhtaç Çocuklar Hakkındaki Kanunu kabul ederek önemli bir adım atmıştır. Kanun ile korunmaya ihtiyacı olan çocukların (bu çocuklar arasında sokaklarda yaşayan, ailesi tarafından terk edilmiş, ailesi hayatta olmayan, anne ve babası belli olmayan, kimsesiz çocuklar yani suç işleme oranı) korunma ve bakımları konusunda Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na ve Milli Eğitim Bakanlığı'na görevler verilmiştir.

Çocuk suçlarının nedenleri ile ilgili yapılmış çok sayıda çalışma vardır. Yapılan çalışmalarda suç eyleminde bulunan çocukların daha çok ekonomik bakımdan düşük gelir seviyesinde olduğu, ailede eğitimin asgari düzeyde olduğu, fiziki olarak kötü koşullarda barınma imkanlarına sahip oldukları görülmüştür. Göç eden ailelerin çocuklarının suç işleme oranlarının daha yüksek olması bir diğer bir özelliktir. Sanayi Devrimi ile birlikte büyük şehirlere olan göç birçok sebepten dolayı artmıştır. Bu artış beraberinde şehirlerde barınma, kente uyum sağlama, ekonomik yetersizlik gibi sorunları ortaya çıkarmıştır. II. Dünya Savaşı yılları bu sorunların ülkemizde en fazla artış gösterdiği dönemlerden biridir. Türkiye savaşa girmese de savaşın ekonomik koşullarının getirdiği olumsuzları yaşamıştır. Artan vergi uygulamaları, ürünlerin karborsaya düşmesi, askeri alımlar nedeniyle çalışma hayatında yaşanan boşluk, çalışan kadınların çocuklarını bırakabilecekleri alanların azlığı bu olumsuzlar arasındadır. Risk altında olan çocuklar ailelerinin ilgisizliği dolayısıyla sokaklarda kalmış, kimsesiz, bakımsız ve başıboş kalmışlardır. Her geçen gün sayıları artan bu çocuklar bazı kesimler tarafından ucuz işgücü olarak kullanılmıştır. Bu durum çocuğun başta sağlık ve eğitim olmak üzere birçok temel haktan mahrum kalmasına neden olmuştur. Bu olumsuz koşullar altında çocuklar hayatta kalabilmek için suç davranışlarına yönelmişlerdir. İşlenen suçlarla birlikte cezai sorumluluk yaşı varsa ıslahevleri veya cezaevlerine gönderilmişlerdir. Sağlıklı bir gelişim gösteren toplumların varlığı çocukların sağlıklı koşullarda büyümesi ile mümkün olacaktır. Yetişkinlerin sorumluluğunda olan toplumsal meselelerin önlenmesi çocukların suçtan uzaklaşmasında belirleyici olacaktır.

Çocuğun içinde bulunduğu olumsuz koşullar sadece yoksul kesimleri ilgilendiren bir mesele değil tüm devleti ilgilendirir. Çocukların yetiştiği koşullar ileride nasıl bireyler olacaklarında ve geleceklerinin şekillenmesinde önemlidir. Çocuğun ve toplumun geleceği için suçluluğun önlenmesi hayati öneme sahiptir. Çocuk Suçluluğunun önlenmesinde hukuki düzenlemeler ve yönetimlerin iş birliği gerekir. Çoğu zaman hükümetler ve sivil toplum kuruluşlarının girişimleri ile yapılan suçla mücadele çocukların korunmasına yönelik çalışmalarda büyük öneme sahip olduğu görülmüştür. Bu yüzden çocuk meselesi sadece aile düzeyinde kalmamalı tüm toplumun ortak meselesi olmalı ve bu yönde çalışmalar yapılmalıdır. Çocuk suçluların ortak özelliklerine bakıldığında çocukları suça sürükleyen nedenler arasında aile başta olmak üzere sosyal çevre ve ekonomik nedenler olduğu görülmüştür. Çocuğun suç işlemesinin önüne geçmek için ailelerin çocuk iletişimi konusunda bilinçlendirilmesi, çocukların okula gitmelerine engel olacak koşulların önlenmesi, çocukların kaliteli boş zaman aktivitelerine yönlendirilmeleri büyük öneme sahiptir. Çocukların bireysel ve toplumsal hayat bağlarını güçlendirecek aktivitelere yönlendirilmeleri çocuklara suça yöneltecek ortamların önlenmesinde belirleyici olacaktır.

KAYNAKÇA

ACAR, Burak, YAMAN, Ömer Miraç, "1923-2018 Yılları Arasında Üretilen Suç ve Çocuk Temalı Akademik Çalışmaların Bibliyometrik Analizi," *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, Y. 20, S. 46, 2020, ss. 55-82.

ACAR, Burak, *Suç ve çocuk temalı akademik çalışmaların niceliksel ve niteliksel olarak değerlendirilmesi (1923-2016)*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2017.

AKANDERE, Osman; DALDA, Ahmet, *Türkiye'de Korunmaya Muhtaç Çocuklar Yasal Düzenlemeler ve Uygulanması 1923-2016*, Eğitim Yayınevi, Konya 2018.

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE’DE SUÇLU (SUÇA SÜRÜKLENEN) ÇOCUKLAR HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME (1939 – 1945)

AKIN, Derya, “II. Dünya Savaşı’nın Türkiye’de Sosyal Hayat Üzerindeki Etkileri”, *Balkan ve Yakındoğu Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 4, 2021, ss. 19-26.

AKINCI, Füsün Sokullu, *Çocuk Suçluluğu Kriminolojisinde Aile Faktörü*, Adliye ve Çocuk Suçluluğu Sempozyumu, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul 1993, ss. 127-133.

AKKAN, Kutbettin “Çocuk Suçluluğu”, *Adalet Dergisi*, C. 57, S. 8-9, Ağustos-Eylül 1966, ss. 601-612.

AKOĞLU, Funda Öner, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Hırsızlık ve Cinayet Olaylarının Cumhuriyet Gazetesi’ne Yansımaları”, *Belgi Dergisi*, 2023, S.26, s.127-148.

AKTAŞ, Aliye Mavili, “Çocuk Koruma Kanunu, Çocuk ve Suç”, *Suçta Sürüklenen ve Mağdur Çocuklar*, SABEV, Ankara 2011, ss. 191-197.

AKYÜZ, Emine, “Suça Sürüklenen Çocukların Hakları”, *Suçta Sürüklenen ve Mağdur Çocuklar*, SABEV, Ankara 2011, ss. 60-73.

AKYÜZ, Emine, *Çocuğun Haklarının ve Güvenliğinin Korunması*, MEB, Ankara 2000.

AKYÜZ, Yahya, *Çocuk Suçluluğu Konusunda Türk Eğitim Tarihinde İlk Önemli Araştırma*, 1. Ulusal Çocuk ve Suç: Nedenler ve Önleme Çalışmaları Sempozyumu, Türkiye Çocuklara Yeniden Özgürlük Vakfı Yayını, Ankara 2002.

ARIES, Philippe, *Centuries of Childhood*, Pimlico, 1996.

ARIKAN, Erdal, *II. Balkan Savaşı ile I. Dünya Savaşı arasında Osmanlı’da çocukluğun politik inşası 1913-1914 (çocuk duygusu ve çocuk dünyası dergileri üzerine bir inceleme)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2021.

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007.

AVCI, Müjdat, Tutuklu Çocuklar Üzerine Bir Araştırma: Çocukların Suça Yönelmesinde Etkili Olan Toplumsal Nedenler ve Çözüm Önerileri, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 11, S. 1, ss. 49-73.

AYAN, Sezer, *Suçlu Kim? Türkiye’de Çocuk Suçluluğu*, Ütopya Yayınevi, Ankara 2011.

BAĞIŞ, Radiye Canan , “Çocukları Suça Sürükleyen Çevresel Nedenler: Sosyal Bağ ve Sosyal Öğrenme Teorileri Işığında Bir Değerlendirme”, *Humanitas Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14), 203-221.

BALTACI, Ali, *Çocuk suçluluğu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2011.

BAYDAR, E. *İkinci Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri*, Başbakanlık Basımevi, 1978.

BAYNES, Hamilton, “Çocuk Suçlarının Genel Sebepleri”, çev. Akil Önder, *Adalet Dergisi*, S. 5, Mayıs 1949, ss. 690-691.

BAYINDIR, Nida; ÖZEL, Ali; KÖKSAL, Emrah, “Çocuk Suçluluğu Demografisi: Kütahya Şehri Örneği”, *Polis Bilimleri Dergisi*, 2007, C. 9, S. 1, ss. 95-108.

BENGÜ, Selçuk C., “Suçlu Çocuklar Sorunu”, *Adalet Dergisi*, C. 59, S. 11-12, Kasım Aralık 1968, ss. 672-682.

BIYIKLI, Hasan, “Çocuk Suçluluğunun Nedenleri”, *Adalet Dergisi*, Kasım 1972, ss. 760-772.

BURGAÇ, Murat, “Savaşın Çocukları: İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İstanbul’da Sokak Çocukları Sorunu ve Çözüm Arayışları”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.18, S.2, s.173-182.

BÜLBÜL, İrfan, “İkinci Dünya Savaşı’nın Türkiye’de Sosyal Hayata Olumsuz Yansımaları”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 9-1, 2006, ss. 1-51.

CÖMERT, Özge, SEVİM, Yelda, Çocuk ve Suç İlişkisinin Sosyolojik Suç Kuramları ile İncelenmesi, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.6, S.1, 2017, s. 29-40.

Cumhuriyet, “Muazzam Tahliye Planı Nasıl Tatbik Edildi?”, 8 Eylül 1939, ss. 3.

- Cumhuriyet*, “Mekteplerde Pasif Korunma Tedbirleri”, 12 Ekim 1939, ss. 2.
- Cumhuriyet*, “Bugünden İtibaren Ekmek Karne ile Tevzi Edilecek”, 14 Ocak 1942, ss. 1.
- Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Ed. Mehmet Zencirkıran, Dora Yayıncılık, Bursa 2016.
- ÇAVDAR, Tevfik, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, İmge Kitabevi, İstanbul 2003.
- ÇOPUR, Ebru Öztürk; ULUTAŞDEMİR, Nilgün; BALSAK, Habip, “Çocuk ve Suç”. Hacette University Faculty Of Health Sciences Journal, C. 1, S. 2, 2015, ss. 120-124.
- DOOD, Clement H., *Dünden Bugüne Türkiye Tarih, Politika, Toplum ve Kültür*, Der. Metin Heper, Sabri Sayarı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016.
- DÖNMEZER, Sulhi, “Çocuk Suçluluğu, Nevi, Sebep ve Saikleri”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 1, S. 2, 1943, ss. 227-244.
- ELKIND, David, *Çocuk ve Toplum: Gelişim ve Eğitim Üzerine Denemeler*, çev. Demet Öngören, Haz. Bekir Onur, Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü ve Araştırma Uygulama Merkezi, Ankara 1995.
- ERKUT, Zeynep, BALCI, Serap, YILDIZ, Suzan, “Tarihsel Süreç İçinde Çocuk”, *Çocuk ve Medeniyet*, S. 1, 2017, ss. 17-28.
- ERZEN, Edib Ünal, *Çocuk Davası*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1943.
- FİŞEK, A. Gürhan, “Türkiye’de Çocuk Suçluluğunda Öncü Çalışmalar (1930-1954)”, *Çocuk Suçluluğu ve Mağduriyeti Sempozyumu*, 27 Mayıs 2010, Diyarbakır, <https://gurhan.fisek.net/turkiyede-cocuk-suclulugunda-öncü-calismalar-1930-1954/>, 18.08.2024 sa.14.08.
- FİŞEK A.Gürhan, Cuciner C.U., Akpınar T. , “Çocuk Suçluluğu’nda Öncü Çalışmalar ve İki Doktora Tezi (Dr. Hicri Fişek ve Dr. Naci Şensoy)”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 57, S. 2, 2008, ss. 6-18.
- GENÇ, Özlem, "Çocukların Orta Çağ Avrupa'sındaki Yeri", *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 2016, ss. 241-261.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Milli Şef Dönemi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- GÖKÇE, Birsen, *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumlar*, Savaş Yayınevi, Ankara 2019.
- GÖKÇE, Birsen, *Kimsesiz Çocuklar Sorunu*, Sağlık Sosyal Yardım Bakanlığı, Ankara 1971.
- GÖLCÜKLÜ, Feyyaz, *Türkiye’de Çocuk Suçluluğu Hakkında Bir Araştırma*, Sevinç Matbaası, Ankara 1962.
- HALMAN, Talat, “Çocuk Cumhuriyeti”, *Cumhuriyet ve Çocuk 2. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi*, Haz. Bekir Onur, Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 1999.
- HEYWOOD, C. *Baba Bana Top At: Batı’da Çocukluğun Tarihi*, çev. Esin Hoşsucu, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.
- HOLLİDAY, Laurel *İkinci Dünya Savaşı ve Soykırım Çocukları*, Papirüs Yayınevi, İstanbul 1997.
- İŞİKÇİ, Yasemin Mamur, Selma Karatepe, “Türkiye’de Çocuğa Yönelik Sosyal Politika Uygulamaları ve Tarihsel Analizi”, *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, C. 7, S. 1, İlkbahar 2016, ss. 69-100.
- İÇLİ, Tülin Günşen, *Çocuk Suç ve Sokak*, Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Ankara 2009.
- İLGAZİ, Abdullah, “İkinci Dünya Savaşı’nı İç Politikadaki Yansımaları: Yaşanan Siyasi ve Ekonomik Sorunlar”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 20, S. 2, 2019, ss. 259-267.
- GÜNER, Şefik, Suç ve Suçluluğu Giderici Etken Olarak Eğitsel Davranışların Önemi, *Adalet Dergisi*, Ağustos 1969, ss. 503-517.
- JAMES, Allison, “Yeni Çocukluk Sosyolojisinde Sorunlar, Yaklaşımlar ve Pratikler”, *Dünyada ve Türkiye’de Değişen Çocukluk*, Yay. Haz. Bekir Onur, Ankara Üni. Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 2001.
- KALAYCIOĞLU, Sibel, *Toplumsal Yapı: Toplumsal Kurumlar, Gruplar ve Toplumsal Değişme*, Ed. Mehmet Zencirkıran, Dora Yayıncılık, İstanbul 2016.

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE'DE SUÇLU (SUÇA SÜRÜKLENEN) ÇOCUKLAR HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME (1939 – 1945)

KARADOĞAN, Umut C. “Çocuk ve Çocukluk Kavramının Tarihsel Süreçte Değerlendirilmesi”, *Çocuk ve Medeniyet* 2019/1, s. 195-226.

KARASUBAŞI, İlhan “İkinci Dünya Savaşı Çocukları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 55, S. 1, 2015, ss. 441-450.

KONANÇ, Esin, *Çocuk Suçluluğu*, Ankara 1971.

KUNT, Veysel, *Suç ve Çocuk*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2003.

METİNSOY, Murat, *İkinci Dünya Savaşında Türkiye*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017.

OKAY, Cüneyd, *Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler 1850-1900*, Kırkambar Yayınları, İstanbul 1998.

ONUR, Bekir, *Türkiye’de Çocukluğun Tarihi*, İmge Kitabevi, İstanbul 2005.

ONUR, Bekir, *Çocuk, Tarih ve Toplum*, İmge Kitabevi, Ankara 2007.

ORAN, Baskın, *Türk Dış Politikası C.1*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

ORHON, Güngör, *Suçlu Çocuklarla İlgili Bir İnceleme*, Gürsoy Basımevi, Ankara 1962.

ÖNGÖREN, Hakan, KATILMIŞ, Ahmet , *Çocukları Suça İten Nedenler ve Alınması Gereken Önlemler: İstanbul Emniyet Müdürlüğü Çocuk Şube Müdürlüğü Görevlilerinin Görüş ve Değerlendirmeleri*, *Çocuk ve Medeniyet*, Cilt: 6 Sayı: 11 2021/1: 83-108.

ÖTER, Adem, *Çocuk Suçluluğunun Toplumsal Nedenleri (Antalya Örneği)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2005.

ÖZCAN, Özge, "Orta Çağ'dan Erken Modern Döneme Çocukluğun Tarihsel Gelişimi". *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, C. 2, S. 4, ss. 91-126.

ÖZKAN, Ömer, *Hukuki ve Sosyolojik Açısından Ülkemizde Çocuk ve Çocuk Suçluluğu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), Kütahya 2011.

ÖZSEVER, Atilla, “Türkiye’de Çocuk Suçluluğu”, *Adalet Dergisi*, C. 70, S. 3-4, Mayıs-Haziran 1979, ss. 243-280.

ÖZTAN, Güven Gürkan, *Türkiye’de çocukluğun politik inşası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009.

ÖZTÜRK, Hatice Karakuş, “Çocukluğun Tarihsel Gelişimi Üzerine Düşünceler”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 13, Ekim 2017, ss. 253-276.

PAMUK, Şevket, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

POLAT, Oğuz, *Çocuk ve Şiddet*, Der Yayınları, İstanbul 2001.

POLAT, Oğuz, “Çocuk Suçluluğu”, <http://kriminoloji.com>. 20.07.2024 sa.14.30.

SAĞLAM, Mehmet; ARAL, Neriman, “Tarihsel Süreç İçerisinde Çocuk ve Çocukluk Kavramları”, *Çocuk ve Medeniyet*, C. 1, S. 2, 2016, ss. 43-56.

SANDER, Oral, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, Ankara 2001.

SANDER, Oral, *Türkiye’nin Dış Politikası*, İmge Kitabevi, Ankara 1996.

SARAN, Nephane, *İstanbul Şehrinde Polisle İlgisi Olan Onsekiz Yaşından Küçük Çocukların Sosyo - Kültürel Özellikleri Hakkında Bir Araştırma*, Taş Matbaası, İstanbul 1968.

SARIKAYA, Makbule, “II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Kimsesiz Çocuklara Yönelik Kapsamlı Bir Proje”, *Atatürk Dergisi*, C.4, S.1, s.189-202.

SARIKAYA, Makbule, *Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti 1921-1935*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2011.

SEYHAN, Kazım, BAHAR, H. İbrahim, “Çocuk Suçluluğu”, *Çocuk ve Suç*, Ed. Ş.Şule Erçetin, Yayın Sorumlusu Adem Solak, Hegem Yayınları, İstanbul 2006, ss. 1-37.

- TAN, Hadi, “Çocuk Suçluluğu”, *Adalet Dergisi*, C. 41, S. 11, Kasım 1950, ss. 1411-1427.
- TAN, Mine, “Çağlar Boyunca Çocukluk”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1989, C. 22, S. 1, ss. 71-88.
- TAN, Mine, “Çocukluk: Dün ve Bugün”, *Toplumsal Tarihte Çocuk Sempozyum 23-24 Nisan 1993*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- Tan, “Başiboş Çocuklar”, 11 Ağustos 1944.
- TBMM Zabıt Ceridesi, C. 8, 18.01.1940, ss. 138- 158.
- TEKELİ, İlhan; İLKİN, Selim, *İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
- TEKİR, Süleyman, “Birinci Dünya Savaşı’nda Çocuk Olmak”, *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk II*, Ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016, ss. 935-940.
- TEMEL, Z.Fulya; BAYRAKTAR, Vedat, *Çocukları Suça İten Ailesel Nedenler, Kanunla İhtilaf Halindeki Çocuklar*, Ed. Şener Uludağ, Cemil Doğutaş, Osman Dolu, Hasan Büker, TBMM Basımevi, Ankara 2000.
- TESAL, Reşat D., Küçükleri Suça Sevk Eden Amiller, *Adalet Dergisi*, C. 42, S. 7, Temmuz 1951, ss. 983-1000.
- TESAL, Reşat D., “Çocukları Koruma Sistemimiz Kurulurken”, *Adalet Dergisi*, C. 42, S. 10, Ekim 1951, ss. 1578-1589.
- TESAL, Reşat D., Suçlu Çocuklar ve Bunların Tabi Tutuldukları Özel Rejim Hakkında Notlar, *Adalet Dergisi*, C. 40, S. 11, Kasım 1949, ss. 1553-1551.
- TESAL, Reşat D., “Benelüks Memleketlerinde ve Fransa’da Çocuk Suçluluğu İle Savaş”, *Adalet Dergisi*, C. 42, S. 1, Ocak 1951, ss. 89-117.
- Toplumsal Tarihte Çocuk Sempozyum 23-24 Nisan 1993*, Yay. Haz. Bekir Onur, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- TOR, Hacer, *Çocuk Suçluluğunda Ailenin Rolü, Suçla Mücadele Açısından Aile Eğitimi ve Denetimli Serbestlik*, Amasya Sempozyumu 2008, Hegem Yayınları, Ed. Adem Solak, İstanbul 2008.
- TÜİK, *Boşanma İstatistikleri (1932-1940-1945-1950-1960)*, Yayın No: 419, 1960.
- TÜİK, *Hükümlüler İstatistiği 1938-1954*, Neşriyat No:362, Ege Matbaası, Ankara 1962.
- UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1914)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.
- ULUĞTEKİN, Sevda, *Hükümlü Çocuk ve Yeniden Toplumsallaşma*, Bizim Büro, Ankara 1991.
- UTKUGÜN, Ceren, *İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye’de ekonomik sıkıntılarının sosyal hayata etkileri (1939-1945)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Afyon 2016.
- YAMAN, Ömer Miraç, ACAR, Burak, *Disiplinlerarası Suç ve Suçluluk Çalışmaları (1923 - 2015) Sosyal Hizmet Perspektifinde Bibliyografik Bir Değerlendirme*, Bir Yayıncılık, İstanbul 2016, s.33.
- YAVUZER, Haluk, *Çocuk ve Suç*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2006.
- Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, *Çocuk*, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1994.
- YELKEN, Ramazan, “Çocuk Suçluluğunun Önlenmesinde Merkezi Kurum Aile: Çocuklara Dair Uluslararası Sözleşmelerin Analizi”, *Suçta Sürüklenen ve Mağdur Çocuklar*, Ed. Süleyman Hançerli ve diğerleri, SABAV, Ankara 2011, s. 32-41.
- Ulus, “Küçük Suçluluğu, Nevi, Sebep ve Saikleri”, 16 Mart 1943.
- Vatan, “Soruyoruz”, 4 Haziran 1943.
- YILDIZ, Özgür, “II.Dünya Savaşı’na Genel Bir Bakış”, *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 12, 2019, ss. 62-75.
- YÖRÜKOĞLU, Atalay, *Değişen Toplumda Aile ve Çocuk*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1984.

II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRKİYE’DE SUÇLU (SUÇA SÜRÜKLENEN) ÇOCUKLAR HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME (1939 – 1945)

ZÜRCHER, Erick J., *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

1. *İstanbul Çocuk Kurultayı Bildiriler Kitabı*, İstanbul Çocukları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.

<https://sozluk.gov.tr> 13.08.2024 sa.14.50.

<https://www.ihd.org.tr/ble-mletler-cuk-haklarina-da-slee/> 11.01.2024, sa.14.30.

<https://akademik.yok.gov.tr/AkademikArama/view/searchResultview.jsp> E.T.10.09.2024, sa.11.00.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muafır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 515-532.

Geliş Tarihi–Received Date: 09.09.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 06.11.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

SON POSTA GAZETESİNDE PERİDE CELAL’İN KADIN RÖPORTAJLARI: “ÇALIŞAN
KADINLAR ARASINDA”

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1546671>

 TÜLAY GENCER*

ÖZ

Peride Celal, pek çok öykü ve roman kaleme almış önemli bir edebiyatçı olmasının yanı sıra basın emekçiliği ve röportaj yazarlığı da yapmıştır. 1935-1950 yılları arasında *Son Posta*, *Cumhuriyet*, *İstanbul*, *İkdam*, *Tan* ve *Milliyet* gibi günlük gazetelerde anket ve röportajlarına yer verilmiş, ayrıca aşkı merkeze alan popüler tefrikaları yayımlanmıştır. Okuyucu bu aşk öykülerini ve romanlarını ilgiyle takip etmiş, gazeteler tirajlarını bu sayede artırmıştır. Peride Celal, yazarak hayatını kazanmaya başladığında henüz yirmili yaşlarının başındadır. Bu dönem yapıtlarına bakıldığında genellikle kentli kadını ele aldığı görülmektedir. 1950’li yıllardan sonra ise daha nitelikli yapıtlar vermeye başlamıştır. Peride Celal’in ilk romanının ve öykülerinin yanı sıra röportajlarının da yayınlandığı *Son Posta* gazetesi, *Cumhuriyet*’in krizde olduğu 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın kurulmasından kısa süre önce yayın hayatına başlamıştır. Gazetenin en büyük özelliği halkçı ve muhalif olmasıdır. Gazete; siyasi, ideolojik ve mali vesayeti kabul etmeden halkın sorunlarını gündeme taşıyabilme amacıyla çıkarılmıştır. Peride Celal, “Çalışan Kadınlar Arasında” adını verdiği röportajları tıp, hukuk, eczacılık, müzik ve eğitim alanında çalışan beş Cumhuriyet kadını ile gerçekleştirmiştir. Mesleklerinde öncü bu kadınlar, Cumhuriyet’in eğitimde yarattığı fırsat eşitliğinin somut tezahürleridir. Beş bölüm süren bu röportaj serisinde Peride Celal yüksek öğrenim görmüş, kentli sınıfa mensup kadınların eğitim ve çalışma hayatında karşılaştığı sıkıntıları anlamaya ve anlatmaya çalışmıştır. Makale, bu röportajlar ekseninde hep edebiyatçı kimliği ile ele alınan Peride Celal’in gazetecilik alanında yaptığı işlerin aydınlatılmasını ve bu anlamda onun biyografisine bir katkı yapmayı amaçlamaktadır. Röportajlar çalışma hayatının içindeki kadınların deneyimlerini yansıtmaktadır. Bu bakımdan röportajların Cumhuriyet’in kadın hakları konusundaki söylem ve politikalarını uygulamadaki işleyişini kavramaya yönelik farklı bir bakış açısı sağlayabileceği açıktır. Cumhuriyet yönetimi eğitim, hukuk, siyaset alanında yaptığı devrimci düzenlemelerle kadının kamusal alanda görünürlüğünü kalıcı kılmaya çalışmış ve aynı zamanda kadının kendi özgürlüğünü ve bireyselliğini inşa edebileceği bir zemini de kurmak istemiştir. Bununla beraber röportajların Türk Kadın Birliği’nin tasfiye edilerek kadın hareketinin devlet denetimine alındığı bir dönemin sonrasında yapılmış olmasına da ayrıca dikkat edilmelidir. Kadınların meslek seçimleri, eğitim süreçleri, kamusal ve özel alandaki sorumlulukları ile ilgili söyledikleri bu bağlamda özellikle ayırt edicidir. Bu röportajlarda Cumhuriyet’in kendisine sunduğu imkânlarla tahsil görüp, meslek sahibi olan kadınlar sadece elde ettikleri başarıları değil, yaşadıkları zorlukları da dile getirebilmişlerdir. Peride Celal bu röportajları yaparken kadının kendi meslek seçimi ve kariyer tercihi ile ona uygun görülen toplumsal rol ve konum arasındaki gerilime de dikkat çekmek istemektedir. Özetle Peride Celal, kadınların 1937 yılının gündelik gerçekliği içinde nasıl yaşadığına dair küçük bir kesit sunmaktadır. Makale, Peride Celal’in röportajlarından yola çıkarak çalışma yaşamı içindeki kadınların bu süreci nasıl yorumladıklarını analiz etmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Son Posta, Cumhuriyet, Kadınlar, Röportaj, Peride Celal.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis/TÜRKİYE, E-Posta: tgencer@beu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8194-4307.

SON POSTA GAZETESİNDE PERİDE CELAL'İN KADIN RÖPORTAJLARI: “ÇALIŞAN KADINLAR ARASINDA”

PERİDE CELAL'S WOMEN INTERVIEWS IN SON POSTA NEWSPAPER: “AMONG WORKING WOMEN”

ABSTRACT

Peride Celal, in addition to being an influential literary figure who wrote numerous stories and novels, also worked as a journalist and interview writer. Between 1935 and 1950, her surveys and interviews were featured in daily newspapers such as *Son Posta*, *Cumhuriyet*, *İstanbul*, *İkdam*, *Tan*, and *Milliyet*. During this period, her popular serialized stories, centered on themes of love, were published and eagerly followed by readers, boosting the circulation of these newspapers. Peride Celal began earning a living through her writing when she was only in her early twenties. Her works from this period typically focus on urban women. After the 1950s, however, she started producing more refined works. *Son Posta*, which published Celal's first novel, stories, and interviews, started its publication shortly before the founding of the Free Republican Party in 1930, during a period of crisis for *Cumhuriyet*. The most important feature of the newspaper is that it is populist and oppositional. It was published with the aim of bringing the problems of the people to its pages without accepting political, ideological and financial tutelage. This article aims to shed light on Peride Celal's work in the field of journalism, which has always been discussed in the context of her literary identity, and to make a contribution to her biography in this sense. The interviews reflect the experiences of women in working life. The interviews reflect the experiences of women in working life. In this respect, it is clear that interviews can provide a different perspective to understand the functioning of the Republic's discourse and policies on women's rights in practice. The Republican government tried to make women's visibility in the public sphere permanent through revolutionary regulations in the fields of education, law and politics, and at the same time wanted to establish a ground on which women could build their own freedom and individuality. However, it is also important to note that the interviews were conducted after the dissolution of the Turkish Women's Union and the subsequent state control over the women's movement. In this context, what women said about their career choices, educational processes, and responsibilities in both public and private spheres is particularly distinctive. In these interviews, women who were educated and became professional thanks to the opportunities offered to them by the Republic were able to express not only their achievements but also the difficulties they faced. While conducting these interviews, Peride Celal also wanted to draw attention to the tension between a woman's choice of profession and career and the social role and position deemed appropriate for her. In sum, Peride Celal offers a small cross-section of how women lived in the daily reality of 1937. Based on Peride Celal's interviews, the article aims to analyze how women in working life interpreted this process.

Keywords: Son Posta, Republic, Women, Interview, Peride Celal.

GİRİŞ

Bu makale Cumhuriyet Dönemi'nin önemli kadın yazarlarından Peride Celal'in (1916-2013) *Son Posta* gazetesinde yayınlanan bir seri röportajını konu edinmiştir. Bu röportajlar; tıp, müzik, eczacılık, eğitim ve hukuk gibi alanlarda ihtisas yapmış öncü kadınlarla gerçekleştirilmiş ve gazetede Şubat-Mart 1937 aralığında “Çalışan Kadınlar Arasında” başlığı ile beş bölüm halinde yayınlanmıştır. Bu röportajlara; Peride Celal, *Son Posta* ve Erken Cumhuriyet Dönemi kadınları üzerine yapılan çalışmalarda yer verilmemiştir.¹ Bununla birlikte Serdar Soydan tarafından 2021 yılında yayımlanan bir yazıda bu röportaj serisinden bahsedilmiş, her röportajdan kısa alıntılara yer verilmiştir.² Peride Celal daha çok edebiyatçı kimliği ile önemsendiğinden hep bu yönü ile ele alınmıştır.³ Öykü ve romanlarını 1935 yılından itibaren *Yedigün*, *Son Posta*, *Tan* ve *Cumhuriyet* gibi dergi ve gazetelerde tefrika etmiştir. Bu tefrikalar, hayatını idame etmesinde önemli bir vasıta olmuştur. Dolayısıyla özellikle popüler aşk romanları yazarak geçimini sağladığı bu ilk yazarlık döneminde, zikredilen röportajları yapmış olması önemlidir. Basının ataerkil dünyasında bir kadın olmanın bütün zorluklarını yaşayarak farklı mesleklerdeki kadınların durumlarını ülke gündemine taşımıştır. Peride Celal, bu röportajları yüksek öğrenim görmüş ve alanında uzmanlaşmış kadınlar ile yapmayı tercih etmiştir. Bu tercih Cumhuriyet'in modernleşme projesinde kadınlara verilen merkezi rolün vurgulanma arzusunun bir sonucu olabilir. Peride Celal bu röportajların her birinde bir başarı hikâyesini okuyucu ile buluştururken aynı zamanda kadınların bu süreci nasıl algılayıp dillendirdiklerini de göstermek istemiştir.

¹ Cumhuriyet, Akşam ve Son Posta gazeteleri örneğinde ana akım basının Türk ulusal kimliğinin yaratılmasındaki olumlu işlevini ortaya koymaya çalışan bir doktora çalışmasında Peride Celal'in ismi zikredilmeden sadece Eczacı Belkis Hanım ile yapılan röportaja bir referans verilmiştir. Yazara göre bu tür haber ve röportajlar Kemalizm'in “Cumhuriyet Kadını” stereotipini pekiştirmek amacıyla yapılırlar. Bunlara konu olan kadınlar kamusal alanda görünürlük kazanmış, meslek sahibi ama kendilerini rejime adanmış kişiler olarak hemcinslerine örnek teşkil ederler. Esra Bilgiç, *The Role Of The Mainstream Newspapers In The Consolidation of The Turkish National Identity: 1934-1937*, Boğaziçi University The Atatürk Institute for Modern Turkish History, İstanbul, 2015, s.173.

² <https://sanatkritik.com/eski/kulliyat/peride-celal-calisan-kadinlar-arasinda/>, 30.10.2024 sa.20.00.

³ Raşit Çavaş ve Tunay Aydın'ın hazırladıkları Peride Celal bibliyografyasında da bu röportajlara yer verilmemiştir. Raşit Çavaş, Tunay Aydın, “Peride Celal Bibliyografyası İçin Bir Deneme”, *Peride Celal'e Armağan*, Yay. Haz. Selim İleri, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 1996, ss.15-40.

1923 yılında Cumhuriyet'in ilanından *Son Posta* gazetesinin yayın hayatına başladığı 1930 yılına kadar geçen sürede pek çok gelişme yaşanmış, pek çok radikal reform yapılmıştır. Tüm bu reformların temelinde ise laiklik ve muasır bir toplum yaratma ideali belirleyici olmuştur. Bu sürecin bir parçası olarak kadın, toplumsal hayatta daha görünür kılınmaya çalışılmıştır.

Toplum her yönüyle dizayn etmeye çalışan bir iktidar anlayışına uygun olarak “Yeni insanı/kadını” yaratabilmek için gerekli ideoloji ile birlikte kurumlar da yaratılmıştır: İstanbul Üniversitesi'ne dönüşen Darülfünun, Dil ve Tarih Tetkik Cemiyetleri, Halkevleri ve Halkodaları. Toplumla yeni ilişki kurma biçimi ve yolları inşa edilirken Halk Fırkası'nın devletle bütünleştiği bir rejim de tesis edilmiştir. Bunun anlamı sivil toplumdaki bütün cemiyet, dernek, kurum ve fırkaların tasfiye edilmesidir. Serbest Fırka ve bu süreçte kurulan diğer partiler kapatılmış, Türk Ocakları Halkevlerine dönüştürülmüş, Mason Locaları ve Türk Kadınlar Birliği tasfiye edilmiştir.⁴

Bu röportajların kadınlara siyasal haklarının da verildiği 1930 sonrası konjonktürde yapılmış olması ayrıca dikkat edilmesi gereken bir husustur. Peride Celal bu röportajları yaptığı tarihte ülkede kadınların hakları için mücadele eden herhangi bir sivil toplum kuruluşu bulunmamaktadır. Cumhuriyet; birinci dalga feminist hareketi etkisizleştirirken öte yandan kendi denetiminde kadınların siyasete, eğitime, iş gücüne, farklı mesleklere katılımını dolayısıyla kamusal görünürlüğünü artırmayı teşvik etmiştir.

Bu anlamda makale; çalışma hayatı içinde kadınların yaşadığı mesleki zorlukları, inkılabın kadına yönelik politika ve söylemleri ışığında tahlil edecektir. Yüksek öğrenim görebilme şansına sahip kentli kadının Cumhuriyet'in kadın tasavvuru ile ne kadar örtüştüğü araştırılacaktır. Ayrıca “halkın gözü, kulağı, dili olma” şiarı ile 27 Temmuz 1930 tarihinde yayın hayatına başlayan *Son Posta*'daki bu röportajları odağa almak Peride Celal'in gazeteci kimliğini belirginleştirme işlevi de taşımaktadır.

1. Cumhuriyet ve Kadın Hakları

Türkiye'nin modernleşme sürecinde kadının siyasi, hukuki vb. haklarını kazanıp toplumsal hayatta görünür olması en çok Cumhuriyet Dönemi'nde mümkün olmuştur. Bunda Mustafa Kemal'in rolü de çok önemlidir. Mustafa Kemal, daha 1916 yılında Doğu Cephesi kumandanıyken yakın çevresiyle kadınların sorunları üzerine tartışıp fikirlerini söylemiş, 1918 yılında Karlsbad'da aldığı notlarda da yine kadın konusunu ele almıştır.⁵ Nitekim Cumhuriyet ilan edilmeden önce kadınlara dair yaptığı şu açıklama da konuya dair bir tasarrufu olduğunu göstermektedir. Açıklama şu şekildedir:

“Bir toplum cinsinden yalnız birinin yeni gerekleri edinmesiyle yetinirse o toplum yarıdan fazla kuvvetsizlik içinde kalır... Bizim toplumumuzun başarı gösterememesinin sebebi kadınlarımıza karşı gösterdiğimiz ilgisizlik ve kusurdan doğmaktadır... Bir toplumun bir organı faaliyette bulunurken diğer organı işlemezse o toplum felç olmuştur...Bizim toplumumuz için ilim ve teknik gerekli ise bunları aynı derecede hem erkek hem de kadınlarımızın edinmeleri lazımdır...Bugünün gereklerinden biri kadınlarımızın her hususta yükselmelerini temindir.”⁶

Bu konuşmada, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devraldığı kadın hareketi mirasını daha radikal ve devrimci⁷ bir şekilde dönüştürecek olan Cumhuriyet iradesi görülebilmektedir.

İkinci Meşrutiyet Dönemi sonrasında kadınlar hemen her alanda bir hak arayışına girmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda güçlü bir kadın hareketi ortaya çıkmış, bu hareket pek çok cemiyet ve örgüt kurup dergi çıkarabilmiştir.⁸ Özellikle savaşlar kadını ev geçindirme sorumluluğunu üstlenmeye, ücretli işçiliğe ve memuriyete girmeye zorlamıştır. Mütareke yıllarına gelindiğinde kadınlar işgallere karşı düzenlenen mitinglere katılarak siyasi faaliyetlerini daha da yoğunlaştırmıştır.⁹ Abadan'ın ifadesi ile “*Türk kadınları bireysel feminist söylemi terk edip etkili bir kadın protesto hareketinin nüvesini oluşturmuştu(r)*.”¹⁰

Cumhuriyet'in ilanından ve Halk Fırkası'nın kurulmasından önce 1923 yılının Haziran ayında Kadınlar Halk Fırkası adıyla bir siyasi örgüt kurulmuştur. Kadınlar Halk Fırkası, Haziran ayı ortalarında Darülfünun'da toplanan Kadınlar Şurası'nda şekillenmiştir. Kadınlar Halk Fırkası'nın öncelikli hedefi; aile hayatını düzene sokma,

⁴ Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi, Ankara, 2008, ss. 350-364; Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi 1930-1945*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983, s.72-90.

⁵ Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, TTK, Ankara, 1995, s.75-76. Ayşe Afetinan, *M. Kemal'in Karlsbad Hatırları*, TTK, Ankara, 1983, s. 45, s.51.

⁶ Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2007, s.230.

⁷ 1980 sonrası gelişen ve Cumhuriyet'in kadın politikalarını eleştiren feminist yaklaşım dahi Atatürk dönemindeki kadına yönelik söylem ve uygulamaları bir “kadın devrimi” olarak kabul eder. Bkz Serpil Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.13.

⁸ Osmanlı'daki kadın hareketi ve feminizmin gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul, 2016.

⁹ Şirin Tekeli, “Türkiye'de Feminist İdeolojinin Anlamı ve Sınırları Üzerine”, *Yapıt*, S.9, 1985, s.52.

¹⁰ Nermin Abadan-Unat, “Söylemden Protestoya: Türkiye'de Kadın Hareketlerinin Dönüşümü”, *75 Yılda Kadın ve Erkekler*, Ed. Ayşe BerktaşHacımrzaoğlu, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.326.

SON POSTA GAZETESİNDE PERİDE CELAL'İN KADIN RÖPORTAJLARI: “ÇALIŞAN KADINLAR ARASINDA”

topluma açılma ve eğitimidir. Fakat “siyasi” nitelikte bir fırka olmasa da fırka kelimesi siyasi bir örgütü anımsattığından ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Halk Fırkası'na dönüştürülme hazırlıkları devam ettiğinden Kadınlar Halk Fırkası'nın kuruluşu Ankara tarafından uygun görülmemiştir. Bunun üzerine kadınlar, 7 Şubat 1924 günü Nezihe Muhiddin'in öncülüğünde Türk Kadın Birliği'ni kurmuştur. Birlik; kadınlığı “fikri ve içtimai sahalarında yükselterek” çağdaş ve ileri bir düzeye ulaştırmayı amaçlamıştır. Türk Kadın Birliği; Kadın Yolu (Türk Kadın Yolu) dergisini yayımlamış, Anadolu'dan İstanbul'a okumaya gelen genç kızlara yardım etmiş, fakir ve kimsesiz öğrencilere yemek çıkarmış, yabancı dil kursları açmıştır. 1927'de tüzüğüne eklediği bir madde ile kadınlara siyasi hakların sağlanması gibi meseleler için de uğraşmıştır. Yaklaşmakta olan 1927 seçimlerine kadınların da katılması, birlik bünyesinde tartışılrsa da anayasa sadece erkeklere izin verdiğinden bu girişim sonuçsuz kalmıştır.¹¹

4 Nisan 1926 tarihinde kabul edilen Medeni Kanun, erkeğin birden fazla kadınla evlenmesini yasaklamış ve böylece kadın toplumunda saygın bir yer edinirken aynı zamanda miras hukukunda da erkekle eşitlenmiştir. Bunu, 3 Nisan 1930'da Belediye Kanunu'yla 18 yaşını dolduran kadınlara yerel yönetimde seçme ve seçilme hakkı tanınması izlemiş, 1934 yılında ise kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkı verilmiştir. Böylece 1 Mart 1935'te toplanan Beşinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde on sekiz kadın milletvekili yer almıştır.¹² Ne var ki meclisin kapıları kadınlara açılırken Türk Kadın Birliği kapanmıştır. Siyasi hakların kazanımının ardından Uluslararası Kadınlar Birliği (The International Alliance of Women) on ikinci kongresini Türk Kadın Birliği'nin ev sahipliğinde İstanbul'da gerçekleştirmiş, on gün sonra da Türk Kadın Birliği'nin kapatılması kararı verilmiştir.¹³

Bu kararda; On İkinci Uluslararası Kadınlar Birliği Kongresi'nin gündeminin “barış” olması ve bunun da öngörülemez bir politik krize dönüşme ihtimali etkili olmuştur.¹⁴ Suat Derviş'in, *Cumhuriyet* gazetesinde delegelerle yaptığı söyleşilerde sürekli olarak dünya barışına vurgu yapılmıştır. Bu tavır kongrede de devam edince Türkiye muhtemel savaş arifesinde ulusal çıkarlarını zedelemekten tedirgin olmuştur. Nitekim Kıta Avrupası'nın kadın hareketinden uzaklaşmakta olduğu bir süreçte Almanya ve İtalya kongreye katılmamış; İngiltere, Amerika ve Fransa ise kongreye ağırlıklarını koymuşlardır. Böyle bir konjonktürde kadın hareketinin öngörülemez uluslararası bir krize dönüşme ihtimali Tek Parti iktidarının daha çok alanda hâkimiyet kurma politikasını tetiklemiştir.¹⁵ Bu kongreyi yakından takip eden gazetelerden biri de Peride Celal'in de yazar kadrosu içinde bulunduğu *Son Posta*'dır.

2. Son Posta Gazetesi: “Kimsenin Değil Herkesin Malı”

1924 ve 1930 yılı Türk demokrasi tarihinde önemli yıllardır. Demokratik bir Türkiye ideali için çok partili hayata geçiş denemeleri gerçekleşmiştir. Ne var ki her iki tecrübe de Türk siyasetinde bir kırılma yaşanmasına neden olmuş ve devrimin biraz daha radikalleşmesine yol açmıştır. Dolayısıyla hem 1925 yılı hem 1930 yılı devrimin kendi kurumsal ve kültürel yapısını ortaya çıkarmasında belirleyici olmuştur.

17 Kasım 1924 tarihinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TPCF) kurulmasından üç ay kadar sonra ayrılıkçı ve irticai bir ayaklanma olarak Şeyh Said İsyanı patlak vermiştir. Ayaklanmanın büyümesiyle hükümet, kendisine olağanüstü yetkiler veren 3 Mart 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Yasası'nı çıkarmış, ülkede seferberlik ilan edilerek İstiklal Mahkemeleri kurulmuştur. Bir önlem olarak TPCF de 3 Haziran 1925 tarihinde kapatılmıştır. Sonuç olarak devletin, devrimleri korumak refleksi ile tüm muhalefete karşı sert bir tavır içerisine girdiği yeni bir dönem başlamıştır. Bu bağlamda gelenekçi, islamcı ya da sol görüşlü olarak bir ayırım yapılmadan *Tevhid-i Efkâr*, *Son Telgraf* ve *İstiklal* gazeteleri ve *Sebilürreşad*, *Orak-Çekiç* ve *Aydınlık* dergileri, Adana'da *Sayha*, İzmir'de *Sadayı Hak*, Trabzon'da *İstikbal* ve *Kahkaha* dergi ve gazeteleri kapatılarak muhalif basın da susturulmuştur.¹⁶

Takrir-i Sükûn Kanunu, Cumhuriyet rejimini ve rejimin tüm kazanımlarını korumak adına 1929 yılına dek yürürlükte kalmıştır.¹⁷ Bu süre zarfında İttihatçılar siyasetten tamamen tasfiye edilmiştir. İslamcı düşünce

¹¹ Zafer Toprak, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm, (1908-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s. 466. Cumhuriyet yönetimi ile Türk Kadın Birliği ilişkileri şu çalışmada ele alınmıştır. Yaprak Zihinoğlu, *Kadınsız İnkılap, Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, Metis Yayınları, İstanbul, 2003.

¹² Leyla Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998, ss.189-208.

¹³ Toprak, *Türkiye'de Kadın*, s.469.

¹⁴ Libal, Türk Kadınlar Birliği üyelerinin haklarını daha da ileriye taşımak adına geliştirdikleri liberal fikirleri, batılı güçlerin etkisinin bir sonucu olarak gören çevreler tarafından eleştirildiklerini belirtmiştir. Oysa çıkması beklenen olası bir savaşta kadınlara düşen görev erkeklerin yanında yer almalarıdır. Ona göre kollektivist ve milliyetçi zaruretlere bu konjonktürde evrensel barış ve kadın haklarının vizyonunun hayata geçirilmesini engellemiştir. Kathryn Libal, “Staging Turkish Women's Emancipation: Istanbul, 1935”, *Journal of Middle East Women's Studies*, S.1, C.4, 2008, s.46.

¹⁵ Toprak, *Türkiye'de Kadın*, s.496. Atatürk döneminde kadın hakları politika ve uygulamalarını dünyadaki diğer örneklerle karşılaştırarak ele alan bir çalışma için bkz. Ayşe Yazar, “Karşılaştırmalı Açısından Atatürk Dönemi ve Kadın Hakları”, *100. Yılında Atatürk ve Cumhuriyet I. Cilt*, Haz. Şaduman Halıcı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Dairesi Başkanlığı Basın Yayın Müdürlüğü, İstanbul, 2023, ss.158-191.

¹⁶ Toktamış Ateş, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s.235.

¹⁷ Cemil Öztürk, *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk İnkılap Tarihi*, Pegem Akademi, Ankara 2009, s.178

sindirilirken sol düşünceye karşı da tedbirler alınmaya devam etmiş, sosyalist görüşteki gazeteler kapatılmış ve ayaklanmayı kışkırtma gerekçesi ile bazı yazarlar yargılanmıştır.¹⁸

Benzer bir süreç ikinci kez 1930 yılında yaşanmıştır. 1929 yılı “Dünya Buhranı”ndan tüm dünya gibi Türkiye de iktisadi olarak etkilenmiş, halkın yoksulluğu daha da görünür olmuştur.¹⁹ Çıktığı yurt gezilerinde tek parti yönetiminin ülkede siyasal, toplumsal ve ekonomik bir hoşnutsuzluk yarattığının farkında olan Mustafa Kemal, muhalefetin başka bir şekilde yeniden patlak vermesinin önüne geçmek amacıyla yeni bir fırka ile bir denge yaratmayı istemiştir.²⁰ Böylece Atatürk’ün teşvikiyle Fethi Okyar ve Ahmet Ağaoğlu tarafından 12 Ağustos 1930 tarihinde Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur. Fakat fırka, kısa sürede halktan büyük bir teveccüh görüp bir iktidar alternatifi haline gelince bu denemeden vazgeçilmiştir.²¹

Son Posta, Serbest Fırka’nın kurulmasından çok kısa bir süre önce 27 Temmuz 1930 tarihinde “halkın ağzı, dili, kulağı olma” söylemi ile muhalif bir gazete olarak yayın hayatına başlamıştır.²² Ne var ki Türkiye’de gazeteler belirli bir siyasi görüşü temsil eden mebusların tekelindedir. Bu durum halk yararına yayın yapabilmeyi zorlaştırmaktadır. Bu anlamda *Son Posta* siyasi ve mali vesayet altına girmeyi reddederek halkçı bir gazete olacaktır. Nitekim *Son Posta*’nın ilk sayfasında “kimsenin değil herkesin malı” ifadesine yer verilmiştir. Bu ifadenin altındaki açıklamada gazetenin yayımlanma gerekçesi yer almıştır. Bu kısa yazıda İngiltere’de çıkan *Daily Mail* gazetesinin günde iki milyon nüsha satabilecek başarıyı göstermesi; gazetenin hiçbir siyasi fırkaya ve mali güce bağımlı olmamasına bağlanmıştır.²³ Bu gaye ile *Son Posta*; Zekeriya Sertel, Selim Ragıp Emeç, Halil Lütfü Dördüncü ve Ekrem Uşaklıgil tarafından çıkarılmıştır. Gazetenin kuruluş hikâyesi Zekeriya Sertel’in anılarında şu şekilde yer almaktadır:

“Gündelik gazete çıkarmak, bütün emelim buydu. Dergilik artık beni doyurmuyordu... O sırada tesadüf, bana gündelik bir gazete çıkarmak isteyen üç arkadaşı tanıttı. Bunlar birlikte bir gazete çıkarmayı teklif etti. Bunlardan biri Ekrem Uşaklıgil, ikincisi Selim Ragıp Emeç, üçüncüsü Halil Lütfü Dördüncü idi... Hiçbiri üniversiteyi bitirmemişti. Bir gazetenin fikir kısmını yönetebilecek durumda değildiler. Onların eksikliğini ben tamamlayacaktım. Önce şöyle bir prensip anlaşmasına vardık. Gazetenin politikasını ben yönetecektim. Benim yazılarıma kimse dokunmayacak, ben düşündüğüm gibi yazmakta özgür kalacaktım. Onlar gazetenin teknik işleriyle uğraşacaklardı. Gazete tarafsız kalacak, hiçbir partiye, hiçbir kuruluşa, hiçbir kişiye bağlı olmayacaktı... O dönemde halk arasında geniş ölçüde hoşnutsuzluk vardı. Tek parti sistemi halkı bıktırmıştı. Memleketin kaderini bir parti elinde tutuyor, bu da keyfi yönetime yol açıyordu. Yurttaş düşündüğünü söyleyemiyordu. Seçim hakkını bile özgürce, serbestçe kullanamıyordu.”²⁴

Zekeriya Sertel, *Son Posta* öncesinde eşi Sabiha Sertel ile yaklaşık yedi yıl *Resimli Ay* dergisini yayınlamıştır. Nazım Hikmet, Sabahattin Ali, Sadri Ertem ve Suat Derviş gibi sol, muhalif isimlerin yer aldığı dergi; davalar, mahkemeler ve soruşturmalara hep hükümetin hedefinde olmuştur. Takriri Sükün Kanunu’nun yürürlükte olması derginin kapanmasında etkilidir. 4 Mart 1925- 4 Mart 1929 yılları arasında yürürlükte olan kanun, ülkede basın gelişimi ve kurumsallaşmasının önündeki de en büyük engeldir. 1930 sonrası fikri canlanma döneminde çıkarılan 1931 tarihli Matbuat Kanunu ile iktidar, basın alanını tümüyle başıboş bırakmamıştır.²⁵

Serteller, Takriri Sükün Dönemi’ni *Resimli Ay* ile geride bırakırken yeni dönemi *Son Posta* ile karşılamışlardır. Bu dönemi yeni kılan; Zekeriya Sertel’in ifade ettiği gibi 1929 dünya ekonomik buhranının Türkiye’de oluşturduğu sıkıntılardır. İronik olarak bu sıkıntılar siyasete, basına ve topluma nisbi bir hürriyet getirmiştir.²⁶ Her ne kadar *Son Posta*’yı; Ekrem Uşaklıgil, Salim Ragıp Emeç, Zekeriya Sertel ve Halil Lütfü birlikte çıkarsalar da işin başındaki isim Zekeriya Sertel’dir. Bu isimlerin ortak bir ideoloji içinde hareket ettikleri de söylenemez. Nitekim *Resimli Ay*, Sertellere muhalif ve solda olmanın, ülke sorunlarına eleştirel bakmanın neticelerini çok açık bir biçimde göstermiştir. *Son Posta*, 1930 yılı gazetelerinin büyük kısmının hükümet yanlısı bir tavır içinde olduğu bir atmosferde halkın sıkıntılarını, mevcut koşulların zorluğunu dile getiren bir gazete olarak doğal olarak “*muhalif*” bir gazete olmuştur. Sertel, gazetede ilk yazısının başlığını da “Boğuluyoruz Biraz Hava İstiyoruz” olarak koymuştur. O dönem bir gazeteci olarak gördükleri ve hissettikleri şöyledir: “Bütün gazetelerin sahipleri mebus. Hep aynı şeyi söylüyorlar... Bu mutlak ağız birliği, bu mutlak teslimiyet memleketi aynı suretle

¹⁸ Hıfzı Topuz, *II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, s.146-148; Orhan Koloğlu, *Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yay., İstanbul, 2006, s.117,118

¹⁹ Nurettin Güz, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Sonrası Basında Muhalefet ve 1931 Matbuat Kanunu*, Gazi Üniversitesi, İletişim Fakültesi Yay., Ankara, 1993, s.3,4

²⁰ Çavdar, a.g.e., s.328-329.

²¹ Serbest Fırka hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Walter F. Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey The Free Party and Its Aftermath*, Leiden E. J. Brill, 1973; Çetin Yetkin, *Atatürk’ün Başarısız Demokrasi Devrimi Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997; Cemil Koçak, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

²² O dönemde sosyalist klasikleri çeviren avukat Haydar Rifat ile Adilye Vekili Mahmut Esat Bey arasındaki dava gündemde olduğunda gazete ilk sayfasında Haydar Rifat’ın bir cümlesini büyük punto alıntıyla çıkarılmıştır. “Bugün Hapishaneye Gidiyorum”, *Son Posta*, 27 Temmuz 1930, s.1.

²³ “Son Posta Kimsenin Değil Herkesin Malı”, *Son Posta*, 27 Temmuz 1930, s.1.

²⁴ Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 167-168.

²⁵ <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1867.pdf>, 06.09.2024 sa.22.40.

²⁶ Sabiha Sertel, *Roman Gibi Demokrasi Mücadelesinde Bir Kanun*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s. 166, s. 169.

SON POSTA GAZETESİNDE PERİDE CELAL'İN KADIN RÖPORTAJLARI: “ÇALIŞAN KADINLAR ARASINDA”

düşünen bir mektep haline getirdi. Bu durgunluk ve bu rükûdet gazetelerin kredisini bozdu. Matbuat muhitini teneffüs edilemez hale getirdi. Herkeste biraz hava ihtiyacı çoğaldı.”²⁷

Gazete okuyucu ile buluştuğunda *Cumhuriyet*, *Tan*, *Akşam*, *Ulus*, *Vakit* gibi gazeteler yayın hayatlarını sürdürmektedir. *Son Posta*, İstanbul'da Arif Oruç'un *Yarın* gazetesi İzmir'deki *Yeni Asır*, *Hizmet* ve *Halkın Sesi* ile etkili bir muhalif cephe teşkil etmiş ve bu durum Halk Fırkası'nın 1931 tarihli Matbuat Kanunu'nu hazırlaması ile sonuçlanmıştır.²⁸ Rakipleri yeni bir gazete çıkararak onların paralarını boşa harcadıklarını düşünürken *Son Posta* Anadolu'da en çok satan İstanbul gazetesi olmayı başarmıştır. Bu başarıda kurucuların gayreti kadar gazetenin Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı desteklemesi de etkili olmuştur.²⁹ Türk basın tarihine muhalif gazete kimliği ile geçen *Son Posta* gazetesinin, Serbest Fırka'ya verdiği destek biraz da partinin tarafsız, bağımsız bir gazeteye duyduğu ihtiyaçtan kaynaklanmıştır. Sertel anılarında bu duruma şu şekilde yer vermiştir:

“...*Son Posta* yeni çıkmıştı. Tarafsız bir politika güdüyordu. Serbest Fırka için ötekilere oranla daha yararlı olabilirdi. Zaten yeni partinin bir gazeteye ihtiyacı da vardı. Bu düşüncelerle Fethi Okyar bize yakınlık gösteriyor, *Son Posta*'yı kazanmaya çalışıyordu. Fakat biz, Serbest Fırka'ya bağlanmaktan çekiniyor, bağımsızlığımızı koruyorduk. Serbest Fırka'nın organı olmak hiçbir bakımdan bize çekici görünmüyordu. Zaten biz, Serbest Fırka'nın ortaya attığı ilkeleri de beğenmiyorduk. Serbest Fırka liberalizmi savunuyordu, özel sermayeye önem veriyordu, devletçiliğe karşı durum almıştı. Biz özel sermayeye devletçe yapılan yardıma karşı şiddetle savaşa girişmiştik.”³⁰

Dolayısıyla *Son Posta*, hükümete muhalif bir çizgide başladığı yayın hayatında, Serbest Fırka'yı her konuda koşulsuz desteklemiş, onun bir uzvu gibi hareket etmiş değildir. Nitekim Sertel'in devletçi, sosyalist dünya görüşü de buna engeldir. Özel sermaye lehinde değil, kamu yararına çalışan bir devletçiliği savunduğundan Alpullu Şeker Fabrikası hakkında eleştirel yayınlar yapınca kendisi ve gazetenin sorumlu müdürü Selim Ragıp için dava açılmıştır. Dava sonucunda bu iki isim, üç yıl hapse mahkûm edilmiştir. Bu muhalif tutumu gazeteciliği ticari çıkarları için önemseyen diğer ortakları Ekrem Uşaklıgil ile Salim Ragıp Emeç'i rahatsız etmiştir ve nihayetinde 1934 yılında Zekeriya Sertel, Halil Lütfi ile beraber ortaklıktan ayrılmıştır.³¹

Burada altının çizilmesi gerekir ki, *Son Posta* gazetesi, yayın politikasının Sertel tarafından belirlendiği ve belki en muhalif olduğu 1930-1934 arası dönemde bile her zaman Atatürk'e, Cumhuriyet'e ve inkılaplara bağlılığını sürdürmüştür. Sertel sonrası en önemli değişiklik, gazetenin Halk Fırkası'na karşı sert muhalefeti bırakmış olmasıdır. Onun dışında gazetenin biçim ve içeriğinde köklü bir yenileşme görülmemektedir. Yapılan bazı değişiklikler şöyledir: Gazetenin sayfa sayısı artırılarak on ikiye çıkarılmıştır. Başyazısız olarak çıkan gazetenin birinci sayfasında haberler, ikinci sayfasında yine Orhan Ural'ın “*Pazar Ola Hasan Bey*” karikatürleri, üçüncü sayfasında şehrin sorunlarının dile getirildiği “*İster İnan, İster İnanma*” köşesi ile “*Resimli Makale*” köşesi yer almıştır. Gazetenin dördüncü sayfasında memleket haberleri, beşinci sayfasında ise dış haberler ve roman tefrikaları bulunmaktadır. Altıncı sayfada “*Tarihi Musahabeler*” köşesi ile okuyucu mektuplarına yer verilmiştir. Gazetenin diğer sayfalarında ise tarihi tefrikalar, spor ve sinema haberleri, bilmeceler, ilanlar ve reklamlar vardır.³²

Hatay meselesinin gündemde olduğu dönemde ise *Son Posta* gazetesinde başyazıları Muhittin Birgen, dış siyaset meselelerini Selim Ragıp yazmakta, Burhan Cahit romanlarını tefrika ederken günlük köşe yazıları da yayınlamaktadır. Gazetede Ercüment Ekrem Talu, İsmet Hulusi, Nurullah Ataç gibi isimlere de rastlanmaktadır. Peride Celal'in Sönen Alev romanı tefrika edilirken aynı zamanda müstakil öykülerine de gazetede yer verilmiştir. Roman, öykü, tarih, tarihi romanlar ve hatırat tefrikaları *Son Posta* gazetesinin içeriğinde büyük bir ağırlığa sahip olmuştur. Gazetenin mizanpajı ve şablonunda da pek bir değişikliğe gidilmemiştir.³³ Sonuç olarak Sertel tarafından izlenen halkçı muhalif tutum, Emeç ile birlikte daha liberal ve ılımlı bir politikaya dönüşse de Emeç ve Uşaklıgil, Sertel'in kapitalizm ve emperyalizm karşıtı fikirlerini paylaşmasalar da gazete, “halkın gözü, kulağı, dili olma” iddiasını her zaman korumuş ve şartları elverdiği ölçüde kapandığı 1962 yılına dek bu tutumunu sürdürmüştür.

2.1. Son Posta Gazetesi'nde Kadın

Son Posta, kadın konusunda hassasiyeti olan bir gazetedir. İlk yayınlandığı andan itibaren “Kadın ve Kalp İşleri” başlığı (daha sonra “Gönül İşleri” olmuştur) kadın-erkek ilişkileri, cinsellik vb. kamusal alan ve manada

²⁷ M. Zekeriya “Boğuluyoruz Biraz Hava İstiyoruz”, *Son Posta*, 27 Temmuz 1930, s. 3.

²⁸ Topuz, a.g.e., s. 156.

²⁹ Ahmet Ağaoğlu da anılarında Serbest Fırka'nın kendi gazetesini çıkarması gerektiğini ve bu konuda Fethi Okyar'la şiddetli tartışmalar yaşadıklarını belirtmiştir. Ona göre Okyar parti gazetesi olarak *Yarın*'ı istemektedir. Buna rağmen kendisi yazılarını *Son Posta*'da yayınlamıştır. Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021, s. 45.

³⁰ Sertel, *Hatırladıklarım*, s. 170.

³¹ Sertel, *age*, ss. 176-183.

³² Erol Karıcı, “Son Posta Gazetesi”, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/son-posta-gazetesi/>, 1.09.2024 sa.02.00.

³³ Son Posta uzun yıllar yayınlandığından gazetedeği değişimi burada bütünüyle ele almak zordur. Ayrıntılı bilgi için şu iki çalışmadan yararlanılabilir. Cahit Bollu, *Türk Basınında Son Posta Gazetesi (1930-1942)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2022; Ayşegül Yılmaz, *İtihat ve Terakki'nin Tarihi Bir Kaynağı Olarak Son Posta Gazetesi*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli 2019.

mahrem sayılan konuların tartışıldığı ve konuşulmasının teşvik edildiği bir köşeye sahip olmuştur.³⁴ “Hanım TeYZe” imzalı bu başlık altındaki yazılardan birinde şu satırlara rastlayabilmek mümkündür:

“Şarklı öteden beri kıskançtır ve kadını inhisarı altında bulundurmak isteyen bir zihniyete sahiptir...erkek bu inhisarcı zihniyetin tesiri ile ister ki kadın yalnız onun olsun başkası ona bakmasın halbuki medeni memleketlerde artık bu mesele halledilmiştir. Kadın da erkek gibi yaşama hakkına maliktir. Erkek cinsi meselelerde nasıl bir ihtiyacın tesiri altında hareket ediyorsa kadın da aynı ihtiyaçların zebunu olarak kabul etmek mecburiyetindedir. Kadın da insandır. O da erkek gibi cinsi ihtiyacını tatmin mecburiyetindedir.”³⁵

Son Posta kadınların siyasi hakları elde etme mücadelesini de sütunlarına taşımıştır. 4 Eylül 1930 tarihli nüshanın ilk sayfasında *Resimli Ay* mecmuası sahibi Sabiha Zekeriya Hanım’ın, Belediye meclisi için namzetliğini ilan ettiği bildirilmiş ve haberin altına bir de fotoğraf eklenmiştir.³⁶ 1931 yılı Şubat ayı başlarında İzmir Kız Muallim Mektebini ziyaret eden Gazi Mustafa Kemal’e kadınların siyasi haklarına bütünüyle ne zaman kavuşacaklarının sorulması ve onun bu konu hakkındaki görüşlerini serdetmesi üzerine yaşanan tartışmalara yer verilmiştir.³⁷

Memleketin farklı bölgelerinden kadınların durumunu yansıtan haberler de *Son Posta*’nın sayfalarında görülebilmektedir.³⁸ Dünya güzeli seçilen Keriman Halis’e dair fotoğraf ve haberleri gazete ilk sayfasında okuyucuya ulaştırmıştır.³⁹ 19 Aralık 1934 tarihli nüshada ise “Resimli Makale Türk Kadını” başlığı altında bir erkek ile kadını sık bir mekânda baş başa yemek yerken gösteren bir karikatürün altında şu ifade okunmaktadır:

“Türk kadını diyor ki: Dün ben senin elinde bir esirdim, hiçbir hakkım yoktu, beni istediğin zaman alır, gönlünün hevesi geçince boşar, bir kırpıntı bohçası gibi atardım. Fakat bugün aramızda hiçbir fark kalmamıştır. Ben de senin gibi bütün haklara sahibim, yakında saylav olarak Millet Meclisine de gireceğim, bana: ‘o halde asker de olmalısın!’ diyorlar. Bunu söyleyenler bilmiyorlar ki Türk kadını savaş yolunda da düşman karşısında da sayısız zaferler kazanmıştır. Evet yurt isterse Türk kadını asker de olur fakat unutmamalı ki kadının askerlikten evvel yapacak pek büyük işleri vardır.”⁴⁰

6 Aralık 1934 tarihli nüshada *Son Posta*, Millet Meclisi’nin kadınlara mebusluk hakkını verdiğini, son telgraf haberlerinden biri olarak okuyucusuna müjdelemektedir.⁴¹ Gazete, 18-24 Nisan 1935 tarihleri arasında İstanbul’da toplanan Uluslararası Kadın Birlikleri Kongresini de yakından takip etmiştir. Kongrenin başlaması, gazetenin manşetinde “Dünya Kadınları Toplandı. Kongre Bu Sabah Yıldızda Açıldı.”⁴² başlığı ile haber yapılmıştır. Saat on buçukta Yıldız’da açılan kongrede önce valinin eşi Bayan Muhittin Üstündağ bir konuşma yapmış, ardından da Türk Kadın Birliği Başkanı Latife Bekir söz almış ve başarılar dilemiştir. Haberin devamında ise “Öğleden Sonra Sulhu Kurtarmak İşini Konuşacaklar” başlığı ile verilerek gazetenin muharririnin Sulh Komisyonu Başkanı Bayan Jozefin Ştayn ile görüşmesinden notlar aktarılmıştır. Bayan Ştayn, önce Türkiye’yi kışkırdığını ve Türk ve İsviçre kadınlarının dünya kadınlarının mahrum oldukları tüm haklara sahip olduklarından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Sulh komisyonunun ne gibi çalışmaları olacağı sorusuna verilen yanıt da dikkat çekicidir. Sulhperver bir halk yetiştirmenin önemine vurgu yapan Bayan Ştayn, başında diktatörlerin bulunduğu ülkeleri bile halkın idare ettiğini ve bu nedenle diktatörlerin söylem ve eylemlerini ihtiraslarına göre değil, dayanmak zorunda oldukları halkın isteklerine göre ayarlamasını tavsiye etmiştir.⁴³ Gazete, kongre boyunca her gün ilgili haberlere yer vermiş ve 25 Nisan sayısında “Yıldız Kongresinin Sonu” başlığı ile kongreye dair son bilgileri paylaşmıştır.⁴⁴

Gazetenin devamlı yazar kadrosunda bir kadın gazeteci/yazar bulunmasa da *Son Posta*’da kadınlar da yazmaktadır. Suat Derviş de bunlardan biridir. Suat Derviş, *Son Posta*’da 1933 yılında Abdülhamit Dönemi’ndeki bir haremağasını anlattığı “Bir Harem Ağası’nın Hatıraları”⁴⁵ başlıklı yazı dizisi ile 1936’da “Düşündüğüm Gibi”⁴⁶ başlıklı başka bir yazı dizisi kaleme almıştır. Aynı yıl çocuk konusunu başka bir açıdan ele almaya çalıştığı “Mektebe Hasret Çocuklar”⁴⁷ başlığıyla bir dizi röportaj serisi yayımlanmıştır. 24 -28 Haziran 1936 tarihleri

³⁴ “Kadın ve Kalp İşleri Gazetemiz Sizin Dert Ortağınız Olacak”, *Son Posta*, 27 Temmuz 1930, s. 5.

³⁵ “Kadın ve Kalp İşleri Niçin Müsamahakâr Değiliz.”, *Son Posta*, 4 Eylül 1930, s.5.

³⁶ “S. Zekeriya H. Belediye Meclisi İçin Namzetliğini İlan Ediyor”, *Son Posta*, 4 Eylül 1930, s.1.

³⁷ “Türk Kadını ve Gazinin Mütalaası”, *Son Posta*, 3 Şubat 1931, s.3; “Halkın Sesi Bugünkü Kadının Vazifesi ve Halk”, *Son Posta*, 4 Şubat 1931, s. 2.

³⁸ Osman, “Memleketinde Kadın Hayatı Mengen’de Bütün İşleri Kadınlar Yapar”, *Son Posta*, 10 Şubat 1932, s.4. “Türk Kadının Çalışma Aşkı İzmir Fırka Toplantısında Bir Ses Yükseldi Ödemiş Kadınlarının Çalışma Dileklerini Anlattı”, *Son Posta*, 15 Ocak 1935, s. 1.

³⁹ “Çok Basit Bir Adres: ‘İstanbul: Miss Türk’”, *Son Posta*, 10 Ağustos 1932, s.1.

⁴⁰ “Resimli Makale Türk Kadını”, *Son Posta*, 19 Aralık 1934, s.3.

⁴¹ “Teşkilatı Esasiye Kanunu Değişti Millet Meclisi Kadınlara Mebusluk Hakkını Verdi, Yeni Meclis Martta Toplanacak”, *Son Posta*, 6 Aralık 1934, s.3.

⁴² “Dünya Kadınları Toplandı Kongre Bu Sabah Yıldızda Açıldı”, *Son Posta*, 18 Nisan 1935, s.1, s.12.

⁴³ “Dünya Kadınları Toplandı Kongre Bu Sabah Yıldızda Açıldı”, *Son Posta*, 18 Nisan 1935, s.1, s.12.

⁴⁴ “Yıldız Kongresinin Sonu Toplantı Birden Fazla Evliliği Protesto Etti.”, *Son Posta*, 25 Nisan 1935, s.6. Kongre hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aşlı Davaz, *Eşitsiz Kız Kardeşlik Uluslararası ve Ortadoğu Kadın Hareketleri, 1935 Kongresi ve Türk Kadın Birliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

⁴⁵ Suat Derviş, “Bir Haremağasının Hatıraları Kendi Lisanından 1”, *Son Posta*, 21 Eylül 1933, s.12.

⁴⁶ Suat Derviş, “Düşündüğüm Gibi”, *Son Posta*, 5 Haziran 1936, s.3.

⁴⁷ Suat Derviş, “Mektebe Hasret Çocuklar”, *Son Posta*, 11 Haziran 1936, s. 1, s.9.

SON POSTA GAZETESİNDE PERİDE CELAL'İN KADIN RÖPORTAJLARI: “ÇALIŞAN KADINLAR ARASINDA”

arasında madde kullanan evsiz düşkün insanların yaşamlarına dikkat çekmek için “İstanbul’un Altında Kimler Yaşıyor?”⁴⁸ isimli bir yazı dizisi hazırlamıştır. Suat Derviş yine 1936 yılında bir İstanbullu olarak “Çöken Boğaziçi”⁴⁹ isimli yazı dizisiyle de İstanbul’un değişen çehresini ve buralarda yaşayan insanların sıkıntılarını yazmıştır.⁵⁰

Suat Derviş aynı zamanda 1936 yılında *Son Posta* gazetesini Boğazlar Konferansı’nda temsil etmek için İsviçre’ye gitmiş ve konferansa katılan gazeteciler arasında tek kadın gazeteci olmuştur. 1937 yılında kadınlarla moda daire “İstanbul’un En Şık Kadını Kim?”⁵¹ adlı röportajı Türkiye’nin ileri gelen kadınlarıyla gerçekleştirmiştir. Derviş, İstanbul Barosu avukatlarından İsmail Kemal Elbir’in ahlaken kadınları belli bir önyargı ve kategori içerisinde değerlendiren bir makale yazması üzerine, Doktor Nadire Sadi, Pakize İzzettin, Şükufe Nihal ve Nezihe Muhiddin gibi kadın hareketinin önde gelen isimleri ile bir dizi röportaj da gerçekleştirmiştir.⁵²

3. Peride Celal: Aşk Romanları Yazan Genç Bir Kadın

Peride Celal, küçük yaşta yazmaya başlamış ve çok uzun sayılabilecek bir yaşama sahip olmuştur. dolayısıyla edebi hayatı boyunca çok sayıda öykü ve roman kaleme almıştır.⁵³ Yapıtları genelde iki ayrı dönemde ele alınmıştır. İlk dönemi popüler aşk romanları tefrika ederek yaşamını kazandığı 1935-1950 arası dönemdir. Yazarlığının ikinci dönemi ise daha edebî ürünler verdiği yönünde genel bir kabulün olduğu 1950’li yıllardan sonraki dönemdir.⁵⁴ İlk öyküsü 1935 yılında Sedat Simavi’nin çıkardığı *Yeni Gün* dergisinde yayınlanır. *Son Posta*’da tefrika edilen *Sönen Alev* ise 1938 yılında kitaplaşır. Daha sonra ise *Yaz Yağmuru* (1940), *Ana-Kız* (1941), *Kızıl Vazo* (1941), *Ben Vurmadım* (1942), *Atmaca* (1944), *Aşkın Doğuşu* (1944) ve *Yıldız Tepe* (1945) adlı aşk romanları da kitap olarak basılır. Peride Celal aşk romanları türünün önemli isimleri Muazzez Tahsin Berkand, Mahmut Esat Karakurt, Kerime Nadir ve Güzide Sabri ile birlikte zikredilir.⁵⁵ 1930-1950 yıllarında okuyucunun oldukça ilgi gösterdiği bu yapıtlar gazete tirajlarının artmasını da sağlamıştır. Piyasaya yönelik üretilen bu yapıtların edebi değerlerine kuşku ile yaklaşılması, gereği gibi değerlendirilmelerini de engellemiştir. Peride Celal’in kendisi de geçim kaygısı ile yazmak mecburiyetinde olduğunu ifade ederek bu dönem ürünlerini sahiplenmemiştir.⁵⁶

Peride Celal’in ikinci dönemi ise 1949 tarihli *Dar Yol* veya 1954 tarihli *Üç Kadının Romanı* ile başlatılır. Bu tarihten sonra Necatigil’in ifadesi ile “gözlem, sanat ve çözümleme yatırımlarıyla önkilerden çok ayrı ve Türk romanının gelişim çizgisi üzerinde ağırlığı olan romanlara”⁵⁷ geçmiştir. Necatigil’in yaptığı gibi Peride Celal genellikle 1950’li yıllardan sonra yazdıkları ile önemslenmiş, aşk romanları yazdığı ilk dönem, deyim yerindeyse görmezden gelinmiştir. *Üç Kadının Romanı* (1954), *Kırkıncı Oda* (1958), *Gecenin Ucundaki Işık* (1963), *Güz Şarkısı* (1966), *Evlü Bir Kadının Günlüğünden* (1971), *Üç Yirmidört Saat* (1977), *Kurtlar* (1990) bu dönemdeki önemli yapıtlardır. Celal, *Üç Yirmidört Saat* ile 1977 Sedat Simavi Vakfı Ödülünü, *Kurtlar* ile de 1991 Orhan Kemal Roman ödülünü almıştır.⁵⁸

Yapıtları iki ayrı kronoloji içinde ele alınsa da daha dikkatli bakıldığında Peride Celal’in her iki dönemde de üst sınıfa mensup şehirli kadını anlattığı görülebilmektedir. Celal; ikinci döneminde gerçekçi, eleştirel ve sınıfsal çelişiklere işaret eden daha yetkin bir anlatım ve üslup geliştirmiş olsa da ilk dönem yapıtlarında da Cumhuriyet’in asri kadınının dünyasına dair önemli gözlemlerde bulunmuştur.

“Batılı zevk ve estetik görüşe sahip, bazıları Avrupa’da olmak üzere iyi eğitim almış olan bu kadınların hepsi İstanbulludur. İzmit’teki çiftliğe, adadaki yazlığa ya da Peride Celal romanlarının vazgeçilmez iki Avrupa ülkesi İsviçre ve Fransa’ya tatile gidilmesi dışında romanlarda mekân olarak İstanbul’un dışına çıkılmaz. Üst orta sınıftan

⁴⁸ Suat Derviş, “İstanbul’un Altında Kimler Yaşıyor İştin El Çekmiş Bir Yankesicinin Rehberliği ile Sabaha Karşı Şehri Nasıl Gezdim ve Neler Gördüm I”, *Son Posta*, 24 Haziran 1936, s.6.

⁴⁹ Suat Derviş, “Çöken Boğaziçi Beylerbeyi I”, *Son Posta*, 28 Nisan 1936, s.6.

⁵⁰ Bu röportajlar şu kitapta toplanmıştır. Suat Derviş, *Çöken İstanbul Röportajlar*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2021.

⁵¹ Suat Derviş, “İstanbul’un En Şık Kadını Kim”, *Son Posta*, 2 Ekim 1937, s.9.

⁵² Suat Derviş, “Kadın, Kocasına İhanet Etmesi Mukarrer Doğarmış”, *Son Posta*, 6 Temmuz 1938, S.7; “Kadının Kocasına İhaneti Mukarrer Midir?”, *Son Posta*, 8 Temmuz 1938, s.7.

⁵³ Peride Celal hayatı ve eserleri bağlamında kapsamlı olarak sadece tek bir doktora çalışmasında ele alınmıştır. Tahir Zorkul, *Peride Celal’in Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Araştırma*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van, 2006.

⁵⁴ Talat Sait Halman’ın *Kurtlar* romanı üzerine yaptığı değerlendirme buna bir örnektir. Halman’a göre Peride Celal yaşamının ortasında kadın romanlarından edebi değer taşıyan romanlara doğru bir kuantum sıçraması gerçekleştirmiştir. Yaklaşık otuz yıldır yapı, içerik ve üslup bakımından dikkat çekici yapıtlar ortaya koymaktadır. Anlamsız diyaloglarla bezeli, ağırdal ve duygusal aşk hikayeleri ve romanlar yerini toplumsal meseleler, karmaşık olay örgüleri, psikolojik krizler ve heyecan verici temalarla kurgulanan yapıtlara bırakmıştır. Talat Sait Halman, “Kurtlar by Peride Celal”, *World Literature Today*, S.1, C. 66, 1992, s.199.

⁵⁵ Peride Celal kendisi ile 31 Ağustos 1989 tarihinde Tülay Bilginer tarafından yapılan bir söyleşide bu isimlerden farklı olduğu yönü şöyle belirtmek ihtiyacı duymuştur: “Onlar da çok saygı duyduğum insanlar...Popüler roman yazdığım dönemde de sanıyorum ki, ben gene kendimi insana çok yakın duyduğum için, tabii olmayacak serüvenler içinde ve aşklar içinde, gene de daha gerçekçi yazıyordum.” *Çok Katmanlı Duyarlıklar Yazarı Peride Celal*, Haz. Alpay Kabacalı, TÜYAP, İstanbul, 1996, s. 44.

⁵⁶ “Yaşamı ve Yapıtları”, *Çok Katmanlı Duyarlıklar Yazarı Peride Celal*, Haz. Alpay Kabacalı, TÜYAP, İstanbul, 1996, s. 8.

⁵⁷ Behçet Necatigil, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1983, s. 317.

⁵⁸ Necatigil, *age*, s. 317.

olan Peride Celâl kadınları, çay ziyafetleri düzenleyen, balolara katılan, kulüplerde eğlenen, plaja giden, parklarda yürüyüşe çıkan, muhakkak hizmetçi bulunan evlerinde davetler veren insanlardır.”⁵⁹

Doğan Hızlan, Peride Celal için bizzat kendisinin de mensubu olduğu, bir başka deyişle tanıdığı, bildiği çevreyi anlatmayı tercih ettiğini onun *Mektup* isimli romanından bir alıntı ile temellendirmiştir: “Ben bildiğiniz gibi, burjuva bir aileden gelen, büyük kentli ve bu çevrenin, büyük kentin tutucu, yozlaşmış insanlarını eleştiren bir yazarım.”⁶⁰

Peride Celal yazmaya çok genç başlamakla birlikte ailevi sebeplerden ötürü formel eğitimini tamamlayamamıştır. Hayparpaşa İlkokulu’ndan sonra bir Fransız Lisesi’nde iki sene tahsil görebilmiştir. Bunun sebebi anne ve babasının boşanması ve üvey babasının görevi nedeniyle Anadolu’nun çeşitli yerlerinde dolaşmak zorunda kalmış olmasıdır. İstanbul ile taşrayı karşılaştıran gözlemleri bu dönemde yazarlık tohumlarını filizlendirmiştir. Annesi onun bu yeteneğini desteklerken, üvey babası kendisine uygun bir koca bulmasını tavsiye etmiştir. Nihayetinde annesi Sedat Simavi’yi zorlayarak küçük bir evlatlığın dramını anlattığı ilk öyküsü *Ak Kız*’ı *Yenigün*’de yayınlamaya ikna etmiştir. O dönem *Tan* gazetesinin ortaklarından olan teyzesinin eşi Ali Naci Karacan’ın da yardımıyla Peride Celal’in yazarlık kariyeri başlamıştır. Ali Naci Bey, onu Peyami Safa’ya yönlendirmiştir. Safa, ona Fransızcasını ilerletmesini ve Fransız edebiyatını takip etmesini tavsiye ettiği için Fransızca dersleri almaya başlamıştır.⁶¹ Peride Celal, avukat Atif Yönel ile evlene dek geçinebilmek için yazma galesi ile uğraşmış, kendi ifadesiyle “erkekler gibi bütün gün çalışıp” akşamları yazabilmiş ve bu sayede basın dünyasında tutunabilmiştir.⁶²

3.1. Son Posta’da Peride Celal Röportajları: “Çalışan Kadınlar Arasında”

Röportajların ayrıntılı analizine geçmeden önce bazı hususların belirtilmesi elzemdir. Öncelikle Suat Derviş’in hem *Son Posta* da hem dönemin diğer gazetelerinde kadınlarla ilgili pek çok röportaj gerçekleştirmesi, kalemi ile geçinen Peride Celal’i bu röportajları yapmak konusunda cesaretlendirmiş olabilir. Bununla birlikte bu röportajları yaparken çok genç bir edebiyatçı olan Peride Celal’in, Cumhuriyet’in onuncu yıl coşkusunu yaşamış; okuyarak, yazarak çalışarak ilerleyeceğine inanan bir nesle mensup olduğu da unutulmamalıdır. Bu nesil kendisini, Cumhuriyet’in ve Atatürk’ün yarattığı kamusal alan ve olanaklar ile var edebildiğini düşünmektedir. Peride Celal’in yıllar sonra Selim İleri’ye söyledikleri bu bağlamda önemlidir. “*Yalnızca kadın açısından ele alsak bile, Cumhuriyet’in büyük reformları kadına pek çok hak sağlamıştır. Şimdi ben romancılığı bile Atatürk’ün devrimlerine borçluyum.*”⁶³ Nitekim röportaj gerçekleştirdiği kadınlar da mesleki başarılarını ve kazanımlarını aynı şekilde Cumhuriyet’e borçludur. Bu elbette Tanzimat ile başlayan bir modernleşme sürecinin Cumhuriyet ile genişleyerek devam etmesinin de sonucudur.

Her ne kadar özellikle İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde kızların eğitimine daha fazla önem verilmeye başlanmış ve kızlar için Avrupa tarzda ilk, orta ve lise düzeyinde okullar açılmış olsa da kızların devam edebileceği bir üniversite yoktur. Osmanlı İmparatorluğu’nda Darülfünun, erkeklere yönelik olarak kurulmuş bir okuldur.⁶⁴ Ancak artık kızlar da ihtisas yapmak istemektedir ve bu konuda ısrarcıdırlar. Özellikle savaşlar ve özellikle de I. Dünya Savaşı; Osmanlı kadının toplumsallaşmasına, iş hayatına katılmasına ve kamusal alanda daha fazla görünmesine yol açmış, İnas Darülfünunu ve İnas Sanayi-i Nefise Mektebi bu bağlamda ortaya çıkmıştır.⁶⁵ Süleymanpaşazade Sami Bey ile İsmail Hakkı, Darülfünun’da “hanımlara mahsus serbest dersler” verilmesini önermiş ve bu öneri Maarif Nazırı Şükrü Bey tarafından da uygun bulunmuştur.⁶⁶ Kızlara yönelik ilk dersler, İstanbul Darülfünunu’nun bulunduğu Zeynep Hanım Konağı’ndaki Konferans Salonu’nda 7 Şubat 1914 tarihinde verilmiştir. Kadın haklarının öğretilmesi, ev bilgileri, tabiat, sağlık, tarih, pedagoji gibi konuların işlendiği dersler, haftada dört gün olarak düzenlenmiştir. Derslere ilginin büyük olması, kız liselerinin öğretmen ihtiyacının karşılanması düşüncesi ve lise üzeri eğitim görmek isteyen kızların taleplerinin artması ile nihayet, Zeynep Hanım Konağı’nda 12 Eylül 1914 tarihinde İnas Darülfünunu resmen açılmıştır.⁶⁷

İnas Darülfünunu’nun birkaç defa yer değiştirmesi, hocaların sabah ve akşam olmak üzere iki defa ders vermeleri ve kız öğrencilerin erkeklere kıyasla daha niteliksiz bir eğitim aldıklarını düşünmeleri sonucunda kız

⁵⁹Burcu Karahan, *Peride Celâl’in Romanlarında Kadın Kimlikleri*, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara, 2002, S. 18-19.

⁶⁰Doğan Hızlan, “Peride Celal’in Trajedileri”, *Peride Celal’e Armağan*, Yay. Haz. Selim İleri, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 104.

⁶¹Alpay Kabacalı, *Kültürümüzden İnsan Adaları*, YKY, İstanbul, 2007, s.183.

⁶²Peride Celal’in Selim İleri’ye söyledikleri bu bakımdan önemlidir: “Hanımların, kadın yazarların mücadele vererek ayakta kaldıkları dönemdi. Şükufe Nihal vardı, sonra Suat Derviş vardı.” Selim İleri, “Peride Celal’le Söyleşi”, *Peride Celal’e Armağan*, Yay. Haz. Selim İleri, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 1996, s.44, s.53.

⁶³Selim İleri, “Peride Celal’le Söyleşi”, *Peride Celal’e Armağan*, Yay. Haz. Selim İleri, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 1996, s.55.

⁶⁴Ali Arslan-Özlem Akpınar, “İnas Darülfünunu (1914-1921)”, *Osmanlı Bilim Araştırmaları* S.6, C.2, 2005, s.233.

⁶⁵Gizem Tongo, “Eleni Iliadis (1895-1975). An Ottoman Greek Woman Painter in end-of-Empire Istanbul”, *Clio. Women, Gender, History*, S. 48, 2018, s.62. Konu hakkında önemli bir çalışma için bkz. Yavuz Selim Karakışla, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

⁶⁶Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi, c.3-4*, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s.1553-1554.

⁶⁷Ergin, *age*, s.1555.

SON POSTA GAZETESİNDE PERİDE CELAL'İN KADIN RÖPORTAJLARI: “ÇALIŞAN KADINLAR ARASINDA”

öğrenciler erkeklerle birlikte öğrenim görme isteklerini dile getirmişlerdir. Öğrencilerin istekleri 1918-1919 öğretim yılında kabul edilmiş olsa da bu karar, başta Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi olmak üzere birçok kişinin tepkisine yol açmış ve bu kamuoyunu da meşgul etmiştir. Erkek ve kız öğrencilerin birlikte ders görmeleri *Sebilürreşad*'ın öncülüğünde yoğun eleştirilere neden olmuş, öyle ki tartışmalar gazete ve dergiler ile sınırlı kalmamıştır. Resmî bir kurum olarak nitelenen Darü'l-Hikmet'ül-İslamiyye de konu hakkındaki görüşünü bildirerek Şeyhülislam'ın bilfiil soruna müdahalesini istemiştir. Bu bağlamda yenilikçi kesim ise, birlikte okuma talebini önemli bir adım olarak görmüştür. *Sebilürreşad*'ın hedefinde *Büyük Mecmua* vardır. *Sebilürreşad*, *Büyük Mecmua*'yı İslam dinine dil uzatmakla, “mukaddesat-ı diniyye”ye saldırmakla, tesettür aleyhtarlığı yapmakla ve kadınlar ile erkeklerin birlikte bulunmalarını savunmakla suçlamaktadır.⁶⁸ *Büyük Mecmua*; Zekeriya Sertel ve Sabiha Sertel'in Mütareke döneminde işgal güçlerine karşı Millî Mücadeleyi savunmak için çıkardıkları dergidir.⁶⁹

Bununla birlikte dergi mütareke yıllarında toplumsal ve siyasal yönüyle kadın sorununa eğilmiş hatta birçok kez sansürün gazabına uğramış, zaman zaman sütun boşluklarıyla, hatta boş sayfalarla çıkmıştır. *Büyük Mecmua*'nın öncelikli konularından biri feminizmdir. “Türk feminizmi” terimi ilk kez bu dergide kullanılmıştır. Feminizmin sözcüsü olan Sabiha Zekeriya (Sertel), sekizinci sayısından itibaren ise derginin müdür ve imtiyaz sahibi olmuştur. Böylece kendisi Türkiye’de basın sektöründe meslek sahibi öncü kadınlardan biri olacaktır.⁷⁰ Derginin hemen her sayısında, kadının toplumsal konumu ve kadın hakları üzerinde durulmuştur. Sabiha Sertel'in yanı sıra, Halide Edip'in yazılarına da yer verilmiştir. Dergide kadın yazarlara destek olarak Zekeriya Sertel, Galip Ata, Tekin Alp, İsmail Hakkı da yazmıştır.⁷¹ Bu bağlamda hem dönemin hem derginin önemli kadınlardan olan Sabiha Sertel ve Halide Edip Darülfünun konusunu ayrıca önemsemişlerdir.

Sonuç olarak nihayet kızların ayrı taraflardaki sıralara oturarak eğitime başlanması idare tarafından uygun bulunmuş, hükümet de yaptığı değerlendirme ile kız ve erkek Darülfünunlarının birleşmesinde bir sakınca olmadığı kanaatine varmıştır. Böylece 1919 yılında fiilen birleşme sağlanmış ve İstanbul Darülfünunu Divanı 16 Eylül 1921 tarihinde İnas Darülfünunu öğrencilerinin İstanbul Darülfünunu'na devam etmelerini hukuki olarak kabul etmiştir.⁷² “*Bu yıllarda, Avrupa ve Kuzey Amerika'nın bazı üniversitelerinde tamamen veya bazı şubelerine kız öğrenci kabul edilmediği, ders ve seminer izleyebilenlerin de diploma imtihanına alınmadığı düşünülürse, bunun önemi daha iyi anlaşılır.*”⁷³ Kız ve erkek Darülfünunlarının birleşmesi elbette kızların istedikleri her alanda ihtisas yapabilmeye özgürlüğüne sahip olması anlamına gelmemiştir. Nitekim Peride Celal'in röportajlarında bunun örnekleri de vardır.

Bu röportajlar toplamda beş kadın ile yapılmış olup opera sanatçısı Nimet Vahid ile başlamış ve Eczacı Belkıs Hanım ile son bulmuştur. Röportajların son bulduğuna dair bir ibare bulunmasa da devamında başka bir röportaja rastlanmamıştır. Peride Celal'in bilinmeyen nedenlerden ötürü bu röportajları devam ettiremediği de ileri sürülebilir. Zaten başlangıçta da röportajların kimlerle yapılacağı ve ne kadar süreceği hususunda da açıklayıcı bir malumat yoktur. Bu röportajları gerçekleştirmeden önce Peride Celal'in pek çok soru hazırladığı anlaşılmaktadır. Bu sorular muhatabının hem tahsil hem de meslek yaşamı hakkında bilgi almaya yönelik olarak düzenlenmiştir. Bazı sorularına cevap alamamış veya elindeki tüm bilgileri gazetede yer sıkıntısından dolayı paylaşmamış da olabilir. Peride Celal her bir kadından unutamadıkları bir hatıralarını okuyucu ile paylaşmasını da istemiştir. Röportajları kadınların kendi çalışma mekânlarında gerçekleştirmiş ve hepsinin fiziki bir tasvirini yaparak röportajlara bir giriş yapmıştır. Röportajlar gazetenin orta sayfalarında röportaj yapılan kadınların birer fotoğrafı eşliğinde verilmiştir.

⁶⁸ Toprak, *age*, ss.216-219.

⁶⁹ Toprak, *age*, s.176.

⁷⁰ Sertel anılarında bu günleri şöyle anlatır: “Harp içinde kadınlık hayatında da bazı yenilikler meydana gelmişti. Kadınlar, eski düşünüşe uymayan adımlar atmışlar, tektük devlet bürolarına, ticarethanelere, fabrikalara, girmişlerdi. Kendilerinin de hayatta savaşıma elverişli kol ve kafaya sahip olduklarını isbata çalışıyorlardı. Şeriatçıların bütün karşı koymalarına rağmen, ekonomik yıkılışın yarattığı zorunluluk, kadınları hayata çekmişti. 27 Mart 1919'da gazetelerde, dergilerde büyük bir tartışma başlamıştı. Bu tartışma o devrin düşünüşünü aksettiren bir olay olduğu için belirtiyorum: Kadınlar erkeklerle aynı darülfünunda (üniversitede) kadınların okuyabilirler mi, okuyamazlar mı? O güne kadar kadınların okuduğu okullar ancak lise derecesindeydi. Bu okulların üniversite ile birleşmesini eğitim bakanlığı kabul etmek istiyor, üniversite müdürü Naim Hoca karşı geliyordu. Bu isteği bütün basın, halk alkışlıyordu. Fakat işgal havası içinde irtica canlanmış ve kuvvetlenmişti. Bu hareketler karşısında hocalar, şeriatçılar hemen başkaldırdılar. ‘Asla... Kadınlarla erkeklerin aynı çatı altında ders görmeleri şeriate aykırıdır’, fetvasını verdiler. Şeriatçılara göre, kadınlar üniversiteye girebilirlerdi, amma sınıflar ayrı olmak şartıyla ... Profesörler hergün aynı dersi aynı sınıflarda verecekler, kadınlar laboratuvarlarda erkeklerle beraber çalışmayacaklardı. Gericiler, kadınlarla, erkekleri birbirinden ayırmak için o zaman tramvaylarda olduğu gibi üniversiteye de bir perde germek istiyorlardı. Kız ve erkekler sınıflarda birleşmiyorlarsa da koridorlarda, genel konferans salonunda birleşiyorlardı. Gericiler, bunu da, önlemek için erkek öğrenciler üniversiteye girdikleri zaman kadınların dışarda beklemesini, kadınlar sınıfa, girdiği zaman erkeklerin üniversiteye girmelerinin yasak edilmesini istiyorlardı. Üniversite öğleye kadar erkeklerle, öğleden sonra kızlara ayrılmalı idi. Gericilerin bu gülünç, gülünç olduğu kadar acıklı durumlarına rağmen, üniversite öğretmenler meclisi, bundan böyle kız ve erkek öğrencilerin bir arada okumasını bir tek muhalif oya karşı kesin bir çoğunlukla kararlaştırdı.” Sertel, *age*, s. 17-18.

⁷¹ Toprak, *age*, s.177.

⁷² Arslan-Akpınar, *agm*, s. 233.

⁷³ Şefika Kumaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1908-1923)*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 54.

3.1.1. Çalışan Kadınlar Arasında:1 “Nimet Vahit Kadının Eve Dönmesini İstiyor.”

Peride Celal’in ilk röportajı 18 Şubat 1937 tarihinde yayımlanmıştır. Röportajların yayımlanacağına dair haber ilk sayfanın en altında küçük bir çerçeve içinde şöyle verilmiştir: “Çalışan kadınlar arasında. Peride Celal’in bu güzel ve şayanı dikkat röportaj serisinin ilk parçasını bugün 8. sayfada bulacaksınız.”⁷⁴ Bu ilk röportaj⁷⁵ ilk kadın şan hocası ve opera sanatçısı Nimet Vahid ile yapmıştır. Röportajın alt başlığı ise oldukça çarpıcıdır ve şu şekildedir: “Nimet Vahit Kadının Eve Dönmesini İstiyor.”

Nimet Vahid, 1902 yılı İstanbul doğumludur. Babası Sanayi-i Nefise Mektebi’nin sanat tarihi muallimi Vahid Bey, annesi Leyla Hanım, dedesi ise Osmanlı sanat dünyasının önemli ismi ilk müzeyi kuran, arkeolog ve ressam Osman Hamdi Bey’dir. Nimet Vahid, ilk eğitimini İngiliz Mektebi’nde, orta öğrenimini Almanya’da, yüksek tahsilini ise Münih ve Frankfurt operalarında tamamlamıştır. Fransızca, Almanca ve İngilizce bilmektedir.⁷⁶

Çocukluğundan itibaren özel bir ses ve müzik eğitimi alan ve yeteneği ile Türkiye’den önce yurtdışında operalar vererek mesleğine başlayan Nimet Vahid⁷⁷, ironik olarak bir kızı olsa çalışmasına kesinlikle müsaade etmeyeceğini, işinden tam anlamıyla memnun olmadığını ve hatta genel olarak kadının evde kalması gerektiğini belirtmektedir. Aslında asıl mesele, çalışan bir kadından çok fazla şey beklenmesi ile ilgilidir. Bunu kendisi de şu şekilde dile getirmiştir: “Kadın hem çalışsın, hem evine, hem kocasına, hem çocuğuna baksın. Yani kadınlık vazifelerinden hiç birisini ihmal etmeden, erkeğin bütün işlerini de görsün ... Bence bu biraz fazla insafsızlık olur...Bir koltuğa iki karpuz sığmaz da kadının bir koltuğuna neden bir araba karpuz yükletilsin?”⁷⁸

Bununla birlikte Nimet Vahid’in işi gereği yaşadığı pek çok zorluk da vardır. Örneğin yaptığı işin uzun süre anlaşılmasından üzüntü duymuş ve bunu şu şekilde ifade etmiştir: “Musiki bizde henüz lezzetine varılmamış bir yabancı iklim meyvası halinde... Bu yüzdendir ki biz, uzun zaman, metain müşteri bulamayan birer satıcı azabına mahkûm olduk...”⁷⁹ Bununla birlikte konserlerden alınan fazla kazanç vergisi de daha fazla konser vermesinin önünde bir engeldir. Fakat mesleğinin ve çalışma hayatının zorluklarına rağmen Nimet Vahid’in mutlu olduğu taraflar da vardır: Yaptığı işin bilinmesi ve buna dair sohbet edebildiği insanlarla tanışmak ya da yetiştirdiği öğrencilerin mezun olduğunu görmek gibi. Bunlardan duyduğu hazı şöyle dile getirmiştir:

“İnsan o lisanı anlamayan bir muhitte tercümanını kaybetmiş bir seyyaha dönüyor. Ve tabii, anlıyan bir muhabata rastlayınca da tercümanını bulmuş bir seyyah keyfi duyuyor. Şimdi anlayışlı dinleyicilerimiz çoğaldığı için biz, uzun zaman yalnız kaldıktan sonra, meram dinliyecek muhabatlara kavuşmuş kimseler gibi seviniyoruz!... Sonra elimizde yetişen talebelerin muvaffakiyetlerini görmek de az haz değildir... Ben, onların diplomalarını aldıkları anda duyduğum zevki, kendi diplomamı elime verdikleri gün bile duymamıştım! Bence böyle güneşli günler, hayatın bütün karanlıklarını giderebilir!”⁸⁰

Bununla birlikte müzik ya da resim gibi bir sanata istidatı olan insanların her halükârda çalışması gerektiğine inanmaktadır. Zira bu istidatlara sahip insanlar ona göre cemiyete karşı da sorumlulardır ve bu istidatlarını geliştirmedikleri zaman aslında cemiyetin hakkına girmiş olmaktadır. Nimet Vahid, ne kadar farkındadır bilinmez ama kendisi Peride Celal’in röportaj yaptığı kadınların belki de en şanslısıdır. En azından diğer kadınlar gibi Türkiye’de iyi bir eğitim alabilmek için zorlu bir mücadele vermemiş, ailesinin kültürel birikimi ve serveti ona yeteneğine göre bir eğitim fırsatını yurtdışında sunabilmiştir.

3.1.2. Çalışan Kadınlar Arasında: 2 “Süreyya Ağaoğlu: ‘Ben Doğuştan Avukatım’”

Peride Celal ikinci röportajını Türkiye’nin ilk kadın avukatı olan Süreyya Ağaoğlu ile yapmıştır. Röportajda Ağaoğlu, çocukken çok konuşması nedeniyle kendisine avukat yakıştırması yapıldığını ve bunun onda bir mutluluk yarattığını belirtmektedir. Bir bakıma Ağaoğlu “Bu çocuk büyüyünce avukat olur” kehaneti ile yetişmiştir.⁸¹ Ağaoğlu, 1922 yılında 63 erkeğin okuduğu Hukuk Fakültesi’ne iki kız arkadaşı ile beraber kaydını yaptırmıştır. Bugün kadınların hukuk fakültelerinde erkeklerle yan yana okumaları normal karşılanırken o zamanlar kızların hukuk tahsili yapmak istemeleri bile oldukça şaşırtılacak bir husustur. Peride Celal için bu durumu normalleştiren Türk İnkılabı’dır. Bununla beraber Ağaoğlu, hemcinslerinden erken davranarak bu yola girip muvaffak olduğundan o, Peride Celal’a bir kahraman gibi görünmektedir.

Peride Celal’in, Ağaoğlu bağlamında yaşadığı zorluklara vurgu yapması ama Ağaoğlu’nun kendisinin bu süreçte hep kolaylık gördüğünü söylemesi önemlidir. Bu söylem aslında Süreyya Ağaoğlu’nun bu süreçte hiçbir

⁷⁴ “Çalışan Kadınlar Arasında”, *Son Posta*, 18 Şubat 1937, s.1.

⁷⁵ Peride Celal, “Çalışan Kadınlar Arasında:1 Nimet Vahit Kadının Eve Dönmesini İstiyor”, *Son Posta*, 18 Şubat 1937, s.8.

⁷⁶ Muzaffer Karaaslan, “Tarih Yazımında Göz Ardı Edilmiş Bir Kadın Sanatçı: İlk Türk Kadın Opera Sanatçısı Nimet Vahid Hanım”, *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, S.25, İstanbul, 2022, s.19-20.

⁷⁷ Karaaslan, *agm*, s. 22.

⁷⁸ Peride Celal, “Çalışan Kadınlar Arasında:1 Nimet Vahit Kadının Eve Dönmesini İstiyor”, *Son Posta*, 18 Şubat 1937, s.8.

⁷⁹ Peride Celal, “Çalışan Kadınlar Arasında:1 Nimet Vahit Kadının Eve Dönmesini İstiyor”, *Son Posta*, 18 Şubat 1937, s.8.

⁸⁰ Peride Celal, “Çalışan Kadınlar Arasında:1 Nimet Vahit Kadının Eve Dönmesini İstiyor”, *Son Posta*, 18 Şubat 1937, s.8, s. 12.

⁸¹ Peride Celal, “Çalışan Kadınlar Arasında 2: Süreyya Ağaoğlu ‘Ben Doğuştan Avukatım’ Diyor”, *Son Posta*, 18 Şubat 1937, s.9.

SON POSTA GAZETESİNDE PERİDE CELAL'İN KADIN RÖPORTAJLARI: “ÇALIŞAN KADINLAR ARASINDA”

sıkıntı yaşamadığı anlamına da gelmez. Nitekim anılarında hukuk eğitimi alabilmek için verdiği mücadeleye dair zengin anekdotlar vardır.

Ağaoğlu avukatlık sınavını bir bakıma daha bir hukuk talebesi namzetiyken vermiştir. 1921 yılında hukuk okumak için Darülfünuna başvurduğu zaman Hukuk Fakültesi kadınlara kapalıdır. Ağaoğlu; Hukuk Fakültesi Reisi Selahattin Bey, Profesör Veli Bey ve Katib-i Umumi Rauf Bey'in bulunduğu bir odaya girerek kendisini tanıtmış ve hukuk okuma isteğini belirtmiştir. Kendisine, üç arkadaş daha bulursa fakültenin açılacağına söylenmesi üzerine Ağaoğlu, başka fakülteye yazılmış olan arkadaşlarını hukuk okuma konusunda ikna etmek için uğraşmıştır. Önce yakın arkadaşı Bedia Hanımı, ardından da diğer iki arkadaşı Melahat ve Saime Hanımları ikna etmiştir. Böylece 4 kadın hukuk fakültesinin ilk öğrencileri olmuşlardır.⁸² Dolayısıyla Süreyya Hanım, sadece hukuk okumakla kalmamış, yeni bir fakültenin de vücuda getirilmesine vesile olmuştur. İronik olan ise Süreyya Ağaoğlu ve hocaları arasında yaşanan bir diyalogdur. Diyalog şöyledir: “... Veli Bey başını kaldırdı: ‘Kadına daha ziyade doktorluk yakışır, o fakülteyi açtırsanız’ dedi. Ben de: ‘Onu da doktor olmaya heves edenler açtırsın’ cevabını verdim. Selahattin Bey: ‘Hak hukuk meselesi değil mi? Süreyya Hanım hakkını burada arıyor, muvaffak olmasını dileyelim.’”⁸³

Tıpkı Süreyya Ağaoğlu gibi Türkiye'nin ilk kadın doktorlarından biri olan Müfide Kazım da –aşağıdaki dördüncü röportaja bakınız- bu mücadelesinde ısrarcı olarak Tıp Fakültesine kaydını yaptırmıştır. İkisinin bir diğer ortak noktası da babalarının mesleğini tercih etmiş olmalarıdır. Peride Celal'e bir kahraman gibi görünen Ağaoğlu, mesleğinin zor tarafları olduğunu itiraf etse de öğrencilik hayatı boyunca hiç güçlük ile karşılaşmadığını hatta bilakis hürmet ve takdirden başka bir şey görmediğini de söylemiştir. Kendisine kadınların çalışmaları lüzumunu ve yüksek tahsil yapma gayesini babası aşlamıştır. Buna rağmen meslek sahibi kadınlara güvensizlik duyan bir zihniyet olduğunun da farkındadır. Fakat bunun zamanla çözülecek bir mesele olduğunu da bilmektedir.⁸⁴

Ağaoğlu'nun başarısında ailesinin rolü de etkilidir. Kendisinin de üzerinde etkisini kabul ettiği babası Ahmet Ağaoğlu, Cumhuriyet eliteine mensup önemli bir entelektüeldir.⁸⁵ Gazetecidir, hukukçudur, mebestur, akademisyendir ve nihayetinde mütefekkindir. Yeni devletin kurulmasında da bu anlamda rolü ve katkısı çoktur. Serbest Fırka'ya katılmış ve yeri geldiğinde Halk Fırkası ve Mustafa Kemal'e karşı sert bir muhalif tavır geliştirebilmiştir. Ağaoğlu önce Azerbaycan, Rusya ve sonra Fransa'da öğrenim görmüş, Rusya Müslümanlarının bağımsızlık mücadelesinde aktif rol oynamış, Çarlık Rusyası'ndaki baskının ağırlaşması ile ailesi birlikte Osmanlı İmparatorluğu'na hicret etmiştir.⁸⁶ Ağaoğlu, imparatorlukta Türkçü ve modernist ideolojinin kurumsallaşmasında Kazanlı Yusuf Akçura gibi isimlerle beraber oldukça etkili olmuştur. Ayrıca “kadın sorunu” Türkçü ideolojinin önemli konu başlıklarından birisidir.⁸⁷ Ağaoğlu da 1901 yılında İslamiyet'te Kadın başlığı ile bir kitap kaleme almış hem bu kitapta hem diğer yazdıklarında modernleşmeci/ataerkil paradigma içinde olsa da kadının siyasal ve toplumsal yaşama katılımı sürecindeki engelleri tartışmıştır.⁸⁸

Süreyya Ağaoğlu, Hukuk Fakültesi'ne girme isteğini o dönem Malta'da da esir bulunan babasına yazmış, Ahmet Ağaoğlu önce kızının tarih ve edebiyatla ilgilemesini tavsiye etmiş, sonra ondaki azim ve kararlılığı görünce daha teşvik edici yönde davranmıştır.⁸⁹ Modernist, liberal bir fikir adamı olarak Ağaoğlu'nun kadınların mesleki kariyerleri söz konusu olunca daha ihtiyatlı davranmayı seçtiği açıktır. Nitekim Samet Ağaoğlu da çocukluk ve gençlik yıllarını anlatırken babasının pederşahi bir geleneği sürdüren ailenin son erkeği olarak bütünüyle bundan kendisini kurtaramadığını belirtme ihtiyacı duymuştur. İlk çocuğunun erkek olmasını arzulaması da bununla ilgili olsa gerektir. “Kader ilk evlat payesini bir kıza Süreyya ablama bahşetti. O da yeni yuvada bu nasibin bütün imtiyazlarından faydalandı. Babamın hiddetlerine, sinirliliklerine, hırpalamalarına sık sık hedef olmasına rağmen nazlı, serbest, pervasız büyüdü. Türkiye'nin ilk üç kadın hukukçusundan biri, ilk kadın avukatı, milletlerarası hukukçular teşkilatının ilk Türk kadın üyesi-bir devre de başkanı- sıfatlarını almasında bile ailenin birinci çocuğu olma şansı rol oynamıştır.”⁹⁰

⁸² Süreyya Ağaoğlu, *Bir Ömür Böyle Geçti Sessiz Gemiyi Beklerken*, YKY, İstanbul, 2023, s. 25-26; Adil Giray Çelik, *Osmanlı Darülfünun Mekteb-i Hukuk'ta İlk Çiçek Süreyya Ağaoğlu*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2018, s.161-162.

⁸³ Ağaoğlu, *Bir Ömür*, s. 26.

⁸⁴ Peride Celal, “Çalışan Kadınlar Arasında 2: Süreyya Ağaoğlu ‘Ben Doğuştan Avukatım’ Diyor”, *Son Posta*, 18 Şubat 1937, s.9.

⁸⁵ Ağaoğlu'nun hayatı, siyasi mücadelesi ve fikri gelişimi hakkında daha ayrıntılı bilgiye şu iki önemli eserden ulaşılabilir. A. Holly Shissler, *İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye*, Çev. Taciser Ulaş Belge, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005; Ufuk Özcan, *Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın*, Donkişot Yayınları, İstanbul, 2002.

⁸⁶ Samet Ağaoğlu, *Hayat Bir Macera ! Çocukluk ve Gençlik Hatıraları*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s.9-10.

⁸⁷ Durakbaşı'ya göre hem Kemalist hem de günümüzdeki İslamcı kadın kimliğinin tarihsel kökenleri Tanzimat sonrası İslamcı ve Türkçü yazarların yeni kadın tasavvurunda bulunmaktadır: “Bu görüşler çerçevesinde kadın, topluma katkıları olabilecek toplumsal bir varlık olarak tanımlanıyor, ‘Kadınlar erkeklerin malı, mülkü ya da eğlencesi süsü değil, akıl ve zekalarıyla topluma faydalı olabilecek insanlardır’ görüşü vurgulanıyordu. Türk modernleşmesi ve aydınlanması içinde Türk milliyetçiliği, özellikle II. Meşrutiyet döneminde giderek hâkim paradigma haline geldi.” Ayşe Durakbaşı, “Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu: Kemalist Kadın Kimliği ve ‘Münevver Erkekler’”, *75 Yılda Kadın ve Erkekler*, Ed. Ayşe Berktaş Hacımiraçoğlu, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.36.

⁸⁸ Simten Coşar, “Woman in Turkish Political Thought Between Tradition and Modernity”, *Feminist Review*, S. 86, 2007, s.119.

⁸⁹ Ağaoğlu, *Bir Ömür*, s.26.

⁹⁰ Ağaoğlu, *Hayat Bir Macera*, s.15.

Ahmet Ağaoğlu ile Sitare Hanım'ın evliliklerinden üç kız, iki erkek tam beş çocukları olmuştur. Süreyya Ağaoğlu'ndan sonra Tezer Ağaoğlu doğmuş kariyerini eğitimci, yazar ve milletvekili olarak sürdürmüştür. Ailenin üçüncü çocuğu Abdurrahman Ağaoğlu ise elektrik yüksek mühendisi ve iş adamıdır. Dördüncü sıradaki Samet Ağaoğlu ise Demokrat Parti'nin kurucularında biri, aynı zamanda edebiyatçı ve gazeteci kimliği ile ailenin Ahmet Ağaoğlu'ndan sonra en şöhretli ismi olmuştur. Son sırada ise en küçük kız olarak Gültekin Ağaoğlu gelir, o da doktorluk mesleğini tercih etmiştir.⁹¹

3.1.3. Çalışan Kadınlar Arasında: 3 “Kahraman Olduğu Kadar Mütevazı Bir Türk Kadını: Saime Asker”

Peride Celal üçüncü röportajını Millî Mücadele'nin kadın kahramanlarından Münevver Saime Hanım ile gerçekleştirmiştir. Saime Hanım “*İstiklal Harbinde aldığı vazifeleri, erkekleri bile kıskandırabilecek muvaffakiyetle başardığı için şerefli istiklal madalyasına layık görülen üç beş kadın*”⁹²dan biridir. Onu, Peride Celal'e böyle takdim eden öğretmen arkadaşı tevazusunu aşabilirse, Saime Hanım ile muhakkak bir röportaj yapmasını istemiştir. Saime Asker, Millî Mücadele yıllarında cansiperane savaşmış bir muallim namzetiyken artık bir muallimdir. Başka bir şekilde ifade edilecek olursa o artık irfan ordusunun bir neferidir. Kılavuz Hatice, Tayyar Rahmiye, Fatma Seher Hanım (Kara Fatma), Gördesli Makbule, Binbaşı Ayşe, Nezahat Hanım gibi Millî Mücadele'ye katılmış öncü kadınlar arasındadır. İzmir'in işgalini protesto amacıyla 22 Mayıs 1919 tarihinde Kadıköy İskele Meydanı'nda yapılan mitingin hazırlıklarında Darülfünun öğrencileri aktif olarak rol almıştır. Hatta konuşmacılardan biri İnas Darülfünunu öğrencisi Münevver Saime Hanım'dır. Kendisi nutkunda şunları söylemiştir:

“Her Türk'ün söylemek istediği, fakat niçin bilmem yüksek sesle söylemekten çekindiği birkaç sözü ben açıkça söylemek isterim. Evet, açık söylüyorum kardeşlerim. Aldatıcı kaynakların yazdıkları haberlere inanmayın. Bizim tamamiyeti mülliyemizi muhafaza edecekler. Fakat, hangi hudut dahilinde? Bu tasrih edilmedikçe Türkiye'de sulh mümkün olmayacaktır. Ben bu kanaatliyim. İsyân etmeyecek bir Türk kalbi de tanımıyorum. Az söylemek, çok iş yapmak zamanı gelmiştir. Biz yalnız ağlıyoruz, ağlamakla kazanılacak, hıçkırıklarımızı işitecek bir kalp yoktur. Teşkilata nihayette fiiliyata başlamak lazımdır.”⁹³

Öyle ki bu konuşması nedeniyle Münevver Saime Hanım, halkı kıskırttığı gerekçesi ile miting sonrası İtilaf Devletleri tarafından tutuklanmak istenmiş, bunun üzerine bir yolunu bularak Anadolu'ya kaçmış ve Millî Mücadele'ye katılarak çavuş rütbesi ile cephede mücadelesini sürdürmüştür. Garp cephesinde görev alan Saime Hanım, özellikle cephe gerisinde ve istihbarat işlerinde önemli başarılar göstermiştir. Mektep sıralarındaki atılganlığı coşkulu mizacı ve cesareti ile “Asker Saime” diye anılan Saime Hanım, savaş sonrasında da yine önemli bir vazife olarak öğretmenlik yapmıştır.⁹⁴ Peride Celal; mitinglerde nutuklar atmış, cephede savaşmış ve şimdi de irfan ordusundaki mücadeleye katılmış Saime Hanım'ı görmek için büyük bir heyecan duyarak İstanbul Kız Orta Mektebi'nin yolunun tutmuştur.

Saçlarına vaktinden çok erken aklar düşen Saime Hanım, Peride Celal'in “tahsil hayatınızda güçlük çektiğiniz mi?” sorusunu “...Muvaffak olmak için geçtiğim yolların engellerini ‘uğradığım güçlükler’ olarak tarif etmeyeceğim! Hayat dümdüz bir yol değildir ki... Bence, pençeleşme heyecanından mahrum geçirilen bir hayatın yavan bir çorbadan farkı yoktur!”⁹⁵ şeklinde yanıtlamıştır. Muallimliği seçmesinde hem bu mücadeleciliği hem de çocukları çok sevmesi etkili olmuştur. Hakkıyla çocuk yetiştirebilmek onun için en büyük muvaffakiyet kaynağıdır. Annesinin iskarpinleri ve yırtık ceketi ile iyi giyimli arkadaşları arasında utanan ama bütün derslerini takip etmiş öğrencisinin yoksulluğuna çare olamamak, mesleki anlamda çektiği en büyük ıstıraptır.

Peride Celal, Saime Hanım'a ikinci olarak “çalışma hayatı, ev ve aile işlerine zaman ayırmaya engel midir?” sorusunu yöneltir. Bu soruyu şöyle cevaplar Saime Hanım: “*Bence kadının çalışması evi ile meşgul olmasına mâni değildir. Ben iki çocuk anasıyım. Zevcimin işlerini görüyorum. Çocuklarıma yetişiyorum. Hatta haftada on sekiz saat dersim de olduğu halde geriye o kadar vaktim artıyor ki, bütün bunlardan sonra yemek pişiriyorum, dikiş dikiyorum, ve icabında çamaşır bile yıkıyorum.*”⁹⁶

Saime Hanım, Nimet Hanım'dan farklı düşünmekte ev işleri ile çalışma hayatını sıkıntısız yürütebildiğini belirtmektedir. Ona göre bu konuda imkânsızlıktan şikâyet edenler vakitlerinin çoğunu bilerek veya bilmeyerek

⁹¹ “Süreyya Ağaoğlu”, *Avukat Süreyya Ağaoğlu “Bir Ömür Böyle Geçti” Arşiv Katalogu 1898-1992*, Yay. Haz. Yusuf Altan Altınok vd. Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı ve İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2010, s.15.

⁹² Peride Celal, “Çalışan Kadınlar Arasında:3 Kahraman Olduğu Kadar Mütevazı Bir Türk Kadını Saime Asker”, *Son Posta*, 27 Şubat 1937, s.7.

⁹³ Şefika Kumaz, “Millî Mücadelede Türk Kadını”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S.34, C.XII, 1996, s.259.

⁹⁴ Leyla Kırkpınar, “Türk Kurtuluş Savaşı'nda Türk Kadını”, *Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.112.

⁹⁵ Peride Celal, “Çalışan Kadınlar Arasında:3 Kahraman Olduğu Kadar Mütevazı Bir Türk Kadını Saime Asker”, *Son Posta*, 27 Şubat 1937, s.7.

⁹⁶ Peride Celal, “Çalışan Kadınlar Arasında:3 Kahraman Olduğu Kadar Mütevazı Bir Türk Kadını Saime Asker”, *Son Posta*, 27 Şubat 1937, s.7.

SON POSTA GAZETESİNDE PERİDE CELAL'İN KADIN RÖPORTAJLARI: “ÇALIŞAN KADINLAR ARASINDA”

dedikoduya ayıranlardır. Çalışmayan kadın yaşamayan kadındır ve ev bu hayat kavgasında yorulanlar için bir dinlenme mekânıdır.

3.1.4. Çalışan Kadınlar Arasında: 4 “Doktor Müfide Kazım ‘Kadınlar Yufka Yürekli Değildir’”

Dördüncü röportaj Cumhuriyet’in ilk kadın doktorlarından Müfide Kazım ile yapılmıştır. Müfide Kazım, babası gibi doktor olmak istemiştir. Liseyi bitirdiği zaman İnas Darülfununu kapatılıp öğrencileri İstanbul Darülfununu’na aktarılmış, o da tıp tahsili için müracaatta bulunmuştur. Ne var ki bu isteği uygun görülmemiştir. Bunun üzerine Müfide Kazım, ileride tıp alanına girmek için bir fırsat yakalarsa eksik dersi kalmaması adına Fen Fakültesi Biyoloji Bölümü’ne başlamış, bir taraftan da Kimya Bölümü’ne devam etmiştir. Üniversite Rektörü Dr. Besim Ömer Paşa başta olmak üzere zooloji, botanik, fizyoloji profesörlerine sıklıkla tıp okuma isteğini dile getirmiş fakat her defasında menfi cevap almıştır. 1921 yılında üç arkadaş Tıp Fakültesi’ne kayıt yaptırmış olsa da okumalarına hükümete yapılan baskı ile yine engel olunmuş ve nihayet 1922 senesinde tıp eğitimine başlayabilmiştir. Tıp Fakültesi II. Dahiliye Kliniği’nde Prof. Neşet Ömer Bey’in asistanlığını yapan ve ihtisasla ayrılan Müfide Kazım, bir süre özel muayenehanesinde, daha sonra ise Numune Hastanesi ve üniversitede mesleğine devam etmiştir.⁹⁷

Görüldüğü gibi Müfide Kazım’ın da tıp tahsili görebilmesi Süreyya Ağaoğlu’nunki gibi kolay olmamıştır. Sağlık alanında kadınların eğitim alabilmelerine giden süreç Besim Ömer Paşa’nın çabaları ile II. Meşrutiyet sonrasında Eczacı, Dişçi, Kabile ve Hastabakıcı Kadınlar Mektebi’nin açılması ile başlayabilmiştir. Özellikle Trablusgarp Savaşı’nda yeterli sağlık ekibinin olmamasının yol açtığı kayıplar bu meselenin ciddiyetle ele alınmasına sebep olmuştur. Bununla beraber 1915 yılında İstanbul Darülfununu, kız öğrenci almaya başlamış ama tıp alanını bunun dışında bırakmıştır. Tıp eğitimi almak isteyenler yurt dışına gitmek zorunda kalmışlardır. 1916 yılında Almanya’ya gönderilen Hatice Safiye Ali 1922’de Türkiye’ye dönerek ilk Türk kadın hekim olarak görev yapmaya başlamıştır. Daha sonraki süreçte Bedriye Veysi Hanım Münih’te, Fatma Reşit Hanım Amerika’da ve Hayrunisa Ataullah Hanım Londra’da tıp eğitimi almışlardır. Türkiye’de kadınların tıp eğitimi alabilmelerini sağlayan ilk okul ise Amerikan Kız Koleji bünyesinde açılan tıp bölümü olmuştur. Süreyya Ağaoğlu hukuk tahsili görmek isterken ona tıp seçeneği sunulmasına rağmen, geleneksel çevrelerin buna bile şiddetle karşı koyduğu anlaşılmaktadır:

“Kadınların Tıp mesleğine atılma istekleri, İslamcı yayınların başlattığı kampanyaya karşı Sıhhiye Meclisi’nin kadınların hekim olamayacaklarına dair bir mazbata çıkarmasıyla sonuçlandı. Yine, kadınların evlenip aile kurduktan sonra mesleklerine devam etmeyecekleri, fakülteye girmenin “ıffet ve ahlak” değerlerini zedeleyeceği, erkek hastaları muayene etmemeleri ve anatomi diseksiyonlarına da katılmamaları gerektiğinin düşünülmesi büyük tartışmalara neden oldu.”⁹⁸

Müfide Kazım, doktorluk mesleğini, zaaflarına, marazi merhametine mağlup olmadığını herkese kanıtlamak için seçtiğini belirtmektedir. Kadınların genel olarak erkeklerden daha merhametli olabileceğini fakat bunun işini yapmasına engel olacak bir “yufka yüreklilik” hâli olmadığını düşünmektedir. Mesleki tercihi çocukluğundan beri maruz kaldığı bu eril dile, ithama isyandır bir bakıma. Saime Hanım gibi o da hayatın zorlukları karşısında ayakta kalabilmenin önemini vurgulamaktadır. Hatta röportajın sonunda Peride Celal “bir kızımız olsa” ifadesini kullandıktan sonra söylediklerinde bunu görebilmek mümkündür: “Onu istidadı hangi mesleğe sürükler bilemem. Fakat muhakkak ki kızımı, hayatın herhangi bir zarureti karşısında ne yapacağım diye? apışıp kalmayacak şekilde yetiştiririm !”⁹⁹

Nihayetinde işi gereği sadece dert sahibi insanlarla muhatap olmakta, hatta belki tüm hayatı onları dinlemekle geçecektir. Bununla birlikte elbette mesleki zorluklar, sıkıntılar da yaşamaktadır. Fakat sonuç olarak “Benim mezar taşıma, sade çalışmakla geçirdiğim saatler yazılsın! diyebilirdim. Mesleğimi o kadar seviyorum”¹⁰⁰ diyecek kadar da mutludur yaptığı işten ve çalışmaktan. Peride Celal, bu yüzden onun mesleğini değil de çalışmayı daha çok sevdiğini belirtmiştir. Müfide Kazım Hanım, doktorluğu sürekli yeni buluş ve gelişmelerle durmadan genişleyen bir ihtisas alanı olmasından ve bu durumun kendisini daha çok çalışmaya sevk ettiğinden de tercih etmiştir. Bu nedenledir ki, insanı geliştirmeyen bir mesai onun için boşa harcanan bir zamandır ve bu noktada sabahtan akşama zamanını süslenmeye, beğenilmeye harcayan genç kızların yaşamını manasız bulmaktadır.¹⁰¹

Müfide Kazım, erkeklerin kadınlığın alametifarikası olarak kabul ettikleri yufka yürekli olma hasletinin aslında çok da gerçeklikle bağdaşmadığını göstermek niyetindedir. Öte yandan Cumhuriyet’in sunduğu olanaklar karşısında genç kızların ayakları üzerinde durabilmelerini sağlayacak bir mesleğe sahip olmalarını istemektedir.

⁹⁷ Müfide Küley, “Anılar”, *Tıp Yolunda*, Mart 1974, s.17-18.

⁹⁸ Elif Atıcı, Sezer Erer, “Türk Kadınlarının Tıp Eğitimine Başlama Süreci ve İstanbul Darülfununu Tıp Fakültesi’nden Mezun Olan İlk Kadın Hekimler”, *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, S. 35 C. 2, 2009, s. 109.

⁹⁹ Peride Celal, “Çalışan Kadınlar Arasında:4 Doktor Müfide Kazım ‘Kadınlar Yufka Yürekli Değildir’ Diyor”, *Son Posta*, 8 Mart 1937, s.6.

¹⁰⁰ Peride Celal, “Çalışan Kadınlar Arasında:4 Doktor Müfide Kazım ‘Kadınlar Yufka Yürekli Değildir’ Diyor”, *Son Posta*, 8 Mart 1937, s.6.

¹⁰¹ Peride Celal, “Çalışan Kadınlar Arasında:4 Doktor Müfide Kazım ‘Kadınlar Yufka Yürekli Değildir’ Diyor”, *Son Posta*, 8 Mart 1937, s.6.

3.1.5. Çalışan Kadınlar Arasında:5 “Türkiye’nin İlk Kadın Eczacısı Bayan Belkıs Hayatını Anlatıyor”

Bu son röportaj eczacı Belkıs Derman ile yapılmıştır. 1922 yılına dek yalnızca erkek öğrencilere açık olan eczacılık eğitimi, bu tarihten sonra kız öğrencilere de açılmıştır. Tıpta olduğu gibi eczacılıkta da kadınlar bu alanda eğitim alabilmek için I. Dünya Savaşı sonrasında beklemek durumunda kalmışlardır. 1910 yılında başlayıp aralıksız 1922 yılına kadar devam eden savaşlar kadınların başta sağlık alanında olmak üzere, giderek diğer alanlarda da ihtisas eğitimi alabilmelerini beraberinde getirmiştir. Eczacılık Okulu’na 1924 yılında ilk kız öğrenci Ayşe Seniha Hanım kayıt yaptırmış olsa da altı hafta sonra okuldan ayrılmıştır. 1927 yılında ise ilk kadın eczacılar olan Fatma Belkıs, Fatma Bedriye ve Ayşe Semiha Hanımlar İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi Eczacı Mektebi’ne kaydolmuş ve 1930 yılında mezun olmuşlardır.¹⁰²

Belkıs Hanım, Erenköy Kız Lisesi’nde okurken hayalindeki meslek öğretmenliktir. Daha sonra eczacı olmaya karar vermiş ve Tıp Fakültesi bünyesindeki İstanbul Eczacılık Okulu’na 1927 yılında kayıt yaptırmıştır. Üç yıllık eğitimini tamamlamış ve İstanbul Fatih’teki Sırrı Enver eczanesinde de stajını yapmıştır. 649. nolu yasa, nüfusa göre bir bölgedeki eczane sayısını kısıtladığından anne ve babasının yaşadığı Adapazarı’na giderek burada kısa bir süre eczacı Ömer Bey ile ortak çalışmış, kendi eczanesini ancak 1931 yılında (Belkıs Eczahanesi) açabilmiştir. Bu tarihten itibaren artık Türkiye’nin ilk kadın eczacısıdır.¹⁰³

Peride Celal kendisi ile röportaj yapmaya geldiğinde eczanesi Kumkapı Ördekli Bakkal’dadır. Belkıs Hanım lisedeyken şiirler, nesirler, öyküler ve şarkılar yazdığını ve edebiyata çok meraklı olduğunu belirtmiş ama çok geçmeden bunların karın doyurmayacak işler olduğunu anlayarak ona para kazandıracak bir meslek seçmeye karar vermiştir. O dönemde yazarak hayatını kazanan Peride Celal’e bunları söylemesi oldukça ironiktir. Bir eczacı olmaya karar verdiği andan itibaren müdüründen, ailesinden, arkadaşları ve yakın çevresi tarafından cesareti defalarca kırılmış olduğundan mesleği başlangıçta kendisine tatsız ve güç görünmüştür. Öyle ki eczanesini açacakken bile şevki kırılmıştır. Eczanesini başlangıçta bir ortak ile açacak olduğundan her ikisi de tabelada ismine yer vermek istemiş fakat Vilayet Sıhhiye Müdürlüğü kanuni olmadığı hâlde iki ismin yazılmasına itiraz etmiştir. Oysa Belkıs Hanım ülkesinin ilk kadın eczacısı olarak kendisine zorluk değil, kolaylık gösterileceğini düşünmüştür. Bu nedenle daha mesleğinin başında yaşadığı bu zorluk meslek hayatında hiç unutamadığı ve onu üzen bir hadise olarak kalmıştır. Fakat kendi eczanesine sahip olduktan sonra mesleğine içtenlikle bağlanmıştır.¹⁰⁴ Aklında kalan ve onu mutlu eden bir hatıra olarak şunları anlatır:

“...Adapazarındayım. Bir gün eczahaneye ak sakallı ihtiyar bir köylü girdi. Gözleri yaş içinde, boynuma sarıldı, beni bir dede şefkat ile, yanaklarımdan ve alnımdan öptü. Sonra cebinden çıkardığı ellilik bir banknotu elime sıkıştırmak istedi...Meğer, doktorlar, zavallı köylünün torununu, mutlak bir ölümden kurtarmışlar. İhtiyar, çocuğuna verilen ilaçların mütemadiyen benden almış ve yavrusunun ölümden kurtulmasında bütün kerameti tamamen benim ilaçlarımdan bilmiş! Ona, parasını iade ederken:

- Babacığım! dedim, bunu cebine koy ...

Zavallı ihtiyar, bilmiyordu ki, o samimi hareketiyle, o sıcak gözyaşları ile bana, meslek hayatının en kıymetli ve manevi bahşişini vermiş oluyordu!”¹⁰⁵

SONUÇ

Peride Celal, şüphesiz Türk Edebiyatı’nın en üretken yazarlarından biridir. Bunda çocuk yaşta yazmaya başlaması da etkili olmuştur. Nitekim, meslek hayatı da 20 yaşlarının başlarında gazetelerde yazdığı öyküler ve tefrikalar ile başlamıştır. Fakat sadece bir edebiyatçı da değildir. Bunun yanı sıra muhabirlik ve röportaj yazarlığı da yapmıştır. Daha çok bir edebiyatçı olarak kendisi ile ilgilenildiğinden Peride Celal’in “Çalışan Kadınlar Arasında” başlıklı kadın röportajları bu bağlamda önemlidir. Bu röportajlar, her şeyden önce kadın meselesine önem veren bir gazetede yayınlanmıştır. *Son Posta* gazetesi, 1930’larda bağımsız, eleştirel bir söylem ile toplumsal sorunlara dikkat çekmek amacıyla yayın hayatına başlamıştır. 1930-1962 yılları arasında faaliyette olan gazetenin cumhuriyetçi bir gazete olduğu da unutulmamalıdır. Dolayısıyla gazete cumhuriyetin muasırlaşma misyonunu desteklemekte ve laik, çağdaş, demokratik bir Türkiye idealini taşımaktadır.

Röportajlar, öncelikle Cumhuriyet’in kadın-erkek eşitliğine dayanan bir eğitim politikası olduğunu göstermektedir. Kentli orta, üst sınıfa mensup kadınlar eğitim ve daha sonra meslek ve kariyerlerinde belirgin bir ayrımcılığa uğramamışlardır. Tıp, hukuk, eğitim, eczacılık ve müzik gibi farklı disiplinlerde erkek öğrenciler kadar

¹⁰² Günseli Naymansoy, “Osmanlı’dan Günümüze Eczacının Değişen Konumu”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.12, S. 1, 2010, s. 154.

¹⁰³ Halil Tekiner, Afife Mat, “Fatma Belkıs Derman (1906-1958): The First Female Community Pharmacist in Turkey”, *Pharmaceutical Historian*, S. 49, C. 3, 2019, s. 90.

¹⁰⁴ Peride Celal, “Çalışan Kadınlar Arasında:5 Türkiye’nin İlk Kadın Eczacısı Bayan Belkıs Hayatını Anlatıyor”, *Son Posta*, 23 Mart 1937, s.6.

¹⁰⁵ Peride Celal, “Çalışan Kadınlar Arasında:5 Türkiye’nin İlk Kadın Eczacısı Bayan Belkıs Hayatını Anlatıyor”, *Son Posta*, 23 Mart 1937, s.12.

SON POSTA GAZETESİNDE PERİDE CELAL'İN KADIN RÖPORTAJLARI: “ÇALIŞAN KADINLAR ARASINDA”

başarılı olabilecekleri öngörülmüştür. Cumhuriyet, kadını teşvik edici söylemi ile hem akademik alanı hem de toplumsal alanı dönüştürebilecek bir irade ortaya koymuştur.

Nitekim kadınlar, mesleklerini sevdiklerini ve en iyi biçimde yerine getirebilmek için çabaladıklarını belirtmişlerdir. Bu vazife aşkının, ulusun kalkınması ve ilerlemesi yönündeki genel ideal ile örtüştüğü de açıktır. Bu durum Cumhuriyet'in müreffeh bir toplum olma hedefinin getirdiği disiplinin içselleştirilmesinin bir sonucudur. Fakat her alanda ulus inşasına aktif katılımı istenen kadın, iyi bir eş ve anne olmanın gereklerini de unutmamaktadır. Dolayısıyla kadının hem kamusal hem de özel alandaki görevlerini aksatmaması bir çifte yükü de beraberinde getirmektedir. Bu durumun yarattığı sorun ve sıkıntıların dile getirilmesi ataerkil söylemin hâkimiyetine yönelik bir şikâyet olarak da okunabilir.

Fakat kadınlar kendi özgürlüklerini tamamen de bir idealin arkasına da koymamışlardır. Çalışarak ulusuna hizmet eden kadın, aynı zamanda kendi özgürlük alanını da genişletmekte, kamusal alanda daha görünür olmaktadır. Bu anlamda kadın olma bilincinin sonraki kuşaklara aktarılmasının da farkında oldukları söylenebilir. Nitekim kadınlar sadece süs, makyaj ve giyim ile de anılmak istememekte bu yönde hemcinslerine eleştiriler de getirmektedirler. Bu aynı zamanda modernliğin moda ve popüler kültür üzerinden algılanmasına yönelik de bir tepkidir. Kadınların tepkisi bu tarz bir özgürlüğün kadını kamusal alanda kalıcılaştıramayacağı öngörüsüne dayanmaktadır. Kadınlara siyasi ve toplumsal alanda verilen hakların hukuksal bir çerçeveye oturtulmasına karşı gündelik hayat içinde yaşanan sorunların çözümünde ana aktörün yine kadınlar olacağına ve özgürlük mücadelesinin genişletilmesinin de ancak kadınlar eliyle gerçekleştirilebileceğine işaret etmesi açısından da röportajlarda dile getirilenler önemlidir.

KAYNAKÇA

- “Çok Basit Bir Adres: ‘İstanbul: Miss Türk’ ”, *Son Posta*, 10 Ağustos 1932, s.1.
- “Dünya Kadınları Toplandı Kongre Bu Sabah Yıldızda Açıldı”, *Son Posta*, 18 Nisan 1935, s.1, s.12.
- “Halkın Sesi Bugünkü Kadının Vazifesi ve Halk”, *Son Posta*, 4 Şubat 1931, s.2.
- “Kadın Birliği De Dün Maziye Karıştı!”, *Cumhuriyet*, 11 Mayıs 1935, s.9.
- “Kadın ve Kalp İşleri Gazetemiz Sizin Dert Ortağımız Olacak”, *Son Posta*, 27 Temmuz 1930, s. 5.
- “Kadın ve Kalp İşleri Niçin Müsamahakar Değiliz.”, *Son Posta*, 4 Eylül 1930, s.5.
- “Resimli Makale Türk Kadını”, *Son Posta*, 19 Aralık 1934, s.3.
- “S. Zekeriya H. Belediye Meclisi İçin Namzetliğini İlan Ediyor”, *Son Posta*, 4 Eylül 1930, s.1.
- “Son Posta Kimsenin Değil Herkesin Malı”, *Son Posta*, 27 Temmuz 1930, s.1.
- “Teşkilatı Esasiye Kanunu Değiştirdi Millet Meclisi Kadınlara Mebusluk Hakkını Verdi, Yeni Meclis Martta Toplanacak”, *Son Posta*, 6 Aralık 1934, s. 3.
- “Türk Kadını ve Gazinin Mütalaası”, *Son Posta*, 3 Şubat 1931, s.3.
- “Türk Kadınının Çalışma Aşkı İzmir Fırka Toplantısında Bir Ses Yükseldi Ödemiş Kadınlarının Çalışma Dileklerini Anlattı”, *Son Posta*, 15 Ocak 1935, s.1.
- ABADAN-UNAT, Nermin, “Söylemden Protestoya: Türkiye’de Kadın Hareketlerinin Dönüşümü”, *75 Yılda Kadın ve Erkekler*, Ed. Ayşe Berktaş Hacimirzaoglu, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, ss.323-336.
- ADAK, Hülya “Suffragettes of The Empire, Daughters of The Republic: Women Auto/Biographers Narrate National History(1918-1935)”, *New Perspectives on Turkey*, S. 36, 2007, ss.27-51.
- AFETİNAN, Ayşe, *M. Kemal’in Karlsbad Hatıraları*, TTK, Ankara, 1983.
- AĞAOĞLU, Ahmet, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.
- AĞAOĞLU, Samet, *Hayat Bir Macera ! Çocukluk ve Gençlik Hatıraları*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.
- AĞAOĞLU, Süreyya, *Bir Ömür Böyle Geçti Sessiz Gemiye Beklerken*, YKY, İstanbul, 2023.
- ARSLAN Ali, AKPINAR, Özlem, “İnas Darülfünunu (1914-1921)”, *Osmanlı Bilim Araştırmaları* S.6, C.2, 2005, ss.225-234.
- ATEŞ, TOKTAMIŞ, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- ATICI, Elif, ERER, Sezer, “Türk Kadınlarının Tıp Eğitimine Başlama Süreci ve İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi’nden Mezun Olan İlk Kadın Hekimler”, *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, S. 35 C. 2, 2009, ss.107-111.

Avukat Süreyya Ağaoğlu "Bir Ömür Böyle Geçti" Arşiv Katalogu 1898-1992, Yay. Haz. Yusuf Altan Altınok vd. Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı ve İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2010.

BİLGİÇ, Esra, *The Role of The Mainstream Newspapers in The Consolidation of The Turkish National Identity: 1934-1937*, Boğaziçi University The Atatürk Institute for Modern Turkish History, İstanbul, 2015.

C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18- Mayıs 1931, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.

CELAL, Peride, "Çalışan Kadınlar Arasında:2 Süreyya Ağaoğlu 'Ben Doğuştan Avukatım' Diyor", *Son Posta*, 18 Şubat 1937, s.9.

CELAL, Peride, "Çalışan Kadınlar Arasında:3 Kahraman Olduğu Kadar Mütevazı Bir Türk Kadını Saima Asker", *Son Posta*, 27 Şubat 1937, s.7.

CELAL, Peride, "Çalışan Kadınlar Arasında:4 Doktor Müfide Kazım 'Kadınlar Yufka Yürekli Değildir' Diyor", *Son Posta*, 8 Mart 1937, s.6.

CELAL, Peride, "Çalışan Kadınlar Arasında:5 Türkiye'nin İlk Kadın Eczacısı Bayan Belkıs Hayatını Anlatıyor", *Son Posta*, 23 Mart 1937, s.6, s.12.

CELAL, Peride, "Çalışan Kadınlar Arasında:1 Nimet Vahit Kadının Eve Dönmesini İstiyor", *Son Posta*, 18 Şubat 1937, s.8.

COŞAR, Simten, "Woman in Turkish Political Thought Between Tradition and Modernity", *Feminist Review*, S. 86, 2007, s.113-131.

ÇAVAŞ, Raşit, TUNAY, Aydın, "Peride Celal Bibliyografyası İçin Bir Deneme", *Peride Celal'e Armağan*, Yay. Haz. Selim İleri, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 1996, ss.15-40.

ÇAVDAR, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.

ÇELİK, Adil Giray, *Osmanlı Darülfünun Mekteb-i Hukuk'ta İlk Çiçek Süreyya Ağaoğlu*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2018.

Çok Katmanlı Duyarlıklar Yazarı Peride Celal, Haz. Alpay Kabacalı, TÜYAP, İstanbul, 1996.

DURAKBAŞA, Ayşe, "Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu: Kemalist Kadın Kimliği ve 'Münevver Erkekler'", *75 Yılda Kadın ve Erkekler*, Ed. Ayşe Berktaş Hacımiraçoğlu, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, ss.29-50.

ERGİN, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi, c.3-4*, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

HALMAN, Talat Sait, "Kurtlar by Peride Celal", *World Literature Today*, S.1, C. 66, 1992, ss.199-200.

HIZLAN, Doğan, "Peride Celal'in Trajedileri", *Peride Celal'e Armağan*, Yay. Haz. Selim İleri, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 1996, ss.104-109.

<https://sanatkritik.com/eski/kulliyat/peride-celal-calisan-kadinlar-arasinda/>, 30.10.2024 sa.20.00.

<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1867.pdf>, 06.09.2024 sa.22.40.

İLERİ, Selim, "Peride Celal'le Söyleşi", *Peride Celal'e Armağan*, Yay. Haz. Selim İleri, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 1996, ss.41-55.

KABACALI, Alpay, *Kültürümüzden İnsan Adaları*, YKY, İstanbul, 2007.

KAPLAN, Leyla, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998.

KARAASLAN, Muzaffer, "Tarih Yazımında Göz Ardı Edilmiş Bir Kadın Sanatçı: İlk Türk Kadın Opera Sanatçısı Nimet Vahid Hanım", *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, S.25, İstanbul, 2022, ss.17-29.

KARAHAN, Burcu, *Peride Celal'in Romanlarında Kadın Kimlikleri*, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara, 2002.

KARCI, Erol, "Son Posta Gazetesi", <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/son-posta-gazetesi/>, 1.09.2024 sa.02.00.

KIRKPINAR, Leyla, "Türk Kurtuluş Savaşı'nda Türk Kadını", *Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001, ss.105-113.

KOCATÜRK, Utkan, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2007.

SON POSTA GAZETESİNDE PERİDE CELAL'İN KADIN RÖPORTAJLARI: “ÇALIŞAN KADINLAR ARASINDA”

KURNAZ, Şefika, “Milli Mücadelede Türk Kadını”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S.34, C.XII, 1996, ss.257-268.

KURNAZ, Şefika, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1908-1923)*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

KÜLEY, Müfide, “Anılar”, *Tip Yolunda*, Mart 1974, ss.17-18.

LIBAL, Kathryn, “Staging Turkish Women’s Emancipation: Istanbul, 1935”, *Journal of Middle East Women’s Studies*, S.1, C.4, 2008, ss.31-52.

M. Zekeriya “Boğuluyoruz Biraz Hava İstiyoruz”, *Son Posta*, 27 Temmuz 1930, s.3.

NAYMANSOY, Günseli, “Osmanlı’dan Günümüze Eczacının Değişen Konumu”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.12, S. 1, 2010, ss.151-163.

NECATİGİL, Behçet, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1983.

Osman, “Memlekette Kadın Hayatı Mengende Bütün İşleri Kadınlar Yapar”, *Son Posta*, 10 Şubat 1932, s.4.

ÖZKAN, Tuncay, *Dünya ile Devlet Arasında Türk Muharriri 1930-1960*, Metis Yayınları, İstanbul, 2019.

SERTEL, Sabiha, *Roman Gibi Demokrasi Mücadelesinde Bir Kanun*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.

SERTEL, Zekeriya, *Hatırladıklarım*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000

TEKELİ, Şirin, “Türkiye’de Feminist İdeolojinin Anlamı ve Sınırları Üzerine”, *Yapıt*, S.9, 1985, ss.48-66.

TEKİNER, Halil, MAT, Afife, “Fatma Belkis Derman (1906-1958): The First Female Community Pharmacist in Turkey”, *Pharmaceutical Historian*, S. 49, C. 3, 2019, ss.89-94.

TEZER, Şükri, *Atatürk’ün Hatıra Defteri*, TTK, Ankara, 1995.

TONGO, Gizem, “Eleni Iliadis (1895-1975) An Ottoman Greek Woman Painter in end-of-Empire Istanbul”, *Clio. Women, Gender, History*, 2018, S.48, ss.55-78.

TOPRAK, Zafer, *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm, (1908-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.

TOPUZ, Hıfzı, *II.Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.

TUNÇAY, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.

YETKİN, Çetin, *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi 1930-1945*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 533-540.

Geliş Tarihi–Received Date: 26.10.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 23.11.2024

ÇEVİRİ MAKALE – TRANSLATION ARTICLE

ESİK YAZISI*

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1574399>

 FİRUDİN A. CELİLOV**

çev. AMİN NAMAZLI***

ÖZ

1970’te Kazakistan’ın Almatı kenti yakınlarında keşfedilen Esik Kurganı, “Altın Elbiseli Adam” olarak anılan ve altın giysiler içinde gömülmüş bireyin mezarıyla tarihe ışık tutmaktadır. Bu mezar, MÖ 5.-4. yüzyıllara tarihlenmekte ve dönemin kültürel zenginliklerini yansıtan çok sayıda değerli objeyi içermektedir. Kurganın içindeki altın giysiler, o dönemdeki insanların sosyal statülerini ve inançlarını yansıtanın yanı sıra, farklı kültürler arasındaki etkileşimlere dair önemli izler taşımaktadır. Türk tarihine dair pek çok yeni soruyu beraberinde getiren bu bulgunun, en dikkat çekici öğelerinden biri de üzerinde bir yazı bulunan gümüş kasedir. Bu yazı, Orta Asya’daki en eski yazı örneklerinden biri olarak kabul edilmekte ve Türk yazı sistemlerinin kökenlerine dair yeni tartışmalara yol açmaktadır; ancak yazının dili, yönü ve anlamı üzerine ortak bir çözüm henüz bulunamamıştır. Çeşitli dillerle bağlantı kurularak yapılan analizler, yazıyı anlamaya yönelik bazı fikirler sunmuş olsa da, mevcut yapısal belirsizlikler nedeniyle kesin bir sonuca ulaşılamamıştır. Bu durum, bölgenin tarihî ve kültürel mirası hakkında daha fazla sorunun ve tartışmanın ortaya çıkmasına da yol açmaktadır. Esik Yazısı, tarihsel bağlamda çözülmeyi bekleyen önemli bir belge olarak öne çıkmaktadır. Yazının başarılı bir şekilde çözülmesi, mezarda gömülen bireyin etnik kimliği ve eski Türk topluluklarının kültürel yapısı hakkında daha derin bir anlayış sağlayacaktır. Esik Kurganı’nın keşfi, yalnızca arkeolojik bir bulgu değildir, aynı zamanda Türk tarihinin derinliklerine ışık tutan bir işlev de görmektedir. Bu yazı, eski Türk kültürüne dair sembolik ipuçları da içermektedir. Yazının taşıdığı anlamın, dönemin sosyal ve dinî yapılarına ilişkin önemli bilgiler sunabileceği düşünülmektedir. Bu yazının başarılı bir çözümlemesi, Esik Kurganı’nda gömülen bireyin etnik kimliği ve eski Türk topluluklarının kültürel yapısı hakkında daha derin bir anlayış sunabilecektir. Bu çalışmada, daha önceki okumalardaki ve yorumlamalardaki hatalar gözden geçirilerek, farklı bir perspektifle yeniden bir yorumlama ve çözümleme denemesi yapılmıştır. Görünen bu hatalar başlıklar şeklinde sıralanmış, her bir neden ayrı ayrı değerlendirilerek ortak bir çözüm aranmıştır. Daha önceki çözümleme denemelerinde, gözden kaçmış, yazının en önemli parçası olan piktogram da değerlendirilmiştir. Gramatoloji kurallarına göre yeniden değerlendirilen yazı, soldan sağa okunmuş ve yeni öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler:Esik Kurganı, Etnik Kimlik, Türk Yazıtları, Türk Tarihi, Gramatoloji

*Bu makale Azerbaycan’da 30 yıl boyunca birkaç versiyonda yayınlanmıştır. Bu geliştirilmiş versiyonu yazarın “İslam Öncesi Türk Tarihi 7. Bitik” kitabından alınmıştır.

**Prof. Dr., Türk Dil Kurumu Şeref Üyesi, Bakü/AZERBAYCAN, E-Posta: firudinagasioglu@gmail.com, ORCID ID: 0009-0008-8768-0518.

***Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Sumgayıt/AZERBAYCAN, E-Posta: aminnamazli24@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5800-2402.

THE INSCRIPTION OF ESİK

ABSTRACT

The Esik Kurgan, discovered in 1970 near Almaty, Kazakhstan, sheds light on history with the grave of an individual buried in golden clothes, known as the 'Man in the Golden Robe'. This grave dates back to the 5th-4th centuries BC and contains many valuable objects reflecting the cultural richness of the period. In addition to reflecting the social status and beliefs of the people of that period, the golden clothes in the kurgan bear important traces of the interactions between different cultures. One of the most remarkable items of this discovery, which raises many new questions about Turkish history, is a silver bowl with an inscription on it. This inscription is recognised as one of the earliest examples of writing in Central Asia and has led to new debates on the origins of Turkic writing systems. However, a common solution to the language, orientation and meaning of the inscription has not yet been found. Although analyses in connection with various languages have provided some ideas for understanding the inscription, no definitive conclusion has been reached due to the existing structural uncertainties. This leads to more questions and debates about the historical and cultural heritage of the region. The Esik script stands out as an important document waiting to be deciphered in the historical context. The successful decipherment of the inscription will provide a deeper understanding of the ethnic identity of the individual buried in the tomb and the cultural structure of ancient Turkic communities. The discovery of the Esik Kurgan is not only an archaeological find, but also a function that sheds light on the depths of Turkish history. This writing also contains symbolic clues about ancient Turkish culture. It is thought that the meaning of the inscription may provide important information about the social and religious structures of the period. A successful analysis of this inscription may provide a deeper understanding of the ethnic identity of the individual buried in the Esik Kurgan and the cultural structure of ancient Turkic communities. In this study, errors in previous readings and interpretations have been reviewed and a new attempt has been made to analyse and interpret the text from a different perspective. These apparent errors are listed under headings, each reason is evaluated separately and a common solution is sought. The most important part of the text, the pictogram, which had been overlooked in previous analyses, was also evaluated. The text, which was re-evaluated according to the rules of grammatology, was read from left to right and new suggestions were presented.

Keywords: Esik Kurgan, Ethnic Identity, Turkish Inscriptions, Turkish History, Grammatology

GİRİŞ

1970 yılında Kazakistanlı arkeologlar, Almatı şehri yakınlarında MÖ 5-4. yüzyıllara tarihlenen Esik Kurganı'nı keşfetmişlerdir. Bu gömüde, altın işlemeli elbiseyle defnedilmiş 16-18 yaşlarındaki gencin, "Altın Adam" olarak anılması Türk tarihinde bir dönüm noktası oluşturmuştur. Bilim dünyasında, altın giysisindeki mitsel semboller ve zengin hayvan figürlü nesnelere, büyük ilgi uyandırmıştır; ancak asıl ilgi uyandıran buluntu, gömüye yerleştirilen eşyalar arasında bulunan gümüş kâse üzerindeki yazıydı. Yaklaşık 2500 yıl önce kadim runik işaretlerle yazılmış bu iki satırlık Türk yazısının gerçek değeri, bilim çevrelerinde hâlâ tam olarak anlaşılabilmiştir. Son 50 yılda 50'den fazla uzman, bu yazıyı 50 farklı şekilde okumuş ancak bilim insanları tarafından kabul edilebilir ortak bir çözüme ulaşamamıştır. Bu karmaşık durumun birbirine bağlı birçok nedeni vardır. Bu bilim insanlarının hatalarını netleştirmek için, bu nedenlere odaklanmak gerekmektedir.

1. İlk Neden

Altın Adam'ın bu kurganda gömülüşü MÖ 5.-4. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Ancak iskeletin arkeologlarca fotoğrafı çekildikten sonra "ortadan kaybolması!" nedeniyle, kemik tarihlendirmesi, ölüm nedeni, yaşı ve cinsiyeti ile antropolojik araştırmalar yapılamamıştır. Bu durum, yanlış yorumlara neden olmuştur; çünkü bu yolu izleyenler, kâsenin üzerinde bir hanzade, şehzade, bey, yani yiğit bir savaşçıya ait yazı aradıkları için, onlarca okuma denemesi yapılmıştır. Günümüzde ise kurganda gömülenin erkek değil, kadın olduğu tartışılmaktadır. İskeletin fotoğrafına bakıldığında, leğen kemiğinin yapısına göre bir kadın olduğu, kafatasındaki dikişlere göre ise 16-18 yaşlarında gömüldüğü anlaşılmaktadır. Gömüdeki bireyin yaşı ile ilgili bir sorun bulunmamakta, çoğu uzman bu yaş sınırını kabul etmektedir.

Esik Kurganı'ndaki bireyin, genç bir kız olduğunu doğrulayan başka veriler de bulunmaktadır. Kadın gömülerine özgü kolye, boya kutusundaki kırmızı boya, ayna ve süslemeler de onun kadın olduğunu göstermektedir. En önemlisi, Kazak kızlarının bayram günlerinde ve düğünlerde gelinlik giyme geleneği olarak başlarına kalpak takmaları, kurgandeki giysilerde de kendini göstermektedir. Esik Kurganı'nda olduğu gibi, aynı döneme ait Urjar, Ukok ve Taksay Kurganları'nda defnedilen kadınların başlarında da benzer başlıklar bulunmuştur. Kazakların "Saukele kigizu (saukele elbisesi)" adını verdikleri bu gelenek, günümüzde Kırgız, Saha ve Kazak kızları için bayram ve düğün kıyafeti olarak devam etmektedir. Eski ve yeni başlık türleri de açıkça görülmektedir.

(1. Şekil. Firudin A. Celilov Arşivi)

Esik Kurganı'nda bulunan bireyin kadın olduğunu 25 yıl önce yazmış olsam da, onu hâlâ kahraman bir savaşçı olarak görmek isteyenler var. Son dönemde Prof. Dr. Aleksandr Garkavets, "Altın Adam'ın" aslında "Altın Madam" olduğunun anlaşıldığını belirtmiştir.¹ Bu, ortaya çıkan bir takım yanlış okumaların nedeni olarak gecikmiş bir kabuldür.

2. İkinci Neden

Esik Yazısı'nın sıradan bir belge olmadığı dikkate alınmalıdır. Doğru yorumlandığında, bu konudaki birçok tartışmalı sorunun çözümü kesinleşecektir. Böylece 9. yüzyıldan günümüze kadar kadim Saka (İskit) kavimlerinin etnik kimliğine dair spekülasyonlar sona erecek, Kazak ve Azerbaycan halklarının etnogenezine katılan kavimler arasında Sakaların rolü açıklığa kavuşacak ve en önemlisi, Türk runik yazısını bilinen tarihten bin yıl öncesine tarihlendirmek mümkün olacaktır. Bunlar olmasın diye, Sovyet Hükümeti derhal merkezden Almatı'ya yetkili profesörlerden oluşan bir ekip (İ. M. Dyakonov, B. A. Livşits, S. G. Klyastorniy) gönderdi ki kurganda bulunan yazının Türklere ait olmadığını tebliğ etsinler.

Kazı başkanı K. A. Akişev'e göre, bu bilim insanları Esik Yazısı'nı araştırdıktan sonra yazdıkları referansta, yazının Arami alfabesiyle yazıldığını, ancak bilinen Arami yazılarından hiçbirisiyle uyumlayan bu yazının, çözümünü bulamadıklarını itiraf etmişlerdir. Mevcut Aramice yazıtların hiçbirine uymayan söz konusu yazıya bir çözüm getirilemeyeceğini kabul etmişlerdir. Bu ekipteki uzmanlar, yazının Türk runik alfabesi ile okunmamasını tavsiye etmeyi (aslında yasaklamayı) de ihmal etmemişlerdir. Büyük olasılıkla, Altın Madam'ın iskeleti de bu önemli misafirler geldikten sonra kaybolmuştur; çünkü onların amacı, yazının doğru okunmasından Türkologları uzaklaştırmaktı. Elbette bu yazı Arami yazısına benzemek zorundaydı, çünkü Türk runik alfabesi ile Arami alfabesi aynı kaynaktan türemiştir ve bazı harf işaretleri her iki alfabede de aynıdır. Sovyet biliminde söz sahibi olan bu "akademik!" uzmanlar, yazıyı ters çevirerek "böyle yazılmış!" önerisini verdikten sonra ayrılmışlardır. K. A. Akişev de yazıyı ters tutarak yorumlamıştır.²

Bazı alfabeler arasında rastlantısal benzerlikler mevcuttur; ancak 26 harfli Esik Yazısı'ndaki 24-25 işaretin, Türk runik yazısı ile aynı olması artık rastlantısal bir benzerlik olarak değerlendirilemez. V. A. Livşits, buradaki 12-13 işaretin Türk alfabesinde benzerlerinin olmadığını yazmıştır. Elbette yazının yanlış fotoğrafından yorumlandığında böyle bir yorumun doğması muhtemeldir.³ Esik Yazısı ile Orhun-Yenisey Yazıtları arasında 1200 yıllık bir zaman farkı olmasına rağmen, sadece 1-2 işaretle küçük çizim farkı görülmektedir. Bu da doğaldır, hatta batıdaki ve doğudaki Türk halkları tarafından kullanılan Türk runiklerinin bile arasında bir takım farklılıklar vardır. Örneğin; Peçenek, Hazar, Sekel yazıtlarındaki işaretler Talas, Orhun ve Yenisey Yazıtlarından farklıdır.

¹Aleksandr Nikolayeviç Garkavets, "Issıkskaya Runičeskaya Nadpis: Novoe Čtenie", *Tyurkologičeskiye İssledovania*, C.1, №2, 2018, s. 15.

²Kemal Akişeviç Akişev, *Kurgan Issik: İskusstvo Sakov Kazahstana*, Moskova 1978.

³Vladimir Aronoviç Livşits, "O Proishojdenii Drevnetyurkskoy Runičeskoy Pismennosti", *Arheologičeskiye İssl. Drevnego i Srednevekovogo Kazahstana*, Alma-Ata 1980, s. 3-13.

ESİK YAZISI

Yazının ters görüntüsüne Türkçe çözüm arayanların yanı sıra, İranistler de yazının İran veya Sami dillerinden birine ait olduğu inancı ile bu yönde bir çözüm aramışlardır. Örneğin; Macar bilim adamı János Harmatta, bu yazıyı Esik Yazısı'ndan 4-5 yüzyıl sonra ortaya çıkan Kuşanların Hint Kharosthi alfabesi ile kadim bir İrani dilde "okumuş!"; ancak 3-4 hece harflerin sayısından fazla çıkmıştır, hâlbuki bu tür yazılarda hece sayısı harf sayısından azdır; çünkü bazı harfler ayrı bir sesi ifade etmektedir.⁴

İlk kez Kazak dilbilimci Altay Amanjolov, karşısına çıkan engellere rağmen, bu nadir yazıyı Türk runik harfleri ile okuyabilmişti. Çünkü yazıyı doğru tutmuş, işaretlerin kopyasını da çok dikkatli şekilde geçirmiştir.

(2. Şekil. Firudin A. Celilov Arşivi)

Bazı bilimsel yazılarda ve internet ortamında yayılan üçüncü varyanttaki görüntü ise tamamen uydurmadır, çünkü kâse üzerinde böyle bir görüntü olması mümkün değildir. Böylece Esik Yazısı'nı farklı dillerde, hatta Rusça okuyan araştırmacılar ortaya çıktı. Ancak tarihi kaynaklarda Saka (İskit) halkının, Türk runik alfabesi kullandığı belirtilmektedir. Bizans kaynaklarında Göktürk Hanı'nın İskit harfleriyle yazılmış bir mektubundan bahsedilmektedir.⁵

3. Üçüncü Neden

Esik Yazısı'nın bir efitafıya (ağıt) olduğunu düşünenler, yazıda bu içeriğe uygun sözcükler aramışlardır; ancak hiçbir Saka kurganında ağıt yazısı geleneği yoktur. Bu kâsenin üzerindeki iki satırlık metin bir ağıt değildir; çünkü ölen kişinin adı metinde geçmemektedir. Genel olarak metnin burada gömülü genç kızla hiçbir ilgisi yoktur. Üzerinde önceden kazınmış bir yazı olan buluntu kâse, mezar hediyesinden başka bir şey değildir.

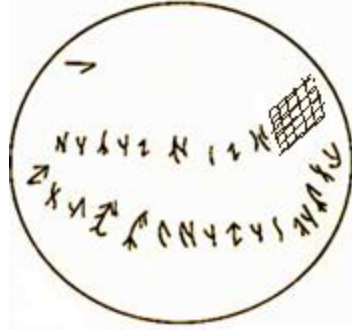
4. Dördüncü Neden

Esik Yazısı'nı yanlış okuyanlar, eski yazıların çözümünde kullanılan gramatoloji biliminin ilkelerini dikkate almadan yazıyı sağdan sola okumuşlardır. İşaretlerin yönü ve sıralaması, özellikle ikinci uzun satırın sona doğru ilerledikçe yer darlığı sebebiyle harflerin sıklaşması ve yukarıya doğru yazılması yazının soldan sağa doğru yazıldığını göstermektedir. Gramatoloji açısından en önemli belge, birinci satırın son işaretinden sonraki piktogramın varlığıdır. Yazıyı okuyanların çoğu bu piktogramı görmezden gelmiş ve sıra dışı bir şekilde atlamışlardır. Oysa bütün yazı o piktograma ait olup, yazıda çizilme sebebi açıklanmaktadır. Esik Alfabesi'ndeki Türk runik harflerini doğru bir şekilde tespit eden ve bu yazının Türkçe olduğunu kanıtlayan Altay Amanjolov'un yazdığı makale önce Almatı'da, ardından Moskova ve Almanya'da yayımlanmıştır. Ne yazık ki, o da yazıdaki piktogramı göz ardı ederek yazıyı sağdan sola okumuştur.⁶

⁴János Harmatta, "Languages and Literature in the Kushan Empire", *History of Civilizations of Central Asia*, C. 2, UNESCO Publishing, Paris 1994, s. 420-422.

⁵Rásonyi Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1996, s.28.

⁶Altay Sarsenoviç Amanjolov, "K Genezisu Tyurkskih Run", *Voprosi Yazikovedeniya*, №2, 1978, s. 83.

(3. Şekil)

Aga, sana oçuk! Bez, çök! Bokun içre azuk! ...i

(Ağa, sana ocak! Yabancı, diz çök! Halk içinde azık i)

Dolayısıyla yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı, Esik Yazısı'nın bulunmasının üzerinden uzun yıllar geçmesine rağmen, şimdiye kadar herkes tarafından kabul edilebilecek net bir çözüm bulunamamıştır. Gramer açısından öncelikle yazıdaki piktogram üzerinde durmak gerekmektedir. Zira eski Türkler de bir dönem diğer halklar gibi piktogram yazı tipini kullanmışlardır. Esik Yazısı'ndaki 1. satır, ilk yazı döneminde Sümerler tarafından da kullanılan "ev" anlamına gelen bir piktogramla bitmektedir. Böylece Ön Asya'dan Doğu'ya göçen Saka'ların Esik Yazısı'ndaki piktogram, eski Türkçede "eb" şeklinde okunabilmektedir.

É. sümerogramının fonetik okunuşu *é, bit, pid* sırasında "ev" anlamında *é* kelimesi bulunmaktadır. Bu piktogram; "ev, tapınak" adlarının önünde determinativ olarak da kullanılmaktadır. Sümerce *É.bitu* kelimesinde "ev, tapınak" anlamındadır. Tapınak anlamı ayrıca Sümerce *e₂-kur*, Akadca *Ekurru* kelimelerinde de yer almaktadır.⁷ Sümerler piktogramları çivi yazısına dönüştürdüklerinde bu piktogramı çivi yazısıyla logogram olarak *e, bit, pid* olarak okumuşlardır.⁸

(4. Şekil)

Türk runik yazısındaki *eb* piktogram ve logogramının kökeninin izini sürmek için öncelikle konar-göçer Sakaların inşa ettiği çadırlara bakmak gerekmektedir. Çin kaynaklarında doğu bölgelerinde MÖ 9.-8. yüzyıllardan itibaren ortaya çıkmaya başlayan Sakalar hakkında bilgi verilmektedir. Son zamanlarda Saka eserlerini inceleyen Çinli arkeologlar, onların MÖ 5.-4. yüzyıllarda Çungarya'nın güneybatısında yaşadıklarını ve Urumçi'deki Saka mezarlarının, Esik Kurganı'yla aynı boya ait olduğunu ortaya çıkarmışlardır. Tuva ve Altay'da 2-3 yüzyıl daha eski olan Arjan ve Pazırık kurganları da Sakalara aittir.

Çin kaynakları, Sakaların göçebe yaşam tarzı, şimdiki Kabil-Peşaver bölgelerine geçip ardı ardına birkaç devlet kurduklarına dair bilgiler sunmaktadır. Fergana'daki Saka Beyliği'ne saldıran Sotszyuy hakkındaki bilgiler, Ahameniş yazıtlarındaki belgeler ve antik yazarların eserleri, Hazar Denizi'nin doğusunda uzanan bozkır otlaklarının binlerce yıldır Sakaların göç yerleri olduğunu göstermektedir. Bu tür göçler, güneyde Hindistan'a kadar uzanmaktaydı. Cevahirral Nehru, okuduğu bir kitaptan bu sözleri kızı İndira Gandhi'ye yazdığı mektubunda belirtmiştir: "Sakalar, Türklerin göçebe boylarıydı".⁹

Sakaların bir kısmı MÖ 7. yüzyılda kuzey yolu ile Azerbaycan'a geri dönerek, burada yerli soydaşlarıyla birlikte büyük bir devlet kurmuşlardı.¹⁰ İç-Oğuz ile Dış-Oğuz boylarının kurduğu bu Kalın Oğuz Eli hakkında önemli bilgiler veren Dede Korkut Destanı'nda, *Kam Gam oğlu Han Bayındır yirinden turmuş-idi. Kara yirün*

⁷Nafiz Aydın, *Büyük Sümerce Sözlük*, TDK, Ankara 2013, s. 188.

⁸Mebrure Tosun, Kadriye Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, TTK, Ankara 1989, s. 116-117.

⁹Cevaharal Neru, *Vzglad Na Vsemirnuyu İstoriyu*, C.1, Moskova 1981, s. 129.

¹⁰Firudin Ağasıoğlu, *Dastanlarda Türk Tarihi*, Elm və Təhsil, Bakı 2021, s. 196-228.

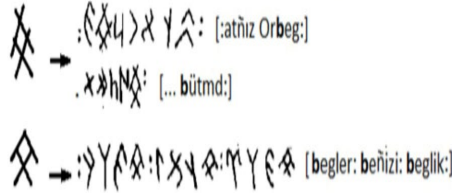
ESİK YAZISI

üstüne *ağ ban* ivin *dikdürmiş idi* gibi ifadelerde geçen *ağ ban iv* deyimini de aradığımız piktogramın taşıdığı anlama ışık tutmaktadır.¹¹

Türk ve Sümer yazılarında ev sözü				
	piktogram		harf	
Türk yazısı		eb		eb
Sümer yazısı		E(ev)		E(ev)

(5. Şekil. Firudin A. Celilov Arşivi)

Bu karşılaştırmadan da anlaşıldığı üzere orijinal Sümer ve Türk yazılarında “ev” anlamına gelen piktogram daha sonra aynı anlama gelen logograma dönüştürülmüş ve bu tür piktogram o dönemde Elam ve Türkmenistan bölgelerinde de kullanılmıştır.¹² Bu piktogram daha sonraki runik yazılarda biraz farklı çizilmiştir. Örneğin Hakasya’da bulunan E26 numaralı yazıtta bu gelişim açıkça görülmektedir.¹³

(6. Şekil)

Böylece, Esik Yazısı’ndaki piktogramın “ev” anlamında olduğunu belirledikten sonra yazının bütüncül çözümüne başlamak mümkündür. Bunun için önce yazıyı gramatoloji ölçütleriyle gözden geçirmek gerekmektedir. Yazıda piktogramın yanı sıra bazıları 2-3 kez tekrarlanan 26 harf bulunmaktadır. Küçük bir gümüş kâsenin üzerine bıçakla ya da keskin bir aletle kazınan işaretlerin bazılarında kenara çıkan bir-iki ek çizginin olması doğaldır; buradaki bazı işaretlerin Göktürk Alfabesi’ndeki karşılıklarından biraz farklı olması da doğaldır; çünkü bu yazılar arasında 1200 yıllık bir zaman farkı bulunmaktadır ve bu süre içinde runik alfabe gelişim aşamalarından geçmiştir.¹⁴

--	--	--

(7. Şekil. Firudin A. Celilov Arşivi)

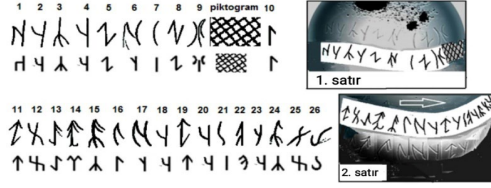
Kâse üzerindeki yazı işaretlerinin doğru şekilde kopyalanması oldukça önemlidir. Bu işi, Altay Amanjolov, büyük bir başarıyla gerçekleştirmiştir. Her ne kadar piktogramı göz ardı edip yazıyı sağdan sola okuyarak bir hata yapmış olsa da, yazının doğru bir kopyasını çıkarmış ve her bir işaretin temsil ettiği sesi doğru şekilde belirlemiştir. Böylece, yazıdaki işaretleri Türk runik yazısı ile aynı kaynaktan türemiş olan Akdeniz havzası alfabeleriyle karşılaştırarak, bunları belirli Türk runik işaretleriyle okumuştur. Altay Amanjolov’un belirlediği işaret ve sesleri değiştirmeden her satırın altına Türk runik harfleri eklenildiğinde yazının düzeni şu şekildedir:

¹¹Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı 1-2*, TDK, Ankara 2021, s.116.

¹²Vadim Mihailovic Masson, *Das Land der tausend Städte*, München 1987, s.38.

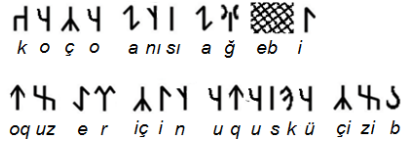
¹³Dmitriy Dmitriyevich Vasilyev, *Grafik Fond Pamyatnikov Tyurkskoy Runičeskoj Pismennosti Aziatskogo Areala*, Nauka, Moskova 1983, s. 64, 102.

¹⁴Bu türde işaretler Esik Yazısı’ndan 1-2 yüzyıl sonra yazılmış Ayhanım Yazısı’nda da vardır.

(8. Şekil. Firudin A. Celilov Arşivi)

Görüldüğü gibi buradaki harflerin çoğu sonraki Türk yazılarıyla aynı, sadece ters çizilen ve [r] olarak düzeltilen 14. harf farklı görünmektedir ve yukarıda da belirtildiği gibi üç harf [n, q, ç] ise sonradan fazlalık çizgilerden arındırılmıştır. Kâse üzerindeki piktogramdan sonra boş yer kalmadığı için [i] harfi yukarıya çizilmiştir. Burada piktogramın önemini bir kez daha vurgulamak gerekmektedir; çünkü gramatoloji açısından onu metin dışına bırakmak mümkün değildir; ayrıca yazının genel anlamı bu simgesel işaretle bağlantılıdır. Sonuç olarak, Esik Yazısı'nda kullanılan piktogramı göz önünde bulundurarak, işaretlerin altında onların temsil ettiği konuşma sesleri ve heceleri yazdığımızda, yazının tam okunuşu ve bütün cümlenin anlamı ortaya çıkmaktadır. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda gümüş kâsenin üzerindeki cümle aşağıdaki gibi okunmaktadır.

(9. Şekil. Firudin A. Celilov Arşivi)

Koço anısı ağ ebi oquz er için Uquskü çizib

Görüldüğü gibi, burada yalnızca “ağ ev” simgesi olan piktogramın çizilme amacı vurgulanmaktadır; ancak bu iki satırlık kısa yazının MÖ 5. yüzyıla ait olmasının Türk tarihi için büyük önemi vardır. Burada Türkistan'ın Koço şehri anılmakta ve *Oquz er* ifadesi geçmektedir. Yazarın adı ise *Uquskü* olarak verilmiştir.¹⁵ Doğu Türkistan'ın eski dönemleri hakkında Hanşu adlı Çin kroniğine göre, orada 37 şehirden en büyüğü Kuça (Koço) şehriydi. Koço'daki “ağ ev” lerin Esik Yazısı'nda Oğuzların piktogramla anılması, bu toplumun 2500 yıl önce Kazak topraklarına, Turfan ile Kaşgar arasında bulunan Koço'dan göçtüğünü göstermektedir.

Yazının dili, daha çok Oğuz lehçesine yakın görünse de, buradaki *Oquz er* ifadesi “Oğuz boyu” anlamında değil, “boyalar” *oq-uz* anlamında olduğu için bu toplumun Kıpçak, Oğuz ya da Karluk Türkleri olup olmadığı kesinleşmemektedir. Esik Yazısı'nın Türk runik yazısı olduğu konusunda ise şüphe yoktur; çünkü Orhun yazılarıyla arasında bin yıllık bir zaman farkı olmasına rağmen, burada iki-üç harfteki çizgi farklılıkları dışında, çoğu harf aynıdır. Hatta buradaki *ev (eb)* damgasının da ilk aşama halini koruduğu bu karşılaştırmada çok net bir şekilde görülmektedir.

Esik	Türk	Okunuşu
Н Ч А Ч	А П А П	koço
Л Н (Л Н (añısı
Л) (Л) (ağ
☒ - П	А П	ebi
П Ч	П Ч	oquz
Л Ч	Л Ч	er
Л П Н	Л П Н	için
П Ч С А Ч	П Ч С А Ч	uquskü
Л Ч С	Л Ч С	çizib

(10. Şekil. Firudin A. Celilov Arşivi)

¹⁵ Bu şahsın adındaki [s] olarak okunan 21. harfteki hafif kıvrım, bu işaretin [b] harfine benzemesine de yol açmaktadır. Bu durumda burada “Uquskü” adı değil, “Oqubegü” ifadesi okunabilmektedir. Bu da Oğuz beyleri arasında okuma-yazma ile ilgili bir katip sınıfının varlığına işaret edebilir. Ancak, bu yalnızca bir ihtimal olarak düşünülmelidir, çünkü işaretler oldukça farklıdır ve bu başarılı bir varsayım olarak değerlendirilmemelidir.

ESİK YAZISI

SONUÇ

Görüldüğü gibi gümüş kâse üzerine çizilen bu iki satırlık yazının verdiği bilgiler, Türk tarihi açısından oldukça önemlidir. Etnografik niteliği olan bu belge, 2500 yıldır gömülü kalan Türk tarihi için önemli bir yazılı kaynaktır. Hatta bu kâsenin üzerindeki yazının Esik Kurganı'nın inşası sırasında değil de daha eski tarihlerde yazıldığını düşünmek bile mümkündür; çünkü bu yazıda kurganın altında ne olduğuna dair herhangi bir kelime yer almamaktadır. Bu yazının içeriği yasla değil, kabın üzerine çizilen piktogramla ilgilidir. Genellikle bu tür kap yazıları, kabın kime ait olduğu veya yazıtı kimin yazdığı hakkında bilgi verir. Bu açıdan bakıldığında bu yazının tarihinin Esik Kurganı'nın tarihinden önce olduğu varsayılmaktadır. Bu da daha sonra Orhun-Yenisey alfabesinin temeli olan bu kadim Türk alfabesinin yaratılış tarihine ipucu vermektedir.

KAYNAKÇA

- AĞASIOĞLU, Firudin, *Dastanlarda Türk Tarixi*, Elm vəTəhsil, Bakü 2021.
- AKİŞEV, Kemal Akişeviç, *Kurgan Issik: İskusstvo Sakov Kazahstana*, Moskova 1978.
- AMANJOLOV, Altay Sarsenoviç, "K Genezisu Tyurkskih Run", *Voprosi Yazıkovedeniya*, №2, 1978, ss. 76-87.
- AYDIN, Nafiz, *Büyük Sümerce Sözlük*, TDK, Ankara 2013.
- ERGIN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı 1-2*, TDK, Ankara 2021.
- GARKAVETS, Aleksandr Nikolayeviç, "Issikskaya Runiçeskaya Nadpis: Novoe Çtenie", *Tyurkologičeskiye İssledovania*, C.1, №2, 2018, ss. 5-19.
- HARMATTA, János, "Languages and Literature in the Kushan Empire", *History of Civilizations of Central Asia*, C.2, UNESCO Publishing, Paris 1994.
- LİVŞİTS, Vladimir Aronoviç, "O Proishojdenii Drevnyurkskoy Runiçeskoy Pismennosti", *Arheologičeskiye İssl. Drevnego i Srednevekovogo Kazahstana*, Alma-Ata 1980, s. 3-13.
- MASSON, Vadim Mihailovic, *Das Land der tausend Städte*, München 1987.
- NERU, Cevaharlal, *Vzglad Na Vsemirnyuyu İstoriyu*, C.1, Moskova 1981.
- RÁSONYI, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1996.
- TOSUN, Mebrure;YALVAÇ, Kadriye, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, TTK, Ankara 1989.
- VASİLYEV, Dmitriy Dmitriyeviç, *Grafik Fond Pamyatnikov Tyurkskoy Runiçeskoy Pismennosti Aziatskogo Areala*, Nauka, Moskova 1983.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>There quired permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 541-548.

Geliş Tarihi–Received Date: 26.10.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 23.11.2024

ÇEVİRİ MAKALE – TRANSLATION ARTICLE

AN LUSHAN-SHİ CHAOYİ İSYANI SIRASINDA TÜRKLER VE UYGURLAR (755-762)*

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1500157>

 ABLET KAMALOV**

çev. KAZİM CİHAT KALKAN***

ÖZ

Bu makale, Ashina Congli idaresindeki Tang karşıtı isyancıların kuvvetlerine karşı 756 yılında gerçekleşen ilk ortak Uygur-Tang askerî harekâtını yeniden tarif etmek için Çin kaynaklarının kayıtlarını inceliyor. Ashina Congli, 742-744'te Uygur kağanlarının yükselişi esnasında birçoğu Çin'e kaçan ve Tang ordusunda askerî vali An Lushan (Roxan) kumandasında görev yapan Türk hâkim boyu Ashina'nın mensubu idi. Sonra, 755'te Tang Hanedanı'na isyan ettiğinde Ashina Congli önce onu destekledi ve imparatorluk kuvvetlerine karşı savaştı. Mamafih, az zaman sonra Ashina Congli isyancıların ordugâhını terk etti fakat Tang imparatorluk ordusuna katılmadı: bunun yerine Ordos'ta, Uygur Kağanlığı sınırının yakınında konuşlandı. Tang imparatoru, Uygur idarecilerinden askerî yardım istediğinde bu, Ashina Congli'nin birliklerine karşı yapıldı. Makalenin yazarı, kuvvetleri, ortak Uygur-Tang askerî harekâtının hedefi hâline gelen Ashina Congli figürüne ilk defa dikkat çekiyor. Bu, An Lushan ve haleflerinin isyanı esnasında (755-762), Uygur ordusunun Tang Çin'inin topraklarına ilk askerî yürüyüşüydü. Uygur ordusunun kağan (El Etmiş Bilge Kağan/Bayan Çor) tarafından idare edilmesi, askerî harekâtın son derece ehemmiyetini gösterdi. Ortak Uygur-Tang askerî harekâtı hakkındaki Çince kayıtların tahlili, yazarın, Ashina Congli'nin ortadan kaldırılmasının Uygurların kendi menfaatleri olduğu sonucuna varmasına izin verdi çünkü o Türk hâkim boyunca bir temsilcisi olarak Ashina boyunun bozkırdaki kuvvetini canlandırmak için Uygur Kağanlığı'nın topraklarına dönebilirdi. Tang Hanedanı ve Uygur idareci boyu Yağlakar olarak iki hanedanın menfaatlerinin tevafuku, kuvvetlerini birleştirmelerine ve Ashina Congli'nin her iki hanedan için oluşturduğu tehdidi ortadan kaldırmalarına izin verdi. Bu makale, Ashina Congli'nin hikâyesini, Türklerin ve Uygurların (Oğuz) An Lushan-Shi Chaoyi İsyanı'na dahil olmaları noktasına yerleştiriyor.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Ashina Congli, Uygur Kağanlığı, Tang İmparatorluğu, El Etmiş Bilge Kağan, An Lushan İsyanı, Uygur-Tang Münasebetleri.

TURKS AND UIGHURS DURING THE REBELLION OF AN LUSHAN SHI CHAOYI (755-762)

ABSTRACT

The article examines the accounts of the Chinese sources of the Tang epoch to reconstruct the first joint Uyghur-Tang military action of 756 against the forces of the anti-Tang insurgents led by Ashina Congli. Ashina Congli was a member of the Turkic royal clan 'Ashina', who, with many others, fled to China during the rise of the Uyghur kaghans in 742-744 and served in the Tang army under the command of the military governor An Lushan (Roxan). When the latter rose against the Tang dynasty in 755, Ashina Congli initially supported him and fought against the imperial forces. However, soon Ashina Congli left the insurgents' camp, but did not join the Tang imperial army: instead, he stationed in Ordos, near the borders of the Uyghur Kaghanate showing his

* Makalenin orijinali: Ablet Kamalov, "Turks and Uighurs During the Rebellion of An Lu-shan Shih Ch'ao-yi (755-762)," *Central Asiatic Journal* 45, no. 2 (2001): 243-53, published by Harrassowitz Verlag, <http://www.jstor.org/stable/41928263> (accessed January 3, 2016).

**Prof. Dr., Turan Üniversitesi, Bölgesel Araştırmalar Merkezi, Almatı/KAZAKİSTAN, E-Posta: a.kamalov@turau.edu.kz, ORCID ID: 0000-0003-3621-0918.

***Lisans Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, E-Posta: kazimcihatkalkan@ogr.iu.edu.tr, ORCID ID: 0009-0001-3571-9969.

intention to return to the Steppe. When the Tang Emperor requested a military assistance from the Uyghur rulers, it was rendered against the troops of Ashina Congli. The author of the article for the first time draws attention to the figure of Ashina Congli, whose forces became a target of the joint Uyghur-Tang military action. This was the first military march of the Uyghur army to the territory of Tang China during the rebellion of An Lushan and his successors (755-762 AD). The fact that the Uyghur army was led kaghan (El Etmish Bilge Kaghan/Bayan-chor) showed an extreme significance of the military action. Analysis of the Chinese accounts on the joint Uyghur-Tang military action allowed the author concluding that the Uyghurs had their own interest in liquidation of Ashina Congli, since as a representative of the Turkic royal clan, he was able to return to the territory of the Uyghur Kaghanate to restore the power of the Ashina clan in the Steppe. Coincidence of the interests of two dynasties – the Tang dynasty and the Uyghur ruling clan of Yaglakar, allowed them uniting their troops and liquidating the threat produced by Ashina Congli to both dynasties. The article puts Ashina Congli's story into the context of involvement of the Turks and Uyghurs (Oghuz) in the rebellion of An Lushan-Shi Chaoyi.

Keywords: Turks, Ashina Congli, Uyghur Kaghanate, Tang Empire, El Etmish Bilge Kaghan, An Lushan rebellion, the Uyghur-Tang relations.

Uygur İmparatorluğu'nun (744-840) varlığının ilk on yılında dış politikalarını belirleyen ana unsurlardan biri Tang Hanedanı'nın iç meselelerine dâhil olmalarıydı. Uygurların Orta Asya'da mevkilerini güçlendirdikleri ve hâkimiyetlerini genişçe yaydıkları bu yıllarda, Çin'de birkaç siyasi kriz yaşandı. Bunlardan en ciddi olanı, An Lushan ve haleflerinin Tang karşıtı isyanıydı (755-763). Bu isyan, Kuzey Çin eyaletinin umum valisi, Soğd ve Türk kökenli, meşhur An Lushan tarafından idare edildi. O, ülkeyi yıkımın eşiğine getiren bir iç savaşlar zincirine attı. Tang Hanedanı onun gücünü muhafaza edebildi ve bu isyanı ancak Uygurların askerî yardımı sayesinde bastırabildi.

Uygur birlikleri, isyan esnasında 756, 757, 759 ve 762 yıllarında dört farklı sefere çıktı. Sonuncu sefer isyana tamamen son verdi ve Çin'deki Tang gücünü canlandırdı. Uygurlar, iç savaşta imparatorluk ordularının yanında yer alırken, her şeyden önce iktisadî çıkarlarını gözettiler. Tang hükümetinin, seferler esnasında Uygurlar tarafından alınan muazzam ganimet bir yana, her sefer için paralar ödediği biliniyor. Uygurların bu ganimet arzusu, Çinli tarihçiler tarafından onların faaliyetleri tarif edilirken tekrar ve tekrar ehemmiyetle belirtildi. Sima Guang, batı başkenti Changan'ın 757'de geri alınmasından önce, İmparator Su Zong'un "*başkenti geri alma arzusu içinde olduğunu, Uygurlarla bir antlaşma imzaladığını ve buna göre şehrin kurtarılacağı gün ülke ve halkın Tang Hanedanı'na döneceğini ve hazinelerin, genç erkekler ile kızların Uygurlara verileceğini*" yazdı.¹ Benzer bir antlaşma, kurtarıldıktan sonra Uygurlar tarafından üç gün boyunca yağmalanan Luoyang için de yapıldı. Luoyang ile birlikte diğer Çin kasaba ve köyleri de sonraki askerî yürüyüşler sırasında Uygurlar tarafından yağmalandı. Uygurlar, Tang Hanedanı'na yardım ederken sadece kendilerini zenginleştirmek için olan iktisadî çıkarları değil, aynı zamanda yazılı kaynaklarda açıkça işaret edilmeyen belirli siyasî hedefleri de takip ettiler. İlmî literatürde, Uygurların Tang Hanedanı'na yardım etmesinin altında yatan siyasî saikleri belirtmek için sadece iki teşebbüste bulunulduğunu biliyorum. Rus tarihçi Lev Gumilëv, Uygur seferlerinin hedefini, "*Uygur Hanlığı'na tam istiklal vadeden*" Tang imparatorluk ordusunu yok etmek olarak addediyordu.² O, şöyle yazmıştı: "*756 yılının Eylül ayında, Uygurlar ve Tibetliler isyanı bastırmak için yardımları teklif ettiler. Bu durumda siyasî meseleler şahsî meselelerle çakıştı. İsyancıların imhası imparatorluk ordusunun kaldırılması manasına geliyordu ve savaş, onlara zengin ganimet vadediyordu.*"³ Çin'deki iç savaşlardan beri ülke hiçbir dış müdahaleye uğramadan harap olduğundan dolayı böyle bir tefsir doğru görünmüyor. Tang Hanedanı'nın gücünü korumasına yardım eden Uygurların, Çin İmparatorluğu'nun zayıflamasına sebep olması pek mümkün değildir. Uygur Devleti'nin bu zamandaki istiklali Çin'in gücüne bağlı değildi.

Uygurların Tanglar'a yardım etmesiyle alakalı bir başka alaka çeken fikir de Amerikalı alim L. W. Moses'a aittir. O, orta çağ Çin tarihçilerinin iddia ettiği gibi Uygurların yardımını, efendileri olan Çin imparatorlarına karşı vazife şuurundan değil, isyancıların liderine karşı düşmanca tavırlarından mütevellit olduğunu farz eder zira An Lushan, anne tarafından Türk boy hiyerarşisinde ikinci sırada yer alan asil Ashide boyundan neşet etmişti.⁴ Hâlbuki, An Lushan'ın kökeni, Uygurların kendisine düşmanlığı için pek inandırıcı bir argüman değildir, çünkü imparatorluk kuvvetleri içinde onun gibi melez Soğd-Türk kökenine sahip olan birçok üst düzey subay vardı. An Lushan'ın esas şahsî düşmanlarından birinin, babası Batı Türk'ü ve annesi Soğd olan General Gesbu Han olduğu biliniyor. Bu sebeple L. W. Moses, Uygur yürüyüşlerinin askerî-politik sebeplerinin varlığını kabul etmiş olsa da onları tamamen açığa vurmaktan uzaktı. Bu sebepler, 756'da Çin'e yapılan Uygur yürüyüşüyle alakalı olarak

¹ Sima Guang, *Zizhi Tongjian*, Pekin 1958, Zhonghua Shuju, C. 220, s. 1034.

² Lev Nikolayevich Gumilëv, *Drevnie Turki*, Nauka, Moskova 1967, s. 395.

³ Gumilëv, *age*, s. 395.

⁴ Larry William Moses, "T'ang Tribute Relations with the Inner Asian Barbarians", *Essays on T'ang Society*, ed. John Curtis Perry, Bardwell Leith Smith, E. J. Brill, Leiden 1976, s. 40-41.

Çince kayıtların şümulü tahliliyle ortaya çıkarılabilir. Bu yürüyüş, isyancılara karşı ilk Uygur-Tang müttefik hareketidir ve Uygur İmparatorluğu'nun hemen hemen hiç tetkik edilmemiş bir bölümü olarak kalmıştır. Çin kaynaklarının bu seferle alakalı oldukça yetersiz kayıtlarını tahlil etmeden önce, Uygur birliklerinin Kuzey Çin – Ordos'ta görünmelerinin arifesinde Çin'deki durumu yeniden tarif edeceğim.

An Lushan İsyanı 16 Aralık 755'te Fanyang'da patlak verdi ve ilk birkaç ayı isyancılar için pek muvaffakiyetliydi. Bir ay sonra, An Lushan'ın kendisini yeni bir hanedan olan Yen'in kurucusu olarak ilan ettiği, Tang İmparatorluğu'nun doğu başkenti Luoyang'ı kolayca ele geçirdiler.⁵ Luoyang'ı işgal eden isyancılar batı başkentine hareket etmekte acele etmediler ve böylece hükümet güçlerine şehrin savunmasını düzenleme fırsatı verdiler. Daha sonra, Changan'a giden yoldaki Tongguan Geçidi'nde ciddi bir barikat kurdular. Aynı zamanda, Hebei şehrinde bir karşı taarruz gerçekleştirilebilirlerdi. Tang generalleri Guo Ziyi ve Li Guangbi isyancılara arkadan taarruz edip onları Bolin şehrine sürdüler (bugünkü Baoding).⁶ Fakat Tang kuvvetlerinin taarruzu, isyancıların Changan'ı ele geçirdiği 756'nın ortalarında durduruldu. Batı başkentinin kaybı, daha önce Tang Hanedanı emrinde savaşan kuvvetlerin bağlılığını feci surette değiştirdi. İmparator Xuan Zong, Sizhuan bölgesine kaçmaya mecbur kaldı ve isyancılara karşı mücadeleyi düzenleme vazifesini, 756 yılının 7. ayında Shuofang eyaletinin kuzeyindeki Lingwu'da, Su Zong adıyla tahta çıkan vârisi, Prensi Li Heng'e verdi. Guo Ziyi ve Li Guangbi, Hebei'deki mevkiilerini terk ettiler ve sonucunda Hebei bölgesi tekrar isyancıların idaresine geçti. Böylelikle o sırada Çin iki kısma ayrılmıştı: hükümet birlikleri Kuzey Çin'deki mevkiilerini korudu. Ülkenin Shuofang bölgeleri ve Yangze Nehri'nin güneyinde kalan kısımları da isyancılar tarafından idare edilmekteydi. Tang Hanedanı için isyancılara karşı mücadelede en mühim yer Kuzey Çin'di, bu yüzden Shuofang, en nüfuzlu güçlerin toplandığı yerdi.

Aynı ayda, isyancıların komutanlarından biri olan Ashina Congli, isyancıların ordugâhını terk etti ve başkentten Shuofang'a kaçtı.⁷ Ashina Congli, Türklerin hâkim boyu olan Ashina boyundandı ve 740'larda bozkırdaki siyasî hâkimiyet için yapılan Uygur-Türk savaşları sırasında Uygurlardan kaçıp Tang İmparatorluğu'nda kendine yer bulan Türk asilzadeleri arasındaydı. Hâlbuki, 742-744'te Çin'e kaçan Türkler listesinde adı zikredilmemiştir: açıkça görülüyor ki, o esnada kendi boyuna mensup olanlar arasında nüfuz sahibi değildi.⁸ Ashina Congli, diğer pek çok Çinli olmayan komutan gibi An Lushan'ı Tang Hanedanı'na karşı isyan ettiğinde destekledi. Changan'ın ele geçirilmesi de dâhil birçok savaşa katıldı. Hem başkentleri hem de Çin'in tüm kuzeydoğusunu zapt ettikleri, en uygun anda onu ihanete sevk eden sebepler belirsizliğini koruyor.⁹ İsyancıları terk ettikten sonra Tang tarafına geçmiş olması beklenmeliydi zira savaşlar sırasında firar edip düşman tarafına geçmek, yüksek rütbeli komutanlar arasında yaygındır. Ashina Congli'nin hareketinin, onun Shuofang'a gelişini öğrenen imparator tarafından kendi yanına çekmek için anlayışla karşılanması muhtemeldir. Fakat, sadece astlarının ehemmiyetsiz bir kısmı Tang tarafına geçerken, Ashina Congli imparatorun hizmetinde bulunmayı reddetmekle kalmadı, hatta imparatorluk ordularının mevzilerine saldırdı. Ayrıca Ashina Congli'nin asker sayısı, başta Altı Ordos (liu hu chou) vilayetindeki Soğd nüfusu ve bölgedeki diğer Çinli olmayanların kendisiyle birleşmesi sebebiyle artmıştır.¹⁰ Bazı mübalağalı tahminlere göre Ashina Congli, Lingwu'daki imparatorluk ikametgâhından 600 li (yaklaşık 300 km) uzaklıkta bulunan Jinglue'nin kuzeyinde, emri altında on binlerce insanı toplamıştı.¹¹ Ashina Congli'nin Tang Hanedanı'na düşmanlığı, bazı Çinli tarihçilerin, An Lushan'a ihanetini sahte bir ihanet ve onun hücumlarının, imparatorluk birliklerinin dikkatini umumî taarruzun olduğu başkentten başka bir yere çekmek için bilhassa isyancılar lehine taahhüt edilmesi olarak düşünmelerine sebep idi. Bu tefsir Song Hanedanı tarihçisi Hu Sanxing tarafından teyit edildi. Düşman kuvvetlerinin Shuofang topraklarındaki varlığı, imparatorluk mevzilerini gerçekten tehdit etti ve sonunda onları o bölgeden tasfiye etmeye karar veren İmparator Su Zong'u ciddi şekilde endişelendirdi. Bu maksatla, General Pugu Huai'en'in birliklerini Ashina Congli'nin üzerine gönderdi. Kaynaklar, kendisi de Uygur asıllı olan Pugu Huai'en'in, Ashina Congli'nin astlarının bulunduğu Tokuz-Oğuz'ların (Uygur) Tongra (Çin. Tongluo) kabilesiyle savaştığını haber veriyor.¹² Her ne kadar

⁵ Edwin George Pulleyblank, "The An Lu-shan Rebellion and the Origin of Chronic Militarism in the Late T'ang Society", *Essays on T'ang History*, ed. John Curtis Perry ve Bardwell Leith Smith, E. J. Brill, Leiden 1976, s. 79.

⁶ Guo Ziyi (697-781), 769'da başbakan olarak atanmış dikkat çekici Tang generallerinden biriydi. Biyografisi için bkz. Liu Xu, *Jiu Tang Shu*, Shangwu Yinshuguan, Şangay 1936, C. 120, 1a-12b ve Ouyang Xiu, *Xin Tang Shu*, Shangwu Yinshuguan, Şangay 1936, C. 137, 1a- 7b. Li Guangbi (708-764) de biyografisi *Jiu Tang Shu*, C. 110, 1a-6b ve *Xin Tang Shu*, C. 136, 1a- 4b'de bulanabilen, önde gelen Tang generallerinden biriydi. Ayrıca bkz. Colin Mackerras, *The Uighur Empire. According to the Tang Dynastic Histories. A Study in Sino-Uighur Relations. 744-840*, Australian University Press, Canberra 1972, s. 129, 136.

⁷ Sima Guang'a göre "An Lushan İsyanı'na katılan Tongra boyları ve Türkler Changan'ın merkezinde kamp kurdular. [Ashina Congli] Jiaxu gününde kuzeye kaçtı.", *Zizhi Tongjian*, C. 218, s. 6968.

⁸ Cen Zhongmian, *Tujue Jishi*, Pekin 1958, C. 1, s. 458- 459.

⁹ Pulleyblank, *age*, s. 44.

¹⁰ Ordos bölgesindeki Soğdlar için bkz. Edwin George Pulleyblank, "A Sogdian Colony in Inner Mongolia", *T'oung Pao*, C. 42, S. 4/5, Leiden 1952, ss. 317-356.

¹¹ Sima, *Zizhi Tongjian*, C. 218, s. 6997.

¹² Tokuz Oğuz aşiret konfederasyonunun terekübü hakkında bkz. Edwin George Pulleyblank, "Some Remarks on the Toqoz-Oghuz Problem", *Ural-Altische Jahrbücher*, C. 28, S. 1/2, Wiesbaden 1956, s. 39; James Russell Hamilton, "Toqoz-Oguz et On-Uigur," *Journal Asiatique*, C. 250, S. 1, Paris 1962, ss. 45; General Pugu Huai'en'in biyografisi makalede incelenmiştir: Ablet Kamalov, "Biografia Pugu Huai'en'ia kak

Tongra boyu savaşta mağlup olmuşsa da Ashina Congli'nin orduları mücadele kifayetini korudu. Böylece Tang idaresi, dış yardım olmadan Ashina Congli tehdidini kaldıramayacağını fark etti. Savaştan kısa bir müddet sonra imparator, Uygur hükümdarı El Etmış Bilge Kağan'a (Bayan Çor) hususî elçilerini göndererek, isyancıları bastırmak için askerî destek talep etti. Tang prensi Li Chengshan, generaller Pugu Huai'en ve Shi Dingfan'ın dâhil olduğu elçilik heyeti 756 yılının onuncu ayında Uygur başkenti Ordubalık'a ulaştı. Uygurlar ve sonraki askerî faaliyetleri hakkında kısa izahlar, Xin Tang Shu'nun (Yeni Tang Tarihi) "Uygurların Biyografisi"nden ve Guo Ziyi ile Shi Siming'in hem Tang tarihlerindeki hem de Sima Guang'ın "Zizhi Tongjian" yıllıklarındaki biyografilerden alınabilir. Aşağıdakiler, bu kaynakların hülâsasıdır:

"Bundan sonra kağanın kendisi komutan olarak hareket etti ve Shuofang Askeri Valisi Guo Ziyi ile birleşerek Tongluo ve diğer çeşitli kabilelerle savaştı, onları Sarı Irmak kıyısında yendi. Kağan, Ziyi ile Huyen Vadisi'nde buluştu. Kendi gücüne güvenerek askerlerini dizdi ve [Guo] Ziyi'yi huzuruna almadan önce kurt sancağa saygı duruşunda bulunmaya zorladı."¹³

"5.000 süvariye öncülük eden Yin Zichi, Huanghe'yi aştı, Beihai'yi işgal etti. [O] Jiang ve Huai [nehirlerinin bölgelerini] ele geçirmek için güneye gitmeyi hedefledi. Tam o sırada Uygur kağanı, onun astı Ge Luozhi'yi [Tang'a] yardım etmek için birliklerle gönderdi. Bundan önce [Ge Luozhi], 2.000 atlı ile Fanyang'a ulaştı. [Yin] Zichi, bunu duyduktan sonra, birliklerini [Fanyang'a] geri götürmek için acele etti."¹⁴

"O zaman 2.000 Uygur atlısı aniden Fanyang'a ulaştı. Fanyang'ın kapıları iki gün boyunca kilitlendi, bundan sonra [Uygurlar] Daiyuan'a doğru gitti. [Yin] Zichi, ona [yani Fanyang'a] yardım etmek için 1000 li yolu geçti."¹⁵

"11. ayda [Zhide saltanat devresinin ilk yılı, 756], eşkıyaların generali Ashina Congli, Tongluo ve Pugu [kabilelerinin] 5.000 atlısına liderlik ederek sınır dışına gitti. [O] Dokuz Soyadlılar'dan ve Altı Ordos vilayetinden on binlerce Soğ'du ayarttı ve birlikte hareket etmeye zorladı. Guo Ziyi, Uygurlarla birlikte ileri çıktı. Şef Ge Luozhi onlara saldırdı ve yendi. On binlerce insanın boynu vuruldu ve esir edildi."¹⁶

Burada iktibas edilen kısımlar iki farklı hadiseyi tarif eder: 1. Uygur süvarilerinin, şefleri Ge Luozhi liderliğinde Fanyang'a baskınları, 2. Sarı Nehir'in kuzeyindeki Huyangu Vadisi'nde (Sima Guang ve Daihangu'ya göre) müşterek Uygur-Tang ordularının Ashina Congli'nin birliğine karşı savaşı.¹⁷ Yukarıda iktibas edilen kaynaklardan sadece Xin Tang Shu, Uygurların Ordos'a yürüyüşlerinde başlarında kağanın olduğunu zikrederken, diğer hepsi Ge Luozhi'nin Uygur ordusunun başında olduğunu iddia eder. Haneda Toru, Xin Tang Shu'daki bilginin hatalı olduğunu düşündü, çünkü Sima Guang Uygur kağanı ile alakalı bir şey yazmadı ve C. Mackerras yine de buna itimat etti.¹⁸ Bu izah aslında doğru olmalı, çünkü maddî bir vakanın tarifini ihtiva ediyor zira Uygur kağanının Tang generali ile buluşmasında Tang Hanedanı için hoş olmayan bölümü, "barbar" kurt sancağına saygı göstermeyi yeniden meydana çıkarıyor. Bu doğru olmasaydı, Çinli tarihçiler bu utanç verici sahneyi Tang Hanedanı'nın resmî tarihine dâhil etmezlerdi.

Böylece Çin kaynakları, Ordos'taki Uygur harekâtı ile alakalı vakaları yeniden düzenlememize müsaade ediyor. El Etmış Bilge Kağan, 756 yılının onuncu ayında Tang elçilerini kabul etti. On ikinci ayda, büyük bir ordunun başında Ordos'a ulaştı ki kağanlar seferler sırasında her zaman büyük birliklere liderlik ettiler. Bu yürüyüşten önce, kağanın elçisi Ge Luozhi 2.000 süvari ile Hebei'deki Fanyang'a bir baskın yaptı. O, isyancılar tarafından çoktan terk edilen Fanyang'a doğru zamanda ulaştı. Ancak, General Yin Zichi'nin isyancılarla geri dönüşü, onu imparatorluk orduları tarafından kontrol edilen Hedong eyaletindeki Daiyuan'a çekilmeye mecbur bıraktı. Burası kağan liderliğindeki esas Uygur birliklerine katıldığı ve daha sonra Ashina Congli'nin kuvvetlerine karşı savaşa iştirak ettiği yerdi.

Uygur ordusunun kağan tarafından idare edilmiş olması, seferin Uygurlar için pek mühim olduğunu göstermektedir. Bir kağanın Çin'deki bir savaşta şahsen yer aldığı tek vaka buydu. Tang Hanedanı için daha mühim olan sonraki seferler, kağanın oğulları, teginler tarafından idare edildi. 757'de yapılan seferde Uygur süvarileri, El Etmış Bilge Kağan'ın büyük oğlu Kutlug Bilge Yabgu tarafından komuta edildi.¹⁹ Aynı kağanın üçüncü oğlu olan Kutlug Çor Tegin de 758'deki seferleri sırasında Uygur kuvvetlerinin başında bulunuyordu.²⁰ Böğü Kağan'ın 762'deki seferine gelince, o çok farklı bir siyasi vaziyette gerçekleşti.²¹ Ordos'a gerçekleşen ilk

istochnik dlia izucheniya Tanskoj politiki v otnoshenii "severnih varvarov", *Pismennyye pamiatniki i problémy kultury narodov Vostoka*, Nauka, Moskova 1989, C. 1, ss. 31-35.

¹³ Ouyang, *Xin Tang Shu*, C. 217A, 3a.

¹⁴ Sima, *Zizhi Tongjian*, C. 219, s. 7006-7007.

¹⁵ Liu, *Jiu Tang Shu*, C. 200A, 7b.

¹⁶ Ouyang, *Xin Tang Shu*, C. 120, 2a.

¹⁷ Sima, *Zizhi Tongjian*, C. 219, s. 7007; Xiu, *Xin Tang Shu*, Shangwu Yinshuguan, Şangay 1936, C. 43, 7b.

¹⁸ Haneda Toru, "Todai kaikotsu shi no kenkiu", *Haneda hakushi shigaku ronbunshu*, Toyoshi Kenkyukai, Kyoto 1957, C. 1, ss. 157-324: Mackerras, *age*, s. 17.

¹⁹ Bu Uygur yabgusu daha sonra kağanın emriyle öldürüldü.

²⁰ Kutlug Çor Tegin, 758 yılının 8. ayında 3.000 atlı ile Changan'a geldi. Uygurlar geri dönmeden önce yaklaşık altı ay orada kaldılar. 759 yılının 4. ayında, imparatorluk kuvvetleri için başarılı olmayan Xiangzhou Savaşı'na katıldılar.

²¹ S. G. Klyashtorny, "Nadpis Ugurskogo Bogu-kagana v bevero-Zapadnoi Mongolii", *Tsentrlnaya Azia Novye pamiatniki pismennosti i iskusstva*, Moskova 1987, ss. 19-37.

Uygur seferinin manası, Ashina Congli'nin birliklerinin ortadan kaldırılmasındaki çıkarlarıyla açıklanabilir. Nihayet, Uygur hâkimiyeti için bozkırlardaki en büyük tehdit haline gelmişti. Türklerin hükümdar boyundan gelen birisi, şimdi Uygur kontrolü altında bulunan topraklarda Türklerin devletini yeniden kuruyormuş gibi davranabilirdi. İsyancılara ihanet eden Ashina Congli, bu yüzden Tang Hanedanı ile iş birliği yapmadı, aksine bozkırların yeni hâkimleri olan Uygurlarla yapılacak savaşlar için Ordos'ta kuvvet yığmaya başladı. Bu vakada Ashina Congli'nin sadece kendi boydaşları olan Türklere değil, Uygurların Yağlakar boyunu bozkırdaki siyasi hâkimiyet mücadelelerinde desteklemeyen Tokuz Oğuz boyunun gruplarına da güvendiği gerçeğine dikkat çekilmelidir. Yağlakarların aleyhtarları olan Tokuz Oğuz boyları arasında göçebe Tongra, Abuz ve Bugu (Pugu) grupları vardı.

O sıralarda göçebelerin gözünde bozkırlarda iktidar olmak için bütün haklara sahip olan Ashina Congli'nin başında olduğu Türkler ve Çin'de bulunan Tokuz Oğuz boyları ile Uygurlar arasında gerçek bir iç savaş tehlikesi vardı. Bu tehlike, bütün riskleri ortadan kaldırmak için büyük bir ordu hazırlayan Uygur kağanı El Etmış Bilge tarafından fark edildi. Tang Hanedanı aynı zamanda, baskın ve soygun vasıtasıyla isyancılara karşı olan umumî taarruzu da meneden Ashina Congli'nin güçlerinin yok edilmesiyle de alakadar olduğundan, bu tehdidin kaynağını ortadan kaldırma imkânı yakındı. Bu yüzden iki hanedan, Yağlakar ve Tang, Ashina Congli'nin imhasıyla alakadardı. Bu, savaşın bu kadar büyük güçler tarafından çok kısa bir müddet zarfında meydana gelmesinin sebebidir.

Ashina Congli'nin birlikleri yenilmesine rağmen, beğın kendisi hayatta kaldı. Onun adı, Luoyang'ın 757'de merkezî güçler tarafından kurtarılmasıyla alakalı vakaları anlatan Çin kaynaklarında zikredilmiştir. Açıkça görülüyor ki Ashina Congli müttefik Uygur-Tang orduları tarafından yenildikten sonra Changan'daki isyancılara geri katıldı. Bir başka yüksek rütbeli isyancı generalı olan akrabası Ashina Chengqing sayesinde iltica alabildi. Xin Tang Shu'ya göre, 757'de Luoyang'dan defedildikten sonra babası An Lushan'ın yerine geçen An Qingshu, Ashina Chengqing'e Xiancheng Dükü unvanını ve Ashina Congli'ye Yulin Sol Muhafızının Büyük Generali unvanını bahşetti.²²

El Etmış Bilge Kağan'ın Ashina Congli'ye karşı seferi, onun başlıca faaliyetlerini anlatan Mogon Şine Usu Yazıtı'nda (Selenga Taşı veya Bayan Çor Yazıtı) aksettirilmiş olmalıdır. Ne yazık ki bu yazıtın An Lushan isyanı zamanında vuku bulan hadiseleri anlattığı son kısmı iyi korunamamıştır. Yine de yazıtın bu aşınmış bölümünde "Çin Hanı (Tabgaç Han)" ile Uygur hükümdarının bazı temaslarından söz edilebilir. Bu kelimeleri takip eden kısımdaki büyük eksiklikler orada ne tür temaslar kastedildiğini anlamamıza izin vermez. Ancak takip eden satırlarda kağan kendisi hakkında konuşuyor: "İkinci ayın 6. gününde evime döndüm." (43. satır).²³ İlk olarak kağanın Çinlilerle temaslarının, 756'nın 10. ayında Tang imparatorunun elçiliğiyle El Etmış Bilge'nin buluşması ve ardından Ordos seferinden geri dönmesi manasına geldiği öne sürülebilir. Yazıtta kağanın evine döndüğü belirtilen tarih (ikinci ayın altıncı günü), bu teklife zıtlık oluşturmaz. Hatta bu, Ashina Congli ile olan savaşın 7 Aralık 756'da gerçekleştiğini hatırlayacak olursak, bunu tasdik edecektir.²⁴ Kağan, bu savaştan yaklaşık iki ay sonra, yani bir sonraki tavuk yılının başında evine döndü: 757'nin 2. ayının 6. gününde.

Çin kayıtlarının Uygurların Ashina Congli'ye karşı seferi ile alakalı tahlili, Uygurlar tarafından Tang Hanedanı'na yapılan yardımın askerî ve siyasi sebeplerini ortaya çıkarmayı mümkün kılmaktadır. Ashina Congli Uygurlara, daha önceki bir Türk beği Abuz Yabgu'nun 752-753'te yaptığı gibi,²⁵ Çin'e sığınan Türklerin, Tang İmparatorluğu'nun çöküşü sırasında kuvvetlerini canlandırmaya dair ümitlerini kaybetmediklerini ve böylece Uygur kağanları için ciddi bir tehdit olmaya devam ettiklerini gösterdi. Hem Türklerin hem de Uygurların yakın mazisi, ilk kez Çin'de bir melce aramaya mecbur kaldıklarında olduğu gibi çok sayıda benzerlik gösterir. Ancak akabinde daha güçlü hâle geldiklerinde her zamanki gibi bozkırlara geri döndüler ve hâkimiyet mücadelelerine yeniden başladılar. Ashina Congli vakası aynı zamanda Çin sınırları boyunca toplanan Türklerin tehdidinin, Tang'ın An Lushan İsyanı'na karşı olan savaşına daha fazla iştirakiyle ortadan kaldırılabilmesine dair Uygurlara kanaat getirdi. Mesele şu ki; daha önce Tang Hanedanı'na birlikte hizmet etmiş olan Türkler ve Uygurlar (Oğuz) şimdi birbirlerinden ayrılmışlardı. Uygurların (Oğuz) çoğu Tang imparatorlarına sadık kaldı ve imparatorluk orduları içinde savaştı (aralarında General Pugu Huai'en'in kabileleri de vardı). Tongra boyu gibi küçük Oğuz grupları ise ilk başta An Lushan'ı desteklediler fakat sonunda isyancıları terk ettiler ki bazıları Ashina Congli'ye katıldı ve onun yenilgisinden sonra bozkırlara dönüp Uygurlara teslim oldular. Aksine Türkler, isyancılarla yakından bağlı idiler: 742-744'te Kuzey Çin eyaletlerine yerleştirildikten sonra, An Lushan'a karşı isyan eden bu eyaletlerin valisinin ordularında birleştirildiler. An Lushan'ın "pençeleri ve dişleri" olarak bahsedilen en müessir

²² Ouyang, *Xin Tang Shu*, C. 225, 6b.

²³ Sergei Yefimovich Malov, *Pamiatniki drevneturkskoi pismennosti Mongolii i Kirgizii*, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad 1959, s. 743; Gustaf John Ramstedt, "Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei", *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, Helsinki 1913, ss. 1-63.

²⁴ Sima Guang, kağanın 4 Aralık 756'da Guo Ziyi ile buluşmasını ve 7 Aralık 756'da Tongra boyu ile savaşı anlatır.

²⁵ Abuz Yabgu hakkında bkz. Karoly Czegledy, "Gardizi on the History of Central Asia (745-780 AD)", *Acta Orientalia Hungarica*, C. 27, S. 3, Budapeşte 1973, s. 265.

AN LUSHAN-SHİ CHAOYİ İSYANI SIRASINDA TÜRKLER VE UYGURLAR (755-762)

isyancı generaller arasında Türk beği Ashina Chengqing'in olduğu iyi bilinmektedir. O, sonunda isyan bastırılana kadar isyancıları destekledi. Bu çerçevede, Tang Hanedanı'na yapılan Uygur askerî yardımı, Uygur-Türk kabilelerinin Çin topraklarında iktidar mücadelesinin devamlılığı manasına geliyordu. İmparatorluk ordusunun içerisinde birleştirilen Uygur birlikleri, Türklerin en nüfuzlu birliğini yok edebildi ve güney sınırlarını emin hâle getirebildi. Bu sebeple Çin'e göç eden Türkler, gücünü yeniden kazanmasından sonra Tang İmparatorluğu'nun iç işlerinde herhangi bir rol oynamadılar ve Çin kaynaklarında bile yer almadılar.

Böylelikle, An Lushan-Shi Chaoyi İsyanı sırasında Çin'e yapılan Uygur seferlerinin askerî ve siyasî hedefleri, Uygur İmparatorluğu'nun ilk on yıllarında gerçek bir tehdit teşkil eden Türk Kağanlığı'nın canlandırılmasını menetmeyi amaçladı. İki iktidar ailesinin (Uygurların Yaglakar ve Çinlilerin Tang Hanedanı) çıkarlarında tesadüf eden şey, Tang karşıtı isyanı bastırmak ve Türkleri, bilhassa Çin'deki iç savaşlarda isyancıların yanında yer alan Ashina boyunun mensuplarını yok etmek için iş birliği yapmalarını sağladı.

KAYNAKÇA

CEN, Zhongmian, *Tujue Jishi*, Zhonghua Shuju, Pekin 1958.

CZEGLEDY, Karoly, "Gardizi on the History of the Central Asia", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, C. 27, S. 3, Budapeşte 1973, ss. 257-267.

GUMİLĖV, Lev Nikolayevich, *Drevnie Turki*, Nauka, Moskova 1967.

HAMILTON, James Russell, "Toquz-Oguz et On-Uigur", *Journal Asiatique*, C. 250, S. 1, Paris 1962, ss. 23-63.

HANEDA, Toru, "Todai kaikotsu shi no kenkiū", *Haneda hakushi shigaku ronbunshu*, Toyoshi Kenkyukai, Kyoto 1957, C. 1, ss. 157-324.

KAMALOV, Ablet, "Biografia Pugu Huai'en'ia kak istochnik dlia izucheniya Tanskoi politiki v otnoshenii severnykh varvarov", *Pismennyye pamiatniki i problémy kultury narodov Vostoka*, Nauka, Moskova 1989, C. 1, ss. 31-35.

KLYASHTORNY, Sergei Grigorievich, "Nadpis Uigurskogo Bogu-kagana v bevero-Zapadnoi Mongolii", *Tsentrlnaya Azia Novye pamiatniki pismennosti i iskusstva*, Moskova 1987, ss. 19-37.

LĪU, Xu, *Jiu Tang Shu*, Shangwu Yinshuguan, Şangay 1936.

MACKERRAS, Colin, *The Uighur Empire. According to the Tang Dynastic Histories A Study in Sino-Uighur Relations 744- 840*, Australian University Press, Canberra 1972.

MALOV, Sergei Yefimovich, *Pamiatniki drevneturkskoi pismennosti Mongolii i Kirgizii*, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad 1959.

MOSES, Larry William, "T'ang Tribute Relations with the Inner Asian Barbarian", *Essays on T'ang Society*, ed. John Curtis Perry, Bardwell Leith Smith, E. J. Brill, Leiden 1976, ss. 61-89.

OUYANG, Xiu, *Xin Tang Shu*, Shangwu Yinshuguan, Şangay 1936.

PULLEYBLANK, Edwin George, "A Sogdian Colony in Inner Mongolia", *T'oung Pao*, C. 145, S. 4/5, Leiden 1952, ss. 317-356.

PULLEYBLANK, Edwin George, "Some Remarks on the Toquz-Oghuz Problem", *Ural-Altische Jahrbücher*, C. 28, S. 1/2, Wiesbaden 1956.

ABLET KAMALOV

PULLEYBLANK, Edwin George, “The An Lu-shan Rebellion and the Origin of Chronic Militarism in the Late T’ang Society”, *Essays on T’ang Society*, ed. John Curtis Perry, Bardwell Leith Smith, E. J. Brill, Leiden 1976, ss. 33-60.

RAMSTEDT, Gustaf John, “Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, Helsinki 1913, ss. 1-63.

SIMA, Guang, *Zizhi Tongjian*, Zhonghua Shuju, Pekin 1958.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 549-556.

Geliş Tarihi–Received Date: 11.10.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 20.11.2024

ÇEVİRİ MAKALESİ – TRANSLATION ARTICLE

SAFEVİ İRAN’INDA SÜNNİLERİN MÜCADELESİ: ŞAH I. TAHMASB DÖNEMİNDE SÜNNİ
KARŞITI FAALİYETLER*

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1565595>

 ROSEMARY STANFIELD-JOHNSON**

çev. FARBOD MAZLUMİ***

Genel kanı İran’ın uzun yıllar boyunca Sünni bir yönetim sisteminde olup Safevi hanedanının 907/ 1501 yılında iktidara gelmesiyle beraber neredeyse aniden On İki İmam Şiiliğine dönüştüğü yönündedir. Son yıllarda araştırmalar bu dönüşüm sürecinin mahiyeti ile hızını mercek altına alırken bir taraftan on altıncı yüzyıl İran’ında “Şii” veya “Sünni” olmanın manalarını diğer taraftan ise Safevi Sünniliğinin derinliği konularına ağırlık vermişlerdir.

İran’daki bu dönüşüm sürecinin ağır bir şekilde işlediği ve Sünniliğin kademeli olarak etkisini kaybettiği gözlemlenmiştir. Örneğin İran kroniklerinde (kaynaklarında) 1017/ 1608¹ gibi geç bir tarihe kadar Sünnilere yapılan zulme dair atıflara (bilgilere) yer verilmektedir. Bazı kaynaklar, Şah Tahmasb’ın sarayında Sünni etkisinin devam ettiğini ve hükümdarlığı döneminde öne çıkan Sünni şahsiyetlerin isimlerinden bahsetmektedir.² On sekizinci yüzyılın ikinci on yılının sonlarına kadar İsfahan’ın fatihi Mahmud Afgan, kentteki nüfus dengesini sağlamak amacıyla Hemedan’dan 5.000 Sünni aileyi başka bölgelere yerleştirmiştir.³ Çalışmaların bir kısmı, İran’daki Şii-Sünni temelli çekişmelerinin Safevi-Osmanlı ve Safevi-Özbek çatışmalarından neşet ettiğine işaret ederken, diğerleri ise İran’ın hukuki kurumlarının temelinin Sünnilikten, On İki İmam Şiiliğine dönüşme sürecine ve bu içtihadın zorluklarına dikkat çekmiştir.⁴ Bununla birlikte, Safevi döneminde İran’daki Sünnilik ve bu geçiş konusu üzerine çok az çalışma yapılmıştır.⁵

Bu çalışma, İranlı dini âlim Mirza Mahdum Şerifi’nin (ö. 995/ 1587)⁶ merceğinden Şah Tahmasb hükümdarlığının son dönemindeki dini yapıyı ve Sünniliği ele almaktadır. Sünni olduğunu iddia eden Şerifi,

* Rosemary Stanfield-Johnson, “Sunni Survival in Safavid Iran: Anti-Sunni Activities during the Reign of Tahmasp I”, *Iranian Studies*, Taylor & Francis, Ltd., Vol. 27, No. 1/4, 1994, pp. 123-133; URL: <http://www.jstor.org/stable/4310889>. Çeviride, ana metne bağlılık ilkesi gereği metin ve dipnotlarda yer alan özel isimler doğrudan aktarılmıştır; ancak açıklamalarda ve metin içinde bulunan özel isimler, anlatım bütünlüğünü bozmamak kaydıyla uygun şekilde düzenlenmiştir.

** Rosemary Stanfield-Johnson, New York Üniversitesi eski adıyla Yakın Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümünde doktora derecesini tamamlamıştır. Araştırma alanı erken Safevi Şiiliği’ne odaklanmakta olup toplumsal dönüşümün popüler siyasi düzeylerine ve aynı konuda kurgusal anlatılara vurgu yapmaktadır. Özellikle, erken modern İran’da kimlik oluşumunun yansımaları olarak yerel fraksiyonel unsurları incelemektedir. Hâlihazırda Minnesota Üniversitesi’nde akademik görevinde devam eden Johnson’un alanda pek çok kıymetli araştırmaları bulunmaktadır.

*** Doktora Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, E-Posta: farbod.mazlumi@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1077-8209.

¹ Said Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam*, University of Chicago Press, Chicago 1984, ss. 119-121.

² Bu çalışmada başvurulan birincil kaynaklar için bkz. Mirza Mahdum Şerifi, *al-Nawâqîd li-bunyân al-rawâfîd*, British Museum, el yazması numarası: Or. 7991, s. 172b. Ayrıca bkz. *Burhan al-futuh*, British Museum Library, el yazması numarası: Or. 1884, ss. 193b-194a.

³ Petros de Sarkis Gilanentz, *The Chronicle of Petros de Sarkis Gilanentz*, çev. Caro Owen Minasian, Lisbon 1959, s. 35.

⁴ Bianca Scarcia-Amoretti, “Una polemica religiosa tra ulama’ di Mashad a ulama’ uzbecchi nell’anno 977/1588-89”, *Annali Istituto (Universitare) Orientale di Napoli*, 1964, s. 647-671; Elke Eberhard, *Osmanische Polemik gegen die Safawiden im 16 Jahrhundert nach arabischen Handschriften*, Freiburg 1970; Adel Allouche, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict, 906-962/1500-1555*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1983; John Walsh, “The Revolt of Alqas Mirza”, *Weiner Zeitschrift für die Kunde den Morgenlandes*, S. 68, 1976, s. 61-78; Martin Dickson, *Shah Tahmasb and the Uzbeks (the-Duel for Khurasan with ‘Ubayd Khan)*, 930-946/1524-1540, Princeton University (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Princeton 1958, s. 192-193; B. Scarcia-Amoretti, “Religion in the Timurid and Safavid Periods”, *The Cambridge History of Iran*, C. 6, Cambridge University Press, Cambridge 1986, s. 610-655.

⁵ Shohreh Golsorkhi, “Ismail II and Mirza Mahdum Sharifi: An Interlude in Safavid History”, *International Journal of Middle East Studies*, S. 26, 1994, s. 477-488; eserinde konu hakkında detaylar bulunmaktadır.

⁶ Safevilere karşı olan diğer geç on altıncı yüzyıl polemikçiler Eberhard’ın “*Osmanische Polemik*” eserinde incelenmiştir.

SAFEVİ İRAN’INDA SÜNNİLERİN MÜCADELESİ: ŞAH I. TAHMASB DÖNEMİNDE SÜNNİ KARŞITI FAALİYETLER

babasının ısrarı üzerine Fars vilayetinden Safevi başkenti Kazvin’e taşınarak 975-76/ 1568-69 civarında Safevi siyasetine girmiş, daha sonra Şah Tahmasb’ın vezirliğini yapmıştır. Şerifi bu tarihten Şah Tahmasb’ın ölüm yılı olan 984/ 1576’ya kadar olan yedi yıl boyunca Kazvin ve diğer İran şehirlerinde müderrislik yapıp vaazlar verdiği bilinmekte hatta kendi ifadelerine göre Fars bölgesine Kādilkudāt (Kadılar kadısı) olarak atandığı anlatılmaktadır.⁷ 984/ 1576 yılında Şah II. İsmail’in iktidara gelmesiyle, Şerifi “Sadr” makamına getirilmiştir.

Şah Tahmasb ile Şah II. İsmail’in zıt siyasi görüşleri bulunmaktadır. Dolayısıyla oldukça çalışılan bir figür olan Şah Tahmasb elli iki yıllık hükümdarlık süresi boyunca On İki İmam Şiiliğine büyük katkılarda bulunmuştur. Ancak onun oğlu Şah II. İsmail, açıkça Sünnilik lehine girişimlerde bulunmasa da Şiiliğin otoritesini ve yetkilerini zayıflatarak bu kazanımları tersine çevirmeye çalışmıştır.

Şah II. İsmail’in saltanatı babasının aksine kısa dönemi kapsamakta olup on dört ay sürmüş ve H.k. 985/ M. 1577 yılının Kasım ayında gizemli ölümüyle birlikte sona ermiştir. Saltanatını karakterize eden ve tepkilere yol açan çeşitli politikalar arasında Şah II. İsmail’in ulema karşıtı girişimleri en çok tarihçilerin dikkatini çekmiştir.⁸ Bazı yazarlar, İsmail’in siyasi eylemlerini, diğer bazı suçlamalar da dahil olmak üzere, şahı Sünniliğe dönüştürmekle suçladıkları Şerifi’nin etkisine atfetmişlerdir. Elbette Şerifi’nin kendisi de İsmail’in politikalarının çoğunu kendi nüfuzuna bağlamıştır. Dahası risalelerinde sadr olarak “sultanın [İsmail’in] sultanı” olduğunu ifade edecek kadar ileri gitmiştir.⁹

Şah II. İsmail’in 985/ 1577 tarihindeki ölümünün ardından Şerifi, Sünni mezhebini yayma ve tebliğ etme cürmüyle iki defa Kızılbaş emirlerinin baskısıyla hapsedilmiş; ardından yüksek devlet erkânı aracılığıyla serbest bırakılmıştır. Hayatta kalmak için İran’dan kaçan Şerifi Osmanlı topraklarına sığınarak eserlerini kaleme almıştır. Mirza Mahdum Şerifi 995/ 1587 yılında Mekke’de vefat etmiştir.

Şerifi Arapça kaleme aldığı “*al-Nawâqid li-bunyân al-rawâfid*” adlı eserini 987/ 1580 yılında tamamlayarak Osmanlı Sultanı III. Murad’a (1003/ 1595) ithaf etmiştir. Hâlihazırda bu el yazması eser yayımlanmamıştır.¹⁰ Şerifi’nin önyargıları, akrabaları karşısında itibar kazanma arzusu ve Osmanlı topraklarında kendisini himaye edenleri memnun etme çabaları amacının anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte, yine de eserin dikkatli bir analize ve detaylı incelemeye ihtiyacı vardır. Eser, Şah Tahmasb’ın saltanatının son yıllarında saray ve Kazvin kentindeki olayları, Şah II. İsmail dönemindeki sosyo-politik gelişmeleri ve o dönemdeki Şii otoritesinin gelişimini aktarması açısından yararlı bir kaynaktır. “*Nawâqid*”, sert üslupla yazılmış bir polemiktir ve türünün özelliklerini taşıyarak özellikle de karşıt görüşlere karşı düşmanca bir tutum takınır. Şerifi’nin gözünde onun rakipleri, Safevi şahlarından I. İsmail (907-30/ 1501-24) ile Tahmasb (930-984/ 1524-76), onların Kızılbaş askerleri ve On İki İmam Şii inancının destekçileridir.

Şerifi, Kazvin’deki Sünnilerin durumu hakkında yazdığı metinlerde, sarayda ve şehirdeki kişisel deneyimlerini ve gözlemlerini kullanmıştır. Bunlar arasında dönemin âlimleri ve H.k. 913-14-940/ M. 1508-1534 tarihleri arasında Safevi hükümetine hizmet eden ünlü Ali al-Karaki’nin oğlu Abd al-Al al-Karaki ve torunu olan Hüseyin al-Karaki ile karşılaşmalarına da yer vermiştir. Ali al-Karaki’nin, Şah I. İsmail ile Tahmasb üzerinde etkileri iyi bilinmektedir.¹¹ Onun oğlu ile torunu ataları kadar ünlü olmasalar da saray çevrelerinde politik faaliyetlerin merkezinde yer alıp Şah Tahmasb tarafından dinî otoriteler olarak kabul görmüştür. Bu nedenle genellikle Şii veya Sünni olan akrabaları tarafından övgü veya eleştiri açısından odak noktası haline gelmişlerdir. Ayrıca Şerifi, şahın casusları olan “*Teberrailer*” ile karşı karşıya gelmiş ve onları Sünni topluluğa karşı uygulanan politikalar için kullanılan araçlar olarak görmüştür.

Şah Tahmasb hükümdarlığının son yirmi yılı olan 962/ 1555 ile 984/ 1576 tarihleri arasında başkentin Şiileştirme politikalarını yoğunlaştırmış ve kendi inancıyla uyumlu hale getirmiştir. Hayatındaki bu dönüm noktasını “samimi bir tövbe” olarak nitelendiren Şah Tahmasb’ın bu yerel girişimi uluslararası birçok olayla da örtüşmektedir. Zira uluslararası cephede Osmanlılarla Amasya Antlaşması’nı yeni imzalayarak iki ülke arasında

⁷ Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 94b, 118b.

⁸ İskender Bey Münşi, İsmail’in politikalarını en kapsamlı şekilde *Târih-i ‘Âlem ‘arâ-yı ‘Abbâsî* eserinde anlatmıştır; bkz. *Târih-i ‘Âlem ‘arâ-yı ‘Abbâsî*, ed. Afshar, C. 2, Tahran 1971, s. 213-218. Diğer bir kaynak ise: Afshar Natanzi’nin *Nuqawat al-athar*, Tahran 1971, ss. 38-42. adlı eseridir. Ayrıca bir Şii biyografik sözlük için bkz. Mirza ‘Abdallah al-İsbahani, *Riyad al-‘alama’ wa hiyyad al-fudala*, ed. A. Husayni, C. 6, Kum 1980, s. 73 ve Muhammed Baqir al-Khwansari, *Rawdat al-jannat fi ahwal al-‘ulama’ wa al-saidat*, C. 8, Tehran, 1971, s. 322-323’e de bakılabilir.

⁹ Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 118b.

¹⁰ Burada başvuru el yazması British Museum Or. 7991 numaralı vesikada bulunmaktadır.

¹¹ Ali al-Karaki hakkında modern akademik çalışmalar arasında şunlar yer alır: Arjomand, *age*; W. Madelung, “Shi’i Discussion on the Legality of the Kharaj”, *Proceedings of the Ninth Congress of the Union Europeennes des Arabisants et Islamisants*, ed. R. Peters, Leiden 1981; H. Modarressi Tabataba’i, *Kharaj in Islamic Law*, Anchor Press, Londra 1983, s. 47-59; aynı yazar, *An Introduction to Shi’i Law*, Ithaca Press, Londra 1984, s. 50-51. N. Calder’in yayımlanmamış ve benim de ulaşamadığım doktora tezi olan: N. Calder, *The Structure of Authority in Imami Shi’i Jurisprudence*, School of Oriental and African Studies (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 1980.

barışı sağlamıştır. Öte yandan iç politikada ise başkenti Tebriz'den güneydoğuya Kazvin'e¹² taşımıştır. Kızılbaş askerleri üzerinde etkili bir figür olan oğlu Şah II. İsmail'i saray muhitinden ve siyasi yaşamdan uzaklaştırarak onu Kahkaha Kalesine hapsedmiştir.¹³

Kişisel reformunun bir parçası olarak Tahmasb, Şii kurumlarını daha da güçlendirmeye yönelerek Hz. Ali ve İsnâşeriyye İmamlarını yeterince övmeyen şiir, müzik gibi sanat dallarını yasaklamıştır. Aynı zamanda meyhaneleri ve genelevlerini kapatarak, bu alandaki diğer toplumsal faaliyetlere de kısıtlamalar getirmiştir. Bu tür eylemler Şah Tahmasb'ın, ortodoks yönetim çatısı altında idareyi daha da sağlamlaştırmaya çalıştığını göstermektedir. Aynı zamanda bu politikalar sonucunda şah yeni başkentini ajanları olan Teberrailerle daha fazla gözetim altına almıştır.

907/ 1501 yılındaki Safevi hanedanının iktidara gelişinden önce İran'ın diğer çoğu şehri gibi Kazvin de büyük ölçüde Sünni'ydi.¹⁴ Şerifi, on altıncı yüzyılda Kaşan, Şiraz ve Kazvin gibi İran'ın farklı şehirlerindeki dini değişim süreçlerini aktarmaktadır:

“...Gerçekte; Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat inancının Eşari ekolü veya diğer Sünnilerden olan Hanefilik mensubu Kaşan'ın çoğunluğu Tanrı'ya ve ahirete sarsılmaz bir inanca sahiplerdi ve aralarında birkaç istisna dışında Kızılbaşlardan korkmuyorlardı (Kaşan'ın işgal altında olmasına rağmen); hatta bu işgaller sırasında onların birçoklarını öldürdüler ve mallarına el koyarak çoğunu gasp ettiler... Arran ve Baydguş veya Kaşan'dan civarındaki köyler olan Buzabad, Aliabad, ve Saruabad ile etraflarında Sünni olmayan kimse olduğunu sanmıyorum. Öte yandan Kaşan'dan en fazla yedi mil uzakta olan herkes derin Sünniliğe bağlılardı. Ancak Şiraz, Kazvin, Hamedan ve diğer tanınmış şehirlerimizde saf (yani Sünni) inançların varlığını düşünmemelisiniz. Nitekim, bu yerleşim yerlerinin sakinleri arasında Astarabad ve Kaşan nüfuslarından daha aşırı Şii inançlarına sahip olanlar vardır.”¹⁵

Dolayısıyla Şerifi'nin yazıları, Safevi Devleti'nin kuruluşu sonrasında İran'daki hâlâ Sünni olan pek çok kentin geçiş sürecinde olduğunu öne sürmektedir. Ayrıca okuyucularına ne Sünni olması beklenen kentlerde Sünniliğin ne de Şiilikle tanınan kentlerde Şiiliğin yayıldığını beklenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Şerifi anlatımlarında Şii yanlı Safevi vakanüvislere zıt bir perspektif sunmaktadır. Zira bu tarihçiler genellikle İran'da On İki İmam Şii inancının *de facto* üstünlüğünden bahseden Kazvin, Şiraz ve Hamedan gibi şehirler için Şerifi, Sünni tanımları yaparak, bu bölgelerin giderek daha güçlü bir şekilde Şiiliğe dönüşmekte olduğunu tasvir etmektedir.

Şerifi “*Nawâqid*” adlı eserde yer alan birkaç anekdottan birisi Şah Tahmasb dönemindeki bir saray şairinin faaliyetlerine dair olanıdır. Şerifi, Şah Tahmasb'a ithaf ettiği eserinde Kazvin'deki Sünni hizipçiliğini konu edinen Hayrati adlı şaire dikkat çekmektedir.¹⁶ Bir kaynağa göre, Hayrati kendi döneminin “önde gelen şairi”¹⁷ olarak kabul edilip Hz. Ali ve diğer İmamları öven beyitlerle Şah Tahmasb'ın sevgisini kazanmış ve Safevi sarayındaki şairler arasında şerefli ve onurlu bir konuma sahip olmuştur.¹⁸ Hayrati, Şerifi'nin anne tarafından dedesi olan Mirza Şeref ile birlikte sevilen bir şair olarak anılmaktadır.¹⁹

Şerifi, şairin kendi şehri Merv veya Herat'taki²⁰ kötü şöhreti nedeniyle Hayrati'nin memleketinde diri diri yakılmaktan kurtulmak için Kazvin'e “Kızılbaş Şahi”nin (Şah Tahmasb) yanına nasıl sığındığını anlatmaktadır.²¹ Hayrati, Kazvin'deki Sünniler arasında olduğu gibi kendi memleketinde de sevilmeyen bir karakterdir. Bu durumun olası nedenlerinden birisi ise, Sünnilerden zorla para alma gibi kötü bir şöhretinin olabileceği ifade

¹² Safavi başkentinin Tabriz'den Kazvin'e geçiş tarihine hakkındaki tartışmalar için bkz. Michel Mazzaoui, “From Tabriz to Qazvin to Isfahan: Three Phases of Safavid History”, *Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Ek. III, C. I.XIX, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag 1977, s. 514-519.

¹³ Sharaf al-Din Yazdi, *Zafarnâma*, haz. Maulawi Muhammad İlahdad, C. 2, Calcutta 1887-1888, s. 337. Yazdi'ye göre, Kahkaha Kalesi Horasan'da Abivard ile Kalat arasında yer almaktadır.

¹⁴ Hamd Allah Mustawfî, *Nuzhat al-qulûb*, haz. ve çev. G. LeStrange, C. 2, London 1915-1919, s. 63. Müstevfî, XIV. yüzyılda aldığı notlara göre: Kazvin'in “sapkınlıktan arınmış ve çoğunlukla Sünni yolda doğru olan” bir yer olduğunu belirtmiştir. Halkın ise “son derece tutucu” olup ağırlıklı olarak Şafî mezhebine mensuplardır. Ayrıca Hanefiler ve Şiiler de bulunmaktadır.

¹⁵ Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 129a.

¹⁶ Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 125b.

¹⁷ Hasan Big, *Ahsan al-tawârikh*, haz. ve çev. C. N. Seddon olarak *A Chronicle of the Early Safawis Being the Ahsan al-tawârikh of Hasan Rumlu*, C. 2, Oriental Institute, Baroda 1931-1934, s. 1:385; Munshi, *Târîkh-i 'Âlam-ârâ-yi 'Abbâsî*, s. 1:178. Ayrıca çeşitli batı kaynaklarında da Hayrati hakkında atıflar bulunmaktadır: E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, C. 4, Cambridge University Press, Cambridge 1902-1924, s. 170-171; Jan Rypka, *History of Iranian Literature*, D. Reidel Publishing Co., Dordrecht 1968, s. 298; Arjomand, *age*, s. 166. Hasan Bey'e göre: Hayrati 961/1553-54 yılında ölmüştür (*Ahsan al-tawârikh*, C. 1, s. 385). Ayrıca bkz. Hossein Nahjavani “Hamasa sara'i dar Iran”, *Nashriya-yi danishkada-yi adabiyat-i Tabriz* 3, S. 8, 1329 Ş./1950, s. 39. Rypka'nın *Iranian Literature* eserinde alıntılanmıştır. Husayn Nakhjavani'ye göre ise Hayrati 970/1562-63 yılında vefat etmiştir.

¹⁸ Tahmasb, himaye isteyen tüm şairlerin dini şiirler yazmalarını zorunlu kılmıştır. Bkz. Munshi, *'Âlam-ârâ-yi 'Abbâsî*, s. 1:178.

¹⁹ Mirza Şeref, Şerifi'nin anne tarafından dedesi ve Tahmasb'ın iki dönem başvezirlik görevini ifa eden Kadi Cihan'ın oğluydu. Hasan Bey, Tahmasb dünyevi hayattan çekildiğinde Mirza Şeref'in saraydaki varlığını hayretleştirdiğini ve Tahmasb ile görüşme isteği duymadığını belirtmiştir (*Ahsan al-tawârikh*, s. 178 ve s. 416).

²⁰ Nakhjavani'ye göre Tun (Horasan), bkz. Rypka, *age*, s. 298.

²¹ Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 125b. Ayrıca bkz. Rypka, *age*, s. 298. Nakhjavani'ye göre: Tahmasb tarafından koruma sözü almış ve bu da onu iftira niteliğindeki yazılarının sonuçlarından kurtarmıştı. Dini kasideleri arasında “*Kitab-i mu'jizat*” ve birçok övgü şiiri de bulunmaktadır.

SAFEVİ İRAN'INDA SÜNNİLERİN MÜCADELESİ: ŞAH I. TAHMASB DÖNEMİNDE SÜNNİ KARŞITI FAALİYETLER

edilmektedir.²² Hayrati, Kazvin'deki kaderi ve konumundan yakınlıkla şu ifadeleri kullanır: “Ömer'in Kaşan vilayetinde hor görülmesi gibi ben de Kazvin vilayetinde hor görülyorum.”²³

Hayrati, Kazvin'deki mutsuzluğunu ve sefaletin sorumluluğunu Sünnilere yükleyerek intikam için onları hicveden bir kaside kaleme almıştır.²⁴ Hayrati'nin şiirlerinde Kazvin'deki mezhepsel ayırım ve gerilimi tasvir ederken on altıncı yüzyılın sonlarında etkili ve zengin birçok Sünni ailenin orada yaşadığını öne sürmektedir.

Peki bu zenginlik ve prestij karşısında Şah Tahmasb'ın idaresindeki Sünnilerine karşı tutumu ne olabilir? Şerifi yazılarında, halka yeni ideolojiyi empoze etmek için bir dizi devlet politikasına işaret etmektedir. Bu politikalar, daima Hz. Ali ve İmamiyye Şii inancının bağlı olduklarını gösteren bölgelerde vergi indirimleri, camilerde geleneksel ibadete müdahale ve Teberrailer ile casusların yüceltilmesini içermektedir.

Şah Tahmasb'ın vergi politikasını açıklayan Şerifi, Kazvin örneğinde 'Ala al-Malik Mar'aşi'nin faaliyetlerini İmam Râfî tarafından on üçüncü yüzyılda kaleme alınan “*Tedvin-i Tarih-i Kazvin*” adlı eserini referans olarak kullanıp rivayet eder.²⁵ Şah'a, Kazvin'in mahallelerinden biri olan Zehra'dan Umran adlı bir adamın isminden dolayı bir fırıncı tarafından dövülmesinin hikâyesini bu kitaptan anlatır: Adam kendisinin Ömer değil de Umran olduğunu söyleyerek itiraz ettiğinde, fırıncı şöyle cevap verdi: “*Bunda hâlâ kötülük var, çünkü 'Umran', 'Osman'dan çalınan elif ve nun ile birlikte 'Ömer'dir.*” Böylelikle Mar'aşi, Kazvin'de Şiiiliğin desteklendiğini ve bunun sonucunda şah tarafından şehir sakinleri üzerindeki “mali yükleri (itlaqat al-diwanıya) ve padişah vergilerini (mutawajjihat al-sultaniya) hafifletildiğini” aktarmıştır.²⁶ Şah Tahmasb, diğer bölgelerde olduğu gibi Kazvin'de de On İki İmam Şiiiliğine bağlılıklarını kanıtlayan yerlerde inşaat projelerine yatırım yaparak desteğini gösterdi. Şerifi'ye göre, “doğru yol-sırat el-müstakim [yani Sünnilik]” bilinen bölgeler için esasında durum aynı değildi.²⁷

Şah Tahmasb'ın diğer Sünniliği bastırmak için diğer politikalarından camilerdeki ibadete müdahale hususunda Şerifi, Sünni mezhebe mensup camilerde Cuma namazlarının nasıl yarıda kesildiğini ve lanet geleneğinin getirildiğini aktarmaktadır.²⁸ Bunun için şahın iki yöntemi vardı;²⁹ bunlardan ilkinde Şii bir vaiz bahse konu camilerde minbere çıkarak Hz. Ali'nin düşmanları olarak nitelendirdiği Hz. Ebubekir'den başlayarak diğer ash'ara al-mubashara bi'l-janna ile Sahabeleri karalamaktaydı.³⁰ Ardından vaiz, peygamberin eşlerinden olan Hz. Aişe ve Hz. Hafsa, diğer Sahabeler ve dört Sünni imamı aşağılardı.³¹ Böylece cemaat namazı bırakmak zorunda kalırdı.³² Şerifi, tarih belirtmeden bu uygulamanın “o günden günümüze kadar” sürdürüldüğünü belirtmektedir.³³

²² Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 125b.

²³ Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 128a-b. Hayrati, Kaşan halkının her yıl düzenlediği 'Umar'ın kuklasına yönelik ritüel bir aşağılamayı kastetmektedir; bu uygulamada 'Umar'ın suikastçısı Abu Lu'lu' dinin koruyucusu olarak kutlanmakta ve bu nedenle Kaşan sakinlerinin Şii olarak tanımlanmasına yol açmaktadır. Şerifi'ye göre, Abu Lu'lu' bu eylemden sonra Kaşan'a kaçmış ve yerel nüfus arasında o kadar etkili hale gelmiştir ki öldüğünde onuruna bir türbe inşa edilmiştir. Ebu Lu'lu'ya “Baba Şuca' el-Din” lakabı takıldı ve kurbanının ölümünün yıllık kutlaması (26 Zilhicce) Kaşan şehrinin dışındaki mezarında yapıldı. Bu kutlamada, halifenin bir kuklası bel çevresine üzüm salkımlarıyla dolduruldu, yukarı kaldırıldı ve davullar ve diğer enstrümanların ritmine göre sallandı ve sadıklar ona lanet okudu ve onu aşağıladı. Sonunda birisi kılıcıyla büstün belinden deldi ve grup, “‘Umar'ın kanına susadık” diyerek damlayan üzüm suyunu içti.

²⁴ Şiir, Hasan Bey tarafından tam olarak yeniden yazılmıştır. (*Ahsan al-tavarikh*, C. 1, s. 185) ve Browne tarafından ise çevrilmiştir (Literary History, C. 4, s. 170-171): “*Gelmiştir zaman, eksensiz küre gibi, yeryüzünde senin gölgenin altında dinlenmeli, Ey Tanrı'nın Gölgesi! Ey Kral! Bu çaresiz kul dokuz ay boyunca yorgun, yaralı ve perişan bir halde Kazvin'de kaldı. Sünni ritüellerini hem alçakgönüllüde hem de soyluda gördüm. Ayrılığın işaretlerini küçükten büyüğe kadar gördüm. Mezarlıklarda ayakları yıkanmış fakirlerle zenginler; camilerde sağa sola elleri bağlanmış. Senin gibi bir Kral dua etmek ve elleri kenetlemek alçakça bir eylemdir, Ey Yüce Soyun Kralı. ...*”

²⁵ Bkz. C. Brockelman, *Geschichte der Arabischen Literatur*, C. 2, E. J. Brill, Leiden 1943-1949.

²⁶ Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 129a. “*Itlaqat al-diwanıya*” olarak adlandırılan divandan talep edilen vergilerdir. “*muta-wajjihat*” ise değerlendirmelere ek olarak alınan vergilerdir. Bkz. Ann Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, Oxford University Press, Oxford 1969, s. 430 ve s. 435. Ayrıca, Yusuf b. Ahmad b. Ibrahim al-Bahrani, *Lu'lu'at al-bahrayn fi al-ijazat wa tarajim rijal al-hadith*, Ed. S. M. Sadiq, Necaf, 1386/1966, s. 153. Eserinde Bahrani, Ali al-Karaki'nin alimlerin muhalif üyelerine “başkalarını sapıklığa sürüklemeleri için” vergi konulmasını emrettiğini anlatır.

²⁷ Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 129b.

²⁸ Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 107b.

²⁹ Bkz. Munshi, *‘Alam-ârâ-yi ‘Abbâsî*, s. 1:150. Bahsedilen hatip Esterabadi muhtemelen aynı zamanda “muhtasip al-memalik” olan Mir Sayyid ‘Ali’dir. Daha sonra II. İsmail döneminde Esterabadi seyitleri özellikle zulme uğramışlardır (*‘Alam-ârâ-yi ‘Abbâsî*, C. 1, s. 215).

³⁰ Yani, “Cennete kavuşacak on kişi” (Sünnilere göre). Bu kişiler, bazı farklılıklarla birlikte, Ebubekir, Ömar, Osman, Ali b. Talib, Sa'd b. Vakkas, Talha, Zübeyir, Abdürrahman b. Sa'd b. Zeyd ve Ebu Ubeyde b. el-Cerrah'dır. Ali, bu kişilerden biri olduğundan, reddetme onun dışında olacaktır. Politik gerilimlerde Şerifi'ye bu bireyleri kötüleme görevi verilince o, on kişiden dokuzunu reddetmiştir. (Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 107b).

³¹ Hanefi, Şafii, Hanbeli, Maliki. Şerifi, “İslam'ın doğuşundan bugüne kadar Şiiilerin zayıf ve yozlaşmışlardı, ancak bugüne kadar toplantılarda, tekkelerde ve camilerde sahabeleri aşağılamadılar ve lanetlemediler (Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 152a).

³² Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 105b. Gaybet sırasında Cuma namazı ve toplu ibadet düzenlenmesi On İki İmam Şiiileri arasında önemli bir meseleydi. Sünni bir devlette, Cuma namazının askıya alınması kararı, On İki İmamların Sünnilere karşı ideolojik pozisyonunu pekiştirmiş olabilir. Safevi devrimi sonrası böyle önemli bir Müslüman ritüelinin askıya alınması bazı Şii liderleri tarafından inancın yayılması ve Müslüman kurumların Şii'leşmesi açısından zararlı görülüyordu. Gaybet döneminde namaza kimin liderlik edeceği ve kıldıracağı en temel teolojik ve hukuki soruydu. İmam'ın vekili belirgin bir cevap olsa da dört özel vekilin vefatından sonra (sonuncusu 329/939'da öldü) kimin vekillik yapacağı sorusu ortaya çıktı. Muhtemel aday müçtehit konumundaydı. Dolayısıyla Cuma namazı sorunu büyük ölçüde müçtehit otoritesinin meselesiydi. Cuma namazını ve cemaat toplantısını yönetme lehinde veya aleyhinde hüküm verirken, bir müçtehit, aslında

Şah Tahmasb, Hz. Ali'nin düşmanlarını halkın önünde lanetlemesini teşvik etmek amacıyla ikinci bir tedbir almıştır. Yedi kişiden oluşan Teberrailer grubunu “boğalar kadar yüksek sesleriyle” halkın arasında lanet ritüelini yerine getirmek için bir araya getirmiştir.³⁴ Bir Teberrai “bir şeyi veya birini reddedenler” olarak tanımlanan şahın bir ajanıydı.³⁵ Böylece, bu reddedenlere kamuya ilan etmeleri için onlara doksan kişilik bir liste verildi. Bu doksan kişi şah tarafından seçildi ve isimleri hutbeye eklendi.³⁶ Zikredilen liste Hârûnürreşid ile başlayıp Abdurrahman Cami ile bitiyordu.³⁷ Lanet ritüelinin sonundaysa halk hep bir ağızdan cevap verecekti: “bîsh bad kam mabad (Daha fazlası olsun da azı olmasın!)”. Teberrailer ayrıca Şah Tahmasb'ın saraydaki toplantılarına katılarak lanet ve aşağılama ritüellerini yerine getirirlerdi ve şah tarafından ödüllendirilerek cepleri gümüş paralar ile doldurulurdu.³⁸

Şerifi'ye göre, halka açık ve kamusal olarak gerçekleştirilen bu lanet ritüeli esnasında okunan Sünni isimler dizisi, “Jarr al-Qitar” terimiyle bilinirdi. Şerifi bu terimin muhtemelen daha önce okuyucular tarafından duyulmamış olduğunu belirterek, terimin “sürekli ve art arda tüm dindarların lanetlenmesi” anlamına geldiğini de açıklamaktadır.³⁹

Teberrailer geleneği gittikçe devlet düşmanlarını halka açık bir şekilde kınamak için kullanışlı bir yöntem haline gelmiştir. Ardından Şerifi, kendisinin Şah II. İsmail ölümüne müteakiben İran'da kurtulmasından sonra kendi isminin de listeye eklenildiğini ifade etmektedir.

Şerifi'nin eseri olan “*Nawâqid*”den anlaşılacağı üzere Teberrailer topluluk içinde güçlü bir varlık haline gelerek yetkilerinin kaynağı olan şahın gözbebeği olmuşlardır. Teolojik bir mesele olarak müçtehidin görüşünü gerektiren Cuma namazının yasaklanmasının aksine, şahın Teberraileri örgütlü bir grup olarak kullanılmasının herhangi bir fıkhi onaya ihtiyacı yoktu. Muhtemelen bu grup bizzat şah tarafından finanse ediliyordu.⁴⁰ Ancak Şah II. İsmail döneminde mezhepsel çatışmaların alevlendiği sırada Teberrailer devlet tarafından sağlanan ayrıcalıklarını kaybetme noktasına gelmişlerdir.

Şah Tahmasb'ın Sünniliği bastırmak için kullandığı diğer yöntemler arasında haraç, tehdit ve taciz yer almaktaydı. Şerifi, bir gün bir adam, Cuma namazına katıldığı gerekçesiyle, bir Teberrai tarafından derdest edilerek şahın huzuruna getirildiğini anlatır. Şerifi'ye göre: bu adam Sünni olup Teberrailerin ondan zorla bir şey (muhtemelen para) almaya çalışıp başarısız olmaları üzerine ona iftira attılar.⁴¹ Olayın ardından şah, ondan inancını ispatlaması için iki şahit talep etti. Şerifi ileri çıkarak adamın Şii inancına tanıklık etmiştir. Bunu, “Ali'nin taraftarı” ifadesinin gerçek anlamıyla, İslam toplumunun dört doğru yol gösterici halifesinden biri olarak Ali'yi savunmak için yaptığını söylemiştir. Şerifi'nin Sünni olduğunu bilen şah, onun şehadetine gülerken diğer tanığı istedi. Sünnilikle suçlanan adamı korumak için para alan Safevi şehzadelerinden biri onu savunmak için öne çıktı. Sonunda Şah, sanığın dövülmesini ve elbiselerinin kendisini getiren Teberrailere verilmesini emretmiştir. Şah, cezanın Teberrailerin korkusunu sürdürmek için verildiğini de eklemiştir.⁴²

müçtehit otoritesinin sınırları hakkındaki pozisyonunu belirtiyordu. Bazı müçtehitler, müçtehitin gücünün sınırlandırılması gerektiğini ve dolayısıyla Cuma namazının Gaybet sırasında askıya alınması gerektiğini savundular. Diğerleri ise, Cuma namazının kılınması gerektiğini ancak bir müçtehid eşliğinde yapılması gerektiğini savunuyordu. Bu durumda müçtehidin İmam'ın vekili olarak kabul edilip edilmeyeceği sorusu gündeme geliyordu. Farklı görüşler yaygındı ve 913-14/1508 ile 1001/1593-94 yılları arasında yani üç al-Karaki'nin (Ali, Abd al-'Al ve Seyit Hüseyin) egemenliği döneminde Cuma namazı meselesi çözümsüz görünüyordu.

³³ Şerifi, *Al-Nawâqid*, ss. 125a, 152a; Hasan Big, *Ahsan al-tawârikh*, s. 61; Munshi, *'Âlam-ârâ-yi 'Abbâsi*, ss. 1:155-157. Cuma namazının yeniden canlanmasında etkili olan kişi Bahaeddin Amili'dir. Amili'nin biyografisi için bkz. Devin Stewart, “A Biographical Note on Baha' al-Din al- 'Amili (d. 1030/1621)”, *Journal of the American Oriental Society*, C. 3, S. 3, 1991, s. 563-571.

³⁴ Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 105b.

³⁵ Hindistan'da, *teberra* teriminin mezhepsel anlamı modern zamanlara kadar devam etmiştir. Bir rivayete göre: “Sünni bir kişiye ait beyaz bir keçi bazı Şiiler tarafından ele geçirildi ve sırtına *teberra* damgası vuruldu. Keçinin kuyruğu, acı verecek şekilde büküldü ve acıda keçi kasabada koştu. Sonunda polis tarafından yakalanarak *thana'ya* (karakola) götürüldü; burada keçinin sırtındaki yazının kolayca çıkarılmadığı anlaşıldı. Bundan dolayı Sünni sahibi “kirlenmiş” keçiyi geri almaya yanaşmadı. J. N. Hollister, *The Shi'a of India*, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt Ltd, New Delhi 1979, s. 5.

³⁶ Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 105b-106a.

³⁷ Şair Cami'nin (ö. 898/1492) reddedilmesi ve mezarının tahmin emriyle hakarete uğraması, Kadi Cihan'ı şairin itibarını savunmaya yöneltti. Kadi Cihan, Cami'nin Ali'yi öven beyitlerini sundu ve şah, şairi yeniden onurlu bir konuma getirdi. Bkz. Dickson, *agt*, s.190. Bu dönemde, Ali'ye olan sevgiyi ilan etmek, On İki İmam Şiiliği aleyhindeki sapkınlık suçlamalarına karşı mükemmel bir antidottu; aksi takdirde kişi, Ali'ye düşman olan bir “*nasib*” olarak değerlendirilebilirdi. “*Nasib*” olmak ise kişinin hayatını tehdit edebilirdi (Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 92b).

³⁸ Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 106a.

³⁹ Bkz. Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 107b. E. W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, C. 2, Islamic Texts Society, Cambridge 1863. Bu terimin anlamlarından biri “bir dizi deve çekmek”tir.

⁴⁰ Belki gelecek araştırmalar tabarra' ordusunu kimin oluşturduğunu hakkında detaylar verecektir. I. İsmail mi yoksa Tahmasb mı bu yapılanmayı ortaya koyduğunu açığa çıkaracaktır. Ancak görünüşe göre, ritüel uygulamasını başlatan I. İsmail'dir.

⁴¹ Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 107a. Yukarıdaki pasajda, Cuma namazına katılmanın bir suçlaması, Tahmasb'ın yasağına rağmen bu ritüelin devam ettiğini ima eder. Şerifi, Sünnilerin Cuma namazını yasa dışı olarak devam ettirip ettirmediğini açıklamamaktadır, ancak bu pasaj, onların devam ettiklerini öne sürmektedir. Ancak bu pasaj, bunu yaptıklarını ima eder.

⁴² Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 107a.

SAFEVİ İRAN’INDA SÜNNİLERİN MÜCADELESİ: ŞAH I. TAHMASB DÖNEMİNDE SÜNNİ KARŞITI FAALİYETLER

Şerifi, bir koruma ücretinin (ajr al-himaya veya ujra al-hirasa) İran’daki “Sünniler arasında zayıf” olan herkes için bir zorunluluk olduğunu belirtir.⁴³ Koruma ücretini ödeyerek, bir Sünni, bir Şii’nin Şiiliğine tanıklık etmesini satın alabilirdi.

Her ne kadar Şerifi, korunmaya muhtaç yani “zayıf” Sünnilerin ne anlama geldiğini tam olarak belirtmese de muhtemelen zenginlik ve prestij sahibi olmayanları kastetmektedir. Kendi durumunda ise, her ikisine de sahip olması ona tacizden kaçınma olanağı sağlamıştır. İlginç olan şudur ki, bir kişinin Sünnilikle yargılanması için suçunun ağırlığı ispatlanması gerekmektedir. Şerifi ve şehzadenin şahitlikleri şah tarafından iyi niyetli bir şekilde karşılanması, Şah Tahmasb’ın utanç ve korkutma pahasına rağmen belli bir düzeyde hoşgörü sahip olduğunu göstermektedir. Aslında belki de şah zengin Sünnilere karşı çok sert bir tutum sergilemenin siyasi olarak akıllıca olmayabileceğini bile düşünmüş olabilir.

Şerifi, Teberrailer ile yaşadığı karşılaşmalardan birini anlatır: Şii tezkireciye⁴⁴ göre sevilen ve bilinen bir vaiz olan Şerifi’nin Kazvin’deki vaazlarının Şah Tahmasb’ı korkuttuğunu söyler. Bunun nedeni ise, gizlice Sünnilik adına verdiği vaazlarının siyasi bir boyut kazanması, Kazvin’deki Sünni toplumunun bunu fark etmesi ve ona yönelmesiydi. Bu nedenle Şah Tahmasb onu hapsedmek istemiştir. Ancak şahın danışmanları kendisini Şerifi’nin halkın ahiret arzusunu uyandırmasını engellediği takdirde isminin ve ününün zedeleneceğine dair uyarılmışlardır. Dolayısıyla tek çözüm Şerifi’yi durduracak bir plan hazırlamaktır. Şerifi’ye göre, Şah Tahmasb’ın danışmanları Şerifi’nin etrafındaki kalabalığın öncelikle Sünni, ardından da onun ne yaptığından haberi olmayan cahil Şii’lerden oluştuğuna dikkat çekmişlerdir. Şah’a, Şerifi’ye minberden sahabeleri kötülemesini emretmesini tavsiye etmişlerdir. Böylece şah sorumlu tutulmadan etrafındaki Sünni toplumu ondan uzaklaştıracak ve ona saldırmak üzere onu öldüreceklerdir.⁴⁵ Sarayın nüfuzlu alimlerinden biri ve Şii olmasına rağmen Şerifi’nin arkadaşı ve meslektaşı olan Efdal Tarka ona içinde bulunduğu tehlike konusunda uyararak vaaz vermeyi bırakmasını tavsiye etmiştir.⁴⁶ Şerifi arkadaşının tavsiyesine uydu ve vaazlarını durdurdu; ancak halk şaha onun devam etmesine izin vermesi konusunda ısrar etmiştir. O sırada Şah Tahmasb, Şerifi’yi huzuruna çağırarak onu uyardı ve şöyle dedi: *Sen vaaz vermeyi bıraktın ve şimdi halk bu konuda beni de suçlu görüyor. Biz seni bu faaliyetten menetmedik ama şimdi senin sorumluluğunda olması gerekenden ben sorumlu tutuluyorum.*⁴⁷ Şerifi’ye göre, Sünni cemaat Şah’ın söylemlerini duyunca onu vaazlarına geri dönmeye zorladılar ve kendisi de bunu Şah’ın zorunlu lanet ritüelinden habersiz bir şekilde yapmaya devam etmiştir.

Daha sonraki gelişmeleri aktarırken Şerifi, hükümet ajanlarını nasıl alt ettiğiyle övünmektedir. Minbere çıkıp Allah, Peygamber ve ailesi için dua ettiği sırada bir Teberrai kendisine (Hz. Ali hariç) dokuz mübeşşir lanet etmeden hutbesini bitirmemesi gerektiğini söyledi. Şerifi’nin etrafında büyük bir Sünni topluluğu olması ve bu Teberraiyi destekleyen yalnızca birkaç Kızılbaş olmasına rağmen halkın hepsi korkularından Teberrailere karşı çıkmaya cesaret edemiyorlardı.⁴⁸

Şerifi, müezzinler ve minberin dibindeki diğer kişilere lanet okuduklarında “âmin” demelerini söylediğini anlatır. Ancak Allah’ın kendisine merhamet ettiğini ve ağlayanların yarattığı gürültüden yararlanarak Şerifi, mübeşşirleri lanetlemek yerine Allah’ı lanetleyenleri lanetlemeye çağırdı ve ardından tüm lanetli listesini okudu.

Böylece muhtemelen Şii olan münadiler, onun Şii olduğuna inanmışlar ve “Müslümanlar” yani Sünniler onu affetmişlerdir.⁴⁹

Şüphesiz, Şerifi bu anekdotta kendi önemini abartmıştır; çünkü faaliyetlerinin hükümet için bir tehdit oluşturup oluşturmadığı belirsizdir. Bununla birlikte, bu husus Şah Tahmasb’ın mezhep çatışmalarını önlemek istediği spekülasyonunu desteklemektedir. Ek olarak, Tahmasb’ın zaman zaman Teberrailer üzerindeki kontrolünü gevşetmenin ve onların lanet ritüelini gerçekleştirmelerine izin vermenin gerekli olduğuna inandığını gösterir. Bu durumda, bir Sünni vaizin faaliyetlerinin engellenmesi bu amaca uygun olurdu.

Sonuç olarak, Şerifi’nin anlatımı, bu dönemde Kazvin’deki Sünni topluluğunun Şah Tahmasb’ın politika yaparken dikkate aldığı topluluklardan biri olduğunu öne sürmektedir. Tahmasb’ın saltanatının son yirmi yılında Şiiliğin yayılmasına güçlü bir şekilde yönelmesi, Teberrai birliklerini kullanması ve kamu toplantılarında devlet ideolojisine sadakati teşvik etmek için daha önceki politikaları başlatması veya sürdürmesi, bunu yapmanın siyasi ve sosyal bir ihtiyaç olduğuna işaret etmektedir.

⁴³ Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 107a.

⁴⁴ Munshi, *‘Âlam-ârâ-yi ‘Abbâsî*, s. 1:148-149.

⁴⁵ Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 100a.

⁴⁶ Efdal’in biyografisi için bkz. Munshi, *‘Âlam-ârâ-yi ‘Abbâsî*, s. 1:155. Efdal, Tahmasb döneminde Mir ‘Ala al-Mulk Mer’âşi ile birlikte Kadiü’l-Müasker olarak görev yaptı ve sarayda müderris olarak atandı. Tahmasb’ın halefi II. İsmail döneminde serbestçe gelip gidebilen tek Şii âlimiydi ve 991/1583-84’te vefat etti. Ayrıca bkz. Qadi Nur Allah Shushtari, *Majâlis al-mu’minin*, Ed. S. A. Kitabchi, C. 2, Tehran 1986, s. 53.

⁴⁷ Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 107a.

⁴⁸ Şerifi, *Al-Nawâqid*, s. 107a.

⁴⁹ Şerifi, *Al-Nawâqid*, f. 100b.

Ayrıca, mezhep çatışmalarını kontrol altında tutmak Şah Tahmasb'ın kaygı ve endişelerinden biriydi. Aslında bu durum İslamiyet dönemindeki İran'da yaygın olan bir durumdu; zira çoğunlukla aynı mahalleyi paylaşan farklı mezheplerin mensupları kendi çarşılarını ve türbelerini inşa etmişlerdir. Çatışma veya anlaşmazlıkların temelinde sosyal kurumlar olmasına rağmen bunlar mezhepsel farklılıklar görünümüne bürünüyorlardı.⁵⁰ Dolayısıyla İran toplumunun bu özelliği genel geçer bir Sünni-Şii ayrışması olarak görülmelidir. Bu açıdan bakıldığında, bu dönemin mezhepsel gerilimini bir bütün olarak “Şii-Sünni” veya Safevi Devleti'nin bir ürünü olarak tanımlamak pek mümkün değildir. Ancak bu niteliklemeyle bile bakıldığında mezhepçilik görünümüne bürünen siyasi faaliyetin Şah Tahmasb yönetimindeki aşırı ve taraflı bir gerilimin bir parçası olduğu anlaşılmaktadır.

Şerifi'nin hükümetteki konumuna gelince, ailesinin prestiji ve kendi eğitimi ile politikadaki başarıları onun eleştirdiği devlet kademesinde üst konumlara gelmesine sebep olmuştur. Münşi, Şerifi'nin Sünni eğilimini ve bu eğilimin toplumda uyandırdığı tepkimeyi ifade ederken meselenin özüne işaret ediyor: “O, Sünnilik inancında o dönemin sınırlarını aştı.”⁵¹ Diğer bir deyişle, o hükümete karşı isyan etmiştir. Sünni inancını ise, siyasi kısıtlamalarla yaşadığı sürece devlet tarafından hoşgörüle karşılandığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- AL-BAHRANİ, Yusuf b. Ahmad b. Ibrahim, *Lu'lu'at al-bahrayn fi al-ijazat wa tarajim rijal al-hadith*, ed. S. M. Sadiq, Necaf, 1386/1966.
- AL-İSBAHANİ, Mirza 'Abdallah, *Riyad al- 'lama' wa hiyad al-fudala'*, Ed. A. Husayni, C. 6, Kum 1980.
- AL-KHWANSARİ, Muhammed Baqir, *Rawdat al-jannat fi ahwal al- 'ulama' wa al-saidat*, C. 8, Tehran, 1971.
- ALLOUCHE, Adel, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict, 906-962/1500- 1555*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1983.
- ARJOMAND, Said, *The Shadow of God and the Hidden Imam*, University of Chicago Press, Chicago 1984.
- BROCKELMAN, C., *Geschichte der Arabischen Literatur*, C. 2, E. J. Brill, Leiden 1943-1949.
- BROWNE, E. G., *A Literary History of Persia*, C. 4, Cambridge University Press, Cambridge 1902-1924.
- Burhan al-futuh*, British Museum Library, el yazması numarası: Or. 1884.
- CALDER, N., *The Structure of Authority in Imami Shi'i Jurisprudence*, School of Oriental and African Studies (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1980.
- DİCKSON, Martin, *Shah Tahmasb and the Uzbeks (the-Duel for Khurasan with 'Ubayd Khan), 930-946/1524-1540*, Princeton University (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Princeton 1958.
- EBERHARD, Elke, *Osmanische Polemik gegen die Safawiden im 16 Jahrhundert nach arabischen Handschriften*, Freiburg 1970.
- GİLANENTZ, Petros de Sarkis, *The Chronicle of Petros de Sarkis Gilanentz*, çev. Caro Owen Minasian, Lisbon 1959.
- GOLSORKHİ, Shohreh, “Ismail II and Mirza Mahdum Sharifi: An Interlude in Safavid History”, *International Journal of Middle East Studies*, S. 26, 1994, ss. 477-488.
- HAMD ALLAH MUSTAWFİ, *Nuzhat al-qulub*, haz. ve çev. G. LeStrange, C. 2, London 1915-1919.
- HASAN BİG, *Ahsan al-tawârikh*, haz. ve çev. C. N. Seddon, *A Chronicle of the Early Safawis Being the Ahsan al-tawârikh of Hasan Rumlu*, C. 2, Oriental Institute, Baroda 1931-1934.
- HOLLİSTER, J. N., *The Shi'a of India*, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt Ltd, New Delhi 1979.
- LAMBTON, Ann, *Landlord and Peasant in Persia*, Oxford University Press, Oxford 1969.
- LANE, E. W., *Arabic-English Lexicon*, C. 2, Islamic Texts Society, Cambridge 1863.
- MADLUNG, W., “Shi'i Discussion on the Legality of the Kharaj”, *Proceedings of the Ninth Congress of the Union Europeennes des Arabisants et Islamisants*, Ed. R. Peters, Leiden 1981, ss. 193-202.

⁵⁰ İran toplumundaki taraflı çatışmalar üzerine bir tartışma için bkz. Hossein Mirjafari, “The Haydari-Ni'mati Conflicts in Iran”, *Iranian Studies* S. 12, 1979, s. 135-162.

⁵¹ *'Alam-ârâ-yi 'Abbâsî*, C. 1 s. 148-149.

SAFEVİ İRAN’INDA SÜNNİLERİN MÜCADELESİ: ŞAH I. TAHMASB DÖNEMİNDE SÜNNİ KARŞITI FAALİYETLER

MAZZAOUÏ, Michel, “From Tabriz to Qazvin to Isfahan: Three Phases of Savafid History”, *Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Ek. III, C. I.XIX, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag 1977, ss. 514-519.

MİRJAFARİ, Hossein, “The Haydari-Ni’mati Conflicts in Iran”, *Iranian Studies*, S. 12, 1979, ss. 135-162.

MODARRESSİ TABATABA’İ, H., *An Introduction to Shi’i Law*, Ithaca Press, Londra 1984.

MODARRESSİ TABATABA’İ, H., *Kharaj in Islamic Law*, Anchor Press, Londra 1983.

MUNSHİ, *Târîkh-i ‘Âlam-ârâ-yi ‘Abbâsî*, Ed. Afshar, C. 2, Tahran 1971.

NAHJAVANİ, Hossein, “Hamasa sara’i dar Iran”, *Nashriya-yi danishkada-yi adabiyat-i Tabriz* 3, S. 8, 1329 Ş./1950, ss. 35-41.

NATANZİ, Afushtah, *Nuqawat al-athar*, Tahran 1971.

RYPKA, Jan, *History of Iranian Literature*, D. Reidel Publishing Co., Dordrecht 1968.

SCARCİA-AMORETTİ, B., “Religion in the Timurid and Safavid Periods”, *The Cambridge History of Iran*, C. 6, Cambridge University Press, Cambridge 1986, ss. 610-655.

SCARCİA-AMORETTİ, Bianca, “Una polemica religiosa tra ulama’ di Mashad a ulama’ uzbecchi nell’anno 977/1588-89”, *Annali Istituto (Universitare) Orientale di Napoli*, 1964, ss. 647-671.

SHARAF AL-DİN YAZDİ, *Zafarnâma*, haz. Maulawi Muhammad Ilahdad, C. 2, Calcutta 1887-1888.

SHUSHTARİ, Qadi Nur Allah, *Majaflis al-mu’minin*, Ed. S. A. Kitabchi, C. 2, Tehran 1986.

STEWART, Devin, “A Biographical Note on Baha’ al-Din al- ‘Amili (d. 1030/1621)”, *Journal of the American Oriental Society*, C. 3, S. 3, 1991, ss. 563-571.

ŞERİFİ, Mirza Mahdum, *al-Nawâqid li-bunyan al-rawâfid*, British Museum, el yazması numarası: Or. 7991.

WALSH, John, “The Revolt of Alqas Mirza”, *Weiner Zeitschrift fur die Kunde den Morgenlandes*, S. 68, 1976, ss. 61-78.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 557-560.

Geliş Tarihi–Received Date: 20.10.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 23.11.2024

KİTAP İNCELEMESİ – BOOK REVIEW

SEYYAHLARIN İZİNDE TÜRKİSTAN*

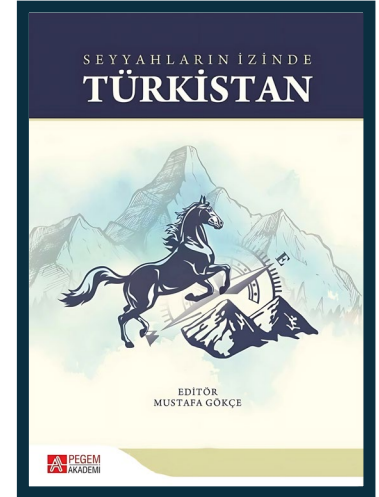
 <https://doi.org/10.53718/gttad.1570665>

 BURAK AVCU**

Seyyahların İzinde Türkistan adlı çalışmanın ilk baskısı Mustafa Gökçe'nin editörlüğünde Ekim 2019'da Ankara'da faaliyet gösteren Pegem Akademi Yayıncılık tarafından yayımlanmıştır. 3. edisyonu yapılmış olan eser toplam on beş farklı yazar tarafından kaleme alınmış on beş bölümden oluşmaktadır. Mustafa Gökçe'nin dışında Hasan Işık, Aslı Çandarlı Şahin, Özgür Türker, Selim Serkan Ükten, Selim Karagöz, Tuba Tombuloğlu, Khalida Devrisheva, Oktay Berber, Eralp Erdoğan, Cihat Cihan, Abdolvahid Soofizadeh, Melek Çolak, Yunus İnce ve Leyla Derviş bulunmaktadır.

Türkistan halklarına dışarıdan bakma fırsatı bulabilen bir yabancı tarafından incelenmesi ve aktarılmasıyla niteliğini gösteren seyahatname türündeki eserler bu kitabın oluşmasının en temel ögesidir. Türkistan coğrafyasına belli başlı amaçlar için gelen ve orada yaşadıkları serüvenleri kâğıda aktararak günümüze kadar ulaşmasına olanak tanıyan kimi seyyahların bu gezilerinde kayda değer görebildiği coğrafi, kültürel ya da toplumsal öğelerin bir derlemesi ve değerlendirmesi niteliğinde olan bu eserin yazımında Türkistan'ın M.Ö 139 yılından 20. yüzyıla kadar olan değişiminin sunumu söz konusudur. Bu incelemenin amacı, eserin içeriği ve genel hatları hakkında bilgi vermek, Türkistan üzerine yapılmış editöryel bir çalışmayı okuyucuya tanıtarak ilgi çekmek ve esere ulaşmayı teşvik etmek amaçındadır. Söz konusu bu çalışma, tarih yazımı safhasında kullanılması gereken en önemli kaynaklardan olan seyahatnamelerde Türkistan'ın nasıl görüldüğünü göz önüne sermektedir. Editörün deyişiyle bugüne kadar yazılmış tüm Türkistan seyahatnamelerinin tek bir kitapta incelenmesinin mümkün olmadığı için belli dönemde belli coğrafyaların seçilip bütüncül olarak incelendiği bu eser, bu alanda atılmış ilk adım niteliğindedir ve Türkistan'a ilgi duyan araştırmacılara faydalı olmayı amaçlamaktadır.

Hasan Işık tarafından kaleme alınan “Seyahatnamelerin Türk Tarihi ve Türkistan Araştırmaları Açısından Yeri ve Önemi” başlıklı birinci bölümün giriş kısmında seyyahın ve seyahatnamenin tanımı, hangi amaçla yazıldığı ve eski çağlarda başlayan batının doğuyu keşfetme arzusunun zaman içinde kök salarak ilerlemesi neticesinde Türkistan coğrafyasının bu seyahatnameler ile tanınırlığının artmasından bahsedilmiştir. Seyyahların ve seyahatnamelerin sahip olduğu nitelik bakımından toplumlar için oldukça önemli olduğunun aktarıldığı bölümün ardından bir sonraki konu olan “Tarih ve Türk Tarihi Araştırmalarında Seyahatnamelerin Yeri ve Önemi” başlığında seyahatnamelerin siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik, askeri, coğrafi ve dini konular hakkında elde edilebilecek olan bilgiler tablolaştırılarak okuyucuya sunulmuştur. “Seyahatname Yazan Seyyahın Amaçları” başlığında da benzer bir tablo bulunmaktadır ve bu tabloda bazı seyahat amaçları sıralanmıştır.

* Mustafa Gökçe ed., *Seyyahların İzinde Türkistan*, Pegem Akademi, Ankara 2021. ISBN 978-605-037-036-2. DOI: 10.14527/9786050370362.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Isparta/TÜRKİYE, E-Posta: avcuburak11@hotmail.com, ORCID ID: 0009-0000-2173-4984.

İlkçağlarda oluşan ve yüzyıllar boyunca etkisini artarak gösteren seyahat kültürünün hangi amaçla yazılırsa yazılsın o dönemin bir aynası olduğu belirtilmiştir.

Bir diğer başlık olan “Seyahatname İncelemelerinde Dikkat Edilecek Hususlar” konusunda ise bir seyahatnamenin güvenilirliğinin tespit edilmesine ve nasıl kullanılması gerektiğine dair bazı yöntemler üzerinde durulmuştur. Araştırmacılar tarafından Evliya Çelebi, Marco Polo, Johannes Schiltberger gibi gezginlerin yazdıklarının tutarlılığını belirlemek amacıyla bazı yorumlar yapılmıştır. Evliya Çelebi'nin ve Schiltberger'in yazılarındaki mübalağalı tasvirler eserin inandırıcılığına gölge düşürdüğü için bu yazıları kaynak kullanmak isteyen bir tarihçinin kurguları belirleyerek gerçekler ile olan ayırımını sağlaması gerektiği okuyucuyla paylaşılmıştır. “Türkistan Üzerine Seyahatnameler” başlığında seyyahın adı, çıkış ve varış yeri ile tarihi yine bir tablo üzerinden okuyucuya sunulmuştur. Çinli Fa-hsien, Bizans'ın Köktürlere gönderdiği Zemarkhos ve yine bir Çinli olan Hsüan Tsang'ın seyahatnameleri ile başlayan sürecin; İbn-i Fadlan, Wang Yen-Te, Rahip Jan du Plan Carpin, Marco Polo, İbn Battuta, Ruy Gonzales de Clavijo, Johannes Schiltberger, Seydi Ali Reis, Florio Beneveni ve Daniel Roukavkine gibi seyyahlarla devam ettiği söylenmiştir. 19. yüzyılla birlikte bölgeye hâkim olmak isteyen Rusların çeşitli seyahat ve bilgi toplama faaliyetlerine değinilmiş, ayrıca bölgenin coğrafi özelliklerini tanımak isteyen Alman ve Fransız seyyahlardan da bahsedilmiştir.

Yolu bir şekilde bu topraklardan geçen seyyahların onuncu yüzyıla kadar olan faaliyetleri, kitabın editörü olan Mustafa Gökçe tarafından “10. Yüzyıla Kadar Türkistan'ı Ziyaret Eden Seyyahların İzlenimlerinde Türkler” başlığıyla okuyucuya sunulmuştur. Bu başlık altında seyyahları Doğulu, Batılı ve Çinli olarak sınıflayan yazar, bu zengin coğrafyanın dikkat çeken kültürüne meraklı gezginlerin yazılarıyla hayal dünyamızda canlanan yerler üzerindeki faaliyetleri kaleme almıştır. Seyyahların buralarda gördüğü insan suretlerini kendi insanıyla mukayese ettiğini söyleyen yazar, Çin elçisi Ch'ang-chien ve İbn-i Fadlan'ın bu konu hakkındaki söylemlerinden bahsetmiştir. Ayrıca Türkler hakkında çadırlarının kıldan olduğu, bu çadırların aynı zamanda statüyü belirttiği, hükümdarın çadırının göğü temsilen kubbeli bir yapıda bulunduğu, insanların bazılarının köylü bazılarının şehirlî olup ziraat ve sanatla uğraştığı gibi bilgilerin yanı sıra Türklerin günlük hayatta kullandıkları eşyaların niteliği hakkında bilgiler de bulunmaktadır. Özellikle yemek kültürüne büyük ilgi duyan seyyahların kayıtları, et ve süt gibi hayvansal gıdaları bolca tüketen Türklerin aynı zamanda tarım yaptığını ve tahıl da tükettiğini göstermiştir. Çinli gezgin Xuan Zang'ın dediklerine göre poğaça, kaymak, şeker ve bal gibi ürünler de Türk mutfağında yer almaktadır. Bu bölümün yazarı ayrıca Bizanslı ve Çinli seyyahların notlarını karşılaştırarak Türk mutfağında içkinin yerine de atıfta bulunmuştur. Bunların yanında kıyafetler, saç-sakal kesimi ve tarzları, ekonominin büyük çoğunluğunu kapsayan hayvancılık ve madencilik faaliyetleri, elçi karşılama törenleri, dini inanışları ve bayramları eserin bu kısmında anlatılmış ve açıklanmıştır.

Aslı Çandarlı Şahin'in “Seyahatnamelere Göre Eski Türklerde Adalet, Suç ve Ceza” başlıklı bölümünde ise “seyahatname” olarak kullandığımız kelimenin farklı milletlerde kullanımından bahsedilerek konuya giriş yapılmış ve ardından eski Türk devlet geleneğinde değişmez bir yere sahip olan töreye bağlılıktan bahsedilmiştir. Hem yöneticinin hem de yönetilenin tabi olduğu törenin, aynı zamanda adaletin gerekliliklerini belirleyen temel unsur olduğundan da bahseden yazar; isyan, ihanet, birisini öldürmek, zina, at ya da at koşumu çalmak gibi ağır suçlar için ölüm cezası, hafif suçlar içinse yüz yaralama, dayak, tazminat ya da kısa süreli hapis cezasının uygulandığını belirtmiştir. İbn-i Fazlan, Mesudi, İbn-i Battuta, Rubruk ve Carpini gibi seyyahların bu konudaki anlatımlarından örnekler veren yazar, sade ve açıklayıcı bir biçimde konuyu açıklığa kavuşturmuştur.

Özgür Türker'in Buhara için “çamurdan setler ardındaki gizemli ülke” betimlemesiyle başlayan “Keşfetmek ve Tanımlamak: 17. ve 18. Yüzyıl Rus Seyyahlarına Göre Buhara” bölümünde; bu diyarı imparatorluklarının bir parçası haline getirmek isteyen Rusların jeolog, zoolog, botanikçi, coğrafyacı, doktor, dilbilimci ve oryantalist gibi kapsamlı bir elçilik, daha doğrusu casusluk faaliyetleri yürüttüklerinden bahsedilmiştir. Bu seyyahları diplomatik sebeplerden ötürü gelenler ve zorunluluktan gelenler olarak iki kategoriye ayıran yazar, mevcut hanlıkların diğer hanlıklarla ve devletlerle ilişkilerinin Rusların burada yayılma isteğinin bir sonucu olarak bölgeye gelen seyyahlarca derinlemesine incelendiğini anlatmıştır. 17. yüzyıl başlarında ve 18. yüzyılda Orta Asya'yı gösteren iki harita ile içerik zenginleştirilmiştir. Florio Beneveni ve Nikolay Grigoryev'in sosyo-politik çıkarımlarından, bölgenin kırılğan siyasi durumundan ve yer altı zenginliklerinin Ruslarca ele geçirilme arzusunun anlatıldığı bu bölümde Rus İmparatorluğu'nun bu bölgeye bazı misyonlarca geldiği ve bu misyonları gerçekleştirme konusundaki faaliyetleri işlenmiştir. Bu emperyal düşüncenin altında yaklaşık iki asır geçiren Buhara'nın bu süreçte yaşadıkları, bu bölümün içeriğini oluşturmaktadır.

“Seyyahların Gözüyle 19. Asrın İlk Yarısında Buhara Emirliği” başlığıyla on yedinci yüzyıldan itibaren bölgeye çevrilen Rus ve İngiliz gözleri, özellikle Maveräünnehir Özbeklerinin hakkında bilgi veren seyyahların yazılarının analiziyle Selim Serkan Ükten tarafından kaleme alınmıştır. Çağın Buhara'sının siyasi, ekonomik,

hukuki, mimari, iktisadi ve sosyal ögeleri, teşkilatları ve makamları, Merv şehri ve hatta bölge ahalisinin hastalıkları; Mir İzzetullah, William Moorecroft, Baron von Meyendorf, Aleksander Burnes, Münşi Mohan Lal, P. İ. Desmaisons, Johann Martin Honigberger, İ. V. Vitkeviç, Nikolay Hanikov ve Joseph Wolff adlı seyyahların sunduğu bilgilerle derlenmiş ve bu başlık altında okuyucuya sunulmuştur.

Bir önceki başlığın devamı niteliğinde olan ve Selim Karagöz tarafından yazılan “Rus Seyyahların İzinde 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Buhara Emirliği” kısmında yönünü doğuya çeviren ve bölgeye ilgisi gittikçe artan Rusların, burada Hokand ve Hive ile birlikte üç siyasi güçten biri olan Buhara Emirliği üzerindeki politik ve ekonomik durumlarını inceleyerek daha yakın ilişkiler kurma amacı taşıdığı aktarılmaktadır. Bu amaç doğrultusunda buraya gönderilen seyyahlardan N. P. İgnatiyev’in faaliyetleri bu bölümde ayrı bir başlık altında anlatılmıştır. İgnatiyev’in gözlemlerini ve Vezir Tokşab ile görüşmesini okuyucuya sunan yazar bunun dışında diğer seyyahlardan ve onların faaliyetlerinden de bahsetmiştir ve ek görsellerle bu anlatısını zenginleştirmiştir.

Tuba Tombuloğlu tarafından ele alınan “Seyyahlara Göre Fergana’nın Ekonomik Durumu (18. ve 19. yüzyıllar) başlığıyla bereketli toprakları ve işlek konumuyla seyyahların yazılarında yer edinen Fergana kentinin tarihi geçmişi, coğrafi özellikleri, ticaretteki yeri ve önemi yaşanan siyasi çekişmelerle birlikte açıklayıcı bir şekilde anlatılmıştır. Yazarın tabiriyle “kısa ömürlü ama dinamik” bir hanlık olan Hokand Hanlığı’nın siyasi tarihi ile birlikte okuyucuya sunulan ekonomik durumu, bu hanlığın stratejik önemini anlatmaktadır. Rus ve Çin ekseninde kıymetli bir konumda bulunan hanlığı inceleyen seyyahların notlarında Türklerin demir, çelik, bakır, kurşun, altın ve gümüş gibi madenleri işlediği ve kullandığından bahsedilmiştir. Pazarların yapısı ve işleyişi hakkında Eugene Schuyler’in detaylı anlatımları bu bölümde yazar tarafından dile getirilmiştir.

Rusların 16. yüzyıldan beri Asya ticaret yolları ile Türkistan’ı ele geçirme arzusuyla yaptıkları incelemelerle stratejik önemine kanaat getirdikleri ve “Türkistan’ın kalbi” dedikleri Yedisu’nun, oldukça kapsamlı bir ekip tarafından incelenmesi Khalida Devrisheva tarafından “Yabancı Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Yedisu Bölgesi” adıyla okuyucuya sunulmuştur. Bu bölümde yazar; içerisinde arkeolog, astronom, asker, botanikçi, coğrafyacı, jeolog, doktor, fizikçi, öğretmen, ressam, tarım uzmanları, topograflar, tüccar ve zoologlar gibi çeşitli uzmanlarca betimlenenleri yorumlamıştır. Ayrıca bu bölümde Yedisu üzerindeki faaliyetlerini raporlayan V. Barthold, N. Abramov, A. Golubev ve N. Sefertsov gibi seyyahların literatüre kazandırdıklarının öneminden bahsedilmiştir.

Bölgedeki önemli hanlıklardan birisi olan ve seyyahlarca sıkça uğranan Hive, Oktay Berber’in “Bozkırda Bir Vaha: Seyahatnamelere Göre 19. Yüzyılda Hive” başlığıyla derinlemesine incelenmiş, derlenmiş ve okuyucuya sunulmuştur. Nikolay Nikolayeviç Muravyev, James Abbott, Arminius Vambery, Henri Moser, Eugene Schuyler ve Mehmed Emin Efendi gibi seyyahların notlarını derleyip sayısal verilerle ve tablolarla zenginleştirdiği bölümünde Hive coğrafyası ve kültürü hakkında değerli bilgiler okuyucuya aktarılmıştır. Bölgenin mimari yapılarından, içtimai durumundan, mutfağından, müzik kültüründen ve kılık kıyafetlerinden ayrıntılı ve betimleyici bir biçimde bahsedilmiştir.

Kitabın onuncu bölümü, Eralp Erdoğan tarafından yazılan “Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Buhara ve Hive’de Yapılan Ticari Faaliyetler” başlığındadır. Bu başlıkta yazarın anlatımında Buhara ve Hive’deki erkek ve kadın kölelerin fiyatları ile Buhara, Hive ve Hokand’daki birinci, ikinci ve üçüncü kalite elbiselerin fiyatları sayısal bir cetvel vasıtasıyla pekiştirilmiştir. Bölgelerde kullanılan paraların incelemesinden bahseden yazar, Nikolay Muraviev’in sunduğu bilgilerden yararlanmıştır. Yirmi seyyahın notlarından faydalanılarak hazırlanan bu bölüm, bölgenin ekonomisi hakkında değerli bilgiler içermektedir.

Büyük Türkistan coğrafyasında bulunan seyyahların bazıları, karşılaştıkları yağma, talan ve köle ticareti durumlarını gözlemlemiştir. Cihat Cihan’ın “19. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenlerinde Yağmacılık ve Köle Ticareti” başlığı altında okuyucuya sunmuş olduğu bilgilerde, bu bölgedeki topluluklar arasında bahsi geçen kavramların yaygın olduğundan bahsedilmiştir. Coğrafi, dini ya da siyasi sebeplerle hem iç hem de dış yağmacılık yapan bölge topluluklarının Vambery, O’Donovan, Muravyov ve Blocqueville gibi seyyahlara olan yansımaları bu bölümde işlenmiş, ek harita ve görsellerle alıcıya aktarılmıştır.

Coğrafyanın bir diğer önemli oluşumu olan Kaçarlar, Abdolvahid Soofizadeh tarafından “Kaçar Devleti Dönemi Seyyahlarına Göre Türkistan” başlığında anlatılmıştır. Alpay İsmail Mirpence’nin Ruznameh-ye Sefer-ı Harezmi ve Hive eseri, Rıza Kulu Han Hidayet’in Seferatneme-ye Harezmi eseri ve yazarı belli olmayan Sefarnameh-ye Buhara adlı eserin açıklaması yapılmış ve ek bilgilerle bu açıklamalar desteklenmiştir. Bu başlıktaki yazı, bölgedeki durumu betimler niteliktedir.

SEYYAHLARIN İZİNDE TÜRKİSTAN

Türkistan'a kökten gelen bir bağla ilgi duyan ve bölgeyi ele alan Macarlar hakkındaki bilgiler "Türkistan'da Macar Seyyahlar" başlığında okuyucuya sunulmuştur. Başlığın yazarı Melek Çolak; Macarların "Turan" adıyla nitelediği ve Türkoloji faaliyetlerinde bulunduğu coğrafyaya gelen seyyahların, siyasi literatürde "büyük oyun" olarak geçen İngiltere ile Rusya çekişmesi arasındaki durumlarından bahsetmiştir. Görsel kaynaklarca zengin olan başlıkta, bölgeye gelen Macar seyyahların resimleri de mevcuttur. Ayrıca yazar, okuyucuya Türk dünyasını tanıtmaya arzusunda ve bunu bir sorumluluk olarak görmektedir.

"Türkistan'a Giden Osmanlı Seyyahları: Orada Bir Köy Var Uzakta" başlığı Yunus İnce'nin kaleminin ürünüdür. Romantik tarih anlayışıyla yazılan bu başlıkta yazar; Türkistan'ın sahip olduğu iyi ya da kötü durumları oldukça ayrıntılı bir biçimde anlatmış, Ali Ekber, Seydi Ali Reis, Defterdar Seyfi Çelebi ve Mehmed Emin Efendi gibi seyyahların kayıtlarından faydalanmış ve açıklamış olduğu bu olguların sonunda Osmanlılar Türkistan'a neden seyahat ettiler ya da etmediler sorusunu sormuştur.

Kitabın on beşinci ve son bölümü Leyla Derviş'in yazdığı "Rus Hatıralarında Türkistan Genel Valiliğine Bir Bakış (1867-1918)" başlığıdır. 20. yüzyıl başlarındaki Orta Asya'yı gösteren bir haritanın da bulunduğu bu bölümde kozmopolit yapılı devasa Rus İmparatorluğu'nun işgali altındaki Türkistan'ın durumundan bahsedilmiştir. Rusların, Türkistan Genel Valiliği adıyla yönettiği bu topraklardaki emperyalist faaliyetlerinin N. P. Ostroumov ile A. V. Krivoşeyn gibi seyyahların ve valilerin yazılarına da yansıdığı belirtilmiştir. Hatıra sahiplerinin tarihe olan katkılarına değinilen bu bölümde Türkçülük ve Pantürkizm akımının burada hayat sahası bulması da konu edilmiştir.

Sonuç olarak farklı zamanlarda farklı kimseler tarafından farklı amaçlarla gelinen bu coğrafyayı gözlemleyen ve kalemleriyle fotoğraflayan her bir seyyahın eseri bu kitapta derlenmiş ve yorumlanmıştır. Her ne kadar Osmanlılar tarafından daha az ziyaret edilmiş olsa da Türkistan coğrafyası farklı toplumlara mensup seyyahların yazılarıyla yaşam bulmuş ve seyyahlarca kayda alınan eserlere bu kitapta yer verilerek tanıtımı yapılmıştır. Türkistan üzerinde araştırma yapmak isteyenlere fikir vermeye amaçlayan bu eser, aynı zamanda herhangi bir seyahatnameyi doğru bir şekilde anlama ve gereken sorgulamayı yapma konusunda bir rehber niteliği taşımaktadır. Birbirinden farklı toplumların seyyahları tarafından adeta geçmişin bugünden görülebilen bir yansıması olan seyahatnamelerin derlenmesiyle oluşturulan "Seyyahların İzinde Türkistan" kitabı, M.Ö 139 yılından 20. yüzyıla kadar olan süreçteki Türkistan değişimini aktarmaktadır.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

YAZIM KURALLARI

Aşağıdaki kurallara uymayan makaleler hakeme gönderilmeden reddedilir.

1. İmla kurallarında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun en son baskısı esas alınmalıdır.

2. Makale, "Microsoft Word" programında hazırlanmalıdır.

3. Yazı karakteri Times New Roman, 10 punto ile ve 1 satır aralığıyla iki yana yasla olmalıdır. Dipnotlar ise 8 punto olarak yazılmalıdır.

3.1. Dergiye gönderilen makaleler, notlar, tablolar ve şemalar dâhil, en az 2,000 ve en fazla 15,000 kelime arasında olmalıdır.

3.2. Makalelerde sayfa numarası, üst bilgi ve alt bilgi gibi ayrıntılara yer verilmemelidir.

4. Makalenin sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:

Kâğıt Boyutu A4 Dikey

Üst Kenar Boşluk 2,5 cm

Alt Kenar Boşluk 2,5 cm

Sol Kenar Boşluk 2,5 cm

Sağ Kenar Boşluk 2,5 cm

Paragraf girintileri için 0,8 cm boşluk bırakılmalıdır.

Paragraf aralığı önce 0 nk, sonra 6 nk olmalıdır.

5. Yazar adı ve soyadı, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile dipnot bölümüne unvan, adres ve e-posta bilgileri sırasıyla 8 punto olarak verilmelidir.

6. Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak en az 400-500 kelime arası ÖZ ile Anahtar Kelimeler bulunmalıdır. ÖZ kısmının altında bir satır boşluk bırakılarak en az 4, en çok 8 anahtar kelime verilmelidir. Türkçe ÖZ ve Anahtar Kelimelerden sonra ise İngilizce olarak makalenin başlığı, ABSTRACT (ÖZ) ve Keywords (Anahtar Kelimeler) mutlaka yer almalıdır.

7. Ana başlıklar tamamen büyük harflerle; ara ve alt başlıklar ise ilk harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle ve koyu yazılmalıdır.

Örnek:

ANA BAŞLIK

1. Alt Başlık

1.1. Ara Başlık

8. Tercüme makalelerin orijinal dilindeki adı (*) işareti ile dipnot kısmında mutlaka gösterilmelidir.

9. Makale bölümlerinin sıralaması şu şekilde olmalıdır: TÜRKÇE BAŞLIK, ÖZ, Anahtar Kelimeler, İNGİLİZCE BAŞLIK, ABSTRACT, Keywords, GİRİŞ, ANA BAŞLIKLAR, Alt Başlıklar, SONUÇ, KAYNAKÇA, EKLER

10. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, makale türü ve makalenin konusu ilgili kısımda mutlaka belirtilmelidir.

10.1. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, "Telif Hakkı Devri Formu" yazar tarafından doldurulup imzalanarak sisteme tam metin yükleme sırasında mutlaka eklenmelidir.

10.2. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, makalenin benzerlik raporu eklenmelidir. Benzerlik oranı %20'yi geçmemelidir.

11. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken diller bölümünde birincil dil kısmında makalenin yazıldığı dil mutlaka belirtilmelidir. Diller bölümünde ise makalenin başlığı birincil dili ile birlikte İngilizce olarak mutlaka belirtilmelidir.

Alıntılar

1. Beş satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilmelidir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır. ÖZ kısmında alıntı yapılmamalı, kelime vurgusu için italik kullanıma başvurulmamalıdır.

2. Alıntılar 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden ve sol taraftan 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 9 punto olarak yazılmalıdır.

Dipnotlar

1. Dipnotlar Times New Roman yazı tipinde, 8 punto ile tek satır aralığında ve iki yana yasla şeklinde olmalıdır.

2. Dipnotlarda kaynak adları (*kitaplar, tezler, ansiklopedi veya dergi adları*) italik olmalı ve sırasıyla yazarın adı, soyadı, kaynağın adı, cilt sayısı (varsa), yayınevi, yayın yeri ve tarihi ile sayfa numarası yazılmalıdır.

Kitap ve Tez Dipnotlar Örnek:

- Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK Yayınları şeklinde de olabilir), Ankara 2014, s. 88.

- Abdullah Üstün, *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar: Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013, s. 35.

2.1. Tekrarlanan atıflar için yazarın soyadı ve kaynağın türüne göre *age, agm, agt*, yazılmalı ve sayfa numarası eklenmelidir. Aynı yazarın birden fazla eserinde ise eserin/makalenin ismi kısaca belirtilmelidir.

Örnek:

- Ögel, *age*, s. 125.

- Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 152

- Kafesoğlu, *agm*, s. 16.

- Üstün, *agt*, s. 48.

- Kafesoğlu, "Türk Tarihinde...", s. 106.

- Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C.1, s. 129.

3. Dipnotlardaki makale veya ansiklopedi madde isimleri tırnak içinde düz, süreli yayın veya ansiklopedi ismi ise italik yazılmalıdır.

4. Dipnotlardaki makale ve ansiklopedi maddelerinin yazımı aşağıdaki örneğe göre olmalıdır:

Makale ve Ansiklopedi Maddeleri Dipnotlar Örnekler:

- Wolfram Eberhard, “Orta Asya’da At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat”, *Ülkü*, S. 16/92, Ankara 1940, s. 162.

- Ömer Faruk Akün, “Mehmed Fuad Köprülü”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul 2013, s. 473.

- Özkan İzgi, “Orta Asya’nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler”, *Türkler*, Edt. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, vd., C.1, 2002, s. 464.

Arşiv Belgeleri İçin Dipnot Örnekleri:

- BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *Bab-ı Asafi, Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı*, (BOA. A. MKT. MHM.), 439/79, 22 Mart 1869 (1285.Z.8).

- BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), *Yassıada Tutanakları “Vatan Cephesi”*, 010. 09/ 212. 656.1, 10.05.1961. İlk dipnottan sonra BCA kısaltması kullanılır.

5. Dipnottaki bildiri isimlerinin yazımı aşağıdaki örneğe göre olmalıdır:

Örnek:

- Ahmet Caferoğlu, “Türklerde Av Kültü ve Müessesesi”, *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 1973, s. 170.

6. İki den fazla yazarlı kaynaklar için ilk iki yazarın adı belirtilmeli, diğerleri için vd. harfleri kullanılmalıdır. Ancak kaynakçada bütün yazarların isimleri yer almalıdır.

Örnek:

- *Han Hanedanlığı Tarihi*, çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, vd., TTK Basımevi, Ankara 2004, s. 89.

7. Tercüme eserler için sırasıyla yazarın adı ve soyadı, eserin adı, tercümanın adı ve soyadı, cilt sayısı (varsa), yayınevi, yayın yeri ve tarihi ile sayfa numarası yazılmalıdır.

Örnek:

- Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 140.

8. Hazırlanan eserlerin yazımı aşağıdaki örneğe göre yapılmalıdır:

Örnek:

- İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 77.

9. İnternet bağlantısı ile elde edilen kaynağın ismi tırnak içerisinde olmalı ve sırasıyla yazar adı ve soyadı, kaynağın adı, web sayfasının adresi, erişim tarihi ve saati belirtilmelidir.

Örnek:

- Salim Koca, “İslam Medeniyeti Çevresinde Türk İmajı”, http://isamveri.org/pdfdrq/D03266/2010_6/2010_6_KOCAS.pdf, 20.10.2018 sa. 23:51.

10. Çeviri makalelerde çeviren kişiye ait notlar dipnotta verildikten sonra (Ç.N.) şeklinde belirtilmelidir.

11. Gazetelerde yer alan isimsiz haberlerin kullanımında aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

“Katalonya’yı Bağımsızlık Ateşi Sardı”, *Milliyet*, 21 Eylül 2012, s. 4.

11.1. Gazetelerde yer alan yazarı belli makale ve köşe yazıları için aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

Murat Bardakçı, “Soyağacı Nasıl Çıkartılır?”, *Habertürk*, 25 Nisan 2019, s. 2.

12. Yazarı belirtilmeyen eserlerin kullanımında ise aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s. 56.

Ek ve Albümler:

1. Resim, şekil ve belge türünden tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına bir cümle ile açıklamaları yazılmalıdır. Yazılar 10 punto ve italik olmalıdır.

2. Metinde sayfa aralarına eklenecek olan şekiller için uygun büyüklükte boşluklar bırakılmalı veya resimlerin nereye geleceği anlaşılır bir şekilde belirtilmelidir.

Kaynakça:

1. Eserin sonunda kaynakça verilmelidir. Kaynakça eserin özelliğine arşiv kaynakları, kitaplar, makaleler, tezler, ansiklopedi maddeleri vb. isimler altında gruplandırılabilir.

2. Bu bölümde önce eser sahibinin soyadı sonra adı yer almalıdır. Kaynak ili ilgili diğer bilgiler “Dipnot” başlığı altında verilen kurallara göre sıralanmalıdır.

3. Kaynakça soyadların alfabetik sıralamasına göre düzenlenmelidir.

4. Kaynakçada sadece metin içinde kullanılan veya bilgi aktarılan eserler gösterilmelidir.

5. Makalelerin ve ansiklopedi maddelerinin buldukları yayım içerisinde hangi sayfalar arasında olduğu gösterilmelidir.

Kaynakça İçin Örnekler:

- AKÜN, Ömer Faruk, “Mehmed Fuad Köprülü”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul 2013, s. 471-486.

- CAFEROĞLU, Ahmet, “Türk Onomastiğinde At Kültü”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, İstanbul 1953, s. 201-212.

- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011.

- ÜSTÜN, Abdullah, *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar: Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013.

- Arşiv belgeleri dipnottaki gibi gösterilir. Belgeler türlerine göre gruplandırılarak belge numaraları verilir.

-“Katalonya'yı Bağımsızlık Ateşi Sardı”, *Milliyet*, 21 Eylül 2012.

-BARDAKÇI, Murat, “Soyağacı Nasıl Çıkartılır?”, *Habertürk*, 25 Nisan 2019.

-*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997.